

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO ·
THE MĀDHYANDINA RECENSION

श्रीवाजसनेयि-साध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामिभाष्यसमेतम्

“प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं”

तृतीयो भागः
षष्ठसप्तमाष्टमनवमकाण्डात्मकः

ज्ञानप्रकाशसिंहहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथम पुनर्मुद्रण १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्भमहाभागया
देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयलआफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE
MĀDHYANDINA RECENSION
WITH
THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
OF
SĀYAṆĀCĀRYA
SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
OF
HARISVĀMIN

VOLUME III
CHAPTERS 6-9

GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

माध्यन्दिनज्ञतपथब्राह्मणमतविषयानुक्रमणिका ।

पष्ठे उक्तासम्भरणकाण्डे-

अ० विषया.

पृष्ठाङ्काः । अ० विषया.

पृष्ठाङ्काः.

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

१ अवाप्तिचिरया-तत्र शिरस्यगम्यकर्तृकं
सुष्टेराभ्यानं, तत्प्रसङ्गात्प्रमोदतराभ्या-
मृशिशब्दनिर्वचनं मत्तमप्राणस्य सर्व-
त्रिदशयोगद्वारा इन्द्रशब्दवाच्य-वाग्नि-
शानं क्रियते। शिरस्योर्निर्वचनममत-
नानापुराणेषु तिष्ठति। सत्राव्यवसाय-
भीकृत्य विराटामकुरुत्सवोद्भवमभ्या-
साय तत्प्राप्तिर्यथाभिमानं, विराट्-
पुराणस्य विषयस्य सत्प्राप्त्यवरोपादनं,
विराटामकृत्य सन्तुष्टमप्रितम्य
विषयस्य शिरसो दर्शनं, चयनोपपत्त्याया-
सुष्टेराभ्यानं, तस्यां च प्रयोजकगत्प्रयोगो-
पमागच्छत्येव चेत्पते. कथनम्, आगच्छामे-
षाम्यधरातमाजानो पशूनामुपपत्ते. कथन-
ततः पृथिव्या उपस्थितमिहाय तं सका-
शात्पुष्पाद्वृक्षादीनां नवानामुपपत्तेर-
निधानं, भूमेस्तेषां गावश्चतस्रादान-
धन्यादि.

२ वाच्यन्तरिक्षादिपृष्टिः प्रजापतेश्चि-
त्प्राप्तिरूपज्ञा च-तत्र प्रथमं पृथिव्य-
ध्वनौमिथुनाद्वायोर्यन्तरेतिशयोक्तिमुना-
दादित्यस्यादित्यगुणोक्तोर्निर्मुक्तान्द्र-
मोक्षानामाचारदिग्महादिशा वाङ्मन-
सयोर्मिथुनाद्वायुनादादित्यविश्वेदेवानां
चेत्पतेरनिधानं, केनादिमोक्षेनयुग्म-
दित्यविश्वेदेवानामुपपत्तेरभिपूर्वकप्रद-
र्शनम्, अपरमेवेति प्रजापतेरेव सर्वं पृष्ट-

रभिमानम्-अत्रार्थे धुनिमामते प्रदर्शनं
च, सर्वोपादकस्य प्रजापतेश्चिद्व्याप्ति-
रूपताया आख्यायिकाया प्रदर्शनं, तस्या-
न सत्तत्त्वसकारण प्रमोदतररूपेण सन्तान-
प्रकारनिरूपणं, प्रमत्तादिनोपहितशब्द-
योग्यप्रदर्शनं विनिमित्तवाप्रदर्शनपुर-
तम साधनात् प्रजापतेश्चिद्व्यप्रदर्शनं,
विश्वेदेवरे नि निमानस्याहवर्गधत्वा-
भेदादि पक्ष्य वाभिमानं, प्रजापतेर्देव-
सन्धानप्रकारकथनं मेषव्यकरणप्रका-
रकथनं च, इष्टकाद्व्यस्य निर्वचनम्,
अन्तःपमनेन यत्प्राप्तिर्यथा भूयस्वे-
नोपवेद्याभ्यागच्छयमेवेति लोकापृष्टका
भूयस्वेनोपवेद्या इति सोरपत्तिक मतद्वयम्-
विशयं तदुपपत्तिश्च वास्तविकोऽनु-
ष्ठानप्रकारस्त्वयिलक्षणोऽस्तीति निरु-
पणं, प्रजापतेरभिना देवेषु सन्धाने
कृते सम्पद्यमानमर्थं प्रदर्श्य तदेदित्यु-
क्तकथनं, प्रागुक्तस्य प्राणे वाचो
निधानरूपस्वार्थस्याप्रेक्ष्योपनिधानमन्त्रे
प्रदर्शनं, वाक्प्रागवोरमन्त्राद्व्यवहारेण
प्रकाशनं, चित्याप्रेक्ष्योपनिधानेकव्य-
प्रख्यापनावेन्द्रान्त्योः सर्वदेवतात्मना
प्रशान्तं, भूयावेष्टकावपनं कर्तव्यमि-
त्यस्य प्रमोदतराभ्यामुपपादनम्, इष्टका-
वाच्युक्तकित्यरूपगुणस्वविधानं, पञ्चे-
ष्टकानां प्रमोदतरपूर्वकमुपपादनं, सोर-
पत्तिकपूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विराटामिष्टका-

१-८

नमस्तन्नीराक्षिरेव सित इति सिद्धान्त-
स्यानन्, व्यने पशुशृङ्गैर्विधत्ता पविष्ट-
केयुक्तम्, तत्र पशुसो सहपात्रने-
वचनव्याजनेष्टकानां लोकाद्वयामकत्वनि-
रूपण, वृद्धिहोदकसम्पादनीयानामिष्टकानां
पशु रूपवस्त्र प्रश्नोत्तराभ्यां प्रश्नान्, पशु-
द्विवप्रतिवचनेन लोकाद्वयामकेका-
द्वित्वस्याग्रे सर्वलोकात्मकत्वनिव्यपणम्,
अग्निवचनस्य स्वर्गप्रणयस्य फल
केकाद्वित्वमेतत् पूर्वपशुविवा तदुपविवा
च सिद्धान्तं प्रजापतिवचनप्रमेयं फल-
सिद्धिं निरूपय केवादि.

८-२१

३ सोपपत्तिः, चरनोपयुक्तानामपेक्षम-
भिरुत्ताराकर्तारोऽस्माद्योदितस्यानामङ्गना
रूपाणामुपपत्तिवान्, भूम्यान्वरीशो-
पपत्तिः, भूमिः पृथिवीराज्यत्वात्तत्वे
प्रवृत्तिर्निमित्तकथन, कुमारोपेतं सवि-
शेष निरूपण, भूतादिशब्दानामपेक्ष-
नम्, उत्पत्तिस्थ कुमारस्याष्टानां पृथिव्य-
संज्ञायाः कृत्यान्वयकं प्रवृत्तमानां रक्षणां
रूपाणां रक्षार्थं राशुप युगान्निमित्तकहा-
देवेशात्ताता नाशं च सोपपत्तिः सा-
र्थव्यान्वित्पणं, "कुमारः" इति नवम् नामे-
त्यभिधानम्, उक्तायां मयसह्यावाजि-
वृद्धांमनां प्रसंसनं, नामगतादस्यैवया
गायत्र्यामनां प्रशमनं, मयमरान्ते
सर्वसंरक्षणान्ते वा चयनानुष्ठानमनु-
चनं च कर्तव्यमिति पञ्चदशं प्रति-
पाद्य तत्र द्वितीये पक्षे उत्पत्तिं च प्रद-
श्यं सिद्धान्ततया प्रथमपक्षस्यैव संस्तुत
नियमन्, चित्तस्याग्निविज्रयोपपत्ति-
संज्ञितं चयनमस्त्व्याविषयस्य सम्पत्तिरिति
निरूपण केवादि.

२२-२६

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ आदौ एवमथात्म्यमपि विज्ञानं प्रजा-
पतिवृत्तान्तकथन, पदपत्तिव्योगात्पशु-
शब्दः सम्पन्न इति प्रदर्शनं, पशुनाम-
न्यायमकत्वप्रदर्शनं, तथा चरैवतार्थ-
माकम्पनमिति पूर्वपशुविवाऽर्थिन्यः
कामात् पशवे इति सिद्धान्तप्रतिष्ठापनं,
पशुजीर्णोपपत्तिं विज्ञानं प्रजापतिकर्तृक-
स्य तदुपधानस्य निरूपणम्, अनेतरपशु-
शरीराणामप्यु प्रजावनमभिधानाज्जन
पशुनां सत्कारणं मोक्षपत्तिं यज्ञसमा-
पनविधानम्, अप्यु पशुवत्पशुकावप्राप्ति-
नस्य प्रयोजनकथनम्, अग्निरक्षा इष्ट-
काथेतया इति प्रतिपादनम्, इष्टका-
करणकालस्य कथनं, पशुगोविंशभानान-
न्तरिमिष्टकौषधानं पशुशिरः-कवच-
संग्रहणरूपेण प्रसृत्य प्रगुक्तस्य मंगला-
मन्यायामरुद्धस्य प्रथिमत्वस्य, एकेवां मते,
नालये सर्वैः पशुभिर्वाग्यकरणमुक्तवा-
ऽग्नयेन तत्सकारणं दूषयित्वा पशु-
नामपि पशुनामान्मन्त्रवैक्याजेन
पशुना याग इति प्रगुक्तं पशोऽर्थ-
निद्रो मन्त्रोति सिद्धान्तं, एवात्म-
नस्यापतनकरणात्मना प्रशमनं, पशुना-
मनुकथनं, पशुगतपशुसहपात्राः
प्रशमनं, पशुनाप्रतिष्मन्तकविधानम्,
पशुना चरनार्थोपा रक्षणायाः
सविशेषं सोपपत्तिं पञ्चदश-
त्यक्त विमानं, प्रदग्धैर्न पशुत्वेव पशु-
ष्टकानां सम्पादनं, सार्धवाद सामिषेनीनां
चतुर्विंशतिमस्याकृत्रयविप्रारणं, सामि-
षेनीनां चतुर्विंशतिमस्याप्राः प्रकारा-
न्तरेण प्रशमनं, सामिषेनीभक्तगायत्री-

क्र० विषयः

पृष्ठाङ्काः ।

क्र० विषयः

पृष्ठाङ्काः

त्रिभुजद्वारा प्रागाममन्त्रिणैरुत्तरेण-
प्रशमनं मध्ये निश्चिन्तानामृचामनु-
बाधनं विधाय नासा प्रजापतिसन्धि-
नार्थकमग्निदृष्टव्यं च दर्शयित्वा नया-
याया ऋचः प्रतिपादयन् व्याख्यानं,
नक्षत्राण्युक्तावेकाभिषेका प्रदर्श-
यन्वायव्यप्रजापतिदेवं १५० प्रदत्तं,
द्वादशाग्निपञ्चका प्रजापत्याया
विधाय ताया लक्ष्म्यायना प्रशमनं,
द्वादशमहर्ष्या सर्वभूतदोषप्रदोद्धार-
क्षरजगत्पातना प्रशमनम्, एतावतामग्नी-
महकानामृचा प्रजापतेराग्नीमनार्थका-
ग्निदृष्टवे प्रदर्श्य तत्रायाया ऋचः प्रति-
पादयन् व्याख्यानम्, एतासां द्वादशा-
ग्निपञ्चकानामृचामेकाभिषेकाय प्रतिपाद्य
पूर्ववदग्निप्रजापतिसन्धिप्रदर्शनं, विहि-
तायां प्रजापत्याभ्यासयाया पादाक्षरद्वयो-
र्विधमभ्यस्युक्त्वा तद्वारा विषमाया प्रजा-
पत्यज्ञानामाग्नीमनमिमानं, प्रागुक्ता-
न्युक्तादन्विष्यपञ्चनलस्य निर्वापणो-
पम्य विश्वानरदेवत्यपञ्चपुरोडाशस्य
विधानं, मर्वासां चित्तीनामृत्वात्कणो-
क्तेरग्नीनामृत्कणस्य मन्त्रयेवेत्यविधाय
वैश्वानरावेत्यत्र केवाग्रिमनेनाग्रय इति
गुणपदमाद्यं च तद्दूषयित्वा वैश्वानर-
पुरोडाशस्य द्वादशकपालवत्त्वस्य वपा-
पुरोडाशहविषामग्निदेवायना काश्रिद-
मुक्तानां याज्याऽनुवाकयानां च विधानं,
पञ्चशिविषमने अलक्ष्य प्रागुक्तगुण-
रिषमपञ्चदशिका निमानं हिरण्यपञ्चशिवो-
पमने मृण्यपञ्चशिवेति चेति पञ्चत्रय
प्रतिपाद्य तत्र प्रथमपञ्चं कुण्डलमर्त्यत्व-
दोषाभ्यां सदृष्टान्तं दूषयित्वा द्वितीयं

तृतीयं च पक्षं साक्षात्पुरोधि-
त्वाभवदोवेग दूषयित्वा पुनः-
प्रथमपञ्चं द्वादशकपालमभ्यास्य निदा-
न्तव्याऽनुष्टुप्सन्ध्याप्रासाद-
वष्टुभेन अग्निष्ठानम्, एतावत्पर्यन्त
पञ्चपञ्चान्मभ्यस्युक्त्वाऽधुना प्राजाप-
त्यवायव्यदधोऽद्विषोक्तलभ्यनरक्ष उच्यते
इति प्रतिपादनं चेत्यादि.

१०-४७

२ प्राजापत्यपञ्चपुराणे सप्तमे चरका-
पञ्चमे सम्प्रदायस्य प्रदर्शनं, तस्य
पञ्चो सोपगतिक इत्यम-रवृत्त्यादिगुण-
विमानं प्राजापत्यपञ्चपुराणे सामिधेनीषु
सन्विष्यमानगमिह्रकपोर्कचोर्मत्ये
पञ्चाभ्या निद्व्यादिनि विधानं, प्राठ्णा
निदिष्टाधोमर्वाभिषेकविधानानि-
धेन्य इति दर्शयित्वाऽत्रा एकविंशति-
महर्ष्याया पूर्ववत्प्रकारेण प्रशमनं,
सामिधेनीषादी भूपत्यो नायव्यो मध्ये
त्रिभुजोक्ते पुनर्गायत्र्यं, प्रजापतिर्महा-
नाथंस्तानां विधापकस्य ब्राह्मणस्यानि-
देशं, पूर्ववदो हिरण्यगर्भवत्पञ्चो कर्णवो
देवतासामान्यादिति सोपगतिक पूर्व-
पञ्चयित्वा निदान्ते तृत्तरार एव
हिरण्यगर्भवत्पञ्चो कर्णवो मन्त्रवचना-
मान्यादिति निगमनम्, आग्नीनामृचो
सदयाया स्तावकब्राह्मणस्य प्रजापति-
मस्तारसन्धानजननलभुगेकायेंद्राद्या-
नजननस्य प्राजापत्यपञ्चपुरोडाशनाश-
णस्य चापिदेशः, कर्त्तव्यामृचो प्रजा-
पतिदेवत्वप्रदर्शनं, वायव्यपञ्चपञ्च-
विधानं तत्र सोपगतिकं वायोर्निधुत्व-
द्गुणकृतस्य पञ्चो. शुक्लतूपरवादि-
गुणकृतस्य च प्रदर्शनं, अतरे वायव्य-
पञ्चोः सप्तदश सामिधेनीसन्धाय तद्वत्त-

भा० विषया.

पृष्ठाङ्कः

भा० विषया:

पृष्ठाङ्कः

सहस्राया मासुर्व्ययस्य मर्यादना
 सनदशावपवकपुष्टिमानना च प्रशस्तन,
 भाषिप्रेनीगतगाःयादीना म्नावकमात्र-
 णस्य पूर्ववदन्तिदेश, वाचस्पत्यौ प्राजा-
 पत्यपशुकरणस्य प्रशसन, प्राजाप्य-
 पुगोचरस्य कइत्योर्वाच्याऽनुवाक्ययो-
 र्विधान कदाच्यस्य प्रजापतिवाचकत्व-
 कथन च, वरापुगेताशपथद्वाना
 सार्थवादमनुक्रमविधान वगद्विधोर्ने-
 मुन्व-पदवयोर्वाच्याऽनुवाक्ययोर्वाचन,
 शपथान्नसमुत्पन्नं वयाया एव भुज-
 पदयुक्त याच्याऽनुवाक्यं पशुविषयु
 मुन्वयित्युन्वव पदयुक्तं याच्याऽनुवाक्यं
 मवन इति प्रशसन, एकस्यापि वाच्य-
 पशो एवपशुरूपप्रतिपादनम्, प्रायुक्त
 एवपशुवादिपक्षाणामन्वयतम् पशुः स्वे-
 ष्यताऽनुष्ठानञ्च. इति निरूपण, पक्षा-
 लम्पकालस्य विधान-सत्र केशाग्रिमने-
 नामावास्वाया पक्षधमन कर्तव्य-
 मिति सौरपत्तिक तन्मतमन्व निद्वान्त-
 तपोत्तम्या कात्पुन्या योगमार्गद्वान-
 न्नर पक्षादमन विधेयमिति सष्टान्त
 सौरपत्तिक म्मतप्रतिपादन, तवेद
 पश्चनुष्ठानमुगाशु कर्तव्यमिति सौरप-
 त्तिक सार्थवाद निरूपणम्, अष्टम्यामग्नि-
 चारणार्थमुवाक्यमन्वयस्य नार्थवाद विधानम्,
 अष्टम्यामुन्वसम्पन्नस्य प्रशमार्थमनेकेष्व-
 वदा, सग्निकस्य सौरपागस्य दीक्षा-
 प्रहणे सार्थवाद कालविधान, दीक्षा-
 करणस्य प्रकान्तरेण प्रशसन, साग्निके
 कर्ता "मवसरसृजमेव विन्वीत"
 इत्याश्रान्वात्ततो म्भूतानिरेकपशयो-
 दीपमुद्राज्य संवत्सरार्थकमेव दीक्षा

कर्तव्येवस्य निद्वान्तस्य सौरपत्तिक
 प्रतिपादनम्, अत्र कालविषये वेद-
 वादिना शक्तप्रदर्श्य तस्याः व्यर्थतर-
 पारित्यजनया ममाशानकथनं, एता-
 लम्पौवाक्यमन्वयदीक्षाकाला ये उत्तरा-
 लेया प्रायश्चमुवर्जित्य प्रशसनं, एव-
 पनुप्राजाप्यवाच्यत्वात्पशुपथस्येति
 मरुसरसिना सह सम्पत्ते. प्रशपूर्वक
 सौरपत्तिक सार्थवाद निरूपण, पक्ष-
 नुष्ठानस्य चपनकर्मादिकादिवसानः
 कर्तव्य, देवताविधौक्यमन्वयद्वि-
 हौम, ममातिस्सारभृषथ न कर्तव्या-
 मिति केशाग्रिमन सौरपत्तिकमुपन्वय
 तस्य सहेतुक प्रपाद्वान, यशु-
 वागान्ति चपनकर्माणि : पनमानकर्त-
 व्यान्न नियमानो यमोमायै प्रतिज्ञाकरणम्,
 अनुष्ठेयतगाऽनुष्ठेयता च कर्तव्यानां
 यजमाननियमाना पूर्वोत्तरपक्षान्यां सवि-
 शेषं निरूपण, निमविवापकज्ञाज्ञ-
 म्यानिदेशकयनम्, अम्बिन्यडे वततम्-
 दानवदक्षिणादानस्य पूर्वोत्तरपक्षान्या
 निरेवदर्शन, पशो देवाया दक्षिणाया
 कालप्रदर्शन वेयादि.

४८-१।

३ चित्पार्षेयम्-तर भूण्यात्मकप्रथम-
 स्वयमानुष्ठेयकाप्रशनायाः प्रथमाया-
 क्षिनेर्जपिदेवतामन्वयेन सविशेषमुप-
 तिप्रकारनिरूपणम्, अन्तर्दिक्षान्मक-
 द्वितीयस्वयमानुष्ठेयकाप्रशनायामनुर्वा-
 क्षिनेर्जपिदेवतामन्वयेन सविशेष-
 मुपतिप्रकारकयनम्, सुतोकात्मकतृती-
 यस्वयमानुष्ठेयकाप्रशनायाः पञ्चमा-
 क्षिनेर्जपिदेवतामन्वयेन सविशेषमु-
 त्पतिप्रकारकयनम्, द्वितीयचतुर्थो-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

क्षिपोरुपतिप्रकारमभिधत्तु निरक-
चितित्रये ऋषिदेवतानां परिगणनम्,
द्वितीय चतुर्थोऽध्यायः पतिप्रकारकथनम्,
चितिशब्दस्य निर्वचनम्, पञ्चानामपि
चिन्तानामर्थवस्य प्रदर्शनम् चिन्त्यायैव
वेदितुः फलकथनमेति.

६६-७१

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ चापनीमंत्राणां विनियोगः—तयारी
विधीयमानस्य सावित्रहोमस्य सवित्र-
सम्बन्ध होमसाधनायद्रव्यस्याष्ट
प्रश्न—प्रसन्नादवाद्याया सार्धवादस्य
इष्टकारवोपपादनम्, आहुतेरुर्ध्वप्राण-
सोपपत्तिक सार्धवाद्माहुते सान्तापनेन
हवनमाहुतेः सवितुदेवक्याय सार्ध-
वाद प्रकारान्तरेणाहुतिकरणम्—आज्य-
होमत्वाग्राम केवलमुपेय होमकरण
मुद्रस्य सार्धवाद मुख्यवाच्या होम-
करणम्—आहुतिसाधनानां मन्त्राणाम-
ष्टया प्रविभागोऽन स्तवन केय्येतेषां
सावित्रहोनीयवर्माणां निरूपण, विहित
सावित्रहोममन्त्रे तत्र चतुरन्तान्यनुर्ध-
र्मकान्तौ ऋद्धमन्त्राभिविद्युज्य तेषां
मर्थविवरणम्, अन्तिमस्य मुद्रावर्णविधा-
त्वोपपादनम्, अष्टममन्त्रान्ते पठितेन-
स्वाहाकारेण सह सम्भाव्यमानाया नव-
संख्याया दिक्प्राणात्मना स्वाहान्ते ह्य-
मानयाऽऽहुत्या सह सम्भाव्यमानाया
दशसंख्याया विराट्प्राणलक्षणाभ्या-
त्मना च प्रशस्तनम्, अष्टु नेतव्यान्पञ्च-
विधातुमाख्याधिकारकथनम्, तस्यां च
रासभस्य गवाविपनुद्रव्यप्रतिनिधित्वकथन

रास-गदधत्तरस्य गर्दभस्योपशि-
प्रदर्शनम्, अनदातुरूपस्य पुष्पपशो
प्रतिनिधित्वमुपवर्ण्य लक्षणाभिधान
पशुगतशिवनेत्याप्रशस्तनमित्यर्थ-
गर्दभान्त्रिभिरेवस्त्वेवगप्रदर्शनम् तेषां-
चतुर्णामेव पञ्चमस्यनिर्मुक्त्वा तस्याः
पञ्चसंख्याया अग्न्यात्मना स्तवनम्, तेषां
त्रयाणां पशूना मौञ्जीबन्धनविधानम्
मुद्रैरेव रासनाकरणस्याग्न्यादिकया
प्रतिपादनम्, रासनायाविहृत्वाभिधानम्,
तेषामध्वगर्दभावरपशूनामाहवनीयस्य
दक्षिणप्रदेशे स्वस्वमुष्टिकमेण प्राक्म-
स्यमवधानस्य सार्धवाद विधानम्,
आहवनीयस्योत्तरप्रदेशेऽकया स्थापन-
विधानम्, आहवनीयवर्णो. खीपुतामना
प्रशम्य तयोर्मध्यप्रदेशस्य सट्टान्त
व्यवधानस्वरूपविधानम्, सेतिहासम-
अग्नेशुमयत्वोपवर्णनम्, सम्भवासम्भवा-
म्यामग्नेः कल्मषावाकल्मषापीवमभि-
धावोभयत्र सुधित्वे तु सर्वथा मन्त्राप-
मित्यभिधानम्, अग्नेः प्रादेशमात्रत्वं पर-
मतेन प्रदर्श्य स्वमतेनारनीमात्रवत्स्य
सकारणमभिधानम्, केषाञ्चित्मतेनाग्नेर-
न्यतःशृणुव पूर्वपक्षधित्वा सिद्धान्ततया
तन्मेरुमयतःशृणुवस्वैव सार्धवाद निग-
मन, कथं यजमानेनेकयाऽग्न्या लोके-
त्रयादग्नेः स्तवनं संभाव्यत इत्याशङ्क्य
तदुपपादनम्, अग्न्यादानम् विवाप
तत्रादाने मन्त्रत्रय विनियुज्य च तत्सार्ध-
तात्पर्योपेयं व्याख्यानम् अग्न्यादान-
मंत्रगतत्रित्वसंख्यायाः प्रशस्तनं, अग्ने-
धनुर्धेन मयेणाभिमन्त्रणस्य सार्धवाद
विधानम्, अभिमन्त्रणे मन्त्र विधान

भा० विषया.

पृष्ठाङ्का

भा० विषया

पृष्ठाङ्का:

तद्व्याख्यात च, केनैव च मन-
गतदिरूपमिति विशेषणसामर्थ्यादिति-
रूपमितिनाऽपेक्षते इति तत्त्वमुप-
न्यस्य तदवशिष्टा च प्रागुक्त उच्यो-
मन्त्रेभ्यः युक्तमिति मिद्वान्तप्रतिष्ठाप-
नम्, आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां
मन्त्राणां मन्त्रायाश्चनुरन्तादिप्रत्यया
वाचा चतुर्दिगात्मना मन्त्रगतउच्यो-
सह महादिगवान्तरदिगात्मना च प्रश-
सनं चेति.

७२-९३

- २ विधास्यमानस्य तेषां पशूनां यथाक्रम-
मभिमन्त्रणस्य बीजात्मना प्रशसनम्, अध-
रासनामपशूनामनुक्रमेण समन्त्रकमभि-
मन्त्रणविधानं तेषां मन्त्राणां व्याख्यानं
च, अभिमन्त्रणमन्त्रगतत्रित्वमवस्थाया-
मिद्वान्तव्यात्मना प्रशसनम्, अधरासनाज-
पशूनामनुक्रमेण समन्त्रकमनुपस्थापन-
पूर्वकं प्राङ्मुखमभिमन्त्रणं तेषां मन्त्राणां
व्याख्यानं च, उक्रममन्त्रगतत्रित्व-
सव्यस्यास्त्रिद्वान्तव्यात्मना प्रशसनम्,
एतेषां पशूनामभिमन्त्रणोक्रममन्त्र-
गतषड्मुखवाचा सम्भूयतुमवस्यन्ति-
त्यन्वेन प्रशसनं चेति.

९३-९६

- ३ गार्ग्यादिष्वग्निषु प्रत्यङ्मुखं पृथिव्य-
मभिक्षया चतुर्मुखं प्राङ्मुखं।
सन्तो मच्छेषुरिति समन्त्रकं विधानं,
अद्वयापुष्टमिरीक्षणमभिव्यक्तं तेषां प्र-
त्येषणाभिधानं, पृथिव्यं पश्चिमे
देशे व्यष्टे साच्छेदद्वया बन्धीकृतवाचा
विधानं विषयं वत्सीकृतवाचादाय तच्छि-
द्वेण सृष्टिः निर्दिष्टेति विधानं,
मिरीक्षणे मन्त्रं विषयं तद्व्याख्यानं, मन्त्र-
मन्त्रार्थविवरणोरेतं सप्रयोजनमवधाभि-

मन्त्रगविधानम्, अन्त्रतत्त्ववर्तमानमण-
पूर्वकं पृथिव्यं विद्यापनस्य मन्त्रतदर्थ-
सहितं सार्थवादमभिधानं, मन्त्रतत्त्वा-
र्थोक्तमवस्थोन्मर्शनविधानम्, अधमर्त-
नन्वेतो क्रमेण मन्त्रेणो नामदेदिति
समन्त्रकं विषयं मन्त्रार्थदर्शनप्रसङ्गेना-
श्वस्य सौभाग्यप्रदर्शनं, पुनरप्यश्वस्याभि-
मन्त्रं विषयं तत्र मन्त्रं च विनियुज्य
तस्य व्याख्यानं, अभिमन्त्रितव्याश्वस्य
रासनाम्या सहोत्थापनविधानं, मृदमुप-
विष्याध्वस्य परे " आ वा जिगर्था-
विश्वतः " इति व्यतिषिक्तव्याख्याया-
मुच्यते सुवर्णहोतेनाभ्येन द्वे आदृती
जुष्टादिति सार्थवादं विधानं, विनियुक्त-
मन्त्रार्थविवरणं प्रसङ्गाद्विशेषोक्ति-
मङ्गेष्टकावपस्य देवतासम्बन्धप्रदर्शनं
च, अत्रापि पिण्डं त्रिं परिलिखेदिति
मन्त्रतदर्थविवरणोरेतं सार्थवादं विधानं
तत्प्रकारकं सार्थवादं पिण्डखननविधानं
च यदिति.

९७-१००

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

- १ इति खननविधिं प्रशस्य तत्र मन्त्र-
द्वयं विनियुज्य तद्व्याख्यानं, खननमन्त्र-
गतत्रित्वमवस्थायां यजमानान्यात्मना
प्रशसनं, खननमाधनभूतायां अत्रेर्षो-
पवातिवर्गं, सार्थवादमुत्तरपदेशे प्राग्दी-
वमुत्तरलोमं कृष्णाजिनं तूर्णमास्तीर्य
नष्टिः कृष्णाजिनं समन्त्रकं पुष्करपर्ण-
मास्तीर्य तस्मिन् पुष्करपर्णं पृथिव्यस्य
सम्पन्नं प्रदर्श्य पुष्करपर्णाभ्यन्तर-
मन्त्रार्थं च प्रदर्श्य तस्यान्तिमपदेशेन
पुष्करपर्णस्य विमर्जनविधानम्, एतयोः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सत्तामस्य सन्त्रक विधान, अजलोम-
मर्गे शर्करादिसत्ते च विनियुक्तमन्त्र-
गतमस्याया प्रशसन, निम्बुमिर्कमि-
र्दः समिश्रणविधान तात्तामस्यमि-
प्रायप्रदर्शन च, समिश्रणमन्त्रगल-
नित्तनस्यायाश्चिद्वन्त्यात्मना प्रशम-
नलोमशर्करादिसत्ते विनियुक्तमन्त्र-
गतमस्याया सत्तामस्याया प्रश-
सनम्, एतस्याः पञ्चमस्याया उदक-
मेचनमन्त्रगतप्रित्तनस्याया प्रशमन
प्रकारान्तरेणाप्येतस्याः अष्टमस्याया
प्रशसन चेत्यादि. १३७-१४२

- २ उवाया अधस्तल्लभ्यामस्य मृत्पिण्डस्य
समन्त्रक मार्धवादमाद्वनविगते, मृत्पि-
ण्डस्य समन्त्रक सवित्र प्रश्न विवाय
समन्त्रस्य व्याख्यात निषङ्गप्रदेश-
मात्र प्रथिताया निषिष्ट उपाः मृत्पि-
ण्डप्रश्ने समन्त्रक विषय समन्त्रस्या-
रण, प्रथमोद्देश्यम्यमृत्पिण्डप्रश्नेप
समन्त्रक विवाय समन्त्रव्याख्यान,
निषेदद्विषयस्य च समीकरण सवित्रोप
समन्त्रक विषय समन्त्रव्याख्यान,
उवाया ऊर्ध्वरिमणस्य सार्धवाद
विधान, सर्वयोगा प्रादेशमात्रीकर्तव्य-
त्वादिकथनम्, उवायाः परिमाण पञ्च-
मुष्ठानांशुवा विकल्पितमिति प्रदर्शनम्,
उवाया उत्तरभागे शम्भुकराणस्य मन्त्रतद्भि-
प्रायसहितं सार्धवाद विधानं अन्यास्ता
चतसृणामूर्ध्यानां रास्तनां तूष्णीं
करणविधान, तातामूर्ध्ववर्तिनामश्रेष्ठ गो-
साध्येन चतुर्णां स्तनानामुत्पन्नकथनम्,
एकेषां मतेन क्षितनात्मकमष्टस्तनात्मक
च पञ्चद्वयमनूय तपोधूषणम्, उवाया

शिवस्य साभिप्राय समन्त्रक प्रश्न-
विधान, मन्त्रमन्त्रार्थसहितमुष्ठानिधानस्य
विधानम्, एकेषां मतेन सोरपत्तिकमुष्ठा-
त्रपकरणात्मक पञ्चमनूयन सोरपत्तिक
दूषयित्वा चोर्वैधेय करणीयेति सिद्धा त-
नसा प्रतिशदिन उवाया मेदने प्राय-
श्चित्वादिमुत्तराभिन्वास्याने ब्राह्मणे
वक्ष्यन् इति प्रतिज्ञा चेति. १४३-१४४

- ३ मन्त्रनाया पृष्ठः सत्तामसाद्वानिर्माणा-
शूवे मरिचैकतृतायाः पादमास्याख्या-
निष्ठिताया अरादास्येष्टकाया सार्ध-
वाः सोरपत्तिकनिर्माणकथनम्, उवाया
अवाटमन्त्रकत्वेन्यामिधान, विश्वमोदि-
मन्त्रकाना निम्बुगामिष्टकानामुष्ठा-
नन्तरकत्वेन्याया सार्धवाद विधान
देवतासम्बन्धप्रदर्शन च, एतास्तामसादो-
खादिश्चन्द्रोनिषामस्यामन्त्र प्रदर्श्य
पुनरेतामाश्रेष्ठ मन्त्राइनमृदोपभावावा-
दादिनामवत्त्वपदमात्रादिपरिमाणवत्वा-
दभिनामितरेष्टकाना वलक्षण्येऽनुवाइहन्वा
प्रशसनम्, अवशिष्टाया मृदो विनियोग-
कथन, सकारण सतमिरक्षशकृद्विरुद्धा-
या धूपनस्य सार्धवाद समन्त्रक विधान
शङ्खमश्रेष्ठव्याना सतसस्यावेन साय-
स्य प्रशसन, सल्यागातसमत्वस्य यन्त्रित्व
तस्य प्रशसन चेति. १४५-१४६

- ४ सार्धवाद साभिप्रायमवटलनने सविशेष
विषय तत्र मन्त्र विनियुज्य तयास्यानम्,
अक्टे पञ्चनसत्तधनतृणादिकमाप्ताय
तत्राषाढायाम्बुणीमवस्यायन विधान
ततो न्युज्याया उवायाः समन्त्रकमवस्था-
पनविधानम् तन्मन्त्रव्याख्यानम्,
निर्माणप्रमप्रशस्त्य विश्वज्योतिषां तूष्णी-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मवस्थापनम् विवाह पुनस्तत्र पूर्ववत्-
चनादिवत्सार्थं दक्षिणाम्यगिना दक्षेन
विधानम्, दीपने मत्र विनियुज्य
तस्य व्याख्यानम्, उत्तामीश्वराम्य
श्रयाणां यजुषां अद्विधानम्, तेषां
व्याख्यानं च, छननादिमन्त्रगतसंख्यायाः
प्रशसनं, सामिप्राय सार्यवाद्मुखाया
मैत्रेण यजुषोपाबहरणविधानम्, उप-
वागोद्घातयोः काल निपत्य तत्रोद्घाते
सावित्रस्य यजुषो विनियोजनं, उखायाः
पर्यावर्तनस्य गताद्द्वरणस्य च सम-
त्रक विधानम् तदुभयोर्मन्त्रयोर्भ्याम्
च, उखायाः क्षीरामेचनार्थं पात्रे स्थाप-
नस्य मन्त्रमन्त्रार्थयुत विधानम्, तस्या-
मुखायामाहृत्य पपसः सार्यवाद्मासेचने
विधाय तत्र मन्त्रयुक्तं विनियुज्य च
तस्य व्याख्यानम्, आसेचननिर्माणः
ध्वनमन्त्रगतदेवैश्चस्य प्रशसन-
धेत्यादि.

१९९-१९७

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ प्राकृत्यमात्रावैश्वीष्टिं वैकुण्ठी वैश्वानर-
द्वादशकपालोष्टिं चादितो विष्णुमुपोद्-
घातः, अतिकर्मशब्दस्य निर्वचनम्,
अग्निचिराया अतिकर्मत्वं प्रदर्शयितुं
केषाब्दितिकर्मणां परिगणनम्, अग्नि-
वैष्णव एकादशकपालोऽम्बरस्य वैश्वान-
रतो द्वादशकपाल आदित्यश्चक्षुःश्रो-
त्रेति व्यवस्थापूर्वकं हविषां विधानम्,
उभयविधहविषां करुणाभिधानम्, अग्नि-
चपनस्याचरान्मुमयविधकर्मत्वाभिधा-
नम्, तत्राप्यक्षस्य पूर्वमयग्नौरेति
पेताप्यभिधानम्, अग्नावैष्णवप्रयोगं

सूचयितुमाग्निष्टोमिक्रावणस्यातिदेश-
कथनम्, अग्नेर्दक्षिणीय हरिणस्य तस्य
शंसनं, प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवतायाः
प्रशसनम्, वैकृते उभे हविषी समु-
चित्व प्रशसनम्, उभयोर्हविषोः पूर्वापरा-
मावस्य कथनम्, पूर्वमिन्द्रविधि द्रव्य-
देवतयोरेकत्वमुत्तरमिन्द्रविधि तद्वह्नौ
वास्ति तयोरेधिदेवताभ्यामततया प्रा-
सनम्, चरोराश्वयभूत द्रव्यमभिधापैषां
प्रयोगां हविषानुवाङ्मन्त्रकत्वप्रतिपाद-
नम्, औद्ग्रमणानि हवीं विधाय तेषां
निर्वचनद्वारेण प्रशसनम्, औद्ग्रमण-
होमनां भूतत्वं विधायाग्निकैः सौमिक-
बाधप्रसक्तत्वाभिधानम्, आम्बरिकाणां
पूर्वमावित्वमाग्निकानां पश्चाद्वावित्वं च
विधाय तदर्थवद्विदितेशकथनम्, आम्ब-
रिकाणां पञ्चसंख्यायाः प्रशसनम्, अग्नि-
कानामौद्ग्रमणानां समसंख्यारूपस्य
हविर्भूयस्त्वस्य सार्यवाद् विधानं, मतो-
द्ग्रमणहविर्मन्त्राननूष तेषां व्याख्यानं,
केषांचिन्मतेन तमायामुखायामौद्ग्रमण-
होमपञ्चं सामिप्राय सोपपतिकमनूष तं
निराकृत्य च दीक्षणीयास्त्रयस्ते संस्थिते
सत्पौद्ग्रमणेषु दीक्षासम्बन्धिषु वृत्तेषु
सम्पु चोत्पादप्रवृत्तनं कर्तव्यमिति, स्वय-
क्षस्य सोपपतिकं प्रतिपादनं, सार्यवाद्-
मुखायां मुञ्चतृणावस्तरणविधानम्,
मुञ्चकुलायादप्यन्तर शणकुलायावस्त-
रणविधानं चेति.

१९८-१७७

२ उखाप्रवृत्तने उदरप्राक्मुखत्वस्थित-
त्वादिधर्मविशेषं विधाय मन्त्रो विनि-
युज्य च तयोर्भ्याम्भ्यान्, मन्त्रगतं
द्वित्वं छन्दोविशेषत्वं च प्रशंस्य प्रद-

आ० विषया.

पृष्ठाङ्का.

आ० विषया.

पृष्ठाङ्का.

जनस्य चन्द्रेभिर्मानिदेवताद्वारेण चन्द्रो-
मानसदेवतामकत्वद्वारेण मन्त्रद्वयगत-
पादसख्याद्वारेण च प्रशंसनं, सन्तप-
नान्तर जपमानाया उखाद्वारेण रेतोरु-
पेण सन्तापकस्याग्निः पुरुषरूपेणोखाया
योविद्रूपेण सन्तापस्य सम्मोहरूपेण च
प्रशंसनम्, उखाया चिरारोहणविषये
केवाश्विन्यश्वमुपन्यस्य तं सकारण दूष-
यित्वा स्वपशुस्य ह्यपश्यन्, अग्नावारुदे
कार्मुक्या प्रादेशमाश्रया धृते न्युताया.
प्रथमाया समिध. सार्यमाद समन्त्रक-
माधानविधान तन्मन्त्रव्याख्यान च,
गर्भरूपायाः समिध. सर्वोत्तरागमन्त्रं
प्रशस्य तत्रोखादीनामगमनादिकलना-
यानुपपत्तेः सप्रयोजन प्रदर्शन
चेत्यादि. १०८-१०९

- ३ द्वितीयादृतीयाचतुर्थीपरब्रह्मणो वैकट्ट-
त्पौदुम्बरपरकुडुकाग्र रायाना समिधौ
सार्यमादमाधानं विधाय तत्र प्रत्याजानं
मन्त्राश्च विनियुज्य तेषां व्याख्यानम्,
उत्तरासामष्टाना पालाशीना समिधौ
सार्यमादमाधानं विधाय तत्र प्रत्या-
धान मन्त्राश्च विनियुज्य तत्र बृहत्तमम्.
मोर्मन्त्रयोर्विमज्य व्याख्यानमष्टमनवम-
दशमानां मन्त्राणां प्रतीकमात्रोपादा-
नेनैकादशस्य मन्त्रस्य साकल्येन प्रद-
र्शनं च, एकादशस्य मन्त्रस्याख्यायिकाया
प्रशंसनं, सोपपत्तिकतासामुक्तैकाद-
शाना समिधा क्षत्रियपुरोहितम्यतिरि-
क्तत्वाभिधानं, क्षत्रियपुरोहितयोस्तु
द्वादशसमिधो भवन्तीति निरूपणं,
द्वादस्याः समिध आधाने पुरोहितपक्षे
क्षत्रियपक्षे च कर्मान्मन्त्रौ विनियुज्य

तत्रोम्ना पथानिधानं, पश्चान्तरेणोत्त-
मोत्तरेण उभे अग्नि समिधौ सर्वेषामाधा-
नस्ये इति सार्यमाद निरूपणम्, एवम-
र्थसिद्धौ त्रयोदशसंख्यामनुस्य तस्याः
प्रशंसनम्, एतासा समिधा प्रादेशमा-
श्रय विधाय प्रशंसनं, विहितस्य सम-
दाधानस्य स्वाहकारान्ततां विधाय
तस्याः प्रशंसनं चेत्यादि. १८५-१८४

- ४ अन्वारूपानब्राह्मणम्-समिदाधाना-
नन्तर सायमस्तमिने अग्नये प्रातरदिते
आश्विन्ये च मन्त्रनक्षत्रपथैरेवं मसो-
द्वानिधानं, नक्षत्रिच क्षियमाणयो.
समिदाधानमन्त्रोदपनयो. समुचित्य
प्रशंसनं, अतःप्रदानकाले अतःपयसि
समिधं न्यज्यायातव्यमिति विधानम्, अत्र
केवाश्विन्येतद न्यजनामावपशुं सोमप-
त्तिमुदाहृत्य त विरुहृत्य च स्वकीय-
न्यजनपशुस्य सपुत्तिकं निगमनं, अत-
पारेमहस्य समिदाधानान्तरप्रशंसन
तत्र मन्त्र विनियुज्य तस्य विमज्य
व्याख्यानम्, उखापेदनादिप्रायश्चित्-
कपने प्रतिष्ठाकरणम्, उखापेदने सप्रका-
रकं प्रायश्चित्तिरूपणं, उख्याम्यनुगमने
सप्रकारकं प्रायश्चित्तिरूपणं, विहितं प्राय-
श्चित्तं सर्वकामसन्तानरूपत्वेन प्रशंस्य
उभयविधप्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्यभिधाय
सद्रूपप्रकारविशेषदर्शनं च, तत्राश्वि-
प्रायश्चित्ते प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च
दर्शयित्वा तन्मन्त्रार्थपदर्शनं, प्रसङ्गादु-
ख्याम्यश्वपशुगार्हपत्यस्याप्यनुगमे
प्रायश्चित्ताभिधानं, मुन्यादे आहवनीया-
नुगमे प्रायश्चित्ताभिधानं, विहितस्य
सौमिकाश्विप्रायश्चित्तद्वयस्य व्यवस्था-

भा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

पुनस्त्याग्रेभिर्मन्त्रेण विधाय तत्र मन्त्रं
विनियुज्य च तस्य व्याख्यानं, शिष्य-
पाशस्कम्पाशयोः सार्यवादमुन्मोचन-
विधाय तत्र मन्त्रं विनियुज्य तस्य तत्पर-
वार्थप्रदर्शनं, पूर्वज्ञसार्थवादं सप्रकारक-
प्रप्रहणं विधाय तत्र मन्त्रं विनियुज्य
तस्य व्याख्यानम्, एतस्योक्त्याग्नें सोप-
पत्तिकं सामिप्रायं त्रिभिर्मन्त्रैस्तस्याव-
विगानं चेत्यादि. २२१-२२०

- ४ सामिप्रायं पुनरेतस्योक्त्याग्नेर्वीक्षणेन
सूनेनोक्त्याग्नेर्वीक्षणेन, प्रसङ्गादस्य वास-
प्रमुक्तस्य यज्ञाद्विर्भूततया जातस्याप्युष्ण-
फलककृतस्य क्वाभ्यप्रयोगस्य प्रदर्शनं,
वास्तप्रसङ्गात्प्रागभिहितायाः "मुपगोऽग्नि"
इत्येवमस्या विद्वत्त्वा अग्निं यज्ञाद्विर्भू-
ततया जातमीदं धीर्विवचककृतकस्य
क्वाभ्यप्रयोगस्य प्रदर्शनं, वास्तप्रोप-
स्थाने एकादशार्चं सूक्तं विधाय तत्रा-
दिमस्य तृचस्य विमज्य व्याख्यानं,
उक्तस्य तृचव्याख्यानस्योत्पत्तेश्च
समानत्वमिधानं, विष्णुकर्मवास्तप्रयोः
समुचित्यं लोकतद्विद्यामुदेवतादिसकल-
जगदुत्पादकतया प्रशंसनं, पुनर्विष्णु-
ध्मणस्य स्वर्गाप्राप्तिसावनात्मना वास्त-
प्रस्य तदवसानात्मना च प्रशंसनं,
दीक्षाप्रपमदिवसे विष्णुकर्मवास्तप्रयोः
समसनविधानं, निहितं विष्णुकर्मवास्तप्रे
एकमिन्दिने विष्णुकर्माः अपरमिन्दि-
ने वास्तप्रमित्वेव क्रमेण कर्तव्ये इत्ये-
तस्यार्थवादं विधानं, उक्तप्रकारेण सव-
त्सरपर्यन्तमनुष्ठितवतः फलितप्रदर्शनं,
आयन्तयोरीहोदययोर्विष्णुकर्मवत्सप्र-
स्थानीयत्वं, तयोः समुचित्यं ज्ञानं

विधाय प्रशंसनं, "अहर्वे विष्णुकर्मो
रात्रिर्वासप्रम्" इत्यत्र शङ्कासमा-
धानप्रतिपादनं, आदावन्ते च समास-
करणस्य सकरणमभिधानं, चण्डदिवसे
विधेयानुष्ठानमिधानं, दीक्षान्त्यदिव-
सस्य पक्षे विष्णुकर्मोपत्वं पक्षे वास्त-
प्रोपत्वं च मयनि सदाश्रुत्यानप्रकारस्य
विमज्य प्रदर्शनं चेत्यादि. २२१-२२०

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

- १ वनीवाहनम्-तत्र पूर्वमुक्त्याग्नेर्वीक्ष-
णं प्रलिखनसा प्रापणं । विधातुमुपेद्-
धानकथनं, सामिप्रायमन्त्रव्यतिरेकाभ्यां
वनीवहनकर्मविधानं, वनीवाहनस्य
प्रकारान्तरेण प्रातिमाशङ्क्य तत्स-
माधानकथनं, देव मानुषं चैषु-
भवविधमग्निं वनीवाहनं कर्तव्यमिति
सकारणं प्रदर्शनम्, उक्तार्थज्ञानपूर्वकमु-
निष्ठतः फलविधानम्, उक्तार्थज्ञानपूर्वक-
चयनदेसं प्रति प्रणयनप्रयोगनिरूपणं
तत्र सामिप्रायं सर्वत्रक सार्यवादं समि-
दाधानविधानम्, उक्त्याग्नेरनस्य उपरि
स्थापयितुं सासन्दीकमुपयमविधानं,
तत्र मन्त्रं विनियुज्य तस्य व्याख्यानम्,
उद्भूतस्याग्नेरनसि स्वाग्ने विदेवामि-
धानं तत्र स्तावकार्यवादतिदेशकथनं
च, अनस्यनुदुर्ध्वोन्नतं तत्कर्म च
प्रतिपाद्य तत्र मन्त्रं विनियुज्य च तस्य
व्याख्यानं, गमनसमयेनसोऽष्टधनौ
सार्यवादं जपरूपप्रापश्चित्तनिरूपणम्,
उक्त्याग्नेर्वीक्षेऽष्टहणपूर्वकं सच्छते देवे
स्थापनं विधाय तत्र पूर्वज्ञसामिप्राय
समत्रकं समिदाधानं विधाय तन्मेत्रस्य

क्र० विषयः	पृष्ठङ्काः	क्र० विषयः	पृष्ठङ्काः
व्याख्यान, विनियुक्तानां मन्त्राणां सरासः प्रदर्शनं चेत्वादि. २४१-२४८		मन्त्राणां व्याख्याः सङ्ग्रहाः समुच्चिनः प्रस्तुतः, प्रस्तुतानां मन्त्रोत्पत्तिः पठितेति कथयितुं सङ्ग्रहः सार्वभौमः निरूपणं, तां मन्त्राणां विनियुक्तं सामर्थ्यादित्येवमित्येव तयोर्निर्णयः योर्व्याख्यानम्. एतन्मन्त्राणां वि- सृष्ट्या प्रस्तुतमन्त्राणां व्याख्यान- मन्त्राणां सङ्ग्रहः समुच्चिनः तस्याः समुच्चिनः सङ्ग्रहाः प्रस्तुतः, उ- त्थानानन्तरं दिवि यत्प्रवृत्तिरिति निरूपणं च प्रस्तुतं, प्रस्तुतमन्त्राणां निरूपणं सः प्रायश्चित्तमन्त्रसङ्ग्रहः समुच्चिनः तस्यां प्रस्तुतं चेत्वादि. २४८-२५४ एवमोत्पत्तिः ।	

इति वखासम्भरणानामके षष्ठे काण्डे विषयानुक्रमिका समाप्ता ॥

हरितपदनामके सप्तमे काण्डे-

ब्रा० वि०

पृष्ठाङ्कः । ब्रा० वि०

पृष्ठाङ्कः

प्रथमोऽध्यायः ।

१ गार्हपत्याभिषेचनम्- तत्र पूर्वं विनि-
हितम् गार्हपत्यधिष्यत्पुनश्च पूर्वं-
मन्त्रभूतस्कारान्तिश्रुतौ तस्यानस्य
सम्प्रयोजनं साभिप्रायं समन्त्रकं पलाश-
शाखया स्फुट्कृतविधानम्, त्रिहितं
स्फुट्कृतं विनियुक्तस्य मन्त्रस्य पादशोऽ-
नस्य व्याख्यानम्, स्फुट्कृतं विहितस्य
पलाशशाखाकरणावस्थं मन्त्रकरणत्वस्य
अनस्य प्रशस्तं, नस्याः पलाश-
शाखाया उदङ्गनिरुगविधानम्, सम्भारं
नान्यतरमुपायां निरूपनस्य सहेतुकं
सार्धवादं विधानम्, तस्मिन्निषेधेन मन्त्र-
विनियुक्तस्य तदर्थविवरणम्, श्रुतेरुचैः
प्रच्छादनं विधाय तस्य प्रशस्तनम्,
सार्धवादं मन्त्रं तदभिप्रायेणैव निष्क-
तानां निरूपनविधानम्, निष्कताभिः
प्रच्छादनं विधाय शर्कटाभिः परिग्रहण-
म् ॥ सार्धवादं संप्रकारकं विधानम्,
तत्र परिग्रहणे मन्त्रं विधाय तद्वद्व्या-
ख्यानम्, मन्त्रस्य "सूददोहम्" इति
पदस्योच्चारणनिषेधस्योपपादनमेकैव
पञ्चुषा बहुतां परिग्रहितां स्थापनस्यो-
पपादनं च, परिग्रहितां स्थापनस्यो-
पादानं बाह्यान्तरभावविषयं तस्य प्रश-
स्तनम्, इत्यसंस्कृतस्य गार्हपत्याय-
तनस्येष्टकामिक्षयनविधानम्, त्रिहि-
तस्य चपनस्य निष्पत्त्ये इष्टकानामु-
पधानप्रकारविधानम्, उपध्यासु त्रिवि-
धासिष्टकान्वयवकल्लेति प्रतिपाद्य तासां
गतद्वयानिष्टकानामुपधाने चतुरो मन्त्रा-

विनियुज्य तेषां व्याख्यानम्, एता-
साभिष्टकानां क्रमेण कृतमुपधानमनस्य
तस्य प्रशस्तनम्, सादनमूर्दोहसोः
सकृच्च विधाय तत्प्रशस्तनम्, पश्चिमा-
र्धयोरेष्टकयोर्गुणधानप्रकारकथनम्,
तत्र मन्त्रं विनियुज्य तद्व्याख्यानम्,
मन्त्रतत्त्वपर्यैरितं पाश्चात्ययोरेष्टकस्या
इष्टकाया उपधानविधानम्, सार्धवाद-
सकारणं पाश्चात्ययोरेष्टकयोर्गुणधा-
नादीनां धृयकृतव्यताभिधानम्,
कामप्रदेशेन तयोः परस्परसर्गावस्थं
विधानम्, समन्त्रकं पूर्वार्धयोरेष्टकयो-
रुपधानप्रकारनिरूपणम्, एतासाभिष्ट-
कानामुपधानस्य प्रादक्षिण्यमुपनयेन
दर्शयित्वा तस्य प्रशस्तनम्, उपहितानां
भिष्टकानां सम्भूय संख्ययाः प्रशस्तं,
सादनसंख्यामनस्य तस्याः प्रशस्त-
नम्, सकृदाद्वयं सम्भूय तस्य प्रशस्तं,
वक्ष्यमाणस्तावकार्यवादानिदेशाहितं
लोकमृणाद्वयाया इष्टकाया उपधान-
विधानम्, सकृत्पठितेन लोकमृणेति
मन्त्रेण तिसृणां गुणपदुपधानविधानम्,
तेनैव सकृत्पठितेन मन्त्रेण दशानां
इष्टकानामुपधानविधानम्, पूर्वत्रयोदश-
लोकमृणानां द्वेधा विभागोपधान-
पञ्चमविधयेदानीं त्रैधा विभागपञ्चस्या-
पविधानम्, पूर्वोपरिष्टकाभिः सहैता-
साभिष्टकानां सकृच्च सम्भूय तस्याः
प्रशस्तनम्, परिग्रहितां सकृच्चामनस्य
तस्याः प्रशस्तनम्, वक्ष्यमाणस्तावकार्य-
वादानिदेशमुक्ते पुरोवनिर्गुणविधानं,

भा० विपदाः

पृष्ठद्वयः । २० विपदा

पृष्ठद्वयः

सार्धवारं पुरीषाहरणं धानविधानम्,
इत्थं पुरीषाहृतं गार्हपत्यविधिमुक्तं वाऽ-
पि तस्याः प्रान्तोऽपि सम्पन्नः स्यात्कथं-
वादादिदेशसहितमभिधानं गार्हपत्य-
वितेः सार्धवारं परीषाग विधानं परितो
मन्त्राकारादभिधानम्, गार्हपत्यविधि-
रूपस्याग्रेऽप्याग्रेऽपि चतुर्मन्त्रैः
संस्तर्जनविधानम्, तन्मन्त्राणां तापयो-
मिधानम्, चतुर्मन्त्रकरणरसुराग्रे-
गार्हपत्यवितिमध्ये सत्राग्रे निवर्तन-
विधानम्, रिक्तापा उवासा आभ्युक्त-
वृक्षस्य पञ्चमानकर्तृकस्य वाऽप्येक्षणस्य
निषेधं प्रतिपाद्य तस्याः सिकताभिः
समगर्तृत्वकाग्रे विधानम्, उवासाः
शिक्षादिनीचनस्य सम्पोजनं सोम-
वितं सङ्गृह्यन्तं मन्त्रतदर्थं विवरणोक्तं
विधानम्, स्तारिकार्धं वादादिदेशयुतं
तस्या उवासा, स्वहन्यरूपं वाग्देवता-
पार्थिवं देविनादे चित्तावेव स्थापनं कर्त-
व्यमियमिधानम्, सिकतापूर्णाया
उवासा मध्ये तूष्णीं पश्य आसेचनर-
सकारणं सङ्गृह्यन्तं विधानम्, सिकता-
पवत्तरेष्वरोतरेष्वामन्य तत्प्राशंसनं,
उवासा पश्य आनयनाधानस्य विधा-
नं वेदादि.

१-१४

- १ उत्सर्पणे संस्कृतस्य गार्हपत्याग्रे विराड् रूप-
प्रजापत्यात्मनं बन्तुं प्रजापतेः संस्कृतिं
विवक्षया च तत्पञ्चविंशतिरेकस्य प्रति-
पादने, अनन्तरमस्य देवैः कृतसंस्कार-
त्वस्योपकर्णनम्, इत्थं सम्प्रधारितमर्थं कर्तुं
देवा अग्निं प्रार्थितवन्तः— 'सोऽपि
तत्प्रापन्नमग्नीकृतवानिष्यमिधानम्, इदानी-
मनमसिद्वया देवानामग्निमुवाच तस्य

अन्तरमन उवाचान्तो प्रागादीन्तो
रग्न्याग्निमेवमभिधानं, प्रहामनु-
मृप तत्र कोटिर्महामिनादि सोम-
वितिकमभिधानं, प्रणिष्ठाकृत्यं प्रजापते-
मन्त्राग्रे निषेधं चित्ताग्रे विराड् रूप-
मन्त्रं बन्तु तपोन्नादाभ्यमुपकर्णं सोम-
वितं मन्त्राग्रेऽप्याग्रेऽपि चतुर्मन्त्रैः, सति-
धामहरहरम्याधानमन्य तत्र कारणं
प्रतिपाद्य दक्षमप्रतिमो वनोऽप्यभरणा-
दीनां सक्तसंस्कारान्तरमिधानं, अत्रो-
क्तेऽर्थं वामकस्याप्यर्थः साभिप्रायं मत-
निरूपणं, प्रहृतस्य चपनामकस्य
प्रजापतेर्लोकात्रयान्तरं तदभिष्टात्रमि-
वाद्यादित्यात्मनं च प्रतिपाद्य पुनस्त-
स्याविधादिकाप्यामिकरूपद्वयस्य प्रति-
पादनं, विद्यामकस्याहवनीयस्य तत्र
निजीपमानस्याग्रे क्रमेण शीर्षं
शीर्षं प्राणं च प्रतिपाद्य तपोदेव
पञ्चपुष्टयस्य सोमवितं प्रतिपादनं,
प्रकारान्तरेणापि तस्याविधादिकाप्या-
मिकरूपत्वस्य प्रतिपादनं, त्रिवितिको
गार्हपत्यवेतस्य इत्येकविंशतं सोमप-
तिकमुपन्दस्य वक्ष्यमाणस्य त्रयवातिरे-
करूपदोषमिधानेन तं पञ्च निराकृत्य
तथाज्वाहप्राणानामुक्तं 'त्रिवमग्नीहस्य
तदपि निराकृत्यैकत्वस्य सोमपतिकं
निगमनं, पूर्वमुपश्लिष्टाया अनुष्टुप्-
इत्योः सम्पत्तिविधानं, तत्र तिस्रोऽ-
नुष्टुपः सम्पत्तिः, तासां प्रयोजनपुर-सर-
मुपयोगकथनं, प्रतिपादितार्थस्य
फलमिधानं, प्रागुपन्यस्ताया बृहतीस-
म्पत्तेरुपादनं, गार्हपत्याग्रे विराड् रूप-
यानां क्रमेण पृथिव्याग्निमुवाचोक्तम्,

त्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

त्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कत्वात्ममेणैव सेवा सकारो युक्त इत्या-
शक्य व्युत्क्रमादुद्धानस्य सकारण सप्र-
योजनमुपपादनं चेत्यादि.

१६-३७

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ नैर्ऋतीष्टकाचपनम्-तत्र पूर्वं आ-
ख्यायित्वा प्रयोजनकथनपुरःसरं
नैर्ऋतीनामिष्टकानामुपपन्नानस्य विधि-
त्नया तासां हरणाय सप्रहेण प्रतिष्ठा-
करण, इदानींतनानुष्ठानस्याव्युत्क्रमाप्रयो-
जनार्थमाविधानम्, नैर्ऋतीनामिष्टकानां
तमोऽग्रहन्तृत्वद्वारा नामनिर्बचन, नैर्ऋ-
तीनां हरणमनृत्य पापरूपस्य तमसो
गर्भसम्बन्धिसंस्मोल्वादिस्मयस्य च
पापमनो निर्हरणहेतुवत्त्वाख्यायिकाया
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकपद्धत्या प्रतिपादन,
तासां निरर्ऋतीष्टकानां सार्धवाद परि-
माण सोपपत्तिक त्र्यादिस्तिष्ठितादिक-
छक्षणरहितत्वं-सार्धवाद पाकप्रकारं
सकारण काण्ड्यं चेत्येतन्निरूपण, तासां
मुपपन्नार्थं दिग्बिन्दवे सामिप्रायं देव-
विशेष दर्शयित्वा पराचीनत्वादिवर्ध-
विशेषकथनम्, तत्र निष्ठागामिष्टकानां
क्रमेण त्रीन्मन्त्रान्विनियुज्य सेवा पादशो-
विमज्ज व्याख्यानम्, इष्टकान्तस्वदासु
प्रसक्तानामुपसर्गनसादनसद्वदोहसां
निषेधकरण, तासामुपपन्नान् पूर्वमेकं
प्रकारमभिधाय तं निविध्य पञ्चान्न द्विती-
यप्रकारप्रतिपादनम्, तासां नैर्ऋतीनां
सङ्गमनृत्य तस्याः प्रशसन, नैर्ऋतीनां
पराधे मागे आसन्वादीनां प्रागनस्य
मन्त्रतदर्थव्याख्यानोक्त सोपपत्तिक
मन्त्रपसङ्गद-प्रशसासहितं विधानम्; इष्ट-

कादीन्सम्भूयानृत्य सङ्ख्याद्वारा तत्प्रश-
सनम्, इष्टकानां मध्यं सार्धवादमुदचम-
सस्य निनयनविधान, निवेचनानन्तरं
मन्त्रतद्व्याख्यानमुत्तमुपोधानं विधाय
सार्धवाद धर्मविशिष्टं शाकलं प्रत्यागमन-
विधान, सप्रयोजनं, गार्हपत्योपस्थान
विधाय तत्र मन्त्रं विनियुज्य तस्य
व्याख्यानं चेत्यादि.

१९-१०

२ प्रायणीयेष्टिः-तत्रादौ प्रायणीयेष्टि
विधाय प्रधानहविःप्रचारात्पूर्व-
तवानां हविष्कृशग्विसर्गादीनां केषा-
श्चित्पदार्थानामनुवादपूर्वकं प्रायणीय-
हविषः प्रचारविधानं, प्रायणीयस्य
शब्दन्ते सीरणेजनं विधाय सीरस्य
नामनिर्बचनद्वाराऽनरूपताविष्करण,
सीरोपादनभूत वृक्षविशेषं विधाय तत्प्रश-
सनं, सीरयोजनायां रज्जुनां मीज-
त्वस्य विहावस्य च स्नायकार्यकांदातिदेश-
सहितं विधानं, युज्यमानस्य सीरस्य स्थान-
विशेषविशिष्टमभिमन्त्रणं विधाय तत्र
मन्त्रद्वयं विनियुज्य तस्य क्रमात्परोऽष्ट-
प्रवक्ष्यव्या पादशोऽनुष्ठानं व्याख्यानं
मन्त्रद्वयगतद्वन्द्वप्रशसकार्यकांदातिदेश-
कथनं च, विहिते सीरयोजने दक्षिण-
सन्ध्योर्ध्वेययोः पौर्वापर्यं विधायानुद्वहं
वेकल्यिकस्य सङ्ख्याव्रितपस्य सोपपत्तिकं
विधानं, सार्धवादं चित्वाग्निधेनमये
विकर्षणविधानं, तच्च विकर्षणं पञ्च-
पुच्छानि विहस्यस्म्येव कर्तव्यमित्यभि-
धानं, परिक्रितं सवीरे आत्मनो दक्षि-
णभागेऽन्तरतः प्रागावतः मन्त्रतदर्थ-
सहितं प्रथमां सीता दक्षिणत्रोणेऽपरम्यो-
दगावतां पश्चिमपाशं मन्त्रतदर्थसहिता

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

क्षितीनां मीमांसा उत्तरार्धे प्राणायना-
मन्त्रदर्शयुतां तृतीयां संज्ञां च विनाश-
पूर्वार्धे दक्षिणायनाया मन्त्रदर्शयुता-
याधनुष्याः संज्ञाया विधानम्, उक्त-
कर्षणं समन्तरमनूप तत्प्रशमनम्, अम-
न्त्रक द्वादशसद्व्याकानां मीमांसा कर्षणं
विशेष तत्प्रशमनं, विहितानाममन्त्र-
काणां चतसृणां संज्ञानां प्रत्येकं त्रिवि-
धं विशिष्टं प्रशमनम्, अमन्त्रकमीमांसया
सम्भूय तस्याः प्रशमनं, विहितामनूप-
तस्य प्रशमनान्तरेण प्रशमनं, समन्तर-
कर्षणमनूप तस्य मन्त्रादिसा प्रशमनं,
अमन्त्रक कर्षणं पुनस्तस्य तत्प्रशमनं,
कर्षणान्तरेष्वनुवृत्ता विमोचनं विशिष्टं
तत्र मन विनियुज्य तस्य द्वादशो-
न्याह्वयानं, आहारार्थं द्वादशानिदशमहि-
मत्तत्पूर्वस्यां विशिष्टं तेषामनुवृत्तं प्रस्था-
पनं विशिष्टं तेषां दक्षिणाकानं दान-
विशानं दाने कालविशेषविशानं चेत्पादि. १०-१३

१ दर्भस्तम्बोपधानम्—तत्र दर्भस्तम्बानां
हृष्टभेदमप्ये दर्भनामनिर्बचनमिति मन्त्र-
मोजनं सार्धं च सौम्यैस्तु तूष्णीमुप-
धानकरणविधानं, सार्धं च दं पञ्चगृहीते-
न मन्त्रद्रव्येणाभिहोमं विशिष्टं तस्य बहु-
प्रकारेण प्रशंसनं, अभिहोमे मन्त्र-
विशेषा व्याहृतिरूपेण त्रयोदशधा
विनियुज्य च तस्य विनियुक्तिमात्मना प्र-
शंसनं, त्रयोदशधा विनियुज्य मन्त्रावपवा-
व्याहृतिरूपाः स्युरिति सौम्यैस्तु मन्त्र-
विधानम्, आत्मस्य होमसाधनत्वं पञ्चगृही-
तत्वं चानूप ततोः प्रशंसनम्, अभिहोमे
मुषामुद्वह्निर्वाते विशिष्टं तत्प्रशंसनं
चेति.

१३-१८

४ अग्रां निनयनं सर्वोत्पन्नयनं च -
तत्राक्षी कृष्टे भुजे कर्णगर्भेणोद्वहम-
करणरूपया निनयनविधानम्, उदकनिन-
यने चमनकरणत्वं विशिष्टं तत्प्रशंसनं,
चमनस्योद्वहत्वं चतुष्कोणत्वं च विशिष्टं
ततोः प्रशमनं, चतसृषु चतसृषु संज्ञासु
प्रयाणां प्रयाणामुद्वहमानां निनयनं
विशेष तत्प्रशमनं, कृष्टप्रदेशे द्वादशभि-
रुद्वहमनैर्निनयनं विशिष्टं तत्प्रशमनं,
तस्योदकनिनयनस्य हृष्टभेदविकारण-
त्वमनूप तत्प्रशमनं, हृष्टभेदमने
प्रदेशे यदुदकनिनयनं विशिष्टं तत्करण-
चमनानामपि विसर्गसामुद्राक्षरं प्रश-
मनम्, उक्तैर्द्वयं पुरावृत्तस्य प्रविशानं,
पूर्ववचनस्य चतसृषु संज्ञासु प्रयाणां
प्रयाणामुद्वहमानां निनयनं विशिष्टं
तत्प्रशमनं, कृष्टप्रदेशे द्वादशभिद्वहम-
नैर्निनयनं विशिष्टं तत्प्रशमनं, कृष्ट-
प्रदेशे उदकनिनयनस्य प्राणविकारण-
नयनरूपतायाः प्रतिपादनं, कृष्टाहृष्ट-
भेदोदकनिनयनव्यवसायनं त्रिविधमनूप-
तस्याप्येषां निगमनेषु तायाः प्रतिपा-
दनं, पृथग्विद्विहितामुद्वहमानां संज्ञा-
तस्याः प्रशंसनं, ग्रहते औदुम्बरचमते
संज्ञान्यानामावापविधानम्, उक्तं धान्य-
गतसर्व्ववनस्य तत्प्रशमनम्, उतानामन्त्रा-
मप्ये एकस्योद्वहत्वरूपस्य बीजस्य वर्जनं
विधानं तत्र धर्मविशेषविधानं च, उद-
कनिनयनस्य बीजावपनेऽपि चतुस्रस्यो-
द्वहचमस्य, कारणत्वेन विधानं,
बीजावपनस्य मन्त्रावपनेऽप्युद्वह-
प्रश-
सने, बीजावपसाधनपूतो धनुवाकः
पञ्चगृहात्मकः तत्र सर्व्वं मन्त्रेण सूच-

भा० विषया.

पृष्ठाङ्का.

भा० विषया.

पृष्ठाङ्का.

रेवोऽपि विधानं. एतेनैव इति साधं जातं
विधानं, कष्टप्रदेशे द्वादशभिर्नमस्त्रयं
विधानं न प्रशंसनं, बीजावापस्य श्रुता-
धिकरणत्वमनूय तस्य प्रशंसनं. कष्टप्र-
देशात्मके यद्बीजावपन विधिगन्ध, रण-
मन्त्राणामपि त्रिसप्तत्यमुपजीव्य प्रश-
सतं, एवमव्यक्तित्वेनैव बीजावाप
प्रशस्य मेवज्जरूपेणापि तस्य प्रशंसनं,
पूर्ववत्सर्वत्वमनूय तदप्रशंसनं, एषकार-
णक बीजावपनमनूय तस्यापि मेवज्ज-
रूपत्वेन प्रशंसनं, अतश्च सीतासु
काणामन्त्राणां द्वादशार्थेष्वप्यमनूय तस्या
अपि मेवज्जरूपत्वेन प्रशंसनं, कष्टप्रदेशे
वपनस्य प्राग्मेवज्जरूपतायां अनिवार्यं,
कष्टाकष्टबीजावपने च मन्त्रगतं जित-
मनूय तस्यापि मेवज्जहेतुत्वाभिधानम्,
उदयमस्तस्य बीजावपनमन्त्रस्यैव
चानूय सम्भूय च तयोः प्रशंसनं,
बीजावपनमन्त्रप्रदानात्मनोऽप्युदयपूर्वकमभि-
प्रायप्रदर्शनपुनःसरं च मन्त्रन्यास्यान्तं,
उक्तमनूयव्याप्त्यान्मुच्यते तद्विधि-
मिति तस्यापि देशकथनम्, अतिदिष्टस्य
व्याख्यानस्य यथावन्ति योजनं, अतो
कष्टप्रदेशात् मेवज्जहेतुत्वानिरूपणं, शिष्टि-
तानामनुदुष्यो जनप्रोषणविधायां चान्त्र-
कर्मणां तन्मन्त्रकर्मन्त्रकर्म. एतेनैव
तत्प्रशंसनं, निरुक्तानिस्त्विति कर्मोप-
नूय विद्याभिरुक्तस्य प्रजापतेरिति
निरुक्तानिस्त्वमेवेन परीक्षितमभिहित-
मेवेन च निरुक्तस्य विधानं, तन्म-
न्त्रकर्म निरुक्तेनानुदुष्यो जनप्रोषण-
निरुक्तमागम्येतरमेतदभागत्य च कष्टप्र-
देशे तस्य योजनं, निरुक्तप्रदानस्य

प्रशंसनं, वासाम्यन्तरमात्रेण निरुक्तानिस्-
त्वमेवमर्थयोगादिविधानं पशुमनसा
सम्प्राप्य तस्या. प्रशंसनं चेत्प्रादि.

इति द्वितीयेऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ सोमकथणादिशम्-तत्र सात्रिविधे
क्रनौ सोमकथणस्य कालं विनाय
तदप्रशंसनं, सोमकथस्य मन्त्रेऽनुष्ठान-
स्याधिकोक्ततायाऽव्यवधानं च प्रशंसनं,
राजकथस्य मन्त्रेऽनुष्ठानस्य कृत्स्नशरीरे
रवानुपवृद्धहेतुत्वेनापि प्रशंसनम्, आतिरूप-
हविष्यदन्ते आहवनीयविधिनिष्कारं विधानं
तद्वर्तनस्य बोधकपानस्य सोमतिष्यादि-
प्रयोगजातस्यानुक्रमणम्, सोमिका-
भिरुक्तमणोः परस्परं व्यतिषहस्य सप्-
थोऽन सार्थवादं विधानम्, वाग्विस्तर्ज-
नानन्तरमाहवनीयसमीपदेशागमनविधा-
नम्, गार्हपत्यस्थानवदाहवनीयस्थान-
स्यापि पलाशशालायां मृदुदहनमेकीय-
मतेनोदयस्य सोमपत्तकं तस्य दूषणं,
गार्हपत्यद्विचिक्रमास्तत्प्रतिबन्धनं तत्तत्प्र-
तिविध्याहवनीये प्रतिनियतं विधास्य-
मानं पुष्करपर्णोपधानवनूय तस्य प्रति-
नियतफलप्रतिपादनेन प्रशंसनं, गार्ह-
पत्यवदाहवनीयेऽपि शिकतानिवपनं
कतेन्यमिति विधानम्, उमयत्र मन्त्र-
मेदं विधास्य तत्प्रशंसनम्, गार्हपत्य-
वपने शिकतानिवपनस्य पूर्वमावित्व-
मनूय प्रशस्य च तत्र पूर्वमावित्वं दोष-
प्रदर्शनम्, आहवनीयविधौ तु शिकता-
नित्यप्राप्तपूर्वं परिशिद्धिं परिश्रयणमभि-
प्रेष्य तावकार्येवाश्रितिरुपुत तदभि-
मन्त्रणविधानम्, शिकतानिवपनं

१८-७८

भा० विषयः ।

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

साधकाद विधानं न्युमाना निरुक्तानां
सौकर्यमिह सङ्गच्छन्त्येवमविधान-
विधानम्, साधकाद लोभोदकानामुप-
धानविधानम्, वेदेष्वपदेवेनेष्टकाना-
महरणम् विधानं तत्प्रमाणम् आह-
रणस्याधिष्ठेयगोभशः चरितेति च वेद-
देशपादनि तथाचनिति विधानम्,
विहितं लोभोदकानामुपधानमनूप-
धानम्, आहरणस्याधिराग्यमनूप-
तत्प्रमाणम्, चरितेति चरितेति च नञ्
पृथिवीतत्कादाहृतिर्भूतसम्पादनहेतु-
त्वेन प्रमाणम्, लोभोदकानामाहरण-
साधनं विधानं तत्प्रमाणम्, पूर्वस्यादि-
श्यामादाहरणस्य मन्त्रनश्यद्विषयगोभ-
विधानम्, आहृत्या इष्टकाया स्थान-
विशेषे उपधानविधानम्, एवमेव दक्षि-
णतः पश्चादुत्तरतश्च क्रमादाहरणे भेद-
तद्गतविषयमपदव्याख्यायुक्तं विधा-
नानिष्टकानां तत्प्रमाणविशेषे उप-
धानविधानम्, उत्तरस्यां दिशि मन्त्र-
तद्विधायसहितं निरुक्तानां प्रवृत्त-
विधापेक्षितानामिष्टकानां सम्भूय प्रमाणम्,
धर्मविशेषं विधाप्य तत्प्रमाणम्, सकार-
णं स्थितिगुणविशिष्टं उपधानादीनां
पृथगनुष्ठानविधानं, सङ्गत्प्रमाणं
समञ्जसमनूया त्रिष्टेयस्यात्ममाणे एवो-
पमानं कर्तव्यमिति प्रतिपाद-
नम्, इत्येष्टकावदासां श्रवणामावाह-
श्रुतत्वाशङ्क्य तन्निवृत्तिः, चोदक-
प्राप्तमुत्तरवेदिनिवपनमस्मिन्नसरे कर्तव्य-
मिति सोपपत्तिकमभिधायोत्तरवेदेः परी-
माणं च विधाप्य स्तावकार्यवादातिदेश-
युतं सिकतानिबपनविधानं, निवपनस्य

एतन्निवेशे विधानं प्रमाणम्, मन्त्रा-
त्मनस्य निरुक्ताभिः प्रमाण-
विधानं, अस्मिन्नियमे " अत्रे तत्र " -
इति पदेष्वप्युपकरणेन विधानं
तस्य क्वचिद्विषयमपदव्याख्यानं क्वचिदा-
हृतोदकादीनां प्रमाणं व्याख्यानं च,
विनिर्मुक्त्यास्य पदस्य श्रुतस्य वैधा-
नसिद्धिरुक्त्या सङ्गत्प्रमाणं च प्रमा-
णम्, निरुक्तानां रेतस्वप्रतिपादन-
तत्प्रमाणं च प्रभूवृत्तमभिधानं, सिक-
तानां मुह्यत्वात्प्रमाणं प्रभूवृत्त-
प्रमाणम्, मन्त्रात्मनोत्तरस्यादाहृत्य-
प्रमाणम्, उपमानकरग्रहणं पदव्य-
य-छन्दस्तस्य " समुद्रियम् " - इति
नाम कर्माभिधायिनि पृथगुत्तरणम्,
अनन्तानां सिकतानामुपधानं पृथक्-
धर्म्यं सङ्गत्प्रमाणं इत्यादि प्रभूवृत्त-
सङ्गत्प्रमाणम्, एतस्मिन्पदेष्वप्युक्तं छन्द-
समन्तर्भावप्रदर्शनाय प्रमाणम्, उत्तम-
वृत्तमस्य पुनराहरणार्थं च सिकता-
निवपनं प्रमाणं तत्प्रमाणमिति वचनम्
तत्प्रमाणं विददनुष्ठानप्रमाणं च,
अपरिमितानामप्येतासां सङ्ख्याविशेष-
प्रदर्शनं प्रमाणं प्रभूवृत्तं प्रमाणम्, लोभो-
दकावहितकतानामप्युत्तमानां एवोपधा-
नविधानं सिकतानामिष्टकानां विशेष-
व्यसक्तस्य सादनस्य सकारणं निषेधनं,
सार्थकं समञ्जसमेतत्तत्प्रमाणमिति विधानं,
तत्र मन्त्राणां क्वचिद्विषयमपदव्याख्यानं
क्वचिद्विषयमपदव्याख्यानं च, मन्त्र-
गतं द्वित्वं छन्दोविशेषं चानूप तत्ता-
वकार्यवादातिदेशकम्, लोभोदकादि-
सङ्ख्या सम्भूय तत्प्रमाणं चेति.

श्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । श्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

२ आहवनीयदेशस्य आरत्तमन्तर प्राकृत-
मानिष्यप्रवर्णोत्पत्त्यवर्णमनुक्राम्य
प्रागुक्तयोराशिरुमौमिकर्मणे गोर्धनि-
षडस्य प्रदर्शनं, तत्र पूर्वमाहुते चर्मणि
प्रथमचिदर्थानादिष्टानां स्मृत्यर्थो-
पशमन सार्धं वा विधाय तदर्थं लोहित-
गुगुक्ष्यानुहुदधमेण सार्धं वा
प्राचीनग्रीव देशविशेषे स्मृत्यविधानं,
आहवने चर्मणि विनेरौण्योपशम
विधानानन्तर चिने, सार्धं वादमाश्वेन
तूष्णीं प्रोक्षणविधानं, प्रोक्षयमन्य
हविष्टस्तन्नादनं वा मपोजन तन्म-
न्त्रस्य तद्विधाय करण वाग्मन्त्रस्य चान्य
तयोः प्रशसनम्, आहवनीयदेशे परण-
विशेषं विधाय तन्प्रशसनं, प्रथमचिदि-
प्रोक्षणतमये रितावनृतीनादिधियर्था-
नामिष्टकानीं प्रोक्षणस्य विधित्तया
अन्नवादिना प्रोक्तस्यार्थं प्रतिपाद-
नम्, आहवनीयदेशे प्रति नयनं
विधानमन्त्रवर्हिनि सप्रियदानविधानं,
तत् प्रथमचिदर्थानामिष्टकानां पूर्वस्थां
दिति हरणं विधाय श्रुतिरिमनं हुत्वे-
नात्यधिकया प्रशस्य च तस्य प्रकृते
योजनम् ढक सप्रियं व्याख्याय होत्रा-
ऽनुवक्तव्याहृचर्मैकाग्रमन्त्रेनोपन्यस्य तस्य
व्याख्यानम्, एकैकमन्त्रं प्रति-
विष्ट स्वमन्त्रस्य निगमनम्, आग्नेयी-
नादिधर्मवस्तुभ्यान्त्य तेषां प्रशसनं,
इष्टकाहरणतमये श्वेतरथस्य पुरतो नयनस्य
सार्धं वा विधानं, अन्नं प्रमुञ्चति मन्त्र-
मन्त्रानामिष्टेन समीपगमनविधानं,
स्तावत्सार्धं वा दिदेशयुतमन्त्रकर्मकं सप्र-
कारकं धितमिष्टस्य तद्योगिक्रमणा-

विधानं, तस्यार्थस्य प्रत्यक्षमुपनयन-
समये चित्तेन प्रापणं विधाय तस्य
प्रशस्य प्राणप्रतिष्ठानं हुत्वेन लोक-
प्रथमचिदर्थे हुत्वेन च प्रशसनं, अध्या-
व्रणमन्यस्य व्याख्यानं सप्रियविधानं स्मृत्य-
नित्यविधानस्य विशेषतः तस्य तानो नान्य-
नेवाद्याधिकया प्रशसनम्, अन्धस्य
वर्णविषम सार्धं वा विद्याकाशे वर्णा-
न्तरादिश्रुत्यस्वादि विधानम्, अध्यात्ममेवे
ऽनृत्तार्थेति पश्चात्तरनिरूपणं च,
अग्निधर्मव्याधिरुष्टे प्रशस्य विशेषतः
विनिष्टया प्रशसनं, तस्यैकोप मन्त्रमुप-
नयस्य तद्विधाय पुष्ट्यर्थोत्तरमानं लक्ष-
रास्य सन्धी चाग्निरेह्यं कर्तव्यमिति
निगमनम्, आग्नेयानन्तरं प्राकृतवैष्ट-
पदार्थानामनुष्ठाने क्रमविशेषस्य प्रति-
पादनं, पुनरुपनयस्य विधानं,
सायं काले कर्तव्यकर्मणो विधानं, तत्रा-
श्वेन परितो वयनं सायमन्त्रमपा-
द्यागोत्रं कर्तव्यमिति सार्धं वा निरूपणं,
परिणन्दति रावाखिराहृचि विधाय
तन्प्रशसनं, नत्याधस्य पुन प्रयोग-
विधानं चेत्यादि.

१००-११०

इति तृतीरोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ आत्मन्यग्निप्रवर्णस्य सकारणप्रवर्ण-
कर्तव्यत्वमुपपाद्य तस्य मन्त्रतदर्थविवरणं
पेतं सगुणं सर्वमक सार्धं वा विधानं,
प्राग्निहोत्रस्य सत्यसन्धौ गानमन्यस्य
तन्प्रशसनम्, उक्तायाः परकृतेः प्रकृते
योजनपुरस्सरं सत्यपदस्याभिप्रेतमर्थमा-
विच्छरं तस्यशंसनं,-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पुष्करपर्णेश्टकोपधानम्—सार्धवाद
पुष्करपर्णोपधाने, पुष्करपर्णस्याग्नि-
शोनिवस्थानुवादपूर्वकं सार्धवादमुपपादने,
पुष्करपर्णोपधाने मत्र विनियुज्य तस्य
पादशो व्याख्यानं,—
रुक्मेश्टकोपधानम्—आकाशगतना
स्तुतस्य पुष्करपर्णस्य मध्ये सूर्यात्मना
प्रातव्यस्य इक्ष्मस्य सोरपत्तिकं सविशेषं
सकारणं विधानं, इक्ष्मस्य पुष्करपर्णे
उपधानं सोपपत्तिकं सार्धवादं विधाय
तस्य पुष्करपर्णाविकरणावस्थाव्याधि-
क्या पुष्करनामनिर्वचनेन प्रतिष्ठास्वरूपं
प्रतिपाद्य तद्वारा प्रशसनं, पुष्करपर्णोप-
धाने मत्र विनियुज्य तस्य पादशो
व्याख्यानं,
पुरुषेश्टकोपधानम्—रुक्ममध्ये द्विरण्य-
पुरुषस्योपधानं सार्धवादं विधाय तस्य
प्रकारान्तरेण मन्त्र—प्राग्विधात्मकसुहृ-
शरीरस्यापनक्षणेन प्रशसनं, प्रसङ्गा-
द्विरण्यनामनिर्वचनं, पुरुषोपधानस्या-
धारविशेषं विधाय तत्प्रशंसनं, तत्रोप-
धाने पुरुषस्योर्ध्वमुखत्वं प्राङ्मुखत्वं च
विधायास्याधिक्या तदुपपादनप्रशंसने,
तत्रोपधानं मन्त्रद्वयं विनियुज्य पादशोऽ-
नूय व्याख्याय च मन्त्रद्वित्वस्य तद्वत्त-
त्वेन छन्दोद्वारा प्रशसनं च, पुरुषोपधानाद्वा-
त्वेन चित्रसामगानं विधाय तस्य पुरुष-
गतवीर्योपधानहेतुत्वस्याव्याधिक्या
विशदीकरणं, यजमानकर्तृकं सर्व-
नामभिर्मन्त्रैः पुरुषस्योपस्थानं विधाय
तस्य लोकत्रयस्यापनहेतुत्वस्याव्याधि-
क्या विशदीकरणं, सर्वनामभिस्त्वस्थानं
प्रकारान्तरेण प्रशस्य सर्वनाममन्त्रत्रयस्य

सात्पर्योपेतं व्याख्यानं, मन्त्रगतत्रिव-
सङ्घातं प्रशस्योपस्थाने स्थितिगुणश्च च'
विधाय तत्प्रशसनम्, उपस्थानानन्तर-
माग्न्यद्रव्यकस्याहुतिप्रवृत्तात्मकस्याग्नि-
होमस्य सप्रकारकं सप्रयोजनं विधानं,
तस्मिन्निहोमीपाहुतिप्रवृत्ते रक्षोघ्ना-
न्यक्षमन्त्रान्विवापामिहोमस्य रक्षोहनन-
हेतुत्वं मन्त्रद्वारा द्रव्यद्वारा प्रतिपाद्य
मन्त्रदेवताद्वारा मन्त्रगतछन्दोद्वारा च
प्रशसनं, विहितं परिसर्पणमनूय प्रशस्य
च तत्प्रकारस्य सविशेषं निरूपणम्,
सुगिष्टकादयोपधानम्—सुगिष्टकयो-
सकारणं दक्षिणोत्तरार्धयो- सार्धवादं
विधानं, तत्र च दक्षिणपार्श्वोपवेयायाः
सुचः कार्त्तव्यमयन्त्रमाग्नयेन पूरणवन्-
उत्तरपार्श्वोपवेयायाः सुच औदुम्बरव-
द्वारा पूरणस्य चानिवाप्य तेषां साक्षा-
धिकं प्रशसनं, सुचोपधानमनूय तयो-
र्नैर्हृत्पदां वक्तुं तदुपपादनयोर्द्वयोर्हृत्प-
दोर्भिमध्यं, कार्त्तव्यमय्याः सुचउपधाने
आग्नेयं मन्त्रं विधाय तं प्रशस्य च
सुचो धृतपूरणत्वमनूय तत्प्रशसनम्,
औदुम्बरा उपधाने ऐन्द्रं मन्त्रं विधाय
पुनर्विकल्पेनैन्द्राग्नं मन्त्रं विधाय त
छन्दोदेवताद्वारा प्रशस्य च सुचो दधि-
पूरणत्वमनूय तत्प्रशसनं, सुचोपधाने
स्यानविशेषमभिधाय तथोत्तिर्गगप्रत-
योरुपधानं सोरपत्तिकं पूर्वपक्षीकृत्य तत्प्रति-
विष्य च सिद्धमन्त्रतया प्रागप्रवस्य सोर-
पत्तिकं निगमनं, स्थापनसादनविधदत्तानां
पृथक्च विधाय तत्प्रशसनम्, उपहितस्य
निष्कम्पपुरुषस्य सुग्न्यतिरिक्तवाहकरणं
सोरपत्तिकं पूर्वपक्षीकृत्य तत्प्रतिविष्य

ब्रा० विषय

पृष्ठाङ्कः

ब्रा० विषय

पृष्ठाङ्कः

च मिद्वान्तिता पुनः सुख्यनिरिक्त-
बाहुरणम्यैव मोक्षचिक्रं सहस्रकं
निगमनं चेत्तदादि.

१२३-१४६

- २ स्वयमातृणोष्टकोपधानम्-तत्र हि-
ष्णये पुरुषे स्वयमातृणोष्टकाया सार्ध-
बाहुरणानविधान, विहिता स्वयमातृ-
णान्मन्य तस्याः प्राणात्मना विसस्ता-
वयस्य प्रजापतेः प्रतिष्ठात्मना च प्रश-
सान, विहिते उपधाने मन्त्रान्विवाय
तेषां व्याख्यानं स्नातकार्थेवादातिदेश-
रहितं सादनाधिकदनाभिधानं, एव-
मातृणया सामगान विवाय तत्प्रभे-
जनमिवायकोर्ज्वादा उपरिष्टद्वयत
इति प्रदर्शनं, स्वयमातृणया पुरु-
षस्यानमिनिहितत्वोरपदानम्,
द्वेष्टकोपधानम्-द्वेष्टकोपधानं
तत्स्यानविशेष च विधाय तत्प्रशसनं,
विहितमुपधानमनूषवीनां दुर्वायाधो-
त्यतिप्रदर्शनद्वैक प्रशसनं, उपवेयाया
द्वेष्टकाया सविशेष लक्षणमभियाय
समुस्तद्वमी औषवीनां प्ररोहणमिधानं,
विहिते उपधाने मन्त्रस्य विनियुज्य तस्य
निगदन्पादप्रातत्त्वप्रदर्शनं, मन्त्रगत
द्वैक प्रशस्य सादनाधिकदनानुवदनं,
द्विषजुष्टिकोपधानम् द्विषजुष्टिमेष्ट-
कोपधानं विधाय तस्य यजमानस्य
स्वर्गप्राप्तिसाधनत्वेन प्रशसनं, द्विषजु-
ष्टिवेतन्नामनिर्वचनं, इष्टकाया यजमाना-
त्मना प्रशसनं, द्विषजुष्टो यजमान-
त्वोक्त्या लब्धावमरुत्वेन याजिकानां
प्रभोक्त्ययनं, द्विषजुष्ट उपधानस्या-
न्वयव्यतिरेकवर्णिगदोषप्रदर्शनेनाप्रत्य-
करामिधानं, अस्या इष्टकाया हिरण्य-

पुरुषसर्मणि सर्वथाऽनुपगते दोषप्र-
र्जनतनोपधाने तु गुणप्रदर्शनं च, यज-
मानस्य हिरण्यपुरुषद्विषजुष्टयोर्द्वै-
मानुपगतीरयोर्भेदे स्वयमातृणोष्ट-
कोपधानेन व्यवधानोपशरीरद्वय-
स्यापि प्रागेन सह कथमव्यवच्छेद इति
प्रथमवक्तव्यं तत्समाधाननिरूपणं, द्विष-
जुष्ट उपधाने मन्त्रस्य विनियुज्य तद्वत-
पुन पुन प्रयुक्तद्वयद्वयान्निर्वापप्रदर्शनं,
पूर्ववत्सादनाधिकदनानुवदनम्,
रेतःसिगिष्टकाद्वयोपधानम्-रेतः-
सिगिष्टकाद्वयोपधानं विवाय तयोर्द्विष्ट-
कयोः पृथिवीमुक्तोक्तमना प्रशस्य च
तयो रेतःसिक्तत्वोपपादनं, तयोर्द्वयोपधाने
क्रमेण मन्त्रस्य विधाय तद्वत् "विषाद्-
स्वराद्" शब्दविधेयत्वमुपपाद्योपधान-
मन्त्रयोः पार्यक्य सादनमन्त्रस्य वैकल्य-
मित्यभिधानम्, एतद्विष्टकाद्वयमन्त्रात्मना
प्रशस्य स्थानविशेषे उपधानस्य प्रयो-
जनकयनं,
विषज्योतिरिष्टकोपधानम्-विष-
ज्योतिरिष्टकाया इष्टकाया उपधानम्
विधाय तामन्त्रात्मना प्रशस्य स्थान-
विशेषे उपधानमुपाय च तस्या इष्ट-
काया प्रजात्मनाऽपि प्रशसनं, विहिते
उपधाने मन्त्र विधाय तद्व्याख्यानं,
पूर्ववत्सादनाधिकदनानुवदनम्,
ऋतव्येष्टकाद्वयोपधानम्-ऋतव्या-
स्त्वयोर्द्विष्टकयोर्द्वयानस्य सोमपत्तिक
मन्त्रतद्विप्रायसहितं विधानं, प्रयमायां
चितौ ऋतव्यान्स्य कारणत्वाभिधानं,
पुनस्तथोरेव ऋतव्ययोः प्रजापतः प्रति-
ष्ठात्मना प्रशसनं, ऋतव्ययोर्द्विष्टकयो-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

उपधानस्य स्थानविशेषं विधाय प्रश-
सनम्,
आपादेष्टकोपधानम्—आपादेष्टकाया
उपधानं चयनस्य लक्ष्यं पूर्वभागे कर्त-
व्यमिति साभिप्रायं विधाय तस्या इष्ट-
काया आपादेति नामधेयप्राप्तिं प्रद-
त्तौपधानोपयोगप्रदर्शनम्, एतस्या इष्ट-
काया बागात्मनाऽपि प्रशसनम्, आपा-
देष्टकायाः पृथिव्यात्मकत्वमुपजीव्य
नामधेयत्वं प्राप्त्या आधिमौक्तिकाया-
त्मिकप्राणात्मकत्वस्योपपादनम्, उक्तं
प्राणरूपार्थमज्ञत्वमुपजीव्य तस्याः पूर्व-
भागे उपधानस्योपपादनम्, आपादायाः
पूर्वभागे मंत्रवत्त्वा इष्टकाया उपधानस्य
सहितकं निराण, ननु यदि समे-
कानामिष्टकानामुपधाने प्राणाविधानं
तर्हि अपस्थानो मंत्रविशिष्टानामिष्टका-
मामुपधानेन तत्कालीनं भवतीति प्रति-
पादनं, तस्या श्रुतव्ययोः समीपे सहा-
रणमुपधानं विधाय प्रशसनं, प्रकृत्या
इष्टकाया उपधाने मन्त्रं विधाय तदुत्पा-
दयानं, पूर्वैष्टकादीनां स्वयामनुष्णायाः
पूर्वभागे उपधाने कारणमिधानं
चैत्यादि.

१४९-१९६

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ कूर्मेष्टकोपधानम्—तत्र • कूर्मेष्टकोपधानं
विधाय तस्य इत्यत्र प्रशसनं,
लोकेऽस्मात्प्रणाल्या कूर्मस्य
पृथिव्यादिलोकेऽस्मात्प्रणाल्या तस्यैव
तन्मन्त्रे विनिश्चयं प्रदर्शनं, विहि-
तस्य कूर्मस्य सार्वभौमं समन्त्रकं दधि-
गुपुतेरन्यजनविधानम्, अन्यजन-

मन्त्राणां हन्तः—संक्षेपे विधाय तन्ता-
वसार्वभौमसिद्धेशकयनं, कूर्म इति नाम्नः
प्रवृत्तिमिच्छामिधाय कूर्मस्यादित्या-
त्मना प्रशसनं कूर्मस्य पुस्तताग्रत्या-
घादाया दक्षिणतोऽरिनिमात्रे प्रदेशे
सोपपत्तिकमुपधानं विधाय तस्य कूर्मस्य
प्राणात्मनाऽपि प्रशसनं, बागात्मिकाया
आपादाया दक्षिणे भागे प्राणात्मकस्य
कूर्मस्योपधानं सद्युक्तिकमितिउपपादनं,
कूर्मोपधाने मन्त्रत्रयं विधाय तत्राप्यु-
पधानसमये मध्यमेन मन्त्रेण तत्कालं
विधाय च तेषां मन्त्राणां व्याख्यानम्,
उपधानमन्त्राणां त्रित्वसंख्यामनूय तस्याः
प्रशसनम्, अन्यजनमन्त्राणामुपधान-
मन्त्राणां च संख्यायाः सम्मूय प्रशसनं,
कूर्मस्याधस्तादुपरिष्ठाभावकात्स्थानस्य
सम्प्रयोजनमभिधानं कूर्मोपधानानन्तर-
मुत्पन्नत्वमुत्पन्नस्योपधानं विधाय तयो-
रन्नादित्वावन्तया प्रशसनम्, अनयोः
स्थानविशेषं विधाय तत्प्रशसनं, प्रकृते
उत्पन्नत्वमुत्पन्नं प्रदेशमात्रे कर्तव्ये इति
सकारणमभिधानम्, अनयोर्विशेषं
विधाय तत्प्रशसनं, विशिष्टावयवस्य
प्रजापतेः प्राणमन्त्रपूर्वमस्मिन्नौ प्रति-
निवाद्यमितिहासकयनं, उक्तोऽर्थे कस्य-
चिन्मन्त्रस्य संवादं प्रदर्श्य तन्मन्त्रस्य
पदस्यो विमर्शं व्याख्यानं, उदुम्बरो-
त्पन्नस्योपधानं विनिश्चयं, तत्रार्थवादेनो-
त्पन्नस्य चित्तसावर्ण्यं सन्नाथं तद्वारा
तस्यान्तरविशेषस्योपपादनं, तदुपसंहार्य
विहिते उत्पन्नत्वमुत्पन्नस्योपधाने मन्त्रं
विनिश्चय्य तद्व्याख्यानं, उत्पन्नत्वमुत्प-
न्नोद्दिष्टादुपधानमन्त्रस्यापि विद्वत्प-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ना० विषया-

पृष्ठाङ्काः

त्वमुपपद्यत इति कथनम्, उलूखलनुम-
स्रभो. सादनं तु पृथक् पृथक् स्रष्टुं
कर्तव्यमिति विधानं, पूर्वकृत्सादनविव-
दननिवदनम् ।

उलूखकोपधानम्-उलूखले उलूखा
उपधानं विधाय तस्य प्रशसनं,
उलूखाया. प्राजापत्यामरुत्वेनो-
लूखले उपधानस्य प्रशसनम्, उपसत्या-
मानोऽखामेदे सति ताम्रमित्तन्वानां
प्राग्वशेषिता मन्त्रसंस्तुतः वा मृचा
चूर्णीहृत्सोऽखयाः पुरोभागे निदध्या-
दिति निरूपणं, इष्टकोपधानप्रदेशे
पक्वानामेषोपधानादुपसत्यापश्चादुप-
सत्याकथनं सद्रूपधानमिति याजुष्का-
शकानुयाय्य तस्याः पक्वकोपधान-
पुरसरं द्वेधोत्तरप्रदानेन समाधानम्,
उलूखोपधाने मन्त्रस्य विनियुज्य
तद्व्याख्यानम्,

उलूखोपरिहोमः-उपधानानन्तरमुप-
उपरिहोमं सद्रूपगृहीतेन सुवर्णेनाग्नेन
द्रव्यामाग्नेयीम्यामृम्या होतव्य इति
विधानं, तथोर्गुक्तप्रयोगोः प्रदर्शनं,
उलूखापान्ने संवत्सरमण्णपदेऽभिहोमो
निरमेन न तूपस्यान असंकसमरण-
पक्षे अभिहोमो वेपस्यानं वेति विकल्प
इति निरूपणं, वित्याग्रे. स्वयमातृणां-
दिदं प्रवोदशसिष्टकासु कृत्स्नधाक्ता-
रसं प्रतिपाद्यदित्युक्तप्रयोगोऽर्थवचनेन
प्रतिपादनं, स्वयमातृणां शात्मकस्याग्रे
प्रदक्षिणावर्तनमविधानं, प्रकारान्तरेणो

रणोऽलूखलनुमस्रभोऽलूखार्थत्वप्रशसनं,
सोपपत्तिकं मुसलस्योऽलूखलदक्षिणभागे
उपधानकथनम्, उक्तप्रयोगः पश्चात्कार-
स्वस्य प्रकारान्तरेण दहीकरणम् उक्तोऽर्थे
लौकिकप्रमाणस्योपपन्नं चेत्प्रादि. १७०-१९

२ पञ्चपशुर्गोपिकोपधानम्-तत्र पशु-
शीर्षिणामुपधानं सार्यदाद विधाय तस्य
स्थानविशेषविधानं, प्रकारान्तरेणापु-
खायामुपधानस्य प्रशसनं, तेषां पशु-
शीर्षिणा श्रमिदात्वेन प्रशसनं, तत्रो
पधाने कवचशिरसा सन्धानं भवतीति
प्रदर्शनम्, उलूखापान्ने पुरस्तादित्यस्य
प्रयोगार्थं कर्तव्यमिति सकारणमभि-
धानम्, उलूखायां पशुशीर्षिणामुपधाने
प्रजापत्युदरेऽत्र दधातीति दर्शयितुमाख्या-
यिकाकथनं, तत्र पशुशीर्षिणामुपधानक-
थानां प्रत्येकं विधाय सप्तशसनं, सुवर्ण-
शकलानां सख्याविशेषं विधाय तत्रिष्वपे
षेषादिमतेन पञ्चपशुपक्षवदेकपशुपक्षे-
ऽपि पञ्चहव. सप्तसप्त सुवर्णशकलान्प्र-
त्यस्येदिति सामिप्रायं पूर्वपक्षधित्वा ॥
प्रत्याख्याय च एकस्मिन्पशुपक्षे एकवार-
मेव सप्त सुवर्णशकलान्प्रत्यस्येदिति
सिद्धान्ततया सयुक्तिकं निगमनं, तत्र
प्रथमं गुणं सुवर्णशकलस्य प्रत्येकं विधाय
तत्र मन्त्रं विनियुज्य सस्य पादसो-
प्याख्याय, ततः क्रमेण दक्षिणस्यन्यथेर्नासा-
पुट्यपलेकयो. शीर्योश्च सुवर्णशकल-
प्रत्येकं समन्त्रकं विधाय तेषां मन्त्राणां
सामिप्रायं व्याख्यानम्, उपधानार्थं सुवर्ण-

आ० विधवाः

पृष्टाङ्गाः । आ० विधवाः

पृष्टाङ्गाः

मुनधाने विद्वानिः सम्पद्यते तत्र या.
पञ्चदश पूर्वा इष्टकाम्ता अरस्या
भवन्तीति मोरपक्षिः प्रविधापात्रस्या-
म्य. पञ्चदशस्य उत्तरा. पञ्चेष्टका
विद्यन्ते तारुण्यस्या भवन्तीति मनि-
पादनम्, उन्मत्तानामुपधानेन पञ्च-
दशकान्मासमनिविधानम् । भवन्तीति
निरूपणम्, तन्मासिप्यपस्यावद्भ्यव-
धानेनोरधानामिधानम्, तथैवाग्न्या
अन्ताराष्ट्रन्दत्ता वाया मधेयुतित्वनि-
धानम्, प्रकाशन्तरेण पशूनां छोम-
न्यतिमनिवाप स्वञ्जोमसम्पादने उक्त
पञ्चदशमन्यभिमतिमिति । कथनम्,

प्रकारान्तरेणाचमस्यानामुपधानस्य प्रसं-
सन, तस्यां पञ्चदशानामरस्यानामुप-
धाने कथेण " अर्थां स्वेमन् " इत्या-
दीन्पञ्चदशमन्त्रान्विराप सेनां न्यास्तान्,
तत्र सवनेमन्त्रार्पण इत्येककृत्पञ्चमा-
णोरन्यासेन दृढीकरणं, " गावत्रेण
त्वा " इत्यादिभिः पञ्चभिः पञ्चनिर्म-
न्त्रैरुत्तरस्यां दिशि पञ्च छन्दस्या उन्म-
ध्यादिभि विधानम्, आसामरस्यानाम-
कृन्त्यात्मकत्वमुपवर्ध् तस्योरसादने
वेत्यादि.

इति पञ्चमोऽध्यायः

इति हस्तिपदा (घटा) रूपं सप्तमं काण्डम् ।

चितिनामकेऽएमे काण्डे--

— 33 —

श्री० विद्याः

पृष्ठगङ्गाः । मा० विषयाः

ସୂଚୀ:

प्रथमोऽध्यायः ।

१ पञ्चाशत्प्राणभृदिष्टकोषधानमू-
 लप्रथमचित्तो साधेष्टद प्राणभृता-
 मुपधानविधानं, ताः पञ्चाशत्तत्त्वकाः
 प्राणभृतो दशदशोपधेवा ह्यवधि-
 धाने, दशानेतातानां संख्या विधाय
 ताम्रसंज्ञं, उपदिष्टानां पञ्च-
 शतीनां सतीरे तातामुपधान विधाय
 ताम्रसंज्ञं, प्राण्याद्यमु पञ्च दिक्षु
 तातामुपधानविधानं, प्राणभृदुपधान-
 मन्व तस्य प्रकाशत्तरेण प्रसंज्ञं,
 प्राण्यादिश उपधेयानां प्राणभृतामुपधाने
 दश मन्त्राभिनिमुय तेषां पञ्चकृत्य-
 ताः सोपसिधमर्धविखणं, दशानां
 द्वाद्विमुपधेयानां प्राणभृतामुपधानस्य
 पार्थक्ये विधाय ताम्रसंज्ञं, साद्वन्त-
 षुपमानस्यसंज्ञं मानाये दशार्थ-
 व्यतिरेके सार्धं च प्रद्वैतैक्याभिनि-
 धविखणं, दशिणसार्धं दिक्षुपार्थक्यानां
 प्राणभृतां दशसार्थोपधाने दश मन्त्रा-
 निनिमुय तेषां द्वात्पानम्, उपधा-
 मर्धं मानाये साद्वन्तस्य सङ्ख्यावि-
 कासादिशुसं ध द्वाद्विधाय ताम्रसं-
 ज्ञं चेत्पदि.

[illegible]

धानस्य नामास्य सादनस्य सहस्रमिष्ट-
 कायाजिह्वस्य च पूर्वैश्चिधाप्य ताम्रश-
 रणेन, मध्वमाग उपपेयानां प्राणधृतां
 दशकस्येषोषानि दश मन्त्रानिनिगुण-
 तेषां व्याख्यानं, उपधानस्य नामास्य
 सादनस्य सहस्रमिष्टकायाजिह्वस्य च
 पूर्वैश्चिधाप्य ताम्रशरणेन, निरतमन्त्रार्थ-
 ज्ञातस्यानस्तुतामतिपादनं, दशोद्घवा-
 मनुष्य तद्वेद्यानस्तुतामतिपादनं,
 सार्वत उपधानमनुष्य ताम्रशरणेन, प्राण-
 धृतमन्त्रानिनिगुणं चैत्यादि.

३ तत्र प्राणवह्नी प्राणधृतरह्नी च
 विशदयितुं मन्त्रादिनां प्रभोतराभि-
 धाने, पुनः सर्गसां प्राणधृतां प्राजा-
 वायव्यविधये मन्त्रादिनां प्रभोतराभि-
 धाने, मन्त्रगतानुसृज्यां ऋतुसामयज्ञाणां
 प्रतीयमानानन्तर्येराशेषसमाधानार्थम्
 तन्मन्त्रादिनां प्रभोधाताभिधाने, राज्ञो-
 धानविधये ऋतुसामयज्ञाशेषसमाधा-
 तश्रुत्यसम्बन्धविधये च मन्त्रादिनां प्रभो-
 धाताभिधाने, प्रथमतस्त्रिषु मन्त्रेषु द्वावि-
 तस्य शितापु माधव्य प्रभोत्रनमित्यने,
 दत्तासामुपधानमन्त्रेषु प्राण्यदिनित्तरा-
 नात्तदुपजीवनेन तेषां दत्तासामां प्रथम-
 शरुणं, अथ शरुकाभ्यर्चनां मतमुप-
 नन्दस्य सजिज्ञाकरणं, पूर्वोद्दिष्टां प्राणधृता-
 मुपधानानन्तरं दक्षिणां दिशं शिताप
 प्रतीक्यां दिशि कर्तव्यमिति सोढरात्मिका
 विधाने, दक्षिणोत्तरदिशोऽपि गेरज-
 येन प्राणधृदुपधानं विधाय तत्प्रशस्त्य,
 मध्ये उपोषेनां प्राणधृतां स्थान-

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

विशेष विधानं तदग्रमन्त्र, सर्वत्र उप-
धानमन्त्रं तदग्रमन्त्र, सर्वांता प्राग-
भूतामुपधाने धर्मविशेष विधानं तदग्र-
मन्त्र, तासांमुपधानां परस्परमन्त्रसं-
विधाय तदग्रमन्त्रं चेति ।

१८-२०

५-तासां पुनश्चिरम्, समीपे प्रागादिदि-
क्षुपधानं पूर्वपक्षीहृत्य तदग्रविशिष्टं च
हिरण्यपदस्यस्याग्निमिर्षया भवति
तद्योपद्व्यादिनि निद्रास्तनय निगमन्तु,
आग्नेरग्निर्गोमिदं गोमिदं प्रागभूता
वक्त्रोपधानमाक्षिप्य तासमाधान-
निरूपण, प्रागभूदुपधानस्य पशुव-
त्सम्पत्त्या प्रशमन, अभिनवमन्त्रे स्तोम-
द्वयपृष्ठद्वयप्रतिपादनस्य प्रश्नोत्तररूपेण
प्रयोजनकथन, प्रतीष्टक हृत्तन्म्याग्ने
सहस्रे प्रभर्तृकमुपपादन, सुगर्भकपस्य
चि वस्याग्ने, समञ्जनप्रसारणयोर्हेतुत्वेन
प्रागभूदुपधानस्य प्रशमन, तत्र समञ्जन-
प्रसारणप्रतिपादनेन मन्त्रेणाग्निपृष्ठान्तो-
त्थेयोरिदमनोदन्त्यान्तर्वर्त समञ्जनप्रसार-
णयोर्वाग्नेयुतगतान्तर्वर्त्येकायाः कामिवात-
मनिमर्शनमन्त्राभिगान च, एतदेकैव
मन्त्रं शान्तिप्रदानेन निमित्तमित्यभि-
धानम्, धन विषये पञ्चाग्नयः प्रशि-
पाय तस्य दूषणम्, कोऽभूताग्नययो-
रिष्टकदोरपशुनि यन्त्र, तत्र, पुगीप-
नित्यनविधानं चेति ।

२०-२५

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ द्वितीया चित्तिः-तत्र प्रथम द्वितीय-
न्याक्षिप्यन्त्यस्य क्रियया तदर्थप्ररोद्ध-
स्य प्रथमचित्तिप्ररोक्तप्रतिपादनपूर्व-
कमुपपादन । तत्राभिगाना प्रथम-

मुपधान विधानमुपधानकथनम्, एव-
मुपधानत्वेन द्वितीयाक्षिप्यन्त्यस्य
कृत्वा प्रतिपादयितुं प्राक्तनमाभिगाना-
मुपधानं विधानं तत्र मन्त्रचतुष्टये
विनियुज्य तेषः पादशोऽन्य व्याख्या-
नम्, एतस्या चतुष्टयामिष्टकानां
संयुक्तं प्रशमनम्, तासांमुपधाने स्थान-
विशेष गुणान्तरं च विधाय तयोः
प्रशमनम्, उपधानमादनमूर्ध्वदेशे मावि-
दमाना नानाच विचार तदग्रमन्त्रम्,
मध्ये उपधायता माक्षिप्याः सार्धवाद
विधानम्, विहित उपधाने मन्त्र विनि-
युज्य तस्य व्याख्यानम्, एतास्मा
विनिर्जनामप्यन्ता उपधानस्यानुब्रू
पुर सरमाख्यायिकया प्रतिपादनम्
प्रजापत्यवचनस्यानुलोप्ये मन्त्राणा-
मग्नि सामर्थ्यमस्तीति प्रतिपाद स्थान-
विशेषस्य सर्वत्र उपधानस्य वादेन
योतुगुणत्वस्य सकारणमाविशरणम्,
कृतोपेष्टकोपधानम्-तत्र पूर्व मन्त्र-
तदर्थविवरणोत्तेन सार्धवादमृतवरो-
गिष्टकरे-एतत् विधाय चद्विवेक्षित
दिव्यमन्त्रं नम्य प्रशमनम्, इष्टकयो
द्वित्वाष्टयमसादनप्राप्तौ सकृत्सादनवा-
चिधानम्, कृतव्ययोर्द्वितीयाचिवाहुप-
धानस्य प्रशमनम् अग्रे तत्समन्तत्वे
लोमप्रवाहमद्वयकथनाया, प्रयोजन
प्रतिपाद पुनः प्रकाशन्तरेण प्रशमन
चेति ।

२७-३९

२ अथैश्वर्येष्टकोपधानम्-तत्रादी

वेष्टोर्विनामुपधानं विधातुं तस्या-
वशाविक्रमा प्रशमनम्, ईध-
देर्विनामुपधानं प्रकाशन्तरेण प्रदृश्य

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पञ्चदशयेष्टकोपधानम्-तत्र दिश्ये-
ष्टकोपधानं विधाय तन्प्रशंसन,
एतासां दिश्येष्टानां प्रथमचित्तावेवोपहित-
त्वान्मन्त्रमविती किमर्थं सद्रूपधानमि-
त्याशङ्क्यात्राप्युपधेयत्वस्य सोपपत्तिक
प्रतिपादनं, दिश्येष्टकानां पुनरुक्तौ-
लक्षणरूपेणारूपेण च प्रशसनं, दिश्यो-
पधाने मन्त्रप्रसक्त विनियुज्य तस्य तात्प-
र्यतो व्याख्यानं चेति.

१६-१२

- १ विश्वयोतिरिष्टकोपधानम्-तत्र
मन्त्रमात्रा विधायोतिरिष्टकायाः सप्रयो-
जनमुपधानं विधाय वायुरूपेण तस्याः
प्रशसनं, पूर्वैष्टकाम्योऽपि अव्यवहितत्वं
विधाय प्रत्यक्षरूपेण प्रशसनं, स्वयमानुष्णा-
वतिष्ठकर्मलिङ्गकेन मन्त्रेण सादनं
विधाय तन्मन्त्रस्य व्याख्यानं, सार्धवाद्
सुदोहसाधिवदनं च पूर्ववदिति प्रदर्शनं,
चतुर्दशतयेष्टकोपधानम्-तत्र चत-
सृणामुन्म्येष्टकानामुपधानं सप्तमकं
सोपपत्तिक धर्मविशेषवर्तिनं विधायोप-
धानमन्त्रमिप्राप्य प्रदर्श्य च तत्प्रशंसनं,
मन्त्रमविती प्रथमोभमवितीयोऽद्वैतल-
ज्यमुन्म्येष्टकानां चतुष्टयं तस्य प्रशसनं,
चतुष्टयमुक्त्वा पञ्चममुन्म्येष्टका-
न्मन्त्रादपि प्रशसनम्, उन्म्येष्टकं चतुष्टयं
शब्दगतचतुःसङ्ख्यानुक्तानामिप्राप्य-
मध्यमविनेशोऽप्यवाभिधानद्वारेण प्रश-
सनं, पुनरुन्म्येष्टकं प्रशसनमेतानि
प्रशसनम्, एतासां चतुष्टयां प्रागुक्तानिः
सह समुच्चयं विहात् तन्मन्त्रादनाय
तत्प्रशसनं,
दशप्राणभृदिष्टकोपधानम्-तत्र
दशानां प्राणभृदिष्टकानामुपधानं सोप-

पत्तिकं समन्तकं विधाय तत्प्रशसनं
चेत्यादि.

१६-१७

- २ छन्दस्येष्टकोपधानम्-तत्र छन्दस्यानां
पञ्चरूपत्वं पञ्चानामनुरूपत्वं मन्त्रमात्रा-
वितेस्तत्तिष्ठत्वं चाभिधाय तारुण्यस्याः
पूर्वोदं प्रणश्चामुपहितवद्विगादि-
दिभु इदंश इदंश उपदध्यादिनि
विधानं, उक्ताया एवेष्टकानिष्टकायाः
पुनर्जगत्यादिद्वारेणानामनाऽपि प्रश-
सनं, पूर्वैष्टकाम्योऽप्यवधानं विधाय
तत्प्रशंसनं, तत्र इतिगत उपधेयेष्ट-
कानां, मन्त्रान्विधाय तेषां व्याख्यानं,
तत्रापुत्तरासामष्टानाभिष्टकानां निरुक्त-
त्वं वैलक्षण्यं दर्शयित्वा तद्विधानं,
पञ्चादुपधेयानां इदंशानामिष्टकानां-
मुपधानमन्त्राणां प्रतीकमन्त्राय तेषां
समनाथत्वेन' मादि'उन्म्येष्टकानामाशङ्क्यं
तद्विधानं चोपपाद्य तात्पर्यपुरसारं
तन्मन्त्रप्रतीकस्याख्यानं, इतिगो-त्तरपञ्च
पुच्छमन्त्रिषु निष्कानिष्कमेवेन विविधा-
नामपि छन्दसामुपधानस्यान्यतरोपधान-
पक्षे दोषप्रदर्शनपुरसारं प्रशसनं, प्राग-
दिभु यद्वा इदंश तस्यां सूत्रनिष्पत्ति-
द्वारा प्रशसनम्, एतासां चतुष्टकानां पुन-
र्निष्कप्रकारपञ्चत्रयविन्यासरूप-
त्वेन प्रशसनम्, एतासां चतुष्टकानां पूर्वो-
क्तानि सह समुच्चयं प्रशसनम्, अथ-
वात्प्रसक्तोक्तस्य च तन्मन्त्रस्योपपादनं
चेत्यादि.

१६-७३

- ४ चतुर्दशवालखिलयेष्टकोपधानम्-तत्र
पूर्वं वालखिलयेष्टकोपधानं विधाय तत्प्र-
शसनं, प्रसङ्गाद्वाल्खिल्यानामतिशयं,
पुरम्बागश्च मत्तं गमं वाक्खिल्ये-

भा० विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

भा० विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

एका विधाय तां प्राणायमना प्रशस्य
चेदानीं प्राणशब्देन विवक्षितार्थाभि-
धानद्वारा तासां प्रशंसनं, पुनस्तत्पश्चा-
द्योपधेयानां मध्ये त्रीखीन्गन्त्रानुदाहृत्य
संगृह्य च तेषां तात्पर्याभिधानं, बल-
विलोपोत्थानं प्रकारान्तरेण प्रशस्येक-
प्रकारस्य विभज्य प्रदर्शनं, पुनस्तादुप-
धेयेष्टकानां चतुरो मन्त्रानुदाहृत्य तेषां
तात्पर्यप्रदर्शनं, पश्चाद्बालविलयाप्रसज-
नानिधानं, प्रतिगतिस्कार विभज्य
तयोत्तराद्यतुरो मन्त्रानुदाहृत्य सप्त
प्रतिष्ठावस्थानरूपत्वेन प्रशंसनं, प्रजा-
पते शरीररूपेण संस्कारमभिधायाद्या
स्वयमावृत्त्या-पञ्च दिव्या-विभज्योतिः-
चतस्रः कनभ्या-इत्येकादश वर्जनि-
द्वविष्टानां शिरभाष्यरूपत्वेन ताव य
प्रादस्तामन्कारस्य प्रदर्शनं, स्नातकार्थ-
धानिर्देशसहितं लोकप्रयोगेष्टकवैरो-
धानिधानं, स्नातकार्थशानिर्देश-
सहितं पुनरिनिर्देशनिधानं चेत्पादि ।

७३-७९

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ चतुर्थी विधिः-तत्रादीं अष्टादश-
स्तोत्रेष्टकोपधानम्-संज्ञापि पूर्वं चतु-
र्धा विधा उपधान विधाय तं प्रशंसनं,
अन्तीं प्रजया उपधानविधायिन्यास्या-
निकारूपत्वं, स्तोत्रसंज्ञां इष्टका
विधाय तासां प्रशंसना प्रशंसनं, पुन-
स्तासां सौपतिकं प्रजपित्वा मना
प्रशंसनं, पूर्वं प्राणप्राय प्रजपति-
रूपत्वेन प्रशम्यानुना चित्प्रयुक्तमु-
क्तिं प्राणेषु सम्पाद्य तद्वारा प्रशंसनं,
पुनर्विस्तृतमजापत्यवयवप्रतिस्नान-

रूपतया प्रशंसनं, स्तोत्रेष्टकोपधान-
मनुष्यं तत्र पुनस्तादृश्विगत उत्तरतः
पश्चाद्योपधेयेष्टका-मन्त्रान्विनियुज्य
तेषां व्याख्यानं, इत्थं चतुर्दिक्षु वाय्वा-
दिदेवतारूपाणां चतसृणामिष्टकानामु-
पधानमभिधायोत्तरत्रोपधेयानां चतुर्दशा-
नां सप्तस्तररूपताप्रतिशान्दपुरःसरं तत्र
क्रमावृत्तदश मन्त्रानपि विनियुज्य तेषां
व्याख्यानं, प्रथमोपपत्तोमेष्टकयो-
र्वायुक्रमवस्थं प्रशंसनम्, उक्ताया
अष्टादशस्तव्यायाविकृतस्तोत्रद्वयसम्पत्त्या
प्रशंसनं पुनस्तस्याः प्रकारान्तरेण
प्रशंसनं चेत्पादि ।

८०-९१

२ स्पृष्टिष्टकोपधानम्-तत्र दश स्पृष्टि-
ष्टका विधाय तत्प्रशंसनं, प्रसृष्टा-
तृत्नामनिर्षयनं, इशानामभ्युपधेयानां
स्पृष्टिष्टकानां मन्त्रान्विधाय तेषां सोद-
पतिकं व्याख्यानम्, उक्ताया दशस्तव्याया
विशद्व्याप्त्या प्रशंसनं,

अनन्येष्टकोपधानम्-तत्र च समग्रकं
सार्थशदमृतम्येष्टकरूपेण उपधानविधानम्,
अर्थादद्वये च प्रजापतेर्लोकत्रयात्म-
कात् सर्वसारात्मकत्वं च प्रतिपाद्य
तद्व्याख्या यच्च तस्या विशिष्टमङ्गं तत्प्रति-
स्नानात्प्राप्त्यतिमिति श्रुत्यन्ययोः स्त-
वनं चेत्पादि ।

९१-९८

३ समग्रदश स्पृष्टिष्टकोपधानम्-तत्र च
सप्तदश स्पृष्टिनामधेया इष्टका विधाय
तत्प्रशंसनं, सप्तदशनामभ्युपधेयानां
स्पृष्टिष्टकानां मन्त्रान्विधाय तेषां सोद-
पतिकं व्याख्यानम्, उक्तायाः सप्त-
दशस्तव्यायाः संकस्यत्वात् प्रशंसनं,
प्रसृष्टावृष्टिनामनिर्षयनं चेत्पादि ।

९८-१०१

श्री० विषयः

दृष्टांता । श्री० विषयः

दृष्टांता

सोमनागेष्टकोषराजे स्थापनभूताना
मन्त्राणां त्रिकप्रदर्शनं कृत्वा तेषामिति-
हामशेषसंश्लेषार्थमित्रान्, स्तोमभागे-
ष्टकोषरत्नमनूय तत्र प्रथमानामेकविंश-
सिता स्तोमनामाना क्रमात्रैक्योत्साम-
कत्वं प्रागादिचतुर्दिगन्धकत्वं च वि-
धाय पुनस्तासां सम्पूय प्रतिष्ठात्यक्तव्यमुप-
बर्ण्य तद्वारा प्रशसनम्, उत्तमानामष्टानां
स्तोमनामानां नापश्यात्तमस्तत् त्रयीलक्षण-
मन्त्रा मरुतं च प्रतिपाद्य तद्वारा प्र-
शसनम्, एकैषां मयेन त्रिशतत्यां स्तोम-
नागेष्टकायां सप्तमं सप्त्युक्तिमयु-
धानं विधाय मकारां सोपपन्निक
त प्रत्याह्वयानं चेत्पादि. १२४-१२८

४ सर्वतोऽष्टादशा वेलायां स्तोमनामानामुप-
धानं कर्तव्यमिति सार्धवाद् विधनम्,
एतादृशमुपदिशानां स्तोमनामानां पुरी-
षेण पण्डितदत्तं विधाय तस्य नदुपक-
रेण प्रशसनं, स्तोमनामानामनरोपपुरीष-
निपवनस्य पञ्चमचितित्प्रतिपाद्य पञ्च-
मर्तुदेन प्रशसनम्, अन्यायां चिनीनां
लोकमृगान्तकमस्यां शतैस्तद्वितित्वं
चेति सोपपत्तिकमभिधानं, तत्र चादि-
त्यात्मिकायां लोकमृगायाः षष्ठ्यवि-
स्ममिवाय षष्ठ्यदेन प्रशसनं,
पुरीषनिपवनं विकर्णम्वयमा-
तृणयोदपधानं द्विप्यशकठैः प्रोक्ष्य
अग्नेस्यावां चैवेतन्निधानात्तस्य
सप्तमचितित्वमभिधाय सप्तमर्तुत्वेन
प्रशसनं, चित्तिप्र शस्तद्विकं षट्त्वप्रद-
र्शनम्, अन्यासु चित्तिप्र पुरीषनिपवनस्य
सप्तमचितित्वमभिधाय चित्ति स्वमृगं कर्तुं चेति
सोपपत्तिकमभिधानं, प्रथमरोचमयो-

श्रियोदिलोकेच मन्यमाना निष्ठा
चिनीनामन्तरिक्षलोकेष्वं चेत्पाद्यमिवा
येति. १२९-१३२

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ पञ्चनाकसदिष्टकोषधानम्-तत्र च
सार्धवाद् पञ्चनाकसदिष्टकोषधानविधानं
नाकसनामनिर्वचनं च, तत्र विहितमुप-
धानं प्रागादिचतुर्दिक्षु मये च कर्तव्य-
मिति सार्धवाद् विधानं, पुरस्तादक्षिगतः
पञ्चादुत्तरतो मये चोदधेयायां नाक-
सदिष्टकायां उपधाने मन्त्रान्विनियुज्य
तेषां सामिप्रायं व्याख्यानं, नाकमदि-
ष्टकोषधानस्य प्रयोजनमभिधानेन प्रश-
सनम्

पञ्चचूडेष्टकोषधानम्-तत्र च सार्धवाद्
पञ्चचूडेष्टकोषधानविधानं पञ्चचूडा-
नामनिर्वचनं च, पञ्चानां नाकसदां
पञ्चानां चूडानां च सोपपत्तिकं वैवि-
येन सामानाधिकरण्यं प्रतिपाद्य तद्वारा प्रश-
सनं, पञ्चचूडेष्टकोषधानस्य प्रयोजन-
निरूपणं, पुरस्तादक्षिगतः पञ्चादुत्त-
रतो मये चोदधेयायाश्चूडेष्टकायां उप-
धाने मन्त्रान्विनियुज्य तेषां सामिप्रायं
व्याख्यानं, प्रकारान्तरेण चूडेष्टकोषधा-
नस्य प्रयोजनकथनं, पञ्चानां नाकसदां
पञ्चानां चूडानां च संख्यां सम्पूय तस्यां
विराड्गुण्येन प्रशसनं, विराड्गुण्येन
अस्याधितरेप्रेराशीष्ट्वमन्तत्वमुत्तमाश्च-
तित्वं चाभिधाय तद्वारा प्रशसनं, नाक-
सचूडयपेन्त्य सार्धवाद् पुरीषनिप-
वनविधानं, विहिते उपधाने दिक्पु-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

त्वेन क्रमविशेषं विधाय प्रकाशान्तर्गण
फलमन्वयपदार्थं चेत्पादि.

२ एकत्रिंशच्छब्दस्येष्टकोषधानम्-

तत्र च छन्दस्यानां सार्थवाद सप्रयोजन-
मुपधानविधान, छन्दस्यानां तु येनोप-
धान विधाय तत्प्रशसनम्, अविच्छेदाः-
शब्दनिश्चितपूर्वकं छन्दस्यासु महद्वच-
स्यानुप्रवेशकानाम्, उपधानमाधनभूत-
मन्त्रगतछन्दसा शिरास्यवयवैः सोरप-
त्तित प्रशसन, छन्दस्यानामुपधानप्रयो-
जनाभिधान, तत्र पुरस्तात्तिष्ठणा शिरो-
रूपाणां गायत्रीणां-पुरस्तादेव तैः-
निवेद्यानां तिसृणामुरोरूपाणां त्रिषु-
पश्चादेतःनिवेद्यानां तिसृणां भोगी-
रूपाणां तृतीया-पश्चादेव जगतीष्वो-
ऽन्तर्हितानां तिसृणां सक्थिरूपाणाम-
मुद्यमी-अथाढावेत्यानां पुरस्तात्तिसृणां
पञ्चरूपाणां बृहतीनां- बृहतीनां पुरस्ता-
त्तिसृणां काँकनारूपाणां ककुमां-गाय-
त्रीष्वोऽन्तर्हितानां तिसृणां प्रीतिरूपा-
णां भृगिहा-पार्श्वदोस्तत्र दक्षिण-
तान्तिसृणां पक्षरूपाणां एकतीनां
उत्तरतश्चतसृणां पक्षरूपाणामेव पद-
पक्षतीनां-पुरीषत्रत्वाः पुरस्तादुदररूपाया
एकस्या अविच्छेदसः-पश्चात्तिसृणां
प्रतिष्ठारूपाणां द्विपदान-एवमेकत्रिंश-
च्छब्दस्येष्टकानां सार्थवादमुपधानविधानं
तत्रापि पुरोषवती अतिच्छेदाधैते उभे
इष्टके सप्तपृष्ठे पुरीषसहिते प्राच्यौ च
हवयसामृणाया दक्षिणतः सप्तपृष्ठा-
दिति तयोः सार्थवादमुपधानप्रकाश-
विशेषनिरूपणं च, एवमुक्तस्या
उपधाने कृते यजमानस्यात्मा सुरुचो

मन्व्यन्यथा दुष्कृतो मर्त्यतीति प्रति-

पादन, प्रसङ्गादुपपादयथोः साम्प्रो-
र्निके अभिजाय तदास्थानं चेत्पादि. १४९-१५१

३ अष्टगार्हपत्येष्टकोषधानम्-तत्र च मनो

मन्वेष्टकानां गार्हपत्येष्टकानां सार्थवाद
संनिहाय छन्दस्येष्टमाष्टकोषधान-
साधनभूतैर्वज्रभिरेवोपधानविधान.

अष्टपुनश्चितीष्टकोषधानम्-तत्र च

मन्वेष्ट एवाष्टगार्हपत्येष्टकाश्चतुर्धित्ती-

ष्टकानामुपधानविधानम्, एकेश मत्तन

पुनश्चितीष्टकानां जन्तार्यं पुच्छसन्मा-

तुपधानमभिधाय सप्तप्रतिविष्ट च पुनर्मन्वेष्ट

एवोपधानस्य समर्थन, पुनश्चितीनामष्ट-

सक्यां विधाय तस्याः प्रशसनम्,-

एताभ्यामष्टनामिष्टकानां पञ्चकृत्व.सादन

विधाय सप्तप्रशसन, पुनश्चितीनामभेयनि-

र्वचन, पुनरेकेश मनेव जन्तार्यं गार्ह-

पत्येष्टकानामुपधान पूर्वार्थं च पुनश्चि-

तीनामुपधानमभिधाय तद्द्वयमपि

प्रत्याह्वय च प्रागुक्तोपधानस्यैव

समर्थनं, गार्हपत्येष्टकानां पुनश्चिती-

ष्टकानां चोपधानस्य प्रकाशान्तरेण पुनः

प्रशसन, विहितेष्टकानां पुनश्चितीना-

मुपधानेऽष्टौ मन्त्रान्वितियुक्तं तेषां

व्याख्यानं चेत्पादि. १५२-१५०

इति षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ द्वयोर्होतव्येष्टकयोरुपधानम्-तत्र च

धर्मानिदेशमहित सार्थवादमृतव्ययो-

रूपज्ञानविधानं विहिते षष्ठ्याने मये

विनियुक्तं तस्य व्याख्यानं सङ्गसादन-

विधानं च, पञ्चम्यां धितो अवदयं

कर्तव्यतया अतुरुपत्वेनैतद्व्यपरोक्ष-

भा० विषया

पृ० आ०

वा० भा०

पृ० आ०

स्वयम् नृणां प्राप्तेन पुरीषेण त्वत्त
 मत्तादन्त्यं कथं न हितप्रकारं रूपम्,
 पुरीषेणात्मनः सत्तेन मत्तादन्त्यं प्रज-
 सन्, चित्ते पुरीषेति त्वत्तेन मय विनि-
 युज्य तत्प्राप्तेरदर्शनं, पुरीषेति त्वत्तम्
 प्रकारात्तोग उन्नेते कथासारा मन्त्रम्,
 ततो विकर्षी च स्व.मातृणा चोने
 पत्न्या यथा मत्तृष्टे स्वाहा न रोह-
 द्वादिनि सा त्वाद् विधानं, विकर्षी
 उपमानपदम् । तत्सर्वं वाद स्थानेति ह-
 विधानं, पुनर्विकर्षस्वयमातृणा चो-
 रप मनमन्त्रं तथोत्तुर त्वत्ता प्राप्तात्मना
 च प्रगमने कृता तत्र पूर्वमुत्तरा विक-
 र्णमुपदन्त्यादिति प्रतिपादनं, विकर्षी
 उपाधाने स्वयमातृणाया उपपत्तौ च
 कथापूर्वैक उत्तरं इति मन्त्रं
 विनियुज्य तेषां व्याख्यानं, जानीद्वानं
 सत्तात्वादन सनातकरण शर्करामन्त्रं
 चेत्येतेषां सत्तेतु कथमिधानं, सार्धं वादं
 पूर्ववत्तदोद्देशाद्विषयमिधानं तत्र

मय विनियुज्य तस्य व्याख्यानं
 चेत्यादि.

१७१-१८१

४ स्वयमातृणां सार्धं वादप्रकारादिति
 साक्षात् गन्धर्वानां, तत्र सांगान
 “ नृमन्त्रं च ” इत्येताम् वादवि-
 कर्षयन्ति सार्धं वादप्रमाणं, तानि
 वै साधानि नामागम्यानि सप्तानि-
 ग्रनातीनि सोरगनिह निरुपगद्, रट-
 कानिधितम् स्वयमातृणां प्रोद्देश-
 शर्करा इत्यादि वादप्रमाणं पञ्चकः
 प्रोद्देशं सार्धं वादप्रकारेण सप्तकं
 विधानं.

विनिपुरीषाणां मीमांसा-तस्या च
 सत्तात्मनि चित्तेना क-दु भूयन्ती-
 क्षणीयं ज्ञानवानस्वर्गावतकृत्य प्र-
 पाद्य तस्या कृपात् ज्ञानोन्नेदक्षिणा-
 प्रकारेणातृणां पुरीषेण मत्तादन्त्य-
 मिवाय तद्वादाद्विदेष्टाकृत्य प्रशान्तं,
 पुनस्तत्तात्वे सत्ता विनीनां सोरगनि-
 कथनं यत्तु प्रशान्तं चेत्यादि.

१८१-१८१

इति सप्तमोऽध्यायः ।

इति चित्तिनामके अष्टमे काण्डे समाप्तम् ॥

भा० विषयाः

प्रस्तावः

भा० विषयाः

प्रस्तावः

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ औपनिषत्प्रविवेकप्रवर्तने दिवसे कर्तव्य
प्रयोगविधाय तथा तस्मिन्दिवसे कर्त-
व्यस्य प्रयोगस्याभिधानं, दर्शमुष्टिनिधा-
नानन्तरं तदास्य दृष्ट्यादि द्वादश
विश्वप्रियाभिरुपविधानं तत्र सर्वं विधि-
सुखं तस्य व्याख्यानं, अग्निमानस्य पञ्च-
गृहीतेनाग्नेन स्वयमातृणां व्याखा-
रणं कुर्यादिति विधानं, व्याखारणस्य
स्वयमातृणां वारकृतस्य प्रसासनं, प्रका-
रान्तेणापि स्वयमातृणां व्याखारण-
तत्त्वोपपादनं, ननु येषां स्वयमातृ-
णां प्रसरवेदिस्तर्हि तदाचारणं पूर्वो-
त्तरवेदिनद्विरूपदर्शनादिपूर्वकत्वेन मन्त्रि-
तन्त्रमित्यभिधानं, स्वाह्वारवेत्कारयो-
प्रत्यक्षत्वरौक्ष्ण्यमभिधानपूर्वकमाग्नेन
पञ्चगृहीतेन व्यभिहारमुत्तरवेदेर्वापा-
रणानुपवासा अपि उत्तरवेदिनेन
व्याखारणमुपपन्नमित्यभिधानं, क्रमेण
व्याखारणमन्त्रान्प्रदर्शयं तेषां व्यञ्जनं,
प्रकारान्तरेण मन्त्राभिधानं प्रसाधार्ह-
नीनां पञ्चवर्गसंज्ञाः काव्येन तुनि-
ष्टेष्टुर्ध्वनीति प्रतिपादनं, दध्वादीनां
मौल्योऽपि विभिन्नोपमभिधाय तेषां बहु-
त्वात्सर्वान् विहितं तत्समुक्तं परि-
श्रुत्वा बहिरिति कर्तव्यमित्यभिधानं,
उत्तराग्रार्धमुष्टिं निश्चयतिष्ठितान्दर्श-
नमुक्तं विनियुज्य तत्प्रशंसनं, पुनस्त्वे-
वादेन दध्वादीनामभेदसिद्धि-द्वाराग्रेण
प्रशंसनं, समुक्तं मन्त्रद्वयं विनियुज्य तस्मिन्
प्राय तपोच्यमानं, प्रत्यक्षरौक्ष्ण्यं मन्त्रप-
द्यान्वयजितिकयोर्गुणदोषाभिधानं, अहो-
रत्रयं पञ्चाकर्तव्यमभेदस्य कथनं, तत्र
प्रत्यक्षं परिच्छेदं व्यस्यदनविधानं.

प्रवर्त्योत्सर्जनस्याग्निरुप स्थानान्तरं
विधाय तत्प्रशंसनं, पुनस्तत्रैवोदासनस्य
बहुत्वस्य शिरःशरीरमित्यन्धानरूपेण प्रशं-
सनं, यदा त्वप्रातुसादनं तदोकोदासने
विशेषप्रतिपादनं केषादि.

११-१०

२ प्रवर्त्योदासनानन्तरं सञ्चिते इष्टका-
समूहे स्थापनायामि प्रवेष्टुं तावद्दार्ढ्य-
पये आज्यहोमसमिद्धोमयो. सार्धवाद
विधानं, तत्राज्यहोमं पूर्वं पञ्चगृहीतं गृहीत्वा
तेनैकामाहुतिं कृत्वा पुनरेकस्यां सुवि-
ष्टोदशगृहीतं गृहीत्वा तत्सर्वं विमज्ज्य तस्यां
समभागान्नामप्यमाहुतिद्वयं वैधर्म्य-
णाऽऽप्यां जुहुयादित्येवं तिस्र आहुती-
र्जुहोतीति सार्धवादं निरूपणं, एव-
माज्यहोमप्रकारमभिधाय समिद्धोमे
विशेषाभिधानं, तत्र तावद्द सप्तविं-
शतिर्ध्वजस्तिस्रश्चेति प्रतिपादनं, वृत्ता-
नामाज्यश्रुतीनां पुरस्तादभिरुपानेन
संस्कारसंस्कारवोपकर्णनं, प्रथमाहुत्यर्थं
पञ्चवारं ग्रहणस्याग्नेः शीर्षज्यप्राणपञ्च-
कोषधानरूपेण प्रशंसनं, प्रथमाहुति-
होममन्त्रे निमग्नदसमन्वयस्य प्रशंसनं,
आहुतिद्वयार्धं षोडशवारं ग्रहणस्य प्रशं-
सनं, पञ्चगृहीतवस्तुभिरुत्तराग्रार्धमि-
त्येकमनुवाक्येण होमस्य तथा
वेत्ताः सर्वा कचः सम्पूय
ममश्न भवन्ति, तस्या एवमप्या मन्त्र-
यत्तया सम्वायाः कृत्वाग्निस्फार-
हेतुत्वेन प्रशंसनं, विलितायां ग्रहण-
संख्यायाः प्रशंसनं, सञ्चितां होमस्य
प्रकारान्तरेण प्रशंसनं, समिद्धोमे यज-
त्र्यं विनियुज्य तन्निगदस्याख्यातमिति
प्रदर्शनं, आग्रसञ्चिताहुतिसंख्यायाः पूर्वं

भा० विषयाः

पृष्ठानुः

भा० विषयाः

पृष्ठानुः

पूर्णादिति:—उकादिनिश्चयेमानन्तरं
स्वीया पूर्णादितिसहकामादिनिष्पाद्य-
पूर्णाया सुधा जुष्टादिति विधाया तत्र
मन्त्रे च विनिवृत्त्यै तत्रैव व्याख्यानं,
मन्त्रे वीनःपुन्येन समाधत्त. साराब्द-
प्रयोगः इत्येतद्विषयेऽपि विनिवृत्त्यै-
विधाने, समिदाद्यैर्होमगतौ श्रित्वाद्या-
मादौ पृथक्पृथक्प्रकारेण तत्तत्प्रकारेण
संस्थाप्य रात्र्युप प्रसक्त्या रात्र्युप-
वादानिर्वाहकत्वेन, समिदाद्विनिवृत्त्यै-
महात्म्यकृत्वात्समिदाद्यनुसारेण सावि-
त्र्यासीतो वा जुष्टादित्यनुसारेण,
अथिमासांनुसारेण गमिषोऽन्तरा-
ऽऽन्तराद्विनिवृत्त्यै वाद्याः कर्तव्या इत्यनु-
सारेण, प्रसिद्धापूर्वकमप्याग्निप्रयत्नानाम-
कथं कर्मणा सम्पत्त्युपपादने, तत्र
चोक्तप्रकारेणानुपुनः सम्पादनेनेमसा-
मेकामनुपुनमाहवन्तो मन्त्राणि
सम्पद्यन्त सार्वभौमविधाने, उत्तरार्ध-
वेदस्य प्रसक्त्या, प्रकारान्तरेणापि गार्ह-
पत्यादिप्रकारेण प्रसक्त्या च पादि.

११-८१

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ वैधानरहोमः—तत्र च द्वादशकथा-
पुरोडाशान्तराधीनारहोमस्य सहेतुक
सोपपत्तिके सार्वभौमे विधाने, पुनस्तस्य
प्रकारान्तरेण प्रसक्त्या वैधानरहोमस्य
निर्वचनमुपपादने च, वैधानरहोमस्य
नन्तरं भारतानां होमे विधानं तेषां
प्राणायामना प्रसक्त्या, तेषां भारतानां
प्राणायामरुक्तातदनुविधानेन सह-
मविधापत्तिके प्राणायामनानां प्र-
कारादिकस्य प्रतिपादनं, इत्येतो मान-

तानां होममन्त्रस्य तेषां सप्तद्विभूत-
प्राणायामरुक्ताप्रदर्शनकृता होमस्थान-
प्रकारनिरूपणं, ततोऽन्तरार्धेऽन्तर-
पुरोडाशस्य प्राणायामना प्रसक्त्या, पूर्व
वैधानरहोमस्य शिरोरूपस्य भारतानां तु
तत्तत्प्राणायामस्यमभिहितमिदानीं तेषामेव
वैधानरहोमस्यनां धर्मप्रकारमना प्रसक्त्या,
तेषामुक्तमेव धर्मप्रकारमकथमुपजीव्य
तत्तत्तत्प्राणायामस्य प्रसक्त्या, पूर्व वैधानर-
होमस्यनां केवलं होमो विहितः इदानीं
तत्र कश्चिद्विशेषं विधाया तस्य प्रसक्त्या,
भारतानामुक्तप्रकारेण होमेन वैधानर-
होमस्यसम्पत्तिर्जटते सा सम्पत्तिः कथं
भवतीति प्रश्नपूर्वकं तस्यैव प्रसक्त्या,
होमकृतेन तेषां भारतानां प्रायेकस्य
न्यायिरूपेण प्रसक्त्या, वैधानरहोमस्य-
रूपेण मन्त्रास्तु तद्विधिरूपेण रात्र्य-
तत्र भारतानां मन्त्रेणसह्यानुसारेण
सप्तकथास्त्वयतिपादने, भारतानां होमे
मन्त्रप्रसक्त्या तेषामविधायादिरूपेण
धन्यादि.

८२-९१

२ बसोर्ध्वारहोमः—तत्र च बसोर्ध्वारहोमे
विधानं बसोर्ध्वारहोमनिर्वचनपुर-
तत्प्रसक्त्या, पुनस्तस्यैव बसोर्ध्वारहोमस्य
संस्कृतस्यैवविधानमना प्रसक्त्या, विहितो
बसोर्ध्वारहोमः पञ्चगव्यान्तराधीनो
सुधा कर्तव्य इति स्थावकाद्यैर्गदादि-
देवतहितं विधानं, एतस्य बसो-
र्ध्वारहोमस्य वैधानरहोमस्यैवविधाननन्तरं च-
प्रसक्त्या, बसोर्ध्वारहोमे स्थानविशेष-
विधानं बसोर्ध्वारहोमस्य प्रकारान्तरेण
पुननिर्वचनं च, तत्रः क्रियमाणं बसो-
र्ध्वारहोमस्य विधानविधानं तत्तत्तत्

भा० विषयाः

शृङ्गाः । भा० विषयाः

पृष्टाङ्काः

इति तस्या धाराकारताप्रदर्शने, प्रह्व-
वसोर्धोराहोमन्त्राणां तात्पर्यार्थ-
प्रदर्शनं, अन्यत्र सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्म-
करणानन्दद्वारा हि होमप्रसक्तौ कल्पवि-
शेषस्य प्रतिपादनं, मन्त्रैर्विवक्षितस्या-
धस्य विविच्य दर्शनं, मन्त्राणामवसाने
प्राप्त व्यवच्छेदं वाचिषा द्वौ द्वौ मन्त्रौ
समुज्ज्यादिति विशेषाभिधानं, मन्त्रे
तत्र तत्रावसाने, " यज्ञेन कल्पताम् " इत्या-
न्नापते तत्सोपयोगकथनं, " यज्ञेन
कल्पताम् " इत्यत्र यज्ञशब्देनागमने-
त्यर्थो विवक्ष्यन् इत्यभिधानं, " यज्ञेन
कल्पताम् " इति शक्यं प्रतिज्ञादश-
मन्त्रावसाने कथितकथिष्वनुर्दशस्वरूपसु
दशसु त्रयोदशसु च प्रयुज्यादिति
सहैक प्रतिपादनम् ।

उत्तरहोमाः—तत्र चार्थार्थेन्द्रसङ्क-
मन्त्रकरणकहोमस्य सार्थवाद विधानं,
प्रह्वसङ्कमन्त्रकरणकहोमस्य सार्थवाद
विधानं चेत्तादि.

९१-९९

१. पह्वानुसङ्कमन्त्रकरणकहोमस्य सार्थ-
वाद विधानं, अनुजन्मोमन्त्रकमन्त्र-
करणकहोमस्य सार्थवाद विधानं, तत्रा-
नुजन्मोमानामदित्यं प्रतिज्ञाय तस्य
प्रशसनं, युगन्मोमन्त्रकमन्त्रकरणक-
होमस्य सार्थवाद विधानम्, अत्रात्र पूर्व-
वशुमन्त्रोमावस्थि प्रतिपाद्य तस्य
प्रशसनं, तत्तत्र तत्रोत्तरहोमपरिप्रे-
वृत्तशास्त्रोद्देशकमेव तानेन विविधानं
तोमात्रास्य पुनस्तैकमेव मन्त्रोमा-

१ प्रशसनं, वयः—सङ्कमन्त्र-
न सार्थवाद विधानं, नम
करणकहोमस्य सार्थवाद

विधानं, तेषां मन्त्राणां संख्या कृत्वा-
ऽभिप्रायिते तुर्भवतीति प्रशसनं,
" वाजाप-स्वाहा " इत्यादिनाम-
ब्राह्मन्त्रहोमानन्तर " इय ते शब्द " इत्यस्य मन्त्रस्य सार्थवाद प्रयोगकथ-
नम्, उक्त मन्त्रमनुय तस्य सोप-
पत्तिं व्याख्यानं, कल्पसङ्कमन्त्रकरण
होमस्य सार्थवाद विधानं, कल्प-
होमा द्वादश भवन्तीति सार्थवादमभि-
धानं, कल्पहोमेष्वन्तिममन्त्रस्य व्याख्यानं
अभिप्रायिते वसोर्धोराहोमसाधनभूता
नां सुचमग्री प्राप्तेरिति सहैक विधानम्,
एतस्या वसोर्धोराया पुनोकादितु गवा-
कारताप्रदर्शनेन पर्वोद्दिष्टप्रदर्शनम्,
उक्तार्थवेदनस्य प्रशसनं, प्रतिज्ञापूर्वक-
मस्या वसोर्धोरायाः सम्पत्तेरभिधानं
चेत्तादि.

९१-१०३

५ वाजप्रसवीयहोमः—तत्र च वाज-
प्रसवीयहोम विधाय तत्प्रयोजनकथन-
द्वारा तस्य पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तप्रद-
र्शनं, पूर्वं वसोर्धोराया प्रीणितस्याभि-
हितस्य चाश्वस्य वाजप्रसवीयो होमो
भूय. प्रीणनाभिषेकहेतुर्भवतीति प्रश-
सनं, प्रह्वहोमे इत्यविशेष विधाय
तत्प्रशसनं, प्रमद्वैशेष्यं चतुर्दशानाम-
जाना मध्ये परमम परिश्रमेतिव
तदज यावज्जीव नाश्रीयादित्यभिधानं,
तत्रैव होमे स्थानकार्यवादानिदेशाभिव्य-
क्तिद्वयं सुवचममन्त्रस्य पात्रविशेष
द्वारा तस्य सुवचममन्त्रोक्तकारित्वेन
च विधाय तत्प्रशसनं, पुनस्तैव
वाजप्रसवीयहोमस्य प्रवृत्तिरूपेण प्रश-
सनं, सार्थहोमविधानं, तानि पार्थानि

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रकृतस्य राजप्रसवसम्भावितो जुहुया-
दिति सप्रयोजनमभिधानं, पूर्वोक्तप्रका-
रेण होमेन सर्वामिषेकसिद्धिः कथयितुं
प्रभे मोक्षपक्षिकं तदुत्तमप्रतिपादनं,
राजसूयवाक्येयसम्भितो राजप्रसवीय-
कर्मणो पूर्वोक्तं कारणकथनम्, आति-
कानामुत्तमवस्थेरेवमनम् ।

अभिषेकः—तत्रैव सक्रम, पार्थहोय-
मभिधावेदानीं यजमानस्य कृष्णाग्निने-
ऽभिषेक विधाय तस्य कृष्णाग्निनस्य
यज्ञात्मना प्रशंसनं " कृष्णाग्निनेऽभि-
षिषति" इति सामान्येन विधानाभिलेख-
मदरो कदाचिदभिषेकः स्वादिति कल्पवि-
प्रतिपत्तिः स्वात्तस्य निवारणार्थं लोका-
ण्द्वेष्ट्यात्वेन प्रशंसनद्वारा कृष्णाग्नि-
नस्य सलोमकावप्रतिपादनं, स चानि-
षेक उत्तरभागो कर्तव्य इति स्थाव-
कार्यवादातिदेशसहितं निरूपणं,
कृष्णाग्निनस्य संस्थानविशेषं विधाय
तत्प्रशंसनं, अनिषेकस्थानविशेषे सोम-
पक्षिकं केषाञ्चिच्छातिना मममन्य
तनिरसनं, तथैवाभ्येक्ष्य मममन्य तनि-
रसनं, उत्तरतः कर्तव्यस्याभिषेकस्य
गुणविशेषकथनेन प्रशंसनं, प्रसिद्धस्य
प्राप्त्यमानैर्धर्मस्य च यजमानस्याभि-
षेकसंस्थानविशेषस्य विधानं, फल-
विशेषात्तुल्येन धर्मविशेषेऽभिषेकस्य
विधानं, विराडितस्थानसंस्थानविशेष-
विशिष्टस्य कृष्णाग्निनास्तारणस्य विधानं
कृष्णाग्निनस्य परिश्रितो स्वर्गो यज-
मानसम्भविदेवताऽभिषेकहेतुर्भवतीति
प्रशंसनं, प्रकृतान्तरेणापि देवस्याह-
नोऽभिषेकस्य सिद्धिप्रदर्शनं, अक्षरैव-

मानदेवात्मत्वमुपजीव्य पार्यादिहोमस्या-
भिषेकस्य च पूर्वोक्तस्यमुपवागादित्यत-
न्मरे होमसाधनभूतमौदुस्वरं सुवमनु-
प्राप्तेरिति सकारणं विधानं, कृष्णाग्नि-
नास्तारणादिकार्यानेतरमस्य यजमान-
स्याभिषेकमभिधाय तत्र मंत्रं च विनि-
मुष्य तस्य स्यात्पानम्, तदभिषेकसा-
धनभूतं यमसमग्री प्राशयदिति सत्ता-
रणमभिधानम्, अभिषेकस्य पूर्वोक्त-
पार्यमप्यवर्तितस्य प्रशंसनं, पार्यानी
पूयाभूतायाः बृहस्पत्यायाः प्रशंसनं,
पूर्ववातुत्तरेषां च पार्यमन्त्राणां क्रमाद्बृ-
हस्पतीन्द्रदेवताप्रतिपादकत्वमभिधाय
तत्प्रशंसनं चेत्यादि.

१०४-१११

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ राष्ट्रभूदोमः—तत्र चारी राष्ट्रभूतो
होमविधानं, राष्ट्रमरणसाधारण्येनेषो
राष्ट्रभूतो राजत्वमभिधाय तद्राजत्व-
मुपजीव्य च राष्ट्रभूतसकलनिरूपणं,
प्रकारान्तरेण राष्ट्रभूतो होमस्य प्रशं-
सनं, राष्ट्रभूतो होमेन प्रजापतेर्निधुन-
निधानं घटत इति कथनं, मन्थर्यात्ता-
रोरुणेनेकमणात्तदुरेणेन होमो युग्यत
इत्यभिधाय मन्थर्यात्तराश्वानुसारेण
तदीयनिधुनत्वस्य प्रदर्शनं, पुनः प्रका-
शन्तरेणास्तं राष्ट्रभूतं ब्राह्मण्यस्य
प्रदर्शनं, प्रकृतहोमे इत्यस्य सपरिमा-
णस्य च स्तावकार्यवादानिदेशसहितं
विधानं, मन्थरात्पुत्रकर्मणो होमस्य
प्रशंसनं, छीरुंखणोः संस्थायाः प्रशं-
सनं, प्रसन्नदेवस्य पुंसो बहवो जाया
भवन्तीति प्रतिपादनं, कर्मण राष्ट्र-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

. पृष्ठाङ्काः

धृत्संक्षमन्त्राणां व्याख्यानं, राष्ट्रभूहो-
मानन्तरं रथशिरसि होम विधाय तस्य
यजमानाय सर्वस्मिन्ना प्रशसनं, प्रहृत्-
होमे द्रव्यतत्परिमाणयोः स्तावकार्यवा-
दादिदेशस्तद्विधानमभिधानम्, अभिविष्यमा
नस्य शिरसः सकाशादेव तदभिवेका-
ग्रप्रशिरसो होमः प्रशस्यते इत्यभिधानम्,
अभिवेकाग्रमरे यजमानः कृष्णाजिनादे-
ह्वरि निदः सन्समानेन मन्त्रेण
सर्वतः परिहृत्पाभिविष्यत इति सहे-
तुकमभिधानं, पुनस्तस्यैव होमस्य प्रका-
रान्तरेण प्रशसनम्, अस्मिन्नयशीर्षहोमे
मन्त्र विनियुज्य तस्य व्याख्यानं
चेत्वादि.

१११-११०

३. वातहोमाः-तत्र च उक्तहोमानन्तरं
वातहोमान्कुर्वीति सार्यवादं विधानं,
होममाणो वायुर्मेवाग्रदेसादङ्गलि-
नाऽऽहरणीय इत्यभिधानं, होमेऽपि
सर्वत्र स्वाहाकारप्रयोगादस्यापि होमः
स्वाहाकारेण कर्तव्य इति प्रति-
पाद्योपरिधार्यमाणस्य तस्य पुरोऽधो-
ओमामे शुद्धादिति होमप्रदेशस्य
विधानं, वातहोमेऽपि मन्त्रत्रयं विनियुज्य
तेषां मन्त्राणां व्याख्यानं मन्त्राणां
त्रित्वसंख्यायाः प्रशंसनं, च, एतेषामेव
वातहोमानां सर्वकामप्राप्त्यर्थं तस्य-
नियोजनात्मना प्रशसनं, वातहोमाना-
मेव नियोजनसाधनत्वेन प्रशंसनं, वात-
होमानां त्रित्वमुत्पन्नं लोके पुरोऽधो-
मामे हस्ताभ्यां विपरिक्रम्य विपरिक-
्रम्याधस्तव नियोजनादत्रापि तत्रदेव नियो-
जनमित्यभिधानम्, अथानां नियोजने
स्थाननिर्देशाभ्यां सारं कमनित्वाभ्याम् उक्त-

प्रकारकक्रमाश्रयेण को गुणस्तद्विपरीत्ये
को दोष इत्यभिधानं, वातहोमानामेवा-
धत्वाग्रप्रसृतया तमश्वं रथेनाभि-
युज्यादित्याशङ्क्य बाहनं ॥ दद्यादेवेति
सहेतुकं तन्समाधानकथनं, तं तस्य-
मर्ष्युगृह्यवन्तमुपयन्वाहरेषुरित्यभिधानं,
तस्य तस्य दक्षिणादानकालेऽभ्यर्चये
दानप्रतिपादनम् ।

रुद्रमतीहोमः-तत्र च वातहोमानन्तरं
रुद्रमतीनामृचा होमस्य सार्यवाद विधानं,
रुद्रमतीना होमस्य प्रकारान्तरेण प्रशं-
सनं, रुद्रमतीनामृचा प्रदर्शनं, मन्त्रेऽपि
पौनःपुन्येन रुद्रमतीनामृचा प्रयोगादस्मि-
न्मयी अमृतत्वमेव निदधानीत्यभिधाया-
हर्तृनां त्रित्वेन कृत्स्न एवाग्रीर्षचं निद-
धानीत्यभिधानम् ।

वारुणीहोमः-तत्र च वारुणीकवसाप्य-
होमस्य विधानं, विहितं होमं प्रशस्य
होमसाधनभूतया अथो बहूतमश्वं
च प्रशस्य पुनस्तेनैव होमेन विसस्ता-
प्यमापतेत्कृतान्तस्य वीर्यस्य वारण-
मस्मिन्सम्पापत इत्यभिधानं, होममन्त्रं
प्रदर्श्य तस्य व्याख्यानम् ।

सन्वतिहोमः-तत्र च अर्काधमेध-
सन्वतिसङ्कहोमिनां सोपपत्तिकं सप्रयो-
जन विधानं, सन्वतिहोमेऽपि पञ्च मन्त्रा-
न्विनियुज्य तेषां व्याख्यानम्, आहुतीनां
पञ्चत्वसंख्याया अर्काधमेधयोः सन्वान-
साकल्यहेतुत्वेन प्रशंसनं, “ स्वर्णधर्मः
स्वाहा ” इत्यादिमन्त्रप्रयोगस्य प्रका-
रान्तरेण प्रशंसनं, पुनरपि तस्या आहु-
तिगत्तपञ्चत्वसंख्यायाः प्रकारान्तरेण
प्रशंसनं, प्रतिज्ञापूर्वकमाहुतीनामावप-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

नस्य भीमांसाकरणं, तत्र ब्राह्मणोक्ताना-
माद्वतीनां होम पूर्वपक्षमिह पुनर्होम-
स्यैव सिद्धान्ततया प्रतिपादनं चेत्त्यादि १२१-१२२

इत्याहवनीयाभिध्वनोत्तरकर्माणि ।

३ अष्टानां धिष्ण्याग्नीनां चयनम्--
तत्र च प्रत्येक्य धिष्ण्यानां काले धिष्ण्या
निबन्धेदिति विधानं, धिष्ण्यानां निब-
धनेनाग्नीनेव चिन्तोत्तरमिधानं, सञ्चि-
त्तस्यामे क्षत्रत्वद्वितीयां धिष्ण्यानां विदु-
त्वात्क्षत्र च विदु च चित्वाग्भवतीति
निरूपणं, सञ्चितस्याग्नेरेकत्वात्क्षत्र-
जातिरूपं प्राधान्यं त्रिषं चेत्युभे एकरूपे
करोति-धिष्ण्यानां बहुत्वादित्येव बहुत्व
करोतीत्यभिधानम्, एषांऽग्निः पञ्चवित्तिको
भवतीत्यरे धिष्ण्यात् एकवित्तिका
मवेत्युरिति सकारणं प्रतिपादनं, अग्नेः
पञ्चानां चिन्तोत्तरमप्युपरि चयनमितरेषां
धिष्ण्यानां तु त्रिषं चयनमिति सकारणं
निरूपणं, यक्षप्रत्या लोकाप्युगया चेत्यु-
मान्यामिष्टकाम्यामेनमग्निं चिन्तोतीति
सहेतुकं प्रतिपादनम्, एषां धिष्ण्यानां
चयनेन क्षत्रमेव मोक्षरूपायां विशि
मोक्तारं निष्पातीति स्तावकार्यवादाति-
देशसहितं निरूपणं, सर्वानग्निं स्युष्य
पञ्चाबिनुयादिति चेत्येवमिधानं, पूर्व-
माग्निधिस्याध्वरविष्ण्यस्य निबन्धनात्-
थैव तं पूर्वमेव बिनुयादित्यभिधानं,
तस्य चयनं दक्षिणमग्ने उदङ्मुख
आसीनः सन्कुप्यादिति स्तावकार्यवादाति-
देशसहितमभिधानं, धिष्ण्येऽष्टानामि-
ष्टकानामुपपन्नं विधाय तद्गतसंख्यायाः
प्रशंसनं, पृश्नावस्मनो निधानेन नवव-
सेक्षयां संपायाती निहितमग्निं दशमं

कुत्वा पुनस्तथैव प्रशंसनम्, आग्नीध्रस्य
मध्यप्रदेशत्वान्मध्यन्त एव दशमं प्रशंस-
निष्पातीत्यभिधानं, हविषि धिष्ण्ये एक
विशतिमिष्टका एकविशतिपारिश्रितधो-
पदध्यादिति स्तावकार्यवादातिदेशसहि-
तमभिधानं, ब्राह्मणाच्छमिनी धिष्ण्ये एका-
दशेष्टका उपदध्यादिति सौम-तिका
प्रतिपादनं, इत्येव धिष्ण्येवष्टमिष्टका
विष्टका उपदध्यादिति स्तावकार्यवादाति-
देशसहितमभिधानं, मार्जस्त्ये धिष्ण्ये
षण्णामिष्टकानामुपपन्नस्य सार्धवाद्
विधानं, धिष्ण्यानां चित्वाग्नेश्च सत्यानस्य
प्रशंसनम् आग्नीध्रदेशे धिष्ण्योपधानप्रका-
रस्य निरूपणम्, इष्टकामिश्रितानां
धिष्ण्यानां परिशिद्धिः परिश्रयणस्य सविशेषं
विधानम्, एतेषां धिष्ण्यानां परिश्रितां
परिमाणस्य विधानं, स्तावकार्यवादाति-
देशसहितमेतेषु धिष्ण्येषु पुरीषनिवापस्य
तृणी बर्नेविशिटं विधानम् ।

दिशामवेष्टयः-तत्रादौ अग्नीधोमीप-
पञ्चपुरोडासात्प्राग्भावि कर्म कृत्वा-
अग्नीधोमीपस्य पञ्चपुरोडाशमनु दिशामवे-
ष्टीर्निर्वेपेदिति विधानं, तत्र सोमपक्षिकं
हविष्यकस्य विधानं, विहितमिष्टि पूर्व-
पक्षमिह दशहविष्कस्येष्टपन्तरस्य सकारणं
विधानं, एतदिष्टिगतहविःसंख्यायाः प्रशं-
सनं, पूर्ववदेवतामयीमिष्टि पूर्वपक्षमिह
देवस्यामेवेनानि हविषि निर्वेपेदिति-
ष्टपन्तरविधानं, देवसुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
इथा इति प्रदर्शनं, एतादृशमग्न्यादि-
देवतानां नामद्वयसम्बन्धमुपपाद्य सामा-
न्येन विहितानामेषां देवसां हविषां
संख्याविशेषं विधाय तत्प्रदर्शनं, नैतानि

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

हवींषि निर्वेदेदित्याशक्त्य कामानामति-
रेकभावेन निर्वेदेदेवेति तत्समाधान
प्रतिपाद्य निर्वाप्यत्वेऽपि पशुपुरोडाश-
मनुलक्ष्यैव । कस्मान्निरूप्यन्त इति
प्रश्नपूर्वकं सत्कारणमिदम्, अस्या-
मिष्टो पशुपुरोडाशस्योद्देशश्च हविषा-
सुराशुचं प्रियेष्ट पशुपुरोडाशो " अतुह्मि
मेव " हविःपु " अतुह्मि यज " इति
प्रकारकत्वं स्विष्टकृद्विद्वयोः
समानं च चैव्यादिधर्मविशेषनिरूपणं,
देवताप्राप्त्यन्तरं स्विष्टकृद्वदानापूर्वं
" सवितो त्वा सवानाम् " इत्यादिना
पूर्वाभिषेकाद्येन मन्त्रेणैवमभिषिष्टो-
दिति विधानं, उत्तमन्त्राणामभिषिष्टकथनं
चैव्यादि.

१३०-१३७

इति शिष्याभिचयनम् ।

इत्यभिचयनं कृतम् ।

- ४ सुत्याहकर्माणि-तत्र पूर्वं सुत्याह-
प्रयोगस्य विवक्षया प्रथममग्निशोभस्य
सप्रयोजनं सार्थदार्ढ्यं विधानं, विहितो-
ऽयमभिषेगं परिधिषु कर्तव्य इत्यभि-
धानं, परं धिषु नियोजनमपि कथं
कुर्यादित्यपेक्षायां परिधिपरिधानक्रमेण
मध्यमपरिधौ प्रथमं ततो दक्षिणोत्तर-
योक्ष परिध्योर्भुक्त्वा-क्रमस्तत्र " अग्निं
गुनमि " इत्यादयस्त्रयो मन्त्राः
पठनीया इत्यभिधाय तेषां मन्त्राणां
व्याख्यानं, एतानमभियोजनमन्त्रान्नेष्ट-
त्पश्चात्तमना प्रशस्य सन्मन्त्रान्नित्व-
संख्यायाः प्रशसनं, प्राङ्गनी सोमा-
ऽभिषवहोमौ कुर्यादिति सोमपत्तिक-
मभिधानं, होमानन्तरं उतशेषं मध्यमे-
दित्यभिधाय मध्यमेन होमयक्ष्णयो-

पूर्वापर्यस्योपपादनं, एतस्याग्नेर्विमोचनं
विधाय तस्य कालविशेषप्रदर्शनद्वारा
तस्यैव क्रमस्य प्रदर्शनं, विपक्षे बाधक-
प्रदर्शनेन यज्ञाग्नियस्तोत्रादूर्ध्वमेव विमु-
ञ्चेदित्यभिधानं, छोके यत्रार्थं गृह्णन्ति
तत्रैव स विमुञ्चन्ति अतोऽत्राग्निं अग्नेः
परिधिषु योजनान्तरेवैव विमुञ्चेदिति
प्रतिपादनं, तद्विमोचनप्रकारमभिधाय
तत्र मन्त्रद्वयं सोमपत्तिकं विनियुज्य
कस्मिन्सन्धौ क मन्त्रं जपेदित्यप्यभि-
धाय मन्त्रयोर्भूर्दशब्दसम्बन्धस्यामु-
शब्दसम्बन्धस्य च प्रशसनं, विमोचन-
मन्त्रयोर्द्वित्वमत्वां प्रशस्य योजनविमो-
चनमन्त्राणां संख्यायाः सम्भूय प्रश-
सनं, प्रसङ्गादहर्गणेष्वापि योजनविमो-
चनप्रकारस्य विवक्षया पूर्वपक्षत्वेन कोषा-
द्विपक्षं सोमपत्तिकमनूप त निरस्य च
स्वपक्षस्य प्रतिष्ठापनं, तदेव पूर्वपक्षी-
कृतं भवति तदनभिमतदृष्टान्तप्रदर्शनेन
निरस्य स्वमतस्यैव दृढीकरणं, हेतुन्तर-
प्रतिपादनेनापि स्वमतस्य दृढीकरणं
चैव्यादि.

१३८-१४४

इति ऋषयोऽप्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

- १ यजमानव्रतमीमांसा-तत्रावशिष्टं.
कृन्मोऽपि प्रयोगः, प्रकृतिवदेवेत्यभि-
प्रायेण तद्वनभिधाय एषोक्तस्य मीमांसा
क्रियत इति प्रतीकाकरणं यथोक्तं विधाय
नम्रप्रार्थनार्थमाख्यायिकाकथनं, तस्यां
चाख्यायिकायां होक्षासमनन्तरकाले
द्वितीयदिने प्रथमोपसदि द्वितीयोपस-
दिने तृतीयोपसदिने च देवा मूयो-
मूयस्तपन्तत्वा क्रमाच्चतुर्थोपसदिने-

क्र० विषयः

पृष्ठाङ्काः

क्र० विषयः

पृष्ठाङ्काः

दुःखयोजिता अभवन्नुपसर्धये चतुर्थ-
दिने भूयस्तपस्तत्वाऽपि सर्वया सति-
हिततरस्यापि दुःखामृतमप्राप्ताया ते
ऽनाशकात्मकं प्रतमकुर्वन्-पञ्चमदिने
सुम्पाहे नु तदमृतं सोमरूपं प्राप्य
कण्ठेन कृत्वा तदभ्राजतुद्विगुरित्वात्यभि-
धानम्, इत्थं देवानां कथमवतार्यं तथै-
वेदानीन्तनो यजमानस्तत्सर्वं करोमीति
संपन्नं प्रतिपादनम् ।

समिष्टपञ्चमीमांसा-तस्यां चादौप्रतिज्ञा-
पूर्वकं समिष्टपञ्चमीमांसार्थमाख्यायिका-
कथनम्, आख्यायिकायामपि देवा-
सुराः सन्धानतवदनलक्षणं पिबुर्द्वयं
समनुप्राप्य तस्य यथोचितं विभज्य
ग्रहणं चकुरित्यभिधानं तत्र देवा वास-
त्यमगृह्णन्तर्दीलक्षणमिति प्रति-
पाद्य तदुदितं यत् कृत्वा त्रयीलक्षणमिदं
सर्वं विस्तारयामेत्याशयेन दीक्षणीया
समिष्टपञ्चमः पूर्वमाविकर्मान्ता-प्रायणीया
शेष्यता-सोमं क्रीत्वाऽनस्ता पयुषा तस्मै
आदिष्येदन्ता तिस्र उपसदः प्रयाजानु-
याजयजिता सामिषेनीजिकमनूय प्रयान्-
देवता पञ्चममात्राः उपवस्येऽग्नीषोमीत्यः
पञ्चः समिष्टपञ्चमैर्जितः-प्रातःसवनं
माध्यन्दिनसवनं च स्वस्त्वानधिकं
तृतीयसवनं च सकर्त्त-इत्येतान्यागा-
न्क्रमेण तदा तदा समनुष्ठितवन्तो यदा
यदा च तद्विस्तार्यमानं सत्यमपमर्तु-
कामा असुराः समागन् । किञ्च
तेषामागमनसमये प्रकान्तं यज्ञं पात्र-

दनुष्ठितं समाप्य मागान्तरप्रारम्भं चकु-
लेन स स याग उपरिष्टादुक्तमस्यः
सम्पन्नः । इतोऽसुरा अप्यन्तस्तार-
भ्यमपमर्तुं न शक्नुः प्रयुत पराभूताः
देवाश्च सत्यसमृद्धा अपवन्त्यादिनिक-
पगम, उक्तार्थं वेदितुरपि स्वस्य सत्य-
मपृष्टिः शत्रोः पराभूतिरित्येतत्फलं भव-
तीति प्रतिपादनं, ते देवाः यश्चानो
श्मे यज्ञाः सामिषरिपताः यानिमान्य-
ज्ञान्परित्यजन्तो गता इव तदुपजानीत
यथेमान्यज्ञान्सहपापयामेत्यादिविचार्ये-
तानि समिष्टपञ्चमि सनपरवन्तैरेतान्य-
ज्ञान्सनस्यापयजिषादिनिरूपणं, समिष्ट-
पञ्चमीमांसे देहा निर्वचनम्, एतेषामेव
समिष्टपञ्चमा नवन्वविशिष्टसंख्याप्रद-
र्शनेन प्रशंसनं, सौमिकान्प्राप्तिकानि
पीत्रार्पकमेणोपयान्यपि समिष्टपञ्चमि
छुड्पादित्यभिधानम्, आश्रिके दे छुड-
पादित्यभिधाय तपोर्द्वैत्यस्य प्रशंसनं,
तथोवाश्रिकयोः समिष्टपञ्चमैर्मन्त्र-
द्वयस्य विनिर्वाचनं, सौमिकानामाश्रिकानां
च मिलितायाः संख्यायाः प्रशंसनं,
पुनरस्या एव मिलितायाः संख्यायाः
प्रकारान्तरेण प्रशंसनम् ।

देविकाहवीषि-तत्र च समिष्टपञ्च-
होमान्तरसमुद्देश्यप्रथमेत्य कथनं, तत्र
क्रमेण समिष्टपञ्चमि द्विवाऽत्रयुधं यन्ति
अवश्यादमात्योदयनीयेन चौरिवा
अनुसन्ध्यस्य पशुपुत्रोऽश्वेन चौरिवा च
देविकानां हवीषि निर्वपेदिति प्रति-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पादनं, अत्र देविकानां हविःषु धात्रो
 द्वादशकपालो निरूप्यते तत्र धात्र-
 शब्दस्य ग्रहचिन्तिमित्र प्रदर्श्य तद्वायस्य
 प्रयोजननिरूपणं, सधैतेषां सर्वेषामपि
 हविषां सम्भूयोपयोगस्य रूपनं, तस्यैव
 दिङ्निरोधार्य परिगतस्य धात्रुर्दिशा-
 मुक्तान्तरूपस्य च प्रदर्शनं, धात्रुरादि-
 द्वापमकलाद्वादशसंख्यासम्बन्धात्तदेव-
 त्यस्य पुरोडाशस्य द्वादशकपालस्यमुप-
 पाद्य तत्पूर्वोक्त परिशां परममुक्तिर-
 रूपं साम्येयानि पूर्वाणि हवीर्वीति प्रद-
 र्शनं, तस्य धात्रुपुरोडाशस्य होमावसरे
 पुरोडाशान्तरवददानप्रसक्तौ सर्वहोम-
 त्वमभिधाय तदुपयोगस्याभिधानं, देवि-
 काशब्दस्य सोमपरिष्क निर्वचनं, एतेषां
 पञ्चसंख्यावत्त्वस्योपपादनं, नैतानि
 हवीर्वि निर्वपेदित्याशङ्क्य कामान्प्रति-
 रेकाभावात्निर्वपेदेवेति तत्समाधानरूपनं,
 पञ्चपुरोडाशमनु एतद्विनिर्वापस्य सका-
 णमभिधानं, सौमिकामात्राभिकानां
 धोमपेवामपि पौर्यापर्यक्रमेणानुष्ठेयत्व-
 कथनं, पञ्चपुरोडाशस्यैवैस्त्व हविषा-
 मुपाशुत्व तद्येषानां प्रकारविशिष्टत्व
 स्विष्टछदिवयोः समान्त्वं चेत्यादि
 ग्राह्यनिरूपणं, दीक्षणीयादीनां समिष्ट-
 पञ्चहोमात्पूर्वभावित्वेन समिष्टपञ्चहोमः
 सित्यति—अग्नीधोमेषपशोः पुनर्न-
 सित्यति नास्ती पञ्चमस्तूर्वमान्यतोऽस्य
 पृथगेव समिष्टपञ्चपि जुहुयादित्यभि-
 धानं, तस्य पशोः सनातिरूपत्वात्

इदयश्लेनावसृथमभ्यवेपुरिति प्रतिपा-
 दनं, इदपञ्चमुद्रास्य प्रत्येत्य वैश्व-
 कर्मणानि जुहुयादित्यभिधानम् ।

वैश्वकर्मणहोमः—तत्र च तेषां वैश्वक-
 र्मणानां होमस्योपयोगकथनं, वैश्व-
 कर्मणानीति शब्दस्य पञ्चद्वयेन
 व्युत्पत्तिकथनं, तेषां वैश्वकर्म-
 णानां प्रशासनं, सावित्रवैश्वकर्मणानां
 प्रायेणोदयनात्मकत्वेनैव तेषामुपयोग-
 मपि होमस्यैवश्रवणकर्तव्यत्वनिरूपणं,
 वैश्वकर्मणानां सावित्रवदेव सदायासम्ब-
 न्धाद्यापणवदेवेदयनमपि सम्पाद्यत
 इत्यभिधानं, तत्र सावित्रेण सन्तदा-
 माहुनि जुहुयादिति विधानं, वैश्वकर्मणेषु
 पुनः सुषेण स्वाहाकृत्यार्पाग्रत्याहुति
 विशिष्टपञ्चजुहुयादिति प्रतिपादनं, तत्र
 वैश्वकर्मणानां होमोऽष्टौ मन्त्रान्वि-
 युज्य क्रमेण तेषां व्याख्यातं, एतेषां
 वैश्वकर्मणानां सख्यायाः प्रशासनम् ।
 चित्याग्नेर्नामिकरणम्—तत्र च वैश्व-
 कर्मणहोमानन्तरस्याग्नेर्नामिकरणं विद-
 ष्यादिति सामिप्रायं कथनम् ।

चित्याग्नेरुपस्थानम्—तत्र नामकर-
 णानन्तरमस्योत्पत्त्युपस्थानस्य सप्रयोजन
 विधानं, विहिते उपस्थाने मन्त्र विधाय
 तस्य व्याख्यानं एतन्मन्त्रगतछन्दसः
 प्रशासनं, उपस्थानानन्तरं कर्तव्यस्य
 प्रयोगस्याभिधानम् ।

मैत्रावरुणीपथस्या—तत्र उदवसानी-
 यानन्तरं मैत्रावरुण्या पथस्याया सप्रयो-

क्र० विषयः

पृष्ठाङ्काः

क्र० विषयः

पृष्ठाङ्काः

जनं यागकरणविधानं, तस्यैव पयस्या-
यामस्य प्रकाशान्तरेण प्रशंसनं, अस्मि-
नशो पयस्यया हेमेन प्रजापतौ रेतो-
निधानं अवतीत्यभिधानं, एतस्याः पय-
स्याया मित्रावरुणदेवतासम्बन्धस्य
प्रशंसनं, इत्थं देवताविशेषसम्बन्धमुपपाद्य
हविषः पयस्यात्मकत्वमुपपाद्य
वास्य यज्ञात्मकत्वोपपादनं, अस्य यज्ञ-
त्वोपाशुधर्मकत्वमभिधायापान्तेऽनुष्ठेयत्वस्य
कारणविधानं, एतस्मिन् यागे काल-
विशेषे दक्षिणादानस्य विधानम्, तत्र
माहित्येर्मतस्यानुवदनं, एकजप्रमग्निं चित-
वतो पजमानस्य पञ्चाक्षिकप्रमाणे कृतौ
इष्टकावैश्वर्यदोषस्य निरूपणं, पञ्चा-
क्षिकप्रमाणे कृतौ स्वपमावृण्णा
एवोपदर्शितं न पुनरिष्टकान्तरमित्यादि
सोपपत्तिर्न प्रतिपादनं, अपवा यज्ञा-
न्तरेण कनप्या विश्वज्योतिषो वा पुन-
श्चित्तिनेव बौद्धधीतेत्यादिनिरूपणम्,
गार्हपत्यस्य पुनश्चित्तिः-तत्र च पुन-
श्चित्तिनेवोपदर्शितेति सौम्यपत्तिकमभि-
धानं, उक्त्वाऽपि पञ्चानितरस्य प्रका-
शान्तरदर्शनेन विवक्षितसिद्धिर्भवतीति
प्रतिपादनं, अस्याग्नेः स्रक्त्वमृगमवग्रहं
क्रियत इति प्रदर्शनं, तत्र षण्मास्य-
मरणरूपपञ्चान्तरकथनं, अतस्तत्समरण-
पक्षे महदुक्त्यशसनमृगशीतिभिः सपात्य-
मित्याशित्यैतमग्निं भूयोऽपि विकर्षेदिति
प्रतिपाद्य च पुनः स्रक्त्वमृगसंस्कारोप-
मरणपक्षेऽपि सर्वमेव महदुक्त्यं कसेदिति

निगमनं, 'अग्निमरणविषये अन्यानापि
काश्चित्पञ्चान्तरावितुमुपेद्घातकथनं,
पूर्वं संवत्सरमग्निं शृण्वतः-संवत्सरं
सौम्यमिदं विध्यतः-संवत्सरमग्निहोत्रं
हृत्वतः-हृदय मासागमे ऽपित्वा
प्रसूतस्य च यजमानस्य यथाकाम-
नेतस्याग्नेर्मरणं न तत्र संवत्सरादिनिषेध
इत्यादिनिरूपणं, प्रसूतप्रमाणस्य जात-
वेदत्वस्य प्रदर्शनं, उक्तार्थवैधित्यापि
सोपपद्यतमपि ते चिन्वीतेत्यभिधानं,
उदेवात्ययथा सर्वसिन्धुचिते पशुपुच्छ-
वति शृण्वितेऽसौ या आहुतयो हुता
एवमेवास्तीता आहुतयो हुता भवन्तीति
प्रतिपादनं चेयादि. १४१-१९८

२ सर्वचित्यन्तसाधारणोपस्थानम्-
तथादौ च इन्द्रघ्णेन "वार्त्तहृदाय
शब्दे" इत्यादिसत्त्वेनोपस्थानं स्थूना-
तिरिक्तमप्याश्रयणादिदोषपरिहार-
कथनप्रयोजनाय विधत्तुमुपेद्घातकथनं,
अनेनोपस्थानेनाप्यादीनां त्रयाणां
समुद्दिर्भवतीति निरूपणं, तथैव
विदुषोऽविदुषो वा यद्रूप्युनातिरिक्तादि-
दोषनिर्हणद्वारा यत्किञ्चनमातं
तत्सर्वमातं भवति-येषां तानुच्छन्दसि
यः कामः सोऽपि प्राप्तो भवति-
नाशूषां यशसामपहननं भवति-नो
हेनमनुष्यहारेणः स्तृण्वते अतः काम-
मेवविदाऽग्निचयनं कर्तव्यमित्यादिभिधानं,
निहिते उपस्थाने सप्त मन्त्रान्विनिपुज्य
तेषां मन्त्राणामभिप्रायनिरूपणं, उप-

आ० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । आ० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

स्थानमन्त्रगतमन्त्रवृत्तस्यायाः प्रशस्तन,
एकेषां मतेनाष्टर्वेनोपस्थानं कर्तव्यमित्य-
भिप्रायं सामष्टमोदुन च अदर्शं तेन
मितितमष्टवसत्या प्रशस्त्य तथा न
कुर्वादिनि तत्प्रतिषिध्य सप्तर्वेनोप-
स्थानं विधेयमिति मन्त्राण्यं प्रतिपादन,
तत्रैन्द्राग्नीमिरूपस्थानकरणस्य प्रशम्भन,
एतद्योपस्थानमेकेषां मतेन कर्मणः कर्मणः
प्रतिपदं विधेयमिति पुनरेकेषां मतेन
पुनरीषवर्ती चितिं कृत्वा कर्तव्यमिति
पञ्चदश प्रतिपाद्य तत्र यथा कामपेत
तथा कुर्यादिति प्रतिपादनं, “ अग्नि-
र्विश्वा—महामत साध्ना—महदुक्थमृचा ”

एते त्रयः समुदाः इत्यभिप्रायं य एतानि
परस्मै करोति तस्योत्तरोत्तरं पाव-
यस्व फलं भवति—यस्मैतानि परस्मै न
करोति तस्योत्तरोत्तरं श्रेयस्त्वं फलं
भवतीति सौपतिकं मन्त्रान्तामभिधानं,
तर्बके कृत्वा कुर्वते प्रतिकारयन्ते वा
तत्रैवा प्रायश्चित्तिरिति कथयित्वा तथा
न कुर्यान्नेतस्य प्रायश्चित्तिरस्मीति तद-
श्रुत्वा सफलमभिवानं, आद्यपादिकया
प्रभपूर्वकमभिधियाश्च लोकायवस्य
सौपतिकं सन्नादन वेपादि. १६९-१७

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

इति संचितिरिंशत्के नवमे काण्डे विषयास्तुक्रमणिकया समाप्ता ॥

धीनः शरणम् ।

पष्ठादिनवमान्तेषु काण्डेषु

अकाराद्यनुक्रमेण विविष्टनाम्ना सूची ।

नामानि	अ. भा. क.	नामानि	अ. भा. क.
तत्र षष्ठकाण्डे-		मरतः	८।१।१४
अत्ताद्व	२।१।२४	मयः	६।२।१,२
अन्नाविष्णु.	६।१।२	मनुः	६।१।१९
अग्निचित्वा	६।१।१	महान्देव.	१।३।१६
अधर्मा.	४।२।१,२	माय्याः	४।२।४
अद्धानि:	१।२।१४	सर्वः	१।१।११
आक्षिप्तः	१।२।२८	तिर्गन्वाडी.	९।१।९
आर्ग्रीध्रीयः	६।४।१९	हिरण्यगर्भः	२।२।९
आग्नेयी वि	७।१।९	इति षष्ठं काण्डम् ।	
ईशानः	२।१।१७	अथ सप्तमे काण्डे-	
उमः	१।१।१३	अग्निचपनम्.	२।१।४
उपः	१।१।७,८	आक्षिप्तः	१।१।३०
कः	२।२।९,१२	आग्नीध्रीयः	१।२।१४ }
	४।१।४		१।२।२१ }
कुमारः (भक्तिः)	१।२।८,१८	आयुः	२।१।१९
महर्षिः	१।२।७	कदम्पः	१।१।९,२३
भरकाः	२।२।१,१०	द्विपुत्रः	४।२।१६ }
साण्डवः	१।२।२९		९।१।१९ }
धौः	७।२।२	पञ्चन्यः	९।२।२७
पुन्यः	२।१।१९	पुरोण्यः	१।१।१३,२८
	७।२।१,२	भूतिः	२।२।७
परमेष्ठी	२।२।९,१०	मधुः	४।२।२९
पुरो-पः	२।१।३८	मायवः	४।२।२९
	३।३।३,४	वामकशायणः	१।२।११
	४।१।१,२	शान्तिदत्तः	६।२।४३
पुत्रः (अमृतः)	८।१।१३	सरस्वन्	९।१।३१
पुरोहितः	६।२।१९,१४		

नामानि	अ. भा. क.	नामानि	अ. भा. क.
सारस्वत	१।१।२१	पर्जन्यः	६।१।२०
सुपर्वान्द्रमसी.	१।१।७	परोक्षी	७।२।१४
सोमययाः	२।१०।११		७।१।१५, १६
इति सप्तम काण्डम् ।		पूर्वैर्नितिः	
अष्टाष्टमे काण्डे-		(अक्षराः)	१।२।२०
अनुग्लोचनी	१।१।१८	प्रग्लोचनी.	
(अक्षराः)		(अक्षराः)	१।१।१८
अरिष्टनेमिः	१।१।१९	ब्रह्मणस्पतिः	४।२।४
अममर्ष.	१।१।१८	माहिनिः	१।१।१६
अवस्.	४।२।११ }	मेनका (अक्षराः)	१।१।१७
	४।२।१८ }	यजमानः	४।२।१८
आग्नेयी दिक्	४।४।१० }	यव-अयवः	४।२।११
	७।२।१४ }	रघुगुप्तः	१।१।१६
आर्यः	२।९।८ }	रघुप्रोतः	१।१।१८
	४।२।१२ }	रघुसन्.	१।१।१७
इन्द्राग्नी	२।१।२	रघुचित्रः	२।१।१७
ईशः	२।२।१	रघोज्ञः	१।१।१६
ऊर्जः	२।२।१	वसिष्ठः (ऋषिः)	१।१।१
ऋतुः	४।२।१२	विश्वामी	
ऋतुप्	२।४।७ }	(अक्षराः)	१।१।१९
	५।२।७ }	विश्वामित्रः	
ऋतुरयवाः	१।२।१६	(ऋषिः)	१।२।१
(अक्षराः)		शाटपायनिः	
गोधरः (नम्रजित्)	१।४।१०	(ऋषिः)	१।४।९
अरकाध्वर्यवः	१।२।७ }	छविः	२।१।१६
	७।१।१४ }	शुकः	२।१।१६
जमदग्निः (ऋषिः)	१।२।२	शुक्रग्रहः	४।४।२
सपः	७।१।५	सहः	४।२।१२
सपथः	७।१।५	सहजन्मा	
सार्धः	१।१।१९	(अक्षराः)	१।१।१७
नम्रजित् (स्वर्जित्)		सुषेणः (गन्धर्वः)	१।१।२०
[नम्रजित्]	१।४।१०	सेनजित्	१।१।२०
यक्षाः	४।२।५ }		
	४।२।६ }		

नामानि	अ. भा. क.	नामानि	अ. भा. क.
स्वर्जित्		देवप्यातिः	१ । १ । १४
(भागजित्		धाता	१ । १ । १५
मग्नित्		भृगवः	२ । ३ । २८ } १ । १ । ३१ }
गन्धर्वः)	१ । ४ । १०	मन्दुः	१ । १ । १६
सप्तदशं काण्डम् ।		मार्जारीयः	४ । ३ । ८
अथ नवमे काण्डे—		रक्षा.	१ । १ । ३८
गन्धर्वपत्न्यः	१ । १ । ४२ }	वसोवर्ता.	१ । ३ । २७
	१ । २ । १५, ११४ }	(आहुतिः)	१ । ३ । १५ }
आग्नीषोमीयः	४ । ३ । १० }	वाक्यः	
	१ । १ । २२ }	(कविः)	१ । १ । १९
अनुमतिः	१ । १ । ३८	शत्रिण्यः	१ । १ । ४३ }
अप्सराः	४ । १ । २		३ । ३ । १८ }
आग्नीध्रः	१ । २ । ४ }		१ । १ । ११ }
	२ । २ । १ }	(कविः)	४ । ४ । १७ }
आग्नीध्रियः	४ । ३ । १, १६		१ । २ । १५ }
हन्तामी	१ । २ । १०	शाण्डिल्याम्यः	
कण्वः	२ । ३ । १८	(कविः)	१ । १ । १४
कण्वः (आहुतिः)	३ । ३ । १२	स्यापर्णः (कविः)	
कारोतिः	१ । ३ । १५	(सावकायनिः)	१ । २ । १
कुट्टः	१ । १ । १८	सिनीमाली.	१ । १ । ३८
कङ्करीयः	४ । ४ । १७	होत्रीयविष्ण्वः	४ । ३ । ७
जलवेदाः	१ । १ । १८		
पुरः कावयेवः	१ । १ । १५		

इति विशिष्टनाम्ना सूची ॥

इति
शतपथब्राह्मणस्य विंशिष्टनाम्नाम्
अकाराद्यनुक्रमेण पष्ठादिनवमकाण्डान्ता
सूची
समाप्ता ॥

ॐ
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
शतपथब्राह्मणम् ।

सत्यणमप्यममेतम् ।

तत्र

पष्ठं काण्डम् ६ ।

अथ उपासम्भरणनामकं षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

असद्वाऽइदमग्रऽआसीत् । (ज) तदाहुः किं तदुत्तदासीदित्युपयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत्तदाहुः के तऽऽप्यऽ इति प्राणा वाऽऽप्यस्ते यत्पुराऽऽस्मात्सर्वस्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसाऽऽरिपंस्तुस्मादुपयः ॥ १ ॥

अथासिचित्याव्यादानम् ।

असद्वाऽइदमग्रऽआसीत् । तदाहुः-किं तदुत्तदासीदिति । ऋपयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । तदाहुः-वे ते ऽऽप्य इति । प्राणा वाऽऽप्यः । ते यत्पुराऽऽस्मात्सर्वस्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसारिपन्-तस्मादुपयः ॥ १ ॥

* वागीशायाः सुमनसः सर्वार्थानामुपकमे । यं नत्वा कृतकृपाः स्तुस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःशंसितं वेदं यो वेदेभ्योऽपि जगत् । निर्मे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

द्विषण्यार्भकपुंकेन सृष्टिराकाश-असद्वा इदमग्र आसीदिति ' अमे ' प्रथमदृष्टेः पुरा ' इदं ' जगत् ' असत् ' अस्तत्तनामरूपम् ' आसीत् ' । ध्रुतिः स्वयमेव श्रद्धादिविचारमुत्तेज आसद्ध्यं निक-
पयति-तदाहुः किं तदुत्तदासीदिति । ' तत् ' तदानीं ' हिम् जसत् आसीत् इति ' इदानीन्तनानां
मन्त्रादिनां विचारः । ' अमे ' दृष्टेः पुरा ' असत् ' ते' प्रसिद्धाः ' नवयो वाव ' नवय एव ' आसीत् ' ।
आविशान्दार्थं प्रथोत्तराग्न्याह-तदाहुः के तऽऽप्य इतीति । ' नवयः प्राणा वे ' अतः दृष्टेरे एव
' असत् ' आसत् । केवललिङ्गशरीरमेवासीदित्यर्थः । प्राणानामुविशब्दवाच्यत्वे मृत्तिनिमित्तं दर्श-
यति-ते यत्पुरेति । ' यत् ' यस्मात् यजुरात् ' अस्मात् ' जगतः ' पुरा ' ' इदं ' स्वमेव जगत्
' इच्छन्तः ' ' श्रमेण ' ' तपसा ' ' तपोरूपेण केशेन वर्षालोचनेन ' आरिपन् ' आर्वन् । " नवी गती "
(प. पा. पृ. १. ७) । सर्वं गतर्थां शान्तिर्थाः, शान्तयन्ताः । ' तस्मात् ' नवयः यत्पुर्भवन्ते । " नवि-
र्दृष्टानात् स्तोमात् ददर्शेत्प्रीत्यप्ययः " इति हि मातुः (निह. २. १. १. १) ॥ १ ॥

• अथ षष्ठकाण्डाय श्रीहिरण्यकेशिनी नाम्नि निकमेवत्परात्महमेति सन्नातम् । परम्पु तद्वर्णिकाग्रद्विषेति कृषा मात्रं सुत-
यते । यदे केषाभिमन्त्रभागानां कवेरेऽहं मातृमयाते तेः कृषया वीक्षे य तस्मान्ने परेतिष्ठरूपेण सुतयविश्व संवेद्य-
मोऽपराधसंनतरे एतन्मयमा सुतयजाम इति तद्गरे निवेदयामः ॥ कृत्याणामहमहमिदं कृतेऽहमेवमायताः ।

१-इदंवेदित्वा पुनरिदमग्रतमने-" नैह किञ्चन आसीत्, यत्पुर्देवमात्रमसीत् " (श. मा. १. ०. १. १. १) ।
अहमेवेदमग्रऽआसीत् " (श्रु. व. १. ४. १. १. १) इत्यादि । आन्तेव्यवाच्ये त्रैकं धृत्तम्-" तदेव सोमदेवमग्र आसीत्,
एवमेवद्वितीयम् । तदेव आहुः । अतरेवेदमग्र आसीत्तमेवद्वितीयम् । तस्मादसत्तः तस्मादवे ॥ १ ॥ इत्याह राजा संवेद्य-
त्वादेनि होमात्, कथमसत्तः तस्मादेवेति । अत्रेव सोमदेवमग्र आसीत्तमेवद्वितीयम् ॥ २ ॥ तदेव तद् इति प्रमायेवेति,
ततोऽप्यतः " इत्यादि ८ प्र. १. ४. १-४ । एवमात्रोवाच्यत्वे वेदमाद्यर्थः यत्पुर्देवमा-" तस्मादानीं सदाहो तदानीं
मातृदेवो मे भवेति । यो यत्पुर्देवमात्रः कुक्ष्येन सम्प्रेतः किमासीत् यद्वर्णं यद्वर्णम् । यत्पुर्देवमात्रं न-वि-
द्यात्वा इह आसीत् यदेव । आसीत्तमेव तदेव तस्मादप्यतः परा किञ्चन ॥ इत्याह ४० सं. १. १. १. १. १-४ ॥

स योऽयं मध्ये प्राणः । (५) एष ऽएवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यतु ऽइन्द्रिये-
णेन्द्र यदेन्द्र तस्मादिन्धऽ इन्धो ह वै तमिन्द्रऽ इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-
कामा हि देवास्तु ऽइष्टाः सप्त नाना पुरुषानसृजन्तु ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन् । (ब्र) न वा ऽइत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुमिमान्स्तस्य
पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति तु ऽ एतान्तस्य पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्पदूर्ध्वं
नाभेस्तौ द्वौ समौज्ज्वलदवाहनाभेस्तौ द्वौ पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रति-
ष्टिकऽ आसीत् ॥ ३ ॥

स योऽयं मध्ये प्राणः—एष एवेन्द्रः । तानेष प्राणान्मध्यतु इन्द्रियेणेन्द्र । यदेन्द्र—तस्मादिन्धः ।
इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तऽइष्टाः सप्त नाना पुरुषान-
सृजन्तु ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्—न वाऽइत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुम्, इमान्स्तस्य पुरुषान् । एकं पुरुषं करवामेति ।
त एतान्तस्य पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन् । यदूर्ध्वं नाभेः तौ द्वौ समौज्ज्वलन् । यदवाह नाभेः तौ द्वौ ।
पक्षः पुरुषः, पक्षः पुरुषः, प्रतिष्टिक आसीत् ॥ ३ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपुण्यद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्वमाह—स योऽयमिति । एतेषां प्राणानां ' मध्ये '
' य ' प्राणः, एष एव ' इन्द्र ' इत्युच्यते । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्—तानेष प्राणान्मध्यतु इति । मध्य-
प्रदेशे स्थितः प्राणः ' इन्द्रियेण ' इन्द्रशब्दवाच्येन स्वबलेन ' ऐव ' । " जिह्वी दीप्तौ "
(धा. पा. ४. प. ११) । लङि रूपम् । स्वबलप्रकाशेन स्वसम्भाषारसमर्पणकारोदित्यर्थः । ' तस्मात् '
इवन्सम्बन्धात् ' इन्द्र इति ' उच्यते, देवानां परोक्षनामप्रियत्वात् । प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वांश-
सद्भावः । एतस्यैव पोषकत्वं चान्यत्राश्रितम् " या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता, या श्रोत्रे या च श्रुषुषि ।
या च मनसि सन्तता, शिवां तां कुरु मोक्षमी " (अथ० प्र० उप० २।१२।) इति । ' त इष्टाः प्राणाः
सप्त " ' नाना ' नानाविधान् पुरुषान् शरीराणि स्वाश्रयत्वेन ' असृजन्त ' ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्निति । ' ते ' अर्थः एकैकसम्भाव्यप्रधानानि सप्तशरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् अब्रुवन् । ' इत्थं '
एकैकप्रधानशरीराः ' सन्तः ' अवाक्षुषमिदं स्थूल जगदुत्पादयितुं ' न शक्ष्यामः ' न समर्था भवामः ; अचक्षुषो
वचनव्यापारभावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावात् एवमिन्द्रियाणां प्रतिनिवृत्तव्यापारत्वादभिन्नशरीरत्वे कर्मकर्तृत्वं
नोपपद्यत इति । अतः ' एक पुरुष ' सर्वेन्द्रियाध्यं ' करवामेति ' समालोच्य ' एतान् सप्त पुरुषान् '
' एकम् ' एव ' पुरुषम् ' ' अब्रुवन् ' अकार्षः । एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशं दर्शयति—यदूर्ध्वमिति ।
नाभेरूर्ध्वम् ' यत् ' अस्ति, तत्र ' द्वौ ' पुरुषौ समौज्ज्वलन् " उज्ज्वल आर्जवे " (धा. पा. ४. प. ११) " अर्जने "
इति केचित् ॥ अजितवन्तः, स्थापितवन्तः ' नाभेः ' ' अवाह ' वक्षस्तनम्, तत्र ' द्वौ ' पुरुषौ समौज्ज्व-
ल इति मध्ये देहे श्वारः पुरुषाः सन्त्या । द्वौ पुरुषौ दक्षिणोत्तरपक्षौ सन्त्यौ । ' एकः पुरुषः ' ' प्रतिष्ठा '
पुच्छमासीत् । एवं सप्तभिः पुरुषैः शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ ३ ॥

(८) अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः । (यो) यो रसऽआसीन्नमू-
र्ध्वं समुदौहंस्तदस्य शिरोऽभवद्यच्छिर्यं समुदौहंस्तस्माच्छिरस्तु-
स्मिन्नेतस्मिन्प्राणाऽअश्रयन्त तस्माद्वैतच्छिरोऽथ यत्प्राणाऽअश्रयन्त
तस्माद् प्राणाः श्रियोऽथ यत्सर्वस्मिन्नश्रयन्त तस्माद् शरीरम् ॥ ४ ॥

(९) स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । (सः) स यः स पुरुषः प्रजापति-
रभवदयमेव स योऽयमग्निश्चीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः
पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषत्वात्मा त्रयः पक्षपुच्छान्युच्य वडेकेन
पुरुषेणात्मानं वर्धयति तेन वीर्यिणायमात्मा पक्षपुच्छान्युच्यच्छति ॥ ६ ॥

अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः, - यो रस आसीत् तपूर्ध्वं समुदौहन्-तदस्य शिरोऽभवत् ।
पच्छिर्यं समुदौहन् तस्माच्छिरः । तास्मिन्नेतस्मिन्प्राणा अश्रयन्त । तस्माद्वैतच्छिरः । अथ यत्प्राणा
अश्रयन्त तस्माद् प्राणाः श्रियः । अथ यत्सर्वस्मिन्नश्रयन्त तस्माद् शरीरम् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत्-अयमेव सः-योऽयम-
ग्निश्चीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषः-यच्चत्वार आत्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि । चत्वारो
हि तस्य पुरुषत्वात्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि । अथ यदेकेन पुरुषेणात्मानं वर्धयति-तेन वीर्यिणाय-
मात्मा पक्षपुच्छान्युच्यच्छति ॥ ६ ॥

शिरस्तो जनन दर्शयति-अथ यैतेषामिति । 'एतेषां' 'पुरुषाणां श्रीः' श्रीभूत्, 'यः' 'रसः' सारः आसीन्
'तन्' 'ऊर्ध्वम्' उपरिभागे 'समुदौहन्' समुदितमकार्जुः, स एकीभूत्, सारः 'अस्य' पुरुषस्य
'शिरः' अमवत् 'तस्मात्' श्रीसमुद्भवान् 'शिरः'-इति शब्दनिष्पत्तिः । प्रकारान्तरेण शिरःशब्द-
निर्वचनमाह-तस्मिन्निति । 'तस्मिन्' श्रीसमुद्भवेन निष्पादिते शिरसि 'प्राणाः' चक्षुरदीन्द्रियाणि
'अश्रयन्त', श्रितानि, 'तस्मात्' प्राणसंश्रयणात् 'शिरः' ह्युच्यते, यस्माच्छिरसि 'प्राणा अश्रयन्त',
'तस्मात्' प्राणानामपि श्रीर्वत् "छिन्नं शेषायाम्" (धा. पा. म्वा. उ. ९२९) इत्यस्मात् व्युत्पत्तेः ।
'यन्' यस्माच्च 'एतस्मिन्' सर्वस्मिन् देहे ते सर्वेऽपि 'अश्रयन्त', 'तस्मात्' देहोऽपि 'शरीरम्' उच्यते
अत्र पूर्वोक्तादेतोः शरीरशब्दव्युत्पत्तिः कार्या ॥ ४ ॥

य एव पुरुष इति । 'सः' एवः सप्तभिः पुरुषैर्निष्पन्न एकः पुरुषः 'प्रजापतिः' विराट् अभूत् । एवं
छिन्नशरीरमिमानिदिरण्यगर्भकार्जुका विराडुत्पत्तिस्तत्र, तस्य विराजोऽग्निरुपतामाह-स यः पुरुष इति । 'स
प्रजापतिः' एव 'अयं' चीर्यमानः 'अग्निः' इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव सायमाविष्करोति-स वै सप्तैति । 'सः' चीर्यमानः अग्निः सप्तपुरुषसंमितो भवति, 'हि'

(त्व) अथ यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते । युवेतेपाथँ सप्तानां पुरुषाणाथँ श्रीयो
इसस्तुमेतदूर्ध्वथँ समुद्वहन्ति तदस्यैतच्छिरस्तुस्मिन्नेतस्मिन्सर्वे देवाः
श्रिता ऽअत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुहति तस्मादेवेतच्छिरः ॥ ७ ॥

सोऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत । भूयान्त्स्यां प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स
तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेषानो ब्रह्मेव प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्याथँ
सैवास्मै प्रतिष्ठाऽभवत्तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनृच्य
प्रतिष्ठति प्रतिष्ठा हयेषा यद्ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठार्पा प्रतिष्ठितोऽतप्यत ॥८॥

अथ यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते—युवेतेषा ममानां पुरुषाणां श्रीः, यो रमः—समेतदूर्ध्वं—समुद्वहन्ति—
तदस्यैतच्छिरः—तस्मिन्नेतस्मिन्सर्वे देवाः श्रिताः । अत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुहति । तस्मादे-
वेतच्छिरः ॥ ७ ॥

सोऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत—भूयान्त्स्याम्, प्रजायेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत ।
स श्रान्तस्तेषानो ब्रह्मेव प्रथममसृजत—त्रयीमेव विद्याम् । सैवास्मै प्रतिष्ठाऽभवत् । तस्मादाहुः—

यस्मात् ' अथ पुरुष ' प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः । तस्य सप्तपुरुषात्मकत्वमिदानीमुक्तम्, तच्चैवमानां प्रावि-
स्तोरेपनि—यश्चत्वार शयादिना । " शिरम्य " इत्युक्तिः ब्रह्मनाम इति पश्चिन्नेन निरूपणात् पुनश्च गच्छन्पवहारः ।
चित्पात्रे सप्तपुरुषाणां पुरुषाणां दशमे वक्ष्यते (य. प. १० । २ । २ । १) । आस्तस्मिन्नेनामुक्तम्—' अत्र
आत्मनि पुनश्चान्तिमिति पुरुष दक्षिणे पक्षे पुरुष पुच्छे पुरुषमुत्तर इति । तद् द वै तस्मिन्निधये चित्त्वीन सप्तविधो
वाच प्राज्ञोऽग्निः ' (अ. श्री. सू. ११ । १७) इति । अथ यदेतेनैत्यादिरवयवम्—' एत ' यस्मात् ' आत्मान '
मध्यदिश पक्षपुच्छेभ्यः, पुरुषत्रयमग्निनेभ्योऽपि ' एकेन पुरुषेण वर्धयति ' तस्मान् ' अपमात्मा ' अत्र पुरुष-
समित्तत्वात् स्वेन ' वीर्षेण ' ' पञ्चपुच्छान् ' प्रवच्छति खलु ॥ ६ ॥

एव विराट् आत्मकस्य सप्तपुरुषसमित्तस्य चित्पात्रे शिरो दर्शयितुमाह—अथ यश्चित्तेऽग्निर्निधीयत इत्यादि ।
' चित्ते ' देष्टके, चित्तेऽज्ञौ । ' अग्नि ' आहवनीयो निधीयते । ' या वा एतेषा सप्तानां पुरुषाणां श्रीः '
' य. ' ' य ' रस ' स एवायमग्निरित्याहाराः । ' एतद् ' अस्मिन्चित्पात्रे ' तम् ' आहवनीयम् ' ऊर्ध्वं
समुद्वहन्ति ' चित्पात्राणां अन्तर्गतत्वात् तत्र चिदीयमानस्याग्नेर्हितवशात् । अत्रान्वयः । एतच्चैतरेषां समामन्ति—
" एव देव ब्रह्मा महद्ब्रह्मे श्रीमात्मते, एतमग्राज्यर्षेयम्, एत महज्जे छन्दोगाः "—इति । आहवनीयस्य
शिरोरूपमिदानीमाह—तदस्यैतच्छिर इति । ' अस्य ' चित्पात्रेः एष आहवनीयः ' शिरः ' इत्यर्थः । अत्र
शिर शब्दस्य प्रवृत्तिमाह—तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः श्रिता इति । ' तस्मिन् ' शिरोरूपे आहवनीये
सर्वे देव श्रिता । अत्र कथं देवता श्रयणं तदाह—अत्र हीति । ' अत्र ' अग्नौ ' सर्वेभ्यो देवेभ्यः ' जुहति '
' तस्मान् ' अग्निः श्रयणाश्रयत्वात् अस्य ' शिरः ' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एव विराट्पत्तिम्, तस्यैव चित्पात्रिरूपत्वं चोक्त्वा तत्कर्तृकं चपनोपपत्तौ सृष्टिकाद—ताऽयमिति । ' तः

सोऽपोऽमृजत । वाचऽ एव लोकाद्वाग्नेवास्य साऽमृज्यत सेदथँ सर्व-
माप्नोद्यदिदं किं च यदाप्नोत्तस्मादापो यदवृणोत्तस्मादाः ॥ ९ ॥

सोऽकामयत । (ता) आभ्योऽद्र्योऽधि प्रजायेयेति सोऽनुया ग्रथ्या
विद्यया सुहापः प्राविशत्ततऽ आण्डथँ समवर्तत तदभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु
भूयोऽस्त्वित्येव तदब्रवीत्ततो ब्रह्मैव प्रथमममृज्यत ब्रह्मैव विद्या तस्मा-
दाहुर्वृक्षस्य सर्वस्य प्रथमममृज्यत हि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्व-
ममृज्यत तदस्य तन्मुखमेवासृज्यत तस्मादनुचानुमाहुराधिकल्पऽ इति
मुखं ह्येतदमेयद्वयम् ॥ १० ॥

‘ ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रतिष्ठा ’ इति । तस्मादब्रह्म प्रतिष्ठितमिति । प्रतिष्ठा ह्येषा-पद्मम् । तस्यां
प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितोऽनप्यन ॥ ८ ॥

सोऽपोऽमृजत-वाच एव लोकाद् । वाग्नेवास्य साऽमृज्यत । सेदं सर्वमाप्नोत्-यदिदं किञ्च ।
यदाप्नोत्-तस्मादापोः । यदवृणोत्-तस्मादाः ॥ ९ ॥

सोऽकामयत-‘ आभ्योऽद्र्योऽधि प्रजायेय ’ इति । सोऽनुया ग्रथ्या विद्यया सुहापः प्राविशत् ।
तत आण्डं समवर्तत । तदभ्यमृशत्-‘ अस्तु ’ इति । अस्तु-भूयोऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् । ततो ब्रह्मैव
प्रथमममृज्यत-ब्रह्मैव विद्या । तस्मादाहुः-‘ ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रथमममृज्यत ’ इति । अपि हि तस्मा-
त्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वममृज्यत-तदस्य तन्मुखमेवासृज्यत । तस्मादनुचानुमाहुः-‘ अधिकल्पः ’ इति ।
मुखं ह्येतदमेयद्वयम् ॥ १० ॥

पुरुषः प्रजापतिः ‘ एक एव सन् एकम् ‘ अकामयत ’ ‘ अहमेव ’ ‘ भूयान् ’ ‘ स्वाम् ’ मयेवेति ।
मयनम् उच्यते अतिना न घटन इति तदाह-‘ प्रजायेय ’ स्वयमेवेत्येवमपानो मयेवम् ‘ इति ’ कामयित्वा
‘ स. ’ ‘ अभ्याभ्यन्-’ । “ श्रुतु तावमि खेदे च ” (पा. पा. दि. प. ९८) । ‘ स ततोऽत-यत ’ कथ-
न्ययेवेति विचारितवानित्यर्थः । तप-वर्गकोषेदेव ‘ सः ’ ‘ ब्रह्मैव ’ ‘ प्रथमं ’ सुष्टवान् । ‘ तेषां : ’
इति तपेतिटः कानधि रूपम् । अवश्याद्यर्थेवाह-त्रयीमिति । ‘ सैव ’ त्रयी विद्या ‘ अस्मै ’ प्रजापतेः
‘ प्रतिष्ठा ’ जाता, उत्तमगुणैश्चलम्बनं जानमि-यर्थः । प्रतिष्ठारूपत्वमेव निश्चयति तस्मादाहुर्इति । याः
‘ सर्वस्य ’ त्रयी विद्या ‘ प्रतिष्ठा ’ ‘ तस्मात् ’ ‘ अयम् ’ ‘ अनृज्य ’ अर्वात्प्य अनृज्यत्रयं च ‘ प्रतिष्ठितं ’ तस्यां
प्रतिष्ठावामित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

सोऽप रवि । अयं ‘ सः ’ प्रजापतिः स्वयमेवेत्येव पुनः पर्यालोच्य ‘ वानो लोकान् ’ उवाचकान्
मुवात् । अयः ‘ अनुपलक्षितानि पञ्च स्थूलभूतानि सुष्टवान् । विद्याभ्यनस्यमानादुद्धृतवाद् वारोव सृष्टेयर्थः ।
अनेनायं वाक्छन्द-पदार्थित्वमुक्तमिति मतंयम् । अपृशन्दनिर्वचनगाह-सेदमिति । ‘ सा ’ वाक् सर्वव्याप-
कतात् । अयः ‘ उत्पत्तेः, वाग्दातरणावासां वाः-सुन्दवाच्यत्वम् । इत्येतेष्वप्यत्र य.सम्बदः ॥ ९ ॥

सोऽकामयतेति । ‘ आभ्योऽद्र्योऽधि प्रजायेयेति ’ विचार्य ‘ ग्रथ्या विद्यया सह ’ सुष्टाः ‘ अयः ’ प्रविष्टवान् ।

(त्वा) अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् । (त्सो) सोऽग्निरसृज्यत स यदस्य सुर्व-
स्याग्रमुसृज्यत तस्मादाग्निमिह वै तमग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा
हि देवाऽ अथ यदशु संक्षरितमासीत्सोऽशुरभवदशुर्ह वै तमश्वऽ इत्याच-
क्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाऽ अथ यदरसदिव स रासभोऽभवदथ
युः कपाले रसो लिप्तऽ आसीत्सोऽजोऽभवदथ अत्कपालमासीत्सा
पृथिव्यभवत् ॥ ११ ॥

(त्सं) सोऽकामयत । (त्वा) आभ्योऽभ्योऽधीमां प्रजनयेयमिति त्वाँ
संवेदुष्याप्सु प्राविष्यत्तस्ये यः पुराङ्गसोऽत्यक्षरत्सु कूर्मोऽभवदथ यदूर्ध्व-
मुदोक्ष्यतेदं तद्यद्विदुमूर्ध्वमभ्योऽधि जायते सेयँ सर्वाप्सऽ एवानुव्येत्त-
दिदमेकमेव रूपँ समदृश्यतापऽ एव ॥ १२ ॥

अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्-सोऽग्निरसृज्यत । स यदस्य सर्वस्याग्रमुसृज्यत-तस्मादाग्निः । अग्निर्ह
वै तमग्निरित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । अथ यदशु संक्षरितमासीत्-सोऽशु-
रभवत् । अशुर्ह वै तमश्व इत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । अथ यदरसदिव-स
रासभोऽभवत् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्-सोऽजोऽभवत् । अथ अत्कपालमासीत्-सा
पृथिव्यभवत् ॥ ११ ॥

सोऽकामयत-‘ आभ्योऽभ्योऽधीमां प्रजनयेयम् ’ इति । तां संवेदुष्याप्सु प्राविष्यत् । तस्ये यः
पुराङ्ग रसोऽत्यक्षरत्-स कूर्मोऽभवत् । अथ यदूर्ध्वमुदोक्ष्यते-इदं तद्-यद्विदुमूर्ध्वमभ्योऽधि जायते ।
तेयं सर्वाप्स एवानुव्येत् । तदिदमेकमेव रूपं समदृश्यत आप एव ॥ १२ ॥

‘ ततः आण्ड समवर्तत ’ । ‘ तन् आनु इति अन्त्यशब्दः ’ । अस्त्विति शब्दो बक्ष्यमाणसृष्टिनिर्देशार्थः ।
‘ अस्तु इति ’ बक्ष्यमाणप्रकारेण भवतु, ‘ नूनः ’ बहुलञ्च ‘ अस्त्विति ’ विशार प्रजापतिरेतदण्डमनिकृष्या-
मवीत् । एस्मात् प्रथमे मुखाद् बागुच्चारिता, तस्माद् ‘ त्रम ’ वेदः प्रथममुपनि । अतः प्रथमोपनि वेद दोऽधीते
सदर्थमनुनिष्ठति च, तम् ‘ अनुचानमग्निकस्य इति आहः ’ । ‘ हि ’ यस्मान् ‘ अग्नेः ’ वित्याग्निरूपस्य
प्रजापतेः ‘ त्रस्र ’ वेदो मुखं गच्छति ॥ १० ॥

अथ यो गर्भ इति । ततः ‘ यः ’ जातगर्भ, ‘ स ’ ‘ अग्निः असृज्यत ’ तस्मात् ‘ सर्वस्य ’ स्थूलप्रपञ्चस्य
‘ अमम् ’ आदौ सृष्ट्वात् अग्निरित्युच्यते । ‘ तम् ’ अग्निम् इदानीन्मन्ता अग्निनाश्रा व्यवहारं कुर्वन्ति । तत्र
गर्भे ‘ यत् ’ यदा ‘ अथु संक्षरित ’ गर्भनिर्माणकाले हि जलं सञ्चति, ‘ सः अथुः ’ ‘ तम् अश्वः इति आच-
क्षते ’ यदा गर्भे ‘ अरसत् ’ प्वनिमकरोत्, तदा ‘ रासभोऽभवत् ’ । रसतेर्व्यन्यादुत्पन्नो रासमशब्दः ।
‘ कपाटे ’ अण्डकपाटे ‘ विनित्तः ’ ससृष्टो ‘ रसः, ’ ‘ सः ’ ‘ अजो ’ नाम पशुः ‘ अमवत् ’ भित्तकपालमेव
‘ पृथिवी ’ आसीत् । एवमण्डादुत्पन्नानामेषाऽन्यश्चरासमात्रानां पशूनां सृष्टिस्त ॥ ११ ॥

अथ कपा उ पृथिव्यमवदिति यदुक्तम्, तस्माद् वदुबोत्यस्ति वक्तुमाह-सोऽकामयतेति । पुनः प्रजापतिः ‘ अग्नेः

सोऽक्रामयत् । भूयऽएव स्यात्प्रजायेतेति सोऽश्राम्यत्स तुपोऽतप्यत्सु
श्रान्तस्तेषानः फेनमसृजत् सोऽवेदन्यद्वाऽएतद्वपं भूयो वै भवति श्राम्याण्ये-
वेति स श्रान्तस्तेषानो मृदध् शुष्कापमृषसिक्ततध् शर्करामुश्मानमृषां
हिरण्यमापधिवनस्पत्यसृजत् तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

(ता) ता वाऽएता नव सृष्टयः । (५) इयमसृज्यत् तस्मादाहुस्त्रिवृद-
प्रिष्टीतीषु ह्यग्निरस्ये हि सुर्वोऽग्निश्चीयते ॥ १४ ॥

सोऽक्रामयत्-भूय एव स्यात्, प्रजायेतेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत् । स श्रान्तस्तेषानः
फेनमसृजत् । सोऽवेद-अन्यद्वाऽएतद्वपम् । भूयो वै भवति । श्राम्याण्येवेति । स श्रान्तस्तेषानो
मृदम्, शुष्कापमृषसिक्तम्, शर्कराम्, अश्मानम्, अपः, हिरण्यम्, आपधिवनस्पति अमृ-
जत् । तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वाऽएता नव सृष्टयः । इयमसृज्यत् । तस्मादाहुः-त्रिवृदप्रितिति । इयं अग्निः । अस्य हि
सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ १४ ॥

अथ ' अस्तु उदकम् ' इमां ' भूमि ' प्रजययेत् । तपोऽतप्यत् । इति ' विचार्य ' ता '
पृथिवी ' सृष्टिम् ' पूर्णाकृत्य ' अस्तु ' ' प्राविष्यन् ' आनीश्यामाम ' तस्य ' पृथिव्या ' य. ' रमः '
' पराद् अयश्चरन्, ' ' स इमंऽममत् ' वत् उद्वर्चं समुत्थितो रमः ' तत् ' इदम् ' अयम् अमत् ।
यस्माद् भूमिर्दके प्रविष्टा, तस्मात् ' एकं रूपमेव ' भेदो न दृश्यते, आप एव केवलं दृश्यते ॥ १२ ॥

सोऽक्रामयत् भूय इति । तत्. प्रजायतिरिव पृथिवी ' भूय स्यात् ' बहुवचनेनेति विचार्य तत्स्योऽद्वय-
' फेन ' सृजन् । पुनरपि विदित्वा शुष्कादमात्रेण द्विविधा मूलिका, ' निकत ' बाहुता, ' शर्करा ' अला-
पाणान्, अश्मानं स्थलाशयान्, ' अप ' ' हिरण्य ' सुवर्गम्, ओषधयश्च वनस्पतयश्च एकत्रास्त्वमुम-
कम्-आपधिवनस्पतीति । एते शुष्काद्रवृदादिभिर्नवि ' इमां ' भूमिमाध्यादिनयत् ॥ १३ ॥

ता वा एता इति । ' एता एव ' शुष्कमृदादिभिरेव सृष्टय एव ' इयम् ' भूमि । तस्मात् एतां ' त्रिवृ-
दग्नि. ' इति ' आहु ' । तत्र त्रिवृत्तमकम् स्तोत्रम् विदित्वा सन्त्रा । अत्र द्वं संख्यामात्राणि । अस्या
भूमी अर्धेनात् । अत्राध्यायेयोरेतेषोदत्तये ' अग्ने ' अस्या ' अग्ने ' इयं ' नवसृष्टयामिका प्रतिष्ठा
भूमिर्न्युत्पत्ते ॥ १४ ॥

१-० निवृत्त्या हि कर्तेन सप्तमया निवृत्त्या हि कर्तेन सप्तमया निवृत्त्या हि कर्तेन सप्तमया कर्ता विदुः निवृत्ते ।
(तादृश भा. २. १) अन्तर्गतम्-अन्तर्गतम् अन्तर्गतम् इति त्वत्प्रत्ययानि श्रान्ति सुकृति नन्ति तेषु निवृत्त्यर्थेभ्यः ।
कर्तृभ्यः ३ प्रथमायाः श्रान्तिः भूयोऽयं प्रथमायाः श्रान्तिः सप्तमया कर्ता । तत्रा मते निवृत्त्यर्थेन भवति । सोऽयं सप्तम-
यायाः । द्वितीये वर्गये सुकृतिप्रत्ययानि तेषां तेषां । अनेन सप्तमया निवृत्त्यर्थेभ्यः निवृत्त्या लुति. तदन्ते । तेषां
लुतिः निवृत्त्यर्थेभ्यः सप्तमया । इति वा. स. १०. १० इत्यत्र मतेभ्यः ।

(त्स) स यो गर्भोऽन्तरासीत् । (त्सु) सु वायुरमृज्यताथ यदशु संश-
रितमासीत्तानि वृथाथैस्यभवद्यथ यः कपाले रसो लिप्तऽआसीत्ता मरी-
चयोऽभवद्यथ यत्कपालमासीत्तदन्तरिक्षमभवत् ॥ २ ॥

(त्सो) सोऽकामयत् । भूयऽ एव स्यात्प्रजायेतेति सु वायुनाऽन्तरिक्षं
मिथुनं समभवत्तत आण्डं समवर्तत तदभ्यमृशद्यशो विभृहीति ततो-
ऽन्नावादित्योऽमृज्यतेप वै यशोऽय यदशु संशरितमासीत्सोऽश्मा पृथि-
रभवद्यथैव तमश्मेत्याचक्षते परोऽशं परोऽक्षकामा हि देवाऽभ्य यः
कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयोऽभवद्यथ यत्कपालमासीत्सा
धोरभवत् ॥ ३ ॥

(त्सो) सोऽकामयत् । भूयऽ एव स्यात्प्रजायेतेति सु आदित्येन दिवं
मिथुनं समभवत्ततऽआण्डं समवर्तत तदभ्यमृशद्येतो विभृहीति तत-
श्चन्द्रमाऽअमृज्यतेप वै रेतोऽय यदशु संशरितमासीत्तानि नक्षत्राण्यभव-

स यो गर्भोऽन्तरासीत्—म वायुरमृज्यत । अथ यदशु संशरितमानीत्—तानि वर्षास्यभवन् ।
अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्—ता मरीचयोऽभवन् । अथ यत्कपालमासीत्—तदन्त-
रिक्षमभवत् ॥ २ ॥

सोऽकामयत्—भूय एव स्यात्प्रजायेतेति । म वायुनाऽन्तरिक्षं मिथुनं समभवत् । तत आण्डं सम-
वर्तत । तदभ्यमृशद्य—यशो विभृहीति । ततोऽन्नावादित्योऽमृज्यते । एव वै यशः । अथ यदशु संश-
रितमासीत्—सोऽश्मा पृथिरभवत् । अशुर्द्वै तमश्मेत्याचक्षते परोऽशम्—परोऽक्षकामा हि देवाः ।
अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्—ते रश्मयोऽभवन् । अथ यत्कपालमासीत्—सा धोरभवत् ॥ ३ ॥

सोऽकामयत् । भूय एव स्यात्—प्रजायेतेति । स आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत् । तत आण्डं
समवर्तत । तदभ्यमृशद्य—रेतो विभृहीति । ततश्चन्द्रमा अमृज्यत एव वै रेतः । अथ यदशु संशरित-

तत्राह—स यो गर्भोऽन्तरासीदिति । यो गर्भोऽन्तराजानः स वायुत्वेन सृष्टः । अथ गर्भोदक-कपाल-
क्षितरस तत्कपालानि त्रीणि च पश्चिमीत्यन्तरिक्षलोकानि अमूवन् ॥ २ ॥

सोऽकामयतेत्यादेर्यमार्गः—वाय्वन्तरिक्षयोर्मिथुनत्वेन सङ्गात् एकम् 'अण्डम्' उत्पन्नम् । तस्मान् आदित्य
उत्पन्नः ; स 'एव' आदित्यो 'यशः' । " यशो विभ्रिहि "—' इति ' यशोऽस्त्वान्नेन धारणार्थं प्रजापतिना
अण्डव्यावृत्तत्वात्तत उत्पन्न आदित्यो यश इत्युच्यते । पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मियुक्तोक्त्यामकानि
जातानि । तदा ' पृथिनः ' नानानर्गः, ' अश्मा ' आकाशाच्छादको मेघः । " अश्नोतेरश्मा " इति
नेरुक्ताः । (निर्व. १ । १० । ५ । ८) ॥ ३ ॥

अथ तृतीयपर्याये आदित्ययुक्तोक्तयोर्मिथुनत्वेन गर्भः समजनि सं प्रजापतिः ' रेतो विभृहि '—' इति '

ब्रुथ युः कपाले उसो लिप्तऽआसीत्ताऽभवान्तरदिशोऽभवन्नथ यत्कपाल-
मासीत्ता दिशोऽभवत् ॥ ४ ॥

(न्तु) सुऽ इमौल्लोकान्तसृष्ट्वाऽकामयत् । ताः प्रजाः सृजेय या मऽएषु
लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् । (त्सो) सोऽष्टौ द्रप्शान्गुर्भ्यभव-
त्तेऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त तानस्यामुपादधात् ॥ ६ ॥

(त्स) स मनसैव । वाचं मिथुनं समभवत्सऽ एकादश द्रप्शान्गुर्भ्य-
भवत्सऽएकादश रुद्राऽसृज्यन्त तानन्तुरिक्षऽउपादधात् ॥ ७ ॥

(त्स) स मनसैव । वाचं मिथुनं समभवत्स द्वादश द्रप्शान्गुर्भ्यभवत्ते
द्वादशादित्याऽसृज्यन्त तान्दिव्युपादधात् ॥ ८ ॥

(त्स) स मनसैव । वाचं मिथुनं समभवत्स गुर्भ्यभवत्स विश्वान्-
न्द्देवानसृजत् तान्दिध्रुवादधात् ॥ ९ ॥

मासीत्-तानि नक्षत्राण्यभवत् । अथ यः कपाले उसो लिप्त आसीत् । ताः अवान्तरदिशोऽभवन् ।
अथ यत्कपालमासीत्-ता दिशोऽभवन् ॥ ४ ॥

स इमौल्लोकान्तसृष्ट्वाऽकामयत्-ताः प्रजाः सृजेय या मऽएषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् । सोऽष्टौ द्रप्शान्गुर्भ्यभवत् । तेऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त । तान-
स्यामुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव वाचं मिथुनं समभवत् । स एकादश द्रप्शान्गुर्भ्यभवत् । तऽएकादश रुद्राऽसृज्यन्त ।
तानन्तुरिक्षऽउपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव वाचं मिथुनं समभवत् । स द्वादश द्रप्शान्गुर्भ्यभवत् । ते द्वादशादित्याऽसृज्यन्त
तान्दिव्युपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव वाचं मिथुनं समभवत् । स गुर्भ्यभवत् । स विश्वान्देवानसृजत् । तान्दि-
ध्रुवादधात् ॥ ९ ॥

रेतोरूपत्वेन धारयेति गर्भमवमृष्टवान् । ततोऽऽद्यन् यत् इमाः सृष्टाः, अत एव तस्य रेतस्त्वम्, सृष्टास्त्वर्णान्
अत्रापि पूर्वम् गर्भोदककपाललिप्तस्तत्कपालानि नक्षत्रावन्तरदिग्महादिभारमकानि सन्त्यकानि ॥ ४ ॥

स इमौल्लोकान्तसृष्ट्वादि । पुनथ प्रजापति एषु लोकेषु प्रजाः सृजेयमिति विचार्य स्वकीयकाङ्क्षानुसरो
मिथुनीभवेन स्वपशुद्रप्शरूपगर्भवानभवत्, ततोऽष्टग्यो द्रप्शेभ्यः ऋषी वसवः सप्तारताः । ' तान् ' वस्तु
' अस्या ' भूमौ ' उपादधात् ' निहितवान् । पुनथ वाद्रमनयोः युग्मेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा, तान् अन्त
रिक्षे स्थापितवान् । द्वादशादित्याश्च सृष्ट्वा तान् दुर्भ्योऽपदधातिभ्यः, विश्वान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥ ५-९ ॥

(८) अथोऽआहुः । (१) अग्निमेव सृष्टं वृत्तत्रयोऽन्वसृज्यन्त तानस्या-
मुपादधाद्वायुः^१ रुद्रास्तानन्तरिक्षादित्यास्तान्दिवि विश्वे देवा
अन्द्रमसं तान्दिक्षुपादधादिति ॥ १० ॥

(त्व) अथोऽआहुः । प्रजापतिरेवेमँल्लोकान्त्सृष्ट्वा पृथिव्यां प्रत्यति-
ष्ठत्स्माद्दमाऽओषधयोऽन्नमपचयन्त तदाश्नात्स गृभ्यंभवत्स ऊर्ध्वंभ्यो-
ऽएव प्राणभ्यो देवान्सृजत येऽवाक्षः प्राणास्तेभ्यो मर्त्याः प्रजाऽइत्युतो
यतमथाऽसृजत तथाऽसृजत प्रजापतिस्त्वेवेदं^२ सुर्वमसृजत यदिदं किञ्च ॥

सु प्रजाःसृष्ट्वा । सर्वमाजिमित्वा व्यस्र^३तत तस्मादु ह्येतद्यः सर्वमाजि-
मेति व्येव स्र^४तते तस्मादिस्रस्तात्प्राणो मय्यतऽ उदकामनुस्मिन्नेनसृ-
त्कान्ते देवाऽअजहुः ॥ १२ ॥

अथोऽआहुः—अग्निमेव सृष्टं वृत्तत्रयोऽन्वसृज्यन्त । तानस्यामुपादधात् (१) । वायुं रुद्राः । तानन्त-
रिक्षं (२) । आदित्यमादित्याः । तान्दिवि (३) । विश्वेन्द्राश्चन्द्रमसम् । तान्दिक्षुपादधात् इति ॥ १० ॥

अथोऽआहुः—प्रजापतिरेवेमँल्लोकान्त्सृष्ट्वा पृथिव्यां प्रत्यतिष्ठत् । तस्माद्दमा ओषधयोऽन्नम-
पचयन्त । तदाश्नात् । स गृभ्यंभवत् । स ऊर्ध्वंभ्य एव प्राणभ्यो देवान्सृजत । येऽवाक्षः प्राणाः—
तेभ्यो मर्त्याः प्रजा इति । अतो यतमथाऽसृजत—तथाऽसृजत । प्रजापतिस्त्वेवेदं सर्वमसृजत—
यदिदं किञ्च ॥ ११ ॥

स प्रजाःसृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा व्यस्रयन् । तस्मादु ह्येतद्यः सर्वमाजिमेति—व्येव स्रयन्ते । तस्मा-
दिस्रस्तात्प्राणो मय्यत उदकामन् । तस्मिन्नेनमुत्कान्ते देवा अजहुः ॥ १२ ॥

अत्र केचिद् वसुतत्रयविशेषेदेव आमुपादधात्प्राणां दर्शयन्ति—अथो आहुःअग्निमेव सृष्टं वृत्तत्रयोऽन्वसृ-
ज्यन्तेति । ' १ति '—शब्द एजायमानमन्वयः ॥ १० ॥

अथो आहुः प्रजापतिरेवेत्यादेशमर्थः । ' अथो ' अग्रे त्रयशक्ति एवम् ' आहुः । ' ' प्रजापतिरेव ' ।
मोक्षय ' सृष्ट्वा, ' ' प्रथिव्या ' प्रतिष्ठितः सन् पतः अवस्था जीवतिः प्रथ ' मर्त्या ' भूवा ' सः ' ।
ऊर्ध्वंभ्यः ' प्राणभ्यः ' ' दिक्षु ' मृष्टवान् । अवायतेभ्यः प्राणभ्यः ' मर्त्याः प्रजा इति । सृष्ट्वा यदपि प्रजा-
विशेषोक्तं, तथापि स्यात्तत्रप्रमाणमस्य जगत् । प्रजापतिमुत्पन्नं निश्चितमिति धृतिः स्वमनं निरु-
पदि—अतो यतमयेति । ' यतमया ' येन प्रसूयेन सृष्टवान्, तेनैव प्रकारेण सृष्टिरन्तु, सर्वोत्पन्ना प्रजा-
पतिरेव सर्वमसृजन्ति सत्यमर्थः ॥ ११ ॥

अथैव सर्वोपादधन् प्रजापतिविशेषरूपेणामावादिनामुत्पन्नं दर्शयति—स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमि-

सोऽग्निमब्रवीत् । (त्वं) त्वं मा संधेहीति किं मे ततो भविष्यतीति त्वया माऽऽचक्षन्तौ यो वै पुत्राणां^१ राक्ष्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्र-
माचक्षते त्वया माऽऽचक्षन्ताऽअथ मा संधेहीति तथेति तुमग्निः समदधातु-
स्मादेतं प्रजापतिं^२ सन्तमग्निरित्याचक्षतऽआ ह वाऽएनेन पितरं पितामहं
पुत्रं पौत्रं चक्षते युऽएवं वेद ॥ १३ ॥

तुमब्रवीत् । (त्वं) कस्मिंस्त्वोपधास्यामीति । हितुऽएवेत्यब्रवीत्प्राणो
वै हितं प्राणो हि सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितस्तद्यदेन^३ हितुऽवपुदधातुस्मा
दाहोपधास्याम्युपदधाम्युपाधामिति ॥ १४ ॥

सोऽग्निमब्रवीत्-त्वं मा सन्धेहीति । किं मे ततो भविष्यतीति । त्वया माऽऽचक्षन्तौ । यो वै
पुत्राणां राक्ष्यते-तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्रमाचक्षते । त्वया माऽऽचक्षन्तौ । अथ मा सन्धेहीति ।
तथेति । तुमग्निः समदधात् । तस्मादेतं प्रजापतिं सन्तमग्निरित्याचक्षते । आ ह वाऽएनेन पितरं
पितामहं पुत्रं पौत्रं चक्षते-ए एव वेद ॥ १३ ॥

तुमब्रवीत्-कस्मिंस्त्वोपधास्यामीति । हितुऽएवेत्यब्रवीत् । प्राणो वै हितम् । प्राणो हि सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो हितः । तद्यदेन हितुऽउपाधात्-तस्मादाह-उपधास्यामि, उपदधामि, उपाधामिति ॥ १४ ॥

हेति । ' स प्रजाः सृष्टाः, ' सर्वम् ' ' आग्निम् ' लक्ष्यम् प्रति एव, ' व्यससन् ' विससन् । सृष्टिकरणमेवात्र
लक्ष्योऽवधिः, तत्र च विससन् हवर्षः । तस्मात्सोऽग्नि आग्निवाचनेन आभ्यति जनः । तस्मात् प्राणान्
पुराभ्यामप्यप्रदेशात् प्राणा उक्तान्ताः, ' तमिन् ' अपगते ' देवाः ' इन्द्रियाणि ' अजह्नुः ' त्यक्तवन्तः ।
' ओ हाक् त्वानो ' (भा. पा. जु. प. <) ॥ १२ ॥

सोऽग्निमब्रवीदिति । ' स. ' प्रजापतिः । ' अग्निम् ' अश्वोचम् । हे अग्ने । ' त्व ' ' मा ' मा ' सन्धेहि ' ।
लक्ष्यत्वेन प्राणेन पुनः सहितं ब्रूह ' इति ' १९५ प्रजापतिना उक्ते सति, अग्निः अत्रर्षिन्,—' तत् ' ' कप्राण-
सन्धनाहेतोः । ' मे ' मम किं भविष्यति ? ' इति ' । हे अग्ने । ' त्वया ' त्वन्मात्रा ' मा ' माम् ' आचक्षन्ते ' ।
आवर्षीस्व । अष्टैः पञ्चमलकारे रूपम् । यथा लोके ' पुत्राणा ' मये ' यो ' ' राक्ष्यते ' विनया बलेन वा
प्रसिद्धो भवति, ' तेन ' एव पुत्रेण पितृविलासमाह व्यवहरन्ति, सत्याय पिता पितामह इति, सत्याय पुत्रः पौत्र
इति । तस्मात् पुत्रस्य तत्र नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवति । अतः सन्धेनोस्तुतम् । ' अग्निः ' ' तथा इति ' ।
अग्नीहोत्रं त ' समदधात् ' । अतोऽग्निना सहितवान् ' एन ' सर्वेभ्योऽहं ' प्रजापतिम् ' एव सञ्चित्य
' अग्निरित्याचक्षते ' वेदवादिनः । वेदितुं परब्रह्म-आ ह वा एतेनेति । ' आह् ' शयुःसर्गः ' चक्षते ' -
इत्यनेन सम्बध्यते । ' ह वा ' इति निरालम्ब्यमेकार्थवाचि ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकारः प्रश्नोत्तरेणाह-तुमब्रवीत् कस्मिंस्त्वोपधास्यामीतीति । हे प्रश्नको । ' कस्मिन् ' स्थाने
' त्वा ' त्वाम् ' उपधास्यामि ' इति ' अग्ने प्रश्नः । ' हित एव ' मा सन्धेहि । ' इति ' उत्तरम् । हित-
शब्दार्थमाह-प्राणो वै हितमिति । प्राणस्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्योऽपि सञ्चितत्वात् हितत्वम् । तमिन् हितरूपे

तदाहुः । किं हितं किमुपहितमिति प्राण एव हितं वायुपहितं प्राणे
हीयं वायुपेव हिता प्राणस्त्वेव हितमङ्गान्युपहितं प्राणे हीमान्यङ्गान्यु-
पेव हितानि ॥ १५ ॥

सोऽस्मै चित्यऽआसीत् । (चे) चेतव्यो ह्यस्यासीत्तस्माच्चित्यश्चि-
त्यऽउऽ एवायं यजमानस्य भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्मा-
द्देव चित्यः ॥ १६ ॥

(स्तु) तदेता वाऽअस्य ताः । पृथ तन्वो व्यस्रंसन्त लोम त्वह-
माँसमुस्थि मज्जा ताऽ एवैताः पृथ चितयस्तद्यत्पृथ चितीश्चिनोत्येता-
भिरेवेन तत्तन्नुभिश्चिनोति युचिनोति तस्माच्चितयः ॥ १७ ॥

तदाहुः—किं हितम्, किमुपहितमिति । प्राण एव हितम्, वायुपहितम् । प्राणे हीयं वायुपेव
हिता । प्राणस्त्वेव हितम्, अङ्गान्युपहितम् । प्राणे हीमान्यङ्गान्युपेव हितानि ॥ १५ ॥

सोऽस्मै चित्य आसीत् । चेतव्यो ह्यस्यासीत्—तस्माच्चितयः । चितय उ एवायं यजमानस्य
भवति । चेतव्यो ह्यस्य भवति । तस्माद्देव चित्यः ॥ १६ ॥

तदेता वाऽअस्य ताः पृथ तन्वो व्यस्रंसन्त—लोम, त्वह, मांसम्, अस्थि, मज्जा । ता एवैताः
पृथ चितयः । तद्वत्पृथ चितीश्चिनोति—एताभिरेवेन तत्तन्नुभिश्चिनोति । युचिनोति—तस्मा-
च्चितयः ॥ १७ ॥

प्राणे ' अग्निः ' प्रजापतिं समाहितवान् । पूर्वं मन्वतः प्राण उक्तवान्, तमेव सन्धेहीति प्रजापतिर्नैवोक्तवान् ।
' तस्मात् ' इदानीन्तना अनुष्ठानादोऽपि चिरयुषधनसमये उपदधति भूतगतिष्वर्तमानप्रयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
' उपधास्यामि '—इति मन्थितः प्रयोगः, ' उपदधामि '—इति वर्त्तमानस्य, ' उपाधाम् '—इति भूतस्य ॥ १४ ॥

प्रसङ्गात् उपहितशब्दार्थं वक्तुं द्वितीयहितयोः स्वरूपं पृच्छति—तदाहुः किं हितमिति । उपादधादिति
उपधानस्याननुपपत्त्यर्थं चोक्तम्, तत्र प्राणस्य हितत्वं दर्शितम्, ' उपहितमिति ' वाच्यते, प्राणे वायुपहित-
त्वान्नित्यर्थः । उपहितपदस्यार्थान्तरमाह—अङ्गानोति । प्राणवति पुन्ये ' अङ्गानि ' ' उपहितानि ' सन्निहितानि
भवन्ति । एवं प्रजापतेरग्निनामव्यपदेश्यत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

चितयत्वमपि दर्शयति—सोऽस्मै चित्य इति । ' सः ' प्रजापतिः ' अस्य ' अग्नेः ' चितयः ' सन्धेयः,
' तस्मात् ' स ' चितयः ' इत्यर्थः । उपधाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेरित्यवमाह—चितय उ एवायमिति ।
' यजमानस्य ' अग्नि ' अयम् ' एव ' चेतव्यः ' इत्यस्मिन्प्रत्यये । ' अस्य ' यजमानस्य । ' ह्यस्यासीत् ' इति
वा—(पा. सू. २ । १ । ७१) इति षष्ठी ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यसतेति वदकम्, तदिदानीं विनिसङ्ख्याप्रदर्शनेन चिरदधति—तदेता वा अस्येति । विस्मय-
१२१

त यः सु प्रजापतिर्व्यस्रथँसत । संवत्सरः सोऽथ या अस्यैताः
पञ्च तन्वो व्यस्रथँसन्तुऽर्त्तवस्ते पञ्च वाऽऋतवः पञ्चैताश्चितयस्त-
द्यत्पञ्च चितीश्चिनोत्तृप्तुभिरेवं तच्चिनोति युच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १८ ॥

स यः सु संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रथँसत । (ता) अथमेव सु वायु-
योऽयं पवतेऽथ याऽ अस्य ताऽ ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रथँसन्तु दिशस्ताः
पञ्च वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोति दिग्भिरेवं तच्चिनोति
युच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १९ ॥

(योऽथ) अथ युच्चितेऽग्निर्निधीयते । (तेऽसौ) असौ सु ऽआदित्यः
सु ऽएषु ऽएवेपोऽग्निश्चितु ऽएतावच्च तद्यदेनमग्निः समुद्धात् ॥ २० ॥
[शतम् ३४००]

त यः स प्रजापतिर्व्यस्रथँसत—संवत्सरः सः । अथ या अस्यैताः पञ्च तन्वो व्यस्रथँसन्तु—ऋत-
वस्ते । पञ्च वाऽऋतवः । पञ्चैताश्चितयः । तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोति—ऋतुभिरेवं तच्चिनोति ।
युच्चिनोति—तस्माच्चितयः ॥ १८ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रथँसत—अथमेव स वायुः । योऽयं पवते । अथ या अस्य ता ऋतवः
पञ्च तन्वा व्यस्रथँसन्तु—दिशस्ताः । पञ्च वै दिशः । पञ्चैताश्चितयः । तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोति—
दिग्भिरेवं तच्चिनोति । युच्चिनोति—तस्माच्चितयः ॥ १९ ॥

अथ युच्चितेऽग्निर्निधीयते—असौ स आदित्यः । स एष एवेपोऽग्निश्चितुः । एतावन्तु तद-
यदेनमग्निः समुद्धात् ॥ २० ॥

समये ' अथ ' तस्य लोमवद्वावाग्निमजादया ' पञ्च ' चितयः उत्तरोत्तरकमेण पञ्चकृत्वाऽमना चेतव्याः ।
यस्मात्तौ पञ्च चिती ' चिनोति, ' ' त मातु ' पञ्चभिर्लोमादिभिरेव प्रजापति सहितवान् भवति । " चि-
वयने " — (धा. प. स्वा. उ. ५) इत्यस्माच्चितिसन्निवृत्ति ॥ १७ ॥

स यः प्रजापतिरित्यादेरथमर्थ—प्रजापते सवत्सरात्मनो विमसनमभये पञ्चर्त्तव एव विद्यन्ता । " हेमन्त-
दिशि रसे समानेन — (ऐ. ब्रा. १ । १ । १ ।) इति पञ्चकृत्वा । तथा सति पञ्चचितिवयनेन ' एन ' सवत्सर-
स्य प्रजापति पञ्चकिन्तुनि मनोजितवान् भवति ॥ १८ ॥

प्रजापतौ प्रसमनि—स यः स संवत्सरः प्रजापतिरिति । ' य ' सवत्सरस्य ' प्रजापति ' विमसत
' स ' ' अथमेव ' पवमानो ' वायु ' तस्य ' दिश ' एव ' पञ्च ' तन्वः । उद्धर्षदिकमहिता पञ्च महा-
दिशः । ता एव विद्यन्ता पञ्चचितिवयनेन ' एन ' वायुरूप प्रजापति पञ्चभिर्दिग्भिरेव चितवान् ॥ १९ ॥

एव प्रजापतेश्चिताश्चितवानमभिजाय तस्योपरि निरीपमानम्याहृत्तौयम्याग्रेरादित्यस्तत्तामह—अथ युच्चित
रिति । ' चिते ' अग्नी ' य ' अग्निः ' आहृत्तौयः ' निधीयते ' ' स ' असौ आदित्यः । स एष एवेति, पुनः

(उ) अथाऽ आहुः । प्रजापतिरेव विश्वस्तो देवानब्रवीत्सुं मा घत्तेति ते देवाऽ अग्निमब्रुवन्स्त्वयीमुं पितरं प्रजापतिं भिषज्यामन्ति स वाऽअहु-
मेतस्मिन्सर्वस्मिन्नेव विश्वानीति तथेति तस्मादेतं प्रजापतिं सन्त-
ममिरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तुं देवाऽअग्रावाहुतिभिरभिषज्यन् । (ज्यंस्ते) ते आऽ यामाहुतिमुब्रुवुः
स्य सैनं पकेष्टका भूत्वाऽप्यपद्यत तद्यदिष्टात्समुभवंस्तस्मादिष्टकास्तस्मा-
दग्निनेष्टकाः पचन्त्याहुतीर्देवेनास्तत्कुर्वन्ति ॥ २२ ॥

सोऽब्रवीत् । (आ) यावद्यावद्धे जुहुय तावत्तावन्मे कं भवतीति तद्य-
दस्माऽइष्टे कमुभवत्तस्माद्देवेष्टकाः ॥ २३ ॥

अयो आहुः—प्रजापतिरेव विश्वस्तो देवानब्रवीत्—सं मा घत्तेति । ते देवा अग्निमब्रुवन्—त्वयीमुं
पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति । स वाऽअहुमेतस्मिन्सर्वस्मिन्नेव विश्वानीति । तथेति । तस्मादेतं
प्रजापतिं सन्तममिरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

ते देवा अग्रावाहुतिभिरभिषज्यन् । ते आऽ यामाहुतिमुब्रुवुः—स्य—सैनं पकेष्टका भूत्वाऽप्यपद्यत ।
तद्यदिष्टात्समुभवं । तस्मादिष्टकाः । तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्ति । आहुतीरेवेनास्तत्कुर्वन्ति ॥ २२ ॥

सोऽब्रवीत्—यावद् यावद्धे जुहुय—तावत्तावन्मे कं भवतीति । तद्य यदस्माऽइष्टे कमभवत्—
तस्माद्देवेष्टकाः ॥ २३ ॥

प्रदर्शनपचनम् । अत्र ' पिते ' इति सत्सम्बन्ध पदम् । प्रजापतेरग्निना सम्बन्धप्रकारेण भिगमपति—एतावन्तु
तादिति । ' यत् ' दत्तप्रकारेण ' अग्निः ' ' एन ' प्रजापति ' समदचत् ' इति ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवेः सन्धानप्रकारमाहुः—अयो आहुः प्रजापतिरेवेति । एवं प्रजापतानः प्रजाः सृष्ट्वा सञ्जीवा-
नेन ' विसृताः ' सन् ' देवान् अब्रवीन् ' । हे देवा ! ' मा सम्पद्य ' इति । ' ते ' एव ' देवाः '
अग्निम् अब्रुवन् ' । हे अग्ने ! ' त्वयि ' सर्वेषां ' पितरं प्रजापतिं ' ' भिषज्याम ' सम्बन्धेन करवाम ' इति ।
अथ ' स ' अग्निदि देवान् अब्रवीन् । हे देवाः । ' सः ' ' अहुम् ' ' एतस्मिन् ' सर्वस्मिन् ' जगति '
एव ' अन्तर्—' विश्वानि ' सर्वेष्वप्यः प्रविष्टो मर्यादीयुक्तम् । ' तया इति ' देवा अह्नीषकुः । यतो देवा अग्नीं
प्रजापतिमभिषज्यन्त । ' तामान् ' एतस्य प्रजापतेरग्निना प्रा ष्यदेष्टः ॥ २१ ॥

भिषज्यकरणप्रकारं दर्शयति—तं देवा अग्रावाहुतिभिरिति । ' त ' प्रजापतिम् आहुतिकरणेन समाहितः
भूतः । अत्र या आहुताय इष्टाः सातायित्वाग्निव्याप्रजापतिनेष्टका भूत्वा प्रतिपद्य प्रीयमानाः स्मरित्यर्थः ।
इष्टकाशब्दस्य निर्वचनं दर्शयति—तद्यदिष्टादिति । इष्टान् होमात् जाता इनीष्टकाः, ' तस्मान् ' इदानी-
न्तना अपि अनुष्ठायारः ' अग्निना इष्टकाः पचन्ति ' तया सति ' एनाः ' इष्टकाः ' आहुतीरेव ' इतवनो
भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इष्टकापदं ' इष्ट '—इति ' क '—इति च शब्दद्वयस्वरूपं दृश्यते, तत्र इष्ट—शब्दस्वरूपस्य निर्वाहं प्रदर्शयति
' क '—शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—सोऽब्रवीदिति । ' सः ' प्रजापतिः देवान् ' अब्रवीत् ' हे देवाः ।

(स्तु) तद् स्माहोक्ताक्षयः । (क्षयो) य एव यजुष्मतीभूयसीरिष्टका विद्या-
त्तोऽग्निं चिनुयाद्भूय ऽएव तत्पितुरं प्रजापतिं भिषज्यतीति ॥ २४ ॥

(त्य) अथ इ स्माह ताण्डयः । क्षत्रं वै यजुष्मत्य ऽष्टका विद्वांशो
लोकम्पृणा ऽअत्ता वै क्षत्रियोऽन्नं विद्ध्यन्नं वाऽअन्नग्नं भूयो भवति तद्वा-
द्ध्यं समृद्धं भवति तदेधते तस्माल्लोकम्पृणा ऽएव भूयसीरुपदध्यादित्येत-
द् इ तयोर्वचोऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥ २५ ॥

तद् स्माहोक्ताक्षयः-य एव यजुष्मतीभूयसीरिष्टका विद्यात्-सोऽग्निं चिनुयात् । भूय एव तदे-
धितं प्रजापतिं भिषज्यतीति ॥ २४ ॥

अथ इ स्माह ताण्डयः-क्षत्रं वै यजुष्मत्य ऽष्टकाः, विद्वांशो लोकम्पृणाः । अत्ता वै क्षत्रियः,
अन्नं विद् । यत्र वाऽअन्नग्नं भूयो भवति-तद्वाद्ध्यं समृद्धं भवति, तदेधते । तस्माल्लोकम्पृणा एव
भूयसीरुपदध्यादिति । एतद् इ तयोर्वचः-अन्या त्वेवातः स्थितिः ॥ २५ ॥

युग्माभिप्री 'वायवाद्' इत्यम्, 'तावताम्' 'मे' सम 'क' सुख 'भवति' 'वति' । तस्मात् 'इधे'
होमे 'क' सुखम् अभूत् प्रजनः । इति ऽष्टकानामनिरुक्तिः ॥ २६ ॥

अष्टकाचदनपञ्चमनैरुपवेया ऽष्टका यजुष्मत्य, तावेन्या, अवशिष्टेऽवकाशे लोकम्पृणेष्टका ।
"लोकम्पृण चिद्वा दृण"-(वा. स. १९।१९) इत्यादिना मन्त्रेण उपवेया ऽष्टकाः लोकम्पृणाः ।
तत्र यजुष्मतीनां भूयस्त्वम्, लोकम्पृणानामत्यन्तम् 'अकाक्षयः' आचार्यो मन्यते, लोकम्पृणानां भूयस्त्वम्
'ताडय' मन्यते । तत्र चोभयत्र शब्दपुनरुपपत्तिं वर्णयित्वा तयोर्वचोऽवशेषं तन्मन्त्रं प्रदर्शयतीति धृतिः । पञ्चा-
न्तरं दर्शयति-तद् स्माहोक्ताक्षय इति । 'य' 'पुष्टो' यजुष्मती ऽष्टकाः भूयसी, 'जानीमान्', 'स' ।
एव 'अग्निं चिनुयात्' 'तत्' तथा सति 'दितरं प्रजापतिं' 'भूय' अधिकं संहितवान् मयति,
इत्युक्ताक्षयमन्त्रम् ॥

अथ हेति । क्षत्रं वै यजुष्मत्य इत्यादि । यजुष्मतीनां क्षत्रत्वम्, क्षत्रियस्य यजुर्वेदोपपत्त्यात्, लोकम्पृणा-
नान्ति विद्वत्त्वम् काम्यकत्वम् । यथा लोके 'अतु' 'क्षत्रियस्य अलक्षणाविशो वाङ्मन्ये राष्ट्रमवृद्धिर्भवति, तथा
लोकम्पृणानां वाङ्मन्ये यजमानस्यानुष्ठानमेव समृद्धं भवतीति ताण्डयमतम् ॥

तदेतद् दूषयति-एतद् इति । 'एतत्' एतत् तपो. 'वच' वचनमात्रम्, "अन्या त्वेव अनः स्थितिः"-
इति धृतेः स्वमतप्रदर्शनम् । अनुष्ठानप्रकारयोऽत्र 'तु' शब्दः, 'एव शब्दः' वैलक्षण्यार्थः । अनुष्ठानप्रकारस्तु
उत्तरं वक्ष्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

सऽप्य पिता पुत्रः । (त्रै) यदेपोऽग्निमसृजत तेनैपोऽग्नेः पिता यदेत-
मग्निः समदपात्तेनैतस्याग्निः पिता यदेष्ट देवानमृजत तेनैष्ट देवानां पिता
यदेतं देवाः समदधुस्तेनैतस्य देवाः पितरः ॥ २६ ॥

(०) उभयर्थं हैतद्भवति । पिता च पुत्रश्च प्रजापतिश्चाग्निश्चाग्निश्च
प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च देवाश्च प्रजापतिश्च सऽप्यं व्वेद ॥ २७ ॥

सऽ उपधाति । तया देवतयेति व्याग्वै सा देवताऽङ्गिरस्त्वदिति प्राणो वाऽ
अङ्गिरा भुवा सीडेति स्थिता सीडेत्येतदुच्यते प्रतिष्ठिता सीडेति व्याघ्रा
जैर्वैनमेतत्प्राणेन च चिनोति व्याघ्राऽअग्निः प्राणऽइन्द्रऽ ऐन्द्राग्नोऽग्निर्वा-
नग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावतैर्वैनमेतच्चिनोतीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्यो-
ऽग्निर्वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावतैर्वैनमेतच्चिनोति ॥ २८ ॥

स एष पिता पुत्रः यदेपोऽग्निमसृजत-तेनैपोऽग्नेः पिता । यदेतमग्निः समदपात्-तेनैतस्याग्निः
पिता । यदेष्ट देवानमृजत-तेनैष्ट देवानां पिता । यदेतं देवाः समदधु-स्तेनैतस्य देवाः पितरः ॥ २६ ॥
उभयं हैतद्भवति-पिता च पुत्रश्च । प्रजापतिश्चाग्निश्च, अग्निश्च प्रजापतिश्च । प्रजापतिश्च
देवाश्च । देवाश्च प्रजापतिश्च-य एवं वेद ॥ २७ ॥

स उपधाति-“ तया देवतया ”-इति । व्याग्वै सा देवता । “ अङ्गिरस्त्वद् ”-इति ।
प्राणो वाऽअङ्गिराः । “ भुवा सीद् ”-इति । स्थिता सीडेत्येतद्, अयो प्रतिष्ठिता सीडेति ।
वाघा जैर्वैनमेतत् प्राणेन च चिनोति । व्याघ्राऽअग्निः, प्राण इन्द्रः । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निः ।
यावत्पस्य मात्रा-तावतैर्वैनमेतच्चिनोति । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निः,
यावत्पस्य मात्रा-तावतैर्वैनमेतच्चिनोति ॥ २८ ॥

प्रजापतेरग्निना देवैश्च सन्धाने कृते योऽर्थः सम्पद्यते तं दर्शयति-स एष पितेति । अग्नेः निवृत्तं पुत्रश्च
च मरति, देवानामपि तथैवोपपन्नम् । प्रजापतिस्तृप्त्याम् अग्नेर्देवानाञ्च पुत्रश्च, तैर्देवानाञ्च तेषां
प्रजापतिर्निवृत्तम् ॥ २६ ॥

वेदितुः कल्पार्ह-उभयं हैतद् भवतीति । ‘ यः ’ ‘ एवम् ’ अर्थे ‘ वेद, ’ सः ‘ एतन् ’ ‘ उभयं मरति, ’
नित्युवाचको धर्तार्यः । पितृन् पुत्रं च समयत्र अग्निदेवयोः समानम् । तत्राग्निदेवोऽं विशेषः-निता
प्रजापतिर्मरति, पुत्रोऽग्निर्वरति; अग्निः पिता मरति, सन्ध्यायकृत्वात्; प्रजापतिः पुत्रो मरति संश्लिष्टम् ।
देवयोऽप्येवं विशेषं दर्शयितुं “ प्रजापतिश्च देवाश्च ” इत्युपन्यासः । य एवं वेदेति । निवृत्त्यपवापिष्वम्
प्रकृपाश्लिष्वम्; पुत्रभूतप्रजापतिवत् पितृभूताश्लिष्वं चेत्यादिक्रमेण सम्पद्यन् इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाचं प्रागे निहितवानित्युक्तम् “ प्राग एव हितं वायुराहितम् ”-(अग्नि-
मेव ब्रह्मणे पञ्चदशा कष्टिकायाम्) इत्यादिना, तस्मिन्मर्मनिष्ठकोन्यायमन्त्रेऽपि दर्शयति-स उपधाति तया

तदाहुः । कस्मादस्याऽअग्निश्चीयतऽइति युत्र वै सा देवता व्यस्यत्सत
तुदिमामेव रसेनानु व्यक्षुरत्तं युत्र देवाः समस्कुर्वन्स्तुदेनमस्याऽएवाधि
समभरन्त्सैपिकेयेष्टंकयमेवेयुः इत्यग्निरस्यै हि सुर्वोऽग्निश्चीयते सैयं
चतुःस्रक्तिर्दिशो ह्यस्यै स्रक्तयस्तुस्माच्चतुःस्रक्तयऽइष्टका भवन्तीमाथ
हयुसुसुर्वोऽइष्टकाः ॥ २९ ॥

तदाहुः—कस्मादस्याऽअग्निश्चीयतऽइति । यत्र वै सा देवता व्यस्यत्सत—नामिमामेव रसेनानु
व्यस्यत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्—स्तुदेनमस्याऽएवाधि समभरन् । सैपिकेयेष्टका—इयमेव । इयं
ह्यग्निः । अस्यै हि सुर्वोऽग्निश्चीयते । सैयं चतुःस्रक्तिः । दिशो ह्यस्यै स्रक्तयः । तस्माच्चतुःस्रक्तय
इष्टका भवन्ति । इमां ह्यनु सर्वा इष्टकाः ॥ २९ ॥

देवतयेति । “ तदा देवतयाऽङ्गिरसद् ध्रुवा सीद ”—(वा. स. १४ । १४) इत्यत्र मन्त्र इष्टकोत्थाने
सामान्यापते तत्र तच्छब्देन सर्वत्र प्रसिद्धा अगादिभिरुच्यमाना वाक् उच्यते, अङ्गिरःपदेन सज्जनप्राण ।
(श. प. १४ । ४ । १ । १९) हे इष्टके ‘ तदा ’ वाचा ‘ देवतया ’ ‘ अङ्गिरसत् ’ इति क्रियाविशेषणम् ।
प्राणयुक्त यथा भवति तथा । “ तसौ मन्त्रे ”—(पा. सू. १ । ४ । १९) इति असङ्ख्यायां पदसङ्गानिबन्धन-
कृताभावः । ध्रुवा सीदेति । ‘ ध्रुवा ’ ‘ शिवरा ’ सती ‘ सीद ’ । अतो यदनेनोपदध्यात् तद् यजमान वाक्-
प्राणान्या चित्तवान् मन्त्रत्वार्थः (वा. प. ८ । १ । २ । २) । प्रकारान्तरेण वाक्प्राणी प्रशंसति—वाग्वा
अग्निरिति । “ अग्निर्वीर्यं भूवा भुवः प्राविशद् ” (ऐ. भा. १ । ४ । २-४) इति श्रुतेः । अत्र वाचो
ऽङ्गिरसम् प्राणभ्येन्दव प्राणुक्तम् । इन्द्राग्निदेवत्योऽग्निश्चित्यनामक इत्यर्थः । ‘ वावान् ’ यापरिमाणः ‘ अग्निः ’
‘ यावती ’ यापरिमाणा ‘ अस्य ’ अग्नेः ‘ माता ’ शरीरम्, ‘ तावता ’ शरीरेण ‘ एतं ’ शिष्याग्निं ‘ दितोति ’
चित्तवान् भवति । “ तदा देवतया ”—इति मन्त्रेणोपधानेन वाक्प्राणान्याम् अग्निमिन्द्ररूपाभ्याम् इन्द्राग्निदेवत्वमग्नि-
चित्तवानित्यर्थः । कथं नामादेवायामिन्द्राग्निवित्याद्युक्त्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रशंसति—इन्द्राग्नी वै सर्वे
देवा इति । अग्निर्वै देवानामवम इन्द्रः परमस्तावन्तरेण अग्न्या देवताः, ता इन्द्राग्निव्या गृह्यन्ते—इति तयोः
सर्वात्मकत्वात् तदेवत्योऽग्निश्चित्यनामाग्निं सर्वदेवतयः । अतः अग्निः ‘ यावान् ’ ‘ अस्य ’ अग्नेः ‘ यावती माता ’,
तस्य तावन्त सर्वदेवत्वमग्निं “ तदा देवतया ”—इति मन्त्रेण उपधानेन कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावैष्टकाच्चयन कर्त्तव्यमित्यत्र कस्मिन् प्रथमुत्पादयति—तदाहुः—कस्मादिति । ‘ कस्मात् ’ हेतो
‘ अस्मै ’ अस्याः भूमेकया ‘ अग्निं चीयते ’ इति प्रथमः । उत्तरम्—‘ एव ’ यदा ‘ सा देवता ’ प्रजा-
पति विश्वे ‘ व्यस्यत्सत ’ विसृज्यमान्, ‘ तत् ’ तत्र ‘ इशम् ’ भूमिम् ‘ एव ’ ‘ रसेन ’ ‘ अनुव्यक्षुरत् ’
निक्षयान् । ‘ तम् ’ प्रजापतिं विमस्तं ‘ यत्र ’ देवाः ‘ समस्कुर्वन् ’ ‘ तत् ’ तत्र अस्यामेव ‘ एतम् ’ अग्निं
‘ सम्यक्तवन्तः । तस्माद् भूमावैष्टकाच्चयन कर्त्तव्यमित्यर्थः । तस्या इष्टकाया गुणं दर्शयति—सैपिकेयेष्टकेति ।
भूमेर्दिप्पचक्षु सक्तियुक्तत्वादिदार्ढ्यतैरनुष्ठानाग्निरपि इष्टकाः चतुःस्रक्तयः कार्या इत्यर्थः ॥ २९ ॥

(स्तु) तदाहुः । (धृ) युदेवमेकैष्टकाऽथ कथं पुञ्चेष्टकाऽदुनीयं न्वेव प्रथमा
मृन्मयीष्टका तद्यत्किञ्चात्र मृन्मयमुपपदधात्येकैव सेष्टकाऽथ यत्पशुशीर्षा-
ण्युपपदधाति सा पथिष्टकाऽथ युद्रुक्मपुरुषाऽउपपदधाति युद्धिरण्यशकलैः
प्रोक्षति सा हिरण्येष्टकाऽथ यत्सुचाऽउपपदधाति सुदुलूलमुसले याः समिध
ऽआदधाति सा वानस्पत्येष्टकाऽथ यत्पुष्करपर्णमुपपदधाति युत्कर्म
यदधि मधु घृतं यत्किञ्चात्रात्रमुपपदधाति तैवत्र पञ्चमीष्टकैवमु
पुञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

(स्तु) तदाहुः । कतरतऽष्टकायाः शिरऽ इति यत्तऽ उपस्पृश्य यजुर्वेद-
तीत्यु द्वेकऽआहुः सु स्वयमातृण्याया ऽएवाधादुपस्पृश्य यजुर्वेदेत्तयो
हास्येताः सुर्वाः स्वयमातृण्यामभ्यावृत्ता भवन्तीति न तुमा कुर्वाडङ्गानि

तदाहुः-युदेवमेकैष्टकाः-अथ कथं पुञ्चेष्टक इति । इयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका । तद् यत्किञ्चात्र
मृन्मयमुपपदधाति-एकैव सेष्टका । अथ यत् पशुशीर्षाण्युपपदधाति-सा पथिष्टका । अथ यद्रुक्म-
पुरुषाऽउपपदधाति, यद्धिरण्यशकलैः प्रोक्षति-सा हिरण्येष्टका । अथ यत्-सुचाऽउपपदधाति, यदु-
लूलमुसले । याः समिध आदधाति-सा वानस्पत्येष्टका । अथ यत् पुष्करपर्णमुपपदधाति, यत्कर्मम्-
यदधि, मधु, घृतम् । यत्किञ्चात्रात्रमुपपदधाति-तैवत्र पञ्चमीष्टका । एवमु पुञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

तदाहुः-कतरतऽष्टकायाः शिर इति । यत् उपस्पृश्य यजुर्वेदीत्यु द्वेकऽआहुः । स स्वय-
मातृण्याया एवाधादुपस्पृश्य-यजुर्वेदम् । तदा हास्येताः सर्वाः स्वयमातृण्यामभ्यावृत्ता भवन्तीति ।

वाऽअस्येतानि पुरुषैरपि यदिएका यथा वा ऽअङ्गेऽङ्गे पूर्वन्पूर्वञ्छिरः
कुर्वाताद्वक्तव्यो वाउ जितेऽग्निनिधीयते तदेवेतासाथं सर्वासाथं शिरः३१

(स्तु) तदाहुः । कति पशवोऽग्राऽउपधीयन्तऽइति पञ्चेति न्वैव ब्रूया-
त्पञ्च ह्येतान्पशूनुपधाति ॥ ३२ ॥

(त्सु) अथोऽएकऽ इति ब्रूयात् । (इ) अविर्जितोयं वाऽअविरित्यथै
हीमाः सुर्वाः प्रजाऽअवतीयमु वाऽअग्निरस्ये हि सर्वोऽग्निश्चीयते तस्मा-
देकऽइति ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

न तथा कुर्यात् । अह्नानि वाऽअस्येतानि पुरुषै-यदिएकाः । यथा वाऽअङ्गेऽङ्गे पूर्वन्पूर्वञ्छिरः
कुर्यात्-वाहकत् । यो वाव जितेऽग्निनिधीयते-तदेवेतासां सर्वासां शिरः ॥ ३१ ॥

तदाहुः-कति पशवोऽग्राऽउपधीयन्तऽ इति । पञ्चेति न्वैव ब्रूयात् । पञ्च ह्येतान्पशूनुपधाति ३२

अथोऽएक इति ब्रूयात्-अविरिति । इयं वाऽअग्निः । इयं हीमाः सर्वाः प्रजा अवति । इयमु
वाऽअग्निः । अस्ये हि सर्वोऽग्निश्चीयते । तस्मादेक इति ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

इष्टका. ' उपस्पृश्य ' ' यज्ञः ' ' वदेत्, तदेव शिरः इति केवाश्रित्यतम् । उपस्पृशीनप्रदेशे च ॥ स्वयमेवाह-
स स्वयमिति । ' स्वयमाहुःपात्राः ' अग्निमिन्द्रियुक्त्या शिलायाः ' अह्नात् ' समीपात् प्रदेशो ' उपस्पृश्य ' ' यज्ञः ' ' मन्त्रे ' ' वदेत् ' । तयो ह्यस्येति । तथा सति शिर इष्टकाः ' स्वयमाहुःपात्रा ' ' अग्नि ' -लक्ष्य
' आहूता भवन्ति ' इति । तद्वद्वयति-न तथा कुर्यादिति । इष्टका इति यत् एतानि ' अस्व ' मन्त्रे
' अह्नाति ' ' पुरुषै ' ' पर्वाणि, तथा सति प्रणीष्टक यज्ञस्पर्शनेन शिरःकरणे प्रतिपद्य शिरः कृतवान्
भवति, त्वानिष्टम् अतः स्वाभिमत शिरो दर्शयति-यो ववेति । विलप्रदेशे ' अग्निः ' आहवनीयो निहितो
भवति, ' तदेव ' ' एतासाम् ' इष्टकानां ' शिरः ' इति उच्यते ॥ ३१ ॥

यपने पशुशीर्षोधानाम् पश्चिकेत्युक्तम्, तत्र पशूना सङ्ख्याप्रतिबन्धनात्नेन इष्टकानां लोकादयाम्प्रकृत्याम्,
अग्रे सर्वलोकात्मकत्वाद्वाह-सदाहुः पति पशवोऽग्रा उपधीयन्त इतीति । कति पशवोऽग्राऽउपधीयन्तः ? इति
पृष्टे ' पञ्च ' इति ' प्रतिक्रियते ' ' पशवोऽग्रा गौरधिरज इति पञ्च पशवः ' । श्रुदादिभिहित्यन्ते तातासुपधीय-
मानोऽग्निः सर्वलोकात्मकः प्रजाधिरिति ॥ ३२ ॥

प्रमृत्तवन्नाश्वं पश्चिकेष्टकायां पञ्चमिति मन्त्रा पञ्चेति प्रतिक्रियते दत्तम्, इदानीन्तु सृष्टिकादकसम्पादनोयाना-
मिष्टकानां पशुरुक्तत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति-अथो एक इति । पूर्वं पञ्च पशव इत्युक्तम्, इदानीमविनामक
एको वा पशुमवतीति प्रतिब्रूयम् । अविश्वदार्पणम्-इत्यमिति । भूमिरेव सर्वप्रकारोपकृतादभिरित्युच्यते ।
अन्तरेतिशब्दनिष्ठाः । भूमिरेवेष्टकाकार्णा अग्निश्चित्यनाया, ' हि ' यत ' अग्ने ' अग्ने भूमौ ' सर्वोऽग्निश्ची-
यते, ' तस्माद् ' भूमिरेकवाद् ' एकः ' अविनामा पशुरेकेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(द) अयो द्राविति ब्रूयात् । (दु) अवीऽइतीयं चासौ चेमे हीमाः सर्वाः प्रजाऽ अवतो यन्मृदियं तद्यदापोऽसौ तन्मृत्रापश्चेष्टका भवन्ति तस्माद् द्राविति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

(इ) अयो गौरिति ब्रूयात् । (दि) इमे वै लोका गौर्षद्वि किं च गच्छतीमांस्तुल्लोकान्गच्छतीमुऽ च लोकाऽ एषोऽभिश्चितस्तस्माद्गौरिति ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

(जु) तदाहुः । कस्मै कामायाभिश्चीयतऽइति सुपर्णो मा भूत्वा दिवं वहादित्यु द्वैकऽआहुर्न तथा विद्यादेतद्वै रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजापतिरभवत्तद्वै कृत्वा प्रजापतिर्देवानमृतैस्तद्वै कृत्वा देवाऽ अमृताऽ अभवन्स्तद्वै देवेन प्राणाऽ अभवन्त्युत्प्रजापतिर्यदेवास्तुदेवेन भवति ॥ ३६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-१-२ ॥ (१. २.) ॥

अयो द्राविति ब्रूयात्-अवीऽइति-इयं चार्ता च । इमे हीमाः सर्वाः प्रजा अवतो । यन्मृदु-इयं तत् । यदापः-असौ तत् । मृत्रापश्चेष्टका भवन्ति । तस्माद्द्राविति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अयो गौरिति ब्रूयात् । इमे वै लोका गौः । यदि किंच गच्छति-इमांस्तुल्लोकान्गच्छति । इमऽउ लोकाः-एषोऽभिः । तस्माद्गौरिति ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तदाहुः-कस्मै कामायाभिश्चीयतऽइति । सुपर्णो मा भूत्वा दिवं वहादित्यु द्वैकऽआहुः । न तथा विद्यात् । एतद्वै रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजापतिरभवत् । एतद्वै कृत्वा प्रजापतिर्देवानमृतैः, एतद्वै कृत्वा देवा अमृता अभवन् । तद्वै देवेन प्राणा अभवन्, एत प्रजापतिः, यदेवाः-तदेवेन भवति ॥ ३६ ॥

प्रजापतिर्वाऽइदमुग्रऽभासीत् । (३) एक एव सोऽकामयत स्यां प्रजा-
धेयेति सोऽश्राम्यत्स तुपोऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानादापोऽसृज्यन्त
तस्मात्पुरुषात्तत्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

(न्तऽ) आपोऽब्रवीत् । (न्क) क व्युं भवाप्तेति तप्यध्वमित्यब्रवीत्ता
ऽअतप्यन्त ताः केनमसृजन्त तस्मादपां तप्तानां केनो जायते ॥ २ ॥

केनोऽब्रवीत् । (त्का) क्वाडं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्सोऽतप्यत स
मृदमसृजतेतद्रे केनस्तप्यते ब्रुवस्वायेष्टमानः प्लवते छ ब्रुदोपहन्त्यते
मृदेषु भवति ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्वाऽइदमुग्रऽभासीत्—एक एव सोऽकामयत—स्यां प्रजाधेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपो-
ऽतप्यत । तस्माच्छ्रान्तात्तेपानादापोऽसृज्यन्त । तस्मात्पुरुषात्तत्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपोऽब्रवीत्—क व्यं भवाप्तेति । तप्यध्वमित्यब्रवीत् । ता अतप्यन्त । ताः केनमसृजन्त ।
तस्मादपां तप्तानां केनो जायते ॥ २ ॥

केनोऽब्रवीत्—क्वाडं भवानीति । तप्यस्वेत्यब्रवीत् । सोऽतप्यत । स मृदमसृजत । एतद्रे केनस्त-
प्यते—पदस्वविष्टमानः प्लवते । स ब्रुदोपहन्त्यते—मृदेव भवति ॥ ३ ॥

ची.मानोऽग्निः 'सुर्ग' । पञ्ची भूजा । अग्नेः पञ्चिकाग्ने इतिवक्त्राग्रे समाम्नातम् (छ. प. ११.११.११) ।
'मा' नः बित्तव-त यजमानं 'दिव' स्वर्गं 'ब्रह्म' प्रापयेत् 'इति' कंवाक्षिमेनं तन्निष्करोति—न
तयेति । 'एतद्' पञ्चिका 'ह्रवा' सप्त । प्राणाः । प्रजाप-वा-मन्वा सप्पना । 'प्रजापतिः' अग्नि तद्गु-
धारी 'देवान्' सृष्टवान् । तेऽग्नि तदात्मना अमृतत्वं प्राप्नुवन् तस्मात् प्राणसम्पादितप्रजापतिमन्त्रेण
वयमस्य कृमि पथे ॥ १६ ॥

इति क्षीरपणाचार्यनिरचिते ब्राह्मणे वेदार्थप्रकाशे भाष्यविदनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठ्यष्टके प्रथमोऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ (१-१-२) ॥

सृतीयब्राह्मणे भवादीन्वष्टौ रूपाणि चयनोभयुक्ताणि उच्यन्ते । तत्र कुमारेत्येति । तत्प्राप्तौ नामानि,
वष्टौ रूपाणि च " प्रजापतिर्निष्कृताण्यभ्यव्याधन् "—इति अभिववाक्षणे प्रथमरुष्टिकायां बध्यमाग-
पनुविमानोऽर्णोमीति मन्त्रेण । अथवा पुरुषादिपञ्चशतगुणाश्च सप्तसप्तपर्वसमुद्भवानि भारिष्वा चयनाय
दीक्षन् इति वक्ष्यते । तदर्थमितिहासकथनमिति । प्रजापतिर्वा इदमेति । पुत्रान् उदकमुष्टिं संकुरुनि-
क्षपऽऽ—'समात् पुरुषान् तमादापो जायन्ते' इति ॥ १ ॥

आपोऽब्रुवन्निति । प्रजापति-न मृष्टा 'आप' । 'क' प्रदेते 'वय' । 'मनाय' । निष्काय' इति ।
प्रजापतिम् 'अब्रुव' । तन्मनेन सप्तमं ब्रुवन्त्युक्ता 'अतप्यन्त' । ततः ता 'केन' मृष्टव्य. ॥ २ ॥

केनोऽब्रवीदिति । तप्यन् केनान् मृष्टव्यं समुत्पादयति—एतद्रे केन इति । उदकमाये वायुवशेन पञ्च-
भ्रमण प्लवनेनैव पंमन्व तप कथ्यते । 'न पद' उच्यते 'केन' मृष्टो मयि, तदा मृष्टिन्व नति ॥ ३ ॥

मृदमृवीत् । (त्का) काहं भवानीति तप्यस्वेत्यमृवीत्साऽतप्यत सा
सिकताऽअमृजतैतद्वै मृत्तप्यते यदेनां विकृपन्ति तस्माद्यद्यपि सुमात्स्नं
विकृपन्ति सैकतमिवैव भवत्येतान्शु तद्यत्काहं भवानि काहं भवानीति ॥ ४

सिकताभ्यः शर्कराऽममृजत । तस्मात्सिकताः शर्करैवान्ततो भवति
शर्करायाऽअमृमानं तस्माच्छर्कराऽमैवान्ततो भवत्युमनोऽयस्तुस्मादु-
मनोऽयो धमन्त्युयसो हिरण्यं तस्मादयो बहुध्मात्तु हिरण्यसंकाश-
मिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदमृज्यताक्षरत् । (त) तद्यदक्षरत्तुस्मादक्षरं यदष्टौ कृत्योऽक्षर-
त्तैवाष्टाक्षरा गायज्यभवत् ॥ ६ ॥

मृदमृवीत्-काहं भवानीति । तप्यस्वेत्यमृवीत् । साऽतप्यत । सा सिकता अमृजत । एतद्वै मृत्त-
प्यते-यदेनां विकृपन्ति । तस्माद्यद्यपि सुमात्स्नं विकृपन्ति-सैकतमिवैव भवति । एतान्शु तद्-
यत् काहं भवानि, काहं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शर्कराममृजत । तस्मात् सिकताः शर्करैवान्ततो भवति । शर्कराया अमृमानम् ।
तस्माच्छर्कराऽमैवान्ततो भवति । अमृमनोऽयः । तस्मादुमनोऽयो धमन्ति । अयसो हिरण्यम् ।
तस्मादयो बहुध्मात् हिरण्यसंकाशमिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद् यदमृज्यत-अक्षरत् तत् । यदक्षरत्-तस्मादक्षरम् । यदष्टौ कृत्योऽक्षरत्-तैवाष्टाक्षरा
गायज्यभवत् ॥ ६ ॥

मृदमृवीदिति । मृत्तिकायाः सिकता ' विकृपन्ति ' भूमिकर्षणमेव मृदस्तर इत्यर्थः । ' यद्यपि सुमात्स्नं
विकृपन्ति ' यथा मृत्तिका पूर्णोक्ता भवति, तथा विकृष्येण सा मृत् सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्त " काह भवानि " - इति प्रजापतिं प्रति उदकफेनमृजिर्वचनम्, इत उत्तरं नास्ति, अत एव
पूर्वत्र त्रये " ता, केनममृजत " - " स मृदममृजत " - " सा सिकता अमृजत " - इति अवादीनां संप्रवृत्तम्
इत उत्तरं तदम्, आत् " सिकताभ्यः शर्कराममृजत " इत्यादी प्रजापतेः संप्रवृत्तमुच्यते ॥

तस्मात् सिकता इति । ' अन्ततः ' गमने ' सिकता, शर्करा भवति ' । ' अमृमा ' १. वाणोऽसि
अन्ततः शर्करा भवति । ' तस्मात् ' अमृमनः पाषाणात् ' अयः ' उत्पादितवान् । अमृमनः पाषाणात् ' अयः '
उत्पादितवान् । अमृमनोऽयः काण्ववमुपादयति - अमृमनोऽयो धमन्तीति । अयसो हिरण्यं प्रतिपाद-
यति - बहुध्मात् हिरण्यसंकाशमिति ॥ ५ ॥

मृदमृवीदिति मृत्तिकायाः सिकता-तद्यदमृज्यताक्षरदिति । एतन्नादिकमुत्तरोत्तरकृतेन सद्गता ' अक्षरत् ' ।
तस्मात् क्षरणात् ' अक्षरम् ' । ' अक्षरत् ' - इति लट्प्रयोगे रूपम् । अत्राङ्गमसाहित्येन अक्षरं सगजम् ।
यस्मात् प्रजापतिः ' अष्टौ कृत्योऽक्षरत् ' , तेन सद्गतासां पादष्टाक्षरा गायत्री सगता ॥ ६ ॥

(उ) अभूद्वाऽइयं प्रतिष्ठेति । तद्भूमिरभवत्तामप्रथयत्सा पृथिव्यभव-
त्तस्यामस्यां प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च प्रतिः संवत्सरायादीक्षन्त
भूतानां प्रतिर्गृह्णतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतानि । (न्यू) ऋतवस्तेऽथ यः स भूतानां प्रतिः
संवत्सरः सोऽथ या सोषाः पुत्न्यौपसी सा तानीमानि भूतानि च भूतानां
च प्रतिः संवत्सरऽवपति रेतोऽसिञ्चन्तु संवत्सरे कुमारोऽजायत
सोऽरोदीत् ॥ ८ ॥

(जुं) जुं प्रजापतिरब्रवीत् । (त्कु) कुमारं किं रोदिपि यच्छ्रुमात्रप-
सोऽधि जातोऽसीति सोऽब्रवीदुनपहतपाप्मा वाऽअस्म्युदितनामा नाम
मे धेहीति तस्मात्पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात्पाप्मानमेवास्य तदुपहन्त्यपि
द्वितीयमपि तृतीयमभिपूर्वमेवास्य तस्याप्मानमुपहन्ति ॥ ९ ॥

अभूद्वाऽइयं प्रतिष्ठेति-तद्भूमिरभवत्-तामप्रथयत्-सा पृथिव्यभवत् । तस्यामस्यां-प्रतिष्ठायां-
भूतानि च, भूतानां च प्रतिः-संवत्सरायादीक्षन्त । भूतानां प्रतिर्गृह्णतिरासीत्, उषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद् यानि तानि भूतानि-ऋतवस्ते । अथ यः स भूतानां प्रतिः-संवत्सरः सः । अथ या
सोषाः पत्नी-औपसी सा । तानीमानि भूतानि च, भूतानां च प्रतिः संवत्सरऽवपति रेतोऽसि-
ञ्चन् । स संवत्सरे कुमारोऽजायत । सोऽरोदीत् ॥ ८ ॥

जं प्रजापतिरब्रवीत्-कुमार ! किं रोदिपि । यच्छ्रुमात्रपमोऽधिजातोऽसीति । सोऽब्रवीत्-अन-
पहतपाप्मा वाऽअस्मि-अदितनामा । नाम मे धेहीति । तस्मात्पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् ।
पाप्मानमेवास्य तदुपहन्ति । अपि द्वितीयम्, अपि तृतीयम् । अभिपूर्वमेवास्य तत् पाप्मान-
मपहन्ति ॥ ९ ॥

अभूद्वाऽइयं प्रतिष्ठेतीति । ' इयम् ' एव आगम्यति सर्वथा ' प्रतिष्ठा ' ' अभूत् ' ' इति ' भूम्या-
धना सम्पन्ना, तस्या बहुधा प्रथनात् पृथिवीत्यम् । अथ कुमारोऽर्पति दर्शयित्वा-तस्यामस्यां प्रतिष्ठाया-
मिति । ' तस्या ' पृथिव्या ' भूतानि भूतानां प्रतिः च ' ' संवत्सराय ' सवत्सरमाप्याय कर्मणे ' अदीक्षन्त ' दीक्षां
कृतवन्तः । दीक्षाकरणं यजमानश्लोके विहितमिति तौ दर्शयन्ति-भूतानाम्प्रतिर्गृह्णतिरेति । तत्र भूतप्रतिः
' गृह्णतिः ' यजमानः ' आपीन् ' । ' उषा ' उपोदेवता ' पत्नी ' ॥ ७ ॥

भूतादि शब्दानामर्थमाह तद् यानि तानि भूतान्यृतवन्ति । यानि भूतानि सृजन्ते, तानि ऋतु-
दीर्घाणि, ऋतुप्रतिः संवत्सरः । ' सोषा ' पत्नी'-उपुक्तम् । ' सा ' सवत्सरस्य यजमानरूपत्वात् ' औपसी ' उपमो
मर्चा देव एव छलु भूयोऽवयवे । संहित ' उपोनामपत्नीयुक्तः सवत्सरो यजमानः स्वपत्न्यामुपसिरेत ' सितवान्,

तमब्रवीदुद्रोऽसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोदमिस्तद्वपुमभवदमिर्दु रूद्रो
यदुरोदीतुस्मादुद्रः सोऽब्रवीज्यायान्वाऽभुतोऽस्मि घेहमेव मे नामेति ॥ १० ॥

तमब्रवीच्छ्रुवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोडापस्तद्वपुमभवद्वापो वै
सुव्वोऽद्भ्यो हीदथ सुर्व जायते सोऽब्रवीज्यायान्वाऽभुतोऽस्मि घेहमेव
मे नामेति ॥ ११ ॥

तमब्रवीत्-रूद्रोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्-अमिस्तद्वपुमभवत् । अमिर्दु रूद्रः । यदुरो-
दीत्-तस्मादुद्रः । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽभुतोऽस्मि, घेहमेव मे नामेति ॥ १० ॥

तमब्रवीत्-शर्वोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्-आपस्तद्वपुमभवत् । आपो वै सर्वः । अब्रुवो
हीदं सर्वं जायते । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽभुतोऽस्मि, घेहमेव मे नामेति ॥ ११ ॥

तत् सित् रेतः संवसरन्ते कुमारान्ना जायन् । यद्वा सवसर इति संतप्यन्त यदम् । संवसरपर्यन्त रेतः सित्त-
वान्, रेतसरेक सोऽमो वसरः, कुमारोपचिरेकः, इति सर्वद्वयं जातम् । एतदेवापि प्रेत्य "दयोतिषु द्वेक आहुः ।
संवसरे वैतद् रेतोऽसिञ्चन्त सवसरे कुमारोऽजायत"-(२० क.) इति वक्ष्यते । उत्पन्नस्य कुमारस्य अष्टौ
रूपणि दशमिनुमाह-सोऽरोदीत्, तं प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना । हे कुमार ! 'अमान् जानः' त्व
न्मर्यं रोदिषि !-इति 'प्रजापतिनेति, स आह-'अहितनामा' अकृतनामधेयः अत एव 'अपहृत-
पा'मा' 'अमि', अतः पापविमोक्षाय 'मे' मम नामधेयं कुरु इति । प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्मं दर्शयति-
मस्मात् पुत्रस्येति । 'जातस्य पुत्रस्य' मन्त्रनाम आश्वयुजः स्वातिः हस्तः इत्यादि 'नाम' नामकरणं
'कुर्यात्' तेन तस्य 'पाप्मानमेव' 'अपहन्ति' अपहृतवान् भवति । पुनः 'द्वितीय' व्यावहारिक माता
पुत्रादिनाम करोति । 'द्वितीयम्' आहिताग्निरिति । एवं नामकरणेन 'अस्य' पुत्रस्य 'पाप्मानम्' अप-
हन् कृतवान् भवति ॥ ८ ॥ ९ ॥

एव नामधेयम् प्रार्थितवत्तः कुमारस्य रुद्र शर्वोदीन्यष्टौ नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते । अग्नेः रुद्रनामकात् तदु-
चिता अष्टौ मूर्तयो वक्तव्याः । रुद्रस्य हि शृण्वन्तेजोवाक्काशसर्वैरुद्रपञ्चमानाहवा अष्टौ मूर्तयः सन्ति,
मवादिनामानि च ता एव अग्नेः एष्यसि निरूपयिष्यन्ते ॥

तत्र प्रथमं नाम निर्दिशति-तमब्रवीदुद्रोऽसि-(अथ. स. १५ । १।१०।११ ते. भा. २।१।२।१)
इति । अग्निरेव रुद्रनाममागमयित्यर्थः । यद्वा 'अमिस्तद्वपुमभवत्' रुद्रस्वरूपोऽभवत्-रुद्रनामधेयपदेऽयो-
ऽमिति-अर्थः । अग्ने रुद्रमुपगच्छयति-यदुरोदीदिति । अग्नेन तेजोमूर्तिरिति मन्त्रव्यम् । 'रुद्रः' रुद्रनामा
'स.' कुमारः प्रजापतिम् 'अब्रवीत्'-अतः 'रुद्रनामः' व्याप्यन् प्रवृद्धोऽस्मि, तन्ममेतन्नाम तालवित्यर्थः;
अतो 'मे नाम' अन्वष्ट 'घेहि' कर्त्तव्येति ॥ १० ॥

तमब्रवीत्पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदोषपयस्तद्रूपमभवद्भो
पथयो वै पशुपतिस्तस्माद्यदा पशवऽओषधीर्लभन्तेऽथ पतीयन्ति सो-
ऽब्रवीज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येषु मे नामेति ॥ १२ ॥

तमब्रवीदुग्रोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूपमभवद्विद्युद्वाऽ-
उग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वार्तित्याहुः सोऽब्रवीज्यायान्वाऽअतो-
ऽस्मि धेह्येषु मे नामेति ॥ १३ ॥

तमब्रवीदशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूपमभवद्विद्युद्वाऽ-
अशनस्तस्माद्यं विद्युदन्त्यशनिरवधीदित्याहुः सोऽब्रवीज्यायान्वा-
ऽअतोऽस्मि धेह्येषु मे नामेति ॥ १४ ॥

तमब्रवीत्-पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्-ओषपयस्तद्रूपमभवत् । ओषपथो वै पशु-
पतिः । तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्ते-अथ पतीयन्ति । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि
धेह्येषु मे नामेति ॥ १२ ॥

तमब्रवीत्-उग्रोऽस्ति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद् । विद्युस्तद्रूपमभवत् । विद्युर्वाऽउग्रः । तस्माद्यदा
बलवद्वाति-उग्रो वार्तित्याहुः । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि, धेह्येषु मे नामेति ॥ १३ ॥

तमब्रवीत्-अशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्-विद्युत्तद्रूपमभवत् । विद्युद्वाऽअशनिः ।
तस्माद्यं विद्युदन्ति-अशनिरवधीदित्याहुः । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि, धेह्येषु मे नामेति ॥ १४ ॥

रूपम् । अपा सर्ववसुःपादयति-आपो वै सर्व इति । 'वै'-शब्दयोक्ता युक्तिमाह-अद्वयो हीदमिति ।
अद्वयं सर्वं जगदुत्पत्तये । 'आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतानि'-"आपो वा इदमये सलिलमासीत्"- (तै.
सं. १ । ६ । ४) इति । अतो जलमत्वं च "सलिलं सर्वमा इदम्"- (क. स. १० । १२९ । ३)-
इत्यत्र धृतम् । ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येषु मे नामेतीति । तस्य प्रतिपत्त्यकरणमात्रात्म्य एकस्य पुत्र-
स्य एकपदमेकनामायुक्तमिति । पूर्वपूर्वं नाम पश्चात् ततोऽप्यत्र स्वसमयेन गुणविशेषमाधिक्यं नृमन्पश्याम-
धेय कर्त्तव्यमित्येव दर्शयितुमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

तमब्रवीत् पशुपतिरसीतीति (अ. स. ११ । १ । ७ । ६) । तद्यदस्येत्यादि । पशुपतिनाम-
वाच्या 'ओषपयः' 'अमवद्' ओषधीना पशुपतेरुक्तत्वात् पशुपतित्वं युक्तम् । प्रकरणान्तरेण पशुपतित्व-
मोषधीनां दर्शयति-तस्माद् यदा पशव इति । यदा 'पशवः' 'ओषधी' 'लभन्ते' अदन्ति, अथ जग-
दृणा-पुष्टा सन्त पतीयन्ति' अमुका पतीयन्त्यन. कल्पयन्ते । 'तस्मात्' पशूनां पतीयन्तावनत्वात् ओष-
धीना पशुपतिरवमित्यर्थः । अनेनाग्नेर्भूतत्वमुक्तमित्युक्तमर्थम् ॥ १२ ॥

तमब्रवीदुग्रोऽसीतीति (अथ० स. ११ । १ । ९ । ८) उग्रशब्दवाच्यो वायुर्हित्यर्थः । वायोऽग्रजं
लोकप्रतिद्वेषोपादयति-यदा बलवद्वातीति । "वा गतिगन्धयो" (चा० पा० अ. प. ४०) ॥ १३ ॥

तमब्रवीदशनिरसीतीति । विद्युदस्यो. पर्वणत्वमाह-तस्माद्यं विद्युदिति । आकाशे विद्युपतताद् विद्यु-
श्छन्देनाकाशरूपमिति मन्तव्यम् ॥ १४ ॥

तुमब्रवीद्भुवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्पञ्चन्यस्तुहूपमभवत्पञ्चन्यो
वे भवः पञ्चन्यादीदृशं सर्वं भवति सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि
धेहयेव मे नामेति ॥ १५ ॥

तुमब्रवीन्महान्देवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोच्चन्द्रमास्तुहूपमभव-
त्प्रजापतिर्वि चन्द्रमाः प्रजापतिर्वि महान्देवः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतो-
ऽस्मि धेहयेव मे नामेति ॥ १६ ॥

तुमब्रवीर्दीशानोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदादित्यस्तुहूपमभवदा-
दित्यो वाऽर्द्धशानऽआदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे सोऽब्रवीदेतावान्वाऽअस्मि
मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तुमब्रू-भवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्-पञ्चन्यस्तुहूपमभवत् । पञ्चन्यो वे भवः
पञ्चन्यादी सर्वं भवति । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वाऽअतोऽस्मिः धेहयेव मे नामेति ॥ १५ ॥

तुमब्रू-महान्देवोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्-चन्द्रमास्तुहूपमभवत् । प्रजापतिर्वि
चन्द्रमाः । प्रजापतिर्वि महान्देवः । सोऽब्रवीत्-ज्यायान्वा अतोऽस्मि, धेहयेव मे नामेति ॥ १६ ॥

तुमब्रू-दीशानोऽसीति । तद् यदस्य तन्नामाकरोत्-आदित्यस्तुहूपमभवत् । आदित्यो
वाऽर्द्धशानः । आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे । सोऽब्रवीत्-एतावान्वाऽअस्मि, मा मेतः परो नाम
धा इति ॥ १७ ॥

तुमब्रू-भवोऽसीति (अथ सं. १५।१।२।१) । पञ्चन्यस्तुहूपमिति । भवशब्दवाच्यः
पञ्चन्यः । तस्य भवत्वमा-पञ्चन्यादीदमिति । अनेन पञ्चन्यरूपकत्वमुक्तम् । तस्य हि सर्वनामभावकत्वाद्
भवत्वम् ॥ १५ ॥

तुमब्रू-महान् देवोऽसीति (अथ. सं. १५।१।२।२) । प्रजापतिर्वि चन्द्रमा इति ।
चन्द्रमा मनसो जातः, मनसः प्रजापतिदेवत्वम्, ततः कार्यकारणयोरेतेन चाशयेऽस्मिन् । प्रजापतेर्महादेव-
त्वात् सर्वलोकसृष्ट्यात् ॥ १६ ॥

तुमब्रू-दीशानोऽसीति (अथ. सं. १५।१।२।३) । आदित्यस्य ईशानशब्दवाच्यत्वमाह-
आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येति । दीशानः । "पूर्वमक्षिता धेहयेव मे नाम"-इति प्रायित एव प्रचारतिस्वाष्टी
नामानि व्यदधान्, अतः परमग्निः मेव एतेनामभिः स्वर्गमगुणस्य कार्त्स्न्येन प्रतिपादितत्वाभिप्रायेण नामा-
न्तरकरणे निषेधति-सोऽब्रवीदेतावान् अस्मीति । मा मेतः परो नाम धा इति । ' इतः ' एभ्योऽभ्यु-
नामस्यः ' परः ' परस्तात् ' नाम ' आधाः ' मा कुह ' इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यदेवाष्टावग्निरूपाणि । (ण्य) अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रीऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनुग्राविशत् त्राऽग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्येवास्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनुग्राविशत् ॥ १९ ॥

(तु) तमेतत्त्वं संवत्सरेऽएव चिनुयात् । (त्सं) संवत्सरेऽनुब्रूयाद्द्वयोरित्यु हेकऽआहुः संवत्सरं वै तद्वेतोऽसिञ्चन्त्सु संवत्सरे कुमारोऽजायत तस्मद्द्वयोरेव चिनुयाद्द्वयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेव चिनुयात्संवत्सरेऽनुब्रूयाद्यद्वाव उतः सितं तदेव जायते तज्जतो विक्रियमाणमेव वर्धमानं शेते तस्मात्संवत्सरेऽएव चिनुयात्संवत्सरेऽनुब्रूयात्तस्य चित्तस्य ग्राम

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि, कुमारो नवमः-सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यदेवाष्टावग्निरूपाणि-अष्टाक्षरा गायत्री-तस्मादाहुः-गायत्रीऽग्निरिति । सोऽयं कुमार रूपाण्यनुग्राविशत् । न वा अग्निं कुमारमिव पश्यन्ति-एतान्येवास्य रूपाणि पश्यन्ति । एतां हि रूपाण्यनुग्राविशत् ॥ १९ ॥

तमेतत्त्वं संवत्सरेऽएव चिनुयात्, संवत्सरेऽनुब्रूयात् । द्वयोरित्यु हेकऽआहुः संवत्सरं वै तद्वेतोऽसिञ्चन्, स संवत्सरे कुमारोऽजायत । तस्माद्द्वयोरेव चिनुयात्, द्वयोरनुब्रूयादिति । संवत्सरे त्वेव चिनुयात्, संवत्सरेऽनुब्रूयात् । यद्वा उतः सितम्-तदेव जायते । ततो विक्रियमाणमेव वर्धमानं शेते । तस्मात्संवत्सरेऽएव चिनुयात्, संवत्सरेऽनुब्रूयात् । त्वं चित्तस्य नाम

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणीति । कुमारो नवम इति । रुद्रादीन्वष्टौ नामानि, इनामवाच्यः ' कुमारो नवमः ' नवसरूपायुक्त इत्यर्थः । उक्तं नवसरूपा विष्टात्मना प्रशंसति-सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता । ' सा ' पूर्वमुक्ता नवमसरूपैव ' अग्नेः ' ' विष्टा ' विष्टव नाम । उत्तरीया अग्नेर्वेषा विषेद उत्तरे " विष्टमिति " इति व्यहृतिरप्येते, तत्र सर्वत्र उक्तं नवसरूपात्मने विष्टव सत्यमिति श्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥

नामगतामष्टाक्षरा गायत्र्यात्मना प्रशंसति-यदेवाष्टावग्निरूपाणीति । अतः-नामवाच्यरूपाष्टकोरेणत्वादग्नेरपि गायत्र्या सत्यमितिः । सोऽयं कुमारो रूपाणीति । ' कुमारः ' ३. स्वनामभिः रुद्रशर्वादिभिरष्टभिः प्रतिपाद्यानि, अग्न्युदक्रौष्ट्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान् । स ऋगोऽग्निः तत्तद्रूपेभ्यः प्रथमभूतो न दृश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

अथ सवत्सरेऽर्पयन्तमुक्ताग्निपञ्चकं कर्त्तव्यमिति दर्शयितुमाहुः-तमेतत्त्वं संवत्सरे एव चिनुयादित्यादि । ' सवत्सरे एव ' सवत्सरेऽर्पयन्तं शिष्यवेत्यर्थः । प्रसङ्गात् कश्चिद्धर्मं दर्शयन्-संवत्सरेऽनुब्रूयादिति । वर्षेऽर्पयन्तं शुक्लद्वितीया स्थित्वा अर्पयति इति । ' संवत्सरेऽर्पयन्तं अनुब्रूयात् " -[भा. १ । ३ । ३ । ब्रा. ४] इत्येतेत्येकम् । तत्र यज्ञान्तरे दर्शयति-द्वयोरित्यु हेक आहुतिः । ३. ' सवत्सरेऽर्पयन्तमुक्ताग्निं धारयित्वा, तत्र सवत्सरे चपन कर्त्तव्यमित्याहुः । अनुव्रजनञ्च तया कर्त्तव्यमिति । तत्रोपपत्तिं दर्शयति-संवत्सरे

करोति पाप्मानमेवास्य तदुपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रोऽस्तीति
सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-१-३ ॥ (१.३.)

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-१ ॥

करोति-पाप्मानमेवास्य तदुपहन्ति । चित्रनामानं करोति-चित्रोऽग्नि-इति । सर्वाणि हि
चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥

वै तद्वेत इति । पूर्व- 'समासरे' उपति । रेतां सिञ्चन् 'स समासरे कुमारोऽजायत' इति रेतस्तेकलीको
वनरः, कुमारोपकारक इति वर्षद्वयस्य समासाज्जादिति । प्रथमं पञ्चं सहेतुकं सिद्धान्तयति-सर्वस्ते रेतव
चिन्तयादिति । 'तु'-शब्दो वर्षद्वयपञ्चनिर्वाचकः । रेतस्तेकान्तरमेव कलकलशुद्धपिण्डादिकमेव वर्षात् प्रागेव
कुमारोपकारिण्यर्थः ॥

तस्य घितस्य नामेति । यवनसम्बन्धाच्चित्रनाम सम्बन्धमिति तात्पर्यम् । चित्रभ्रमद्वेष्टनादयति-सर्वाणि
हि चित्राण्यग्निमिति । अग्न्युदकौषध्यादीनां रज्ज्यानामन्यायकत्वात् तस्य चित्रमिति । किञ्च यन्त्रं चित्र-
वर्गं तदन्तर्गत् सर्वमग्निरेव, शुद्धभास्वरूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥

इति श्रीसप्तम्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्विन्दुनीयशततन्त्राष्टाश्रमाभ्ये
षष्टकाण्डे प्रथमोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-१-३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निगमयन् । पुनर्वाचतुरो देवाद् विधातीर्थमेश्वरः ॥ १ ॥

प्रपाण्ड गोतहस कनकहयतुलाद्रुक्षौ स्वर्णमर्गं,
छागन्त्रीपद्मं सौमित्रिन्दुसतरलताभेगुत्तीर्णभूमीः ।
रजोत्ता इवमवागिद्विगहिनरथौ सायणि- गिह्नगार्वा,
स्वप्रागादिश्वषकं प्रथिगविचिमहानूतमुक्तं घटं च ॥
धान्यार्द्रि यन्त्रजम्भा निजन्त्रममुलः स्वर्णजं वर्गमुल्लभः,
कार्त्तमिण्य कृपाशान्मुदहृतमज्जको राजन राजद्वयः ।
आश्वमेधं प्राज्यभम्भा लयननमन्युः शार्करं चार्त्ततेजा,
रनादयो रत्नरूपं गिरिमहत् मुदा पात्रतात्तिह्वगार्वः ॥

इति श्रीसप्तम्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्विन्दुनीयशततन्त्राष्टाश्रमाभ्ये षष्टे
काण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-१ ॥

१-“ शुद्धगोशिनमयेयान्मन्त्रविदुस्तत्रैवात् तद् कथमेव शरीरं परं सम्पद्यते ” सौम्यो भवति, एकरात्रेति कलजं भवति,
ययान् इ- सुन्दरा, वसन्तान् पथी, द्विजगणान्त्रैक, ययतिशतैरन्यः स्वस्वतो धनो भवति, मत्तमात्रात् कलिनो भवति, द्विमा-
सम्पन्नैः शिरः सभापते मग्नत्रयेण श्रीवन्द्यदेवैः, माध्वभूतेण रक्षय देवाः, दशमे काले नवरेज्याभ्यं, ॥ सुखनामिकादि-
धोर्ध्वं च सम्पद्यते, एतमे चतुर्नवमयो भवति, अग्रे सुद्वयऽध्वयज्यते, नवमे सर्वज्ञमप्युधं भवति, दशमे मासे प्रजयते”-
इति । नि० १४-६ ।

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । प्रथम प्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् । (त्सु) सु योऽयं कुमारो रूपाण्यनु-
प्रविष्ट आसीत्समुन्वेच्छत्सोऽग्निरिवेदुनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति हन्त
तद्रूपमसानि युन्मऽएष न वेदेति ॥ १ ॥

सु एतान्पञ्च पशून्पश्यत् । (त्सु) पुरुषमुधं गामुविमजं यदुपश्य-
त्तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् । स योऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्रविष्ट आसीत्-तमन्वेच्छत् ।
सोऽग्निरिवेदु-अनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति, हन्त तद्रूपमसानि-युन्मऽएष न वेदेति ॥ १ ॥

स एतान्पञ्च पशून्पश्यत्-पुरुषम्, अश्वम्, गाम्, अग्नम्, अजम् । यदुपश्यत्-तस्मा-
देते पशवः ॥ २ ॥

एष नि अग्निं वेदा यो वेदः सोऽग्निरिति जगत् ॥ निर्वेदा इह वेदे विधानीर्यमहेधरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथममग्निः कामाय पुरुषाश्वगोऽप्यजगत्पशवश्चालम्बयत् । तत्र चतुर्विंशति
मानिरेव, वैधानर पशुपुरोडाशः, कामारदयुक्ता याज्यानुवाक्याः प्रदर्शयन्ते । अथ वाचगेरुश्चालम्बयत् ।
तत्र समदशमानिरेव, अत्रापि प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः, शुक्लदयुक्ता याज्यानुवाक्याश्च विनास्पन्ते । पञ्चा-
माधारणमप्यदाप्रीप्रवृत्तिक वक्ष्यते । एतत् सर्वं कथयामेन सूचितम् :- “ विस्तिर्माण उत्तल्ला काल्पुमा
पौरमामेनेष्टा पञ्च पशून्पश्यन्तेऽदक्षिणम् ”- (का. श्रौ. सू. ११ । १) इत्युपक्रम्य । “ अग्निः
कामाय पुरुषाश्वगोऽप्यजगत् ”- (का. श्रौ. सू. ११ । ८) इति । “ समिप्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समाह्वयान्
इति (वा. स. २७ । १) नव दधानि, आग्निषो द्वादशोर्द्वी अत्येति ”- (का. श्रौ. सू. ११ । ११ । १२)
इति । “ एकादशान्ते शस्त्रैवादि करोति, परिहृते पुरुषमञ्जयनम् ”- (का. श्रौ. सू. ११ । १२, १४)
इति, “ वैश्वानरः पशुपुरोडाशं वपाञ्च पशुदेवता च, आग्नेसो याज्यानुवाक्याः कामायः ”- (का. श्रौ.
सू. ११ । २५-२७) इति । “ अतल्लम्येताम्, श्वाम्पशूरो वा प्राजापत्यः, षड् दध्यात्, (का. श्रौ. -
सू. ११ । ३२-३४) नश्यन् वा नियुक्ते श्वेलपशूदी द्वे दध्यात्, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल
चमयोः, कद्वयोः, याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य, शुक्लकपो जामन्यस्य, वषावा वा, तुल्यमन्यत् सर्वेऽत्र ”-
(का. श्रौ. सू. ११ । ३८-४३) इति । तत्र प्रथम पञ्चपशालम्बय विधानं प्रजापतिवृत्तान्तं प्रतीति-
प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत्वादिना । पूर्वं प्रजापतिस्मरेत्कान्यथै रूपाण्यभिध्यायत्वात्, कुमाररूपात्मना
परिणाम् अतिशेषः । स कुमारोऽग्निः मा पिता प्रजापतिरन्वेच्छति इति ज्ञातवान् । “ हन्त ” इति प्रश्ने । ‘ मे’
मम ‘ यद् ’ रूपम् ‘ एष प्रजापतिः ’ । न वेद ‘ न जानीष्यत्, ‘ तद् रूपम् ’ ‘ असाति ’ मरान्तीति ॥ १ ॥

एव कथा, - स एतान् पञ्च पशून्पश्यदिति । तद्वद्वना परिणमितुमिति शेषः । पश्यतिवोगान् ‘ पशु ’ अ-

सु एतान्पञ्च पशून्प्राविशत् । (त्सु) सु एते पञ्च पशवोऽभवन्तमुषै प्रजा-
पतिरनुवैच्छत् ॥ ३ ॥

(त्सु) सु एतान्पञ्च पशून्पश्यत् । (य) यदपश्यत्तस्मादेते पशवस्ते-
ष्वेतन्पश्यत्तस्माद्वैते पशवः ॥ ४ ॥

सु ऐक्षत् । (ते) इमे वाऽअग्निरिमानेवात्मानमभिसंस्करवै यथा वाऽअग्निः
सुमिद्धो दीप्यतऽएवमेषां उर्ध्वदीप्यते यथाऽऽग्नेर्धूम उडयतऽएवमेषामृष्मो-
दयते यथाऽअग्निर्वाहितं दहत्येवं वप्सति यथाऽग्नेर्धूमः सीदत्येवमेषां
पुरीषश्सीदतीमे वाऽअग्निरिमानेवात्मानमभिसंस्करवाऽऽति ताञ्जाना
देवताभ्य आलिप्सत वैश्वकर्मणं पुरुषं वारुणमुशमेन्द्रमृषभं त्वाष्ट्रमु-
विमाश्रेषमजम् ॥ ५ ॥

स एतान्पञ्च पशून् प्राविशत् । ॥ एते पञ्च पशवोऽभवन् । तसु वै प्रजापतिरनुवैच्छत् ॥ ३ ॥

स एतान्पञ्च पशून्पश्यत् । यदपश्यत्-तस्मादेते पशवः । तेष्वेतन्पश्यत्-तस्माद्वैते पशवः ॥ ४ ॥

स ऐक्षत्-इमे वाऽअग्निः इमानेवात्मानमभिसंस्करवै । यथा वाऽअग्निः सुमिद्धो दीप्यते-एवमेषां
उर्ध्वदीप्यते । यथाऽग्नेर्धूम उडयते-एवमेषामृष्मोदयते । यथाऽअग्निर्वाहितं दहति-एवं वप्सति । यथा-
ऽग्नेर्धूमः सीदति-एवमेषां पुरीषं सीदति । इमे वाऽअग्निः । इमानेवात्मानमभिसंस्करवाऽऽति ।
ताञ्जाना देवताभ्य आलिप्सत-वैश्वकर्मणं पुरुषम् । वारुणमुशम्, इन्द्रमृषभम्-त्वाष्ट्रमु-
विमाश्रेषमजम् ॥ ५ ॥

शब्दः सम्पन्न इति दर्शयति-यदपश्यत् तस्मादेते पशव इति । परवतिः प्रहस्यन्तस्मतीति क्त्वा पशु-
शब्दो निरुक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

स एतानिनि । ' तसु ' पशुषु तादात्म्येन प्रविष्टम् ' एतम् ' अग्निं प्रजापतिरनुवैच्छत् । पश्यन्नेवमग्नि-
मित्येतत्त्व दर्शयित्वा दत्तिकाश्रमाधनः पशुशब्दं दत्तात्-तस्माद्वैते पशव इति ॥ ४ ॥

॥ ऐक्षतेति । ' स. ' प्रजापतिः ' ऐक्षत् ' स्वमनं विचारितवान् । तदेव दर्शयति-इमे वा अग्निमिति ।
' अग्निः ' ' इमे वै ' पुरुषादिष्वपञ्च एव, तान् इषक्तुं दृष्टवन्त इत्यर्थः । ' इमेव ' अम्यामजानेतान्
पश्यन्नेव आत्मानमभिलक्ष्य ' संस्करन् ' पशुभिः स्वमनः स्वमनमानं नेष्टुं इति पदोक्तोक्तिरिति । पशुता-
मन्यामजानेन निरादयति-यथा वा अग्निमिति । अग्नौ या दोग्ध्रमृषावाहितदाहन्त्यममन्द्रादनादयो धमोः,
ते पशुभ्यो दृष्टवन्त इत्येतानि तादात्म्यम् । ' चतुर्दीप्यते ' प्रज्ञाद्युक्त रोचते, ' उशमः ' आगो धूमः,
' अम्यादिनं ' पशुः नियतं वस्तु ' दहति, ' एष ' ' वप्सति ' मष्ट इति परावः । ' मृ ' ' मर्ममर्दादयोः ''
(भा. पा. उ. ५. १८) इति प्रथमपुरुषवत्त्वमे जी शिवमे हो " वनिममोरेल च-(पा. सू. १ ।
४ । १००) इति । उपसर्गोऽप्युपसर्गः । ' सीदति ' ' जयन्ति ' इति । अद्विष्य काम्य पशवः इति ।

(११) सु ऐक्षत । नाना वाऽइदं देवताभ्य आलिप्सेऽग्नेर्वह ११ रूपाणि कामये इन्तैनानग्निभ्यः कामायालुभाऽइति तानग्निभ्यः कामायालुभत तद् यदग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्निरूपाण्यभ्युध्यायदथ अत्कामायेति कामेन ह्यलुभत तानाग्नीतान्पर्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत् ॥ ६ ॥

(१२) सु ऐक्षत । या वै श्रीरभ्युध्यासिपमिमास्ताः शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति सु शीर्षाण्येवोत्कृत्योपाधत्तायेतराणि कुत्सिन्धान्यप्सु ग्राप्लावयदजेन यज्ञ १२ समस्थापयन्नेने यज्ञो विकृष्टोऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेन्मेऽयमात्मा विकृष्टोऽसदित्येतेन पशुनेद्वा तत्प्रजापतिरपश्ययु-थेनुस्याम्रेऽन्तं न पर्येत ॥ ७ ॥

स ऐक्षत—नाना वाऽइदं देवताभ्य आलिप्से । अग्नेर्वह रूपाणि कामये—इन्तैनानग्निभ्यः कामाया-लुभाऽइति । तानग्निभ्यः कामायालुभत । तद् यदग्निभ्य इति—बहूनि ह्यग्निरूपाण्यभ्युध्यायत् । अय मत्कामायेति—कामेन ह्यलुभत, तानाग्नीतान् पर्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत् ॥ ६ ॥

स ऐक्षत या वै श्रीरभ्युध्यासिपम्—इमास्ताः शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति । स शीर्षाण्येवो-त्कृत्योपाधत् । अयेतराणि कुत्सिन्धान्यप्सु ग्राप्लावयत् । अजेन यज्ञं समस्थापयत् । नेन्मे यज्ञो विकृष्टोऽसदिति । आत्मा वै यज्ञः । नेन्मेऽयमात्मा विकृष्टोऽसदिति । एतेन पशुनेद्वा तत् प्रजापति-रपश्यत्—पर्येतस्याम्रेऽन्तं न पर्येत ॥ ७ ॥

सिद्धान्तयितुं बहुदेवतार्थब्राह्मण्यन पूर्वपक्षयति—तान् नानादेवताभ्य इति । अनुक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पण्ड-
'नानादेवताभ्यः' बहुदेवताभ्य 'आलिप्से' आलम्ब्युमिच्छन् । " वैधर्म्येण पुण्यम् "—(का. श्री.—
सू. ११ । ८ । कर्क भाष्ये) इत्यादिना पञ्चानां पण्डितानां पृथक्—पृथग्देवतासम्बन्ध उक्तः ॥ ६ ॥

॥ ऐक्षत नानेति । ' स. ' प्रजापतिः " विष्णुत्वान्,—किमर्थः ? ' नाना ' बहुभ्यः ' देवताभ्यः ' पञ्चभ्यः आलम्ब्युमिच्छामि । (' अग्ने उ अ३२ ' इति पदच्छेदः) अहम् अग्नेरेव ' रूपाणि ' कामये ' हन्त इति साम्यसाधनयोर्वैयक्तिकत्वाज्जति आधेयं । ' एगन् ' पण्डित् ' कामाय ' कामगुगुक्ताय ' अग्निभ्यः ' अग्नेरे ' आलमे '—' इति ' ऐक्षतेत्यन्वयः । कामायालुभति इति सामानाधिकरण्या कथमग्निभ्य इति बहुवचनम् । तत्राह—तद् यदग्निभ्य इति । अग्निरूपाण्येवायं बहुवचनम् । ' तान् ' अष्टाविंशति प्रागुक्तम् । आग्नीतानिति । प्रमानवाप्यादिभिर्नाग्नीभिः । पर्यग्निकृतेन च सस्कृतान्, तदन्तर्गतमेव ' उदीचो ' नीत्वा ' शान्तिप्रदेश प्राप्ये-त्यर्थः । ' सज्जपन् ' नाम मरणम् । मरणार्थं नयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पशुतीर्षापचान विधास्यते, तदर्थं प्रजपन्तिकर्तुं तदुपधानं दर्शयति—स ऐक्षत या वै श्रीरिति । द्वितीया

१-अग्नेरेव पुण्यसंज्ञकम् । अत्रापि श्रुतिं प्रचरणयोगात् । सर्वथा वाऽन्वित्रेयम् । वैश्व' पुण्यो एतन्म्यो वा । का. श्री. सू. १६ । १४-१५ ।

(तसु) सु ऐक्षत । यमिममात्मानमप्सु प्रापिष्वत् तमुन्विच्छातीति ।
तमुन्विच्छत्तदुद्देशामप्सु प्रविद्धानां प्रत्युत्तिष्ठत्ता अपः समभरत् । अयं यदस्यां-तां मृदं तदुद्भयं सम्भृत्य मृदं चाप-
तां मृदं तदुद्भयं सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टकामकरोनुस्मादितुद्भयमिष्टका
भवति मृच्चापश्च ॥ ८ ॥

सु ऐक्षत । यदि वाऽइदमित्यमेव सदात्मानमभिमंस्करिष्ये मृत्यः कुण-

स ऐक्षत-यमिममात्मानमप्सु प्रापिष्वत्-तमुन्विच्छातीति । तमन्विच्छत् । तद् यदेपामप्सु
प्रविद्धानां प्रत्युत्तिष्ठत्-ता अपः समभरत् । अयं यदस्यां-तां मृदं तदुद्भयं सम्भृत्य मृदं चाप-
श्च-इष्टकामकरोत् । तस्मादेतदुद्भयमिष्टका भवति-मृच्चापश्च ॥ ८ ॥

न ऐक्षत-यदि वा-इदमित्यमेव सदात्मानमभि संस्करिष्ये-मृत्यः कुणपोऽनपहतपाप्मा भवि-

बहुवचनान्तम् । अत्र श्रीशब्देन अप्रिक्तप्राणि विवक्षितानि । तानि 'अप्यध्यासिष्यन्' ध्यातवानस्मि । 'ताः'
एषाः श्रियः 'शीर्षम्' बहुरायाग्रयेव वर्तन्ते । 'इत्' इति । हर्षे । अतः शीर्षाण्येवेत्यादि निर्गदसिद्धम् ।
पशुशरीराणामिष्टकोपकारित्वं वक्ष्यमाह-इतराणीति । अजशरीरस्य यज्ञे उपकारिण्यमाणत्वात् । इतराणि
पशुवादीनां चतुर्णां पशूनां कुक्षिणानि । मृदंरहितानि शरीराणि । 'अप्सु' 'प्राञ्चा'त् प्रक्षितवान् ।
'चतुर्गामप्सु कायप्राप्तनम्'-इति कात्यायनेन च सूत्रिनः । (का. धौ. सू. १९।२) 'अजेन' अजशरी-
रेण यज्ञ ममापितवन्तः । एतेन यज्ञसमाप्तौ कारणमाह-नेमे यज्ञ इति । 'ने' नन 'यज्ञः' मध्ये 'विहृष्टः'
विच्छिन्नः 'नेन्' नैव 'अस्तू' माभूत् 'इति' । यज्ञविच्छेदे प्रजापतेः किमापातमिति तत्राह-आत्मा
यं यज्ञ इति । एतेन पशुना यज्ञसमापने उपपत्तिं दर्शयति-एतेन पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरिति । 'यया'
येन प्रकारेण 'अग्नेः' । 'अन्तं न पर्यत्' कात्स्न्येन न परिगतो भवेत् । 'तन्' कर्म 'प्रजापतिः' 'अपश्यत्'
दृष्टवानित्यर्थः । यदि सर्वैः पशुमिर्यजेत, तदानीमेव यज्ञसमाप्ते, सिद्धवान् अप्रेरेवान्तं परिप्राप्तवान्, अप्रिक्तप्रा-
णि कात्स्न्येन प्राप्तवान् मरति, तदयुक्तम् । उत्तरं कर्त्तव्यस्य सद्भावादिति तात्पर्यम् । उत्तरं सर्वैः पशुमिर्वागः
पूर्वपशुमिष्यते-“ तदैकमाहुर्नैवेतैः सर्वैः पशुमिर्यजेत ” इत्यादिना । (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे त्रयोदश्यां कण्डि-
पाद् ।) यज्ञसमाप्त्यनन्तरं । शिष्टस्य अजपशुशरीरस्य च जले प्राप्तं सूचितम्-“ अजेन चरति, संस्थिते तस्य
शेषप्राप्तनम् का. धौ. सू. १९।२१।२२) इति ॥ ७ ॥

यदर्पमप्सु पशुचतुष्टकायप्राप्तनम्, तदिदानीमाह-स ऐक्षत यमिममात्मानमप्सु प्रापिष्वत्तमिति ।
'आत्मानम्' पशुदेहानित्यर्थः । 'प्रविद्धानां' प्रक्षिप्यमानम्, 'एषां' पशूनां 'यन्' शरीरानं रसादिकम्
'अप्सु' प्रापतिष्टत् 'प्रतिष्ठितम्, 'ता' 'अपः' 'समभरत्' 'सम्भृतवान्, 'यत्' च अरिषमांसादिकम्,
'अस्यां' पृथिव्यां प्रतिष्ठितम्, 'ता' 'मृदं' मृत्तिकां सम्भृतवान्, 'तदुद्भयम्' 'अपो मृदञ्च' 'सम्भृत्य
संगृह्य' इष्टकामकरोत् ॥ ८ ॥

पका इष्टकोक्षेतव्या इति वक्तुमाह-स ऐक्षत यदि वा इदमित्यमेव सदात्मानमभिमंस्करिष्ये इति ।

१-कठेऽपि दृष्टमर्थव्यं विद्वान्मरुते । का. धौ. सू. १९।१८।२-“ श्रोत्रो बहुलं च तज्जलं तान्त्र्यं कुक्षिन्ध
हर्षं ययत् ” इति । अथ स १००-२ । ३-जलो वृद्धिकार्योऽस्त्येव । का. धौ. सू. १९।१०।

प्रोऽनपहतपाप्मा भविष्यामि हुन्तैतदग्निना पुचानीति तदग्निनाऽपचतुदे-
नदमृतमकरोदेतद्वे हविरमृतं भवति अदग्निना पुचन्ति तस्मादग्निनेष्टकाः
पचन्त्यमृता एवेनास्तुत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्टा पशुनाऽपश्यत् । (तु) तस्मादिष्टकास्तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः
कुर्वाडनिष्टका इ ता भवन्ति आः पुरा पशोः कुर्वन्त्यथो ह तदन्यदेव ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः । (५) एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि
कुसिन्धान्येतास्ताः पुञ्च चितयस्तद्यत्पशुशीर्षाण्युपधाय चितीश्चिनोत्येतै-
रेव तुच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सुदधाति ॥ ११ ॥

तुऽएते तुर्वे पशवो यदग्निः । (स्तु) तस्मादग्नौ पशवो रमन्ते पशु-

प्यामि-इत्येतदग्निना पुचानीति । तदग्निनाऽपचत् । तदेनदमृतमकरोत् । एतद्वै हविरमृतं भवति-
यदग्निना पुचन्ति । तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्ति अमृता एवेनास्तुत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्टा पशुनाऽपश्यत्-तस्मादिष्टकाः । तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः कुर्वात् । अनिष्टका इ ता
भवन्ति-याः पुरा पशोः कुर्वन्ति । अथो ह तदन्यदेव ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः-एतानि तानि पशुशीर्षाणि । अथ यानि तानि कुसिन्धानि-एतास्ताः
पञ्च चितयः । तद्यत्पशुशीर्षाण्युपधाय चितीश्चिनोति-एतैरेव तुच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि
सुदधाति ॥ ११ ॥

तद्वर्णे सर्वे पशवो-यदग्निः । तस्मादग्नौ पशवो रमन्ते । पशुभिरिव तदन्यदेव रमन्ते । तस्माद्यस्त
पशवो भवन्ति-तस्मिन्नग्निरापीयते । अग्निर्होष-अपश्यत् । ततो ये प्रजापतिरग्निरभवत् ॥ १२ ॥

‘यदिद्’ अतमुद्रान्मकमिष्टकरूपम् ‘इधम्’ अग्नयेन ‘एव’ ‘आत्मानम्’ ‘अग्नि’ इत्थं । तस्मा-
दित्ये , तदि ‘अर्घ्यः’ मरणार्था ‘कुण्ड’ जीवनहिनो देहः कुण्ड रगुन्पते । अत
एव ‘अनपहतपाप्मा भविष्यामि’ इति विचारः, ता, इष्टका अग्निना पका अकरोत्; अग्निना गमनेव ‘हविः’
‘अमृतम्’ अमरणवर्धकम् ‘भवति’ इति । अग्निनेष्टकायाक कर्तव्य इति दर्शयति-तस्मादग्निनेष्टका इति ॥ ९ ॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति-तद्यादिष्टा पशुनाऽपश्यदिति । ‘पशुना’ अनेन ‘इष्टा’ एतन् ‘इष्टका’
रूपेण । इष्टादन्तरं इष्टका इत्यादिवाक्येन निरुक्तं । पशुनाग्नौ पुनर्निष्टकाकरणं निन्दति-अनिष्टका इ ता
भजन्तीति । ‘अथो’ ‘यतो’ ‘पशुनाग्नौ’ ‘पुरा’ इष्टकाकरणम् ‘अन्यदेव’ असाक्षीयनि-पर्यः ॥ १० ॥

पशुशीर्षाण्युपधाय चितयः-पशुशीर्षाण्युपधाय चितयः पशुशीर्षाण्युपधाय चितयः पशुशीर्षाण्युपधाय चितयः
तानि पशुशीर्षाणीति ॥ ११ ॥

मद्वन् परान्मकमिष्टकरूपम् । तद्वर्णः-त एते सर्वे पशवो यदग्निनि । यतः पशुनामग्नयेन

भिरेव तुत्पशुवो रमन्ते तुस्माद्यस्य पशुवो भवन्ति तुस्मिन्नग्निराधीयते-
ऽग्निर्ह्येषं तुत्पशुवस्तुतो वै प्रजापतिरग्निरभवत् ॥ १२ ॥

(त्त) तद्धैकऽआहुः । (३) अग्नेवैतैः सुर्वैः पशुभिर्वजेत यद्वाऽपूतै-
रत्र सुर्वैः प्रजापतिरुपक्षयत तुदेवाग्नेरुन्तं पुर्वेप्यत्तद्यदेतैरत्र सुर्वैर्वजेत
तुदेवाग्निरुन्तं प्रीयादिति न तथा कुर्याद्देवानां तदिवादिपादयो पयस्तु-
दिपादयो किं तुतः सम्भरेदेवानि वाऽप्यत्तकुत्सिन्वान्येनाश्रुतीः सम्भ-
रति तुस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

तद्धैकऽआहुः—अग्नेवैतैः सर्वे पशुभिर्वजेत । यद्वाऽपूतैश्च सर्वैः प्रजापतिरुपक्षयत । तुदेवाग्नेरुन्तं
पुर्वेप्यत् । तद्—यदेतैश्च सर्वैर्वजेत—तुदेवाग्निरुन्तं प्रीयादिति । न तथा कुर्यात्—देवानां तदिवादि-
पाद । अयो पयस्तदिवात् । अयो किं ततः सम्भरेत्—एतानि वाऽप्यत्तकुत्सिन्वानि, पृथाश्रुतीः
सम्भरति । तस्मात् तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

तादात्म्यम्, अतः परस्परमभिसम्बन्धो द्रष्टव्य इत्याह—तस्मादुप्राप्तिरिति । अग्निरूपाणि काम्यमानस्य प्रजापतेः
पशुपतेन तत्पशुवो भवेत्तुकोपक्षयनेन किमापत्तिरिति, तद् दर्शयति—ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति ।
ततः पशुपतेन तदात्मकोऽग्निरेव सम्पद्य इत्यर्थः । यदनस्य अग्निरूपावाकतिः पशुपतिरिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वं पञ्चम्यत्स्मन्, तत्रैकेन पशुना यामा ततः, इदानीं तमेव पशुं द्रष्टव्यत् सर्वपशुवामां पूर्वं पशुपति—सर्वैर्हैक
आहुतिरिति । ' अत्र ' अग्नौ ' सर्वैः ' पशुभिः पशुभिः ' वजेत ' । ' यत् ' यदि ' प्रजापतिः ' ' सर्वैः '
पशुभिः ' अपक्षयत ' यागमक्षयिष्यत्, ' तत् एव अग्नौ भवन्तं ' ' पुर्वेप्यत् ' अपमिष्यत्, न तथा कृतवान् ।
किवातिवृत्तौ यज्ज्वरेतेष्व लक्ष्मणः । (पा. सू. १ । ३ । १२९) तस्मात् सर्वैर्वाग्नयनेनाभ्यपन्नाममन-
नात्पर्यः । तद्दर्शयति—न तथा कुर्यादिति । ' यत् ' तर्हि ' देवानाम् ' ' इतात् ' गमनान् ' इषात् '
अवाप्तौ यज्ज्वरीत्यर्थः । तदेव श्रुतिरिति—अयो पयः तदिवात् ' प्रजापतिरुन्तं यद्वाग्नात् प्रप्यवेतेत्यर्थः ॥
सर्वयामाद्ये वाचां दर्शयति—अयो किं ततः सम्भरेदिति । एवं सति सम्प्रणायता विदप्यते । ' सम्भ-
रणार्थं ॥ कुत्सिन्वानाम् अप्सु प्राप्तवम् ' (अ. श्रौ. सू. १९ । २१ क. मा.) तत इत्का नृद्विरग्निर-
कार्थः । अतः सर्वप्रपरे सम्भरणानुपपत्तिरित्यर्थः । काम्यपनस्त—आवापनस्तान्वायानुसारैर्गैकस्मिन्पि सम्भरणानु-
पपत्तेः सर्वप्रपारेकप्रपारे समविकल्पं कृतवान् । तथाहि—“ श्रुण्वामिषु काप्राप्तवम्, ततो दृष्टिष्कार्यो-
पय, अग्नेन प्रपयति, सः सित्येत तस्य शेषप्राप्तवम्, सर्वैरेके, एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुतेः ”—इति ।
(अ. श्रौ. सू. १९ । २९—३४) । एकस्यापि पशोमात्मने किं ततः सम्भरेत् । तत् तुल्यमेव । तस्माद्
विकल्पः सर्वोऽप्येव वेति ॥ १३ ॥

(द्यु) द्युदेवेतान्पशूनालुभते । (त) आयतनमेवेतदुग्रये करोति न ह्यनायतने कश्चन रमतेऽन्नं वाऽआयतनं तुदेतत्पुरस्ताद्विदधाति तुदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १४ ॥

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो वै सर्वे पशवोऽन्तं पशवस्त-
द्यावदन्नं तुदेतत्पुरस्ताद्विदधाति तुदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १५ ॥

पृथ्वी भवन्ति । पृथ्वी ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयस्तेभ्यऽ एतत्पृथ्व्यायतनानि
विदधाति तुदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १६ ॥

तद्यदग्निभ्यऽ इति । बहुव्यो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयोऽथ यत्कामायेति
यथा तं काममाप्नुयाद्युजमानो यत्काम एतत्कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

द्युदेवेतान्पशूनालुभते-आयतनमेवेतदुग्रये करोति । न ह्यनायतने कश्चन रमते । अन्नं वाऽआय-
तनम् । तुदेतत्-पुरस्ताद्विदधाति । तुदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १४ ॥

पुरुषः अश्वः गौः अविः अजो भवन्ति । एतावन्तो वै सर्वे पशवः । अन्नं पशवः । तद् यावदन्नं-
तदेतत्पुरस्ताद्विदधाति । तुदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्तते ॥ १५ ॥

पृथ्वी भवन्ति पृथ्वी ह्येतेऽग्नयो-यदेताश्चितयः । तेभ्य एतत्पृथ्व्यायतनानि विदधाति । तुदेनं पश्यन्न-
ग्निरुपावर्तते ॥ १६ ॥

तद् यदग्निभ्य इति-बहुव्यो ह्येतेऽग्नयो-यदेताश्चितयः । अथ यत्कामायेति-यथा तं काममाप्नु-
यात्-युजमानो यत्काम एतत्कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

पशूनालुभते-आयतनमेवेतदुग्रये करोति । आयतनमन्तर्धमाह-अन्तं
वा इति । कार्यकारणयोरेवेदात् । 'तदेतत्' पशुरूपमन्नं 'पुरस्तात्' 'विदधाति', 'तत्' 'एनम्'
'पश्यन्' 'अग्नि' 'उपावर्तते' सवीपे गतो भवति । यथा लोकेऽज्ञार्थं पश्यन्नेवान् तातमीप गच्छति,
तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशूनालुभते-पुरुषोऽश्व इति । एतावन्त इति । यतः 'सर्वे पशवः' एतेऽ पुरुषावाश्वादिपशु-
अन्तर्भूता अत उपर्जीयाना सर्वेषामन्नरूपाणा पशूनामन्तोऽव इति नानाजातिविबन्धना स्तुति ॥ १५ ॥

पृथ्व्यायतनानि प्रशस्यन्ति-पृथ्वी भवन्ति । पृथ्वी ह्येतेऽग्नय इति । चितिसहस्राऽपेक्षया अग्नीना पृथ्व्या-
वन्तम् । पृथ्व्यायतनानीति । पशुरूपाणि पृथ्वीयानि कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तद्यदग्निभ्य इतीति । एतद्वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् । अग्निभ्यः कामायेति यद्यद्विद्वत् तद्-
पश्यन्नेवेति ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथममालभते । पुरुषो हि प्रथमः पशूनामग्र्यां पुरुषश्च ह्यन्व-
थुंऽथ गामुथाश्च ह्यनु गौरुथाविं गांश्च ह्यन्वविदुयाजमुविथ ह्यन्वजस्तु-
देनान्यथापूर्व्यं यथाश्रेष्ठमालभते ॥ १८ ॥

तेषां विपमा रक्षताः स्युः । पुरुषस्य वृषिष्ठाऽथ हृसीयस्यथ हृसीयसी
तद्यथारूपं पशूनां रक्षताः करोत्युपापवस्यसाय सुवृत्तिवेद्य समाः
स्युः सुवृत्ताः सदृश्यः सुवृत्ते ह्येते समाः सुवृत्ते सदृशाऽअमुयो ह्युच्यन्ते-
ऽस्युश्च ह्युच्यन्ते तेन समास्तेन सदृशाः ॥ १९ ॥

पुरुषं प्रथममालभते । पुरुषो हि प्रथमः पशूनाम् । अयांश्चम् । पुरुषं ह्यन्वथः । अयं गाम् ।
अथ तान् गौः । अयाविम् । गां ह्यन्वविः । अयांश्चम् । अयं ह्यन्वजः । तदेनान् पशुपूर्वं
यथाश्रेष्ठमालभते ॥ १८ ॥

तेषां विपमा रक्षताः स्युः—पुरुषस्य वृषिष्ठा—अयं हृसीयसी अयं हनीयसी । तद् यथारूपं
पशूनां रक्षताः करोति—अपापवस्यसाय । सर्वास्तेव समाः स्युः, सर्वाः सदृश्यः । सर्वं ह्येते समाः,
गर्वं सदृशाः । अग्रयो ह्युच्यन्ते, अग्रं ह्युच्यन्ते तेन समाः, तेन सदृशाः ॥ १९ ॥

पशूनामालम्बनकर्म विपत्ते—पुरुषं प्रथममालम्बन इति । पुरुषम् ह्यन्वथ इति । ‘पुरुषम्’ ‘अनु’—
लक्ष्य, पुरुषादुपगामी यतोऽनुव ह्यन्वथम् । इत्युत्तरम् । यथापूर्वमिति । पशूनामालम्बननिक्रम्य, यथाक्रमनियम्य ।
‘यथाश्रेष्ठम्’ तत्र ये वृषिष्ठा, नामान्निक्रम्येवार्थः ॥ १८ ॥

तेषां वन्धनार्थं रक्षता निवृत्ते—तेषां विपमा रक्षताः स्युरिति । विपमा, ‘बीत्याहासवन्धनं अग्रतो
मवन्ति । वीर्यं च हर्षयति—पुरुषस्य वृषिष्ठाऽथ हृसीयसीत्यादि । पुत्रपशोः रक्षता ‘वृषिष्ठा’ अतिशयेन
इक्षामवेत् । अत्र वृषिष्ठेति स्त्रीत्वमाप्तोपेक्षया । “विपस्थिर” — (पा. सू. ६ । ४ । १५०) इत्यादिना
इक्षामस्य वृषिष्ठः । ‘अथ’ अध्यागमौ । ‘हनीयसी’ जायामस्यौत्पत्त्या हृत्वा । तद्वैश्वना गोपशोः
हृत्वा । ततो वृशौ । ‘अथ हनीयसी’—इति वीत्तया पूर्वपूर्वरक्षानेक्षयोर्नरोत्पत्त्यासौ विपश्चितः । यथारूप
मिति । पुरुषादिपशूनामाहनिष्ठादिकमनतिक्रम्येवार्थः । सर्वास्तेवेति । ‘सु’—शब्दः पश्चात्तरयोत्तमार्थः ।
सर्वा अति रक्षताः ‘समाः’ सदृशाग्राम्यौत्पत्त्या ह्यन्वथः । ‘सर्वास्तेव समाः’—इति वाक्यस्य विवरणम्—
सर्वाः सदृश्य इति । यदा, आपामस्यौत्पत्त्या साम्यं वक्तुं पृथगुपनिषासः । रक्षनासाम्य इत्युच्यते । अत्रमिति
चोक्तम् । पशूनां परम्परसाम्यादित्याह—सर्वं ह्येते समा इति । साम्यमेव दर्शयति । अग्रयो ह्युच्यन्त इति ।
यन्मात्र एते पशवोऽग्रयः इत्युच्यन्ते । सदृशमिति चोच्यन्ते । पशूनामग्रिचमन्त्रान्मरुतं च पूर्वमेव दर्शितम्—
“सदृशतेमे वा अग्निः”—इति । “यद्वैतान् पशूनालम्बन, आयतनमेवेतदग्रये करोति, न दानायतने कथञ्च
रमणे, अत्र वा आयतनम्”—इति च । ‘तेन’ अग्निवेन सर्वं पशवः ‘समाः सदृशाः’ इति रक्षता अग्नि
समाः वार्था इत्यर्थः ॥ १९ ॥

(स्तु) तदाहुः । कयमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सूर्यः पशुप्यारब्धो भव-
तीति पुरोडाशकपालेषु न्वेवाऽऽप्यतऽ इष्टं प्रथमा मृन्मयीष्टकाऽथ धृत्पशु-
मालभते तेन पश्चिष्टकाऽऽप्यतेऽथ युद्धप्रामभितो हिरण्यशकलौ भवतस्तेन
हिरण्येष्टकाऽऽप्यतेऽथ युद्धिष्मो यूपः परिधयस्तेन वानस्पत्येष्टकाऽऽप्य-
तेऽथ यद्वान्यं प्रोक्षण्यः पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टकाऽऽप्यतऽएवमुदास्यै-
षोऽग्निः पञ्चेष्टकः सूर्यः पशुप्यारब्धो भवति ॥ २० ॥

तदाहुः—कयमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सूर्यः पशुप्यारब्धो भवतीति । पुरोडाशकपालेषु न्वेवाऽऽप्यते
इष्टं प्रथमा मृन्मयीष्टका (१) । अथ यत्पशुमालभते—तेन पश्चिष्टकाऽऽप्यते (२) । अथ यद्-
प्रामभितो हिरण्यशकलौ भवताः—तेन हिरण्येष्टकाऽऽप्यते (३) । अथ युद्धिष्मो यूपः परिधयः—
तेन वानस्पत्येष्टकाऽऽप्यते (४) । अथ यद्वान्यम्, प्रोक्षण्यः पुरोडाशः—तेनान्नं पञ्चमीष्टकाऽऽप्यते
(५) । एवमुदास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सूर्यः पशुप्यारब्धो भवति ॥ २० ॥

तदाहुरिति । अग्निवपने पञ्चसङ्ख्याका ष्टका उपवेया इति वक्ष्यते । तत्र पशुपरिमर्शेणैव पञ्चेष्टका अपि
परिगृहीता इति वक्तुं तत्र कथं पञ्चालम्बमानेन तादृशस्याग्रे स्वीकारः कृत इति वृण्वति—तदाहुः कयम-
स्यैषोऽग्निरिति । ‘ अस्य ’ विकर्षणमात्रेण यजमानस्य ‘ पञ्चेष्टकः ’ ‘ एषः ’ प्रकल्पमाणः ‘ अग्निः ’
‘ कथ ’ ‘ पशुः ’ परिमर्शे ‘ आरब्धः ’ प्रकल्पन्तो भवतीति । तत्तत्र करिष्यमाणस्याग्रे प्रपदं स्वीकारः
कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

पशुनैव पञ्चेष्टकाः सम्पादयन्ति—पुरोडाशकपालेषु न्वेवाऽऽप्यत इत्यादिना । वपने वैधानादीनां
पशुपुरोडाशादीनां सम्प्राप्त्या तत्कालेषु मृन्मयीष्टका ज्ञाप्यते, कालानां मृन्मयत्वात् तादृशेष्टकाप्रारम्भः,
पञ्चालम्बेन पश्चिष्टकाप्रारम्भः । यथावदान्वयमये हिरण्यशकलद्वये निधायकम् ३ तदाह्यस्तम्भः—
“ शुद्धामुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवकाय कृत्वा वषामवदाय हिरण्यशकलमुपरिष्टात् ऊवाऽभिधायति ”—(आ.
श्री. सू. १६ । १७ ।) इति । तथा चेतरेषां कम्—‘ यद्यपि चतुरवली यजमानः स्वादय पञ्चवतेन वपाऽऽप्य-
स्वोपसृजानि हिरण्यशकलो वदा हिरण्यशकल आग्न्यस्वोपरिष्टादभिधायति ”—(ऐ. भा. २ । २ । ४) इति ।
‘ अथ ’ ‘ यत् ’ तस्माद् ‘ यजमानभितः ’ पूर्वमुपरिष्टात् हिरण्यशकलौ प्रवतः ‘ तेन हिरण्येष्टका ’ आया
भवति । रम्भद्वयपरितिविक्कायाद् वानस्पत्येष्टकाधानेन तद्वृत्तलमुत्तमृगायुपधानमुपलभितम् । आग्न्यप्रोक्षणी-
पुरोडाशकालेनालकृष्टका भवति । ‘ अतः ’ सर्वातिमष्टकानां पशुवप्यान् सङ्ग्रहेण त्रा अपि प्रारब्धा भवन्ती-
त्यर्थः ॥ यद्यपि मार्तिका एका एव, अथापि मृन्मयकपालद्वयादिसम्बन्धात् पञ्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्—“ तदाहुः
कयमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः ? ”—इत्यादिना ॥ २० ॥

तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेय्यः । (अ) चतुर्विंशत्यर्धमासो वै
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गृहानग्निर्गृह्यत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतत्समिन्दे २१

यदेव चतुर्विंशतिः । (अ) चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रा-
ऽग्निर्गृहानग्निर्गृह्यत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतत्समिन्दे ॥ २२ ॥

तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेय्यः । चतुर्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्पा-
त्यस्य मात्रा-तावत्तैवेनमेतत्समिन्दे ॥ २१ ॥

यदेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्पात्यस्य मात्रा ताव-
त्तैवेनमेतत्समिन्दे ॥ २२ ॥

अत्र कात्यायनः “समिधेय्यमानसमिधेय्यतरे समाख्याऽग्न इति नव दद्यात्” — (का. श्रौ. सू. ११।१।१)
इति । पूर्वं दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सानिधेय्यः, अथ “समिधेय्यमानो अचरे” — (तै. ब्रा. ३।१।२।१९)
इत्युक्तं, “समिधो अग्रे आहुतः” — (तै. ब्रा. ३।१।१।१०।१) इत्युक्तं; अनयोः प्रवृत्तिगतयोः सानि-
धेय्यमप्यपठितयोर्नैवोर्मिष्ये “समाख्याऽग्न अतरो वर्द्धयन्तु” — (वा. स. २०।१।१-९) इत्याद्या नव ।
नवो दद्यात् । पूर्वं “प्र वो वाजा अमिषवः” — (तै. ब्रा. ३।१।२।१।१-११) इत्याद्या, पञ्चदश,
इदानीं मध्ये निहिता नव, सम्यक्स्य चतुर्विंशतिर्मन्त्रेणैव तदेतत् दर्शयति-तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेय्य
इति । अग्निमिधेय्यसामिधेय्यमूला नवः सामिधेय्य इत्युच्यन्ते । “समिधेय्यमासो वै संवत्सरः” — (वा. सू. ४।३।
१२० वा ३) इति धेय्यस्य प्रत्ययः । सामिधेय्यमग्नौ चतुर्विंशतिसङ्ख्या प्रशंसति-चतुर्विंशत्यर्धमासो वै
संवत्सर इति । संवत्सरस्य द्वादश मासाः, मासस्य द्वादशमासौ, इति संवत्सरस्य चतुर्विंशतिर्हमासाः तादृशः
संवत्सर एवाग्निः, “संवत्सरे कुमारोऽन्वायन” — (हा. प. ६।१।१।३।८) इति प्रागल्भ्यानात् । अग्रे
संवत्सरस्य कवेन प्रवृत्ते विमायतमिति, तत्राह-यावानग्निरिति । ‘अग्निः’ ‘यावान्’ द्यारिमाणाः, ‘अस्य’
अग्नेः ‘यावती’ द्यारिमाणा ‘मात्रा’ अथवा यावन्तः, ‘तावता’ तद्यारिमाणाः तैस्तैरेव ‘एवम्’ अग्नि
‘समिधे’ सन्धीदित्यन्व मवति । अथार्थः-अग्रे, संवत्सरस्य कवेन संवत्सरस्य द्वादशमासौ द्वादशमासौ
हमासायामानः; तावद्विंशत्यैः ‘एने’ चित्वाग्निं ‘समिधे’ । अथवा “यावानग्निरिति,” अथवा अग्निर्गृह-
माणावचनम्; “यावत्पश्य मावेति” अथवा अग्निर्गृहमाणावचनम्; “तावता” तद्यारिमाणाग्निस्तत्संवत्सरस्य
‘एवम्’ अग्निम् आहवनीयं ‘समिधे’ इति । अनेनाग्निः स्वयमग्निः समिधो मन्त्रीत्युक्तं मवति । तथा च
श्रुत्ये-“अग्निनाऽग्निः समिधो कर्त्तुर्हृतिर्गृह्य” — (अ. सं. १।१।२।६।१) इति ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति-यदेव चतुर्विंशतिरिति । गायत्र्यामकत्वमग्रेः प्राप्यत्वम्-“यदे-
वाष्टवमिरुपाणि अष्टाष्टरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्रोऽग्निरिति” — (श. प. ६।१।१।३।१) इति । ताव-
त्तैवेति । गायत्र्यस्य सङ्ख्यापक्षेऽप्येव-“एवम्” अग्निं समिधवान् मन्त्रीति ॥ २२ ॥

युदेव चतुर्विंशतिः । (अ) चतुर्विंशो वै पुरुषो दश हस्त्या-
ऽभङ्गुल्यो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निः-
वानग्निर्वायस्य मात्रा तार्वतवेनमेतत्समिन्द्रे ॥ २३ ॥

(न्द्रऽ) उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुप्-
णमेवास्य गायत्रीभिः समिन्द्रऽआत्मानं त्रिष्टुभिर्मुच्ये त्रिष्टुभो भवन्त्य-
भितो गायत्र्यो मध्ये ह्ययमात्माऽभितः प्राणा भूयसीः पुरस्ताद्गायत्री-
रन्वाह कुनीयसीरुपरिष्टाद्भूयाऽसौ हीमे पुरस्तात्प्राणाः कुनीयाऽस
ऽउपरिष्टात् ॥ २४ ॥

यदेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशो वै पुरुषो-दश हस्त्या भङ्गुल्यो, दश पाद्याः, चत्वार्यङ्गानि ।
पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । वावानग्निर्वायस्य मात्रा-तार्वतवेनमेतत्समिन्द्रे ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह-प्राणो गायत्री, आत्मा त्रिष्टुप् । प्राणमेवास्य गायत्रीभिः
समिन्द्रे, आत्मानं त्रिष्टुभिः । मध्ये त्रिष्टुभो भवन्ति, अभितो गायत्र्यः । मध्ये ह्ययमात्मा-
अभितः प्राणाः । भूयसीः पुरस्ताद्गायत्रीरन्वाह, कुनीयसीरुपरिष्टाद् । भूयांसो हीमे पुरस्तात्प्राणाः,
कुनीयान् उपरिष्टात् ॥ २४ ॥

यदेवेति । चतुर्विंशो वै पुरुष इति । चतुर्विंशतिमन्त्राकारवचयुक्तः ' चतुर्विंशः ' । तन्निवाचयमानं दर्श-
यति-दश हस्त्या इति । हस्तयोर्भवा अङ्गुल्यो दश, पादयोर्भवा दश ' चत्वार्यङ्गानि ' पादङ्गुलमस्तका-
ङ्गानि । एव चतुर्विंशतिरङ्गानि, ' पुरुष ' उक्तावचयुक्तः ' प्रजापतिः ' प्रजापतिरूपः । " ॥ २३ पुनश्च
प्रजापतिरभवत् " (श. प. १ । १ । १ । १) इति प्राणिना पुरुषस्य प्रजापतिवचयुक्तम् । प्रजापतिरित्यत्र
" ॥ पुरुषः प्रजापतिरभवद्ययैव स योऽपमग्निश्चीयते " (श. प. १ । १ । १ । १)-इति; तथाऽत्रैवा-
ध्याये ' प्रजापतिरित्युक्तत्वात्प्रजापत्यवत् " -इत्युक्तम्, " ततो वै प्रजापतिरभवत् " (श. प. १ । २ ।
१ । १-१२)-इत्यन्तेन । तार्वतवेनामेति । तार्वतवेनामेव चतुर्विंशत्यङ्गमनाऽक्षिता ' एनम् ' अग्नि
दीपितवान् भवन्ति ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु " प्र वो वाजा " (ते. मा. १ । १ । २ । १-११)
इत्याद्या गायत्र्यः, " समारम्भाऽप्र कृतवो बर्हयेन्तु " - (वा. म. २७ । १-२) (ते. स. ४ । १ । ७)
इत्याद्याः त्रिष्टुभश्चान्वाह, ता ' उभयी ' अनुवृत्त्या, हेमेति शेषः । सामिधेनीगतायात्रीत्रिष्टुभश्चासि
प्रागात्मसमिन्धनरूपेण प्रसभन्ति-प्राणो गायत्रीति । गायत्र्याक्षिप्राचम्, प्राणस्य च प्राणोपानयनानात्मना
त्रिवसद्वपावचम् । त्रिष्टुभो वीर्यं पृथक् उरमः सप्तदादुत्पन्नोः आत्मरूपता । मध्ये त्रिष्टुभो भवन्तीति ।
प्रथमं " प्र वो वाजा " - इत्याद्या । " आतो अचरे " इत्यन्ता गायत्र्यः, अन्ते च " समिद्धो अक्षिराहुत " -
इत्याद्या गायत्र्यः, समिध्यमानमभिद्वत्योर्विधीयमाना । " समारम्भाऽप्र कृतवः " - इत्याद्याक्षिपुम् इत्यर्थः ।

(त्सो) सोऽन्वाह । सुमास्त्वा अऽऽकृतवो वर्द्धयंत्विति प्रजापतिं विवृ-
त्तस्तं युत्राग्निः समुदधात्तमब्रवीद्या मत्सम्मिताः सामिधेन्यस्तुभिर्मा
मुमिन्त्स्वेति ॥ २५ ॥

सुऽएताऽअपश्यत् । (त्सु) सुमास्त्वाऽअऽऽकृतवो वर्द्धयंत्विति सुमाश्च
त्वाऽअऽऽकृतवश्च वर्द्धयंत्वित्येतत्संवत्सरा ऋषयो आनि सत्येति संवत्स-
राश्च त्वुऽर्षयश्च सत्यानि च वर्द्धयन्त्वित्येतत्सु दिव्येन दीदिहि रोचनेने-
त्यसौ वाऽआदित्यो दिव्युऽँ रोचनं तेन सुदीदिहीत्येतद्विश्वा ऽआभा-
हि प्रदिशश्चतस्र ऽइति सुर्वा ऽआभाहि प्रदिशश्चतस्र ऽइत्येतत् ॥ २६ ॥

सोऽन्वाह—“ सुमास्त्वाऽअऽऽकृतवो वर्द्धयंतु ”—इति । प्रजापतिं विवृत्तं यत्राग्निः समु-
धात् तमब्रवीत्—या मत्सम्मिताः सामिधेन्यः ताभिर्मा मुमिन्त्स्वेति ॥ २५ ॥

स एता अपश्यत्—“ सुमास्त्वाऽअऽऽकृतवो वर्द्धयंत्विति ”—सुमाश्च त्वाऽअऽऽकृतवश्च वर्द्धयंतु—इत्येतत् ।
“ संवत्सरा ऋषयो आनि सत्या ”—इति । संवत्सराश्च त्वर्षयश्च सत्यानि च वर्द्धयंतु—इत्ये-
तत् । “ सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन ”—इति । अर्मा वा आदित्यो दिव्यं रोचनं, तेन सुदी-
दिहीत्येतत् । “ विश्वाआभाहि प्रदिशश्चतस्रः ”—(वा० सं० १७ । १) इति । सर्वा
आभाहि प्रदिशश्चतस्र—इत्येतत् ॥ २६ ॥

मध्ये ह्ययमास्मेति । गायत्रीत्रिष्टुभोः प्राणापानरूपबोकेः प्राणापानयोरुत्पन्नपूर्वपरममवर्तित्वं प्रतिबन्, मध्ये
त्रिष्टुभा निशानस्योत्पन्नत्वं ॥

प्राण गायत्रीसमविभाग वारवत्राह—भूषसीः पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति । “ प्र वो वाजा अमिद्यवः ”—
इत्याद्या एकादश गायत्र्यः प्रथममनुक्तस्या, अन्ये च “ सविहो अमिराहुत. ”—इत्याद्याभ्यस्त इत्यर्थः ।
प्राणा अपि पुरस्तात् नासापुटयोरभिर्कं निस्सरन्ति, अजरन्प्राण्यत्यमिन्मिप्रायः ॥ १४ ॥

इदानीं मध्ये निगीयमाना ऋषस्तदनुवाचन विधत्ते सोऽन्वाह—सुमास्त्वाऽअऽऽकृतवो वर्द्धयंत्विति ।
मत्रालामयं विवृष्टुस्तेषां प्रजापतिमभिधनार्थता दर्शयति—प्रजापतिं विवृत्तस्तमिति । यदा विमलं विलि-
ष्टांगं प्रजापतिं अग्निः समुदधात् सञ्चोजितवान् तमब्रवीत् प्रजापतिरिति शेषः । मत्सम्मिता. मम पर्वताः
याः सामिधेन्यः सामिः ‘मा’ वा प्रजापतिं समित्यत्र सदीयसेति । वेंडेलेंडि मध्यमे रूपम् ॥ २५ ॥

एवमुक्तोऽग्निः प्रजापतिसमिधनार्थं सामिधेन्यमंत्रान् दृष्टवानित्याह—स एता अपश्यत्—सुमास्त्वाऽअऽऽकृतवो वर्द्धयंत्विति । इतिशब्दः प्रकरे । एवंप्रकारा नर ऋचोऽअपश्यदित्यर्थः । मंत्रं प्रणितादमनूय
न्वाचष्टे—सुमाश्च त्वाऽअऽऽकृतवश्च वर्द्धयंत्वित्येतद्वि ॥ २६ ॥

(जु) ता एता एकव्याख्यानाः । (५) एतमेवाभि युथैतुमेव संस्कु-
यदितुं संदध्यादेतं जनयेत्ता एतामेवः प्राजापत्या यदग्निरपश्यतेनामेव्यो
यत्प्रजापतिः समैन्द्र तेन प्राजापत्याः ॥ २७ ॥

(०) द्वादशमित्रयः । (यो) द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्मुनि-
मिर्वात्यस्य मात्रा तावत्वेनमेतदप्रीणाति ॥ २८ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतमेवाभि यथैतमेव संस्कुयात् । एतं संदध्यात् । एतं जनयेत् ।
ता आग्नेयः प्राजापत्याः । यदग्निरपश्यत् । तेनाग्नेयः यत्प्रजापतिं समैन्द्र तेन प्राजापत्याः ॥ २७ ॥

द्वादशमित्रयः । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निः । यावत्स्य मात्रा ।
तावत्वेनमेतदप्रीणाति ॥ २८ ॥

धर्मस्यायमर्थः । अत्राग्निपदेन प्रजापतिरुच्यते—“कनो वै प्रजापतिरग्निमवत्” इति प्राणामानात् । उच्यते तासां
नवानामग्नेरेव द्वादश प्रजापतिर्देवोति नश्यति । अतोऽपि अग्निपदेन प्रजापतिरेव संबोध्यः । हे अग्ने सव-
त्सरात्मक प्रजापते ! त्वां त्वं त्रिभस्तिम् नृण्य वसताम् । प्रजापतेः सवत्सरात्मकत्वात् तदवयवा नृण्यः सप्ताः
सवत्सराः च वर्धयन्तु । नृण्यः, अग्निपदेन प्राणा उच्यते—“केत नृण्यः प्राणा वा नृण्यः” (श. प. १. १. १. १)
इति श्रुतः । दग्निं संवा सक्कर्माणि । तानि च त्वा वर्धयन्तु । अतः अवयवद्वयेः ‘दिव्येन तुलोकमवेन
आदित्येन सदीदिहि सदीमो मव । दीदीवतिर्दीतिकर्मा इति यास्कः । (निघ. १. १. १. १. निरु. १०
१. १) दीक्षतेर्वा यदुक्तिं लोटि सैर्हो “लोपो व्योर्वञि” (पा. व. ६. १. १. १) इति लोपे अन्त्यामदीर्घे
कृते रूपम् । विश्वाः सर्वाधत्तः प्रदिशथ अभिलक्ष्य आमाहि । “मादीतो” (धा. पा. अ. प. ४१) ।
माहि अत्रांतर्णीतप्यर्थे । दीपयेति ॥

नवानामपि नृण्यमेकाभिधेयता दर्शयति—ता एता एकव्याख्याना इति । ताः सामिनेनीमप्ये निधीप-
मानत्वेनोक्ता ‘एताः’ इदानीं प्रदक्षिता नृण्यः ‘एकव्याख्यानाः’ एकार्था इत्यर्थः । तमेवार्थं दर्शयति—
एतमेवाभीति । ‘यथा’ येन प्रकारेण अग्निः ‘एतमेव’ प्रजापतिं ‘संस्कुयात्’, ‘एत’ विसृज्य ‘सन्द-
ध्यात्’ सयोजयेत्, तथा ‘एत’ ‘जनयेत्’ उपादयेत् । एतमर्थवत्त्वेन व्याख्यासाम्यमिति तात्पर्यम् । तासां
सम्यार्थवत्त्वं प्रजापतिदेवत्वत्वं च दर्शयति—यदग्निरपश्यदिति । ‘समैन्द्र’—इति लङि “आइमादीनाम्”—
(पा. सू. १. ४. ७२) इत्यादिप्रमाणः ॥ २७ ॥

‘कात्यायनः’—“आग्नेयो द्वादशोर्ध्वो अत्येति” (का. श्री. सू. १. १. १२. १) तद् द्वादशसङ्ख्याः
‘प्रयाजयाज्या विधत्ते—द्वादशमित्रय इति । तन्मूलपत्न्याशस्योक्तमप्यो साहित्ये द्वादशत्वम् । आप्रीणतां सङ्ख्यां
‘संवत्सरात्मना प्रशसति—द्वादश मासाः संवत्सर इति । संवत्सरे जसत्वाद्ग्रेस्तदात्मकत्वम् । यावानग्निरिति ।
व्यवयवविपरिमाणवचनम् । यावत्स्यस्य—मात्रेति । अवयवपरिमाणवचनम् । ‘तावता’ तात्पर्याणीत्यवयवैर्मासा-
त्मभिः ‘एतम्’ अग्निं आप्रीतवान् भवति । संवत्सरस्य मासा अवयवाः; तदात्मकस्य अग्निरपि प्रयाजयाज्या-
अवयवाः; अनेन स्मरेवावयवैर्मासाप्रीतवान् मन्तव्यत्वार्थः ॥ २८ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जुगतीयं वै जुगत्पस्या^{१७} हीद^{१८} सर्वं
जुगदियमु वाऽअग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा
तावतैर्वैनमेतदप्रीणाति ॥ २९ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगती सर्वाणि छन्दा^{१९}सि
सर्वाणि छन्दा^{२०}सि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्धावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा
तावतैर्वैनमेतदप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एताऽ ऊर्ध्वाऽ अस्य समिधो भवन्तीति प्रजापतिं विव्रस्तं
यत्राग्निः समदधात्तमब्रवीथा मत्संमिताऽआग्निवस्तुभिर्मु^{२१}ऽऽ प्रीणीहीति ३१
स एताऽ अपश्यत् । (दू) ऊर्ध्वाऽ अस्य समिधो भवन्तीत्यूर्ध्वा ह्ये-
तस्य समिद्धस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोची^{२२}प्यग्नेरित्यूर्ध्वाणि

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती । इयं वै जगती । अस्यां हीदं सर्वं जगत् । इयमु वा
अग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-तावतैर्वैनमेतदप्रीणाति ॥ २९ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती । जगती सर्वाणि छन्दांसि । सर्वाणि छन्दांसि प्रजापतिः ।
प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-तावतैर्वैनमेतदप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति । प्रजापतिं विव्रस्तं यत्राग्निः समदधात्-तमब्रवीत्-
या मत्संमिता आग्निवः-ताभिर्माऽऽप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

स एता अपश्यत्-“ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्ति”-इति । ऊर्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्य
समिधो भवन्ति । “ऊर्ध्वा शुक्रा शोचीप्यग्नेः”-इति । ऊर्ध्वाणि ह्येतस्य शुक्राणि शोची-

द्वादशसङ्ख्यामैव द्वादशाक्षरजगत्यात्मना स्तीति-यदेव द्वादशेति । ‘ इयं वै जगती ’ पार्थिवानुरित-
प्रजापतिमप्यशरीयदुरपत्तेर्जागत्या भूमिरुपश्यत् । ‘ अस्या ’ भूमी ‘ सर्वं ’ जगत् स्थावरजहमात्मकं तिष्ठति ।
इयमु वा अग्निरिति । भूमवधिकरणे सर्वेषामग्र्याना चपनादाभारावेययोरमेदेन अग्नेर्भूमिरुपश्यत् । तावतैवेति ।
तावत्सङ्ख्याकैर्जागत्यात्मकैरेवैतदप्रीणयन् भवतीति ॥ २९ ॥

यदेव द्वादशेति । तामैव सङ्ख्यां सर्वच्छन्दोरूपजगत्यात्मना प्रशंसति-जगती सर्वाणि छन्दांसीति ।
जगत्या सर्वेषां गावन्पादोनां छन्दसामन्तर्माणां अधिकांशस्वात् । तावतैवेति । तावत्सङ्ख्याकैश्छन्दोरूपैर्जाग-
त्यात्मकैरेव अग्निं प्रीणितवन्तीति ॥ ३० ॥

तानाग्निमन्त्रान् दर्शयति-ता एता ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति । एतास्तावुचामयं विव्रुः प्रजाप-
त्याप्रीणनार्थता दर्शयति-प्रजापतिं विव्रस्तमिति ॥ ३१ ॥

प्रजापतिना स्वप्रीणनार्थमप्यधितोऽग्निराग्निमन्त्रान् दृष्टवानित्वाह-स एता अपश्यदूर्ध्वा अस्य समिधो

हयेतस्य शुक्राणि शोचीं^१प्यर्चीं^२पि भवन्ति युमुत्तमेति वीर्यवत्तमे-
त्येतत्सुप्रतीकस्येति सर्व्वतो वाऽअग्निः सुप्रतीकः सूनोरिति युदेनं जनयति
तेनास्यैष सूनुः ॥ ३२ ॥

(स्ता) ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः । (५) एतमेवाभि यथैतमेव
संस्क्रुयदितुं^३ संदध्यादेतं जनयेत्ता ऽआग्नेयः प्राजापत्या अदभिरुपश्यत्ते-
नाग्नेयो युत्प्रजापतिमाप्रीणात्तेन प्राजापत्याः ॥ ३३ ॥

(स्ता) ता विपमा विपमपदाः । (०) विपमाक्षरा विपमाणि हि
छन्दा^४स्युधो यान्यस्याध्यात्ममुद्गानि विपमाणि तान्यस्यैताभिरा-
प्रीणाति ॥ ३४ ॥

प्यर्चीपि भवन्ति । “ युमुत्तमा ”-इति । वीर्यवत्तमेत्येतत् “ सुप्रतीकस्य ”-इति । सर्व्वतो
वाऽअग्निः सुप्रतीकः । “ सूनोः ”-(बा० सं २७।११)-इति । युदेनं जनयति-तेना-
स्यैष सूनुः ॥ ३२ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः एतमेवाभि । यथैतमेव संस्क्रुयान्, एतं सन्दध्यात्, एतं जनयेत् ।
॥ आग्नेयः, प्राजापत्याः । अह अग्निरुपश्यत् । तेनाग्नेयः । यत्प्रजापतिमाप्रीणात्-तेन
प्राजापत्याः ॥ ३३ ॥

ता विपमा विपमपदा विपमाक्षराः । विपमाणि हि छन्दाति । अथो यान्यस्याध्यात्ममुद्गानि-
विपमाणि तान्यस्यैताभिराप्रीणाति ॥ ३४ ॥

भवन्तीतीति । ‘ इति ’-शब्दः प्रश्ननौ, एतदाया इत्यथ ऋचौ दृष्टवान् । प्रपममश्रयापमर्यः-अत्रापि
अद्विरूप प्रजापतिरेव सम्बोध्यः, पूर्वं “ तामिमांऽऽप्रीणीहि ”-इति प्रजापतिप्रार्थनस्योक्तत्वात् । ‘ अस्य ’
ममिदम्य अग्ने ‘ शुक्रा ’ शोचमानानि ‘ शोचींषि ’ तेजाति, ‘ ऊर्ध्वी ’ ऊर्ध्वानि प्रवन्ति, ‘ युमुत्तमा ’
नेर्नापि, वीर्यवत्तमानि । अग्निं विशिनष्टि-‘ सुप्रतीकस्य ’ शोभनावयस्य प्रजापते. ‘ सूनो. ’ अग्नि-
पुत्रस्य । अग्निना प्रजापतेर्विश्वमनसन्वानोक्तत्वात्पुत्रत्वम् । प्रतिपादनरूप व्यापदे-ऊर्ध्वी ह्येतस्य
रामिदस्येति ॥ ३२ ॥

एतेषामाप्रिमिश्राणामेकाभिरेयतां दर्शयति-ता एता एकव्याख्याना एतमेवाभीति । ‘ सप्तारवाऽऽ
क्तव ” इत्यनेनैकब्राह्मणवाक्यवद् व्याख्येयम् । एतेषामपि पूर्व्वदेवाग्निप्रजापतिसम्बन्ध दर्शयति-ता
आग्नेय इति ॥ ३३ ॥

ता विपमा विपमपदा इति । ‘ ताः ’ प्रयाजवाज्या ‘ विपमा. ’ । वैषम्यमेव दर्शयति-‘ विपमपदा ’
पादैर्विपदा, यथाश्च विपदा. काश्चन चतुष्पदाः, अत एव ‘ विपमाक्षरा ’ अक्षरैरपि विपमा, न्यूनात्रिकाक्षरी-

वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । (शो) वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः सर्वेषा-
मग्नीनामुपाप्त्यै ॥ ३५ ॥

यद्वेव वैश्वानरः । (५) ऋतवो इति यदेतादित्यतोऽग्नयो वाऽऋतव
ऽऋतवः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरो यदग्नयऽदिति स्यादिति तद्वेचयेद्
द्वादशकपालो-द्वादश माताः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरऽआग्नेयो
वाग्यानुवाक्वाऽअग्निरूपाणामुपाप्त्यै कामवत्यः कामानामुपाप्त्यै ॥ ३६ ॥

तद्वेके । (कऽ) इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि वित्तोपदधत्युभयेनेते पशव
ऽदिति ते ह ते मर्त्याः कुण्वाः सम्भवन्त्युनाग्नीतानि हि तानि तद्व तथाऽऽ-
पदिः सौश्रोमतेयस्युपदधुः सु ह शिम्नऽएव तुतो ममार ॥ ३७ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः । सर्वेषामग्नीनामुपाप्त्यै ॥ ३५ ॥

यद्वेव वैश्वानरः ऋतवो इति—यदेतादित्यतः । अग्नयो वाऽऋतवः । ऋतवः सम्वत्सरः । सम्-
वत्सरो वैश्वानरः । यदग्नय इति स्यात्—अग्नि तद्वेचयेद् । द्वादशकपालः । द्वादश माताः
संवत्सरः । सम्वत्सरो वैश्वानरः । आग्नेयो वाग्यानुवाक्वाः । अग्निरूपाणामुपाप्त्यै । कामवत्यः ।
कामानामुपाप्त्यै ॥ ३६ ॥

तद्वेके—इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि वित्तोपदधति । उभयेनेते पशव इति । ते ह ते मर्त्याः कुण्वाः

युक्ताः । अत एव ' उन्दाणि विषमाणि ' काथन शिदुनः, काथन गायत्र्यः, काथन उणिगदः । अथो वाग्य-
स्याद्यात्ममिति । ' अथ ' अग्ने. ' अद्गानि ' अग्नि ' विषमाणि ' ग्गुत्वाविकारिमाणानि अत एव विषमा-
मित्यग्नीभिः प्रजापतेर्विषमाणि अद्गानि प्रीतिगताम् अग्नी-मर्थः ॥ ३४ ॥

अथ प्रागुक्तान् पशुपुरोडाशं पञ्च पशुपुरोडाशं निर्वाणोप पशुपुरोडाशं तदेवैतानि भित्ते वैश्वानरः पशुपुरो-
डाश इति । विश्वानरहितान् सर्वाग्निरूपा तस्य ॥ ३५ ॥

यद्वेव वैश्वानर इति । सर्वेभ्योनामभूता मरु-बोकेरग्नीनामृतु-श्मुक्तमिवाह—अग्नयो वा ऋतव इति ।
वैश्वानरः पशुपुरोडाश इत्यत्र माहादित्यस्यैवो न प्रतीयत इति न वा केचित् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश
एवमित्यभ्युपगमनार्थमिदं प्रक्षिप्यन्ति तद्विरेकेण दूयन्ति—यदग्नय इति स्यादिति तद्वेचयेदिति । ताव
पुरोडाशस्य द्वादशकपालसंरुहं व विरते—द्वादशकपाले इति । अथवा वाग्यपुरोडाशस्यैवाग्निदेवताः वाग्य-
पशुका वाग्यानुवाक्वा विरते—आग्नेय्यो वाग्यानुवाक्वा इति ॥ ३६ ॥

अत्र का वाचनः—“ त्वद्व्यभिर्भोद्वानि युनाक्तानि शिानि निदधानि, सरुतानि वा, अग्न्यानि वा हि-
मवानि वा मृमवानि वाऽन्तस्थितान् ”—(का. शो. सू. १६।२०—३२) इति । एतौ १६, अग्निभ्यः-

हिरण्मयान्यु हेके कुर्वन्ति । (न्त्यु) अमृतेष्टकाऽ इति वृद्धन्तस्तु इत्ता
ऽअमृतेष्टका न हि तानि पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हेके कुर्वन्ति । (न्त्यु) उत्सन्ना वाऽएते पशवो यद्वै किञ्चो-
त्सन्नमियं तस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यज्ञेते पशवो गतास्तुतऽ एनानुधि
सम्भरामऽ इति न तथा कुर्याद्यो वाऽएतेषामावृतं च ब्राह्मणं च न विद्या-
त्तस्यैतऽउत्सन्नाः स्युः स्युऽ एतानेव पञ्च पशून्नालभेत यावदस्य व्युशः

सम्भवन्ति । अनामीतानि हि तानि । तद् तथाऽऽवादेः सीश्रोमनेपस्योपशुः । स ह क्षिप्रऽएव
तनो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु हेके कुर्वन्ति-अमृतेष्टका इति वदन्तः । ता इ ता अमृतेष्टकाः । न हि तानि
पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हेके कुर्वन्ति । उत्सन्ना वाऽएते पशवः । यद्वै किञ्चोत्सन्नम्-इयं तस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा । तद् यज्ञेते पशवो गताः-तत एनानधि सम्भराम इति । न तथा कुर्यात् । यो वाऽएतेषा-

१. देन शिर कपालगता मज्जाऽभिधीयते, ते उद्धृत्य घृतमिक्षां चि उक्तपुरुषादिपञ्चपशुशिरासि, जिह्वाति
' सफलानि ' स्वङ्मस्तिकसहिगानि ' वा ' दम्पात् ; अथवा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशून्नालभ्य सन्धपनमह-
त्वेत्यर्थः, ' अन्व्यानि ' सम्पन्नपनहानि पञ्च पशुशीर्षाणि दम्पात् ; अथ वा तन्प्रतिनिधिर्येन ' हिरण्मयानि '
सुवर्णनिर्मितानि, ' मृन्मयानि ' वा गृहीत्वान् इति विकल्पवचनिति सूर्यार्थः ।

तत्र आलम्पपञ्च एव मुख्य इति सिद्धान्तयितुं तान् पशून् सदोषान् ह्यशोषव्यसनि-तर्द्धक इत्येवैतन्नि
पशुशीर्षाणि चित्त्वोपश्रुतीत्यादिना । ' इ येन ' वदयमाणप्रकारेण ' विरथा ' निदेर्लोभार्थस्य क्त्वाप्रत्यये
रूपन, लब्धत्वा, सन्नाद्येत्यर्थः । ' उभयेन ' लामालम्पान्याम् ' एते ' ' पशवो ' भवन्ति ' इति ' वदन्तः
' एते ' इति समन्वयः । प्रयात्रैरमस्तकावान् ' तानि ' शिरासि ' अनामीतानि ' अनामीत्यर्थः ॥

एतैरेवोपधाने ष्टानिष्टे दर्शयन्ति-तद् तथाऽऽपादैरिति । ' सीश्रोमनेपस्य ' सुश्रोमती नाम काचन सुनिपत्नी,
तस्या अपत्यमापादिर्नाम ऋषिः, तस्य । तथा सन्धपनहानि शिरासि ' उपशुः, ' ' ततः ' तदनन्तर ' तः '
आधादि । ' क्षिप्र एव ' काष्ठं मृत्त्वान् ॥ ३७ ॥

कुण्ठमर्थस्वदोषपरिहाय हिरण्मयशीर्षोपधानं वै विद्वदन्तीत्याह-हिरण्मयान्यु हेके कुर्वन्तीति । यद्यपि
' अमृतेष्टकाः ; तथाहि ' न पशुशीर्षाणि ' इति न तैर्यजमानं युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हेक इति । ' एते ' पुरुषादयः ' पशवः ' ' उत्सन्नाः ' आलम्पव्यत्वात्, अतः किं मृन्मय
करणमिति, तत्राह-यद्वै किञ्चेति । ' यद् किञ्च उत्सन्नं ' वस्तु भवति, ' तस्य सर्वस्य ' ' इयं ' पृथिवी-
' प्रतिष्ठा ' ; नष्ट पृथिवीमन्कीरति तस्याः प्रतिष्ठात्कम् । ' तन् ' तस्मात् ' पत्र ' यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः
' पशवः ' ' गताः ' ' ततः ' तस्मात् प्रदेशात् ' एनान् ' पशून् ' सम्भरामः ' आनेष्यामः ' इति ' मृन्मय-
' करणे युक्तिः । न तथा कुर्वन्तीति, तन्निवेद्य ॥

स्यात्तु नैवान्प्रजापतिः प्रथमऽआलेभे श्यापर्णः सायकायनोऽन्तसोऽथ
इ स्मेतानेवान्तरेणालभन्तेऽथैतर्हीमौ द्वेवालभ्येते प्राजापत्यश्च व्याय-
व्यश्च तयोस्तौ ब्राह्मणमुच्यते ॥ ३९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ ६-१-४ ॥ (२.१.) ॥

इति प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ११० ॥

माहृतं च ब्राह्मणं च न विद्यात्-तस्यैतज्जसन्नाः स्युः । स एतानेव पञ्च पशूनालभेत-यावदस्य
वशः स्यात् । तान्देवान्प्रजापतिः प्रथमऽआलेभे । श्यापर्णः सायकायनोऽन्तमः । अथ इ स्मेता-
नेवान्तरेणालभन्ते । अथैतर्हीमौ द्वेवालभ्येते-प्राजापत्यश्च, वायव्यश्च । तयोस्तौ ब्राह्मणमुच्यते ॥ ३९ ॥

एतानी पञ्चपञ्चालम्पक्षं सिद्धान्तपति-यो वा एतेषामिति । ' आहृतं ' प्रयाणक्रमम्, तद्विवापकं
' ब्राह्मणम् ' । ' च ' अत्रिदुष एव ' एते ' पञ्चवः ' उत्तमाः ' । स एतानिति । ' सः ' विशम् । यावदस्य
वशः स्यादिति । ' अथ ' चिन्तितः पुरुषस्य ' यावत् ' कर्मप्रयोगः ' वशः ' ' एवम् ' स्वाधीनो मर्के,
' स पशूनालभेत ' इत्यन्वयः ॥

अस्मिन्नेवं अनुष्ठानसम्प्रदाये प्रजापत्यति-तान् देवान् प्रजापतिः प्रथम इति । तापकस्यापत्यं ' सायका-
यनः ' ' श्यापर्णः ' नाम ' अन्तकः ' चरमः ' आलेभे ' । ' अन्तरेण ' प्रजापतिश्चापर्णवीर्यन्तराकाले ये
अनुष्ठानास्तः, ते ' एतानेव ' पञ्च पशून् ' आलभन्ते ' आलेभिरे ॥

एतावत्पर्यन्ते पञ्चपञ्चालम्पक्ष उक्तः, इतः परं प्राजापत्यवाक्यपञ्चो वेप्येते । त्रयः एषा अपि सम्-
मिक्षयाः । तन्वेदानीमपि अनुष्ठानिः पञ्चपञ्चालम्पक्षः कार्य इति मन्यते, तान् प्रत्याह-अथैतर्हीमौ द्वेवा-
लभ्येते इति । ' अथ ' इति पञ्चपञ्चालम्पक्षे । ' एतर्ही ' अनुवा । एतज्जसन्नाः काजार्थे हिन् प्रत्ययः ।
(पा. सु. १.१.११) ' प्राजापत्यः वायव्यश्च ' इति द्वौ पशून् ' आलभ्येते ' । तापनि सम्मिक्षिताविति
माधुकम् । ' अतः ' ' तयोः ' एतयोः पञ्चोः विवापकं ' ब्राह्मणम् ' ' एते ' मन्यते । " वद व्यक्ताया
वापि " (घा. पा. म्हा. प. १.०.१४) छिटि " अविस्वपिजवादीनां किति " - (पा. सु. १.१.११)
इति सम्प्रसारणम् ॥ ३९ ॥

इति त्रिसापयणावर्त्येतिरहिते माधवीये वेदार्थप्रकारे माध्विन्निष्ठतत्पञ्चालम्पक्षमायं

पष्ठकण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१-२-१) ॥

१-पूर्वो वा देवतासाम्यन्तम् । एतरे द्वौ समाप्तकोपदेशाभ्यम् । वाक्ये वा नियुक्ते वेतलमुदी द्वे दृष्ट्या । माध्वप्रत्ययः पञ्च-
पुरोहितो दृष्टकथान् वचनोः । का० भो० सु० १६। ३६-३९ ।

ल्यो दश प्राचाऽ आत्मैकविंशः पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्गवान-
ग्निर्वायस्य सात्रा तावतैर्वेनमेतत्सुमिन्द्रे ॥ ४ ॥

(न्द्रऽ) उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृ-
चुर्हिरण्यगर्भवत्याऽऽधारमाधारयति प्रजापतिर्व्यु हिरण्यगर्भः प्रजापति-
रग्निर्द्वादशाग्निस्तुतासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृचं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो
युऽ एव पशोर्वन्धुः स पुरोडाशस्य द्वादशकपालो द्वादश मासाः सन्वत्सरः
संपत्सरः प्रजापतिः कद्रत्यो याज्यानुवाक्याः को हि प्रजापतिः ॥ ५ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासामुक्तो बन्धुः । उक्तम्वेवान्वृचम् । हिरण्यगर्भवत्याऽऽधार-
माधारयति । प्रजापतिर्व्यु हिरण्यगर्भः । प्रजापतिरग्निः । द्वादशाग्निः, तासामुक्तो बन्धुः । उक्तम्वेवा-
न्वृचम् । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । य एव पशोर्वन्धुः—स पुरोडाशस्य । द्वादशकपालः । द्वादश
मासाः सन्वत्सरः, सम्बत्सरः प्रजापतिः । कद्रत्यो याज्यानुवाक्याः । को हि प्रजापतिः ॥ ५ ॥

महतिताः पञ्चदश, इदानीं धाव्याः षट्, उपपन्न एकविंशतिरित्यर्थः । सामिधेनीगणानेकविंशतिराह्वयं
मकाराद्वेन प्रशसति—द्वादश मासा इति । कण्डिकाद्वय पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २ ॥ ४ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु पूर्वं गायत्रीछन्दस्का भूषण्य, मध्ये त्रिष्टुभः, अन्ते
य गायत्र्यः, ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थाः ॥

एतस्य सर्वस्य विधायक मायणमतिदिशति—तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृचामिति । 'बन्धुः' स्वावक
महत्तमम् 'उक्तम्', पञ्चपञ्चविधिप्रकरणेः सामिधेनीषु आसाम् 'अम्बुचं' प्रपूच्य उक्तमेव, व्याख्यातं
वेत्यर्थः, " प्रागो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुभः " (श. प. २ । १ । १) इत्यादिना, " ता एता एकस्यापाना-
एतमेवाग्निं यद्यतमेव सङ्कुर्यादेति जनयेत् "—(श. प. १ । २ । १ । २७) इति च । अस्मिन् प्राजापत्य-
पक्षे उत्तरागारे मन्त्रविशेष—हिरण्यगर्भवत्याऽऽधारमाधारयतीति वचनात् हिरण्यगर्भवत्या अवा आगारा-
मुचि, उत्तरागारमिति सामर्थ्यादुच्यते । " हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे "—(वा. स. १२ । ४) इति मन्त्रेण-
त्यर्थः । अत्र निमयविशेषेर्नोक्तो मन्त्रः पूर्वस्मिन् सूत्रागारे । इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पूर्वोक्तो हिरण्य-
गर्भवत्या कर्त्तव्यः, कुतः ? देवतासामान्यान् । पूर्वोक्तः तूष्णीं हूयमानवान् प्रजापतिदेवतः; हिरण्यगर्भमन्त्रस्यापि
प्रजापतिदेवताः " कस्मै देवाय हविषा विभेम् "—(वा. स. १२ । ४) इति मन्त्रलिङ्गात् । " क-राद्येन
प्रजापतिरभिधीयते; " को हि प्रजापतिः "—(छ. भा. ४ । १ । ६ । ४ ॥ १ । २ । २ । १ । १२) । (तै.
स. १ । ३ । १ । ६) इति श्रुतेः । अनो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः पूर्वस्मिन् सूत्रागारे एव विनियुज्यते
इति प्राप्ते, हूयः—पूर्वागारे नाव मन्त्रः; किन्तहि ! उत्तरागारे, मन्त्रवत्त्वसामान्यात् । यस्याधारस्य प्रकृतौ मन्त्रो

१-१२२२२२२ । धाव्या इति वचनात् । २-२२२ तु कर्त्तव्यस्य वचनात् । एतद्वत्त्वमुच्यते सूत्रे तु 'हिरण्यगर्भः' इत्युच्य
सुवापारः । ४-५, सू. १६ । ३१ ।

(३) अथैतं व्यायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिः प्रजाः
सृष्ट्वाऽनुव्यैक्षत तस्यात्यानन्देन रेतः परापतत्सोऽजः शुक्लस्त्वपरो लप्सुद्य-
भवद्भृता वै रेतो यावानु वै रसस्तावानात्मा तद्यदेतमालभते तदेवाग्ने-
रन्तं पर्येति शुक्लो भवति शुक्लं हि रेतः । तूपरो भवति तूपरं हि रेतो
व्यायवे भवति प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदाना-
वेवास्मिन्नेतदधाति ॥ ६ ॥

यदेवैतं व्यायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र
देवाः समस्तुर्वन्सु योऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्तमस्मिन्नेतेन पशुना-

अथैतं व्यायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते । प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वाऽनुव्यैक्षत । तस्यात्यानन्देन
रेतः । परापतत् सोऽजः शुक्लस्त्वपरो लप्सुद्यभवत् । रेतो वै रेतः । यावानु वै रसस्तावानात्मा ।
तद्यदेतमालभते-तदेवाग्नेरन्तं पर्येति । शुक्लो भवति । शुक्लं हि रेतः । तूपरो भवति । तूपरं हि रेतः ।
व्यायवे भवति । प्राणो वै व्यायुः । नियुत्वते भवति । उदानो वै नियुतः । प्राणोदानावेवा-
स्मिन्नेतदधाति ॥ ६ ॥

यदेवैतं व्यायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते । प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः समस्तुर्वन् । स यो-
ऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्-तस्मिन्नेतेन पशुनाऽद्भुः । तथैवास्मिन्नपमेतदधाति । व्यायवे भवति ।

इष्टः, तत्रैव मन्त्रान्तरविवानं शुक्ततरम् । इतरं पूर्वोचरे तु पूर्वं प्रकृतौ सम्प्रदाहिषादमन्त्रवत्ता विधेया, ' १-
कोवे १ गौरव स्यात् । नहि उत्तराचारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथमत्र तद्विरोधविधिरिति चेत् । सत्यम् ।
' इन्द्र "—पदस्य प्रजापतिपरतया अशङ्क्यत्वात् योम्यवान्, मन्त्रवत्तत्वात्प्रायः मन्त्रान्तरस्य निवर्तको भवति ।
तस्मात् उत्तराचारे एवान् मन्त्र इति सिद्धान्तः ॥

काल्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ—“ हिरण्यगर्भ इत्युक्त्वा सुवरागरः, पूर्वो देवतासामाम्यम्, उत्तरे तु
सामान्योपदेशानाम्—“(का. श्री. सू. १६ । १९-२०) इति । पूर्व एव नार्वोचरे; महति लिङ्गमा-
म्यात् । न तु पूर्वः प्रथम आचारः, उत्तरं वर्ण्यमात्रपूर्वोत्तरपक्षविरोधात् । तौ चाधिकरणं पूर्वोत्तरपक्षवद् योम्यौ
“ तुल्यमन्यत् सर्वे ”—(का. श्री. सू. १६ । १२) इति यन् काल्यायनेन दर्शितम्, तदिदमाह—द्वाद-
शामिय इति । एतादृशमाश्रीयमिति संख्यास्तत्कं आहत्य प्रजापतिस्तत्कस्तन्धानजननलक्षणे कार्यव्याख्याय-
नानिदिशति—तस्मात्सुक्तो बन्धुरिति । ' बन्धु ' आश्रयम् । प्राजापत्यपुत्रपुरोडाशस्य तत्पुत्रास्तन्मन्त्रि-
दिशति—य एव पशोर्वन्धुः स पुरोडाशस्येति । एव हेतुः—“ प्राजापत्यं चरन् आत्मन्ते प्रजापतिरिति
चित्वाऽप्रियवत् तद्यदेतमालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति ”—इति । ' क ' पदयुक्तत्वात् प्रजापतिदेवत्वत्वं दर्शयति—
को हि प्रजापतिरिति ॥ ६ ॥

आयन्य पशुरस्य निधत्ते—अथैतं व्यायवे इति । ' नियुत्वते ' नियुत्वद्वयकाल्य व्यायवे ' शुक्ल ' वर्णतः,

ऽदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति वायुवे भवति प्राणो वै वायुर्नियुत्वते
भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानवेवास्मिन्नेतदधाति शुक्लो भवति
शुक्लो हि वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि वायुः ॥ ७ ॥

(स्तु) तस्य सप्तदश सामिधेयः । सप्तदशो वै संवत्सरो द्वादश मासाः
पञ्चऽर्जवः संवत्सरः प्रजापतिरग्निर्ध्यानग्निर्धावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
मेतत्समिन्दे ॥ ८ ॥

यद्वेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो
ग्रीवाः षोडशः शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्ध्यानग्निर्धा-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्दे ॥ ९ ॥

प्राणो वै वायुः । नियुत्वते भवति । उदानो वै नियुतः । प्राणोदानवेवास्मिन्नेतदधाति । शुक्लो
भवति । शुक्लो हि वायुः । तूपरो भवति । तूपरो हि वायुः ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेयः । सप्तदशो वै संवत्सरः । द्वादश मासाः, पञ्चऽर्जवः । सम्वत्सरः प्रजापतिः ।
प्रजापतिरग्निः । ध्यानग्निर्धावत्यस्य मात्रा—तावतैवैनमेतत्समिन्दे ॥ ८ ॥

यदेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो—दश प्राणाः, चत्वार्यङ्गानि, आत्मा पञ्चदशः, ग्रीवाः
षोडशः, शिरः सप्तदशम् । पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निर्ध्यानग्निर्धावत्यस्य मात्रा—तावतैवैन-
मेतत् समिन्दे ॥ ९ ॥

‘ तूपरः ’ विधानरहितः, आलम्ब्यः । “ प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वाऽनुपैक्षत ” इत्यादिक “ तूपरो हि वायुः ”
इत्यन्तं ब्राह्मणं परोः शुक्लत्वतूपरत्वोर्नित्यत्वाद् वस्तुदेवत्वस्यैव स्तावकम् । तूपरो लप्सुदीति ।
‘ लप्सुदी ’ ललाटे शुक्लवर्ण इत्यर्थः ॥ ९ - ॥ ७ ॥

अस्य परोः सप्तदशसामिधेयनिराह—तस्य सप्तदशेति । कान्वापनोऽपि—“ वायवे ता नियुत्वते श्वेत-
लप्सुदी हे दध्यात् ” (षड्. शी. सू. १९।३८) इति । सप्तदशसङ्ख्यं मासुर्गुरुसंवत्सरगणना स्तौति—
सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकाशान्तरेण सामेव संख्यां प्रशंसति—यद्वेव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति । सप्तदशत्वमेव विमज्ज
दर्शयति—प्राणा इति । चत्वार्यङ्गानीति । षोडश्यं षोडश्यमित्यर्थः । आत्मा मध्यदेहः । ‘ ग्रीवाः ’ इति बहुवचनं
कण्ठागतधमनिबहुवापेक्षम् ॥ ९ ॥

(न्द्रऽ) उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तातामुक्तो बन्धुरुक्तम्बे-
वान्वृचं द्वादशमियस्तातामुक्तो बन्धुरुक्तम्बेवान्वृचं प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशोऽत्रो स काम उपास इति ह स्माह मादित्थिर्यं चरकाः प्राजा-
पत्ये पशुवाहु इति ॥ १० ॥

यदेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽर्धं ॐ ह प्रजा-
पतेर्वायुरर्धं प्रजापतिस्तद्वदुभौ वायव्यौ स्यातामुभौ वा प्राजापत्यावर्धं ॐ
ह्रैवास्य कृतं ॐ स्यान्नार्धमथ बुद्रायव्यः पशुर्भवति प्राजापत्यः पशुपुरो-
डाशस्तेन ह्रैवेतं ॐ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं ॐ संस्करोति ॥ ११ ॥

यदेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः प्रजापतिं
विस्मस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्तु योऽस्मात्प्राणो मध्यत उच्युक्तामनुम-

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तातामुक्तो बन्धुः । उक्तम्बेवान्वृचम् । द्वादशमियः ।
तातामुक्तो बन्धुः । उक्तम्बेवान्वृचम् । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । अत्रो स काम उपास इति ह
स्माह मादित्थिर्यं चरकाः प्राजापत्ये पशुवाहु इति ॥ १० ॥

यदेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । अर्धं ह प्रजापतेर्वायुः । अर्धं प्रजा-
पतिः । तद्वदुभौ वायव्यौ स्याताम्, उभौ वा प्राजापत्यौ-अर्धं ह्रैवास्य कृतं स्यात्, नार्धम् ।
अथ बुद्रायव्यः पशुर्भवति, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः-तेन ह्रैवेतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं
संस्करोति ॥ ११ ॥

यदेव वायव्यः पशुर्भवति, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः । प्रजापतिं विस्मस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् ।

उभयीर्गायत्रीरिति । तामिधेन्या. प्रास्ताविक ब्राह्मण पूर्ववत् । अत्र वायव्यपशौ प्राजापत्यपशुकरण
प्रशंसति-अत्रो स काम उपास इति ह स्माहेति । य काम प्राजापत्ये पशौ आहुर्वैदेवादिनः, ' सः '
तादृशः ' कामः ' अत्रो ' अत्रैव प्राजापत्ये पुरोडाशे ' उपास. ' इति ' मादित्थिर्यं ' नाम कश्चि
उवाच ॥ १० ॥

यदेव वायव्यः पशुर्भवतीति । ' वायुः ' हि ' प्रजापतेः ' ' अर्धम् ' अर्धभागः ; स्यात्प्रत्ययत्वात्
' प्रजापतिः ' स्वयमेव ' अर्धम् ' अर्धभागः, अत्र यदि पशुपुरोडाशो ' उभौ ' अपि ' वायव्यौ ' वायुदेवस्य
' स्याताम्, ' उभौ वा प्राजापत्यौ ' तर्हि ' अस्य ' प्रजापतेः ' ' अर्धम् ' एव तत् ' कृतम् ' सत्कृतं ' स्यात्
॥ तु कृत्स्न. प्रजापतिः ; उभयानामकत्वात् तथेति एकदेवत्वपशुपुरोडाशकरणे अर्धं तत् कृतं मवेदिति मावः
उभयोर्मिश्रितदेवत्वयोः करणे सर्वं प्रजापतिं सत्कृतवान् मवेति । निगदसिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कृत्स्नयुक्ते याम्यानुवाक्ये विधत्ते-कृत्स्नयौविनि । ' क ' शब्दस्य प्रजापति-
वाचकत्वाद्-फो हीति ॥ १२ ॥

१-" प्राजापत्य पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल वनयोः " -का० श्री० सू० १६ । ३१ । २-" प्राजापत्यस्य कृत्स्नो वाय्वा
पुरात्या. " का० श्री० सू० १६ । ४० ।

स्मिन्नेतेन पशुनाऽदधुत्वात्स्यैतेन पुरोडाशेनात्मानं समस्कुर्वन्तस्वत्प्रा-
जापत्यो भवन्ति प्रजापतिर्ह्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश माताः संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः कदत्स्यौ याज्यानुवाक्ये को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

(स्त) तद्वदृषां पुरस्तादुद्गोति । य एवायं पुरस्तात्प्राणस्तुमस्मिन्ने-
तद्वधात्प्रयथ यदेतेन मध्यतश्चरन्ति मध्यतो ह्ययमात्माऽयं बुद्धविषोपरि-
ष्ठाच्चरन्ति अऽ एवायमुपरिष्ठात्प्राणस्तुमस्मिन्नेतद्वधाति शुक्लवत्यो
याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्लरूपाणामुपाप्त्यै नियुत्वत्यो यदेव नियुत्वद्वपं
तस्योपाप्त्यै ॥ १३ ॥

तदु वाऽआहुः । (व्य) वषायाऽ एव शुक्लवत्यो स्यातामेतावद्दे पशौ
शुक्लं बुद्धं शुक्लवत्यो नियुत्वत्यो हविषो यदेव नियुत्वद्वपं तस्यो-
पाप्त्याऽद्गति ॥ १४ ॥

स योऽन्मार्गानो मध्यत उदकामद्-तमस्मिन्नेतेन पशुनाऽदधुः । अपात्स्यैतेन पुरोडाशेनात्मानं सम-
स्कुर्वन् । स यत्माजापत्यो भवति-प्रजापतिर्ह्यात्मा । द्वादशकपालः । द्वादश माताः संवत्सरः । संव-
त्सरः प्रजापतिः । कदत्स्यौ याज्यानुवाक्ये । को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद् यदृषां पुरस्तादुद्गोति । य एवायं पुरस्तात्प्राणः-तमस्मिन्नेतद्वधाति । अयं यदेतेन मध्यत-
श्चरन्ति-मध्यतो ह्ययमात्मा । अयं यद्विषोपरिष्ठाच्चरन्ति-य एवायमुपरिष्ठात्प्राणः-तमस्मिन्नेतद्व-
धाति । शुक्लवत्यो याज्यानुवाक्याः स्युः-शुक्लरूपाणामुपाप्त्यै । नियुत्वत्यो-यदेव नियुत्वद्वपं
तस्योपाप्त्यै ॥ १३ ॥

तदु वाऽआहुः-वषाया एव शुक्लवत्यो स्याताम् । एतावद्दे पशौ शुक्लं-यद्वपं । शुक्लवत्यो
नियुत्वत्यो हविषः । यदेव नियुत्वद्वपम्-तस्योपाप्त्याऽद्गति ॥ १४ ॥

तद्वदृषां पुरस्तादुद्गोति-इत्यादेशमर्थः, पूर्वं वाप्यपशोर्वेषापामेन, मध्यतः प्राणान्, मध्ये आत्मानं च निहितवान् भवतीति ॥

वषाविषोर्नियुत्वद्वप्युक्तं याज्यानुवाक्यां विषये-शुक्लवत्य धति ॥ १३ ॥

अथ वाचात्तरानुसारेण वषाया एव ' शुक्ल ' -पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये, पशुविषयत्वं ' शुक्लवत् ' ' नियुत्वन् '
 पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्शयति-तदु वा आहुतिरिति । पूर्वं प्राजापत्यपुरोडाशस्य कस्यदयुक्ते वाप्यानुवाक्ये
उक्ते इति त्रयाणां वषापुरोडाशविषयं विना याज्यानुवाक्या इत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन-" प्राजापत्यः
पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः, कदत्स्यौ याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य शुक्लवत्यो वाप्यस्य, वषाया ॥ "-
(का. श्रौ. सू. ११ । १९-२१) इति ॥ १४ ॥

युद्धेवैतं पशुमालभते । (तऽ) एतस्मिन् पशौ सर्वेषां पशूनां रूपं
यत्तूपरो लष्मुदी तत्पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लष्मुदी पुरुषो यत्तूपरः
केसरवास्तदश्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवानश्वो यदष्टाशस्तदगो रूप-
मष्टाशफो हि गौरुथ यदस्युवेरिव शफास्तद्वे रूपं यदजस्तदजस्य तद्य-
देतुमालभते तेन देवास्येते सर्वे पशवऽ आलब्धा भवन्त्यतो यतमदस्य
कर्मोपकल्पेतेते वा पुत्र पशुवऽ एष वा प्राजापत्यऽ एष वा नियुत्वर्तीयः १५

(स्तु) तुं पौर्णमास्यामालभेत । (ता) अमावास्यायामालभेतेत्यु-
द्देकऽआहुरितौ वे चन्द्रः प्रजापतिः सु एताथ रात्रिमिह वसति तद्यथो-
पतिष्ठन्तमालभेतेषां तद्विति ॥ १६ ॥

यद्देवेन पशुमालभते । एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपम् । यत्तूपरो लष्मुदी-तत् पुरुषस्य
रूपम् । तूपरो हि लष्मुदी पुरुषः । यत्तूपरः केसरवान्-तदश्वस्य रूपम् । तूपरो हि केसरवानश्वः ।
यदष्टाशफः-तद्गो रूपम् । अष्टाशफो हि गौः । अथ यदस्युवेरिव शफाः-तद्वे रूपम् । यदजः-
तदजस्य । तद्यदेतमालभते-तेन देवास्येते सर्वे पशव आलब्धा भवन्ति । अतो यतमदस्य कर्मोप-
कल्पेते-एते वा पुत्र पशवः, एष वा प्राजापत्यः, एष वा नियुत्वर्तीयः ॥ १५ ॥

तं पौर्णमास्यामालभेत । अमावास्यायामालभेत इत्युद्देकऽआहुः । अतौ वे चन्द्रः प्रजापतिः ।
त एतां रात्रिमिह वसति । तद्यथोपतिष्ठन्तमालभेत एवं तद्विति ॥ १६ ॥

पूर्वं पुरोवाच्यः पञ्च पशव उक्ताः, अत्र त्वेक एव वाच्यः, तत् कथमेकेन पशुना सर्वेषामालभ्य फलं लभेत ।
अत्र पञ्चपशुपञ्चवीकार एव युक्त इति शङ्का न्युदस्मिन् एकस्यापि वाच्यस्य पञ्चपशुपञ्चवीकार इत्यपि-
यद्देवेन पशुमालभते एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपमिति । प्राशक्तः पञ्चपञ्चादिपञ्चागामन्यतम-
पञ्च इच्छया कर्तव्य इत्याह-अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति ।

तामेव क्वापि योजयति-यत्तूपरो लष्मुदीति । ' केसरः ' स्तन्यतेषाणि ॥ १५ ॥

प्रदशालम्बकाल विधत्ते-तं पौर्णमास्यामालभेतेति । तच्छब्दः पूर्वपरामर्शार्थः । वाच्यः पौर्णमास्यामालभेत ।
एतदुपलक्षणम्, सर्वत्रापि पञ्च पशून् प्राजापत्य वाच्यः वा पौर्णमास्यामालभेतेत्यर्थः । अत एव क्वाप्ययनेन
सर्वशेषतया पञ्चपशुपञ्चादौ सूत्रितम्-" उत्तरस्यां फाल्गुन्या पौर्णमास्येनेष्ट्वा पञ्च पशूनां लभेत "-इति ॥

अत्र केवाञ्चिन् पञ्च सोपपत्तिकमनुवदति-अमावास्यायामालभेतेत्युद्देक आहुरिति । चन्द्रस्य प्रजापति-
तादृश्यं प्राशक्तम् ; चन्द्रमा मनसो जतिः, अथ प्रजापतिदेवत्वम् । तदेतयोः कार्यकारणभेदे दोषचारेणेति ।
स. ' चन्द्रः ' ' एतां रात्रिम् ' व्यक्तवाक्यतया ' इह ' च लोके ओषध्यात्मना ' वसति ', तस्मात् ' यथा '

१- ' दक्षिणान् ' इति सूत्रशेषः । २-" अमावास्यायामेकं " का० पं० सू० १६१ ॥ ' एतं च यथायावत्सया सपिपासाद्-
गृणते "-इति तत्र कर्तव्यम् ।

तद्वै षोर्णमास्यामेव । (वा) असौ वै चन्द्रः पशुस्तुं देवाः षोर्णमास्या-
मालभन्ते यत्रेन देवाऽऽलभन्ते तुदेनमालभाऽऽति तस्मात्षोर्णमास्यां
यदेव षोर्णमास्यां षोर्णमासी इ वाव प्रथमा व्युत्पास तस्मादेव षोर्ण-
मास्याम् ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्यामेव । (वै) एषा इ संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्द्युत्फाल्गुनी
षोर्णमासी योत्तरोत्तमा वा पूर्वा मुखतु ऽएव तत्संवत्सरमालभते ॥ १८ ॥

स वाऽऽद्वेष्टेव षोर्णमासेन । (ज्ञा) अथ पशुमालभेत षोर्णमासेन वाऽऽद्वेष्टो
वृष्टं पाप्मानं^१ हत्याऽपहतपाप्मेतत्कर्माभत तथैतद्यजमानः षोर्णमासे-
नेव वृष्टं पाप्मानं^२ हत्याऽपहतपाप्मेतत्कर्माभते ॥ १९ ॥

तद्वै षोर्णमास्यामेव । असौ वै चन्द्रः पशुः । तं देवाः षोर्णमास्यामालभन्ते । यत्रेन देवा
आलभन्ते-तदेनमालभाऽऽति । तस्मात् षोर्णमास्याम् । यदेव षोर्णमास्यात् षोर्णमासी इ वाव प्रथमा
व्युत्पास । तस्मादेव षोर्णमास्याम् ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्यामेव । एषा इ सम्वत्सरस्य प्रथमा रात्रिः-यत्फाल्गुनी षोर्णमासी-योत्तरा ।
योत्तमा-या पूर्वा । मुखत एव तत् संवत्सरमालभते ॥ १८ ॥

स वाऽऽद्वेष्टेव षोर्णमासेन-अथ पशुमालभेत । षोर्णमासेन वाऽऽद्वेष्टो वृष्टं पाप्मानं हत्याऽपहतपाप्मे-
तत्कर्माभत । तथैतद्यजमानः षोर्णमासेनेव वृष्टं पाप्मानं हत्याऽपहतपाप्मेतत्कर्माभते ॥ १९ ॥

येन प्रकारेण ' उपतिष्ठत ' ' चन्द्रम् ' ' आलभेत ' , ' एवं ' ' तत् ' पश्चात्पनम् । अमावास्यायां पश्चात्पनम्
क्षेत्रांशमसमान इति प्रशस्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

षोर्णमासशमालभेतेति सिद्धान्तविष्णु पुनरुक्तमिति-तद्वै षोर्णमास्यामेवेति । असौ वै चन्द्रः पशुरित्यादे-
त्यमर्थः-वत्पादयो ' देवाः ' पशुकुलं चन्द्रं षोर्णमास्यामालम्ब्य, प्रतिपदादितियिषु एकेन काले प्राधान्येति
प्रसिद्धम् ; अत एवामास्यायापानेककालावशेषान् पुनस्त वद्वेष्टन्ति । अत्र तैत्तिरीयकम्-" प्रसिद्धा एत
षोर्णमास आऽमावास्यायां व्यापयन्ति "-(तै. सं. २।१।२।४, ५) इति । ' तस्मात् ' मयाऽवीदानी-
मनुश्राया ' यत्र ' परितन् काले ' देवाः ' पशुमालम्बन्तः, तस्मिन्नेव काले पशुमालम्बन्त्य इति । (प्रथमा
व्युत्पासिति) ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्यामेवेति । ' एषा ' ' सवत्सरस्य ' सर्वानां रात्रीणां ' प्रथमा ' आदिभूता ' रात्रिः ' या
उत्तरफाल्गुनीनधन्युक्ता ' षोर्णमासी ' ' वा पूर्वा ' ' एषा ' सवत्सरस्य ' उत्तमा ' अग्रेया रात्रिः । तैत्तिरीया
शामनन्ति-" एषा वै जगत्या रात्रिः संवत्सरस्य, यत् पूर्वं फाल्गुनी ०-० एषा वै प्रथमा रात्रिः सवत्सरस्य,
यदुत्तरे फाल्गुनी "-(तै. भा. १।१।३।८) इति । अतोऽस्यामुत्तरस्यां फाल्गुन्या षोर्णमासी पश्चा-
लभेन संवत्सरादौ उपमान्तवान् मन्तव्येति ॥ १८ ॥

पश्चात्पनः षोर्णमासे कर्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नियमोर्णमासेष्टिकरणानन्तर कर्तव्य इत्याह-स ॥ इद्वैव
षोर्णमासेनाथ पशुमालभेतेति ॥

१-इतः १८ -' पूर्वा ' -वत्तरफाल्गुनीनधन्युक्ता, ' एषा ' ' सवत्सरस्य ' ' जगत्या ' इति अतोऽस्यामुत्तरादेः पाठमेव वक्तव्यम् ।

तद्वाऽऽपांशु भवति । (त्ये) एतद्देतैः प्रजापतिः पशुभिः कुर्मयेप
तद्वाऽऽनन्देवैवासानिरुक्तमिव तस्मादुपांशु ॥ २० ॥

‘यदेवोपांशु । प्राजापत्यं वाऽएतत्कर्म प्रजापतिर्ह्येतेन कर्मणा-
ऽऽऽभवेऽनिरुक्तो वे प्रजापतिः ॥ २१ ॥

(य) यदेवोपांशु । रेतो वाऽअत्र यज्ञऽ उपांशु वै रेतः सिच्यते वपा
पशुपुरोडाशो हविरेतावान्हि पशुः ॥ २२ ॥

(३) अष्टकायामुखां सम्भरति । प्राजापत्यमेतदहर्षदष्टका प्राजा-
पत्यमेतत्कर्म यदुखा । प्राजापत्येऽएव तदहम्प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

तद्वाऽऽपांशु भवति । एतद्देतैः प्रजापतिः पशुभिः कुर्मयेप । तद्वाऽऽनन्देवैवासा-अनिरुक्तमिव ।
तस्मादुपांशु ॥ २० ॥

यदेवोपांशु । प्राजापत्यं वाऽएतत्कर्म । प्रजापतिं ह्येतेन कर्मणाऽऽभवे । अनिरुक्तो वे
प्रजापतिः ॥ २१ ॥

यदेवोपांशु । रेतो वाऽअत्र यज्ञः । उपांशु वै रेतः सिच्यते । वपा, पशुपुरोडाशो, हविः-एता-
वान् हि पशुः ॥ २२ ॥

अष्टकायामुखां सम्भरति । प्राजापत्यमेतदहर्ष-दष्टका । प्राजापत्यमेतत्कर्म-यदुखा । प्राजा-
पत्येऽएव तदहम्प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

पौर्णमासप्रागानन्तर्यं पशुपागस्य सद्यन्त प्रतिपादयति-पौर्णमासेन वा इन्द्रो बृधं पाप्मानमिति ।
अत्र कालावन-“वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता-व”-(का. श्री. सू. १९।२५।२९)
इति । ‘उपांशु’-करणवदशब्दं नूनं प्रयोगमित्युक्तलक्षणम् ॥ १९ ॥

तदिदं निबधे-तद्वा उपांशु-मवतीति । तच्छब्देन पशुपुरोडाशे परामृश्यते । उपांशुत्वं प्रतिपादयति-एतद्देतैः
प्रजापतिः पशुभिरिति । पूर्व ‘प्रजापतिः’ । ‘वपनाएवं’ ‘कर्म’ । ‘पशुभिः’ । ‘इयेव’ इच्छति स्म ।
करीष्यमाण-कर्म । ‘अत्र’ अस्मिन् पशुपुरोडाशकांठे ‘अनन्दा’ अत्रत्यत्वम् । ‘इव’ । ‘आस’ । ताकत्येतानु-
ष्ठितचक्षुः बीजरूपजावाप्रत्यक्षत्वम् ॥ यदेवाह-अनिरुक्तमिति । इदं कर्म यदितिकर्तव्यमायुक्तमिति
निर्दिष्टमयमेवम् ॥ २० ॥

उपांशुत्वं प्रशंसितुमनुवदति-यदेवोपांशु प्राजापत्यं वा एतदिति । ‘एतत्’ पशुकर्म । ‘प्राजापत्यं’
प्रजापतिस्मरन्निबधे । एतन्नतापत्यस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथयित्वाह-अनिरुक्तो वा इति । प्रजापतेरपि सर्ववस्तु-
स्वरूपत्वस्यैवमेतन्नतमिति कर्मणस्तदुच्यम् ॥ २१ ॥

प्रजापतयेतौपांशुत्वं प्रशंसति-यदेवोपांशु रेतो वेति । “अत्र” यस्तौ यजे ‘रेतो’-मृतः बीजरूपत्वात् ।
यजे-पशुर्नृपश्चिरिद्राज्यव्याप्यज्ञानि संवि, तत्र कथं पशौ यजो बीजमृतस्तिष्ठतीति तत् समर्थयन्ते-वपा पश्विति ।
“वपा,” पशुपुरोडाशहवीरूपः ‘पशुः,’ ‘एतामन्’ एव यज इति ‘पशुः,’ यज्वीजमृतकता तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अष्टिकायां पशुपागस्य सद्यन्त प्रतिपादयति-अष्टिकायामुखां सम्भरति । अष्टका नामाष्टयः, तासामुखां विदध्यात् ।

यदेवाष्टकायाम् । (म्पु) पूर्वतुत्संवत्सरस्य अष्टका पूर्वतुदग्नेर्बहुला
पूर्वण्येव तत्पूर्व करोति ॥ २४ ॥

यदेवाष्टकायाम् । (मु) अष्टका वाऽऽख्या निधिर्द्वाऽऽब्दी तिरुश्ची
गुस्ता तुच्चतुश्चतस्रऽर्ध्वास्तुदष्टाष्टकायामेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥
[शतम् ३५००]

यदेवाष्टकायाम् । पूर्वतत्संवत्सरस्य-यदष्टका । पूर्वतदग्नेः-यदुला । पूर्वण्येव तत् पूर्व
करोति ॥ २४ ॥

यदेवाष्टकायाम् । अष्टका वाऽऽख्या । निधिः, द्वाऽऽब्दी, तिरुश्ची रास्ता, उच्चतुः चतस्र ऊर्धाः ।
तदष्टी । अष्टकायामेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥

पूर्व काष्ठानुपूर्वमास्यां पञ्चाक्षरम् उक्तः, तस्यां बहुलाष्टम्यामुत्तमं मृत्तिकाद्वक्त्रमीकवपादिद्रव्यसम्भरण-
मित्यर्थः । कात्यायनोऽपि—“ उक्तसम्भरणमष्टम्याम् ”—(का. श्रौ. सू. ११ । ४४) इति । उला चोपस-
क्षणम्, अष्टादायणि अन्त्या कियया संश्रियत एव । अष्टम्यामुक्तसम्भरणं प्रशंसति—भानापत्यमेतदिति ।
अष्टमीदिवसस्य अधिदेवता प्रजापतिरिति तदाह—भानापत्यमिति । ‘ उला ’ इति ‘ यत् ’ अस्ति, ‘ तत् ’
‘ भानापत्यं कर्म, ‘ प्रजापत्यात्मकोऽग्निः, तद्धारणार्थकत्वात् । भानापत्योऽग्निः, तत्सम्बन्धिनि ‘ अहन् ’ अन्ही-
त्यर्थः । “ मुपां मुबुक् ”—(ग. सू. ७ । १ । १९) इति सप्तम्या उक्त् ॥ २१ ॥

पुनः प्रशस्तिमुत्तुवदति—यदेवाष्टकायामिति । ‘ एतत् ’ अहः अष्टम्यासप्तम्य, ‘ संवत्सरस्य ’ ‘ पूर्व ’
सन्धिस्थानीयम्, यथाऽङ्गुलेः पूर्व सन्धिस्थानीयमेवम् । तत् पञ्चस्य अन्त्या अष्टमी मासैति पूर्वतया भवति,
तद्वारा संवत्सरस्यापीति, ‘ अग्निः ’ अप्येवा ‘ उपा ’ ‘ पूर्वः ’ सन्धिस्थानत्वात्, अत्र द्वाग्निः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अष्टम्यामुत्तममास्यादन्तमष्टकानामास्यामुक्तमिति तत् पुनः प्रशंसति—यदेवाष्टकायामष्टका वा उच्येति ।
अष्टकानामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावर्त्यमुत्तमयां दर्शयति—निधिर्द्वाऽब्दी इति । ‘ निधिः ’ नाम उलायाः
प्रथमं मृत्पिण्डस्य प्रपनेन अग्निधारणार्थोऽवस्तास्यदेशः । ‘ द्वा उब्दी ’ उद्भिः नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरिप्रक्षितः
अपो मृत्पिण्डः, तौ द्वौ ‘ उला ’ नाम उलाकण्ठकमा ‘ तिरुश्ची ’ तिरःस्थाना वृताकौरा एवं निम्बादिचतुष्टयम्
‘ ऊर्धाः ’ प्रतिदिशमेकैकं कण्ठवर्षिपर्यन्ताः ‘ चतस्रः ’ आश्रयभूताः, ताश्चतस्रः । एवम् ‘ अष्टौ ’ उलायां सम्पन्नाः ।
अतोऽष्टम्यामष्टकाकणं युक्तमित्यर्थः । उत्तरत्र पञ्चमाण्याये “ मृत्पिण्डमुपादत्ते ” (श. प. १ । १ । २ । १)
इति प्रकथ्य, “ तं प्रपयति बसवस्तेति ” (श. प. १ । १ । २ । १ । १) “ अयं देव लोके निधिः ”—
(श. प. १ । १ । २) इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता । “ अयं पूर्वमुदिमादवाति — अयोत्तर-
मुदिमादवाति ” (श. प. १ । १ । २ । ४, ५) इति । “ अयं तिरुश्ची रास्तां पर्यस्यति । ”
(श. प. १ । १ । २ । १ । १) — “ अयं चतस्र उब्दी करोति ” (श. प. १ । १ । २ । १ । ४)
इति । अत्र कात्यायनः—“ ऊर्ध्वास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपय बर्हि प्राप्ताः ” (का. श्रौ. सू. ११ ।
१००) इति ॥ २५ ॥

(त्य) अमावास्यायां दीक्षते । (तेऽमा) अमावास्यायै वाऽअधि यज-
स्तायते यतो यजस्तायते ततो यजं जनयानीति ॥ २६ ॥

युद्धेवामावास्यायाश्च रेतो वा ऽएतद्भूतमात्मानश्च सिञ्चत्युखायां
योनीं यदीक्षते तस्माऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति यदीक्षितो भवति तं कृतं
लोकमभि जायते तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषोऽभि जायतऽइति ॥ २७ ॥

स यत्कनीयः संवत्सरादीक्षितः स्यात् । (द) अलोकाऽ इष्टकाऽ उपदध्यावि-
ष्टका लोकानुतिरिच्येरन्नथ यद्भूयसो लोकान्कृत्वेष्टका नानूपदध्याल्लोका

अमावास्यायां दीक्षते । अमावास्यायै वाऽ अधि यजस्तायते । यतो यजस्तायते-ततो यजं
जनयानीति ॥ २६ ॥

युद्धेवामावास्यायाश्च । रेतो वाऽएतद्भूतमात्मानं सिञ्चति उखायां योनीं यदीक्षते । तस्माऽएतं
पुरस्ताल्लोकं करोति-यदीक्षितो भवति । तं कृतं लोकमभिजायते । तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषो-
ऽभि जायतऽइति ॥ २७ ॥

स यत्कनीयः संवत्सरादीक्षितः स्यात्-अलोका इष्टका उपदध्यात् । इष्टका लोकानतिरिच्येरन् ।
अथ यद्भूयसो लोकान्कृत्वेष्टका नानूपदध्यात्-लोका इष्टका अतिरिच्येरन् । अथ यद्मावास्यायां

चयनसहितस्य संवत्सराद्य दीक्षाकाऽऽ विधत्ते-अमावास्यायां दीक्षत इति । फाल्गुनामावास्यायां दीक्षा
वृषात् । सूत्रितञ्च-"दीक्षाऽमावास्यायामामावास्यानेष्टा" (का. श्रौ. सू. १९।१२७) इति । अमावास्यामन्वन्धी-
ष्टिकायादनन्तरमेव दीक्षा कर्तव्या, पौर्णमास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेवकाशवाक्ष्यमिमांशः ।
अमावास्यायै वा अधीति । अग्निं पञ्चम्यर्घ्यानुवादी । ' यद् ' चन्द्रमाः, ' तायते ' विम्बयते, पौर्णमास्या
देवैरलङ्घ्यस्य चन्द्रस्य अमावास्यायामाध्यायनस्योक्तेः । ' यत् ' यस्मात्; दिनाद् यज्ञो विस्तारितः, तस्मात्
ब्रह्मदि ' यद् ' उत्पादनेवमिति । यद्वा, यज्ञपदेन दर्शयति, दर्शपूर्णमासी हि तस्यैवा दृष्टेः प्रकृतिभूताविति ।
तस्मादस्या उपरि ' यद्भूयसो ' । " ततोनेर्नकि " (पा. सू. ६ । ४ । ४४) इति नञोपे " अहोर्वास-
वातुकयो " (पा. सू. ७।४।२९) इति दीर्घे ह्ये ' तायते "-इति रूपम् ॥ २९ ॥

प्रकारान्तरेण दीक्षिकरण प्रशंसति-युद्धेवामावास्यायां रेतो वा एतदिति । ' दीक्षते ' यजमान इति
' यत् ' ; ' एतत् ' उखारूपायां ' योनीं रेतोभूतमात्मानं ' सिकयान् । दीक्षाकरणमन्युत्यादनात् प्रागनस्येति रेत-
स्तेकायमकथयितव्यः । ' यत् ' यदा ' दीक्षितः ' प्राग्वदीभ्यो ' भवति ' तदा तस्मै रेतोरूपत्वेनोपस्त्वमानाया-
म्ये ' पुरस्तात् ' पूर्वं ' लोक ' स्थानं करोति, स्थाने निष्पन्ने पथान् यन्निर्जायते । अयमर्थः, दीक्षप्रारम्भो-
ऽस्तेरुपतिप्रागवस्था, तस्मादग्रेव जनिष्यमाणस्याग्नेः स्थानकरणमिति स्थानसम्पादनानन्तरमुत्पत्तिं लोकप्रतिष्ठाप-
ददपति-तस्मादाहुः कृतं लोकमिति ॥ २७ ॥

सांख्यिके क्रतौ " तवत्सरभूतमेव चिन्वीत " (श. प. १० । २ । ६ । ९) इत्याश्रयात् न्यूनाति-
रेकमायेन संवत्सरपर्यन्तं दीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्तविधौ न्यूनातिरेकपक्षयोर्दोषमुपन्यस्यति-स यत्

ऽइष्टका ऽभूतिरिच्येरन्नथ यदमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति ।
तद्यावन्तमेव लोकं करोति तावतीरिष्टका ऽनुपदधात्युथास्यापूर्वमाणपक्षे
सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । (य) यद्यावत्यऽ एतस्याग्नेरिष्टकास्तुवन्ति क्रयेऽहोरात्राणि
सम्पद्यन्तेऽथ ग्रान्यूर्ध्वानि क्रयादुहानि कथमस्य ते लोकाऽअनूपदिता
भवन्तीति यद्वाऽअमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्त-
मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका ऽनुपदधात्युथ ग्रान्यूर्ध्वानि क्रयादुहानि
तस्मिन्नवकाशेऽध्वर्युरग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सोऽवकाशः
स्याद्यावन्ति वै संवत्सरास्याहोरात्राणि तावत्यऽ एतस्याग्नेरिष्टका ऽनुप च

दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति—तद्यावन्तमेव लोकं करोति—तावतीरिष्टका उपदधाति । अथास्या-
पूर्वमाणपक्षे सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः—यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकाः—तावन्ति क्रयऽहोरात्राणि सम्पद्यन्ते । अथ ग्रान्यूर्ध्वानि
क्रयादुहानि—कथमस्य ते लोका अनूपदिता भवन्तीति । यद्वाऽअमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां
क्रीणाति, तद् यावन्तमेव लोकं करोति—तावतीरिष्टका उपदधाति । अथ ग्रान्यूर्ध्वानि क्रयादुहानि—
तस्मिन्नवकाशेऽध्वर्युरग्निं चिनोति । को हि चिनुयात्—न च सोऽवकाशः स्यात् । यावन्ति वै

कर्त्तव्यः संवत्सरादिनि । अग्निस्तान् मन्त्ररात्रकः, तादृशरात्रैरवपवा यदुष्मय इष्टकाः
यदुष्मयदिशततऽपराका इति दशमे काण्डे वक्ष्यते (अ. प. १० । १ । ४ । ९) । तत्र
दीक्षायां सर्वऽहोर्ध्वानि कल्पयानामिष्टकानामाश्रयकालराक्ष्यादयिका भवन्तीति प्रदेशरहिता इष्टका एवो-
पदिता भवन्तीति । एवं तां एतदोषपरिहाराय दीक्षायां सर्वाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका अतिरिक्ता भव-
न्तीति तौष्टि केन्द्रः । इष्टकाकाष्ठमनुवदति—अथ यदमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति ।
प्रथमायां कालानुनामावास्यायां 'दीक्ष' श, ततः कतिदिनम दीक्षितधर्माभावात् पुनः कालानुनामावास्यायां राजानं
सोमं 'क्रीणाति' अतो न्यूनाधिकमात्रो न स्तः । तद्यावन्तामेति । इष्टकातिरेको लोकानिरेको वा नास्तीत्य-
स्मिन् पक्षे गुणान्तरं दर्शयति—अग्रायापूर्वमाणपक्ष इति । दीक्षानन्तरं रात्रक्ये उपसर्गाः, तत्र हि अनु-
पसर्गमिति चिनोतीति उपसर्गप्रतिषेधनं स्यात्, तत्रापि शुक्लपक्षे सम्पद्यते इति गुणः ॥ २८ ॥

एव दीक्षायां मन्त्ररात्रकानि वेनेष्टे, काष्ठसाम्ये सिद्धान्तितेऽपि वेदवादिनां कालविधयामधिकमादाह्वा-
दर्शनम्—तदादुर्घ्यावत्य एतस्येति । यद्यपि प्रथमकालानुनामावास्यायां दीक्षित्वा, आगामिकालानुना-
मावास्यायां सोमक्रयावधिक्यवत्सर्वोऽहोरे आन्यवयवभूतेष्टकायां कालरूपाधारराक्ष्यमाधिक्यं वा नास्ति,
तथापि क्रयादनुपदधाति उपसर्गानि विद्यन्ते, तत्र कल्पमिष्टकापिर्व्यजमानस्य लोका उप-
दिता भवन्तीति प्रश्नः ॥

त्रयोदशो मासस्त्रयोदशो वाऽप्य मासो ग्रान्यूर्ध्वानि कषादहानि तद्याऽअमूखयोदशस्य मास इष्टकास्त्राभिरस्य ते लोकाऽअनूपहिता भवन्ति तु तस्मा लोकाश्चेष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

(न्त्ये) एतद्वै यैव प्रथमा पूर्णमासी । तस्यां पशुमालभते या प्रथमाऽष्टका तस्यामुखा^{१९} सुम्भरति या प्रथमाऽमात्रास्या तस्यां दीक्षतऽएतद्वै ग्रान्येव संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तद्भारभते तानि च तदामोत्यथातः सम्पदेव ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथमस्यैतत्कर्म संवत्सरमग्निमाप्नोति कथं^{२०} संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽइत्येतेषां वै पञ्चानां पञ्चानां त्रुर्वि^{२१}शतिः सामिधेन्यो द्वादशामियस्तत्पुनरि^{२२}शडेकादशानुयाजाऽएकादशोपपुनस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

संवत्सरस्याहोरात्राणि—तावत्स एतस्याग्नेरिष्टकाः । उप च त्रयोदशो मासः । त्रयोदशो वाऽप्य मासो—ग्रान्यूर्ध्वानि कषादहानि । तद् वा अमूखयोदशस्य मास इष्टकाः—ताभिरस्य ते लोका अनूपहिता भवन्ति । तस्मा लोकाश्च, इष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद्वै यैव प्रथमा पूर्णमासी—तस्यां पशुमालभते । या प्रथमाऽष्टका—तस्यामुखां सुम्भरति । या प्रथमाऽमात्रास्या—तस्यां दीक्षते । एतद्वै ग्रान्येव संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि—तान्यस्य तद्भारभते । तानि च तदामोति । अथातः सम्पदेव ॥ ३० ॥

तदाहुः—कथमस्यैतत्कर्म संवत्सरमग्निमाप्नोति, कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इति ? । (१)

यश्च अमावास्याया दीक्षित्वेत्यादिपरिहृतवाक्यस्यापमर्थ—दीक्षादिक्रयकालवर्धन्तो यावान् कालरूपो लोकः, तावत्स इष्टका अनुवर्तिता तावदविबद्धम् । यदि तस्मादूर्ध्वानि ग्रान्यहानि सोऽवकाशोऽप्यवोरक्षिचयनस्य । यदि तान्यहानि चयनकालो न भवेत्, तर्हि ' को हि ' कुत्रावकाशे ' विनुयात् ' ? अवकाशस्याभावात् । अन्येष्वहस्तु इष्टकोपधानं वासीति न मन्त्रव्यतिथिः, ' यावन्ति वै सवत्सरस्याहोरात्राणि '—इत्यादिना क्रयोत्तरकालेऽष्टकोपधानमस्तीत्याह । संवत्सरतावारणात् तदुपोऽग्निस्तुल्यम्, तत्र इष्टका अन्यवयवा इति च, अतः सवत्सरस्य यावन्ति दिनानि, तावत्स इष्टका उपहिता इत्युक्ते संवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि सम्पत्वात् तात्पर्याया इष्टकोपधानम् । अतस्त्रयोदशमासस्यापि क्रियोत्तराण्यहानि तत्सस्याकामिरिष्टकामिर्वर्जमानलोका उपहिता भवन्त्यात्येनं यावन्तो लोकास्तावत्स इष्टका उपहिता इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पञ्चालम्बोहासम्भरणदीक्षाकाला वै उत्कालेषां प्राप्यमुपजीव्य प्रशंसति—एतद्वै यैव प्रथमा पूर्णमासीति । अथ पञ्चकर्मणः सवत्सररूपगोष्ठे संख्यासम्पर्षात् दर्शयितुं प्रतिजानीते—अथातः सम्पदेदेति । ' सम्पत् ' सम्पत्तिः, संख्यासम्पर्कः, तत् पञ्चकर्मण्यर्धेर्विष्पत् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तदाहुः कथमस्यैतत्कर्मणि । अग्निः सवत्सररूपकः, तम् ' कथमेतत् कर्म 'मिति ' अत्रानुपपत्तिं स्वयमेव

(जु) जुगो याऽष्टाचत्वारिंशदक्षरा । (त्सा) साऽष्टाचत्वारिंशदक्षरा जुगतीयं वै जुगत्पस्याऽष्टं हीदष्टं सुर्वं जुगदियुषु वाऽअग्निरस्यै हि सुर्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्बुवित्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

शुद्धेवाष्टाचत्वारिंशत् । (द) अष्टाचत्वारिंशदक्षरा वै जुगती जुगती सुर्वानि च्छुन्दाष्टंति सुर्वानि च्छुन्दाष्टंति प्रजापतिः प्रजापतिरग्नि-र्बुवानग्निर्बुवित्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

तेषां वै पञ्चानां पञ्चानां चतुर्विंशतिः सामिधेन्यो, द्वादशाग्निः-तत्पदविंशत् । एकादशानुयाजाः, एकादशोपयजः-तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याऽष्टाचत्वारिंशत्-साऽष्टाचत्वारिंशदक्षरा जुगती । इयं वै जुगती । अस्यां हीदं सर्वं जुगत् । इयमु वाऽअग्निः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते । यावानग्निर्बुवित्यस्य मात्रा- तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

यद्देवाष्टाचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा वै जुगती । जुगती सर्वाणि च्छुन्दांसि । सर्वाणि च्छुन्दांसि प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । यावानग्निर्बुवित्यस्य मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

दर्शयति-कर्म संवत्सरेणेति । संवत्सररूपेण ' अग्निना ' सह ' कर्म ' सम्पद्यते ' संख्यातः कथं सम्पद्ये भवेदिति प्रश्नार्थः ॥

पञ्चपञ्चाभाषाव्याख्यानम्यरूपपञ्चमयेऽपि संपर्चि दिदशंविशुः पञ्चपञ्चाभाषे प्रथमं दर्शयति-एतेषां वै पञ्चानां पञ्चानामिति । तस्मिन् यथे ' सामिधेन्यः चतुर्विंशतिः ' (वक्त० प्रकृतिगताः पञ्चदश, " समाख्याऽत्र कतवः " - (श. प. १।२।१।२१) इत्याद्या मध्ये निदिता भवेति चतुर्विंशतिः । " द्वादश आग्निः " " ऊर्ध्वो अस्य समियो यवन्ति " - (श. प. १।२।१।३१) इत्याद्याः आग्निःसंज्ञकाः प्रयोज-यान्या द्वादशोक्ताः । एकादश अनुयाजाः, एकादश उपयजः, उपयजो नाम पशुगृहोमाः । तदाहापस्तम्बः- " एकादशवा तिर्यक् छिन्वा सप्तिमन्दअपर्यावर्तयन्ननुवाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गृहकाण्डे प्रणिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति " - (आ. श्रौ. सू. ७।२७।११) इति । एताः सर्वा मिलित्वा ' अष्टापञ्चाशत् ' संख्या सम्पन्ना ॥ ३१ ॥

अष्टा, प्रसूते किमायातमित्याह-ततो याऽष्टाचत्वारिंशदिति । उक्तपामष्टापञ्चाशत्संख्यायां मध्ये दशसंख्यां दित्वा अवशिष्टा अष्टाचत्वारिंशत्संख्याः तावत्संख्यात्तरजगतीच्छन्दस्तेषां, जगत्पति हि द्वादशक्षरपादेति पाद-क्ताष्टपे सप्तसंख्या भवति । अस्यां गृही सर्वं जाम्ब प्रतिष्ठितमिति गृहीरपि जगतीशब्दवाच्या, सैव हि सर्वाग्निचयनाधिकरणमिति आपागृहेयवोमेदोऽचरेण गृहीरेव अग्निशब्दवाच्या । अग्निर्बुवत्परिमाणजनः ' अस्य ' अग्नेः ' मात्रा ' अवयवो ' यावती ' यत्परिमाणः, तत्कर्मसंख्यानं तावदग्निदवयवसंख्याकं भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्तया एव संख्यायाः प्राजापत्यात्मना संपर्चि प्रशंसति-यद्देवाष्टाचत्वारिंशदिति । इयं वाऽअस्यै-पम् ॥ ३३ ॥

(त्र्यु) अथ यानि दश । सा दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो
दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअभिर्यावानभिर्यावित्यस्य मात्रा तावत्त-
द्भवति ॥ ३४ ॥

व्यप्रा पशुपुरोडाशः । (स्तु) उत्पष्टिः पष्टिर्मासस्याहोरात्राणि तन्मास-
माप्नोति मासऽआप्त ऋतुमाप्नोत्युतुः संवत्सरं तत्संवत्सरमाप्नोति ये
च संवत्सरे कामाऽअथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ३५ ॥

(इ) अथैतस्य प्रजापत्यस्य । (स्ये) एकविंशतिः सामिधेन्यो
द्वादशाग्रिप्रियस्तत्रयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा ऽयुकादशोपयुजस्तत्पञ्च-

अथ यानि दश—सा दशाक्षरा विराड् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः ।
प्राणा अभिः । यावानभिर्यावित्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति ॥ ३४ ॥

व्या. पशुपुरोडाशः—स्तु पष्टिः । पष्टिर्मासस्याहोरात्राणि । तन्मासमाप्नोति । मास आप्त ऋतुमा-
प्नोति । ऋतुः सम्बत्सरम् । तत्सम्बत्सरमाप्नोति । ये च सम्बत्सरे कामाः । अथ यदतोऽन्यद्-
यदेव सम्बत्सरेऽन्नं—तत्तत् ॥ ३५ ॥

(२) अथैतस्य प्रजापत्यस्य एकविंशतिः सामिधेन्यो, द्वादशाग्रिप्रियस्तत्रयस्त्रिंशद् । एकदशा-

अवशिष्टा दशसङ्ख्या प्रसजति—अथ यानि दश सा दशाक्षरेणि । ‘ विराड् अग्निः ’ अत्रात्मकत्वात् ।
“ अग्निर्विराड् अन्नम् ” (ति. ब्रा. १ । ६।३-३-१-८-२-२ ।) इति धृतं विराडोऽन्न-वम् । अग्नेर्दिगा-
त्मरूपं प्रागादिदिक्षु विनश्योपवीथ्यमानत्वात् । प्रागाद्यानादयः पञ्च, नागर्कूर्वकलदेवदत्तयदन्नपादवा । पथेति
‘ दश प्राणाः ’ । यद्वा, प्राणा दश इन्द्रियाणि । अग्ने. प्राणात्मरूपम्, क्षिरण्यागर्भरूपम् । यावानभिर-
रिषादि । पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एव पञ्चपशुपञ्चेऽष्टापञ्चाशत् सङ्ख्यामन्यात्मना स्तुत्वा सवन्नराग्रिना सम्पत्तिं वक्तुं सङ्ख्यान्तरं दर्शयति—
व्या. पशुपुरोडाश इति । ‘ व्या ’ वैश्वानरः, ‘ पशुपुरोडाश ’ इति द्वौ । एताभ्यां सह पष्टिमहत्या जाता ।
‘ मामम्प ’ सर्वसारावपवभूतस्य पष्टिसङ्ख्यानि अहोरात्राणि विद्यन्ते, तन् पष्टिमहत्याक मास तावत्सङ्ख्याक-
महोरात्रमाप्नोति । ‘ आप्त ’ सम्पन्नः ‘ मास ’ स्वल्पविनम् ‘ ऋतुम् ’ ‘ आप्नोति ’; ऋतुर्हि मास इत्युक्तम् ।
‘ ऋतुः ’ अपि ‘ संवत्सरम् ’ आप्नोति; ऋतुवृत्तकालको हि संवत्सरः । भवत्सररूपोऽक्षिरिति प्राणुक्तम् ।
अतः सामिधेन्यादि-व्यापशुपुरोडाशान्तमता पष्टिसङ्ख्या सवत्सररूपान्मना सम्पद्येति सर्वान् सवत्सरमध्य-
वर्तिनः कामानाप्नोति । नन्वस्मिन् कर्षणि अन्यानि वटूनि सङ्ख्येयानि विद्यन्ते, तन् कथं पष्टिसङ्ख्ये-
युक्तमत आह—अथेति प्रश्ने । ‘ अतः ’ उक्तसङ्ख्यात् । ‘ अन्यत् ’ ‘ यत् ’ अस्ति, ‘ तत् ’
‘ संवत्सरे ’ विद्यमानम् ‘ अन्नम् ’ एव ‘ तन् ’ ॥ ३५ ॥

एव पञ्चपशुपञ्चे सम्पत्तिं दर्शयित्वा प्रजापत्यपशुपञ्चे दर्शयति—अथैतस्य प्रजापत्यस्येति । अग्ने. ‘ एक-

तदाहुः । (नै) नैतस्य पशोः समिष्टयज्ञं च जुहुयात्तु हृदयशूलेना-
वभृथमभ्यवेयादारम्भो ब्राह्मणोऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानां च समिष्टयज्ञ-
ं च जुहुयात्तु हृदयशूलेनावभृथो नैदारम्भे देवता व्यवसृजानि नैद्यज्ञं च सत्स्याप-
यानीति स वै समेव स्थापयेदेतेन पशुनेष्टा तत्प्रजापतिरपश्यद्यधेतुस्याग्ने-
रन्तं न पर्येतु । तस्मान्त्संस्थापयेत् । यदेव संस्थापयति । प्राण एव पशुः । तस्य वदन्तरियात्-
प्राणस्य वदन्तरियात् । यद् वै प्राणस्यान्तरियात्तु त्वं प्राणस्यान्तरियात्तु तऽ एवं
जियेत तस्मात्समेव स्थापयेदथातो व्रतानामेव ॥ ३८ ॥

तदाहुः-नैतस्य पशोः समिष्टयज्ञं च जुहुयात् । न हृदयशूलेनावभृथमभ्यवेयात् । आरम्भो
ब्राह्मणोऽग्नेः पशुः । व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयज्ञं च । संस्थापयत्ययः । नैदारम्भे देवता व्यवसृजानि,
नैद्यज्ञं संस्थापयानीति । स वै समेव स्थापयेत् । एतेन पशुनेष्टा तत्प्रजापतिरपश्यद्-यदेव संस्थाप-
येत् न पर्येतु । तस्मान्त्संस्थापयेत् । यदेव संस्थापयति । प्राण एव पशुः । तस्य वदन्तरियात्-
प्राणस्य वदन्तरियात् । यद् वै प्राणस्यान्तरियात्-तत्तु एवं जियेत । तस्मात्समेव स्थापयेत् ।
अथातो व्रतानामेव ॥ ३८ ॥

पशुनेष्टान्त्य षननकर्मादित्वात् तदवसानं कर्त्तव्यः । देवताविसर्गकृत्पननिष्टयज्ञोऽपि समानिरूपान्वयपक्ष
॥ कर्त्तव्यमिति केषाञ्चिदप्युक्तं सौमपक्षिकमुन्यस्यति-तदाहुर्नैतस्य पशोरिति । पशुरग्निरग्नेऽपि ' अग्नेन
चरति '—(का. श्रौ. सू. ११ । २१) इत्युक्तेः अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायव्यस्य वा पशोरित्यर्थः ।
' अग्नेः ' अग्निचयनकर्मणः ' एव ' उक्तः ' पशु ' पशुरागः । ' आरम्भः ' कर्मोपक्रमः । आशब्दमुष्टयमा-
नत्वात् । ' समिष्टयज्ञं च ' इति यत्, तत् ' देवतानां ' पशुदेवतानां ' व्यवसर्ग ' विसर्जनम् । ' अव-
भृथः ' इति यत्, तत् ' संस्था ' कर्मसमाप्तिः । अतः कर्मोपक्रमे एव देवताविसर्गेन कर्मउपारम्भं च कर्त्तुं
न युक्तमित्यर्थः ।

तस्मान्त्संस्थापयति-स वै समेव स्थापयेदिति । पूर्वं ' प्रजापतिरेतेन पशुना इष्टा ' अपत्यं च विचारित-
वान्,—' यदा ' देन प्रकारेण ' एतस्य ' ' अग्ने ' ' अन्तः ' ' न पर्येतु ' पर्येगच्छन्, विचार्यमाणः ॥
इवमेव तदपश्यन् इत्यन्वयः । यदेवेनैव पशुनेष्टाऽग्नेरन्त पर्येगच्छेत्, तर्हि समिष्टयज्ञादिकं न कर्त्तव्यं स्यात् ।
न तथा, एतेन पशुना यानेऽपि इत्येव पशुशरीराणामप्यु प्रासक्तान् तत्परिमाणमृन्मनीष्टकोरशानादिकं विना
अन्यन्तमगमनाभावसिद्धेः पशुकर्म संस्थापयितव्यमित्यभिप्रायः । संस्थापनाकाले अग्निष्टे दर्शयितुमनुवदति-
यदेव संस्थापयति प्राण एव पशुरिति । पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम् । ' तस्य ' पशोः सम्बन्धि ' यत् '
कर्म ' अन्तरियात् ' व्यवहितं कुर्यात्, ' प्राणस्य ' सम्बन्धिनमेकदेशमेव व्यवहितं कृतवान् भवति । ' ततः '
च सदा प्राणादन्तरितः सः अनन्तरमेव ' जियेत ' मृतो भवति; ' तस्मान् ' पशुकर्म ' संस्थानयेदेव ' इत्यर्थः ॥
अथ पशुप्राणान्तरे षपनकर्मणि यजमानकैर्त्येव्यानां निष्पन्नां मीमांसा बह्व्यत इति प्रविजानीते-अथातो
व्रतानामेवेति ॥ ३८ ॥

तदाहुः । (नै) नैतेन पशुनेष्टोपरि शयीत न मांसमश्रीयात् मिथुन-
मुपेयात्पूर्वदीक्षा वाऽप्युपशुनवक्लृप्तं वै तद्यदीक्षितुऽनपरि शयीत मुन्मा-
११ सुमश्रीयाद्युन्मिथुनमुपेयादिति नेत्वेवैषा दीक्षा नेव हि मेखलाऽस्ति न
कृष्णाजिनमिष्टकां वाऽपत्तां कुरुते तस्माद् काममेवोपरि शयीतैतदु सर्व-
मुन्नं युदेते पशवस्तुदस्यात्राप्तमारब्धं भवति तद्यानि कानि चाऽऽमधुनोऽश-
नानि तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु नोपेयात्पुरा
मैत्रावरुण्यै पयस्यायै तस्योपरि बन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः—नैतेन पशुनेष्टोपरि शयीत, न मांसमश्रीयात्, न मिथुनमुपेयात् । पूर्वदीक्षा वाऽप्यु-
पशुः । अनवक्लृप्तं वै तद्—यदीक्षित उपरि शयीत, यन्मांसमश्रीयात्, यन्मिथुनमुपेयादिति । नेत्वेवैषा
दीक्षा । नेव हि मेखलाऽस्ति, न कृष्णाजिनम् । इष्टकां वाऽपत्तां कुरुते । तस्माद् काममेवोपरि
शयीत । एतद् सर्वमन्नम्—यदेते पशवः । तदस्यात्राप्तमारब्धं भवति । तद्यानि कानि चाऽऽमधुनो-
शनानि—तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं—यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्—पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्यायै
तस्योपरि बन्धुः ॥ ३९ ॥

कर्तव्याकर्तव्यविचार पूर्वोत्तरपक्षान्या निरूपयति—तदाहुर्नैतेनेति । ' पशुः ' नाम ' पूर्वा ' प्रथमभाविनी
' दीक्षा ' , दीक्षाकर्मोपक्रमार्थमिति मत्वा पूर्वपक्षोद्भवः । ' अतः ' पशुकर्मणो दीक्षत्वाद् यजमानस्योपरि
शयनादिकम् ' अनवक्लृप्तम् ' अयुक्तमित्यर्थः । दूषयति—नेत्वेवैषा दीक्षेति । अत्र दीक्षाशब्दस्य मुख्यार्थस्वी-
कारः । मुख-दीक्षायां " मेखला दीक्षयति "—" कृष्णाजिनेन दीक्षयति "—(तै. सं. १ । १ । ३ । ४)
इति, मेखलाजिनयोऽप्राप्तावात् इदं दीक्षा न भवतीत्यर्थः । किं तत् पशुनुष्ठानमिति, तत्राह—इष्टकां वा पत्तां
कुरुत इति । पशुयागो नामेष्टकाकरणमेव । ' तस्मात् ' मासोपर्याप्तने ' कामं ' कुर्यात् । एतद् सर्वमन्न-
मिति । पुरुषादिपशूनां सर्वाङ्गत्वात् ' तद् ' यदा ' आतम् ' आरब्धं ' प्रकान्तं भवति, तस्मान् ' आ-
मधुनः ' मर्यादायामाह, मधुपर्यन्तम् ' यानि ' अशनानि ' अन्नानि, ' तेषा ' मध्ये ' अस्मि ' यद्गुः ' कामा-
शनम् ' इच्छया भोजनम् । किं सर्वदा ? नेत्याह—यदि न लभेतेति । ' यदि ' विहितम् अने ' न ' लभेत '
लब्धं भवेत्, तर्हीत्यर्थः । एक नियममाह—मिथुनं तु नोपेयादिति । मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यमित्येतत् प्राप्तम्,
तस्यावधि दर्शयति—पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्याया इति । पशव्यर्थे चतुर्थी । आमिक्षायागपर्यन्तम् । अत्र
हात्पायनः—"मिथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः । मासोपर्याप्तने चेच्छन्"—(का. श्री. सू. ११।२८-२९) इति ॥
तस्य नियमस्य विधायकं ब्राह्मणमनिदिशति—तस्योपरि बन्धुरिति । ' उपरि ' उत्तरत्र नवमकाण्डे
" अथ मैत्रावरुण्या पयस्याया यजते "—(श. प. ९ । १ । १ । १४) इति मैत्रावरुणी पयस्यां विधाय
आज्ञातम्—"स यदेतयाऽनिष्टा मानुष्यां चरेत् प्रत्यवरोहः स यया देवः सन् मानुषः स्यात् तादृक् तर्तुः"—
(श. प. ९ । १ । १ । १४) इति ॥ ३९ ॥

१-अहनि मांसमैथुने स्वर्जयेत् । का. श्री. सू. १ । ८ । २-आमवे व्यसपतये आत्वेऽहनि मिथुनमांसमोजनं चेत् । का.
श्री. सू. १५ । १ । ४ ॥

(स्तु) तदाहुः । (दं) दद्यादेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणां नेन्मेऽयं यज्ञोऽदक्षिणो-
ऽसद्वृहणऽआदिष्टदक्षिणां दद्याद्ब्रह्मा वै सर्वो यज्ञस्तदस्य सर्वो यज्ञो
भिपन्वितो भवतीति न तथा कुर्यादिएकां वाऽएतां कुरुते तद्यथेष्टकाया-
मिष्टकायां दद्यात्तादृक्दमूह्येव दद्याद्यदस्योपकल्पेत ॥ ४० ॥

इति द्वितीय प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६-२-१ ॥ (२. २.) ॥

एतद्देवाऽअब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तद-
ब्रुवन्तेषां चेतयमानानां प्रजापतिरिमां प्रथमां स्वयमातृणां चितिम-
पश्यन्तस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

तदाहुः-दद्यादेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणां । नेन्मेऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽस्तत् । ब्रह्मणऽआदिष्टदक्षिणां
दद्यात् । ब्रह्मा वै सर्वो यज्ञः । तदस्य सर्वो यज्ञो भिपन्वितो भवतीति । न तथा कुर्यात् । इष्टकां
वाऽएतां कुरुते । तद् द्यथेष्टकायामिष्टकायां दद्यात्-तादृक् तत् । अमूह्येव दद्यात्-पद-
स्योपकल्पेन ॥ ४० ॥

चित्पार्षथ्य ब्राह्मणम् ।

एतद्देवा अब्रुवन्-चेतयध्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तेषां चेतयमानानां
प्रजापतिरिमां प्रथमां स्वयमातृणां चितिमपश्यत् । तस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्रह्मसम्प्रदानक दक्षिणादानं पूर्वोत्तरप्रश्ना-या निवेचति-तदाहुर्दद्यादेतस्मिन् यज्ञे दक्षि-
णामिति । ' ब्रह्मणे ' ' आदिष्टदक्षिणाम् ' प्रतिनियतदक्षिणाम् । ' भिपन्वितः ' चिकित्सितः । निवृ-
द्धाद्वा ' कणूवादिभ्यो यक् ' - (पा. सू. २ । १ । २७) तदन्तात् कर्मणि क्तः इडागमश्च । इष्टकां ॥
एतामिति । पञ्चपागो नामेष्टकाकरणम्, तस्मान् प्रतीष्टक दक्षिणादानसमाख्यं, पञ्चपागे दक्षिणादानमित्यर्थः ।
पशू देवाया दक्षिणाया कालं दर्शयति-अमूह्येव दद्यादिति । ' अमूह्ये ' अद.शब्दो विमृष्टवचनः ।
चवनकर्मणो दक्षिणादानकाले ' अख्ये ' ब्रह्मणो ' यद् ' देयम् ' उपकल्पेन ' अवकल्पन इत्याह, तदा तद्
देयमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते शारदायि वेदार्थप्रकाशे साम्यन्दिनीवसनपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठ्याष्टे

द्वितीयेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (६-२-२) ॥

उत्तरप्रश्नभाष्यमानानां चित्तिमातृष्विदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकारः, तत्तद्ब्रह्मविशेषः, स्वयमातृज्योष्टकानां स्थान-
विशेषप्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । स्वयमातृज्योष्टकान्मित्रो भूम्यन्तरेष्टकुलोक्तान्मित्रा । अत एव
प्रथममध्यमोत्तमास्तु चितिपूषधेयाः । तत्र प्रथमायाश्चितेरुपपत्तिं दर्शयति-एतद्देवा अब्रुवन्ति । ' एतद् '
बध्यमानमर्थगतम् अवोक्तम् । तदाह-चेतयध्वमिति । स्वयमेवैतस्य पदस्यार्थमाह-चितिमिच्छतेर्नाति ।
' चेतयध्वमिति ' एतेन ' चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् ' इति । तेषां ' चेतयमानानां ' चितिमिच्छतां
देवानां मध्ये प्रजापतिः । ' इमां ' भूमिरूपा प्रथमां ' स्वयमातृणां ' स्वयमेव मध्ये छिन्नां शिलारूपमिष्टव ।

तमग्निरब्रवीत् (इ) उपाहमायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पश्वि-
एकया इ तदुवाचेति वाव पश्विएका युद्धैएका तस्मात्प्रथमानि स्वयमा-
तृण्यायाऽअनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते तस्मादस्याऽअनन्तर्हिताऽओप-
धयेऽअनन्तर्हिताः पशवोऽअनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष एतयोपेत ॥ २ ॥
(ते) तेऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रु-
वन्नितु ऽऊर्ध्वमिच्छतेति तेषां चेतयमानानामिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा चा-

तमग्निरब्रवीत्-उपाहमायानीति । केनेति पशुभिरिति । तथेति । पश्विएकया इ तदुवाच । एषा
वाव पश्विएका युद्धैएका । तस्मात्प्रथमानि स्वयमातृण्यायाऽअनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते । तस्मा-
दस्याऽअनन्तर्हिता ओपधयः, अनन्तर्हिताः पशवः, अनन्तर्हितोऽग्निः । अनन्तर्हितो-ह्येष एत-
योपेत ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । तेषां चेतयमा-
नानामिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा चान्तरिक्षं द्वितीयां स्वयमातृण्यां चितिमपश्यन् । तस्मात्तमिन्द्राग्निभ्यां
च विश्वकर्मा चोपदधाति ॥ ३ ॥

‘वितन्’ ‘अरश्यन्’ । तस्मात् प्रजापतिरपश्यन्, ‘तस्मात्’ इष्टं ‘प्रजापतिना’ ‘‘प्रजापतिष्ठा-
सादयन्’-(वा. मं. १३ । १७) इत्यादिना प्रजापत्यमन्त्रेण ‘उपदधाति’ ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे “अग्निष्ठाग्निषु”-इत्यमित्यन्वयः श्रुत्वे, तस्मिन् दर्शयति-तमग्निरब्रवीदिति । ‘तन्’
इष्टकार प्रजापतिम् । ‘अग्निः’ ‘अह’ इत्यम् ‘उपायानि’ आगन्तानि ‘इति’ ‘अब्रवीत्’ ।
‘केन’-इत्यादिना प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यमन्त्रो, ‘तथा’-इति प्रजारानेर्द्वितीयादौति । ‘पशुभि’-इति पदसि-
नोक्तम्, तद् विद्योति-पश्विएकया इ तदुवाचेति । पश्विएकाम्प्रथमाह-यद् दूर्वेष्टकेति । दूर्वेष्टकया
गहाग्निरुपायानीत्यर्थः निबो मवति । यामदितया अग्निरनन्तर्हित उपायान्ब्रू, ‘तस्मात्’ प्रथमं स्वयमातृण्यो-
ष्टगोदानानन्तर्मेव ‘दूर्वेष्टकोपधीयते’ । तदिदं प्रथमम्-तस्मादस्या अनन्तर्हिता ओपधय इति ।
‘अस्या’ भूमेः ‘ओपधय’ अनन्तर्मेवो पशवः, दूर्वागमोपधियान् । पशूना दूर्वावाद् दूर्वेष्टकया ‘पशवः’
अग्निं ‘अनन्तर्हिता’ उपदिता मवन्तीति । अत एव स्वयमातृण्योपधयानन्तरं दूर्वेष्टकोदानम् ॥

तदुपधानमन्त्रश्च ॥ तस्मिन् काण्डे समालास्यते-“स्वयमातृण्यामुपदधाति”-(श. प. ७।४।२।१)
एतदुक्तम्, “ता ये प्रजापतिनोऽपदधाति”-(श. प. ७।४।२।१) “अथ दूर्वेष्टकमुपदधाति” (श. प.
७।४।२।१०) “काण्डाकाण्डान् प्रतोहेति”-(श. प. ७।४।२।१४) इति । प्रथमं स्वय-
मातृण्योपधानमन्त्रे प्रजापत्यमन्त्रश्च, तस्या भूमिरुक्तं चोक्तम्-“प्रजापतिरुक्तं सादयन्काण्डेषु”-
(श. प. ७।४।२।१) एतदुक्तम् “भूमिं भूमिरुपदिशति”-(वा. सं. १३।१८) इति । मन्त्रे,
“अग्निष्ठाग्निषु मया वक्ष्या”-(वा. सं. १३।१९) इति चान्त इति ॥ २ ॥

अथ द्वितीयस्वयमातृण्येष्टकाप्रपात्याः तृतीयचित्तेत्यति दर्शयति-तेऽब्रुवन्निति । पूर्वम् व्याख्येयम् ।

नुरिक्षं द्वितीयाथै स्वयमातृणां चितिमपश्यंस्तस्मात्तामिन्द्राग्निभ्यां च
व्यश्रुर्मणा उपदधाति ॥ ३ ॥

तान्वायुरब्रवीत् । (दु) उपमाहमायानीति केनेति दिग्भिरिति तथेति
दिश्याभिर्ह तदुवाच तस्माद्वितीयायै स्वयमातृणायाऽअनन्तर्हिता
दिश्याऽउपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशोऽनन्तर्हितो व्यायु-
रनन्तर्हितो ह्येषुऽएताभिरुपेत ॥ ४ ॥

(ते) तेऽब्रुवन् । (वंशे) चेतुयध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुव-
न्निनु ऊर्ध्वमिच्छतेति तेषां चेतुयमानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयाथै स्वय-
मातृणां चितिमपश्यन्तस्मात्तां परमेष्ठिनोपदधाति ॥ ५ ॥

तान्वायुरब्रवीत्—उपमाहमायानीति । केनेति । दिग्भिरिति । तथेति । दिश्याभिर्ह तदुवाच ।
तस्माद्वितीयायै स्वयमातृणायाऽअनन्तर्हिता दिश्या उपधीयन्ते । तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशः ।
अनन्तर्हिता वायुः । अनन्तर्हिता ह्येष एताभिरुपेत ॥ ४ ॥

तेऽब्रुवन्—चेतुयध्वमेवेति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । इव ऊर्ध्वमिच्छतेति । तेषां

चितिमिच्छतेति यदुक्तम्, तत्तत्पर्यं दर्शयति—इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ' इतः ' पञ्चतुष्टानाद् ' ऊर्ध्व '
 ' चितिम् ' इच्छत ' इत्यर्थः । ' इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च ' अन्तरिक्षरूपा ' द्वितीया ' स्वयमातृणोऽष्टकाम्
 ' अपश्यन् ' । ' तस्मात् ' ' तान् ' इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्वमन्त्रेण (वा. स. १४ । ११), विश्वरूपदेवत्व-
मन्त्रेण (वा. स. १४ । १२) उपदध्यात् ॥ ३ ॥

तन्मन्त्रे च "वायुह्वाऽमिपात्"—(वा. स. १४ । १२) इति वायुसम्बन्धः श्रूयते, तमाह—तान् वायु-
रब्रवीदुपाहमिति । ' तान् ' इन्द्राग्नी विश्वकर्माणौ । ' केन '—इत्यादिनी प्रस्तोतरे पूर्ववत् । दिग्भिरिति ।
यदिन्द्राग्निभ्यां विश्वकर्मणा चोक्तम्, तद् विवृणोति—दिश्याभिर्ह तदुवाचेति । दिशि मया दिश्या. इष्टकाः,
तामि. आमाच्छानीत्युक्तवान् । " दिग्वादिभ्यो यत् " (पा. व. ४ । ३ । ५४) इति—दिक्शब्दात् यत्
प्रत्ययः । ' तस्मात् ' द्वितीयस्वयमातृणोपधानान्वत्, दिव्येष्टकोपधानम् । तदुपधानमन्त्रद्वयमाहमे
काण्डे प्रदर्शयिष्यते (श. प. ८ । ३ । १ । १२ । १३ । १४) तन्मन्त्रे प्रथममिन्द्रा-
ग्निविश्वकर्मासम्बन्धः, मन्त्रे अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम्, अन्ते वायुसम्बन्धः, (वर. सं १४ । १३, १४) इति ॥ ४ ॥

ऊ—तृतीयस्वयमातृणांप्राधान्याः पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति—तेऽब्रुवन्त्रित्यादि पूर्ववत् । ' परमेष्ठी '
 ' दिव ' सुनोकात्मिका ' तृतीया ' ' स्वयमातृणाम् ' इष्टकाम् ' अपश्यत् ' । ' तस्मात् ' ' तान् ' इष्टकाम्
 ' परमेष्ठिना ' " परमेष्ठी एता सादधत् " (वा. स. १५ । १४) इति मन्त्रेण उपर्दध्यात् ॥ ५ ॥

१-अनृकेषु पञ्च दिश्या भेददेवीषु राक्षसीषु प्रथितम् । विश्वकर्मादि विश्वज्योतिषुपारे पूर्वस्या । वा.
 श्रौ. सू. १० । १५२-१५३ । २-यच्छास पुण्ड्रिण निष्ठासि स्वयमातृणे सङ्गे परःपृष्ठे छिन्ने मोक्षदश्चतुस्तरा विकर्ष-
मायोहनेति स्वयमातृणाम् । वा. श्रौ. सू. १० । २६१ ।

तेऽब्रुवन् । (ह्रु) उप व्यमयासुति केनेति यदेष्टु ओकेषूपेति तथेति तद्ब्रूवन् पृथिव्याऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेन देवाऽउपायंस्तु देवा द्वितीया चितिरथ यद्ब्रूवन्मन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनोर्षयऽउपायंस्तु देवा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

(स्ते) ते यदब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाच तद-
ब्रुवन्त्युच्चेतयमानाऽअपश्यंस्तुस्माञ्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् । (त्र) प्रजापतिरेव तस्या आप्येयं
देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् देवा एव तस्याऽआप्येयमिन्द्राग्नी च विश्व-

तेऽब्रुवन्-उप व्यमयासुति । केनेति । यदेष्टु ओकेषूपेति । तथेति । तद्ब्रूवन् पृथिव्याः, अर्वाचीनमन्तरिक्षात्-तेन देवा उपायन् । तदेवा द्वितीया चितिः । अथ यद्ब्रूवन्मन्तरिक्षात्, अर्वा-
चीनं दिवः-तेनोर्षय उपायन् । तदेवा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यदब्रुवन्-चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाच तदब्रुवन् । यच्चेतयमाना अपश्यन्-तस्मा-
ञ्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् । प्रजापतिरेव तस्या आप्येयम् । देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् ।

मानिनामन्वादिना च चित्वाप्, एतेषु सर्वसप्तमिनाप्येयम् " इदं सर्वमवन् यदिदं चित्वा " - इत्युक्तम् । ते
देवा ऋषय इति । उक्तव्यतिरिक्ता ' ऋषयो देवाश्च ' परस्परम् ' अब्रुवन् ' उक्तिप्रकारं दर्शयति-इमां वाचं
पद् देवता इति । प्रजापत्यादय एव यद् देवताः ' सर्वम् ' ' अब्रुवन् ' ' वयम् अग्नि ' देवा ऋषयश्च ' इह '
अग्निम् वयमकर्मणि ' यथा ' येन प्रकारेण ' अस्माकं मयैव । अन्तेनोति रूपम् । ' तद् ' वयनमध्ये मय-
नम् ' उपजानीन् ' अन्वोम्य विचारयनेति अन्वे देशयोऽनोचन् ॥

तेऽब्रुवन्निन्वादिना द्वितीयचतुर्थीविश्वोऽप्यतिरिक्ता । प्रथमस्त्वयमादृग्गाविनेरन्तरं देवदृष्टाद्वितीया
चितिः, द्वितीयस्त्वयमादृग्गावन्तस्त्वयिदृष्टा चतुर्थी चितिः, एवं पञ्च चितयः सम्पन्ना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन्त्युपेति । तद्ब्रूवन् पृथिव्या इति । ' पृथिव्याः ' ब्रूकोकाद् ' उर्ध्वम् ' ' अन्तरिक्षादर्वाचीनं '
' यद् ' पदार्पणमग्नि, ' तेन ' सह ' देवा ' द्वितीयां चितिम् उपायन्-उत् । ' अन्तरिक्षम् ' ' उर्ध्वम् '
' दिव ' ब्रूकोकाद् ' अर्वाचीनम् ' ' यद् ' वयुजानमग्नि, ' तेन ' सह ' ऋषयः ' चतुर्थी चिति-
मपश्यन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

चितिरुच्यते निर्वक्ति-ते यदब्रुवन्निवि । यस्यान् तेषु चोक्ताः प्रजापत्यादयः सर्वेऽपि " चेतयत्वमिति '
उक्त्वा चितिं दृष्टवन्तः, ' त्वमन् ' चित्तिमस्मान् चित्तिरुच्यते निर्वक्तः । " चिन्ता सञ्ज्ञाने " (धा. पा.
म्वा. प. ३९) चिति धातुवकारलोके कृते रूपमिति मन्तव्यम् । यद्वा " चित् चयने " - (धा. पा. म्वा.
प. ९) इत्यस्य चिति रूपम् ॥ ९ ॥

उक्तानां स्वयमादृग्गादीनां पञ्चानां चिन्ता (ते. सं. ५ । १ । १०) प्रजापत्यादयोऽन्वादायश्च ऋषयो
देवभोका, न च ऋषीन्नेव मुखमतिरुचये दर्शयन्ति-प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यति । प्रजापतिरेव

कर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्तुऽएव तुस्याऽ आप्येयमृषयश्चतुर्थीं चिति-
मपश्यन्नृषयऽ एव तुस्याऽ आप्येयं परमेष्ठी पञ्चमी चितिमपश्यत्परमेष्ठयेव
तुस्याऽ आप्येयश्च स यो हेतुदेवं चितीनामाप्येयं ब्रूदाप्येयवत्यो हास्ये बन्धु-
मत्याश्चितयो भवन्ति ॥ १० ॥

101576

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-२-२ ॥ (२. ३.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-२ ॥

देवा एव तस्या आप्येयम् । इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन् । तऽएव तस्या आप्ये-
यम् । ऋषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन् । ऋषय एव तस्या आप्येयम् । परमेष्ठी पञ्चमी चितिमपश्यत् ।
परमेष्ठयेव तस्या आप्येयम् । स यो हेतुदेवं चितीनामाप्येयं वेद-आप्येयवत्यो हास्य बन्धुमत्याश्चि-
तयो भवन्ति ॥ १० ॥

तस्या आप्येयमिति । एवकारोऽन्यनिश्चयः । ' तस्याः ' प्रपञ्चायाधितेः ' आप्येयम् ' । क्षत्रिबोर्वाप्येयम्
स्वार्थको ढक्-प्रत्ययः । चितीनामृषीन् विदुषः कलमाह स यो हेतुदेवमिति । ' अस्य ' वेदितुः ' चितयः ' ।
' आप्येयवत्यः ' क्षत्रिसम्बन्धः, ' बन्धुमत्यः ' विधायकब्राह्मणानुदिताः । वेदनमात्रेण क्षत्रिदृष्टा ब्राह्मण-
विदिताश्चितयोऽनुदिता भवन्ति ' इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति धर्मद्राजाचार्यविरचिते भाष्यरीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयज्ञतत्त्वब्राह्मणभाष्ये
षष्ठ्यां द्वितीयोऽध्यायः तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-२-३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हारं निश्चयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवाश्च विष्णोर्धर्महेतवः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहवतुलादृशौ स्वर्गलम्,
सत्ताम्यनिपञ्च सीरीक्षितरुणस्तुतावेनुसीवर्गभूमी ।
रनोत्ता दनमवाविद्विषमहितरषी सायणिः सिङ्गणार्पो,
व्यग्रार्गीद्विषवक् प्रथितविमिहभूतयुक्तं घटं च ॥
घान्यादि घन्यजन्मा निलमवमनुलः स्वर्गजं वर्णमुल्लवः,
कार्पाशीवं कृपावान्गुदकृतमजरो राजवं राजवृक्षः ।
आयवोर्ध्वं प्राग्यवन्ना सवगवमनृगः शार्करं चार्कतेजः,
रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसाक्षितद्वयार्थः ॥

इति धर्मद्राजाचार्यपरमेश्वरवैदिकभार्गववर्तकश्रीहरिहरमहाराजसायण्युत्पलेण सायणाचार्येण विरचिते
भाष्यरीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयज्ञतत्त्वब्राह्मणभाष्ये षष्ठे काण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

एतद्दे देवाऽ अभवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तद-
ह्वंस्तेषां चेतयमानानां सवितैस्तानि सावित्राण्यपश्यन्त्युत्सविताऽपश्य-
न्तस्मात्सावित्राणि सुऽ एतामष्टागृहीतामाहुतिमजुहोतां हुत्वेमामष्टधा
विहितामुपाढामपश्यत्पुरैव सृष्टां सतीम् ॥ १ ॥

एतद्दे देवाऽ अभवन्—चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदभवन् । तेषां चेतयमानानां सवितै-
स्तानि सावित्राण्यपश्यत् । यत् सविताऽपश्यन्—तस्मात्सावित्राणि । स एतामष्टागृहीतामाहुतिमजु-
होत् । ता हुत्वेमामष्टधा विहितामुपाढामपश्यत्—पुरैव सृष्टां सतीम् ॥ १ ॥

यस्य नि क्षमिन् वेदा यो वेदभ्योऽपि न जगन् ॥ निर्भये तमहं वन्दे विद्यानीर्यमहेश्वरम् ॥ १ ॥

९१मध्यायद्वयेन रचयमानाग्नेरुपचिप्रकारः, चयनोपयुक्तपशूदत्कर्षः, मृत्तिकाभिकतायुत्पत्तिः पुरुषादिपञ्च-
प्राणापत्यरापत्येष्वन्यनमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः, पञ्चचित्युत्पत्तिश्च दर्शिता, इतस्तुतीपादिभिरप्यायै, “युञ्जान-
प्रथम मनः” (वा.स. ११।१) इत्यादिना चयनमन्त्राणां विनियोगोऽभिकल्पते । तत्र प्रथम “युञ्जान- प्रथमम्”
इत्यादिभिरष्टभिः सावित्रहोम कार्यं । तदहं काव्य, यन.—“अष्टगृहीत जुहोति सन्ततमुत्तृहन् युञ्जान इति”—
(का. श्री.सू. ११।१०) इति । अष्टवार जुषेण जुचि गृहीतमाग्न्यद्वयं ‘सन्ततम्’ अविच्छेदेन ‘उत्तृहन्’
ऊर्ध्वं गृह्णन् “युञ्जानः प्रथम मनः”—(वा. स. ११ । १-८) इत्यादिभिरष्टभिः सवितृदेवस्यैर्मन्त्रैर्जुहो-
यान् । “अष्टागृहीतामभिर्यजुर्भिर्जुहोति”—इति (अग्ने तृतीयकण्डिकायाम्) वक्ष्यति । एतेषां यजुश्च यजुर्वेदे
पाठान्, अन्वयः पादबद्धाणि यजुश्चातुस्रपतेः । अथवा यजुस्सहिनापठिता मन्त्रा उचिष्यायेन यजुःसन्देशेनोक्ता,
अत्राष्टनो मन्त्रो यजुः । तथा चापरमन्त्र—“यजुष्टमानिर्कर्मिरेकामाहुतिं जुहोति”—(अथ श्री.
सू. ११ । १ । ४) इति ॥ तमिम सावित्रहोम विधाम्यन् सवितुमभ्यन्धमादौ दर्शयति—एतद्दे देवाऽ अभु-
वन्निनि । ‘चेतयमानानां’ चितिमिच्छतां देवानां मध्ये ‘सविता’ देव ‘एतानि’ वक्ष्यमाणानि सावित्राणि
कर्माणि ‘अपश्यत्’ । यस्मात् सविता एतानि दृष्टवान् अतः सावित्राणिभ्युच्यन्ते । सवितुरेमानां मध्ये “तस्ये-
दन्”—(पा.सू. ४ । ३ । १२०) इति अणु-प्रत्ययः । सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात् आत्मनोऽस्य-
न्तरेऽपि देव इति कृत्वा प्रष्टव्यसम्बन्धे कर्मणामपि सवितृदेवत्वेन “साऽस्य देवता”—(पा.सू. ४।२।२४)
इत्यर्थविशेषे च विशेषप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । आज्यस्याष्टपह्ण विधातुमाह—स एतामष्टागृहीतामिति ।
तां हुत्वेमामिति । यतः ‘अष्टागृहीतामाहुतिं सविता अजुहोत्’, अनः ‘अष्टधा विहितान्’ अष्टप्रकारेण
विहितान् ‘अष्टादा’ नामैष्टकान् ‘अपश्यत्’ ॥ १ ॥

ते यदुब्रुवन् । (वंश्चे) चेतुयध्वमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदुब्रुवन्-
चेतुयमाना ऽअपश्यंस्तुस्माञ्चित्तिगृह्णतिर्व्वं मज्ञो यदिद्वाऽपश्यत्तुस्मा-
दिष्टका ॥ २ ॥

तां वाऽएताम् । (मे) एकार्थं सतीमष्टाष्टहीतामष्टाभिर्धुभिर्जुहोति
तुस्मादियमेका उत्पद्यथा विहिता ॥ ३ ॥

तामूर्ध्वामुदगृह्णन्नुहोति । (ती) इमां तदूर्ध्वां रूपैरुदगृह्णाति तुस्मा-
दिय मूर्ध्वा रूपैः ॥ ४ ॥

(स्ता१५) तां चंततां जुहोति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअविभयुर्यद्वै न
ऽइह रक्षांति नाद्वा नान्ववेयुरिति तदएतत् संततहोममपश्यन्नतां
नाद्वाणामुनन्ववायनाय तुस्मात्संततां जुहोति ॥ ५ ॥

ते यदुब्रुवन्—चेतुयध्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदुब्रुवन् । यद्येतपमाना अपश्यन्—तस्मा-
ञ्चित्तिः । आहुतिर्व यतो, यदिद्वाऽपश्यत्—तस्मादिष्टका ॥ २ ॥

तां वाऽएतामेकां सतीमष्टाष्टहीतामष्टाभिर्धुभिर्जुहोति । तस्मादियमेका उत्पद्यथा विहिता ॥ ३ ॥
तामूर्ध्वामुदगृह्णन्नुहोति । इमां तदूर्ध्वां रूपैरुदगृह्णाति । तस्मादियमूर्ध्वा रूपैः ॥ ४ ॥

तां संततां जुहोति । एतद्वै देवा अविभयुः । यद्वै न इह रक्षांति नाद्वा नान्ववेयुरिति । तदएत-
त्सन्ततहोममपश्यन्—रक्षतां नाद्वाणामुनन्ववायनाय । तस्मात्सन्ततां जुहोति ॥ ५ ॥

ते यदुब्रुवन्मिति । अवागवा इष्टकावमुपशदग्नि—आहुतिर्व यतो यदिद्वाऽपश्यत्ति । 'यत्' यस्मात्
एतां सावित्राहुतिम् ' इष्टा ' 'अपश्यन्', ' तस्मादिष्टका ' अवादेति, आहुतिसरसीष्टकेति ॥ २ ॥

तन् प्रशसति—तां वा एतामेकां सतीमष्टाष्टहीतामिति । यस्मादेकाहुनिमशानिर्मन्त्रैरुदगृहीतेनात्यद्वयेन
हुतवान्, तस्माद् अवागवा वमुप एकादग्नि अष्टका मिश्रम् इति तस्मात्तत् तस्योरथरितमित्याशयः ॥ ३ ॥

तस्मा आहुतेरुदग्वं प्रहणं विधत्ते—तामूर्ध्वांमिति । 'उदगृह्णन्' उदुपकर्णस्तार्थः ऊर्ध्वांमिषमेनोक्तः ।
इमां तदूर्ध्वांमिति । ' इमा ' 'भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्याः सान्तवेन हवनं विधत्ते—तां संततां जुहोतीति । ' सन्तताम् ' अविच्छिन्नमारातिपर्यः ।
सन्ततत् सोपनिषत् प्रशसति—एतद्वै देवा अविभयुरिति । " मिषं मये " (वा. पा. जु. प. २)
इति " तिन्नम्यस्तविन्नम्य "—(वा. सू. ३ । ४ । १०९) इति हेतुम् । राक्षसेभ्यः सकाराद् देवा
यजिष्यन्तः । ' यन् ' यथा ' इह ' यत् ' न्यत्र ' नात्राहोति । ' रक्षाति ' कर्तृगदम्, ' नः ' अस्मान् देवान्
' नान्ववेयुः ' न सप्तता भवेयुः । " इत् गती " (वा. पा. अ. प. ३९) इति रूपम्, ' इति ' ऐतो,
अस्मान् कारणान् ' एवं ' साविरे ' होमे ' ' सन्तनन् ' अनविच्छिन्नम् ' अमनन् ' अककारान्वेयिणां राक्ष-
सानामसह्यतायः अककारो हि यज्ञविघातकाः प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

यद्वेतामाहुतिं जुहोति । सवितृपोऽग्निस्तुमेतयाऽऽहुत्या पुरस्तात्प्रीणाति
तमिष्ट्वा प्रीत्याऽथेन^{११} सम्भरति तद्यदेतया सवितरं प्रीणाति तस्मात्सा-
वित्राणि तस्माद्वाऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ ६ ॥

यद्वैतामाहुतिं जुहोति । सवितृपोऽग्निस्तु मेतयाऽऽहुत्या पुरस्ताद्वैतो-
भूतुं सिञ्चति यादयं योनौ रेतः सिच्यते तादृग्यायते तद्वदेतया सवितार ५
रेतोभूतुं सिञ्चति तस्मात्सावित्राणि तस्माद्वा ऽप्तामाहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

सुवश्वात्र सुक् च प्रयुज्येते । वामे मृत्प्राणः सुवो व्याघ्रा च वै प्राणेन
चैतदुग्रै देवाः कर्मान्वैच्छंस्तुस्मात्सुवश्च सुक्च ॥ ८ ॥

अद्रेव हवश्च सुक्च । यो वै सु प्रजापतिरासीदेव सु मृवुः प्राणो वै हवुः
प्राणुः प्रजापतिरथ या सा वाग्मासीदेया सा सुग्योपा वै वाग्योपा सुगथ
मास्ता ऽथाप ऽथान्वाजो लोकदेतास्ता आमेतामाहति जुहोति ॥ ९ ॥

यदेवेतामाहुतिं जुहोति । सवितेपोऽग्निः-तमेतयाऽऽदृत्या पुरस्तात्प्रीणाति । तमिहा प्रीत्वा-
ऽप्येनं सम्भरति । तद्वयदेतया सवितारं प्रीणाति-तस्मात्ताविवाणि । तस्मादाऽप्यतामाहुतिं
जुहोति ॥ ६ ॥

पदेवितामाहुति ज्ञुहोति । सवितैषोऽग्निः । तमेतयाऽऽहुत्या पुरस्तादेतोमृतं सिञ्चति । यादग्वै योनौ
रेतः सिञ्चते । दाहज्जायते । अद्भ्युदेतया सविद्वारं रेतोमृतं सिञ्चति । तस्मात्तावित्राणि । तस्मा-
द्वाऽप्यतामाहुति ज्ञुहोति ॥ ७ ॥

सुवश्वाश्च हृद्-च मयुज्येते । वाग् वै हृद्, प्राणः सुवः । वाचा च वै प्राणेन चैतदग्ने देवाः
 र्मान्विच्छन् । तस्मात्-सुवश्च हृद्-च ॥ ८ ॥

यदेव सुवध सुक् च । यो वै स प्रभाषति रासीत्-एष स सुवः । प्राणो वै सुवः । प्राणः

अस्या आहुतेः सवितुर्देवत्वमिदानीमाह-यदेवैतामाहुतिमिति । आग्नेये कर्मणि कृतः सवित्रु प्रसह इत्यत आह-सवितिपेदेमिति । “यू प्रेरेणे” (आ. पा. सु. व्य. १३७) इति अस्यात् सवि पदे सवितेति । “सदर्थत्वं” “यू” “अग्निः” इति । सवितारं ग्रीष्मति, तस्मात् सविवाणीति-अनेनाहुतेः सवितुर्ग्रीष्मसामन्वत्-सदेक्यत्वमिति, प्रत्ययान्त सविपेदेकः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणैवैतिकरणेऽप्रशङ्कति-यदेवेतामाहुतिमिति । रेतोभूतं सिद्ध्यतीति । न्ययनकर्मणः प्राप्त्या-
दित्वर्यः ॥ ४७ ॥

ताथै संततां जुहोति । संतता हि ता ऽआप ऽआयन्तु यः स प्रजापति-
स्रष्टा विद्यया सहापः प्राविशदेव स अरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि । (नी) इमे ते लोका ऽअथ यच्चतुर्थं यजुस्त्रयी सा
विद्या जुगती सा भवति जुगती सुर्वाणि च्छुन्दाथैसि सुर्वाणि च्छुन्दा-
थैसि त्रयी विद्याऽथ यानि चत्वार्युत्तमानि दिशस्तानीमे च वै लोका
दिशश्च प्रजापतिरुभेण त्रयी विद्या ॥ ११ ॥

प्रजापतिः । अथ या सा वागासीत्—एषा सा शुक्र । योषा वै वाक् । योषासुक् । अथ यास्ता आप
आयन् वाचो लोकाद्—एतास्ताः—यमेतामाहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

तां सन्ततां जुहोति । सन्तता हि ता आप आयन् । अथ यः स प्रजापतिस्तस्या विद्यया सहापः
प्राविशद्—एष ताः—अरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि—इमे ते लोकाः । अथ यच्चतुर्थं यजुः—त्रयी सा विद्या । जुगती सा
भवति । जुगती सर्वाणि च्छुन्दांसि । सर्वाणि च्छुन्दांसि त्रयी विद्या । अथ यानि चत्वार्युत्तमानि—
दिशस्तानि । इमे च वै लोकाः, दिशश्च प्रजापतिः । अथैषा त्रयी विद्या ॥ ११ ॥

पदार्थमुक्तम्, तद् दर्शयति—अथ यास्ता आप इति । ‘याः आपः’ यानि उदकानि प्रजापतिस्तद्वानि
‘वाचो लोकात्’ वाग्वातोक्तान् सप्तशतान् ‘आयन्’ आगतानि, ‘ताः’ आप एवेदानीं द्रवमानाऽऽहुति-
रूपयः । पूर्वं प्रजापतिर्वाचः सकाशात् अपः सप्तान् इत्याह्वयत्, तथा प्रथमाप्याये—“सोऽप्येऽमृतं वाच
एव लोकात्”—(श. प. १।१।१।९) इति ॥ ९ ॥

तां सन्ततामिति । आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति—अथ यः स प्रजापतिस्तस्या विद्ययेति । पूर्वं
प्रजापतिरपः सप्तान् पुनरिति बहुकामुपपत्तिं सप्तान् त्रयीमप्या विद्या सह ता अपः प्रतिष्ठवान्, अत इदानीमपि
आहुतिरूपतीर्कमन्त्राणां च त्रयीरूपवान् तैर्होमकरणं प्रजापतेर्बहुधोषपक्षे विद्या सहोदकप्रवेशमाल-
भित्यर्थः । एतदपि पूर्वमाज्ञातम्—“सोऽकामयताम्योऽदूम्योऽपि प्रजावेयेति, सोऽनवा त्रया विद्या सहापः
प्राविशद्”—(श. प. १।१।१।१०) इति ॥ १० ॥

मन्त्रान्तौ पविमय स्तौति—तद् यानि त्रीणि प्रथमानीति । ‘तद्’ तत्र तेषु मन्त्रेषु ‘यानि प्रथ-
मानि त्रीणि’ यजुषि । यजुर्वेदपठितत्वात् यजुषीत्युच्यते; अन्यथा पदबद्धतां यजुष्टानुपपत्तेः, यजुरन्विता
वा मन्त्राः उच्यन्त्यापेन यजुःशब्देनोकाः कल्पन्वयं कृषिव्यन्तार्थेऽनुलोकार्थकम्, युर्यो मन्त्रत्रयीविद्यमकः
त्रयीत्वं छन्दोभ्यां प्रतिपादयति—जुगती सा भवतीति । “युजते मन् उत युजते धियः”—(वा.सं. १।१।४)
इति युर्यो मन्त्रो जुगतीच्छन्दस्कः; जगत्याः सर्वच्छन्दोमपत्वात् त्रयाश्च तत्सम्भवात्, युर्योस्तस्य त्रयी-
रूपत्वम् । इयानि चत्वारि यजुषि प्रागादियहादिशः; संख्यासाम्यात् । “इमे वै लोकाः”—इत्यादिना सप्तानां
मन्त्राणां प्रजापतिरूपत्वम्, एकस्याख्यवीक्षितारूपत्वञ्च प्रदर्शितमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

स जुहोति । युञ्जानः प्रथमं मनऽ इति प्रजापतिर्वै युञ्जानः स मनऽ एतस्मै कर्मणेऽयुक्ते तद्यन्मन एतस्मै कर्मणेऽयुक्ते तस्मात्प्रजापतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

(स्त) तत्त्वाय सविता धियऽ इति । मनो वै सविता प्राणा धियोऽग्नेर्यो-
तिर्निचास्येत्यग्नेर्योतिर्हृद्येत्येतत्पृथिव्याऽअध्याभरदिति पृथिव्ये ह्येन-
बुध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा व्ययमिति । मनऽ एवेतदेतस्मै कर्मणे युक्ते न ह्ययुक्तेन
मनसा किं चन सम्प्रति शक्नोति कर्तुं देवस्य सवितुः सवऽ इति देवेन सवित्रा

स जुहोति—“ युञ्जानः प्रथमं मनः ”—इति । प्रजापतिर्वै युञ्जानः, स मन एतस्मै कर्मणे-
ऽयुक्ते । तद्यन्मन एतस्मै कर्मणेऽयुक्ते—तस्मात्प्रजापतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

“ तत्त्वाय सविता धियः ”—इति । मनो वै सविता, प्राणा धियः । “ अग्नेर्योति-
र्निचास्य ”—इति । हृद्येत्येतत् । “ पृथिव्याऽअध्याभरत् ”—(वा. सं. ११।१) इति ।
पृथिव्ये ह्येन बुध्याभरति ॥ १३ ॥

“ युक्तेन मनसा व्ययम् ”—इति । मन एवेतदेतस्मै कर्मणे युक्ते । न ह्ययुक्तेन मनसा किं
चन सम्प्रति शक्नोति कर्तुम् । “ देवस्य सवितुः सवे ”—इति । देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् ।

अथ होममनुष्य प्रथमावृत्त विषये—स जुहोति युञ्जान इति । प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप् । अथमर्थः—
‘ सविता ’ सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरक मूर्धः ‘ प्रथमम् ’ आशी अग्निचपनविषये ‘ मन ’ ज्ञानमाधनयुतं चित्तं
‘ युञ्जान ’ कर्मविषय ज्ञानमुत्पादयितुमात्मनो संयुक्तं कुर्वन् अनन्तर ‘ विषः ’ बुद्धिः प्राणान् वा ‘ तत्त्वाय ’
“ तनु विस्तारे ” (धा. पा. त. उ. १) क्वाप्रवये “ उदितो वा ”—(पा. सू. ७।२।१९)
इति इडेमावृत्ते “ अनिदिताम् ”—(पा. सू. ६।४।२४) इति न—उदे, “ करो यद्वा ”—(पा.
सू. ७।१।४७) इति यक्प्रत्यये च कृते कृण्वत् । तन्निवा विलोमार्थे, मनसा बुद्धिं प्राण वा पर्याजोच्य
च यत्र मनस्तत्र प्राणः इति हि व्याप्तिः । यद्वा, एक वाक्यम् । प्रथमं मनो ज्ञानसाधनं धियं तत्कार्यं ज्ञानञ्च
‘ तत्त्वाय ’ तच्च—शब्दाच्चतुर्थी, तच्च नामाग्निकम् । तच्छब्देन प्रकृत्यादादिभिः परापूर्वते, तस्य नावन्तत्वात्,
अग्निरूपावाप्तये । मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जानः अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिः पञ्चसु पशुषु प्रविष्टं तेन ‘ निचास्य ’ दृष्ट्वा
“ चापृ पूजानिशासनयो ”—(धा. पा. भ्वा. प. ९०६) । निशासनं दर्शनम् । ‘ शृथिव्या ’ जिताया ‘ अग्निः ’
उपारि विविदिष्टप्रदेशं प्रति ‘ आभरत् ’ । तत् पशुस्य मकाशान् अग्नितेज आह्वयमान् । “ दग्धोर्भेदश्चदग्निः ”
(पा. सू. ८।२।३२ वा. १) इति हकारस्य मकारः । मन्त्रं प्रतिपादयन्त्य व्याचष्टे—प्रजापतिर्वै
युञ्जान इति । अत्र सवितुर्देवेन पार्वर्यमात्रमाश्रित्य प्रजापतिरुच्यत इति विशेषः । अत्र “ तत्त्वाय अग्निरूप-
प्रसवे अग्नेः ज्योतिः पशुषु दृष्ट्वा ”—इत्यादिकं सर्वं युज्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

द्वितीयं मन्त्र विषये—युक्तेन मनसा व्ययमितीति (का. श्री. सू. १६।१०) । इय गावत्री ।

प्रमृता ऽदृत्येतत्स्वर्ग्याय शक्तयेति युयैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकमियादेवमे-
तदाह शक्तयेति शक्त्या हि स्वर्गं लोकमुति ॥ १४ ॥

युक्त्याय सविता देवानिति । मनो वै सविता प्राणा देवाः स्वर्गतो धिया
दिवमिति स्वर्गं देनां लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे बृहज्ज्योतिः
करिष्यतऽदृत्यतो वाऽआदित्यो बृहज्ज्योतिरेष उऽपुषोऽग्निरेतन्मेते संस्करि-
ष्यन्तो भवन्ति सविता प्रमुवाति तानिति सवितृप्रमृता ऽएतत्कर्म कर-
यदित्येतत् ॥ १५ ॥

“स्वर्ग्याय शक्त्या”-(वा. सं. ११।२) इति । युयैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकमियाद्-एवमेत-
दाह । शक्तयेति । शक्त्या हि स्वर्गं लोकमेति ॥ १४ ॥

“युक्त्याय सविता देवान्”-इति । मनो वै सविता, प्राणा देवाः । “स्वर्गतो धिया
दिवम्”-इति । स्वर्गं देनां लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे । “बृहज्ज्योतिः करि-
ष्यतः”-इति । असी वाऽआदित्यो बृहज्ज्योतिः । एष उ पुषोऽग्निः । एतन्मेते संस्करिष्यन्तो भवन्ति ।
“सविता प्रमुवाति तान्”-(वा. सं. ११।३) इति । सवितृप्रमृता एतत्कर्म कर-
यदित्येतत् ॥ १५ ॥

भरणार्थः-‘युक्तेन’ कर्मविशेषे एकाग्रैव मनसा । अन्यत्र अत्रके मतिरिति कर्म कर्तुं न शक्नोते, अतः कर्मणि
युक्तेने युक्तम् । तादृशेन ‘मनसा’ सङ्गित्वा ‘सवितुः देवस्य’ ‘सवे’ अन्यमुद्गते वर्तमानाः ‘ययम्’
मनुशासारः ‘स्वर्ग्याय’ दिवस्यैव यत् प्रपद्य (वा. सू. १।१।१५) । स्वर्गहिताय स्वर्गसाधनाय कर्मणे,
तदर्थम्, “क्रियायोग्यपदस्य”-(वा. सू. २।२।१४) इति श्रुती । ‘शक्त्या’ कर्मकरणसाम-
र्थ्येन, तदर्थद्रव्यसाधनं च प्रपद्य कार्यं इति वाक्यशेषः । निम्ने तावत्, यथा शक्नुवाद् तथा कुर्यादिति
प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्तिर्यथास्तुभवतीति, काम्ये यदा शक्नुवाद् तथा कुर्यादिति द्वौकैः सम्प्र-
र्णता बोद्धा ॥

मन्त्रं प्रतिपादयन्तं व्याख्ये-यन् ध्वैतद्विधि । मनसो युक्तव्यं व्यतिरेकमुवेत प्रतिपादयति-न
समुक्तेनेति ॥ १४ ॥

तृतीयं मन्त्रं विधत्ते-युक्त्याय सविता देवानिति (मा. श्रौ. सू. ११।१०) । तादृशान् ‘युक्त्याय’
पूर्वम् कर्त्तुं पठ् । मनसा युक्त्वा स्थित इति विशेषः । यदा, ‘देवान्’ प्राणान् ‘युक्त्याय’ इत्यन्तमेकं
वाक्यमिति प्रदर्शितम् । ‘युयुजे’, इति णिच् प्रयुक्तम् । ‘बृहन्’ महत् ‘ज्योतिः’ आभ्यात्मक सूर्यात्मक
‘करिष्यतः’ संस्करिष्यतः आत्मनैव माययतः ‘तान्’ देवान् ‘सविता’ ‘प्रमुवाति’ अन्यतुजानान् ।
सुस्तेः पश्चमे लङ्गारे “छेदोऽङ्गरी”-(वा. सू. ३।४।९४) शब्दादङ्गः । अतः एव ‘कपन्’-
इति पश्यतो ल उदाहृतः ॥ १५ ॥

(बु) युञ्जते मन उच्यते युञ्जते धियऽ इति । मनश्चैवेतत्प्राणांश्चेतुस्मै कर्मणे युञ्जे विप्रः विप्रस्येति प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्रा बृहतो विपश्चिन इति प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चिद्वि होत्रा दधऽइति यद्वाऽएष चीयते तदेव होत्रा विधत्ते चित्ते ह्येषुस्मिन्होत्राऽअधि विधीयन्ते व्युनाविदित्येषु हीदं व्युनमुविन्ददेकऽइदित्येको ह्येषुऽ इदं सर्वं व्युनमुविन्दन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् १६॥

(बु) युजे वा ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरिति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्यमुन्नं नमस्तच्छुडंपैवाहुतिरन्नमेतुयैव तदाहुत्यैतेनाग्नेन प्राणानेतुस्मै कर्मणे युञ्जे विश्लोकऽएतु पृथ्येव सूर्येति युथोभ्येषु देवमनुष्येषु कीर्तिं श्लोकोयुज-

“ युञ्जते मन उच्यते युञ्जते धियः ”-इति । मनश्चैवेतत्-प्राणांश्चेतुस्मै कर्मणे युञ्जे । “ विप्रः विप्रस्य ”-इति । प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्राः । “ बृहतो विपश्चिनः ”-इति । प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चिद्वि । “ विहोत्रा दधे ”-इति । यद्वाऽएष चीयते-तदेव होत्रा विधत्ते । चित्ते होतस्मिन् होत्रा अधि विधीयन्ते । “ व्युनाविद्वि ”-इति । एष हीदं व्युनमुविन्दत् । “ एक इत् ”-इति । एको एष इदं सर्वं व्युनमुविन्दत् । “ मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ”-(वा. सं. ११ । ४) इति महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् ॥ १६ ॥

“ युजे वा ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः ”-इति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्यम्, अन्नं नमः । तत् तदेपैवाहुतिरन्नम् । एतयैव तदाहुत्यैतेनाग्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युञ्जे । “ विश्लोक एतु पृथ्येव

चतुर्थी विधत्ते-युञ्जते मन इति (का. श्रौ. सू. १६ । १०) । इयं जगती । ‘ विप्राः ’ मेधाविनो देवाः । ‘ बृहतो विपश्चिनः ’ । ‘ विप्रः ’-(निघ. १ । ११ । ४१) इति ब्राह्मणम् । सकलशाखागता-म्ब्रह्मण्येकत्र कर्मणि सञ्चिन्मन्तीति विपश्चिनः । ‘ विप्रस्य ’ मेधाविनः प्रजापतेः । अग्न्यात्मकस्य विश्वस्तं पुनः सन्धत्वायं ‘ मनो युञ्जते ’ कर्मार्यवेकाय जुर्वन्ति । ‘ उच्यते ’ अपि च ‘ धियः ’ बुद्धिः प्राणान् वा ‘ युञ्जते ’ । ‘ व्युनाविद्वि ’ ‘ व्युनाः ’-(निघ. २ । ११ । १०) इति ब्राह्मणम्, ॥ शतान्ये वर्चते । इतिवान् जानन् । एकः । ‘ इत् ’ एव चीयमानः अग्निः, ‘ होत्राः ’ सतहोत्रकाणां प्रस्थितपात्र्याः ‘ विदधे ’ चकार । तदिदं ‘ सवितु देवस्य ’ ‘ मही ’ महती ‘ परिष्टुतिः ’ । स यत् प्रजापतिः समिधाना य देवान् कर्मणे मनः प्राणाय युञ्जे, अतोऽग्नौ च विदधे इति ॥

मन्त्र न्यायते-युञ्जते मन इत्यादि । स्वष्टेऽर्थः । यद्वा एष चीयते इति । यधीयते स एष चीयते कर्मणि करोतीत्यर्थं ब्रह्मिण्युमाह-चित्ते होतस्मिन्निति । ‘ चित्ते ’ अग्नी होतृदेवावस्थानादित्येनाग्निं विधानात् तावैव कर्तृत्वमित्युपपत्तिरित्येतत् ॥ १६ ॥

पञ्चमीमृचं विधत्ते-युजे वा ब्रह्म पूर्व्यम् (का. श्रौ. सू. १६ । १०) इति । विश्वम् । ‘ वाक् ’-इति

मानस्य स्यादेवमेतुदाह शृण्वन्तु विश्वेऽभमृतस्य पुत्रा ऽइति प्रजापति-
र्वाऽभमृतस्तस्य विश्वे देवाः पुत्राऽ आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुर्गतिमी-
वै लोका दिव्यानि धामानि तद्यऽएषु लोकेषु देवास्तानेतुदाह ॥ १७ ॥

यस्य प्रयाणमुन्न्यऽइत्ययुरिति । प्रजापतिर्वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्ततो-
देवाऽभकुर्वन्देवा देवस्य महिमानमोजसेति यज्ञो वै महिमा देवा देवस्य
यज्ञं वीर्यमोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि विममे सऽ एतशऽ इति यद्वै किं
चास्यां तत्पार्थिवं नृपेय सुर्वं विमिमिती रदिसुभिर्हयैर्नदभ्यवततेति
उजायँति देवः सविता महित्वनेतीमे वै लोका उजायँस्यत्वादित्यो देवः
सविता तुनेप महिम्ना विमिमिती ॥ १८ ॥

सुरैः"—इति । ययोमयेषु देवमनुष्येषु कीर्तिं श्लोको यजमानस्य स्याद्-एवमेतदाह । " शृण्वन्तु
विश्वेऽभमृतस्य पुत्राः"—इति । प्रजापतिर्वाऽ अमृतः । तस्य विश्वे देवाः पुत्राः । " आ ये
धामानि दिव्यानि तस्थुः"—(वा. सं. ११।५) इति । इमे वै लोकाः दिव्यानि । धामानि ।
तद्यऽएषु लोकेषु देवाः तानेतदाह ॥ १७ ॥

" यस्य प्रयाणमुन्न्यऽइत्ययुः"—इति । प्रजापतिर्वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्-तत् ततो देवा
अकुर्वन् । " देवा देवस्य महिमानमोजसा"—इति । यज्ञो वै महिमा, देवा देवस्य यज्ञं
वीर्यमोजसेत्येतद् । " यः पार्थिवानि विममे स एतशः"—इति । यद्वै किं चास्यां-तत्

पत्नीयजमानाद्युत्पन्ने ' पुत्रान्वागमार्थं, ' नमोभिः ' अग्नेः सहितं, ' पूर्वं ' पुण्यतन सहितं ' मग्न ' मन्त्राः,
' युजे ' युक्तान् सविनेति । अत्राजत्रादिना ' नमः ' पदेनाह्निरभिधीयते, तथाऽऽहुया पत्नीयजमानयो-
पुत्रीः प्राणान् एकरैर् कर्मणे युक्ते इत्यर्थः । यद्वा, ' युजे ' इति लङ्पठनैकवचने स्वरम्, अस्वर्गुरहमिति ।
किमर्थम् ? तदाह- ' सुरैः ' कर्मविदुषो यजमानस्य ' श्लोकः ' कीर्तिः ' अत्र ' विविधं गच्छतु, त्वमयत्र देव-
मनुष्येऽ प्रसूता मवन्ति । ' गर्भेय ' पविशद्वात् ' धर्मपर्याग्यापात् ' = (पा. म्. ४।४।१२)
इति यत् । ययो यद्वामार्गं अतरेणा आहूतिः यथा त्वमयत्र प्रमार्गणी मवति, एवं श्लोक इत्यर्थः । ' अमृतस्य '
मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः ' पुत्राः ' विश्वे ' देवाः ' शृण्वन्तु ' यजमानभ्येकमित्यनुवङ्गः । ' ये ' देवाः
दिव्यानि धामानि सर्वलोकस्थानानि ' तस्थुः ' अविष्टितवन्तः ते शृण्वन्ति ।

मन्त्रं प्रतिपादमन्त्रं व्याचष्टे-युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरित्यादि । निपादसिद्धयेतत् ॥ १७ ॥

वर्षाश्रवमाह-यस्य प्रयाणमिति (का. श्रौ. सू. १६।५०) । इयं जगती । अयमर्थः । अन्ये देवाः
' यस्य देवस्य ' योतनशक्तिरस्य प्रजापतेः ' प्रयाण ' प्रथमगमनं कर्मानुष्ठानमनुवङ्ग्य ' ओजसा ' वीर्येण
' महिमानं ' श्रयनात्मकं यज्ञं ' ययुः ' अन्वगाच्छन् । प्रजापत्यनुष्ठानानन्तरं सर्वे देवा अनुष्ठितवन्तः ' यः '
' सविता ' ' पार्थिवानि ' पृथिव्यामवस्थितं बहुज्ञानं ' विममे ' " माद् याने " (धा. पा. छ. आ. १)

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो देवः सविता यज्ञो भगस्तुमेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनात्वित्यसौ वाऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वोऽन्नं केतोऽन्नपूरन्नं नः पुनात्वित्येतद्वाचस्पतिर्व्याचं नः स्वदत्विति वाग्वाऽइदं कर्म प्राणो वाचस्पतिः प्राणो न इदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

(दि) इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो देवः सविता यदु वाऽएष यज्ञियं कर्म प्रणयति तदनार्तथ स्वस्त्युद्वचमश्नुते देवान्यमिति यो देवानवदित्येतत्सखिविदथ सत्राजितं घनजितं स्थर्जितमिति वृऽएतत्सुर्वं विन्दादित्येतद्द्वेत्सृचा स्तोमथ सुमर्षय गायत्रेण रथन्तं बृंह-

पार्यवम् । तदेष सर्वं विमिमीते । श्रिमभिर्ह्येनदभ्यवतनोति । “ रजांसि देवः सविता महित्वना ”—(वा. सं. ११।६) इति । इमे वै लोका रजांसि । असावादित्यो देवः सविता । तानेष महिम्ना विमिमीते ॥ १८ ॥

“ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ”—इति । असौ वाऽआदित्यो देवः सविता । यज्ञो भगः । तमेतदाह—प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति । “ दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु ”—इति । असौ वाऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वः । अन्नं केतः । अन्नपूरन्नं नः पुनात्वित्येतत् । “ वाचस्पतिर्व्याचं नः स्वदतु ”—(वा. सं. ११।७)—इति । वाग्वा इदं कर्म, प्राणो वाचस्पतिः । प्राणो न इदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

“ इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय ”—इति । असौ वाऽआदित्यो देवः सविता । यदु वाऽएष यज्ञियं कर्म प्रणयति । तदनार्तं स्वस्त्युद्वचमश्नुते । “ देवान्यम् ”—इति । यो देवानवदित्येतत् ।

स्वीरिस्तेजोभिः सर्वं वत्स व्यजति । ‘ एतदा ’ सर्वत्र चरणशील । यद्वा, ‘ एतदा ’ (निघं. १।१४।१०) इत्यश्वनाम । मत्सर्वावलोपः । अश्ववान् । ‘ सविता ’ आदित्यो ‘ देव ’ । ‘ रजांसि ’ पृथिव्यन्तःपृथुलोकाश्च ‘ महित्वना ’ स्वमहिम्ना ‘ विममे ’ विमिमीते ॥

प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्मोत्पादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तम मन्त्र विपत्ते—देव सवितः प्रसुव यज्ञमिति (का. श्रौ. सू. १६।१०) । वाक्येवे व्याख्यातोऽय मन्त्रः (श. प. ५।११।१३।५ मा.) ॥ १९ ॥

अष्टमं यज्ञविधत्ते—इमं नो देव सवितर्यज्ञमिति (का. श्रौ. सू. १६।१०) । प्रणयेति पदस्यार्थमाह—‘ यज्ञियं कर्म ’ ‘ प्रणयति ’ प्रकर्षेण नयति ॥ तदेवाह—‘ तत् ’ सविता प्रणीतं कर्म ‘ अनार्तम् ’ अनुपहतम्,

द्रायवर्तनीति सामानि स्वाहेति यजूंषि सेषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते
युधेवादोऽमुत्राजायतेनमय युः सोऽग्निरुसृज्यते स योऽत ऊर्ध्वमग्निधीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । (ण्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्वा-
यानाग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैतद्वेतोभूतुं सिञ्चति तानि नव
भवन्ति स्वाहाकारो नवमो नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणाऽ अग्नि-
र्वायानाग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैतद्वेतोभूतुं सिञ्चति तानि दश
भवन्त्याहुतिर्दशमी दशाक्षरा विराट् विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश
प्राणाः प्राणाऽ अग्निर्वायानाग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तद्वति ॥ २१ ॥

“सखिविद् सभ्राजितं धनजितं स्वर्जितम्”—इति । य एतत्सर्वं विन्दादित्येतत् । “ऋचा
स्तोमं सभर्धय गायत्रेण रथन्तरं वृहद्गायवर्तनि”—इति । सामानि । “स्वाहा”—(वा.
सं. ११ । ८) इति । यजूंषि । सेषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते । युधेवादोऽमुत्राजायत-एवम् ।
अयं यः सोऽग्निरुसृज्यत-एष स-योऽत ऊर्ध्वमग्निधीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-
तावत्तैवैतद्वेतोभूतं सिञ्चति । तानि नव भवन्ति । स्वाहाकारो नवमः । नवदिशः । दिशोऽग्निः ।
नव प्राणाः । प्राणा अग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तैवैतद्वेतोभूतं सिञ्चति । तानि दश
भवन्ति । आहुतिर्दशमी । दशाक्षरा विराट् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः ।
प्राणा अग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तद्वति । ॥ २१ ॥

‘स्वस्ति’ क्षेत्रेण ‘उदधं’ समानिन् ‘अस्तुते’ । देवाव्यमिति पदं व्यापष्टे-यो देवानवादिति ।
देवानवति तर्पयतीति देवावी । “अग्निर्लृतात्त्रिम्ब ईः”—(पा. सू. उ. ११८) इति । ई-प्रत्ययः ।
अस्य यजुषः प्रयीतिपावमुपशदधितुमाह-ऋचेति । अग्निन् यजुषि तावत् ‘ऋचा स्तोम समर्धय’ । “गाय-
त्रेण रथन्तरं वृहद् गायवर्तनि स्वाहा”—इति पठ्यते । एत ऋचेतिपदेन ऋगदेशोऽभिधीयते, इतोमागय-
त्रेणवत्तवृहदादिभिः सामान्यमुच्यते, स्वाहेतिपदेन यजुर्वेदः । अत एवेव मन्त्रो वेदत्रयमकारवात् ‘प्रयी विद्या’ ।
अत्र त्रयाः काः प्रसङ्ग-इत्यत एह-ययैवादोऽमुत्रेति । “अदः” स्थितिक्रियाविशेषणम्, ‘अमुत्र’-इति
विग्रहपठनः । यथा प्राग-यागरी सर्वमृतेः पुनः प्रयी विद्या उत्पन्ना, एवमेतद्वजुषि-“॥ धान्तस्तेषामो
वदेन प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्यात्”—(श. प. ६ । १ । १ । ८) इति । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः, अयं यो
गर्भोऽन्तरासिद्, ‘सोऽग्निरुसृजत’ इति । ‘सः’ सृष्टोऽग्निरेव, इदानीं चीयमानोऽग्निरित्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तान्यष्टौ मन्त्रान् सम्भूय प्रशंसितुमनुवदति-तान्येतान्यष्टौ सावित्राणीति । गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि,
अग्रेणि ऋचामात्रान् अग्निर्गायत्राव प्रायुक्तम् । (श. प. ६ । १ । १ । ९) अतोऽग्रेर्वन्तोऽयत्राः,
तैः तावन्तमेवाग्निन् एतया आहुत्या सिक्तवान् मन्त्रवित्यर्थः ॥

(त्वे) एतस्यामाहुत्या ११ हुतायाम् । (म) अग्निर्देवेभ्य ऽनुदक्रामत्ते देवाऽअब्रुवन्पशुर्वाऽअग्निः पशुभिरिममुन्विच्छाम स स्वाय रूपायाविर्भविष्यतीति तं पशुभिर्नुन्विच्छन्तस् स्वाय रूपायाविर्भवत्तस्माद् हुतपशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गोर्वा गवेऽथो वाऽश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन् । (न्य) यद्यह सर्वैरन्वेपिष्यामो यातयामाऽअनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्यऽअसर्वैरनुवेत्स्यामऽ इति तऽएतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यद्वासभं गोश्चावेश्व तद्यदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यत्तस्मादेव ऽएकः सन्दिरेताः ॥ २३ ॥

एतस्यामाहुत्या हुतायामग्निर्देवेभ्य उदक्रामत् । ते देवा अब्रुवन्-पशुर्वाऽअग्निः, पशुभिरिममुन्विच्छाम, स स्वाय रूपायाविर्भविष्यतीति । तं पशुभिर्नुन्विच्छन् ॥ स्वाय रूपायाविर्भवत् । तस्माद् हुतपशुः स्वाय रूपायाविर्भवति । गोर्वा गवेऽथो वाऽश्वाय । पुरुषो वा पुरुषाय ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन्-यद्यह सर्वैरन्वेपिष्यामो-यातयामा अनुपजीवनीया भविष्यन्ति । यद्यऽअसर्वैरनुवेत्स्याम-इति । तऽएतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्-वासभं-गोश्चावेश्व । तद्यदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्-तस्मादेव एकः सन्दिरेताः ॥ २३ ॥

अष्टममन्त्रान्ते प. स्वाहा-शब्द. पठितः, तेन नवमेन सह सङ्गर्षा दिक्षिणाऽमना प्रशंसति-तानि नव भवन्ति, स्वाहाकारो नवम इति ॥

स्वाहा-शब्दप्रयोगानन्तरमज्ञातवाहुतिर्भवत्, तथा सह पूर्वसङ्गर्षा दिक्षिणाऽमना प्रशंसति-तानि नव भवन्ति आहुतिर्दशमीति । अष्टौ मन्त्राः, स्वाहाकारो नवमः, स्वाहाकारान्ते हूयमाना 'आहुतिः' 'दशमी' दशसङ्ख्यापूर्णाति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्व यत्र पुरुषादीना " चतुर्णां पशूनां कायप्राप्तनम्, तस्मात् प्रदेशात् सखायादेष्टकारणार्थं यन् शोनेतव्या, " चतुर्णामस्तु कायप्राप्तनम्, ततो मृदिष्टकार्यार्थम् "-(का. श्रौ. सू. १६ । १९-२०) इति द्वाधानम् । तत्र नेतव्यान् पशून् विष्णुमन्त्रादिकामाह-एतस्यामाहुत्या हुतायामिति । पूर्वमग्निर्देवका-शाद्भुक्तान्तः, ' ते देवा. ' परस्परम् ' अब्रुवन्, ' ' पशु' अग्निः ' अतः ' पशुभिः ' ' २म ' पशुरूपमग्निम् ' अन्विच्छाम ' अन्विष्यामः । ' सः ' अग्निः पशुः ' स्वाय ' स्वजातीयपशुरूपाय, त दृष्टः ' अग्निः ' प्रत्यपश्यो मन्विष्यतीति विचार्य, पशुभिरन्विष्टवन्तः । सोऽप्यग्निः प्रत्यपश्योऽभवत् । तस्माद्भुक्ते पशु सजातीयरूप दृष्टा प्रत्यपश्यो मन्वती-यर्थं लोकेप्रसिद्धयोपादयति-गोर्वा गवे, अथो वाऽश्वाय, पुरुषो वा पुरुषायेति ॥ २२

तेऽब्रुवन् यद्यह सर्वैरन्वेपिष्याम इति । ' यदि ' ' सर्वे ' पुरुषादिपञ्चपशुभिः पशुरूपमग्निमन्वेष्टुमिच्छामः, तर्हि ते पशवः ' यातयामाः ' गतासाराः, अतः ' अनुपजीवनीया. ' न भवन्ति; ' यदि ' ' असर्वे ' पशुभिः,

(५) अनद्धापुरुषं पुरुषात् । (दि) एष ह वाऽअनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् न मनुष्यास्तत्सर्वेऽहं पशुभिरन्वेच्छन्तो यातयामाऽअनु-
पर्जिवनीयाऽअभवन् ॥ २४ ॥

(वंछि) विभिरन्विच्छति । विवृदग्निर्थावानग्निर्थावत्यस्य मात्रा तावत्तैर्वैन-
मेतदन्विच्छति ते पुञ्च सम्पदा भवन्ति पुञ्चचितिकोऽग्निः पुञ्चर्तवः संव-
त्सरः संवत्सरोऽग्निर्थावानग्निर्थावत्यस्य मात्रा तावच्चद्ववति ॥ २५ ॥

अनद्धापुरुषं पुरुषात् । एष ह वाऽअनद्धा पुरुषो-यो न देवानवति, न पितॄन्, न मनुष्यान् ।
तत् सर्वेह पशुभिरन्वेच्छन् । नो यातयामा अनुपर्जिवनीया अभवन् ॥ २४ ॥

विभिरन्विच्छति । विवृदग्निः । यावानग्निर्थावत्यस्य मात्रा-तावत्तैर्वैनमेतदन्विच्छति । ते पुञ्च स-
म्पदा भवन्ति । पुञ्चचितिकोऽग्निः । पुञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्थावत्यस्य
मात्रा तावच्चद्ववति ॥ २५ ॥

तर्हि 'अतर्पय' असमूर्णमग्निमेव 'अनुवेत्स्यामः' कामार्थस्य विदे रूपम् (वा. पा. उ. १५१) ।
'इति' देवाः विश्वं 'द्राव्या' प्रतिनिधयेयं कर्मप्रवचनीयः, " प्रणिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः " (पा. सू. १ । ४ । २२) । 'तस्मात्' इति, 'पशुभिर' इति च पञ्चमी । गवाविपशुभिरप्रतिनिधित्वेन एतं
रासमे 'प्रत्यपश्यन्', अतः 'एषः' इत्योः प्रतिनिधिः, 'तस्मात्' रासमः स्वरूपेण 'एकः' अपि
'क्षिरेताः' विलक्षणपशुभिरपननकः । रासमादधनरास गर्दमश्च चोपनिर्दिश्यते । अतः अन्ध्राजी, यनाविप्रति-
निधित्वेन रासम इति त्रयः पञ्च इत्युक्तं भवति ॥ २३ ॥

उत्तर अनद्धापुरुषमीक्षतेऽग्निपुण्यमिति वक्ष्यति; (वा. पा. ६ । ३ । ३।४) अनद्धापुरुषस्य क-
प्रसङ्ग इति, तं दर्शयति-अनद्धापुरुषं पुरुषादिति । पुरुषपशोः प्रतिनिधिमन्त्रापुरुषमपश्यन् । अनद्धा-
पुरुषस्य लक्षणमाह-एष ह वा अनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् न मनुष्यादिति ।
अवति 'प्रतिपत्तिः', देवपितृमनुष्याणामनर्थक इत्यर्थः । अतः पुरुषपशोः प्रतिनिधिरनद्धापुरुषः, गवाविप्रति-
निधित्वेन रासमः, दूतविवाधान् । एवं 'धर्वः पशुभिः' पशुभिराग्निप्रतिनिधिरुक्त इति । सर्वस्वेवमेव अस्तरा-
धिकामदेवो गार्हपत्यह-नो यातयामा इति । अतरेव सर्वस्वेवमेव वसन्त्यामवादिदेवो वास्तव्यस्यः ॥ २४ ॥

उत्तरानद्धापुरुषस्य तत्कर्मकेवमेव विनियोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदितरेवमेवार्थेऽपि प्रतिनिधित्वेन दर्शयति-
विभिरन्विच्छति । पशुभिरन्विच्छति प्रसङ्गति-विवृदग्निरिति । अग्नेर्विवृदं प्राणुकम्- " अष्टौ
(गदादीनि) अष्टिरूपाणि, कुमारी नमः इति; तैवाग्नेर्विवृता " (वा. पा. ६ । १ । १ । १ । १८)
इति । अत्र पशुभिरन्विच्छति विमानत्वात् तावन्तं वास्तव्यभागमग्निम्, तावत्तद्व्याप्त्यावयवैवान्वित्वान्
मन्त्रान्युक्तं वायानद्धापुरुषमध्वरमात्रा एव फलकः पञ्चः कथं तैस्त्वेवमेव सर्वस्वेवमेव कृतमित्यादिभ्यः, तेषां

ते मीञ्जीभिरभिधानीभिरभिदिता भवन्ति । (न्त्य) अग्निर्देवेभ्य ऽद्भुक्ता-
मत्स मुञ्चं प्राविशत्तस्मात्सु सुषिरस्तस्माद्देवान्तरतो धूमरक्तऽ इव सैषा
योनिर्मग्नेऽग्निर्मग्ने पशवो न वै योनिर्गर्भं हिनस्त्यदिहैतस्यै योनेर्वै
जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायताऽऽति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति । त्रिवृदचमिरश्वाभिधानीकृता भवन्ति सर्व्वतो वा-
ऽअश्वाभिधानी मुखं परिशेते सर्व्वतो योनिर्गर्भं परिशेते योनिरूप-
मेतत्क्रियते ॥ २७ ॥

ते मीञ्जीभिरभिधानीभिरभिदिता भवन्ति । अग्निर्देवेभ्य उद्भुक्तामत् । स मुञ्चं प्राविशत् ।
तस्मात्सु सुषिरः । तस्माद्देवान्तरतो धूमरक्त इव । सैषा योनिर्मग्नेऽग्निर्मग्नेऽग्निर्मग्ने पशवः ।
न वै योनिर्गर्भं हिनस्ति-अहिमायै । योनेर्वै जायमानो जायते । योनेर्जायमानो जायताऽऽति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति । त्रिवृदचमिः । अश्वाभिधानीकृता भवन्ति । सर्व्वतो वाऽअश्वाभिधानी मुखं
परिशेते । सर्व्वतो योनिर्गर्भं परिशेते । योनिरूपमेतत्-क्रियते ॥ २७ ॥

चतुर्णां मेव पञ्चसम्पत्तिमाह-ते पञ्चसम्पत्तिमाह भवन्तीति रासभाः खलु गवाविप्रतिनिधिरिति । सौ गवावी द्वौ,
पुरुषद्वयश्च इति पञ्चसम्पत्त्या पञ्च मन्त्राणां च । तान्ते पञ्चसम्पत्त्यामन्यामना लोनि-पञ्चसितिको-
ऽग्निरिति ॥ २९ ॥

तेषां त्रयाणां पशूनां मीञ्जीवन्धनं विभजे-ते मीञ्जीभिरभिधानीभिरिति । मुञ्चो नाम सप्तपितृण-
विशेषः, तेन निमित्ताभिरभिधानी रक्षणाभिरभिदिता कृता भवन्ति । अग्निर्गर्भं दधानिर्वन्धने वर्त्तते । अग्नि-
मीयन्ते बध्यन्ते आभिरिति अभिधान्यो रक्षणा । करणे स्फुटं प्रत्ययः । (पा. सू. ३ । ३ । ११०) मुञ्च-
मेव रक्षणाकरणमाख्यायिकमुक्तेनाह-अग्निर्देवेभ्य इति । ' तस्मात् ' अन्तराग्निर्गवात् ' सः ' मुञ्चः
' सुषिरः ' अन्तर्निष्ठवान् । उष्णान्तरमाह-तस्माद्देवेति । ' उ, ' ' एव ' इति पदद्वयम् । ' तस्मात् '
अग्निर्मग्नेऽग्ने कारणात् स मुञ्चः । ' अन्तः ' ' मग्ने ' धूमरक्तः । ' इमेन मुञ्चो रक्षक इव द्रव्ये । अथ एव
' मुञ्चः । अग्नेः योनिः, ' अग्निर्मग्ने पशवः ' पञ्चसम्पत्तिरिति प्राशस्त्यम् । तस्मात् पशुरूपस्य गर्भभूतस्यग्नेरहितायै
अन्तराग्निरूपमुञ्चवेष्टनं युक्तम् । यथा लोके ' योनिर्गर्भं न हिनस्ति, ' ' योनेः ' खलु सर्वः ' जायमानः '
जन ' जायते ' एवमग्निश्च ' योनेः ' ' जायते इति ' पशूनां मुञ्चरक्षणाभिधानम् । ' जायते '-रिति,
" जनीं प्रादृमन्वे " (चा. पा. दि. भा. ३३) । पञ्चमे लकारे, " छेदोऽऽदो "-(पा. सू. ३ । ४ । १९)
इति । तिप् प्रत्ययस्याहागमः, " नेतोऽन्त्य "-(पा. सू. ३ । ४ । २६) इति प्रत्ययारथेकात्वेन देका
रदिशश्च ॥ २६ ॥

रक्षणाविशेषं विभजे-त्रिवृतो भवन्तीति । त्रिपुणित इत्यर्थः । अश्वाभिधानीकृता इति । अश्वानि-
धानीरूपं कृताः यथाऽअभिधानी कच्छिकप्रमुखं सर्व्वतो वेष्टयति, एवमेतदस्ति सः कार्यः इत्यर्थः । अत्र कात्या-

ते प्राश्नस्तिष्ठन्ति । (न्त्यु) अथः प्रथमोऽथ रासभोऽथाजुऽ एवधुं
हयेतेऽनुपूर्वं यद्वै तदथु संक्षरितमासीदेव सोऽभोऽथ यतदरसदिवैष रास-
भोऽथ यः स कपाले रसो लिप्तऽ आसीदेव सोऽभोऽथ यत्तत्कपालमासी-
देव सा मृद्युमेतदाहरिष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वाऽएष रूपेभ्योऽमेऽसृज्यत
तुभ्यऽ एवैनमेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । (न्त्ये) एतद्वै देवाऽ अभविभयुर्वद्वै नो बहू
दक्षिणतो उक्षाथैसि नाद्या न हन्युदिति तुऽएतं वृजमपश्यन्नसुमे
वादित्यमसौ वाऽआदित्यऽ एषोऽश्वस्तुऽएतेन वृज्रेण दक्षिणतो उक्षाथैसि

ते प्राश्नस्तिष्ठन्ति । अथः प्रथमः । अथ रासभः । अज एवं ह्येतेऽनुपूर्वं । यद्वै तदथु संक्षरितमासीद्-
एष सोऽभः । अथ यतदरसदिवैष रासभः । अथ यः स कपाले रसो लिप्तः आसीद्-एष
सोऽभः । अथ यत् तत्कपालमासीद्-एषा सा मृद्यु-यामेतदाहरिष्यन्तो भवन्ति । एतेभ्यो वाऽएष
रूपेभ्योऽमेऽसृज्यत । तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा अभविभयुः-यद्वै नो यतं दक्षिणतो रक्षांसि नाद्या न हन्यु-

यनः-“आहवनीयं दक्षिणेन विष्टमुज्ज्वलाद्गीवन्नास्तिष्ठति प्राहोऽधर्माद्वाता दूरारस रासभो मयैऽधर्माः”-
(का. शौ. सू. ११ । ४७) इति । अन्वयः-“दक्षिणाशब्दाद् “एतद्वै देवा अभविभयुः-यद्वै नो यतं दक्षिणतो रक्षांसि नाद्या न हन्यु-
यनः” शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विवक्तिः । आहवनीयस्य दक्षिणदेशे विष्टमुज्ज्वलाद्वाताः अध-
र्माद्वाताः पशवः अधर्माः पशूनां दूरारसाः सतः प्रायः प्रादुर्भूताः सिध्यन्तीति ॥ २७ ॥

तदिदं विधत्ते-ते प्राश्नस्तिष्ठन्तीत्यादिना । अधर्मादीनां यदातुर-ध्वं, ‘अधः प्रथमः’ मये । रासभः,
‘अन्ते’ अजः’ इति । पूर्वोक्तं सृष्टिकम् प्रमाणमिति-यद्वै तदथु संक्षरितमासीदित्यादिना । एवं हि तत्र
प्रथमाध्याये समाप्तातम्-“अथ यद्वै संक्षरितमासीद्, सोऽधुमभवन्ः अभुर्वै तत्राथ इत्याचक्षते परोऽधुम्,
परोऽधुमा हि देवाः । अथ यतदरसदिव, स रासभोऽभवत् । अथ यः कपाले रसो लिप्तः आसीद्, सोऽभो-
ऽभवत् । अथ यत् कपालमासीद्, सा मृद्युमेतदेव” (उप. १ । १ । १ । ११) इति । तत्र यत् कपाल-
मासीद्, सा पृथिवी मृच्छदेवोक्ता “एतन्” इदानीन्” वा “मृत्तिका” आहरिष्यन्तो भवन्ति” इति ।
अभविर्वा मृत्तिकाहरणेन किं कतिष्यन्तीति, तस्माद्-एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति । ‘रूपेभ्यः’ अश्वादिप्रा-
जैभ्यः ‘अमे’ पुरा ‘एषः’ अग्निः ‘असृज्यत,’ ‘एतन्’ इदानीमिति । ‘तेभ्यः’ पुरा ‘एषन्’ अग्नि
‘जनयति’ मृत्तिकाहरणेन तममे मृच्छेदमाप्तिं जनितवन्तो मरुतीन्मृच्छिज इत्यर्थः । अधादित्यः पूर्वमग्निवृद्धिदेव-
माप्तायने-“अथ यो गर्भोऽन्तरमासीद्, सोऽसिद्युव्यत । स यदस्य सर्वस्वामननृज्यत, तस्मादग्निर्ह वै तमग्नि-
माचक्षते परोऽधुम्” (उप. १ । १ । १ । ११) इति ॥ २८ ॥

तेषां पशूनामाहवनीयस्य दक्षिणतोऽस्थानं निषेधे-ते दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति । दक्षिणदेशोऽस्थानं प्रां-

नाष्टाऽअपहृत्याभयेऽनाष्टाऽएतं यज्ञमातन्वत तथैवेतद्यजमानऽएतेनऽ वृत्रेण
दक्षिणतो रक्षांश्च नाष्टाऽअपहृत्याभयेऽनाष्टाऽएतं यज्ञं तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणतः ऽआहवनीयो भवति । (त्यु) उत्तरतः ऽएषाऽभिरुपशेते वृषा
याऽआहवनीयां योपाऽभिरुदक्षिणतो वै वृषा योपामुपशेतेऽरत्निमात्रेऽ-
रत्निमात्राद्धि वृषा योपामुपशेते ॥ ३० ॥

रिति । तऽएतं वज्रमपश्यन्-अमुमेवादित्यम् । असी वाऽआदित्य एषोऽश्वः । तऽएतेन वज्रेण
दक्षिणतो रक्षांति नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टाऽएतं यज्ञमतन्वत । तथैवेतद्यजमान एतेन वज्रेण दक्षि-
णतो रक्षांति नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टाऽएतं यज्ञं तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषाऽभिरुपशेते । वृषा वाऽआहवनीयो योपाऽभिरुदक्षि-
णतो वै वृषा योपामुपशेतेऽरत्निमात्रे । अरत्निमात्राद्धि वृषा योपामुपशेते ॥ ३० ॥

निशुमाह-एतद्देवा अविभयुरिति । ' एतद् ' सप्तम्या लुक् (पा, सू. ० । १ । ३९ ।) एतस्मिन्नव-
काशे ' देवा ' मीनवत् । ' यत् ' यस्मान् ' न ' अस्मदीय ' दक्षिणत. ' प्रदेशे ' नाष्टा ' नाशकानि
' रक्षामि ' न-हन्तु. ' न बाधेत् ' इति । अथवा ' यत् ' यथा ' न हन्तुरिति ' हननाभावोपायं देश.
धित्तितवण् इत्यर्थः । ' ते एते ' देवाः ' यज्ञ ' वज्ररूपम् ' अमुमादित्यम् अपश्यन् । अत्रादित्यस्य कः प्रसङ्ग
इत्यत आह-असी वा आदित्य एषोऽश्व इति । योऽप्यमघोऽव निहन्मुञ्जरशनायज्ञः, स हि आदित्यः ।
तथा च तैत्तिरीयकम्-" अमुमादित्यमश्वं क्षेत्रं भूतं दक्षिणापश्यन् " इति । ततस्तेन वज्ररूपादित्यामवा
अश्वेन सर्वाणि यद्विद्योतीभि रक्षासि अपहृत्य भवतिहने नाशकरहिने स्थाने ' एतम् ' अश्वमाह्वय यज्ञं कृतवन्तः
पूर्वं देवाः । तथैव ' एतन् ' इदानीं यजमान. ' दक्षिणत. ' रियतेन अश्वेन ' यज्ञ ' निर्वाणमनुतिष्ठतीति ।
अथ कस्यापन-" उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्रं उभयतस्तीक्ष्णं वैष्णवीं सुषिराऽभि. कम्माभ्यमावेऽकस्मादी
प्रादेशामात्ररत्निमात्रं वा "(का. श्री. सू. १६ । ४८) इति पूर्वोक्तद्वयनीयस्य अरत्निमात्रे उत्तरतः प्रादेश-
मानी अरत्निमात्रं वा उभयतः पार्श्वयोस्तीक्ष्णायां कस्मात्कृच्छ्रवेणुजोर्वेत्ता गन्तं सुषिरा अभि. खननसाधन-
स्थानीयकस्मात्कृच्छ्रित्वस्त्वस्मिन् ' अकस्मात्वी ' कस्मात्कृच्छ्रगृहीता सुषिरा कार्येति तत्त्वार्थः ॥ २९ ॥

तदिदं सार्यवाद विषये-दक्षिणत आहवनीयो भवतीत्यादिष्व " यामद्वये-" इत्यत. प्राक्तेन काश्च-
सन्दर्भेण-एषा ' वक्ष्यमणाऽभिः (अहिमन्त्रेव ब्राह्मणेऽपे ३८ कण्डिकायाम्) ' अभिः ' ' उपशेते ' तिष्ठते ।
आहवनीयाभ्यो. पुर्वालिङ्गसाम्यस्य लीपुमात्मना प्रयोजति-वृषा वा आहवनीय इति । ' एषा ' पुरुष,
' योषा ' किरणम्, ' दक्षिणत. ' किरयाः दक्षिणपदेन ' उपशेते ' आहवनीयाभ्योर्मेव उपशेते, व्यजमानस्य
पनामाह-अरत्निमात्र इति । एतदपि स्वीयुमघोर्बोधयति-अरत्निमात्रादिति । स्वीयुमघोर्बोधये ' आतादिस-
ञ्चाराय, सम्बाधपरिहास्य च अरत्निमात्रोऽनुरागो युक्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

सा वैणवी स्यात् । (६) अग्निर्देवैभ्यऽ उदकामत्सु वेणुं प्राविशत्-
स्मात्सु सुपिरः स ऽएतानि वर्माण्यभितोऽङ्कुरुत प्रवर्ण्यन्नुपज्ञानाय
यत्र यत्र निर्दंदाह तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

(नत्सा) सा कल्माषी स्यात् । (त्सा) सा ह्याग्नेयी यदि कल्माषी न
विन्देदप्यकल्माषी स्यात्सुपिरा तु स्यात्सैवाग्नेयी सैषा योनिरभेर्धद्रेणुरग्नि-
रियं मृत्र वै योनिर्गर्भः^१ हिनस्त्योहि^२ सौ वै योनेर्वै जायमानो जायते
योनेर्जायमानो जायताऽऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । (त्प्रा) प्रादेशमात्रं^३ हीटमभि व्वाग्वदत्यरनि-
मात्री त्वेष भवति बाहुर्व्वा^४ऽअरन्तिर्बाहुनो वै वीर्यं क्रियते वीर्य-
समितैव तुद्रयति ॥ ३३ ॥

सा वैणवी स्यात् । अग्निर्देवैभ्य उदकामत् । स वेणुं प्राविशत् । नस्मात्स सुपिरः । स एतानि
वर्माण्यभितोऽङ्कुरुत-पर्वाणि-अनुपज्ञानाय । यत्र-यत्र निर्दंदाह-तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात् । सा ह्याग्नेयी । यदि कल्माषी न विन्देद्-अप्यकल्माषी स्यात् । सुपिरा
तु स्यात् । सैवाग्नेयी । सैषा योनिः(प्रेः)-पद्वेणुः । अग्निरियं मृत्र । न वै योनिर्गर्भं हिनस्ति-
अदिसौ वै । योनेर्वै जायमानो जायते । योनेर्जायमानो जायताऽऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रं हीटमभि वाग्वदति । अत्तिमात्री त्वेव भवति । बाहुर्व्वा^४ऽअ-
रन्तिः । बाहुनो वै वीर्यं क्रियते वीर्यसामितैव तुद्रयति ॥ ३३ ॥

सा वैणवीति । वेणुनिव कार्येति । अग्निहासमाह-अग्निर्देवैभ्य इति । यतो वेणुं प्राविशत् । अतः
' सुपिरः ' अतः सुपिरः प्रविष्टः । ' ' ' अग्निः ' अनुपज्ञानाय ' यथाऽग्रे मां न जानीयुः, तथा स्वाच्छाद-
नाय पानि ' वर्माणि ' पार्श्वशीकरोन्, तानि ' पर्वाणि ' सन्धयः वेणोः प्रवेशकाटे ' यत्र-यत्र ' प्रदेशे अग्निः
' दंदाह ' ' तानि ' कल्माषाणि ' कृष्णविन्दुविहानि ' भवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषीत्यादि । अतः ' सा ' अग्निः कल्माषी ' कल्माषकलितवेणुमयी कर्षण्या । अतः कल्माषो
वेणुराग्नेयः । यदि कल्माषीति । कल्माषासम्भवे अप्यस्यो वेणुः कार्य इत्यर्थत उक्तः । तत्र कल्माषाकल्मा-
षयोः सुपिरश्च तु सर्वथा संप्रायमित्याह-सुपिरा तु स्यादिति । यस्मान् सुपिरो वेणुर्लोरेति ' सैषा
योनिर्लोरे^५ वेणुः " इति वेणोर्महिरूपत्वं प्रायुक्तम्, अतोऽग्निरुपपृत्तिकाखने अग्निर्लोनिरुपपृत्तिकाखनम्
स्यात् ' योनेः ' सकाशादेव अग्निः ' जायते इति ' एवमर्थमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अग्नेः प्रादेशप्रमाणत्वमरत्तिप्रमाणत्वं च कथितम्, तत्रात्रिमात्रत्वमभिमतिरिति दर्शयितुं प्रादेशमात्रपञ्च-
भुक्वति-प्रादेशमात्रीति । ' हि ' यस्मात् ददन्ती वागिन्द्रियं प्रादेशप्रमाणमभिलक्ष्यते; प्रथमं तात्त्वोष्टुट-

(त्य) अन्यतः क्षुत्स्यात् । (द) अन्यतरुतो हीडं वाचः क्षुत्सुभ-
यतः क्षुत्स्वेव भवत्युभयतो हीडं वाचः क्षुत्तं युदेनया देवं च वृद्धति
मातुपं चाधो अतस्त्यं चावृतं च तस्मादुभयतः क्षुत् ॥ ३४ ॥

(यु) युदेवोभयतः क्षुत् । (इ) सुतो वाऽअभ्रेर्वीर्यं सुतोऽस्यै क्षुत्-
सुभयतः ऽएवास्यामेतुर्हीर्यं दधाति ॥ ३५ ॥

युदेवोभयतः क्षुत् । (दे) एतद्वाऽएनं देवा ऽअनुविद्यैभ्यो लोकेभ्यो-
ऽएनंस्तुथेवेनमयमेतद्भुविद्यैभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

अन्यतः क्षुत्स्वेव भवति । अन्यतरुतो हीडं वाचः क्षुत्सु-उभयतः क्षुत्स्वेव भवति । उभयतो
हीडं वाचः क्षुत्सु-युदेनया देवं च वृद्धति, मातुपं च । अयो यत् सत्यंवावृतं च-तस्मादु-
भयतः क्षुत् ॥ ३४ ॥

युदेवोभयतः क्षुत् । अतो वाऽअभ्रेर्वीर्यं । सुतोऽस्यै क्षुत्सु-उभयतः एवास्यामेत-
र्हीर्यं दधाति ॥ ३५ ॥

युदेवोभयतः क्षुत् । एतद्वाऽएनं देवा अनुविद्यैभ्यो लोकेभ्योऽएनन् । सत्येवेनमयमेतद्भुविद्यैभ्यो
लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

भारार्थेन प्रादेशवर्त्तनं वाक्यवर्त्तनं एतौ देशनयोगविधानाभ्या पराशरे गृह्यति । अथवा, वाक्यदेव जिहो-
करणे; सा हि प्रादेशमात्री मयो वाक् वदति । यद्वा वाक्यदेव प्रणवातुर्गच्छते; स हि नामपुञ्जात्मिकत्वं
प्रादेशवर्त्तनं गच्छतीत्याममिहन् । स्वामिन् पश्य-अस्तिमात्री त्वेवेति । 'तु' -शब्दः पूर्वपक्षमा-
हृत्यर्थः । वाक्कदेशवाक्यदेवो स्मृदायमूतो वाक्कदेशोनापि व्यवहृतेषु, तन्मन्त्रकरणे अत्रिति वाङ्मन-
वीर्यनिर्गते भवति । अन्यत्र अत्रैकस्मिन्क्षुत्सु-अनन्तीकृत्यञ्जीवन् । पराहारमन्त्र - ' उभयतः क्षुत्-
स्यतत् क्षुत् वा ' - (का. श्री. सू. ११११.१) इति ॥ ३३ ॥

तत्र अमन्त्रलोभनत्र तद्वैद्य- निदन्मन्त्रिणु पूर्वपक्षमनुवदति-अन्यतः क्षुत् स्यादिति । ' क्षुत्,
तेजने ' (वा. पा. अ. प. १०) । तेजने नाम निहितवत् । अन्यतरुतो हीडं वाच इति । वाचो निहितव-
मन्यतरुतो वचनारोपः । वाक्यदेव जिहोपते, तस्यास्य एतत् एव तैक्ष्ण्यः; अथहि वचनमन्यत इति ।
उभयतः क्षुत्स्वेवेति । ' तु ' शब्दः पूर्वपक्षमिहृत्यर्थः । निहितार्थद्वया कारित्वर्थः । ' यद् ' परमम्
' एतन् ' वाचा जिह्वा ' देव ' देवत्ववन्निवाक्यं सम्बन्धः ' मातुपं च ' मनुष्यमन्त्रिमाधामयञ्च वाक्
' वदति , अथवा एकदेव वाचा ' मयम् ' ' अतः ' मिथ्या च वदति, अतः उभयतः क्षुत्सु ॥ ३४ ॥

उभयतः क्षुत्च प्रकारान्तरेण स्तोत्रमनुवदति-युदेवोभयतः क्षुत् इति । ' असी ' वृद्धये चतुर्थी ।
(पा. सू. २ । ३ । १२ वा.) ' यत् ' यस्मिन् प्रदेने ' क्षुत्च ' निहितवत्, तस्मादेव प्रदेनात् ' लोके-
वोरन् ' ' अतः ' उभयतस्तैक्ष्ण्यकरणे वोरनेव निहितवत् भवति ॥ ३५ ॥

युदेवोभयत इति । ' एतम् ' एतत्वा कृत्या निरिच्छामा ' एनम् ' कृष्णमन्त्रि ' अनुविद्य ' इत्या

स यदिति खनति । तदेनमस्माहोकात्स्वनत्युथ यदूर्ध्वोच्चरति । तदमुष्मा-
होकादुथ यदन्तरेण संचरति । तदन्तरिक्षलोकात्सुर्व्वेभ्यः ऽपुर्व्वेनमेतदेभ्यो
लोकेभ्यः स्वनति ॥ ३७ ॥

तामादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रमुवेऽग्निनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
माददे गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति सवितुप्रसूत ऽपुर्व्वेनामेतदेताभिर्दे-
वताभिरादत्ते गायत्रेण च्छन्दसाऽयोऽअस्यां गायत्रं छन्दो दधाति पृथिव्याः
सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरेति पशुत्रो वै पुरीषं पृथिव्या ऽप-
स्थादग्निं पशुव्यमग्निवशाभरेत्येतत्त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति तदेनां
त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽऽदत्तेऽयोऽअस्यां त्रैष्टुभं छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

स यदिति खनति—तदेनमस्माहोकात्स्वनति । अथ यदूर्ध्वोच्चरति । तदमुष्माहोकात् । अथ यद-
न्तरेण संचरति । तदन्तरिक्षलोकात् । सर्वेभ्यः पुर्व्वेनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः स्वनति ॥ ३७ ॥

तामादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रमुवेऽग्निनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे । गाय-
त्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ”—इति । सवितुप्रसूत पुर्व्वेनामेतदेताभिर्देवताभिरादत्ते । गायत्रेण च्छन्दसा
अयोऽअस्यां गायत्रं छन्दो दधाति । “ पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदामर ”
इति । पशुत्रो वै पुरीषम् । पृथिव्या उपस्थादग्निं पशुव्यमग्निवशाभरेत्येतत् । “ त्रैष्टुभेन च्छन्दसा-
ऽङ्गिरस्वत् ”—(वा. सं. ११ । ९) इति । तदेनां त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदत्ते । अयोऽअस्यां त्रैष्टुभं
छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

‘ एभ्यो लोकेभ्यः ’ सकारान् ‘ सखनन् ’ अवशरितवन्तः । ‘ तदेर ’ ‘अथ’ यद्वा ‘ एतया ’ अस्या लोक-
प्रदसकारान् ‘ खनति ’ मृशमकमग्निनिर्घर्षः ॥ ३६ ॥

कथं यत्रनामेनेकया अत्रा लोकात्रयादग्नेः खनननिर्घर्षकृत् तदुत्तरादपत्ति—स यदिति खनतीति । ‘इति’
शब्दोऽभिनेयप्रदर्शने, मृशः खननभावात्तदभिनेयेन दर्शयतीत्यर्थः । अग्नेः खननव्यापारे तावन् प्रथममवधे-
पशुत्रोऽपशुत्रं मये संचारकिया चेति व्यवसायव्यवस्थितं, तस्मादग्नेर्ज्योतिरास्वरेण दृढिभ्यारिलोकत्रयादग्नेः खनन-
मिति तापदर्शयः ॥ ३७ ॥

अग्नेरदानं विधत्ते—तामादत्त इति । उत्तरत्र “ विभिरादत्ते ”—इति आदाने त्रिविमद्वयाविशिष्टान्
मन्त्राणां विधानम्, अग्निं विभिर्मेत्रैरुददिनेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रं विधत्ते—देवस्य त्वा सवितुरिति । मन्त्र-
स्वायमर्थ—देवेन सवित्रा अनुज्ञात एवाहमध्वर्युः ‘ अघ्नितोः बाहुभ्यां ’, ‘ पूष्णो हस्ताभ्याम् ’, ‘ अङ्गिरस्वन् ’
अङ्गिराः अग्निः ॥ इवः अङ्गिरःपदस्य लज्जत्स्य वक्तुः मत्तज्ज्ञातिविवानज्ज पदमञ्जानिज्जपन रुच ॥ भवति, अग्नि-

(त्वु) अग्निरसीति । (त्वु) अग्निहोषा तुदेन^१ सत्येनादत्ते नार्यसीति वज्रो वाऽअग्नियोषा नारी न वै योषा कंचन दिनस्ति शमयत्येवैनामेतदुहि^२साये त्वया व्ययमग्नि^३ शकेम खनितु^४ सधस्यऽएतोदं वै सधस्यं त्वया व्ययमग्नि^५ शकेम खनितुमस्मिन्सधस्यऽइत्येतज्जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति तुदेनां जागतेन च्छन्दसाऽदत्तेऽथोऽअस्यां जागतं च्छन्दो दधाति ॥ ३९ ॥

अग्निरादत्ते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतेवैनामेतदादत्ते त्रिभिरादायायेनां चतुर्थेनाभिमन्वयतऽएतदाऽएनां देवास्त्रिभिरादाया-

“ अग्निरसि ”—इति । अग्निहोषा । तुदेन सत्येनादत्ते । “ नार्यसि ”—इति । वज्रो वा-अग्निः । योषा नारी, न वै योषा कंचन दिनस्ति । शमयत्येवैनामेतदुहि^२साये । “ त्वया व्ययमग्नि शकेम खनितुं सधस्यऽआ ”—इति । इदं वै सधस्यम् । त्वया व्ययमग्नि शकेम खनितुमस्मिन्सधस्यऽइत्येतत् । “ जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद ”—(वा. सं. ११।१०) इति । तुदेनां जागतेन च्छन्दसाऽदत्ते । अयोऽअस्यां जागतं छन्दो दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतेवैनामेतदादत्ते । त्रिभिरादायायेनां

वत् । ‘ गायत्रेण छन्दसा ’ अग्निं ‘ त्वाम् आददे ’ । मन्त्रस्य तात्पर्योपमाह—सविष्टमसूत एवैनामित्यादि । शिर्षाय विषये—पृथिव्या इति । अग्निः त्वम् ‘ पृथिव्याः ’ ‘ सवश्चात् ’ उपस्थात् सहस्रयानात् । पुरीष-मिति, पुरीषपदेन परावोदमिधीयन्ते; एणुहितम् । “ तस्मै हितम् ” (पा. सू. १।१।१) इति षट् प्रत्ययः । अग्निम् ‘ अङ्गिरस्वत् आभर ’ । “ इमहोर्नः ” (पा. सू. ८।२।२२ । वा) इति हकारस्य ‘ मकारः ’ । किञ्च, ‘ त्रैष्टुभेन च्छन्दसा ’ अङ्गिरसरोति ॥

मन्त्र व्याचष्टे—पशवो वै पुरीषमिति ॥ ३८ ॥

पशवो विषये—अग्निरसीति । ‘ अग्निः ’ वज्रः ‘ असि ’ हनन्स्त्वान्नवद्रुमयोः, अग्निनामाऽसि । ‘ नारी ’ स्त्री च ‘ असि ’ ; स्त्रीत्वोपेतत्वात्तत्कर्तृकहितोभयमनार्यः । किञ्च, ‘ त्वया ’ अग्न्या ‘ व्ययम् ’ ‘ सवश्ये ’ पृथिव्याम्, अस्मिन् सहस्रयाने ‘ अग्निम् ’ मूढम् ‘ खनितुं ’ ‘ शकेम ’ शक्ता मूढात्म ‘ जागतेन ’ च्छन्दसा ‘ अङ्गिरस्वत् ’ ‘ अङ्गिरम् ’ उक्ता मूढास्मेति “ शक्ये शक्ते ” (आ. या. शा. प. १९) आशीर्लिङि रूपम् ॥

मन्त्र व्याचष्टे—अग्निहोषेति । अग्निरसोऽहोषेन ‘ सत्येन ’ सह ‘ सनक्तः ’ ‘ एनां ’ मूढैतवान् भवति । नार्ये-सीति । अस्य तात्पर्योपमाह—वज्रो वा अग्निरसि ॥ अया योषा न्वी न चकचन मुख दिनस्ति, एवमेव अस्मिन् सा न कस्यपि हन्तीत्यर्थः ‘ सिद्धो अस्ति ’ । सधस्यपदस्य विवरणम्—इदं वै सधस्यमिति ॥ ३९ ॥

अग्निरादत्ते त्रिभिरादत्ते त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावतेवैनामेतदादत्ते त्रिभिराद-

थास्यां चतुर्थेन वीर्यमदधुस्तथैवेनामग्रमेतन्निभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

हस्तऽआधाय सवितेति । हस्ते हस्त्याहिता भवति विभ्रदभिमिति विभ्रति ह्येना^१ हिरण्ययीमिति हिरण्ययी ह्येषा या च्छन्दोमन्त्रे-
प्योतिनिचाव्येत्यग्रेज्योतिर्द्वित्येतत्पृथिव्याऽअध्याभरडिति पृथिव्यै
ह्येनदध्याभुरत्यानुपुमेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वविति तदेनामानुपुमेन च्छन्द-
साऽऽदत्तेऽयोऽअस्यामानुपुमे च्छन्दो दधाति तान्येतान्येव च्छन्दा^२स्ये-
षाऽभिरारम्भायैवेयं वैष्णवी क्रियते ॥ ४१ ॥

चतुर्थेनाभिमन्त्रयते । एतदाऽएनां देवाभिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यमदधुः । तथैवेनामग्रमेत-
न्निभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

“हस्तऽआधाय सविता”-इति । हस्ते हस्त्याहिता भवति । “विभ्रदभिम”-इति ।
विभ्रति ह्येनाम् । “हिरण्ययीम्”-इति । हिरण्ययी ह्येषा या च्छन्दोमयी । “अग्रेज्योति-
निचाव्य”-इति । अग्रज्योतिर्द्वित्येतत् । “पृथिव्याऽअध्याभरद्”-इति । पृथिव्यै
ह्येनदध्याभरति । “आनुपुमेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत्”-(वा. सं. ११।११) इति । तदे-
नामानुपुमेन च्छन्दसाऽऽदत्ते । अयोऽअस्यामानुपुमे च्छन्दो दधाति । तान्येतान्येव च्छन्दांसि-एषा-
ऽभिः । आरम्भायैवेयं वैष्णवी क्रियते ॥ ४१ ॥

दद्यात् अग्रेज्युर्थेन मन्त्रेणामिमन्त्रं विधत्ते-त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति । ‘अथ’-
शब्दो व्यवहारात् एवमिति । इदमेवोक्तञ्च तावत् “अग्रज्योतिरे”-इत्यस्य वाक्यस्य बीजम् । भाट्टान-
तमेव एषाभिमन्त्रणाद्यन्तरोऽध्यादाने विनिमुक्ता इति पञ्चस्य बीजमस्ति, सन्नादिवत् स्पष्टव्यापारमात्रान्,
अस्माद्यभिमन्त्रणञ्च पृथगवस्थिताया अन्तरभिमन्त्रणत्वात् । अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतत्पूर्वमन्त्रसङ्ख्यानुवाद-
पुरस्सरं चतुर्थ्योक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम् । अभिमन्त्रणं नाम वीर्याधानमिति प्रसंसति-अयास्यां
चतुर्थेन वीर्यमदधुरिति ॥ ४० ॥

अग्रे विधत्ते-हस्त आधाय सवितेति । ‘सविता’ देवः ‘हस्ते’ ‘आधाय’ अदरायाय ‘हिरण्ययी’
दितरमणीयाम् ; अथवा हिरण्यपदेन अमृतं छन्दोव्यते, अमृतमयीम् ; प्रायुक्तगणपत्रैर्द्वयवर्गानुपुमेच्छन्दो-
कां वा ‘एनाम्’ अग्निं ‘विभ्रत्’ सर्वदा धारयन्, ‘अग्रेज्योतिः’ ‘निचाव्य’ दृष्ट्वा ‘पृथिव्या अथि’
ततः सकारात् ‘अमरत्’ आहतवान् । ‘आनुपुमेन च्छन्दसा’ अस्मिन्मन्त्रेणानिति । मन्त्रं व्याचष्टे-
हस्ते हस्त्याहितेति । ‘हिरण्ययी’-पदव्याख्यानं हिरण्ययी ह्येषा या च्छन्दोमयीत्युक्तम् । तदुपपादयति-
तान्येतान्येवेति । ‘अरम्भाय’ आरम्भनाय ॥ ४१ ॥

ताँ ह्येके हिरण्ययी कुर्वन्ति । हिरण्ययीति वाऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वाऽएषा च्छन्दाँसि तेनैषा हिरण्यममृतं हिरण्यममृतानि च्छन्दाँसि ॥ ४२ ॥

तां चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्वा व्याग्रागित्येकमक्षरमक्षरमिति त्र्यक्षरं तद्यत्तद्वागित्येकमक्षरं येवैषाऽनुष्टुप्चतुर्मा सा साऽथ यदक्षरमिति त्र्यक्षरमेतानि तानि पूर्वाणि यजूँषि सर्वयेवैतद्वाचाऽग्निं स्वनति सर्वया व्याचा सुम्भरति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

(वृ) यद्वेव चतुर्भिः । (श्रु) चतस्रो वै दिशश्चतसृषु तदिह व्याचं

ताँ ह्येके हिरण्ययी कुर्वन्ति । हिरण्ययीति वाऽअभ्युक्तेति । न तथा कुर्यात् । यद्वाऽएषा छन्दाँसि—तेनैषा हिरण्यम् । अमृतं हिरण्यम् । अमृतानि च्छन्दाँसि ॥ ४२ ॥

यदेव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिशः । चतसृषु तदिह व्याचं दधाति । तस्माच्चतसृषु दिक्षु वाग्वदति ।

अत्र कचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीषद्वलेन अभिमपि हिरण्यनिर्मितामिच्छन्तीति तत्प्रथममुच्यते—ताँ ह्येके हिरण्ययी कुर्वन्तीति । अत एव कान्वायन—“हिरण्ययीमेके”—(का. श्रौ. सू. १६ । ४९) इति पश्चान्तरस्मृतित्वात् । अभ्युक्तेति । “इत्ता आवाय सविता विभ्रदग्निं हिरण्ययीम्”—इति मन्त्रे तस्मान्ने इत्यर्थः ॥ तद् दूषयन्ति—न तथा कुर्यादिति । अत्र पूर्वोक्तमेव च्छन्दोमयत्वमिहोपदिशति—यद्वा एषा छन्दाँसीति ॥ ४१ ॥

आदानाभिमन्त्रणवितियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्या प्रशमितुमाह—तां चतुर्भिरादत्त इति । ‘चतुर्भिः’ अभिमन्त्रणमन्त्रसहितैर् पूर्वोक्तिरनिर्मन्त्रैर् ‘ताम्’ अग्निम् ‘आदत्ते’ । आदाने मन्त्रचतुष्कारप्रकार उपपादितः । अत एव मीमांसया द्वादशाह्वयोऽदमेव विषयवाक्यमुदाहृतम् । तदर्थं स गृहीतमन्त्रविद्विराचार्यैः—“चतुर्भिर्भिमित्वेन विकल्पो वा समुच्चयः । विकल्पः पूर्वोक्तमेव समूहे कारणत्वन्” ॥—(श्री. जै. न्या. १२ । १ । सू. २० । १४ अ.) इति ॥

यत्तच्चतुर्भिरादत्ते, ‘सर्वो वाक्’ ‘चतुरक्षरा’ अक्षरचतुष्टयवती । कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम् । तदाह—वागित्येकमिति । अत्र एकाक्षरत्वात्पूर्वत्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूपमानान् मन्त्रान् विभज्य दर्शयति—येवैषाऽनुष्टुप्चतुर्मेति । प्रथमेन ‘सा’ इति पदेन वागुच्यते, द्वितीयेन अभिमन्त्रणे ॥ वितियुक्ता चतुर्योऽक्षरः । अनुष्टुप् ‘त्र्यक्षर’ पदम् ‘अक्षरमिति’ यदुक्तम्, तानि ‘आदाने’ वितियुक्तानि “देवस्य त्वा” —इत्यादीनि “यजूषि” । ‘तस्मान्’ चतुर्भिः अग्न्यादानं नाम, ‘सर्वया व्याचा’ स्वनममेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मन्त्रगतचतुष्टयस्यो चतुर्दिगात्मना च स्तौति—यदेव चतुर्भिश्चनस्रो वै दिश इति । अत्र मन्त्रगत—

दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु व्यावदति छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ
चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशः सर्वासु तदिक्षु व्याचं दधाति तस्मा-
त्सर्वासु दिक्षु व्यावदति ॥ ४४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-२-३ ॥ (३. १.)

हस्तः ऽष्टपाऽग्निर्भवत्यथ पशून्भिमन्त्रयते । (तऽ) एतद्वाऽष्टपु
देवा ऽअन्वेपिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्घमदधुस्तथैवैष्वयमेतदन्वेपिष्यन्पुरस्ता-
द्दीर्घं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते । प्रतूर्तं वाजिष्ठाद्रवेति षडै शिप्रं तनूर्तमथ युत्क्षि-
प्राक्षेपीयस्तत्प्रतूर्तं वुरिष्ठामनु संवृतमितीयं वै वुरिष्ठा संवृदिमामनु
संवृतमित्येतदिषु ते जुन्म परममन्तुरिक्षे तुव लाभिः पृथिव्यामुधि
योनिरीडिति तुदेनमेता देवताः करोत्यसि व्यायुमादित्यं तदुश्वे
व्यीर्यं दधाति ॥ २ ॥

छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते । तदष्टौ । चतस्रो दिशः, चतस्रोऽवान्तरदिशः । सर्वासु तदिक्षु व्याचं
दधाति । तस्मात्सर्वासु दिक्षु व्यावदति ॥ ४४ ॥

हस्तऽष्टपाऽग्निर्भवति-अथ पशून्भिमन्त्रयते । एतद्वाऽष्टपु देवा अन्वेपिष्यन्तः पुरस्ताद्दी-
र्घमदधुः । तथैवैष्वयमेतदन्वेपिष्यन्पुरस्ताद्दीर्घं दधानि ॥ १ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते-“ प्रतूर्तं वाजिष्ठा द्रव ”-इति । यद्वै शिप्रं तनूर्तम् । अथ यत् क्षिमात्

गायत्र-त्रैष्टुभ-जागततृप्ति-उन्दोनि राह पूर्वा यजु.मह्यो महादिव्यन्तरदिषा मना स्तौति-छन्दोभिश्च
यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टाविंशति ॥ ४४ ॥

इति धीमायणाचार्यविरचिते माधवार्थे वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनीयज्ञपरमार्थप्रणामाद्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६-२-१) ॥

पूर्वमाहर्त्तव्यं दक्षिणाग्रदेशे निश्चमुन्नरशनावद्व्याः प्रादुमुखा येऽश्वार्धमाश्वानिहन्ति, तेषान्दिदानीं यथा-
ममभिमन्त्रणं समन्त्रक विधिसुसादावभिमन्त्रणं वीर्जयना प्रशंसति-हस्तः ऽष्टपाऽग्निर्भवतीति । अनेन अग्नि
हस्ते गृहीतव्यं पशून्भिमन्त्रयते ॥ १ ॥

प्रथममथामभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते-सोऽश्वार्धमिति । मन्त्रस्वयमर्थ-“ हे ‘वाजिन्’ अश्व ! ‘वुरिष्ठाम्’ अतिशये-

१-हस्तं गृहीतव्येनामाभिमन्त्रयते । का० श्री० मु० १६।५।१ २-अथयजुर्भिश्च प्रतूर्तं पुरस्तादा योगेनेन दक्षि । का,
श्री. १६।५२।

(त्व) अथ रासभम् । युञ्जाथाथै रासभं युवमित्यध्वर्युं चैतद्युज-
मानं चाहस्मिन्पामे वृषण्वसूऽडृत्यस्मिन्कर्मणि वृषण्वसूऽडृत्येतदग्निं
भरन्तमस्मद्युमित्याग्निं भरन्तमस्मत्प्रेषितमित्येतत्तद्वासभे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

(त्व) अथाजम् । योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहऽइत्यन्नं वै

शेरीयः-तत्प्रवृत्तम् । “ वरिष्ठामनु सम्भवतम् ”-इति । इयं वै वरिष्ठा सम्भवत् । इमामनु
सम्भवमित्येतत् । “ दिवि ते जन्म परममन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरिति ”-
(वा० सं० ११ । १२) इति । तदेनेमेता देवताः कनेसि-अग्निम्, वायुम्, आदित्यम् । तद्वशे
वीर्यं दधाति ॥ २ ॥

अथ रासभम्-“ युञ्जाथां रासभं युवम् ”-इति । अध्वर्युं चैतद्व्युजमानं चाह ।
“ अस्मिन्पामे वृषण्वसूः ”-इति । अस्मिन्कर्मणि वृषण्वसू इत्येतत् । “ अग्निं भरन्तमस्म-
द्युम् ”-इति । अग्निं भरन्तमस्मत्प्रेषितमित्येतत् । तद्वासभे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजम्-“ योगे-योगे तवस्तरं वाजे-वाजे हवामहे ”-इति । अन्नं वै वाजः । कर्मणि

नोर्वीर्यं, अनुसवतं ' सभूर्यात् वनतोः किमि “ अनुदात्तोपदेशवन्ति ” (पा. सू. १ । ४ । ६७)-इति ।
न-लोरे, “ ह्रस्वस्य पिति ”-(पा. सू. ६ । १ । ७१) इति तुक् । अस्याभिः क्रियमाणं सम्पन्नम्
' अनु ' इत्यध्वर्युः, ' प्रतूर्ण ' त्वरतेः “ उग्रहर्ष ”-(पा. सू. १ । ४ । २०) इत्युटि कृते “ नसत्-
निषत्तुत्-प्रतूर्ण-सुत-तूर्णानि च्छन्दसि ”-(पा. सू. ८ । २ । ११) इति निष्ठा-तात्पर्यं नव्याभावेन
निपातनम् । अतिक्षिप्रम् “ आद्रव ” आगच्छ । हे अश्व । “ ते ' तव ' परमं जन्म ' दिवि ' आदित्यरूपेण,
' अन्तरिक्षे ' सव ' नाभिः ' वायुरूपेण, ' पृथिव्यां ' तव ' योनि ' उद्यतित्यानम् अग्न्यात्मकत्वेनेति,
अश्वस्य लोकत्रयमिमानिदेवताभ्येन स्तुतिः कृतेति तात्पर्यम् ॥

अथ प्रतूर्णपद व्याचष्टे-यद्वै क्षिप्रं तत् तूर्तमिति । ‘ क्षिप्र-तूर्णम् ’ ‘ अय ’ ‘ यत् क्षिप्रात् ’ अग्निं
' क्षेत्र्य ’ ‘ क्षिप्रतयम् ’, ‘ तत् प्रतूर्णम् ’ इत्युच्यते । क्षिप्रशब्दादग्निमुक्तिं “ ग्युत्तदूरुवहन्क्षिप्रम् ”-(पा. सू.
१ । ४ । १५९) इति ण्णादिपठस्य लोपः । शूरत्येकारस्य गुणः । उच्छादस्य तात्पर्यमाह-तदेनेमेता
देवता इति । अग्निमन्त्रेणानाश्वस्य किमायातय । तदह-तद्वशे वीर्यं दधातीति ॥ २ ॥

यसमाभिन्मन्त्रणं सम्मन्त्र विभक्ते-अथ रासभं युञ्जाथामिति । अग्निमन्त्रयत् इत्यनुषङ्गः । ‘ युवम् ’ इति
द्विवचनेन अध्वर्युयजमानादुच्यते । “ वृषण्वसूः ” इति सेक्ता गर्दभः, स यथोर्ध्वमुधनम्, तौ । ‘ युव ’ युवाय् ।
' अस्मिन् ’ ‘ यामे ’ यापते गम्यते प्राप्यते देवैरिति, यान्ति सङ्गच्छन्ते यत्र परस्परं देश इति वा, यामे कर्म,
तस्मिन् रासभं “ युञ्जाथाम् ” । तं निश्चिनाष्टि-अग्निं भरन्तामिति । “ ह्रस्वोर्ध्वम् ” (पा. सू. ८ । २
३२ । वा.) । ‘ अश्वसुम् ’ अश्वस्य फलं कल्पयमानम् ; यद्वा, याते. रूपम्, अस्मत्प्रेषितमिति । मन्त्रं
व्याचष्टे-अध्वर्युं चैतदिति ॥ ३ ॥

अग्निमन्त्रणं विभक्ते-अथाजं योगे योग इति । अग्निमन्त्रयत् इति शेषः । अस्यार्थः-हे ‘ सखायः ’

वृजः कुर्मणि कर्मणि तवुस्तरमुन्नेऽन्ने हवामहऽडृत्येतत्सुखाय ऽडुन्द्रमू-
तयऽडुतीन्द्रियवन्तमृतयऽडृत्येतत्तदजे वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतु-
द्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

(त्व) अथेनान्त्राच ऽनुत्क्रमयति । तदेनमेतैः पशुभिरनुविच्छति नोप-
स्पृशत्यग्निरप्यनुत्पशवो नेन्माऽयमग्निर्हिनसादिति ॥ ६ ॥

सोऽश्वमुत्क्रमयति । प्रतूवन्नेह्यवक्रामस्रशस्तीरिति पाप्मा वाऽअश-
स्तिस्तुरमाण ऽपुह्यवक्रामन्पाप्मानमित्येतद्ब्रह्मस्य गुणपत्यं मयोभूरे-
ह्यीति त्रैत्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गुणपत्यं मयोभूरेह्येत्येतत्तदे-
नमुन्नेनान्विच्छति ॥ ७ ॥

कर्मणि तवुस्तरमुन्नेऽन्ने हवामहऽडृत्येतत् । “ सखाय इन्द्रमृतये ”—(वा० सं० ११ । १४)
इति । इन्द्रियवन्तमृतयऽडृत्येतत् । तदजे वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा—तावतैवैष्वेतद्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैनान् प्राच उत्क्रमयति । तदेनमेतैः पशुभिरनुविच्छति । नोपस्पृशति । अग्निरप्यनुत्पशवः ।
नेन्माऽयमग्निर्हिनसादिति ॥ ६ ॥

सोऽश्वमुत्क्रमयति—“प्रतूवन्नेह्यवक्रामस्रशस्तीः”—इति । पाप्मा वाऽअशस्तिः । तुरमाण

समानव्ययानां ऋत्विजः ! ‘ तवस्तव ’ “ तवः ” इति ब्रह्मनाम (निघं. २ । ९ । ९), ब्रह्मिन् ‘ इन्द्रम् ’
एवं धूमि दणन्तम् । “ इन्द्र इन्द्रं दणतानि वेदां ददातीति वेदां दधातानि वेदां दापयन् इति वा ”—इति ।
पात्काचार्यः (निघ १० । १ । ८) । इन्द्रियवन्त ब्रह्मवन्तं वा तम्, तदम् । ‘ यमे ’ सुब्रूहि देवा
अत्रेति योगः कर्म, क्षीप्तानां, कर्मणि कर्तव्ये । ‘ वावे वावे ’ प्रतूवन्नाम् अने-अने दातव्ये दियते सति
‘ उतये ’ तर्गाय ‘ हवामहे ’ वयमप्यर्थव इति ॥ मन्त्रगतयोगवाजेन्द्रपदानि व्याचष्टे—अग्ने वै वागः
कर्मणि-कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमतगमन्त्रित्वसंज्ञा त्रिवृदभ्याख्यना स्तौति—त्रिभिरिति । अत्र खण्डम्—“ अनुत्पस्पृशन्नुत्क्रमय-
त्येतान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूवन्नुर्वन्तरिचं पृथिव्याः स्वस्यादिति ” (का. श्री. सू. १६ । १३) इति ॥ ११ ॥

तदिदं विधे—अथैनान् प्राच इति । ‘ एनान् ’ पशून् प्राह्मुषानुद्वययेव । उद्गमिताः पशुनिः ‘ एनम् ’
मृद्ममग्निम् अन्विष्यन् मवन्ति । नोपस्पृशतीति । ‘ यन् ’ यतः “ यद्यप्येदग्निः ” यतोऽग्निर्यत्नेन हिता
स्यात्, सा गन् मृदिति । ‘ हिनम् ’—इति हिसेः पथमतस्तरे स्थानम् ॥ ६ ॥

उत्क्रमगमनस्य नन्वे विधे—सोऽश्वमुत्क्रमयतीति । प्रतूवन्नेह्येति । अस्यामर्थः,—‘ अशस्तीः ’ पाप्मनः
स्वक्रामन् ‘ अभिगम्यन् ’ प्रतूवन् ‘ प्रवर्धेन तुरमाणः ’ एहि ‘ अगच्छ । ‘ मयोभूः ’ सुखस्य मावः-

(त्पु) अथ रासभम् । (सु) कुर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्ति गव्युतिरभयानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा वन्धुः पूष्णा सयुजा सहेतीयं वै पूषाऽनुया सयुजा सहेत्येतत्तदेन१ रासभेनान्विच्छति ॥ ८ ॥

(त्पु) अधाजम् । (मृ) पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या ऽधस्थादग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत्तदेनमजेना-
न्विच्छति ॥ ९ ॥

त्रिभिरुन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्गवानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैर्वैनमेतद्-
न्विच्छति त्रिभिः पुरस्तादग्निमन्त्रयतं तत्पदपुटृतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गवानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६-२-४ ॥ (३-२)

द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १०४ ॥

एहि, अवकामन् पाप्मानमित्येतत् । “ रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभरेद्दि ”-इति । रीद्रा वै पशवः । या ते देवता तस्य गाणपत्यं मयोभरेद्दित्येतत् । तदेनमभेनान्विच्छति ॥ ७ ॥

अथ रासभम्-“ कुर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्ति गव्युतिरभयानि कृण्वन् ”-इति । यथैव यजुस्तथा वन्धुः । “ पूष्णा सयुजा सह ”-(वा. सं. ११ । १५) इति । इयं वै पूषा । अनया सयुजा सहेत्येतत् । तदेनं रासभेनान्विच्छति ॥ ८ ॥

अयाजम्-“ पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर ”-इति । पृथिव्या उपस्था-
दग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत् । तदेनमजेनान्विच्छति ॥ ९ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निः । गवानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैर्वैनमेतदन्विच्छति । त्रिभिः

विता ‘ रुद्रस्य ’ पशुपते. ‘ गाणपत्यं ’ गणपतित्वम् । ‘ एहि ’ गच्छ अशस्तिपदं व्यापठे-पाप्मा वा अश-
स्तिरिति । अश्वस्य रुद्रगाणपतित्वं प्रतिपादयति-रीद्रा वै पशव इति । पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्रः, तस्य
गणपतित्वमेहीत्यर्थः । अश्वोक्तमगेन न किं जातमिते, तद् दर्शयति-तदेनमभेनान्विच्छतीति ॥ ७ ॥

रासभेनान्विच्छति-अथ रासभमुर्वन्तरिक्षमिति । ‘ उरु ’ विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं ‘ वीहि ’ प्राप्नुहि
किं कुर्वन् । ‘ गव्युति ’ गोमन्त्रभूमिं ‘ स्वस्ति ’ हेमिण कुर्वन्, ‘ अभयानि ’ अघ्नन. । कृण्वन् ‘ पूष्णा ’
पृथिव्या यामभूया ‘ सयुजा ’ सहचरेण सह वीहति । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धं विपदव्याख्यानमित्याह-यथैव यजु-
स्तथा वन्धुरिति । न व्याख्यातुमर्हतीत्यर्थः । उत्तरार्द्धगतद्रूपदं विद्वजोति-इयं वै पूषेति ॥ ८ ॥

अजेनमगेन विधत्ते-अयाजं पृथिव्या इति । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः । (पूर्वमिन्द्राहणे २८
कण्डिकावाम्) ॥ ९ ॥

उक्तमगमन्त्रागतत्रिवृदसङ्ख्यामन्यात्मना लौकिक-त्रिभिरन्विच्छति त्रिवृदग्निरिति । पूर्वमेतेषामश्वरासभाजाना-

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयाध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्रदीप्ताऽ एतेऽग्नयो भवन्ति । (न्त्यु) अथ मृदमुच्छ्रयन्तीमे वै लोकाऽ
एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ताऽ अथतुऽइमे लोकाः पुरो वाऽएतदेभ्यो लोक-
भ्योऽग्ने देवाः कर्मान्विच्छन्स्तद्यदेतानग्नीनतीत्य मृदमाहुरति तुदेनं पुरेभ्यो
लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राश्नो यन्ति । प्राची हि दिग्ग्रेः स्वायामेवेनेमेतद्विश्यन्विच्छति स्वायां
दिशि विन्दति ॥ २ ॥

पुरस्ताद्भिमन्त्रयते । तत् पदं । पदृतवः सम्बत्सरः । सम्बत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्प्रावित्यस्य मात्रा-
तावत्तद्ववति ॥ १० ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति-अथ मृदमुच्छ्रयन्ति । इमे वै लोका एतेऽग्नयः । ते यदा प्रदीप्ताः-
अथतुऽइमे लोकाः । पुरो वाऽएतदेभ्यो लोकेभ्योऽग्ने देवाः कर्मान्विच्छन् । तद्यदेतानग्नीनतीत्य मृद-
माहुरति-तदेनं पुरेभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राश्नो यन्ति । प्राची हि दिग्ग्रेः स्वायामेवेनेमेतद्विश्यन्विच्छति । स्वायां दिशि विन्दति ॥ २ ॥

भिमन्त्रये प्रयो मन्त्रा निमित्तान्, इदानीमुक्तमग्ने इति तां सङ्ख्या सम्भूय ऋतुसर्वसाम्निरूपत्वेन
प्रशतितुल्यमनुमापयति-त्रिभिः पुरस्ताद्भिमन्त्रयते तत् पठति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीताम्रपात्रार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनीपञ्चतण्डयपञ्चाङ्गनाम्ने
षष्ठकाण्डे तृतीयोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-२-२) ॥

व्यापादनः-“ अग्निं ज्वलन्तु मिच्छे गच्छन्त्वग्निपुरीषमिति ”-(का. श्री. सू. ११ । १४) इति ।
गार्हपत्यादिषु विधिमिदं दीपमानेषु “ अग्निपुरीषमिति ” । मन्त्रेण मृदुपिण्डमभिलक्ष्य गच्छेयुर्त्यर्थः ।
तद्विषये-प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति । अच्छ्रयन्तीति । अग्निगच्छन्त्यर्थः । ब्रह्मापचर्युपजमाना । ‘ अग्ने ’-
शब्दस्य “ अन्त गत्यर्थेदेव ”-(पा. सू. १ । ४ । १९) इति गणितञ्ज्ञा । अग्नितानिष्य प्रशतति-
इमे वै लोका इति । ‘ अग्ने ’ पूर्व ‘ देवाः ’ ‘ एभ्यो लोकेभ्यः ’ ‘ पुरः ’ पूर्वस्मिन् प्रदेशे, लोकानां पुरः-
प्रदेशे कर्मचयनमविष्टकतः । ‘ तत् ’ तस्यात् ‘ एतान् ’ लोकनवात्मकान् ‘ अग्नीन् ’ ‘ अतीत्य ’ आदीत्य
प्रमात्य ‘ मृदय ’ गार्हप्युः अग्निं ज्वलन्तु मृदयन्त्यन्योल्लोकां पुरोदेशे मृदूपमिति कृत्वन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छन्तामर्च्युपभृतीनां प्राङ्मुखत्वं विषये-प्राश्नो यन्तीति ॥ २ ॥

ते प्रयन्ति । (न्त्य) अग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वदुच्छेमऽ इत्यग्निं पशव्यम-
ग्निवदुच्छेमऽ इत्येतत् ॥ ३ ॥

(वृ) अथानद्वापुरुषमीक्षते । (तेऽग्निं) अग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वद्वरिष्याम
ऽइत्यग्निं पशव्यमग्निवद्वरिष्याम ऽइत्येतत्तदेनमनद्वापुरुषेणान्विच्छति ॥ ४ ॥

(त्पु) अथ बल्मीकवपा सुषिरा व्यच्ये निहिता भवति । तामन्वीक्षत-
ऽइयं वै बल्मीकवपेयुषु वाऽइमे लोकाऽ एतद्वाऽएनं देवाऽ एषु लोकेषु
विप्राहमेच्छंस्तुयैवैनमयमेतदेषु लोकेषु विप्राहमिच्छति ॥ ५ ॥

ते प्रयन्ति—“ अग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वदुच्छेमः ”—(वा. सं. ११।१६) इति । अग्निं
पशव्यमग्निवदुच्छेम—इत्येतत् ॥ ३ ॥

अथानद्वापुरुषमीक्षते—“ अग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वद्वरिष्यामः ”—(वा. सं. ११।१६) इत्येतत् ।
तदेनमनद्वा पुरुषेणान्विच्छति ॥ ४ ॥

अथ बल्मीकवपा सुषिरा व्यच्ये निहिता भवति । तामन्वीक्षते । इयं वै बल्मीकवपा । इयम्
वाऽइमे लोकाः । एतद्वाऽएनं देवा एषु लोकेषु विप्राहमेच्छन् । सर्वैनमयमेतदेषु लोकेषु विप्राह-
मिच्छति ॥ ५ ॥

अभिगमनमनूप मन्त्र विवचे—ते प्रयन्त्यग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वदुच्छेम इतीति । ‘ पुरीष्य ’ पशुहितं
मृदूपम् ‘ अद्भिरस्व ’ अग्निवत् ‘ अच्छेम ’ अभिगच्छाम ॥ ३ ॥

पूर्वं पुरुषपशोः प्रतिनिधित्वेन अनन्दापुरुष सक्तः (श. प. १।१।१।१४) । तस्येदानीं । विनि-
योगमाह—अथानद्वापुरुषमीक्षत इति । (का. श्रौ. सू. ११।१६) । “ देवविष्टमनुष्यानर्पकः स इति ”
(श. प. १।१।१।१४ । भाष्ये) प्राप्तुक्तः । ‘ मरिष्यामः ’ आहरिष्याम इत्यर्थः । अनन्दापुरुष-
मिरीक्ष्यन् तेषामेवैवणमिष्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्—“ पिण्डमपरेण व्यच्ये बल्मीकवपां छिदां निदधाति ”—(का. श्रौ. सू. ११।१६) इति ।
अन्धादिपशूनां विष्टमनुष्ठापिकादीनिमन्त्रात् पूर्वं मृत्पिण्डस्य पश्चिमदेशे ‘ व्यच्ये ’ पिण्डाद्वर्णीयदेवद्वन्द्वयो-
सच्छिदा बल्मीकवपा निधेयेत्युक्तम् ; इदानीं ‘ बल्मीकवपायादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वक्षिरिति ’—
(का. श्रौ. सू. ११।१७) इति ; तदिदं विविक्ष्यं दर्शयति—अथ बल्मीकेति । पूर्वमेव व्यच्ये सुषिराया
बल्मीकवपायाः स्थापनं सूचयितुं ‘ निहिता ’—इति भूतकालवाचि कान्त्ये पदम्, ‘ तामनु ’ निहितां वयामनु-
लक्ष्य ‘ ईक्षते ’ मृदं वपाच्छिद्रेण पिण्डं पश्येदित्यर्थः । “ इयं वै बल्मीकवपा ” इत्यादेरयमर्थः—बल्मीकवपा नाम
‘ इय ’ भूमिः ; सत्कार्यत्वम् । भूमिर्हि सर्वे लोकाः तत्पुरुषत्वात् एतयोः कर्मभूमित्वेन निश्चितत्वात् । पूर्व
‘ देवाः ’ ‘ एनम् ’ अग्निम् ‘ एषु ’ सर्वलोकेषु ‘ विप्राहम् ’ ‘ ऐच्छन् ’, विगृह्यावास्तीति सर्वत्रान्विष्टवन्तः,
इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षणं सर्वलोकेषु मृदूपस्थाद्वैविगृह्यान्वेषणमिति ॥ ५ ॥

(त्य) अन्वभिरुपसामग्रमख्यदिति । तुदेनमुपःस्वैच्छन्ननुहानि प्रथमो जातवेदाऽइति तुदेनमहःस्वैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुषा च रश्मी-
निति तुदेन^१ सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवीऽद्याततन्येति तुदेनं
द्यावापृथिव्योरैच्छंस्तमविन्दंस्तुथैवैनमयमेतद्विन्दति ॥ यदा परापश्यत्युप
तामुवास्पत्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

(म) अथाश्रमभिमन्त्रयते । (तऽ) एतद्वै देवा ऽअनुवन्पाप्मानमस्या-
पहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रममस्य पाप्मानमुपहनामेति तस्य श्रमं पाप्मा-
नमुपाप्रंस्तुथैवास्यायमेतच्छ्रमं पाप्मानमुपहन्ति ॥ ७ ॥

(न्या) आगत्य वाज्यध्वानमिति । (त्या) आगतो ह्यस्याच्चा भवति
सर्वा मृधो विधूनुतऽइति पाप्मा वै मृधः सर्वान्पाप्मानो विधूनुतऽइत्ये-

“अन्वभिरुपसामग्रमख्यदिति”-इति । तुदेनमुपःस्वैच्छन् । “अनुहानि मयमो जात-
वेदाः”-इति । तुदेनमहःस्वैच्छन् । “अनुसूर्यस्य पुरुषा च रश्मीन्”-इति । तुदेनं सूर्यस्य
रश्मिष्वैच्छन् “अनु द्यावापृथिवीऽद्याततन्य”-(वा. मं. ११।१७) इति । तुदेनं द्यावापृ-
थिव्योरैच्छन्, तमविन्द । तथैवैनमयमेतद्विन्दति । तं यदा परापश्यति-अथ तामवास्पति, आग-
च्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्रमभिमन्त्रयते । एतद्वै देवा अनुवन्-पाप्मानमस्यापहनामेति । श्रमो वै पाप्मा । श्रमस्य
पाप्मानमपहनामेति । तस्य श्रमं पाप्मानमुपाप्रन् । तथैवास्यायमेतच्छ्रमं पाप्मानमुपहन्ति ॥ ७ ॥

“आगत्य वाज्यध्वानम्”-इति । आगतो ह्यस्याच्चा भवति । “सर्वा मृधो विधूनुते”-

मिरीक्षणे मन्त्रं विपठे-अन्वभिरिति । प्रकाशितरूपेणऽभिः स्मृते-अन्वभिरिति । ‘दन्ताम् अपन्’
आदिष्वन्’ अन् ‘-रूप्य अग्निः’ अन्वद्वन्’ अनुद्वियते । ‘प्रथमः’ आप’ जातवेदाः’ अजग्रदः ।
जाग्रति भूगति वेतीति वा, जाते जाते विद्यते जाग्रत इति वा जातवेदाः (निरु. ७ । ३ । १) । अहानि
‘अनु’-रूप्य दीपते । ‘पुरुषा’ बहुवचने ‘सूर्यस्य रश्मीन्’ । ‘अनु’-रूप्य दीपते । ‘पुनं’ परो-
‘स्तेनोक्तं’, ‘अनुसूर्यस्य रश्मीन्’ सम्बोधनाद्-तत्त्वज्ञाने । ‘द्यावापृथिवी’ ‘अनु’-रूप्य ‘अजग्रद’ स्वतंत्र
भवेति । “अनुपसामग्रमख्यदिति”-(वा. सू. ७ । १ । १४) इति निगम इत्यन्तेन विज्ञापितम् ।
मन्त्रस्य तात्पर्यमाह-तुदेनमुपःस्वैच्छन्नित्यादिना । यदा परापश्यतीति । यदा विष्णुं जिदेन पश्येत्, तदा
‘मृदम्’ ‘अदस्यति’ विनोति, जानाति ‘अथ’ तान् ‘मृदमिच्छन् गच्छेदिति ॥ ६ ॥

तत्राश्रमभिमन्त्रणं विपठे-अथाश्रमेति । एतद्वै देवा इति । सर्वं देवाः ‘पथि तन्तस्य अधस्य शान-
सुधुं पाप्मानमपहन्तः’, एवमभिमन्त्रेण पथि शान्तस्य श्रममनयनं भवति ॥ ७ ॥

मन्त्रं विपठे-आगत्य वाजीति । ‘वाजी’ वेजवन् बलवन् अथ ‘अवाज’ मर्त्यः ‘आगत्य’

तत्तस्माद् हेतुद्वयः स्यत्वा विधूनुतेऽग्निं सधस्ये महति चक्षुषा निचि-
कीषतऽङ्गीदं वै महत्सधस्यमग्निमस्मिन्महति सधस्ये चक्षुषा दिह-
क्षतऽङ्गित्येतत् ॥ ८ ॥

(८) अथैनमाक्रमयति । (त्ये) एतद्वाऽप्य एतं देवेभ्योऽनुविद्य प्राब्रवी-
यथाऽयमिहेवेत्येवम् ॥ ९ ॥

यदेवाक्रमयति । (त्ये) एतद्दे देवाऽअविभयुर्वद्वे न ऽहमिह रक्षांति
नाष्टा न हन्युरिति तस्माऽएतं वज्रमुपरिष्ठादभिगोष्ठारमकुर्वन्नमुमे-
वादित्यमसौ वाऽआदित्यऽएषोऽश्वस्तुयेवास्माऽअयमेतं वज्रमुपरिष्ठाद-
भिगोष्ठारं करोति ॥ १० ॥

इति । पाप्मा वै सृष्टः । सर्वान्पाप्मनो विधूनुतऽङ्गित्येतत् । तस्माद् हेतुद्वयः स्यत्वा विधूनुते ।
“ अग्निं सधस्ये महति चक्षुषा निचिकीषते ”—(का. सं. ११ । १८) इति । इदं वै महत्
सधस्यम् । अग्निमस्मिन्महति सधस्ये चक्षुषा दिहक्षतऽङ्गित्येतत् ॥ ८ ॥

अथैनमाक्रमयति । एतद्वाऽप्य एतं देवेभ्योऽनुविद्य प्राब्रवीत्—यथाऽयमिहेवेत्येवम् ॥ ९ ॥

यदेवाक्रमयति । एतद्दे देवाऽअविभयुः । मद्दे न इममिह रक्षांति नाष्टा न हन्युरिति । तस्माऽएतं
वज्रमुपरिष्ठादभिगोष्ठारमकुर्वन् । अमुमेवादित्यम् । असौ वाऽआदित्य एषोऽश्वः । तथैवास्माऽअय-
मेतं वज्रमुपरिष्ठादभिगोष्ठारं करोति ॥ १० ॥

‘ सर्वा. ’ ‘ सृष्ट ’ ‘ सङ्ग्रामान् ’ ‘ विधूनुते ’ ‘ कल्पयति । ‘ महति सधस्ये ’ ‘ पृथिव्यां वर्तमानम् ’ ‘ अग्निम् ’
‘ चक्षुषा. ’ ‘ निचिकीषते ’ ‘ द्रष्टुमिच्छति ॥

द्वितीय पाद व्याख्ये—पाप्मा वै सृष्टः इति । कथमश्वविधूनमिति, तदुपपादयति—तस्माद् हेतुद्वयः ।
‘ अश्व. ’ ‘ स्यत्वा ’ ‘ स्यन्दते: क्त्वा—प्राप्तये इदमाद्ये नञोपे च कृते रूपम् । अप्यान गत्वा स्वशरीरं
‘ विधूनुते ’ ‘ कल्पयति ॥ ८ ॥

तत्र सूत्रम्—“ आक्रमयेत्येतेन पिण्डमधिष्ठापयति ”—(का. श्रौ. सू. ११ । १०) इति । एतेनेत्यश्वो-
ऽभिधीयते । “ आक्रम्य काजिन् ”—इति मन्त्रेण पिण्डमेतेनास्तेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थः । तद् विधत्ते—
अथैनमाक्रमयतीति । ‘ एन ’ वृत्तिपिण्डमस्तेनक्रमयेदित्यर्थः । एतद्वा इति । पूर्वं ‘ यथा ’ ‘ एतम् ’ ‘ अश्वम्
अग्निस्थानम् ’ ‘ अनुविद्य ’ ‘ लब्ध्वा ’ ‘ देवेभ्यः ’ ‘ अयम् ’ ‘ अग्नि. ’ ‘ इह ’ ‘ देवो निष्ठतीति पादाक्रमेण ’ ‘ प्राब्रवीत् ’
‘ एवम् ’ ‘ अस्तेन पिण्डमधिष्ठापयेत् नाम, तस्मादेतेर्देवमित्यर्थः ॥ ९ ॥

आक्रमण प्रकारान्तरेण स्तोत्रमनुवदति—यदेवेति । ‘ देवाः ’ ‘ स्वोभ्यो मीतवन्त. ’ ‘ एन ’ ‘ वज्रम् ’
‘ वज्ररूपमश्वम् आदित्यम् ’ ‘ उपरिष्ठात् ’ ‘ उग्ररिमो ’ ‘ अभिगोष्ठार ’ ‘ रक्षकम् ’ ‘ अकुर्वन् ’ । आदित्यस्याश्व-

(त्या) आक्रम्य वाजिन् । (स्पृ) पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वमिति
चक्षुर्वै मृगाक्रम्य त्वं वाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छ चक्षुःपेत्यतद्भूम्या वृत्त्याय
नो ब्रूहि युतः खनेम त्वं व्ययमिति भूमेस्तुन्मपाशयित्वाय नो ब्रूहि युतः-
एनं खनेमेत्येतत् ॥ ११ ॥

(इ) अर्थैनमुन्मृशति । (त्यं) एतद्वाऽएनं देवाः प्रोचिवाँसं वीर्येण
समर्पयंस्तुत्येनेमयमेतत्प्रोचिवाँसं वीर्येण समर्पयति योस्ते पृष्ठं पृथिवी
सधस्थमात्माऽन्तरिक्षं समुद्रो योनिरिति त्वमसीत्युमसीत्येवतदाह
विख्याय चक्षुषा त्वमग्निमिच्छ पृतन्यतऽहुतिं विख्याय चक्षुषा त्वमग्नि-
मिच्छ सुवर्वाणाम्पुनऽहुत्यंतष्टोपरुपृशति व्युत्रो वाऽअश्वो नेन्माऽयं व्युत्रां
हिनसदिति ॥ ५२ ॥

“ आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ”-इति । चक्षुर्वै इह । आक्रम्य त्वं
वाजिन् । पृथिवीमग्निमिच्छ चक्षुःपेत्येतत् । “ भूम्या वृत्त्याय नो ब्रूहि युतः खनेम त्वं
व्ययम् ”-(वा. मं. ११।२०) इति । भूमेस्तत् स्पाशयित्वाय नो ब्रूहि-यत एनं खनेमेत्येतत् ॥ ११ ॥

अर्थैनमुन्मृशति । एतद्वाऽएनं देवाः प्रोचिवाँसं वीर्येण समर्पयन् । तर्पेवैनमयमेतत्प्रोचिवाँसं
वीर्येण समर्पयति । “ योस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्षं समुद्रो योनिः ”-इति ।
इत्यमसि, इत्यमसि, इत्येवतदाह । “ विख्याय चक्षुषा त्वमग्निमिच्छ पृतन्यतः ”-

रूपता प्रागुक्ता (वा. प. २।१।२।९। वा. प. २।१।१।१९।२०) ‘ तथैव ’ तेन प्रकारेण
‘ अस्मै ’ निष्ठापादायै ‘ अयम् ’ अनुवृत्ता अश्वाक्रमणेन ‘ एत ’ वज्ररूपमश्वम् आश्रित्यम् ‘ उपरिष्टात् ’
उपरिमागे ‘ अग्निगोष्ठार ’ रश्मिं ‘ करोति ’ कृतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्र विधने-आक्रम्य वाजिन् इति । हे ‘ वाजिन् ’ अश्व । ‘ त्व ’ ‘ पृथिवीन् ’ ‘ आक्रम्य ’, ‘ रुचा ’
“ इह दीप्तौ ” (भा. पा. स्वा. प. ७४९) विवृतात् तृतीयाद्वचनम्, अनेन ‘ चक्षुषा ’ ‘ अग्निम् ’
‘ इह ’, क्व निष्ठनी पन्विषणं कुरु । ‘ वृत्त्याय ’ वृत्त्येवैर्त्तमाने वृत्त्या, वृत्त्यापेति सर्वोपक् । अत्र वृत्त्या-
पत्तौ तर्पणः धनूताने कार्यत्वात् । ‘ भूम्या ’ इति कर्मणि पठ्यते । भूमिम्, ‘ वृत्त्याय ’ रश्मिम्, भूमिदेश एत-
द्विशः ‘ न ब्रूहि ’ ‘ युतः ’ यस्मान् प्रदेशात् ‘ तम् ’ मृद्वमसि ‘ खनेम् ’ इति ॥ अत्र मन्त्रे
‘ अश्व ’-इति, ‘ वृत्त्याय ’-इति पदं व्याचष्टे-चक्षुर्वै रुग्णि, भूमेस्तत् स्पाशयित्वापेति । “ स्पाश
वधन्तपत्तौ ” (भा. पा. स्वा. प. ९९२) स्पाशं स्पाशम्, स्पाशयित्वापेति दूषितं वधोपक् ॥ ११ ॥

अश्वमिमन्त्रेण विधत्ते-अर्थैनमुन्मृशतीति । ‘ प्रोचिवाँसम् ’ अत्राग्निमिच्छतीति चोक्तत्वात् ।

(त्यु) अथैनमुत्क्रमयति । (त्ये) एतद्दे देवाऽअब्रुवन्किमिमुमभ्युत्क्रामिष्या-
मऽइति महत्सौभगमिति तं महत्सौभगमभ्युदक्रमयंस्तुथैवैनमयमेतन्मह-
त्सौभगमभ्युत्क्रमयत्युत्क्राम महत् सौभगायेत्युत्क्राम भद्रते सौभगमित्ये-
तत्तुमादु हतदुश्चः पशूनां भगिनमांस्स्मादास्थानादिति अत्रैतत्तिष्ठसी-
न्येनद्रविणांदाऽ इति द्रविणश्च हयंभ्यां उदाति व्वाजिञ्जिति व्वाजी हयेषु
व्ययुश्च स्याम सुमतो पृथिव्या ऽअग्निं सुनन्तऽउपस्थे ऽअस्याऽइति
व्ययमन्ये पृथिव्ये सुमतो स्यामाग्निमस्याऽ उपस्थे सुनन्तऽइत्येतत्॥१३॥

— १०२ —

ध्वान्यव्युत्तिं ध्वान्तिं च ह्येषोऽर्धां नाकः सुलाकथं सुकृतं पृथिव्या-
मित्पुकरः सुलाकथं सुकृतं पृथिव्यामित्येतत्तुः खनेम सुप्रतीकमग्नि-
मिति तुल्येन एतेन खनेमन्येतत्सुप्रतीकमिति मन्वेतो वाऽअग्निः सुप्रतीकः
स्वो रुहाणाऽअधि नाकमुत्तममिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोकां
रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत् दक्षिणापनंक्रमयति पञ्चेतरो पशू भव-
तस्ते दक्षिणतः प्राश्नस्तिष्ठन्ति स च एवामुत्र दक्षिणतः स्थानस्य
बन्धुः सोऽत्र ॥ १४ ॥

ततः । “ अत्मादास्थानाद् ”-इति । यत्र न न प्रसीत्येतत् । “ द्रविणोदाः ”-इति । दक्षिणे
होमो ददाति । “ वाजिन ”-इति । वाजी खर । “ वयं स्याम सुमती पृथिव्या अग्नि
खनन्त उपस्थेऽस्याः ”- वा. स. १५। २० । इति । उपस्थे पृथिव्य सुमती स्याम, अग्नि-
मस्या उपस्थे खनन्त इत्येतत् ॥ १३ ॥

अथैनमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते । एतदाह एतद्देवः प्रोचवातं यदा ददिवानं यदेत-एवमुवास्तुवद् ।
उपामहयन् । तदैवतमयमेतदुपस्थीति, उपमहयति । “ उदक्रमीद् ” इति । उदयकर्मिद् ।
“ द्रविणोदाः ”-इति । दक्षिणे होमो ददाति । “ वाज्यर्था ”-इति । वाजी च होमोर्धा च ।
“ अयाः सुलोकां सुकृतं पृथिव्याम् ”-इति । अयाः सुलोकां सुकृतं पृथिव्यामित्येतत् ।
“ ततः खनेम सुप्रतीकमग्निम् ”-इति । तत एते खनेमन्येतत् । सुप्रतीकमिति । मन्वेतो वा अग्निः
सुप्रतीकः । “ स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ”- (वा० सं० ११। २२) इति । स्वर्गो वै लोको
नाकः । स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत् । ते दक्षिणोपनंक्रमयति-पञ्चेतरो पशू
भवतः । ते दक्षिणतः प्राश्नस्तिष्ठन्ति । स च एवामुत्र दक्षिणतः स्थानस्य बन्धुः सोऽत्र ॥ १४ ॥

एतत्पञ्चस्याग्निमन्त्रेण विधत्ते-अथैनमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते इति । पूर्वैः देवाः यथा ‘ एतन् ’ अग्निम्
‘ प्रोचिवांश्म ’ उदयन्त ‘ ददिवानं ’ यदा ददिवानं लोको ‘ अदेत ’ स्तुवति, ‘ एवं ’ उपमहयति अथान्
‘ अस्तुवन्, ‘ अमहयन् ’ अमहयन्, ‘ तथा ’ अनुकृताऽग्नि अभिमन्त्र्येन स्तुवन् इतिवान् मन्त्रि ॥

अथ विधत्ते-उदक्रमीदिति । “ द्रविणोदाः ” धनस्य ददाता, ‘ अर्वा ’ अणालोको ‘ वाजी ’ यदेत-
वान् अथः ‘ उदक्रमीत् ’ ऊर्ध्वं पदविधेयम्, पृथिव्यां ‘ सुकृतं ’ सुप्तु निष्पादितम् ‘ सुलोकां ’ होमनं
लोकम् ‘ अयः ’ इत्येतत् । स्वर्गकारणलोको स सुप्तु शोचिन्नुपमन्त्र सुगन्धरयोः । ‘ अकरति ’

(त्राऽ) अथोपविश्य मृदमभिजुहोति । (त्वं) एतद्देवताऽअब्रुवंश्चेतुय-
ध्वमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेतुयमानाऽएतामाहुतिमपश्यं-
स्तामनुदब्रुस्ताऽहुत्वेमाँल्लोकानुतामपश्यन् ॥ १५ ॥

(इयंस्ते) तेऽब्रुवन् । (बंश्चे) चेतुयध्वमेवेति चित्तिमिच्छतेति वाव तद-
ब्रुवंस्ते चेतुयमानाऽ एतां द्वितीयामाहुतिमपश्यंस्तामनुदब्रुस्ताऽहुत्वा
विश्वश्रुत्योतिपोऽपश्यन्नेता देवताऽ अग्निं वायुमादित्यमेता ह्येव देवता

अथोपविश्य मृदमभिजुहोति । एतद्देवता अब्रुवन्-चेतुयध्वमिति । चित्तिमिच्छन्ति वाव तद-
ब्रुवन् । ते चेतुयमाना एतामाहुतिमपश्यन् । तामनुदब्रुः । तां हुत्वेमाँल्लोकानुतामपश्यन् ॥ १५ ॥

तेऽब्रुवन्-चेतुयध्वमेवेति । चित्तिमिच्छन्ति वाव तदब्रुवन् । ते चेतुयमाना एतां द्वितीयामाहुति-
मपश्यन् । तामनुदब्रुः । तां हुत्वा विश्वश्रुत्योतिपोऽपश्यन्-एता देवताः-अग्निं वायुमादित्यम् ।

व्युत्थं व्योतिस्तुथैवेत्यजमानऽएतेऽआहुती हुत्वेमांश्च लोकानुतां पश्य-
त्येताश्च देवता विश्वव्योतिषो व्यतिपक्ताभ्यां जुहोतीमांश्च तल्लोकानेताश्च
देवता व्यतिपजति ॥ १६ ॥

यद्वैतेऽआहुती जुहोति । मृदं च तदपश्च प्रीणाति तेऽइष्ट्वा प्रीत्वाऽथेन
सम्भरति व्यतिपक्ताभ्यां जुहोति मृदं च तदपश्च व्यतिपजति ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रमेवास्माऽएतदभिगोष्ठारं करो-
त्ययो रेतो वाऽआज्यम् रेतऽएवैतत्सिञ्चति सुवेण वृषा वै सुवो वृषा
वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहाकारो वृषा वै रेतः
सिञ्चति ॥ १८ ॥

(त्या) आ त्वा जिघर्म्मि मनसा पृतेनति । (त्या) आ त्वा जुहोमि
मनसा च पृतेन चेत्येतत्प्रतिक्षिपुर्न्तं भुवनानि विश्वेति प्रत्युद् ह्येषु

एता होव देवता विश्वं ज्योतिः । तथैवेत्यजमानऽएते आहुती हुत्वेमांश्च लोकानुतां पश्यति-
एताश्च देवता विश्वव्योतिषः । व्यतिपक्ताभ्यां जुहोति । इमांश्च तल्लोकानेताश्च देवता
व्यतिपजति ॥ १६ ॥

यद्वैतेऽआहुती जुहोति । मृदश्च तदपश्च प्रीणानि । ते इष्ट्वा प्रीत्वा, अथेन सम्भरति । व्यतिप-
क्ताभ्यां जुहोति । मृदं च तदपश्च व्यतिपजति ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रमेवास्माऽएतदभिगोष्ठारं करोति । अयो रेतो वा-
ऽआज्यम् । रेत एवैतत् सिञ्चति । सुवेण । वृषा वै सुवः । वृषा वै रेतः सिञ्चति । स्वाहाकारेण ।
वृषा वै स्वाहाकारः । वृषा वै रेतः सिञ्चति ॥ १८ ॥

“ आ त्वा जिघर्म्मि मनसा पृतेन ”-इति । आ त्वा जुहोमि मनसा च पृतेन चेत्येतत् ।

देवतानाम्बन्धमाह-अग्निं वायुमादित्यमिति । व्यतिपक्ताभ्यां जुहोतीति । व्यतिपङ्गप्रकारः पूर्वमुक्तः,
सादृश्यामुग्रा हवनं प्रीतिर्मात्रोक्तं ‘ एताः ’ अग्निश्चादित्यमरुपा देवताश्च व्यतिपक्ताम् भवति;
पृथिवीरुक्ताग्निम्, अन्तरिक्षलोकस्य वायुम्, सुनीकस्यादित्यमिति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं स्तोत्रमनुवदति-यद्वैते आहुती इति । आहुतिद्वयेन मृदमपश्च प्रीणितवान् भवति ।
यतो व्यतिपक्ताम्यामुग्रां होम, अतो मृदमपश्चोत्थार्यं संयोजयति ॥ १७ ॥

होमं द्रव्यं विधत्ते-आज्येन जुहोतीति । आज्यस्य वज्रन् प्राशुन्म (श. प. १ । ५ । ४ । ४) ।
होमकरणं विधत्ते-सुवेणेति । मन्त्रान्ते ‘ स्वाहा ’ शब्दः प्रयोक्तव्य इत्याह-स्वाहाकारेणेति । जुहोती-
त्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

मन्त्रं विधत्ते-आ त्वा जिघर्म्मि । मन्त्रस्याप्यपर्यः, ‘ मनसा ’ ‘ पृतेन ’ आज्येन च त्वाम् ‘ आजि-

सर्वाणि भुवनानि क्षियन्ति पृथुं तिरश्चा व्ययसा बृहन्तमिति पृथुर्व्याऽएष
तिर्यद्व्ययगो बृहन्धूमेन व्यचिष्टमन्त्रे रभसं दृशानमित्यवकाशवन्तमन्त्रेऽत्रादं
दीप्यमानमित्येतत् ॥ १९ ॥

(दु) आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मीति । (त्या) आ सर्वतः प्रत्यञ्चं
जुहोमीत्येतद्वरक्षमा मनसा तज्जुपेतेत्युद्गीहमानेन मनसा तज्जोपयेत्येतन्म-
र्वश्रीः स्पृहयदृणोऽअग्निरिति मर्यथ्रीह्येषु स्पृहयदृणोऽग्निर्नाभिमुशे
तन्वा जर्भुराणऽ इति न ह्येषोऽभिमुशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

“अग्निं क्षियन्तं भुवनानि विश्वा”-इति । प्रत्यञ्चं ह्येष सर्वाणि भुवनानि क्षियति । “पृथुं
तिरश्चा व्ययसा बृहन्तम्”-इति । पृथुर्व्याऽएष तिर्यद्व्ययगो बृहन्धूमेन । “व्यचिष्टमन्त्रे-
रभसं दृशानम्”-(वा० सं० ११।२३) इति । अवकाशवन्तमन्त्रेऽत्रादं दीप्यमान-
मित्येतत् ॥ १९ ॥

“आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मी”-इति । आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतत् ।
“अरक्षसा मनसा तज्जुपेत”-इति । अद्गीहमानेन मनसा तज्जोपयेत्येतत् । “मर्यथ्रीः
स्पृहयदृणोऽअग्निः”-इति । मर्यथ्रीह्येषु स्पृहयदृणोऽग्निः । “नाभिमुशे तन्वा जर्भुराणः”-
इति । न ह्येषोऽभिमुशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

धर्मि । “पृ क्षरणशील्यो” (वा. पा. जु. १. १४) । आ जुहोमि, आतिश्रामि, आजम सिद्धामीत्यर्थः ।
अग्निं विश्विनिष्टि पादत्रयेण-“विश्वा”-सर्वाणि भुवनानि प्रतिलिखन्तम् । सर्वत्र भूतनातेषु निवसन्तमि-
त्यर्थः । “तिरश्चा” इति माधवरो निर्देशः, “पृथु” विहृतम् । यद्वा, “तिरश्चा” इति धूमविशेषणम् ।
“व्ययसा” धूमेन “बृहन्तम्” । अत एव “व्यचिष्ट” व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम् । “अभैः” स्वस्मिन्
हुनैर्घृतादिभिः, “रभसम्” द्रव्याहवन्तम् । अत एव “दृशान” दर्शनीय, दीप्यमानम् । अग्निं त्वामाजि-
घर्मीति सम्बन्धः ॥

मन्त्र प्रतिपादमन्त्रस्य व्याचष्टे-आ त्वा जुहोमीति । व्यचिष्ट-रभसं पदयोर्गोप्यमानम्-अवकाशवन्त-
मन्त्रादग्निं ॥ १९ ॥

द्वितीय मन्त्र विभक्ते-आ विश्वत इति । अथमर्थः-“विश्वतः” सर्वतः, “प्रत्यञ्चं” प्रत्यङ्मालतया प्रतीप-
मानमग्निम्, “अरक्षसा” रक्षोदोषरहितेन “मनसा” युक्तः अल्प “आजिघर्मी” आतिश्रामि । “तत्” पूत
“जुपेत” सेवेत इति परोऽक्षनिर्देशः, युष्मच्छन्दसमानार्थो मन्त्रच्छन्दोप्याहारो वा । “मर्यथ्रीः” श्रवणेन कर्मणि
किञ्च, मर्यथैतुः श्रावणश्रमः । “स्पृहयदृणः” स्पृहयन् परोक्षं स्वस्मिन्पदयन् वणो यस्य, शुक्रमास्वरूपपादम् ।
“तन्वा” शरीरेण “जर्भुराणः” दीप्यमानः “अग्निः” “नाभिमुशे” तुमर्ये केन प्रत्ययः (पा. सू. ३।
४।९) । अग्निमर्शनीयो न भवति ॥

मन्त्र व्याचष्टे-आ सर्वत इति । “अरक्षसा”-इति पद व्याख्यातम्-अद्गीहमानेनेति ॥ २० ॥

(तोऽथे) अथैनं पुरिलिखति । मात्रामेवास्माऽऽप्तुत्करोति यथेतावान-
लीत्येवम् ॥ २३ ॥

यद्वैतं परिलिखति । (त्वे) एतद्दे देवा ऽअविभयुर्वद्वे न ऽइममिह
रक्षार्थेति नाद्रा न हन्युरिति तुस्मा ऽएतां पुरं पर्यथयन्स्तुथैवास्माऽअयु-
मेतां पुरं परिरथयत्युभया वृज्रो वा ऽअभिवृत्रमेवास्माऽऽप्तुदभिगोप्तारं
करोति सर्व्वतः परिलिखति सर्व्वतः ऽपुवास्माऽऽप्तं वृज्रमभिगोप्तारं करोति
त्रिष्कृत्यः परिलिखति त्रिवृत्तमेवास्माऽऽप्तं वृज्रमभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

पुरिवृजपतिः कविः पुरि त्वाऽग्रे पुरं व्ययं त्वमग्रे शुभिरित्यग्निमेवा-
स्माऽऽप्तुदुपस्तुत्य वृमं करोति पुरिवतोभिः पुरीव हि पुरऽआग्नेयीभिरग्नि-
पुरामेवास्माऽऽप्तुत्करोति सा द्वेपाऽग्निपुरा दीप्यमाना तिष्ठति तिसृभि-

अर्धनं पगिलिखति । मात्रामेवास्माऽऽप्तुत् करोति-यथेतावानमीत्येवम् ॥ २३ ॥

यद्वैतं परिलिखति । एतद्दे देवा अविभयुः-यद्वे न इममिह रक्षामि नाद्रा न हन्युरिति ।
तस्माऽऽपन्ना पुरं पर्यथयन् । तर्थास्माऽअयमेतां पुरं परिरथयति-अभया । वज्रो वाऽअभिः । वज्रमे-
वास्माऽऽप्तुदभिगोप्तां करोति । सर्व्वतः पगिलिखति । सर्व्वतः एवास्माऽऽप्तं वज्रमभिगोप्तारं करोति ।
त्रिष्कृत्यः पगिलिखति । त्रिवृत्तमेवास्माऽऽप्तं वज्रमभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

“ पुरि वाजपतिः कविः ”-(वा० प्र० ११।२५) “ पुरि त्वाऽग्रे पुरं व्ययम् ”-(वा०
प्र० ११।२६) “ त्वमग्रे शुभिः ”-(वा० प्र० ११।२७) इति । अग्निमेवास्माऽऽप्त-

अत्र सूत्रम्-“ अथवा पिण्डं त्रि परिलिखति पुरि वाजपतिरिति, बहिर्बहिर्गतरांतायेति ”-(का. श्री.
सू. १६।१५) । एतं सूत्रम् “ पुरि वाजपतिः ”-इत्यादिभिर्मन्त्रिभिः उत्तरोत्तरादिकच्छब्दस्त्विति । त्रिवारं
परिलिखेति । तदिदं विज्ञेयं-अर्धनं पगिलिखतीत्यादि । परिलिखनेन ‘ अस्मै ’ मृत्प्राप्तये ‘ मात्रा ’
परिलिखेदम्, इत्यत्र ‘ करोति ’ कृतवान् भवति । तदेव विज्ञेयं-यथेतावानिति ॥ २३ ॥

यद्वैतं परिलिखतीति । पवित्रेभ्यः प्रसूयितुं देववृत्तान्तमाह-यद्वे देवा इति । ‘ एता पुर ’ रेवाकृतं
पुरं परिलिखन् । पवित्रेभ्यः मात्रां विधत्ते-अभयेति । सर्व्वतः पगिलिखतीति । चतुर्दिशं वृत्तमित्यर्थः ।
पवित्रेभ्यस्तत्र त्रिवारं विनष्टे-त्रिष्कृत्य इति । त्रिवारपरिलिखनेन ‘ पितृन् ’ ‘ वज्रम् ’ ‘ अग्ने ’ मृत्पिण्डा-
‘ अभिगोप्तारं ’ रक्षकं कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विनष्टे-परिवाजपतिरिति । आप्ता गावरी, “ पुरि त्वाऽग्रे पुरं व्ययम् ”-इति द्विर्वाश्व अनुदुष्टम् ।

त्रिपुरमेवास्माऽएतत्करोति तुस्मादु द्वैतपुरां परमं रूपं बुविपुरं स वै
 व्युपीयसा वर्षीयसा च्छन्दसा पुरां परां लेखां व्युपीयसीं करोति तुस्मात्पुरां
 पुरा परा व्युपीयसी लेखा भवन्ति लेखा हि पुरः ॥ २५ ॥

(रोऽथे) अथैनमस्यां खनति । (त्पे) एतद्धै देवा ऽभाविभगुषडै न
 ऽइमुमिह रुक्षाऽसि नाद्रा न हन्युरिति तुस्मा ऽइमुमेवात्मानमकुर्व-
 न्नाप्या ऽआत्माऽऽत्मानं गोप्यतीति स्या समन्विला स्यात्तदस्येयमात्मा
 भवति युद्धेयु समन्विला योनिर्वा ऽइयथै उतऽ इदं यद्वै उतसो योनिमति-
 रिच्युतेऽमुया तुद्रवत्यथ युन्मूनुं व्युद्रं तुदेतद्वै उतसः समृद्धं युत्समन्विलं
 युतुःसक्तिरेष कृपो भवति युतसो वै दिशः सुर्वाभ्यऽ एवैनमेतद्दिग्भ्यः
 रत्नति ॥ २६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-१ ॥ (३, ३.) ॥

इति तृतीयाऽध्यायः ॥ ६-३ ॥

भरति । यदेतं समम्बिलम् । योनिर्वाङ्मयम् । एत इदम् । यः सन्तो योनिमतिरित्यपेक्षे—अमुया नद्व-
यानि । अथ यन्मयूनं—वृष्टं तद् । एतद् रंनमः समृद्धम्—यत्त समम्बिलम् । तत्तुम्बन्तिरेव कुपो
भरति । चेतसो वे दिशः । मरम्बि एवमेतदिदम्भः सन्ति ॥ २६ ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

171

अथैनमृतः स्यन्त्येव । (वै) एतद्वाऽएनं देवाऽअनुविद्यात्वनंस्तुधेवेन-
मयमेतदनुविद्य स्वन्ति देवस्य त्वा सवितुः प्रसुर्वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हुस्ताभ्यां पृथिव्याः सधुस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वुत्सनासीति सवितुप्रसूतऽ
एवेनमेतदेताभिर्देवताभिः पृथिव्याऽउपस्थादग्निं पशुष्यमग्निवुत्सन्ति ॥ १ ॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाऽअं सुप्रतीकमिति । ज्योतिष्मान्वाऽअयमग्निः सुप्रतीको-
ऽनस्रेण भानुना वीक्ष्यतमित्युजस्रेणाग्निपा वीष्यमानमित्यनुच्छिद्यं प्रजाभ्यो-
ऽद्विधैः सन्तं पृथिव्याः सधुस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वुत्सनामऽ इति शिवं
प्रजाभ्यांऽद्विधैः सन्तं पृथिव्याऽउपस्थादग्निं पशुष्यमग्निवुत्सनामऽ इत्येतत् ॥

मदन्मनः स्यन्त्येव । एतद्वाऽएनं देवाऽअनुविद्यात्वनं । तर्जनेनमयोर्नद्विरिच स्वन्ति । “ देवस्य
देवा सवितुः प्रसुर्वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधुस्थादग्निं पुरीष्य-
मङ्गिरस्वुत्सनामि ”—(वा. मं. ११२८) इति । सवितुप्रसूत एवेनमेतदेताभिर्देवताभिः पृथिव्या
उपस्थादग्निं पशुष्यमग्निवुत्सन्ति ॥ १ ॥

(द्वा) द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्धुवानग्निर्धु-
वत्यस्य मात्रा तावतैवेनमेतत्खनत्यथो द्वयुष्टं ह्येवेतद्रूपं मृच्छापथ ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनामऽ इति खनति । खनामीति वाऽएतं प्रजापतिरख-
नत्खनामऽ इति देवास्तुस्मात्खनामि खनामऽ इति ॥ ४ ॥

स वाऽअध्या खनन् । (न्वा) न्वाच्चा खनामि खनामऽइत्याह वाग्वाऽ
अग्निरारम्भयुषेयं वैष्णवी क्रियते न्वाच्चा वाऽएतमुध्या देवाऽ अखनं-
स्तुष्टेवेनमयमेतद्वाचेवाध्या खनति ॥ ५ ॥

(त्सु) अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवैनमे-
तत्सम्भरति लोमतश्छन्दाश्छति वै लोमानि च्छन्दःस्त्वैवैनमेतत्सम्भरति
तुच्छूष्णीमुपस्तृणाते यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजापतिर्वै यज्ञोऽभिरुक्तो वै
प्रजापतिरुत्तरतस्तुस्योऽग्निरुन्धुः प्राचीनग्रीवे तच्छि देवत्रा ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । धावानग्निर्धुवत्यस्य मात्रा-तावतैवेनमेतत्ख-
नति । अथो द्वयं ह्येवेतद्रूपम्-मृच्छापथ ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनामऽइति खनति । खनाम इति वाऽएतं प्रजापतिरखनत्, खनाम इति देवाः
स्माद् खनामि खनाम इति ॥ ४ ॥

स वाऽअध्या खनन्वाचा- ' खनामि खनाम ' इत्याह । वाग्वाऽअग्निः । आरम्भापवेयं वैष्णवं
क्रियते । वाचा वाऽएतमुध्या देवा अखनन् । तद्वैवैनमयमेतद्वाचेवाध्या खनति ॥ ५ ॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञऽएवैनमेतत् सम्भरति । लोमतः

खननमन्त्रगता द्विषसद्वा यजमानस्याम्बात्मना प्रशसति-द्वाभ्यां खनति द्विपादिति । प्रकारान्तरेण
स्तौति-अथो द्वयमिति । मृत्पिण्ड, उदकानि चेति द्वयमिष्यः ॥ ३ ॥

यत् " देवस्य रवा " इति पूर्वमन्त्रः, तत्र खनामीत्येकवचनम्, उच्यतेऽन्तमिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति
बहुवचनम् । तस्योभयस्य निर्वाहमाह-स वै खनामीति । प्रजापतिविषयया एकवचनम्, देवविषयया बहुव-
चनम् । ते च अग्निकर्मान्वनिष्ठम् ॥ ४ ॥

प्रायुक्त खननसाधनं विदधत् तस्य बाधूपतामाह-स वा अध्या खनन्निति । यदि वाग्वाऽअग्निर्वा वैवैन
खनन युक्तम्, किमभिकरणेनेति, तत्राह-आरम्भायेति । ' आरम्भाय ' आरम्भमन्त्रे १५ वेणुमयी अग्निः ।
क्रियते (श. प. १ । ३ । १ । ३२ । म.) ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायन - " कृष्णाजिनमासीर्योऽस्तस्मिन् पुष्करपर्णमपामृष्टमिति, विमाष्टयेन्दु दिव इति,
आलमत ऽपे शर्म ॥ स्थ इति " (का. श्रौ. सू. १६ । १६-१८) अथमर्थः । उत्तरतो देशे कृष्णाजिन

(आऽथ) अयेन पुष्करपर्णे सम्भरति । योनिर्व्युत्तं पुष्करपर्णं योनो तद्वतः सिध्यति यद्वै योनो रेतः सिच्यते नृत्प्रजनिष्यु भवति तन्मुन्नेषोपस्तृणाति व्याग्वे मुन्त्रो व्याक्पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

(म) अपां पृष्ठमसि योनिरग्रेऽिति । (त्य) अपां ह्येतत्पृष्ठं योनि-ह्येतदग्रेः समुद्रमभितः पिन्वमानमिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते व्युर्द्धमानो महान्॥आ च पुष्करऽडिति व्युर्द्धमानो महीयस्व पुष्करऽडित्ये-

छन्दांसि वै सोमनि । छन्दस्त्वेवमेतत् सम्भरति । तत् नृष्णीमुपस्तृणानि । यत्रो वै कृष्णाजिनम् । प्रजापतिर्वै यज्ञः । अगिरक्तो वै प्रजापतिः । उचरतः । तस्योपरि यन्धुः । प्राचीनग्रीवेति । तद्विदेववा ६ ॥

अयेन पुष्करपर्णे सम्भरति । योनिर्वै पुष्करपर्णम् । योनो तद्वतः सिध्यति । यद्वै योनो रेतः सिच्यते-तत् प्रजनिष्यु भवति । तन्मुन्नेषोपस्तृणाति । व्याग्वै मन्त्रः, वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

“ अपां पृष्ठमसि योनिरग्रेः ”-इति । अपां सेतत् पृष्ठम् । योनिर्ह्येतदग्रेः । “ समुद्रमभितः पिन्वमानम् ”-इति । समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते । “ व्युर्द्धमानो महान्-आ च पुष्करे ”-इति । व्युर्द्धमानो महीयस्व पुष्कर इत्येतत् । “ दिवो यात्रया वरिष्णा गयस्व ”-

प्रजमीमुत्तराग्रेण नृष्णीमास्तृषि, तस्मिन् कृष्णाजिने अपान्पृष्ठमिति मन्त्रेण । पुष्करपर्णमास्तृणानि । यन्धुः पुष्करपर्णे दिवो यात्रयेति चतुर्थपादेन विमाष्टि । गयः कृष्णाजिनपुष्करपर्णे-“ शर्म च यो धर्म च ॥ ”-इति मन्त्राभ्यामात्मनेति । तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते-अयेन कृष्णाजिन इति । “ एतम् ” नृषिगम् । ययि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे नृषिगम्भरणम्, तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मन्त्रा मन्त्रिनः सम्भरतीति । लोमत इति । लोमवप्रदेशे । कृष्णाजिनास्तपमन्त्रकमित्याह-तत् नृष्णीमिति । नृष्णी-मुत्तराग्रेणमुपवादयति-यज्ञ इति । यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् ; “ कृष्णो रूपं कृत्वोदकावत् ”-(वा. प. १ । १ । ४ । १ । मा.) इत्याश्रानात् । यज्ञस्य प्रजापतित्वम्, प्रजापतिदेवत्वान् । प्रजापतिर्द्वि सकलस्य कृष्ण-प्रब्रह्मत्वैवायमीदृशीति निर्वक्तुमर्हत्वात् अनिरुक्तः । तस्मात् तदुपरि कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् “ अमि-रक्तम्, ” अमन्त्रकमित्यर्थः । तदास्तारणस्य प्रदेश विधये-उत्तरत इति । आस्तरणान्नाके ब्राह्मणमुत्तरं वक्ष्यन् इत्याह-तस्योपरि यन्धुमिति । प्राचीनग्रीवेति । मीमाप्रदेशः प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणी-यम् । “ देवता ” देवेभ्यु भवति । “ देवमन्त्रपुष्टवपुष्पवर्चस्यो द्वितीयायामप्योर्वदुतम् ”-(वा. सू. ५ । ४ । ५९) इति देवशब्दात् “ आ ”-प्रत्ययः ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधानस्य पुष्करपर्णे नृषिगदसम्भरणं दर्शयति-अयेनमिति । योनिरिति । यनोऽपि पुष्करपर्णाज्जातः ; तस्मात् तदयोनिभ्यम् । अग्रिथ रेतोरूपः ; इदानीमुत्पद्यमानत्वात् “ प्रजनित्यु ” प्रजननशीलम् । वाक् पुष्करपर्णमिति । अग्रिवाचोभ्यत्र तादृश्याश्रयणात्-“ अग्रिर्वोभूत्वा मृतं प्राविशत् ”-(तै. आ. २ । ४ । २) इति । पुष्करपर्णोदग्रेजनेनान् कार्यकारणयोर्मेदोपचारेण वागेव पुष्करपर्णमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तस्मात्तस्य मन्त्रं विच्ये-अपां पृष्ठमिति । हे पुष्करपर्ण ! “ अपां पृष्ठम् ” उपारम्भानम् ‘ अग्नि, ’ ‘ अग्नेः

तद्विंशं मात्रया वरिष्णा प्रथस्वेत्यनुविमाएयसौ वा ऽआदित्य ऽपुषो-
ऽग्निर्नो हेतमन्यो दिवो वरिमा युन्तुमर्हति द्यौर्भूत्वेनं वच्छेत्त्येतेतदाह ॥८॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिनमियं वै कृष्णा-
जिनमियमु वै यज्ञोऽस्याथ हि यज्ञस्तायते द्यौः पुष्करपर्णभापो वै द्यौरापः
पुष्करपर्णमुत्तरो वाऽअसावस्ये ॥ ९ ॥

(स्याऽअ) अथैनेऽअभिमृशति । सञ्जामेवाभ्यामेतत्करोति शुर्म च
स्थो वर्म च स्थऽडुति शुर्म च ह्यस्यैतं वर्म अच्छिद्रे बहुलेऽउभेऽइत्य-
च्छिद्रे ह्येते बहुलेऽउभे व्यचस्वती संवसाथामित्यवकाशवती संवसाथा-
मित्येतदुत्तमग्निं पुरीष्यमिति विभृतमग्निं पशुव्यमित्येतत् ॥ १० ॥

(वा. सं. ११।२९) इति । अनुविमाष्टि । असी वा आदित्य एषोऽग्निः । नो हेतमन्यो दिवो वरिमा
यन्तुमर्हति । द्यौर्भूत्वेनं वच्छ इत्येतेतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । इयं वै कृष्णाजिनम् । इयमु वै यज्ञः ।
अस्या हि यज्ञस्तायते । द्यौः पुष्करपर्णम्, आपो वै द्यौः । आपः पुष्करपर्णम् । उत्तरो वा असावस्ये ।
अथैनेऽअभिमृशति । सञ्जामेवाभ्यामेतत्करोति । “ शुर्म च स्थो वर्म च स्थः ”-इति ।
शुर्म च स्थस्येते वर्म च । “ अच्छिद्रे बहुलेऽउभे ”-इति । अच्छिद्रे ह्येते बहुलेऽउभे । “ व्यच-
स्वती संवसाथाम् ”-इति । अवकाशवती संवसाथामित्येतत् । “ भृतमग्निं पुरीष्यम् ”-
(वा. सं. ११ । ३०) इति । विभृतमग्निं पशुव्यमित्येतत् ॥ १० ॥

द्यौर्नो ' ध ' भति, ' ' समुद्रश्च ' समुद्रनक्षत्रानुदकान् जीवन् ' ' गन्तमानः ' वर्तमानः पश्यति, क्रिय ' पुष्करे '
 ' ह्यमानः ' जान एव ' आ ' सत्रता ' मन्त्रान् ' आस्तरेणान् महावसु, अत्र एव ' अ ' महान् ' इति पद-
इदम्य ' महीपत्य ' इति व्याख्यानम् ॥

अग्निमशयेन विमर्जने विधेः-इति इति । ' दिव ' पुरोक्ताः ॥ १११॥ ' पतिमागेन ' वरिष्णा ' अग्नि
शदेनोपगता न्व ' प्रथस्व ' विलीणी मय । ११२ व्याख्ये-असी वा आदित्य इति । यज्ञः, ' एषः अग्निः
' आदित्य ' अतो लोकत्रयस्य ' वरिष्णा ' उरु-रम् ' एतन् ' आदि-वाक्यम् ' यन्तु ' पारंतेतु नार्हतीति
अतो ' गी ' लोका मय भू वा ' एव ' मृषिण्ड यन्तु पतिष्ठन् कुर्वन्ति पुष्करपर्णमर्थना ॥ ८ ॥

तदाभरणस्य प्रवेशमाह-तदुत्तरं कृष्णाजिनादिति । ' तत् ' पुष्करपर्णं ' कृष्णाजिनात् ' ' उत्तर
तस्योपरि ' आभृणाति ' । एकस्योपरि अन्यथाभरणं भूलोकपुल्लोकापना प्रशसति-यज्ञो न इति
कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः । भूलोकपुल्लोकात्मत्वेन तयोर्विद्या । उत्तराभरणस्य, एव लोकयोस्तत्राभरणयो दस्य
व्याह-उत्तरो वा असावस्या इति । ' असी ' गी । ' असी ' भू माः ॥ ९ ॥

अथैतयो कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो गुणपदभिर्मर्जने विधत्त-अथैने अभिमृशतीति । शक्यत्वादुनयोर्गुणपद

(त्तुं) संवसाथाथँ स्वर्विदा समीचीऽउरसाऽऽत्मनाते संवसाथामेनथँ
स्वर्विदा समीचीऽउरसा चात्मुना चेत्येतदग्रिमन्तुर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्म-
न्तमजस्रमिदित्यसौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः सुऽएष ज्योतिष्मानजस्रस्तुमेते
ऽअन्तरा विभृतस्तुस्मादाह ज्योतिष्मन्तमजस्रमिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्यामभिमृशति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य
मात्रा तावन्नेवाभ्यामेतत्सञ्ज्ञां करोत्युयो द्वयथँ ह्येवेतद्रूपं कृष्णानिजं
च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-२ ॥ (४. १.) ॥

“संवसाथां स्वार्विदा समीचीऽउरसाऽऽत्मना”-इति । संवसाथामेनं स्वार्विदा समीची-
ऽउरसा चात्मुना चेत्येतत् । “अग्निमन्तमरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमिन्”-(वा. मे.
१।११) इति । अतो वाऽआदित्य एषोऽग्निः । स एष ज्योतिष्मानजस्रः समेतेऽअन्तरा विभृतः ।
तस्मादाह-ज्योतिष्मन्तमजस्रमिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्यामभिमृशति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावन्नेवाभ्या-
मेतत् सञ्ज्ञां करोति । अथैव ह्येवेतद्रूपम् । कृष्णानिजं च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥

कृष्णम् । सञ्ज्ञामिति । समानसम्पन्नम् ‘एतन्’ एतेन अभिमर्शनेन ‘करोति’ कृतवान् भवति । तत्र
मन्त्रद्वयं विधत्ते-‘सर्वं च द्वय इति । कृष्णानिजपुष्करपर्णं सम्बोध्ये ‘सर्वं’ कारणं ‘च’ ‘अथ’ युक्तो-
पादि निधीयमानस्य मृत्विग्द्वयं ‘शरण’ मन्त्रः ‘वर्म’ कवचं ‘च’ अप्यं ‘ह्य’ मन्त्रः । ‘अष्टिष्ठ’
‘विद्वद्विने’ वद्वे ‘महाप्राणे’ उमे ‘युवा’ व्यवस्थानी अवकाशकयो भूत्वा ‘संवसाथाम्’ आश्लादयन्
यद्वत् । वसेराश्लादमार्यस्य रूपम् (भा. पा. प्र. भा. १३) । ‘पुनश्च’ पशव्यम् अग्निम् ‘भृगम्’ । भृगो
लोष्टि वद्ववचनाद् द्विवचनाभावः । एतयोः शरणञ्च कवचञ्च मृत्विग्मुदिष्य न्याचष्टे-‘सर्वं च
द्वयमेव वर्म वेति ॥ १० ॥

संवसाथामिति । ‘समीची’ मन्त्रयने, युवा कृष्णानिजपुष्करपर्णे ‘उरसा’ हृदयेन विमानेन,
‘आत्मना’ अवपकमंस्थानेन च ‘संवसाथाम्’ सञ्छादयन्तम् ‘एनं’ मृद्वपमग्निम् । तिमर्थम् ? ‘स्वर्विदा’
‘राजिभादेतोः’ अजस्रम् अनुवर्त्तमानम् इत् एव ‘ज्योतिष्मन्तम्’ तेजस्विनम् ‘अग्निम्’, ‘अन्तरा’
पुरतोमेष्यदेशे ‘मरिष्यन्ती’ चारयमाणे मवेतमिति शेषः । द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे-‘अतो
वा आदित्य इति ॥ ११ ॥

अभिमर्शनमन्त्रगतं द्विवचनं यजमानाग्निरूपेण प्रशस्तं-द्वाभ्यामिति, व्याख्यातम् (वा. प. ६ ।
२।१।२।४) ॥ १३ ॥

एति धीनायगाकार्यविरहिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यत्रिनिर्गमनपञ्चासकभाष्ये वद्वराष्टे

चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६-४-१) ॥

अथ मृत्पिण्डमभिमृशति । पुरीष्योऽसीति पशव्योऽसीत्येतद्विश्वम्भरा
ऽइत्येष हीदथ सर्वं विभर्त्यथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदमऽइति प्राणो
वाऽअथर्वा प्राणो वाऽएतमुग्रे निरमन्थतृद्योऽसावुग्रेऽग्निरुसृज्यतु सोऽसीति
तदाह तुमेवेनमेतत्करोति ॥ १ ॥

(त्यु) अथैनं परिगृह्णाति । (त्यु) अध्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्ते-
न्योत्तरतस्त्यामग्रे पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो-
ऽथर्वा प्राणो वाऽएतमुग्रेऽद्भ्यो निरमन्थन्मूर्ध्नो विश्वस्य वाधुतऽ
इत्यन्य सर्वस्य मूर्ध्नऽ इत्येतत् ॥ २ ॥

अथ मृत्पिण्डमभिमृशति । “ पुरीष्योऽसि ”-इति । पशव्योऽसीत्येतत् । “ विश्वम्भराः ”-
इति । अप्य हीदं सर्वं विभर्ति । “ अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदमे ”-(वा० सं० ११। ३२)
इति । प्राणो वाऽअथर्वा, प्राणो वाऽएतमुग्रे निरमन्थत् । तद् योऽसावुग्रेऽग्निरुसृज्यत-सोऽसीति ।
तदाह । तमेवेनमेतत्करोति ॥ १ ॥

अथैनं परिगृह्णाति-अध्या च, दक्षिणतो हस्तेन च । हस्तेन्योत्तरतः । “ त्यामग्रे पुष्करा-
दध्यथर्वा निरमन्थत ”-इति । आपो वै पुष्करम्, प्राणोऽथर्वा । प्राणो वाऽएतमुग्रेऽद्भ्यो
निरमन्थत् । “ मूर्ध्नो विश्वस्य वाधुतः ”-(वा. सं ११। ३२) इति । अस्य सर्वस्य
मूर्ध्नऽ इत्येतत् ॥ २ ॥

(जु) तुमु त्वा दध्यद्दृषिः । पुत्र ईधेऽअथर्वणऽइति व्वाग्ने दध्यद्दृङ्का-
थर्वणः सुऽ एनं तुतऽ ऐन्द्र वृत्रहणं पुरन्दरमिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्म-
हनं पुरन्दरमित्येतत् ॥ ३ ॥

(जु) तुमु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दस्युहन्तममिति मनो वै पाथ्यो वृषा
सुऽ एनं तुतऽ ऐन्द्र धनञ्जयर् रणे रणे इति युयव युजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

(गां) गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति तिसृभिस्त्रयो
वै प्राणाः प्राणऽचदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतदधाति त्रार्सा नव पदानि नव
वै प्राणाः सप्त शीर्षेष्टवाधौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतदधाति ॥ ५ ॥

“ तुमु त्वा दध्यद्दृषिः पुत्र ईधेऽअथर्वणः ”-इति । वाग्ने दध्यद्दृङ्काथर्वणः । ग एनं
म ऐन्द्र । “ वृत्रहणं पुरन्दरम् ”-(वा. सं. ११ । ३३) इति । पाप्मा वै वृत्रः । पाप्महनं
पुरन्दरमित्येतत् ॥ ३ ॥

“ तुमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् ”-इति । मनो वै पाथ्यो वृषा, ग एनं
तन ऐन्द्र । “ धनञ्जयं रणे रणे ”-(वा. सं. ११ । ३४) इति । युयव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री । प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति । तिसृभिः । त्रयो वै प्राणाः-प्राण
उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्नेतदधाति । त्रार्सा नव पदानि । नव वै प्राणाः-सप्त शीर्षे, अवाधौ
द्वौ । तानेवास्मिन्नेतदधाति ॥ ५ ॥

इत्यमरमर्थः-हे ‘ अग्ने ’ ‘ त्वाम् ’ ‘ अथर्वी ’ अरणशीलः प्राणः, ‘ पुत्रहणम् ’ उदरहणम्, ‘ अग्नि ’-शब्दः
अथर्व्यानुवादी, ‘ निरमन्थम् ’ । अग्निं भित्तिनष्टि-विश्वस्य वाद्यत इति । ‘ मूर्ध्नि ’ ‘ पूर्वानम् ’ । कर्मणि
वृत्ति । पुष्कराण्येवगोरधमाह-आपो वै पुष्करा प्राणोऽवर्ति ॥ २ ॥

दिनीसमृद्धं विधत्ते-तुमु त्वा दध्यद्दृषिः । ‘ अथर्वणः पुत्रः ’ ‘ दध्यद् ’ नाम ऋषिः ‘ वृत्रहणं ’ वृत्रह
पाप्मनः हन्तारम्, ‘ पुरन्दरं ’ असुरपुराणां दारयितार ‘ त्वाम् ’ एव ‘ ईधे ’ दीधयति । “ निशान्तिं दीधौ ”
(वा. पा. ४. आ. ११) । अति “ इतिमवतिगम्य ”-(पा. मृ. १ । २ । १९) इति द्विवाच्येन । दध्यद्दृङ्का-
थर्वण इति मनुष्यधनान् वाक्चैनं क्षुतिः ॥ ३ ॥

तृतीयपृष्ठं विधत्ते-तुमु त्वा पाथ्य इति । पाथोऽमम्, मकार्यन्तान् तत्र मयः ‘ पाथ्यः ’ । “ पाथो-
नदीन्यां वृषम् ” (वा. सू. ४ । ४ । १११) वन्म । सर्वस्त्रिपानुपाहकः । ‘ पाथ्यो वृषा ’-इति मत्त
उच्यते, “ मनो वै पाथ्यो वृषा ”-इति क्षुत्तौ व्यानप्रानान् । ‘ दस्युहन्तमम् ’ सन्ताननिधयेन हन्तारम्,
‘ रणे ’ संग्रामे ‘ धनञ्जयं ’ धनस्य जेतां ‘ त्वा ’ त्वा ‘ समीधे ’ । तृतीयपृष्ठो विष्णुशर्षणाद् व्यानानु
नार्धेनायाह-मयी यजुः, तथा बन्धुमिति ॥ ४ ॥

उत्पत्तिं विष्णुपृष्ठो गायत्रीऽहमन्मन्त्र प्रशंसति-गायत्रीभिः प्राण इति । गायत्र्या प्राणस्य ३-

(त्पु) अयेति त्रिष्टुभाऽउत्तरे भवतः । (५) आत्मा वै त्रिष्टुभात्मान-
मेवास्येताभ्यां संस्करोति सीद होतः स्वऽउ लोके चिकित्वा नित्यमिर्वै
होता तस्यैष स्वो लोको यत्कृष्णानि न चिकित्वा निति विद्वानित्येत-
त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनाविति कृष्णानि न वै सुकृतस्य योनिर्देवा-
र्विदेवान्हविषा यजासीति देवः सुन्देवानुवन्हविषा यजासीत्येतदग्रे बृह-
यजमाने व्यो धाऽ इति यजमानायाशिपमाशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृपदने विद्वानऽ इति । (त्प) अग्रिर्वै होता कृष्णा-
जिनश्च होतृपदनं विद्वानऽइति विद्वानित्येतत्त्वेपो दीदिवान् ॥ असद-
त्सुदक्षऽ इति त्वेपो दीप्यमानोऽसदत्सुदक्षऽ इत्येतदुदन्धव्रतप्रमति-

अयेति त्रिष्टुभाऽउत्तरे भवतः । आत्मा वै त्रिष्टु । आत्मानमेवास्येताभ्यां संस्करोति । “ सीद
होतः स्वऽउ लोके चिकित्वा न ”-इति । अग्रिर्वै होता । तस्यैष स्वो लोको-यत् कृष्णा-
जिनम् चिकित्वा न-इति । विद्वानित्येतत् । “ सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ”-इति ।
कृष्णानि न वै सुकृतस्य योनिः । “ देवार्वादेवान् हविषा यजासि ”-इति । देवः सत् देवा-
नवन् हविषा यजासीत्येतत् । “ अग्रे बृहद् यजमाने व्यो धाः ”-(वा० सं० ११। १५)
इति । यजमानायाशिपमाशास्ते ॥ ६ ॥

“ नि होता होतृपदने विद्वानः ”-इति । अग्रिर्वै होता । कृष्णानि होतृपदनम् । विद्वान-
इति-विद्वानित्येतत् । “ त्वेपो दीदिवान् असदत् सुदक्षः ”-इति । त्वेपो दीप्यमानोऽसदत्सु-

सुकम् । मन्त्रगतत्रिवसह्यां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति-विमृषिस्त्रयो वै प्राणा इति । एकैकस्या
गायत्र्या ऋचः त्रयस्त्रयः पादाः । तासां नव पादान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति-तासां नव पदानि,
नव वै प्राणा इति । एतेन मन्त्रत्रयेण मृषिण्डम्य परिग्रहे तस्या मृदि ग्रन्थानेन सहितवान् मन्त्रोत्तरम् ॥ १॥

धाणमन्त्रेण त्रिष्टुभाविमुक्तम्, तौ विषातु सद्रतं ऊदः प्रशंसति-अयेति त्रिष्टुभाऽ उत्तरे भवत इति ।
त्रिष्टुभ आत्मरूपत्वे प्राणुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन मृषिण्डस्यात्मानं स्वरूपमेव संस्कृतवान् भवति ॥

त्रिष्टुभो विषत्ते-सीद होतरिति । हे ‘ होतः । ’ देवानामाहातः । यदूपमे ! ‘ स्वे ’ स्वकीये कृष्णानि
‘ सीद ’ निषीद । ‘ चिकित्वा न् ’ विद्वान्, अस्मदीय कर्म जानन्, तथा ‘ सुकृतस्य ’ सुष्ठु क्रियमाणस्य
कर्मणो ‘ योनौ ’ स्थाने ‘ यज्ञं ’ ‘ सादय ’ । कृष्णानि विस्तीर्यमाणे जीवाववातः पेषणं सोमनिधानादिक
च भवतीति ‘ देवावी. ’ । “ अविबृहत्तन्त्रिय ईः ” (उ. ३ पा. १५८ द.) । देवान् त्वं सपर्यन्
‘ हविषा ’ ‘ अवन ’ ‘ यजासि ’ यजतेः पत्रमे लकारे रूपम् । हे ‘ अग्रे ’ । ‘ यजमाने ’ ‘ बृहद् ’ प्रभूतं
‘ यय ’ यन ‘ धाः ’ धेहि ॥ ६ ॥

नि होतेति । मन्त्र प्रतिपादमन्त्र व्यापटे-अग्रिर्वै होतेति । ‘ ॥ ’-इत्युपसर्गः ‘ असदत् ’-इति

वृत्तिसिद्धादित्यदन्धवतप्रमतिर्द्वेष्यं वृत्तिसिद्धः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निमिति
 सुर्वं वै सहस्रं सर्वम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निमित्येतद्ब्रह्मामाग्नीभ्यां
 विष्टुभ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

(३) अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहती वाऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते
 बाहुभ्यो योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतामुत्र बृहती कडोति
 तस्मादेव सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

दशः—इत्येतत् । “ अदन्धवतप्रमतिर्द्वेष्यः ”—इति । अदन्धवतप्रमतिर्द्वेष्यवतिष्ठः । “ सहस्र-
 म्भरः शुचिजिह्वोऽग्निः ”—(वा. सं. ११ । ३६) इति । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वम्भरः शुचि-
 जिह्वोऽग्निमित्येतत् । द्वाभ्यामाग्नीभ्यां विष्टुभ्याम् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहती वाऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते । बाहुभ्यो योनौ रेतः सिच्यते-
 तादृग् जायते । तद्यदेतामुत्र बृहती करोति—तस्मादेव सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

किमपि सम्पादयति, निर्वदति । “ होवा ” साहाना योऽग्निः, “ होवश्ने ” अग्नेः सहस्रे कृष्णाग्निने “ विशान्, ”
 कर्त्तुं बान्धु, “ त्वेयः ” “ त्वेय दीप्तौ ”—(वा. पा. म्या. उ. १००१) दीपयन्, “ दीपवान्, ”
 “ सुदधः ” सुवतः, साधु शिपकाते वा “ अदन्धवतप्रमतिः ” अनुद्भूतकर्मविपरप्रवृत्तनि । “ वसिष्ठः ”
 वसुन्धरः, “ सहस्रम्भरः ” सर्वस्य भार्त्त, यदा “ इत्योर्ने ”—(पा. सु. ८ । १ । ३९ वा.) सहस्रभा
 विद्विपमानः । तथा चैतरेकवक्त्राणां—“ एव ह वा अथ सहस्रमनया पदेनमेकं सत्यं बहुधा विवर्त्तितम् ”
 इति । अगरोर्ध्वोर्ध्वत्वाद्वाऽऽग्नेनविष्टुभ्यावत्तं ब्रह्मन्निदिशति—तस्योक्तो बन्धुरिति । “ आ त्वा
 विवर्त्तितम् ” इत्येतस्या व्यतिवृत्त्यानामाहुतिरूपं कार्यमित्यत्र प्रकरणे “ द्वाभ्यामभिष्टुतेति—द्विगुणं
 यवनतः ” (श. प. ६ । १ । १ । २१) इत्यादिना ॥ ७ ॥

बृहतीं विष्टुं तद्वत् बृहतीं उच्यते प्राग्वन्नि—अथैषा बृहतीति । एषा ब्रह्मनया । बृहती वा एष
 इति । “ सञ्चितः ” सञ्चितः “ बृहतीम् ” “ अभिसम्पद्यते ” सम्पादयन्प्रसङ्गपातो भवति; अथानुत्तरं बृहतीमभिसञ्चि-
 तात्यते । तन्नाम्येतावत् सम्पादिकारः—सर्वस्वरूपोऽग्निरिति प्रायुक्तम् । तत्र सर्वान्ते द्वाभ्यां योनौमन्त्रः,
 द्वाभ्यां कृष्णाभ्याः, द्वाभ्यामाग्नीभ्याः, तां ब्रह्मिण्यं सञ्चरे धाम्नामेऽष्टौ सम्पद्यन्ते, बृहत्या ब्रह्मिण्यं
 करोति तस्मादन् ।

एवं तद् अग्निपदनकर्मत्वे सम्पादित्वमेवेति चेत्, तत्रह—यादृग्यै योनाविति । “ योनौ यादृग् रेतः
 सिच्यते, ” “ तादृग् ” एवोक्तं “ जायते ” । अतः बृहतीं योनौ योनाविष्टुतेति बृहत्या यत्रगे बृहत्यामकत्वमेव
 तस्य सम्पादित्वम् भवति ॥ ८ ॥

सुष्टुं सीदस्व महान् अस्मि । (ती) इदमेवैतदेतः सित्त्थं सुष्टुं सा-
दयति तस्माद्योनौ रेतः सित्त्थं सुष्टुं सीदति शोचस्व देववीतम ऽडुति
दीप्यस्व देववीतम ऽडुत्येतादि धूममग्नेऽअरुणं मियेध्य सृज प्रशस्त
दर्शतमिति वदा द्वाऽएष समिध्यतेऽप्येष धूममरुणं विजृजते दर्शतमिति
ददश ऽडु ह्येषु ॥ ९ ॥

(पु ताः) ताः पद सम्पद्यन्ते । पृहृतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गृहीत-
ग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावज्जृजति जुह्वं संवत्सरमभिसम्पद्यते तद्बृहती-
मभिसम्पद्यते बृहती हि संवत्सरो द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशा-
मावास्यास्तत्पदमग्निर्दशदक्षरा बृहती तु दक्षिणत ऽडुदध्ममा-
हरति दक्षिणतो वा ऽडुद्योनौ रेतः सिच्यतेऽप्येषो ऽअस्यैताहि योनि-
उविच्छेदमाहरति उेतमोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६।३।३ ॥ (४-२)

“संसीदस्व महान् अस्मि”-इति । इदमेवैतद् रेतः सित्त्वं संसादयति । तस्माद्योनौ
रेतः सित्त्वं संसीदति । “शोचस्व देववीतमः”-इति । दीप्यस्व देववीतमः-इत्येतद् । “वि
धूममग्नेऽअरुणमियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम्”-(वा. सं. ११ । १७) इति । पदा
द्वाऽएष समिध्यते-अयैष धूममरुणं विजृजते । दर्शतमिति । ददश ऽडु ह्येषु ॥ ९ ॥

ताः पद सम्पद्यन्ते । पृहृतवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा-तावज्ज-
ृजति । पदेव संवत्सरमभिसम्पद्यते-तद्बृहतीमभिसम्पद्यते । बृहती हि संवत्सरः । द्वादश
पौर्णमास्यो, द्वादशाष्टकाः, द्वादशामावास्याः । तद् पदार्चिदश । पदार्चिदशदक्षरा बृहती । तु दक्षि-
णत उदध्ममा-हरति । दक्षिणतो वा उद्योनौ रेतः सिच्यते । एषोऽअस्यैताहि योनिरविच्छेदमाह-
रति-रेततोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥

तावज्जं विषये-संसीदस्व महानिति । हे ‘अग्ने’ ! शृणु ! ‘संसीदस्व’ सम्पद्य बीजामनऽवतिष्ठस्व, यतो
‘-महान्’ त्वम् ‘अस्मि’ । ‘देववीतमः’ अतिशयेन हविषा देवानां वर्गोऽनित्यम्, त्वं ‘शोचस्व’ दीप्यस्व ।
इहे ‘नियेध्य’ मेधो यज्ञस्तद्देवताणि हे ‘प्रशस्त’ प्रकर्षेण स्रुत । अग्ने ! दर्शतम् दर्शनीयम्, ‘अरुणम्’
-अरोक्मान धूमं ‘विजृज’ ॥

अन्त्रं व्याचष्टे-इदमेवैतादिति । उतास्वमात्राग्रे रेतोरूपवान् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्यां धारणं नाम योनौ
‘सित्त्वाय रेतसः संसादनमित्यर्थः । ‘धूम-विजृज’-इति बहुक्तम्, तदुपपादयति-यदा वा एष समि-
ध्यत इति ॥ ९ ॥

‘परिमहणे विनियुक्तानां-मन्त्राणां संख्यां सम्पूय संवत्सरमन्यात्मना प्रशंसति-ताः पद सम्पद्यन्त इति ।

अथ तत्रापुऽ उपनिनयति । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टमद्विषं तन्मुन्या-
यतेऽदभिरैवास्याऽएतत्क्षतं विलिष्टं सन्तनोति मुन्दधाति ॥ १ ॥

(त्व) अपो देवीरुपमृज । मधुमतीरयश्मत्वाय प्रजाभ्यऽ इति रसां वै
मधु रसुवतीरयश्मत्वाय प्रजाभ्यऽ इत्येतत्तासामास्थानादुजिहतामोषधयः
सुपिप्पला ऽइत्येषां वाऽआस्थानादुजिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ २ ॥

अथ तत्रापुऽ उपनिनयति । यद्वाऽअस्यै क्षतम्, यद्विलिष्टम्-अद्विषं तत् मुन्यायते । अद्विषं वा-
स्याऽएतत् क्षतं विलिष्टं सन्तनोति, मुन्दधाति । ॥ १ ॥

“ अपो देवीरुपमृज मधुमतीरयश्मत्वाय प्रजाभ्यः ”-इति । रसां वै मधु । मधुवतीरय-
श्मत्वाय प्रजाभ्य इत्येतत् । “ तासामास्थानादुजिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ”-(वा. मं.
११ । ३८) इति । अपो वाऽआस्थानादुजिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ २ ॥

(५) अथेनां वायुना सन्दधाति । यद्वाऽऽस्यै क्षतं यद्विलिष्टं वायुना वै तत्सन्धीयते वायुर्नैवास्याऽएतत्क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥ ३॥

सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधात्विति । (त्व) अयं वै वायुर्मातरिश्वा योऽयं पवतऽउत्तानाया हृदयं यद्विकस्तमित्युत्तानाया ह्यस्याऽएतद्धृदयं विकस्तं यो देवानां चरसि प्राणयेनेत्येष हि सुर्वेषां देवानां चरति प्राणयेन कस्मै देव वपदस्तु तुभ्यमिति प्रजापतिर्वै कस्तस्माऽपुवै-तदिमां वपदकरोति नो हैतावत्पन्याऽऽहुतिरस्ति यथेषा ॥ ४ ॥

अथैना वायुना सन्दधानि । यद्वाऽऽस्यै क्षतम्, यद्विलिष्टम्—वायुना वै तत् सन्धीयते । वायुर्नैवास्या एतत् क्षतं विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥ ३ ॥

“ सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधातु ”—इति । अयं वै वायुर्मातरिश्वा—योऽयं पवते । “ उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् ”—इति । उत्तानाया ह्यस्या एतद्धृदयं विकस्तम् । “ यो देवानां चरसि प्राणयेन ”—इति । एष हि सर्वेषां देवानां चरति प्राणयेन । “ कस्मै देव वपदस्तु तुभ्यम् ”—(वा० सं० ११ । १९) इति । प्रजापतिर्वै कः । तस्मा एतदिमां वपद करोति । नो हैतावत्पन्याऽऽहुतिरस्ति—यथेषा ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्—“ सन्ते इति वातमपद्रिपति ”—(का श्रौ. सू. १६।७२) इति । “ सन्ते वायुर्मातरिश्वा ”—इति मन्त्रेण वायुमवक्षिपेत्, मन्त्रेणावधे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते—अथेनां वायुना सन्दधातीति । ‘ एना ’ खननभूमिम् । सन्धानवाक्यमर्थः इदानीमुक्तः । वायुना सन्धानं प्रशंसति—यद्वा अस्यै क्षतमिति । यथा लोके क्षतं श्वत्र निश्रम्यल वायुना सन्धीयते । वायुसञ्चालितः पर्णकण्टकादिकैः श्रूयते, एवमत्रापीति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्र विधने—सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धार्धः, पृथिवीर्द्धः, उत्तरो वायव्यः । ‘ उत्तानायाः ’ उन्मुखतायाः । ‘ ते ’ तत्र पृथिव्या ‘ यत् ’ हृदयं ‘ विकस्तम् ’ अवटकरणेन सञ्चल्य तत् ‘ मातरिश्वा ’ मातारि अन्तरिक्षे स्थितिं पवते इति ‘ मातरिश्वा ’ वायुः, ‘ सन्दधातु ’ मन्त्रपठत् । उत्तरार्द्धे वायुं सम्बोध्योच्यते । ‘ यः ’ यत् त्वं ‘ देवानाम् ’ अन्यथादीनां वाग्नादितेशानां वा ‘ प्राणयेन ’ प्राणयेन ‘ चरति ’ । वायौ सति वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते । हे ‘ देव ’ योन्मानं वायवे । ‘ कस्मै ’ कः प्रजापतिः तदप्य ‘ तुभ्यं ’ ‘ वपदस्तु ’ । इयं पृथिवी वषट्कभूता भवतु । ‘ कः ’—यदस्यार्थमाह—प्रजापतिर्वै कः—इति । वषट्करणेनाहुतिः कार्येति कृत्वा प्रशंसति—नो हैतावत्पन्याऽऽहुतिरिति । ‘ यथा ’ ‘ एषा ’ आहुतिः सन्धानकरी, एवमन्या नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(णाऽथै) अथैनां दिग्भिः सुन्दधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टं दिग्भिर्भवेत्तत्सुन्धीयते दिग्भिरेवास्याऽऽप्तुत्क्षतं विलिष्टं सुन्तनोति सुन्दधाति सुऽइमां चेमां च दिशौ सुन्दधाति तस्मादेते दिशौ सुऽहितेऽ-अयेमां चेमां च तस्माद्वैते सुऽहितेऽइत्यग्रेऽथेति ॥ अथेत्यथेति तद-क्षिणावृत्तञ्चि देवत्राऽनयाऽनया वै भेषजं कियतेऽनुयैवैनामेतद्विपज्यति ॥ ५ ॥

(स्य) अथ कृष्णाग्निं च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति । योनिर्वै पुष्करपर्णं योन्या तदेतः सिक्तं समुद्गृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं समुद्गृह्यते सुजातो ज्योतिषा सह शुर्म वृक्षयमासदुत्स्वरिति सुजातो हवेष ज्योतिषा सह शुर्म चेतद्वृक्षं च स्वश्वासीदति ॥ ६ ॥

अथैनां दिग्भिः सुन्दधाति । यद्वाऽअस्यै क्षनम्, यद्विलिष्टम्—दिग्भिर्वै तत् सुन्धीयते । दिग्भिरेवास्या एतत् क्षतं विलिष्टं सुन्तनोति सुन्दधाति । स इमां चेमां च दिशौ सुन्दधाति । तस्मादेते दिशौ संहिते । अयेमां चेमां च । तस्माद्वैते संहिते इत्यग्रे, अथेति, अथेति, अथेति—तदक्षिणाऽऽप्तुत् । तदि देवत्रा । अनया । अनया वै भेषजं कियते । अनयैवैनामेतद्विपज्यति ॥ ५ ॥

अथ कृष्णाग्निं च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति । योनिर्वै पुष्करपर्णम् । योन्या नद् रेतः सिक्तं समुद्गृह्णाति । तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं समुद्गृह्यते । “ सुजातो ज्योतिषा सह शुर्म वृक्षय-मासदुत् स्वः ”—इति । सुजातो हवेष ज्योतिषा सह शुर्म चेतद्वृक्षं च स्वश्वासीदति ॥ ६ ॥

कात्यायनः—“ अनामिकाहृत्या अवटस्य पुरस्तात् प्राच्या दिशः सकाशात् ‘प्राप्तम्’ अवटे सवपेत् । एव प्रायगादिदिग्भ्यः सकाशात् । तद् विधत्ते—अथैनां दिग्भिः सुन्दधातीति । तत्र क्रम विधत्ते—स इमां चेमां च दिशौ सुन्दधातीति । ‘ इमामिमां ’ इत्यभिनयेन प्राक्पत्नीय्यौ दिशौ विवक्ष्येते । एतयोर्विवक्षायां कारणमाह—‘ एते दिशौ ’ ‘ संहिते ’ । इमामिति लोकप्रसिद्धे प्राक्पत्नीय्याविति युज्यते, पुनः ‘ इमाव ’—इत्यनेन दक्षिणोदीय्यौ दिशौ विवक्ष्येते । अत्रापि सहितत्वमेव कारणम् । अथ अनुदिशं सन्धानप्रकारमभिनयेन दर्शयति—इत्यग्रेऽथेति । ‘ इति ’ एवम् ‘ अग्रे ’ प्रथमं प्राचीं दिशमित्यर्थः । इतरदिक्क्रियापेक्षया ‘ अथेति ’—पदत्रयम् । उत्तरतः समारम्भं प्रशंसति—तद् दक्षिणाऽऽप्तुदिति । ‘ तत् ’ कर्म दक्षिणमावृत्तावर्त्तनं समापनं यस्य तद् भवति । ‘ तद् ’ दक्षिणावर्त्तनं कर्म ‘ देवत्रा ’ देवेषु तदहं मन्त्रतीर्थः । तां चान्न कारणभूतामहुनिमभिनयेन दर्शयति—अनयेति । ‘ अनया ’ अनामिकाहृत्या, भेषजवक्रियासाधनत्वमस्या अदुतेः प्रसिद्धमिति शब्दार्थः ॥ ५ ॥

अपास्तीर्गयोः कृष्णाग्निपुष्करपर्णयोः अन्तोद्ग्रहणं विधत्ते—अथ कृष्णाग्निं चेति । ‘ उद्ग्रहणम् ’ ऊर्ध्वकरणम् । पुष्करपर्णस्य योनिर्वै प्रागुक्तम् । तद् विधत्ते—सुजात इति । ‘ ज्योतिषा ’ ‘ सह ’ संयुक्तः

(त्पु) अथैनमुपनहयति । योनौ तद्वतो युनक्ति तस्माद्योनौ उतो युक्तं न निष्पद्यते योक्त्रेण योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति मौञ्जेन त्रिवृता तस्योक्तो वृन्धुः ॥ ७ ॥

(स्त) तत्पर्यस्यति । व्यासो ऽअग्रे विश्वरूपं संव्ययस्व विभावस-
यिति वरुण्या वै यज्ञे रज्जुवरुण्यमेवेनदेतत्कृत्वा यथा व्यासः परिधा-
पयदेवं परिधापयति ॥ ८ ॥

अथैनमुपनहयति । योनौ तद्वतो युनक्ति । तस्माद्योनौ उतो युक्तं न निष्पद्यते । योक्त्रेण । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति । मौञ्जेन त्रिवृता । तस्योक्तो वृन्धुः ॥ ७ ॥

तत्पर्यस्यति । “ व्यासोऽअग्रे विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ”—(बा० सं० ११ । ४०) इति । वरुण्या वै यज्ञे रज्जुः । अवरुण्यमेवेनदेतत् कृत्वा यथा वासः परिधापयेद्—एवं परि-
धापयति ॥ ८ ॥

युनानोऽपमसिः ‘ वरुण्य ’ करणीय, ‘ स्व ’ स्वर्गात्य, ‘ दाम ’ शरण गृहम् ‘ आसद्गत् ’ आनीददिति । तदे-
र्दंति च्छेदति क्षयम् ॥ १ ॥

अथ कृष्णाश्विनपुष्करपर्णपोस्तृगृहीतत्वात् त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेण बध्नीपादिति विधत्ते—अथैनमुपनहयतीति ।
“ गृह बन्धने ”—(धा. पा. दि. प. १०) । न निष्पद्यत इति । निष्पत्तीत्यर्थः । ‘ योक्त्रेण ’
दात्रा ‘ योय ’ योजनीयम्, अध्वानादिबन्धनं च मौञ्जेन करणीयम् । तत्र “ त्रिवृत् ”—इत्यत्र पूर्वमुक्तं (श.
प १।१।१२७) ब्राह्मणमितिदिशति—तस्योक्तो वृन्धुरिति ॥ ७ ॥

पूर्वमद्वरासमाब्रान् परात् प्रशुत्य, ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहित्वा भवन्तीत्यादिना त्रिवृतो भवन्तीत्यनेन
च रथानाविधानमुक्तम् (भा. प. १।३।१।२१।२७) अथ योक्त्रस्य समञ्च वेष्टन विधत्ते—तत् पर्य-
स्यति दाम इति (का. श्रौ. सू. ११।०१) । ‘ तत् ’ योक्त्रं ‘ पर्यस्यति ’ परिवेष्टयति । हे ‘ विभावसो ’
दीप्तिभिर्वासयितः, दीप्तिवन । वा हे ‘ अग्रे ’ ‘ विश्वरूपं ’ विधिविरूप ‘ वासः ’ ‘ संव्ययस्व ’ । “ व्येञ्
संवरणे ” (धा. पा. स्वा. ठ. १०३२) । परिधत्स्व । योक्त्रबन्धने वासः संव्ययस्वेति वस्त्रपरिधापनोक्तेस्तात्पर्य-
माह—वरुण्या वै यज्ञे इति । ‘ यज्ञे ’ हि ‘ रज्जुः ’ ‘ वरुण्या ’ वरुणदेवता भवति (श. प. १।३।१।
१२।१३ भाष्ये) । यथा—योक्त्रपरित्यागे—“ प्र त्वा मुषामि वरुणस्य पाशात् ”—इति मन्त्रः, नैवम्; रह ह
एतद् योक्त्रम् ‘ अवस्थं कृत्वा ’ ‘ यथा वासः परिधापयेद् ’ ‘ एव तत् ’ इत्यभिप्रायेण “ वासः...संव्ययस्व ”
इत्युक्तम् । पाशस्यैव हि वरुणो देवता, न वासस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(त्य) अथैनमादायोत्तिष्ठति । (न्य) असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निं तदादित्यमुत्थापयत्युदु तिष्ठ स्व अन्त्यवरो वे यज्ञउदु तिष्ठ सुयज्ञित्येत्येतद्वा नो देव्या धियुति या ते देवी धीस्तया नोऽयेत्येतद्दृशे च भासा बृहता सुशुकुनित्तिष्ठति दर्शनाय च भासा बृहता सुशुकुनित्तिष्ठत्येतदाऽग्ने याहि सुशस्तिभिः । ये वोढारस्ते सुशस्तयऽआग्ने याहि वोढभिर्दित्येतत् ॥ ९ ॥

(३) अथैनमित उर्ध्वं ग्राभं प्रवृहति । (त्य) असौ वाऽआदित्य-
एषोऽग्निं तदादित्यमित उर्ध्वं ग्राभं दधाति तस्मादस्मादादित्यऽइत्त
उर्ध्वः ग्राह्यं धीयत उर्ध्वं उ उ पु ण उतये तिष्ठा देवो न सविता इति अथैव
यजुस्तथा बन्धुर्ध्वो व्याजस्य सनितेत्यूर्ध्वो वा एष तिष्ठन्वाजमुन्मथे

अथैनमादायोत्तिष्ठति । असौ वाऽआदित्यः । एषोऽग्निः । अमुं तदादित्यमुत्थापयति ।
“ उदु तिष्ठ स्वध्वर ”-इति । अन्त्यवरो वे यज्ञः । उदु तिष्ठ सुयज्ञित्येत्येतत् । “ अवा नो देव्या
धिया ”-इति । या ते देवी धीः-तया नोऽयेत्येतत् । “ दृशे च भासा बृहता सुशुकुनिः ”-
इति । दर्शनाय च भासा बृहता सुशुकुनित्तिष्ठत्येतत् । “ आग्ने याहि सुशस्तिभिः ”-(वा.
सं. ११ । ४१) इति । ये वोढारस्ते सुशस्तयः । आग्ने याहि वोढभिर्दित्येतत् ॥ ९ ॥

अथैनमित उर्ध्वं ग्राभं प्रवृहति । असौ वाऽआदित्यः । एषोऽग्निः । अमुं तदादित्यमित उर्ध्वं
ग्राभं दधाति । तस्मादस्मादादित्य इत्त उर्ध्वः ग्राह्यं धीयते । “ उर्ध्वं उ उ पु ण उतये तिष्ठा
देवो न सविता ”-इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । “ उर्ध्वो व्याजस्य सनितेति ”-इति ।

विषये-अथैनमादायोत्तिष्ठतीति । ‘ एन ’ मृत्पिण्डमादाय उर्ध्वं तिष्ठेत् । तत् प्रप्रांसति-असौ वा
आदित्य इति । “ त्रेधाऽऽमानं विभरोति, -अग्निं वृत्तीं, वायुं वृत्तीम्, आदित्यं वृत्तीम् ”-(तै. भा. १ ।
५।१२) इति श्रुतेः । मृत्पिण्डोऽग्निरिति चोक्तम् । तस्मादापोऽयमेव अनुमादित्यमेवेत्यासितवान् मन्वतीति ॥

मन्त्रं विषये-उदु तिष्ठ स्वध्वरोतीति । हे ‘ स्वध्वर ’ सुवड । ‘ उदुतिष्ठ ’ ‘ उ ’-सन्धोऽप्यर्थः ।
अग्निं च ‘ देव्या ’ देवसम्बन्धिन्या ‘ धिया ’ मुदधा ‘ नः ’ अस्मान् ‘ अत्र ’ पाठय । ‘ दृशे ’ दर्शनाय
‘ बृहता माता ’ प्रोहेन तेजसा ‘ सुशुकुनिः ’ अत्यन्तं दीप्यमानः ‘ सुशस्तिभिः ’ शोभनशिक्षितैः ‘ वोढभिः ’
यथैः ‘ आयाहि ’ आगच्छ ‘ अग्ने । ’ मृदूय इति । सुशस्तिभिर्दित्येतिपदस्यार्थमाह-ये वोढारस्ते सुश-
स्तय इति ॥ ९ ॥

अत्र सूत्रम्-“ उर्ध्वं ग्राह्यं ग्राभं प्रवृहति उ उ पु ण इति । अथैनमित उर्ध्वं ग्राभं दधाति । तस्मादस्मादादित्य इत्त उर्ध्वः ग्राह्यं धीयते । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । “ उर्ध्वो व्याजस्य सनितेति ”-इति । मन्त्रेः

सनोति युदञ्चिभिर्वाघञ्चिर्विहुयामहऽडुति रश्मयो वाऽएतस्याभ्रयो
व्वाघतस्तुनैतदाह परोवाहु प्रगृह्णाति परोवाहु ह्येष ऽइतोऽथैनमुपावह-
रति तमुपावहृत्योपरि नाभि धारयति तस्योपरि वन्धुः ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-४ ॥ (४. ३.) ॥

हस्तऽएष भवत्युथ पशूनभिमन्त्रयते । (तऽ) एतद्वाऽएष देवाः सम्भ-
रिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्घमदधुस्तथैवेष्वयमेतत्सम्भरिष्यन्पुरस्ताद्दीर्घं दधाति १

ऊर्ध्वो वाऽएष तिष्ठन् वाजमग्रं सनोति । “यदञ्चिभिर्वाघञ्चिर्विहुयामहे”-(वा०सं० ११।४२)
इति । रश्मयो वाऽएतस्याभ्रयो वाघतः । तनैतदाह । परोवाहु प्रगृह्णाति । परोवाहु ह्येष इतः ।
अथैनमुपावहरति । तमुपावहृत्योपरि नाभि धारयति । तस्योपरि वन्धुः ॥ १० ॥

हस्तऽएष भवति-अथ पशूनभिमन्त्रयते । एतदा ऽएष देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्घमदधुः ।
तथैवेष्वयमेतत्सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्दीर्घं दधानि ॥ १ ॥

मकारात् ‘ऊर्ध्वम्’ प्रादुमुखं प्रगृहीयान् । अनी वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । मन्त्रं
विधत्ते-इत ऊर्ध्वः प्राङ् धीमत ऊर्ध्वं इति । ‘न’ अस्माकम् ‘ऊतये’ तर्पणाय सुपु ‘ऊर्ध्वः’ ‘निष्ठ’ ।
तत्रोत्तमाहा-देव इति । ‘न’ शब्द उत्तमार्थः । यथा सविता देवः ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘सविता’ सम्भक्ता
‘ऊर्ध्वः’ तिष्ठति ‘यद्’ यस्मात् ‘अत्रिभि’ अभिमन्त्रयते ‘वाघञ्चि’ रक्षिभिः उपरुक्षितं त्वं
‘विहुयामहे’ बहुविधमाह्वयाम । अत्र मन्त्रे पूर्वार्द्धे निगृह्याह्वयतमिति दर्शयति-यथैव यहुः, तथा
वन्धुरिति । उत्तरार्द्धे ‘वाजस्य’-एयादेर्यमाह-ऊर्ध्वो वा एष निष्ठान्नित्यादिना । पूर्वमिह ऊर्ध्वमिति
सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि-परोवाहु प्रगृह्णातीति । बाहोः परस्ताद् अनुर्ध्वो वाहु, प्राञ्चमि/युद्गृहीते ।
मृत्विण्डस्यावौनयन विधत्ते-अथैनमुपावहरतीति । उपावहरणस्य अवधिं दर्शयति-तमुपावहृत्येति ।
उपरिनाभि धारयत्य स्नावक श्रद्धागमित्यतिदिशति-तस्योपरि वन्धुरिति । इकम् गणनप्रश्नावे “यद्देवोपरिनाभि
धवाग् वै नाभे रेतः प्रजातिरेति ०—० एतद्दे पशोर्मेत्यत्र यदुपरिनाभि” (श. प. ६।७।१।
९।१० क.) इति च ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयशतपथब्राह्मणमाध्वे षष्ठकाण्डे
चतुर्थोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-४-३) ॥

अथ मृत्विण्डसाहित्येन पशुभिमन्त्रण विधत्ते-हस्त एष भवतीति । ‘एषः’ मृत्विण्डः । मृत्तडा इत्यादे-
रपमर्थ-‘एतद्’ इदानीं विण्डसम्भरणकाले पशुभिमन्त्रणेन एष ‘वीर्य’ ‘देवाः’ इव ‘अथ’ यज्ञ-
मानोऽपि ‘दधाति’ निश्चितवान् भवतीति ॥ १ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते । सु जातो गर्भोऽसि रोदस्योऽितीमे वै द्यावा-
पृथिवी रोदसी तपोरेण जातो गर्भोऽग्ने चारुर्विभृतऽओषधीष्विति सुर्वासु
ह्येष चारुर्विभृतऽओषधीषु चित्रः शिशुः परि तमाथस्यकूत्रिति
चित्रो वाऽप्य शिशुः पुरेण तमाथस्यकूत्रिति रोचते प्र मातृभ्योऽअधि
कनिकदन्ताऽइत्योषधयो वाऽ एतस्य मातुरस्ताभ्यऽ एष कनिकदन्तमिति
तदश्वे वीर्यं दधाति ॥ २ ॥

(त्वु) अथ रासभम् । (थँ) स्थिरो भव वीद्वद्भ्यऽ आशुर्भव व्याज्य-
र्व्वभिति स्थिऽश्च भव वीद्वद्भ्यश्चाशुश्च भव व्याजी चार्व्वभित्येतत्पृथुर्भव
सुपदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनऽ इति पृथुर्भव सुशीमस्त्वमग्नेः पशव्यवाहन
इत्येतत्तद्भासमे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते—“स जातो गर्भोऽसि रोदस्योः”—इति । इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ।
तपोरेण जातो गर्भः । “अग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु”—इति । सर्वासु ह्येष चारुर्विभृत ओष-
धीषु । “चित्रः शिशुः परि तमाथस्यकूत्र”—इति । चित्रो वा अप्य शिशुः पुरेण तमाथस्यकूत्र-
तिरोचते । “प्र मातृभ्यो अधि कनिकदन्ताः”—(वा. सं. ११ । ४३) इति । ओषधयो
वाऽएतस्य मातरः । ताभ्य एष कनिकदन्तमिति । तदश्वे वीर्यं दधाति ॥ २ ॥

अथ रासभम्—“स्थिरो भव वीद्वद्भ्यः । आशुर्भव । व्याज्यर्व्वभ ।
वीद्वद्भ्यश्च, आशुश्च भव, व्याजी च, अर्चन् । इत्येतत् । “पृथुर्भव सुपदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः”—
(वा. सं. ११ । ४४) इति । पृथुर्भव सुशीमः, त्वमग्नेः पशव्यवाहन इत्येतत् । तद्भासमे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

पूर्वमध्यामिन्त्र्यग विधत्ते—सोऽईवमिति । अधोऽध्याम्यग्न्या लूपते—‘स’ ख ‘रोदस्योः’ द्यावापृथिव्योः
‘गर्भः’ इति ‘जातः असि,’ तथा ‘लोमवीषु’ ओषधिवनस्तथादिषु विधत्ते ‘चारुः’ विभृतः । विशेषेण
सन्निहोऽसि, ‘चित्रः’ चित्रवर्णः, ‘शिशुः,’ ‘अकून्’ अकूत्रान्दो रात्रिवक्त्रः, रात्र्यानि ‘तनासि’
‘परि’ वेधप्रक्रियाप्राकारः, परितः, अतिरोचत इति । ‘मातृभ्यः’—इति षतुधी । शरीरस्योत्पत्तिक्रमात्
ओषधयोऽत्र मातृशब्दवाच्याः तदर्थम्, तद्गच्छणार्थं ‘कनिकदन्त’ अयर्थं हेसितशब्दं कुर्वन् ‘प्रगाः’
‘प्रगच्छन्ति’ इति गा लुङि—(पा. सू. २ । ४ । ४९) इति गादेशः । मन्त्र प्रतिपादनस्य व्याचष्टे—
इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी इति ॥ २ ॥

रासमभिमन्त्र्ये मन्त्रं विधत्ते—अथ रासभं स्थिरो भवेति । हे ‘अर्चन्’ अरण्यन् । रासभ । ‘स्थिरः’
निश्चलः ‘भव’ । ‘वीद्वद्भ्यः’ दद्याद्भ्यः, ‘आशुः’ सक्रियति, ‘व्याजी’ वेगवर्धकं ‘भव’ इति । ‘पृथुः’
स्थूलः भव । ‘सुपदः’ गोमयसदनवान् भव । ‘अग्नेः पुरीषवाहनः’ गोमयस्य सैकतस्य वा वाहकवान्
रासमस्य पुरीषवेद्यत्वं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

(त्य) अथाजम् । (७) शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरऽइत्य-
ङ्गिरा वाऽअग्निराग्नेयोऽजः समयत्येवेनमेतदुद्दिष्टायै मा द्यावापृथिवी-
अभिशीचीर्माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्येतत्सर्वं मा हिंसीदित्येतत्तदजे
वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्वागानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेत-
द्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

(त्य) अथैनमेतेषां पशूनामुपरिष्ठात्पृच्छाति । तदेनमेतैः पशुभिः सम्भ-
रति नोपस्पृशति वृज्रो वै पशवो रेतऽइदं नेदिदं रेतो वृज्रेण हिन-
सानीत्यथोऽअग्निरयं पशवऽइमे नेदयमग्निमान्पशून्दिनुसदिति ॥ ६ ॥

अथाजम्—“ शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ”—(वा. सं. ११ । ४५)
इति । अङ्गिरा वाऽअग्निः । आग्नेयोऽजः । समयत्येवेनमेतदुद्दिष्टायै । “ मा द्यावापृथिवी-
अभिशीचीः, माऽन्तरिक्षम्, मा वनस्पतीन् ”—(वा. सं. ११ । ४५) इति । एतत् सर्वं
मा हिंसीदित्येतत् । तदजे वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निः । वागानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतद्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैनमेतेषां पशूनामुपरिष्ठात्पृच्छाति । तदेनमेतैः पशुभिः सम्भरति । नोपस्पृशति । वृज्रो वै
पशवः । रेत इदम् । नेदिदं रेतो वृज्रेण हिनसानीति । अथोऽअग्निरयम्, पशव इमे । नेदयमग्निमान्
पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

अजमिमन्त्रणं विधत्ते—अथाजं शिवो भवेति । अङ्गिरःपदेन अग्निरुच्यते; तदेवत्यत्वात् । हे ‘ अङ्गिरः ’
अग्निरूप । अज । ख ‘ मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः ’ ‘ शिवो भव ’ । ‘ द्यावापृथिवी ’ ‘ मा अभिशीचीः ’ मा
दिनी । तथा ‘ अन्तरिक्षं, ’ ‘ वनस्पतीन् ’ । सर्वत्र ‘ मा अभिशीचीः ’—इति क्रियापद सम्बन्धम् । नैति पद
प्रयुक्तम् । मन्त्रमार्क्योन्मन्त्रपर्यमाह—अङ्गिरा वा अग्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अथादिपशुत्रयाभिमन्त्रणमतसङ्गता प्रशंसति—त्रिभिरभिमन्त्रयत इति । अत्र त्रिवृत्त्वं पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्—“ चारयत्येवमुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् ”—(का. श्रौ. सू. १६ । ७९) इति । एषा व्रथाणां
पशूनामुपरितनान् पशून् अनुपस्पृशन् पिण्डं चारयेदित्यर्थः । तदिदं विधत्ते—अथैनमेतेषां पशूनामिति ।
उपस्पर्शनामात्रं प्रशंसति—वृज्रो वै पशव इति । यतो वज्ररूपाः पशवः, मृत्पिण्डश्च रेतोरूपः, अतो वज्रेण
रेतः विच्छिन्नः ॥ करोमीति मुद्रया न स्पृशेत् पशून् । अथवा ‘ अयं ’ मृत्पिण्डो हि ‘ अग्निः, ’ अग्निः परान्
मा हिंसीदिति मुद्रया न स्पृशेत् । ‘ हिनसति ’—इति लोटि रूपम्, ‘ हिनसत् ’—इति पञ्चमत्कारे
रूपम् ॥ ६ ॥

तमुश्वस्योपरिष्टात्प्रवृद्धाति । 'प्रेतु व्वाजी कनिकददिति' प्रेतु व्वाजी कनि-
कदुमानऽइत्येतद्वानदद्वासभः पत्वेति तदुश्वस्य यजुषि रासभं निराह
तद्वासभे शुचं दधाति भरन्नभिं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरेति भरन्नभिं पशुव्यं
मोऽअस्मात्कुर्मणः पुरा पाद्रीत्येतत्तुदेनमुश्वेन सम्भरति ॥ ७ ॥

(त्व) अय रासभस्य । वृषाऽभिं वृषणं भरन्निति वृषा वाऽअभिर्वृषा
रासभः स वृषा वृषाणं भरत्यपां गर्भं स मुद्रियमित्यपां ह्येष गर्भः
समुद्रियस्तुदेनं रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

तमुश्वस्योपरिष्टात्प्रवृद्धाति । "प्रेतु व्वाजी कनिकदत्" - इति । प्रेतु व्वाजी कनिकदुमान
इत्येतत् । "नानदद्वासभः पत्वा" - इति । तदुश्वस्य यजुषि रासभं निराह । तद्वासभे शुचं
दधाति । "भरन्नभिं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा" - इति । भरन्नभिं पशुव्यं मोऽअस्मात्कुर्मणः
पुरा पाद्रीत्येतत् । तदेनमुश्वेन सम्भरति ॥ ७ ॥

अय रासभस्य - "वृषाऽभिं वृषणं भरन्" - इति । वृषा वाऽअभिः । वृषा रासभः । स
वृषा वृषाणं भरति । "अपाङ्गर्भं समुद्रियम्" - इति । अपां ह्येष गर्भः समुद्रियः । तदेनं रास-
भेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अधश्चोपरिष्टात् प्रवृद्धाति - तमुश्वस्योपरिष्टादिति । "व्वाजी" अनन्तम् अधः 'प्रेतु'
आगतम् । तं निशिमि - 'कनिकदत्' अन्वर्थमाह कुर्मणः, 'नानदत्' सर्वं दिक्षो नादपन् 'रासभः'
वपनादादौ, 'गर्भः' इव 'पात्रा' पतनशक्तिः । पनेः कनिषि रूपम् । 'पुरीष्य' पशुहितम् 'अभिम्'
'भरन्' धारणम्, 'आयुषः' कर्मजोऽस्मान् 'पुरा' 'मा पादि' मा विनश्यत् । पदेभिर्गि रूपम् ॥

अधश्चोपरिष्टात् प्रवृद्धाति - तमुश्वस्योपरिष्टात् प्रवृद्धाति - तदुश्वस्य यजुषि रासभं निराह ।
अधश्चोपरिष्टात् प्रवृद्धाति - तदुश्वस्य यजुषि रासभं निराह । तदुश्वस्य यजुषि रासभं निराह ।
'आयुषः' - इति पदस्यार्थमाह - 'कर्मणः' इति ॥ ७ ॥

अदीतता कर्तुं, संहितायामेवमाश्रयते - "वृषाऽभिं वृषणं भरन्तान् गर्भं समुद्रियम् - अत्र आयादि वीजये ।
अतः सत्यम् स यममिपुतोऽयमद्विस्वम् इदमामः" - इति । महावृक्षीयम् : "अवशरोऽष्टकाः पादा जागतस्य
मदाश्रयती" - इति । तस्य त्रिक्रय विनियोगो विधीयते । सत तस्याः पूर्वोर्दे तु रासभस्योपरि धारणम्,
तृतीयादेनान्वयोपरि धारणाय रासभ-वृषिपण्डितम्, चतुर्थेनान्वयोपरि धारणाय, पञ्चमेनान्वयोपरि धारणाय ।
तदाह सूत्रम् "प्रेतु व्वाजी वृषाऽभिमित्यधश्चोपरि, अत्र आयादीत्याह्वय सप्तम्यामत्यनं सप्तम्यानिधानात्,
आपन्नप्राप्तये परान्नः पुस्तदादिसमो माये" स्वैयान्नपित्तानामेवाहति : "अनन्तपुष्टमीक्षते पूर्ववद्वि

(त्वु) अथापादत्ते । (चेऽग्र) अग्रऽआयाहि वीतये ऽइत्यवितव ऽइत्ये-
तत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्रादृणादिपादत्ते ॥ ९ ॥

(चेऽथा) अथाजुस्य । (ऽ) ऋतुं सत्यमृतुं सत्यमित्ययं वा
ऽअग्निर्ऋतमसावादित्यः सत्यं यदि वाऽसावृतमपुं सत्यमुभयमेतदग्र-
मग्निस्तस्मादाहर्तुं सत्यमृतुं सत्यमिति तदेनमजेन सम्भरति ॥ १० ॥

अथापादत्ते—“ अग्रऽआयाहि वीतये ”—(वा. सं. ११ । ४६) इति । अवितवऽइत्येतत् ।
तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्रादृणादिपादत्ते ॥ ९ ॥

अथाजुस्य । “ ऋतं सत्यमृतं सत्यम् ”—इति । अयं वाऽअग्निर्ऋतम्, असावादित्यः सत्यम् ।
यदि वाऽसावृतमयं सत्यम् । उभयमेतदग्रमग्निः । तस्मादाह—ऋतं सत्यमृतं सत्यमिति । तदे-
नमजेन सम्भरति ॥ १० ॥

पुरीषमिति ”—(का. श्रौ. सू. १६ । ८९ ।) इति । तदिदं सर्वं विषये—अथ रासभस्य वृषाऽग्निं
वृषणमित्यादिना ॥

मन्त्रस्यापमर्धः—“ वृषणं ” कर्षकं मृदूपम् “ अग्निं ” मरुन् “ अपाङ्गमं ” गर्भभूत, समुद्रे अन्तरिक्षे यम
“ समुद्रिय ” “ मरुन् ” “ अग्निं ” मृदूपं वृषं मित्रं । वृषतेर्लोपि रूपम् । अत्रादौ रासभः सम्बोध्यः ॥

ब्राह्मणे, वृषेति कम्पत्ययान्त पदमिति व्याख्यात—वृषा वा अग्निरिति । तत्रापमर्धः—“ वृषा ” रेतसः
सेक्ता “ रासभः ” “ वृषणम् ” अग्निं “ मरुन् ” तिष्ठतीति क्तिवाप्याहारः । तृतीयपादे अग्निः सम्बोध्यः ।
हे “ अग्ने ” मृदूप । “ वीतये ” तर्पणाय “ आयाहि ” रासमाक्षाम्छ । “ ऋतम् ” अग्निः, “ सत्यम् ” आदित्यः
यद्वा, “ जनम् ” आदित्यः, “ सत्यम् ” अग्निः, उभयरूपमग्निम्, आहृतिध्यामीति शेषः । “ पुरीषं ” पशुहित-
मग्निम्, “ अक्षिरत्नद् ” अग्निमत् “ मरामः ” सम्भराम इति ॥

मन्त्रगतामि पदानि व्याचष्टे—वृषा वा अग्निरिति । तदेनं रासभेनेति । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धेन रासभस्योपरि
मृत्पिण्डधारणेन तस्मिन् मृदं सम्पृत्तवान् भवति ॥ ८ ॥

छरात् सकारात् मृदाहरणं सम्भन्ध विषये—अथापादत्तं इति । “ अग्र आयाहीति ” तृतीयः पादः ।
“ वीतये ”—इत्यपमर्धमाह—अवितव इतीति । तर्पणार्थाद् वेतेः (वा. पा. अ. प. ३०१) “ मन्त्रे वृषेव ”—
(पा. सू. ३ । ३ । ९६) इति क्तिन्, चोदात्तः । अपादानं प्रसक्तं—तदेनं ब्रह्मणेति । “ एनं ” वृत्तिच्छे-
दं ब्रह्मणा “ ब्रह्मरूपेण ” यजुषा “ अग्र आयाहि ”—इति पादेन “ एतस्मात् ” “ सीमात् ” वर्णान् अपादय-
वान् भवति । रासभस्य कैयस्यैवजातिसम्बन्धो वक्ष्यते—“ कैय च रासं चानु रासभः ” (१२क) इति ॥ ११ ॥

अजस्योपरि धारणमन्त्रं विषये—अपानस्यर्त्तमिति । ऋतं सत्यमिति द्विवचं पठ्यते, तत्र प्रथमर्त्तस्य पद-
योर्पमर्माह—अयं वा अग्निर्ऋतमिति । यदि वेति द्वितीयर्त्तस्य पदयोर्पमर्माह—“ असी ” विप्रकृष्टः
“ आदित्यः ” “ ऋतम् ” “ अयमग्निः सत्यम् ” उभयरूपोऽयमग्निर्वृषः ॥ १० ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृद्भिर्बुधान्निर्वाक्यस्य मात्रा तावत्तैर्वैनमेत-
त्सम्भरति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत्पदं तत्स्योक्तो वन्द्युः ॥ ११ ॥

(३) अथैतान्पशूनावर्तयन्ति । तेषामजः प्रथमऽएत्यथ रासभोऽथाश्वो-
ऽथेतो यतामश्वः प्रथमऽएत्यथ रासभोऽथाजः क्षत्रं वा ऽअन्वशो वैश्यं
च शूद्रं चातु रासभो ब्राह्मणमजः ॥ १२ ॥

(स्त) तद्यदितो यताम् । (म) अश्वः प्रथमऽएति तस्मात्क्षत्रियं प्रथमं
यन्तमितरे ज्ञयो वर्णाः पश्चादनुयन्त्यथ बुद्धसुतऽआयतामजः प्रथम
ऽएति तस्माद्ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे ज्ञयो वर्णाः पश्चादनुयन्त्यथ मुत्तै-
वेतो यतां नामुतो रासभः प्रथमऽएति तस्माज्ज कडाचनु ब्राह्मणश्च क्षत्रि-
यश्च वैश्यं च शूद्रं च पश्चादुन्वितस्तस्मादेव यन्त्युपापवस्यसाष्टाथो
ब्रह्मणा धैवतस्क्षेत्रेण चैतौ वर्णावभितः परिगृहीतेऽनपक्रमिणौ कुरुते ॥ १३ ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृद्भिः । यावान्निर्वाक्यस्य मात्रा-तावत्तैर्वैनमेतत्सम्भरति । त्रिभिः पुर-
स्तादभिमन्त्रयते । तद्-पदं । तत्स्योक्तो वन्द्युः ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्तयन्ति । तेषामजः प्रथम एति, अथ रासभः, अथाश्वः । अथेतो यतामश्वः प्रथम
एति, अथ रासभः, अथाजः । क्षत्रं वा अन्वशो, वैश्यं च शूद्रं चातु रासभो, ब्राह्मणमजः ॥ १२ ॥
तद्यदितो यतामश्वः प्रथम एति । तस्मात् क्षत्रियं प्रथमं यन्तमितरे ज्ञयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति ।
अथ पदसुत आयतामजः प्रथम एति-तस्माद् ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे ज्ञयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति ।

शस्त्रियुतीत्यमिति मन्त्रशेकस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते । इदानीमश्वार्थानामुपसारेकारणे विनियुक्तमन्त्रगत-
मङ्गलं विदुष्यामना स्तोति-त्रिभिरिति । “ श्रेष्ठ वात्री ”-इति एको मन्त्रः, “ दृष्टाऽग्निम् ”-इति महा-
दृष्ट्यामन्त्रः । एतमात्रयोरेतारि धारणे विनियुक्ता द्वौ मन्त्रौ । मन्त्रस्य लक्षणं याद्विक्रममाख्यामिति प्राप्तुकम् ।
अथ एकस्मिन्मन्त्रे विनियोगमन्त्रा बहुवः सम्पद्यन्ते इत्यपिरेवः ॥

पूर्वमथापिमन्त्रेण त्रिःपुक्तमन्त्रमङ्गलं मिलित्वा प्रशंसति-त्रिभिः पुरस्तादिति । अभिमन्त्रगमन्त्राश्रयः,
पारगमन्त्राश्रयः, ते च संपद्यन्ते, तस्य स्तावकं ब्राह्मणमितिजनि-तत्स्योक्तो वन्द्युरिति । विदु-
षीर्मन्त्रमन्त्रनैवमाप्स्यन्ते-“ ताः पदं संपद्यन्ते, पदं वा कतरः ”-(अ. प. ६ । ४ । २ । १०)
इत्यादिना ॥ ११ ॥

अथैतेश्च पशूनामावर्तनं विधे-अथैतान् पशूनि । स्वस्थानावस्थितानामेवावर्तनम् । तारागन्तुयां
गन्तां क्रमं विधत्ते-तेषामजः प्रथम इति । पूर्व-इतः ‘ बुद्धहरणार्थं ’ यतां ’ गन्तृणां ’ पशूनां ’ मध्ये

(त्रुऽथ) अथानद्यापुरुषमीक्षते । (त्रुऽभि) अभि पुरीष्यमङ्गिरस्वद्व-
रामऽद्वत्यभि पशव्यमग्निवद्भरामऽ इत्येतत्तदेनमनद्यापुरुषेण सुम्भरति १४

तमजस्योपरिष्ठात्प्रवृद्धैति । (त्या) आग्नेयो वा ऽअजः स्वेनैवैन-
मेतदात्मना स्वया देवतया सुम्भरत्यथो ब्रह्म वाऽअजो ब्रह्मणेवैनमेत-
त्सुम्भरति ॥ १५ ॥

अथ यस्मैवेतो यतां नाद्युतो-रासमः प्रथम एति-रस्माज्ज कदाचन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यं च
शूद्रं च पश्चादन्वितः । तस्मादेवं यन्ति-अपापवत्स्यताय । अथो ब्रह्मणा चैवेतत् क्षत्रेण चैतो
वर्णावभितः परिगृह्णीते, अनपक्रमिणौ कुरुते ॥ १३ ॥

अथानद्यापुरुषमीक्षते । “ अभि पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरामः ”-इति । अभि पशव्यमग्निवद्भ-
राम इत्येतत् । तदेनमनद्यापुरुषेण सुम्भरति ॥ १४ ॥

तमजस्योपरिष्ठात्प्रवृद्धैति । आग्नेयो वाऽअजः । स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया सुम्भरति ।
अथो ब्रह्म वाऽअजः । ब्रह्मणेवैनमेतत्सुम्भरति ॥ १५ ॥

‘ अश्वः ’ प्रथमो गतः, ‘ रासमः ’ मध्ये, पश्चात् ‘ अजः ’ अपुना ‘ अजः ’ प्रथमः, ‘ रासमः ’ मध्ये, पश्चात्
‘ अश्वः ’ । गमनागमनयोर्मध्येपरि रासमस्य मध्येऽवस्थानम्, अश्ववयोरेव पौर्वापर्यम् । अश्वं वा अश्वशब्दः-
इत्यश्वैरपमर्ध-अश्वादिपशुवत्स्य क्षत्रियजातिमन्वन्ध, क्षत्रियस्य राज इत्येवमङ्गिरस्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेष्व-
पुरस्ताद् गमन लोके दृष्टमिति । मत्र यथा पूर्वं गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्, तथा ब्राह्मणास्यानूबानस्य स्वय-
तिरिक्तवर्गप्रपात् प्रथमगमन च दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियाद् ब्राह्मणाद्वा
पुरस्ताद्गमन नास्तीति मृदाहरणममये पुनरागमनसमये च रासमस्य न प्राथम्यम् । तस्मात् कारणादेवम-
यान्ति अश्वपूर्वा प्रथमे अधुनाऽअजपूर्वा अगच्छन्ति ‘ अपापवत्स्यताय ’ पापपरिहाराय । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च
‘ एतौ ’ वैश्यशूद्रौ ‘ अमिति ’ मध्ये ‘ परिगृह्णीते, ‘ अनपक्रमिणौ ’ अनपक्रान्तौ कुरुते ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

विषये-अथानद्यापुरुषमीक्षते । तत्र पुरुषमिति पञ्चमम् । अभि पुरीष्यमिति । तदीक्षणोऽन तैनापि
‘ अनद्यापुरुषेण ’ पुरुषपञ्चमतिविधिना मृदं सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विषये-तमजस्योपरिष्ठादिति । अजस्योपरि श्रुतिपुण्ड धारयन्नेव ‘ ऐति ’ आगच्छेदध्वयुः । तपानिध
गमनमुभयया प्रशंसति-आग्नेयो वा अज इति । ‘ अजः ’ अग्निदेवत्व, मृदपक्षिः ; अनोऽनस्योपरि धार-
णात् स्वेन रूपेण भवेत्तत् सम्भृतवान् भवति । अपि अजो ब्राह्मणजातीयः ; तनो ब्रह्मणेनाप्येवं मृदिपुण्डं
सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

(त्व) अयेनमुपावहरति । (त्यो) ओषधयः प्रतिमोदध्वमाग्निमेतुं शिषमायन्तमभ्यव युष्मा ऽडृत्येतुद्वैतस्मादायत ऽओषधयो विभ्यति यद्वै नोऽयं न हिँस्यादिति त्वाभ्य ऽएनमेतच्छमयति प्रत्येनं मोदध्वं शिवो वोऽभ्येति न वो हिँसिष्यतीति व्यस्यन्विधाऽअनिरा ऽअमीवा निषीदन्नो ऽअप दुर्मतिं जहीति व्यस्यन्विधा अनिराध्यामीवाश्च निषीदन्नोऽप सर्वं पाप्मानं जहीत्येतत् ॥ १६ ॥

(डो) ओषधयः प्रतिगृह्णीत । पुष्पवतीः सुपिप्पला ऽडृत्येतुद्वैतासां समृद्धं रूपं सप्तपुष्पवत्यः सुपिप्पलाः समृद्धा ऽपनं प्रतिगृह्णीतेत्येतदयं वो गर्भं ऽकृत्विपः प्रत्नुं सप्तस्यमासदडित्ययं वो गर्भं ऽकृतुव्यः सनातुनं सप्तस्यमासदडित्येतत् ॥ १७ ॥

अयेनमुपावहरति । “ओषधयः प्रतिमोदध्वमाग्निमेतं शिषमायन्तमभ्यव युष्माः”-इति । एतद्वैतस्मादायत ओषधयो विभ्यति । यद्वै मोदयं न हिँस्यादिति । त्वाभ्य एनमेतच्छमयति । प्रत्येनं मोदध्वं, शिवो वोऽभ्येति, न वो हिँसिष्यतीति । “व्यस्यन्विधा अनिरा अमीवा निषीदन्, नो अप दुर्मतिं जहि”-(भा० सं० ११।४७) इति । व्यस्यन्विधा अनिराध्यामीवाश्च निषीदन्, नोऽप सर्वं पाप्मानं जहीत्येतत् ॥ १६ ॥

“ओषधयः प्रतिगृह्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः”-इति । एतद्वैतासां समृद्धं रूपं-

(इह) द्वाभ्यामुपावहरति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्गुर्वानग्निर्गु-
र्वत्यस्य मावा तावतैर्वैनमेतदुपावहरति तं दक्षिणत उदधश्चमुपावहरति
तस्योक्तो बन्धुः उदधतमवोक्षितं भवति यत्रैनमुपावहस्तुद्धते वाऽभवोक्षि-
तेऽग्निमादधति सिकताऽपुपकीर्णा भवन्ति तासामुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

परिश्रितं भवति । (त्वे) एतद्वै देवाऽऽविभयुर्वद्वै न इममिह रुक्षा-
ध्वंसि नाश्रानु हन्युरिति तस्माऽएतां पुरं पर्वश्रयंस्तथैवास्माऽअयुमेतां

यत् पुष्पकल्पः सुविप्लवाः । समृद्धा एनं प्रतिपृष्णीतेत्येतत् । “ अयं वो गर्भं ऋत्विजः
मत्तं सधस्थमास्तदत् ”—(वा. सं. ११ । ४८) इति । अयं वो गर्भं ऋतव्यः सनातनं सधस्थ-
मास्तदित्येतत् ॥ १७ ॥

द्वाभ्यामुपावहरति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्गुर्वत्यस्य मावा—तावतैर्वैनमेत-
दुपावहरति । तं दक्षिणत उदधश्चमुपावहरति । तस्योक्तो बन्धुः । उदधतमवोक्षितं भवति । यत्रैनमुपा-
वहरति । उदधते वाऽअवोक्षितेऽग्निमादधति । सिकता उपकीर्णा भवन्ति । तासामुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

परिश्रितं भवति । एतद्वै देवाऽविभयुः—यद्वै न इममिह रुक्षांसि नाश्रानु हन्युरिति । तस्माऽ-

ता विशितृष्टि—‘ पुष्पकल्पः ’, ‘ पुष्पकल्पः ’, ‘ सुविप्लवाः ’, ‘ सोमकलकल्पः ’, ‘ अयम् ’, ‘ अग्निर्गु-
र्वत्यस्य मावा ’, ‘ गर्भः ’, ‘ ऋत्विजः ’, ‘ ऋतुवु मव ’, ‘ प्रातःकालः ’, ‘ प्रतः ’, ‘ पुरातनम् ’, ‘ सधस्थं ’, ‘ सहस्थानम् ’,
‘ आस्तदत् ’, ‘ आगमत् । सदैर्लुकि च्लेरडि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे—एतद्वैतामां समृद्धमिति । पुष्पकलकल्पमेव समृद्ध रूपमित्यर्थः ॥ १७ ॥

उपावहरणमन्त्रगतसप्तमो प्रसवति—द्वाभ्यामुपावहरति द्विपाद्य यजमान इति । उक्तोऽर्थः (श. प. १ ।
१ । १ । ११ मा.) । पिण्डनिधानप्रदेशे कात्यायनः सूत्रभाषास—“ उच्यते आहवनीयस्योदधतवोक्षिते निर-
तोवकीर्णे परिश्रुते प्राग्दारे पिण्ड निदधत्यवोक्षय इति ” (का. श्री सू. १६ । ८९) इति । तदिदं निषेधे—
तं दक्षिणत उदधश्चमित्यादिना, तिर इवेव चिचरिषति इत्यन्तेन । तं पिण्डं ‘ दक्षिणत ’ प्रदेशात् ‘ उद-
धम् ’ उदधमुक्षम् ‘ उपावहरेत् ’ निदध्यात् । दक्षिणत उदधगमनस्य स्थावर मासगमतिदिशति—
तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डहरणसमये “ त दक्षिणत उदधमाहरति दक्षिणतो वा उदग् धोनो रेतः सिध्यते ”
(श. प. १ । ४ । २ । १०) इति ॥

‘ यत्र ’ स्थाने ‘ एन ’ पिण्डं निदध्यात्, तत्र स्थानम् ‘ उदधतम् ’ उदधनसंस्कृतम्, ‘ अवोक्षितम् ’
उदकक्षितं भवेत् । पिण्डस्याश्विनान् तत्समानप्रदेशकरण युक्तमित्याह—उदधते वा अवोक्षितेऽग्निमिति । गार्ह-
पत्यादिपिण्डम् इत्यर्थः । तस्मिन् प्रदेशे निरुद्धाथ विकीर्णा भवन्ति । तत्स्थावर मासगमनस्य सप्तमकाण्डादौ
गार्हपत्यचयनप्रस्थाने वक्ष्यते (श. प. ७ । १ । १२ । १०) इत्याह—तासामुपरि बन्धुरिति ॥ १८ ॥

परिश्रितं भवतीति । तासां विकीर्णानां परिश्रितमिव पविष्टं भवेत् । परिश्रितकारणं नाम रज्जोभीत्या

पुरं परिश्रयत्यथो योनिर्वाऽइयत्ते इदं तिरु इव वै योनौ रेतः सिच्यते
योनिरूपमेतत्क्रियते तस्मादपि स्वया जायया तिरु इवेव चिचरिपति ॥ १९ ॥

(त्रु) अथैनं विष्पयति । तद्वदेवास्यात्रोपनद्धस्य सत्सुच्यति तामे-
वास्मादेतच्छुचं बहिर्धा दधात्यथोऽएतस्याऽएवैनमेतयोनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानऽ इति । वि पाजसा पृथुना दीप्यमान
ऽइत्येतद्वाधस्व द्विषो रक्षसोऽअमीवाऽइति वाधस्व सुर्वान्पाप्मनऽइत्ये-
तत्सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामअरुह्यं सुहृवस्य प्रणीतावित्याशिप-
माशास्ते ॥ २१ ॥

एतां पुरं पर्यथयद् । तद्वदेवास्याऽअयमेतां पुरं परिश्रयति । अथो योनिर्वाऽइयम्, रेत
इयम्, तिरु इव वै योनौ रेतः सिच्यते । योनिरूपमेतत्क्रियते । तस्मादपि स्वया जायया तिरु
इवेव चिचरिपति ॥ १९ ॥

अथैनं विष्पयति । तद्वदेवास्यात्रोपनद्धस्य संशुच्यति-तामेवास्मादेतच्छुचं बहिर्धा दधाति
अथोऽएतस्या एवैनमेतयोनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

“वि पाजसा पृथुना शोशुचानः”-इति । वि पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतत् । “वाध
स्व द्विषो रक्षसोऽअमीवाः”-इति । वाधस्व सर्वान् पाप्मन इत्येतत् । “सुशर्मणो बृहतः
शर्मणि स्यामअरुह्यं सुहृवस्य प्रणीता”-इति (वा. सं. ११।४९) इत्याशिपमाशास्ते ॥ २१ ॥

पुराण करणमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण स्तौति-अथो योनिर्वा इयमिति । इदं परमेश्वरं स्थाने योनिरूपम्,
‘इदं’ पिच्छकम् ‘रेतः’ पतञ्ज योनौ ‘तिरुः’ निरोहितम् व्यपक्राश ‘सिच्यते’ । उक्तमर्थं लोभमिद्वया
प्रदपति-तस्मादिति । ‘तामां’ एतन् लोके सर्वो जन् ‘स्वया जायया अपि’ परिहृतस्थाने ‘तिरु
इवेव’ ‘चिचरिपति’ चतुर्मुनि ॥ १९ ॥

अथैनं विष्पयतीति । विष्पयति प्रमुच्येत् । इदं कृष्णजिनपुष्करद्वयबोधस्थे पिण्ड निधाय, अस्मान्
उद्गम्य, चोदयन् बन्धनं कृत्वा, तद्वयोऽयमनन्दमहगन्ध मुयेदित्यर्थः । त्रिषोक्तं स्तौति-तद्वदेवास्तेति । पूर्वमन्तो-
यनमस्य बद्धत्वं विदित्य सौको जात, ‘तां बन्धनजातां’-शुचं ‘तद्विषोक्तं’-बहिर्धा निहितवान् मनीन ।
किञ्च पुष्करवर्गं च योनिरूपमिदुक्तम् (श. प. ६ । ४ । १ । ७) अतो बन्धनरूपयोक्तविषोक्तान् ‘योनेरेव’
विदुः मुखायात्मना जायतानि-अभिप्रायेण तद्विषोक्तं इत्यर्थः ॥ २० ॥

मन्त्रं विधत्ते-वि पाजसा पृथुनेति । “पाज इति वज्राम्” (निघ. २ । ९ । १) ‘पृथुना’ बडेन
‘शोशुचानः’ दी-दमानोऽस्तिस्व ‘द्विषः’ द्वेष्यान् ‘रक्षसः’ राजनीध ‘अमीवाः’ शोणाश्च ‘विपाधस्व’ ।

(स्तु०५था) अथाजलोमान्याच्छिद्य । (उ०) उदीचः प्राचः पशून्प्रमृज-
त्येषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राच्येतस्यां तदिशि पशून्प्र-
धाति तस्मादुभये देवमनुष्याः पशूनुपजीवन्ति ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठकं पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६-३-५ ॥ (४. ४.)

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ६-४ ॥

अथाजलोमान्याच्छिद्य, उदीचः प्राचः पशून् प्रमृजति । एषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्-
यदुदीची प्राची । एतस्यां तदिशि पशून्प्रधाति । तस्मादुभये देवमनुष्याः पशूनुपजीवन्ति ॥ २२ ॥

एव प्राप्तवन्तो वाजिन्वा, इदानीमस्मिं परोक्षीकृत्य स्वयमाशिष्यमाणे । ते ' सुशर्मणः ' साधुशरणस्य, ' मृहनः '
सुहवस्य ' शोभनाह्वानस्य ' अग्रे ' ' प्रणीतो ' प्रकृष्टनीतो ' शर्मणि ' शरणे अह ' स्यात् ' भवेदमि-
पर्य । मन्त्रस्यार्द्धयोस्तात्पर्यमाह—आधस्व सर्वान् पाप्मन इति । आशिष्यमाशास्ते इति च ॥ २१ ॥

अत्र सूत्रम्—' अजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशून्प्रमृजति '—(का. श्रौ. सू. ११ । ८४ ।) इति । तद्
। धत्ते—अथाजलोमानीति । ' उदीचः प्राचः ' ईशानदिगभिमुक्त्वा ' प्रमृजति ' विमृजेत् । तां दिश
शसति—एषा होभयेषामिति । गतमन्वत् ॥ २२ ॥

इति धीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (६-४-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन समो हार्दं निवासयन् । पुमर्याधत्तुरो देवाद् विद्यतीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमूहस्य कनकहयगुलापूर्वसौ स्वर्गमर्गः,
सताम्पीन्यस्य सीमंस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोक्ता इक्ष्मवाजिदिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यव्राणीप्रिश्वचक्रं प्रथितविषिन्हाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्धजन्मा निलमवभृत्तलं स्वर्गजं वर्णमुष्णः,
कार्पासीर्यं कृषाक्षान्गुडकृतमजडो राजन राजशूभ्यः ।
आज्योन्धं प्राज्यजन्मा खणजममृगः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिभूत मुदा पात्रसात्सिद्धिगार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गाप्रवर्तकश्रीहिरण्यहरामहाराजसमाज्यबुधरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठे काण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-४ ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

पर्णकपायुनिष्पक्वा ऽएता ऽआपो भवन्ति । स्थेम्ने न्वेव युद्धेव पर्ण-
कपायेण सोमो वै पर्णश्चन्द्रमा ऽउ वै सोम ऽएतदु वाऽपुकमग्निरुप-
मेतत्स्थेवाग्निरूपस्थोपाप्तये ॥ १ ॥

ता ऽवपमृजति । (त्या) आपो हि ष्टा मयोभुवऽ इति यां ये देवताम्-
गभ्यन्तुक्ता यां युजुः सेव देवता रुऽर्कसो देवता तवजुस्ता होताऽ आप
ऽपुषेपु त्रिचस्तवाऽ अमूरुपऽ एकं रूपं समद्वयन्त वाऽ एतास्त्वद्वैत-
द्रष्टुं करोति ॥ २ ॥

पणकवायनिष्पका ण्णा आपो भवन्ति । स्वेप्ते स्वेऽ । यदेव पर्णरूपायेण । सोमो वै पर्णः ।
चन्द्रमा उ वै सोमः । एतद् वाऽष्टकमत्रिरूपम् । एतस्यैवाप्रिरूपस्योपात्यै ॥ १ ॥

ता उपमृजति । “आपो हि धा मयोभुवः”- (वा० ०११।२.०-५२) इति । यां वै देवता ऋगभ्यन्तृता, यां यजुः, सैव देवता सऽहं सो देता तयजुः, ता हेता आप एषेण भिचः । तद् या अमराप एकं रूपं समदृश्यन्त-ता पताः । तदेवैतद्रूपं करोति ॥ २ ॥

यस्य निःशमिन् पेशा यो पेशोऽपि जगत् । निर्धमे तमह वन्दे त्रिपान्तीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अत्र कायायन.—“ आसौ हि द्वेति पर्णकषायपकुमुद्रमामिब्रति निन्दे ”—(का. श्री. सू. ११।८५)
इति । पलाशार्णकधितमुद्रकं मृष्टिण्डे मिथेम् । तत्र जनानां पर्णकधितन्त्र विधत्ते—पर्णकषायनिष्पक्वा एता
इति । ‘एताः’ मृष्टिण्डे निष्पमान्ता आयुः । ‘पर्णकषायनिष्पक्वाः’ पलाशार्णकधिता मन्युः । ‘स्थेनै
स्त्विरग्राहिभः केवलमृष्टोपादिकारणे विशरण स्यान् । पर्णकषायेण पाकं प्रशंसति—पदेव पर्णोति । मोमस्य पर्ण-
त्वम्, सर्वविध्यनुप्रवेशात् । सोमो नाम चन्द्रमा । स हि ‘एकम् अग्रिरूपम्’ । पूर्वं कुमारस्याग्निहोत्री वदादि-
नामभ्युक्तानि (सं. य. १।१।२।३।४।५।६।७) तेजसात्म्यमुद्रकोर्यस्यादीनि क्षणान्भ्युक्तानि । तत्र महा-
देवेति सप्तमनात्रः चन्द्रमा रूपम् ; “चन्द्रमान्द्रूपमभवत्” (सं. य. १।१।३।४ क.) इत्युक्तम् । तादृश-
स्याग्निस्तपोराज्ञी पर्णकषायकाः कुर्वोदित्यर्थः ॥ १ ॥

उदकलोचन समन्त्र विपते-ता उपमृज्यतापो हि ऐति । अन्धेऽप्य त्वं गायत्रम् । त्वत्पापमर्थः-
 रे 'आयः !' आपते सर्वं कार्यं प्राणिनां याविरिषाय । आनोते, कर्णे कर्नरि वा किपू, तन्मन्त्रोपेतम् ।
 'मनोयुः' 'मय इति सुउत्तमम्,' सुमन्त्रं भावयित्वा 'स्य' । 'हि' कस्मात् ता दग्ध्ना यूय 'नः'

(त्र्य) अथ फेनं जनयित्वाऽन्ववदधाति यदेव तत्फेनो द्वितीयं रूपमु-
 सृज्यत तदेवेतद्रूपं करोत्यथ ग्रामेव तत्र मृदं संयौति सैव मृद्यत्तृती-
 यं रूपमुसृज्यते तेभ्यो वाऽएष रूपेभ्योऽसृज्यत तेभ्य एवेनमेत-
 जनयति ॥ ३ ॥

अथ फेनं जनयित्वाऽन्ववदधाति । यदेव तत् फेनो द्वितीयं रूपमुसृज्यत-तदेवेतद्रूपं करोति ।
 अथ ग्रामेव तत्र मृदं संयौति-सैव मृद्यत् । यच्चत् तृतीयं रूपमुसृज्यत-एतेभ्यो वाऽएष रूपेभ्यो-
 ऽसृज्यत । तेभ्य एवेनमेतजनयति ॥ ३ ॥

अस्मान् 'ऊर्जे' अस्मादाय 'दधातन' स्थापयत । "तनमनयनाञ्"-(पा. सू. ७।१।४५) इति
 तस्य तननादेशः । 'महे' महते 'रणाय' रमणीयाय 'चञ्जसे' दर्शनाय, शानाय धत्तेति ॥

घो व इति । 'वः' युष्माकं 'यः' शिवतयः 'अतिशयेन सुखतरः' रसः, 'तस्य' रसस्य 'नः'
 अस्मान् 'ल्लोके' भाजयत 'मागिन' कुशत । 'अशती' कामयमानाः 'मातरः इव' यथा मातरः
 पुत्रस्य हितं कामयन्ते, एव यूयमिति ॥

तस्मा अरमिति । 'वः' युष्माकस्यन्विने 'तस्मै' रमाय 'अर' शीघ्रम्, 'अञ्' द्याति वा 'गमाम'
 गच्छेम । "क्रियार्थोपपदस्य"-(पा. सू. २।३।१४) इति चतुर्थी । 'यस्य' रसस्य 'अपाय'
 अस्मासु निवानार्थं हि स्वयं 'जिह्वय' प्रीणयथ । "जिवि. प्रीणनकर्मा" (धा. पा. म्वा.प. ५२४) । देन
 रसेन अस्मान् तर्पयथ, स गच्छेम । हे 'आयः' 'नः' अस्मान् 'जनपथ' युष्मदीयमोक्षयेनोपादयतेति
 दृक्त्व सङ्गृहीतोऽर्थः ॥

विश्वं कृत्वा, तत्प्रतिपाद्या देवतां च प्रद्यत्ति-यां वै देवतामिति । आयो हि ऐत्यादिका 'कृत्' 'मां
 देवताम्' 'अभ्यनृक्ता' अनुददति, कर्त्तृरिति कप्रत्ययः । 'या' देवतां 'यजुः' मन्त्रोऽपि । यथा कृत्वा, येन
 यजुषा च, या देवता अभ्यगुणानिधानपुरस्सर प्रतिपाद्यते, तेन प्रतिपाद्या देवता, सा च प्रतिपादिका कृत्,
 यजुर्मन्त्रप्रदेशरतायमाना देवता नोत्तमेत्यर्थः । अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरेभेदोपचारेण 'एताः' आयः 'एव'
 देवता, 'एव' "आपो हि एता"-इति 'त्रिच' 'तत्' सम्भाद् 'या' 'अम्' अद.शब्दो विप्रकृष्टप्रदेश-
 वचन । पूर्वं काण्डादौ अग्निष्टेरेत्यन्तरम् अवादि पृथिव्यन्त मृष्टिमुक्त्वा (श. प. १।१।१।११),
 "सोऽकामयताम्योऽद्व्योऽधीमां प्रजनयेथम्" इत्युपक्रम्य (श. प. १।१।१।१२ क.) "तदिदमेक-
 मेव रूपं" (श. प. १।१।१।१२) कृतवान् भवति । एवमनुसन्धानार्थमुदकमेनमृष्टिकदाशक्तीरादमा-
 दिमृष्टिरस्तेति चण्वादौ प्रतिपादितम् ॥ २ ॥

विण्डे फेनासंघन विघ्नं-अथ फेनं जनयित्वेति । कषापोदकेषु हस्तचालनेन फेनमुत्पाद्य विण्डे तृणी-
 मामिबेद । यदेव तत्फेनं इयद्वैदयमर्थः । पूर्वं "सोऽकामयताम्योऽद्व्योऽधीमां प्रजनयेथम्"-इत्युपक्रम्य,

(त्र्य) अथाजलोमिः संसृजति । स्येन्ने न्वेव यदेवाजलोमिरेतद्वा-
ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि सम्भरन्स्तथेवैनमयमेतत्पशुभ्योऽधि सम्भरति
तद्यदजलोमिरेवात्र हि सर्वेषां पशूनां रूपमुप यद्योम लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

(म्मि) मित्रः संसृज्य । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सहेति प्राणो वै
मित्रः प्राणो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्सृजातं जातवेदसमपक्ष्माय त्वा संसृ-
जामि प्रजुभ्यऽ इति सुथेव यजुस्तथा वन्धुः ॥ ५ ॥

अथाजलोमिः संसृजति । स्येन्ने न्वेव । यदेवाजलोमिः । एतद्वाऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि सम्भरन् ।
तथेवैनमपमेतत्पशुभ्योऽधि सम्भरति । तद्यदजलोमिरेव । अत्रे हि सर्वेषां पशूनां रूपम् । अय
यद्योम । लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

“ मित्रः संसृज्य पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सह ”-इति । प्राणो वै मित्रः । प्राणो
वाऽएतदग्रे कर्माकरोत् । “ सृजातं जातवेदसमपक्ष्माय त्वा संसृजामि प्रजुभ्यः ”-
(वा० सं० ११ । ५३) इति । यथैव यजुस्तथा वन्धुः ॥ ५ ॥

“ तदिदमेकमेव रूपं समक्षपताप एव ”-(श. प. १ । १ । १ । १२ क.) इति उदककेन रूपमुक्तम्
“ सोऽयामपत भूय एव स्यादिति ०-० तैत्तिः केनममृजत ”-(श. प. १ । १ । २ । १२ क.) इति द्वितीय
केनात्मक रूपं सृष्टयामकम् । अत्र केनैव विष्टे आनेचनेन पूर्वगृह्यकेनात्मक द्वितीय रूपमेव मृदुपेक्षी
निहितवान् भवति ॥

अथ तितेऽग्री उदकेन मृदः सम्मिश्रण विधत्ते-अयं यामेव तत्र मृदमिति । तत्र ‘ यां मृद ’ ‘ सवीति ’
जलेन सम्मिश्रयति ‘ सा मृद ’ । एतदन्तरं सृष्टं मृदामकं तृतीय रूपम् । तत्र हेवमाश्रितम्-“ अथ
यो गर्भेऽन्तस्तासीन् सोऽग्निरग्न्यतेति ” (श. प. १ । १ । १ । ११) । “ स यान्तास्तेपानो मृद शुष्काप-
मिति ” (श. प. १ । १ । १ । १२) । तेभ्यो वा एव इति । ‘ एव ’ अग्निः । तेभ्यः ‘ उदककेनमृदा’
दिभ्यः पूर्व गृह्यः । अतो जलकेनमृदां सम्मिश्रणेन अवाक्षिप्येभ्यः पूर्व गृह्याग्निमेव उपादितवान् मरति ॥ ३ ॥

अथ तत्राजलोमिमिश्रण विधत्ते-अथाजलोमिः संसृजतीति । ‘ स्येन्ने ’ स्थित्वाय । अजलोम प्रशतति-
यदेवाजलोमिरेति । यथा पूर्वं देवा ‘ एतन् ’ अष्टस्यात्मना मृदमसि प्रस्थादित्यनुवृत्त्यं । सताशान्
सम्भृतयन्तः, तथा ‘ अयं ’ यथा विष्टेऽजलोमसर्गेण पशुभ्य एव सम्भृतयान् भवति । यदेव तर्हि केवलाज-
लोमसंसर्गेण सर्वेभ्यः पुरषादिभ्यः अग्रेः सम्पादनमित्याशङ्क्य अजरशो सर्वं पशुरूपमुपपादयति-अग्ने हि
सर्वेषामिति । तथा पुरस्तात् वायव्यैक्यगुप्रस्तावैः समग्रानन्-“ यदेवेन पशुमाज्यत एतस्मिन् द पशो सर्वेषां
पशूनां रूपम्, यन् तस्यो लघुश्री तन् पुरषस्य रूपम् ”-(श. प. १ । २ । २ । १६ कं.) इत्यादिना ।
प्रकारान्तरेण अत्र सर्वगुणरूपाह-अयं यद्योमिति । लोमानि सर्वेषु पशुषु सन्ति; लोमलक्षण रूपं सर्वमाधा-
रणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

लोमसम्मिश्रणं विधत्ते-मित्रः संसृज्येति । ‘ मित्रः ’ प्राणः । आदित्यो वा ‘ पृथिवीं भूमि च ’ लोमत्रय-

(२) अथैतन्नयं पिष्टं भवति । शर्कराऽऽमाऽयोरसस्तेन सुष्ठुसृजति स्थेमे
न्वेव बुद्धेव तेनेतावती वा ऽइयमुग्रेऽसृज्यत तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत ताव-
तीमुवैनामेतत्करोति ॥ ६ ॥

रुद्राः सऽसृज्य । पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरऽऽत्यसौ वा ऽआदित्य
ऽप्योऽग्निरेतद्दे तदुद्राः सऽसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरैतेषां भानु-
रजसऽङ्गुष्ठो देवेषु रोचतऽऽत्येष वाऽएषां भानुरजसः शुक्रो देवेषु रोचते ७
द्राभ्यां सऽसृजति । द्विपाद्यजमानो युजमानोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य
मात्रा तावतैवैनमेतत्सुष्ठुसृजति ॥ ८ ॥

अथैतन्नयं पिष्टं भवति—शर्कराऽऽमाऽयोरसः । तेन संसृजति । स्थेमे न्वेव । बुद्धेव तेन । एतावती
वाऽइयमग्रेऽसृज्यत । तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत—तावतीमेवैनामेतत् करोति ॥ ६ ॥

“रुद्राः संसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरै”-इति । असौ वाऽआदित्यः, एषोऽग्निः ।
एतद्दे तदुद्राः संसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरै । “तेषां भानुरजस इच्छुक्रो देवेषु
रोचते”-(वा. सं. ११. ५४) इति । एष वाऽएषां भानुरजसः शुक्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥

द्राभ्यां संसृजति । द्विपाद्यजमानः । युजमानोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा—तावतैवैन-
मेतत्संसृजति ॥ ८ ॥

स्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् भूमिशब्दवाच्यत्वं च दृश्यते—“तिस्रो भूमीर्वायन् श्रीस्त दून्”-(भा. सं. १ ।
२७ । ८) इति । ‘तिस्रः भूमीः’ तिस्रः पृथिवी. अथैतद्वेदमयोर्दशनाम् चकाराशब्देनापि त्रीन् लोक-
नित्यर्थं तिस्रः । ‘ज्योतिषा’ तेजसा । अत्र ज्योतिःशब्दोऽत्रलोकमवचनः । अत्रस्याग्निवत्त्वाद्जलमिति, ‘सह’
‘सुवान् जातवेदसम्’ सद्रूपमग्निं ‘त्वा’ त्वाम् ‘प्रजाप्यः’ ‘अयस्मात्’ रोगरूपपापारुचमे ‘संसृजामि’
सम्मिश्र करोमि, अहमभ्यर्चयामि ॥ ९ ॥

अथ शर्कराऽमायोरसचूर्णैः ससर्गं विधत्ते—अथैतत् त्रयं पिष्टमिति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं शर्करादित्रयं
चूर्णितं भवेत् । “पिष्टं सचूर्णैः”-(वा. पा. उ. प. १९) इत्यस्य निष्ठा । पूर्वं शर्करादीनि त्रीणि
रूपाणि सृष्टानि “शर्करामममानमयो द्विरप्यमोषधिवनस्पत्यसृजत”-इति हि प्रागुक्तानाम् (रा. १. ६।१।१।११) ।
अधुना तेन त्रयेण संसर्गं तैरेव त्रिभि रूर्णैर्भूद् रूपवती कृतवान् भवति ॥ ६ ॥

मन्त्र विधत्ते—रुद्राः संसृज्येति । ‘रुद्राः’ ‘पृथिवी’ ‘पाथिव’ ‘बृहज्ज्योतिः’-अग्निरक्षणं पाथिवं
पिण्डं शर्कराऽमायोरसैः ‘ससृज्य’ ‘समीधिरै’ उखायां दीपितवन्त । रुद्राः उखापार्थमिदं सक्त्वरं धारित-
वन्तः । तेषां फलमाह—तेषामिति । ‘तेषां रुद्राणाम्’ मानु ‘दीप्ति’ ‘अजस इत्’ अनुपशीणैव ‘देवेषु’
मध्ये ‘शुक्रः’ शुक्रवर्णो ‘रोचते’ दीप्यते ॥ ७ ॥

द्राभ्यां सऽसृजतीति । पूर्वमजलोमे. समर्णे एको मन्त्र, शर्करादिसमर्णे द्वितीयः, तावुमौ मिलित्वा
प्रासति—द्विपाद्यजमान इति ॥ ८ ॥

(त्व) अथ प्रयोति । सृष्टुं सृष्टां वसुभी रुद्रेऽपि सृष्टुं सृष्टा ह्येषा वसुभिश्च रुद्रेऽथ भवति यन्मित्रेण तद्वसुभिर्बुद्धैस्त्वत्तद्बुद्धैर्धैः कर्मण्यां मृदमिति धीरा हि ते कर्मण्योऽइयं मृदस्ताभ्यां मृदां कृत्वा सिनीवाली कृणोत तामिति व्याख्ये सिनीवाली सैनार्थं हस्ताभ्यां मृदां कृत्वा करो-
तित्येतत् ॥ ९ ॥

(त्सि) सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीया स्वोपशेति । योषा वै सिनीवाली-
तदु वै योषायै समृद्धं रूपं यत्सुकपर्दा सुकुरीया स्वोपशा समर्द्धयत्ये-
वैनामेतत्सा तुभ्यमदिते महयोद्यां दधातु हस्तयोदितायं वाऽअदितिर्भू-
हयस्यै तुवाह ॥ १० ॥

अथ प्रयोति—“संसृष्टां वसुभी रुद्रेः”—इति । संसृष्टा योषा वसुभिश्च रुद्रेऽथ भवति । यन्मि-
त्रेण—तद्वसुभिः । यद्बुद्धेः—तत्तद्बुद्धेः । “धीरेः कर्मण्यां मृदम्”—इति । धीरा हि ते । कर्मण्या—उ
इयं सृष्ट । “हस्ताभ्यां मृदां कृत्वा सिनीवाली कृणोत ताम्”—(वा. सं. ११।५५)
इति । वायै सिनीवाली । सैनार्थं हस्ताभ्यां मृदां कृत्वा करोतित्येतत् ॥ ९ ॥

“सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीया स्वोपशा”—इति । योषा वै सिनीवाली । एतदु वै
योषायै समृद्धं रूपं—यत्सुकपर्दा सुकुरीया स्वोपशा । समर्द्धयत्येवैनामेतत् । “सा तुभ्यमदिते
महयोद्यां दधातु हस्तयोः”—(वा. सं. ११।५६) इति । इयं वाऽअदितिर्मही । अस्मै तदाह ॥ १० ॥

अथ वृद्धः सन्निधाय सप्तत्रिंशत् विधे—अथ प्रयोति । निवृत्तिर्कर्मिभिः । वृद्ध प्रकथेण ‘योति’
विधे सन्निधयेत् । ‘धीरेः’ धारमन्त्रिः, ‘वसुभिः’ देवैः ‘रुद्रेः’ च ‘संसृष्टाम्’ । वसुभ्यदे-
वावात्रलोमवसर्गमन्त्रो ‘मित्र, संसृष्टम्’—इति विशिष्टः । रदपदेन शर्करादिसर्गमन्त्रो “रदा
संसृष्टम्”—इति विशिष्टः । तन्मन्त्रप्रतिपाद्यैः वसुभिः रुद्रेऽथ संयोजितां कर्मण्यां कर्मणे तन्नादिनां ‘वृद्धं’
सृष्टिर्वा ‘सिनीवाली’ इष्टेन्द्रः, तद्विमानिदेवता ‘हस्ताभ्यां’ ‘मृदां’ मृदस्तां ‘कृत्वा’, ‘तां’ कर्माह
‘कृणोत’ करोतु ॥ वसुभ्यदपदाभ्यां “मित्रः संसृष्टम्,” “रदाः संसृष्टम्”—इति मन्त्रो विवक्षितावित्याह—
यन्मित्रेण तद्वसुभिर्बुद्धैरेति ॥ ९ ॥

सिनीवालीति । एष द्वितीयो मन्त्रः । तस्यापमर्षः—सिनीवाल्या योषायां तद्विज्ञिता पर्मा लप्यन्ते—
सुकपर्देत्यादि । ‘सुकपर्दा’ कपर्देः केदारंयमनरेणि, सायुवेणि युक्ता । ‘सुकुरीया’ कुरीतो मुकुरः, तारती ।
“स्वोपशा” औपशो नाम जन्मपशाः, शुत्रपशा । यदा, उपरोते शयनं करोति वैद्यपत्रविशेषः ते सर्वे
ऽप्युपशाः, तेषां सप्तः औपशाः, शोभनः शयनविदम्यो वितामक्तुरः औपशोऽव्ययसप्तः वस्याः सा स्वोपशा ।
वा एषविधा सिनीवाली सा । हे ‘अदिते’ । हे ‘महि’ । महोत्सवे । ‘तुभ्यं’ ‘हस्तयोः’ ‘उद्यां’ ‘दधातु’
एषावतु । “योषा वै सिनीवाली”—रदपदिना योषात्वमपमर्षनम् ॥ १० ॥

(द्वौ) उखां कृणोतु । शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्द्विष्टेति शक्त्या च द्वि करोति बाहुभ्यां च धिया च माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं विभर्तुं गर्भं ऽपति यथा माता पुत्रमुपस्थे विभृयादेवमग्निं गर्भं विभर्त्सित्येतत् ॥ ११ ॥

(त्रि) त्रिभिः प्रयीति । त्रिवृदग्निर्बावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तुर्वैनमेतत्प्रयीति द्वाभ्याम्^१ उपसृजति तत्पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः
पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तु-
द्भवति त्रिभिरपऽपसृजति तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर-
यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवत्यथोऽष्टाक्षरा वाऽऽयमग्रेऽसृज्यत तद्या-
वतीयमग्रेऽसृज्यत तावतीमिवेनामेतत्करोति ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६-६-६ ॥ (५. १.) ॥

“ उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्द्विष्टा ”—इति । शक्त्या च द्वि करोति बाहुभ्यां च धिया च । “माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं विभर्तुं गर्भं आ”-(वा. सं. ११।५७) इति । यथा माता पुत्रमुपस्थे विभृयाद्—एवमग्निं गर्भं विभर्त्सित्येतत् ॥ ११ ॥

त्रिभिः प्रयीति । त्रिवृदग्निः । बावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावदेवैनमेतत्प्रयीति । द्वाभ्यां संसृजति । तत् पञ्च । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । बावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति । त्रिभिरप उपसृजति । तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । बावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा—तावत्तद्भवति । अथोऽष्टाक्षरा वाऽऽयमग्रेऽसृज्यत । तद्व्यावतीयमग्रे-
ऽसृज्यत । तावतीमिवेनामेतत्करोति ॥ १२ ॥

उखां कृणोदिति । अथ तृतीयो मन्त्र । तस्यापमर्थः,—‘ अग्निः ’ अखण्डनीया, एतन्नामयेव-
देवता ‘ बाहुभ्या ’ ‘ शक्त्या ’ सामर्थ्येन ‘ धिया ’ बुद्ध्या च ‘ उखा ’ ‘ कृणोतु ’ करोतु । ‘ यथा माता पुत्रम् ’ ‘ उपस्थे ’ स्तोत्रे ‘ विभर्त्सि ’, एव सा अग्निः. ‘ गर्भं ’ उखाभ्यन्तरे ‘ अग्निम् ’ ‘ आश्विनम् ’ सर्वतो धारयतु ‘ इति ’ ॥ ११ ॥

सम्प्रियमन्त्रगतत्रिवृदग्निर्वा त्रिवृदग्निर्वा त्रिभिः प्रयीति त्रिवृदिति । पूर्वमन्त्रोपशर्तपदि-
मसर्वो मन्त्रो द्वौ, तस्यां सहोक्तपद्व्या प्रथमनि—द्वाभ्यां संसृजति, तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति । पञ्चर्त्तव इति । “ हेमन्ताशितिरयो समासेन ”-(ऐ. वा. १।१।१) इत्युक्तम् । अग्रे सवत्सरात्मक-
त्वात्, अग्रेष्वपञ्चसद्वयया तद्व्या मुद तस्यादितवान् भवति, अयोदशैक्येन “ अयो दि द्वा ” इत्यापाश्विनः,
ताभिः सहेता पञ्चसद्वया प्रशसति—त्रिभिरप उपसृजति तदष्टाविति । अग्रेर्गायत्रत्वं सद्वायातामाप्यात् । तथा
चान्यत्रात्रात्—“ यदेवाष्टावग्निरूपाणि, अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति ” (रा. प. ६ ।

अथ मृत्पिण्डमपादत्ते । यानन्तं निधयेऽलं मुच्यते मधुस्य शिरोऽग्नीति
यज्ञो वै मरुतस्तस्येतच्छिरः आहवनीयो वै यज्ञस्य शिरः आहवनीयमु वा
ऽएतं चेष्ट्युभयति तस्मादाह मधुस्य शिरोऽग्नीति ॥ १ ॥

यद्वेदाह मधुस्य शिरोऽग्नीति । जायतऽप्य ऽएतच्छीयते शीर्षतो
वै मुखतो जायमानो जायते शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाताऽहुति ॥ २ ॥

अथ मृत्पिण्डमपादत्ते । यानन्तं निधयेऽलं मुच्यते—“ मधुस्य शिरोऽग्निः ”—(वा. सं. ११ ।
५७) इति । यज्ञो वै मरुतः । तस्येतच्छिरः । आहवनीयो वै यज्ञस्य शिरः । आहवनीयमु वाऽएतं
चेष्ट्युभयति । तस्मादाह—मधुस्य शिरोऽग्नीति ॥ १ ॥

यदेवाह—मरुतस्य शिरोऽग्नीति । जायतऽप्य एतद्—यमीयते । शीर्षतो वै मुखतो जायमानो
जायते । शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाताऽ इति ॥ २ ॥

(११ । १९) इति । मरुतस्येतच्छिराणां प्रशंसति—अथो अष्टादशेति । पूर्वं यजमानाये मृत्पिण्डमपादत्ते प्रजा-
पतिरेक एव सः अथो मृत्पिण्डो बहुधा प्रजायेतेति । ११ । १९ अष्टादशमृत्पिण्डमपादत्ते सः शिरोऽग्नीति शीर्षतो
मुखतो जायमानो जायते । तस्मादाह—मधुस्य शिरोऽग्नीति । यज्ञो वै मरुतः । तस्येतच्छिरः । आहवनीयो वै यज्ञस्य शिरः । आहवनीयमु वाऽएतं
चेष्ट्युभयति । तस्मादाह—मधुस्य शिरोऽग्नीति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे साम्यन्दिनीयज्ञतत्त्वप्रामाण्यभाष्ये षष्ठ्यां
पञ्चमोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ । १ । १ ॥

अथोपासनाभ्यासश्चैव सायणविरचिते निधये—अथ मृत्पिण्डमिति । ‘ निधिः ’ माय उपासना अभ्यास-
संयुक्तः, तर्हि । ‘ यज्ञस्तं ’ वर्णां ’ मय्यने ’ यजमानः, सायणस्य आदरितः । उपासकस्य यजमानः कर्ता ।
तथा च ब्राह्मणम्—“ यजमान उपास करोति मृदमादाय मरुतस्य शिर इति ”—(का. श्री. पृ. ११ । १२)
इति । अत्राने मरुतं निधये—मरुतस्य शिरोऽग्नीति । हे मृत्पिण्ड । हे ‘ यज्ञस्य शिरोऽग्निः ’ । एतद् मृत्पिण्ड-
मपदे—यज्ञो वै मरुत इति । यज्ञो आहवनीयो यज्ञस्य शिरः, अथवायज्ञस्यः एते मृत्पिण्डोऽहं मरुतापादात्त-
मपदेभ्यश्च भिन्नमपराधस्य मृत्पिण्डो यज्ञस्य शिर इत्युच्यते ॥ १ ॥

मरुतापादत्ते एतदुपनिषत्—यदेवाह मरुतस्येति । ब्रह्मणमिधियते, इति वन्, तद् एतदुपनिषत्ते ।
यजने नाम अग्नेयस्यः । मोक्षेः क्षुण्णयानः पुरतः प्रथमं ‘ शीर्षतः ’ शिरःप्रभृतिक एव । ‘ भिन्नतः ’ जायते ।
एवमिति शीर्षतो जायमानमिति भावेन “ मधुस्य शिरोऽग्निः ”—इत्युक्तम् । ‘ जायते ’—इति अनेः पञ्चम-
कारे ण्यम् ॥ १ ॥

तुं प्रथयति । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदित्ययुष्टं
 हेयु लोको निधिस्तमेतद्वसवो गायत्रेण च्छन्दसाऽकुर्वन्तु येनमयमेतद्वा-
 यत्रेण च्छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽङ्गिरा ध्रुवाऽसीति स्थिरा-
 ऽसीत्येतदुच्यते प्रतिष्ठिताऽसीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येषु निधिर्धातया
 मयि प्रजायते रायस्पोषं गौपत्युष्टं सुवीर्यं सजातान्यजमानायेत्येतद्वै वसव
 ऽहं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिपमाशास्त तयैवैतद्यजमान ऽहं लोकं
 कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिपमाशास्ते तां प्रादेशमात्री कृत्वाऽथास्यै सर्व-
 तस्तीरमुन्नयति ॥ ३ ॥

तं प्रथयति । “ वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ”-इति । अयं हेयु
 लोको निधिः । तमेतद्वसवो गायत्रेण च्छन्दसाऽकुर्वन् । तयैवैनमयमेतद्वा गायत्रेण च्छन्दसा करोति ।
 अङ्गिरस्वदिति । प्राणो वाऽङ्गिराः । “ ध्रुवाऽसि ”-इति स्थिराऽसीत्येतत् । अथो प्रतिष्ठिता-
 ऽसीति । “ पृथिव्यसि ”-इति । पृथिवी ह्येष निधिः । “ धारया मयि प्रजां रायस्पोषं
 गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ”-इति । एतदे वसव इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिप-
 माशास्त । तयैवैतद्यजमान इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिपमाशास्ते । तां प्रादेशमात्री कृत्वा ।
 अथास्यै सर्वतस्तीरमुन्नयति ॥ ३ ॥

एतत् प्रथनं समन्त्र विधत्ते-सं प्रथयतीति । ‘ प्रथयति ’ निस्तारयति । उच्यते नाम लोकत्रयात्मिकेति
 श्रुता, तत्र “ निधिः ’ भूलोकः ; उच्यते “ दीर्घेण उद्दिधारय ” इति ध्वन्यात् “ उच्यते उच्यते उच्यते प्रत्येकं अन्त-
 रिक्षपुलकात्मकौ, अतो मन्त्रत्रयेऽपि लोकत्रयात्मकानि पदानि दिवन्ते । यथा, निधिप्रपन्नमन्त्र एवमात्रायने-
 “ वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवाऽसि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं
 सुवीर्यं सजातान् यजमानाय ”-(वा.म. ११।५।८) इति । अयमर्थः, -‘ वसवः ’ नाम भूलोकरक्षका देवाः ‘ त्वा ’
 त्वाम् उच्यते भूलोकात्मिका ‘ कृण्वन्तु ’ इर्वन्तु ‘ गायत्रेण च्छन्दसा ’ सह ‘ अङ्गिरस्वत् ’ प्राणवन्, हे उच्यते । ‘ ध्रुवा
 असि ’ स्थिरा असि, ‘ पृथिवी ’ च ‘ अग्नि ’ भूलोकात्मिका च भवति । “ धारया मयि ”-इति यद्वा रोषेण यज-
 माने आशिपमाशास्ते ; यजमानाय मयीति सप्तमीनिर्देशात् ‘ यजमानाय ’-इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । ‘ प्रजा ’
 ‘ धारय ’ स्यापय । ‘ रायस्पोषं ’ धनपुष्टिम्, ‘ गौपत्यं ’ गन्धर्वादिभ्यः ‘ सुवीर्यं ’ सुवीराणां कर्म, अथ
 ‘ सजातान् ’ समानोदरे जातान् भ्रातृन्पि धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः । मन्त्र व्याचष्टे-अयं हेयु लोको
 निधिरिति । ‘ एषः ’ भूलोकः ‘ निधिः ’ उच्यते अथस्तत्तम् । तदेतद् यथा ‘ वसवोऽकुर्वन्, ’ एव यथापि
 वसव इति पाठेन भूलोकमेव कृतवान् भवति । ध्रुवाऽसीत्यस्य व्याख्यानं स्थिराऽसीति, तस्य व्याख्यानं-प्रतिष्ठा-
 ताऽसीति । पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्यानं-पृथिवी ह्येष निधिरिति । निधिर्नामोच्छ्वासा अवन्लभिति प्रागुक्तम् ।
 धारया मयीत्यादिना यजमानस्य स्वासीसशसनम् ॥

(त्र्यु) अथ पूर्वमुद्दिमादधाति । रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसा-
 द्रिस्तमेतद्रुद्रास्त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽकुर्वन्-
 करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽङ्गिना
 ध्रुवाऽङ्गीति स्थिराऽङ्गीत्येतदुभो प्रतिष्ठिताऽङ्गीत्यन्तरिक्षमङ्गीत्यन्तरिक्षं
 ह्येषु ऽवडिर्द्धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजाता-
 न्यजमानापेत्येतद्धे रुद्राऽन्तरिक्षं कृत्वा तुस्मिन्नेवामाशिपमाशास्त
 तुयैवेतद्यजमानोऽन्तरिक्षं कृत्वा तुस्मिन्नेवामाशिपमाशास्ते तां संलि-
 प्य संहृष्य ॥ ४ ॥

अथ पूर्वमुद्दिमादधाति । “रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्”-इति । अन्त-
 रिक्षे ईष उद्दिः । तमेतद् रुद्रास्त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽकुर्वन् । तयैवेनमपमेतद् त्रैष्टुभेन च्छन्दसा करोति ।
 आङ्गिरस्वादिति । प्राणो वाऽङ्गिनाः । “ध्रुवाऽसि”-इति । स्थिराऽङ्गीत्येतद् । अथो प्रतिष्ठिता-
 सीति । “अन्तरिक्षमसि”-इति । अन्तरिक्षं द्वेष उद्दिः । “धारया मयि प्रजां
 रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय”-इति । एतद् रुद्रा अन्तरिक्षं कृत्वा
 तुस्मिन्नेवामाशिपमाशास्त । तयैवेतद्यजमानोऽन्तरिक्षं कृत्वा तुस्मिन्नेवामाशिपमाशास्ते । तां
 संलिप्य संहृष्य ॥ ४ ॥

उत्तर्रोक्षाया ऊर्ध्वपरिमाणं वक्षते । अत्र निषेतिर्व्यतिस्तारक्ष्य परिमाणं विधत्ते-तां प्रादेशमात्रीमिति ।
 ‘तां’ निषिधर्वातां वृद्ध तिर्यक् ‘प्रादेशमात्री कृत्वा’ ‘अथ’ जनस्तत्त्वं ‘असौ’ अस्याः विस्तारिताया
 निषेधदः ‘सर्वतः’ ‘तीक्ष्ण’ जन्ताम् ‘उज्वलति’ ऊर्ध्वं कुर्यात् । तथा च सूत्रम्-“वसवस्येति प्रथम-
 त्यन्तानुनीय सर्वतः”-(का. श्री. सू. ११।१९) इति ॥ १ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्रं विस्तारिताया निषिधदः उपरि मृतिण्डप्रभेयं समन्त्रं विधत्ते-अथ पूर्वमुद्दिमादधा-
 तीति । ‘ई’ प्रथमम् । ‘उद्दि’-छन्दो मृतिण्डप्रदेशमात्री । अत एव कात्यायनः-“प्रथमं धातुमादधाति”-
 (का. श्री. सू. ११।१९) इत्युक्तवान् । धातुशब्द उत्तरोत्तरक्रमेणावस्थानमाह, “त्रिधातुतामुपायम्”-
 इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अथ द्वितीयमन्त्र एवमाश्रयते-“रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा-
 स्तन्तरिक्षमसि धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान् यजमानाय”-इति । मन्त्रस्या-
 वमये-न्दे उक्ते । तां ‘रुद्राः’ अन्तरिक्षप्रिमाणिनः ‘कृण्वन्तु’ । अत्र मन्त्रे ‘त्रैष्टुभेन च्छन्दसा’-इति,
 ‘अन्तारिक्षमसि’-इति च विशेषः । येषां पूर्ववत् । निषेधोक्त्यामकत्वादुपरिनिहितमृतिण्डस्यान्तरिक्ष-
 लोकात्मकत्वम् । मन्त्रव्याख्यायक आश्रयमपि पूर्ववत् । तां संलिप्येति । तां निषेधपरि निहितं मृदं ‘संलिप्य’
 सम्भार्य ‘संहृष्य’ रुद्राणां शिष्यां कुप्यदित्यर्थः ॥ ४ ॥

(क्षया) अथोत्तरमुद्दिमादधाति । (त्या) आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति द्यौर्ह्येऽ उद्दिस्तुमेतदादित्या जागतेन च्छन्दसाऽकुर्वन्स्तुयेनमयमेतज्जागतेन च्छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसीत्येतदुभो प्रतिष्ठिताऽसीति द्यौरसीति द्यौर्ह्येऽ उद्दिधाराया मयि प्रजाऽस्य सप्तस्योप गोपत्युऽ सुवीर्यं सजातान्यजमानायेत्येतद्वा ऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिपमाशासत तुयेवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिपमाशास्ते ॥ ५ ॥

(स्तेऽथे) अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्तानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति दिशो हैतद्यजुरेतद्वै विश्वे यजुषा दिशोऽदधुस्तुथै-
यजुषा दिशो दधात्यङ्गि-

अथोत्तरमुद्दिमादधाति । “ आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद ”-इति । द्यौर्ह्ये उद्दिः । तमेतदादित्या जागतेन च्छन्दसाऽकुर्वन् । तथैवेनमयमेतज्जागतेन च्छन्दसा करोति । अङ्गिरस्वदिति । प्राणो वा अङ्गिराः । “ ध्रुवाऽसि ”-इति । स्थिराऽसीत्येतद्, अथो प्रतिष्ठिताऽसीति । “ द्यौरसि ”-इति । द्यौर्ह्ये उद्दिः । “ धाराया मयि प्रजाऽस्य सप्तस्योप गोपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ”-इति । एतदाऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिपमाशासत । सर्ववैतद् यजमानो दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिपमाशास्ते ॥ ५ ॥

अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति - “ विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्तानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद ”-इति । दिशो हैतद्यजुः । एतद्वै विश्वे देवाः । वैश्वानरा यजु लोकेषूत्वायामेतेन

अथ प्रथमोद्दिमादधाति अयमृषिण्यप्रत्येय समन्त्रं विधत्ते-अथोत्तरमुद्दिमादधाति । अथ तृतीयमन्त्र एवमात्रायने- “ आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद ध्रुवाऽसि द्यौरसि धाराया मयि प्रजाऽस्य सप्तस्योप गोपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ”-इति ॥

अत्र आदित्या शुक्रोक्तमिमांशिन्यो देवताः । वयमप्य कुर्वन्तु । अत्र मन्त्रे ‘ जागतेन च्छन्दसा ’-इति, ‘ द्यौरसि ’-इति च विशेषः । शेष पूर्ववत् । प्रथमोद्दिरेन्दरिखाः मन्त्रावात्, सप्तस्योपारे निहितमृषिण्यस्य शुक्रोक्तमन्त्रस्य ॥ ५ ॥

अथ तिथेर्दिदपस्य च समीकरण समन्त्रं विधत्ते-अथैतेन चतुर्थेनेति । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया एतस्य यजुष्यथतुर्थत्वम् । वैश्वानराः विश्वानसम्पन्निनो ‘ विश्वे देवा त्वाम् आनुष्टुभेन च्छन्दसा ’ कुर्वन्ति । दिशो

स्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसीत्येतदुभौ प्रतिष्ठिता-
ऽसीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धातुया मयि प्रजायै रायस्पोषं
गोपत्यै सुवीर्यै सजातान्पुत्रमानयेत्येतद्वै ध्रुवै देवा वैश्वानरा
दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिममाशासत तयैवेतद्यजमानो दिशः कृत्वा
तास्वेतामाशिममाशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मादेषां लोकानामन्तरतश्च
बाह्यतश्च दिशोऽपरिमितमेतेन करोत्युपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

(स्तुति) तां प्रादेशमात्रीमेवोर्ध्वा करोति । प्रादेशगात्रो तिरुर्ध्वा प्रादेश-
मात्रो वै गर्भो ध्रुवण्डोऽन्तिरेपा गर्भसम्भितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

यतुर्थेन यजुषा दिशोऽद्भुः । तयैवेतद्यजमान एषु लोकेषुत्वापामेतेन यतुर्थेन यजुषा दिशो दधाति ।
अङ्गिरस्वदिति । प्राणो वाऽअङ्गिराः । “ ध्रुवाऽसि ”-इति । स्थिराऽसीत्येतद् । अथौ प्रतिष्ठिता-
ऽसीति । “ दिशोऽसि ”-इति । दिशो ह्येतद्यजुः । “ धातुया मयि प्रजा रायस्पोषं गोपत्यं
सुवीर्यं सजातान्पुत्रमानाय ”- (वा० सं० ११।२८) इति । एतद् विश्वे देवाः । वैश्वानरा दिशः
कृत्वा तास्वेतामाशिममाशासत । तयैवेतद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिममाशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मादेषां लोकानामन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशोऽपरिमितमेतेन
करोति । अपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

तां प्रादेशमात्रीमेवोर्ध्वा करोति । प्रादेशमात्री तिरुर्ध्वा । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । योनि-
रेपा । गर्भसम्भितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

हेतद्यजुर्धिवारेत्यर्थः, -उत्ताया लोकव्यवस्थायां ‘ एतेन ’ ‘ यजुषा ’ समीकरणेन तायां दिश एव निदि-
शन्तो भवन्ति ॥

सोऽयं युर्यो मन्त्रः-“ विश्वे एषा देवा वैश्वानराः कृष्णन्वातुष्टुमेन व्यन्त्माऽङ्गिरस्वः ध्रुवाऽसि दिशोऽसि
धातुया मयि प्रजा रायस्पोषं गोपत्यं सुवीर्यं सजातान्पुत्रमानाय ”-इति । अत्र मन्त्रे ‘ आतुष्टुमेन
'उन्दस्ता'-इति, ‘ दिशोऽसि ’-इति च विशेषः ॥ ६ ॥

इति “ अपरितेन यतुर्थेन यजुषा करोति ” इति क्रियामामान्यमुक्तम्, तद् विहितमिति-तेनैतेनान्तर-
तश्च बाह्यतश्चेति । ‘ अन्तरतः ’ उद्दिश्यत्य मध्यप्रादेशे अपरिमित उद्दिश्यते, ‘ बाह्यतः ’ अथि निम्नो-
न्नाद्वारेद्वारेण सतः समे कुर्वन् । एतत् यजुषो दिशामकृत्वा, उत्तायाश्च लोकव्यवस्थायां ‘ एतेन ’
अनेन अन्तरतो बाह्यतश्च समीकरणेन लोकव्यवस्था मध्ये बद्धिश्च ‘ अपरिमिता दिशः ’ निश्चितवान् भवति ॥ ७ ॥

उत्ताया ऊर्ध्वपरिमितं विधत्ते-तां प्रादेशमात्रीमिति । एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्तिः । ऊर्ध्वा ययः

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात्स्यात् । (दे) एतेन यजुषा हसीयसीं कुर्याद्यदि हसीयस्येतेन वर्षीयसीम् ॥ ९ ॥

(११) स यद्येकः पशुः स्यात् । (डे) एकप्रादेशां कुर्यादथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्यादिषुमात्रीं वा वीर्यं वाऽऽपुर्वीर्यसम्मितैव तद्भवति पञ्चप्रादेशा ह स्म त्वेव पुरेपुर्भवति ॥ १० ॥

(न्यु) अथ तिरश्ची१ गुप्तां पर्यस्पति । दिशो हेव सेतुदे देवाऽऽमूलो-
कानुखां कृत्वा दिग्भिर्दुः२हन्दिग्भिः पर्यतन्वंस्तुधैवैतद्यजमानऽ इमू-
लोकानुखां कृत्वा दिग्भिर्दुः३हति दिग्भिः परितनोति ॥ ११ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात् स्यात्-एतेन यजुषा हसीयसीं कुर्यात् । यदि हसीयसी-एतेन वर्षीयसीम् ॥ ९ ॥

स यद्येकः पशुः स्यात्-एकप्रादेशा कुर्यात् । अथ यदि पञ्च पशवः स्युः । पञ्चप्रादेशां कुर्यात् । इषुमात्रीं वा । वीर्यं वाऽऽपुः । वीर्यसम्मितैव तद्भवति । पञ्चप्रादेशा ह स्म त्वेव पुरेपुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरश्चीं रात्रां पर्यस्पति । दिशो हेव सा । एतदे देवा इमूलोकानुखां कृत्वा दिग्भि-

प्रादेशमात्री, तिरश्चीनाऽपि प्रादेशमात्री । निर्वक्प्रादेशमात्रीति निधिप्रयत्नसमये प्रागुक्तम् । ऊर्ध्वा निर्वक् च समा कार्ये-यर्थ ॥

तत्परिमाणं प्रकसति-प्रादेशेति । ' योनिं ' गर्भसदृशीं कृतवान् भवति । उखाया योनित्वम् आन्याधार-
स्यात्, अग्रेश्च गर्भत्वम् तन्मध्ये सवत्सरमवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्रीं कर्त्तव्येत्याह-सा यद्रीति । ' यदि ' ' सा ' उखा ' प्रादेशाद् ' ' वर्षीयसी ' अधिकपरिमाणा ' स्यात्, ' तर्हि ' एतेन ' ' विश्वे त्वा देवाः ' -इति ' यजुषा ' ' हसीयसीम् ' अधिकाल परित्यज्य प्रादेशमात्रीमेव कुर्यात् [' यदि ' उखा ' हसीयसी ' स्यात्, ' एतेन ' यजुषा तिर्यक् प्रादेशा-
सम्मितामेव कुर्यात् ॥ ९ ॥

उखायाः परिमाणं पञ्चपशुपक्षेणैव विकल्पितमिति दर्शयति-स यद्येकः पशुः स्यादिति । एकपशुपक्षे एव प्रादेशमात्री उखा कर्त्तव्या, पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणम्, इषुमात्री वा कर्त्तव्या । एतत् परिमाणद्वयं तिर्यगपक्षेणैव; ऊर्ध्वपरिमाणं त्वत्रापि एकप्रादेशमात्रीति । तथा च कात्यायनेन सूत्रितम्-" प्रादेशमात्री तिर्यगूर्ध्वाश्च, पञ्चप्रादेशानिषुमात्रीं वा तिर्यक् पञ्चपशौ "-(का. श्रौ. सू. ११।१३।१४) इति । निर्वगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्, ऊर्ध्वन्तु एकप्रादेशैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोखाया उत्तरमागे वर्तिकरणं निषेधे-अथ तिरश्चीमिति (का. श्रौ. सू. ११।८९) । ' पर्यस्पति '

तामुत्तरे विवृतीये पर्यस्यति । (त्य) अत्र हेपां लोकानामन्ताः समापन्ति
तुडेवेनास्तुष्ट्वेति ॥ १२ ॥

(त्य) अदित्ये राक्षाऽस्तीति । अरुण्या वै यज्ञे रज्जुः । अरुण्यामेवेनामेतद्राक्षां
कृत्वा पर्यस्यति ॥ १३ ॥

(त्य) अयं चतस्रऽऽर्द्ध्याः करोति । तूष्णीमेव दिशो देव ताऽ एतद्वै देवा
ऽइमोल्लोकानुतां कृत्वा दिग्भिः सर्वतोऽर्द्ध्वं हस्तथैवेतद्यजमानऽ इमो-
ल्लोकानुतां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो हर्षेति ॥ १४ ॥

रहेद्, दिग्भिः पर्यतन्वत् । सर्ववतयजमान इमोल्लोकानुतां कृत्वा दिग्भिर्हति, दिग्भिः
परितनोति ॥ ११ ॥

तामुत्तरे विवृतीये पर्यस्यति । अत्र हेपां लोकानामन्ताः समापन्ति-तुडेवेनास्तुष्ट्वेति ॥ १२ ॥

“अदित्ये राक्षाऽस्ति”-इति । अरुण्या वै यज्ञे रज्जुः । अरुण्यामेवेनामेतद्राक्षां कृत्वा
पर्यस्यति ॥ १३ ॥

अयं चतस्रऽऽर्द्ध्याः करोति-तूष्णीमेव । दिशो देव ताः । एतद्वै देवा इमोल्लोकानुतां
कृत्वा दिग्भिः सर्वतोऽर्हन् । सर्ववतयजमान इमोल्लोकानुतां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो हति ॥ १४ ॥

परितः सर्वतः कुर्यात् । ना राक्षा दिग्गमना रतीति-एतद्वै देवा इत्यादिना । इह ‘देवा.’ यथा ‘लला-
कता’ ‘दिग्भिः’ इदामर्द्ध्वम्, एवं वटा वधिकरणेन दिग्भिरेव विवृतं वटाव कृतवान् मयति ॥ ११ ॥

राक्षाकणाल्प एतान् विवृते-तामुत्तरे विवृतीये इति । लला यिवा विवस्य ‘उत्तरे’ अर्धे ‘विवृतीये’
तन्निष्पन्नादप्यहरे प्रदेशे अवाक्यप्रदेशो वति सर्वतः निरर्थोनां कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

मन्त्रे विवृते-अदित्ये राक्षाऽस्तीति । हे अर्धे । ‘अदित्ये’ अर्द्धीत्या देवाम्नाः ‘राक्षा’ रक्षता ‘अस्ति’
‘इति’ । राक्षापदान्नाभिप्रमाणम्-अरुण्या वै यज्ञे इति । पातला बह्वो देवेनेति प्रागुक्तम्, राक्षा ‘अ-
रुण्या’ अपातलात् ॥ १३ ॥

अन्याद्यतसो वर्धयिष्यते-अयं चतस्रऽऽर्द्ध्या इति । ‘तूष्णीम्’ इति मन्त्रप्रतिषेधः । एताः वर्धयः
यस्यापद्यतुदियं कार्याः । तथा ॥ सूत्रम्-“ऽर्द्ध्यास्तूष्णीं प्रतिदिशं यतसोऽपरा वर्धयः प्राताः”-(क. ॥
श्री सू. ११।१००) इति । कण्ठमन्त्रवर्धयः प्रतिदिशं यतसः तूष्णीं कार्या इत्यर्थः । राक्षावतुष्ट्वं
दिग्गमना रूपे-दिशो देव ता इत्यादिना । ‘सर्वतः’-ऽर्द्ध्यानां यतसुणां कृत्वातिरक्ततराक्षरपर्यन्तम् ॥ १४ ॥

त्राऽएताऽऐतस्यै भवन्ति । (न्त्ये) एतद्वाऽएताऽएतामस्तभ्नुवंस्तुथै-
वैनामेतुस्तभ्नुवन्ति तद्यदुतऽ ऊर्ध्वं तदेतया तिरुश्चा दृढमुथ यदुतोऽर्वा-
कृदेताभिः ॥ १५ ॥

(स्तु) त्रातामग्नेषु स्तनानुन्नयन्ति । (न्त्ये) एतद्दे देवा इमौल्लोकानुखां
कृत्वैतै स्तनैः सर्वान्कामान्दुहत तुथैवैतद्यजमानऽइमौल्लोकानुखां कृत्वैतै
स्तनैः सर्वान् कामान् दुहे ॥ १६ ॥

सैषा गौरेव । (वे) इमे वै लोकाऽउत्सेमे लोका गोस्तुस्याऽएतद्दूधो यैषा
तिरुश्ची राज्ञा सा विवृतीये भवति विवृतीये हि गोरुधः ॥ १७ ॥

(स्तु) तुस्यै स्तनानुन्नयति । (त्यू) उपसस्तुस्तनानुन्नयति सा चतु-
स्तना भवति चतुस्तना हि गौः ॥ १८ ॥

ता एता ऐतस्यै भवन्ति । एतद्वाऽएता एतामस्तभ्नुवन् । तथैवैनामेतत् स्तभ्नुवन्ति । तद्यदुत
ऊर्ध्वम्-तदेतया तिरुश्चा दृढम् । अथ यदुतोऽर्वा-तदेताभिः ॥ १५ ॥

त्रातामग्नेषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्दे देवा इमौल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्वान् कामान्दुहत ।
तथैवैतद्यजमान इमौल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्वान् कामान् दुहे ॥ १६ ॥

सैषा गौरेव । इमे वै लोका उखा । इमे लोका गौः । तस्याऽएतद्दूधो-यैषा तिरुश्ची राज्ञा । सा
विवृतीये भवति । विवृतीये हि गोरुधः ॥ १७ ॥

तस्यै स्तनानुन्नयति । उपसस्तत् स्तनानुन्नयति । चतुस्तना भवति । चतुस्तना
हि गौः ॥ १८ ॥

ता विधत्ते-ता एता ऐतस्यै भवन्तीति । तद्यदुत ऊर्ध्वमिति । उपसर्वाङ्करणेन अतो लोकात्
ऊर्ध्वमिति सर्वं दृढं भवति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वाद् दृढप्राप्यं वर्तयः कर्त्तव्या इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अथोर्ध्ववर्त्तनामन्ते स्तनोन्नयने विधत्ते-त्रातामग्नेषु स्तनानुन्नयति । स्तना इव 'स्तनाः', तदाकाराः
ऊर्ध्वोदित्यर्थः । एतद्दे देवा इत्यादिः कण्डिकात्रयस्यायमर्थः-पूर्वं देवा लोकात्रयाभिरां गोरूपामुखा कृत्वा
तस्याः ऊर्ध्वस्यानीशायाम् विवृतीयमग्ने कृतायास्तिरुश्चीनाया राज्ञायाः समीपे वसिरास्त्रामेष्ट चतुरः स्तनान्
कृत्वा, तेभ्यः सर्वान् कामान् दुग्धयन्तः, तथाऽथ यष्टाऽपि स्ताभिलषितान् कामान् दोमु चतुरः स्तनान्
दुग्धयदिति । गोरुधोऽपि विवृतीये गौर्भवति, साऽपि गौश्चतुस्तनीति तत्ताम्यम् ॥ १६-१८ ॥

(स्ता) ताः^१ हेके द्विस्त्रिंशं कुर्वन्ति । (न्त्यु) अथोऽअप्रुस्त्रिंशं न
तया कुर्याद्ये वै गोः कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तनाऽअनुपजीवनीयतरा
वाऽअस्युतेऽनुपजीवनीयतरा^२ देनां ते कुर्वन्तेऽया इ ते न गां कुर्वन्ते
शुनी वाऽर्धं वा लुडवां वा तस्मात्तया न कुर्यात् ॥ १९ ॥

(इ) अयास्ये विलमभिपद्यते । (तुऽदि) अदितिष्टे विलं गृह्णात्यिति
वाचाऽअदितिस्तद्वाऽपनां देवाः कृत्वा आत्राऽदित्या निष्ठापयन्त्यु-
पेनामयमेतत्कृत्वा आत्राऽदित्या निष्ठापयति ॥ २० ॥

तां परिगृह्य निदधानि । कृत्वाय सा महीमुत्तामिति कृत्वाय सा मही-
मुत्तामिन्त्येतन्मृन्मृगं योनिमग्नयऽदिति मृन्मृगं ह्येषा योनिरसुः पुत्रेभ्यः

तां हेके द्विस्त्रिंशं कुर्वन्ति, अथोऽअप्रुस्त्रिंशं न तया कुर्यात् । ये वै गोः कनीयस्तनाः पशवः,
ये भूयस्तनाः—अनुपजीवनीयतरा वाऽअभ्यर्धेन । अनुपजीवनीयतरां देनां ते कुर्वन्ते । अथो इ ते न
गां कुर्वन्ते—शुनी वा, अर्धं वा, लुडवां वा । तस्यामया न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अयास्ये विलमभिपद्यते । “अदितिष्टे विलं गृह्णात्”—इति । वाचाऽअदितिः । पनडाऽपनां
देवाः कृत्वा वाचाऽदित्या निष्ठापयन् । तर्पेनामयमेतत्कृत्वा वाचाऽदित्या निष्ठापयति ॥ २० ॥

तां परिगृह्य निदधानि—“ कृत्वाय सा महीमुत्तामिति ”—इति । कृत्वाय सा महीमुत्तामित्ये-

अनुपजीवनीयतरा निदधानिष्टे शान्तास्तनुमारेण पञ्चान्तनुमारेण—तां हेके इति । तथा च द्वैविध्याः—
“ शिम्भता करोति वाचाऽदित्योर्दोहाय, अनुपजीवनीयतरा करोति पशवो दोहाय, अष्टात्मनां करोति षड्दमां
दोहाय ”—(ते. म. ५ । १ । १ । २) इति । शिम्भतामेव एकस्मिन्नेव वर्षे द्वे किलने मन्त्रद्वयम्, अष्ट-
स्तनामेव एकस्मिन् वर्षे द्वौ ददाति । तदुक्तं दृष्टव्यम्—न तया कुर्यादिति । ‘ये’ पशवो ‘गोः’ पशो-
रनेभ्यो ‘कनीयस्तनाः’ अल्पतना, ‘वै’ च ‘भूयस्तनाः,’ अल्पभूयस्ते पशवोऽप्येति वक्तुं गौरियुक्तम् ।
सा हि अनुपजीवनीयतरा । मन्त्रद्वयद्वाराऽप्येतदा भूयस्तना वा न पशवः, ते ‘अनुपजीवनीयतराः’ अमोघा मवन्ति ।
यदि ‘पशवः’ दद्यान् शिम्भतामष्टात्मना वा कुर्यात्, तर्हि अनुपजीवनीयतां मोघानर्धमेव कुर्यात्, न तु गां मोघाम् ।
अमोघामेव दर्शयति—शुनीमिति । अष्टात्मनारणे ‘शुनी’ शुनः त्रियम्, शिम्भनकारणे ‘अरि’ अर्या वा ‘
कनकनी’ मवन्ति । सा यथा मोघा न मवन्ति, एव शिम्भता अष्टात्मना वा दद्यान् न मोघा इति तत्प्राकरण-
मयुक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

निरुते—अश्वस्ये विनिरुतिः । ‘निरु’ अश्वस्ये, ‘अश्वस्ये’ मृकस्ये । अश्वस्ये—अदितिष्टे
इति । हे एते ! ‘ते’ विलम् अदितिः गृह्णात् । “ इत्यर्धमेव ” (पा. सू. ८ । १ । २९ पा.) ।
अदितिर्विलम्भेन मृकस्ये—वाचा अदितिर्दिति । निष्ठापयतीति । निष्ठितां परिमपानां करोति ॥ २० ॥

एकानिष्ठान् एकान् निरुते—तां परिगृह्येति । ‘परिगृह्य’ दृष्टां गृहीता निदध्यात् ‘ताम्’ दद्यात् ॥

१—शिम्भता मन्त्रद्वयम् । वा. जी. सू. ३९ । १०२ । २—येन मृकस्येति दिति । वा. जी. सू. ५९ । १०२ ।

३—अश्वस्ये विनिरुतिः । वा. जी. सू. १९ । १०४ ।

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पञ्चमेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

तस्याऽ एतस्याऽ अपाठां पूर्वा करोति । (ती) इयं वाऽअपाठेयमु वा
ऽएषां लोकानां प्रथमाऽसृज्यत तामेतस्याऽ एव मृदुः करोत्येषा ॥ हवेव
लोकानामियं मुहिपी करोति मुहिपी हीयं तुष्टेव प्रथमा विष्ता सा
मुहिपी ॥ १ ॥

तस्या एतस्या अपाठां पूर्वा करोति । इयं वाऽअपाठा । इयमु वाऽएषां लोकानां प्रथमा-
ऽसृज्यत । तामेतस्या एव मृदुः करोति । एषां हवे लोकानामियम् । मुहिपी करोति । मुहिपी हीयम् ।
तुष्टेव प्रथमा विष्ता-सा मुहिपी ॥ १ ॥

उल्ल लोकात्मिका, 'लोकाः' च 'प्रयः', 'अतो लोकसङ्ख्याया उभया कर्तव्याः' इति 'वदन्तः' एके
निज्ञः पूर्वस्तीति सम्प्रत्यः । युक्त्यन्तरमाह-अयो अग्नौऽग्न्यरया इति । यदि एका भिक्षेन, तर्हि अन्य-
धामनि मरिष्यामः । यद्वितराऽप्येतरस्यामिति । अतोऽन्योऽन्यार्थं प्रायश्चित्तार्थं तिस्र उक्ता कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥

त पञ्च दूषयन्-यो वा एष निषिरिषादित्वा । निषिरेषा, उद्दिष्टवच, भूलोकादिप्रवच, यदेतन्ममीकरणार्थं
पशुः तदिषामस्तु; एतावदेव लोकत्रयम् । द्विष्य तत्रं नगरं, न ततोऽतिरिक्तमस्ति । अतो लोकत्रयमि-
कायामेकस्यामुल्लयां कृतायाम्, (श. प. १ । ७ । १ । ११) 'यद्' यदि अन्यदुल्लयाद्वचम् 'उपाहरेत्'
सम्पादयेत्, तर्हि 'तद्' लोकादिकम् अति- 'रेचयेत्', 'यद्' यदेऽतिरिक्तं कियते, 'तत्' अतिरिक्त
कर्म 'यजमानस्य' द्विष्यन् एवागिरिचित्तम् भवति । यतो न्यूनमतिरिक्तं कर्म दोषावहमेव, अतो न्यून-
धिकारी परिहारी । तस्माद्धोक्त्यमाद् दिग्मिध्यातिरिक्तस्य वस्तुनः कर्ण न युक्तमिति तात्पर्यम् ॥

पशुर्लैका इत्यु, आ यदि भिक्षेन, तर्हि किमन्यकरणं तुषी वाऽवस्थानम्, अकारणे च कथमुल्लयाक्षिधारणम्,
अमलप्रियारणे कार्यं ययनाहव कर्म सेऽस्तीत्याहुः, तस्य सर्वस्योत्तरं वाद्यगे वक्ष्यत इत्याह-यदु भिक्षार्थं
प्रापिष्यति; उत्तरास्मिन् तदन्वास्यान् इति । 'अन्वास्याने' ब्राह्मणे तत्र, यक्षत इति । तत्र हेवन-
" यक्षोऽप्यो भिक्षेन, याऽभिना नवा स्थान्युल्लयाह्नी स्नात्, तस्यामेन पर्यागरेत् " (श. प. १ । १ । ४ । ८)
इत्यादि ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चकाण्डे पञ्चमाऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ (६-१-२) ॥

अथ ससृजताया मृदुः सकादादुल्लानिर्भाणात् पूर्वमपाठाद्वयेऽकाया निर्माणमाह-तस्या एतस्या अपाठां
पूर्वा करोतीति । 'अपाठान्' अपाठद्विक्रमत्रोपधेयामिष्टकम् । " तदनासासुपधानो मंत्र इतीष्टकोसु

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद इयमु वै प्रतिष्ठा ज्वालिखिता भवति त्रिवृद्धीयम् ॥ २ ॥

(मु) अथोक्षां करोति । (ती) इमांस्तुल्लोकां करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोत्येता देवताऽअग्निं व्यायुमादित्यमेता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिस्तुता एतस्याऽएव मृदः करोत्येभ्यस्तुल्लोकेभ्यऽएतान्देवाग्निर्ममीते युजमानः करोति ज्वालिखिता भवन्ति त्रिवृतो ह्येते देवाऽइत्यधिदेवतम् ॥ ३ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पादः । इयमु वै प्रतिष्ठा । ज्वालिखिता भवति । त्रिवृद्धीयम् ॥ २ ॥

अथोक्ता करोति । इमांस्तुल्लोकां करोति । अथ विश्वज्योतिषः करोति—एता देवताः—अग्निम्, व्यायुम्, आदित्यम् । एता एते देवता विश्वे ज्योतिः । ता एतस्या एव मृदः करोति । एभ्यस्तुल्लोकेभ्यः

छन्दो व मतो” — (पा. सू. ४ । ४ । १२९) इति मतोर्लुक् । ‘पूर्वाम्’ उक्ताम्, पूर्वमाविनीं कुर्यात् । पूर्वमाविषमर्षबादमुत्तेन दर्शयति—इयं वा अपादेति । ‘अथादा’—इति या अस्ति, सा ‘इयम्’ दे’ पृथिवी तल्लु तद्विकारात् । अतएवम्, प्राथम्ये क्रियायात्मित्वत आह—इयमु वा एषां लोकानां मथमाऽनृज्यतेति । पृथिव्या इतरलोकादेश्चया प्राथम्यं प्रसिद्धम् । अस्या मुदन्तरप्रकृतिव्यवसक्तिं वारयति—तामेतस्या एवेति । ‘एतस्याः’ उक्तमस्कारोपेताया धृः सकाशादित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—एषां ह्येव लोकानामियमिति । यतः ‘इयम्’ ‘एषा’ प्रसिद्धानां लोकानां सम्बन्धिनी, अत इत्यर्थः । अत्रमभिप्रायः—उक्ताया लोकत्रयान्तर्गत्येन प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता सृत्, तदीयाया एवावादाया अग्नि निर्माणे सत्येव तदीयायै भवतीति । अस्या उक्तावद् यजमानकर्तृत्वं प्रत्यभिपाद—महिषी करोतीति । प्रथमोऽहो ली महिषी, ‘इ’ इत् ‘इष्टका’ ‘हि’ यजमान् ‘महिषी,’ प्रथमनो विर्णाणात्, अतोऽस्या महिषीकर्तृव्यता युक्ता । भवत्येव यथेवा महिषी एषात्, सैव पुन इत्यत आह—तदुयैव प्रथमं विज्ञा, सा महिषीति । ‘विज्ञा’ उक्ता ॥ १ ॥

तस्या इत्यन्ताह—पादमात्री भवतीति । अत्र महिषीशब्दस्य कर्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम्; सूत्रकारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् (का. श्रौ. सू. १९।१९।) । उक्त प्रमाणं प्रशंसति—प्रतिष्ठा वै पाद इयमु वै प्रतिष्ठेति । पादमात्रे एतन्दर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठित्वम् । इयं पृथिवी सर्वा-धारत्वाद् प्रतिष्ठा, अतस्तद्विकारभूताया अपोष्टकाया प्रतिष्ठित्वरूपादप्रमाणत्वं युक्तमित्यर्थः । अस्याधिहत्वेन लेखात्रय कर्त्तव्यमिति विधत्ते—ज्वालिखिता भवति त्रिवृद्धीयमिति । अर्द्धचन्द्राकाराभिः तिसृभिः रेखाभि-र्युक्तं भवेत् । ‘दि’ शब्देन—“अथो वा इमे त्रिवृतो लोकाः” (ऐ. ब्रा. ४ । २ । १) इत्यादि-क्षुण्णतत्प्रतिद्विधोतिता । अस्याखितृत्वं पृथिव्यतेजोमिखितृकरणदा, सिकनाष्टिकापाषाणेज्जिभिः सह-रूपत्वाद् दृष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्—“अथादां करोति महिषी प्रथमविज्ञा तदाह्या, यजमानपादमात्री ज्वालि-खिताम्” (का. श्रौ. सू. १९।१९।) इति ॥ २ ॥

उक्ताया अथादानन्तरकर्त्तव्यतामाह—अथोक्तामिति । ‘अथ’ अथादानन्तरम् ‘उक्ता’ प्रायुक्तलक्षणा

(मु) अयाव्यात्मम् । (मा) आत्मैवोक्ता व्याघ्रपादा तां पूर्वा करोति
 पुरस्ताद्दीप्यमात्मनो व्याकुम्भितस्या ऽप्य मृदुः करोत्यात्मनो ह्येवेयं
 वाङ्महिषी करोति महिषी हि व्याकुल्यालिखिता भवति त्रेधाविहिता
 हि वाग्वचो यज्ञेषुपि सामान्ययो अदिदं त्रयं वाचो रूपमुपाधैश्च व्यन्त-
 रासुचैः ॥ ४ ॥

एतान् देवाभिर्ममीते । यत्तमानः कुर्वन्ति । व्यालिखिता भवन्ति । त्रिवृत्तो ह्येते देवाः ।
 इत्यपिदेवतम् ॥ ३ ॥

अयाव्यात्मम् । आन्मैवोक्ता । वाग्वचो । ना पूर्वा करोति । पुरस्ताद्दीप्यमात्मनो वाक् । सामे-
 तस्या ऽप्य मृदुः करोति । आत्मनो ह्येवेयं वाक् । महिषी करोति । महिषी हि वाक् । व्यालि-
 खिता भवति । त्रेधाविहिता हि वाङ्-मृद्वचो, यज्ञेषु, सामानि । अथा पदिदं त्रयं वाचो रूपम्
 उपांशु व्यन्तरासुचैः ॥ ४ ॥

श्याली पथान् कुर्वन् । तत्रोत्तमार्गणेनेमास्तिलोकान् दृष्टवान् भवति “ मय यत्तमान उपा करोति मृद-
 मादय ” इत्यादि (का. श्रौ. म. १६।१२) सत्यम् ॥

(१) अथोवां करोति। (त्या) आत्मानं तुत्करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजुननमेवैतत्करोति ता एतस्याऽएव मृदः करोत्यात्मनस्तुत्प्रजां निर्मिमीति युजमानः करोति युजमानस्तदात्मनः प्रजां करोत्युनन्तर्हिताः करोत्युनन्तर्हिता तदात्मनः प्रजां करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तुदात्मनः प्रजां करोति व्यालिखिता भवन्ति त्रिवृद्धि प्रजातिः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भोऽष्टत्वं जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । (त्यु) अयजुष्कृतायाऽऽहतरा निरुक्ता एता भवन्त्यनिरुक्ताऽऽहतराः परिमिताऽएता भवन्त्यपरिमिताऽऽहतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । (रु) उभयमेतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्या यजुष्कृतायै करोति अथेवास्व निरुक्तं परि-

अथावा करानि । आत्मानं तुत् करोति । अथ विश्वज्योतिषः करोति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजुननमेवैतत्करोति । ता एतस्या एव मृदः करोति । आत्मनस्तत्प्रजा निर्मिमीति । युजमानः करोति । युजमानस्तदात्मनः प्रजा करोति । उत्तराः करोति । उत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति । व्यालिखिता भवन्ति । त्रिवृद्धि प्रजातिः—पिता, माता, पुत्रः । अथो गर्भः, अष्टत्वं, जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति, अयजुष्कृतायाऽहतराः । निरुक्ता एता भवन्ति, अनिरुक्ता इतराः । परिमिता एता भवन्ति, अपरिमिता इतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयमेतत् प्रजापतिः—निरुक्तश्चानिरुक्तश्च, परिमितश्चापरिमितश्च ।

अथोवां करातीत्यादिकम्, अधिदेवतवद् व्याख्येयम् । उवाया आत्मकस्त्वान् तदनन्तरं तस्या एव मृदो विश्वज्योतिषानुपादने प्रजोपादनमित्यर्थः । 'प्रजुनन' प्रहृष्टं जननं ज-न यस्मान् प्रजुननम्, प्रजामित्यर्थः । 'अनन्तर्हिता' । व्यापारान्तरेणाव्यवहिताः कुर्यात् । उवाया विश्वज्योतिषाय मध्ये व्यवधानं न कुर्यादिति भावः । तद्वानन्तर्हिताः कमुन्तात. प्राङ् निश्चादनेऽपि सम्भवतीत्यन आह—उत्तराः करोमीति । 'उत्तराः' उवाया उत्तराभिनीः कुर्यात् । 'अथो गर्भं अष्टत्वं' गर्भस्यान्तर्वेष्टनम्, 'जरायु' बहिर्वेष्टनम् ॥ ५ ॥

यदेताना मन्त्रादित्मृदोऽप्यन्यथ, यथापादादिनामन्यथ, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवन्त्यथ, तदेतन् सर्वं पितरेष्टकाना वैलक्षण्येनानूय स्तोत्रि—ता एता यजुष्कृतायै करोतीत्यादिना । 'यत्' मन्त्रं तेन कृता निष्पादिता 'यजुष्कृता' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्या इत्यर्थः । 'अयजुष्कृतायै' अतथापूतया मृदः इत्या 'अपादादिभ्यस्तिरिक्ताः, कुर्यात्, 'एता अनिरुक्ताः' अपादा विश्वज्योतिषो निर्बन्धनम् प्राप्ता (तै. नं. ४ । ४ । ६ सा. मा.) ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । 'एव' । 'अनिरुक्तश्च' 'अग्निः' 'प्रजापतिः' सर्वभूतस्य ह्यो विराट् । 'निरुक्त'

मित॒थै॑ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ याऽअयुज्य॒कृतायै॑ युदेवा॒स्यानि-
रुक्तमुपरिमित॒थै॑ रूपं तदस्य तेन संस्करोति सु ह वाऽप्यत॒थै॑ सुर्व्वं कृत्स्नं
प्रजापति॒थै॑ संस्करोति बुऽ एवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै पिण्डं
परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ७ ॥ (शतम् ३७००) ॥

(भ्योऽथै) अर्थेनां धूपयति । स्थेन्ने न्वेवाथो कर्मणः प्रकृततायै युदेव
धूपयति शिर एतद्यज्ञस्य यदुवा प्राणो धूमः शीर्षस्तत्प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

(त्य) अश्वशर्कूपयति । प्राजापत्यो वाऽअश्वः प्रजापतिरग्निर्नो वा
ऽआत्माऽऽत्मान॒थै॑ दिनस्त्यहि॒थै॑साय तदे शुक्रैव तद्धि जग्धं यातवाम
तयो ह नैवाश्व॒थै॑ हितुस्ति नेतरान्पशून् ॥ ९ ॥

तद् या यज्यकृतायै करोति-यदेवास्य निरुक्तं परिमितं रूपम्, तदस्य तेन संस्करोति । अथ या
अयुज्यकृतायै-यदेवास्यानिरुक्तम् अपरिमितं रूपम्-यदस्य तेन संस्करोति । त ए वाऽप्यत नर्व्वं
कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति-य एवं विद्वानेतदेवं करोति । अथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि-
प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ७ ॥

अर्थेनां धूपयति-स्थेन्ने न्वेव । अथो कर्मणः प्रकृततायै । युदेव धूपयति । शिर एतद्यज्ञस्य-
यदुवा । प्राणो धूमः । शीर्षस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशर्कूपयति । प्राजापत्यो वाऽअश्वः । प्रजापतिरग्निः । नो वाऽआत्माऽऽत्मानं दिनस्ति-
अहिमायै । तद् हि जग्धेव । तद्धि जग्धं यातवाम । तयो ह नैवाश्वं दिनस्ति, नेतरान्पशून् ॥ ९ ॥

प्राजापत्यानां रिपतन्, 'अनिरुक्तं' कारणान्मना वर्तमानमिति विवेकः । यद्विद्वान्निरुक्तध्यात्मकायम् 'उपपन्नम्'
अस्ति, तद् द्वयं प्रजापतिभ्यः । 'तन्' तस्या सति यज्यकृतोत्पन्नाणि प्रजापते 'यन्' निरुक्तं रूपम् 'तत्'
कार्त्तिकं' परिमितम्, 'तत्' संस्तुतवान् नेवति । अन्तर्गताभूताभित्यक्तान्तरितपाभूतं प्रजापते. रूपं संस्करोति ।
'एवं विद्वान्' निरुक्तान्तरिकमुपय जनन् संस्तुतां भवति । अत्रविष्टां सुदो विनियोगमाह-अथोपश-
यायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य इति । उवां कृत्वा यजमान इति शेषः । उपशेते इति 'उपशया'
मदुष्यते । तस्या. प्रयोजनमुपशने-प्रायश्चित्तिभ्यः' प्रायश्चित्त-उत्ताभेदपरिहासोपपादाः, तदर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुक्तं सुरहना-“ सपमिच्छत्तद्विद्वान् धूपयति दग्निजातव्यादमरेकैवेन वसवसवेति प्रतिमन्त्रम् ।'
(का. श्रौ. सू. १९।१०८) इति, तदिदं विधाय प्रकृतति-अर्थेनां धूपयति स्थेन्ने न्वेवेत्यादिना । 'स्थेन्ने
न्वेव' स्थिरत्वायैव, न केवलं दृष्टार्थम् । 'अथो' अथ च 'कर्मणः' उद्वपचारणवधुगाय चपनत्त वा
'प्रकृततायै' संस्तुतव्यमिदमेव । युदेवेत्यादिः धूपनार्थमाह, उवावा. प्राधान्यात् शिरसावामिधानम् ।
नास्तत्प्रेम प्राणस्य सज्जातवमो धूमस्य तत्समादूर्तान् प्राणचोरचारः ॥ ८ ॥

अश्वशर्कूपयतीति । यूनकर्म चपनत्तद्विद्वान् वसवसवेति नियमे कारणमाह-प्राजापत्यो वा अश्व

(नृ) वृषवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वदुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैपुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्तवानुपुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्विन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वा धूपयतु विष्णुस्त्वा धूपयत्वित्येताभिरेव नामैतद्देवताभिर्धूपयति ॥ १० ॥

“ वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (१) रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैपुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (२) आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (३) विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्तवानुपुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (४) इन्द्रस्त्वा धूपयतु (५) वरुणस्त्वा धूपयतु (६) विष्णुस्त्वा धूपयतु (७) ”—(वा. सं. ११।६०) इति । एताभिरेव नामैतद्देवताभिर्धूपयति ॥ १० ॥

इत्यादिना । “ प्रजापतेरव्यवपत्तु परापत्तु तदस्त्वोऽभवत्, यदस्वपत् तदस्वत्पादवत्त्वम् ”—(तै. स. १।३।१२।१)—इति श्रुते, प्रजापतेरव्यवपत्तु सन्ध्यादादयस्य प्रजापत्यवत्त्वम् । ‘चीयमानम्याये’ दित्यामकस्य प्राक् प्रतिपादनात्,—“ सकृत्तु. प्रजापतिरिति ” इति श्रुते सवत्सश्रुत्याप्रेक्षापरीक्षागत्वाद्वा अग्निः प्रजापति । अथशकृद्वत्ता धूपन प्रशमयति—नर्द्धं द्युर्नवेत्यादिना । “ शशवा ” इति पदे “ एतन् ”—(पा. सू. १।१।११) इत्यादिना राज्ञादेशः । “ जग्धम् ” मक्षितम् अदेर्जग्यादेशः (पा. ए. २।१।३१ वा.) । “ यातयाम् ” कृष्टात्तत्प्रशमनम्, गन्तारोमिपर्यं । यन् एवभूतम् अतः स्वमन्त्रविनम् ‘अश्वम्’ अपि न ‘ हिनति ’ अश्वमन्त्रवित्येन एतेषां पदानां सम्बन्धाभावादेव द्वितीयाप्रसङ्गः । अग्नौऽधराकैर्धूपनं प्रशस्तम् ॥ ९ ॥

अथ प्रथमशकना पूजने मन्त्रमाह—वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वदिति । हे उते ! त्वं ‘ वसवः ’ अष्टमह्वयाकाः, “ धूपयन्तु ” अथशकपूजनेन मधुर्वन्तु । कीदृशा वसवः गायत्र्याऽप्येन छन्दसा सहिता ‘ अङ्गिरस्वत् ’ अङ्गिरसो यथा स्वकीये स्वने ‘ अहूयन् ’ एवमिवर्षः । वसवो गायत्र्यच्छन्दसश्च सम्बन्धे अष्टसहस्रासादयस्य निमित्तम्; अष्टौ हि वसवः, अष्टासुरा च गायत्री ॥

एव “ रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैपुमेन ”—(वा. सं. ११।६०) इत्यादयोऽयत्तसत्यवाहारेण व्याख्येयाः । “ विद्वे त्वा देवा वैश्वानरा ” इति चतुर्थमन्त्रे विशेषा देवानां सर्वदेवात्मकत्वाद्गुणधुमध सर्वच्छन्दोऽप्येवाम् परम्परमन्त्रेण । विद्वे च तं नराध “ विद्वन्तः ”, तथा हितकारित्वेन सम्बन्धिनो ‘ वेदवन्तः ’ इन्द्रवरुणविष्णुनां प्रतिनिधित्वच्छन्दसमन्त्राभावात् केवच्य एवाभ्यासाः । एताभिरेव नामैतद्देवताभिर्धूपयतीति । “ एतन् ” एतेन, वन्तादिभ्यश्चधूपनेन “ एताभिः ” सप्तदेवताभिः एव धूपनं कारितवान् मयि ॥ १० ॥

सुताशशकानि भवन्ति । सप्त यजूर्ध्वेऽपि सप्ततम्य एता देवताः सप्त
शीर्षप्राणा यदु वाऽअपि बहुकृत्वः सप्तसप्त सप्तैव तुच्छीर्षण्येव तत्सप्त
प्राणान्दधाति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-१ ॥ (५. ३.)

अथैनमस्यां सनति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअविभयुर्ध्वे नऽ इममिह
रक्षाऽसि नाश न हन्युरिति तस्माऽइमामेवात्मानमकुर्वन्गुप्त्याऽआत्मा-
ऽऽत्मानं गोप्स्यतीति ॥ १ ॥

तां वाऽअदित्या सनति । (ती) इयं वाऽअदितिर्नो वाऽआत्मा-
ऽऽत्मानं हि नस्त्युहिऽसापै यदन्यया देवतया सुनेदिऽस्याद्देनम् ॥ २ ॥

सप्ताशशकानि भवन्ति, सप्त यजूर्ध्वे, सप्ततम्य एता देवताः । सप्त शीर्षन् प्राणाः । यदु वाऽअपि
बहुकृत्वः सप्तसप्त सप्तैव तत् । शीर्षण्येव तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥

अथैनमस्यां सनति । एतद्वै देवा अविभयुः—यद्वै न इममिह रक्षाति नाश न हन्युरिति । तस्मा-
ऽइमामेवात्मानमकुर्वन्—गुप्त्यै । आत्माऽऽत्मानं गोप्स्यतीति ॥ १ ॥

तां वाऽअदित्या सनति । इयं वाऽअदितिः । नो वाऽआत्माऽऽत्मानं हि नस्त्युहिमापै । यदन्यया
देवतया सनेद्—इत्याद्देनम् ॥ २ ॥

शक्यन्त्रदेवताना यन् सप्तसप्तप्राणान्, तन् प्रशंसति—सप्ताशशकानि भवन्तीत्यारिना । सप्तप्राण-
सप्तैव त्रिं प्रशंसति—यदु वा अपि बहुकृत्वः सप्त—सप्तैति । ' २ ' अरि च, यदरि तत्र शङ्कनमेतं
सतकम्, सप्तप्राणप्राणम्, देवतागतं चान्यम् । एवं ' बहुकृत्वः ' समनस्यात्माहतायामपि सप्तसप्तप्राणानिरे-
कात् त्रिभिः सनभिः ' शीर्षण्येव ' दवाहये यजशिरस्येव ' सप्त प्राणान् ' ' दधाति ' स्यादपि ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवी वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयसत्तरपञ्चाङ्गभाष्ये षष्ठ्यां

पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-५-३) ॥

अथावगच्छन्तं निषेते—अथैनमस्यां सनतीति । ' एन ' स्वयम् ' अस्या ' प्रदिव्यान् उल्लासपा-
नार्थं खनेत् । अवगच्छन्तं पुरुरासान्निधानमुक्तेन प्रशंसति—एतद्वै देवा अविभयुरिति । ' एतन् ' एतेन
वैदग्ध्यमेन खड्ग ' देवाः ' मीमाः आत्मा, ' न ' अस्माकं सम्बन्धिनन् ' इमन् ' तन्नेष्टकारुण्ये पदार्थ
' नाश ' नाशकारिणि रक्षाति ' न हन्युः ' हननं न कुर्वति । यदेत्यस्ति, ' एतन् ' एतेनैतं पूर्ववत्त्वः ।
' तामै ' स्वयवभूताय उपादिपदार्थाय ' इमा ' प्रदिवीन् ' एव ' अहमानन् ' अवगच्छन् ' अकुर्वन् ' ।
एवं कुर्वन्निनायवाह—आत्मानं गोप्स्यतीति । यथात्मभूतमहं स्वं रक्षति, तथा रक्षिष्यतीति तेषा-
माशयः ॥ १ ॥

अननन्य गन्त्रं निषेते—तां वा अदित्या सनतीति । ' अदित्या ' अदितिदेवतामन्त्रेन गन्त्रेनेत्यर्थः ।

(मु) अदितिर्वा देवी विश्वदेव्यावती । पृथिव्याः सधुस्थेऽअङ्गिर-
स्त्वत्खनत्वघटेत्यवदो ह्येष देवत्राऽत्र सा वैणव्यभिरुत्सीदति चतुःसक्ति-
रेष कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सुर्वाभ्यऽ एवेनमेतदिग्भ्यः खनत्यथ
पचनमवधायापाढासवदधाति तूष्णीमेव ताथँ हि पूर्वा करोति ॥ ३ ॥

(त्य) अथोत्तामवदधाति । देवानां त्वा पुत्रीर्देवीर्वा विश्वदेव्यावतीः
पृथिव्याः सधुस्थे ऽअङ्गिरस्त्वद्वपुषः ऽङ्गिति देवानाथँ ह्येतामुपे पुत्रीर्देवी-

“ अदितिर्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधुस्थेऽअङ्गिरस्त्वत् खनत्वघट ”-
इति । अवदो ह्येष देवत्रा । अत्र सा वैणव्यभिरुत्सीदति । चतुःसक्तिरेष कूपो भवति । चतस्रो वै
दिशः । सर्वाभ्य एवेनमेतदिग्भ्यः खनति । अथ पचनमवधायापाढासवदधाति-तूष्णीमेव । तां हि
पूर्वा करोति ॥ ४ ॥

अथोत्तामवदधाति । “ देवानां त्वा पुत्रीर्देवीर्वा विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽ-

अथपचनमवधायापाढासवदधातिः खनने प्रकृतेः दर्शयति । इयं वा अदितिरित्यादिना । येषन् ‘अदितिः’
देवता, सा ‘इय मे’ पृथिवी अत्र । आदिते सवित्र्यदितिरिति श्रुत्यते । इष्टमन्त्रम् । यथा पादलङ्कार-
काण्डकापुङ्गवादिषु स्वयं चेन्न हिनस्ति, अथर्धेन् दिव्यान्, एवमिति भावः ॥ २ ॥

मन्त्र दर्शयति-अदितिर्वा देवीति । अथमर्थ-—अवद । ‘त्वा’ ‘अदितिः’ अदीना देवमात्मा ।
‘देवी’ (बन्तु) कीदृशी । ‘विश्वदेव्यावती’ विशेषा देवता हिन कर्म विश्वदेव्यम्, तदस्या अस्तीति-
(पा. सू. १।१।११) विश्वदेव्यावती । “ मन्त्रे सोमाधेष्टिप्रविश्वदेव्यस्य मनी ”-(पा. सू. ९।२।
९४) इति दीर्घः । किञ्च ‘अङ्गिरस्वन्’ अङ्गिरसो यथा तथा । अत्र ‘पृथिव्याः’ ‘सधुस्थे’ सह-
स्थाने उपरीत्यर्थः । ‘इति’-शब्दो मन्त्रमप्यस्य इति ॥

अवदो ह्येष देवत्रेति । ‘एष अवदः’ ‘देवत्रा’ देवम् अस्मि प्रति माधु, इष्टकोषारक्षकत्वात् । अवदखनन-
साधनम्, एकार्थम्-खननार्थं प्रागाहना वैणव्यभिरुत्सीदति-अथ सा वैणव्यभिरुत्सीदति । ‘अत्र’ अवद-
खनने सा यैव पूर्वमुपुक्ता ‘वेणी’ वैणव्यभिरुत्सीदति । ‘अत्रिः’ ‘सा’ ‘उत्सीदति’ विनश्यति, हतप्रयो-
जना मवनीत्यर्थः । अत्र खननार्थमाहताया प्रतिपत्तिर्मेवनीत्यर्थः । अवदस्य प्रकारविशेषमाह-चतुःसक्ति-
रेष कूपो भवतीति । सकृद्योऽथर्वः प्रश्नेत्यवद्वत्त्वद्वत्त्वप्रसक्तानुव्यते-एष कूप इति । ‘चतस्रो वै
दिशः’ इत्यर्थमाह-स्पष्टः । “ अथ्या श्वस्रं चतुस्रं खनत्यदितिर्घृति ”-(का. श्रौ. सू. १९।१०८)
इति काल्यायनः ॥

अथ यदुक्तं सूत्रेण-“ अथपचनमवधायापाढासवदधाति, देवानां त्वेषुखा न्युत्ताम ”-(का. श्रौ. सू.
१९।११०।१११) इति, तदिदं विधत्ते-अथ पचनमिति । पच्यतेऽनेनेति पचनं तृणादिकम्, तत्
‘अवधाप’ अवदं आस्तीर्णं, तूष्णीमेवदौ निष्पादितत्वात् प्रथमम् ‘अथादाम् एव’ तूष्णीं स्थापयेत् ॥ ३ ॥

अथोत्तामवदधातीति । पश्चादुक्ता “ देवानां त्वा पुत्रीः ”-इति मन्त्रेण अथादामवदधात् ।

विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदधुस्ताभिरेवैनामेतदधाति
 सा ह ताऽ ओपधयऽ एवोपधयो वे देवानां पत्न्यऽ ओपधिभिर्हीद^१र्षं
 सुर्व^२र्षं हितमोपधिभिरेवैनामेतदधात्यय विश्वज्योतिषोऽवदधाति तूष्णी-
 मेवाय पचनमवश्याभीन्दे ॥ ४ ॥

धिपुणास्त्वा देवीः । (विं) विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गि-
 रस्वदधुस्ताभिरेवैनामेतदधाति धिपुणा हेतामग्रे देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
 सधस्येऽङ्गिरस्वदधुभिर्हिरे ताभिरेवैनामेतदभीन्दे सा ह सा व्यागेव व्याग्रे
 धिपुणा व्याघ्रा हीद^३र्षं सुर्व^४र्षं व्याग्रेवैनामेतदभीन्देऽथैतानि त्रीणि
 युज^५र्षीक्षमाणऽ एव जपति ॥ ५ ॥

अङ्गिरस्वदधुस्तस्ये ”-इति । देवानां हेतामग्रे पर्विर्वीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गि-
 रस्वदधुः-ताभिरेवैनामेतदधाति । ता ह ता ओपधय एव । ओपधयो वे देवानां पत्न्यः । ओपधिभिर्हीदं
 सर्वं हितम् । ओपधिभिरेवैनामेतदधाति । अय विश्वज्योतिषोऽवदधाति-तूष्णीमेव । अय पचनमव-
 श्याभीन्दे ॥ ४ ॥

“ धिपुणास्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदधुभिरेवैनामेतद-
 धाति धिपुणा हेतामग्रे देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदधुभिर्हिरे-ताभिरेवैनामेतद-
 भीन्दे । सा ह सा व्यागेव । व्याग्रे धिपुणा । व्याघ्रा हीदं सर्वमिदम् । व्याग्रेवैनामेतदभीन्दे । अथै-
 तानि त्रीणि युज^६र्षीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

‘ देवी. ’- विश्वदेव्यावती. ’-इत्युभयत्र “ सुया सुदुह ”-(पा. सू. ७. १. १. २९) इति पूर्वसर्व-
 दीर्घः ॥ मन्त्रे व्याघ्रे-देवानां हेतामग्रे इति । या देवगन्ध-इन्द्राणी, अश्वी, आश्विनी, रादृ श्रवाद्याः
 (निर. १२. १. १. १२) पुरा द्युतामग्रे स्थापितवत्यः । अतः अनेन मन्त्रेण ताभिरेवस्थापितवान्
 मन्त्रन्त्यर्थः । ‘ देवपत्नी ’-इत्यस्य ओपधयोऽर्थ इति सोपपत्तिकं वदन् तेन मन्त्रेणोपधाने प्रशंसति-ता ह
 ता ओपधय एवेति । ‘ ता ह ’ ता. खलु देवगन्धः, ‘ ता. ’ ‘ ओपधय एव, ‘ ता त्वया इति मन्त्रव्य-
 मित्योपध्यामना देवपत्नीभ्युतिः । तयोर्विधीना निधानशक्तिः कुत इत्यत आह-ओपधौभिर्हीदं सर्वं हितमिति ।
 त्रीदिवशदिख्यानामोर्वीक्षमाणं अयं कृत्वस्थ जगतो धारकत्वे प्रसिद्धम् । निर्माणक्रमप्राप्तानां विश्वज्योतिषा-
 मपधानं विधे-अयं पचनमित्यादिना । दीपनं दक्षिणाग्निव । “ दक्षिणातन्पक्षिना दीपयति विप्रणा-
 त्वेति ”-(का. श्रौ. सू. १६. १. १२) इति सूत्रम् ॥ ४ ॥

धिपुणास्तेति । मन्त्रान् पूर्ववद्व्याख्येयः । धिपुणा हेतामित्यादि-नाक्षत्रमपि पूर्ववत् । ‘ यमोर्हिरे ’
 अमितोऽदीनयन् । धिपुणाशब्दस्य विवक्षितमर्थं नृवन् तस्या. प्रकृतकर्मयोग्यतामवश्यं-विश्वज्योतिष-
 मय-सा ह सा व्यागेवेति । या सा खलु धिपुणा, ‘ सा ’ प्रसिद्धा ‘ व्यागेव ’ न. व्याघ्रा व्यवहाराभावे

वृक्षत्रीष्टा देवीः । (विं) विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूस्त्वऽडिति वृक्षत्रीष्टतामुग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वच्छ्रपयाश्चक्रुस्तुभिर्देवनामेतच्छ्रपयति तानि इ तान्य-
होरात्राण्येवाहोरात्राणि वै वृक्षत्रयोऽहोरात्रैर्होदध्वं सर्वं वृत्तमहोरात्रैर्देवना-
मेतच्छ्रपयति ॥ ६ ॥

ग्रास्ता देवीः । (विं) विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽअङ्गिरस्व-
त्पचन्तूस्त्वऽडिति ग्रा हैतामुग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गि-
रस्वत्पेत्तुस्तुभिर्देवनामेतत्पचति तानि इ तानि च्छन्दाश्चस्येव च्छन्दाश्चसि
वै ग्राश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति च्छन्दोभिर्देवनामेतत्पचति ॥ ७ ॥

“ वृक्षत्रीष्टा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूस्त्वः ”—इति ।
वृक्षत्रीष्टतामुग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वच्छ्रपयाश्चक्रुः—ताभिर्देवनामेतच्छ्रपयति ।
तानि इ तान्यहोरात्राण्येव । अहोरात्राणि वै वृक्षत्रयः । अहोरात्रैर्होदध्वं सर्वं वृत्तम् । अहोरात्रैर्दे-
वनामेतच्छ्रपयति ॥ ६ ॥

“ ग्रास्ता देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽअङ्गिरस्वत्पचन्तूस्त्वः ”—इति । ग्रा
हैतामुग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वत् पेत्तुः—ताभिर्देवनामेतत् पचति । तानि इ
तानि च्छन्दास्येव । छन्दासि वै ग्राः । छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति । छन्दोभिर्देवनामेतत्
पचति ॥ ७ ॥

कस्यापि वस्तुनोऽभिव्यक्तेरमावात् वावा हीन सर्वमिदमित्युक्तम् । “ इदम् ” दीपितं प्रकाशितमित्यर्थः ॥
यदुक्तं सूत्रकृता—“ वृक्षत्रीष्टतांशुभाणो जपति ”—(का. श्रौ. सू. १९ । ११४) इति, तदिदं विधत्ते—
अथैतानि त्रीणि यजूंषीक्षमाण एव जपतीति । “ वृक्षत्रीष्टा, ” “ ग्रास्ता, ” “ जनयस्ता ”—इति
त्रीणि । “ वृक्षत्री ” वृक्षत्रयः (पा. सू. ७ । २ । ३४) । अर्थवादे बहुवचनान्तत्वेन निर्देशात् एकेन अग्रं
हान्या पचनं यद्यपि वर्ण्यते, तथापि वाक्यप्रपञ्चनोपश्रित्यैव त्वेन स्वस्यानुकूलप्रपञ्चमन्तरेण स्वकर्तव्याभावात्
रक्षणपूर्वको जप एव कर्तव्य इत्येवकारस्याभिप्रायः ॥ ६ ॥

प्रथमं यजुरमिधाय व्याचष्टे—वृक्षत्रीष्टा देवीरिति । वृक्षत्रिशब्दस्याभिप्रेतमर्थवाह—तानि हेति । “ तानि ”
एतानि “ अहोरात्राणि ” । प्रतिनिर्देश्यमानाहोरात्राण्येव तानिनि । वृक्षत्रीणांमहोरात्रनिर्देशात् नपुंसकता,
अथवा सामान्यनिबन्धना नपुंसकत्व द्रष्टव्यम्; तानि वृक्षत्रीणां कृत्वा जगत् श्रपयन्ति । वृक्षत्रय इति
योऽयं वृक्षत्रिशब्दस्यावयवार्थः, तस्येवरात्राण्येव सद्भाव दर्शयत्युक्त्यर्थसमर्थनाय—अहोरात्रैर्होदध्वं सर्वं वृत्त-
मिति । “ अहोरात्रैरेव ” “ एनाम् ” उक्तं श्रपयति, यः “ एतत् ” एतेन अहोरात्राचक्रवृक्षत्रिशब्दयुक्तेन यजुषा
श्रपयति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं यजुरन्य व्याचष्टे—ग्रास्ता देवीरित्यादिना । यदुक्तं “ छन्दासि वै ग्राः ” इति, तदुपपा-

अनयस्तुऽऽच्छिन्नपत्रा देवीः । (विं) विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधु-
स्थेऽङ्गिरस्वत्पचन्तूस्वऽइति अनयो हेतामग्रेऽच्छिन्नपत्रा देवीविश्व-
देव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वत्पचन्तूस्वामिरेवैनामेतत्पचति
तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै अनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः
स्वर्गं लोकं युन्ति तेपामेतानि ज्योतीर्यपि नक्षत्रैरेवैनामेतत्पचति ॥ ८ ॥

स वै अनत्येकेन । (त्र) अवदधात्येकेनाभीन्द्रऽ एकेन अपत्ये-
केन द्वाभ्यां पचति तस्माद्द्विः संवत्सरस्यान्नं पच्यते तानि पदं सम्पद्यन्ते
पटृतवः संवत्सरः संवत्सरोऽभिर्यावानभिर्यावित्यस्य मात्रा तावत्त-
द्भवति ॥ ९ ॥

“ अनयस्तुऽऽच्छिन्नपत्रा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्थेऽङ्गिरस्वत् पच-
न्तूस्व ”- (या. सं. ११ । ११) इति । अनयो हेतामग्रेऽच्छिन्नपत्रा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधुस्थेऽङ्गिरस्वत् पेषुः-ताभिरेवैनामेतत् पचति । तानि ह तानि नक्षत्राण्येव । नक्षत्राणि वै
अनयोः । ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं युन्ति-तेपामेतानि ज्योतीर्यपि । नक्षत्रैरेवै-
नामेतत् पचति ॥ ८ ॥

स वै अनत्येकेन, अवदधात्येकेन, अभीन्द्र एकेन, अपत्येकेन, द्वाभ्यां पचति । तस्माद् द्विः
संवत्सरस्यार्धं पच्यते । तानि पदं सम्पद्यन्ते । पटृतवः संवत्सरः । संवत्सरोऽभिः । यावानभि-
र्वावित्यस्य मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ ९ ॥

एषति-छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति । गच्छन्त्याभिर्वज्रमानाः स्वर्गं गच्छन्त्युत्पत्तेः छन्दःस्वपि
सम्पदादित्यर्थः । “ साः गच्छन्त्येनाः ” इति निश्चयः (निर. १ । ४ । ४) ॥ ७ ॥

तूनीं पटृतव व्याचष्टे-अनयस्तुऽऽच्छिन्नपत्रा इति । व्याचष्टे जनाः पुण्यकृतो वज्ररूपेणेति
'अनयोः' नक्षत्राणि, तानि च 'अच्छिन्नपत्राः' अच्छिन्नपत्रानामनपक्षपुक्तान्वित्यर्थः । न हि तानि
छिन्नपत्रादर्थक्यं पतन्ति । अनिरुद्धादर्थवाद-तानि ह तानि नक्षत्राण्येवेति । नश्यन्ते प्राच्यन्ते
सुकृतिमिति नक्षत्राणि । उक्तं निरुक्तिर्न गृह्यसूत्रम् । “ नक्षत्राणि नक्षत्रैर्गतिकर्मणः ”- (निर. १ । ४ । १)
इति नैरुक्तम् । नक्षत्राणां अतिव्यतिरिद्धिर्दृश्यते-ये हि जनाः पुण्यकृत इति । 'तेषां' स्वर्गं यतो यानि
'एतानि ज्योतीर्यपि', तानि नक्षत्राणि । 'अपत्येकेन', 'पचत्येकेन', इत्यनयोः अर्थं पारुक्षिकतामान्यस्य,
एवं पारुक्षिकतादित्येति निष्कर्षः ॥ ८ ॥

अननादिमन्त्राणां सङ्ख्यामन्यं प्रशंसति-स वै अनत्येकेनेत्यादिना । अननादित्या त्वेकेनेन मन्त्रेण,
पारुक्षिकं तु मन्त्रप्रसाध्यत्वं विहितम्, तस्यार्थवादः-तस्माद् द्विः संवत्सरस्यासमिति । शास्त्रादिपरि-

(त्वु) अथ मित्रस्य चर्षणीधृतऽऽति । मैत्रेण यजुषोपन्याचरति याव-
त्क्रियञोपन्याचरति न वै मित्रं कश्चन हिनस्ति न मित्रं कश्चन
हिनस्ति तथो हेपुऽएतां न हिनस्ति नोऽएतमेपा तां दिव्योपवपेद्दिवोदपे-
दुहृदमियम् ॥ १० ॥

तां सावित्रेण यजुषोदपति । सविता वै प्रसविता सवितृप्रसूतऽपुवेना-
मेतदुदपति देवस्त्वा सवितोदपतु सुपाणिः स्वंगुरिः सुबाहुरुत शक्तयेति
सर्वमु हयेतुत्सविता ॥ ११ ॥

अथ “ मित्रस्य चर्षणीधृतः ”—(वा. सं. ११।६२) इति मैत्रेण यजुषोपन्याचरति । यावत्
क्रियञोपन्याचरति । न वै मित्रं कश्चन हिनस्ति, न मित्रं कश्चन हिनस्ति । तथो हेप एतां न
हिनस्ति । नोऽएतमेपा । तां दिव्योपवपेद्, दिवोदपेद् । अहहामियम् ॥ १० ॥

‘ तां सावित्रेण यजुषोदपति । सविता वै प्रसविता । सवितृप्रसूत एवेनामेतदुदपति ।
“ देवस्त्वा सवितोदपतु, सुपाणिः स्वंगुरिः सुबाहुरुत शक्तया ”—इति । सर्वमु
हयेतुत् सविता ॥ ११ ॥

पात्रं सवत्सरस्य दिग्भवेतीति प्रसिद्धम् । यजुर्वचो मिलित्वा सवत्सरो भवति, स सवत्सरोऽग्निः । प्रजानतिना
सवत्सरो हिममागो भवति । अस्तु सवत्सरोऽग्निः प्रजानतिना भूत, तथा च किमायातमित्यत आह—यावा-
नत्रियावत्स्य मात्रेति । यावानिति स्वरूपम्येवता, यावानीयवयस्व । तावत्तद् भवतीति । नैमित्तिक-
चित्या सह चित्तीनामप्यवयवानां यद्वत्त्वात् सा मन्त्रगता सङ्ख्या ऋतुसङ्ख्याद्वारेणामिर्नात्रया समा भवति ।
धियात्मकस्याग्नेः स्वरूपस्यैकत्वात् ऋतुसङ्ख्याद्वारतोऽवयविनः सप्तत्वरस्याप्येकत्वाच्च सा मन्त्रगता सङ्ख्या
सवत्सरद्वारेण अग्निर्वाचम् तावानी भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपाया समन्त्रक्रमुपाग्रहण विधाय प्रशस्तम्—अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति मैत्रेण यजुषोपन्या-
चरतीति । लोके ‘ मित्रं ’ मित्रभूतः पुमान् ‘ न ’ ‘ कश्चन ’ ‘ हिनस्ति ’ मित्रत्वादेव; ‘ मित्रम् ’ अग्निं ‘ न ’
‘ कश्चन ’ मित्रत्वादेव । ‘ तथो ’ तथा च सति मैत्रेण मन्त्रेण नित्रामुपवपणीयस्य पुनस्तुयप्रक्षेपादुपवपे-
दति ‘ एष ’ यजमानः ‘ एताम् ’ उक्ता मित्रत्वादेव ‘ न हिनस्ति ’ । ‘ नो ’ नैव ‘ एतम् ’
उपवपन्तं यजमानम् ‘ एषा ’ उक्ता, मायय दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति । तस्याः प्रक्षेपोत्क्षेपगवोः
काव्यनियममाह—तां दिव्योपवपेद्, दिवोदपेदिति । उपवागोऽवष्टे प्रक्षेपः, उद्वपस्तत उद्धर्षं नयनम् ।
अहहामियमिति अग्रे सूरस्य तेजस एकत्वाभिमावकत्वाभिप्रायेण ॥ १० ॥

उद्वपे मन्त्रं विधास्यन् सावित्रकाह—तां सावित्रेण यजुषोदपतीति । यजुषोऽयमर्थः—हे उखे ! ‘ त्वा’
त्वा ‘ सविता ’ सर्वस्य प्रेरको देवः उदपतु । कीदृशः । ‘ सुपाणिः ’ ‘ पाणि ’ पानादिसाधनप्रदेशः

(ता०) अथेनां पञ्चवर्त्तयति । (त्पु) अन्वयमाना पृथिव्यामाशा दिशोऽ
 आपुणेत्पुण्ययमाना त्वं पृथिव्यामाशा दिशोऽस्तेनापुण्येत्येतत् ॥ १२
 (उ) अथेनामुपच्यति । (त्पु) उन्त्याप वृहती भवेत्पुण्या हस्ति
 लोका वृहन्तऽ उदु तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्युदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् ॥ १३
 (तां) तां परिगृह्य निदधाति । मित्रेतां तऽउत्तां परिददाम्यभित्या
 ऽएषा मा भेदीत्ययं हे व्यापुर्मित्रो योऽयं पवते तस्मा ऽपुवेनामेत-
 त्परिददाति सुख्ये ते हेमे लोका मित्रयुतास्तस्मादेषां लोकानां न
 किञ्चन मीयते ॥ १४ ॥

अथेनां पञ्चवर्त्तयति । “ अन्वयमाना पृथिव्यामाशा दिशोऽपुण्येतां ”—(वा० सं०
 ११ । ५३) इति । अन्वयमाना त्वं पृथिव्यामाशा दिशोऽस्तेनापुण्येत्येतत् ॥ १२ ॥

अथेनामुपच्यति—“ उन्त्याप वृहती भव ”—इति । उन्त्याप हीमे लोका वृहन्तः । “ उदु
 तिष्ठ ध्रुवा त्वम् ”—इति । उदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् ॥ १३ ॥

तां परिगृह्य निदधाति—“ मित्रेतां तऽउत्तां परिददाम्यभित्याऽएषा मा भेदि ”—(वा०
 सं० ११ । ५४) इति । अयं वै व्यापुर्मित्रो-योऽयं पवते । तस्मादपुवेनामेतत् परिददाति-सुख्ये ।
 ने हेमे लोका मित्रयुताः । तस्मादेषां लोकानां न किञ्चन मीयते ॥ १४ ॥

लोकेनेन तेन युक्तः । “ स्वर्गयुगेः ” शीघ्रतद्गुणिका । “ वत्सपूतः-वत्सवृणुनेन ” वा लो रत्नवत्पुन इति
 वत्सपूतः—(वा० सू० ८ । १ । १८ वा० २) इति विश्वेन वत्सम् । वाह्यवदयः । “ वत् ” कति च
 राक्या मद्र्या युक्त इति शेषः । सर्वम् खेन मद्रिवेति । एतद् “ सर्वं ” सुतायादिकं “ वदित्वा ” एव,
 न देवतात्परित्वार्थः । वत् वदयार्थः ॥ ११ ॥

यदुक्तं स्वर्गयुगे—“ वत्सपूतना करोति अन्वयमानेति ”—(का० शी० सू० ११ । ११९ । १२०) इति,
 तदिदं समन्तरं पञ्चवर्त्तनं विधत्ते—अथेनां पञ्चवर्त्तयत्यन्वयमानेति । पञ्चवर्त्तयत्युपनिषत्कृतम् ।
 हे उभे । “ अन्वयमाना ” अन्वयमानानुवर्त्तः, “ पृथिव्याम् ” अवस्थिता त्वम्, इत्यादिपरिभाषाः “ आशाः ”
 प्राच्याद्याः, “ दिशः ” आग्नेयादिदिशाश्च “ का ” सर्वम्, “ पुण्य ” शुभम् । आहूतेनैवत्यापयन्निह—आहूत-
 येति । “ एतत् ” एव आहूतम्, इत्यस्य यद् वाच्यमभि, तदेतदेव, न कोऽपिस्मिन्त्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्या गार्हपत्येन समन्तरं विधत्ते—अथेनामुपच्यत्युन्त्याप वृहती भवेतीति । उपच्यत्युन्त्यापयन्निह ।
 हे उभे । उन्त्याप प्रथिता उन्धिता यः न ह्युन्धिताः प्रथममुन्धिताः । एतन्मन्त्रानां व्यापरे—उन्त्याप हीमे
 लोका वृहन्त इति । उन्धिता लोकावस्थापकत्वेन प्रयुज्यन्तम् “ उन्धिता ” लोकावस्थापकत्वेन, वृहन्तः यतो
 तां “ वृहन्तः ” मद्रिकादिप्राया वृहन्त इत्यभिप्रायः । उदु तिष्ठेति स्थितेनमे ध्रुवात्पुण्ये स्थिते प्रतिष्ठि-
 तावत् अर्थ इति व्यापरे—उदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् । “ एतत् ” वरति स्थितिताना ॥ १३ ॥

लोकेनेनार्थं यत्ते स्थानं विधत्ते—तां परिगृह्येति । “ निदधाति ” स्थानदे, “ पवते ”—पवते लोकः ।

(तेऽयं) अथेनामाच्छृणोति । स्वप्ने न्वेवाथो कर्मणः प्रकृततापै बृद्धे-
वाच्छृणोति शिरः एतद्यज्ञस्य बुद्ध्या प्राणः प्रयः शीर्षस्तुप्राणं दधात्यथो
योपा वाऽऽस्ता योपायां तत्प्रयो दधाति तस्माद्योपायां प्रयः ॥ १५ ॥

(योऽज्जा) अज्जायै प्रयसाऽऽच्छृणाति । प्रजापतेर्वै शोकादजाः समभव-
न्प्रजापतिरग्निर्नो वाऽऽत्माऽऽत्मानं ११ दिनस्त्यदि ११ सायं बृद्धेवाज्जायाऽज-
जा इ मुर्वाऽऽपधीरति सुर्वासामेवैनामेतदोपधीना ११ रतेनाच्छृणोति १६ ॥

व्यसवस्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्विदास्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु
त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदादित्यास्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु जामतेन च्छन्दसा-

अथेनामाच्छृणोति-स्वप्ने न्वेव । अथो कर्मणः प्रकृततापै । बृद्धेवाच्छृणाति-शिर एतद्यज्ञस्य-
यदुक्ता । प्राणः प्रयः । शीर्षस्तुप्राणं दधानि । अथो योषा वाऽऽस्ता । योपायां तत् प्रयो
दधानि । तस्माद्योपायां प्रयः ॥ १५ ॥

अज्जायै प्रयसाऽऽच्छृणाति । प्रजापतेर्वै शोकादजाः समभवन् । प्रजापतिरग्निः । नो वाऽऽत्मा-
ऽऽत्मानं दिनस्ति-अहिमायै । बृद्धेवाज्जायाः । अजा इ सर्वा अपधीरति । सर्वासामेवैनामेतदोपधीना
रतेनाऽऽच्छृणाति ॥ १६ ॥

“ वसवस्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वतः (१) रुद्रास्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु त्रैष्टु-

तथा च कात्यायन — “ परिगृह्य पात्रे करोति मित्रेता त इति ” — (का. श्रौ. सू. १९ । ११२) इति ॥
हे ‘ मित्र ! ’ देव ! बाधो ! ‘ एतान् ’ उक्ता ‘ ते ’ तुभ्यन् ‘ परिददामि ’ । परिदानं रक्षणार्थं दत्तम् ।
‘ अग्निर्नैव ’ अमेदनाय ‘ एषा ’ उक्ता ‘ मा मेदि ’ मित्वा मा भूत् इति । मित्रशब्दस्यात्र समीहितमर्थमाह-अयं
वै वायुर्मित्र इति । “ योऽयं पवते ” सप्तमं वाति । “ पवतिर्गतिर्कर्म ” — (निघ. २ । १४ । ९) । ते
हेमे लोका मित्रगुणा इति । लोकत्रयामकोष्ठापरिदानेनेदानीमपि त्रयो लोका वायुना गुप्ता भूता भविष्यन्ति
वर्णन्ते । ‘ तत्तन्वात् ’ ‘ एषा लोकानां ’ मध्ये ‘ न किञ्चन ’ ‘ मीयते ’ हिस्यते ॥ १४ ॥

अथ वसवस्तुखाया पवआसेवर्षं विधाय स्तोति-अथेनामाच्छृणोति स्वप्ने त्वा इत्यादिना ।
एतान् उक्ताम् ‘ आच्छृणोति ’ आभिष्विति । गतमन्यत् । प्रकारान्तरेण प्रशंसति-बृद्धेवाच्छृणाति, शिर
एतद् यज्ञस्य यदुक्तेति । प्राधान्याद् उक्तायाः शिरस्तन्व्यबहारः । प्रयसो बलकत्वात् प्राणत्वव्यपदेशः ।
प्रयोधोपत्वमिदानीन्तनप्रसिद्धा समर्थयते-अथो योषा वा उक्तेति । छीलिहत्वाद् उक्ताया योषात्वम् । प्रयसः
रेतोवर्द्धकत्वादितत्त्वं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

प्रयस आसत्वं विधाय स्तोति-अज्जायै प्रयसाऽऽच्छृणोतीति । प्रजापतेः शोकादजासम्भूतिराख्यानान्तराद्य
द्रष्टव्या, चीपमानस्याग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । प्रजापतिरग्निः । प्रकारान्तरेण स्तोति-बृद्धेवाज्जाया
इति । ‘ यत् ’ ‘ उ ’ अग्नि च ‘ अजायाः ’, प्रयो मवतीति शेषः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्त्रानाह-वसवस्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदित्यादिना । हे उक्ते ! त्वा ‘ वसवः ’

ऽङ्गिरस्वद्विधे त्वा देवा वैश्वानराऽ आच्छन्दन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिर-
स्वदित्येताभिरेवेनामेतद्देवताभिराच्छृणत्ति स वै याभिरेव देवताभिः करोति
ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति यो वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं
वेद तस्माद्याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति ॥ १७

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-२ ॥ (५. ४.) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-५ ॥

भेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत् (२) आदिन्यास्तथाऽऽच्छन्दन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत्
(१) । विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आच्छन्दन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वत्''-(वा. सं.-
११ । १५) इति । एताभिरेवेनामेतद्देवताभिराच्छृणत्ति । स वै याभिरेव देवताभिः करोति-
ताभिर्धूपयति-ताभिराच्छृणत्ति । यो वाव कर्म करोति-स एव तस्योपचारं वेद । तस्माद्याभिरेव
देवताभिः करोति-ताभिर्धूपयति । ताभिराच्छृणत्ति ॥ १७ ॥

देवा अष्टसङ्ख्याकाः, ' अङ्गिरस्वद् ' अङ्गिरस इव ' आच्छन्दन्तु ' आतिश्रान्तु । कीदृशाः ? ' गावमेव च्छन्दसा '
सहिताः, अष्टसङ्ख्या वयतां गावत्रय्यद्वयसम्बन्धे द्वारः । एवमुत्तरत्र मन्त्रा अपि व्याख्यायैवाः । विश्वेषां मन्त्राणां
हिता ' वैश्वानराः ' ते सर्वे देवाः । " अजापयसाऽब्रह्मसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिगन्त्रम् "-(वा. धी. सू. -
११ । १२३) इति हि सूत्रम् । अत्रासेवनमन्त्रेषु नववदयः प्रतिपाद्याः, निर्माणमन्त्रेषु, धूपनमन्त्रेषु च ।
अतो यद् देवतैर्यत् तत् प्रशंसति-स वै याभिरेव देवताभिः करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृणत्ति ।
यो वाव कर्म करोति, ॥ एव तस्योपचारं वेदेति । यथा लोकं तन्नादिः प्रासादनिर्माणं हि ' कर्म करोति, '
' स एव ' तदाहर्षार्थम् ' उपचारं ' शक्नुं प्रति दार्वादिस्थापनलक्षणमुपचारजातं जानाति, अतो युक्तम्,
येरेव कृतम्, तैरेव धूपनासेवनोपचरणमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यनिर्दिशतपत्राष्टादशमाध्याये षष्ठकाण्डे

पञ्चमोऽध्यायः चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१-५-४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्याधतुरो देवाद् विवातीर्यपदेधतः ॥ १ ॥

प्रसाधं गोसदसं कनकदधतुलाभूषणै स्वर्णगर्भं, सप्तान्वीन्य च सीरीर्जितशतशततापेतुसौवर्णभूमीः ।

रत्नमेतं स्वमात्रादिरसदिरसौ मायणिः सिङ्गणार्णो, ज्योत्स्नीदिशश्चक प्रयितविशिष्टाभूतपुनः, यत् ५ ॥

धान्यादि धन्यजन्मा तिलमधमदुलः स्वर्णं वर्णमुत्सवः, कार्योत्थं कृपावान्युदकृतमजडो राजतं राजदूयः ।

आग्नौतेयं प्राज्यजन्मा लवणजन्मदुलः शार्करं चाकृतैजा, रत्नदधौ रत्नरूपं शिरिषकृतं मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्णः ॥

इति श्रीमिश्रजपिराजपरमेश्वरपैदिकर्माग्रप्रवर्तकप्रहिरामहाशयसाध्यायपुराणरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यनिर्दिशतपत्राष्टादशमाध्याये षष्ठे काण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १-५ ॥

अथ षष्ठकाण्डे षष्ठाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

भूयाँसि हवीँषि भवन्ति । (न्त्य) अग्निचित्यायां षुदु चानग्निचित्यायामुतीनि ह कुर्माणि सन्ति ग्रान्यन्यत्कर्माणि तान्युतीनि तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेधस्तद्यज्ञान्यन्यानि कर्माण्यति तस्मात्तान्युतीनि ॥ १ ॥

(भ्या) आग्निष्णव ऽष्टकादशकपालः । (स्तु) तदध्वरस्य दीक्षणीयं वैश्वानरो द्वादशकपालऽ आदित्यश्च चरुस्तेऽग्नेः ॥ २ ॥

भूयाँसि हवीँषि भवन्त्यग्निचित्यायाम्—षुदु चानग्निचित्यायाम् । अतीनि ॥ कर्माणि सन्ति । ग्रान्यन्यत् कर्म—अति—तान्यतीनि । तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेधः । तद्यज्ञान्यन्यानि कर्माण्यति—तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्निष्णव ष्टकादशकपालः । तदध्वरस्य दीक्षणीयम् । वैश्वानरो द्वादशकपालः । आदित्यश्च चरुः । तेऽग्नेः ॥ २ ॥

वरय नि श्रुतिं वेदा यो वेदेभ्योऽपि न जगत् । निर्भे तमह बभूवे विद्यातीर्थमद्रेधरत् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्त्रयाये उक्तसम्पन्नमयादाविश्वज्योतिषा चैष्टकाना निर्वहमानमुक्तम्, नञ् षष्ठे दीक्षणीयानुष्ठा-
भेदनप्रायश्चित्तान्तः प्रयोग उच्यते । तत्र प्राहृतीमाग्निष्णवीष्टि, वैहृती वैश्वानरोद्वादशकपालेष्टिमादितो
विधानमुद्रोद्यानपरि—भूयाँसि हवीँषि भवन्त्यग्निचित्यायामित्यादिना । दूषतां हविषा सद्भावोत्पन्नानि
धामाय अन्धातिकर्मत्वं प्रवक्तुं प्रतिजानन्ति—अतीनि ह कर्माणि मन्तीति । तथा स्वरूपदर्शनविलम्बमह-
मानोऽतिकर्मेश्च तावन्निर्वर्ति—ग्रान्यन्यत् कर्माणि तान्यतीनीति । ‘ यानि ’ ‘ अन्यन् कर्म ’ उपोतिष्टो
मादिक कर्मानिस्मृतिशेषेण हविष्यन्ति सन्ति ‘ तान्यतीनि ’ तेषु मध्येऽग्निचित्यायामेकमिति प्रदर्शयितुं कानि-
चित्पारंगण्यति—तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेध इति । तेषामतिकर्मणाम् मध्ये एतत्कक्षणसद्भाव-
माह—तद्यज्ञान्यन्यानि कर्माण्यति तस्मात्तान्यतीनीति ॥ १ ॥

इदानीमाग्निष्णवादिहवीँषि विवचे—अग्निष्णव ष्टकादशकपाल इत्यादिना । ‘ तत् ’ ‘ अध्वरस्य ’
सोमपारस्य ‘ दीक्षणीय ’ दीक्षासंस्कारक हवि । ‘ वैश्वानरो द्वादशकपालः, ’ ‘ आदित्यश्चरुः ’ च ‘ ते ’
एते हविषी ‘ अग्नेः ’ एव प्रातिस्तिके ॥ २ ॥

स यदाग्रावेष्णवमेव निर्व्वपेत् । (छे) नेतरे हविषीऽअध्वरुस्यैव दीक्षणीयं कृतं स्यात् । अग्रावेष्णवमिदं हविषी निर्व्वपेत् । अग्रावेष्णवममेतरेव दीक्षणीयं कृतं स्यात् । अध्वरुस्य ॥ ३ ॥

(स्यो) उभयानि निर्व्वपति । (त्य) अध्वरुस्य चाग्नेश्चोभयुधु ह्येतत्कुर्माध्वरकर्म चाग्निकर्म चाध्वरुस्य पूर्व्वमथाग्नेरुपायि ह्येतत्कुर्म यदग्निकर्म ॥ ४ ॥

स यऽ एषऽ आग्रावेष्णवः । (स्तु) तस्य तुदेव ब्राह्मणं मुत्पुरश्चरणे वैश्वानरो द्वादशकपालं वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषामग्नीनामुपाप्त्यै द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरोऽस्य संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ५ ॥

स यदाग्रावेष्णवमेव निर्व्वपेत्, नेतरे हविषी-अध्वरुस्यैव दीक्षणीयं कृतं स्यात्-नाग्नेः । अथ यदितरेऽहं हविषी निर्व्वपेत्-नाग्रावेष्णवम्-अग्नेरेव दीक्षणीयं कृतं स्यात्-नाध्वरुस्य ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति-अध्वरुस्य च । अग्नेश्च । उभयं होतृकर्म-अध्वरकर्म चाग्निकर्म च । अध्वरुस्य पूर्व्वम्-अथाग्नेः । उपायि होतृकर्म-यदग्निकर्म ॥ ४ ॥

स य एष आग्रावेष्णवः-तस्य तुदेव ब्राह्मणम्-यत् पुरश्चरणे । वैश्वानरो द्वादशकपालः । वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नयः । सर्व्वेषामग्नीनामुपाप्त्यै । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः संवत्सरोऽस्य । संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ५ ॥

इत्यध्वरुस्यैव निर्व्वपेत् । अथ यदाग्रावेष्णवमेव निर्व्वपेत्-नाग्रावेष्णवम्-अग्नेरेव दीक्षणीयं कृतं स्यात्-नाध्वरुस्य ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति । उभयं होतृकर्म । ' एतन् ' साग्निकमधिक ' कर्म, ' ' उभयम् ' उभयोरपि यत् । किं तदुभयमिति, तत्राह-अध्वरकर्म चाग्निकर्म चेति । तत्र पीडापदस्यानियमप्राम्नी अह-अध्वरुस्य पूर्व्वमथाग्नेरिति । अग्ने कर्मणः प्राथम्यं किं न स्यात् इत्यत आह-उपायि होतृकर्म, यदग्निकर्म । ' एष ' प्रधानकर्मणः समोद, तदुपजीव्य ' एषि ' आयातीति ' उपायि ' ॥ ४ ॥

प्राहन्त्याग्रावेष्णवस्य प्रयोगं किं ॥ व्याख्यायन् इत्यहं आश्रित्यैव ब्राह्मणमिति दासि-स य एष आग्रावेष्णवस्तस्येति । यत् पुरश्चरण इति । ' पुरः ' पूर्व्व ' चरणम् ' अनुष्ठानं यमिदम्, तत् ' पुरश्चरणम्, ' प्राहन्त्याग्रावेष्णवस्येति । तस्मिन् यद् ' ब्राह्मणम् ' उक्तम्, ' तुदेव ' ' तस्य ' अग्निचयनस्थः यदा ' तस्य ' तत्कृतोऽग्रावेष्णवस्य (स. प. ३. १. १. १. १. १) ॥ अथाग्नेर्दीक्षणीयं हविषी प्रशंसति-वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नय इति । यो ' वैश्वानरः ' विष्णो ' स्यात्पमानः, स ' सर्व्वे-

(रां) अद्देवैतं वैश्वानरं निर्वपति । वैश्वानरं वाऽएतमग्निं जनयिष्यु-
न्भवति तमेतत्पुऽस्तादीक्षणीयायाथ् उतोभूतुः सिञ्चति वाहग्वै योनौ
रेतः सिञ्च्यते तादृज्जायते तद्यदेतमुत्र वैश्वानरथ् उतोभूतुः सिञ्चति
तस्मादेवोऽमुत्र वैश्वानरो जायते ॥ ६ ॥

अद्देवैते हविषी निर्वपति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विद्देपुऽमादित्यश्चरुः
क्षत्रं च तद्विशं च करोति वैश्वानरं पूर्वं निर्वपति क्षत्रं तत्कृत्वा
विशं करोति ॥ ७ ॥

अद्देवैतं वैश्वानरं निर्वपति । वैश्वानरं वाऽएतमग्निं जनयिष्यन्भवति । तमेतत् पुरस्तादीक्षणीयायां
रेतोभूतं सिञ्चति । वाहग्वै योनौ रेतः सिञ्च्यते-तादृज् जायते । तद्यदेतमुत्र वैश्वानरं रेतोभूतं
सिञ्चति-तस्मादेवोऽमुत्र वैश्वानरो जायते ॥ ६ ॥

अद्देवैते हविषी निर्वपति । क्षत्रं वै वैश्वानरः, विद्देपुऽमादित्यश्चरुः । क्षत्रं च तद् विशं च
करोति । वैश्वानरं पूर्वं निर्वपति । क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ ७ ॥

अप्र०. ' चितिरूपाः चक्षुरः अविष्टानारोप्ययेमेदात् । अथवा विधेयां नराणां हितचैनं सम्बन्धी 'वैश्वानरः'
श्रुतिबोक्तसाधारणोऽग्निः स एवं 'सर्वेऽप्र०. ' और्वेज्यस्त्रैयुताहन्नीयायाम्प्रः, तेषां सर्वेषामिह प्रातौ वैश्वानराग्नि-
देवत्वं । कपालगतसङ्ख्यां प्रशंसति-द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सर इति ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवतां प्रशंसति-अद्देवैतं वैश्वानरमिति । ' एतं ' 'वैश्वानरं ' सप्तचित्यात्मकं
' जनयिष्यन् ' इष्टकामिकत्वादयिष्यन् मयि, अतः ' तम् ' ' एतत् ' इदानीं ' प्रस्तात् ' उत्पादनात्
प्रमेय, ' दीक्षाणीयायाम् ' एव वैश्वानरहवि करणेन ' रेतोभूतं ' बीजरूपात्मकं ' निञ्चति ' । अत उपरोर्नि-
वेष्टव्यजनयितव्ययोर्विलक्षणत्वपरिहरणाय आद्यत्रापि पुरोडाशो वैश्वानर एव कर्तव्यः । उक्तोऽप्यौ लोकादिः इति
दर्शयति-वाहग्वै योनौ रेत इति । प्रतिपादित साध्यं प्रकृते दर्शयन् पुनर्निगमयति-तद्यदेतमुत्र वैश्वा-
नरमिति । ' तद्यद् ' इत्यत्र तद्यद्योऽनुयायी यद्यन्वेन प्रयुज्यते, ' अत्र ' दीक्षाकाले, ' अमुत्र ' ययन-
निष्पत्तिकाले । अथवा, ' अत्र ' प्राचीनवसरे रेतोभूतं सिञ्चति वैश्वानरयः, ' अमुत्र ' सौमिके चिति-
प्रदेशे जनयति ॥ -१ ॥

अथ ब्रूते जमे हविषी समुक्षिय प्रसेषति-अद्देवैते हविषी इति । ' एते हविषी ' वैश्वानरद्वादशकपाला-
दित्यन्वाहये ।-क्षत्रं वै वैश्वानर इति । ' वैश्वानरः ' अग्निः, ' क्षत्र ' अत्रिपञ्चातिः । तथा च बृहदारण्यकम्-
" यन्वेतानि देवता सत्राणीन्द्रो वरुणः सौमो रुद्रः पर्जन्यो बभौ सृष्ट्युपशान इति "-(बृह. अ. १ । ४ ।
भा. -२२-क.) इति । आदित्यमात्रं तु " अक्षिर्यमुष्मि, सौमो रुद्रः, वरुण आदित्यैः "-इत्यादिश्रुतिषु
(बृ. उ. १ । ४ । २३) वृत्तिमान्तामनुसर्जन्प्रतीतिरेषां प्रवक्तृत्वम् । ययनि " विदेपुऽमादित्य-
श्चरुः "-इति चरौ. प्राधान्यं प्रतिभाति, तयानि चरौः कैयवातित्वयोगात् तद्विदितान्तायवभूता देवतावाच
निश्चये । एवं वैश्वानरवाच्येऽपि । यद्वा, देवताद्वारा इत्यर्थोऽप्युक्तजातिव्यः । ' एते हविषी ' मयत्र इति हविषः

घृतस्पृभवाति । घृतभाजना हयादित्याः स्वेनैवानेतद्वागेन स्वेन
ग्मेन प्रीणात्युपांश्वेतानि द्वींशुपि भवन्ति ऐनो वा ऽञ्ज यज्ञस्पृपांशु
वै रेतः सिच्यते ॥ ११ ॥

(तुऽशौ) अयोद्ग्रभणानि जुहोति । (त्यौ) ओद्ग्रभणैर्वै देवाऽऽत्मान-
नमस्माद्धोकात्स्वर्गं लोकमभ्युदयहन्त युदुदगृहन्त तुस्मादोद्ग्रभणानि
तुयेवैनद्यजमानऽ ओद्ग्रभणैरेवात्मानमस्माद्धोकात्स्वर्गं लोकमभ्युदय-
हन्ति ॥ १२ ॥

घृत एव भवति । घृतभाजना ह्यादित्याः स्वेनैवानेतद् भागेन स्वेन ग्मेन प्रीणाति । उपां-
श्वेतानि द्वींशुपि भवन्ति । ऐनो वा अञ्ज यज्ञः । उपांशु वै रेतः सिच्यते ॥ ११ ॥

अयोद्ग्रभणानि जुहोति । ओद्ग्रभणैर्वै देवा आत्मानमस्माद्धोकात्स्वर्गं लोकमभ्युदयहन्त ।
युदुदगृहन्त—तस्मादोद्ग्रभणानि । त्र्यैवैनद्यजमान ओद्ग्रभणैरेवात्मानमस्माद्धोकात्स्वर्गं लोकम्
अभ्युदयहन्ति ॥ १२ ॥

तानि वै भूयाथैसि भवन्ति । (न्त्य) अग्निचित्यायां यदु ज्ञानग्निचित्यायां तस्योक्तो बन्धुरुभयानि भवन्ति तस्योक्तोऽध्वरस्य पूर्वाण्युयाग्नेस्तस्योऽप्युक्तः ॥ १३ ॥

पश्चाध्वरस्य जुहोति । पादोक्तो यज्ञो यावान्यज्ञो यावत्पस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतद्वेतोभूतुं सिञ्चति सुताग्नेः समचितिकोऽग्निः । सुतर्जुनः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गुणानग्निर्गुणित्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतद्वेतोभूतुं सिञ्चति तान्युभयानि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गुणानग्निर्गुणित्यस्य मात्रा तावच्चद्ववति ॥ १४ ॥

तानि वै भूयामि भवन्त्यग्निचित्यायाम्, यदु ज्ञानग्निचित्यायाम् । तस्योक्तो बन्धुः । उभयानि भवन्ति । तस्योक्तः । अध्वरस्य पूर्वाणि-अयाग्नेः । तस्योऽप्युक्तः ॥ १३ ॥

पश्चाध्वरस्य जुहोति । पादोक्तो यज्ञः । यावान्यज्ञो, यावत्पस्य मात्रा-तावत्तैवेनमेतद्वेतोभूतं मिञ्चति । सुताग्नेः । समचितिकोऽग्निः । सुतर्जुनः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निः-यावत्पस्य मात्रा-तावत्तैवेनमेतद्वेतोभूतं मिञ्चति । तान्युभयानि द्वादश सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निर्गुणानग्निर्गुणित्यस्य मात्रा तावच्चद्ववति ॥ १४ ॥

तेषां भूयस्वमाह-तानि वै भूयामि । ' अग्निचित्यायाम् ' अग्निचपनन्यतिरिक्त्यां केचज्ज्योतिष्टोमादिक्रियायां ' यदु ' यावदेव हवीषि, ततोऽग्नि ' भूयामि ' ' अग्निचित्याया ' यियाया ' भवन्ति । ' यपनस्य ' निर्भूयस्व स्वमेव वक्ष्यति । इतिर्भूयस्वार्थवादनामग्न इतिवि नोक्तित्याशङ्क्यामाह-तस्योक्तो बन्धुरिति । ' तस्य ' हविर्भूयस्वस्य ' बन्धु ' अर्धनिवन्धोऽर्थवादः, ' उक्तः ' अन्वापादौ " भूयामि हवीषि भवन्त्यग्निचित्यायाम् "-(स. प. १ । १ । १ । १) इत्यादिना । आग्नेः सौमिकवायश्मन्तत्रमाह-उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति । आग्नेः सौमिकानि सीतिकाणि च ' उभयानि ' भवेयुः, तस्योभयवत्यर्थवाद उक्तो दीक्षणीयवि.प्रस्तावे-" उभयानि निर्वाण्णि अध्वरस्य आग्नेः "-इत्यादिना (अहिमेव मादगे चतुर्थशब्दिकायाम्) । आध्वरिकाणां पूर्वमात्रावम्, आग्नेकानां पश्चात्त्रावि च विधाय तदर्थवाद आतिदिशति-अध्वरस्य पूर्वाणि, अयाग्नेः, तस्योऽप्युक्त इति । " उयाग्ने देवत् कर्म, यदग्निर्कर्म "-इत्येवमुक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आध्वरिकाणां पञ्चसङ्ख्यगमनश्च प्रशंसति-पश्चाध्वरस्य जुहोति पादो यज्ञ इति । मात्रादिमन्त्रानि त्रीणि, प्राण्योदेवकन्दौ द्वौ, इति पञ्चसङ्ख्यगमोऽद् ' यज्ञः ' ' पादोक्तः ' । यज्ञा, " घाताः करमः परिचारः, पुगोदातः पयसा " इत्येव तैत्तिरीयोकइति पञ्चसङ्ख्यगमोऽद् (ने. सं. १ । १ । ११) (ऐ. ब्रा. २ । ३ । १) (स. प. ३ । २ । १२ सा. भा.) पादोक्तवचः । इतिपञ्चसङ्ख्यगमनान्ते सति ' यज्ञः ' गोमयागाः ' यागान् ' यन्त्राणिमात्रा, ' अय्य ' ' यन्त्रा ' अय्यवा ' यावती ' यत्यरिमात्रा, ' तावता ' तेन ए येनानी ' एतम् ' इत्यादिमान चत्नकृष्णमग्निं ' ऐतोभूत ' योवक्ष्येणवतिवतश्च, ' एतम् '-इति क्रियाविशेषान्तः, क्रियमाणप्रकारेण ' सिञ्चति ' निष्पेक कृतवत् स्वयमेव ॥

स जुहोति । (त्या) आकृतिमग्निं प्रयुजथँ स्वाहेत्याकूताद्वाऽएतदग्रे
कुर्मं समभवत्तदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधामग्निं प्रयुजथँ स्वाहेति । मनसो वाऽएतदग्रे कुर्मं समभवत्त-
देतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १६ ॥

चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजथँ स्वाहेति । चित्ताद्वाऽएतदग्रे कुर्मं समभव-
त्तदेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १७ ॥

स जुहोति—“ आकृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा ”—इति । आकूताद्वाऽएतदग्रे कर्मं समभवत् ।
तदेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १५ ॥

“ मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा ”—इति । मनसो वाऽएतदग्रे कर्मं समभवत् । तदेतदे-
तस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १६ ॥

“ चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा ”—इति । चित्ताद्वाऽएतदग्रे कर्मं समभवत् । तदेतदे-
तस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १७ ॥

अग्निचयनीयानामौदमभणानां सप्तसह्यारूपा यज्ञविभूयस्त्व तद् विधाय प्रशंसति—सप्तभिः सप्तचिदिको-
ऽभिरियादिना । अभिः सप्त चित्तय इत्यष्टव्याः । यद् चित्तय इत्येकामप्यः, सप्तमी भूयते—“ विकर्णी च स्व-
मादप्याहोपदवाति ०—० सा सप्तमी चितिः ” (श. प. ८ । १ । ४ । ९) इति । शिष्टं पूर्ववत् । मिलि-
तानां सह्यामनूष प्रशंसति—तान्युभयानीति । द्वादशमासलक्षण एक इति, व्यावृत्तवर्गकाः यद् ; अनुगत-
काललक्षण एक इति वा सप्तर्षुत्वम् ॥ १४ ॥

सप्तौदमभणहविषा मन्त्राननूष व्याचष्टे—स जुहोति आकृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादि । ‘ आकृतिः ’
आत्मधर्मो मनसः प्रेरणहेतुः । यदा, ‘ आकृतिः ’ सङ्कल्पः, तदवस्थापनम् ‘ प्रयुज ’ ग्रहणेण युनक्ति तादृशी
इतिमिति प्रयुक्, तादृशम् ‘ अग्निं ’ चयनप्रयत्नविधारूपम् । ‘ स्वाहा ’ समभिलक्ष्य द्रष्टव्यम् । आकूताद्वा
एतदग्रे कर्मं समभवत् तदेतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते—इति । एतत्पूर्वं सम्भूतप्रकारेण ‘ कर्म ’ चयनाद्वयम्
‘ अग्ने ’ पुरा ‘ आकूतात् ’ प्रकाशत् ‘ समभवत् ’ सम्पन्नमासीत्, ‘ तदेव ’ ‘ एतत् ’ इत्यादीं क्रियमाण-
प्रकारविशेषम् ‘ एतस्मै ’ चयनाद्व्याय ‘ कर्मणे ’ ‘ प्रयुक्ते ’ प्रयुक्तवान् भवति । एवमुक्तवाक्यान्वयि
व्याख्येयानि ॥ १५ ॥

मनो मेधामिति । उपर्युपरि व्यापारशीला मनसो वृत्तिर्मेधा, तद्वत् यत् ‘ मनः ’ अस्ति ।
विमर्शलक्षणं तदामकतामापन्नं अग्निम् । गतमन्यत् । “ मनसो वा एतदग्रे ”—इत्यर्थवादोऽपि
व्याख्येयतयाः ॥ १६ ॥

चित्तं विज्ञातमग्निमिति । अनुसन्धानरूपं ‘ चित्तम् ’, “ अनुसन्धानतश्चित्तं विमर्शमन्यं उच्यते ”—इति
स्मरणात् । गतमन्यत् ॥ १७ ॥

वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेति । वाचो वाऽएतदग्रे कर्म सम-
भवत्तामेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनवे स्वाहेति । प्रजापतिर्वै मनुः स हीदथ सर्वममनुत
प्रजापतिर्व्याऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १९ ॥

(ज्ञेऽमु) अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति । संवत्सरो वाऽअग्निर्वैश्वानरः
संवत्सरो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ २० ॥

(इत्येव) अथ सावित्रो जुहोति । सविता वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमेवै-
तदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यम् । विश्वो
राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति द्यो देवस्य सवितुः सख्यं
वृणीते सु द्युम्नं च पुष्टिं च वृणीतऽएव वाऽअस्य सख्यं वृणीते सु
ऽएतत्कर्म करोति ॥ २१ ॥

“वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा”-इति । वाचो-वाऽएतदग्रे कर्म समभवत् । तामेवैतदे-
तस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १८ ॥

“प्रजापतये मनवे स्वाहा”-इति । प्रजापतिर्वै मनुः । स हीदं सर्वममनुत । प्रजापतिर्वा-
ऽएतदग्रे कर्माकरोत् । तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ १९ ॥

“अग्नये वैश्वानराय स्वाहा”-(वा. सं. ११. ६९) इति । संवत्सरो वाऽअग्निर्वैश्वानरः ।
संवत्सरो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत् । तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्री जुहोति । सविता वाऽएतदग्रे कर्माकरोत् । तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुक्ते । “विश्वो
देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा”-

इत्थं मानसगोप्यारूपगोप्यस्य अग्नेः प्रतिपादक होमतापत्र मन्त्रमभिधापय वागात्मतामापन्नस्य अग्ने-
र्वापक होमतापत्रं मन्त्रप्रवक्तृस्य व्याचष्टे-वाचो विधृतिमग्निमिति । ‘वाचो विधृतिः’ ब्रह्मसो विधत्ता
वाचा नियम्यन्, वाग्पुत्राग्निरिति । वाचो वा इत्यादि, गतम् ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनवे स्वाहेति-पञ्चमो मन्त्रः । तत्र प्रजापतेर्मनोश्च वैपश्चित्करणशङ्कां व्युत्पद्यति-प्रजापतिर्वै
मनुरिति । कर्म तस्य मनुत्वमिति तत्राह-स हीदं सर्वममनुतेति । ‘इदं’ ‘सर्वं’ जगत् ‘जमनुत’
अहमित्युपास्यतुः तस्य विराड्रूपत्वात् । “प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्माकरोत्, तमेवैतत्”-इत्यादि दृश्यम् ।
‘कर्म’ च प्रजापत्यम् ॥ १९ ॥

अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति-अस्मिन् षष्ठ्यन्त्रे वैश्वानरशब्दं संवत्सरपरत्वात् व्याचष्टे-संवत्सरो वा अग्नि-
वैश्वानर इति । सवितुर्मर्ते स्वाध्यामानोऽग्निः वैश्वानरः, स च संवत्सरं कृत्वा संवत्सरः । गतमन्यत् (रा. प.
१. १. १. १११) ॥ २० ॥

अथ सावित्री जुहोति, सविता वा इत्यादिना । सविता देवता यस्य

तान्यु द्वेके । (क५) उखायामुवेतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वति कामेभ्यो वा
ऽएतानि ह्यन्तऽआत्मोऽएष युजमानस्य युदुखाऽऽत्मन्युजमानस्य सुव्वा-
न्कामान्प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतस्य वे यज्ञस्य सुष्ठुस्थितस्ये-
तासांमाहुतीनां यो उसस्तुदेतदर्धिर्यद्दीप्यते तद्यत्सुष्ठुस्थिते यज्ञे हुतेष्वौ-
द्ग्रभणेपूर्वां प्रवृणक्ति तदेनामेप यज्ञऽआरोहति तं यज्ञं विभर्ति तस्मा-
त्सुष्ठुस्थितऽएव यज्ञे हुतेष्वौद्ग्रभणेपूर्वां प्रवृज्यात् ॥ २२ ॥
[अर्धप्रपाठकः ॥]

(वा. सं. ११ । १७) इति । यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते, स शुम्नं च पुष्टिं च वृणीते ।
एष वाऽभस्य सख्यं वृणीते-य एतत् कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्यु द्वेके उखायामुवेतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वति । कामेभ्यो वाऽएतानि ह्यन्ते । आत्मोऽएष
युजमानस्य-युदुखा । आत्मन्युजमानस्य सर्वान् कामान् प्रतिष्ठापयाम इति । न तथा कुर्यात् ।
एतस्य वै यज्ञस्य संस्थितस्य, एतासांमाहुतीनां यो रसः-तदेतदर्धिर्यद्दीप्यते । तद्वत् संस्थिते यज्ञे
हुतेष्वौद्ग्रभणेपूर्वां प्रवृणक्ति । तदेनामेप यज्ञ आरोहति । तं यज्ञं विभर्ति । तस्मात्संस्थितऽएव यज्ञे
हुतेष्वौद्ग्रभणेपूर्वां प्रवृज्यात् ॥ २२ ॥

अथ. सा 'सावित्री, ' 'देवस्य नेतु. '-इति लिङ्गात् । तन्मन्त्रसाध्या आहुतिरपि सावित्री । सविता वा
एतद्विधादि-व्याख्यातम् ॥

साकथेन मन्त्र पठति-विश्वो देवस्य नेतुरिति । व्याख्यातोऽयं तृतीयकाण्डे (श. प. १।।४।।८) ।
सवितुः सख्यं लभ्यवतो हिरण्मादिब्रह्मणः शरीरपुष्टिश्च सुखमेत्यमर्थः उखार्वस्य तात्पर्यमिवाह-यो देवस्य
सवितुः सख्यं वृणीते, स शुम्नं च पुष्टिं च वृणीते इति । यद्यपि तत्र पुनरेव पुष्टिश्चो द्वितीयान्ततया
न निर्दिष्टः, तथापि 'पुष्टये'-इत्यत्र पोषलक्षण प्रकृत्यर्थं विवक्षित्वा एव व्याख्यातमिति मन्तव्यम् । अन्य
सख्यं कृतवत् एतत्कलत्रं शुष्कत्वामर्षस्य भगवता सवित्रा सह सख्यं कथमुपपद्यत इत्यत्र आह-एष वा
अस्य सख्यं वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति । 'यः' पुलः 'एतत्' सवितुदेवताकं 'कर्म'
'करोति, ' 'एष' खलु 'सख्यं वृणीते' तद्विषयकसम्पादनमेतत्सख्यलाभहेतुत्वपर्ययः । अत्र कात्यायनः-
"प्राहृतान्यौद्ग्रमणानि ह्यवा सप्तशिकान्वाकृतिमिति प्रतिमन्त्रम्"- (का. श्री. सू. ११।१०) इति ॥ २१ ॥

अथैतेषामौद्ग्रमणानां होमविषये कैषाचित्पक्षमन्य, तेषामुपपादनं निषेधे-तान्यु द्वेके उखाया-
मेवेत्यादिनां । 'तानि' एतानि औद्ग्रमणानीति सम्बन्धः । 'एके' महर्षयः 'उखाया' ततार्था 'जुह्वति,'
तेषामभिप्रायमाह-कामेभ्यो वा एतानीति । काथ्यन्त इति कामा. स्वर्गादयः । स्वर्गं प्राप्नुद्ग्रमणसाधनत्वात्
स्वर्गाख्यः कामस्तद्वदुक्त एव, एवमन्येऽपि ततोऽर्वाचीनाः कामा एतेषां श्रद्धाः । 'उखा'-इति 'यत्'

१-इति धर्मशास्त्रे २-वाऽऽत्मन्युजमानस्योऽएष युजमानस्य युदुखाऽऽत्मन्युजमानस्य सुव्वा-
इति लिङ्गप्रमाणम् ॥ का० श्री. सू. १६ । १३ । १ ।

(नमु) मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति । (त्या) आदीप्यादिति न्वेव
यद्वेव मुञ्जकुलायेन योनिरेपाऽप्रेर्यन्मुञ्जो न वै योनिर्गर्भश्च हिनस्त्यहिर्-
सायै योनिर्ये जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाताऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलायमन्तरं भवति । (त्या) आदीप्यादिति न्वेव यद्वेव शणकुलायं
प्रजापतिर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्याऽऽत्माऽसुखमासच्छणा जरायु तस्मात्ते
पुत्रयो जरायु हि तेन वै जरायु गर्भश्च हिनस्त्यहिर्सायै जरायुणो वै जाय-
मानो जायते जरायुणो जायमानो जायाताऽइति ॥ २४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-३ ॥ (६. १.) ॥

मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति-आदीप्यादिति न्वेव । यद्वेव मुञ्जकुलायेन । योनिरेपाऽप्रे-
र्यन्मुञ्जः । न वै योनिर्गर्भ हिनस्ति-अहिर्सायै । योनेर्वा जायमानो जायते । योनेर्जायमानो
जायाताऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलायमन्तरं भवति-आदीप्यादिति न्वेव । यद्वेव शणकुलायम् । प्रजापतिर्यस्यै योने-

अग्निः, 'एषः' 'यजमानस्य' 'आत्मा त' शरीरमेव; शरीरस्योखात्वेन तज्जन्यस्याप्रेर्यजमानमोक्षप्राप्तत्वेन
च संस्कारात् । यथा, यजमानशरीरं यथा यज्ञनिवर्तनसाधनम्, एवमुखाऽतीति, तद्धि न्यायेन यजमानशरीरव-
मुखायाः । 'आत्मन्' 'आत्मनि' यजमानस्य सर्वान् कामान् प्रतिष्ठापयामः ।-इति सप्तमम् ॥

अथ तं पदं निषिध्य म्वे पक्षे सोपगतिकमाह-न तथा कुप्यदेतस्य वै यज्ञस्येत्यादिना । 'एतस्य वै यज्ञस्य'
प्रकृतस्य दीक्षणीयाण्यस्य 'ससियतस्य' सम्पूर्णस्य 'एतास्य' दीक्षाद्वयिना यो रसः, 'तदेतत्' 'आदि' आत्मा-
रूपः आहवनीयान्मना 'दीप्यते' । तन्मायागुह्यस्य और्यमणहोमस्य निराहृत्य इत्येवैन्द्रमणेषु तेषां यो
रसोऽस्ति, तेन प्रज्वलितान्नौ उखाप्रवृत्तं कर्तव्यमिति सिद्धान्तमतोऽयमभिप्रायः । सर्वकामाशक्तिसु दीक्षणी-
यादये पक्षे सम्पूर्ण, इत्येव और्यमणेषु तेषां यो रसः स्थितः, तेन प्रज्वलितान्नौ उखात्तत्पदनेनापि सम्प-
द्यति । तस्माद्दीक्षणीयादये ससियते पक्षे और्यमणेषु दीक्षासम्पन्निषु इत्येवैव उखाप्रवृत्तं कर्तव्य-
मिति ॥ २२ ॥

उखायामस्या मुञ्जकुलायवस्तीर्णा भवतीति । अनेन मुञ्जकुला-
यावस्तीर्णा एव उखायामेव, न तदुच्छ्वार्थत्वमित्युक्तं भवति । आदीप्येति उखायान्तरेणापि भवति, किं मुञ्जनिवर्त्येनेति
तत्राह-यद्वेव मुञ्जकुलायेन योनिरेपाऽप्रेर्यन्मुञ्ज इत्यादिना । ऐवकारो भिन्नकर्मः; मुञ्जकुलायेनेति यदिति,
अप्रेर्यपदिरभिधीयत इति शेषः । मुञ्जस्य मुञ्जकुलायेन योनिप्रतिपन्नतावन्त्यादतिपोनिवत् । योनेर्गर्भ-
हिनस्त्यानामप्रतिहिर्वाहोऽन्येनोच्यते । जायमानोऽस्तिः स्वयोनेरेव संस्काराज्जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनेव
मवित्यन्ति-पर्यः ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायमन्तरं शणकुलायवस्तीर्णा कर्तव्यमित्याह-शणकुलायमन्तरं भवतीति । आदी-

तां तिष्ठन्प्रवृणक्ति । (ती) इमे वै लोका उत्था तिष्ठन्तीव वाऽइमे
लोकाऽअथो तिष्ठन्ने वीर्यवत्तरः ॥ १ ॥

(५) उदङ्प्राङ्तिष्ठन् । (छु) उदङ्बै प्राङ्तिष्ठन्प्रजापतिः प्रजाऽ-
अमृजत ॥ २ ॥

यद्वेवोदङ्प्राङ्तिष्ठन् । (मे) एषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्य-
दुदीची प्राची ॥ ३ ॥

रक्षन्पते-तस्याऽऽमा उत्त्वमामन् । शणा जरायु । तस्मात्ते पृतपः । जरायु हि । तेन वै जरायु
गर्भं हिनस्ति-अहिंसार्थं । जरायुणो वै जायमानो जायते । जरायुणो जायमानो जायाता इति ॥ २४ ॥

तां तिष्ठन् प्रवृणक्ति । इमे वै लोका उत्था । तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोकाः । अपो तिष्ठन्ने
वीर्यवत्तरः ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ् वै प्राङ्तिष्ठन्-प्रजापतिः प्रजा अमृजत ॥ २ ॥

यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्य, यदुदीची, प्राची ॥ ३ ॥

प्यादिति न्वेवेऽर्थवादः, पूर्ववत् । यद्वेव शणकुलायमित्यादि । अन्तः । अवस्तीर्यमाण वस्तु शणकुलायमेव
मवेदिति यदस्ति तत्र कारणमभिधीयत इति शेषः । पूर्वं 'प्रजापतिः' विन्यासिरूपः 'यस्य योने' यस्या योने
सकाशात् उपनस्तस्या योने. 'उमा' (अ. का. २।९।१० पा. सू. १।२।४) क्षीमव्योपादानमूला-
कृण्विशेषोऽयं उमा । ताः उत्त्वधानीना अपवन्, शणाकृत्यनृणविशेषा जरायुस्थानीया । तिष्ठन् मुगमन् ।
'पृतपः' दुर्गम्याः ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१-१-१) ॥

पठुक्त सूक्तता-“ दण्डोच्छ्रयणान्त कृत्वाऽप्सर्युयम्मानयोऽन्यतर उवासाहवनीयेऽयिप्रवति मुञ्च-
कुलायवर्त्तमान्तराणा मा ॥ मित्या इति तिष्ठन्नुदङ्प्राङ् ” (का. श्री. सू. १९।१११) इति ।
तद्विधे-तां तिष्ठन् प्रवृणक्तीमे वै लोका उत्वेति । अप्सर्युयम्मानो वा 'तिष्ठन्' 'प्रवृणक्ति' आह-
वनीये प्रतिपतेत् । इमे वै लोका उत्वेति । उवासा लोकप्रयत्नकत्वमुक्तं प्राक् तृतीयप्रपादकान्ते (श. प.
१।१।७ । १७) । लोकानां प्राणिनामुद्वर्धप्रवधानादुत्तरभावाद्-तिष्ठन्तीव वा इत्युक्तम् ।
शयानाद् आसीनाव तिष्ठन्सु पुरुषेषु युदादित्यापारे वीर्यदर्शनात्-तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्ति । ईशानामिमुखसिद्धन्तित्यर्थः । पूर्वं प्रजापतिस्त प्रजासृष्टिकाळे प्रागुदङ्मुखेन
सृष्टत्वादिदानीमपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्यमिति । प्रकारान्तरेण दन्मुखत्वं प्रशंसति-यद्वेवोदङ्गुडिनि । उत्तरस्यां
दिशि प्रायेण मनुष्याणां प्राचुर्यात् सा मनुष्यसम्बन्धिनी, दैविकानां कर्मणां प्राङ्मुखानुष्ठानात्, देवान् प्रति
नियतमागवाच प्राची दिदेवानामिति व्यवस्था । अत उभयसम्बन्धात् 'प्रागुदीची' ईशानाया ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण तां दिशं प्रशंसति-यद्वेवोदङ्प्राङ्तिष्ठन्ति । यस्मात् सर्गादस्य, तस्मात् 'उदङ्प्राङ्'

यद्वेवोदइप्राहतिष्ठन् । (वे) एतस्याथै ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य
द्वारं तस्मादुदइप्राहतिष्ठन्नाहुतीर्जुहोत्युदइप्राहतिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव
तत्स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं प्रपादयति ॥ ४ ॥

मा सु भित्था मा सुरिप इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । अथ धृष्णु
वीर्यस्व स्विती योपा वाऽऽत्ताऽम्बेति वै योपायाऽआमन्त्रणं स्वि
वीर्यस्वाग्निश्चेदं करिष्यथऽ इत्याग्निश्च ह्येतत्करिष्यन्ती भवतः ॥ ५ ॥

(तो) दृष्ट्वै देवि पृथिवि स्वस्त्यऽइति । यथैव यजुस्तथा बन्धुरासुरी
माया स्वधया कृताऽसीति प्राणो वाऽअसुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता
जुष्टं देवेभ्य इदुमस्तु हव्यमिति याऽ एवेतस्मिन्प्राप्ताहुतीर्होप्यन्धयति ता

यद्वेवोदइप्राहतिष्ठन् । एतस्यां ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम् । तस्मादुदइप्राह
तिष्ठन्नाहुतीर्जुहोति । उदइ-भाह-तिष्ठन् दक्षिणा नयति । द्वारैव तत् स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं
प्रपादयति ॥ ४ ॥

“मा सु भित्था मा सुरिपः”—इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । “अथ धृष्णु
सु”—इति । योपा वाऽऽत्ता । अम्बेति वै योपायाऽआमन्त्रणम् । स्वि वीर्यस्व । “अग्निश्चेदं
करिष्यथः”—(वा० सं० ११।६८) इति । अग्निश्च होतृ करिष्यन्ती भवतः ॥ ५ ॥

“दृष्ट्वै देवि पृथिवि स्वस्त्ये”—इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । “आसुरी माया
स्वधया कृताऽसि”—इति । प्राणो वाऽअसुः । तस्यैषा माया स्वधया कृता । “जुष्टं देवेभ्य

तिष्ठन्” इत्यादि । ‘आहुतीर्जुहोति’, तस्मादेव कारणान् तादृशमुख एव सन् ‘दक्षिणाः’ भवति । प्रपद्यते ।
‘तत्’ तेन तादृशमुखः सन् आहुतिप्रदानेन दक्षिणावपनेन च स्वर्गद्वारेण च ‘वित्तम्’ आहुतिरूपम्, दक्षि-
णाकूप धनञ्च ‘प्रपादयति’ दत्तवान् भवति । अनेनेशानामिमुखप्राप्तयो होतव्याः, दक्षिणा च दानमेति
विधिकीयते, अहोरात्र्यात् ॥ ६ ॥ ४ ॥

उत्तादरजनस्य द्वौ मन्त्री, तत्र प्रथम मन्त्र विमर्श व्याचष्टे—मा सु भित्था मा सु रिप इतीति ।
यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति । ‘यजु मया’ ‘बन्धुः’ अर्थवादीति । ‘तथा’ पाठ एव व्याख्यानमित्यर्थः ।
अर्थस्तु—हे उरु ! त्वम् ‘मा सु भित्थाः’ सुप्तु निजा मा भू ददा मन्त्रार्थः । तथा सुप्तु ‘मा रिपः’
शिमिता मा भू । शितापमाणं व्याचष्टे—अथ धृष्णु वीर्यस्व स्वितीति । हे ‘अथ’ मातः उरु ! त्व
‘धृष्णु’ प्रगतं मया भवति तथा सुप्तु एव ‘वीर्यस्व’ अक्षिपार्यकृत्स्नान्वाकर्म कृत् । योपा वा रथादि
भटन् । मूर्तापमाणं व्याचष्टे—अग्निश्चेदं करिष्यथ इतीति । अग्निश्च होतृ करिष्यन्ती भवत इति ।
अतिधेति चरन्त्याद् हे उरु ! त्वय इदं कर्म करिष्यथ समानि प्रापयिष्यन्ती भवतः ॥ ६ ॥

द्विस्मिन्मन्त्रस्य प्रथमपादं विमर्शव्याख्यानमिति व्याचष्टे—दृष्ट्वै देवि पृथिवि स्वस्त्य इतीति । यथैव

ऽएतदाहोऽप्येषु हव्यमरिष्टा त्वमुदिदि यजेऽअस्मिन्निति यथेवुरिष्टा-
ऽनातेतस्मिन्यजुऽउदिपादेवमेतदाह ॥ ६ ॥

द्राभ्यां प्रवृणक्ति । द्विषाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ग्रावानग्निर्ग्रावत्यस्य
मात्रा तावतेवेनामेतत्प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा
त्रिष्टुवेतावान्ते पशुर्ग्रावान्प्राणश्चात्मा च तद्यावान्पशुस्तत्रावतेवेनामेतत्प्र-
वृणक्त्युयोऽअग्निर्व्यु गायत्र्येन्द्रास्त्रिष्टुवेन्द्राभ्योऽग्निर्ग्रावानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा
तावतेवेनामेतत्प्रवृणक्तिन्द्राभी वे सूर्ये देवाः सूर्येदेवत्योऽग्निर्ग्रावानग्निर्ग्रा-
वत्यस्य मात्रा तावतेवेनामेतत्प्रवृणक्ति त्रयोः सप्त पदानि सप्तचित्तिकोऽग्निः
सुतऽर्जुवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्रावानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा ताव-
त्प्रवति ॥ ७ ॥

इदमस्तु हव्यम् ”—इति । या एवेनस्मिन्नप्राणादुदीर्ह्यन् भवति । ता एतदाह । अथोऽप्येष
हव्यम् । “ अरिष्टा त्वमुदिदि यजेऽअस्मिन् ”—(ता. सं. ११।५९) इति । यथेवुरिष्टाऽनार्ह-
तस्मिन्यजुऽउदिपादेवमेतदाह ॥ ६ ॥

द्राभ्यां प्रवृणक्ति । द्विषाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः, यजमानग्रावत्यस्य मात्रा—तावतेवेना-
मेतत् प्रवृणक्ति । गायत्र्या च, त्रिष्टुभा च । प्राणो गायत्री, आत्मा त्रिष्टुप् । एतावान्ते पशुः—
यावान्प्राणश्चात्मा च । तद् यावान्पशुः—तावतेवेनामेतत् प्रवृणक्ति । अथोऽअग्निर्हगायत्री, इन्द्रास्त्रि-

यजुस्तर्यं चन्धुरिति । अथतार्यस्त्वयन्—हे ‘ पृथिवि देवि ! ’ विकारे प्रकृतिगर्भः, हे—उत्ते । तार्यः ।
सा त्व ‘ स्वल्पे ’ अतिनाशनामिनन्, क्षेमाय ‘ दुहन् ’ दृष्टा भव । शिनीयमाणं व्याचष्टे—आसुरी माया
स्वयया कृताऽमीतीति । प्राणो वा अमुस्तस्यैवा माया स्वरूपा कृतेति । अतोः प्राणस्य सम्बन्धिनी
माया प्रका, तया निर्मितवान् उद्याऽग्निं मयेत्युच्यते; सा च स्वयया कृता । “ स्वया ”—(निच. १।७।१७)
इत्येवनाम, तद्देतुत्वाद् पृथिव्यति स्वका । “ ता अग्निमनुजन्त ”—इत्यत्र यथाऽग्निश्चन्द्रेण पृथिवी विवक्षिता,
तद्वन्, तादृशी—‘ अति ’ भवति । तृतीयमण्ये ‘ हव्य ’—चन्द्रेण किमभिदेकमिति तद् दर्शयति—‘ अष्टे देवेभ्य
इदमस्तु हव्यमिति । या एवेनस्मिन् अग्नौ आहुतीः होष्यन् भवति, ता एतदाहेति । ‘ एतस्मिन् ’
उद्यया निष्पाते ‘ अग्नौ ’ अनाहुतीं सोमस्याध्यादिभ्यः, ‘ एतन् ’ एतेन हव्यचन्द्रेण ‘ अह ’ ‘ इति ।
नन्विदं व्यवहितं कथमिदमस्तु हव्यमभिदेकतया व्याश्लिष्यन् हव्यत्र भूय—प्रवृणत्वेन बुद्धौ सन्निवत्तादुपपत्त
इति । चतुर्थमणा व्याकृतमरुप इति व्याचष्टे—अरिष्टा त्वमुदिदि यजेऽअस्मिन्निति । यथेवुरिष्टाऽनार्ह-
तस्मिन् यज उदिपादेवमेतदाहेति । उद्ये । त्वम् ‘ अरिष्टा ’ वार्हितिना मनी, ‘ अस्मिन् यजे ’ ‘ उदिदि ’ उद्यता
भव । अरिष्टेऽस्य व्याख्यात्मनोर्हति ॥ ६ ॥

मन्त्रगर्भं द्विषं प्रकथयि—द्राभ्यां प्रवृणक्ति, द्विषाद्यजमानो यजमानोऽग्निरीत्यादिना । यजमानस्य
प्रीदमानवैधानरुमता सम्काराद् ‘ यजमानोऽग्निः ’ । अथवा “ यजमानः प्रसार, ”—(तै. सं. १।७।१४)

तां यदाऽग्निः सन्तुपति । (त्यु) अथैनानामर्चिरारोहति योषा वाऽऽस्ता
व्यूषाऽग्निस्तुस्माद्यदा व्यूषा योषार्थं सन्तुपत्ययास्त्यार्थं रेतो दधाति ॥८॥

दृष । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निर्षावत्यस्य मात्रा सर्ववैनामेवत् प्रवृणक्ति । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः ।
सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्षावत्यस्य मात्रा—सर्ववैनामेवत् प्रवृणक्ति । तयोः सप्त पदानि । सप्त-
चिचिकोऽग्निः । सप्तऽर्चवः संवत्सरः । सम्बत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्षावत्यस्य मात्रा—तावत्
तद्वति ॥ ७ ॥

तां यदाऽग्निः सन्तुपति—अथैनानामर्चिरारोहति । योषा वाऽऽस्ता, व्यूषाग्निः । तस्माद्यदा व्यूषा
योषां सन्तुपति—अथास्यां रेतो दधाति ॥ ८ ॥

इतिव् अग्रेरदि यागनिर्वर्त्तकत्वात् यजमानव्य, अतो यजमाननिष्ठपदस्मिन्सङ्गात् तदुत्पात्तौ युक्त ।
यावानग्निरिति । यावन्त्यस्याग्नेर्मात्रा यजमानद्वारकस्मिन्सङ्गात्, तावता सर्वेणाग्निं 'दनाम्' दद्यात् ।
'एतत्' एतेन प्रकारेण 'प्रवृणक्ति' ॥

मन्त्रेण छन्दोविशेषे प्रशंसति—गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुभित्वादिना । "प्राण
तदानीं ध्यानः" इति प्राणस्य दृष्टिभेदेन त्रित्वात्, गायत्र्याश्च पादत्रयात्मकत्वात् प्राण एव गायत्री; आत्मा
तु शरीरम्, प्राणस्य व्यापकं हि शरीरम्; अतः पादत्रयात्मिकाया गायत्र्या, पादत्रयस्यात्मिकाया त्रिष्टुभि
अन्तर्भावितं त्रिष्टुम, प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात् आत्मा त्रिष्टुभियुक्तम् । लोके द्विषादुपधत्तुपादुपध यः 'पशुः'
अस्ति, 'सः' 'एतावान् वै,' 'यावान्' 'प्राणः' 'प्राणशरीरमनुष्ठितमकः' छत्रः तपोरेव प्रत्यभूतः
प्रतिलिः । स्पष्टमन्यत् ॥

इयं मन्त्रगतं छन्दः प्राणात्मरूपत्वेन प्रशस्य तदभिमानिदेवताद्वारेणापि प्रशंसति—अथो अग्निर्वै गायत्री-
मन्त्रस्त्रिष्टुभित्ति । "तमग्निर्देवताऽन्वमृष्यत गायत्री छन्दः ०—० तस्मिन्दो देवताऽन्वमृष्यत त्रिष्टुम् छन्दः"—
(तै. भा. ७।१।१११) इति ध्रुत्वान् प्रजापतिसहोपसन्त्वेनाग्नेर्गायत्रीत्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुभत्वम् । सप्त एव
अग्निरेष्टेन च सम्बर्द्धेन मन्त्रेणोक्ताप्रवृत्तान् 'ऐन्द्राग्नोऽग्निः' । यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

तद्वत्सर्वदेवतात्मकवद्द्वारेणाग्न्यां प्रवृत्तेन प्रशंसति—इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निरित्यादिना ।
"ते देवा विमत्योऽग्निं प्राविशन्"—(तै. सं ६।२।२।६) इति ध्रुवेः अग्नेः सर्वदेवतात्वम्, इन्द्रस्य
च सर्वदेवतापतित्वम्; अतस्तद्वत्तां अग्निरुत्थोऽपि सर्वदेवतात्मकः । गतमन्यत् ॥

मन्त्रद्वयगतपादसङ्ख्याद्वारेणापि मन्त्रद्वयेन प्रवृत्तेन प्रशंसति—सप्त पदानि, सप्तचिचिकोऽग्निरित्यादिना ।
अग्नेः सप्त चितयः; षट् चितय एकात्मन्यः, अथ सप्तमी तु "त्रिकर्णश्च स्वयमातृग्याभ्योपदधानि, द्विरप्यशक्येः
प्रेषेति, अग्निमन्यदधाति, सप्त सप्तमी चितिः"—इति सप्त चितयः । गतमन्यत् । तावत्तद्वत्तीति । तदुप-
प्रवृत्तरूपं कर्म 'तावत्' अग्निमात्राया सप्तं 'भवति' ॥ ७ ॥

सन्तुपने सति दद्यात् वा हविः, तां रेतज्ज्यवा, सन्नादकर्मणि पुरुषात्मन्य, दद्यात् च योषिदात्मना,
सन्नादश्च सम्भोगात्मना प्रशंसति—तां यदाऽग्निः सन्तुपत्यैनमिति ॥ ८ ॥

तद्वैके । यदि चिरमर्धिरारोहत्यङ्गारानेवावपन्त्युभयेनैषोऽग्निरिति न
तथा कुर्यादस्यन्वान्वाव पशुर्जायतेऽयं तं नाग्रं ऽपुवास्थन्वन्तमिव
नृषन्ति उेतऽइवैव दधति उेत उऽएतदनुस्थिकं अर्धर्चिस्तुस्मादेनामर्धि-
खारोहेत् ॥ ९ ॥

(जुं) जुं यदाऽर्धिरारोहति । (त्यु) अथास्मिन्तसमिधमादधाति उेतो
वाऽएनामेतदुपद्यतऽपुषोऽग्निस्तुस्मिन्नेताथ उेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥
सा कार्मुकी स्यात् । (हे) देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पदन्त

तद्वैके—यदि चिरमर्धिरारोहति—अङ्गारानेवावपन्ति । उभयेनैषोऽग्निरिति । न तथा कुर्यात् ।
अस्यन्वान्वाव पशुर्जायते । अयं तं नाग्रं ऽपुवास्थन्वन्तमिव नृषन्ति । उेत इवैव दधति । उेत
उऽएतदनुस्थिकम्—यर्धर्चिः । तस्मादेनामर्धिरारोहेत् ॥ ९ ॥

तां यदाऽर्धिरारोहति—अथास्मिन्तसमिधमादधाति । उेतो वाऽएनामेतदुपद्यते, एषोऽग्निः । तस्मि-
न्नेतां रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पदन्त । ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा-

उक्तायां धिरारोहणविषये केवाग्निं पशुमुपन्यस्य निराचरे—तद्वैके यदि चिरमर्धिरारोहतीत्यादिना ।
' अर्धि ' सामग्रीप्रोक्त्वानामावेन ' धिर ' काष्ठविष्मन्नेनारोहेत्, ततः प्रागेव ' अङ्गारान्वावपन्ति ' उक्तायां
अग्निर्यु । तथामाशयः—' उभयेन ' अङ्गारेण अर्धिवा च ' एवः अग्नि ' जानत इति । तस्य
निराचरेति—न तथा कुर्यादिति । तत्पञ्चमात्रये कर्ममाह—अस्यन्वान्वाव पशुर्जायते इति । ' यदाः '
अननकाटे ' अस्पन्वान् वाव ' अस्पन्वानेव सम्यक् एव ' जायते, ' ' अय ' तस्मान् कारणान् ' भये
एव ' जनान् प्राक्काष्ठ एव ' अस्पन्वन्तन् इव ' ' न नृषन्ति ' न स्थापन्ति लोके । तर्हि किं कुर्वन्ता-
स्यत आह—रेत इवैव दधतीति । उेत एव दधति गर्भे । तथै लोकवृष्टान्त प्रदर्श्य प्रकृते योष्यति—रेत उ
एतदिति । ' अर्धि ' इति षन् अस्ति, एत् ' एतन् ' ' रेत ' ' उ ' खड्ग । अतो गर्भाधानकाटे
एव रेतसा सहाधोऽप्योग्यान् ' एनं ' केवलम् ' अर्धिरारोहेत् ' । अत्र सूत्रम्—' अनारोह्यङ्गारानोर्ध्वे '—
(का. श्री. सू. १६ । ११४) इति ॥ ९ ॥

एतुके सूत्रम्—' अमावाकृते प्रोदण्यनां प्रादेशपात्रीः सन्निव अदधाति, अनारोह्यङ्गारानोर्ध्वे,
धनेता कार्मुकी इव इति, वैकङ्कती परस्था इति, औदुम्बरी परमया इति, जरसुहृन्वा यदग्र इति,
अथ शयां यदरीति, पात्रादीं प्रवृत्त्यहरहरेति '—(का. श्री. सू. १६ । १३१—१४०) इति ।
तदिदं क्रमेण विवक्षु आनौ कार्मुक्या. सन्निव आधानं विवाय प्रशमने—तां यदाऽर्धिरारोहति । अर्धो-
रुपम् केवलरेतत आधाने सति अग्रे मन्मूया आधानविशेषरूपाया अपावान् तथामाराय सन्निधानं
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

आधातव्यायाः सन्निधो हृत्विशेषसम्बन्धमाह—सा कार्मुकी स्यादिति । धनुषादनुधनो हृत्विशेषः हृत्तुः ।

ते देवाऽअग्निमुनीकं कृत्वाऽसुरानुभ्यायंस्तुस्याचिप- प्रगृहीतस्यासुरा
ऽअग्रं प्रावृश्स्तुदस्यां प्रत्यतिष्ठत्सु कृमुकोऽभवत्तुस्मात्सु स्वाद् रतो हि
तस्माद् लोहितोऽर्चिर्हि सु एषोऽग्निरेव अत्कृमुकोऽग्निमेवास्मिन्नेत-
त्सम्भूतिं दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरात्मसम्मितामेवा-
स्मिन्नेतत्सम्भूतिं दधाति ॥ १२ ॥

धृते न्युत्ता भवति । (त्व) अग्निर्धृत्यै योनेरमुज्यत तत्स्यै धृतमुल्ब-
मासीत्तस्मात्तत्प्रत्युद्दीप्यत ऽआत्मा ह्यस्यैष तस्मात्तस्य न भस्म भवत्या-
त्मैव तदात्मानमुप्येति न वाऽउल्वं गर्भश्च हिनस्त्यदिह सायाऽउल्वोद्वै
जायमानो जायतऽउल्वान्जायमानो जायाताऽऽहुति ॥ १३ ॥

सुरानुभ्यायन् । तस्याचिपः प्रगृहीतस्यासुरा अग्रं प्रावृश्न् । तदस्यां प्रत्यतिष्ठत् । स कृमुको-
ऽभवत् । तस्मात्सु स्वाद् रतो हि । तस्माद् लोहितः । अर्चिर्हि । स एषोऽग्निरेव-एतत् कृमुकः ।
अग्निमेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । आत्मसम्मितामेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं
दधाति ॥ १२ ॥

धृते न्युत्ता भवति । अग्निर्धृत्यै योनेरमुज्यत-तत्स्यै धृतमुल्बमासीत् । तस्मात्तत् प्रत्युद्दीप्यते ।
आत्मा ह्यस्यैषः । तस्मात्तस्य न भस्म भवति । आत्मैव तदात्मानमुप्येति । न वाऽउल्वं गर्भं
हिनस्ति-अर्हिसापै । उल्वोद्वै जायमानो जायते । उल्वान्जायमानो जायाताऽऽहुति ॥ १३ ॥

तद्विस्तारं समर्पयितुमादशपि काम-देवाभ्रासुराश्चेत्यादिना । ररर्दमानानां मये ते देवा. ' अग्निन् '
' अनीक ' मुखं कृत्वा असुत्तनिगताः, तस्मिन् समये असुराः प्रत्यावृत्त्य अग्रेरर्चिः प्रगृह्य, पावकमात्रं
गृहीतमासीन्, तावन्मात्रमर्चिषोऽसौ ' प्रावृश्न् ' अभिषन्तः । अभि तदग्रम् अस्या धृतिष्यो प्रतिष्ठितमभूत् ।
स च तत्र कृमुकादयो वृक्षः सगजः । ' कृमुकः ' नाम धनुव उपशान-नृतः सारवान् वृक्षविशेषः । उक्त-
मर्थं प्रत्यध्वजेन द्रष्टव्यं-तस्मात् स सादुरीति । तस्यादित्युक्तं कस्मादित्याह-रतो हीति । यस्मादग्नेः
सायसः, तस्मादित्यर्थः । तस्मिन्नेतद्यो प्रत्यक्षान्तर दर्शयति-तस्माद् लोहितोऽर्चिर्हि । अर्चिषो लोहित-
वर्णवान् तदन्वको वृक्षोऽपि लोहितः । एत एवं ' कृमुकः ' यः अस्ति, ' स एवः अग्निरेव ' वृक्षरूपेण
पारिणामात् । ' एतद् ' एतेन कृमुकसमिदाद्यनेन ' अग्निमेव ' ' सम्भूतिं दधाति ' स्थापितवान् भवति ॥ ११ ॥

सन्निव रयत् विधाय प्रशंसनि-प्रादेशमात्री भवतीति । प्रादेशमात्रो वै गर्भं रति । ' गर्भः विष्णुः '
यद्रूपः प्रादेशमात्रः । गर्भस्य प्रादेशपारिमाण्यं लोकेऽसिद्धम् । विष्णुरेव वायनावतारः गर्भरूपः प्रादेशमात्रः १२

आधेयायाः सन्निवः प्रवृञ्चन विधाय प्रशंसति-धृते न्युत्ता भवत्यग्निर्धृत्यै योनेरमुज्यतेति । ' अग्निः '

भ्रवन्त्युन्तरं घृतं ब्राह्मणं हि जगत्पुन्तरमुल्बं ब्राह्मं घृतं भ्रवत्युन्तरा
समिद्धाह्वयं ह्युल्बमुन्तरो गुर्भं एतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्य
ऽप्येनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ६-४-४ ॥ (६. २)

अथ वैकङ्कतीमादधाति । प्रजापतिर्या प्रथमाप्ताहुतिमुज्जुहोन्तु हुत्वा
यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः सुमभवन्तेषां प्रथमाऽऽहुतिर्विकङ्कतस्ताम-
स्मिन्नेतज्जुहोति तयेनमेतज्जीणाति पुरस्याऽअधि सम्बतोऽवरा ३॥ अभ्या-
तर ॥ यत्राहमस्मि ता ३॥ अवेति अथैव यजुस्तथा वन्दुः ॥ १ ॥

शृणाः । वाङ्मा हि योनिः । अन्तरं जगत् । धाम्ये जणा भवन्ति-अन्तरं घृतम् । ब्राह्मं हि जरायु ।
अन्तरमुल्बम् । ब्राह्मं घृतं भवति-अन्तरा ममिह । ब्राह्मं ह्युल्बम्-अन्तरो गुर्भः । एतेभ्यो वै जाय-
मानो जायते । तेभ्य एवेनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥

अथ वैकङ्कतीमादधाति । प्रजापतिर्या प्रथमाप्ताहुतिमुज्जुहोत्-त हुत्वा यत्र न्यमृष्ट । ततो विक-
ङ्कतः समभवत् । तेषां प्रथमाऽऽहुतिः-यद्विकङ्कतः । तामस्मिन्नेतज्जुहोति । तयेनमेतज् जीणानि ।
“ पुरस्या अधि सम्बतोऽवरा ३॥ अभ्यातर । यत्राहमस्मि ता ३॥ अथ ”-(वा. मं. ११।
७१) इति । यथैव यजुस्तथा वन्दुः ॥ १ ॥

आरम्भादिकल्पनायाः प्रयोजनमाह-एतेभ्यो वै जायमानो जायन् इति । ‘जायमानो’ गर्भः ‘एतेभ्यः’
शरीरादिभ्यः सकारात् ‘जयते’ कतु । जानन् लप्पयमानस्य अग्रेषु एतेषामनेकानां ‘एतत्’ एतेन
वेद्यामुज्जुहोतिनामुक्तकृतेन संपादनेन ‘तेभ्य एव’ आरम्भादिभ्य एव ‘एतन्’ अग्निं गर्भरूपं ‘जनयति’ ।
अतः उक्तकृतेनैवैतेषामनुष्ठानं प्रसालमिति विधेयमुनिः ॥ १६ ॥

इति ब्रह्मसंज्ञावार्पविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनीयशतपथब्रह्मणमाध्वे

चउकाण्डे चउऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-१-२) ॥

अथ द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतश्च विधाय प्रजसति-अथ वैकङ्कतीमादधाति प्रजापतिर्या प्रथमा-
प्ताहुतिमुज्जुहोति । उगं प्रजापतिः । प्रजाः सृष्टा, ‘यां प्रथमाप्ताहुतिमुज्जुहोत्,’ ‘ता’ प्रथमभूता
‘हुत्वा’ ‘यत्र’ देशे ‘न्यमृष्ट’ इत्यनेननिर्माणं कृतवान्, ‘ततः’ तस्मात् देशात् ‘विकङ्कतः’
‘समभवत्’ यत एवम्, अतो विकङ्कतस्याप्या आहुतिः प्रथमाऽऽहुतिः । प्रथमाहुतेरंशवान् अस्या अग्नि
प्रथमाहुतिर्बुधस्य, अतः ‘तां’ प्रथमाहुतिमेव ‘अग्निम्’ उक्ताग्री कृतवान् भवति । ‘तया’ वाङ्मया
‘एतन्’ अग्निं ‘जीणाति’ ॥

(२) अथोदुम्बरीमादधाति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽवस्प-
र्द्धन्त ते ह सर्वेऽएव वृनस्पतयोऽसुरानभ्युपेयुरुदुम्बरो हेव देवान् जहौ
ते देवाऽअसुराजित्वा तेषां वृनस्पतीनवृजत ॥ २ ॥

ते होचुः । (इ) हुन्त येषु वृनस्पतिपूर्यो रस ऽउदुम्बरे तं दुधाम ते
यद्यपक्रामेयुर्वातयामा ऽअपक्रामेयुर्वा धेनुर्दुग्धा यथाऽनद्वान्निहवानिति
तद्येषु वृनस्पतिपूर्यो रसऽआसीदुदुम्बरे तमदधुस्तयैतदूर्जां सुव्वावृन-
स्पतीन्यति पच्यते तस्मात्स सर्वदाऽऽर्द्धः सर्वदा क्षीरी तदेतत्सर्वमन्नं
यदुदुम्बरः सर्वे वृनस्पतयः सर्वेणवनेतद्वनेन प्रीणाति सर्वेवृनस्प-
तिभिः समिन्दे ॥ ३ ॥

अथोदुम्बरीमादधाति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अवस्पर्द्धन्त । ते ह सर्वेऽएव वृनस्पतयो-
ऽसुरानभ्युपेयुः । उदुम्बरो हेव देवान् जहौ । ते देवा असुरान् जित्वा तेषां वृनस्पतीनवृजत ॥ २ ॥

ते होचुः—हन्त येषु वृनस्पतिपूर्यो, यो रसः, उदुम्बरे तं दुधाम । ते यद्यपक्रामेयुः—वातयामा अ-
क्रामेयुः—यथा धेनुर्दुग्धा, यथाऽनद्वान्निहवानिति । नद्वयेषु वृनस्पतिपूर्यो रस आसीद्—उदुम्बरे
तमदधुः । तयैतदूर्जां सर्वान् वृनस्पतीन्यति पच्यते । तस्मात्स सर्वदाऽऽर्द्धः, सर्वदा क्षीरी । तदेतत् सर्व-
मन्नं यदुदुम्बरः । सर्वे वृनस्पतयः । सर्वेणवनेतद्वनेन प्रीणाति । सर्वेवृनस्पतिभिः समिन्दे ॥ ३ ॥

तत्र मन्त्र साकल्येन पठित्वा तस्य निगदन्निग्यान्तमाह—परस्या अधीपादिना । मन्त्रस्यापमर्पः,—
अग्ने । ‘ परत्याः ’ ‘ सवनः ’ (निर्व. २ । १० । २६) सङ्ग्रामनामैतत् । सङ्ग्रामस्य ‘ अवि ’
उपरि ‘ अवान् ’ अग्नदीधान् ‘ अम्यान् ’ अम्यागमः । नमन्तर ‘ एव ’ सङ्ग्रामे जनपदे वा ‘ अहम्
आमि, ‘ तान् अव ’ तान् सङ्ग्रामान् जनपदान् वा रक्ष ॥ १ ॥

तृतीयमन्त्रो वृद्धविशेषं विज्ञाप्य प्रदासति—अथोदुम्बरीमादधाति देवाश्चासुराश्चेत्यादिना । देवाभ्युदे
परस्परं स्वर्धनान्तेषु सर्वेऽपि ‘ वनस्पतयः ’ ‘ असुरान् ’ एव ‘ अम्युपेयुः ’ ‘ अम्यागमन्, ’ ‘ उदुम्बरः, ’ ‘ रसः ’ एव
‘ देवान् न जहौ ’ । पद्यान् ‘ देवाः ’ ‘ असुरान् ’ विज्ञा, ‘ तेषां ’ ‘ तेभ्यः ’ सकाशान् ‘ वनस्पतीन् ’ ‘ अवृजत ’
वाजिनानवृजन्त ॥ २ ॥

ते होचुरिति । पद्याद् ‘ ते ’ देवाः तेषु वनस्पतिषु विश्राममकृत्वा ‘ वनस्पतिषु ’ ‘ यः कर्तुं रक्षः ’
सार्पोऽहः, ‘ तद् ’ ‘ उदुम्बरे रथावगम ’ इति परस्परमुक्त्वा उदुम्बरे एव रथाविततवन्तः । एवं कर्त्तव्यमपि-
प्रायमाह—‘ ते यद्यपक्रामेयुः ’ तदा दुग्धवेलेवन् उद्वर्द्धविशेषं गतवारा एवापक्रामेयुः ‘ इति ’ । ‘ तथा ’
स्याविततवर्जा ‘ सर्वान् ’ ‘ वनस्पतीन् ’ ‘ प्रति ’ सर्वेषां प्रतिनिधित्वेन ‘ पच्यते ’ परिपक्वदुग्धलो भवती-

परत्स्याः परावृत्य इति । वा परत्वा परावृत्त्येवोद्दिश्य इहागतीति
रोहितो ह्येतत्त्वः पुरीष्यः पुरुषिय इति पशुजो बहुषिय इत्येतदत्रे त्वं
तरा मूय इत्यत्रे त्वं तर सुवर्णाप्सुन इत्येतत् ॥ ४ ॥

(६) अथापरशुवृक्कमादधाति । जायतःपुत्रः पुत्रपुत्रीयते सुः एष
सर्वस्माज्जन्माय जायत एतदेकस्त्रं बहुपरशुवृक्कं त्वेनमेतस्याणाति
बुद्धे कानि कानि चिदा ते आह्वानि ददाति । सर्वं तुदस्तु मे धृतं तुम्ह-
यत्त्व अविद्येति अथैव बुभुक्षुया बुभुक्षुस्तद्यत्किञ्चापरशुवृक्कं तुदत्त्मा
एतत्त्वदुपयति तुदत्त्माज्जन्मं कृत्वाऽपिदधाति ॥ ५ ॥

“ परत्स्याः परावृत्य ”—इति । वा परत्वा परावृत्त्येव । “ रोहिदश्च इहागति ”—
इति । रोहितो ह्येतत्त्वः । “ पुरीष्यः पुरुषियः ”—इति । पशुजो बहुषिय इत्येव । “ अत्रे
त्वं तरा मूयः ”—(वा. मं. ११ । ७२) इति । अत्रे त्वं तर सर्वाप्सु पाप्मन इत्येव ॥ ४ ॥

अथापरशुवृक्कमादधाति । जायतःपुत्रः पुत्र—पुत्रीयते । स एष सर्वस्माज्जन्माय जायते । एत-
देकस्त्रं बहुपरशुवृक्कम् । त्वेनमेतस्याणाति । “ एतदत्रे कानि कानि चिदा ते दान्ति
दधति । सर्वं तुदस्तु मे धृतम्, तज्जुवत्त्व यविकुय ”—(वा. मं. ११ । ७२) इति ।
यथैव यजुस्तया बुभुः । तद् यत् किञ्चापरशुवृक्कम् । तदत्त्माज्जन्मत्सदधाति । तदत्त्माज्जन्मं
कृत्वाऽपिदधाति ॥ ५ ॥

नदीः । प्रतेः कर्मप्रवर्तमानान् तयोमाद् ‘ कनतान् ’ इति द्वितीया । कनतर्षं प्रपठेग इति कतो-
नत्मात् सर्वशब्देः सर्वशः श्रीगति । एतत् । सर्वशः कतोति कितान् सर्वाज्ञापापकः ॥ १ ॥

तस्याः सवित्र आधाने मन्त्र विषय आचरे—यन्मन्त्रः परावृत्य इति । वा परत्वा परावृत्त्येव इति ।
हे अत्रे ! ‘ वा ’ ‘ परत्वा ’ ‘ उक्ता ’, “ एतत्त्व ” (नि. ३ । ११ । १) इत्येव । जायतं दूतानि;
ताद्यथा दैवात् आगतं इति, ‘ एतत् ’ एतेन मन्त्रमन्त्रेणोक्तमित्यर्थः । द्वितीयमने ‘ रोहिदश्च ’—
शब्दनिर्देशमन्त्रः इति इति, तद् रोहितं—रोहितो ह्येतत्त्वः इति । “ रोहिदोऽत्रेः ”—(नि. ११ । १२)
इति निवृत्तम् । द्वितीयमने आचरे—पुरीष्यः पुरुषिय इति । पशुजो बहुषिय इत्येव इति । उक्ता-
शब्देन बहुषीयाः पशव उच्यन्ते । बुभुः पशुस्य आह्वानं पुरीषः । “ पुष्करे ”—इति बहुषीयस्य
उक्ता (नि. ११ । १३) । बुभुः पशुस्यो देवताभ्योऽपि दियः । एतत्त्वत् । बुभुषेणो
“ दूक ”—इत्येव (नि. २ । १० । २०) इत्येव । एतत्त्वत् । एतत्त्वत् । एतत्त्वत् ।
“ दूक ”—इत्येव (नि. २ । १० । २०) इत्येव । एतत्त्वत् । एतत्त्वत् । एतत्त्वत् ।
मूय इति । अत्रे त्वं तर सर्वाप्सु पाप्मन इत्येव इति । तद्वत्त्वत् । एतत्त्वत् ।

अथ बुभुक्षुस्तदधाति किञ्चापरशुवृक्कमादधाति जायत एष एतदधाति । ‘ अथ ’

(त्पु) अथाधःशयमादधाति । जायत ऽएषु ऽएतद्विधीयते सु ऽएषु
सुर्वस्मा ऽअत्राय जायतऽएतद्वेकमुन्नं युदधःशयं तुनैनमेतुप्रीणाति ।
यदुत्पुपजिह्विका यद्विश्रोऽअतिसर्पतिर्पुर्तुत्युपजिह्विका वा हि तदुत्तिव्वम्रो
व्वाऽतिसर्पति सुर्वं तुदस्तु ते घृतं तुज्जुपस्व यविष्ठयेति युथैव युजु-
स्तथा बुन्धुस्तद्यत्किञ्चाधःशयं तदस्माऽएतत्स्वदयति तदस्माऽअन्नं
कृत्वाऽपिदधाति ॥ ६ ॥

अथाधःशयमादधाति । जायतऽएषु एतद्-यन्त्रीयते । सर्वस्माऽअत्राय जायते । एतदेकमन्नम्-
यदधःशयम् । तेनैनमेतुप्रीणाति । “ यदुत्पुपजिह्विका यद्विश्रोऽअतिसर्पति ”-इति । उप-
जिह्विका वा हि तदुत्ति, यन्नोवाऽतिसर्पति । “ सर्वं तदस्तु ते घृतम्, तज्जुपस्व यविष्ठये ”-
(वा० सं० ११।७४) इति । यथैव यजुस्त्वया बन्धुः । तद् यत् किञ्चाधःशयम्-तदस्माऽएतत्
स्वदयति । तदस्माऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति ॥ ६ ॥

‘ अपरशुक्लस्य ’ परशुना जच्छिन्नस्य वाग्धादिना मग्नस्य तस्याधाने प्रयोजनमाह-स एष सर्वस्मा इति ।
कथमस्यास्त्वमित्यप्यत्र आह-एतदेकमन्नमिति । अपरशुक्लमपि अनेन यथैव ‘ एकमन्नम् ’ । तत्र मग्न
विधाय तस्य व्याख्यानान्तेकत्वमाह-यदध्रे कानि कानि चिदित्यादिना ॥

मन्त्रस्यापमर्धः,-हे ‘ अग्ने ! ’ यत् ‘ ‘ कानि कानिचिद् ’ रूपाणि ‘ द्राक्षणि ’ ‘ ते ’ इति ‘ आद-
धमि ’ आदधम्, ‘ तत् सर्वं ’ ‘ घृतमस्तु ’ घृतवत् प्रियमस्तु । ‘ तद् ’ घृतात्वेन कल्पितं यत् किञ्चित्
काष्ठे ‘ शुक्ल ’ सेवस् । हे ‘ यविष्ठये ’ युवतम अग्ने । ॥ मन्त्रस्यावधार्यत्वमाह-“ यथैव यजुस्तथा बन्धुः ”-
इत्यनेनोक्तम्, इदानीं तात्पर्यमाह-तद् यत् किञ्च अपरशुक्लम्, तदस्मा एतत् स्वदयति, तदस्मा
अन्नं कृत्वाऽपिदधातीति । ‘ अग्ने ’ विशुक्लस्य अग्नये यथा लौकिकशिशोर्मेवनीतादिकमन्नं कृत्वा आस्येऽपि-
दधाति, तथा कृतवान् मवतीति ॥ ६ ॥

अथ पञ्चम्याः समिध आधानं विधाय प्रशंसति-अथाधःशयमादधाति जायत इत्यदिना । पूर्ववद्
व्याख्येयम् । ‘ अधः ’ मूर्ध्नि स्थित्वेव परितः सन् यः शंते, सः ‘ अधःशयः ’ । पूर्ववत् । तत्र मन्त्रे
विधाय, पूर्वार्धं व्याख्याय, उत्तरार्धस्य स्पष्टार्थतामाह-यदुत्पुपजिह्विकेत्यादिना । हे ‘ अग्ने ! ’ ‘ यत् ’
काष्ठम् ‘ उपजिह्विका ’ उपजिह्विका ‘ अति ’ यक्षयति, ‘ यन्नः ’ बलीको ‘ वा ’ ‘ यत् ’ काष्ठम् ‘ अतिस-
र्पति ’ आरोहति, ‘ सर्वम् ’ इत्यादि पूर्ववत् । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह-तद्यत् किञ्चाधःशयमित्यादिना । अपरशु-
क्लस्य शयनोद्देशविशेषाविधानाद् प्रकृतमुद्देशवत्त्वमेव तथोक्तियवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

(८३) अथेताऽ इतराः प्राजाऽपि भवन्ति । वृद्धं च पञ्चाशं वृद्धं चैव न-
मस्तस्मिन्नेव यद्वैव प्राजाऽपि सौम्या च पञ्चाशऽपि सौम्या इ परमाऽऽहुतिर्य-
त्सौमाहुतिस्तुमस्मिन्नेव नुवृद्धं चैव अथेताऽपि भवन्ति ॥ ७॥

(त्व) अहमदप्रयावं भ्रन्तऽ इति । (त्व) अहमदप्रमत्ता ऽहमदन्त
इत्येतदुच्चार्येव त्रिष्टने वाममुष्माऽहनि यथाऽश्वाय त्रिष्टने वासुमिन्येतद्रा-
यस्तेष्वेव सुमिषा मुदन्तऽ इति रथ्या न पौषेण च सुमिषा मुदन्तऽ इत्ये-
तदमे मा ते प्रतिवेष्टा रिषामेनि युथ्वाम्य प्रतिवेष्टा न पिप्येद्व-
मेतुदाह ॥ ८ ॥

अथैता उत्तमाः पात्राणि भवन्ति । अथ वै पात्राणि । अथैवमेतन्मन्त्रं समिन्दं । यदेव
पात्राण्यः । सांमो वै पात्राणि । यो ह यन्माऽऽहुनिः-यत् सांमाहुनिः । यामस्मिन्मन्त्रादिति,
यन्मेतन्मन्त्रादिति ॥ ७ ॥

“अद्वयप्रमाणं मरुतः”-इति । अद्वयप्रमाणं आदम्न इत्येतत् । “अध्वयं
निष्ठं धाममम्ने”-इति । यथाध्वयं निष्ठं धाममित्येतत् । “रायस्पोषेण ममिवा
मदन्तः”-इति । मया च पोषेण च ममिवा मदन्त इत्येतत् । “अग्ने मा ते ममिवेशा
रिषाम्”-(वा० सं० ११. ७५) इति । ममिवेशा प्रतिशेषो न स्यात् । एवमेतदाह ॥ ८ ॥

एतत् पञ्चमविंशं शिखण्डात् त्रिंशत् उपसमाप्त्यात् अस्मिन् पञ्चाशत्तन्त्रवशात्-अथवा उत्तराः
पाठाभ्यो भवन्तीति । पञ्चाशत् इत्येकं श्लोकं च प्रत्यक्षि-अथ वै पञ्चाश इति । “ वदेव पाठाभ्यः,
सोमो वै पञ्चाशः ”-इति च वक्तव्यमेव “ देवा वै ऋषयश्चन्द्रा तन् पर्वं दद्यात्तुमेव ”-(वि. सं. ३ । १ ।
७ । २) इति धृतेस्तत्र पञ्चाशब्दः (उ. प. १ । ३ । १ । १२) । “ तर्गाम्यामिती दिवि सोम
आसीद्, न माषथाऽज्जम् तस्य पर्वमभिरुह्य तस्यर्गमित्त्वम् ”-(ऐ. ब्रा. १ । १ । ३ । १०) इति धृतेः
पञ्चाशब्दो ललितवक्तव्यम् “ सोमो वै पञ्चाशः ”-इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ प्रतिपादयन् वृत्तान् कदुर्वा निमग्न आश्रित-अहहप्रपातमग्न इत्यहहप्रमत्ता आहन्त
 इतिदिता । मन्त्रस्य तु प्रत्यगेति विष्टं व्याख्यातत्र पृथगुक्तपरोप्यादि । निमग्ननिमग्नविना
 'अन्तरा' - 'एतन्' तदिनामूलोऽन्तरादकृत्तुर्गोषी विष्टि इति मन्त्रेण व्याख्यातम् । 'मन्त्रः' - इति
 इत्यस्य च उक्तिरुक्तमर्थ इत्युक्तम् ॥

‘एतत्’ एतेन मन्त्रमागेलोक्तमित्यर्थः । ‘यथाश्रयणं निवृत्ते’ गृहं यद् निवृत्ते जायमानं ‘याम्’ बालवृत्ता-
दिकं हन्ति, तथा ‘अयम्’ अग्रये इत्यर्थः ॥

नाभा पृथिव्याः समिधानेऽअग्राविति । (त्वे) एषा ह नाभिः पृथिव्यै
यत्रेण एतत्समिष्यते रायस्पोषाय बृहते इवामहऽइति रस्ये च पोषाय च
बृहते इवामहऽइत्येतदिरम्मदमितीरया ह्येष मत्तो बृहदुक्त्यमिति
बृहदुक्त्यो ह्येष यजत्रमिति यज्ञियमित्येतज्जेतारमग्निं पृतनासु सासहि-
मिति जेता ह्यग्निः पृतनाऽउ सासहिः ॥ ९ ॥

“ नामा पृथिव्याः समिधानेऽअग्रा ”-इति । एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रेण एतत्
समिष्यते । “ रायस्पोषाय बृहते इवामहे ”-इति । रस्यं च पोषाय च बृहते इवामह
इत्येतत् । “ इरम्मदम् ”-इति । इरया ह्येष मत्तः । “ बृहदुक्त्यम् ”-इति । बृहदुक्त्यो ह्येषः ।
“ यजत्रम् ”-इति । यज्ञियमित्येतत् । “ जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम् ”-(वा० सं०
११ । ७६) इति । जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिः ॥ ९ ॥

तृतीयभागे ‘ रायस्पोषाय ’-इत्यत्र ‘ घनम् पुष्ट्या ’ इत्येकस्योऽर्थः प्रतिपाति, तद्यपि राय इति निर्देश-
बलादेव अपुष्टम् घनसिद्धेः शरीरादिणोऽस्त्युऽर्थं पृथगेव विवक्षित इत्यभिप्रेय ‘ रया च पोषेण च ’ इति
पृथक्त्वा भाषणे व्याख्यानम् । न केवलं रया पोषेण च, किन्तु इष्टानेन च । “ सम्मरन्तो वय मा दिशाम ”
इत्युच्यते सम्बन्धः ॥

चतुर्थभागात्वा तावन्माह-अग्रे मा ते प्रविशेन्ना रिषामेति । ययैत्रास्य प्रविशेन्ना न रिष्येत्, एव-
मेतद्वाहेति । प्रविशेन्ना नाम स्वगृहे अलम्बमानस्य पदार्पस्थानपञ्चापोषिन् स्वगृहनिष्ठवर्णि मित्रादिगृहम् ।
अत्र तद्वान् विवक्षितः । अथाभ्याग्रेरभिमतहविःप्रदत्ता प्रविशेन्ना यजमानः, उक्तत्वेन तद्गृहं वा ‘ न रिष्येत् ’
न रिष्यात्, एवमतुगृहाग्रेत्येवैवक्तव्यमयं मन्त्रभाग आहोर्त्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ तेषु सप्तमसमिदाधानमन्त्र विमल्य व्याचष्टे-नाभा पृथिव्याः समिधाने अग्रावित्येषा ह नाभिः
पृथिव्यै-इति । मन्त्रस्यायमर्थः-‘ पृथिव्याः ’ ‘ नामो आहवनीयाय ’ ‘ समिदाधाने ’ अग्रा समिष्यमाने
सति ‘ रायः ’ ‘ घनम् ’ ‘ बृहते ’ ‘ मत्ते ’ ‘ पोषाय ’ ‘ इवामहे ’ आह्वयाम । ‘ इरम्मदम् ’ इरया मादयित-
व्यम्, ‘ बृहदुक्त्यं ’ महच्छत्रम्, ‘ यजत्रम् ’ यज्ञव्यम्, ‘ जेतार ’ जयशीलम्, ‘ पृतनासु ’ संप्रानेष्टु
‘ सासहिम् ’ सौभारम् ‘ अग्निं ’ ‘ इवामहे ’ आह्वयाम ॥

प्रथमभाग व्याचष्टे-एषा ह नाभिः पृथिव्यै, यत्रेण एतत् समिष्यते इति । ‘ यत्र ’ यस्मिन्
देशे ‘ एवः ’ अग्निः ‘ एतत् ’ एतेन प्रकारेण ‘ समिष्यते ’, ‘ एवः ’ प्रदेशः ‘ पृथिव्यै ’ पृथिव्याः ‘ नाभिः ’
उच्यते । द्वितीयभागे रायस्पोषाह्वयं प्राप्नोते क्त्वे व्याख्यानम् । तृतीयभागे व्याचष्टे-इरम्मदमितीरया
ह्येष मत्त इत्यादिना । ‘ इरया ’ पृतनादिनाऽनेन ‘ मत्तः ’ तर्पितः । ‘ हि ’-शब्देन प्रसिद्धिर्यन्यते । अग्रे-
बृहदुक्त्यर्थं प्रसिद्धिमिति दर्शयति-बृहदुक्त्यो ह्येष इति । यजत्रशब्दे व्याचष्टे-यजत्रमिति यज्ञियमित्ये-
तदिनि । चतुर्थभागार्थः प्रसिद्ध इत्याह-जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिरिति ॥ ९ ॥

याः सेनाऽअधीवरीः । (दु) दुःप्राभ्यां मलिम्लूयं जनेषु मलिम्लवां
 योऽअस्मभ्यमरातीयाद्युश्च नो द्वेषते जनः ॥ निन्दाद्योऽअस्मान्धिप्ताश्च
 सूर्यं तं मम्मसा कुर्वति ॥ १० ॥

“ याः सेना अधीवरीः ”—(वा. मं. ११।७७) “ दुःप्राभ्यां मलिम्लूयं ”—(वा. तं.
 ११।७८)—“ ये जनेषु मलिम्लवः ”—(वा. मं. ११।७९) “ यो अस्मभ्यमरातीयाद्
 यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्योऽअस्मान् धिप्ताश्च सूर्यं तं मम्मसा कुरु ”—(वा. सं.—
 ११।८०) इति ॥ १० ॥

(त्वे) एतद् देवाः । (०) युश्चैनानुद्देद्यञ्चाद्रिषुस्तुमस्मा ऽञ्चन्नं
कृत्वाऽप्यदधुस्तेनेनमप्रीणञ्चन्नमुद्देतस्याभवदुदहद् देवानां पाप्मानं तथैवै-
तञ्चजमानो युश्चैनं द्रेष्टि यं च द्रेष्टि तुमस्माऽञ्चन्नं कृत्वाऽपिदधाति तेनेनं
प्रीणात्पुन्नमुद्देतस्य भवति उदहत्यु यजमानस्य पाप्मानम् ॥ ११ ॥

(न्वा) वा ऽएता ऽयुक्तादशदधाति । (त्य) अक्षत्रियस्य वाऽपुरोहि-
तस्य वाऽसर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं तद्यदक्षत्रियो वाऽपुरोहितो वा ॥ १२ ॥

द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्वं वै तद्यद्द्वादश सर्वं
तद्यदक्षत्रियो वा पुरोहितो वा ॥ १३ ॥

एतद्दे देवाः—यश्चैनानुद्देह, यच्चाद्रिषुः—तमस्माऽञ्चन्नं कृत्वा—अप्यदधुः। तेनेनमप्रीणन् । अन्नमहै-
तस्याभवत् । अदहद् देवानां पाप्मानम् । तथैवैतद्यजमानो—यश्चैनं द्रेष्टि, यं च द्रेष्टि—तमस्माऽञ्चन्नं
कृत्वा—अपिदधाति । तेनेनं प्रीणाति । अन्नमहैतस्य भवति । उदहत्यु यजमानस्य पाप्मानम् ॥ ११ ॥

ता एता एकादशादधाति । अक्षत्रियस्य वाऽपुरोहितस्य वा । असर्वं वै तद् यदेकादश । असर्वं
तद् यदक्षत्रियो वाऽपुरोहिता वा ॥ १२ ॥

द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्वं वै तद्—यद्द्वादश । सर्वं तद्—यत् क्षत्रियो वा
पुरोहितो वा ॥ १३ ॥

एतन्मन्त्र प्रकृतिर्न पुरादत्तमाह—एतद्दे देवा युश्चैनानिषादिना । ' एतन् ' अनेन प्रकारेण पुरा छद्
देवाः ' अथदधु '—स्वास्त्वनेन सम्बन्धः । ' एतान् ' यजमानान् ' यश्च जनः ' ' अदहद् ' देवमकार्षीन्
' यश्च ' जन यजमानाः । ' अद्रिषु ' देवमकुर्वन् । ' तन् ' त्वमयद्विज जनम् ' अक्षै ' अत्रनाय शिशुस्त्वाय
अन्नपे ' अन्नं कृत्वा ' ' अप्यदधुः ' मुखे स्थापितवन्तः । ' तेन ' अनेन ' एवन् ' अत्रिन् ' अप्रीणन् ' ।
कथं तद्वत् मवर्तिष्यन् आह—अन्नमहैतस्याभवतिनि । " अह इति विनिप्रहार्थिनिः " (या. निघ.
१० । २ । ४) । अन्नमेतन्मन्त्रमवदेव । ' त ' अत्रि च पक्षान् सोऽग्निः । ' देवानां ' ' पाप्मानं '
हेभ्यन् ' अदहन् ' मस्माकमेतन् । तथैवैतद् यजमान इवाधौरोद्घातिका वाक्पुत्रोद्घातवद् व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

वा एता एकादश सन्निव लक्षाः, तस्यां क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तविशदनामाह—ता एता एकादशा-
दधात्यक्षत्रियस्य वाऽपुरोहितस्य वैति । क्षत्रियादन्वक्षेत्राणिकः अक्षत्रियः, तत्रात्रि ' अपुरोहितस्य '
पुरोहितव्यतिरिक्तस्य, पुरोहितद्वित्रियव्यतिरिक्तो यो यथात्रिहारी, तस्य ' एकादश आदध्यन् ' । अन्येकादश-
संख्यायामेतामुपश्रवयति—असर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं तद्यदक्षत्रियो वाऽपुरोहितो वैति । क्षत्रियपुरोहि-
तयोः सर्वरक्षादन्वर्षाणिनायदक्षिण सर्वं प्रसिद्धम् । अत्र एव तदित्यस्य चासर्वत्वम्, एकादशसङ्ख्यायाश्च
विषमसंख्याकत्वदसर्वत्वम्, अतस्तस्य तदुचितम् ॥ १२ ॥

तद्दे क्षत्रियपुरोहितयोः क्षिप्रय इत्यत आह—द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा सर्वं वै तद् यद्
द्वादश—इत्येतन् । पूर्वैरेव व्याख्यातमायन् ॥ १३ ॥

स पुरोहितस्यादधाति । सुष्टुशितम्मे ब्रह्म सुष्टुशितं वीर्यं बलम् ॥
सुष्टुशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमुस्मि पुरोहितऽ इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं
च सुष्टुश्यति ॥ १४ ॥

(त्य) अथ क्षत्रियस्य । (स्यो) उदेर्षा बाहूऽअतिरमुद्वज्जोऽअथो
बलम् ॥ क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वा॥॥ऽअहमिति युथैव क्षिणु-
यादमित्रानुन्नयेत्स्वानेवमेतदाहोमे त्वेवैतेऽआदध्यादयं वाऽअग्निर्ब्रह्म च
क्षत्रं चेमुमेवैतदग्निमेतान्भ्यामुभ्याभ्याथै सुमिन्दे ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

स पुरोहितस्यादधाति । “ संशितं मे ब्रह्म, संशितं वीर्यं बलम् । संशितं क्षत्रं जिष्णु
यस्याहमस्मि पुरोहितः ”—(वा. सं. ११। ८१) इति । तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च संश्यति १४॥

अथ क्षत्रियस्य—“ उदेर्षा बाहूऽअतिरमुद्वज्जोऽअथो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रा-
नुन्नयामि स्वा ३॥ अहम् ”—(वा. सं. ११। ८२) इति । यथैव क्षिणुयादमित्रान्, उन्न-
येत् स्वात् । एवमेतदाह । उमे त्वेवैतेऽआदध्यात् । अयं वाऽअग्निः—ब्रह्म च क्षत्रं च । इममेवैतदग्नि-
मेतान्भ्यामुभ्याम् समिन्दे—ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

तर्हि पुरोहितस्य इदंशः । को मन्त्रः क्षत्रियस्य वा क इत्यपेक्षया तावत्पुरोहितस्याह—स पुरोहितस्याद-
धाति संशितं मे ब्रह्मेति । मन्त्रस्य स्पर्शार्थत्वेन नियम्य व्याख्यानात्पेक्षणात् साकल्येन पठित्वा तात्पर्यं
दर्शयति—तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च संश्रयतीति । मन्त्रे ब्रह्मसुप्रयोः संशितत्वं प्रदर्शनात्, ‘अस्य’ पुरोहित-
पत्रमानस्य ‘ब्रह्म च क्षत्रं च’ उमे जानी ‘संश्यति’ सम्पक् सीदगीकरोति ॥

मन्त्रस्य त्वत्तरायाँऽऽश्नु—‘मे’ मम स्वभूतं ‘ब्रह्म’ ब्रह्मण्यजातिः ‘संशितं’ मवत् । एतदेव विश्वोक्ति-
‘मे’ ब्रह्मणः ‘वीर्यं’ श्रुतात्पयनादिजनितम्, ‘बलं’ शरीरम्; तदुभयं संशितं मवत् । तथा ‘जिष्णु’
जयशीलं ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः, ‘संशितं’ ‘यस्य’ क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि, तत् संशितं मवत्विति ॥ १४ ॥

क्षत्रियश्चेद्वादस्याः समिवो मन्त्रमाह—अथ क्षत्रियस्योद्देशमिति । अयमर्थः—‘एषां’ विरोधिना ‘बाहू’
भुजौ ‘उदतिरम्’ उद्भूतशान्तिम् । तथा तेषां ‘वर्चः’ तेजः, ‘अथो’ ‘बलं’ शरीरम्, तत् सर्वम्
उदतिरम् । किञ्च ‘ब्रह्मणा’ नियमाधीनं मन्त्रेण ‘अमित्रान्’ विरोधिन्, ‘क्षिणोमि’ हिंमिताम् करोमि ।
‘स्वान्’ अस्मदीयानि मित्राणि ‘अहम्’ ‘उन्नयामि’ । उत्तरार्द्धस्य सामर्थ्यमाह—यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्न-
येत् स्वानेवमेतदाहेति । १४२म् ॥

पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादश, तयोस्तु द्वादशैव । तत्रापि उपोत्तमा पुरोहितस्य, उत्तमा क्षत्रियस्येति
व्यवधानितम् (का. श्री. सू. १६। १४१। १४२) । इदानीमुपोत्तमोत्तमे उमे अपि सर्वव्यापकतत्वे
एति स्पर्शवद्भाह—उमे त्वेवैते इति । तु-शब्दः पूर्वोक्तव्यवस्थापञ्चं वाचयति, एवशब्दो निजक्रमः । ये ‘उमे’

तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्रा-
वानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा तावत्तैर्वैनमेतदुन्नेन ग्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्र्यो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । अन्नमेतत् । आत्मसम्मितेर्नैर्वैनमेतदुन्नेन
ग्रीणाति । यद् वाऽऽत्मसम्मितमन्नम्-तद्वति । तन्न हिनस्ति । यद्ग्रायो-हिनस्ति तत् । यत्क-
नीयो-न तद्वति । तिष्ठन्नादधाति । तस्योपरि बन्धुः । स्वाहाकारेण । रेतो वाऽऽर्द्धं सित्कम्-
स्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्विष्णुस्तस्मादेनं ता यत्समिधस्तेन नाहुतयो यद्
स्वाहाकारेण तेनान्नमन्नं हि स्वाहाकारस्तयो हिनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-५ ॥ (६. ३.)

तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । ग्रावानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा
तावत्तैर्वैनमेतदुन्नेन ग्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्र्यो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । अन्नमेतत् । आत्मसम्मितेर्नैर्वैनमेतदुन्नेन
ग्रीणाति । यद् वाऽऽत्मसम्मितमन्नम्-तद्वति । तन्न हिनस्ति । यद्ग्रायो-हिनस्ति तत् । यत्क-
नीयो-न तद्वति । तिष्ठन्नादधाति । तस्योपरि बन्धुः । स्वाहाकारेण । रेतो वाऽऽर्द्धं सित्कम्-
अयमग्निः । तस्मिन् यद् काष्ठान्मस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्-ईस्यादेनम् । ता यत् समिधः-तेन
नाहुतयः । यद् स्वाहाकारेण-तेनान्नम् । अन्नं हि स्वाहाकारः । तयो हिनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥

पुरोहितश्च त्रिविधपत्न्येनोक्ते, ते एते सर्वत्रादध्यादेव, न पत्नियजेत् । तत्रोपपत्तिमाह-अयं वा अग्निर्ब्रह्म च
क्षत्रं चेति । 'अयम् अग्नि' एव ब्रह्मक्षत्रे; यद् ब्रह्म क्षात्रं च तेजः, तस्याग्रेपत्न्यादित्यभिप्रायः । अतः
'एतन्' एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राभ्याम् अग्नौ सामेदध्यानेन 'इममेव' उच्यमस्ति । 'उमास्या' 'समिधे' सन्त्यग्
दीपितवान् भवति । तस्मादुभे अभ्यवस्य सर्वविधयस्ताऽनुष्ठेये इत्यर्थः ॥

एतदुक्तं भवति । पुरोहितश्च त्रिविधपत्न्यादित्युक्तानामेकादश वा त्रयोदश वा, तयोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति ।
अत्र सूत्रम्-"उपोत्तमा क्षत्रियस्येच्छुत्तमं पुरोहितस्यान्यस्योभे"- (वा. श्रौ. सू. ११. १४१-१४२)
इति । 'अन्यस्य' पुरोहितश्च त्रियाम्यामन्यस्य, तत्रापि पुरोहितव्यतिरिक्तं क्षत्रियस्य अन्यस्य, क्षत्रियव्यति-
रिक्तस्य पुरोहितस्यान्यस्येत्यर्थः । एव कर्कोपाध्यायैरिति व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

अर्थसिद्धा त्रयोदशतद्वयमन्यस्य प्रशंसति-तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते त्रयोदश मासाः संवत्सर इत्यादिना ।
ता' समिधः । गतमन्यत् ॥ १६ ॥

समिधां प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशंसति-प्रादेशमात्र्यो भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना ।
गर्भमूलस्य यज्ञतमकस्य विष्णोः प्रादेशमात्रत्वं गर्भाकारस्योदरस्य प्रादेशमात्रत्वं गर्भपक्षेत्वेतदुद्बोध्यम् । समिदाख्यं
यस्तु 'अन्नम्'; अतः 'इदं' गर्भम् "आत्मसम्मितेन" आत्मसमप्रमाणेनैवाग्नेन ग्रीणाति । आत्मसम्मितत्वं

अथ विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा । वात्सप्रेणोपस्थायास्तमितऽआदित्ये भस्मैव
प्रथममुद्रपत्येतद्वाऽएनमेतेनाग्नेन प्रीणात्येतुभिः समिद्धिस्तस्यान्नस्य
जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भस्म तेनैवमेतद्व्यावर्तयति तस्मिन्नुपहतपा-
प्मन्वाचं विसृजते व्याचं विसृज्य समिधमादधाति राज्याऽपुनैवमेतद-
ग्नेन प्रीणाति राज्ञीऽ रात्रीमुप्रयावं भुरन्तऽइति तस्योक्तो बन्धू राज्या
ऽपुनैतामरिष्टिऽ स्वस्तिमाशास्ते तद्यत्किञ्चातो राज्योपसमादधात्याहुति-
कृतऽ देवास्मै तदुपसमादधाति ॥ १ ॥

अथ विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा, वात्सप्रेणोपस्थाप, अस्तमितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुद्रपति । एतद्वा-
एनमेतेनाग्नेन प्रीणाति-एताभिः समिद्धिः । तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति-भस्म । तेनैवमे-
तद् व्यावर्तयति । तस्मिन्नुपहतपाप्मन् वाचं विसृजते । वाचं विसृज्य, समिधमादधाति । राज्याऽपुनै-
वमेतदग्नेन प्रीणाति । राज्ञी रात्रीमुप्रयावं भुरन्त इति । तस्योक्तो बन्धुः । राज्याऽपुनैतामरिष्टि
स्वस्तिमाशास्ते । तदुपत् किञ्चातो राज्योपसमादधाति, आहुतिकृतं देवास्मै तदुपसमादधाति ॥ १ ॥

यूनाधिकमात्रे वाचदर्शनेन स्तौति-यद्वा वा आत्मसम्मिमतमन्नम्, तद्वतीति । 'अवति' तर्पयति ।
'कनीयः' चेत् 'न अवति' न तर्पयति, 'भूयः' चेत् अन्तराप्पाद्युत्पादेन 'हिनस्ति', अत आत्मसम्मितं
प्रशस्तम् । तिष्ठतैवौकसमिधमाधानं कर्त्तव्यमिति विचार, तदपवादं बध्यमाण इतिदिशति-तिष्ठन्नादधाति
तस्योपरि बन्धुरिति । 'उपरि' नवमे काण्डे (अ. १. ९. १. १. ४६) " तिष्ठन् समिध आदधाति,
अरयन्ति ये समिधः " इत्यत्र स्वयंपारणप्रस्तावे " तिष्ठन् वै धीर्यवत्तः " इति बन्धुक्त इत्यर्थः ॥

यत् समिधमाधानमुक्तम्, अस्य स्वाहाकारान्तर्गतं विचार्य प्रसंसति-स्वाहाकारेण, रेतो वा इत्यादिना ।
उक्त्याग्नेयजोष्यमानवेधान्यर्घ्यसितरेतो रूपत्वात् तत्र प्रशेत्त्यादि 'काष्ठानि' 'अस्वाहाकृतानि' चेत्
'अग्नादग्नात्' 'एतं' रेतोरूपमिति ह्युच्यते; सत्स्वाहाकाराणि चेत् हवनं न कुर्वते । ननु केवलकाष्ठानां
हिंसकत्वं प्रयुक्तम्, तत्र काष्ठानामाहुतिवत्त्वं प्रशेपादाहुतेष्वन्यत्वात् कथं हिंसक इति तत्राह-ता यत् समि-
धस्तेन नाहुतय इति । समिधो केवलमग्निस्मिन्वनसाधनत्वेनानाहुतिरूपत्वात् नाहुतिवत् नाजत्वञ्च अतो हिंसकाः
रुरित्यर्थः । तर्हि स्वाहाकारमहितास्ता इति चेत् कथमन्नमावेनाहिंसकत्वमिति, तत्राह-यद्वा स्वाहाकारेण
तेनान्नमन्नं हि स्वाहाकारस्तथो हेनं न हिनस्तीति । " स्वाहाकारेण वधकारेण वा देवेभ्योऽन्नं
प्रदीते " इति धृतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन्नत्वम् । स्पष्टमन्यत् । " स्वाहाकारः सर्वस्यैवायम् " (का. श्रौ. सू.
१. १. ४४) इति सूत्रम् ॥ १७ ॥

इति धीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सायणह्निमीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे
षष्ठेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१. ६. १. २) ॥

अथ समिधमाधानतरं भस्मोदपनस्य कालमाह-अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपस्थाप-
स्त-

(त्प) अथ प्रातरुदितऽआदित्ये । भस्मेव प्रथममुद्रपत्येतद्वाऽएनमे-
तेनाग्नेन प्रीणात्येतया समिधा अथ गुच्योपसमादधाति तस्यान्नस्य जग्ध-
स्येप पाप्मा सीदति भस्म तेनेनमेतद्व्यावर्त्तयति तुस्मिन्नुपहतपाप्मन्वाचं
विमृजते व्याचं विसृज्य समिधमादधात्यद्वाऽएवैनमेतदुग्नेन प्रीणात्यहरह-
रप्रयावं भरन्तऽ इति तस्योक्तो बन्धुरित्वाऽमुषिः स्वस्तिमा-
शास्ते तद्यत्किञ्चातोऽहोपसमादधात्यद्वाऽहुतिकृतं ह्येवास्मे तदुप-
समादधाति ॥ २ ॥

अथ प्रातरुदितऽआदित्ये भस्मेव प्रथममुद्रपति । एतद्वाऽएनमेतेनाग्नेन प्रीणाति-एतया समिधा,
यच्च रात्र्योपसमादधाति । तस्यान्नस्य जग्धस्यैव पाप्मा सीदति-भस्म । तेनेनमेतद्व्यावर्त्तयति ।
तस्मिन्नुपहतपाप्मन्वाचं विमृजति । वाचं विमृज्य समिधमादधाति । अद्वा एवैनमेतदुग्नेन प्रीणाति-
अहरहरप्रयावं भरन्त इति । तस्योक्तो बन्धुः । अद्वाऽएवैतामरिष्टि स्वस्तिमाशास्ते । तद्व्यात्किञ्चातो-
ऽहोपसमादधाति-आहुतिकृतं ह्येवास्मे तदुपसमादधाति ॥ २ ॥

मित आदित्ये भस्मेव प्रथममुद्रपतीति । विष्णुकर्मवत्सप्रयोः स्वरूपमुपरिदृष्ट्वा वक्ष्यते । ' प्रथम ' रात्री
कर्त्तव्याया एकस्याः समिधः आधानात् पूर्वं ' भस्म ' उद्रपति' अपगमयति । उद्रपन प्रशसति-एतद्वा एनमिति ।
समिधाधानमेव अग्नेः अग्नेन प्रीणनम्, अतो ' जावस्य ' मक्षिनस्य ' अग्रस्य ' पापरूप ' भस्म ' सीदति' अवशिष्यते ।
' एतत् ' एतेन पापघ्नमेनेन ' एनम् ' अग्निम् ' तेन ' भस्म ' अवासीयति' यद्वा, ' एतत् ' एतेन पापघ्नन-
प्रकारेण ' एन ' ' व्यावर्त्तयति ' पश्चात् ' तस्मिन् ' अग्नौ ' अपहतपाप्मन् ' मस्माद्वपापरहिते सति पश्चात्
भस्मपदात् प्राक् गृहीतां ' वाचम् ' , तदा ' विमृज्य ' ' समिधम् ' आदध्यात् । तस्मिन्नाधानम् अग्नेः
रात्रिमोजनस्तथासीयम् ॥ तत्र मन्त्र विवाद, तद्व्याख्यानं प्रायुक्तमित्यतिदिशति-रात्री, रात्रिमप्रयावं
भरन्त इतीति । तस्योक्तो बन्धुरिति । समिधाम्नप्रत्यावं " अहरहरप्रयावं भरन्तः " (वा. प. १ । १ ।
१ । ८) इत्यत्र । तात्पर्यं दर्शयति-रात्र्या एवैतामरिष्टि स्वस्तिमाशास्ते इति । रात्रीमिति
मन्त्रपाठेन कृत्वाया, रात्र्या, सम्बन्धिनीमरिष्टि सारहिता स्वस्तिम् अस्तिरभिपूजितः स च सुप्तु अस्तीति
स्वस्तिः तामग्रेराशास्ते । आशासनस्यापि प्रयोजनमाह-तद्यत्किञ्चेति । अतः कारणेन तत्राग्नौ यत् किञ्चित्
काष्ठादिकमादधाति, ' तत् ' सर्वम् ' अग्नौ ' अग्नये ' आहुतिकृतमेव ' ' उपसमादधाति ' ॥ १ ॥

रात्री यत् कर्त्तव्यं भस्मद्वेषनादि उक्तम्, तत् सर्वं मानसि विधत्ते-अथ प्रातरुदित आदित्य एत्या-
दिना आहुतिकृतं ह्येवास्मे तदुपसमादधानीत्यन्तेन । एतत् पूर्ववद् व्याख्येयम् । " अहरहरप्रयावम् " इति
मन्त्रपाठे विशेषः ॥ २ ॥

१-विष्णुकर्मन् क्रमो विष्णोरिति प्रतिमन्त्रसम्बन्धमर्थः च गमिन् । वात्सल्येन दिवसरात्र्येकादशभिः । वाचा भस्मो-
द्रपनस्तमिते पात्रे का० श्री० सू० १६ । १६६-१७० ॥ २-ह्रद्वे सप्तम्याये चतुर्विंशत्ये इत्यम् वा. प. ६।७।४ ।
३-वाचं विमृज्य समिधमादधाति रात्री रात्रिमप्रयावं भरन्तः का० श्री० सू० १६ । १७१ ।

(त्य) अहोरात्रे वा ऽअभिवर्तमाने संवत्सरमायुतः संवत्सरऽइदर्थं सर्वमाहायैवेतामुरिष्टिर् स्वस्तिमाशास्ते ॥ ३ ॥

(स्तुत्य) अथ यदाऽस्मै व्रतं प्रपुच्छन्ति । (न्त्यु) अथ व्रते न्युज्य समिधमादधाति नु व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हेकऽआहुतुगुहति नुहुहुपादुमवकल्लं वै तद्यदीक्षितऽआहुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

त वै न्यञ्ज्यादेव । देवो वा ऽअस्यैषऽ आत्मा मानुषोऽयर्थं स बहु न्यञ्ज्याद्यु हैतं देवमात्मानं प्रीणीयादय बुन्यनक्ति तयो हैतं देवमात्मानं प्रीणाति सा युत्समिजेन आहुतिर्पुदु व्रते न्यक्ता तेनान्नमुन्नर्थं हि व्रतम् ॥ ५ ॥

अहोरात्रे वाऽअभिवर्तमाने संवत्सरमायुतः । संवत्सर इहं सर्वम् । आहायैवेतामुरिष्टि स्वस्तिमाशास्ते ॥ ३ ॥

अथ यदाऽस्मै व्रतं प्रपुच्छन्ति—अथ व्रते न्युज्य समिधमादधाति । न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हेकऽ आहुतुः । आहुतिं तन्जुहुयात् । अनवरत्नत्वं वै तद्—यदीक्षित आहुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

त वै न्यञ्ज्यादेव । देवो वाऽअस्यैव आत्मा, मानुषोऽयम् । स पत्र न्यञ्ज्याद्यु—न हैतं देवमात्मानं प्रीणीयात् । अथ बुन्यनक्ति—तयो हैतं देवमात्मानं प्रीणाति । सा यत्समिजेन—तेन नाहुतिः । पदु व्रते न्यक्ता—तेनान्नम् । अन्नं हि व्रतम् ॥ ५ ॥

रात्रावहनि च त्रिपमने सति दशमनसोऽपने समुविच व्रतं सति—अहोरात्रे वा अभिवर्तमाने संवत्सरमायुत इति । एतस्य सर्वस्य जगत्सः संवत्सरोद्विषककशाकषण कश्चिदपि सर्वव्यापकत्वम् । 'अथ' 'संवत्सरः' । अथ कल्प्यायनः—“ तद्यथा मसोऽज्जमसतिने एते, बाधं विमुञ्च्य समिधमाधन एवीन् एवीममरावन्ति, एवमुदिते मसोऽपनादि, कश्चिदपि भवति ”—(का. श्रौ. सू. ११।१००-१०१) इति ॥ ३ ॥

व्रतमशनकाले व्रतपति तमिधं न्यञ्ज्यादित्यु विधत्ते—अथ यदाऽस्मै व्रतेमिति । 'व्रत' तत्कालं पत्रः । अथ केचिन्नु पशुसुहृदः तं निगृह्य स्वभक्ष्यमश्नन्ति—न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हेक आहुतिः । न्यञ्ज्यर्थे दोषमद—माहुतिं तन्जुहुयादिति । कल्प्यदुतिः तत् को बध इत्य आह—अनवरत्नत्वं वै तदिति । 'अनवरत्नत्वं' अजमर्षम्, अनविहन्तिर्बर्षः “ दोक्षितो न जुहोति न ददाति न पवति ” इति निषेधम् ॥ ४ ॥

तयो जुत्समिध—स वै न्यञ्ज्यादेव देवो वा इत्यदिवा । 'अत्स' एवमन्य 'देवः' देवतादेवी 'कामा' इत्येत् । क एताकाश्चान्तर—इह इति । 'एतः' कश्चिदप्यर्थः । उत्सव वैधनरत्नोप पत्र-

(१९) स वै समिधमाधायाय व्रतयति । देवो वाऽअत्यैषुऽ आत्मा
मानुषोऽयं देवाऽ उ वाऽअग्रेऽय मनुष्यास्तुस्मात्सामिधमाधायाय व्रतयति ६

(त्यु)अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति । (त्यु)अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्येतदन्न-
मीवस्य शुष्मिणऽ इत्यनशनायस्य शुष्मिणऽ इत्येतत्प्र दातारं तारिषऽ
इति युजमानो वै दाता प्र युजमानं तारिषऽ इत्येतदूर्जं नो धेहि द्विपदे
चतुष्पदऽइत्याशिपमाशास्ते युद्ध भिन्नायै प्रायश्चित्तिमाहोत्तरस्मि-
स्तुदन्याख्यानऽइति ॥ ७ ॥

स वै समिधमाधायाय व्रतयति । देवो वाऽअत्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वाऽअग्रे, अथ
मनुष्याः । तस्मात् समिधमाधायाय व्रतयति ॥ ६ ॥

“अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि”—इति । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्येतत् । “अन्नमीवस्य
शुष्मिणः”—इति । अन्नशनायस्य शुष्मिण इत्येतत् । “प्र दातारं तारिषः”—इति । युज-
मानो वै दाता । प्र युजमानं तारिष इत्येतत् । “ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे”—(वा-
सं. ११ । ८३) इति । आशिपमाशास्ते । युद्ध भिन्नायै प्रायश्चित्तिमाह—उत्तरस्मिस्तदन्वा-
रूपान इति ॥ ७ ॥

मानहोपसे. ‘अथ’ पाठ्यौक्तिक. आत्मा ‘मानुषः,’ अतो न्यञ्जने अकृते सति देवतासम्बन्धिनं
स्वात्मानं न प्रीणीयान्. न्यञ्जने तु प्रीणायेव । ननु अन्नवस्तुतिदोष उक्तः, तस्य कः परिहार इति, तत्राह—
सा यत् समिधं तेन नाहुतिरिति । देवस्यात्मनः कथं व्रताख्यायकत्वं इति तत्राह—यद्वा व्रते न्यक्ता,
तेनान्नमिति । ननु एव एव कथमन्नमित्यत्र आह—अन्नं हि व्रतमिति ॥ ९ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिधाधानानन्तर्यं प्रशंसति—स वै समिधमाधायाय व्रतयति देवो वा इति ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्र विधाय विषय्य तात्पर्यमाह—अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यादिना ।
‘अमीव’—‘हृद्दो’ व्याधिवचनः, अत्र लुप्तस्यव्याधिवपर इति व्याचष्टे—अन्नशनायस्य शुष्मिण इत्येत-
दिति । अत्रापद भारी पर इत्याह—आशिपमाशास्त इति । हे ‘अन्नपते !’ अग्रे ! ‘अन्नस्य’ अन्नं
‘देहि’ प्रयच्छ ‘नः’ अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । अन्नं विशिनष्टि—अन्नमीवस्य शुष्मिण इति । पुनश्चनेच्छा-
रूपो रोगो यस्य नास्ति, तद्वत्स्य ‘शुष्मिणः’ बलवतः । उक्तलक्षणमन्त्र, तस्य ‘दातारम्’ प्रयच्छन्तं
‘प्रतारिषः’ प्रवर्देय । ‘नः’ अस्माकं ‘द्विपदे चतुष्पदे’ उभयविधाय प्राग्निने ‘ऊर्जम्’ अन्नं वञ्चं वा ‘धेहि’ ॥

भिन्नाया उखायाः प्रायश्चित्त कर्तव्यम्, “तदुत्तरस्मिन् अन्वाख्याने”—आख्यानमनु आख्यायत इति
‘अन्वाख्यानम्’ ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्शयत इति यत् प्रतिष्ठातम्, (श. प. ६ । १ । २ । २३)
तद्विदानीं प्रदर्शयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यद्येपोखा भिद्येत । याऽभिन्ना नृवा स्थात्युरुविली स्यात्तस्यामेनं पर्वा-
वपेद्वार्च्छति याऽपुपोखा या भिद्यतेऽनार्तो वाऽइयं देवताऽनार्तायामिमम-
नार्तं विभराणीति तत्रोखायै कपालं पुरस्तात्प्रास्यति तथो हेपुऽ एतस्यै
स्वयै योनेन च्यवते ॥ ८ ॥

(त्रेऽथ) अथ मृदमाहृत्य । (त्यो) उखां चोपशयां च पिष्ट्वा स२-
सृज्योखां करोत्येतदेवावृताऽनुपद्वरन्यजुस्तूष्णीमेव पक्त्वा पर्वावपति
कर्मणिरिव तत्र प्रायश्चित्तिः पुनस्तत्कपालमुखायामुपसमस्योखां चोप-
शयां च पिष्ट्वा स२सृज्य निदधाति प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ९ ॥

यद्येपोखा भिद्येत—याऽभिन्ना नृवा स्थात्युरुविली स्यात् । तस्यामेनं पर्वावपेत् । आच्छति वा-
ऽपुपोखा या भिद्यते । अनार्तोऽइयं देवता । अनार्तायामिममनार्तं विभराणीति । तत्रोखायै कपालं
पुरस्तात् प्रास्यति । तथो हेपुऽ एतस्यै स्वयै योनेन च्यवते ॥ ८ ॥

अथ मृदमाहृत्य, उखां चोपशयां च पिष्ट्वा, संसृज्योखां करोति—एतदेवावृता—अनुपद्वरन् यजुः—
तूष्णीमेव पक्त्वा पर्वावपति । कर्मणिरिव तत्र प्रायश्चित्तिः । पुनस्तत्कपालमुखायामुपसमस्य उखां
चोपशयां च पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति, प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ९ ॥

प्रतिष्ठातमर्थं दर्शयति—यद्येपोखा भिद्येतेत्यादिना । ' यदि ' प्रमादत् ' एषा उखा ' ' भिद्येत ' ,
भिन्ना भवेत्, तर्हि अभिन्नायां प्रभूतविलायां नवस्थात्वात् ' एनम् ' अग्निम् उखागतं ' पर्वावपेत्, '
' एषा ' भिन्ना ' उखा ' ' आच्छति वै ' आर्तिम् नाराज्यं प्राप्नोति यद्ध । किं तत् इत्यत
आह—अनार्तो वेति । ' इयम् ' अम्वाहृता देवता ' अनार्ता ' आर्तिरहितैव लब्ध । आर्चो-
पाया अनर्हत्वात् अनार्तायां रथास्यात् ' अगार्चम् ' अग्निं ' विभराणि ' इत्यभिप्रायेण प्रभूत-
विद्ध—नव—रथायां पर्वावपनं प्रशस्तम् । अग्नेरनर्तत्वमश्वतरदीक्षाप्रस्तावे प्रायुक्तम् (वा. प. १ । ४ ।
१।१। क.) । तत्रोखाया इति । निजोत्पायाः ' कपालं ' ' पुरस्तात् ' रथायाः पुरोदेशे ' प्रास्यति ' प्रतिषेधं ।
' तथा ' सति अपमति स्वस्य या ' योनिः ' उत्पत्तिरयानम्, ततो ' न च्यवते ' प्रयुगो ॥ स्यात् ॥ ८ ॥

किमेतावता प्रायश्चित्तिः स्यात् नेत्याह—अथ मृदमित्यादिना । ' उखा ' भिन्नाम्, ' उपशयाम् ' उखानि-
र्माणकाले प्रायश्चित्तार्थमुत्पासमर्थे रथापितो ' च ' ' मृद ' पुनः ' पिष्ट्वा ' । ' आहृत् ' प्रकारः, एतेन
द्वौक्तिनैव प्रकारेण । मन्त्रायां प्रस्तावाह—अनुपद्वरन् यजुरिति । यजुर्मन्त्रमनुपद्वरन् पाकोऽग्निं ' तूष्णीमेव '
कर्तव्यः । ' पर्वावपति ' रथालीमितामग्नीं प्रतिषेधेत् । ' कर्मणिरिव ' पुनः कर्णरूपं कर्म ' तत्र ' उखामेदे
प्रायश्चित्तिः । ' पुनः ' ' तत् ' —उखकपालं रथायां रथापितम् ' उखायामुपसमस्य ' तामुखाचोपशयाय
शिष्टां ' पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति ' पुनः प्रायश्चित्तार्थम् ॥ ९ ॥

(भ्योऽथ) अथ युद्येपऽनुरूप्याऽग्निरनुगच्छेत् । (द्वा) गार्हपत्यं वाव सु गच्छति गार्हपत्यादि स आहूतो भवति गार्हपत्यादेर्वेनं श्राद्धमुद्धृत्योपसमाधायोखां प्रवृञ्ज्यादनुयेवावृताऽनुपहरन्त्युस्तूष्णीमेव तां यदाऽग्निराशेहति ॥ १० ॥

(त्व) अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्यऽआधत्ते तद्देवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यतेऽग्रायुगते तद्देवतसुन्तनाति सुन्धात्सुमे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तिं चाग्निप्रायश्चित्तिं चाध्वरस्य पूर्वामुधामेस्तुस्योक्तो वन्द्युः ॥ ११ ॥

अथ यद्येष उरूपोऽग्निरनुगच्छेत्-गार्हपत्यं वाव स गच्छति । गार्हपत्यादि स आहूतो भवति । गार्हपत्यादेर्वेनं श्राद्धमुद्धृत्योपसमाधायोखां प्रवृञ्ज्यात्-एतयेवावृता-अनुपहरन् यजुः-तूष्णीमेव । तां यदाऽग्निराशेहति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्य आधत्ते । तद्देवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यते-अग्रायुगते तद्देवतसुन्तनाति, सुन्धाति । उभे प्रायश्चित्ती करोति-अध्वरप्रायश्चित्तिं च, अग्निप्रायश्चित्तिं च । अध्वरस्य पूर्वाम्-अयाऽग्नेः । तस्योक्तो वन्द्युः ॥ ११ ॥

उरूपान्पनुगमने प्रायश्चित्तमाह-अथ यद्येष उरूपोऽग्निरिति । गार्हपत्यमेव सोऽनुगत उरूपोऽग्निः गच्छति; गार्हपत्यादिराहतस्य आहवनीयस्य आहाररूपेणोष्णप्राग्वेनोत्पन्नत्वान् । एतदेवाह-गार्हपत्यादीति । यत एवम्, अतो 'गार्हपत्यादेव' 'एनम्' 'अग्निम्' 'प्राजम्' 'उद्धृत्य', 'उपसमाधाय' पुनः 'उखां' 'प्रवृञ्ज्यात्' । 'एतदा एव आहूता' पूर्वोक्तोऽग्रायुजनप्रकारेण अथपि 'अनुपहरन् यजुः' । तर्हि कथम् । 'तूष्णीमेव' 'ताम्' 'उखाम्' प्रवृञ्ज्यादिति शेषः । प्रायश्चित्ताहुतेः उखाप्रवृञ्जानान्तरत्वमाह-यदाऽग्निराशेहतीति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोतीति । " उभे प्रायश्चित्ती करोति " इति वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यादित्यर्थः । उरूपान्पः सौमिकान्निकोमयसाधरणवाद् निहितं प्रायश्चित्तं सर्वकामस्तनानुरूपत्वेन स्तोति-सर्वेभ्यो वा एष एतमिति । सर्वकामाभिदृष्टपर्यमग्रेणहितत्वाद् तदनुगमे सति परेवाङ्गे कामानां सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते, 'तत्' एतेन प्रकारेण सन्ततं व्यवच्छिन्नं करोति । कोऽर्थः ? 'सुन्धाति' इत्यर्थः ॥ उभय-विषय-प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्याह-उभे प्रायश्चित्ती करोतीति । प्रकटनिशेषश्च दर्शयति-अध्वरस्य पूर्वामया-मेरिति । 'तस्य' अर्थवद्भाषको 'वन्द्युः' - " उपाधि होतु कर्म, यदधिकर्म " इत्यनेनोक्त इत्यर्थः (श. प. ११११११११) ॥ ११ ॥

सु समिधाऽऽज्यस्योपहत्य । (त्या) आसीनऽ आहूतिं जुहोति विश्वकर्मणे
स्वाहेत्युपोपोत्थाय समिधमुदधाति पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समि-
न्धताम् । पुनः समिन्धतामित्ये-
युजमानस्य कामाऽ इति घृते-
नाह त्वं त्वत्वं वर्ज्यस्य येभ्यऽ च त्वां कामेभ्यो युजमानऽ आघतु तेऽस्य
सुत्वं सत्याः सन्तिवृत्त्येतत् ॥ १२ ॥

(दु) अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । (द) अरुणी व्याव सु गच्छ-
त्यरुणिभ्यां हि सऽ आहूतो भवत्यरुणिभ्यामेवेन मधित्वोपसमाधाय
प्रायश्चित्ती करोति ॥ १२ ॥

स समिधाऽऽज्यस्योपहत्य, आसीन आहूतिं जुहोति—“विश्वकर्मणे स्वाहा”—इति । अयोपो-
त्थाय समिधमुदधाति—“पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धताम् । पुनर्महागो वसु-
नीध घृतेः”—इति । एतास्त्वा देवताः पुनः समिन्धतामित्येतत् । “घृतेन त्वं त्वत्वं वर्ज्यस्य
सत्याः सन्ति यजमानस्य कामाः”—(वा० सं० १२।४४) इति । घृतेनाह त्वं त्वत्वं वर्ज्यस्य-
येभ्य उ त्वां कामेभ्यो यजमान आघत—तेऽस्य सर्वे सत्याः सन्तिवृत्त्येतत् ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरुणी व्याव सु गच्छति । अरुणिभ्यां हि स आहूतो भवति ।
अरुणिभ्यामेवेन मधित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति ॥ १२ ॥

तत्र सामिकप्रायश्चित्तस्य प्रकाशितं न दृश्यते—स समिधाऽऽज्यस्योपहत्योत्थाने ।
पूर्व समिधाधाने तिष्ठतिपुनश्चात् (वा. प. १।१।१।१० कं.) अत्रापि स्यात्प्रसक्तोपाह—आसीन
इति । आतं समिधा आदान जुहोतिवर्षः । तत्र नन्वे दृश्यते—विश्वकर्मणे स्वाहेतीति । आग्राह्यमप्यत-
तत् समिधाधाने समन्त्रकमाह—अयोपोत्थाय समिधमिति । आग्रहोमन्वासीनामिधानादयोपावेष्टुक्तम् ॥

मन्त्राधायमर्थः,—हे अग्ने ! 'त्वा' काम आदित्याद्यः 'पुनः' 'समिन्धताम्' दीयन्तु त्वा 'महागोः'
महागोः कविताद्यः 'समिन्धताम्' । हे 'वसुनीध' नीयेति वाहनाय वसवर्षसुत । यदा वसवर्षं गमयन् ।
'महेः' निमित्तभूतेः 'समिन्धताम्' । 'त्वं' च 'घृतेन' 'त्वत्वं' तज्जं 'वर्ज्यस्य' । 'यजमानस्य कामाः'
'सत्याः' मरिचकाः 'सत्य' । एतास्त्वा देवता इति । पूर्वोद्वेगपर्वप्रदर्शनमात्रं स्पष्टम् । उपपदमन्त्र
स्यादेवेभ्य उ त्वामिति । 'येभ्यः' 'कामेभ्यः' निमित्तभूतेभ्यः 'यजमान आघत', 'ते सर्वे' अग्ने
कामाः, 'सत्याः सत्या' इति । आधानाय सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य कृतत्वात् कामेति तत्वेनैवितन्त्रनिराये-
त्तु उपपदमन्त्रनिरायेत्यर्थः ॥ १२ ॥

उत्पत्त्यनुगमप्रसङ्गात् तदनुगमपूतगार्हपत्यमनुगमे प्रायश्चित्तमाह—अथ यदि गार्हपत्यं इति । अ-
रुण्यमभिमुपाध गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्यात्मिकान्त्रिकोपप्रायश्चित्ते कुर्वाण ॥ १२ ॥

१-आध्यात्मिकान्त्रिकोपप्रायश्चित्ते कुर्वाण इति सुवेति । वा. भो. सू. ११।१००। २-आध्यात्मिकान्त्रिकोपप्रायश्चित्ते कुर्वाण इति । वा. भो. सू. ११।१००। ३-गार्हपत्ये अग्ने निमित्तम् । वा. भो. सू. ११।१००।

(२५) अथ यदि प्रमुतऽआहवनीयोऽनुगच्छेत् । (द्वा) गार्हपत्यं वाव सु गच्छति गार्हपत्याद्धि सऽआहृतो भवति गार्हपत्यादेवेनं प्राश्नं साङ्गाशिनेन हत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्तस्मिन्कालेऽध्वरः स्यान्नामध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्समान्यग्निप्रायश्चित्तिः ॥ १४ ॥

(३) अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । (द्वा) गार्हपत्यं वाव सु गच्छति गार्हपत्याद्धि सऽआहृतो भवति गार्हपत्यादेवेनं प्राश्नमुत्तरेण सदो हत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६-४-६ ॥ (६. ४.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ (कण्डिकासङ्ख्या १००)

इति षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ६-६ ॥

अथ यदि प्रमुत आहवनीयोऽनुगच्छेत्-गार्हपत्यं वाव सु गच्छति । गार्हपत्याद्धि ॥ आहृतो भवति । गार्हपत्यादेवेनं प्राश्नं साङ्गाशिनेन हत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति-यस्तस्मिन्कालेऽध्वरः स्यात्-तामध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्, समान्यग्निप्रायश्चित्तिः ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत्-गार्हपत्यं वाव सु गच्छति । गार्हपत्याद्धि ॥ आहृतो भवति । गार्हपत्यादेवेनं प्राश्नमुत्तरेण सदो हत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति । अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत्-तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

सुत्यादिनं आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्तमाह-अथ यदि प्रमुत आहवनीय इति । साङ्गाशिनेन हत्वेति । साङ्गाशिनं नाम द्वाकामुखीयमारभ्य सदोहविद्वानमध्यगतदूर्ध्वरज्जुम्वलम्बोत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागापतरज्जुमार्गः । स्पष्टमन्यत् ॥

प्रायश्चित्ती करोतीति । सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वयमिहितम्, तयोर्भवेत्स्यामाह-यस्तस्मिन् कालेऽध्वरः स्यादिति । तत्कालानुरूपं प्रायश्चित्तमध्वरप्रायश्चित्तम्, तौषिकीतिरर्थः ।

समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति । 'समान्य' एकस्यैव आग्निस्तौ प्रायश्चित्तिः । स समिधाऽऽग्नेऽहोहोत्यामुक्ता च । अयमर्थः-सर्वत्रानुगमे अध्वरप्रयोगेलाप्या तत्कालचोदिता प्रायश्चित्तिं कुर्यात्, अग्निप्रयोगेलाप्यामुक्तमेकस्यामेव आग्निं कुर्यादिति ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि । अग्नीध्रमण्डपे मन्त्रः 'अग्नीध्रिभिः' । तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रततत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव प्रविष्टो भवति, अतः 'गार्हपत्यात् एव' 'एनम्' अग्निम् 'प्राश्नम्' 'उत्तरेण' सदः सदस

उत्तरदेशतो ' इवा ' आश्लेषि ' उपमाभाष्य ' तत्कर्मोक्तिः प्रायश्चित्तिं कुर्यात् । मृषादिने गार्हपत्योत्तम-
प्रत्यक्षमाह-अथ यदि गार्हपत्योऽनुगाच्छेत् तस्योक्तो वन्वुमिति । " अरणी वा स मन्त्रति "
 (उ. प. ६ । ६ । १४ । १३) इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीमारणाचार्यविरचिते मानवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनश्रौतयज्ञाकरणभाष्ये षष्ठ्याण्डे
षष्ठोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (६-६-४)

वेदार्थस्य प्रकाशने नमो हार्द निवतवन् । पुमर्थावतुष्टौ देवाद् विद्यानिर्गमेश्वरः ॥ १ ॥

अथाष्ट गोमद्वयं कनकजपनुकाद्वयौ स्वर्गाभे,
समा-दीप्यज्योतीन्निदशत उतावेनुमौर्विगर्भ्या ।
रनोन्मा गवमवातिद्विपमहिगरथौ सावणि मित्रणापौ,
व्यश्रागीद्विश्वेचक्रं प्रथितविधिमहावृत्तयुक्तं घटं च ॥
वाय्वाग्निं वन्द्यज्जन्मा तिकमवमपुलः स्वर्गजं वर्गनुसृतः,
कार्यामिदं कृपायान्मुदष्टनवजडो राजा राजान्य ।
आग्नेयेयं प्राच्यज्जन्मा त्वमवमपुलः शार्करं चार्कनेजा,
एतन्मयो एतन्मयं त्रिमिहृत्तं मुदा पादपान्मित्रगार्ग्य ॥

इति श्रीमिश्राचार्यविरचिते श्रौतसामर्थप्रकाशे माध्यन्दिनश्रौतयज्ञाकरणभाष्ये षष्ठ्याण्डे षष्ठाध्याये समाप्तः ॥ ६-६ ॥

अथ सप्तमाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

264

पञ्चमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । सत्यं^१ हैतद्यद्वक्त्रः सत्यं वा ऽएतं यन्तु-
मर्हति सत्येनैतं देवाऽऽविभरुः सत्येनैवैनमेतद्विभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत्सत्यम् । (म) असौ सुऽ आदित्यः सु हिरण्मयो भवति ज्योतिर्वै
हिरण्यं ज्योतिरेपोऽमृतं^२ हिरण्यममृतमेव परिमण्डलो भवति परिमण्डलो
ह्रस्वेषऽ एकविंशतिनिर्वाध एकविंशशो ह्रस्वेष बह्विष्टान्निर्वाधं विभर्त्ति
' रश्मयो वाऽएतस्य निर्वाधा बाह्यतऽ उ वाऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । सत्यं हैतद्-यद्वक्त्रः । सत्यं वाऽएतं यन्तुमर्हति । सत्येनैतं देवा
अविभरुः । सत्येनैवैनमेतद्विभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत्सत्यम्-असौ स आदित्यः । स हिरण्मयो भवति । ज्योतिर्वै हिरण्यम्-ज्योतिरेव ।
अमृतं हिरण्यम्-अमृतमेव । परिमण्डलो भवति-परिमण्डलो ह्रस्वः । एकविंशतिनिर्वाधः-एक-
विंशो ह्रस्वः । बह्विष्टान्निर्वाधं विभर्त्ति-रश्मयो वाऽएतस्य निर्वाधाः । बाह्यत उ वाऽएतस्य
रश्मयः ॥ २ ॥

पस्य निःश्वसित वेदा यो वेदम्योऽखिलं जातम् । निर्माणे, तमहे वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन-" यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुच्यते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिधूतं
लोमसु शुक्लकण्ठेऽणसूत्रे त्रिरूप्येतमुपरि नाभिं बहिष्पिण्डं दद्यात्तो रुक्मं रति"-(का.श्रौ. १.१.१४९)
इति । तदिदं वक्तुमादौ रुक्मप्रतिभोक्तं विधत्ते-रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्तीति । यजमानो रुक्मे सुवर्गमयमाम-
रण कण्ठे बध्ना उक्षा धारयेत् । विहितं रुक्मप्रतियोगपूर्वकं धारणं प्रशस्यति-सत्यं हैतद् यद् रुक्मं रति ।
आत्यन्ताग्निसयोगेऽपि नाशदर्शनात् रुक्मस्य सत्यत्वम् । ' एतम् ' अग्निं ' यन्तु ' नियन्तु ' सत्यम् ' एत
' अर्हति ' । ' देवाः ' ' सत्येन ' सत्यमाश्रयं कृत्वा ' अविभरुः ' मरणमकुर्वन् ॥ १ ॥

एतद् रुक्माख्यं सत्यम् आदित्यात्मना प्रशस्यति-तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्य इति । रुक्मस्य सुवर्ग-
मयता विधाय प्रशस्यति-स हिरण्मयो भवतीति । हिरण्यस्य मासकरूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव
' अमृतम् ' अविनाशि, ' एषः ' रुक्मः परिमण्डलः ' वर्तुलः भवति । तत्रोपरति-परिमण्डलो ह्रस्व
इति । ' एषः ' आदित्यः । एकविंशतिनिर्वाधः इति । ' बाधाः ' विलक्षणताः । धातुसमये निर्वाधाः
यथा बाधा भवन्ति, तथा धारयेत् । निर्वाधस्य बहिर्याव प्रशस्यति-रश्मयो वा एतस्य निर्वाधा इति ।
' एतस्य ' आदित्यात्मकस्य रुक्मस्य ॥ २ ॥

यद्वेष रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्ति । (त्वं) असौ वाऽआदित्य एष रुक्मो
नो हेतुमग्निं मनुष्यां मनुष्यरूपेण यन्तुमर्हत्येतनेन रूपेणेतद्रूपं विभर्ति ॥ ३ ॥

यद्वेष रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्ति । तेतो वाऽइडुँ सित्तुमयमग्निस्तेजो
व्युर्वीर्यं रुक्मोऽस्मिंस्तद्वेतसि तेजो व्युर्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्वेष रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्ति । (त्वं) एतद्वे देवाऽअविभयुर्वद्वे न
ऽइममिह उक्षाथँसि नादा न हन्युरिति तस्माऽएतमन्तिकान्नोत्तारमकुर्वन्न-
मुमेवादित्यमतो वाऽआदित्य एष रुक्मस्तुमेवास्माऽअयमेतमन्तिकान्नो-
त्तारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाग्निने निष्पृतो भवति । यज्ञो वै कृष्णाग्निं यज्ञो वाऽएतं यन्तु-
मर्हति यज्ञेनैतं देवाऽअविभर्युर्वज्जेतमेतद्विभर्ति लोमतच्छुन्दाथँसि वै

यदेव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्ति । असौ वाऽआदित्य एष रुक्मः । नो हेतुमग्निं मनुष्यो मनुष्य-
रूपेण यन्तुमर्हति । एतेनैव रूपेणेतद्रूपं विभर्ति ॥ ३ ॥

यदेव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्ति । तेतो वाऽइँ सित्तुम् । अयमग्निः । तेजो वीर्यं रुक्मः । अस्मिंस्त-
द्वेतसि तेजो वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यदेव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्ति । एतद्वे देवाऽअविभयुः—यदे न इममिह रक्षांसि नादा न हन्यु-
रिति । तस्मा एतमन्तिकान्नोत्तारमकुर्वन्—अमुमेवादित्यम् । असौ वाऽआदित्य एष रुक्मः । तयै-
वास्मा अयमेतमन्तिकान्नोत्तारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाग्निने निष्पृतो भवति । यज्ञो वै कृष्णाग्निम् । यज्ञो वाऽएतं यन्तुमर्हति । यज्ञेनैतं देवा

रुक्मप्राणं प्रशंसति—यदेव रुक्मं प्रतिमुच्येति । यद्वेषेण रूपेण अग्नेर्भाणस्यानुचितत्वाद् ' एतेन '
 एतन्नादेन आदित्येन ' रूपेण ' ' एतद् ' अन्वयात्प्रकं ' रूपं ' विभर्ति ॥ ३ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यदेव रुक्मं प्रतिमुच्येति । अस्वप्तेः रेतःसक्त्यानीयात्रमुक्तं प्राक्, रुक्मश्च
तेजोःकां वीर्यम् । तथा सति अग्ने दस्यसंयोजनेन रेतस्यस्याद्वये ' तेजः ' वीर्यमेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनस्तप्ते रुक्मसंयोजनेर्गोप्तुत्वरूपेण प्रशंसति—यदेव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्ति । पुरा ' देशाः '
 ' इमम् ' अग्निम् ' नादा ' नाशकानि ' रक्षांसि ' ' यदे ' येनैव प्रकारेण ' न हन्युः ' ' एतद् ' एतेन
विषयभूतेन ' अविभयुः ' । नीतिपरिहारोपायं दर्शयति—तस्मा एतमन्तिकान्नदिति । ' तस्मै ' अग्नये ' एतम् '
 आदित्यम् । एतच्छब्दार्थमाह—अमुमेवादित्यमिति । तादं यदुच्येः कथं गोप्तारं कर्तुं शक्यत इति, तयाह—
असौ वा आदित्य एष रुक्म इति ॥ ५ ॥

कृष्णाग्निने निष्पृतो भवतीति । निष्पृ लृप्ः छन्दः भवति । यथा कृष्णाग्निनेत्येतेरि भवेत्, तथा

लोमानि च्छन्दाश्ँसि वाऽएतं यन्तुमर्हन्ति च्छन्दोभिरेतुं देवाऽअविभरु-
श्छन्दोभिरेवैनमेतद्विभर्ति ॥ ६ ॥

(त्वं) अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्पृतो भवति । (त्वृ)
ऋक्सामयोर्हिते रूपेऽऋक्सामे वाऽएतं यन्तुमर्हन्ति ऋक्सामाभ्यामेतुं देवा
ऽअविभरुर्ऋक्सामाभ्यामेवैनमेतद्विभर्ति शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ७ ॥ (इतम् ३८०० ॥)

(स्तु) तमुपरिनाभि विभर्ति । (त्वं) असौ वाऽआदित्य एष रुक्म
ऽउपरिनाभ्यु वाऽएषः ॥ ८ ॥

अविभरुः । यत्तेनैवैतमेतद्विभर्ति । लोमतः । छन्दांसि वै लोमानि । छन्दांसि वाऽएतं यन्तुमर्हन्ति ।
छन्दोभिरेतं देवा अविभरुः । छन्दोभिरेवैनमेतद्विभर्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्पृतो भवति । ऋक्सामयोर्हिते रूपे । ऋक्सामे
वाऽएतं यन्तुमर्हन्ति । ऋक्सामाभ्यामेतं देवा अविभरुः । ऋक्सामाभ्यामेवैनमेतद्विभर्ति । शाणो
रुक्मपाशस्त्रिवृत् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

तमुपरिनाभि विभर्ति । असौ वाऽआदित्य एष रुक्मः । उपरिनाभ्यु वा एषः ॥ ८ ॥

ऊर्वादित्यर्षः । यज्ञो वै कृष्णाजिनमिति । यज्ञमावनहविषावास्वाद् यज्ञ इत्युपपत्तेः । शिष्ट गतप्रायम् ।
निर्वीजनमपि ' लोमतः ' लोमप्रदेशे कर्तव्यम् । कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वविधानात् सङ्ख्योक्तां यज्ञावप्यच्छन्दोक्तत्वं
युक्तम् । गतमन्यम् ॥ ६ ॥

तत्रापि शुक्लकृष्णजोमरेखयोरेपरि निष्पृतेन प्रवित्तमिति दर्शयति—अभि शुक्लानि च कृष्णानि च
लोमानि निष्पृतो भवतीति । उपरिविधानां लोमाय ' अभि ' उपरि । ऋक्सामयोर्हिते रूपे इति । ' इ'-
शब्द " ऋक्सामयोः शिल्पे "—इत्यादि (वा. ख. ४ । ९) मन्त्रप्रतिष्ठिप्रोक्तार्थः । गतमन्यम् ।
शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृदिति । रुक्ममन्त्रधनर-स्तु ' शाणः ' शण्डनृगनिमित्तं, ' शिष्टम् ' शिष्टुगितम् ।
तस्योक्तो बन्धुरिति । शाण्यर्थात्—“ शण्डनृगयमन्तरं भवति ” (रा. प. ६।११।२४) शयप्रोक्तः ।
विष्टर्येवास्तु “ विष्टदग्निः ” इत्यादिनोक्तः (रा. प. ६।१।१।१४।) ॥ ७ ॥

रुक्मपाशप्रदेशं विधाय प्रवृत्तमिति—तमुपरिनाभि विभर्त्यसौ वा आदित्य इति । उपरिनाभ्यु वा
एष इति । ' एष ' आदित्यः “ उपरिनाभि ” नामेवपरि प्रदेशे, तत्र मध्ये ध्येयत्वात्, रुक्मवर्गनाभेवपरि वर्त-
मानत्वाद् वा, जटिरवृत्तकामकस्य तस्य मामेवरात्रि वर्तमानत्वाद् वा ॥ ८ ॥

सर्वमासन्नमियं वाऽएतं यन्तुमर्हत्यनुयैतं देवाऽअविभरुनुयैवैनमेतद्वि-
भर्त्ति ॥ १२ ॥

(त्व्यो) औदुम्बरी भवति । (त्व्यो) ऊर्ध्वं रसऽ उदुम्बुरऽ उर्ध्वैवैनमेतद्विभरे
विभर्त्यथो सर्वऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बुरः सर्वे वाऽएतं वनस्पतयो
यन्तुमर्हन्ति सर्वैरेतं वनस्पतिभिर्देवाऽ अविभरुः सर्वैरेवैनमेतद्वनस्प-
तिभिर्विभर्त्ति ॥ १३ ॥

प्रादेशमाच्यूर्ध्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुर्धोनिरेषा गर्भ-
सम्मितां तद्योनिं करोत्यरविमात्री तिरुश्ची बाहुर्वाऽअरत्तिर्बाहुनो वै
वीर्यं कियते वीर्यसम्मितैव तद्भवति वीर्यं वाऽएतं यन्तुमर्हति वीर्यै-
षेण देवाऽअविभरुर्वीर्यैषैरेवैनमेतद्विभर्त्ति ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः प्रादा भवन्ति । चतुःस्रक्तीन्यनूच्यानि चतस्रो वै दिशो

औदुम्बरी भवति । ऊर्ध्वं रसऽ उदुम्बुरः । ऊर्ध्वैवैनमेतद्विभरे विभर्त्ति । अथो सर्वऽएते वनस्पतयः-
यदुदुम्बुरः । सर्वे वाऽएतं वनस्पतयो यन्तुमर्हन्ति । सर्वैरेतं वनस्पतिभिर्देवा अविभरुः । सर्वैरेवैन-
मेतद्वनस्पतिभिर्विभर्त्ति ॥ ११ ॥

प्रादेशमाच्यूर्ध्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः धोनिरेषा । गर्भसम्मितां तद्योनिं करोति ।
अरविमात्री तिरुश्ची । बाहुर्वाऽअरविः । बाहुनो वै वीर्यं कियते । वीर्यसम्मितैव तद्भवति । वीर्यं
वाऽएतं यन्तुमर्हति । वीर्यैषैरेवैनमेतद्विभर्त्ति ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः प्रादा भवन्ति । चतुःस्रक्तीन्यनूच्यानि । चतस्रो वै दिशः । दिशो वाऽएतं यन्तु

प्रवृत्तिमिच्छं पृथिव्या सम्पादयन् तद्रामकत्वसम्पादनद्वारेण प्रशसति-इयं वा आसन्दीति । आसीदस्यत्रा-
ग्निरित्यासन्दी, इयं पृथिव्यपि सर्वस्यापि पदार्थस्यासद्व्योमत्वात् आसन्दी; तथा च सति अस्यामेव भूतवान्
मवतीत्यर्थः । इयं वा एतं यन्तुमित्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्त्या औदुम्बरत्वं विधाय प्रशसति-औदुम्बरी भवति, ऊर्ध्वं रसऽ इति । ऊर्ध्वपूतं सर्ववनस्यास्याम-
कत्वं च इत्यसमिधाधानप्रस्तावे प्राप्नुक्तम् (श. प. १।१।३।२) । सर्वे वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वप्रमाणं विधाय स्तोति-प्रादेशमात्रीति । गर्भरूपिणो यज्ञस्य विष्णोरेषा आसन्दी अपि तदाधार-
भूता, अतः प्रादेशप्रमाणां ' योनि ' ' गर्भसंमिता ' ' गर्भसम्परिमाणां ' करोति । तिर्यक्
प्रमाणमाह-अरविमात्रीति । तिरुश्चीति । दिग्प्रादेशोऽरविः, इयमेत्योर्विहः । किं ततः इत्याह-बाहुनो
वै वीर्यं कियत इति । ' बाहुना च ' बाहुनैव । ' तत् ' तस्मात् ' वीर्यसंमिता ' ' मवति ' प्रहारसमये
तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः इति । ' प्रादाः ' चत्वारोऽपि ' चतुःस्रक्तयः ' अक्षिचतुष्टयमेताः स्युः, ' अनूच्यानि '

तस्यापऽएष प्रतिष्ठा । (घ्राऽप्सु) अप्सु हीमं लोकाः प्रतिष्ठिताऽआदित्य
ऽआसन्नमादित्ये हीमं लोका दिग्भिरासक्ताः स यो हैतदेवं वेदेतेनैव
रूपेणैतद्रूपं विभर्ति ॥ १७ ॥

यदेवैनं शिक्येन विभर्ति । संवत्सरऽएषोऽभिर्ऋतुवः शिक्यमृतुभिर्हि
संवत्सरः शक्नोति स्थातुं युच्छक्नोति तस्माच्छिक्यमृतुभिरेवैनमेतद्वि-
भर्ति पृथुधामं भवति पृथुधृतुवः ॥ १८ ॥

(स्तु) तस्याहोरात्रेऽएव प्रतिष्ठा । (घ्राऽहो) अहोरात्रयोर्हययुं संव-
त्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमाऽआसन्नं चन्द्रमसि हययुं संवत्सरऽऋतुभि-
रासक्तः स यो हैतदेवं वेदेतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्ति तस्य ह वाऽएष
संवत्सरभूतो भवति युऽएवं वेद संवत्सरपासितो हव तस्य भवति यु
ऽएवं न वेदेत्यधिदेवतम् ॥ १९ ॥ (शतपथस्यार्थम् ॥ कण्डिकाः ३८१२)

तस्याप एव प्रतिष्ठा । अप्सु हीमे लोकाः प्रतिष्ठिताः । आदित्य आसन्नम् । आदित्ये हीमे
लोका दिग्भिरासक्ताः । स यो हैतदेवं वेद-एतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्ति ॥ १७ ॥

यदेवैनं शिक्येन विभर्ति । संवत्सर एषोऽभिः । ऋतवः शिक्यम् । ऋतुभिर्हि संवत्सरः
शक्नोति स्थातुम् । युच्छक्नोति-तस्माच्छिक्यम् । ऋतुभिरेवैनमेतद्विभर्ति । पृथुधामं भवति ।
पृथुधृतुवः ॥ १८ ॥

तस्याहोरात्रेऽएव प्रतिष्ठा । अहोरात्रयोर्हयं संवत्सरः प्रतिष्ठितः । चन्द्रमा आसन्नम् । चन्द्रमसि
हयं संवत्सर ऋतुभिरासक्तः । स यो हैतदेवं वेद । एतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्ति । तस्य ह वाऽएष
संवत्सरभूतो भवति-य एवं वेद । संवत्सरपासितो हव तस्य भवति-य एवं न वेद । इत्यधिदेवतम् ॥ १९ ॥

पाशानां मीडनिवृत्तार्थवादः प्रागुक्तः । (श. प १।१। ३ । २९ का०) उच्यमाना मृदिषत्वार्यवाहोऽपि
प्रागुक्तः । (श. प. १।७। १। १५ का०) इत्यतिदिशति-तस्यो एवेति । ' तस्य ' मृदाकेष्वन्यथापि ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठेति । ' तस्य ' शिक्यभ्य-आपः । उदकान्येव-प्रतिष्ठा आसन्नम् ; लोकाष्टेः प्राग् उदकस्य
सृष्टत्वात् । शिक्यस्वाध्यासादर्थो उद्यामाधारः । पाशरचिनोऽवन्विशेषः, स एवात्र ' प्रतिष्ठा ' शब्देनोक्तः । आदि-
त्य आसन्नमिति । आसन्न्यते बध्यते शिक्यत्वेति ' आसन्नम् ' शिक्याधारः काष्ठविशेषः । यदा, आसन्न्यत
इ-पासन्नम्, शिक्यस्योर्ध्ववियवः । आदित्योऽत्र तत्स्थानीयः । उक्तार्थे प्रशंसति-स यो हैतदेवं वेदेति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति-यदेवैनं शिक्येन विभर्ति । एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम् । अग्रेः सव-
त्सररूपत्वं सवत्सरपरणात्, शिक्यस्य स्वाध्यासाधारकत्वमित्यमात् सवत्सरस्याधिरूपत्वेन ऋतुना सवत्सरधार-
त्वात् तेषां शिक्यत्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठेति । चन्द्रमा आसन्नमिति । चन्द्रासृष्टद्रुपध्याप्यत्वात् सवत्सरस्य चन्द्रा-
सर्जनरूपत्वम् । सवत्सरान्नक-वप्रयुक्तमर्थवादमाह-तस्य ह वा एष संवत्सरभूत इति । ' यः ' ' एवम् ' अग्रेः

(मु) अयाध्यात्मम् । (मा) आत्मैवाग्निः प्राणाः शिष्यं प्राणैर्हयमात्मा शक्नोति स्थातुं शुच्छक्नोति तस्माच्छिष्यं प्राणैरेवेनमेतद्विभर्ति एवधामं भवति पट्टि प्राणाः ॥ २० ॥

(स्तु) तस्य मन एव प्रतिष्ठा । मनासि हयमात्मा प्रतिष्ठितोऽन्न-
मासुन्नमुद्ये हयमात्मा प्राणैरासक्तः स यो हैतदेवं नृदेहेनेव रूपेण-
तदृपं विभर्ति ॥ २१ ॥

(र्त्यु) अयेनमुखया विभर्ति । (र्त्ति) इमे वै लोकाऽसुखेमे वाऽएतं लोका
यन्तुमर्हन्त्येभिरेतं लोकं हेत्वाऽअविभक्तरेभिरेवेनमेतल्लोकैर्विभर्ति ॥ २२ ॥

अयाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः, प्राणाः शिष्यम् । प्राणैर्हयमात्मा शक्नोति स्थातुम् । पच्छ-
क्नोति, तस्माच्छिष्यम् । प्राणैरेवेनमेतद्विभर्ति । एवधामं भवति । पट्टि प्राणाः ॥ २० ॥

तस्य मन एव प्रतिष्ठा । मनासि हयमात्मा प्रतिष्ठितः । अन्नमासन्नम् । अन्ने हयमात्मा प्राणै-
रासक्तः । स यो हैतदेवं वेदं प्रवेनेव-रूपेणेतदृपं विभर्ति ॥ २१ ॥

अयेनमुखया विभर्ति । इमे वै लोका उक्ता । इमे वाऽएतं लोका यन्तुमर्हन्ति । एभिरेतं लोकै-
रेवा अविभक्तः । एभिरेवेनमेतल्लोकैर्विभर्ति ॥ २२ ॥

संवत्सरागमकम्, शिष्यश्च न वा-मरुता च 'वेद' जातोवायु, 'तस्य' 'एव' उक्तोऽग्निः । 'संवत्सरभूतः' ।
संवत्सरादर्वाचीनकाले धारणेऽपि कृत्वा सकलस्य भूतवान् भवति । उक्तविज्ञानमसत्सार्धमविज्ञानमुक्तत्वाभावात्
दर्शयति-गवत्परापाशितो हेवेति । संवत्समुपासित एव मरति, परं न गूढरूपेण भूतः । उक्तस्थाना-
गदो साङ्ख्यैर्वाहाराय उक्तवाग्देवत्ववशात् स्वश्रमादयति-इत्यधिदेवत्वमिति ॥ १९ ॥

अयाध्यात्ममिति । प्रदर्शयति इति शेषः । आत्मैवाग्निरिति । आत्माऽन्नं देहव्यतिरिक्तो मनोपाधिकः ।
'प्राणाः' शीर्ष्याः 'शिष्यम्' । ननु निर्वययमात्मानं प्रति धारकत्वेन हयं प्राणानां शिष्यत्वव्योपेत्यति ।
तत्राह-प्राणैर्हयमात्मा शक्नोति स्थातुमिति । "प्राणाधिपः सत्यपि स्वकर्मभिः"-(योग, उप. १।३।)
इत्यादिभूतः प्राणैर्भाविकत्वेन देहात्पशुदेहाद्यात्मनोऽप्यव्याप्य । अतः शक्नोत्यनेन अयमात्मापि वर्गव्या-
प्या शिष्यशब्दो निष्पन्नः । 'प्राणानां' चतुःशोयनासारम्भवर्तिना पशून्नुपायोगात् "वहति प्राणाः"-
इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिक्ष्यत्वाप्यस्तादृशित्वमवयव दर्शयति-तस्य मन एव प्रतिष्ठेति । मनस्य समर्पणे-मनसि हयमात्मा
प्रतिष्ठित इति । मनसा परिणयेनान्यत् मनसि प्रतिष्ठितत्वम् । शिष्यत्वेनैवैव दर्शयति-अन्नमासन्न-
मले हयमात्मा प्राणैरासक्त इति । अन्नाभावे लोकाधिकत्वाभावे भोग्यताकत्वं प्राणैरासक्तत्वावक्तो
भवति । आत्मकरोऽग्निर्वैतन्यामन्त्रैः प्राणान्येति-ऽहोरेकं मुक्तानो वर्तन् इत्यभिप्रायः । स यो हैतदिति ।
'एतन्' मन्त्रिसत्त्वमात्मकं वस्तु 'एवम्' उक्तप्रकारेण अन्नमात्मन्यम् प्राणानां शिष्यत्वाप्यमात्मकता च 'वेद'
सा, एतेनेत्यादि, व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

उत्पद्ये चार्णं प्रक्रमति-अर्धेनमुखयेति । 'एतम्' अग्निम् 'इमे लोकाः' 'यन्तुं' धारि-
तम् 'अस्ति' ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम । (मै) एतद्दे देवा ऽएतेन कर्मणेनवाऽऽवृतेमाँहोका-
नुदखनन्यदुदखनंस्तस्मादुत्खोत्वा इवै तामुखेत्याचक्षते परोऽक्षं परो-
ऽक्षकामा हि देवाः ॥ २३ ॥

(स्त) तद्वाऽऽखेति द्वे ऽअक्षरे । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्गुर्वानग्नि-
गुर्वित्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतद्विभक्तिं सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत्पद्
पृष्टतयः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गुर्वानग्निर्गुर्वित्यस्य मात्रा तावत्तद्वति २४

(त्य) अथेनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽ एषो-
ऽग्निरहोरात्रेऽङ्गहवेऽअमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषो-
ऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

मा यदुखा नाम । एतद्दे देवा एतेन कर्मणेनवाऽऽवृतेमाँहोकानुदखनन् । यदुदखनन्-तस्मा-
दुत्खा । उत्खा इ वै तामुखेत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २३ ॥

तद्वाऽऽखेति द्वेऽअक्षरे । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्गुर्वित्यस्य मात्रा-तावत्तै-
वेनमेतद् विभक्तिं । सोऽएव कुम्भी, सा स्थाली । तद् पद् । पृष्टतयः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः ।
यावानग्निर्गुर्वित्यस्य मात्रा-तावत्तद् भवति ॥ २४ ॥

अथेनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । अहोरात्रेऽङ्गहवे । अमुं तदा-
दित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति । तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

उखां खशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रकृतं-सा यदुखा नामेत्यादिना । ' सा ' ग्याडी ' यद् '
यस्यान् उखानाम् भूतवर्ती, तदभिधीयत इति शेषः । एतद्दे देवाः उदखनन्-इति सम्बन्धः । ताप्रकारमभि-
नीय दर्शयति-एतेन कर्मणेति । ' एतेन ' परिद्वयमानप्रकारेण । तद् विशिनष्टि-एतपेवावृत्तेति । ' माहन् '
प्रकारविशेषः । उदमित्या उखाया लोकात्रयव्यवस्थान्तेत्याह । (श. प. १ का. १ अ. १ ब्रा. ४ क.)
उदोऽखननमेव लोकात्रयव्यवस्थानमित्यर्थः । खननमत्र निर्माणमभिप्रेतम् । उद्व्यवस्थानस्यान् ' उखा ' ।
सप्तम्यन् ॥ २३ ॥

मरणीयासुखां तद्वताश्चरसम्यया प्रकृतं-तद्वा उखेति द्वे अक्षरे इत्यादिना । यजमानस्य योजमानाभ्या-
त्मना सत्कर्तव्यत्वात् ' यजमानोऽग्निः ' इत्युच्यते । यावानग्निरिति । द्वित्वपरिमाणत्वात् । ' अथ ' यज-
मानाभिरुत्थातिः ' यावमी मात्रा ' अवयवः पादगतसंख्या, ' तावता ' कृत्वेनापि ' एनम् ' ' एतेन '
प्रकारेण ' विभक्तिं ' प्रत्ययान् भवति यजमानः । एवमन्यत्रापि यावानग्निरित्येतद् व्यङ्ग्येयम् ॥

पर्यायान्तरं समुच्चयं तद्गुणसंख्याद्वारेणोक्तमरणं स्तोति-सो एव कुम्भी सा स्थाली तद् पठित्या-
दिना । ' सो एव ' उखा, सैव, ' उ ' सम्बोदोनर्थकः । ' कुम्भी ' कुम्भीत्यपि व्यवह्रियते, ' सा ' एव
' स्थाली ' अथ ' तन् ' सर्वान्पि मिलित्वा ' यद् ' गतमन्त्य ॥ २४ ॥

उद्व्यवस्थानेन्द्राभ्यां परिग्रहं प्रकृतं-अथेनमिण्ड्वाभ्यामिति (का. श्रौ. व. ११।१८), ' इण्ड्वे '

(त्पु) अय सर्वसम्पत् । (च) चत्वारः पादाश्चत्वार्यनूच्यानि शिष्यं च रुक्मपाशश्च यदु किञ्च रज्जुव्यर्थं शिष्यं तदनुत्वाऽग्नी रुक्मस्त-
त्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निश्चावानग्निर्ग्रावत्यस्य मुत्रा
तावच्चद्रवति ॥ २८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६।५।१ ॥ (७-१)

नं तिष्ठन्प्रतिमुञ्चते । (तेऽसौ) असौ वा आदित्य ऽएष रुक्मस्ति-
ष्ठतीव वा ऽअसावादित्योऽयो तिष्ठन्वे वीर्यवत्तरऽउद्दमाद् तिष्ठन्-
रस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

अय सर्वसम्पत् । चत्वारः पादाः, चत्वार्यनूच्यानि, शिष्यं च, रुक्मपाशश्च, यदु किञ्च-
रज्जुव्यर्थं-शिष्यम् । तदनुत्वाऽग्नी रुक्मः । तत् त्रयोदश । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । सम्वत्सरो-
ऽग्निः, यावानाग्निर्ग्रावत्यस्य मासाः तावच्चद्रवति ॥ २८ ॥

नं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते । अग्री वाऽआदित्य एष रुक्मः । तिष्ठन्तीव वाऽअसावादित्यः । अयो
तिष्ठन्वे वीर्यवत्तरः । उद्दमाद् तिष्ठन् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

२-वर्थ । शिष्यादयः षट्, ऋग्वेदोऽपि षट्, तद्वत्सकः सवत्सरोऽग्निः, 'अत' उक्तार्थसम्पादनेनैक एवाग्नि-
भव-मरमन्मतो भवतीति 'सम्पत्' । उक्तपदार्थसङ्ख्यया इहूवसङ्ख्ययामपि समुच्चित्य सन्त्ययस्तर दर्शयति-इहूवे
सदृष्टाविति । अग्नेर्ग्राहिभ्याश्च प्रजापतिमुत्पात् सतो वयस्यो ग्राहिनैकवत् (ने, स. ७।१।१४) ॥ २७ ॥

अय प्रजानिपदार्थगतमष्टासम्पत्तिमुक्त्वाऽपि सर्वविधया सम्पत् दर्शयति-अय सर्वसम्पदिति । उच्यते
इति शेषः । 'च-वारः पादाः' आसत्याः सन्ति, तस्याश्चतुर्दिश्ववस्थितानि 'च-वारि अनूच्यानि', तन्नि-
ष्ठित्वाऽग्नी । शिष्यं रुक्मपाशो द्वौ । ननु शिष्यावपि बहव सन्ति, कथं न गण्यन्ते इत्यत आह-यदु किञ्च
रज्जुव्यर्थं शिष्यमिति । 'तदनु' शिष्यमनु 'उत्वा' मवति, तस्मा अग्निरुक्मान्वा सह 'त्रयोदश' ।
त्रयोदश मासाः संवत्सर इत्यादि, एतद्वत् ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे आप्यन्दिर्वाचसपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१-७-१) ॥

अय पदुक्त सूत्रकृता-“ तिष्ठन्नुद्दमाद् रुक्मप्रतिमो वनविष्णुकमरासमेतु च ”-(का. श्री. सू. १९ ।
१२।१।२२) इति । तदिदं विधाय प्रसंगमिति-तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चतेऽसौ वा आदित्य एष रुक्म इति ।
रुक्मस्यादित्यवत् रुक्मस्य सत्यत्वमपिधाय “ तद् यत् तत् सत्यमसौ वा आदित्यः ” (श. प. ६।७।११)
इत्यादिनोक्तम् । उपर्युक्तपरिहणान् आदित्यः तिष्ठन्तीव वर्तते । उद्दमाद् तिष्ठन् तस्योक्तो बन्धुरिति ।
“ एषा होमयेवा देवमनुष्याणां दिक् ”-इत्यादिनेत्यर्थः । (श. प. भा. ६ । ४ । २ । २) ॥ १ ॥

(ई) दृशानो रुक्म उच्यर्था व्यधौडिति । दृश्यमानो ह्येष रुक्म उच्यर्था विद्योतते दुर्मर्षमायुः श्रियं रुचानऽ इति दुर्मर्षं वाऽएतस्यायुः श्रियोऽएष रोचतेऽश्रिरमृतोऽअभवद्वयोभिरिति सर्वैर्वाऽएष व्ययोभिरमृतोऽभवद्यदेनं द्यौरजनयदिति द्यौर्व्याऽएतमजनयत्सुरेताऽ इति सुरेता ह्येषा युस्याऽ एष रेतः ॥ २ ॥

(तोऽथे) अथैनमिण्डवाभ्यां परिगृह्णाति । नक्तोपासा समनसा विरूपेऽ इत्यहोरात्रे वै नक्तोपासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीचीं ऽइति यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तु नैतमेव समीचीं धापयेते आवाधामा रुक्मोऽअन्तर्विभातीति दुरन्ततयुजुर्जपतीमे वै आवाधृथिवी आवाधामा

“ दृशानो रुक्म उच्यर्था व्यधौड ”-इति । दृश्यमानो ह्येष रुक्म उच्यर्था विद्योतते । “ दुर्मर्षमायुः श्रियं रुचानः ”-इति । दुर्मर्षं वाऽएतस्यायुः । श्रियोऽएष रोचते । “ अश्रिरमृतोऽअभवद्वयोभिः ”-इति । सर्वैर्वाऽएष व्ययोभिरमृतोऽभवद् । “ यदेनं द्यौरजनयद् ”-इति । द्यौर्व्याऽएतमजनयत् । “ सुरेताः ”-(वा.सं. १२११) इति । सुरेता ह्येषा-यस्या एष रेतः ॥ २ ॥

अथैनमिण्डवाभ्यां परिगृह्णाति । “ नक्तोपासा समनसा विरूपे ”-इति । अहोरात्रे वै नक्तोपासा समनसा विरूपे । “ धापयेते शिशुमेकं समीचीं ”-इति । यद्वै किञ्चाहोरात्रयोः-

तत्र मन्त्रं विधाय व्यापठे-दृशानो रुक्म उच्यर्था व्यधौडिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना । आदिप्रातमक्तः ‘ एष रुक्मो ’ ‘ दृशानः ’ दृश्यमानः ‘ उच्यर्था ’ महरीपवा ‘ व्यधौड ’ विद्योतते । यस्य रुक्मस्य ‘ आयुः ’ जीवनोपलक्षितः कालः ‘ दुर्मर्षम् ’ दुर्मर्षम्, अविवेकव्यवहारः । यः ‘ श्रिये ’ अगतः शीनिमित्तं ‘ रुचानः ’ रोचमानः भवति । आदिः वै रोचमाने सति जगत् सोमने इति प्रतिद्वम् । किञ्च ‘ मतिः ’ ‘ व्योमिः ’ अत्रै. सर्वैः जति ‘ अमृतः ’ अमरणार्था ‘ अमनत् ’ । ‘ यद् ’ यस्माद् ‘ योः ’ ‘ पुनर् ’ अग्रे ‘ अजयन् ’ उदययत् । कांछती वा । ‘ सुरेताः ’ सोमनाम्नाऽपरेतोयुक्ता । प्रथम-पादशस्त्रं सप्तम् । दुर्मर्षमित्येनं व्यापठे-दुर्मर्षमिति । यथोभिरिति बह्वचन सार्वकमिवाह-सर्वैर्वा एष व्ययोभिरमृतोऽभवदिति । अग्रे. सर्वैश्चात् सर्वैर्मयसाजम् । अस्य द्विः सक्ताशत् तपसिः प्रतिद्वेति दर्शयति-सर्वौ एतमजनयदिति । ‘ सुरेताः ’-इति यु विद्येवम् । कथं तस्य तयात्वमिति, तत्राह-सुरेता ह्येषा यस्या एष रेत इति ॥ २ ॥

अस्यामेरिण्डवाभ्यां परिगृह्णं विधत्ते-अथैनमिण्डवाभ्यां परिगृह्णाति नक्तोपासा समनसा विरूपे रिति । अहोरात्रे वै नक्तोपासेति । कृत्वाया ऋचोऽपमर्षः-‘ नक्तोपासा ’ तपःशब्देन कृत्स्नमहर्ब्रह्मस्यते, राज्यदनी । ‘ समनसा ’ समानमनसा, ‘ विरूपे ’ निमिरूपे, शुद्धकृष्णमेवेन वैमिश्रम्, ‘ समीची ’ सत्य-

तेऽएष यन्नन्तरा विभाति तस्मादेतद्धरन्ध्रजुर्जपति देवाऽअग्निं धारयन्-
विणोदाऽहुतिं परिगृह्य निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्तुऽएतमुग्र-
ऽएवमधारयन्स्तेरेवेनमेतद्धारयति ॥ ३ ॥

(त्र्यु) अथ शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कवि-
रित्यसौ द्वाऽआदित्यः कविर्विश्वा रूपा शिष्यं प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतु-
ष्पदे ऽहुत्युद्यन्वाऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च भद्रं प्रसौति वि नाकमख्य-

तेनैतमेव समीचीं धापयेते । “ द्वाधाक्षामा रुक्मोऽअन्तर्विभाति ”-इति हस्तेतद्यु-
र्जपति । इमे वै द्वाधापृथिवी द्वाधाक्षामा । तेऽएष यन्नन्तरा विभाति । तस्मादेतद्धरन्ध्रं जुर्जपति ।
“ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ”-(वा. सं. १२ । २) इति परिगृह्य निदधाति । प्राणा
वै देवा द्रविणोदाः । तऽएतमुग्रऽएवमधारयन् । तेरेवेनमेतद्धारयति ॥ ३ ॥

अथ शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चते । “ विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः ”-इति । अमी दा-
ऽआदित्यः कविः । विश्वा रूपा शिष्यम् । “ प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ”-इति । उद्यन्वाऽएष

गमने, यथा लोके ‘ एक शिष्य धापयेते ’ द्विधापरमेनानुगच्छतः, एवमेकमग्नाद्य शिष्य धापयेते, स्तव-
स्थिते प्राणिभिः अग्निहोत्रादिकर्मद्वारेणानुगतं शिष्यमग्निं परिगृह्णामीति शेषः । किञ्च यौ ‘ द्वाधाक्षामा ’
द्वाधापृथिव्यौ ‘ अन्तः ’ तयोर्मध्ये ‘ रुक्मः ’ रोचमानः अग्निः ‘ विभाति ’ दीप्यते, तमाह्वयामीति शेषः । यन्
‘ अग्निः ’ ‘ द्रविणोदाः ’ धनस्य दातातो देवाः ‘ धारयन् ’ अधारयन् । तं धारयामीति शेषः ॥ अत्र प्रथम-
मागेनाहोत्रौ दिवक्षितानि दर्शयति-अहोरात्रे वै नक्तोपासेति । द्वितीयमागेनाहोरात्रकर्तृक धापन
स्वनिष्ठकृतप्राणिद्वारेण दर्शयति-यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैतमेव समीचीं धापयेते इति । एतद्वैतम् ।
तृतीयमागस्य विनियोगमाह-द्वाधाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभातीति । ‘ एन यन्न म्यापटे-इमे वै द्वाधा-
पृथिवी इति । “ क्षामा-अग्निं पृथिवीनाम् ” । ‘ अन्तरा ’-अन्तःप्रदेशात् ‘ ते ’-इति द्वितीया (पा.
सू. २ । ३ । ४) ॥ “ तस्मात् ” उक्तविनियोगानुकूलवर्षात् तच्चतुर्द्वारेणकाले अयेत् । ऋषधनुर्पाशस्य
विनियोगं दर्शयति-देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति ‘ परिगृह्य ’ द्वाधातीति । आहवनीयस्य
गुस्तात्, “ शिष्यवरामास्तस्या रथापयेत् । “ द्रविणोदाः ” द्रविणोदराणां विशेषिता देवा अत्र ‘ प्राणाः ’
‘ दिवक्षिताः । “ ते ” “ एतम् ” “ अग्निम् ” “ अग्ने ” “ एवम् ” “ अधारयन् ” । एतन्मन्त्रेण अते सति ‘ तेरेव ’
“ एतम् ” “ अग्निम् ” “ अधारयति ” “ यजमानः ॥ ३ ॥

त्सविता वरेण्यऽ इति स्वर्गो वै लोको नाकस्तुमेपऽ उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु
प्रयाणमुपसो विराजतीत्युपा वाऽअग्रे व्युच्छति तस्याऽएष व्युष्टिं विराज-
जन्ननुदेति ॥ ४ ॥

(त्य) अथैनमतो विवृत्त्या विकरोति । (ती) इदमेवैतद्वेतः सितं
विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सितं विक्रियते ॥ ५ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति । वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मान्वीर्यमेवैनमेतदभिसं-
सृंस्करोति त्रिवृत्ते शिरऽइति त्रिवृतमस्य स्तोमं शिरः करोति गायत्रं

द्विपदे चतुष्पदे च भद्रं प्रसीति । “ वि नाकमख्यत् सविता वरेण्यः ”-इति । स्वर्गो वै लोको
नाकः । तमेव उद्यन्नेवानुविपश्यति । “ अनु प्रयाणमुपसो विराजति ”- (वा. सं. १२ । ३)
इति । उपा ॥ अग्रे व्युच्छति । तस्या ऽएष व्युष्टिं विराजन्ननुदेति ॥ ४ ॥

अथैनमतो विवृत्त्या विकरोति । इदमेवैतद्वेतः सितं विकरोति । तस्माद्योनौ रेतः सितं
विक्रियते ॥ ५ ॥

“ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् ”-इति । वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मान् वीर्यमेवैनमेतदभिसंस्क-
रोति । “ त्रिवृत्ते शिरः ”-इति । त्रिवृतमस्य स्तोमं शिरः करोति । “ गायत्रं बभूवुः ”-

उत्पातिः ‘ विश्वा ’ विश्वानि रूपाणि प्रतिमुच्यते । शिखाप्यस्य रूपस्य बहुमानोत्पत्त्या बहुवचनम् । स
च ‘ द्विपदे ’ मनुष्यादिकाय, ‘ चतुष्पदे ’ गवादिकाय च ‘ भद्रं ’ कल्याणं ‘ प्राप्तावीत् ’ प्रापच्छत, ‘ सविता ’
सर्वस्य प्रेरिता ‘ वरेण्यः ’ सर्वश्रेष्ठः, सः ‘ नाक ’ नासिकम् अथ दुःखसन्तीति नाकं स्वर्गम् ‘ स्पृहयत् ’
प्रकाशयति, अन्तारिक्षे धृतत्वात् । तादृशोऽग्निः ‘ उषसः ’ ‘ प्रयाणम् ’ ‘ अनु विराजति ’ प्रत्यहं दीप्यत इत्यर्थः ॥

अपमर्षो ब्राह्मणेन भस्त्रे सविनुष भवेदं विवृत्तिरूपेण स्पष्टं व्याख्यातः-असौ वा आदित्यः कविर्विश्वा
रूपेण । ऊर्ध्वोर्ध्वदिशि गते तावत्ततो दिशः ‘ शिख्यम् ’ इत्यभिप्रायः । कृत्स्नस्य प्राणिनो मद्रप्रसवः उपोदयेन
मवतीति प्रसिद्धमिति दर्शयति-उपा वा अग्रे व्युच्छति, तस्या एष व्युष्टिं विराजन्ननुदेतीति । ‘ विराज-
मेव व्युष्टिमुदेति ’ इति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

अथैनमतो विवृत्त्या विकरोतीति । “ सुपर्णोऽसि गायत्रं ” मन्त्रो विवृत्तिरूपेण, भस्त्रेः पञ्चपुञ्जादि-
मसुपर्णरूपेण तत्र विकारप्रतिपादनात् । ‘ एनम् ’ अक्षिम् ‘ अतः ’ अस्मात् पूर्वस्थितात् सन्निवेशात् ।
विकारप्रतिपादकमन्त्रेणाभिमन्त्रणमेवात्र विकारणम् । तेनेदमेवोत्तराणं सितकल्याणं रेत्ये विकारयुक्तं कृतम्
मयति । उक्तमर्थमिदं नन्तिनरेतो विकारप्रतिपादनात् द्रष्टव्यं-तस्माद् योनाविति ॥ ५ ॥

विकारमन्त्रमुक्त्वा विषयं व्याख्ये-सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मानित्यादिना ।
मन्त्रस्यापमर्षः-हे भस्त्रे । त्वं गरुत्मान् प्रबलपक्षोनेतः सुपर्णोऽसिः पक्षी अस्ति । यच्च एव पक्ष्यमनोपपत्तेः ।

तं वा ऽएतम् । (म) अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति यादृग्वै योनी
रेतो विक्रियते तादृगजायते तद्यदेतमुत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्मा-
देपोऽमुत्र पक्षपुच्छवाजायते ॥ ७ ॥

तथै हेके । (क५) एतया विकृत्याऽभिमुच्यान्यां चितिं चिन्वन्ति
द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा प्रउगचितं वोभयतःप्रउगं वा
समुद्रमपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत्तादृक्त-
तस्मादेनथै सुपर्णचितमेव चिनुयात् ॥ ८ ॥

तं वाऽएतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति । यादृग्वै योनी रेतो विक्रियते-तादृग् जायते । तद्
यदेतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति-तस्मादेपोऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तं हेके एतया विकृत्याऽभिमुच्यान्यां चितिं चिन्वन्ति-द्रोणचितं वा, रथचक्रचितं वा, कङ्क-
चितं वा, प्रउगचितं वा, वोभयतःप्रउगं वा, समुद्रमपुरीषं वा । न तथा कुर्यात् । यथा पक्षपुच्छवन्तं
गर्भं परिवृश्चेत्-तादृक्तत् । तस्मादेनं सुपर्णचितमेव चिनुयात् ॥ ८ ॥

नात्र एकस्यापि बहु प्रदेशेऽपि आश्रयः सञ्जीविता बहुवचनम् । दिवमित्यनेन तस्या देवा विवक्षिता इति
व्याचक्षे-देवान् गच्छेति । तद् एनं सुपर्णं गच्छन्तं कृत्वा आहति गच्छन्तः । किमाह ? देवान् गच्छेत्वा-
घर्षमाहेति । अथवा मन्त्रोच्चारिता सुपर्णोऽसीत्यादिना ' एनम् ' अग्निं ' सुपर्णं गच्छन्तं कृत्वा ' ' आह ' इति ।
किमिति ? ' देवान् गच्छ ' इति ॥ ६ ॥

उक्तं विकारं पक्षपुच्छायावकं माविनेऽग्निबन्धनस्य उपयोगितया प्रवृत्तितुमुत्पदति-तं वा एतमिति ।
वक्ष्यमाणोपयोगिनं लोकन्यायं दर्शयति-यादृग्वै योनाविति । यादृग्वैतिष्यते, तादृग् जायते इति लोक-
मार्गोदा । ' यद् ' तस्मात् ' पक्षपुच्छवन्तं ' विकरोति ' अत्र ' उदाचारणसमये । ' तस्माद् ' ' एव ' अग्निः
' अमुत्र ' आहवनीयदेशे चपनानन्तरं तारोव ' जायते ' चपनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थः । अनेनाभि-
मन्त्रणचपनयोर्वैसादस्याभाव उक्तः ॥ ७ ॥

प्रसज्यते केशाग्निः पक्षपुच्छाय निपाद्यते-तं हेक एतया विकृत्याऽभिमुच्यान्यां चितिमिव्यादिना ।
' एतया ' सुपर्णोऽसीत्याद्युक्तरूपया । ' अग्न्याम् ' इत्यस्य विकरणम्- ' द्रोणचितम् ' इत्यादिभ्यः । द्रोणादयो-
अनेनैवत्वात् । ' समुद्रमपुरीषं वेति ' प्रसिद्धिः पुरीषमाह्वयाद्यप्य, तैवैव चपने ' समुद्रमपुरीषाभ्यां ' पितिः ।
इत्याः स्रष्टाः । निवेद्येवोपयोगिभ्ये निवेद्यस्य प्रतिकृष्टतामाह-यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत्, तादृक्
वदिति । एतदमुपसंहरति-तस्मादेनं सुपर्णचितमेवेति ॥ ८ ॥

१-एतया विकृत्याऽभिमुच्यान्यां चितिं चिन्वन्ति लोकन्यायमिति-तस्मादेनं सुपर्णचितमेव चिनुयात् इति ।
क. भा. सू. १११।११४ ।

(७) तुमेतया विकृत्या । (त्वे) इत ऊर्ध्वं ग्राञ्चं प्रगृह्णात्पसौ
वाऽआदित्यऽ एषोऽग्निस्तुं तदादित्यमितु ऊर्ध्वं ग्राञ्चं दधाति तस्मादद्या-
वादित्यऽ इतऽ ऊर्ध्वः ग्राह् धीयते परोवाहु प्रगृह्णाति परोवाहु ह्येषऽ इतो-
ऽथेनमुपावहरति तमुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

(८) अथ विष्णुक्रमान्क्रमते । (तऽ) एतद्वै देवा विष्णुर्भूत्वेमाँ-
ल्लोकानक्रमन्त वद्विष्णुर्भूत्वाऽक्रमन्त तस्माद्विष्णुक्रमास्तथैतद्यजमानो
विष्णुर्भूत्वेमाँल्लोकानक्रमते ॥ १० ॥

तमेतया विकृत्या, इत ऊर्ध्वं ग्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । अमुं तदादित्य-
मित ऊर्ध्वं ग्राञ्चं दधाति । तस्मादद्यावादित्य इत ऊर्ध्वः ग्राह् धीयते । परोवाहु
प्रगृह्णाति । परोवाहु ह्येष इतः । अथेनमुपावहरति । तमुपावहृत्योपरिनाभि धारयति ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । एतद्वै देवा विष्णुर्भूत्वेमाँल्लोकानक्रमन्त । वद्विष्णुर्भूत्वाऽक्रमन्त-
तस्माद् विष्णुक्रमाः । तथैतद्यजमानो विष्णुर्भूत्वेमाँल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

यदुक्तं द्रव्यकृता—“तद्विकृत्या ग्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽग्नीति पिण्डवद् धारणं वेति” —(का. ब्रौ. सू. ११ ।
१५२ । १५३) इति । न शब्दोऽवधारणमिति पिण्डवदेव; उद्यार्थं मृत्पिण्डधारणं यद्वत्, तद्वदित्यर्थः ।
तद्विद विवर्त्तते—तमेतया विकृत्येत ऊर्ध्वं ग्राञ्चं प्रगृह्णातीति । ‘इतः’ अस्मात् पृतप्रदेशात् ‘ग्राञ्चं’
ग्राह्मुख सूर्यस्याग्नेश्च यथा मन्त्रे न्ववचनं न भवति, तथेत्यर्थः । एतत् प्रसूतति—अमीं वा आदित्य एषो-
ऽग्निरिति । अग्नेरादित्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । आदित्यस्य प्रागूर्ध्वगतिप्रसिद्ध्या उद्यार्थमुपोद्भवति—तस्मा-
दद्यावादित्य इति । प्रग्रहणे प्रकरविशेषमाह—परोवाहु प्रगृह्णातीति । बहोः ‘परः’ ऊर्ध्ववर्त्ती यथा
भवति तथेत्यर्थः । ‘एषः’ आदित्यः ‘इतः’ अस्मात् मूर्धन्यात् ‘परोवाहु’; सर्वे वा बहोर्ऊर्ध्वप्रदेशादि-
त्वात् तदभिन्नाप्यस्य तथा ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । बहोरेपरिपृतस्याग्नेः प्रत्यवरोहणम्, तदनन्तरं नामस्यदि-
प्रदेशे धारणं च विवर्त्तते—अथेनमुपावहरतीति । तस्योक्तो बन्धुरिति । उपरिनाभिधारणार्थं वा उक्तो स्वम-
धारणप्रस्तावे (श. प. १।७।११ कं. ११) इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमण विषयः, तन्निर्वचनकारेण प्रसूतति—अथ विष्णुक्रमोऽनिति । विष्णुर्भूतदेवैः क्रान्त-
त्वाद् विष्णुक्रम इति नाम सम्पन्नम् । यथा देवैस्तथैव ‘एतत्’ एतेन समन्त्रकृपाद्राक्रमणेन ‘रमान् लोकांश्च’
विष्णुर्भूत्वा क्रान्तवान् भवति यजमानः ॥ १० ॥

स यः ॥ विष्णुर्यज्ञः सः । स यः सु ब्रह्मोऽयमेव सु योऽयमधिष्ठिताया-
मेतमेव तद्देवाऽआत्मानं कृत्वेमाँलोकानकमन्त तथैवेतयजमानोऽयमेवा-
त्मानं कृत्वेमाँलोकानकमन्त ॥ ११ ॥

(तऽ) उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । (ते) एतद्वै वृत्प्रजापतिर्विष्णुकर्मैरुदङ्
प्राङ् तिष्ठन्प्रजाऽअमृतं तथैवेतयजमानो विष्णुकर्मैरुदङ्प्राङ्तिष्ठन्
गजाः सृजते ॥ १२ ॥

विष्णोः क्रमोऽस्तीति । विष्णुर्दि भूत्वा क्रमते सपत्नोति सपत्नान्तात्र
हन्ति गायत्रं छन्दऽआरोहेति गायत्रं छन्दऽआरोहति पृथिवीमुचु विक्र-
मस्तेति पृथिवीमुचु विक्रमते प्रहरति प्रादं क्रमतऽऊर्ध्वमभिसुष्टहा-
त्यूर्ध्वो दि रोहति ॥ १३ ॥

स यः स विष्णुः यज्ञः सः । स यः स यज्ञः-अयमेव सः-योऽयमधिष्ठिताया-
मेवा आत्मानं कृत्वेमाँलोकानकमन्त । तथैवेतयजमान एतमेवात्मानं कृत्वेमाँलोकानकमन्त ॥ ११ ॥
उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्वै तत् प्रजापतिर्विष्णुकर्मैरुदङ् प्राङ्तिष्ठन् प्रजा अमृतं । तथैवेतय-
जमानो विष्णुकर्मैरुदङ्प्राङ् तिष्ठन् गजाः सृजते ॥ १२ ॥

“ विष्णोः क्रमोऽस्ति ”-इति । विष्णुर्दि भूत्वा क्रमते । “ सपत्नहा ”-इति । सपत्नान्
हन्ति । “ गायत्रं छन्दऽआरोह ”-इति । गायत्रं छन्दऽआरोहति । “ पृथिवीमुचु विक्र-
मस्व ”-इति । पृथिवीमुचु विक्रमते । मदाति प्रादं क्रमते, ऊर्ध्वम् अभिसुष्टहाति । ऊर्ध्वो
दि रोहति ॥ १३ ॥

युचु वचुषस्य वचमालम्ब्य विष्णुभावेन आक्रमणं सङ्गृह्यत इत्याशङ्क्यत-स य इति । ‘ सः ’ ‘ यः ’
प्रतिशब्दः ‘ विष्णुः ’ अस्ति, सः वचः । पुनश्च ‘ सः ’ ‘ यः ’ प्रतिशब्दो ‘ वचः ’ अस्ति, ‘ अवगु अतीरेव ’ ।
अवभिति कः । यः ‘ वचसो ’ कर्ति, सोऽतीरेव विष्णुवित्त्वर्थः । प्रतिपादितान् विष्णोः स्वरूपमिति
देवता दर्शयति-इतमेव तद्देवा इति । तथैवेतयजमान इत्यादिर्क स्वष्टम् । वचसि युचु वचमालम्ब्य
विष्णुकर्मण्युचु मयति ॥ ११ ॥

क्रमणप्रकारं विधाय प्रशंसति-उदङ्प्राङ्तिष्ठानि । अथ लोकक्रमप्रतिविधिमेव विवक्ष्यमाणम्, ताव
यवो मन्त्राः, द्विती विकर्मणं पञ्चाक्रमणमावेदुषि एको मन्त्रः ॥ १२ ॥

तदेवं मन्त्रवृत्त्यं क्रमेण विधाय व्याचष्टे-विष्णोः क्रमोऽस्तीति विष्णुर्दि मूल्या क्रमते इत्यादिना ।
प्रपञ्चनस्तत्त्ववर्धः-दे आक्रमणम् । पञ्चविधमालम्ब्य । त्वं ‘ विष्णोः क्रमोऽस्ति ’ वचुषस्य वच कीदृशत्वे ‘ सपत्नहा’

१-विष्णुवचुषस्य वचमालम्ब्यविधिः । का. श्री. सू. ११/११ । २-विश्वो आत्मेन विजिगृह्यति विष्णवेति । का. श्री.
पृ. ११ । ११ । ३-अवगुचुषे । का. श्री. सू. ११ । ११ ।

विष्णोः क्रमोऽस्तीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमतेऽभिमातिष्ठेत्यभिमाती-
होत्र इन्ति त्रैष्टुभं छन्दऽआरोहेति त्रैष्टुभं छन्दऽआरोहत्यन्तरिक्षमनु विक्र-
मस्वेत्यन्तरिक्षमनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमते ऽऊर्ध्वमग्निमुदगृह्णा-
त्यूर्ध्वो हि रोहति ॥ १४ ॥

विष्णोः क्रमोऽस्तीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमतेऽरातीयतो हन्तेत्यराती-
यतो ह्रात्र इन्ति जागतं छन्दऽआरोहेति जागतं छन्दऽ आरोहति दिवमनु
विक्रमस्वेति दिवमनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमते ऽऊर्ध्वमग्निमुदगृ-
ह्णात्यूर्ध्वो हि रोहति ॥ १५ ॥

“ विष्णोः क्रमोऽस्ति ”—इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । “ अभिमातिहा ”—इति ।
अभिमातीहोत्र इन्ति । “ त्रैष्टुभं छन्द आरोह ”—इति । त्रैष्टुभं छन्द आरोहति । “ अन्तरि-
क्षमनु विक्रमस्व ”—इति । अन्तरिक्षमनु विक्रमते । प्रहरति पादं क्रमते, ऊर्ध्वम् अग्निमुद-
गृह्णाति । ऊर्ध्वो हि रोहति ॥ १४ ॥

“ विष्णोः क्रमोऽस्ति ”—इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । “ अरातीयतो हन्ता ”—इति ।
अरातीयतो ह्रात्र इन्ति । “ जागतं छन्द आरोह ”—इति । जागतं छन्द आरोहति । “ दिव-
मनु विक्रमस्व ”—इति । दिवमनु विक्रमते । प्रहरति पादं क्रमते, ऊर्ध्वम् अग्निमुदगृह्णाति ।
ऊर्ध्वो हि रोहति ॥ १५ ॥

सपत्नानां हत्या तथाविधत्वं गायत्र छन्द आरोहे आरुह्यः सः ‘पृथिवी’ मूलोकं सकलं ‘विक्रमस्व’ आक्रमणं
कुरु । “विष्णोः क्रमोऽस्ति” इति एतत् प्रसिद्धमेवेति तद् दर्शयति—विष्णुर्हि भूत्वेति । ‘अत्र’ आक्रमणकाये
‘सपत्नान्’ शत्रून् इन्ति । हिनस्ति सप्तः अतः ‘सपत्नान्’ इति विशेषणं युक्तम् । ‘गायत्रं छन्दः’—
‘पृथिवीमनु’—इत्येतयोर्मात्रेण स्पष्टम् । क्रमण्यक्रममाह—प्रहरति पादमिति । पादं प्रतोदं प्रति नयेत्, गीत्वा च
‘क्रमते’ पादं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरम् ‘अग्निम्’ ऊर्ध्वं नामेकादिदेशं प्रति उदगृह्णीयात्, ऊर्ध्वमुखं गृहीयात् ।
‘॥’ यस्मात् ‘ऊर्ध्वः’ मूलोकादुपरि देशं प्रति ‘रोहति’ विष्णुक्रमेण, अतोऽग्रेऽर्ध्वदेशप्रापणं
युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एकमुपरितनं अत्राष्टमपि व्याख्येयम् । ‘सपत्नान्’—इत्यस्य स्थाने क्रमेण ‘अभिमातिहा’—‘अरा-
तीयतो हन्ता’—‘उत्पत्यतो हन्ता’ इति विशेषः । तथा गायत्रप्रियास्य स्थाने क्रमेण ‘त्रैष्टुभम्,’ ‘आग-
तम्,’ ‘आनुष्टुभम्’ इति विशेषः । एकम् ‘अन्तरिक्षं,’ ‘दिवं’ ‘दिवः’—इति च । इतरत्
समानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

विष्णोः क्रमोऽस्तीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते शत्रूयतो हन्तेति शत्रू-
यतो ह्यत्र हन्त्यानुष्टुभं छन्दः आरोहेत्यानुष्टुभं छन्दः आरोहति दिशोऽनु-
विक्रमस्वेति सर्वा दिशोऽनु वीक्षते न ग्रहरति पादं नेदिमाँल्लोकानति-
प्रणश्यानीत्यूर्ध्वमेवाग्रिसुदृष्ट्वाति सुष्ठु ह्यारोहति ॥ १६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-६-२ ॥ (७. २.)

अथैनमिति प्रगृह्णाति । (त्वे) एतद्वै देवाऽऽकामयन्त पर्जन्यो रूपं
स्यामेति ॥ एतेनात्मना पर्जन्यो रूपमभवन्स्तथैवेतद्यजमान एतेनात्मना
पर्जन्यो रूपं भवति ॥ १ ॥

“ विष्णोः क्रमोऽस्ति ”-इति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते । “ शत्रूयतो हन्ता ”-इति । शत्रू-
यतो ह्यत्र हन्ति । “ आनुष्टुभं छन्दः आरोह ”-इति । आनुष्टुभं छन्दः आरोहति । “ दिशी-
ऽनु विक्रमस्व ”-(वा. सं. १२।५) इति । सर्वा दिशोऽनुवीक्षते । न ग्रहरति पादम् । नेदिमाँ-
ल्लोकानतिप्रणश्यानीति । ऊर्ध्वमेवाग्रिसुदृष्ट्वाति । सं ह्यारोहति ॥ १६ ॥

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वै देवाऽऽकामयन्त-पर्जन्यो रूपं स्यामेति । तऽएतेनाऽऽत्मना
पर्जन्यो रूपमभवत् । तथैवेतद्यजमान एतेनात्मना पर्जन्यो रूपं भवति ॥ १ ॥

दिविक्रमणे विशेषमाह-दिशोऽनु विक्रमस्वेति । सर्वा दिशोऽनुवीक्ष्य पादं न ग्रहरेत् । पादप्रक्षेपाकरणस्य
‘ प्रयोजनमाह-नेदिमानिति । ‘ नेत् ’-इति परिमये; एतेषां त्रयाणां लोकानामतिक्रमः परिमयम्; अतस्त्व-
कर्तव्यमिति तस्यामिप्रायः । पादप्रहारवत् अंगैरुद्ग्रहणस्यापि निवृत्तिप्रसक्तमाह-ऊर्ध्वमेवाग्रिमिति । ‘ एव ’
शब्दो भिन्नक्रमः; उद्गृह्णात्येव । तत्र प्रयोजनं दर्शयति-सं ह्यारोहतीति । समारोहणसम्भवात्, तत्प्रयोज्य-
मनुद्ग्रहणं कर्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीमहातपस्यब्राह्मणग्रन्थे षष्ठ्यां
सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (६-७-२) ॥

अथ षष्ठं विष्णुक्रमेणोरुर्ध्वोद्ग्रमणं तस्य तथैवोर्ध्वबाहुना धारणप्रकारं हस्तोनाभिनीय विवर्त्त-
अथैनमिति प्रगृह्णातीति । ‘ इति ’-शब्दविवक्षितोऽर्थः सुवे व्याख्याय दर्शितः-“ धारणस्य विवर्त्तम् ”-
(का. श्रौ. सू. १६।१५२।१५३) इति । उलाया उपादानभूतस्य वृत्तिपदस्य धारणं यथा प्राप्नु-
यत् (उ. प. ६।४।४।६) ऊर्ध्वबाहुत्वविशिष्टम्, एवाङ्गत्रापेक्षयः । एतत् प्रसूति-एतद्वै
देवा इति । एतदिति कामनाविषयस्य सकृद्ग्रहणं प्रदर्शयत् । एतच्छब्दार्थमाह-पर्जन्यो रूपं स्यामेतीति । यः
‘ पर्जन्यः ’ मेघोऽस्ति, तद्वै ‘ स्याम इति, ’ मेघरूपा भवेमेत्यर्थः ॥ १ ॥

(त्य) अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्य स्तन-
यन्धुगना रेरिहृदीरुधः समज्जलति क्षामा वै पर्जन्यो रेरिहृदुमाणो वीरुधः
समनक्ति सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्वो ऽअख्यविति सद्यो वाऽएष जज्ञान
ऽइदं सर्वं विख्यापयत्या रोदसी भानुना भात्यन्तर्दिति वै द्यावा-
पृथिवी रोदसी तेऽएष भानुनाऽऽभाति परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु हि
पर्जन्यः ॥ २ ॥

(न्योऽथे) अथैनमुपावहरति । (त्ये) एतद्देवोऽस्मिँल्लोके उसो यदु-
पजीवनं तेनेतत्सहोर्ध्वं ऽ इमाँल्लोकान्नोऽह्यग्निर्वाऽअस्मिँल्लोके उसोऽग्निरुप-
जीवनं तद्यज्ञावदेव स्यात् हास्मिँल्लोके उसो नोपजीवनं स्यात्तु यत्प्र-
त्यवरोऽह्यग्निस्मिँल्लोके उसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

“अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौः”—इति । क्रन्दतीव हि पर्जन्यः स्तनयन् । “क्षामा रेरिह-
दीरुधः समज्जन्”—इति । क्षामा वै पर्जन्यः, रेरिहृदुमाणो वीरुधः समनक्ति । “सद्यो जज्ञानो
वि हीमिद्वोऽअख्यवत्”—इति । सद्यो वाऽएष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयति । “आ रोदसी
भानुना भात्यन्तः”—(बा० सं० १२ । ६) इति । इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी । तेऽएष
भानुनाऽऽभाति । परोबाहु प्रगृह्णाति । परोबाहु हि पर्जन्यः ॥ २ ॥

अथैनमुपावहरति । एतद्देवोऽस्मिँल्लोके रसो, यदुपजीवनम्—तेनेतत् सहोर्ध्वं इमाँल्लोकान् रोदति ।
अग्निर्वाऽअस्मिँल्लोके रसः, अग्निरुपजीवनम् । तदयत् तावदेव स्यात्—न हास्मिँल्लोके रसो, नोपजी-
वनं स्यात् । अयं यत् प्रत्यवरोऽह्यग्निस्मिँल्लोके रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निवेति । उपमानोन्मेयमात्र औपचारिकः । ‘क्षामा’ अवर्षणेन सर्वधूपकारी
पर्जन्यात्मा अग्निः ‘रेरिहृत्’ जडा छेदन् ‘वीरुधः’ कृतमृत्मादेन् ‘समज्जन्’ सम्भगाद्वाँकुर्वन् ‘अक्र-
न्दद्’ इति पूर्वशब्दः । अथवा ब्राह्मणदुसारेण ‘वीरुधः समनक्ति’ इति व्याख्येयम् । पर्जन्यात्मा अग्निः
‘सद्यः’ सदानमेव ‘जज्ञानः’ जाग्रमानः ‘इदः’ समिहः सन् ‘इदं सर्वं’ ‘विख्यापयति’ ‘रोदसी’
द्यावापृथिवी ‘अन्तः’ तयोर्मध्ये ‘भानुना’ प्रकाशेन ‘आभाति’ सर्वतः प्रकाशते ।

प्रथमपादं व्याचष्टे—‘पर्जन्यः’ अन्वयाख्यः स्तनयन्, शट्ठिल्लिङ्गशब्दं कुर्वन् ‘क्रन्दतीव’ आक्रोशात्तव
वर्त्तते । क्षामशब्देनात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे—जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयतीति । “एते वै
द्यावापृथिवी” इत्यादि चतुर्थपादवाक्येण स्पष्टम् । परोबाहु प्रगृह्णातीति । एष सार्धपादः उख्यादिधारण-
प्रस्तावे (अ. प. १ । ७ । २ । ९ इत्यत्र) व्याख्यातः ॥ २ ॥

उदूर्ध्वं प्रत्यस्मिँल्लोकेण सार्धपादं दर्शयति—अथैनमुपावहरत्येतद्वा इति । ‘यः अस्मिन् लोके’

युद्धेव प्रत्यवरोहति । (त्ये) एतद्वाऽएतदिमौल्लोकानितुऽ ऊर्ध्वो रोहति
स स पुराडिव रोहऽ इयमु वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात्प्र हास्माल्लोकाद्युज-
मानश्चवेत्ताप यत्प्रत्यवरोहतीमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रत्येत्यस्यामुवैतत्प्रति-
ष्ठायाम् प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

युद्धेव प्रत्यवरोहति । (त्ये) एतद्वाऽएतदिमौल्लोकानितुऽ ऊर्ध्वो जयति
स स पुराडिव जयो यो वै पुराडेव जयत्यन्ये वै तस्य नितुमन्ववस्यन्त्युय
युऽ उभयया जयति तस्य तुत्र कामचरणं भवति तद्यत्प्रत्यवरोहतीमामेवै-
तुल्लोकानितुश्चोर्ध्वानमुसश्चावर्वाचो जयति ॥ ५ ॥

युद्धेव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽएतदिमौल्लोकानितु ऊर्ध्वो रोहति । स स पुराडिव रोहः । इयमु वै
प्रतिष्ठा । तद्यत्तावदेव स्यात्-प्र हास्माल्लोकाद्युजमानश्चवेत् । अथ यत् प्रत्यवरोहति-इमामेवैतत्
प्रतिष्ठामभिप्रत्येति । अस्याग्नेवेतत् प्रतिष्ठायाम् प्रतिविहति ॥ ४ ॥

युद्धेव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽएतदिमौल्लोकानितु ऊर्ध्वो जयति । स स पुराडिव जयः । यो वै
पुराडेव जयति-अन्ये वै तस्य नितुमन्ववस्यन्ति । अथ य उभयया जयति-तस्य तत्र कामचरणं
भवति । तद्यत् प्रत्यवरोहति-इमामेवैतुल्लोकानितुश्चोर्ध्वान्, अमुतश्चावर्वाचो जयति ॥ ५ ॥

‘ रतः ’ सतमूर्तोऽराः, ‘ यत् ’ यच्च सर्वप्राप्तिस्तुजजीवनम्, ‘ तत् ’ सर्वम् ‘ एतद् वै ’ अग्निः सत्तु ।
यद्वा, ‘ एतद् ’ इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामान्यतः सद्गुणान्वित्वम् । ‘ तेन ’ सम्भूतेनोर्ध्वजीवेन च । ‘ ॥ ’
यजमानः ‘ एतद् ’ एतेन अग्नेरूर्ध्वप्राप्त्यप्रकारेण ‘ ऊर्ध्वम् ’ ‘ एतौल्लोकान् ’ ‘ आरोहति ’ । यो रतो
यदुजजीवने चोत्तमः, सद्गुणान्वितः-अग्निर्वा इति । अग्ने रसम्भूतवर्धमानत्वात् दाहकागुपकारितया सर्व-
प्राप्तिदत्तः । ‘ तत् ’ एतौल्लोकान् ‘ यद् ’ यदि ‘ तावदेव ’ ऊर्ध्वं एतदेव ‘ स्यात् ’, तर्हि ‘ जमिन् लोके ’
रतोर्ध्वजीवने न ततः । ‘ अथ ’ आरोहणानन्तरं ‘ यद् ’ यदि ‘ प्रत्यवरोहति ’ अग्निं इदित्यन्तः, तद्यत्प्र-
मूर्तलोकं पुनः स्थापयति ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहन् प्रसंगति-युद्धेव प्रत्यवरोहत्येतद्वा इति । इयम् । इमौल्लोकानिति । ‘ ऊर्ध्वो
रोहति ’ सिन्धुज्ज्वल्यनेन । ‘ सः ’ ‘ एतद् ’ प्रतिनिहितः ‘ रोहः ’ आरोहणम् । एवं लोकान् बहुलमप्य-
‘ सः सः ’ इति वीक्षा प्रसंगते । मूर्तलोकं प्रति प्रत्यवरोहणमनेन प्राप्नुतिः स्यात् । ‘ इ ’ प्रतिष्ठे ।
अथ यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि यत्नः ॥ ४ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रसंगति-युद्धेव प्रत्यवरोहतीत्यादिना । ‘ रोहति ’ इत्यस्य स्थाने ‘ जयति ’
शब्देन विज्ञेयः । ‘ इति ’ इयम् । अतः पुराजयः तस्य को वाद्य इत्यत्र आह-अन्ये वै तस्य नितुमन्ववस्य-
न्तीति । ‘ अन्ये ’ शब्दः ‘ तत् ’ ‘ इति ’ स्थानम् ‘ जयत्यस्यति ’ यदुज्ज्वलेन जयन्ते । अपोह-
वेपीत्येन यदि ‘ उभयया जयति, ’ ‘ यजति ’ पुनः प्रत्यहं शम्पतीत्यर्थः, ‘ तस्य ’ उभयया जयतः ‘ सः ’
नितुमन्वे ‘ कामचरणं भवति ’ अन्यैरप्रतिबद्धत्वात् । उभयया जयकारणात्-तद्यत्प्रत्यवरोहति ।

(त्पु) अग्नेऽभ्यावर्तिन् । (त्र) अभि मा निवर्तस्वाग्नेऽवङ्गिरः पुन-
रूर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्वेणाभिनिवर्तस्वेत्येतत् । चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति
चतुर्हि कृत्वऽऊर्ध्वो रोहति तद्यावत्कृत्वऽऊर्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्य-
वरोहति तमुपावद्धृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

(३) अयैनमभिमन्त्रयते । (तऽ) आयुर्व्याऽअग्निग्रायुरेवैतदात्मन्पतेऽथा
त्वाऽहार्षमित्या ह्येनश्च हरन्त्यन्तरभूरित्यायुरेवैतदन्तरात्मन्पते ध्रुवस्ति-
ष्ठाविचावलि रित्यायुरेवैतद्ध्रुवमन्तरात्मन्पते विशस्त्वा सुर्वा व्वाञ्छ-
न्वित्युन्नं वे विशोऽन्नं त्वा सुर्वं व्वाञ्छत्वित्येतन्मा त्वद्वाप्रमुपिशडिति
श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वञ्छीरुपिशडित्येतत् ॥ ७ ॥

“ अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा निवर्तस्व ”—(वा. सं. १२।७) “ अग्नेऽवङ्गिरः ”—
(वा. सं. १२।८) “ पुनरूर्जा ”—(वा. सं. १२।९) “ सह रय्या ”—(वा.
सं. १२।१०) इति । एतेन मा सर्वेणाभिनिवर्तस्वेत्येतत् । चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । चतुर्हि
कृत्व ऊर्ध्वो रोहति । तद्यावत्कृत्व ऊर्ध्वो रोहति—तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति । तमुपावद्धृत्योपरिनाभि
धारयति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

अयैनमभिमन्त्रयते—आयुर्व्याऽअग्निः, आयुरेवैतदात्मन्पते । “ आ त्वाऽहार्षम् ”—(वा. सं.
१२।११) इति । आ होतृं हरन्ति । “ अन्तरभूः ”—इति । आयुरेवैतदन्तरात्मन्पते । “ ध्रुवस्ति

‘ इतश्च ऊर्ध्वम् ’ अस्माद्भूलोकादुपर्युपर्यवस्थितान् पराह् प्रापणेन जयति, ‘ अमुनश्च अर्वाच. ’ अमु-
न्याद् भुवोकात् अपोवर्तिनो लोकान् प्रावचरणेन ‘ जयति ’ ॥ ५ ॥

आरोहणस्य यथा आरोहणायानभेदेन मन्त्रचतुष्टय “ विष्णोः क्रमोऽसि ”—इत्यादिकस्तुक्तम्, एवमवरोहणी-
यानामपि दिक्स्थितानां लोकानां चतुष्टयेवावरोहणस्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकमुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्य-
माह—अग्नेऽभ्यावर्तिन्नित्यादिना । “ अग्ने अवङ्गिरः शत ते सन्त्वाष्टनः ”—इति द्वितीयः । “ पुनरूर्जा
निवर्तस्व ”—इति तृतीयः । “ सह रय्या निवर्तस्व ”—इति चतुर्थः । “ एतेन ’ सर्वेण मन्त्रेण पावन्त
आयुर्वर्षः प्रच्यतय उक्ताः, तेन ‘ सर्वेण ’ अपि सहितो ‘ निवर्तस्व ’ ‘ इति ’ ‘ एतद् ’ सर्वमन्त्रेषु प्रति-
पादितम्, न ततोऽधिकमित्यर्थः ॥

स्थानभेदेनैव यत् सिद्धं चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहणम्, तदन्यत्र प्रशंसति—चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति । तत्रो
पपत्तिमाह—चतुर्हि कृत्व इति । फलितमर्थं दर्शयति—नह् यावत्कृत्व ऊर्ध्वं रति । ‘ तमुपावद्धृत्य ’ इव
यस्मिन् नाभिप्रदेशे धृतम्, तत्रैव धारयेत् । उक्तमुपावेनाभिधारणार्थं वादमतिदिशति—तस्योक्तो बन्धुरिति ।
स्वमधारणप्रस्तावे (श. प. ६।७।१।१-११) उक्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यदुक्त सूत्रकृता—“ उपरिनाभि धारयन्ना त्वाऽहार्षमित्यभिमन्त्रयते ”—(का. श्रौ. म. १।१।११)
इति । तदेतद् विधे—अयैनमभिमन्त्रयत इति । ‘ अय ’ नाम्युपरिधारणानन्तरम् । आयुर्वा अग्नि-

(८) अथ शिष्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै प्राशो वरुण-
पाशादेव तत्प्रमुच्यते वारुण्यर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया
वरुणपाशात्प्रमुच्यतऽतदुत्तमं वरुण प्राशमस्मदवाधमं वि मध्यमुत्तुं
थयाप्रेति युथेव युजुस्तथा बन्धुरथा व्युमादित्य व्रते तथानागसो
ऽअदितये स्यामेतीयं वाऽअदितिरनागसस्तुभ्यं चास्ये च स्यामेत्येतत् ॥ ८ ॥

छाविचानलिः ”-इति । आयुरेवेतद्व्युत्पन्नमन्तरात्मन् धत्ते । “ विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु ”-
इति । अन्नं वै विशः । अन्नं त्वा सर्वं वाञ्छतित्येतत् । “ मा त्वद्राप्रमधिभ्रशत् ”-
(वा० सं० १२ । ११) इति । अर्धं राष्ट्रम् । मा त्वच्छ्रीरधिभ्रशदित्येतत् ॥ ७ ॥

अथ शिष्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै प्राशः, वरुणपाशादेव तत् प्रमुच्यते ।
वारुण्यर्चा । स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया वरुणपाशात्प्रमुच्यते । “ उद्धुत्तमं वरुण प्राश-
मस्मदवाधमं वि मध्यमं अपाथ्य ”-इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुः । “ अपाथ्यमा-
दित्य व्रते तथानागसो ऽअदितये स्याम ”-(वा० सं० १२ । १२) इति । इयं वा ऽअदितिः ।
अनागसस्तुभ्यं व्यास्ये च स्यामेत्येतत् ॥ ८ ॥

इति । पावर्ण्य काल जटारिर्गठेऽस्मिन्, तावत्प्रवृत्तमायुर्वोऽवस्थावान् आयुरोऽग्निनिमित्तवान् “ आयुर्वा
अग्निः ”-इत्युच्यते ॥

तत्र मन्त्रं विनाय व्याचष्टे-आ त्वाऽहार्पमिति । अयमर्थः,-दे अग्ने । ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ आहार्पम् ’ आहूत-
वानग्निं मय्यर्पय प्रति, त्वं च देह्यस्व । अन्तः ‘ मय्ये नाभिदेशे ’ ‘ अयम् ’ अस्याः । तदन्तर्गतम् अन्वैरकाशितः
‘ अविचानलिः ’ ‘ ध्रुवः निष्ठ ’ त्वां ‘ सर्वा विशाः ’ प्रजाः ‘ वाञ्छन्तु ’ इच्छन्तु, अन्नकारणत्वात् । अन्न
सर्वदा अस्मासु तिष्ठतु इति हि वाञ्छन्ति । ‘ तन्न ’ त्वत्तः मन्त्राणां ‘ राष्ट्रम् ’ राष्ट्रं ‘ मा अधिभ्रशन् ’ अधिकं
भ्रंशं मा प्राप्नुवान् । आ होतुं इच्छन्ति आ त्वाऽहार्पमिन्वस्य मन्त्रवागव्याभिप्रायः । “ अन्तर्द्रुः ”-इत्येवमस्य
तावत्पर्यवसानम्-आयुरेवेतदन्तरात्मन् धत्ते इति । द्वितीयादेन तन्मायुर्वो ध्रुववर्त्तमानम् । अन्नशाल्यान्
अन्नोद्रीविष्काशं विशाः अन्नमिति “ अन्नं वै विशाः ”-इत्युक्तम् । अग्नौ विशावस्तत्पर्यात् ‘ सर्वा विशाः ’
इत्यर्थः । अन्नं सर्वं वाञ्छन्तु-इत्येवमस्य व्याख्यानम् । राष्ट्रं हिमावामावम्य त्रिगोऽन्वयम्यतिरेकापत्तावान्
‘ श्रीर्वा राष्ट्रम् ’-इत्युपचारेणाह ॥ ७ ॥

अथ शिष्यपाशमिति । ‘ अथ ’ उपस्थानानन्तरम्, शिष्यद्वयमयोः कण्ठसम्बद्धं पाशम् ‘ उन्मु-
ञ्चते ’ उद्धर्ष्य विभक्तयेत् । इत्यस्येति अन्धनसाधनस्य पाशस्य बह्वदेवताकल्पप्रतिदिः “ वारुणो वै प्राशः ”-
इत्यत्र ‘ वै ’-इत्येन लोपते । पाशोन्मोहे बह्वदेवताकामुच विनाय प्रशंसति-वारुण्यर्थेति । ‘ तत् ’
मेव वारुण्यर्चा पाशविमोहेन ‘ स्वेनैव वाग्मना ’ पाशस्य वाग्मनेन रूपेण ‘ स्वया ’ स्वकीयया पाशाग्निमानिन्वा
‘ देवतया ’ ‘ बह्वपाशात् प्रमुच्यते ’ परमानः ॥

(वृ) अथैनमिति प्रगृह्णाति । (त्वे) एतद्वाऽएनमदो विवृकृत्येतुऽऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं तत्तऽद्विति प्रगृह्णाति तद्यज्ञावदेवाभविष्यद्वन्न हवेषु व्यरथ्य-
स्यताथ युदेनमिति प्रगृह्णाति तस्मादेवऽद्वितीत्वाऽयेति पुनरिति ॥ ९ ॥

(त्वे) अग्रे बृहद्वृषसामूर्ध्वोऽअस्थादिति । (त्वे) अग्रे ह्येषु बृह-
द्वृषसामूर्ध्वंस्तिष्ठसि निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषाऽऽगादिति निर्जगन्वान्वा-
ऽएव राज्ये तमसोऽह्ना ज्योतिषेत्यग्निर्भानुना कशता स्वङ्गऽद्वत्यग्निर्ध्वो-
ऽएव भानुना कशता स्वङ्गऽआ जातो विश्वा सुन्नान्यप्राऽद्वर्तामेवै लोका

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वाऽएनमदो विवृकृत्येतु ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । तं तत् इति प्रगृ-
ह्णाति । तत् यज्ञावदेवाभविष्यद्-अन्न हवेषु व्यरथ्यस्य । अयं युदेनमिति प्रगृह्णाति-तस्मादेव इती-
त्वा, अयेति पुनरिति ॥ ९ ॥

“ अग्रे बृहद्वृषसामूर्ध्वोऽअस्थात् ”-इति । अग्रे ह्येषु बृहन् उपसामूर्ध्वंस्तिष्ठति । “ निर्ज-
गन्वान्तमसो ज्योतिषाऽऽगात् ”-इति । निर्जगन्वान् वाऽएव राज्ये तमसोऽह्ना ज्योतिषेति ।

तामृच दर्शयति-उत्तममिति । पूर्वार्द्धस्य स्वर्गार्थतामाह-यथैव यजुस्तथा वन्धुरिति । वज्रःशब्देन
मन्त्रो विवक्षितः । मन्त्रो यज्ञस्यार्थं प्रकाशयति, ‘ वन्धुः ’ तद्वाङ्मनसि साहचर्यप्रकाराकमेव, नात्र व्याख्या-
तःशो गूढोऽर्थोऽस्तीत्यर्थः । मन्त्रमात्रे उत्तमादिमेदमित्यस्य त्रिविधस्य पाशविषयनस्य स्पष्ट प्रतिपादनादि-
त्यभिप्रायः ॥

उत्तरार्द्धस्य ताम्रवर्णमाह-अथा वषमादित्य व्रत इत्यादिना । छात्रायाः पृथिव्याः अक्षिरादेव पूर्वदर्शनात्
अलम्बनरूपस्य ताम्रवर्णस्य पृथिव्यां विद्यमानमाह “ इव वा अदितिः ”-इत्याह । अनागसः तुभ्यश्च अस्यै
व स्यामेतयेतदिति । ‘ तुभ्यम् ’ आदिस्वाय, ‘ अस्मै च ’ अदितये ‘ अनागसः ’ अपाया ‘ स्वाम ’
‘ इत्येतत्, ’ मन्त्रेणोक्तमिति शेषः । मन्त्रार्थः स्पष्ट एव ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता-“ पिण्डवत् प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे बृहन्निति ”-(का. श्रौ. सू. ११. १११)
इति, तदेतद् विधाय प्रशस्तमि-अथैनमिति प्रगृह्णात्येतद्वा एनमित्यादिना । इतीति अग्रेवस्तस्य
ग्रहणप्रकारं हस्तेनाभिनीय दर्शयति; ॥ च प्रकारं सूत्रे दर्शित-पिण्डवत् प्रागित्यादिना । ‘ इतः, ’ अस्मात्
स्यानात् ‘ अदः ’ पश्चिद्वेषेण ‘ विवृत्वा ’ पूर्वम् ‘ ऊर्ध्वम् ’ प्रगृहीत्वान् । अतः कारणात् ‘ ॥ ’
तथागृहीतम् अग्निम् ‘ ततः ’ देशात् अवरोहन् ‘ इति ’ उक्तप्रकारेण प्रगृहीत्वात् । कोऽयं नियम इत्यत्राह-
तद् यत् तावदेवाभविष्यदिति । ‘ तावदेव ’ ऊर्ध्वग्रहणमेव स्यात्, ‘ अन्न इ एव ’ ऊर्ध्वलोके एव
‘ एव ’ ‘ व्यरथ्यत ’ विरमेत् । ‘ अयं ’ उक्तपैलश्रवणेन ‘ यत् ’ यन्मन्त्रं ‘ एनम् ’ इति ‘ प्रगृहीत्वात्, ’ ‘ तस्मात् ’
‘ एव, ’ अग्निः ‘ इति ’ ‘ इत्वा ’ ऊर्ध्वं गत्वा, ‘ अय इति ’ एवम् अवरोहणेन ‘ पुनः ’ ‘ ऐति ’
स्वरथानम् ॥ ९ ॥

तत्र मन्त्र विधाय व्याचष्टे-अग्रे बृहन्नित्यादिना । अयम् अग्निः ‘ उपगाम्, ’ ‘ अग्रे ’ ‘ बृहन् ’ मूला

विश्वा सुधानि तानेषु जातऽ आपूरयति परोवाहु शृङ्गाहाति परोवाहु
हथेषुऽ इतोऽथैनमुपावहरतीमुमेवैतुत्यतिष्ठामभिप्रत्येत्यस्यामेवैतुत्यति-
ष्ठायं प्रतितिष्ठति जुगत्था जुगती हेमालोकानमुतोऽव्योचो व्यद्नुते ॥ १० ॥

हथेषुः शुचिपडिति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो हथेषुः शुचिपडसुर-
न्तरिक्षसडिति व्यायुर्वै वसुरन्तरिक्षसङ्घोता वेदिपडित्यभिर्वै होता वेदि-
पडितिपिठिति सुर्वेषां वाऽएष भूतानामुतिथिदुरोणसडिति विषमसडित्ये-
तद्वृषडिति प्राणो वै नृपन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमे-
तदाह वरसडिति सुर्वेषु हथेषु व्यरेषु सन्नऽ ऋतसडिति सत्यसडित्येतु-
द्वयोमसडिति सुर्वेषु हथेषु व्योमसु सन्नाऽब्जा गोजाऽ इत्यब्जाश्च हथेषु
गोजाश्चऽर्त्तजाऽ इति सत्यनाऽ इत्येतददिजाऽ इत्यदिजा हथेषुऽ ऋतमिति
सत्यमित्येतद्वृद्धडिति निदधाति वृद्धद्वयेषु तद्युदेषु तदेनमेतत्कृत्वा निद-
धाति ॥ ११ ॥

“अग्निर्मानुना रुशना स्वङ्गः”—इति । अग्निर्मांसं मानुना रुशना स्वङ्गः । “आ जातो
विश्वा समान्यमाः”—(वा. सं. १२।११) इति । इमे वै लोका विश्वा समानि । तानेषु जात
आपूरयति । परोवाहु शृङ्गाहाति । परोवाहु ह्येष इतः । अथैनमुपावहरति । इमामेवैतत्प्रतिष्ठाम-
भिनत्येति । अस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायं प्रतितिष्ठति । जुगत्था । जुगती हेमालोकानमुतोऽव्योचो
व्यद्नुते ॥ १० ॥

“हंसः शुचिपद्”—इति । असौ वाऽआदित्यो हंसः शुचिपद् । “वसुरन्तरिक्षसद्”—इति ।
व्यायुर्वै वसुरन्तरिक्षसद् । “होता वेदिपद्”—इति । अभिर्वै होता वेदिपद् । “अतिथिः”—इति ।
सर्वेषां वाऽएष भूतानामुतिथिः । “दुरोणसद्”—इति । विषमसद्—इत्येतत् । “नृपद्”—इति । प्राणो
वै नृपद् । मनुष्या नरः । तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निः—तमेतदाह । “वरसद्”—इति । सर्वेषु ह्येष
वरसु सन्नः । “ऋतसद्”—इति । सत्यमदित्येतत् । “व्योमसद्”—इति । सुर्वेषु ह्येष व्योमसु
सन्नाः । “अब्जा गोजाः”—इति । अब्जाश्च ह्येष गोजाश्च । “ऋतजाः”—इति । सत्यजा
इत्येतत् । “अदिजाः”—इति । अदिजा ह्येषः । “ऋतम्”—इति । सत्यमित्येतत् । “वृद्धम्”
(वा. सं. १२।१४) इति निदधाति । वृद्धद्वयेषु । तद्युदेषु—तदेनमेतत् कृत्वा निदधाति ॥ ११ ॥

“उर्वः” सन् निर्गतः सन् । अस्यान् । निष्ठति । “तन्मः” नैरासु सङ्काशन् । निर्गमन्वात् । निर्गतः सन्
“मोतिरा” सह “मानान्” भागच्छति । अस्यादित्ययोर्वैगमनस्याप्रमनस्यान् आदित्यरूपत्वात् इमनि-
धानम् । विश्वः अग्निः । “रुशना” प्रकाशमानेन “मानुना” दीप्तिविरहेण । “स्वङ्गः” शोभनलो मवति ।
हे मग्ने । “जातः” जातनाकः सन् । विश्वा समानि । सर्वान् लोकेषु अद्भुतविधादित्यानां वा । आपाः ।
सर्वान् पूरयमानानि ॥

ब्रुभ्यामधुराभ्याम् । द्विपाद्यजमानो ध्रुजमानोऽग्निर्ब्रुवानग्निर्ब्रुवत्यस्य
मात्रा तावत्तैवैनमेतद्विदधाति ॥ १२ ॥

(त्र्य) अथैनमुपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वाऽएनमेतल्लघूयतीव ब्रुदेनेन
सहेति चेति चेमाँल्लोकान्क्रमते तस्माऽएवेतन्निहुतेऽहिँसायै ॥ १३ ॥

ब्रुदेवोपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वै देवाऽअविभयुर्ब्रुदे नोऽग्निसमाँल्लोकानन्ति-
काद्य हिँस्यादिति तदेभ्यऽएवेनमेतल्लोकेभ्योऽश्मयंस्तुयेवैनमयुमेत-
देभ्यो लोकेभ्यः श्मयति ॥ १४ ॥

सीद त्वं मातुः । (१) अस्याऽउपस्येऽन्तरमे रुचा त्वुँ शिवो भूत्वा
मह्यमग्रेऽभुयो सीद शिवस्त्वमिति शिवः-शिवऽ इति श्मयत्येवैनमेतदु-
हिँसायै तयो हेप इमाँल्लोकान्छान्तो न हिनस्ति ॥ १५ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते त्रय इमे लोकाऽअथो त्रिवृदग्निर्ब्रुवानग्निर्ब्रुवत्यस्य मात्रा
तावत्तैवास्माऽएतन्निहुतेऽथो तावत्तैवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः श्मयति ॥ १६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६-५-३ ॥ (७, ३,) ॥

ब्रुभ्यामधुराभ्याम् । द्विपाद्यजमानः । ध्रुजमानोऽग्निः । ब्रुवानग्निर्ब्रुवत्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनमे
तद्विदधाति ॥ १२ ॥

अथैनमुपतिष्ठते । एतद्वाऽएनमेतल्लघूयतीव-ब्रुदेनेन सह-इति चेति चेमाँल्लोकान्क्रमते । तस्मा
ऽएवेतन्निहुतेऽहिँसायै ॥ १३ ॥

ब्रुदेवोपतिष्ठते । एतद्वै देवा अविभयुः-ब्रुदे नोऽग्निसमाँल्लोकानन्तिककाद्य हिँस्यादिति । तदेभ्य
एवेनमेतल्लोकेभ्योऽश्मयन् । तयेवैनमयमेतदेभ्यो लोकेभ्यः श्मयति ॥ १४ ॥

“सीद त्वं मातुरस्या उपस्ये”-(वा. सं. १२।१५) “अन्तरमे रुचा त्वम्”-(वा. सं.
१२।१६) “शिवो भूत्वा मह्यमग्रे अथो सीद शिवस्त्वम्”-(वा. सं. १२।१७) इति । शिवः
शिव इति । श्मयत्येवैनमेतद्-अहिँसायै । तयो हेप इमाँल्लोकान्छान्तो न हिनस्ति ॥ १५ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते त्रय इमे लोकाः । अथो त्रिवृदग्निः । ब्रुवानग्निर्ब्रुवत्यस्य मात्रा-तावत्तैवास्मा-
ऽएतन्निहुते । एभ्यो तावत्तैवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः श्मयति ॥ १६ ॥

पूर्वार्धस्य ब्राह्मण मन्त्रव्याख्यानैर्नैव व्याख्यातम् । श्रियादिषु स्थानेष्वप्यग्रेतरिपतिसम्भवात् त्रयो लोका
अग्रेः स्थानानीत्यभिप्रेत्योक्तम्-इमे वै लोका विश्वा सन्धानीति । अवतीर्णस्य प्रग्रहणमुक्तम् । तस्य प्रकार-
माह-परोवाहु प्रगृह्णातीति । बाहु. परस्तादुपरीत्यर्थ. । व्याख्यातमिदं प्रत्यवरोक्ष्यवादे । जगत्स्येति ।
उपराधहतीति शेषः । सत्स्वपितरेषु जगत्स्येति कोऽयं निबन्ध इत्यत आह-जगती हेति । “श्मान् लोकान्
१६३८

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वै प्रजापतिर्विष्णुकर्मैः प्रजाः
सृष्ट्वा ताम्भ्यो वात्सप्रेणायुष्यमकरोत्तथैवेतद्यजमानो विष्णुकर्मैः प्रजाः
सृष्ट्वा ताम्भ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

सु हैष दाक्षायणइस्तः । (स्तो) यदात्सप्रं तुस्माद्यं जातं कामयेत
सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत्तदस्मै जातयायुष्यं करोति
तयो इ स सर्वमायुरेत्ययं सुं कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विवृत्यैनं
पुस्तदादभिमन्त्रयेत् तयो इ सु वीर्यवान्भवति ॥ २ ॥

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । एतद्वै प्रजापतिर्विष्णुकर्मैः प्रजाः सृष्ट्वा ताम्भ्यो वात्सप्रेणायुष्यमकरोत् ।
तथैवेतद्यजमानो विष्णुकर्मैः प्रजाः सृष्ट्वा ताम्भ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

स हैष दाक्षायणइस्तः । यदात्सप्रम् । तस्माद् यं जातं कामयेत् सर्वमायुरियादिति—वात्सप्रेणै-
नमभिमृशेत् । तदस्मै जातयायुष्यं करोति । तयो इ स सर्वमायुरेति । अथ यं कामयेत्—वीर्य-
वान्त्स्यात् इति । विवृत्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेत् । तयो इ ॥ वीर्यवान् भवति ॥ २ ॥

अनुतः अर्वावः व्यदुते—इति । गावतीत्रिष्टुजगतीनां क्षिपादिकोऽक्षपाकमण्य विष्णुकर्मन्त्रेण वक्तव्यात्
जगती पुनोक्त्यापिनी, अधिकशक्त्या तस्या न्यूनाक्षरयोऽष्टदशोत्पत्त्यावात् ॥ १-१९ ॥

इति भीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनीवशतपत्राक्षरमाध्वे
षष्ठकादे सप्तमाध्वये तृतीये ब्राह्मणम् ॥ (१-७-२) ॥

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते इत्यादि । ' ताम्भ्यः ' पृथिव्यन्तरिक्षलोकैरुपव्यापिनीभ्यः सृष्टान्भ्यः प्रजान्भ्यः
' वात्सप्रेण आयुष्यम् ' अकरोत् ; तस्मिन् सूतेऽग्नेर्लोकत्रयस्यातिलक्षणविभूत्यातिशयस्य विद्यमानत्वात् ।
आयुषोऽन्यापत्तत्वात् तन्मन्त्रपाठेन तत्रत्यानां प्रजानामायुःस्थापनमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिदवसृत्युक्तं प्रयोगं दर्शयति—स हैष दाक्षायणइस्त इति । ' दक्षः ' प्राणः, तत्संज्ञं वि-
असृज्य ' दाधम् ' तस्य ' अपनम् ' प्रायकम्, तादृग्वस्तस्वरूपमिदं ' वात्सप्रम् ' । तस्मात् उत्पन्नं क्षिप्रम्
आसृईदपर्यं ' वात्सप्रेण अभिमृशेत् ' ॥

वात्सप्रसङ्गात् प्रामाण्येति तायाः " सुपणोऽसि " इत्येतस्या विकृत्या यद्वाद् यदि प्रयोगं दर्शयति—अथ
यं कामयेत् वीर्यवान्त्स्यादिति विवृत्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति । ' पुरस्तात् ' वात्सप्रेण अभि-
मर्शनात् इवम् ॥ २ ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञेऽअग्निरिति । प्राणो वै दिवः प्राणाद् वाऽएष प्रथम-
मजायतास्मद्वितीयं परि जातवेदाऽ इति युदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधो-
ऽजनयत्तृतीयमप्सिति युदेनमदस्तृतीयमद्रघोऽजनयत्तृमुणाऽ अजस्रमिति
प्रजापतिर्वै तृमुणाऽ अग्निरजस्रऽ इन्धान ऽएनं जरते स्वाधीरिति यो वा
ऽएनमिन्द्रे सुऽ एनं जनयते स्वाधीः ॥ ३ ॥

“ दिवस्परि प्रथमं जज्ञेऽअग्निः ”—इति । प्राणो वै दिवः । प्राणाद् वाऽएष प्रथमम-
जायत । “ अस्मद्वितीयं परि जातवेदाः ”—इति । युदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत् ।
“ तृतीयमप्सु ”—इति । युदेनमदस्तृतीयमद्रघोऽजनयत् । “ तृमुणा अजस्रम् ”—इति ।
प्रजापतिर्वै तृमुणाः, अग्निरजस्रः । “ इन्धान एनं जरते स्वाधीः ”—(वा० सं० १२।१८)
इति । यो वाऽएनमिन्द्रे—स एनं जनयते स्वाधीः ॥ ३ ॥

उत्तरस्थाने मन्त्रं विनाय व्याचष्टे—दिवस्परि—इति । दिव्शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—प्राणो वै दिव
इति । ‘ दिवः ’ दिव्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । अथवा दिव इति पञ्चम्यन्तपदेन प्रातिपदिकमात्रं विवक्षितमिति ।
दिव्प्रातिपदिकान् प्राणो विवक्षित इति । तन् कथमिति तन् समर्थयते—प्राणाद् वा एष प्रथममजायतेति ।
प्राणात् उत्पत्तिः, प्राक् काण्दादौ—“ प्राणा वा जायतः ”—इत्युपक्रम्य, “ सत पुरुषानेकं पुरुषं कर्त्तव्यमिति
य एतान् सत पुरुषानेकं पुरुषमङ्कर्वन् ”—(श. प. १।१।१।३) इति प्रतिपादितम् । सा चात्र ‘ ३ ’—
शब्देन प्रतिदीक्षयते ॥

“ अस्मद् द्वितीयमिति ”—अमुं द्वितीयं पाद व्याचष्टे—युदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति ।
‘ यद् ’ यस्मान् ‘ एनम् ’ अग्निम् ‘ अदः ’ विप्रकृष्टे काटे ‘ पुरुषविधः ’ यथा पुरुषः तदवयवी सन्त्यते,
तथा इष्टकान्निजनयदित्यर्थः । अपमयोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादितः—“ स एव पुरुषः प्रजापतिरमवन् । स
यः स पुरुषः प्रजापतिरमवन्, अपमेव स योऽप्यमग्निर्वापते ”—(श. प. १।१।१।९) इति । तथाविचचदन-
साध्याकारोपादनस्य अन्वयार्थकत्वात् अत्रैव—अस्मद् द्वितीयमिति ॥

“ तृतीयमप्सु ”—इत्येवम् व्याचष्टे—युदेनमदस्तृतीयमद्रघोऽजनयदिति । ‘ एनम् ’ आहुत्याधाररूप-
मित्यर्थः । अपमयोऽपि तत्रैवोक्तः—“ सोऽपोऽस्तुवन ”—इत्युक्त्वा, “ सोऽस्माकमपताम्योऽद्रघोऽपि प्रजापतेति,
सोऽनया त्रया विपया सहस्रः प्राविशन् सत आणं समवर्त्तत ”—इति, “ अथ यो गर्वोऽन्यत्तत्तन् सोऽग्नि-
रमुप्यतेति च ”—(श. प. १।१।१।९—११ कं०) ॥

क उत्पादितवानिति, तदाह—तृमुणा इति । तृमण-शब्दस्य विवक्षितमर्थं दर्शयति—प्रजापतिर्वै
तृमुणा इति । तृविषयमन्येति इति तत्कारणः । अजस्रश्चन्द्र व्याचष्टे—अग्निरजस्र इति । ‘ अजस्रम् ’ अहिनि-
तम् अग्निमित्यर्थः । तृपुण्यपादस्य तत्पुण्यमाह—यो वा एनमिन्द्रे स एनं जनयत इति । पुनः पुनः सन्नि-
धनेनेवाग्निस्तदाहनम् । अतो यः ‘ स्वाधीः ’ स्वाध्यायः इत्ये ‘ सः ’ ‘ जनयते ’ जनयति । अर्थात् स्तुत्यर्थं
जात इत्यस्य जनयत इत्यर्थ इति व्याख्यातं भवति । अत्रार्थस्तु व्याख्यातप्रापः ॥ ३ ॥

(विं) विद्या तेऽग्रे त्रेधा प्रयाणीति । (त्य) अग्निर्वायुरादित्य ऽएतानि
हास्य तानि त्रेधा प्रयाणि विद्या ते धाम विभृता पुरुषेति यदिदं बहुधा
विहित्यते विद्या ते नाम परमं गुहा यदिति युविष्ठऽद्विति वाऽअस्य तन्नाम
परमं गुहा विद्या तमुत्सं युतऽ आजगन्त्येत्यापो वाऽउत्तोऽद्भयो वाऽएष-
प्रथममाजगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्या नृमणाऽअप्स्यन्त इति । प्रजापतिर्वै नृमणाऽअप्सु त्या प्रजा-
पतिरित्येतद्युक्ताऽऽर्धे दिवोऽअमऽक्षुषधिति प्रजापतिर्वै नृकुशाऽआपो
दिवऽक्षुषस्तृतीये त्या रुजसि तस्मिन्वाऽऽसिमिति द्यौर्वै तृतीयर्धे रुजोऽपा-
मुप्स्ये मद्विद्याऽअवर्द्धधिति प्राणा वै मद्विद्या दिवि त्या प्राणाऽअवर्द्धधि-
त्येतत् ॥ ५ ॥

“ विद्या तेऽग्रे त्रेधा प्रयाणि ”-इति । अग्निर्वायुरादित्य-एतानि हास्य तानि त्रेधा
प्रयाणि । “ विद्या ते धाम विभृता पुरुषा ”-इति । यदिदं बहुधा विहित्यते । “ विद्या ते
नाम परमं गुहा यद् ”-इति । यविष्ठ इति वाऽअस्य तन्नाम परमं गुहा । “ विद्या तमुत्सं यत्
आजगन्त्ये ”-(का. सं. १२ । १९) इति । आपो वाऽउत्ताः । अग्नौ वाऽएष प्रथम-
माजगाम ॥ ४ ॥

“ समुद्रे त्या नृमणाऽअप्स्यन्तः ”-इति । प्रजापतिर्वै नृमणाः । अप्सु त्या प्रजापतिरित्ये-

अथ दिविप्रथमः । विद्या ते अग्र इति । (का. भौ. सू. १९ । १९९) अत्र “ त्रेधा प्रयाणि ”-
इत्येकं व्याचष्टे-अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य तानि त्रेधा प्रयाणीति । एकस्मै त्रेधाभावेन त्रितानि
प्रयाणि व्याणि । विप्र ' जातीमः । द्वितीयार्धे व्याचष्टे-विद्या ते धाम विभृता पुरुषेति, यदिदं बहुधा
विहित्यते इति । ' बहुधा ' बहुमन्त्राणां बहुवर्णनायतनेषु विहित्यते इति यदिदमस्ति एतदेतत् प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
' पुरुषा ' पुरुष बहुषु प्रदत्तेषु ' विभृता ' विभृतानि ' धाम ' धामानि अनुपपन्नं ' विप्र ' जातीमः ।
तृतीयार्धे व्याचष्टे-विद्या ते नाम परमं गुहा यदितीति । किं तत् सुखं नामेति तद् दर्शयति-यविष्ठ इति
वा अस्य तन्नाम परमं गुहेति । अतुर्पदार्थे व्याचष्टे-विद्या तमुत्सं यत् आजगन्त्येतीति । हे अग्ने । त्वं
' यत् ' ' आजगन्त्ये ' आगोऽसि, ' नृम् ' ' उत्सम् ' उत्स्यदत्तेऽस्मादिभ्युत्ताः ताम्, ' विप्र ' ।
कौशोऽस्य तस्मादेव विहित्यते इति ते दर्शयति-आपो वा उत्तोऽद्भयो वा एष प्रथममाजगामेति । अदस्य
उत्पत्तिः पूर्वमन्त्रे “ तृतीयमद्भ्योऽजगन्तम् ” इत्यत्रोक्तम् । ननु तत्राद्भ्यो जगन् तृतीयमिदमुक्तम्, कथमत्र
“ प्रथममाजगाम ”-इति । उत्पत्ते-नैव दोषः । तत्राग्नेः प्रजापत्यपमर्कं विष्णुपमर्कं च रूपमोदयन् तृतीयमनु-
क्तम्, इदं ॥ नपनापनेऽप्यत्र प्राथम्यस्य विशिष्टत्वम् ॥ ४ ॥

समुद्रे तेति । (का. भौ. सू. १९ । १९९) तृतीयो मन्त्रः । हे ' अग्ने । ' त्वा ' त्वा ' समुद्रे ' तत्रानि

(ज्ञा) ज्ञा एता ऽष्टकव्याख्यानाः । (५) एतमेवाभि ता ऽआमुष्य-
स्त्रिष्टुभस्ता युदाभ्येयस्तेनाभिः प्रयुष्टिष्टुभो अडेकादश तेनेन्द्र ऽऐन्द्रा-
प्रोऽग्निर्धुवानग्निर्धुवत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्री वै सर्वे
देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्धुवानग्निर्धुवत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

तत् । “ नृचक्षा ईधे दिवोऽअमऽअधन् ”-इति । प्रजापतिर्वै नृचक्षाः, आपो दिव ऊधः ।
“ तृतीये त्वा रजसि तस्थिषांसम् ”-इति । यौर्वै तृतीयं रजः । “ अपामुपस्थे महिषा
अवर्द्धन् ”-(वा. सं. १२। १०) इति । प्राणा वै महिषाः । दिवि त्वा प्राणा अवर्द्धनित्येतद् ॥ ५ ॥

ता एता ऽष्टकव्याख्याना एतमेवाभि । ता आग्नेयः त्रिष्टुभः । ता यदाग्नेयः-तेनाभिः । अय
पत्त्रिष्टुभः । यदेकादश-तेनेन्द्रः । ऐन्द्राप्रोऽग्निः । धुवानग्निर्धुवत्यस्य मात्रा-तावत्तैवेनमेतदुपतिष्ठते ।
इन्द्राग्री वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । धुवानग्निर्धुवत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

‘ अचक्षतः ’ ‘ दुग्गाः ’ ‘ मनुष्येभ्य अनुमह्युक्तमनाः ’ ‘ प्रजापतिः ’ ‘ ईधे ’ ‘ अदीनयन् । तपा ‘ नृचक्षाः ’ सर्व-
ताक्षिणैश्च मनुष्याणां इहा प्रजापतिः ‘ दिवः ’ ‘ ऊधन् ’ ऊधतीत्यर्थः । “ ङोक्ता राजानुष्यन्ते ”-
(निह. ४। १। १) इति निश्कृतम् । “ शुण्णिव रजः ” पुलोकः, तत्र “ तस्थिषांस ” स्थितवन्तं स्वान्
‘ अपाम् ’ ‘ उपस्थे ’ उल्लङ्घ्ये, दिवि ‘ महिषाः ’ महन्तः प्राणाः, वायुप्राणयोरेवेदाद् वायवः, ‘ अवर्द्धन् ’
यदा, अचक्षतेन तत्र पुष्करपर्णमुष्मते, तदेव ह्येतमानवान् शुधिव्यसंस्पर्शाद् दिवीति व्याग्नरातं प्राप्नुते ।
तत्र ‘ महिषाः ’ प्राणाः कृत्विक्सम्बन्धिनः ‘ अवर्द्धन् ’ । उक्तो वृणराम्दार्थः, द्वितीयपादस्थेन ‘ नृचक्षः ’-
शब्देन प्रजापतिर्विवक्षितः, ‘ दिव ऊधन् ’-इत्यनेन आपो दिवक्षिता इति व्याचष्टे-प्रजापतिर्वै नृचक्षा
आपो दिव ऊध इति । “ तृतीय रज ” इति यौर्विवक्षितः, “ अपामुपस्थे ” इत्यनेन च यौर्विवक्षितः ।
“ महिषाः ” इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्शयति-यौर्वै तृतीयं रजः, प्राणा वै महिषाः, दिवि
त्वा प्राणा अवर्द्धनित्येतदिति ॥ ५ ॥

एवं प्रदर्शनार्थं सूक्तस्यादिमं तृचं व्याख्याय, तद्व्याख्यानमुत्तराष्टु समाननिष्पत्तिदिशति-ता एता
ऽष्टकव्याख्याना इत्यादिना । एकमेवाभि व्याचक्षत इति ‘ एकव्याख्यानाः । ‘ एतन् एव ’ ‘ अभि ’ प्रस्था
इति बोधः । ‘ ताः ’ सर्वे ‘ आग्नेय्यः ’ अग्निदेवत्या, तपा ताः ‘ त्रिष्टुभः ’ । त्रिष्टुभ इति यत् ‘ तत् ’
एव कथमित्यत आह-यदेकादशेति । तन्पादे अक्षरगतैकादशमङ्गणं प्रति, तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थः । किं तत्
इत्याह-तेनेन्द्र इति । त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वम् । प्रतिपादितप्रकारेण ‘ अग्नि ऐन्द्राग्र ’ ॥

धावानग्निर्धुवत्यस्य मात्रेति । ऐन्द्राग्रत्वनोऽन्याग्नेर्वर्जती देवताद्वयस्वरूपा मात्राऽस्ति । इन्द्राग्री
वै सर्वे देवा इति । इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वान्, अग्रेष्व सर्वदेवताऽनुपवेशराव सर्वदेवतारूपत्वम् ।
सर्वदेवत्योऽग्निरिति । स्वाम्ना इन्द्रकृम्या चेत्यर्थः । अत्राग्निं धावत्यस्य मात्रेति सर्वदेवतारूपा
मात्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

युद्धेव विष्णुकर्मवात्सप्रे भवतः । (तो) विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिरिमं
 लोकमुसृजत वात्सप्रेणाग्निं विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्षमुसृजत
 वात्सप्रेण वायुं विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिर्दिवमुसृजत वात्सप्रेणादित्यं
 विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिर्दिशोऽसृजत वात्सप्रेण चन्द्रमसं विष्णुकर्मैर्वै
 प्रजापतिर्भूतमुसृजत वात्सप्रेण भविष्यद्विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिर्वित्तमुसृ-
 जत वात्सप्रेणाश्वं विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिरहरोसृजत वात्सप्रेण रात्रिं
 विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिः पूर्वपक्षानुसृजत वात्सप्रेणापरपक्षान्विष्णुकर्मैर्वै
 प्रजापतिरर्द्धमासानुसृजत वात्सप्रेण मासान्विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिर्ऋतुनु-
 सृजत वात्सप्रेण संवत्सरं तद्यद्विष्णुकर्मवात्सप्रे भवतः एतदेव तेन सर्वं
 सृजते ॥ ७ ॥

युद्धेव विष्णुकर्मवात्सप्रे भवतः । (तो) विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं
 लोकमभिप्रायात्स एतद्वत्तानमपश्यद्वात्सप्रे तेनावात्स्यदुप्रदाहाय षड्वि

यदेव विष्णुकर्मवात्सप्रे भवतः । विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिरिमं लोकमुसृजत । वात्सप्रेणाग्निम् (१) ।
 विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्षमुसृजत । वात्सप्रेण वायुम् (२) । विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिर्दिवमुसृजत ।
 वात्सप्रेणादित्यम् (३) । विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिर्दिशोऽसृजत । वात्सप्रेण चन्द्रमसम् (४) । विष्णु-
 कर्मैर्वै प्रजापतिर्भूतमुसृजत । वात्सप्रेण भविष्यत् (५) । विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिर्वित्तमुसृजत । वात्स-
 प्रेणाश्वम् (६) । विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिरहरोसृजत । वात्सप्रेण रात्रिम् (७) । विष्णुकर्मैर्वै प्रजा-
 पतिः पूर्वपक्षानुसृजत । वात्सप्रेणापरपक्षान् (८) । विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिरर्द्धमासानुसृजत । वात्सप्रेण
 मासान् (९) । विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिर्ऋतुनुसृजत । वात्सप्रेण संवत्सरम् (१०) । तद् यद् विष्णु-
 कर्मवात्सप्रे भवतः—एतदेव तेन सर्वं सृजते ॥ ७ ॥

यदेव विष्णुकर्मवात्सप्रे भवतः । विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोकमभिप्रायात् । स एतद्व-

अथ पुनर्विष्णुकर्मवात्सप्रे सप्तविध्यं (श्र. पृ. ६।७।१।१४।१।११।१६ कं.) लोकतद्विष्टातुदेवतादित्यं
 जगदुत्पादकतां स्तौति—विष्णुकर्मवात्सप्रे भवतो विष्णुकर्मैर्वै प्रजापतिरिमं लोकमुसृजत वात्सप्रेणा-
 ग्निमिन्द्रादिना । ' वित्तं ' धनम् । ' आश्वं ' द्विजम् । सर्वं निष्कसिद्धम् । सकर्मसुगलद्वयं—सद्यद् विष्णु-
 कर्मवात्सप्रे भवत इति । उक्तार्थातुमन्वायेनेनोपपन्नमनुतिष्ठन् यजमानः सर्वं जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुकर्म स्वर्गप्राप्तिसाधनान्यना वात्सप्रे तदवसायान्यना च प्रशंसति—यदेव विष्णुकर्मवात्सप्रे इति ।
 ' विष्णुकर्मैर्वै ' साधनैः स्वर्गं लोकमपि लब्ध्वा प्राप्तवान् प्रजापतिः, तस्य गमनस्य अवसानस्थानीदे वात्सप्रेणपश्यत् ।

युक्तं नु विमुच्यते प्र उदह्वते तयैवैतद्युजमानो विष्णुकर्मेव स्वर्गं लोक-
मभिप्रयाति वात्सप्रेणावस्यति ॥ ८ ॥

स वै विष्णुकर्मान्क्रान्त्वा । (न्त्वाऽय) अयं तदानीमेव वात्सप्रेणोप-
तिष्ठते यथा प्रयायाय तदानीमेव विमुञ्चेत्तादृक् देवानां वै विषामनु
मनुष्यास्तुस्माद् देदमुत मानुषो ग्रामः प्रयायाय तदानीमेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्वा ऽअहोरात्रेऽप्यत्र विष्णुकर्मा भवन्ति । (न्त्य) अहोरात्रे वात्सप्रे-
महोरात्रेऽप्यत्र तद्यन्त्यहोरात्रे क्षेम्यो भवति तुस्माद् देदमुत मानुषो ग्रामो-
ऽहोरात्रे यात्वाऽहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

संननयसद्-वात्सप्रेम् । तेनावस्यद्-अनदाहाय । यदि युक्तं न विमुच्यते-अ उदह्वते । तयै-
वैतद्युजमानो विष्णुकर्मेव स्वर्गं लोकमभिप्रयाति । वात्सप्रेणावस्यति ॥ ८ ॥

स वै विष्णुकर्मान् क्रान्त्वा-अयं तदानीमेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते । यथा प्रयाय-अयं तदानीमेव
विमुञ्चेत् । तादृक् तद् । देवानां वै विषामनु मनुष्याः । तस्माद् देदमुत मानुषो ग्रामः प्रयाय-
अयं तदानीमेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्वाऽअहोरात्रेऽप्यत्र विष्णुकर्मा भवन्ति । अहोरात्रे वात्सप्रेम् । अहोरात्रेऽप्यत्र तद्यति । अहो-
रात्रे क्षेम्यो भवति । तस्माद् देदमुत मानुषो ग्रामोऽहोरात्रे यात्वा, अहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

तदाहुः । (यं) यदहर्विष्णुकृमा रात्रिर्वात्सप्रमयांभुः स एवाहन्भवतो न
 राज्यां कथमस्यापि राज्यां कृते भवत ऽदृत्येतद्वाऽएनेऽअदो दीक्षमाणः
 पुरस्तादपराह्णऽउभे समस्यति रात्रिर्दैनद्यदपराह्णोऽयनेऽएतत्सन्निवप्स्य-
 न्नपरिष्ठात्पूर्वाह्णऽउभे समस्यत्यहर्द्वैतद्यत्पूर्वाह्णऽएवमु हास्योभेऽएवाहन्
 कृते भवतऽ उभे राज्याम् ॥ १३ ॥

(१३) स यदहः सन्निवप्स्यन्त्स्यात् । (त्त) तदहः प्रातर्दुदितऽआदित्ये भस्मेव
 प्रथममुद्भवति भस्मोदुप्य वृत्रां विवृणोते वृत्रां विवृण्य समिधमा-

तदाहुः—यदहर्विष्णुकृमा, रात्रिर्वात्सप्रम-अयोभेऽएवाहन्भवतो, न राज्याम् । कथमस्यापि
 राज्यां कृते भवत इति । एतद्वाऽएनेऽअदो दीक्षमाणः पुरस्तादपराह्णऽउभे समस्यति । रात्रि-
 र्दैनद्यदपराह्णः । अयनेऽएतत् सन्निवप्स्यन्नपरिष्ठात् पूर्वाह्णऽउभे समस्यति । अहर्द्वैत-यत्
 पूर्वाह्णः । एवमु हास्योभेऽएवाहन् कृते भवतः—उभे राज्याम् ॥ १३ ॥

स यदहः सन्निवप्स्यन्त्स्यात्—तदहः प्रातर्दुदितऽआदित्ये भस्मेव प्रथममुद्भवति । भस्मोदुप्य वृत्रां

दधाति समिधमाधाय भस्मापोऽभ्यवहरति यथैव तस्याभ्यवहरणं तथा-
ऽपादाय भस्मनः प्रत्येत्योत्थायामोष्योपतिष्ठतेऽयं श्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि विष्णुकर्मायमहः स्यात् । (द्वि) विष्णुकर्मान्कान्त्वा वात्स-
प्रेणोपतिष्ठेत्तथा यदि वात्सप्रेणं वात्सप्रेणोपस्थाप्य विष्णुकर्मान्कान्त्वा
वात्सप्रमन्ततः कुर्याच्च विष्णुकर्मानन्ततः कुर्यात्तथा प्रयाप्य तु विमुञ्चे-
त्तादृक्तवृथ युद्धात्सप्रमन्ततः करोति प्रतिष्ठा वै वात्सप्रं यथा प्रतिष्ठापयेद-
वसापयेत्तादृक्तवृथस्मादु वात्सप्रमेवान्ततः कुर्यात् ॥ १५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६-५-४ ॥ (७. ४.) ॥

इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६-७ ॥

विद्युजते । बायं विद्युज्य समिधमाधाय । समिधमाधाय भस्मापोऽभ्यवहरति । यथैव तस्याभ्य-
वहरणं-तथाऽपादाय भस्मनः प्रत्येत्योत्थायामोष्योपतिष्ठते । अयं श्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि विष्णुकर्मायमहः स्याद्-विष्णुकर्मान्कान्त्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठेत् । अथ यदि वात्सप्रेयम्-
वात्सप्रेणोपस्थाप्य विष्णुकर्मान्कान्त्वा युद्धात्सप्रमन्ततः कुर्यात् । न विष्णुकर्मानन्ततः कुर्यात् । यथा
प्रयाप्य न विमुञ्चेत्-तादृक्तवृथ । अथ युद्धात्सप्रमन्ततः करोति-प्रतिष्ठा वै वात्सप्रम्-यथा प्रतिष्ठापयेद-
वसापयेद-तादृक् तत् । तस्मादु वात्सप्रमेवान्ततः कुर्यात् ॥ १५ ॥

॥ कारिष्वन् ' स्यात् ', ' उदहः प्रातः उदिते आदित्ये '-इत्यादिना प्रयोगः प्रदर्शितः । भस्मैव प्रयम-
मिति । नेतरत् कर्म प्रथमं कुर्यात् । यथैव तस्याभ्यवहरणमिति । ' तस्य ' भस्मनः उदिते प्रक्षेपे
' यथा, ' तथा ' एव ' । श्रित्वा ' यदहनः ' सकाशात् अपादाय पुनस्तदेशत्, ' प्रति ' निहतः सन्
' उत्थापान् बोध्य उपतिष्ठते ' । नस्याभ्यवहरणादेनुष्ठानप्रकारः समन्त्रक उपरिष्टान् " अपातो भस्मन
एव " इत्यादिना (श. प. १ । ८ । २ । १) प्रतिपादयिष्यते, अत्र तु अनुष्ठेयपदार्थोद्देशमात्रमेव । अयं
श्रायश्चित्ती करोतीति । एतदुपान्वयकल्पे व्याख्यातम् (श. प. १ । ९ । ४ । ११-१२) ॥ १४ ॥

दोशान्पदिकारय पक्षे विष्णुकर्मायमहः, पक्षे वात्सप्रेयश्च च भवति, तदा कथमनुष्ठानप्रकार इति, तद्
विमग्न दर्शयति-य यदि विष्णुकर्मायमहः स्यादिति । विष्णुकर्मानन्तरं वात्सप्रेयस्यानमिति यथाक्रममेव ।
यदि वात्सप्रसम्बन्धि एव चारमहः, तदा वात्सप्रेयस्यानन्तरं ' विष्णुकर्मान् कान्त्वा ' पुनर्वात्सप्रेयस्यानं
कर्तव्यम् । पुनर्वात्सप्रेयस्यानमत्राया, केचित्तेन विष्णुकर्मेणैव यदि समाप्येत, तदा गमनसाधनाधारित्या-
नीत्याहर्ते रिशेषः स्यात् । इत्थं विष्णुकर्मेणैव अनुष्ठानावसाने दोषमुक्त्वा, पुनः वात्सप्रेयादहस्तमासी गुणं दर्श-

यति—अयं यद् वात्सप्रमन्ततः करोति, प्रतिष्ठा वै वात्सप्रमिति । वात्सप्रस्य स्वर्गो गमनावसानरूपत्वमुक्तं प्राक्, (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे ११ कण्डिकायाम्) तत्पश्च प्रतिष्ठितमकत्वम् । स्पष्टमन्यत् (का. श्रौ. सू. ११११७९) ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माण्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (६-७-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हार्दं निवारयन् । पुमर्थास्ततरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

‘नसाण्ड गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्ववै स्वर्णगर्भं,
ससाम्बोन्पञ्चसिरीक्षिदशसकलतापेनुसौवर्णभूमी ।
शनोम्ना रुक्मवाजिहिमहितरथौ सायणिः सिङ्गणाशौ,
म्वय्राणीदिशश्चक्रं प्रथितविनिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्यादिं धन्यजन्मा तिलमवमलुङ्गं स्वर्णजं वर्णमुदयः,
कार्पासीष्व हृष्यावाग्पुङ्कतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
भाज्योत्तमं प्राज्यजन्मा रुक्मजमनृणं शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाद्वचो रत्नरूपं गिरिमकुत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसायण्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माण्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये समाप्तः ॥ ६-७ ॥

अथ अष्टमाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । पञ्चमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

व्वनीवाहयेताग्निं विभ्रदित्याहुः । (दे०) देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याऽ
अस्पद्वन्त ते देवाश्चक्रमुचरन्त्यालमुसुराऽ आसन्ते देवाश्चक्रेण चरन्तऽ
एतत्कर्मापश्यञ्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्तऽ एतत्कर्मापश्यन्तस्मावुनसऽ
एव पौरोडाशेषु युजुर्ध्व्युनसोऽग्नौ ॥ १ ॥

स यो व्वनीवाहयते । देवान्कर्मणेति देवर्ध्वं हास्य कर्म कृतं भवत्युय
यो न व्वनीवाहयतेऽसुरान् कर्मणेत्युयर्ध्वं हास्य कर्म कृतं भवति ॥ २ ॥

व्वनीवाहयेताग्निं विभ्रदित्याहुः । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पद्वन्त । ते देवाश्चक्रमच-
रन्त्यालमुसुरा आसन् । ते देवाश्चक्रेण चरन्त एतत् कर्मापश्यन् । चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त एतत्
कर्मापश्यन् । तस्माद्-अनस एव पौरोडाशेषु यजुषि, अनसोऽग्नौ ॥ १ ॥

स यो व्वनीवाहयते-देवान् कर्मणेति, देवर्ध्वं हास्य कर्म कृतं भवति । अथ यो न व्वनीवाहयते-असु-
रान् कर्मणेति । असुर्ध्वं हास्य कर्म कृतं भवति ॥ २ ॥

यश्च निःश्वसितं वेदा यो वेदेन्योऽश्विनं जगत् । निर्ममे तयहं वन्दे विपातीर्यमहेधरम् ॥ १ ॥

इन्द्राश्विनराजासन्दीवशिख्योऽग्निवारणम् । विष्णुकमथ वात्सप्रेमस्यान सतमे गतम् ॥ २ ॥

अयाष्टमेऽत्र दुष्कामोर्गार्हपत्यव्यार्यकम् । देवपजनदेशस्य प्रागयादिकमुच्यते ॥ ३ ॥

तत्रोक्ताग्नेर्गार्हपत्यं प्रति अनसा प्रापयं विवात्पन्तुप्रेक्षातयाह-व्वनीवाहयेताग्निं विभ्रदित्यादिना ।
अग्निचयनप्रेक्षाप्रापयति 'विभ्रद्' यजमानो 'व्वनीवाहयेत' अनसा तनुह्याग्निं भृशं बाहयेत् 'इत्याहुः' पूर्व-
महर्षेण । बहवर्षेभ्यस्तस्याम्बास्य नृणां गमनद्वन्द्वतः ॥

केनाग्निप्रायेणेति, तत्राग्निप्राय पूर्ववृत्तान्तमुक्तेन दर्शयति-देवाश्चेति । 'ते देवाः' 'चक्रम् अचरन्' चक्रेणा-
चरन्त्यर्थः । 'असुराः' तु 'शालन्' चक्रेण्यतिरिक्त साधनम् शालम्, तत् 'आमन्' तत्साधना भववन्नि-
त्यर्थः । ते देवाश्चक्रेण चरन्त एतत् कर्मापश्यन्निति । 'एतत्' टट्याग्निप्रयनलक्षणमित्यर्थः । यस्माद्
'भारयन्' 'तस्माद्' 'पौरोडाशेषु' पुरोडाशसम्बन्धिषु कर्मसु 'अनसः एव' शकटस्थेव 'यजुषि' मन्त्राः सन्ति,
तथा 'अग्नौ' अग्निचयनेऽपि 'अनसः' एव 'यजुषि' ॥ १ ॥

राप्नुसोदयान्तुस्वा कौरोदयानिक इत्येति-स यो व्वनीवाहयन् इति । भृशमनसा बाहयेत् तद् व्वनीवाहन-
टण्डनेन 'कर्मेणा' 'देवान् एति' देशान्यावरणमनुकरोतीत्यर्थः । तदेव व्याचष्टे-देवर्ध्वं हास्येति । व्यतिरेक

तद्वैक ऽआहुः । स्वयं वाऽएष वनीवाहितो विष्णुकर्मैर्वाऽएष प्रयाति वात्सप्रेणावस्यतीति न तथा विद्यादेवं वाऽअस्य तुत्प्रयाणं बुद्धि-
ष्णुकमा देवमवसानं बुद्धात्सप्रमुयास्येदं मानुषं प्रयाणं बुद्धिदं प्रयाति
मानुषमवसानं बुद्धयस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेपोऽग्निः । (रु) उभयमेतत्प्रजापतिर्युच्च देवा युच्च मनुष्या-
स्तद्विष्णुकर्मवात्सप्रे भवतो युदेवास्य देवश्च रूपं तदस्य तेन संस्क-
रोत्यथ बुद्धनीवाहस्यते युदेवास्य मानुषश्च रूपं तदस्य तेन संस्करोति स
ह वाऽएतश्चैव कृत्स्नं प्रजापतिश्चैव संस्करोति बुऽएवं विद्वान्वनीवा-
हस्यते तस्माद् वनीवाहस्यते ॥ ४ ॥

तद्वैक ऽआहुः—स्वयं वाऽएष वनीवाहितः । विष्णुकर्मैर्वाऽएष प्रयाति, वात्सप्रेणावस्यतीति । न
तथा विद्या । देवं वा ऽअस्य तत् प्रयाणं—यद् विष्णुकर्माः । देवमवसानम्—यद् वात्सप्रेण ।
अथास्येदं मानुषं प्रयाणं—यदिदं प्रयाति । मानुषमवसानं—यदवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेपोऽग्निः । उभयमेतत् प्रजापतिः—यच्च देवाः, यच्च मनुष्याः । तद् यद् विष्णुकर्म-
वात्सप्रे भवतः—यदेवास्य देवं रूपम्—तदस्य तेन संस्करोति । अथ यद्वनीवाहस्यते—यदेवास्य मानुषं
रूपम् । तदस्य तेन संस्करोति । स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति—य एवं विद्वान् वनी-
वाहस्यते । तस्माद् वनीवाहस्यते ॥ ४ ॥

दर्शयति—अथ यो न वनीवाह्यत इति । वनीवाहनमकृत्वा शालग्रामेवाग्निं निष्पादयेत्, तदा 'अमुर्यम्'
तत् कर्म अमुर्यस्य इति भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इयं वनीवाहनं कर्त्तव्यमिति विधाय, तस्य प्रकारान्तरेण प्राप्तिमाशङ्कते—तद्वैक आहुः स्वयं वा एष
इति । अग्रेर्भूय बहन्मन्त्रापेक्षितम् । तत् विष्णुकर्मणेनैव सवात्सप्रेण कृतमित्यभिप्रायः । देवं वा अस्य तद्
प्रयाणमिति । विष्णुकर्मण्य प्रयाणं देवविष्णुमावेनाक्रान्तवात्, अवसानस्य सादृश्यमिति तस्मादेव
वनीवाहनरूपं तु मानुषमेव ॥ ३ ॥

अस्तवेव विधयमेदेन प्रयाणमेदं, तथापि द्विविधमपि कर्त्तव्यमित्यत्र किङ्कारणमिति तद् दर्शयति—प्रजापति-
रेपोऽग्निरुभयमेतदित्यादिना । सृष्टसृष्ट्यपरेभेदोपचारेण 'एतन् उभयम्' अपि 'प्रजापतिः' एव । तथा
यत्पुनरेव सवात्सप्रेण विष्णुकर्मण वनीवाहनेन चेत्युभयेन दैवमानुषभेदेनौपम्यविधमपि 'रूपं संस्करोति' ।
अत उभयमवस्यमनुष्ठेयमित्यर्थः । उक्तार्थज्ञानपूर्वकमनुतिष्ठतः फलमाह—स ह वा एतमिति । तस्मादिति ।
निगमनम् ॥ ४ ॥

स यदृहः प्रयास्यन्त्स्यात् । (त्त) तद्वद्वृत्तस्ततोऽग्नेः प्रागुनऽउपस्थाप्या-
 एष्यन्तं पुरस्तादग्नेनाप्रीण-
 पुरस्तादग्नेन प्रीणात्येतया

समिधा ॥ ५ ॥

समिधाऽग्निं दुवस्यन्तेति । समिधाऽग्निं नमस्यन्तेत्येतद्भूतेर्वाधयत्तातिथिमा-
 ऽस्मिन्द्वाप्या जुहोतयेति पृतेरह वोधयत्तातिथिमो ऽऽस्मिद्वाप्यानि जुहुते-
 त्येतद्बुधवत्येत्याये अथेनमेतद्वाधयति ॥ ६ ॥

(त्पु) अथेनमुद्यच्छति । (त्पु) जुहु त्वा विुश्वे देवाऽ अग्ने भ्रान्तु
 चित्तिभिरिति विुश्वे वाऽपतमग्ने देवाश्चित्तिभिरुदभरन्तेतद्वयेर्पा तद्वा
 चित्तमासीचुपेनमपुमंताचित्तिभिरुदरत्येतद्वयस्य तद्वा चित्तं भवति

स यदृहः प्रयास्यन्त्स्यात्-तद्वद्वृत्तस्ततोऽग्नेः प्रागुन उपस्थाप्य-अगारिमन् समिधमादधाति ।
 एतदाऽपने देवा एष्यन्ते पुरस्तादग्नेनाप्रीणन्-एतया समिधा । सर्वानमयमेतदेष्यन्ते पुरस्तादग्नेन
 प्रीणाति-एतया समिधा ॥ ५ ॥

“समिधाऽग्निं दुवस्यन्”-इति । समिधाऽग्निं नमस्यन्तेत्येवम् । “पृतेर्वाधयत्तातिथिम ।
 आऽग्निमव हव्या जुहोतन्”-(वा. मं. १२। ३०) इति । पृतेरह वाधयत्तातिथिम् ।
 ओऽस्मिन्द्वाप्यानि जुहुतेत्येतद् । युदव्या । इत्यर्थे नोनमेतः बोधयति ॥ ६ ॥

अथेनमुद्यच्छति । “जुहु त्वा विुश्वे देवा अग्ने भ्रान्तु चित्तिभिः”-इति । विुश्वे वाऽपत-
 मग्ने देवाश्चित्तिभिरुदभरन् । एतद्वयस्य तद्वा चित्तमासीत् । सर्वानमयमेतचित्तिभिरुदरति । एत-

सु नो भव शिवस्तुष्टं सुप्रतीको विभावसुरिति वयैव यजुस्तया
बन्धुस्तं दक्षिणतः उदधमादधाति तस्योक्तो बन्धुः स्यात्प्रां गार्ह-
पत्यश्च समुप्यापरमादधाति स यदि कामयेतोऽपिरोहेत्सार्धतो वा
व्रजेत् ॥ ७ ॥

(८) अयानद्वाहो युनक्ति । दक्षिणमग्रेऽथ सन्यमेवं देवत्रेततया मानुषे
स यां काञ्च दिशं वास्यन्त्स्यात्प्राग्देवाग्रे प्रयायात्प्राची हि दिग्गमेः
स्वामेव तद्विशमनु प्रयाति ॥ ८ ॥

द्वयस्य तदा चित्तं भवति । "स नो भव शिवस्तुष्टं सुप्रतीको विभावसुः"—(वा. सं. १२।११) इति । यदैव यजुस्तया बन्धुः । तं दक्षिणतः उदधमादधाति । तस्योक्तो बन्धुः । स्यात्प्रां गार्हपत्यं समुप्य, अपरमादधाति । स यदि कामयेत-उपाधिरोहेत्, पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

अयानद्वाहो युनक्ति-दक्षिणमग्रे, अथ सन्यम् । एवं देवत्रा । इतरथा मानुषे । स यां काञ्च दिशं वास्यन्त्स्यात्-माग्देवाग्रे प्रयायात् । प्राची हि दिग्गमेः । स्वामेव तद्विशमनु प्रयाति ॥ ८ ॥

सहितम् "सप्तन्दीक्षुप्यम्"—(का. श्रौ. सू. १६।१८५) इति सूत्रात् । पूर्वार्द्धे चित्तिमित्येतद्
म्याचष्टे-सुतद्वयेषामिति । 'एषां' देवानां 'चित्तिभिः' ज्ञानैस्वरणं कुर्वताम् 'तदा' उद्गणकादे
'एतत्' उद्गणनेन 'चित्तं' चेतन्यम् 'जासीत्' । 'तयैव' देवदेव यजमानोऽपि 'चित्तिभिः' उद्गृह्यत-
वान् भवति । अस्यापि यजमानस्य 'एतदेव' उद्गणनेन चित्तं भवति । उच्यतेऽस्य स्वार्थात्तामाह-यदैव
यजुस्तया बन्धुरिति । सप्तस्यायमर्थः-हे 'अग्ने' ! 'त्वा' त्वाम् 'क्षित्वे देवाः' 'चित्तिभिः' ज्ञानैः 'उद्ग-
णन्तु' । 'स' तयाविवस्त्वे 'न' जलात् 'शिवो भव' तथा 'सुप्रतीकः' शोभनाङ्गः 'विभावसुः'
प्रमेकवनश्चमव ॥

उदधत्तस्याग्नेरसि स्थापने विशेषमाह-तं दक्षिणतः उदधमादधातीति । 'दक्षिणतः' सकाशात्
'उदधम्' उदधमुच्यते । "उदधं त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति"—(का. श्रौ. सू. १६।१८५) इति
सूत्रम् । पूर्वोक्तमर्थवादमुक्त्यैऽतिदिशति-तस्योक्तो बन्धुरिति । "दक्षिणतो वा उदधं योक्तो रेतः
सिच्यते"—(श. पू. ६।१।१।१० कं.) इत्येवमुक्त इत्यर्थः । अन्यस्यां 'स्यात्प्रां' 'अपरं'
'गार्हपत्यम्' अग्निं स्थापयित्वा 'आदधाति' अग्नेः पश्चाद्देशे स्थापयेत् । "स्यात्प्रां गार्हपत्यं पश्चात्"—
(का. श्रौ. सू. १६।१८६) इति हि सूत्रम् । यजमानस्याप्यारोहेण पात्रिकमिति दर्शयति-स यदि
कामयेतेति ॥ ७ ॥

अनस्यनुहुषोर्ननं उत्क्रमं चाह-अयानद्वाहाविति । 'एवम्' उत्क्रमेण चेत् 'देवत्रा' देवैश्चित्तं
भवति । 'इतरथा' सन्यं प्रथमं युनक्ति चेत् 'मनुष्ये' मनुष्ये, ततोऽन्यमित्यर्थः । यजन्नदेशस्य यज कुत्र-

प्रेदग्रे ज्योतिष्मान्याहि । शिबेभिराग्निभिर्द्विमिति प्रेदग्रे त्वं ज्योतिष्मान्या-
हि शिबेभिराग्निभिर्द्विप्यमानेति त्वद्वृद्धिर्मानुभिर्मांसन्ना हिर्षीस्तन्वा
प्रजाऽइति वृद्धिर्द्विभिर्द्विप्यमानेमां हिर्षीरात्मुना प्रजाऽइत्येतत् ॥ ९ ॥

(त्सु) सु यदाऽऽऽत्सुर्नैत् । (इ) अथेतद्गुर्नपेदमुर्यां वाऽप्या वाग्या-
ऽक्षस्य तामेनुच्छमयति तामेनुदेववा करोति ॥ १० ॥

युदेवेतद्गुर्नपति । अस्मिन् कस्मिन्वाहितेऽऽत्सुर्नैत् तस्यैव सा
व्याम्भवति तद्युदग्रावाहितेऽऽत्सुर्नैत्यग्रेव सा व्याम्भवत्यग्निमेव तुदेवा

“ प्रेदग्रे ज्योतिष्मान्याहि शिबेभिराग्निभिर्द्विम् ”-इति । प्रेदग्रे त्वं ज्योतिष्मान्याहि
शिबेभिराग्निभिर्द्विप्यमानेति त्वेत् । “ वृद्धिर्मानुभिर्मांसन् मा हिर्षीस्तन्वा प्रजाः ”-
(वा. मं. १२ । १२) इति । वृद्धिर्द्विभिर्द्विप्यमानेमां हिर्षीरात्मुना प्रजा इत्येत् ॥ ९ ॥

स यदाऽऽत्सुर्नैत्-अथेतद्गुर्नपेत् । अमुषां वाऽप्या वाङ्-वाङ्मस्य । तामेनुच्छमयति ।
तामेनुदेववा करोति ॥ १० ॥

युदेवेतद्गुर्नपति । अस्मिन् कस्मिन्वाहितेऽऽत्सुर्नैत्-तस्यैव सा वाग् भवति । तद् यदा-
वाहितेऽऽत्सुर्नैत्-अग्रेव सा वाग् भवति । अग्निमेव तुदेवा उपाप्नुवत् । उपाप्नुवत् । तस्यै-

विद् अग्निमग्नेऽग्नि मादी प्राप्नुवो वागादिनि निन तादृशद विवरे-सु पां काक्षेति । देशान्
दिग्भ्यश्चाकृते अक्षिना प्राग्दिग्वाग्मत्-प्राची हि दिग्ग्रेति युक्तम् (अ. प. १ । १।१२) । “ प्राची
दिग्ग्रेतिवा ”-(तै. उ. १ । १ । २) इति तैत्तिरीयब्रह्मिणि । “ प्राची हि ”-इति विश्वेन
घोषणे । उदनवः प्राक् प्रवर्तन् ॥ ८ ॥

नन्वे पूर्वार्धेन तादृशं दर्शयन् अग्निनिर्देशेन्यावदवर्णमाह-वेदग्रे इत्यादिना । शिबेभिराग्निभिर्द्विप्य-
मानेति । “ न्वर्द्धी ”-इत्येत् अग्निमग्ने इति प्रतिपादितं भवति । तस्यैव तादृशं तादृशं
दर्शयन् मत्तु-चन्द्रस्यार्धव्यं इति न्यायः-वृद्धिर्मानुभिर्मांसन् । “ त्वा ”-इत्येत् व्याख्यानमन्तेति,
अग्निमेव-अग्ने । अवनर्धः-वे ‘ अग्ने ! ’ त्वं ‘ ज्योतिष्मात् ’ प्रवृत्तमोतिष्ठ, त्वं ‘ शिबेभिः ’ अग्नेभिः ‘ अग्निभिः ’
उत्तस्थितः सन् ‘ प्रादि ’ प्रागृ, तेषां वृद्धिः मत्तुभिः ‘ प्रागृभिः ’ ‘ मत्तुभिः ’ मत्तुमानः, ‘ त्वा ’
त्वर्द्धीनेन अग्निना ‘ प्राजाः ’ अस्मादिनाः ‘ मा हिर्षीः ’ हिर्षी मा इव ॥ ९ ॥

अमुषां प्रवर्तन्-सु यदेति । “ त्वामेत् ” अग्निं युदेत्, तदा “ एतद् ” अवनर्धम् “ मत्तु-
वत् ”-इति ‘ मत्तुः ’ ‘ मत्तुः ’ । अवनर्धमिति वाच्यं । अमुषां-अग्नेऽग्निमग्ने । “ त्वं ”
वाच्यं “ एतद् ” एतेन अवनर्धमिति त्वेन अमुषां अवनर्धम् । “ देवम् ” देवेन कर्तव्यं ॥ १० ॥

पुनः प्रवर्तन्-युदेवेतद्गुर्नपति । “ अस्मिन् कस्मिन्वाहिते ” अग्निने ‘ अग्नेः ’ अमु-

ऽउपास्तुवद्गुणमहयंस्तथैवेनमयमेतदुपस्तौत्युपमहयत्यक्रन्ददग्निं स्तनय-
न्निव द्यौरिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेत् । (ता) अनुस्येवाग्निः स्यादथ यदा
वसत्यै विमुञ्चेत् प्रागुनऽ उपस्थाप्योत्तरतऽ उद्धत्यावोक्षति अत्रेनमुपावह-
रति तुं दक्षिणतऽ उदधमुपावहरति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

(२) अथास्मिन्समिपमादधाति । (त्ये) एतद्वाऽएनं देवा ईयिवाँसमु-
परिष्टादग्नेनाग्निं त्रेतया समिधा तथैवेनमयमेतदीयिवाँसमुपरिष्टादग्नेन
ग्निणात्येतया समिधा ॥ १३ ॥

वैनमयमेतदुपस्तौति, उपमहयति । “अक्रन्ददग्निं स्तनयन्निव द्यौः”- (वा. सं. १२ । १३)
इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेत्-अनुस्येवाग्निः स्यात् । अथ यदा वसत्यै विमुञ्चेत्-प्रागुन उप-
स्थाप्योत्तरत उद्धत्यावोक्षति-यत्रेनमुपावहरति । तुं दक्षिणत उदधमुपावहरति । तस्योक्तो
बन्धुः ॥ १२ ॥

अथास्मिन्समिपमादधाति । एतद्वाऽएनं देवा ईयिवाँसमुपरिष्टादग्नेनाग्निं त्रेतया समिधा ।
तथैवेनमयमेतदीयिवाँसमुपरिष्टादग्नेन ग्निणाति-एतया समिधा ॥ १३ ॥

जैन् ‘ तथैव ’ आहितस्यैव मन्त्रविनी मन्त्रेण ‘ सा ’ वात् । अथ ‘ अग्नी ’ आहिने सति ‘ अग्नेरेव ’
‘ सा ’ स्यात् । पश्मादेव नस्मात् ‘ तत् ’ तेन मन्त्रपाठेन अग्न्यदीयवपरिहास्य ‘ अग्निमैव ’ ‘ देवा. ’
‘ उपास्तुवन्, ’ ‘ उपामहयन् ’ पूजितमङ्गवन्, तथैव ‘ एनम् ’ अग्निम् ‘ एतत् ’ एतेन ‘ उपस्तौति, ’
‘ उपमहयति ’ ॥ अत्र मन्त्र विवाप तददेशिण आगम पूर्वोक्तमेवेत्यपिदिशति-अक्रन्ददग्निरिति । तस्योक्तो
बन्धुरिति । उखाग्रप्रहणप्रस्तावे (श. प. ६ । ७ । ३ । २) “ क्रन्दनीव दि पर्जन्यः ”-इत्यादिनोक्त
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेत् । ‘ वसत्यै ’ वसत्याः, अग्निं-उन्वस्थानात् ‘ पुरा ’ अर्वाद् मन्त्रमार्गं ‘ विमु-
ञ्चेत् ’ शक्यम्, तदा सोऽग्निः ‘ अनुस्येव ’ द्यवस्थितः ‘ स्यात् ’ ‘ अथ ’ उक्तयैलभ्युपेन वसति प्राप्य ‘ विमुञ्चेत्, ’
तदा ‘ प्रागुन ’ अनम प्राग्देशे ‘ उपस्थाप्य, ’ ‘ उत्तरत ’ तदुत्तरत. भूमिन् ‘ उद्धत्यावोक्षति ’ । ‘ यत्र ’
‘ एनम् ’ अग्निम् ‘ उपावहरति ’ अथ स्थापयति, ‘ ॥ ’ दक्षिणत. “ उदधम् ” ‘ उपावहरति ’ । तस्योक्तो
बन्धुरिति । दक्षिणत उदधम्यवद उखाग्रं भूमिण्टपरिपक्षप्रहणे “ दक्षिणतो वा उदध् यत्रो रेतः स्थित्यने ”
(श. प. ६ । ४ । २ । १०) इत्युक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्यपि अग्निप्रणयनकाले तस्मान्नवेन समिदावानमुक्तम् (अस्मिन्नेव आसवे ३ कण्डिकायाम्) एवमेव
आसत्रस्याप्यश्वेन समिदाधानं कर्तव्यमित्याह-अथास्मिन् समिपमादधातीति । एतत् प्रशस्तं-एतद्वा एनं

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व ऽडुति । प्रजापतिर्वै भरतः स ह्रीद॑र्त्तं सुर्वं
विभ्रति॑ वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्वा ऽडुति वि यत्सूर्यऽ इव रोचते बृहद्वा
ऽडुत्येतदभि यः पूर्वं पृतनासु तस्थाडुति पूरुर्हं नामासुररक्षसमास तमग्निः
पृतनास्वभित्तौ दीदाय दैव्यो ऽअतिथिः शिवो न ऽडुति दीप्यमानो दैवो-
ऽतिथिः शिवो न ऽडुत्येतत्स्थितवत्या वसत्ये ह्येनं नुत्स्थापयति ॥ १४ ॥

(त्य) अधातः सम्पदेव । समिधं प्रयमेनादधात्पुञ्छत्येकेन प्रयात्ये-
केनाशमेकेनानुमन्त्रयते समिधमेव पञ्चमेनादधाति तत्पुञ्च पुञ्चचितिको-

“ प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे ”-इति । प्रजापतिर्वै भरतः । स ह्रीदं सर्वं विभ्रति । “ वि
यत् सूर्यो न रोचते बृहद्वाः ”-इति । वि यत् सूर्य इव रोचते बृहद्वा इत्येतत् । “ अभि यः
पूर्वं पृतनासु तस्थौ ”-इति । पूरुर्हं नामासुररक्षसमास । तमग्निः पृतनास्वभित्तौ । “ दीदाय
दैव्योऽअतिथिः शिवो नः ”-(वा. सं. १२ । ३४) इति । दीप्यमानो दैवोऽतिथिः शिवो न
इत्येतत् । स्थितवत्या । वसत्ये ह्येनं तत् स्थापयति ॥ १४ ॥

अधातः सम्पदेव । समिधं प्रयमेनादधाति, उच्यच्छत्येकेन, प्रयात्येकेन, अशमेकेनानुमन्त्रयते,

देवा ईधिवोऽसमिति । ‘ ईधिवोऽस ’ अथनप्रदेवं गतवन्तम्, गमनप्राक्कालमपेक्ष्य ‘ उपरिष्ठात् ’ इत्युक्तम् ।
‘ अनेन ’-इत्यस्य व्याख्यानम् ‘ एतया समिधा ’ इति । तदेवेनमित्यादिकमुक्तप्रायम् । अस्य सर्वस्यापि
सूत्र आप्रोदाहरति-“ वातेऽवहरति-उदतावोक्षित उच्यतेः समिदाधानं प्रप्रेति ”-(वा. धौ. सू. १६ ।
१८०) इति ॥ १५ ॥

समिदाधानमन्त्रं विदधत विभन्त्र व्याचष्टे-प्रप्रायमित्यादिना । अयमर्थः-‘ अयम् ’ ‘ अग्निः ’ ‘ भरतस्य ’
प्रजापतेः वचनं ‘ प्रशृण्वे ’ प्रकर्षेण शृणोति, ‘ सूर्यो न ’ सूर्य इव, ‘ बृहत् ’ महद् ‘ माः ’ मासमानः
‘ विरोचते ’ दीप्यते च । यद्वा, ‘ माः ’ मासा ‘ बृहत् ’ महान् ‘ यः ’ अग्निः ‘ पूर्वं ’ ‘ पृतनासु ’ सङ्घा-
नेषु ‘ अभित्तौ ’ ‘ परावमूर, ’ स ‘ दैव्यः ’ देवसम्बन्धी, ‘ अतिथिः ’ अतिथिरूपः, ‘ नः ’ शिवः सन्
‘ दीदाय ’ दीचते । भरतशब्दं व्याचष्टे-प्रजापतिर्वै भरत इति । तदुपपादयति-स ह्रीदमिति । ‘ सूर्यो
न ’ इत्यत्र ‘ न ’-शब्द उपाधौ इति व्याचष्टे-वि यत् सूर्य इव रोचते बृहद्वा इत्येतदिति । तृतीयपाद
व्याचष्टे-पूरुर्हं नामासुररक्षसमासेति । सुप्रविरोधि रक्षोऽपुत्र । “ अनसन्तात्रपुस्तकाच्छन्दसि ”-(पा. सू.
१ । ४ । १०३) इति समाप्तान्तः । स्पष्टमन्त्रः । अस्मिन् मन्त्रे ‘ पृतनासु तस्थौ ’-इत्यत्र स्थितिः
श्रूयते, तन्मुनेन मन्त्रं प्रशंसति-स्थितवत्येति ॥ १४ ॥

अधातः सम्पदेवेति । ‘ अथ ’ ‘ अतः ’ उपरिष्ठात् ‘ सम्पदेव ’ उक्ताना मन्त्राणां सम्पत्तिरेव, न त्वनु-
ष्ठेयं किञ्चिदुपपन्न इत्यर्थः । तां सम्पत्तिं दर्शयति-प्रयमेनादधातीत्यादिना । प्रयमेन “ समिधाऽग्निं दुव-

ऽग्निः पुञ्चऽर्तुवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गुर्वानग्निर्गुर्वित्यस्य मात्रा
तावन्नुद्भवति ॥ १५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६-५-५ ॥ (८. १.)

अथातो भस्मनऽ एवाभ्यवहरणस्य । देवा वाऽएतदग्ने भस्मोदवपुंस्ते-
ऽब्रुवन् यदि वाऽइदमित्यमेव सदात्मानमभिसंस्कारिष्यामहे मर्त्याः कुण्या
ऽब्रुवन् पहतपाप्मानो भविष्यामो यद्यु परावप्स्यामो यदत्राग्नेयं वहिर्द्धा
तदग्नेः करिष्यामऽउप तज्जानीत यथेदं करवामेति तेऽब्रुवन् चेतुयच्चमिति
चित्तिमिच्छेति वाव तदब्रुवन्स्तुदिच्छत यथेदं करवामेति ॥ १ ॥

समिपमेव पञ्चमेनादधाति । तत् पञ्च । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तुवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः ।
पावानग्निर्गुर्वित्यस्य मात्रा-तावन्नुद्भवति ॥ १५ ॥

अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्य । देवा वाऽएतदग्ने भस्मोदवपुं । तेऽब्रुवन्-यदि वाऽइद-
मित्यमेव सदात्मानमभिसंस्कारिष्यामहे-मर्त्याः कुण्या अनपहतपाप्मानो भविष्यामः । यद्यु परा-
वप्स्यामः-यदत्राग्नेयं वहिर्द्धा, तद् अग्नेः करिष्यामः । उप तज्जानीत-यथेदं करवामेति । तेऽब्रुवन्-
चेतुयच्चमिति । चित्तिमिच्छेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत यथेदं करवामेति ॥ १ ॥

म्यत "-(वा. न. १२ । ३०) इत्येतेन । उदाच्छत्येकेनेति । " उदु त्वा विश्वे देवाः "-(वा.
स. १२ । ३१) इत्येतेन । प्रधात्येकेनेति । " अग्ने ज्योतिष्यान् "-(वा. सं. १२ । ३२) इत्येतेन ।
अभिमर्केनेति । " अक्रवदग्नि " (वा. स. १२ । ३३) इत्येतेन । समिपमेव पञ्चमेनेति । " प्र
प्रायमग्निः "-(वा. स. १२ । ३४) इत्येतेन । " पञ्चचितिकोऽग्निः " -इत्यादि, गतम् ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीने वेदार्थप्रकाशे माय्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्ये षट्काण्डे
अष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६-८-१) ॥

यदुक्तं श्रुत्वा " स यदहः सन्निवन्त्यन् स्यात्, तदहः प्रातरहित आदित्ये मत्स्येव प्रथममुदपतति " (श.
प. ६ । ७ । ४ । १४) तद्विषयमाह्वयिका वदन् प्रतिब्रवीति-अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्येति ।
मर्त्यामा त्रिपत इति शेषः । " देवा ' तद्यु ' अग्ने ' पूर्वम् ' मत्स्य ' अग्ने. सकारात् ' उदवपुं ' उद्वर्च-
मदागमयन्, अनन्तर ते परस्परब्रुवन्- " यदि वा ' ' इदम् ' उद्वत मत्स्य ' इत्यमेव ' अन्यत्र प्रवेष्टव-
कृत्वा अनुदृष्टप्रकारेणैव स्थितम् ' आगमन्म् ' अग्ने शरीरयूतं सत्त्वं, शरीरं कृत्वेत्यर्थः, ' अभिसंस्कारिष्या-
महे, ' वदन् ' मर्त्याः ' मरणवर्माण, ' कुण्याः ' मम्मनो निर्जीवित्वान् वयमग्नि ' कुण्याः ' शब्दसदृशाः,
' अनपहतपाप्मानः ' भस्मन. पापरूपत्वात्, तत्संस्कारेणापि अनपहतपाप्मान. ' भविष्यामः ' । ' यद्यु '
यद्यपि ' परावप्स्यामः ' दूरे प्रक्षिपाम, तदा ' अत्र ' मम्मनि ' यत् आग्नेयम्, ' तत् ' ' अग्नेः '
११५६

ते चेतयमानाः । (५) एतदपश्यन्नपुः एवेनदभ्यवहरामापो वाऽऽस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यज्ञस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनत्प्रतिष्ठाप्य यद्व्याघ्रेयं तददभ्योऽधिजनयिष्यामऽऽति तदपोऽभ्यवाहरंस्तुयेवेनदयमेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

(त्या) आपो देवीः । प्रतिगृणीत अस्मेतत्स्योने कृणुष्वँ सुरमाऽऽ लोकेऽऽति जगं वाऽएतद्यत्तुयाम भवति तदेतदाह अग्निष्ठऽएनलोके कुरुष्वमिति तस्यै नमन्तां जनयऽ इत्यापो वै जनयोऽद्भ्यो हीद्वँ सर्वं जायते सुपत्नीरित्यग्निनाऽवा आपः सुपत्न्यो मातेव पुत्रं विभृताप्स्वेनदिति यथा माता पुत्रमुपस्ये विभृयादेवमेनद्विभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

ते चेतयमाना एतदपश्यन्—अप एवेनदभ्यवहराम । आपो वाऽऽस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तद्व्याघ्रेयं सर्वस्य प्रतिष्ठा—तदेनत् प्रतिष्ठाप्य—यद्व्याघ्रेयम्; तद्व्याघ्रेयं अधिजनयिष्याम इति । तदपोऽभ्यवाहरत् । तयेवेनदयमेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

“ आपो देवीः प्रतिगृणीत अस्मेतत् स्योने कृणुष्वँ सुरमाऽऽ लोके ”—इति । जगं वाऽएतद् यातयाम भवति । तदेतदाह । अग्निष्ठऽएनलोके कुरुष्वमिति । “ तस्मै नमन्तां जनयः ”—इति । आपो वै जनयः । व्यस्यो हीदं सर्वं जायते । “ सुपत्नीः ”—इति । अग्निना वाऽआपः सुपत्न्यः । “ मातेव पुत्रं विभृताप्स्वेनद ”—(वा सं. १२।३९) इति । यथा माता पुत्रमुपस्ये विभृयाद्—एवमेनद्विभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

तस्मादाहुः ‘ बहिर्दो ’ ‘ कर्त्तव्यामः ’ । एव पञ्चम्येऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्षमनाश्रयमाणाः ‘ यदेदं करवाम ’ ‘ तत् ’ प्रकारम् ‘ उपजानीत ’ ‘ इति ते अनुबन् ’ इति सम्बन्धः । एवमुक्त्वा ते पुनरेवमनुबन्, तिमिति—चेतयध्वमिति । तेः केनामिप्रायेण चेतयध्वमियुक्तमित्याकाङ्क्षायां धृतिः । तदप्या सती हृत्ते—चित्तिमिच्छतेति बाव तदनुबन्ति । ‘ चितिः ’ ज्ञानम्, तत् ‘ इच्छत ’ ‘ इति ’ एवम् ‘ अनुबन् ’ देवाः । पूर्वोदितम् ‘ उा तजानीत ’ इत्येतदुक्तेण वाक्येनाभिगृणाति—तद्विच्छत यदेदं करवामेतीति ॥ १ ॥

ते चेतयमाना इति । कर्त्तव्यविषये मुक्तिं प्रज्ञिपन्ताः ‘ एतत् ’ ‘ अयमयम् ’ । एतच्छब्दार्थमाह—अप एवेनदिति । अपुः प्रज्ञेनेवापदपत्तिपर्यः; ‘ अस्य सर्वस्य ’ आप्तः अनुबन् उपपत्त्यात्, तदुपजीवनीयत्वात् आपः ‘ प्रतिष्ठा ’ । ‘ तत् ’ तस्मात् ‘ परं ’ अपुः ‘ अस्य सर्वस्य ’ ‘ प्रतिष्ठा, तत्र ‘ एनत् ’ नाम ‘ प्रतिष्ठाप्य, ’ ‘ एत् ’ ‘ अत्र ’ जगदये मसिनि ‘ आग्नेयम् ’ अस्ति, पुनः ‘ तत् ’ ‘ अद्भ्यः ’ तस्मादाहुः उपादयिष्यामः ’ इति । एवम् अपश्यन् । इत्यमन्यत् ॥ २ ॥

इदमपि मांमन्त्रेणैव विवाहं व्याचष्टे—आपो देवीः प्रतिगृणीतेत्यादिना । ३ ‘ आपः । ’ ‘ देवीः । ’

(३) अप्स्वग्रे सुषिष्टवेति । (त्य) अप्स्वग्रे योनिष्टवेत्येतत्सौपधी-
रुनुरुध्यस ऽइत्यापधीर्ह्येपोऽनुरुध्यते गर्भे सुजायसे पुनरिति गर्भे ह्येष
सुजायते पुनर्गर्भोऽअस्योपधीनां गर्भो ब्वनस्पृतीनाम् । गर्भो विश्वस्य
भूतस्याग्रे गर्भो ऽअग्रामसीति तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

सुत्रा तावतैर्वैनदेत-
द्विस्तु कृत्वोऽभ्यवह-
रति तद्ये द्विपादाः पशवस्तैरेवैनदेतदभ्यवहरति ॥ ५ ॥

“अप्स्वग्रे सुषिष्टवे”-इति । अप्स्वग्रे योनिष्टवेत्येतत् । “सौपधीरुनुरुध्यसे”-इति ।
ओपधीर्ह्येपोऽनुरुध्यते । “गर्भे सुजायसे पुनः”-(वा. सं. १२ । ३६) इति । गर्भे येष
सुजायते पुनः । “गर्भोऽअस्योपधीनां गर्भो ब्वनस्पृतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूत-
स्याग्रे गर्भोऽअग्रामसि”-(वा. सं. १२ । ३७) इति । तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोति ॥४॥
त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्वाक्स्यस्य माजा-तावतैर्वैनदेतदभ्यवहरति । एकेनाग्रे-

योतमाना यूपम् ‘एतत्’ अति ‘मस्य’ ‘प्रतिगृह्णीत’ स्वीकृत्य । स्वीकृत्य च ‘ग्योने’ सुषिकरे,
‘सुरमी’ शोभनपरिमल्युक्ते ‘लोके’ स्थाने ‘कृणुष्व’ इकृत । ‘तग्रे’ मस्मरूपायाग्रे ‘सुपत्री’
शोभनपतिता । ‘जनय’ सर्वस्योपादधिव्यः आपः ‘नमन्ताम्’ प्रह्वीभवन्तु । हे अग्नेदेवता । ‘माता पुत्रमिव’
‘अमु’ युगमासु ‘विभृत्’ धारयत । उत्तरार्द्धे “सुरमी कृणुष्वम्”-इत्यभिधानस्य तावदर्थमाह-जगर्थं वा
इतदिति । उदके निमग्नम् ‘एतत्’ मस्य अग्रे भवति, ‘एतद्’ यातयाम् गतरत् भवति । तस्मात् एत-
न्मन्त्रवाक्यमाह-‘समिष्टे’ अतिसयेन सुरमी ‘लोके’ ‘कृणुष्वम्’ । तथा सति अयातयाम भवति । ‘जनयः’-
इति व्याचष्टे-आपो वै जनय इति । तदेव समर्थयते-अग्नौ हीदमिति । सुपत्रीरित्येतद् व्याचष्टे-अग्निना
वा आपः सुपत्न्य इति । मातेवेति । अत्य ब्राह्मण स्पष्टम् ॥ ३ ॥

मस्मान्भ्यवहरणे द्वितीय मन्त्र विधानं प्रशंसति-अप्स्वग्रे इत्यादिना । हे ‘अग्ने’ । ‘तव’ । ‘अमु’
‘सविः’ सह धीर्मेत अस्मिन्निति ‘सविः’ सहस्थानम्, तव योनिरित्यर्थः, इदानीं भवति, पश्चात् ‘ओषवी’ ।
व्यापारिप्यमानाः ‘अनु’ स्वमपि ताभि ‘रुध्यते’ प्रतिबध्यते, तत्र निरुद्धो भवसीत्यर्थः । पुनश्च अरण्यो
‘गर्भे’ वर्तमानः । ‘सन्’ पुन ‘जायसे’ । एव सर्वत्र व्यस्य इति स्तुतिः । पूर्वार्धे ‘सविः’ शब्देन योनि-
र्विबक्षित इति व्याचष्टे-अप्स्वग्रे योनिष्टवेत्येतदिति । उपरितनपादद्वयस्य ब्राह्मण स्पष्टम् । तृतीयमन्त्र
विधाय स्पष्टार्थत्वात् सगृह्य तावत्पर्व दर्शयति-गर्भो असीत्यादिना तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोतीत्य-
न्तेन । मन्त्रार्थम् स्पष्ट ॥ ४ ॥

मस्मान्भ्यवहरणमन्त्राणां यत् क्रिय तत् प्रशंसति-त्रिभिरभ्यवहरति त्रिवृदग्निरित्यादिना । अग्रेऽभिष्टव

(त्व) अथापादते । तद्यद्व्याप्तेयं तदेतद्व्याप्तेऽपि जनपत्यनुपाऽनुया वै भेषजं क्रियतेऽनुष्ठेयैर्नमेतत्सम्भरति प्रसुद्य भस्मना योनिमपुश्च पृथिवीमग्न-
 ऽडति प्रसद्यो हवेष भस्मना योनिमपुश्च पृथिवीं च भवति सत्सुज्य
 मातृभिर्ह्वं ज्योतिष्मान्पुनरासदऽडति संगुत्य मातृभिर्ह्वं ज्योतिष्मान्पुनरा-
 सदऽडत्येतत्पुनरासुद्य सुदनं पुनरुज्जा सह रम्येत्येतेन मा सुर्वेणाभिनिव-
 तस्वत्येतत् ॥ ६ ॥

अथ द्वाभ्याम् । द्वाभ्यां वाग्ने-अथैकेन । दिस्तु कृत्वोऽभ्याहरति । तद्मे द्विपादाः पञ्चमः । तौ-
 र्वेनदेतदभ्यपहरति ॥ ५ ॥

अथापादते । तद्यद्व्याप्तेयं-तदेतद्व्याप्तेऽपि जनयति-अनया । अनया वै भेषजं क्रियते,
 अनर्थैवेनमेतत् सम्भरति । “ भसस्य भस्मना योनिमपुश्च पृथिवीमग्ने ”-इति । प्रसद्यो ह्वे
 भस्मना योनिम् अपुश्च, पृथिवीं च भवति । “ सत्सुज्य मातृभिर्ह्वं ज्योतिष्मान् पुनरासदः ”-
 (वा. सं. १२ । ३८) इति । सत्सुज्य मातृभिर्ह्वं ज्योतिष्मान्पुनरासद इत्येतत् । “ पुनरासद्य
 सदन्तम् ”- (वा. सं. १२ । ३९) “ पुनरुज्जा ”- (वा. सं. १२ । ४०) “ सह रम्या ”-
 (वा. सं. १२ । ४१) इति । एतेन मा सर्वाणाभिनिवर्तस्वत्येतत् ॥ ६ ॥

इत्यथैवमुक्त्यापत्तौस्तुल्यं सूचते-“ ताम्पेताम्यष्टादित्याणि कुमारो नवमः शिशुमित्रिणा ”- (वा. प.
 १ । १ । ३ । १८) इति । तथा “ गृहं श्रुत्वापुनरुज्जासत् ” इत्यादिना न च द्रव्यापुनरुज्जासत्, “ ता वा
 एतां न च गृह्यतः स्वमद्युष्यत तत्पारादुमित्रिण इति प्रतिपत्तिः ”- (श. प. ११ । ११४ क.) इति च प्राग्दर्शितम् ॥
 मन्त्रप्रयोगाणि सहर् मन्त्रप्रयोगप्रमत्तावाह-एकेनाग्नेऽग्नं द्वाभ्यां, द्वाभ्यां वाग्नेऽथैकेनेति । उत्तरमन्त्रप्रयोग-
 वाह्यं निराचष्टे-दिस्तु कृत्वोऽभ्याहरतीति । ‘ तु ’-शब्दः पञ्च व्याख्येयवति । सर्वथा द्विः-द्वौऽभ्याम्यव-
 हरेत्, न त्रैकेन मन्त्रेण निरुक्तः । तद् मे द्विपादा इत्यापत्तिवादः शीघ्रः ॥ ५ ॥

अद्वयः पुनरीषद्वयमाह-गमिति विषय प्रकटति-अथापादते तद्यद्व्येति । ‘ अथ ’ प्रयोगान्तरम्
 ‘ अत्र ’ प्रक्षिप्तं गमयति । ‘ अद्वयोऽपि ’-इति, अथ पञ्चमार्थानुवादी । ‘ आग्नेयम् ’ अग्नौ ‘ अद्वयः ’
 द्वापादितवान् भवति । ‘ अनया ’ इति अत्राज्ञानमात्रमा अनयाभिरु निर्दिशते । अनर्थैवेति कोऽत्र निषम
 हावनाह-अनया वै भेषजं क्रियते इति । मन्त्रमाह-प्रसद्येति । हे भस्मरूपं अग्ने ! त्वं ‘ भस्मना ’
 भस्मरूपेण ‘ योनिम् ’ त्वं योनिमपुश्च । ‘ अथ ’ पृथिवीम् । ‘ प्रसद्य ’ प्रसद्यो भूया,
 तया ‘ मातृभिः ’ अग्निः ‘ सगुज्य ’ ‘ ज्योतिष्मान् ’ प्रहृष्टयति । तन् ‘ पुनरासदः ’ पुनरागमः ।
 इति । ‘ प्रसद्य ’-पश्य प्रसन्नार्थतया योनिमप इति सामानाधिकरण्या निराश्रित्यपि व्याचष्टे-प्रसद्यो ह्वे
 भस्मनेत्यादिना । ‘ सत्सुज्य ’-इत्यस्य सत्प्रतिपत्ति इति व्याचष्टे-सत्सुज्य मातृभिरिति । उत्तरमन्त्रप्रयोगस्य
 व्याचष्टेवार्थावभावात् प्रतीकमुपादाय सत्सुज्य तत्पर्यमाह-पुनरासयेति पञ्चमः, पुनरुज्जा इति द्वितीयः, सह
 रम्येति तृतीयः (वा. सं. १२ । ३९-४१) ॥ ६ ॥

(च) चतुर्भिरपादते । तथे चतुष्पादाः पशवस्तुर्वै नमेतत्सम्भरत्ययोऽभ्रं वै पशवोऽभ्रं तुर्वै नमेतत्सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तुत्सप्त सप्तचित्ति-
कोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावज्जवति ॥ ७ ॥

(त्य) अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य । (त्यो) उखायामोष्योपतिष्ठतऽए-
तद्वाऽएतदयथायथं करोति यदग्निमपोऽभ्यवहरति तस्माऽएवैतन्निहते-
ऽहिर्वासायाऽआग्नेयीभ्यामग्नयऽएवैतन्निहते बुद्धवतीभ्यां यथैवात्येतद-
ग्निर्वचो निबोधेत् ॥ ८ ॥

चतुर्भिरपादते । तद् ये चतुष्पादाः पशवः । तैर्वै नमेतत्सम्भरति । अयोऽभ्रं वै पशवः । अभ्रे-
नैव नमेतत् सम्भरति । त्रिभिरभ्यवहरति । तत् सप्त । सप्तचित्तिः कोऽग्निः । सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः । संव-
त्सरोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावज्जवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य—उखायामोष्योपतिष्ठते । एतद्वाऽएतदयथायथं करोति—यदग्निमपो-
ऽभ्यवहरति । तस्माऽएवैतन्निहते—अहिर्वाय । आग्नेयीभ्याम् । अग्नयऽएवैतन्निहते । बुद्धवतीभ्याम् ।
यथैवात्येतदग्निर्वचो निबोधेत् ॥ ८ ॥

उत्तरमन्त्रद्वयस्य पृथग्विधयोगशङ्कापनोदनायाः—चतुर्भिरपादते इति । “ तद् ये चतुष्पादाः ”—एवादि
एतद् ॥ मन्त्रादीदानमन्त्रमता सङ्ग्रहात् अभ्यवहरणमन्त्रमताया सङ्ग्रहा समुचित्य प्रशस्ति—त्रिभिरभ्य-
वहरति, तत्सप्त, सप्तचित्तिर्कोऽग्निरित्यादिना । यद् चित्तव इष्टकामाय प्रमिदाः, समी तु “ विकर्णाश्च
स्वयमातृणाञ्चोपदधाति, हिरण्यशकलं प्रोक्षति, अग्निमन्त्राधानि, मा स्वमी चित्ति ” (श. प. ८।१।१९)
इति धृतवान् सप्त चित्तव ‘सप्तचित्तिर्कोऽग्निः’ । वावत्यस्य मात्रेति । चित्तिगणसप्तवद्गुणरूपा मात्रेत्यर्थः ।
अभ्रं प्राप्तं पुनस्तत् पवादानञ्च सूत्रकारः श्रुत्वाह—“पलाशपुटेद्यायो देवीरित्येकया, ततो द्वाभ्याम्, शाखाभ्या
श्च पूर्वम्, अनामिकया प्रास्तादादत्तं प्रत्येति”—(का. श्रौ. सू. १९।१९५—१९८) इति ॥ ७ ॥

अपादायेति । भस्मन सकाशात् ‘अपादाय’ पुनः । ‘उखायाम् ओष्य’ उपतिष्ठते’ उपस्थानमन्त्रे-
कोपशान्तये, तस्य क प्रसङ्ग इति त दर्शयति—एतद्वा एतदयथायथं करोतीति । तदेव श्रुत्यति—यदग्नि-
मपोऽभ्यवहरतीति । निहते कृतस्यापि अहिर्वाच्छादनम् । तच्च उपस्थानकर्मणि सङ्गनभिनि स्नोति—बुद्धव-
तीभ्यां यथैवात्येतदग्निर्वचो निबोधेदिति । ‘अस्य’ उपस्थानकर्तुं ‘वच’ ‘यथा अग्निः निबोधेत्’ इत्येव-
मर्थं ‘बुद्धवतीभ्याम्’ उपस्थानं बुद्धम् ॥ ८ ॥

(द्वो)बोधामेऽभस्य वचसो यविष्टेति । बोध मेऽस्य वचसो यविष्टेत्येत-
 न्महिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वभावऽइति भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वभावऽ इत्येत-
 त्पीयति त्वोऽबुतु त्वो गृणातीति पीयत्येकोऽन्वेको गृणाति वन्दारुष्टे तुन्वं
 वन्देऽअग्र इति वृन्दिता तेऽहं तुन्वं वन्देऽग्रऽइत्येतत्सु बोधि सूरिर्म-
 युषा वसुपते वसुदावन् ॥ युयोध्यस्मद्वेपाथँसीति युथेवास्माद्वेपाथँसि
 युषादेवमेतुदाह द्वाभ्यामुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो वन्दुः ९॥
 (स्तु) तानि नव भवन्ति । नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा
 ऽअग्निर्वातानग्निर्वीर्यस्य मात्रा तुवचुद्रवति ॥ १० ॥

“बोधामेऽभस्य वचसो यविष्ट”-इति । बोध मेऽस्य वचसो यविष्टेत्येतत् । “महिष्ठस्य
 प्रभृतस्य स्वभावः”-इति । भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वभाव इत्येतत् । “पीयति त्वोऽबुतु त्वो
 गृणाति”-इति । पीयत्येकः, अन्वेको गृणाति । “वन्दारुष्टे तन्वं वन्दे अग्रे”-(बा. सं.
 १२।४२) इति । वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्रऽइत्येतत् । “स बोधि सूरिर्मयथा वसुपते
 वसुदावन् । युयोध्यस्मद्वेपाथँसि”-(बा. सं. १२।४३) इति यथेवास्माद्वेपाथँसि युषाद् ।
 एवमेतुदाह । द्वाभ्यामुपतिष्ठते, गायत्र्या च त्रिष्टुभा च । तस्योक्तो वन्दुः ॥ ९ ॥

तानि नव भवन्ति । नव दिशः । दिशोऽग्निः । नव प्राणाः । प्राणा अग्निः । वातान्ग्निर्वीर्यस्य
 मात्रा-तावच्छ्रवति ॥ १० ॥

तत्राय मन्त्र विधाया व्यावष्टे-बोधामे अस्मैपादिना । हे ‘यविष्ट’ पुष्टम् ! हे ‘स्वभावः’ “स्वधे-
 त्पन्ननाम” (निर. १।३।१७) । वदन् ! ‘अग्रे’ ! अस्य वचनः एतदुपरिधानतापन्नमन्त्रस्या वचः
 ‘बोधि’ सुप्यस्य । वचो विक्षिप्यते-‘महिष्ठस्य’ अन्धन्महतीतस्य, ‘प्रभृतस्य’ प्रकर्षेण सम्भृतस्य । (कर्मणि
 वृत्तिः) लोके ‘त्व.’ एकः ‘पीयति’ वचकर्मतत् (निर. ४।१।४), द्विगमि । तथा ‘त्व.’ एकः ‘अनु-
 गृणाति’ स्तौति । तत्राह ‘वन्दार.’ ‘वन्दक’, अतो हे अग्रे ! ‘तं तन्म’ अहं ‘वन्दे’ स्तौमि । ‘बोधामे
 नं’-इति छन्दसो दीर्घः । (पा. सू. ६।१।१२९) इति व्यावष्टे-बोधामेऽस्येति । ‘महिष्ठस्य’ इत्यस्य
 व्यावृत्तम्-भूयिष्ठस्येति । ‘त्व’ शब्द एकवचनपर्याय इति व्यावष्टे-पीयत्येकोऽन्वेको गृणातीति ।
 अनुगृणातीति सम्बन्धः । ‘वन्दार’-शब्दः तात्पर्यमिदं आह्वयवे मवतीत्यभिप्रेत्य व्यावष्टे-वन्दितेति ॥

॥ बोधीति द्वितीयो मन्त्र । तत्पर्यः-हे ‘वसुपते’ प्रभृतघनमाश्रितु । न केवलं शशित्वमेव किन्तु
 ‘वसुदावन्’ हे वसुतो धनस्य दातृ ! ‘सुरि.’ भिदान्, ‘मववा’ अन्वजान् ‘मः’ ‘बोधि’ सुप्यस्य
 सम्भृतवचनम् । तत्. ‘अम्मन्’ अम्पय ‘द्वेष्टानि’ द्वेष्यान् पापिनः ‘युयोधि’ वृषक् कुरु । मन्त्रेण तात्पर्यमाह-
 यथेवास्माद् द्वेषामि युषाद्, एवमेतुदाहेति । त्यष्टोऽर्थः । मन्त्रगोर्विज्ञापयन् च त्रिष्टुत्वं च, तदुपमार्थवादं
 शौक्ल्यमिति दिशति-तस्योक्तो वन्दुरिति । तत्राह-तत्पर्यमाह-‘शानो मावज्वात्मा त्रिपुर’ इत्युक्तस्य,
 “अयो अग्निर्वीर्यस्य त्रिष्टुत्वं द्वाभ्यामुपतिष्ठति”-इत्यादिनोक्त इत्यर्थः (छा. प. ६।६।२।७) ॥ ९ ॥

एता दिवमह्वानं पूर्वोक्तमन्त्राव्यवहणतद्वादानमन्त्रमद्वयया अनुवित्य प्रशंसति-तानि नव भवन्ति,

(त्पु) अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्यऽआधत्ते तद्देवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यतेऽप्रावपोऽभ्यवहियमाणे तद्देवैतत्सन्त-
नोति सुन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोति सेऽप्रावप्रावनुगते तस्योक्तो बन्धुः ११
(स्ता) तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो
दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्निर्वातानग्निर्वायत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति १२
इति पष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६-५-६ ॥ (८. २.) ॥

पञ्चमप्रपाठकः अष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अस्मिन् काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ५३० ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे उत्तासम्भरणं नाम
पष्ठं काण्डं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्यऽआधत्ते । तद् देवास्यात्र कामानां
व्यवच्छिद्यते-अप्रावपोऽभ्यवहियमाणे-तद्देवैतत्सन्तनोति, सुन्दधाति । उभे प्रायश्चित्ती करोति-
सेऽप्रावप्रावनुगते । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा विराट् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः ।
प्राणा अग्निः । वातान्निर्वायत्यस्य मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥

नव दिशो, दिशोऽग्निर्वै प्राणाः-इत्यादिना । ऊर्ध्वार्धोभावेनावस्थिता साधारणी दिक् एकेति दिशा नव-
त्वम्, हाववायौ प्राणौ सप्त शीर्षेभ्यो इति नवत्वं प्राणानाम्, वित्यवस्थापनस्याग्रे, प्राणाःमकहिरण्यगर्भरूप-
त्वात् प्राणोऽग्निः ॥ १० ॥

उपस्थानानन्तर द्विविध प्रायश्चित्त तन्निमित्तं च दर्शयति-अथ प्रायश्चित्ती करोतीत्यादिना । एतद्वृद्धा-
सन्तपनान्तरेतेन “अथ प्रायश्चित्ती करोति सर्वेभ्यो वा एष.” इत्यादिना व्याख्यातप्राप्तम् (श. प. १।
१।४।११) “अप्रावनुगते”-इति तत्र, अत्र तु “अप्रावपोऽभ्यवहियमाणे”-इति विरोधः । प्रायश्चित्त-
मन्त्र स्तप्रकारश्च “स समिधाऽऽज्यम्योषहृत्वासीन आहुनि जुहोति विधकर्मणे स्वाहा” (वा. स. १२।४१)
इत्यादिना तत्रोक्तत्वात् (श. प. १।६।४।१२) मात्राविधानमिति द्रष्टव्यम् । ये एदाप्रावनुगते
तस्योक्तो बन्धुरिति । “अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अरणी वा स गच्छति ” इत्यादिनोक्त इत्यर्थः
(श. प. १।६।४।१३) ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रगतनवसङ्ख्याया सह प्रायश्चित्तमन्त्रमस्या समुचित्य प्रशंसति-तानि दश भवन्ति दशाक्षरा

विराडिष्वादिना । मन्त्रगतदशतद्याहारेणाग्निरग्निं विराट् चयमानस्यासौ विराजात्मकत्वात् । ऊर्ध्वधोदिग्वेशया
दिशो दशानामभिर्दशेति भुतेः तद्वेषेभ्यः । प्राणाः ' अग्निं ' दश । गतमन्यत् ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१-८-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवास्यन् । पुमर्थाश्चतुरो देवादिधातुर्भिर्महेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोराहसं कनकहृदयनुतामूरुधौ स्वर्णमयं,
सामान्धीन्यस्य मीरीरिदशतरुनाभेनुमीवर्गभूमी ।
रत्नोत्सा रत्नमवागिद्विपमरितरथौ सायगिः सिद्धिप्राप्तौ,
स्यस्यगोद्विभ्रवक प्रयितभिःमहाभूतयुक्तं पट्टं च ॥
धान्यादि धन्यजन्मा तिलधन्यमुल स्वर्गजं वर्णमुत्तमं,
कार्पासीयं कृपात्रयमुत्कृष्टमजडो रजितं राजद्रुजम् ।
आश्वीथं प्राचदजन्मा लज्जजन्मदुःखं शार्करं चार्कलेजा,
रत्नादयो रत्नरुपा विरेमहनं मुद्रां पातसात्सिद्धिप्राप्तौ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजप्रभेधस्यैदिकमार्गप्रवर्तकभीरिहस्महाराजसामान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षष्ठकाण्डे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥१-८॥

इति श्रीसायणभाष्यसमेतम् उत्तासम्भरणनामकं षष्ठं काण्डं समाप्तम् ।

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतम्
उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं
समाप्तम् ।

श्रीगद्गाजसनेयिमाप्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

तद्वयं महापुत्रमेतत् ।

कथं

सप्तमं काण्डम् ७ ।

अथ हस्तिषट्नामकसप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

गार्हपत्यं चेव्यन्पलाशशाखया व्युद्ब्रूहति । (त्व) अवस्पति हैतव्यद्गा-
र्हपत्यं चिनोति सुऽव वे के चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसितास्तद्युद्ब्रूह-
त्सुवसितानेव तद् व्युद्ब्रूहति नेदुवसितानध्यवस्यानीति ॥ १ ॥

गार्हपत्याग्निचपनम् ।

गार्हपत्यं चेव्यन्पलाशशाखया व्युद्ब्रूहति । अवस्पति हैतव्य-पद्गार्हपत्यं चिनोति । तत्र वे
के चाग्निचितः-अस्यामेव तेऽवसिताः । तद् व्युद्ब्रूहति । अवसितानेव तद्व्युद्ब्रूहति-नेदुवसिता-
नध्यवस्यानीति ॥ १ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽङ्गिर्लं जगत् । निर्धमे तमहं बन्दे विपातीर्षमहेधरम् ॥ १ ॥

ब्रह्मासम्पराणां तु मत्सावहरणान्तकम् । चित्तस्याग्नेर्ब्राह्मणं प्रोक्तं ब्रह्मेऽयं सप्तमे ॥ २ ॥

इष्टकाचपदानां पूर्वमग्निस्थानस्य संरिहया । कर्तव्या या समासेन सेहं विस्वष्टमीर्यते ॥ ३ ॥

आग्निं चिनोते-इत्यनारभ्य विहितस्य अग्निचपनस्य (तै. स. १. १. १. २. ३ अनुवाकौ) “अयातो-
ऽग्निमग्निर्मेनानुपवति”-इत्यादिवाक्येन (मी. न्या २. १. ३. १०) सोमपागशेषत्वावगतेः सामिकस्य
सम्बन्धितं गार्हपत्यादिष्विष्यता सर्वेषामेव चपनम् ; संस्कार्यत्वात् । तत्र विष्येत् गार्हपत्यादयस्य विष्यस्य
श्रापस्यात् तत्र प्रथमं चपनं विविच्युक्तवः प्राच्यन् भूतस्कारान् मिषास्यन् तत्स्थानस्य समन्त्रकं व्युद्ब्रूहने
निचये-गार्हपत्यं चेव्यन्निवि । गृहपतिना संयुक्तोऽग्निगार्हपत्यः ; “गृहपतिना संयुक्ते ऽयः”- (पा. सु.
४।४।९०) इति पाणिनिस्मृतैः । इह तु तस्याग्नेः आधाराभूतो भूयदेशः आधाराधेययोस्तेदोरधारेण आधेय-
वाचिना शब्देनोच्यते संस्कार्यत्वप्रतिपत्तये । अयमर्थः । यस्मादेतत् स्थानं गार्हपत्यस्याग्नेः अविकरणम्,
अतश्च चपनेन संस्कर्तव्यमित्यर्थः । संस्कारश्चात्र प्राधान्यमिति न्याया द्वितीयया “अहीन् प्रोऽङ्गि”-इत्यादा-
विप्रतिपाद्यते । चेव्यन्निवि हेतौ शब्दप्रत्ययः । “लघुणहेत्वोः क्रियायाः” (पा. सु. १. २. १. २९)
इति । यनोऽङ्गिन् रूपाने चपनं कर्तव्यम्, अतो हेतोरेतन् स्थानं पलाशशाखया शाखया “अवेत्”-इति
वदमानेन मन्त्रेण ‘व्युद्ब्रूहति’ श्रोत्रग्रादिक्तस्मार्त्वेनानारयतीत्यर्थः ॥

व्युद्ब्रूहन्तस्य प्रयोगमनाह-अवस्पति हैतदिनि । गार्हपत्यस्याग्नेर्धेनू स्थानं चपने संस्करोति मयाऽव
सोमेन पटव्यमिति, “एतन्” एतेन व्युद्ब्रूहनेन “अवस्पति ह” निधिनोक्तेन । यद्वा, गार्हपत्यस्य यमयने तदेव

(त्सु) अपेतु वीत वि च सर्पतातऽइति । (त्सु) अप चैवेत वि चेतु व्यु च सर्पतातऽइत्येतच्च उदरसर्पिणस्तानेतदाह येऽत्र स्य पुराणा ये च भूतनाऽइति येऽत्र स्य सनातना ये चाधुनातनाऽइत्येतत् ॥ २ ॥

(दु) अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्याऽइति यमो ह वा अस्या अवसानस्येष्टे । स एवास्मा अस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥

“अपेत वीत वि च सर्पतातः”—इति । अप चैवेत, वि चेत, व्यु च सर्पतात इत्येतत् । प उदरसर्पिणस्तानेतदाह । “येऽत्र स्य पुराणाः, ये च भूतनाः”—इति । येऽत्र स्य सनातनाः । ये चाधुनातना इत्येतत् ॥ २ ॥

“अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्याः”—इति । यमो ह वा अस्या अवसानस्येष्टे । स एवास्मा अस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥

देवयजनाध्यवसानम् । तथा च ‘ये चेदित्’ । ‘अग्निचितः’ अग्नि चित्तवन्तो यजमानाः । ते । ‘अस्यामेव’ पृथिव्यामेव ‘अवसिताः’ अवसानं प्राप्तास्तत्रैव प्रवर्तन्ते, ‘तत्’ तथा सति पलाशशाखया यवनस्यान ‘व्युद्गति’—इति पत् । तत् । तेन ‘अवसितानेव’ तत्र स्थितान् प्राकृतीन् यजमानान् ‘व्युद्गति’ विविध निरूपति ॥ व्युद्गन्तुं कुर्वतो यजमानस्याभिप्रायमाह—नेदिति । अग्निचयनमनुष्ठाय तत्रैव ‘अवसितान्’ यजमानान् अत्रैव ‘नेन’ अध्यवस्थानि । तेषामुपरि अध्यवस्थानप्रदस्यान नैव कदापि ‘इति’ अनेताभिः प्रायेणैत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मिन् व्युद्गते प्रतीकग्रहणेन मन्त्रं विचचे—अपेतैति । अत्र चापेत वीनेति वाक्यद्वयस्यार्थमाह—अप चैवेत वि चेतैति । हे यद्विरोधिनो जनाः ! अस्मात् स्थानात् ‘अपेत’ अपगच्छत, अपगमनसमयेऽपि ‘वीत’ विविध गच्छत । अनयोऽपगमनविगमनयोः समुच्चयो विवक्षित इत्यमुमर्थं योनेयितुं चकारयोः प्रयोगः । ‘ ॥ च सर्पतातः’—इत्येतदनुष व्याचष्टे—व्यु चेति । ‘येतु’ प्राणिनः उदरेणैव सर्पन्ति गच्छन्ति, तान् सर्पसीस्रादन् प्राणिनः प्रति अस्मात् स्थानात् अपगमनमनेन प्राप्यते इत्यर्थः । तथा च मन्त्रमागत्यायमर्थः—हे उदरेणैव सर्पणशीलाः पक्षगादयः । ‘अतः’ अस्मादग्निचयनस्थानात् ‘विसर्गते’ विविधं गच्छतेति ।

द्वितीयपादमनुष व्याचष्टे—येऽत्र स्येति । पुरा अतीतकाले यवाः ‘पुराणाः’ । ‘सत्यद्विष्टप्राद्वे-प्रोऽव्ययम्’—(पा. सू. ४।१।२३) इति पुरातन्यदव्ययत्वं द्रष्टुमर्हम् । “पुराणाप्रोक्तेषु”—(पा. सू. ४।१।१०५) इति विगतकालानुद्गमावः, तथा च सनातना इत्यर्थो भवति । नूतना इत्यस्यार्थमाह—अधुनातना इति । ‘अधुना’ अस्मिन् वर्तमानकाले यवाः । तद्वचनमप्यस्यार्थः—अत्र स्थाने ये पुराणाः सन्तः स्य, ये च नूतना अधुनातना. स्य, ते सर्वे यूयमपेतैति ॥ २ ॥

तृतीयपादमनुष व्याचष्टे—अदाद्यम इति । अवस्यति अस्मिन्निति ‘अवसानं’ स्थानम्, ‘पृथिव्या’ सम्बन्धि यद्, तत् ‘यमः’ अस्याम्य दत्तवान् । यमो ह वा इत्यादि । ‘अस्या’ पृथिव्याः सम्बन्धिनः ‘अवसानस्य’ स्थानस्य ‘यमः’ खलु ‘इष्टि’ अतः ‘स एव’ ‘अस्यै’ यजमानाय ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘अवसानं’ स्थानं ‘ददाति’ ॥ ३ ॥

(त्वु) अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मैऽइति । क्षत्रं वै यमो विशः पितरो
यस्माऽऽ वै क्षत्रियोविशा संविदानोऽस्यामवसानं ददाति तत्सुदत्तं तयो
हास्मै क्षत्रं यमो विशा पितृभिः संविदानोऽस्यामवसानं ददाति ॥ ४ ॥

पलाशशाखया व्युद्दहति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैव तदवसितान्व्युद्दहति
मन्त्रेण ब्रह्म वै मन्त्रो ब्रह्मणैव तदवसितान्व्युद्दहति तामुदीचीमुदस्यति ॥५॥
(इति ३९०० ॥)

" अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै "—(वा. सं. १२ । ४५) इति । क्षत्रं वै यमो, विशः
पितरः । यस्मा उ वै क्षत्रियो विशा संविदानोऽस्यामवसानं ददाति । तत्सुदत्तम् । तयो हास्मै क्षत्रं
यमो विशा पितृभिः संविदानोऽस्यामवसानं ददाति ॥ ४ ॥

पलाशशाखया व्युद्दहति । ब्रह्म वै पलाशः, ब्रह्मणैव तदवसितान् व्युद्दहति—मन्त्रेण । ब्रह्म वै
मन्त्रः । ब्रह्मणैव तदवसितान् व्युद्दहति । तामुदीचीमुदस्यति ॥ ५ ॥

चतुर्थपादमनूय शाब्दे—अक्रन्ति । ' पितरः ' पितृदेवताः ' अस्मै ' यजमानाय अग्निष्वनायेन् ' इमं
लोक ' स्थानम् ' अक्रन् ' अकृषत । क्षत्रं वा इत्यादि । क्षत्रियजानिहि यमः, पितरस्तु तस्य ' विशाः '
भ्राताः । " यमः पितृणां राजा " इति हि श्रुतिः (वै. सं. ७ । १ । ८ । ४; दे० भा० ८ । १ । १ । १) ।
यस्मा उ वा इति । लोके हि ' क्षत्रियः ' राजा ' विशा ' स्वर्दीपया प्रभया ' संविदानः ' सज्जानानः,
ऐक्याय प्रातः सन् ' अस्या ' पृथिव्या ' यस्मै ' पुत्राय ' अवसानं ' स्थानं ' ददाति, ' तस्य ' तम् '
' सुदत्तं ' शौचनं दत्तं भवति । ययाऽयं दृष्टान्तः, तथैव खलु ' आमी ' यजमानाय ' क्षत्रं ' क्षत्रियः यमोऽपि
पितृकपया स्वर्दीपया ' विशा ' सज्जानानः सन् ' अस्या ' पृथिव्याम् ' अवसानं ' स्थानं ' ददाति ॥ ४ ॥

तस्मिन् व्युद्दहने पलाशशाखयाः कारणत्वं यद् निहितम् तदनूप लोति—पलाशशाखयेति । वृक्षेऽ
मये पलाशवृक्षो ' ब्रह्म ' ब्रह्मणजातिः । यदा गोमाहरणममये भूमी पतितस्य वर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणो-
त्पत्तेः (भा. १, १ । १ । ११) गायत्रीसम्बन्धात् पलाशवृक्षो गायत्रीमन्त्रात्यक्तः । तथाच तेनैव ' ब्रह्मणा '
' तत् ' तत्र ' अवसितान् ' अवस्ताप स्थितान् जगन् अस्मान् स्थानात् ' व्युद्दहति ' उच्छादयति । मन्त्रकारण-
कथनमनूप लोति—मन्त्रेणेति । ब्रह्म वा इति । यद् ब्रह्म विवक्षितं मन्त्रः, तथा च मन्त्रेण क्रियमाणं
व्युद्दहने ब्रह्मणैव कृतं भवतामन्त्रः ।

तस्याः पलाशशाखया निवृत्तनं विषये—तामुदीचीमिति । ' उदीचीम् ' उदगग्राम्, उदीचीं दिशं वा
प्रति ' ताम् ' पलाशशाखाम् ' उदस्यति ' उत्क्षिपति, पार्थिवजतन्निर्धयः ॥ ५ ॥

(त्य) अयोषान्निवपति । (त्य) अयं वै लोको गार्हपत्यः पशवऽ ऊषा
ऽअस्मिस्तुल्लोके पशून्धधाति तस्मादिमेऽस्मिस्तुल्लोके पशवः ॥ ६ ॥

(वो) मुद्रेषोषान्निवपति । प्रजापतिः प्रजा अमृजत ता नानोल्वा
ऽअमृजत ता न समजानत सोऽकामयत संजानीरक्षिति ताः समानोल्वा
ऽअकरोत्तासामूषानुल्बमकरोत्ताः समजानत तस्मादुप्येतर्हि समानोल्वाः
समेव जानते देवैः समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते यो यजते तद्यदूषान्निव-
पति देवैरेव तुत्समानोल्बो भवति ॥ ७ ॥

अयोषान्निवपति । अयं वै लोको गार्हपत्यः, पशव ऊषाः । अस्मिस्तुल्लोके पशून्धधाति । तस्मा-
दिमेऽस्मिस्तुल्लोके पशवः ॥ ६ ॥

मुद्रेषोषान्निवपति । प्रजापतिः प्रजा अमृजत । ता नानोल्वा अमृजत । ता न समजानत । सो-
ऽकामयत-संजानीरक्षिति । ताः समानोल्वा अकरोत् । तासामूषानुल्बमकरोत् । ताः समजानत ।
तस्मादुप्येतर्हि समानोल्वाः समेव जानते । देवैः समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते यो यजते । तद्य-
दूषान्निवपति-देवैरेव तुत्समानोल्बो भवति ॥ ७ ॥

सम्पार्जनानन्तरूपाणां निवपन विषये-अयोषानिति (का. ब्री. सू. १७ । ४) । क्षारवृत्तिका
ऊषाः । धूमिण्याः पशुसमृद्धिहेतुत्वेनैतात् प्रशंसति-अयं वै लोक इति । ऊषादेःस्य पशुभिर्यनीन्यत्वा-
दूषाणां पशुत्वव्यपदेश इति । तस्मादिम इति । यस्मादूषाणां निवपनेन पशवोऽस्मिन् लोके स्थापिताः,
तस्मादेव कारणान् इदानीमपि ' इमे ' ' पशवः ' गद्याः ' अस्मिन् लोके ' समृद्धा उपलब्धन्ते ॥ ६ ॥

ऊषानिवपनं प्रकारान्तरेण स्तोत्रमनुवदति-मुद्रेवेति । ऊषाणामुल्बमप्युल्बमास्याधिकया प्रतिपादयन् सज्जन-
हेतुतामाह-प्रजापतिः प्रजा इति । ता नानोल्वा इति । नानाविध परस्पर विभिन्नमुख गर्भवेष्टनं पाशां
तास्तथोक्ताः, ततो भिन्नजातीयावन्ति ' ताः ' प्रजाः परस्पर ' न समजानत ' समानज्ञाना नाभवन् । ' स '
 ' य प्रजापतिः ' अकामयत ' इमा. प्रजा. परस्पर ' संजानीरक्षिति ' एव कामयित्वा भिन्नोल्बजनितत्व दोष-
मालोच्य ' ता. ' प्रजाः ' समानोल्वाः ' समानमेकमेवोल्बं पाशां तथाविधाः ' अकरोत् ' । किं तत् समान-
मुखमिति, तदाह-तासामूषानिति । उत्पद्यमानानां प्रजानामुल्बत्वेनोपायं कृतवानित्यर्थः । तथा यैकोल्ब-
जनितत्वेन समानजातीयाः ' ता. ' सर्वाः प्रजाः ' समजानत ' ऐकमन्यं प्राप्ता आसन् । यथादेव प्रसूयन्तः,
' तस्माद् ' इदानीमपि समानोल्बानामेकमातृकाणां प्रजानां सम्पनिर्दिश्यत इत्यर्थः । देवैरित्यादि । देवैः तान्
समानजन्मा भवानीत्यनेनाभिप्रायेण हि ' यः ' यत्रमानो ' यजते ' ' तत् ' तथा सति उल्बसंस्तुतानामूषाणां
निवपनेन ' देवैः ' ' समानोल्ब. ' समानजन्मा ' भवति ' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

संज्ञानमस्तीति । समजानतु ह्येतेन कामधुरणमिति पशवो वाऽङ्गुयाः
पशवः कामधुरणं मयि ते कामधुरणं भूयादिति मयि ते पशवो भूयासुडि-
त्येतत्तैः सुर्वे गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चितिकुल्वमूपाः
सुर्वा तद्योनिमुल्वेन प्रच्छादयति ॥ ८ ॥

(त्य) अयं सिक्ता निवपति । (त्य) अग्नेरेतद्देशानस्य भस्म वत्सि-
क्ता ऽअग्निमु द्वाऽपतुं वैश्वानरं चेप्युभवति न द्वाऽअग्निः स्वं भस्मा-
तिदहत्युनतिदाहाय ॥ ९ ॥

“ संज्ञानमस्ति ”—इति । समजानतु ह्येतेन । “ कामधुरणम् ”—इति । पशवो वा ऊपाः,
पशवः कामधुरणम् । “ मयि ते कामधुरणं भूयात् ”—इति । मयि ते पशवो भूयासुडित्येतत् ।
तैः सर्वे गार्हपत्यं प्रच्छादयति । योनिर्वै गार्हपत्या चितिः, उल्वमूपाः । सर्वा इह योनिमुल्वेन
प्रच्छादयति ॥ ८ ॥

अयं सिक्ता निवपति । अग्नेरेतद्देशानस्य भस्म—यत् सिक्ताः । अग्निमु वा एवं वैश्वानरं चेप्यु-
भवति । न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति । अनतिदाहाय ॥ ९ ॥

तस्मिन् निवपने मन्त्रं विनाय तदीयपदानि व्याचष्टे—संज्ञानमिति । कर्त्तुं स्तुतिपाद (पा. सू. १ ।
१ । १ । १०) समजानतैवि । ‘ हि ’ यस्मात् प्रतिपत्त्या प्रजाः ‘ एतेन ’ ऊरुहरेणोच्चैत ‘ समजानत ’
समानव्रता अनयन्, तस्मात् हे ऊरु ! त्वन् “ संज्ञानमस्ति ” इति मन्त्रेण प्रतिपत्त्य इत्यर्थः । पशवः काम-
धुरणमिति । कामाः प्रियन्ते प्रीयन्ते अनेन गोक्षत्वेन स्तुतेनोपेतेति व्युत्पत्त्या मन्त्राग्रकामधुरणस्यैव पशु-
विषयस्य कामस्य धुरणं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । मयि तु इत्यादि । हे ऊरु ! पशुः त्वं कामधुरणमस्ति, कदा ‘ ते ’
तव सम्बन्धि पशुरस्य ‘ कामधुरणं ’ कामधुरणम् ‘ मयि भूयात् ’ इति । मन्त्रवाक्यार्थस्य पर्यवसानमाह—मयि
ते पशव इति । ‘ ते ’ तव सम्बन्धिनः पशवः ‘ मयि भूयासुः ’ इत्येत्त्वं अत्र प्रतिपादनित्यर्थः । स्तुतेतैः प्रच्छा-
दन् विचष्टे—स्तैरिति । गार्हपत्याऽग्निमानम् । तदप्रच्छादनं प्रशंसति—योनिर्वै इति । गार्हपत्याग्निस्त्वन्मित्री
वा ‘ चितिः ’, वा ‘ योनिर्वै ’ सर्वोत्पत्तिकारणम् । गार्हपत्याग्रेण हवनीयान्युत्पत्तिहेतुवान् तदीयचरनस्यानुत्पत्ति-
हेतुवान् योनिर्वैन स्तुतिः । उल्वमूपा इति । “ वासान् वसुत्वमकरोत् ”—इत्याश्रितम् (७ । १ । १ । १० कं) । ‘ एत ’
तेन ऊरुः प्रच्छादनेन ‘ सर्वा ’ वृक्षानेव ‘ योनिन् ’ आहवनीयादुत्पत्तये ‘ उल्वेन ’ प्रच्छादितवान् मरणीत्यर्थः ॥ ८ ॥

निक्षयान्तं निवपन् विचष्टे—अयेति । ऊरवन् ‘ निक्षयः ’ काटकाः निक्षिपति । इतिभ्याः दाहपटिपहेतु-
त्वेनात् स्तुति—अग्नेरेतदिति । ‘ वैश्वानरस्य ’ विघ्ननहितस्य ‘ अग्नेः ’ ‘ एतद् ’ यस्य ‘ यन् निक्षयः । ’
‘ वैश्वानरं ’ विधेयं नष्टे अस्तित्वं दित्यगमार्त्तमकन् ‘ अग्निं ’ सत्वसौ यजमानः ‘ चेप्यन् भवति ’ । यथा
य यजमानो वैश्वानरोऽग्निः इतिवी न दहेत्, तथा य निक्षयान्तं निवपन् इतिभ्याः ‘ अनतिदाहाय ’ कतिह्य

यद्वेव सिकता निवृपति । (त्य) अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकताऽअग्निमु वाऽएतं वैश्वानरं चेप्युन्भवति न वाऽअरेतस्कात्किञ्चन विक्रियतेऽस्मादेतस्योऽधि विक्रियाताऽइति ॥ १० ॥

(त्य) अग्नेर्भस्मात्प्रेः पुरीषमसीति । यातयाम वाऽअग्नेर्भस्मायातयाम्न्यः सिकताऽ अयातयाममेवेनदेतत्करोति ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वं गार्हपत्या चिति रेतः सिकताः सर्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति ॥ ११ ॥

(त्य) अप्येनं परिश्रिद्धिः परिश्रयति । योनिर्वं परिश्रितऽ इदमेवेतद्रेतः सितं योन्या परिगृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सितं परिगृह्यते ॥ १२ ॥

यद्वेव सिकता निवृपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो—यत्सिकताः । अग्निमु वा एतं वैश्वानरं चेप्युन्भवति । न वा अरेतस्कात्किञ्चन विक्रियते । अस्मादेतस्योऽधि विक्रियाता इति ॥ १० ॥

“अग्नेर्भस्मात्प्रेः पुरीषमसि”—इति । यातयाम वा अग्नेर्भस्म । अयातयाम्न्यः सिकताः । अयातयाममेवेनदेतत्करोति । ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति । योनिर्वं गार्हपत्या चितिः, रेतः सिकताः । सर्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति ॥ ११ ॥

अप्येनं परिश्रिद्धिः परिश्रयति । योनिर्वं परिश्रितः । इदमेवेतद्रेतः सितं योन्या परिगृह्णाति । तस्माद्योन्या रेतः सितं परिगृह्यते ॥ १२ ॥

अतिशयोक्तिः वा दाहोऽनिदाहः—तदाहियाय मवति । न स्वस्वशिः स्वकीय मस्मान्निव दहति, किन्तु तेनैव षष्ठः सन् दाहमयो मवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एनदेवान् प्रकारान्तरेण स्वीति—यद्वेवेति । निकृता इति यत् एतद् ‘अग्नेः’ वैश्वानरस्य ‘रेत’ वर्णनाद्विधात् । न वा अरेतस्कादिति । ‘न’ उच्यते ‘अरेतस्कात्’ निर्वापान् पुरातन् किमपिदपि ‘विक्रियते’ उपपत्तेः, अन्त्येवमागोऽग्निः ‘रेतः’, ‘अधि’ उपरि चितः सन् ‘विक्रियातै’ नानाविध-फलदायनयागहेतुत्वेन विक्रियो मवेत् इति अनेनानिवायेन निकृतातिदान कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्र मन्त्र विदधानि—अग्नेर्भस्मेति । यातयाम वा इति । ‘अग्नेर्भस्म’ ‘यातयाम’ गतसारम्, रेतो-रूपास्तु ‘निकृताः’ ‘अयातयाम्न्यः’ अगतसारः; तथा चैतेन निकृतातिदानेन, ‘अयातयाम’ अगत-रूपम्, सारमेव ‘एतद्’ चयनं ‘करोति’ इत्यर्थः ॥

निकृताभिः प्रच्छादन विधौ—ताभिरिति । यतो रेत संस्तुताः सिद्धताः, तस्मात् तासां गार्हपत्यायतने सर्वत्र प्रक्षेपेण सर्वस्यानेव योनौ प्रत्येकच्छिद्यमान ‘रेत एव दधाति’ श्रुतवान् मवति ॥ ११ ॥

शर्कराभिः परिश्रयणं विधौ—अप्येनेमिति । ‘एन’ गार्हपत्यप्रदेशं परिश्रयण्येनिरिति ‘परिश्रितः’

रूपदध्यात्सकृद्देवेदथ सुर्वथ समुद्रो निर्मुज्याछ सादयत्युसन्ना ह्यापो
न सुददोहसाऽपिवदति ॥ १४ ॥

(त्यु) अस्थीनि वै परिश्रितः प्राणः सुददोहा न वाऽअस्थिषु प्राणो-
ऽस्त्येकेन यजुषा बह्वीरिष्टकाऽ उपदधात्येकथ ह्येतद्रूपं यदापोऽय
यद्रहचः परिश्रितो भवन्ति बह्व्यो ह्यापः ॥ १५ ॥

समुद्रो विजते । अथ यत्-विरभीरुवदध्यात्-सकृद्देवेदं सर्वं समुद्रो निर्मुज्यात् । न सादयति ।
असन्ना ह्यापः । न सुददोहसाऽपिवदति ॥ १४ ॥

अस्थीनि वै परिश्रितः, प्राणः सुददोहाः । न वा अस्थिषु प्राणोऽस्ति । एकेन यजुषा बह्वीरि-
ष्टका उपदधाति । एकं ह्येतद्रूपम्-यदापः । अथ यद्रहचः परिश्रितो भवन्ति-बह्व्यो ह्यापः ॥ १५ ॥

स्थापयति, तस्मात् दे हार्कराः । कथं वितः स्य । परिश्रितो भवयेति समवेतार्थो मन्त्रमातः । परि ह्येना
इति । यस्मादेनाः परिश्रितश्चिनोति, तस्मात् परिश्रितः स्य । परिश्रितमना भवयेति ॥

ऊर्ध्वं उपदधाति । परितः ऊर्ध्वमुखा अस्त्यपन् “ऊर्ध्वं पितः प्रपचन्” इति मन्त्रमात्रं
ह्यादित्यर्थः । तदेतत् स्मृतं कात्यायनेन-“परिश्रितः परिश्रयति पूर्वदेवैर्विनात्या वितः स्येति” (का.
श्रौ. सू. १७.१७.१) इति ॥

समुद्रो विजते इति । अयूपाणी परिश्रितमूर्ध्वमुखत्वात् तत्समुद्रायकः समुद्रोऽपि ऊर्ध्वं एव विजते ।
“ओविजी मयपल्लयोः” (भा. पा. तु. आ. २) । बह्वीरुर्ध्वं अकति समुद्र इत्यर्थः, न तु तिर्यक्
ऊर्ध्वं भूमिमावृणोति । विजतिर्न्यासिकर्मा । तिर्यगुपयानि दोषमाह-अथ यत् विरभीरिति । ‘विरभीः’
तिर्यग्वचनाः । सकृद्देवेदमिति । युगादेव ‘दे सर्वं’ जगत् ‘समुद्रो निर्मुज्यात्’ निःक्षेपेण प्रख्याम्येत्,
सर्वं समुद्रे प्रविर्त्तयेत्तत्पर्यः । सादनं सुददोहसाऽपिवदन्त इत्येवमेतत्पा प्रसक्तम्, अत्र निवेदति-न साद-
यतीति । उपधानकाळे मन्त्रेणोपाय ततस्तथा देवतयेऽपिहितस्य सादनम्, “ता अस्य सुददोहोः” इति मन्त्रः
सुददोहाः, तैनापिवदन्तमुपारिष्टम् बदनम्, सर्वैष्टकासाधारणो कर्मः । तदुपर परिश्रितुपदाने न कर्तव्यम् । तत्र
देति-असन्ना ह्यापः इति । कथित् कथित् सीदन्तिः प्रवहणशीलत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

सुददोहो निषेवमुपादयति-अस्थीनि वा इति । अस्त्यपिष्टका द्वि ‘परिश्रितः’ हार्कराः तस्माद-
ध्यात् । “ता अस्य सुददोहसः”-इति सुददोहः-शब्दयुक्तो मन्त्रः ‘सुददोहाः’ स च प्राणात्मकः खल ।
सुदं शोभनमुदकम् दोग्धि, येन सिक्तं सत् सत् न जुञ्जति; यस्मिन्नेव प्राणं सञ्जातो नास्ति, तत् काष्ठवत्
जुष्कमेव भवति; अतः प्राण एव सुददोहाः । तथा पारिषसलुतासु परिश्रित्यु नासो कर्तव्यः, न खरवरियश्च
प्राणोऽस्ति, नादीचेव हि तस्य सञ्चार इत्यर्थः । वितः स्येत्येकेनैव यजुषा बहूना परिश्रितौ स्थापनमुप-
पादयति-एकेनेति । ‘उपदधाति’-श्रुतित्वात् परिश्रितमिष्टकानम् । अत एवाहापस्तम्भः-“सुचौ सप्त
स्वयमातृणाः शर्करा हिरण्येष्टकाः पत्र धृतेष्टका दूर्वास्तम्भः कूर्मदलखल मुसलं शर्ममन्थानः पशुरिरोऽपि सर्व-
शिरश्चाधुन्यीरेष्टकाः”-इति (आप. श्रौ. सू. १६.११.१०) । एकः होवदिति । अथ इति यत्, तदेक-
मेव हि रूपम्, एकरूपा एव हि उच्यन्ते, अतः ‘एकेन यजुषा’ परिश्रितप्राणापपासुपधानं युक्तमिति ॥

(स्त) तद्वै योनिः परिश्रितः । (५) वृत्त्वमुपा रेतः सिकता ब्राह्म्याः परिश्रितो भवन्त्युन्तराऽऽहुपा ब्राह्म्या हि योनिर्गुन्तरमुत्वं ब्राह्म्यऽहुपा भवन्त्युन्तराः सिकता ब्राह्म्यं ह्युत्त्वमुन्तरं रेतः एतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्यऽएवैनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥

(त्यु) अयैनमतश्चिनोति । (ती) इदमेवैतद्वेतः सिकं विक्ररोति तुस्माद्योनौ रेतः सिकं विक्रियते ॥ १७ ॥

स चतस्रः प्राचीरुपदधाति । हे पश्चात्तिरुच्यौ हे पुरस्तात्तद्याश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति सुऽआत्मा तद्यत्ताश्चतस्रो भवन्ति चतुर्विधो ह्ययमात्माऽयं हे पश्चात्ते सुच्यौ हे पुरस्तात्तो बाहू यत्र ब्राऽआत्मा तदेव शिरः १८

तद्वै योनिः परिश्रितः, उत्त्वमुपा, रेतः सिकताः । ब्राह्म्याः परिश्रितो भवन्ति, अन्तर ऊपाः । ब्राह्म्या हि योनिः, अन्तरमुत्त्वम् । ब्राह्म्य ऊपा भवन्ति, अन्तराः सिकताः । बाह्यं ह्युत्त्वम्, अन्तरं रेतः । एतेभ्यो वै जायमानो जायते । तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥

अयैनमतश्चिनोति । इदमेवैतद्वेतः सिकं विक्ररोति । तुस्माद्योनौ रेतो सिकं विक्रियते ॥ १७ ॥

स चतस्रः प्राचीरुपदधाति, हे पश्चात्तिरुच्यौ, हे पुरस्तात् । उहुपाश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति-स आत्मा । तद्यत्ताश्चतस्रो भवन्ति । चतुर्विधो ह्ययमात्मा । अयं हे पश्चात्-ते सुच्यौ । हे पुरस्तात्-तो बाहू । यत्र वा आत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥

वह्नयो हीनि । ' हि ' यस्मात् ' व्याः ' ' वह्नवः ' बहुविधाः, तस्मात् तदानीकाः ' परिश्रितः ' अपि ' वह्नयो भवन्ति ' बहुधाद् ' ' योनौ गुणवन्तान् " - " ब्रह्मादिष्वथ " - (पा. सू. ४ । १ । ४२। ४५) इति वीप् ॥ १६ ॥

परिश्रित्तत्त्विकानां ब्रह्मण्यन्तराणां विचार एवेति-तद्वै योनिरित्यादिना । ' तद्वै ' तत्र उच्यते-तत्त्विकानां परिश्रित्तु मध्ये ' परिश्रितः ' श्रुतः ' योनिः ' गर्भनिर्मलमार्गः । उत्त्व-संस्तुता ऊपा, रेतः-संस्तुताः सिकताः, अन्तो योनि-संस्तुताः । परिश्रितामुत्त्वमप्येतेषां ब्रह्मण्यन्तराणां तत आन्तरत्वंमुपपन्नमित्यर्थः । बाह्य ऊपा भवन्तीत्यादि । उत्त्वसंस्तुतत्वाद्वागा । बाह्यैश्वर्यात्, रेतःसंस्तुतत्वात् सिकतानामान्वन्तरत्वं युक्तमित्यर्थः । बाह्यं हीनि । लोकापतिहपोमग्नवत् । एतेभ्यो वा इति । योऽनुत्तरेतोम्यः स उ जायमानो जन्तुर्जायते लोके । तथा च ' एनम् ' अस्ति ' तेभ्य एव ' योऽपादिभ्यः इहानी ' जनयति ॥ १९ ॥

इयं संस्तुतस्य गार्हपत्यादतनयेष्टकादिष्वयं निवृत्ते-अयैनमिति । ' अयं ' अन्तरात्, सिकतात्मना सिकस्य रेतसः मन्मात् कार्श्वरूपेण पाणिनामोऽश्रितः, ' अतः ' कारणान् ' एव ' न्युद्भवादिभिः संस्तुतं गार्हपत्यैश्वर्यात्कानिः ' चिनोति ' । ' इदमेव ' सिकतारूपेण ' निक रेतः ' ' एतत् ' एतेन चयनेन ' विक्ररोति ' विक्रयवयवयुक्त करोति । तस्मादिनि लोकोद्गोदहणम् ॥ १७ ॥

विरितस्य चयनस्य निवृत्तये इष्टकानमुत्तराण्यकारं निवृत्ते-स चतस्र इति । गार्हपत्यादतनस्य मध्ये-

(स्तं) तं वा ऽएतम् । (भु) भुव पशुपुच्छवन्तं विकरोति बाह्वै
योनी रेतो विक्रियते तादृग्जायते तद्यदेतमुत्र पशुपुच्छवन्तं विकरोति
तस्मादेषोऽमुत्र पशुपुच्छवाजायते ॥ १९ ॥

तं वै पशुपुच्छवन्तमेव मुन्तम् । (न्तं) न पशुपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति
तस्माद्योनी गर्भं न यथारूपं पश्यन्त्युपेनममुत्र पशुपुच्छवन्तं पश्यन्ति
तस्माजातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति ॥ २० ॥

तं वा एतन्व पशुपुच्छवन्तं विकरोति । बाह्वै योनी रेतो विक्रियते-तादृग् जायते । तद्यदेतन्व
पशुपुच्छवन्तं विकरोति-तस्मादेषोऽमुत्र पशुपुच्छवाजायते ॥ १९ ॥

तं वै पशुपुच्छवन्तमेव मुन्तं-न पशुपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति । तस्माद्योनी गर्भं न यथारूपं
पश्यन्ति । अपेनममुत्र पशुपुच्छवन्तं पश्यन्ति । तस्माजातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति ॥ २० ॥

प्रथमं 'वज्रः' 'मादी' प्रमाणता इष्टकः उदधन् । उव. 'पशान्' पशुभ्यो 'विराज्यौ' विरज्यते
'दे' इष्टके उदधन् । तदा वज्रना 'पुरातन्' अति दे निरुचौ उदधन् । एतन्व विरज्यते-
इत्यु अवनत्युति करोति-तथाश्चतस्र इत्यादिना । अ आत्मेति । मन्त्रे इत्यर्थः । चतुर्विधो ह्यपमिति ।
एतन्व एतन्वादिपदेन, मनोबुद्ध्यादिविधैर्वा, ज्ञानाद्यवस्थापुष्टयेन वा, कान्तकान्तारिभ्यः । सकृदप्यविति ।
विरज्यः कोटिः, तेन च पादो लक्ष्यते; पशान् इष्टे इष्टके पादविरज्यः । पदविरज्यकस्यास्य उदधेय किं
वर्ति रिर इत्यत आह-यत्र वा इति । 'यत्र' छन्द 'कान्ता' अन्वदेशो कर्त्तव्यः, तत्रैव 'विरज्य' अति कान्ता-
श्वेतान्तर्बुद्धेति कनो न इष्टकं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तं वा इत्यादि । 'अत्र' कस्मिन् गार्हपत्यस्थाने 'तन्' एव 'एतन्' कस्मि पशान्ना पुष्टेन च
पुष्टेन 'विकरोति', मन्त्रे च वज्रः, उदधश्चतस्रो दे दे, इत्येवमुत्पीयमानवान् । बाह्वश्च इति ।
'योनी' गर्भादये अवतिष्ठत 'रेतः' गर्भः, यादगाद्या 'विक्रियते' विरिष्टावयवं विक्रिये, अवनत्यनेन
तादृगाकारविरिष्टमेवात्यं 'जायते' ॥

इत्थं लौकिकीं विदितुमिच्छा प्रवृत्ते योजयति-तथाविति । 'तन्' तत्र 'एतन्' कस्मिन् 'अत्र' गर्भ-
पत्यावनत्यनेनो 'यद्' यस्मात् 'पशुपुच्छवन्तं विकरोति' सुप्तकृतेन निर्मरति, 'तस्मात्' 'एव' कस्मि
'अमुत्र' आहवर्गमित्यादि 'पशुपुच्छवन्तं' 'जायते' अच्यमान उदधन् इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तं वा इति । न पशुपुच्छवन्तमिव पश्यन्तीति । सज्जगति पशुपुच्छान्तरादेन योऽन्तरादिकृतेर्वा
मन्त्रि । एतल्लौकिकोदाहरणेनोपगच्छति-तस्मादिति । यथारूपमिति । विदमानं विदुःपादिकं इत्यन्तं
इत्यन्त्यर्थः । अपेनममुत्रेति । 'एतन्' अवनित्युत्तरान्तरात् 'अमुत्र' अहन्तीत्यनेन अवनित्युत्तरं
'पशुपुच्छवन्तं' यस्मात् 'पश्यन्ति' 'तस्मात्' एव कस्मात् अवनान् प्रमाणमित्युक्त्यात्वं 'गर्भं' 'वातं'
अवनान् उदधं 'यथारूपम्' यथावतिष्ठकम् अवनित्युत्तरात् 'पश्यन्ति' इत्यर्थः ॥ २० ॥

स चतस्रः पूर्वाऽ उपदधाति । (त्या) आत्मा ह्येषाग्र्ये सम्भवतः सम्भवति दक्षिणतऽ उदङ्कासीनऽ उत्तरार्ध्यां प्रथमा उपदधाति तृपो हास्येषोऽभ्यात्ममेवाग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥

(त्य) अयं सोऽग्निः । (तुं) अस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधेऽइत्ययं वे लोको गार्हपत्यऽआपः सोमः सुतोऽस्मिन्सुहोकेऽपऽइन्द्रोऽयत्त जडरे वावशानऽइति मध्यं वे जडरे सहस्रियं व्याजमुत्थं न सतिमित्यापो वे सहस्रिपो व्याजः सप्तवान्सुन्तस्तूपसे जातवेदऽइति चितः सुंश्रीपसे जातवेदऽइत्येतत् ॥ २२ ॥

स चतस्रः पूर्वा उपदधाति । आत्मा ह्येषाग्र्ये सम्भवतः सम्भवति । दक्षिणत उदङ्कासीन उत्तरार्ध्यां प्रथमा उपदधाति । तृपो हास्येषोऽभ्यात्ममेवाग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥

“अयं सोऽग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे”-इति । अयं वे लोको गार्हपत्यः । आपः सोमः सुतः । अस्मिन्सुहोकेऽप इन्द्रोऽयत्त । “जडरे वावशानः”-इति । मध्यं वे जडम् । “सहस्रियं व्याजमुत्थं न सतिम्”-इति । आपो वे सहस्रिपो व्याजः । “सप्तवान्सुन्तस्तूपसे जातवेदः”-(वा. सं. १२ । ४७) इति । चितः सुंश्रीपसे जातवेद इत्येतत् ॥ २२ ॥

स चतस्र इति । आत्मा ह्येषाग्र्य इति । यत्तत् तिरसा दुको मन्वेदः ‘एव’ ‘सम्भवतः’ उपदधानत्वात् प्राणिनः ‘अग्ने’ प्रथमतः ‘सम्भवति’ अग्निमन्त्रो मन्त्रे, तत्प्राग्वर्तमाना इत्याः ईदुन्द्रभ्यादिषु पुनः । तस्मिन्नुचाने वर्तितोऽपऽ-दक्षिणत इति । गार्हपत्यवत्तस्य दक्षिणतस्य उदङ्कासीनः पञ्चम्यां मध्ये ‘प्रथमान्’ इत्येकान् ‘उत्तरार्ध्यान्’ उत्तरार्धे मन्त्रान्, उत्तरार्धेऽपि पञ्चम्यान् । “द्विह ईदङ्का इव” (वा. सू. ११ । १) इत्यत्र पञ्चम्यान् उत्तरार्ध्यान् पञ्च-प्रथमः । उत्तरार्ध्यान् प्राग्वर्तमानान् प्रयोगनकाह-तृपो इति । तथैव चतुः ‘अस्य’ दक्षिणतोऽपि पञ्चम्यान् अथर्वोः ‘एव’ ‘अग्निः’ अन्वत्यन् । आत्मानिमुच्यते ‘चितो मन्त्रे’ ॥ २१ ॥

पञ्चम्यान् पञ्चम्यान् = अयं सोऽग्निः । इत्याद्याद्यन्तरो मन्त्राः, एवमित्येव प्रतीकानुवर्तते-अयम् ॥ इति । तथा च कात्यायनः-“मण्डेऽर्द्धहृत्सीनोऽङ्गो दक्षिणोऽङ्गः प्राचीनदधति दक्षिणत उदङ्कासीनोऽङ्गोऽङ्गोऽङ्गोऽङ्गो”-(का. सू. १० । ८) इति । तत्र प्रथमया चतुर्दशम्यां, ‘सः’ चित्तान्तो गार्हपत्यः ‘अग्निः’ ‘अयं’ सूत्रोऽयं । ‘पत्तिन्’ उत्तरार्धेऽपि पञ्चम्यान् ‘जडरे’ मध्ये ‘वावशानः’ वावशानः ‘मन्त्रः’ ‘इन्द्रः’ ‘सुतः’ ‘अस्मिन्’ ‘सोमः’ ‘तत्प्राग्वर्तमाना इत्येवमन्त्राः अयः’ ‘दधे’ ‘अयम्’ । ‘सहस्रियं’ सहस्रियं वावशानं ‘वावशानं’ अयं अयं मन्त्रः, ‘सति’ सत्तान्तिन्, ‘अयं’ सत्तान्तिन्, ‘अयं न’ अयं न । “नेपुन्यमै”-(नि. १ । १११) ‘सत्तान्’ सत्तान्तिन् । “यव वग सत्तान्ति”-(वा. सू. १० । १११) इत्यन्तः कर्तुं सत्तान् । गार्हपत्येन प्रथमं चितः ‘सत्’ ‘इ’ ‘वावशानः’ । ‘वावशानं’ वेदितः अग्ने । ‘एवमे’ अयं अयं मन्त्राः सत्तान्तिन्तिन् प्रयोगनकाह इत्यर्थः ॥

(६) अग्ने यत्ते दिवि बर्चः इति । (त्या) आदित्यो वाऽअस्य दिवि बर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्त्रा यजत्रेति य एवोपधिषु चाप्सु चाग्निस्तुमेतदाह येनान्तरिक्षमुर्वाततन्येति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महान्तसु भानुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत् ॥ २३ ॥

(७) अग्ने दिवोऽअर्णमच्छा जिगासीति । (त्या) आपो वाऽअस्य दिवोऽर्णस्ताऽ एष धूमेनाच्छेत्यच्छा देवार्ः ॥ अक्षिपे धिष्ण्या यऽइति प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते द्वि सर्वा धियऽ इष्णन्ति आ रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्तऽआपऽ इति रोचनो ह नामेप लोको अत्रैपऽ एतज्जपति तद्याश्चेतं पुरेणापो याश्चावरेण ताऽ एतदाह ॥ २४ ॥

“ अग्ने यत्ते दिवि बर्चः ”-इति । आदित्यो वाऽअस्य दिवि बर्चः । “ पृथिव्याम् ”-इति । अयमग्निः पृथिव्याम् । “ यदोषधीष्वप्स्त्रा यजत्र ”-इति । य एवोपधिषु चाप्सु चाग्निस्तुमेतदाह । “ येनान्तरिक्षमुर्वाततन्य ”-इति । वायुः सः । “ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ”-(वा. सं. १२।४८) इति । महान्तसु भानुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत् ॥ २३ ॥

“ अग्ने दिवोऽअर्णमच्छा जिगासि ”-इति । आपो वाऽअस्य दिवोऽर्णः । ता एष धूमेनाच्छेति । “ अच्छा देवार्ः ॥ अक्षिपे धिष्ण्या ये ”-इति । प्राणा वै देवा धिष्ण्याः । ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति । “ या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्तऽआपः ”-

एतदर्थपरतां मन्त्रस्य प्रतिपादयति-अयं वै लोक इत्यादिना । मध्यं वै जठरमिति । देहमपरादिना जठराभ्यन्तरे मूलोक्तस्य मध्यमस्य लक्ष्यते । आपो वै सहस्रिय इति । उपकाराणां सहस्रेण समितः ‘ सहस्रियः ’ ‘ सहस्रेण समितौ च. ’ (पा. सू. ४ । ४ । ११) । तथाविधो वाजोऽन्यत्रोक्तश्च विवक्षितम् ॥ २३ ॥
द्वितीय मन्त्र भागशोऽन्यत्र व्याचष्टे-अग्ने यत्त इति । अस्य मन्त्राध्यापनार्थः-हे ‘ अग्ने । ’ ‘ यत् ’ ‘ ते ’ ‘ तदीये ’ ‘ बर्चः ’ आदित्यात्मकं ज्योतिः ‘ दिवि ’ वर्तते, तथा ‘ पृथिव्यां ’ मूलोके ‘ यद् ’ ‘ बर्चः ’ दाहपाक-प्रकाशनसमर्पमग्न्यात्मकं ज्योतिरस्ति, ‘ ओषधीषु ’ तत्सृज्मन्वायुः, ‘ अप्सु ’ अन्तःकरणे, समुदये, उदये च जठरवाटरूपेण, हे ‘ यजत्र ’ यजनीयाग्ने । त्वदीयं यत् तेजोऽस्ति, ‘ येन ’ वाय्वात्मना तदीयेन रूपेण ‘ सह ’ विस्तीर्णम् ‘ अन्तरिक्षम् ’ ‘ आततन्य ’ आतनोषि, हे अग्ने । ‘ त्वेष. ’ दीप्यमानो महानित्यर्थः । ‘ सः ’ अग्निः वाय्वादिरूपेण लोकत्रय व्याप्य अवस्थितः, तदीयो ‘ भानुः ’ प्रकाशः ‘ अर्णवः ’ समुद्रोपमः सन्, ‘ नृचक्षाः ’ सर्वेषां नृणां दृष्टा, प्रकाशको भवति ॥

अयमेवार्थः श्रुत्या प्रतिपाद्यते-आदित्यो वा अस्य दिवि बर्च इत्यादिना ॥ २३ ॥

तृतीय मन्त्रं व्याचष्टे-अग्ने दिव इत्यादि । हे ‘ अग्ने । ’ अस्य ‘ दिवः ’ अन्तरिक्षस्य सम्बन्धि ‘ अर्णः ’ मेवायमुक्तम् ‘ अन्तः ’ अभिलक्ष्य, धूमेन ‘ जिगासि ’ व्याप्नोषि । तथा अन्तःकरणे ‘ ये ’ प्राणरूपाः

पुरीष्यासोऽअम्रयऽ इति । पशुष्यासोऽअम्रयऽ इत्येतत्पावणेभिः सजोपस
इति प्रायणरूपं प्रायणश्च ह्येतदमेवद्गार्हपत्यो जुष्टन्तां यज्ञमद्बुहोऽन-
मीवाऽ इषो महीडिति जुष्टन्तां यज्ञमद्बुहोऽनशनायाऽ इषो महीडित्येतत् २५

(वा. सं. १२ । ४९) इति । रोचनो ह नायैव लोकः—यत्रैव एतत्तपति । तद्व्याधेयं परेणापः,
याश्चावरेण, ता पृतदाह ॥ २४ ॥

“ पुरीष्यासोऽअम्रयः ”—इति । पशुष्यासोऽअम्रय इत्येतत् । “ प्रावणेभिः सजो-
पसः ”—इति । प्रायणरूपम् । प्रायणे होतदग्नेः—यद्गार्हपत्यः । “ जुष्टन्तां यज्ञमद्बुहोऽनमीवा-
इषो महीः ”—(वा. सं. १२ । ५०) इति । जुष्टन्तां यज्ञमद्बुहोऽनशनाया इषो महीडित्येतत् ॥ २५ ॥

‘ पिण्याः ’ पियः इत्यन्ति व्यानुवन्तो वर्तन्ते, तान् ‘ देवान् ’ त्वं जाडपत्तिकृतेण ‘ ऊषिषे ’ समवेति ।
“ उष समवाये ” (भा. पा. दि. ५. १. १७) इति धातुः । तथा ‘ वाः ’ ‘ आपः ’ ‘ रोचने ’ रोचमाने सूर्य-
लोके वर्तमानस्य ‘ सूर्यरः ’ ‘ परश्वद् ’ ‘ अरिमागे वर्तन्ते, ‘ वाध ’ ‘ अवास्ताम् ’ ‘ अशोभागे ‘ उडतिष्ठन्ते ’ वर्तन्ते,
आत्माभाप्रवित्वा प्राप्तोवीति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य दर्शयति—आप्तो वा अस्व दिवोऽर्ण इति । एष धूमेनेति । धूम्यां
पार्थिवरूपेणावहितः ‘ एषः ’ अग्निरित्यर्थः । प्राणा वै देवा इति । दीप्यन्ति विषयप्रकारान् जनयन्तीति
‘ देवाः ’ ‘ प्राणाः ’ इन्द्रियाणि । ते हि सर्वा इति । ‘ दि ’ पराण् ‘ ते ’ प्राणाः ‘ सर्वाः पियः ’
शब्दादिविषयाणि सर्वाणि इमानि ‘ इत्यन्ति ’ आप्तीकृतेन व्यानुवन्ति । “ एष आसीदने ”—(भा. पा.
५ पा. ५. ११) इति कैपादिको धातुः । तस्मादेते पिण्यशब्देन वन्ते विश्रुताः । याश्चित् परोयेति ।
एतस्मान् सूर्याददौ परमागे इत्यर्थः । “ एनव्यतत्तराम् ”—(वा. सू. १ । ३ । २९) इत्येनद् ।
“ एनरा इतीरा ”—(वा. सू. २ । ३ । १) इति इतीरा ॥ २४ ॥

पुरीष्यासो अम्रय इति । जुष्टो मन्त्रः । अस्यायवर्धः—रूपति यवःप्रचलितिर्लोकमिति
‘ पुरीषं ’ पशवः, तेभ्यो हिताः ‘ पुरीष्यः ’ “ आश्वतेरसुक् ” (वा. सू. ७ । १ । १०) । तथा-
पिधाः ‘ अम्रयः ’ ‘ प्रावणेभिः ’ प्रजगत्सम्बन्धिभिः सम्बन्धयितुं इति ‘ सजोपसः ’ समानप्रीतयः सन्तः
अस्मदीये ‘ यज्ञ ’ ‘ जुष्टन्ताम् ’ सेवन्ताम् । तदन्तरम् ‘ अद्बुहः ’ द्रोहः इति, ‘ अनमीराः ’ अमीरा
अशनाया, तदहिताः । ‘ मही. ’ महीनीः ‘ इषः ’ अस्मानि, अशम्य प्रपच्छन्ति इति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य व्याचष्टे—पशुष्यासोऽअम्रय इत्येतद्व्यादिना । प्रायणरूपमिति । ‘ प्रावणेभिः ’—
इति मन्त्र—गातः प्र—ताड्यः ‘ प्रायणरूपम् ’ प्रायणस्य प्रामनस्य प्रारम्भस्य रूपम् । गार्हपत्यवितिष्ठ ‘ अग्नेः ’
अग्निचपनस्य ‘ प्रायणम् ’ प्रारम्भः, अतः प्रारब्धदेवेतो मन्त्रोऽत्र योग्य इत्यर्थः । अनमीरा इत्यस्यार्थमाह—
अनशनाया इति । अशनेभ्यः अशनाया जुष्टोऽह, न विपते सा यातां ताः ‘ अनशनायाः ’ । “ अशनायो-
दन्वनायाः ”—(वा. सू. ७ । ३ । ३४) इति जुष्टुष्यां कश्चोऽशनायो निराकरो ॥ २५ ॥

(ब्रा) नानोपदधाति । ये नाना कामाऽआत्मंस्तांस्तुदधाति सकृत्सादय-
त्येकं तुदात्मानं करोति सुददोहसाऽधिवदति प्राणो वै सुददोहाः प्राणेनैवै-
नमेतत्सुतनोति सुदधाति ॥ २६ ॥

(त्व) अय जघनेन पठीत्य । (त्यो) उत्तरतो दक्षिणाऽऽसीनोऽपरयोर्द-
क्षिणामुग्रऽनुपदधातीढामग्रे पुरुडु^१स^२स^३नि गोडिति पशवो वाऽऽडा
पशूनामेवास्माऽएतामाशिपमाशास्ते शश्वत्तम^४हवमानाय साधेति यज-
मानो वै हवमानः स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावेति प्रजा वै सुनुमे ता ते
सुमतिर्भूत्वस्मेऽडत्याशिपमाशास्ते ॥ २७ ॥

नानोपदधाति । ये नाना कामा आत्मन्-तांस्तुदधाति । सकृत्सादयति । एकं तुदात्मानं
करोति । सुददोहसाऽधिवदति । प्राणो वै सुददोहाः । प्राणेनैवैनमेतत्सुतनोति, सुदधाति ॥ २६ ॥

अय जघनेन पठीत्य, उत्तरतो दक्षिणाऽऽसीनोऽपरयोर्दक्षिणामुग्र उपदधाति । " इढामग्रे पुरु-
डुसं सनि गोः " इति । पशवो वाऽऽडा । पशूनामेवास्माऽएतामाशिपमाशास्ते । " शश्वत्तमं
हवमानाय साध " इति । यजमानो वै हवमानः । " स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावा " इति ।
प्रजा वै सुनुः । " अग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे " (वा. सं. १२. ११) इति ।
आशिपमाशास्ते ॥ २७ ॥

एतामाशिटकानां कणेन कनसुरूपानमन् १ गौति-नानोपदधातीति । ' नाना ' पृथगेकैरेहकाहुपदधात् ।
तेन ' ये ' ' आत्मन् ' आत्मनि स्थिता. नानाविधाः ' कामाः, ' तान् ' सर्वान् अस्मदीनि पृथगेव ' दधाति '
स्थापयति । सादनसूदोहसो. सकृत् विभाव सतीति-सकृत्सादयतीत्यादिना । तया देवतवेति यत्
सादनम्, तत् सतसुगामिटकानां समूहं सहदेव कर्तव्यम् । ' तत् ' तेन सकृत्त्वेन ' आत्मानम् ' ' एकम् '
एकाकारं सहत् ' करोति ' । पृथक् सादनेन आत्मा विलिष्टः स्यात्, तथा " वा अस्य सुददोहसः "
इति मन्त्रेण यदधिष्ठनम्, तदपि सादनस्य सकृत्त्वात् सहदेव कर्तव्यमित्यर्थः । अत एव सर्वेष्टकोपचान-
साधारणधर्मत्वेन सादनसूदोहसो कात्पश्यनेनोक्तो- " नित्ये सादनसूदोहसाऽपचानादुपरे तथा देवतया ॥
अस्योपविशोपोदेहात् " (का. श्री. सू. ११. १११. ११४) इति । प्राणेनैवैनमिति । ' एनम् '
आत्मानम् ' एताम् ' एतेनाधिष्ठनेन ' सन्तनोति ' संपोषयति । तस्यैव विवरणम्-सन्दधातीति ॥ २६ ॥

पश्चिमार्थयोरिटकोपचानप्रकारमाह-अय जघनेनेति । मध्येष्टकोपचानानन्तर्यमय-शब्दार्थः । ' जघनेन
पठीत्य ' गार्हपत्यस्थानस्य पश्चात् परिकल्प्य, ' उत्तरतः ' उत्तरतो दिशि दक्षिणामुखः ' आसीनः ' सन्
' अपरवो. ' पाश्चात्परयोरिटकोपो. ' दक्षिणा ' दक्षिणमागस्यामित्येकाम् ' अग्रे ' प्रथमम् ' उपदधाति '
" इढामग्रे " इति मन्त्रेण ॥

१ सकृत्त्वे । का. श्री. सू. १०. १. । २-अपरेव कर्तव्यं परिकल्प्य चवनविशमम् इति एवमेव प्रतिषेधस्तथा ।
का. श्री. सू. १०. १११ ।

(स्तेऽथो) अथोत्तराम् । (म) अयं ते योनिर्कृत्वियो धृतो जातो-
ऽधुरोचयाऽ इत्ययं ते योनिर्कृतुव्यः सनातनो धृतो जातोऽदीप्ययाऽ इत्ये-
तज्जं जानन्नमऽधुरोहाया नो वर्धया रयिमिति ध्रुवैव युजुस्तया बन्धुः ॥२८॥

अथोत्तराम् । " अयं ते योनिर्कृत्वियो धृतो जातोऽधुरोचयाः " - इति । अयं ते योनि-
र्कृतव्यः सनातनो - यतो जातोऽदीप्यया इत्येतत् । " तं जानन्नमऽधुरोहाया नो वर्धया
रयिम् " - (श. सं. १२ । १२) इति । यथैव युजुस्तया बन्धुः ॥ २८ ॥

तस्याधर्म्यः - हे अग्ने । ' हवमानान् ' हवनं कुर्वति पन्नपत्नान् ' इति ' पशुन् । जातानेकवचनम् ।
(पा. सु. १ । २ । १८) गवाधादिपशून् ' साध ' साधय । पशुदेव विशेषणं - पुरुर्दंसमिति । ' दसम् '
इति कर्मनाम, (नि. १ । १ । २) बहुकर्महेतुपूतम्, अन्वयज्ञोत्तरादसत् । ' बाधतरे ' बाधतिक्रान्-
मन् पुनर्वीणादिरूपेणाधिक्येन सर्वज्ञं वर्तमानम् । ' गोस्त्वानि ' गवादिपशूनां दाताम् । असौ यजमा-
नाय सायय स्यादयम् । अयि च ' नः ' अस्माकं ' तनयः ' पुत्रः, ' सुतुः ' तपुत्रश्च, ' रिजाना '
विशिष्टानां जनयिता स्यात्, उत्पत्तानामित्यर्थः । जनैर्भिर्द्वार्त् - ' अन्येभ्योऽपि हस्यते " - (पा. सु. १ । २ ।
७१) इति वतिषु, विह्वनोऽधुनासिकस्यात् - (पा. सु. १ । ४ । ३१) इत्यावम् । किं बहुना
हे ' अग्ने । ' ते ' त्वदीनां सा ' सुमतिः ' सर्वज्ञानोद्दिष्टममृता कल्याणी बुद्धिः ' अस्मे ' अस्मासु ' भूत '
मवित्यर्थः ॥

एतदर्थप्राप्तेन मन्त्रं व्याचष्टे - पशूनां वा इहेति । इहा एतत् मनोर्बुद्धिः । तेनासु बुद्धिर्बुद्धिमात्रमिष्टा-
करीन्द्रैरुपपत्ता । एतच्च " तवापि पाकप्रेमेने तं पूतम् " - (श. प. १ । ८ । १ । ७) इत्यादिना
प्रपन्नकाले प्रशिरादितम् । तथा च पशुप्रपन्नद्वयेन उत्पन्नत्वादिरायास्तपन्निवेशाद्येन कारणभूताः पराव-
पवोष्यन्ते । पुरुषादिविशेषेणैव लिङ्गव्यपन्यस्तद्वत्तः । पशुभावेति कर्षणि वृष्टीः पशुविषयम् ' आशिषं '
प्रापयान् ' असौ ' यजमानाय अध्वर्युः ' आशास्ते ' । यजमानो वै हवमान इति । देवताह्वयति तेभ्यो
पुत्रोतीति वा, हवमानशब्दो यजमानशब्दित्यर्थः । प्रजा वै सुतुमिति । तनय-शब्देन पुत्रस्य प्रतिपदितत्वात्
तपुत्रादिकयाः प्रजाः सुतु-शब्देन प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ याधाभ्योत्तरात्सा इहकाया उपधाने विधत्ते - अथोत्तरामिति । उपद्रवतीति शेषः । मन्त्रस्याध-
र्म्यः - हे ' अग्ने । ' ' कृत्रियः ' कृत्री भवः सनातनः अयं भूपदेसस्तव ' योनिः ' व्यपत्तिकारणम् ।
' यजः ' यजमानोऽसौ ' जातः ' सन् ' अधुरोचयाः, ' अदीप्ययाः, ' तं ' योनिर्कृतुव्यं देवो ' जानन् ' ' आधे '
प्राप्नुहि । अथ अन्तराम् ' नः ' अस्माकं ' रयि ' धनं ' वर्धय ' ॥

मन्त्रस्यैतमर्थं प्रतिपन्नमिति - अयं तं इत्यादिना (का. श्री. सु. १० । ११) । " कृत्रियः " इति
मन्त्रस्याधर्म्यमाह - कृतुव्य इति । कृत्रीभव इति विग्रहः " कृतुव्यं यत् " - (पा. सु. १ । १ । १०९) इति
यत् - कृतये कृत्रिय इति रूपम्, तथा च कृतव्य इति तस्याप्यो भवति । ' सनातनः ' - इति अतन्वद-
व्याहृतमन्त्रः, कृत्रियकामं कालस्य सर्वज्ञं विद्वान्मन्त्रम् एव यजः कृत्रिः ' सनातनः ' नियम इत्यर्थः । तथा
च ' जातः ' - इति प्रादुर्भावमात्रं विवक्षितम्, नोत्पत्तिः । अदीप्यया इत्येतदिति । " इव दीपान्निमित्री

सुक्थ्यावस्येते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाऽपि-
वदति नाना हीमे सुक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे सुक्थ्यौ पश्चादुपदधाति
पश्चाद्हीमे सुक्थ्यावग्राभ्यां सृष्टृषु भवतऽप्येवं हीमे सुक्थ्याव-
ग्राभ्यां सृष्टृषु ॥ २९ ॥

(द्वेऽङ्का) अथ तेनैव पुनः परीत्य । दक्षिणतऽब्रुदहङ्कासीनः पूर्वयोक्त-
रामुप्रऽउपदधाति चिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीदेत्यथ दक्षिणां
परिचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीदेति ॥ ३० ॥

सक्थ्यावस्येते । ते नानोपदधाति । नाना सादयति । नाना सूददोहसाऽपि-
वदति । नाना हीमे सुक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे सुक्थ्यौ । पश्चादुपदधाति । पश्चाद्हीमे सुक्थ्यौ । अग्राभ्यां संसृष्टे
भवतः । एवं हीमे सुक्थ्यावग्राभ्यां संसृष्टे ॥ २९ ॥

अथ तेनैव पुनः परीत्य-दक्षिणतऽब्रुदहङ्कासीनः पूर्वयोक्तरामुप्रऽउपदधाति । “चिदसि
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद”-इति । अथ दक्षिणां-“परिचिदसि तया देवतया-
ऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद”-(बा. सं. १२ । १२) इति ॥ ३० ॥

च ”-(बा. पा. न्का. आ. १४९) इति रुचिचानोरेनेकापत्त्यदत्र दीप्त्वर्थो विवक्षित इति भावः । यथैव
यजुरिति । यजुर्मन्त्रो यथैव प्रतिपादयति, तथैव तस्य ‘बन्धुः’ बन्धनीय व्याख्यानम्, राष्ट्रावर्तण न
प्राप्ताख्यायत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतयोः पाश्चात्थयो. इष्टकयोरेषामनसादनाद्विद्वा इत्यक् कर्तव्यतामाह-सक्थ्यावित्यादिना । ‘अस्य’
अमे ‘सक्थ्यौ’ श्रोत्र्यो ‘एते’ इष्टके; अतः ‘ते’ ‘नाना’ पृथगुपदध्यात् । सादनसूददोहसाऽपिवदने अपि प्रत्यक्
कर्तव्ये । तत्र कारणमाह-नाना हीमे इति । ‘इमे’ मनुष्यसम्बन्धिन्यो सुक्थ्यौ ‘हि’ यस्मात् ‘नाना’
पृथगसंछिद्ये भवतः, तस्मात् तत्संस्तुतयोः इष्टकयोरेषवत्तेषां युक्त इत्यर्थः । इतिमनुरलीति-द्वे भवत इति ॥

पश्चाद्भागोपधानमनूय स्तौति-पश्चादिति । पश्चाद्हीमे इति । ‘हि’ ‘यस्मात्’ ‘इमे’ इत्यमाने
पुरुषसम्बन्धिन्यौ सुक्थ्यौ ‘पश्चाद्’-मात्रे शरीरस्याप्यवमाने भवतः, तस्मादनयोः पश्चादुपधानं युक्तम् ।
अमप्रदेशेन तयोः परस्परसम्पर्गं विधत्ते-अग्राभ्यामिति । आग्रसमीपे अमप्रदेशः, तत्रैते ‘संसृष्टे’ भवत
इत्यर्थः । एवं हीमे इति । लौकिक निदर्शनम् ॥ २९ ॥

पूर्वाह्नयोरेषामनसादनाद्विद्वा इत्यक् कर्तव्यतामाह-सक्थ्यावित्यादिना । ‘अस्य’
‘दक्षिणतः’ ‘परीत्य’ परिक्रम्य, तत्रोदहङ्मुखः ‘आसीनः’ ‘पूर्वयोः’ इष्टकयो. मध्ये ‘अमे’ प्रथमम्
‘उत्तरामुपदधाति’ । चिदसीति-तस्य मन्त्रः । अनन्तरम्, ‘दक्षिणाम्’ उपदधाति परिचिदसीति ॥

तन्मन्त्रोत्पत्त्यर्थः-श्रोत्राधिनोति संपादयतीति चिन् । द्वे इष्टके । न च ‘चिन्’ चेतयमाना वागसि

बाहूऽअस्येते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सुददोहसाऽधि-
वदति नाना हीमो बाहू द्वे भवतो ह्यो हीमो बाहू पूर्वार्षऽउपदधाति पुर-
स्ताद्धीमो बाहूऽअग्राभ्याथ सुथँस्पृष्टे भवतऽ एवुँ हीमो बाहूऽअग्रा-
भ्याथ सुथँस्पृष्टो स वाऽङ्गतीसाऽउपदधातीतिमेऽङ्गतीमे तदक्षिणा-
वृत्तद्धि देवत्रा ॥ ३१ ॥

(आऽष्टा) अष्टाविष्टकाऽउपदधाति । (त्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्नि-
युवानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावन्तमुवैनमेतुच्चिनोति पुञ्चकृत्वः सादयति
पुञ्चचितिकोऽग्निः पुञ्चऽर्जुवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वावानग्निर्वावित्यस्य
मात्रा तावन्तमुवैनमेतुच्चिनोत्यष्टाविष्टकाः पुञ्चकृत्वः सादयति तत्त्रयोदश
त्रयोदश मासाः संवत्सरत्रयोदशामुच्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्वावित्यस्य
मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

अष्टाविष्टकाऽउपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा-तावन्त-
मुवैनमेतुच्चिनोति । पुञ्चकृत्वः सादयति । पुञ्चचितिकोऽग्निः । पुञ्चर्जुवः संवत्सरः । संवत्स-
रोऽग्निर्वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावन्तमुवैनमेतुच्चिनोत्यष्टाविष्टकाः पुञ्चकृत्वः सादयति तत्त्रयोदश
त्रयोदश मासाः संवत्सरत्रयोदशामुच्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

तदि देवत्रा ॥ ३१ ॥

अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा-तावन्त-
मुवैनमेतुच्चिनोति । पुञ्चकृत्वः सादयति । पुञ्चचितिकोऽग्निः । पुञ्चर्जुवः संवत्सरः । संवत्स-

मोर्वाचिन्वानाऽसि । ता देवता त्वामभिमुखते 'तया' वासुपया 'देवतया' 'अक्षिरत्नम्' अक्षिपः प्राणाः ।
"प्राणो हि वा अह्ना रमः"—इति तन्नामन्युत्पत्तेः (श. प. १।१।२।२८) । सोऽस्यास्तीत्यक्षि-
रत्नम् । किमपि शेषमिति । "तसी मत्वर्थे"—(या. सू. १।४।१९) इति मत्वादुत्पत्त्याः । तेन
मुक्तं यथा भवति तया वादेवतया मुक्ता अतिप्रवर्यः । 'धुवा' त्रिपदा सती 'सीद' चित्वा मङ्ग ॥

परिचिदसीति त्रिंशदो अक्षरः । पश्चिमी भोर्वाचिन्वाना सम्पादयमाना परिचीयमाना वागसीः रर्षः ॥ ३० ॥
'सकृत्प्राप्तयेते'—इति च 'बाहू अवस्येते'—इति व्याख्येयम् । एतासां मिष्टकानामुपशान्त्य आदक्षिण्यमुपनयेन
दर्शयन्तीति—स ता इतीमा इति । 'इमा' अथो उपधीयमानाश्चतस्र इष्टकाः आत्मन उत्तरार्द्धवारम्भे
दक्षिणा उपदधाति । 'इमे' पाश्चात्ये इष्टके इति 'प्रथमं दक्षिणाद्वर्षम्, पश्चादुत्तराद्वर्षात्तत्पनेन कर्मेनो-
पदधाति । तथा 'इमे' पौरुषे इष्टके प्रथमतस्तत्तद्वर्षान्, पश्चादक्षिणाद्वर्षमित्यनेन कर्मेनोपदधाति । 'एत'
तथा सति 'दक्षिणाष्टम्' आदक्षिण्येन वर्तनं भवति । 'एत' एतत्, 'देवता' देवेष्ट योर्ध्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥
अथोपशितानामिष्टकानां सम्पूर्ण संख्या प्रदर्शयति—अष्टाविष्टका इति । गायत्रोऽग्निरिति । अष्टाक्षर-

(त्व) अथ लोकम्पृणामुपदधाति । तस्याऽऽउपरि वन्धुस्तिष्ठः पूर्वा-
द्विवृद्धमिष्ट्यावानमिष्ट्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति दशोत्तरा-
स्तासामुपरि वन्धुर्द्वे वाऽग्रेऽथ दशस्थिकामेवार्थं हि चितिं चिन्वन्ति तासु-
योदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३३ ॥

रोऽग्निः । यावानमिष्ट्यावत्यस्य मात्रा-तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति । अष्टाविष्टकाः पञ्चकृतः सादयति ।
तत् प्रयोदश । त्रयोदश मात्राः संवत्सरः । त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि । यावानमिष्ट्यावत्यस्य
मात्रा-तावत्तद्वति ॥ ३२ ॥

अथ लोकम्पृणामुपदधाति । तस्या उपरि वन्धुः । तिस्रः पूर्वाः । त्रिवृद्धमिष्ट्यावानमिष्ट्यावत्यस्य मात्रा-तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति । दशोत्तराः । तासामुपरि वन्धुः । द्वे वाऽग्रे, अथ दश,
अथैकम् । एवं हि चितिं चिन्वन्ति । तासुयोदश सम्पद्यन्ते । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३३ ॥

यार्धेन गावर्जाञ्छन्दसा सह प्रजापतिमुखादुत्पन्न-वाद्भोग्यित्वम् (तै. मं. ७ । १ । १ । ४) । सादन-
सक्यामनस्य स्तौति-पञ्चकृत इति । मध्ये उपवेस्य इष्टकाचमुपस्य एक सादनम्, अन्यार्धां चावारीति
शानि पञ्च भवन्ति । पञ्चचितिकोऽग्निरिति । पञ्च चितयः प्रज्ज्वाला. यस्मिन् स तपोक्तः । पञ्चर्तव इति ।
हैनन्तश्चित्योः समासाऽभिप्रायेण (पें. भा. १ । १ । १ । १) । संवत्सरोऽग्निरिति । संवत्सरः प्रजापति-
विंशद्, तदात्मकधीयमानोऽग्निः प्रागुक्त इत्यर्थः । संस्थाद्वयं सम्पूय प्रसंसति-अष्टाविष्टका इति । त्रयो-
दश मात्रा इति । संसर्गहसतिस्तन्मन्त्रकोऽविमासत्रयोदशः " अस्मि त्रयोदशो नामः " इति द्युतेः
(श. प. ४ । १ । १ । १) । त्रयोदशाग्नेरिति । चित्यष्टावेचितिपुरीषाणि त्रयोदश भवन्ति ।
आदित्यवत्सक्षितयः पुरीषनिवपनान्ताः, स्तोमप्रमाणान्ता वज्रवी चितिः । तदनन्तरमाग्रेकं-पुरीषम्, नाक-
सम्प्रवृत्तिपुरीषनिवपनान्ता वज्री चितिरिति द्वे, ततो विकर्णस्वयमत्पुण्योत्पन्नानम्, द्विष्यशकृतेः प्रोष्ठगमन्त्य-
भ्याधानजैः सप्तमी चितिः, सा त्रयोदशी, इत्यादिनिर्माण ऊहाः । अत इष्टकाचितयः सप्त, पुरीषनिवपनानि
धातिरिति निमित्त्वा त्रयोदश । तथा चाष्टमकाण्डे स्थाप्राप्तये-“ अथ यदत ऊर्ध्वमा पुरीषाद् वज्रीः ” (श. प. ८ । १ । १ । ८) इत्यादिना ॥ ३२ ॥

लोकम्पृणाख्याया इष्टकाया उपपन्न विषये-अयेति । एवमष्टाविष्टका उपवाय, अनन्तरमवशिष्टे गार्ह-
पत्यचितिस्थाने लोकम्पृणाख्यामिष्टकामुपदधाति; लोक शिष्ट स्थानं पूणं पूर्येति तन्मन्त्रे (वा. सं. १२।१४)
प्रतिपादनात् । तस्या उपरि वन्धुमिति । ' तस्याः ' लोकम्पृणायाः " उपरि " उपरिष्टाद्, अष्टमकाण्डाव-
साने " असौ ॥ आदित्यो लोकम्पृणा " इत्यादिः स्थापको वाक्यस्रोतः (श. प. ८ । ७ । १ । १)
आभास्यत इत्यर्थः ॥

सहजकारेण लोकम्पृणेति मन्त्रेण निरुद्धां युगमुपपन्न विषये-तिस्रः पूर्वा इति । तत् प्रसंसति-
त्रिवृद्धमिष्ट्यावानमिष्ट्यावत्यस्य मात्रा-तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति दशोत्तरा-
स्तासामुपरि वन्धुर्द्वे वाऽग्रेऽथ दशस्थिकामेवार्थं हि चितिं चिन्वन्ति तासु-
योदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३३ ॥

(आ) अयं पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुस्तुच्चात्वालवेलया
उआहरत्यग्निरप यच्चात्वालस्तथो हास्येतदाग्नेयमेव भवति सा समम्बिला
स्यात्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३६ ॥

पयति । तानेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितो । तौ वाऽएतावन दानेकविंशौ सम्पादयति । अत्र हेनेमी
तदोमी भवनः—आहवनीयश्च गार्हपत्यश्च ॥ ३५ ॥

अयं पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुः । तच्चात्वालवेलया आहरति । अग्निरपः—यच्चात्वालः ।
तथो हास्येतदाग्नेयमेव भवति । सा समम्बिला स्यात् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३६ ॥

सह्याका एव भवति, तत्रापि मासादिनोक्तानां विंशतिः पूर्ववत् । 'अयम्' एव पीपमानः 'अग्निः'
'अमुन्' । अमुन् परित्थिति 'एकविंशः' । एकविंशतिसह्यादूरकः । 'अधि.' सप्तम्यर्थात्तुवादी । 'तन्' तया
सति 'इमम्' । एकविंशम् 'अग्निम्' । अमुष्मिन् । एकविंशो 'आदित्ये' । 'प्रतिष्ठारयति' ॥

एतद्व विष्टगोति—तद्यदिति । 'तत्' तत्र 'यत्' यस्मात् 'एता.' परित्थितः इष्टकाश्च 'एव' प्रत्येक-
मेकविंशतिमह्याकाः 'उपदधाति' । 'एतत्' एतेन कारणेन 'एतावत्' अग्न्यादित्यौ 'अग्नेऽन्यस्मिन्' 'प्रति-
ष्ठापयति' । अत एवेदानीं 'तौ' 'एतौ' 'अन्योऽन्यस्मिन्' प्रतिष्ठितौ' दृश्येते । आदित्यो राजावाग्निं प्रतिष्य
प्रतिनिष्ठति, अग्निश्चोद्यन्तमादित्यं प्रतिष्य प्रतिष्ठितो भवति । एतच्चाग्निहोत्रबाले प्रतिपादितम् (श. प. २ ।
३।१।३) । तपोरूपयोस्त्वत्र सन्निधानमाह—तौ वा एति । परित्थितेष्टकासह्यया इयोरेकविंशयोत्र सन्पाद-
नात् 'इनौ' अग्न्यादित्यौ 'उमौ' अपि 'अत्र' विद्याग्नौ सन्निहितौ 'भवतः' । तत्राहवनीयवितिक्रमेणादित्यो
वर्तते, गार्हपत्यवितिरूपेणाग्निरिति तयोर्विममम इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पुरीषनिवपन विषये—अयं पुरीषमिति । इष्टकामन्त्रिषु उग्रहूणार्थां पाषाणः पुरीषम् । तस्मात् तातप्त-
परि प्रक्षितीत्यर्थः । तस्योपरि बन्धुरिति । 'तस्य' पुरीषनिवपनस्य प्रयोजनप्रतिपादको वाक्यशेषः
" इन्द्रं विश्वा अवीहधन् " इति तन्मन्त्रविषय उपरिष्टादष्टमकाण्डावसाने (श. प. ८ । ७ । २ । ७)
आसात्यत इत्यर्थः ॥

पुरीषाहरणायान विषये—तच्चात्वालेति । उत्तरवेदार्थानां पास्तृणां निर्हरणस्थान 'चात्वालः' उत्तरवेद-
देशः, तस्य वा वेला सर्गायम्, ततः पुरीषमाहरेदित्यर्थः । तत् प्रशंसति—अग्निरपः इति । आहवनीयग्न्या-
भारोत्तरवेदेदित्युत्पात्तावन्यग्न्यान्वात्मकता । तयो हेति । तथैव खलु सति 'अस्य' चित्पात्रे. 'एतत्' पुरीष-
मपि 'आग्नेयम्' अग्निमन्त्रद्वय 'एव भवति' ॥

इयं पुरीषान्ता गार्हपत्यवितिरुक्ता, अयं तस्याः प्रान्तेषु साम्यमाह—सा समम्बिला स्यादिति । 'सा'
गार्हपत्यवितिः 'समम्बिला' मयेत् । 'सम' समानं वाङ्माम्यन्तरमात्रेण न्यूनाधिककारादिति 'विन्' परितः
प्रान्तदेशो यस्याः सा तथोक्ता । तस्योक्त इति । 'तस्य' विलमाम्यस्य उक्षाभिर्माणप्रस्तावे स्तत्रोक्तो वाक्यशेष
आमात्र इत्यर्थः (श. प. ९।५।२।२०) ॥ ३६ ॥

(व्यां) व्याममात्री भवति । व्य
पतिरग्निरासुसम्भितां तद्योनिं
योनिरुधोऽअयं वे लोको गार्हपत्यः परिमण्डल उ वाऽअयं लोकः ॥३७॥
(कोऽथे) अथेनो संनिवपति । संजामेवाभ्यामेतत्करोति सुमितं
संकल्पेयात् सं वां मुनाथैसि संवत्साग्रे त्वं पुरीषो भवतं नः समनसा-
दिति शमपत्येनानेनदुदित्यैसायै युधा नान्योऽन्यत्वे द्वित्यस्याताम् ॥३८॥

व्याममात्री भवति । व्याममात्रो वै पुरुषः । पुरुषः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । आत्मसंभितां
सद्व्योनिं करोति । परिमण्डला भवति । परिमण्डला द्वि योनिः । अयोऽअयं वै लोको गार्हपत्यः ।
परिमण्डल उ वाऽअयं लोकः ॥ ३७ ॥

अथेनो संनिवपति । संजामेवाभ्यामेतत्करोति । “समितं सद्व्यपेधाम् । सं वां मुनासि
सम्यता । अग्रे त्वं पुरीषः । भवतं नः समनसौ” — (वा. सं. १२ । ५७-६०) इति ।
शमपत्येनानेनदुदित्यैसायै युधा नान्योऽन्यं द्वित्याताम् ॥ ३८ ॥

गार्हपत्यविधेः परित्यागं विधत्ते—व्याममात्रीति । चतुर्णां नर्त्तनम्, स परिमाणवत्ता मा । “प्रमाणे
द्वयम्” — (वा. सू. १ । २ । ३७ ।) इति मन्त्र—उ वा । तत् प्रमाणं—व्याममात्रो वा इति ।
तिरिह प्रजापतिं वाह्यं वाक्परिमाणो मन्त्रः, तस्य परिमाणविशेषः व्याममनेऽस्मिन् वाह्यवपिति व्युत्पत्त्या
व्यामम् इति सङ्गाः, स एवात्र वर्गलोकेन व्याम इत्युच्यते । ‘पुरीषो व्य.ममात्र.’ चतुर्णां नर्त्तनम् इत्येवम्
प्रसिद्धम् । ‘विद्या-मन्त्रः’ प्रजापतिः ’ च त.सं.पुराण-मन्त्रः । “स एवात्सल पुराणानेन पुरुषमद्वैतम्” —
(वा. पृ. १ । १ । १ । १) इति श्रुत्या प्रतिपादितव्यम्, तादृशो विद्यामन्त्रः प्रजापतिरेवायं वर्णमानः,
‘अग्निः’ उमपीति सतिष्ठमागच्छन्त्याम् । आत्ममग्निशामिति । वैश्वामनाश्रेष्ठरीत्या पुराणान्
वाक्येनापि वेदनामिच्छापुराणेन ‘सम्यतां’ समानादिमाणां ‘तत्’ तेन व्याममात्रकृतेन गार्हपत्यविधि-
रूपं ‘मेति’ कृतवान् मन्त्रीवर्यः । पतिनो मन्त्राकारां विधत्ते—परिमण्डलेति । परिमाणद्वयं द्वेयोना-
वपति—परिमण्डला इति ॥ ३७ ॥

गार्हपत्यवित्तिकारस्याश्रेष्ठरीत्या चतुर्भिर्लक्ष्यैः सवर्जनं विधत्ते—अथैवानिति । ‘अथ’ गार्हपत्यवपनान्त-
रम्, ‘एते’ द्विषोऽन्यत्पुरुषा इति । ‘सद्व्यपति’ सद्व्यपति, इदमिति । विधे गार्हपत्यविधये उक्त-
स्यामन्त्रविधये । सतिष्ठतीति सत्यमद्वैतमर्थवाद-संज्ञामेवेति । ‘आव्याम्’ अग्निम्याम्, कर्त्तृ-
त्वात् । ‘सम्यताम्’ अग्निम्यामृतेन संज्ञावत्, परस्पररूपवत्, एतेन सतिष्ठानेन फलेनेतिवर्थः । तत्र कारण-
भूतानां चतुर्णां मन्त्राणां प्रतीकपद्वत् करोति—ननु, = सतिष्ठतीति “—द्वयवत् प्रतीकम्, “सं वासिति”
दिनीत्यम्, “अग्रे त्वं पुरीषः” इति तृतीयम्, “भवतं नः” इति चतुर्थम् ॥

ये च मन्त्राः (वा. सं. १२ । ५७-६०) संज्ञितानां एव व्याख्या इति प्रतीकम् । व्याख्याने

(अ) चतुर्भिः संनिवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तुदेवाभ्यामेतत्संज्ञां करोत्यथोऽभ्रं वै पशवोऽत्रैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ ३९ ॥

तां न रिक्तामवेक्षेत । नेद्विक्तामवेक्षाऽइति यद्विक्तामवेक्षेत प्रसेत हैनम् ४०

(मु) अथास्यार्थे सिकताऽआवपति । (त्य) अभ्रेतुद्वैश्वानरस्य देतो यत्सिकताऽअग्निमेवास्यामेतद्वैश्वानरस्य देतोभूतश्च सिञ्चति सा समम्बिला स्यात्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४१ ॥

चतुर्भिः संनिवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवः—सैरेवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति । अयोऽभ्रं वै पशवः । अत्रैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ ३९ ॥

तां न रिक्तामवेक्षेत । नेद्विक्तामवेक्षाऽइति । यद्विक्तामवेक्षेत—प्रसेत हैनम् ॥ ४० ॥

अथास्या सिकता आवपति । अभ्रेतुद्वैश्वानरस्य देतो—पारिवर्जनाः । अग्निमेवास्यामेतद्वैश्वानरं देतोभूतं सिञ्चति । सा समम्बिला स्यात् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४१ ॥

विष्णोश्चरुपावती । 'समित' सङ्गती मयम् । 'सङ्गत्येषा' समानकृत्यौ 'समावमानयो' एककार्यकौ मयम् (१) । हे 'अग्नी' । 'वो' युवयो, 'मनानि' 'समररन्' 'समानविधानाणि कुर्वे' इत्या 'मना' 'शोभन्तस्मि बह्वन्'—(पा. सू. १ । १ । ७०) इति शैब्यैर, 'मनानि' युवयो कर्माणि समानानि (२) । हे श्रीपमानग्रे ! 'न पुर्णश्च' 'पगवो' मयनि (३) । हे अग्नी ! 'न' 'अस्माकं युवा' 'सपत्नौ' 'समानमनन्तौ' 'मदतन्' (४) । इति चतुर्णां प्रतीकानामर्थः ॥

मन्त्राणां तान्तर्यमाह—अमयत्येविनामिति । परस्परं विधिभागी 'एनौ' अग्नी 'एनेन' मन्त्रकरणेन निरूपणेन 'इममयत्येव' शास्त्रावेव करोति । तच्च शपदम् 'अहिमार्' 'हिमापरिहास्य', 'यथा' 'सावत्री' 'अन्योऽन्य' 'परस्पर' 'न हिस्वाता' 'हिमा न दुर्वातामिति ॥ ३८ ॥

चतुर्मेन्द्रकरणकम् उक्तश्रुतिगोचरमप्येवमित्ये निवपन विधत्ते—चतुर्भिर्मिति । 'सन्निवपति' नीचे स्थापयति । तद्य इति । 'तद्' 'नेन चतुर्मेन्द्रकरणेन सन्निवपनेन' 'ये' 'चतुष्पादा पशवः' 'गवाश्चादयः', 'सैरेव' उपापनभूतै 'आय्याम्' उरुसंविद्यामस्माभ्यामग्निम्या 'सञ्ज्ञा' परस्परकर्मण्य 'करोति' । कात्या-न्तरमयाह—अयो इति । 'अन' 'खलु' 'पशवः', 'सम्प्रावर्तयितव्यम्', 'अनेन' एतुकरणे ॥ ३९ ॥

रिक्ताया उलाया अन्वर्तुर्कृत्क यजमानकृत्क वा अवेक्ष्य निवेधति—तां न रिक्तामिति । "नेद्विक्तामवेक्षेत"—(या निरु १ । ३ । ४) 'रिक्ताम्' उला 'नेद्वेक्षेत' पदपुन नैव । विपश्चे वाचमाह—यद्विक्तामिति । 'एनम्' अवेक्षितार 'प्रसेत ह' 'मधोदेव ॥ ४० ॥

तर्हि किं दुर्वादित्वेनायं रिक्ताया उलाया सिकताभि मयगर्तत्वकरण विधत्ते—अथास्यामिति । 'अयम्' रिक्तागमुलाया सिकता आवपति, यावद्द्विज पूरयति । वैधानस्याग्रेः 'एतदेव' । 'यद्' 'याः

(३) अथैनां विमुञ्चति । (त्य) उपद्राहाय याद्वे युक्तं न विमुञ्च्यते प्र
तद्वद्व्यतः एतद्वाऽएतद्युक्ता रेतोऽभार्षादिभूमिं तमन्नाजीजनदयापरं धत्ते
द्योषा वाऽउत्सा तस्माद्यदा द्योषा पूर्वार्थे रेतः प्रजनयत्यथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥

मातेव पुत्रं पृथिवीं पुरीष्यमिति । मातेव पुत्रं पृथिवीं पशव्यमित्येतत्-
दमिथे स्वे घोनावभारुद्येत्यमिथे स्वे घोनावभार्षादुद्येत्येतत्तां त्रिभ्य-
र्देवैर्ऋतुभिः संविदानुः प्रजापतिर्विश्वकर्मा त्रिमुञ्चति त्वृतवो वै त्रिभ्य-
देवास्तु देनां त्रिभ्यर्देवैर्ऋतुभिः संविदानुः प्रजापतिर्विश्वकर्मा त्रिमुञ्चति
तामुत्तरोऽग्नेर्निदधात्यरन्निमात्रे तस्योक्तो बुन्धुः ॥ ४३ ॥

अथैनां विमुञ्चति-अप्रदाहाय । यदि युक्तं न विमुञ्च्यते-य तद्वद्व्यते । एतद्वाऽएतद्युक्ता रेतो-
ऽभार्षात्-एतमग्निं, तमन्नाजीजनत् । अथापरं धत्ते । योषा वाऽउत्सा । तस्माद्यदा योषा पूर्व रेतः
प्रजनयति-अथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥

“मातेव पुत्रं पृथिवीं पुरीष्यम्”-इति । मातेव पुत्रं पृथिवीं पशव्यमित्येतत् । “ अग्निं स्वे
घोनावभारुद्यत् ”-इति । अग्निं स्वे घोनावभार्षादुद्येत्येतत् । “ तां त्रिभ्यर्देवैर्ऋतुभिः संवि-

‘ शिरसाः ’ शीर्षगाम्यात् । ‘ एताः ’ एतेन निरुपानिदयेन ‘ अस्याम् ’ उत्सात् । ‘ रेतोभू । ’ ‘ वैषा-
मस्य ’ अग्निं ‘ सिद्धिं ’ ‘ रथावती । ’ ‘ ता ’ उत्सा ‘ तमग्निम् ’ योऽहः सम निश्चीकतः सहितम् दिवं मुने
पश्याः ता, तया तमग्निं नि प्रप्ते पूर्वदस्य मुनागम्यताम् । तमग्निः कस्त्यान्तोर्ध्ववारः प्रायुक्त
इ वाह-तस्येति । स च “ योनिर्वा इत् २ रेत इदम् ” इत्यादिना षडङ्गादे प्रविशति । (१०, प. १)
४ । ४ । १९) ॥ ४१ ॥

उत्सायाः शिरसादिमोषां विधत्ते-अथैनां विधिः । ‘ एता ’ शिरसाद्युक्तमुषां शिरसाद् ‘ विमुञ्चति ’
पृथक् करोति । विमोक्तवोजनमह-अप्रदाहमेति । तमोत्साविमाह-यद्मीति । ‘ युक्तम् ’ अथारि यदाह-
मय ‘ न विमुञ्चते ’ ‘ तम् मरुतम् ’ तत् । उक्तमर्थं ग्रहणे योजयति-एतद्वा रति । ‘ एतद्वा ’ एता वाऽया
‘ युक्ता ’ तानी ‘ एतम् ’ अग्निम् ‘ उदयम् ’ एतद्वतः ‘ रेतोऽवस्थापयन् ’ अभाषीत् ‘ धृतरात्री । ’ ततः कृत-
कार्यत्वाद्भिन्नोक्तोत्तरातिः । यन्मरुतयोः प्रजननमाह-तमग्नेति । ‘ अत्र ’ अत्रतरे ‘ तम् ’ उदयमग्निम् ‘ अजीज-
नम् ’ प्रातोऽहः उत्तेति शेषः । प्रजननान्तरं रेतोऽरुणद्रातोपयाः स्वीकार्यम् प्रतिपादयति-अथापरमिति ।
‘ अत्र ’ निकतमरुतं रेतः ‘ धत्ते ’ भरयति । योषा वा उत्तेति । शिरसाद्योत्तरातिः । तस्मादिह ।
लोहितकण्ठतमरुतम् ॥ ४२ ॥

‘ विहिते उत्साविमोक्ते मन्त्रमनुष्य व्याचष्टे-मातेव पुत्रमिति ’ । पुरीष्यपदस्य पशव्यत्वं भाष्योऽर्थः । ‘ अमाः ’
रति धृमः प्रथमपुत्रीकथने व्याचष्टेन इति रूपवित्याह-अभार्षादिति । “ अमारता ”-इत्यादिना-
सामानाधिकरण्यात् ॥

(३) अथास्यां पुषऽआनयति । (त्यं) एतद्वाऽएतद्वेतो घत्तेऽय पुषो घत्ते
योषा वाऽउत्ता तुस्माद्यद्वा योषा रेतो घत्तेऽय पुषो घत्तेऽधराः सिकता
भुवन्त्युत्तरं पयोऽधरत् हि रेतऽउत्तरं पुषस्तन्मुध्यऽआनयति अथा
तत्प्रति पुरुषशीर्षमुपदध्यात् ॥ ४४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १-१ ॥

दानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ”- (वा. सं. १२।६१) इति । ऋतवो वै विश्वे देवाः ।
तदेनां विश्वेर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चति । तामुत्तरतोऽग्निर्निदधाति; अरत्रि-
मात्रे । तस्मैक्तो चन्द्रः ॥ ४३ ॥

अथास्या पय आनयति । एतद्वाऽएतद्वेतो घत्ते, अय पयो घत्ते । योषा वाऽउत्ता । तस्माद्
यद्वा योषा रेतो घत्ते, अय पयो घत्ते । अधराः सिकता भवन्ति-उत्तरं पयः । अधरं हि रेतः-उत्तरं
पयः । तन्मुध्यऽआनयति-यथा तत्प्रति पुरुषशीर्षमुपदध्यात् ॥ ४४ ॥

अन्वयादन्वयं, -येषम् ‘उत्ता’ ‘माता पुत्रविद्’ ‘दृषिषी’ भूमिरुषा, मृन्मतीकान् । ‘पुलिचम्’ पशुभ्यः
पशुभ्यो हितमिति यावत् । तादृक् ‘अग्नि’ ‘स्व योनी’ स्वकीये गर्भस्थाने ‘अपाः’ अमासीत्, घातां
तवत्री । ‘विश्वकर्मा’ सर्वस्य कर्ता प्रजापतिः । ‘ऋतुभिः’ पञ्च प्रति गच्छद्भिः, विश्वैः सर्वैः देवैः ‘संविदान
माहो महद् कर्म हतमिषेव संवाद कुर्वन्, रसानां इत्यस्या सती ‘ताम्’ उक्तां ‘विमुञ्चतु’ शिक्वादिमुञ्च-
द्वेष् कुञ्च इत्यर्थः ॥

तस्या उक्तायाः अन्नरूपस्याग्नेरुत्तरतोऽग्निमित्रात्रे विनाशेन निधानं कर्तव्यमित्याह-तामुत्तरत इति
अरत्रिमात्रप्रदेशे स्थानस्य स्थावको वायव्यशेषः प्रागुक्त इत्याह-उत्सोक्त इति । “अग्निमात्रादि इषा योषा-
मुत्तरते”-इति हि ऋतुकात्रे प्रतिगदितम् (वा. प. १।१।१।१०) ॥ ४३ ॥

सिकतादूर्गाया लक्ष्या मध्ये तूष्णीं पय आनेषत्तं निरुते-अथास्यापिति । “अस्यान्” उक्तायां
‘पयः’ दुग्धम् ‘आनयति’ आक्षिपति । पयआनेके कारणमुग्राशयति-एतद्वा इति । ‘एतत्’ खड्ग कारणम्-
‘एतत्’ सिकतालक्ष्यं ‘रेतः’ उक्ता ‘घत्ते’ चारयति । ‘अय’ तदनन्तरमिदमातीतं पयो घत्ते । उक्तार्थ-
साधकं लौकिकद्वयान्तं प्रतिपादयति-योषा वा इति । सिकतापयसोऽवरोहणमावपन्त्य रौपि-अधराः
सिकता इति । अधरं हि रेत इति । गर्भाक्षये अत्रोभये स्थितं पुत्रस्य रेतः, स्त्रीवीर्यं शोनिनस्य
‘पयः’ ‘उत्तरम्’ अर्धवस्थितं मन् तन् पुंवीर्यं नेष्टयति । अत एव वादकौशिकस्य शरीरस्य तद्वर्ध-
सायुगास्या ब्रह्माक्षयो घातयो वायुनो मन्वन्तीति स्मर्यते । तस्मात् सिकतापयसोर्ब्रह्माप्यन्तरमात्रो गर्भस्थ-
क्षये सम्पद्य इत्यर्थः । आनयतस्यानं विवर्ते-तन्मुध्य इति । ‘तन्’ पयः, उक्ताया ‘मध्ये’ ‘आनयति’
‘आक्षिपति’, ‘यथा तन्’ पयः प्रायुष्यानयने ‘पुरुषशीर्षमुपदध्यात्’ तथेत्यर्थः । अत्र पयोपानसमये पुत्र-

प्रजापतिः प्रजाऽअमृतं । सु प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा व्यस्यत् । तस्माद्विस्तृतात्प्राणो मध्यतऽउदकामद्वयास्माद्वीर्यमुदकामनुस्मिद्युक्ता-
न्तेऽपयत तस्मात्पन्नाऽन्नमस्रवद्यक्षुरप्युज्जेत तस्मादस्यान्नमस्रवन्ना हेह
उर्हि काचनु प्रतिष्ठाऽऽस ॥ १ ॥

ते देवाऽअमृतं । (न) न वाऽऽतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्तीमुमेव पितरं
प्रजापतिं संस्करामु सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥

प्रजापतिः प्रजा अमृतं । स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा व्यस्यत् । तस्माद्विस्तृतात्प्राणो
मध्यत उदकामत् । अथास्माद्वीर्यमुदकामत् । तस्मिन्नुदकान्तेऽपयत । तस्मात्पन्नादन्नमस्रात् ।
पयक्षुरप्युज्जेत-तस्मादस्यान्नमस्रवत् । नो हेह उर्हि काचनु प्रतिष्ठाऽऽस ॥ १ ॥

ते देवा अमृतं-न वाऽऽतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्ति, इममेव पितरं प्रजापतिं संस्कराम, सैव नः
प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥

शिरस उतावायुप्यानं सृजिन्- उतावा प्रजापति, सहस्रश इति पुरुषशिर उद्गृह्य मन्वे- (का,
मी. सू. १७ । ११९. ११९) इति ॥ ४४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीपञ्चतपसाज्ञाप्राम्थे
शासककण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (७-१-१) ॥

उदयकृत्वेण संसृजतं सार्धंवायुमैविरादृक्प्रजापत्यात्मकतां चक्षुषस्य प्रजापतेः सत्त्वति वक्तुकामस्तच्छरीर-
विभेदं प्रतिपादयति-प्रजापतिः प्रजा अमृतं सृजिन् । प्रजाः सृष्टिः । देवमनुष्यादिरूपा बद्धीः ' प्रजाः
सृष्ट्वा । ' सर्वम् । ' आजिम् ' मत्तम् स्थानम् । इत्वा ' इवाय, शान्तः सन् ' व्यस्यत् ' विस्तृतात्प्राणो-
ऽपयत् । ' तस्माद्विस्तृताम् ' प्रजापतिशरीरम् ' मध्यतः ' प्राणः ' प्राणापानादिवत्तद्व्यापकः । ' उदकामत् ' ।
उत्कृतात्प्राणम् । ' अथ ' अन्तराग्रेऽतएव प्रजापतेः ' वीर्यं ' शुक्रम् ' उदकामत् ' । ' तस्मिन् ' निर्गते
सति । ' भूमौ ' अपयत ' पतितोऽपयत् । ' तस्मात् ' ' पन्नात् ' पतितान् प्रजापतिशरीरान् अन्तराग्रेऽपयत्
' मस्रात् ' अन्नम् ' सुतममस्रात् । ' वत् ' ' चक्षुः ' ' अव्यज्जेत ' । ' अपिश्रीहृत्पातो कर्त्तुं '-
(पा. सू. १ । ४ । ४६) इत्यधिकरणस्य कर्मतया । ' चक्षुरपि ' चक्षुषो मन्वे चक्षुषो ऽपोनिश्चरित-
ममशिवर्षः । ' तस्मात् ' उज्जेतः ' अन्नं ' प्रजापतेः ' अन्नं ' सुतममस्रात् । ' तादृ ' तथा सति नैव
एतत् कर्त्तव्यं ' प्रतिष्ठा ' ' आस ' । तस्य प्रजापतेः शरीरस्य विस्तृतत्वात् निविदरि प्रतिष्ठापदः । चक्षु-
षोऽर्थः ॥ १ ॥

अन्तराग्रे देवैः कृतमस्य संस्कारं वक्तुमाह-ते देवा इति । ' इतः ' आत्मान्, प्रजापतेः ' अन्वा ' नीच
' प्रतिष्ठा कर्त्तुं ' आत्मनो नियमे । ' इममेव ' आत्मदीव ' शिरसं प्रजापतिं ' ' संस्कराम ' , यथा यथा-
इतिप्रतिष्ठेत, ' तः ' च संस्क्रान्तो ' नः ' आत्मनो पुनः ' प्रतिष्ठा ' आत्मनो ' भविष्यतीति ॥ २ ॥

तेऽग्निमध्वन् । (ब्र) न वाऽङ्गतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्ति त्वयीमं पितरं प्रजा-
पतिं संस्करवामु सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं मे ततो भवि-
ष्यतीति ॥ ३ ॥

तेऽध्वन् । (जु) अन्नं वाऽअयं प्रजापतिस्त्वन्मुखाऽएतदन्नमुदाम त्वन्मु-
खानां नऽएषोऽन्नमसदिति तथेति तस्मादेवाऽअग्निमुखाऽअन्नमदन्ति
यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वत्यन्नावेव जुह्वत्यग्निमुखा हि तदेवाऽअन्न-
मुकुर्वत ॥ ४ ॥

सु योऽस्मात्प्राणो मध्यतुऽउदक्रामत् । (द) अयमेव स वायुः योऽयं एतदेव
पुनरेतथ यदस्मादीर्यमुदक्रामदसौ सुऽआदित्योऽथ यदस्मादन्नमुन्नवयु-
देव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ५ ॥

तेऽग्निमध्वन्-न वाऽङ्गतोऽन्या प्रतिष्ठाऽस्ति । त्वयीमं पितरं प्रजापतिं संस्करवामु । सैव नः
प्रतिष्ठा भविष्यतीति । किं मे ततो भविष्यतीति ॥ ३ ॥

तेऽध्वन्-अन्नं वाऽअयं प्रजापतिः । त्वन्मुखा एतदन्नमुदाम । त्वन्मुखानां न एषोऽन्नमसदिति ।
तथेति । तस्मादेवा अग्निमुखा अन्नमदन्ति । यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वति-अन्नावेव जुह्वति ।
अग्निमुखा हि तद् देवा अन्नमुकुर्वन् ॥ ४ ॥

॥ योऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्-अयमेव स वायुः-योऽयं एतदेव । अयं यदस्मादीर्यमुदक्रा-
मत् । असौ स आदित्यः । अयं यदस्मादन्नमुन्नवद्-यदेव संवत्सरेऽन्नम्-तत्तत् ॥ ५ ॥

इयं सम्प्रधारितमर्थमस्ति कर्तुं प्राथितवन्त इत्याह-तेऽग्निमिति । ' ते ' देवा ' अग्निमध्वन् ' ' न ' खड्ग
' इत. ' अस्मात् प्रजापते. ' अथा ' अस्माकम् ' प्रतिष्ठा अस्ति, ' ' इम पितर ' त्वयि ' संस्करवामु ' स
च संस्कृतः पुनरुच्यते सन् अस्माक ' प्रतिष्ठा भविष्यतीति ' । सोऽग्निरेतदाक्य श्रुत्वा प्रयवोचद्, ' ततः '
तस्मात् संस्कारान् ' मे ' मम किं प्रयोद्वन् ' भविष्यतीति ' ॥ ३ ॥

तस्योत्तरं दर्शयति-तेऽध्वन्निति । अजरूपो हि ' अयं प्रजापतिः ' । तस्य च त्वयि संस्कारे सति यदे
सर्वे ' त्वन्मुखाः ' त्वत्प्रमुखाः ' एतदन्नम् ' ' अदाम ' भुञ्जीमहि । ' त्वन्मुखानाम् ' एतास्माकम् ' एषः '
संस्कृतः प्रजापतिः. ' अन्न ' मन्त्रिति । ' तथेति ' सोऽग्निरेतद्विद्वत्तान् ॥

इदानीन्तनप्रसिद्धया देवानामग्निमुखत्वं द्रष्टव्यं-यस्या इति । इन्द्रादीनां मध्ये ' यस्यै कस्यै ' विद् ' देवतायै '
यद् किमिद्विः प्रयच्छन्ति, तत् सर्वम् ' अन्नावेव जुह्वति ' । तत्र कारणमाह-अग्निमुखा इति । ' हि '
यस्मात् ते ' देवा. ' ' तत् ' तदानीं प्रजापतिरूपम् ' अन्नम् ' अग्निमुखा एव ' अकुर्वन् ' तस्मादसौ हूयमान
हविलक्षणमन्नं सर्वे देवा अन्नं तां त्यये. ॥ ४ ॥

उक्तान्ताया प्राणादीनां परिणामविशेषमाह-स योऽस्मादिति । प्रजापतिवशीरुदक्रान्तः प्राणवायुरेव

(तुं) तुं देवा ऽअग्नीं प्रावृञ्चन् । (अंस्त) तद्यु ऽएनं प्रवृक्तमग्निरोहद्व्य
 ऽपुवास्मात्सु प्राणो मध्यन्तुऽ उदकामत्सुऽ युवेनै१ सऽ आपद्यत तुमस्मिन्न-
 दधुरय युदस्माद्दीर्घमुदकामत्तुदस्मिन्नदधुरय युदस्मादन्नमन्त्रवृत्तदस्मि-
 न्नदधुस्तै१ सुर्व कृत्स्नु१ संस्कृत्योर्ध्वमुदथयंस्तद्यं तुमुदथयन्निमे
 तु लोकाः ॥ ६ ॥

(स्त) तस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । (द्वाऽयु) अयु योऽस्मिन्ल्लोकेऽग्निः
 सोऽस्त्युवाह प्राणोऽथास्यान्तरिक्षमात्साऽयु योऽन्तरिक्षे व्यायुर्ध्वं ऽपवायुमा-
 त्स्मन्प्राणः सोऽस्य स योरेवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ बभ्रुषी यज्जभुर्य्यु-
 शेत उ चन्द्रमास्तुस्मात्सु मीलितुतरोऽन्नै१ हि तस्मादन्नवत् ॥ ७ ॥

त देवा अग्नीं प्रावृञ्चन् । तद् य एनं प्रवृक्तमग्निरोहद्व्य-य एवास्मात्सु प्राणो मध्यन्त उदकामत्-
 स एवेन स आपद्यत । तमस्मिन्नदधुः । अय युदस्माद्दीर्घमुदकामत्-तदस्मिन्नदधुः । अय युदस्मा-
 दन्नमन्त्रवृत्तदधुः । तैर्ध्वं कृत्स्नं संस्कृत्योर्ध्वमुदथयन् । तद्यं तुमुदथयन्-इमे स लोकाः ६

तस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । अय योऽस्मिन्ल्लोकेऽग्निः-सोऽस्त्युवाह प्राणः । अयाम्स्यान्तरिक्ष-
 मात्सा । अय योऽन्तरिक्षे व्यायुः-य एवायमाहन् प्राणः, सोऽस्य सः । योरेवास्य शिरः । सूर्या-
 चन्द्रमसौ बभ्रुषी । यज्जभुर्य्युशेत । चन्द्रमाः । तस्मात्सु मीलितुतरोः । अने हि तस्मादन्नवत् ॥ ७ ॥

पूनायकवाप्रवायुर्ध्वगोदधः । युदकाम् वीनं तद्देशावी शुन्योऽस्य आदितोऽन्नवत् । पदेव मूर्ध्वरे-
 ऽन्नमिति । ' यन् ' एतत् सवन्त्रस्य मध्ये शीघ्रवर्धित्वम् ' अन्न ' एवमेव, ' तद् तत् ' तद्वत्तया प्रव-
 र्धनेर्निष्पन्नस्य परिणामवर्धित्वार्थः ॥ ६ ॥

प्रवृञ्चन्तुमिति-तुं देवा इति । ' तुं ' प्रवृञ्चन्तिरेह ' देशः ' ' अग्नी ' ' प्रावृञ्चन् ' प्रवृञ्चन्तेन सन्-
 ख्यन्ते । ' तत् ' तत्र प्रवृञ्चन्ते सति ' एनं ' प्रवृक्तं प्रवृञ्चन्ति ' यः ' अग्निः । ' आरोहन् ' सङ्क्रान्तिं स्य,
 तद्वत्तया प्राह निष्क्रान्तः । ' प्राणः ' ' एव ' ' एन ' प्रवृञ्चन्ति पुनः ' व्यायुः ' प्राणोऽयम् । तथा च ' त ' ' त ' ' प्राणं वीर्यविक्रान् ' अग्निम् ' प्रवृञ्चन्ती प्रवृञ्चन्तेन स्थानिकस्य हवर्धः । तं सर्वमिति प्राह । अन्ये प्रवृञ्चन्ते
 ' त ' प्रवृञ्चन्ति ' सर्वं ' निर्वयोष हृष्यं शुक्तिपत्रं ' मंस्कृत्य ' पुनः ' उर्ध्वमुदधयन् ' शमनागमनव्यवहार-
 समर्पदुर्ध्वोक्तसुनिश्चान्दवर्धन् । ' तत् ' तत्र च ' यन् ' प्रवृञ्चन्ति ' उदधयन् ' देशः, ' सः ' ' एव ' ' एव ' ' यतो ' लोकाः ' लोकवत्तमकोऽन्नवर्धित्वार्थः ॥ ६ ॥

तस्य कौरू विप्रमिति ! तदाह-तस्यायमेवेत्यादिना । ' अयं ' मूलोक्तः ' एव ' ' तस्य ' विप्रा-
 ष्यस्य प्रवृञ्चन्ते ' प्रतिष्ठा ' । प्रतिष्ठितव्यमित्येति प्रतिष्ठाशब्देन ग्राहयुज्येते । गार्धितोऽन्नवत्

१-यज्जभ्रि " यज्जभ्रि सं यज् " इत्यादिभिरेव " यज्जभ्रि यज्जभ्रि " इत्येव गार्धितव्यमित्येव ग्राहयुज्येते तद्वत्तया
 एव वीर्यवर्धित्वम् ।

(३) तदेवा वै सा प्रतिष्ठा । यां तदेवाः समस्कुर्वन्त्यैवेयमद्यापि प्रतिष्ठा सोऽप्याप्यतोऽधि भविता ॥ ८ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्यत्सत । (ता) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते तद्यदेपोऽस्वा रिक्ता शेते पुरा प्रवर्जनाद्यथैव तत्प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राण-
ऽजुत्क्रान्ते व्यीर्यं स्मृतेऽग्ने रिक्तोऽशयदेतदस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥

तामग्नौ प्रवृणक्ति । यथैवेनमदो देवाः प्रावृञ्जेस्तद्यऽएनां प्रवृक्तामग्नि-
राणेहति य उएवास्मात्स प्राणो मध्यत उवृकामत्स उवैमथ सऽ आप-

तदेवा वै सा प्रतिष्ठा-यां तदेवाः समस्कुर्वन् । संवेयमद्यापि प्रतिष्ठा । सोऽप्याप्यतो-
ऽधि भविता ॥ ८ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्यत्सत-अयमेव सः-योऽयमग्निश्चीयते । तद्यदेपोऽस्वा रिक्ता शेते-
पुरा प्रवर्जनाद्य-यथैव तत् प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राणे, उत्क्रान्ते वीर्यं, स्मृतेऽग्ने रिक्तोऽशयत् । एत-
दस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥

तामग्नौ प्रवृणक्ति-यथैवेनमदो देवाः प्रावृञ्जन्-तदस्य एनां प्रवृक्तामग्निरारोहति-य एवास्मात्स

अवाचीन प्राणः, येन मूत्रपुरीषादिकमुत्सृज्यते । ‘ अन्तरिक्ष ’ बुधोऽस्य प्रजापतेः, ‘ आत्मा ’ मध्यदेहः । तत्र तच्चक्षुः ‘ वायुः ’ ‘ अप्सम् ’ आत्मनि मध्यदेहोऽवस्थितः प्राणः । सोऽस्य स इति । ॥ वायुरेवाभ्य प्राण इत्यर्थः । द्यौरैवात्येति । बुधोऽस्य प्रजापतेर्ब्रह्मा । तत्रायौ ‘ सूर्याचन्द्रमनौ बभूवुर्वा ’ तयोर्नय्ये ‘ यच्चक्षुःस्पृशत ’ यस्मिन् बभूवि अग्निनिधुमुखविधनमयवन्, तच्चक्षुः ‘ चन्द्रमाः ’ । तद्रूप-
पादपति-तस्मादिति । ‘ हि ’ यस्मात्, ‘ तस्मान् ’ बभूव, अत्रमनवन्, तस्मात् कारणात् तच्चक्षुःस्थः ‘ चन्द्रमाः ’ ‘ मीलितस्तः ’ अतिसूक्ष्मे मीलितः; सूर्यादस्यप्रकाशो दश्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदेवा वा इत्यादि । ‘ तन् ’ तथा सति देवादौनां प्रजनाम् ‘ एषा ’ प्रजापत्यात्मिका ‘ सा प्रतिष्ठा ’ अभवदिति शेषः । ‘ तन् ’ तदानीं ‘ वा ’ ‘ समस्कुर्वन् ’ उद्योतितरीत्या सकृत्तद्वन् । न केवलमतीतकाल एव प्रजापतेः प्रतिष्ठाकृता, वर्तमानमविभक्तकालयोर्दीप्त्याह-संवेयमिति । ‘ अय ’ इदानीं वर्तमानकालोऽरी-
त्यर्थः । अतोऽधि भवितेति । ‘ अतः ’ अस्मात्तत्तमानादूर्ध्वकालेऽपि सैव प्रतिष्ठा भविता ‘ अनयतने लुद्-’
(पा. सू. ३।३।१९) इति मन्त्रित्वनयनने लुद् ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठाकृतस्य प्रजापतेः यस्कायमिषाव चित्वाग्नेरपि साहस्रमस्कारं कृत् तपोस्तादात्म्यामाह-स य इति । ‘ स ’ इत्येकस्तत्तद्वन्दः प्रणिद्धौ, अपरः प्रकृतपरमर्शकः । योऽयमग्निरिति । गार्हपत्यवितिरुवो योऽग्निरि-
त्यर्थः । तपोस्तादात्म्येनयचये प्रजापतेरवस्थाविशेषमत्रापि दर्शयति-तद्यदेवेति । ‘ तन् ’ तत्र आहवनीये ‘ प्रवर्जनात् ’ पूर्वं ‘ रिक्ता उला शेते ’ इति ‘ यत् ’ अस्य उत्क्रान्तप्राणादिकस्य प्रजापतेरेतद्रूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सत्त्वात्तादात्म्याह-तामग्न्यावेति । ‘ ताम् ’ उवाच ‘ अग्नौ ’ आहवनीये ‘ प्रवृणक्ति ’ प्रवर्तयति । यथै-

द्यते तुमस्मिन्दधात्युय युदुक्मं प्रतिमुच्य विभृतिं युदेवास्मादीर्यमु-
दकामत्तदस्मिन्दधात्युय याः समिधऽ आदधाति युदेवास्मादन्नमस्तव-
दस्मिन्दधाति ॥ १० ॥

ता वै सायंप्रातः आदधाति । (त्यु) अहश्च हि तद्वात्रेश्वान्नमस्तवन्नान्येतानि
सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे स्युः संवत्सरो दस्मिन्नेतत्सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति
तस्मिन्नेतद्दध्याश्वासंवत्सरभृतस्येभकेण च न भवितुमिति ह स्माह व्याम-
कक्षायणो नेदिमं पितरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पश्यामीति तथुं संवत्सरे
सर्वं कृत्स्नुं संस्कृत्योर्ध्वमुच्छ्रयति यथैवेनमदो देवाऽऽवदथयन् ॥ ११ ॥

प्राणो मध्यत उदकामत्-स र्वेन वा आपयते । तमस्मिन्दधाति । अयं युदुक्मं प्रतिमुच्य
विभृतिं-यदेवास्मादीर्यमुदकामत्-तदस्मिन्दधाति । अयं याः समिध आदधाति । यदेवास्मादन्नमस्त-
वत्-तदस्मिन्दधाति ॥ १० ॥

ता वै सायंप्रातः आदधाति । अहश्च हि तद्वात्रेश्वान्नमस्तव । तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे स्युः ।
संवत्सरो हि स प्रजापतिः । यस्मात्तान्युदकामत् । तदस्मिन्नेतत्सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति । यस्मिन्हा-
स्येनदती न कुप्यान्-न हास्य तस्मिन्नेतद्दधात् । नासंवत्सरभृतस्येभकेण च न भवितुमिति
ह स्माह व्यामकक्षायणः । नेदिमं पितरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पश्यामीति । तं संवत्सरे सर्वं
कृत्स्नं संस्कृत्योर्ध्वमुच्छ्रयति । यथैवेनमदो देवा उदथयन् ॥ ११ ॥

वेनमिति । प्रजापतिगाम्यवर्गनम् । 'एन' प्रजापतिम् 'अदः' भस्मिन् सृष्टिकाल इत्यर्थः । तद्य
चनामिति । 'एनाम्' 'एना' 'प्रजा' 'प्रतेनाम्' 'अग्निः' 'आरोहनि' 'आक्रमते, अन्तर्जयत इति
'पाः' 'अनेन पुनः प्रजापतिशरीरदुत्क्रान्ते' । 'स' 'प्राणः एव' 'सः' 'अग्निर्भूत्वा' 'एनम्' 'उत्क्रान्तं प्रजा-
पतिम्' 'आपयते' 'आगच्छति' । 'प्राणम्' 'अस्मिन्' 'दधाति' 'स्यावयति । अयं युदुक्ममित्यादि ।
वज्रमातः सौम्य 'इरम' 'प्रतिमुच्य' कण्टे सूत्रेण वदन्वा, तस्योपरि तमुच्य विपसीति 'यन्' 'तेन प्रागुच्छ्रात-
वीर्येनास्मिन् पुनः स्यावयतीत्यर्थः । अयं याः समिध इति । उत्क्रान्त्यप्यारोहणानन्तरं तस्मिन् 'पाः
मनेव आदधाति, 'तामिस्त-प्रजापतिम् सुनक्षत्रं पुनस्मिन् स्थापयति । यदाह कात्यायनः- 'अत्रात्राकण्डे
प्रयोदशास्यं प्रादेशमात्री, समिध आदधाति'-(का. श्रौ. सू. १६ । १३३) इति ॥ १० ॥

तासामहरहर्वाधानमनुय तत्र कात्यायन-ता वा इति । 'तत्' तदानीम् 'अहो रात्रेश्व' सकारात्
प्रजापतिशरीरम् 'अन्नमस्तव', अदलस्य पुनरासये समिधगोधानम् एतस्मिन् 'संवत्सरे' प्रत्यह काल-
त्रयेण कर्तव्यमित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रेण 'पान्नाशी, प्रदुष्यदधरिति'-(का. श्रौ. सू. १६ । १४०)
इति । दक्षप्रतिमोचनोपमरणादीनां संवत्सरकालन्यातिमाह-तान्येतानीति । 'तानि' दक्षप्रतिमोचनो-

(यस्तु) तस्य गार्हपत्यं ऽष्टवायं लोकः । (कोऽथ) अथ यो गार्ह-
पत्येऽग्निर्द्युऽष्टवायुमस्मिन्लोकेऽग्निः सोऽस्य सोऽय बुदन्तराऽऽहवनीयं च
गार्हपत्यं च तुदन्तरिक्षमुथ यु ऽआग्नीध्रीयेऽग्निर्द्युऽष्टवायुमन्तरिक्षे व्यायुः
सोऽस्य सु ऽआहवनीयऽएव योरुथ युऽआहवनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्रमसौ
सोऽस्येयु ऽआत्मेव ॥ १२ ॥

तस्य गार्हपत्यं ऽष्टवायं लोकः । अथ यो गार्हपत्येऽग्निः, य एवायमस्मिन्लोकेऽग्निः-सोऽस्य सः ।
अथ यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च-तदन्तरिक्षम् । अथ य आग्नीध्रीयेऽग्निः-य एवायमन्तरिक्षे
व्यायुः-सोऽस्य सः । आहवनीय एव योः । अथ य आहवनीयेऽग्निः-तौ सूर्याचन्द्रमसौ-सोऽस्येय
आत्मेव ॥ १२ ॥

हव्यमरणसमिदाधानविष्णुकमगादीनि पूर्वोक्तान्येतानि (अ. प. १।७।१।१।१ का. श्री. सू. ११।१३१)
प्राणवीर्याभरणेणानुक्रान्तानिभ्यर्थः । ' सर्वस्मिन् ' कृत्स्ने ' एव ' ' संवत्सरे ' मवेद्युरिति विधिवाक्यमेतत् ।
तेषां सवत्सरकर्तव्यत्वं उपपत्तिमाह-संवत्सरो हेति । यस्मात् प्रजापतेस्तानि प्राणवीर्यानि उक्रान्तानि, स
हि सवत्सरकालारमकः खलु ' एतत् ' एतेन हव्यप्रतिमोचनादीनां सवत्सरपनुदानेन ' अस्मिन् ' प्रकृते सर्वा-
त्मके प्रजापतौ सर्वं निरवशेषं विश्वं ' दधाति ' ' धातवति । अतिरेके वाचमाह-यस्मिन् हेति । ' अय '
संवासरौत्मकस्य प्रजापतेः ' यस्मिन् ' अस्ती ब्रह्मन्तारिके कालावधे ' एतन् ' पूर्वोक्तं ' न ' स्थापयेत् । इ-धं
प्रतिपादित सवासरौत्वये सर्वनाधानलक्षण दोः स्वष्टयितु सवत्सरपशुतस्याग्रेः ब्रह्मव्यपि निवेधयति-नास्तं
वत्सरभूतस्येति । न सवत्सरपर्यन्तं भूत उवाच धृतः, सोऽयन् ' अतस्वत्सरभूतः ' तस्य ' ईश्वरेण चन '
ब्रह्मणि ' न ' मान्दम, किमुतानिवा । ' इति ' एव ' वाक्कक्षापणः ' वाक्कक्षो नाम कविः तस्य पुत्रा-
ऽपय वाक्कक्षापणः ' आह ' उक्तवान् । ' चन ' -शब्दोऽप्यर्थः । एव बुध्नो वाक्कक्षापणस्यामिप्रायमाह-
नेदिममिति । ' नेदिति परमये ' - (निह. १।३।१५) ' पितरं ' पाळक ' इवम् ' अधिवृद्धात्मकं ' प्रजा-
पतिं ' ' विच्छिद्यमान ' विच्छेदेण मिथमान ' नेगशानि ' नैव ईक्षे ' इति । ' इति ' -शब्दस्तदपिप्रायपार-
समाप्तिदोषकः । उक्तवर्षं निगमयति-तु ९ संवत्सर इति । ' सवत्सरे ' अतस्ते ' तं ' प्रजापतिं ' सर्वं ' निरवशेष
' कृत्स्नं ' संपूर्णविषयं ' सरहन् ' ' उदूर्ध्वमुच्छ्रयति ' ब्रह्मनाममन्यवहारसमर्थमूर्ध्वाकारमुच्छ्रितं करोति ।
' यथैव ' यथैव प्रकारेण ' अदः ' पूर्वं ' देशः ' ' एन ' प्रजापतिम् ' उदधयन् ' उच्छ्रितं कृतवन्तः,
तोत्येत्पर्यं ॥ ११ ॥

प्रकृतस्य चयनात्मकस्य प्रजापतेर्लोकत्रयात्मकता तद्विष्टानक्षिरावादित्वात्पक्षतो च प्रतिपादयति-तस्य
गार्हपत्यं इत्यादिना । " स य. स प्रजापतिर्न्यैश्चक्षुस्तत अवमेव स योऽयमधिधीयते " - (९ कं) एतुक्तम्,
' तस्य ' चित्वाभ्यामन प्रजापते ' गार्हपत्य एव ' चित्तिरूपस्यलविशेष एव ' अय लोक. ' पृथिवी । ' अथ यो
गार्हपत्ये ' अधिकरणे उरूपः ' अग्निः ' स्थापित, यथायमस्मिन् लोके पृथिव्याविष्टान्तत्वेन स्थितोऽग्निः, स
उरूपोऽग्निः पृथिवीस्थानोऽग्निरपि अस्य प्रजापतेः सम्बन्धी; स जाटोऽग्निर्बोद्धव्य इति शेषः । ' अय ' ' आह-

तस्य शिरऽपुवाहवनीयः । (योऽथ) अथ पुऽआहवनीयेऽग्निर्धुऽपुवायुऽ
 शीर्षुऽप्राणः सोऽस्य स तद्यत्सु पक्षपुच्छवान्भुवति पक्षपुच्छवान्द्वययुऽ
 शीर्षुऽप्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिणश्च श्रोत्रं दक्षिणः पक्षऽनुतरश्च श्रोत्रमुत्तरः
 पक्षः प्राणो मध्यमात्मा वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा तद्यत्प्राणा वाचाऽन्नं जग्धुः
 प्रतिविष्ठन्ति तस्मात्प्राणानां वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १२ ॥

तस्य शिर एवाहवनीयः । अथ य आहवनीयेऽग्निः—य एवायं शीर्षुऽप्राणः—सोऽस्य सः । तद्व्यस्त
 पक्षपुच्छवान्भुवति—पक्षपुच्छवान्द्वययुऽ शीर्षुऽप्राणः । चक्षुः शिरः । दक्षिणं श्रोत्रं दक्षिणः पक्षः, उत्तरं
 श्रोत्रमुत्तरः पक्षः । प्राणो मध्यमात्मा । वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा । तद् यद् प्राणा वाचाऽन्नं जग्धुः प्रति-
 विष्ठन्ति—तस्मात्प्राणानां वाक् पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥

वनीयं गार्हपत्यं च । ' अन्तरा ' मन्वे, चित्योऽन्तराह इति यावत्, यत् स्थलं ' तदन्तरिक्ष ' मध्यलोका
 इत्यर्थः । ' अथ ' च ' यः ' अयम् ' आग्नीध्रिये ' धिष्ये ' अग्निः ' स्थापितः, य एव चायमन्तरिक्षे अग्निष्ठा-
 त्वेन स्थितो वायुः, स आग्नीध्रिययोऽन्तरिक्षस्यो वायुभेत्सुमयविधोऽप्यस्य प्रजापतेः । ' सः ' पञ्चदश्यात्मकः
 प्राण इत्यर्थः । ' आहवनीयः ' चित्यात्मकः ' एव योः ' पुलोकः । ' अथ ' ' आहवनीये ' अधिकरणे ' यः
 अग्निः ' अतिप्रणीतः स्थापितः, ' तो मूर्ध्वपद्मनो ' पुलोकेऽपिष्ठात्त्वेन स्थितो । ' स एव ' आहवनी-
 यः । चन्द्रान्तः ' अस्य ' ' आग्निव ' मध्यदेह इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्य प्रजापतेराधियादिकमाध्यात्मिकं च रूपं प्रतिपिपादयितुम्—तस्य शिर इति । ' तस्य ' प्रजापतेः
 ' आहवनीयः ' चित्यात्मकः ' शिरः ' मूर्ध्नि । ' अथ ' ' यः ' तत्र निर्धीयमानः ' अग्निः, ' ' योऽयम् ' ।
 ' शीर्षम् ' शीर्षं ' प्राणः ' नासिकासञ्चारी, न समविवोऽपि ' अस्य ' प्रजापतेः ' स एव ' शीर्षण्यः
 प्राण इत्यर्थः ॥

चित्यात्मकस्याहवनीयस्य, तत्र निर्धीयमानस्याग्नेय कृमेण शीर्षे, शीर्षेऽप्राणवच्च प्रतिपादय, तपोरेव
 पक्षपुच्छवच्च प्रतिपादयति—तद्यत्स इति । ' तत् ' तत्र ' यत् ' यस्मात् ' ' सः ' चित्यात्मक आहवनीयः
 ' पक्षपुच्छवान् ' पक्ष्याणां पुच्छेन च मुक्तोऽस्ति, ' अथ ' ' शीर्षम् ' शीर्षं वर्तमानं ' प्राणः ' नासिक्य
 इति यावत् । सोऽपि ' पक्षपुच्छवान् हि ' पक्षपुच्छेऽपिष्ठः खड्ग । पक्षपुच्छवच्चैवोपादायनि—चक्षुः शिर-
 इत्यादिना । ' चक्षुः ' सम्यग्दक्षिणात्मकं चक्षुरिन्द्रियम् नासिक्यप्राणस्य ' शिरः ' मूर्ध्वभूतम् । तदुपरि वर्तमान-
 त्वात् । दक्षिणकर्णो दक्षिणग्रन्थस्थानीयः तस्य दक्षिणपार्श्वस्थितत्वात् । उत्तरकर्णोऽधोतरग्रन्थस्थानीयः उत्तर-
 पार्श्वस्थितत्वादेव । ' प्राणः ' स एव नासिक्यः ' मध्यम् ' अन्तर्भवति ' आत्मा ' शरीरम् । बाणापतनत्वाद् बाहू
 मुपमम्, तदापतन रसनमपि बाहू, तत् पुच्छम् पश्चाद्भाषितत्वात् । सैव ' प्रतिष्ठा ' आस्थायम् । प्रतिष्ठात्वमेवोपादा-
 यति—तद्यदिति । ' यद् ' यस्मात् ' प्राणाः ' नासिक्यादयो ' वाचा ' मुखेन ' जग्धन् ' ' जग्ध्या ' मधु-
 चित्वा शरीरे ' प्रतिविष्ठन्ति ' नोक्त्वामन्ति, ' तस्मात् ' हेतोः ' प्राणानां ' ' वाक् पुच्छं ' प्रतिष्ठेत्सु-
 पतनम् ॥ ११ ॥

(ह्याऽथ) क्षुध सुदन्तुराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च । सु ऽवात्ताऽथ सु
 ऽवाग्नीध्रीयेऽग्निर्धुं ऽपुवायुमन्तुरात्सुन्नापः सांऽस्त्य सु प्रतिष्ठैवास्त्य गार्ह-
 पत्योऽथ ओ गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्त्यावाद् गानः ॥ १४ ॥

(स्त) तर्ह्य हेके त्रिष्ठितं चिन्वन्ति । अयो वाऽश्मेऽवाञ्चः प्राणा ऽहुति न
 तथा कुर्वन्ति तेरेचयन्त्येकविंशसम्पदमयोऽ अनुष्टुप्संपदमयो बृहती-
 सम्पदं वे तथा कुर्वन्त्येकथं हव्यैतद्रूपं सोनिरेव प्रजातिरेव सुदेतेऽवाञ्चः
 प्राणा चद्धि सूत्रं करोति चत्पुरीषं प्रैव तुजायते ॥ १५ ॥

(तेऽथा) अथातः सम्पदेव । (वै) एकविंशतिरिष्टका नव यजुष्यं पि
तृत्रिंशत्सादनं च सुददोहाश्च तद्द्वाविंशद्द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप्-
पाऽनुष्टुप् ॥ १६ ॥

(वे) एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । (तो) यजुर्द्वाविंशं व्युद्गहनस्य
यजुर्द्विपाश्च यजुश्च सिकताश्च यजुश्च पुरीषं च यजुश्च चतुर्भिः संनिवपति
विमुञ्चति पञ्चमेन तृत्विभिरियं द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप्पाऽनुष्टुप् ॥ १७ ॥

अथातः सम्पदेव । एकविंशतिरिष्टकाः, नव यजुष्यं-तत् त्रिंशत् । सादनं च, सुददोहाश्च-
तद् द्वाविंशद् । द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप् । तैषाऽनुष्टुप् ॥ १६ ॥

एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । यजुर्द्वाविंशम् । व्युद्गहनस्य यजुः । उषाश्च, यजुश्च । सिकताश्च,
यजुश्च । पुरीषं च, यजुश्च, चतुर्भिः संनिवपति, विमुञ्चति पञ्चमेन । तृत्विभिरियं द्वाविंशदक्षरा-
ऽनुष्टुप् । तैषाऽनुष्टुप् ॥ १७ ॥

“ त्रयो वा इमेऽत्राजः प्राणाः ”-इति पठितम्, तदप्यङ्गीकृत्य निराकरोति-एकं होत्रेणादिना । एतस्य
प्राणस्य रूपम् ‘ एतद्रूपम् ’ ‘ एकम् ’ एव अत्र, ‘ यदेतेऽत्राजः प्राणाः ’ प्रजननमृत्पुटीवसर्गवृत्तिभेदेन त्रयो-
ऽपि । किं पुनस्तदित्याह-योनिरेवेति । ‘ योनिः ’ स्थान कारणम् । मृतपुरीषवरेतसामेकमेतद्रूपं कारणमना-
द्यापि कर्मविग्रहा आह-प्रजातिरेवेति । मृतपुरीषवर्णमना प्रजातेरेकावित्यर्थः । यदेवोनरादपि-
यजुर्गति । ‘ यजुर्गं करोति ; यत् ’ च ‘ पुरीषं ’ करोति ; ‘ तत् जायत एव ’ इति प्रजातिरूपेण त्रयाणा-
मप्येकत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वमुपश्रितानुष्टुप्पृथग्योः सम्पदेवाह-अथातः सम्पदेवेत्यादिना । ‘ वयस्ते ’-इति शेषः । “ अयं
सो अग्निः ”-इत्यादिभिर्नैस्तदिता अष्टौ यजुष्मन्वाः, लोकपृथगास्त्रयोदशेति ‘ एकविंशतिरिष्टकाः ’ ।
नव यजुर्द्वीति । अष्टानामर्हन्मृतीप्रकृतीनां यजुष्मतीनामष्टौ “ अने सोऽग्निः ” इत्यादीनि (वा०
सं० १२ । ४७-५१), लोकपृथगात्मिकं “ लोकं पूज ” इति (वा० सं० १२ । ५४), एव नव । ‘ तज् ’
तत्र ‘ विष्टम् ’ सख्या सप्तते । ‘ साधनञ्च ’ यजुः “ तत्रा देवतया ” इति (वा० सं० १३ । ५९),
सुरदोहाश्च “ ता अजल ” इति (वा० सं० १२ । ५५) । ‘ तज् ’ तेन ‘ इमिगन्ते ’, ‘ अनुष्टुप्
द्वाविंशदक्षरा ’ ‘ तैषा ’ प्रसिद्धा ‘ अनुष्टुप् ’ गार्हपत्यवित्तोत्पन्ना इत्येव ॥ १६ ॥

एवमेकानुष्टुपं सप्ताप अग्रे द्वे अनुष्टुपावेव सप्तादविष्ठाह-एकविंशतिर्विति । ‘ उ, एव ’-इति
परच्छेदः । ‘ परिश्रितः ’ एकविंशतिसङ्ख्या एव । यजुंते सुवृत्ता-“ पारेभिर्द्भिः पारिषपति पूर्ववदेकविंशत्या
वितः त्वेति ”-(वा. श्रौ. सू. १७ । ७) इति । यजुर्द्वाविंशमिति । पारिषितामेवोत्पाने विंशितम्
“ वितः त्व ” इति ‘ व्युद्गहनस्य यजुः ’ । “ अनेत धीन ” इति (वा. सं. १२ । ४५) त्रयोविंशम् । ‘ उषाः ’
तन्निगो विहितं यजुः “ संज्ञानम् ” इति (वा. सं. १२ । ४६) च द्वे चतुर्विंशतवितो । ‘ सिकताश्च ’ तन्नि-
गापयजुः “ अग्नेर्मेव ” इति (वा. सं. १२ । ४६) च द्वे चतुर्विंशतवितो । ‘ पुरीषञ्च ’ तन्निगापयजुश्च

(वृ) अयेते द्वे युजुषी । सोऽअनुष्टुवेव व्यात्राऽअनुष्टुतश्चिद्वं द्वयं
वाचो रूपं देवं च मानुषं चोष्टैश्च शनैश्च तदेते द्वे ॥ १८ ॥

ता वाऽष्टास्तिष्ठोऽनुष्टुभः । (श्वि) चितुऽ एष गार्हपत्यस्तश्चिदेताऽअत्र
तिष्ठोऽनुष्टुभः सम्पादयन्त्यत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततोऽन्य-
तरां द्वात्रिंशद्दक्षरामनुष्टुभमाहवनीयं ह्रन्ति सुऽ आहवनीयः सा
द्यौस्तच्छिरोऽयेदान्यतरा परिशिष्यते स गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा सुऽऽमयं
लोकः ॥ १९ ॥

अयेते द्वे युजुषी-सोऽअनुष्टुवेव । व्यात्राऽअनुष्टुप् । तद्वचिद्वं द्वयं वाचो रूपं-देवं च, मानुषं
च, उष्टैश्च शनैश्च-तदेते द्वे ॥ १८ ॥

ता वाऽष्टास्तिष्ठोऽनुष्टुभः । चितुऽ एष गार्हपत्यः । तद्वचिदेता अत्र तिष्ठोऽनुष्टुभः सम्पाद-
यन्ति-अत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति । ततोऽन्यतरां द्वात्रिंशद्दक्षरामनुष्टुभमाहवनीयं ह्रन्ति ।
स आहवनीयः । सा द्यौः । तच्छिः । अयेदान्यतरा परिशिष्यते-स गार्हपत्यः । सा प्रतिष्ठा ।
स ऽऽमयं लोकः ॥ १९ ॥

(कोऽय) अथ येऽएते द्वे युजुषी । एतत्तद्यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षं सुऽआत्मा तद्यत्ते द्वे भुवतस्तस्मादेतन्नृणीयो यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च तस्मादेष्टा लोकानामन्तरिक्षलोकस्तुनिष्ठः ॥२०॥

तेषा त्रेषा विहिता वागनुष्टुप् । (छा) तामेपोऽग्निः प्राणो भूत्वाऽनुष्ठं-
चरति युऽआहवनीयेऽग्निः सु प्राणः सोऽस्रावादित्योऽथ युऽआग्नीध्रियेऽग्निः
सु व्यानः सु उऽअयं व्यायुर्योऽयं प्रवतेऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः सु उऽदानः

अथ येऽएते द्वे युजुषी-एतत्तत् । यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च । तदन्तरिक्षम् । त आत्मा । तद्व्यत्ते द्वे भवतः-तस्मादेतन्नृणीयो-यदन्तराऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च । तस्मादेष्टा लोकानामन्तरिक्षलोकस्तुनिष्ठः ॥ २० ॥

तेषा त्रेषा विहिता वागनुष्टुप् । तामेपोऽग्निः प्राणो भूत्वाऽनुष्ठं चरति । य आहवनीयेऽग्निः-स प्राणः, सोऽस्रावादित्यः । अथ य आग्नीध्रियेऽग्निः-स व्यानः, स उऽअयं वायुः-योऽयं प्रवते । अथ

अनुष्टुप्प्रवसत्पादस्य गार्हपत्यनिनौ लोकप्रवसत्पादनहेतुतामाह-तद्यदेता इति । 'अथ' गार्हपत्यवित्ती 'यत्' 'एतावतितः अनुष्टुप्' 'सम्पादयति,' वेदशदिन इति शेषः । 'तदा' आहवनीयवपनार प्रागेवात्रैव गार्हपत्ये 'इमे सर्वे लोकाः' 'त्रयोऽग्नि' 'मवति' । कारणे कार्ष्णिकान्तर्गतवानुष्ठोऽग्नयेऽग्नि गार्हपत्ये एवान्तर्गतः, पृथिवीलोके चेतरी लोकवर्तमानौ । "गोऽग्निना पृथिवीं विजुनन् सममन् तत आगच्छ समरुत" -इति तत एवोपलज्जतेः (वा. प. १ । १ । १ । १ । १) । तस्मादेव अनुष्टुपमनुप्रयोगान्तर्गतमपि निष्ते-ततोऽन्यतरामिति । तयोर्गोऽग्निदशरुगेः अनुष्टुभोर्मध्ये 'अन्यतरा' एका' 'हविशदशरामनुष्टुवं' 'हुदपा विविध आहवनीयस्थान' 'इरति' अनुष्ठमाय हरेयुरित्यर्थः । 'सा' 'वाहता अनुष्टुप् आहवनीयवितिः, सैव पुलोकः, तदेव विष्णुमिच्छस्य प्रजापतेः 'शिरः' मवति । 'इह' अस्मिन् गार्हपत्यस्थाने 'अन्यतरा' एका हविशदशरा अनुष्टुप् 'परिशिष्यते,' 'सः' एव गार्हपत्यः 'अतिरिति विष्णुमिच्छस्य प्रजापतेः 'सा' एव 'प्रतिष्ठा' पादौ । 'तः' एव 'अये लोकः' 'मूलोक्तोऽपीत्यर्थः ॥१९॥

द्वित्येवार्थेभ्यान् गौरी वा सुतीरा अनुष्टुप्, तत्रैव अन्तरिक्षादिरूपतामाह-अथ ये एते इति । आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये यदिति स्थानमाग्नीध्रियाहवन्, एतदेव सा यजुर्नमित्ता अनुष्टुप्, 'तदेवन्वारी-धम्' 'वर्षातनुष्टुपात्मकोऽप्यन्तरिक्षलोक इत्यर्थः । सैव अनुष्टुमस्य विष्णुमिच्छस्य प्रजापतेः 'आत्मा' सम्पदेहः । हविशदशराभ्यां पूर्वोप्यनुष्टुभ्यां द्वित्येवार्थेभ्यामनुष्टुभ्यामा अनुष्टुभोऽन्तरेवन्वात् तदात्मकः ततोऽन्यतरामन्वारीमाणवन्-तद्यत्ते द्वे भवत इत्यादिना । दस्मान् सुतीरा अनुष्टुप् द्वित्येवार्थेभ्यां, तस्मात् तदन्तर्गतं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यतरात् 'तनीयः' 'तनुतरम्, अन्तरिक्षाण्येव मवति । 'तस्मात्' 'तु काणाम्' 'एषा लोकानाम्' 'मये' 'अन्तरिक्षलोकः' 'तुनिष्ठः' 'सुहृदमो मवति ॥ २० ॥

तेषा त्रेषा विहितेत्यादि । निष्कारणे विहिता 'तेषा अनुष्टुप्' 'वाक्' एव । 'तान्' 'एव' उच्यः 'अग्निः' 'प्राणो भूत्वा अनुष्ठं चरति' आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्यतरादेव स्थानेन क्रमेण व्याप्नोति । तत्प्रत्ययान-

तु ऽऽअयं योऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निरेवंविद्ध वाव सुर्वी वाचथँ सुर्वं
प्राणथँ सुर्वमात्मानथँ संस्क्रुते ॥ २१ ॥

सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिंशत्तौ द्वात्रिंशदेव तदयेते द्वे अजुषी
तच्चतुस्त्रिंशदग्निरेव पञ्चत्रिंशो नाक्षराच्छुन्दो व्येत्येकस्मात्त्र द्वाभ्याथँ
सु ऽऽ ब्रह्मस्तत्पदत्रिंशत्पदत्रिंशदक्षरा बृहती बृहती वाऽएष
सुंचितोऽभिसम्पद्यते आहव्यै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तदुदेतामुत्र
बृहती करोति तस्मादेव सुंचितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥

यो गार्हपत्येऽग्निः—स उदानः । ॥ उऽअयं—योऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निः । एवंविद्ध वाव सर्वा वाचं, सर्वं
प्राणं, सर्वमात्मानं संस्क्रुते ॥ २१ ॥

सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिंशत्तौ—द्वात्रिंशदेव तत् । अयेते द्वे यजुषी—तच्चतुर्द्विंशत् । अग्निरेव
पञ्चत्रिंशः । नाक्षराच्छुन्दो व्येति—एकस्मात्, न द्वाभ्याम् । स उ द्व्यक्षरः । तत् पदत्रिंशत् । पदत्रिंश-
दक्षरा बृहती । बृहती वाऽएष सुंचितोऽभिसम्पद्यते । आहव्यै योनौ रेतः सिच्यते—तादृग्जायते ।
तदुदेतामुत्र बृहती करोति—तस्मादेव सुंचितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥

गतेऽग्नी प्राणोदानम्यानहत्यात्मना सूर्यादिभेदेन तस्य व्याप्तिमाकृते—य आहवनीयेऽग्निरिति । ' आहवनीये '
आहवनीयस्याग्ने निहितो ' यः अग्निः, ' सः ' प्राणः ' प्राणात्मकः, ' सोऽसावादित्यः ' आदित्यात्मकश्च ।
, आग्निशीये ' निहितस्तु व्यानात्मकः, वाग्नात्मकश्च । ' गार्हपत्ये ' निहितस्तु उदानात्मकः, पार्थिवान्तिरूपश्च ।
आहवनीयादीनां पुलोकादिरूपत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ऊर्ध्वमण्णावोदशस्तन्मन्त्रेण प्राणादीनां तत्तदव्याप्तमकता
अवगतत्वात् ॥

प्रतिपादितमर्थं विदुषः फलमाह—एवंविदिति । अग्न्याद्यविष्टितलोकत्रयाणां प्रजापत्यात्मकत्वम्, गार्ह-
पत्यपिनी सम्पादितास्त्वत्पुष्टुलदीपितरीत्या जानन् कृत्वा ' वाचम् ' कृत्वा ' प्राणम् ' एतैरेव सर्वैः सम्पूर्णम्
। आत्मानम् ' अग्निशीरीम् ' उच्छुक्ते ' उत्पादयति ॥ २१ ॥

" अयो बृहतीसम्पद्यन् " इति (य. प. ७।१।२ । १५) प्रकृ सूचिता सम्पत्तिमाह—सैवेति । ' सैषा '
गार्हपत्यपितिः ' बृहत्येव, ' सम्पद्यत इति शेषः । तामेव सम्पत्तिं दर्शयति—ये वा इति । ' ये ' खलु पूर्व-
मुक्ते द्वात्रिंशदक्षरे अनुहुमी, तदुभय मिळित्वा द्वात्रिंशदेवात्र सम्पद्यते । अवशिष्टे ' द्वे यजुषी, ' ' अग्निरेव '
' पञ्चत्रिंशः ' पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्यापूर्वकः ॥

ननु " षट्त्रिंशदक्षरा बृहती " इति श्रुतेः इतः परमप्येकेन मन्त्रित्वमित्यत आह—नासरादिति । ॥ वैक-
स्मादक्षरादवियमानात् ' छन्दः ' ' व्येति ' विगच्छति, अन्यथा भवति । ' न ' च ' द्वाभ्याम् ' अक्षराभ्याम् ।
एकेन द्वाभ्यां वा न्यूनं छन्दो न वैकल्यं प्रमोतीत्यर्थः । तथा चैषा पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्याऽपि बृहत्येवेति तत्सम्पत्ति-
रविद्वद्वा । सङ्ख्यापूर्वमपि दर्शयति—स उ द्व्यक्षर इति । यः पञ्चत्रिंशदेऽग्निः स खल्वक्षरद्वयवाच्यः । तत्त-
त्ताम्यामग्निरित्यक्षराभ्यां सह षट्त्रिंशत् सङ्ख्या सम्पद्यते; तथा च षट्त्रिंशदक्षरा बृहती सम्पन्ना । अग्नि च
' एष ' आहवनीयस्याग्ने ' सुंचितः ' अग्निरिति ' बृहतीमभिसम्पद्यते ' । तत्र गार्हपत्यचितेरुहती-

तदाहुः । (य) युदयं लोकां गार्हपत्यांऽन्तरिक्षं धिष्ण्या चोराहवनीयो-
ऽन्तरिक्षलोक उ अस्माद्धोकादुन्नर्हिताऽथ अस्माद्गार्हपत्यं चित्वा-
ऽऽहवनीयं चिनोत्यथ धिष्ण्यानिति सद्य इवेमायुं लोकावास्तुन्नुपोध्विय-
तोयोऽन्तरणाकाशऽआसीत्तदन्तरिक्षमभवत्तां ह्येतन्नाम ततः पुराऽन्तरा-
वाऽऽहवनीयमभूदिति तस्मादन्तरिक्षं नयद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनो-
त्येतां ह्ययुं लोकावुमृज्येतामुथ प्रत्युन्य धिष्ण्यान्निवपति कर्मण ऽप्या-
नन्तरायाप्रायोऽश्रुन्तयोर्वापु संस्क्रियमाणयोर्मुध्यत् संस्क्रियते ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७।१।२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७-१ ॥

तदाहुः—यदयं लोको गार्हपत्यः, अन्तरिक्षं धिष्ण्याः, चोराहवनीयः । अन्तरिक्षलोक उ अस्मा-
द्धोकादुन्नर्हिताः । अथ कस्माद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनोति, अथ धिष्ण्यानिति । सद्य इवेमा-
युमे लोकावाप्तुः । तपोधिपतोयोऽन्तरणाकाश आसीत्—तदन्तरिक्षमभवत् । ईक्षं ह्येतन्नाम ततः पुरा ।
अन्तरा वाऽऽहवनीयमभूदिति—तस्मादन्तरिक्षम् । तद्—यद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनोति । एतो ह्यमे
लोकावुमृज्येताम् । अथ प्रत्येत्य धिष्ण्यान्निवपति—कर्मण एवानन्तरायाप । अथोऽभन्तयोर्वापु
संस्क्रियमाणयोर्मध्यं संस्क्रियते ॥ २३ ॥

सम्पदिवरे काण्णि-पाह-पाहया इति । 'चोनी' गर्वात्तये पादगताविशिष्ट 'रेतः' 'सिध्यते' तादृश
एवोपतितमये 'जायते' यथैव लोके, 'तत्' तथैवास्ति योनिरुत्पत्त्या गार्हपत्यविनो 'यद्' यस्मात्
'एतां बृहती करोति' 'तस्मात्' इत उतपमान 'एवः सञ्चितः' अवमाहवनीयोऽस्ति 'बृहतीमवि-
सम्पद्यते' । तां तामपि यदुभयतीनां यदुत्तागिरितसदयवा दश बृहयः सम्पद्यते इति द्वादशमकाण्डे दर्श-
यिष्यामः ॥ २२ ॥

गार्हपत्याग्नीषाहवनीयानां क्रमेण पुनश्चान्तरिक्षलोकान्कृत्वा क्रमेणैव तेषां संस्कारो युक्त इत्या-
शक्यं यन्कस्मात्तुलानुसारादपि—तदाहुःस्तिथिरिति । अन्तरिक्षं धिष्ण्या इति । गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा-
वातिन आग्नीषाहवनीयो धिष्ण्याः, ते अन्तरिक्षलोकात्मका इत्यर्थः । तत्र गार्हपत्यवयवनामन्तर्यं आहवनीय-
वितेगच्छति—अन्तरिक्षलोक इति । 'आमाद् लोकान्' भूमेकान् । 'अन्तरिक्षलोकः' 'अनन्तर्हितः'
प्रत्यासक्तः । तथा च गार्हपत्यवयवनामन्तरं धिष्ण्यान्निवपनमह्वा 'अथ' कस्मात्, हेतोराहवनीयवयवनेव
क्षियते । 'अथ' अनन्तरमेव 'धिष्ण्यान्' चिनोतीत्यनुवचयते । इत्यमनुष्ठाने कारणं यदुमाह—सद्य इवे-
माविति । 'अमे' पुरा इतो ब्रह्मर्षी 'लोको' 'सङ्गमनः' । 'तयो' 'विषयो' 'रिषिर्ब्रह्मन्लोको-
विपुत्रमानवोः' यः 'मध्ये' आकाशः । 'अवकाशः' 'आसीत्' 'तदन्तरिक्षमभवत्' । 'ततः पुरा'
पारावृषिभ्योऽगिमानाद् पूर्वम् 'ईक्षम्' इति आकाशस्य 'नाम' पारावृषिभ्योर्विद्येते सति 'अन्तरा'
तयोर्वेदे छद् 'हवनीयमभूत्' 'इति' 'हेतोः' यस्मादेवं तस्मादिदमाकाशमन्तरिक्षमवर्तं संवर्तित्यर्थः ॥

तद् यद्गार्हपत्यमित्यादि । एवमन्तरेण निष्पत्तेर्नोक्तद्वयान्तरमाश्रित्वाद् गार्हप्यं यच्चयनान्तरमन्तरिभ्रसस्तु-
तान् धिष्ण्याननिकम्प्य 'आहवनीय' 'चिनोति' चयनेन सस्करोति । 'यद्' यस्मात् तौ भूस्वर्गौ
'अग्ने' खलु सद् 'अमृष्येतां' सृष्टवमवताम्, 'अथ' आहवनीयचयनान्तर 'प्रयेत्य' प्रतिनिवृत्त्य
सदसि 'धिष्ण्यान्' 'निवपति' निर्दिशति । अत्र प्रयोजनमाह—कर्मण हृदेति । तत्र धिष्ण्याना निवपन
कर्मण त्रिपाकलापस्य 'अनन्तरावाप' अविच्छेदायैव भवति । न त्वनेन किञ्चित् सत्कर्त्तव्यमस्तीत्याह—
अयो इति । अपि च त्रयो 'अस्तयो' आहवनीयगार्हपत्योश्चयनेन 'सत्क्रियमाणयो' 'मध्यम्'
अपि स्थल 'सत्क्रियते' तेनैव सत्कारेण सस्कृत्येव भवति, तस्माद् गार्हपत्यचयनान्तरमाहवनीयस्यैव चयनम्,
पश्चाद्धिष्ण्याना निवपनमिति कम सिद्ध इति भावः ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्वदिनपञ्चमशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (७-१-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तत्रो हार्दं निवारयन् । पुनर्वाचगुरो देवाद् विचारार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहृद्यमुनापुरुषौ रत्नगर्भं,
सप्तानीन्पञ्चमीतिस्त्रिंशत्तुलनाधेनुमौर्वर्गभूमी ।
वनोवा क्वमशानिदिपमहितरथी सामणि सिङ्गुणार्थो,
व्यव्राजोद्विष्वक्क प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं षट् ॥
धाम्नाद्भिं ध्वज्यजमा तिम्रमवमनुल स्वर्गज र्गमुक्ष्य,
कार्पासीय कृपावागुल्लङ्घनमजडो रावत राजभूज्य ।
आज्योत्थं प्राज्यजमा लवणजमनुष्यं शार्कर चार्कतवा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमवृत मुदा पात्रमास्मिन्नुपार्थ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्यैदिकमार्गप्रवर्णकत्रीहरिहरमहाराजसाक्षात्पुत्रत्वमेव साधनाधार्येण विरचिते
माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्वदिनपञ्चमशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमेऽध्याये समाप्तः ॥ ७-१ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । प्रथमप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथातो नैर्ऋतीर्हन्ति । (न्त्ये) एतद्दे देवा गार्हपत्यं चित्वा समारोह-
न्नयं वे लोको गार्हपत्य इदमेव तल्लोकं संस्कृत्य समारोहंस्ते तुम
ऽपवानतिदृश्यमपश्यन् ॥ १ ॥

(इयंस्ते) तेऽब्रुवन् । (ह्यु) उप तजानीत ध्रुवेदं तुमः पाप्मानमपह-
नामहाऽऽति तेऽब्रुवंश्चेतुष्वप्यमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तुदि-
च्छत ध्रुवेदं तुमः पाप्मानमपहनामहाऽऽति ॥ २ ॥

अथ नैर्ऋतीष्टकाचयनम् ।

अथातो नैर्ऋतीर्हन्ति । एतद्दे देवा गार्हपत्यं चित्वा समारोहन् । अयं वे लोको गार्हपत्यः ।
इममेव तल्लोकं संस्कृत्य समारोहन् । ते तुम एवानतिदृश्यमपश्यन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्-उप तजानीत-ध्रुवेदं तुमः पाप्मानमपहनामहाऽऽति । तेऽब्रुवन्-चेतुष्वप्यमिति ।
चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत-ध्रुवेदं तुमः पाप्मानमपहनामहाऽऽति ॥ २ ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेऽगोऽपिर्हं जगत् । निर्धमे तमद्दे नन्दे विधातर्धमहेधरम् ॥ १ ॥

अपाद्याधिक्या प्रयोजनप्रतिपादनपुरासर्गं नैर्ऋतीनामिष्टकानामुत्पत्तानं त्रिभिस्तुस्ताम् इरण संग्रहेण प्रति-
जानीते-अयात इति । ' अय ' गार्हपत्यचयनान्तर्गतम् ' अतः ' अस्मात् स्थानम् निर्भूतिदेवताकाः
इष्टकाः ' इति, ' नैर्ऋत्यां दिशि निरायेयुर्नित्यः । तासांमुत्पत्तयः प्रयोजनपाद्याधिक्याऽऽबधे-एतद्वा
इति । ' एतद् ' एतस्मिन् शब्दे गार्हपत्यचयनान्तर्गते ' देवाः ' ' समारोहन् ' सम्प्राप्नुवन् । एतदेव
दिशोति-अयं ॥ इति । ते तुम एवेति । अनेन संस्कृतं मूलोक्त्याख्याः ' ते ' ' अनतिरक्तम् ' अय-
मनिक्रम्य द्रष्टुमशक्यं सर्ववस्तुवाञ्छार्थं पालयन् ' तम एव ' सर्वत्र आश्रयनित्यः ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्प्रति । उप तजानीतेति । उपेत्य ' तत् ' तमोऽब्रुवन्तुमुत्सर्गं विचार्यतेत्यर्थः । तुमः पाप्मानमिति ।
तमेकां पाप्मानम् । चेतुष्वप्यमितीष्टायां निजिति ज्ञानाद्ये- (पा. सु. १ । १ । ८) चित्तिमिच्छतेतीति ।
' चित्ति ' पापघननसाधनमिष्टकानां चयनमिच्छतेत्यर्थः । तदिच्छतेति । हे देवाः । ' तन् ' चयनम् ' रच्छत ' ' यथा ' येन चयनेन ' इदं ' तमोऽब्रुवन् पापं वाप्यमेत्यर्थः ॥ २ ॥

ते चेतयमाना । (५) एता ऽऽष्टका ऽअपश्यन्नेर्ऋतीस्ता ऽबुपादधत
ताभिस्तत्तमः पाप्मानमुपाधत पाप्मा वै निर्ऋतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानं
निर्ऋतिमपाधत तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥

(स्त) तद्वाऽएतत्क्रियते । बुद्धेवा ऽअकुर्वन्निदं नु तत्तमः स पाप्मा
देवैरेवापहतो युत्वेतत्करोति बुद्धेवा ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्युपोषु ऽएव
पाप्मा या निर्ऋतिस्तमेताभिरुपहते तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपहते
तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥

(त्यो) बुद्धेवैता नैर्ऋतीर्हरन्ति । प्रजापतिं विव्रस्तं यत्र देवाः सम-
स्तकुर्वन्स्तुमुखायां योनौ देतोभूतमसिञ्चन्त्योनिर्वाऽवृत्ता तस्माऽएतां संव-
त्सरे प्रतिष्ठां तुमस्तकुर्वन्निमेषु लोकमयं वै लोको ग्राहपत्यस्तुस्मिन्नेनं
प्राजनयन्स्तस्य युः पाप्मा युः श्रेष्ठा यदुत्वं यजरायु तुदस्यैताभिऽप्राप्तं-
स्तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपाधस्तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ५ ॥

ते चेतयमानाः एता ऽष्टका अपश्यन्-नैर्ऋतीः । ता उपादधत, ताभिस्तत्तमः पाप्मानमुपा-
धत । पाप्मा वै निर्ऋतिः । तद्यदेषाभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपाधत-तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते-यदेवा अकुर्वन् । इदं नु तत्तमः, स पाप्मा देवैरेवापहतः । यत्वेतत्करोति-
यदेवा अकुर्वन्-तत्करवाणीति । अयो य एव पाप्मा, या निर्ऋतिः-तमेताभिरुपहते । तद्यदेषाभिः
पाप्मानं निर्ऋतिमपहते । तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥

यदेवैता नैर्ऋतीर्हरन्ति-प्रजापतिं विव्रस्तं यत्र देवाः समस्तकुर्वन्-तमुखायां योनौ देतोभूत-
मसिञ्चन् । योनिर्वाऽवृत्ता । तस्माऽएतां संवत्सरे प्रतिष्ठां समस्तकुर्वन्-इमेषु लोकेषु । अयं वै

ते चेतयमाना इति । विविभिच्छ्रुत इत्यर्थः । पाप्मा वै निर्ऋतिरिति । दक्षिणाग्रदिगविदेवता ता
' पाप्मा वै ' पारस्वैः । एतत्तादात्म्यमुपलब्धं पापमपहतिहेतुमूत्रानामिष्टकानां ' नैर्ऋत्यः ' इति नाम
निर्दिष्टम् । तद्यदेताभिरिति । ' अपाधत ' अनाशयन् ॥ ३ ॥

इदमाख्यायिकया नैर्ऋतीनामुपधानस्य पाररूपतमोनिहृत्यर्थतां प्रतिपाद्य, इदानीमनुष्ठानस्यापि तदर्थ-
तामाह-तद्वा एतद् क्रियते इति । ' तन् ' खलु ' एतत् ' इदानीं यजमानेन ' कियते, ' ' यदेवा '
पुरा ' अकुर्वन् ' । यथा ' देवै ' ' अपहृत ' नाशितं तमोरूपं ' स पाप्मा, ' इदानीमनुष्ठानेन
निवर्तते । यत्वेतदिति । ' यत् ' खलु ' एतद् ' यजमान-अनुष्ठिति, देवैरेव कृतम्, ' तत् ' अहमपि
' करवाणि, ' इति ' अनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठेयता इत्यर्थः । न केवलमनुष्ठानमात्रं तथाविधमनुष्ठानं नैर्ऋत्य-
त्वाह-अयो इति । उत्तमर्यमन्त्र नैर्ऋतीनामिष्टकानां तमेतत्तत्प्राप्तं नाम निर्ऋति-तद्यदेताभिरिति ॥ ५ ॥

मूत्रोक्तान्तरं वक्तुं नैर्ऋतीनां हरणमनुष्ठेय-यदेवैता इति । ' यदुत् एव ' यजमानेन मूत्रोक्तान्तरं

(न्तु) तथैवैतद्यजमानः । (५) आत्मानमुखायां योनीं रेतोभूतं सिध्यति
योनिर्वाऽऽस्ता तस्माऽएतां संवत्सरे प्रतिष्ठार्थं संस्करानीमुमेव लोको
मयं ये लोको गार्हपत्यस्तुस्मिन्नेन मृजयति तस्य यः पाप्मा यः श्लेष्मा
यदुल्वं यजरायु तदस्येताभिरपहन्ति तद्यदस्येताभिः पाप्मानं निर्कृति-
मपहन्ति तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥

पादमाग्नौ भवन्ति । (न्त्य) अपस्पृशमेव तत्पाप्मानं निर्कृतिं कुरुते-
ऽलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमुत्तन्तुमेव तत्पाप्मानं निर्कृतिं

लोको गार्हपत्यः । तस्मिन्नेन मृजयन् । तस्य यः पाप्मा, यः श्लेष्मा, यदुल्वम्, यजरायु-
तदस्येताभिरपहन् । तद्यदस्येताभिः पाप्मानं निर्कृतिमपहन्-तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥

तथैवैतद्यजमान आत्मानमुखायां योनीं रेतोभूतं सिध्यति । योनिर्वाऽऽस्ता । तस्माऽएतां संव-
त्सरे प्रतिष्ठां संस्करोति-इममेव लोकम् । अयं वै लोको गार्हपत्यः । तस्मिन्नेन मृजयति । तस्य
यः पाप्मा, यः श्लेष्मा, यदुल्वम्, यजरायु-तदस्येताभिरपहन्ति । तद्यदस्येताभिः पाप्मानं
निर्कृतिमपहन्ति-तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥

पादमाग्नौ भवन्ति । अपस्पृशमेव तत्पाप्मानं निर्कृतिं कुरुते । अलक्षणा भवन्ति । यद्वै नास्ति-

' एता नैर्ऋतीः ' इत्यादिः ' इष्टिः ' तदुच्यते इति शेषः । आह्नादिकया तस्य प्रतिपादयति-प्रजापतिं
विरुक्ष्यमिति । यदा यजुः देवाः ' विमर्शं ' विविधायकं ' प्रजापतिम् ' ' सप्तर्षिम् ' पुत्रावनन्तं
तदा ' तन् ' प्रजापतिम्, उच्छास्त्रणायां ' योनीं ' उच्छास्त्रिण्येन ' रेतोभूतम् ' ' अतिबन् ' । योनिर्वा
उच्येति । उच्छास्त्रेण उच्यते । तस्मा एतामिति । ' तस्यै ' प्रजापत्ये ' संवत्सरे ' उच्छास्त्रिण्येन नैति
कपि ' एतां प्रतिष्ठां ' प्रतिष्ठित्वा नैति पादद्वयं प्रतिष्ठाः भूतोक्तान्तं पादद्वयमवतपयित्वाः । ननु
संवत्सरे अतिश्रान्ते गार्हपत्य एव योज्यते, न भूतोक्तस्येति व्याशङ्क्य तपोस्तादात्मनाह-अयं वै लोक
इति । तस्मिन्नेनमिति । ' तस्मिन् ' भूतोक्तान्तं गार्हपत्ये ' एवं ' प्रतिष्ठित्वा प्रजापत्यवद्वै ' प्राज-
नयन् ' तदपादयन् । ' तस्यै ' प्रजापत्यस्य ' यः पाप्मा ' शरीरे जित्, ' यः श्लेष्मा, ' यन् ' य
' उत्तं ' गर्भेऽनन्, ' यत् ' य जरायाश्च गर्भस्य यजरायुः, ' तन् ' सर्वं पादयन् ' तस्यै ' प्रजापत्ये
' एताभिः ' इष्टकभिः ' अनामन् ' अपहृतवन्तः । अत्रापि पूर्वोक्तान्तं योज्यते इत्येति-तस्यैत्येति ॥ ६ ॥

इतिहासविषयं द्रष्टव्यं दार्ष्टनिके योजयति-तथैवैतदिति । यथा प्रजापतिमुदीरितोपा देशः
उपहृत्य, तथैवैतां यजमानानां प्रजापतिरूपमात्मन् उच्छास्त्रिण्येन पूर्वोक्तोच्यते ॥ ६ ॥

इयं पादयन्त तदन्तः, गर्भस्य च श्लेष्मोक्तादिकस्य च पाप्मनो निर्गलहेतुत्वेन नैर्ऋतीरेष्टकः प्रोक्तः,
तथा उच्छास्त्र-पादमाग्नौ इति । विराट्पादिकान्तं यजिरितिः प्रोक्तः, तस्य दशमोऽंशः पादः, स प्रजाप

कुरुते तुपपका भवन्ति नैर्ऋता वै तुषा नैर्ऋतेरेव तुत्रैर्ऋतं कर्म करोति
कृष्णा भवन्ति कृष्णश्च हि तत्तम आसीत् । अथो कृष्णा वै निर्ऋतिः ॥ ७ ॥

(स्तु) त्राभिरेतां दिशं यन्ति । (न्त्ये) एषा वै नैर्ऋती दिक् नैर्ऋत्या-
मेव त्रदिशि निर्ऋतिं दधाति स यत्र स्वकृतं वैरिणश्च भ्रमदयो वा स्यात्त-
देना ऽतुपदध्यातुत्र वाऽअस्याऽअवदीर्यते यत्र वाऽस्याऽओपपयो न
जायन्ते निर्ऋतिर्हास्ये तद्गृह्णाति नैर्ऋतऽएव तद्भूमेर्निर्ऋतिं दधाति
ताः प्राचीर्लोकभाजः कृतोपदधाति ॥ ८ ॥

तदलक्षणम् । अतन्तमेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिं कुरुते । तुपपका भवन्ति । नैर्ऋता वै तुषाः । नैर्ऋतेरेव
तत्रैर्ऋतं कर्म करोति । कृष्णा भवन्ति । कृष्ण हि तत्तम आसीत् । अथो कृष्णा वै निर्ऋतिः ॥ ७ ॥

त्राभिरेता दिशं यन्ति । एषा वै नैर्ऋती दिक् । नैर्ऋत्यामेव त्रदिशि निर्ऋतिं दधाति । स यत्र
स्वकृतं वैरिणम्, भ्रमदयो वा स्यात्-तदेना उपदध्यात् । यत्र वाऽअस्याऽअवदीर्यते, यत्र
वाऽस्याऽओपपयो न जायन्ते-निर्ऋतिर्हास्ये तद् गृह्णाति । नैर्ऋतऽएव तद्भूमेर्निर्ऋतिं दधाति । ताः
प्राचीर्लोकभाजः कृतोपदधाति ॥ ८ ॥

पाप्मा ता 'पादमात्र्य' तद्वक्तृ कात्यायनम्- 'पञ्चार्द्धिर्दशविततिर्विंशतिशतागुलं पुरुष, द्वादशाङ्गुलं पद्म'
(का शु. सू. ८१) इति । तत् परिमाणं प्रशंसति-अथस्पदमेवेति । 'एतत्' एतेन नैर्ऋतीनां पादमात्रपरि-
माणकरणम् 'अथस्पद' पादस्यावस्तादेव निर्ऋतिरूपम् 'पाप्मानं' कृतवान् मवती-पर्य । एतेन पादमात्र्य
इत्यत्र पादशब्दोद्भिन्नपर्यम्, न तु पञ्चार्धांशवाचक इति व्याख्यानं भवति । सर्वविशेषं विषये-अलक्षणम्
भवन्तीति । ज्योतिषितादिकं लक्षणम्, तद्वद्विदा मवेयुरित्यर्थः । एतदुपपत्त्यति-यद् नैर्ऋतीति । 'पद्'
क्षस्वमावप्रतिपोगि, 'तद्' नि स्वर्णान्वान् 'अलक्षणं' व्यावर्तकविहरहितम्, अतोऽप्रागलक्षणकरणेन 'निर्ऋतिं
पाप्मानम्' असन्तम्' अभावप्रतिपोगिमेव करोति । ननु पाप्मे सनीयकान्तरलक्षणपरत्वासाधनवर्त्तनीय
मित्याशङ्क्य, तासां पाकप्रकारमाह-तुषपका भवतीति । तुषे पका 'तुषपका' । पचे कर्मणि क्त,
"पचो व"-(पा. सू. ८।१।१२) इति निष्ठातकारस्य वचनम् । तत् प्रशंसति-नैर्ऋता वा इति । दर्शो
पूर्वशासप्रकरणे "अथ तुषाम् अहन्त्यपहतं रक्ष इति"-(श. प. १।१।१।१२) इति रक्ष सम्बन्धस्य सामान्य-
तत्वात् तुषाणां नैर्ऋतात्वम् । तासां कार्यं विषये-कृष्णा भवन्तीति । तां तिस्र इष्टका कृष्णवर्णा । तत्र
कारणमाह-कृष्ण हीति । अपहन्त्यस्य तमस कृष्णवर्णत्वात् तदभिमानिन्या निर्ऋतिदेवतायाश्च तादृशवर्ण-
त्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

तासामुपधानार्थं दिग्विशेषमभिप्रेत्य दर्शयति-त्राभिरेतामिति । 'एतां' दक्षिणापरं दिशं 'ताभिः'
इष्टकामि सद्' यन्ति । यन्त्येव । 'एषा' सत् 'नैर्ऋती' निर्ऋतिदेवताधिष्ठिता 'दिक्' । तथा सति

१-नैर्ऋतिः कृष्णस्तुपपकाविततिरेव कृष्णाः पादमात्र्यनिष्ठातकारमेवेति दक्षिणेऽप्यत्र इत्यादिचतुर्धेयानुक्तम् ।
का. श्रु. सू. १०।११ ।

(त्वु) असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति । यो वै न सुनोति न यजते तं निर्ऋतिर्ऋच्छति स्तेनस्येत्यामन्विहि तत्स्करस्येति स्तेनस्य चेत्यामन्विहि तत्स्करस्य चेत्येतदुच्यते यथा स्तेनस्तुस्करः प्रलायमेत्येवं प्रलायमिद्रीत्यन्यमस्मदिच्छ सा तऽइत्येत्यनित्यं विद्वाश्च समिच्छेत्येतदुच्यते नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तिवुति नमस्कारेणैवानामपहृते ॥ ९ ॥

“ असुन्वन्तमयजमानमिच्छ ”-इति । यो वै न सुनोति, न यजते-तं निर्ऋतिर्ऋच्छति । “ स्तेनस्येत्यामन्विहि तत्स्करस्य ”-इति । स्तेनस्य चेत्यामन्विहि तत्स्करस्य चेत्येतत् । अथो यथा स्तेनस्तत्स्करः प्रलायमेति-एवं प्रलायमिद्रीति । “ अन्यमस्मदिच्छ सा तऽइत्या ”-इति । अनित्यं विद्वांसमिच्छेत्येतत् । “ नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ”-(वा० सं० १९ । ६२) इति । नमस्कारेणैवानामपहृते ॥ ९ ॥

स्वकीयदिव्येणैतां ' निर्ऋतिः ' दधाति ' स्थापयति । तत्रापि देवविशेषमाह-स यजेति । ' स. ' अन्वर्तुः नैर्ऋत्या इति ' यज ' यस्मिन् स्थाने ' स्वकृतं ' स्वयमेव सञ्जातम् ' शरणं ' निस्तृण, ऊपरस्थानं वा भवति, ' श्वन्नमदरो वा ' श्वन्माकारेण प्रदीर्घः प्रदेशो भवेत्, ' सत् ' तस्मिन् स्थाने ' एताः ' नैर्ऋतिः ' उपदधात् ' । तादृक्स्थानस्य निर्ऋतिदेवतापिष्ठितत्वाद्-यज वा इति । ' यज ' खड्ग ' अस्पाः ' वृषिभ्याः सम्बन्धितेन स्थाने आत्मा ' अन्वर्तयति ' निधत्ते, ' यज वा ' ऊपरस्थाने ' ओरधो न जायते ' ' तदेतात् ' स्थानद्वयं निर्ऋतिगृहीतम् । तथा च निर्ऋतिसम्बन्धे स्थाने एव नैर्ऋतीनामुत्पत्त्यनेन निर्ऋतिः स्थानितवान् भवति । धर्मविशेषं विधत्ते-ताः परार्थीरिति । पराजनाः स्वस्वानभिमुक्ता यथा भवन्ति तथा ' लोकमाजः ' स्थानमाजः ' कुवा ' ' ताः ' इष्टका उपदधात् । एतच्च पराकृत्यमेव प्रतिपादयिष्यते ॥ ८ ॥

तत्र तिवृणामिष्टकानां त्रयो मन्त्राः, तान् क्रमेण प्रदर्शयन् व्यापष्टे-असुन्वन्तमयजमानमित्यादिना । यो वै न सुनोतीति । ' यः ' पुरुषः सोमामिव न करोति, यश्च दर्शार्च्यमासादिभिर्विपर्यष्टिः ' न यजते ' ' तं ' निर्ऋतिः ' पारदेवता ' ऋच्छति ' प्राप्नोति । तस्मात्तिर्ऋति सम्बोध्य " असुन्वन्तमयजमानमिच्छ " इति मन्त्रपादो युक्त इत्यर्थः ॥

स्तेनस्य चेत्यामिति । प्रण्डवचोः स्तेनः, प्रत्यक्षं परेण धनमग्रहयति यः स तत्स्करः अनयोः परस्पर-विलुप्त्यन्वात् अविद्यमानमग्निः च " शब्दमप्याह्वय योजयति । " स्तेनस्य तत्स्करस्य च ' या ' ' इत्या ' गतिः, " सञ्जायां समवतिषद " इत्यादिना (पा. सू. ३ । ३ । २९) " एण् गतौ "-(चा. पा. अ. प. १९) इत्यासाद् गावे क्यप् । तां गतिं हे निच्छेति । त्वन् ' अन्विहि ' अनुगच्छ । एतदेव विदुर्गोति-अथो इति । अग्नि च यथा स्तेनः तत्स्करश्च ' प्रजायं ' प्रलीयप्रलीय आत्सरो मृत्वा ' एति ' गच्छति । ' प्रजायम् ' इति णमुक्तः (पा. सू. ३ । ३ । २३) । ' एव ' निच्छेति । त्वमग्नि ' प्रजाम् ' अदर्शनम् ' इहि ' गच्छेति मन्त्रमागस्तमिप्रायः । अनित्यं विद्वांसमिति । ' इत्यम् ' अनेन प्रकारेणोक्तमर्थं यो ॥ वेति सोऽनित्यं विदुः

नमः सु ते निरुते तिग्मतेज इति । तिग्मतेजा वै निरुतिस्तुत्याऽएत-
 न्मस्करात्ययस्म्यं विवृता बन्धुमेतमित्ययस्म्येन ह वै तु बन्धेन निरु-
 तिर्वधाति ये वन्धुनि यमुन त्वं यस्या संविदानेन्यग्रितुं यमुं इदं यस्या-
 भ्यां हीदं सर्वं यनुमाभ्यां त्वं संविदानेन्यतदुत्तमं नाकंऽअधि-
 रोहयेनामिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोके यजमानमधिरोहयेत्ये-
 तत् ॥ १० ॥

(७) युत्यास्ते घोरऽआसृजुहोमीति । घोरा वै निरुतिस्तुत्या
 एतदासृजुहोति युतदेवत्यं कर्म करोत्येषां बन्धानामवसर्जनायुति

“ नमः सु ते निरुते निग्मतेजः ”-इति । निग्मतेजा वै निरुतिः, तस्याऽएतन्नमस्कारोति ।
 “ अयस्मयं विवृता बन्धमेतम् ”-इति । अयस्मयेन ह वै तं बन्धेन निरुतिर्विधाति-यं
 वधाति । “ यमेन त्वं यस्या संविदाना ”-इति । अग्रिर्वं यमः, इयं यमी । आभ्यां हीदं सर्वं
 यत् । आभ्यां त्वं संविदानेत्येतत् । “ वत्तमे नाकेऽअधिरोहयेनम् ”-(वा. सं. १२ । १३)
 इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । स्वर्गं लोके यजमानमधिरोहयेत्येतत् ॥ १० ॥

“ यस्यास्ते घोरऽआसृजुहोमि ”-इति । घोरा वै निरुतिः । तस्या एतदासृजुहोति-
 मचदेवत्यं कर्म करोति । “ यषां बन्धानामवसर्जनाय ”-इति । यैर्वन्धैर्वद्धो भवति । “ यः

अत्रान्यदन्धेन विवृति इत्यर्थः । हे निरुते । अयस्यः अयं त्वस्वरूपानभिज्ञः ‘ इष्ट ’ । ‘ सा ’ तादृशी अति-
 इष्टिर्नैव खडु ‘ ते ’ तव ‘ इत्या ’ गतिरिति मन्त्रमगम्यार्थः । नमस्कारेणैवेति । “ नमो देवि निरुते ”-
 इत्यन्तिमगादे नमस्कारप्रतिपादनात् तैवेन नमस्कारेण ‘ एषा ’ निरुतिर्न ‘ अपहृते ’ अपवाते अपवाप-
 तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

नमः सु ते इति । द्वितीयो मन्त्रः । तव तिग्मतेज इति विशेषणस्य प्रतिदिशद्-तिग्मतेजा वा इति ।
 तिग्मं तीक्ष्णं तेजो यस्या सा तिग्मतेजाः, हे तिग्मतेजो निरुते । ‘ ते ’ तुभ्य नमोऽस्मिन्नि तस्यार्थः । द्वितीय-
 पदमनूय व्याचष्टे-अयस्मयमिति । अयमा लोहेन निर्मितो बन्धोऽयमयः । विकाशेन मयद् (पा. सु. १ ।
 ३ । १३२) तादृशं खडु बन्धेन ‘ निरुतिस्तं वधाति ’ ‘ यं ’ बन्धनं यं मन्त्रे । हे निरुते ! ‘ अयस्मयमेवं
 बन्धं विवृत ’ विमुञ्चेति प्रार्थना युक्ता । यम-यमीत्यन्वयोर्वैवक्षितमयमेव-अग्रिर्वं यम इति । अन्तःप्रतिष्ठः
 स्मृ ह्यन्तर्गतपदमाद् ‘ अक्षिर्माः ’ तद्विष्टित्वात् ‘ इयं ’ पृथिव्यै ‘ यमीः ’ इयमपि हि आश्रितं
 सर्वं जगत्प्रचलति । तया ‘ आभ्यां ’ यमेकाग्रिना, यस्या पृथिव्या च सविदना सञ्जाना ‘ त्वम् ’ इति
 पृथिव्यागम्यार्थः । चतुर्थं पदमनूय व्याचष्टे-उत्तमे नाक इति । कं सुवन्, न कन् अक दुःखम्, तदस्मिन्
 नास्तीति ‘ नाकः ’ स्वर्गाख्यो लोकः । तत्कं हि-“ यत्र दुःखेन सम्पिबं न च प्रपद्यमन्तात् । अनिहातो-
 पतिर्न च तन्मुक्तं नः-पदादम् ॥ ”-इति । निरुत्यम् ॥ १० ॥

यस्यास्ते इति । तृतीयो मन्त्रः । तव प्रपद्यादस्य तादर्थ्यमह-घोरा वा इति । ‘ निरुतिः ’ पापदेवता-
 ताद् पापस्य च दुःखरेतुञ्छ ‘ घोरा ’ तीव्रा दुःखहा । तथा च ‘ तदेवमेतत् कर्म करोति ’ इति यद्,

धैर्वन्धैर्वद्धो भवति यथा त्वानो भूमिरिति प्रमुन्दतऽऽहुतीयं वै भूमिरस्या
वै सु भवति यो भवति निर्वृतिं त्वाऽहं परिवेद विभ्रुतऽऽहुति निर्वृतिरिति
त्वाऽहं परिवेद सर्व्वतऽ हुत्येतुदियं वै निर्वृतिरियं वै तं निरर्पयति यो
निर्वृच्छति तद्यथा वै ब्रूयादसावामुप्यायणोऽसि वेद त्वा मा मा हिंसी-
रित्येषुमेतदाह नतराऽ हि विदितऽ आमन्त्रितो दिनस्ति ॥ ११ ॥

एता जमो भूमिरिति ममन्दते”-इति । इयं वै भूमिः । अस्यां वै सु भवति-यो भवति । “निर्वृतिं
त्वाऽहं परिवेद विभ्रुतः”-(वा. सं. ११।६४)-इति । निर्वृतिरिति त्वाऽहं परिवेद सर्व्वत इत्ये-
तद् । इयं वै निर्वृतिः । इयं वै तं निरर्पयति-यो निर्वृच्छति । तद्यथा वै ब्रूयाद्-असावामुप्यायणो-
ऽसि, वेद त्वा, मा मा हिंसी-इति-एवमेतदाह । नतरां हि विदित आमन्त्रितो दिनस्ति ॥ ११ ॥

‘एतत्’ एतेन ‘तस्या.’ निर्वृतेः ‘आसन्’ आस्ये ‘लुहोति’ प्रक्षिपति । एवञ्च प्रथमपादस्यायमर्थः-
हे घोरे निर्वृते । यस्याः तव आस्ये लुहोमि, ता त्वामित्युपरि सम्बन्धः ॥

द्वितीयपादमनूय एवामिति इदंशब्दमिदंशब्दाह-धैर्वन्धैरिति । निरूपयाशक्तममृतादिभिर्धैः ‘बन्धैः’ दुःख-
हेतुभिः ‘बन्धो भवति’ यजमानः, ‘एषां बन्धानां’ निर्वृतिरुपवर्द्धतुभूतार्थां पापानाम् ‘अवसर्जनाय’ विश्ले-
षणाय लुहोमीति सम्बन्धः ॥

तृतीयपादमनूय, तत्र भूमिरिति विशेषणस्य तात्पर्यमाह-यां त्वेति । हे निर्वृते । ‘जनः’ लोकः ‘यां
त्वा’ ‘भूमिः’ मवनहेतुः समृद्धिहेतुर्वा ‘इति’ प्रमन्दते स्तोमीति तस्य पादस्यार्थः । इयं वा इत्यादि ।
‘इय’ खड्ग पृथिवी निर्वृतिरूपा ‘भूः’ मवनहेतुः । कुत एतदित्याह-अस्यां वा इति । ‘यो भवति’ उत्प-
पदे, समृपपदे वा, ‘सः’ ‘अस्यां’ पृथिव्यामापारभूतायां खड्ग ‘भवति’ । तस्माद् भवताधिकरणवाम्
भूमिरिति नाम्ना एव स्तूपस्य शपथः ॥

जनवादमुपन्यास, स्वस्य विशेषकतां चतुर्थपादेनाह-निर्वृतिं त्वेति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय एव,
न तु जगद्वाचीत्यभिप्रेयः स्वाच्छे-निर्वृतिरिति । अयमर्थः-तृतीयपादे भूमिशब्दादुत्तरत्वेन पठितः ‘इति’-
शब्दोऽज्ञानुपपन्नते । ‘अहं’ पुनः त्वा ‘त्वां’ ‘निर्वृतिः’ सर्वतो निरर्पणहेतुः आतिकाशणम् (अम, को.
१।९।२), ‘इति’ ‘परिवेद’ परितो जानामि । एव निर्वृतिं त्वेति द्वितीयान्तं निर्वृतिपदमिति-
शब्दानुपपन्नत्वेन व्याख्यानेतदुपपादयति-इयं वा इति । यो हि शेषेण ‘जच्छति’ अस्मि प्राप्नोति, ‘तं’
पुरुषम् ‘इयम्’ एव देवता ‘निरर्पयति’ निर्वृतिं प्रयुक्ते । निरूपयदात जच्छतेः प्रयोजकव्यापारे णिषि
(वा. सू. १।४।१९।३।१।२९) “अच्छि”-(वा. सू. ७।३।३९) इत्यादिना पुक् ।
अतो निरर्पणादियमेव पृथिवी निर्वृतिरित्युच्यते । अतो मत्स्याः स्वरूपं सर्व्वगहं जानामीत्यर्थः ॥

एतदज्ञानस्य सङ्घटनं प्रयोजनमाह-तद्यदेति । ‘तत्’ तत्र अरव्यादौ चोपदिष्टागतेऽ, जनी त्वमेत-
न्नामाऽसि, अनुभूय यद्वरत्तस्य पुत्रोऽसि, अतस्त्वामहं जानामि, ‘मा मां’ ‘मा हिंसीः’ ‘मा वधिष्टाः’ इति आगतं
ममि “पौष्यते, एवमेव स्वस्वतत्, “निर्वृतिं त्वाऽहम्” इत्यादिना निर्वृतेः स्वरूपप्रतिपादनेन । नाममहणस्य कृत-

नोपस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पाप्मानं सध्वंस्पृशाऽडुति न साद-
यति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाऽधिब-
दति प्राणो वै सूददोहा नेत्पाप्मानं प्राणेन संतनुवानि सं बुधानीति ॥ १२ ॥
ता ह्येके परस्तादर्वाचीरुपदधाति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पाप्मानं निर्ऋ-
तिमन्ववायामेति न तथा कुर्यात्पराचीरेवोपदध्यात्पराञ्चमेव तुत्पाप्मानं
निर्ऋतिमुपहते ॥ १३ ॥

तिस्रः ऽष्टका ऽनुपदधाति । त्रिवृदग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैव
तुत्पाप्मानं निर्ऋतिमुपहते ॥ १४ ॥

नोपस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिः । नेत् पाप्मानं संस्पृशाऽशति । न सादयति । प्रतिष्ठा वै
सादनम् । नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति । न सूददोहसाऽधिबदति । प्राणो वै सूददोहाः । नेत्पाप्मानं
प्राणेन संतनुवानि, सन्दधानीति ॥ १२ ॥

ता ह्येके परस्तादर्वाचीरुपदधाति । पाप्मा वै निर्ऋतिः । नेत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्ववायामेति । न
तथा कुर्यात् । पराचीरेवोपदध्यात् । पराञ्चमेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिमुपहते ॥ १३ ॥

तिस्रः ऽष्टका उपदधाति । त्रिवृदग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावतैव तत्पाप्मानं निर्ऋति-
मुपहते ॥ १४ ॥

माह-नतारामिनि । ' विदित्. ' ज्ञानो नामगोत्रादिना, ' आभन्त्रित्. ' आहूतः, ' चोपादिः ' आत्मीयत्वेनाह्वयार्थं
पुरुष ' नताराम् ' अतिशयं नैव ' दिनदिन ' आभन्ते, एवमेव निर्ऋतिनामग्रहणादेन यजमाने निर्ऋतिर्न
वापत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उपस्पृशतिमादनसूददोहसामिष्टकान्तरवदास्तु प्रसक्तानां निषेधं करोति-नोपस्पृशतीत्यादिना । उपहिताया
ऽष्टकायाः प्रथममुत्पद्यमानं कर्त्तव्यम्, पश्चात् "तथा देवतया" (वा. सं. १२।१३) इति सादनम्, ततः " ता
अस्य " इति मन्त्रेण सूददोहसाऽधिबदनम् (वा. सं. १२।१५) तदेतत् त्रितयमत्र न कर्त्तव्यम् । पाप-
संसर्गो मा भूदित्यभिप्रायः । संतनुवानित्वस्य विवर्णे ' सन्दधानि ' इति । अन्यत्रागस्तिस्रम् ॥ १२ ॥

तासामुपवने प्रकारद्वयमाह-ता ह्येके इत्यादिना । एके शाखिनः ' ताः ' नैऋतीदिष्टकाः ' परस्ताद् '
विप्रकृष्टादेशादाभ्य ' अर्वाचीः ' आत्माभिमुखमुत्तरेतरमाहमायिमुन्नी. ' उपदधाति ' । तेषामभिप्रायमाह-
पाप्मा ॥ इति । सनीइदेशादभ्योत्तरेतरं विप्रकृष्टेणोपवने हि पूर्वोदितमिष्टकमतिक्रम्य गमनाद् पाप-
संसर्गः स्यात्, तादृशं ' निर्ऋतिम् ' ' नेत् अन्ववायाम् ' नैव प्राप्तव्यम् ' इति ' अनेनापिप्रायेणेत्यर्थः ॥

दितां पञ्च विधानमेतन्निवेति-न तथेति । तं पञ्चमाह-पराचीरेवेति (का. श्रौ. सू. १७।२४) ।
ताः ' पराचीः ' उत्तरेतरं विप्रकृष्टाः एवोपदधात् । तथा च निर्ऋतिरूप ' पाप्मानं ' ' पराजम् ' आत्मा-
नभिमुख विप्रकृष्टम् ' एव ' प्रेरयित्वा ' अग्रहते ' दिनस्ति ॥ १३ ॥

तासां नैऋतीनां सङ्ख्यामनूय स्तीति-तिस्र इति (का. श्रौ. सू. १७।२३) । त्रिवृदग्निरिति ।
असह्युक्तार्थम् ॥ १४ ॥

(त्रुड्या) अथासन्दीर्घं शिक्वम् । (२३) रुक्मपाशुमिण्डवे तत्प-
राधुं न्यस्यति नैर्ऋतो वे प्राशो निर्ऋतिपाशादेव तत्प्रमुच्यते अं ते देवी
निर्ऋतिरावबन्ध प्राशं ग्रीवास्वविचृत्यमित्यनेवंविदुषा हाविचृत्यस्तं ते
विष्ण्याभ्यायुषो न मध्यादित्यग्निर्वाऽआयुस्तस्यैतन्मध्यं यच्चितो गार्ह-
पत्यो भवत्युचितऽआहवनीयस्तस्माद्यदि शुवाऽग्निं चिनुते यदि स्यविर-
ऽआयुषो न मध्यादित्येवाहायेतं पितुमद्भिं प्रसूतऽइत्यन्नं वै पितुऽयैतदन्न-
मद्भिं प्रसूतऽ इत्येतद्विष्टुभिर्बुधो वै विष्टुर्बुधेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमु-
पहते ॥ १५ ॥

अथासन्दीम्, शिक्वम्, रुक्मपाशम्, इण्डवे-तत्पराधे न्यस्यति । नैर्ऋतो वे प्राशः । निर्ऋति-
पाशादेव तत् प्रमुच्यते । “ अं ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध प्राशं ग्रीवास्वविचृत्यम् ”-इति ।
अनेवंविदुषा हाविचृत्या । “ तं ते विष्ण्याभ्यायुषो न मध्यात् ”-इति । अग्निर्वाऽआयुः ।
तस्यैतन्मध्यं-यच्चितो गार्हपत्यो भवति-अचित आहवनीयः । तस्माद् यदि शुवाऽग्निं चिनुते, यदि
स्यविर-आयुषो न मध्यादित्येवाह । “अयैतं पितुमद्भिं प्रसूतः”-इति । अन्नं वै पितुः,
अयैतदन्नमद्भिं प्रसूत इत्येतत् । विष्टुम्भिः । बुधो वै विष्टुर् । बुधेणैव तत् पाप्मानं निर्ऋति-
मुपहते ॥ १५ ॥

आसन्त्यादीनां तत्र प्राशनं विधत्ते-अयेति । “ अथ ” समिदावानान्तरम्, वा वक्ष्यामिधारणार्थं
‘ आसन्दी, ’ यच्च मरणकाम्ये रुक्मपाशार्थं ‘ शिक्वम्, ’ यच्च सौमर्गस्य रुक्मस्य प्रतिमोपनार्यं ‘ पाशः ’
सूक्तम्, वे च ‘ इण्डवे ’ अग्निसंहिताया तद्व्याख्या उपपत्तौ धारणाय तुगमयो दिग्दो । ‘ तत् ’ सर्वं नैर्ऋतीनां
‘ पण्डे ’ पञ्चमहागो ‘ न्यस्यति ’ शिषेत् । “ यन्ते देवी ” इति तस्य मन्त्रः । तथा च कात्यायनः-“ नैर्ऋतीः
कृष्णाद्युपनकातिसोऽलक्षणाः पद्मपत्रादिभिर्व्यासन्नदोमवेदेशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपसृशान-
सुच्यन्तमिति प्रत्युषं पराचीरम्यात्मके, नित्याभावाः, शिक्वरुक्मपाशेणह्वासन्दी. परेणास्ति यन्त इति ”-
(का. श्री. सू. (१७ । २३-२७) इति । आसन्त्यादीनामुपपाशना तत्र वात्स्यं प्राशनीयत्वं स्पष्टमिति ।
मैत्र्य रुक्मपाशस्य प्राशनं शिक्वमुपपादयति-नैर्ऋतो वा इति । निगदतिहोऽर्थः ॥

मन्त्रस्य पूर्वादं ‘ अविचृत्यम् ’ इति पदस्याभिप्रायमाह-अनेवंविदुषा इति । उक्तार्थज्ञानरहितः ‘ अनेवं-
विदुषा ’, तेन ‘ अविचृत्याः ’ । “ वृद्धी हिंसाग्रन्थनयोः ” (वा. पा. श्र. प. ४४ ।) अर्पितं विष्लेषयितुं शक्यो
न । अपमर्त्यः-हे वज्रमज्ज ! “ ते ” तत्र ‘ ग्रीवासु ’ ‘ अविचृत्यं ’ विमोक्तुमशक्यं ‘ यं ’ ‘ प्राशं ’ ‘ निर्ऋतिः ’
‘ देवता ’ ‘ आवबन्ध ’ ‘ आवदक्री ’ ‘ तं ते विष्णामि ’ इत्युत्तरं सम्बन्धः । तत्रत्यस्यायुःशब्दस्य विवक्षितमर्थः-
माह-अग्निर्वा आयुरिति । आयुषो दातृत्वादग्निरैवात्रायुःशब्देनोच्यते । तस्यैतन्मध्यमित्यादि । ‘ तस्य ’
‘ अयिमानस्यायुःशब्दानिधेयस्याग्नौः ’ ‘ दत्त ’ ‘ मध्यं ’ मध्यशक्तिं ‘ यद् ’ गार्हपत्यवचनादूर्ध्वमाहवनीयवच-

तिस्रऽष्टका भवन्ति । (न्या) आसन्दी शिष्यथं रुक्मपाशऽष्टण्डवे
तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽभिर्थावानभिर्थावत्यस्य मात्रा तावतेव
तत्पाप्मानं निर्ऋतिमुपहते ॥ १६ ॥

(तेऽथा) अथान्तरेणोदचमसं निनयति । वृत्रो वाऽआपो वृत्रेणैव
तत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्तुर्धत्ते नमो भूत्ये येदं चकारेत्युपोत्तिष्ठन्ति भूत्ये
वाऽएतदग्रे देवाः कर्माकुर्वन् तस्याऽएतन्नमोऽकुर्वन्भूत्याऽउऽपुवायुमेत-
त्कुर्म कुरुते तस्याऽएतन्नमस्करोत्यप्रतीक्षमायन्त्यप्रतीक्षमेव तत्पाप्मानं
निर्ऋतिं जहति ॥ १७ ॥

तिस्र इष्टका भवन्ति । आसन्दी, शिष्यथ, रुक्मपाशः, षण्डवे-तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री ।
गायत्रोऽग्निः । यावानभिर्थावत्यस्य मात्रा-तावतेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिमुपहते ॥ १६ ॥

अथान्तरेणोदचमसं निनयति । वृत्रो वाऽआपः । वृत्रेणैव तत् पाप्मानं निर्ऋतिमन्तुर्धत्ते ।
“ नमो भूत्ये येदं चकार ”-(वा स १२ । ६५) इत्युपोत्तिष्ठन्ति । भूत्ये वाऽएतदग्रे देवाः
कर्माकुर्वन् । तस्याऽएतन्नमोऽकुर्वन् । भूत्याऽउ एवायमेतत्कर्म कुरुते । तस्याऽएतन्नमस्करोति ।
अप्रतीक्षमायन्ति । अप्रतीक्षमेव तत् पाप्मानं निर्ऋतिं जहति ॥ १७ ॥

नात् प्राचीन कर्म, तदत्र मन्त्रगतेन मध्यशब्देनोच्यत इत्यर्थः । कलितमाह-तस्मादिति । “ तस्मात् ” आयु-
शब्दस्य ऋयमानान्निपरत्वात् यून एवविरस्य च यजमानस्य प्रयोगे “ आयुषो मध्यात् ”-इति मन्त्रमागत्य
पाठो न विरुध्यते, यदि क्षायु शब्देन यजमानस्य जीवनकालो विवक्षितः स्यात्, तदा यून प्रयोगे आयुष
आदेरेति विपरिणमयितव्यम्, एवविरस्य प्रयोगे ॥ आयुषो नादिति । “ मध्यादित्येवाह ” इत्येवकारेणैवविच-
परिणामो न्यावर्त्यते । तथा च तृतीयपादस्थायमर्थ-दे यजमानः । “ ते ” तव व्रीदात्तावद् त शिष्यपाश
रुक्मपाश च “ विन्यामि ” । “ स्वतिरुपसृष्टो विदोषने ”-(नि० १ । १ । १ ।) इति यास्क । तथा च
विमुञ्चामीत्यर्थः । “ आयुष ” ऋयमानस्याग्रे मध्यात् गार्हपत्यचयनाद्धर्ममाविन कर्मकलायात् न विमुञ्चा-
मीति । अतुर्घपादमनूय व्याचष्टे-अथैतमिति । त्रितुशब्दोऽन्वाची । “ अथ ” पाशविमोचनानन्तरम्, “ एत
पितृम् ” अग्निचयनकलभूतमथ “ प्रसूत ” निर्ऋतिदेवतयाऽनुव्रात सन् दे यजमानः । एवम् “ अद्दि ” अशाने-
त्यर्थः । प्रमुक्त इत्येतादिति । “ प्रसूत ” इति मन्त्रपदेन प्रमोचन विवक्षितमिति भावः ॥

मन्त्रगत छन्दः प्रशंसति-त्रिष्टुभिर्मिति । वृत्रो वै त्रिष्टुभिः । त्रिष्टुम इन्द्रेण सहोत्पन्नावद् (ते.
स. ७ । १ । १ । ४) वज्रस्य च तदालुधन्वात् त्रिष्टुमस्तज्जहाम्यम् ॥ १९ ॥

इष्टकादीन् सम्भूय, अन्य, सध्याद्वारेण प्रशंसति-तिष्ठ इति ॥ १९ ॥

उदकस्य निनयन विषये-अथान्तरेणोति । “ अथ ” आसन्त्यादीनां प्रास्तनानन्तरम्, “ अन्तरेण ” स्वात्मन
इष्टकानाञ्च मध्ये उदकपूर्णं चमसं निनयति । निषिञ्चति (का श्री. सू. १७ । २८) । तदेतत् प्रशंसति-

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वाऽएतदुपयायुषं वरोति युद्धो
सामिचिनऽएतां दिशमेति तस्माऽऽपुवैतश्चिह्नतेऽहिंसायै ॥ १८ ॥

युद्धेवोपतिष्ठते । (तेऽयं) अयं वै लोको गार्हपत्यः । प्रतिष्ठा वै गार्हपत्य
ऽइयमु वै प्रतिष्ठाऽथैतदुपयमिवैति युदेतां दिशमेति तद्युः । उपतिष्ठतऽइमामेवै-
तुप्रतिष्ठामभिप्रत्येत्यस्यामुवैतुप्रतिष्ठायाम् प्रतितिष्ठति ॥ १९ ॥

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वाऽएतदुपयायुषं वरोति-यद्वां सामिं वज्रऽएतां दिशमेति । तस्मा-
ऽपुवैतश्चिह्नते-अहिंसायै ॥ १८ ॥

युद्धेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको गार्हपत्यः । प्रतिष्ठा वै गार्हपत्यः । इयमु वै प्रतिष्ठा । अयैतद-
पयमिवैति । यदेतां दिशमेति । तद्युः उपतिष्ठते-इमामेवैतत्प्रतिष्ठाम् अपत्येति । अस्यामेवैतत्प्रति-
ष्ठायाम् प्रतितिष्ठति ॥ १९ ॥

वज्रो वा इति । नैर्ऋत्यो हि ता इष्टकाः, तासां गमनस्य मध्ये व जतस्तुतानामर्षा निनयनेन पावक्या
' निर्वर्तिन् ' ' अन्तर्हिते ' व्यवधानि, तत्संमर्गवतिहापयेत्यर्थः ॥

निर्वैतानात्तत्पुनोऽयान सप्तत्रके विभक्ते-नमो भूत्या इति । ' व ' मुनिवृत्तया देवता ' इह ' नैर्ऋतेष्टको-
धानक्षरं कर्म ' वकार ' इत्यवती । तस्यै ' भूत्यै ' त्रिं गमोऽस्ति । स मन्त्रार्थः । तत्रोदकनिनयनपूर्वकमुनो-
त्थान कान्थापनः स्मृतित्वम्- " उदयात्रं निविश्यान्तर्गणेषु कुरुऽदिष्टनि नमो भूत्या इति "-(का.
श्री. सू. १७ । १८) इति ॥

पुराहृत्यायेन मूययतां कर्मणः प्रदर्शयन् तत्रमस्कारपणा मन्त्रस्य व्यावर्त्ते-भूत्यै वा इति । ' भूत्यै '
मनस्य ऐश्वर्याय वज्र ' एतत् कर्म ' देवाः ' ' अये ' प्रातः ' अकुर्वन् ' इत्यन्तः । ' तस्यै ' एव भूत्यै
' एतन्नमः ' ' अकुर्वन् ' तद्देव ' अयं ' यन्नानोऽपि मूययेत ' एतद् ' कर्म कुर्वन्, ' तस्यै एतन्नम-
स्करोति ' इति ॥

उपैष्यानान्तरं शालां प्रत्यागमने धर्मविशिष्टं विधानं स्मृति-अप्रतीक्षनापन्तीति । प्रतिनिहृत्य
नैर्ऋतस्यान्तर्गणमहत्वा ' आयन्ति ' शालामागच्छन्ति, ' तत् ' तेनाग्रहोऽयमेव निर्वैतरूपं ' पाप्मानम् '
' अप्रतीक्षमेव ' प्रतीक्ष्यमहत्वेन ' जहति ' त्यवसति । " ओहाहू त्यागे " इति (अ. १. ३. १. ८) ॥ १७ ॥

गार्हपत्योत्थानं विभक्ते-प्रत्येत्येति । ' प्रत्येय ' नैर्ऋतस्यान्तर्गणमहत्वेन, गार्हपत्यं ' अग्निमुपति-
ष्ठते । तदुक्तं मृगहटा- " कन्येष्टमेव शालाहर्षोपस्थानं निवेद्य इति "-(का. श्री. सू. १७ । १९)
इति । तदुत्थानस्य प्रसोक्तमह-एतद्वा इति । ' एतद् वा ' एतस्मिन् सखे वज्र ' एतदुत्थानयन् ' व्यथा-
मन्यतां करोति । किं पुनरेतदिति, तदह-यद्वा इति । ' अथो ' गार्हपत्यवित्तिकरे शालाहर्षे, ' कान्ति-
विते ' अर्द्धविते ' एतां दिशं ' नैर्ऋतान् ' इति गच्छति । ' अहिंसायै ' हितागच्छिष्य ' तस्यै ' गार्हपत्य-
वित्तिकारणत्वात् ' एतत् ' निहन्ते एव अयमप्यवकलनवन्तिमन्त्रावेऽवसत्येव ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाप्युत्थानस्य कर्षयित्वाह-यदेवेति । अयं वा इति । ' गार्हपत्यः ' पृथिवीलोकात्मकः

निवेशनः संगमनो वसूनामिति । निवेशनो ह्ययं लोकः संगमनो
वसूनां वि ३। रुपाऽभिचष्टे शुचीभिरिति सर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे शुची-
भिरित्येतद्देह इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनामिति यथैव
यजुस्तथा वृ ३ ॥ २० ॥

इति प्रथ १ पाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७।१।३ ॥ (२-१) ॥

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता व्याचं विसृजते व्याचं
विसृज्य स्तम्भं जुहुरति स्तम्भयजुर्हत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य
लिखित्वाऽऽह हुर त्रिषितिं हुरति त्रिःश्रीधः ॥ १ ॥

“ निवेशनः संगमनो वसूनाम् ”-इति । निवेशनो ह्ययं लोकः संगमना वसूनाम्
“ विश्वा रूपाऽभिचष्टे शुचीभिः ”-इति । सर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे शुचीभिरित्येतद्
“ देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम् ”-(वा. सं. ११।६६) इति ।
यथैव यजुस्तथा वृ ३ ॥ २० ॥

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता व्याचं विसृजते । व्याचं विसृज्य स्तम्भयजुर्हति ।
स्तम्भयजुर्हत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाऽऽह-‘हुर त्रिः’ इति । हुरति त्रिःश्रीधः ॥ १ ॥

सह प्रतिष्ठापयति स । ‘इयम् उ वै’ पृथिव्यपि सह ‘प्रणिष्ठा’ आस्पदम् । ‘अथेतन्’ इदानीम् ‘अपय-
मिद्वेति’ अमर्मेणैव प्रतिपद्यते, ‘यदेता’ कैर्जनो ‘दिशम्’ ‘एति’ गच्छति । उपस्थानस्य प्रतिष्ठिति-
हेतुता प्रतिपादयति-तद्यदिति । ‘एवम्’ एतेषोपस्थानेन ‘एता’ प्रतिग्रहणां पृथिवीमेव ‘अभिप्रत्येति’
साम्मुख्येन प्रतिपन्नो भवति ‘प्रतिष्ठापाम्’ अस्या ‘प्रतिनिष्ठति’ च चिरं स्थितिं कृत्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विहिते शालाशयोपस्थाने मन्त्रमनूय व्याचष्टे-निवेशन इति । निवेशने वदन्ति अस्मिन्निति ‘निवेशनः’ ।
सङ्गच्छन्ते धनान्यस्मिन्निति ‘सङ्गमनः’ । आधातयेद्योमेदोवकारेणाग्रे पृथिवीलोकवत्स्थितिमेवाह-निवे-
शनो ह्ययं लोक इति । विश्वस्य सर्वशब्दाभिधायकत्वं व्याचष्टे-सर्वाणीति । उत्तपदं ह निगड-
व्याख्यातमित्याह-यथैव यजुरिति ॥

मन्त्रार्थस्तु-योऽयमग्निः ‘वसूनां’ चानात्मा ‘निवेशनः’ एकाग्र्यः ‘सङ्गमनः’ सङ्गत्याचारः, ‘विश्वा
रूपा’ सर्वाणि रूपाणि आहवनीयदक्षिणान्यतिप्रयोगेताग्नीदृग्पृथिव्यप्रसृतीनि ‘शुचीभिः’ कर्मभिः ‘अभिचष्टे’
अभिपश्यति । कथं पश्यतीत्यपेक्षायामाह-‘सत्यधर्मा’ अवितपधर्मकारी ‘सविता’ ‘देव इव’ स यथा
सर्वशक्तिरिति, तथेत्यर्थः । य. ‘इन्द्रो न’ इन्द्र इव ‘पथीनां समरे’ परिपथयति. सह सङ्गमने ‘तस्थो’
स्थितवान् । नकारोऽत्रेवमर्थः, “ उपमार्थस्य उपविष्टादुषवास्तस्य येनोपनिमीने ” (नि. १।२।१) इति हि
यास्कः ॥ २० ॥

इति शीलायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे शाप्यन्दिनीयरासपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे

द्विर्तायेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (७-२-१) ॥

अथ शालाशयोपस्थानमभिधाय प्रायणीयार्थं विधत्ते-अथ प्रायणीयमिति । शालाशयोपस्थानमन्त्रस्य

(त्यू) औदुम्बरं भवति । (त्यू) ऊर्गे रस उदुम्बर उदुम्बरेनमेतद्वसेन समर्पयति मोक्षं परिसीर्यं त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

सोऽग्नेर्दक्षिणां श्रोणिम् । (ज) जघनेन त्रिष्ठुत्तरस्याधुसस्य पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युजन्ति कथयो युगा वितन्वते पृथगिति ये विद्वाधुसस्य कथयस्ते सीरं च युजन्ति युगानि च वितन्वते पृथगर्थोरा देवेषु समुपेति यज्ञो वै सुम्नं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना ऽदृत्येवृत् ॥ ४ ॥

औदुम्बर भवति । ऊर्गे रस उदुम्बरः । ऊर्गेरेनमेतद्वसेन समर्पयति । मोक्षं परिसीर्यम्-त्रिवृत् । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

सोऽग्नेर्दक्षिणां श्रोणिं जघनेन त्रिष्ठुत्तरस्यासस्य पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते-“सीरा युजन्ति कथयो युगा वितन्वते पृथक्”-इति । ये विद्वांसस्ते कथयः । ते सीरं च युजन्ति,

सीरोपदानमृत इक्षवितोष विधानं सोऽग्ने-औदुम्बरं भवतीति । उदुम्बरस्य विकार औदुम्बर । ऊर्गे रस उदुम्बर इति । ‘ऊर्क्’ बलकर्मज्ञः, तदा मको रस एव उदुम्बरइष्टागमना पारणत । अत एव हूयते-“देवा वा ऊर्जं ह्यमजतं तान् उदुम्बर उदतिष्ठन्” (श० प० २ । २ । १ । २९) इति । ऊर्गे-वेनमित्यादि । ऊर्गेण वसेने-पर्यं । सीरणेजनायानां रम्यां प्रहृतिदम्प विधत्ते-मोक्षमिति । ‘परि-सीरं’ परितः सीरस्य योजनायोऽयुज्यमानं दाम ‘मोक्षम्’ मुक्त्यर्थोऽभिहितं ‘त्रिवृत्’ त्रिगुणञ्च कर्तव्यम् । तस्योक्तो बन्धुरिति । ‘तस्य’ मोक्षवस्य त्रिवृत्तस्य च स्तावक “सैषा योनिर्देव्यमुक्त”-इत्यादिकम् (श० प० भा० १ । ३ । १ । २९) “त्रिदक्षिर्पावानग्निः”- (श० प० भा० १ । ३ । १ । २९) इत्यादि च वाक्यं प्रागाज्ज्ञातम्, अत्रानुसन्धेयमिदं ॥ ३ ॥

युज्यमानस्य सीरस्य स्थानविशेषविशिष्टमभिमन्त्रणं विधत्ते-सोऽग्नेरिति । वेधमाणस्याग्नेर्पावान् भूमागौत्वेन मग्नेन चतुर्माहृतं तस्य ‘दक्षिणां श्रोणिं जघनेन’ दक्षिणापरेण तस्य पश्चात् ‘त्रिष्ठुत्’ ‘उत्त-सस्य’ अभिक्षेत्रसम्बन्धिनं उत्तरार्द्धकोणस्य ‘पुरस्तात्’ ‘युज्यमानं’ सीरं युगवलीनदीदिनि सह रजसा बध्मानं “सीरा युजन्ति”-इति मन्त्रद्वयेन ‘अभिमन्त्रयते’ । अभिमन्त्रणं नाम मन्त्रेण स्मर्यमाणस्यार्थस्तेष्वगूर्वकमनुसन्धानम् । उक्तं हि-“मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन सस्मरेत् । तेनैव तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ।

१-औदुम्बरम् । का० धी० सू० १० । ११ । २-मोक्षं विदुःद्वयम् । का० धी० सू० १० । १२ ।

३-पूर्वोक्तोत्तरादस्य दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण त्रिष्ठुत्तुज्यमानमभिमन्त्रयते इति युजतीति । का० धी० सू० १० । ३४ ।

४-नेदमनुमन्त्रणम् । किन्तु अभिमन्त्रणम् । अभिमन्त्रयति इति वरुणः । अभिमन्त्रयेन मन्त्रेण-उपास्यतारादये गुणपदार्थाणाम् अभिमन्त्रणम् । मन्त्रे गुणपदार्थाणाम् पक्षः । इति देशेन इति वा-याम् अभिमन्त्रयते इति सूत्रे एतदर्थं भेदोऽस्ति । तदर्थं नैव दानार्थं । अनुमन्त्रणञ्च तु निगमे कथयान्न । अनुसन्धेयानुमन्त्रणमिति । तदर्थं वाच्यतेतिनां अनुमन्त्रणं अभिमन्त्रणं पृथक्पृथक् इत्यर्थः इति इत्यादिवाक्यानामर्थोऽयमनुसन्धेयस्योक्तमिति चेत्तम् ।

स दक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । (त्तय) अथ सव्यमेवं देवत्रैतरथा मानुषे
पङ्गवं भवति द्वादशगवं वा चतुर्विंशतिगवं वा संवत्सरमेवाभिस-
म्पदम् ॥ ६ ॥

वाऽअयोनी रेतः सिञ्चेद्-एवं तद्-यद्गृहे वपति । “ गिरा च श्रुष्टिः समरा असत्रः ”-
इति । बावे गीः, अत्रं श्रुष्टिः । “ नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् ”-(वा. सं. १२।६८)
इति । यदा वाऽअत्रं पच्यते-अयं तत् सृणोपचरन्ति । द्वाभ्यां युनक्ति-गायत्र्या च त्रिष्टुभा च ।
तस्योक्तो वन्द्यः ॥ ५ ॥

स दक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्यम् । एवं देवत्रा । इतरथा मानुषे । पङ्गवं भवति, द्वादशगवं
वा, चतुर्विंशतिगवं वा-संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥ ६ ॥

अत एव श्रमोऽप्योपायाव । ‘ युगा ’ पूर्ववच्छेदोप (पा. सू. ७।१।३९) युगानि च ‘ विततुष्वं ’ वित्ता-
यनेति । प्र-पञ्चवदुक्तार्थं श्रुतिः स्वयं परोक्षवद् व्याचष्टे-युनक्ति इति । ‘ सीर युजन्ति ’ ‘ युगानि ’ च ‘ वित-
यन्ति, ’ कथय इति शेषः ॥

द्वितीयपादमनूय व्याचष्टे-बीजाय वा इति । बीजवपनाय नीत्ताकृपा योभिर्भविषते । विपक्षे दोषमुद्गाह-
यति-यथा ह वा इति । ‘ अष्टे ’ अलिखिते ‘ यन् ’ यदि ‘ वपति, ’ तर्हि ‘ अयोनी ’ गर्भाशयादन्यत्र
यथा रेत सेरुस्तथा व्यर्थं मवेदित्वर्थः ॥

तृतीयपादमनूय तत्राप्ययोगी श्रुतिशब्दयोः क्रमेण वागमार्थतामाह-याम्ने गीरत्रं श्रुष्टिरिति । चतुर्थ-
पादमनूय तत्तात्पर्यमाह-यदा वा इति । ‘ यदा ’ खलु सपये ‘ अन्न ’ म्रिष्टिश्चादि स्वयं पक्व भवति । ‘ अथ ’
तदानीं ‘ नृपा ’ दात्रेण ‘ उच्यन्ति ’ लुनन्ती पर्थः ॥

सम्प्रार्थन्यु, -हे यजमानपुरवा ‘ सीरा ’ सीर हल ‘ युनक्त ’ योजयत, ‘ युगा, ’ युगानि ‘ विततुष्वं ’
विशेषेण योक्तव्यमिति निमित्तावयत । ‘ इह ’ श्रेत्रे ‘ योनी ’ स्थाने ‘ ह्येन ’ संसृजे सति ‘ वीजं ’ बीजादि
‘ वपन ’ निक्षिपते-पर्थः । केन साधनेने पयेद्यायामाह-गिरा चेति । ‘ गिरा ’ बाबा ‘ वा ओवरी ’ इत्यादि-
वक्ष्यमागमन्त्ररूपयोः च-शब्दावबन्धेनापि, वपनेति सम्बन्धः । ‘ श्रुष्टि ’ मीमादिकाज्जातिः, ‘ समरा. ’
फलकृतेन मरसा मरणेन सह वर्तन इति समरा, अमितकृतेनि यावत् । तारसी ‘ नः ’ अस्माकं यथा
‘ असन् ’ भवेत् । ‘ इन् ’ शब्दोऽनर्थकः (निरु. १ । ३ । ४ ।) ‘ सृण्यः ’ अङ्गुलाकारस्य लवणमाधनस्य
दात्रस्य ‘ नेदीय ’ अस्मिन्कृतम् ‘ पक्व ’ म्रिष्टाद्यन्नं यथा ‘ आ-इयात् ’ आगाधेन्, तथा वपतेति सम्बन्धः ।
“ मृगिरकुशो मवति, सरणात् ”-(निरु. १ । ४ । ९ ।) इति हि यास्कः ॥

तत्र युन्यमानाभिषम्पन्नं द्वाभ्यां गायत्र्यैविप्रुष्या ऊर्ध्वदिद्याह-द्वाभ्यामिति । तस्य द्विसत्यायोगस्यार्थ-
वाशे “ द्वाभ्यां प्रवृत्तिरिति शिष्ययजमान ”-(श. प. ६ । ६ । २ । ७) इत्यादिना षष्ठकण्ठे प्रागाज्ञात
इत्याह-तस्योक्त इति ॥ ५ ॥

विहिते सीरयोजने दक्षिणसन्त्योर्ध्वयोः पौर्वापर्यं विधत्ते-स दक्षिणमेवाग्रे इति । ‘ सः ’ अच्युं.

(मु) ध्येनं विकृपति । (त्यु) धुन्नं वै कृषिरेतद्वाऽवास्मि वै वाः
संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरः
उन्नं दधाति ॥ ७ ॥

स वाऽवात्मानमेव विकृपति । न पशुपुच्छान्यात्मस्तदन्नं दधाति य
वाऽवात्मानुन्नं धीयते तदात्मानमुवति उत्पशुपुच्छान्यय उत्पशुपुच्छं
नैव तदात्मानमुवति न पशुपुच्छानि ॥ ८ ॥

अयेनं विकृपति-अन्नं वै कृषिः । एतद्वाऽवास्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नमदधुः । वै
वास्मिन्नयमेतत् संस्करिष्यन्पुरस्तादन्नं दधाति ॥ ७ ॥

स वाऽवात्मानमेव विकृपति-न पशुपुच्छानि । आत्मस्तदन्नं दधाति । यद्वा वाऽवात्मानुन्नं
धीयते-तदात्मानमुवति, उत्पशुपुच्छानि । अय उत्पशुपुच्छेनैव तदात्मानमुवति, न पशु-
पुच्छानि ॥ ८ ॥

दक्षिणमेव ' धुन्नं प्रयने युज्यमान, तदनु ' सन्ने ' वायु धुन्नमिष्यति । ' एवम् ' सकृद्वरम् ' देवता '
देवेन कृते स्वातः मनुष्यन्यद्वारे तु ' इतरथा ' सन्नेः दूतौ, दक्षिणः पश्चादिनि मेरुः ॥

सहयोगेन भवतुहा वैकल्पिकं सङ्गमनिर्देशं विरुद्धं-बहुगमिष्यदित्य । बहुगमः सनाहनाः बहुगमन् ।
" तद्विनायैष्यदसमाहारे च "-(पा. सू. २ । १ । १११) इति समाहारे तन्मुखैकदेशे द्विः । ततो
" गोतद्विनायै "-(पा. सू. १ । १ । १२) इति तन् समासात् । तथा ' द्वाद्वादशान्, '
' चतुर्विंशतिम् ' चेति पञ्च । तत्रापि पञ्चमे तथैव समासः, सनासत्पथः । " बहू द्वादश चतुर्विंशति
वा युज्यन्ते पूर्वोत्तरांस्तन् "-(का. श्रौ. सू. १० । १३ । ३४) इति हि सूत्रम् । सङ्गमनिर्देशस्य-
पठितत्वात्-संवत्सरमेवेति । सन्नाम इति सम्पत् । बहु-द्वादशान्-चतुर्विंशत्यर्थात्सङ्गमनामको रूपं
तादृशं संवत्सरमिति तद्वत् क्रमोऽन्वेने पञ्चा सनासः इत्यर्थः ॥ १ ॥

अयं त्रिणाश्रित्येवमेव विकर्षणं विरुद्धं-अवेनमिति । ' एवम् ' आत्मवत् । तदेव कार्यकलापना
स्तीति-अन्नं वा इति । ' सन्नं ' खाद ' हविः ' तदेववत् । ह्ये एव हि सन्नान्नं पश्यते । कार्यमेव
तदेवकार्यकलापनमपि स्तीति-एतद्वा इति । ' पुरस्तात् ' अपनन् प्रयेव ' देवाः ' संस्कारं कारिष्यन्तः
' अस्मिन् ' आत्मनि ' एवम् ' एतेन कार्येन ' अन्नम् ' एव स्वातिगन्ता, तदेव पश्यन्तीति इति ॥ ७ ॥

अयं पशुपुच्छानि विष्णुपुच्छेव कार्यं विरुद्धं-स वा आत्मानमिति । आत्मस्तदिति । ' तन् '
तेन विकर्षणेन ' आत्मन् ' आत्मनि ' अन्नम् ' एव स्वातिगन्ता मवति । अयत्सन्नामनात् स्तीति-यद्वा
वा इति । ' आत्मन् ' आत्मनि यदेव ' अन्नम् ' धीयते ' स्वाप्यते, ' तन् ' एवमेव पशुपुच्छेन
' आत्मानं ' रक्षति । पशुपुच्छेन आत्मानं रक्षित्विच्छन्निव-अयं यदिचादिना ॥ ८ ॥

वै देवा मरुतश्च व्यपुंस्येऽतः ऽहुर्जस्वती पुषसा पिन्वमानेति रसो वै पुष
 ऽहुर्जस्वती रसेनान्नेन पिन्वमानेत्येतदस्मान्तीति पुषसा ऽभ्याववृत्स्वे-
 त्यस्मान्तीति रसेनाभ्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥

(३) अथोत्तरार्धेन प्राचीम् । (चीङ्गां) लाङ्गलं पवीरवदिति लाङ्गलं
 रयिमदित्येतत् सुशेवं सोमपित्सर्वित्यत्र वै सोमस्तदुदपति गामार्धं प्रफुल्ल्य
 च पवीरी प्रस्थावद्रथवाहनमित्येतद्धि सुवं श्रीतोदपति ॥ ११ ॥

“ अस्मान्तीति पुषसा ऽभ्याववृत्स्व ”—(वा० सं० १२ । ७०) इति । अस्मान्तीति रसेना-
 भ्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥

अथोत्तरार्धेन प्राचीम् । “ लाङ्गलं पवीरवत् ”—इति । लाङ्गलं रयिमदित्येतत् ।
 “ सुशेवं सोमपित्सर्व ”—इति । अत्र वै सोमः । “ तदुदपति गामार्धं प्रफुल्ल्य च
 पवीरीम् । प्रस्थावद्रथवाहनम् ”—(वा० सं० १२ । ७१) इति । एतद्धि सर्वं श्रीतोदपति ॥ ११ ॥

शब्दस्य विश्वदेवानां मरुताश्च वृष्टीरिति त्वं प्रयोक्तृमिति व्याचष्टे—विभे च वै देवा इति । ‘ बर्षस्य ’ वृष्टेः
 ‘ ईतो ’ प्रयोक्तृता मवन्ति । “ अर्धमार्ध ”—(पा० सू० २ । २ । १२१) इति कर्मणि षष्ठी । पुनीपपादे
 पयःशब्दस्य रसोऽर्थः इति व्याचष्टे—रसो वै पुष इति । तत्रैव ‘ पिन्वमाना ’—इति पदमभ्याववृत्तापदे-
 नान्वेतीति व्याचष्टे—अनेन पिन्वमानेत्येतदिति । अतरेऽपि पयःशब्दो रसवचन एव ॥

मन्त्रस्यायमर्थः—‘ सीता ’ पश्चिम लक्ष्मी कृष्णमाणा लाङ्गलपद्वतिः ‘ मधुना घृतेन ’ मधुरेणोदकेन ‘ सव-
 प्यता ’ संतिष्यताम् । “ घृतमित्युदकनाम, त्रिपरीतः सिद्धतिकर्मणः ”—(निघ० ७ । ७ । १) इति हि
 यास्कः । ‘ विश्वेदेवैः ’ वृष्टीरित्येतेः ‘ मरुद्भिश्च ’ गणदेवैः ‘ अलुवता ’ अम्यगुज्ज्वला, तथा ‘ पयसा ’ रसेन
 ‘ ऊर्जस्वती ’ बलकरसोपेता, तथा ‘ पिन्वमाना ’ सेवने ऊर्जती, अनेनेति शेषः । तथा सुतिरेव व्याचष्टे—
 अनेन पिन्वमानेत्येतदिति । एवं सुते हे ‘ सीते । ’ त्वम् ‘ अस्मात् ’ ‘ अभ्याववृत्स्व ’ कतिशयेनाभिमुख-
 जाहृषा ज्येष्ठैः ॥ १० ॥

अथोत्तरार्धे प्रागमवर्गा सुतीर्था सीता विभक्ते—अथोत्तरार्धेनेति । “ प्रहृता साधुः ”—इति वद-
 “ सुतीर्था सप्तम्यर्थे ”—(पा० सू० २ । २ । १२८ च० वा०) । तत्र मन्त्रं विभक्ते—लाङ्गलमिति । सत्र
 प्रथमपादे—मुनेः सन्नेन—अस्माकं निष्पादनद्वारा कर्मस्य साधनेत्वात् अथवा पयसि वदित्येति व्याचष्टे—
 लाङ्गलं रयिमदिति । ‘ रितमि ’ पादे “ सोमपित्सर्व ”—इति पादे कदेश्चकृतस्य सोमस्य रसस्य मर्म इत्याह
 अत्र वै सोम इति । उत्तरार्धपरिष्ठितस्य पदार्थेनातस्य सौम्येन्द्रमसि चोपाह—एतद्धि सर्वं श्रीतोदपतीति
 “ उदपति ” उद्वममतीत्यर्थः ॥

(त्व) अथ पूर्वार्धेन दक्षिणाम् । कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च ॥ इन्द्रायाश्चिभ्यां पूष्णे प्रजाभ्यऽओषधीभ्यऽइति सर्वदेवत्या वै कृषि-
रेताभ्यो देवताभ्यः सुर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतदित्यग्रे कृपत्यथेति । अथेत्य-
थेति तद्दक्षिणावृत्तङ्घ्रि देवत्रा ॥ १२ ॥

अथ पूर्वार्धेन दक्षिणाम् । “ कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च ॥ इन्द्रायाश्चिभ्यां
पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ”—(बा. सं. १२ । ७२) इति । सर्वदेवत्या वै कृषिः । एताभ्यो
देवताभ्यः सर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतत् । इत्यग्रे कृपति, अयेति, अयेति, अयेति—तद्दक्षिणावृत् ।
तद्भि देवत्रा ॥ १२ ॥

मन्त्रार्थस्तु—‘ लाङ्गल ’ इत् ‘ पवीरवत् ’ पवि. धारा, सा अस्यास्तीति पवीर काङ् । रो मन्त्रार्थे,
द्वैर्ध्वं तु च्छान्दसम्,—तत् पवीरमस्य लाङ्गलस्यस्तीति पवीरवत्, फानस्युकमित्यर्थः । ‘ शोवमिति ’—सुख-
नाम (निघ. १ । १ । १७) । सुप्त शोमन शोवति सुखयति तत् ‘ सुशोवम् ’ । सोम पिबतीति ‘ सोमपाः ’
यजमानः, तस्मिन् ‘ सोमपि ’ यजमाने ‘ स्वरति ’ पात्रादिक नाशयतीति ‘ सोमपित्सव ’ । यद्वा, सोममन
पाति रक्षति ॥ सोमपाः, तस्मिन् वर्तमानम् अशानायादुःखं स्वरति नाशयति इति तथा; सुतेरभिमाननेतद्
व्याख्यानम् । सोमपीत्यत्र सप्तम्याः अलुक् छान्दसः (पा. सू. १ । १ । ९) । यदित्यम्भूत
लाङ्गलम्, ‘ तत् ’ कर्तुं गन्वादिश्यवाहनात् ‘ उरूपति ’ उन्नमयति । ‘ गं ’ गोजातिम् । ‘ अवि ’ गेधनातिम् ।
‘ प्रकर्व्य ’ प्रथमयुवति तत्क्रीमित्यर्थः । फर्वेनिर्गतिकर्मा । प्रकर्वेण फर्ग गन्वा, ताम्, छान्दसो ह्रस्वः ।
कीवर्षा ताम् । ‘ दीवरीन् ’ उन्नतस्तनकपोलाम्, ‘ ग्रस्था ’ ग्रस्थानम् तद्वत् उन्नतजनकोलेत्, ‘ रथवाहनम् ’ अश्वं
रथ वहतीति यानम् ॥ ११ ॥

अथ पूर्वार्धेन दक्षिणावृत्तार्थं चतुर्थी सीमा विभक्ते—अथ पूर्वार्धेनेति । तत्र मन्त्र.—‘ काम कामदुघे ’
इति—(बा. सं. १२ । ७२) । मन्त्रस्यायमर्थः—हे ‘ कामदुघे ’ कामावा प्रारणे । हे सीते । ‘ मित्राय वर-
णाय च, ’ तथा ‘ इन्द्राय ’, ‘ अश्विभ्यां ’ युग्मदेवाभ्यां ‘ पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ’ च ‘ कामं ’ कामपान
फलं ‘ धुक्ष्व ’ प्रपूरय । ‘ इति ’—सम्बन्धो मन्त्रसमाप्तिचोक्तः । कुपे सर्वदेवतासम्बन्धद्वारा मन्त्रोक्तदेवताभ्यः
कामप्रारणमाशास्यमिति मन्त्रार्थत्वमाह—सर्वदेवत्या वै कृषिरिति । इत्थं दक्षिणादिचतसृषु दिक्षु प्रादक्षि-
ण्येन कृत कर्षणमभिनयेन निर्दिश्य स्तीति—इत्यग्रं इति । ‘ अये ’ प्रथमम्, ‘ इति ’ अनेन प्रकारेण
“ स दक्षिणादेन ” इत्युक्तलक्षणेन दक्षिणतः प्राचीं सीता कृषति । ‘ अय ’ अनन्तरम्, ‘ इति ’ अनेन प्रका-
रेण “ अय जघनार्देन ”—इत्युक्तलक्षणेन पश्चिमतः उदीचीं कृषति । ‘ अय ’ अनन्तरम्, ‘ इति ’ अनेन
प्रकारेण “ अयोत्तरार्देन ”—इत्युक्तलक्षणेन उत्तरतः प्राचीं कृषति । ‘ अय ’ अनन्तरम्, ‘ इति ’ अनेन
प्रकारेण “ अय पूर्वार्देन ”—इत्युक्तलक्षणेन पूर्वस्यां दिक्षुदक्षिणावृत्ततां सीतां कृषति । ‘ तत् ’ एव सति ‘ दक्षिणा-
वृत् ’ प्रादक्षिण्येनावृत्तिर्भवति । ‘ तत् ’ खलु ‘ देवत्रा ’ देवतासम्बन्धिनि कर्मणि योष्यम् । तदुक्तमापस्तम्बेन—
“ यज्ञोपवीती प्रदक्षिण देवानि कर्माणि करोति ”—इति (आपस्त. श्रौ. सू. २४ । २ । १५) ॥ १२ ॥

उतसः सीता यजुषा कृपति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नं तदस्मिन्नेतदधाति
तद्रे यजुषाऽद्वा वै तद्यद्यजुष्यो तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥

(शोऽया) अथात्मानं व्यिकृपति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तदस्मिन्नेत-
दधाति । तद्यद्यजुष्यो तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥

उतसः सीता यजुषा कृपति । तद् वसतसृषु दिक्ष्वन्नं-तदस्मिन्नेतदधाति । तद्रे यजुषा ।
अद्वा वै तद्-यद्यजुः । अदो तद्-यदिमा दिशः ॥ १३ ॥

अथात्मानं विहृणति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं-तदस्मिन्नेतदधाति । नृष्णीम् । अनिरुक्तं वै
तद्-यद्यजुषीम् । सर्वं वाऽर्जुनरुक्म् । संज्ञेयार्थस्मिन्नेतदन्नं दधाति । इत्यर्थे कृपति, अयेति,
अयेति, अयेति-तदधिगाहृत् । तदि देवमा ॥ १४ ॥

उक्तं कार्यं सम्यक्कृतम् स्वीति-चतस्र इति । “म दक्षिणादेव” इत्यादिना चतस्र दिक्षु क्रमेण प्रोक्ता,
चतस्र, सीता, “ सुते सुकला विहृणन्तु भूमिम् ” इत्यादिना-‘ यजुषा ’ यजुषेऽप्यष्टितमन्त्रेणोक्तं-‘ यजुषा ’
दिक्षिणदिशि । प्रागादि दिक्षु ‘ यजु ’ प्रसिद्धं कृष्णार्थं प्रसिद्धिप्राप्तिकम् ‘ अन्नम् ’ अन्न, ‘ तत् ’
‘ अग्निम् ’ अग्नी यजमाने ॥ ‘ यजन् ’ एतेन कार्येण ‘ दधाति ’ स्थापयति ॥

यजुर्मन्त्रेण कार्यं प्रकारान्तरेण स्वीति-तद्वा इति । ‘ तत् ’ यजुर्कारणं ‘ यजुषा ’ क्रियते, यजुर्दिशि
‘ अग्निः, ‘ तत् ’ अद्वा वै’ अनुष्ठेयार्थमकाशकृष्णम् प्रपञ्चको विष्णुश्च, ‘ इमाः ’ प्रागाद्याः ‘ दिशः ’ च प्रप-
न्नाद विहृणन्ताः, अतो यजुषो दिशावाङ्मन्त्राभ्याम् दिक्षु यजुषा कार्यं युततरमिति भावः ॥ १५ ॥

अमन्त्रक, द्वादशगङ्गाकातो गङ्गायां कार्यं विधाय स्वीति-अथारमानवित्यादिना । यदेव संवत्सर-
ति । गङ्गायां सप्तगङ्गासम्पन्निना गङ्गायां च द्वादशगङ्गाभ्याम् दृष्टेन मन्त्रेण यदेव प्रसिद्धिप्राप्तिकम्
रूपेण, ‘ तत् ’ माय् ‘ अग्निम् ’ अग्नी ‘ यजन् ’ एतेन द्वादशगङ्गाकार्णेण ‘ दधाति ’ स्थापयतीत्यर्थः ॥

अमन्त्रकृतम् स्वीति-नृष्णीमिति । ‘ नृष्णीम् ’ अमन्त्रे कृते । ‘ तूष्णीम् ’ इति वदन्ति, तत्
अनिरुक्तं वै ‘ मन्त्रशब्देन कथयिष्यन्ति निरुपानविधानम् । अत एव तद्विरक्तं सर्वमन्त्रम्, अतः
संज्ञेयं ‘ साधनेन ’ अग्निम् ‘ अग्नी ’ अन्नं ‘ स्थापितं मन्त्रित्वार्थः ॥

पूर्वदक्षिणादेवमन्त्रेण कार्यप्रकारं निर्दिश्य स्वीति-इत्यस्य इति । ‘ इति ’ अनेन प्रकारेण ‘ अये ’ प्रथम-
स्वामी दक्षिणादेवमन्त्रेण उत्तरादेवमन्त्रेण ‘ कृपते ’ कार्यं कुर्यात् । ‘ अथ ’ अन्वत्सरम्, ‘ इति ’ अनेन प्रका-
रा दक्षिणां प्रोक्षित्वा च उत्तरां प्रोक्षित्वा विहृणन् । ‘ अथ ’ अन्वत्सरम्, ‘ इति ’ अनेन प्रकारेण
द्वादशगङ्गायां पूर्वोदितेन विहृणन् । एतदन्वत्सरम्, ‘ इति ’ अनेन प्रकारेणोत्तरां प्रोक्षित्वा च दक्षिणां प्रो-
क्षित्वा विहृणन्, इत्येवमन्त्रेणैव सूचितम्-“ नृष्णीं विधत्स्विः प्रदक्षिणं, हिरण्यवृक्षे, अङ्गुष्ठा प्रोक्षन्मनो-
रुके प्रोक्षन्तयोः ”-(का. श्रौ. सू. १७ । ३८-४०) इति । ‘ तत् ’ तथा उक्तप्रकारेण कार्ये सति
दक्षिणावर्तनं विधत्ति । तथा ‘ देवमा ’ देवेभ्यो मन्त्रम् । “ देवमन्त्रम् ”-(पा. सू. १।३।१९ ।) इत्यादिना
सर्वेभ्यः प्र-प्रथमः ॥ १६ ॥

तिष्ठस्तिष्ठः सीताः कृपति । त्रिवृद्धमिधुर्वानमिधुर्वित्यस्य मात्रा तावतै-
वास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १५ ॥

द्वादश सीतास्तूष्णीं कृपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वा-
नमिधुर्वित्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १६ ॥

त्राऽवभृम्यः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्नि-
रात्मसंमितमेवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति यदु वाऽआत्मसंमितमुन्नं तुदवति तन्न
दिनस्ति यद्भयो दिनस्ति तद्यत्कृनीयो न तुदवति ॥ १७ ॥

तिष्ठस्तिष्ठः सीताः कृपति । त्रिवृद्धमिः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं
दधाति ॥ १५ ॥

द्वादश सीतास्तूष्णीं कृपति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य
मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १६ ॥

त्रा उभय्यः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । आत्मसंमितमेवा-
स्मिन्नेतदुन्नं दधाति । यदु वाऽआत्मसंमितमुन्नं—तुदवति, तन्न दिनस्ति । यद्भयो—दिनस्ति तद् ।
यत्कनीयः—न तुदवति ॥ १७ ॥

विहितानाममन्त्राणां शतसुणां सीतानां प्रायेकं त्रिवं विधाप स्तौति—तिष्ठस्तिष्ठ इति । त्रिवृद्धमि-
त्वादि । स्तोत्रियजुषात्मकौ हि त्रिवृत्स्तोमः (सा. वे. ता. ब्रा. १ । ९ । १ । १) अत्रेति द्वादशानाम-
ष्टकमिधेयैरष्टाभिरग्निरुदैः स्वात्मना च नवसङ्ख्येतेतत्वात् त्रिवृत्त्वम् । तथा हि—“सप्तमवीदुदोऽग्नि” इत्यारम्य
“तान्येवाम्पष्टाभिरुपाणि कुमारो नवमः, सैवमेष्टिदृष्टा” इति षष्ठे सप्ताभातम् (श. प. १ । १ । १ । १०) ।
तत्र च यावान् पत्तरिमाणविशिष्टोऽग्निः, ‘अस्य’ अग्नेः ‘वावती’ पत्तरिमाणविशिष्टा ‘मात्रा’ अवपवाः,
‘तावता’ तादृशपरिमाणविशिष्टेन कृत्स्नेन चाग्निरूपेण ‘अस्मिन्’ वीत्यमानेऽग्नी यजमाने वा ‘एतद्’ एतेन
विदुष्यापुकेन कर्षणेन ‘अन्नं’ वासयति । एवं सर्वत्र त्रिवृद्धमिदमिति वाक्यशेषो व्याख्येयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अमन्त्रकसीतास्तूष्णीं सम्भूय प्रशंसति—त्रा उभय्य इति । ‘उभय्यः’ उभयविधाः, अमन्त्रकामन्त्रक-
भेदेन द्विविधाः सम्भूय षोडशसङ्ख्यका मवन्ति । ‘षोडशकलः’ षोडशसङ्ख्यवत्समुदाग्यो हि स्युःशरीरमि-
मानो विराडात्मकः प्रजापतिरभिधीयते । तथा हि,—तस्य ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, तथा कर्मेन्द्रियाणि, मन एकम्,
पञ्चमिदृतेर्वा प्राणैर्वा छह षोडश कलाः । गतमन्यत् । आत्मसंमितमिति । आत्मना शरीरेण सप्तानम्
मितम्, न तु न्यूनमधिकं वेत्यर्थः । आत्मसमितानस्य पृथितेजुतामाह—यदु वा इति । ‘यद्’ सङ्ख-
‘आत्मसमितमनम्’ । ‘तद्’ सोऽनुत् । ‘यदति’ गच्छति । अत एतदन्न सात्त्यं सद् ‘न दिनस्ति’ न
वाक्ये । अधिकन्यूनयोस्तयोरेकैव क्रमेणाह—यद्भय इति । ‘भूयः’ बहुलमप्राप्त्यनोऽधिकम्, ‘कनीयः’
अल्पतरमात्मनोऽप्यप्राप्तित्वर्थः ॥ १७ ॥

युद्धेवेनं विकृषति । (त्ये) एतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्कारिष्यन्तः
पुरस्तात्प्राणानदधुस्तयैवास्मिन्नयमेतत्संस्कारिष्यन्पुरस्तात्प्राणानदधाति
लेखा भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥ (शतम् ४०००)

(थ्रु) चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्युद्धमे शीर्षश्चत्वारो निरुक्ताः
प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति तद्दे यजुषाऽद्वा वै तद्यजुर्द्वौ तद्यदिमे
शीर्षप्राणाः ॥ १९ ॥

(०) युद्धेवात्मानं विकृषति । युद्धमेऽन्तरात्मन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद-
धाति तूष्णीं को हि तद्देद आवन्त ऽद्धमेऽन्तरात्मन्प्राणाः ॥ २० ॥

यद्धेवेनं विकृषति । एतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्कारिष्यन्तः पुरस्तात् प्राणानदधुः । तयैवास्मिन्नयमे-
तत्संस्कारिष्यन् पुरस्तात्प्राणानदधाति । लेखा भवन्ति । लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥

चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्युद्धमे शीर्षश्चत्वारो निरुक्ताः प्राणाः । तानस्मिन्नेतदधाति ।
तद्दे यजुषा । अद्वा वै तद्यजुर्द्वौ । अद्वा तद्दे-यदिमे शीर्षप्राणाः ॥ १९ ॥

यद्धेवात्मानं विकृषति । यद्धमेऽन्तरात्मन्प्राणाः-तानस्मिन्नेतदधाति । तूष्णीम् । को हि तद्दे
वेद-आवन्त इमे प्राणाः ॥ २० ॥

वितर्केण प्रकाशान्तरेण स्तोत्रमनुब्रूयति-यद्धेवेनमिति । पुरा खलु वितर्कं प्रजापतिं ' संस्कारिष्यन्तो देवाः '
' पुरस्तात् ' चयनलक्षणान् संस्कारान् पूर्वम् ' अस्मिन् ' प्रजापती ' प्राणान् ' एतन् ' एतेन वितर्केण ' अदधुः '
अधारयन् । ' तयैव ' ' अथ ' यजमानोऽपि ' संस्कारिष्यन् ' ' अस्मिन् ' चैष्वप्राणैऽभिलक्षणे प्रजापतौ पूर्व
' प्राणान् ' स्थापयति । कथमेतदित्यत्र आह-लेखा भवन्तीति । ' हि ' यस्माद्धोके यजुरादिगोलकानि-
कालु ' लेखासु ' रेखासु ' इमे ' प्राणाः ' यजुर्द्वौ तदधाति वर्तन्ते; अन्तर्भावत्र स्थापयमानानां सप्त-
गार्प कर्षणेन रेखाकरणं युक्तमिति भावः ॥ १८ ॥

समन्वक्त कर्षणमनूप स्तौति-चतस्र इति । ' शीर्षन् ' शीर्षणि शिरसि ' वै इमे चकारो
निरुक्ताः ' यजुः, घोत्रे, नासिका, मुणमिति निःश्वेणोष्ठाः प्रकाशमानाः ' प्राणाः, ' तान् ' ' अस्मिन् ' अग्नौ
एतेन सप्तयुष्मेण सीता यजुष्येन स्थापितान् भवति । एतदेव विद्मोति-तद्दे यजुषेति । अद्धेत्यादि ।
प्राणुर्द्वौ ॥ १९ ॥

आत्मन् कर्षणमनूप स्तौति-यद्धेवात्मानमिति । ' अन्तरात्मन् ' आत्मनि देहे अन्तर्मध्ये ' य एवेमे '
' प्राणाः ' प्राणद्वयः प्राणायामादिलक्षणाः, मनोजुदपादिरूपा अन्तःकरणरूपश्च, ' तान् ' ' अस्मिन् ' अग्नौ
' एतन् ' एतेनात्मन्कर्षणेन ' दधाति ' स्थापयति । एतदेव विद्मोति-तूष्णीमिति । ' आवन्तः ' यजु-
र्मिण्यतिमिष्टाः ' इमे ' अन्तरात्मन्व्यवस्थिताः ' प्राणाः ' इति, ' को ' नाम ' तद्देद ' । तेषाम् आनन्दयान्;
हित्यु न कश्चिदपि वेष्टुं शक्नोति । तस्माद्विषयान्तां तेषां सङ्ग्रहयाव तूष्णीमात्मनो द्वादशसंज्ञाकर्षणं
युक्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

(५) अर्थेनान्विमुञ्चति । (त्या) आप्ता तं कामं युस्मे कामायेनान्वुङ्क्ते विमुच्यध्वमघ्न्याऽऽइत्यघ्न्या हेतुदेवत्रा देवयानाऽइति देवर्ष्येभ्यः कर्म करोत्युगन्म तमसस्पातुमस्येत्यशनाया वै तमोऽगन्मास्याऽअशनायायै पारमित्येतज्ज्योतिरापामुति ज्योतिर्ह्याप्नोति यो देवान्यो यज्ञमुयैनानुदीचः प्राचः प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुस्तानध्वर्यवे ददाति स हि तैः करोति तांस्तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ७ । १ । ४ ॥ (२-२)

इति प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥ ७-१ ॥

अर्थेनान्विमुञ्चति । “आप्ता तं कामम्, युस्मे कामायेनान्वुङ्क्ते विमुच्यध्वमघ्न्याः”—इति । अघ्न्या हेतुः । “देवत्रा देवयानाः”—इति । देवं होभिः कर्म करोति । “अगन्म तमसस्पातुमस्य”—इति । अशनाया वै तमः । अगन्मास्याऽअशनायायै पारमित्येतत् । “ज्योतिरापाम”—इति । ज्योतिर्ह्याप्नोति । यो देवान्, यो यज्ञम् । अर्थेनानुदीचः प्राचः प्रसृजति । तस्योक्तो बन्धुः । तानध्वर्यवे ददानि । स हि तैः करोति । तांस्तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥

कर्षणान्तमननुद्वा विमोचने विवृते—अर्थेनान्विति । अघ्न्या इत्यादि । ‘यस्मै’ खलु प्रयोदनाय ‘एनान्’ पूर्व युक्तवान्, ‘त’ कामं कर्षणलक्षणं प्रयोजनम् । आप्ता ‘उत्पत्त्या’ तेषां विमोचनं युक्तमिति शेषः ॥

विमोचने मन्त्र विधाया व्याचष्टे—विमुच्यध्वमिति । ‘अघ्न्या’—इति गोक्षम (निच. १ । २ । १ । १) । एते खल्वननुद्वा ‘देवत्रा’ देवेभ्यः अघ्न्या ‘अन्तघ्न्या’, देवमन्त्रिनो ग्राह इत्यर्थः । देवर्ष्येभ्योमिति । ‘एभिः’ अननुद्भिः ‘देव’ देवमन्त्रिण कर्षणलक्षणं ‘कर्म करोति’ । तन्मादेवान् याति प्राप्नोत्येतिरिति न्युत्पत्त्या ‘देवयानाः’—इत्यननुद्भिरोक्तं युक्तमिति भावः ॥

द्वितीयं पादमननु तत्रन्तम उच्यते विवृतिमर्थमाह—अगन्मेति । अशनायैच्छा ‘अशनाया’ सुवीडा । अशमनम् । ज्योतिर्ह्याप्तिरिति । यो हि इभिः प्रदानत्वेन यज्ञं, तत्राप्यन् देवाश्च प्राप्नोति, एव हि ‘ज्योतिः’ ज्योतिर्मयं स्वर्गादिमोग्येभ्यः शरीरम् ‘आप्नोति’, अत्र एव नैष्ठिर्यकैः समावृत्तम्—‘सुक्ता वा एतानि ज्योतीनि यज्ञयानि’—(तै. स. १ । ४ । १ । २) इति । अत्रोक्तं मन्त्रे “ज्योतिरापाम”—इति ज्योतिराप्तिप्रतिपादनं युक्तमितिर्थाः ॥

उत्तरार्धेन द्विदि तेषामननुद्वा प्रत्यापनं विवृते—अर्थेनानुदीच इति (का. श्रौ. सू. १७ । ४९) । ‘अ’ विमोचनार्थं उत्तरं यननुद्वा ‘उदीच’ उद्भुमुवाच ‘प्राचः’ प्रादुम्नः खलुत्वा ‘प्रसृजति’ प्रप्रापयति । प्रादुम्नः खलुत्वा प्रप्रापानं वाक्यशेषमिति दिसति—तस्योक्तं इति । “एषा होमयेषा देवमनुष्याणां दिग्मदीची—प्राची” (श. प. ६ । ६ । २ । २) इत्यादि ॥

तेषां दक्षिणाकाले दत्तं विवृते—तानध्वर्यवे इति । अत्र एव सूत्रिणम्—“दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददानि”—

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ दर्भस्तम्बमुपदधाति । (त्वे) एतद्दे देवा ऽओषधीरुपादधत त्वे-
वैतद्युजमान ऽओषधीरुपधत्ते ॥ १ ॥

युद्धेव दर्भस्तम्बमुपदधाति । जायतऽएष एतद्युद्धीयुते सुऽएष सुर्ध्व-
स्माऽअन्नाय जायतऽउभयमेतदुन्नं युद्धर्मा ऽआपश्च ह्येता ऽओषधयश्च या
युं वृत्राद्दीभत्समाना ऽआपो धुन्व ह भुन्त्यऽउडायंस्ते दर्भा ऽअभवन्पुहृभु-
न्त्यऽउडायंस्तुस्मादर्भास्तु हेताः शुद्धा मेध्याऽआपोऽवृत्राभिप्रक्षरिता
युद्धर्मा युद्ध दर्भस्तेनौपधय ऽउभयंनैवैनमेतदुन्नेन ग्रीणाति ॥ २ ॥

अथ दर्भस्तम्बोपधानम् ।

अथ दर्भस्तम्बमुपदधाति । एतद्दे देवा ओषधीरुपादधत । त्वेवैतद्युजमान ओषधीरुपधत्ते ॥ १ ॥
यद्धेव दर्भस्तम्बमुपदधानि । जायतऽएष एतद्-यद्धीयते । स एष सर्वस्माऽअन्नाय जायते ।
उभयमेतदन्नम् । युद्धर्माऽ-आपश्च हेता ओषधयश्च । या ये वृत्राद्दीभत्समाना आपो धुन्व ह भुन्त्य

(का. श्री. सू. १७ । ४५) ऐति । अन्यादृशितो विहायऽभवेति सम्प्रदानवे कारणमाह-स हीति । 'हि'
यस्मान् 'सः' अथर्वः 'सः' अननुद्धिः कर्षणं 'करोति' तस्मादभ्यर्चये दानं मुक्तमिति भावः । तस्मिन् दाने
कालविशेषं विधत्ते-तांस्त्विति । कविक्वर्गकयदेवरो दातव्या गावो दक्षिणाः, तासां ॥ कालो माध्यन्दिन-
सत्रनात्मकः, तस्मिन्, 'तान्' अननुद्धः 'अनुदितोन्' दद्यादिति यावत् ॥ २१ ॥

इति श्रीशाल्वोपधानं विषत्ते मापदीने वेदार्थप्रकाशे मान्यन्दिनीपशतपथशास्त्रगमार्थे
सततकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-२) ॥

इति सतते काण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ (७-१) ॥

अथ वृत्रास्तम्बोपधानं विषत्ते-अथ दर्भस्तम्बमिति । एकमूलोऽनङ्गशाखः स्तम्ब इत्युच्यते, दमोणा
स्तम्बो दर्भस्तम्बः । तम् आश्रमस्ये तृतीयं 'उपदधाति' स्वार्थेदित्यर्थः । तदुपधानं देवकर्तृकौप्युपधानद्वारा
स्तीति-एतद्वा इति । 'उपादधत' उपदिशन्त्यतः । त्वेवैतादिति । प्रहने योजनम् ॥ १ ॥

तदेव प्रकाशन्तरेणाति स्तीति-यद्धेवेति । य 'एषः' आहवनीयेऽग्निः 'चोयने' चयनेन सम्पाद्यते,
'एः' 'जायते' उत्पद्यते एव । 'एषः' जायतानोऽग्निः 'सर्वस्य' वृत्राणाम् 'अन्नाय' तदुपमोक्तुं

१-पुहृभुन्त्यः । इत्यादिमूलोऽयं मूलम् । २-दीर्घवृत्तेषु वा पुलाः इत्ये । का. श्री. सू. १० । ४१ ।

३-पुहृभुन्त्यः । इत्यादिमूलोऽयं मूलम् । का. श्री. सू. १० । ४१ । ४-सत्यमपेक्षेऽनङ्गशाखः त्वेति बोध्यम् ।

सीतासमरे । व्याचै सीतासमरः प्राणा वै सीतास्तुतासामयुः समयो
व्याचि वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते मध्यतो मध्यतः सुवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति
तूष्णीमुनिरुक्तं वै तद्युतूष्णीं सुर्वं वाऽअनिरुक्तं सुर्वेणैवास्मिन्ने-
तदुन्नं दधाति ॥ २ ॥

उदायन्-ते दर्भा अभवन् । यदृमन्त्य उदायन्-तस्माद्दर्भाः । ता होताः शुद्धा मेघा आपोऽवृत्रा-
भिप्रक्षरिताः-यद्दर्भाः । यद् दर्भाः-तेनोपधयः । उभयेनैवमेतद्वेन प्रीणाति ॥ २ ॥

सीतासमरे । बान्धे सीतासमरः । प्राणा वै सीताः । तासामयं समयः । वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं
धीयते । मध्यतः । मध्यत एवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति । तूष्णीम् । अनिरुक्तं वै तद्-यतूष्णीम् ।
सर्वं वाऽअनिरुक्तम् । सर्वेणैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ ३ ॥

जायते । दर्भाणां नामनिर्वचनद्वारा उभयविधानवशाद्-उभयम्वेनादिनि । समय किमिष्यत आह-यद्दर्भा
इति । उभयविधत्वमेव विद्मोनि-या वै वृत्रादिति । “ इतो ह वा इदं सर्वं इन्द्रा विमये ”-इत्युपक्रम्य,
“ तस्माद् इहा आपो धीमन्मावतिरे ”-इत्यादिना प्रथमकाण्डे अपा दर्भमावप्राययादिति (श. प.
१ । १ । १ । ४ । ५) । “ या. ” ‘आरः’ वृत्रासुपद् ‘जीमन्तपाना.’ ‘जुगुप्सपाना.’ ‘जुगुप्सात्रस्तादि-
कुर्वाणा इत्यर्थः । ‘घन्व’ अन्तारिक्षं ‘इमन्त्यः’ गुप्सन् कुर्वन्त्यः ‘उदायन्’ उन्नतवायः । ‘घन्वा-
न्तरिक्षम्, घन्वत्पस्मादाप. ”-(मि. १ । १ । १) इति हि याज्ञकः । ‘इमन्त्य’ इति तौह्नादि-
काल् “ इमी गुप्सन्ते ”-(पा. पा. पृ. ५. ४२ ।) इति घातो, शतरि “ कानेष्यो ङीप् ”-(पा. मृ.
४ । १ । १) इति ङीप् । ‘ते दर्भा अभवन्’ आप एव दर्भतः प्राप्ता इत्यर्थः । ‘ते’ इति पुंलिङ्ग दर्भापेक्षम् ।
दर्भनाम निर्वक्ति-यदृमन्त्य इति । ‘यत्’ यस्मात् ‘इमन्त्यो’ गुप्सन् कुर्वन्त्य आप उन्नतवायः, ‘तस्माद्’दर्भ-
णादापो ‘दर्भा.’ दर्भशब्दवाच्या इत्यर्थः । दर्भमूलास्ता अयः प्रशसति-ता देवा इति । ये दर्भाः ‘ताः’
एता. आपः ‘शुद्धाः’ शुद्धिताभनमूताः, तथा ‘मेघाः’ मेघाह्वीः । तदेव विस्तरयति-आपोऽवृत्राभिप्रक्षरिता
इति । ‘न इत्राद् अभिप्रक्षरिताः’ अभिप्रमुता. ‘त’ पुनः ‘यन्’ यस्मात् ‘दर्भाः’ ‘तेन’ कारणेन ‘ओष-
धयः’ दर्भाणां ओषधिनमन्वकापान्मायते-“ओषधयो बहिः” इति । उभयविध वस्तुयोगप्रतिपादनेनोपग-
रति-उभयेनैवेनामिति । ‘एन’ चित्वाग्रिम ‘एवम्’ एतेनोपयतिनेन ‘अनेन’ प्रीणाति ॥ २ ॥

तदुपधान क्षेत्रे विधाय स्तौति-सीतासमर इति । कृष्टाः सीताः समृच्छन्ते सङ्गच्छन्ते यत्रासी ‘सतिता-
समरः’ क्षेत्रमप्यप्रदेशः, तत्रोपदध्यादिनि शेषः । आपिपक्षिकम् सीतासमरस्याप्यात्र मुखरूपतामाह-
वाग्वा इति । वाग्वापतत्त्वाद् ‘वाक्’ मुखम् खलु ‘सीतासमरः’ । कथमित्यपेक्षायां तदुपपत्तयति-
प्राणा वा इति । ‘प्राणाः’ खलु ‘सीता’ नाडयः तत्त्वधारितत्वात् । तासां नाडीरूपाणां सीतानाम
‘अयं’ मुखरक्षणः ‘सयः’ सङ्गमः, सम्प्राप्यन्ते सङ्गच्छन्ते यत्र सोऽय समयः मुखे हि सर्वाः प्राणा नाडयः
सङ्गच्छन्ते । ततः किमित्याकाङ्क्षायामाह-वाचि वा इति । ‘वाचि वै’ मुखे एव ‘प्राण्यः’ अयं ‘अन्नं’
‘धीयते’ स्थाप्यते; मुखेनैव ॥ जम्बोज्ञे प्राणान्दाम्यायनस्य सङ्गमात् । सीतासमरेऽपि मध्यदेशे उपदध्या

(त्यु) अयेनमभिजुहोति । जायतऽएषु ऽएतद्युजीयते सु ऽएषु सुर्वस्मा-
ऽअत्राय जायते सुर्वस्वोऽअस्यैष उसां चडाज्यमेषां च ह्येष ऽओषधीनां
च रुसांऽस्येवेनमेतत्सुर्वस्वस्य उसां प्रीणाति यावानु वै उस्तवावातात्मा-
ऽनुमेवेनमेतत्सुर्व्वेण प्रीणाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चतुर्वः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गोवानग्निर्गोवन्त्यस्य मात्रा त्वत्वेवेनमेतदग्नेन
प्रीणाति ॥ ४ ॥

युद्धेवेनमभिजुहोति । (त्ये) एतद्दे युजेतं प्राणा ऽऋषयोऽग्नेऽभिजुह्यं
समस्कुर्वन्तुदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्भागमकुर्वन्तु तस्मात्पुरस्ताद्भागस्तद्युव-
भिजुहोति यऽपुयास्मिन्तु प्राणा ऽऋषयः पुरस्ताद्भागमकुर्वन्तु तानुपेत-
त्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो वुन्धुः ॥ ५ ॥

अयेनमभिजुहोति । जायतऽएषु यत्तद्-यमीयते । न एष सर्वस्माऽअत्राय जायते । सर्वस्वो-
ऽअस्यैष रसो यदाज्यम् । अर्षां च ह्येष ओषधीनां च रसः । अस्येवेनमेतत्सर्वस्वस्य रसेन प्रीणाति ।
यावानु वै रमस्तावातात्मा । अग्नेर्नवेनमेतत्सर्व्वेण प्रीणाति । पञ्चगृहीतेन । पञ्चचितिकोऽग्निः ।
पञ्चतुर्वः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । गोवानग्निर्गोवन्त्यस्य मात्रा त्वत्वेवेनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ ४ ॥

यद्धेवेनमभिजुहोति । एतद्दे युजेतं प्राणा ऋषयोऽग्नेऽग्निं समस्कुर्वन्-तुदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्भाग-

रिषाह-मध्यम इति । सत्यर्थं तानिष्ठम् । 'अस्मिन्' वित्याम्नो मध्ये 'एव' 'एतत्' एतेन अनेन स्थापित-
वान्मयति । यथाशने मन्त्राभावं विधत्ते-तुष्णीमिति । तदेवोपपादयति-अनिरुन्तं वा इति । शष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

अभिहोमे विधत्ते-अयेनमभीति । 'एन' दर्शस्तम्भम् । जायत एष इत्यादि-पूर्ववद् व्याख्येयम् ।
अभिहोमे आग्नें द्रव्यं त्रियात्र स्तोति-सर्वस्वोऽअस्यैष इति । 'यन्' 'आग्ने' 'सर्गिः' 'एषः' 'अस्य'
'सर्वस्व' विश्वस्य 'रसः' । रसवर्गोपादयति-अर्षां च इति । अपापोषधीनां च गोभिः पानाद्
मध्याह्नं वातं मुत्पद्यते । रसवर्गोपादयत्य प्रयोजनमाह-अस्येवेनमिति । 'एन' चित्यामि 'प्रीणाति'
तपयति । सर्वस्वत्वरूपेण काणमाह-यावानु वा इति । 'रसः' 'यावान्' यत्पदिनागविशिष्टः, 'आत्मा'
देहोऽग्निः तावान् 'तत्पदिनागविशिष्ट एव; देहस्य रसोपजीवनवान् । अग्नेनेति । 'सर्वग' रसेभ्यर्थः ।
आगस्य पञ्चगृहीतत्वं विधत्ते-पञ्चगृहीतेनेति । पञ्चगृहीतत्वं स्तोति-पञ्चनितिकोऽग्निरित्यादिना । 'पञ-
चतुर्वः' पञ्चवर्गमकः 'संवत्सरः' "हेमन्तशिशिरयोः समासेन" (दे. भा. १ । १ । १) । संवत्सरो-
ऽग्निरित्यादि । गतार्थम् (श. प. ७ । २ । २ । १६) ॥ ४ ॥

प्रकाशन्तेनानिहोमे स्तोति-यद्धेवेनमिति । 'एतद्दे' कारणं सङ्गं 'यज' यदा 'प्राणाः' 'एन' 'ऋषयः'
'अग्ने' 'प्राणयुतेः' पुनः 'एतत्' 'अग्नि' वित्याह्यं संस्तुतवन्तः, 'तद्' तदा 'अस्मिन्' अग्नौ 'एतन्' ।

(यं) युद्धेनमभिजुहोति । (त्वे) एतद्वै ग्रान्येतस्मिन्नग्रां रूपाण्युप-
धास्यन्भवति यान्त्स्तोमान्यानि पृष्ठानि ग्रानि च्छन्दाश्ँसि तेभ्यऽ एतं
पुरस्ताद्भागं करोति तान्येवतर्त्याणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो वन्धुः ६

(यं) युद्धेनमभिजुहोति । (त्वे) एतद्वै देवाऽ अविभयुर्दीर्घं वाऽइदं
कर्म यद्वै नऽ इममिह रुक्षाश्ँसि नाद्रा न इत्युगिति तुऽएतामेतस्य कर्मणः
पुरस्तात्तश्ँस्थामपश्यंस्तमेवैव सुर्वश्ँ समुस्थापयन्त्राचिनंस्तुयु-
वेनमयमेतद्वैव सुर्वश्ँ सश्ँस्थापयत्युत्र चिनोति ॥ ७ ॥

महुर्वत् । तस्मात्पुरस्ताद्भागः । तद्वैवतभिजुहोति—यऽएवास्मिन्ने मागाः कृपयः पुरस्ताद्भाग-
महुर्वत्—तानेवतर्त्याणाति । आज्येन पञ्चगृहीतेन । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ६ ॥

यद्धेनमभिजुहोति । एतद्वै ग्रान्येतस्मिन्नग्रां रूपाण्युपधास्यन्भवति, यान्त्स्तोमान्, ग्रानि पृष्ठानि,
ग्रानि च्छन्दांसि—तेभ्य एतं पुरस्ताद्भागं करोति । तान्येवतर्त्याणाति । आज्येन पञ्चगृहीतेन ।
तस्योक्तो वन्धुः ॥ ६ ॥

यद्धेनमभिजुहोति । एतद्वै देवा अविभयुर्—दीर्घं वाऽइदं कर्म, यद्धै न इममिह रुक्षांसि नाद्रा न
इत्युगिति । तऽएतामेतस्य कर्मणः पुरस्तात्तश्ँस्थामपश्यन् । तमेवैव सर्वं समुस्थापयन् । अत्राचि-
नन् । तद्वैवतमयमेतद्वैव सर्वं सस्थापयति, अत्र चिनोति ॥ ७ ॥

अभिहोमलक्षणं 'पुरस्ताद्भागं' चयनम् । मागेव मवनीयमयन् 'महुर्वत्' स्यादित्यन्तः, 'तस्मान्'
ते कृपयः । पुरस्ताद्भागः । पुरस्ताद्भादी मागा मवनीयोऽशो येन ते पुरस्ताद्भागः । प्रथमद्वया इत्यर्थः ।
तद्वैविति । 'तन्' तत्र चयनणम् 'अभिजुहोति', 'इदानीन्तनो यत्रमान इति शेषः । 'ये' पुरस्ता-
द्भागकर्तारः प्राक्कृपा 'कृपयः', 'तमेव' 'एतन्' एतेनानिहोमेन तद्वैवतीति तत्कारणमित्यर्थः । आज्येने-
त्यादि । व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

प्रताण्त्वेन तमेवानिहोम स्तौति—यद्धेवैति । एतस्मिन् अग्री 'विश्वामदे' 'ग्रानि रूपाणि' 'गार्गव्य-
विनिदिष्यलक्षणाणि, तथा 'यान् स्तोमश्' स्तोत्रियमनुहम् विहृषदस्योर्गन्, 'ग्रानि पृष्ठानि' 'हृदय-
शतदिति, 'ग्रानि च च्छन्दांसि' 'गणध्वार्दनि, 'सन्वायन्' 'पक्षेयानुवाच कारयन्' 'मवति', 'नेभ्यः'
रूपादिभ्यः । 'एतन्' अभिहोमलक्षणम् 'पुरस्ताद्भागं' स्यादिति । 'तमेव' रूपादिति । 'एतन्'
एतेन तमेविति । आज्येनेत्यादि पूर्वम् ॥ ६ ॥

प्रताण्त्वेन तमेवानिहोमेन स्तौति—यद्धेवैति । 'एतन्' एतेन हेतुना 'देवाः' 'अविभयुः' 'मविहन्तः'
मयमहुर्मेव विहन्तः—दीर्घं वा स्यादिति । 'इदं' चयनलक्षणं 'कर्म', 'दीर्घं' विधृतं खट्वा । अत्र
पुरस्तादर्थः, तच्छा को मन्देदुरित्यत आह—यद्धै न इति । 'न.' कर्मणम् 'इह' दीर्घं कर्मणि । 'एतन्'

सञ्जुब्ध इति चिनिः । (१) अयवोभिरिति पुरीषं सञ्जुरुपा इति
चित्तिरुत्पत्तीभिरिति पुरीषं सञ्जुपसावश्चिनेति चित्तिर्दुष्टाभिहितेति
पुरीषं सञ्जः सूर इति चिनिरेतश्चेति पुरीषं सञ्जुर्वैश्वानर इति
चित्तिरिड्येति पुरीषं वृतेनेति चितिः स्वेति पुरीषं इति चितिः ॥ ८ ॥

(घृ) त्रयोदशेना व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरख्यो-
दशाष्टेभित्तिपुरीषाणि यावानप्रियावत्यस्य मात्रा तावन्तमुच्येनमेतच्चिनो-

“ सञ्जुब्धः ”—इति चिनिः (१) । “ अयवोभिः ”—इति पुरीषम् (२) । “ सञ्ज-
रुपाः ”—इति चिनिः (३) । “ अरुत्पत्तीभिः ”—इति पुरीषम् (४) । “ सञ्जोपसाव-
श्चिना ”—इति चितिः (५) । “ दुष्टाभिः ”—इति पुरीषम् (६) । “ सञ्जः सूरः ”—
इति चिनिः (७) । “ एतश्चेन ”—इति पुरीषम् (८) । “ सञ्जुर्वैश्वानरः ”—इति चितिः
(९) । “ इड्येति ”—इति पुरीषम् (१०) । “ वृतेन ”—इति चितिः (११) । “ स्वा ”—
इति पुरीषम् (१२) । “ हा ”—(वा. सं. १२ । ७४) इति चितिः (१३) ॥ ८ ॥

त्रयोदशेना व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाष्टेभित्तिपुरीषाणि ।
यावानप्रियावत्यस्य मात्रा—तावन्तमुच्येनमेतच्चिनोति । आत्मेन बुद्धेति । अतिरेपः—यदाज्यम् ।

अग्निं वादा रक्षामि । न हन्तुः हिंसुरिति । अयं सम्पादने विद् (पा. सू. ३ । ३ । १११) इति ।—
शब्दो देवानिप्रापयमाती । मीनिनिवृत्तिप्रकारं दृष्टव्यं इत्याह—त एवानिति । ‘ तं ’ देवाः ‘ एतस्य ’ दीपस्य
चयनाप्यकर्तव्यः । ‘ पुराणान् ’ चयनान् प्रागेव ‘ एतान् ’ अभिहोमउत्थानम् ‘ एषां ’ समानिद् ‘ अयस्य ’
दह्युः । इष्टा चावृष्टिरप्यत एवाह—तामग्निहेति । ‘ अग्निं ’ चयनान् प्रागेवरे एव ‘ तं ’ विष्णोत्तकर्तव्यं सर्वं
निरवर्तयं ‘ समन्पापयन् ’ समन्पापयन्तः, ‘ अत्र ’ वादावित्यर्थः । ‘ अयस्य ’ वितवन्त इति माविनि
भूतवदुत्तरः । उत्तमं प्रष्टुं बोधयति—तयैवेति ॥ ७ ॥

अनिहोने मन्त्र विद्याम अग्नितर्कणेन त्रयोदशमा विमथ्य चित्तिपुरीषाभ्यामा स्तौति—सञ्जुब्ध इति
चिनिनिष्पादिता । मन्त्रार्थेष्ट—अयः ‘ संवत्सरः ’ अयवोभिः ‘ मासैर्गन्तैश्च ’ सञ्जः ‘ समानवोभिनः ।
यथा अयवार्थार्थमा सामाद्योष्यन्ते, अयवमा एव वा, ‘ पूर्वज्ञा वे यथा अदररक्षा अयवः ”—इति ध्रुवेः
(श. प. ८ । १ । २ । ११) । ‘ दवा. ’ शस्त्रैः काष्ठः । ‘ अग्निः ’ अहगर्वाभिर्गन्तिः ‘ सञ्जः ’
समानवोभिनः । ‘ अग्नीं गान् एतान् ”—इति निष्पद्युः (१ । १५ खं. ७) । ‘ अधिना ’ नामन्यौ
देवौ ‘ दमेभिः ’ कर्मभिः संवेत्येनो समानवोभिनो । ‘ सूरः ’ सूर्यः ‘ एतश्चेन ’ हस्तेनयेनाथेन ‘ सञ्जः ’
‘ वैश्वानरः ’ विद्यन्तेना अग्निः ‘ इड्या ’ अग्न्या ‘ वृतेन ’ आत्मेन इड्या च ‘ स्वाः ’ ‘ हाह ’ ए-
वम्य सुदहनम् ॥ ८ ॥

त्रयोदशमा विमथ्य मन्त्रावपवा अग्नितर्कणेन स्तुतिर्याह—त्रयोदशेना इति । अग्नितर्कणेन इति ‘ व्याह-

त्याग्येन जुहोत्यग्निरेष यडाज्यमग्निर्मेवैतुचिनोति पञ्चगृहीतेन पुञ्चचिति-
क्रोऽग्निः पुञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्रावानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा ताव-
न्तमेवेनमेतुचिनोत्यध्यामुदगृह्णन्नुहोत्यूर्ध्वं तदग्निं चितिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥

इमि द्विनोदप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७ । २ । १ ॥ (२-३)

अग्नेऽव्यममाग्निमयति । (त्वे) एतद्वै देवाऽ अन्नवंश्चेतयध्वमिति
चिनिमिच्छतेति वाव नृदन्नवंस्ते चेतयमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यंस्तु-
नस्मिन्नदधुन्नुषिवास्मिन्नपमेतद्वयानि ॥ १ ॥

अग्निर्मेवैतुचिनोति । पञ्चगृहीतेन । पञ्चचितिक्रोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः ।
ग्रावानग्निः, पञ्चगव्यस्य मात्रा-तावन्तमेवेनमेतुचिनोति । ऊर्ध्वामुदगृह्णन्नुहोति । ऊर्ध्वं तदग्निं
चिनिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥

अपि निजयनं सर्वावधयपनं य ।

अग्नेऽव्यममाग्निमयति । एतद्वै देवा अन्नवं-चेतयध्वमिति । चिनिमिच्छतेति वाव नृदन्नवं ।
ने चेतयमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यन् । तामस्मिन्नदधुः । तद्वयानि ॥ १ ॥

स वै कृष्टे निनयति । तस्मात्कृष्टाय वर्षति । स यत्कृष्टऽएव नितुयेन्ना-
कृष्टे कृष्टायैव वर्षेन्नाकृष्टायथ यदकृष्टऽएव नितुयेन्न कृष्टेऽकृष्टायैव
वर्षेन्न कृष्टाय कृष्टे चाकृष्टे च निनयति तस्मात्कृष्टाय चाकृष्टाय च
वर्षति ॥ ५ ॥

त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्धुवानग्निर्धावत्यस्य मात्रा
तावत्तैवास्मिन्नेतद्बुद्धिं दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवादचमसाग्निनयति । (त्ये) एतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः
पुरस्तादपोऽदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादपो दधाति ॥ ७ ॥

त्रीन्त्रीनुदचमसाग्निनयति । त्रिवृदग्निर्धुवानग्निर्धावत्यस्य मात्रा तावत्तै-
वास्मिन्नेतद्बुद्धिं दधाति ॥ ८ ॥

म वै कृष्टे निनयति । तस्मात्कृष्टाय वर्षति । स यत् कृष्टऽएव नितुयेत्—नाकृष्टे, कृष्टायैव वर्षेत्—
नाकृष्टाय । अथ यदकृष्टऽएव नितुयेत्—न कृष्टे, अकृष्टायैव वर्षेत्—न कृष्टाय । कृष्टे चाकृष्टे च
नितुयति—तस्मात् कृष्टाय चाकृष्टाय च वर्षति ॥ ५ ॥

त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा—तावत्तैवास्मिन्ने-
तद्बुद्धिं दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवादचमसाग्निनयति । एतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादपोऽदधुः । तद्वैवास्मिन्-
यमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादपो दधानि ॥ ७ ॥

त्रीन्त्रीनुदचमसाग्निनयति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निः, यावत्यस्य यावान्—तावत्तैवास्मिन्ने-
तद्बुद्धिं दधाति ॥ ८ ॥

तत्पदकनिनयनस्य कृष्टत्वेनाधिकरणत्वमनूय श्रौति—स वै कृष्टे इति । यस्मात् कृष्टमदेवो उदकनिनयन
क्रियते, तस्मादेव कारणादुक्ते 'कृष्टाय' कर्षणसंस्कारमस्कृत्याय भूमिमापायार्थं 'वर्षति' इष्टिर्भवति ।
॥ यत् कृष्ट एवेत्यादिना कृष्टाकृष्टत्वे उदकनिनयनावर्ककत्र निनयननिन्द्या प्रतिपादते, अर्धेष्ट
निगदनिन्दः ॥ ५ ॥

कृष्टाकृष्टत्वमेव यदुदकनिनयन विहितम्, तत्कारणव्यवधानादपि त्रिसङ्ख्यामुपजीव्य श्रौति—त्रीन् कृष्टे
चेति । त्रिवृदग्निरित्यादि—असकृद् गतम् ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे पुराहृत्तमवतारयति—यद्वेवेत्यादिना । 'पुरस्तात्' जयनात् प्रागेव 'अपः' उदकानि स्यादित-
न्तः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

त्रीन्त्रीनित्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तुवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥

स वै कृष्टे निनयति । प्राणेषु तदपो दधाति स शुक्लकृष्टऽप्यु निनुयेष्टा-
कृष्टे प्राणेष्वेवापः स्युर्नंतरस्मिन्नात्मश्रुथ यदुकृष्टऽप्यु निनुयेष्ट कृष्टऽआ-
त्मनेवापः स्युर्न प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च निनयति तस्मादिमाऽ उभयत्रापः
प्राणेषु चात्मन्श्च ॥ १० ॥

त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा ताव-
त्तुवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ११ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै वज्रः पतेनेवास्पेतत्पञ्चदशेन
वज्रेण सर्वं पाप्मानमुपहन्ति ॥ १२ ॥

द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य
मात्रा तावत्तुवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥

स वै कृष्टे निनयति । प्राणेषु तदपो दधाति । स यत् कृष्टऽप्यु निनुयेष्ट-नाकृष्टे, प्राणेष्वेवापः
स्युः-नंतरस्मिन्नात्मन् । अथ यदुकृष्टऽप्यु निनुयेष्ट-न कृष्टे, आत्मनेवापः स्युः-न प्राणेषु । कृष्टे
चाकृष्टे च निनयति । तस्मादिमा उभयत्रापः प्राणेषु चात्मन्श्च ॥ १० ॥

त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तुवास्मिन्नेतदपो
दधाति ॥ ११ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै वज्रः । पतेनेवास्पेतत्पञ्चदशेन वज्रेण सर्वं पाप्मान-
मुपहन्ति ॥ १२ ॥

द्वादशोदचमसान्निनयति च ॥ ९ ॥

कृष्टमदशो दचमनिनयत्य प्राणाधिकृत्यनिनयत्युपनामाह-स वै कृष्ट इति । कृष्टाकृष्टोदचमदक-
निलयने प्राणसन्दाभिप्रेत्य चतुर्धाऽपि तद्वचनभूते ' आत्मनि ' शरीरे प्राणा निनयने कृतं मवर्गात्पञ्चं तदपु
कृष्टे एवेवादितापर्यायः ॥ १० ॥

कृष्टाकृष्टोदचमनिनयत्युपनामाह-त्रीन् कृष्टे चेति । अथस्तु
प्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इयमिहोक्तमुदचमस्यकथां सम्भूय प्रसजति-पञ्चदशोदचमसानिति । पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्च-
दशलोमस्येन्द्रस्य च सह प्रजापतिराहुमकाशानुपतरिन्द्रमम्बन्वी वज्रोऽपि पञ्चदशलोमात्मकः (ते, सं.
७ । १ । १ । ४ ।) । तादृशेनैतेन ' वज्रेण ' अन्यं यजमानस्य ' सर्वम् ' अग्निं ' पाप्मानम् ' अपहृतवान्
मरति ॥ १२ ॥

यद्वेद्य सर्वोपधं व्युपति । (त्वे) एतद्वाऽएनं देवाः संस्कारिष्यन्तः पुर-
स्तात्सुर्वेण भेषजेनाभिपज्यंस्तुर्वेनमयमेतत्संस्कारिष्यन्पुरस्तात्सुर्वेण
भेषजेन भिपज्यति ॥ १९ ॥

सर्वोपधं भवति । सुर्वमेतद्वेषजं युत्सर्वोपधत् सुर्वेणैवमेतद्वे-
षजेन भिपज्यति ॥ २० ॥

तिसृभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निध्यावानग्निध्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैतद्विपज्यति ॥ २१ ॥

द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे व्यपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
ध्यावानग्निध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्विपज्यति ॥ २२ ॥

॥ वै कृष्टे व्यपति । प्राणास्तुद्रिपज्यति स युत्कृष्टएव व्युपेक्षाकृष्टे
प्राणानेषु भिपज्येत्तेतरमात्मानमुय यदकृष्टएव व्युपेक्ष कृष्टऽआत्मान-

यद्वेद्य सर्वोपधं व्यपति । एतद्वाऽएनं देवाः संस्कारिष्यन्तः पुरस्तात्सुर्वेण भेषजेनाभिपज्यन् । त्वे-
नमयमेतत्संस्कारिष्यन्पुरस्तात्सुर्वेण भेषजेन भिपज्यति ॥ १९ ॥

सर्वोपधं भवति । सर्वमेतद्वेषजम्—यत्सर्वोपधम् । सर्वेणैवैतद्वेषजेन भिपज्यति ॥ २० ॥

तिसृभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निधावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्वि-
पज्यति ॥ २१ ॥

द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे व्यपति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निधावत्यस्य
मात्रा—तावतैवैतद्विपज्यति ॥ २२ ॥

स वै कृष्टे व्यपति । प्राणास्तुद्रिपज्यति । स यत् कृष्टएव व्युपेक्ष—माकृष्टे, प्राणानेषु भिपज्येत्—

एवमनभितिरूपेण बीजावापं सत्येव भेषजरूपेणापि स्तौति—यदेवेत्यादिना । पुराष्टककथनम् । सर्वो
व्योषधयो पात्रद्वयगुलसम्बन्धादिरूपेण भेषजानि भवन्ति तथा सति सर्वोपधिसम्बन्धिबीजावपनेन सर्वेणैव
भेषजेन 'देवाः' 'एनम्' अग्निम् 'अभिपज्यन्' जपित्वित् । " भिषज् चित्तितायाम् "—इति
(पा. सू. २।१।२०) (क. ग. २३) वातुः । तत्रद्वयं यजमानोऽपि 'एतत्' 'एतद्' 'एनम्' अग्निं 'संस्कारि-
ष्यन्', सतः प्रागेव सर्वोपधिविबीजावापेन सर्वेणैव भेषजेन 'भिपज्यति' पित्वित्सति । यथा करिष्यमाणश्चपन-
संस्कारो वित्तपो न भवेत्, तथैव भिषज्येदित्यर्थः ॥ १९ ॥

सर्वेष्वमनूय स्तौति—सर्वोपधं भवतीति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २० ॥

एककरणं बीजावपनमनूयैतदपि भेषजहेतुत्वेन स्तौति—तिसृभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिरेति ॥ २१ ॥

षट्सु सत्तासु करणमन्त्राणां द्वादशसङ्ख्यामनूय भेषजहेतुत्वेन स्तौति—द्वादशभिर्ऋग्भिरेति ॥ २२ ॥
कृष्टप्रदेशे व्यपत्य प्राणैव भिषजरूपतामाह—स वै कृष्ट इत्यादिना । अकृष्टप्रदेशस्य शरीरस्य च मायम्

मेतु भिषज्येष्ठ प्राणान्कृष्टे चाकृष्टे च वपति प्राणांश्च तदात्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥

तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृद्भिर्गुर्वानभिर्गुर्वित्यस्य मात्रा तावत्तैर्वैनमेतद्विषज्यति ॥ २४ ॥

पञ्चदशोदचमसाग्निनयति । पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति त्रिंशद्दशत्रिंशद्दशरा विराड्विराड् कृत्स्नमन्त्रं सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्त्रं दधाति ॥ २५ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाताः । (०) देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्युतवो वै देवास्तेभ्यऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ता प्रावृषि शरदि मुने नु बभूणामह-

नेतरमात्मानम् । अयं यद्वक्त्रेऽप्यवपेत्—न कृष्टे, आत्मानमेव भिषज्येत्—न प्राणान् । कृष्टे चाकृष्टे च वपति—प्राणांश्च तदात्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥

तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृद्भिः । यावानभिर्गुर्वित्यस्य मात्रा—तावत्तैर्वैनमेतद्विषज्यति ॥ २४ ॥

पञ्चदशोदचमसाग्निनयति, पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति—तर्तिशद । त्रिंशद्दशरा विराड् । विराड् कृत्स्नमन्त्रम् । सर्वमेवास्मिन्नेतत् कृत्स्नमन्त्रं दधाति ॥ २५ ॥

“या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा”—इति । ऋतवो वै देवाः । तेभ्य एतास्त्रिः पुरा जायन्ते—वसन्ता प्रावृषि शरदि । “मने नु बभूणामहम्”—इति । सोमो वै

गर्गोऽहिलम् । कृष्टाकृष्टयोस्त्वयत्र बीजावायेन प्रागद्व्याभिधेयांश्चतुर्दश, तदाद्यप्युतम् ‘आत्मानं’ शरीरं ॥ एतेन भिषज्येदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कृष्टाकृष्टबीजावदने च मन्त्रास्तं त्रिवृद्वपति, तस्यापि मेव त्रिवृद्वपति—तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे चेति ॥ २४ ॥

वदचमससङ्ख्या बीजावायेन त्रिवृद्वपति चतुर्दश प्रयोजनं—पञ्चदशोदचमसानिति । त्रिंशद्दशरा विराडिति । श्राम्यामभुष्यामदृष्टुनो न्यूनत्वात् त्रिंशद्दशरा ऋक् विष्टुच्छन्दस्का मयति । “ऊनाधिकेनैकेन निष्टुस्तुरीया, श्राम्या विष्टुस्तुरीया”—(विष्टुच्छन्दः ४ खण्डे, अ. प्रा. ४ पठके, का. स. १।१) इति हि पठ्यते । सा च ‘विष्टु’ ‘कृत्स्नमन्त्र’ ; मूला ॥ तावती विष्टु । अत एव वपते—“एवं वै विष्टु” (श. प. १।१।२।२०।) इति । सा च स्तोत्रतुरीयादि सर्वपाथोत्पदिहेतुत्वात् सर्वनिरुपा । तथा च विष्टुत्वस्या ‘अस्मिन्’ अग्निधेये ‘सर्वमेवास्मिन् एतत्’ ‘कृत्स्नम्’ निरुपेयं ‘दधाति’ स्थापयति ॥ २५ ॥

अयं बीजावायेन तदात्मानमुदचमसाग्निनयति—या ओषधीरित्यादिना । “देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा”

मिति सोमो वे बभूः सौम्या ऽओषधय ऽओषधः पुरुषः शतं धामानीति
अदिदुँ शतायुः शतार्धः शतवीर्य्यऽएतानि हास्य तानि शतं धामानि
सप्त चेति अष्टपुत्रे सप्त शीर्षन्प्राणास्तुनेतदाह ॥ २६ ॥

शतं वोऽअम्ब धामानि । सहस्रमुत वो रुहऽइति अदिदुँ शतधा च
सहस्रधा च विरूढाऽअथा शतक्रत्वो यूयमिमं मेऽअगदं कृतेति यमिमं
भिपज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥

बभूः, सौम्या ओषधयः, ओषधः पुरुषः । “ दानं धामानि ”—इति । यदिदं शतायुः, शतार्धः,
शतवीर्य्यः—एतानि हास्य तानि शतं धामानि । “सप्त च”—(वा. सं. १२।७५) इति । यऽएवेमे
सप्त शीर्षन् प्राणाः—तानेतदाह ॥ २६ ॥

“ शतं वोऽअम्ब धामानि, सहस्रमुत वो रुहः ”—इति । यदिदं शतधा च
सहस्रधा च विरूढाः । “ अथा शतक्रत्वो यूयमिमं मेऽअगदं कृत ”—इति । यमिमं
भिपज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥

इयस्य मन्त्रमागस्थानिप्रायमाह—ऋतवो वै देवा इति । ‘ वाः ’ ‘ ओषधीः ’ ‘ ओषधयः ’ सृष्ट्यादावुत्पन्नास्ताः
‘ देवेभ्यः ’ ‘ ऋग्यजुर्वेदभ्यः ’ ‘ पुरा ’ इत्येव मन्त्रप्राहृशरदामादिषु सक्तरमये ‘ त्रियुगं ’ त्रिकांश
जायन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरार्द्धमन्य व्याचष्टे—मनै नु बभूणामिति । अमृतरूपेण सर्वेषां भरणात् ‘ बभूः ’ सोमः, ओषध-
योऽपि सोमदेवताकृत्वा अत्र बभूव्यादिभेषाः, तादृगोषधिपरिणामविशेष एव ‘ पुरुषः ’ मनुष्यशरीरमिति
तत्तादात्म्यम् । अयमर्थः,—‘ बभूणा ’ सौम्यानाम् ओषधीनां सम्बन्धीनि वक्ष्यमाणानि, ‘ अह ’ ‘ नु ’ अय
‘ मनै ’ मन्ये जानामि । कानि पुनस्तानि मन्त्रव्यानीत्याशङ्क्य चतुर्थपाद व्याचष्टे—शतं धामानीति ।
ओषधिपरिणामस्य पुरुषस्य शरीरस्य यदिदं शतसक्तरं जीवनम्, एव शतसङ्ख्याका अर्थाः पूजाप्रयोजनानि,
यानि च तन्निष्पादकानि शतमङ्गलकानि धीर्माणि सामर्थ्यानि, ‘ एतानि ’ खल्वस्य ओषधिविकारस्य
शरीरस्य ‘ तानि ’ मन्त्रोक्तानि शतमङ्गलकानि ‘ धामानि ’ । धाविशब्दस्य त्रयोऽर्थाः यास्कैर्नोक्ताः—
“ धामानि त्रयाणि भवन्ति,—स्थानानि, नामानि, जन्मानि ” (निरु. ९ । १ । ७ ।) इति । सप्त चेति ।
‘ य एवेमे ’ ‘ सप्त ’ सप्तसङ्ख्याकाः ‘ शीर्षन् ’ शीर्ष्णि सम्बद्धाश्चक्षुःश्रोत्रादिरूपाः ‘ प्राणाः ’ सप्त चेत्येतत्
तानेव ‘ प्राणान् ’ प्रतिपादयतीत्यर्थः । उदीरितक्षुण्णानि शतसङ्ख्याकानि धामानि, सप्त शीर्षेभ्यः प्राणांश्च
ओषधीनां सम्बन्धित्वेन जानामीत्यन्वयः ॥ २१ ॥

इतिहास्यः ऋतः एतर्द्धमन्य व्याचष्टे—शतं नो अम्बेति । ‘ इदम् ’ इत्यर्थः ‘ शतका ’ शतप्रकरणेण
‘ सहस्रधा ’ सहस्रप्रकरणेण च ‘ विरूढाः ’ ‘ उत्पन्नाः ’ ओषधयो रस्यन्त इति ‘ वत् ’ ‘ एतत् ’ एतेनाद्वैतेन
प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ‘ अम्ब ’ हे मात. ओषधयः । ‘ व. ’ युष्माकं ‘ धामानि ’ स्थानानि ‘ शत ’ शतसंख्या-

(छा) ता एता एकव्याख्यानाः । (५) एतमेवाभि यद्यतमेव भिषज्ये-
देतं पारयेत्ताऽअनुष्टुभो भवन्ति व्याख्याऽअनुष्टुबाणु सर्व भेषजम्
सर्वेण्येनमेतद्वेषजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥

(न्य) अथातो निरुक्तानिरुक्तानामेव । यजुषा द्वावनद्वाहो युनक्ति
तूष्णीमितरान्यजुषा चतस्रः सीताः कृपति तूष्णीमितरास्तूष्णीं दर्भ-
स्तम्बमुपडधाति यजुषाऽभिजुहोति तूष्णीमुदचमसान्निनयति यजुषा
व्यपति ॥ २९ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः—एतमेवाभि । यद्यतमेव भिषज्येद्—एतं पायेत् । ता अनुष्टुभो भवन्ति ।
वागु सर्व भेषजम् । सर्वेण्येनमेतद्वेषजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥

अथातो निरुक्तानिरुक्तानामेव । यजुषा द्वावनद्वाहो युनक्ति, तूष्णीमितरान् । यजुषा चतस्रः
सीताः कृपति, तूष्णीमिनराः । तूष्णीं दर्भस्तम्बमुपडधाति, यजुषाऽभिजुहोति । तूष्णीमुदचमसा-
न्निनयति, यजुषा व्यपति ॥ २९ ॥

कानि । ' छन ' शब्दोऽप्यर्थः । तथा ' वः ' युष्माक ' एह ' प्ररोहः अङ्गा अपि ' सवत्स ' सहस्र-
सङ्ख्याका इति ॥

द्विधिवार्द्धभूय सात्पर्यमाह—अथा शतकृत्व इति । ' अथ ' शब्दो हेतुः । हे ' शतकृत्वः ' शतकार्णाः
शोधयः । ' दूत ' मरीचम् ' इमम् ' पुशम् ' अगद ' व्याप्तिरहितं ' छत ' कुल । ' यम् ' इमम् ' आनुर-
मेदानीम् अह ' भिषज्याभिः ' तमेव कुरंगयेनदस्य वाक्यस्य सात्पर्यमिच्छयः । " भिषज् चिकित्सायान् " —
पा. सू. ३ । १ । २७ । धा. पा. क. २३ ।) इति वातुः कण्डूः इति ॥ २७ ॥

एवमुदयं व्याख्याय वसरासामन्वेवमेव व्याख्यानमित्यनिदिशति—ता एता एकव्याख्याना इति ।
ता एता ' बीजावगच्छार्थो ऋचः ' ' एकव्याख्यानाः ' समानव्याख्यानाः, अतो न रूपकया व्याख्या-
यन्त इत्यर्थः ॥

अतिरिष्ट व्याख्यान दोषयति—एतमेवाभीति । " इम मे अगदं कुल " इति योऽयं पुरुषोऽनुकान्तः,
एतमेवमित्यव वसरा नदोऽप्यत्रागा, वामावायं सात्पर्यमप्योऽर्थः—' यथा ' वेद प्रकाशे ' एतमेव ' पुरुषं
चिकित्सतो ' भिषज्येद् ' मेघत्रेयं कुर्वाण्, तेन च मेघज्येन ' एतं ' व्याप्तिरत्नं ' पारयेन् ' पारमारोहं
पारयेन्, हे शोधयः । तथा कुरंगेति शेषः ॥

सातां छन्दोऽङ्गरेण मेघत्रेयतामाह—ता अनुष्टुभो भवन्तीति । वागु सर्व भेषजमिति । ' वागु ' छद्
' सर्वं मेघजम् ' तद्वैपत्यत् । एवं सति ' एन ' पुरुषविधं वेष्टयामागच्छिन् ' एतम् ' एतेवाल्लुप्तदसः प्रयो-
गेन ' सर्वेणैव मेघत्रेन ' ' भिषज्यति ' मेघत्रेन कृतवान् भवन्त्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ विहितनामनृपोऽनादीनामोऽविवायान्तात् कर्मणं समन्त्रकामन्त्रकत्वं सम्भूय स्तीति—अथातो
निरुक्तानिरुक्तानामेव—इति । ' अथ ' अनन्तरं यतः समन्त्रकामन्त्रकत्वेन द्विधिवानि विहितानि

प्रजापतिरेपोऽग्निः । (रु) उभयम्बेतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च
परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्युज्जुषा करोति युडेवास्यानिरुक्तं परिमितं
रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यन्तूष्णीं युडेवास्यानिरुक्तमपरिमितं रूपं
तदस्य तेन संस्करोति स ह ब्राह्मणं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं
संस्करोति युऽएवं विद्वानेतदेवं करोति ब्राह्म्यानि रूपाणि निरुक्तानि
भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि पशुरेव युदग्निस्तस्मात्पशोर्ब्राह्म्यानि रूपाणि
निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७-२-२ ॥ (२।४)

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७-२ ॥

प्रजापतिरेपोऽग्निः । उभयम्बेतत्प्रजापतिः—निरुक्तश्चानिरुक्तश्च, परिमितश्चापरिमितश्च । तद्
यद्युज्जुषा करोति—यदेवास्या निरुक्तं परिमितं रूपम्—तदस्य तेन संस्करोति । अथ यन्तूष्णीं—यदेवा-
स्यानिरुक्तमपरिमितं रूपं—तदस्य तेन संस्करोति । स ह ब्राह्मणं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति—
य एवं विद्वानेतदेवं करोति । ब्राह्म्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्ति, अन्तराण्यनिरुक्तानि । पशु-
रेवः—यदग्निः । तस्मात्पशोर्ब्राह्म्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्ति, अन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥

कर्माणि, अतः कारणान् तेषां ' निरुक्तानिरुक्तानां ' समन्त्रकामन्त्रकाणां विहितानामेव कर्मणां सृतिः कियत्
इति शेषः । निरुक्तानिरुक्तानि कर्माणि क्रमेणाप्तकामति—' यजुषा ' मन्त्रेण " सीरा युजन्ति "—(वा. स.
१२।१७, १८) इत्यादिकेन ' द्वौ धुर्वावन्द्वाही युनक्ति, ' ' इतरान् ' अनुद्गुरोऽग्रे वप्यमानान्
' तूष्णीं ' युनक्ति । तथा ' चतस्रः सतिता, ' ' यजुषा ' मन्त्रेण ' कृषति, ' ' इतराः ' द्वादश सतिता.
' तूष्णीं ' कृषति । ' तूष्णीं दर्शस्तम्बम् ' इत्यामेव व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

एव निरुक्तानिरुक्तभेदेन विहितानि कर्मान्यन्तु चित्वाग्निरूपस्य प्रजापतेरपि निरुक्तानिरुक्तामना परिमिता-
परिमितानम्या ॥ ईदृशमहा—प्रजापतिरेपोऽग्निरिति । योऽयमग्निः " एष, ' एव ' प्रजापतिः ' । यदेतन्नि-
रुक्तानिरुक्तान्यकमुपविध जगत्, असावेव ॥ प्रजापति । अतो निरुक्तानिरुक्तजगत्तादात्म्यान् प्रजापतिरपि
' निरुक्तश्च ' ईदृगाकार इति मि शेषेणोक्तश्च, ' अनिरुक्तः ' तद्विपरीतः । " च " अत एव ' परिमितः ' परि-
मितश्च, ' अपरिमितश्च ' अपरिच्छिन्नश्च भवति ॥

इत्थं प्रजापतिरूपस्यापि निरुक्तानिरुक्तभेदेन द्विविध्यमुक्त्वा, समन्त्रकेन निरुक्तेनानुपयोगतादिकर्मणा
निरुक्तमागच्छ, इतरेणेतत्सामान्यं च सत्कारं दिग्भ्यः योजयति—सद्ययद्युज्जुषा करोतीत्यदिना । निरुक्तानि
प्रस्तसति—स ह वा इति । " कृत्स्नं " सर्वानपवदहितम्, " सर्वं " निखरोक्षम्; अतो न पौनरुक्त्यम् । बाह्या-
भ्यन्तरपावेन निरुक्तानिरुक्तत्ववर्गयोगात् कित्यामे. पशुरूपतामग्राय त्वीति—ब्राह्म्यानि रूपाणीति । यान्येतानि

अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

चितो गार्हपत्यो भवति । (त्यु) अचित ऽआहवनीयोऽथ राजानं
क्रीणात्ययं वै लोको गार्हपत्यो योराहवनीयोऽथ योऽयं वायुः पवतऽएष
सोमऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेव ऽइमौ लोकावन्त-
रेण पवते ॥ १ ॥

यदेव चिते गार्हपत्ये । (त्युऽचि) अचितऽआहवनीयोऽथ राजानं क्रीणा-
त्यात्मा वाऽअग्निः प्राणः सोम ऽआत्मस्तुत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्मा-
दयमात्मप्राणो मध्यतः ॥ २ ॥

सोमक्रयणम् ।

चितो गार्हपत्यो भवति—अचित आहवनीयः—अथ राजानं क्रीणाति । अयं वै लोको गार्हपत्यो-
योराहवनीयः । अथ योऽयं वायुः पवते—एष सोमः । एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति । तस्मा-
देव इमौ लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥

यदेव चिते गार्हपत्ये—अचितऽआहवनीये—अथ राजानं क्रीणाति । आत्मा वाऽअग्निः, प्राणः
सोमः । आत्मस्तुत्प्राणं मध्यतो दधाति । तस्मादयमात्मप्राणो मध्यतः ॥ २ ॥

यस्य निःश्रुतिर्न वेदा यो वेदेऽन्योऽस्ति क जगत् । निर्मेयं समद्वन्द्वे विपातीर्धमदेधरम् ॥ १ ॥

अथ साग्निरिष्ये कनौ सोमक्रयणस्य कालं विधाय स्तौति—चितो गार्हपत्यं इति । गार्हपत्याहवनीयचय-
नोर्मध्यकाले चोदकप्रातः सोमक्रयः कर्तव्य इत्यर्थः । सोमस्य गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येऽवस्थानं लोकत्रयरूपेणो-
पपादयति—अयं वै लोक इति । भूलोक्त्यल्लोकत्रयमपि गार्हपत्याहवनीयो । 'योऽयं वायुः पवते,' 'एषः'
एव क्रीयमाणः—'सोमः', तत्क्रयस्य गार्हपत्यचयनाद्बुद्ध्याहवनीयचयनाद् ईदमेतस्मिन् समयेऽनुष्ठानात्
'एत' सोमात्मक वायुम् 'इमौ लोकावन्तरेण' अनयोर्लोकयोर्मध्ये 'दधाति' स्थापयति । 'अन्तरान्त-
रेण युक्ते' (पा. सू. २ । १ । ४ ।) इति द्वितीया । यस्मादेव वायुमंस्तुतः सोमो मध्ये क्रीयते, तस्मादेव
इत्यमानो 'वायुः' 'इमौ लोको' भूलोक्त्यल्लोकौ 'अन्तरेण' 'पवते' परिवर्तते ॥ १ ॥

इत्थं सोमक्रयस्य मध्येऽनुष्ठानमविलोके कृत्वा अर्थात्ममपि स्तौति—यदेवेति । आत्मा वा अग्निरिति ।
गार्हपत्याहवनीयचित्यात्मकः 'अग्निः' 'अस्मा' विसस्ताव्यवस्य प्रजापतेः शरीरम् । तन्मध्यवर्ती प्राणवायुः
'सोमः'; अस्तस्य गार्हपत्याहवनीयचयनयोर्मध्ये क्रीयमाणत्वात् 'आत्मन्' आत्मनि शरीरे 'प्राणमेव
मध्यतो दधाति' धारयति । 'तस्मात्' एव कारणात् पञ्चतन्वात्मकः 'अथ प्राणः' सर्वमाग्निदम्
'आत्मन्' आत्मनि शरीरे 'मध्यतः' दृश्यते ॥ २ ॥

(तो) युद्धे चित्ते गार्हपत्ये । (त्युऽचि) अचित्त्वाद्वाहवनीयेऽथ राजानं
क्रीणात्यात्मा वाऽअग्निं उतः सोमऽआत्मानं तद्वसेनानुपजति तस्मादथ-
मान्तमेवात्मा उसेनानुपक्तः ॥ ३ ॥

(क्तो) राजानं क्रीत्वा पयुह्य । (ह्यु) अथास्माऽआतिथ्यं हविर्निर्व्वपति
तस्य हविष्कृता वृत्राचं विवृमृजतेऽथ वाऽएतद्व्यतिपजत्यध्वरकर्म चाग्नि-
कर्म च कुर्मणः समानताये समानमिदं कर्मासदिति ॥ ४ ॥

यद्धे चित्ते गार्हपत्ये-अचित्त्वाद्वाहवनीये-अथ राजानं क्रीणाति । आत्मा वाऽअग्निः, रमः
सोमः । आत्मानं तद्वसेनानुपजति । तस्मादथमान्तमेवात्मा रमनानुपक्तः ॥ ३ ॥

सोमातिथ्यम् ।

राजानं क्रीत्वा पयुह्य-अथास्माऽआतिथ्यं हविर्निर्व्वपति । तस्य हविष्कृता वृत्राचं विवृमृजते ॥-

सोमिकाग्निकव्यतिपजजम् ।

अथ वाऽएतद्व्यतिपजति-अध्वरकर्म च, अग्निकर्म च-हर्मणः समानताये । समानमिदं
कर्मासदिति ॥ ४ ॥

राजकव्य मध्येऽनुष्ठानमनुसृष्टं कृत्वाशरिरे रसानुपवृत्तं त्वं नाति स्वीति-पयुहेति । रमः सोम इति ।
अग्निवत्तद्विष्कारमन्त्रो हि सोमः सुषादिवने रसान्मको भवति, शरीरं त्वत्पुनर्माह्वयवाहवनीयचरनीययोर्मध्ये
रसान्मकस्य तस्याऽनुपवेशाद् ' अमानम् ' शरीरम् आप्यायनं तुना ' रमेनानुपजति ' अनुपक्तमनुस्यूत
करोति । ' तस्माद् ' एत कारणाद् ' अथमात्मा ' देहः ' अन्तम् ' शिरःप्रसृति पाददर्पण ' रमेन '
' अनुपक्तः ' व्यातो द्रव्यते ॥ १ ॥

युद्धेव व्यतिपजति । (त्या) आत्मा वाऽअग्निः प्राणोऽध्वरः आत्मंस्तुतप्रा-
णं मध्यतो दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ ५ ॥

(तो) युद्धेव व्यतिपजति । (त्या) आत्मा वाऽअग्नी रसोऽध्वरः
आत्मानं तद्रसेनानुपजति तस्मादयमान्तमेवाऽऽत्मा रसेनानुपक्तोऽथा-
हवनीयस्यार्धमेति ॥ ६ ॥

तद्वैके । (कऽ) उभयत्रेव पलाशशाखया व्युद्धन्त्युभयत्र वै चिनो-
तीति न तथा कुर्यादवस्यति वाव गार्हपत्येनोर्ध्वं एवाहवनीयेन रोहति
तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ ७ ॥

यदेव व्यतिपजति । आत्मा वाऽअग्निः, प्राणोऽध्वरः । आत्मंस्तत् प्राणं मध्यतो दधाति ।
तस्मादयमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ ५ ॥

यदेव व्यतिपजति । आत्मा वाऽअग्निः, रसोऽध्वरः । आत्मानं तद्रसेनानुपजति । तस्मादय-
मान्तमेवात्मा रसेनानुपक्तः । अथाहवनीयस्यार्धमेति ॥ ६ ॥

तद्वैके—उभयत्रैव पलाशशाखया व्युद्धन्ति । उभयत्र वै चिनोतीति । न तथा कुर्यात् । अव-
स्यति वाव गार्हपत्येन, ऊर्ध्वं एवाहवनीयेन रोहति । तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ ७ ॥

एतद्व्यतिपजतमनुष्य स्तोत्रि—यदेवेति । प्राणोऽध्वर इति । ' अध्वरः ' सोमयागः प्राणस्याग्नीषः,
' आत्मन् ' आत्मनि ' मध्यतः ' मध्ये ' तत् ' प्राणम् ' स्थापयति । ' तस्मादय प्राणः ' शरीरमप्ये, वर्तत
इति शेषः । तथा—रसोऽध्वर इति । ' अध्वरः ' सोमयागो रसस्याग्नीषः, सर्वप्रकृतिवत् । गतमप्यत् ।
वाग्विजर्जतानन्तरमाहवनीयसमीपदेशागमन विधत्ते—अथाहवनीयस्यार्धमेतीति । अर्द्धशब्दो देशवाची ।
आहवनीयस्य ' अग्ने यत् स्थानं कर्त्तव्यमिति स्तस्कारमभ्युपगम्य, हविष्कृष्टाह्नानन्तरम्, तत् स्थानमागच्छे-
दित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

गार्हपत्यस्थानं वाहवनीयस्थानं वापि पलाशशाखया व्युद्धन्मेर्त्तयमत्तेनेपत्यस्य दूषयति—तद्वैके इति ।
' तत् ' तत्र ' उभयत्रैव ' गार्हपत्ये आहवनीये ' च ' एके ' शाखिनः ' पलाशशाखया ' व्युद्धन् मार्जनं
कुर्वन्ति । ' उभयत्र ' खलु ' चिनोति ' ' इति ' तत्र हेतुः । व्युद्धन्स्य चपनार्थः वादाहवनीयचिनावपि
तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

तदेतन्निराकरोति—न तदेति । प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयति—अवस्यति वानेति । गार्हपत्यचपनेन हि य
प्रदेशामप्यप्यति । दध्युत्तानमप्ये नृशोधनार्थं व्युद्धन्मपेक्षितम्, अथ पुनरशोहणसमये आहवनीयचपनेन-
व्युद्धन् सञ्चारोहति, ' तस्मात् ' तत् ' न ' कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) अथ गार्हपत्यऽष्टोपात्रिवपति । नाहवनीयेऽयं वै लोको गार्ह-
पत्यः पशवऽ ऊपा ऽअस्मिस्तुल्लोके पशुन्दधाति तस्मादिमेऽस्मिन्-
लोके पशवः ॥ ८ ॥

(चोऽया) अयाहवनीयऽएष पुष्करपर्णमुपदधाति । न गार्हपत्यऽआपो
वै पुष्करपर्णं यौराहवनीयो दिवि तदपो दधात्युभयत्र सिकता
निवपति रेतो वै सिकताऽ उभयत्र वै विक्रियतेऽस्माद्वेततोऽधि विक्रि-
याताऽइति ॥ ९ ॥

ता नानामन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो देवलोक आहवनी-
यो नानो वाऽएतद्यद्वै च मानुषं च द्वाधीयसा मन्त्रेणाऽऽहवनीये

अथ गार्हपत्यऽष्टोपात्रिवपति, नाहवनीये । अयं वै लोको गार्हपत्यः, पशव ऊपाः । अस्मि-
स्तुल्लोके पशुन्दधाति । तस्मादिमेऽस्मिन्लोके पशवः ॥ ८ ॥

अयाहवनीय एव पुष्करपर्णमुपदधाति, न गार्हपत्ये । आपो वै पुष्करपर्णम्, यौराहवनीयः ।
दिवि तदपो दधाति । उभयत्र सिकता निवपति । रेतो वै सिकताः । उभयत्र वै विक्रियते । अस्माद्वे-
ततोऽधि विक्रियाताऽइति ॥ ९ ॥

ता नानामन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो, देवलोक आहवनीयः । नानो वा-

गार्हपत्यवितिवत् प्रसक्तमूत्राणां निवपनमपि तत्रैव कर्तव्यमिति निगमयति-अथ गार्हपत्यं घृतेति । एव-
कारस्यैवैवमाह-नाहवनीय इति । अत्र हेतुमाह-अयं वै लोक इति । मूरिति व्याख्या आहितत्वाद् गार्ह-
पत्यो भूतैकात्मकः, “ मूर्म्व इत्येतावतैव गार्हपत्यमदधाति ” इति द्वित्रकणम् (श. प. २।१।४।४)
ऊपरप्रदेशस्य पशुमिक्षिपमानत्वादुपानां पशवस्तत्त्वम् ॥ ८ ॥

अयाहवनीये प्रतिनियतं विषाद्यमानं पुष्करपर्णोपधानमनूप प्रतिनियतरूपप्रतिपादनेन स्तौति-अयाहव-
नीय इति । अवधारणरुद्धमाह-न गार्हपत्य इति । अत्र हेतुमाह-आपो वा इति । पुष्करपर्णभासु
वननाच्छब्दक्रममित्यर्थः । यौराहवनीय इति । मूरिति-व्याख्यादितत्वाद् आहवनीयो पुरोक्तात्मकः ।
‘ तत् ’ तत्र पुष्करपर्णोपधानेन पुल्लेखे ‘ अयः ’ उदकानि वृद्धुपप्रदानत्वेन स्थापयतोत्यर्थः ॥

गार्हपत्यवदहवनीयेऽपि सिकतानिबन्धनं कर्तव्यमिति विप्रते-उभयत्रेति । तदेतदुपपन्नमिति-रेतो वा इति ।
नितमात्रव्यतिरिक्तत्वात् सिकता रेतस्वरूपः ‘ उभयत्र ’ गार्हपत्यस्यान आहवनीयस्याने च वितिरूपेण
चिनोऽङ्गीः ‘ विक्रियते ’ मिक्षिरुपसङ्गं विप्रते । विक्रियमाणस्यास्ती ‘ अस्मात् ’ सिकतालद्वयाद् ‘ रेतमः ’
‘ कति ’ तद्वि ‘ सिक्रियते ’ विक्रियेत, सिद्धति मन्त्रेण ‘ इति ’ अनेनाभिप्रायेण उभयत्र सिक-
ताम्यं निवपन् ॥ ९ ॥

उभयत्र मन्त्रेण विषाद्य स्तौति-ता नानामन्त्राभ्यामिति । ‘ ताः ’ सिकताः भिन्नमन्त्रान्यामित्यर्थः ।

निवृपति द्वितीयसा गार्हपत्ये द्राघीयो द्वि देवायुषश्च द्वितीयो मनुष्यायुषश्च
स पूर्वाः परिश्रित्यो गार्हपत्ये सिकता निवृपति रेतो वै सिकताऽअस्मादे-
तस्योऽधीमा विव्रिक्रियान्ताऽ इति ॥ १० ॥

तदाहुः । (य) यद्योनिः परिश्रितो रेतः सिकताऽअथ पूर्वाः परि-
श्रित्यो गार्हपत्ये सिकता निवृपति कथमस्येतद्रेतोऽपरासितं परिगृहीतं
भवतीत्युत्वं वाऽऽहुषास्तद्यदूषान्पूर्वान्निवृपत्येतनो हास्येतदुत्वेन रेतो-

ऽपृथक्-परिवं च मानुषं च । द्राघीयसा मन्त्रेणाहवनीये निवृपति, द्वितीयसा गार्हपत्ये । द्राघीयो
हि देवायुषम्, हवीयो मनुष्यायुषम् । म पूर्वाः परिश्रित्यो गार्हपत्ये सिकता निवृपति । रेतो वै
सिकताः । अस्मादेतस्योऽधीमा विव्रिक्रियान्ताऽइति ॥ १० ॥

तदाहुः-यद्योनिः परिश्रितः, रेतः सिकताः । अथ पूर्वाः परिश्रित्यो गार्हपत्ये सिकता निव-
पति । कथमस्येतद्रेतोऽपरासितं परिगृहीतं भवतीति । उत्वं वाऽऽहुषाः । तदूषदूषान्पूर्वान्निवृपति-

“ अग्नेर्ममासि ” इति मन्त्रेण (बा. सं. १२ । ४१) गार्हपत्ये सिकतानिवरणं विहितम् (श. प. ७ ।
१ । १ । ११), “ अग्ने तव अग्रे वरः ” (श. प. ७ । ३ । १ । २९) इत्याहवनीये सिकतानिवर-
नस्य मन्त्रो विधान्यते । एव नानामन्त्रमनूय स्तुति-गार्हपत्यहवनीययोर्भूतौक्यमर्थोक्तमकस्व क्रमेण प्रति-
पादितम् । नानो वा एतदिति । ‘ देवम् ’ देवसम्बन्धि, ‘ मानुषम् ’ मनुष्यसम्बन्धि च यदेतत् स्थानद्वयम्,
तदेतन्नानैव छत्रं विभिनन्नेव । मन्त्रं दैर्घ्यह्रस्ववाच्यं स्त्रीणि-द्राघीयमेति । “ अग्ने तव अग्रे : ” इति मन्त्रः
(बा. सं. १२ । १०१) “ अग्नेर्ममासि ” इति मन्त्रानुश्रुत्या ‘ द्राघीयात् ’ अतिरायेन दीर्घः, दीर्घशब्दा-
दीमद्भुति “ निपरिधर ” (पा. सु. १-४-१९७) इत्यादिना दीर्घशब्दस्य श्रावदेशः । तेन ‘ मन्त्रेण ’ आहवनीये
सिकता निवृपति । ‘ हवीयसा ’ हस्तद्वारेण “ अग्नेर्ममासि ” इति मन्त्रेण । मन्त्रगतं द्राघीयत्वं हवीयम्बं
च प्रतिपादयति-द्राघीयो हीति । दीर्घमपि हि ‘ देवायुषम् ’ देवानामायुर्जीवितम्, ‘ हवीयः ’ हवीयस्य
स्वस्य हि ‘ मनुष्यायुषम् ’ मनुष्यजीवितम्, अनो देवलोकमनुष्यलोकं संस्तुतरोऽहवनीयगार्हपत्येनोन्माह्वय-
सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥

गार्हपत्यवयवे सिकतानिवरणस्य परिश्रित्यो पूर्वमाविचमनूय स्तौति-स पूर्वा इति । तथा निवरणे कारण
माह-रेतो वै सिकता इति । ‘ अस्याम् ’ सिकतारूपात् ‘ रेतस्य ’ अग्निं उपरि ‘ रमा. ’ परिश्रितो
‘ विव्रिक्रियन्ते ’ विविष्टरूपाः कृता मवेयुः । अन्यथा हि निरुपद्रवत्वात् परिश्रिता विव्रिया ॥
स्यादिति भावः ॥ १० ॥

सिकतानिवरणस्य परिश्रिता पूर्वमे दोषं दर्शयति-तदाहुरिति । “ तत् ” तत्र विषये ‘ आहुः ’ चोदयन्ति
मन्त्रादिन-दोषो हि रेतः सिच्ये, परिश्रितस्य धोनिमस्तुताः; तथा सति ‘ अस्व ’ अग्ने ‘ एवम् ’ सिकता रूप

ऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवत्युदाहवनीये परिश्रितोऽभिमन्त्रयते तस्योक्तो
बन्धुऽय सिकता निवपति रेतो वै सिकताऽएतयोऽभस्यैतद्योन्या रेतो-
ऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति ॥ ११ ॥

(त्य) अयाहवनीयऽपुवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति । न गार्हपत्येऽयं
वै लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोकेऽआहवनीयोऽद्वो वाऽअयमस्मिँल्लोके
जातो घुजमानः स्वर्गोऽएव लोके प्रजिजनयिपितृव्यस्तद्युदाहवनीयऽ
पुवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति न गार्हपत्ये स्वर्गोऽपुर्वैनं तुल्लोके घुजनयति १२

एतेनो दास्येनदुल्लेन रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति । अयाहवनीये परिश्रितोऽभिमन्त्रयते ।
तस्योक्तो बन्धुः । अथ सिकता निवपति । रेतो वै सिकताः । एतयोऽभस्यैतद्योन्या रेतोऽपरासिक्तं
परिगृहीतं भवति ॥ ११ ॥

अयाहवनीयऽपुवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति, न गार्हपत्ये । अयं वै लोको गार्हपत्यः, स्वर्गो
लोकेऽआहवनीयः । अद्वो वाऽअयमस्मिँल्लोके जातो घुजमानः, स्वर्गोऽएव लोके प्रजिजनयिपि-
तृव्यः । तद्युदाहवनीयऽपुवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति, न गार्हपत्ये-स्वर्गोऽपुर्वैनं तुल्लोके
प्रजनयति ॥ १२ ॥

‘ रेतः ’ ‘ अपरासिक्तम् ’ आधारादयत्र सिकम्, परिश्रितस्योन्यमावात्-कथं परिगृहीतं परिवेष्टितं मयती-
त्यस्य शोणस्य परिहारमाह-उल्लेखं वा ऊप्य इति । गर्भस्थान्तर्वैष्टनमुच्यम्, सत्सम्भूता ऊवाः, तेषां पूर्वनिव-
पनात् तदन्तरं न्युतं सिकताकार्यं ‘ रेतः ’ तेनोक्त्येन ‘ अपरासिक्तम् ’ गर्भाशयादन्यत्र मितम् ‘ परिगृहीतम्,
परिवेष्टितं च ’ भवति ॥

आहवनीयविनो तु सिकतानिवपानापूर्वं परिश्रितः परिश्रयणमभिप्रेत्य तदभिमन्त्रणं विधत्ते-अयाहवनीय
इति । गार्हपत्यचपनादाहवनीयवितेर्वैष्टनमुच्यते-‘ अय ’ इत्यम् । आहवनीयवितो सिकतानिवपानाद्
पूर्वं परिश्रितं चकान् शर्करास्यपर्यायान् कुट्टापागानमभिमन्त्रयते-“ वितः स्येति ” मन्त्रेण, घुजितं हि-
“ आहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते वितः स्येति ”-(का. श्री. १७। १३) इति । परिश्रितिशेषमर्थ-
वादवाक्यं प्रागाग्रम्-“ योनित्वे परिश्रितः ” इत्यादिकमतिविशति-वैष्टनोक्त इति । ‘ तस्य ’ परि-
श्रयणस्य विशेष उक्तः ॥

सिद्धतानिवपनं विधाय स्तौति-अथ सिकता निवपतीति । ‘ अय ’ परिश्रयणान्तरम् । रेतो वा
इत्याहुकार्यम् ॥ ११ ॥

न्युतानां सिकतानां समन्त्रकमभिमर्शने विधत्ते-अयाहवनीय इति । आहवनीयरूपाने न्युतानामेव सिद्ध-
तानाम् “ आप्यापनवतीभ्याम् ” आप्यापतिषात्तु निष्पन्नसाम्युक्तान्याम्, “ आप्यापन, सन्तो ”-(वा. स.

(त्यु) अथ लोकेष्टका ऽवुपदधाति । इमे वै लोका ऽपुषोऽग्निर्दिशो लोके-
ष्टकाऽ एषु तल्लोकेषु दिशो दधाति तस्मादिमाऽ एषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥

(शो) ब्राह्मेनाग्निमाहरति । (त्या) आत्ता वाऽअस्य ता दिशो वा
ऽएषु लोकेष्वथ युऽऽइमाँल्लोकान्तपुरेण दिशस्तुऽ अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १४ ॥
(अर्धप्रपाठकः ॥)

बहिर्वेदेरियं वै वेदिः । (रा) आत्ता वाऽअस्य ता दिशो वाऽ अस्या-
मुथ वाऽइमाँ पुरेण दिशस्तुऽ अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥

अथ लोकेष्टकोपधानम् ।

अथ लोकेष्टका उपदधाति । इमे वै लोकः एवोऽग्निः । दिशो लोकेष्टकाः । एषु तल्लोकेषु दिशो
दधाति । तस्मादिमा एषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥

ब्राह्मेनाग्निमाहरति । आत्ता वाऽअस्य ता दिशो—या एषु लोकेषु । अथ या इमाँल्लोकान्
पुरेण दिशः—ता अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १४ ॥

बहिर्वेदेः । इयं वै वेदिः । आत्ता वाऽअस्य ता दिशो—या अस्याम् । अथ या इमाँ पुरेण दिशः—
ता अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥

१२ । १ । २—१ । ३) इत्येतान्माहुरभ्यामभिपर्शनं कर्तव्यमित्यर्थः । अवधारणकलमाह—न गार्हपत्य इति ।
एतदेवोपपादयति—अयं वा इत्यादिना । ' अग्निर्ल्लोके जातः ' ' अयम् ' ' यजमानः '—इत्ययमर्थः ।
' अद्वा ' प्रत्यक्षतिङ्गः, न यत्तत्प्रत्ययः ' स्वर्गे लोके एव ' । ' प्रविज्जवपिषितव्यः ' प्रजन्वितुं प्रकर्तव्यो-
त्पादयितुमिष्टः, अतः स्वर्गलोकेऽस्तुते ' गार्हपत्ये ' तत्र स्वमावत एव जातत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

अथ लोकेष्टकानामुपधानं विधत्ते—अथेति । तदेतत् प्रशंसति—इमे वै लोका इति । ' इमे ' खलु ये
पृथिव्यादयस्त्रयो ' लोकाः ' । ' एवः ' एव खलु ' अग्निः ' । लोकस्तुताभिः स्वपमातृष्णाभिर्विजृम्भित्वालो-
कान् एव सिद्धाः लोकेष्टका इष्टकाः लोकेष्टकाः, परोक्ष ' लोकेष्टका ' इत्युच्यन्ते । तथापि तत्र च तैत्तिरीये
आज्ञापते—“ दिग्यो लोष्टान् समस्पति, दिशमेव वीर्यमवकथ्य ”—(तै. स. १ । २ । १ । ६) इति
लोकसम्बन्धिन्यः प्राच्यादिदिशः ता लोकेष्टकाः । अतस्तदुपधानेन ' एष्ट ' एव लोकेषु ता एव ' दिशः '
स्थापयति । ' तस्मान् ' एव कारणान् ' इमाः ' प्राच्यादि—दिशः ' ' एषु लोकेषु ' उच्यन्ते ॥ १३ ॥

वेदेर्वाग्निदेशेनेष्टकानामाहरणं विधाय स्तोति—ब्राह्मेनाग्निमिति । ' अग्नि ' ' ब्राह्मे ' अग्निश्चेन्ब्राह्मणदेशेनेता
इष्टकाः ' आहरति ' । आत्ता वा इत्यादि । ' अस्य ' अग्नेः यजमानस्य वा ' ता दिशः ' ' आत्ताः '
प्राताः । ' याः ' इमाः ' एष्ट ' लोकेषु उच्यन्ते । ' अथ ' याः ' ' दिशः ' ' एतान् लोकान् ' ' पुरेण ' एष्यो
लोकेभ्यो बहिर्वर्त्तन्ते, ' अस्मिन् ' अग्नौ ' एतत् ' एतेन ब्राह्मणदेशादहरणेन ' दधति ' धारयति ॥ १४ ॥

आहरणस्याभिधेयत्वात् बहिर्वेदसम्बन्धः, वेदवेदेष्वपि तत्रात्वं विधत्ते—बहिर्वेदेरिति । अग्नेर्लोक-

१—लोकेष्टकाः इत्येवमाह बहिर्वेदेनेष्टकानामिति शिङ्गुः ना वा हि—वर्त्ततेति कश्चन भविष्य भुत्ताविवचनम् । का. जी.
सु. १ । १० । १५ ।

मुद्रेव लोकेष्टकाऽवपदधाति । प्रजापतेर्विबुधस्तस्य सुर्वा दिशो रसोऽनु
व्यक्षरत् यत्र देवाः समस्तुर्वस्तुदस्मिन्नेताभिर्लोकेष्टकाभिस्तथैव समदधु-
स्तुयैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १६ ॥

बाह्येनाग्निमाहरति । (त्या) आपो वाऽअस्य स उतो युऽएषु लोके-
ष्वथ युऽइमाँल्लोकान् पराङ्मुतोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतदधाति ॥ १७ ॥

बहिर्वेदेरियं वै वेदिः । (रा) आपो वाऽअस्य स उतो योऽस्यासुथ
युऽइमाँ पराङ्मुतोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतदधाति ॥ १८ ॥

यद्वेव लोकेष्टकाऽवपदधाति । प्रजापतेर्विबुधस्तस्य सुर्वा दिशो रसोऽनु व्यक्षरत् । स यत्र देवाः
समस्तुर्वस्तु-तदस्मिन्नेताभिर्लोकेष्टकाभिस्तं रसमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १६ ॥

बाह्येनाग्निमाहरति । आपो वाऽअस्य स रसः-य एषु लोकेषु । अथ ॥ इमाँल्लोकान्पराङ्मु-
तोऽत्यक्षरत्-तमस्मिन्नेतदधाति ॥ १७ ॥

बहिर्वेदेः । इयं वै वेदिः । आपो वाऽअस्य स रसः-योऽस्यासु । अथ य इमाँ पराङ्मुतोऽत्यक्षरत्-
तमस्मिन्नेतदधाति ॥ १८ ॥

प्रजापतकृत्वात्ततो बहिर्गृहणम् लोकत्रयाद् बहिरवस्थिताया दिशामपि हेतुरित्युक्तम् । इदानीं तु वेदेभ्यमि-
क्षरत्वादस्या बहिरवस्थिताः बाह्येषु दिशः, तासां प्रादुर्गम्य वेदिबाह्यदेशादादृणमित्यभिप्रेतोऽर्थः । अथ या
इमाँ परेणेति । ' अस्याः ' वृथिव्याः ' परेण ' परस्ताद्, बहिरित्यर्थः । " एनवन्यतरस्याम् " इति
(१ । १ । १९) परस्तादादेनम्, " एनवा द्वितीया " (पा. सू. २ । १ । ११) ॥ १९ ॥

विदिर्ल लोकेष्टकोपधानमनुष्य प्रकारस्तरेण स्त्रीणि-यद्वेवेति । " विस्तस्तम् " विस्तस्तावपवस्येत्यर्थः ।
' सर्वाः ' प्राण्वादि- दिशः ' अनुलक्ष्य तदीयो ' रसः ' व्यक्षरत् ' विविधमक्षरन् ' यत्र ' यस्मिन्
देशे ' तन् ' तत्प्राविशं प्रकारिणि ' देवाः ' समस्तुर्वस्तु ' दिव्याभिरूपेण सहनवन्तः । " अङ्गम्यासम्बन्धाय-
ङी " (पा. सू. १ । १ । १४० वा. १) इति कालपूर्वः सुद । तत्र ' अस्मिन् ' अग्न्याग्नेरु प्रजा-
पतौ ' एतामिज्जोकेष्टाभिः स रसम् ' अदधुः ' स्थापितवन्तः एवमेव ' यस्मिन् ' अग्नौ ' अयम् ' यत्र-
मानोऽपि ' एतद् ' रसं ' दधाति ' धारयति, लोकेष्टकोपधानेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

आहरणस्याग्निबाह्यत्वमनुष्य स्त्रीति-बाह्येनेति । पूर्वदेनम् (पा. सू. १ । २ । ३९) अत एव ' अग्निम् '
इति द्वितीया (२ । १ । ३१) । अग्नेर्वाग्नेदेशेनेत्यर्थः । आपो वा अस्मेत्यादि । " आता ॥ अस्य ता
दिशः " इत्यादिबद् व्याख्येयः । इमाँल्लोकान्पराङ्मुत इति । ' इमाँ ' वृथिव्यादिलोकान् विहाय परा-
ङ्मुतो रस इत्यर्थः ॥ १७ ॥

बहिर्वेदेरित्येतरति अनूप वृथिवीत्काराद् बहिर्भूतसरथापनहेतुत्वेन स्त्रीति-बहिर्वेदेरिति

स्फयेनाहरति । वृज्रो वै स्फयो वीर्यं वै वृज्रो वित्तिरियं वीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥

सु पुरस्तादाहरति । मा मा हिंसीजनिता यः पृथिव्या ऽइति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा हिंसीत्प्रजापतिरित्येतयो वा दिवश्च सत्यधर्मा व्यानडिति यो वा दिवश्च सत्यधर्मा ऽसृजतेत्येतद्व्यापश्चन्द्राः प्रथमो जजानेति मनुष्या वा ऽव्यापश्चन्द्रा यो मनुष्यान्प्रथमो ऽसृजतेत्येतत्कुस्मै देवाय हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तुस्मै हविषा विधेमेत्येतत्तामाहृत्यान्तरेण परिश्रितऽआत्मनुपदधाति स यः प्राच्यां दिशि रसोऽत्युक्षत्तमस्मिन्नेतदधात्यथो प्राचीमेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति ॥ २० ॥

स्फयेनाहरति । वृज्रो वै स्फयः । वीर्यं वै वृज्रः । वित्तिरियम् । वीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥

स पुरस्तादाहरति । “ मा मा हिंसीजनिता यः पृथिव्याः ”—इति । प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता । मा मा हिंसीत्प्रजापतिरित्येतत् । “ यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानट ”—इति । यो वा दिवं सत्यधर्मा ऽसृजतेत्येतत् । “ व्यापश्चन्द्राः प्रथमो जजान ”—इति । मनुष्या वा ऽव्यापश्चन्द्राः । यो मनुष्यान्प्रथमो ऽसृजतेत्येतत् । “ कस्मै देवाय हविषा विधेमे ”—(वा सं. १२ । १०२) इति । प्रजापतिर्वै कः । तस्मै देवाय विधेमेत्येतत् । तामाहृत्य, अन्तरेण परिश्रित आत्मनुपदधाति । स यः प्राच्यां दिशि रसोऽन्यत्रतत्—तमस्मिन्नेतदधाति । अथो प्राचीमेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति ॥ २० ॥

आहरतीति शेष । एतदपि पूर्ववद् व्याख्यातव्यम् । इमां पराडिति । इवामतिक्रम्य परागते एत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इयं लोकैष्टकानामाहरेण अग्नेर्वेदश्च व्याप्नो देशो विहितः, अथ तत्र सावद विधाय हौति—स्फयेनेति । वृज्रो वै स्फय इति । केश मन्त्रय वज्रस्याश्वान्वा स्वयस्य वज्रान्नकजा । तथा हि तैत्तिरीयकम्—“ एन्द्रो ह्याय वज्रं प्राहरत्, स केशं व्यदधन्, स्वपत्नीयं, स्वपत्नीयं यूनृतीयम् ” (तै. स. १ । २ । १ । १-२) ॥ इति । वृज्रोसुरवधेनृत्वात् स वज्रो वीर्यमकः । इयम् वेदितृणा भूमिः ‘ वित्तिः ’ ॥ अथवा धनरूपा, तथा च स्फयेनाहरत् वज्ररूपेण ‘ वीर्येण ’ एव ‘ वित्तिम् ’ लभ्यन्ता भूमिं विन्दते ॥ लभते ॥ १९ ॥

अथ पूर्वस्मादिगमनादाहरण समन्वयः विधत्ते—स पुरस्तादाहरतीति । ‘ पुरस्तम् ’ पूर्वत्वात् । दिशः अकाशादौकेष्टकां स्फयेन ‘ आहरति ’ पञ्चम्यर्थे अस्तानिः (पा. सु. ५ । ३ । २०) । मा मा हिंसीदिति ।

—इन्द्रो ह यय देवाय वज्रं प्राहरत् स ब्रह्मज्जुपेऽन्यत्तस्य स्वपत्नीयं वा सावदा यूनृतीयं वा सावदा स्वपत्नीयं वा सावदा अथ प्राहरत् अन्तःपञ्चम्यर्थे स पश्चित्तः अग्रेऽन्यत्तस्य अतो नाय यदर्थोऽनेत्यस्य स यजुषो वज्रेऽन्यत् (अ. प. १ । १ । १४ । ११) इति ।

(त्र्य) अथ दक्षिणतः । (तोऽभ्या) अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पृथसा सहेति यथैव युजुस्तथा वृन्धुर्व्यान्तेऽअग्निरिपितोऽअरोहदिति यद्वे किं चास्यायुं साऽस्यै वपा तामग्निरिपितोऽउपादीप्तो रोहति तामाहृत्यान्तरेण पक्षसंघिमात्मब्रुपदधाति स यो दक्षिणार्या दिशि उतोऽस्त्यक्षरत्तमस्मिन्नेतदधात्ययो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति ॥ २१ ॥

अथ दक्षिणतः—“ अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पृथसा सह ”—इति । यथैव युजुस्तथा वृन्धुः । “ वपास्तेऽअग्निरिपितोऽअरोहत् ”—(वा. सं. १२।१०३) इति । यद्वे किं चास्याम्—साऽस्यै वपा । तामग्निरिपित उपादीप्तो रोहति । तामाहृत्यान्तरेण पक्षसंघिमात्मब्रुपदधाति ।

तन्मन्त्र । ‘ य ’ ‘ दक्षिण्याः ’ ‘ जनिता ’ जनयिता स ‘ मा ’ मा ‘ मा हिंसीत् ’ ॥ वधिष्ट । य इति सर्वान्ता कृत्वाजगत्कारणत्वेन प्रसिद्धः प्रजापतिरेव प्रतिपाद्यत इत्याह—प्रजापतिर्ज्ञा इति । ‘ दक्षिण्यै ’ इति वधुपयै वतुर्था (पा. सू. २ । ३ । १२ । सू. वा. १) । ‘ जनिता ’ जनयिता “ जनिता मन्त्रे ” इति (पा. सू. १ । ४ । ११) निगन्ताग्न्यन्ते । उक्तमर्थं योऽवनि—मा मा हिंसीत् प्रजापतिरित्येतदिति ॥

द्वितीयादमनूय तत्र व्यानद्विनि क्रियापदस्वार्थमाह—यो वा दिवमिति । ‘ सत्यधर्मा ’ सत्योऽवितयो धर्मः पाणराक्तिरूप तादृशो ‘ य ’ ‘ दिव ’ ‘ व्यानद् ’ व्याप्नोत् । व्यापनमय सर्वतमेवेष्टमाह—अमृजतेत्येतदिति । मनुष्या वा राजादि । ‘ चन्द्रा. ’ आह्लादिकाः । ‘ अथा ’ रेतोऽरुताः । अनेन व फारगवादि-शब्देन कार्यभूता मनुष्या एवोच्यन्त इत्यर्थः । अत एव आन्दोत्ये समान्तामन्—“ पञ्चम्यामहृतावाप. प्रप-वचतां मवति ”—(छा. उ. १।९।१) इति । पर्यवसितमर्थमाह—मनुष्यान् प्रपव इति । सर्वप्राणिभ्यः पूर्वमुत्पन्नत्वात् प्रजापतिरेव प्रथमः । अत एवान्तामन्—“ द्विरथगर्ग्यं समवर्त्तनामे ”—(वा. स. १३।४) इति ॥

चतुर्थपादमनूय तत्र ‘ किं ’—शब्दस्वार्थमाह—प्रजापतिर्वि क इति । निरुक्तानिरुक्तरूपत्वेनानिर्द्धारितस्वरूपत्वात् किंरान्द्रः प्रजापतेर्वाचक इत्यर्थः । एवंभूतो यः ‘ तस्मै देवाय ’ “ क्रियाप्रह्वमसि कर्त्तव्यम् ” इति (पा. सू. १ । ४ । ३२ । सू. वा. १) कर्मणः सगृह्यतत्वाच्चतुर्थी । तं देवं ‘ हविषा ’ ‘ विधेम ’ परिचरेमिति, विदधाति-परिचरणार्थः ॥

एवमाहृत्याया वृत्तकायाः स्थानविशेषे उपवानं विधत्ते—तामाहृत्येति । परितस्त्रिंशद्वागुपयिताया शर्कराणा-मभ्यन्तरेदेशे आ-मनि तामुदध्यात् स्थापयेत् । तस्य प्ररोजनमाह—स य इति । ‘ स य ’ प्रतिज्ञो यो ‘ रम ’ विस्तारतः प्रजापतिर्गमिषान् ‘ प्राप्यान् ’ ‘ दिशि ’ ‘ अत्यक्षरत् ’ अतिक्रम्य सुतोऽभ्यत् । एतेनो-पधानेन, ‘ तम् ’ एव रसम् ‘ अस्मिन् ’ प्रजापतिरूपेऽग्नौ पुनः स्थापयति । ‘ अयो ’ अयि च ‘ प्राची ’ दिक्मन्त्रेणाक्तमेव दिक्षम् ‘ अस्मिन् ’ स्थानितवान् भवति ॥ २० ॥

दक्षिणस्या दिश आहरणं समन्त्रकं विधत्ते—अथ दक्षिणत इति । पथ्यपथे तस्मिन् (पा. सू. २ । ३ । ७) आहरीतीत्यर्थः । अथवा पूर्वदिक्प्रागवदाहरणम्, तदनन्तरं दक्षिणस्या दिश सकाशात्कैष्टकामाह-

(त्व) अय पश्चात् । (दु) अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञिय-
मिति यं वाऽअग्निरस्ये तदाह तद्देवभ्यो भरामसीति तदस्मै देवाय कर्मणे
हरामऽहुत्यंतत्तुमाहुत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमात्मन्नुपधाति स यः प्रतीच्यां
दिशि उतोऽत्युक्षस्तुमास्मिन्नेतदधात्यथो प्रतीचीमेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति
न न सम्प्रति पश्चादाहग्नेद्यज्ञपथाद्रसमाहराणीतीतुऽइवाहरति ॥ २२ ॥

न यो दक्षिणायां दिशि रगोऽन्यक्षरन्-नमस्मिन्नेतदधाति । अयो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्-दिशं
दधाति ॥ २१ ॥

अय पश्चात्-“ अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम् ”-इति । इयं वाऽअग्निः ।
अस्मै तदाह । “ तद्देवभ्यो भरामसि ”-(वा० मं० १२ । १०४) इति । तदस्मै देवाय
कर्मणे हराम इत्येतत् । तामाहुत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमात्मन्नुपधाति । स यः प्रतीच्यां दिशि रगो-
ऽन्यक्षरन्-तयस्मिन्नेतदधाति । अयो प्रतीचीमेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति । स न सम्प्रति पश्चादाह-
रेत् । नेद्यज्ञपथाद्रसमाहराणीति । इत इवाहरति ॥ २२ ॥

रतीत्यर्थः । “ अम्यावर्तस्व ” इति तन्मन्त्रः । पूर्वाह्नस्य निगदव्याहवात्तदव्याह-यथैव यजुस्तथा वन्धु-
रिति । यजुर्वक्त्रं यथैव ध्रुवं तादृशे तद्व्याख्यायकं मन्त्रयवाक्यम् ; अतः स्पष्टार्थत्वात् पृथग्व्याख्यायन
इत्यर्थः ॥

उत्तरार्द्धमनृतं तत्र वाराहव्याख्यानमाह-यद्वै किञ्चेति । ‘अस्या’ पृथिव्या यदेव किञ्चिद् वन्धु सन्धुत्वादिन
दृश्यते, मैव ‘अस्यै’ ‘जा’ विधेया । मेति नपुंसकलिङ्गायो निर्देशः । षष्ठ्यर्थं चतुर्थां (पा. सू. २ ।
३ । ६२ सू. वा. १) । अयमर्थः-हे पृथिवि ! ‘यत्रेन’ वागस्तचनेन ‘यस्या’ ‘यस्येन्द्राणेन’ ‘इमेन’ सह
अम्भदमिमुखावर्तस्व । ‘इक्षिणः’ प्राणिनो दीनोऽयमक्षिन्वदीय तस्युत्सादिरूपम् ‘आरोहति’ नवितिष्ठति ।
आहृतायास्तस्याः स्थानविशेषे उपवास विधत्ते-तामाहुत्येति । ‘ताम्’ लोकेश्वकां दक्षिणदिग्मगादूर्वादिर्दे-
‘आहृत्य’ ‘पञ्चसन्धिवन्तरेण’ दक्षिणपक्षेन अग्निसाम्यं च य- सन्निवर्तते, तस्याभ्यन्तरे अन्तर्भागे
स्थापयेदित्यर्थः । अनेनात्र पूर्ववदम्यायनं दिवम्यायनञ्च कृतं भवतीत्याह-स यो दक्षिणायामिति ॥ २१ ॥

प्रतीच्या दिशि सम्पन्नकं लोकेश्वकाया आहरणं विवर्ते-अयं पश्चादिति । ‘अय’ अतस्तत् प्रतीच्या
दिशः सकाशात् इत्येव लोकेश्वकमाहवतीति शेषः । तत्र मन्त्र-“ अग्ने यत्ते ” इति । अत्राग्निश्चन्द्रेण
तद्विष्टिता मूर्धिरैव अग्नेर्देवचारेणोच्यते इत्याह-इयं वा अग्निरिति । ‘अस्यै’ पृथिव्यै । तदर्थं चतुर्थां ।
पूर्वाह्नं च प्राथमं पृथिव्यर्थमित्यर्थः । उत्तरार्द्धमनृतं देवशब्दस्य विश्वित्तमर्थमाह-तदस्मै देवायेति । एत-
दग्निश्चन्द्राख्यं कर्मैव देवशब्दस्यार्थः । चितिरूपवयववेदोपेया बहुवचनमित्यभिप्रायः ॥

अर्थस्तु-हे पृथिवि ! त्वदीयं यत् ‘शुक्रं’ रसवद्भस्म, यत् ‘चन्द्रम्’ आकाशकणं, तथा ‘पूतं’ शुद्धं,
‘यज्ञियं’ यज्ञार्थं च मदस्ति, ‘तम्’ ‘अस्यै’ अन्वयाच्चाय ‘देवाय कर्मणे’ आहरण इति । ‘ताम्’

(त्यु) अथोत्तरतः । (तऽड्) इषमूर्जमहमितऽ आदमित्रीपमूर्जमह-
मितऽ आददऽड् इत्येतद्वत्स्य योनिमिति सत्यं वाऽऽकृतम् सत्यस्य योनि-
मित्येतन्महिषस्य धारामित्यग्निर्वै महिषः स हीदं जातो महान्तसुर्व-
भेष्णाडा मा गोषु विशत्वा तनूष्वित्यात्मा वै तनूरा मा गोषु चात्मानि
च विशत्वित्येतद्ब्रह्मामि सेदिमनिराममीवामिति सिकताः प्रुष्वथै
सपति तद्यैव सेदिर्वाऽनिरा वाऽमीवा तामेतस्यां दिशि दधाति तस्मा-
देतस्यां दिशि प्रजाऽ अशत्राण्युकास्तुमाहृत्यान्तरेण पक्षसन्धिमात्महोप-
दधाति स य ऽड्दीच्यां दिशि उतोऽत्युक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्युयो ऽड्दी-
चीमेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति ॥ २३ ॥

अथोत्तरतः—“ इषमूर्जमहमित आदम् ”—इति । इषमूर्जमहमित आददऽइत्येतत् ।
“ कृतस्य योनिम् ”—इति । सत्यं वाऽऽकृतम् । सत्यस्य योनिमित्येतत् । “ महिषस्य
धाराम् ”—इति । अग्निर्वै महिषः । स हीदं जातो महान् सर्वभेष्णात् । “ आ मा गोषु विशत्वा
तनूषु ”—इति । आत्मा वै तनूः । आ मा गोषु च, आत्मानि च विशत्वित्येतत् । “ जहामि

लोकेऽहम् ” आह्वय इत्यादि पूर्ववत् । पुष्कलान्विमिति । पक्षपाकारस्य चित्वाग्नेः पुष्कलस्यमागस्य च
यः सन्धिः, ‘ तम् ’ ‘ अन्तरेण ’ तस्य मध्ये ‘ आदम् ’ आदमिति अन्यद् गतार्थम् ॥

सह्यन् पञ्चादङ्गल निषेधति—स न सम्मतीति । ‘ सः ’ अथर्वः ‘ सम्प्रति ’ मुच्या या
प्रतीची द्विक्, तल्लकारान् ‘ नाहरेत् ’ । निषेधमिप्रायमाह—नेघज्ञपवादिनि । यज्ञस्य पण्याः ‘ पत्रयः,’
अग्नेः पाद्याप्यो देवो हविर्नादिः, ततः सहायान्नैव ‘ रस्मादङ्गलि ’ इति । यदि सऽ तु तादृशवान् साहाय्य
पञ्चाङ्गादाहरेत्, तर्हि प्रबाधनिसम्बन्धिनो विस्तारसत्याहृतवान् तत्र करिष्यमाणो यज्ञो नोभसः स्वादित्यभि-
प्रायः । कथं तर्हि पञ्चाङ्गलमित्यत्र आह—इत इवेति । ‘ इतः ’ प्रतीच्या दिश ‘ इव ’ न तु सहाय्य
प्रतीच्या दिशः, उचरापरस्या दिश आहरेदित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन—“ उचरापरस्याः पञ्चान् ” इति
(का. श्रौ. सू. १७ । १६) ॥ २२ ॥

उचरास्या दिश आहणं विकृतं—अथोत्तरत इति । आहर्त्याति तेषः । “ इषमूर्जम् ” इत्याहणमन्त्रः ।
‘ आदम् ’—इति द्विपदस्यार्थमाह—आदद इत्येतद्विधि । अन्ता ययार्थं सङ्कल्पन् ‘ अतम्,’ ययार्थ-
मागन् ‘ सत्यम् ’ अत्र तु “ कृतस्य योनिम् ”—इति मन्त्रमग्ने वाह्यो मेदो न विद्विद इत्यग्नेत्याह-
सत्यं वा कृतमिति । महिषस्य धारामिति । महिषस्येत्यर्थमाह—अग्निर्वै महिष इति । कर्मस्य महि-
षान्दनिषेधेत्याह—तन्मित्री—स हीदं जात इति । ‘ सः ’ सत्वतिः ‘ इदम् ’ इदानीन् ‘ जायः ’ जात-
मात्र एव ‘ अहम् ’ अतिरिक्तो भूत्वा ‘ सर्व ’ जगद् ‘ ऐष्णात् ’ व्याप्नोत् । अतो महत्तदेतिदत्त्वाच महि-
षान्दनिषेधः संनञ इत्यर्थः । “ ऐष्णात् ”—इति “ इष आमीष्ये ”—इत्यमराहट् (बट पा. भट्ट १. ११) ।

ग्राऽएता दिशः । (स्ताः) ग्राः सर्व्वतऽ उपदधाति सर्व्वतस्तद्विशो
दधाति तस्मात्सर्व्वतो दिशः सर्व्वतः समीचीः सर्व्वतस्तत्समीचीर्दिशो
दधाति तस्मात्सर्व्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति नाना सादयाति
नाना सुददोहसाऽधिवदति नाना हि दिशस्तिष्ठन्नुपदधाति तिष्ठन्तीव हि
दिशोऽयो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ २४ ॥

सेदिमनिराममीवाम् ”—(वा० सं० १२ । १०५) इति सिकताः प्रथंसयति । तद्वयैव सेदिः,
याऽनिरा, याऽमीवा—तामेतस्यां दिशि दधाति । तस्मादेतस्यां दिशि प्रजा अशनायुकाः । तामाहृत्या-
न्तरेण पक्षसन्धिमात्मन्नुपदधाति । स य उदीच्यां दिशि रसोऽत्यन्तरत्—तमस्मिन्नेतद्दधाति । अयो-
ऽउदीचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २३ ॥

ता एता दिशः । ताः सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतस्तद्विशो दधाति । तस्मात् सर्व्वतो दिशः । सर्व्वतः
समीचीः । सर्व्वतस्तद् समीचीर्दिशो दधाति । तस्मात् सर्व्वतः समीच्यो दिशः । ता नानोपदधाति,
नाना सादयाति, नाना सुददोहसाऽधिवदति । नाना हि दिशः । तिष्ठन्नुपदधाति । तिष्ठन्तीव हि
दिशः । अयो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ २४ ॥

तृतीय पादमदूष तत्र तन्नुशब्दस्यार्थमभिधाय योजयति—आ मेति । तन्नुष्विति बहुवचनम्, तेन बहुवचनोरेत
आत्मा देह उच्यते । गतमन्वत् ॥

मन्त्रार्थस्तु—‘इषम्’ इष्यमाणमन्नम् । ‘उज्जम्’ बलकर रसम् । ‘इतः’ अस्या उदीच्या दिशः सकाशा-
दहम् ‘आददं’ । किंविशिष्टम् ? ‘अतम्य’ सारस्य यथार्थफलस्य यज्ञस्य ‘येनिम्’ कारणम्, ‘महि-
षस्य’ महतोऽमे । ‘धाराम्’ वाराप्रवाहभूताम् तद्वत्साधिताम् । ईदक्षी च सा, मासुदिश्य मदीयास्तु ‘गोय’
‘तनूयु’ शरीरेषु ‘आविशतु’—इति चतुर्थेन पादेन सम्बन्धः ॥

तस्या दिशि सिकतानां प्रवृत्तये निवृत्ते—जहामीति । अत एवोक्त कात्यायनेन—“ उत्तस्याः सिकताः
प्रमाष्टि जहामि सेदिमिनि ” (का. ब्रौ. सू. १७ । १७) इति । मन्त्रस्यार्थमाह—तद्येदेति । ‘तत्’ तत्र
‘यैव’ खलु ‘सेदिः’ अवसादपरपर्याया हानिः, या च ‘अनिरा’ इरा अन्नम् (निव. २ । ७ । १३)
तदभावरूपा पीडा, या च ‘अमीवा’ रेणुप्रतिष्ठा । ‘ताम्’ ‘एतस्याम्’ उपरस्याम् ‘दिशि’ एतन्मन्त्र-
करणकेन सिकताप्रवृत्तयेन रथावयति । इरादीनां तत् आहतत्वादिति भावः । एतच्च तत्कार्यदर्शनादसंगत
इत्याह—तस्मादिति । यस्माद् अवसादादीनि स्थापितानि, तस्मादेतस्यामुत्तरस्यां दिशि सर्वा ‘प्रजा’ । ‘अश-
नायुकाः’ अशनाया अशनेच्छा क्षुधा, तथा पीडिता दृश्यन्ते इत्यर्थः । तामाहृत्येत्यादि—पूर्व्वम् ॥ २३ ॥

अथैताः सम्भूत प्रशसनि—ता एता दिश इति । ‘ता’ प्राज्ञादिदिक्षु क्रमेणोपदिताः ‘एताः’ इष्टका
‘दिशः’ दिगात्मिका, ‘ता’ सर्व्वाम्यो दिम्यः आहृत्य ‘उपदधानि’ । तेन चोपधानेन ‘सर्व्वतः’ एव
‘दिशः’ ‘दधाति’ रथावयति । तस्मादेव कारणादिदानीं सर्व्वतो दिशो दृश्यन्ते ॥

(स्तु) ताऽएता युजुष्मत्यऽष्टकाः । (स्तु) ताऽआत्मन्नेवोपदधाति
न पक्षपुच्छेष्वात्मन्ह्येष युजुष्मत्यऽष्टकाऽउपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥

तदाहुः । कथमस्यैताः पक्षाः श्रुताऽऽपदिता भवन्तीति रसो वाऽएताः
स्वयं श्रुतऽऽ वे रसोऽयो यद्वै किं चैतमात्रं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत्र
ऽएव तत्पक्षश्च श्रुतमुपहितं भवति ॥ २६ ॥

ता एता युजुष्मत्यऽष्टकाः । ता आत्मन्नेवोपदधाति, न पक्षपुच्छेषु । आत्मन्नेव युजुष्मत्यऽष्टका उपधीयन्ते, न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥

तदाहुः—कथमस्यैताः पक्षाः श्रुता उपदिता भवन्तीति । रसो वाऽएताः । स्वयं श्रुतऽऽ वे रसः ।
अयो यद्वै किञ्चितमात्रं वैश्वानरमुपनिगच्छति—तत्र एव तत् पक्षम्, श्रुतम्, उपहितं भवति ॥ २६ ॥

धर्मविशेषं विधाय स्तौति—सर्वतः समीची इति । सर्वोऽसु दिक्षु ‘ समीची । ’ सङ्गतदिगामिसु एवं गता
नगदधाति, न तु धर्मस्त्वेत्यर्थः । ‘ तत् ’ तत्र ‘ सर्वतः ’ दिश एव ‘ समीचीः ’ अनुधीयाताः स्याद-
यति । ‘ तस्माद् ’ इति फलनिर्देशः । उपधानादीनां पृथगनुष्ठानं विधत्ते—ता नामोपदधातीति ।
प्रतीष्टकं समन्त्रं स्यादत्र पृथगेव कर्तव्यम्, “ तथा देवता ” इति सादनमग्निं पृष्टुं “ ता अस्मेति ”
सदो देवा मन्येगाधिब्रह्ममग्निं पृथक् । तत्र काष्टगमाह—नाना हीनि । ‘ हि ’ यस्माद् ‘ दिशः ’ परस्परं
विभिन्ना, अतो दिक्कल्पितानामप्यामां पृथगुपधानादिकं युक्तमित्यर्थः । तस्मिन्नुपधाने ष्वितिगुणं
विधत्ते—तिष्ठन्तीति । ‘ तिष्ठन् ’ न तु आसीन इत्यर्थः । तिष्ठन्तीव हि दिश इति । प्राप्ताया ‘ दिशः ’ अपि
‘ हि ’ ‘ तिष्ठन्तीव ’ ऊर्ध्वाकारना इत्यमानाः स्थितियुक्ता इव लक्ष्यन्त इत्यर्थः । ‘ अयो ’ अग्निं च
आसीनान् पुरुषान् ‘ तिष्ठन् ’ तत् ‘ वीरिवराः ’ अधिकवीरवान् । इतोऽपि निष्ठता दारदेया इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अप्यामां समन्त्रकल्पमनु अग्निश्चेत्तत्तन्मात्रा एवोपधानं प्रतिपादयति—ता एता इति । युजुष्मत्य इति ।
काष्टगुर्तर्पणमग्निं पृथक् इत्यर्थः । ‘ ताः ’ आत्मन् ‘ आत्मनि आत्मनामेव ’ उपदधाति । ‘ अववागक-
माह—न पतेति । तत्र काष्टगमाह—आत्मन् ह्येवेति । आत्मनामेव हि पशुर्मन्त्रोपेया वक्ष्यमाणा इष्टका
उपधीयन्ते, अत एवातामुपधानमपि समन्त्रकलि-वाक्येनेति नियमद्वयमुपपन्नमित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथोत्प्रेक्षादशाः प्रयोगावाद्दशान् वषाहन्तुषु निरवति—नदादुरिति । ‘ अम्प ’ अन्ते ‘ पुनाः ’ लोकेष्टकाः
‘ कथ ’ केन प्रकारेण ‘ पक्षा. श्रुता. ’ पावनसंस्कारसंस्तुताः सुश्रुताः सत्य उपरिताः ‘ पवन्ति ’ इति
ब्रह्मादिनां प्रथः । ‘ रसो वा एताः ’—इति अस्योत्तरम् । विमन्त्र्य प्रवाग्विशिष्टा एव रसका. एतेषां
इष्टकाः ‘ स्वयं श्रुता. ’ सत्तु, अन्त्यादिपाकान्नेषु सत्तु रसः । परिहारास्तगमाह—अयो इति । ‘ अयो ’ शब्दः
पञ्चान्नपोदने । एव एव हि त्रिव्योदिति वीर्यो भूत्वा विधनसम्पत्ती वर्धते ‘ तत् ’ किञ्चिदप्युक्तम्
‘ एतमग्निं येनानम् ’ प्रयोगेन, ‘ तत्र एव ’ तस्मादेव संसर्गम् ‘ तत् ’ सर्वम् ‘ एक श्रुतम् ’ एतेन संस्तुत
मुष्टं सत् ‘ तत् ’ तत्र ‘ दानिष्ठम् ’ ‘ यवेति ’ इत्यर्थः ॥ २९ ॥

(त्यु) अथोत्तरवेदिं निवपति । (ती) इयं वै वेदिर्द्यौरुत्तरवेदिर्दिशो
 लोगेष्टकास्तद्यदन्तरेण वेदिं चोत्तरवेदिं च लोगेष्टका उपपदधातीमौ
 तुष्टोकावन्तरेण दिशो दधाति तुस्मादिमौ लोकावन्तरेण दिशस्तां
 युगमात्री वा सर्व्वतः करोति चत्वारिंशत्पदा वा यतउया कामयेतुय
 सिकता निवपति तुस्योक्तो वन्धुः ॥ २७ ॥

अथोत्तरवेदिं निवपति । इयं वै वेदिः । द्यौरुत्तरवेदिः । दिशो लोगेष्टकाः । तद्दु यदन्तरेण वेदिं
 चोत्तरवेदिं च लोगेष्टका उपपदधाति-इमौ तुष्टोकावन्तरेण दिशो दधाति । तस्मादिमौ लोकावन्तरेण

चोदकाप्रामुख्येति निवपनमस्मिन् काने कर्त्तव्यमिति विवचे-अथेति । लोकेष्टकोपशामानन्तर्यम्
 'अथ' सम्प्रार्थः । एतदुपपादयति-इयं वा इत्यादिना । 'इयम्' भूमिरेव महावेदिः । उत्तरवेदिः ।
 तुष्टोकात्मिका, लोकेष्टकात्मिका 'दिशः' । एवं च वेत्तुत्तरवेदिर्मध्ये लोकेष्टकोपशाने दावावृथिव्योर्मध्ये
 दिशो ध्यापनाय भवति । 'तस्मान्' कारणदिदम्भनयोर्लोकेष्टकोर्मध्ये दिशो कश्चन इत्यर्थः । उत्तरवेदिः
 परिमाण विवचे-तां युगमात्रीमिति । वदन्तिपंगुलपारमिति युगम् ; उक्त क्षात्रान्धेन-^४ अष्टासीतिशतमीश
 तिर्यगध्वंशु शतम् वदन्तिपंगुलं चारुम् इति । 'सर्व्वतः' सर्व्वतु दिक्षु तावन्मात्रमुत्तरवेदिं ऊर्त्तुं
 दित्येक परिमाणम्, 'चत्वारिंशत्पदा वेति' परिमाणान्तरम् ; चत्वारिंशत्पदानि प्रमाणमस्याः सा तपोना ।
 भनयो. प्रमाणयोर्मध्ये 'दया' येन प्रकारेण 'कामयेत' तथा कुर्यादित्यर्थः ॥

निकतानिवपन विवचे-अथेति । उत्तरवेदिनिवपनानन्तर्यम् 'अथ' सम्प्रार्थः । तुस्योक्त इति । 'तस्य'
 सिकतानिवपनस्य स्तावको वाक्यरोधः ^५ अग्रेतेद् वैधानस्य मस्य यत् सिकताः ^६ इत्यादिः प्रागाग्राव
 इत्यर्थः (द्य. प. ७।१।१९) ॥ २७ ॥

१-उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिंशत्पदा युगमात्री वा सर्व्वतः करोति । द्य. धौ. सू. १०।५८ । २-अथोत्तरवेदिं दद्या-
 वना-ईषावकम् १ अक्षयान २ युगमात्र ३ वेदिं कोनि दद्यावकम् । पूर्व्वैकशतमुत्तरवेदिं अष्टासीतिशतमीश १ यत्तु-
 शतमष्टः २ वदन्तिपंगुलमिति ३ प्रपते ईकशतमष्टमय चत्वारिंशत्पदा । अत्रचतुष्टु त्र युगमात्रं दद्यात्तुक्तानि ८९ ।
 दद्यात्तुष्टुचतुष्टु इत्यादि ३ । १४ । तत्रात्र सर्व्वतः सर्व्वतु दिक्षु युगमात्रं वेदिं उर्त्तुमित्येक परिमाणम् १ । अथ दिशांशु मान
 २ चत्वारिंशत्पदमिति । तदपि अने चोद कस्यास्येव, "दिशो शिर्व्वदमी, वदन्ता चत्वारिंशत्पदा, तस्मात्तुष्टुचतुष्टु
 इति । अस्यास्तुष्टुचतुष्टु चत्वारिंशत्पदा । इव कर्त्तव्यमुत्तरवेदिं अष्टासीतिशतमीश । चत्वारिंशत्पदमष्टमय चत्वारिंशत्पदा
 त्वर्त्तुमात्रवेदिना कर्त्तव्यमिति द्या वदन्तिपंगुलः ६ । ४ । एतन्ना द्यामोर्त्तुमिति सर्व्वचतुष्टु त्र दद्यात्तुष्टुचतुष्टु
 चत्वारिंशत्पदा । निशितेष्टा समचतुष्टुचतुष्टु । एवमेवा चत्वारिंशत्पदा इति दिशोचं मस्य ॥ ३ । चत्वारिंशत्पदानि प्रमाणमस्याः ॥
 तपोनाति दद्यावक मानम् । अष्टमय चत्वारिंशत्पदा च चत्वारिंशत्पदा । "अथोत्तरवेदिं दद्यावकम् १९।१०।३२
 " एवमिति तुष्टो दद्यावकं दद्यावकम् १९।१०।३२ । अथोत्तरवेदिं दद्यावकम् १९।१०।३२ । अथोत्तरवेदिं दद्यावकम् १९।१०।३२ ।
 वः चत्वारिंशत्पदाः शोऽस्तिः । तस्य दद्यावकं चत्वारिंशत्पदा दद्यावकम् इति । अथोत्तरवेदिं दद्यावकम् १९।१०।३२ ।
 निशितेष्टा समचतुष्टुचतुष्टु । एवमेवा चत्वारिंशत्पदा इति दिशोचं मस्य ॥ ३ । चत्वारिंशत्पदानि प्रमाणमस्याः ॥
 तपोनाति दद्यावक मानम् । अष्टमय चत्वारिंशत्पदा च चत्वारिंशत्पदा । "अथोत्तरवेदिं दद्यावकम् १९।१०।३२
 " एवमिति तुष्टो दद्यावकं दद्यावकम् १९।१०।३२ । अथोत्तरवेदिं दद्यावकम् १९।१०।३२ । अथोत्तरवेदिं दद्यावकम् १९।१०।३२ ।

(स्तु) ताऽऽत्तरवेदी निवपति । योनिर्वाऽऽत्तरवेदियुनौ तदेतः सिञ्चति यद्दे योनौ रेतः सिञ्चते तत्प्रजनिष्णु भवति ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिंस्तुदात्मव्रेतो दधाति तस्मात्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥

(त्यु) अग्रे तव श्रवो व्युऽ इति । धूमो वाऽऽस्य श्रवो व्युः स ह्येनम-सुष्मिहोके श्रावयति महि भ्राजन्तेऽर्चयो विभावसविति महतो भ्राजन्तेऽर्चयः प्रभूवसवित्येतद्बृहद्भानो श्रवसा व्याजमुक्थ्यमिति बलं वै श्रवो बृहद्भानो बलेनात्रमुक्थ्यमित्येतदुधासि दाशुपे कवऽइति युजमानो वै दाश्वान्दधासि युजमानाय कवऽइत्येतत् ॥ २९ ॥

दिशः । तां युगमात्रां वा सर्वतः करोति, चत्वारिंशत्पदां वा—यत्रत्या कामयेत । अयं सिञ्चता निवपति । तस्योक्ती बन्धुः ॥ २७ ॥

ता उत्तरवेदी निवपति । योनिर्वाऽऽत्तरवेदिः । योनौ तद् रेतः सिञ्चति । यद्दे योनौ रेतः सिञ्चते—तत्प्रजनिष्णु भवति । ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वस्मिंस्तुदात्मन् रेतो दधाति । तस्मात्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥

“अग्रे तव श्रवो व्युः”—इति । धूमो वाऽऽस्य श्रवो व्युः । स ह्येनमसुष्मिहोके श्रावयति । “महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो”—इति । महतो भ्राजन्तेऽर्चयः प्रभूवसवित्येतत् । “बृहद्भानो श्रवसा व्याजमुक्थ्यम्”—इति । बलं वै श्रवः । बृहद्भानो बलेनात्रमुक्थ्यमित्येतत् ।

तस्य निवपनस्य स्थानविशेषं विधाय स्तौति—ता उत्तरवेदाविति । अग्निवपनधेने युगमात्रात्वादिच्छायाः योत्तरवेदिर्नियुक्ता, तस्यां निवपति । योनिर्वा उत्तरवेदिरिति । निश्चिरयागोपपत्तिफारणाह्वनीय-स्थानत्वात् ‘उत्तरवेदिः’ अग्नि ‘योनिः’ । अत एवाग्निप्रजनितात्वाभावात्—(ऐ. प्रा. १ । १ । २) “ऊर्गोव्यग प्रथमः सीद योनिम्” इति (ऋ. सं. १ । १५ । १६) । ‘तद्’ तेन उत्तरवेदी सिञ्च-ताना निवपन्ते ‘योनौ’ एव ‘रेतः’ सिक्तं मवतीत्यर्थः । ‘या’ स्त्रु, ‘योनी’ गर्भाशये ‘रेतः’ ‘सिञ्चते’ ‘तद्’ प्रजनिष्णुं प्रजननशीलम्, उत्पत्तिमद् ‘भवति’ ॥

अस्यां प्रजापत्य ताभिः प्रच्छादनं विधत्ते—ताभिः सर्वमिति । तद् ‘तेन प्रच्छादनेन’ ‘सर्वस्मिन्नेव’ आत्मनि ‘रेतः’ ‘दधाति’ इत्यवयवि । ‘तस्मात्’ एव कारणत्वात् ‘सर्वस्मादेव’ हस्तमदादिसर्वावयवसहि-तात् ‘आत्मनः’ देहात् ‘रेतः’ ‘सम्भवति’ उत्पद्यते । अत एव—सन्त्रयर्णः—“अद्वादद्भान् सम्पदसि दृष्यादविजायते”—इति (सा. वे. म. ब्रा. १ प्र. ५ ख. १६ म.) ॥ २८ ॥

अस्मिन्निरूपणे “अग्रे तव”—इति षडृचं सूक्तं (वा. सं. १२ । १०६—१११) कर्णधेन निवपे—अग्रे तव श्रवो व्यु इतीति । तत्र ‘तवः’ इति पदस्याभिप्रेतमर्थमाह—धूमो वा अस्म्येति ।

पावकुवर्चाः शुक्रवर्चाऽडुति । पावकुवर्चा ह्येष शुक्रवर्चाऽअनूतवर्चाऽदु-
दियपि भानुनेत्यनूतवर्चाऽलदीप्यसे भानुनेत्येतत्पुत्रो मातुरा विचरन्नुपाव-
सीति पुत्रो ह्येष मातुरा विचरन्नुपावति पृणक्षि रोदसीऽउभेऽडुतीमे वै
द्यावापृथिवी रोदसी तेऽएषऽउभे पृणक्ति धूमेनामृं वृष्टयेमाम् ॥ ३० ॥

“ दधामि दाशुपे कवे ”-(वा. सं. १२ । १०६) इति । यजमानो वै दाश्वान् । दधामि
यजमानाय कवेऽइत्येतत् ॥ २९ ॥

“ पावकुवर्चाः शुक्रवर्चाः ”-इति । पावकुवर्चा ह्येष शुक्रवर्चाः । “ अनूतवर्चा वदि-
यपि भानुना ”-इति । अनूतवर्चा उदीप्यसे भानुनेत्येतत् । “ पुत्रो मातुरा विचरन्नुपा-
वसि ”-इति । पुत्रो ह्येष मातुरा विचरन्नुपावति । “ पृणक्षि रोदसीऽउभे ”-(वा. सं.
१२ । १०७) इति । इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी । तेऽएष उभे पृणक्ति-धूमेनामृम्,
वृष्टयेमाम् ॥ ३० ॥

‘ अस्य ’ अग्रे ‘ श्रव ’ श्रवणहेतु ‘ वय ’ स्वल्पम् ‘ वृषो वै ’ धूपः खडु । एतदुपपादयति-स
होममिति । ‘ एनम् ’ अग्निम् ‘ अमुष्मिन् ’ स्वर्गे ‘ लोके ’ ‘ स. ’ खलु धूमः, ‘ आवयति ’ प्रक्ष्वाययति,
आकाशो धूमं दृष्ट्वा पागार्थमश्रय आदिता इति शुक्रोक्तार्थिनो देवा मुप्यन्त इत्यर्थः । अतोऽन्तर्नाशित्वपर्याप्त
श्रुत्योक्तैः श्रवणत्वेनेति कारणे “ रुदोदयम् ” (वा. सू. ३-३-१७) इत्यनेनाप्रत्यये श्रव इति स्वर्गं भवति ॥

द्वितीयं पादमनूय तत्राप्य ‘ पश्यन् व्याचष्टे-महि भ्रान्त इति । महत्प्रातिपदिकस्य अण्डन्लोरे सति
महिनि सत्यमनेन पश्यन् । अत्र “ सुतं सुतम् ”-(वा. सू. ७ । १ । ३९) इति स्थान्येन पश्यन्तं वक्तुं
इति व्याचष्टे-महतो भ्रान्त इति । ‘ विधा ’ शब्दस्य तत्रोवाचकत्वं प्रसिद्धम्, अत्र तु भूयम्भवेन तेन
शब्देन विश्लिष्टमित्याह-प्रभूवसवित्येतदिनि ॥

तृतीयपादमनूय शवलेत्यस्य वक्तव्यार्थः (निज० २ । ९६) ‘ वाय ’ शब्दस्य चाक्षम्यार्थः (निज० २ ।
७ । २) इत्याह-वर्लं वै श्रव इत्यादिना ॥

चतुर्थपादमनूय दाशु इति पदव्याचष्टे-यजमानो वै दाश्वानिति । “ दाशु दाते ”-(वा. पा.
म्या. उ. ९०७) इत्येवम् कवे “ दाश्वान् माहान् ”-(वा. सू. ६ । १ । १९) इति निपातनात्
दत्तानि-अर्थो भवति, न चात्र प्रकरणान् यजमान एवेत्यभिप्रायः ॥

सुगार्थस्तु-हे ‘ अग्ने ’ ! ‘ तव ’ सम्पत्तौ ‘ श्रव ’ भूम आतृतिपरिणामरूपत्वाद् ‘ वय ’ देशानामजम्
(निज० २ । ७ । ७) । हे ‘ विमावमो ’ प्रमूतः प्रमो ! ‘ मदि ’ महत्तमत्वं ‘ अर्धव ’ अर्धमपि ‘ भ्राजन्ते ’
दीप्यन्ते । किंच हे ‘ वृद्धानो ’ महादन्ति ! हे ‘ कवे ’ कान्तदर्शिन ! ‘ शवमा ’ वक्त्रं महिदम् ‘ उर-यम् ’
उरुपाहं प्रशस्य ‘ वाजम् ’ अश्वम् ‘ दाशुषे ’ दत्तवत् यजमानाय ‘ दधामि ’ प्रयच्छामि ॥ २९ ॥

द्वितीयपादमनूयैवैव पादशो व्याचष्टे-पावकुवर्चा इति । ‘ एष ’ अग्निः ‘ पावकुवर्चाः ’ शोवकदीपि,
‘ शुक्रवर्चाः ’ शुक्रवर्णनेजस्क इत्येतदुभयं प्रसिद्धम्, अन्यो न पृथग् व्याख्येयमिति ‘ द्वि-शब्दार्थः) ‘ उदियपि ’

(मू) ऊर्जोऽनपाजातवेदः सुशस्तिभिरिति । (त्यू) ऊर्जोऽनपाजातवेदः सुपृतिभिरित्येतन्मन्दस्व धीतिभिर्हित ऽइति दीप्यस्व धीतिभिर्हित ऽइत्येतत्त्वेऽडुपः सुदधुर्भूरिर्वर्षस ऽइति त्वेऽडुपः सुदधुर्वहुर्वर्षस ऽइत्येतच्चित्रो-
तयो वामुजाता ऽइति युथैव युजुस्तथा वुन्धुः ॥ ३१ ॥

“ ऊर्जोऽनपाजातवेदः सुशस्तिभिः ”—इति । ऊर्जोऽनपाजातवेदः सुपृतिभिरित्येतत् ।
“ मन्दस्व धीतिभिर्हितः ”—इति । दीप्यस्व धीतिभिर्हित इत्येतत् । “ त्वेऽडुपः सन्दधुर्भूरि-
र्वर्षसः ”—इति । त्वेऽडुपः सन्दधुर्वहुर्वर्षस इत्येतत् । “ चित्रोत्तयो वामजाताः ”—(वा० मं०
१२ । १०८) इति । यथैव युजुस्तयो वुन्धुः ॥ ३१ ॥

इत्यस्वार्थमाह—उदीप्यस्व इति । अग्रेऽदृक्मन नानोप्यन्वयम्, अत्र उदीप्यस्व इत्यस्मिन् अयं पदस्यार्थमाह—
प्रायः । तृतीयादादौऽपि प्रसिद्ध इति । ‘ हि ’—शब्देनैव व्याचष्टे—पुत्रो होष इति । अनुर्वर्षादमनुष व्याचष्टे—
इमे वा इति । ‘ इमे ’ खडु ‘ वावापृथिव्यो ’ ‘ रोदमी ’—शब्देन वाच्ये । ‘ ६१ ’ अस्मि ‘ ते ’ ‘ उमे ’ ‘ वृगति ’
संयुक्ते करोति ।। केन किमिति तदाह—धूमेनेति । वावापृथिव्योर्नयं वर्तमानोऽयमग्नि धूमेन उद्वृजता
‘ अनृन् ’ दिवं वृगति, वावापृथिव्या जमितया ‘ वृष्टना ’ व ‘ इमां ’ पृथिवीं सयोजयति ॥

मन्त्रार्थस्तु—‘ पावकवर्चाः ’ शोचकदीप्ति, ‘ शुक्लवर्चाः ’ निर्मलदीप्ति, ‘ अनृतवर्चाः ’ न्यूनतारश्चित्तनज-
स्तब्ध सन्, हे अग्ने ! त्वत् ‘ मानुषा ’ तेजसा ‘ उद्विषधिं ’ उद्वृष्टानि, उदीप्यते, वावापृथिव्योर्नयं जान-
ताम् तपो. ‘ पुत्र. ’ भूवा ‘ मातरा ’ सकलभूतानां निर्मात्र्यो वावापृथिव्यो ‘ विचरन् ’ उरावति । सर्वानग्ने
रक्षति । यथा लौकिकः पुत्रो मातुर्ममं सञ्चरन् तां रक्षति, तद्वन् । रक्षणप्रकारोऽभिधीयते—‘ उमे ’ ‘ रोदमी ’
वावापृथिव्यौ क्रमाद् धूमः वृष्टना व ‘ वृगति ’ सयोजयति । “ वृची सप्तर्षेः ”—(वा. पा. ४. ५. २९)
इति षष्ठः ॥ ३० ॥

तृतीयावृष व्याचष्टे—ऊर्जोऽनपादित्यादिना । सुशस्तिभिरिति षट् व्याचष्टे—सुपृतिभिरिति । द्वितीय-
वृत्तियो. पादयो ‘ मन्दस्व ’ ‘ भूरे ’ शब्दावतुवादेन व्याख्यातो । अनुर्वर्षादस्तु निगदति इत्याह—
यथैव युजुरिति ॥

अर्थस्तु—हे ‘ ज्ञानवेदः ’ ज्ञानानां वेदितः ! हे ‘ ऊर्जोऽनपत् ’ वक्त्ररम्य अक्षररम्य न पादरितः !
पौत्र ! वा, ‘ सुशस्तिभिः ’ ‘ सुपृतिभिः ’ अस्मद्वयुक्तानि दृष्टो भूत्वा ‘ हित ’ निहितव्यम् ‘ धीतिभिः ’
धर्मभिः, प्रदानिर्वा ‘ मन्दस्व ’ दीप्यस्व । ‘ त्वे ’ त्वयि खडु ‘ इवः ’ इष्यमागन्वज्जानि ‘ सन्दधु ’ सहि-
तानि बन्धु । इवो विरोधन्ते—भूरिवर्षस इति । “ वर्यः ”—इति कृत्वाप (निघं. ३ । १ । ३ ।)
‘ भूरिवर्षसः ’ बहुलता, ‘ चित्रोत्तयोः ’ विचित्ररक्षणोत्तयोः, ‘ वामजाताः ’ प्रशम्यजननोत्तयोः ॥ ३१ ॥

(६) ऋत्वावानमिति । सत्त्वावानमित्येतन्महिषमित्यभिर्वै महिषो
विश्वदर्शतमिति विश्वदर्शतो ह्येषोऽभिर्वै सुम्नाय दधिरे पुरो जना
ऽऽति यज्ञो वै सुम्नं यज्ञाय वाऽ एतं पुरो दधते श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं
त्वा गिरा देव्यं मानुषा युगेत्याशृण्वन्तं सप्रथस्तमं त्वा गिरा देवं
मनुष्या हवामहऽडुन्येतत् ॥ ३४ ॥

‘‘मस्य सुभगां महिमिषम्’’-इति । रात्रिं वामस्य सुभगां महतीमिरमित्यन्त । ‘‘दधासि
तानसि रयिम्’’-(वा. सं. १२ । ११०) इति । दधासि सनाननं रयिमित्येतत् ॥ ३३ ॥

‘‘ऋत्वावानम्’’-इति । सत्त्वावानमित्येतत् । ‘‘महिषम्’’-इति । अभिर्वै महिषः ।
‘‘विश्वदर्शनम्’’-इति । विश्वदर्शतो ह्येषः । ‘‘अभिं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः’’-इति ।
यज्ञो वै सुम्नम् । यज्ञाय वाऽएनं पुरो दधते । ‘‘श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा देव्यं मानुषा
युगा’’-(वा. सं. १२ । १११) इति । आशृण्वन्तं सप्रथस्तमं त्वा गिरा देवं मनुष्या हवा-
मह इत्येतत् ॥ ३४ ॥

रात्रिं महतीति । नृनीयपादे ‘मही’-इति शब्दस्य ‘महती’-शब्दपर्यायतामाह-महतीमिषमि-
त्येतदिति ॥

(स्तु) सुऽपुपांऽग्निरेव वैश्वानरः । (ऽ) एतत्पट्टचुमारम्भायेवेमाः सिकता
न्युप्यन्तेऽग्निमवास्मिन्नेतद्वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चति पट्टचेन पट्टतवः
संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ३५ ॥

(स्तु) तदाहुः । (यं) यद्रेतः सिकताऽऽच्यन्ते क्रिमासां रेतोरूपमिति
शुक्लाऽइति ब्रूयाच्चुक्लं हि स्तोऽथो पृथयऽइति पृथीव हि रेतः ॥ ३६ ॥

(स्तु) तदाहुः । (यं) यदाद्रं रेतः शुष्काः सिकता निवृपति कथ-
मस्येताऽआर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति उतो वै छन्दाऽस्याऽऽरं वै उतस्त-
छन्दाश्छन्दोभिर्निवृपत्येषु हास्येताऽआर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति ॥ ३७ ॥

स पुपांऽग्निरेव वैश्वानरः । एतत्पट्टचम् । आरम्भायेवेमाः सिकता न्युप्यन्ते । अग्निमेवास्मिन्ने-
तद्वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चति । पट्टचेन । पट्टतवः संवत्सरः । संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ३५ ॥

तदाहुः—यद्रेतः सिकता उच्यन्ते—क्रिमासा रेतोरूपमिति । शुक्ला इति ब्रूयात् । शुक्लं हि
रतः । अथो पृथय इति । पृथीव हि रेतः ॥ ३६ ॥

तदाहुः—यदाद्रं रेतः, शुष्काः सिकता निवृपति—कथमस्येता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति । रतो
वै छन्दासि । आर्द्रं उ वै रतः । तद्व्यछन्दाश्छन्दोभिर्निवृपति—एवमु हास्येता आर्द्रा रेतोरूपं
भवन्ति ॥ ३७ ॥

वान ' गिरा ' लुलिरूपया वाचा ' हवामहे ' आह्वयाम । कर्त्तारो विश्वान्त-मानुषेति । मानुषानि
मतो सम्बन्धीनि ' युगा ' युगानि, युगानि भू-वा, जायापवान्माना युगच्छूता मनुष्या एवमिषाव. ॥ ३४ ॥

इत्थं सिकतानिवृपणे कारणभूतं पट्टचं व्याख्याय तस्य वैश्वानरसम्बन्धकत्वा प्रतिपादयन् स्तौति—स पट्ट-
इति । पत् ' एतत् पट्टचम् ' सूत्रम्, ' एष ' साध्याद् ' वैश्वानरोऽग्निरेव ' तथात्रियथाग्रे. ' आरम्भाय '
 ' उपादानाय ' एव ' हि ' इमा सिकता न्युप्यन्ते ' तस्माद्वैश्वानरात्पट्टेन सूक्तेन तद्विवरणाद् ' वैश्वानरम् '
 समग्रित्वं ' रेतोभूतम् ' रेतोरूपेणावस्थितत्वं, ' अग्निम् ' चेष्यमाणे असौ ' सिञ्चति ' प्रक्षिपति । पट्टचकल्पक-व-
मन्युप्यन्तद्व्याख्येण स्तौति—पट्टचेनेति । न्युप्यन् इति शेषः । संवत्सरो वैश्वानर इति । संवत्सराग्रेण
जायमानवान् वैश्वानराग्निं सर्वमरामकता ॥ ३५ ॥

सिकतानां रेतोभूतं तस्मात्पमवदन् वर्जनीयमिति प्रशङ्क्यमाह—तदाहुमिति । परीक्षा सिकता रेत-
मभ्युता, तद्विषयं तस्मात्पमं वक्तव्यम्,—' किम् ' तद् ' काम्याम् ' सिकतानां सम्बन्धि ' रेतोभूतम् ' रेत-
मभ्युता । परमविशेष इति प्रश्नार्थः । शुक्ला इत्याहुतये । शीतस्यमासा रेतस्य तादात्म्येण साधारणो धर्मः,
अधमेकत्वादात्म्यहेतुः । ' अथो ' जपि च ' पृथय ' सूक्ष्मपरिमाणविन्दुरूपा हि सिकता, ' रेतः ' अपि
' हि ' ' पुनर्नम ' सिकतोऽयम् सूक्ष्मपरिमाणविन्दुभिर्गुणमिव भवति; अयमपस्ततादात्म्यहेतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यदाद्रं रेतः, शुष्का सिकता, कथमामासां ददृशु रेतोरूपं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति—तदाहु-
मिति । कथमस्येता रतः । ' असा ' वैश्वानराग्रे. ' एताः ' सिकता ' कथमाद्राः ' मयो ' रेतोरूपं '

तदाहुः । कथमस्यैताऽ अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति द्वे वाऽअहो-
रात्रे शुक्लं च कृष्णं च द्वे सिक्ते शुक्ला च कृष्णा चैवमु हास्येताऽअहो-
रात्राभ्यामुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥

तदाहुः । कथमस्यैताऽ अहोरात्रैः सम्पन्नाऽ अनुन्याऽ अनुतिरिक्ताऽ उपहिता
भवन्तीत्यनन्तानि वाऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिक्ताऽ एवमु हास्येताऽअहो-
रात्रैः सम्पन्नाऽ अनुन्याऽ अनुतिरिक्ताऽ उपहिता भवन्त्यथ कस्मात्समुद्रियं
छन्दऽहृत्यनन्तो वै समुद्रोऽनन्ताः सिक्तास्तुम्मान्ममुद्रियं छन्दः ॥ ३९ ॥

तदाहुः—कथमस्यैता अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति । द्वे वाऽअहोरात्रे—शुक्लं च कृष्णं च ।
द्वे सिक्ते—शुक्ला च कृष्णा च । एवमु हास्येता अहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥

तदाहुः—कथमस्यैता अहोरात्रैः सम्पन्ना अनुन्या अनुतिरिक्ता उपहिता भवन्तीति । अनन्तानि
वाऽअहोरात्राणि, अनन्ताः सिक्ताः । एवमु हास्येता अहोरात्रैः सम्पन्ना अनुन्या अनुतिरिक्ता
उपहिता भवन्ति । अथ कस्मात्समुद्रियं छन्द इति । अनन्तो वै समुद्रः, अनन्ताः सिक्ताः—तस्मात्
समुद्रियं छन्दः ॥ ३९ ॥

रेतनः सम्पन्नि आर्द्रत्वज्ञान स्वल्प ' भवन्तीति ' प्रथः । रसो वा द्रव्यद्रव्यम् । गायत्र्यादीनि हि
' छन्दसि ' रसः । सारवः वा । रसस्य आर्द्रत्वमप्यथ प्रमिश्रित्याह—अर्धं उक्ता इति । नत किन्तिताह—
तद्यदेना इति । अस्मिन् षट्त्वे गायत्र्यादीनां सप्तानां छन्दामप्यनर्थावोऽपि प्रतिपादितवते; ' तत् ' तथा
सति ' यत् ' यस्माद् ' एना. ' निकता, शब्दरागमकै ' छन्दोभिनिवर्ति ' तत् ' एवमु ' अनेन प्रकारेण
खलु ' अस्य ' सम्पन्नित्य. निकता ' आर्द्रा. ' सत्यो रेन स्वल्प प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथ सिक्तानां शुक्लकृष्णरूपं श्लोऽहृत्य छन्दसि—तदाहुरिति । ननु वि-योऽपि. सवसरसमक, सवसर-
आहोरात्राभ्याम्, तत्समुदायक्यत्वात्; अतः निकतोपधानमप्यहोरात्राणां करणभूताभ्यां निष्पादनीयम्,
तत् कथमुपपद्यते इति त्रसवादिनां प्रश्नः । द्वे वा इति—परंपरा । ' द्वे ' एव हि ' अहोरात्रे ' पर्यावर्तमाने
तत्र ' शुक्लम् ' अर्धः ' कृष्णम् ' रात्रिः, सिक्ता अपि शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधा । अन्त्यदर्शवोगादेतासांमुप-
धानम् ' अहोरात्राभ्याम् ' एव कृतं मन्तीत्यर्थः । इयं वर्ज्योऽहोरात्राभ्यामुक्तम् ॥ ३८ ॥

अथ श्रुत्यासन्नपि कथमित्याशङ्क्यावर्कं प्रतिपादयति—तदाहुरिति । सवसरसमक इति. ' अहोरात्रे. '
रमानन्दकाः न्यूनाधिकसंख्यावहिताः कथम् ' उपहिताः ' ' भवन्तीति ' प्रथः । अनन्तानि वा श्लो-
कम् । संशयरागमानन्त्यासन्नवशा अहोरात्रा अप्यनन्ताः । यद्यपि " रात्राष्टाहाः पुति "—(पा. सू. २ ।
४ । २९) इति पुंड्रिनेन प्रवित्यम्, तथापि " हेमन्तशिशिरवहोरात्रे च छन्दसि "—(पा. सू. २
४ । २८) इति निगन्तादिद्वन्द्ववचनात्पस्याऽपि नपुंसकसङ्केता । ' एवमु हास्य ' इत्यादि स्पष्टम्

अपेक्षानुपधानं यस्य षट्स्वस्य यच्छन्दस्तस्य ' समुद्रियम् ' इति नाम कथमात्रिवेत्तादिति पृच्छति—

(स्तु) तदाहुः । कथमस्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्तीति मनो वै यजुःस्तुदिदं मनो यजुः सर्वाः सिकता ऽनु विभवत्येवमुद्दास्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥

तदाहुः । कथमस्यैताः सर्वेऽछन्दोभिरुपहिता भवन्तीति यदेवैना ऽएतेन पट्टचेन निवपति यावन्ति हि सप्तानां छन्दसामक्षराणि तावन्त्येतस्य पट्टचस्याक्षराण्येवमुद्दास्यैताः सर्वेऽछन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥

तदाहुः—कथमस्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्तीति । मनो वै यजुः । तदिदं मनो यजुः सर्वाः सिकता अनु विभवति । एवमुद्दास्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥

तदाहुः—कथमस्यैताः सर्वेऽछन्दोभिरुपहिता भवन्तीति । यदेवैना एतेन पट्टचेन निवपति । यावन्ति हि सप्तानां छन्दसामक्षराणि तावन्त्येतस्य पट्टचस्याक्षराणि । एवमुद्दास्यैताः सर्वेऽछन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥

अथ कस्मादिति । तस्मिन्निमित्ताह—अनन्तो वा इति । ‘ अनन्तः ’ अनन्तरहित, समाप्तिरहित इत्यर्थः । ‘ समुद्र ’ अलनिभिः । ‘ सिकता ’ च ‘ अनन्ताः ’ परिगणनानर्हत्वात् । अतस्तासामुपधानमन्त्रमन्त्रविशेषः । ‘ तसोऽभ्यन्तराहिवान् समुद्रसाम्यात् समुद्रे भव ’ समुद्रिषम् ’ इति व्युत्पत्त्या तस्माद्वेपतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अनन्ताना सिकतानामुपधानं पृथक् पृथक् कथं समन्वयं स्यादिति पृच्छन्—तदाहुरिति । मनो वा इत्याद्युक्तत्वे । ‘ मन ’ एव हि सर्वोक्ता सिकताना माधारणम् । ‘ यजुः ’ तदुच्चारणहेतुत्वात् । मनो यजुः तदिदं मनो—रूपं ‘ यजुः ’ सर्वाः सिकताः । ‘ अनु ’—लक्ष्यं विभवति । प्रत्येकं ब्रूयान् शक्नोति, अनेनेव हि प्रकारेण । अतश्चित्तव्याप्ते ‘ एताः ’ सर्वा सिकताः । ‘ पृथङ् नाना यजुर्भिः ’ विभिन्नैर्वजुर्मन्त्रैः उपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥

अथेतरिभ्यं पट्टचे सप्तानां छन्दसामन्तर्भावप्रदर्शनाय स्तुतिरिति—तदाहुरित्यादिना । ‘ एताः ’ सिकताः । ‘ सर्वे ’ गावश्यादिभिः स्तुतिभिः । ‘ छन्दोभिः ’ ‘ कथमुपहिताः ’ ‘ भवन्ति ’ । ‘ अग्रे तव श्रवः ’ इत्यादीनां षण्णामृषा प्रतिनिधयैरुद्दोषरूपत्वात्, इत्यभिप्रायेण प्रथमः । यदेवैना इत्युक्तत्वे । ‘ यत् ’ यत एव कारणात् । ‘ एताः ’ ‘ एतेन ’ ‘ पट्टचेन ’ सूक्तेन ‘ निवपति ’ तेन ‘ एताः ’ ‘ सर्वेऽछन्दोभिरुपहिता भवन्ति ’ । कथमिति चेदुच्यते—गावश्यादीनां जगत्पन्तानां ‘ सप्तानाम् छन्दसाम् ’ ‘ यावन्ति ’ ‘ अक्षराणि ’ मिलित्वा सम्पन्त्ये तावन्त्येतस्य ‘ पट्टचस्याक्षराणि ’ भवन्ति । तथा हि—गावश्या चतुर्विंशत्यक्षरा, अश्विगष्टात्रिंशत्यक्षरा, अनुष्टुभो द्वात्रिंशदक्षराणि, बृहत्याः षट्त्रिंशदक्षराणि, पतेखत्वारिंशत्, चतुर्धत्वारिंशत्त्रिष्टुभः, अष्टाचत्वारिंशजगत्याः, तानि च सम्भूय द्विपञ्चाशदधिकशतद्वयसंख्याकानि भवन्ति । अस्मिन् पट्टचे प्रथमा चत्वारिंशदक्षरा, द्वितीया एकचत्वारिंशदक्षरा, तृतीया चतुर्थी च चत्वारिंशदक्षरा, पञ्चमीषष्ठयोः द्विचत्वारिंशदक्षराणि, एव पञ्चचत्वारिंशदधिकशतद्वयसंख्याकानि भवन्ति । अन्यानि सप्ताक्षराणि द्वैषमयोगविभागेन द्रष्टव्यानि । एवं सप्त उद्दास्यशतसंख्याकारेणास्मिन् पट्टचेऽन्तर्भवन्ति । एवमुद्दास्यैता इति प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४१ ॥

युदेव सिकता निवपति । प्रजापतिरेपोऽग्निः सर्वमु ब्रह्म प्रजापतिस्तु-
द्धेतद्वह्मणऽबुत्सन्नं यत्सिकताऽबुध यदबुत्सन्नमिदं तद्योऽयुगमिश्ची-
यते तद्यत्सिकता निवपति युदेव तद्वह्मणऽबुत्सन्नं तुदस्मिन्नेतत्प्रतिद-
धाति ताऽबुत्सद्द्व्याताऽबुपरिमिता निवपति को हि तदेदं श्रावत्तद्वह्मण
ऽबुत्सन्नं सु ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति बुऽएवं
विद्वान्सिकता निवपति ॥ ४२ ॥

तदाहुः । कैलासामुसंख्यातानां संस्पृष्टेति द्वेऽद्विति ब्रूयाद्वे हि सिकते
शुक्ला च कृष्णा आयो समुविशतिशतानीति ब्रूयादेतावन्ति द्वि संवत्स-
रस्याहोरात्राण्यथो द्वे द्वापश्चाशे शतेऽद्वित्येतावन्ति ह्येतस्य पट्टस्य-
धराण्यथो पुत्रविशतिरिति पञ्चविशतिरिति द्वेऽद्विति ॥ ४३ ॥

यदेव सिकता निवपति । प्रजापतिरेपोऽग्निः । सर्वमु ब्रह्म प्रजापतिः । तद्धेतद्वह्मण उत्सन्नं
यत्सिकता, अथ यदबुत्सन्नम्-इदं तद्-योऽयमग्निश्चीयते । तद् यत्सिकता निवपति । यदेव तद्वह्मण
उत्सन्नं तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । ता अमंग्याता अपरिमिता निवपति । को हि तदेदं-यावत्तद्वह्मण
उत्सन्नम् । स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति-य एवं विद्वान्सिकता निवपति ॥ ४२ ॥

तदाहुः-कैलासामुसंख्यातानां संस्पृष्टेति । द्वेऽद्विति ब्रूयात् । द्वे हि सिकते-शुक्ला च कृष्णा च ।
अयो समुविशतिशतानीति ब्रूयात् । एतावन्ति द्वि संवत्सराहोरात्राणि । अयो द्वे द्वापश्चाशे
शतेऽद्विति । एतावन्ति एतस्य पट्टस्यधराणि । अयो पञ्चविशतिरिति । पञ्चविंशतिरिति द्वेऽद्विति ॥ ४३ ॥

तत्सन्नपट्टमागव पुनर्वाहणार्थत्वेन निकृष्टानिबन्धनीति-पर्येति । ' १४. ' विषोऽग्निर्विश्राज्यकः
' प्रजापतिः ' ' सर्वम् ' निरसोषवेव कृत्यम् ' ब्रह्म ' मन्त्रवात् स ' प्रजापतिः ' ' तत् ' तथा सति तस्य
' ब्रह्मणः ' यदेतद् ' उपागमम् ' निशीर्णं स्वरूपम् ' तद् ' सिकताग्रमता परिणतम् । ' अथ ' तु ' यदबुत्स-
न्नम् ' अनिष्ट ब्रह्मणे रूप, वीर्यमानास्त्रिरूपे ' तत् ' ' अतः ' अनेन सिकतानिवपनेन ' ब्रह्मणः ' ' उत्सन्न-
मेव ' रूपं पुनरस्मिन् प्रजापत्यात्मकेऽस्ती सन्दर्शयति । तामागवपरिमितत्वमनूप स्तीति-ता अंसंख्याता
इति । ' तद् ' ' ब्रह्म उत्सन्नम् ' रूपं यत्परिमाणविशिष्टमिति ' तत् ' ' को ' नाम जानीयात् । अतस्तामा-
गवपरिमिताग्रमन्त्रपरिमितस्योत्सन्नरूपस्य प्राप्तौ सम्भवत इत्यर्थः ॥

विद्वदुक्तानं प्रशंसति-स ह वा इति । ' सर्वम् ' निरसोषम् ' कृत्यम् ' सर्वावयवसहितम् ।
स्पष्टमन्यत ॥ ४२ ॥

अपरिमितानामप्येतानां सङ्ख्याविशेषप्रदर्शनेन स्तुतिबिबीर्षता तदर्थं श्रुति-तदाहुरिति । ' असं-
ख्यातानाम् ' अपरिमितानाम् ' अस्याम् ' सम्बन्धिनी ' सङ्ख्या ' कीदृशीति प्रश्नः । एतद्वा सङ्ख्यासङ्ख्या
१०१०

(०) आप्यायस्व समेतु ते । विश्वतः सोम वृष्ण्यमिति रेतो वै वृष्ण्य-
माप्यायस्व समेतु ते सर्वतः सोम रेत इत्येतद्वद्वा व्याजस्य संगथ
इत्युन्नं वै व्याजो भवान्नस्य सङ्गयऽइत्येतत्सुं ते पुर्याथैति समु यन्तु
व्याजाऽइति रेतो वै पयोऽन्नं व्याजाः सुं ते उसाः समु यन्तुन्नानीत्येतत्सं
वृष्ण्यान्यभिमातिषाह इति सथ रेतोथैति पाप्मसहऽइत्येतदाप्याय-
मानोऽममृताय सोमेति प्रजात्यां तुदमृते दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता
दिवि श्रुवाथैत्युत्तमानि धिष्वेति चन्द्रमा वाऽजस्य दिवि श्रुव ऽजसमथै

“ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् ”-इति । रेतो वै वृष्ण्यम् । आप्यायस्व
ममेतु ते सर्वतः सोम रेत इत्येतत् । “अथा वाजस्य सङ्गये”- (वा० सं० १२ । ११२) इति ।
अथ वै वाजः । भवान्नस्य संगथ इत्येतत् । “ सं ते पयोसि समु यन्तु वाजाः ”-इति । रेतो
वै पयः, अन्नं वाजाः । सं ते उसाः समु यन्तुन्नानीत्येतत् । “ सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ”-
इति । सं रेतोनि पाप्मसह इत्येतत् । “ आप्यायमानोऽममृताय सोम ”- (वा० सं० १२ ।
११३) इति । प्रजात्यां तद् अमृतं दधाति । तस्मात्प्रजातिरमृता । “ दिवि श्रुवाथै-

त्येतान्याम् । इदमेवैतदिति । ‘ इदमेवैतद् ’ विकृतात्मक रूप ‘ निकम् ’ ‘ रेत. ’ आप्यायति-
धातुसुन्त्रकरणकाभिमर्शनेन ‘आ’वाचयति’ प्रयक्षयति । यत् एवैव यद्धे ‘ तस्माद् ’ एव श्रुतिगो पौनौ पुरुषैः
‘ निकम् ’ ‘ रेतः ’ ‘ आप्यायते ’ शरीराकारेण परिणत सङ्गणे । मन्त्रसम्बन्धिवद्भवाद्वातेन प्रशमति-
सीमीभ्यामिति । सोमोऽनमोद्धेवता “नाऽप्य देवता”- (पा. सू. ४ । २ । १४) रूपये- “ सोमाइयन् ”-
(पा. सू. ४ । २ । २० ।) “ टिड्ढाणश्च ”- (पा. सू. ४ । १ । १९) इति ङीर् । ऋष्यामभि-
धुनतीति शेषः । प्राणो वै सोम इति । प्राणस्य तावद्दुःखमयत्वं प्रमिदम् । “ आरोग्यः प्राणः ”-इति
श्रुतेः । तथा च सोमोऽपि असुनमयस्सात्मकतया प्राणोपादानत्वात् प्राण एव, ‘ तद् ’ तेन सीमीभ्यामभि-
धुनतेन निकृतात्मके निके रेतनि सोमात्मक प्राणमेव स्थापयति । तस्मादित्यादिना लोकास्थितिरूपम् ।
पस्यादिके कर्मणि रेन्नि प्राणः स्थापितः । तस्मादेव कारणत्वं-प्राणमभिलक्ष्य प्राणसहितमेव गर्भाशये
‘ निकम् ’ ‘ रेतः ’ ‘ अभिममयति ’ शरीराकारेण परिणमते । यत् तु ‘ प्राणात्ते ’ रेत निरपते तत्
‘ हृद् ’ एव शरीराकारेण सङ्गद्यत इत्यर्थः । एवमेवैतत्सकैषाश्रयम्-“ न ह वा ऋते प्राणादेत. निष्पते,
पदा ऋते प्राणादेतः तिष्ठते पूजेन सम्भवेत् ” (ऐतरेय ब्रा.) इति । अस्याभिमर्शनस्य मूर्द्रोद्दमाङ्गि-
वर्तकार्यकारणात्सात्मकतामाह-एषो ह वाचेति । यत् सीमीभ्यामभिमर्शनं ऋतेन निकृतावधाने मूर्द्रोद्दमा-
“ ता अयं मूर्द्रोद्दमाः ” इति मन्त्रकरणक्रमविधानम् । कथमन्यस्यान्यात्मनेत्यत्र आह-प्राणो वा इति ।
अभिमर्शनमन्त्रप्रतिपादय्य सोमस्य मूर्द्रोद्दमस्य प्राणात्मकत्वसम्पादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एत प्रथममृचमन्त्रप्रतिपादय्य परं व्याचष्टे-आप्यायस्वेति । रेतो वै वृष्ण्यमिति । इवा सेवनममयो
युग्म, तत्र यत् वृष्ण्यमिति मृचपदार्थेऽप्यत्र रेतः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । पदार्थगुक्त्वा वाक्यार्थं बोधयति-
सर्वतः सोम रेत इत्येतदिति । अन्नं वै वाज इति । वाजस्यस्य “ यत् यत् गतौ ”- (पा. पा. म्या.
१९३) इत्यस्माद् मृचपदस्य गत्यर्थत्वात् च तत्प्रतिपादकत्वावगोपाद् रुद्धमा वाजस्येनाननुप्यत इत्यर्थः ।

सु ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति द्वाभ्यामाप्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा
च तस्योक्तो वुन्धुः ॥ ४६ ॥

(२) अथातः सम्पुँद्व । चतुष्ठा लंगेष्टकाऽऽपट्टधाति पट्टेन निवपति
द्वाभ्यामाप्याययति तद्वादश द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सुरोऽग्निर्वा-
वानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्तुद्रवति ॥ ४७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७-२-३ ॥ (३११)

तन्मानि धिष्व ”-इति । चन्द्रमा वाऽअस्य द्विवि श्रव उत्तमम् । स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति ।
द्वाभ्यामाप्याययति-गायत्र्या च त्रिष्टुभा च । तस्योक्तो वुन्धुः ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पुँद्व । चतुष्ठा लंगेष्टका उद्वहति । पट्टेन निवपति । द्वाभ्यामाप्याययति ।
तद्वादश, द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सुरोऽग्निः । यावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्तु-
द्रवति ॥ ४७ ॥

अन एव वाचस्पत्येऽजनामसु पठन्ते । “ अन्व वाचः पयः ” इति (विर. ६ । ७ ।) । ई सोमः ।
‘ वम् ’ आप्यायय ’ बर्हन्, अस्मान् बर्हन् वा, तद्वादश इत्या. मन्वन्ति ’ गेव ’ इवन्, अग्निन् ’ विधन् ’
सर्वेन ’ सुम्नु ’ प्राप्नोतु । अक्षय्यं बहुमानाय स्वमन्माकृ सर्वेति मन्वार्थः ॥

द्विर्वासानावातवर्गमनुदाननिर्वापति पट्टाति व्याचष्टे-सुं ते पयांसीति । अत्र ‘ पयः ’ इत्यो रम-
प ‘ वा ’ इत्योऽप्यस्य । तथा चान्वर्थ इ-वाह-सुं ते रसा इति । द्विर्वासां ‘ अग्निमासि ’-वाग्देन
पामोदस्य इवाह-याप्ससुद् इत्येवमिति । तृतीयादे अमृतवाग्देभ्यामिवाह-प्रजात्पामिति । पुन-
र्वादिवाग्देन यैव प्रजाति-लक्षणा प्रवोपतिरुपा द्विषा अनुना । आप्यायमान इति । अनेन मन्त्रागेन
सम्पुँद्व ’ प्रजात्पाम् ’ अमृतव ग्यायति । सम्पुँद्वन् ‘ सम्पाम् ’ ‘ प्रजातिः ’ प्रवोपतिः ‘ अनुना ’
मन्त्रादिना अतिरिक्ता सार्वकान्तिर्वा वर्तत इत्यर्थः ॥

चतुर्थेऽद्वेष्टे श्रव.इत्यन्वार्थवाह-चन्द्रमा वाऽअस्य द्विवि श्रव इति । ‘ अक्षय ’ अविपय इत्यादिना
बर्हमानस्य सोमस्य ‘ द्विवि ’ कुर्वेके ‘ उत्तमम् ’ उत्कृष्टम् ‘ श्रवः ’ नान चन्द्रमा एवोच्यते । कयमन्व श्रवः-
अन्वमिदमेवेति तन् प्रतिपादयति-स ह्येनमिति । ‘ अमुष्मिन् ’ स्वर्गं ‘ लोके ’ ‘ सः ’ सृष्टु चन्द्रमाः ‘ एवन् ’
सोमव । अनुना मन्त्रा पश्यामानः स्मृ ‘ श्रावयति ’ प्रप्याययति; अनः श्रावयितृवन् श्रव.शब्देन स एव्यत
इत्यर्थः । मन्त्राग्नं द्वित् लक्ष्येतिषेयं चानूय तन्व मन्त्राको वाचस्पत्येः प्रागमनाह इत्याह-द्वाभ्यामिति ।
द्विर्वाजममान इत्यादिरित्यन्यथापुतिः ॥ ४६ ॥

लंगेष्टकादिषुदशं सम्पुँद्व स्मृति-अथातः सम्पुँद्वेन । सट्टेऽर्थः । यावानग्निर्वादि । प्रागु-
क्तार्थम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाशनाचार्यविरचिते भार्गव्ये वेदार्थब्रह्मणे माय्यन्दिनीयसतपत्राक्षणमाख्ये

सप्तमकाण्डे तृतीयोऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (७-२-१) ॥

आप्यानवतीभ्यामभिमृश्य । प्रत्येत्यातिथ्येन प्रचरत्यातिथ्येन प्रचर्य
प्रवर्ग्योपसृद्भ्यां प्रचरति प्रवर्ग्योपसृद्भ्यां प्रचर्यथैतां चर्मणि चितिः
समुवक्षमयन्ति तद्यच्चर्मणि चर्म वै रूपम् । रूपाणामुपाप्त्यै लोमतो
लोम वै रूपम् । रूपाणामुपाप्त्यै रोहिते रोहिते ह सर्वाणि रूपाणि सुर्वे-
पाः । रूपाणामुपाप्त्याऽआनहुहेऽग्निरेव बुद्धनहुवानग्निरूपाणामुपाप्त्यै
प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ १ ॥

आप्यानवतीभ्यामभिमृश्य, प्रत्येत्य, आतिथ्येन प्रचरति । आतिथ्येन प्रचर्य, प्रवर्ग्योपसृद्भ्यां
प्रचरति । प्रवर्ग्योपसृद्भ्यां प्रचर्य, अथैतां चर्मणि चितिः समुवक्षमयन्ति । तदप्यचर्मणि । चर्म वै रूपम् ।
रूपाणामुपाप्त्यै । लोमतः । लोम वै रूपम् । रूपाणामुपाप्त्यै । रोहिते । रोहिते ह सर्वाणि रूपाणि ।
सर्वेषां रूपाणामुपाप्त्यै । आनहुहे । अग्निरेव । बुद्धनहुवान् । अग्निरूपाणामुपाप्त्यै । प्राचीनग्रीवे ।
तद्धि देवत्रा ॥ १ ॥

एवमहुवतीपदेशस्य स्मृत्तासमन्तरं कर्त्तव्यं ब्रह्मण प्रयोगब्रह्मणमुक्ताम् प्राप्तुः । आतिथ्येन प्रचर्य
करो कर्मयोगेनित्यङ्गं दर्शयति—अप्यानवतीभ्यामभिमृश्यादिना । ‘प्रत्येत्य’ उत्तरवेदिदेशात् प्रवक्ष्य प्रया-
ग्न्येनयं । अत्यन्तलज्जयाद्व्याप्तम् । प्रथमप्रवर्ग्योपसृद्भ्यां कर्त्तव्यमिति समुदाहार्यः । अन्तरमात्रिकृत्य
रमेण प्रवेष्टुं दर्शयति—अथैतामिति । ‘अथ’—‘तत्र’ प्रयोगेत्तरान्तरं । ‘आनहुहे’ ‘लोहिते’ ‘चर्मणि’
‘एताम्’ प्रथम—‘चितिम्’ प्रथमचिन्त्योपसृद्भ्याम् । ‘समुवक्षमयन्ति’ सम्बन्धनान्नोत्तरेण तत्त्वानामिष्ट-
कानां शम्भनं कुर्वन्ति इत्यर्थः । तत्र शम्भनं कर्माधिकार्यत्वात् सौति—तद्यच्चर्मणि चर्म वै रूपमिति । चर्म-
सम्बन्धिना लोम्ना लोमाङ्गोपेतत्वाद्भृगुर्वाङ्मात्रेणान्तरवत्त्वात् त्वचाऽऽन्तावने सति रूपकरणत्वेन चर्मणो रूपात्म-
कत्वात् । अतश्च तस्मिन्निष्ठताविज्ञानं सर्वेषां ‘रूपाणाम्’ प्राप्त्यै सम्पद्यन् इत्यर्थः । तत्र लोमप्रदेशो कर्त्तव्य-
मिति दिग्गज सौति—लोमत इति । लौहियगुणं कर्मणो विधाय सौति—रोहित इति । एतत् सर्वं काया-
पनेत्राणि सूत्रितम्—“आतिथ्यशेषानोपसृष्टः स्यात् रोहिते चर्मण्यनहुहेऽन्तः पावस्य पुस्तादिष्टकाः करोति
प्रथमचितेः”—(का. श्रौ. सू. १७।११) इति । लौहियगुणं लोमसु सूक्ष्मं पावमेदं शुद्धादीनि ‘सर्वाणि’
‘रूपाणि’ द्यवन्त इत्यर्थः । चर्मणोऽनहुदिक्कारतां विधाय सौति—आनहुहे इति । अनो बह्विधनहुवान्,
तयाविधयं वर्जितवर्षाग्निरूपं प्राप्तवन्तम् । “अग्निर्बर्षावर्षा बहु भवति” (स.प. १।१।१२) इति ।
अग्निरूपाणामिति । विषयमात्रेण सम्बन्धविनि यानि रूपाणि, तेषां मध्ये ‘अनहुवान्’ अनेक रूपम्, अत-
स्तस्मिन्बन्धनवर्धमानं आहृत्येन तेषाम् ‘अग्निरूपाणाम्’ सत्त्वक्षयमागन्ता कारत्वेन प्राप्तवर्धः सम्पद्यत इत्यर्थः ।
स्तरणे प्रकाशविशेष विधेय—प्राचीनग्रीव इति । प्राचीना प्रमाणतया ग्रीवा यस्य तत्त्वोक्तम् । एतच्च विधेयविशेष-
णम् । चर्मणः प्राचीनग्रीवता यथा भवति तथा सृष्टीयादित्यर्थः । तद्धि देवत्रेति । ‘तद्धि’ प्रामादिकसम्बन्धित्वं
‘देवत्रा’ देशं पोषय, तस्या दिशो देवैरुपभोग्यमागन्तेन स्वीकृतवान् । अत एव हि वैशिष्ट्योपेक्षे धृतो—
“देवमनुष्या दिशो व्यनञन्त प्राची देवाः” (वै. सू. ६।१।१।१) इति । ‘देवत्रा’—इति—“देव-
मनुष्यपुत्रा”—इत्यादिना, (पा. सू. ९।४।९६) सत्यर्थः ‘त्रा’—प्रत्ययः ॥ १ ॥

तदग्रेण गार्हपत्यम् । (म) अन्तर्वैद्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति
उदेतां चितिं समवशमयन्त्यथ प्रोक्षति तद्युप्रोक्षति शुद्धमेवैतन्मेघ्यं
करोत्याज्येन तद्धि शुद्धं मेघ्यमुथोऽञ्जनभ्यारोहाय न हि किञ्चनान्यद्द-
विद्याज्येन प्रोक्षन्ति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्युत्तूष्णीम् सर्वं वाऽअनिरुक्तम्
सर्वेणैवैतच्छुद्धं मेघ्यं करोत्यथोऽञ्जनभ्यारोहाय न हि किं चनान्यद्द-
विस्तूष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥

यद्वेव प्रोक्षति । हविर्वाऽएतत्तदेतदभिचारयति यद्वे हविरभ्यक्तं यद-
भिचारितं तज्जुष्टं तन्मेघ्यमाज्येनाज्येन हि हविरभिचारयन्ति तूष्णीं

तदग्रेण गार्हपत्यमन्तर्वैद्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति । तदेतां चितिं समवशमयन्ति । अथ
प्रोक्षति । तद्वत्प्रोक्षति-शुद्धमेवैतन्मेघ्यं करोति । आज्येन । तद्धि शुद्धं मेघ्यम् । अथोऽञ्जनभ्या-
रोहाय । न हि किञ्चनान्यद्दविराज्येन प्रोक्षन्ति । तूष्णीम् । अनिरुक्तं वै तद्व-यत्तूष्णीम् । सर्वं
वाऽअनिरुक्तम् । सर्वेणैवैतच्छुद्धं मेघ्यं करोति । अथोऽञ्जनभ्यारोहाय । न हि किञ्चनान्यद्दविस्तूष्णीं
प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥

यद्वेव प्रोक्षति । हविर्वाऽएतत् । तदेतदभिचारयति । यद्वे हविरभ्यक्तं, यदभिचारितं-तज्जुष्टं,

उदीरितलक्षणस्य चर्मणो देशविशेषे स्तरणं विधत्ते-तदग्रेणेति । ' गार्हपत्यम् ' ' अग्रेण ' गार्हपत्य-
चिनेरदूरेण पूर्वभागे महावेदिमध्ये ' तत् ' चर्म उदीरितविशेषणरिशिष्टम् ' उपस्तृणाति ' । ' तत् ' तत्र
' एताम् ' प्रथमचिन्ति प्रथमचिने ' यद्वत्प्रतिष्ठाकामव ' समवशमयन्ति ' तत्तान्तीष्य जुष्टुः । आज्येन
प्रोक्षणं विधत्ते-अयेति । औष्यसशमनानन्तरं ताम् ' चितिम् ' आज्येन ' प्रोक्षति ' प्रकर्षेण
सिञ्चति । तदेतदन्यत् स्तोति-तथादिति । तस्मिन् प्रोक्षणे द्रव्यं विधत्ते-आज्येनेति । प्रोक्षतीत्यनु-
पमः । तद्धि शुद्धमिति । ' तत् ' स्वस्वाम्यम् ' शुद्धम् ' ' तेजो वै वृत्तम् ' -इत्यादिभ्यः तस्य तेजो-
रूपत्वप्रतिपादनात्, पुरोडाशादिरुहि-शुद्धिरित्युक्तात् । अत एव ' मेघ्यम् ' मेघार्हम् । ' अथो ' अथि च
' अञ्जनभ्यारोहाय ' रभ्यारोहणमतिव्रतणम् ' आज्येन ' प्रोक्षणमनतिक्रमणाय श्रेष्ठाय सगृह्यते, एतदेव दर्श-
यति-न हीति । इष्टाभ्योऽन्यत्पुरोडादिकं किमपि हविर्वा हाज्यकरणेन प्रोक्षणेन सहकर्यते, उदेकैव
हि तस्य प्रोक्षणम् । अन्विलक्षणेन तेजोहरेणाज्येनेष्टकानां प्रोक्षणं विधत्तेः पादस्तरपर्वविरहकृत्पानम्यारोहणाय
मवतीत्यर्थः । प्रोक्षणस्याप्रनक्तत्वात् विधाय स्तोति-तूष्णीमिति । अनिरुक्तं वा-इत्यादि गतम् । न हि
अन्यत्र तूष्णीं प्रोक्षणमस्ति, अतस्तद्विलक्षणेनेष्टकाप्रोक्षणस्य सर्वान्यकानिष्कृत्यसम्पादनं तस्य चिन्तामेव न
क्रमणीयत्वाय कल्पत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथैतत् प्रोक्षणमन्यत्र हविष्टसम्पादनद्वारा स्तोति-यदेवेति । हविर्वा इत्यादि । ' यत् ' तदिष्टकारूपम्

(मु) अथाहाग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुवृद्धीति । (त्वे) एतद्वै देवा-
नुपप्रेष्यतुऽएतं यजुं तथैत्युमानावृक्षाँसि नाष्टा अग्निपाथैस्तत्र
यक्ष्यन्ते न यजुं तथैत्यध्वऽइति तेभ्यऽएतानग्निनेता इष्टका वज्रान्शु-
रुपवीकृत्वा ग्राहरंस्तैरेनानस्तृण्वत त्वान्त्सृत्वाऽभयेऽनाष्टऽएतं यजुम-
तन्वत ॥ ५ ॥ (काण्डस्यार्धम्) ॥

तद्वाऽएतत्किपते । यदेवाऽअकुर्वन्निदं नु तानि उक्षाँसि देवैरेवापह-
तानि वृत्त्वेतत्करोति यदेवाऽअकुर्वस्तत्करवाणीत्युथो यदेव उक्षो भुः

प्रणीतः, कथमन्वप्रणीत इति । यदेवाव त्रयांतां चिर्तानामिष्टकाः मोक्षति-एवमु हास्यैव तर्वाँऽग्निः
मोक्षितो भवति । एवं चर्मणि प्रणीतः । एवमन्वप्रणीतः । उयच्छन्त्येतां चितिम् ॥ ४ ॥

अयाह-अग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुवृद्धीति । एतद्वै देवानुपप्रेष्यत एतं यजुं तस्यमानाव-
क्षांसि नाष्टा अग्निपात्त-न यक्ष्यन्ते, न यजुं तस्यध्वऽइति । तेभ्य एतानग्निनेता इष्टका वज्रान्
धुरुपवीकृत्वा माहरन् । तैरेनानस्तृण्वत । त्वान्त्सृत्वाऽभयेऽनाष्टऽएतं यजुमतन्वत ॥ ५ ॥

तद्वाऽएतत्किपते-यदेवा अकुर्वन् । इदं नु तानि रक्षांसि देवैरेवापहतानि । वृत्त्वेतत्करोति-

अयाहवनीमरेत इति मयन विविन्मुस्तदर्थं होतारमुदिश्यावर्षोः सप्रैववचनं विवर्त्ते-अयाहेति ।
'अग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुवृद्धीति' सप्रैवमन्ववर्षुर्ब्रूयात् । बह्ववचनत्वेनाग्निशब्देनान्यवपवाचितयो विवक्षिताः ।
आहवनीमरेत इति प्राचीने द्वियमाणेभ्य इष्टकाख्येऽग्नेऽन्त्यवपवेभ्यः हे होतलुवृद्धि इति सप्रैवार्थः ।
तवानुवचत ह्येतपश्चापनेन दर्शितम् " प्रेरित-पुरीत्याने चितयेऽन्वाह " इति प्रकृत्य " पुरीत्यारो अक्षर
इति विष्णाञ्च समणवान् " इति । एतवान् एकीकयन्त्वेनेत्यन्तरं पञ्चान्तस्य याम्नास्यते-" आप्रेरित-
न्वाह " (छा. प. ७ : १ : १ : ९) इति । सप्रैवानन्तरं प्रथमत्रित्यर्थानामिष्टकायां दूरस्था दिशि हरणं
विशिष्टमुल्लासक्यारिकया स्तौति-एतद्वै देवानिति । ' एतन् ' एतस्मिन् सपये ' रक्षांसि ' रक्षोक्रूपाः
' नाष्टा ' नाष्टाकारेण्यः प्रजाः ' देवान् ' ' अग्निमन् ' इत्युच्यन्ते । कथम्भूतान् ' प्रैष्यतः ' प्रार्चयन्मात्र-
वनीम देशं गन्तुमुद्युक्तान् , ' एतम् ' अग्निचयनान्मकम् ' यजन् ' ' तस्यमानन् ' विस्तारयिष्यमाणान् ।
विधांसुनामिप्रायमाह-न यक्ष्यन्ते इति । हे देवाः ! यूयम् ' न ' ' यक्ष्यन्ते ' यथा न कारिष्यथ, तथा
' यजम् ' ' न ' ' तस्यन्ते ' न विस्तारयिष्यथ ' इति । जनेनानिप्रायेण । एव दुष्टानिप्रायेभ्यो रक्षोभ्यः
' एतान् ' चितिरूपान् ' अग्निम् ' ' एताः ' तदवयवभूता ' इष्टकाः ' द्वितीयावदवचनमेतन् । ' धुरव-
वन् ' धुरवर्त्तयिष्यधारेनेतान् ' वज्रान् कृत्वा ' ' माहरन् ' पूर्वादिदिगवस्थितानि तानि रक्षति रक्षोहृय
प्रदक्ष्यन्त । ' तैः ' इष्टकाभ्यैर्वज्रैः । ' एतान् ' अमुतान् ' अमृष्वत ' अहिंसन् ' तान्मृचा ' हिंनिन्वा
' अमये ' मयारहिते ' अनाष्टं ' नाशकरहिते ' एतं यजन् ' विस्तारितवन्त ॥ ५ ॥

एवमाध्यायिकया इष्टकाहरणस्य रक्षोनिरमने हेतुनामुक्त्वा प्रकृतं योजयति-तद्वा एतदिति । ' तन् '

पाप्मा तेभ्यऽ एतान्प्रीनेता ऽइष्टका व्यञ्जान्धुऽपवीकृत्वा प्रहरति तेरेना-
न्तस्तृणुते तान्त्स्त्रत्वाऽभयेऽनाष्टुऽएतं यज्ञं तनुते ॥ ६ ॥

तद्यदग्निभ्यऽ इति । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चित्तयोऽथ यत्प्रहियमा-
णेभ्यऽ इति प्र हि हरति ॥ ७ ॥

तद्वैकेऽन्वाहुः । पुरीष्यासोऽअग्नयः प्रावणेभिः सजोषसऽ इति प्रायण-
रूपं न तथा कुर्यादाग्नेयीरेव गायत्रीः कामवतीऽनुब्रूयाद्वा ते वत्सो मनो
यमत्तुभ्यं ताऽ अङ्गिरस्तुमाग्निः प्रियेषु धामस्त्विति ॥ ८ ॥

यदेवा अकुर्वन्-तत्करवाणीति । अथो यदेव रक्षः, यः पाप्मा-तेभ्य एतान्प्रीनेता इष्टका ब्रजान्
धुऽपवीकृत्वा प्रहरति । तेरेनान्तस्तृणुते । तान्त्स्त्रत्वाऽभयेऽनाष्टुऽएतं यज्ञं तनुते ॥ ६ ॥

तद्यदग्निभ्य इति । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चित्तयः । अथ यत्प्रहियमाणेष्व इति । प्र हि
हरति ॥ ७ ॥

तद्वैकेऽन्वाहुः-“ पुरीष्यासोऽअग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ”-इति प्रायणरूपम् । न
तथा कुर्यात् । आग्नेयीरेव गायत्रीः कामवतीऽनुब्रूयात् । “ आ ते वत्सो मनो यमत्तुः तुभ्यं
ता अङ्गिरस्तुमाग्निः प्रियेषु धामसु ”-(वा० सं० १२ । ११५-११७) इति ॥ ८ ॥

तद्यु 'एतन्' देवैः कृतनिष्ठकानां प्रहरणम् । 'किन्ते' यममानेऽनुब्रूयते । किं पुनस्तदेतदित्याह-यदेवा
इति । देवैरेव रक्षसां निरस्तत्वादिदानीन्तनपद्मानकर्तृकनिष्ठकानां प्रहरणं केचन तदनुकरणार्थमिषाह-द्वन्द्वं
स्वित्पादिना । 'इदं तु' इदानीं खलु यजुभिर्गोमिनि 'तानि' 'रक्षासि' 'देवैरेवापहन्तानि' बाधितानि,
अतो 'यदेवाः' 'पूर्वन्' अकुर्वन् 'तद्' इदानीम्परमि 'करतामि' तदनुकरणमेवेदानीन्तननिष्ठकानां प्रहर-
णस्य प्रबोधनमित्यर्थः । निरस्तसजोषसां रक्षसां पाप्मना च विद्यमानवान् तन्निरस्तहेतुत्वमपि सम्भवन्तीनि
पञ्चान्तरमाह-अग्नौ यदेवेति । पञ्चान्तरयोक्तोऽयमर्थः । 'यदेव रक्षो, यः पाप्मा' इति ॥ जानावेक-
वचनम्, बहुवच्यं सुतत्त्वम् । तेभ्य एतानित्यादि पूर्वयोऽयम् । अस्मावार्थव्यादिष्टकाः पुरस्ताद्वैरेदिति
विरिहन्तव्यः ॥ ६ ॥

मर्षं व्याचष्टे-तद्यदग्निभ्य इति । नन्वेक एव चित्तोऽग्निः, कथमग्नौ बहुवचनित्याह-बहवो
हीति । सप्तविचित्रिप्रायेण बहुवचनम् । साप्तमन्त्येकदेशत्वादग्निश्चाग्निश्चेदन्ता । 'अथ' 'प्रक्षिपमाणेभ्य
रति' पदमन्यु निर्वक्ति-प्र हीति । 'हि' यममान् अकुर्वन्तिमा इष्टकाः 'प्रहरति' पुरस्ताद्वैरेदित्याह-
मानति । सतः प्राचीन द्विपन्त इति प्रक्षिपमाणान्नेऽग्नौ उच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र होवाऽनुवक्तव्यमृच्येकस्मिन्नेनोच्यस्य व्याचष्टे-तद्वैके इति । 'तन्' तत्र खलु 'एके' केचन
अङ्गिरस्तामनातिः “ पुरीष्यासोऽअग्नयः ” (ऋ. न. अष्ट. १ व. १२ अ. १) इत्येतामृच्यं अन्वाहुः ।

(त्या) आग्नेयीरन्वाह । (हा) अग्निरूपाणामुपाप्त्यै कामवतीः कामा-
नामुपाप्त्यै गायत्रीर्गायत्रीऽग्निरुपाप्त्यै गायत्रीवत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतद्वे-
तोभूतुं सिध्यति तिस्रस्त्रिवृदग्निरुपाप्त्यै गायत्रीवत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमे-
तद्वेतोभूतुं सिध्यति ताः सप्त सम्पद्यन्ते सप्त त्रिरनुक्ताभ्यां सप्तचि-
तिकाऽग्निः सप्तऽर्चः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निरुपाप्त्यै गायत्रीवत्यस्य
मात्रा तावत्तद्वत्युपात्तुं श्रुत्वाह उतो वाऽमुत्र यत्तद्वत्तद्वत्तु वै उतः
सिच्यते पश्चादनुब्रूयन्वेति च्छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं पश्चादभिरक्षन्वेति ॥ ९ ॥

आग्नेयीरन्वाह—अग्निरूपाणामुपाप्त्यै । कामवतीः—कामाणामुपाप्त्यै । गायत्रीः । गायत्रीऽग्निः ।
गायानप्रियावत्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतद्वेतोभूतं सिध्यति । त्रिवृदः । गायानप्रिया-
वत्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतद्वेतोभूतं सिध्यति । ताः सप्त सम्पद्यन्ते । सप्त त्रिरनुक्ताभ्याम् । सप्त-
चिन्तिकाऽग्निः । सप्तऽर्चः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । गायानप्रियावत्यस्य मात्रा—तावत्तद्वत्युपा-
त्तुं श्रुत्वाह । उतो वाऽमुत्र यज्ञः । उपात्तुं वै उतः सिच्यते । पश्चादनुब्रूयन्वेति । च्छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं
पश्चादभिरक्षन्वेति ॥ ९ ॥

नत्र पुरीषादस्य पशुपरीषत्वात् ' पुरीषात् ' इत्यस्य पशुपश्वान् इति व्याख्यानम् । पशुपश्वो हिता इत्यर्थः ।
प्राग्नेमिरिति पदव्याप्यमह—प्रागण्यरूपमिति । प्रागण्यस्य प्रगमनकर्मप्रवृत्तेः प्राग्नेमिरिति प्रकाशद्वारेण पद-
सूचकत्वमित्यर्थः । एतदेकविंशतः प्रतिषिध्य स्वयम्माह—न तथा कुर्यादिति । ' आग्नेरी ' अग्नि-
देवतायाः, ' कामवती ' कामादन्वेषिता ' गायत्रीः ' गायत्रीरन्वेषिता एव कच. ' वृषात् ' काः पुनस्ता-
दिति ता आह—आ ते वत्स इत्यादिना ॥ ८ ॥

आग्नेयीरन्वाह—अग्निरूपाणामुपाप्त्यै । कामवतीः—कामाणामुपाप्त्यै । गायत्रीः । गायत्रीऽग्निः ।
गायानप्रियावत्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतद्वेतोभूतं सिध्यति । त्रिवृदः । गायानप्रिया-
वत्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनमेतद्वेतोभूतं सिध्यति । ताः सप्त सम्पद्यन्ते । सप्त त्रिरनुक्ताभ्याम् । सप्त-
चिन्तिकाऽग्निः । सप्तऽर्चः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । गायानप्रियावत्यस्य मात्रा—तावत्तद्वत्युपा-
त्तुं श्रुत्वाह । उतो वाऽमुत्र यज्ञः । उपात्तुं वै उतः सिच्यते । पश्चादनुब्रूयन्वेति । च्छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं
पश्चादभिरक्षन्वेति ॥ ९ ॥

(त्प) अथाथ^१ शुक्लं पुरस्तान्नयन्ति । (न्त्ये) एतद्वै देशऽअविभु-
यन्ते नऽइह रक्षार्थं नाना न इत्युक्तिं तुऽएतं ब्रजमपद्यन्नमुमेवादि-
त्यमसौ वाऽआदित्य एषोऽयस्त्वुऽएतेन ब्रजेण पुरस्ताद्दक्षार्थं नाना
अपहत्याभयेऽनाष्टे स्वस्ति समादनुवत व्रजेतद्यजमानऽ एतेन ब्रजेण
पुरस्ताद्दक्षार्थं नानाऽअपहत्याभयेऽनाष्टे स्वस्ति समदनुवतऽआगच्छ-
न्त्यमिं दक्षिणतः पुच्छस्य त्रितिसुपात्रिदधत्युत्तरतोऽयश्चाक्रमयन्ति ॥ १० ॥
तदुत्तरार्धेनाग्रेः । (३) अन्तरेण परिश्रुतः श्रावं नयन्ति तत्प्राच्यं
दिशः पाप्मानमुपहन्ति तं दक्षिणा तदक्षिणायै दिशः पाप्मानमुपहन्ति
तं प्रत्यक्षं तत्प्रतीच्यै दिशः पाप्मानमुपहन्ति तमुदक्षं तदुदीच्यै दिशः
पाप्मानमुपहन्ति सुवाम्य एवेतदिग्भ्यो रक्षार्थं नानाऽअपहत्याभेन-
मुदक्षं श्रावं प्रयुजति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ११ ॥ (शतम् ४१०० ॥

अथाथ^१ शुक्लं पुरस्तान्नयन्ति । एतद्वै देशऽअविभु-
यन्ते नऽइह रक्षार्थं नाना न इत्युक्तिं ।
तज्ज्वं ब्रजमपद्यन्-अनुमेवादित्यम् । अस्मै वाऽआदित्य एषोऽयः । नऽएतेन ब्रजेण पुरस्ताद्-
क्षार्थं नाना अपहत्याभयेऽनाष्टे स्वस्ति समादनुवत । तपैवद्यजमान एतेन ब्रजेण पुरस्ताद्दक्षार्थं
नाना अपहत्याभयेऽनाष्टे स्वस्ति समदनुवत । आगच्छन्त्यमिम् । त्रितिसुपात्रिद-
धति । उत्तरतोऽयश्चाक्रमयन्ति ॥ १० ॥

तदुत्तरार्धेनाग्रेः-अन्तरेण परिश्रुतः श्रावं नयन्ति । तत्-प्राच्यै दिशः पाप्मानमुपहन्ति । तं
दक्षिणा । तदक्षिणायै दिशः पाप्मानमुपहन्ति । तं प्रत्यक्षम् । तत् प्रतीच्यै दिशः पाप्मानमुप-
हन्ति । तमुदक्षम् । तदुदीच्यै दिशः पाप्मानमुपहन्ति । सुवाम्य एवेतदिग्भ्यो रक्षार्थं नाना अप-
हत्याभेन-मुदक्षं श्रावं प्रयुजति । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ११ ॥

इत्यहर्गमनस्य धेनव्याश्च पुनो नदन विपद्ये-अथाभिमिति । अथाभिमिति-अथानागतं कर्तव्यं-
तस्य पुनरागत्यन पञ्चविंशत्यहोर्निरर्हदनुवतं स्वोक्तं-एतदा स्वोक्तम् । यद्वै न रक्षि । 'कः' अस्मा-
निर्ययः । अस्मा वा आदित्य एषोऽय इति । विद्वत्सु प्रवाजेभ्यःपूर्वो हि वज्रस्य, अथ च तदीशव-
त्पुनः श्रवणः । तथा च श्रवणं-प्रवाजेभ्यःपुनः श्रवणं ततोऽयः सम्-बन्धः- (अ. १. १११/११) इति ।
अथ एव तद्विधिऽमिं धृत्वा-“अनुमदित्यमसौ धेनं यूनं दक्षिणपानम्”-इति (तै. अ. १. ११/१८) । स्वस्ति
समादनुवतेति । 'स्वस्ति' अस्मिन्नागतं यूनं कथमादनुवत्ययः । अथ द्वा व्याख्यातानम् । अत्रिद्वे-
स्मार्गमनं विपद्ये-आगच्छन्त्यमिति । अथानुवतं कस्मिन्नस्मिन् इत्युक्तिः एतद्विध्यानामागच्छन्त्य-

१-वेनेये वृक्षान्तेति । अ. श्री. सू. १०१/१४ । २-वेनेयेन वृक्षं विपद्ये-इह पुनरुक्तिः नित्येति ।
अ. श्री. सू. १०१/११ ।

(स्तुं) तुं प्रत्युच्चं युन्तम् । (मे) एतां चित्तिमवघ्रापयत्यसौ वाऽआदित्य
ऽएषोऽश्वऽइमा ऽउ सुर्वाः प्रजा याऽइमा ऽइष्टकास्तथदवघ्रापयत्यसुवेव
तदादित्य ऽइमाः प्रजा ऽअभिजिघ्रति तस्माद् हतत्सुर्वोऽस्मीति मन्यते
प्रजापतेर्वीर्येण तथुत्प्रत्युच्चं युन्तमवघ्रापयति प्रत्यङ् ह्येवैष शुनिमाः
सुर्वाः प्रजा ऽअभिजिघ्रति ॥ १२ ॥

तं प्रत्युच्चं युन्तमेतां चित्तिमवघ्रापयति । असौ वाऽआदित्य एषोऽश्वः । इमा उ सर्वाः प्रजाः—या
इमा इष्टकाः । तद्यदवघ्रापयति—असुवेव तदादित्य इमाः प्रजा अभिजिघ्रति । तस्माद् हतत्सुर्वो-
ऽस्मीति मन्यते—प्रजापतेर्वीर्येण । तद्युत्प्रत्युच्चं युन्तमवघ्रापयति—प्रत्यङ् ह्येवैष शुनिमाः सर्वाः
प्रजा अभिजिघ्रति ॥ १२ ॥

आगत्य चाग्नि—‘पुच्छस्य’ दक्षिणभागे चर्मणा ह्वयाम् ‘चित्तिम्’ ‘उपनिदधति’ वित्यर्पमानीता इष्टकाः स्थापय-
न्तीत्यर्थः । तस्याग्निपुच्छस्योत्तरभागेन तम् ‘अश्वम्’ ‘आक्रमयन्ति’ आक्रमयेयुः । आक्रमणानन्तरं पुन-
स्तमश्वमप्रेक्ष्यतार्धेन अग्निश्रेत्रस्य उत्तरभागे परिशिदाभ्याः शर्कराः अन्तरेण परिश्रितामप्रेक्ष्य अश्वप्रदेशे
‘माश्वम्’ माश्वमुखम् ‘नयन्ति’ ‘तत्’ तेन ‘प्राप्ये’ ‘वष्टप्ये चतुर्णां’—(पा. सू. १।३।१९ ।
भा. १) प्राचीदिक्स्थम्बान्निर्नं ‘पाथानम्’ आदित्यात्मकाध्वलक्षणेन वज्रेण ‘अवहन्ति’ दिनन्ति । पुन-
‘तत्’ अश्व पूर्वस्या दिशि, अग्रे परिश्रिता च मध्ये ‘दक्षिणा’ दक्षिणतो निहितमुखमित्यर्थः । ‘दक्षिणा-
दाव्’—(पा. सू. १।३।३६ ।) गतमन्यत । ‘तं प्रत्युच्चम्’ इत्यादावेव योग्यम् । एवं चतसृ-
दिश्वान्रमणेन ‘सर्वान्य एव’ दिग्भ्यो ‘रक्षसि’ विनाशयानन्तरम् ‘एनम्’ अश्वम् ‘उदब’ ‘माश्वं’ प्रागुदब-
मुखमित्यर्थः । ‘प्रसृजति’ विमुञ्चति । ‘सस्य’ प्रागुदक्त्वस्य स्तावको वाक्पशोः प्रागान्नात इत्यतिदिशति—
तस्योक्त इति । एवं हि प्रागान्नातम्—‘एषा होमपेषां देवमनुष्याणां हियदुदीची प्राची’—इत्यादि
(घ. प. ब्रा. १।४।४।२९) ॥ १० ॥ ११ ॥

तस्याश्वस्य प्रत्यङ्मुखनयनसमये चित्तेरवघ्रापण विधेयं—तं प्रत्युच्चमिति । पुच्छस्य दक्षिणतो निहितम्
‘एताम्’ ‘चित्तिम्’ ‘प्रत्युच्चम्’ प्रत्यङ्मुखम् ‘यत्तम्’ यच्छतमश्वम् ‘अवघ्रापयति’ यथा सोऽश्व-
चित्तिम् अभिजिघ्रति तथा तं प्रेक्षयेदित्यर्थः । ‘प्रा गन्धोपादाने’—(भा. पा. म्वा. प. २९१) इत्यस्मा-
न्निचि “अर्तिद्वी” (पा. सू. ७।३।३९) इत्यादिना पुक् ॥

तदेतदिष्टकानामादित्येऽवघ्रापणं प्रजासु प्राणप्रतिष्ठापनहेतुत्वेन स्तीति—असौ वा आदित्य
इत्यादिना । अश्वस्यादित्यात्मकत्वमुक्तम् (श. प. ७।३।२।१०) । ‘इमाः’ परिरक्ष्यमाना देवतिर्वद्-
मनुष्यादिरूपाः ‘सर्वाः’ ‘प्रजाः’ ईदृक्प्रजाकृपा ‘इष्टकाः’ बहुत्वसाम्यात् । असुवेवेत्यादि । ‘तत्’
तेनाश्वकर्तृकेष्टकावघ्रापणेन ‘असौ’ शुलोक्तस्य, ‘आदित्यः’ एव ‘इमाः’ प्रजाः ‘प्राणान्रमकेः’ स्वरदिभिः
‘अभिजिघ्रति’ अवघ्राण करोति, ‘तस्माद्’ एव कारणाद् ‘एतद्’ इदानीम् ‘सर्वैः’ जनः अग्निमनुष्या-

युदेवावग्रापयति । (त्य) असौ वाऽऽदित्युऽ एषोऽथऽ इमुऽ च लोका
ऽएताः स्वयमावृणास्तद्यदवग्रापयत्यसुवेव तदादित्युऽ इमांलोकान्तसूत्रे
समावयते तद्यत्तत्सूत्रमुपरि तस्य वृणुः ॥ १३ ॥

(धृ) युदेवावग्रापयति । (त्य) अग्निदेवेभ्यऽऽदकामत्सोऽपः प्राविशते
देवाः प्रजापतिमवृवंस्तुमिममन्विच्छ ॥ तुभ्यश्च स्ताय पित्रऽआविर्भ-
विष्यतीति तमुशः शुक्लो भूत्वाऽन्वेच्छतुमद्भ्युऽ वपोदासुप्तं पुष्करपर्णे
विवेद् तुमभ्यवेक्षां चक्रे स हैमसूदुवोप तस्मादुशः शुक्ल उडुष्टसुप्त इव
इ दुरासो आबुक्तस्तुमु वाऽऽस्तुव हिंस्त्रित्वेव मेने तपु होवाच वरं ते
ददामीति ॥ १४ ॥

यदेवावग्रापयति । असौ वा आदित्य एषोऽथः । इम उ लोका एताः स्वयमावृणाः । तद्वपदव-
ग्रापयति—असुवेव तदादित्य इमांलोकान्तसूत्रे समावयते । तद्यत्तत्सूत्रम्—उपरि तस्य वृणुः ॥ १३ ॥

यदेवावग्रापयति । अग्निदेवेभ्य उदकामत् । सोऽपः प्राविशत् । ते देवाः प्रजापतिमवृणु-
तमिममन्विच्छ, स तुभ्यं स्ताय पित्रऽआविर्भविष्यतीति । तमुशः शुक्लो भूत्वाऽन्वेच्छत् । तमस्य
वपोदासुप्तं पुष्करपर्णे विवेद् । तमभ्यवेक्षां चक्रे—स हैमसूदुवोप । तस्मादुशः शुक्ल उडुष्टसुप्त इव ।
अथो इ दुरासो आबुक्तः । तमु वाऽऽस्तुव हिंस्त्रित्वेव मेने । तपु होवाच—वरं ते ददामीति ॥ १४ ॥

तमको मवामि ' इति श्रूयते ' स्वात्मसत्तामवगच्छति । केन रूपेण । ' प्रजापतेः ' विराट्प्रमनः ' वीर्येण ' ।
प्रत्यह ह्येवैष एति । ' प्रत्यह ' मुखः ' एवैषः ' सूर्यो—' यन् ' गच्छन् ' इमाः सर्गाः प्रजाः ' स्वर्गमितिः
' अभिजिप्रति ' । ' हि ' यस्मादेवं प्रत्यहमुखेन गच्छताश्चेन चित्तरात्राणं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथेतदवग्रापणं लोकत्रयसमावृणने हेतुत्वेन स्तौति—यदेवेत्यादिना । याः ' एताः ' अष्टास्यकाकान्तिस्तः
स्वयमावृणाऽप्याः शर्कटाः सुदवाग्राणाः शुधिन्यादिलोकत्रयादिमकास्ताः ' तत् ' तथा सति अथेन ' अ-
वग्रापयति ' इति यदस्ति ' तन् ' तेन ' असौ ' ' आदित्यः ' एव ' इमान् ' पृथिव्यादि—' लोकान् ' स्व-
रण्यात्मके ' सूत्रे ' मणिकर् ' समावयते ' सम्पश्योतान् करोति । ' वेत् तन्मुस्ताने '—(वा. पा.
न्या. उ. १०११) इति चतुः । यदेतत् सूत्रं तस्य प्रतिपादको वाक्यरोध उरारिष्टादाम्नास्यत
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथेतदेवमर्ककर्मवग्रापणमुदावृणनेनैव प्रजापतिना रूपेण निरीयमानस्याग्नेधेतजस्य ज्ञानो नान्ये-
न्यास्याधिक्या स्तौति—यदेवेत्यादिना । स्ताय पित्र इति । जन्त्यास्यादां वर्तमानत्वादस्य स्वसन्दस्य
सर्वनामसम्भवा पर्युदस्ता, " स्वमन्त्रातिथिनास्यामान् " इति (पा. सु. ११११ ३९) । अतः सर्वनामकार्यं
न भिन्दे । तमशः शुक्ल इत्यादि । इत्वं देवैरभ्यर्चितः प्रजापतिः शुक्लवर्णः ' अथो यूवा ' स्वयमस्य
निर्दिनं ' तन् ' जक्षन् ' अन्वेच्छन् ' अन्विष्टवान् । अन्विष्टन् ' तन् ' अग्निम् ' अदूषः ' सकारान्

सु होवाच । अस्ताऽनेन रूपेणान्विच्छाद्विन्दादेव त्वा स ऽडुति स यो
हेनमेतेन रूपेणान्विच्छति विन्दति हेनं विच्छा द्वेयनं चिनुते ॥ १५ ॥

सु शुक्लः स्यात् । (सु) तुदधेतस्य रूपं य एष तपति यदि शुक्लं न विन्देद-अप्यशुक्लः स्यात् ।
अश्वत्सेव स्यात् । यद्यथं न विन्देद-अप्यनइवानेव स्यात् । आग्नेयो वाऽअनइवान् । अग्निरु
सर्वेषां पाप्मनामपहन्ता ॥ १६ ॥

स होवाच—यस्ताऽनेन रूपेणान्विच्छाद्विन्दादेव त्वा स इति । स यो हेनमेतेन रूपेण-
विच्छति—विन्दति हेनम् । विच्छा द्वेयनं चिनुते ॥ १५ ॥

स शुक्लः स्यात् । तुदधेतस्य रूपम्—य एष तपति । यदि शुक्लं न विन्देद-अप्यशुक्लः स्यात् ।
अश्वत्सेव स्यात् । यद्यथं न विन्देद-अप्यनइवानेव स्यात् । आग्नेयो वाऽअनइवान् । अग्निरु
सर्वेषां पाप्मनामपहन्ता ॥ १६ ॥

' उपेदिसुतम् ' उपनिष्कास्य पञ्चिजिह्वे स्थितम् ' विवेद ' लेभे, ' तम् ' अग्निरप्य ' अवेष्टाश्वदे ' दक्षित-
वान्, स खल्वग्नि ' एनम् ' अश्वरूपिण प्रजापतिम् ' उदुवोष ' ददाह । " उच दाहे "—(धा. पा.
न्या. प. १९७) इत्यस्माद्विद् ; एव यस्मादुदुवोष ' तस्याम् ' कारणाच्छुद्धवर्ण ' अश्व ' " उदुष्टमुखः '
' ॥ ' उक्तिस्तमुख इव लोके दृश्यते । ' अघो ' खलु तस्मादेवाग्निदाहात् सोऽश्वो ' दुरक्षो मातुः ' दुष्टे
अग्निर्गो यस्यासी दुरक्ष, " बहुमीहो सकृन्मृगो. " (धा. धृ. १ । ४ । १११ ।) इत्यस्मात् सन्
समासात् । दुष्टाक्षिण्यां युक्तो मविहो रुक्मिवान् मन्त्रतीर्थः । ' तम् ' अश्वरूपिणमेव प्रजापतिम् ' नात्वेन '
अति गमयित्वेव ' हितिलेव ' हिसन कृत्वेव, ' इव '—इन्द्रो वाक्पातकृत् । अतिहितपोरपामार्थयोजको वा ।
न ह्यश्वसम्बन्धिहिंसादिना परमार्थतः प्रजापतेर्हिंसा मन्त्रतीर्थमभिप्रायः । एवमथ दाहेन हितित्वा पञ्चाम्मीय.
प्रजापतिरेवायमश्वरूपेण स्थित इति ' मेने ' ज्ञानवान् । अथ च मीत सन् ' तम् ' अश्वरूपिणं प्रजापतिम्
' उवाच ' हे प्रजापते ' तुभ्य ' वरम् ' अमिलयितमर्थम् ' ददामि ' प्रयच्छामि ' इति ॥ १७ ॥

' ॥ : ' खलु ' उवाच ' प्रजापतिः, ' अनेन ' अश्वेन अदीयरूपेण ' गो—यजमानस्त्वाम् ' अन्वि-
च्छात् ' अन्विच्छेत् । लेट् आट्प्रभः । स यजमानस्त्वाम् ' विन्दादेव ' लभेति । एतं वरमहं वृणे इत्यर्थः ।
स यो हेनमित्यादिना आख्यायिकासिद्धस्यार्थस्य प्रकृते योजनम् । ' एनम् ' अग्निय ' एतेन ' अश्वरूपेण
' विच्छा ' लब्धेत्यर्थः । स्पष्टमन्यद् ॥ १९ ॥

तस्याश्वस्य वर्णनियमं विधाय स्तौति—स शुक्लः स्यादिति । ' तत् ' खलु शमित्यम् ' एतस्य ' सर्वस्य
' रूपम् ' ' य एषः ' परिदृश्यमानः सज्जन्तरेक्षे रदिममि ' तपति ; अतस्तत्सारूप्याय शुद्धवर्ण एवाश्वो
नेतव्य इत्यर्थः । तदसम्भवे वर्णान्तरविशिष्टोऽपि स्यादित्याह—यदि शुक्लमिति । शुभमात्रे लोहितस्यामादि-
वर्णविशिष्टो मवेत्, स च तादृशः । ' अश्वत्सेव ' कर्तव्यः । अथासम्भवे पञ्चान्तरमप्याह—यद्यथमिति

(न्ताऽया) अयातोऽधिरोहणस्यैव । तथै हेके पुरस्तात्प्रत्यक्षमधिरोहन्ति पश्चाद्वा प्राश्नं न तथा कुर्यात्पशुरेषु बुद्धिमयौ वै पशुं पुरस्तात्प्रत्यक्षमधिरोहति विष्णुणाभ्यां तथै हन्त्युय शुः पश्चात्प्राश्नं पदभ्यां उमात्मनैवैनमारोहेयं वाऽआत्मना पशुमारोहन्ति स पारयति स न हिनस्त्युत्तरतो यथै हि कुं च पशुमारोहन्त्युत्तरतऽप्येनमारोहन्त्याकुहवाग्निमौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वाऽऽत्मन्नाग्निं गृहीतऽआत्मन्नाग्निं गृहीत्वा सत्यथै ग्रामं गायति पुष्करपर्णमुपदधाति तस्यातः ॥ १७ ॥

अयातोऽधिरोहणस्यैव । तं हेके पुरस्तात्प्रत्यक्षमधिरोहन्ति । पश्चाद्वा प्राश्नम् । न तथा कुर्यात् । पशुरेषः—पदभिः । यो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्यक्षमधिरोहति—विष्णुणाभ्यां तं हन्ति । अयं यः पश्चात्प्राश्नं—पश्यां तम् । अत्मनैवैनमारोहेत् । यं वाऽआत्मना पशुमारोहन्ति—स पारयति । स न हिनस्ति । उत्तरतः । यं हि कं च पशुमारोहन्ति—उत्तरत एवैनमारोहन्ति । आरुह्याग्निमौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वा, आत्मन्नाग्निं गृहीते । आत्मन्नाग्निं गृहीत्वा सत्यं सामं गायति । पुष्करपर्णमुपदधाति । तस्यातः ॥ १७ ॥

नन्वनदुहः सूर्यात्मकवज्ररूपत्वाभावात् पापहननरूपाश्चकार्यकारत्वं कथं स्यादित्याहङ्क्याह—आग्नेयो वा इति । अग्निसमीपे निर्वापार्थं स्थितस्यानसो वदनाद् ‘अनदुशन्’ अग्निदेवताकः । ‘अग्निः’ अग्निं ‘तर्वेवा गायन्ताम्’ रश्म्यां च ‘अपहन्ता’ बाधकः, अनस्तयाविभाग्निदेवताकत्वाद्वाजानप्यध्वन् रश्मिं पान्ननक्ष विनाशयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अग्निश्रेत्रस्याधिरोहणं प्रकारविशेषं विधित्वैः प्राचीनि—अयात इति । यतोऽप्युणा आहूतिप्रदानसमये-ऽग्निश्रेत्रस्याधिरोहणमनेक्षितम्, अतः कारणाद् ‘अथ’ अनन्तत्वं ‘अधिरोहणस्यैव’ अविवर्धयः । अग्नि-श्रेत्रस्येति पदनिधानलक्षणां कर्मगमनिरोहणं तस्यैव विचारः कियत् इति शेषः । तत्रैकान्ये मतमुपन्यस्यन्ति—स ईक इति । पुरस्तात्प्रत्यक्षमिति । पूर्वभागे ‘प्रति’—मुखमन्तम्, आन्ताभिमुख्येन स्थितमग्निं मुख-प्रदेशे ‘अधिरोहन्ति’ इत्येकः पशुः । ‘पश्चाद्वा’ इति पश्चान्तरम् । पश्चाद्भागे पुच्छभागे ‘प्राश्नम्’ प्रक-र्षेणाश्वन्तमग्निमुखमग्निमारोहन्तीत्यर्थः । ‘न तथा’ ‘कुर्यात्’ इत्येतस्य पञ्चदशस्य निषेधः । पञ्चदशेऽपि दोषमाह—पशुरेष इति । ‘अग्निः’ इति ‘यद्’ अस्ति स पशुरेषः, ‘यः’ खलु ‘पशुं पुरस्तात्’ पूर्व-भागे ‘प्रति’—मुखं ‘अश्वन्तम्’ अधिरोहति, तं पशुः ‘विष्णुणाभ्याम्’ गृह्णाभ्याम् ‘इति’ । ‘अथ’ एतदेषपरिहास्यं ‘यः’ पश्चाद्भागे ‘प्राश्नम्’ प्रकर्षेणाश्वन्तम् ‘अधिरोहति’ तम् ‘अनग्निमुखं सन्तं पशुमारो-हन्तं पुरवं स पशुः ‘पञ्चदशम्’ पाशाभ्यामाश्वमारोहन्ति । यथेवं पूर्वपश्चिममाग्नौत्तरपश्चात्पारोहणे दोषः, कथं तद्दि-तरारोहणं कर्तव्यमिति तत्राह—आत्मनैवेति । शिरःप्रदेशं पादप्रदेशं च विहाय ‘आत्मना’ आत्ममाग्रेण मध्य-

तं वाऽनुपास्तमयमादित्यस्य परिणयति । (त्ये) एष वाऽअस्य प्रत्युक्षं
 दिवा गोप्ता भवति रात्रिस्तत्रयान्नु वै उक्षाश्चसि उक्षाऽनुवास्माऽएतं
 वृत्रमभिगोप्तां करोति सर्व्वतः परिणयति सर्व्वतऽनुवास्माऽएतं वृत्र-
 मभिगोप्तां करोति त्रिष्कृत्वः परिणयति त्रिवृतमेवास्माऽएतं वृत्रमभि-
 गोप्तां करोत्यथैनमुदक्षं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुरथ स पुनर्विप-
 ल्ययते तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थ्यं ब्राह्मणम् ॥ ७ । २ । ४ ॥ (३-२)

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७-२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७-३ ॥

तं वाऽनुपास्तमयमादित्यस्य परिणयति । एष वा अस्य प्रत्युक्षं दिवा गोप्ता भवति । रात्रिस्त-
 त्रयान्नु वै रक्षसि । रात्र्याऽनुवास्माऽएतं वृत्रमभिगोप्तां करोति । सर्व्वतः परिणयति । सर्व्वतऽनुवा-
 स्माऽएतं वृत्रमभिगोप्तां करोति । त्रिष्कृत्वः परिणयति । त्रिवृतमेवास्माऽएतं वृत्रमभिगोप्तां
 करोति । अथैनमुदक्षं प्राञ्चं प्रसृजति, तस्योक्तो बन्धुः । अथ स पुनर्विपल्ययते-तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥

वाक्यतो दृश्यमानम् 'आदित्यम्' आदित्यस्य नामधेयम् । अथस्य आदित्यस्य नामधेयता प्रागुक्ता (श. प. ७ ।
 १ । २ । १०) । इदानीमप्याह- 'असौ वा आदित्यः' इति । तथैवास्मा इति । यथा 'सर्व्वो' राक्षसाङ्ग-
 स्वाभिगोप्ता तेनैव प्रकारेणाप्यमन्त्र्युः 'अस्मै' 'वेध्यमागम्यत्ये' 'एतन्' 'अध्यात्मकम्' 'वृत्रम्'
 विद्वन्मन्त्र ॥ १८ ॥

सामङ्ग्येऽनुपास्तमयमादित्यस्य परिणयनस्य कर्तव्यतामाह-तं वा इति । 'आदित्यस्यास्तमन्मन्त्र' अस्त-
 मन्त्रस्य सर्व्वतः आदित्ये विद्यमाने सर्व्वतः इति यावत् । एष वा अस्येत्यादि । 'एषः' खड्ग आदित्यः 'अस्य'
 'परिणयनस्यार्थः' 'दिवा' 'अह्नि' 'प्रत्युक्षम्' 'गोप्ता भवति' । 'रक्षि' सपत्ते समरयन्तीति 'रात्रिस्तत्र-
 यान्नु' रक्षी सत्ररात्रिर्नामि खड्ग 'रक्षसि' तादृश्याः 'रात्र्याः' 'एव' 'सकाराद्' 'अस्मै' 'विद्यात्ये'
 'एतन्' 'अध्यात्मकं' 'वृत्रम्' परितेजसादित्यस्य कर्तुं अस्मिन् रक्षितारं 'करोति' । परिणयन्तीति परिणयनेन
 सविद्वन् सर्व्वतोप्राप्तिं करोति-सर्व्वत इति । 'सर्व्वतः' 'सर्व्वान्' दिशु । परिणयनक्रियापात्रिणहति विषय
 लीति-त्रिष्कृत्व इति । त्रिवृतमेवास्मा इति । 'त्रिवृतम्' त्रिगुणितम् । अथैनमुदक्षमप्यादि । 'अथ'
 'त्रिष्कृत्वः' परिणयनान्तरम् 'एतन्' अथ 'प्राञ्चं' 'एतन्' 'विद्यते' । तस्य च स्तत्रोक्तो वाक्यार्थः
 मन्त्रे स्तत्रात् इत्यर्थः । तस्यान्तस्य पुनः प्रयोगं विश्वे-अथ स पुनरिति । 'सः' 'अथः' 'पुनः'

‘ विपत्यवते ’ विपरिवर्तते, उपवातकेन्द्रे कर्मणोऽङ्गमात्रं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । = अयं मतो ”-(धा. पा. म्वा. भा. ४७९) इत्यस्माद्विद् । “ उपसर्गस्यायनौ ”-इति (पा. सू. ८।२।१९) लत्वम् । तस्याभ्युपगमवर्त्तनस्योपरीष्टान् प्रयोजनमभिधास्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनिवशतपथब्राह्मणभाष्ये
सप्तमकाण्डे तृतीयाऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ (७-३-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्त्तं निशारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देवाद् विद्यानीर्धमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहृदयं नृणां पुरुषौ स्वर्णगर्भं,
सत्ताम्येन्यपञ्चमरीचिदशतरलताधेनुमौर्वर्णभूमी ।
एनेन्मा इक्ष्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः मिह्मणावो,
न्यग्र्णाद्विष्टाचक्रं प्रथितविधिमहाभूतपुलकं घटं च ॥
धान्यादि धन्यजन्मा नितमवमनुजः स्वर्गजं वर्णमुष्टयः,
कार्पोत्तीक्ष्णं कृषावाङ्मुष्टकृतमजडो राजतं राजरूप्यं ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नादथो रत्नरूपं गिरिमण्डितं मुदा पात्रसाम्निह्वयार्थः ॥

इति श्रीमद्ब्राह्मणधिराजपरमेश्वरपैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहविर्हमहाराजसत्साज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनिवशतपथब्राह्मणभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयाऽध्याये. समाप्तः ॥ ७-३ ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च अथमं ब्राह्मणम् ।

आत्मज्ञानं गृह्णाति चेत्तु ॥ (ना) आत्मज्ञानाद्वाप्यतन्मयि जनयति
वाङ्मयं वाप्यते तादृशमेव भवति तद्वदात्मज्ञानं गृह्णाति चित्तु आत्मज्ञान-
प्यादेव मनुष्यं मनुष्येण तत्प्राप्त्यर्थं न पश्यन् पाप्मनोऽप्यतन्मयं पाप्मानमयं
वदात्मज्ञानं गृह्णाति चित्तु गृह्णाति तद्वद्वेदात्मज्ञानं मनुष्यं नृणां दन्तं पश्यन्-
पाप्मनोऽप्यतन्मयं पाप्मानम् ॥ १ ॥

आत्मभक्तिं मूर्च्छितं वेष्यन् । आत्मनो वाङ्मनसि जनयति । साहस्रद्वै ज्ञायते—नाह दृश्ये नयति ।
 न यशस्तत्पुण्योत्थागतिं विनुगह—यनुष्यादेर मनुष्यं जनयत्, यत्प्राप्त्यन्तम्, अनगहत्वाप्नो-
 ज्जगहत्वाप्नान् । अथ यशस्तत्पुण्यं मूर्च्छित्वा विनोति—नदृग्नेवाध्यागतिं जनयति, अनुतादनुत्तम्,
 अगहत्वाप्नो ज्जगहत्वाप्नान् ॥ १ ॥

यस्य निःशस्त्रं वेदा यो वेदेभ्योऽपि ज्ञातुः । निम्ने तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अग्निप्रहंगमरमागानपुष्पप्रगोत्राणानि पूर्वस्मिन् आग्ने ममहेष जिह्वादिनि, दशनौ तानि क्रमेण प्रपञ्च-
यति-आत्मन्नाग्निं गृह्णाति वेद्यन्त्रित्यादिना । 'वेद्यन्' इत्यनं कौत्सकषयुः 'आत्मन्' आत्मनि
'अग्निन्' 'गृह्णाति' मन्त्रेण कायेत् । आत्मनो वा इत्यादि । अक्षयुः 'आत्मनोऽपि' अग्निः पञ्च-
म्यानुवाक्यो "अग्निरी जनयेत्" इति (गृ. सू. १ । ३ । ९३) पानिवित्स्वपात् । आत्मनः सक्ता-
श्चात् अक्षयुः 'एतम्' किंवाग्निन् 'इत्यति' नया मति कौत्सपिनिदिष्टा 'वाट्याद्' वाट्यम्ब-
क्याद् वाट मनुष्यादिनागैराद् गर्भो 'जयते' त 'वाट्' तस्मै एव निश्चयते । सति अग्निप्रहङ्गो-
ऽक्षयुर्न्यायको भवति । वाट्यादक्षयोजोषमानवित्यादिभिः साक्षादक्षयौ भवति । तत्वाशक्त्यग्निप्रहङ्गं
कन्यन्तित्यर्थः । अग्नौत्वा अयने दोषमुपन्यस्यति-न भद्रात्तावति । 'मः' अक्षयुः 'यद्' दद्यान्-
वाग्निप्रहङ्गमकुवा 'अग्निं चित्त्याद्' इत्येकं देवताप्राप्त्यन्यमनुष्पत्तादेवताप्राप्त्यन्यथाभवेन जनयेत्, कात्या-
यन्याप्यत्वात् कार्यमेति भावः । कारणं हि शरीरं मनुष्यजातौऽप्युक्त एव 'यस्यन्' यरणशोभन्, अनपहृ-
तान्तरन्, मरणादिरेतुमृगान्नक्षितम्, तथाविधाब्रह्मानोऽग्निरपि वाट्यपूत्रो ममताति तावपर्यः । सति
वाग्निप्रहङ्गेऽनिरहितदोषवैदित्यमाह-अयं यदिति । तदग्नेवेत्यादि । अग्निश्चात्मनः सुखायाजन्त्यवतिमेव
'जनयति' अमृतकृत्यमिहोत्पादयत्येवमुक्तमर्थः । गिरा कृतम् ॥ १ ॥

तुष्टुतत्सत्यर्थं साम पुरस्तादगायन् । (यैस्त्रु) तदस्य सत्यं सुख-
मकुर्वन्ते सत्यमभवन्तसत्यमेनानुवर्तन्त सत्योऽेषां स कामोऽभवद्ब्र-
ह्माणा एतदकुर्वन्त ॥ ४ ॥

तुष्टुवैतद्युजमानः । (नो) वृत्तसत्यर्थं साम पुरस्तादगायति तदस्य सत्यं
सुखं करोति तु सत्यं भवति सत्यमेनानुवर्तन्ते सत्योऽस्य स कामो
भवति वृत्तकाम एतत्कुरुते ॥ ५ ॥

तद्युत्तसत्यम् । (सा) आपऽ एव तद्वापो हि वै सत्यं तस्माद्येनापो
यन्ति तुत्तसत्यस्य रूपमित्याहुरस्य एव तदस्य सर्वस्याग्रमकुर्वन्तुस्माद्यु-
देवापो यन्त्युपेदर्थं सर्वं जायते यदिदं किं च ॥ ६ ॥

तद्वृत्तसत्यं साम पुरस्तादगायन् । तदस्य सत्यं सुखमकुर्वन्, ते सत्यमभवन्, सत्यमेनान-
नुवर्तन्त, सत्य एषां स कामोऽभवत्—यत्कामा एतदकुर्वन्त ॥ ४ ॥

तयैवैतद्युजमानो यत् सत्यं साम पुरस्ताद्गायति—तदस्य सत्यं सुखं करोति, स सत्यं भवति, सत्य-
मेनाननुवर्तन्ते, सत्योऽस्य स कामो भवति—यत्काम एतत्कुरुते ॥ ५ ॥

तद् वृत्तसत्यम्—आप एव तद् । आपो हि वै सत्यम् । तस्माद्येनापो यन्ति—तत्तस्य रूप-
मित्याहुः । अप एव तदस्य सर्वस्याग्रमकुर्वन् । तस्माद्येनापो यन्ति—अपेदं सर्वं जायते—यदिदं
किं च ॥ ६ ॥

(ज्ञा) अथ पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णं योनिमुवैत-
दुपदधाति ॥ ७ ॥

यद्वेव पुष्करपर्णमुपदधाति । (त्या) आपो वै पुष्करं तासामियं पर्णं
यथा ह वाऽइदं पुष्करपर्णमुपस्वध्याहितमेवमियमुपस्वध्याहिता सेयं
योनिरग्रेयि॒यु॑ इयमि॒रस्यै॑ हि सुर्वोऽग्निश्चीयतऽइमुमुवैतदुपदधाति
तामनन्तर्हिता॑ सत्यादुपदधातीमां तत्सत्ये प्रतिष्ठापयति तस्मादि-
यु॑ सत्ये प्रतिष्ठिता तस्माद्वियमेव सत्यमियु॑ ह्येवैषां लोकाना-
मद्वातमाम् ॥ ८ ॥

अथ पुष्करपर्णेष्टकोपधानम् ।

अथ पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णम्-योनिमेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥

यद्वेव पुष्करपर्णमुपदधाति । आपो वै पुष्करम् । तासामियं पर्णम् । यथा ह वाऽइदं पुष्करपर्ण-
मुपस्वध्याहितम्-एवमियमुपस्वध्याहिता । सेयं योनिरग्रेः । इयं इमिः । अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते ।
इमामेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां सत्यादुपदधाति । इमां तत्सत्ये प्रतिष्ठापयति । तस्मादियं
सत्ये प्रतिष्ठिता । तस्माद्वियमेव सत्यम् । इयं ह्येवैषां लोकानामद्वातमाम् ॥ ८ ॥

हीति । ' हि ' यस्माद् ' आप ' सप्तपामिका, ' तरवाद् ' ' येन ' भूप्रदेशेन ताः ' आपः ' ' यन्ति ' ' गच्छन्ति ' ' तत् ' स्थान सत्यस्य उदकात्मकस्य ब्रह्मणो ' रूपमित्याहुः । ' कथयन्ति ' त्रयवादिनः । अपा
प्रथममर्गश्च समर्थते—' अप एव ममजादी तस्य बीर्यमवाकितम् "—इति (भृगु.) । अप एव तदस्येत्यादि ।
अपा सत्यरूपवातेन सत्यसाम्नोऽऽमो मानेन ' अस्य ' सर्वस्य ' जगतः ' अप एवाग्रम् ' मुख्यम् ' अङ्गुर्वन् ' ' देवा
इत्यर्थः । अपामप्रकरणस्य फलमह—तस्मादिति । ' तस्माद् ' उक्तहेतो ' यदैव ' खलु ' आपः ' ' इष्टशुक्ला ' ' यन्ति ' प्रवहन्ति । ' अथ ' अन्तर्गतेन ' इदम् ' इदमन्तर्गतविबनरण्यादिकम् ' सर्वम् ' ' जगदुत्पत्तये । सर्वशब्दस्य सकृच्चदुत्तिता निराचष्टे—यदिदमिति ॥ ९ ॥

पुष्करपर्णोपधानं विधाय स्मृति—अथ पुष्करपर्णमिति । ' अथ '—शब्दः सावगतानन्तर्यार्थः । ' तमब्रह्म
उपोद्दिशत पुष्करपर्णे विवेद "—(म. प. ७ । ३ । १३) इति आन्वुपलम्भाधिकरणत्वस्य श्रुतत्वात्
पुष्करपर्णस्य योनित्वम् ॥ ७ ॥

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णस्याग्निश्रियोन्मिलनबुबादपूर्वकं प्रतिपादयति—यद्वेवेति । आपो वै पुष्करमित्यादि ।
"पुष्करं सर्वतोमुखम्"—(अ. को. १।१०।४) इत्यादिभिर्वचनप्रतिष्ठितोक्तो ' वै '—शब्दः । ' तासाम् ' अतां
प्रथममुक्तानाम् ' इयम् ' पृथिवी ' पर्णम् ' पर्णस्याग्नीया । एतदेव विशदयति—यथा ह वा इति । ' इदं पुष्कर-
पर्णम् ' पत्रपत्र यथा खलु ' अपस्वध्याहितम् ' उपर्वाश्रितं सद् दक्षते ' एवमियम् ' पृथिवी ' अस्य ' उद-
केषु ' अध्याहिता ' उपर्वाश्रिता वर्तते । अत एवोपरिष्टात् "उदपात्रं सर आसीत्तस्मिन्त्यत सा पृथिव्यमवद्"—
(घ. प. १०।१।१२) इत्याम्नास्यते; अतः पुष्करपर्णसाम्नोऽग्निश्रियोः पुष्करपर्णत्वम् । सेयं योनिरित्यादि ।
यदिदं पृथिव्यात्मकं पुष्करपर्णं ' सेयम् ' अग्नेः ' योनिः ' उत्पत्तिकारणम्, अत एव ' हि. ' ' इयम् ' पृथिवी

(म) अपां पृष्ठमसि योनिरग्रेऽिति । (त्य) अपां हीयं पृष्ठं योनिर्हीय-
मग्रेः समुद्रमभितः पिन्वमानमिति समुद्रो हीमामभितः पिन्वते वृध-
मानो महार॥५आ च पुष्करऽडुति वृधमानो महीयस्व पुष्करऽडुत्येत-
दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्वेत्यनुविमाष्ट्यसौ वाऽआदित्यऽपुपोऽग्निर्नो
हेतुमन्यो दिवो वरिमा युन्तुमर्हति द्यौर्भूत्वेनं यच्छेत्येवैतदाह स्वराजो-
पदधाति स्वाराज्यं ह्यप्राथं सादयित्वा सृददोहसाऽधिवदति
तस्योक्तो वन्धुः ॥ ९ ॥

“ अपां पृष्ठमसि योनिरग्रेः ”-इति । अपां हीयं पृष्ठम् । योनिर्हीयमग्रेः । “ समुद्रम-
भितः पिन्वमानम् ”-इति । समुद्रो हीमामभितः पिन्वते । “ वृधमानो महार॥५आ च पुष्करे ”-
इति । वृधमानो महीयस्व पुष्करऽडुत्येतत् । “ दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ”- वा. सं. १. ३।
२) इत्यनुविमार्ष्टि । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । नो हेतुमन्यो दिवो वरिमा युन्तुमर्हति ।
द्यौर्भूत्वेनं यच्छेत्येवैतदाह । स्वराजोपदधाति । स्वाराज्यं क्षापाम् । सादयित्वा सृददोहसाऽधिवदति ।
तस्योक्तो वन्धुः ॥ ९ ॥

कार्यकारणयोरेवादित्यादिप्रकरणे कर्त्तुम् । एतत्तादात्म्यमुपपादयति-अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चायत् इति ।
“ वृधपणं वृधपणं ”- (पा. सु. २।१।१२। वा. १।) अस्या. पृथिव्या सम्बन्धिनीमिर्मृन्मयीमि-
रिष्टकाभिः कृत्वाः ‘ अभिधीयते ’ अतः पृथिव्या अग्रेष्व तादात्म्यमुक्तमित्यर्थः । उदात्ततृतीया यत्. पुष्कर-
पणं पृथिवी, अतस्तदुपपादयन् ‘ इमामेव ’ पृथिवीमुपहितवान् मवतीत्यर्थः । अपेतत्तदुपपादयन् सत्यमामा-
नन्तर्मनस्य स्तीति-वामनन्तर्हितामिति । ‘ सत्याम् ’ सत्यसामाह्वनाद् ‘ अनन्तार्हिताम् ’ अव्यवहित-
‘ तान् ’ पुष्करपणैकतामुपपादयाम् । ‘ तत् ’ तेनानन्तार्हितत्वेन ‘ इमाम् ’ पृथिवी ‘ सत्ये ’ ‘ प्रतिष्ठापयति ’
‘ तस्माद् ’ एव खलु ‘ इयम् ’ पृथिवी ‘ सत्ये ’ ‘ ब्रह्मण्यन्वोपाधिके ’ प्रतिष्ठिता ‘ दृश्यते । तस्माद्दि-
यमिति । “ उदात्तोऽवधारणे ”-इति । यस्मात् सत्ये प्रतिष्ठिता ‘ तस्मादेव ’ कामागादधिकरणाधिकर्तव्ययो-
रनेदोरधारणे ‘ इयमेव ’ पृथिवी ‘ सत्यम् ’ । सत्यरूपतामुपपादयति-इयं हीति । ‘ एवाम् ’ पृथिव्य-
न्तारेष्वपुष्कलानां मध्येऽपि ‘ इयमेव ’ खलु पृथिवी ‘ अहातमाम् ’ प्रत्यक्षतमाम्, अपारोक्ष्येणावमात्मना
दृश्यते, तस्मादस्याः सत्यरूपावं बोद्धव्यम् । “ किमेतिद्वयवधारणम्ब्रह्मप्रकरणे ”- (पा. सु. १।४।११)
इति अनुप्रत्ययः ॥ ८ ॥

अथ तस्मिन्पुष्करपणोपपादने मन्त्र विधाय पदशो व्याचष्टे-अपां पृष्ठमसीति । अपां हीयमिति ।
‘ इयम् ’ पृथिव्युपपत्त्यनाद् ‘ अपाम् ’ पृष्ठवत् ‘ पृष्ठम् ’ अतो हे पुष्करपणं ! त्वम् ‘ अपाम् ’ उदकानां
‘ पृष्ठमसि ’ पृष्ठमाग्रे मवति । योनिर्हीयमिति । वित्यस्य ‘ अग्रे. ’ ‘ योनिः ’ पृथिवी, इत्युपादानात् ।
हे पुष्करपणं ! त्वमग्रेस्तादृशी योनिरसीति प्रथमपादार्थः । समुद्रो हीमामिति । ‘ इमाम् ’ पृथिवी ‘ अभित. ’
सर्वतः पृथिव्याः सर्वासु दिक्षु ‘ समुद्रः ’ ‘ पिन्वते ’ सिञ्चति, “ निमि सेचने ”- (धा. पा. म्वा. ५.१९०)
इति षष्ठः । महच्छन्दस्य व्याख्यातम्-महीयस्वेति । “ मेहीव् पृष्टो ”- (धा. पा. कं. आ. ३९) इति

१-सिद्धन्तवन्तुपां वृ महीव् एवाम् इति दृश्यते ।

(३) अथ रुक्ममुपदधाति । (त्य) असी वाऽआदित्यऽएष रुक्मऽएष हीमाः सर्वाः प्रजाऽअतिरोचते रोचो इ वै तुष्टं रुक्मऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाऽअमुमेवेतदादित्यमुपदधाति स हिरण्मयो भवति परिमण्डलऽपुक्विर्धृतिनिर्वाधस्तुस्यांको बन्धुरधस्तान्निर्वाधमुपदधाति रश्मयो वाऽएतस्य निर्वाधा अवस्ताडु वाऽएतस्य रश्मयः ॥ १० ॥

अथ रुक्मेष्टकोपधानम् ।

अथ रुक्ममुपदधाति । असी वाऽआदित्य एष रुक्मः । एष हीमाः सर्वाः प्रजा अतिरोचते । रोचो इ वै तं रुक्म इत्याचक्षते परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः । अमुमेवेतदादित्यमुपदधाति । स हिरण्मयो भवति परिमण्डलऽपुक्विर्धृतिनिर्वाधः । तस्योक्तो बन्धुः । अथस्त्रान्निर्वाधमुपदधाति । रश्मयो वाऽएतस्य निर्वाधाः । अवस्ताडु वाऽएतस्य रश्मयः ॥ १० ॥

धातु. कण्ठ्वादि । अनुविमर्शति । अर्गुणपादानुष्ठाने पुष्करगर्गमुपधानस्तम्बानुनोन्मयेन विमर्जनं कर्तव्यम् । असी वा आदित्य इत्यादि । अर्गुणपादानुष्ठानम् । नो ईतमन्व इति । अनुकल्पविरहितः ' अग्नो ' ' वरिमा, ' मांवाचिना तद्दोष्टपते । उक्तः पदार्थः । एतस्मिन् ' नो ' खड्ग ' यन्मुहनि ' तथा च ' दिवो मात्रया वारिण्या ' इति इयमावे त्वृतेति व्याख्यानं भवति, अनोऽपमर्षः सम्पद्यन् इत्यादि—यामूर्त्तेति । हे पुष्करगर्ग ! त्वं घुलोको भूवा एतस्मिन् ' बन्धु ' यम्येति तात्पर्यार्थः । उन्मोहनेनैतत् प्रशंसति—स्वर्ग-जोपदधातीति । उच्यते—वेदाजनादायां द्वेऽक्षरे अभिके तदाभिसं स्वराद्यवच्छन्दसोऽक्षगम् ' द्वाभ्यां विशदस्वरजौ " इति स्वरणात् । स्वायत्तं यजते ईष्टे इति स्वराद्, स्वतन्त्रेभ्यस्तस्य कर्म ' स्वाराम्यम् ' ' अपाम् ' ' ॥ ' सम्बन्धि यत् स्वराग्र्यं तदेव पुष्करगर्गम् । अतस्तस्य स्वराग्रोपधानं युक्तमिति भावः । सादृश्यात्—इत्यादिकं प्राशुकार्यम् ॥ ९ ॥

आकाशानाम्ना होतस्य पुष्करगर्गस्य मध्ये सूर्यमण्डलात्मना घ्रातव्यस्य रुक्मस्योपधानं विवर्ते—अथ रुक्ममिति । ' अथ '—शब्दः पुष्करगर्गोपधानान्तर्भावार्थः । रुक्मस्यादित्यस्यैवमुपपद्यति—एष हीमा इति । ' एषः ' एव परिदृश्यमानो हि ' असी वा आदित्यः ' ' हीमाः ' ' सर्वाः ' ' प्रजाः ' ' अतिरोचते, ' अनो रोचते इति न्यूनत्वा रुक्मातोः पञ्चासवि ' रोच ' इति तस्य नामधेयं सम्पद्यते, तदेव परोक्षेण ' रुक्म ' इति भुवते परोक्षप्रियादेवानामित्यर्थः । रुक्मस्य प्रकृतिव्यवभाकृतिविवरणं च दर्शयति—स हिरण्मय इति । ' सः ' रुक्मः सुवर्णमयः कार्यः । दाक्षिण्याद्यादिसूत्रे (पा. सू. ९ । १ । १०४) निरातमन्व-यष्टि, हिरण्यव्यवस्थान्मप्यश्वालोम । ' परिमण्डलः ' वर्तुलाकृतिः, ' पुक्विर्धृतिनिर्वाधः ' एकदिशानिमज्जाकैः पुनर्वर्तुक्तः कार्यः । तस्योक्त इति । ' तस्य ' एकदिशानिर्वाधयोगेन एकदिशो देश बहिष्ठानिर्वाधं विनमि (श. प. ९ । ७ । १ । २) इत्यादिना सृष्टिः प्रागग्रान्तेत्यर्थः । एतस्मिन्मने निर्वाधानाम्बो-भागोऽवस्थानं यथा भवति तथा कर्तव्यमिति विवर्ते—अथस्त्रान्निर्वाधमिति । तस्य कारणमाह—रश्मयो वा एतस्येति । सूर्यमण्डलात्मनादातो हि ' रश्मयो ' निःसरन्ति; अतो रस्याजकर्म निर्वाधानामग्रस्तादामो कणं युक्तमिति भावः ॥ १० ॥

(स्तुं) तुं पुष्करपर्णंऽपदधाति । धोनिर्वै पुष्करपर्णं धोनावेनमे-
तत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

यदेव पुष्करपर्णंऽपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णमिदं वै पुष्करपर्ण-
मियमु वै प्रतिष्ठा यो वाऽअस्यामप्रतिष्ठितोऽपि दूरे सन्नप्रतिष्ठितऽ एव स
रश्मिभिर्वाऽपुपोऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्यामेवैनेमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति १२

एदेव पुष्करपर्णंऽपदधाति । (तुं) इन्द्रो वृत्रं हत्वा नास्तृषीति
सन्...नोऽपः प्राविशत्ताऽ अत्रवीद्विभेमि वै पुरं मे कुरुतेति स योऽपाथं
उसऽ आसीत्तुमूर्ध्वं समुदौहंस्तुमस्मै पुरमकुर्वंस्तद्यदस्मै पुरमकुर्वंस्तु-
स्मात्पूष्करं पूष्करथं ह वै तत्पूष्करमित्याचक्षते परोक्षं परोऽक्षकामा
हि देवास्तद्यत्पूष्करपर्णंऽपदधाति यमेवास्मै तन्नापो उसथं समुदौह-
न्यामस्मै पुरमकुर्वंस्तुस्मिन्नेवैनेमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥

तं पुष्करपर्णंऽपदधाति । धोनिर्वै पुष्करपर्णम् । धोनावेनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

यदेव पुष्करपर्णंऽपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णम् । इयं वै पुष्करपर्णम् । इयमु वै प्रतिष्ठा ।
यो वाऽअस्यामप्रतिष्ठितोऽपि दूरे सन्-अप्रतिष्ठित एव सः । रश्मिभिर्वाऽपुपोऽस्यां प्रतिष्ठितः ।
अस्यामेवैनेमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

यदेव पुष्करपर्णंऽपदधाति । इन्द्रो वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानोऽपः प्राविशत् । ता अत्र-
वीत्-विभेमि वै । पुरं मे कुरुतेति । स योऽपां रस आसीत्-तत्पूर्वं समुदौहन् । तामस्मै पुरमकुर्वन् ।
तद्यदस्मै पुरमकुर्वन्-तस्मात्पूष्करम् । पूष्करं ह वै तत् पूष्करमित्याचक्षते परोक्षम् । परोक्ष-

तस्य पुष्करपर्णम्ये वगधानं निषे-तं पुष्करपर्णं इति । पुष्करपर्णस्य योनिरुक्तत्वं प्रागुक्तम् ॥ ११ ॥

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णं स्वभोगधानं सौमि-यदेवेति । ' प्रतिष्ठा ' आराधनम्, सन्नता पुष्करपर्णस्योपा-
दयति-इयं वै पुष्करपर्णमिति । यो वा अस्यामित्यादि । ' यः ' सख ' अस्याम् ' पृथिव्याम् ' अग्र-
तिष्ठितः ' प्रतिष्ठितो न भवति, ॥ इदंशे ' सन् ' वर्तमानोऽपि ' अप्रतिष्ठितः ' प्रतिष्ठास्थितो निरुत्तमन्
एव भवति । पर्यवकाशे कर्तव्यमस्य सूर्यस्य पृथिव्यामनवस्थानादेवेन पुष्करपर्णं उदयानेन ' एनम् '
स्वमन्यमानमित्यम् ' अस्याम् ' पृथिव्यास्यायामेव ' प्रतिष्ठापान् ' ' प्रतिष्ठापयति ' ॥ १२ ॥

एतदेव स्वभोगधानस्य पुष्करपर्णाधिकरणत्वमास्याधिकया पुष्कलाभिर्वैचनेन प्रतिष्ठासूतां वृत्तसौति-
यदेव पुष्करपर्णं इत्यादिना । ' नास्तृषी ' न खल्वन्यथा कृष्णहस्तिमिति निर्वस्तमतिः सन्निवर्धः ।
सः ' इन्द्रः ' अन्तरिक्षः ' अपः प्राविशत्, ' ता अत्रवीत् ' च, अहं वृत्राद् ' विभेमि ' विष्यती मम ' पुरम् '
मरुद्विहतामरापानं हे आपः ! यूनं ' कुला ' आपश्चेतद् वचः श्रुत्वा ' यः ' सकृपिः ' रसः ' प्रातिस्विकः ।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति । (त्व) असी वाऽआदित्यो ब्रह्मा-
ऽहरहः पुरस्ताज्जायते च्चि सीमतः सुरुचो ज्वेनुऽआवृति मुध्यं वै सीमेमे
लोकाः सुरुचोऽसुवादित्यो ज्वेनो यद्वै प्रजिजनिपमाणोऽवेनत्तस्माद्देन-
नेषु सीमतो मध्यतो विवृण्वन्नुदेति स बुध्न्याऽपमाऽअस्य विष्टाऽडुति
दिशो वाऽअस्य बुध्न्याऽपमा विष्टास्तु ह्येषुऽपविविष्टते सतश्च
योनिमुसतश्च विवृण्वतिमे वै लोकाः सतश्च योनिमुसतश्च यच्च ह्यस्ति
यच्च न तदेभ्यऽएव लोकेभ्यो जायते त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो ह्येषु साद-
यित्वा सुददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १४ ॥

कामा हि देवाः । तद्व्यत्पुष्करपर्ण उपदधाति-यमेवास्मै तमापो रसं समुदीहन् । यामस्मै पुरमकुर्वन्-
तस्मिन्नेवेनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥

“ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् ”-इति । असी वाऽआदित्यो-ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायते ।
“ चि सीमतः सुरुचो ज्वेन आवः ”-इति । मध्यं वै सीमा । इमे लोकाः सुरुचः । असावादित्यो
वेनः । यद्वै प्रजिजनिपमाणोऽवेनत्-तस्माद्देनः । तानेषु सीमतो मध्यतो विवृण्वन्नुदेति । “ स
बुध्न्या अपमा अरूप विष्टाः ”-इति । दिशो वाऽअस्य बुध्न्या अपमा विष्टाः । ता ह्येषु अपविवि-
ष्टने । “ सतश्च योनिमुसतश्च चिवः ”-(बा० सं० १३ । ३) इति । इमे वै लोकाः सतश्च
योनिमुसतश्च-यच्च ह्यस्ति, यच्च न । तदेभ्य एव लोकेभ्यो जायते । त्रिष्टुभोपदधाति । त्रैष्टुभो
पः । सादयित्वा सुददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १४ ॥

‘ आसीत्, ’ ‘ तद्व्यत् समुदीहन् ’ समुदक्षिप्त् । तमेव रसं पुष्करपर्णात्मना परिणत निशामयामन् ‘ अकु-
र्वन् ’ यस्मादेव दूरक्रियत् तस्मात् तस्य पुष्करमिति नाम सप्तमम् । १- कियतेऽनेनेति श्रुत्यसे- ‘ इकरम् ’
इति प्रयोजक्ये ‘ पुष्करम् ’ इति प्रयोगस्तु पारोक्ष्यकरणादिति रामदेवार्थः । एवं पुष्करनामनिर्वचनं कृत्वा
प्रकृते योजयति-तद्यत्पुष्करपर्ण इति । ‘ अग्ने ’ इन्द्राय ‘ यमेव तम् ’ ‘ रसम् ’ ‘ आपः ’ ‘ पुरा ’ ‘ समु-
दीहन् ’ ‘ समुदक्षिप्तवत्यः, ’ तदनन्तरमस्मा एवेन्द्राय ‘ वा ’ ‘ पुरम् ’ पुष्करपर्णात्मिकाम् ‘ अकुर्वन् ’ ‘ तस्मिन्नेव ’
उभयरूपे स्वाधये इक्षमरूपेणावशिष्टतमिन्द्रायामिदमेवम् ‘ एवम् ’ सूर्यम् ‘ एतद् ’ एतेन ‘ प्रतिष्ठापयति ’
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मिन् रक्तमोर्धने मन्त्रं दर्शयति-ब्रह्म जज्ञानमिति । ननु षट्पञ्चवित्कारहितमौपनिषद् ‘ त्वम् ’ तत्
कथं तस्य जतिक्रियापिभो मन्त्रप्रदेन प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे-असी वा आदित्य इति । अत्र
प्रादुर्भाव एव जनेरयो न तूपतिः । अयमर्थः-तदुक्तविधे ब्रह्म सगुणं सद् ‘ असी ’ गुणोक्तस्य ‘ आदित्यो-
भूत्वा प्रत्यहं ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वस्थां दिशि ‘ जायते ’ उदेति । ‘ जज्ञानम् ’ इति जनेर्लटः काननादेशे (पा,
सू. ३ । २ । १०६ ।) रूपम् ॥

(२) अथ पुरुषमुपदधाति । स प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः स हिरण्यमो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतं हिरण्यममृतमग्निः पुरुषो भवति पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥

अथ पुरुषेष्टकोपधानम् ।

अथ पुरुषमुपदधाति । ॥ प्रजापतिः, सोऽग्निः, स यजमानः । ॥ हिरण्यमो भवति । ज्योतिर्वै हिरण्यम्, ज्योतिरग्निः । अमृतं हिरण्यम्, अमृतमग्निः । पुरुषो भवति । पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥

दितांयपादे क्रमेण पदार्पणाह—मध्ये वा इति । 'संमितः' इति एदे यत् संमिति प्रातिपदिकं तन्मध्य-
माषष्टे । सुप्र रोचन्ते सविप्रकाशेन दीप्यन्त इति 'सुरुषः' पृथिव्यादिलोकाः । "असावादिष्यो वेनः" इति यद् वेनोऽसाबुध्यते, तन्नामनिर्वचन करोति—यद्वा इति । यस्मात् कारणात्—'प्रविब्रनिधमागः' 'प्रवन्ति' प्राङ्मूर्ध्वितुमुदेतुमिच्छन् 'अवेन' कान्तियुक्तोऽभवन् तस्मात् वेननि दीप्यत इति 'वेनः' इति सूर्यस्य नाम सम्पन्नम् । अत एव यास्कोऽप्याह स्म—'वेनो वेनतोः कान्तिकर्मणः'—इति (निव. १०।४।१) । इत्थं पदार्पणं कृत्वा वाक्यार्थमाह—तानेष इति । 'तान्' सुरुक्ष्ण्वादिभिषेयान् पृथिव्यादिलोकान् 'एषः' सूर्यः 'संमितो' 'मध्यतो' 'ध्याव' व्यावृणोन् उदयेन प्रकाशितवान् । इणोतेर्लुङि, "मन्त्रे घस"—(पा. सू. २।४।८०) इत्यादिना च्युर्लुङ् । "छन्दस्यति इत्यते"—(पा. सू. ६।४।७९) इत्यादागमः । एतस्य पदस्योक्तार्थपरता न्याषष्टे—विवृण्वन्मुदेतीति ॥

सुनोपपदमनस्य व्याचष्टे—स बुध्न्या इति । बुध्नो मूलं तत्र मराः 'बुध्न्या' पश्याः से च 'अस्य' सूर्यस्य दिगात्मका रश्मिप्रसरणहेतुत्वात् । 'ताः' बुध्न्यशब्दाभिषेया दिशः । उप सर्वत्र स्वगतिभेदेन निर्मि-
मीन इति 'उपमा' । 'सूर्यः' तथा ताः 'दिशो' ऽनुलक्ष्य 'तिष्ठन्ते' त्रिविधं पूर्वपश्चिमादिदिग्भेदेहेतुत्वेनावति-
ष्ठत इति 'विष्टाः' । तिष्ठतेर्माडध 'भातो मन्त्रि'—(पा. सू. ३।२।७४।) इति विद्, एवम्भूतः सूर्यः 'सतः' लोकप्रपातकमथ मावरूपस्य 'असतः' अमावास्याकस्य च 'योनिम्' उपदिशयानं 'विचः' विष्टुर्गोति । तदसंछन्दसोर्वाक्यामावरता व्याचष्टे—यच्च ह्यस्ति यच्च नेति । छन्दोभारेण प्रशंसति—त्रिष्टु-
भेति । त्रिष्टुभो ह्येष इति । "गायत्री वै पृथिवी त्रिष्टुभमन्तरिक्षम्"—(तै. स. ५।२।१) इत्यादिभूतेः । दितांयपान्तावाधानरित्यस्य त्रिष्टुभसम्बन्धः, तत्र संघटत्रिष्टुच्छन्दस इत्येव संहोत्रवेध इन्द्रात्मक एष सूर्योऽग्नि-
त्रिष्टुभः । सादयित्वेत्यादि—व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

स्वममध्ये हिरण्यपुरुषस्योपधानं विपक्षे—अथ पुरुषमिति । स प्रजापतिरित्यादि । 'सः' उपशेषः पुरुषः 'प्रजापतिः' स्थूलप्रपञ्चमिमानी विशङ्कमकः, 'सः' एव 'अग्निः' सूक्ष्मप्रपञ्चमिमानी हिरण्यार्थ-
मकः, यजमानस्य तदप्राप्त्यर्थं यजमानात्मकोऽपि 'सः' इत्यर्थः । तस्य हिरण्यविहन्निव विधाय स्तौति—स हिरण्यमय इति । ज्योतिर्वै इति । मावरूपोभेत्तत्वाज्ज्योतिरात्मकं हिरण्यम् । तथाऽन्यन्ताग्निप्रयोगेऽपि समुत्पित्तविरहाद् 'अमृतम्' अमरणत्वमात्रं 'हिरण्यम्' । यीयमानः 'अग्निः' अग्नि एतदुपपातक इति हिरण्यपदं युक्तमित्यर्थः । पुरुषरूपतामनस्य प्रतिपादयति—पुरुषो भवतीति । 'हि' यस्मादित्याग्निरूपेण संस्कर्तव्यः 'प्रजापतिः' पुद्गलविधस्तत्पतिरुपत्वाद्द्विरण्यमस्योभेदस्य पुरुषाहोभेदोक्त्यर्थः ॥ १५ ॥

(यं) युद्धेव पुरुषमुपदधाति । प्रजापतेर्विस्तस्ताद्वम्या तनूर्मध्यत उद-
कामत्तस्यामेनमुत्क्रान्तायां देवाऽअजहुस्तं यत्र देवाः समस्तुर्वस्तुदस्मि-
न्नेताथँ उम्यां तनूं मध्यतोऽदधुस्तस्यामस्य देवाऽअरमन्त तद्युदस्यै-
तस्याथँ उम्यायां तन्वां देवाऽअरमन्त तस्माद्विरम्यथँ द्विरम्यथँ ह वै
तद्विरण्यमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमे-
ताथँ उम्यां तनूं मध्यतो दधाति तस्यामस्य देवा रमन्ते प्राणो वाऽअस्य
सा उम्या तनूः प्राणमेवास्मिन्नेतुं मध्यतो दधाति ॥ १६ ॥

यद्धेव पुरुषमुपदधाति । प्रजापतेर्विस्तस्ताद्वम्या तनूर्मध्यत उदकामत् । तस्यामेनमुत्क्रान्तायां
देवा अजहुः । तं यत्र देवाः समस्तुर्वन्-तदस्मिन्नेतां रम्यां तनूं मध्यतोऽदधुः । तस्यामस्य देवा
अरमन्त । तद्युदस्यैतस्यां रम्यायां तन्वां देवा अरमन्त-तस्माद्विरम्यम् । द्विरम्यं ह वै तद्विरण्य-
मित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । तथैवास्मिन्नयमेतां रम्यां तनूं मध्यतो दधाति ।
तस्यामस्य देवा रमन्ते । प्राणो वाऽअस्य सा रम्या तनूः । प्राणमेवास्मिन्नेतुं मध्यतो दधाति ॥ १६ ॥

एतदेव पुरुषोपधानमनूय मनःप्राणावायामकसूक्ष्मशरीरस्थापनरूपेण स्तौति-यद्धेवेति । प्रजापतेर्विस्त-
स्ताद्विन्त्यादि । ' प्रजापतिः ' हि पुरा विस्तस्तशरीरोऽभूत् । तथाविधात्स्याद्रमणीया हानक्रियाशक्तिरूपा
सूक्ष्मा ' तनूः ' ' मध्यतः ' शरीरमभ्याद् ' उदकामत् ' ऊर्ध्वं निरामत् । ' तस्यान् ' ऊर्ध्वं निष्क्रान्तायां
सत्त्वाम् ' एनम् ' प्रजापतिं चक्षुराद्यभिमानि- ' देवा ' आदित्यादयः ' अजहुः ' अत्यजन् । " औद्वाक्
त्वामे "-(धा. पा. छ. प. <) इति शतुः । ' त ' तथाविध प्रजापतिं ' देवा ' तत्पुत्रा- ' यत्र '
यस्मिन् प्रदेशे ' समस्तुर्वन् ' विन्त्याधिरूपेण सक्तवन्तः । " अहम्यास्यववापेऽपि "-(पा. सू. १ । १ ।
१७० । ना. १) इति कात्पूर्वः सुद । ' तत् ' तत्र ' अस्मिन् ' प्रजापतौ ' एताम् ' निष्क्रान्ता
' रम्याम् ' ' तनून् ' ' मध्यतोऽदधु ' म्यादयाञ्चकृ । ' अस्य ' प्रजापतेः ' तन्वाम् ' तन्वान् पुरा
निष्क्रान्ता इन्द्रिपदेवताः ' अरमन्त ' पुनः प्रतिस्थातिष्ठन्तिपर्यः । उक्तार्थेन जीवनेन हिरण्यनामनिर्वचन
करोति-तद्युदस्येति । ' एतस्या ' हितार्थां स्थापिताया ज्ञानक्रियाशक्त्युपेतत्वेन रमणीयायां तन्वा यस्माद् ' देवा
अरमन्त, तस्मात् ' हितेऽस्मिन् रमन्त इति व्युत्पत्त्या ' द्विरम्यम् ' इति नाम सम्पन्नम्, तदेव परोक्षेण हिरण्यमित्यु-
च्यते, धृषदेरादित्वाद्रूपविधिः (पा. सू. १ । १ । १०९) इति । अत एव " द्विरम्यं कस्मात् " इति
प्रक्रम्योक्त यास्नेन " हितरमण भवति इति वा " (निह. २ । २ । २) इति । एव पुराकल्पमभिधाय प्रकृते
योजयति-तथैवास्मिन्नित्यादिना । ' अयम् ' वज्रमानः । शिष्टं स्पष्टम् । का पुनरसौ रम्या तनूविति तामाह-
प्राणो वा अस्येति । प्राणापानादिपञ्चदश्यात्मकः क्रियाशक्त्यात्मकः ' प्राणः ' ' अस्य ' प्रजापतेरेव ' रम्या
तनूः ' अतस्तस्यापनमेव कृतं मन्वीत्यर्थः ॥ १६ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्ततामिऽहुति । हिरण्यगर्भो ह्येषु समवर्ततामि भूतस्य जातः प्रतिरेकऽ आसीदित्येषु ह्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः प्रतिरेकऽ आसीत्स दाधार पृथिवीं आमुतेभामित्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार कस्मै देवाय हविषा विधेमऽेति प्रजापतिर्वै कस्तुस्मै हविषा विधेमऽेत्येतत् ॥१९॥

(इ) द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीत्यमृमितीग्रामिर्मु च युनिमनु युश्च पूर्वं

“ हिरण्यगर्भः समवर्ततामे ”-इति । हिरण्यगर्भो ह्येष समवर्ततामे । “ भूतस्य जातः प्रतिरेक आसीत् ”-इति । एष ह्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः प्रतिरेक आसीत् । “ स दाधार पृथिवीं द्यामुतेभाम् ”-इति । एष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार । “ कस्मै देवाय हविषा विधेम ”-(वा. सं. ११ । ४) इति । प्रजापतिर्वै कः । तस्मै हविषा विधेमऽेत्येतत् ॥ १९ ॥

“ द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्याम् ”-इति । असौ वाऽआदित्यो द्रप्सः । स दिवं च

एतं सूर्यमण्डलात्मकं एकम् ‘ अर्वाचम् ’ अघस्तातिर्विषम् ‘ वेपादपुः ’ ‘ अयम् ’ पुरुष ‘ दराच ’ पराङ्मुलमुत्तानमुपादधुरीत्यनुषङ्गः । यस्मादेव तस्मादेव मण्डलात्मकः सूर्यो ‘ रविमणिः ’ किरणैः ‘ अर्वाङ् ’ अधोमुखः ‘ तपति ’ । स एष रुनेमात्मकः एषः प्राणावधरो मण्डलान्तरवर्ती ‘ पुरुषः ’ प्राणिनां ‘ प्राणिः ’ सह ‘ उदूर्ध्वः ’ वर्तते । अत एवायमन्नात्म-“ योऽसौ तपनुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति ”-(तै. भा. १ । १४ । १) इति । तस्य प्राङ्मुखत्वं विधाय त्वीति-प्राञ्चमिति । ‘ तम् ’ उत्तान पुरुष ‘ प्राञ्चम् ’ प्राङ्मुलमुपदध्यात् । ‘ हि ’ यस्मादेव प्राङ्मुखः प्राक्किरस्क. ‘ चीमते ’ तस्माद्विरण्यपुरुषवत्त्वापि तपात्वं युक्तम् । पुष्करपर्णीपधानं प्रस्तुत्य एतत् सर्वं कात्यायनोऽप्युच्यते-“ तस्मिन्नुत्तममपिण्डं मम-जहानमिति, उत्तमं प्राञ्चं हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भं इति ”-(का. श्री. ख. १७ । ७४ । ७५) हिरण्यगर्भो द्रप्सश्चस्कन्देति द्वाभ्यां हिरण्यपुरुषमुपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥

प्रथमो पादशोऽन्य व्याचष्टे-हिरण्यगर्भं इत्यादिना । हिरण्यगर्भो ह्येष इति ‘ एषः ’ हिरण्यपुरुषः सूर्यमण्डलान्तर्गतो हिरण्यगर्भः, अपञ्चीकृतभूततत्कार्योपिधानी परमेश्वरो हि हिरण्यगर्भः, स च हिरण्यपण्ड-मन्ये गर्भवदवधानात् ‘ हिरण्यगर्भः ’ इत्युच्यते । अयम् ‘ अमे ’ वृष्टपदौ हिरण्यगर्भाख्यः प्रजापतिः प्रथमं ‘ समवर्तत ’ प्रथमं शरीरं जात इत्यर्थः । अत एवायम् भूयते-“ स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ”-इति । एष ह्यस्येत्यादि । ‘ एषः ’ खलु हिरण्यगर्भः ‘ अस्थ ’ ‘ सर्वश्च ’ मृतमौक्तिकात्मकस्य ह्यस्य जातः जातवश्यं सन् ‘ दकः ’ असाधारणः ‘ पतिः ’ निपन्ता ‘ आसीत् ’ । एष वै दिवं चेत्यादि । ‘ एषः ’ स्वदादिप्रात्मको हिरण्यगर्भो ‘ दिव्य ’ पुत्रोक्त ‘ पृथिवीम् ’ भूमिं च प्रकाशानवर्धनादि-व्यापारेण ‘ दाधार ’ धृतवान् । कस्मै देवायेति । किञ्चान्ददिह निरुक्तानिस्तस्मिन् जगदात्मकादादीदृश इति निर्वर्तुमशक्यः प्रजापतिरेवोच्यत इत्याह-प्रजापतिर्वै क इति ॥ १९ ॥

द्वितीयामुच्यमानं व्याचष्टे-द्रप्सश्चस्कन्देति । असौ वा आदित्य इत्यादि । द्वाभ्यामुदविष्कृत किरणैः

ऽहुतीं च लोकममुं वेत्येतदुच्यते युद्धेऽमेतुर्हि चीयते युद्धादः पूर्वमचीय-
तेति समानं योनिमुतु संचरन्तमिति समानुर्थं ह्येषऽप्येतं योनिमुतु संच-
रति द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राऽहुत्यसौ वाऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त
होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

द्राभ्यामुपदधाति । द्विषाणुजमानो युजमानोऽग्निर्वातानग्निर्वायत्यस्य
मात्रा तावत्तैर्वैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुभ्यां त्रैष्टुभो ह्येष सादयित्वा सुद-
दोदस्ताऽपिवदति तस्योक्तो वृन्धुः ॥ २१ ॥

पृथिवी च स्कन्दति । इत्यमर, इतीमाम् । “ इमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ”-इति । इमं च
लोकममुं वेत्येतत् । युद्धेऽमेतुर्हि चीयते, यथादः पूर्वमचीयतेति । “ समानं योनिमनु सञ्चर-
न्तम् ”-इति । समानं ह्येष एतं योनिमनु संचरति । “ द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ”-
(वा. सं. ११ । ५) इति । असौ वाऽआदित्यो द्रप्सः, दिशः सप्त होत्राः । अमुं तदादित्यं दिक्षु
प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

द्राभ्यामुपदधाति । द्विषाणुजमानः । युजमानोऽग्निः । वातानग्निर्वायत्यस्य मात्रा-तावत्तैर्वैनमेतदु-
पदधाति । त्रिष्टुभ्याम् । त्रैष्टुभो ह्येषः । सादयित्वा सुददोदस्ताऽपिवदति । तस्योक्तो वृन्धुः ॥ २१ ॥

प्साति मनुष्यतीति ' द्रप्सः, ' ' अहो ' ' आदित्यः ' । ' सः ' ' दिवं च ' ' पृथिवीम् ' ' स्कन्दति '
गच्छति शीयति वा । " स्कन्दिर्, गतिशोषणयोः "-(वा. पा. म्वा. ९. १००५) इति धातुः ।
एतद्वनप्रकारविशेषमग्निमेव दर्शयति-इत्यमरमितिमामिति । ' इति ' अनेनोर्ध्वगमनप्रकारेण ' अमर ' दिवं
व्याप्नोति । ' इति ' अनेन प्रकारेणाधोमुखेः किरणैः प्रकाशनेन ' इमां पृथिवीं व्याप्नोतीत्यर्थः ।

इतिविपादमनूय व्याचष्टे-इमश्च योनिमिति । ' इमं ' च आहवनीयाख्यं ' योनिं ' ' यश्च पूर्वः ' चितो
गार्हपत्याख्यः । तदुभयं वावाङ्मयव्यात्मकमतावादित्यो व्याप्नोतीत्येतदर्थपरतां व्याचष्टे-इमं च लोकमिति ।
लोकद्वयरूपतामुक्त्वा वितिद्वयरूपतामाह-अयो इति । अपि च ' एतर्हि ' एतस्मिन् समये ' यद् ' । ' इदम् '
' चीयते ' आहवनीयाख्यं स्थानम्, ' यथादः ' विप्रकृष्टे गार्हपत्याख्यं स्थानं ' पूर्वमचीयते ' एतदुभयं
दिग्मन्तरुवरूपः सूर्यो व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

सुनीपपादमनूय व्याचष्टे-समानं योनिमिति । समानं ह्येष इति । ' एषः ' सूर्यः ' समानम् ' एक-
विधम् ' एतम् ' ' योनिम् ' स्थानम्, ' अनु '-लक्ष्य ' सञ्चरति ' प्राण्यां दिशि लघुवेगेनैव मार्गेण प्रति-
दिशते सञ्चरतीत्यर्थः ॥

चतुर्विपादमनूय व्याचष्टे-द्रप्सं जुहोमीति । तं सञ्चरन्तं ' द्रप्सम् ' प्राण्यां दिशुपयन्तं तद्वतिरिक्ताम्
सप्तम् दिक्षु ' जुहोमि ' प्रतिष्ठापयामि । लघुगे अनीः कर्मप्रवचनीयावम् (वा. सू. १ । ४ । १०) । " कर्म-
प्रवचनीयमुक्ते द्वितीया "-(वा. सू. २ । १ । ८) इति होत्राशब्दाद् द्वितीया ॥ २० ॥

मन्त्रद्विषमनूय स्तौति-द्राभ्यामिति । व्याख्यातव्यमेतत् । मन्त्रगतपञ्चमोदशरेण स्तौति-त्रिष्टुभ्या-
मिति । आदित्यस्य त्रैष्टुभ्यं प्राक्प्रतिपादितम् । सादयित्व्यादिकं प्रागुक्तार्थम् ॥ २१ ॥

(३) अथ साम गायति । (त्वे) एतद्वै देवाऽएतं पुरुषमुपधाय तमे-
तादृशमेवापश्यन्त्यथैतच्छुष्कं फलकम् ॥ २२ ॥

(न्ते) तेऽब्रुवन् । (ध्रु) उप तज्जानीत यथाऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति
तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तद्विच्छत यथा
ऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति ॥ २३ ॥

ते चेतयमानाः । (५) एतत्सामापश्यंस्तुदगायंस्तुदस्मिन्वीर्यमदधुस्तु-
धैवास्मिन्नपमेतदधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्यं दधाति चित्रे गायति
सर्वाणि हि चित्राण्यभिस्तुमुपधाय न पुरस्तात्परीयाद्रेन्माऽप्रमञ्चि-
हिंसदिति ॥ २४ ॥

चित्रसामगानम् ।

अथ साम गायति । एतद्वै देवाऽएतं पुरुषमुपधाय तमेतादृशमेवापश्यन्-त्यथैतच्छुष्कं फलकम् २२
तेऽब्रुवन्-उप तज्जानीत-यथाऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति । तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमिति-चित्तिमिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवन् । तद्विच्छत-यथाऽस्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति ॥ २३ ॥

ते चेतयमाना एतत्सामापश्यन् । तदगायन् । तदस्मिन्वीर्यमदधुः । तथैवास्मिन्नपमेतदधाति ।
पुरुषे गायति । पुरुषे तद्वीर्यं दधाति । चित्रे गायति । सर्वाणि हि चित्राण्यभिः । तमुपधाय न
पुरस्तात्परीयाद्रे-न्माऽप्रमञ्चिहिंसदिति ॥ २४ ॥

पुरुषोपधानाङ्गत्वेन सामगान विधत्ते-अथ साम गायतीति । ' अथ ' -शब्दो हिरण्यपुरुषोत्तमानान-
गत्वे । तस्य सामगायनस्य पुरुषगतवीर्याधानहेतुत्वमाख्यायिकया प्रतिपादयति-एतद्वा हन्यादिना । एतस्मिन्
खलु समये ' देवाः ' ' पुरुष ' हिरण्यमम् ' उपधाव ' ' तम् ' पुरुषम् ' एतादृशमेव ' एव-
श्यम् ' । कीदृशमिति तदाह-त्यथैतदिति । ' यथा ' खलु ' एतत् ' ' शुष्कम् ' नीरस ' फलकम् ' काष्ठ-
मयम्, तदभिर्विधैवापश्यन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥

ततः ' ते ' देवाः अन्येऽब्रुवन् ' अब्रुवन् ' ' यथाऽस्मिन् पुरुषे ' ' वीर्यम् ' प्राणादिकमुप ' दधाम '
स्थापयाम, तत्प्रकारं हे देवाः । यूयम् ' उपजानीत ' । एवमात्मन्ये ' ते ' देवाः पुनः ' अब्रुवन् ' उपधाहेतु-
त्वेन ' चेतयध्वमिति ' । एतद्व्यक्तं सृष्टिः स्वयं व्यापष्टे-चित्तिमिच्छतेति । चित्तिस्त्र ज्ञानविशेषः । किमर्थं
चेतयध्वमिति प्रार्थयत इत्याशङ्क्य तस्य प्रयोजनमुक्तम्-तद्विच्छतेति । ' यथा ' खलु ' अस्मिन् ' शुष्क-
फलकवतीर्ये ' पुरुषे ' ' वीर्यम् ' स्थापयाम तमुपायमिच्छतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं परस्परमात्मन्ये चेतयमानाः ' वीर्याध्यानाः ' ' ते ' देवाः वीर्याध्यानेन ' एतत् सामगानम् ' ।
इष्ट्वा च ' तत् ' साम ' अगायन् ' तेन च ' अस्मिन् ' हिरण्यपुरुषे वीर्यम् ' अस्थापयन् ' । एतत् साम-

(त्व) अथ सर्पनामैरुपतिष्ठते । (त) इमे वै लोकाः सर्पास्तु हानेन
सर्वेण सर्पन्ति यदिदं किं च सर्वेषामु हेष देवानामात्मा यदग्निस्तु
देवाऽ एतमात्मानमुपधायाविभयुर्वहे नऽ इमे लोकाऽ अनेनात्मना न
सर्वयुजिति ॥ २५ ॥

तुऽएतानि सर्पनामान्यपश्यन् । (इयंस्ते) तैरुपातिष्ठन्त तैरस्मा-
ऽइमौल्लोकानस्यापयंस्तेरनमयन्यदुनमयंस्तुस्मात्सर्पनामानि तयैवैतद्यु-
जमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठतऽइमानेवास्माऽएतल्लोकान्त्स्यापयतीमौल्लो-
काभ्रमयति तयो हास्यैतुऽएतेनात्मना नु सर्पन्ति ॥ २६ ॥

अथ सर्पनामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्पाः । ते हानेन सर्वेण सर्पन्ति-यदिदं किं च । सर्वेषामु
हैष देवानामात्मा-यदग्निः । ते देवा एतमात्मानमुपधाय-अविभयुः-यद्वै न इमे लोका अनेनात्मना
न सर्वयुजिति ॥ २५ ॥

तुऽएतानि सर्पनामान्यपश्यन् । तैरुपातिष्ठन्त । तैरस्माऽइमौल्लोकानस्यापयन् । तैरनमयन् ।
यदुनमयन् तस्मात्सर्पनामानि । तयैवैतद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते-इमानेवास्माऽएतल्लोकान्त्स्याप-
यति । इमौलोकाभ्रमयति । तयो हास्यैतुऽएतेनात्मना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥

गायनस्य बीर्नाथानहेतुतामाह्वयाधिक्या प्रतिपाद्य तद्गृह्यन्तेनेदानीमपि पुरुषसामगायनस्य तद्देवतामाह-
सर्वेषास्मिन्निति । यथा देवाः ' तयैः अयम् ' यजमानः, सिद्धयन् । पुरुषे गायतीति । ' पुरुषे '
अन्वारब्धे सति ' तन् ' साम गातव्यं ' तन् ' तथा सति तस्मिन् हिष्मयपुरुषे सामलक्षणं ' वीर्वम् '
स्थापितवान् भवति । चित्रे गायतीति । चित्रलिङ्गके मन्त्रे " चित्रं देवताम् " इत्यादिके । तदुक्तं कर्क-
भाष्ये- " पुरुषे चित्रे साम गायति " इति कात्यायनेन पुरुष इति सप्तमीनिर्देशादलम्बे ' पुरुषे ' ' चित्रे '
चित्रलिङ्गके मन्त्रे साम ' गायति ' (का. श्रौ. सू. १७ । ७९) इति । सर्वाणि हीत्यादि । लोके पावन्ति
दि ' चित्राणि ' चित्रिरूपाणि सन्ति तत्सर्वसमुदायरूपधित्वः ' अग्निः ' अतश्चित्रे गानं युक्तमिति । समुप-
धायेत्यादि । ' तन् ' हिष्मयपुरुषम् ' उपधाय ' ' न पुस्तान् परीयेत् ' पूर्वस्यां दिति नातिक्रमेत् ।
परिगमने ॥ अयमग्निः ' मा दिनस्तु ' मा हिंसाद् नैव बाधेत । दिनस्तेर्हेति अद्वयमः (पा. सू. १ ।
४ । ९४) इति ॥ २४ ॥

अथ यजमानकर्तृके पुरुषस्योपस्थानं विधत्ते-अथ सर्पनामैरिति । " नमोऽस्तु सर्वेभ्यः " इत्याद्याः सर्प-
नामाह्वया मन्त्राः । सूत्रितं हि- " उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति " (का. श्रौ. सू. १७ । ७८) इति ।
अप्येतत् सर्पनामभिस्साधनं लोकत्रयस्थापनहेतुत्वेनाह्वयाधिक्या प्रतिपादयति-इमे वै लोका इत्यादिना ।
' यदिदम् ' लोकत्रयवर्चं किमपि प्राणिजातमस्ति, ' अनेन ' ' सर्वेभ्यः ' उद्गृह्यित्वाऽदयः ' ते ' ' लोकाः '
' सर्पन्ति ' तस्मात् सर्पणनिमित्तात् सर्वेशब्दाभिधेया लोका इत्यर्थः । तथा वित्यामिरिति यदस्ति एष एव सद्य

यद्देवु सर्पनामैरुपतिष्ठते । (व) इमे वे लोकाः सर्पा यदि किं च
सुपत्येष्वेव तल्लोकेषु सर्पति तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते येनैषु लोकेषु नाद्रा
यो व्यचरो वा शिमिदा तदेवेतत्सर्वं शमयति ॥ २७ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । (भ्यो) ये के च पृथिवीमनु । येऽजन्तरिक्षे ये
दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः इति यऽष्टवेषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्यः एत-
न्नमस्करोति ॥ २८ ॥

यद्देव सर्पनामैरुपतिष्ठते । इमे वे लोकाः सर्पाः । यदि किञ्च सर्पाः—एष्वेव तल्लोकेषु सर्पति ।
तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते—येनैषु लोकेषु नाद्रा, यो व्यचरो, वा शिमिदा—तदेवेतत्सर्वं शमयति ॥ २७ ॥

“ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो, ये के च पृथिवीमनु, येऽजन्तरिक्षे, ये दिवि, तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमः ”—(वा. सं. १३ । ६) इति । यऽष्टवेषु त्रिषु लोकेषु सर्पाः—तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥

याऽऽयवो यातुधानानामिति । यातुधानप्रेषिता इके दशन्ति ये वा
वनस्पतीः॥ रतु ॥ ये वाऽवदेषु शेरते तेभ्यः सर्वेभ्यो नमऽइति ये चैव
वनस्पतिषु सर्पा ये चावदेषु शेरते तेभ्यऽएतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥

ये वाऽग्नी रोचने दिवः । (वो) ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ॥ येषामप्सु सद-
स्कृतं तेभ्यः सर्वेभ्यो नमऽइति यत्र यत्रैत तदेवेभ्यऽएतन्नमस्करोति नमो
नमऽ इति यज्ञो वै नमः । यज्ञेनैवानेतन्नमस्कारेण नमस्पति । तस्माद् इ नायक्षिपुं ह्यायन्नमस्तऽइति अया हेनं ह्यायन्नमस्तऽइति तादृक् तत् ॥ ३० ॥

“ या इषवो यातुधानानाम् ”-इति । यातुधानप्रेषिता इके दशन्ति । “ ये वा वन-
स्पतीः॥ रतु ॥ ये वाऽवदेषु शेरते तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ”-(वा. सं. १३।७) इति । ये
चैव वनस्पतिषु सर्पा, ये चावदेषु शेरते, तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥

“ ये वाऽग्नी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ॥ येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः
सर्वेभ्यो नमः ”-(वा. सं. १३ । ८) इति । यत्र यत्रैत-तदेवेभ्य एतन्नमस्करोति । नमो नम
इति । यज्ञो वै नमः । यज्ञेनैवानेतन्नमस्कारेण नमस्पति । तस्माद् इ नायक्षिपुं ह्याय-
नमस्ते”-इति । अया हेनं ह्यायद् यज्ञस्त इति । तादृक् तत् ॥ ३० ॥

द्वितीयं मन्त्रमनूय व्याचष्टे-या इषव इति । यातुधानप्रेषिता इति । ‘ यातुधानैः ’ राड्भैः ‘ प्रेषिताः ’
प्रेषिताः राड् ‘ एके ’ सर्पाः ‘ दशन्ति ’ सप्तन्ति । “ दंश दशने ”-(वा. पा. म्वा. प. १०१४)
“ दंशतश्चरन्तं वापि ”-(पा. सू. १।४।२९) इति नलोपः । अतस्ते ‘ यातुधानानाम् ’ ‘ इषवो ’
बाणाः, ईश्वरिण्यश्च ये ‘ सर्पाः ’ ‘ ये वा वनस्पतीर्यु ’ ‘ अनु ’-सक्य वनस्पतिषु वर्चन्ते, ‘ अवदेषु ’
जिह्वे ‘ शेरते, ’ ‘ ये ’ सर्पाः ‘ तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ’ ‘ इति ’ अनेन मन्त्रेण नमस्कारः कियत्
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

तृतीयं सर्वनाममन्त्रमनूय मन्त्रत्रयमालम्ब्य व्याचष्टे-ये वाऽग्नी इति । सर्वत्र ‘ वा ’-शब्दबाधे । ‘ दिवो ’
पुनोक्तस्य सप्तन्ति । ‘ रोचने ’ रोचमाने स्थाने ‘ ये ’ च ‘ अग्नी ’ सर्पाः ‘ सूर्यस्य रश्मिषु ’ च ये वर्चन्ते,
‘ वेत्ता ’ सर्पाणाम् ‘ अप्सु ’ उदकमध्ये ‘ सदः ’ सदनं स्थानं ‘ कृतम् ’ अस्ति, ‘ तेभ्यः सर्वेभ्यो नम इति ।
यत्र यत्रैवादि । मन्त्रत्रयतात्पर्यकथनम् । ‘ यत्र यत्र ’ देशे ‘ एते ’ सर्पाः वर्चन्ते, ‘ तद् ’ तत्र ‘ एव ’
‘ एभ्यः ’ सर्वेभ्यो नमो नम इति त्रिष्वपि मन्त्रेषु पठितानां नमःशब्दानां सङ्ग्राहार्थं पुनरुक्तिः । ‘ नमो
नम इति ’ पुनः पुनर्नमःशब्दप्रयोगेण एतान्नमस्करोति । नमस्कारं स्तौति-यज्ञो वै नम इति । देवतोद्देशेन
इत्यन्त्यागो ‘ यज्ञः ’ स यथा देवानां प्रीतिकरत्वादन्नमस्कारोऽसीति तस्य यज्ञात्मकता । तथा च यज्ञात्मकत्वेन
नमस्कारेण ‘ एतान् ’ सर्वान् ‘ नमस्पति ’ पूजयति । नमसः पूजायामर्थे “ नमो वरिव ॥ ”-(पा. सू. ३।१ ।
१९) इति शब्दः । प्रासङ्गिकं किञ्चिदाह-तस्मादिदं । यथादेवं नमस्कारप्रतिपादको नमःशब्दोऽपि यज्ञा-
त्मकः प्रमुच्यते, ‘ तस्माद् ’ एव कारणान् ‘ अयक्षिपुं ’ यज्ञान् ई, हे देवदत्त । नमस्तुभ्यमित्येवं ‘ न ह्यायद् ’ ।

(त्रि) त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका ऽअथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्ध्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा ऽएतदिमाँल्लोकान्त्स्यापयत्यथो तावतैवैत-
दिदृथँ सर्वथँ शमयति तिष्ठन्नुपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा इमे लोका ऽअथो
तिष्ठन्त्ये व्यीर्यवत्तरः ॥ ३१ ॥

(उोऽथै) अथैनमुपविश्याभिजुहोति । (त्या) आज्येन पञ्चगृहीतेन
तत्स्योक्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्पथँ सर्वाभ्य ऽएवैनमेतदिग्भ्योऽग्नेन
प्रीणाति ॥ ३२ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोकाः । अथो त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-तावतैवास्मा
ऽएतदिमाँल्लोकान्त्स्यापयति । अथो तावतैवैतदिदं सर्वं शमयति । तिष्ठन्नुपतिष्ठते । तिष्ठन्ती
वा इमे लोकाः । अथो तिष्ठन् व्यीर्यवत्तरः ॥ ३१ ॥

अथैनमुपविश्याभिजुहोति । आज्येन पञ्चगृहीतेन । तत्स्योक्तो बन्धुः । सर्वतः परिसर्पम् ।
सर्वाभ्य एवैनमेतदिग्भ्योऽग्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥

कथं तर्हि ब्रूयात् । 'मो देवदत्त । नमस्ते' इत्येव ब्रूयात् । तस्य वचनस्य यद्विषयत्वमाविष्करोति-यथा हेनमिति ।
'यथा' खलु 'एनम्' अतिविधिं 'ब्रूयात्' । वक्षस्ते 'कल्पित इति' तादृक् 'तत्सद्वामेव' 'तत्' नमस्त
इति वचनम् ॥ १० ॥

मन्त्रस्य त्रिसंख्यामुपजीव्य स्तौति-त्रिभिरुपतिष्ठत इति । 'त्रय इमे लोकाः' पृथिव्यादयः, अतस्त-
त्संख्याया मन्त्रत्रित्वमित्यर्थः । अथो त्रिवृदग्निरित्यादिना मन्त्रत्रित्वस्य प्रयोजनान्तरप्रतिपादनम् । त्रिवृदग्नि-
रित्यादिक प्राग्व्याख्यातम् । तावतैवास्मा इति । 'अग्ने' हिरण्यपुरुषाय 'तावता' तस्याग्नेः परिमाणे-
नैव 'इमान्' लोकान् 'एतद्' एतेनोपस्थानेन 'स्थापयति' । 'अथो' अपि च 'तावता' तत्परिमाणेन
'एव' 'इदं सर्वम्' जगतेनोपस्थानेन 'शमयति' । ततोपस्थानं तिष्ठता कर्तव्यमिति स्थितिगुणं विधाय
स्तौति-तिष्ठन्नुपतिष्ठत इति । ऊर्ध्वाकारेणवस्थानात् 'तिष्ठन्तीव' खलु 'इमे लोकाः' । 'अथो'
अपि च उपविष्टापुरुषाद् 'तिष्ठन्' खलु पुरुषो 'वीर्यवत्तरः' अतिसंयितवीर्यान्, तस्मादुपस्थानस्य
तिष्ठत्कर्तृकता युक्त्यर्थः ॥ ३१ ॥

अभिदोम विचते-अथैनमिति । उपस्थानान्वतर्यम् 'जाग'-शब्दार्थः । 'एनम्' हिरण्यपुरुषम्
'अभिजुहोति' अमितः सर्वासु दिक्षु उपरिदोमेन सञ्चर्यात् । तत्र द्रव्यं विधत्ते-आज्येनेति । आहुतिपत्र-
कार्पं पञ्चगृहीतमाभ्य मुनि गृहीत्वा तेनाभिजुहोयादित्यर्थः । तत्स्योक्त इति । तस्य पञ्चतद्व्यापुक्तवस्य स्तावको
वाक्यशेषः प्राणान्मातः (य. सू. ७।२।३।९) इत्यर्थः । सर्वतः परिसर्पमिति । 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु
'परिसर्पम्' तां तां दिशं परिक्रम्य 'आभीक्ष्व्ये णमुल्' च'- (पा. सू. ३ । ४ । २२) इति णमुल् । परिसर्पणस्य
प्रयोजनमाह-सर्वाभ्य इति । 'सर्वाभ्यो' दिग्भ्यः सकाशाद् 'एनम्' पुरुषम् । शतमन्यत् ॥ ३२ ॥

सुदेवेनमभिजुहोति । (त्ये) एतद्दे देवाऽएतमात्मानमुपधायाविभयुर्वदे नऽ
इममिह उक्षांशंसि नाष्टा न हन्युदिति तुऽएतामाक्षोभान्प्रतिसृजानपश्यन्
कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति राक्षोभो वै प्रतिसरास्तुऽएतैः प्रतिसरैः
सुर्वाभ्यो दिग्भ्यो उक्षांशंसि नाष्टाऽअपहत्याभयेऽनाष्टाऽएतमात्मानं
समस्कुर्वत सदैवैतद्यजमानऽएतैः प्रतिसरैः सुर्वाभ्यो दिग्भ्यो उक्षांशंसि
नाष्टाऽअपहत्याभयेऽनाष्टाऽएतमात्मानं संस्क्रुते ॥ ३३ ॥

(तऽ) आग्नेन जुहोति । ब्रह्मो वाऽआग्न्यं ब्रह्मेणैवैतदुक्षांशंसि नाष्टाऽअप-
हन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तुव संवत्सऽः संवत्सरोऽग्निर्ब्रा-
वानग्निर्ब्रावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैतदुक्षांशंसि नाष्टाऽअपहत्याभयेऽपिभिरमिर्व
ज्योती राक्षोभोऽग्निर्ब्रह्मेवैतदुक्षांशंसि नाष्टाऽअपहन्ति त्रिष्टुग्भिर्ब्रह्मो वै त्रिष्टु-
ब्रह्मेणैवैतदुक्षांशंसि नाष्टाऽअपहन्ति सवर्तः परिसुपर्धं सुर्वाभ्यऽपुर्वैत-
दिग्भ्यो उक्षांशंसि नाष्टाऽअपहन्ति ॥ ३४ ॥

सुदेवेनमभिजुहोति । एतद्दे देवा एतमात्मानमुपधायाविभयुः—यदै न इममिह रक्षांसि नाष्टा न
हन्युदिति । तुऽएतान् राक्षोभान्प्रतिसरानपश्यन् । “कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम्”—
(वा० सं० ११।१-१२) इति । राक्षोभो वै प्रतिसराः । तुऽएतैः प्रतिसरैः सुर्वाभ्यो दिग्भ्यो
रक्षांसि नाष्टा अपहत्याभयेऽनाष्टाऽएतमात्मानं समस्कुर्वत । सदैवैतद्यजमान एतैः प्रतिसरैः सुर्वाभ्यो
दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्टा अपहत्याभयेऽनाष्टाऽएतमात्मानं संस्क्रुते ॥ ३३ ॥

आग्नेन जुहोति । ब्रह्मो वाऽआग्न्यम् । ब्रह्मेणैवैतदुक्षांसि नाष्टा अपहन्ति । पञ्चगृहीतेन ।
पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तुवः संवत्सः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्ब्रावत्यस्य मात्रा—तावत्तैवैत-

मन्त्रविष्मर्षमनुव्रति—यदैवेनमिति । “कृणुष्व पाजः”—इत्याद्यान् राक्षोभान्पञ्च मन्त्रान् विधातुमाह्वा-
पिकाभाह—एतद्दे देवा इति । यदै न इममिति । “गः” अन्माफम् “इम्” आत्माफम् “इह” अस्मिन्-
वसरे “नाष्टा” “रक्षांसि” “एत” वेनेषायेन “न हन्युः” ॥ ट्यापः क इति विचारितवन्त इत्यर्थः ।
राक्षोभान् प्रतिसरानित्यादि । राक्षोभान्प्रति अलक्षणेन सरन्ति गच्छन्तीति “प्रतिसराः” “कृणुष्व
पाजः” इत्याद्या मन्त्राः । अत एव ते रक्षोभेननसम्बन्धाद् “राक्षोभः” । प्रतिसरौ “वै”-शब्दः, सा च
“अस्ताति विष्म रक्षसस्तत्रिष्टैः”—इत्यादिमन्त्रवर्गादवस्था । सदैवैवादिन्यादिना उक्तार्थेऽष्टान्तमुखेनानिर्दोष-
मन्त्रविधिः ॥ ३३ ॥

मन्त्रशेष रक्षोभेनहेतुतां प्रतिपाद्य इत्यमुल्लेखानि तद्य प्रतिपादयति—ब्रह्मो वा इति । “यत्तं छद्मे
देवा ब्रह्म हवा सोमपश्यन्”—(४, सं. ६।१२।२) इति तैत्तिरीयके प्रतिदं पृथस्य ब्रह्मरूपत्वम् “वै”-शब्दो

पश्चादग्नेः प्राङ्मासीनः । (त्रोऽथो) अथोत्तरतो दक्षिणाऽथ पुरस्तात्प्रत्य-
ङ्ङम्य जघनेन परीत्य दक्षिणतः ऽनुदङ्ङमासीनस्तु दक्षिणावृत्तश्चि देवत्रा-
ऽपानुपरीत्य पश्चात्प्राङ्मासीनस्तु यो हास्येतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ ३६ ॥

(त्य) अथ सुचाऽनुपदधाति । बाहू वै सुचौ बाहूऽपवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ।

द्रप्तांसि नाभ्या अपहन्ति । आग्नेयीभिः । अग्निर्वै ज्योती रसोहा । अग्निर्वै द्रप्तांसि नाभ्या अपहन्ति ।
त्रिष्टुभिः । बज्रो वै त्रिष्टुप् बज्रेणैवैतद्रप्तांसि नाभ्या अपहन्ति । सर्वतः परिसर्गम्-सर्वम्य
एवैतदग्निम्यो रप्तांसि नाभ्या अपहन्ति ॥ ३४ ॥

पश्चादग्नेः प्राङ्मासीनः । अथोत्तरतो दक्षिणा । अथ पुरस्तात्प्रत्यङ् । अथ जघनेन परीत्य
दक्षिणतः ऽनुदङ्ङमासीनः । तरक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा । अथानुपरीत्य पश्चात् प्राङ्मासीनः । तयो
हास्येत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ ३५ ॥

अथ अग्निष्टकाद्वयोपधानम् ।

अथ सुचा उपदधाति । बाहू वै सुचौ । बाहूऽपवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । ते यत्सुचौ भवतः-

होमपति । एता आग्नेयस्त्रिष्टुक्काहेतुत्वाद्भज्यन् । पश्चत्तरेः संवत्सर इति । हेमन्तशिशिरयोः समाप्तानि-
प्रागेव । तावदेवैतद्रप्तांसीति । पश्चात्प्रागेवितिष्टत्पिष्टोऽस्ति तत्रपरिमाणेन 'एतद्' एतेन कर्मणा 'नाभ्या'
'होति' नाभ्यापति । मन्त्रेणैवप्रागेव प्रसंसति-आग्नेयीभिरिति । अग्निर्देवत्रा यातः ता आग्नेयः,
" अग्नेर्देव " - (पा. सू. ४ । २ । ११) " त्रिष्टुक्काहम् " (पा. सू. ४ । १ । १९) इति होतृ ।
होतृप्रागेव स्तोति-त्रिष्टुभिर्भिरिति । बज्रो वै त्रिष्टुभिः । एतेन सहोपपन्नयोर्वैविद्याप्रजापत्यवपराहू-
रपरेषु त्रिष्टुभ्यो बज्रपत्य । परिसर्गप्रकारं त्रिष्टुभिरिति परिसर्गमनूय स्तोति-सर्वतः परिसर्गमिति ।
उक्तार्थेनैतत् ॥ ३४ ॥

पश्चादग्नेः रत्यादिना परिसर्गप्रकारो निरूप्यते । 'अथ' प्रथमं 'पश्चात्' प्रतीक्या दिशि प्राहनुष्य
उपविष्टः सन् प्रथमेन मन्त्रेण पुरश्चमिष्टुरेति । 'अथ' उत्तरतो 'दक्षिणा' - मुख उपविष्टः सन्
शिरसेन मन्त्रेणानिष्टुरेति । 'अथ पुरस्तात्' प्राग्वा दिशि 'प्रत्यङ्' मुख उदशिशिरसोरनेन मन्त्रेण । 'अथ'
जघनेन प्रतिनिष्टुय 'जघनेन' 'परीत्य' पुरश्चम्य पश्चादग्नेन परिसर्ग्य 'दक्षिणतः' 'दक्षिणया' दिशि
'एतद्' मुख उपविष्टश्चतुर्थेन मन्त्रेणानिष्टुरेति । तद्दक्षिणावृत्तिः । एवं क्रियमाणं सति होमस्य प्रादक्षिण्येन
वृत्तिरनया भवति । 'एतद्' सप्त प्रादक्षिण्यं 'देवत्रा' देवत्तन्त्रिभिः कर्मणि योजयन् । 'अथ' अन्-
तरत् 'अनुपरीत्य' दक्षिणदिक्चक्रावात् प्रतीक्या दिशा गत्वा तत्र 'प्राङ्मासीनः' पश्चमेन मन्त्रेणानिष्टु-
यन् । तदेव सति हि 'अथ' पश्चमानस्य 'एतद्' अग्निहोमस्य कर्म 'प्रत्यङ्' अन्तरं 'कृतम्'
'भवति' इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सुचोत्तरान विषते- अथ सुचाविति । एत प्रसंसति-बाहू वा इति । " ह्यर्द्धशिरसो ह्यतः उदशुत्त

१-दक्षिण दक्षिणः । अ० अ० सू० १० । ८० । २-पश्चात्प्रागेव । अ० अ० सू० १० । ८१ । ३-तत्र सुचापच
भवति । अ० अ० १० । ८२ ॥

ते यत्सुचौ भवतः सुचौ हि बाहूऽइवमेव कपुच्छलमयं दण्डो द्वे भवतो द्वौ
हीनौ बाहू पार्श्वतऽनुपदधाति पार्श्वतो हीनौ बाहू ॥ ३६ ॥

कार्मर्यमयीं दक्षिणतऽनुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअविभयुर्यद्वै
नो यज्ञं दक्षिणतो उक्षार्थेति नाद्रा न इत्युडिति तुऽएतत् रक्षोहृणं वृन-
स्पतिमपश्यन्कार्मर्यं तुऽएतेन वृनस्पतिना दक्षिणतो उक्षार्थेति नाद्रा
ऽअपहृत्याभयेऽनाद्रुऽएतं यज्ञमतन्वत तयैवेतद्यजमान एतेन वृनस्प-
तिना दक्षिणतो उक्षार्थेति नाद्राऽ अपहृत्याभयेऽनाद्रुऽएतं यज्ञं तनुत-
ऽआज्येन पूर्णा भवति वृजो वाऽआज्यं वृज्रेणैवेतद्दक्षिणतो उक्षार्थेति
नाद्राऽ अनुपहन्ति ॥ ३७ ॥

सुचौ हि बाहू-इवमेव कपुच्छलम्, अयं दण्डः । द्वे भवतः । द्वौ हीनौ बाहू । पार्श्वतऽनुपदधाति ।
पार्श्वतो हीनौ बाहू ॥ ३६ ॥

कार्मर्यमयीं दक्षिणतऽनुपदधाति । एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षांति नाद्रा
न इत्युडिति । तऽएतं रक्षोहृणं वनस्पतिमपश्यन्-कार्मर्यम् । तऽएतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांति
नाद्रा अपहृत्याभयेऽनाद्रुऽएतं यज्ञमतन्वत । तयैवेतद्यजमान एतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांति
नाद्रा अपहृत्याभयेऽनाद्रुऽएतं यज्ञं तनुते । आज्येन पूर्णा भवति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रेणैवेतद्द-
क्षिणतो रक्षांति नाद्रा अपहन्ति ॥ ३७ ॥

सन्धः ॥—इत्यादिबुध्यन्तप्रसिद्धेः सुचोर्बाहुत्वात् । तथा सति ' एतत् ' एतेन सुगुपधानेन ' अस्मिन् '
हित्वापपुर्ये ' बाहू ' एव ' प्रतिदधाति ' सम्प्रधाति । सुचोर्बाहुत्वात्प्रसिद्धिभिनयेन दर्शयति-इदमेवेति ।
' इदमेव ' इत्यादि प्रसिद्धिरूपेण दृग्मानि ' कपुच्छलं ' सुगुपधानीयम् । ' अयम् ' एव बाहुदण्डः सुगु ' दण्डः '
अतः सुगुपताऽनयोः प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः । द्विवचनस्य स्तोति-द्वे भवत इति । दक्षिणोत्तरपार्श्वयोस्तदुपधानं
विधत्-पार्श्वत इति । तत्र हेतुमाह-पार्श्वतो हीनि ॥ ३६ ॥

तत्र च दक्षिणपार्श्व उपधेयायाः सुचो बहुविधेयं विधत्ते-कार्मर्यमयीमिति । कार्मर्यवृत्तेन निर्मिता सुधु
' कार्मर्यमयी ' । सुवस्तप्रकृतितामाख्यायिकया प्रतिपादयति-एतद्वा हत्यादिना । वनस्पतिमपश्यन्निति ।
कार्मर्याख्यं ' वनस्पतिर्न ' इति सम्बन्धः । निहमन्वत् । सुच आज्येन पूर्णं विधाय स्तोति-आज्येन
पूर्णा भवतीति ॥ ३७ ॥

१-कार्मर्यमयीं दक्षिणतो कर्मिजन्तुः इति बाहुवचनो वा सम्बन्धः इत्युक्तमस्ति । का. भो. सू. १०।८४ ।

२-कार्मर्यं, बाहू, धीमता, यन्माति इति ध्यातावर्गः । ' इमेव ' ' अयम् ' इति मन्त्रिणो इत्युक्तेः ।

(त्तु) सु कार्मर्यमयीं दक्षिणतऽनुपदधाति । (त्य) अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामीति यदेवास्य तदग्निस्तेजऽआशय दक्षिणाऽकर्षत्तदस्मिन्नेतत्प्रति-
दधात्यग्निर्मूर्धा दिवः ककुडित्येषु ऽनु सोऽग्निर्गयञ्या गायत्रोऽग्निर्वा-
ग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्तेवेनामेतदुपदधाति घृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै
घृतं स्वेनेवेनमेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥

तावेनं वाहू भूत्वा प्रापयेताम् । तस्माद्वाहुभ्यामेवात्रं क्रियते, वाहुभ्यामघते । वाहुभ्यां हि स सर्व-
मन्नं प्रापच्छत् ॥ ४० ॥

स कार्मर्यमयीं दक्षिणतऽनुपदधाति—“ अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामि ”—(वा. सं. १३। १३)
इति । यदेवास्य तदग्निस्तेज आशय दक्षिणाऽकर्षत्—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । “ अग्निर्मूर्धा दिवः
ककुड् ”—(वा. सं. १३। १४) इति । एष उ सोऽग्निः । गायञ्या । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्वा-
वित्यस्य मात्रा तावत्तेवेनामेतदुपदधाति । घृतेन पूर्णा भवति । आग्नेयं वै घृतम् । स्वेनेवेनमेतद्वागेन
स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥

घटम् ' पुनः सन्धानेन संकुश्रुतम् । ' येन ' कारणेन ' मे ' मदीयशरीरात् ' युवमुदकमिष्टम् ' । ' इति '
वाच्यः प्रजापतिवाक्यमार्गसमाप्तौ । ' ताम्यान् ' इत्यादि तयोस्त्रिन्द्रपोर्वक्यम् । “ युष्मदम्नोः षड्रीचतुर्थी-
श्रुतिर्वाच्ययोः ”—(पा. व. ८। १। २०। १) इति चतुर्थ्यन्तास्यात्र नौमावः । हे प्रजापते । ' ताम्यान् '
छद् ' नौ ' आशान्या ' सर्वमन्नम् ' ' प्रपच्छ ' तद्वागं त्वामुपगच्छति । पुनः प्रजापतिरसीम् ।
हे अग्निद्वी ! ' तौ ' युवा ' वाहू भूत्वा ' मा ' माम् ' प्रपश्याम् ' प्रविशताम् ' इति ' । ' तौ ' अग्नि
' तथा ' अभिव्यवृताम् । एव नौ वशीकृत्य प्रविशानप्रकारेण ' सर्वमन्नम् ' ' ताम्याम् ' प्रजापतिः ' प्रा-
च्छत् ' । ' तौ ' अग्नेष्ट्वा ' वाहू ' हस्तौ ' भूत्वा ' ' एनम् ' प्रजापतिं ' प्रापयेताम् ' प्राप्तवन्तौ । ' हि '
यस्मात् प्रजापतिस्तत्कर्मणं ' सर्वमन्नम् ' ' प्रापच्छत् ' ' तस्माद् ' एव कारणद्वयनिष्पन्नमन्नादने च वाहुकरणेन
लोके इत्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इयं कार्मर्योदुम्बरयोस्त्यक्तिसमिन्नेन्द्रस्य च वाहुरुपता च प्रतिपाद्य तदुपजीवनेनाग्नेयमन्त्रेण कार्मर्यमन्त्रा
संधान विधत्ते—स कार्मर्यमयीमिति । यत्तेजः ' ' आशय ' अग्निः ' निरयान् तेवाग्नेः सन्धानिना
प्रजापतिशरीरतेजसा त्वा सादयामीति मन्त्रार्थः । तदस्मिन्नेतदिति । ' तत् ' तेन मन्त्रेण ' एतन् ' तेजः
' अग्निन् ' चित्वाग्निरूपे प्रजापतौ ' प्रतिदधाति ' नदधाति अथ तस्मिन्नेव कार्मर्यमय्युपधाने मन्त्रान्तर-
मपि दर्शयति—अग्निर्मूर्देति । एष उ सोऽग्निरिति । ' छः ' प्रतिपाद्योऽग्निः ' एषः ' चित्वाग्निरेवे-
त्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य छन्दोऽनूय लौति—गायज्येति । उपदधादिति शेषः । गायत्रोऽग्निरित्यादि गतम् ।
घृतेन पूज्यमनूय लौति—घृतेन पूर्णेति । घृतस्याग्नेयं प्रयुज्यते ॥ ४१ ॥

(त्य) अथौदुम्बरीमुत्तरतऽनुपदधाति । (त्री) इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामीति बुदेवास्य तदिन्द्र ओज आदायोदद्दुदकामनुदस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति भुवो यज्ञस्य गुणसश्च नेतुत्येषु ऽउ स ऽइन्द्रः सा बुदाम्नेष्व-
मिकर्म ह्युय युत्तिष्ठत्येष्टुभो इन्द्र ऽऐन्द्रामोऽग्निर्गुवानग्निर्गुर्वित्यस्य मात्रा
तावत्तैवेनामेतदुपदधातीन्द्रामी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्गुवानग्नि-
र्गुर्वित्यस्य मात्रा तावत्तैवेनामेतदुपदधाति दध्ना पूर्णा भवत्येन्द्रं वै
दधि स्वेनेवेनामेतद्वागेन स्वेन रसेन ग्रीणाति ॥ ४२ ॥

अथौदुम्बरीमुत्तरत उपदधाति । “ इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि ”—(वा. सं. १३ । १४)
इति । यदेवास्य तदिन्द्र ओज आदायोदद्दुदकामन्—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । “ भुवो यज्ञस्य
रजसश्च नेता ”—(वा. सं. १३ । १५) इति । एष उ ॥ इन्द्रः । सा यदाम्नेयी—अग्निकर्म ॥
अथ यज्ञिष्ठुप्—वैष्टुभो इन्द्रः । ऐन्द्रामोऽग्निः । यावानग्निर्गुर्वित्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनामेतदुपद-
धाति । इन्द्रामी वै सर्वे देवाः । सर्वदेवत्योऽग्निः । यावानग्निर्गुर्वित्यस्य मात्रा—तावत्तैवेनामेतदुपद-
धाति । दध्ना पूर्णा भवति । ऐन्द्रं वै दधि । स्वेनेवेनामेतद्वागेन स्वेन रसेन ग्रीणाति ॥ ४२ ॥

एव दक्षिणमार्गे कर्मपेक्ष्युपधानमुक्त्वा तथैवोत्तरमार्गे औदुम्बर्युपधानमिन्द्रदेवत्वेन पञ्चका कर्तव्य-
नित्याह—अथौदुम्बरीम् इति । निगदसिद्धोऽर्थः । ‘ अस्मिन् ’ औदुम्बर्युपधाने मन्त्रान्तरं विचरते—
भुवो यज्ञस्येति । एष उ स इन्द्र इति । ‘ एषः ’ खलु चित्योऽग्नि ‘ स. ’ प्रसिद्धो मन्त्रप्रतिपाद्य
‘ इन्द्रः ’ । सा यदित्यादि । ‘ सा ’ “ भुवो यज्ञस्येति ” शब्दः, यन्मातृ ‘ अग्नेयी ’ अग्निदेवताका
तस्माद् ‘ इदम् ’ अग्निकर्म सत्यश्रम् । कथं तर्हि तस्या ऐन्द्रे औदुम्बरीमुपधाने विनियोग इत्यत्राह—
अथ यज्ञिष्ठुविति । यस्मात् सा शब्दं त्रिपुण्ड्रस्तथा तस्यादैन्द्रे कर्मणि विनियोगोक्तमिति ; यस्मादिन्द्रस्त्रिपुण्ड्र-
मन्त्रा सहोपनतः । अग्निधातुष्वपि उन्देशेनैव च मन्त्रान्तरोपगच्छति इति तद्विद्वद्वादिदेवताकत्वं प्रशंसति—ऐन्द्रामोऽग्नि-
रिति । एतदेव दिव्योति—इन्द्रामी वै सर्वे देवा इति । इन्द्रस्यापि नित्यान्तरदेवतात्वम् । अग्रेरपि सर्वान्
देवान् प्रति हविषो बहतात्सर्वदेवात्मकता । यद्वा इन्द्रस्य प्रायण्यादग्नेश्चरममावित्वाचदन्तरावर्तिनः “ सर्वे देवाः ”
इत्यादिमन्त्रोः सर्वदेवतात्वकत्वम् “ अग्निर्वै देवानामवरो विष्णुः परमन्तदन्तरेण सर्वो अग्न्या देवताः ” इत्यनेन
समानन्यायत्वात् । वित्याग्निश्च “ सर्वदेवत्वम् ” सर्वदेवताप्रतिपत्तिः । यावानग्निरित्यादि । गतम् । दध्ना
पूर्णमनूय तौति—दध्ना पूर्णेति । ऐन्द्रं वा इत्यादि । ‘ ऐन्द्रम् ’ इन्द्रदेवक्यं खलु ‘ दधि, दशोवागे इन्द्रं प्रति
दध्नी हविष्टेन दक्षिणामन्वात् । अत एव दशोवागविधौ श्रूयते—“ ऐन्द्रं दध्यमावात्स्यायाम् ”—(ते. स.
२।५।२) इति । स्वेन रसेनेति । इन्द्रस्य हि ध्वकांशो रसः साक्षात्त्वम् । इष्टवधानन्तरमिन्द्रशरीराभिरात्मन्य
पृथिव्यामोषधिवीर्यात्मना परिणतम् पञ्चभिर्भुगेष्वन्याहन्त्येन्द्रसन्निधिनो बोर्यैर्वै पयोरूपेण परिणता-
त्तद्विह्वलभूतं दध्नापि परंपरया इन्द्रस्य स्वर्गो रसः । एतदेव सुव्यन्तरे—“ इन्द्रस्य इव जन्तुषु रन्दिपं
बर्धम् ”—(ते. स. २ । ५ । ३) इत्यादिना प्राञ्जितम् । “ ग्रीणाति ” तर्पयति । “ ग्रीन् तर्पणे ”—(वा.
पा. श्र्या. उ. २) इति शब्दः ॥ ४२ ॥

तावत्स्यैताविन्द्राग्नीऽएव बाहू । तावेनं तेजसा च वीर्येण च सह प्रप-
द्येते सु सम्प्रत्युरः पुरुषमाकाश्य यत्राभ्याप्नोति तदाहिरस्यैनेऽउपदधा-
त्येषु हेतुपौल्लोकिः ॥ ४३ ॥ (अर्धप्रपाठकः) ॥

(स्ते) ते ह्येके तिरुष्याऽउपदधति । तिर्यश्चौ वाऽइमौ बाहूऽइति न तथा
कुर्यात्प्रत्याच्याविवोपदध्यात्प्रादहृषेपोऽभिश्चीयतेऽथोऽएवं वै बाहू वीर्य-
वत्तरो ते जानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाऽधिबदति नाना
हीमौ बाहू ॥ ४४ ॥

तदाहुः । (नै) नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्वादितौ वाऽअस्य बाहू येऽएते
सुचो नैदतिरेचयानीति स वै कुर्याद्वेतौ वाऽअस्य बाहू अन्वेते सुचा-

तावत्स्यैताविन्द्राग्नीऽएव बाहू । तावेनं तेजसा च वीर्येण च सह प्रपद्येते । स सम्प्रत्युरः पुरुष-
माकाश्य यत्राभ्यामोति तदाहिरस्यैनेऽउपदधाति । एव हेतुपौल्लोकिः ॥ ४३ ॥

ते ह्येके तिरुष्याऽउपदधति । तिर्यश्चौ वाऽइमौ बाहू इति । न तथा कुर्यात् । प्राच्याविवोपदध्यात् ।
प्रादहृषेपोऽभिश्चीयते । अथोऽएवं वै बाहू वीर्यवत्तरो । ते जानोपदधाति । नाना सादयति । नाना
सूददोहसाऽधिबदति । नाना हीमौ बाहू ॥ ४४ ॥

तदाहुः-नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्यात् । एतौ वाऽअस्य बाहू-येऽएते सुचो-नैदतिरेचयानीति ।

तावत्स्यैताविन्द्राग्नीऽ । 'तौ' लपविधौ 'एतौ' । 'इन्द्राग्नी' 'एत' 'अस्य' प्रजापतेः 'बाहू' अदृष्टान् ।
भूत्वा च 'तौ' 'तेजसा' अग्निमन्विना प्रजापतेनेन्द्रसम्पन्विना 'वीर्येण' च 'सह प्रपद्येते' प्राप्नुयः ।
सुचोपदधाते च स्थानविशेषनाह-सु सम्प्रतीतिः । 'सः' अन्तर्गृहीतस्य हिरण्यपुरुषस्य 'उरः'
'सम्प्रति' उरःप्रदेशेन समानं सुचावुपदध्यात् । तत्कथमिति चेदुच्यते-ते 'पुरुषमाकाश्य' अनिष्टान् 'पर'
वस्मिन्पदान् उपहितं सुगन्धं तदुर-प्रदेशम् 'अभ्याप्नोति' 'तद्' 'तत्र' आकाश्यं विहृं कृत्वा 'एने'
कुषादुरदध्यात् । 'एव' 'दुरोदेशः' सङ्ग 'एवयोः' बाहुसंयुतयोः 'लोकः' स्थाननिर्यपः ॥ ४३ ॥

तपोस्तिर्यगमतदोषघ्नं पूर्वप्रपद्यि-ते ह्येक इति । " तिरुष्यावेके " (का. प्रौ. सू. १७ । १६) ।
'तिर्यश्चौ' तिर्यग्ये । तिर्यश्चौ वा इति । तत्रोपपत्तिकथनम् । तदेतत्प्रतिषिध्य प्रागप्यत्र सिद्धान्तमिति-न
तथा कुर्यादित्यादिना । तत्रोपपत्तिं कथयति-प्रादहृषे इति । प्रातिहरस्यः सङ्ग 'एवोऽभिश्चीयते'
तदस्यवर्णाद्वेतुतयोः सुचोऽपि प्रागप्यत्र युकेति भावः । 'अथो' अथि च 'एवम्' प्रथमो प्रसारेता-
सङ्ग 'बाहू' 'वीर्यवत्तरो' अतिशयेन वीर्यवन्तौ । स्थानसम्पन्नविबुधनाम्नी पृथक्स्थं विषयं स्तौति-
ते जानोपदधाति । तदोऽर्थः ॥ ४४ ॥

उपदिशस्य हिरण्यपुरुषस्य सुचमतिरेकसङ्गत्वात् पूर्वप्रपद्यि-तदाहुर्नैतस्येति । 'एतस्य' उपदिशस्य

धुयोऽएतौ पक्षावुथो यान्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन् भवति यान्त्स्तो-
मान्यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दांस्येतयोरेव सा संस्कृतिरेतयोर्वृद्धिस्तु-
स्मादु कुशुडिवेतस्य पुरुषस्य बाहू ॥ ४५ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७-३-१ ॥ (४. १.)

स्वयमातृणामुपदधाति । (ती) इयं वै स्वयमातृणामुमेवैतदुपदधाति
तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधात्युन्नं वै स्वयमातृणैर्यं वै स्वयमातृणैर्यमु
वाऽअन्नमस्यां हि सर्वमुन्नं पच्यतेऽनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधा-
त्युत्तरासुत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥

॥ वै कुशुडिव । एतौ वाऽअस्य बाहू-अन्वेते खुचौ । अयोऽएतौ पक्षौ । अयो यान्येतस्मिन्नग्नौ
रूपाण्युपधास्यन्भवति, यान् स्तोमान्, यानि पृष्ठानि, यानि च्छन्दांसि-एतयोरेव सा संस्कृतिः,
एतयोर्वृद्धिः । तस्मादु कुशुडिव-एतस्य पुरुषस्य बाहू ॥ ४५ ॥

अथ स्वयमातृणैरुपधानम् ।

स्वयमातृणां उपदधाति । इयं वै स्वयमातृणा । इमांमेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां पुरुषादुप-
दधाति । अन्नं वै स्वयमातृणा । इयं वै स्वयमातृणा । इयमु वाऽअन्नम् । अस्यां हि सर्वपन्नं
पच्यते । अनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधाति । उत्तराम् । उत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥

हिरण्यपुरुषस्य । एतौ वा अस्येति । ' ये एते खुचौ ' उपहिते, ते च खड्ग ' अस्य बाहू ' सुम्यतिरिक्त-
बाह्वेति करणेऽधिकज्ञाना स्यात् । ' नेदतिरेषयानि ' नैवातिरिक्तं करणोति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । ' स
वै कुशुडिव ' इत्यादि सिद्धान्तः । ' सः ' सस्वधर्म्युः सुम्यतिरिक्तवसि पुरुषस्य बाहू ' कुशुडिव ' । तत्र
हेतुमाह-एतौ वा अस्येति । ' अस्य ' पुरुषस्य सम्बन्धिनौ ' बाहू ' अतुल्य ' एते खुचौ ' उपधान्ये ।
अग्नौ न ह्यप्रतिष्ठितिरिति तयोर्मन्त्रिदृष्टिः । बाह्वेः सद्भावं प्रकारान्तरेणोपशब्दनि-अयो एतादिति । ' अयो '
अपि च ' एतौ ' बाहू ' पक्षौ ' पक्षमनधिकृत्योः पक्षस्थानीयौ । संस्कारस्य संस्कार्यमन्तरेणानुवचनेः
संस्कारौ बाहू अवश्यं कर्तव्यामित्याह-अयो यान्येतस्मिन्नित्यादिना । ' रूपाणि ' अतिरूपाणि पशुश्री-
र्षादीनि । स्तोमाखिरूपब्रह्मसादयः । बृहदप्रन्तर्गदीनि ' पृष्ठानि । च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि । एते च स्तोमा-
दयः स्वस्वतिष्ठैर्मन्त्रैरिष्टकारुण्येणोपवेद्याः । यान्येतानि पशुश्रीर्षादीनि तानि सर्वान्यवर्तुः ' उपधास्यन् मरति '
' एतयोरेव ' पक्षसप्ततयोर्बाह्वौ । ' सा संस्कृतिः ' गुणोत्कर्षहेतुः संस्कारः ' एतयोर्वृद्धिः ' अमिद्विहेतुः ।
तस्मादित्यादि सादृश्यं ॥ ४५ ॥

इति ब्रह्मागमार्चविहिते वाक्पदीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनिशतपथब्राह्मणमाद्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (७ । ३ । १) ॥

अग्रे ब्राह्मणे स्वयमातृणानं विहितम्, अथास्मिन् ब्राह्मणे स्वयमातृणाद्वैष्टकापुराणानं विधास्यते । कात्या-
यनः-“ स्वयमातृणां पुरुषे शर्कंशं विदाम् ”-(का. श्री. सू. १७ । ८७) इति । पुरुषप्रपालनन्तरेण

बुद्धेः स्वयमातृणामुपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृणा प्राणो ह्येवे-
तत्स्वयमात्मन आतृन्ते प्राणमेवेतदुपदधाति तामुनन्तर्हितां पुरुषादु-
पदधाति प्राणो वै स्वयमातृण्येयं वै स्वयमातृण्येयमु वै प्राणो यदि किं
च प्राणीयं तत्सर्वं विभर्त्यनन्तर्हितमेवास्मादेतत्प्राणं दधात्युत्तरामु-
त्तरमेवास्मादेतत्प्राणं दधाति ॥ २ ॥

यदेव स्वयमातृणामुपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृणा । प्राणो ह्येवेतत्स्वयमात्मन आतृन्ते ।
प्राणमेवेतदुपदधाति । तामुनन्तर्हितां पुरुषादुपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृणा । इयं वै स्वयमा-
तृणा । इयमु वै प्राणः । यदि किं च प्राणीयं-तत्सर्वं विभर्ति । अनन्तर्हितमेवास्मादेतत् प्राणं
दधाति । उत्तराम् । उत्तरमेवास्मादेतत्प्राणं दधाति ॥ २ ॥

या इति एव चिदमुक्ता शर्केत बुद्धेः प्राणविरोकः सा स्वयमातृणा, तां हिण्ययपुर्वे उपदधात् । तदेतदि-
धत्ते-स्वयमातृणामुपदधातीति । स्वयमातृणाऽस्मादमिहकामुपदध्यादिति विधिरुमेयः, यया "धीदुम्बरो
यूरो भवति" इति । तत्र हि मर्वाण्यस्य वर्तमानापदेशात्वात्प्रत्यक्षविजित्वात्तन्मवेदपि "ऊर्वाः तदुम्बरोः"
इत्याप्येवाद्भुतत्वात् विधिरुमिति निर्णीतम् । ननु "ऊर्वाः तदुम्बरोः"—इत्यादेर्यप्युम्बरोः फला-
भिप्रायकत्वाक्यमर्थवादत्वमिति चेन्न-अविहितस्य फलाभिधानायोगाद्विहितस्येति वक्तव्यम् । विविधं तत्पार्य-
वादत्वमन्तरेण न सम्भवतीति । अतोऽत्रापि "इयं वा" इत्याप्येवाद्भुतस्य वर्तमानापदेशात्वाद्भुतत्वयो विधिः ।
एवमन्यत्रापि वर्तमाननिर्देशेण विविधपदेन न्यायो दृष्टव्यः । तत्प्राः स्वयमातृणायाः पृथिवीविकारत्वात्पुन-
र्यानेन पृथिगुपधानमेव सम्पादितं भवतीत्याह-इयं वा इति । यदुक्तं सूत्रे पुरुष इति सन्निधौ-तामुनन्तर्हि-
तामिति । 'ताम्' इहकां 'पुरुषानन्तर्हिताम्' अन्यत्रहितां तत्सम्बन्धामुपदध्यादित्यर्थः । पुरुषसम्बन्धे-
नोरधानं प्रवृत्तं-अत्र वा इति । पृथिव्यां वीक्षादीनां सर्वेषामन्तर्धानां पथ्यमानत्वादन्तरा पृथिवी, 'स्वयमा-
तृणा' च पृथिवीमुक्तम् । अतश्च पुरुषसम्बन्धेनोरधानेन तस्मिन् 'अन्नम्' एव निहितवान् भवति । अन-
न्तर्हितामिन्नुक्तत्वाद् क्वचित् तत्पार्थे संश्लेषेणान्यवधानमुपपद्यत इत्यत आह-उत्तरामिति । 'उत्तराम्'
पुनराप्योर्वस्यपिठां, विधेयविशेषणमेतत् ; अत एव सूत्रे 'पुर्वे' इति सतस्योरधानाधिकरणत्वमुक्तम् ।
उत्तरमेवास्मादिति । 'अस्मात्' पुनराद् 'उत्तरम्' उपर्वस्यपिठम् अन्नं करोति । पुनरत्र मुने दधा-
तीति भावः ॥ ३ ॥

विहितां स्वयमातृणामभूत् प्राणान्मना स्तौति-यदेवेति । 'स्वयमातृणः'मुपदधाति' इति 'यद्' अस्ति
तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । 'प्राणो ह्येवेतत् स्वयमात्मन आतृन्ते' इति स्वयमातृणदधाताः प्राणत्वोपपादकम् ।
'प्राणो' एतन् शरीरान्तर्वर्तमानो वायुः, 'हि' 'आत्मनः' अपि 'स्वयमातृन्ते' आतृन्तं कुर्वते,
शरीरान्तर्वर्तमानादीन्वकायां कृत्वा प्रवर्तते । अपवा 'आत्मनः' शरीरान्तः 'आतृन्ते' इति योजना ।
'आतृन्ते' इति "उत्तरि हिंसानदरयोः" (वा. पट. ४. उ. ९.) इत्याद्यादौपादिकादृष्टिं रूपम् ।
अतः स्वयमातृन्तसामान्यास्वयमातृणायाः प्राणत्वमन्वित्यर्थः । विहितसम्बन्धानामनुवन्दनं न केवलं स्वयमा-
तृन्तसामान्यादेव प्राणत्वम्, अपि तु पूर्वोक्तपृथिवीत्वप्रणाल्याऽपि प्राणत्वमस्या विद्यत इति दर्शयति-तामुनन्त-

युद्धेव स्वयमातृष्णामुपदधाति प्रजापतिं विव्रस्तं देवताऽ आदाय
व्युदकामंस्तासु व्युत्कामन्तीषु प्रतिष्ठामभिषद्योपाविशत् ॥ ३ ॥

(त्स) स यः सु प्रजापतिर्व्यस्तः १ ॥ (तासु) अयमेव सु योऽयमग्निश्ची-
यतेऽथ या सा प्रतिष्ठा सा प्रथमा स्वयमातृष्णा तद्यदेतामत्रोपदधाति
युदेवास्त्येषाऽऽत्मनस्तुदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ ४ ॥

तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापतिर्द्वैतस्त्वयमात्मनः प्रत्ययत् ।
ध्रुवाऽऽसीति स्थिराऽऽसीत्येतदुच्यो प्रतिष्ठिताऽऽसीति धरुण्येति प्रतिष्ठा वै धरुण-

यद्धेव स्वयमातृष्णामुपदधाति । प्रजापतिं विव्रस्तं देवता आदाय व्युदकामन् । तासु व्युत्का-
मन्तीषु प्रतिष्ठामभिषद्योपाविशत् ॥ ३ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्तः—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । अथ या सा प्रतिष्ठा—एषा सा
प्रथमा स्वयमातृष्णा । तद्यदेतामत्रोपदधाति—यदेवास्त्येषाऽऽत्मनः—तस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ।
तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ ४ ॥

तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापतिर्द्वैतस्त्वयमात्मनः प्रत्ययत् । “ ध्रुवाऽसि ”—इति ।
स्थिराऽसीत्येवम् । अथ प्रतिष्ठिताऽसि—इति । “ धरुणा ”—इति । प्रतिष्ठा वै धरुणम् । “ आत्मन्ता

हितामित्रादिना । यत् किञ्चिन्मुष्यपुत्रादिष्वीष्टादिकं प्राणिनामस्ति, ‘ तद्—सर्वम् ’ इति ‘ विभक्ति-
बलम्, अनेन वृत्तिना. प्राणात्मकत्वमुपादितम् । स्पष्टम्—यत् ॥ ३ ॥

अथ पुनरपि तामेवेष्टका विव्रतामयस्य प्रजापतेः प्रतिष्ठाकृतेण प्रथमनि—यद्धेवेति । पूर्वं प्रजापतिः
प्रजां सृष्ट्वा विव्रन्ताहोऽभूत्, तादृशं तं ‘ प्रजापतिम् ’ अवब्रवीत् ‘ आदाय ’ देवा ‘ व्युदकामन् ’ ।
तत्तन्नेषु व्युत्कामसु ॥ प्रजापतिं प्रतिष्ठाकामम् स्वयम् ‘ अभिषन् ’ गृहीत्वा ‘ उपाविशत् ’, तदेतन्
प्राक् प्रपञ्चोक्तम्—“ प्रजापतिं प्रजां अस्तुजनं स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाग्निमित्वा व्यस्तं सन तस्माद्विव्रन्तात्
प्राणो मय्यस उदक्रामन् ”—(श. प. १।१।२।१२) इत्यादिना । प्रजापतेः प्रजासर्जनेन विधायामपश्यत्
तैत्तिरीयकेऽप्याजानन्—“ प्रजापतिः प्रजां सृष्ट्वा व्यस्तमन ”—इति ॥ ३ ॥

स य इति । ‘ स ’ प्रजानां स्रष्टा ‘ ॥ ’ ‘ प्रजापतिः ’ विव्रस्तोऽभूत्, स. ‘ अयमेव ’ ‘ य ’ एष
इष्टकामव्यापाररूपः ‘ अग्निश्चीयते ’ । ‘ अथ या ’ य ‘ सा ’ प्रजापतिना प्राप्ता ‘ प्रतिष्ठा, ’ सा ‘ एषा ’
इदानीमुपवीयमाना ‘ प्रथमा स्वयमातृष्णा ’ । प्रथममव्यमोचमासु तिसृष्वपि वितितुं तिष्ठ. स्वयमातृष्णा
उपवीयन्ते, अतोऽत्र प्रथमेति विशेषणम् । तद्यदेति । यत्. ‘ एताम् ’ इष्टकाम ‘ अत्र ’ पुरुषं ‘ उपदधाति ’
‘ तद् ’ तेनास्य पुरुषरूपस्य प्रजापते ‘ आत्मनः ’ स्वस्य ‘ यद् ’ एतन् प्रतिष्ठाव्यशयमज्ञम् । एवं
चिन्त्यन्त्यः (पा. सू. ३ । १ । ८९) । “ तदस्मिन् ” प्रजापतायेन ‘ एतत् ’ एतेन निहितवान् भवति ।
‘ तस्माद् ’ अस्मिन्पुरुषे उपदध्यात् ॥ ४ ॥

विहिते उपवने मन्त्रं विधत्ते—तां वै प्रजापतिनोपदधातीत्यादिना । अत्र “ ध्रुवाऽसि धरुणाऽऽस्तुता,

प्रास्तृता विद्भुर्कर्मणेति प्रजापतिर्वै विद्भुर्कर्मा तेनास्तृताऽस्तीत्येतन्मा
त्वा समुद्रऽबुद्रधीन्मा सुपर्णऽडुति रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णस्त्री त्वा
मोदधिष्टामित्येतदुच्ययमाना पृथिवी दृष्ट्वेति ध्रुवेव युजुस्तथा बन्धुः ॥५॥

प्रजापतिश्चा सादयत्विति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रयमां चितिमुपश्यदयां पृष्ठे
समुद्रस्येमन्त्रियथा ॐ हीयं पृष्ठम् समुद्रस्य हीयमेमा व्यचस्वतीं प्रपस्व-
तीमिति व्यचस्वती च हीयं प्रयस्वती च प्रयस्व पृथिव्यस्तीति प्रयस्व
पृथिवी चास्तीत्येतत् ॥ ६ ॥

‘विश्वकर्मणा’—इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा । तेनास्तृताऽस्तीत्येतत् । “मा त्वा समुद्रऽबु-
धीन्मा सुपर्णः”—इति । रुक्मो वै समुद्रः, पुरुषः सुपर्णः । तौ त्वा मोदधिष्टामित्येतत् । “अव्य-
यमाना पृथिवी दृष्ट्वेति”—(वा. सं. १३ । १६) इति । ययैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

“प्रजापतिश्चा सादयत्”—इति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रयमां चितिमुपश्यत् । “अयां पृष्ठे
समुद्रस्येमन्”—इति । अयां हीयं पृष्ठम् । समुद्रस्य हीयमेमा । “व्यचस्वतीं प्रपस्वतीम्”—
इति । व्यचस्वती च हीयं प्रयस्वती च । “प्रयस्व पृथिव्यसि”—(वा. सं. १३ । १७) इति ।
प्रयस्व पृथिवी चास्तीत्येतत् ॥ ६ ॥

“प्रजापतिश्चा सादयत्” “यूयति भूमिनि” इति तिसृष्वर्थाः “विश्वस्य प्रायाप” इति यजुषा
॥ १५ ॥ स्वयमात्मानोऽस्तोत्रधीमनेः अतः प्रजापतिरायदेन तद्विशिष्टं मन्त्रं कथयित्वा तेन कथितकथनया
तै सर्वे मन्त्रा लभ्यन्ते । “प्रजापतिर्देवैस्तत्त्वमायतः प्रपवत्” इत्यनेन कथितकथनयाविश्वकाकार-
मुच्यते । यतः “प्रजापतिः” “स्वयमात्मनः” “एतात्” प्रतिष्ठात्कथनमन्त्रं “प्रपवत्”, अतस्तद्विनिष्ठा-
त्मकत्वयमात्मानोऽस्तोत्रधीमनेऽस्ति तन्मात्मनप्रतीतिर्वया सादयति प्रजापतिनोरदध्यादितुक्तम् । प्रयमायुधं
प्रापये—प्रापयतीति । “नियतस्तीत्येतात्” इति । “युजुऽडिति” इत्यस्य व्याख्यानम् । “अपो प्रतिष्ठाऽस्तीति”
एतदपि । “युजुऽडिति” इत्यस्यैव विपर्ययः । यजुगेति प्रतीकमात्रेण व्यापष्टे—यतिश्चा वै यजुगमिति । सर्वथा-
प्राप्त्युत्तरार्थः । आस्तृता विश्वकर्मणोऽस्तृता व्याख्यातम्—प्रजापतिर्वै विश्वकर्मेति । विश्वस्य कथ्यप्रयस्य कर्त्तुं
सृष्टिकथनमस्यास्तीति विश्वकर्मेत्यनेन “प्रजापतिः” अभिधीयते । “तेन” “आस्तृता” आन्त्यादितोऽदिका
“इति” एतदुक्तं भवति । रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति । अत्र पुष्करार्णे इक्षं निवाय तत्र च
दित्यत्रपुरुषवत्सत्वात् सत्त्वोर्देव स्वयमात्मानोऽस्तोत्रधीमनेः कर्त्तृत्वम् । अतश्च “मा त्वा समुद्रऽबुद्धीन्मा सुपर्णः”
“इति” अनेन—आधारभूतो रत्नमुपगो तत्र हिंसा मा कर्त्तव्या, कित्वातुर्बुधेनाद्भोऽस्तीत्येतदुच्यते । ययैव
यजुस्तथा बन्धुः इत्यनेन यदा मन्त्रस्तदेव व्याख्यातम् । “अव्ययमाना पृथिवी दृष्ट्वेति”—इति । १५
मन्त्रयथाः सादयति इत्युच्यते ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयमर्थं व्याचष्टे—प्रजापतिर्देवि । यतः “प्रजापतिः” “एतात्” “प्रयमात्” “चितिम्” अज-
रन्द्” अतः “प्रजापतिश्चा सादयति” मन्त्र आह । अगमाच्छास्त्रकारिणं पृथिवी “अयां पृष्ठे” तथा

(इ) भूमिमीति । भूमिमीं भूमिरसीति भूमिर्हीयमुदितिरसीतीयं वाऽऽदिति-
रिषिर्हृद् दीदृष्टं सर्वं ददते विश्वपाया ऽदित्यस्यार्हृद् दीदृष्टं सर्वं दत्तं
दितं विश्वस्य भुवनस्य धर्त्रीति सर्वस्य भुवनस्य धर्त्रीत्येतत्पृथिवीं
यच्छ पृथिवीं हृष्टं पृथिवीं मा हिर्हृसीदित्यात्मानं यच्छात्मानं हृष्टं
हात्मानं मा हिर्हृसीदित्येतत् ॥ ७ ॥

(द्वि) विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायोदानायेति प्राणो वै स्वय-
मातृणा नुर्वन्माऽऽ वृत्तस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रायेतीमे वै लोकाः

“ भूमि ”-इति । भूमिमीम् । “ भूमिरसि ”-इति । भूमिर्हीयम् । “ अदितिरसि ”-
इति । इयं ताऽऽदितिः । इयं हीदृ सर्वं ददते । “ विश्वपायाः ”-इति । अस्यां हीदृ सर्वं दत्तम् ।
“ विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री ”-इति । सर्वस्य भुवनस्य धर्त्रीत्येतत् । “ पृथिवीं यच्छ पृथिवीं
हृष्टं पृथिवीं मा हिर्हृसीः ”-(वा सं. १३ । १८) इति । आत्मानं यच्छ, आत्मानं हृष्टं,
आत्मानं मा हिर्हृसीत्येतत् ॥ ७ ॥

“ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय ”-इति । प्राणो वै स्वयमातृणा सर्वस्मा-

‘ मनुजस्य ’ इति ‘ एवम् ’ एवा “ इयं मातृ ”-(वा. पा. अ. प. २९) इत्यमरान् “ अन्वेत्येति
एवमेव ”-(ता. सू. ३ । २ । ७६) इति मन्त्रिदम्परः । ‘ मनुजस्य ’ इति रुद्रोऽपि कर्त्तव्यः पत्नी
(वा. सू. २ । ३ । ९९) । ‘ मनुजस्य ’ एवा ‘ मनुजं प्रवेष्टव्यः । परितः समुद्रं वदन्वितम् । ‘ एवम् ’
इति मन्त्रेणैवचतस्य “ सुतां सुतुङ्ग ”-(वा. सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना वृत्तिं सति त्वम् ।
‘ इयम् ’ पृथिवीं ‘ व्यक्त्वती ’ व्यक्त्वती, अस्मिन्निषुता, ‘ प्रपत्न्यती ’ शिवास्तुता चेत्येतत् प्रपत्न्य-
तिदम् । स्वयमातृणा च पृथिव्याऽपि, अतश्च ‘ व्यक्त्वतीम् ’ ‘ प्रपत्न्यतीम् ’ इति मन्त्रः बाह । मयस्व
पृथिवीं चासीत्येतदिति । यत्नम् ‘ पृथिव्याम् ’ अतः ‘ प्रपत्न्य ’ इत्येतदुक्तं मन्त्रेणैव । पृथिवीं चाप्य
प्रपत्न्यतिनिवृत्तत्वं तैत्तिरिमेते श्रुते-“ तत्पुष्करार्तेऽप्रपत्न्यत्वं वदप्रपत्न्यपृथिवीं पृथिवीत्वं ”-
(तै. सं.) ॥ १ ॥

अथ तृतीयावर्गं व्याचष्टे-भूमिमीति । भूमिरसीति भूमिर्हीयमिति । ‘ इयम् ’ पृथिवी, यतः सर्वं
सुखं मातृवर्गं ‘ भूः ’ अस्याः सकृदादि सर्वमतिशतमवृत्तिं भूमिः अत एव वृत्तिः-“ अदृष्ट
एवमिति सदृश्यं भूमिम् ”-इति । तस्यादृष्टिः भूमिरस्यमिति च । ‘ इयं हीदृ सर्वं ददते ’ एतेनादिति-
स्त्वोक्तम्-‘ इयम् ’ पृथिवीं ‘ ददम् ’ ‘ सर्वम् ’ योक्त्वन्तुक्तं ‘ ददते ’ सप्तददितिः । “ दद दते ”-
(वा. पा. म्वा. आ. १०) इत्यमरादितिग्रन्थे निष्क्रान्तिदृष्टः । तद्वत् सर्वमप्यं निहितमिति ‘ नि-
ष्क्रान्तिः । सर्वस्य भुवनस्येति । भुवनस्येनात्र भुवनविस्तारार्थं उच्यते, ततश्च सर्वस्य भुवनवर्तिपदार्थं वातस्य
वातविस्तारार्थं च मन्त्रे, पृथिवीं कृत्वा आत्मनः ‘ पृथिवीं यच्छ ’ इत्यादिनाऽऽत्मन एव नियमनादिकं क्रियता-
मित्युक्तं इत्यह-आत्मानं यच्छेत्यादिना ॥ ७ ॥

अथ दशमं व्याचष्टे-विश्वस्मै प्राणायेति । एक एव प्राणवस्तुर्द्विमेदादप्राणापानानोदमममानर-
-

स्वयमातृणाऽहमुच्च लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रमग्निष्वाऽभिपातिवृत्त्यग्निष्वा-
ऽभिगोपायत्वित्येतुन्महद्वा स्वस्त्येति महद्वा स्वस्त्येत्येतुच्छर्दिषा श्रुतमे-
वेति युच्छर्दिः श्रुतं तेनेत्येतत्सादयित्वा सुददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो
बन्धुरम माम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ ८ ॥

इदं शास्त्रस्य प्राणः । “प्रतिष्ठाये चरित्राय”-इति । इमे वै लोकाः स्वयमातृणाः । इमञ्च
लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रम् । “अग्निष्वाभिपातु”-इति । अग्निष्वाभिगोपायत्वित्येतद् । “महद्वा
स्वस्त्या”-इति । महद्वा स्वस्त्येत्येतद् । “छर्दिषा श्रुतमेन”-(वा. सं. १३ । १५)
इति । यच्छर्दिः श्रुतं तेनेत्येतद् । सादयित्वा सुददोहसाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः । अथ ताम
गायति । तस्योपरि बन्धुः ॥ ८ ॥

रमिषीयते । “प्राणो ह्यैतत् स्वयमान्न जातुते”-इति स्वयमातृणात्याः प्राणत्वमुक्तम् (वा. १. ७ । ४
१।१) । ‘सर्वस्मा च वा एतास्मा’ इति वक्ष्यते ‘श्रुत्य’ (वा. सू. १।१।११, वा. १) सर्वस्य अत्येतस्य
प्राणितयस्य प्राण एवासाधो मन्त्रेति, जगः सर्वस्यापि प्राणादित्येवमपि तत्रोपबन्धमिति यावत् । इमे वै लोका
इति । तिस्रः । स्वयमातृणाः । पृथिव्यन्तरिक्षपुनोक्तानिवा । ‘इमे’ वाच्यः ‘लोकाः’ । ‘प्रतिष्ठा’ सर्व-
प्राणिनामाधारः, ‘चरित्रम्’ इति प्रत्येकविरचयैकवचनम्, नियतद्विहृतावनुसक्तिरूपम् । ततश्च प्रयमायाः
स्वयमातृणायाः पृथिव्यामकाश-सर्ववामावायभूताय सतास्तावनभूताय चास्मै लोकाय तत्रोपबन्धम् ।
गोपायत्वित्येतदिति । पृथिव्यग्निमानिदेवताकादकित्वा गोपायत्वित्येतदुक्तम् । यच्छर्दिः श्रुतं तेनेत्येतदिति ।
‘श्रुतमम्’ अतिशयेन सुखकरं यच्छर्दिः तन्मोक्षति ‘तेन’ इति । मन्त्रार्थस्तु-हे स्वयमातृणा । त्विष्यसि,
सर्वेषां प्रतिष्ठासि, प्रजापतिनोपहिषासि, तादृशी त्वा वक्तव्यो ‘मोक्षधीम्’ । तथा त्विष्यस्यपुण्यस्य त्वा मोक्षधीम् ।
तथा एतौ ‘अव्ययमाया’ एवं ‘पृथिवीन्’ दृढीकुरु । किञ्च ‘प्रजापतिः’ अप्रमाणादन्ते सुदुर् प्रजावति
भूमौशे’ व्यवसर्तव्यं, विस्तारवती एवं सादयतु यतस्त्वं ‘पृथिव्यभिः’, अतः ‘प्रयस्य’ विस्तारवती भव । किञ्च
एवं सर्वेषां सुखानां भावविश्रुतिः, सर्वेषां बोधविश्रुतिरिति, सर्वस्यापि मोक्षस्तुतो दास्यसि, कुलस्यापि सुख-
वर्धनार्थंजातस्य धारयिष्यसि । तादृशी एवं पृथिवीभूतामायाने निषण्ण दृढीकुरु । मा च हिमी । प्रयोजन-
मन्त्रेण त्वा नोपदेहे, किन्तु सर्वस्यापि प्राणिवः स्वैर्षावै त्वामुपदेधामि । त्वावाग्निः ‘मह्ना’ ‘महत्वा’,
दिनोमहादन्तः । ‘स्वस्त्या’ अविनाशेन सुखाक्षिप्यसम्पादकेन तेजसा च ‘गोपायतु’ । तथा देवतया ।
‘अग्निस्तत्’ अग्निस्तत् त्वत्वा ‘भुवा’ त्रियत् ‘सिद्ध’ उपविष्टेति कृतस्मन्त्रार्थः । अथ “तथा देवतया”
इत्यनेन मन्त्रेण सादयित्वा । “ता वस्त” इत्यनेनाधिकदेशात्-सादयित्वेति । अथ सूत्रम्-“नित्ये
सादनसूदोहसा वक्ष्यानादुष्ये तथा देवतया वा अत्येति”-(का. श्रौ. सू. १. ७ । १११) इति । साद-
नाधिवदनमन्त्रयोर्मोक्षयाने प्रयुक्तमित्याह-तस्योक्तो बन्धुरिति । तत्रास्मिन्काण्डे “प्राणो वै सुदोहः”-
(वा. १. ७।१।११) इत्यादिनाऽधिवदनमन्त्रो व्यभिचरतः । वक्ष्यकाण्डे “स उपदेधाति तथा देवतयेति
वाग्ने सा देवता” इत्यादिना व्याख्यातः सादनमन्त्रः ॥ ८ ॥

(स्तु) तदाहुः । कथमेव पुरुषः स्वयमातृष्ण्याऽनभिनिहितो भवती-
त्युन्नं वे स्वयमातृष्णा प्राणः स्वयमातृष्ण्याऽनभिनिहितो वै पुरुषोऽन्नेन
च प्राणेन च ॥ ९ ॥

(च) अथ द्वर्वेष्टकामुपदधाति । पशवो वे द्वर्वेष्टका पशून्वेतदुपदधाति
तद्यैरदोऽग्निरुन्तर्हितैः पशुभिरुपैत्तुऽपते तान्वेत्तदुपदधाति तामनन्त-
र्हिताथै स्वयमातृष्ण्याऽउपदधातीयं वे स्वयमातृष्ण्याऽनन्तर्हितास्तु-
दस्ये पशून्दधात्युत्तरासुत्तरास्तदस्ये पशून्दधाति ॥ १० ॥

तदाहुः—कथमेव पुरुषः स्वयमातृष्ण्याऽनभिनिहितो भवतीति । अन्नं वै स्वयमातृष्णा, प्राण
स्वयमातृष्णा । अनभिनिहितो वै पुरुषः—अन्नेन च प्राणेन च ॥ ९ ॥

अथ द्वर्वेष्टकोपधानम् ।

अथ द्वर्वेष्टकामुपदधाति । पशवो वै द्वर्वेष्टका । पशून्वेत्तदुपदधाति । तद्यैरदोऽग्निरुन्तर्हितैः
पशुभिरुपैत्तु—तदपते । तान्वेत्तदुपदधाति । तामनन्तर्हिता स्वयमातृष्ण्याऽउपदधाति । इयं वै स्वय-
मातृष्णा । अनन्तर्हितास्तदस्ये पशून्दधाति । उत्तराम् । उत्तरास्तदस्ये पशून्दधाति ॥ १० ॥

अथ स्वयमातृष्ण्याऽसम्प्रमाणं विधाय सत्प्रयोजनकयनलक्ष्णं व्याख्यानमुपरिष्ठाद्व्युत्पत्तिं दर्शयति—अये-
त्यादिना । अस्यां प्रथमाया स्वयमातृष्ण्याया 'यूः' इति व्याख्या साय गायेत्, अत एव सूत्रम्—“यूरित्येनम्याः
साम गायति”—(का. औ. सू. १७ । ८८) इति । तद्व्याख्यायं तु “अथ स्वयमातृष्ण्यासु सामानि
गायति”—इत्यादिनोत्तरनाष्टमकाण्डावसाने प्रपञ्च्यते (श. प. ८।७।४।१) । लोके हि पुरुषस्योपरि पाषाणे
निहितेऽन्य महाभुपरोधो जायते, अतोऽत्र स्वयमातृष्ण्याया पाषाणमकृत्वाऽतदुपधानेन पुरुषः कथमनभिनिहितो
भवतीति प्रश्नपूर्वकं स्वयमातृष्ण्याया अन्नप्राणप्रकल्पावशीधोभरोवहेतुतामावात् प्रत्युत्तुल्लभ्यात् तत्सन्निधानेऽपि
पुरुषो नाभिनिहित एव भवति इत्याह—तदाहुर्इत्यादिना ॥ ९ ॥

—स्वयमातृष्ण्येष्टकोपधानानन्तरं द्वर्वेष्टकोपधानं निवर्त्ते—अप्येति । ‘इष्टका’ शब्दो मृन्मयेष्टकामु
सूक्ष्मः, ‘दूर्ध्वायां तूपधानसामान्यद्वैत्ये’ । ‘पशुपुष्टिसामन्तेन दूर्वाणामपि यशुन्तातदुपधानेन पशुनामेवोपधात् कृतं
अवर्त्तक्याह—पशवोऽपि दधाति । यदुक्तम्—“पशून्वेत्तदुपदधाति” इति तत् किं साधारणपशुविषयं ! नेत्याह—
न्तर्हीरदः इति । ‘अदः’—‘सुराहा’ ‘अग्निः’ । ‘अनन्तर्हितैः’—अन्यवर्हितैः, ‘स्वस्य तेषामुपवेष्टानन्तर्हित-
स्येवम्, तद्वैर्यैः—पशुभिः । ‘पशुभिः’—‘अन्यत्रोपजगाम, चे परमः’ ‘एते’—‘द्वर्वेष्टकात्मका’ इत्यर्थः । ‘अग्नि-
पशून्’—प्रविश्यान्पशु-जगामेत्येतत्—“स एतान्पशु पशून् प्रविशद्”—इत्यादिना (श. प. १।१।१।४) पशुकान्दे
अप्येवोक्तम् । ‘उपदधाति’—‘इति’—सामान्येन । विधानास्त्याननिरोधं विधातुमर्शयति—तामनन्तर्हितामित्या-
दिना । ‘—तामनन्तर्हिता उपदधातुपदधाति’—(श. प. ७. ४।१।१।१) इति स्वयमातृष्ण्येष्टकास्तान-
‘विनिष्कासनेनेव कृतव्याख्यानमेतत् ॥ १० ॥

स्तदस्याऽओषधीर्दधाति सा स्यात्समूला साया कृत्स्नतायै यथा
स्वयमातृण्यायामुपदिता भूमिं प्राप्नुयादेवमुपदध्यादस्याथुं ह्येवेता
जायन्तऽइमामनुप्ररोहन्ति ॥ १३ ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती । पुरुषः परुषस्परिति काण्डात्काण्डाद्व्य-
पा पूर्वणः पर्वणः प्ररोहत्येषा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन चेति युथैव
अनुस्तया वृन्धुः ॥ १४ ॥

(व्या०) सा शतेन प्रतनोति । सहस्रेण विरोहसीति शतेन ह्येषा प्रतनोति
सहस्रेण विरोहति तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा व्ययमिति युथैव

उत्तराम् । उत्तरास्तदस्याऽओषधीर्दधाति । सा स्यात्समूला साया । कृत्स्नतायै । यथा स्वयमातृण्या
यामुपदिता भूमिं प्राप्नुयात् । एवमुपदध्यात् । अस्यां ह्येवेता जायन्ते, इमामनुप्ररोहन्ति ॥ १३ ॥

“काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि”-इति । काण्डात्काण्डाद्व्येषा पर्वणः
पर्वणः प्ररोहति । “एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च”-(वा. सं. १३ । २०) इति ।
यथैव अनुस्तया वृन्धुः ॥ १४ ॥

“या शतेन प्रतनोति, सहस्रेण विरोहति”-इति । शतेन ह्येषा प्रतनोति, सहस्रेण
विरोहति । “तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा व्ययम्”-(वा. सं. १३ । २१) इति ।

‘एतद्’ एतेन दूर्वेष्टकोपधानेन प्राण रस निहितवान् भवतीत्यर्थः । “ताम्रन्तर्हिताम्” इत्यादिकस्यार्थश्च
व्यक्त एव । उपजातव्यायाः दूर्वेष्टकाया लक्षणमाह-सा स्यादिति । ‘कृत्स्नतायै’ सपूर्णत्वाय अपिष्ठमयूनाय
हि सपूर्णमयूना भवति, अतो मूलाप्रवर्ती कार्या । उपधाने विरोधमाह-यथेति । अत्र कात्यायनः-“मूला-
प्रवर्ती दूर्वा तस्यां पुरस्तादभिप्रासाम्”-(का. श्री. सू. १७ । २०) इति । दूर्वेष्टकायाः पुरस्ताद्
भूमिस्पर्शेनोपधानं इमां दूर्वामनुहस्येता ओषधयो भूमौ प्ररोहेयुरित्याह-अस्यां ह्येवेता रति ॥ १३ ॥

“काण्डान्” इति “या शतेन”-इति च द्वाभ्यामपीयमित्कोपधीयते, तत्र प्रथममध्ये दूर्वाधि-
स्वार्थः प्रत्यक्षसिद्ध इति दर्शयति-काण्डात्काण्डादिति । द्वितीयाह त निगदन्त्याख्यातमित्याह-एवा नो दूर्वे
इत्यादिना । काण्डशब्दः स्तम्भाची, परुषशब्दः पर्वणश्च । यावन्तः ‘काण्डाः’ स्तम्बा विद्यन्ते तत्रैकैकस्यात्
स्तम्बान् प्रकर्षेणोत्पद्यमाना एकस्मिन्नापि स्तम्बे यावन्ति ‘परुषि’ पर्वणि विद्यन्ते तेष्वेकैकस्यात् ‘पर्वणः’
परितः प्रकर्षेणोत्पद्यमाना । अथवा काण्डशब्देन पर्वणोर्मध्यवर्ती दण्ड उच्यते । ‘काण्डान् काण्डान्’ सर्वस्मान्
काण्डादित्यर्थः । ‘परुषः परुषः’ सर्वस्मात्पर्वणः । हे ‘दूर्वे’ ! येन काण्डेषु यानि सर्वाणि पर्वणि विद्यन्ते तेभ्यः
सर्वेभ्योऽपि परितः ‘प्ररोहन्ती’ भवसक्तिर्यः । ‘एवा’ एव यथा तत्र भवति एवं ‘नः’ अस्मान्
‘शतेन’ ‘सहस्रेण’ च शतसहस्रसङ्ख्याकैः पुत्रादिभिः ‘प्रतनु’ वित्तानयेति प्रथमस्यार्थः ॥ १४ ॥

प्रथममन्त्रवद् द्वितीयमन्त्रेऽपि पूर्वार्थस्यार्थः प्रत्यक्षसिद्धः । उक्तार्थे च निगदन्त्याख्यातमिति व्यावृत्ते-या

युजुस्तथा बन्धुर्द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः सादयित्वा सूददोहसा-
ऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

(३) अय द्वियजुषमुपदधाति । (ती) इन्द्राग्नीऽअकामयेतां स्वर्गं
लोकमियावेति तवेतामिष्टकामपश्यतां द्वियजुषमिष्टामेव तामुपादधातां
तामुपधायास्यै प्रतिष्ठाप्यै स्वर्गं लोकमैतां त्रयेवैतद्यजमानो यद्वियजुष-
मुपदधाति येन रूपेण यत्कर्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण
तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं लोकमयानीति सा यद्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवते
ऽअपश्यतां युद्रेव द्वियजुषमुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥

यथैव यजुस्तथा बन्धुः । द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः । सादयित्वा सूददोहसाऽधिवदति ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥

अय द्वियजुरिष्टकोपधानम् ।

अय द्वियजुषमुपदधाति । इन्द्राग्नीऽअकामयेताम्-स्वर्गं लोकमियावेति । तवेतामिष्टकामपश्यतां-
द्वियजुषम् । इमामेव तामुपादधाताम् । तामुपधायास्यै प्रतिष्ठाप्यै स्वर्गं लोकमैताम् । तयैवैतद्यज-
मानो यद्वियजुषमुपदधाति-येन रूपेण; यत्कर्म कृत्वा, इन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां, तेन रूपेण तत्कर्म
कृत्वा स्वर्गं लोकमयानीति । सा यद्वियजुर्नाम-द्वे ह्येतां देवतेऽअपश्यताम् । यद्वैव द्वियजुषमुप-
दधाति-यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥

हावेनेत्यादिना । हे ह्ये । ' या ' लं काव्यानां ' शनेन ' आत्मानं विस्तारयति, अङ्कुशेणां ' सहस्रेण '
विविधं प्रादुर्भवति । हे देवि । योतमाने ' इष्टके ' ' तस्यास्ते ' ' ययम् ' ' हविषा विषेय ' पार्ष्णीमेति
द्वितीयस्वार्थः ॥

उपधानमन्त्रगतमर्थसिद्धां द्वित्रिसङ्ख्यामनुवदति-द्वाभ्यामुपदधातीति । द्वित्रिसङ्ख्याप्रशंसालक्षणं व्याख्यानं
" द्वाभ्यामिति ज्ञोति द्विपयजमानो यजमानोऽग्निः " इत्यादिना-(स. प. १।१।१।२) प्रायुक्तमित्याह-
तस्योक्तो बन्धुरिति । ' सादयित्वा ' इत्यादिकं तु व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

कात्यायनः-" यास्त इति द्वियजुषम् "-(स. धौ. सू. १०।१२) इति । " यास्ते अग्ने ह्ये
रुचः, " " या वो देवाः " इति द्वाभ्यां द्वियजुर्नामिष्टकामुपदध्यादिति स्वार्थः, तदेतद्विषये-अयेति । विहिता-
नित्यं यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिसाधनत्वेन प्रशंसति-इन्द्राग्नी इत्यादिना । एतमेतत् । इमामेवेति । ' तम् '
अहमना ष्टाम् ' इष्टाम् ' अस्मानिरविष्टीममानामिष्टकाम् ' एव ' उपदधाताम् ' ' तान् ' ' उपधाप्य '
' अस्ते प्रतिष्ठत्यै ' " यष्टपयै चतुर्था "-(पा. सू. २।३।१२ । वा. १) इति । अस्याः प्रतिष्ठाप्याः
सकामात् सोपानवदिमानादहम् ' स्वर्गं लोकम् ' प्राप्नुतामित्यर्थः । तयैवैतदिति । ' यजमानो द्वियजुषमुपद-
धाति ' इति ' यत् ' ' एतत्तयैव ' इन्द्राग्निदेवतायदेव । तदेव दर्शयति-येनेति । ' येन ' प्रकारेण ' यत् कर्म '
' इत्या ' ' इन्द्राग्नी स्वर्गं लोकं ' प्राप्नुताम् । ' तेन ' एव प्रकारेण ' तत्कर्म कृत्वा ' अहमपि ' स्वर्गं '

(स्तु) तद्वाहुः । (स्यु) यदसामेव यजमानो योऽसौ हिरण्यः पुरुषो-
ऽथ कतमदस्येदृशं रूपमिति देवो वाऽअस्य स आत्मा मानुषोऽयं
तद्यत्सु हिरण्ययो भवन्त्यमृतं वाऽअस्य तद्रूपं देवरूपममृतं हिरण्यमुय
यदियं मृदः कृता भवति मानुषं ह्यस्येदृशं रूपम् ॥ १७ ॥

(१५) स यदमृतेवोपदध्यात् । (ज्ञे) नेमामपाशित्थ्यात्क्षिप्ते हास्मा-

तद्वाहुः—यदसामेव यजमानो—योऽसौ हिरण्यः पुरुषः—अथ कतमदस्येदं रूपमिति । देवो वा-
ऽअस्य स आत्मा, मानुषोऽयम् । तद्यत्सु हिरण्ययो भवति—अमृतं वाऽअस्य तद्रूपं देवरूपम्,
अमृतं हिरण्यम् । अथ यदियं मृदः कृता भवति,—मानुषं ह्यस्येदं रूपम् ॥ १७ ॥

स यदमृतेवोपदध्यात्—नेमामपाशित्थ्यात् । क्षिप्ते हास्मात्लोकायजमानः प्रेषात् । अथ यदिमा-
मपाशित्थि—यदेवास्येदं मानुषं रूपम्—तदस्यैतदपाशित्थि । यथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

‘लोकम्’ प्राप्तवानिति ‘यजमानो द्विपञ्चमुपदधाति’ तस्मादेवा स्वर्गप्राप्तिसाधनमिति भावः । प्रकृताया
वृक्षायाः द्विपञ्चुरिति नामधेयप्राप्तिं दर्शयति—सा यदिति । यतः ‘एताम्’ ‘दे’ ‘देवने’ इत्यादौ
‘अपयन्ताम्’ तास्माद् ‘द्विपञ्चानाम्’ इयमित्येवार्थः । ननु देवताद्वयदर्शनात्कथं द्विपञ्चुरिति नाम स्यादिति
चेदुच्यते—यतो दे देवते एतामपयन्ताम्, अत एव हास्या यज्ञमर्पणमुपधीयते, तथा सति यज्ञईमेनोपधानस्यापि
देवताद्वयदर्शनापाधिकत्वाद् द्विपञ्चुरिति नामधेयस्यापि देवताद्वयदर्शनमेव निमित्तमित्यभिप्रायः । ननु “यास्ते
अग्ने —” या वो देवाः ”—इत्यनयोर्मन्त्रयोर्काव्यस्थिता एतित्वात् कथं यज्ञ इन्द्रेण तदभिधानमिति । एव
तर्जय यज्ञः शब्देन मन्त्रमात्रं लक्ष्यते । ऋक्सामयजुषा लक्षणं जैमिनिना दासितम् । “तेषामृक् यज्ञार्थवशेन पाद-
व्यवस्था, गीतिषु सामाख्या, शेषे यज्ञ इत्येवम्” — (जै. मू. २।१।११३९ १७) इति । एतदेवाप्यत्र सङ्गृहीतमभि-
युक्तैः—“नक्तमपयजुषा लक्ष्यं साङ्ख्यादिति शङ्किते । पादश्च गीतिः प्रक्षिप्तपाठ इत्यस्यसङ्कटः” इति । अथ
वा मन्त्रे एव यज्ञ-शब्दस्य बहोरो द्रव्यते । यथा—“तथास्ते देवीष्टके त्रिषेण हविषा जयन्” —इति—“यथैव
यज्ञन्तथा मन्त्रः” इत्येवमादौ । अथ तानेवैष्टक्यं यजमानात्मना प्रशंसति—यद्वेदेति । द्विपञ्चो यजमाना-
त्मकत्वात्तदुपधानेन यजमानमेवास्मिल्लोकेऽपि तान् मवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

द्विपञ्चो यजमानन्वीकृत्या कन्धोदेवा याज्ञिकानां विज्ञातामव्यक्तव्यति—तद्वाहुर्तिपादिना । अथ कतम-
दिति । ‘अग’ ‘अस्य’ यजमानस्य ‘इदं’ द्विपञ्चानाम् एतन् ‘कतमत्’ ‘रूप’ स्वरूपमिति । रूपत्वान्-
पेक्षया ननुपसक्तवन् । उक्तम्योक्तमाह—देवो वा इति । ‘स’ हिरण्यः ‘पुरुष’ ‘अस्य’ यजमानस्य
देवत्वप्रयुक्तः, ‘आत्मा’ शरीरम् । यद्विपञ्चुरेष्टका स मनुष्यत्वप्रयुक्त आत्मेत्यर्थः । हिरण्यत्वात् पुरुषस्य
देवशरीरत्वम्, मनुष्यत्वाद् द्विपञ्चो मानुषशरीरत्वमव्यक्तम्, (तन्) प्रतिपादयति—तद्यदित्यादिना । देव-
रूपमिति । यतः ‘देवरूपम्’ अतोऽस्य यजमानस्य ‘तद्रूपम्’ ‘अमृतं’ खलु । विज्ञातमेव्यक्तव्यतिपादना-
द्विरण्यस्यामृतत्वम् । मानुषश्च हीति । इदं द्विपञ्चैक्षण स्वरूपं यतो ‘मानुषम्’, अतः ‘एव मृदः कृता
भवति’ पार्थिवी भवति । मानुषाणां पार्थिवत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

द्विपञ्च उपधानस्याप्यव्यक्तव्यतिरेकयोर्गुणयोः प्रदर्शनेनाव्यक्तव्यमाह—स यदित्यादिना । ‘अमृत्’ हिरण्य-

छोकाद्युजमानः प्रेयादथ युदिमामपशिनृष्टि युदेवास्येदं मानुषं रूपं
तदस्यैतदपशिनृष्टि तथो हानेनात्माना सुर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

स युन्नानृपदध्यात् । (छ) नु हैतं देवमात्मानमनुप्रजानीयादथ युदन्-
नृपदधाति तथो हैतं देवमात्मानमनुप्रजानाति तामनन्तर्हितां दूर्वेष्ट-
कायाऽनुपदधाति पशवो वै दूर्वेष्टका युजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥

तदाहुः । कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन संतताव्यवच्छिन्नौ भवत इति
प्राणो वै स्वयमातृणा प्राणो दूर्वेष्टका युजमानो द्वियजुः स यदनन्त-
र्हितां स्वयमातृणायै दूर्वेष्टकांमुपदधाति प्राणेनैव तत्प्राणं संतनोति
सुंदधात्पुथ यदनन्तर्हितां दूर्वेष्टकायै द्वियजुपमुपदधाति प्राणो वै दूर्वे-
ष्टका युजमानो द्वियजुरेवमु हास्यैतावात्मानौ प्राणेन संतताव्यव-
च्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥

स यन्नानृपदध्यात्-न हैतं देवमात्मानमनुप्रजानीयात् । अथ यदनृपदधाति-तथो हैतं देव-
मात्मानमनुप्रजानाति । तामनन्तर्हितां दूर्वेष्टकाया उपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका । यजमानं तत्प-
शुषु प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥

तदाहुः-कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन संतताव्यवच्छिन्नौ भवत इति । प्राणो वै स्वयमातृणा ।
प्राणो दूर्वेष्टका । यजमानो द्वियजुः । स यदनन्तर्हितां स्वयमातृणायै दूर्वेष्टकांमुपदधाति-प्राणेनैव
तत्प्राणं संतनोति । सन्दधाति । अथ यदनन्तर्हितां दूर्वेष्टकायै द्वियजुपमुपदधाति-प्राणो वै दूर्वेष्टका,
यजमानो द्वियजुः-एवमु हास्यैतावात्मानौ प्राणेन संतताव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥

पुरुषलक्षणाभिष्टकाम् ' एव ' ' उदात्थात् ' । नेमामि । ' इमाम् ' द्विपुरुषलक्षणाभि तदानीमेव वेदुपद-
ध्यात् ' तारिहिष्यात् ' नावशेषयेत्, नहि मानुषसरीररूपद्विपुरुषलक्षणा अपरिशेषणान् द्विप्रकाल एव
' अस्माद्धोकाद्युजमानः प्रेयात्, ' एतस्मात्तदानीमनुप्रधानेनावशेषेण तु ' अनेन ' द्विपुरुषलक्षणेन मानुष-
सरीरेणात्मिलोके यजमानः कृत्वा ' आयुरेति ' इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथास्या इष्टकायाः द्विपुरुषपुरुषसंघर्षे सर्वथाऽनुप्रधाने दोषप्रदर्शनपूर्वकं तत्रोपधाने गुण दर्शयति-स यद्दि-
त्यादिना । समीपेऽनुप्रधाने सति असम्बन्धाद्यजमानः स्वकीयं देवरूपमनुक्रमेण ' न ' ' प्रजानीयात् ' । उपधाने
तु प्रजानीयात् । अथ तामेवेष्टकां दूर्वेष्टकासंघर्षेणोपदध्यादित्याह-तामनन्तर्हितामिति ॥ १९ ॥

यजमानस्य द्विपुरुषपुरुषो देव सरीरं द्विपुरुषं मानुषमिन्युक्तम् ; तयोर्मध्ये स्वयमातृणादूर्वेष्टकायोरुपधानेन
व्यवधानाग्निरिदमस्यापि प्राणेन कथमन्यवच्छेद इति याज्ञिकानां प्रथमवतारयति-तदाहुरिति । ' सन्तनी '
 इत्यस्यैव विवरणम्- ' अन्वच्छिन्नौ ' इति । उक्तस्योक्तं दर्शयति-प्राणो वा इत्यादिना । " प्राणो वै स्वय-
मातृणा प्राणो सेवैतत्पशुमन आतृते "-इति स्वयमातृणायाः प्राणावमुक्तम् (श. प. ७।४।१।२)
" अपास्यत् प्राणो गच्छत उदकाक्षम् "-इत्यादिना प्रागस्त एव दूर्वाऽभूदित्युक्तम् (श. प. ७।४।
१।१।१) ' सन्तनोति ' इत्येतादेव विदुषोति-सन्दधातीति । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

(तो) वास्तेऽग्ने सूर्ये रुचः । (चो) वा वो देवाः सूर्ये रुचः इति रुचर्
रुचमित्यमृतत्वं वै रुग्मृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति द्वाभ्यामुपदधाति
तस्योक्तो बन्धुः । अतो द्यं ऐवेतद्रूपं मृज्वापश्च सादयित्वा सुददोइष्टा-
धिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥

(३) अय रेतःसिन्धाऽनुपदधाति । (ती) इमो वै लोको रेतःसिन्धा-

" यास्तेऽग्ने सूर्ये रुचः " — " या वो देवाः सूर्ये रुचः " — (ब्रा० सं० १३ । २२,
२३) इति । रुचं रुचमिति — अमृतत्वं वै रुच् । अमृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति । द्वाभ्यामुपदधाति ।
तस्योक्तो बन्धुः । अतो द्यं ऐवेतद्रूपं मृज्वापश्च । सादयित्वा सुददोइष्टाधिवदति ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥

अथ रेतःसिन्धिकाद्वयोपधानम् ।

अथ रेतःसिन्धाऽनुपदधाति । इमो वै लोको रेतःसिन्धी । इमो येन लोको रेतःसिन्धा-इत्ये

द्वियद्वय उपधाने मन्त्रौ विषये-यास्ते अग्ने इति । " यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो " — (ब्रा० सं० १३ । २२,
२३) इति । रुचं रुचमिति । " अस्मिन् " इति । उपधाने इत्यर्थः । मन्त्रयोश्चदमर्षा-हे अग्ने । ' ते '
एव ' सूर्ये ' सूर्यमन्त्रे वा ' रुचो ' दीप्तयो ' दीप्तिनिः ' दीप्तिरूपेण ' दिशतन्वन्ति ' सर्वतो व्याप्नु-
यन्ति । एतौ वा अग्नेर्दीप्तयस्ता एव सूर्योदयकाले सूर्यस्मरौ ययन्ति । एतच्च दीप्तिरित्येकैरिति व्याख्याने
समाप्तातम् — " तद्वत्त वाचादित्यमस्मिन्नुपधानोदति " — (ऐ. ब्रा. ३।२।१०) इति । " तामिः सर्वाभिः "
दीप्तिनिः ' न ' अस्मत्सम्बन्धिने ' जनाय ' यजमानलक्षणाय ' रुचं ' इति ' प्रकाशं कुरु, ' रुचं '
(पा. ब्रा. ३ । १ । ८९) इति विभक्तिव्यत्ययः, रुचमिति । " कः कलकति " (१८. ६.
८ । १ । ९०) इत्यादिना विभक्त्यविवक्षया । हे देवाः । ' वः ' दुष्प्राक् सम्बन्धितः सूर्यमन्त्रे
वर्तमानाः ' वा रुचः ' दीप्तिः सन्ति, ' तामिः सर्वाभिः ' दीप्तिनिः हे- ' इन्द्रादी ' हे- ' वृहस्पते ' ।
अतोऽपि द्यं ' न ' अस्मत्सम्बन्धिने यजमानाय ' रुचं ' इति ' प्रकाशं संप्राप्यत । ननु पार्श्वे मन्त्रोपधुना
पठ्यते । तत्रच रुचं नो घटेति लिङ्गेन मन्त्रनुवाचनित्वात्पर्येण तद्वत्तं युज्यते; अतो ' न ' इति पदं द्वि-
त्युपचारितमिति चेन्न-पठ्यतेत्याक्षनेर्द्वयत्वा सङ्गोपधानसङ्गस्य यजमानगानित्वं प्रतीयते । न च परि-
शीतस्वाध्वयोर्द्विगतातिरिक्तसम्बन्धो न्यायः । सम्पाद्व्युत्पत्त्याद्याभ्यां विक्रं तद्विभं यजमानवत्तेजो-
वर्णान्तरं, तस्मादयमेतत्तं पाठ्यम् = बालुकां अग्नेऽस्यापुनं देहि " इत्यादि द्वियमागालुकादि प्रच-
गादीर्मन्त्रेषु सुत फलं यथा यजमानमेव । तथैवाच्युर्गुणा पाठ्यम् करणमन्त्रेषु सुतमिति फलं यजमानमेव ।
द्वाभ्यामित्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् । प्रकाशन्तरेणानि दिवं प्रशंसति-अथो द्यमिति । दिविषं रूप-
मस्तीति तदुपधानमन्त्रयोरेण द्वित्युपपन्न इत्यर्थः । व्याख्यातमुत्तरं वाक्यम् ॥ २१ ॥

अथ रेतःसिन्धाऽनुपदधाति । इमो वै लोको रेतःसिन्धी इति । " लोकां शान्तमस्य " (पा.

विमो ह्येव लोको रेतः सिञ्चत इतो वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमः
साऽमुत्र वृष्टिर्भवति तामसावसुतो वृष्टिं तदिमाऽअन्तरेण प्रजाः प्रजा-
यन्ते तस्मादिमो लोकौ रेतःसिञ्चौ ॥ २२ ॥

विराड्ज्योतिरधारयदिति । (त्य) अयं वै लोकौ विराद् सुऽइम-
मग्निं ज्योतिर्धारयति स्वराड्ज्योतिरधारयदित्यसौ वै लोकः स्वराद् सो-
ऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयति विराड्ज्योतिरधारयदिति लोकौ स्वराद् च नानोप-
धाति नाना हीमौ लोकौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्माद् हानु-
योर्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥

वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमः, साऽमुत्र वृष्टिर्भवति । तामसावसुतो वृष्टिम् । तदिमा अन्तरेण
प्रजाः प्रजायन्ते-तस्मादिमौ लोकौ रेतःसिञ्चौ ॥ २२ ॥

“ विराड्ज्योतिरधारयद् ”-इति । अयं वै लोकौ विराद् । त इममग्निं ज्योतिर्धारयति ।
“ स्वराड्ज्योतिरधारयद् ”-इति । असौ वै लोकः स्वराद् । सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयति ।
विराड्ज्योतिरधारयदिति लोकौ, स्वराद् च । नानोपधाति । नाना हीमौ लोकौ । सकृत्सादयति । समानं
तत्करोति । तस्माद् हानुयोर्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥

ख. ८ । १ । १९ । इति वकारलोः । विहिते इहके पृथिवीलोककालना प्रशंसति-इमौ वै लोका-
विषादिना । ताननयोर्लोकयोः रेतःसिञ्चनप्रतिपत्तिरधिक्योक्तम्-इमौ वै लोकाविति । तदेतःसिञ्चनमनयोः
प्रत्यक्षसिद्धमित्याह-इमौ ह्येवेति । इतो वा अयमित्यादिना तदेव प्रत्यक्षत्वं दर्शयति-‘अयम्’ लोकः
‘इतः’ अस्मान् प्रदेशाद् धूमरुधिरं रेतः ‘सिञ्चति’ सा धूमः अमुत्र वृष्टौ वृष्टिर्भवति
इति छान्दिग्न इष्टपरोक्षम्, धूमस्य मेघकारणत्वाद्, तद्वत्ता इष्टकारणत्वाद्भूमौ वृष्टिरिति कारणे कार्यत्वोपधारः ।
‘ता’ वृष्टिम् । असौ वृष्टौकोऽमुस्मान् प्रदेशाद् सिञ्चति तस्मादनयोर्लोकयोरन्तरे वृष्टिरिति तादृश-
प्रजाः प्रजायन्ते । धूमते हि-‘अमादे प्रजाः प्रजायन्ते’-(ने. उ. २ वही) इति । अयमनायुक्तम्-
‘वृष्टेः लतः प्रजाः’-(मनु. ३।७९) इति । ‘तस्मादिमौ लोकौ रेतःसिञ्चौ’ रेतःसिञ्चनयोर्लोकयो-
रुपेणानुसन्धानादित्येव रेतःसिञ्चमित्युच्ये ॥ २२ ॥

तत्र प्रथमाया उपधाने मन्त्र विषय व्याप्यते-विराड्ज्योतिरिति । ‘अयम्’ ‘लोकः’ पृथिवी,
‘विराद्’-राज्येनाभिधीयते । ‘’ ‘च’ इमम्’ अस्माद्देशेना प्रत्यक्षप्रतिरूप ‘ज्योतिर्धारयति,’ प्रथमा
रेत सिञ्चलोकान्तिकेत्युक्तम् । तस्मात् प्रथमरेतःसिञ्चनको विराड्शब्दाभिधेयो भूलोकोऽद्वितीयं ‘ज्योतिर्धार-
यति’ । स्वराड्ज्योतिरिति । द्वितीयोपधानमन्त्रः, सोऽयमेव व्याख्येयः । ‘अनयोर्लोकयोः’ विराद्-
स्वरादशब्दाभिधेयत्वमेवोपपादयति-विराड्ज्योतिरिति । त्रिविध राजत इति ‘विराद्’ । राजमेव राजत इति
‘स्वराद्’ । तयोः पृथक्पृथक्मन्त्रेणोपधानमाह-नानोपधातीति । यतः ‘हीमौ’ ‘लोकौ’ ‘नाना’

युद्धेयु रेतःसिचाऽऽपदधाति । (त्या) आण्डौ वै रेतःसिचौ यस्य
ह्याण्डौ भवतः सुऽ एव रेतः सिञ्चति विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराह
ज्योतिरधारयदिति विराड्ब्रह्मेमावाण्डौ स्वराद् च त्रिवेतज्ज्योतिरधारयतो
रेतऽ एव प्रजातिमेव नानोपदधाति नाना हीमावाण्डौ सकृत्सादयति
समानं तुत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनौ तेऽनन्तर्हिते द्वियजुषऽऽप-
दधाति यजमानो वै द्वियजुरनन्तर्हितौ तयजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । (त्य) अग्निर्वै प्रथमा विश्व-
ज्योतिरग्निर्होवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योतिरग्निमेवैतदुपदधाति तामुनन्त-

यदेव रेतःसिचाऽऽपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचौ । यस्य आण्डौ भवतः—स एव रेतः
सिञ्चति । “ विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराह्ज्योतिरधारयत् ”—इति । विराड्ब्रह्मेमावाण्डौ
स्वराद् च त्रिवेतज्ज्योतिरधारयतो रेत एव, प्रजातिमेव । नानोपदधाति । नाना हीमावाण्डौ । सकृ-
त्सादयति । समानं तुत् करोति । तस्मात्समानसम्बन्धनौ । तेऽनन्तर्हिते द्वियजुषः उपदधाति ।
यजमानो वै द्वियजुः । अनन्तर्हितौ तयजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥

अथ विश्वज्योतिरिष्टकोपधानम् ।

अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योतिः । अग्निर्होवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योतिः ।

पृथग्भूतौ, तस्मात्तदामिकयोरिष्टकोपधेयान् पृथक्पृथक्मन्त्रेण कर्तव्यमित्यर्थः । उपधानमन्त्रवत्सादनमन्त्रस्यापि
पार्थक्येन प्राप्तावाह—सकृदिति । “ तथा देवतयाऽद्विरस्वदभूवा सीद ”—इत्ययं सादनमन्त्रस्तमेकस्मिन्वाच्यं साद-
येत् । न तु प्रतीष्टकमित्यर्थः । तेन तदुपधानं ‘ समानम् ’ ‘ करोति ’ ‘ तस्माद् ’ ‘ अनयोर्लोकयोरन्ना-
प्राप्ता- ‘ ममापन्ति ’ परस्परं भवदा भवन्ति । अन्तरिक्षमाणा हि पृथिवीभगी, सम्बन्धन्त इत्येतन् प्रत्यक्ष-
सिद्धमेव ॥ २५ ॥

अथ तदेष्टकोपधेयमात्रमना स्तौति—युद्धेति । अण्डशब्दान् स्तौतिकोऽङ्गु—प्रत्ययः । ‘ आण्डौ ’ इति
प्रवृत्तत्वम्विविधो बीजे लभ्यते । ‘ यस्य आण्डौ भवतः ’ इत्यादिना आण्ड्यो रेतःसिचव प्रणिपादितम् । विरा-
ड्ब्रह्मेमाविति । आण्ड्योः प्रबोधादनुसाम्यादिप्रादुर्त्तव्यं च प्रत्यक्षमित्यर्थः । ‘ प्रजाति- ‘ सान्देन प्रबोधादन-
मभिव्यजते, रेतः, प्रजातिश्च प्रजा लब्धन्त इति तत्प्रकाशकवाज्योतिष्टुमित्यवगत्यम् । समानसम्बन्ध-
नाविति । एककपसम्बन्धनावित्यर्थः । प्रकृतयोरिष्टकोयोः स्थानविशेषमाह—तेऽनन्तर्हिते इति । द्वियजुषोः
समीपेऽन्यवधानेनोपधानं किमर्थमित्यत आह—यजमानो वा इति ॥ २४ ॥

रेतःसिचोपधानान्तरं विश्वज्योतिरप्यस्या इष्टकया उपधानं विधातुं सामान्यवत्तमना स्तौति—अयेति ।
ययमावृण्णा ह विश्वज्योतिषोऽपि तिष्ठो विपन्ते, अतोऽयं ‘ प्रथमा ’ इति विशेषणम् । ‘ अस्मिँल्लोके ’

हिता^१ रेतःसिग्भ्यामुपदधातीमौ वै लोका रेतःसिचावुनन्तर्हितं तदाभ्यां
लोकाभ्यामग्निं दधात्यन्तरेखोपदधात्यन्तरेव हीमौ लोकावग्निः ॥ २५ ॥

(यं) बुद्धेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः-प्रजा-ह्येव
विश्वं ज्योतिः प्रजुननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हिता^१ रेतःसिग्भ्यामुप-
दधात्याण्डौ वै रेतःसिचावुनन्तर्हितां तदाण्डाभ्यां प्रजातिं दधात्यन्तरेखो-
पदधात्यन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

प्रजापतिश्चा सादपत्तिरिति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रयमां चितिमुपश्यत्पृष्ठे
पृथिव्या ज्योतिष्मतीमिति पृष्ठे ह्यपं पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः ॥ २७ ॥

अग्निमेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुपदधाति । इमौ वै लोका रेतःसिचौ । अनन्त-
र्हितं तदाभ्यां लोकाभ्यामग्निं दधाति । अन्तरेखोपदधाति । अन्तरेव हीमौ लोकावग्निः ॥ २५ ॥

यदेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजुननमेवैतदुप-
दधाति । तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचौ । अनन्तर्हितां तदाण्डाभ्यां
प्रजातिं दधाति । अन्तरेखोपदधाति । अन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

“प्रजापतिश्चा सादपत्तिरिति” इति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रयमां चितिमुपश्यत् । “पृष्ठे पृथिव्या
ज्योतिष्मतीम्” इति । पृष्ठे ह्यपं पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः ॥ २७ ॥

युवे वरिष्ठान् ‘ज्योतिः’ अस्ति, एत् सर्वमग्निमयम् ‘एव’ इति । ‘अग्निर्विश्वज्योतिः’ इति तदग्रमक-
सेनालुक्त्वनादिप्रकारेण विश्वज्योतिः, अतस्तदुपधानेऽग्निमेवोदितवान् मन्वाति । विश्वे-तामनन्तर्हितमिति ।
‘एतत् विश्वज्योतिषं’ रेतःसिग्भ्याम् ‘अनन्तर्हिताम्’ अन्तरेखोपदधाति । तदा सति
रेतःसिचौ पृथिवीगुक्तोक्तमकलात् ताम्यामप्यवहितमेव ‘अग्निं दधाति’ । अग्निपार्श्वेऽपि तत्सर्वसंनोत-
वान्तेऽप्यवधानमुपपद्य इत्यत आह-अन्तरेवेति । अन्तरेव हीति । ‘अन्तप’ ‘इव’ इति एवमेवम् ।
‘इव’-‘एतत् एवकार्यः’ । “अन्तर्ह्यन्तरेखोपे”-(पा. सू. २।३।४।५) इत्यनेन ‘हीमौ’ इति
हिताया । अनपेक्षोक्त्यर्थे पृथिव्या उपरि अन्तरेखे खलग्निः प्रकाशं तस्मान्मप्यत उपबभूव ॥ २५ ॥

अदेतामिहोकां प्रजातन्नाऽपि प्रसंसति-यदेवेति । ‘प्रजा’ हि ‘विश्वज्योतिः’ यतः प्रजा इत्यत्राक्यदा
सर्वान् पदार्थान् प्रकाशयति तस्मात् ‘प्रजा विश्वं ज्योतिः’ इत्येतदसंशयम् । अतः प्रजा विश्वज्योतिः । तदा
सति ‘एतत्’ इहोक्त्यन्तेन ‘प्रजनन्’ प्रजोपादनम् ‘एव’ उपहितम् भवति । प्रजायाः प्रजोपादनस्य
ए कार्यकारणानादभेदविशेषैव नुक्तम् । रेतःसिचोराण्डादिश्वज्योतिषश्च प्रजन्तास्तान्मन्ववहितमेव मप्यत
उपबभूव प्रजोपादनमेवाभ्युपगम्यते मन्वाति दर्शयति-तामनन्तर्हितमिति । अन्तरेव ह्याण्डाविति ।
अन्तर्ह्यन्तरेख एव रेतोर्गोमिन्नशस्वास्त एव ‘प्रजाः’ ‘प्रजायन्ते’ ॥ २६ ॥

अप सत्सिन्धुवने मन्त्रं विदधानो व्यावर्ते-प्रजापतिद्वेत्पादिनी । यतः ‘प्रजापतिः’ ‘एतान्’

(विं) विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्याप्नायेति प्राणो वै विश्वज्योतिः
सर्वस्माऽव वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्पे-
तदग्निष्टेऽधिपतिरित्यग्निमेवास्याऽधिपतिं करोति सादयित्वा सूददोहडा-
ऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २८ ॥

(३) अथऽर्तुव्येऽनुपदधाति । (त्यू) ऋतुवऽएते सुदतुव्येऽऋतुनेवैतदुपद-
धाति मधुश्च माधवश्च व्यासन्तिकावृत्तुऽडति नामनीऽएनयोरेतं नामभ्या-
मुवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽडएके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं
तदृतुं करोति ॥ २९ ॥

“ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्याप्नाय ”-इति । प्राणो वै विश्वज्योतिः । सर्वस्माऽव
वाऽएतस्मै प्राणः । “ विश्वं ज्योतिर्यच्छे ”-इति । सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्पेतेत् । “ अग्निष्टे
ऽधिपतिः ”-(वा. सं. ११ । २४) इति । अग्निमेवास्या अधिपतिं करोति । सादयित्वा
सूददोहडाऽधिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ २८ ॥

अथ ऋतुव्येऽनुपदधाति ।

अथऽर्तुव्येऽनुपदधाति । ऋतुव एते सुदतुव्ये । ऋतुनेवैतदुपदधाति । “ मधुश्च माधवश्च

‘ प्रयनाम् विनिमयस्यम्, ’ अतः ‘ प्रयनाम् ’ विश्वज्योतिव ‘ प्रजापतिश्चा सादयत्विति ’ मन्त्रेणो-
द्व्यादित्यर्थः । पृष्ठे ह्ययमिति । पृथिव्यै इति । वधुर्वयं वतुर्वा -(वा. सु. २ । १ । १२ । वा. १ ।) ।
यतश्च ‘ पृथिव्याः ’ ‘ पृष्ठे ’ उपरि ‘ अग्निर्ज्योतिष्मान् ’ ‘ विश्वज्योतिश्चाग्निः ’-इत्युक्तम् ‘ अग्निर्वै प्रयना
विश्वज्योतिः ’-इति । अतः ‘ पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् ’ इति मन्त्रवचनम् ॥ २७ ॥

प्राणो वा इति । विद्यमान एव प्राणे सर्वेकामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रकाशकत्वात् प्राणस्य विश्वज्योतिष्टम् ।
सर्वस्मा उ वा एतस्मै इति । सर्वस्य छन्देतस्य लोकोक्त्यै । सर्ववस्तुर्धा (वा. सु. २ । १ । १२ । वा. १ ।) ‘ प्राणः ’
आशास्यो मवतीति शेषः । अपानो न्यायधेति प्राण एव वृत्तिमेदमित्यतः । प्राणस्य विश्वज्योतिष्टम् । विश्वस्य
सर्वस्य लोकास्य प्राणादिस्थेर्धार्थं तत्रोपधानमिति मन्त्रमग्रा आह । ‘ सर्वं ज्योतिः ’ इति विश्वशब्दार्थविशरणम् ।
‘ अग्निष्टेऽधिपतिः ’ इति ‘ एतन्मन्त्रमग्राकथनेन ‘ अग्निमेव ’ ‘ अस्याः ’ विश्वज्योतिवः ‘ अधिपतिं करोति ’ ।
हे विश्वज्योतिः । ‘ पृथिव्या. पृष्ठे ’ उपरि ‘ ज्योतिष्मतीम् ’ ज्योतिषा युक्तं त्वं ‘ प्रजापतिः सद्यस्तु ’
स्थापयतु । किमर्थमिति तत्राह-विश्वस्मा इति । ‘ विश्वस्य ’ सर्वलोकास्य ‘ प्राणायापानाय व्याप्नाय ’ प्राणादि-
व्यापारार्थम् । किञ्च ‘ विश्वस्य ’ समस्तं ज्योतिः ‘ तेनो ’ यच्छेत् निष्कलं अस्मदायत्तं कुरु, ‘ ते ’ स
‘ अग्निः ’ ‘ अधिपतिः, ’ अतः स. त्वं परम्यो ‘ गोमायतु ’ इति कल्लवन्वत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ ऋतुव्येऽनुपदधाति । अथऽर्तुव्येऽनुपदधाति । ऋतुव्ये इति । “ मधुश्च माधवश्च

तद्यदेतेऽञ्जोपदधाति । संवत्सरऽप्युपोऽग्निरिमुऽउ लोकाः संवत्सर-
स्तस्यायमेव लोकः प्रथमा चितिरथमस्य लोको वसन्तुऽ ऋतुस्तद्यदेते-
ऽञ्जोपदधाति यदेवास्येतेऽआत्मनस्तुदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते-
ऽञ्जोपदधाति ॥ ३० ॥

वासन्तिकानृत् ॥—(वा० सं० १३ । १५) इति । नामनीऽप्यनयोरेते । नामन्यामेवैनेऽप्य-
दुपदधाति । द्वेऽष्टके मवतः । द्वौ हि भासावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं तद्वत् करोति ॥ ३९ ॥

तद्यदेतेऽञ्जोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ लोकः संवत्सरः । तस्यायमेव लोकः
प्रथमा चितः । अपमस्य लोको वसन्त ऋतुः । तद्यदेतेऽञ्जोपदधाति—यदेवास्येतेऽआत्मनः—तद-
स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽञ्जोपदधाति ॥ ३० ॥

(पा. सू. १ । ३ । ११ ।) इति देवतार्ये वक्ष्यमाणः, “यवि मय्” — (पा. सू. १ । ४ । १८)
इति मन्त्रत्वम् “ओर्गुणः” — (पा. सू. १ । ४ । १९ ।) इति गुणः, “वन्तो यि प्रत्ये” — (पा.
सू. १ । १ । ५९ ।) इति अवदेशः । ऋतुदेवतोऽहोरात्रेण ऋतुतामेवोपबन्तं स्वतीत्याह—ऋतव एत
इति । ऋतव्यवहोरात्रेण मन्त्र विधाय व्याचष्टे—मयुमेति । मयुमाववतान्दाम्या वैश्वेयान्वावृष्येते । ‘वास-
न्तिकौ’ इति “वसन्ताव” — (पा. सू. १ । ३ । २० ।) इति टक्ष्यमाणः । ऋतुवाचो मासद्वये मुख्यः
अथ तदवयवभूते मासे उपवाह्यर्क्षते । मयुष माववसेत्येतां वसन्तस्मन्निबन्धौ “ऋतु” मासौ, अतएव तरेव
त्यत्वेन तदोपनिषे वसुपदधामित्यर्थः । नामनी इत्यादिना वसुमाववसुपदेवयोर् दर्शयति । वसु इत्यवसुप्यादि
वदेवैकस्या रक्षकाया उपबन्तं विज्ञाय किमिति इत्युपबन्तमिति । उपवाह—द्वे इष्टके इति । इष्टकयोर्वैश्वेयौ
सकृत्सादनेनैकमेव संप्रादयतीत्याह—सकृदिति ॥ १९ ॥

प्रथमायां चितौ तदुपबन्तस्य वसन्तमन्त्र—वसुपदधातिना । ‘एते’ ऋतवे ‘अव’ प्रथमायां चितौ ‘वर-
दधाति’ इति वत्, तत्र कारगुप्यते—‘एषः’ वसिमानः ‘अग्निः’ ‘संवत्सर’ संकसपञ्चनः, अग्नेः संवत्-
सपञ्चनं संकसस्तुसायां सञ्चत्युपेपादनीयत्वात् । वसिमानस्याग्नेः प्रजापतिरूपत्वे प्राप्नुयम् । “स यः स प्रजा-
पतिर्यमस्तथायमेव ॥ योजयमक्षिष्यते” — इति (उ. प. ७ । १ । १२) स च प्रजापतिः सर्वलोकाणां एतन्नेन
पञ्चमकः । संवत्सर एषोऽग्निरिति । तस्य संकसपञ्चनकत्वेनैव ‘संवत्सर एवे’ ठेमाः ‘सदु’ इत्येति ।
‘तस्य’ संकसपञ्चनकत्वेनैव प्रजापतेरप्येव लोकः, पृथिवी प्रथमा चितः । सञ्चत्युष प्रापयन्नाप्त्यादस्य
संकसपञ्चनकस्य प्रजापतेरवयवभूतोऽयं लोकः, अतएव प्रथमायां चितौ एते ऋतवे च वसन्तर्तुदेवत्यादेन
व्युपनिषे “वरदधातीति” यत्, तेन ‘यदेवास्य’ प्रजापतेः ‘आत्मनः’ तस्यैतद्विष्टकादयच्छुभं यदह-
यति “तदस्मिन्” अकथ्ये प्रथमविनिष्कषणे ‘एतद्’ एतेन पुनः ‘प्रतिदधाति’ ‘तस्मादेते’ प्रथमायां
विदुस्तदयम् ॥ ३० ॥

युदेवेतेऽञ्जोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चितिः प्रतिष्ठोऽस्य वसन्तुऽ ऋतुस्तयुदेतेऽञ्जोपदधाति युदेवास्येतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽअञ्जोपदधाति तेऽअनन्तर्हिते विश्वज्योतिषऽउपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिरनन्तर्हितास्तत्प्रजाऽ ऋतुभ्यो दधाति तस्मात्प्रजाऽ ऋतूनेवानुप्रजायन्तऽऋतुभिर्हर्षेव गर्भे पुनर्त्तं सम्पश्यन्मृतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥

(म) अथापादामुपदधाति । (ती) इयं वाऽअपादामुपेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्षिऽउपदधाति प्रथमा इयमुसृज्यत ॥ ३२ ॥

यदेवेतेऽअञ्जोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चितिः । प्रतिष्ठोऽस्य वसन्तुऽ ऋतुः । तदुपदेतेऽअञ्जोपदधाति । यदेवास्येतेऽआत्मनः—तदस्मिन्नेतत्—हविषधाति । तस्मादेतेऽअञ्जोपदधाति । तेऽअनन्तर्हिते विश्वज्योतिष उपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । अनन्तर्हितास्तत्प्रजा ऋतुभ्यो दधाति । तस्मात्प्रजा ऋतूनेवानुप्रजायन्ते । ऋतुभिर्हर्ष गर्भे सन्तं पश्यन्ति—ऋतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥

अथ अथादेष्टकीपचानम् ।

अथापादामुपदधाति । इयं वाऽअपादा । इमामेवैतदुपदधाति । तां पूर्वार्षि उपदधाति । प्रथमा इयमुसृज्यत ॥ ३२ ॥

अथ पुनस्ते एव ऋतून् प्रजापतेः प्रतिष्ठात्मना स्वीति—यदेवेते इति । प्रतिष्ठोऽस्य वसन्तुऽ ऋतुरिति । प्रतिष्ठा उ इति पदविग्रहः; “ आहुताः ”—(पा. सू. १।१।८०) । उक्तस्य “ निपात एकाकनाद् ” पा. सू. १।१।१४) इति प्रकृतसंज्ञायाम्—“ युतप्रपूर्वा अचि नित्यम् ”—(पा. सू. १।१।१९१ ।) इति प्रकृतिमाकात् प्रतिष्ठो अत्य ह्यत्र “ एकः पदस्मादिति ”—(पा. सू. १।१।१०९) इति पूर्वस्य न भवति । वसन्तर्तोः संवत्सरप्रमाणवद्वत् प्रतिष्ठात्वम् । यत्रावयवे प्रतिष्ठिति सा प्रतिष्ठा, यथा पुष्पः पादयोः प्रतिष्ठितिस्तत् संवत्सरोऽपि वसन्तर्तो प्रतिष्ठिति । प्रथमस्याचिरेत्पुनरुपतिष्ठत्यजन् प्रजापतेः स्वयम् प्रत्याचारत्वात्प्रतिष्ठात्वम् । अतश्च प्रथमायां चितौ प्रकृतयोर्विष्टकयोस्वरूपे प्रजापतेः स्वस्य वसन्तर्तुदेवत्वत्वेन सदात्मनैतद्विष्टकद्रव्यकृष्णं यत्प्रतिष्ठारूपमस्ति तदस्मिन्नेतेन प्रतिमिहितवान् मरुत्तियर्षः ॥

अथानपोर्विष्टकयोस्वरूपस्य स्थानविशेषं विचार्य प्रयसति—ते अनन्तर्हिते इति । अनन्तर्हितास्तदिति । ‘ तत् ’ तेन ‘ प्रजाः ’ ‘ ऋतुभ्यः ’ ‘ अनन्तर्हिताः ’ ‘ अन्यवर्हिताः ’ ‘ दधाति ’ ऋतुः प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—तस्मादिति । यत एवम् ‘ तस्मात्प्रजाः ’ ‘ ऋतून् ’ अभिद्वय ‘ प्रजायन्ते ’ ‘ गर्भे ’ अचि विद्यमानं जन्तुम् ‘ ऋतुभिर्हर्ष सम्पश्यन्ति ’ ऋतूनां काळक्रमकत्वत् काळस्य च सदैवत्वत्वेन सर्वोपतिमितिउच्यतेआतावत्स्या जायमानवस्या जातावत्स्या च तत्रैव सम्पद्यत इति भावः ॥ ३१ ॥

विपत्ते—अपेति । ‘ अथ ’ ऋतून्विष्टकयोपचानन्तरम् अथापादामुपदिष्टकामुपदध्यात् । अथापादाः

सा यदुपादा नाम । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याऽवस्पर्धन्त ते देवा
ऽपतामिष्टकामपश्यन्नुपादामिमामेव तामुपादधत तामुपधायासुरान्त्सप-
त्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त यदसहन्त तस्मादुपादा तयैवेतद्युज-
मानऽपतामुपधाय द्विपुन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते ॥ ३३ ॥

यद्वेत्तापादासुपदधाति । ब्राम्वाऽनुपादा व्याचैव तदेवाऽनुसुरान्त्सपत्ना-
न्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तयैवेतद्युजमानो व्याचैव द्विपुन्तं
भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते व्याचमेव तदेवाऽनुपादधत तयैवेतद्यु-
जमानो व्याचमेवोपधते ॥ ३४ ॥

सा यदुपादा नाम । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त । ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्
अपादाम् । इमामेव तामुपादधत । तामुपधायासुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त ।
यदसहन्त-तस्मादुपादा । तयैवेतद्युजमान एतामुपधाय द्विपुन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते ॥ ३३ ॥

यद्वेत्तापादासुपदधाति । ब्राम्वाऽनुपादा । व्याचैव तदेवा अनुसुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्व-

भुज्येष्टकामपश्यन्नेव इष्टिभुज्यमानेव संपादितं भवतित्याह-इयं वा इति । तस्या अपादाया उप-
धानं यवनस्पलस्य पूर्वभागे कर्तव्यमित्याह-तां पूर्वोदं इति । ननु किमर्थमस्याः पूर्वोदं 'उपधानमिति
तथाह-प्रथमेति । 'इयम्' अवादा उखायाः 'प्रथमा' पूर्वा 'असृज्यत' खड्ड ॥ १९ ॥

प्रहताया इष्टकाया अवादेति नामवेवप्रातिप्रदर्शनपूर्वकमुपधानोपयोगं दर्शयति-सा यदुपादा नामेत्या-
दिना । यत् ननु 'देवाश्चासुराध' ' ' प्राजापत्याः ' प्राजापत्येभ्यःपूजाः, पशुपरादवाद् "दिवदित्वादि-
त्यपशुपरादिभ्यः" (पा. सू. ३।१।८९) इत्यनेनाऽऽत्मार्षे व्यग्रव्ययः । 'ते' एते 'उभये' 'अपि' एतां-
मकुर्वन्, ततः 'ते देवाः' केनोपायेनासुराण्येवेति विचार्य 'एताम्' अवादाभिधाय 'इष्टकाद्' 'तदुपा-
धयेन' 'अदधन्' । इष्टा च 'तामिमान्' इष्टकामुपहितवन्तः । ततः 'तामुपधायासुपुन्' 'सपुनन्' '
वेदिगः' 'भ्रातृव्यान्' इति सपानशब्दार्थविवरणम् । भ्रातृशब्दाद् "व्यन् सपाने"-(पा. सू. ४।१।११९)
इति सपानार्थे व्यनो विधानात् । तान्सुपुन्' 'अमात्' ' ' सर्वस्मात्' स्यात्वाद् 'असहन्त' 'निराकुर्वन्'
यथेष्टेऽनेनैवतयात्वं न जमन्ते तथा पूर्वविभक्तित्यर्थः । यत् एतवाऽसुरान् 'असहन्त' 'तस्माद्' 'अवादा'
इति नामनेयम् । अत्रासुराणां सहनशब्देन होशमसहनमर्थतः प्राप्तमन्येतस्या इष्टकायाः स्वेधामसहनं प्रत्यपि
कर्मण्यसहनसामर्थ्येनाप्युच्यते । = अष्टवे सदा सऽवेति निष्पत्तेः-(पा. सू. १।१।११९)
इति 'सदा' 'शब्दो' निगणितः । ततो नञ्समाप्तः (पा. सू. ३।१।८९) । व्यत्ययेन पूर्वस्यादेः ।
तयैवेति । यथैव देवा अत्रासुराण्य अनुपनिपठन् । 'तयैव' 'यजमानः' 'एतामुपधाय' 'द्विपुन्तम्'
इति पूर्वोदं 'भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्' 'प्रदेवाभिरखड्डने ॥ ३३ ॥

अथ तानेवेष्टकां वाप्यमनाग्नीं प्रवेदयति-यदेति । व्याचैव तदेवा इत्यादिना ब्राह्मणमन्त्रादायाम् प्रतिपादने ।

समुं व्यामभृत् । (त्वा) प्राणावे व्यामं यदि किं च प्राणीयं तत्तुर्व
त्रिभर्ति तेनेयं व्यामभृद्वागु त्वेव व्यामभृत्प्राणा वे व्यामं वाचि वे प्राणे-
भ्योऽग्नं धीयते तस्माद्व्यामभृत् ॥ ३५ ॥

(तु) तुऽपते मुखे प्राणा यदुपाय । तां पूर्वार्धेऽपदधाति पुरस्ता-
त्तुत्प्राणान्दधाति तस्मादिमुं पुरस्तात्प्राणास्तान्प्राणान्युपा यजुष्मत्येष्ट-
कया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यादेतस्यां त्रितो नेत्याणानपिदुधानीति ॥ ३६ ॥

स्मादसदन् । तर्ध्ववत्तजमानो वाचैव द्विपन्त्रं आदध्यमस्यात्सर्वेस्मात्सदन्वे । वाचमेव तद्देवा
उपादधत् । तर्ध्ववत्तजमानो वाचमेशोपधत्ते ॥ ३४ ॥

त्रेयं वामभृत् । प्राणा वै वामभृत् । यदि किं च प्राणि । इयं तत्सर्वं विमर्ति । तेनेयं वामभृत् ।
वाग् त्वेव वामभृत् । प्राणा वै वामभृत् । वाचि वै प्राणभ्योऽग्नं धीयते । तस्माद्व्यामभृत् ॥ ३५ ॥

तुऽपते सर्वं प्राणा-यदुपाय । तां पूर्वार्धेऽपदधाति । पुरस्तात्तुत्प्राणान्दधाति । तस्मादिमे
पुरस्तात्प्राणाः । तान्प्राणान्युपा यजुष्मत्येष्टकया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यात्-एवस्यां त्रितो-नेत्याणानपि-
दधानीति ॥ ३६ ॥

यतो ' देवाः ' निर्मर्मनादिभिश्चिह्ना ' वाचैव ' ' अमुष्मन् ' ' असदन् ' तस्मादिपक्षेणसाधनवशा-
त्प्राणं ' अथवा ' वाग् ' इतिपर्यः । तदेवेति । यतो देवाः वाचाऽमुष्मन्सदन्, यतो देवदेव ' यजमानः '
अरि ' वाचैव ' ' द्विपन्त्रम् ' ' आदध्यमस्यान्तर्व्याम् ' सहजे ' । यतोऽसदन् तजमानेन वागादिका, अत
एतेनाप्राणोपधत्तेन ' वाचमेव ' ' उपादधत् ' ' देवाः ' तथैव यजमानो वाचमेशोपधत्ते ॥ ३४ ॥

यदुक्तमिदं वा अथष्टोत्रपाठः प्राः प्रथिव्यामकृत् तदुपवीत्यास्या अथष्टोत्रा इहकाराः वामभृत्संज्ञादिति
दर्शयति-तेयमिति । वामं वजनीयं वत् । ' प्राणाः ' सर्वप्राणप्राणवामं वाचं वत् । पन्त्रिभित् ' प्राणि '
प्राणद्वयं वजनीयं, तजमानं ' इत्यत्र ' प्रथिवी ' विमर्ति ' अमुष्मन् । अतएव वामशब्देन प्राणानामतिवामान्
प्राणानां सङ्घातं वामेदधिकश्रुत्य ' इत्यत्र ' प्रथिवी ' वामभृत् ' इति च तदन्वितकाम्यप्राप्ता वामभृत्सङ्केतपर्यः ।
" वागा अथवा " इति यदुक्तं वागात्मनं सप्तपञ्चवीत्येतत्संज्ञात्मना-वागं त्वेवेति । ' वाचि
चै ' अथवा ' वाग् ' इत्यनेन वागिन्द्रियप्राप्तं मुखं कथ्यते, प्राणानुविमर्ति-इति । प्राणान्दधेन च श्रोत्रादीनी-
तिदवागि, ' प्राणभ्योऽग्नं ' वाचि ' मुखे ' अग्ने ' ' धीयते ' विधीयते । तस्माद्व्यामभृत् ' इति तदा-
' निष्ठाऽप्राप्ता इति " वामभृत् " इत्यभिधीयते ॥ ३५ ॥

तेयमित्यादिनेत्यप्यत्रेण ' निगमनवैयर्थ्य-त-इति । " तेयम् " इत्यादिना तु अथष्टोत्रा आदि-
नेत्येष्टकालात्तजमानं, " वाचमेव " इत्यादिना तु अथष्टोत्रा आदिनेत्येष्टकालात्तजमानं, तजमानं ' अथवा '
इति ' यद् ' इति ' ते सर्वे प्राणाः ' आध्यात्मिकवागिणीति च तद्विधेरेत्येष्टकालात्तजमानं अग्निं प्राणा इत्यर्थः । ' त
त्ये ' इति प्राणा इत्येष्टकालात्तजमानं । तजमानात्प्राणात्तजमानं तजमानं तस्याः पूर्वप्रा-
णवामानुरादिति-तां पूर्वार्धे इति । तस्मादिति । ' पुरस्तात् ' पूर्वप्राणो मुख इत्यर्थः । ' रमे ' इति-

यद्वपस्याः पुञ्च पुरस्तादुपपद्यानि । (त्य) अत्रं वाऽभाषोऽनपिहिता
तद्वचं प्रति-

तदाहुः । (घृ) युन्प्रजा विश्वज्योतिर्वाग्पादाऽथ कस्मादन्तरेणऽर्ज्ये-
ऽउपपद्यातीति संवत्सरो वाऽऋतुर्ज्ये संवत्सरोऽथ तुत्यग्राभ्यो घ्राचमन्तुर्द-
धाति तस्मात्संवत्सरेणैवायां प्रजा व्याचं प्रवदन्ति ॥ ३८ ॥

यद्वपस्याः पुञ्च पुरस्तादुपपद्याति । अत्रं वाऽभाषः । अनपिहिता वाऽभग्नं प्राणाः । तामनन्-
हितामृतव्याभ्यामुपपद्याति । ऋतुषु तद्वचं प्रतिष्ठापयति । सेयं वार्यदुषु प्रतिष्ठिता
वदति ॥ ३७ ॥

तदाहुः-यन्प्रजा विश्वज्योतिः, वाग्पादा, अथ कस्मादन्तरेणऽर्ज्येऽउपपद्यातीति । संवत्सरो
वाऽऋतुर्ज्ये । संवत्सरेण तत्प्रजाभ्यो वाचमन्तुर्दधाति । तस्मान्मन्वत्सरेणैवायां प्रजा वाचं प्रवदन्ति ॥ ३८ ॥

मयेन निर्देशः, 'तस्मात्' पूर्वार्द्धे उपपदान्मुखे 'इमे प्राणा' अत्रनिष्ठान् इति शेषः । अवादायाः
पूर्वभागे मन्त्रस्या इष्टकाया उपपदाने निवर्तयन्ति-ताभ्यामन्ययेति । 'पुरस्तात्' आषाढौ प्रति 'अन्यथा'
'वज्रपत्न्या' मन्त्रस्या 'इष्टका' उपपदाने न सम्पादयेत् । एतस्यां चित्ताविति तत्र हेतुरूपते । 'नेन्'
इति निपातः परिमये वर्तते (वा. नि. १ । ३ । १५) । अवादायाः प्राणारमकथनं एतस्या प्रथमाया
चिनी तस्याः पुरस्तात्मन्त्रदिष्टकोषधाने तद्वचनान् प्राणानेतिप्रतिष्ठितवान् भवतीति परिमयेन नोद-
न्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननु यदि समन्त्रकगामिष्टकानामुपपदाने प्राणापिधानम्, तर्हि अणस्यान्त्यं मन्त्रविशिष्टानामिष्टकानामुपपा-
नेन तत्कारमान् भवतीत्यत आह-यद्वपस्या इति । अणस्यानामकारमकं तद्विधापकज्जाहोऽमिधास्यते ।
(घ. प. ७ । १ । १६०) आपचान्नामिकास्तत्कारणत्वात् । अथेन तु प्राणानामपिधानं न सम्भवति, अज्ञोप-
वीतिनात् प्राणानाम् । अतश्चात्रात्मकत्वप्रदस्यानां समन्त्रकाणामप्युपपदानं न विरुध्यत इति भावः । अथ तस्या
कृत्ययोः समीपे उपपदानं विधाय स्तौति-तामनन्तर्हितामिति । सेयं वार्यदुषु प्रतिष्ठिता वदतीति ।
'ऋतु' अत्रनिष्ठेषु प्राणिषु 'प्रतिष्ठिता वदन्ति' इत्यर्थः ॥ ३० ॥

"प्रजा वै विश्वज्योतिः" इति विश्वज्योतिषः प्रजात्वमुक्तम्, "वाग्वा अवादा"-इति अवादाया
वाक्त्वं प्रतिपादितम्; ततश्च विश्वज्योतिषः समन्त्रेऽवादाया उपपदाने सति प्रजासु वागुरहिता भवति । तद-
कृत्वा तयोर्मध्ये किमर्थमृतव्यपदेशपदानं कृतमित्वाऽऽहस्य तत्कारणमाह-तदाहुरिति । संवत्सरो वा ऋतुर्ज्ये
इति । "ऋतव इते यदृत्ये"- (घ. प. ७ । ३ । १ । १२५) इति ऋतुर्ज्येयोर्कृत्वात्मकत्वात्सम्भूय
सर्वैरामृत्या संवत्सरेणैवायां 'कृत्ये संवत्सरे' ततश्चर्तव्ययोस्तन्तरेणाने "संवत्सरेण" 'प्रजाभ्यो'
'वाचं' अनपिहिता करोति, 'तस्मात्' इदानीमुपपद्यते 'संवत्सरेणैवायां' संवत्सरे गते सति पश्चात्
'प्रजाः' 'वाक्' 'प्रवदन्ति' ॥ ३८ ॥

(न्यु) अथावाऽसि सहमानेति । (त्य) असहन्त ह्येतया देवाऽअसुरान्सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतऽइति अथैव यजुस्तथा वन्धुः सहस्रवीर्याऽसि सा मा जिन्वेति सर्व्व वै सहस्र^{२९}सर्व्ववीर्याऽसि सा मा जिन्वेत्येतत्सादयित्वा सूददोइसाऽधिवदति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३९ ॥

(स्तु) तदाहुः । कुस्मादभित्वयमातृणामन्याऽइष्टका उपधीयन्ते प्राच्यऽएताऽइति द्वौ वै योनीऽइति ब्रूयादेवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रजनना वै देवाः प्रतीचीनप्रजनना मनुष्यास्तदुदेताः प्राचीरुप-
दधाति देवयोनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७-३-२ ॥ (४.२)

इति तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ । ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७ । ४ ॥

“ अथावाऽसि सहमाना ”-इति । असहन्त' इत्येता देवा असुरान् । “ सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतः ”-इति । अथैव यजुस्तथा वन्धुः । “ सहस्रवीर्याऽसि सा मा जिन्व ”- (वा. सं. १३।२६) इति । सर्व्व वै सहस्रम् । सर्व्ववीर्याऽसि । सा मा जिन्वेत्येतत् । सादयित्वा सूद-
दोइसाऽधिवदति । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः- कुस्मादभित्वयमातृणामन्या इष्टका उपधीयन्ते-प्राच्य एता इति । द्वौ वै योनीऽइति ब्रूयात्-देवयोनिरन्यः, मनुष्ययोनिरन्यः । प्राचीनप्रजनना वै देवाः, प्रतीचीनप्रजनना मनुष्याः । तदुदेताः प्राचीरुपदधाति-देवयोनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥

पकृताया इष्टकाया उपधाने मन्त्र विदधानो व्याचष्टे-अथावाऽसीत्यादिना । मतो ' देवा ' ' एतया ' इष्टकाया ' अमुरान् ' ' असहन्त ' निराकुर्वन् । अतः सहस्राधनवाद्वादाऽसीति मन्त्र आह । “ सहस्र-
वीर्याऽसि ”-इत्यत्र सहस्रशब्देनापरिमितसङ्ख्या विवक्षितेति दर्शयति-सर्व्व वै सहस्रमिति । हे इष्टके । त्वम् ' सहमाना ' अमुराणां निराकर्त्री, अतो नाम्ना अवाप्तऽसि, तस्माद् ' अपत्ती- ' अदानवस्तिान् शक्नु-
' सहस्व ' परिभ्राज्य । किं च ये पूर्वं विरोचिनो न भवन्ति इतः परं पृतना संग्राममिच्छन्ति ते पृतनायन्तः
पृतनान्वान्दस्वाकारलोभगमावदृष्टान्दसः । तानपि परिभ्राज्य । किं च त्वं ' सहस्रवीर्याऽसि ' अपरिमितसङ्ख्याक-
वीर्यविशिष्टाऽसि । अनेन विशेषणेन शत्रुनिराकरणसामर्थ्यमुपपादितम् । सा त्वं ' मा ' मा ' जिन्व ' प्रीणीहीति
मन्त्रार्थः ॥ ३९ ॥

अथ दूर्वेष्टकादीनां स्वयमातृणाम्नाः प्राग्भागे उपधाने कारणमाह-तदाहुरिति । ‘ अभित्वयमातृणाम् ’ स्वय-
मातृणाम् अभिलक्ष्य स्वयमातृणाम्ना उपरिमया इत्यर्थः । “ लक्षणेनाभिप्रायी आभिमुख्ये ”-(पा. सू. १।१।१४)

इत्यथ्यवीमावसमासः । अन्त्या इष्टकाः उपरि वक्ष्यमाणाः उपवीयन्ते, ' एताः ' दूर्वेष्टकादयस्तु तस्याः प्राथ्य उपवीयन्त इति यदस्ति सत्रोत्तरमाह-द्वौ वै योनी इति । ' देवयोनिरन्यो ' ' मनुष्योनिरन्यः ' इति यदुक्त-
मन्यत्वं तदाह-प्राचीनेति । प्राचीने पूर्वभागे प्रजननमुत्पत्तिस्तत्कारणं वा येषां ते, तयोक्ताः । ' मनुष्याः
तु ' प्रणीचैनप्रजननाः, ' ततश्च ' एताः ' इष्टकाः स्वयमानृष्णायाः ' प्राचीः ' प्रागपकर्माः ' उपदधाति ' इति यत् तेन ' देवयोनरेव ' एनं ' यजमानम् ' उत्पादयति । दूर्वेष्टकादीनामुत्तरोत्तरपूर्वभावेनोपधानं कात्यायने-
नोक्तम्-“ पूर्वा पूर्वमुत्तराः ”-(का. श्रौ. सू. १७।२१) इति ॥ ४० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
उत्तमकाण्डे चतुर्थोऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (७-४-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्गाधनुरो देयाद् विद्यातीर्यमहेधरः ॥ १ ॥

ब्राह्मण्ड गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्म,
सताम्बीपञ्चसीरीत्रिदशतरुतापेनुमौर्वर्गभूमीः ।
रत्नोत्सां वृक्षमवात्रिद्विपमहिनरपौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,
व्यभ्राणीदिश्वचक्रं प्रथितविधिभामुनयुक्तं घट च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा निमज्जमनुतः स्वर्गजं वर्गमुत्स्यः,
कार्पासं चिं कृपावान्मुह्यतमवशो राजन राजस्यः ।
भ्राज्जोत्थं प्राप्यजन्मा लवणश्चमनुषः शर्करा चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमुकृत मुदा पात्रसन्तिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहिरण्मूपात्मसाध्वन्यधुरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये उत्तमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७-४ ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

कूर्ममुपदधाति । रसो वै कूर्मोऽसमेवैतदुपदधाति यो वै सुऽएषां लोका-
नामप्यु प्रविद्धानां पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्सुऽएष कूर्मस्तुमेवैतदुपदधाति यावानु
वै रसस्तुवानात्मा सुऽएषुऽइमुऽएषु लोकाः ॥ १ ॥

(स्तु) तुस्य यदुधरं कपालम् । (म) अयर्थं तु लोकस्तत्प्रतिष्ठित-
मिव भवति प्रतिष्ठितऽइव ह्ययं लोकोऽयं यदुत्तरार्थं सा द्यौस्तद्व्यव-
गृहीतान्तमिव भवति व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौरयं यदन्तरा तुदन्तरिक्षार्थं
सुऽएषुऽइमुऽएषु लोकाऽइमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥

अथ कूर्मेष्टकोपधानम् ।

कूर्ममुपदधाति । रसो वै कूर्मः । रसमेवैतदुपदधाति । यो वै स एषां लोकानामप्यु प्रविद्धानां
पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्-स एष कूर्मः । तमेवैतदुपदधाति । यावानु वै रसः-सावानात्मा । स एष इम
एव लोकाः ॥ १ ॥

तस्य यदुधरं कपालम् । अयं स लोकः । तत्प्रतिष्ठितमिव भवति । प्रतिष्ठित इव ह्ययं लोकः ।
अयं यदुत्तरम्-सा द्यौः । तद्व्यवगृहीतान्तमिव भवति । व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौः । अयं यदन्तरा-
तुदन्तरिक्षम् । स एष इमुऽएषु लोकाः । इमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥

यस्य निघण्टि बंदा यो वेदेन्योऽखिलं जाना । निर्गमे तमहं बन्दे निघातीर्यमहेष्टम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे स्वयमातृणादीनामुपधानमभिहितम्, अपास्मिन् ब्राह्मणे कूर्मादीनामुपधानमभिधास्यते;
तत्रादौ तावत्कूर्मोपधानं विषयं सं रक्ष्यमाना स्मृति-कूर्ममुपदधातीति । उत्तमेव कूर्मस्य रसत्वं प्रतिपादयति-
यो वै स एति । 'एषाम्' श्रुत्यादीनां 'लोकानाम्' 'अप्यु' 'प्रविद्धानाम्' मन्त्रानां 'सः' 'प्रसिद्धो
'यो' 'रसः' 'पराङ्' अनादृतः 'अत्यक्षरत्' अक्षरत् । 'सः' 'रसः' 'एषः' 'इदानीमस्माभि-
रुच्यमानः' 'कूर्मः' 'अतः' 'तमेव' 'रसम्' एतेन कूर्मोपधानेनोपहितवान् मयति । लोकेरसत्प्रणाल्या कूर्मस्य
लोकात्मकत्वमेवाह-यावानु वा एति । 'रसो' 'यावान्' यत्परिमाणः, 'आत्मा' देहोऽपि 'यावान्' यत्परि-
माणः, रस एव देहस्यान्तर्भावः । यथा विहीने लोहपिण्डे तत्त्वस्वरूपं तदसं सुसमाकारेण तद्विष्टे तद्विष्टोक्त-
रत्नालके कूर्मे 'लोकाः' अर्थाः सूक्ष्मरूपेण तद्विष्टव्येति । 'स एषः' कूर्म एव सर्वलोकात्मक इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदुक्तं कूर्मस्य श्रुत्यादिदोषप्रयात्नकत्वं तदेव तच्छरीरे विविच्य दर्शयति-तस्येति । 'तस्य'
कूर्मस्य 'यद्' अधस्तनं 'कपालम्' अतिनवकं 'सः' 'अयम्' 'लोकाः' श्रुतिः । अथरक्षपालश्रुतिन्योः

तुमुभ्यनक्ति । दध्ना मधुना घृतेन दधि हेवास्य लोकस्य रूपं घृतमन्तरिक्षस्य मध्वमुप्य स्वेनैवेनमेतद्रूपेण तुमर्धयत्यथो दधि हेवास्य लोकस्य रसो घृतमन्तरिक्षस्य मध्वमुप्य स्वेनैवेनमेतद्रूपेण तुमर्धयति ॥ ३ ॥

मधु व्याताऽऋतायतऽडुति । यां वेदेवनामृगभ्यनृक्तायां मधुः सैव देवता तुऽवसो देवता तद्युस्तुद्भेत्तन्मुध्वेषु विना रसां वै मधु रसमेवास्मिन्नेव दधाति गायत्रीभिस्तिष्ठभिस्तुत्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

तमुभ्यनक्ति-दध्ना मधुना घृतेन । दधि हेवास्य लोकस्य रूपम्, घृतमन्तरिक्षस्य, मध्वमुप्य । स्वेनैवेनमेतद्रूपेण तुमर्धयति । अथो दधि हेवास्य लोकस्य रसः, घृतमन्तरिक्षस्य, मध्वमुप्य । स्वेनैवेनमेतद्रूपेण तुमर्धयति ॥ ३ ॥

“ मधु व्याता ऋतायते ”- (वा. सं. १३।२७-२९) इति । यां वै देवतामृगभ्यनृक्तायां मधुः-सैव देवता सऽर्हः, सो देवता तद्युः । तद्वैतन्मध्वेषु त्रिचः । रसो वै मधु । रसमेवास्मिन्नेव दधाति । गायत्रीभिस्तिष्ठभिः । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

काम्यचित्तावर्णस्य प्रदर्शनाच्छात्मकत्वमुपपादयति-तत्प्रतिष्ठितमिवेति । ‘ प्रतिष्ठितम् ’ अथः सर्वत्र घृष्ट-तत्त्वम् । अवदत्ताकृष्टिष्योत्पादिवत्पातस्य प्रथिव्यात्मकत्वम् । अयेति । ‘ अथ ’ ‘ मधुना ’ ‘ कपालं तद् ’ ‘ योः ’ ‘ पुनोक्तः । पूर्ववच्छेदोपादयति-तद्वचनगृहीतान्तमिति । त्रिचिक् ‘ अवगृहीतः ’ अवगतः प्रान्तो यस्य तत्तयोक्तम् । कर्मस्वीकारकपालं सर्वतो मण्डलाकारेणावननप्रान्तम् ‘ एव ’ ‘ भवति ’, ‘ योः ’ ‘ अपि तदाविधाः आनस्य तदात्मकत्वम् । अथ यदुद्योतयोर्योः कपालयोः ‘ अन्तः ’ ‘ मध्यमस्ति ’ ‘ तदन्तरि-’ ‘ ह्यम् ’ अतः ‘ सः ’ ‘ एषः ’ ‘ कर्मः ’ ‘ इमे ’ ‘ प्रथिव्यादयः ’ ‘ एव लोकाः ’ ‘ तस्मादेतेनोपबानेन ’ ‘ इमानेव लोकानुपदधाति ’ ॥ २ ॥

विहितस्य कर्मस्य दधिमधुघृतैरम्यजनं विधत्ते-तमुभ्यनृक्ताणि । दधिमधुघृतानां प्रथिव्यादिलोकस्य तत्त्वै-रम्यजनैः कर्म स्वकीयैव रूपेण समृद्धं करोतीति वा-दधि हेवेति । तत्र धनीमात्रसाधन्यादत्रः प्रथिवीलोकस्य तत्त्वम् । घृतस्य दध्न उपरिमाविच्यत् प्रथिव्युपस्थितान्तरिक्षलोकस्य तत्त्वम् । मधुनास्तु वृषाचलशिखरादिपूरिमागोष्वर्ण-मित्यतः पुनोक्तत्वम् । अथवा मधुनो मधुरसज्जनेन सोमात्मकत्वात्सोमस्य च पुनोक्तत्वात्सोमस्य पुनोक्तत्वम् । प्रकल्पत्वेनापि दध्यादिभिर्मम्यजनं प्रशंसति-अथो इति ॥ ३ ॥

अम्यजने मन्त्र विधत्ते-मधुवाता ऋतायत इति । विहितमम्यजनमन्त्रं रसान्मना प्रशंसति-यां वै देवता-मिति । ‘ याम् ’ ‘ देवताम् ’ ‘ अग्नि-’ ‘ लोकस्य या ’ ‘ मधु ’ ‘ अनृक्ता ’ ‘ उच्चारिता यदेवताप्रतिपादकत्वेनो-प्यते सा ऋक् तत्प्रतिपादकत्वात् ‘ सैव ’ प्रतिपाद्या ‘ देवता ’, तथा ‘ मधुः ’ ‘ अग्नि । एवं च सति अथ तदेवतास्वरूपमेवमधु, “ मधु वाता ऋतायते ”-इत्यनया ऋत्या प्रतिपादयति । तत्तथ ‘ एव त्वः ’ ‘ प्रति-

स यत्कूर्मो नाम । (भै) एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत
यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्मः कश्यपो वै कूर्मस्तुस्मादाहुः
सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति ॥ ५ ॥

स यत् कूर्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत । यदसृजत-अकरोत् तत् ।
यदकरोत्-तस्मात्कूर्मः । कश्यपो वै कूर्मः । तस्मादाहुः-सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति ॥ ५ ॥

पातयेन देवताभूतमध्यात्मकम् । तिम ऋषो यमिन् समुदाये स त्वत् । “ ऋषि त्रेत्तरपदादिभिराद्य
व्युद्भवति ”—(पा. सू. १।१।१४ । वा. १) इति विश्वस्य सप्रसारणपूर्वार्णव च लोपः । “ कस्य-
रन्ध्रपयामानधे ”—(पा. सू. ५।४।७४ ।) इति समासन्तः । मधु च ‘ रसः ’ रसस्वरूपम्, अतश्च-
तेन तुष्टेनोपचाने सति रसात्मकेऽस्मिन् कूर्मे ‘ रसमेव ’ निहितवान् भवति । अग्न्यञ्जनपम्पाणा छन्दःसङ्घे
विद्यते-गायत्रीभिलिखुभिरिति । तद्व्याख्यानं प्रष्टुमिति वा-हस्योक्तो बभूवुरिति । तत्र “ गायत्रीभिः
प्रागो गायत्री प्रागनेकास्मिन्नेतरावाति, तिमृनिधयो वै प्रागाः प्राग्य देवानो व्यानस्तानेकास्मिन्नेतरावाति ”—
(घ. प. १।४।१।५) इति बृहत्कारण्डेऽभिहितम् । मन्त्रागाम्यमर्थः—“ कृत्वायते ’ ऋन् यद्व्यामनम् इच्छतीति
कृत्वायन् यजमानः (पा. सू. १।१।८५) व्यायवेनाकारः । तस्यै, ‘ वाता ’ वायवो ‘ मधु ’ मधुरस ‘ धारन्ति ’
धारयन्ति । ‘ सिन्धवः ’ समुद्राश्च नद्यश्च ‘ मधु धारन्ति ’ । ‘ ओषधीः ’ ओषधयोऽपि “ वा व्युद्भवति ”—
(पा. सू. १।४।८८) इति पूर्वसर्वगोर्लोपः । ‘ नः ’ अस्मत्प्रत्ययविध्वज्जमानार्थं ‘ माध्वी ’, ‘ मधुरासोपेताः
सन्तु । “ कस्यवाहस्य ” इत्यादिना (पा. सू. १।४।७५) माध्वीशब्दो निपातितः । किञ्च ‘ वज्रम् ’
रात्रिपति मधुरासोपेता मधु । अपि च ‘ उपसः ’ मधुरासोपेता भवन्तु । तथा यत् ‘ पादिष्व रजः ’ तस्मै
‘ मधुमद् ’ अन्तु । ‘ नः ’ अस्मात् यजमानस्य ‘ विता ’ वितृग्धानिवा ‘ वो ’ ‘ मध्वन् ’ मधुरासोपेता
भवन्तु । ‘ वनस्पतिः ’ अथ पादिष्विदं वाचनमूत्रो ‘ नः ’ अस्मत्प्रत्ययविध्वज्जमानार्थं ‘ मधुमानम् ’ । ‘ सूर्योऽपि ’
‘ मधुमान् ’ सत्तापपक्षिणलक्षुगमलुपे (मोर्तोऽन्तु । तथा ‘ गानो ’ ‘ नः ’ अस्मत्प्रत्ययविध्वज्जमानार्थं ‘ माध्वी ’
‘ मधुरासोपेता ’ भवन्तु ॥ ४ ॥

अथ कूर्म इति नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—स यत्कूर्म इति । ‘ एतन् ’ कूर्मसम्बन्धि ‘ रूपम् ’
आत्मनः, ‘ कृत्वा ’ प्रजापतिः, ‘ प्रजा असृजत ’ । ‘ असृजत ’ इत्यस्य व्याख्ययन्मि-यदसृजताकरो-
दिति । ‘ असृजत ’ इति ‘ यन् ’ तन् ‘ अकरोत् ’ इत्यर्थः । ‘ तत् ’ तेन कूर्मरूपेण ‘ अकरोत् ’ इति
यत् तस्मादकरोदिति ‘ कूर्मः ’ इति कूर्मशब्दो नामधेयमित्यर्थः । करोतेरीणादिके (पा. सू. उ. १ ।
१५०) मङ्गल्यये “ बह्वृत् व्युद्भवति ”—(पा. सू. ७ । १ । १०३) इत्युक्ते कृते “ इति च ”—(पा.
सू. ८ । १ । ७७) इति दर्शये च कृते कूर्म इति रूपं भवति । ‘ कश्यपो वा ’ इत्यादिकस्यत्यमर्थः ।
कूर्मशब्दस्य करणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् कश्यपस्य प्रजापतित्वेन प्रजाकारकत्वात्कश्यपः कूर्मः खन्तु । अत एव
‘ सर्वाः प्रजाः ’ ‘ काश्यप्यः ’ इत्याहुर्ननाः । अतश्च कूर्मस्य कश्यपात्मकत्वात्तदुपचानं प्रथममिति भावः ॥ ५ ॥

स यः सु कूर्मोऽसौ सुऽआदित्यः । (त्योऽसु) अमुमेवैतदादित्यमुपद-
धाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधात्यमुं तदादित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति
तस्मादसमादित्यः पुरस्तात्प्रत्यङ्धीयते दक्षिणतोऽपाठये वृषा वै कूर्मो
योपाऽपाठ दक्षिणतो वै वृषा योपामुपशेतेऽरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्धि वृषा
योपामुपशेते सेषा सुर्वासामिष्टकानां महिषी यदुपादैतस्यै दक्षिणतः
सन्सुर्वासामिष्टकानां दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥

यदेव कूर्ममुपदधाति । प्राणो वै कूर्मः प्राणो हीमाः सुर्वाः प्रजाः करोत
प्राणमेवैतदुपदधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं

स यः स कूर्मः—असौ स आदित्यः । अमुमेवैतदादित्यमुपदधाति । तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपद-
धाति । अमुं तदादित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति । तस्मादसमादित्यः पुरस्तात्प्रत्यङ्धीयते । दक्षि-
णतोऽपाठये । वृषा वै कूर्मः, योपाऽपाठ । दक्षिणतो वै वृषा योपामुपशेते । अरत्निमात्रे ।
अरत्निमात्राद्धि वृषा योपामुपशेते । सेषा सर्वासामिष्टकानां महिषी—यदुपाठ । एतस्यै दक्षिणतः
सन्सर्वासामिष्टकानां दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥

यदेव कूर्ममुपदधाति । प्राणो वै कूर्मः । प्राणो हीमाः सर्वाः प्रजाः करोति । प्राणमेवैतदुपदधाति ।

अथ तमेव कूर्ममादित्यात्मनाऽपि स्तौति—स य इति । ‘सः’ प्रकृतो ‘यः’ ‘कूर्मः’ अस्ति, ‘असौ’
विप्रकृतः ‘आदित्यः’ आदित्यात्मकत्वं लब्ध्वाकामत्यान्वात्, ययाऽऽदित्योयुष इति । एतस्योपधाने आदित्यस्यै-
वोपधानं कृतं ययति । उक्तमादित्यात्मकमुपशेत्त्य तस्य ययन्यदेश एव पूर्वमात्रे प्रत्यङ्मुखत्वेनोपधानमाह-
तं पुरस्तादिति । ननु कूर्मस्यादित्यात्मकत्वेन पुस्ततात्प्रत्यङ्मुपधानेनादित्यस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्निधानमित्यस्यो-
प्याप्रपञ्चोक्त इति चेत् । नैव दोषः । कारणात्मकयोर्द्विषेत्तुमन्वावैरुत्तरेण ययनमेव न तु ययनम् । यया-
ऽऽर्पितस्य कारको हेतुः, ययनार्थोऽर्थ इति । तथाऽपि कूर्मस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुपधानमादित्यस्य पुरस्तात्
प्रत्यङ्निधाने कारकम् । आदित्यस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुपधानं कूर्मस्यैवविधोपधाने बाधकम् । पुरस्तात् प्रत्यङ्मुपधान-
मपठानाः पुरस्तादुत्तरतो वापि स्यादित्यत आह—दक्षिणत इति । ‘अपाठये’ इति (पा. सू. २।३।
१२, वा. १) वचनं कुर्यात् ।

उत्तरेण उपशेत्तिमाह—वृषा वा इति । ‘इ’ शब्देन सेवनसमर्थत्वात् पुषातुष्यते । अपाठाऽऽन्दस्य
सीलिङ्गत्वाद् ‘अपाठा योषा’ सङ्ग । “ उत्तरतो हि सी पुषाऽऽमुपशेते ”—इति वृत्तेः । पुषा
दक्षिणतो ‘योपामुपशेते’ उपशयनेनेतिरक्तत्वाद् ‘योषा’ (पा. सू. २।३।२) इति द्वितीया ।
अतश्चतस्र कूर्मस्यापठानाः दक्षिणतो उपशयनमुपशयनित्यर्थः । दक्षिणतो विप्रकृष्टेऽपुषाने स्यादित्यत
माह—अरत्निमात्रे इति । उक्तमा अरि पुरस्तादपठानाः शिष्टत्वेन सर्वैकानामपि प्रशस्तत्वादक्षिणतो
उपशयने सर्वैकानामपि दक्षिणतो उपशयनं सिद्धं भवतीति दर्शयति—सैषेति ॥ ६ ॥

अथ तमेव कूर्मं प्राणात्मनाऽपि स्तौति—यदेवेति । प्राणो हीमा इति । ‘प्राणः’ सङ्ग ‘रमाः’ ‘सर्वाः’

(नम) मही द्यौः पृथिवी च नऽडुति । महती द्यौः पृथिवी च नऽडुत्ये-
वदिभं वज्रं मिमिक्षतामितिभं वज्रमवतामित्येतत्पिपृतां नो भरीमभि-
रिति विभृतां नो भरीमभिरित्येतद्द्यावापृथिव्ययोत्तमयोपदधाति द्यावा-
पृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥

(छि) त्रिभिरुपदधाति । त्रयऽइमे लोकाऽ अथो त्रिवृद्धिर्ग्रन्थानग्नि-
र्धावत्यस्य मात्रा तावतेवैनमेतदुपदधाति त्रिभिरभ्यनक्ति तत्पद तस्योक्तो

“ मही द्यौः पृथिवी च नः ”-इति । महती द्यौः पृथिवी च न इत्येतत् । “ इमं यज्ञं
मिमिक्षताम् ”-इति । इमं यज्ञमवतामित्येतत् । “ पिपृतां नो भरीमभिः ”-(वा.
सं. ११ । १२) इति । विभृतां नो भरीमभिरित्येतत् । द्यावापृथिव्ययोत्तमयोपदधाति । द्याव-
पृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥

त्रिभिरुपदधाति । अथ इमे लोकाः । अथो त्रिवृद्धिः । यावानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-तावते-
वैनमेतदुपदधाति । त्रिभिरभ्यनक्ति । तत् पद । तस्योक्तो बभूवुः । अवका अवस्तारन्नपत्ति । अवका

दपत्तिः । पूर्वमुपदिताः कूर्मो एतेनोपमानकृत्वेन कर्मणा ‘ यत्र ’ ‘ परेताः ’ श्रुत्वा प्राप्नुवन् ‘ तत्र गच्छ ’
इत्येतदुक्तं भवति ॥ ९ ॥

मही पृथिव्यत्र महीपदस्य त्रिवृद्धिर्ग्रन्थान्-महतीति । द्वितीयपादे ‘ मिमिक्षताम् ’ इत्यस्यावनमर्थ इति
दर्शयति-इमं यज्ञमवतामित्येतदिति । अनेकार्थत्वाद्वातुतां मिमिक्षतिर्यान्ने वर्धते ॥

तृतीयपादे पिपृतामित्यस्यार्थमाह-विभृतामिति । सन्त्रार्थस्तु हे कूर्म । ‘ त्वम् ’ ‘ अपा ’ गम्भीरतरे
दैवो तपविद्य, तत्र सीदन्तं त्वो सूर्यो माऽमितपत् । वैश्वानरः सर्वेषामुदरस्यः सर्वात्मा च सर्वज्ञोऽग्निरिति
माऽमितपत् । तयाविषत्त्वमनकृत्विष्टावयसा इष्टकारुणाः प्रजा अनुवीक्षस । त्वो हिम्वा इष्टिस्तनुत्तमन्वीता-
मिति प्रथमस्यार्थः ॥

हे कूर्म । ॥ श्रीन् सुखेष्टुभूतान् लोकान् ‘ समनुपत् ’ ससृजोऽसि । अत्यवेन विवादेशः, लुदिभ्या-
व्येष्टरददेशः (वा. सू. १ । १ । ११) । स त्वम् ‘ अपा ’ पतिः ‘ इष्टकानां ’ च ‘ पृथग् ’, ‘ अतस्त्वां
भवमि ’ ‘ पुरीषम् ’ इष्टकारुणापद्भ्यः ‘ वसानः ’ ‘ आच्छादयन् ’ ‘ सुकृतम् ’ ‘ सुष्टु स्रष्टादित्ययोः ‘ लोके ’
इषाने रिषता ‘ तत्र गच्छ ’ ‘ एतेन ’ कर्मणा ‘ पूर्वे ’ कूर्मोः ‘ यत्र परेताः ’ श्रुत्वा प्राप्नुवन्तिति द्वितीयस्यार्थः ॥

“ मही द्यौः ” इति मन्त्रस्तु प्रागेव व्याख्यातः । अन्तिममन्त्रस्य काव्यश्रुत्यर्थं प्रशंसति-द्यावापृथि-
व्यपेति । “ तस्य यदधरं कपाटमव ९ स लोकः ”-(श. प. ७ । १ । ११) इत्यादिना कूर्मस्याव-
स्तनोपरितनयोः कपालयोर्वातापृथिवीरूपत्वस्योक्तत्वात् ‘ कूर्मो द्यावापृथिव्यः ’ । अतस्तदुपधाने उत्तमाया
ज्वा यो द्यावापृथिव्यत्वं प्रशस्तमिति यावत् । ‘ द्यावापृथिव्य ’ शब्दस्तु “ द्यावापृथिवीश्रुतास्ति ”-(वा.
सू. ४ । १ । १२) इत्यादिसूत्रेण देवमर्थे यस्याप्यपत्तः ॥ १० ॥

उपपन्नमन्त्रार्थं त्रिवृद्धिर्ग्रन्थान् प्रशंसति-त्रिभिरिति । ‘ इमे ’ श्रुत्यादयो ‘ लोकास्तयः ’ कूर्मश्च

ते रेतःसिचोर्वैल्लपोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतऽपृष्ठास्मिन्नेतदुन्नं दधात्युत्तरेऽपृष्टतप्तेवास्मादेतदुन्नं दधात्यरत्नि-
मात्रेऽरत्निमात्राद्दधुन्नमद्युते ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्रे भवतः । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । अत्रमेतद् । आत्मसंमितमेवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति यदु वाऽवात्मसंमितमन्नं तुदवति तद्गृह्णन्ति न हि नस्ति यद्रूपो हि नस्ति तद्यत्कनीयो न तुदवति ॥ १४ ॥

ते रेतःसिचोर्वैल्लपोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्टयः । मध्यत एवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति । उत्तरे । उत्तरेवास्मादेतदुन्नं दधाति । अरत्निमात्रे । अरत्निमात्राद्दधुन्नमद्युते ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्रे भवतः । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः । अत्रमेतद् । आत्मसंमितमेवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति । यदु वाऽवात्मसंमितमन्नं—तदवति, तत्र हि नस्ति । यद्रूपो—हि नस्ति तद् । यत्कनीयो—न तदवति ॥ १४ ॥

यथैव विष्णुर्नृन्, 'तथैव' 'एतद्' एतेन 'यजमानः' अयनादो भवतीत्यर्थः । अनादनसाधनता कथ-
मनयोरिति तदुपपादयति—तदेतदिति । यत् उल्लङ्घनमुल्लङ्घन्यमानं क्रियते, ताम्यां ब्रीह्यादीनां वित्तुवीररणाद्
वित्तुवीरकृतानमेवास्मात्वाद् 'अन्नम्' कथि 'उल्लङ्घनमुल्लङ्घन्यमानं क्रियते, 'अतश्च 'उल्लङ्घनमुत्ते' इति
यत्, एतत्कन्यन् 'अन्नम्' तथा सति अनादनसाधनताऽनयोस्तत्रयव इति भावः ॥ १३ ॥

अनयो. एषादविशेष विधाय स्तौति—ते इति । रेतःसिचौ इष्टकृतिशेषौ (७ । ४ । २ । २९)
प्राणिबहिनी, तयोः 'बेलया' प्रप्लवेन तत्प्रयथे तृतीयौ । अत एव कात्यायनः—“रेत निवेलापामरत्निमात्र-
धृतेः”—(का. श्रौ. सू. १७ । २९ ।) इति । तत्रेने उपदध्यान्, यतो 'रेत सिचौ' पृष्टयः । इष्टिशब्देन
कटिपार्श्वस्थावस्थिविशेषोक्त्युच्यते । अवयवविशेषा बहुत्वम् । रेतःसिचवसाधनत्वसाध्यादेतःसिचो इष्टिरूपता ।
शरीरमध्येऽवस्थानात् 'पृष्टयो मध्य' हि, अतश्च तद्व्याप्तेऽनयोस्तथाप्यन्यथाप्य एव 'कस्मिन्' प्रजापतौ
चीयनाभाभिरूपे 'एतदन्नम्' निहितवान् भवति । दिग्गन्तरेऽपि रेतःसिचोरुपपाने सम्भवेदित्यत आह—उत्तर
इति । स्वयमावृण्णादा उत्तरप्रदेशेऽपि प्रयोगविशेषमाह—अरत्निमात्र इति । लोके ॥ अरत्निमात्रप्रदेशादन्-
नादाप्यभ्यवहिते । अतश्चानुरूपयोरनयोस्तथाप्य तावति प्रदेशे कर्तव्यम् । “उल्लङ्घनमुत्ते स्वयमावृण्णादुत्तरे-
णारत्निमात्रे”—(का. श्रौ. सू. १७ । १०२) इति हि सूत्रम् ॥ १३ ॥

प्रकृते उल्लङ्घनमुत्ते प्रादेशमात्रे कर्तव्ये इत्याह—प्रादेशमात्रे भवत इति (का. श्रौ. सू. १७ । १०२) ।
परिमाणविशेषोपादाने कारणमाह—प्रादेशमात्रो वा इति । 'विष्णुः' यज्ञक्षीयमानाभिरूपः, तदानीन्तिकपन्न-
त्वेन गर्भे. एतद्, अतो यज्ञः 'प्रादेशमात्रः' लोके गर्भार्थं तावद्विमाणवान् । उल्लङ्घनमुत्तलं चानम्, “तदेतत्
तत्तमन्नम्”—इत्युक्तत्वात् । ततश्च 'कस्मिन्' 'गर्भे'—रूपे विष्णौ एतेनात्मसदृशप्रमाणमेव 'अन्नम्'
'दधाति' । अन्नस्यानालुरूपप्रमाणपरिमाणे को आत्मसदृशिकमे वा को दोष इयत् आह—यदु वा इत्यादि ।
'आत्मसंमितमन्नम्' अन्नमात्रं दधति न तु हति । 'यद्' तु ततोऽधिकं न्यूनं वा 'तत्' तथा न

(त्यो) औदुम्बरे भवतः । (५) ऊर्वे रस उदुम्बुर उज्जमेवास्मि-
न्नेतद्वसं दधात्युयो सुर्वऽएते वुनस्पतयो सुदुम्बुरऽएतेऽउपदधत्सुर्वा-
न्वुनस्पतीनुपदधाति रेतःसिचोर्वैलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्वनस्प-
तीन्दधाति तस्मादनुयोर्वुनस्पतयश्चतुःस्रक्ति भवति चतस्रो वै विशः
सुर्वासु तद्विधु वुनस्पतीन्दधाति तस्मात्सुर्वासु दिक्षु वुनस्पतयो मुध्ये
सुगृहीतं भवत्युल्लसलरूपताये ॥ १५ ॥

यद्वेवोलूखलमुसलेऽउपदधाति । प्रज्ञापनेर्विष्वस्तात्प्राणो मध्यत-

औदुम्बरे भवतः । ऊर्वे रस उदुम्बुरः । ऊर्जमेवास्मिन्नेतद्वसं दधाति । अयो सर्वऽएते वन-
स्पतयो-यदुदुम्बुरः । एतेऽउपदधत्सर्वान्वनस्पतीनुपदधाति । रेतःसिचोर्वैलया । इमे वै रेतः-
सिचौ । अनयोस्तद्वनस्पतीन्दधाति । तस्मादनुयोर्वनस्पतयः । चतुःस्रक्ति भवति । चतस्रो वै
दिशः । सर्वासु तद्विधु वनस्पतीन्दधाति । तस्मात्सुर्वासु दिक्षु वनस्पतयः । मध्ये सुगृहीतं
भवति-उल्लसलरूपताये ॥ १५ ॥

यद्वेवोलूखलमुसलेऽउपदधाति । प्रज्ञापनेर्विष्वस्तात्प्राणो मध्यत उच्चिकमिषत् । तमन्नेनापृ-
ह्यात् । तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतः । यो ह्येवाप्रमत्ति-स प्राणिति ॥ १६ ॥

करोति । अत्यस्य वडाङ्गोवावापयकावाधिकास्य च दुर्जस्वेन पीडाकलवादित्यर्थः । ' हिराति ' इति
" हिति हिरापात् " - (पा. पा. ४. ५. १९) इत्यस्य रौषादिकास्य त्रिति (पा. सू. १. ४. ७८)
मिति (पा. सू. १. १. ७८) " ह्यात्कलोः " - (पा. सू. १. ४. १३) इति नकाण्डौ रूपम् ।
अत्यस्यात् (पा. सू. १. १. १७) इत्युनि " युगल्ययोः " (पा. सू. १. १. १४) इत्या-
दिना कतादिरे ' कर्त्तव्यः ' इति मवति ॥ १४ ॥

अनयोर्वैविधेयं विषयः सौति-औदुम्बरे भवत इति । ' औदुम्बरे ' उदुम्बरविहारी सती निष्पन्ने
' मयतः ' विस्वादिवादिहारे (पा. सू. ४. १. १३६) इति अणु-प्रत्ययः । ' उदुम्बुरः ' ' ऊर्वे '
वडकरो ' रतः ' खड्ग । उदुम्बरस्य ऊर्वपत्रं तैत्तिरीयके श्रूयते- " देवा आ ऊर्वं व्यमजन्त तत उदुम्बर
वदतिष्ठत् " - (टी. सं. १. ११५) इति । तथा चैतेन ' अस्मिन् ' प्रवर्णनी ' ऊर्जमेव ' रतम् ' निदधाति ।
सर्ववनस्पतीनुपधानातिद्वर्षानुदुम्बरस्य सर्ववनस्पतिरूपतामाह-अयो सर्व इति । ' एते ' उद्वड्मुसले
' उद्वड् ' उपधानः ' सर्वान् वनस्पतीन् ' उपहितवान् भवति । रेतःसिचोर्वैलयाऽनुपधानेन वावापृथिव्यो-
र्वनस्पतुपधाने प्रतिपदयति-रेतःसिचोर्वैलयेति । ' ह्ये ' वावापृथिव्यो खड्ग, ' रेतःसिचौ ' रष्टके
' तत् ' देन ' अनयोः ' वावापृथिव्योः ' वनस्पतीन् ' उद्वडिष्ठान् भवति । ' तस्मात् ' हेतोर्वावापृथिव्योः
' वनस्पतयः ' सन्तीति शेषः । उद्वड्मुसलं चतुःस्रकलानिधानेन सर्वदिक्षु वनस्पतुपधानमाह-चतुःस्रस्तीति ।
चतस्रः स्रक्तः कोणा यस्य तदिदं ' चतुःस्रक्ति ' तथा ' मध्ये सुगृहीतम् ' मन्त्रदेवेन सुगृहीतम् । किमर्थम्-
' उद्वड्मुसलजाने ' एवंरूपं हि लोके प्रतिद्वन्द्वकम्, एतस्मादेव च वाक्प्रापद्वन्द्वकमेव चतुःस्रक्ति मध्य-
सुगृहीतं च भवति न मुपकम् । तथा च वक्ष्यते " उद्वड्मुसलं भवति " (पा. पा. ७. १. १३८) इति ॥ १५ ॥

अप विस्वादिवापयस्य प्रजातयोः प्रागमचूर्वनस्तिष्ठन्नौ प्रतिनिधातुनिरिह उमाह-यदेवेति । ' मध्यतो '

ऽवदचिकमिपत्तमुन्नेनागृहात्तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवान्नमृत्ति
स प्राणिति ॥ १६ ॥

प्राणे गृहीतेऽस्मादन्नमुदचिकमिपत्तप्राणेनागृहात्तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतं
यो ह्येव प्राणिति सोऽन्नमृत्ति ॥ १७ ॥

(त्वे) एतयोरुभयोर्युद्धीतयोः । (र) अस्मादूर्गुदचिकमिपत्तामेताभ्या-
मुभ्यामगृहात्तस्मादेताभ्यामुभ्यामूर्गुद्धीता यो ह्येवान्नमृत्ति स
प्राणिति तन्मृजेयति ॥ १८ ॥

(त्व्) ऊर्जि गृहीतायाम् । (म) अस्मादेतेऽवभेऽवदचिकमिपतां
तेऽवर्जाऽगृहात्तस्मादेतेऽवभे ऊर्जा गृहीते यथुं ह्येवोर्जयति स प्राणिति
सोऽन्नमृत्ति ॥ १९ ॥

प्राणे गृहीतेऽस्मादन्नमुदचिकमिपत्-तस्मात्प्राणेनागृहात् । तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतम् । यो ह्येव
प्राणिति-सोऽन्नमृत्ति ॥ १७ ॥

एतयोरुभयोर्युद्धीतयोः-अस्मादूर्गुदचिकमिपत् । तामेताभ्यामुभ्यामगृहात् । तस्मादेता-
भ्यामुभ्यामूर्गुद्धीता । यो ह्येवान्नमृत्ति-स प्राणिति-तन्मृजेयति ॥ १८ ॥

ऊर्जि गृहीतायामस्मादेतेऽवभेऽवदचिकमिपताम् । तेऽवर्जाऽगृहात् । तस्मादेतेऽवभे ऊर्जा
गृहीते । यं ह्येवोर्जयति-स प्राणिति-सोऽन्नमृत्ति ॥ १९ ॥

मन्वप्रदेद्यान् ' प्राणः ' अतोवदचिकमिपत्तुः ' एदचिकमिपत्तु ' लक्षमितुमेच्छन् । ' तम् ' प्राणमुक्तमितुमिच्छ-
न् । अन्नेन ' अद्वितीयं ' अगृहात् ' गृहीतवान्, प्रजापतिरिति शेषः । ' तस्मात् ' कारणान् ' प्राणः '
 ' अन्नेन गृहीतः ' । लक्षमेवार्थं प्रमिदया वदयति-यो ह्येवेति । ' यो ' ' हि ' अथा ' अन्नम् ' अद्वितीयम्
 ' अति ' मत्तमिति, ' सः ' ' प्राणिति ' वेष्टते ॥ १९ ॥

मिदं प्राणमर्हंऽन्नत्वोक्तमगृहात्-प्राणे गृहीत इति । ' अस्मात् ' प्रजापते. ' अन्नम् ' कर्तुं लक्ष-
तिदुमेच्छन्, ' तद् ' अन्नम् ' प्राणेन ' साधनेन ' अगृहात् ' प्रजापति. । तस्मादित्यादि-पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

एतयोस्मयोः प्राणान्नयोर्गृहीतयोः. ' ऊर्ज् ' अन्नम् ' एदचिकमिपत्तु ' ' ऊर्जं बलप्राप्तययो. ' -(धा.
पा. जु. उ. १६ ।) इति घट् । ' ऊर्जयति ' बलयतीति ' ऊर्ज् ' बलम् । यदा बलहेतुप्राप्तोऽपि ऊर्जापयि-
षीयते (निघ. २ । ७ । १६) ' ताम् ' ऊर्जम् ' एताभ्याम् ' उताभ्याम् ' ' प्राणानाभ्याम् ' ' अगृहात् '
प्रजापतिः । मन्मदन्नप्राणस्यां सा ' ऊर्ज् ' ' गृहीता ' वशीकृता । ' यो ह्येव ' इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ।
तन्मृजेयतीति । ' तम् ' अन्नं पुनश्च ' ऊर्जयति ' बलयति पुनश्च कर्तुं इति शेषः । ऊर्जहेतुनात्तर-
मुदचिकमिपत्तप्राणो ' ऊर्जाऽगृहात् ' । १९ नीति । ऊर्ज् अन्नं ' यमेवोर्जयति ' बलयति ' स ' वेष्टते,
' सोऽन्नमृत्ति ' च ॥ १८ ॥ १९ ॥

तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि । तान्यन्योऽन्येन गृहीत्वाऽऽत्मग्रापाद-
यत तदेतदुन्नं प्रपद्यमानं^१ सर्वे देवाऽ अनुग्रापयन्ताव्रजीवन्तु^२ हीदं^३
सर्वम् ॥ २० ॥

तदेष्ट श्लोकोऽभ्युक्तः । (स्त) तद्वै सु प्राणोऽभवदिति तद्वि सु प्राणो-
ऽभवन्महान्भूत्वा प्रजापतिरिति महान् हि स तदुभवद्यदेनमेते देवाः प्राप-
द्यन्त भुजो भुजिष्या वित्त्वेति प्राणा वै भुजोऽन्नं भुजिष्याऽएतत्सर्वं
वित्त्वेत्येतत्प्राणान्प्राणयत्पुरीत्यात्मा वै पूर्वद्वै प्राणान्प्राणयत्तस्मा-
त्प्राणा देवाऽअथ यत्प्रजापतिः प्राणयत्तस्माद् प्रजापतिः प्राणो यो वै
सु प्राणऽएषा तु गायत्र्यथ यत्तदुन्नमेष्ट स विष्णुर्देवताऽथ या सोमोऽप
सु ऽऽदुम्बरः ॥ २१ ॥

तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि । तान्यन्योऽन्येन गृहीत्वाऽऽत्मग्रापादयत । तदेतदन्नं प्रपद्यमानं
सर्वे देवा अनुग्रापयन्त । अव्रजीवन्त हीदं सर्वम् ॥ २० ॥

तदेष्ट श्लोकोऽभ्युक्तः । “तद्वै स प्राणोऽभवत्”-इति । तद्वि स प्राणोऽभवत् । “महान्भूत्वा
प्रजापतिः”-इति । महान् हि स तदुभवत् । यदेनमेते देवाः प्रापद्यन्त । “भुजो भुजिष्या
वित्त्वा”-इति । प्राणा वै भुजः, अन्नं भुजिष्या । एतत्सर्वं वित्त्वेत्येतत् । “यत्प्राणान्प्राणयत्
पुरी”-इति । आत्मा वै पूः । यद्वै प्राणान्प्राणयत्-तस्मात्प्राणा देवाः । अथ यत् प्रजापतिः
प्राणयत्-तस्माद् प्रजापतिः प्राणः । यो वै स प्राणः-एषा सा गायत्री । अथ यत् तदुन्नम्-एष स
विष्णुर्देवता । अथ या सोमः । एष स ऽदुम्बरः ॥ २१ ॥

यतस्तावन् 'तानि' सर्वानि 'तान्यन्येन' गृहीतानि 'ततः' तान् 'तान्यन्येन गृहीत्वा' प्रजा-
पतिरपानि 'ग्रापादयत' प्रपद्यत । आत्मजिति “सुगोऽदुम्बरः”-(पा. सू. ७।१।१९ ।) इत्यादिना
सप्तम्या ङ्क् । पठिदं 'सर्वम्' इन्द्रियजातम् 'अव्रजीवन्तम्' अन्नमेव जीवन्तं यस्य तदव्रजीवन्तम्, तदभावे
सर्वेषां स्वस्त्यापायसमर्पणात् । अतोऽस्मिन् प्रजापतौ 'प्रपद्यमानम्' 'अन्नम्' 'सर्वे देवाः' इन्द्रियाणि
प्रपद्यमान्भूवन् ॥ २० ॥

उक्तोऽपि कश्चिन्मन्त्रं संवादयति-तदेष्ट इति । 'तत्' तत्रार्थे 'एषः' वक्ष्यमाणः 'श्लोकः' मन्त्रः 'अभ्युक्तः'
मन्त्रः-“ तद्वै स प्राणोऽभवन्महान्भूत्वा - प्रजापतिः । भुजो भुजिष्या वित्त्वा यत्प्राणान् प्राणयत्पुरी ”-इति ।
तदेतं मन्त्रं पादतो विभज्य व्याचष्टे-तद्वै इति । 'तद्वि' तदा अव्रजीवन्त स वै खड्ग 'प्राणोऽभवत्' ।
प्राणशब्देनेन्द्रियाभ्युपगन्ते । ततश्च सन्द्रियोऽभूदित्यर्थः । महान्भूतेति । यदा 'एनम्' प्रजापतिम् 'एते
देवाः' इन्द्रियाणि 'प्रापद्यन्त' तदा 'सः' महान्भून् खड्ग । भुजो भुजिष्या वित्त्वेति । योगसाधनत्वेन
सुगः प्राणा लभ्यन्ते, 'भुजिष्या' शब्देन योग्यत्वाद् 'अन्नम्' । तद् एतन् सर्वं वित्त्वा दम्ब्येत्येतदुक्तं भवति ।

सोऽब्रवीत् । (६) अयं वाव मा सर्वस्मात्पाप्मनऽबुदभार्षीदिति
 यदब्रवीदुदभार्षीन्मेति तस्मादुदुम्भुरऽबुदुम्भुरो ह वै तमुदुम्भुरऽइत्याच-
 क्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाऽऽचक्षु मेऽकरदिति तस्मादुदुकरमुदुकरः^{१५}
 ह वै तदुदुल्ललमित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः सैषा सर्वेषां
 प्राणानां योनिर्वदुदुल्ललः^{१६} शिरो वै प्राणानां योनिः ॥ २२ ॥

नोऽब्रवीत् । अयं वाव मा सर्वस्मात्पाप्मनऽबुदभार्षीदिति । यदब्रवीदुदभार्षीन्मेति—तस्मादुदु-
 म्भुरः । उदुम्भुरो ह वै तमुदुम्भुर इत्याचक्षते—परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः । उरु मेऽकरदिति—
 तस्मादुदुकरम् । उदुकरं ह वै तदुदुल्ललमित्याचक्षते । परोक्षम्—परोक्षकामा हि देवाः । सैषा सर्वेषां
 प्राणानां योनिः—यदुदुल्ललम् । शिरो वै प्राणानां योनिः ॥ २२ ॥

यत्प्राणानिति । 'पुरि' आत्मनि नरीरे 'प्राणात्' 'प्राणम्' स्वस्ववापारसमर्थानकरोत् । यत एव
 'प्राणम्' 'तस्मात्' 'देवाः' इन्द्रियाणि प्राण्यन्त इति न्युत्पत्त्या 'प्राणाः' अभूवन् । 'अयं प्रजा-
 पतिः' तान् 'प्राणवद्' इति 'यन्', 'तस्मात्प्राणपतिः' अति प्राणः अभूत् । अत्र प्राणतत्प्रयोजकत्वात् प्रजा-
 पते प्राणत्वमुक्तम् । एतावता तदेतदन प्रपचमान सर्वे देवा अनुप्रापयन्त, अन्नबीजं हीद सर्वमिन्द्रियमर्थः
 मवादप्रदग्निनोपरादितो मवति । "प्रजापतर्विमस्ताद्"—इत्याद्युपक्रमेण प्रकृते किमापापमित्यत आह—
 यो वा इत्यादि । 'सः' पूर्वोक्तं प्रजापतिसम्बन्धी 'यः प्राण' अस्ति 'सैषा गावत्री' "विष्णोः कर्माणि" इत्यत्र
 यद्वापयामक छन्द 'स प्राणः' इत्यर्थः । प्रकृतोपवाचनमन्त्रसन्निहितत्वादेवेति परामृश्यते ।
 मैवेति हि द्वि विधेयापेक्षम् । उत्तरब्राह्मणेन द्रष्टव्यम् । प्राणो वृत्तिभेदेन त्रेधा विद्यते गावश्चरि पादभेदेन ।
 अतः सादृश्यात् 'प्राणो गावत्री' इत्युक्तम् । अयं यत्प्राणपतिसम्बन्धि 'अक्षम्' अस्ति 'स एव विष्णु-
 र्देवता' विष्णुरिति यदोऽभिधीयते । भोगसाधनत्वमपमान्यादलस्य विष्णुरूपत्वम् । 'अयं वा सा ऊर्ध्व' 'स एव
 उदुम्भुरः' उदुम्भुरस्य अक्षरत्वमन्त्रार्थान्तरत्वम् ॥ २१ ॥

उदुम्भुरोदुल्ललशब्दौ निर्वृतिः—सोऽब्रवीदिति । 'सर्वस्मात्पाप्मनः' कृच्छ्रान्नाम् 'अयम्' हि 'उदः
 भार्षीद्' उदुतवान् इति 'सः' प्रजापतिः 'अब्रवीत्' । कृच्छ्रादुदरणं चास्वाभप्राणयोरोक्तत्वात् ।
 अतश्चोदभार्षीन्मिति 'यदब्रवीत्' 'तस्मात्' ऊर्ध्वं 'उदुम्भुरोऽयम्' । अत एवमुक्तत्वादयम् 'उदुम्भुरः'
 तमेव देवाः 'उदुम्भुरः' इति 'परोक्षम्' आचक्षते । पारोक्ष्येणामिवानं गौरवाय कल्पत इति देवानां परोक्ष-
 कामत्वम् । तथा मे 'उरु' अधिकम् 'अकरद्' 'अकार्षीदिति यदब्रवीत्' 'तस्मादुदुकरम्' देवा
 'उदुल्ललम्' इति परोक्षपाचक्षते । उदुम्भुरस्योर्गोत्रकत्वादुल्ललस्य चोदुम्भुरत्वादुदुकरणं पाप्मन उदमावीद्
 इत्युक्तं च सम्पद्यते । उदुम्भुरोदुल्ललशब्दौ प्रथोदपदित्वाद् मरतेः करोतेष्व न्युत्पादनीये । अकरदिति "कृष्टक-
 हिम्यरुदसि" (पा. सू. २ । १ । १९) इति छेदशेखः । "कच्छरोऽङ्गि गुणः"—(पा. सू. ७ ।
 ४ । १९) प्रकृतमुदुल्ललं शिरोरूपेण मयसति—सैवेत्यादिना । 'शिः' 'सर्वेषाम् प्राणानाम्' इन्द्रियाणां
 'योनिः' खल । मुखस्यापि शिरःप्रदेशत्वात् तत्रैव सर्वेन्द्रियाणमुत्पत्तिः । तथा सति 'उदुल्ललम्' इति
 'यन्' सैषाऽपि सर्वेषाम् 'प्राणानां' 'योनिः' मवति ॥ २२ ॥

(स्तु) तुत्प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि शिरश्चतुःशक्ति भवति चतुःशक्तीव हि शिरो मध्ये संगृहीतं भवति मध्ये संगृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥

(स्तं) तं यत्र देवाः समस्तकुर्वन् । (र्वस्तु) तुदस्मिन्नेतत्सुर्वं मध्यतोऽदधुः प्राणमन्नमूर्जं तथैवास्मिन्नयमेतदधाति रेतःसिचोर्वैलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेतत्सुर्वं दधाति ॥ २४ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यतेति । वीर्यं वै कर्म विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्येतत्प्रतानि पस्पशऽहृत्यन्नं वै व्रतं यतोऽन्नं स्पाशयांचक्रऽहृत्येतद्विन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा द्विदेवत्ययोपदधाति द्वे द्युलूखलमुसले सकृत्सादयति समानं तुत्करोति समानुष्टं ह्येतदुन्नमेव सादयित्वा सूददोहसाऽधिबदति तुत्सोक्तो वुध्यः ॥ २५ ॥

तत् प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि शिरः । चतुःशक्ति भवति । चतुःशक्तीव हि शिरः मध्ये संगृहीतं भवति । मध्ये संगृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥

तं यत्र देवाः समस्तकुर्वन्-तदस्मिन्नेतत्सर्वं मध्यतोऽदधुः-प्राणमन्नमूर्जम् । तथैवास्मिन्नयमेतदधाति । रेतःसिचोर्वैलया । पृष्टयो वै रेतःसिचौ, मध्यतु पृष्टयः । मध्यत एवास्मिन्नेतत्सर्वं दधाति ॥ २४ ॥

“ विष्णोः कर्माणि पश्यत ”-इति । वीर्यं वै कर्म, विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्येतत् । “ यतो व्रतानि पस्पशे ”-इति । व्रतं वै व्रतम् । यतोऽन्नं स्पाशयांचक्रऽहृत्येतत् । “ इन्द्रस्य युज्यः सखा ”-(वा. सं. ११। ११)-इति । इन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा । द्विदेवत्ययोपदधाति । द्वे द्युलूखलमुसले । सकृत्सादयति । समानं तुत्करोति । समानं ह्येतत्-अन्नमेव । सादयित्वा सूददोहसाऽधिबदति । तुत्सोक्तो वुध्यः ॥ २५ ॥

उलूखलस्य शिरःसर्गाभ्यसम्पादनदेतदुपपद्यते इत्येतद्वद्वर्षते-सदिति । ‘ तद् ’ उलूखलम् ‘ प्रादेशमात्रम् ’ ‘ चतुःशक्ति ’ ‘ मध्ये ’ ‘ संगृहीतं ’ भवति । ‘ शिरोऽपि तथैवेति सर्वप्राणियोन्निवमुलूखलस्योरपपद्यतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहरति-तं यत्र देवा इति । ‘ यत्र ’ यदा ‘ देवाः ’ ‘ तम् ’ प्रनासति सत्कृतवन्तः । ‘ तद् ’ एतस्मिन् ‘ प्राणमन्नमूर्जम् ’ इति ‘ एतत् सर्वम् ’ मध्यप्रदेशे निहितवन्तः । तस्मात् ‘ तथैव ’ ‘ अयं ’ पञ्चमानोऽपि अनेनोपधनेनैतत् सर्वं सम्पादयति । ‘ रेतःसिचोः ’ पृष्टिरूपेण मध्यतस्तत्तमीपदेशा उपधने देवा यथा ‘ मध्यतोऽदधुः ’ तथैवास्मिन् ‘ मध्यत एव ’ ‘ सर्वम् ’ तिदधाति ॥ २४ ॥

निहिते उलूखलमुलूखलोपधने मन्त्रं विद्वानो व्याचष्टे-विष्णोः कर्माणि इति । ‘ कर्म ’

(२) अथोत्तामुपदधाति । योनिर्वाऽउत्ता योनिर्मेवैतदुपदधाति तामुलू-
खलऽउपदधात्यन्तरिक्षं वाऽउलूखलं यदे किं चास्याऽ ऊर्ध्वमन्तरिक्षमेव
तन्मध्यं वाऽअन्तरिक्षं मध्यतस्तद्योनिं दधाति तस्मात्सर्वेषां भूतानां
मध्यतो योनिरपि ब्वनस्पतीनाम् ॥ २६ ॥

यदेवोत्तामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यस्रत्सतैषा सोखेमे वै

अथ उल्लेखकोपधानम् ।

अथोत्तामुपदधाति । योनिर्वाऽउत्ता । योनिर्मेवैतदुपदधाति । तामुलूखलऽउपदधाति । अन्त-
रिक्षं वाऽउलूखलम् । यदे किञ्चास्या ऊर्ध्वम्-अन्तरिक्षमेव तत् । मध्यं वाऽअन्तरिक्षम् । मध्यत-
स्तद्योनिं दधाति । तस्मात्सर्वेषां भूतानां मध्यतो योनिः-अपि ब्वनस्पतीनाम् ॥ २६ ॥

यदेवोत्तामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यस्रत्सत-एवा सोत्ता । इमे वै लोका उत्ता । इमे

शब्देन वीर्यं विवक्ष्यते, अगच्छ हे जनाः । 'विष्णोः' यज्ञस्य 'वीर्याणि' 'पश्यतेत्येतद्' उक्तं भवति । यत्
इति । 'यतो' वीर्यतः अतश्चान्देनानमुप्यते, अजानि 'पश्यते' 'स्वाशयाज्जने' 'स्पर्शपमानश्च स्वजन-
संमपामासेत्यर्थः । " एष बाधनस्पर्शयोः "-(धा. पा. श्वा. प. ९१२) इति धातुः ।
इन्द्रस्येति । 'एष. 'यज्ञ. 'इन्द्रस्य' 'युगो' योमेव. 'सखा' हि, तस्य वृत्तिहेतुत्वात् । अतः
'इन्द्रस्य युग्यः सखा' इत्युक्तमित्यर्थः । उलूखलमुत्तल्योर्द्विवाचदुपधानमन्त्रस्य द्विदेवायत्वमुपपन्नमिति दर्श-
यति-द्विदेवत्वमेति । उलूखलमुत्तल्यो सादने पृथगेव कर्तव्यमित्यत आह-सकृदिति । यत् एतदुलूखल
मुत्तलं चान्नरूपेण समानमेव, अन्. सादनमपि सकृदेव कर्तव्यमिति । अनेनैव किन्तेनोपधानमन्त्रस्यावृत्तिर्हा-
स्यते । यदि युगयदुपधानं स्यात्, सकृत्सदल नोच्येतेति । उत्तत्वाच्च व्याख्यातम् ।

अत्र कात्यायनः-“ उलूखलमुत्तले स्वयमातृष्णामुत्तरेणारत्निमात्र औदुम्बरे प्रादेशमत्रे चतुस्त्रमुलूखलं
मप्यसङ्गृहीतन्पूर्वं हतं मुत्तलं दक्षिणमुलूखलादिष्णोः कर्तव्यमिति ”-(का. श्रौ. सू. १७ । १०२)
इति ॥ २६ ॥

उलूखलमुत्तलोपधानान्तरमुखाया उपधानं विधत्ते-अयेति-(का. श्रौ. सू. १७ । १०२) । इष्टका-
चित्तिदु निधास्यमानस्याप्रेरकाया कृत्वेऽपादनादुखाया योनित्वेन तदुपधाने योनेरेवोपधानं भवतीत्याह-
योनिर्वा इति । विहितमुपधानमुलूखले कर्तव्यमित्याह-तामिति । तत्रोपधानं प्रशसति-अन्तरिक्षं वा
इति । 'यत् किम्' अहि बरुवस्याः पृथिव्याः 'ऊर्ध्वम्' उपर्ववस्थितम् तत्सर्वं 'अन्तरिक्षम्' 'एव' । अन्त-
रिक्षं च दावापृथिव्योस्तत्रालेऽवस्थानम् 'मध्यम्' हि, ततद्योऽलूखलत्वात् । पृथिव्या उपर्ववस्थितेन मध्य-
भूतान्तरिक्षात्मकत्वात्तत्रोपधाने मध्यमाग्रे एव योनेरुपधानं भवति । मध्यत इति । " सार्वत्रिमतिक्रान्तसिः " -
इति सप्तम्यर्थे तक्षिः । दृष्टानुसारेणोक्तमर्थं प्रमाणयति-तस्मादिति । " ब्वनस्पतीनामपि 'वीशानां मध्यमान'
मिचोत्पन्नान् 'मध्यतो योनिः' इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथोखायाः प्राजापत्यात्मकत्वेनोदूखल उपधानं प्रशसति-यदेवोत्तामिति । 'सः' इति प्रजासर्जनेना-

लोका ऽनुत्तरे लोकाः प्रजापतिस्तामुलूखलऽनुपदधाति तदेनमेतस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठापयति प्राणेऽन्नऽऽर्ज्यथोऽएतस्मादेवैनमेतत्सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति ॥ २७ ॥

(त्य) अयोपशयां पिद्वा । लोकभाजमुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया ऽवपनिवपत्येव हेतुस्यै लोकस्तुथो हास्येषाऽनन्तरिता भवति ॥ २८ ॥

तदाहुः । कथमस्यैषा पक्वा शृतोपहिता भवतीति यदेव अनुष्णता तेनाथो यद्वै किं चैतमग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत ऽएव तत्पक्वञ्च शृतमुपहितं भवति ॥ २९ ॥

लोकाः प्रजापतिः । तामुलूखलऽनुपदधाति । तदेनमेतस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठापयति—प्राणेऽन्नऽर्ज्यं । अयोऽएतस्मादेवैनमेतत्सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति ॥ २७ ॥

अयोपशयां पिद्वा लोकभाजमुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया उपनिवपति । एष हेतुस्यै लोकः । तयो हास्येषाऽनन्तरिता भवति ॥ २८ ॥

तदाहुः—कथमस्यैषा पक्वा शृतोपहिता भवतीति । यदेव अनुष्णता, तेन । अयो यद्वै किं चैतमग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति—तत एव तत्—पक्वं शृतमुपहितं भवति ॥ २९ ॥

वपविक्षेपदशावजः परावृण्यते । ' स ' यः ' प्रजापतिर्व्यसत ' विस्तारवपरोऽभूत्, ' ।।। उखा ' । सेति खीलिङ्गमुजानेक्षया । अत एव प्रजापतेरेतद्वेदेऽन्नप्रपातकवादुसाऽपि ' इमे ' श्रियमादयो ' लोकाः ' । तथा सति प्रजापत्याग्निप्रकाया उखाया टड्ढल उपधानेन विस्तारान्नं प्रजापतिन् ' एतस्मिन् ' ' सर्वस्मिन् ' ' प्रतिष्ठापयति ' । तदेन प्रदर्वते—प्राणेऽन्नं ऽर्ज्यंति । उलूखलस्योदुम्बरत्वेन तस्य चानरसामकत्वादन्नरसेन च प्राणानां धारणात् प्राणात्मकवस्तुत्वेन च । प्राणान्नोर्जा परस्परं ग्रहणमुक्तम् । ।। केवलं प्रतिष्ठापनमात्रम् । अपि स्वल्पवधानेन तत्सम्बद्धमेव कुर्यादित्याह—अयो इति ॥ २७ ॥

उपशया नामोखाभेदे सति तत्प्रतिष्ठधानार्थं प्राणवशेषिता मन्त्रसंस्कृता मृत, तां चूर्णित्योखायाः पुरोभागे निदध्यादित्याह—अयेति । ' उखा ' ' लोकावा ' स्थानमाजमुलूखलमाजिनी ' कृत्वा ' इत्यर्थः । उखाभेद-प्रतिष्ठधानार्थं वादुपशयावास्तपुरोभागेऽन्नकाशः । अतस्तत्रोपनिधानेन स्थानकाशस्यान्यरहिता भवतीत्याह—एष हेतुस्या इति ॥ २८ ॥

इहोदधानप्रदेशे पक्वानामोदधानादुपशयायावापकत्वात् कथमत्रोदधानं मुच्यत इति पात्रिकानां जिज्ञासा-मवशापनि—तदाहुरिति । अस्येति । उपधानप्रदेशावकाशस्येत्यर्थः । श्रुतेति पाकविशेषाभिधानात् ' पक्वा ' ' श्रुता ' इति च पुनस्तुतिः । अथवा पाकेन श्रुता सतीत्यर्थः । एतस्योपरं देवा दर्शयति—यदेवेत्यादिना । एषोपशया नाम ' अनुष्णता ' इति ' यत्, ' तेन ' असौ पक्वा श्रुता च भवति । मन्त्रेणाहनेन मृदुपशया क्रियते, अतश्चास्या मन्त्रेण निष्पादनदेव पाकसम्पत्तिरित्यर्थः । किञ्च ' यत् ' किमिदमि वत्

ध्रुवाऽसि धरुणेति । तस्योक्तो बन्धुरितो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽ-
अपि जातवेदाऽडुत्पेतुभ्यो हि योनिभ्यः प्रथमं जातवेदाऽअजायत स
गायत्र्या विष्टुभाऽनुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं बहव प्रजानन्नित्येतैर्वाऽएष
छन्दोभिर्देवेभ्यो हव्यं वहति प्रजानन् ॥ ३० ॥

(त्रि) इषे राये रमस्व । सहसे शुम्भऽऊर्जेऽअपत्यायेत्येतस्मै सर्वस्मै
रमस्वेत्येतत्सम्राडसि स्वराडसीति सम्राट् च इषेऽप स्वराट् च सारस्वतो
त्वोत्सो प्रावतामिति मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वत्येतां सारस्वताऽडुत्सो
तां त्वा प्रावतामित्येतद्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरयो द्वयं हवे-
वैतद्रूपं मृचापश्च सादयित्वा सुददोहताऽविवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥

“ध्रुवाऽसि धरुणा”-इति । तस्योक्तो बन्धुः । “इतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽअपि
जातवेदाः”-इति । एतेभ्यो हि योनिभ्यः प्रथमं जातवेदा अजायत । “स गायत्र्या
विष्टुभाऽनुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं बहव प्रजानन्”-(वा० सं० १३।१४) इति । एतैर्वाऽएष
छन्दाभिर्देवेभ्यो हव्यं वहति प्रजानन् ॥ ३० ॥

“इषे राये रमस्व सहसे शुम्भऽऊर्जेऽअपत्याय”-इति । एतस्मै सर्वस्मै रमस्वेत्येतत् ।
“सम्राडसि स्वराडसि”-इति । सम्राट् च ह्येऽप स्वराट् च । “सारस्वतो त्वोत्सो प्राव-
ताम्”-(वा० सं० १३।१५) इति । मनो वै सरस्वान् । वाक्सरस्वती । एतां सारस्वताऽडुत्सो ।
तां त्वा प्रावतामित्येतत् । वाभ्यामुपदधाति । तस्योक्तो बन्धुः । अयो द्वयं हवेवैतद्रूपम्-मृचापश्च ।
सादयित्वा सुददोहताऽविवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥

‘एत’ ‘वैश्वानरमहिम्’ इत्येकोऽनस्यल्लक्षणं प्राप्नोति, ‘तत्’ सर्वं ‘ततः’ ‘एव’ तन्मात्रेण ‘एकं’
‘शून्यं’ सदेव ‘एतदिति मयति’ ॥ ३९ ॥

उल्लेखानि “ध्रुवाऽसि” इति “इषे राये” इति च द्वौ मन्त्रौ विश्वानो व्यावष्टे-ध्रुवाऽमीत्यादिना ।
‘ध्रुवाऽसि धरुणा’ इत्यस्य व्याख्यानं “ध्रुवाऽसीति स्थिराऽसि”-(श. प. ७ । १।१।५) इत्यादिना
प्रागुक्तम् । एतेभ्य इति । प्रथमतो यदुद्याया जनयित्वा पश्चाद् ‘एतेभ्यो’ ‘योनिभ्यो’ ‘देवेभ्यो’
‘जातवेदा अजायत’, अतश्चास्यर्थेन ‘ततः’ इत्यादिमन्त्रमग्नौ श्रुत इत्यर्थः । ‘एतैः’ गायत्र्यादिभिः,
‘छन्दोभिः’ सह ‘एषः’ यज्ञि स्वाविचारं ‘प्रजानन्’ इत्येष ‘वहति’ खड्ग । छन्दसां हविर्वहने वैसिस्मिके
हव्ये-“छन्दसि देवेभ्योऽप्राक्कामन्न बोधमागानि हव्यं वक्ष्याम इति”-इति (तै. स. ५ । १ । १ । १) ॥ ३० ॥

“इषे राये” इत्यादिना ‘इन्द्रमृनिभ्यः सर्वेभ्यो’ रमस्व । रम्येऽनुक्तं फलतां व्यावष्टे-एतस्मा इति । यत्
इष्टमुखा सम्प्रदाजे स्वयमेव राजते च, अतः ‘सम्राडसि’ ‘स्वराडसि’ इति मन्त्रमग्नौ श्रुते इति व्यावष्टे-सम्राट्

(२) अथैनामभिजुहोति । (त्वे) एतद्वाऽ अत्यामेतत्पूर्वार्धे रेतः सिक्तं भवति छिकतास्तुदेवदभिकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तमभिक्रियत-
ऽआग्नेन जुहोति कुवेप स्वाहाकारेण द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां
तत्पोक्यो वृन्धुः ॥ ३२ ॥

बन्धोपरि होनः ।

अथैनामभिजुहोति । एतद्वाऽअत्यामेतत्पूर्वार्धे रेतः सिक्तं भवति-विक्रयः । तदेवदभिकरोति ।
तस्माद्योनौ रेतः सिक्तमभिक्रियते । आग्नेन जुहोति कुवेप स्वाहाकारेण द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गाय-
त्रीभ्याम् । तत्पोक्यो वृन्धुः ॥ ३२ ॥

(२) अग्ने युक्ष्वा हि ये तव । युक्ष्वा हि देवहूतमानिति सुक्तवतीभ्या-
मिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥

स युद्धि संवत्सरभृतः स्यात् । (३) अयाभिजुहुयात्सर्वं वै तद्यत्संव-
त्सरभृतः सर्वं तद्यदभिजुहोत्यय यद्यत्संवत्सरभृतः स्यादुपैव तिष्ठेता-
सर्वं वै तद्यत्संवत्सरभृतोऽसर्वं तद्यदुपतिष्ठतेऽभि त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥

“अग्ने युक्ष्वा हि ये तव, युक्ष्वा हि देवहूतमान्”-(वा. सं. १३।३६-३७) इति युक्त-
वतीभ्याम् । इदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति । तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥

स यद्धि संवत्सरभृतः स्यात्-अयाभिजुहुयात् । सर्वं वै तद्-यत्संवत्सरभृतः । सर्वं तद्-यद-
भिजुहोति । अयं यद्यत्संवत्सरभृतः स्यात्-उपैव तिष्ठेत् । असर्वं वै तद्-यद्यत्संवत्सरभृतः । असर्वं
तद्-यदुपतिष्ठते । अभि त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥

इत्यामिन्यादिना एतेः क्वचौ प्रदर्शयन् तयोर्युजिवातुसम्बन्धं प्रदर्शयति-अग्ने युक्ष्वा हीति । ‘सुक्तवती-
भ्याम्’ युजिवातुमर्ज्यामित्यर्थः । ‘एतद्’ एतेनोक्तवानमन्त्रोर्युजिवातुसम्बन्धेन ‘योनौ’ निकं ‘रेतो’
‘युनक्ति’ निष्पद्यति, ‘तस्माद्’ इदानीं योनौ निकं रेत् । ‘अप्यपेयादिनाहं’ ‘युक्तं’ सर्वं ‘न निष्पद्यते’ न
निष्पद्यति, तत्रैवावतिष्ठत इत्यर्थः । अन्त्रोपेयस्य-हे अग्ने देव । देवनादिपुणर्विधिः । ‘तव ये अथास्य’ अन्त्राः
‘मावव’ जातिपुण्यसमन्विताः सन्ति । ‘अथास्यः’ इति ‘आजसेरुम्’ (पा. सू. ७।१।१०) । तान् ‘युक्ष्वा
हि’ युक्ष्वा “ वहुतं उन्दिषि ” (पा. सू. २।१।३९) इति विकरणस्य युक्त्वा । “ उपोऽनन्तिव । ”
(पा. सू. १।३।१५) इति दीर्घः । एवं च सति ते अन्त्राः ‘ मय्येव ’ यथार्थम् ‘ अहम् ’ अन् तौ
‘ वदन्ति ’ वक्ष्यन्ति वर्तमानमानीये भविष्यदर्थे क्त्वा (पा. सू. ३।३।१२१) हे अग्ने । देवहूतमान् देवना-
हपन्तीति देवः, शिवन्दास्य संप्रसारणे कृते रूपम् । अतिरूपेण देवद्वौ देवहूतमान्मात्रं अन्त्रान् ‘ निजुहव ’
क इव ‘ रथीरि ’ एविक इव, इहातो मन्त्रार्थः । हि यस्माद् एवम्, अन्त्रः “ सरः ” सरणि, विमक्तिव्यवयः
(पा. सू. ३।१।८५) इति । ‘ पूर्वः ’ अन्त्रः “ होता ” अतिप्रीतिरिति शेषः ॥ ३३ ॥

एतावानग्नेः संवत्सरमग्नसंवत्सरमग्नं वेति पञ्चदशमि तत्र प्रथमेऽग्निहोत्रे इनाह-सु यदीति ।
‘ सः ’ अग्निः ‘ यदि ’ एतावान् ‘ संवत्सरभृतः स्यात् ’ ‘ अथ ’ एवम्यान् ‘ अनिजुहुयात् ’ संवत्सरस्य
सर्वावच्छेदकत्वात् ‘ संवत्सरभृतः ’ अग्निं सर्वान्नकः । अनिहोत्रस्य सर्वमेव कृष्णतामाः सम्पादयन् । अन्त्रः संव-
त्सरमग्नसंवेऽग्निहोत्रो युज्यत इति । अन्त्रवत्समग्नसंवे किं कर्तव्यमिति, एतावन्-सु यदीति ।
अन्त्रवत्समग्नस्य पूर्वोक्तविशेषणसर्वो मन्त्रवाद्भूतसमानस्य च होमाः मन्त्रवेनातुक्त्वात् अन्त्रमग्नसंवे मन्त्रवात्तद्वि-
पक्षे तदेतदेव युज्यमिनाह-असर्वं वा इति । अन्त्रिन् पक्षेऽग्निहोत्रे विकल्पेनाह-अभि त्वेव जुहुयादिति ।
‘ एव ’ कातोऽत्र विकल्पोक्तः । “ तस्यैव वाऽन्त्रवत्समग्नस्यः ”-इति हि कान्त्यानमन्त्रम् २ का. श्रो.

(त्प) पशुरेप बुदाग्नेः । सोऽग्नैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्यावाद् प्राणः
स्वयमातृणा ओणी द्विपुः पृष्टयो रेतःसिचौ कीकसा विश्वज्योतिः
ककुदमृत्यये ग्रीवाऽअपाठा शिरः कूर्मो ये कूर्मे प्राणा ये शीर्षप्राणास्ते ते ३५

तं वाऽएतम् । (मि) इत ऊर्ध्वं ग्राञ्चं चिनोत्यसौ वाऽआदित्य ऽपुपोऽ-
ग्निरभुं तदादित्यमित ऊर्ध्वं ग्राञ्चं दधाति तस्मादग्रावादित्य ऽइत ऊर्ध्वः
ग्राद्धीयते ॥ ३६ ॥

पशुरेप यवभिः । सोऽग्नैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्यावाद् प्राणः स्वयमातृणा । ओणी
द्विपुः । पृष्टयो रेतसिचौ । कीकसा विश्वज्योतिः । ककुदमृत्यये । ग्रीवा अपाठा । शिरः कूर्मः ।
ये कूर्मे प्राणाः-ये शीर्षप्राणास्ते ते ॥ ३५ ॥

तं वाऽएतमित ऊर्ध्वं ग्राञ्चं चिनोति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः । अभुं तदादित्यमित ऊर्ध्वं
ग्राञ्चं दधाति । तस्मादग्रावादित्य इत ऊर्ध्वः ग्राद् धीयते ॥ ३६ ॥

सु. १७ । १०९) संवत्सरसृष्टिर्नो होमो न तृप्स्यान् । इतरस्य तु विकल्पाः, उपस्थानं होमो वेति
सिद्धोऽर्थः ॥ ३४ ॥

अथ चित्पात्रेः स्वयमातृणादिषु त्रयोदशविष्टकासु कृत्स्नपञ्चाकारत्वं सम्पादयितुम् “एतन् पञ्च पशून्
प्राविशन्, ॥ एते पञ्च पशवोऽप्यवत् ”-(रा. प. १ । १ । १ । १) इत्युक्तमग्नेः पञ्चात्मकत्वम् । ॥
पञ्चाकारोऽग्निरत्रैवेत्यान्ते स्वयमातृणादविष्टकाकलाये सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः कथमित्यपेक्षायां समिष्टकाकलाय-
मङ्गलैव सम्पादयति-तस्यावाद्प्राण इत्यादिना । ‘स्वयमातृणा’ इष्टका ‘तस्य’ पञ्चाकारस्वाग्नेः
‘अवाद्प्राणः’ अपानाह्वयः, पञ्चाङ्गास्यपितृसामान्यात् । ‘द्विपुः’ इष्टका ‘ओणी’ कटी, तद्वान्तर्धानात् ।
‘रेतःसिचौ’ इष्टके पृष्ठयः मशानि पार्श्वस्थानि । ‘विश्वज्योतिः’ इष्टका ‘कीकसाः’ इत्यपार्श्वस्थानि ।
‘कृत्ये’ ‘ककुदम्’ मङ्गलप्रदेशतः पञ्चाङ्गपृष्ठदेशेऽवस्थित जनवाक्पथः । ‘अपाठा’ ‘ग्रीवाः’ ‘कन्धयः’ ।
‘कूर्मः’ ‘शिरः’ । ‘कूर्मे ये प्राणास्ते,’ ‘अग्निं’ ‘शीर्षं’ ‘ये’ ‘प्राणास्ते’ चतुरादय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवमग्नेः कृत्स्नरूपत्वं प्रतिपादादित्यरूपत्वपूर्वचपनेन प्रतिपादयति-तं ॥ एतमिति । ‘तम्’ ‘एतम्’
चित्यमग्निम् । ‘इतः’ अवाचः प्राणादास्य आदिस्त ‘ऊर्ध्वम्’ प्राणपर्वो ‘चिनोति’ । किमनः इत्येकेना-
शेनादित्यतामाह-असौ वा आदित्य एषोऽग्निरिति । अभुं तदिति । ‘इतो’-लोकाद् भूराह्वाद्
‘अनुम्’ ‘आदित्यम्’ ‘ऊर्ध्वम्’ ‘ग्राञ्चम्’ प्राणञ्चन ‘दधाति’ स्थापयति । ‘तस्माद्’ एव यद्वा-
नुक्त्याद् ‘अग्रावादित्यः’ ‘इतः’ पृथिवीलोकाद् ‘ऊर्ध्वः’ ‘ग्राद्’ धीयते ‘धीयते’ लोकेति
शेषः ॥ ३६ ॥

(त्वेऽथै) अथैनं प्रसलव्यावर्तयति । (त्य) अमुं तदादित्यं प्रसलव्या-
वर्तयति तस्मादसावादित्य इमांल्लोकान्प्रसलव्यनुपर्वति ॥ ३७ ॥

(त्य) उदरमुखा । योनिरुलूखलमुत्तरोखा भवत्पुषरमुलूखलमुत्तरुधु
ह्युदरमुधरा योनिः शिश्रं सुसलं तद्वृत्तमिव भवति वृत्तमिव हि शिश्रं
तदक्षिणतऽनुपदधाति दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेते यदु पशोः
संस्कृतस्यान्नं तद्वैष्टका तस्य वाऽप्तस्योत्तरोऽर्धंऽलदाहिततरो भवति
पशुरेव यदग्निस्तस्मात्पशोः सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७-४-१ ॥ (५. १) ॥

अथैनं प्रसलव्यावर्तयति । अमुं तदादित्यं प्रसलव्यावर्तयति । तस्मादसावादित्य इमांल्लोकान्प्र-
सलव्यनुपर्वति ॥ ३७ ॥

उदरमुखा । योनिरुलूखलम् । उत्तरोखा भवति-अधरमुलूखलम् । उत्तरं ह्युदरम्-अधरा योनिः
शिश्रं सुसलम् । तद्वृत्तमिव भवति; वृत्तमिव हि शिश्रम् । तद् दक्षिणतः उपदधाति । दक्षिणतो वै
वृषा योषामुपशेते । यदु पशोः संस्कृतस्यान्नम्-तद्वैष्टका । तस्य वाऽप्तस्योत्तरोऽर्धं उदाहिततरो
भवति । पशुरेव-यदग्निः । तस्मात्पशोः सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥

अथ प्रदक्षिणावर्तन विधत्ते-अथैनमिति । ' अथ ' अनन्तरम् ' एवम् ' आदित्यभूतं स्वयमावृण्णाया-
त्मकमग्निं ' प्रसलवि ' प्रदक्षिणम् ' जलवर्तयति ' आवर्तते । अपादां पूर्वार्द्धे उपबाध तस्या दक्षिणतः कूर्च-
मुपदधाति, ततः स्वयमावृण्णाया उत्तरतः उलूखलमुसले, तत्रैवोखामुपदधातीत्येवमावर्तयति । ' तत् ' तेन
प्रदक्षिणावर्तनेन ' अमुमादित्यम् ' प्रदक्षिणमावर्तयति, ' तस्माद् ' यद्वातुकरणाद् ' असावादित्य इमान्
लोकान् ' तथैव सचरति ॥ ३७ ॥

प्रकारान्तरेण उलूखलमुसलयोरीत्तपर्व प्रशंसति-उदरमुखेति । उखायाः सकारादग्नेरुत्पत्तेः ' उखा '
' उदरम् ' ' उलूखलं ' ' तु इति निष्पादनाद् ' योनिः ' । तथा च लोके उदरयोऽयोरीत्तपर्वान्द्वयोरपि
तदात्मकयोरीत्तपर्वमुपगममित्यर्थः । सुसलस्योऽलूखलदक्षिणभाग उपधानं सौपतिकमाह-शिश्रमिति ।
शिश्रस्य वृषाकारतया तदन्कारत्वेन ' गुमलम् ' अग्निं ' शिश्रम् ' । स्याद्विचं ' तद् ' उलूखलस्य दक्षिणभाग
उपदध्यात् । लोके दक्षिणभागे ' वृषा ' वर्षणसमर्थः पुरुषो ' योषामुपशेते ' । अतश्चास्यापि वर्षणसमर्थत्वेन
वृषावाद्दक्षलस्य योनिर्वेन स्त्रीत्वादक्षिणभागेऽस्योपधानमुपपन्नम् । उक्तमेवाग्रे. पशुरूपत्वं प्रकाशान्तरेण द्रढ-
यति-यदु पशोरिति । ' अग्निः ' इति यदेव पशुः खलु, तथैव प्राणकृत्वात् । अतश्च ' पशोः ' अग्नि-
रूपस्य ' सल्लतस्य ' एवमप्यवसम्पन्नस्य निष्पादितस्य ' यद् ' ' अन्नम् ' ' तद्वैष्टका ' । तस्मान् ' तस्य '
वैष्टकारूपेणात्मेन ' सुहितस्य ' ' एतस्य ' अग्निरूपस्य ' पशोः ' उत्तरभागेः ' उदाहिततरो ' उन्नततरो

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि पशून्वैतदुपदधाति
तान्युखायामुपदधातीमे वै लोकाऽ उखा पशवः पशुशीर्षाण्येषु तद्धो-
केषु पशून्दधाति तस्मादिमुष्णेषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥

(वो) षड्वेवोखायाम् । योनिर्वाऽ उखा पशवः पशुशीर्षाणि योनौ
तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्मादद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते
योनौ ह्येनान्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

अथ पञ्चपशुशीर्षेष्टकोपधानम् ।

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि । पशून्वैतदुपदधाति । तान्युखायामुपदधाति ।
इमे वै लोका उखा । पशवः पशुशीर्षाणि । एषु तद्धोकेषु पशून्दधाति । तस्मादिमुष्णेषु
लोकेषु पशवः ॥ १ ॥

षड्वेवोखायाम् । योनिर्वाऽ उखा, पशवः पशुशीर्षाणि । योनौ तत् पशून्प्रतिष्ठापयति । तस्मादद्य-
मानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते । योनौ ह्येनान्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

‘ भवति ’ । उत्तरमाग एवोद्भूतस्तत्तत्प्रधानम् । उक्तमर्थं प्रमाणयति-तस्मादिति । यतोऽङ्गिरसस्य
‘ पशोः ’ दूर्बेष्टकान्तवेन सुदितस्तस्योत्तरमाग उक्ततरोऽभूत्, ‘ तस्माद् ’ इदानीमपि लोके तुगाम्य-
हारेण उत्तरम् ‘ पशोस्ततः ’ इति उक्ततरो भवति ॥ ३८ ॥

इति श्रीताम्रपात्रार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे

सप्तमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥ (७-५-१) ॥

अथ पशुशीर्षाण्युपधानं विधाय प्रशंसति-पशुशीर्षाणीति । पशुशीर्षाणां पञ्चपशवेन पशून् ।
अतश्च तदुपधाने पशूनामेवोपधानं भवतीत्यर्थः । तेषामुपधानस्य स्थानविशेषं विधत्ते-तानीति । ॥ वो वै ॥
प्रधाननिर्व्यक्तैस्तैश्च लोकेमे वै लोका उखेमे लोकाः प्रधानाः ॥ (अ. प. ७।५।१।१३) इत्युखाया लोका-
श्रदरूपत्वस्योक्तत्वात् तस्यमुपधाने लोकेषु ‘ पशून् ’ निहितवान् भवति तस्मादिमे ‘ पशवः ’ एतेषु ‘ लोकेषु ’
प्रत्ययतिष्ठन्ते ॥ १ ॥

प्रकाशन्तरेणापुत्राममुग्गम प्रशंसति-षड्वेवोखायामिति । उखायाः सकाशादभ्युपगतेः ‘ योनिः ’
‘ उगा ’ अतश्चोपधानं योनावेव ‘ पशून् ’ निदधाति । ‘ तस्मादद्यमानाः ’ उपमुञ्चमानाः ‘ पच्यमानाः ’
अर्धमाणा अपि ‘ पशवो न क्षीयन्ते ’ । उपमोहादयः परीपाकाच्च विनाशो सद्यपि योनौ प्रतिष्ठितत्वात्प्रोचि-
यन्ते, किन्तु पुनरुपयन्त इत्यर्थः । ‘ पच्यमानाः- (पा. सु. ३।१।६७) इति कर्मेकत्वेन यद्-
प्रत्ययः ॥ २ ॥

यद्वेद पशुशीर्षाण्युपदधाति । या वै ताः श्रियः एतानि तानि पशुशीर्षा-
ण्यथ दानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पुञ्च चितयस्तद्यास्ताः पुञ्च चितय-
ऽइमे ते लोकास्तथ तद्वेदे लोकाऽएषा सोमा तद्यदुद्यायां पशुशीर्षा-
ण्युपदधात्येतेरेव तुच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सुंदधाति ॥ ३ ॥

तान्पुरस्तात्प्रतीचऽउपदधाति । (त्वे) एतद्वै अत्रैतान्प्रजापतिः पशू-
नालिप्सत तद्व्यालिप्स्यमानाऽबुदचिकमिपंस्तान्प्रापेणु समग्रहात्तान्प्रा-
पेणु संगृह्य पुरस्तात्प्रतीचऽआत्मन्प्रपत् ॥ ४ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते । यदेवाऽअकुर्वन्निदं न्वत्मानं पशवो नोच्चिकमिपन्ति
यत्त्वेतत्करोति यदेवाऽअकुर्वन्स्तत्करवाणीत्यथो प्रापेण्वैवानेतत्संगृह्य
पुरस्तात्प्रतीचऽआत्मन्प्रपत् ॥ ५ ॥

यदेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । या वै ताः श्रियः एतानि तानि पशुशीर्षाणि । अथ दानि तानि
कुसिन्धानि-एतास्ताः पुञ्च चितयः । तद्वेदास्ताः पुञ्च चितयः-इमे ते लोकाः । तद्वेदे त इमे लोकाः-
एषा सोमा । तद्यदुद्यायां पशुशीर्षाण्युपदधाति-एतेरेव तुच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सन्द-
धाति ॥ ३ ॥

तान्पुरस्तात्प्रतीचऽउपदधाति । एतद्वै अत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत, तद्व्यालिप्स्यमाना उद-
चिकमिपन् । तान्प्रापेणु समग्रहात् । तान्प्रापेणु संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच आत्मन्प्रपत् ॥ ४ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते-यदेवा अकुर्वन् । इदं न्वत्मानं पशवो नोच्चिकमिपन्ति । यत्त्वेतत्करोति-यदेवा
अकुर्वन्-तत्करवाणीति । अथो प्रापेण्वैवानेतत्संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच आत्मन्प्रपत् ॥ ५ ॥

अथ तानि पशुशीर्षाणि अस्मिन्वेन प्रकृतं-यदेवेति । ' याः ' लङ् प्रत्युक्तः ' श्रियः, ' ' ताः ' एव ' एतानि ' ' पशुशीर्षाणि ' । अतः एतेषामुपधाने श्रियानेवोपधानं भवति । उदायाः परम्परया कन-
न्यात्मकत्वम् । तत्रोपधाने कनन्यादिरता सन्धानं भवतीति दर्शयति-अथ यानीति । ' तानि ' इति अन्य सम्प्र-
दायत्वमपराधः । ' दानि तानि ' ' कुसिन्धानि ' कनन्यानि ' तानि ' ' एताः ' अत्र सन्नादमात्राः ' पुञ-
चितयः ' चित्यामकत्वं तु कनन्यानां पञ्चतत्त्वद्वारात्तान्प्रापन् अतस्त्रयाभिधाः ' पुञ्च ' वा ' चितयः, ' ' ताः ' ' इमे ' इतिव्याप्यः ' लोकाः ' चित्यानां प्रसार-प्रवपवा मकन्वाहोक्ततामसि तदप्रापवादिति । तदा च ' ये ' एते ' इमे ' ' लोकाः, ' ' ते ' एषा ' ' उद्याः ' तस्या लोकाप्रदानकत्वस्य प्रत्युक्तत्वात् । अतश्च उदाया पशुशीर्षाण्युपधाने ते कनन्यानि संवेदयति । शर्मिर्निमित्तं " शर्मिर्लन्दति "-(१०. सू. १ । १ । ६० ।) इति शर्मिर्लन्देयः ॥ ३ ॥

उदायामुपधानं पुरस्तादस्य अन्वयवर्गं कर्तव्यमित्यहं-तानिति । पशुशीर्षाण्यमसि पशून्वा ' तान् ' इति दुहितृवपन् । निहितप्रक्रमे उपधाने कारणं वक्तुं प्रतिबन्धनं-एतद्वा इति । अत्रैतन्वाहणं लज्जितवर्धः ।

यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीदेक एव
 सोऽकामयत्तान्नर्थं सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेभ्य एवाधि पशून्निरमिमीत
 मनसः पुरुषं चक्षुषोऽथं प्राणाद्वाथं श्रोत्राद्विं व्याचोऽजं तद्यदेनान्प्रा-
 णेभ्योऽधि निरमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति मनो वै प्राणानां
 प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः प्रथमः पशूनां
 व्यीर्यवत्तम इति मनो वै सुर्वे प्राणा मनसि हि सुर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिता-
 स्तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशव इति
 पुरुषस्य ह्येवेति सुर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥

यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीदेक एव । सोऽकामयत्-अन्नं सृजेय,
 प्रजायेयेति । स प्राणेभ्य एवाधि पशून्निरमिमीत, मनसः पुरुषम्, चक्षुषोऽथम्, प्राणाद्वा-
 निम्, व्याचोऽजम् । तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि निरमिमीत-तस्मादाहुः-प्राणाः पशव इति । मनो वै
 प्राणानां प्रथमम् । तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत-तस्मादाहुः-पुरुषः प्रथमः पशूनां व्यीर्यवत्तम इति ।
 मनो वै सर्वे प्राणाः । मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत-तस्मा-
 दाहुः-पुरुषः सर्वे पशव इति । पुरुषस्य ह्येवेति सर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥

तदेव दर्शयति-यत्रैतानिति । 'यत्र' यस्मिन् प्रस्तावे 'प्रजापतिः' 'एतान्' 'पशून्' आलम्ब्यमैच्छन् ।
 तत् 'आलिप्स्यमाना' । ते पशवः 'उद्विक्रमिन्' उद्विक्रमिन्मैच्छन् 'तान्' 'प्राणेषु' शीर्षगतेषु ।
 सर्वप्राणाधारत्वात्प्रमा प्राणन्म् । प्राणा इतिन्द्रियाण्युच्यन्ते । तान् प्राणेषु 'सङ्गृह्य' 'पुरस्तात्'
 पूर्वस्माद् देशात् 'प्रतीचः' प्रत्यङ्मुखानाह्व्य आत्मनि अवत्, स्वामीवीहतागन् । पलायनेच्छन्ता पशूनां
 शिरोसि गृहीत्वा स्वामिमुखमाह्व्य वशीकृतवानित्यर्थः । तथा सति 'देवाः यदुर्वन्', 'तदेवैतस्मिन्नपि काले
 कियते खलु । अतश्च यजमानो 'देवा यदुर्वन्स्तत्करवाणि' इत्यभिप्रायेणैतदुक्तप्रकारमुपशानं करोतीति यत्,
 'यद्' 'सु' अस्माद् एव निमित्तान् 'ने पशव' अस्माद्यजमानात् 'नोविक्रमिषन्ति' न केवन्ते तेषामुत्क्रमणे-
 ष्टामावः, अपि ॥ 'एतान्' 'पशून्' 'प्राणेषु' सङ्गृह्य 'पुरस्तात्प्रतीचः' आह्व्य स्वस्मिन्निहितवान् मयति ॥ ४-६ ॥

उक्त्या पशुशीर्षाण्युपदधाने प्रजापत्युदरेण दधातीति दर्शयितुमास्यायिदमस्तारयति-यद्वेवेति । 'पशु-
 शीर्षाण्युपदधानि' इति यत्, तत्कारणमुच्यते इत्यर्थः । सृष्टेः पूर्वं 'प्रजापतिः' 'एकः' 'एवासीत्' खलु,
 'स' 'प्रजापतिः' 'अजन्' 'सृजेय' प्रजाकरणे 'प्रजायेयेति' 'अकामयत्' । प्रजायेयेति अजन्मस्युपाय-
 प्रदर्शनम् । ॥ एव जातेतः प्रजापतिः 'प्राणेभ्य एव' 'पशून्निरमिमीत' । तदेव निवृणोति-मनसः पुरुष-
 मिति । 'प्राणात्' इति प्राणसमाख्यामन्वाद् प्राणेत्रिषमुच्यते । यतः 'एतान्' 'पशून्' 'प्राणेभ्यो' निर्मि-
 तवान्, 'तस्मात्' लोके 'प्राणाः पशव' इति 'आहुः' जनाः । किञ्च सर्वेषामिन्द्रियाणां 'मनः' खलु

तदेतदन्नं सृष्ट्वा । पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नपत्त तस्माद्यः कश्चान्नं सृजते
पुरस्तादेवैनत्प्रत्यगात्मन्धत्ते तद्वाऽऽवसायामुदरं वाऽऽवसोदरे तदन्नं
दधाति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथैषु हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति । प्राणा वै हिरण्यमुथ वा-
ऽएतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्यमानेभ्यऽएव प्राणाऽवत्क्रामन्ति तद्यद्विरण्य-
शकलान्प्रत्यस्यति प्राणानेवैष्वेतद्वधाति ॥ ८ ॥

सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षंप्राणास्तानस्मिन्नेतद्वधात्युथ बुद्धि पञ्च

तदेतदन्नं सृष्ट्वा पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नपत्त । तस्माद्यः कश्चान्नं सृजते-पुरस्तादेवैनत्प्रत्यगात्मन्धत्ते ।
तद्वाऽऽवसायाम् । उदरं वाऽऽवसा । उदरे तदन्नं दधाति ॥ ७ ॥

अथैषु हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति । प्राणो वै हिरण्यम् । अथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्यमानेभ्य
एव प्राणा उत्क्रामन्ति । तद्यद्विरण्यशकलान्प्रत्यस्यति-प्राणानेवैष्वेतद्वधाति ॥ ८ ॥

सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षंप्राणाः । तानस्मिन्नेतद्वधाति । अथ यदि पञ्च पशवः स्युः-

‘ प्रथमं ’ श्रेष्ठम्, तदुपधानादेव सर्वेषां स्वस्वव्यापारक्षमत्वात् । अतश्च ‘ मनस ’ पुरुषस्य निर्माणात्लोकै
‘ पुरुषः ’ ‘ पशूना ’ मध्ये श्रेष्ठः ‘ वीर्यवत्तम इति ’ आहुः । अथि च ‘ मनसि ’ एव ‘ सर्वे प्राणाः प्रति-
ष्ठिता ’ इति तदेव खलु सर्वे प्राणाः, अतश्च सर्वप्राणात्मकत्वात् ‘ मनसः पुरुष निरमिगीत ’ इति यत्
तस्मादाहुः ‘ पुरुषः सर्वे पशवः ’ इति । यतः ‘ पुरुषस्य कोवैते सर्वे पशवो भवन्ति, ’ सर्वपशुसम्पादनक्षमत्वात्पु-
रुषस्य । अतः ‘ पुरुषः सर्वे पशवः ’ इति ‘ आहुः ’ । सर्वेन्द्रियप्रतिष्ठाकरूपान्नतः सकाशात्पुरुषस्य
निर्माणेन तस्य पशुसम्पादनक्षमत्वान् पुरुषः सर्वे पशव इत्याहुर्हित्यर्थः ॥ ९ ॥

‘ तदेतत् ’ पुरुषादिपशुलक्षणम् ‘ अन्न ’ ‘ सृष्ट्वा ’ स प्रजापतिः ‘ पुरस्तात् ’ प्रतीचीनम् ‘ आत्मनि ।
‘ अन्नस्य ’ ‘ तस्मात् ’ लोकेऽपि कथनापि ‘ अन्नम् ’ सम्प्राप्त्यति, एतत्सम्पादने ‘ पुरस्तादेव ’ प्रतीचीन-
मात्मनि चारयति । मुखप्रदेशादेवात्मस्य प्रतीचीनमन्ववहारात् । अतश्च तत्पुरस्तात् प्रतीचीनं तेषां पशुशीर्षाणा-
मुपधानम् ‘ उखायाम् ’ जियत इति यत्, तेन प्रजापतेरुदररूपायामुखायां पुरस्तात् प्रतीचीनम् ‘ अन्न ’ निहि-
तवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ तेषु पशुशीर्षेषु सुवर्णशकलानां प्रक्षेप विधाय प्रशंसति-अथैष्विति । प्राणसाधनत्वाद्विरण्यस्य प्राणा-
त्मकत्वात् । अथ वेति । ‘ अथ ’ खलु ‘ संज्ञप्यमानेभ्यः ’ एभ्यः ‘ प्राणा उत्क्रामन्ति ’ एव । अतश्च
‘ हिरण्यशकलान् प्रत्यस्यति ’ इति यत्, एतेन ‘ प्राणान्ने ’ ‘ एतेषु ’ पशुषु निदधाति ॥ ८ ॥

सुवर्णशकलानां संख्याविशेष विधत्ते-सप्त प्रत्यस्यतीति । शिरसि बागेका, नेत्रे द्वे, श्रोत्रे द्वे, नासाविवरे च

पशुः स्युः पुञ्वै कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति
सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तुदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥

तद्वैकेऽपि । यद्येकः पशुर्भवति पुञ्वै कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्यन्ति
पञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तुदेषु
सर्वेषु प्राणान्दध्मऽङ्गति न तथा कुर्यादेतस्मिन्वे पशौ सर्वेषां पशूनां
रूपं तद्वदेतस्मिन्प्रत्यस्यति तदेवेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥

मुत्ते प्रथमं प्रत्यस्यति । सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेनाऽइत्यन्नं वै धेना-
स्तुदिदुः सम्यहमुत्तमभिसृष्टुः स्रवन्त्यन्तर्हदा मनसा पूयमानाऽङ्गत्यन्तर्वै

पञ्वै कृत्वः-सप्त सप्त प्रत्यस्येत् । पञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति । सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ
प्राणाः । तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥

तद्वैके-अपि यद्येकः पशुर्भवति-पञ्वै कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्यन्ति । पञ्च वाऽएतान्पशूनुप-
धाति । सप्त सप्त वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणाः । तदेषु सर्वेषु प्राणान्दध्म इति । न तथा कुर्यात् ।
एतस्मिन्वे पशौ सर्वेषां पशूनां रूपम् । तद्वदेतस्मिन्प्रत्यस्यति-तदेवेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥

मुत्ते प्रथमं प्रत्यस्यति । “सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेनाः”-इति । अन्नं वै धेनाः ।
स्तुदिदुः सम्यहमुत्तमभिसृष्टुः । “अन्तर्हदा मनसा पूयमानाः”-इति । अन्तर्वै हृदयेन

इति सप्त प्राणाः । तथा सप्त हिरण्यशकलभिधानेन सप्तप्राणवान् भवतीत्याह-सप्त वा इति । पञ्चरशुयज्ञः,
एकपशुयज्ञ इति पञ्चदशमणि, सप्त पञ्चरशुयज्ञे पञ्चकृत्यः सप्त सप्त हिरण्यशकलाश्च प्रतिशीर्षं प्रत्यस्यति ॥९॥

तद्वैक इति । यदि ‘एकः’ अपि ‘पशुर्भवति’ तदापि ‘पञ्वैकृत्यः’ एव ‘सप्त-सप्त’ ‘सुवर्ग-
शकलान् प्रत्यस्येदिति’ ‘एके’ शाखिन आहः । तथा वदता च तेषामयमाशयः-पञ्चानामपि पशूनां
एवमेव एकस्योक्तानां सप्तपञ्चयुः ‘पञ्च’ छन्दो ‘एतान्’ ‘पशूनुपदधाति’ । तथा च ‘एकैकस्मिन्पशौ’
‘सप्तसप्त’ ‘प्राणाः’ विपन्ते, तस्मात्तानां हिरण्यशकलानां प्रत्यसनेनेषु ‘सर्वेषु’ अपि ‘प्राणान्
दधाति’ इति ।

तं पञ्चं दूषयन्ति-न तथा कुर्यादिति । कथं तादृ सर्वेषां पशूनां प्राणसंघः नेति तत्राह-एतस्मिन्वा इति ।
‘एतस्मिन्’ उपवीचमाने ‘पशौ’ एकस्मिन्नेव ‘सर्वेषां पशूनां रूपम्’ अस्ति; तेषां सर्वेषामपि कार्यं
एतस्यैव सामर्थ्येन धारणात् । तस्मादेतस्मिन्सप्तपञ्चयुविशिष्टहिरण्यशकलप्रत्यसनेन सर्वेष्वपि पशूनु प्राणमति-
तत्त्वानां संसादिष्यन् भवति ॥ १० ॥

सप्त प्रथमं मुत्ते शकलस्य प्रपन्नं विवर्ते-मुत्ते प्रपन्नमिति । सप्त मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे-सम्यक्स्रव-
न्तीति । ‘धेनाः’ इति अन्नं उच्यते । ‘स्तुदिदुः’ अन्नमभिलष्य ‘सम्यक् स्रवन्ति’ । कपनिव
‘सरितः’ इति । इत्ययमर्थो मन्त्रमन्त्रेण प्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥

हृदयेन मनसा सताऽन्नं पूतं य ऋजुस्तस्य घृतस्य धारा ऽअभिचाकशी-
मीति वा ऽएवैतस्मिन्नप्राणदुतीर्होष्यन्भवति ता ऽएतदाह हिरण्ययो
वेतसो मध्येऽअग्नेरिति य ऽएवैष हिरण्ययः पुरुषस्तमेतदाह ॥ ११ ॥

(हर्चं) ऋचे त्वेतीह । प्राणो वाऽऋक्प्राणेन ह्यर्चति रुचे त्वेतीह प्राणो
वै रुक्प्राणेन हि रोचतेऽथो प्राणाय हीदथ सर्वथ रोचते भासे त्वेतीह
ज्योतिषे त्वेतीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषीऽअभूदिदं विश्वस्य
भुवनस्य व्याजिनमर्चैर्वैश्वानरस्य चेतीहाग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो
वर्चसा वर्चस्वान्तितीह विश्वावतीभ्यां विश्वथ हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥

मनसा सताऽन्नं पूतं—य ऋजुस्तस्य । “ घृतस्य धारा अभिचाकशीमि ”—इति । वा एवैत-
स्मिन्नप्राणदुतीर्होष्यन्भवति—ता एतदाह । “ हिरण्ययो वेतसो मध्येऽअग्नेः ”—(बा. सं.
१३ । ३८) इति । य एवैष हिरण्ययः पुरुषः । समेतदाह ॥ ११ ॥

“ ऋचे त्वा ”—इतीह । प्राणो वाऽऋक् । प्राणेन ह्यर्चति । “ रुचे त्वा ”—इतीह । प्राणो
वै रुक् । प्राणेन हि रोचते । अथो प्राणाय हीदं सर्वं रोचते । “ भासे त्वा ”—इतीह ।
“ ज्योतिषे त्वा ”—इतीह । भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी । “ अभूदिदं विश्वस्य भुव-
नस्य व्याजिनमर्चैर्वैश्वानरस्य च ”—(बा. सं. १३ । ३९) इतीह । “ अग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान्
रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् ”—इतीह विश्वावतीभ्याम् । विश्वं हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥

द्वितीयं पाद व्याचष्टे—अन्तर्हृदेति । ‘ यः ’ ‘ ऋजुः ’ अङ्गुलिद्वयः तस्य ‘ अन्तः ’ शरीरमध्ये ‘ हृदा ’
हृदयदेशेन ‘ मनसा ’ च ‘ सता ’ विद्यमानेन ‘ अन्ने पूतम् ’ भवति । सारासारभेदेन विवेचितं भवति । हृदय-
देशस्य त्वलावनरणप्रदेशत्वाच्छोधकत्वम् । य ऋजुरङ्गुलिः शोभनकर्म यजमान तस्य मनसोति ॥

तृतीयं पाद व्याचष्टे—घृतस्य धारा इति । अनेन होष्यमाणादुष्यभिधानमभिप्रेतमित्याह—या एवै-
तस्मिन् इति ॥

चतुर्थपादेऽग्निमप्यावस्थितहिरण्यपुरुषाभिधानं कियत इति व्याचष्टे—हिरण्यय इति । तदर्थं मन्त्रस्याय—
अङ्गुलिद्वयस्य ‘ अन्तः ’ मध्ये शरीरे ‘ हृदयेन ’ विद्यमानेन ‘ मनसा ’ च शोष्यमानेन अजानि ‘ हृदं
मुखमभि—’ लक्ष्यं संवन्ति । यथा नद्यः समुद्रं तदन् । तथाविधेऽग्निन् मुखे शकलं निदधामि । निहितं शकलं
चेदम् ‘ अग्ने ’ ‘ मध्ये ’ यो ‘ हिरण्ययो वेतसः ’ पुरुषः तं प्रति संवन्ती वृत्तस्य धारा । ‘ अभिचाकशीमि ’
अग्निपश्यति ‘ चाकर्षामीमि ’ पुष्पवन्त्ययः । यङ्गुलान्तस्य रूपम् । हिरण्ययशब्द “ क-व्यवाहय ”—इत्यादिना
(पा. सू. १ । ४ । १७६) निपातितः ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणनामाविवरे समन्त्रक शकलनिधानं विधेये—ऋचे त्वेतीति । ‘ हृह ’ इति दक्षिणनामाविव-
रस्याभिनयेन निर्देशः । व्याचष्टे—प्राणो वा इति । यतः ‘ प्राणो वा ’ ‘ अर्चति ’ प्राणोति । प्राणवृत्तैव

(३) अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं पुरुषं तृर्वीर्षणात्पादधाति मध्ये पुरुषमभित ऽडितरान्पशून्पुरुषं तत्पशूनां मध्यतोऽक्षारं दधाति तस्मात्पुरुष ऽएव पशूनां मध्यतोऽस्ता ॥ १४ ॥

(छाऽश्वं) अश्वं चार्षिं चोत्तरतः । (५) एतस्यां तृडिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां डिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १५ ॥

गां चान्नं च दक्षिणतः । (५) एतस्यां तृडिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां डिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १६ ॥

पुपसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पुषो यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापय-
त्यादित्यं गुर्भं पुपसा समद्वग्धीत्यादित्यो वाऽएष गुर्भो यत्पुरुषस्तं
पुपसा समद्वग्धीत्येतत्सद्वन्नस्य प्रतिमां विश्वरूपमिति पुरुषो वै सद्वन्नस्य
प्रतिमा पुरुषस्य ह्येतु सद्वन्नं भवति परिवृद्धग्धिं कुरुता माऽभिमर्शस्या

अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमम् । पुरुषं तृर्वीर्षणात्पादधाति । मध्ये पुरुषम्, अभित इतरान् पशून् । पुरुषं तत् पशूनां मध्यतोऽक्षारं दधानि । तस्मात्पुरुष एव पशूनां मध्यतोऽस्ता ॥ १४ ॥

अश्वं चार्षिं चोत्तरतः । एतस्यां तद् डिश्येतौ पशू दधाति । तस्मादेतस्यां डिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ १५
गां चान्नं च दक्षिणतः । एतस्यां तद् डिश्येतौ पशू दधाति । तस्मादेतस्यां डिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १६ ॥

पुपसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पुषः । यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति । “ आदित्यं गुर्भं
पुपसा समद्वग्धि ”-इति । आदित्यो वाऽएष गुर्भो यत्पुरुषः । तं पुपसा समद्वग्धीत्येतत् । “ सद्व-
न्नस्य प्रतिमा विश्वरूपम् ”-इति । पुरुषो वै सद्वन्नस्य प्रतिमा । पुरुषस्य ह्येव सद्वन्नं भवति ।

अथैतेषां पशूनामुपधानमनूत तत्र पुषस्य प्राणस्य विवर्ते-अथेति । उपधाने पुषस्य प्राणस्यार्क्षिण
पुषमतिशयिन करोतीत्याह-पुरुषं तदिति । उषाणामुपधानस्य विहितत्वात्तस्या मध्ये पुषोपधानम्, तत्पा-
र्श्वोपरितपशूनामुपधानं कुर्यादित्यर्थः । मध्ये पुषमिति विहितस्य सन्निवेशस्य प्रतीकनमाह-पुरुषं तदिति ।
‘ तत् ’ तेन सन्निवेशेनोपधाने ‘ पशूनां ’ मध्ये ‘ पुषस्य अक्षारम् ’ मोक्षारं करोति मोक्षुः पार्श्वं मोष-
स्वावस्थानात् । ‘ तस्मान् ’ सम्प्रत्ययि पशूनां मध्ये पुष एव मोक्षो भवति, सामान्येन ‘ अभिन इतरान्पशून् ’
इति विधानात् ॥ १४ ॥

कस्य कुत्र पार्श्वं उपधानमिति विशेषविधानात्प्राप्तमाह-अश्वं चार्षिं चेति । गां चान्नं चेति ॥ १५ ॥ १६ ॥
“ मध्ये पुषम् ”-इति पुषोपधानस्य मध्यस्थानं विहितम् । तत्रैव विशेषं विवर्ते-पयसीति ।
उक्षामध्ये पय इति ‘ पुषस्य ’ उपदधानात् । एवं च सति यजमानस्य पुषसत्वात्, पयसः पशुकार्यत्वेन
पशुत्वम्, तत्र यजमानं प्रतिष्ठापयति । विहिते उपधाने मन्त्रं विदधानः पादयो विमर्शं न्यापये-

ऽङ्गति पथेनं वृहस्पतिर्निष्ठा मेनर्हिर्हिंसीरित्येतच्छतायुषं कृणुहि चीयमान
ऽङ्गति पुरुषं तत्पशूनाथं शतायुं करोति तस्मात्पुरुषऽष्ट पशूनाथं
शतायुः ॥ १७ ॥

(२) अथोत्तरतोऽश्वम् । (म्य) व्यातस्य जूतिमिति व्यातस्य वाऽ-
एष जूतिर्यदश्वो वरुणस्य नाभिमिति वारुणो ह्यश्वोऽश्वं जज्ञानथुं
सरिरस्य मध्यऽङ्गत्यापो वै सरिरमप्सुजाऽव वाऽश्वः शिशुं नदीनाथं
हरिमद्रिवुभ्रमिति गिरिर्वाऽअद्रिर्गिरिवुभ्राऽव वाऽआपोऽग्रे मा हिंसीः परमे
व्योमज्जितीमे वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् ॥ १८ ॥

“परिवृहन्धि हरसा माऽभिनंस्थाः”-इति । पथेनं वृहन्धि अक्षिपा मेनं हिंसीरित्येतत् ।
“शनायुषं कृणुहि चीयमानः”-(वा सं. १३।४१) इति । पुरुषं तत् पशूनां शतायुं करोति ।
तस्मात्पुरुष एव पशूनां शतायुः ॥ १७ ॥

अथोत्तरतोऽश्वम्-“वातस्य जूतिम्”-इति । वातस्य वाऽएष जूतिर्यदश्वः । “वरुणस्य
नाभिम”-इति । वारुणो ह्यश्वः । “अश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये”-इति । आपो वै
सरिरम् । अप्सुजा वाऽअश्वः । “शिशुं नदीनां हरिमद्रिवुभ्रम्”-इति । गिरिर्वाऽअद्रिः ।
गिरिवुभ्राव वाऽआपोः । “अग्रे मा हिंसीः परमे व्योमन्”-(वा सं. १३ । ४२) इति ।
इमे वै लोकाः परमं व्योम । एष लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् ॥ १८ ॥

आदित्यं गर्भमिति । ‘पुरुषः’ इति ‘पद’ । ‘एष आदित्यो गर्भः’ खड्ग । आदितेः सकाशाद्विष्व-
दास्य आदित्योऽज्ञापत । तथा च धूपते-“ततो विष्वक्प्राणादित्योऽज्ञायत” (तै. स. ३।१।९) इति ।
विष्वक्प्राणादित्योऽज्ञायत सर्वे पुरुषा इति पुरुषस्याप्यादित्यगर्भत्वम् । तथा सति पुरुषमेव ‘पयसा समदूधीत्येतत्’
उक्तं भवति । द्विपानपादेऽपि ‘सहस्रस्य प्रतिमाम्’ इत्यनेन पदस्य एव विवक्षित इति दर्शयति-सहस्रस्येति ।
पयः ‘पुलाहिनं पशूनां सहस्रं भवति’ अतोऽपि सहस्रस्य सदृशः । अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते “सहस्रं वै
प्रति पुरुषः पशूनां पशूति” इति । तृतीयपादे ‘हरः’ शब्देनार्चिरूप्यते । ‘माऽभिमस्थाः’ अनेनाहितनमिति
दर्शयति-परिवृहन्धीति । चतुर्थपादे ‘शतायुषं कृणुहि’ इति एतदुच्चारणेन पुरुषस्य शतायुष्टु सम्पादयतीत्याह-
शतायुषमिति । हे अग्रे ! ‘चीयमानः’ त्वं पूर्वोक्तप्रकारेणादित्यगर्भरूप ‘सहस्रस्य’ सदृशम् । अत एव
‘विष्वक्प्राणं पुरुषं पयसा आर्ध्रिष्व’ विष्व ‘एनम्’ परितो नर्जय आर्चिषा मा हिंसीः ‘शतायुषं’ च
‘कृणुहि’ इति मन्त्रार्थः ॥ १७ ॥

उत्तरतोऽश्वतोऽपानमनूय तत्र मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे-अयेति । ‘अश्वः’ इति पदं ‘एषः’ ‘वातस्य’
‘जूतिः’ खड्ग । ‘जूति-शब्देन’ वेग उच्यते । तद्रूपत्वाद् । ‘अश्वो’ ऽपि सच्यब्देन वायुवेग इत्यर्थः ।

(ङ) अथ दक्षिणतो गाम् । (मु) अजस्रमिन्दुमरुपमिति सोमो वा ऽइन्दुः स ह्येष सोमोऽजस्रो यद्गोमुरण्युमिति भर्तारमित्येतदग्निमीडे पूर्व-
चित्तिं नमोभिदित्याग्नेयो वै गोः पूर्वचित्तिमिति प्राञ्जुः ह्यग्निमुद्धरन्ति
प्राञ्जमुपचरन्ति स पूर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानऽइति यद्वाऽएष चीयते तदेव
पूर्वभिर्ऋतुशः कल्पते गां मा हिंसीदिति विराजमिति विराद्वै
गौरुन्नं वै विराड्ब्रमु गोः ॥ १९ ॥

अथ दक्षिणतो गाम् । “ अजस्रमिन्दुमरुपम् ”—इति । सोमो वाऽइन्दुः । स ह्येष सोमो-
ऽजस्रः । यद्गोः । “ गुरण्युम् ”—इति । भर्तारमित्येतत् । “ अग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः ”—
इति । आग्नेयो वै गोः । पूर्वचित्तिमिति प्राञ्जं ह्यग्निमुद्धरन्ति, प्राञ्जमुपचरन्ति । “ स पूर्वभिर्ऋ-
तुशः कल्पमानः ”—इति । यद्वाऽएष चीयते—तदेव पूर्वभिर्ऋतुशः कल्पते । “ गां मा हिंसी-
दिति विराजम् ”—(वा. सं. १३।४१) इति । विराद्वै गोः । अन्नं वै विराद् ।
अब्रमु गोः ॥ १९ ॥

अयमधिपतेः ‘ बह्वस्य ’ सम्बन्धिवाद् ‘ अश्वो ’ बह्व- ‘ नाभिः ’ । अत एव ध्रुवते—‘ अजापनिर्वह्याया-
श्मनयत् ’—(तै. सं. २।३।१३) इति । ‘ सारिम् ’ इति ‘ आप ’ उपपत्तेः । अश्वश्च ‘ असुबा. ’
खड्ग, समुद्रनद्ये यद्वाकारेणोत्पन्नत्वान् । अत एव “ असुवोनिर्वा अश्वः ”—इत्यम्वत्र (तै. सं. १।३।
१९) (श. प. १३।३।७।१०) श्रुतम् । अद्विबुधमिति । ‘ अग्निः ’ इति गिरित्पठ्यते ।
‘ आपो ’ गिरिमुखा. खड्ग, तन्नेपयमानत्वात् । तथाऽत्र तथा—विश्वरूपसमुद्भूतत्वात्—इति गिरिमुञ्च इत्यर्थः ।
“ इमे वै लोका. पदेन व्योम ”—इत्यनेन मन्त्रागते ‘ व्योम ’ पदमितरन्त्योक्तवोरप्युपलक्षणमिति तदार्शनम् ।
हे ‘ अग्ने ! बायुवेगादिदिष्टम्, बह्वस्य नाभिस्थानीयम्, सारिस्थ मय्ये तत्पन्नम्, अत एव ‘ नदीनां शिशुम्,
‘ अद्विबुधम् ’ गिरिमुलोत्पत्तिस्थानम्, ‘ हरिम् ’ अतोऽहर्नारायणं ‘ परमे व्योमन् ’ उक्तेषु ध्रुव्यादिषु
‘ लोकेषु ’ ‘ मा हिंसीः ’ इति मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

दक्षिणदेशे गोक्षपानमनुस्य स्तुतिबन्धनं विधत्ते—अयेति । इन्दुमिति । सोमो वा इन्दुरिति । यतः
‘ न. ’ ‘ एषः ’ ‘ अजस्रः ’ ‘ सोमो ’ हि, सर्वदा पयोऽन्नपान्नाभ्यनयं मय्यदात् । इन्दोऽपि कदाचिदुप-
सृज्यो विधत् इति तदभिप्रायेण ‘ अजस्रम् ’ इत्युक्तम् । अग्न्युमिति । दोहनादिभिर्नारामित्येतदुक्तं, मयति,
गोजातीयस्य धृतत्वात् । अथ वा ‘ गो ’ पुत्रव. ‘ अजस्रः ’ ‘ सोम ’ सर्वदाहृदकत्वात् । कृषिसाधनत्वेन
मर्तृत्वाद् ‘ गुरण्युम् ’ इति । अग्निमीड इति । यतो ‘ गो. ’ ‘ आग्नेय. ’ अतोऽसावग्निः । यतः ‘ अग्निम् ’
‘ प्राञ्जम् ’ ‘ उद्धरन्ति ’ ‘ प्राञ्जमेव ’ होमादिना ‘ उपचरन्ति ’ । अतोऽग्निः पूर्वचित्तिं, पूर्वमिमप्रदेशे चित्ति-
रनुष्ठेयस्य प्रतीतिर्यस्य स तथोक्तः । यद्वा इति । ‘ एष ’ अग्निः ‘ चरते ’ इति यन्, तेन ‘ एष ’ ‘ पूर्वमि. ’
इष्टकचित्तिरक्षणैः ‘ ऋतुशः ’ तेन तेन ऋतुशः ‘ कल्पते ’ । चित्तिरक्षणानां पर्यायानुत्पत्त्यादित्यर्थः ।
विराड् वा इति । अजसाधनत्वाद्विराजोऽन्नत्वम्, गोमिति तथैवाश्वत्वमिति ‘ विराड् ’ इति गौरैकेवर्पः । सर्वदा-

(३) अथोत्तरतोऽविम् । (म्बु) वृक्षत्रां त्वष्टुर्वरुणस्य आभिमिति वारुणी च हि त्वादी आविर्ग्वि ज्ञानार्थं रजसः परस्मादिति श्रोत्रं वै पृथं रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः पृथं रजो महीथं साहस्रीमसुरस्य मायामिति महतीथं साहस्रीमसुरस्य मायामित्येतदग्रे मा हिथंसीः परमे व्योमञ्जितमि वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिथंसी-
दित्येतत् ॥ २० ॥

(३) अथ दक्षिणतोऽजम् । अथोत्तरतोऽविम् । अथोत्तरतोऽविम् । अथोत्तरतोऽविम् । अथोत्तरतोऽविम् ।

अथोत्तरतोऽविम् । “ वृक्षत्रां त्वष्टुर्वरुणस्य आभिम ”-इति । वारुणी च हि त्वादी आविः । “ अवि ज्ञानार्थं रजसः परस्माद् ”-इति । श्रोत्रं वै पं रजः । दिशो वै श्रोत्रम् । दिशः पं रजः । “ मही साहस्रीमसुरस्य मायाम् ”-इति । महती साहस्रीमसुरस्य मायामित्येतत् । “ अग्रे मा हिंसीः परमे व्योमम् ”-(वा. सं. १३ । ४४) इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् ॥ २० ॥

अथ दक्षिणतोऽजम् । “ यो अभिरभ्रेरध्यजायत ”-इति । अभिराऽणोऽभ्रेरध्यजायत ।

उत्तरतोऽविम् । “ वृक्षत्रां त्वष्टुर्वरुणस्य आभिम ”-इति । वारुणी च हि त्वादी आविः । “ अवि ज्ञानार्थं रजसः परस्माद् ”-इति । श्रोत्रं वै पं रजः । दिशो वै श्रोत्रम् । दिशः पं रजः । “ मही साहस्रीमसुरस्य मायाम् ”-इति । महती साहस्रीमसुरस्य मायामित्येतत् । “ अग्रे मा हिंसीः परमे व्योमम् ”-(वा. सं. १३ । ४४) इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् ॥ २० ॥

अथोत्तरतोऽविम् । “ वृक्षत्रां त्वष्टुर्वरुणस्य आभिम ”-इति । वारुणी च हि त्वादी आविः । “ अवि ज्ञानार्थं रजसः परस्माद् ”-इति । श्रोत्रं वै पं रजः । दिशो वै श्रोत्रम् । दिशः पं रजः । “ मही साहस्रीमसुरस्य मायाम् ”-इति । महती साहस्रीमसुरस्य मायामित्येतत् । “ अग्रे मा हिंसीः परमे व्योमम् ”-(वा. सं. १३ । ४४) इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् ॥ २० ॥

अथ दक्षिणतोऽजम् । “ यो अभिरभ्रेरध्यजायत ”-इति । अभिराऽणोऽभ्रेरध्यजायत ।

अग्नेरुप्यजायत शोकात्पृथिव्याऽऽतु वा दिवस्पर्शति यद्वै प्रजापतेः शोकाद-
जायत तद्दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायत येन प्रजा विश्वकर्मा
जजानेति धाम्नाऽभजो व्याचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने देहः
परि ते व्यूणक्तिवति यथैव यजुस्तया वन्धुः ॥ २१ ॥

(स्तु) तुऽपते पशवः । (स्ता) तान्नानोपदधाति नाना सादयति नाना
सूददोदमाऽपिवदति नाना ह्येते पशवः ॥ २२ ॥

(वोऽय) अय पुरुषशीर्षमभिक्षुहोति । (त्या) आहुतिर्वै यज्ञः पुरुषं
तत्पशूनां यज्ञियं करोति तस्मात्पुरुषऽप्यु पशूनां यजते ॥ २३ ॥

“ शोकात्पृथिव्या हत वा दिवस्पर्शति ”-इति । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत-तद्दिवश्च पृथिव्यै
च शोकादजायत । “ येन प्रजा विश्वकर्मा जजान ”-इति । धाम्नाऽभजः । व्याचो वै प्रजा
विश्वकर्मा जजान । “ तमग्ने देहः परि ते व्यूणक्तु ”-(बा. सं. १३ । ४५) इति । यथैव
यजुस्तया वन्धुः ॥ २१ ॥

तुऽपते पशवः । तान्नानोपदधाति । नाना सादयति । नाना सूददोदमाऽपिवदति । नाना
ह्येते पशवः ॥ २२ ॥

पशूपरि होमः ।

अय पुरुषशीर्षमभिक्षुहोति । आहुतिर्वै यज्ञः । पुरुषं तत् पशूनां यज्ञियं करोति । तस्मात्पुरुष
प्यु पशूनां यजते ॥ २३ ॥

‘ अग्ने ’ प्रजापते ‘ अप्यजायत ’ अग्ने सक्ताहादुन्मत्तिर्वै । अग्ने सक्ताहादुन्मत्तिर्वै प्रदत्त्ये-
शोकादिनि । यद्वै ‘ प्रजापते ’ ‘ शोकादजायत ’ ‘ तद्दिव ’ पृथिव्याश्च शोकादजायत । प्रजापते-
स्तदामकत्वादतिरिति प्रजापतिरेवेत्यर्थः । ‘ येन ’ अत्रेनेत्यर्थः । ‘ विश्वकर्मा ’ प्रजापतिर्वाचः सक्ताहा-
‘ प्रजा ’ ‘ जजान ’ । जनिस्तन्मदित्यर्थः, उत्पादितवान् । अत्रय वागामक, तत्रय ‘ येन ’ विश्वकर्मा,
‘ प्रजा ’ ‘ जजान ’ । यथैव यजुस्तया वन्धुरिति । मन्त्रो ‘ यथैव ’ तथैव व्याख्याने स्पर्शार्थ इत्यर्थः ।
दे अग्ने ‘ उपधीयमानो ’ य. ‘ अमृतामकोऽव ’. अग्ने ‘ प्रजापते ’ ‘ अप्यजायत ’, तन्मत्तम्-यत्न.
‘ पृथिव्या शोकात् ’ अथि च ‘ दिव शोकात् ’ ‘ अप्यजायत ’ द्विज ‘ येन प्रजाः ’ ‘ विश्वकर्मा जजान ’
उत्पादयामास, ‘ तम् ’ अजन् ‘ ने ’-देहः कोय. (निव. २ । १३ । १) ‘ परिवृणक्तु ’ अय-
वर्जयतु ॥ २१ ॥

प्रधानां पशूनां नानान्वत्तु वृषगेवोरिजानमादनानि कर्त्तव्यान्नेत्याह-त एने पशव इति ॥ २२ ॥

उपधानानन्तरं पुरुषशिरसि होम विधे-अग्नेति । अनिहोमस्योपयोगमाह-आहुतिरिति । परेता सत्र
‘ आहुतिः ’ तदामको ‘ यज्ञः ’ स्यात् । तथा सत्यनिहोमेन ‘ पशूनां ’ मध्ये ‘ पुरुषम् ’ ‘ यज्ञियम् ’ पशूनां
‘ करोति ’, ‘ तस्मात् ’ ‘ पुरुष एव पशूनां ’ मध्ये ‘ यजते ’ ॥ २३ ॥

यदेवैनदभिजुहोति । शीर्षस्तुद्वीर्षं दधात्याज्येन जुहाति वृत्रो वाऽआज्यं
वीर्यं वै वृत्रो वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति सुत्रेण वृषा वै सुत्रो वीर्यं वै वृषा
वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहाकाशो वीर्यं वै
वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति त्रिष्टुभा वृत्रो वै त्रिष्टुवीर्यं वै वृत्रो
वीर्यं त्रिष्टुवीर्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ २४ ॥

स वाऽअर्धर्चमनुदृत्य स्वाहाकरोति । (त्य) अस्थि वाऽऋगिदं
तुच्छीर्षकपालं विहाप्य युदिदुमन्तरतः शीष्णो वीर्यं तुदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

यदेवैनदभिजुहोति-शीर्षस्तद्वीर्यं दधाति । आज्येन जुहोति । वृत्रो वाऽआज्यम् । वीर्यं वै वृत्रः ।
वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति । सुत्रेण । वृषा वै सुत्रः । वीर्यं वै वृषा । वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति ।
स्वाहाकारेण । वृषा वै स्वाहाकाः । वीर्यं वै वृषा । वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति । त्रिष्टुभा । वृत्रो वै
त्रिष्टुः । वीर्यं वै वृत्रः । वीर्यं त्रिष्टुः । वीर्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ २४ ॥

स वाऽअर्धर्चमनुदृत्य स्वाहाकरोति । अस्थि वाऽऋक् । इदं तुच्छीर्षकपालं विहाप्य यदिद-
मन्तरतः शीष्णो वीर्यम्-तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

न केवलमहिमोम्य यद्विषयमेव प्रयोजनमस्ति तु तस्य वीर्यत्वमपि साह-य्यदेवेति । एतत्पुनर्वीर्यं 'अभि'-
कथ्य 'जुहोति' इति 'यद्' तेन 'शीर्षम्' शीर्ष्णि 'वीर्यं' दधाति । "शीर्षं दधति"-(पा.
सू. १ । १ । १०) इति शिष्टाशब्दस्य शीर्षादेशः । तत्र तत्परस्याः साम्याः "सुप्तं सुप्तम्"-(पा.
सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना लुक् । एतदेव वीर्यनिधानमहिमोमसावनमृतायसुवारीनां मध्ये प्रत्येकसाम्य-
तया दर्शयति-आज्येनैत्यादिना । आज्यस्य वृत्रव तैत्तिरीयेन अतम्-"युते वृत्रे वै देवा वृत्रं हृत्वा
सोममन्नम्"-(तै. सं. १ । १ । १) इति । वृत्रस्य प्रहरणकृत्वादीर्यत्वम् । वृषा वै सुत्र इति । 'वृषा'
पुष्कः, सुत्रस्य पुटिकृत्वावृषत्वम् । वृष्णाश्च वीर्यनिधायिषावन्तेतुवन्ति । स्वाहाकारस्याप्येवमेव वीर्यत्वम् । वृत्रो वै
त्रिष्टुविंति । त्रिष्टुमो रजोहनसावनमृतादस्यावृत्रता । तथा च वृत्रस्य वीर्यरूपवाञ्छित्युमोऽस्ति वीर्यतया
त्रिष्टुतामकेन 'वीर्येणैव' हेतुना 'अस्मिन्' पुरुषश्चिरमिति 'वीर्यं' दधाति ॥ २४ ॥

"चित्रं देवानमुदगाद्"-इत्यस्यामिहोममन्त्रस्य पूर्वगादेनैकाद्वितीः क्रियते । अतरेण वात्या ।
अथ एव कात्यायनः-"चित्रं देवानामित्यर्धर्चसः सुवाहुतिः"-(का. श्रौ. सू. १७ । १ । १७) इति ।
तत्र पूर्वार्द्धर्चस्याप्याहुतिर् दर्शयति-स वा अर्द्धर्चमिति । 'सः' यत्तु अत्युक्तः 'अर्द्धर्चमनुदृत्य'
स्वाहाकारेणैकाद्विती संपादयेदित्यर्थः । ननु किमर्थमर्द्धं स्वाहाकरणमित्यत आह-अस्थि वा ऋगेति ।
अथोऽस्यात्मकत्वं पादबन्धेन दाढ्येणोक्तम् । अतो दाढ्यं तैत्तिरीयेन-"वराता तद् दह्यम्"-इति (तै. सं.
१ । १ । १०) इत्या च सति अतो रिमाणेन 'तद्' 'दह्यं' पुरुषमप्यन्वि 'शीर्षकमात्रं' 'विहाय' विभिन्, "अहोह
त्यामे"-(का. पा. सू. ५. ८) अन्तस्य त्वमि रूपम् । 'शीष्णः' शिरसोऽन्तरे 'यदिदम्' अत्र
यिदमात्रं 'वीर्यम्', 'यदस्मिन्' निदधाति । आज्यस्वहाकारयोर्वीर्यमप्युक्तव्यर्थः ॥ २५ ॥

(त्व) अद्योत्तरमर्धर्चमनुब्रुत्य स्वाहाकरोति । (ती) इदं तच्छीर्ष-
कपालं संधाय यदिदमुपरिष्ठाच्छीष्णो ब्यीर्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २६ ॥

चित्रं देवानामुद्गादनीकमिति । (त्व) असौ आदित्य एष पुरुष-
स्तदेतच्चित्रं देवानामुद्देत्यनीकं चक्षुर्मित्रस्य ब्रूणस्याग्नेदित्युभयेपां
हेतुदेवमनुष्पाणां उधुद्राऽग्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षमित्युद्यन्वाऽएष इमां-
लोकानांपूरयति सूर्यऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येष हवस्य सुर्वस्यात्मा
यच्च जगद्यच्च तिष्ठति ॥ २७ ॥

अद्योत्तरमर्धर्चमनुब्रुत्य स्वाहाकरोति । इदं तच्छीर्षकपालं संधाय यदिदमुपरिष्ठाच्छीष्णो ब्यीर्यं
तदस्मिन्दधाति ॥ २६ ॥

“चित्रं देवानामुद्गादनीकम्”—इति । असौ वा आदित्य एष पुरुषः । तदेतच्चित्रं देवानामु-
द्देत्यनीकम् । “चक्षुर्मित्रस्य ब्रूणस्याग्नेः”—इति । उभयेपां हेतुदेवमनुष्पाणां चक्षुः । “आऽग्रा
द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम्”—इति । उद्यन्वाऽएष इमांलोकानांपूरयति । “सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषश्च”—(वा. सं. ११ । ४६) इति । एष हवस्य सर्वस्यात्मा । यच्च जगद्, यच्च
तिष्ठति ॥ २७ ॥

अद्योत्तराद्वैवसाय्यामाहुतिं दर्शयस्तत्रायुपयोगमाह—अयेति । इदं सदिति । पूर्वमन्तरे वीर्यनिधानार्थं
काकमेदेतान्पुनस्तत्कपालं ‘सन्धाय’ शिरसि उपरितन ‘व्यीर्यम्’ अत्र निहितवान् भवति ॥ २६ ॥

‘स वा अर्धर्चमनुब्रुत्य’ इत्यादिना सूचिन मन्त्र दर्शयन् व्याचष्टे—चित्रं देवानामिति । ‘एषः’ उप-
धीयमानः । ‘पुर्वधः’ ‘असौ’ परितद्व्यमानः । ‘आदित्य’ खलु, आदित्यस्य सर्वात्मकत्वान् । आदित्य-
ग्रन्थले च ‘देवानाम्’ रसमीना ‘चित्रम्’ ‘अनीकम्’ समुदायः । तेषां सति अस्य पुरुषस्योपधानेन
‘तदेतच्चित्रं देवानामनीकमुद्देति’ अत उच्यते—“चित्रं देवानामुद्गादनीकम्”—इति मन्त्रेणेत्यर्थः ।
“चक्षुर्मित्रस्य ब्रूणस्याग्नेः”—इति एव मित्रादिदेवताग्रहणमन्त्रेयामनुपलब्धम् । उपपन्नमन्त्रस्य प्रकाशकत्व-
साधारण्यादिति दर्शितम्—उभयेषामिति । उद्यन्वा इति । उदयमानः सन् ‘एष’ आदित्यः । ‘इमान्’
पृथिव्यादीन् ‘लोकानांपूरयति’ प्राणेः समर्थयति चेत्यस्तीत्यर्थः । एतच्च संचिरीयके श्रूयते—“असौ य
आदर्यति, स सर्वेषां भूतानां प्राणैराहूयति”—(तै. ब्रा. १।१४) इति । अत उक्तम्—आऽग्रा इति ।
“ग्रा पूरणे”—(पा. पा. अ. प- ५१) अदि रूपम् । ‘सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च’—इत्यनेन
स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य जगतोऽयं ‘सूर्यः’ चैष्टकत्वेनान्तर आत्मेति निर्विश्रुतमित्यदि—एष हीति ।
‘जगद्’ गच्छद् जङ्गमात्मक जगत्, ‘तिष्ठन्’ स्थावरात्मकम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते”—(पा.
सू. ३ । २ । १०८) इत्यत्र “मुनि-गमि-ब्रह्मेत्यादि देव”—(सू. बा. २ । १) इति द्विपि दिव्यचने
“गम. की” (पा. सू. ६ । १ । ७१) इति मन्त्रेण “हवस्य सिति” (पा. सू. ६ । ४ । ४०)
इति द्विपि च जगदिति भवति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथोत्सर्गैरुपतिष्ठते । (तऽ) एतद्दे युत्रेतान्प्रजापतिः पशुनालिप्सत
तऽआलिप्स्यमानाऽ अशोचन्तेपामेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमुपाहंसत्ये-
वैपामयमेतदेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमुपहन्ति ॥ २८ ॥

तद्वैके । युंयमेव पशुमुपदधति तस्यतस्य शुचमुत्सृजन्ति नेच्छुचं
पाप्मानमभ्युपदधामहाऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमभ्युपदधति आर्धं हि
पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण सहोपदधति ॥ २९ ॥

विपरिक्राममु द्वैकऽउपतिष्ठते । (न्तऽ) ऊर्ध्वाध्वं शुचमुत्सृजाम इति
ते ह ते शुचं पाप्मानमनूद्यन्त्यूर्ध्वा ह्येतुन कर्मणेत्यूष्वांश्च शुचमुत्सृ-
जन्ति ॥ ३० ॥

अथोत्सर्गैरुपतिष्ठते । एतद्दे पर्वतान्प्रजापतिः पशुनालिप्सत । तऽआलिप्स्यमाना अशोचन् ।
तेपामेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमुपाहन् । तथैवैपामयमेतदेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमुपहन्ति ॥ २८ ॥

तद्वैके-यं यमेव पशुमुपदधति तस्य तस्य शुचमुत्सृजन्ति । नेच्छुचं पाप्मानमभ्युपदधामहाऽइति ।
ते ह ते शुचं पाप्मानमभ्युपदधन्ति । आर्धं हि पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण सहोपदधति ॥ २९ ॥

विपरिक्राममु द्वैकऽउपतिष्ठते । ऊर्ध्वा शुचमुत्सृजाम इति । ते ह ते शुचं पाप्मानमनूद्यन्ति ।
ऊर्ध्वा ह्येतेन कर्मणोऽपि । ऊर्ध्वांश्च शुचमुत्सृजन्ति ॥ ३० ॥

अभिहीमानस्तत्पुहितात् पुण्ड्रिहिर-प्रभृतीनां पशुनालिप्स्यमानानां तैर्मन्त्रैश्च येन विधे-अयेति ।
निहितमन्त्राणामुपस्थानस्य प्रयोजनाभिधानं प्रतिजानी-एतद्वा इति । ' एतद् ' खलु प्रयोजनमित्यर्थः ।
तदेव दर्शयति-यत्रैतानिनि । ' यत्र ' यस्मिन् प्रभावे ' प्रजापतिः ' ' एतद् ' पुरुषमुच्यमान् ' पशून् ' आत्मन्-
मैष्ट्यन् तदा ' आलिप्स्यमानास्ते ' ' अशोचन् ' आत्मन्स्य शोकहेतुत्वात् । तन. ' तेषाम् ' शोककृतं पापम्
' एतैः ' बन्धुमाणैरुत्सर्गमन्त्रैरुपहतवान् । तथैवायमपि पञ्चमान एतेनोत्सर्गनेन ' एषाम् ' शोककृतं पापम् ' अहन्ति ' ।
' येषु पशुं मैत्रमपे जुषन् ' इत्यादिना आत्मन्स्योत्सर्गप्रतिपादनेन तेषामुत्सर्गं शोककृतपापहेतुत्वात् ॥ २८ ॥

अत्र पञ्चानामपि शीर्षाणामुपधानान्तरमुत्सर्गमन्त्रैरुपस्थानमिति स्वकीयमतम्, तथैवोक्तवान् । अपरे
पुनरुक्तानुश्लेषे किञ्चिदेषम्याचक्षते, तन्मन दूषयितुमुपदधति-तद्वैके इति । तथा कुर्वता च तेषामाशु-
माह-नेदिति । पूर्वमुपहितस्य पशोः शोकमुन्मारीतममिच्छत्यैवोत्तपशोरुपशानं स्यात् । अतस्तस्या मूदिनि
तथा कुर्वन्तिमित्यर्थः । तन्मनं दूषयन्ति-ते इति । तथात्रिकामिश्रायन्तः ' ते ' खलु पात्रिकाः शोककृतं पापम्
' अनि ' लक्ष्यैव ' उपदधति ' । यतः पूर्वस्य पशोः ' या ' शुचम् ' ' उत्सृजन्ति ' ' ताम् ' एव ' उत्तरेण '
' सहोपदधति ' । निहृत्स्यवातीमनुहृदिमाशदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथैतेनमेतेषामने केवाध्विच्छादित्वां प्रकल्पविधेयं दूषयितुमुपदधन्ति-विपरिक्राममिति । परानां ' शुच-
मूर्ध्वा ' ' उत्तरेणाम् ' इति केचिद्विपरिकल्प विपरिकल्पयोगविच्छेदे । तत्रकल्पमूर्ध्वात्तदाद्विपरिकल्पस्येति तयो-

ब्राह्मयेनैवाग्निमुत्सृजेत् । (दि) इमे वै लोका ऽपुषोऽग्निरेभ्यस्तुल्लोकेभ्यो बहिर्धा शुचं दधाति बहिर्लेदीयं वै व्येदिरस्यै तद्बहिर्धा शुचं दधात्यु-
दद् तिष्ठन्नेतस्याथ ह दिश्येते पशवस्तयन्नेते पशवस्तुदेवैष्वेत-
च्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य प्रथममुत्सृजति । तथ हि प्रथममुपदधातीमं मा हिंसीर्हि-
पादं पशुमिति द्विपाद्वा ऽप्य पशुर्वात्पुरुषस्तं मा हिंसीरित्येतत्सहस्राक्षो
मेधाय चीयमान ऽइति हिरण्यशकलेर्वा ऽप्य सहस्राक्षो मेधायेत्यत्रायेतन्मयुं

ब्राह्मनैवाग्निमुत्सृजेत् । इमे वै लोकाः । एषोऽग्निः । एभ्यस्तुल्लोकेभ्यो बहिर्धा शुचं दधाति । बहि-
र्वेदि । इयं वै वेदिः । अस्यै तद्बहिर्धा शुचं दधाति । उददतिष्ठन् । एतस्यां ह दिश्येते पशवः ।
तद्युपचैते पशवः । तदेवैष्वेतच्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य प्रथममुत्सृजति । तं हि प्रथममुपदधाति । “इमं मा हिंसीर्हिपादं पशुम्”—इति ।
द्विपाद्वा ऽप्य पशुर्वात्पुरुषः । तं मा हिंसीरित्येतत् । “सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः”—इति ।
हिरण्यशकलेर्वा ऽप्य सहस्राक्षः । “मेधाय ” इति अत्रायेत्येतत् । “मयुं पशुं मेधममे शुचस्व”—

परपाने शोक ऊर्ध्व एवोत्सृष्टो मवतीति तेनोपनिष्ठन्त इति भावः । तदपि दूषयति—ते ह ते इति । तथा-
न्निचामिप्राप्यन्तः ॥ श्लेकरूप पापम् ‘अनुवृत्ति’ विपरिक्रमणार्थमुद्रमने कृते शोक प्रपनुपातवन्तो मवन्ति ।
अतो न तथा दूषात् । कथं तर्हि शोक ऊर्ध्वमुत्सृष्टो मवतीति तत्राह—ऊर्ध्वो हीति । ‘एतेन ’ उपधान-
कथनेन कर्मणा ‘ऊर्ध्वः ’ अप्यर्थः, ‘एति ’ उच्चोत्तरमेतेषां शिरसमुपधानात् । अतस्तैरेव ‘ऊर्ध्वान् ’
‘हस्तुजन्ति ’ । व्यत्ययेन बहुवचनम् (पा. सू. ३।१।८५) प्रयोगबहुवचने वा ॥ ३० ॥

अग्नेर्बहिर्देशे शोकमुत्सृजेदित्याह—ब्राह्मणेनेति । अग्नेर्बाह्यदेशेनेपलक्षिते शुचमुत्सृजेदित्यर्थः । ‘अग्निम्’
इति षष्ठपर्यं द्वितीयाध्याये प्रश्नः (पा. सू. ३।१।८५) ‘इमे वै लोकाः ’ स्वस्यायमर्थः । अग्नेः प्रजा-
पत्यात्मकत्वेन तत्पुत्रिण्यादिभोक्तृत्वमनन्तवातस्य बहिर्देशे शोकोत्सृजनेन ‘लोकेभ्यः ’ ‘एव शोको ’ बहिर्धा’
मवतीति । ‘ब्राह्मणेनाग्निम्’ इत्यनेनाग्निप्रदेशेऽप्यतिरिक्तदेशे विधानादेदिमन्वेऽपि स्यादित्यत आह—बहिर्वे-
दीति । वेद्या बहिः “अपपरिबहिरावः एकाम्वा”—(पा. सू. २।१।१२।१) इत्यव्ययीमावसमासः ।
बहिर्वेदि शोकोत्सृष्टो वेद्या कृतानृषिण्यात्प्रकृतात्, तस्या बहिरेव शोक उत्सृष्टो मवतीति दर्शितम्—‘इये
वै ’ इत्यादिना । उतस्या दिशि बहयमाणा मयुषस्तय ‘पशवः ’ अवतिष्ठन्त इति तत्र शोकनिधानाय
उदस्तुल्लिखन् उत्सृजेदित्याह—उदद् तिष्ठन्ति ॥ ३१ ॥

उत्तर्गमन्वैरुपधानं तत्र स्वामित्यकारं देशविशेषमर्थोक्तस्यान्विशेष एव प्रदर्शोपधानक्रमेणैव पुरयस्य
शोक पूर्वमुत्सृजेदित्याह—पुरुषस्येति । तत्र मन्त्रविशेषं प्रदर्शयन् पादशो विमज्य व्याचष्टे—इमं मा हिंसीरिति ।
द्विपाद् इति—“सद्वृषामुर्गस्य”—(पा. सू. ५।४।१४०) इति पादशब्दान्त्याय लोपः । हिरण्य-

पशुं मेवमग्रे जुपस्वेति किम्पुरुषो वे मयुः किम्पुरुषमग्रे जुपस्वेत्येतत्तेन चिन्वानुस्तन्वो निषीडेत्पात्मा वे तनूस्तेन चिन्वानुऽन्वात्मानर्धं संस्करुष्वेत्येतन्मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विप्मस्तुं ते शुगृच्छत्विति तुन्मयो च शुचं दधाति यं च द्रेष्टि तस्मिन् ॥ ३२ ॥

(आ) अयावस्य । (स्ये) इमं मा द्विर्सीरेकशफं पशुमित्येकशफो वाऽएष पशुर्यदृशस्तं मा द्विर्सीरित्येतत्कनिकदं वाजिनं वाजिनेष्विति कनिकदो वाऽएष वाज्यु वाजिनेषु गौरमारण्यमुनु ते दिशामि ति तदस्मे गौरमारण्यमुनुदिशति तेन चिन्वानुस्तन्वो निषीडेति तेन चिन्वानुऽन्वात्मानर्धं संस्करुष्वेत्येतद्गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विप्मस्तुं ते शुगृच्छत्विति तद्गौरे च शुचं दधाति यं च द्रेष्टि तस्मिन् ॥ ३३ ॥

इति । किम्पुरुषो वे मयुः किम्पुरुषमग्रे जुपस्वेत्येत् । “तेन चिन्वानुस्तन्वो निषीद”-इति । आत्मा वे तनूः । तेन चिन्वान आत्मानं संस्करुष्वेत्येत् । “मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विप्मस्तुं ते शुगृच्छतु”- (वा. सं. १३।४७) इति । तुन्मयो च शुचं दधाति, यं च द्रेष्टि तस्मिन् ॥ ३२ ॥

अयावस्य । “इमं मा द्विर्सीरेकशफं पशुम्”-इति । एकशफो वाऽएष पशुः-यदृशः । तं मा द्विर्सीरित्येत् । “कनिकदं वाजिनं वाजिनेषु”-इति । कनिकदो वाऽएष वाज्यु वाजिनेषु । “गौरमारण्यमुनु ते दिशामि”-इति । तदस्मे गौरमारण्यमुनुदिशति । “तेन चिन्वानुस्तन्वो निषीद”-इति । तेन चिन्वान आत्मानं संस्करुष्वेत्येत् । “गौरान्ते शुगृच्छतु, यं द्विप्मस्तुं ते शुगृच्छतु”- (वा. सं. १३ । ४८) इति । तद् गौरे च शुचं दधाति, यं च द्रेष्टि तस्मिन् ॥ ३३ ॥

शक्रेवां एष मद्भास इति । ‘सहम्’ शब्दो बहुवचस्य लक्षणार्थः । हिरण्यशक्रेवानाम् सहस्रतद्वृणानां मन्वावात् । अथोत्तरत्र सहस्रतद्वृणानैर्हिरण्यशक्रेः प्रोक्ष्यमाणत्वात्तदभिप्रायेण सहस्रतद्वृणानिहिरण्यशक्रेणां शक्रेण कत्वेनाशितोपचारः । आत्मा वे तनूरिति । तेनापिष्टितत्वादित्यर्थः । एषमन्यत् । मन्त्रम्यामर्थः । हे अग्रे । ‘हिरण्यशक्रेः’ ‘सहस्रावो’ ‘मेघाय’ ‘वधिमानः’ ‘त्व’ ‘पशूना’ मध्ये ‘दिपद्म’ । ‘इमन्’ पुरुषं ‘मा द्विर्सीः’ यदि तव मध्यमंश्चाऽस्ति, तर्हि आरण्यं किम्पुरुषम् उत्सृजामि, तेन किम्पुरुषेण आत्मानं पोषयन् संस्करुष्व, ते सन्मन्विनी जुह्वं मयुं प्राप्नोत ॥ ३२ ॥

अयावस्य शक्रेणमन्त्रेण प्रदर्शयन् पूर्ववद् व्यापट-अयेति । कनिकदो वा एष इति । ‘एषः’ अयः ‘कनिकदः’ अत्यर्थं कन्दिता, ‘वाजिनेषु’ वेगवत्सु ‘वाजी’ अत्यर्थं वेगयुक्तः । ‘गौरान्ते’ सिंहन् । एषमन्यमन्यत् ॥ ३३ ॥

(श्रु) अथ गोः । (रि) इमं साहस्रं शतधारमुत्समिति साहस्रो वाऽप्य शतधारऽस्तसो यद्व्यव्यमानं सरिरस्य मुख्यऽद्वितीमे वै लोकाः सरिमुपजीव्यमानमेषु लोकेष्वित्येतद्भूतं दुहानामदिति जनायेति घृतं वाऽप्याऽदितिर्जनाय दुहेऽग्रे मा हिंसीः परमे व्योमद्वितीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतद्भवयुमारण्यमुनु ते दिशामीति तदस्मै गवयुमारण्यमुनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीडेति तेन चिन्वानाऽआत्मानं संस्फुरन्त्येतद्भवयुं ते शुगृच्छतु वं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तद्भवये च शुचं दधाति वं च द्वेष्टि तस्मिन् ॥ ३४ ॥

(श्रु) अथावेः । (रि) इममूर्णायुमित्यूर्णाबलमित्येतद्रुणस्य नाभिमिति वारुणो हयविस्त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदमित्युभयेषां द्वेष्टि पशूनां त्वग्निद्विपदां च चतुष्पदां च त्वष्टुः प्रजानां प्रयमं अग्निमित्येतद्

अथ गोः । “इमं साहस्रं शतधारमुत्सम”-इति । साहस्रो वाऽप्य शतधारऽस्तसो-यद्गोः । “व्यव्यमानं सरिरस्य मध्ये”-इति । इमे वै लोकाः सरिरम् । उपजीव्यमानमेषु लोकेष्वित्येतत् । “घृतं दुहानामदिति जनाय”-इति । घृतं वाऽप्याऽदितिर्जनाय दुहे । “अग्रे मा हिंसीः परमे व्योम”-इति । इमे वै लोकाः परमं व्योम । एषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् । “गवयुमारण्यमुनु ते दिशामि”-इति । तदस्मै गवयुमारण्यमुनुदिशति । “तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद”-इति । तेन चिन्वान आत्मानं संस्फुरन्त्येतत् । “गवयं ते शुगृच्छतु, वं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छतु”-(वा. सं. १३।४९) इति । तद् गवये च शुचं दधाति । यं च द्वेष्टि तस्मिन् ॥ ३४ ॥

अथावेः । “इममूर्णायुम्”-इति । ऊर्णाबलमित्येतत् । “रुणस्य नाभिम”-इति । वारुणो हविः । “त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम्”-इति । उभयेषां द्वेष्टि पशूनां त्वग्-

अथ गोः शोकोत्सर्गमन्त्र प्रदर्शयन् व्याचष्टे-अथ गोरिति । साहस्रो वा इति । ‘गोः’ इति ‘घत्’, ‘एव’, ‘साहस्रः’ सहस्राक्षः, समाप्तिष्वेनुदात्त शतसङ्ख्यात्कथुरिधारसम्पन्न, अत एव ‘उत्सः’ कृपः (निघं. ३।२३ । १०) । तस्यानेकजलधारत्वादित्वादस्य चानेकक्षीरपात्रादादित्वाद्दुस्त्योर्गवारः । घृतं वा एवेति । ‘अदितिः’ अक्षण्दीया अदीना वा ‘एवा’ गोः ‘जनाय’ ‘घृतम्’ ‘दुहे’, क्षीमदिशत तस्य सम्पादनम् । अत्रापि समाप्तिष्वेनुदात्ता घृतदोहनम्, तदपेक्ष वाऽत्र क्षीजिज्ञम् । ‘दुहे’ इति-“लोहस्त आत्मनेपदे”-(पा. सु. ७।१।४ । १) इति तत्कारणम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

अथावेः शोकोत्सर्गमन्त्र प्रदर्शयन् व्याचष्टे-उभयेषां द्वेष्टि इति । ‘एवः’ अस्मिन्तः पशुः ‘उभयेषाम्’ ‘पशूनाम्’ ‘द्विपदाम्’ अनुष्याणां ‘चतुष्पदाम्’ अथादीनां च ‘त्वग्’-रूपं भवति । स्वकीयत्वत्वा सेवा-

तुच्छरभमारण्यमुत्तु ते दिशामीति तुदस्मै शरभमारण्यमुत्तुदिशति तेन
चिन्वानस्तन्वो निषीदति तेन चिन्वानऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतुच्छरभं
ते शुगृच्छतु यं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तुच्छरभे च शुचं दधाति यं
च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३६ ॥

तदाहुः । (यां) यां वै तत्पञ्जापतिरेतेषां पशूनां शुचं पाप्मानम-
प्राहेस्तुऽएते पञ्च पशवोऽभवन्स्तुऽएतऽस्तुक्तान्तमेधाऽअमेध्याऽअयज्ञिया-
स्तेषां ब्राह्मणो नाश्रीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादेतस्यां दिशि
पर्जन्यो न वृषुको यजेते भवन्ति ॥ ३७ ॥

मनुदिशति । “ तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ”-इति । तेन चिन्वान आत्मानं संस्करुष्वे-
त्येतत् । “ शरभं ते शुगृच्छतु यं द्विप्मस्तं ते शुगृच्छतु ”-(बा० सं० १३ । ११) इति ।
तच्छरभे च शुचं दधाति, यं च द्वेष्टि-तस्मिंश्च ॥ ३६ ॥

तदाहुः-यां वै तत्पञ्जापतिरेतेषां पशूनां शुचं पाप्मानमप्राहन्-तऽएते पञ्च पशवोऽभवन् । तऽएत-
ऽस्तुक्तान्तमेधाः, अमेध्याः, अयज्ञियाः । तेषां ब्राह्मणो नाश्रीयात् । तानेतस्यां दिशि दधाति । तस्मा-
देतस्यां दिशि पर्जन्यो न वृषुको यजेते भवन्ति ॥ ३७ ॥

१ । १०९) इति पूर्ववत्पत्न्यं न मनति । तेन देवा इति । अत्रस्य बाणमकृतं तन्मन्त्रान् । तत्पुनः प्राप्नु-
कम्-“ वाचोऽजम् ”-(श. प. ७ । ११२ । १) इति । ‘ देवा. ’ खलु ‘ अग्ने ’ वाचमिमांश्रित्य देवत्वमाप्नुवन् ।
‘ वाच ’ इति “ त्वष्ट्रो मे पञ्चमी ” (पा. सु. १ । ४ । २१ । वा. १) । स्तोत्रास्त्रादिक्रमया वाचा यज्ञ-
निष्पत्तेर्वहस्य च क्षेत्रवप्राप्तिरेतुवाद्वाचमाश्रित्य देवत्वं प्राप्नुवन्निर्गर्थः । उप मेध्यास्त इति । मेवाहर्हः पहाहर्हः
इत्यर्थः । “ आग्रसेतुम् ”-(पा. सु. ७ । १ । १०) इत्यमुष्माणम् । ‘ शरभो ’ नाम विह्वानकः
कश्चिन्मृगविशेषः । ११२ मन्त्रम् ॥ ३६ ॥

अथापुदेस्यानां मयुप्रसूतीनां पशूनां शोकादेवोपति त्रायणस्य तदमर्शयत् च दशर्वन् दिग्विशेषं तेषां
निधानमाह-तदाहुरिति । ‘ तत् ’ तदा पश्चात्पश्चान्तर ‘ प्रजापतिरेतेषां ’ पुरुषस्यैवा ‘ पशूनाम् ’ ‘ यां ’
‘ शुचम् ’ पशुपापक्षयामपहतवान् । सैव ‘ एने ’ मयुप्रसूतयः । ‘ पञ्च पशवोऽभवन् ’ इति । ‘ तत् ’ तत्र
पशुविषये वेदविद् आहुः । अतः ‘ ते ’ पशवः ‘ उक्तान्तमेधाः ’ तस्यैवाप्यप्रदर्शनम्-‘ अमेध्या ’ इति ।
एतदेव विवरणम्-‘ अयज्ञिया. ’ इत्यपि । अनर्थ ‘ तेषाम् ’ मय्ये कयपि पशु ‘ ब्राह्मणो नाश्रीयात् ’
तथाविधाननाद्याप्यस्तु ‘ एतस्याम् ’ ‘ दिशि, ’ ‘ एतस्याम् ’ इत्यभिनयेनोत्तरदिशो निर्देशः, तत्र ‘ निदधाति ।’
‘ तस्मादेतस्याम् ’ उत्तरस्यां दिशि ‘ पर्जन्यो ’ न वर्षति ‘ यजेते ’ पशवोऽवनिष्ठन्त इति कृत्येत्यर्थः ।
उत्तरस्यां दिशि कश्चिन्मन्त्रोऽपि पर्जन्यो न वर्षतीति प्रकृता मृगा अपि तत्रैव प्रजुत इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । (तऽ) एतद्वाऽएतदुपपाययं करोति यदग्नौ सामिचिते बहिर्व्येद्येति तस्माऽपुवैतन्निहुतेऽहिंसायाऽआग्नेय्याऽमुय-
ऽपुवैतन्निहुते गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतै-
वास्माऽएतन्निहुतेऽनिरुक्तया सर्व्वे वाऽअनिरुक्तं सर्व्वेणैवास्माऽएतन्नि-
हुते युविष्ठवत्येतद्वास्य प्रियं धाम यद्यविष्ठ ऽइति यद्वे जात इदं सर्व्वमुपवत तस्माद्यविष्ठः ॥ ३८ ॥

(स्तुं) त्वं यविष्ठ दाक्षुप ऽइति । युजमानो वै दाश्वाशुः पाह्यीति मनुष्या

प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वाऽएतदुपपाययं करोति-यदग्नौ सामिचिते बहिर्व्येद्येति । तस्मा
ऽपुवैतन्निहुतेऽहिंसायै । आग्नेय्या । अग्नयऽपुवैतन्निहुते । गायत्र्या । गायत्रोऽग्निः । वावानग्नि-
र्वावत्यस्य मात्रा-तावतैवास्माऽएतन्निहुते । अनिरुक्तया । सर्व्वे वाऽअनिरुक्तम् । सर्व्वेणैवास्म
ऽएतन्निहुते । यविष्ठवत्या । एतद्वास्य प्रियं धाम-यद्यविष्ठ इति । यद्वे जात इदं सर्व्वमुपवत । तस्मा
यविष्ठः ॥ ३८ ॥

“ त्वं यविष्ठ दाक्षुपः ”-इति । यजमानो वै दाश्वाशुः । “ त्वंः पाहि ”-इति । मनुष्य

उपस्थानानन्तरं पुनरग्निसमीपमाग्न्योपतिष्ठत इत्याह-प्रत्येत्येति । तत्र कारणं प्रतिजानीते-एतद्वा इति
तदेवाह-एतदिति । ‘ अग्नौ ’ ‘ सामिचिते ’ ‘ अर्द्धचिते ’ ‘ बहिर्व्येद्येति ’ इति यत्, एतेन तत्कर्म ‘ अपर
ययन् ’ यथास्वे यथाययन्, यथाक्रम न मवर्गात्पर्यः । तथा कृतपान्मवति । अत उपस्थानेनार्हिकार्थं ‘ तस्मै
अग्नये ’ ‘ एतन् ’ निह्वनन करोति, निह्वननमपनयः । बहिर्व्येद्येति-अग्निमन्त्रनिवन्धनमपराध परिमार्ष्टीत्यर्थः । उपस्था
मन्त्र आग्नेयो गायत्रोऽनिरुक्तो यविष्ठशब्दयुक्तश्च मवेदित्याह-आग्नेयेत्यादिना । अग्नेर्वायस्य चष्टका
(श.प. १।१।१।१५) प्रदर्शितम् । अनिरुक्तयेति । अत्रिसष्टदेवतया, यत्र देवताविशेषावके पदं नास्ति त
‘ अनिरुक्तम् ’ । यविष्ठशब्दस्तु गुणवचनो न पुनरिन्द्रादिशब्दवन् कस्यचिदेवताविशेषस्य वाचकः । अनिरु
त्वादेवात्माग्नेय्यम् । अनिरुक्तो मन्त्र आग्नेयः । प्राजापत्यो वा मवर्तीत्यनिरुक्तस्य सर्व्वं साधारण्यात्, तन्पुनरे
वताविशेषाप्रतिपादकत्वात् । एतदेति । ‘ अस्य ’ अग्नोः ‘ यविष्ठ ’ इति ‘ यत् ’ ‘ एतन् ’ पदं ‘ ति ’ धाम
नामधेयम् । यथाग्नौ यविष्ठप्रप्रवृत्तिनिमित्त दर्शयति-यद्वा इति । यतोऽयमग्निर्विराड्भूतत्वाद् ‘ इदं सर्व्वम्
ऊस्ममग्निं अगद् ’ ‘ अमुवत ’ मिश्रितवान् न्यासयान्तित्यर्थः । ‘ तस्माद् ’ अस्माग्निः ‘ यविष्ठः ’ । ‘ अमुवत
इति “ यु मिश्रणाग्निप्रणयोः ”- (चा. पा. अ. प. २३) इत्येतस्य ठङि, न्यत्ययेन (पा. सू. ३।१।
८५ ।) शब्धिकरणे रूपम् । ‘ यविष्ठ ’ इति “ यु मिश्रणे ”- (चा. पा. अ. प. २३) तस्य यथायदि
(पा. सू. ३।१।१।१३४ ।) यवशब्दात् (पा. सू. १।३।१५) इष्टप्रत्यये रूपम् । इष्टप्रत्ययस्य
तदित्वाचक्षितानां च प्रातिपदिकादित्यधिकारात्प्रातिपदिकास्तत्वाच्युत्पत्तेः । इदं सर्व्वमुपवत तस्माद्यविष्ठ इत्यर्थ-
प्रदर्शनमात्रे तात्पर्यं, युवातोरेष्टनि यविष्ठशब्द इति प्रतिपादते ॥ ३८ ॥

मन्त्रं न्यासते-त्वं यविष्ठेति । हविषादेर्देवत्वाद् ‘ यजमानो ’ ‘ दाश्वाशुः ’ ‘ दाष्ट दाने ’-

वै नरः शृणुधी गिरऽइति शृणु नऽ इमांश्च स्तुतिमित्येतद्रक्षा तोकमुत
त्मतेति प्रजा वै तोकश्चै रक्ष प्रजां चात्मानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥

(दा) आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृणां पतीत्यापस्याऽउपदधाति ।
(त्या) आपऽएता यदपस्याऽअथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यऽआपऽउत्क्रान्ता
भवन्ति तद्यदपस्याऽउपदधात्येवैतत्पशुष्वपो दधात्यनन्तर्हिताः
पशुभ्यऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति पञ्चपञ्चोपदधाति
पञ्च ह्येते पशवः सर्वतऽउपदधाति सर्वतऽ एवैवैतदपो दधाति ॥ ४० ॥

वै नरः । “शृणुधी गिरः”—इति । शृणु न इमां स्तुतिमित्येतत् । “ रक्षा तोकमुत त्मना ”—
(वा. सं. १. ३. ५२) इति । प्रजा वै तोकम् । रक्ष प्रजां चात्मानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥

अथ पञ्चदशापस्येष्टकोपधानम्
पञ्चच्छन्दस्येष्टकोपधानम् ।

आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृणां पतीत्यापस्या उपदधाति । आप एताः—यदपस्याः । अथ वा-
ऽएतेभ्यः पशुभ्य आप उत्क्रान्ता भवन्ति । तद्यदपस्या उपदधाति—एवैवैतत्पशुष्वपो दधाति ।
अनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति । पञ्च पञ्चोपदधाति । पञ्च
ह्येते पशवः । सर्वत उपदधाति । सर्वत एवैवैतदपो दधाति ॥ ४० ॥

(धा. पा. म्वा. उ. ९०८) इत्यस्मात् “ दाक्षान्ताहान् ” इत्यादिना (पा. सू. १. १. १०९)
दाक्षान्—‘दाब्दो निपातितः’ । नूः पाहीति । “ नूप्ते ”—(पा. सू. ८. १. ३. १०) इति
क्वास्त्व ४ । “ अत्रातुनासिकाः पूर्वस्य तु वा ”—(पा. सू. ८. १. ३. ११) इत्यनुनासिकादेशः ।
शृणुधीति । “ शृ-गृ-गु-गृ-कृ-गृभ्यस्तद्धति ”—(पा. सू. ६. १. ४. १. ३१) इति हेचिरादेशः ।
ता तोकमिति । ‘ रक्षा ’ इति “ इयचोऽस्तित्वः ”—(पा. सू. ६. १. ३. १. २९) इति दीर्घः ।
नेति । “ मन्त्रेणादयोदेरात्मनः ” (पा. सू. ६. १. ४. १. ३१) इति आदिलोपः । हे यद्विष्ट ! अत्रै त्वं
एतृषो ‘ पञ्चमानस्य, ‘ नून् ’ मनुष्यान्पाहि । ‘ नः ’ अस्माकम् ‘ गिरः ’ स्तुतिरूपा वाचः ‘ शृणु ’ ।
केवलं यममानसम्बन्धिमनुष्यापारुत त्वदा कार्यम् । अपि तु आत्मना सहित ‘ तोकम् ’ प्रजा
तिम् (निघ. २. १. २. २) ‘ रक्ष ’ इति मन्त्रार्थः ॥ ३९ ॥

उपस्थानानन्तरमग्निं पञ्चाङ्गागनाख्य स्वयमातृणां प्रदक्षिणीकृत्य मन्वा अदस्यादृश इष्टका उपदध्यादि-
ः—आरुह्याग्निमिति । अपस्योपधाने प्रयोजनं दर्शयितुं तावदेतत्सामवाक्यत्वमाह—आप एता इति ।
पोननमाह—अथ वा इति । ‘ अथ ’ सत्तु आत्ममसमये ‘ एतेष्व. ’ पुरुषादिभ्यः ‘ पशुभ्य आप
जन्ता भवन्ति ’ । अतश्चापस्थानमुपधाने तासामवाक्यत्वादेतेषु ‘ पशुभ्येवापः ’ निहितवानभवति । तासां
शेष स्वयमवधानेनोपधानमाह—अनन्तर्हिता इति । एकैकस्मिन्प्रदेशे पञ्च पञ्चोपदध्यादिपाह—पञ्च—पञ्चेति ।
पञ्च सर्वासु दिक्षण्येषा इत्याह—सर्वत इति ॥ ४० ॥

—अपरेण स्वयमातृणां देवतत्वात् पञ्च पञ्चानुरूपेण त्वेवमग्निं मन्त्रिष्यन् । का. श्री. सू. १०. १. ११४ ।

तथाः पञ्चदश पूर्वाः । (स्तु) वाऽअपस्या वृत्रो वाऽह्यापो वृत्रः पञ्च-
दशस्तुस्माद्येनापो यन्त्यपैव तत्र पाप्मानं घ्नन्ति वृत्रो ह्येव तस्यार्धस्य
पाप्मानमुपहन्ति तुस्माद्वर्षत्यप्रावृत्तो व्रजेदयं मे वृत्रः पाप्मान-
मुपहनदिति ॥ ४१ ॥

(त्यु) अय याः पञ्चोत्तराः । (स्तु) वाऽछन्दस्याः पशवो वै छन्दाश्च-
स्यत्रं पशवोऽन्नमु पशोर्मांश्चैतमुय वाऽएतेभ्यः पशुभ्यो मांश्चैतान्यु-
त्क्रान्तानि भवन्ति तद्यु- . . . मांश्चैतानि
दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य . . . मांश्चैतानि
दधात्यन्तराऽअपस्या भवन्ति वाह्याश्छन्दस्याऽअन्तरा ह्यापो
वाह्यानि मांश्चैतानि ॥ ४२ ॥

तथाः पञ्चदश पूर्वाः । ता अपस्याः । वृत्रो वाऽह्यापोः । वृत्रः पञ्चदशः । तस्माद्येनापो यन्ति-
अपैव तत्र पाप्मानं घ्नन्ति । वृत्रो ह्येव तस्यार्धस्य पाप्मानमुपहन्ति । तस्माद्वर्षत्यप्रावृत्तो व्रजेत् ।
अयं मे वृत्रः पाप्मानमुपहनदिति ॥ ४१ ॥

अय याः पञ्चोत्तराः—ताश्छन्दस्याः । पशवो वै छन्दांसि । अन्नं पशवः । अन्नमु पशोर्मांसम् । अप
वाऽएतेभ्यः पशुभ्यो मांस्तान्युत्क्रान्तानि भवन्ति । तद्युच्छन्दस्या उपधाति—एवैवेतत्पशुषु मांसानि
दधाति । अनन्तर्हिताः पशुभ्य उपधाति । अनन्तर्हितानि तत्पशुभ्यो मांसानि दधाति । अन्तरा
अपस्या भवन्ति, वाह्याश्छन्दस्याः । अन्तरा ह्यापो, वाह्यानि मांसानि ॥ ४२ ॥

प्रतिदिशं पशूनामुपधाने विंशतिः सम्पद्यन्ते । तत्र याः पञ्चदश पूर्वा इत्येतास्मा अपस्याह्या मवन्तां त्यह-
तथा इति । पञ्चदशस्तुपशूनामेवापस्यात्वमुपपादयति—वृत्रो वा इत्यादिना । अथ वृत्रं वैशित्यात्पर्व-
सिक्तान् । तदेव ध्रुवते—“ तस्मादिन्द्रो विधेस्त प्रजायतिमुपाधात्पशुषु मवन्तीति तस्मै वृत्रं सिक्त्वा प्रायश्च-
देतेन जहीति ” (तै. सं. २ । १ । २) इति । पञ्चदशस्य वृत्रात्मकत्वं वीर्यवत्त्वात् । तत्पुनः प्रजायते वीर्य-
वृद्धेशाद्भुवन्ते । अत एव ध्रुवते—“ उक्तो वाह्यां पञ्चदशं निरविधीत ” इत्यादि “ तस्मात्ते वीर्यान्तो
वीर्यान्तमुपहन्ति ” (तै. सं. ७ । १ । १) इति । यत एवम्, ‘तस्माद्येन’ मार्गेण ‘आपो यन्ति’ । तत्र
पाप्मानमुपहन्त्येव ‘अथा वृत्रवान् ।’ ‘वृत्र एव’ खलु ‘तस्य’ भागस्य ‘पाप्मानमुपहन्ति’ । ‘तस्मात्’
प्राहननादेव ‘वर्षति’ पर्वत्ये ‘अयं वृत्रः’ ‘मे पाप्मानम्’ अहन्तिविति ‘अप्राहन्’ एव ‘वजेत्’ ॥ ४१ ॥

अपस्याभ्यः पञ्चदशस्य उत्तराः पञ्चेष्टका विद्यन्ते ताश्छन्दस्या इत्याह—अयेति । छन्दस्यानामुपधानेन
पशुत्क्रान्तमांसप्रतिविधानं मवन्तीत्याह—पशवो वा इत्यादिना । पशूनां छन्दस्त्वं पञ्चदशान्त्वित, अय वा
अह्नयन्तीति वान्, एतच्चैतिरिधिके ध्रुवते—“ जगत्पुदपतवदुद्गाधरा सती साऽप्राप्य स्ववर्तत तस्यै दे अश्वरे
अमीयेतो सा पशुनिध दोषसा चागच्छ ”—(तै. सं. ६ । १ । ६) इति । ‘अजस्र पशोर्मांसम्’ इत्य-
नेन ‘अजं पशवः’ इत्येतदुपपादितम् । एवञ्च सति छन्दस्यानां पञ्चात्मकत्वेन मांसरूपत्वात्, आह्नय्यावमे

तदाहुः । (यं) युदिमाऽआपऽएतानि मांस्तान्यथ क त्वक् क लोमे-
त्यत्रं वाव पशोस्त्वग्रं लोम तद्यच्छन्दस्याऽउपदधाति सैव पशोस्त्वक्-
लोमाथो यान्यमन्युखायामनलोमानि तानि लोमानि ब्राह्मयोखा भवत्यन्त-
राणि पशुशीर्षाणि ब्राह्मयानि हि लोमान्यन्तरऽआत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति
ह स्माह शाण्डिल्यः सुर्वानेव व्यं कृत्स्नान्पशून्तस्त्कुर्मं इति ॥ ४३ ॥
युदेवापस्याऽ उपदधाति । प्रजापतेर्विस्तस्तादापऽ आयस्तुस्वितास्व-
विशद्विशद्विशत्स्माद्विशतिस्तुऽअस्याङ्गुलिभ्योऽप्यङ्गुल्यन्तो वाऽ-
अङ्गुलयोऽन्तस्तुऽएवास्मात्ताऽआपऽआयन् ॥ ४४ ॥

तदाहुः—यदिमा आपः, एतानि मांस्तानि—अथ क त्वक्, क लोमेति । अत्रं वाव पशोस्त्वक्, अत्रं
लोम । तद्यच्छन्दस्या उपदधाति । सैव पशोस्त्वक् । तल्लोम । अथो यान्यमन्युखायामनलोमानि ।
तानि लोमानि । ब्राह्मयोखा भवति, अन्तराणि पशुशीर्षाणि । ब्राह्मयानि हि लोमानि, अन्तर आत्मा ।
यदीतरेण यदीतरेणेति ह स्माह शाण्डिल्यः । सर्वानेव व्यं कृत्स्नान्पशून्तस्त्कुर्मं इति ॥ ४३ ॥

युदेवापस्या उपदधाति—प्रजापतेर्विस्तस्तादाप आयन् । तास्वितास्वविशद् । यद्विशद्—तस्मा-
द्विशतिः । ता अस्याङ्गुलिभ्योऽप्यङ्गुल्यन्तो । अन्तो वाऽअङ्गुलयः । अन्तत एवास्मात्ता आप
आयन् ॥ ४४ ॥

एतान्तानि मांस्तानि पुनरेतेषु प्रतिनिहितवान्भवति । तासामप्यपस्यावदव्यवधानेनोपधानमाह—अनन्तार्हिता-
नीति । अपमुदरमप्यवर्तिव्जान्तरत्वात्मासां ततो ब्राह्मवम् । तथैवापस्या अन्तराः, छन्दस्या ब्राह्म
मवेपुरित्वाह—अन्तरा अपस्या इति । उक्तप्रकारेण पशुस्वापो मासानि च सम्पादितानि नैतावता तेषां कार्त्स्न्यं
सम्पद्यते, किं पुनस्ततोऽपि ब्राह्मयोख्यलोमोरेषां कारणत्वेनावत्वाद्, छन्दस्यान्तं चान्तात्मकचित्तोकावापुप-
धानेनैव तयोरेष्युपधानं सम्पादितमिति तत्रोत्तरं दर्शितम्—अत्रं वाव पशोरिति ॥

प्रकारान्तरेण पशूनां लोमसम्पत्तिमाह—अथो इति । कृष्णाजिनलोपानुबद्धया मृदोखाया निर्माणात्,
हृद्याया यानि आन्तलोमानि सन्ति सान्येव पशूनां लोमानि भवन्ति । लोमाधारत्वेनोखाया अग्निमाना-
दुखा लोमानिहयमिष्येव ' ब्राह्मयोखा भवति ' इत्यादिनोक्तस्यैवार्थस्योपपादनम् । स्वलोमसम्पादने उक्तं पशु-
द्वयमन्यमिष्येव—यदीति । ' यदीतरेण ' अन्वेन प्रकारेण तत्सम्पादनं भवति, तर्हि तथैवास्तु, अथवा
' इतरेण ' प्रकारान्तरेण यदि भवति, तर्हि तथैवास्तित्वन्योन्यापेक्षया उभयोरेषितव्यम् । अपस्यापुपधनेनान्तादि-
सम्पादनं केन विवक्षितमिति तत्राह—इति ह स्माह शाण्डिल्य इति । तेनापि केनामिष्येणैवमुक्तमित्यत
आह—सर्वानेवेति । ' सर्वानि पशून् ' ' कृत्स्नान् ' ' कार्त्स्न्येन ' ' सत्कुर्मं ' ' सर्वानप्यवसम्पादनेन सप्तद्वान्
कुर्मं ' इत्यमिष्येण—तयोक्तमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

' प्रकारान्तरेणान्तास्यानामुपधानं—प्रसूतनि—यदेवेति । विस्तस्तावप्यात् ' प्रजापते ' ' आप आयन् '
' निर्माणाः ॥ ' ततः ' तान् ' ' निर्माणा ' ' विशद् ' ' उपविष्टवन् अपा निर्माणेदौर्वित्याद्वानुपधानमस्तथैवोपविष्टा-

(न्त) स यः सु प्रजापतिर्व्यसंस्त । (ताप) अयमेव सु योऽयम-
स्मिधीयतेऽथ या ऽअस्मात्ता ऽआप ऽआयन्नेतास्ता ऽअपुस्यास्तद्यदेता-
ऽउपदधाति या ऽउवास्मात्ता ऽआप ऽआयंस्तु ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ४५ ॥

(त्य) अपां त्वेमन्त्सादयामीति । वायुर्वाऽअपामेम यदा ह्येवैषुऽइत-
श्चेतुश्च वात्यथापो यन्ति वायौ तां सादयति ॥ ४६ ॥

(त्य) अपां त्वोद्भन्त्सादयामीति । (त्यो) ओषधयो वाऽअपामोद्भ-
व्यत्र ह्यथाप ऽउन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो जायन्तऽओषधिषु तां
सादयति ॥ ४७ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यसंस्त-अयमेव सः-योऽयमस्मिधीयते । अयं या अस्मात्ता आप आयन्-
तास्ता अपस्याः । तद्यदेता उपदधाति-या एवास्मात्ता आप आयन्-ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ ४५ ॥

“ अपां त्वेमन्त्सादयामी ”-इति (१) । वायुर्वाऽअपामेम । यदा ह्येवैष इतश्चेतश्च वाति-
अयापो यन्ति । वायौ तां सादयति ॥ ४६ ॥

“ अपां त्वोद्भन्त्सादयामी ”-इति (२) । ओषधयो वाऽअपामोद्भ-
व्यत्र ह्यथाप ऽउन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो जायन्ते । ओषधिषु तां सादयति ॥ ४७ ॥

निर्णयः । तदथ येषांसायनवादिपक्षा ' विंशतिः ' सम्पन्नः । यद्यपि “ तदा, एवमदृष्टं पूर्वास्ता अपस्याः ”
एत्युक्तम् (वा. पा. ७।१।२।४१) । तथापि षष्ठ्यस्यासाहित्येनात्र त्रिंशतिरित्युक्तम् । सर्वासां वा अपस्या-
शब्देनाभिधाने भूमिहितात् सृष्टीसम्प्रदायीतिवत् । अथवा “ तदा अस्मिन्नेतत्प्रतिदधेन्य आन आयन् ”-इति
(वा. पा. ७।१।२।४१) वक्ष्यमाणवाक्येन अपस्या मवन्तीति । आरो निर्गमनात्परे ‘ अस्मात्तुऽस्मिन्नेतत्प्र-
सवन् ’ । निर्गम्यन्तीनामसन् ‘ अन्य ’ प्रवादनेः ‘ अन्ततो ’ निर्गमनाद्गुचीना चान्तवादिनि ॥ ४४ ॥

एवमपि ‘ सः ’ ‘ यः ’ ‘ प्रजापतिर्व्यसंस्त ’ ‘ सोऽयमेव ’ ‘ यः ’ इदानीन् ‘ अस्मिधीयते ’ ‘ सप ’ प्रजापतेः
सकाशम् । ‘ या आयः ’ निर्गताः ‘ ता अपस्याः ’ तन्निर्गमनामरोचने ततो निर्गता अप एव
‘ प्रतिदधाति ’ ॥ ४५ ॥

अथ क्रमेण तासामुपशाने मन्वाग्रदर्शपन् व्यावष्टे-अपां त्वेमन्त्यादिना (का. धौ. सू. १७।
१२४) । ‘ एदा हि ’ ‘ एषः ’ ‘ वायुः ’ ‘ इतश्चेतश्च वाति ’ । तदा ‘ आरो यन्ति ’ चन्दति ।
तदथ वायुरनेन मन्वाग्र इति व्युत्पत्त्या ‘ एम ’ । “ रयु गतौ ” (वा. पा. अदा. प. २९) एवस्माद्
“ अन्येभ्योऽपि इत्यन्ते ” (पा. सू. ३।२।१७६) इति मन्त्रिन्त्ययः । स. च न्यत्येन- (पा. सू.
३।१।८९) कर्णे द्रष्टव्यः । “ एस्मादिषु च्छन्दति पररूपं वक्तव्यम् ” (पा. सू. १।१।७० ।
वा. १) इति पररूपवत् । यत्र हीति । ‘ आरो यत्र ’ प्रदेशे ‘ उन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति ’ तत्र ‘ ओषधयः ’

(त्य) अपां त्वा भस्मन्त्सादयामीति । (त्य) अर्धं वाऽअपां भस्माभ्रं ताभ्युं सादयति ॥ ४८ ॥

(त्य) अपां त्वा ज्योतिषि सादयामीति । विद्युद्वाऽअपां ज्योतिर्विद्युति ताभ्युं सादयति ॥ ४९ ॥

(त्य) अपां त्वाऽयने सादयामीति । (ती) इयं वाऽअपामुयनमस्याभ्यं ह्यपो युन्यस्यां ताभ्युं सादयति तद्याऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्यऽआप-
ऽआयंस्तुऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्द्रवाणि दधाति ५०

(त्य) अर्णवे त्वा सुदने सादयामीति । प्राणो वाऽअर्णवः प्राणे ताभ्युं सादयति ॥ ५१ ॥

“अपां त्वा भस्मन्त्सादयामि”-इति (३) । अर्धं वा अपां भस्म । अभ्रे तां सादयति ॥ ४८ ॥

“अपां त्वा ज्योतिषि सादयामि”-इति (४) । विद्युद्वाऽअपां ज्योतिः । विद्युति तां सादयति ॥ ४९ ॥

“अपां त्वाऽयने सादयामि”-इति (५) । इयं वाऽअपामुयनम् । अस्यां ह्यपो यन्ति । अस्यां तां सादयति । तद्या अस्यैतेभ्यो रूपेभ्य आप आयन्-ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधानि । अथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्द्रवाणि दधानि ॥ ५० ॥

“अर्णवं त्वा सुदने सादयामि”-इति (६) । प्राणो वाऽअर्णवः । प्राणे तां सादयति ॥ ५१ ॥

‘ ज्ञान्ते ’ इत्यधिकरणव्युत्पत्त्या ‘ अगामोऽग ओरधयः ’ । “उन्दी ऋन्ते” (पा. पा. ८, प. १९) इत्यगमा-पूर्वकमिति प्रत्ययः । छान्दसं अनुनामिकलोपे गुणे च ‘ ओद्गन् ’ इति मरति । पूर्वकपरकृत्यम् । अर्धं वा अपां भस्मेति । ‘ अर्ध ’ मेज, म चान्त्सु निर्गतासु नि गतत्वाद् ‘ अपा मम ’ इत्युच्यते । एवं मम मेघ । ‘ ममम् ’ इति । “ सुग सुदन् ”- (पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना सप्तमा लृक् । “ न त्रिस्तम्बयोः ”- (पा. सू. ८ । २ । ८) इति नलोपमात्रः ॥ ४९-४९ ॥

इयं वा अपामुयनमिति । सर्वा अपाया पृथिवीमग्निष्टानि प्रवहन्तीति । तद्या इति । ‘ तद् ’ तदा त्रिमन्त्रावसरे सद् ‘ अयम् ’ प्रज्ञाने ‘ द्नेभ्यः ’ वात्वादिभ्यो ‘ रूपेभ्य आपः ’ निर्गताः तथादिवा. ‘ ता ’ अप एवेत्येनम् प्रज्ञानं ‘ प्रतिदधाति ’ । न केवलमयमेव प्रतिवानम्, अपि तु येभ्यो रूपेभ्य आपः निर्गतास्तेषामपि तदा निर्गतासु तावन्ति पुन ‘ अग्निम् ’ योजयति । उक्तमन्त्राव्योपशानाः पञ्चेष्टका. पूर्व्यां दिशि लपस्यात् । एव बहुमानमन्त्राव्योपशाना अर्णवश्च पञ्च पञ्च दक्षिणादिषु दिशुःपञ्चा । ‘ प्राणो वा अर्णवः ’ अर्णो जलम् (निज. १ । १२ । १) तद्यात् । ‘ जर्णः ’ शब्दान्तरार्थोपेक्षया “ अर्णो लोहम् ” (पा. सू. १ । २ । १०९ वा. २) इति सकललोपः । अर्णश्च च प्राणवत्या जलस्य पीयमानत्वादिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

समुद्रे त्वा सुदने सादयामीति । मनो वै समुद्रो मनसो वै समुद्राद्वा-
चाऽऽया देवास्त्रयीं विद्यां निरखनंस्तुदेय इलोकोऽभ्युक्तो वै समुद्रान्निख-
नन्देवास्तीक्ष्णाभिःश्रिभिः । सुदेवोऽयत्तद्विद्यायत्र निर्व्वपणं दधुःइति
मनः समुद्रो व्याक्तीक्ष्णाऽभिःत्रयीं विद्यां निर्व्वपणमेतुदेय इलोकोऽभ्युक्तो
मनसि ताथै सादयति ॥ ५२ ॥

सरिरे त्वा सुदने सादयामीति । वाग्ने सरिरं वाचि ताथै सादयति ॥ ५३ ॥
(त्य) अपां त्वा क्षये सादयामीति । चक्षुर्वाऽअपां क्षयस्तुत्र हि सर्व्व-
दैवापः क्षियन्ति चक्षुषि ताथै सादयति ॥ ५४ ॥

(त्य) अपां त्वा सधिषि सादयामीति । श्रोत्रं वाऽअपां सधिः श्रोत्रे

“समुद्रे त्वा सुदने सादयामि”-इति(७);मनो वै समुद्रः । मनसो वै समुद्राद्वाचाऽऽया देवा-
स्त्रयीं विद्यां निरखनम् । तुदेय इलोकोऽभ्युक्तः-“ ये समुद्रान्निरखनम्, देवास्तीक्ष्णाभि-
रश्रिभिः । सुदेवोऽयत्तद्विद्यायत्र निर्व्वपणं दधुः”-इति । मनः समुद्रः, व्याक्तीक्ष्णाऽभिः ।
त्रयीं विद्यां निर्व्वपणम् । एतदेव इलोकोऽभ्युक्तः । मनसि तां सादयति ॥ ५२ ॥

“ सरिरे त्वा सुदने सादयामि ”-इति (८) । वाग्ने सरिग्म् । वाचि तां
सादयति ॥ ५३ ॥

“ अपां त्वा क्षये सादयामि ”-इति (९) । चक्षुर्वाऽअपां क्षयः । तत्र हि सर्व्वदैवापः
क्षियन्ति । चक्षुषि तां सादयति ॥ ५४ ॥

“ अपां त्वा सधिषि सादयामि ”-इति (१०) । श्रोत्रं वाऽअपां सधिः । श्रोत्रे तां साद-

ताथै सादयति तद्याऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्य ऽआप ऽआयंस्तु ऽअस्मिन्नेत-
त्यतिदधात्पयोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्द्रुपाणि दधाति ॥ ५५ ॥

(त्य) अपां त्वा सुदने सादयामीति । द्यौर्वाऽअपार्थं सुदनं दिवि
ह्युपः सञ्जा दिवि ताथै सादयति ॥ ५६ ॥

(त्य) अपां त्वा सधुस्ये सादयामीति । (त्य) अन्तरिक्षं वा अपाथै
सधुस्यमन्तरिक्षे ताथै सादयति ॥ ५७ ॥

(त्य) अपां त्वा योनौ सादयामीति । समुद्रो वाऽअपां योनिः समुद्रे
ताथै सादयति ॥ ५८ ॥

(त्य) अपां त्वा पुरीषे सादयामीति । शिकता वाऽअपां पुरीषार्थं शिक-
तासु ताथै सादयति ॥ ५९ ॥

(त्य) अपां त्वा प्रायसि सादयामीति । (त्य) अन्नं वाऽअपां पाथोऽन्ने

यति । तद्व्या अस्यैतेभ्यो रूपेभ्य आप आमन् । ता अस्मिन्नेतन्नविदधाति । अयोऽएतान्येवास्मि-
न्नेतद्द्रुपाणि दधाति ॥ ५५ ॥

“ अपां त्वा सुदने सादयामि ”-इति (११) । द्यौर्वाऽअपां सुदनम् । दिवि ह्युपः सञ्जाः ।
दिवि तां सादयति ॥ ५६ ॥

“ अपां त्वा सधुस्ये सादयामि ”-इति (१२) । अन्तरिक्षं वाऽअपां सधुस्यम् । अन्त-
रिक्षे तां सादयति ॥ ५७ ॥

“ अपां त्वा योनौ सादयामि ”-इति (१३) । समुद्रो वाऽअपां योनिः । समुद्रे तां
सादयति ॥ ५८ ॥

“ अपां त्वा पुरीषे सादयामि ”-इति (१४) । शिकता वाऽअपां पुरीषम् । शिकतासु
तां सादयति ॥ ५९ ॥

“ अपां त्वा प्रायसि सादयामि ”-इति (१५) । अन्नं वाऽअपां पाथः । अन्ने तां साद-

यस्य इति । “ सधुस्येति”-इति (१२) । (१२) इति सधुस्यस्य सधुस्यः ।
आपोऽस्मिन् सम्पू विष्णुर्वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षम् ॥ ५७ ॥

समुद्रो वा अपां योनिरिति । समुद्रस्य सञ्जाऽएतान्युपः “ अन्नं योनिः समुद्रः ” ॥ १८ ॥
शिकता वा अपां पुरीषमिति । शिकता वि.सरोऽन्ने ह्येते पुरीषाऽएतान्युपः, शिकताऽएतान्युपः
वि.सरोऽन्ने प्रतीयन् ॥ ५९ ॥

अन्नं वा इति । “ पाथः ” पाथः, अन्नम् अन्नादन्नेन अन्तरिक्षादन्नम् पाथः ॥ १० ॥

ताऽसादयति तद्याऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्यऽआपऽआयंस्तुऽअस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्दृष्टाणि दधाति ॥ ६० ॥

गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामि । त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि
जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयाम्यानुष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि प्राङ्मेन
त्वा च्छन्दसा सादयामीति तद्याऽअस्यैतेभ्यश्छन्दोभ्यऽआपऽआयंस्तुऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दोऽसि दधाति ॥ ६१ ॥
‘ताऽएताऽअङ्गुलयः । (स्ताः) ताः सर्वत उपदधाति सर्वतो हीमा
अङ्गुलयोऽन्तेषूपदधात्यन्तेषु हीमाऽअङ्गुलयश्चतुर्थोपदधाति चतुर्धा हीमा
ऽअङ्गुलयः पञ्चपञ्चोपदधाति पञ्चपञ्च हीमाऽअङ्गुलयो नानोपदधाति
नाना हीमाऽअङ्गुलयः सकृत्सकृत्सादयति समानं तुत्करोति तुस्मात्स-
मानसम्बन्धनाः ॥ ६२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७-४-२ ॥ (५. २.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७-४ ॥ (कण्डिकासंख्या १००)

इति पञ्चमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ७-५ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ३९८ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे हस्ति (घ) पदनामकं
सप्तमं काण्डं समाप्तम् ॥ ७ ॥

यति । तद् वा अस्यैतेभ्यो रूपेभ्यऽआपऽआयन्-ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । अथोऽएतान्येवा-
स्मिन्नेतद्दृष्टाणि दधाति ॥ ६० ॥

(१) “ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामि, (२) त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि,
(३) जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयामि, (४) आनुष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि,
(५) प्राङ्मेन त्वा च्छन्दसा सादयामि ”—(बा० सं० १३ । ५३) इति । तद् वा अस्यैतेभ्य-
श्छन्दोभ्यऽआपऽआयन्-ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । अथोऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दोऽसि
दधाति ॥ ६१ ॥

ता एता अङ्गुलयः । ताः सर्वत उपदधाति । सर्वतो हीमा अङ्गुलयः । अन्तेषूपदधाति । अन्तेषु

“ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामि ”—इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैस्तस्यां स्थितिं च्छन्दसा उपदधाति ।

“ गायत्रेण ” इत्यादिषु स्वार्थकोऽङ्गु प्रत्ययः (पा. सू. ४ । ३ । १२०) । स्वार्थमन्त्य ॥ ११ ॥

अपाठान्नस्यानामङ्गुल्यान्वकत्वनाह—ता एता अङ्गुलय इति । “ ता अष्टाङ्गुलिभ्योऽङ्गुलान् ”—

ॐ

श्रीमद्राजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

— ❖ ❖ ❖ —

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

अष्टमं काण्डम् ८ ।

— ❖ ❖ ❖ —

अथ चितिनामकेऽष्टमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ओम् । प्राणभृतऽब्रुपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः प्राणानुवैतदुपद-
धाति त्राः प्रथमायां चिताऽब्रुपदधाति पूर्वार्धेऽब्रुपोऽग्रेष्वुत्प्रथमा चितिः
पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥ १ ॥

(स्ता) ता दशदशोपदधाति । दश वै प्राणा यदु वाऽब्रुपि बहुकृत्वो
दश-दश दशैव तत्पञ्चकृत्वो दशदशोपदधाति पुञ्च वाऽपदान्पञ्चानुपद-
धाति दशदश वाऽपुकेकस्मिन्पशौ प्राणास्तुदेषु स्रवेषु प्राणान्दधात्युन-
न्तर्हिताः पशुभ्यऽब्रुपदधात्युनन्तर्हितास्तुत्पशुभ्यः प्राणान्दधाति स्रवत-
ऽब्रुपदधाति स्रवतऽब्रुवैवेतत्प्राणान्दधाति ॥ २ ॥

अथ पञ्चाशत्प्राणभृदिष्टकोपधानम् ।

प्राणभृत उपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः । प्राणानुवैतदुपदधाति । ताः प्रथमायां चिताऽब्रुपद-
धाति । पूर्वार्धे एषोऽग्रे-प्रथमया चितिः । पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति । तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥ १ ॥
ता दश-दशोपदधाति । दश वै प्राणाः । यदु वाऽब्रुपि बहुकृत्वो दश-दश-दशैव तत् ।
पञ्चकृत्वो दश-दशोपदधाति । पुञ्च वाऽपदान्पञ्चानुपदधाति । दश-दश वाऽपुकेकस्मिन्पशौ प्राणाः,
तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति । अनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितास्तत्पशुभ्यः प्राणान्द-
धाति । सर्वत उपदधाति, सर्वत एवैवेतत्प्राणान्दधाति ॥ २ ॥

एवम निःश्रुतिर्न वेदा यो वेदेन्दोऽद्वितं जगत् । निर्गमे समद्वे बन्दे विचारार्थमद्वैतम् ॥ १ ॥

गार्हपत्यवचनादिपञ्चोत्तरांशेऽष्टकोपधानदर्शने सतने प्रतिपादितम् । अष्टमकाण्डे चित्तीनामुपधानं प्र-
थमे । तत्र प्रथमचित्ती प्राणभृतोपधानं विधत्ते-प्राणभृत उपदधातीति । प्राणान् विधत्ते शरीरे धारय-
स्थानिरेति ॥ प्राणान्निर्गतेनन्त्रोपधानाः ' प्राणभृतः ' इष्टकाः । युन्या तु प्रकृतान्तरेणानि निर्बचनमग्रे
कतिपयते । सा उपदध्यादित्यर्थः । तदेनम् प्रदर्शयति-प्राणा वा इति । याः प्राणभृताख्या इष्टकास्तदुपदि-
प्राणाभिमिकाः सन्तु । तथा च ' एतन् ' इतेन प्राणभृतोपधानेन अग्नौ ' प्राणानेव ' स्थानितशान्वति ।
तान् प्रथमचित्तावुपधानं विधाय स्तौति-ताः प्रथमायामिति । प्रथमचित्तिरग्निरग्निरस्य पूर्वो मागः । तत्र
प्राणभृतोपधानेन प्राणानेव स्थानयतीति ॥ १ ॥

ताः पञ्चाशत्प्राणाः प्राणभृतः ' दश-दश ' उपधेयाः । ' दश ' सङ्ख्याकाः सन्तु ' प्राणाः ' -स्र-
वर्षेयाः, दशवाक्ये, अनिर्दिष्टमिति । अतः सङ्ख्याकाम्प्य तासां प्राणरूपता सिद्धेति । यदु वा इत्यादि ।

बुद्धेव प्राणभूत उपपद्यते । प्रजापतेर्विस्तृतात्प्राणाऽबुदकामन्देवता
भूत्वा तानब्रवीदुप मेत प्रति मऽपुद्वत्त येन मे मूयमुदकमिष्टेति स वै
तदब्रूथे सृजस्व युते व्ययं पश्यन्तऽउपवृत्तामेति ते वाऽउभये सृजामहाऽ-
इति तथेति ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चैतदब्रूमसृजन्तौवाः प्राणभूतः ॥ ३ ॥

यदेव प्राणभूत उपपद्यते । प्रजापतेर्विस्तृतात्प्राणा उदकामन्-देवता भूत्वा । तानब्रवीत्-
उप मेत, प्रति मऽपुद्वत्त-येन मे मूयमुदकमिष्टेति । स वै-तद्वत् सृजस्व-यत्ते ब्रूयं पश्यन्त उपव-
त्तामेति । ते वा उभये सृजामहाऽइति । तथेति । ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चैतदब्रूमसृजन्त-एताः
प्राणभूतः ॥ ३ ॥

पञ्चकलेः बहुवार दशसङ्ख्याका दृष्टका उपधीयन्ते 'पत्' तथापि विभज्यमानाः सत्यस्ताः प्राणभूतः
'दशैव' सत्यन्ते । दशसङ्ख्याकानां सङ्ख्या विधाय स्तौति-पञ्चकृत्वो दश-दशोपपद्यतीति । 'पञ्चकः
पञ्चवारम् । पञ्च वा रथादि । पञ्चसङ्ख्याकाम् इति 'पञ्च' अपमधुर्गुः 'उपपद्यति' तेषु एकैकस्मिन्
'पत्ति' 'दश-दश' 'प्राणाः' 'तन्' तथा सति 'पद्' 'सर्वे' पञ्चस्यपि पञ्चु प्रायेक दश-दश
प्राणान् स्थापितवान् मन्त्रीत्यर्थः । उपहितानां पञ्चुधीर्वाणां समीपे तासामुपधानं विधाय स्तौति-अनन्त-
हिताः पञ्चुभ्य इति । 'पञ्चुभ्यः' पञ्चुधीर्व-य. सकाशाद् 'अनन्तहिता' अयदहिताः 'तत्' तेन
'पञ्चुभ्यः' 'अनन्तहितान्' अयदहितानेः 'प्राणान्' स्थापयति । प्राणेषामु पञ्चु दिक्षु तासामुपधानं
विनष्टे-सर्वत उपपद्यतीति । 'सर्वतः' सर्वास्तु दिक्षु दश-दशोपपद्यन् । 'सर्वतः' सर्वाम्यो दिग्भ्यः ।
गतमन्यत् ॥ १ ॥

प्राणभूदुपधानमनुरं प्रकाशन्तेण स्तौति-यदेव प्राणभूत उपपद्यतीति । 'विस्तृता' विस्तिष्टावप-
मान् 'प्रजापते' 'सकाशात्' 'प्राणा' उत्क्रान्ताः । केन रूपेणोदकामन्नि तदाह-देवता भूत्वेति ।
अन्यापयिष्मत्तुदेवतास्य प्राप्येत्यर्थः । तानब्रवीदित्यादि । प्रजापतिः 'तान्' प्राणान् 'अब्रवीत्' ।
हे प्राणाः । मूय 'मः' माय् 'उपेन' उपमन्चन । "त्वामो दितोनायाः"-इति (पा. सू. ८ । १ ।
१३) मदेरा । 'मे' मदीयम् 'एतद्' अद्रम् 'प्रतिपत्त' व्यवहारयोग्य सत्पुन । 'येन' एतद्
शरीरेण विस्तृतेन हेतुना हे प्राणाः । 'मूयमुदकमिष्ट' उत्क्रान्ता अभूत । तच्छरीरं यथापूर्वं कुरुतेति सम्बन्धः ।
एव प्रजापतिप्राथितानां प्राणानां कायम्-स वै तदन्नामित्यादि । हे प्रजापते ! 'स' तादृशसमस्मदर्थम् 'अन'
'सृजम्' 'ते' तव सम्बन्धि सृष्टम् 'यद्' अद्रम् 'पश्यन्त' यद् तव समीपे 'उपवृत्ताम्' उपविशामेति ।
अप प्रजापतिस्तानब्रवीत्, 'ते' तथाविधा 'उभये' उभयविधा अर्द्धे च मूयं च मिष्टिताः सत्यन्तदन्म्
'सृजामहा इति' प्राथितवान् । 'ते' अपि 'तथेति' अब्रवीच्च । तदनन्तरम् 'ते' 'प्राणाः'
'प्रजापतिश्च' सम्भूय प्राणसृष्टिकारणम् 'अब्रूमसृजन्त' इत्यर्थः ॥ ३ ॥

नानोपदधाति ये नाना कामाः प्राणे तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोत्यथ यन्नाना सादयेत्प्राणं ह विच्छिन्त्यात्सेषा त्रिवृद्विष्टका वजुः सादनं सूददोहास्तत्रिवृद्विष्टदग्निर्वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ ६ ॥

(त्व) अथ दक्षिणतः । (तां) अयं दक्षिणा विश्वकर्मेत्ययं वै वायु-
विश्वकर्मा योऽयं पवतः एष हीदं सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति
तस्मादेष दक्षिणेव भूयिष्ठं वाति मनो ह वायुर्भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ
तदेव तद्वपसुपदधाति ॥ ७ ॥ (शतम् ४३००)

प्रापादयन् । नानोपदधानि । ये नाना कामाः प्राणे-तांस्तदधाति । सकृत्सादयति । एकं तत्प्राणं करोति । अथ यन्नाना सादयेत्-प्राणं ह विच्छिन्त्यात् । तेषा त्रिवृद्विष्टका-यजुः, सादनं, सूद-
दोहाः-तत्रिवृत् । त्रिवृदग्निः । वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा-तावत्तत्कृत्वोपदधाति (१) ॥ ६ ॥

अथ दक्षिणतः । “अयं दक्षिणा विश्वकर्मा”-इति । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा-योऽयं पवते ।
एव हीदं सर्वं करोति । तद्यत्तमाह दक्षिणेति । तस्मादेष दक्षिणेव भूयिष्ठं वाति । मनो ह वायु-
र्भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ-तदेव तद्वपसुपदधाति ॥ ७ ॥

तस्य मनो वैश्वकर्माणमिति मनस्तस्माद्ब्रह्मणो निर्गमिमीत ग्रीष्मो मानसऽडुति ग्रीष्ममृते मनसो निर्गमिमीत त्रिष्टुभ्रैष्मितीति त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादतो निर्गमिमीत त्रिष्टुभः स्वारमिति त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारश्च साम निर्गमिमीत स्वारादन्तर्यामिऽडुति स्वारात्साम्नोऽन्तर्यामिं शुद्धं निर्गमिमीत-
न्तर्यामात्पञ्चदशऽडुत्यन्तर्यामाद्ब्रह्मात्पञ्चदशश्च स्तोमं निर्गमिमीत पञ्च-
दशाद्ब्रह्मदिति पञ्चदशात्स्तोमाद्ब्रह्मत्पृष्ठं निर्गमिमीत ॥ ८ ॥

भरद्वाजऽऽपिरिति । मनो वै भरद्वाजऽऽपिरुग्रं व्याजं यो वै मनो विभर्ति-

“तस्य मनो वैश्वकर्माणम्”—इति । मनस्तस्माद्ब्रह्मणो निर्गमिमीत । “ग्रीष्मो मानसः”—
इति । ग्रीष्ममृते मनसो निर्गमिमीत । “त्रिष्टुभ्रैष्मितीति त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादतो निर्ग-
मिमीत । “त्रिष्टुभः स्वारम्”—इति त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारं साम निर्गमिमीत । “स्वारादन्तर्यामः”—
इति । स्वारात्साम्नोऽन्तर्यामिं शुद्धं निर्गमिमीत । “अन्तर्यामात्पञ्चदशः”—इति । अन्तर्यामाद्
ब्रह्मात्पञ्चदशं स्तोमं निर्गमिमीत । “पञ्चदशाद्ब्रह्म”—इति । पञ्चदशात्स्तोमाद्ब्रह्मत्पृष्ठं निर्गमिमीत ॥

“भरद्वाज ऋषिः”—इति । मनो वै भरद्वाज ऋषिः । अग्रं वाजः । यो वै मनो विभर्ति—

विवाहादयमन्तर्वाजः—इति । ‘एष’ एव शब्दो वा । ‘इदम्’ तत्र ज्ञोते, तस्माद्विश्वकर्मेत्युच्यते इत्यर्थः ।
‘तन्’ तत्र ‘तन्’ वायुम् । दक्षिणेति । दक्षिणदिश्वानिवा शब्देन ‘यद्’ यस्माद् ‘आह । ‘तस्मादेवः’
वायु प्राग तन् दक्षिणं शरीरस्य दक्षिणभाग एव ‘तृपिठम्’ अविकतरं ‘वाणि’ मन्त्रानि । ‘वा
गतिगन्धनयोः’ (अ. पा. अ. प. ४०) इति वायुः । मनो ह वायुर्भूत्वेत्यादि । सुवापरोक्ष्यसाधन-
मान्तरमिति च मनः तत्त्वं प्राणवायुर्भवा दक्षिणत्वं देहस्य दक्षिणभागे तस्यै स्थितम् । तस्मात्
‘तदेव’ वाग्वामरु मनस रूपमुपहितवान् भवति ॥ ७ ॥

तस्य मनो वैश्वकर्माणमिति । द्वितीयदशकस्य द्वितीयमन्त्रः । विश्वकर्मेवशमिषेपाद्वायोर्वाजं ‘मनो वैश्व-
कर्माणम्’ । हे इन्द्र । तत्रा त्वामुपदधासीति शेषः । एतन्मन्त्रप्रयोगेण तस्माद् विश्वकर्मेवशमिषेपाद्वायोः
‘मनः’ इन्द्रियम् । निर्गमिमीत । मृष्टवान् ॥

ग्रीष्मो मानस इति कृत्वायेन मन्त्रेण ग्रीष्मादयम् ‘अनुम्’ ‘भवतः’ सकाशात् निर्मितवान् । ग्रीष्मा-
दुत्पन्न छन्दस्त्रिष्टुभ्रैष्मितीति । तथा च ‘ग्रीष्माद्’ ‘कनो’ सकाशात् त्रिष्टुभ्रादयम् ‘छन्दः’ निर्मितवान् ॥

त्रिष्टुभः स्वारमिति । पञ्चममन्त्रः । त्रिष्टुभश्छन्दसः सकाशात् ‘स्वारम्’ ‘स्वप्नवृत्तेकावदितिरेव वर्णः
समाप्यमान साम स्वारम् तदुत्पन्नमित्यर्थः । तदह—‘त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारम्’ इति । एवमुत्तराणि योज-
नीयम् । ‘अन्तर्यामि’ इति सोमपदः । पञ्चदशमि स्तोत्रायाभिर्कर्मिभिर्न्यायः स्तोमः । ‘पञ्चदशः’ । बृह-
त्पृष्ठमिति । ‘यामिदि एवामहे’ इत्यस्यादुत्पन्न साम ‘बृहत्’ तत्र पृष्ठस्तोत्ररूपेण प्रमुच्यमानत्वात् ‘बृहत्’ ॥ ८ ॥

भरद्वाज ऋषिरिति । नमो मन्त्रं न्याय्ये—मनो वा इति । एतद्विद्वेते—अग्रं वाज इति । ‘यः’
छन्द प्रागो ‘मनो विभर्ति’ धारयति ज्ञानविशिष्टो मन्त्रवैश्वकर्माः । ‘मन्त्रः’ च वाजादयम् ‘अन्तर्यम्’

सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऽऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति
 प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतन्मनो गृह्णामि प्रजाभ्य ऽइति मनो दक्षिणतः
 प्रापादयत नानोपधाति ये नाना कामा मनसि तांस्तुदधाति सकृत्साद-
 यत्येकं तन्मनः करोत्यथ यजाना सादयेन्मनो ह त्रिच्छिन्त्यात्सेषा त्रिवृ-
 द्दिष्टका तस्पोक्तो ब्रुधुः ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-१ (१, १.)

सोऽन्नं वाजं भरति । तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः । “प्रजापतिगृहीतया त्वया”-इति । प्रजा-
 पतिसृष्टया त्वयेत्येतत् । “मनो गृह्णामि प्रजाभ्यः”-(वा मं. १३ । २५) इति । मनो
 दक्षिणतः प्रापादयत । नानोपधाति । ये नाना कामा मनसि, तांस्तुदधाति । गृह्णामि ।
 एकं तन्मनः करोति । अथ यजाना सादयेत्-मनोऽत्रिच्छिन्त्यात् । तेषा त्रिवृदिष्टका । तस्पोक्तो
 ब्रुधुः (२) ॥ ९ ॥

‘ भरति ’ देहे धने । ‘ तस्माद् ’ भरद्वाजेन भार्यमाणत्वात् ‘ भरत् ’ त्रिपदाग्रे वाजध दम्पेति
 व्युत्पत्त्या ‘ मनः ’ १३ ‘ भरद्वाज ऋषिः ’ इत्यर्थः । प्रजापतिगृहीतयेत्युक्तार्थम् । ‘ मनो गृह्णामि प्रजाभ्य-
 इति ’ अनेन मन्त्रमन्त्रेण दक्षिणदिशि । प्राणमुद्रुपधानं कुर्वन् ‘ दक्षिणतः ’ शरीरम् । दक्षिणभागे ‘ मनः ’
 ‘ प्रापादयत ’ प्रजापतिः प्रावेष्टायम् ।

वपधानस्य नाना-व सादनस्य सकृन् पूर्वविधाय स्मीति-नानोपधातीत्यादिना । ‘ मनसि ’ त्रिपदा
 ये नानाविधाः ‘ कामा ’ अभिलाषविशेषाः ‘ तान् ’ ‘ तन् ’ तत्र मनसि स्थापयति । एकं तन्मन इति ।
 ‘ तन् ’ तैव मनःसादनसकृत्वेन ‘ एकम् ’ अवशिष्टवान् ‘ मनः ’ मन्त्रादयति । पृथङ्नादने तु दोषविरहमाह-
 अथ यजाना सादयेदिति । ‘ तेषा ’ दशमीष्टका ‘ त्रिवृत् ’ तयात्वं च प्राणानाम्-“ तेषा त्रिवृदिष्टका
 पञ्च. सादनस्य सुदमेतत्त्रिवृत्त्रिवृत्तिः ”-इत्यादिना (श्र. प. ८ । १ । १ । १ । १ । १) तत्रमन्त्रा च तत्रा-
 नुक्तभेदेनैवनिदिशति-तस्पोक्त इति । ‘ तस्य ’ त्रिवृत् ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयब्राह्मणस्य

अष्टमकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-१) ॥

अथ पश्चात् । (६) अयं पश्चाद्विश्वव्यचा ऽऽत्स्यसो वाऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्यथेदं सूर्यं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव युक्तं पश्यन्ति चक्षुर्हादित्यो भूत्वा पश्चात्तस्थो तदेव तद्वपुषु पदधाति ॥ १ ॥

तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसमिति । चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्याग्निरमिमीत वर्षा-
श्चाधुप्यऽऽति वर्षाकृतं चक्षुषो निरमिमीत जुगती वर्षाति जुगती
छन्दो वर्षाभ्यऽऽकृतो निरमिमीत जुगत्याऽऽकृतसममिति जुगत्यै छन्दस

अथ पश्चात् । “ अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः ”-इति । अग्नौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचाः ।
यदा ह्येवैष उदेति-अथेदं सूर्यं व्यचो भवति । तद्यत्तमाह-आदिति । तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव युक्तं
पश्यन्ति । चक्षुर्हादित्यो भूत्वा पश्चात्तस्थौ । तदेव तद्वपुषु पदधानि ॥ १ ॥

“ तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसम् ”-इति । चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्याग्निरमिमीत । “ वर्षाश्चा-
धुप्यः ”-इति । वर्षाकृतं चक्षुषो निरमिमीत । “ जुगती वर्षाति ”-इति । जुगती छन्दो
वर्षाभ्यऽऽकृतो निरमिमीत । “ जुगत्याऽऽकृतसम् ”-इति । जुगत्यै छन्दसम् ऋक्समं ताम

अथ प्रतीक्षां दिसुपधेयानां प्राणभूता दशतस्य दश मन्त्रान्दर्शयन् क्रमेण ग्राहये-अथ पश्चादिति ।
‘ पश्चात् ’ प्रतीक्षा दिति । “ पश्चात् ” (वा.सू. १।१।३२) दत्तमातिजिप्ता प्रते । “ अथ पश्चाद्विश्वव्यचाः ”-
इति प्रथमो मन्त्र । “ व्यचतिर्यास्तिकर्मा ” विश्व व्यचति व्याप्नोतीति विश्वव्यचाः ‘ अग्नौ ’
पुनोक्तस्य ‘ आदित्य ’ । एतदेवाद-यदा ह्येवैष इति । यस्मिन् काले उदु ‘ एव ’ सूर्यः ‘ उदेति ’ ‘ अथ ’
अनन्तरमेव ‘ इदं सर्वम् ’ ‘ व्यच ’ व्यापनम् ‘ भवति ’ तस्मादग्नौ ‘ विश्वव्यचाः ’ इत्यर्थः । तद्यत्तमाहेति ।
‘ तम् ’ आदि-वन् ‘ पश्चादिति ’ प्रत्ययिदावाचिना शब्देन ‘ यन् ’ यस्मात्प्रतिपादयति, ‘ तस्माद् ’ एव
प्रतीक्षादिस्मन्वन्धाकारणाद् ‘ एतम् ’ आदित्यम् ‘ प्रत्यक्षम् ’ प्रत्यङ्मुखम् ‘ एव ’ ‘ यन्तम् ’ गच्छ-
न्तम् ‘ पश्यन्ति ’ सर्वप्राणिनां ‘ चक्षुः ’ एव हि ‘ आदित्यो भूत्वा ’ ‘ पश्चात् ’ प्रत्यङ्मुखः ‘ तस्थो ’
‘ तदेव ’ चक्षुरात्मकमेव ‘ तम् ’ आदित्यात्मकम् ‘ स्यम् ’ उपहितवान्मवनी-पर्यं ॥ १ ॥

तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसमिति । द्वितीयो मन्त्रः । विश्वव्यचो जातः वैश्वव्यचम् । अनेन मन्त्रेण
‘ तस्माद् ’ आदित्य-रूपात् कारणाद् ‘ चक्षुः ’ भिमिनवान् प्रजापतिरित्यर्थः । ‘ वर्षाः ’ ऋतुः
‘ चाधुप्य ’ तस्माच्चक्षुषः सृष्टः । “ अस्मन्-निकतासमावर्तणाम् ” इति (त्रिहातुतासन १ । २९)
स्मरणान् निपतवद्भूतैकस्मिन्नपि बह्वन्म् । ‘ वर्षाकृतम् ’ इति वर्षास्त्वपृष्टमित्यर्थः । अगनी वर्षाति ।

ऽऋक्समथं साम निरमिमीत् ऽक्समाच्छुक्रऽ इत्यृक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं
निरमिमीत् शुक्रात्सप्तदशऽ इति शुक्रादग्रहात्सप्तदशं स्तोमं निरमिमीत्
सप्तदशाद्वैरूपमिति सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमिमीत् ॥ २ ॥

जमदग्निर्ऋषिर्ऋषिः । चक्षुर्वं जमदग्निर्ऋषिर्ऋषिः । यदेनेन जगत्पश्यत्यथो मनुते
तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिर्गृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया
त्वयेत्येतच्चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यऽ इति चक्षुः पश्चात्प्रापादयत् नानोपदधाति
ये नाना कामाश्चक्षुषि तांस्तदधाति सकृत्सादयन्त्येकं तच्चक्षुः करोत्युय
यज्ञाना सादयेत्-चक्षुर्द्विच्छिन्नास्तैः प्रा त्रिवृट्पिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

निरमिमीत् । “ ऋक्समाच्छुक्रः ”-इति । ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निरमिमीत् ।
“ शुक्रात्सप्तदशः ”-इति । शुक्रादग्रहात्सप्तदशं स्तोमं निरमिमीत् । “ सप्तदशाद्वैरूपम् ”-
इति । सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमिमीत् ॥ २ ॥

“ जमदग्निर्ऋषिः ”-इति । चक्षुर्वं जमदग्निर्ऋषिः । यदेनेन जगत्पश्यति, अथो मनुते-
तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः । “ प्रजापतिर्गृहीतया त्वया ”-इति । प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येनम् ।
“ चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ”-(वा. मं. ११ । ५६) इति । चक्षुः पश्चात्प्रापादयत् । नानो-
पदधाति । ये नाना कामाः-चक्षुषि तांस्तदधाति । सकृत्सादयति । एकं तच्चक्षुः करोति । अथ
यज्ञाना सादयेत्-चक्षुर्द्विच्छिन्नास्तैः प्रा त्रिवृट्पिष्टका । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

वर्षाम्यो जाना ' वार्यो ' । गतमन्वत् । जगत्प्रा ऋक्सममिति । यत्साम जनासं समाप्यते तत् न्यूनाधिक-
मात्रेण तत् ' ऋक्सम साम ' जगत्प्रादस- सकृत्सात्पश्यत् । तदेवाह-जगत्प्रा छन्दसं ऋक्समं सामेति ।
पूर्ववाच्येन चतुर्थी (वा. छ. २ । ३ । ६२ वा. १) तस्मात्समादधात् ' सातः ' शुक्रादयः स्तोम-
प्रहः सप्तदशाः-ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहमिति । सप्तदश इति । सप्तदशभिः स्तोत्रिणाभिधायः
स्तोमः ' सप्तदश ' । तस्माच्च वैरूपात्पं पृष्ठं साम निमित्तमित्याह-सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठमिति ।
' सप्तदशात् स्तोमात् वैरूपं पृष्ठं ' मयति । सप्तोऽर्थः ॥ २ ॥

जमदग्निर्ऋषिर्ऋषिः । नवमो मन्त्रः । तत्र जमदग्निर्दं व्यापते-चक्षुर्वं इति । एतदुपपादयति-यदेनेनेति ।
एनेन ' चक्षुषा ' जगद् ' रूपादिकम् ' पश्यति ' इति यत् ' अथो ' अपिच चक्षुर्वं ' मनुते ' जानातीति
यत् ' साम्ना ' हेतोः जगन्मनुतेऽनेन इति न्युत्पत्त्या वर्गयोगेन जमदग्नि- प्रजापतिरूपमिदं सप्तदशमिति
“ जमदग्निर्ऋषिः ” इति वाक्यतात्पर्येण चक्षुर्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । “ प्रजापतिर्गृहीतया ” इति दसममन्त्र
पूर्ववाच्ये-प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतदिति । “ चक्षुर्गृह्णामि ” इत्यस्य तात्पर्यमाह-चक्षुः पश्चात्प्रापाद-
यतेति । ' पश्चात् ' प्रतीक्षां दिश्येन मन्त्रमार्गेण ' चक्षुः ' प्रापेतादित्यर्थः । पूर्ववदुपपत्ते नानात्वम् ;

(४) अथात्तस्तुः । (५) इदमुत्तरात्स्विति दिशो वाऽ उत्तरात्तद्यत्ता
 ऽअहोत्तरादित्युत्तरा इवम्- । त्सुर्वस्मादिशोऽयं युत्स्वरित्याह स्वर्गो हि
 लोको दिशः श्रोत्रं ह दिशः भूतोत्तरात्स्तस्यो तदेव तदुपमुपदधाति ॥ ४ ॥
 तस्य श्रोत्रं सोवमिति । श्रोत्रं तस्माद्रूपादिभ्यो निरमिमीत श्रु-
 च्छ्रीति श्रुदमृतु ॥ श्रुञ्चाञ्जिरमिमीतानुपुञ्जारडीत्यनुपुमं छन्दः श्रुद
 ऽअतो निरमिमीतानुपुमं ऽएडमित्यनुपुमं छन्दसं ऽएडत् साम निरमिमी-
 तेहान्मन्थान्येहान्साध्ना मन्थिनं ग्रहं निरमिमीत मन्थिनं ऽएकविंशः ऽद्विती
 मन्थिनो ग्रहाद्वैकविंशः स्तोमं निरमिमीतकविंशद्वैराजमित्येक-
 विंशस्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥

अथोत्तरात्स्वः । “ इदमुत्तरात्स्वः ”-इति । दिशो वाऽउत्तरात् । तदयम् ता आह-उत्तरा-
 दिनि । उत्तरा इत्यात्मवर्त्तमादिशः । अथ यत्स्वरित्याह-स्वर्गो हि लोको दिशः । श्रोत्रं ह दिशो
 भूतोत्तरात्स्तस्यो । तदेव तदुपमुपदधाति ॥ ४ ॥

“ तस्य श्रोत्रं सोवम् ”-इति । श्रोत्रं तस्माद्रूपादिभ्यो निरमिमीत । “ श्रुच-
 छ्रीति । श्रुदमृतु श्रोत्रादिरमिमीत । “ अनुपुञ्जारदी ”-इति । अनुपुमं छन्दः श्रुद
 ऽअतो निरमिमीत । “ अनुपुमं ऽएडम् ”-इति । अनुपुमं छन्दसं ऽएडत् साम निरमिमीत । “ ऐहान्मन्थी ”-
 इति । ऐहान्मन्थो मन्थिनं ग्रहं निरमिमीत । “ मन्थिनं ऽएकविंशः ”-इति । मन्थिनो
 ग्रहाद्वैकविंशं स्तोमं निरमिमीत । “ एकविंशद्वैराजम् ”-इति । एकविंशस्तोमाद्वैराजं
 पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥

सादने सङ्घातं च विधत्ते-नानोपस्थातीत्यादिना । एकं तच्चमुनि । ‘ एकम् ’ अविच्छिन्नम् । नानासादने पूर्व-
 वरीयमाह-अथ यत्राना सादयेदिति । ‘ विच्छिन्नम् ’ विच्छिन्नं प्रतीकं विधुक्तं वा कुर्यादित्यर्थः । ‘ शेषा’
 विहृद्-इत्यादि पूर्ववरीयम् ॥ ३ ॥

अथोत्तरस्यां दिशुष्वेवस्य प्राणमुत्तरात्स्वः मन्त्रदत्तं विनायं व्यावृत्ते-अथोत्तरत् इत्यादिना । ‘ उत्त-
 रः ’ उत्तरस्यां दिशि । तत्र “ इदमुत्तरात्स्वः ” इति प्रथमो मन्त्रः । ‘ उत्तरात् ’ ‘ इति ’ पदस्य विव-
 क्षितमर्थमाह-दिशो वा उत्तरादिति । एतदेव विहृगोति-तथादिति । ‘ तन् ’ तत्र ‘ ता. ’ दिशः ‘ उत्त-
 रात् ’ इति शब्देन ‘ आह ’ प्रतिपादयतीति । यन् तत्कारणमुच्यते इति शेषः । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ अस्मान् ’
 इत्यमानास्यावरजह्मममकात् ‘ सर्वस्मान् ’ जगतः । दिशः प्राच्यायाः ‘ उत्तरा ’ उत्तरतः, उत्तर-
 भागे वर्तमाना वा । अतो हेतोः “ उत्तरात् ” इति पदेन दिशः प्रतिपादनं स्वार्थः । दिशः सर्वलोकावक-
 त्वान् ‘ स्व. ’ इति पदेनापि दिश एवोच्यते इत्याह-अथ यत्स्वरित्याहेति । श्रोत्रं ह दिशः इत्यादि ।
 ‘ प्रोक्तम् ’ शब्दप्रहणमाधननिष्ठितम् ; तस्मात्कारण्यना दिशुष्वेव प्राण्य ‘ उत्तरात् ’ उत्तरस्यां दिशि । ‘ तन्मी’
 तदुपमिति । स्वकारण्यमन्त्रेव दिगम्यक्रमेण रूपमुपहितवाम्यवर्त्तित्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य श्रोत्रं सोवमिति । द्वितीयो मन्त्रः । दिगम्यक्रमेणोक्तवान् ‘ श्रोत्रम् ’ ‘ सोवम् ’ स्वरशब्दस्य
 गदिने परतः । इत्यदिवाटैराग्रम् (पा. सु. ७ । १ । ४) । ‘ तस्मात् ’ स्वरशब्दाभिधेयान् ‘ रूपान् ’

विश्वामित्रऽऋषिरिति । श्रोत्रं वै विश्वामित्रऽऋषिर्युग्मेन सर्वतः शृणो-
त्यथो युदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्रऽऋषिः प्रजा-
पतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतच्छ्रोत्रं गृहामि प्रजाभ्य
ऽडति श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयत नानोपदधाति वै नाना कामाः श्रोत्रं तांस्तु-
दधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोत्यय यज्ञाना सादयेच्छ्रोत्रं ह
विच्छिन्त्यात्मेष्टा विवृदिष्टका तस्यांक्तो वन्दुः ॥ ६ ॥

(२) अय मध्यं । (ध्यऽ) इयमुपरि मतिरिति चन्द्रमा वाऽचपरि तद्य-

“ विश्वामित्र ऋषिः ”-इति । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिः । युग्मेन सर्वतः शृणोति । अयो
यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति-तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिः । “ प्रजापतिसृष्टया त्वया ”-
इति । प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतत् । “ श्रोत्रं गृहामि प्रजाभ्यः ”-(वा. सं. १. ३. ५७)
इति । श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयत । नानोपदधाति । ये नाना कामाः-श्रोत्रं तांस्तदधाति । सकृत्साद-
यति । एकं तच्छ्रोत्रं करोति । अय यज्ञाना सादयेत्-श्रोत्रं ह विच्छिन्त्यात् । सैषा विवृदिष्टका ।
तस्योक्तो वन्दुः (५) ॥ ६ ॥

अय मध्ये । “ इयमुपरि मतिः ”-इति । चन्द्रमा वाऽऽपरि । तद्यत्तमाह-उपरीति । उपरि हि

श्रोत्रेन्द्रियम् । दिव्यम् । सकाशानिर्मितवानित्यर्थः । तच्छ्रोत्रादुत्पन्ना ‘ शल्मीर्या ’ । तस्याः शरदः सकाशादु-
त्पन्ना ‘ अनुष्टुप शरदी ’ । तयावियादनुष्टुप्छन्दः ‘ ऐङ् ’ यस्य ताम्बोऽन्ते इडाशब्दः प्रयुज्यते तद्
‘ ऐङ् साम ’ उत्पन्नम् । तस्मात् ‘ ऐङ्गसाम्नः ’ मयिमेङ्गः सोमप्रदो निर्मितः । तन्मन्त्रमयिप्रहादेत्तद्विशा-
खस्त्रोमः, तस्मात् वेदाङ्गस्यैष्ट साम निमित्तम् । एतावदत्र प्रतिपाद्यम् । ततः अक्षरपठना पूर्ववत्
कार्ग ॥ ६ ॥

श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिरित्यादि । विश्व सर्वं निवर्तनेन श्रोत्रेय पुरुषस्य मन्त्राणि विश्वस्य मित्रहेतुत्वा-
दर्शनमापन्नवाच ‘ श्रोत्रम् ’ यजुः विश्वामित्राग्न्य ऋषिरित्यर्थः । “ मित्रं सर्वम् ”-(वा. सू. १. ३. ११०)
इति पूर्वपदस्य द्यौः । उक्तमेवार्थमाश्रित्यो नि-युक्तेनेति । ‘ सर्वतः ’ सर्वाण्यो दिव्यः । अयो यद्
अस्मा इति । श्रुपन्त्यन्तरदर्शनम् । ‘ अयो ’ इति पञ्चान्तरयोने । ‘ अहमे ’ शृचने जनाय ‘ यद् ’
अस्माद् अनेन ‘ सर्वतः ’ सर्वासु दिक्षु ‘ मित्रं भवति ’ सम्पत्तेः तस्माद्विश्वामित्र इत्यर्थः । प्रजापतिसृष्टया
इत्यादि गतम् । श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयतेति । उच्यते दिवि ‘ श्रोत्रम् ’ ‘ प्रापादयत ’ प्रजापतिः सृष्टि-
काले प्रावेशयत् । ततः तस्याः दिशः सकाशात् प्रजायं श्रोत्रेन्द्रि- ‘ गृहामि ’ उपादद इत्यर्थः । ‘ नानोप-
दधाति ’ इत्यादि पूर्ववदित्यर्थः । श्रोत्रस्य विच्छेदो नाभिव्यक्तः ॥ ६ ॥

अय मध्यमाग उपदेशस्य प्राणमुदशक्तस्य दश मन्त्रान्यदर्शयन् व्यावर्ते-अय मध्य इति । ‘ अय ’
पञ्चतन् दिक्षुपथानामन्तरमग्निश्रेत्रस्य मध्यमागो दत्त प्राणमूत उपदध्यादित्यर्थः । तत्र “ इयमुपरि मतिः ”-

तस्माद्वर्षीत्युपरि हि चन्द्रमाऽभ्युद्यन्मतिरित्याह वाग्वे मतिर्व्याघ्रा
हीदथै सुर्व मनुते वाग्व चन्द्रमा भूत्वोपरिष्ठातस्यो तदेव तद्रूप-
मुपदधाति ॥ ७ ॥

तस्ये वाङ्मात्येति । व्याचं तस्मादृषाच्चन्द्रमसो निरमिमीत हेमन्तो
वाच्य ऽडुति हेमन्तमृतुं व्याचो निरमिमीत पङ्क्तिर्हेमन्तीति पङ्क्तिं च्छन्दो
हेमन्तादतो निरमिमीत पङ्क्त्यै निधनवदिति पङ्क्तये छन्दसो निधन-
वत्साम निरमिमीत निधनवत ऽआग्रयण ऽडुति निधनवतः साम्र ऽआग्रयणं
ग्रहं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
थ्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याथ्र स्तोमाभ्याथ्र शाकररेवते पृष्ठे निरमिमीत ॥ ८ ॥

चन्द्रमाः । अथ यन्मतिरित्याह । वाग्वे मतिः । वाचा हीदं सर्वं मनुते । वाग्व चन्द्रमा भूत्वो-
परिष्ठातस्यो-तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ७ ॥

“ तस्ये वाङ्मात्या ”-इति । व्याचं तस्मादृषाच्चन्द्रमसो निरमिमीत । “ हेमन्तो वाच्यः ”-
इति । हेमन्तमृतुं व्याचो निरमिमीत । “ पङ्क्तिर्हेमन्ती ”-इति । पङ्क्तिं छन्दो हेमन्तादतो-
निरमिमीत । “ पङ्क्त्यै निधनवत् ”-इति । पङ्क्त्यै छन्दसो निधनवत्साम निरमिमीत । “ निध-
नवत् साम्र आग्रयणः ”-इति । निधनवतः साम्र आग्रयणं ग्रहं निरमिमीत । “ आग्रयणात्रि-
णवत्रयस्त्रिंशो ”-इति । आग्रयणाद्ग्रहात्रिणवत्रयस्त्रिंशो स्तोमा निरमिमीत । “ त्रिणवत्रय-
स्त्रिंशाभ्यां शाकररेवते ”-इति । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां स्तोमाभ्यां शाकररेवते पृष्ठे
निरमिमीत ॥ ८ ॥

इति प्रथमो मन्त्रः । तत्र ‘ उपरि ’-शब्दात् निरमिमीतर्थात्-चन्द्रमा वा उपरि ति । प्रतिशतमर्थमुत्पादयति-
सद्यदिति । ‘ त ’ चन्द्रमन्तमुपरिभूत्वा चित्वा शब्देन यस्मात्कारणतया तत्कारणमुप्यत इत्यर्थः । उपरि
हीति । यस्मादुपरिष्ठादिति आकाशे, ‘ चन्द्रमा ’ इत्येते, तस्मात् ‘ तन् ’ सोपद् ‘ उपरि ’ दिक्क-
र्वात्पादुपरीत्युप्यत इत्यर्थः । ‘ मतिः ’ शब्दो वागे । ‘ मनुते ’ जानाति । ‘ हि ’ यस्मादेव तस्मान्मननमाधन-
त्वाद् ‘ वाग् ’-इन्द्रियम् । चन्द्रमा भूत्वा चन्द्ररूपता प्राप्त्य ‘ उपरिष्ठाद् ’ ऊर्ध्वदिशि ‘ तस्यो ’ ।
अतः ‘ तदेव ’ वागामरु ‘ रूपम् ’ उपरिष्ठितवान्मवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्ये वाङ्मात्येति । द्वितीयो मन्त्रः । मते. मकाशाज्जाता वाङ् ‘ गान्धा ’ । व्याचं तस्मादित्यादि ।
‘ तस्माद् ’ वाकारणभूताद् ‘ रूपच्चन्द्रमसः ’ सकाशाद् ‘ वाचम् ’ सृष्ट्याग्नवतीत्यर्थः । तस्या. वाचः
सकाशादुत्पत्तो ‘ हेमन्तो वाच्यः ’ । तस्माद्हेमन्तादुत्पत्ता ‘ हेमन्ती पङ्क्तिः ’ पङ्क्त्याह्वय छन्द इत्यर्थः ।
‘ पङ्क्त्यै ’ पङ्क्त्याः सकाशात्, (भा. सू. २।३।१२ वा. २) पृथगर्थे चतुर्थी । ‘ निधनवत् ’ पञ्चमतिक्रम्य
‘ साम्र ’ अन्तिमो मासो निधनम्-“ विश्वं समन्त्रिण ददा ” इत्यादि, तत्पुत्रं साम्र ‘ निधनवत् ’ तद्रूपम्-

विश्वकर्मऽकृपिरिति । आग्ने विश्वकर्मऽर्षिर्वाचा हीदथं सर्वं कृतं
 पुत्माद्वाग्बिभृकर्मऽर्षिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वये-
 त्येतद्वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यऽडुति वाचमुपरिष्टात्प्रापादयन्न नानोपदधाति
 ये नाना कामा वाचि तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोत्यथ
 यन्नाना सादयेद्वाचथं ह विच्छिन्द्यात्सेषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो वन्धुः ॥ ९
 (२) एतद्वै तदन्नम् । यत्तत्प्राणाश्च प्रजापतिश्चासृजन्तेतावान्यै सर्वो
 यज्ञो यज्ञ उच देवानामन्नम् ॥ १० ॥

“ विश्वकर्मऽकृपिः ”—इति । आग्ने विश्वकर्मर्षिः । वाचा हीदं सर्वं कृतम् । तस्माद्वाग्बिभृ-
 कर्मर्षिः । “ प्रजापतिगृहीतया त्वया ”—इति । प्रजापतिसृष्टया त्वपेत्येतत् । “ वाचं
 गृह्णामि प्रजाभ्यः ”—(वा. सं. ३३।१८) इति । वाचमुपरिष्टात्प्रापादयत् । नानोपदधाति । ये
 नाना कामाः—वाचि तांस्तदधाति । सकृत्सादयति । एकां तद्वाचं करोति । अथ यन्नाना साद-
 येत् । वाचं ह विच्छिन्द्यात् । सेषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो वन्धुः (९) ॥ ९ ॥

एतद्वै तदन्नम् । यत्तदप्राणाश्च प्रजापतिश्चासृजन्त । एतावान्यै सर्वो यज्ञः । यज्ञ उ देवानामन्नम् १०
 नित्यर्थः । तस्माच्च ‘ निधनवनः ’ सक्तावाद् आप्रवगादयः सोमपदो जातः । तस्माद् ‘ आप्रवगान् ’
 ‘ त्रिवगत्रयजिज्ञो ’ ‘ स्तोमी ’ जातौ । त्रिवगृत्तोत्रिवानवकेन निष्पाद्यः स्तोमत्रिवगः । त्रयजिज्ञाना
 स्तोत्रिपादिनिष्पाद्यजयजिज्ञाः । “ स्तोमे ऋषिभिः पञ्चदशार्धमिति ” वार्तिकेऽस्मृतेः स्तोमजानिनः
 पञ्चदशस्तदशादयः सक्ता इत्यप्यन्ता इष्ट्याः । ताम्या त्रिवगत्रयजिज्ञास्या सक्तावाच्छाकरदेवानादयं पृष्ठ-
 सामनी निष्पन्ने ॥ ८ ॥

विश्वकर्मकृपिरिति मन्त्रस्य पूर्ववदिन्द्रिपपरनामाह—वाग्वा इति । ‘ वाक् ’ इन्द्रिय हि विश्वकर्मादयः
 ‘ कृपिः ’ । तदपरादयनि—वाचा हीदमिति । वागिन्द्रियेण खडु कारयेत् ‘ इदं सर्वम् ’ जगत् प्रजापतिना
 ‘ कृतम् ’ । अत्र एव करणीयस्य वाक्पूर्वकत्वमप्यत्राज्ञानम्—“ यद्वै मनसा व्यपति तद्वाचा वदति तत्कर्मण
 करोति ”—इति । विश्वं क्रियतेऽन्येति व्युत्पत्त्या वागेव विश्वकर्मा सैव दर्शनादपि । अन्यत्तिगदसिद्धम् ।
 प्रजापतिगृहीतया इत्यादि पूर्ववत् । वाक् गृह्णामित्यस्य प्रवेदनमाह—प्रजाभ्य इति । प्रजापतिर्वाचं
 सृष्ट्वा कर्त्तव्यं दिशि तां प्रावेशयत् । अतः ‘ प्रापादयत् ’ । ‘ नानोपदधाति ’ इत्यादि पूर्ववत् । एकां तद्वा-
 चमिति । ‘ एकाम् ’ अविच्छिन्ना सन्तया ‘ वाचम् ’ कृत्वाऽन्यत्रान्वयः । त्रिपर्यय दोषमाह—अथ यन्नानेति ।
 ‘ सेषा त्रिवृदिष्टका ’ इत्यादि पूर्ववद्योऽयम् ॥ ९ ॥

एतद्वै तदन्नमिति । इत्थं पञ्चदशस्तव्यार्कमन्त्रैर्यावन्तोऽर्धाः प्रतिपादिताः, एतदन्मकमेव यत्तु ‘ तदन्नम् ’
 प्राणान्मृदास्त्वमन्नं मृष्टपदौ ‘ प्राणाश्च प्रजापतिश्च ’ सह मिलिताः मृष्टवन्तः । उक्तार्थज्ञानस्यावस्थाना
 प्रतिपादयति—एतावान्वा इति । अग्नि—प्राण—वसन्त—गायत्र्यादयोऽत्र यावन्तोऽर्धाः अनुमान्ता एतावान्
 एव ‘ सर्वो यज्ञः ’ सर्वेषा यज्ञावनाना यावच्छ्रद्धावामप्रहस्नोमृष्टार्त्तानामन्मन्त्रैरेवेत्यन्तर्भूतान् । तादृशश्च
 ‘ यज्ञः ’ ‘ देवतान् ’ ‘ अन्नम् ’ उपजीवनीं जन्तोर्वायः । अतन्मन्त्रोपधेयानां प्राणधनमन्नरूपं
 शुक्रमित्यर्थः ॥ १० ॥

(ता) ता उश्न-दशोपदधाति । उश्नाक्षरा विराड् कृत्स्नमुन्न११
सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमुन्नं दधाति सर्व्युतऽनुपदधाति सर्व्युतऽपुवास्मिन्ने-
तत्कृत्स्नमुन्नं दधाति ता हेता विराजऽ एतान्प्राणान्विभ्रति अत्प्राणान्वि-
भ्रति तस्मात्प्राणभृतः ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-२ ॥ (१. २.) ॥

तदाहुः । किं प्राणाः किं प्राणभृतऽइति प्राणाऽएव प्राणाऽअङ्गानि
प्राणभृत्यङ्गानि हि प्राणान्विभ्रति प्राणास्त्वेव प्राणाऽअन्नं प्राणभृदन्न११
हि प्राणान्विभ्रति ॥ १ ॥

ता दश-दशोपदधाति । दशाक्षरा विराट् । विराड् कृत्स्नमुन्नम् । सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमुन्नं
दधाति । सर्वं उपदधाति । सर्वत एवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमुन्नं दधाति । ता हेता विराज एतान्प्राणा-
न्विभ्रति । यत्प्राणान्विभ्रति । तस्मात्प्राणभृतः ॥ ११ ॥

तदाहुः-किं प्राणाः, किं प्राणभृत इति । प्राणा एव प्राणाः, अङ्गानि प्राणभृति । अङ्गानि हि
प्राणान्विभ्रति । प्राणास्त्वेव प्राणाः, अन्नं प्राणभृत । अन्नं हि प्राणान्विभ्रति ॥ १ ॥

दशमपथब्राह्मणोपासकएताभाट-सां दश देशे नि । ' ता ' प्राणभृत प्रतिदिश दशदशोपधीयन्ते ।
तथा च दशमपथयोगादिरादृक्पता सम्पद्यते । लोके च भुज्यमान ' कृत्स्नमुन्नम् ' विराडात्मकम्, अतः
' अस्मिन् ' चित्तेऽङ्गी ' सर्वमेव ' अन्नजात ' कृत्स्नम् ' निरवशेषमेव ' एतत् ' एतेन प्राणभृदुपधानेन
स्थापितवाग्मवतीत्यर्थः । सर्वत उपधानमनूय तौति-सर्वत उपदधातीति । सर्वत एवास्मिन्निति । ' सर्वतः '
सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सकाशादेव ' अस्मिन् ' चित्तेऽङ्गी ' एतत् ' एतेन सर्वसु दिसूपधानेनोदीरितलक्षण प्राण-
भृदाख्यमन्नं स्थापितवाग्मवतीत्यर्थः । प्राणभृतस्य निर्मृत-ता हेता इति । ' ताः ' खलु ' एता ' उप-
दिता इष्टका ' विराजः ' दशमपथयोगेणात्, ' एतान्प्राणान् ' मन्त्रधुरादिन् ' विभ्रति ' धारयन्ति पोष-
यन्ति वा । अन्नरूपत्वात्तास्य प्राणमरणहेतुत्वम् । " इष्टञ् चारणपोषणयोः " (धा. पा. शु. ठ. १)
इति धातुः । ' तस्मान् ' प्राणमरणाहेतोः एता इष्टका. प्राणभृतस्य सम्पन्नाः ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाकार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनयितशतपथब्राह्मणभाष्ये

अष्टमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-२) ॥

प्राणान् विभ्रतीति प्राणभृत इति नामनिर्वचनं कृतम्, तत्र प्राणस्वरूपं प्राणभृतस्वरूपं च विशदयितुं
त्रसवादिना प्रश्नमुद्गात्रयति-तदाहुरिति । तत्रोदीरितप्रश्नाद्योदयति-प्राणान् प्राणभृतां च किं स्वरूपमिति ।
उत्तरमाह-प्राणा इति । प्राणा एवात्रापि प्राणाः विवक्षिताः, नान्ये । ' अङ्गानि ' शरीरावयवभूताश्चक्षुरापाः ।
कथमेतदित्यत आह-अङ्गानि हीति । यस्माद् ' अङ्गानि ' ' प्राणान् विभ्रति ' धारयन्ति पोषयन्ति वा,
तस्मात्तानि ' प्राणभृत ' । प्रकाशतरेण प्रतिवक्ति-प्राणास्त्वेवेति । ' तु ' शब्दः पृथग्यवर्तकः, अस्मि-
न्नपि पक्षे प्राणा एव प्राणाः, ' प्राणभृत ' तु ' अन्नम् ' एव । तदप्यतिपादयति-अन्नं हीति । अन्नरसस्य
प्राणपोषकत्वं प्रतिद्विमिति ' हि ' शब्दार्थः ॥ १ ॥

तदाहुः । कथमस्येताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति श्रदेव सर्वास्वाह
प्रजापतिगृहीतया त्वयेत्येवमु हास्येताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥ २ ॥

तदाहुः । (य) यद्युद्वाय गृहीताय स्तुवतेऽयं शुभस्त्यय कस्मात्पुरस्ताद्
ग्रहाणामृचश्च सामानि चोपदधातीति सत्स्या वै कर्मणोऽन्वीक्षितव्यचो
वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यतऽऋचि साम गीयते तदस्यैतद्यत्पुरस्ताद्ग्रहाणा-
मृचश्च सामानि चोपदधात्यथ यदुपरिष्ठाद्ग्रहाणां स्तुतशस्त्रे भवतस्तु-
दस्यैतद्यदुपरिष्ठाद्ग्रहाणां स्तोमांश्च पृष्ठानि चोपदधाति ॥ ३ ॥

तदाहुः—कथमस्येताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति । यदेव सर्वास्वाह—प्रजापतिगृहीतया त्वयेति ।
एवमु हास्येताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥ २ ॥

तदाहुः—यद्युद्वाय गृहीताय स्तुवते—अथ जमनि—अथ कस्मात्पुरस्ताद्ग्रहाणामृचश्च सामानि
चोपदधातीति । संस्था वै कर्मणोऽन्वीक्षितव्या । सचा वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यते, ऋचि नाम गीयते ।
तदस्यैतद्—मत्पुरस्ताद्ग्रहाणामृचश्च सामानि चोपदधाति । अथ यदुपरिष्ठाद् ग्रहाणां स्तुतशस्त्रे
भवतः—तदस्यैतद्—यदुपरिष्ठाद् ग्रहाणां स्तोमांश्च पृष्ठानि चोपदधाति ॥ ३ ॥

“ अयं पुरो भुवः ”—(वा. स. ११ । १४) इत्यादिकैर्मन्त्रैः प्रजाशम्भूः प्रजादिष्टका उपपेया
इत्येकः पञ्चस्तमेकानिमेव प्रसमुद्वावयति—तदाहुः कथमस्येता इति । “ तन् ” तत्र “ आहुः ” चोदयन्ति
ब्रह्मादितः, “ अरन् ” अग्रे, मन्त्रम्विषयः “ एताः ” प्रजादिष्टका, “ सर्वाः ” “ कथम् ” ? “ प्राजापत्याः ”
प्रजापतिदेवताका उपहिता “ भवन्तीति ” तस्मिन्पक्षे एकस्मिन्नेव हि मन्त्रे “ प्रजापतिगृहीतया ” इति पदं,
न सर्वत्र, अतः सर्वाणां प्राजापत्यता न सम्भवतीति । अतोऽस्माद्—यदेव सर्वास्वाहेति । अस्मादेव कार-
णान् “ सर्वसु ” अपि प्रजादिष्टकासु यद् “ प्रजापतिगृहीतया ” इति “ आहुः ” अनेनैव खलु “ एताः ”
प्राजापत्याः “ सर्वाः ” “ प्राजापत्याः भवन्ति ” । अयमभितन्विः, यद् “ अयं पुरः ” इत्यादीनां विमर्शानां
मन्त्राणां प्रयोग एव न सम्भवति, अपरिममार्तायेत्यान् । “ अयं पुरः ” इत्यारम्भ “ प्रजाम्भूः ”—इत्यन्ते
कोऽर्थः परिसमाप्यते । एकार्योक्त्येदक्यार्थको मन्त्र इति प्रतीत्युक्तं सङ्ख्य एवार्थवर्धयिः । अतः सर्वास्व-
ष्टकासु प्रजापतिगृहीतयेवेन प्रजापतिगृहीतमन्त्रेणो मन्त्रिष्यतीति सर्वाणां प्राजापत्यतासिद्धिरिति ॥ २ ॥

अथ मन्त्राणां तुल्यां कथममग्रहाणां प्रत्ययमानमानन्त्येवमाश्रित्य समावचे—तदाहुर्ग्रहाण गृहीताये-
त्यादिना । एव यदुपानक्रमः—अथय प्रहृष्टहृण्यम्, पृथक्त्वोचनम्, तदनन्तरं शस्त्रमिति । मन्त्रं गायत्रादि-
सामानि वैदित्येनोपदधातीत्युच्यते । संस्था वा इति । “ संस्था ” निष्पत्तिः “ अन्वीक्षितव्या ” अनु-
क्रमेण द्रष्टव्या । प्रतिपदं देवतास्वरूपं ज्ञाप्यते अनयेति “ प्रतिपदम् ” तथा खलु “ कचा ” प्रथम-
मन्त्राव्यवादि—“ महो गृह्यते, ” ततः सामावामृणायाम् “ ऋचि ” “ साम गीयते ” सामगानं क्रियते ।
“ तन् ” तस्मात्तत्र ऋचाश्रितत्वात्तथ प्रतिपदत्वाद् मन्त्राणां पूर्वमाश्रितत्वात्, कचं गायत्रीतिव्यादीनां,
तत्रां गायत्र्यमार्दनी च तत्रादिष्वेतेः पूर्वगुणानुपपत्तिक्रमात्तत्राद्युक्तमित्यर्थः । तथा प्रयोगमातुराणा-

तदाहुः । (य) युदेतत्त्रयं सह क्रियते ग्रहं स्तोत्रं शस्त्रमथात्र ग्रहं चैव
स्तोत्रं चोपधाति कथमस्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति यद्वात्र स्तोत्रं
तच्छस्त्रं यासु ह्येव स्तुवते ताऽत्र ऽएवानुशंसन्त्येवमुहास्यात्रापि शस्त्र-
मुपहितं भवति ॥ ४ ॥

तदाहुः । (र) यद्यथा पितुः पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमान्याह्राथ कस्माद-
वसामयोः संक्रामतीति साम आऽक्रचः प्रतिस्तद्यत्तत्रापि यथा पितुः
पुत्रमेवं ब्रूयाद्यथा प्रति ११ सन्तं पुत्रं ब्रूयात्तादृक्तत्तस्मादवसामयोः संक्रा-
मति कस्मादु त्रिः संतनोतीति पितरं पुत्रं पौत्रं तांस्तत्संतनोति तस्मादु
तेभ्य ऽपुत्रक ऽएव ददाति ॥ ५ ॥

तदाहुः—यदेतत्त्रयं सह क्रियते—ग्रहः, स्तोत्रम्, शस्त्रम् । अप्यात्र ग्रहं च स्तोत्रं चोपधाति ।
कथमस्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति । यद्वात्र स्तोत्रं—तच्छस्त्रम् । यासु ह्येव स्तुवते—ताऽत्र
एवानुशंसन्ति । एवमुहास्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवति ॥ ४ ॥

तदाहुः—यद्यथा पितुः पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमान्याह । अथ कस्मादवसामयोः संक्रामतीति । साम
आऽक्रचः प्रति । तद्यत्तत्रापि यथा पितुः पुत्रमेवं ब्रूयात्, यथा पतिं सन्तं पुत्रं ब्रूयात्—तादृक् तत् ।
तस्मादवसामयोः संक्रामति । कस्मादु त्रिः सन्तनोतीति—पितरम्, पुत्रम्, पौत्रम्—तांस्तत्सन्तनोति ।
तस्मादु तेभ्य एक एव ददाति ॥ ५ ॥

पुराश्चादीनां प्रहाराणां ' उपदिष्टाद् ' उत्तरकाले उपशान्तिर्भूत् विह्वलो रयन्तस्मिन्प्रादिना विह्वलादीन्स्तेभ्यम्,
रयन्तरादीनि वृष्टनामानि च ' उपधाति ' अतो न क्रमभङ्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्य प्रश्नमुद्राव्य समाधत्ते—तदाहुर्यदेतत्त्रयमिति । ग्रह—स्तोत्र—शस्त्राणि पौर्वापर्येण ' सह ' प्रयुज्यन्ते ।
अत्र तु प्राणभृद्पुराश्चादिग्रह रयन्तरादिष्टस्तेष्वेव तत्त्वविशिष्टादक्रमन्त्रभागेन कृत्वा दृष्टकालेन ' उपधाति ' ।
अपाम्नाद्यर्थैः ' कथम् ' केन प्रकारेण ' अत्र ' प्राणभृत्सु आन्वप्रयोगादि ' शस्त्रमप्युपहितं भवतीति ' प्रश्नः ।
स्तोत्रोत्राधानदेव शस्त्रस्याप्युपधातु मित्यन्वयाह—यद्वात्र स्तोत्रमिति । ' यद् ' एव हि ' स्तोत्रम् ' ' तद् '
एव ' शस्त्रम् ' तयोः प्रतीत्याप्रतीत्यभेद विशेषः । एतदेवाह—यासु ह्येवेति । ' यासु हि ' स्तोत्रिणामु शब्दु
' स्तुवने ' रयन्तरादीनि सामानि गायन्ति सामगाः । ' ता. ' एवचो ह्येवमेवज्ञादय ' अनुशंसन्ति ' । अतः
स्तोत्रिणामर्थेनापामात्रस्तोत्रोत्राधानेन ' शस्त्रमिति ' अन्य ' उपहितम् ' एव ' भवति ' इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्रैव प्रश्नान्तमुद्राव्य परिरक्षति—तदाहुर्यद्यथा पितुः पुत्रमिति । ' यथा ' येन प्रकारेण तदितद्वत्या
अश्वत्थामाप्र-यमाश्वत्थय इत्येवकथय ' पितु ' सम्बन्धविशिष्ट ' पुत्र ' कथयति । ' एवम् ' अनेन प्रकारेण तद्विद्वत्या
= तस्य प्राणो भोजनम् = इत्येवकथय ' प्रथमानि ' ' त्रीणि ' प्राणवत्तत्प्राणवत्त्राणाणि ' आह ' प्रतिपादयति
' यप ' एव मति ' कस्माद् ' हेतो ' गायत्री गायत्रम् ' इत्यादिना—प्रतिपाद्यमानयो ' कस्मामयो '
स्वरूप ' मद्भावमिति ' मद्भवमगं नाम कार्यकारणतया ' क्रचः ' सामान्यतया सद्भवमगं, मातृश्व प्रथमना,

(स्तु)तदु ह चरकाध्वर्यवः । (वोऽन्या) अन्या ऽपवापानभृतो व्यानभृत
ऽउदानभृतः समानभृतश्चभुभृतो मनोभृतः श्रोत्रभृतो व्याभृत ऽइत्युप-
धाति न तथा कुर्वादत्यहैषु रेचयन्त्यत्रोऽप्वेतानि सुर्वाणि रूपाण्युपधीयन्ते ७

स वै पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधाति । प्राणो हापानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य
ऽइति संचरत्यथानु ऽउ ह प्राणो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति संचरति
तद्यत्पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधात्येतद्विवेकतत्प्राणो संतनोति संधधाति
तस्मादेतौ प्राणो संतनौ सुष्ठुहितौ ॥ ८ ॥

(ताड) अथ दक्षिणतु ऽउपधायोत्तरत ऽउपधाति । व्यानो होदानो
भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति संचरत्युदानु ऽउ ह व्यानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य

तदु ह चरकाध्वर्यवः—अन्या एवापानभृतो व्यानभृत उदानभृतः समानभृतः, चभुभृतो मनो-
भृतः श्रोत्रभृतो वाग्भृत—इत्युपधाति । न तथा कुर्वात् । अत्यहैव रेचयन्ति । अत्रोऽप्वेतानि
सर्वाणि रूपाण्युपधीयन्ते ॥ ७ ॥

न वै पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधाति । प्राणो हापानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरति । अपान
उ ह प्राणो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति मंचरति । तद्यत्पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधाति । एतावदेव-
त्प्राणो संतनोति, संधधाति । तस्मादेतौ प्राणो संतनौ सुष्ठुहितौ ॥ ८ ॥

अथ दक्षिणत उपधायोत्तरत उपधाति । व्यानो होदानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरति ।

अन्यद्वीप मतमुपन्यास्य निराचष्टे—तदु ह चरकाध्वर्यव इति । चरकप्रोक्तशाखाभ्यादिनोऽध्वर्यवः ' चको-
ध्वर्यव ' ' तद् ' ' तव ' इति विषये प्राणभृद्भुवोऽन्या एवापानभृदादीदृकाः ' उपधाति ' इति सम्भगोपन्यासः ।
तदेतन्निषेधति—न तथा कुर्वादिति । ' अत्रो ' ' एव ' अत्रैव प्राणभृत्स्वेवोदीरेततीत्या ' एतानि सर्वाणि '
अपानभृद्भुवोदेवमादीनि ' रूपाण्युपधीयन्ते ' पृथगुपधायौ तेषामतिरेकतो एव स्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वदिशि प्राणमृतामुपधानान्तरं दक्षिण दिशं विहाय प्रगच्छं दिशि कर्तव्यमिति विधत्ते—न वै पुरस्ता-
दिति । एतदुपधादयि—प्राणो हेति । सुवतानिक्कम्या नहिन् मरुत्तरोत्स्य पूर्वभागेऽवस्थितः प्राणवायुः
पुनर्मुखनासाभ्यामेवोक्तः प्रविशन्नपान इत्याश्रयः ' भूत्वा ' ' आङ्गुल्यग्रेभ्य ' ' नन्वाप्रार्थनम् ' इति —
शब्दोऽभिनयोनकः । अनेन प्रकारेण देहमध्ये प्रायङ्मुखः ' संचरति ' । अत्रोमुत्तः न एव ' अगलः '
पुनरुत्मुखः । प्राणो भूत्वा ' नन्वाप्रार्थनम् ' इति । अनेन प्रकारेण प्राचीन ' संचरति ' अतः पूर्वापर-
दिशोर्नेत्यन्तरेण प्राणभृदुपधाम्नाद् ' एतावदेव ' प्राणपानौ परस्पर सम्बद्धौ ' सहितौ ' अविच्छिन्नौ च मवत
इत्यर्थः । तस्मादेवमतिशक्तिरिति ' तस्माद् ' एव कारणान्नोऽप्येव प्राणपानौ व्यस्येते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ दक्षिणोत्तरदिशोऽपि नेत्यन्तरेण प्राणभृदुपधानं विधाय सति—अथ दक्षिणत इति । ' अथ '
शब्दः प्रत्यक्षिगुपधानान्तरार्थः । दक्षिणत उपहिताः प्राणमृत एव मनोमृतः व्यावमृतश्च, उत्तरत उप-

ऽङ्गति सुंचरति तद्यदक्षिणत उपधायोत्तरत उपपट्टधात्येतावेतुत्प्राणौ
संतनोति संदधाति तस्मादेतौ प्राणौ संततो सुष्टुहिता ॥ ९ ॥

(तातु) अथ वा मध्य उपपट्टधाति । सु प्राणस्तु रेतःसिचोर्वेलयो-
पदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतऽ एवास्मिन्नेतुत्प्राणं
दधाति सर्व्वतऽ उपपट्टधाति सर्व्वतऽ एवास्मिन्नेतुत्प्राणं दधात्ययोऽ एव सुष्टुहेषु
गुदः प्राणः समन्तं नाभिं पर्य्यक्तोऽनूचीश्च तिरुक्षीश्चोपदधाति तस्मादिमे-
ऽन्वश्च तिर्य्यश्चात्मन्प्राणाः सुष्टुपृष्टा उपपट्टधाति प्राणान्वैतत्संतनोति
संदधाति तस्मादिमे प्राणाः संतताः सुष्टुहिताः ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-३ ॥ (१. ३.) ॥

उदान उ ह व्यानो भूत्वाऽऽङ्गुल्यग्रेभ्य इति सञ्चरति । तद्यदक्षिणत उपधायोत्तरत उपदधाति ।
एतावेतुत्प्राणौ संतनोति, संदधाति । तस्मादेतौ प्राणौ संततो, मंहिता ॥ ९ ॥

अथ वा मध्य उपपट्टधाति-स प्राणः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ ।
मध्यमु पृष्टयः, मध्यतः पदास्मिन्नेतुत्प्राणं दधाति । सर्व्वतः उपपट्टधाति । सर्व्वतः एवास्मिन्नेतुत्प्राणं
दधाति । अयोऽ एव हेषु गुदः प्राणः समन्तं नाभिं पर्य्यक्तः । अनूचीश्च तिरुक्षीश्चोपदधाति । तस्मादिमे-
ऽन्वश्च तिर्य्यश्चात्मन्प्राणाः । संस्पृष्टा उपपट्टधाति । प्राणान्वैतत्संतनोति, संदधाति । तस्मादिमे
प्राणाः संतताः संहिताः ॥ १० ॥

हिताः शोषिभूत उदानभूतश्च । ' तन् ' तथा च ' दक्षिणत उपधायोत्तरतः ' उपधाने व्यानोदानयोः पूर्व्व-
स्तरस्वरामिमुद्येन सचरणम्, तदेतन्नाविष्टेदम् निद्वपतीति ' व्यानो होदानो भूत्वा ' इत्यादेशान्पर्य्यायः ।
गतमन्यन् ॥ ९ ॥

अथ मध्यत उपधेयानां रपानविशेष विधाय लीति-अथ वा मध्य इति । ' मये ' ' या. ' दश-
सङ्घातकाः प्राणश्च उरधीरन्ते ' ॥ प्राणः ' समानहृत्पुत्रेताम्रानामिकास्ता इत्यर्थः । ' स ' इति
विधेयानेकैकवचनम् । रेतः निगाध्ययोरिष्टकयोर्वा वेदा प्रान्तदेशस्य ' वेदया ' ' ता ' उपपट्टान्,
ताः मध्यवर्तिनी. प्राणभूत इत्यर्थः । पृष्टयो वा इत्यादि । कटितः श्वीन्दस्योति ' पृष्टयः ' तदामिके
दि रेतःनिगाध्ये इत्येक । ताद्य पृष्टयो ' मध्यमु ' पुद्वदरीस्य मध्यमण ए- नृष्य च ' एतन् ' एतेन मध्यवर्तिन्युष्टि-
रुपेते निस्सर्गिणी प्राणहृदुपधाने ' मध्यतः ' विन्नाक्षिरस्य मध्य- तः पञ्चदहनामकम् ' प्राणम् ' प्रति-
ष्ठानति । सर्व्वतः उपपट्टधाय लीति-सर्व्वतः उपपट्टधातीति । सर्व्वतः एवास्मिन्निति । ' सर्व्वतः ' सर्वाभ्यो
दिम्यः । सर्व्वतः उपधानं प्रकाशान्तरेण लीति-अथो एवं हेष इति । ' अदो ' अति च ' एवमेव ' ।
गत्वेवः ' गुदः प्राणः ' प्राणोऽतिस्त्वानस्य मूत्राधारण्यस्योन्मथ्यमेतन्; तद्यद्विधः सः ' समन्तं नाभिन् '
वानेः सर्व्वतः ' पर्य्यक्तः ' पर्य्यक्तः " ऋष्यु भनी "-(धा. पा. म्वा. प. १८८) इत्यस्मात्प्रधानम्
" अत्रोत्तरादाने "-(पट. सू. ८ । २ । ४८) इति नवम् । अथ सर्व्वानां प्राणान्मुद्येन धर्मविशेषं

ता ह्येकं पुरुषमुपाप्योपदधाति । (त्ये) एष वै प्राणस्तुमेता विभ्रति
 युत्प्राणं विभ्रति तुस्मात्प्राणभूतऽइति न तुया कुर्वोदपो ऽह्वेष प्राणो युऽप्य
 हिस्मयः पुरुषस्तुस्य त्वयमात्मा शुवदिदुसुभ्ययमाग्निर्विदितस्तद्वद्वा-
 स्येताऽह्वयं नाभिप्राणयुः प्राणो दास्य तद्वद्वं नाभिप्राणयुऽह्वयं वै
 प्राणोऽह्वयं नाभिप्राणोनि शृष्यति वावेतन्मन्त्रायनि वा तुस्मादेनाः परि-
 श्रित्वेवापाप्योपदध्यादय वा मुच्यऽह्वयपदधाति ताभिरस्येषु ऽमात्मा
 पूर्णस्ताऽ वऽह्वेतुस्मादुनन्तर्हिताः ॥ १ ॥

(स्तु) तदाहुः । (यं) यदयं पुरो भुवोऽयं दक्षिणा विश्वकर्माऽयं पश्चा-
द्विश्वव्यचाऽ इदमुत्तरात्स्वारियमुपरि मतिरिति सम्प्रति दिशोऽभ्यन्त-
प्राणा वै प्राणभृतस्ता-
भ्यन्तः सतीरक्षणा देशेऽप्युपस्थाति तस्मादयं प्रागयं प्राणः सन्नक्षणा
सर्वाण्यङ्गानि सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥ २ ॥

स एष पशुर्पदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तुस्य याः पुरस्ता-

तदाहुः—यद् अयं पुरो भुवः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः । इदमुत्तरात्स्वः ।
इयमुपरि मतिः, इति सम्प्रति दिशोऽभ्यन्तः । अयं कस्मादेना अक्षणा देशेऽप्युपस्थातीति ।
प्राणा वै प्राणभृतः । सा यत्सम्प्रति दिश उपस्थात्—प्रागयं इवायं प्राणः संचरेत् । अयं पदेना
एवमभ्यन्तः सतीरक्षणा देशेऽप्युपस्थाति—तस्मादयं प्रागयं प्राणः सन्नक्षणा सर्वाण्यङ्गानि,
सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥ २ ॥

स एष पशुर्पदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्य याः पुरस्तादुपस्थाति—ती वाह ।

पशुश्च दिशु परिस्रपणार्थमुनहितानु शर्करामु ' एव दगार्थ ' परिक्रम्य हिरण्यपशुप्राणिनपदन्त ' एनाः '
प्राणभृतः ' उपस्थात् ' । तथा चास्य कृत्स्नस्यैव प्राणव्याप्तिः निष्पत्तिर्यथैः ॥

नन्येव शरीरस्य प्राणव्याप्तावपि शरीरेणः पुरुषस्य प्राणव्याप्तिः कथमित्यत आह—अयं या मध्य इति ।
तामिरत्येव आत्मा पूर्ण इति । ' अत्र ' विनाशिसरीर- ' एव ' हिरण्यपः पुरुषः ' आत्मा ' ' तामि- '
मस्य उपस्थातिः प्राणभृद्भिः सम्बन्धात् प्रागेन ' पूर्णः ' । कथमेतदित्यत आह—सा उ एवेतस्मादिति ।
' ता. ' उह मध्ये उपस्थातिः प्राणभृतः ' एतस्मात् ' हिरण्यपशुप्रात् ' अनन्तर्हिताः ' अभ्यन्तहिताः सम्बन्धा
एव यतो मवन्ति तत इत्यर्थः ॥ १ ॥

आग्नेयदिकोऽग्निगोऽयं प्राणभृतां वक्तव्योऽप्यनमाश्रित्य स्यावचे—तदाहुर्व्यदयं पुरो भुव इत्यादिना ।
' सम्प्रति दिशः ' सम्प्रतिपन्नाः प्रसिद्धाः प्रागादिपञ्चदिशः ' यत् ' यदि ताः ' अभ्यन्तः ' प्रतिपादन्ते ' अयं कस्मात् '
कारणात् ' एनाः ' प्राणभृतः ' अक्षणा ' वक्रगत्या ' देशे ' आग्नेयदिकोऽग्ने ' उपस्थाति ' इति । तथा च
मन्त्रस्यासामर्थ्यमत्रः । ' प्राणा वै ' इत्यादिपरिहारः । ' यत् ' यदि ' ताः ' प्राणभृतः ' सम्प्रति दिशः ' प्रागादिमुख-
दिस्सम्बन्धा एव ' उपस्थात् ' । तदर्थं शरीरमध्ये वर्तमानः ' प्राणः ' ' प्राणभृतः ' ऊर्ध्वोऽदोऽगतिरूपेणैव
' संचरेत् ' न पुनस्तिर्यग्गमनेन कृत्स्नदेहं व्यापुष्यत् । अत एतदेकस्मिन्नाश्रित्य ' एवं ' प्रागादिदिक्सम्बन्धतया
' अभ्यन्तः सतीः ' अग्निं यद् वक्रगत्याऽऽग्नेयदिकोऽग्नेरुपस्थाति ' तस्मात् ' कारणात् ' अयं प्राणः '
उपस्थासम्बन्धतया ' प्रागयन् ' ' सन् ' ऊर्ध्वोऽदोऽगतिरूपेणैव वर्तमानः ' अक्षणा ' वक्रगत्या ' सर्वाण्यङ्गानि '
व्यापुष्यत् ' सर्वमात्मानम् ' शरीरम् ' अनुसंचरति ' सर्वतो व्यापति ॥ २ ॥

प्राणभृतपुष्पवन् पशुसम्पन्ना सौति—स एष पशुरिति । त्रिवेदोऽग्निः—यति यत् ' स एष पशुः ' ' सः '
' अत्र ' प्राणभृतपशुने ' सर्वः ' निरुपेयः ' कृत्स्नः ' सम्पूर्णत्वकः ' संस्कृतः ' निष्पादितो भवति ।

दुपदधाति तौ बाहूऽअथ वाः पश्चात्ते सुकथ्यावय या मुच्यऽउपदधाति
सुऽआत्मा वा रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्ठयो वै रेतःसिचो मुच्यमु
पृष्ठयो मच्यतो ह्ययमात्मा सर्वतऽउपदधाति सर्वतो ह्ययमात्मा ॥ ३ ॥

तदाहुः । (य) यत्पूर्वेषु गणेष्वेकैकं स्तोममेकैकं पृष्ठमुपदधात्यथ
कृस्मादत्र द्वौ स्तोमौ द्वे पृष्ठेऽउपदधातीत्यात्मा वाऽअस्येषु ऽआत्मानं
तदङ्गानां ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति तस्मादयमात्माऽङ्गानां ज्येष्ठो
वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥ ४ ॥

(स्तु) तदाहुः । कथमस्यैषोऽग्निः सुर्वः कृत्स्नऽष्टकायामिष्टकायार्थं
संस्कृतो भवतीति मजा युजुरस्थीष्टका मा॥स॥ सादनं त्वक्सूददोहा

अथ वाः पश्चात्-ते सकथ्यौ । अथ वा मच्यऽउपदधाति-स आत्मा । ताः रेतःसिचोर्वेलयोप-
धाति । पृष्ठयो वै रेतःसिचौ । मच्यमु पृष्ठयः । मच्यतो ह्ययमात्मा । सर्वत उपदधाति । सर्वतो
ह्ययमात्मा ॥ ३ ॥

तदाहुः-यत्पूर्वेषु गणेष्वेकैकं स्तोममेकैकं पृष्ठमुपदधाति । अथ कस्मादत्र द्वौ स्तोमौ, द्वे पृष्ठे
उपदधातीति । आत्मा वाऽअस्येषः । आत्मानं तदङ्गानां ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति । तस्मा-
दयमात्माऽङ्गानां ज्येष्ठो वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥ ४ ॥

तदाहुः-कथमस्यैषोऽग्निः सर्वः कृत्स्न इष्टकायामिष्टकायां संस्कृतो भवतीति । मजा युजुः,

पशुरुपतां सप्तादपति-तस्य वाः पुरस्तादिति । बाहूद्वय-पादद्वय-मध्यशरीरनेदेन पश्चादवयवात्मकः पशुः ।
अत्र च पूर्वदिक्षुपहिताः प्राणश्चतुर् ' बाहू ' । ' पश्चाद् ' उपहिताः प्राणश्चतस्र ' सकथ्यौ ' सकृद्युपल-
क्षितौ पादौ । ' अथ वा मच्ये ' उपधीयन्ते ' स आत्मा ' मच्यदेहः । स्थानविशेषसम्बन्धेनापि तादृच्ये
प्रतिपादयति-रेतःसिचोर्वेलयेति । एतदुक्तार्थम् । सर्वतो ह्ययमात्मेति । सर्वाभिदितिः परिच्छिन्नोऽयं
मच्यदेह इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्तिममन्त्रे स्तोमद्वयपृष्ठद्वयप्रतिपादनरूपस्य विशेषस्य प्रश्नपूर्वक प्रयोजनं कथयति-तदाहुरिति ।
' तत् ' तत्र प्राणश्चद्विषये ' पूर्वेषु ' प्राणादिदिक्षुपक्षेपेषु चतुर्षु मन्त्र ' गणेषु ' त्रिष्टदादिम् ' एकैक-स्तोमम् '
इत्यन्तरादिकम् ' एकैकं पृष्ठम् ' उपदधाति ' । अत्रान्तिमे तु ' कस्मात् ' कारणान्निगवत्रपश्चिंश्राविति स्तोम-
द्वयम्, बाह्वैरिजते इति पृष्ठसामद्वयं च ' उपदधाति ' इति प्रश्नः । आत्मा वै इति तस्योच्चारम् । ' अस्य '
अग्नेः ' एषः ' अन्तिमो गणः ' आत्मा वै ' मच्यमशरीरं खलु ' कत् ' तेन स्तोमपृष्ठयोर्द्विगुण्येतद्व्यम्यः
सकाशादङ्गिनम् ' आत्मानम् ' मच्यदेहम् ' ज्येष्ठम् ' प्रवृद्धतमम् ' वरिष्ठम् ' वरतमम्, अत एव ' वीर्यवत्त-
मम् ' बलवत्तममतिशयितसामर्थ्येणेति च ' करोति ' । तस्मादयमिति । लोकप्रसिद्धया उक्तार्थ-
निगमनम् ॥ ४ ॥

प्रतीष्टकं कृत्स्नस्याग्नेः संस्कृतिं प्रत्यपूर्वकमुपपादयति-तदाहुरिति । ' अस्य ' यजमानस्य ॥ ५ ॥

लोम पुरीषस्य यजुर्ब्रं पुरीषमेवमु हास्येपोऽग्निः सुर्वः कृत्स्नइष्टकाया-
मिष्टकायाथँ संस्कृतो भवति ॥ ५ ॥

सुऽएष सार्वायुषोऽग्निः । स यो हैतमेवथँ सार्वायुषमग्निं वेद सुर्वथँ
हैवायुरेति ॥ ६ ॥

(त्य) अथातः समञ्चनप्रसारणस्यैव । सुंचितथँ हैके समञ्चनप्रसारणे-
नेत्यभिमृशन्ति पशुरेप यदग्निर्यदा वै पशुऽङ्गानि सं चाञ्चति शु च साऽ-
यत्यथ स त्वैर्व्यं करोति ॥ ७ ॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । (सी) इदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि
वत्सरोऽसि ॥ उपसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते

अस्थीष्टका, मांसं सादनम्, त्वक् सूदोहाः, लोम पुरीषस्य यजुः, अन्नं पुरीषम्-एवमु हास्यै-
पोऽग्निः सर्वः कृत्स्न इष्टकायामिष्टकायां संस्कृतो भवति ॥ ५ ॥

स एष सार्वायुषोऽग्निः । स यो हैतमेवं सार्वायुषमग्निं वेद । सर्वं हैवायुरेति ॥ ६ ॥

अथातः समञ्चनप्रसारणस्यैव । सुंचितं हैके समञ्चनप्रसारणेनेत्यभिमृशन्ति । पशुरेप यदग्निः ।
यदा वै पशुऽङ्गानि सं चाञ्चति, प्र च सारयति-अथ तैर्व्यं करोति ॥ ७ ॥

“ संवत्सरोऽसि, परिवत्सरोऽसि, इदावत्सरोऽसि, इद्वत्सरोऽसि, वत्सरोऽसि ।
उपसस्ते कल्पन्ताम् । अहोरात्रास्ते कल्पन्ताम् । अर्धमासास्ते कल्पन्ताम् । मासास्ते

॥ इति । ‘स एषः’ वित्यः ‘अग्निः’ ‘सार्वायुषः’ सर्वस्यापि यावज्जीवनं प्राणात्मत्वेन, यस्य स तपोक्तः । स
यो हैतमिति । तदेदितुः कथम् ॥ ६ ॥

शुपर्णरूपस्य वित्याग्नेः ‘समञ्चनं’ संकोचः, ‘प्रसारणम्’ प्रस्तारस्तद्धेतुतया प्राणमृदुपधानं स्तोतुमुत्तरमते-
अथातः समञ्चनप्रसारणस्यैवेति । यतः पञ्चिरूपस्य वित्याग्नेः पक्षस्तूष्णीवरूपं समञ्चनम्, तत्प्रसारणं च;
समञ्चनमपि सम्पादयितव्यम् अतः कारणाद्युक्तस्य विचारः निरूप्य इत्यर्थः । तत्रैकीयं मतमुपन्यस्यति-तं ‘
संचितम्’ अग्निम् ‘समञ्चनप्रसारणम्’-प्रतिपादकेन ‘इति’ अनेन वक्ष्याम्यन्तेत्यर्थः ‘अभिमृशन्ति’ अभितः
संस्पृशन्ति । समञ्चनप्रसारणयोर्व्यंहेतुतयाऽऽवश्योपायतामाह-पशुरेप इति । अग्नेः पशुरूपता प्रयुक्ता
(घ. प. १ । २ । १ । २ ।) । लोके हि ‘पशुर्यदा’ स्वकीयानि ‘अङ्गानि’ ‘सम्’ ‘अञ्चति’ ‘प्र च सारयति’
सङ्गृह्णाति, प्रसारितानि च कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः । ‘अथ’ अनन्तरमेव ‘सः’ पशुः ‘तैः’ समञ्चन-
प्रसारणोपेतैर्जैः ‘वैर्व्यम्’ स्वस्यापारं ‘करोति’ कर्तुं प्रभवति । अतोऽग्निः पशुः-इति तस्यापि समञ्चनप्रसा-
रणस्य सम्पादनीयम् ॥ ७ ॥

अभिमर्शनमन्त्रम् इति - शब्दनिर्दिष्टं पठन्ति-संवत्सरोऽसीति । संवत्सर-परिवत्सरोऽसि इत्यादिः प्रनवा-
दिषु एवमु वत्सरेषु सङ्केतिताः । हे अग्ने ! त्वम् ‘संवत्सरोऽसि’ यथा संवत्सरपदयः सम्पूर्णविवक्षाः स्वमपि
सम्पूर्णविवक्षाद्व्युत्पत्तीत्यर्थः । तथा च संवत्सराद्यात्मनः ‘ते’ तव अवयवमूला, ‘उपसः’ उपःकाऽऽः

कल्पन्तां मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ताथुं संवत्सरस्ते कल्प-
ताम् ॥ प्रेत्याऽपुन्यै सं चाञ्च प्र च सारय ॥ सुपर्णञ्चिदसि तया देवतया-
ऽङ्गिरस्वद्भुवः सीदेति ॥ ८ ॥

(त्य) अपि ह स्माह शाटपायनिः । स्फोटतोर्द्वैकः पक्षयोरुपशुश्रावै-
तेनाभिमृष्टस्य तस्मादेनमेतेनाभ्येव मृशेदिति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ ह स्माह स्वर्जिन्नाप्रजितः । (तो) नम्रजिह्वा गान्धारः प्राणो
वै समञ्चनप्रसारणं युस्मिन्वाऽभुङ्क्ते प्राणो भवति तत्सं चाञ्चति प्र च सार-
यति संचितमेवेनं बहिष्टादभ्यन्यात्तदस्मिन्प्राणुथुं समञ्चनप्रसारणं दधाति

कल्पन्ताम् । ऋतवस्ते कल्पन्ताम् । संवत्सरस्ते कल्पताम् । प्रेत्यै, पृत्यै, सं चाञ्च ।
प्र च सारय । सुपर्णञ्चिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवः सीद ॥—(वा० सं० २७ ।
४५) इति ॥ ८ ॥

अपि ह स्माह शाटपायनिः । स्फोटतोर्द्वैकः पक्षयोरुपशुश्रावै-
तेनाभिमृष्टस्य तस्मादेतेनाभ्येव मृशेदिति ॥ ९ ॥

अथ ह स्माह स्वर्जिन्नाप्रजितो, नम्रजिह्वा गान्धारः । प्राणो वै समञ्चनप्रसारणम् । यस्मिन्वाऽ
भुङ्क्ते प्राणो भवति—तत्सं चाञ्चति, प्र च सारयति । संचितमेवेनं बहिष्टादभ्यन्यात् । तदस्मिन्

‘कल्पन्ताम्’ समर्था भवन्तु । अहानि च राजवध ‘अहोरात्राः’ = ‘अह-सर्वैकदेश’—(प०, सू. १ ।
४ । ८७) इत्यादिना अथ समासस्तः । “ तत्राह्वः शुचि ”—(पा. सू. २ । ४ । २९) इति
पुंलिङ्गता । अहोरात्रपक्षमासर्तुव्यासवदीमावयवाः स्वव्यापारसमर्था भवन्तु । तत्समुदायात्कस्तादृशः
‘संवत्सर’ च ‘कल्पताम्’ समर्था भवतु । किमर्थमेवा सामर्थ्यमिति तत्राह—‘प्रेत्यै’ प्रगमनाय सम्यग्
‘अब’ । ‘एतै’ आगमनाय ‘प्रसारय च’ कवयैः समञ्चनम्, प्रसारणं च कुर्वित्वर्यः । हे अग्ने !
तव ‘सुपर्णञ्चिदसि’ सुपर्णो भक्षमान् तदाकृत्या धर्मयानो भवसि । ‘तया देवतया’ इत्यादि गतम् । अग्ने-
रभिधेयत्वाद् ‘भुवः’ इति पुंलिङ्गत्वम् ॥ ८ ॥

एतदेकैव मतं शाटपायनेरप्यभिमतमित्यह—अपि ह स्मादेति । ‘शाटपायनिः’ अप्येवमेव ‘आह
रम्’ । स्फोटतोर्त्यादि तदाक्यम्, “ संवत्सरोऽसि पारित्सरोऽसि ” इत्यनेन मन्त्रेणामिमृष्टस्य चित्तस्याग्नेः
‘स्फोटतो’ स्फुटनस्मादयोः विपति बीज्यमानत्वेन प्रकटीयत्वमापन्नयोः ‘पक्षयो’ स्वस्वम् ‘एकः’ कश्चि-
त्सारणो जनः ‘उपशुश्राव’ अभिमर्शनवर्जितसामर्थ्येपितानिमौ पश्याविति ज्ञातवान् । ‘तस्मान्’
कारणाद् ‘एतेन’ एव मन्त्रेण ‘एनम्’ अग्निम् ‘अभिमृष्टेत्’ । ‘इति’—शब्दः—शाटपायनिवाक्यपरि-
न्तमस्ती ॥ ९ ॥

‘संवत्सरमाह—अथ ह स्माह स्वर्जिदिति । नम्रजितः पुनः ‘स्वर्जिन्’—नामा अथवा गान्धारो मत्रो
नम्रदेव राजा वस्यमाणस्तस्य प्रवक्ता । प्राणो वा इत्यादि । ‘प्राणः’ एव हि समञ्चनप्रसारणमाह,

तथा सं चाञ्चति प्र च सारयतीति तद्वैतु सनञ्चनप्रसारणं चन्त तदुवाच
 राजन्यबन्धुरिव त्वेव तदुवाच यन्नु शतं कृत्वोऽथो सद्वसं बहिष्ठादभ्यन्युर्न
 वै तस्मिंस्ते प्राणं दध्युर्धो वाऽआत्मन्प्राणः सु ऽएव प्राणस्तद्यत्प्राणभृत
 ऽवपदधाति तदस्मिन्प्राणोऽसमञ्चनप्रसारणं दधाति तथा सं चाञ्चति प्र
 च सारयत्यथ लोकम्पूणेऽवपदधात्यस्याथै सक्तयां तपोरुपरि बन्धुः
 पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-४ ॥ (१, ४.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८।१ ॥

प्राणं समञ्चनप्रसारणं दधाति । तथा सं चाञ्चति, प्र च सारयति-इति । तद्वैव समञ्चनप्रसारण-
 यत् स तदुवाच । राजन्यबन्धुरिव त्वेव तदुवाच । यन्नु शतं कृत्वोऽथो सद्वसं बहिष्ठादभ्यन्युः-न
 वै तस्मिंस्ते प्राणं दध्युः । यो वाऽआत्मन्प्राणः-स एव प्राणः । तद्यत् प्राणभृत उपदधाति-तद-
 स्मिन्प्राणं समञ्चनप्रसारणं दधाति । तथा सं चाञ्चति, प्र च सारयति । अथ लोकम्पूणेऽवपदधाति-
 अस्यां सक्त्याम् । तपोरुपरि बन्धुः । पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥

इत्याहबर्णीयामिचित्यायां पञ्चचितिकायां प्रथमा चितिः ।

सङ्केतत्वात् । एतदेव सादाख्यं प्रतिपादयति-यस्मिन्वा इति । 'यस्मिन्' खड्ड 'अङ्गे' 'प्राणो भवति'
 'तत्' 'अङ्गम्' 'समञ्चति' 'च' 'प्रसारयति' च 'आङ्गजनप्रसारणसमर्थं मन्वीत्यर्थः । तथा सति 'सञ्चित-
 मेवैनम्' 'अग्निम्' 'बहिष्ठाद्' 'बाधदेशादागम्य' 'अभ्यन्यात्' 'पर्यङ्कुसतं' कुर्यात् । 'तत्' 'तेन' समञ्चन-
 प्रसारणात्मकं 'प्राणम्' 'स्थापितवान्' भवति । 'तथा' 'च' सोऽग्निः समञ्चनप्रसारणसमर्थो भवति, न पुनरह-
 मन्त्राभिपरीक्षनं कर्तव्यमिति, नाभिहितस्य पञ्च उपन्यस्तः ॥

तमेतं दूषयति-तद्वैवेति । 'तत्' 'एव' 'संसृजोऽति'-इति मन्त्राभिपरीक्षनरूपमेव गायकं 'समञ्चन-
 प्रसारणम्' 'अनन्तरोक्तं न भवति; इत्येवकार्यैः । तत्र दूषणमाह-यत्स तदुवाचेति । 'च' 'नामजिह्व
 स्वाजिह्वा' 'यत्' 'प्राणुक्तवान्', एतदेवोदाहयति-राजन्येति । राजन्याधम इव यथा वक्ति तथा राजन्यमनस्यं
 समञ्चनप्रसारणमुक्तवान् । एतदेवोदाहयति-यन्नु शतमिति । 'बहिष्ठाद्' 'बाधदेशादागम्य' 'यन्नु' 'यमेव
 पदार्थम् शतवारं सहस्रवारं वा' 'अभ्यन्युः' 'अग्निवः' 'पर्यङ्कुसमात्रं' कुर्युः जनाः । 'न' खड्ड
 'तस्मिन्' 'पदार्थे' ते 'प्राणम्' 'दध्युः' 'स्थापयेयुः', अनोऽभ्यनयेन यन्प्राणस्थापनं प्राणुदीरितं तदसङ्गत-
 नित्यर्थः । ननु वित्याग्रेः पक्षपुच्छाद्वाच्यं प्राणेन मन्त्रित्वं तस्य क उपाय इत्यत आह-यो वा आत्मनिमिति ।
 'यः' खड्ड अत्रमणि वित्याग्रेर्मन्त्रदेहे 'प्राणः' स एव' पञ्चापङ्गेष्वपि 'प्राणः' भवति । अत्रमन्त्रेण प्राणसङ्गः
 कथमिति तत्राह-तद्यत् प्राणभृत इति । उक्तार्थमेतत् । लोकपूणाख्ययोरिष्टकयोस्तत्त्वं विप्रचे-अथ लोकपूणे
 इति । अरशिष्टे स्थानं पूणाणि पूरयति इति 'लोकपूणा' ते 'अस्यां सक्त्या' कोणे इत्यर्थः । उक्तं ॥ सूत्र-
 ११०९

“ लोकेष्टृणा दक्षिणाऽसादस्यामन्यान् ”—(का. श्रौ. सू. १७ । १२७) इति । ततः पुरीषनिवपनं विधत्ते—पुरीषं निवपतीति । छिद्रपूर्णापर्यः पामुः “ पुरीषम् ” । “ तपो ” लोकेष्टृणाम् । “ तस्य ” पुरीषनिवपनस्य च प्रतिपादको वाक्यशेष उपर्याम्नाम्यन्ते “ अथ लोकेष्टृणमुपदधात्यसौ वा आदित्यो लोकेष्टृणा ” इति (श. प. ८ । ७ । २ । १—१९) “ अथ पुरीषं निवपति मात्स वै पुरीषम् ”—(श. प. ८।७।३।१) इत्यादिना च ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे माप्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८—१—४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुण्यांश्चतुरो देवादिपातीर्यमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहृत्पुलाहूष्वौ स्वर्णगर्भं,
समानधीन्पद्मं सीरींजिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोत्सां रत्नमयाजिद्विषमहितरथौ सप्तभिः सिद्धिगार्थो,
म्यम्राणीद्विश्वच्छकं प्रयितविषिमहभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्यादिं घन्यजन्मा तिलमहमतुलं स्वर्णं च वर्णमुल्लस्य,
कार्पासीयं कृपावाग्नुहकृतमजडो राजतं राजद्रव्यं ।
आज्योप्यं प्राज्यजन्मा लवणजमनृगं शार्करं चार्कतेषां,
रत्नादयो रत्नरूपं शिदिमकृतं मुदा पात्रमारिचक्ष्णार्थं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुल्लभरेण सायणाचार्येण विरचिते
मातृवीये वेदार्थप्रकाशे माप्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमकाण्डे प्रथमेऽध्याये ॥ (८—१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । प्रथमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

567

द्वितीयां चितिमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाः प्रथमां चितिं चित्वा समारोहन्त्ये वै लोकः प्रथमा चित्तिरिमेव तल्लोकश्च संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥
(हुंस्ते) तेऽध्ववन् । (वंश्चे) चेतुयच्चमिति चितिमिच्छतेति वाच तदध्ववन्निर्गुः ऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतुयमानाऽ एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्पुर्व्वं पृथिव्याऽ अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकोऽध्वव इवाप्रतिष्ठितऽइव मनस्पासीत् ॥ २ ॥

(ते) तेऽध्विनावहवन् । (न्यु) युर्व्वं वै ब्रह्मणो भिपुजौ स्यो युर्व्वं न इमां द्वितीयां चितिमुपपत्तमिति किं नो ततो भविष्यतीति युवमेव

द्वितीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रथमां चितिं चित्वा समारोहन् । अये वै लोकः प्रथमा चितिः । इमेव तल्लोकं संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽध्ववन्-चेतयच्चमिति । चितिमिच्छतेति वाच तदध्ववन् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्-युर्व्वं पृथिव्याः, अर्वाचीनमन्तरिक्षात् । तेषामेव लोकोऽध्वव इवाप्रतिष्ठित इव मनस्पासीत् ॥ २ ॥

तेऽध्विनावहवन्-युर्व्वं वै ब्रह्मणो भिपुजौ स्यः । युर्व्वं न इमां द्वितीयां चितिमुपपत्तमिति । किं,

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदैर्म्योऽखिलं जातम् । निर्ममे तमहं वन्दे विपातीर्यमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एतद्वै प्रथमचिन्तामुपधेयानां प्राग्वृत्तसुखानां पुरीषनिविपनान्तं बणितम्, तावता प्रथमचितिः सञ्चारिता । अप द्वितीयस्याभितेयवानां विपत्ते-द्वितीयां चितिमुपदधातीति । रहजाना प्रस्तारचितिः । एतस्य द्वितीय-विपुष्यनत्व प्रयोजनं प्रथमचितिप्रयोजनमनिरादन्पूर्व्वमुपपादयति-एतद्वै देवा इत्यादिता । 'एतत्' एताद्वै छन्दः देवाः 'उदीरितलजः' प्रथमां चितिं चित्वा 'उत्तराय' समारोहन् 'सम्यगारोहणं कृतवन्तः । समारोहन्त्याह-अये वै लोक इति । स्वयमात्पुण्योत्थानादौ पूर्व्वचिदेर्लोकोत्पत्तौ, तथा 'य प्रथमचिन्ता-रमना' इमेव 'यु-' लोकं संस्कृत्य 'सम्यगारो देवताः समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽध्ववन्निर्गुः । प्राग्व्याख्यातम् । इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । 'इतः' अस्यात्प्रथमचितिरूपाद्लोकम् । 'ऊर्ध्वम्' लोकम् 'इच्छतेति' एवं परस्परं सम्प्रसार्य 'चेतयमानाः' सञ्चानन्तः 'ते' देवाः 'एतान्' अपश्यन्तां 'द्वितीयां चितिमपश्यन्' । तामेव लोकात्मना विनिर्गुः-युर्व्वमिति । 'पृथिव्या ऊर्ध्वम्' उपरिपागाः, 'अन्तरिक्षादर्वाचीनम्' अधोपागाः, पृथिव्यन्तरेष्वर्ध्वमप्यवर्ती यो 'लोकः' तदात्मिका द्वितीया चित्तिरित्यर्थः । तदाधिनीनां प्रथममुपधानं चित्तिमुप-तेषामेव लोक इति । 'एव' उदीरितलजः 'लोकः' 'तेषां' देवानां 'अप्रतिष्ठितः' आधारादितः 'इवासीत्' ॥ २ ॥

एतः 'ते' देवतस्य लोकस्य प्रतिष्ठितत्वात् 'अध्विनावहवन्' । हे अध्विना ! 'युर्व्वं' युवाय छन्द

नोऽस्याऽअग्निचित्यायाऽ अर्ध्वर्ध्वं भविष्यत्य ऽडुति तथेति तेभ्य ऽएताम-
श्विनौ द्वितीयां चितिसुपाधत्तां तस्मादाहुराश्विनावेव देवानामर्ध्वर्ध्वं ऽडुति ॥ ३ ॥

स ऽउपदधाति । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसीति षट् स्थिरं यत्प्रतिष्ठितं
तद्भ्रुवमुथ वाऽएषामेष लोकोऽध्रुवऽइवाप्रतिष्ठितऽइव मनस्यासीत्तमेवै-
तत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्तां ध्रुवं योनिमासीद साधुयेति स्थिरं योनि-
मासीद साधुयेत्येतदुक्त्यस्य केतुं प्रथमं जुपाणेत्ययं वाऽअग्निरुक्त्यस्त-
स्मै प्रथमः केतुर्ध्रुवप्रथमा चितिस्तं जुपाणेत्येतदाश्विनाऽअर्ध्वर्ध्वं सादयता-
मिह त्वेत्याश्विनौ ह्यर्ध्वर्ध्वं ऽउपाधत्ताम् ॥ ४ ॥

नौ ततो भविष्यतीति । युक्मेव नोऽस्याऽअग्निचित्यायाऽअर्ध्वर्ध्वं भविष्यत्य-इति । तथेति । तेभ्य
एतामश्विनौ द्वितीयां चितिसुपाधत्तां । तस्मादाहुः-अश्विनावेव देवानामर्ध्वर्ध्वं इति ॥ ३ ॥

स उपदधाति । “ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसि”-इति । यद् स्थिरं, यत्प्रतिष्ठितं-तद्भ्रुवम् ।
अयं वाऽएषामेष लोकोऽध्रुव-इवाप्रतिष्ठित-इव मनस्यासीत् । तमेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्ताम् ।
“ ध्रुवं योनिमासीद साधुया ”-इति । स्थिरं योनिमासीद साधुयेत्येतत् । “ उरुघस्य केतुं
प्रथमं जुषाणा ”-इति । अयं वाऽअग्निरुक्त्यः । तस्यैव प्रथमः केतुः-यत्प्रथमा चितिः । तं
जुपाणेत्येतत् । “ अश्विनाऽअर्ध्वर्ध्वं सादयतामिह त्वा ”-(वा. सं. १४ । १) इति । अश्विनौ
ह्यर्ध्वर्ध्वं ऽउपाधत्ताम् ॥ ४ ॥

‘ ब्रह्मणो ’ परिहृत्वा ‘ मिषजौ तथः ’ मत्व.) अतो युवाय् ‘ व. ’ अश्वदीया ‘ इवः ’ द्वितीया चितिसुपाधत्ताम्
उपधानेन सम्पादयताम् इति ‘ देवानां वचः श्रुत्वा अश्विनावनुताम् । ‘ ततः ’ तस्याश्विनौपचित्युपधानात्
‘ नौ ’ आद्योः ‘ किम् ’ प्रयोगेन ‘ भविष्यतीति ’ । ‘ युक्मेव ’-इति देवानां वाक्यम् । ‘ नः ’ अस्माकं
सम्बन्धिन्या ‘ अस्या अग्निचित्यायाः ’ युक्मेव ‘ अर्ध्वर्ध्वं भविष्यत्य. ’ । ‘ अश्विनौ ’ अपि ‘ तया ’ अस्तिवायङ्गी-
कृत्य ‘ तेभ्यः ’ देवेभ्यः, तादर्थ्यं चतुर्थी (पा. सू. २ । ३।११) । ‘ एताम् ’ वक्ष्यमाणां ‘ द्वितीयां चिति-
मुपाधत्ताम् ’ उपहितवन्तौ । मत्स्यादेवमश्विन्यामाप्येवमाचरितं देवकर्तृकेऽतिचरने ‘ तस्माद् ’ एव कारणात्
‘ अश्विनावेव देवानामर्ध्वर्ध्वं ह्याहुः ’ मत्स्यादिनस्तत्र तत्र कथयन्ति ॥ ३ ॥

एवमुपोद्घातवेन द्वितीयचित्युपधानेऽधिककृत्यं प्रतिपाद्य औपोद्घातिक्रमाधिर्माणासुपधान समन्त्रक
विधत्ते-स उपदधातीति । ‘ सः ’ अर्ध्वर्ध्वः प्रथमम् अश्विनौः पञ्चैष्टका उपदध्याम् । “ ध्रुवक्षितिः ”
इत्याचास्तन्मन्त्राः । अत्र प्रथममन्त्रे ध्रुवचान्दं कुर्वन् प्रमुक्तदेवपरिहाररूपं तस्य प्रयोजनमाविष्करोति-
यद् स्थिरमिति । ‘ यन् ’ खलु ‘ स्थिरम् ’ अनन्तरम् ‘ प्रतिष्ठितम् ’ उन्धारदं च यन् ‘ तत् ’ उपयम्
‘ ध्रुवम् ’ ध्रुवचान्दप्रतिपाद्यवित्यर्थः । एषामित्यादि । अथ खलु ‘ एषाम् ’ प्रागुक्तानां देवानां ‘ मनसि ’
पुण्यव्यतिरिक्तमनस्यवर्ती ‘ लोकाः ’ अस्थिरा इव ‘ जितापार इव च ‘ आसीत् ’ ‘ तमेव ’ लोकाय् ‘ एतत् ’
एतेन ध्रुवचान्दमेवमन्त्रकरणोपधानेन ‘ स्थिरम् ’ अनन्तरं ‘ प्रतिष्ठितं ’ च ‘ कृत्वा ’ ‘ प्रत्यधत्ताम् ’ अश्विनौ
समाहितवन्तावित्यर्थः ॥

(३) कुलायिनी घृतवती पुंशिविति । कुलायमिव वै द्वितीया चितिः
स्योने सीद सद्ने पृथिव्याऽऽति पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने
सीद सद्नेऽइत्येतदभिन्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्वित्येतास्तां देवताऽअभि-
गृणन्त्वित्येतदिमा ब्रह्म पीपिहि सौभगायेतीमा ब्रह्माव सौभगायेत्येतद-
श्विनाऽध्वर्यु सादयतामिह त्वेत्यश्विनो हवध्वर्युऽवगृह्यताम् ॥ ५ ॥

“ कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः ”-इति । कुलायमिव वै द्वितीया चितिः । “ स्योने
सीद सद्ने पृथिव्याः ”-इति । पृथिवी वै प्रथमा चितिः । तस्यै शिवे स्योने सीद सद्ने-
इत्येवम् । “ अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्तु ”-इति । एतास्तां देवता अभिगृणन्त्वित्येवम् ।
“ इमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय ”-इति । इमा ब्रह्माव सौभगायेत्येवम् । “ अश्विनाऽध्वर्यु
सादयतामिह त्वा ”-(वा. सं. १४ । २) इति । अश्विनी हवध्वर्युऽवगृह्यताम् ॥ ५ ॥

द्वितीयादन्वयं तत्राति भुवश्चान्दस्योत्तारोपतामह-स्थिरं योनिमिति । त्वेति व्याचष्टे-अपं वा
अभिरुक्त्व इति । वसवान् मरुतश्चिः ‘ उरुयः ’ गर्भरूपेण स्थितः । उरुयोऽन्तरेव हि शिष्यपञ्चाधुनेतद्विधाभि-
रूपेण स्थितः । ‘ तस्य ’ चोक्तमप्यग्रे । ‘ एव प्रथमः केतुः ’ प्रज्ञानतोऽवयवः । ये ‘ प्रथमा चितिः ’ ‘ तन् ’ अथर्व
‘ पुत्राणां ’ सेवनात्पर्यः सम्पूज्य । अश्विनाऽध्वर्यु इत्यादि निगदसिद्धम् । मन्त्रार्थस्तु हे इत्येकः । ‘ भुवश्चितिः ’
‘ पिरनिवसा ’ ‘ भुवोनिः ’ स्थिरावारा ‘ भुवा ’ स्थिरावस्था ‘ अग्नि ’ । ‘ भुवम् ’ स्थिरतम् ‘ योनिम् ’
प्रथमचित्तिभुगम् ‘ आसीद् ’ उच्यते । ‘ साधुषा ’ अस्माभिः साधवैषा । ‘ उरुयस्य ’ उरुयामुपनस्य
विश्वामित्रैः ‘ केतुम् ’ प्रज्ञानकम्, ‘ प्रथमम् ’ प्रथमचित्तरूपं ‘ पुत्राणां ’ सेवनात् ‘ अग्नि ’ । वाङ्मनी ‘ त्वम् ’ त्वान्
‘ अध्वर्यु ’ ‘ इह सादयताम् ’ अत्र इयानयताम् ॥ ५ ॥

द्वितीयं वचनं पादशोऽन्वयं व्याचष्टे-कुलायिनी घृतवतीति । कुलायमिव वा इति । कुलायो वीर्यम्,
तद्विह हि द्वितीया चितिर्मवति । यथा १० देवरात्रौ वीर्यवतिष्ठते, तथा द्वितीयाचितेऽपि प्रथमचितेऽप्यवस्थाना-
त्साधारणम् । द्वितीयादेः ‘ पृथिवी ’ इति पदस्यार्थमाह-पृथिवी वै प्रथमा चिविरिति । प्रथमचितेः
पृथिवीरूपतां प्राक् प्रतिपादिता । (श. प. ८ । १ । १ । १) । तत्राः सम्बन्धेन ‘ शिवे ’ शोने ‘ स्योने ’
सुखरौ (निघ. ३ । १ । १५) । मन्त्रस्यागम्यः-हे इत्येकः । तं कुलायकृतौ द्वितीया चितिः कुलायस्य-
सम्बन्धिनो कुलायिनी, घृत-पुत्राणां वा तद्वती, पुर शरीरं धीर्ये गर्भतराऽस्त्येति ‘ पुरन्धिः ’ ‘ योनि-
श्चाति । सा त्व ’ पृथिव्याः ‘ प्रथमचितेः सम्बन्धेन सुखरौ स्थाने ‘ सीद ’ आसे । ‘ अग्नि त्वा ’ इत्यादि
निगदसिद्धम् । ‘ अभिगृणन्तु ’ अभिभुवन्त्वित्यर्थः । “ गृह्णते ” (वा. पा. मवा. प. २९) इति वेदादिको
षट् । अदिमव इत्यः (पा. सू. ७ । १ । ८०) । ‘ सीपिहि ’ इति पदे व्याचष्टे-इमा ब्रह्मायेति ।
हे इत्येकः । तं ‘ सौभगाय ’ सौभाग्यम्, यदा वने सौभाग्यं ‘ सौभाग्यम् ’ धनान् इमानि ब्रह्माणि परितृणानि हविषादीनि
‘ पापिहि ’ अत्र उच्यते वने ॥ । ‘ अश्विनाऽध्वर्यु ’ इत्यादि गतम् ॥ ५ ॥

१-अत्र यद्वचनं “ वीर्यं ” उच्यते “ वसुधैव कुटुम्बकम् ” (१०. ११ । ११) इत्येवो वचनः ” इति
व्याख्यानम् ।

(२) स्वैर्देवैर्दक्षपितेह सीडति । स्वेन वीर्येणेह सीडित्येतद्देवानां सुम्ने बृहते रणापेति देवानां सुम्नाय महते रणापेत्येतत्पितृवैधि सूनवऽ-
आ सुशेडति यथा पित्रा पुत्राय स्योनः सुशेवऽएव । सुशेवैधीत्येतत्स्वा-
वेशा तन्वा संविशस्वेत्यात्मा वै तनूः स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतद्-
श्विनाऽध्यर्धं सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ ह्यध्यर्धं सप्रापताम् ॥ ६ ॥

(मृ) पृथिव्याः पुरीषमसीति । पृथिवी वै प्रथमा छितित्वस्या ऽएत-
त्पुरीषमिव युद्धितायाऽप्सो नामेति उसो नामेत्येतत्तां त्वा विवशेऽभ्रि-
गृणन्तु देवाऽइति तां त्वा सुशेवैऽभ्रिगृणन्तु देवाऽइत्येतत्स्तोमपृष्टा धृत-

“स्वैर्देवैर्दक्षपितेह सीद”-इति । स्वेन वीर्येणेह सीडित्येतन् । “देवानां सुम्ने बृहते
रणाय”-इति । देवानां सुम्नाय महते रणापेत्येतन् । “पितृवैधि सूनवऽआ सुशेवा”-
इति । यथा पित्रा पुत्राय स्योनः सुशेवः-एवं सुशेवैधीत्येतन् । “स्वावेशा तन्वा संविशस्व”-
इति । आत्मा वै तनूः, स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतन् । “अश्विनोऽध्यर्धं सादयतामिह
त्वा”-(बा. मं. १४ । ३) इति । अश्विनौ ह्यध्यर्धं सप्रापताम् ॥ ६ ॥

“पृथिव्याः पुरीषमसि”-इति । पृथिवी वै प्रथमा विहिता । तस्या एतत्पुरीषमिव-
युद्धिताया । “अप्सो नाम”-इति । उसो नामेत्येतन् । “तां त्वा विवशेऽभ्रिगृणन्तु देवाः”-
इति । तां त्वा सुशेवैऽभ्रिगृणन्तु देवा इत्येतन् । “स्तोमपृष्टा धृतयतीह सीद”-इति । यावत्

तृतीयं मन्त्रमनूय व्याचष्टे-स्वैर्देवैर्दक्षपितेह सीडति । दक्षपितेर्देवैर्विद्वान् । बृहत्तमे एवार्थमयमिन्द्रनाह-स्वेन
वीर्येणेति । अक्षरान्न सामर्थ्येनेत्यर्थः । “सुम्ने” इति, “बृहते” इति पदयोर्द्वयानन् सुम्नाय महते
इति । सुम्नायऽप्रापत्येतत्पितृवैधि सूनवऽ-इति विद्वान्-इति विद्वान्-इति विद्वान्-इति विद्वान्-इति विद्वान्-
(पा. सु. १ । १ । ९७) इति परस्मैपदम् । तृतीयपदादमनूय व्याचष्टे-स्वैर्देवैर्दक्षपितेह सीडति । अत्रमर्थ-
‘दक्षपिते’ दक्षो वर्धयिताऽस्ति । पित्रा पुत्राय स्योनः सा तादृशी नृषा ‘इदं’ अग्निमन्त्रेण ‘स्वेन
वीर्येण’ उपविश । किमर्थम् ? ‘देवानां सुम्नाय’ सुम्नाय, ‘महते रणाय’ च ‘पितृवै’ ‘यथा पित्रा’
‘सूनवै’ पुत्राय ‘स्योनः’ सन् ‘सुशेवः’ सुशेवो मन्त्रिः, एवं सा त्वं देवता सुशेवित् ‘एवि’ मन्त्रः ।
अतर्पनादमनूय व्याचष्टे-स्वावेशा तन्वेति । अत्र तनूशब्दः अश्विनोर्विद्वान्-स्वावेशेनात्मनेति । मृग्य आने-
श्वरर्षति स्वावेशः ‘अन्येभ्योऽङ्गी दक्षन्ते’-(पा. सु. १ । २ । ७६)-इति हि । तथा च ‘स्वावेशेन’
सुशेवोऽनेनैवैवमुक्तेन ‘आत्मना’ ‘सविशस्व’ सन्त्युपविशति ‘इति’ तृतीयपदादर्थः । अश्विनोर्विद्वान्
इत्यादि गतम् ॥ ६ ॥

चतुर्थमन्त्रमनूय व्याचष्टे-पृथिव्याः पुरीषमसीत्यादिना । पृथिवीमिवेति । प्रथमविद्वत्परां पृथिवीमुच्यते ।
द्वितीया विद्वत्परां उच्यते; तस्याश्चित्तः पुरीषसाम्बन्धः । अत्र दक्षेनन्द व्याचष्टे-उसो नामेत्येतत्तदिति । अप्स
इत्युदक्कायसु गीतकत्वात् तेन एव प्रविशन्ता इत्यर्थः । तां त्वा विवशे इत्यादि निगदयितुम् । ‘स्तोमपृष्टा’

वतीह सीडेति यान्त्स्तोमानस्यां तथैस्थमानो भवति तैरेषा स्तोमपृष्ठा
प्रजावदस्मे द्रविणाऽऽयजस्वेति प्रजावदस्मे द्रविणमायजस्वेत्येतद्विद्वना-
ऽध्वर्युं सादयतामिह त्वेत्यद्विद्वनो ह्यध्वर्युऽउपापत्ताम् ॥ ७ ॥

(न्ता) ताऽएता दिशः । (स्ता) ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रेतः-
सिचावनयोस्तदिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्व्वतऽउपदधाति
सर्व्वतस्तदिशो दधाति तस्मात्सर्व्वतो दिशः सर्व्वतः समीचीः सर्व्वतस्त-
त्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्व्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति
नाना सादयति नाना सुददोहसाऽधिवदति नाना हि दिशः ॥ ८ ॥

(शोऽय) अय पञ्चमी दिश्यामुपदधाति । (त्यू) ऊर्ध्वा इ सा दिक्ता
या सोर्वा दिगसौ सुऽआदित्योऽमुमेवेतदादित्यमुपदधाति तामुन्तरेण

स्तोमानस्यां तस्थमानो भवति । तैरेषा स्तोमपृष्ठा । “ प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व ”-इति ।
प्रजावदस्मे द्रविणमायजस्वेत्येनम् । “ अधिनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा ”- (वा. सं. १४।४)
इति । अधिनो ह्यध्वर्युऽउपापत्ताम् ॥ ७ ॥

‘ ता एता दिशः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । इमे वै रेतःसिचौ । अनयोस्तद्विशो दधाति ।
तस्मादनयोर्दिशः । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतस्तद्विशो दधाति । तस्मात्सर्व्वतो दिशः । सर्व्वतः समीचीः ।
सर्व्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति । तस्मात्सर्व्वतः समीच्यो दिशः । ता नानोपदधाति । नाना साद-
यति । नाना सुददोहसाऽधिवदति । नाना हि दिशः ॥ ८ ॥

अय पञ्चमी दिश्यामुपदधाति । ऊर्ध्वा इ सा दिक् । सा या सोर्वा दिक्-असौ स आदित्यः ।

इति परं व्याचष्टे-यान्त्स्तोमानिति । ‘ अस्यान् ’ चितो ‘ यान् ’ त्रिश्रयान् ‘ स्तोमान् ’ ‘ तस्थमानः ’
विस्तारिष्यमानो ‘ भवति ’ ‘ तैः ’ स्तोमैश्चेतत्वात् स्तोमाः पृष्ठे यस्या इति व्युत्पत्त्या ‘ एषा स्तोम-
पृष्ठा ’ । ‘ द्रविणा ’ इति द्वितीयां आकार इत्याह-द्रविणमायजस्वेत्येतदिति । ‘ अधिना ’ इत्यादि गतम् ।
मन्त्रार्थः सुगमः ॥ ७ ॥

एतावत्तत्र इष्टकाः संभूय प्रशसति-ता एता दिशः इति । प्राच्यादिदिक्षुऽवीर्यमानवादिगाग्निष्ठाः ।
तस्मान्मुपवने स्थानविशेषं विधाय स्तौति-ता रेतःसिचोरिति । ‘ इमे ’ दामादृष्यो हि ‘ रेतःसिचौ ’
अतिउज्ज्वलदुर्लभचिहेतुत्वात् । ‘ तत् ’ तेनाधिनीनां रेतःसिक्तमीदृशत्वात् ‘ अनयोः ’ दामादृष्योः प्राच्या-
वायव्यतः ‘ दिशो दधाति ’ स्थानयति । ‘ तस्मान् ’ इति लोकप्रसिद्धिरूपेण । सर्वांस्तु दिक्षु क्रमेण चत-
स्रान्मुपवने विधत्ते-सर्व्वत उपदधातीति । आशान्मुपवने गुगान्तरं विधाय स्तौति-सर्व्वतः समीचीरिति ।
सर्व्वतस्ति दिक्षु ‘ समीचीः ’ अनुर्व्विणायाः न तु तिर्यग्बन्दिता इत्यर्थः । उपवनेतस्मादनसुददोहसां नानात्वं
विधाय स्तौति-ता नानोपदधातीति ॥ ८ ॥

अय मय उपवेद्यामाधिनीं विधत्ते-अय पञ्चमीरिति । तत्रान्नं पञ्चसंख्यादूनी पञ्चमी, दिशि ऊर्ध्वायां
मया इति ‘ दिक्ता ’ ‘ दिगदिप्सो दन् ’ (वा. सू. ४।३।१४) । एतां पञ्चमीन्पूर्वदिगादित्यरूपेण स्तौति-

दक्षिणां दिशामुपदधात्यमुं तदादित्यमुन्तरेण दक्षिणां दिशं दधाति
तस्मादेवोऽन्तरेण दक्षिणां दिशमेति ॥ ९ ॥

(त्व) अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयामीति । (ती) इयं वाऽअदितिस्तस्यामे-
वेनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयत्यन्तरिक्षस्य घर्त्रो विष्टम्भनीं दिशामधिपतीं
भुवनानामित्यन्तरिक्षस्य ह्येष घर्त्रा विष्टम्भनो दिशामधिपतिर्भुवनाना-
मूर्तिर्द्रष्टोऽअग्रामसीति रसो वाऽअमूर्तिर्विश्वकर्मा तऽअपिदिति प्रजा-
पतिर्वै विश्वकर्मा प्रजापतिमृष्टाऽसीत्येतद्विश्वनाऽप्यर्थं सादयतानिह
त्वेत्यदितुं ह्यध्वर्युऽउपाधत्ताम् ॥ १० ॥

अमुमेवेतदादित्यमुपदधाति । तामन्तरेण दक्षिणां दिशामुपदधाति । अमुं तदादित्यमुन्तरेण दक्षिणां
दिशं दधाति । तस्मादेवोऽन्तरेण दक्षिणां दिशमेति ॥ ९ ॥

“ अदित्याम्वा पृष्ठे सादयामि ”-इति । इयं वाऽअदितिः । अस्यामेवेनमेतत्प्रति-
ष्ठायां प्रतिष्ठापयति । “ अन्तरिक्षस्य घर्त्रो विष्टम्भनीं दिशामधिपतीं भुवनानाम् ”-
इति । अन्तरिक्षस्य ह्येष घर्त्रा, विष्टम्भनो दिशाम्, अधिपतिर्भुवनानाम् । “ अमूर्तिर्द्रष्टोऽअग्रा-
मसि ”-इति । रसो वाऽअमूर्तिः । “ विश्वकर्मा तऽअपिदितिः ”-इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा ।
प्रजापतिमृष्टाऽसीत्येतत् । “ अश्विनाऽध्वर्युं सादयतानिह त्वा ”- (वा. सं. १४ । ५) इति ।
अश्विनी ह्यध्वर्युऽउपाधत्ताम् ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा हेत्यादिना । ‘ वा ’ इव पञ्चमीष्टका ‘ मा ’ ‘ ऊर्ध्वा दिक्, ‘ सा ’ इष्टकारुणा ‘ वा सोर्ध्वा दिक्, ।
‘ अनी ’ एव ‘ मा ’ प्रसिद्धा आदित्यः ‘ ऊर्ध्वायां हि तस्य सञ्चरणम् । अतः ‘ अमुम् ’ आकाशे दृश्यमान-
मेव ‘ आदित्यम् ’ ‘ एतत् ’ एतेन पञ्चमेष्टकापदानेनोपहितान्तरिक्षस्यार्थः । तामन्तरेणेत्यादि । दक्षिण-
दिस्तुपहिता येन दिशया ताम् ‘ अन्तरेण ’ तस्या अन्त्यन्तरेदेशे ‘ ती ’ पञ्चमीष्टादित्यरूपामिष्टकामुपदध्यात् । ‘ ताम्नात् ’
कारणात् ‘ एष ’ आदित्यः ‘ दक्षिणां दिशामन्तरेण ’ दक्षिणस्या दिशोऽअन्त्यन्तरेदेशे ‘ एति ’ गच्छति ॥ ९ ॥

तन्मन्त्रमनूय भ्यावष्टे-अदित्यास्त्वेति । अत्रादितिशब्देन पृथिवी विवक्षितेत्याह-इयं वा अदिति-
रिति । अस्यामेवेनेमिति । ‘ एनम् ’ पञ्चमेष्टकादित्यादित्यम् । अन्तरिक्षस्य घर्त्रोम् इत्यादि । पञ्चमेष्टकाया
आदित्यरूपत्वादित्यरूपतयेत्याह-अन्तरिक्षस्य ह्येष घर्त्रेत्यादि । ‘ एष ’ उक्त सूर्यः ‘ अन्तरेष्टम्भ ’
‘ घर्त्रा ’ आधिता यथा दिशो ॥ पतन्ति तथा तासां ‘ विष्टम्भन ’ विशेषेण स्तम्भयिता ‘ भुवनानाम् ’
अधिकं प्रकाशवर्धादिना पालयिता, अतस्तद्विषया इष्टकाया अध्येत-सर्वमुपापन्न इति विशेषणानामभिप्रायः ।
रसो वा अमूर्तिरिति । ‘ रसः ’ एव द्रव्यं तद्रूपेण वर्तते । तस्मादत्रोर्मिशन्दो रसपर इत्यर्थः । एतदुक्त
मवति । हे इष्टके ! अपां सम्बन्धी यो रसरूप ‘ अमूर्तिः ’ तस्यो ‘ द्रष्टो ’ द्रष्टव्यं तदुभयकारुणाऽसीति । प्रजा-
पतिर्वै विश्वकर्मेति । विश्व सर्वं जगत् कर्म कर्तव्यं येनेति न्युपपत्तेः ‘ विश्वकर्मा ’ ‘ प्रजापतिः ’ । हे इष्टके !
उदाहरितरूपायाः ‘ ते ’ तव ‘ विश्वकर्मा ऋषिः ’ इष्टा । अन्य तावदत्राह-प्रजापतिमृष्टाऽसीत्येतदिति ।
अश्विनी ह्यध्वर्युं इत्यादि गतम् ॥ १० ॥

युद्धेवेताऽआश्विनीरूपदधाति । प्रजापतिं विस्त्रस्तं देवताऽआदाय
व्युदक्रामंस्तस्य युद्धं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात्तदस्याश्विनावादायो-
त्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ ११ ॥

(न्ता) तावब्रवीत् । (दु) उप मेतं प्रति मऽएतद्वत्तं येन मे युवमुद-
क्रमिरमिति किं नौ ततो भविष्यतीति युवदेवत्यमेव मऽएतदात्मनो भवि-
ष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदश्विनौ प्रत्ययत्ताम् ॥ १२ ॥

(न्त) तस्याऽएताः पञ्चाश्विन्यः । (ऽ) एतदस्य तदात्मनस्तदुदेता
ऽअत्रोपदधाति युद्धेवास्थेताऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतदश्विनावादायो-
त्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ १३ ॥

यद्धेवेता आश्विनीरूपदधाति । प्रजापतिं विस्त्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामन् । तस्य युद्धं
प्रतिष्ठायाः, अवाचीनं मध्यात्, तदस्याश्विनावादायोत्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ ११ ॥

तावब्रवीत्-उप मेतं, मणि मऽएतद्वत्तम्, येन मे युवमुदक्रमिरमिति । किं नौ ततो भविष्य-
तीति । युवदेवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति । तथेति । तदस्मिन्नेतदश्विनी प्रत्ययत्ताम् ॥ १२ ॥

तथा एताः पञ्चाश्विन्यः-एतदस्य तदात्मनः । तदुदेता अत्रोपदधाति-यद्धेवास्थेता आत्मनः-
तदस्मिन्नेतदश्विनावादायोत्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ १३ ॥

अथैतासां आश्विनीनामात्मनोऽप्युदक्रामन्तुवाद्पुरःसरमाख्यायिका प्रतिपादयति-यद्धेवेता इत्यादिना ।
अश्विनावादानामुपधानो मन्त्र इति त्रिगुणः “ तद्वानासायुपधानो मन्त्रः ”-(पा. सू. ४ । ४ ।
१२५) इति मनुष्यो लुकि प्राप्तेः “ अभिमानम् ” (पा. सू. ४ । ४ । १२६) इत्ययं प्रत्ययः, ततः
(पा. सू. ४ । १ । १२५) कीत् । “ प्रजापतिम् ” विमस्ताश्वनं प्रजापतिम् “ देवताः ” आन्यादयः पृथक्
पृथक् एकैकमवयवम् आदाय “ व्युदक्रामन् ” शरीरमभ्यासिकान्ताः । “ तस्य ” प्रजापतेः “ प्रति-
ष्ठाया ” युद्धं “ प्रतिष्ठाशब्दः ” पादवाची पादतलादायव्योर्ध्वम्, “ मध्यात् ” कटिप्रदेशात् “ अवाची-
नम् ” अपस्तम्भजातम् “ अस्य ” प्रजापतेः सम्बन्धि तदङ्गं “ अश्विनावादाय ” तस्मात्स्थानादपक्रम्य
“ अतिष्ठताम् ” ॥ ११ ॥

स प्रजापतिः “ तावब्रवीत् ” हे अश्विनी ! “ मा ” माम् “ उपेतम् ” उपगच्छतम् । मदीयम् “ एतम् ” अङ्गं
“ प्रतिपत्तम् ” येन “ मदीयङ्गेन सह “ युद्धं ” युवम् “ उदक्रमिरमिति ” । ततोऽश्विनावब्रूताम् । “ ततः ”
तस्मात् प्रतिष्ठानात् “ नौ ” आवयोः “ किम् ” प्रयोजनं “ भविष्यतीति ” । ततः प्रजापतिरब्रवीत् । “ मे ”
मम “ आत्मनः ” शरीरस्य सम्बन्धि “ एतद् ” अङ्गम् “ युवदेवत्यम् ” “ भविष्यति ” युवाम् “ अश्विनी ”
देवते तस्य “ तत् ” तपोतम् । “ युवावौ द्विवचने ”-(पा. सू. ७ । २ । ९२) इति मर्यान्तस्य द्वयस्य
पुष्पो युवादेशः । तौ “ तथेति ” अङ्गीकृत्य “ अस्मिन् ” प्रजापतौ यदुपात्तमङ्गं तत् पुनः “ प्रत्ययत्ताम् ” ॥ १२ ॥

किं पुनस्तद्व्यतिथिं तत्राह-तथा एता इति । “ तत् ” तत्र “ या एताः ” “ पञ्च ” सङ्ख्याकाः
“ आश्विन्यः ” “ अस्य ” प्रजापतेः “ आत्मनः ” “ एतद् ” एव “ तत् ” अङ्गं तदश्विन्यां पूर्वप्रतिहितम् । तस्मा-

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसीति । यद्वे स्थिरं यत्प्रतिष्ठितं तद्भ्रुवमुय वाऽ-
अस्येतदस्थिरमिवाध्रुवमिवात्मनः । आसीत्तुदेवेतुस्थिरं । ध्रुवं कृत्वा
प्रत्यघत्ताम् ॥ १४ ॥

(६) कुलायिनी पृतवती पुरन्धिः । कुलायमिव वाऽअस्येतदा-
त्मनः स्वेर्दक्षेर्दक्षपितेह सीदेत्यदक्षपतामेवास्येतदात्मनः पृथिव्याः पुरीप-
मसीति पुरीपसर्धितमिव वाऽअस्येतदात्मनो रेतःसिचोर्बेलया पृथ्यो
वे रेतःसिचो पृथिसाचपमिव वाऽअस्येतदात्मनः सर्व्वतः । उपदधाति
सर्व्वतो ह्यस्येतदद्विभवावात्मनः प्रत्यघत्ताम् ॥ १५ ॥

“ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसि”-इति । यद्वे स्थिरं, यत्प्रतिष्ठितं-तद्भ्रुवम् । अयं वाऽअस्ये-
तदस्थिरमिवाध्रुवमिवात्मन आसीत्-उदेवेतिस्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यघत्ताम् ॥ १४ ॥

“कुलायिनी पृतवती पुरन्धिः”-इति । कुलायमिव वाऽअस्येतदात्मनः । “स्वेर्दक्षेर्द-
क्षपितेह सीद”-इति । अदक्षपतामेवास्येतदात्मनः । “पृथिव्याः पुरीपमसि”-इति ।
पुरीपसर्धितमिव वाऽअस्येतदात्मनः । रेतःसिचोर्बेलया । पृथ्यो वे रेतःसिचो । पृथिसाचपमिव
वाऽअस्येतदात्मनः । सर्व्वतः उपदधाति । सर्व्वतो ह्यस्येतद्विभवावात्मनः प्रत्यघत्ताम् ॥ १५ ॥

राधनगो वाकामुनवान् कर्त्तव्यमिति प्रकृतमनुवर्त्ति-तद्यदेवा इति । ‘अत्र’ आत्मनि । ‘तस्मादेवा’ इति
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ १३ ॥

प्रवातन्वयवस्तन्वान्कर्त्तव्यं मन्त्रागमनि सामर्थ्यं प्रतिपादयति-ध्रुवक्षितिर्विरेतादित्य । यद्वे स्थिरम्-
इत्यादि प्रागुक्तार्थम् । आत्मन आसीदिति । ‘आत्मनः’ प्रवाततिष्ठतीत्य सन्त्यग्नौ । ‘अस्थिरमिव’
‘अद्यमिव’ ‘अध्वरम्’ ‘अप्रतिष्ठितम्’ इव च आसीत् । ‘एतत्’ एतेन ध्रुवक्षितिर्विरेतामन्त्रेण ‘उदेवेत्तम्’-
‘अहम्’ ‘स्थिरं ध्रुवम्’ च कृत्वा अक्षिनी ‘प्रत्यघत्ताम्’ ॥ १४ ॥

विरेतमन्त्रेऽप्युक्तार्थप्रत्यगाह-कुलायिनीति । यदेवदक्षिण्यां प्रतिष्ठितमहम् ‘एतम्’ आत्मानम्, ‘कुलाय-
मिव’ हि मनसि । अतः “कुलायिनी” इति मन्त्रेण तन्मन्त्रात् पुनश्च स्वार्थः । तद्विरेतमन्त्रस्याप्यु-
क्तार्थप्रत्यगाहं स्वयमिति-स्वेर्दक्षेति । ‘अस्यात्मनः’ प्रवाततिष्ठतीत्य ‘एतम्’ उक्तमहमक्षिनी ‘अदक्षप-
ताम्’ अवर्त्तयत् । “दक्ष इवो”-(वा. पा. म्वा. प. ६-०९) इति शब्दः । अग्निमन्त्रे दक्षश्चन्द्रेण
सोऽपः प्रवाचते । चतुर्दशमन्त्रस्याप्येवदर्शनप्रत्यगाह-पृथिव्याः पुरीपमसीति । ‘अयम्’ आत्मनः
‘एतम्’ अक्षिण्यां प्रतिष्ठितमहम् ‘पुरीपमसि’ पुरीपेण न्युक्तमिव खट्व मनसि । अतो मन्त्रमनुवीच्यमन्त्रे-
णात्मनः प्रतिपादयति इति तन्मन्त्रप्रयोगो युक्त इत्यर्थः । स्थानविशेषस्याप्येवदर्शनप्रत्यगाहमभिप्रेक्ष्यते-रेतः-
सिचोर्बेलयेति । रेतःसिचोर्बेलये इत्येव तयोः सर्व्वे देवा आक्षिप्य दत्तव्येति चे च । रेतःसिचो ‘पृथ्यः’

१-विरेतमन्त्रेऽप्युक्तार्थप्रत्यगाह-कुलायिनीति । यदेवदक्षिण्यां प्रतिष्ठितमहम् ‘एतम्’ आत्मानम्, ‘कुलाय-
मिव’ हि मनसि । अतः “कुलायिनी” इति मन्त्रेण तन्मन्त्रात् पुनश्च स्वार्थः । तद्विरेतमन्त्रस्याप्यु-
क्तार्थप्रत्यगाहं स्वयमिति-स्वेर्दक्षेति । ‘अस्यात्मनः’ प्रवाततिष्ठतीत्य ‘एतम्’ उक्तमहमक्षिनी ‘अदक्षप-
ताम्’ अवर्त्तयत् । “दक्ष इवो”-(वा. पा. म्वा. प. ६-०९) इति शब्दः । अग्निमन्त्रे दक्षश्चन्द्रेण
सोऽपः प्रवाचते । चतुर्दशमन्त्रस्याप्येवदर्शनप्रत्यगाह-पृथिव्याः पुरीपमसीति । ‘अयम्’ आत्मनः
‘एतम्’ अक्षिण्यां प्रतिष्ठितमहम् ‘पुरीपमसि’ पुरीपेण न्युक्तमिव खट्व मनसि । अतो मन्त्रमनुवीच्यमन्त्रे-
णात्मनः प्रतिपादयति इति तन्मन्त्रप्रयोगो युक्त इत्यर्थः । स्थानविशेषस्याप्येवदर्शनप्रत्यगाहमभिप्रेक्ष्यते-रेतः-
सिचोर्बेलयेति । रेतःसिचोर्बेलये इत्येव तयोः सर्व्वे देवा आक्षिप्य दत्तव्येति चे च । रेतःसिचो ‘पृथ्यः’

(मु) अयत्तव्येऽनुपदधाति । (त्) ऋतुवऽएते बहुतव्येऽऋतून्वे-
तदुपदधाति शुक्रश्च शुचिश्च श्रेष्ठावृत्तुऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्या-
मेवनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइएके भवतो द्वौ हि मासावृत्तुः सकृत्सादयत्येकं
तद्वत्तुं करोति ॥ १६ ॥

तद्युदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सरऽएषोऽग्निरिमुञ्च लोकाः संवत्सर-
स्तस्य युदूर्ध्वं पृथिव्याऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तदस्यैषा द्वितीया चित्तिस्तु-
दस्य ग्रीष्मऽऋतुस्तद्युदेतेऽअत्रोपदधाति अदेवास्त्यैतेऽआत्मनस्तद-
स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तुस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १७ ॥

अथ ऋतव्येष्टकोपधानम् ।

अयत्तव्येऽनुपदधाति । ऋतुव एते-यदतव्ये । ऋतून्वेतदुपदधाति । “ शुक्रश्च शुचिश्च
श्रेष्ठावृत्तु ”—(वा. सं. १४ । ६) इति । नामनीऽएनयोरेते । नामभ्यामेवनेऽएतदुपदधाति ।
द्वेऽइएके भवतः । द्वौ हि मासावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं तद्वत्तुं करोति ॥ १६ ॥

तद्युदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्य युदूर्ध्वं
पृथिव्याः, अर्वाचीनमन्तरिक्षात्—तदस्यैषा द्वितीया चित्तिः । तदस्य ग्रीष्म ऋतुः । तद्युदेते-
अत्रोपदधाति । अदेवास्त्यैतेऽआत्मनः—तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तुस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १७ ॥

कतिप्रदेशाणीनि पृष्टव्यं शस्यन्ते । ‘ पृष्टिषाकयमिष ’ पृष्टिभिः कटिसम्बन्धिभिरद्विभिः सम्बन्धिषु तद्वत् ‘ अय’
प्रजापतिशतैरस्य ‘ एतद् ’ अश्विभ्यां प्रतिदितमत्रम्, अतः श्रुतिसुनरेवः सिस्सनीतोपधानमादिवनीतो युक्तः
मिति भावः । सर्वत उपधानमप्यतिवर्षे योवयनि—सर्वत इति । ‘ सर्वतः ’ यवांसु प्राण्यादिदिक्षु ‘ उपद-
धाति ’ इति । अत्र कारणमाह—सर्वतः इति । ‘ दि ’ यस्माद् ‘ अय’ अतमनः ‘ एतद् ’ अहम्
‘ अदिवनी ’ सर्वान्यो दिग्व्य आह्वय ताभिरोपाधिजनं ‘ प्रत्यवत्तान् ’ अतः ‘ सर्वतः ’ उपधानमप्येनः प्रयोजन-
सिद्धये सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतमाश्विनीविषयं ऋतव्येष्टकोपधानं विधत्ते—अयत्तव्ये उपदधातीति । ‘ अथ ’ आश्विन्यापधानान्त-
रत्वं ‘ ऋतव्ये ’ ऋतुदेवताके इष्टके उपदध्यात् । तत्प्रशंसति—ऋतुव एत इति । संवत्सरतदस्य विष्पत्तामे-
“ मनुष्यं मावयव ” इत्यादिमन्त्रैश्चरेषा ऋतव्या इष्टका ऋतुम्यामीना अतस्तेनैव ऋतव्येष्टकोपधानेनैव ‘ ऋतु’
एवावित्तकालमवधिपर्यः । मन्त्रं विधाय व्याकट्टे—शुक्रश्च शुचिश्चेति । नामनी एनयोरेति । ‘ एनो’ श्रेष्-
ठावृत्तिरकोर्हन्त्ययोः ‘ एने’ शुक्रशुचिसन्दर्भे ‘ नामनी ’ अतो ‘ नामन्यामेव ’ एतदोपधानं कृते भवतीति
त्यर्थः । “ ऋतव्ये उपदधाति ” इति विशिष्टविधिरेव सिद्धं दितमनुव सतीति—दे इष्टके भवतो द्वौ हि मासा-
वृत्तु इति । ‘ दि ’ चन्दः सर्वजनप्रतिदिशोत्तरार्थः । इष्टकोर्द्वित्वत्तु युयक् सादयप्रसज्जाह—सकृत्सादय-
तीति । ‘ त्व ’ सेन सङ्घनकारेण ‘ ऋतुमेकम् ’ अदरायकं ‘ करोति ’ यवयमः ॥ १६ ॥

ऋतव्येष्टोद्वेगवित्तुवचनं प्रशंसति—तद्युदेते अत्रेति । वसन्तापूर्वदिष्टकानिमात्रत्वाद् ‘ एवः ’ वीथ-

युद्धेवेतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य
यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्तदस्य ग्रीष्म-
ऽऋतुस्तदुदेतेऽअत्रोपदधाति युदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिद-
धाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १८ ॥ (अर्घप्रपाठकः ५८) ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-५ ॥ (२.१) ॥

अथ वैश्वदेवीरुपदधाति । (त्ये) एषा वै सा द्वितीया चितिश्चमिभ्यस्तु-
दक्षिणानाऽउपधात्तां तामुपधायेदथै तन्वमभवतां युदिदं किं च ॥ १ ॥

यद्वेवेतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाः,
अवाचीनं मध्यात्-तदस्यैषा द्वितीया चितिः । तदस्य ग्रीष्म ऋतुः । तदुपदेतेऽअत्रोपदधाति-
यदेवास्यैतेऽआत्मनः-तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १८ ॥

अथ पञ्चवैश्वदेवेष्टकोपधानम् ।

अथ वैश्वदेवीरुपदधाति । एषा वै सा द्वितीया चितिः-यामेभ्यस्तदक्षिणाऽउपधात्ताम् । तामु-
पधायेदं सर्वमभवताम्-यदिदं किं च ॥ १ ॥

मानोऽग्निः ' सवत्सरः ' स च सवत्सर ' इमे लोकाः ' तस्य सवत्सरस्यमेव प्रजापतिना सृष्टत्वात् । अग्ने-
सवत्सरस्य लोकत्रयमभ्यर्चयन्त्येवम् । प्रयोजनमह-तस्य यदूर्ध्वमिति । पृथिव्याः प्रथमक्षिपामकृतायाः
प्रागुक्तत्वात् (श. प. ८ ११ । १ । १) तत् उपरितनम्, अन्तरिक्षादवतनं यदस्ति, ' तदस्य ' अग्नेर्द्वितीय-
चितित्स्थानीयम् । ' तद् ' तदेव ' अस्य ' सवत्सररूपस्य ' ग्रीष्म ऋतुः ' ' तत् ' तस्मात् ' एते ' इष्टके
' अत्र ' द्वितीयाया चितौ ' उपदधाति ' इति यत् ' तत् ' तेन ' यदेवास्य ' अग्नेः, ' आत्मनः, ' हापीत्य-
इष्टकादभ्यस्तमत्र विकल्पमभूत् ; ' तत् ' विकल्पम् ' अग्निम् ' आत्मनि ' एतत् ' इदानीम् ' प्रतिदधाति '
पुनः स्थापितवान् भवति । ' तस्मादेते ' इति निगमनम् । अपमर्शः-लोकत्रयमभ्यर्चयन् चि यामेर्वत्पृथिव्यत-
रिक्षान्तराक्षरूपमहं तद्वितीयचित्यनुष्ठानेन, यत् सवत्सरस्यमेव ग्रीष्मर्तुस्य तत्तद्व्यपोषधानेन प्रतिहितं
भवतीति ॥ १७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रसंगति-यदेवेते इत्यादिना । ' एषः ' बीशमानः ' अग्निः प्रजापतिः ' सोऽपि
सवत्सर एव, किं ! तन् ' तस्य ' संवत्सरविशेषः प्रजापतिरूपगणैः ' ऋतुः ' ' प्रतिष्ठायाः ' प्रतिष्ठा
पादौ तत् ' ऊर्ध्वम् ' ' मध्यात् ' कटिप्रदेशादवतनं च यदस्ति । शिष्टं युर्वेदम् ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते ब्राह्मण्ये वेदार्थप्रकाशे माध्वदिनभक्तपथब्राह्मणमाध्वे

अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-१) ॥

कृतव्यपोषधानान्तरं वैश्वदेवीनमुपधानं विधायार्थेयाधिकया स्तोति-अयं वैश्वदेवीरुपदधात्येषा वै
सोत्यादिना । ' याम् ' इष्टकम् ' एभ्यः ' देवेभ्योऽर्घ्याय ' तत् ' तदा ' अद्वितीयो उगवत्तम् ' । ' सेष्ट

ते देवाऽअब्रुवन् । (ब्र) अश्विनौ वाऽइदं सर्वमभूतामुप तज्ज्ञा-
नीत यथा व्यग्रमिहाप्यसामेति तदब्रुवन्चेतयध्वमिति चित्तिमिच्छतेति
वाव तदब्रुवन्स्तदिच्छत यथा व्यग्रमिहाप्यसामेति ते चेतयमानाऽएता
ऽऽष्टकाऽअपश्यन्वैश्वदेवीः ॥ २ ॥

(स्त) तेऽब्रुवन् । (ब्र) अश्विनौ वाऽइदं सर्वमभूतामश्विभ्यामेवा-
श्विनोऽश्रितिमनूपादधामहाऽइति तेऽश्विभ्यामेवाश्विनोऽश्रितिमनूपादधत
तस्मादेतामाश्विनौ चित्तिरित्याचक्षते तस्माद्यथैव पूर्वसामुदर्कऽएवमेता-
सामश्विभ्यां ह्येवाश्विनोऽश्रितिमनूपादधत ॥ ३ ॥

बुधेव वैश्वदेवीरुपधाति । ये वै ते विश्वे देवा एतां द्वितीयां चिनिम-
पश्यन्ते तुऽएतेन रसेनोपायस्तुऽएते तानुवैतदुपधाति ता एताः सुर्वाः

ते देवा अब्रुवन्-अश्विनौ वाऽइदं सर्वमभूताम्, उप तज्ज्ञानीत-यथा व्यग्रमिहाप्यसामेति । ते-
ऽब्रुवन्-चेतयध्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत-यथा व्यग्रमिहाप्यसामेति ।
ते चेतयमाना एता इष्टका अपश्यन्वैश्वदेवीः ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्-अश्विनौ वाऽइदं सर्वमभूताम्, अश्विभ्यामेवाश्विनोऽश्रितिमनूपादधामहाऽइति । तेऽश्वि-
भ्यामेवाश्विनोऽश्रितिमनूपादधत । तस्मादेतामाश्विनौ चित्तिरित्याचक्षते । तस्माद्यथैव पूर्वसामुदर्क-
एवमेतासाम् । अश्विभ्यां ह्येवाश्विनोऽश्रितिमनूपादधत ॥ ३ ॥

यदेव वैश्वदेवीरुपधाति । ये वै ते विश्वे देवा एतां द्वितीयां चित्तिमपश्यन्, ये त एतेन रसेनोपायन्-
द्वितीया चितिः । ब्रह्म । तान् । द्वितीयम् । उपगमेद सर्वमभूताम् । सर्वविद तयोः स्वाधीनमभूदित्यर्थः ।
सर्वशब्दव्याप्त्यर्थं दर्शयति-यदिदं विश्वेति । यन्-यन्प्रतीयते तत्सर्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

'ते देवाः' 'इदं सर्वम्' 'अश्विनौ' एव 'अभूताम्' अतः 'यथा' येन प्रकारेण 'ब्रह्म'
अस्मिन् सर्वस्मिन् 'व्यग्रमप्यसार' 'तन्' तथा 'उपज्ञानीत' 'इति' रसम् 'अब्रुवन्' । एवमुक्त्वा ते
पुनरब्रुवन् 'चेतयध्वमिति' । एवं वदतमुक्तेरभिप्रायं श्रुतिरितरथा ब्रूत-चिनिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति ।
इतस्ततो विधिमाया बुद्धिचरेकाग्र्येणैक समावेश-विधिः । 'ते चेतयन्' । 'इत्यादि स्पष्टम् । स्वातन्त्र्येण
कार्यं साधयितुमशक्ताः 'ते' देवा एवम् 'अब्रुवन्' । कथं ? प्रथम् 'इदं सर्वमश्विनौ' एव 'अभूताम्' खड्ग ।
अतो वदमहि 'अश्विभ्यामेव' साधनाभ्यां (तद्वत्सादित्यर्थः) तयोः 'चित्तिम्' अनुमृद्वेव वैश्वदेवीः
'उपदधामहा' इति । एवमुक्त्वा 'ते' तथैवाब्रुवन् ! 'तस्मात्' अश्विप्रधानत्वात् 'एताम्' द्वितीयां
चित्तिम् 'आदिश्वितेयावधने' अग्निज्ञाः । 'तस्मात्' अश्विभ्यां साधितत्वात् 'यथैव पूर्वोक्तम्' आश्विनोऽनान्
'उदर्कः' मन्त्रव्यावसानम् 'अश्विनाऽप्यर्थं साधयताम्' इत्येवम् । 'एवमेतासाम्' वैश्वदेवीनामनुदर्क
इति शेषः । तत्र कारणं पूर्वोक्तं पुनः स्मारयति-अश्विभ्यां ह्येतेति ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण स्तोत्रे-यदेवेति । 'यदेव' कारणम् 'वैश्वदेवीरुपधाति' तदभिधीयन् इत्यर्थः । 'ये'
खड्ग 'ते विश्वे देवा एताम्' वैश्वदेवीनिर्निमित्तम् । द्वितीयां चिनिमपश्यन्, अब्रुवन् । 'ते' देवाः 'एतेन

प्रजास्ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधातीमे वे रेतःसिचावनयोस्तत्प्रजा
दधाति तत्प्रमादनुयोः प्रजाः सर्व्वतऽनुपदधाति सर्व्वतस्तत्प्रजा दधाति
तत्प्रमात्सर्व्वतः प्रजा दिश्याञ्जनूपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तत्प्रमा-
त्सर्व्वसि दिक्षु प्रजाः ॥ ४ ॥

(०) बुद्धेर्वैश्वदेवीरुपदधाति । प्रजापतेर्विष्णुस्तात्सुत्राः प्रजा मध्यत
ऽनुदकामन्नेतस्याऽनुपि योनेस्ताऽएनमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते प्रापयन्त-
त यः सु प्रजापतिर्व्यस्यत । (ता) वायुमेव सु योऽयुमग्निश्चीयतेऽयञ्चा
ऽनस्मात्ताः प्रजा मध्यतऽनुदकामन्नेतास्ता वैश्वदेव्यऽनुदकास्तद्यदेता
ऽनुपदधाति वा ऽनुवास्मात्ताः प्रजा मध्यतऽनुदकामन्ताऽनस्मिन्ने-

त एने । तानेवैश्वदेव्यदधाति । ता एताः सर्वाः प्रजाः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । इमे वै रेत-
सिचोर्वै । अनयोस्तत्प्रजा दधाति । तस्मादनुयोः प्रजाः । सर्व्वतऽनुपदधाति । सर्व्वतस्तत्प्रजा दधाति
तस्मात्सर्व्वतः प्रजाः । दिश्या अन्नुपदधाति । दिक्षु तत्प्रजा दधाति । तस्मात्सर्व्वसि दि-
क्षु प्रजाः ॥ ४ ॥

यदेव वैश्वदेवीरुपदधाति । प्रजापतेर्विष्णुस्तात्सुत्राः प्रजा मध्यतऽनुदकामन्-एतस्या अपि योनेः
ता एनमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते प्रापयन्त ॥ ५ ॥

न यः न प्रजापतिर्व्यस्यत-अयमेव सः-योऽयमग्निश्चीयते । अथ वा अस्मात्ताः प्रजा मध्य
तदकामन्-एतास्ता वैश्वदेव्य इहकाः । तद्वदेता उपदधाति-या एवास्मात् ताः प्रजा मध्य

स्तेनोनात्मन् ' स्तेन सङ्गता कमवक्रिण्यर्थः । ' त एने ' प्रतिज्ञा विधे देवा । ' तानेव ' स्तेनोनेतानेव देवा
' एतद् ' एतेन वैश्वदेवीरुपदधाति ' एतदधाति ' वाङ्मनः । अनेतो रत इति स सम्पत्ते-ता एताः सप्त
प्रजा इति । ' ताः ' रतवेन निर्दिष्टा इहकाः ' एताः ' एतदस्मान्ताः ' सर्वाः प्रजाः । ' एतान् स्तान्माह
ता रेतःसिचोर्वेलयेति । गतनिदम् । ' तस्माद् ' रेतःसिचोर्वैश्वदेव्यामकवाद् ' अनयोः ' वाङ्मन्यिदम्
मेव ' प्रजाः ' वर्मेत इति शेषः । सङ्गति विधेयं सार्थकदमह-सर्व्वतऽनुपदधातीति । तत्राप्याभिधीयमान
स्तेनोनाह-दिश्या अन्विति । ' दिश्याः ' अन्वित्यस्ताः सर्व्वतऽनुपदधाति, ता अन्वेता अनुपदधातु
स्तेनोर्वैश्वदेव्यः ॥ ४ ॥

पुनः प्रजापत्येन स्तौति-यदेवेति । ' विष्णुस्तत्प्रजापतेर्व्यस्यतः सर्वाः प्रजाः ' एतान्ताः । मध्यं विधि
कृति-एतस्या अपि योनेरिति । ' अथ ' इति पञ्चम्यर्थादुवाच । ' एतस्याः ' प्रजापतेर्नादिकायाः ' योनेः
सङ्गताम् । ' ताः ' सङ्गताः प्रजापतिशरीरस्य सम्बन्धिन्यः ' एतन्निन् ' अथ ' प्रतिहिते ' स्तौति स
' एनम् ' प्रजापतिं स्तुताम् प्रापयन्त ॥ ५ ॥

कोऽपि विसरतः प्रजापतिरिति तमाह-अयमेव स इति । एतच्छब्दार्थमाह-योऽयमिति । अथ स
तत्कान्ताः प्रजाः वा इति ता आह-एतास्ता वैश्वदेव्य इति । ' तद्वदेताः ' वैश्वदेवीः अथ द्वितीया कि

तत्प्रपादयति रेतःसिचोर्व्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यसु पृष्टयो मध्यतः-
 प्रवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्व्वतःपदधाति सर्व्वतः प्रवास्मिन्नेताः
 प्रजाः प्रपादयति ॥ ६ ॥

बुद्धेव वैश्वदेवीरुपदधाति । (त्य) एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः
 प्रतिहितेऽकामयत् प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति नु ऽऋतुभिरष्टिः प्राणिः
 संवत्सरेणादिवभ्याथ सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्राजनयत्युर्व्वेतश्च मान
 ऽएताभिर्देवताभिः सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्राजनयति तुन्मादु सर्वास्तेव
 सजुः सजृरित्युववते ॥ ७ ॥

सजृर्ऋतुभिरिति । तद्वत्प्राजनयदतुभिर्व्व सयुग्भूत्वा प्राजनयत्सजु-
 र्विधाभिरित्यापो वै विधाऽअष्टिर्द्वैर्व्व सर्व्व विहितमद्विर्व्व सयुग्भूत्वा

उदक्रामन्-ता अस्मिन्नेतस्मादधाति । रेतमिचोर्व्वेलया । पृष्टयो वै रेतमिचौ । मध्यसु पृष्टयो ।
 मध्यतः प्रवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति । सर्व्वतः उपदधाति । सर्व्वतः प्रवास्मिन्नेताः प्रजाः
 प्रपादयति ॥ ६ ॥

बुद्धेव वैश्वदेवीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहितेऽकामयत्-प्रजाः सृजेय,
 प्रजायेयेति । स ऋतुभिः-अष्टिः-प्राणिः-मन्वन्तरेण-अभिभ्यां सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्राजनयन् ।
 सयुर्व्वेतश्च मान एताभिर्देवताभिः सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्राजनयति । तस्मादु सर्वास्तेव सजुः सजृ-
 रित्युववते ॥ ७ ॥

“ सजृर्ऋतुभिः ”-इति । तद्वत्प्राजनयत् । ऋतुभिर्व्व सयुग्भूत्वा प्राजनयत् । “ सजृ-
 र्विधाभिः ”-इति । आगो वै विधाः । अष्टिर्द्वैर्व्व विहितम् । अष्टिर्व्व सयुग्भूत्वा प्राजनयत् ।

‘ उपदधाति ’ ‘ या एव प्रजाः ’ ‘ अन्तः ’ ‘ प्रकालः ’ ‘ मध्यतः ’ ‘ मध्यतस्तान् उदक्रामन्ताः ’ ‘ ताः ’ ‘ एव
 मन्वन्तरे ’ ‘ प्रपादयति ’ । रेतःसिचोर्व्वेलया-‘ पृष्टयो ’ ‘ रेतमिचौ ’ ‘ सर्व्वतः उपदधाति ’ इति च
 तद्वत् ॥ ६ ॥

अथाह पञ्चमो वैश्वदेवीरुपदधाति मन्त्रं विधातुमह-बुद्धेव वैश्वदेवीरुपदधात्येवै प्रजापतिरेतस्मि-
 न्निता । ‘ अन्तः ’ ‘ सपर्य्य ’ ‘ एतस्मिन् ’ ‘ मन्वन्तरे ’ ‘ प्रतिहिते ’ मने ‘ अकामयत् प्रजाः सृजेय, प्रजा-
 येयेति ’ ‘ सृजनयत्प्रकारेण मेऽस्तु प्रादुर्भावोऽतीत्यर्थः । एवं कामयमानः ‘ स ’ ‘ ऋतुः प्राजन्तव्यवधिभिः
 ‘ सजृर् ’ ‘ तत्पृष्टयो ’ ‘ मध्यतः ’ ‘ एताः ’ ‘ सयुग्भूत्वेताः प्रजाः प्राजनयन् ’ । ‘ सयुर्व्वेतश्च
 मान ’ ‘ तस्मादु ’ ‘ एव सयुग्भूत्वादेनोर्व्वेऽदेवीरुपदधाति मन्त्रे ’ ‘ सजुः सजृरित्युववते ’ ॥ ७ ॥

अतस्मिन्नेतस्माद-सजृर्ऋतुभिरिति । ‘ इति ’ एवं प्रतिनञ्जमदतुववते । ‘ तन् ’
 तेन ‘ सजृर् प्राजनयत् । सजृरित्युववतेत्यर्थः । सजृरित्युववतेत्यर्थः । सजृरित्युववतेत्यर्थः । सजृरित्युववतेत्यर्थः ।
 सयुग्भूत्वा प्राजनयति । अन्वयिनि शेषः । तद्वत्सजृरः सयुग्भूत्वा तद्वत्सजृरः

प्राजनयत्सजूर्देवेति तु देवान्प्राजनयत्तु देवाऽऽइत्याचक्षते सजूर्देवैर्व्यो-
नाधेति प्राणा वै देवा व्योनाधाः प्राणेर्होदधौ सर्वं व्युनं नद्धमुयो
च्छन्दाधौसि वै देवा व्योनाधाश्छन्दोभिर्होदधौ सर्वं व्युनं नद्धं प्राणैर्व्यं
सयुग्भूत्वा प्राजनयदमुये त्वा वैश्वानरायेति संवत्सरो वाऽअभिर्वैश्वानरः
संवत्सरेण वै सयुग्भूत्वा प्राजनयदश्विनाऽऽव्ययं सादयतामिह त्वेत्यश्विभ्यां
वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् ॥ ८ ॥

(त्स) सजूर्वसुभिर्इति दक्षिणतः । (स्त) तद्वसून्प्राजनयत्सजूर् रुद्रे-
इति पश्चात्तद्ब्रह्मन्प्राजनयत्सजूर्आदित्यैरित्युत्तरतस्तदादित्यान्प्राजनय-

“ सजूर्देवैः ”-इति । तदेवान्प्राजनयत्-यदेवा इत्याचक्षते । “ सजूर्देवैर्व्योनाधैः ”-इति ।
प्राणा वै देवा व्योनाधाः । प्राणेर्होदधौ सर्वं व्युनं नद्धम् । अथो छन्दांसि वै देवा व्योनाधाः ।
छन्दोभिर्होदधौ सर्वं व्युनं नद्धम् । प्राणैर्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् । “ अग्रये त्वा वैश्वानराय ”-
इति । संवत्सरो वाऽअभिर्वैश्वानरः । संवत्सरेण वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् । “ अभिनाऽव्ययं साद-
यतामिह त्वा ”-इति । अभिभ्यां वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत् ॥ ८ ॥

“ सजूर्वसुभिः ”-इति दक्षिणतः । तद्वसून्प्राजनयत् । “ सजूर् रुद्रेः ”-इति
पश्चात् । तद्ब्रह्मन्प्राजनयत् । “ सजूर्आदित्यैः ”-इत्युत्तरतः । तदादित्यान्प्राजनयत् ।

विश्वदेववत्तादित्वा प्राजनयदित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि ‘सजूर्विश्वानि,’ ‘सजूर्देवैः,’ ‘सजूर्देवैर्व्योनाधैः’ इत्यादि-
बहुवचनस्यमागेष्वपि द्रष्टव्यम् । ‘सजूर्विश्वानि’ अनुवचनीयो द्वितीयमागः । तत्र विश्वशब्दार्थमाह-आपो
वै विश्वा इति । अथ विश्वानन्दब्रह्मं दर्शनमि-अद्रिर्होति ।-विश्वेने क्रियते अभिरद्रि-
रिदमिति विश्वा आपः । ‘हि’-शब्दोऽपि सर्वाग्रपत्नस्य प्रतिहिषोक्ततार्थः । शिष्टं पूर्वम् । इत्य-
एवमपि मन्त्रेषु पूर्वमागेऽनुवचनीयमपिषाद्य प्रथम मन्त्रे व्याचष्टे-सजूर्देवेति । “ तदेवान्प्राजनयन् ”
इत्यन्यत्रदेवशब्देन वक्ष्यमाणवत्प्रादय सर्वेऽपि देवा विवक्षिता इति व्याचष्टे-यदेवा इत्याचक्षते इति ।
देवशब्देन येऽनिवीर्यन्ते ते सर्वेऽप्यनेन विवक्षिता इत्यर्थः । उपरिष्टादनुवचनीयप्रथममागं व्याचष्टे-सजूर्देवै-
र्व्योनाधैरिति । व्योनाधशब्दार्थमाह-प्राणा वै देवा व्योनाधा इति । व्योनाधशब्दः कर्षं प्राणा-
ननिषत् इति तदुपपादयति-प्राणेर्होदधौ सर्वं व्युनं नद्धमेति । व्यो व्युनं नद्धन्ति ब्रह्मन्नांनि ‘वयो-
नाधाः’ ‘प्राणाः’ । वयःशब्दस्य विवक्षितार्थान्तरमाह-अथो छन्दांसि वै देवा व्योनाधा इति । शिष्टं पूर्व-
वत्तादित्येनम् । अनुवचनस्य द्वितीयमागमुपादय व्याचष्टे-अग्रये त्वा वैश्वानरायेत्यादिना । तृतीयमागं
विश्वाय व्याचष्टे-अभिनाऽव्ययं सादयतामिह त्वेति । हे श्टके ! त्वम् अभिनाऽव्ययं ‘इह’ द्वितीयविति-
प्रदेशो ‘सादयताम्’ इति तत्त्वार्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयश्रुकोपपानमन्त्रमुक्त्वा व्याचष्टे-सजूर्वसुभिर्इति दक्षिणतः इति । उपदव्यादिति शेषः । ‘तत्’
तेन एतन्मन्त्रमाच्येऽश्रुकोपपानं ‘वसून्’ अष्टमह्यान् ‘प्राजनयन्’ । सजूर् रुद्रेरिति तृतीयो मन्त्रः ।
इहा एकादशः, तन्मन्त्रेण पश्चादुपदव्यान् । सजूर्आदित्यैरिति चतुर्थेन मन्त्रेणोक्तं सादयेन् । सष्टमप्यनम् ।

सृष्ट्विद्वैदेवेति पुरिष्टात्तद्विधान्देवान्प्राजनयत्ता वै समानप्रभृतयः-
समानोदकां नाना मध्यतस्ता यत्समानप्रभृतयः समानोदकाः समानी-
भिर्हि देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च सयुग्भूत्वा प्राजनयद्य यन्नाना
मध्यतोऽन्याऽन्या हि प्रजा मध्यतः प्राजनयत् ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-६ ॥ (२. २.) ॥

अथ प्राणभृत उपदधाति । (त्वे) एतद्दे देवाऽअश्रुवंश्चेतुष्वमिति
चित्तिमिच्छतेति वाव तदश्रुवंस्ते चेतयमाना वायुमेव चित्तिमपश्यन्स्ता-
मस्मिन्नदधुस्तुथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १ ॥

“ सृष्ट्विद्वैदेवैः ”—(वा. सं. १४ । ७) इत्युपरिष्ठात् । तद्विधान्देवान्प्राजनयत् । ता वै
समानप्रभृतयः समानोदकाः, नाना मध्यतः । ता यत्समानप्रभृतयः समानोदकाः । समानीभिर्हि
देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च सयुग्भूत्वा प्राजनयत् । अथ यन्नाना मध्यतः । अन्या अन्या हि प्रजा
मध्यतः प्राजनयत् ॥ ९ ॥

अथ पञ्चप्राणभृदिष्टकोपधानम् ।

अथ प्राणभृत उपदधाति । एतद्दे देवा अश्रुवन् । चेतपञ्चमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदश्रुवन् ।
ते चेतयमाना वायुमेव चित्तिमपश्यन् । तामस्मिन्नदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १ ॥

सृष्ट्वैदेवेति उपरिष्ठात्सादयेत् । उक्तानां सादनमन्त्राणामाद्यन्तानुवृत्तसाध्यमाह—ता वै समानप्रभृतयः
समानोदकां इति । प्रभृतिरयमक्रमः । उदकोऽवसानम् । तौ सर्वातामिष्टकानां ममानातिर्यर्थः ॥

कुलमन्त्राणां मध्यममागस्य नानारूपतामाह—नाना मध्यत इति । “ सृष्ट्वैदेविमिः ” इत्यादिकः
सर्वामानुक्रमः । मध्ये “ सृष्ट्वैदेविः सृष्ट्वैदेविः ” इत्यादिः पञ्चमन्त्रेष्वेकैको मन्त्रः । अन्ते “ सृष्ट्वैदेवि-
नाथैः ” इत्यादिक इत्यर्थः । तत्रितयं प्रशंसति—ता यत्समानप्रभृतय इत्यादिना । ‘ समानीभिर्हि देव-
ताभिः ’ ‘ पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च ’ इति ऋचादिभिः पुरस्तात्, ‘ सृष्ट्वैदेविनाथैः ’ इत्यादिभिरुपरिष्टाच्चेति विभागः ।
अन्या अन्या हि प्रजा इति । प्रजानां वेतुश्रुत्वं वत्सादीनां विलुण्णत्वाद् द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

इति धीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माय्यन्दिनोपशतपरब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ (८-२-२) ॥

प्राणभृतसंज्ञकानामिष्टकानामुपधानं विधाय स्तौति—अथ प्राणभृत इति । ‘ अथ ’ वेददेवीनामन्तरम् ।
‘ चेतपञ्चम् ’ इत्यादिभागः स्पष्टः । ‘ चेतयमानास्ते वायुमेव चित्तिमपश्यन् ’ ‘ ताम् ’ वायुरूपां चित्तिम् ‘ अस्मिन् ’
दीनीमचित्तिप्रदेशे ‘ अदधुः ’ स्थापितवन्तः । ‘ तथैव ’ इत्यादि श्रुतम् ॥ १ ॥

प्राणभृत उपदधाति । प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतदधाति । रेतः-
सिचोर्वैलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तुद्रायुं दधाति । तस्मादनयोर्वायुः
सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तुद्रायुं दधाति । तस्मात्सर्वतो वायुः सर्वतः
समीचीः । सर्वतस्तत्सम्पञ्चं वायुं दधाति । तस्मात्सर्वतः सम्पद्
भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वाति । दिश्या अनूपदधाति । दिक्षु तुद्रायुं दधाति ।
तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥

(युं) बुद्धेव प्राणभृत उपदधाति । (त्या) आस्वेवैतत्प्रजासु प्राणान्द-
धाति । ताऽनन्तर्हिता वैश्वदेवीभ्य उपदधात्यनन्तर्हितास्तत्प्रजाभ्यः
प्राणान्दधाति । प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि बुधुर्मउच्यर्वा
विभाहि श्रोत्रं मे श्लोकयेत्येतानेवास्वेतत्कलुमान्प्राणान्दधाति ॥ ३ ॥

प्राणभृत उपदधाति । प्राणो वै वायुः । वायुमेवास्मिन्नेतदधाति । रेतःसिचोर्वैलया । इमे वै रेतः-
सिचौ । अनयोस्तुद्रायुं दधाति । तस्मादनयोर्वायुः । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तुद्रायुं दधाति ।
तस्मात्सर्वतो वायुः । सर्वतः समीचीः । सर्वतस्तत्सम्पञ्चं वायुं दधाति । तस्मात्सर्वतः सम्पद्
भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वाति । दिश्या अनूपदधाति । दिक्षु तुद्रायुं दधाति । तस्मात्
सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥

यदेव प्राणभृत उपदधाति । आस्वेवैतत्प्रजासु प्राणान्दधाति । ताऽनन्तर्हिता वैश्वदेवीभ्य उप-
धाति । अनन्तर्हितास्तत्प्रजाभ्यः प्राणान्दधाति । “ (१) प्राणं मे पाहि, (२) अपानं मे
पाहि, (३) व्यानं मे पाहि, (४) बुधुर्मउच्यर्वा विभाहि, (५) श्रोत्रं मे श्लोकय ”-
ति । एतानेवास्वेतत्कलुमान्प्राणान्दधाति ॥ ३ ॥

पुन स्तोत्रमनुश्रुति-प्राणभृत उपदधातीति । प्राणो वै वायुरिति । वैश्वदेवो “ वायुः प्राणो भूत्वा
मानैके प्राविशत् ” इत्यादिश्रुत्यन्तर्हितावायुर्वायुः कलुप्रमिद्विद्योर्गर्भः । तस्मात् स्थानमाह-रेतःसिचो-
र्वैलयेति । तस्मात्स्थित्यन्तर्हितावायुस्तु रेतःसिचोर्वैलये प्राणभृतामुपशान्नात् रेतःमिपूपयो. ‘ अनयो. ’ इत्यन्तर्हि-
ताभ्योर्वा ‘ वायुः ’ सम्प्रतीति शेषः । एतः सर्वत उपपन्नार्थवादः । सर्वतः समीचीरिति । प्राणादिसर्वदिक्षु
निर्पक्वत्वाभिनेतात्वेन यथा वर्तन्ते तथोपदध्यादित्यर्थः । ‘ तन् ’ तेन तथोपधानेन ‘ वायुम् ’ अपि ‘ सम्पद्भ्यम् ’
अनुदितं स्थापितवान् भवति । ‘ तस्मात् सर्वत ’ इत्यादि. एतः ।

दिश्या अनूपदधातीति । दिश्यानन्तर्वायो वैश्वदेवीष्टकावाप्यवदवाशेषः ॥ २ ॥

प्रकृतान्तरेण प्राणभृत. प्रससति-यदेव प्राणभृत इति । ‘ आस्वेव प्रजासु ’ वैश्वदेवीनां प्रजावरत्वेन स्तुत-
त्वात् । तासामनन्तः प्राणभृतामुपशानेन प्रजासु प्राणान् स्थापितवान् भवति । ‘ ताः ’ प्राणभृता ‘ वैश्वदेवीभ्यः ’
‘ अनन्तर्हिताः ’ इष्टकान्तरेणाव्यवहितान् यथा स्तुतया उपदध्यात् । तेन प्राणानि ताभ्यः प्रजाभ्यः ‘ अनन्त-
१११६

(त्य) अथापस्याऽऽपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअब्रुवंश्चेतुष्व-
मिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् स्ते चेतुयमाना वृष्टिमेव चित्तिमप-
श्यंस्तु तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ४ ॥

(त्य) अपस्याऽऽपदधाति । (त्या) आपो वै वृष्टिर्वाष्टिमेवास्मिन्ने-
तदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे च रेतःसिचावनयोस्तद्वृष्टिं दधाति तस्मा-
दनयोर्वर्षति सर्व्वनऽऽपदधाति सर्व्वनस्तद्वृष्टिं दधाति तस्मात्सर्व्वतो
वर्षति सर्व्वतः समीचीः सर्व्वतस्तत्समीचीं वृष्टिं दधाति तस्मात्सर्व्वतः
सम्यद्भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वर्षति वायव्याऽऽनूपदधाति वायो
तद्वृष्टिं दधाति तस्माद्यां दिशं वायुरेति तां दिशं वृष्टिरन्वेति ॥ ५ ॥

अथापस्या उपदधाति । एतद्वै देवा अब्रुवन्-चेतुष्वमिति । चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । ते
चेतुयमाना वृष्टिमेव चित्तिमपश्यन् । तामस्मिन्नदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ४ ॥

अपस्या उपदधाति । आपो वै वृष्टिः । वृष्टिमेवास्मिन्नेतदधाति । रेतःसिचोर्वेलया । इमे वै रेतः-
सिचौ । अनयोस्तद्वृष्टिं दधाति । तस्मादनयोर्वर्षति । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतस्तद्वृष्टिं दधाति ।
तस्मात्सर्व्वतो वर्षति । सर्व्वतः समीचीः । सर्व्वतस्तत्समीचीं वृष्टिं दधाति । तस्मात्सर्व्वतः सम्यद्
भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वर्षति । वायव्याऽऽनूपदधाति । वायो तद्वृष्टिं दधाति । तस्माद्यां दिशं
वायुरेति-तां दिशं वृष्टिरन्वेति ॥ ५ ॥

हितान् ' वृत्तान्मवति । तातामुत्तानमन्त्रान् विषय संगृह्य तात्पर्यमाह-प्रागं मे ह्यादिना । " प्रागं
मे पाहि " - इति प्रथमो मन्त्रः । " अग्रं मे पाहि " - इति द्वितीयः । " व्यनं मे " इति तृतीयः । " चक्षुर्म
ह्या " - इति चतुर्थः । हे चक्षुरेकश्रेष्ठे ! ' मे ' मम ' चक्षुः ' ' लब्धा ' अविश्रुतया दृष्टया ' विपाहि '
विशेषेण दीप्य । हे पश्येष्टे ! ' मे ' मम ' श्रोत्रे श्रेष्ठे ' श्रावय ह्यहम् । अत्र यद्यपि प्रथमेष्टतमन्त्रे एव
' प्रागं मे ' इति प्रागलिङ्गमुक्तं तथापि छविन्यायेन लिङ्गमात्रमेष्य सर्वा अपि प्रागश्चत इत्युच्यन्ते । एवं सर्व्वत्र
यपाशान् दृष्टवान् ॥ ३ ॥

अपस्या विषय प्रशंसति - अथापस्या इति । अन्वित्रैर्मन्त्रैस्तपेनवाद् ' अपस्या ' , यद्वा ' वृष्टिमेव चित्तिम-
पश्यन् ' इत्युक्तवादेन्द्राशान एवापस्याः । " एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतुष्वमिति " ह्यादिः सर्वोऽपि पूर्व्वोक्तैर्वोक्त-
प्रयोजनो न्यास्यातमाभिः । आपो वै वृष्टिरिति । वृष्टिर्कर्मत्वादाय एव वृष्टिः । वायव्याऽऽनूपदधातीति ।
प्रागश्चतान्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

युद्धेवाप्तस्याऽऽपदधानि । (त्ये) एतदेवेतत्प्राणेष्वशो दधाति ताऽऽन-
न्तर्हिताः प्राणभृद्भ्यऽऽपदधान्यनन्तर्हितास्तुप्राणेष्वशो दधात्ययो-
ऽऽन्नं वाऽऽनापोऽनन्तर्हितं तुप्राणेष्वशो दधात्यपः पितृषी-
र्जिन्व द्विषादव चतुष्पात्पादि दिवो वृष्टिमेत्येतत्ताऽऽपेवेतत्कल्ला
ऽनपो दधाति ॥ ६ ॥

(त्ये) अयं चन्द्रस्याऽऽपदधाति । (त्ये) एतद्देवताऽऽनृतुवंश्चतुष्पात्तामिति
चित्तिमिच्छतेति वाव तुदह्वंस्ते चेतुष्मानाः पशूनेव चित्तिमपश्यंस्ता-
मस्मिन्नदधुस्तुष्टुवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ७ ॥

युद्धेवाप्तस्याऽपदधाति । एतदेवेतत्प्राणेष्वशो दधाति । ता अनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्यऽपदधाति ।
अनन्तर्हितास्तुप्राणेष्वशो दधाति । अयोऽन्नं वाऽऽनापः । अनन्तर्हितं तुप्राणेष्वशो दधाति ।
“(१) अपः पितृ, (२) ओषधीर्जिन्व, (३) द्विषादव, (४) चतुष्पात्पादि,
(५) दिवो वृष्टिमेत्य ”—(बा. सं. १४।८) इति । एता एतदेवेतत्कल्ला अने दधाति ॥ ६ ॥

अथैकोनविंशतिव्यस्येष्टकोपधानम् ।

अयं चन्द्रस्याऽपदधाति । एतद्देवताऽऽनृतुवंश्चतुष्पात्तामिति—चित्तिमिच्छतेति वाव तुदह्वं ।
ते चेतुष्मानाः पशूनेव चित्तिमपश्यन् । तामस्मिन्नदधुः । दधुवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ७ ॥

छन्दस्याऽऽपदधाति । पशवो वै छन्दांसि पशून्नेवास्मिन्नेतदधाति
सर्वतस्तदधाति सर्वतस्तत्पशून्दधाति तस्मात्सर्वतः पशवोऽपुस्याऽ
अनूपदधात्यप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्माद्यदा वर्षेत्यथ पशवः
प्रतिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

युद्धे च छन्दस्याऽऽपदधाति । प्रजापतेर्विष्वस्तात्पशव उदकामन्-छन्दांमि भूत्वा
छन्दांसि भूत्वा तान्गायत्री छन्दो भूत्वा व्ययसाऽऽप्नोति द्वापयत्याऽऽप्नोदे-
तद्धि छन्द आशिष्ठं सा तद्वत्त्वा प्रजापतिरेतान्पशून्व्ययसाऽऽप्नोत् ॥ ९ ॥
(मू) मूर्धा व्ययऽडिति । प्रजापतिर्वै मूर्धा स व्ययोऽभवत्प्रजापति-
इच्छन्दऽ इति प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १० ॥

छन्दस्या उपदधाति । पशवो वै छन्दांसि । पशून्नेवास्मिन्नेतदधाति । सर्वत उपदधाति । सर्वतस्त-
त्पशून्दधाति । तस्मात्सर्वतः पशवः । अपस्या अनूपदधाति । अप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति । तस्माद्यदा
वर्षति-अथ पशवः प्रतिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

यदेव च्छन्दस्या उपदधाति । प्रजापतेर्विष्वस्तात्पशव उदकामन्-छन्दांमि भूत्वा । तान्गायत्री
छन्दो भूत्वा व्ययसाऽऽप्नोत् । तद्वत्त्वा पशवोऽऽप्नोत्-एतद्धि छन्द आशिष्ठम् । सा तद्वत्त्वा प्रजापति-
रेतान्पशून्व्ययसाऽऽप्नोत् ॥ ९ ॥

(१) “ मूर्धा व्ययः ”-इति । प्रजापतिर्वै मूर्धा । स व्ययोऽभवत् । “ प्रजापतिश्छन्दः ”-
इति । प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १० ॥

छन्दःशब्देन पशवो विवक्षिता इति दर्शयति-पशवो वै छन्दांसीति । सर्वत उपदधातीत्यादि पूर्ववत् ।
एतासां पशूनामिष्व विवाय प्रसंसि-अपस्या अन्विति । । ‘ तन् ’ तेन अपन्यान्तरेण ‘ मूधु ’ उप-
वीचीनीषासु ‘ पशून् प्रतिष्ठापयति ’ सिधरीकरोति । इदानीन्तनी या वृष्टिस्तन्मन्तरमाविनी पशूनां प्रतिष्ठा
साऽप्यस्याछन्दस्यानां मेलनप्रयुक्तं दर्शयति-तस्माद्यदा वर्षेत्यथ पशवः प्रतिष्ठन्तीति ॥ ८ ॥

छन्दस्यानां पशूनामेव स्मृतिः कृता पुनस्तमेव पशूनामता ओष्ठा दर्शयति-त्रेव च्छन्दस्या इति ।
' प्रजापतेर्विष्वस्तात् ' विविष्टाद्वादिष्यर्थः । ' पशवः ' वक्ष्यमाणाः अजादितृणाः ' उदकामन् ' । केन
रूपेण ? ' छन्दांसि भूत्वा ' वक्ष्यमाणविविष्टाद्विच्छन्दोऽप्युक्त्याप । ' तान् ' उदकामन् पशून् ' गायत्री छन्दो भूत्वा '
' व्ययसा ' तत्तन्निर्गतवृष्टितत्पशून्प्रापयित्वामेव एतन्तो भूत्वेत्यर्थः । ' आप्नोत् ' अन्तर्गताम् पशून्
स्वस्मिन् कृत्वा । गायत्र्या पशूनामेव तद्वत्पशूनाम् प्रजापतिरा शीमे या मर्त्यधातितन्मन्त्रमिति दर्शयति-
तद्वत्पशूनाऽऽप्नोदिति । यस्माद्गायत्र्यैव सर्वान् पशूनामोक्तवान् ' एतच्छन्दः ' गायत्र्याऽप्यन् ' काशिष्ठम् '
आप्नोत् ' हि ' स्वं प्रतिष्ठापितोऽर्थः । “ इदं तयाऽऽप्नोदिति ” स्मृतिरह-सा तद्वत्वेति । ' तन् ' तदा
पूर्वं ' प्रजापतिः ' । ' सा ' गायत्री ' भूत्वा ' ' एतान् पशून् व्ययसाऽऽप्नोत् ' ॥ ९ ॥

एतद्विष्टकानां पशूनामुपराय, अथ पूर्वदिश्वरधेयानां वनजगामिष्टकानां मन्त्रादिष्वपि, व्याख्यास्यन्-

(त्स) क्षत्रं व्युयऽइति । प्रजापतिर्वै क्षत्रम् स व्युयोऽभवन्मुयन्दं छन्दऽइति यद्वाऽअनिरुक्तं तन्मुयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत् ॥ ११ ॥

(द्वि) विष्टम्भो व्युयऽइति । प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स व्युयोऽभवदधिपतिश्छन्दऽइति प्रजापतिर्वाऽअधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥

(२) “ क्षत्रं वयः ”—इति । प्रजापतिर्वै क्षत्रम् । स व्योऽभवत् । “ मयन्दं छन्दः ”—इति । यद्वाऽअनिरुक्तं तन्मयन्दम् । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः । प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत् ॥ ११ ॥

(३) “ विष्टम्भो वयः ”—इति । प्रजापतिर्वै विष्टम्भः । स व्योऽभवत् । “ अधिपतिश्छन्दः ”—इति । प्रजापतिर्वाऽअधिपतिः । प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥

धात्रिभ्यन्नं गायत्रीरूपमिष्टमपि दर्शयति—मूर्द्धा वय इत्यादिना । ‘ प्रजापतिर्वै मूर्द्धा, स व्योऽभवत् ’ इति, उत्तर-तत्त्वप्राप्त्यपसूचिता व्योविशेषास्तेन तेन प्राप्तव्यास्तत्त्वछन्दोरूपाः पञ्चदश वक्ष्यन्ते, अत्र तावत्तानि वयांसि तांति छन्दोति सामान्येन प्रजा एवेति प्रतिपाद्यते, यथा प्रजापतिः सर्वेषां प्रधान तथा मूर्द्धाऽपि सर्वेषामङ्गानां प्रधानमिति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् ‘ प्रजापतिः ’ एव ‘ मूर्द्धा ’ इत्युच्यते । एवमुत्तराक्षरेणपि तत्तदुपधारणीयं द्रष्टव्यम् । ‘ व्योऽभवत् ’ कप्तानमभवदित्यर्थः । यद्वा ‘ स ’ प्रजापतिः, ‘ वै ’ प्रसिद्धः प्रजापतिर्ननु ‘ मूर्द्धा व्योऽभवत् ’ मूर्द्धारूपमयुक्तं व्योऽभवत् । एवमुत्तराक्षरेण मन्त्रत्रयेऽपि योग्यम् । प्रजापतिश्छन्द इति । ‘ प्रजापतिरेव ’ वक्ष्यमाणं तद्विदुः छन्दोऽभवदित्यर्थः । अथवा प्रजापतिरेव छन्दः प्राजापत्याख्य छन्दोऽभवदित्यर्थः । एवमुत्तरेणपि त्रिद्वयमेव योग्यम् ॥ १० ॥

क्षत्रं वय इति । धात्रिप्रजातितया तद्गतो बलविशेषो लक्ष्यते । “ तच्छ्रेयोरूपमपसूजत क्षत्रम् ” इत्यादिश्रुतेः । अथवा “ क्षत्रम् इति बलनाम ”—(निघ.) शरीरपरिणामेन तद्रूपं प्राप्त इत्यर्थः । योजना पूर्ववत् । मयन्दं छन्द इति । “ मयः इति सुखनाम ”—(निघ. २ । १ । ७) तद्वदातीति मयन्दम् । अस्य प्रजापतिरूपस्य बीजमाह—यद्वा अनिरुक्तं तन्मयन्दम् इति । सुखदस्वरूपस्य विशेषणामभिधानालोके-ऽपि ईदृक्—सुखदमित्यविशेषित सामान्येन मयन्दमिति व्यवहृतत्वादित्यर्थः ‘ अनिरुक्तम् ’ । प्रजापतेस्तु सर्वात्मकत्वाद्विशेषेण निर्वक्तुमशक्यत्वाद् अनिरुक्तत्वम् ॥ ११ ॥

विष्टम्भो वय इति । अत्र ‘ प्रजापतिर्वै विष्टम्भः ’ इति ‘ वै ’—शब्देन “ विष्टम्भो धरुणः पृथिव्याः ” इत्यादिसर्वश्रुतिगता प्रजापतेः सर्वजगत्कलमानप्रसिद्धिर्योष्यते । “ अधिपतिश्छन्द इति ” अत्र प्रजापतेः सर्वाधिपतित्वम् “ सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमुक्तम् ॥ १२ ॥

(द्वि) विश्वकर्मा व्युऽडति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स व्यो-
ऽभवत्परमेष्ठी छन्दऽइत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने
तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवत् ॥ १३ ॥

(त्रि) तानि वाऽएतानि । चत्वारि व्याप्यंति चत्वारि च्छन्दाश्च
तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येवा वै सा गायत्री या तद्वृत्त्या प्रजापतिरेतान्पशून्व-
यसाऽऽप्नोतुस्माजीर्णं पशुं व्ययसाऽऽप्त इत्याचक्षते तस्मादु सर्वास्वेव
व्यो व्युऽइत्यनुवर्ततेऽथ येऽस्मात्ते पशव उदक्रामन्ते ते पञ्चदशो-
त्तरे वज्रो वै पशवो वज्रः पञ्चदशस्तुस्माद्यस्य पशवो भवन्त्यपेव सु
पाप्मानं ह्वेते वज्रो ह्येव तस्य पाप्मानमुपहन्ति तस्माद्यां कां च विशं
पशुमानेति वज्रविहता ह्येव तामुन्वेति ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-७ ॥ (२. ३.)

(४) “ विश्वकर्मा व्युः ”-इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा । स व्योऽभवत् । “ परमेष्ठी
छन्दः ”-इति । आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी । ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति । प्रजापतिरेव
परमेष्ठी छन्दोऽभवत् ॥ १३ ॥

तानि वाऽएतानि चत्वारि व्याप्यंति, चत्वारि च्छन्दांसि-तद्वृत्ती । अष्टाक्षरा गायत्री । एषा वै सा
गायत्री-या तद्वृत्त्या प्रजापतिरेतान्पशून्वयसाऽऽप्नोत । तस्माजीर्णं पशुं वयसाऽऽप्त इत्याचक्षते । तस्मादु
सर्वास्वेव व्यो व्यु इत्यनुवर्तते । अथ येऽस्मात्ते पशव उदक्रामन्-एते ते-पञ्चदशोत्तरे । वज्रो वै
पशवः । वज्रः पञ्चदशः । तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति-अपेव सा पाप्मानं ह्वेते । वज्रो ह्येव तस्य
पाप्मानमुपहन्ति । तस्माद्यां कां च पशुमानेति-वज्रविहता ह्येव तामुन्वेति ॥ १४ ॥

विश्वकर्मा व्यु इति । अत्र ‘ प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा ’ इति ‘ प्रजापतेर्विश्वकर्मात्मन् ’ । य इमा विश्वा,
मुनानि जुहव ”-इति “ यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा ” इत्यादिप्रतिदिं दर्शयति ।
परमेष्ठी छन्द इति । अत्र प्रजापतेः परमेष्ठित्वं शब्दशक्त्यापि दर्शयति । ‘ आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ’
जगत्पृष्ठेः पूर्वमपि सज्जनात्तदर्थेदेनायां परमेष्ठिकप्रजापतिरूपत्वम् । अयमस्तु प्रजापतिरूपत्वमेवातः, कथं
पुनस्तस्यां परमेष्ठित्वम् ? इति तदर्थयति-ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति इति । “ आदित्याज्याते वृष्टिः ”
इति सूतेः (म. सू. २ । ७६), “ दिवो वृष्टिमेव दिवो वायः सत्राः ” इत्यादिपृष्ठेऽथ वृष्टेः परमस्थान-
मृत्युसम्बन्धः ॥

तान् गायत्री छन्दो मूलेति यद्गायत्रीछन्द उक्तं तदिदानीं सन्धात् दर्शयति-तानि वा एतानि चत्वारि
व्याप्यंतीत्यादिना । सप्रोक्त्यर्थः । एषा वै सा गायत्रीति । ‘ एषा ’ इति इदानीं सन्धादितत्प्रायः गायत्री
प्रतिदिदिता सा खलु । सा केति तामाह-या तद्वृत्त्या प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्यां भूया पशूनामेवेत्यर्थः ।

वस्तो व्युयड्डति । वस्तं व्युयसाऽऽप्नोद्विवलं छन्दऽइत्येकपदा वै
विवलं छन्दऽएकपदा ह भूत्वाऽजाऽऽञ्चक्रमुः ॥ १ ॥

(१) “ वस्तो व्ययः ”—इति । वस्तं व्यसाऽऽप्नोत् । “विवलं छन्दः”—इति । एकपदा वै
विवलं छन्दः । एकपदा ह भूत्वाऽजा उञ्चक्रमुः ॥ १ ॥

“ वयोऽमवदयोऽमवद् ”—इति वा प्रजापतेर्वयस आसिक्ता सा इदानीं नव्यवहारस्य मूलमिति दर्शयति—
तस्याजीर्णं पशुं व्यसाऽऽम इत्याचक्षत इति । ‘जीर्णम्’ वृद्धं ‘पशुम्’ दृष्ट्वाऽसौ प्रभूतेन ‘वयसाऽऽमः’
इति यथेदानीं ब्रूते तथा पूर्वमपि प्रजापतिवयसाऽऽप्नोदित्येष मन्त्रवादः । ‘तस्माद्’ तस्मादेव व्यसाऽऽमत्वादेव
पशुम्यानीषामु सर्वासि वृष्टास्तु ‘मृदां व्ययः वस्तो व्यय’ इत्येवं व्य-सन्दोऽनुवर्तते ॥

इत्थं गायत्र्यात्मना सम्पन्नेन मन्त्रचतुष्टयेनाऽऽमस्य प्रजापतेः स्वरूपं दर्शितम् । अथाऽऽतस्यानां पशूनां स्वरूपं
सामान्येन निर्दिशन्ती धृतिः परस्परदूतसंभवा च प्रशंसति—अथ येऽस्मादिति । ‘अस्माद्’ विश्वस्तान्
प्रजापत्यङ्गात् ‘ये पशवः’ ‘छन्दकामन्’ ‘एते ते’ प्रमिता वक्ष्यमाणा बन्तादय इत्यर्थः । के ते ? ‘उत्तरे’
किपन्तो वा पञ्चदशोत्तरे । पञ्चदशस्तोमस्य प्रजापतेः सारभूतासवाहून्धृणावयवेभ्य उच्यमान्वादा बाहोर्वैध-
साधनवाद्भजत्वम् । पशूनां ब्रह्मण स्वयमेव दर्शयति—तस्माद्यस्य पञ्चवो भवन्तीति । ‘पाप्मानम्’ क्षुधा-
रिग्रहक्षणम् ‘सः’ पशुमान् ‘अङ्गहृत एव’ । ‘वज्रो हेव’ वज्रः खलु ‘तस्य पाप्मानमपहन्ति’ अतो पशून् न-
साधनं तदङ्गमिति निहोऽर्थः ॥

युक्तिमिरुपादितमर्थं लोकस्थिता ग्रहयति—तस्मादां कां चेति । वा दिशं ‘वज्रविहनाम्’ ‘एवान्ते’
पशुमिरुपक्रान्तस्य वर्त्मनोऽप्रतिहतवज्रम् ॥ १२-१४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे मातृन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाख्ये
अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीये ब्राह्मणम् ॥ (८-२-३) ॥

“ पञ्चदशोत्तरे ” इति ये पशवः संप्रहेण निर्दिष्टाः, तान् इदानीं दक्षिणोत्तरपथमदिष्टु क्रमेणोत्तरेवेष्टकानां
मन्त्रव्याख्यानप्रसङ्गेन दर्शयति—वस्तो व्यय इत्यादिना । ‘वस्तः’ अजवातिः शरीरपरिणामविशेषः
‘वयः’ वस्ताकारः शरीरपरिणामो वस्ततया प्रजापतिना स्वीकृत इत्यर्थः । “ अनेतपऽमवद् वस्त
इतरः ” इति श्रुतेः । ‘वस्त व्यसाऽऽप्नोद्’ इति तात्पर्यतो व्याख्यानं, वस्तोऽपि वयो भूत्वा वस्तमाप्नो-
दिति । ब्राह्मणं तु मन्त्रपदयोर्वैमर्किं परिणामस्य व्याचष्टे—‘वराः’ वलमित्यर्थः । ‘वयः’ वयसेत्यर्थः ।
वयसा वस्तमाप्नोदिति वाक्यार्थः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । इत्थं स्वामाविकं पशूनां रूपमभिधायेकमण-
समये छन्दोरूपेणोक्तान्तत्वात्तद्व्यपप्रसिद्धाह—विवलं छन्दः इति । स्वीकृतवानिति शेषः । एतद्व्याचष्टे—
एकपदा वै विवलं छन्दः इति । निगतं बलं मस्या एकपदाया सकाशादित्येकपदा वाविवलं छन्दः ।
पदद्वयमापदिकान्ताया विवलछन्दोऽस्त्वया युक्ता । ननु वस्तामस्यपथिष्वनेषु उक्तान्तेषु विवलछन्दोऽस्त्विति
करोपयुज्यत ! इत्यत आह—एकपदा ह भूत्वाऽजा उञ्चक्रमुति । एवमुत्तरं ततः छन्दोवाक्यानि
व्याख्येयानि ॥ ३ ॥

(वृ) वृष्णिर्वयः ऽइति । वृष्णिं व्ययसाऽऽप्रोद्दिशालं छन्दऽइति द्विपदा
वे विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वाऽवयः ऽउच्चक्रमुः ॥ २ ॥

पुरुषो व्ययः ऽइति । पुरुषं व्ययसाऽऽप्रोत्तन्द्रं छन्दऽइति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं
छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषाऽउच्चक्रमुः ॥ ३ ॥

(व्या) व्याप्रो व्ययः ऽइति । व्याप्रं व्ययसाऽऽप्रोदनाधृष्टं छन्दऽइति
विराड्वाऽअनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वे विराडन्नमनाधृष्टं विराड्ठ भूत्वा
व्याप्राऽउच्चक्रमुः ॥ ४ ॥

सिंहो व्ययः ऽइति । सिंहं व्ययसाऽऽप्रोच्छदिश्छन्दऽइत्युतिच्छन्दा
वे छदिश्छन्दः सा हि सर्वाणि च्छन्दांसि च्छादयत्युतिच्छन्दा ह भूत्वा
सिंहोऽउच्चक्रमुरथातो निरुक्तानेव पशून्निरुक्तानि च्छन्दांस्युपपद्याति ५

(२) “वृष्णिर्वयः”-इति । वृष्णिं वयसाऽऽप्रोत् । “विशालं छन्दः”-इति । द्विपदा
वै विशालं छन्दः । द्विपदा ह भूत्वाऽवयः उच्चक्रमुः ॥ २ ॥

(३) “पुरुषो वयः”-इति । पुरुषं वयसाऽऽप्रोत् । “तन्द्रं छन्दः”-इति । पङ्क्तिर्वै तन्द्रं
छन्दः । पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषाऽउच्चक्रमुः ॥ ३ ॥

(४) “व्याप्रो वयः”-इति । व्याप्रं वयसाऽऽप्रोत् । “अनाधृष्टं छन्दः”-इति ।
विराड् वा अनाधृष्टं छन्दः । अन्नं वै विराड् । अन्नमनाधृष्टम् । विराड्ठ भूत्वा व्याप्राऽउच्चक्रमुः ॥ ४ ॥

(५) “सिंहो वयः”-इति । सिंहं वयसाऽऽप्रोत् । “छदिश्छन्दः”-इति । अतिच्छन्दा
वै छदिश्छन्दः । सा हि सर्वाणि च्छन्दांसि च्छादयति । अतिच्छन्दा ह भूत्वा सिंहोऽउच्चक्रमुः ।
अथातो निरुक्तानेव पशून्, निरुक्तानि च्छन्दांस्युपपद्याति ॥ ५ ॥

वृष्णिर्वयः इति । वृष्णिनामाऽविजातिः । व्यास्य पूर्ववत् । विशालं छन्दः इति । अत्र ; द्विपदा वै विशालं
छन्दः । इति द्विपदामृचि वाददयमन्नावादेकपदार्थेऽप्युक्ता विशालच्छन्दोरुपपत्ता । उक्तमगावसरेऽस्मिन्
द्विपदारूपमात्रपदा द्विपदारूपस्य विशालच्छन्दस्य आसिः प्रजापतेर्युक्तेत्यर्थः ॥ २ ॥

पुरुषो वयः इति । पुरुषः । तन्द्रशब्दे व्यावृष्टे-पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः इति ॥ ३ ॥

व्याप्रो वयः इति । वयसाऽऽप्रव्यस्य व्याप्रस्थानाधृष्टवाचदीमस्य च्छन्दसोऽपि अनाधृष्टत्वेनैव यदित्य-
मिति तदेतद्व्यावृष्टे-विराड्वा अनाधृष्टं छन्दः इति । विराड्छन्दोऽन्नमना सौति-अन्नं वै विराडिति ।
अन्तत्वेन सुतो बीजमनाधृष्टव्याम्यमिति दर्शयति-अन्नमनाधृष्टमिति । अन्नस्य घर्षणायोग्यत्वं सर्व-
प्रतिदम् ॥ ४ ॥

सिंहो वयः इति । छदिश्छन्दः इति । सर्वेषां छन्दसामाकारकम्, न केचन द्विपदा पङ्क्तिरित्येव-
मादीनि च्छन्दांसि यथा प्रतिदानी सादृशमिव छदिश्छन्दः, “छदिश्छन्दः अतः” इत्येतत्पार्ष्णमाह-अतिच्छन्दा-
वै छदिश्छन्दः इति । यथा सिंहः सर्वां पशून्तीत्येवमिति, एवं तद्वै छन्दोऽपि “अतिच्छन्दाः” इति युक्तम् ।

पष्ठवाहव्य ऽइति । पष्ठवाहं व्ययसाऽऽप्नोद्वृहती छन्दऽइति वृहती इ
भूत्वा पष्ठवाह उच्चक्रमुः ॥ ६ ॥

(रु) उक्षा व्यय ऽइति । (त्पु) उक्षाणं व्ययसाऽऽप्नोत्ककुप्छन्दऽइति
ककुम्भ भूत्वोक्षाण उच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

(ऋ) ऋषभो व्यय ऽइति । (त्वृ) ऋषभं व्ययसाऽऽप्नोत्सतोवृहती
छन्दऽइति सतोवृहती इ भूत्वर्षभा उच्चक्रमुः ॥ ८ ॥

(१) “पष्ठवाहव्यः”—इति । पष्ठवाहं व्ययसाऽऽप्नोत् । “वृहती छन्दः”—इति । वृहती
इ भूत्वा पष्ठवाह उच्चक्रमुः ॥ ६ ॥

(२) “उक्षा व्ययः”—इति । उक्षाणं व्ययसाऽऽप्नोत् । “ककुप्छन्दः”—इति । ककुम्भ
भूत्वोक्षाण उच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

(३) “ऋषभो व्ययः”—इति । ऋषभं व्ययसाऽऽप्नोत् । “सतोवृहती छन्दः”—
(वा. सं १४ । ९) इति । सतोवृहती इ भूत्वर्षभा उच्चक्रमुः ॥ ८ ॥

इतत्तत्त्वातिच्छन्दस्त्वमिति तत्राह—सा हि सर्वाणि छन्दांसि वृद्धादयतीति । सर्वोपपत्तिरगत्यादीनि
छन्दांसि ‘ता’ इति तच्छन्दोदकादुच्यमानेष्वपि स्त्रीलिङ्गता, अस्याथ एतो न्यूनछन्दसामन्तरमात् अतिच्छन्दस्त्व-
म्यपदेशः । अर्पित्, छादनात् ‘छदिः’ इति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता भवति ॥

एष दक्षिण उपवेद्यानो पञ्चमो पञ्च मन्त्रा व्याख्याताः । अथोपपत्तः पञ्चमोपवेद्यानो दद्यानादिष्टकानां
मन्त्रान्विधाय व्याधिष्यादुक्तेभ्यो वक्ष्यमाणानां किञ्चिदुक्तान्पमाह—अयातो निरुक्तानेव पशून्निरुक्तानि
छन्दांस्युपदधातीति । उक्तवैकुण्ठ्ये ‘अय’ शब्दः । पूर्वत्र पशवो निरुक्ता अथान्यादयः, छन्दांसि तु
विवलादीन्यनिरुक्तान्युक्तानि । यथा पूर्वत्र छन्दांसि ‘पशवश्चेत्युपपन्नानिरुक्तम्, उत्तरत्र निरुक्तमिति
विशेषः । पूर्व हि “प्रजापतिरुच्छन्दः” “मयन्द छन्दः” इत्युक्तत्वात् छन्दां मध्ये प्रजापतिमन्त्रादेरपि
गणनात् । वक्ष्यमाणानां पष्ठवाहव्यस्तत्तद्वेद्युक्ता निरुक्ता एव छन्दास्त्वपि वृहतीककुवादीनि निरुक्तान्येव ।
‘अतः’ उत्तरत्र ‘निरुक्तानेव पशून्, निरुक्तानि छन्दांसि’ उपदधात् ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमं पञ्च छन्दश्च निरुक्त दर्शयति—पष्ठवादित्यादिना । योजना तु पूर्ववत् । “पष्ठे” वृद्धमागः ।
तत्र मारं बोद्धुं शक्तः पष्ठवादं ते ‘पष्ठवाहम्’ प्रजापतिपुत्रस्य पष्ठवादव्योप्य वयः गुरोरेविकारे प्रसूतवानि-
त्यर्थः । ‘वृहती छन्द’ इत्यस्य समर्थनम्—वृहती इ मूल्येति । वृहतीककुवादीनि छन्दांसि प्रसिद्धानि ।
वृहतीरूपेणोक्तत्वात् प्रजापतिरपि वृहतीछन्दोऽयमुदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तेचनमर्षयः पञ्चः ‘उक्षा’ । ककुप् छन्द इति । “मध्यमश्चेत्ककुप्” इति वृद्धरणम् । मध्यमो द्वाद-
शाक्षरश्चेदित्यर्थः । शिष्टावष्टाक्षरी ॥ ७ ॥

‘ऋषभः’ सतोऽपि उक्तव्यस्तः । सतोवृहती छन्द इति । अथसर्वमो पशो द्वादशाक्षरी,
द्वितीयश्चार्वाकश्चक्षरी चेत्सा सतोवृहतीनाम् वृहत्यान्तरविशेषः । “अबुजो आगतो सतोवृहती”
इति वृद्धरणम् ॥ ८ ॥

(१) अनङ्गान्वयऽङ्गिति । (त्य) अनङ्गान्वयं व्युत्पाद्यमानं प्रोत्पद्यन्तेऽङ्गं
ङ्गिति पङ्क्तिर्ह भूत्वाऽनङ्गान्वयऽङ्गकमुः ॥ ९ ॥

(घं) घेनुर्वयऽङ्गिति । घेनुं व्युत्पाद्यमानं प्रोत्पद्यन्तेऽङ्गं जगती ह
भूत्वा घेनुवऽङ्गकमुः ॥ १० ॥

(ऋयु) ऋविर्वयऽङ्गिति । ऋविं व्युत्पाद्यमानं प्रोत्पद्यन्तेऽङ्गं त्रिष्टुभ
भूत्वा ऋवयऽङ्गकमुः ॥ ११ ॥

(दिं) दित्यवाङ्गवयऽङ्गिति । दित्यवाङ्गं व्युत्पाद्यमानं प्रोत्पद्यन्तेऽङ्गं विराट्
भूत्वा दित्यवाङ्गवयऽङ्गकमुः ॥ १२ ॥

पञ्चाविर्वयऽङ्गिति । पञ्चार्षिं व्युत्पाद्यमानं प्रोत्पद्यन्तेऽङ्गं गायत्री ह
भूत्वा पञ्चावयऽङ्गकमुः ॥ १३ ॥

(५) “अनङ्गान्वयः”-इति । अनङ्गान्वयं वयसाऽऽप्नोत् । “पङ्क्तिश्छन्दः”-इति । पङ्क्तिर्ह
भूत्वाऽनङ्गान्वयऽङ्गकमुः ॥ ९ ॥

(६) “घेनुर्वयः”-इति । घेनुं वयसाऽऽप्नोत् । “जगती छन्दः”-इति । जगती ह भूत्वा
घेनुवऽङ्गकमुः ॥ १० ॥

(१) “ऋविर्वयः”-इति । ऋविं वयसाऽऽप्नोत् । “त्रिष्टुभ छन्दः”-इति । त्रिष्टुभ
भूत्वा ऋवयऽङ्गकमुः ॥ ११ ॥

(२) “दित्यवाङ्गवयः”-इति । दित्यवाङ्गं वयसाऽऽप्नोत् । “विराट् छन्दः”-इति ।
विराट् ह भूत्वा दित्यवाङ्गवयऽङ्गकमुः ॥ १२ ॥

(३) “पञ्चाविर्वयः”-इति । पञ्चार्षिं वयसाऽऽप्नोत् । “गायत्री छन्दः”-इति ।
गायत्री ह भूत्वा पञ्चावयऽङ्गकमुः ॥ १३ ॥

अनङ्गान्वय इति । अनङ्गान्वयस्यार्थः ‘अनङ्गान्वयः’ । पङ्क्तिश्छन्दः-इति । “अष्टाध्यायप्रसङ्गो पङ्क्तिः” ॥ १॥
घेनुर्वय इति । नयमस्तिका ‘घेनुः’ । जगती छन्द इति । अष्टाध्यायप्रसङ्गो ‘जगती’ ॥ १० ॥
पञ्चाविर्वयस्यार्थः ‘पञ्चार्षिः’ । पञ्चार्षिः इति । पञ्चार्षिको वाऽविष्टयः । त्रिष्टुभ छन्द
इति । अष्टाध्यायप्रसङ्गो ‘त्रिष्टुभ’ ॥ ११ ॥

दित्यवाङ्गवय इति । दित्यवाङ्गं वयसाऽऽप्नोत् । “विराट् छन्दः”-इति । विराट् ह भूत्वा
दित्यवाङ्गवयऽङ्गकमुः ॥ १२ ॥

पञ्चाविर्वय इति । पञ्चार्षिकोऽवयववर्गः पञ्चा ‘अविः’ । गायत्री छन्द इति । अष्टाध्यायप्रसङ्गो
‘गायत्री’ ॥ १३ ॥

(स्त्रि) त्रिवत्सो व्यय ऽडुति । त्रिवत्सं व्ययसाऽऽप्नोदुष्णिक्छन्द ऽडुत्यु-
ष्णिग्व भूत्वा त्रिवत्साऽऽवचकमुः ॥ १४ ॥

(स्तु) तुर्यवाइव्य ऽडुति । तुर्यवाहं व्ययसाऽऽप्नोदनुष्टुप्छन्द ऽडुत्यनु-
ष्टुम्भ भूत्वा तुर्यवाह ऽवचकमुः ॥ १५ ॥

(रे) एते वै ते पशवः । (वो) यांस्तत्प्रजापतिर्व्ययसाऽऽप्नोत्स वै पशुं
प्रथममाहुथ व्ययोऽथ च्छन्दो व्ययसा च ह्येनांऽछन्दसा च परिगत्या-
मन्त्रधत्तात्मन्कुरुत तथैवैनानयमेतद्व्यसा चैव च्छन्दसा च परिगत्यात्म-
न्धत्तऽआत्मन्कुरुते ॥ १६ ॥

सु ऽएष पशुर्धमिः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य याः
पुरस्तादुपस्थाति शिरोऽस्य ताऽअथ या दक्षिणतश्चोत्तरतश्च सु ऽआत्मा-
ऽथ याः पश्चात्तत्पृच्छम् ॥ १७ ॥

(४) “ त्रिवत्सो व्ययः ”- इति । त्रिवत्सं व्ययसाऽऽप्नोत् । “ उष्णिक्छन्दः ”- इति
उष्णिग्व भूत्वा त्रिवत्सा उचकमुः ॥ १४ ॥

(५) “ तुर्यवाइव्यः ”- इति । तुर्यवाहं व्ययसाऽऽप्नोत् । “ अनुष्टुप्छन्दः ”- (वा. सं.
१७ : १ - १) इति । तुर्यवाहं व्ययसाऽऽप्नोत् । “ अतनुष्टुप्छन्दः ” ॥ १५ ॥

च परिगत्याऽऽत्मन्धत्तै-आत्मन्कुरुते ॥ १६ ॥

॥ एष पशुर्धमिः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्य याः पुरस्तादुपस्थाति । शिरोऽस्य
ताः । अथ या दक्षिणतश्चोत्तरतश्च-स आत्मा । अथ याः पश्चात्-तत्पृच्छम् ॥ १७ ॥

‘ त्रिवत्सः ’ त्रयो वत्सा यस्य साम्येन शक्ताः त्रिवत्सः । ‘ उष्णिग् ’ अष्टाविंशत्यक्षरा ॥ १४ ॥

‘ तुर्यवाइव्य इति । अथवादेरप्रतः प्रविश्वतुर्यत्वेन बोधुं शक्तः ‘ तुर्यवाइ ’- । “ दक्षिणदक्षऽनुष्टुप् ” ॥ १५ ॥

‘ लपक्रमे प्रतिपादितमर्थं प्रतिज्ञापयन्नुपसंहरति-युते दे ते पशव इति । ‘ एते ’ प्रागुक्ताः ‘ पशवः ’
‘ ते वै ’ “ वत्सो व्ययः ” इत्यादिनोक्तः सख । के ते ! ‘ यास्तत्प्रजापतिर्व्ययसाऽऽप्नोत् ’ शयुचरम् ।
‘ तत् ’ तदा ‘ यान् ’ पशून् ‘ व्ययसा प्रजापतिराप्नोत् ’ ‘ स एते ’ इत्यर्थः ॥

‘ सर्वेषु मन्त्रेषु पशुव्ययछन्दसां यत् पौर्वापर्यं तत्प्रसंगमिति-स वै पशुमिति । ‘ ताः ’ प्रजापतिः “ वत्सो
व्ययः ” इत्येवमादौ वत्सं ‘ पशु ’ पश्चाद् ‘ व्ययः ’ तदनन्तरं विवक्षितः ‘ छन्दः ’ तथा सत्येन प्रथमनिर्दिष्टं ‘ तत्तु
‘ व्ययसा ’ स्वाभाविकेन रूपेण ‘ छन्दसा ’ पठामनोविनियोग्यदादिरूपेण च ‘ परिगत्य ’ ‘ आत्मन् ’
आत्मनि ‘ अवसत् ’ भूत्वा च स्वात्मन्पशुकृत, स्वात्मना सहैवाकृतवान् । ‘ तथैवैवान् ’ इत्याहुतप्रायम् ॥ १६ ॥

इष्टकानां पश्चात्तना स्तुतेः प्रयोजनमाह-स एष पशुर्धमिरिति । कित्वात्मकोऽप्रिरिति ‘ यत् ’

(२५) स ये पुरस्तादेवाग्रऽनुपदधाति । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायतेऽथ दक्षिणतऽनुपधायेत्तरतऽनुपदधाति सार्धम्यमात्मा जायताऽ-
इत्युय पश्चात्पुच्छेऽह्यन्ततो जायमानस्य जायते ॥ १८ ॥

तद्यानि वर्षिष्ठानि च्छन्दांसि । ये स्यविष्टाः पशवस्तान्मुच्यऽनुपद-
धाति मुच्यं तत्प्रति पशुं वृरिष्टं करोति तस्मान्मुच्यं प्रति पशुर्वृरिष्टोऽथ
ये वृर्यवत्तमाः पशवस्तान्दक्षिणतऽनुपदधाति दक्षिणं तदर्धं पशोर्वृर्यव-
त्तरं करोति तस्माद्दक्षिणोऽर्धः पशोर्वृर्यवत्तरः ॥ १९ ॥

स वे पुरस्तादेवाग्र उपदधाति । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते । अथ दक्षिणत उपधा-
येत्तरत उपदधाति । सार्धम्यमात्मा जायताऽइति । अथ पश्चात् । पुच्छं ह्यन्ततो जायमानस्य
जायते ॥ १८ ॥

तद् यानि वर्षिष्ठानि च्छन्दांसि—ये स्यविष्टाः पशवः—तान्मुच्यऽनुपदधाति । मुच्यं तत् प्रति पशुं
वृरिष्टं करोति । तस्मान्मुच्यं प्रति पशुर्वृरिष्टः । अथ ये वृर्यवत्तमाः पशवः—तान्दक्षिणत उपदधाति ।
दक्षिणं तदर्धं पशोर्वृर्यवत्तरं करोति । तस्माद्दक्षिणोऽर्धः पशोर्वृर्यवत्तरः ॥ १९ ॥

योऽस्ति 'एवः' इदानीमपिहितः 'पशुः' एव पशुरूपेष्टकामिधित्वत्वात् 'सोऽस्तित्रैव' द्वितीयवित्तवेव
सर्वोऽपि सत्कृतः चपताङ्गवेन संस्कारेण स्वरूपमापन्नः कृत इत्यर्थः । सर्वशब्दस्यानेकिकवशाद्वा निष्करोति—
कृत्स्न इति । नन्वेतैः पशुपुच्छाद्यङ्गानि सन्ति तानि सर्वाणि कपमुक्तापधिष्टकामि. सत्कृतानीत्यादांश्च
विमन्य दर्शयति—तस्य याः पुरस्तादिति । 'तस्य' अग्नेः 'पुरस्तात्' पूर्वदेशे 'याः' चतस्र इष्टकाः
"मूर्धा वयः" इत्यादिमन्त्रचतुष्टयसाध्या उपदधाति 'ताः' अस्य अग्नेः 'शिरःस्थानीयाः', 'अथ याः'
"वस्तो वयः" इत्यादिभिः "पशुवाङ्मयः" इत्यादिभिश्च पञ्चभिर्मन्त्रैः 'दक्षिणतद्योत्तरतश्च' क्रमेणोप-
धेयाः पञ्च पञ्चेष्टकास्ता 'आह्वा' मन्त्रदेहः । 'अथ याः' "त्र्यविर्यः"—इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः
'पश्चात्' उपधेयाः 'तपुच्छम्' ॥ १७ ॥

अस्य शिरादिरूपता प्रागादिपुष्पधेयानां, तथापि केन क्रमेणोपधेया इति, तं क्रमं सोपपदितं दर्श-
यति—स वे पुरस्तादेवाग्र उपदधातीत्यादिना । निगदन्त्याख्यातमिदम् ॥ १८ ॥

इदानीमविभागोऽपि विहितानां पञ्चात्मिकानामिष्टकानां यथोक्तं मन्त्रावलेखे विमन्य विविधोऽह-
तद्यानि वर्षिष्ठानि—रुपादिना । 'वर्षिष्ठानि' अतिशयेन वृद्धानि 'छन्दांसि' 'यानि' विचलादीनि दश
वृत्तानि 'ये' ए 'स्यविष्टाः' अतिशयेन स्पृष्टाः 'पशवः' वस्तुतया दश 'तान्' मन्त्रतो मन्त्रदेशे
'उपदधाति' । मन्त्रत इति दक्षिणोत्तरपश्चयोदित्यर्थः । तत्रापि क्रमस्तूक एव "दक्षिणत उपधायेत्तरतः"
इति (पूर्वकंडिकायाम्) । 'मन्य तत्प्रति पशुम्' इत्यर्थवादः स्पष्टः । तत्रापि विशेषमाह—अथ ये वीर्य-
वत्तमाः पशवस्तान्दक्षिणत इति । पुरः—आग्र—सिंहादिलक्षणे पशुवृत्तिशयेन वीर्यवत्त्वं प्रतिदम् । दक्षिणं
तदर्धमित्यादि स्पष्टम् ॥ १९ ॥

पूर्वार्धं च जघनार्धं चाणिष्ठौ करोति । यद्वहामृश्चतस्रस्तुनेना अणिष्ठाऽ-
द्युध वृद्धिह हसिष्ठान्पशुनुपदधाति तेनोऽप्याऽअणिष्ठाः पूर्वार्धं च तुज-
घनार्धं च पशोरणिष्ठौ करोति तस्मात्पूर्वार्धंश्च जघनार्धंश्च पशोरणिष्ठौ
तस्मात्पूर्वार्धेन च जघनार्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति सं च विशत्यय लोक-
मृष्टेऽनुपदधात्यस्याऽं सक्तयां तयोरुपरि बन्धुः पुरीपं निवपति
तस्योपरि बन्धुः ॥ २० ॥

इति प्रथमप्रपाठकं अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-८ ॥ (२. ४.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ २ ॥

पूर्वार्धं च जघनार्धं चाणिष्ठौ करोति । यद्वहामृश्चतस्रस्तुनेना अणिष्ठाः । अथ यद्वह इति-
ष्ठान्पशुनुपदधाति-तेनो एता अणिष्ठाः । पूर्वार्धं च तुजघनार्धं च पशोरणिष्ठौ करोति । तस्यात्पूर्वार्-
धेन च जघनार्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति, सं च विशति । अथ लोकमृष्टेऽनुपदधाति-अस्यां
सक्तयाम् । तयोरुपरि बन्धुः । पुरीपं निवपति । तस्योपरि बन्धुः ॥ २० ॥

इत्याहवनीयाचित्यायां पञ्चचितिकायां द्वितीया चितिः ।

अथ शिर पुच्छोरुतुनकं विदधानि-पूर्वार्धं चेति । ननु पूर्वार्धं उपवेधाना ये भन्वास्तत्र प्रजापतिरभिधी-
यन्, तत्कथं तदनुनस्त्वमिनाशद्वेषेष्टकासङ्गराणुत्वेनेवाह-यद्वहामृश्चतस्र इति । जघनार्धस्याणिष्ठत्वं दृष्ट-
परूपधानद्वारेणेति दर्शयति-अथ यद्वह हसिष्ठान्पशुनि । 'दृ' जघनार्धे 'हसिष्ठान्' 'अतिशयेन
हृषा क्लृप्तरीति, 'व्यव्यादिषु तथा दर्शनात् । "सर्वे पशुनुपदधाति"-इत्यभियानम् । "स एव पशुर्नदतिः"
(श.प. ८।१।४।७) इत्युक्तवान् । उपक्रान्त प्रजापतिरिति च पनास्ति तद्वहामृष्टताः पराव इष्टका मतोऽपि
पशुताभुपवानमित्यभिप्रेतम् । तस्मात्पूर्वार्धेन च जघनार्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति सं च विशतीति । 'तस्मात्'
पूर्वार्धभूतस्य शिरसोऽणिष्ठत्वात्, 'उत्तिष्ठति' इति ऊर्ध्वकर्मत्वात् परस्मैपदम्, संवेशादेश्या 'च' शब्दः,
तस्माज्जघनार्धस्याणुत्वात् 'सविशति च' उपाधानमपेक्ष्य 'च' शब्दः । अत्र कात्यायनः-"इदस्याः पञ्च
पञ्चान्तान्तेषु मूर्धा अथ इति प्रतिपन्नम्, चतस्रः पुरस्तात्, दक्षिणं उत्तरतः पश्चात्"-इति (का. श्रौ.
सू. १० । १८७-१८९) । अथ लोकमृष्टलिङ्गकमन्त्रोपवेष्टके 'लोकमृष्टे' उपदध्यात् । स्थानमाह-अस्यां
सक्तयामिति । 'अवदान्' दक्षिणस्यामित्यर्थः । 'सक्तिः' कोणप्रदेशः । अत्र कात्यायनः-"दक्षिणाग्रेणैव
लोकमृष्टा पूर्ववद्"-इति (का. श्रौ. सू. १० । १९०) । अनशोपेक्षित काष्ठमशेषमुत्तरं बध्यमाणमभि-
दिशति-तयोरुपरि बन्धुरिति । 'उपरि' सप्तमाध्यायस्य द्वितीयब्राह्मणादौ 'तयोः' लोकमृष्टयोः 'बन्धुः'
अर्थवाहः "अग्नौ वा वादित्यो लोकमृष्टेण हविर्लोकाभ्युपगत्यग्रेणैवादित्यमुपदधाति"-इति
१८।७ । २।१) इत्यादिनोक्त इत्यर्थः । पुरीषत्रिवर्षार्थवद्मप्युत्तरं बध्यमाणमवातिदिशति-
पुरीपं निवपति-तस्योपरि बन्धुरिति । 'उपरि' काण्डान्ते "अन्तरिक्षेन द्वितीया चितिर्वेदाति पुरीषम्"-

(श. प. ८ । ७ । ४ । १३) इति । यद्वा ' उपरि ' स्तोममग्राभिधानप्रस्तावे " अत्र वै पुरीषम् " इत्यादि वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीनाथगाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-२-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हर्षं निवारयन् । पुमर्थाद्यतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

नक्ष्त्राण्ड गोसहस्रं कलङ्कहपतुलाशुखौ स्वर्णमर्षं,
सप्तान्वीन्यज्जर्मातीन्द्रिद्रातकलतापेनुसैवर्णभूमी ।
रत्नोवा स्कम्बाजिद्रिपमहिनरधौ सायणि मिह्णार्यौ,
व्यथागीद्विश्वचक्रं प्रथितविद्रिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
घान्यादिं धन्यजन्मा तिलमवमनुजः स्वर्गं च वर्णमुद्भूयः,
कार्पासीये कृपावान्युडकृतमज्जडो राजनं राजदूष्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा स्वर्गजमवृणः दार्करं चार्कतेजा,
रत्नादुषो रत्नव्य गिरिमञ्जुनं मुदा पात्रसान्तिह्वार्यः ॥

इति श्रीमदानाधिराजपरमेश्वरपैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यपुराण्यरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे द्वितीयेऽध्याये समाप्तः ॥ (८ । २) ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च नवमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयां चित्तिमुपधाति । (त्ये) एतद्दे॒ देवा द्वितीयां चितिं चित्त्वा
समारोहन्पदूर्ध्वं पृथिव्याऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ।
(हुंस्ते) तंऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तद्-
ब्रुवन्नित्तुऽअर्धमिच्छतेति ते चेतयमानाऽअन्तरिक्षमेव बृहती तृतीयां
चित्तिमपदयंस्तेभ्यऽएष लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥

(जु) तुऽइन्द्राग्नीऽअब्रुवन् । (न्यु) युवं नऽइमां तृतीयां चित्तिमुपधा-
मिति हि नो ततो भविष्यतीति युवमेव नः श्रेष्ठो भविष्यथऽइति तथेति
तेभ्यऽएतामिन्द्राग्नी तृतीयां चित्तिमुपाधत्ता तस्मादादुरिन्द्राग्नीऽएव
देवानां श्रेष्ठाविति ॥ ३ ॥

तृतीयां चित्तिमुपधाति । एतद्दे॒ देवा द्वितीयां चितिं चित्त्वा समारोहन् । पदूर्ध्वं पृथिव्याः
अर्वाचीनमन्तरिक्षात्-तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमिति, चितिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवन्-इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना
अन्तरिक्षमेव बृहती तृतीयां चित्तिमपदयन् । तेभ्य एष लोकोऽच्छदयत् ॥ २ ॥

तऽइन्द्राग्नीऽअब्रुवन्-युवं न इमां तृतीयां चित्तिमुपधाधमिति । किं नो ततो भविष्यतीति । युव-
मेव नः श्रेष्ठो भविष्यथ इति । तथेति । तेभ्य एतामिन्द्राग्नी तृतीयां चित्तिमुपाधत्ता । तस्मादादुः-
इन्द्राग्नी एव देवानां श्रेष्ठाविति ॥ ३ ॥

अथ तृतीयधित विधाय प्रसजति-तृतीयां चित्तिमुपधात्येतद्दे॒ देवा इत्यादि । ' एतद्दे ' एतच्छब्द
पूर्वमासीत् । एतच्छब्दार्थमाह- ' देवा द्वितीयां चितिं चित्त्वा समारोहन् ' । तत्किमिति तदुह-पदूर्ध्वं
पृथिव्या इति । पृथिव्यन्तरिक्षयोर्मध्यदेशमारोहन्नित्यर्थः । ' तत् ' तदा समारोहणकाले ' तदेव ' द्वितीय-
चित्तिस्वरूपा ' मस्कृत्य समारोहन् ' ॥ १ ॥

तेऽहान्तरासमग्रेणेऽपि चित्संस्कारमेवोपयत्वेनामन्तः ' ते ' देवाः परस्परं ' चेतयध्वमित्यब्रुवन् ।
चेतित्वविषयं धृतिस्तदस्या मूले-चित्तिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवन्निति । ' चेतयमानास्ते ' ' अन्तरिक्षमेव
बृहती तृतीयां चित्तिमपदयन् ' । अस्या बृहतीत्युच्यते षट्त्रिंशत्सङ्ख्याकेऽष्टासप्तदशेन वक्ष्यति । (श.प. < ।
३ । ३ । <) । ' एव ' अन्तरिक्षलोके षट्काच्छादनाभिधः ' अच्छदयत् ' आत्मानं छादित्वा आच्छादो-
ऽसष्टोऽब्रुदित्यर्थः ॥ २ ॥

' ते ' देवास्तदा ' इन्द्राग्नी ' प्रवेक्ष्य ' अब्रुवन् ' । ' युवं ' युवां ' नः ' अस्मदर्थे ' इमां तृतीयां ।

स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयतीन्द्राग्नी च वै विश्वकर्म चैतां तृतीयां चितिमपश्यंस्तुस्मादिन्द्राग्निभ्यामुपदधाति विश्वकर्मणा सादयति ॥ ४ ॥

यदेवेन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयति प्रजापतिं विश्वस्तं देवता ऽआदाय व्युदक्रामंस्तुत्येन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च मध्यमादायो-
क्तम्यातिष्ठन् ॥ ५ ॥

(घंस्तु) तानब्रवीत् । (इ) उप मेत प्रति मऽएतद्वत् येन मे सूपमुद-
क्रमिष्टेति किं नस्तुतो भविष्यतीति युष्मदेवत्यमेव मऽएतदात्मनो
भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च प्रत्यदधुः ॥ ६ ॥
(शतम् ४४००) ॥

स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयति । इन्द्राग्नी च वै विश्वकर्मा चैतां तृतीयां चितिमपश्यन् । तस्मादिन्द्राग्निभ्यामुपदधाति, विश्वकर्मणा सादयति ॥ ४ ॥

यदेवेन्द्राग्निभ्यामुपदधाति, विश्वकर्मणा सादयति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवता आदाय व्युदक्रा-
मन् । तत्येन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च मध्यमादायोक्तम्यातिष्ठन् ॥ ५ ॥

तानब्रवीत्—‘उप मेत, प्रति मऽएतद्वत्, येन मे सूपमुदक्रमिष्ट’ इति । किं नस्तुतो भविष्यतीति ।
युष्मदेवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति । तथेति । तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च
प्रत्यदधुः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षस्था ‘चितिमुपवचमिति’ । अथ तौ श्रेष्ठं श्रुत्वन्तौ, तत्र लम्बा ‘तृतीयां चितिम् उपाव-
चाम्’ । यस्मादेवं ‘तस्मान्’ वेदकादिनः ‘इन्द्राग्निष्व देवानां श्रेष्ठावित्याहुः’ ॥ १ ॥

‘सः’ खलु यजमानोऽपि ‘इन्द्राग्निभ्याम्’ तृतीयां चितिं ‘उपदधाति’ । उपधानमन्त्रे तथा प्रतिपा-
दनात् । ‘विश्वकर्मणा’ विश्वकर्मतिष्ठकेन मन्त्रेण ‘सादयति’ “विश्वकर्मा त्वा सादयतु” इति हि मन्त्रः ।
अतः देवैः प्राणितत्वादिन्द्राग्निभ्यामुपधानम् । विश्वकर्मणः कः प्रसङ्ग इति तत्राह—इन्द्राग्नी च वै विश्वकर्मा
चैतां तृतीयां चितिमपश्यन्नेति । ‘तस्मात्’ इत्युपसंहारः ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं पुनरप्युप प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यदेवेन्द्राग्निभ्यामिव्यादिना । पुरा किल ‘विश्वस्तं प्रजापतिं
देवताः’ एकैकमंशम् ‘आदाय व्युदक्रामन्’ विश्वमुद्गताः । तस्य ‘मध्यम्’ मध्यमागम् ‘इन्द्राग्नी च विश्व-
कर्मा यदायोक्तम्यातिष्ठन्’ ॥ ५ ॥

‘तान्’ मध्यदेशापरहर्तुन् प्रजपतिः ‘अब्रवीत्’ । किमिति ? उच्यते—उप मेतेति । ‘मा’ माम्
‘उपेत’ उपगच्छत उपगत्य च ‘मे’ मदीयम् ‘एतत्’ अपहतमङ्गं ‘प्रतिवचत्’ सन्धानं कृतम् । एतच्छ-
ब्दापरमाह—येनेति । सार्धमिति शेषः । स्पष्टमन्यत् । ‘युष्मदेवत्यमेव म एतद् आत्मनो भविष्यतीति’ मना-

(स्तु) तद्वैषा मध्यमा स्वयमानृणा । (णे) एतदस्य तदात्मन-
स्तद्वैषासुप्रोपदधाति यदेवास्वैषाऽऽत्मनस्तद्वैषास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

(ती) इन्द्राग्नीऽअव्ययमानाम् । (सि) इष्टकां दृष्ट्वहंतं युवमिति युधैव
युजुस्तथा युधुः पृष्टेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विवाधसेऽद्विती पृष्टेन
हयपा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विवाधसे ॥ ८ ॥

विश्वकर्मा त्या सादयत्तिनि । विश्वकर्मा हयपां तृतीयां चितिमपश्य-
दन्तरिक्षम्य पृष्टे व्युचम्बतो प्रथम्यतीमित्यन्तरिक्षस्य हयपात्पृष्टं व्युचम्ब-
त्प्रथम्यदन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृष्ट्वहान्तरिक्षं मा हिंसीदित्यात्मानं
यच्छात्मानं दृष्ट्वहान्तरिक्षं मा हिंसीदित्येतत् ॥ ९ ॥

स्वयमानृणोपधानम् ।

तद्वैषा मध्यमा स्वयमानृणा—एतदस्य तदात्मनः । तद्वैषासुप्रोपदधाति—यदेवास्वैषाऽऽत्मनः—
तद्वैषास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

“ इन्द्राग्नीऽअव्ययमानामिष्टकां दृष्ट्वहंतं युवम् ”—इति । यथैव युजुस्तथा युधुः ।
“ पृष्टेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विवाधसे ”—(वा० मं० १४ । ११) इति । पृष्टेन
हयपा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विवाधसे ॥ ८ ॥

“ विश्वकर्मा त्या सादयत्ति ”—इति । विश्वकर्मा येतां तृतीयां चितिमपश्यत् । “ अन्त-
रिक्षम्य पृष्टे व्युचम्बतो प्रथम्यतीमित्यन्तरिक्षस्य हयपात्पृष्टं व्युचम्बत् प्रथम्यत् ।
“ अन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृष्ट्वहान्तरिक्षं मा हिंसीः ”—इति । आत्मानं यच्छ, आत्मानं
दृष्ट, आत्मानं मा हिंसीदित्येतत् ॥ ९ ॥

इमं शरीरस्य सम्बन्धयेतदङ्गं तृतीयमिति श्रुत्यमित्यर्थः । युव देवता दीपतिष्यो यस्य तदुभयैवतम् । तादृश
प्रविध्यतीति प्रजापतिश्चावर्षी । ‘ तथेति ’ अङ्गीकार्यं ‘ तन् ’ अङ्गम् ‘ अस्मिन् ’ स्वयमात्मनोप्रजापतिशरीर-
मप्यदेशः ‘ प्रपद्यतु ’ प्रतिनिदिशन्त्य ॥ ९ ॥

किं तदङ्गमिति तत्राह—तद्वैषेति । ‘ स्वयमानृणा ’ एव मध्ये उपयेत्येवं प्राधान्यान्मध्यमचितिरूपा-
ऽस्मि । ‘ एतदस्य ’ प्रजापतेः । ‘ आत्मनः ’ शरीरस्य ‘ तन् ’ विमस्तमङ्गमित्यर्थः । ‘ तद्वैषा ’ स्वयमा-
नृणाम् ‘ अत्र ’ मध्यमदेशे । एतदप्येतत् । तस्मादेतामिति । प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ७ ॥

स्वयमानृणाया उपधानमन्त्रस्य पूर्वमप्यत्राप्यर्था इत्याह—इन्द्राग्नी अव्ययमानामित्यादिना । ‘ यथैव
युजुः ’ इत्यस्यायं उत्कर्षो बहुशः । ‘ इन्द्राग्नी ’ ‘ युवम् ’ युवाम् ‘ अव्ययमानाम् ’ कुशलाम् युवाभ्या-
मुपधेयत्वाद्व्ययारहितान् सुप्रतितामित्यर्थः । तादृशीम् ‘ इष्टकां ’ ‘ दहतम् ’ दहीदुह्यत् । हे स्वयमानृणेष्टके ।
‘ पृष्टेन ’ स्वपृष्ठमार्गेण ‘ द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च ’ इति लोकत्रयं ‘ विवाधसे ’ पृथिवीत्यपमर्थः । सुप्रतिद

(३) अथ दिश्याऽ उपदधाति । दिशो वै दिश्या दिशऽएवेतदुपदधाति तद्याभिरदो वायुर्दिग्भिरुनन्तर्हिताभिरुपेक्षा ऽएतास्तु ऽएवेतदुपदधाति ताऽ उऽएवामः पुरस्ताद्भस्तम्बं च लोकेष्टकाश्चोपदधात्यसौ वाऽ-
आदित्यऽएताऽअमुं तदादित्यं दिश्वध्यहति दिक्षु चिनोति ता यत्तत्रैव
स्युर्वर्हिर्धा तत्स्युर्वर्हिर्धो वाऽएतयोनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपण्णात्तायुदि-
हादृत्योपदधाति तदेना योनो पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति तयो हेता ऽअव-
र्हिर्धा भवन्ति ता ऽअनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णया ऽउपदधात्यन्तरिक्षं वै
मध्यमा स्वयमातृण्णाऽनन्तर्हितास्तदन्तरिक्षादिशो दधात्युत्तराऽउत्तरा-
स्तदन्तरिक्षादिशो दधाति रेतःसिचोर्वेलयमे वै रेतःसिचावनुयास्त-
दिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वतऽ उपदधाति सर्वतस्तदिशो
दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो
दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्यो दिशः ॥ ११ ॥

अथ पञ्चदिग्गोष्ठकोपधानम् ।

अथ दिश्या उपदधाति । दिशो वै दिश्याः । दिश एवेतदुपदधाति । तद्याभिरदो वायुर्दिग्भि-
रनन्तर्हिताभिरुपेत-ता एताः । ता एवेतदुपदधाति । ता उऽएवामः पुरस्ताद्भस्तम्बं च लोकेष्टका-
श्चोपदधाति । असौ वाऽआदित्य एताः । अमुं तदादित्यं दिश्वध्यहति । दिक्षु चिनोति । ता यत्तत्रैव
स्युः-वर्हिर्धा तत्स्युः । वर्हिर्धो वाऽएतयोनेरग्निकर्म । यत्पुरा पुष्करपण्णात् । ता यदिहादृत्योपदधाति ।
तदेना योनो पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति । तयो हेता अवर्हिर्धा भवन्ति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमा-
तृण्णया उपदधाति । अन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृण्णा । अनन्तर्हितास्तदन्तरिक्षादिशो दधाति ।
उत्तराः । उत्तरास्तदन्तरिक्षादिशो दधाति । रेतःसिचोर्वेलया । इमे वै रेतःसिचोः । अनयोस्तदिशो
दधाति । तस्मादनयोर्दिशः सर्वत उपदधाति । सर्वतस्तदिशो दधाति । तस्मात्सर्वतो दिशः । सर्वतः
समीचीः । सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति । तस्मात्सर्वतः समीच्यो दिशः ॥ ११ ॥

अथ दिश्या नामोष्ठका विधाय प्रशंसति-अथ दिश्या इति । दिग्दर्शित्वेनैकपदेना 'दिश्याः' ताः पञ्चोप-
पदधात् । 'दिश्या' नाम 'दिशो वै' साक्षात् दिश एव, दिक्नदुपपेयपरोक्षेदात् । अतो दिशामेवोपधान-
कृतवान्भवति । तद्याभिरिति । 'तत्' तदा 'अदः' विप्रलुप्तकाले प्रजापतिविस्रसावसरे 'अनन्तर्हिताभिः'
अतिरोहिताभिर्यामिर्दिग्भिः प्रजापत्यवयवभूताभिः सङ्गितः 'वायुरूपैत्' उपगतः । 'ता एताः' इष्टका

१-अनन्तु पञ्च दिश्या वैच देवैर्वाग् गृह्योभि प्रशंसयम् । वक्तव्यं च रेतःसिचोर्वा दिश्यामुसरेण पञ्चोपपेयमर्थं नेत्य-
स्मिन् सूत्रे का. धो. सू. १५११२१ कर्क ।

(शो) युद्धेव दिश्या उपपदधाति । छन्दांश्चि वे दिशो गायत्री वे प्राची दिक्त्रिष्टुन्दक्षिणा जुगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरुर्ध्वा पशवो वे छन्दांश्च्यन्तुरिक्षं मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षं तुत्पशून् दधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १२ ॥

(वो) युद्धेव दिश्या उपपदधाति । छन्दांश्चि वे दिशः पशवो वे छन्दांश्च्युन्नं पशवो मुच्यं मध्यमा चित्तिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ताऽअनन्तर्हिताः स्वयमातृणायाऽउपपदधानि प्राणां वे स्वयमातृणाऽनन्तर्हितं

यद्देव दिश्या उपपदधाति । छन्दांसि वे दिशः । गायत्री वे प्राची दिक् । त्रिष्टुन्दक्षिणा । जुगती प्राची । अनुष्टुबुदीची । पङ्क्तिरुर्ध्वा । पशवो वे छन्दांसि । अन्तरिक्षं मध्यमा चितिः । अन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति । तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १२ ॥

यद्देव दिश्या उपपदधानि । छन्दांसि वे दिशः । पशवो वे छन्दांसि । अन्नं पशवः । मध्यं मध्यमा चितिः । मध्यतस्तदन्नं दधाति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमातृणायाऽउपपदधाति । प्राणां वे स्वय-

रत्यर्थः । 'ता एव' दिश उपपत्तिवशात् भवति । एतासां दिश्यानां प्रथमवित्तावेवोपहितं वाग्मध्यमचितौ किमर्थं तदुपधानमित्याशङ्क्य पात्राद्युपधेयत्वं लोकोपतिक्रमह-त्ता उ एवाभ्युपगम्यति । 'ता उ एव' ता अपि प्रजापतेर्दिश्यावपराया एव या 'अमुः' 'दक्षिणं च लोकोपक्रमाद्य पुस्तान्' ताम्यः पूर्वं प्रथमवितौ 'उप-दधाति' । 'एताः दिश्याः' 'अतो' उपरि दृश्यमानः 'आदित्यः' स्वरूपगोपहितोऽतः 'अमुन् आदि-त्यम्' 'रिष्टु' 'अप्युक्षति' उपरि स्थापितवान् भवति । अतस्तत्रावश्यमेता उपधेया इत्यर्थः । 'ताः' दिश्याः 'यत्' यदि 'तत्रैव स्युः' प्रथमवित्तावेव भवेयुः नात्र 'तत्' तर्हि ताः 'बहिर्धा' अन्तर्ध्वं भूगोलाभ्युदा बहिरेव भवेयुः । तत् कथमिति तदुपपदयति-बहिर्ध्वं वाऽएतयोनेरप्रिकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णादिति । पुष्करपर्णेपधानम्य धिते-मौलिस्पर्शस्वावतः 'पुरा' यद्विषयमनलक्षणं कर्म क्रियते तत्तत्रैव 'योनेः' 'बहिर्ध्वं' बाधं खडु । यमादेवं तस्मात् 'ताः' दिश्याः 'यदिह' स्थितीयाया चितौ 'आदित्योपपदधानि' तदेनाः 'दिश्या योनिभूते' पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति । 'तदा' सति भवद्भिर्भूता 'भवन्ति' । आसां स्वयमातृणां अनन्तर्हितत्वं-तदुत्तरमाश्रित्य-रेतः-सिम्निष्ठमास्त्व-सर्वतोमाश्रित्य-सम्पत्त्वर्यवादाः पूर्ववत् ॥ ११ ॥

दिश्याः पुनः छन्दोलक्षणरूपेण प्रशंसति-यद्देव दिश्या इति । कथं छन्दोरूपत्वमिति तत्राह-गायत्री वे प्राची दिगित्यादिना । प्रागादिदिशो गायत्र्यादिरूपत्वं लिङ्गमात्रं बीजम् । छन्दसां पञ्चरूपत्वे तु 'प्रजा-पतेर्विस्तृतापशव उदकामञ्जुदक्षिणि भूता'-'२ अ. प. ८ । २ । ३ । ९' इति प्राक्प्रतिपादितम् । येन 'नक्षमा चितिः' उदन्तरिक्षम् । अतोऽव दिश्यानामुपधानेन 'अन्तरिक्षे पशून् दधाति' । 'तस्मा-दन्तरिक्षायतनाः पशवः' अवकाशेनोप्यवष्टभ्यामावन् ॥ १२ ॥

अन्नरूपेणानि प्रशंसति-यद्देवेति । 'अन्नं पशवः' उपपोषयन्त । शिष्टं सन्तु । दिश्यानां

तत्प्राणादन्नं दधात्युत्तराऽनुत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति रेतःसिचोर्वेल्लया
पृष्टयो वै रेतःसिचो मध्यमु पृष्टयो मध्यतः ऽपुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति
सर्व्वतः ऽनुपदधाति सर्व्वतः ऽपुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १३ ॥

राज्यसि प्राची दिक् । (वि) विराडसि दक्षिणा दिक्सम्राडसि प्रतीची
दिक्स्वराडस्युदीची दिग्धिपत्न्यसि बृहती दिगिति नामान्यासामेतानि
नामप्रादुर्भवेनाऽएतदुपदधाति ता नानोपदधाति नाना सादयति नाना
सूददोहसाऽधिवदति नाना हि दिशः ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ८-१-९ ॥ (३. १.) ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ११५ ॥

मातृणा । अनन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधाति । उत्तराः । उत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति । रेतःसिचोर्वेल्लया ।
पृष्टयो वै रेतःसिचो । मध्यमु पृष्टयः । मध्यतः पुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति । सर्व्वतः उपदधाति । सर्व्वतः
पुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १३ ॥

“ राज्यसि प्राची दिक्, विराडसि दक्षिणा दिक्, सम्राडसि प्रतीची दिक्, स्वरा-
डस्युदीची दिक्, अधिपत्न्यसि बृहती दिक् ”—(भा. सं. १४ । १३) इति । नामान्यासामे-
तानि । नामप्रादुर्भवेना एतदुपदधाति । ता नानोपदधाति । नाना सादयति । नाना सूददोहसा-
ऽधिवदति । नाना हि दिशः ॥ १४ ॥

स्वमातृणाया अनन्तर्हितप्रादुर्गवादः । पूर्वं स्वमातृणाया अन्तर्हितरूपत्वेन स्तुतिः । एहं तु प्राणरूपत्वेन ।
दिश्यानां च छन्दःपञ्चद्वाराऽन्नरूपत्वेन स्तुतिरिति विरोधः ॥ १३ ॥

“ राज्यसि ” इत्यादयः पञ्च दिशोऽप्यनन्तर्गतास्तेषां च तात्पर्यतो व्याख्यानं ‘ नामान्यासामेतानि
इत्यादिकम् । ‘ रात्री, ’ ‘ विराड् ’—इत्यादीनि प्रागादिदिशां यानि ‘ नामानि ’ क्रमेण ‘ एतद् ’ एतेन
“ राज्यसि ”—इत्यादिमन्त्रेण तत्तन्नाम गृहीत्वा गृहीत्वे ‘ एताः ’ इष्टका उपहितवान्भवति । हे प्राच्या-
मुपधेयेष्टके । त्वं ‘ रात्री ’ एतन्नामिका भवसि । का सा ? प्राची दिक् । एव सर्व्वेऽपि व्याख्येयाः । दिश्यानां
पृथक् पृथक् मन्त्रमेदेन उपधानम् ; पृथक् सादयन् ; पृथक् अविवदन् च, प्रागादिना नानात्वात्प्रादुर्गव्यं
युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीसप्तर्षीसामवेदविश्वरूपे माध्ववेदे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे

अष्टमकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-३-१) ॥

सप्तमस्य प्रथमः प्रपाठकः ॥ ८ । १ ।

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयाऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

अयं विश्वज्योतिषमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा विश्वज्योतिर्वायुर्होवा-
न्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिर्वायुमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य-
ऽनुपदधाति दिक्षु तद्वायुं दधाति तस्मात्सुर्वासु दिक्षु वायुः ॥ १ ॥

(युं) युदेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा
ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य-
ऽनुपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मात्सुर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ २ ॥

(०) विश्वकर्मा त्वा सादयन्ति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चिति-
मुपश्यदन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमित्यन्तरिक्षस्य हयं पृष्ठे
ज्योतिष्मान्वायुः ॥ ३ ॥

अथ विश्वज्योतिरिष्टकोपधानम् ।

अयं विश्वज्योतिषमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा विश्वज्योतिः । वायुर्होवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिः ।
वायुमेवैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य उपदधाति । दिक्षु तद्वायुं दधाति । तस्मात्सुर्वासु
दिक्षु वायुः ॥ १ ॥

यदेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजननमेव-
ैतदुपदधाति । तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य उपदधाति । दिक्षु तत्प्रजा दधाति । तस्मात्सुर्वासु
दिक्षु प्रजाः ॥ २ ॥

“ विश्वकर्मा त्वा सादयतु ”-इति । विश्वकर्मा एतां तृतीयां चितिमुपश्यत् । “ अन्त-
रिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ”-इति । अन्तरिक्षस्य हयं पृष्ठे ज्योतिष्मान्वायुः ॥ ३ ॥

विश्वज्योतिराह्वयमिष्टका विवायं स्तौति-अयं विश्वज्योतिरिमिति । मध्यमाया विश्वज्योतिरिष्टकाया
वायुलोको मध्यमवितस्तद्वायुदेवताकान्तरिक्षलोकेत्यानीयत् बीजम् । अस्त्वेवं तथापि वायोमध्यमायावे
कमिति तत्राह-वायुर्होवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिरिति । उपचारप्रयोजनमाह-वायुमेवैतदुपदधातीति ।

इष्टकाम्योऽस्या अन्यवहितव विवायं स्तौति-तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य इति ॥ १ ॥

इत्थं वायुरूपेण प्रशस्याप्यप्रजारूपेणापि प्रशंसति-यदेव विश्वज्योतिषमिष्टकादिना । इत्थं च व्याख्येयम् ॥

स्वभावात्प्राग्दिश्वज्योतिषोऽपि विश्वकर्मणा सादनम् । तद्व्याख्यायं च पूर्ववत् । अन्तरिक्षस्य पृष्ठे
ज्योतिष्मतीमिति । ‘ अयं वायुः ’ एवान्तरिक्षपृष्ठवर्ती ‘ ज्योतिष्मान्वायुः ’ तस्यान्वायात् । अतस्तदनेदेनेष्ट-
काऽपि तद्विगीत्यर्थः ॥ ३ ॥

(विं) विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायेति प्राणो वे विश्वज्योतिः
सुर्वस्माऽऽ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्वच्छेति सुर्वं ज्योतिर्वच्छे-
त्येतद्रायुष्टेऽधिपतिरिति वायुमेवास्या ऽधिपतिं करोति सादयित्वा
सूददोहसाऽधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

(३) अयऽर्ज्याऽपदधाति । (त्वृ) ऋनुवऽएते सुहृत्तुव्याऽऽनूनै-
तदुपदधाति नमश्च नमस्त्यश्च व्यापिकावृत्तुऽहृति नामनीऽएनपारेते
नामभ्यामेवनेऽएतदुपदधाति द्वेऽहृत्के भवतो द्वौ हि मासावृत्तुः सकृत्सा-
दयत्येकं तद्वत् करोत्यवकासूपदधात्यवकाभिः प्रच्छादयत्यापा वाऽ-
अवकाऽअपस्तुदेतस्मिन्मृतौ दधाति तस्मादेतस्मिन्मृतौ भूपिष्टं वर्पति ॥ ५ ॥

“ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय ”—इति । प्राणो वे विश्वज्योतिः । सुर्वस्माऽऽ वाऽ-
एतस्मै प्राणः । “ विश्वं ज्योतिर्वच्छे ”—इति । सुर्वं ज्योतिर्वच्छेत्येतद् । “ वायुष्टेऽधि-
पतिः ”—(बा. सं. १४ । १४) इति । वायुमेवास्या अधिपतिं करोति । सादयित्वा सूददोहसा-
धिवदति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥

अयः शत्रुर्ऋतम्योष्टकोपधानम् ।

अयऽर्ज्या उपदधाति । ऋनुव एते सुहृत्तुव्याः । ऋनूनैवदुपदधाति । “ नमश्च नमस्त्यश्च
व्यापिकावृत्तु ”—(बा. सं. १४ । १५) इति । नामनी एनपारेते । नामभ्यामेवने दवदुपदधाति ।
द्वेऽहृत्के भवतः । द्वौ हि मासावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं तद्वत् करोति । अवकासूपदधाति ।
अवकाभिः प्रच्छादयति । आपो वाऽअवकाः । अपस्तुदेतस्मिन्मृतौ दधाति । तस्मादेतस्मिन्मृतौ
भूपिष्टं वर्पति ॥ ५ ॥

विश्वस्मै प्राणायेवादि । स्वममन्यान् । तत्र “ विश्वं ज्योतिर्वच्छे ” इत्यस्य तात्पर्यं—सुर्वं ज्योति-
र्वच्छेत्येतदिति । वायुष्टे इत्यादि सूददोहसोऽर्ज्यायादिदेशान्नं सहेत् ॥ ४ ॥

“ अयऽर्ज्या उपदधाति ” इत्यादि—“ एकं तद्वत् करोति ” इत्यन्तः द्वितीयवृत्तिवत् इत्यन्तः । “ नमश्च नमस्त्यश्च
वापिकावृत्तु ”—इति तयोस्तद्वचनमन्तः । “ नमः ” नाम शत्रुर्नो मातुः, “ नमस्त्यः ” मातुः, दातुर्नो वार्तासाह्व ।
अवकाभिरपि द्विवचनम् । एतद्वत् ऋतुव्या अवकासूपदधाति इति प्रच्छादयति । अवका नम इत्यादिबन्धे
एतद्वत्तमेव प्रत्येक्यो द्विवचनोः पर्यायोः द्विवचनव्यर्थः । तस्मात् वायु, एव आपमन्तवादाप्रवायनिर्गमेदे-
वतावचना । ऋतुव्याऽऽनुवत् तेषां वायुमन्तं तन्निवेर्त्तोवत् एव इत्यतिशयोक्तं भवति ॥ ३ ॥

(त्य) अथोत्तरे । (१५) इष्टधोर्जश्च शारदावृत्त इति नामनी ऽएन-
योरेते नामभ्यामुंवेने ऽएतदुपदधाति द्वेऽडुष्टके भवतो द्वौ हि मासावृत्तुः
सकृत्सादयत्येकं तद्वत् करोत्यवकासूपदधात्यापो वाऽअवका ऽअपस्त-
देतुस्यऽर्तोः पुरस्तादधाति तस्मादेतुस्यऽर्तोः पुरस्ताद्वर्षति नोपरिष्ठा-
त्यच्छादयति तस्मान्न तुयेवोपरिष्ठाद्वर्षति ॥ ६ ॥

तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति । संवत्सर ऽष्टयोऽग्निरिमुऽ उ लोकाः संवत्सर-
स्तस्यान्तरिक्षमेव मध्यमा चितिरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृत्त तद्यदेता
ऽअत्रोपदधाति यदेवास्मैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता-
ऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

यदेवेता ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर ऽउ प्रजापति-
स्तस्य मध्यमेव मध्यमा चितिर्मुष्यमस्य वर्षाशरदावृत्त तद्यदेता ऽअत्रो-
पदधाति यदेवास्मैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता-
ऽअत्रोपदधाति ॥ ८ ॥

अथोत्तर-“ इष्टधोर्जश्च शारदावृत्त ”- (वा. मं. १४ । १६) इति । नामनी ऽएनयोरेते ।
नामभ्यामैकैने ऽएतदुपदधाति । द्वेऽडुष्टके भवतः । द्वौ हि मासावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं तद्वत्
करोति । अवकासूपदधाति । आपो वाऽअवकाः । अपस्तदेतुस्यऽर्तोः पुरस्तादधाति । तस्मादे-
तुस्यऽर्तोः पुरस्ताद्वर्षति । नोपरिष्ठात्यच्छादयति । तस्मान्न तुयेवोपरिष्ठाद्वर्षति ॥ ६ ॥

तद्यदेता अत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ लोकाः संवत्सरः । तस्यान्तरिक्षमेव
मध्यमा चितिः । अन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृत्त । तद्यदेता अत्रोपदधाति-यदेवास्मैता आत्मनः-
तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

यदेवेता अत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य मध्यमेव मध्यमा
चितिः । मध्यमस्य वर्षाशरदावृत्त । तद्यदेता अत्रोपदधाति । यदेवास्मैता आत्मनः-तदस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति । तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥ ८ ॥

‘ अथोत्तर-“ इष्टधोर्जश्च शारदावृत्त ”-’-तदुत्तरलोकेऽन्तरिक्ष-
पालनम् । ‘ इष्टः ’ अन्तर्भुक्तः ‘ उर्जः ’ कर्त्तृकः । ‘ नामनी ’ यत्नादि गतम् । अथोत्तरलोकेऽन्तरिक्ष-
पालनमेव, नोपरिष्ठात्यच्छादयति कर्त्तव्यमिति, अन्तर्भुक्तमित्यन्तरिक्षपालनं-तद्वत्कर्त्तव्यमिति-अवकासूप-
दधातीति । अवकासूपदधाति-अवकासोपदधाति-अवकासोपदधाति-अवकासोपदधाति-अवकासोपदधाति-
अवकासोपदधाति । अत एवम् एतद्विषयं सिद्धमिति ॥ ६ ॥

तद्यदेता अत्रोपदधाति संवत्सर एषोऽग्निरिति यदेवेता अत्रोपदधाति प्रजापतिरेषोऽग्निरिति-

ता द्वाऽपनाः । (श्रु) उतत्र ऽऋतुष्या नध्यन्तार्यां चिनाऽऽपदधाति
 द्वे द्वेऽऽतरासु चित्तिषु उतुप्पादा वै पशुबोऽन्तरिक्षं नध्यन्ता चित्तिरन्-
 त्रिक्षे उत्पन्नोदधाति तस्मादन्तरिक्षापवनाः पशवः ॥ ९ ॥

(बो) उद्वेव उतत्रः । (श्रु) उतुप्पादा वै पशुबोऽन्तरिक्षं पशुबो मध्यं
 नध्यन्ता चित्तिर्नध्यवस्तुद्वयं दधाति ॥ १० ॥

उद्वेव उतत्रः । (श्रु) उतुत्तरं वाऽऽन्तरिक्षं व्यक्षराऽऽतराधितपस्त-
 प्रावदन्तरिक्षं वावस्तुद्वयोपदधाति ॥ ११ ॥

उद्वेव उतत्रः । पशुरेव उदभिर्मुष्यं तत्प्राति पशुं वृष्टिं करोति तस्मा-
 न्मुष्यं प्राति पशुवृष्टिः ॥ १२ ॥

एष वाऽऽपदधत्तः ऋतुष्या नध्यन्तार्यां चिनाऽऽपदधाति, द्वे द्वे इत्यसु चित्तिषु । उतुप्पादा वै
 पशवः । अन्तरिक्षं नध्यन्ता चित्तिः । अन्तरिक्षे उत्पन्नोदधाति । तस्मादन्तरिक्षापवनाः पशवः ॥ ९ ॥

उद्वेव उतत्रः । उतुप्पादा वै पशवः । मध्यं पशवः, मध्यं नध्यन्ता चित्तिः । नध्यवस्तुद्वयं
 दधाति ॥ १० ॥

उद्वेव उतत्रः । उतुत्तरं वाऽऽन्तरिक्षम् । व्यक्षरा इत्यधितपः । तद्वस्तुद्वयोपदधाति—वावस्तुद्व-
 योपदधाति ॥ ११ ॥

उद्वेव उतत्रः । पशुरेव पदभिः । मध्यं कर्तुं पशुं वृष्टिं करोति । तस्मान्मुष्यं प्राति पशु-
 वृष्टिः ॥ १२ ॥

(स्ता) ता वाऽएनाः । (शु) शुनम् ऽक्रतुव्याम्नासां विश्वज्योतिः पञ्चमी पञ्च दिव्यास्तदुश दशाक्षरा विराट्त्रं विराण्मुध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदुश दधाति ताऽअनन्तर्हिताः स्वयमावृण्णायाऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमावृण्णाऽनन्तर्हितं तत्प्राणादुश दधान्युत्तराऽउत्तरं तत्प्राणा-दुश दधाति ॥ १३ ॥

(त्यु) अय प्राणभृतऽ उपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः प्राणानुवैतदु-पदधाति ता दुश भवन्ति दुश वै प्राणाः पूर्वार्धेऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमि प्राणाऽआयुर्मे पाहि ज्योतिर्मे बच्छेति प्राणो वै ज्योतिः प्राणं मे बच्छे-त्येवैतदाह ताऽअनन्तर्हिताऽऽक्रतुव्याभ्यऽउपदधाति प्राणो वै वायु-र्ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-१ ॥ (३. २.) ॥

ता वाऽएनाश्चतस्र ऋतव्याः । तासां विश्वज्योतिः पञ्चमी । पञ्च दिव्याः । तदुश । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । मध्यं मध्यमा चितिः । मध्यतस्तदुश दधाति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमावृ-ण्णाया उपदधाति । प्राणो वै स्वयमावृण्णा । अनन्तर्हितं तत्प्राणादुश दधाति । उत्तराः । उत्तरं तत्प्राणादुश दधाति ॥ १३ ॥

अथ दशप्राणमृदिष्टकोषधानम् :

ता दश भवन्ति । दश ज्योतिर्मे बच्छेति । ता अनन्तर्हिता ऋतव्याभ्य उपदधाति । प्राणो वै वायुः, ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

“ स एव पशुर्नदतिः ”—इत्यादिना दर्शितम् । मध्यं तत् प्रति पशुं बरिर् करोतीति । ‘तस्मात्’ तेन ‘पशुं प्रति’ । ‘मध्यं’ मध्यदेशनिमित्तं यावत् । स्वयमवृण् ॥ १३ ॥

अपैताश्चतस्रः प्राणुकाणिः सः सनुविच विराट्स्वयमावृण्णाया लौति-वा वा इत्यादिना । ‘ताः’ ‘एताश्चतस्र ऋतव्याः’ एका ‘विश्वज्योतिः’ ‘पञ्च दिव्याः’ इति ‘दश’ । विराट्त्रिं ‘दशाक्षरा’ अत आता विराट्मन्पठिर्मन्ति । सा च ‘विराट्त्रन्’ गोक्षयत्वात् । अतो दशानामुपधानेनात्मनेव ‘मध्यतः’ उदरे स्थानिषत् सन्ति । ता अनन्तर्हिताः स्वयमावृण्णाया इति । ‘ताः’ विराट्त्रेन सन्ता दशानी-ष्टका इत्यर्थः । उत्तरा इति । ता एव दश ‘स्वयमावृण्णाया’ ‘उत्तरा’ दशविंशतीतिर्यथेयम् ॥ १३ ॥

अय प्राणभृत उपदधातीत्यादि । प्राणतिद्विक्रमत्रोत्प्रेषाः ‘प्राणभृतः’ ‘ता दश’ एव । दश वै प्राणा इति । सप्त शीवेभ्यः, दशकाञ्ची, नानिर्दशनीति प्राणानां दशसंख्याकत्वात् । एतां चितिं ‘पूर्वार्धे’ उत्तर-

अथ छन्दस्याऽऽपदधाति । पशवो वै छन्दाँस्यन्तुरिक्षं मध्यमा
चित्तिरन्तुरिक्षे तत्पशून्दधाति तुस्मादन्तुरिक्षायतनाः पशवः ॥ १ ॥

(वो) युद्धेव छन्दस्याऽऽपदधाति । पशवो वै छन्दाँस्यन्तं पशवो
मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदुन्नं दधाति ॥ २ ॥

ता द्वादश द्वादशोपदधाति । द्वादशाक्षरा वै जुगती पशवो वै जुग-
त्यन्तुरिक्षं मध्यमा चित्तिरन्तुरिक्षे तत्पशून्दधाति तुस्मादन्तुरिक्षायतनाः
पशवः ॥ ३ ॥

अथ छन्दस्या उपदधाति । पशवो वै छन्दाँसि । अन्तरिक्षं मध्यमा चितिः । अन्तरिक्षे तत्पशून्
दधाति । तुस्मादन्तुरिक्षायतनाः पशवः ॥ १ ॥

यदेव छन्दस्या उपदधाति । पशवो वै छन्दाँसि । अन्नं पशवः । मध्यं मध्यमा चितिः । मध्यत-
स्तदुन्नं दधाति ॥ २ ॥

ता द्वादश द्वादशोपदधाति । द्वादशाक्षरा वै जुगती । पशवो वै जुगती । अन्तरिक्षं मध्यमा चितिः ।
अन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति । तुस्मादन्तुरिक्षायतनाः पशवः ॥ ३ ॥

व्यात् । तत्रोपपत्ति-पुरस्ताद्धीमे प्राणा इति । ' पुरस्तात् ' शरीरस्य पुरतोभागे ' इहे ' शरीरव्यादयः ' प्राणाः ' वर्तन्त इति शेषः । " पूर्वाह्ने प्राणश्रुतौ दशायुर्मे इति प्रतिमन्त्रम् " इति हि सूत्रम् (का. प्रौ. सू. १७ । १९७) । प्राणानां प्रतीकमुपपत्ते-आयुर्मे प्राणीति । शराश्यावादकायर्धेनाभिवाय प्रत्याहारवायेनामस्यं निर्दिशति-ज्योतिर्मे मच्छेति । तदर्थवादः-प्राणो वै ज्योतिरिति स्पष्टः । ता अनन्ताहिता वापादि-निगदव्याख्यासम् ॥ १४ ॥

इति श्रीसाम्यणार्च्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनविशतपत्राक्षरमाध्वे

अष्टमकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (८-३-२) ॥

अथ छन्दस्या उपदधातीत्यादि । छन्दोऽङ्गकमन्त्रोपयोगः ' छन्दस्या ' छन्दस्यानां पशून्तुसर्वे
द्वितीयचित्तिरन्तुरिक्षे छन्दस्यार्थवादे दक्षितम् (अ. प. ८ । २ । ३ । ८) । पशवश्च अजस्याः, मध्यमा चिति-
र्यादस्ति सा प्रजापतेर्मध्यम्, उदरस्यानीयाऽऽस्तेन मध्यदेश एवान्न दधाति । तत्तच्छन्दस्याः पूर्वाह्ने प्राणश्रुता-
मुपहितवादिच्छादिदिक्षु ' द्वादश-द्वादश ' उपदध्यात् । ' जुगती ' अपि ' द्वादश्याऽऽसृता ' सा च ' जुगती
पशवो वै, ' सोमाहरणमन्त्रानि पश्चात्तनाऽऽहरणसम्बन्धात्पशुन्दम् । " अन्तरिक्षमेव ' बृहती तृतीया चितिमप-
श्यन् " - एतुज्ज्वलमध्यमचित्तेरन्तरिक्षम् (अ. प. ८ । ३ । १ । २) । अतः मध्यमचित्ते द्वादश-
सद्व्याकृष्टकोरानन्दम् ' अन्तरिक्षे पशून्दधाति ' ॥ १-३ ॥

(षो) युद्धेव द्वादश-द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो वै जगत्युन्नं पशवो मध्यं मध्यमा त्रितिम्यतस्तदुन्नं दधाति ताऽऽनुनन्तर्हिताः प्राण-भृद्वाऽऽपदधात्युनन्तर्हितं तत्प्राणभ्योऽन्नं दधात्युत्तराऽऽ उत्तरं तत्प्राणे-भ्योऽन्नं दधाति ॥ ४ ॥

मा च्छन्दऽडुति । (त्य) अयं वै लोको माऽयं हि लोको मितुऽइव प्रमा च्छन्दऽडुत्यन्तरिक्षलोको वै प्रमाऽन्तरिक्षलोको ह्यस्माह्लोकात्प्रमितऽइव प्रतिमा च्छन्दऽडुत्यसौ वै लोकः प्रतिमेषु ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमितऽइवा-स्त्रीवियश्छन्दऽडुत्यन्नमस्त्रीवियस्तद्वेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽयो युद्धेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं सुवति तदस्त्रीवयोऽयातो निरुक्तान्येव च्छन्दाश्च-स्तुपदधाति ॥ ५ ॥

यद्देव द्वादश द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती । पशवो वै जगती । अन्नं पशवः । मध्यं मध्यमा त्रितिम्यतस्तदुन्नं दधाति । ताऽऽनुनन्तर्हिताः प्राणभृद्वाऽऽपदधाति । अनन्तर्हितं तत्प्रा-णेभ्योऽन्नं दधाति । उत्तराः । उत्तरं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधाति ॥ ४ ॥

(१) “ मा च्छन्दः ”-इति । अयं वै लोको मा । अयं हि लोको मित इव । (२) “ प्रमा च्छन्दः ”-इति । अन्तरिक्षलोको वै प्रमा । अन्तरिक्षलोको ह्यस्माह्लोकात्प्रमित इव । (३) “ प्रतिमा च्छन्दः ”-इति । अस्मी वै लोकः प्रतिमा । एष अन्तरिक्षलोके प्रतिमित इव । (४) “ अस्त्रीवयश्छन्दः ”-इति । अन्नमयीवयः । तद्वेषु लोकेष्वन्नम्-तदस्त्रीवयः । अयो युद्धेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं सुवति-तदस्त्रीवयः । अयातो निरुक्तान्येव च्छन्दास्तुपदधाति ॥ ५ ॥

इत्तामेवेष्टकास्तद्दद्यात् पुनर्वर्ण्यादिद्वारेणाग्न्यग्न्या प्रशंसति-यद्देव द्वादश-द्वादश-द्वादशाक्षरा वा इत्या-दिना । ईष्टेष्टकान्योऽप्यवकान् विवाय स्तौति-ताऽऽनुनन्तर्हिताः प्राणभृद्वा इति । ‘ उत्तराः ’ ऊर्ध्वमाविनीक्ष्य ऊर्ध्वम् । सद्योऽर्पयतः ॥ ४ ॥

तत्र दक्षिणतः उपवेष्टकानां मन्त्राविवक्ष्य व्याचष्टे-मा च्छन्द इत्यादिना । मा संख्या छन्दो ‘ मा च्छन्दः ’ तत्र ‘ अयं लोको वै ’ मूलोकः सद्यः, मध्येषु परिच्छिद्य इति ‘ मा ’ इति व्युत्पत्तः । एतदोक्तत्वात्पुन-पादपति-अयं हि लोको मित इवेति । सर्वतः परिच्छिद्य एव, पञ्चाक्षकोटियोजनविस्तारः पृथिवीति दाव-छो । प्रमा च्छन्द इति । द्वितीये मन्त्रः । प्रमयेण मितः प्रमा तत्संज्ञकः छन्दोऽन्तरिक्षलोकः सद्यः । एष्टेष्टकान्यग्न्याह-अन्तरिक्षलोको ह्यस्माह्लोकात्प्रमित इवेति । मूलोच्चस्थविकारेण मानेन मित इव वर्तते ‘ अन्तरिक्षलोकः ’ । प्रतिमा च्छन्द इति । तृतीयः । अस्मी वै लोकः प्रतिमेषु । ‘ अतो ’ सुलोकः प्रतिमादयं छन्दः । इतः ? ‘ एषोऽन्तरिक्षलोके प्रतिमित इव ’ अन्तरिक्षपरिमाणेन परिच्छिन्न इव वर्तते । अतः प्रतिकल्पेन मितवन्द ‘ प्रतिमा ’ ‘ अयो लोकः ’ । स्तुर्धमन्त्रं विवाय व्याचष्टे-अस्त्रीवयश्छन्दः

पङ्क्तिद्वन्द्वः । (५) उष्णिक्द्वन्द्वो बृहती च्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराट्छन्दो गायत्री च्छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जुगती च्छन्दोऽइत्येवमिति निरुक्तानि विराडष्टमानि च्छन्दाश्चैत्युपदधाति पृथिवी च्छन्दोऽञ्जुरिक्षं च्छन्दोऽइति ग्रान्येवैवत्यानि च्छन्दाश्चैति ग्रान्येवैतदुपदधात्यष्टिर्देवता व्यातो देवतेत्येता वै देवताश्छन्दाश्चैति ग्रान्येवैतदुपदधाति ॥ ६ ॥

(५) “ पङ्क्तिद्वन्द्वः ” (६) “ उष्णिक्द्वन्द्वः ” (७) “ बृहती च्छन्दः ” (८) “ अनुष्टुप्छन्दः ” (९) “ विराट्छन्दः ” (१०) “ गायत्री च्छन्दः ” (११) “ त्रिष्टुप्छन्दः ” (१२) “ जुगती च्छन्दः ”—(वा० सं० १४।१८) इति । एतानि निरुक्तानि विराडष्टमानि च्छन्दास्तुपदधाति । “ पृथिवी च्छन्दोऽञ्जुरिक्षं च्छन्दः ”—(वा० सं० १४।१९) इति । ग्रान्येवैवत्यानि च्छन्दांसि—ग्रान्येवैतदुपदधाति । “ अग्निर्देवता ब्रह्मा देवता ”—(वा. सं. १४।२०) इति । एता वै देवताश्छन्दांसि । ग्रान्येवैतदुपदधाति ॥ ६ ॥

इति । अत्र ‘ अहीमनः ’ लोकात् त्रिष्यत्तल्लिङ्गमप्यति विचरन् । अत्रस्तद्वैश्वानरं ‘ अहीमनः ’ इति बहुवचननिर्देशः । तद्वैश्वानरमिति—उषदेतु लोकेष्वत्र तद्वैश्वानर इति । अहीमनिच्छन्द साममन्त्रस्य दर्शयति—यदेव लोकेभ्योऽस्मिन् अवति तद्वैश्वानर इति । मृत्पदितोऽस्मै आत्मन्तादृष्टिकरेण सर्वतोभ्यस्तोति अत्र, छन्दसचरन्निमग्नस्ततिः । अर्धमादीनां छन्दाश्च्युत्पत्तिर्दीक्षा । मादीनि हि गायत्र्यादिभ्यस्तद्वैश्वानरमिति मन्त्रमिति । अत्रः उतेनो ब्रह्मवागात्मा वेदमग्नं दर्शयन्मुक्तं अष्टाविष्टमा विषये—अपानो निरुक्तान्येव च्छन्दास्तुपदधातीति । अनिरक्तेष्टकामन्त्रपुष्टरादनन्तरं निरुक्तानि पङ्क्त्यादीनि प्रतिष्ठानि च्छन्दास्तुपदधातिमुच्यते । एवं तत्र तत्र द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

एतानि निरुक्तानि दर्शयति—पङ्क्तिद्वन्द्व इत्यादिषु । एतेषां छन्दानि द्वितीयत्रितीय दर्शयति (४, प. ८।२।४।२-१९) । विराट्छन्दसः प्रतिष्ठापय्यादित्वच्छन्दोनेत्येव अटितवत् । “ इत्यादि विराट्छन्दो ”—इत्युक्तेष्वन्तर्यामिन् निर्दिष्टमिति ‘ विराट्छन्दमिति ’ इति पुनर्दिष्टवान् ॥

एवमुक्तवन्तः शतपथब्राह्मणनिर्दिष्टानां वैश्वानरेण प्रवृत्तिसुगदाप एषां सर्वत्राप्येवमादिच्छन्दोऽष्टा-मात्ररूपं तल्लिङ्गमनुगदापस्तद्वैश्वानरं—पृथिवी च्छन्दोऽञ्जुरिक्षं च्छन्द इति । ग्रान्येवैवत्यानि च्छन्दांसि ग्रान्येवैतदुपदधातीति । “ एतेष्वप्यति ” इति मन्त्रादिष्वदिक्कामन्त्रोपरिवृत्तिरिति ‘ यानि च्छन्दांसि ’ इति तान्तर्याम्यः । इत्युक्तवन्तश्चैवमन्त्रप्रवृत्तिसुगदाप व्यापके—अग्निर्देवता ब्रह्मा देवतेति । एता वै देवताश्छन्दांसि ग्रान्येवैतदुपदधातीति । अत्रैवतस्योदिदेवताः सप्त ‘ च्छन्दांसि ’ ‘ अग्नेर्गायत्र्यमवन् ’ इति वाङ्मनादेव तान्येवैवत्यानि सप्त, सप्तर्षयोऽप्यनमोदेविविश्वना देवतासमेव च्छन्दस्त्वय्यदेवताः । अत्र वाङ्मनः—“ छन्दसा शतस्य शतस्य पञ्चमुच्यन्त्येव मा च्छन्द इति प्रतिमन्त्रम् ”—(वा. श्री. सू. १०।१९.८) इति ॥ ९ ॥

स वै निरुक्तानि चानिरुक्तानि त्र्योपदधाति । स यत्सुर्वानि निरुक्ता-
न्युपाधास्यदन्तवद्भात्रमभविष्यदुक्ष्यन्त ह्यथ यत्सुर्वान्यनिरुक्तानि
परोऽक्षत्वाद्भात्रमभविष्यन्तु हेनद्वक्ष्यन्तश्चन निरुक्तानि चानिरुक्तानि त्र्योप-
दधाति तस्माद्विरुक्तमत्रमद्यमानं न क्षीयते ॥ ७ ॥

तानि वाऽएतानि । त्रीणि द्वादशान्युपदधाति तत्पदत्रिंशत्पदत्रिंश-
द्वादशरा बृहन्त्येषा वै त्रा बृहती धां तद्देवाऽअन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां चिति
मपश्यन्त्युत्पत्त्याऽएतस्यै देवाऽउत्तमाः ॥ ८ ॥

न वै निरुक्तानि चानिरुक्तानि त्र्योपदधाति । स यत्सुर्वानि निरुक्तान्युपाधास्यत् । अन्त-
वद्भात्रमभविष्यन्-अक्ष्यन्त इ । अथ यत्सुर्वान्यनिरुक्तानि-परोऽक्षं द्वात्रमभविष्यन्-न हेनद्वक्ष्य-
न्तश्चन । निरुक्तानि चानिरुक्तानि त्र्योपदधाति । तस्माद्विरुक्तमत्रमद्यमानं न क्षीयते ॥ ७ ॥

तानि वाऽएतानि त्रीणि द्वादशान्युपदधाति । तत् पदत्रिंशत् । पदत्रिंशद्वादशरा बृहती । एषा वै
त्रा बृहती-धां तद्देवा अन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यन् । तस्याऽएतस्यै देवा उत्तमाः ॥ ८ ॥

(०) यदेवैताऽष्टकाऽऽपदधाति । प्रजापतेर्विंशस्तात्सुर्वाणि भूतानि सुर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥

(न्तः) स यः स प्रजापतिर्व्युदक्रामन् । (ता) असुमेव स योऽयमग्नि-
श्रीयतेऽथ ग्रान्यस्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्नेतास्ताऽष्टकास्तद्यु-
देताऽऽपदधाति ग्रान्येवास्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्तान्यस्मिन्नेत-
त्सतिदधाति ॥ १० ॥

तथा दश प्रथमाऽऽपदधाति । स चन्द्रमास्ता दश भवन्ति दशाक्षरा
विराड्भ्रं विराड्भ्रसु चन्द्रमाऽअथ वाऽ उत्तराः षड्विंशदधर्मा-
श्चाथ ते मासाश्च त्रुविंशतिरधर्मासा द्वादश मासाश्चन्द्रमा वै संव-
त्सरः सुर्वाणि भूतानि ॥ ११ ॥

यदेवैता इष्टका उपदधाति । प्रजापतेर्विंशस्तात्सुर्वाणि भूतानि सर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्युदक्रामन्-अथमेव स-योऽयमग्निश्रीयते । अथ ग्रान्यस्मात्तानि भूतानि
व्युदक्रामन्-एतास्ता इष्टकाः । तद्यदेता उपदधाति-ग्रान्येवास्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्-ग्रान्य-
स्मिन्नेतत्सतिदधाति ॥ १० ॥

तद्या दश प्रथमा उपदधाति-स चन्द्रमाः । ता दश भवन्ति । दशाक्षरा विराड् । अर्धं विराड् ।
अर्धसु चन्द्रमाः । अथ या उत्तराः षड्विंशद्-अधर्मासाश्च ते, मासाश्च । षड्विंशतिरधर्मासाः,
द्वादश मासाः । चन्द्रमा वै संवत्सरः सर्वाणि भूतानि ॥ ११ ॥

एता एवेष्टकाः पुनर्विंशस्तप्रजापत्यवप्रतिसन्धानरूपत्वेन स्तौति-यदेवैता इष्टका उपदधाति प्रजापते-
र्विंशस्तादित्यादिता । प्रजापतिर्नाम चित्तिवृत्तगोऽग्निः । ततो विंशस्तानि भूतानीत्येताः षड्विंशदिष्टकाः । अत
एतासामुपशब्देन विंशस्ताप्रजापतेर्निर्गताया भूतानां प्रतिसन्धान इत्य मवन्तिर्निर्ययः ॥ ९ ॥ १० ॥

अथेताः पूर्वोक्ताणि सह समुचित्य स्तौति-तथा दशेत्यादिना । ' वाः ' ' दश ' ' प्रथमाः ' प्राणभूत
उपदिताः । ' स चन्द्रमाः ' चन्द्रमोऽपेक्षया ' स ' इति पुंलिङ्गनिर्देशः ॥

उक्तं चन्द्रमस्तमेवोपादिपति-ता दश भवन्तीत्यादिना । ' ताः ' प्राणभूतः ' दश ' ' विराड् ' अपि
' दशाक्षरा ' ॥ तु ' अत्रम् विराजोऽनन्तं प्रायुक्तम् (रा. प. ८ । ३ । २ । १५) । ' चन्द्रमाः ' अपि
' अत्रम् ' अत्रमेव ' एष वै सोमो राजा देवनामजम्, स देवा गन्तवन्ति ' इति श्रुतेः । ओषध्यादिरूपस्य
सत्याजन्तव्यक्तमेव । ' अथ या उत्तराः षड्विंशद् ' चन्द्रमाः सन्ति, ' तेऽधर्मासा मासाश्च ' । मासापेक्षया
' ते ' इति पुंलिङ्गनिर्देशः । विमर्श दर्शयति-षड्विंशतिरधर्मासा द्वादश मासा इति । चन्द्रमोपवया-
पचयाम्या जुह्वन्त्यो पक्षी यवतः, तयोमाह्वया मासादिद्वारेण संकसरो निर्ययन् इत्यभिप्रेत्य ' चन्द्रमा वै
संवत्सरः ' इत्युक्तम् । ॥ च ' सर्वाणि भूतानि ' संवत्सकाळे सर्वभूतानामुत्पत्तेः ॥ ११ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । (वस्तु) तदस्मिन्नेतानि सर्वाणि भूतानि
मध्यतोऽद्भुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ताऽऽनन्तर्हिताऽऽकृतव्याभ्यऽ-
उपदधात्यतुषु तत्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-२ ॥ (३. ३.) ॥

अथ बालखिल्याऽउपदधाति । प्राणा वै बालखिल्याः प्राणान्वेतदु-
पदधाति ता यद्बालखिल्या नाम यद्वाऽऽर्च्योस्तस्मिन्नं भवति खिलऽवृत्ति
वै तदाचक्षते बालमात्राद् हेमे प्राणाऽऽसम्भिन्नास्ते यद्बालमात्रादसम्भि-
न्नास्तस्माद्बालखिल्याः ॥ १ ॥

‘तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्-तदस्मिन्नेतानि भूतानि मध्यतोऽद्भुः । तथैवास्मिन्नयमेतदध्यानि ।
ता अनन्तर्हिताः सतव्याभ्य उपदधाति । ऋतुषु तत्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

अथ चर्तुदशबालखिल्येष्टकोपधानम् ।

अथ बालखिल्या उपदधाति । प्राणा वै बालखिल्याः । प्राणान्वेतदुपदधाति । ता यद्बाल-
खिल्या नाम । यद्वाऽऽर्च्योस्तस्मिन्नं भवति-खिल इति वै तदाचक्षते । बालमात्राद् हेमे प्राणा
असम्भिन्नाः । ते यद्बालमात्रादसम्भिन्नाः-तस्माद्बालखिल्याः ॥ १ ॥

‘तत्’ सर्वसंज्ञक प्रजापतिम् । ‘यत्र’ यस्मिन्काले ‘देवाः’ ‘समस्कुर्वन्’ तदा ‘सर्वाणि’ भूतानि
मध्यदेशे स्थापयामासुः । ‘तथैव’ देवदेव ‘अयम्’ अग्नि यजमानः ‘एतत्’ एतेन छन्दसेष्टकोपधानेन
स्थापयति । गतोऽनन्तर्हिताचार्यवादः (अ. १. ८।१।२।१४) भाष्ये ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनीय शतपथब्राह्मणभाष्ये

अष्टमकाण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-२-२) ॥

बालखिल्येष्टका विधाय स्तौति-अथ बालखिल्या उपदधाति प्राणा वै बालखिल्याः इति । प्राणत्व-
मुपरिष्टादभ्यन्तं । प्रतिज्ञापूर्वकं नाम निर्वृते-ता यद्बालखिल्या नामेति । कप्रकारः प्रदर्शयति इति शेषः ।
विश्वस्वरूपं तावदाह-यद्वा इति । यदेव स तु क्षेत्रम् । ‘ऽर्च्योः’ द्योः सर्वसंज्ञादयोः क्षेत्रगोः ‘असम्भिन्नम्’
अमृष्टम् भवति । स्वयमस्यैव मन्त्रीत्यर्थः । ‘तत्’ क्षेत्रं ‘खिलः’ इत्यचक्षते । प्रकृते कथं तदाह-
बालमात्रादिति । ‘हेमे’ प्राणाः ‘बालमात्राद्’ व्यवधानाद् ‘असम्भिन्नाः’ अत एव खिलाः ‘ते’
खिला एव खिल्याः, परमादेवं तस्मान् प्राणा बालखिल्याः देहे स्थितानां प्राणानां बालमात्रेणानि वेदामात्रे
देहेन साङ्ख्यं स्यात्, प्राणानां बालमात्रनाडीव्यवधानं तु शास्त्रसिद्धम् ॥ १ ॥

स वै सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त पश्चात्तद्याः सप्त पुरस्तादुपदधाति
यऽएवेमे सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ॥ २ ॥

(त्पु) अथ आः सप्त पश्चात् । (दे) एषामेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणान्प्र-
तिप्रतीकरोति तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति तदेतैरुत्पेति ॥ ३ ॥

युद्धेषु सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त बाऽऽमे पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्वा-
हवाणि शिरो ग्रीवा युद्धं नाभेस्तुत्सप्तममुद्धेऽद्धे हि प्राण ऽएते वै सप्त
पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ॥ ४ ॥

स वै सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त पश्चात् । तद्वाः सप्त पुरस्तादुपदधाति-यऽएवेमे, सप्त पुर-
स्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ॥ २ ॥

अथ याः सप्त पश्चात् । एषामेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणान्प्रतिप्रतीकरोति । तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति-
तदेतैरुत्पेति ॥ ३ ॥

यद्धेषु सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त बाऽऽमे पुरस्तात्प्राणाः-चत्वारि दोर्वाहवाणि, शिरो, ग्रीवा,
युद्धं नाभे-स्तुत्सप्तमम् । अद्धेऽद्धे हि प्राणः । एते वै सप्त पुरस्तात्प्राणाः-तानस्मिन्नेतदधाति ॥ ४ ॥

ता 'पुरस्तात्' पश्चात् 'सप्त सप्तोपदधाति' । पुरस्तादुपदधेयैकसप्तं प्राणात्मना स्तौति-तद्याः
सप्तेति । 'अस्मिन्' एतन्नि । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

तद्यथाज्ञां च 'सप्त' उपदधत् । 'एषामेव' पुरस्तादुपदधामानेष्टकालसुगमसप्तप्राणानामेव 'एतत्'
एतेन पश्चादुपधानेन 'एतान्' अधोवर्तिनः 'प्राणान्' 'प्रतिप्रतीन्' प्रतिनिधिरूपान् 'करोति' ।
अथवा 'प्रतिप्रतीन्' प्रतिकुलव्यापारवतः करोति । तेषामूर्ध्वमुखान्वापार, एषा त्वधोमुख इति प्रातिद्वैत्य-
मेव दर्शयति-तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति तदेतैरुत्पेतीति । 'एभिः' पुरस्तादर्थानैर्पञ्चितम् 'अन्नम्' 'एतैः'
अधोवर्तमानैः 'आयेति' देशान्मलादिरूपेणातिक्रामति, निःसारयतीत्यर्थः । यद्यन्यत्प्राणेष्वेकस्यैवावृत्तम्,
तथापीतरेषा अण्णाः तदनुकूलान्वापारवत्त्वात्तुल्यमुपवर्तते । एवमपुस्तत्प्राणानामन्यज्जारासाकालम् ॥ १ ॥

अथ प्राणात्मना पुरस्तात्पश्चादुपदधेयैकसप्तं प्राणशब्देन विवक्षितमर्थमभिदधत्प्रकारान्तरेण
स्तौति-यदेव सप्त पुरस्तादिभ्यादिना । के ते ? पुरस्तात्प्राणा इति तान् दर्शयति-चत्वारि दोर्वाहवाणीति ।
दोर्द्वयं बाहुद्वयं चेति चत्वारिद्वानि, मध्यसन्धेयस्यारिमाणो दोः, अधोमाणो बाहुः, चत्वारि दोर्वाहवाणि, शिरो
ग्रीवचेति द्वे अङ्गे, नाभेरुर्ध्वं, यदेक 'तत्सप्तमम्' । सर्वाणि मिथ्या पुरस्तात्तप्त प्राणाः । नन्वेतान्यहानि-
मवन्ति कथमेवां प्राणात्वमिति, एतद्वाह-अद्धेऽद्धे हि प्राण इति । प्रत्यहं प्राणमावे तु तत्तद्वैद्वेष-
नोपपद्यते । एते वा स्याद्वि स्पष्टमेव ॥ ४ ॥

(त्व) अथ याः सप्त पश्चात् । (तत्) सप्त वाऽऽहमे पश्चात्प्राणाश्चत्वा-
 र्पूर्वपीवानि हे प्रतिष्ठे यदुवाङ्मनाभेस्तत्सप्तममुङ्गेऽङ्गे हि प्राणऽएते वै सप्त
 पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदुद्घाति ॥ ५ ॥

मूर्धाऽसि राट् । (दध्रु) ध्रुवाऽसि धरुणा धर्ज्यसि धरणी यन्त्री राट् य-
 न्यसि यमनी ध्रुवाऽसि धरित्रीत्येतानेवास्मिन्नेतद् ध्रुवान्प्राणान्यच्छति ॥ ६ ॥
 यद्वेव बालखिल्या उपपद्यते । (त्ये) एतद्दे देवा बालखिल्याभि-

अथ याः सप्त पश्चात्-सप्त वाऽऽहमे पश्चात्प्राणाः-चत्वार्यूर्वपीवानि, हे प्रतिष्ठे, यदुवाङ्मनाभेस्त-
 त्सप्तमम् । अङ्गेऽङ्गे हि प्राणः । एते वै सप्त पश्चात्प्राणाः-तानस्मिन्नेतदुद्घाति ॥ ५ ॥

“मूर्धाऽसि राट् ध्रुवाऽसि धरुणा धर्ज्यसि धरणी” “यन्त्री राट् यन्यसि यमनी
 ध्रुवाऽसि धरित्री”- (वा० सं १४ । २१ । २२) इति । एतानेवास्मिन्नेतद् ध्रुवान्प्राणान्य-
 च्छति ॥ ६ ॥

यदेव बालखिल्या उपपद्यते । एतद्दे देवा बालखिल्याभिरेवेमालोकान्तरमयुः, इत्यधोर्धान्,

अथ याः सप्त पश्चाद्विधादि-एवमेव व्याख्येयम् । पादस्य सप्तसन्देशरिभास ऊहः, अधोभागोऽष्टीव-
 शब्दवाच्यः, हे प्रतिष्ठे पादौ नामरेखोऽङ्गं सप्तमं स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

पुरस्तात्पञ्चाशोरधेयानां मन्त्रे श्रीश्रीन्मन्त्रालुदाहृत्य सङ्गृह्य तागर्वमाह-मूर्धाऽस्मीत्यादिना । उत्तरत्र
 मूर्धादीनां प्रयाणां भूरादिनेष्टकप्रत्ययेण स्तूपमानान्मूर्धादिनि- वादेभूरादिलोकां विदधन्ते । हे इष्टके !
 एव मूर्धाऽसि पूर्ववदुत्कृष्टधूर्नोक्तत्वाऽसि । मूर्धेत्य सर्ववत्त्वाग्रजान् । तथा ‘राट्’ राजमानाऽसि ।
 हे द्वितीयेष्टके ! एवं ‘ध्रुवा’ । उभयतो लोकमद्रावाद्भुवोऽन्तरिक्षलोकस्तद्वत् ‘अग्नि’ । तेन
 विशेष्यते-‘धरणा’ सर्वस्य पश्यादसि धारिका । हे तृतीयेष्टके ! एवं ‘धर्ज्यसि’ धरणी धामि ।
 त एते प्रयो मन्त्राः । “आयुवे स्वा” “वर्चने स्वा” “कृषि स्वा” “क्षेमाय स्वा” इति चत्वार
 आवाहयन्ते; ते तु स्पष्टार्थाः । तागृह्यपुराहृत्य व्याख्येयमिति । तत्र ‘यन्त्री राट्’-इति पश्चादुधेयानां
 प्रथमो मन्त्रः, एतेकां प्रयागां स्वर्गादिक्रमगतान्मन्त्रेण स्तूपमानादिष्टकाः स्वर्गादिरूपेण स्तूप्यन्ते-हे प्रथमे-
 ष्टके ! एवं ‘यन्त्री’ सर्वस्य नियमयित्री ‘राट्’ राजमाना, उत्कृष्टभुगस्वर्गाहाराऽस्मीत्यर्थः । हे द्वितीयेष्टके !
 एवं ‘यमनी’ विशेषेण नियन्तृरूपा ‘यन्त्री’ उत्कृष्टभुगान्तरिक्षरूपाऽस्मीत्यर्थः । हे तृतीयेष्टके ! एवं ‘ध्रुवा’
 अविचलिता ‘धारित्री’ सर्वस्य धारिका उत्कृष्टभुगपृथिवीरूपाऽसि । अग्निमेष्टकोपधानमन्त्राध्वजार-“इवे
 स्वा” “ऊर्ध्वे स्वा” “स्वी स्वा” “पौत्राय स्वा”-इत्येत उपनिषदाध्यासन्ते, ते स्पष्टार्थाः । निदिष्टानां
 मन्त्राणां तागर्वमाह-एतानेवास्मिन्नेतद् ध्रुवान्प्राणान्यच्छतीति । एष मन्त्रेण भुवश्चस्यन्नात् ‘एतानेव
 ध्रुवान्’ लोकान् भुवमागामकान्कृत्वा ‘अस्मिन्’ प्रवाशितशरीरमके चित्तस्वरूपे एतेन मूर्धादिमन्त्र-
 तागृह्येष्टकोपधानेन ‘यच्छति’ स्थापयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति-यदेव बालखिल्या हत्यादिना । ‘एतद्दे’ एतन् सङ्ग पुराऽऽमान् । किनेतदिति ?
 तवाह-‘देवाः’ पुरा ‘बालखिल्याभिः’ इष्टकानिः ‘एव’ रम्योत्तीक्ष्णान्तरमयुः’ सम्यगावयन्तः । केन

ऐवेमाँल्लोकान्त्सुमधुरित्श्रोध्वान्मुतश्चाव्वाचस्तुथैवैतद्युजमानो बाल-
सिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्संयातीतुश्चोध्वान्मुतश्चाव्वाचः ॥ ७ ॥

(चो) मूर्धाऽसि राड्तिमीं लोकमरोहन् । (न्धु) ध्रुवाऽसि धरुणेत्यन्तरिक्षं
लोकं ध्रुवसि धरणीत्यमुं लोकमायुषे त्वा वृचसे त्वा कृष्ये त्वा क्षेमाय
त्विति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्तुऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशु-
भिरितेनाग्नेनामुष्मिन्लोके प्रत्यतिष्ठन्त्येवैतद्युजमानऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः
पशुभिरितेनाग्नेनामुष्मिन्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

स स पराङ्घ्रि रोहः । (५) इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवाऽहमां प्रतिष्ठामभि-
प्रत्याप्यन्त्येवैतद्युजमानऽहमां प्रतिष्ठामभिप्रत्येति ॥ ९ ॥

अमुतश्चाव्वाचः । तदैवेतद्युजमानो बालसिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्संयाति । इतश्चोध्वान्, अमुत-
श्चाव्वाचः ॥ ७ ॥

“ मूर्धाऽसि राड् ”-इति । इमं लोकमरोहन् । “ ध्रुवाऽसि धरुणा ”-इति । अन्तरिक्ष-
लोकम् । “ ध्रुवसि धरणी ”-इति । अमुं लोकम् । “ आयुषे त्वा वृचसे त्वा कृष्ये
त्वा क्षेमाय त्वा ”-(बा. सं. १४ । २१) इति । चत्वारश्चतुष्पादाः पशवः । अन्नं पशवः ।
तऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरितेनाग्नेनामुष्मिन्लोके मत्प्रतिष्ठन् । तदैवेतद्युजमान एतैश्चतुर्भिश्चतु-
ष्पादैः पशुभिरितेनाग्नेनामुष्मिन्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

स स पराङ्घ्रि रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा । ते देवा इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यापन् । तदैवेतद्युजमान
इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्येति ॥ ९ ॥

क्रमेण । शतुष्पते-‘ इमः ’ मूर्धालोकात् ‘ ऊर्ध्वान् ’ ‘ अमुतः ’ स्वर्गात् ‘ अर्वाचः ’ अपस्तनान्, इत्यारोह-
णोद्गमेदाद् द्विप्रकारेण समयुज्यर्थः । तदैवेतद्युजमानः । इत्यादि स्पष्टम् ॥ ७ ॥

एकं प्रकारं विनश्य दर्शयति-मूर्धाऽसि राड्तिमीं लोकमरोहन्नित्यादिना । एतन्निगदयिष्यम् ।
पुरस्तादुपवेष्टकानां चतुरो मन्त्रास्तदाह्य तापस्यं दर्शयति-आयुषे त्वेत्यादिना । एते ‘ वृत्तारः ’
‘ पशवश्चतुष्पादाः ’ ‘ ते च ’ ‘ अन्नम् ’ ‘ ते देवाः ’ ‘ एतैश्चतुर्भिः ’ मन्त्रैश्चतुःसंख्यासाधयेन चतुष्पादयुक्तैः ‘ पशुभिः ’
‘ तद्वपेण ’ ‘ एतेन ’ ‘ अमुभिन् ’ भूषादिक्रमेणाह्ने स्वर्गं ‘ प्रापतिष्ठन् ’ प्रतिष्ठिता अभूवन् । एते पूर्वोक्तान्
‘ यो मन्त्राः क्रमेण लोकत्रयाक्रमणस्यापान्तिषाः, उपरिदशाश्चत्वार आकाशतत्त्वता देवानामन्नम्यानीषाः, एति तिद्धा
पुरस्तादुपवेष्टानां बालवित्त्यानां युजिः । ‘ तथैव ’-इत्याद्युक्तप्राप्यम् ॥ ८ ॥

पश्चात्तर्कित्याप्रसङ्गनार्यभाह-स स पराङ्घ्रिवेति । लोकानां त्रिवेन उदरोदस्यानि श्रित्वाउदरोदस्य ‘ स ’
एति वीक्षा । ‘ पराङ्घ्रि ’ पुनरुद्विगिरिष्यम् । कथमेवं स्वर्गोऽसि प्रतिष्ठार्वं किं न स्वादित्यत आह-
इयमु वै प्रतिष्ठेति । मुह्यतश्च ये पुनर्मूर्धलोके पतनादित्यभिप्रायः । अस्याः प्रतिष्ठार्वं ॥ सर्वबीजाश्चपत्वात् ।
पत्मादेवं तस्मादेवाः स्वर्गं प्रप्ताः सन्तोऽपि इमां ‘ प्रतिष्ठं ’ सुवम् अभिष्वस्य ‘ प्रत्यापन् ’-प्रतिमुखं
प्राप्ताः । ‘ तथैवेतद् ’ इति गतप्राप्यम् ॥ ९ ॥

यन्त्री रादित्यमुं लोकमोदन् । (न्य) यन्त्र्यासि यमनीत्यन्तरिक्षलोके
ध्रुवाऽसि ध्रुवर्षिणाम् लोकमिषे त्वांते त्वा रस्ये त्वा प्रोषाय त्वेति चत्वार-
श्वतुष्पादाः पञ्चदशान् पञ्चवस्तुष्वतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरन्तेनाग्ने-
नान्मिहोके प्रत्यतिष्ठन्त्येव तद्यजमान ऽपुनश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरन्ते-
नाग्नेनान्मिहोके प्रतिनिष्ठति ॥ १० ॥

(न्य) अथानः संस्तुतिरेव । या ऽअष्टोकादष्टोका ऽष्टपदधानि योऽसौ
प्रथमोऽनुवाकस्तदन्तरिक्षम् । सु ऽआत्मा तद्यत्ता ऽष्टकादश भवन्त्येका-
दशाऽक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रिष्टुभमन्तरिक्षमथ वा ऽऽत्तराः पदिः सु वायुः सु
प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः ॥ ११ ॥

“ यन्त्री राट् ”-इति । अमुं लोकमोदन् । “ यन्त्र्यासि यमनी ”-इति । अन्तरिक्ष-
लोकम् । “ ध्रुवाऽसि ध्रुवर्षी ”-इति । इमं लोकम् । “ इषे त्वांते त्वा रस्ये त्वा प्रोषाय
त्वा ”-(वा० मे० १४ । २२) इति । चत्वारश्वतुष्पादाः पञ्चदशः । अत्र पञ्चदशः । तऽपुनश्चतुर्भि-
श्चतुष्पादैः पशुभिरेनान्मिहोके प्रत्यतिष्ठन् । तथैव यजमान एतेश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभि-
रेनान्मिहोके प्रतिनिष्ठति ॥ १० ॥

अथानः संस्तुतिरेव । या अष्टोकादष्टोका उपदधानि । योऽसौ प्रथमोऽनुवाकः । तदन्तरिक्षम् ।
स आत्मा । तद्यत्ता एकादश भवन्ति । एकादशाया वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभमन्तरिक्षम् । अथ वा
ऽत्तराः पदिः-स वायुः । स प्रजापतिः । सोऽग्निः । स यजमानः ॥ ११ ॥

(स्त) तद्याः पुरस्तादुपपद्यते । शिरोऽस्य तास्ता दृश भवन्ति दृश
उ प्राणाः प्राणाऽ उ वे शिरः पूर्वार्धेऽप्युपपद्यते पुरस्ताद्धीदर्थं शिरः ॥१२॥

(रोऽथ) अथ या दक्षिणतः । (ता) युद्ध्वं मध्यादवाचीनं शीर्ष्ण-
स्तदस्य ताऽअथ याः पश्चादुद्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात्तदस्य
ताः प्रतिष्ठेवोत्तरतः ॥ १३ ॥

(स्त) तद्याः सप्त पुरस्ताद्वालिख्याऽप्युपपद्यते । युऽप्येवं सप्त
पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदुपपद्यते ताऽअनन्तर्हिताऽएताभ्यां दृशभ्य
ऽप्युपपद्यते अनन्तर्हितास्तुच्छोष्णः प्राणान्दधति ॥ १४ ॥

(त्सु) अथ याः सप्त पश्चात् । (यु) युऽप्येवं सप्त पश्चात्प्राणास्तान-

तद्याः पुरस्तादुपपद्यते । शिरोऽस्य ताः । ता दृश भवन्ति । दृश र्व प्राणाः । प्राणा उ वे
शिरः । पूर्वार्धेऽप्युपपद्यते । पुरस्ताद्धीदर्थं शिरः ॥ १२ ॥

अथ या दक्षिणतः । युद्ध्वं मध्यान्, अवाचीनं शीर्ष्णः-नदस्य ताः । अथ याः पश्चात्-यद्ध्वं
प्रतिष्ठायाः, अवाचीनं मध्यान्-नदस्य ताः । प्रतिष्ठेवोत्तरतः ॥ १३ ॥

तद्याः सप्त पुरस्ताद्वालिख्या उपपद्यते । युऽप्येवं सप्त पुरस्तात्प्राणाः-तानस्मिन्नेतदुपपद्यते ।
ता अनन्तर्हिता एताभ्यो दृशभ्य उपपद्यते । अनन्तर्हितास्तुच्छोष्णः प्राणान्दधति ॥ १४ ॥

अथ याः सप्त पश्चात् । युऽप्येवं सप्त पश्चात्प्राणाः-तानस्मिन्नेतदुपपद्यते । ता अनन्तर्हिता

इत्य प्रजापतेः शरीररूपेण सम्भूतमभिधायेदानीमात्रा भवन्मनुष्या, पञ्च दिशः, विधुःशोचि, सप्त
मनव्या शयेकादश त्यक्त्वाऽवशिष्टानां शिरआयुःकलत्रया तत्रत्यप्राणव्यवस्थां दर्शयति-तद्याः पुरस्तादि-
त्यादिना । ' तन् ' तन्नामनि ' या ' प्राणशूनो दृश ' पुरस्तात् ' पूर्वदिशि ' उपपद्यते, ' ताः ' अथ
चितिशरीरस्य ' शिर ' आग्रशरीरिणामेवमस्य विवक्षितत्वात् ' प्राणा उ वे शिर ' इति स्पष्टं ॥ १२ ॥

' अथ या दक्षिणतः ' द्वादश ' तन् ' कश्चिदेतत्त्वात् ' ऊर्ध्वम् ' शीर्ष्णः ' अस्मिन्नेतदुपपद्यते ।
इत्यर्थः । पश्चाद्वालिख्या ' या ' द्वादशेष्टकाः ' ताः ' पश्चादुपरि, ' मध्याद् ' अधस्तनमद्वयम् । उत्तरतः या
दृश ताः ' प्रतिष्ठेव ' पश्चादेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यु च सति ' या सप्त पुरस्ताद्वालिख्या उपपद्यते ' ताभिः ' इमे ' यन्निदमपाना ' सप्त पुरस्ता-
त्प्राणाः ' ' अवाचिर् दोर्वाहवाणि ' इत्यादिनोक्ताः । (श. प. ८ । ३ । ४ । ४) ' तानस्मिन्नेतदुपपद्यते
ता अनन्तर्हिता एताभ्यो दृशभ्य उपपद्यतेति । ' दृशभ्य ' प्राणशून्य इत्यर्थः । ' तन् ' तन्
' शीर्ष्णः ' शिरसः ' अनन्तर्हिताप्राणान्दधति ॥ १४ ॥

एवम् ' अथ या सप्त पश्चात् ' इत्युक्तत्वात्कस्य व्याख्येयम् । सप्त पश्चात्प्राणा ' पश्चादुपरि ' इत्यर्थः ।
इत्यादिनोक्ता (श. प. ८ । ३ । ४ । ५) एताभ्यो द्वादशभ्य इति । स पत्न इत्येवमप्युपपद्यते ' अन-

न्मित्रेनुदधाति ताऽऽनुन्नर्हिताऽऽनुभ्यो द्वादशभ्यऽऽनुपदधात्युन्न-
र्हितास्तुदधात्मनः प्राणान्दधाति सुऽएष व्यायुः प्रजापतिरस्मिंश्चिमुभे-
ऽन्तरिक्षे समन्तं पर्यक्रस्तद्युत्तरीयां चित्तिमुपदधाति व्यायुं चैव तदन्तरिक्षं
च संस्कृत्योपपद्यतेऽथ लोकम्पृष्णेऽऽनुपदधात्यस्याधुं स्रक्त्यां तयोरोपरि
बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-३ ॥ (३. ४.)

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ३ ॥

एनाभ्यो द्वादशभ्य उपदधाति । अनन्नर्हितास्तदधात्मनः प्राणान्दधानि । स एष व्यायुः प्रजापति-
रस्मिन्मित्रेऽन्तरिक्षे समन्तं पर्यक्रः । नद्युत्तरीयां चित्तिमुपदधाति-व्यायुं चैव तदन्तरिक्षं च
संस्कृत्योपपद्यते । अथ लोकम्पृष्णेऽऽनुपदधाति-अस्यां स्रक्त्याम् । तयोरोपरि बन्धुः । पुरीषं
निवपति । तस्योपरि बन्धुः ॥ १५ ॥

गार्हिता ' इत्यर्थः । ' स एषः ' प्राणान्दधातिबालित्वान्ता इष्टकालः प्राणस्यरीरवान् ' प्रजापतिः '
 ' अरिम्न ' स्वयमात्मान्णापूतव्यान्तिकादंगुत्कारूपे ' त्रैष्टुमेऽन्तरिक्षे ' ' समन्तं पर्यक्रः ' परिव्याप्तो वर्तते । ' तन् '
 तस्मात् इमान् ' तृतीयां चित्तिमुपदधानि ' इति ' यत् ' ' तत् ' तेनोपबानेन ' व्यायुम् ' ' अन्तरिक्षं ' च '
 ' संस्कृत्य ' उपदिनवान्मयति । अथ लोकम्पृष्णे इति । द्वे इष्टके उपदध्यात् । तयोर्मङ्गलग्नुरारं वक्षते ।
 (८।१।२।१) । अथ ' पुरीषं निवपति ' तस्यापि ब्राह्मणमुत्तरं वक्ष्यते इत्युक्तिरिति-तस्योपरि बन्धुरिति ।
 काण्डवताने " अतो वा आदित्यो लोकम्पृष्णा इति-(स. प. ८।७।२।१।१) " अतं वै पुरीषम् "
 (स. प. ८।७।२।२) इत्यादिना वक्ष्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति धीसाधनाचार्यविरचिते मायवीये वेदार्थप्रकाशे मायण्द्वितीयतन्मप्यसमेतमाथ्ये

अष्टमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-२-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन समो हारं निरूपयन् । पुमर्थावतुते देवादिप्राप्तिर्धर्मद्वयः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहत्तं कनकद्वयतुलाख्यौ स्वर्गोर्ध्वं,

सप्तान्वीत्यथ मीरीत्रिदशतल्यथाधेनुतृतीयमूमीः ।

रत्नोक्तां स्वमयाविद्विषमहितरथौ सायणिः निद्रुणापौ,

म्यत्राणीद्विषयः प्रयितविभिन्नहमूनयुक्तं घटं च ॥

धान्यादिं धन्यज्मा नितमवमनूलः स्वयं च वर्गमुह्यः,

कार्पाक्षीं कृपायानुदृष्टमजडो यजत राजपूजः ।

आभ्योऽथ प्राण्यज्मा तज्जगज्मनूयः शार्कं चार्कतेजः,

रत्नादयो स्वरूपं गिरिषष्ठं मुदा पावसान्निद्रुणार्थः ॥

इति धीसाधनाचार्यविरचिते मायवीये वेदार्थप्रकाशे मायण्द्वितीयतन्मप्यसमेतमाथ्ये

अष्टमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः ॥ (८-२) ॥

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थी चितिमुपदधाति । (त्ये) एतद्दे देवास्तृतीयां चितिं चित्वा समारो-
हन्तरिक्षं वै तृतीया चितिरन्तरिक्षमेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

(हुंस्ते) तेऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तद-
ब्रुवन्निर्ऋतुर्ऋमिच्छतेति ते चेतयमानाऽएतां चतुर्थी चितिमपश्यन्पु-
नर्ऋमन्तरिक्षादध्वर्वाचीनं दिवस्तेषामेषु लोकोऽध्ववऽइवाप्रतिष्ठितइव
मुनस्यासीत् ॥ २ ॥

(ते) ते ब्रह्माब्रुवन् । (वंस्त्वया) त्वामिहोपदधामहाऽइति किं मे ततो
भविष्यतीति त्वमेव नः श्रेष्ठं भविष्यतीति तथेति तेऽत्र ब्रह्मापादधत्
तस्मादाहुर्ब्रह्मैव देवानां श्रेष्ठमिति तदेतया वै चतुर्थी चित्येमे यावा-
पृथिवी विष्टब्धे ब्रह्म वै चतुर्थी चितिस्तस्मादाहुर्ब्रह्मणा यावापृथिवी
विष्टब्धेऽइति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणाऽव वै ब्रह्म
ब्रह्मेवैतदुपदधाति ॥ ३ ॥

अष्टादशस्तोमेष्टकोपधानम् ।

चतुर्थी चितिमुपदधाति । एतद्दे देवास्तृतीयां चितिं चित्वा समारोहन् । अन्तरिक्षं वै तृती-
यितिः । अन्तरिक्षमेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमिति-चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्-इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना
एतां चतुर्थी चितिमपश्यन्-यदध्वमन्तरिक्षाद् अर्वाचीनं दिवः । तेषामेष लोकोऽध्ववऽइवाप्रतिष्ठित
इव मनस्यासीत् ॥ २ ॥

ते ब्रह्माब्रुवन्-त्वामिहोपदधामहाऽइति । किं मे ततो, भविष्यतीति । त्वमेव नः श्रेष्ठं भवि-
ष्यतीति । तथेति । तेऽत्र ब्रह्मापादधत् । तस्मादाहुः-ब्रह्मैव देवानां श्रेष्ठमिति । तदेतया वै चतुर्थी
चित्येमे यावापृथिवी विष्टब्धे । ब्रह्म वै चतुर्थी चितिः । तस्मादाहुः-ब्रह्मणा यावापृथिवी
विष्टब्धे इति । स्तोमानुपदधाति । प्राणा वै स्तोमाः । प्राणा एवैव अथ । ब्रह्मेवैतदुपदधाति ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थं चतुर्थचित्रा उपधानं विधाय स्तौति-चतुर्थी चितिमुपदधात्येतद्दे देवा इत्यादिना । अन्त-
रिक्षादध्वं दिवोऽर्वाचीनं यत्तत्पलं तत्तत्तृतीयां चितिः । अस्या ब्रह्मण उपधानं विधानुमाह-तेषामेष लोको इति ।
'तेषां मनसि' 'अब्रुव' 'अते एव' 'अप्रतिष्ठित इव' 'लोको' 'आसीत्' ॥ १-२ ॥

'ते' देवाः ब्रह्माख्या देवताम् 'अब्रुवन्' किमिति ? 'त्वामिहोपदधामहा' इति 'ब्रह्म, तेन' 'मे किय'

युद्धेव स्तोमानुपदधाति । (त्वे) एतद्धे देवाः प्रजापतिमब्रुवंस्तुमिहो-
पदधामहाऽइति तथेति स वै नाब्रवीत्किं मे ततो भविष्यतीति यदु ह
किं च प्रजापतिर्देवेष्वपीषे किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवोचुस्तस्माद् इत-
युत्पिता पुत्रेष्विच्छते किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवाहुयुथ युत्पुत्राः
पितरि तथेत्येवाह्वैर्हि तदग्रे प्रजापतिश्च देवाश्च समवदन्त स्तोमानु-
पदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणाऽउ वै प्रजापतिः प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ४

यद्धे स्तोमानुपदधाति । एतद्धे देवाः प्रजापतिमब्रुवन्-त्वाभिहोपदधामहाऽइति । तथेति । स वै
नाब्रवीत्-किं मे ततो भविष्यतीति । यदु ह किं च प्रजापतिर्देवेष्वपीषे- किमस्माकं ततो भविष्य-
तीत्येवोचुः । तस्माद् इतद्-यापिता पुत्रेष्विच्छते-किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवाहुः । अथ
यत्पुत्राः पितरि ' तथा ' इत्येवाह-एवं हि तदग्रे प्रजापतिश्च देवाश्च समवदन्त । स्तोमानुपदधाति ।
प्राणा वै स्तोमाः । प्राणा उ वै प्रजापतिः । प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ॥ ४ ॥

स्यादित्यत्रात् । ते देवाः ' स्वमेव ' ' नः ' अस्माकं मये ' अष्ट मयिष्यमि ' इति ' अब्रुवन् । ' तथेति '
 ' चतुर्थाः ' ' त ' ब्रह्मवाक् ' उपदिष्टात् ' तस्मात् ' वेदविदो वदन्ति- ' नैव देवानां श्रेष्ठमिति ' ' तत् ' तस्मात्
परिहृष्टस्य भयम् उपदिष्टात् । एतया चतुर्थ्या चिया ' ' स्मे यावापृषिवी ' ' विष्टमे ' विशेषेण धृतं ।
चतुर्थ्याः चित्या विष्टमकारण्यमाह-ब्रह्म वै चतुर्थी चित्तिमिति । लक्षणेन । स्तोममंत्रका इष्टका विधाय
ब्रह्ममना स्तौति-स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमा इति । विष्टस्तोमस्य वायुत्वेन स्तुयमानत्वाद् वायोश्च
प्राणत्वात्प्राणत्वमिदं इति सर्वेऽपि ' स्तोमाः प्राणाः ' इत्युच्यन्ते । ते च प्राणा नैव तदविष्टितत्वात् ।
अनन्तेन स्तोमोपधानेन साक्षाद्भवेदुपदधाति ॥ ३ ॥

पुनः प्रजापत्यात्मना स्तौति-यद्धे स्तोमानुपदधातीत्यादिना । पुनः देवा लक्ष्यं ' प्रजापति ' चतुर्थ-
चित्ता ' त्वामुपदधामहा इत्यब्रुवन् । ' सः ' तु तथेत्येवाह्वैर्ब्रुवन् । एव यथा पुनः ब्रह्म किं मे ततः स्यादि-
त्यब्रवीत् ; तथा प्रजापतिर्नोऽभ्येयमुपर्य लौकिकवित्तपुत्रव्यवहाप्यदर्शनपुरःसरमुपगदपति-स वै नाब्रवीत्किं
मे तत् इत्यादिना । ' सः ' प्रजापतिः ' किं मे ततः ' स्यादिति ' नाब्रवीत् ' । ' यदु ह ' यदेव किंचित्कर्तुं
' प्रजापतिः ' ' देवे ' देवानविरूप ' इमे ' ऐश्वर्य । तदा देवाः ' किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येव ऊचुः ।
' तस्माद् ' -एव कारणादिदम्भीमपि ' पिता पुत्रे ' कार्यमिच्छते, यदि किञ्चित् फलमिच्छति तदा स्वर्कल्प-
प्रतिनिधित्वे ' किमस्माकं ततो भविष्यति ' इति ॥ ३ ॥ ' अथ यत् पुत्राः पितरि ' इष्टेयुस्ताहि तथेत्येवाह ;
पिता हि पुत्रार्थं कश्चिच्छे साय्ये सति तथैवेत्यहोकार्यात्, किं ततः स्यादिति न स्यादित्यर्थः । ' एवं हि '
 ' तर्जने प्रसारेण खलु ' तत् ' तदा ' अग्रे ' देवर्ष्यैर्ब्रुवापिप्रार्थनासमये ' प्रजापतिश्च देवाश्च समवदन्त
' तत्रादमब्रुवन् । ' व्यक्तवाचं समुच्चारणे "-(पा. सू. ३ । ३ । ४८) इत्यत्रागनेनाह । प्रयोगान्तरेण
प्यत्राणात् पुनस्तुवदति-स्तोमानुपदधानीति । स्तोमान्ये प्राणत्वमुक्तं ब्राह्म (अनुदात्तमेव तृतीयकण्डिका-
पात्) । अहोऽहिनोऽहोऽहं प्राण एव ब्रवादति । अतः स्तोमोपधाने प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ॥ ४ ॥

यदेव स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऋषय एतां चतुर्थी चितिमुप-
श्यन्ते तुऽएतेन रतेनोपायंस्तुऽएते तान्नेवेतदुपदधाति स्तोमानुपदधाति
प्राणा वै स्तोमाः प्राणाऽ उ वाऽऋषय ऋषीन्नेवेतदुपदधाति ॥ ५ ॥

यदेव स्तोमानुपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवताऽआदाय व्युदकामं-
स्तस्य यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनं ईर्ष्यास्तदस्य वायुरादायोत्क्रम्यातिष्ठ-
द्देवताश्च भूत्वा संवत्सररूपाणि च ॥ ६ ॥

तमब्रवीत् । (दु) उप मेहि प्रति मऽएतदेहि येन मे त्वमुदकमीरिति
किं मे ततो भविष्यतीति त्वदेवत्पमेव मऽएतदात्मानो भविष्यतीति
तपेति तदस्मिन्नेतद्वायुः प्रत्यदधात् ॥ ७ ॥

यदेव स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऋषय एतां चतुर्थी चितिमुपश्यन्, ये तऽएतेन रतेनो-
पायन्-तऽएते । तान्नेवेतदुपदधाति । प्राणा वै स्तोमाः । प्राणा उ वा ऋषयः । ऋषीन्नेवेतदु-
पदधाति ॥ ५ ॥

यदेव स्तोमानुपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवता आदाय व्युदकामम् । तस्य यदूर्ध्वं मध्यात्,
अवाचीनं ईर्ष्याः-उदस्य वायुरादायोत्क्रम्यातिष्ठत्-देवताश्च भूत्वा संवत्सररूपाणि च ॥ ६ ॥

तमब्रवीत्-उप मेहि, प्रति मऽएतदेहि-येन मे त्वमुदकमीरिति । किं मे ततो भविष्यतीति ।
त्वदेवत्पमेव म एतदात्मनो भविष्यतीति । तपेति । तदस्मिन्नेतद्वायुः प्रत्यदधात् ॥ ७ ॥

पूर्वं प्राणद्वयं प्रजापतिरूपत्वेन सृज्येदानीं चितिप्रसक्तमृषित्वं प्राणेषु सम्पाद्य तदात्मना स्तौति-यदेव
स्तोमानिष्यादिना । ' ये ' प्राणाख्याः ' ऋषयः ' ' एतां चतुर्थी चितिमुपश्यन् ' ; एते चितिप्रधारः ऋषयः
प्राणाः, ' एतेन रतेन ' चतुर्थीचित्यामना रतेन सारेण ' उपायन् ' । ' ते ' प्रजापत्यायकत्वा प्राज्ञा एव ' एते '
प्रतिज्ञाः प्राणा इत्यर्थः । ' तानेव ' चितिरसामिन्नप्राणानेव ' उपदधाति ' । उक्तमृषित्वमुपशब्धेन पुनः
स्तौति-प्राणा उ वा ऋषय इति । स्तोमदर्शनात् ' ऋषयः प्राणाः ' ॥ ५ ॥

अथ पुनर्विश्वस्तप्रजापत्यवयवप्रतिसन्धानरूपतया प्रशंसति-यदेव स्तोमानुपदधाति प्रजापतिमित्यादिना ।
नितुः प्रजापतेः सर्वपुत्रसाधारणद्वयत्वादितदेवतावद् ' वायुः ' अग्निं प्रजातयेर्मध्यपागशिरोभागादोर्मध्यदेशात्-
' आदाय देवताश्च संवत्सररूपाणि च भूत्वोत्क्रम्यातिष्ठत् ' ॥ ६ ॥

अथ ' तन् ' वायु प्रजापतिः ' अब्रवीत् ' वा ' मां ' उपेहि ' मे ' मदीयम् ' एतन् ' त्वपाऽपहृणम् ' प्रतिषेहि '
प्रतिवानं कुरु । ' येन ' ' मे ' अग्नेन सह ' त्वमुदकमीः ' गतवानसि । ' किं मे ततो भविष्यति ' इति
पृष्टः प्रजापतिः ' मे आत्मनः ' इत्येतस्य ' सम्बन्धि एवम् ' अहम् ' त्वदेवत्पमेव भविष्यति ' इति-
अब्रवीत् । अयातो वायुः ' तपेति ' उक्त्वा तदहम् ' प्रत्यदधात् ॥ ७ ॥

भान्तुः पञ्चदश ऽडुति । अथ ऽएव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्त-
माह भान्तुऽडुति व्यज्रो वै भान्तो व्यज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तुः पञ्च-
दशः स च पञ्चदशाहान्यापूर्वते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्तुऽडुति
भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्यौ तुदेव तद्रूपमु-
पदधाति ॥ १० ॥

व्योमा सप्तदश ऽडुति । अथ ऽएव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह
व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वाव व्योमा
सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि
संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्यौ तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ११ ॥

(२) “भान्तुः पञ्चदशः” इति । य एव पञ्चदश स्तोमः—सं तदुपदधाति । तदुपदधाह-
भान्तु इति—वज्रो वै भान्तुः । वज्रः पञ्चदशः । अथो चन्द्रमा वै भान्तुः पञ्चदशः । स च पञ्च-
दशाहान्यापूर्वते, पञ्चदशापक्षीयते । तदुपदधाह—भान्तु इति । भाति हि चन्द्रमा । चन्द्रमा ह
भूत्वा दक्षिणतस्तस्यौ । तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १० ॥

(३) “व्योमा सप्तदशः” इति । य एव सप्तदश स्तोमः—सं तदुपदधाति । तदुपदधाह-
व्योमेति । प्रजापतिर्वै व्योमा । प्रजापतिः सप्तदशः । अथो संवत्सरो वाव व्योमा सप्तदशः ।
तस्य द्वादश मासाः, पञ्चऽर्तवः । तदुपदधाह—व्योमेति । व्योमा हि संवत्सरः । संवत्सरो ह भूत्वो-
त्तरतस्तस्यौ । तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ११ ॥

दक्षिणत उपरपदितीदिष्टकामन्त्रं व्याहृते—भान्तुः पञ्चदशः इति । द्वितीयादिष्टकानुसन्ध्यादित्यर्थः ।
विश्वरूपदशादयो वक्ष्यमाणाः । सप्तदशादिस्तोमाश्च सामवाक्ये, तत्सूत्रे च द्रष्टव्याः । पञ्चदशस्तोमोदवान्तं
साधारणं स्तोमनेरोदवाति । तद्यत्तमाहेति । एवद्वैव्याह्वयेन । “भान्तुः” इति पञ्चदशस्तोमविशेषणम् ।
विशेषणविशेषणयोः सामानाधिकरण्यादिकार्यनतामाह—वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदश इति । मन्त्रस्या-
र्थान्तरमाह—अथो चन्द्रमा वै भान्तुः पञ्चदश इति । पञ्चदशस्तोमस्य यथा स्तोत्रविभागतश्चन्द्रसंख्या-
सम्बन्धः । इति पञ्चदशस्तोमविशेषणम् । चन्द्रमस्तोमसि पञ्चदशस्तोमयोगमाह—स च पञ्चदशाहान्यापूर्वते
पञ्चदशापक्षीयते इति । अयमर्थः सर्वत्रनदयः उपरपदानवपक्षाजवच्छेदकत्वेन पञ्चदशानामहो सम्बन्धा-
दयः पञ्चदश इति । तथा पञ्चदशस्तोमस्य चन्द्रे प्रवृत्तौ निमित्तं दक्षिणतं शरणि । एवं भान्तुःचन्द्रस्य चन्द्रे
प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—भाति हि चन्द्रमा इति । भाति दीप्यत इति भान्तुश्चन्द्रः शिष्टं वायुवाक्यवत् ।
‘दक्षिणतस्तस्यौ’ इति उक्त्वा नैनं मन्त्रेण दक्षिणत उपरप्यादित्यर्थः । एवमुच्यते पञ्चान् इत्यनयो-
रपि वाक्ययोर्द्वयम् ॥ १० ॥

उत्तरपरेपेदेष्टकामन्त्रं—व्योमा सप्तदश इति । उत्तरविशेषणविशेषणे अथो प्रजापतिमेवेकार्पणमित्यर्थः ।

१-वक्षिणं दक्षिणपरेर्भातः पञ्चदश इति । का. जी. सू. १०।१११ । २-दक्षिणतुगात्तस्योभ्यं दक्षिण इति । का.
जी. सू. १०।११२ ।

धरुणऽएकविंशऽडुति । अ ऽपुनैकविंश स्तोमस्तं तदुपदधाति
तद्यत्तमाह धरुणऽडुति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽयोऽअसौ
वाऽआदित्यो धरुणऽएकविंशस्तुस्य द्वादश मासाः पुञ्चऽर्त्तवद्युयऽइमे
लोकाऽअसावेवादित्यो धरुणऽएकविंशस्तद्यत्तमाह धरुणऽडुति यद्वा
ह्येवैषोऽस्तमेत्येदं सर्वं ध्रियतऽआदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्यौ तदेव
तद्रूपमुपदधात्यथ संवत्सररूपाण्युपदधाति ॥ १२ ॥ (अर्घ्यप्रपाठकः) ॥
प्रवृत्तिरष्टादशऽडुति । अ ऽपुवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपदधात्ययो संव-
त्सरो वाव प्रवृत्तिरष्टादशस्तुस्य द्वादश मासाः पुञ्चऽर्त्तवः संवत्सरो ऽएव
प्रवृत्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रवृत्तिरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि
प्रतिउति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १३ ॥

(४) “धरुण एकविंशः”—इति । य एवैकविंशः स्तोमः—तं तदुपदधाति । तद् यत्तमाह—धरुण
इति । प्रतिष्ठा वै धरुणः । प्रतिष्ठैकविंशः । अयो असौ वा आदित्यो धरुण एकविंशः । तस्य द्वादश
मासाः, पञ्चर्त्तवः, त्रय इमे लोकाः, असावेवादित्यो धरुण एकविंशः । तद् यत्तमाह धरुण—इति ।
यद्वा ह्येवैषोऽस्तमेति—अयेदं सर्वं ध्रियते । आदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्यौ । तदेव तद्रूपमुपदधाति ।
अथ संवत्सररूपाण्युपदधाति ॥ १२ ॥

(५) “प्रवृत्तिरष्टादशः”—इति । य एवाष्टादशः स्तोमः—तं तदुपदधाति । अयो संवत्सरो
वाव प्रवृत्तिरष्टादशः । तस्य द्वादश मासाः, पञ्चर्त्तवः, संवत्सरो एव प्रवृत्तिरष्टादशः । तद्रूपमाह—प्रवृ-
त्तिरिति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १३ ॥

प्रदर्शनाय भूत इत्याह—प्रजापतिर्वै द्यपोमेति । विशेषेणावलि सर्वमिति ध्योर्मा । प्रजापतिः सप्तदश इति ।
प्रजापतेः सप्तदशवं दर्शयति—द्वादश मासाः पञ्चर्त्तव इति ॥ ११ ॥

यथादुपधेयैकमात्रमुदाहर्य व्यापष्टे—धरुण एकविंश इति । आदित्यस्यैकविंशत्वं द्वादशमासप्रवृत्-
तौकत्रयमात्रमात्रदर्शयन्नेदं पञ्चविंशतिस्तद्व्यापष्टेयैकविंशत्वादिवाह—द्वादशेत्यादिना । आदित्यस्य धरुणत्वमुप-
पादयति—यद्वा ह्येवैषोऽस्तमेत्येदं सर्वं ध्रियत इति । अस्तमयानन्तरं स्वव्यवसायस्य इष्टिप्रसवाभावात्सर्वं
निवृत्तं घृतमिव भवति, अतः । असावेवादित्यो धरुणः । शिष्टं पूर्ववत् ॥

इयं चतुर्विंश वावादिदेवतारूपाणां चतसृणामिष्टकानामुपधानमभिधायोत्तरोपधेयानां चतुर्दशानां संव-
त्सररूपाणां प्रतिजानीते—अथ संवत्सररूपाण्युपदधातीति ॥ १२ ॥

तानि क्रमेण दर्शयति—प्रवृत्तिरष्टादश इत्यादिना । प्रजापतेः प्रवृत्तिरूपमादयति—संवत्सरो हि सर्वाणि

१-विद्वान्मरुतेष्वप्युदाहर्य ॥ १-वैकान्त्यो मन्त्रि ॥ इति (वा. सू. ब्रह्म. ४ । १४८) यथादित्येव मन्त्रित्ववत्
“अन्तरिक्षमिवानुपधानम्” (वा. सू. ४ । ४ । २०) इत्युक्तिं य २ वा० सू० १ । १ । ८७) दृष्टः ।

२-दक्षिणमरुतेष्वप्युदाहर्य ॥ इति (वा. श्री. सू. १० । १११) ३-चतुर्विंश मन्त्रिण्य यद्विंशद्वय इति । वा. श्री.
सू. १० । ११५ ॥

संवत्सरो ऽएव चर्चो द्वाविंशस्तयत्तमाह वचं ऽइति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १६ ॥

सम्भरणस्त्रयोविंशः ऽइति । य एव त्रयोविंशः स्तोमस्तं तद्रूपदधात्ययो संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तुस्य त्रयोदश मासाः सुप्त-
ऽर्जुवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सरो ऽएव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तयत्तमाह सम्भरण
ऽइति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १७ ॥

द्योनिश्चतुर्विंशः ऽइति । य एव चतुर्विंशः स्तोमस्तं तद्रूपदधात्ययो
संवत्सरो वाव द्योनिश्चतुर्विंशस्तुस्य चतुर्विंशतिरर्थमासास्तयत्त-
माह द्योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां द्योनिस्तुदेव तद्रूप-
मुपदधाति ॥ १८ ॥

गर्भाः पञ्चविंशः ऽइति । य एव पञ्चविंशः स्तोमस्तं तद्रूपदधात्ययो
संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तुस्य चतुर्विंशतिरर्थमासाः संवत्सरो ऽ

वाव चर्चो द्वाविंशः । तस्य द्वादश मासाः, सप्ततैवः, द्वेऽअहोरात्रे, संवत्सरो एव चर्चो द्वाविंशः ।
तद्रूपत्तमाह—वर्च इति । संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १६ ॥

(९) “ सम्भरणस्त्रयोविंशः ”—इति । य एव त्रयोविंशः स्तोमः—तं तद्रूपदधाति । अयो
संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोविंशः । तस्य त्रयोदश मासाः, सप्ततैवः, द्वेऽअहोरात्रे, संवत्सरो एव
सम्भरणस्त्रयोविंशः । तद्रूपत्तमाह—सम्भरण इति । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतः । तदेव
तद्रूपमुपदधाति ॥ १७ ॥

(१०) “ द्योनिश्चतुर्विंशः ”—इति । य एव चतुर्विंशः स्तोमः—तं तद्रूपदधाति । अयो सं-
वत्सरो वाव द्योनिश्चतुर्विंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्थमासाः । तयत्तमाह—द्योनिरिति । संवत्सरो हि
सर्वेषां भूतानां द्योनिः । तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १८ ॥

(११) “ गर्भाः पञ्चविंशः ”—इति । य एव पञ्चविंशः स्तोमः—तं तद्रूपदधाति । अयो
संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्थमासाः । संवत्सरो एव गर्भाः पञ्चविंशः ।
तद्रूपत्तमाह—गर्भा इति । संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्जुनविशति । तदेव तद्रूपमुप-
दधाति ॥ १९ ॥

सर्वेषां भूतानां । अयो ‘ वर्चस्वितमः ’ चर्चो वचम् अतिशयेन तद्वान्वित्यर्थः । तत्तद्रूपत्वेदादर्थः संवत्सरो ।
पञ्चमासशानि भूतानि सम्भ्रजन्ते स्वज्ञैः सप्तर्षी, अतः सम्भ्रजन्ति । ‘ सम्भरणः ’ संवत्सरो । ‘ कालः सृजति
भूतानि कालः संहते प्रजाः ” (ह्योतम् ४ अ.) इति स्मरणात्तत्रैवभूतोपन्यासत्वात् ‘ द्योनिः ’ उपपत्तेः ।
गर्भमासः कदाचित्त्रयोदशेनाविक्रममेव गर्भः, अतः ‘ संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्जुनविशति ’

एव गुर्भाः पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गुर्भां ऽडुति संवत्सरो ह त्रयोदशो
मासो गुर्भो भूत्वऽर्चुश्चविंशति तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १९ ॥

(त्रयो) ओजस्त्रिणव ऽडुति । य ऽएव त्रिणव स्तोमस्तं तद्रूपदधाति तद्य-
त्तमाहौज ऽडुति वृजो वाऽओजो वृजस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वाऽओज-
स्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा देऽअहोरात्रे संवत्सरोऽ एवौजस्त्रिण-
वस्तद्यत्तमाहौज ऽडुति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तुदेव
तद्रूपमुपदधाति ॥ २० ॥

ऋतुरेकत्रिंश ऽडुति । य ऽएवैकत्रिंश स्तोमस्तं तद्रूपदधात्यथो
संवत्सरो वाव ऋतुरेकत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः पृथुवः
संवत्सरो ऽएव ऋतुरेकत्रिंशस्तद्यत्तमाह ऋतुरिति संवत्सरो हि
सर्वानि भूतानि करोति तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २१ ॥

प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश ऽडुति । य ऽएव त्रयस्त्रिंश स्तोमस्तं तद्रूपदधाति
तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिंशोऽथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा
त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः पृथुवो देऽअहोरात्रे संवत्सरोऽ

(१२) “ ओजस्त्रिणवः ”—इति । य एव त्रिणवः स्तोमः—तं तद्रूपदधाति । तद्रूपत्तमाह—
ओज इति । वज्रो वाऽओजः । वज्रस्त्रिणवः । अथो संवत्सरो वाऽओजस्त्रिणवः । तस्य चतुर्विं-
शतिरर्धमासाः, देऽअहोरात्रे, संवत्सरो एवौजस्त्रिणवः । तद्रूपत्तमाह—ओज इति । संवत्सरो हि सर्वेषां
भूतानामोजस्वितमः । तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २० ॥

(१३) “ ऋतुरेकत्रिंशः ”—इति । य एवैकत्रिंशः स्तोमः—तं तद्रूपदधाति । अथो संवत्सरो
वाव ऋतुरेकत्रिंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः, पृथुवः संवत्सरो एव ऋतुरेकत्रिंशः । तद्रूपत्तमाह—
ऋतुरिति । संवत्सरो हि सर्वानि भूतानि करोति । तुदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ २१ ॥

(१४) “ प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः ”—इति । य एव त्रयस्त्रिंशः स्तोमः—तं तद्रूपदधाति । तद्रूपत्तमाह—
प्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिंशः । अथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः । तस्य चतुर्विंशतिरर्ध-

इत्युक्तम् । यथा गर्भो जननीजठे प्रविष्ट एवमृक्वन्त प्रवेशादूर्ध्वगम् । तथाऽवमेव मासोऽधिको मवतीति
नियमापावान् कदाचित्कस्मिंश्चित्तावनुप्रवेशादधर प्रविशतीति बहुवचननिर्देशः । तवत्सरोऽप्योत्रोक्तं सर्वो-
वदृषाख्येयम् । “ सर्वानि भूतानि करोति ” इति ‘ ऋतुः ’ । सर्वत्र भूतशब्देन भूतविकाराः पदार्था
च्यवन्ते ॥ १४—२१ ॥

सर्वभूतानां प्रतिष्ठास्पदत्वम् । सकर्मकः प्रतिष्ठा ॥ २२ ॥

विवृतोऽष्टाचत्वारिंशः ऽडुति । य एवाष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तं तदु-
पदधात्युयो संवत्सरो वावु विवृतोऽष्टाचत्वारिंशः स्तुत्य षड्विंशति-
रर्धमासाश्चयोदश मासाः सुप्तऽर्जुवो द्वेऽभहोरात्रे तद्यत्तमाह विवृतः ऽडुति
संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेव तद्वपमुपदधाति ॥ २५ ॥

धर्मे चतुष्टोमः ऽडुति । य एव चतुष्टोमः स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह
धर्ममिति प्रतिष्ठा वै धर्मं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्मं चतुष्टोमः
स आभिधत्तसृभिर्दिग्भिः स्तुते तद्यत्तमाह धर्ममिति प्रतिष्ठा वै धर्मं
वायुरु सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्वपमुपदधाति स वै वायुमेव
प्रयत्नमुपदधाति वायुमुत्तमं वायुमेव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः
परिगृह्णाति ॥ २६ ॥

(१७) ' विवृतोऽष्टाचत्वारिंशः '—इति । य एवाष्टाचत्वारिंशः स्तोमः—तं तदुपदधाति ।
अथो सम्बत्सरो वावु विवृतोऽष्टाचत्वारिंशः । तस्य षड्विंशतिरर्धमासाः, अथोदश मासाः, सप्तश्रैवः,
द्वेऽभहोरात्रे । तद्वपत्तमाह—विवृतः इति । सम्बत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते । तदेव तद्वपमुप-
दधाति ॥ २५ ॥

(१८) ' धर्मं चतुष्टोमः '—(वा.सं. १४।२३) इति । य एव चतुष्टोमः स्तोमः । तं तदुपदधाति ।
तद्वपत्तमाह—धर्ममिति । प्रतिष्ठा वै धर्मम् । प्रतिष्ठा चतुष्टोमः । अथो वायुर्वाव धर्मं चतुष्टोमः ।
स आभिधत्तसृभिर्दिग्भिः स्तुते । तद्यत्तमाह—धर्ममिति । प्रतिष्ठा वै धर्मम् । वायुरु सर्वेषां भूतानां
प्रतिष्ठा । तदेव तद्वपमुपदधाति । स वै वायुमेव प्रयत्नमुपदधाति, वायुमुत्तमम् । वायुमेव तदेतानि
सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णाति ॥ २६ ॥

विवर्तः इति । एतस्य संवत्सराचक्रवर्णमुपादयति—' सवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते ' इति । सर्व-
भूतविवर्तनायतनत्वाद् ' विवर्तः संवत्सरः ' ॥ २५ ॥

धर्मं चतुष्टोम इति । ॥ य एव चतुष्टोमस्तुत्यम् । तत्तं चतुष्टोमस्वरूपम् (अत्रैव १४ ब्रा. मा. २३) धर्मं चतुष्टोमा-
नुमानि प्रतिष्ठातमा स्तौति—प्रतिष्ठा वै धर्मं प्रतिष्ठा चतुष्टोम इति । यत् ' धर्मम् ' चारकं वत् तस्य सर्वस्यान्या-
अप इति धर्मशब्दवाच्यस्य संवत्सरस्य प्रतिष्ठातमकथा । चतुष्टोमस्यापि चतु.षड्वपयोमात्पादचतुष्टयोपेतमिव, इति
प्रतिष्ठातमत्वम् । अकारान्तरेण व्याचष्टे—अथो वायुर्वाव धर्मं चतुष्टोम इति । वायोचतुष्टोमश्चन्द्रवाप्यत्तमाह—
स आभिधत्तसृभिर्दिग्भिः स्तुत इति । वायोचतुष्टोमस्य सवत्सरे सवत्सरे ' चतुष्टोमिर्दिग्भिः स्तुते ' स्तुते
इत्युपपत्तये । अकारलोपउक्तम् । अतश्चतुष्टोमः स्तुतमानत्वाच्चतुष्टोमः । वायुपक्षेऽपि धर्मशब्दस्य सङ्गतार्थतमाह—
प्रतिष्ठा वै धर्ममिति । यत् ' धर्मम् ' सा ' प्रतिष्ठा ' इत्येतद्व्याख्यादौ दृष्टम् । ' वायुः ' अपि ' सर्वेषां भूतानां
प्रतिष्ठा ' प्राणस्वरूपेण वाच्यत्वात् । एवं स्तोमविशेषणत्वादेऽपि तद्व्याख्यादौ दृष्टम् । ' शिष्टं
निर्दिष्टादिशक्यवद्व्याख्येयम् । आवातन्तोमेष्टकयोर्वायुरूपता स्तौति—स वै वायुमेव प्रयत्नमित्यादिना ॥ २६ ॥

ता वा ऽएताः । (५) अष्टादशेष्टका ऽनुपदधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ प्राणौ
वै त्रिवृद्वायुरु प्राणो व्याधुरेषा चितिः ॥ २७ ॥

(६) युदेवाष्टादश । (७) अष्टादशो वै संवत्सरो द्वादश मासाः
पञ्चसुर्वः संवत्सरो ऽएव प्रजापतिरष्टादशः प्रजापतिरग्निर्धामानग्निर्धा-
वत्यस्य मात्रां तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ २८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-४ ॥ (४. १.)

अथ स्पृतऽनुपदधाति । (त्वे) एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रति-
हिते सुर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य गर्भऽएव सन्ति पाप्मा
मृत्युरण्हात् ॥ १ ॥

ता वाऽएताऽअष्टादशेष्टका उपदधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ । प्राणो वै त्रिवृत् । वायुरु प्राणः ।
वायुरेषा चितिः ॥ २७ ॥

युदेवाष्टादश । अष्टादशो वै संवत्सरो-द्वादश मासाः, पञ्चसुर्वः, संवत्सरो एव प्रजापतिरष्टादशः ।
प्रजापतिरग्निः । धामानग्निर्धावत्यस्य मात्रा-तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ २८ ॥

अथ स्पृदिष्टकोपधानम् ।

अथ स्पृतऽनुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः, एतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत् ।
तान्यस्य गर्भऽएव सन्ति पाप्मा मृत्युरण्हात् ॥ १ ॥

उक्तमाष्टादशसंख्यां त्रिवृत्तोऽन्यसंख्यां स्तौति-ता वा एता अष्टादशेष्टका उपदधाति तौ द्वौ
त्रिवृत्ताविति । अष्टादशसंख्याया निष्पाद्यी 'तौ द्वौ त्रिवृतौ' भवतः एकस्य त्रिवृत्तोऽस्य त्रयो नवकृत्वाष्टा-
दशसंख्याया द्वौ त्रयोऽनौ सम्पद्येते, ॥ ४ ' त्रिवृत्प्राणः ' प्राण उदानो व्यान इति त्रिधात् ' सप्त शीर्ष्या
इववाह्वी ' इति नवसंख्यायोगाद्वा । स च ' प्राणो वायुः ' एव, " एषा चतुर्थी चितिः " इति प्रायुक्तम् ।
अतस्तादृक्त्रिवृत्तसंख्यादिष्टकमाष्टादशसंख्या प्रशस्त्या ॥ २७ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति-युदेवाष्टादशाष्टादशो वै संवत्सरो इत्यादिना । यावानग्निरिति । ' अग्निः '
प्रजापतिः संवत्सरोऽस्य ' यावान् ' पञ्चसंख्यायाः द्वादश मासाः षड्भूतव इत्याष्टादशसंख्याप्रमाण इत्यर्थः ।
तस्यैव व्याख्यानम्-यावत्पस्य मात्रेति । ' तावत्तत्कृत्वा ' अग्निमात्रासमं कृत्वा ' उपदधाति ' ॥ २८ ॥

इति त्रिसंख्यापार्श्वविरहिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीनशतपथब्राह्मणभाष्ये

अष्टमे काण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-४-१) ॥

अथ स्पृत्संज्ञकेष्टका विषय स्तौति-अथ स्पृतऽनुपदधात्येतद्वा इत्यादिना । पुन ' प्रजापतिः '
' आत्मनः ' एतद्वै एतस्य ' एतस्मिन् ' अन्तरिक्षस्वर्गयोरेतत्तत्कृत्वोऽङ्गे द्वौ त्रिवृतौ त्रिवृतौ
' प्रतिहिते ' सति ' सर्वाणि भूतानि ' अनेन ' गर्भ्यभवत् ' भूतानामनेन गर्भेण तद्वानामिदित्यर्थः ।

(त्सु) सु देवानब्रवीत् (द्यु) युष्माभिः सदेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानीति किं नस्तुतां भविष्यतीति वृणीष्वमित्यब्रवीत् भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन् आधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके सु भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोद्यदस्पृणो-
त्तस्मात्स्पृतस्तथैवेतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोति तस्मादु सर्वास्वेव स्पृणुः स्पृतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(तेऽष्टे) अग्नेर्भागोऽसि । दीक्षायाऽ आधिपत्यमिति व्याख्ये दीक्षाऽष्टये भागं कृत्वा वाचऽ आधिपत्यमकरोद्ब्रह्म स्पृणुं त्रिवृत्स्तोमऽ ष्टुति ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मनो मृत्योः स्पृणोत् ॥ ३ ॥

स देवानब्रवीत्—युष्माभिः सदेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानीति । किं नस्ततो भविष्यतीति । वृणीष्वमित्यब्रवीत् । तं 'भागो नोऽस्तु' इत्येकेऽब्रुवन्, 'आधिपत्यं नोऽस्तु' इत्येके । स भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोत् । यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतः । तथैवेतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाऽऽधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोति । तस्मादु सर्वास्वेव स्पृणुः स्पृतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(१) " अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यम् "—इति । वाग्वै दीक्षा । अग्नये भागं कृत्वा वाचऽ आधिपत्यमकरोत् । " ब्रह्म स्पृणुं, त्रिवृत्स्तोमः "—इति । ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मनो मृत्योः स्पृणोत् ॥ ३ ॥

' तानि ' ' अस्व ' प्रजावतेः ' गर्भ एव सन्ति ' अवस्थितान्मुदरस्यान्वेव ' पाप्मा ' पापकृत्वाः ' मृत्युः ' अमृतात् ' जगद् ॥ १ ॥

अथ ' सः ' प्रजापतिः ' देवानब्रवीत् ' हे देवाः । युष्मात्सहायो भूत्वाऽहं गर्भस्थानि ' इमानि ' भूतानि । मृत्योः ' सकाशात् ' स्पृणवानी ' स्पृणानि चलितानि करवाणीति । अथ देवैः ' किं नस्ततः ' इति पृष्टः ' वृणीष्वम् ' इत्युक्तिर्हस्तस्य केषाचिदेवानामिष्टकास्वप्नस्वरूपाणां नवमृतादिरूपाणां भूतानां ' भागम् ' । केषाचित् ' आधिपत्यं ' य सत्तदभित्वाऽनुसारेण प्रदाय पश्चादेवसहायः सन् ' सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोत् ' " स्पृ स्थितिबलमयोः (जा. पा. स्वा. प. १३) " बलवन्ति कृतवात् । यदा " स्पृ स्थिति-
बलमयोः " इति केषाचित्पाठः । प्रविचक्षितवानित्यर्थः । प्रसङ्गान् तत्रापि निर्वक्ति—यद् अस्पृणोत् तस्मात् स्पृत इति । स्पर्णात्स्पृत इत्युक्तं भवति । ' तथैवेतन् ' इत्यादि स्पष्टम् । तस्मात् सर्वास्वेष्टकासु स्पृणुः स्पृतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमष्टकामत्र विधाय व्याख्ये—अग्नेर्भागोऽसीत्यादिना । हे षष्ठके । एवं ' अग्नेः ' देवस्य ' भागोऽसि ' तथा दीक्षायाः वाग्वेभ्यः । आधिपत्यम् ' अधिपतित्वं तत्र, एवं दीक्षास्यामित्येवार्थः । नम स्पृणुं त्रिवृत्स्तोम

(वि) इन्द्रस्य भागोऽसि । विष्णोराधिपत्यमितीन्द्राय भागं कृत्वा विष्णवऽआधिपत्यमकरोत्क्षत्रं^१ स्पृतं पञ्चदश स्तोमऽहुति क्षत्रं प्रजानां पञ्चदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ४ ॥

(घृ) नृचक्षसां भागोऽसि । घातुराधिपत्यमिति देवा ये नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा घात्रऽआधिपत्यमकरोज्जनित्रं^२ स्पृतं सप्तदश स्तोमऽहुति विद् वै जनित्रं विशं प्रजानां^३ सप्तदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ५ ॥

(२) “ इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यम् ”-इति । इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णवऽआधिपत्यमकरोत् । “ क्षत्रं स्पृतं, पञ्चदशः स्तोमः ”-इति । क्षत्रं प्रजानां पञ्चदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ४ ॥

(३) “ नृचक्षसां भागोऽसि घातुराधिपत्यम् ”-इति । देवा वै नृचक्षसः । देवेभ्यो भागं कृत्वा घात्र आधिपत्यमकरोत् । “ जनित्रं स्पृतं, सप्तदशः स्तोमः ”-इति विद् वै जनित्रम् । विशं प्रजानां सप्तदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ५ ॥

इति भागान्तरम् । अत्रात्रासाध्रवाणामिष्टकानामप्यस्यमानानां ब्रह्मभ्रादियूतानां चामेदस्य विवक्षितत्वात्तत्त्वं रूप-मभिधीयते । प्रजानां भूतानां मध्ये ‘ ब्रह्म ’ ब्रह्मगजातिः । ‘ स्पृतं ’ पाप्मनो मृत्योः सकाशादपसारितम् । केन घात्र-मेनेति तदुच्यते-निवृत्तं स्तोम इति । ब्राह्मणानुसारेण विमक्तिर्वपरिणमयितव्या । तत्र स्वभूतेन विहृता स्तोमेन । एवमुत्तरेष्टकामन्त्रा अपि योऽद्याः, तत्र दीक्षासन्देहोकार्यपङ्गमाह-वार्यै दीक्षेति । वार्यैवताया दीक्षामिमानिदेवतात्वाद्वा नियन्तव्यतया वाचसम्बन्धाद्वा दीक्षा वागियुष्यते । सामिष्टकाम् ‘ अग्नये भागं कृत्वा ’ ‘ दीक्षाये ’ तस्या इष्टकाया ‘ आधिपत्यमकरोत् ’ प्रजापतिः । भागान्तरं व्याख्यातुं “ ब्रह्म स्पृतं विहृ-स्तोमः ” इत्यस्य विमक्तिविवरणायः कृतः । “ ब्रह्म प्रजानां विहृता स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ” इति । उक्तमिदम् । यत्र ब्रह्मगः विहृस्तोमसंख्ये प्राप्य वीरन् । प्रजापतिमुवाच सहोऽयं विश्वं कारणं विहृद्भगोः सम्बन्धे । एवमुत्तरेषां मन्त्राणां ब्राह्मणान्यपि व्याख्यातव्यानि ॥ ३ ॥

यत्र किञ्चित् किञ्चिदभिधीयते-क्षत्रं स्पृतमिति^४ । ‘ क्षत्रम् ’ क्षत्रियजातिः ॥ ४ ॥

नृचक्षसां भागोऽसीति^५ । नृचक्षसन्त्रे-‘ देवा वै नृचक्षसः ’ इति सूयते, तत्र नूनं पुन्यपापहृत्तो मनु-ष्यान् साञ्जितया चक्षते पश्यन्तीति नृचक्षसो देवा इत्यर्थः । विद् वै जनित्रमिति । जायत इति ‘ जनित्रम् ’ ‘ विद् ’ वैद्यजातिः, एतच्छब्दस्याप्युल्लङ्घनम् । यथा सामान्येन विद्शब्दः प्रब्राम-निषते ॥ ५ ॥

(नि) निवृत्त्य भागोऽस्ति । ब्रूयन्त्याविपत्यमिति प्राप्नो वै त्रिवोऽ-
पानो ब्रूयन् प्राजाय भागं कृत्वाऽपानाद्याविपत्यमकरोद्विदो ब्रूयिष्यान्
स्मृतुऽएकविधैश्च स्तोमऽऽहुतिं ब्रूयिष्यन् च व्रतं च प्रजानामेकविधैश्च
स्तोमेन पाप्मनो मृत्योस्तृणोद ॥ ६ ॥

(इ) ब्रूमूनां भागोऽस्ति । रुद्रानाद्याविपत्यमिति ब्रुमुभ्यो भागं कृत्वा
रुद्रेभ्यऽद्याविपत्यमकरोज्जुष्पास्तृणं चतुर्विधैश्च स्तोमऽऽहुतिं उरुष्पा-
त्यजानां चतुर्विधैश्च स्तोमेन पाप्मनो मृत्योस्तृणोद ॥ ७ ॥

(दा) जादित्यानां भागोऽस्ति । मरुताद्याविपत्यमित्यादित्येभ्यो भागं
कृत्वा मरुद्रच ऽद्याविपत्यमकरोद्गुर्भाः स्मृताः पञ्चविधैश्च स्तोमऽऽहुतिं
गुर्भांश्चानां पञ्चविधैश्च स्तोमेन पाप्मनो मृत्योस्तृणोद ॥ ८ ॥

(८) ऋभूणां भामोऽसि । विश्वेषां देवानामाधिपत्यमित्यूषुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोद्भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंशः स्तोमोऽहुतिः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्यो-
रस्पृणोत्तथैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १२ ॥

ता वा एता दशेष्टकाऽष्टपदधाति । दशाक्षरा विराड् विराडग्रिर्दश
दिशो दिशोऽग्रिर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्रिर्षावानग्रिर्षावित्यस्य मात्रा
तावतेव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १३ ॥

(१०) “ ऋभूणां भामोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यम् ”-इति । ऋभूभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोत् । “ भूतं स्पृतं, त्रयस्त्रिंशः स्तोमः ”-(वा. सं. १४ । ३६) इति । सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् । तथैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योः स्पृणोति ॥ १२ ॥

ता वा एता दशेष्टका उपदधाति । दशाक्षरा विराड् विराडग्रिः । दश दिशः । दिशोऽग्रिः । दश प्राणाः । प्राणा अग्रिः । सावानग्रिर्षावित्यस्य मात्रा-तावतेव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोति ॥ १३ ॥

कलाद्वित्तत्वात्, सर्वजगदाध्यायकस्य च तत्त्वधीनत्वाद्, ‘ युवते ’ इत्युक्तम् । उक्तेवैपरीत्यात् आयुवत इति । यथा मासर्तुवर्षादिरूपस्य काञ्चन पूर्वापरपञ्चादितिरूपत्वात् ‘ ते ’ पूर्वापरपञ्चत्वात् । कालविशेषाः इदं सर्वमुत्पत्त्यवस्थापनं युवते, निशाशावस्थापनं विद्युवते चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्य भूतानां मध्ये ब्रह्मन्नादिभूतैकदेशमभिधाय, अन्ये सर्वे भूतजान् सङ्गृह्यामिषसे-भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंशः । स्तोम इति । भूतशब्दस्य मयिष्यादिप्रतिबोधिगणकाले-प्रसिद्धेराभिमतमर्थमाह-सर्वाणि भूतानीति । एतदेवामिषेयं ‘ विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोत् ’ इत्यन्ते विश्वेऽपि देवा उपात्ता “ ये देवानो दिव्येका-दशस्य ”-(वा. सं. ७ । १९) इत्यादिमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानां देवानामभिधानम् “ त्रयस्त्रिंशदे सर्वा देवताः ” इति श्रुतेः सर्वेषां देवानामेवन्तर्भवद्भुविजगद्विस्तृष्टमोऽन्ते निर्दिष्ट इति वेदितव्यम् । इदं प्रजापत्यनुष्ठितमर्थं दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शय दर्शान्तिकतया यजमानेऽपि योजयति-तथैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति । अन्तिमशक्ये “ तथैवैतन् ” इत्यभिधानम् इतराशक्येष्वेवं द्रष्टव्यमित्यवगमयितुम् । यद्वाऽस्य सर्वोक्तार्थपरत्वाद्दम्भित्वाभिधानं कृतमिति ॥ १२ ॥

अथ सङ्ख्यां स्तोति-ता वा एता दशेष्टका उपदधाति दशाक्षरा विराडित्यादिना । ऋभूभ्य चिन्-
रूपस्याग्नेर्विराडात्मकत्वादप्येकदेशमाध्यायिन्नादिनन्तरोक्तं स्पृत्तवैपरीत्याद्दशकस्यान्यत्वाद् ‘ विराडग्रिः, ’
‘ दिशोऽग्रिः ’ इति सर्वास्तु दिशु चयमानत्वात् । “ अग्निदेवेभ्यो न्यवीनसस्त दिशोऽनुग्राविराह ” इति श्रुतिप्रसिद्ध-

(त्पु) अयऽर्तुव्येऽनुपदधाति । (त्पृ) ऋतुवऽएते बृहत्तुव्येऽऋतून्वे-
वेतदुपदधाति सहस्र सहस्यश्च हेमन्तिकावृत्तुऽइति नामनीऽएनयोरेते
नामभ्यामेवेनेऽएतदुपदधाति द्वेऽदृष्टके भवतो द्वौ हि मातावृत्तुः सकृ-
त्सादयत्येकं तद्वत्तुं करोति ॥ १४ ॥

तद्वदेतेऽनुपदधाति । संवत्सरुऽएषोऽग्निः स उक्ताः संव-
त्सरस्तुस्य बुधूर्ध्वमन्तरिक्षादवाचीनं दिवस्तुदस्यैषा चतुर्यां चिति-
स्तुदस्य हेमन्तुऽऋतुस्तद्वदेतेऽनुपदधाति बुधेवात्यैतेऽनात्मनस्तु-
दस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽनुपदधाति ॥ १५ ॥

बुधेवेतेऽनुपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सरुऽ उ प्रजापति-
स्तुस्य बुधूर्ध्वं मध्यादवाचीनं शीर्ष्णस्तुदस्यैषा चतुर्यां चितिस्तुदस्य

अथ ऋतुव्येऽनुपदधानम् (२) ।

अयऽर्तुव्ये उपदधाति । ऋतुव एते-बृहत्तुव्ये ऋतून्वेवेतदुपदधाति । “सहस्र सहस्यश्च हेम-
न्तिकावृत्तुः”-(वा. सं. १४-२७) इति । नामनी एनयोरेते । नामभ्यामेवेने एतदुपदधाति ।
द्वे इष्टके भवतः । द्वौ हि मातावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं तद्वत्तुं करोति ॥ १४ ॥

तद्वदेते अनुपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः । इम उ उक्ताः संवत्सरः । तस्य बुधूर्ध्वमन्त-
रिक्षाद्, अवाचीनं दिवः-तदस्यैषा चतुर्यां चितिः । तदस्य हेमन्तुऽऋतुः । तद्वदेते अनुपदधाति-
बुधेवात्यैते आत्मनः-तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेते अनुपदधाति ॥ १५ ॥

बुधेवेते अनुपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य बुधूर्ध्वं मध्याद्, अवा-

हेमन्तुऽऋतुस्तद्युदतेऽञ्जोपदधाति सुदेवास्येतेऽन्मात्मानस्तदस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽञ्जोपदधाति ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ८ । २ । ५ ॥ (४ । २) ॥

अथ सृष्टीरुपदधाति । (त्वे) एतद्वे प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि
पाप्मनो मृत्योर्भुक्त्वाऽकामयत् प्रजाः सुजेय प्रजायेयेति ॥ १ ॥

सु प्राणानब्रवीत् । (सु) सुप्माभिः सुदेमाः प्रजाः प्रजनयतीति ते
वे केन स्तोप्यामह ऽइति मुया वैषु सुप्माभिष्येति तथेति ते प्राणैर्वेषु

धीनं शीर्ष्णः,—तदस्यैषा चतुर्थी धितिः । तदस्य हेमन्त ऋतुः । तद्युदते अञ्जोपदधाति—यदेवा-
स्म्येते आत्मानः । तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तस्मादेते अञ्जोपदधाति ॥ १६ ॥

अथ सृष्टीरुपदधाति । एतद्वे प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्भुक्त्वाऽकामयत्—प्रजाः
सुजेय, प्रजायेयेति ॥ १ ॥

त प्राणानब्रवीत्—' सुप्माभिः सुदेमाः प्रजाः प्रजनयानि ' इति । ते वै—केन स्तोप्यामह इति ।

प्रजापतिरेषोऽग्निः सैवस्तर उ प्रजापतिः इति चार्थवादद्वयेन प्रजापतेर्लोकप्रपात्मकं संवत्सपुनर्कं चेति
रूपद्वयं यत्, यच्च तस्य विशिष्टमङ्गं तन्प्रतिष्ठानस्थानीयमिति कृतव्ययोः स्तुतिः कृतेति तात्पर्यार्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिन्यशततयब्राह्मणभाष्ये

अष्टमे काण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८—४—५) ॥

अथ सृष्टिसंज्ञकाः सप्तश्लोका विधाय स्मृतिः—अथ सृष्टीरुपदधात्येते प्रजापतिरित्यादिना । कथं
मातां सृष्टिशब्दवाच्यतेत्याकाङ्क्षायां स्वयमेवोच्यते “ तद्यदयुजत तस्यासृष्टयः ”—(म. प. ८।४।१।२०)
इति वक्ष्यते। व्याकरणप्रतिद्वया “ तद्वानसाम् ” (पा. सू. ४।४।१।२१) इति सृष्टिशब्दोपेतमन्त्रेण उपेयत्वात् सृष्टयः ।
यद्यपि “ एकवाऽस्तुवत्, सप्तविंशत्याऽस्तुवत् ”—(अ. प. ८।४।१।१।१९) इत्यादौ सृष्टिशब्दो नास्ति
तथापि बाहुमात्रं सृष्टसृष्टिमन्त्रे वर्तत इति । सर्वाणि सृष्टिशब्दवाच्यत्वं प्रष्टव्यम् । पुनः ‘ प्रजापतिः ’ पूर्वोक्त-
प्रकारेण ‘ सर्वाणि भूतानि ’ मन्त्रश्रुतीनि ‘ पाप्मनो मृत्योः ’—सकाशान् ‘ मुक्त्वा ’ सर्वभूतानां स्वयमिति-
पत्वाद्भूतमष्टिरूपः स्वयं मृत्योः सकाशान्मुक्तः सन्निध्यः । यदा भूतानां गर्भरूपावस्थानस्योक्तत्वाच्चानि
स्वयं ‘ मुक्त्वा ’ इत्युच्यते । स च ‘ अकामयत्, ’ किमिति ? ‘ प्रजाः सुजेय ’ सृष्टानिस्त्वानिः स्वयमेव
‘ प्रजायय ’ इत्यकामयत् ॥ १ ॥

‘ सः ’ स्वयमेक एवासक्तः सन् ‘ प्राणान् ’ ‘ सुप्माभिः ’ सहितः प्रजायेय इति । ‘ अब्रवीत् ’ प्रजायतेः
स्फुटरातीत्याद्यागामाये केनचित्स्य चारीत्य निर्वह्यप्रमाणसम्बन्धानस्य प्राणिजातस्य चारीत्यागमहातामप्रकटा-
द्यागसाहाय्यमेवेति नानिष्यमिष्यः । एवं सृष्टिपुरुषसामग्रीमविवाय सृष्टेः सामर्थ्यसम्बन्धेऽस्तान्, तस्याथ

प्रजापतिना चास्तुवत यदु ह किं च देवाः कुर्वन्ते स्तोमेनैव तत्कुर्वन्ते
यज्ञो वे स्तोमो यज्ञेनैव तत्कुर्वन्ते तस्मादु सर्वास्वेवास्तुवतास्तुव-
तेत्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(तऽ) एकयाऽस्तुवतेति । व्याम्वाऽष्टका वाचैव तदस्तुवत प्रजा
ऽअधीयन्तेति प्रजाऽअत्राधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीदिति प्रजाप-
तिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ३ ॥

मया चैव युष्माभिश्चेति । तथेति । ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवत । यदु ह किंच देवाः कुर्वन्ते-
स्तोमेनैव तत्कुर्वन्ते । तस्मादु सर्वास्वेवास्तुवतास्तुवतेत्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(१) “ एकयाऽस्तुवत ”-इति । व्याम्वाऽष्टका । वाचैव तदस्तुवत । “ प्रजाऽअधी-
यन्त ”-इति । प्रजाऽअत्राधीयन्त । “ प्रजापतिरधिपतिरासीत् ”-इति । प्रजापतिरत्रा-
धिपतिरासीत् ॥ ३ ॥

कर्मजन्यत्वान्, तदूपां सामग्रीं दर्शयति-ते वै केन स्तोम्यामह इति । अनुवर्तते चेवः । स्तोत्रावस्थकत्वं
स्वयमेव वक्ष्यति । अतोऽत्र स्वयतिरिक्तस्य कस्याप्यमाशुद्राद्यादिस्पर्शान्नेन केन स्तोम्यामह इति पृष्टवन्त
इत्यर्थः । अठमन्यैरुपपत्तिरितिः परं ‘ मया च युष्मानिध स्तोम्यामहे ’ इति प्रजापतिरुच्यते । ‘ तथेति ’
प्राणा अग्निहोत्र्य ‘ ते ’ प्राणप्रजापतयः ‘ प्राणैः ’ स्वस्वरूपेण ‘ प्रजापतिना चास्तुवत ’ स्वाभ्यन्तरेणैव देवत्वा-
दन्वयतयाऽभिधानं स्वयमेव कर्तादेव स्वदेव कारणभूतैस्तुवतेत्यर्थः । स्तोत्रं त्रिष्टुप्स्तोमसाध्यम् ॥ ३ ॥ स्तोम-
किमर्थमनेत्यतः । इत्यत आह-यदु ह किं च देवाः कुर्वन्ते इति । यज्ञो वे स्तोम-इति । स्तोमप्रमाणान्
यज्ञोतिष्टोमादिपञ्चो नाम स्तोम एवेत्यर्थः अस्तुवतास्तुवतेत्यनुवर्तते इति । तस्मात्सर्वस्या त्रिष्टुप् स्तोमसाध्य-
त्वात्सर्वास्तिष्ठकास्तु तत्तत्तुष्टुभिर्वायकेष्टकामन्त्र इति यावत् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमेष्टकामन्त्रं त्रिषत्य व्याचष्टे-वाग्वा एकेत्यादिना । ययति परामर्शवन्त्यादिभेदेन बहुविधा तपानि
वागात्मना एकान् ‘ वाग्वा एका ’ इत्याह । ‘ तत् ’ तेन ‘ एकयाऽस्तुवत ’ इति मन्त्रादेन वाच एकान्
सोम्याद् ‘ वाचैवास्तुवत ’ । यद्वा तदा प्रजानुष्ठितमने ‘ वाचैवास्तुवत, अतो मन्त्र ‘ एकयाऽस्तुवत ’
इत्याहेत्यर्थः । एवमुत्तरत्राणि व्याख्येयम् । ‘ एकया ’ स्तोत्रिया ‘ अस्तुवत ’ एकेन स्तोमे-
नास्तुवतेत्यर्थः । तैवेका स्तोत्रिया वागात्मना स्तुता भवति । एवं ‘ तिसृमिरस्तुवत ’ इत्यादरो व्याख्येयाः ।
वागान्तरमुद्रादाय व्याचष्टे-प्रजा अधीयन्तेति प्रजा अत्राधीयन्तेति । ‘ अत्र ’ सृष्टिस्तोत्रे ‘ प्रजाः ’
धारिता आसन् । दधानैः (घा. पा. जु. उ. १०) लङ् । बहुवचने कर्मणि रूपम् । अतः ‘ प्रजा अधी-
यन्त ’ इति मन्त्र आदेत्यर्थः । वागान्तरमुद्रादाय व्याचष्टे-प्रजापतिरधिपतिरासीदिति । ‘ अत्र ’ प्रजा-
सृष्टौ ‘ प्रजापतिः ’ प्रजात्वादिपत्यवान् ‘ आसीत् ’ तस्मान्मन्त्रः ‘ प्रजापतिरधिपतिरासीत् ’ इत्याहेत्यर्थः ।
एवमुत्तरेषां षोडशमन्त्राणां तद्वन्मन्त्राणां चारि व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । ‘ अधीयन्त ’ इत्यस्य स्थाने ‘ अस्तु-
वन्त ’ इति विशेषः । स च तत्र तत्र विशेषोऽभिप्राश्यते ॥ ३ ॥

(ति) तिसृभिरस्तुवतेति । इयं वै प्राणाः प्राणऽ उदानो व्यानस्ते-
रेव तदस्तुवत ब्रह्माऽमृज्यतेति ब्रह्मात्रामृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासी-
दिति ब्रह्मणस्पतिरत्रापिपतिरासीत् ॥ ४ ॥

(त्प) पञ्चभिरस्तुवतेति । यऽएवमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तेरेव तद-
स्तुवत भूतान्यमृज्यन्तेति भूतान्यत्रामृज्यन्त भूतानां प्रतिरधिपतिरासी-
दिति भूतानां प्रतिरत्रापिपतिरासीत् ॥ ५ ॥

(त्स) सप्तभिरस्तुवतेति । यऽएवमे सप्त शीर्षप्राणास्तेरेव तदस्तुवत
सप्तऽक्रपयोऽमृज्यन्तेति सप्तऽर्षयोऽत्रामृज्यन्त घाताऽधिपतिरासीदिति
घाताऽत्रापिपतिरासीत् ॥ ६ ॥

(न्न) नवभिरस्तुवतेति । नव वै प्राणाः सप्त शीर्षवाञ्छो द्वौ तैरेव
तदस्तुवत पितरोऽमृज्यन्तेति पितरोऽत्रामृज्यन्तादितिरधिपत्यासीदि-
त्यदितिरत्रापिपत्यासीत् ॥ ७ ॥ (शतम् ४५००)

(२) “ तिसृभिरस्तुवत ”-इति । त्रयो वै प्राणाः-प्राणः, उदानः, व्यानः । तैरेव तद-
स्तुवत । “ ब्रह्माऽमृज्यत ”-इति । ब्रह्मात्रामृज्यत । “ ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत् ”-
इति । ब्रह्मणस्पतिरत्रापिपतिरासीत् ॥ ४ ॥

(३) “ पञ्चभिरस्तुवत ”-इति । यऽएवमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तेरेव तदस्तुवत ।
भूतान्यमृज्यन्त-इति । भूतान्यत्रामृज्यन्त । “ भूतानां पतिरधिपतिरासीत् ”-
इति । भूतानां पतिरत्रापिपतिरासीत् ॥ ५ ॥

(४) “ सप्तभिरस्तुवत ”-इति । यऽएवमे सप्त शीर्षप्राणास्तेरेव तदस्तुवत । “ सप्त-
ऽक्रपयोऽमृज्यन्त ”-इति । सप्तऽर्षयोऽत्रामृज्यन्त । “ घाताऽधिपतिरासीत् ”-(वा. सं. १४।
८) इति । घाताऽत्रापिपतिरासीत् ॥ ६ ॥

(५) “ नवभिरस्तुवत ”-इति । नव वै प्राणाः-सप्त शीर्षं, अवाञ्छो द्वौ । तैरेव तद-
स्तुवत । “ पितरोऽमृज्यन्त ”-इति । पितरोऽत्रामृज्यन्त । “ अदितिरधिपत्या-
सीत् ”-इति । अदितिरत्रापिपत्यासीत् ॥ ७ ॥

ब्रह्ममृज्यत इत्यत्र सर्ववृष्टिस्तान्मूलो वेदराशिः ‘ ब्रह्म ’ इत्युच्यते । ‘ ब्रह्मणस्पतिः ’ तत्पल्लवश्च
पदार्थकः, यदा उच्यते ‘ पञ्चभिरस्तुवत ’ इत्यत्र पञ्चदशेन स्तोत्रेण सप्तमृष्टेर्निर्वाणमन्त्रादत्र त्रिवृत्तोमेन
मन्त्रगवातिर्विधिः । तत्र ब्रह्मणस्पतिरुच्यते “ अघोरो वै ब्रह्मणः ” इति (य. य. ११।१।२) श्रुतेः ॥ ४ ॥

“ पञ्चभिरस्तुवत ” इत्यत्र ‘ य एवमे सप्त पञ्चमाः प्राणाः ’ इति श्रुतेः तत्र सप्त एकम्, इमे द्वौताः
श्रीमन्नोदानव्यानाधवार इत्यवगन्तव्यम् । चतुःश्रीमन्नमन्त्रगताः षट् प्राणाः, वदनस्य एक इति सप्त

(दं) एकादशभिरस्तुवतेति । इश प्राणाऽआत्मैकादशस्त्वेव तदस्तु-
वतः ऋतवोऽसृज्यन्तेत्यृतवोऽत्रासृज्यन्तार्त्वाऽअधिपतयऽ आसृज्यन्त्या-
र्त्वाऽ अत्राधिपतयऽ आसन् ॥ ८ ॥

(संवृ) त्रयोदशभिरस्तुवतेति । इश प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयो-
दशस्त्वेव तदस्तुवत मासाऽ असृज्यन्तेति मासाऽ अत्रासृज्यन्त संव-
त्सरोऽधिपतिरासीदिति संवत्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ९ ॥

(त्प) पञ्चदशभिरस्तुवतेति । इश हुस्त्याऽ अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्वा-
हवाणि मूढूर्ध्व नाभेस्तत्पञ्चदशं तेनैव तदस्तुवत् । क्षत्रमसृज्यतेति क्षत्र-
मुत्रासृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीदितिन्द्रोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १० ॥

(त्स) सप्तदशभिरस्तुवतेति । इश पादाऽ अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्ध्वेष्टी-

(६) “ एकादशभिरस्तुवत ”-इति । दश प्राणाः, आत्मैकादशः । तेनैव तदस्तुवत ।
“ ऋतवोऽसृज्यन्त ”-इति । ऋतवोऽत्रासृज्यन्त । “ आर्त्वा अधिपतय आसन् ”-इति ।
आर्त्वा अत्राधिपतय आसन् ॥ ८ ॥

(७) “ त्रयोदशभिरस्तुवत ”-इति । दश प्राणाः, द्वे प्रतिष्ठे, आत्मा त्रयोदशः । तेनैव तदस्तु-
वत् । “ मासा असृज्यन्त ”-इति । मासा अत्रासृज्यन्त । “ संवत्सरोऽधिपतिरासीत् ”-
(वा. सं. १४ । २९) इति । संवत्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ९ ॥

(८) “ पञ्चदशभिरस्तुवत ”-इति । दश इस्त्या अङ्गुलयः, चत्वारि दोर्वाहवाणि, मूढूर्ध्व
नाभेः तत्पञ्चदशम् । तेनैव तदस्तुवत् “ क्षत्रमसृज्यत ”-(वा. सं. १४।२९) इति । क्षत्रमत्रा-
सृज्यत । “ इन्द्रोऽधिपतिरासीत् ”-इति । इन्द्रोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १० ॥

(९) “ सप्तदशभिरस्तुवत ”-इति । दश पादाः अङ्गुलयः, चत्वार्यूर्ध्वेष्टीवानि, द्वे प्रतिष्ठे,

शर्मिण्याः प्राणाः । सप्त ऋषय इति । मरुदात्र. कश्यपोऽविर्गोन्धो विष्णुश्चित्रो जम्बद्विर्वसिष्ठः सप्तर्षयः ।
अवाध्वानिति । मरुत्परास्त्याविश्वर्यः । ‘ पितरः ’ अग्निश्वात्ता, बर्हिषदश्च ‘ असृज्यन्त ’ । ‘ अदितिः ’
देवमाता अदितिवात् सा विरूपाक्ष ‘ अधिपत्यासीत् ’ ॥ १-७ ॥

दश प्राणा इति । “ नामिदंशमी ” इति शुक्लपञ्चरात्रे नामिसंहिता-पूर्वोक्तं दश ‘ आमा ’ देहः स
पैद्यादराः । ‘ आर्त्वाः ’ ऋषयश्चानिदेवाः । द्वे प्रतिष्ठे इति । द्वौ पादौ विश्वर्यः । पञ्चदशभिरस्तुवत-इति ।
अत्र इत्युदग्रगता दश अङ्गुलयः, चत्वारि दोर्वाहवाणि दोर्दपम्, बाह्वङ्गमिति च शार्ङ्गपथम् । नामेष्टीरा-
त्राणः सर्वोऽपि पञ्चदशः । ‘ अत्रम् ’ अत्रिजगन्निम्नराः ‘ पतिः ’ इन्द्र आर्त्वा ॥ १-१० ॥

सप्तदशभिरस्तुवतेति । अत्र ‘ पादाः ’ पदयोर्महाः ‘ अङ्गुलयः ’ दश, ‘ ऊर्ध्वेष्टीवानि चत्वारि ’,

वानि द्वे प्रतिष्ठे षड्वाह्नाभेस्तत्सप्तदशं तेनैव तदस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्तेति ग्राम्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त बृहस्पतिराधिपतिरासीदिति बृहस्पतिराधाधिपतिरासीत् ॥ ११ ॥

(ब्र) नवदशभिरस्तुवतेति । दश हस्त्याऽऽङ्गुलयो नव प्राणा-
स्तैरेव तदस्तुवत शूद्रार्थावसृज्येतामिति शूद्रार्थावत्रासृज्येतामहोरात्रेऽ-
धिपिपत्रीऽभास्तामित्यहोरात्रेऽनत्राधिपिपत्रीऽभास्ताम् ॥ १२ ॥

(भे) एकविंशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽऽङ्गुलयो दश
पाद्याऽऽत्मेकैकविंशस्तेनैव तदस्तुवतेकशफाः पशवोऽसृज्यन्तेत्ये-
कशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीदिति वरुणोऽत्रा-
धिपतिरासीत् ॥ १३ ॥

(ब्र) त्रयोविंशत्याऽस्तुवतेति । दश हस्त्याऽऽङ्गुलयो दश

षड्वाह्नाभेस्तत्सप्तदशम् । तेनैव तदस्तुवत । “ ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त ”-इति । ग्राम्याः
पशवोऽत्रासृज्यन्त । “ बृहस्पतिराधिपतिरासीत् ”-(वा. सं. १४।२९) इति । बृहस्पति-
राधाधिपतिरासीत् ॥ ११ ॥

(१०) “नवदशभिरस्तुवत”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, नव प्राणाः, तैरेव तदस्तुवत ।
“शूद्रार्थावसृज्येताम्”-इति । शूद्रार्थावत्रासृज्येताम् । “अहोरात्रे अधिपिपत्री आस्ताम्”-
इति । अहोरात्रे अनत्राधिपिपत्री आस्ताम् ॥ १२ ॥

(११) “ एकविंशत्याऽस्तुवत ”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, दश पाद्याः, आत्मेक-
विंशः, तेनैव तदस्तुवत । “एकशफाः पशवोऽसृज्यन्त”-इति । एकशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त ।
“ वरुणोऽधिपतिरासीत् ”-इति । वरुणोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १३ ॥

(१२) “ त्रयोविंशत्याऽस्तुवत ”-इति । दश हस्त्या अङ्गुलयो, दश पाद्याः, द्वे प्रतिष्ठे,

ऊहदम्, अष्टीवद्भ्यं चेति मावः । अष्टीवन्तद्भ्यं अनुमण्डलमाग वक्ष्यते । “ द्वे प्रतिष्ठे ” इति पादौ ।
‘ नामेः ’ अशोभागः समश्नत्तद्व्याख्येयः । ‘ ग्राम्याः पशवः ’ गोमहिषाज्जादयः ॥ ११ ॥

शूद्रार्थावसृज्येतामिति । शूद्रः प्रसिद्धः, ‘ अर्थः ’ वैश्यभानिः ॥ १२ ॥

‘ एकशफाः पशवः ’ गर्दमाध्यादयः । ‘ अप्युयोनिर्वा अश्वः ’ इति श्रुतेः अश्वं च वरुणत्वमिदं-
‘ एकशफानी ’ वरुणोऽधिपतिरासीत् इत्युक्तम् । एव सर्वत्र वयास्यवमहनीयम् ॥ १३ ॥

‘ क्षुदाः पशवः ’ अजाविप्रश्नतयः, तेषां ‘ क्षुदा ’ पुष्टिमिमांसी देवः ‘ अधिपतिः ’ स्वामी
इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

प्राद्या हे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोविंशस्तेनैव तदस्तुवत क्षुद्राः पशवो-
ऽमृज्यन्तेति क्षुद्राः पशवोऽत्रामृज्यन्त पूषाऽधिपतिरासीदिति पूषाऽत्रा-
धिपतिरासीत् ॥ १४ ॥

(त्र्य) पुञ्विंशत्याऽस्तुवतेति । दश इस्त्याऽअङ्गुलयो दश
प्राद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंशस्तेनैव तदस्तुवतारण्याः पशवो-
ऽमृज्यन्तेत्यारण्याः पशवोऽत्रामृज्यन्त वायुरधिपतिरासीदिति वायु-
रत्राधिपतिरासीत् ॥ १५ ॥

(त्स) सप्तविंशत्याऽस्तुवतेति । दश इस्त्याऽ अङ्गुलयो दश
प्राद्याश्चत्वार्यङ्गानि हे प्रतिष्ठेऽआत्मा सप्तविंशस्तेनैव तदस्तुवत
द्यावापृथिवी व्येतामिति द्यावापृथिवीऽभ्यु व्येतां वसवो रुद्रा ऽआदि-
त्याऽअनुव्यापन्निति वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽअत्रानुव्याप्यस्तुऽएवा-
धिपतयऽआसन्निति तुऽउऽ एवात्राधिपतयऽआसन् ॥ १६ ॥

आत्मा त्रयोविंशः, तेनैव तदस्तुवत । “ क्षुद्राः पशवोऽमृज्यन्त ”-इति । क्षुद्राः पशवोऽत्रामृ-
ज्यन्त । “ पूषाऽधिपतिरासीत् ”-इति । पूषाऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १४ ॥

(१३) “पञ्चविंशत्याऽस्तुवत”-इति । दश इस्त्या अङ्गुलयो, दश प्राद्याः, चत्वार्यङ्गानि,
आत्मा पञ्चविंशः । तेनैव तदस्तुवत । “आरण्याः पशवोऽमृज्यन्त”-इति । आरण्याः पशवो-
ऽत्रामृज्यन्त । “वायुरधिपतिरासीत्”-(वा. मं. १४।३०) इति । वायुरत्राधिपतिरासीत् ॥ १५ ॥

(१४) “ सप्तविंशत्याऽस्तुवत ”-इति । दश इस्त्या अङ्गुलयो, दश प्राद्याः, चत्वार्यङ्गानि,
हे प्रतिष्ठे, आत्मा सप्तविंशः । तेनैव तदस्तुवत । “ द्यावापृथिवी व्येताम् ”-इति । द्यावा-
पृथिवीऽअत्र व्येताम् । “ वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यापन् ”-इति । वसवो रुद्रा आदित्या
अत्रानुव्यापन् । “ तऽएवाधिपतय आसन् ”-(वा. सं. १४।३०) इति । ॥ उ एवात्रा-
धिपतय आसन् ॥ १६ ॥

एवमारण्यानां वायुरधिपतिः ॥ १५ ॥

चत्वार्यङ्गानीनि । प्रादौ द्वौ पाणी द्वौ स्वर्गः । द्यावापृथिवी अत्र व्येतामिति । पूर्वसृष्टे प्रादा-
पृथिव्यो प्राण्युपकारार्थं विभक्तं जगत्काम् । संमर्गस्तु शास्त्रान्तरे उक्तः-“ द्यावापृथिवी मयुष्टे आस्ता ते
मिषती जगताम् ” इति । द्यावापृथिव्योर्मध्येन तदन्तरालत्वानिनोऽन्तरिक्षस्यापि मध्यं बोध्यम् । अत एव तत्त-
त्स्थानिनो वसवः, रुद्राः, आदित्याः च अनुव्यापन् इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

(ब्र) नवविंशत्याऽस्तुवतेति । दश इत्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणास्तैरेव तदस्तुवत वृनस्पृतयोऽमृज्यन्तेति वृनस्पृतयोऽत्रासृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदिति सोमोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १७ ॥

(डे) एकत्रिंशताऽस्तुवतेति । दश इत्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणाऽआत्मैकत्रिंशस्तेनैव तदस्तुवत प्रजाऽअमृज्यन्तेति प्रजाऽअत्रासृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् इति पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन् ॥ १८ ॥

(संभ्र) त्रयस्त्रिंशताऽस्तुवतेति । दश इत्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा दे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयस्त्रिंशस्तेनैव तदस्तुवत भूतान्यशाम्यन्निति सर्वाणि भूतान्यत्राशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीदिति प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्राधिपतिरासीत् ॥ १९ ॥ (काण्डस्यार्थम्)

(१५) “तद्विंशत्याऽस्तुवत”-इति । दश इत्या अङ्गुलयो, दश पाद्याः, नव प्राणाः । तैरेव तदस्तुवत । “वृनस्पृतयोऽमृज्यन्त”-इति । वृनस्पृतयोऽत्रासृज्यन्त । “सोमोऽधिपतिरासीत्”-इति । सोमोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १७ ॥

(१६) “एकत्रिंशताऽस्तुवत”-इति । दश इत्या अङ्गुलयो, दश पाद्याः, दश प्राणाः, आत्मैकत्रिंशः । तेनैव तदस्तुवत । “प्रजा अमृज्यन्त”-इति । प्रजा अत्रासृज्यन्त । “यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन्”-इति । पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन् ॥ १८ ॥

(१७) “त्रयस्त्रिंशताऽस्तुवत”-इति । दश इत्या अङ्गुलयो, दश पाद्याः, दश प्राणाः, दे प्रतिष्ठे, आत्मा त्रयस्त्रिंशः । तेनैव तदस्तुवत । “भूतान्यशाम्यन्”-इति । सर्वाणि भूतान्यत्राशाम्यन् । “प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्”-(वा. सं. १४ । ११) इति । प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्राधिपतिरासीत् ॥ १९ ॥

वनस्पतिशब्देनौषधादयोऽपि विवक्षिताः, तासां वृथानभिधानात् ॥ १७ ॥

निविच्याभिहितं सङ्गृह्याभिषेचे-प्रजा अमृज्यन्तेति । तासां ‘यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन्’ । एत-
द्याद्ये-पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति । उपरान्तं तु “ते हीद सर्वं युवते वायुने च”-
इत्यादिना प्राक् उक्तत्वादत्र भोक्तृ । सर्वासां प्रजानामुपपत्तेः । काल्मष्यपेक्षुत्वान्मामर्वादिकालस्य पूर्वपक्षापर-
पक्षादपि साम्यत्वात्तर्षा तदधिपतित्वमिष्टानमिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

त्रयस्त्रिंशेन सोमेन ह्युते ‘सर्वाणि भूतान्यशाम्यन्’ शान्तान्यवगतोऽयवाण्यद्वन् । त्रयस्त्रिंशतोमां हि
मर्वेण स्तोमाना श्रेष्ठः । अतः परमे निरतिशये स्थाने तिष्ठतीति ‘परमेष्ठी’ तादृश ‘प्रजापतिः’ हिरण्य-
गर्भोऽत्र ‘अधिपतिः’ इति युक्तम् ॥ १९ ॥

(ता) ता वाऽएताः । सप्तदशोष्टकाऽऽपदधाति सप्तदशो वै संवत्सरः
 प्रजापतिः स प्रजनयिता तदेतेन वै सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना
 प्रजनयित्रेताः प्रजाः प्राजनयत्यप्राजनयदुसृजत तद्यदुसृजत तस्मात्सु-
 ष्यस्ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्युपादयत तथैतद्यजमानऽएतेन सप्तदशेन संवत्स-
 रेण प्रजापतिना प्रजनयित्रेताः प्रजाः प्रजनयति ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्युपादयते
 रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचो मध्यमु पृष्ट्या मध्यतऽपुवास्मि-
 न्रेताः प्रजाः प्रपादयति सर्व्वेनऽऽपदधाति सर्व्वेनऽपुवास्मिन्नेताः
 प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकं पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ८-२-६ ॥ (१. ३.) ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८।२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०५ ॥

ता वा एताः सप्तदशोष्टका उपदधाति । सप्तदशो वै संवत्सरः प्रजापतिः । स प्रजनयिता । तदे-
 तेन वै सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना प्रजनयित्रेताः प्रजाः प्राजनयत् । यत् प्राजनयत्-असृजत
 तत् । यदुसृजत-तस्मात्सुष्यः । ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्युपादयत । तथैतद्यजमान एतेन सप्तदशेन संव-
 त्सरेण प्रजापतिना प्रजनयित्रेताः प्रजाः प्रजनयति । ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन्युपादयते । रेतःसिचो-
 र्वेलया । पृष्टयो वै रेतःसिचौ । मध्यमु पृष्टयः । मध्यतऽपुवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति । सर्व्वेन
 उपदधाति । सर्व्वेन पुवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥

एतकागतां सङ्ख्यां स्वीनि-ता ॥ एता इति । संवत्सरात्मकः ' प्रजापतिः सप्तदशः ' सप्तदशमनुदधा-
 त्मकः ; सप्तदश मासाः पञ्चर्तव इति सप्तदशता । स एव भूतानां प्रजनयिता ' तत् ' अष्टम्ये जागत्सृष्ट्वा ॥
 प्रजापतिः ' एतेन ' ' सप्तदशेन ' सप्तदशमनुदधात्यर्थेन संवत्सरेण ' प्रजापतिना ' एतौपकात्पञ्च-
 शरिरेत्यर्थः । ' प्रजनयिता ' सर्व्वेनादिकेन ' एताः प्रजाः ' अपञ्चमादिरूपाः ' प्राजनयन् ' उदगादयन् ।
 सर्व्वानुपदिमतां काळत एवोपचरे प्रजनयितुम् । तस्मात् सप्तदशमनुदधा प्रशस्त्यर्थः । तदेतदनेन तच्छ-
 र्दार्यं विशिनष्टि-यस्याजनयदुसृजतेति । ' यद् ' भूतवत् ' प्राजनयन् ' इति ' अमृजत ' इत्यर्थः ।
 तदेतेन वा इति । पूर्व्वप्रत्ययः । प्रपञ्चात् मृष्टिनामभिर्नर्कं दर्शयति-तद्यदुसृजत तस्मात्सुष्य इति ।
 सर्व्वेनात्सुष्य इत्युक्तं भवति । यत् सृष्टाः प्रजाः, कथयितृकाः सृष्ट्य इत्युच्यन्त इति चेत्, नैव दोषः ।
 इत्येव तासांमन्त्रकृतवत् । तथैतदित्याहुकप्रत्ययः । रेचनसिन्धोर्वैतथ्येपावादि-मध्य ॥ २० ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माध्वसिंघे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयखण्डप्रकाशनाये

अष्टमे काण्डे षट्षोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-२) ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अथातोऽन्वावृतम् । (त्रि) त्रिवृद्धर्ता पुरस्तादुपदधात्येकविंशवर्ती
पश्चात्पञ्चदशवर्ती दक्षिणतः सप्तदशवर्तीमुत्तरतः ॥ १ ॥

(५) एतद्वै प्रजापतिम् । (त्रि) त्रिवृद्धत्यामुपहितायां पञ्चदशवर्त्यां
मृत्युरसीददिमामुतऽ उपधास्यते तमत्र ग्रहीष्यामीति तं प्रापश्यन्तं
प्रख्याय परिक्रम्यैकविंशवर्तीमुपाधत्तैकविंशवर्ती मृत्युरागच्छत्पञ्च-
दशवर्तीमुपाधत्त पञ्चदशवर्ती मृत्युरागच्छत्सप्तदशवर्तीमुपाधत्त सोऽत्रैव
मृत्युं न्यकरोत् अत्रामोहयत् । तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सुर्वान्प्राप्सुनो निकरोत्पुत्र-
मोहयति ॥ २ ॥

अथातोऽन्वावृतम् । त्रिवृद्धर्ता पुरस्तादुपदधाति, एकविंशवर्ती पश्चात्, पञ्चदशवर्ती दक्षिणतः ।
सप्तदशवर्तीमुत्तरतः ॥ १ ॥

एतद्वै प्रजापतिं त्रिवृद्धत्यामुपहितायां पञ्चदशवर्त्यां मृत्युरसीदत्-इमामत उपधास्यते, तमत्र
ग्रहीष्यामीति । तं प्रापश्यत् । तं प्रख्याय परिक्रम्यैकविंशवर्तीमुपाधत्त । एकविंशवर्ती मृत्यु-
रागच्छत् । पञ्चदशवर्तीमुपाधत्त । पञ्चदशवर्ती मृत्युरागच्छत् । सप्तदशवर्तीमुपाधत्त । सोऽत्रैव
मृत्युं न्यकरोत्, अत्रामोहयत् । तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्वान्प्राप्सुनो निकरोत्, अत्र मोहयति ॥ २ ॥

अथातोऽन्वावृतमिति । अत्र ब्राह्मणे स्तोमानां स्मृता यः क्रमदेशाजुष्येते । किन्त्वप्रासङ्गिकं तत्
प्रतिजानीते-“ अथातः ” परम् ‘ अन्वावृतम् ’ वक्ष्यत इति शेषः । अत्रान् एवानुर्द्ध्वत् किञ्चित् क्रमादिना
वक्ष्यत इति । (ननु किञ्चित् क्रमायां) किं चितिमाशुस्त्रिद्विदिति मन्त्रोपधेया ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वेष्ट्या दिशि
‘ एनामुपदधाति ’ इति । अनुकान्ते तत्तम् । उत्तरेण कृत एतत् पुरस्तादित्यवरोधितत्वात् परं पूर्वोक्तं गम्यते ।
तथापि ‘ त्रिवृद्धत्यामेव त्रिवृद्धर्तामनूपदधाती ’ ति वचनादनूकमुत्तरेणेति गम्यते । एवं हि सा अन्या त्रिवृद्धती
दक्षिणेनानूकमुपधीयमाना गम्यते (मन्त्रार्थाय) तेनान्यथा एकविंशस्तोमवर्ती धरुण एकविंश शप्येतेमन्त्रो-
पधेया पश्चात्तथैव (अनुकान्तेनानूपदधाति) दक्षिणेऽनूकमुपदधाति । वेनोत्तरेणैकविंशवर्ती तां मन्त्रान्तरेण
तामुपधीयते पश्चात् । पञ्चदशवर्ती मातः पञ्चदश शप्येता दक्षिणतोऽनूकान्ते सप्तदशवर्तीनिमां सप्तदश शप्ये-
तामुत्तरत एव । सोऽत्रैव लोके । तथा हि तस्यामुत्तरतो वायूनां पञ्चदशवर्तीमिति । एतत् क्रमवाक्यमेव दृष्ट-
व्यम् । देशस्तु पूर्वोक्तं उपदधप्रक्रियैव विचार्यत इति । इह तस्मिन् विधीयमाने शुणवाक्यमनेकार्थं विद्येत ॥

‘ एतद्वै ’ इति । इतिहासेनास्य क्रमस्य ‘ प्रजापतिम् ’ कथं मृत्युः उपधीयत, शत्रुपुत्रः सदि-
द्वेष्ट्यः । तथापि ‘ सकर्मकः प्रजापतिमित्यनेन सम्बध्यते गम्ययति ॥ १ ॥ २ ॥

(त्व) अथोत्तराः । (त्रि) त्रिवृद्धत्यामेव त्रिवृद्धतीमनूपदधात्येक-
विंशत्युक्त्यामेकविंशत्युक्त्या पञ्चदशवत्युक्त्या सप्तदशवत्युक्त्या सप्तदशवत्यां
पञ्चदशवतीं ता युदेवं व्यतिहारमुपदधाति तस्मादक्षण्यास्तोमीया ऽअथो
युदेते स्तोमा ऽअतोऽन्यथाऽनुपूर्वं तस्मादेवाक्षण्यास्तोमीया ऽअथोऽएवं
देवा ऽउपादधतेतस्याऽसुरास्तुतो देवा ऽअभवन्पुत्रासुरा भवत्यात्मना
पराऽस्य द्विपञ्चातृव्यो भवति यु ऽएवं वेद ॥ ३ ॥

तु ऽएव पशुर्धुदग्निः । सोऽत्रैव सुर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य त्रिवृद्ध-

अथोत्तराः-त्रिवृद्धत्यामेव त्रिवृद्धतीमनूपदधाति; एकविंशत्युक्त्यामेकविंशत्युक्त्या; पञ्चदशवत्यां
सप्तदशवतीम्; सप्तदशवत्यां पञ्चदशवतीम् । ता युदेवं व्यतिहारमुपदधाति-तस्मादक्षण्यास्तो-
मीयाः । अथो युदेते स्तोमाः-अतोऽन्यथाऽनुपूर्वं । तस्मादेवाक्षण्यास्तोमीयाः । अथोऽएवं देवा
उपादधत, इतरथाऽसुराः । ततो देवा अभवन्, पराऽसुराः । भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विपञ्चातृव्यो
भवति-य एवं वेद ॥ ३ ॥

स एव पशुः-पशुः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतः । तस्य त्रिवृद्धत्यामेव शिरः । ते यतिष्व-

अथोत्तरा इति । 'त्रिवृद्धत्यामेव' त्रिवृद्धतीमनूपदधाति, एकविंशत्युक्त्यामेकविंशत्युक्त्या इति द्रष्टव्यं सङ्ख्याया, कृत
एतत् ते अनन्तारिते उपदधातीति ब्रह्माद्वासे पञ्चदशवत्यो भवतोऽन्तरे सप्तदशवत्याविति य पार्थे उपपन्नदर्श-
नम् । 'त्रिवृद्धतीम्' अतोमीयोऽन्तरेतामनुलक्षामुपदधाति । पूर्वार्द्धे अनूक्तं दक्षिण एकविंशती (समीपगुणप्रामे-
यान्तमुत्प्रेषणैर्गौर्वाश्रयस्तीति) इन्द्रस्य माता इति तां पूर्वोत्तरं यस्मादेवं व्यतिहारं पदधातित्यस्मात् इहका
अस्यायास्तोमीया अथोऽअतोऽन्यथाऽस्तोमीयाः मत्वर्थाः उपपत्त्ययो द्रष्टव्यः । कृत
एतत् । त्रिवृद्धतीमित्यादिषु अनुपो दर्शनादन्यस्य च तद्वितार्थत्वासम्भवात् इहकात् व्यतिहारमुपधाने सति तद-
नुकोऽप्यं स्तोमानामपि व्यतिहारो युक्तः । (तैत्तिरीयैवेति द्विपञ्चातृ तदेष्टव्यम् ।) अक्षण्यास्तोमीया भवन्ती-
त्यभिप्रायः । (अतोयुदेते स्तोमा अतो उपदन्त्या स्थिताः । क) ये अनुपूर्वं त्रिवृद्धत्यामेव सप्तदश एकविंश-
त्येवंकुरादेवाव्य (वस्था) तस्मादप्येता अक्षण्या एवमुक्ता इत्येकोऽभिप्रायः । एतदुक्तं त्रिवृद्धत्यामुपदधित्वायां
पञ्चदशवत्यां मृग्युरासीदिति तत्रैवं द्रष्टव्यम् । पूर्वस्यामिहकायामुपदधित्वायां दक्षिणस्याः स्थाने मृग्युरासीदिति
(इतोमेतत्स्थानम्) अत्र स्थाने ग्रहेभ्योमीति तं च मृत्युं तत्र दक्षिणपार्थे उपार्त्तदत्तं ग्रहाय दद्या परिकल्प्य
(त्रिदिव्यदक्षिणं स्थानं योगस्यादुपहितवानित्यादि ततश्च एवैव गाशिक्ष मृत्युं दद्या नन्दराक्षमातीदयेवस्तोमे-
भरि ततश्च इतिलो उपहिते पञ्चदशे स्तोमे मृग्युरासीदिति तस्मादेति तस्मादेकविंशत्युपार्त्ततः पञ्चद-
शमपदमित्येवमक्षण्यामुपहितवान्) मृत्युं मोक्षयितुमत्र पूर्वेण त्रिवृद्धत्यामेव सप्तदशैकविंशतीति । आया एवम-
स्यास्तोमीया देवा उपदधितव्यः ॥ ३ ॥

त एव पशुः (विततसप्तयुना) अतः परं प्रागुक्तमायाः काशिकायाः पूर्वोक्तानामेव यजुष्यनीनां देशो
विद्यमाने 'त्रिदिव्य शिरः' (स्वर्गद्विपञ्चातृव्यः) इति त्रिगुणं त्रिवृद्धति स्तोमः । त्रिगुण एव गुणा अपि तु

त्यावेव शिरस्ते शुत्रिवृद्धत्यौ भवतश्चिवृद्धि शिरः द्वे भवतो द्विकपालश्च
हि शिरः पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदश्च शिरः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठाकविंशवत्यौ । ते यदेकविंशवत्यौ भवतः प्रतिष्ठा ह्येकविंश-
शो द्वे भवतो द्वन्द्वश्च हि प्रतिष्ठा पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥

बाहू पञ्चदशवत्यौ । ते यत्पञ्चदशवत्यौ भवतः पञ्चदशौ हि बाहू द्वे
भवतो द्वौ हीमौ बाहू पार्श्वतऽ उपदधाति पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ६ ॥

(५) अन्नश्च सप्तदशवत्यौ । ते यत्सप्तदशवत्यौ भवतः सप्तदशश्च ह्यन्नं
द्वे भवतो द्व्यक्षरश्च ह्यन्नं तेऽअनन्तर्हिते पञ्चदशवतीभ्यामुपदधात्पुनन्त-
र्हितं तद्बाहुभ्यामन्नं दधाति बाह्वे पञ्चदशवत्यौ भवतोऽन्तरे सप्तदशवत्यौ
बाहुभ्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ या मध्यऽच उपदधाति । तुऽआत्मा ता रेतःसिचोर्वैल्लयो-
पदधाति पृष्ठयो वे रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ठयो मध्यतो ह्ययमात्मा सर्व्वत

द्वत्यौ भवतः—चिवृद्धि शिरः । द्वे भवतः—द्विकपालं हि शिरः । पूर्वार्धऽउपदधाति—पुरस्ताद्धीदं
शिरः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठाकविंशवत्यौ । ते यदेकविंशवत्यौ भवतः—प्रतिष्ठा ह्येकविंशः । द्वे—भवतो—द्वन्द्वं हि प्रतिष्ठा ।
पश्चादुपदधाति—पश्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥

बाहू पञ्चदशवत्यौ । ते यत्पञ्चदशवत्यौ भवतः—पञ्चदशौ हि बाहू । द्वे भवतो—द्वौ हीमौ बाहू ।
पार्श्वत उपदधाति—पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ६ ॥

अन्नं सप्तदशवत्यौ । ते यत्सप्तदशवत्यौ भवतः—सप्तदशं ह्यन्नम् । द्वे भवतः—द्व्यक्षरं ह्यन्नम् ।
ते अनन्तर्हिते पञ्चदशवतीभ्यामुपदधाति । अनन्तर्हितं तद्बाहुभ्यामन्नं दधाति । बाह्वे पञ्चदश-
वत्यौ भवतः—अन्तरे सप्तदशवत्यौ । बाहुभ्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥ ७ ॥

अथ या मध्य उपदधाति—त आत्मा । ता रेतःसिचोर्वैल्लयोपदधाति । पृष्ठयो वै रेतःसिचौ ।
मध्यमु पृष्ठयः । मध्यतो ह्ययमात्मा । सर्व्वतो उपदधाति । सर्व्वतो ह्ययमात्मा । अथ पदतोऽन्वह-

तस्य (त्रिगुणवैकान्त्य) ' द्विकपालं हि शिरः ' इति (दक्षिणोत्तरे सः कृपा जेनिष्ठपठ इति—द्वोगादावप्यत.)
सहचारिणौ सहाभिधायने इति द्वन्द्वः ॥ ४—५ ॥

' पञ्चदशौ हि बाहू ' इति प्रत्येकं (सयुलीना श्रीणिर्वरामति प्रत्यपञ्चदशादिशब्दाश्च) बाहूदिषु पञ्चदशपरि-
माणमस्य सप्तत्रयेव वज्रस्य वै स्तोमेन सिद्धिः पञ्चदशावयवे इत्येतद्वहीकृत्य द्रष्टव्य इति सप्तत्रय इति सृष्टवत्
रेतःसिचोरित्यनुवाद एव (याविष्मन्देशः ।) ' अथ यदतो ' अनुकान्ताः स्पृष्टद्वन्द्वेण वृद्धेष्टका अति-
मिता । (तापशुब्राह्मणवतीनिरितराच्चाष्टासु सप्तदशसु चतुसस्य) पशुविषय्य संभूतत्वादित्यभिप्रायः ।

ऽनुपदधाति सर्व्वानो ह्ययमात्माऽथ यदतोऽन्यदुतिरिक्तं तद्यद्दे देवाना-
मुतिरिक्तं छन्दार्थसि तानि तद्यानि तानि च्छन्दार्थसि पशवस्ते तद्ये ते
पशवः पुण्यास्ता लक्ष्म्यस्तद्यास्ताः पुण्या लक्ष्म्योऽसौ सुऽ आदित्यः
सुऽ आसामेषु दक्षिणतः ॥ ८ ॥

(स्ता) ता हैकेऽनन्ताहितास्त्रिवृद्धतीभ्यामुपदधति । जिह्वा हनूऽडुति
व्वदन्तो याश्चतुर्दश ते हनू याः पद् सा जिह्वति न तथा कुर्यादुति
ते रेचयन्ति यथा पूर्व्वयोर्हन्तोरपरे हनूऽअनूपदध्याद्यथा पूर्व्वस्यां
जिह्वायामपरां जिह्वामनूपदध्यात्तादृक्तयत्राहैव शिरस्तदेव हनू तुज्जिह्वा ॥ ९ ॥

अतिरिक्तं तत् । यद्दे देवानामतिरिक्तम्-छन्दार्थसि तानि । तद्यानि तानि च्छन्दार्थसि-पशवस्ते ।
तद्ये ते पशवः-पुण्यास्ता लक्ष्म्यः । तद्यास्ताः पुण्या लक्ष्म्यः-असौ स आदित्यः । स आसा
मेव दक्षिणतः ॥ ८ ॥

ता हैकेऽनन्ताहितास्त्रिवृद्धतीभ्यामुपदधति । जिह्वा हनू इति वदन्तः । याश्चतुर्दश ते हनू । याः पद्-
सा जिह्वेति । न तथा कुर्यात् । अति ते रेचयन्ति । यथा पूर्व्वयोर्हन्तोरपरे हनू अनूपदध्याद्,
यथा पूर्व्वस्यां जिह्वायामपरां जिह्वामनूपदध्यात् । तादृक्तत् । यत्राहैव शिरः-तदेव हनू,
तज्जिह्वा ॥ ९ ॥

यत् ' देवानामतिरिक्त ' किञ्चित् ' छन्दार्थसि ' तेषामपरिणितत्वान् सत्तेषां देवान् ' यानि तानि ' अतिरिक्तानि
छन्दार्थसि ' ते पशवः ' पशवोऽतिरिक्तानि इविर्वदन्ता छन्दोनिर्माणिन्यो देवता इति । तेषां च ते छन्दभावनकाः पशवः
' ताः पुण्या लक्ष्म्यः ' " पुण कर्मणि शुभे " पुष्येति श्रुतं कर्म तरङ्गवन्तीति पुण्याः । किं पुण्याः पशवस्ता
लक्ष्म अलंकारेण लक्ष्म तैश्चिह्नयते ताभिरिति लक्ष्यते पशुर्हि तद्वा लक्ष्यतेऽसौ नामधेयते बहुवचुरिति लक्षणात्-
पुण्यमपि भवत्यसौ (नामा श्रामानिमो वेति तन्निश्चयम्) ' पुण्या लक्ष्म्यः ' इत्याह देवानामेव हिते कार्यसिद्धये
संज्ञा अत इत्यभिप्रायः । ' तद्यास्ताः ' तेषां यास्ताः ' पुण्या लक्ष्म्यः असौ स आदित्यः ' " सैषा प्रदी विद्या
चरति " - श.प. १. ०। १। २। १२) इति वक्ष्यते । तथा चोक्तम्-अवयास्ता देवा यजुष्मन्त्यस्तन्न प्रियाणि धामानि
सार्द्धसमवदति रेत आदित्ये सन्नीयते हितवन्त इति ' स आसामेष दक्षिणत ' इति छन्दोमय आदित्य
भावां मन्यो न ॥ (तास्मिन्मन्त्रानां) प्रजानामेष इति स्थितिः । आदित्यमभिनन्दनेन दर्शयति दक्षिणत इति कार्यो-
र्बर्तनवासिनीनां प्रजानां दक्षिणत यदेतत्त्येतदभिप्रायमेतदध्यात्मकमभिसत्यासं प्रजानामेतदक्षिणतो दक्षिणेऽ-
क्षिणि स्थित्यतस्तथा च वक्ष्यति " स एष या पुरुष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यस्यायं दक्षिणेऽश्वपुरुषः " (श.
प. १. ०। १। २। २२) इति ॥ १-८ ॥

' ता हैकेऽनन्ताहिताः ' स्तोत्रानि श्रुत्येतदभिप्रायमेतदध्यात्मकमपि स आसां प्रजानामेष दक्षिणतो दक्षिणो-
दक्षिणेऽक्षिणि स्थित्यतः । तथा च वक्ष्यति-स एष एष एतस्मिन् ॥ या अतिरिक्ताः ' चतुर्दश ' षड्वेष्टका

(ह्याऽस्मि) अस्मिन्नु द्वैकऽवान्तरदेशऽनुपदधति । (त्य) असौ वाऽ-
आदित्यऽपराऽअमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दध्मऽइति न तुया कुर्वा-
दन्यानि वाव तानि कर्माणि येरेतमुत्र दधति ॥ १० ॥

दक्षिणतऽउ द्वैकऽनुपदधति । तदेवाः पुण्या लक्ष्मीर्दक्षिणतो दध्मऽइति
तस्माद्यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकऽ इत्याचक्षतेऽउत्त-
रतः क्षिप्राऽ उत्तरतऽआयतना हि स्त्री तत्तत्कृतमेव पुरस्तात्त्वेनाऽनुप-
दध्याद्यत्रादेव शिरस्तदेव हनु तच्चिह्नाऽयेनाः पुण्या लक्ष्मीर्मुखतो यत्ते
तस्माद्यस्य मुते लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकऽ इत्याचक्षते ॥ ११ ॥

अस्मिन्नु द्वैकऽवान्तरदेशऽनुपदधति । असौ वा आदित्यऽपराः । अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि
दध्म इति । न तदा कृपात् । अन्यानि वाव तानि कर्माणि-येरेतमुत्र दधति ॥ १० ॥

दक्षिणतऽउ द्वैकऽनुपदधति-तदेवाः पुण्या लक्ष्मीर्दक्षिणतो दध्म इति । तस्माद्यस्य दक्षिणतो
लक्ष्म भवति-तं पुण्यलक्ष्मीकऽ इत्याचक्षते । उत्तरतः क्षिप्राः । उत्तरतः आयतना हि स्त्री । तत्तत्कृ-
तमेव । पुरस्तात्त्वेनाऽनुपदध्यात् । यत्रादेव शिरः-तदेव हनु, तच्चिह्नम् । अयेनाः पुण्या लक्ष्मी-
र्मुखतो यत्ते । तस्माद्यस्य मुते लक्ष्म भवति-तं पुण्यलक्ष्मीकऽ इत्याचक्षते ॥ ११ ॥

सैषा ब्रह्मचितिः । (च) यद्वृक्षोपादयत तुस्माद्ब्रह्मचितिः सा प्रजापति-
चितिर्यथापतिमुपादयत तुस्मात्प्रजापतिचितिः सर्गचितिर्यदूर्ध्वो-
पादयत तुस्मादपिचितिः सा वायुचितिर्यद्वायुमुपादयत तुस्माद्वायुचितिः
सा स्तोमचितिर्यत्स्तोत्रानुपादयत तुस्मात्स्तोमचितिः सा प्राणचिति-
र्यथाणानुपादयत तुस्मात्प्राणचितिरुतां चतसरेषु कतमञ्च विद्यात्तेन
देवास्त्येषाऽऽर्षेयवती वन्द्युमती त्रिभिर्भवत्ययं लोकम्पृथगेऽप्युपदवात्यस्याधु-
न सत्त्वां त्रयोऽपरि वन्दुः पुरीषं त्रिवर्षिणं तस्योपरि वन्दुः ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-१ ॥ (४, ४,) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ४ ॥

मैषा ब्रह्मचितिः । वृक्षोपादयत-तस्माद्ब्रह्मचितिः । सा प्रजापतिचितिः । यन्प्रजापतिमुपाद-
यत-तस्मात्प्रजापतिचितिः । सर्गचितिः । यदूर्ध्वोपादयत-तस्मादपिचितिः । सा वायुचितिः ।
यद्वायुमुपादयत-तस्माद्वायुचितिः । सा स्तोमचितिः । यत्स्तोत्रानुपादयत-तस्मात्स्तोमचितिः ।
सा प्राणचितिः । यन्प्राणानुपादयत-तस्मात्प्राणचितिः । अतो यतमदेव कतमञ्च विद्यात्-तेन देवा-
स्त्येषाऽऽर्षेयवती वन्द्युमती त्रिभिर्भवति । अयं लोकम्पृथगेऽप्युपदवात्यस्यां सन्त्याम् । तयोऽपरि
वन्दुः । पुरीषं त्रिवर्षिणं । तस्योपरि वन्दुः ॥ १२ ॥

इत्यादयर्षाण्यर्चिन्यां पञ्चचितिकायां चतुर्थी चितिः ।

पुण्यलक्ष्मीरित्यमुने वन्दे न इतिहा इत्यन्तिरेकः । दन्वाय वन्दे मुक्ती लक्ष्मी पुण्या वन्दे तन्माचद-
नुकारेणाप्यायमपि यस्य मुक्तलक्ष्मिःक्षिप्रं दृष्टान्तिरेकादि भवति ' तं पुण्यलक्ष्मीक इति ' विशेषतः
' जायमाने ' ॥ १०-११ ॥

' सैषा ब्रह्मचितिः । वैश्वदेवोपादयत-तस्माद्ब्रह्मचितिः । इत्येतन्म तस्या पूर्वोक्तवर्णनान्तर्यामिणः । ब्रह्म चितिः
' ब्रह्मचितिः ' । सनानाधिकारममानः । इति एतत् । ' यद्वृक्षोपादयत ' । ब्रह्मण उपपन्नकर्मणा एवमुपपन्नमित्त्वात्
ब्रह्मदीप्ता ' किमप्यो निर्धारणे इमेकैक्य इति । " (भा. सू. १/३/१२) इति इतरस्य प्रत्ययो ब्रह्मणः । यदेवैषा
मायाविद्या एतावती सैषा चतुर्थी चितिरस्य यजमानस्य ' आर्षेयवती ' भवतीति आर्षेयवतीमेव कर्म क्रियमाण-
मनुष्याय भवतीति दर्शयति-ननु च ' विद्यात् ' इति ज्ञानावधि श्रूयते-ज्योतिषा नैव दोषः । (विद्या-
पदमेतन्मोक्षमेव तदुपानो वानलक्षणे वनलक्षणे वा न सृज गृह्यते) । इति एतत् । ' अतो यतमदेव ' इति
निरुक्तादिरभवात् । यदि ॥ ३ ॥ वि ज्ञानावधिर्षेयवती स्यात् तत एव तस्मादनुपपन्नं सर्वविषयं ब्रह्मदीप्ति विद्या-
यन्त इति । सावर्षेयवती स्यात् । नैवेनचित् एतावन् न न निर्योगतः सर्वविषयं यजमानपुण्यजन्यं
निर्यन् एवमप्यत्रादि प्रत्येगाय विदितव्यं तस्मान्निर्णय एव उच्यते । एतं तु वाङ्मयं ब्रह्मण्य इतिहासरीति
वर्णनाः दत्ताः तदर्थं ऐश्वर्यं भवति नार्थे आर्षेयवती स्यादेवैषावत्तद्व्याख्या हि ते वेदपमता एतां

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

652 —————

पञ्चमीं चित्तिमुपदधाति । (त्वे) एतद्वै देवाश्चतुर्थीं चितिं चित्वा समारोहन्त्यूर्ध्वमन्तरिक्षादूर्वाचीनं दिवस्तु देव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

(हुंस्ते) तेऽब्रुवन् । (वंश्चे) चेतयष्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवन्-इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना दिवमेव विराजं पञ्चमीं चित्तिमपश्यंस्तेभ्यऽएष लोकोऽच्छद्यत् ॥ २ ॥

(ते) तेऽकामयन्त । (न्ता) असपत्नमिमं लोकमनुपवायुं कुर्वीम-

अथ असपत्नेष्टकोपधानम् ।

पञ्चमीं चित्तिमुपदधाति । एतद्वै देवाश्चतुर्थीं चितिं चित्वा समारोहन् । यदूर्ध्वमन्तरिक्षात्, उर्वाचीनं दिवः-तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्-चेतयष्वमिति-चित्तिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवन्-इत ऊर्ध्वमिच्छतेति । ते चेतयमाना दिवमेव विराजं पञ्चमीं चित्तिमपश्यन् । तेभ्य एष लोकोऽच्छद्यत् ॥ २ ॥

तेऽकामयन्त-असपत्नमिमं लोकमनुपवायुं कुर्वीमहीति । तेऽब्रुवन्-उप सज्जानीत-पदेमं लोक-

चतुर्थीं चित्तिमुपदधाति । ते देवा इष्टार उक्ताश्चित्तिमालोक्यान् चेतयष्वमनुपवायुं । एवं तर्हि कथमत्र ग्रन्थो योजनीयः । अथ ब्रह्मादिदेवैर्चक्षिमिष्य इष्टार उक्तास्तथाप्यस्य यदेव किञ्चिदेवैर्चक्षिमिष्ये निहितमित्येवं विद्यात् तेनैव देन विदितार्थेयवती भवति 'बन्धुमती' इति ब्रह्मादिनाऽऽदिदेवेनेति । 'अस्या सकलाम्' इत्युच्यते ॥ १२ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानब्रह्मविद्याचार्यसरस्वतिप्रोहरीस्वामिनः कृतो माध्यन्दिनीवद्यतपयब्राह्मणमाध्वे

माहमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-४-४) ॥

इत्यष्टमे काण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ (८ । ४) ॥

पञ्चमीं चित्तिमिति । विराजामुपधानस्येति न्यासः ॥ १ ॥

इत एतत् !- ' ते चेतयमाना दिवमेव विराजं पञ्चमीं चित्तिमपश्यन् ' इति वचनात्, " एषा वै सा विराजतां तदेवा विराजं पञ्चमीं चित्तिमपश्यन् " इति च 'तेभ्यः' देवेभ्यः 'एष लोको' यो नाम ' अच्छद्यम् ' ' छद अपवारणे ' - भा. पा. जु. उ. २०० । अत्र रूप्यार्थो द्रष्टव्यः । तथा हि " रूप्यार्थो माय्यागः " - (पा. सु. १ । ११ । ३३) इति देवाः समुद्रान् मयति । ततश्च तेभ्य इति चतुर्थी युज्यते नान्या ॥ २ ॥

तेऽकामयन्तेति । कण्टिकाद्वयेनैतेरामपत्नानां पत्न्यामिष्टकानामुपवायुं तस्य च देवा इष्टार इत्येतद्-

१-इष्टारो सार्वे लोककृणां पूजकः । का. भा. सु. १०.२.२३।

२-यस्यमातेभ्योऽग्निनामिष्टकानां । इतिविशेषात्तन्मयत्वं । अग्निं जानामिषि प्रष्टीमवाम् । पत्न्यां द्वितीया । का. भा. सु. ।

१० । २.२४-२.२५ ।

हीति तेऽब्रुवन्नुप तजानीत ग्रथेभ्यं लोकमसपत्नमनुपवाधुं करवामहाऽइति
तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चिनिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तुदिच्छत ग्रथेभ्यं लोक-
मसपत्नमनुपवाधुं करवामहाऽइति ॥ ३ ॥

ते चेतयमानाः । (५) एताऽऽहुः एकाऽअपश्यन्नसपत्नास्ताऽउपादधत
ताभिरेतं लोकमसपत्नमनुपवाधमकुर्वन्त तद्यदेताभिरेतं लोकमसपत्नम-
नुपवाधमकुर्वन्त तस्मादेताऽअसपत्नास्तथैतद्यजमानो बुदेताऽउप-
धात्येतमुं वैतल्लोकमसपत्नमनुपवाधुं कुरुते सर्वतः उपदधाति सर्वतः
ऽएवैतदेतं लोकमसपत्नमनुपवाधुं कुरुते परार्धऽउपदधाति सर्वमुं वैतदेतं
लोकमसपत्नमनुपवाधुं कुरुते ॥ ४ ॥

(तेऽथ) अथ विराजऽउपदधाति । (त्ये) एषा वै सा विराड्धा तद्देवा
विराजं पञ्चमीं चितिमुपश्यन्ता उज्ञ दशोपदधाति उज्ञाक्षरा विराड्
विराडेषा चितिः सर्वतऽउपदधाति यो वाऽप्युक्त्यां दिशि विराजति न
वै स विराजति यो वाव सर्वासु दिक्षु विराजति स एव विराजति ॥ ५ ॥

मसपत्नमनुपवाधं करवामहाऽइति । तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् ।
तदिच्छत-ग्रथेभ्यं लोकमसपत्नमनुपवाधं करवामहाऽइति ॥ ३ ॥

ते चेतयमाना एता इष्टका अपश्यन्-असपत्नाः । ता उपादधत । ताभिरेतं लोकमसपत्नमनुप-
वाधमकुर्वन् । तद्यदेताभिरेतं लोकमसपत्नमनुपवाधमकुर्वन्-तस्मादेता असपत्नाः । तथैतद्य-
जमानो यदेता उपदधाति-एतमेवैतल्लोकमसपत्नमनुपवाधं कुरुते । सर्वतः उपदधाति । सर्वतः एवैतदेतं
लोकमसपत्नमनुपवाधं कुरुते । परार्धं उपदधाति । सर्वमेवैतदेतं लोकमसपत्नमनुपवाधं कुरुते ॥ ४ ॥

अथ विराज उपदधाति । एषा वै सा विराड्-धा तद्देवा विराजं पञ्चमीं चितिमुपश्यन् । ता
उज्ञ-दशोपदधाति । दशाक्षरा विराड् । विराडेषा चितिः । सर्वतः उपदधाति । यो वाऽप्युक्त्यां
दिशि विराजति-न वै स विराजति । यो वाव सर्वासु दिक्षु विराजति-स एव विराजति ॥ ५ ॥

अथ । ' सर्वतः ' सर्वासु दिक्षु । ' परार्धं ' परस्मिन्प्रेमणोऽन्त्यं लोक इत्यर्थः । पञ्चम्या तजानीत च
वक्षति ' अन्तरेण दक्षिणां दिशाम् ' इति (त्रयोदश्यां कण्डिकायाम्) ॥ ३-४ ॥

अथ विराज इति । असपत्ना उपधाया ' अथ ' अनन्तरं ' विराज उपदधाति ' इति क्रमवचनम् । अथ यदुक्तं
' पञ्चमीं चितिमुपदधाति ते चेतयमाना दिग्भ्यो विराजं पञ्चमीं चितिमुपश्यन् ' इति किमिदं पञ्चमचितितत्त्वमर्थ
ः न सत्यस्यैव आहोस्विदस्यासाम्येष्टकानामर्थमेवेदमुपधानमुपदिश्यते । इति सन्देहनिवृत्त्यर्थमाह-एषा वै सा वि-
राडिति । ननु च ' अथ विराज ' इति या विराज उपकृत्वा, कथम् ' एषा वै सा विराड् ' इत्येकवचनेन परमुच्यते ।
' त्रयोदश्यां, विराड्शतस्तान् पञ्चदशवचनानि सख्यासमान्याच प्रयुज्यन्ते । तत्र छन्दः दशाक्षरे ' च केनापि पादेन

बुद्धेर्वैताऽअसपत्न्याऽउपपद्यते । (त्ये) एतद्दे प्रजापतिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मोपायतत सुऽएताऽइष्टकाऽअपश्यदसपत्नास्ताऽउपाधत्त ताभिस्तुं पाप्मानमपाहत् पाप्मा वै सपत्नस्तद्यदेताभिः पाप्मानं सपत्नमपाहत् तस्मादेता असपत्नाः ॥ ६ ॥

(स्त) तद्वाऽएतत्क्रियते । बुद्धेर्वाऽअकुर्वन्निदं निमं सु पाप्मा नोपयतत बुत्वेतत्करोति बुद्धेर्वाऽअकुर्वन्स्तत्करवाणीत्युच्यते सुऽएव पाप्मा

बुद्धेर्वैता असपत्ना उपपद्यते । एतद्दे प्रजापतिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मोपायतत । स एता इष्टका अपश्यदसपत्नाः । ता उपाधत्त । ताभिस्तुं पाप्मानमपाहत् । पाप्मा वै सपत्नः । तद्यदेताभिः पाप्मानं सपत्नमपाहत्-तस्मादेता असपत्नाः ॥ ६ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते-यद्देवा अकुर्वन् । इदं निर्मं म पाप्मा नोपयतते । यत्वेतत्करोति । यद्देवा अकुर्वन्-तत्करवाणीति । अथो य एव पाप्मा, यः सपत्नः-तमेवाभिम्बहते । तद्यदेताभिः पाप्मानं

विराडित्युच्यते । अतस्मिन्पि सप्तम्यं तदनुकारेणायमत्र विराद् दृष्टान्तो दशके यदा प्रयुज्यतेऽतस्मात् नै चकारो दशका इति कृत्वा विराज इति बहुवचनं न मनसि । यदा तु चत्वारिंशदक्षरा विराद् च सप्तमाष्टादिकानामपि चत्वारिंशदेव विराडित्येतदभिप्रायमेतदेकवचनमेव भवतीत्युपपन्नम् । कीदृशी पुनर्विराद् उपपद्यते-ति च चत्वारिंशदात्मिका । आहोस्विदशदात्मिका इत्यत आह-ता दश दशेति । 'ता दश दश' तदश्वत्थिका विराजो वा चत्वारिंशदात्मिका इति तदर्थः । चत्वारिंशद्विराज इत्येतदालम्ब्य, लोकाध्वजो विराजो दशदात्मिकास्ता-श्चत्वारिंशदुच्यन्ते इति । अन्यथा तु विराजो दशदशेति सामानाधिकरण्याच्चत्वारिंशद्विराज इति च सामानाधिकरण्याद्विराजानामेव विराज इत्येतेन सर्वं मन्यन्ते । तद्व्याजुक्तम् । प्रतीष्टकयोर्वेगात्स्यदर्शनात् सङ्ख्या-सामान्याच्च प्रवृत्तिनिमित्तस्यासम्भवेदेतस्यां विराज इति च दशके एकवचनात्तस्य दर्शनाच्चल्लो दश च इति च दशदेनात्मव्यवहारदर्शनाच्छन्दस्याशब्दस्य तन्निमित्तस्येष्टकानां तु प्राप्नुक्तत्वात् । तस्माच्चयार्थेण एव ग्रन्थार्थो युक्तः । एवं तावदेवैतस्य विराजश्च दृष्टा इत्येतदुक्तं सप्रति ब्राह्मणशेषेणासप्तम्यासु प्राजापत्यं दर्शनं प्रपञ्चयते । परेण च ब्राह्मणेन विराद् 'एतस्मिन्नात्मनः' इति तदूर्ध्वमस्या 'सर्वतः' सर्वसु हि सु 'पाप्मा' म क्षरणे पातयं तस्मादिति पाप्मा दृष्टादृष्ट उपपन्नम् । अदृष्टत्वाच्चधर्मस्तत्त्वैर्वाध्यात्मिको मर्देरागदेवमित्याभिनिवेदिना-लक्ष्यप्रमाद्व्याभिगौरवादिकाद्यथाक्रीतिप्रपायो विभूतिः । साधनपेयुष्यद्वेष्टा द्वेषदात्मको दन्दनूकोऽन्यो वा म तु कुलशीतोष्णादि उपायतत इति (प्रजा तु उपर्यते धनस्तस्मिन्) 'तद्यदेताभिः' इत्यनेन सोपपन्न-ताकारणभूता 'असपत्ना' इत्येतदर्थयति ॥ ६ ॥ १ ॥

तदा एतदिति । प्राजापत्यस्येतिहासस्यायमधिष्ठानमुपसंहारः । 'यद्देवा अकुर्वन्' इति (प्रजापतिपदसमी-रतिश्चाप्येव) दैवैरुपदिता इति बहुवचनम् । इतरथा त्वेवमवश्यं तदा एतत् क्रियते यत्प्रजापतिं करोत् । 'इदमे'

युः सपुत्रस्तुमेताभिरुपहृतं तद्यदेताभिः पाप्मानं सपुत्रमुपहृते तस्मा-
देताऽअसपत्नाः सर्व्वतऽनुपदधाति सत्त्वं तऽनुवेतुत्पाप्मानं सपुत्र-
मुपहृते परार्थऽनुपदधाति सर्व्वस्मादेवेतदात्मनः पाप्मानं सपुत्र-
मुपहृते ॥ ७ ॥

स पुस्तानुपदधाति । (त्य) अग्ने जानान्यशुदा नः सपुत्रानिति युथेव
यजुस्तया बन्धुय पश्चात्सुहृसा जातान्यशुदा नः सपुत्रानिति युथेव
यजुस्तया बन्धुः ॥ ८ ॥

सा या पुस्तानुपदधाति । सा या पश्चादग्निः साऽग्निर्नैव तत्पुस्तानुपदधाति ।
प्राज्ञानाग्निना पश्चात्तुयेवेतद्यजमानोऽग्निर्नैव पुस्तानुपदधाति ।
प्राज्ञाना पश्चात् ॥ ९ ॥

सपुत्रमुपहृते-तस्मादेता असपत्नाः । सर्व्वेन उपदधाति । सर्व्वेन एवेतत्पाप्मानं सपुत्रमुपहृते । परार्थं
उपदधाति । सर्व्वस्मादेवेतदात्मनः पाप्मानं सपुत्रमुपहृते ॥ ७ ॥

स पुस्तानुपदधाति । “ अग्ने जानान्यशुदा नः सपुत्रान् ”- (बा० सं० १० । १)
इति । यथैव यजुस्तया बन्धुः । अथ पश्चात् । “ सुहृसा जातान्यशुदा नः सपुत्रान् ”-
(बा० सं० १५ । २) इति । यथैव यजुस्तया बन्धुः ॥ ८ ॥

सा या पुस्तानु-अग्निः सा । या पश्चाद-अग्निः सा । अग्निर्नैव तत्पुस्तानुपदधाति ।
अग्निना पश्चात् । सर्व्वेनैव यजमानोऽग्निर्नैव पुस्तानुपदधाति, अग्निना पश्चात् ॥ ९ ॥

इति सप्तमिहा प्रमाणान्तरं दत्तं दर्शयति । अत्रापि विदुः विदुषामिमे यजमाने ॥ पाप्मा बोधयत इदं
दृश्यते एव नहि निरीतं एतत्पाप्मवत्पापं ॥ केन विदुषामिमेन ज्ञेयेन बोधयतेपाप्मावत्त दृश्यते । ‘ अथो
य एव ’ इति यद्व्याख्यातमानमेतन्महात्मानं तयोर्वाभिर्मनुष्यैश्चान्यैश्चैव कथितत्वात्मानम् । ‘ एताभिरेतान्ते ’
य. सपुत्रः पाप्मा विशेष एव यः समानार्थस्य परिरेकार्थोक्तिरिति समुच्यते तस्य च मेदेन प्रहयविहयनञ्छा-
शब्दनिर्व्वक्तार्यः । एतदुक्तं भवति । अमृतान्तासन्दे सपुत्रशब्दः पाप्मशब्दगोचरस्तत्र पाठः सपुत्रः ॥ पाप्मा
इत्यपमेकार्य इति ॥ ७ ॥

स पुस्तानुपदधाति । ‘ स पुस्तान् ’ सर्व्वेन उपदधानीत्येतेन दत्तः प्राज्ञः य एव मन्त्राद्य पाठक्रमो नियमा-
बोधये वेतानि ब्रह्मज्ञानि पुस्तान् प्रपन्नम् ‘ उपदधाति ’ ततः पश्चात्, यतो दक्षिणतः । तत उत्तरतो
मण्डपेति पूर्वं सर्वादि दिग्भिवान् पृथ नास्ति गावःश्वदिषु च पूर्वार्द्धं उपदधानीति स्पष्टमस्तीति तदुत्तरोधेनैव
अधिराजितकमुत्तरेण दिग्धेयु लोकेष्वपेया इति गन्धेन ‘ यथैव यजुः ’ इतीष्टकाशरीरोऽग्निपुत्रमनुपदधीयत
इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

एतेन स्पष्टीकरोति-सा या पुस्तानुपदधाति । सा या पश्चादग्निर्नैव । ‘ सा या पुस्तान् ’ दृष्टकानिः
‘ सा ’ इत्यादिना ॥ ९ ॥

(३) अथ दक्षिणतः । षोडशी स्तोम ऽञ्जो द्रविणमित्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभमन्तरिक्षं चतस्रो दिशऽएष ऽ एव वज्रः पञ्चदशस्तुत्यासु-
वेवादित्यः षोडशी वज्रस्य भर्ता स एतेन पञ्चदशेन वज्रेणेतया त्रिष्टुभा
दक्षिणतः पाप्मानमुपाहृत तथैवेतद्यजमानऽएतेन पञ्चदशेन वज्रेणेतया
त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमुपहृते ॥ १० ॥

(तेऽथो) अथोत्तरतः । (अ) चतुश्चत्वारिंशः स्तोमो वृचो द्रविण-
मिति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो वज्रः स एतेन चतुश्च-
त्वारिंशेन वज्रेणेतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमुपाहृत तथैवेतद्यजमानऽ-
एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणेतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमुपहृते ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणतः । “ षोडशी स्तोम ञ्जो द्रविणम् ”-इति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् ।
त्रैष्टुभमन्तरिक्षम् । चतस्रो दिशः । एष एव वज्रः पञ्चदशः । तस्यासावेवादित्यः षोडशी वज्रस्य
भर्ता । स एतेन पञ्चदशेन वज्रेणेतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमुपाहृत । तथैवेतद्यजमान एतेन
पञ्चदशेन वज्रेणेतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमुपहृते ॥ १० ॥

अथोत्तरतः । “ चतुश्चत्वारिंशः स्तोमो वृचो द्रविणम् ”-इति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वै
त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभो वज्रः । स एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणेतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमुपाहृत ।
तथैवेतद्यजमान एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणेतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमुपहृते ॥ ११ ॥

(द्विविधः द्यौर्द्विरावेष्टव्यवेति) षोडशिमन्त्रोपाहृताः त्रिष्टुभः अन्तर्गता दर्शयन्ति । त्रैष्टुभो विकारत्रिष्टुभा
सम्मितं दशदिशोऽन्तरिक्षमेकादशं दशायतनं चेति कृत्वा (वस्तु.) दिशो यदयं पूर्वं एकादशमिदं षण्णः स
एव वज्रः पञ्चदशपरिमाणमस्य वज्रस्योपलब्धेयं वज्रमात्रेण प्रत्यक्षो द्रष्टव्यः । तस्य च वज्रः यस्य पञ्चदशादित्यो
भर्ता स च षोडशीति प्रयोगात् षोडशानां पूरणं इत्येतस्मिन्नर्थे णिनिप्रत्ययः दर्शयति । अथवा षोडश
क्षयान् (संख्यां) अस्य यजमानस्तस्तीति षोडशी मन्त्रार्थः एव णिनि, एव षोडशमुपादोऽत्रैव वज्रत्रिष्टु-
भोऽनुपातः दर्शयित्वा (तयोवेति यो रामाह ।) प्रजापतिरेतेनेति एतत् भुवन्ति । इह मन्त्रार्थः दर्शयति । यः
षोडशी स्तोम इति त्रिष्टुप् वज्रस्त पाप्मा यथेतदोपधेयमुपदधातीति एवमुत्तरत्रापि यश्चतुश्चत्वारिंशो वज्रस्त-
मुपदधातीति मन्त्रार्थः । अर्थे हि तयदेताभिः—अपाहृतेतीष्टकाभिरुपाहृते दर्शितः । तेन मन्त्रे, एतकाः
वज्रात्मिका दर्शनीया इति मुक्तम् ॥ १० ॥

अथोत्तरत इति । ‘ अथोत्तरतः ’ त्रैष्टुभस्त्रिष्टुभमितो वा ‘ चतुश्चत्वारिंशः ’ अस्मिन् अपहितवधेयं वज्रः,
अन्तरिक्षमपि च चतुश्चत्वारिंशमेकादशदिशित्वेव गृह्यमाणा ॥ ११ ॥

(तेऽय) अथ मध्ये । (ध्येऽग्नेः) अग्नेः पुरीषमस्मीति ब्रह्म वै चतुर्थी
 चित्तिरग्निरु वै ब्रह्म तस्योऽएतत्पुरीषमिव स्रष्टश्चम्युप्तो नामेति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

(स्तो) तां प्राचां तिरुचीमुपदधाति । (त्ये) एतद्वैतया प्रजापतिः पा-
प्मुनो मूलमवृश्चत्येवेनयाऽयमेतत्पाप्मनो मूलं वृश्चति दक्षिणतो दक्षिणत-
ऽवधामां हि वृष्टोऽन्तरेण दुर्णिषां दिश्यामुद्यामाय ह तुमवकाशं करोति १३
सा वा पुस्तताप्राणः सा । वा पश्चादपानः सा प्राणेनैव तत्पुस्तताप-
प्मानमप्राहतापातेन पश्चात्त्येवैतद्युजमानः प्राणेनैव पुस्ततापप्मानमु-
पहतेऽपातेन पश्चात् ॥ १४ ॥

अथ मध्ये-“अग्नेः पुरीषमसि”-इति । ब्रह्म वै चतुर्थो चित्तिः । अग्निरु वै ब्रह्म । तस्या दत्तपुरीषमिदं-मत्पञ्चमी । “अप्स्तो नाम”-(वा. सं. १५। ३) इति । तस्मात्तं बन्धुः ॥ १३ ॥

तां प्राचीं तिरश्चीमुपदधाति । एतद्वैतया प्रजापतिः वाप्यनो मूलमवृश्चत् । तर्पेन्नयाऽयमंतत्पा-
प्यनो मूलं वृश्चति । दक्षिणतः । दक्षिणतउद्यामो हि वज्रः । अन्तरेण दक्षिणां दिश्याम् । उद्यामाय
इ तमरकाशं करोति ॥ १३ ॥

सा या पुरस्तात्-मायः सा । या पश्चाद्-अपानः सा । प्राणेनेव तत् पुरस्तात्प्राप्तिमवाहत्,
अपानेन पश्चात् । तथैव तद्यजमानः प्राणेनेव पुनस्तात्प्राप्तिमपदते, अपानेन पश्चात् ॥ १४ ॥

‘अहं मय्ये’ ‘अग्निह २ अमेति’ ‘अनुष्ठो विनो बहोपहितं तदनुष्ठात्मकमिति दर्शयति—किंदेशया पुनरंशः
उपनिषत्ती चन्द्रावती कुत एतत् । अन्तरं पुगीव....नीचगह चन्द्रमाश्व दैवमन्मति तया च मन्त्रवरीत्य
‘अस्तो मायेति’ रसो नामक्येनदिति ॥ १२ ॥

तां प्राचीमिति । 'तां' मध्यमं (मय 'प्राची' प्राग्वक्ष्यामुपधाति 'तिरथीम्' इति नलिहृष्टेष्टका-
न्तपरेष्टया तिरथमिति केवलाः सन्निहृष्टान्तोऽलक्षणा इष्टका उपस्थाः (इक्षुपेष्ट) प्राचीन्वचना-
दुत्तमपि उपधीयन्त इति दर्शयति । तन्मय श्रोत्रोत्तमोत्तमाले उद-अक्षणा एव । पारोशयात् लोमसत-
शब्द, कामान्तराले च प्राग्वक्ष्या उपस्थाः । 'मूलमृष्टत्' इति ; तिरथोत्तस्य प्रनोजनमतिरथा-
मिश्रमृष्टत् हेतुमि यमिनायः । ताश्च दक्षिणत उपधाति नच प्राग्वक्ष्या एवागोर्मय इत्यर्थः । किं कारणं ?
'दक्षिणत उपधाति' वज्रः' दक्षिणत उपधाति उत्कर्षोद्वेने दक्षिणत उपधातिः । स्वमागे वज्रे योमामवज्र निपति ।
किमिदम् पुनःप्रादेशं दक्षिणतसामुपधातीपत्त आह-अन्तरेण दक्षिणां दिश्यां । न भरतिमाने उत एत-
द्वितीयमागं पुरिवरनीमतिरुद्धं चोरदधातीति वचनात् । किमर्थमन्तरे- (नव ॥ यतदेलाद्यामिवचेत्यत
आह) 'उपधाति' प्रज्ञेपार्याय तमवकाशं करोति यदस्या दक्षिणोऽग्नेवविष्ण्यत इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

सा या पुरस्तादिति—त्रिभिरेताभिः कण्डिकाभिः प्राजाप्यमेव दर्शनान्तर्गं यजमानं दर्शयित्वा । कि

(३) अथ येऽभिमितः । (स्तौ) तौ बाहू सुयोऽस्याभितः पाप्माऽऽसी-
द्बाहुभ्यां तमुपाहृत तथैवेतद्यजमानो योऽस्याभितः पाप्मा भवति बाहु-
भ्यामेव तमुपहते ॥ १५ ॥

(त्रिऽम्रं) अम्रं पुरीषवती । सु योऽस्योपरिष्ठात्पाप्माऽऽसीदुन्नेन तमुपाहृत
तथैवेतद्यजमानो योऽस्योपरिष्ठात्पाप्मा भवत्युन्नेनैव तमुपहते ॥ १६ ॥

स यद्ध वाऽएवंवित्प्राणिति । योऽस्य पुस्ततात्पाप्मा भवति तं तेनाप-
हतेऽथ यदपानिति तेन तं सुः पश्चादथ यद्बाहुभ्यां कर्म कुरुते तेन तं
चांभितोऽथ यदन्नमृत्ति तेन तं सुऽउपरिष्ठात्सर्व्वडा इ वाऽएवंवित्पा-
प्मानमुपहतेऽपि स्वपंस्तस्मादेवं विदुषः पापं न कीर्तयेत्तेदस्य पाप्मा-
ऽऽसानीति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-२ ॥ (५. १) ॥

अथ येऽभिमितः—तौ बाहू । स योऽस्याभितः पाप्माऽऽसीद्—बाहुभ्यां तमुपाहृत । तथैवेतद्यजमानं
योऽस्याभितः पाप्मा भवति—बाहुभ्यामेव तमुपहते ॥ १५ ॥

अम्रं पुरीषवती । स योऽस्योपरिष्ठात्पाप्माऽऽसीद्—अन्नेन तमुपाहृत । तथैवेतद्यजमानो योऽस्यो-
परिष्ठात्पाप्मा भवति—अन्नेनैव तमुपहते ॥ १६ ॥

स यद्ध वाऽएवंवित्प्राणिति—योऽस्य पुस्ततात्पाप्मा भवति—तं तेनापहते । अथ यदपानिति—तेन
तम्—यः पश्चात् । अथ यद्बाहुभ्यां कर्म कुरुते—तेन तम्—योऽभितः । अथ यदन्नमृत्ति—तेन तम्—
उपरिष्ठात् । सर्व्वडा इ वाऽएवं वित्पाप्मानमुपहते—अपि स्वपन् । तस्मादेवं विदुषः पापं न कीर्तयेत्—
तेदस्य पाप्माऽऽसानीति ॥ १७ ॥

पुनः 'उपरिष्ठात् पाप्मा भवति'य उपरिभागे न कृतः यो वा शिरोरोगादिकं परिवर्तते सनिपातादिर्वा॥ १४-१९॥

' स यद्ध वै ' एवमिदं (सको घेरेवाति) चयनादेव ' पाप्मानमुपहृत ' इत्यर्थः । कुत एतत् । यजमानः
पाप्मानमुपहन्तीत्यस्यार्थस्यापूर्वेणिवोक्तत्वात् । तस्मादेवमुपासकस्य मृताया ' पापम् ' अथो ' न कीर्तयेत् '
 प्रोक्त विधिति विदुषः (जाहते) स अस्मिन्मुपासकस्य पाप्माऽपहन्तव्यः अस्मानि (धार्यनापाते) ' नेत् ' न
इति एवम्भवतीति सान्त्वयित्वा ॥ १७ ॥

इति श्रीहरिश्वाभिः कृतौ भाष्येन्द्रिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये अष्टमे काण्डे पञ्चमेऽध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-५-१) ॥

अयं च्छन्दस्याऽऽ उपदधाति । (त्ये) एतद्वै प्रजापतिः पाप्मनो मृत्यो-
मुक्त्वाऽन्नमैच्छतुस्मादु हेतुदुपतापी वृसीयान्भूत्वाऽन्नमिच्छति तस्मि-
न्नाश्रित्यन्तेऽन्नमिच्छति जीविष्यतीति तस्मै देवाऽएतदन्नं प्रायच्छन्ने-
ताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाश्चस्यन्नं पशवस्तान्यस्माऽभच्छदयंस्तानि
यदस्माऽभच्छदयंस्तुस्माच्छन्दाश्चसि ॥ १ ॥

ता दश दशोपदधाति । दशाऽक्षरा विराड्विराड् कृत्स्नमुन्नश्चुर्व्वमुवा-
स्मिन्नेतत्कृत्स्नमुन्नं दधाति सर्व्वतऽऽ उपदधाति सर्व्वतऽऽ एवास्मिन्नेत-
त्कृत्स्नमुन्नं दधाति ॥ २ ॥

अथ चत्वारिंशच्छन्दस्पेष्टकोपधानम् ।

अयं च्छन्दस्याऽऽ उपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः पाप्मनो मृत्योमुक्त्वाऽन्नमैच्छत् । तस्मादु हेतुदुपतापी
वृसीयान्भूत्वाऽन्नमिच्छति । तस्मिन्नाश्रित्यन्ते-अन्नमिच्छति, जीविष्यतीति । तस्मै देवा एतदन्नं प्राय-
च्छन्-एताश्छन्दस्याः । पशवो वै छन्दांसि । अन्नं पशवः । तान्यस्माऽभच्छदयन् । तानि यदस्मा-
ऽभच्छदयन्-तस्माच्छन्दांसि ॥ १ ॥

ता दश दशोपदधाति । दशाभरा विराड् । विराड् कृत्स्नमयम् । सर्व्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमयं
दधाति । सर्व्वतऽऽ उपदधाति । सर्व्वतऽऽ एवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमयं दधाति ॥ २ ॥

एवमसन्नानां प्राजापत्यदर्शनं ग्रन्थ्यानेन तदेव पराग्रजपति । तासां च प्रसंगान्तावत् पञ्चमी षितिमुपदधाती ।
स्वेष्टमुपधानं उपन्यस्तं ततः पुनरपि विराज उपदधातीत्येतदेव कर्मायमुत्कीर्तनमधुना तु छन्दःसंविधाना निमित्तं
(प्रतीष्टैर्वर्णिनोनादाय) पुरस्तादबोधन्यस्यते (अस्यत्वात् या तेर्यतेपर) 'छन्दस्याऽऽ उपदधाति' या पूर्वं विराड्-
देवोन्यस्ता इति । कथं पुनरपि विराजामेवायं प्रपञ्चार्थः । पुनरर्पाकीनछन्दस्याऽष्टकान्तराणीत्युच्यते । तत्र
विष्णुमितानां मन्त्राणामनुक्रमेणोदितानुक्रमेण विराजां च दशकाधिकानामिदं प्रत्यनिशानादसपत्नश्च प्रपञ्च-
स्यानेष्टित्वाच्च । (मयमाध) चत्वारिंशद्विराज एकवानः त्रिंशस्तोमया इत्यत्र च प्रत्यभिज्ञानादेशोदर्शना-
द्विराजमेवाधुनार्थः इति गम्यते । ' प्रजापतिः पाप्मनः ' आत्मानं मुक्त्वा अग्निपशुक्रमेव जनपैच्छ-
दस्तुक्रणमादेशेऽपि उपतप्यतेऽनेनैयुतवानो रोगोऽस्यास्तीति ' उपतपारी ' अतः इति यावत् "वस निरासे"
("नस्तः") शिवात्तर्वा रदतर्पूर्वनिनिश्चयात्तौ मूढा) अन्नमिच्छति तस्मिन्नुन्नमिच्छति पार्श्वस्या आशंसते जीवितं
कामयतेऽन्नमिच्छत्ययं जीवतीति ग्रन्थ्यानास्तां पञ्चतात्पर्यः । तस्मै प्राजापत्याय एतद्विपश्चिक्रमन् छन्दस्या-
त्मकं दधन्त- ' पशवो वै छन्दांसि ' (इतादृकानामन्त्रो यामोदात्तव) एतदुक्तं मन्वेना रदकामऽन्दांसि
पञ्चमकानि पशवोऽन्नात्मका एवं तस्मा अन्नमित्येव च छन्दः तदिदृकागरीरमुपदधानीत्येतद् मन्त्रार्थदर्शय-
न्मुदरेषां दर्शनीयानि च्छन्दस्यस्यै प्रजापत्ये अछन्दयन्तावप्यतिवर्त्यः ॥ १ ॥

॥ दश दशोति । पूर्व्वदध्यायं व्याख्याता एव छन्दःकृत्प्रातमन्त्रानुक्रमग्याख्यानाय चेत्यस्मिन्नादेव

(त्वे) एवमुच्यन् ऽइति । (त्व) अयं वै लोकऽ एवमुच्यन्तो व्युत्तिष्ठन्तऽ-
इत्यन्तरिक्षं वै व्युत्तिष्ठन्तः शम्भूच्यन्तऽइति योर्वै शम्भूच्यन्तः परिभू-
च्यन्तऽइति दिशो वै परिभूच्यन्तऽ आच्छद्यन्तऽइत्युग्रं वाऽ आच्छद्यन्तो
मनश्च्यन्तऽ इति प्रज्ञापयित्वै मनश्च्यन्तो व्युत्तिष्ठन्तऽइत्यगो वाऽ आदित्यो
व्युत्तिष्ठन्तः ॥ ३ ॥

मिन्धुच्यन्तऽइति । प्राणो वै मिन्धुच्यन्तः समुद्रश्च्यन्तऽइति मनो वै
समुद्रश्च्यन्तः सरिरं च्यन्तऽइति आग्ने सरिरं च्यन्तः ककुप्च्यन्तऽइति प्राणो वै
ककुप्च्यन्तः विककुप्च्यन्तऽइत्युदानां वै विककुप्च्यन्तः काप्यं च्यन्तऽइति त्रयी
वै विद्या काप्यं च्यन्तोऽह्यं च्यन्तऽइत्यापो वाऽ अह्यं च्यन्तोऽक्षरपङ्क्ति-
श्च्यन्तऽइत्यसौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्च्यन्तः पदपङ्क्तिश्च्यन्तऽइत्यपं वै
लोकः पदपङ्क्तिश्च्यन्तो विद्यापङ्क्तिश्च्यन्तऽइति दिशो वै विद्यापङ्क्ति-
श्च्यन्तः सुरो ब्रह्मश्च्यन्तऽइत्यसौ वाऽ आदित्यः सुरो ब्रह्मश्च्यन्तऽ आच्छ-
द्यन्तः प्रच्छद्यन्तऽइत्युग्रं वाऽ आच्छद्यन्तोऽग्रं प्रच्छद्यन्तः ॥ ४ ॥

(१) (१) “ एवमुच्यन्तः ”-इति । अयं वै लोकः एवमुच्यन्तः । (२) “ व्युत्तिष्ठन्तः ”-
इति । अन्तरिक्षं वै व्युत्तिष्ठन्तः । (३) “ शम्भूच्यन्तः ”-इति । योर्वै शम्भूच्यन्तः ।
(४) “ परिभूच्यन्तः ”-इति । दिशो वै परिभूच्यन्तः । (५) “ आच्छद्यन्तः ”-
इति । अग्रं वा आच्छद्यन्तः । (६) “ मनश्च्यन्तः ”-इति । प्रज्ञापयित्वै मनश्च्यन्तः ।
(७) “ व्युत्तिष्ठन्तः ”-इति । अगो वा आदित्यो व्युत्तिष्ठन्तः ॥ ३ ॥

(८) “ मिन्धुच्यन्तः ”-इति । प्राणो वै मिन्धुच्यन्तः । (९) “ समुद्रश्च्यन्तः ”-
इति । मनो वै समुद्रश्च्यन्तः । (१०) “ सरिरं च्यन्तः ”-इति । आग्ने सरिरं च्यन्तः ।
(११) (११) “ ककुप्च्यन्तः ”-इति । प्राणो वै ककुप्च्यन्तः । (१२) “ विककुप्च्यन्तः ”-
इति । उदानो वै विककुप्च्यन्तः । (१३) “ काप्यं च्यन्तः ”-इति । त्रयी वै विद्या काप्यं च्यन्तः ।
(१४) “ अह्यं च्यन्तः ”-इति । आपो वाऽ अह्यं च्यन्तः । (१५) “ अक्षरपङ्क्तिश्च्यन्तः ”-
इति । असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्च्यन्तः । (१६) “ पदपङ्क्तिश्च्यन्तः ”-इति । अपं वै लोकः
पदपङ्क्तिश्च्यन्तः । (१७) “ विद्यापङ्क्तिश्च्यन्तः ”-इति । दिशो वै विद्यापङ्क्तिश्च्यन्तः ।
(१८) “ सुरो ब्रह्मश्च्यन्तः ”-(वा. सं. १-५४) इति । अगो वा आदित्यो सुरो ब्रह्मश्च्यन्तः ।
(१९) “ आच्छद्यन्तः ” (२०) “ प्रच्छद्यन्तः ”-इति । अग्रं वा आच्छद्यन्तः । अग्रं
प्रच्छद्यन्तः ॥ ४ ॥

संयच्छन्दः ऽइति । रात्रिर्वै संयच्छन्दो विषच्छन्दः ऽइत्यहर्वै विष-
च्छन्दो बृहच्छन्दऽइत्यसौ वै लोको बृहच्छन्दो रथन्तरं छन्दऽइत्ययं वै लोको
रथन्तरं छन्दो निकायश्छन्दः ऽइति वायुर्वै निकायश्छन्दो विवधश्छन्दऽ
इत्यन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दो गिरश्छन्दः ऽइत्यग्नं वै गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्दऽ
इत्यग्निर्वै भ्रजश्छन्दः सत्सुच्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दऽइति व्यागेव सत्सुच्छन्दो
व्यागनुष्टुप्छन्दऽएवश्छन्दो वरिवश्छन्दः ऽइति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

(६) व्युश्छन्दः ऽइति । (६) अन्नं वै व्युश्छन्दो व्यस्कुच्छन्दऽइत्य-
ग्निर्वै व्यस्कुच्छन्दो विष्पर्धाश्छन्दः ऽइत्यसौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दो
विशालं छन्दः ऽइत्ययं वै लोको विशालं छन्दश्छदिश्छन्दऽइत्यन्तरिक्षं
वै छदिश्छन्दो दूरोहणं छन्दः ऽइत्यसौ वाऽआदित्यो दूरोहणं छन्दस्तन्त्रं
छन्दः ऽइति पङ्क्तिर्वै तन्त्रं छन्दोऽङ्गाङ्गं छन्दः ऽइत्यापो वाऽअङ्गाङ्गं छन्दः ॥ ६
(स्त) तस्याः पुरस्तादुपदधाति । प्राणस्तासां प्रथमा व्यानो द्विती-

(१) (२१) “संयच्छन्दः”-इति । रात्रिर्वै संयच्छन्दः । (२२) “विषच्छन्दः”-इति ।
अहर्वै विषच्छन्दः । (२३) “बृहच्छन्दः”-इति । असौ वै लोको बृहच्छन्दः । (२४) “रथ-
न्तरं छन्दः”-इति । अयं वै लोको रथन्तरं छन्दः । (२५) “निकायश्छन्दः”-इति ।
वायुर्वै निकायश्छन्दः । (२६) “विवधश्छन्दः”-इति । अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दः ।
(२७) “गिरश्छन्दः”-इति । अन्नं वै गिरश्छन्दः । (२८) “भ्रजश्छन्दः”-इति । अग्निर्वै
भ्रजश्छन्दः । (२९) “सत्सुच्छन्दः” (३०) “अनुष्टुप्छन्दः”-इति । व्यागेव सत्सुच्छन्दो
व्यागनुष्टुप्छन्दः । (४) (३१) “एवश्छन्दः” (३२) “वरिवश्छन्दः”-इति । तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ५ ॥

(३३) “व्युश्छन्दः”-इति । अन्नं वै व्युश्छन्दः । (३४) “व्यस्कुच्छन्दः”-इति ।
अग्निर्वै व्यस्कुच्छन्दः । (३५) “विष्पर्धाश्छन्दः”-इति । असौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दः ।
(३६) “विशालं छन्दः”-इति । अयं वै लोको विशालं छन्दः । (३७) “छदिश्छन्दः”-
इति । अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दः । (३८) “दूरोहणं छन्दः”-इति । असौ वा आदित्या
दूरोहणं छन्दः । (३९) “तन्त्रं छन्दः”-इति । पङ्क्तिर्वै तन्त्रं छन्दः । (४०) “अङ्गाङ्गं
छन्दः” (४० सं० १५, १५)-इति । आपो वा अङ्गाङ्गं छन्दः ॥ ६ ॥

(१) तस्याः पुरस्तादुपदधाति-प्राणस्तासां प्रथमा, व्यानो द्वितीया, उदानस्तृतीया ।

परीति शंभुः । परिमतीति परिष्वादिनिर्वचनं द्रष्टव्यम् । तस्याः पुरस्तादुपदधाति प्राणस्तासां प्रथमेत्येवादीन्देव
छन्दाणि प्राणादिरूपानिरूपयति दर्शनान्तरम् । अथ पुनः प्राणानि तन्दिवात्मका दर्शनान्तरमेवमुच्यते ।

योदानुस्तुतीयोदारः श्वतुर्थी व्यानुः पञ्चमी प्राणः षष्ठी प्राणः सप्तमी व्यानोऽष्टम्युदानो नवमी युजमान एवात्र दशमी सु एष युजमान एतस्यां विराज्यधूढः प्रतिष्ठितः प्राणमुष्णामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादिमे प्राणाऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ७ ॥

(श्वा) अयं या दक्षिणतः । (तोऽ) अग्निस्तासां प्रथमा व्यायुर्द्वितीयाऽऽदित्यस्तृतीयाऽऽदित्यश्चतुर्थी व्यायुः पञ्चम्यग्निः षष्ठ्यग्निः सप्तमी व्यायुः रष्टम्यादित्यो नवमी युजमान एवात्र दशमी सु एष युजमान एतस्यां विराज्यधूढः प्रतिष्ठितो देवतामुष्णामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादिमे देवाऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ८ ॥

(श्वा) अयं याः पश्चात् । (द) अयं लोकस्तासां प्रथमाऽन्तरिक्षं द्वितीया द्यौस्तृतीया द्यौश्चतुर्थ्यन्तरिक्षं पञ्चम्ययं लोकः षष्ठ्ययं लोकः सप्तम्यन्तरिक्षमष्टमी द्यौर्नवमी युजमान एवात्र दशमी सु एष युजमान एतस्यां विराज्यधूढः प्रतिष्ठितो लोकमुष्णामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादिमे लोकाऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ९ ॥

(श्वा) अयं या उत्तरतः । (तो) ग्रीष्मस्तासां प्रथमा वर्षा द्वितीया हेमन्तस्तृतीया हेमन्तश्चतुर्थी वर्षाः पञ्चमी ग्रीष्मः षष्ठी ग्रीष्मः सप्तमी

उदानश्चतुर्थी, व्यानः पञ्चमी, प्राणः षष्ठी । प्राणः सप्तमी, व्यानोऽष्टमी, उदानो नवमी । युजमान एवात्र दशमी । स एष युजमान एतस्यां विराज्यधूढः प्रतिष्ठितः प्राणमुष्णाम् । अर्वाञ्चश्च पराचीश्चोपदधाति । तस्मादिमे प्राणा अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ७ ॥

(२) अयं या दक्षिणतः—अग्निस्तासां प्रथमा, वायुर्द्वितीया, आदित्यस्तृतीया । आदित्यश्चतुर्थी, वायुः पञ्चमी, अग्निः षष्ठी । अग्निः सप्तमी, वायुरष्टमी, आदित्यो नवमी । युजमान एवात्र दशमी । स एष युजमान एतस्यां विराज्यधूढः प्रतिष्ठितो देवतामुष्णाम् । अर्वाञ्चश्च पराचीश्चोपदधाति । तस्मादिमे देवा अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ८ ॥

(३) अयं याः पश्चात् । अयं लोकस्तासां प्रथमा, अन्तरिक्षं द्वितीया, द्यौस्तृतीया । द्यौश्चतुर्थी, अन्तरिक्षं पञ्चमी, अयं लोकः षष्ठी । अयं लोकः सप्तमी, अन्तरिक्षमष्टमी, द्यौर्नवमी । युजमान एवात्र दशमी । स एष युजमान एतस्यां विराज्यधूढः प्रतिष्ठितो लोकमुष्णाम् । अर्वाञ्चश्च पराचीश्चोपदधाति । तस्यादिमे लोका अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ९ ॥

(४) अयं या उत्तरतः—ग्रीष्मस्तासां प्रथमा, वर्षा द्वितीया, हेमन्तस्तृतीया । हेमन्तश्चतुर्थी, वर्षाः पञ्चमी, ग्रीष्मः षष्ठी । ग्रीष्मः सप्तमी, वर्षा अष्टमी, हेमन्तो नवमी । युजमान एवात्र दशमी ।

वर्षा ऽअष्टमी हेमन्तो नवमी युजमान ऽएवात्र दशमी तु ऽएष युजमान
 ऽएतस्यां विराज्यध्युदः प्रतिष्ठितऽऋतुमुभ्यामर्वाचींश्च पुराचींश्चोपदधाति
 तस्मादेतुऽऋतुवोऽर्वाक्षश्च पुराक्षश्च ॥ १० ॥

(ध्या) अथ पुनरेव । याः पुरस्तादुपदधाति प्राणास्ते ता दश भवन्ति
 दश वै प्राणाः पूर्वोर्ध्वेऽनुपदधाति पुरस्ताद्दीप्तिं प्राणाः ॥ ११ ॥

(५) अथ या दक्षिणतः । (५) एतास्ता देवता ऽअग्निश्च पृथिवी
 च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चान्नं
 चापश्च ॥ १२ ॥

(ध्या) अथ याः पश्चात् । (हि) दिशस्ताश्चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवा-
 न्तरदिशऽऋर्वा चैवं च ॥ १३ ॥

(ध्या) अथ या उत्तरतः । (तो) मासास्ते व्यासन्तिको द्वौ ग्रैष्मौ द्वौ
 वार्षिकौ द्वौ शारदौ द्वौ हेमन्तिकौ द्वौ ॥ १४ ॥

(द्वाव) अथ पुनरेव । या प्रथमा दशदयश्च स लोको या द्वितीयाऽन्त-
 रिक्षं तया तृतीया द्यौः सममेव लोकं प्रथमया दशताऽरोहन्तरिक्षं द्विती-
 यया दिवं तृतीयया तृत्यैवैतद्युजमान ऽइममेव लोकं प्रथमया दशता रोहन्त-
 रिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया ॥ १५ ॥

॥ एष युजमान एतस्यां विराज्यध्युदः प्रतिष्ठितः ऋतुमुभ्याम् । अर्वाचींश्च पुराचींश्चोपदधाति ।
 तस्मादेतुऽऋतुवोऽर्वाक्षश्च पुराक्षश्च ॥ १० ॥

(१) अथ पुनरेव याः पुरस्तादुपदधाति । प्राणास्ते । ता दश भवन्ति । दश वै प्राणाः ।
 पुराद्दीप्तिं उपदधाति । पुरस्ताद्दीप्तिं प्राणाः ॥ ११ ॥

(२) अथ या दक्षिणतः—एतास्ता देवताः—अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च
 द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चान्नं चापश्च ॥ १२ ॥

(३) अथ याः पश्चाद्—दिशस्ताः । चतस्रो दिशः, चतस्रोऽवान्तरदिशः, ऊर्ध्वं चैवं च ॥ १३ ॥

(४) अथ या उत्तरतः—मासास्ते । व्यासन्तिकौ द्वौ, ग्रैष्मौ द्वौ, वार्षिकौ द्वौ, शारदौ द्वौ,
 हेमन्तिकौ द्वौ ॥ १४ ॥

अथ पुनरेव या प्रथमा दशदयः—अयं स लोकः । या द्वितीया—अन्तरिक्षं तत् । या तृतीया—द्यौः
 सा । इममेव लोकं प्रथमया दशताऽरोहन् । अन्तरिक्षं द्वितीयया । दिवं तृतीयया । तृत्यैवैतद्युजमान
 इममेव लोकं प्रथमया दशता रोहति । अन्तरिक्षं द्वितीयया । दिवं तृतीयया ॥ १५ ॥

अथ पुनरेव या प्रथमा दशदयः स लोकः इति दर्शनान्तरं सर्वानि वेदानि ऋग्यजुर्वेदं दृष्टव्यानि सर्वे परावः सर्वे

स स पुराडिव रोहः । (५) इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा इनां प्रतिष्ठानभिप्रत्या-
पंतु ये वै तद्युजमानऽ इनां प्रतिष्ठामभिप्रत्येत्युच्य चोत्तमा दशदपथं स
लोकस्तु त्नाद्युयेव प्रयनयि दशतः प्रभृतिरेव नुत्तमयै सनायुथं ह्येतय-
देवे दशतावपमेव लोकः ॥ १६ ॥

(स्ता) ता वाऽपनाः । (अ) चत्वारिंशद्विष्टकाश्चत्वारिंशद्युनृथं-
पि वदशीतिऽन्नशीतिस्तद्युदेतदाह वदत्नाऽन्नमशीतिं कृत्वा
प्रयच्छति तेनैव प्रीणाति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-३ ॥ (५, २) ॥

अथ स्तोमभागाऽ उपदधाति । (त्ये) एतद्वै प्रजापतेरेतदन्ननिन्दोऽ-
भ्यध्यापुत्तोऽस्मादुद्विकनिपत्तमब्रवीत्कथोत्कानति कथा मा जहासीति
स वै मेऽस्यान्नस्य रुसं प्रयच्छेति तेन वै मा सह प्रयच्छेति तयेति
तुत्नाऽएतस्यान्नस्य रुसं प्रायच्छतेनैव सह प्राययत ॥ १ ॥

स स पुराडिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा । ते देवा इनां प्रतिष्ठानभिप्रत्यापन् । सर्वैरेव युजमान
इनां प्रतिष्ठानभिप्रत्येति । अयं योत्तमा दशद-अयं स लोकः । तस्माद्येव प्रयनयि दशतः प्रभृतिः
एव नुत्तमयै । सनायं ह्येव-पदेवे दशत-अपनेव लोकः ॥ १६ ॥

ता वाऽपनाश्चत्वारिंशद्विष्टकाः, चत्वारिंशद्युनृथं-वदशीतिः । अन्नमशीतिः । सह सह पदेव-
दाह-वदत्ना अन्नमशीतिं कृत्वा प्रयच्छति, तेनैव प्रीणाति ॥ १७ ॥

अथ कोनविंशस्तोमभागेष्टकोत्थानम् ।

अथ स्तोमभागा उपदधाति । एतद्वै प्रजापतेरेतदन्ननिन्दोऽभ्यध्यापन् । सोऽस्मादुद्विकनि-
पन् । तमब्रवीत्-कथोत्कानति, कथा मा जहासीति । स वै मेऽस्यान्नस्य रुसं प्रयच्छेति । तेन वै
मा सह प्रयच्छेति । तयेति । तस्माद्वेतस्यान्नस्य रुसं प्रायच्छत् । तेनैव सह प्राययत् ॥ १ ॥

वै वादयः दशद्विंशति वक्तव्याः । कथा प्रपत्ता दशतः प्रयनं विन्देऽपदेति दशतस्य दशद्विन्दो दशत
रुसं ह्येव । ता ॥ एताः । प्रपत्ता ॥ १-१७ ॥

इति अथैतिसाध्याः कृतौ भाष्यदिनोत्तरात्तत्प्राधान्यात्तद्वेदे वाग्देवदेवस्य

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-५-२) ॥

अथ स्तोमभागा इति । स्तोमभागा नामेष्टका दशद्विंशति । अन्तः परेतिष्ठानेव दानमभिदेवं
मिहप्रययत् ' एतद्वै ' दत्तमिहैव प्रययत् । एतद्विंशतिवक्तव्यः प्रायेतिष्ठानेव स दानो-

१-अथैतिसाध्याः कृतौ भाष्यदिनोत्तरात्तत्प्राधान्यात्तद्वेदे वाग्देवदेवस्य दशद्विन्दो दशत रुसं ह्येव
मिहप्रययत् । क. श्री. सू. १०।११२-११४ ।

स यः सु प्रजापतिः । (१) अयमेव सु योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यत्तदन्न-
मेतास्ताश्छन्दस्याऽअथ यः सोऽन्नस्य रसऽएतास्ता स्तोमभागाऽअथ यः
॥ ऽद्वन्द्वोऽसौ सु ऽआदित्यः सु ऽएष ऽएव स्तोमो यदि किं च स्तुवत-
ऽएतमेव तेन स्तुवन्ति तस्माऽएतस्मै स्तोमायैतुं भागं प्रायच्छत्तद्वदेतस्मै
स्तोमायैतुं भागं प्रायच्छत्तस्मात्स्तोमभागाः ॥ २ ॥

(०) रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्वेति । (त्ये) एष वे रश्मिरन्नं
रश्मिरेतुं च तद्वसं च संधायात्मन्प्रपादयते प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्वेत्येष
वे प्रेतिरन्नं प्रेतिरेतुं च तद्वसं च संधायात्मन्प्रपादयतेऽन्वित्या दिवा दिवं

स यः स प्रजापतिः—अयमेव सः—योऽयमग्निश्चीयते । अथ यत्तदन्नम्—एतास्ताश्छन्दस्याः । अथ
यः सोऽन्नस्य रसः—एतास्ताः स्तोमभागाः । अथ यः स इन्द्रः—असौ स आदित्यः । ॥ एष एव
स्तोमः । यदि किं च स्तुवते—एतमेव तेन स्तुवन्ति । तस्मा एतस्मै स्तोमायैतुं भागं प्रायच्छत् ।
तद्वदेतस्मै स्तोमायैतुं भागं प्रायच्छत्—तस्मात्स्तोमभागाः ॥ २ ॥

“ रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व ”—इति । एष वे रश्मिः । अन्नं रश्मिः । एतं च तद्वसं
च सन्धायात्मन्प्रपादयते । “ प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्व ”—इति । एष वे मेतिः । अन्नं मेतिः ।
एतं च तद्वसं च सन्धायात्मन्प्रपादयते । “ अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व ”—इति । एष

ऽस्मात् प्रजापतेरपक्रमितमैच्छत् ‘तम्’ इन्द्रम् प्रजापतिः ‘अन्नवीत्’ ‘कया’ “या हेतौ च छन्दसि” (पा. सू. १।
१।११) इति हेतौ याप्रत्यये रूपम् । ‘कया’ च केन हेतुना ‘ना’ पितरं ‘जहासीति’ त प्रजापतिमिन्द्र उवाच
अस्मान्स्य छन्दस्यात्मकस्य ‘रसं प्रपठेति’ । प्रजापतिस्त्वाच तेन तस्य रसेन वा सह रसेनैव रसे णा प्रप-
ठस्य मन्त्ररीरसे एव भव तदा हि त्व च तेन रसेन वसतिद्वारेण ॥ चेत्प्रमिप्रायः । प्रजापतिस्तु तथेत्युक्त्वा
तस्मा इन्द्रायैतस्य छन्दस्यात्मकस्याविद्वेषितयाऽन्यान्मस्यान्स्य रसं प्रायच्छत् । तथैवाभेन रसेन सहैवं प्रजा-
पतिमिन्द्रः प्रपठः ॥ १ ॥

स यः स प्रजापतिरिति । प्रजापत्यादीनि मन्त्रापात्मिकानि शरीराणि दृश्यन्ते । आविर्भवपृथग्यायमर्थः—
‘यः स इन्द्रोऽसौ स आदित्यः’ इति यः प्राणस्य तेजसा सहामे शस्तथासावादित्योऽन्नकाशस्तथा चाह (तद्वा
पृथ्वी उर्ध्वधनगमपचोरं दक्षिणेऽश्वयुक्त्वावेनामे योव दक्षिणेऽश्वयुक्त्वा इत्यादित्ये एवादित्ये धर्मन्वत्तास्तोमः । ॥
देवेहिं वाचा ओक्त्वेदयो. सुवते केचित्तेन सर्वेण द्रष्टव्यतः समवादित्यस्तुवन्त्येतस्यैव सर्वांशिनः सर्वे स्तूप-
मानत्वात् प्राणमित्यभिप्रायः । ततः किञ्चिद्विद्वदित्यः स्तोम इत्येकदादित्यस्तोम इत्यत आह ‘तस्मै एतस्मै’ स्तोमा-
दित्यौ । यतः परमात्मसंपन्नं देवाविदेवाकारेणावस्थितं ततो मन्त्रनीयमित्यत्र भूते स्थितित्वात् प्रपठमित्यादिनि-
र्वाहनेन ॥ वैवं ऊर्ध्वतो पृथ्वीमात्रोऽयं दक्षितः स्तोमस्य मागः स्तोममाग इति च । तयासामिति मागवत्त्वाच्च
खीलिहवद्वचनेनोपेयता) नैव दोषः ॥ २ ॥

निष्कृतेन खीलिहस्य बह्वचनान्तस्य चाभ्युपनिषत्प्रमाणेनैवाम्यने—रश्मिना इति । एष वे
रश्मिरित्यादिनेतिहासार्पे मन्त्राणामपिधानं दर्शयति—तस्य चेनिहासद्येवसेधेनेत्यर्थः । प्रजापतेर्विश्वरूपस्य

जिन्वेत्येव वाऽअन्वितिउग्रमुन्वितिरेतं च तद्वसं च संधायात्मन्प्रपादयते
तद्यद्यदेतडाह तच्च तद्वसं च संधायात्मन्प्रपादयतेऽमुनाऽदो जिन्वादोऽस्य-
मुष्मे त्वाऽधिपतिनोर्जांर्जं जिन्वेति त्रेधाविहितस्त्रेधाविहितः ह्यग्रम् ॥३॥

वाऽअन्वितिः । अग्रमुन्वितिः । एवं च तद्वसं च संधायात्मन्प्रपादयते । तद् यदुपदेतडाह-तच्च तद्वसं
च संधायात्मन्प्रपादयते । अमुनाऽदो जिन्व, अदोऽधि, अमुष्मे त्वा, “ अधिपतिनोर्जा, ऊर्जं
जिन्व ”-(बा. सं. १५. ६-९) इति त्रेधा विहिताः । त्रेधाविहितं ब्राह्मम् ॥ ३ ॥

सायधर्मादिभिराकारैर्विहितस्य यदिदं स्यात्तज्ज्ञानमकमन तस्य रश्मिरादाय संचरतीत्यादित्यप्रनापतिनामा-
त्मन च सर्वाश्च प्रजापतेः प्रत्यङ्भूतदेवतास्तेन रसेन सूर्ययति न केवलमपमानम् । तथैवायमप्याम प्राण
सर्वान् प्राणान् प्राणिनामात्मानमवाप्तस्तेन तस्यैतत्तेन प्रजापतिर्वादेनेति निश्चयम् । तथैतदधिप-
मन्त्रेणैष्टकाद्यु दर्शयते तत्र प्रथमतो यदिष्टकोप्यते । हे इष्टके ! संधाय सत्यामन्त्राय प्रजापत्ये यदात्माने
(एवम्वाहमु) उपर्ययेति शेषः । कुत एतस्मिन्नेष्टकाधर्माणादि चतुर्थत्वाच्च नोपदेष्टातीत्यस्य तस्य कल्पनीयत्वाद्-
प्रापि त्वामुपदर्शयति शब्दो विज्ञायते । तन् सत्यामन्त्रं प्रजापति एजमानन्वमवाप्नोतीत्यमानं “ जिन्व ” तस्य
केत रश्मिना समन्तुन इति । रश्मिश्चादित्येन स्थितिरस्य तस्य रसो रश्मित्वा रसोऽधि रश्मित्वात्वादिभिर-
भवत्वा रसत्वसाधनादप्येव रश्मिना रमूर्णनादित्येन जिन्वा रसः पूर्णः स्यादित्यस्य त्वमधिपन्निकशरीर-
भूता इमं चिन्मामेकमधिपन्नं प्रजापति एजमान च प्रपश्यत्यर्थः । एतदाह-एव वै आदित्यो
रश्मिमित्तो निर्बचनात् । रस चाजरस रश्मिना स्थानशब्देन योगादेव ता एव च (तदादित्यरसस्यैवापि
कौत्स्यो) तथैकशब्दोपादानेनेष्टकाशरीरोत्तरवांसशरीरे अभिपन्निके प्रजापतेर्जमानस्य च प्रपादयते । एवमेवोत्तरे-
ष्वपि मन्त्रेषु यद्विनीयान्तेन चर्मादि तर्पणीय प्रपद्य सत्पूर्वं चतुर्थ्यन्तेन (उपधानप्रयोजनत्वेनोपस्यस्युद्धृतिरनेमश्च)
यत्र द्वितीयायुक्तानां प्रातिरदिकानां प्रथमवर्तिमानिर्देशास्ते न्यत्येन चतुर्थीनिर्देशा ब्रह्मणा इत्येतदङ्गीकृत्य प्रेति-
शब्देन च केवलेनादित्य रसं चोपाते सम्प्राप्तमन्त्रं प्रपादयत इत्याह- (प्रकृत्यवगातिरादित्य भूतानां तस्यावाह-
स्वरसो विवर्ति । एवमववति तमित्यादिगिरिस्थत्वाद्वातसः । एव रश्मीति स्त्रीशब्दत्वात्पुनित्वावचनत्वात्)
अन्वाहवानववाच्यं सामान्यग्याह्यं करोति । यत्संविधादित्यतीया अनेन शब्देन जिन्वनिहायमाह-तच्च संवत्सर
स्थित संधायामन् प्रपादयत इति । अत्र तस्येति वचनं प्राथ. संधाय तत् । सक्रममित्यर्थः । ‘ अमुना-
ऽदो जिन्वेति सबननामत्वमन्त्रेणानाविशेषयुक्तानां मन्त्राणामेकप्रकारदर्शयति । अमुनाऽदो स्मृयदिना । ‘ अदः’
सन्पादीत्येवैष्टकादेनां कण्डिकादयोमन्त्राणां राशिः । अत्र च राशावमुष्मे त्वरेरधर्मादीत्येदनात्तात्पर्याद्-
र्थतो विद्यमानमपि न कीर्तितः । ‘ अदः’ त्रिवृदाद्यस्य अमुष्मे त्रिवृदादिकार्यमित्येवैष्टकोऽप्यते तत्र राशिः अभिपति-
र्नरस्तेन चोर्जं प्रजापति जिन्वोपदर्शयतीत्येव तृतीयो मन्त्रमेदः । यद्यपि च प्रथमस्यैवाद्यमन्त्रस्य राशेरप्यहति
नेवामपि लक्षणैर्वैवहितत्वात् प्रथममस्थितापि । एवमेते तान्मन्त्राः ‘ त्रेधा ’ क्रियु स्यान्ते ‘ विहिताः’
तेषां त्रेधा विहितत्वात् । आयुक्ता इष्टकाद्येषां विहिता इत्याह-त्रेधा विहितं ब्राह्मम् । जज्ञम तावत्पिता माता
पुत्र इत्येवं स्यावमपि तापो वृष्टिर्वाजमिति तदनुकारेण सोऽपि त्रेधाविहितस्तदनुकारा इष्टका इत्यभिप्रायः ॥३॥

युदेव स्तोमभागाऽऽपदधाति । (त्ये) एतद्दे देवा विराजं चितिं चित्वा
समारोहंस्तेऽब्रुवंश्चेतुष्यमिति चितिमिच्छतेति वाच तदब्रुवंस्ते चेतुष-
माना नाकमेव स्वर्गं लोकमुपश्यंस्तमुपादधत स यः स नाकः स्वर्गो
लोकऽ एतास्ताः स्तोमभागास्तददेताऽऽपदधाति नाकमेवैतस्वर्गं
लोकमुपपत्ते ॥ ४ ॥

तद्यास्तिष्ठः प्रथमाः । (५) अथर्षे सु लोको वा द्वितीयाऽऽन्तरिक्षं
तद्यास्तृतीया यीः सा याश्चतुर्थ्यः प्राची सा दिग्वाः पञ्चम्यो दक्षिणा
सा वाः षष्ठ्यः प्रतीची सा वाः सप्तम्यऽब्रुवीची सा ॥ ५ ॥

ता वाऽपताः । (५) एकविंशतिरुष्टकाऽइमे च लोका दिशश्चेमे च
वै लोका दिशश्च प्रतिष्ठेमे च लोका दिशश्चैकविंशस्तस्मादाहुः प्रति-
ष्ठैकविंशऽइति ॥ ६ ॥

यदेव स्तोमभागा अपदधाति । एतद्दे देवा विराजं चितिं चित्वा समारोहन् । तेऽब्रुवन्-चेतुष-
मिति-चितिमिच्छतेति वाच तदब्रुवन् । ते चेतुष्यमाना नाकमेव स्वर्गं लोकमुपश्यन् । तमुपादधत ।
स यः स नाकः स्वर्गो लोकः-एतास्ताः स्तोमभागाः । तदुपदेवा अपदधाति-नाकमेवैतस्वर्गं
लोकमुपपत्ते ॥ ४ ॥

तद् यास्तिष्ठः प्रथमाः-अथं स लोकः । वा द्वितीयाः-अन्तरिक्षं तत् । यास्तृतीयाः-यीः
सा । याश्चतुर्थ्यः-प्राची सा दिक् । याः पञ्चम्यो-दक्षिणा सा । याः षष्ठ्यः-प्रतीची सा । याः
सप्तम्यः-अब्रुवीची सा ॥ ५ ॥

ता वा एता एकविंशतिरुष्टकाः-इमे च लोकाः, दिशश्च । इमे च वै लोका दिशश्च प्रतिष्ठा ।
इमे च लोका दिशश्चैकविंशः । तस्मादाहुः-प्रतिष्ठैकविंश इति ॥ ६ ॥

एवं तावच्छन्दस्तादा यन् प्राबान्धदरंस्मुक्तं तस्मान्तरं (सम्बन्धोवात्तरयेव भागास्तिदं) प्राबान्धदर्शन-
सम्बद्धं स्तोमभागान्तरि देवे दर्शनं वक्तुमाह-यदेव स्तोमभागा इति । ' यदेव ' विराजन् पुञ्जे ' चित्वा '
समारोहताः स्तोमभागान्तरः । (खण्डितं वाऽग्री) तद्विषः सप्तमृतं प्रथमो देशनिवास ' स्वर्गन् ' ' लोकन् '
स्तोमभागान्तरं त्रैलोक्यदिशश्च । दर्शयति-तत्र विदं वक्तव्यम् । पुनश्च एवायं विदग्धिः कलितः । इतोऽपि
प्रकृत्य दृष्टिर्वा चान्तरिक्षं त्वापठमिति । नैव दोषः । एतल्लोक एव हेतुदुष्टमध्यमाधमस्तोमगोष्टका त्रैलोक्यं
पारिकल्पते ॥ ४ ॥

तत्र चायं लोक इत्यादयः शब्दाः स्थानतामानयेन वेदितव्याः । एवं प्रथमादयोऽपि दिश कादित्या एव
दृष्टव्याः । अथ वा देवसि स्वर्गो लोको स्वर्गोदकवत् त्रैलोक्येऽप्युक्त एवेत्येतदन्विप्रत्ययेतत्तन्वाभ्यामुक्तं लोके
यः मारुतः सुखोऽदेरः स स्वर्गं एकेयेतदेतन् त्रैलोक्यकल्पनेनावसीयते ॥ ५ ॥

ता वा एता इति । एकविंशतिर्यमानसमूह एकविंशः सम्भूतानां प्रतिष्ठाव्यवस्था इति
प्रतिदिः ॥ ६ ॥

ताऽअपाढायै वेलयोपदधाति । व्यावाऽअपाढा रुतऽएषु व्याचि
तद्वत् दधाति तुस्मात्सुर्व्वेषामुद्गानां व्याचैवान्नस्य उतं विजानाति ॥ १ ॥

मुद्रेवापाढायै । (याऽ) इयं वाऽअपाढाऽसुवादित्यः स्तोमभागाऽअमुं
तदादित्यमस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

मुद्रेवापाढायै । (याऽ) इयं वाऽअपाढा हृदयं स्तोमभागाऽअस्यां
तद्दृदयं मनो दधाति तुस्मादस्याहृदयेन मनसा चेतयते सर्व्वतऽ
उपदधाति सर्व्वतस्तद्दृदयं मनो दधाति तुस्मादस्याहृद-
यं सर्व्वतो हृद-

ता अपाढायै वेलयोपदधाति । व्यावाऽअपाढा । रुत एषः । व्याचि तद्वत् दधाति । तुस्मात्सर्व्व-
ेषामुद्गानां व्याचैवान्नस्य रुतं विजानाति ॥ १ ॥

मुद्रेवापाढायै । इयं वाऽअपाढाऽअसुवादित्यः स्तोमभागाः । अमुं तदादित्यमस्यां प्रति-
ष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

मुद्रेवापाढायै । इयं वा अपाढा, हृदयं स्तोमभागाः । अस्यां तद्दृदयं मनो दधाति । तुस्मा-
दस्यां हृदयेन मनसा चेतयते । सर्व्वत उपदधाति । सर्व्वतस्तद्दृदयं मनो दधाति । तुस्मादस्यां सर्व्वतो

करोति, हावामिकम् । यदि तु त्रिशप्त्याः प्रयोजने ततोऽप्येषवाग्निः सन्निनीति चिते आहृत्येषु पचन्ति ।
सप्तमीष्टका मविष्मतीति । न तु तत्रापि ॥ दोषः स्थित एव यजमानस्य क्षिप्तं ज्ञात्वा प्राप्नुयामिनं कुर्वन्ती-
त्यत आह—एष यजमान इति । स एवाग्निः स एव यजमानः कथयान्वते न तु प्राप्नुयतेत्यर्थः । स्वामी हि
यजमानो यज्ञे प्रचानं चित्वाऽग्निः प्रचानम् । अतः प्राप्नुयान्वयजमान एवाग्निः । ततश्चाग्नौ त्रिशप्त्याम् एवेन्द्रो यज-
मानश्चापचनवान् प्रवतीति । अत्रापि च देवे दर्शनमत्रस्तपैव योजनीयाः । स हि नाकः स्वर्गो लोको घृष्ट-
शरीरस्यादिदेवयास्नात् स्नेहेऽहोष्ये सत्यद्रव्यं ये स्पर्शावपचमूताः । यच्चोदधाति सा त्वमुपधीय-
माना सह रसेन सत्यं जित्वा तर्पयेत्पाकारसमर्थं कुर्वित्वयमुच्येष्वग्नि योष्यः ॥ ८ ॥

इति श्रीहरित्वाग्निः इत्यौ भाष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे

पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-१) ॥

ता अपाढाया इति । ताः स्तोमभागा अपाढाया वेदार्था मध्ये यज्ञेपादलोके उपदधातीत्येतद् त्रिभिः
काण्डिकाभिर्विधीयते—व्यावा अपाढाति । व्यावा तु विद्वा व्यस्यते । सर्व्वेषां अज्ञानात्मा मध्ये च विजानात्यस्य
रुतं विजानातीति वचनात् ॥ १ ॥

मुद्रेवापाढाया इति । प्रसन्ना ॥ २ ॥

मुद्रेवापाढाया इति । इयं वै ध्रुविनी शरीरकारेण व्यवस्थिताऽअपाढा 'हृदय' हृदयस्यम् । मनः स्तोम-
भागो रसवान् । रसो हि सारः शरीरे च मनःसार इति । तस्य यदपाढा वेदार्था स्तोमभागा उपदधाति

येन मुनसा चेतयतेऽथो पुण्या देता लक्ष्म्यस्ताऽएतत्सर्वतो धत्ते तस्मा-
द्यस्य सर्वतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षते ॥ ३ ॥

(तेऽथे) अथेनाः पुरीषेण प्रच्छादयति । (त्यु) अन्नं वै पुरीषर्थं रसऽ
एव तमेतत्तिरुः करोति तस्मात्तिरुऽइवान्नस्य रसः ॥ ४ ॥

(तो) ब्रह्मेव पुरीषेण । (णा) अन्नं वै पुरीषर्थं रसऽएवोऽन्नं च तद्वत्
च संतनोति सुदधाति ॥ ५ ॥

ब्रह्मेव पुरीषेण । हृदयं वै स्तोमभागाः पुरीतरपुरीषर्थं हृदयं तत्पुरी-
तता प्रच्छादयति ॥ ६ ॥

हृदयेन मनसा चेतयते । अथो पुण्या देता लक्ष्म्यः । ता दत्तमर्वतो धत्ते । तस्माद्यस्य सर्वतो
लक्ष्म भवति-तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षते ॥ ३ ॥

अथेनाः पुरीषेण प्रच्छादयति । अन्नं वै पुरीषम् । रस एवः । तमेतत्तिरुः करोति । तस्मात्तिरुः
इवान्नस्य रसः ॥ ४ ॥

ब्रह्मेव पुरीषेण । अन्नं वै पुरीषम् । रस एवः । अन्नं च तद्वत् च संतनोति, सुदधाति ॥ ५ ॥

ब्रह्मेव पुरीषेण । हृदयं वै स्तोमभागाः, पुरीतरपुरीषम् । हृदयं तत्पुरीतता प्रच्छा-
दयति ॥ ६ ॥

तस्मां पुण्यां इत्यादिशरीरमात्रे भावयितव्यां हृदयं चास्मां मनो स्थानि तस्मादेव च यज्ञातुकारात् 'अस्या-
मेव चेतयते' शरीरस्यान्यतर वा वस्तुनाहिवन्मन्माः अस्या शरीरलक्षणयां पुण्यां सर्वतः सरस चेतयते इत्यर्थः ।
अप्रतः पार्श्वतः पृष्ठतश्च (नक्क रोचनप्राप्त) इत्यर्थः । अथो पुण्याः प्रशस्त्य एता लक्ष्म्यन्ताः स्तोमभागाः
देवैः, दर्शनेनावधार्यानिमानित्य एता देवताः ताश्च पुण्यलक्ष्मीकाः ॥ ३ ॥

अथेना इति । ' एनाः ' स्तोमभागाः शरीरेण तूर्णं प्रच्छादयति' इत्येतदन्न पुरीषप्रतिष्ठा विधीयते ।
अन्नं वै पुरीषमजकारणत्वादत्रो ह्यन्नं प्रभवति स न एव स्तोमभागात्मके पृथि (भरिनाथ) द्वैविध्यप्रयोगेण
हृत्तिरुः समेतपुरीषेण व्यवहितं प्रच्छन्न करोति तस्मात्तिरु इत्यज्ज्ञानात् तस्य रसः सारो अजल
पृथगुपलभ्यत इति ॥ ४ ॥

यदेवेति प्रायः प्रसङ्गे । पुरीषपुरीषं पुरि हृदये तायते इति पुरीतर हृदयवेष्टनं । यदेव वयुः सवत्सर एवो
ऽग्निर्नमस्तं चित्ता चित्तिभिः पुरीषैश्च व्यावर्त्तयति । व्यावृत्त्या मन्त्रार्चयति संवेद्यामेव भूतानामेकैकानां सन्निधौ
चयनेनेमेकैकपुरीषेणेत्यर्थः ॥

युदेव पुरीषेण । संवत्सरः ऽपुषोऽग्निस्तुमेतच्चित्तिपुरीषैर्व्यावर्तयति तद्या-
श्रुतः प्रथमाश्रितयस्ते चत्वार ऽऋतवोऽथ स्तोमभागा ऽवषधाय पुरीषं
निवपति सा पञ्चमी चितिः सु पञ्चमुऽऋतुः ॥ ७ ॥

(स्तु) तदाहुः । (र्यु) बहुलोकम्पृणान्ता ऽन्याश्रितयो भवन्ति नात्र
लोकम्पृणामुपदधाति काऽत्र लोकम्पृणेत्यसौ वाऽआदित्यो लोकम्पृणेषु
उऽएषा चितिः सैषा स्वयं लोकम्पृणा चितिः यदुत ऽऋतुमा पुरीपात्सा
पञ्ची चितिः सु षष्ठुऽऋतुः ॥ ८ ॥

(३) अथ पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति ।
हिरण्यशकलैः श्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति सा सप्तमी चितिः सु सप्तमुऽ ऋतुः ९
(स्ता) ता ऽउ वै पुडेव । यदि विकर्णी च स्वयमातृणां च षष्ठ्या
एव तद्धितेः ॥ १० ॥

(स्ता) ताऽ उ वै पुडैव । यजुषाऽन्यासु पुरीषं निवपति तूष्णीमत्र तेनेषा

युदेव पुरीषेण । संवत्सरः ऽपुषोऽग्निः । तमेतच्चित्तिपुरीषैर्व्यावर्तयति । तद्-याश्रुतः प्रथमा-
श्रितयः-ते चत्वार ऋतवः । अथ स्तोमभागा अवषधाय पुरीषं निवपति । सा पञ्चमी चितिः । स
पञ्चम ऋतुः ॥ ७ ॥

तदाहुः-बहुलोकम्पृणान्ता अन्याश्रितयो भवन्ति, नात्र लोकम्पृणामुपदधाति, काऽत्र लोकम्पृ-
णेति । असी वा आदित्यो लोकम्पृणा । एष उ एषा चितिः । सैषा स्वयं लोकम्पृणा चितिः ।
अथ यदुत ऋतुमा-सा पुरीपात्-सा पञ्ची चितिः, स षष्ठ ऋतुः ॥ ८ ॥

अथ पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति । हिरण्यशकलैः श्रोक्षति ।
अग्निमभ्यादधाति । सा सप्तमी चितिः, स सप्तम ऋतुः ॥ ९ ॥

ता उ वै पुडेव । यदि विकर्णी च स्वयमातृणां च-षष्ठ्या एव तद्धितेः ॥ १० ॥

ता उ वै पुडैव । यजुषाऽन्यासु पुरीषं निवपति । तूष्णीमत्र । तेनेषा न चितिः । अथो

ताश्रयः स्तोमवत्तमश्रितयः । प्रथमास्तोमाश्रितयः प्रतिदण्डान्तर्भवन् एव ता अग्नि पुरीषाः स्तोमभागाः
पञ्चमी चितिः । पञ्चमऋतुः संवत्सरे इत्येवमर्थं येन पुरीषेण प्रस्थादयति ॥ ९-७ ॥

तदाहुरिति । नात्र स्तोमात्मिकायां चिनौ लोकम्पृणा ॥ अग्निमित्यतस्तुपरिचिन्वापुरीषमित्यतएव दृ-
मेन्त्वं संवत्सरमिति पुरीषे व्यावर्तयति ॥ ८ ॥ ९ ॥

ता उ वै पुडेवेति । प्रसन्ना एवेतादिभ्यः । चितिषु पुडेव दर्शनं प्राप्तिकं उच्यते ॥ १०-१२ ॥

न चित्तिरुथो लोकम्पृणान्ता ऽन्याधितयो भवन्ति नात्र लोकम्पृणामुप-
दधाति तेनोऽप्युवैषा न चितिः ॥ ११ ॥

(स्ता) ताऽ उ वै तिष्ठऽ पुन । (वा) अयमेव लोकः प्रथमा चिति-
र्योरुत्तमाऽथ याऽ एतास्तिस्त्रस्तुदन्तुरिक्षं तद्वाऽइदमेकमिवैवान्तुरिक्षं
ताऽएवं तिष्ठऽ एवं पुत्रैवथै पुत्रैवथै सप्त ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-५ ॥ (५. ४.) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

लोकम्पृणान्ताऽ अन्याधितयो भवन्ति, नात्र लोकम्पृणामुपदधाति । तेनो एवैषा न चितिः ॥ ११ ॥
ता उ वै तिष्ठ एव । अयमेव लोकः प्रथमा चितिः, योरुत्तमा, अथ या एतास्तिस्त्रः-तद-
न्तुरिक्षम् । तद्वा इदमेकमिवैवान्तुरिक्षम् । ता एवं तिष्ठः, एवं पञ्च, एवं षट्, एवं सप्त ॥ १२ ॥

इति श्रीहिरण्यमित्रः कृतो ब्राह्मण्डिन्यशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमे काण्डे पञ्चमेऽध्याये
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (८-५-४) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (८-५) ॥

ऽसीदंस्तुस्मादेता नाकसुदस्तुधैवैतद्यजमानो यदेताऽऽपदधात्येतस्मि-
धैवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ ३ ॥

दिक्षुपदधाति । दिशो वै स नाकः स्वर्गो लोकः स्वर्गंऽपुवैना ऽएतल्लोके
सादयत्यनुत्तव्यानां व्वेलया संवत्सरो वाऽऽकृतव्याः संवत्सः स्वर्गो
लोकः स्वर्गंऽपुवैना ऽएतल्लोके सादयत्यनुत्तमभागमेव वै स नाकः
स्वर्गो लोकस्तस्मिधैवैनाऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

स पुरस्तादुपदधाति । राइयसि प्राची दिगिति राज्ञी ह नामैषा प्राची
दिग्यसयस्ते देवाऽ अधिपतयऽ इति वसवो हैतस्यै दिशो देवा ऽअधि-
पतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिपतंत्यग्निर्हेतात्र हेतीनां प्रतिपतां त्रिवृत्वा स्तोमः
पृथिव्यां श्रपत्त्विति त्रिवृता हैषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिताऽऽज्यमुक्थ-
मुव्यथायै स्तभ्नात्त्वित्याज्येन हेपोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा
रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्याऽ अन्तरिक्षे इति रथन्तरेण हैषा साम्ना प्रति-

सीदन् । तद्वयदेताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदन्-तस्मादेता नाकसुदः तथैवैतद्यजमानो यदेता
उपदधाति-एतस्मिधैवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ ३ ॥

दिक्षुपदधाति । दिशो वै स नाकः स्वर्गो लोकः । स्वर्गं एवैना एतल्लोके सादयति । कृतव्यानां
वेलया । संवत्सरो वा कृतव्याः । संवत्सः स्वर्गो लोकः । स्वर्गं एवैना एतल्लोके सादयति ।
अन्तस्तोमभागम् । एव वै स नाकः स्वर्गो लोकः । तस्मिधैवैना एतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

(१) ॥ पुरस्तादुपदधाति । “राइयसि प्राची दिक्”-इति । राज्ञी ह नामैषा प्राची दिक् ।
“वसवस्ते देवा अधिपतयः”-इति । वसवो हैतस्यै दिशो देवा अधिपतयः । “अग्निर्हे-
तीनां प्रतिपतां”-इति । अग्निर्हेतात्र हेतीनां प्रतिपतां । “त्रिवृत्वा स्तोमः पृथिव्यां
श्रपत्तु”-इति । त्रिवृता हैषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता । “आज्यमुक्थमुव्यथायै स्तभ्नात्”-
इति । आज्येन हेपोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा । “रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्या अन्त-
रिक्षे”-इति । रथन्तरेण हैषा साम्ना प्रतिष्ठित्याऽन्तरिक्षे । “कथयस्त्वा अथमजा देवेषु”-

दिक्षुपदधाति । दिक्षुपदधाति ता वै दिक्षित्येतत् यमेव (तत्तथास्यानुचतोयै दिशो वै भवति सुत
इत्यभिप्रायः) । अन्ये स्तोमभागानां कृतव्या वदन्तीत्यनुवाद एवायम् ॥ ४ ॥

स पुरस्तादिति । पश्चिमिरेताभिः प्रसन्नम् । एवमन्या व्याख्यायते । ते च संक्षेपेणात्र इष्टका उच्यते । देवता
पूर्वं मरतवत्त्वादयश्च देवा अधिपतयोऽमवत्तम्यादयश्च रक्षितारस्त्रिवृदायाः पृथिव्यां वा भूतानि प्रतिष्ठापयन्त आर्वा-
दीनि शस्त्राणि तत्रैव ददौत नुन्तपदीनि सामान्यन्तरिक्षस्तत्र तपु प्रतिष्ठार्थम् । कथयश्च सहदेवलोकादिभिर्वच-
पराक्षत्रमर्थ एवावस्था नाके स्वर्गे दिवः सार तेयुग्मा यजमान च सादयत्विति प्राणा वा ज्ञय इतीन्द्रिन्द्रादिभिः

ष्टिताऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति प्राणा वाऽऋषयः प्रथमजा-
स्तद्धि बृह प्रथमजं दिवा मात्रया वरिष्णा प्रयन्तिवृति यावती योस्तावती
वरिष्णा प्रयन्तिवृत्त्येतद्धिघता चायमधिपतिश्चेति वाक्च तो मनश्च तो
हीद१ सुर्वे विधास्यतस्ते त्वा सुर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके
यजमानं च सादयन्तिवृति युधेन युजुस्तया वृन्धुः ॥ ५ ॥

(२) अथ दक्षिणतः । (तो) विराडसि दक्षिणा दिगिति विराड्द
नामैषा दक्षिणा विमुद्रास्ते देवाऽ अधिपतयऽ इति रुद्रा हेतुस्ये दिशो
देवाऽ अधिपतयऽ इन्द्रो देतीनां प्रतिघतंतीन्द्रो देवात्र देतीनां प्रतिघतां
पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयत्विति पञ्चदशेन देवा स्तोमेन
पृथिव्याऽऽश्रिता प्रउगमुक्थमुच्यथाये स्तभ्नात्विति प्रउगेण हेतोक्थेना-
व्यथाये पृथिव्याऽऽश्रिता बृहत्साम प्रतिष्ठित्याऽऽन्तरिक्षऽइति बृहता
हेपा सामा प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो
वृन्धुः ॥ ६ ॥

इति । प्राणा वा ऋषयः प्रथमजा, तद्धि बृह प्रथमम् । “दिशो मात्रया वरिष्णा प्रयन्तु”-
इति । यावती योस्तावती वरिष्णा प्रयन्तिवृत्तम् । “ विघतां चायमधिपतिश्च ”-इति ।
वाक्च तो मनश्च तो हीदं सर्वं विधास्यतः । “ ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
लोके यजमानं च सादयन्तु ”-(वा. सं. १५. १०) इति । यथेन युजुस्तया वृन्धुः ॥ ५ ॥

(२) अथ दक्षिणतः । “विराडसि दक्षिणा दिक्”-इति विराड्द नामैषा दक्षिणा दिक् ।
“ रुद्रास्ते देवा अधिपतयः ”-इति । रुद्रा हेतुस्ये दिशो देवा अधिपतयः । “ इन्द्रो
देतीनां प्रतिघतां ”-इति । इन्द्रो देवात्र देतीनां प्रतिघतां । “ पञ्चदशस्त्वा स्तोमः
पृथिव्याऽऽश्रयतु ”-इति । पञ्चदशेन देवा स्तोमेन पृथिव्याऽऽश्रिता । “ प्रउगमुक्थमुच्यथाये
स्तभ्नातु ”-इति । प्रउगेण हेतोक्थेनाव्यथाये पृथिव्याऽऽश्रिता । “ बृहत्साम प्रतिष्ठित्या-
ऽऽन्तरिक्षे ”-इति । बृहता हेपा सामा प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । “ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु”-
(वा. सं. १५. ११) इति । तस्योक्तो वृन्धुः ॥ ६ ॥

(३) अथ पश्चात् । (तत्) सम्राडसि प्रतीची दिगिति सम्राड्ड नामैषा प्रतीची दिक् ।
 नामैषा प्रतीची दिगादित्यास्ते देवाऽअधिपतयऽड्डित्यादित्या हेतुस्ये
 दिशो देवाऽअधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिघर्तेति वरुणो हेवात्र
 हेतीनां प्रतिघर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याथुं श्रयत्विति सप्तदशेन
 हेपा स्तोमेन पृथिव्याथुं श्रिता मरुत्वतीयमुक्थमुव्यथायै स्तभ्नात्विति
 मरुत्वतीयेन हेपोक्थेनाव्यथायै पृथिव्याथुं स्तब्धा वैरूपथुं साम प्रति-
 ष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽड्डिति वैरूपेण हेपा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋष-
 यस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

(३) अथोत्तरतः । स्वराड्डस्युदीची दिगिति स्वराड्ड नामैषोदीची दिक् ।
 दिग्मरुतस्ते देवाऽअधिपतयऽड्डिति मरुतो हेतुस्ये दिशो देवाऽअधिपतयः
 सोमो हेतीनां प्रतिघर्तेति सोमो हेवात्र हेतीनां प्रतिघर्तेकविथुंशस्त्वा
 स्तोमः पृथिव्याथुं श्रयत्वित्येकविथुं शेन हेपा स्तोमेन पृथिव्याथुं
 श्रिता निष्कैवल्यमुक्थमुव्यथायै स्तभ्नात्विति निष्कैवल्येन हेपोक्थे-
 नाव्यथायै पृथिव्याथुं स्तब्धा वैराजथुं साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽ-

(३) अथ पश्चात् । “सम्राड्सि प्रतीची दिक्”-इति । सम्राड्ड नामैषा प्रतीची दिक् ।
 “आदित्यास्ते देवा अधिपतयः”-इति । आदित्या हेतुस्ये दिशो देवा अधिपतयः ।
 “वरुणो हेतीनां प्रतिघर्ता”-इति । वरुणो हेवात्र हेतीनां प्रतिघर्ता । “सप्तदशस्त्वा
 स्तोमः पृथिव्या श्रयतु”-इति । सप्तदशेन हेपा स्तोमेन पृथिव्या श्रिता । “मरुत्वतीय-
 मुक्थमुव्यथायै स्तभ्नातु”-इति । मरुत्वतीयेन हेपोक्थेनाव्यथायै पृथिव्या स्तब्धा । “वैरूपं
 साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे”-इति । वैरूपेण हेपा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । “ऋषय-
 स्त्वा प्रथमजा देवेषु”-(वा. सं. १५ । १२) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

(४) अथोत्तरतः । “स्वराड्स्युदीची दिक्”-इति । स्वराड्ड नामैषोदीची दिक् । “मरुतस्ते
 देवाऽअधिपतयः”-इति । मरुतो हेतुस्ये दिशो देवा अधिपतयः । “सोमो हेतीनां प्रति-
 घर्ता”-इति । सोमो हेवात्र हेतीनां प्रतिघर्ता । “एकविंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्या
 श्रयतु”-इति । एकविंशेन हेपा स्तोमेन पृथिव्या श्रिता । “निष्कैवल्यमुक्थमुव्यथायै
 स्तभ्नातु”-इति । निष्कैवल्येन हेपोक्थेनाव्यथायै पृथिव्या स्तब्धा । “वैराजं साम प्रति-

यजतः । सत्यं ब्रह्मेत्यादिचेतदुक्तं भवति । एवम् ऋषयः सन् मूर्च्छितरूपा ब्रह्मेत्युच्यन्ते । ततश्च नैव सशक्त्यं
 तदस्य प्रथमजमुक्तमिति । तन् प्राणान्तेन विरुद्धवेत्तव्यमिति । किं तर्हि समानार्थविनाशिते वा वाह्यमनः

इति वैराजेन हेपा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमज्ञा देवे-
ष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

(८) अथ मध्ये । (घ्येऽधि) अधिपत्यसि बृहती दिगित्यधिपत्नी ह
जामेया बृहती दिग्विश्वे ते देवाऽ अधिपतयऽ इति विश्वे हेतस्ये दिशो
देवाऽ अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिपत्तुंति बृहस्पतिर्हेतात्र हेतीनां
प्रतिपत्तां विणवत्रयस्त्रिंशो त्वा स्तोमी पृथिव्याऽथ्र्ययतामिति विण-
वत्रयस्त्रिंशाम्भाऽथ्र्य हेपा स्तोमाभ्यां पृथिव्याऽथ्र्य श्रिता वैश्वदेवामि-
मारुतऽऋषयेऽअव्यथाये स्तम्नीतामिति वैश्वदेवामिमारुताभ्याऽथ्र्य हेपो-
क्याभ्यामव्यथाये पृथिव्याऽथ्र्य स्तम्ना शाकररेवते सामनी प्रतिष्ठित्याऽ
अन्तरिक्षऽइति शाकररेवताभ्याऽथ्र्य हेपा सामभ्यां प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षऽऋष-
यस्त्वा प्रथमज्ञा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

(९) एतावान् सर्वो यज्ञः । (जो) यज्ञऽ उ देवानामात्मा यज्ञमेव
तदेवाऽ आत्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तुथैवेतद्युजमानो
यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ १० ॥

ष्ठित्याऽअन्तरिक्षे ”-इति । वैराजेन हेपा साम्ना प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । “ ऋषयस्त्वा मध-
मज्ञा देवेषु ”-(वा० सं० १५। १३) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

(९) अथ मध्ये । “ अधिपत्यसि बृहती दिक् ”-इति । अधिपत्नी ॥ नामिषा बृहती
दिक् । “ विश्वे ते देवा अधिपतयः ”-इति । विश्वे हेतस्ये दिशो देवा अधिपतयः ।
“ बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिपत्तां ”-इति । बृहस्पतिर्हेतात्र हेतीनां प्रतिपत्तां । “ विणवत्रय-
स्त्रिंशो त्वा स्तोमी पृथिव्यां श्रयताम् ”-इति । विणवत्रयस्त्रिंशाम्भां हेपा स्तोमाभ्यां
पृथिव्यां श्रिता । “ वैश्वदेवामिमारुतऽऋषये अव्यथाये स्तम्नीताम् ”-इति । वैश्वदेवामि-
मारुताभ्यां हेपोक्याभ्यामव्यथाये पृथिव्यां स्तम्ना । “ शाकररेवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्त-
रिक्षे ”-इति । शाकररेवताभ्यां हेपा सामभ्यां प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षे । “ ऋषयस्त्वा मधमज्ञा
देवेषु ”-(वा० सं० १५। १४) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

एतावान् सर्वो यज्ञः । यज्ञ उ देवानामात्मा । यज्ञमेव तदेवा आत्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे
लोकेऽसीद् । तथैवेतद्युजमानो यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ १० ॥

सायणभाष्येन्द्रियं विज्ञायते तौ होदे सर्वं जगद्विधारयत इति । मनश्च सर्वव्यवहारशब्दात् । (तात्पर्यं न
सर्विक्रमः) ॥ ९-१० ॥

एतावान् सर्वो यज्ञ इति । न च देवा नाकमदोऽत्र कीर्तनीयाः । विद्वद्दानीं यज्ञोपकरणानामेव कः

(त्र्य) अथ पञ्चचूडाऽ उपदधाति । यज्ञो वै नाकसुदो यज्ञ ऽऽऽएव
पञ्चचूडास्तद्यऽ इमे चत्वारऽ ऋत्विजो गृहपतिपञ्चमास्ते नाकसुदो द्वौत्राः
पञ्चचूडाऽ अतिरिक्तं वै तद्यज्ञौत्रा यदु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चा-
तिरिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ ११ ॥

(०) युद्धेऽपि नाकसत्पञ्चचूडा ऽऽपदधाति । (त्या) आत्मा वै नाकसुदो
मिथुनं पञ्चचूडा ऽअर्धमु हैतदात्मनो अन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ
सर्व्योऽथ कृत्स्नः कृत्स्नताये ॥ १२ ॥

अथ पञ्चचूडेष्टकोपधानम् ।

अथ पञ्चचूडा उपदधाति । यज्ञो वै नाकसदः, यज्ञ उ पञ्चचूडाः । तद् य इमे चत्वार ऋत्विजो
गृहपतिपञ्चमाः-ते नाकसदः । द्वौत्राः पञ्चचूडाः । अतिरिक्तं वै तद्-यज्ञौत्राः । यदु वा अतिरिक्तं-
चूडः सः । तद्वत्पञ्चातिरिक्ताः-तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ ११ ॥

यदेव नाकसत्पञ्चचूडा उपदधाति । आत्मा वै नाकसदो, मिथुनं पञ्चचूडाः । अर्धमु हैतदा-
त्मनो-अन्मिथुनम् । यदा वै सह मिथुनेन । अथ सर्वः । अथ कृत्स्नः । कृत्स्नताये ॥ १२ ॥

प्रसङ्गः । सति चाग्ने यज्ञे एता दिगाइनो यज्ञोपकरणानीव बभूवुः । स एतावानेव प्राधान्येन एतेभ्योपकरण-
पराणामन्तर्भावात् । कथं हि भु तत्तद्विज्ञान्युपकरणान्यन्तर्गतानि यस्यान्यादिषु च देवताः स्तोमेऽपि सामसु
च स्तोत्राणि सामानि च उच्येयं ना शलाणि च श्रोत्रेऽपि प्राणिन मरु इत्येव । ननु यत्र यज्ञेऽपि यज्ञोपकरणं
नास्ति किमुच्यते-वाग्वै सर्वो यज्ञ इति । नैष दोषः । अस्याभिष्टु यज्ञोपकरणानि यष्टुषा निधेयत्वात् शयुषादी-
यते यज्ञ साक्षादेवेदं प्रगृह्यते । नस्य किमभिधानेन प्रयोजनं यावत्तदेतद्वैव यज्ञश्चित्तमिति नियम्य च तुष्टुमेध-
दर्ययति । तत्तत्तद्वैवसदेतावानेव यज्ञ इति । तत्र किमिष्यत आह-यज्ञ इति । तदेवानामात्मानं हितमात्म-
नैवानभिगीता आत्मप्राप्तिवत् तत्तत्तद्वैव हि यावत्तस्यां ते देवा अभिदेवमपि यज्ञमेवमानं कृत्वा एतस्मिन्
माके स्वर्गे लोकेऽस्तीदम्, यज्ञकर्मैव देवत्वस्य प्रतिबन्धवत् । यज्ञमात्मानं कृत्वाऽस्तीदिति । पश्यते तद-
र्ययति । यथैव प्राप्यादयो दिवा इष्टकागरीरा इन्द्रादी ( ) ते एव ( ) पूर्वं हित्वा
इष्टमात्मकादतिरिक्तमिथुना तेषामेव यज्ञस्यैवत्वमुच्यते । तेनेष्टकानां ( ) यज्ञोपकरणानामन्तर्भावात्
गम्यते ॥ १० ॥

अथ पञ्चचूडा इति । अथ पञ्चचूडा नामेष्टका उपदधाति । इत्येनदत् एव उपपत्ते न तत्र आद्यानिश्चित-
मस्ति । कश्चिदपिप्रत्ययस्यां च द्वय्यां नाकसदामपि किञ्चिदुच्यते । 'यज्ञो वै नाकसद' इति । सख्यासामान्य-
मुपपादयितुमुपपत्ता । गृहपतिरिति यजमान एवात्राभिप्रेतः स हि यज्ञ गृहीणा ( ) हिंस्रः एतद्विज्ञाह-
यत्वात् ( ) तावते च यजमान इति वा उपहारद्वौत्रा प्रशास्त्रादयः पञ्चमे पुनरपत्ये शब्दानुमतेऽपि सर्वत्र
कुर्वन्ति ततोऽभिप्रेताः कुतस्तत्पञ्चातिरिक्ता इति वचनादितरे नातिवस्तत्रैवन्तर्गता इत्यभिप्रायः । अतोऽ-

यद्वेव नाकसत्पञ्चचूडा उपपदधाति । (त्या) आत्मा वै नाकसदः प्रजा पञ्चचूडा ऽअतिरिक्तं वै तुदात्मनो यत्प्रजा यदु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तुस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १३ ॥

(०) यद्वेव नाकसत्पञ्चचूडा उपपदधाति । दिशो वै नाकसदो दिशः ऽऽएव पञ्चचूडास्तद्याऽअमुष्मादादित्याद्वर्च्यः पञ्च दिशस्तु नाकसदो वाः पुराच्यस्ताः पञ्चचूडा ऽअतिरिक्ता वै ता दिशो वाऽअमुष्मादादित्यात्पुराच्यो यदु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तुस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १४ ॥

(०) यद्वेव पञ्चचूडा उपपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवा ऽअविभयुर्धद्वै न ऽइमोल्लोकानुपरिष्ठाद्भक्षार्थं नास्ति न हन्युडिति तुऽएतानेपां लोकानामुपरिष्ठाद्भोक्तुं कुर्वत युऽएते हेतयश्च ग्रहेतयश्च तथैवैतद्यजमान एतानेपां लोकानामुपरिष्ठाद्भोक्तुं कुरुते युऽएते हेतयश्च ग्रहेतयश्च ॥ १५ ॥

यदेव नाकसत्पञ्चचूडा उपपदधाति । आत्मा वै नाकसदः, प्रजा पञ्चचूडाः । अतिरिक्तं वै तदात्मनो-परमजा । यदु वा अतिरिक्तं चूडः सः । तद्वत्पञ्चातिरिक्ताः-तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १३ ॥

यदेव नाकसत्पञ्चचूडा उपपदधाति । दिशो वै नाकसदः, दिश उ एव पञ्चचूडाः । तद्व्या अमुष्मादादित्याद्वर्च्यः पञ्च दिशः-ता नाकसदः । वाः पुराच्यः-ताः पञ्चचूडाः । अतिरिक्ता वै ता दिशः-या अमुष्मादादित्यात्पुराच्यः । यदु वा अतिरिक्तं-चूडः सः । तद्वत्पञ्चातिरिक्ताः-तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १४ ॥

यदेव पञ्चचूडा उपपदधाति । एतद्वै देवा अविभयुः-यद्वै न इमोल्लोकानुपरिष्ठाद्भक्षार्थं नास्ति न हन्युडिति । स एतानेपां लोकानामुपरिष्ठाद्भोक्तुं कुर्वत-य एते हेतयश्च ग्रहेतयश्च । तथैवैतद्यजमान एतानेपां लोकानामुपरिष्ठाद्भोक्तुं कुरुते-य एते हेतयश्च ग्रहेतयश्च ॥ १५ ॥

तिरिक्तं वै तद्यद्योऽसि इति ईदृशः प्रकृत्यो बहिष्कृतादतिरिक्ता बह्विजस्तत्रैवान्तर्गताः अतिरिक्तं कायस्य वै (तातयवर्जितं) स पूरः केरपुञ्जस्ततश्चातिरिक्तसामान्याद्वोना यक्षस्य चूडा अभूत्, ' तद्यत्पञ्चातिरिक्ता ' इति सामानाधिकरणे समस्तं दर्शयति-तस्मात् पञ्चचूडा इति । चूडशब्दस्योभयलिङ्गनिर्देशः । अथ च इष्टकामुपपन्नस्य निरुद्धस्य व्युत्पत्तिमात्रमेतदिति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

यदेव नाकसत्पञ्चचूडा इति । आत्मा यजमानस्य शरीरं पुनः आत्मा स चात्माधिदेवादग्निमेव यजमानापाव-रिपतमिति यजनाकसदो नियुजमस्याधिदेविकमास्तर्वादिकसंग्रहेण पञ्चैवावस्थिता इति । तदाग्निराः पञ्चचूडा-यि वै नाकसदः यजमाननिर्देशाय पञ्च इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यदेव पञ्चचूडा इति । ननु च यदि य एते हेतयश्च ग्रहेतयश्च दक्षिणः पश्चिम इत्यादयस्ताः पञ्चचूडायां एषां लोकानामुपरिष्ठाद् भोक्तुं कुर्वत । ततः हरिकेशादीनां किमर्थमुपशानम् । नेव दोषः ।

सु पुःस्तादुपदधाति । (त्य) अयं पुरो हरिकेशऽइत्यग्निर्वै पुरस्त-
द्यत्तमाह पुरऽइति प्राञ्जु ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्जमुपचरन्त्यय बद्धरिकेश
ऽइत्याह हरिरिव ह्यग्निः सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मयस्तुस्य रथगृ-
त्सुश्च रथोजाश्च सेनानीग्रामण्याविति व्यासन्तिको तावन्तू पुञ्जिकस्यला
च क्रतुस्यला चाप्सरसाविति दिक्चोपदिशा चेति इ स्माह माहिरियः सेना
च तु ते समितिश्च ददृक्षुवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति यद्वै
सेनायां च समितौ चर्तायन्ते ते ददृक्षुवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः
प्रहेतिरिति बुदन्योऽन्यं भ्रन्ति स पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽ-
अस्तिविति तेभ्य एव नमस्करोति ते नो मृदयन्तिविति तुऽपुवास्मै मृद-
यन्ति ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जुम्भे दध्मऽइति शुमेव द्वेष्टि
यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जुम्भे दधात्यशुमेपां जुम्भे दधामीति इ ब्रूयात्
द्विष्पात्ततोऽह तुस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येष
स शुमेवविद् द्वेष्टि ॥ १६ ॥

(१) त पुरस्तादुपदधाति । "अयं पुरो हरिकेशः"—इति । अग्निर्वै पुरः । तद् यत्तमाह-पुर
इति । माश्च ह्यग्निमुद्धरन्ति, माश्चमुपचरन्ति । अय यद्हरिकेश इत्याह-हरिरिव ह्यग्निः । "सूर्य-
स्येव ह्यग्निः"—इति । सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मयः । "तस्य रथगृत्सुश्च रथोजाश्च सेनानीग्रामण्याविति"
इति । व्यासन्तिको तावन्तू । "पुञ्जिकस्यला च क्रतुस्यला चाप्सरसाविति"—इति । दिक् चोप-
दिशा चेति इ स्माह-माहिरियः । सेना च तु ते समितिश्च । "ददृक्षुवः पशवो हेतिः
पौरुषेयो वधः प्रहेतिः"—इति । यदि सेनायां च समितौ चर्तायन्ते-ते ददृक्षुवः पशवः ।
हेतिः पौरुषेयो, वधः प्रहेतिरिति । यदन्योऽन्यं भ्रन्ति-स पौरुषेयो वधः प्रहेतिः । "तेभ्यो
नमो अस्तु"—इति । तेभ्य एव नमस्करोति । "ते नो मृदयन्तु"—इति । त एवास्मै
मृदयन्ति । "ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जुम्भे दध्मः"—(वा. सं. १५ । १५)
इति । यमेव द्वेष्टि, यश्चैनं द्वेष्टि-तमेषां जुम्भे दधाति । अशुमेपां जुम्भे दधामीति इ ब्रूयात्-यं
द्विष्पात् । तस्मिन्न पुनरस्ति । अपि तन्नाद्रियेत । स्वयं निर्दिष्टो ह्येष सः-यमेवविद् द्वेष्टि ॥ १६ ॥

स्वामिभिरविष्टिता एव (मेवाहं आभगानिस्वते) गोत्राणि सामर्थ्यं नान्ययेति । याः स्वामिका एवोपधीयते न
केन्द्रकाः शुभ्रतमन्वाप् स्वामिन एव गोत्राव इत्युक्तम् । (स सेरस्ता) यद्वै सेनायां समितौ चेति लिङ्गवचन-
प्रयुक्तस्थिता । समितौ च स्थल मेज्जे सन्तो ददृक्षुवः पशवो ददृक्षुवन्तीति ददृक्षुवः पशवो जन्मनः । (एरदो-
यद्वै सेनायां येनमेव सेनायां चेति लिङ्गवचनात्पौरुषेयो वधः पुरुषेभ्यो हितः ब्रूयाः पशवो दधामोन्यावधधनः
परयन्ति) तदा पुरुषेभ्यो हितः पशवो यदा पुत्राणां धेयो भवति । पशून् पुरसा उपयुजते । नैपायिकास्तु

(षष्ठ्य) अयं दक्षिणतः । (तोऽयं) अयं दक्षिणा विश्वकर्मा इत्ययं वै वायु-
विश्वकर्मा योऽयं पवतः एष हीदर्थं सुर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति
तस्मादेष दक्षिणैव भूमिष्ठं वाति तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानी-
ग्रामण्याविति ग्रैष्मौ तावतू मेनका च सहजन्त्या चाप्सरसाविति दिक्चो-
पदिशा चेति इ स्माह माहित्यिरमे तु ते द्यावापृथिवी यावुधाना हेती
रक्षांश्चेति प्रहेतिरिति यावुधाना हेवात्र हेती रक्षांश्चेति प्रहेतिस्तेभ्यो
नमोऽस्त्युति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १७ ॥

(३) अयं पश्चात् । (४) अयं पश्चाद्विश्वस्याऽऽत्पत्तौ वाऽऽभादित्यो
विश्वस्याऽऽत्पत्तौ यदा हयैवेषुऽऽदेत्ययेदर्थं सुर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह
पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव युक्तं पश्यन्ति तस्य उपप्रोतश्चासम-
रथश्च सेनानीग्रामण्याविति व्यापिकौ तावतू प्रम्लोचन्ती चातुम्लोचन्ती
चाप्सरसाविति दिक्चोपदिशा चेति इ स्माह माहित्यिरहोरात्रे तु ते ते

(१) अयं दक्षिणतः । “ अयं दक्षिणा विश्वकर्मा ”-इति । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा-
योऽयं पवते । एष हीदं सर्वं करोति । इह यत्तमाह-दक्षिणेति । तस्मादेष दक्षिणैव भूमिष्ठं वाति ।
“ तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्याविति ”-इति । ग्रैष्मौ तावतू । “ मेनका च
सहजन्त्या चाप्सरसो ”-इति । दिक्चोपदिशा चेति इ स्माह माहित्यः । इमे तु ते द्यावा-
पृथिवी । “ यावुधाना हेती रक्षांश्चेति प्रहेतिः ”-इति । यावुधाना हेवात्र हेती रक्षांश्चेति
प्रहेतिः । “ तेभ्यो नमो अस्तु ”- (वा. सं. १५. १६) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १७ ॥

(१) अयं पश्चात् । “ अयं पश्चाद्विश्वस्याऽऽत्पत्तौ ”-इति । अतो वाऽऽभादित्यो विश्वस्याऽऽत्पत्तौ । यदा
होत्रेऽदेति-अयेदं सर्वं व्यचो भवति । इह यत्तमाह-पश्चादिति । तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव युक्तं पश्यन्ति ।
“ तस्य उपप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्याविति ”-इति । व्यापिकौ तावतू । “ प्रम्लो-
चन्ती चातुम्लोचन्ती चाप्सरसो ”-इति । दिक्चोपदिशा चेति इ स्माह माहित्यः । अहो-

“ पुरोभ्यो हितवश्च पुरवागामयं वयं ” इत्यभिप्रायेण पुरोभ्योऽहं व्युत्पद्यन्ति तेषां तत्र विरोधः प्राप्नोति
तस्मात् पुरोभ्यो हित इत्यभिप्रायेण युक्तः । एवं तु कर्माने वयं क्रियाऽऽयुक्तं हेतिरित्युक्तं स्यात् । उत्तरं रक्षांश्चेति
प्रहेतिरिति प्राणिः प्रहेत्येष वदन्ते मन्त्रसाक्षरे स्यात् तस्मादचनादर्थत एवाभ्योऽयं इत्येतस्मादचना-
दुत्तरकाये तदेषा तस्मिन् देशे नास्ति न भवति तदेव प्रवचनार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अयं दक्षिणत इति । अयं दक्षिणतः । ततः प्रवृत्तिः यत् हिमन्ति जन्म दक्षिणवत्पथात् मन्वमानाः कथम-

हि मृ च म्लोचतोऽनु च म्लोचतो व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिप्रिति व्याघ्रा
हेत्रात्र हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तोभ्यो नमोऽवस्तिवति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १८ ॥

(३) अयोत्तरतः । (तोऽयं) अयमुत्तरात्संयद्रसुप्रिति यज्ञो वाऽउत्तरा-
त्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरतऽउपचारो हि यज्ञोऽयं यत्संयद्रसुरित्याह यज्ञश्च
हि संपन्तीतीदं वस्तिवति तस्य तद्वर्षश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्याविति
शारदो तावृत् विश्वाची च घृताची चाप्सस्ताविति दिक्चोपादिशा चेति
स्माह माहित्यव्वेदिश्च तु ते सुक्च वेदिरेव विश्वाची सुगृता-
च्यापो हेतिव्यातः प्रहेतिरित्यापो हवात्र हेतिव्यातः प्रहेतिस्तो ह्येषो-
णो व्यात्युतः शीतस्तोभ्यो नमोऽवस्तिवति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १९ ॥

(३) अयं मध्ये । (ध्येऽयं) अयमुपर्वर्वाग्वसुप्रिति पर्जन्यो वाऽउपरि
तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽयं यद्वर्वाग्वसुरित्याहो हवर्वा-
ग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानी-

रात्रे तु ते । ते हि मृ च म्लोचतोऽनु च म्लोचतः । “ व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिः ”-इति ।
व्याघ्रा हेत्रात्र हेतिः सर्पाः प्रहेतिः । “ तेभ्यो नमो अस्तु ”- (वा. सं. १५ । १७) इति ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ १८ ॥

(४) अयोत्तरतः । “ अयमुत्तरात्संयद्रसुः ”-इति । यज्ञो वा उत्तरात् । तद् यत्तमाहोत्तरा-
दिति । उत्तरतऽउपचारो हि यज्ञः । अयं यत्संयद्रसुरित्याह । यज्ञं हि संपन्ति-इतीदं वस्तिवति ।
“ तस्य तद्वर्षश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्याविति ”-इति । शारदो तावृत् । “ विश्वाची
च घृताची चाप्सस्ताविति ”-इति । दिक्चोपादिशा चेति ह स्माह-माहित्यः । वेदिश्च तु ते
सुक्च । वेदिरेव विश्वाची, सुगृताची । “ आपो हेतिव्यातः प्रहेतिः ”-इति । आपो हेत्रात्र
हेतिः, वातः प्रहेतिः । अतो ह्येषोणो व्यात्युतः शीतः । “ तेभ्यो नमो अस्तु ”- (वा. सं. १५ ।
१८) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १९ ॥

(५) अयं मध्ये । “ अयमुपर्वर्वाग्वसुः ”-इति । पर्जन्यो वाऽउपरि । तद्यत्तमाह उप-
रीति । उपरि हि पर्जन्यः । अयं यद्वर्वाग्वसुरित्याह-अतो हवर्वाग्वसु-वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदी-
यते । “ तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्याविति ”-इति । ईमान्दिकी तावृत् ॥

रूपान् इति । एतमवहितं नाम रे । वज्रं वेत्तु-पञ्चद्विरण्यादि दर्शयतीदं घनं शुभ्यं हे दोक्षितोदेरयुक्तिर्वानि
संपत्तिः इतः किं घनवत्सयुक्तजनानां नापि संपत्तिस्तथ सत्यं वन्ति वसुने घनार तत्र तस्मिन् ॥ संयद्रसु-
र्वज्रः । आपो हेत्रात्रोत्तरस्था दिशि हेतिः प्रहेतिः कथमापो हेत्रात्र अस्यामेव उत्तरस्थां दिशुत्तपयामनुष्णो
वायुर्वानि प्रीष्णतीः । अत्रैवेन्दुजितः रजितकाले न तथाऽन्येऽनु शीतोष्णान्यां च प्राणिनो हन्यन्ते । पर्जन्यः
हवर्वाग्वसुः तौ हि पर्जन्यादर्वाका पृथिव्यां वसुप्रजाभ्यः पञ्चम्यः प्रदीयते कथं पुनर्हृष्टिरन्मिवेतदाह-अन-

ग्रामण्यादिति हेमन्तिको तावन्नुत्तर्द्धशी च पूर्वचिन्तिष्वाप्सरसादिति
 दिक्चोपदिशा चेति इस्माह माहित्यिग्राह्यतिश्च तु ते दुक्षिणा चावस्फूर्ज-
 न्हेतिर्विद्युत्प्रहेतिरित्यवस्फूर्जन्हेवात्र हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमो-
 ऽभस्तिवृति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २० ॥

(२) एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च । बांस्तुद्देशा ऽएषां लोकानामु-
 परिष्टाद्गोमृनकुर्वन्ताथ चास्ताः प्रजाऽएतं ते सेनानीग्रामण्योऽय वत्तु-
 न्मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तथैवैतद्युजमानः सुर्वेऽ
 एव कृत्स्नो भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके
 सीदति ॥ २१ ॥ (शतम् ४६००)

ता वाऽएताः । (०) दशैकाऽ उपदधाति दुशाक्षरा विंशतिविंश-
 तेषां चित्तिस्ता ऽव वै पञ्चैव द्वे द्वे ह्युपदधाति ता हेता ऽभ्येराशिपस्ताऽ
 उत्तमायां चिताऽउपदधात्यन्त ऽप्योऽग्नेयदुत्तमा चितिरन्तस्तदभ्येरा-
 शिपो विराह पुञ्च भवन्ति पुञ्च हि वज्रऽआशिपोऽवैनेऽअन्तरा पुरीपं

“ उर्वशी च पूर्वचिन्तिष्वाप्सरसो ”-इति । दिक्चोपदिशा चेति इस्माह माहित्यिः । आहु-
 तिश्च तु ते दुक्षिणा च । “ अवस्फूर्जन्हेतिर्विद्युत्प्रहेतिः ”-इति । अवस्फूर्जन्हेवात्र हेतिः,
 विद्युत्प्रहेतिः । “ तेभ्यो नमो अस्तु ”-(वा० मं० १५। १५) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ २० ॥

एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च-बांस्तुद्देशा एषां लोकानामुपरिष्टाद्गोमृनकुर्वन् । अथ चास्ताः
 प्रजाः-एते ते सेनानीग्रामण्यः । अथ वत्तुन्मिथुनम्-एतास्ता अप्तन्मः । सर्व एव तदैवाः कृत्स्ना
 भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदन् । तथैवैतद्युजमानः सर्व एव कृत्स्नो
 भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ २१ ॥

ता वा एता दशैका उपदधाति । दशाक्षरा विराह । विराहेषां चित्तिः । ता व वै पञ्चैव । द्वे
 द्वे ह्युपदधाति । ता हेता अभ्येराशिपः । ता उत्तमायां चिता उपदधाति । अन्त एतोऽग्नेयदुत्तमा
 चित्तिः । अन्तस्तदभ्येराशिपो विराह । पुञ्च भवन्ति । पुञ्च हि वज्र आशिपः । अर्धने अन्तरा

निवपत्यग्नीं हेतो यदेतेऽदृष्टके नेदिमावग्नीं संजोचात ऽइत्युपोऽध्वं
वै पुरीषमन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ २२ ॥

(त्व) अथातोऽन्वावृतम् । (म्पु) पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः पश्चा-
दुत्तरतो मध्येऽनुपदधात्यथोत्तराः पुरस्तादेवाग्रऽनुपधाय दक्षिणतः-
ऽनुत्तरतो मध्ये पश्चादुपदधात्यवस्तात्प्रपदनो ह स्वर्गो लोकऽएतद्वै देवा
ऽइमाँल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त तथैतद्य-
जमान ऽइमाँल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रपद्यते ॥ २३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-६ ॥ (६.१) ॥

पुरीषं निवपति । अग्नीं हेतो-यदेते इष्टके । नेदिमावग्नीं संजोचात इति । अथो अग्रं वै पुरीषम् ।
अन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ २२ ॥

अथातोऽन्वावृतम् । पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः, पश्चाद्-उत्तरतः, मध्ये उपदधाति । अथो-
त्तराः । पुरस्तादेवाग्र उपधाय दक्षिणतः, उत्तरतो मध्ये पश्चादुपदधाति । अवस्तात्प्रपदनो ह
स्वर्गो लोकः । एतद्वै देवा इमाँल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त । तथैतद्यज-
मान इमाँल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रपद्यते ॥ २३ ॥

मित्राय । सहो जो धीयते न वा पार्श्वेन उपधीयमानाग्न्याङ्गप्रदेशो लभते । एकस्मिन् लोके पूर्वस्या
उपरि उपदितामंदे अग्नौ जहायति पूर्वस्याः सादृश्यावष्टोकान्तरानेवकारणाय समादमावबधनम् । नाकछदमुपरि
स्थाने ये उपधेया इति । अतो अग्रे साधुपरि स्थाने ये उपधेया इति । अतो अग्रे साधुपरि
त्तेन नामभ्रातृमित्रेण सन्नेणेवधानाद् पञ्च मन्त्रयुक्ताः पञ्च मन्त्रिणः । अन्तराग्नेरिकादशत्वादन्वत्यमेकैव-
मित्रायः । ' पञ्च हि यज्ञे आशिषः ' सूक्तवक्त्रे दर्शिताः जीविनः प्रजाः पशवः सज्जनवनस्पत्यादिभ्य-
मित्येतत् । (अथैनं दृष्टं उपदधाति छ एन उपधुताग्नीं अन्यं न हि साधुतः । भाषाणेनाशङ्कायां लभत
एवाश्वावारो मन्त्राङ्गीटकाम्यां तु यत्तदुत्तवनः ।) परन्तु आहुत क्रियामुपशान्तम् (उपपन्नम्) तद्वनिष्ठम् इति
शेषः । अथस्तान् प्रपदनमाक्रमणम् उन्मादस्थानीयं यत्नं साध्याङ्गस्या प्रपदनः अमारोहणमित्यर्थः । इ एते
इमाँल्लोकान् । उच्यते यः शुभिकायामग्निधाय ततो (अधस्ताद् ( ) मुक्तेषुणान्ताग्नेन आरोहन्
स्वर्गं लोकं स्वापदानेति) ॥ २१-२२ ॥

इति श्रीहस्तिनामिनः कृती मायन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाग्नीऽष्टमे काण्डे

पष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (८-१-१) ॥

छन्दस्याऽ उपदधाति । (त्य) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽ एषोऽत्र
थियमैन्द्रो ह्येषोऽतः पुरा तस्माऽअलमास यच्छ्रियमधारयिष्यत्तस्मा-
दिदमुप्येतुर्हर्षाहुर्न वाऽएषोऽलथ्यं थियं धारणाय रात्र्याय वा ग्रामणीष्ठाय
वेति तस्मै देवाऽएताथ्यं थियं प्रायच्छन्नेताश्छन्दस्याः पशवो वै च्छन्दार्थ-
स्यन्नं पशवोऽन्नमु श्रुः ॥ १ ॥

(छि) त्रिचान्युपदधाति । त्रिवृद्धे पशुः पिता माता पुत्रोऽयो गर्भऽबल्वं
जराश्रुथो त्रिवृद्धाऽअन्नं कृषिर्वृष्टिर्बीजमुकैवातिच्छन्दा भवत्येका ह्येव

अथ एकविंशच्छन्दस्येष्टकोपधानम् ।

छन्दस्या उपदधाति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र थियमैच्छत् । नो ह्येषोऽतः पुरा
तस्मा अलमास-त्याश्छ्रियमधारयिष्यत् । तस्मादिदमुप्येतर्हर्षाः-न वा एषोऽलं थियं धारणाय,
रात्र्याय वा, ग्रामणीष्ठाय वेति । तस्मै देवा एतां थियं प्रायच्छन्-एताश्छन्दस्याः । पशवो वै
छन्दानि । अन्नं पशवः । अन्नमु श्रुः ॥ १ ॥

त्रिचान्युपदधाति । त्रिवृद्धे पशुः-पिता, माता, पुत्रः । अयो गर्भमुत्तवं जराश्रु । अयो त्रिवृद्धा

छन्दस्या उपदधातीति । छन्दोभ्यो निर्मिताः छन्दस्या इष्टकास्ता उपदधातीत्येतदत्र आह्वये । कथं पुर-
ा-दपमस्मिन्निर्वादिता वक्ष्यते । तच्छन्दो (सुमन्) तस्यानि सारभूता एकाविंशतिः सारभूता निष्कामिताः स इव-
गुणतम्यन् इति प्रसिद्धं । तेनैवास्ताऽछन्दोनिर्मिता एतासां च आह्वयसंज्ञा छन्दस्या इत्युच्यन्ते । अथ पादानिब-
लानिबन्धा छन्दस्या एतदुक्तमित्येतत्प्रदर्शयति प्रतिश्रायं परोक्षं आह्वयसंज्ञेन प्रजापतिरिति छन्दस्या शिष्टा इत्ये-
तत्संज्ञे । अस्मान्नस्यासां वैष्वधीर्वासांश्चैः स्यादरं जंगमं (प्रयोगनिबन्धः) इमाः पुनर्फलत्रियं धरणीममुर-
ज्जीवं सारं ब्रह्मैवैतत् । अथ पूर्व कथञ्चित्छन्दस्यत आह-नो ह्येषोऽतः पुरा तस्मा अलं बभूव । ये देवाश्च सारा-
वाश्च स इष्टकावरा स एवाव्य वृद्धः पुष्पनि फलति वा तस्मादेतज्जानशक्यतुमावाहृमाः । एवं जानातीति ।
त्रिरे एव धारणाय नालनित्यत आह-‘रात्र्याय वा’ रात्र्यकर्मणि ‘ग्रामणीष्ठाय वा’ ग्रामणीष्ठस्य कर्म ग्रामणीष्ठस्य
कर्मणि प्रयोगो दृश्यः (धृत्वातीति सर्वत्रैव गवदः मुमुषवीत्यं) समारः श्रीरिति प्रोच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

त्रिचान्युपदधातीति । त्रिचानादि नैव त्व इति पुष्टिर्त्रयोऽपि त्वचशब्दः प्रयुज्यते तास्मिन्नि दिस्या उपदधाति

१-छन्दस्येष्टकास्ता उपदधातीत्येतदत्र आह्वये । कथं पुरा-दपमस्मिन्निर्वादिता वक्ष्यते । तच्छन्दो (सुमन्) तस्यानि सारभूता एकाविंशतिः सारभूता निष्कामिताः स इव-
गुणतम्यन् इति प्रसिद्धं । तेनैवास्ताऽछन्दोनिर्मिता एतासां च आह्वयसंज्ञा छन्दस्या इत्युच्यन्ते । अथ पादानिब-
लानिबन्धा छन्दस्या एतदुक्तमित्येतत्प्रदर्शयति प्रतिश्रायं परोक्षं आह्वयसंज्ञेन प्रजापतिरिति छन्दस्या शिष्टा इत्ये-
तत्संज्ञे । अस्मान्नस्यासां वैष्वधीर्वासांश्चैः स्यादरं जंगमं (प्रयोगनिबन्धः) इमाः पुनर्फलत्रियं धरणीममुर-
ज्जीवं सारं ब्रह्मैवैतत् । अथ पूर्व कथञ्चित्छन्दस्यत आह-नो ह्येषोऽतः पुरा तस्मा अलं बभूव । ये देवाश्च सारा-
वाश्च स इष्टकावरा स एवाव्य वृद्धः पुष्पनि फलति वा तस्मादेतज्जानशक्यतुमावाहृमाः । एवं जानातीति ।
त्रिरे एव धारणाय नालनित्यत आह-‘रात्र्याय वा’ रात्र्यकर्मणि ‘ग्रामणीष्ठाय वा’ ग्रामणीष्ठस्य कर्म ग्रामणीष्ठस्य
कर्मणि प्रयोगो दृश्यः (धृत्वातीति सर्वत्रैव गवदः मुमुषवीत्यं) समारः श्रीरिति प्रोच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

सा सुर्वाणि च्छन्दाश्चस्यति सा या सा श्रीर्महत्तुदुक्थं तद्यत्तन्महदुक्थ-
मेतास्तुच्छन्दास्याः ॥ २ ॥

(स्तु) तुस्य शिरो गायत्र्यः । (५) आत्मा त्रिष्टुभोऽनूकं जुगत्यः पक्षौ
पङ्क्तयोऽयेतासां ककुभां चत्वारि चत्वार्यष्टराण्यादायातिच्छन्दस्युप-
धाति सा साऽतिच्छन्दाऽ एव भवति गायत्र्यऽ इतराः सम्पद्यन्ते सैव
गायत्र्यशीतिर्यां बृहत्स्यः सा बार्हती याऽऽष्टाविंशः सौष्णिहस्यथ यद्गो
वदर्थर्चो वदेन्द्राग्रं यदावपनं तदतिच्छन्दाऽ अथ यन्नदो यत्सूददोहा
यत्पदनुपङ्गा यत्किञ्चात्रानुष्टुप्कर्माणं तदनुष्टुभः ॥ ३ ॥

अग्रम्-कृषिर्हृष्टीर्वाजम् । एकैवातिच्छन्दा भवति । एका एव सा सर्वाणि च्छन्दांस्यति । सा-या
सा श्रीः । महत्तुदुक्थम् । तद्यत्तन्महदुक्थम्-एतास्तुच्छन्दास्याः ॥ २ ॥

तस्य शिरो गायत्र्यः । आत्मा त्रिष्टुभः । अनूकं जुगत्यः । पक्षौ पङ्क्तयः । अयेतासां ककुभां
चत्वारि चत्वार्यष्टराण्यादायातिच्छन्दस्युपधाति । सा साऽतिच्छन्दा एव भवति । गायत्र्य इतराः
सम्पद्यन्ते । सैव गायत्र्यशीतिः । या बृहत्स्यः-सा बार्हती । या अष्टाविंशः-सौष्णिही । अथ
यद्गो, यदर्थर्चो, यदेन्द्राग्रम्, यदावपनम्, तदतिच्छन्दाः । अथ यन्नदो, यत्सूददोहा, यत्पदनुपङ्गा,
यत्किञ्चात्रानुष्टुप् कर्माणं-तदनुष्टुभः ॥ ३ ॥

छन्दः महाद्विक्रम इति । यस्मादेकैव सा सर्वाणि च्छन्दांस्यतिवर्तते । तस्मादेकैकस्मात्भवति सा प्रजातये देवैः
सथा । तन्महदुक्थं महाजनं सहचारि होतव्यं तु वृषदाज्यवदि सर्वमपिच्छं सारभूतं जतयति यदुक्थमिति (जीव
गच्छन्मतावेन) महदुक्थस्य सर्वाणि एतास्तुच्छोद्दयगन्धानयोः सारभूताश्च वयमभिप्रायः । तस्य शिरः प्रतिष्ठा द्विपदा
इत्येवमपि च्छन्दस्यासु महदुक्थमिममनुप्रविष्टमिति दर्शयति तस्य महदुक्थस्य एतद् इदं सुशिरो बृहदिनि क्रमेण
मेत्रा, मित्रा (युदत्राग्नेस्तः येन त्रिधोपधेय) इत्येवमुपासनीयम् । आत्मा त्रिष्टुभो एतु नामेति । न होनाऽपमुष्टाः सम्पद्येः
एव महत्तुदुक्थस्य तन्मात्र ' भुवो यज्ञस्य ' एतेनात्र त्रिष्टुभो ब्रह्मणाः । ननु च महदुक्थे बाह्यारानन्तरं तुष्णीं
सत्रिवंशस्थानान्तरमेवायमात्रा शस्यते । तत्रात्रमन्येवास्त्रिसम्भवतः सम्भवति सम्भवकदेणामा प्रथमस्य तु शिरो
हि प्रथमं जायमानस्य जायत इति ।

(सीति छन्दांसि) यन्नेत्यासिकयादुनो द्वारेण) स एव ककुभो गायत्रीमेवोपादयत्यर्थे वा संवाद्यत्यर्थेनासां
ककुभामिति ततश्चायनवत्कुम्भां द्वादशाश्रयः पादास्तेषां यानियामि चत्वार्यष्टराणि तानि वचनान्यतिच्छन्दांसि
प्रगायानि ककुम्भु वा बृहत्स्योऽत्र सा तत्र बाह्ये ( ) सीति । इन्द्रमुखां अकार इत्यादि । अत्राद्या-
ऽष्टाविंशोऽग्रे बाजयेति स तत्र औष्णिही राक्षसीति । इन्द्रमुतेषु सोमोऽन्वितादि अथ यद्गोः यदर्थं महदुक्थः
परमपुरुषा इति त्रयस्त्रिंशोगतानां द्वादश उदरं यदयच्छन्द ' तदिदासमुबनेषु ज्येष्ठ ' इति । (स समाने वृत्तियोदसरो-
दसौ न मृत एतस्याश्चोदर एतस्योदर एवार्थः इत्येव वृत्तयो ददास्यानन्तरं स एवात् । एतां द्विपदा विंशतिः ।
शस्ता इन्द्रादौ पर मुत दसो विनाऽपि तस्य द्विपदियुक्तपदे दृश्यः । तपथ तपस्यश्च तु गङ्गा इन्द्रस्य तु वीर्याणि

प्रतिष्ठा द्विपदाः । (५) एतावद्दे महदुक्थं महदुक्थं श्रीः सुर्वासु-
वास्माऽएतां देवाः श्रियं श्रयच्छंस्तुयेवास्माऽअयमेतां सुर्वां श्रियं
श्रयच्छति ॥ ४ ॥

यदेव च्छन्दस्याऽऽपदधाति । (त्वे) एतद्दे देवाऽ एतं नाकं स्वर्गं
लोकमपश्यन्नेताः स्तोमभागास्तुस्मिन्नविशंस्तेषां विशतां प्रजापति-
रुत्तमोऽविशत्त यः सु प्रजापतिरेतास्तुश्छन्दस्याः ॥ ५ ॥

(स्तु) तस्य शिरो गायत्र्यः । (स्ता) ता यत्रायत्र्यो भवन्ति गायत्र्यं
दि शिरस्तिष्ठो भवन्ति त्रिवृदि शिरः पूर्वार्धंऽऽपदधाति पुरस्ताद्धीदं
शिरः ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदाः । एतावद्दे महदुक्थं । महदुक्थं श्रीः । सर्वनिवासा एतां देवाः श्रियं प्राय-
च्छन् । तयैवास्मा अयमेतां सर्वा श्रियं प्रायच्छति ॥ ४ ॥

यदेव च्छन्दस्याऽऽपदधाति । एतद्दे देवा एतं नाकं स्वर्गं लोकमपश्यन् । एताः स्तोमभागाः ।
स्मिन्नविशत् । तेषां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशत् । स यः स प्रजापतिः—एतास्तुश्छन्दस्याः ॥ ५ ॥

तस्य शिरो गायत्र्यः । ता यत्रायत्र्यो भवन्ति—गायत्रं हि शिरः । तिस्रो भवन्ति । त्रिवृदि
शिरः । पूर्वार्धं उपदधाति—पुरस्ताद्धीदं शिरः ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदा इति । तत्र द्विपदादिकर्त्तृ प्रसिद्ध इह तु द्विपदा एव प्रसिद्धा सा दृष्टव्या । एतावद्दे
महदुक्थं श्रुत्वा कस्याप्युपकृत भवतीत्यभिप्रायः इति ।

कर्मकनेन शिरः प्रथममुपधीयत इति दृष्टव्यम् । (तथा तत्र महदुक्थं शिरसोऽन्तर औष्णिहस्तुषः
शम्पते तस्य द्वे गायत्र्या नक्षत्रेभ्यः ज्ञानुतेन च गायत्री यन्त्रावगन्तव्यं दृष्टव्यम् । प्रीतिरन्तरं च तत्र एव
( ) गोदेविणः शम्पते तस्य च मध्ये तत्र पक्षस्तनोश्च इदं नुक्रममनुकृत्याद्विदुर्दकं जायताः यत्त-
स्तोतव्य इन्द्रस्य पहादत्र युतमित्यादीनि जागलपयन्तास्मिन्नास्ति चान्य ( ) आश्रमतीत्यु सर्वत्र
छन्दमामन्त्रमार्गस्य च सर्वत्रऽप्यो । एतार्थास्तन्निमित्तानः ।) एतद् । यो तत्र यक्षादि कामो ( ) पशो
तन्त्रस्य ईकतो दक्षपञ्चस्य दक्षिणाय तत्राश्रमसु च " अग्निं स मन्त्रे " इत्यादयः । एतेषां कर्तृमादिनि या
तस्य महदुक्थं गायत्र्यः गृहोऽप्येति दमिन् अन्तर्द्विभक्तिर्यम् । एतद् गायत्र्यः ( ) ॥ ४ ॥

यदेव च्छन्दस्याऽऽपदधानीति । छन्दस्यासु च दर्शनस्तमे— यदेवेत्यन्तरे तस्यै प्रतिष्ठा

(५) वृषस्त्रिष्टुभः । (स्ता) ता रेतःसिचोर्वैल्लयापदधाति पृथ्यो वे रेतःसिचाऽऽतुरो वे प्रति पृथ्यः ॥ ७ ॥

श्रोणी जुगन्त्यः । स उवति पुरस्तात्स्वयमानृणाये त्रिष्टुभ ऽऽपदधाति उवति पश्चाच्चगतीर्षो वाऽभयं मुख्यं प्रापस्तुदेषु स्वयमानृणा उवत्यु वाऽएतस्मान्प्राप्तात्पुरस्तादुस्तावति पश्चाच्चश्रोणी ॥ ८ ॥

सुकप्यावतुष्टुभः । (स्ता) ताऽअनन्तर्हिता जुगतीभ्यऽऽपदधात्युनन्तर्हिता तच्छ्रोणिभ्यां सुकप्यो दधाति ॥ ९ ॥

पुर्वो वृहन्त्यः । कीकसाः ककुभः श्रोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च वृहती उपदधाति तुस्मादिनाऽ उभयत्र पुर्वो वहाः कीकसासु च जगुषु च ॥ १० ॥

श्रीवा ऽऽप्तिहः । (स्ता) ताऽअनन्तर्हिता गायत्रीभ्यऽऽपदधात्युनन्तर्हितास्तुच्छीर्णो श्रीवा दधाति ॥ ११ ॥

उगतिष्टुभः । ता गेऽनन्तर्हिता रेतोऽपदधाति । पृथ्यो वे रेतःसिचो । उगो वे प्रति पृथ्यः ॥ ७ ॥

श्रोणी जुगन्त्यः । स उवति पुरस्तात्स्वयमानृणाये त्रिष्टुभ उपदधाति-उवति पश्चाच्चगतीर्षः । सो वा अयं मध्ये प्राग-उवेता स्वयमादृणा । यावत्यु वा एतस्मान्प्राप्तात्पुरस्तादुग-उवति पश्चाच्चश्रोणी ॥ ८ ॥

सुकप्यावतुष्टुभः । ता अनन्तर्हिता जुगतीभ्य उपदधाति । अनन्तर्हिता तच्छ्रोणिभ्यां सुकप्यो दधाति ॥ ९ ॥

पुर्वो वृहन्त्यः । कीकसाः ककुभः । श्रोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च वृहती उपदधाति । तुस्मादिना उभयत्र पुर्वो वहाः-कीकसासु च जगुषु च ॥ १० ॥

श्रीवा ऽऽप्तिहः । ता अनन्तर्हिता गायत्रीभ्य उपदधाति । अनन्तर्हितास्तुच्छीर्णो श्रीवा दधाति ॥ ११ ॥

निरूपयन्ते दक्षिणपथे त्वनन्तर्हिताः पुरस्तात्त्रिष्टुभ उपदधाति तत्रचैव पश्चात् स्वयमादृणाः कर्तव्यः इवति रेतःसिचोर्वैल्लयापदधाति । सो वा अयं मध्ये प्राग इति स्वयमादृणाः इत्यत्र कतिशोर्वैल्लयापदधाति-करोष्यन्ते । अनन्तर्हिता तच्छ्रोणिभ्यां सुकप्यो दधाति वदत्यु । सर्वेय दोषो दक्षिणपथे मोक्षितेय ॥ अथचगतीर्ष एव श्रोणीरुन्तर्हिताः । पुर्वो वृहन्त्यः वृहन्तः ककुभो मीरः अथचगतीर्षः । श्रोणदधि सः ककुभः त्वनन्तर्हितास्तुच्छीर्णो पश्चादुगता इति मन्त्र एवमुक्तम् । श्रोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च वृहती उपदधाति-पुर्वो वहाः ककुभश्च वृहन्तः ककुभश्च वृहती उपदधाति । तुस्मादिना उभयत्र पुर्वो वहाः-कीकसासु च जगुषु च । पुर्वो वहा वहाः केवदुगतास्तुच्छीर्णो एवो लक्ष्यते । अनन्तर्हिता (त्वनन्तर्हिता) त्रिष्टुभश्च ककुभो सो ( ) श्रोणदधि एवति च प्रतिपद्य सर्वेय पुर्वः पश्च कर्तव्यमन्त्रेण दद्य इति । एवति श्रोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च वृहती उपदधाति । तदुगतास्तुच्छीर्णो पुनर्वृहन्तः एवति ।

पक्षौ पङ्क्तयः । (स्ता) ता वृत्पङ्क्त्यो भवन्ति पाङ्क्तौ हि पक्षौ पार्श्वतः
उपदधाति पार्श्वतो हीमौ पक्षौ यदुर्ध्वोऽदृष्टन्दस्तुदक्षिणतः उपदधाति दक्षिणं
तदुर्ध्वं पक्षोर्ध्वोर्व्यवत्तरं करोति तस्मादक्षिणोऽर्धः पक्षोर्ध्वोर्व्यवत्तरः ॥ १२ ॥

(५) उदरमतिच्छन्दाः । पशवो वै च्छन्दाः स्युर्न पशवः उदरं वाऽ-
अन्नमस्युदरं हि वाऽ अन्नमिति तस्माद्यदोदरमन्नं प्राप्नोत्ययं तत्र
वातुयामरूपं भवति तद्यदेष्टा पशून्छन्दाः स्युति तस्मादतिच्छन्दा
ऽअतिच्छन्दा इ वै तामतिच्छन्दा इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा
हि देवाः ॥ १३ ॥

(०) योनिः पुरीषवती । ते सुष्ठुस्पृष्टेऽव्युपदधाति सुष्ठुस्पृष्टे ह्युदरं
च योनिश्च पुरीषस्यैहिते भवतो मार्षसं वै पुरीषं मार्षसेन वाऽउदरं
च योनिश्च सुष्ठुहिते पूर्वाऽतिच्छन्दा भवत्युपरा पुरीषवत्युत्तरं ह्युदर-
मुपरा योनिः ॥ १४ ॥

पक्षौ पङ्क्तयः । ता वृत्पङ्क्त्यो भवन्ति पाङ्क्तौ हि पक्षौ । पार्श्वतः उपदधाति । पार्श्वतो हीमौ पक्षौ ।
यदुर्ध्वोऽदृष्टन्दस्तुदक्षिणतः उपदधाति । दक्षिणं तदुर्ध्वं पक्षोर्ध्वोर्व्यवत्तरं करोति । तस्मादक्षिणोऽर्धः
पक्षोर्ध्वोर्व्यवत्तरः ॥ १२ ॥

उदरमतिच्छन्दाः । पशवो वै च्छन्दाः स्युः । अन्नं पशवः । उदरं वाऽअन्नमिति । उदरं हि वाऽअन्न-
मिति । तस्माद्यदोदरमन्नं प्राप्नोति-अयं तत्र तत्र वातुयामरूपं भवति । तद्यदेष्टा पशून्छन्दाः स्युति-
तस्मादतिच्छन्दाः । अतिच्छन्दा इ वै तामतिच्छन्दा इत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा
हि देवाः ॥ १३ ॥

योनिः पुरीषवती । ते संस्पृष्टेऽव्युपदधाति । संस्पृष्टे ह्युदरं च योनिश्च । पुरीषस्यैहिते भवतो मार्षसं
वै पुरीषम् । मार्षसेन वाऽउदरं च योनिश्च संहिते । पूर्वाऽतिच्छन्दा भवति, अत्र पुरीषवती । उत्तरं
ह्युदरम्, अपरा योनिः ॥ १४ ॥

अथवादेवतां तावत्सोमनामो (दुर इति प्रविष्टान्नास्ति) क्लृप्तावेकानाम् स्वस्वेन विध्वंसोक्तिरिति
तानिरेव मन्त्रमन्त्रात् । पशवः पूर्वोऽङ्गपञ्चमास्ता अवर्तयतः (योमेति) विध्वंसन्त इति तन्निर्दिष्टम् ।
कृत्वा । ततो वृद्धय इत्यववादेवताः विध्वंसं-मप्ये गान्धर्वो यत्र उच्येताः सहेति मन्त्रे ॥ १-१२ ॥

उदरमतिच्छन्दा इति । उदरस्य अतिच्छन्दाः तदन्नं स्यात् तस्य विनाशश्च । एवं च तस्मिन् पूर्वोऽङ्गे
मन्त्रमन्त्रात् विध्वंसन्त इति तदन्वयस्य निमित्तमाह उदः अतिच्छन्दाः सति च्छन्दोऽन्तर्गता तस्यामन्त्रमन्त्रम् ।
छन्दोति च पञ्चादन्ते तत्रैव छन्दोऽङ्गमन्त्रवर्गस्युदरमिति पुनरन्वयः । यस्मादेता छन्दाः स्युति तस्यादतिच्छ-
न्दसं (स इ वैतः) सती अतिच्छन्दा इत्यचक्षते । द्वितीयेत्यनेन प्रथमं प्रत्यक्षम् । अतिच्छन्दा इत्यत्र
( ) छिन्नमिति-उच्यते सप्तमो दर्शनाः ॥ १२ ॥

योनिः पुरीषवती (पशव्या स्युर्नोऽदृष्टन्दस्तुदक्षिणतः) ॥ १४ ॥

(स्ते) ते प्राच्याऽऽपदधाति । प्राह ह्येषोऽग्निश्चीयतेऽथो प्राग्वै प्राचऽ
उदरं प्राची योनिर्वह्निस्तोमभागश्च हृदयं वै स्तोमभागा हृदयमु वाऽ-
उत्तममपोदरमथ योनिः ॥ १५ ॥

(स्ते) ते दक्षिणतः स्वयमातृणायाऽऽपदधाति । (त्सु) अथ प्रथ-
मायां चिताऽउत्तरतः स्वयमातृणायाऽउदरं च योनिं चोपदधाति यो
वाऽअयं मध्ये प्राणस्तुदेषा स्वयमातृणैतस्य तत्प्राणस्योभयत उदरं
च योनिं च दधाति तस्मादेतस्य प्राणस्योभयत उदरं च योनिश्च ॥ १६ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदाः । (स्ता) ता यद्विपदा भवन्ति द्वन्द्वश्च द्वि प्रतिष्ठा
तिष्ठो भवन्ति त्रिवृद्धि प्रतिष्ठा पश्चादुपदधाति पश्चाद्दीप्यं प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

सोऽस्यैष सुकृतऽआत्मा । तद्यस्य हेतुमेवश्च सुकृतमात्मानं कुर्वन्-
न्येतुश्च ह स सुकृतमात्मानमभिसुम्भवत्युथ यस्य हेतुमतोऽन्यथा

ते प्राच्या उपदधाति । प्राह संतोऽग्निश्चीयते । अथो प्राग्वै प्राचऽउदरम्, प्राची योनिः । बहि-
स्तोमभागम् । हृदयं वै स्तोमभागाः । हृदयमु वाऽउत्तमम् । अपोदरम्, अथ योनिः ॥ १५ ॥

ते दक्षिणतः स्वयमातृणायाऽऽपदधाति । अथ प्रथमायां चिता उत्तरतः स्वयमातृणाया उदरं
च योनिं चोपदधाति । यो वाऽअयं मध्ये प्राणः-तदेवा स्वयमातृणा । एतस्य तत्प्राणस्योभयत
उदरं च योनिं च दधाति । तस्मादेतस्य प्राणस्योभयत उदरं च योनिश्च ॥ १६ ॥

प्रतिष्ठा द्विपदाः । ता यद्विपदा भवन्ति । द्वन्द्वं हि प्रतिष्ठा । तिष्ठो भवन्ति । त्रिवृद्धि प्रतिष्ठा ।
पश्चादुपदधाति । पश्चाद्दीप्यं प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

सोऽस्यैष सुकृत आत्मा । तद्यस्य हेतुमेव सुकृतमात्मानं कुर्वन्ति-एनं ह स सुकृतमात्मान-

ते प्राची प्राग्वक्षणे उपदधाति । 'प्राह ह्येषोऽग्निश्चीयते' (सुच्छन्दस्यथावृत्तादयो) प्राचः प्राग्मुखस्य
प्रागेवोर्ध्वं भवति (प्राचीनयोऽन्यादरात्मकेनो) प्राच्यामुपदधाति । बहिः स्तोमभागस्यो बहिलोमभागम् ।
" अपोदरं वहिरुदरं पश्चमा " - (पा. सू. २।१। १२१) इत्यन्यथैवात्र स्यात् । हृदयं हि स्तोमभागा
हृदयमग्निः कोष्ठमुत्तम मन्त्रव्यवस्तुदरमथ तस्याप्यपस्तोमयोनिरेव स्वमावादनकारेणात्राप्नुत स्तोमभागास्ततो
हि मध्येऽग्निः शिरो मन्त्रिष्यति । दिग्ध प्रत्यसन्न हृदयमत्यभिप्रायः । ते दक्षिणत इति दर्शनार्थोऽनुवादः ।
' प्रथमायां चितौ ' उच्यते इत्युक्तानोनि समुवृद्धित्वेनो स्वावेव पादौ प्रतिष्ठेत्यर्थः । त्रिवृद्धि
प्रतिष्ठा ऊह जने पदद्विष्येव त्रिविधता प्रतिष्ठेत्यर्थः । सोऽस्य यजमानस्येव छन्दस्योभय 'सुकृतः'
शोभनः ' आत्मा ' शरीरं भवति तन्मथ यस्य यजमानस्येतमवद्वय यथोक्तमावाधेनं कुर्वन्त्युत्विजः स

कुर्वन्ति दुष्कृतं ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति स ह ॥ दुष्कृतमेवात्मानम-
भिस्मभवति ॥ १८ ॥

तदेते सामनिषेनेऽभ्युक्ते । (केऽअ) अर्को देवानां परमे व्योमन्-
र्कस्य देवाः परमे व्योमन्नित्येतद्वै देवानां विश्वा प्रजापतिरुत्तमोऽविश-
त्तस्मादाहर्को देवानां परमे व्योमन्नित्यय यदाहर्कस्य देवाः परमे व्योम-
न्नित्ययं वाऽअग्निरर्कस्तस्यैतदुत्तमायां चितौ सर्वे देवा विष्टास्तस्मा-
दाहर्कस्य देवाः परमे व्योमन्निति ॥ १९ ॥

इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ८-३-७ ॥ (६. २.) ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ । ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

मभिस्मभवति । अयं यस्य हेतमतोऽन्यथा कुर्वन्ति-दुष्कृतं ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति । स ह त
दुष्कृतमेवात्मानमभिस्मभवति ॥ १८ ॥

तदेते सामनिषेने अभ्युक्ते । “ अर्को देवानां परमे व्योमन्, अर्कस्य देवाः परमे
व्योमन् ”-इति । एतद्वै देवानां विभक्तां प्रजापतिरुत्तमोऽविशत् । तस्मादाह-अर्को देवानां
परमे व्योमन्-इति । अयं यदाह-अर्कस्य देवाः परमे व्योमन्-इति । अयं वा अग्निरर्कः-तस्यै-
तदुत्तमायां चितौ सर्वे देवा विष्टाः । तस्मादाह-अर्कस्य देवाः परमे व्योमन्-इति ॥ १९ ॥

सुहृन्मतेन प्रजापतिमात्मानमभिस्मभवति । ( ) ‘ यस्य हेतमतोऽन्यथा ’ अर्कस्य देवानां-
त्यभिप्रायः ॥ १९-१८ ॥

तदेते इति । तेनैसा देवानां विभक्तां प्रजापतिरुत्तमोऽविशदित्येतद्वस्तुनिर्गतं वक्ष्यमाणं पुण्याहयोः
सामोर्निधने ढके । अर्कः प्रजापतिर्देवानां ‘ परमे ’ स्थाने अविशदिति शेषः । अर्कस्य प्रजापतेक्षित्यस्य परमे सव-
रूपाने ‘ उत्तमायां चितौ देवाः ’ विष्टा इति शेषः । ननु चार्को देवाननित्यनेनैव प्रकृतं च सृष्टे न दित्यं
मतेतदेवं केवनेन येनेन तत्र दिवि कविदेवानं परमेष्टी परमे प्रजापतिर्विशिष्ट इति गम्यते । यन् स विदिष्टे-
नेति ( ) अग्रेदृश्यायां चितौ देवानां प्रजापतिरुत्तमो विष्ट इत्येव एकस्मिन्निषेना ( )
गम्यते इत्युभयोऽन्यासः । ननु चाऽऽमागमः स्वयमेव प्रमाणं किमन्यागमान्तरस्मनुवंशदिस्ववचनस्योदोलकमुपन्य-
स्यति । उच्यते-नैयागमान्तरमुदोलनार्थमुपन्यस्यते । किं तर्हि प्रयत्नाद् व्याख्यातः । सामवेदे हि कालोऽयं
वृत्त एव (पन्थाह्वानापनलद्रवगीमस) नत्रैव प्रयत्नाद् व्याख्यायते । एवमन्येऽन्यागमान्तराभ्यास-
देतत्वाऽभ्युक्तमित्यादयो व्याख्यातार्था एवेति वक्ष्यन् ॥ १९ ॥

इति ब्रह्मिस्तामिनः ऋगी माध्यन्दिनियज्ञतत्प्राज्ञतत्प्राज्ञे कान्ते

बृहद्व्याख्ये द्वितीयं ब्रह्मणम् ॥ (८-१-२) ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पष्ठेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

गार्हपत्यमुपदधाति । (त्ये) एतद्वै देवाः प्राप्य रादध्वेवामन्यन्तु तेऽब्रुव-
न्केनेदमरात्स्मेति गार्हपत्येनेनेत्यब्रुवन्गार्हपत्यं वै चित्वा समाकृष्य प्रथमां
चित्तिमपश्याम प्रथमायै द्वितीयां द्वितीयायै तृतीयां तृतीयायै चतुर्थीं
चतुर्थ्यै पञ्चमीं पञ्चम्या इदमिति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन् । (ब्रु) उप तज्जानीत ब्रुयेयमस्मास्वेव राद्विरसदिति तेऽब्रुवन्-
चेतयध्वमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तद्ब्रुवंस्तुदिच्छत ब्रुयेयमस्मास्वेव
राद्विरसदिति ॥ २ ॥

अथाष्टगार्हपत्येष्टकोपधानम् ।

गार्हपत्यमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्राप्य रादध्वेवामन्यन्तु तेऽब्रुवन्-केनेदमरात्स्मेति । गार्ह-
पत्येनेनेत्यब्रुवन् । गार्हपत्यं वै चित्वा समाकृष्य प्रथमां चित्तिमपश्याम, प्रथमायै द्वितीया, द्वितीयायै
तृतीया, तृतीयायै चतुर्थी, चतुर्थ्यै पञ्चमी, पञ्चम्या इदम्-इति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्-उप तज्जानीत-ब्रुयेयमस्मास्वेव राद्विरसदिति । तेऽब्रुवन्-चेतयध्वमिति-चित्तिमिच्छ-
तेति वाव तद्ब्रुवन्-स्तुदिच्छत-ब्रुयेयमस्मास्वेव राद्विरसदिति ॥ २ ॥

गार्हपत्यमुपदधातीति । शान्ताद्वर्षोऽभिप्रेतदर्शो चित्तिरपि गार्हपत्यस्वस्यां सारपूर्वोऽयं पशुधर्माधित्वेका-
दय सोऽपि गार्हपत्यस्तस्य अतिक्रमपूर्वोऽप्यत्रान्यत्पदाकारस्तद्वर्षकस्तद्वर्षकश्च गार्हपत्यावृष्टे तमुपदधातीत्ये-
तदयं सप्तमिः । अथिद्वयमिः अपन्यते । सत्रापास्तु चतस्रश्चित्तिहातेनेदं दर्शयति-योऽनौ गार्हपत्यः पूर्वं चित्तः
सोऽस्याः । समुद्रेः कारण-सङ्गम्यः इति-अन्वा-देवेत्यन्वयः । अन्वये संवेवापारणे देवे स्थापितः तद्विद्वत्कारण-
सुत्तममवदधता इति । एतत्स्थानं स्वर्गाख्यं "प्राप्य" "देवाः" "राद्विः" "रावन्वाव स्वस्तिदौ" "आ-
(आ, पा, स्वा, प, १, १६१)" मन्वे त्रितयस्यः । राद्विः समुद्रेः (रावुदाः आत्पनी मन्दस्मान्मु) वयं सद्ब्रुवाः
'वेदिदं-प्रज्ञं' नेत्यर्थेनेत्यन्वयेन अप्रपञ्चस्य संविदा इति । ते गार्हपत्येनेनेत्यब्रुवन् । तस्य चित्तिमिच्छ-
भूतत्वात् "अथमपि" "अथमपि" "द्वितीयां चित्तिमपश्याम । 'पञ्चम्यै-सर्वेन चतुर्थी' । पञ्चम्या ऊर्ध्वेय
"इदं" स्वर्गाख्यं वयस्मिन् ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्मिति । समुद्रेः कारण-रादेः स एव गार्हपत्यः-उत्तरं नेत्यद्वयं तद्वर्षमेवाव्याप्ति (अवदेत अम) इति ।
आन्मिस्तु गार्हपत्यस्य-संचेतयध्वमिति वक्ष्येन कुत एतद्विनिताप्रसङ्गोऽनेन हितव्यं स्थितेन राद्विरसदतास्ताम्ना

ते चेतयमानाः । (५) एतदपश्यन्निहेममाहृत्योपदधामहाऽहुतिं तस्मि-
हाहृत्योपादधत तस्मिन्व्यवदन्त वसवः पुरस्ताद्भद्रा दक्षिणतऽआदित्याः
पश्चान्मरुत उत्तरतो विश्वे देवा उपरिष्ठादिहोपदधामेहोपदधामेति ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन् । (न्मु) मध्यऽएवोपदधामहे सु नो मध्यऽनुपहितः सर्वेषां
भविष्यतीति तं मध्यऽनुपादधत तदेताथै राक्षिमात्मन्त्रदधत मध्यतो
मध्यतऽएवैतदेताथै राक्षिमात्मन्त्रदधत तयैवैतयजमानो यद्गार्हपत्यमुप-
दधात्येतानुवैतद्राक्षिमात्मन्धत्ते मध्यतो मध्यतऽ एवैतदेताथै राक्षि-
मात्मन्धत्ते ॥ ४ ॥

यदेव गार्हपत्यमुपदधाति । (त्यु) अन्नं वै गार्हपत्योऽन्नाऽयुम-
भिधितोऽब्रुऽएवैतदन्नमुपिदधाति मध्यतो मध्यतऽ एवास्मिन्नेतदन्नं
दधाति ॥ ५ ॥

यदेव गार्हपत्यमुपदधाति । वेदिर्वै देवलोकोऽथ वाऽएष बहिर्वैदि

ते चेतयमाना एतदपश्यन्-इहेममाहृत्योपदधामहा इति । तमिहाहृत्योपादधत । तस्मिन्व्य-
वदन्त-वसवः पुरस्तात् । रुद्रा दक्षिणतः, आदित्याः पश्चात्, मरुत उत्तरतः, विश्वे देवा उपरिष्ठात्-
इहोपदधाम, इहोपदधामेति ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन्-मध्य एवोपदधामहे । स नो मध्य उपहितः सर्वेषां भविष्यतीति । तं मध्य उपादधत ।
एतेतां राक्षिमात्मन्त्रदधत । मध्यतः । मध्यत एवैतदेतां राक्षिमात्मन्त्रदधत । तयैवैतयजमानो यद्गार्ह-
पत्यमुपदधाति-एतामेवैतद्राक्षिमात्मन्धत्ते । मध्यतः । मध्यत एवैतदेतां राक्षिमात्मन्धत्ते ॥ ४ ॥

यदेव गार्हपत्यमुपदधाति । अन्नं वै गार्हपत्यः, अन्नाऽयमाग्निश्चितः । अन्न एवैतदन्नमुपिदधाति ।
मध्यतः । मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ५ ॥

यदेव गार्हपत्यमुपदधाति । वेदिर्वै देवलोकः । अथ वा एष बहिर्वैदि चितो भवति । तं यदिहा-
हृत्योपदधाति-तदेनं वेदी देवलोके प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

कपं तस्मादपनीमते । तदपशित्यामेन तु सवीथय इति नानुपपन्नम् । तस्मिन् गार्हपत्ये निधितभूते विद्वज्ज-
न्त देवाः, इहोपदधाम इत्येव का पुनर्दर्शयन्निहेति विरुद्धं दर्शितवन्त इत्यत आह-वसवः पुरस्तादुक्तवन्त
इहोपदधाम इत्येतमन्येऽपि पद्यादेशम् ॥ ३-४ ॥

यदेव गार्हपत्यमिति । प्रसज्ये हे । अन्नं वै गार्हपत्य इति इति.अपणप्रधानत्वादनं गार्हपत्यः । होमप्रधानत्वा-
दाहवनीयोऽयमग्निश्चित इति दर्शनान्तरम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

चितो भवति तं शुद्धिदाहृत्योपदधाति तदेनं वेदो देवलोके प्रति-
ष्ठापयति ॥ ६ ॥

अत्रैव गार्हपत्यमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णमयं वाऽएष वह्निर्योनिं
चितो भवति वह्निर्यो वाऽएतद्योनेरग्निकर्म यत्पुत्रा पुष्करपर्णात्तं शुद्धि-
दाहृत्योपदधाति तदेनं योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति तयो ह्यपो-
ऽवह्निर्यो भवत्यष्टाष्टिका उपदधाति तस्यांक्तो बन्धुस्तं वाऽएतैरेव
अनुभिरनुयाऽऽवृता चिनोति यो ह्येवासौ स एवायं तमेवैतदाहृत्येहो-
पदधाति ॥ ७ ॥

('यु') अथ पुनश्चितिमुपदधाति । ('त्ये') एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा
तस्मिन्नाह्नि नापश्यन् योनिर्वै गार्हपत्या चित्तिरेपो वै योने राद्धिर्ध्वजैतः
प्रजातिस्तस्यामेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं नापश्यन् ॥ ८ ॥

अत्रैव गार्हपत्यमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णम् । अथ वा एष गार्हपत्यं चितो भवति । गार्हपत्यं
वा एतद्योनेरग्निकर्म-यत् पुत्रा पुष्करपर्णात् । तं शुद्धिदाहृत्योपदधाति-तदेनं योनौ पुष्करपर्णे प्रति-
ष्ठापयति । तयो ह्यपोऽवह्निर्यो भवति । अष्टाष्टिका उपदधाति । तस्यांक्तो बन्धुः । तं वा एतैरेव
अनुभिरनुयाऽऽवृता चिनोति । यो ह्येवासौ स एवायं । तमेवैतदाहृत्येहोपदधाति ॥ ७ ॥

अथाष्टपुनश्चितिमुपदधाति ।

अथ पुनश्चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा तस्मिन्नाह्नि नापश्यन् । योनिर्वै गार्ह-
पत्या चितिः । एपो वै योने राद्धिः-ध्वजैतः प्रजातिः । तस्यामेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं
नापश्यन् ॥ ८ ॥

एतैरेव अनुभिरनुयाऽऽवृता चिनोति । 'एतयाऽऽवृता' दक्षिणत उपदधाति । उच्यते प्रथमा अनुभिरनुयाऽऽवृता-
कया देवतायां वा एवायमग्निधत्तेत्यभिप्रायः । न चेत्तद् यदिहाहृत्योपदधाति । पुनस्ता एवेष्टकास्तन (उत्पापे
भावयति) अतस्तस्यावयवस्याविज्ञानप्रसङ्गादौ गार्हपत्यादित्यष्टौ पुनश्चितिरिति च पञ्चम्या चित्वावृत्तौ
पुनर्लोकपूण (श्ले) सकल्यमाना स्वाहा तादृशैकविंशति गार्हपत्य उपदधाति इत्यर्थं न स्तीति चिन्त्येधिति
(न च कप मनायां क्रियमाणायाम् अत एवेष्टकादिर्गन्धेतां तस्यायस्यै तदाहृत्ये तत्तन्मादाभिप्रास्योत्पाप न
च नास्ति) प्राप्तत्वापि पुनश्चित्वाग्निं परिश्यति य एवायमग्निधत्तेत्यभिप्रायः तदाहृत्य गार्हपत्यस्योपरिष्टात्पुन-
श्चिनोतीति । तदपि तद्वत्तित्रादेव मुख्यते नोत्पाप हरणेन ॥ ७ ॥

अथ पुनरिति । यैरिदं गार्हपत्यं आस्मात् पुनश्चितिरिति दर्शनान्तरमनुयाह्वयापोनयोमितेन स यः

(इष्यंस्ते) तेऽब्रुवन् । (ब्रु) उप तज्जानीत युथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं
दधामेति तेऽब्रुवन्श्चेतुष्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्स्तुदिच्छत
युथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति ॥ ९ ॥

ते चेतुयमानाः । (ऽ) एतां पुनश्चितिमपश्यंस्तामुपादधत तदेतस्यां
योनौ रेतः प्रजातिमदधुर्मध्यतो मध्यतु ऽएवैतदेतस्यां योनौ रेतः प्रजाति-
मदधुस्तुथैवैतद्युजमानो यत्पुनश्चितिमुपदधात्येतस्यामेवैतद्योनौ रेतः
प्रजातिं दधाति मध्यतो मध्यतु ऽएवैतदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधाति १०

ताथै हैके जघनार्थऽनुपदधति । जघनार्थाद्वै रेतः सिच्यतं पुच्छसंधौ
पुच्छाद्वै रेतः सिच्यतऽइति न तथा कुर्याद्विहिर्धा ह ते योने रेतः प्रजातिं
दधति ये तथा कुर्वन्ति मध्यऽएवोपदध्यात्तत्सम्प्रति योनौ रेतः
प्रजातिं दधाति ॥ ११ ॥

(त्य) अष्टाविष्टकाऽनुपदधाति । (त्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्नि-
र्वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा तावत्तैवैनेमेतदेतोभूतुं सिध्यति पञ्चकृत्वः
सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वावानग्नि-
र्वावित्यस्य मात्रा तावत्तैवैनेमेतदेतोभूतुं सिध्यत्यष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः

तेऽब्रुवन्-उप तज्जानीत-यथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति । तेऽब्रुवन्-चेतुष्वमिति-
चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्-तदिच्छत-यथाऽस्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति ॥ ९ ॥

ते चेतुयमाना एतां पुनश्चितिमपश्यन् । तामुपादधत । तदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुः ।
मध्यतः । मध्यत एवैतदस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुः । तथैवैतद्युजमानो यत्पुनश्चितिमुपदधाति-
एतस्यामेवैतद्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति । मध्यतः । मध्यत एवैतदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं
दधाति ॥ १० ॥

तां हैके जघनार्थं उपदधति । जघनार्थाद्वै रेतः सिच्यते । पुच्छसन्धौ । पुच्छाद्वै रेतः सिच्यते-
इति । न तथा कुर्यात् । विहिर्धा ह ते योने रेतः प्रजातिं दधति-ये तथा कुर्वन्ति । मध्य एवोपद-
ध्यात्-तत्सम्प्रति योनौ रेतः प्रजातिं दधाति ॥ ११ ॥

अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा-तावत्तैवै-
नेमेतदेतोभूतं सिध्यति । पञ्चकृत्वः सादयति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्स-
रोऽग्निः । वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनेमेतदेतोभूतं सिध्यति । अष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः साद-

धत्तमिरेताभिः प्रहसन्नायाधिरेव मन्त्रव्याख्यानं च । अस्मिन्नेतादृशी ( ) विश्वस्ये दूष्ण्यान् दर्शयति-
सर्वदा ईष स रणो लोकस्तीर्णो बहिर्वैश्वरोऽहरणात्त्र निज्यमवस्थानात्तथा वदयति । (प्रस्तावनादि

सादयति तत्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरस्ययोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि
यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥

यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । (त्वं) एतद्वाऽएतद्वयथायथं करोति
यदाहवनीयाद्गार्हपत्यमुत्तरं चिनोति तद्यत्पुनश्चितिमुपदधाति यऽपुवा-
यमाग्निश्चितस्तुमेवेतदाहुत्यास्योपरिष्ठात्पुनश्चिनोति तद्यच्चित् ११ सन्तं
पुनश्चिनोति तस्मात्पुनश्चितिः ॥ १३ ॥

(स्त) तद्धेके । जघनार्धे गार्हपत्यमुपदधाति पूर्वार्धे पुनश्चितिमाहव-
नीयश्च वाऽएतो गार्हपत्यश्चैवं वाऽएतावमीऽइति न तथा कुर्वाद्यं वै
लोको गार्हपत्यो योराहवनीयऽ उत्तरा वाऽअसावस्यै तस्मादेनामुत्तरामे-
वोपदध्यात् ॥ १४ ॥

(यु) यद्वेव गार्हपत्यं च पुनश्चितिं चोपदधाति । वेदिश्च हेतुऽअग्नेः
रुत्तरवेदिश्चायं वेऽअमू पूर्वं निवृपत्यध्वरस्य तेऽअथ हेतुऽअग्नेस्तद्यु-
वेतुऽउपधायाग्निं निदधाति वेदी चैवेनमेतदुत्तरवेदौ च प्रतिष्ठापयति ॥ १५ ॥

यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । पुनर्यज्ञो ह्येषऽउत्तरा हेता देवयज्या पुन-
र्यज्ञमेवेतदुपधत्तेऽउत्तरामेव देवयज्यामुप हेनं पुनर्यज्ञो नमति ॥ १६ ॥

यति-तत्रयोदश । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि । यावानग्निर्वावत्यस्य
मात्रा-तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥

यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । एतद्वा एतद्वयथायथं करोति-यदाहवनीयाद्गार्हपत्यमुत्तरं चिनोति ।
तत् पुनश्चितिमुपदधाति-य एवायमाग्निश्चितः-तमेवेतदाहुत्यास्योपरिष्ठात्पुनश्चिनोति । तद्यच्चित्
मन्तं पुनश्चिनोति-तस्मात्पुनश्चितिः ॥ १३ ॥

तद्धेके जघनार्धे गार्हपत्यमुपदधाति, पूर्वार्धे पुनश्चितिम् । आहवनीयश्च वा एतो गार्हपत्यश्च ।
यं वा एतावमी इति । न तथा कुर्वाद्यं । अयं वै लोको गार्हपत्यः, योराहवनीयः । उत्तरा वा
असावस्यै । तस्मादेनामुत्तरामेवोपदध्यात् ॥ १४ ॥

यद्वेव गार्हपत्यं च पुनश्चितिं चोपदधाति । वेदिश्च हेतुऽअग्नेरुत्तरवेदिश्च । अथ ये अमू पूर्वं निवृ-
पति-अध्वरस्य ते । अथ हेतुऽअग्नेः । तद्यदेते उपधायाग्निं निदधाति-वेदी चैवेनमेतदुत्तरवेदौ ॥
प्रतिष्ठापयति ॥ १५ ॥

यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । पुनर्यज्ञो ह्येषः, उत्तरा हेता देवयज्या । पुनर्यज्ञमेवेतदुपधत्ते- उत्त-
रामेव देवयज्याम् । उप हेनं पुनर्यज्ञो नमति ॥ १६ ॥

हस्यपातस्य) हस्यपातनयाग्निं निदधाति । पुनश्चितिर्नि शरीरं निदधे । न तर्गं लोकं तन्वादिना सर्वेण

यदेव पुनश्चित्पुनश्चिदुपधाति । यं वै तं प्राणाऽऽपयोऽग्नेऽग्निं सम-
स्कुर्वन्तः स एष तमेवैतत्पुनश्चिनोति तद्यचितं सन्तं पुनश्चिनोति
तस्माद्वेष पुनश्चित्तिः ॥ १७ ॥

(ये) येनऽऽपयस्तपसा सत्रमापयति । (त्य) अमूनेतदपीनाह-
न्धानाऽऽग्निं स्वराभ्रन्तऽइतीन्धानाऽऽग्निं स्वर्गं लोकमाह्रन्तऽ
इत्येतत्तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽऽग्निमिति स्वर्गो वै लोको नाको घुमा-
हुर्मनव स्तीर्णवर्हिषमिति ये च्विडाऽसस्ते मनव स्तीर्णवर्हिषमिति
सर्वदा हव स स्तीर्णवर्हिः ॥ १८ ॥

(स्तं) तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः । पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैरित्येतेनैनं
सर्वेषां अनुगच्छेमैत्येतन्नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोकऽइति स्वर्गो वै
लोको नाकः स्वर्गं लोकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोकऽइत्येतत्तृतीये पृष्ठे-
अधिरोचने दिवऽ इत्येतद् द्वितीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपति १९

यदेव पुनश्चित्पुनश्चिदुपधाति । यं वै तं प्राणाऽऽपयोऽग्नेऽग्निं समस्कुर्वन्-स एषः । तमेवैतत्पुनश्चि-
नोति । तद्यचितं सन्तं पुनश्चिनोति तस्माद्वेष पुनश्चित्तिः ॥ १७ ॥

“ येनं ऋषयस्तपसा सत्रमापयन् ”-इति । अमूनेतदपीनाह । “ इन्धाना अग्निं
स्वराभ्रन्तः ”-इति । इन्धाना अग्निं स्वर्गं लोकमाह्रन्त इत्येतत् । “ तस्मिन्नहं निदधे
नाके अग्निम् ”-इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । “ यमाहुर्मनवः स्तीर्णवर्हिषम् ”-(वा. सं.
१५ । ४९) इति । ये विद्वंसस्ते मनवः । स्तीर्णवर्हिषमिति । सर्वदा हव स स्तीर्णवर्हिः ॥ १८ ॥

“ तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ”-इति । एतेनैनं सर्वे-
षां अनुगच्छेमैत्येतत् । “ नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोके ”-इति । स्वर्गो वै लोको नाकः ।
स्वर्गं लोकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोक इत्येतत् । “ तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः ”-(वा.
सं. १५ । ५०) इति । एतद् द्वितीयं पृष्ठं रोचनं दिवः-यत्रैष एतत्तपति ॥ १९ ॥

अनुगच्छेम तदेवाः यानुरधीयन्तलेष्टकान्तरिणाभिरिव सत्यान् प्रजननार्थं बहुवचनम् । अन्ये तु मन्त्रवर्णान्
यदेव यथा वृक्षा मन्वते । एतद्वृक्षा पृष्ठं दिवः-सर्वान् प्रमिन्यन्तस्त्रिं पृष्ठोपेक्षया तृतीयं दिवः पृष्ठम् एतदेवा

(त्या) आ वाचो मध्यमरुहदुरण्युडिति । (त्ये) एतद् वाचो मध्यं
युत्रेषु ऽएतुञ्जीयते सुरण्युडिति भर्तुत्येतदयमग्निः सत्पतिश्चेकितानऽइत्य-
यमग्निः सतां प्रतिश्चेतुयमानऽइत्येतत्पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतइति
पृष्ठे पृथिव्या निहितो दीप्यमानऽइत्येतदधस्पदं कृणुतां वे पृतन्यवऽ
इत्यधस्पदं कुरुतां सुर्वान्पाम्पुनऽइत्येतत् ॥ २० ॥

(द) अयमग्निर्वीरितमो व्योधाऽइति । (त्य) अयमग्निर्वीर्यवत्तमो
व्योधाऽइत्येतत्सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छति सहस्रियो दीप्यताम-
प्रमत्तऽइत्येतद्विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यऽइतीमे वै लोकाः सरिरं दीप्य-
मानऽएषु लोकेष्वित्येतदुप प्रयाहि दिव्यानि धामेत्युप प्रयाहि स्वर्गं
लोकमित्येतत् ॥ २१ ॥

(त्त) सम्प्रच्यवध्वमुपसम्प्रयातेति । (त्य) अमूनेतद्वीर्यनाह सभेनं
प्रच्यवध्वमुप चैनं सम्प्रयातेत्यग्ने पथो देवयानान्कृणुध्वमिति युधेव

“ आ वाचो मध्यमरुहदुरण्युः ”-इति । एतद् वाचो मध्यम्-यत्रैव एतञ्जीयते ।
सुरण्युडिति-भर्तुत्येतत् । “ अयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः ”-इति । अयमग्निः सतां प्रतिश्चेत-
यमान इत्येतत् । “ पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतः ”-इति । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दीप्य-
मानः-इत्येतत् । “ अधस्पदं कृणुतां वे पृतन्यवः ”-(वा० सं० १५।५१) इति । अधस्पदं
कुरुतां सर्वान् पाम्पुन इत्येतत् ॥ २० ॥

“ अयमग्निर्वीरितमो व्योधाः ”-इति । अयमग्निर्वीर्यवत्तमो व्योधा-इत्येतत् । “ सह-
स्रियो द्योततामप्रयुच्छन् ”-इति । सहस्रियो दीप्यतामप्रमत्तः-इत्येतत् । “ विभ्राजमानः
सरिरस्य मध्ये ”-इति । इमे वै लोकाः सरिरम् । दीप्यमान एषु लोकेष्वित्येतत् । “ उप प्रयाहि
दिव्यानि धाम ”-(वा० सं० १५।५२) इति । उप प्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतत् ॥ २१ ॥

“ सम्प्रच्यवध्वमुपसम्प्रयात ”-इति । अमूनेतद्वीर्यनाह-सभेनं प्रच्यवध्वम्, उप चैनं
सम्प्रयातेति । “ अग्ने पथो देवयानान्कृणुध्वम् ”-इति । यत्रैव यजुस्तथा बन्धुः । “ पुनः

मयं देवयोऽग्निरग्न्यत्रोवाणात् । सहस्रियः सहस्रेण संमितः सहस्रियः (व्युपेव) बृहतीसहस्रस्य मितः
समितः आहवनीयः स एवायमिति कृत्वा सहस्रिय इत्यह । उपप्रयातित्वि पुरुषव्यत्ययो द्रष्टव्यः । “ सहस्रियो
द्योतनाम् ” इति प्रथमपुरुषेणोक्तान्तवात् । “ सभेनं प्रच्यवध्वमुप चैनं सम्प्रयात ” इत्यत्रायेवम् अप्रत्यक्षधीयमाने
इष्टकादुरीरस्यमन्त्रित्वमिक्त्वाऽप्रत्यक्षीकृतत्वात्पीनां पारोक्ष्यं युज्यते । ततश्चात्र पुरुषसर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः ।

यजुस्तया बन्धुः पुनः कृष्णानां पितरा युवानेति व्वाक् च वै मुनश्च पितरा
युवानां व्वाक् च मुनश्चैतावग्रीऽअन्वातात्सीत्त्रयि तन्तुमेतमिति
योऽसावृषिभिस्तन्तुस्तनस्तमेतदाह ॥ २२ ॥

(हो) बहुध्यस्वामे प्रतिजागृहि त्वमिति । (ती) इमेतदग्निमाहो-
जैनं बुध्यस्य प्रति चैनं जागृहीतीष्टापूर्ते संसृजेयामयं चेति यथैव
यजुस्तया बन्धुरस्मिन्सधस्येऽअध्युत्तरस्मिन्निति यौर्वाऽअुत्तर-
सधस्यं विश्वे देवा यजमानश्च सीदतुति तद्विश्वेदेवैः सह यजमान-
सादयति ॥ २३ ॥

येन बृहसि सहस्रम् । येनाग्ने सर्ववेदसमित्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं
धाम येन सहस्रं बृहति येन सर्ववेदसं तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्त-

कृष्णानां पितरा युवानां"-इति । वाक् च वै मुनश्च पितरा । युवानां वाक् च मुनश्चैतावग्री ।
"अन्वातात्सीत्त्रयि तन्तुमेतम्"-(वा. सं. १५ । ५३)-इति । योऽसावृषिभिस्तन्तुः,
ततस्तमेतदाह ॥ २२ ॥

"बुध्यस्वामे प्रतिजागृहि त्वम्"-इति । इमेतदग्निमाह-उजैनं बुध्यस्व, प्रति चैनं
जागृहीति । "इष्टापूर्ते संसृजेयामयं च"-इति । यथैव यजुस्तया बन्धुः । "अस्मिन्स-
धस्ये अध्युत्तरस्मिन्"-इति । यौर्वा उत्तरं तत्रस्यम् । "विश्वे देवा यजमानश्च सीदत"-
(वा. सं. १५ । ५४) इति । तद्विश्वेदेवैः सह यजमानं सादयति ॥ २३ ॥

"येन बृहसि सहस्रम्, येनाग्ने सर्ववेदसम्"-इति । एतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम-येन
सहस्रं बृहति, येन सर्ववेदसम् । "तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे"-(वा. सं. १५ । ५५)

योनतामप्रपुच्छन् गतायेत्यर्थः । उपसप्रयत्नेति वचनात् । एतद्वचनः । ययो देवयानान् कृणुषे तदुपगमनेन
यद्विज्ञादपभित्यर्थः । वाक् च वै मुनश्च पितरा ने वादमनसी स्वोपकारेण जगत् । पाठपितारौ युवानां नित्यतदग्री
अन्वातात्सीदिति अनुनामिकमिति लोउर्ध्वं च लुङ्लकारवचने ष्यस्यो द्रष्टव्यः । (किमन्वातानुनो त्वनिके
अमेवततमं) अविभिः योऽसौ यज्ञं तन्तुः तन् तमेव तनुनामिति प्राप्स्यते । कथं वादमनसी नास्ति ये तत्र
त्वेना तनुनामित्यत्र आह-वाद्मनश्चैतावग्री गार्हपत्यावग्रीयो तद्वैवज्याम् । ततश्च नो पितरौ पुनरेव ताविका-
त्मानौ गार्हपत्यं पुनश्चित्तुभ्यं यथा तनुनः त्वयेन यज्ञे य यजु इदं यदन्त इममेतदग्निमुपधीयमानेष्टकाशरीर-
मह- 'तदुध्यस्वामि' इत्येतेन मन्त्रेण नमात्रं दाक्षिणं च कुर्वन्ति । यजमाने इति एतत् इष्टापूर्ते सह-
स्रं यजमानं यजमानं सीदतेति च परतो दर्शनात् । एतद्वास्य प्रतिज्ञाततममतिरागं दाक्षिण्ये इति जन्म शरीरं येन

वऽडुति तेन न ऽडुमं यज्ञं नय स्वर्गं लोकं देवेषु गन्तवऽडुत्येतदयं ते
योनिर्ऋत्विष ऽडिति तस्योक्तो बन्धुरष्टाविष्टका ऽनुपदधाति तस्योऽ-
एवोक्तः ॥ २४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८-४-१ ॥ (६. ३.) ॥

इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८।६ ॥

इति । तन न इमे यज्ञं नय स्वर्गं लोकं देवेषु गन्तव इत्येतत् । “ अयं ते योनिर्ऋत्विषः ”-
(बा. सं. १५ । ५६) इति । तस्योक्तो बन्धुः । अष्टाविष्टका उपदधाति । तस्यो एवोक्तः ॥ २४ ॥

ब्रह्म न १८१५ ५५ नमोऽस्तु नमि यज्ञानाम् प्रतिदातु नः शरीरेण तेन यज्ञं स्वर्गलोकं देवेषु देवानां
भूय न यज्ञोऽस्माकं त्वमत्रोपवीतमानो यज्ञमन्वय स्वर्गमिष्टकशरीरेऽग्निभ्यश्च ते गार्हपत्यचितिलक्षणाऽस्ती
येविष्मयोराह इष्टकशरीरेऽग्निं निरयन्ते ॥ ८-५ ॥

इति सर्वविधानिवाचनब्रह्मोद्गाथसंनतश्रित्तिरेवमिति कृतो माष्यन्दिनीपशतपथब्राह्मणमाभ्ये
ऋषेः कण्डे षष्ठोऽध्यायः तृतीयः ब्राह्मणम् ॥ (८-६-३) ॥

इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ (८-६)

(संस्ते) तेऽब्रुवन् । (ब्र) न वाऽइत्थं^१ सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुं^२ रूपैः समायामेति तऽपुकेकमृतुं^३ रूपैः समायंस्तुस्मादेकैकस्मिन्नृतौ^४ सर्वेषामृतुनां^५ रूपं ता यन्नानामृतयो नाना ह्यसृज्यन्ताथ यत्समानोदकां रूपैर्हि समायन् ॥ ४ ॥

(न्तः) सऽउपदधाति । तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतुऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधात्यसौ वाऽआदित्यस्तुपस्तुस्मादेतावृतुऽअनन्तर्हितौ तद्यदेतस्मादेतावृतुऽअनन्तर्हितौ तस्मादेतौ तपश्च तपस्यश्च ॥ ५ ॥

(आ) अग्नेरन्तःश्लेषोऽस्तीति । संवत्सरऽ एषोऽग्निः सु ऽक्रतुव्याभिः सु^६हितः संवत्सरमेवैतदुभिः संतनोति संदधाति कल्पेतां^७ द्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयऽ इतीदमेवैतत्सर्वमृतुभिः कल्पयति कल्पन्तामग्नयः पृथक् मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताऽ इत्यग्न्या^८ हेते पृथग्देता ऽइष्टकास्ते यथाऽनयोर्ऋत्वोर्ज्यैष्ठ्याय कल्पेन्नेवमेतदाह वेऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे^९ इति यथैव यजुस्तया बन्धुः शैशिरा-

तेऽब्रुवन्—न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुम्, रूपैः समायामेति । त एकैकम् ऋतुं रूपैः समायन् । तस्मादेकैकस्मिन्नृतौ सर्वेषामृतुनां रूपम् । ता यन्नानामृतयो—नाना ह्यसृज्यन्त । अथ यत्समानोदकाः—रूपैर्हि समायन् ॥ ४ ॥

स उपदधाति । “ तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतु ”—इति । नामनी एनयोरेते । नामभ्यामेवैने एतदुपदधाति । असी वा आदित्यस्तपः । तस्मादेतावृतु अनन्तर्हितौ । तत्, परेतस्मादेतावृतु अनन्तर्हितौ । तस्मादेतौ तपश्च तपस्यश्च ॥ ५ ॥

“ अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि ”—इति । संवत्सर एषोऽग्निः । अ क्रतुव्याभिः संहितः । संवत्सरमेवैतदुभिः संतनोति, संदधाति । “ कल्पेतां द्यावापृथिवी, कल्पन्तामाप ओषधयः ”—इति । इदमेवैतत्सर्वमृतुभिः कल्पयति । “ कल्पन्तामग्नयः पृथक् मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ”—इति । अग्न्या हेते पृथग्—यदेना इष्टकाः ते यथाऽनयोर्ऋत्वोर्ज्यैष्ठ्याय कल्पेन्—एवमेतदाह । “ ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे ”—इति । यथैव यजुस्तया बन्धुः ।

‘ समानोदकाः ’ समाना इति प्रमेयेष्टकानामुपदेशः । कम्पान्ता, समानाप्रवृत्ता भवन्तीत्यत आह—ऋतयो वा असृज्यन्त इति ॥ १-५ ॥

अग्नेरन्तःश्लेषोऽस्मिन्ननुकल्पते तमेवैतदुभिः सन्तनोति संदधानीति वचनान् इति दर्शयति । ते यथाऽनयो-

वृत्तुऽभिकल्पमानाऽ इन्द्रमिव देवाऽ अभिसंविशन्तिवृत्ति युयेन्द्रं देवाऽ
अभिसंविष्टाऽएवमिमावृत्तु ज्यैष्ठ्यायाभिसंविशन्तिवृत्त्येतद्देऽइष्टके भवतो
हो हि मामावृत्तुः सकृत्सादयत्येकं तद्वत्तुं करोति ॥ ६ ॥

तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सरऽ षष्ठोऽग्निरिमुऽउ लोकाः संवत्सर-
स्तस्य द्यौरेव पञ्चमी चित्तिर्द्यौरस्य शिशिरऽ ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति
यदेवास्मैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

यदेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिर्येषोऽग्निः संवत्सरऽ उ प्रजापतिस्तस्य
शिरऽ एव पञ्चमी चितिः शिरोऽस्य शिशिरऽ ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति
यदेवास्मैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ ८ ॥

सु पुऽस्तात्स्वयमावृणायै च विश्वज्योतिपञ्चऽनुज्येऽवृणुष्यति । द्यौर्वा
ऽउत्तमा स्वयमावृणुष्याऽऽदित्युऽउत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्वि-
श्वादिप्राञ्चऽर्वाचीनमेवात तस्मादर्वाचीनमेवात ऽऋतव्योऽथो प्रजननमेत-

“शैशिरावृत्तुऽभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्ति”-(वा. मं. १५. १५७)
इति । ययेन्द्रं देवा अभिसंविष्टाः एवमिमावृत्तु ज्यैष्ठ्यायाभिसंविशन्तिवृत्त्येनम् । दे इष्टके भवतः ।
हो हि मामावृत्तुः । सकृत्सादयति । एकं तद्वत्तुं करोति ॥ ६ ॥

तद्यदेते अत्रोपदधाति-संवत्सर एषोऽग्निः । एव उ लोकाः संवत्सरः । तस्य द्यौरेव पञ्चमी
चित्तिः । द्यौरस्य शिशिर ऋतुः । तद्यदेते अत्रोपदधाति-यदेवास्मैते आत्मनः-तदस्मिन्नेतत्प्रति-
दधाति । तस्मादेते अत्रोपदधाति ॥ ७ ॥

यदेवैते अत्रोपदधाति । प्रजापतिर्येषोऽग्निः । संवत्सर उ प्रजापतिः । तस्य शिर एव पञ्चमी
चित्तिः । शिरोऽस्य शिशिर ऋतुः । तद्यदेते अत्रोपदधाति-यदेवास्मैते आत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रति-
दधाति । तस्मादेते अत्रोपदधाति ॥ ८ ॥

स पुऽस्तात्स्वयमावृणायै च विश्वज्योतिपञ्चऽनुज्येऽवृणुष्यति । द्यौर्वा उत्तमा स्वयमावृणुष्या ।
आदित्य उत्तमा विश्वज्योतिः । अर्वाचीनं तद्विश्वादिप्राञ्चऽर्वाचीनमेवात । तस्मादर्वाचीनमेवातः

दर्वाचीनं तद्विद्युश्चादित्याच्च प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातः
प्रजायते स्थितुं हैवातः पराक्प्रजननं वावन्तो ह्येव सनाग्ने देवास्ता-
वन्तो देवाः ॥ ९ ॥

(५) अथ प्रथमायै स्वयमातृणायै प्रथमायै च विश्वज्योतिषऽउपरिष्ठा-
दृतव्येऽउपपदधाति । (ती) इयं वै प्रथमा स्वयमातृणाऽग्निः प्रथमा विश्व-
ज्योतिस्तुदूर्ध्वानृतून् दधाति तस्मादितु ऽऊर्ध्वा ऽऋतवोऽयो प्रजननमेतद्वि-
तस्तुदूर्ध्वं प्रजननं दधाति तस्मादितु ऽऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १० ॥

ता न व्यूहेत् । (ध्रु) नेहतून् व्यूहानीति यो वै त्रियुतऽऋतवो इ
तस्मै व्युह्यन्ते तस्माद्यत्रैव प्रथमेऽउपपदधाति तत्सुर्व्वा ऽउपपदध्यात् ॥ ११ ॥

(इ) अथोऽइमे वै लोका ऽऋतव्याः । (५) इमांस्तुल्लोकानूर्ध्वाश्चि-
तिभिश्चिनोत्सुथो क्षत्रं वा ऽऋतव्याः क्षत्रं तुदूर्ध्वं चित्तिभिश्चिनोत्सुथो
संव्यत्सरो वा ऽऋतव्याः संव्यत्सरं तुदूर्ध्वं चित्तिभिश्चिनोति ता नान्यथा
यजुष्मत्प्रेष्टकयोपरिष्ठादभ्युपपदध्याद्येत्क्षत्रं विश्वाऽभ्युपपदधानीति ॥ १२ ॥

ऋतवः । अयो प्रजननमेतत् । अर्वाचीनं तद् दिवश्चादित्याच्च प्रजननं दधाति । तस्मादर्वाचीन-
मेवातः प्रजायते । स्थितुं हैवातः पराक्प्रजननम् । यावन्तो ह्येव सनाग्ने देवाः—तावन्तो देवाः ॥ ९ ॥

अथ प्रथमायै स्वयमातृणायै प्रथमायै च विश्वज्योतिष उपपरिष्ठादृतव्ये उपपदधाति । इयं वै
प्रथमा स्वयमातृणा । अग्निः प्रथमा विश्वज्योतिः । तदूर्ध्वानृतून् दधाति । तस्मादितु ऊर्ध्वा
ऋतवः । अयो प्रजननमेतत् । इतस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति । तस्मादितु ऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १० ॥

ता न व्यूहेत् । नेहतून् व्यूहानीति । यो वै त्रियुते—ऋतवो ॥ तस्मै व्युह्यन्ते । तस्माद्यत्रैव प्रथमे
उपपदधाति—तत्सुर्व्वा उपपदध्यात् ॥ ११ ॥

अयो इमे वै लोका ऋतव्याः । इमांस्तुल्लोकानूर्ध्वाश्चित्तिभिश्चिनोति । अयो क्षत्रं वा ऋतव्याः ।
क्षत्रं तुदूर्ध्वं चित्तिभिश्चिनोति । अयो संव्यत्सरो वा ऋतव्याः । संव्यत्सरं तुदूर्ध्वं चित्तिभिश्चिनोति ।
ता नान्यथा यजुष्मत्प्रेष्टकयोपरिष्ठादभ्युपपदध्यात् । नेत्क्षत्रं विश्वाऽभ्युपपदधानीति ॥ १२ ॥

ज्येष्ठमाय कश्येन् इति ब्राह्मणे दर्शितम् । सर्वाचीनमेवातो दिव अर्वाचीना ( ) तावत्येव तु
विशेषः । अयो प्रजननं तत्प्रज्जकं दिवि प्रजननं तस्मादर्वाचीनानामेवातिदिव आदित्याच्च प्रजायते तस्याच्च
जह्यं च न कसरादिरुम् । ननु च परतोऽपि देवाः सन्ति कथं ते प्रजननादतेतवः इत्युपपद्यते (नादित्यरित्यतः)
अत—आह—नित्यनेवान् पर प्रजायते यावन् यममे सृष्ट्वाऽहं नक्षत्रमाणप्रकार इति । यत्रैव देशे सर्वा ऋतव्या

ता हेता ऽएव संयान्यः । (५) एतद्वै देवाऽ ऋतुव्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्सु-
मयुरितश्चोर्ध्वानमुत्तश्चाव्याचस्तथैवेतद्यजमानऽऋतुव्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्सं-
यातीतश्चोर्ध्वानमुत्तश्चाव्याचः ॥ १३ ॥

(स्तु) तदु ह चरकाध्वर्वचः । (वोऽन्या) अन्याऽ एव संयानीरित्युप-
दधाति न तुया कुर्यादित्येव रेचयन्त्येताऽ उऽ एव संयान्यः ॥ १४ ॥

(न्योऽथ) अथ विश्वज्योतिपमुपदधाति । (त्या) आदित्यो वाऽउत्तमा
विश्वज्योतिरादित्यो ह्येवामुर्ध्वलोके विश्वं ज्योतिरादित्यमेवैत-
दुपदधाति ॥ १५ ॥

यद्वैव विश्वज्योतिपमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येष
विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १६ ॥

सु पुरस्तात्स्वयमातृणायै विश्वज्योतिपमुपदधाति । द्यौर्वाऽउत्तमा
स्वयमातृणाऽऽदित्यऽ उत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्विवऽआदित्यं
दधाति तस्मादेपोऽर्वाचीनमेवातस्तपत्यथो प्रजननमेतदर्वाचीनं तद्विदुः
प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते ॥ १७ ॥

ता हेता एव संयान्यः । एतद्वै देवा ऋतुव्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्समयुः । इतश्चोर्ध्वान्-अमुनश्चा-
र्वाचः । तथैवेतद्यजमानऽऋतुव्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्संपाति-इतश्चोर्ध्वान्, अमुनश्चाव्याचः ॥ १३ ॥

तदु ह चरकाध्वर्वचोऽन्या एव संयानीरित्युपदधाति । न तथा कुर्यात् । अत्येव रेचयन्ति-एता
उ एव संयान्यः ॥ १४ ॥

अथ विश्वज्योतिपमुपदधाति । आदित्यो वा उत्तमा विश्वज्योतिः । आदित्यो ह्येवामुर्ध्वलोके
विश्वं ज्योतिः । आदित्यमेवैतदुपदधाति ॥ १५ ॥

यद्वैव विश्वज्योतिपमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः । प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः । प्रजननमेवैत-
दुपदधाति ॥ १६ ॥

स पुरस्तात्स्वयमातृणायै विश्वज्योतिपमुपदधाति । द्यौर्वाऽउत्तमा स्वयमातृणा । आदित्य
उत्तमा विश्वज्योतिः । अर्वाचीनं तद्विवऽ आदित्यं दधाति । तस्मादेपोऽर्वाचीनमेवातस्तपति ।
अथो प्रजननमेतत् । अर्वाचीनं तद्विवः प्रजननं दधाति । तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते ॥ १७ ॥

उत्तरभाति ते वाऽन्यथा यजमानेऽकथोऽतिशयदक्षमाणः इत्यत इति । लोके दक्षवाऽन्युत्तमानं दर्शयति ।
तथा हि ततोऽन्यथा इत्येताः उपरीष्टान्मुपदधाति इत्येतावयवम् ॥ १-१४ ॥

अथ विश्वज्योतिपमुपदधातीति । अतः परं प्रसन्नमेव सायणम् ॥ १५-१७ ॥

(त्वेऽय) अथ प्रथमायै स्वयमातृणायै । (याऽऽ) उपरिष्ठाद्विश्व-
ज्योतिषमुपदधातीत्यं वै प्रथमा स्वयमातृणाऽग्निः प्रथमा विश्वज्योति-
रितस्तदूर्ध्वमग्निं दधाति तस्मादित उर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽथो प्रजुननमेतदि-
तस्तदूर्ध्वं प्रजुननं दधाति तस्मादित उर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १८ ॥

(त्वेऽय) अथ मध्यमायै स्वयमातृणायै । (याऽऽ) उपरिष्ठाद्वि-
श्वज्योतिषमुपदधात्यन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृणा व्याधुर्मध्यमा
विश्वज्योतिरन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति तस्मादयमन्तरिक्षे व्याधुः ॥ १९ ॥

(स्ता) तान्येतानि ज्योतीर्थापि । तद्भदेता एवमुपदधात्येतान्येवैत-
ज्योतीर्थापि सम्प्राञ्चि दधाति तस्मादित उर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽर्वाङ्मा-
वादित्यस्तपत्यन्तरिक्षेऽयं तिस्रं व्याधुः पवते ॥ २० ॥

परमेष्ठी त्वा सादयत्स्विति । परमेष्ठी ह्येतं पञ्चमी चितिमुपश्यद्विबुत्पृष्ठे
ज्योतिष्मतीमिति दिवो ह्यसौ पृष्ठे ज्योतिष्मानादित्यः ॥ २१ ॥

(स्यो) विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायेति प्राणां वै विश्वज्योतिः
सुर्वस्माऽऽ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्यच्छति सुर्वं ज्योतिर्यच्छे-

अथ प्रथमायै स्वयमातृणाया उपरिष्ठाद्विश्वज्योतिषमुपदधानि । इयं वै प्रथमा स्वयमातृणा ।
अग्निः प्रथमा विश्वज्योतिः । इतस्तदूर्ध्वमग्निं दधाति । तस्मादिन उर्ध्वोऽग्निर्दीप्यते । अथो प्रजुनन-
मेतत् । इतस्तदूर्ध्वं प्रजुननं दधाति । तस्मादित उर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १८ ॥

अथ मध्यमायै स्वयमातृणाया उपरिष्ठाद् विश्वज्योतिषमुपदधाति । अन्तरिक्षं वै मध्यमा
स्वयमातृणा । व्याधुर्मध्यमा विश्वज्योतिः । अन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति । तस्मादयमन्तरिक्षे
व्याधुः ॥ १९ ॥

तान्येतानि ज्योतीर्थापि । तद्भदेता एवमुपदधाति-एतान्येवैतज्योतीर्थापि सम्प्राञ्चि दधाति ।
तस्मादित उर्ध्वोऽग्निर्दीप्यते । अर्वाङ् अमावादित्यस्तपति । अन्तरिक्षेऽयं तिस्रं व्याधुः
पवते ॥ २० ॥

“ परमेष्ठी त्वा सादयत् ”-इति । परमेष्ठी ह्येतं पञ्चमी चितिमुपश्यत् । “ दिवस्त्वृष्ठे
ज्योतिष्मतीम् ”-इति । दिवो ह्यसौ पृष्ठे ज्योतिष्मानादित्यः ॥ २१ ॥

“ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय ”-इति । प्राणो वै विश्वज्योतिः । सर्वस्मा उ ॥
एतस्मै प्राणः । “ विश्वं ज्योतिर्यच्छ ”-इति । सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्त्येनत् । “ सूर्यस्तेऽधि-

प्रथमाया मध्यमायाश्च प्राथमिक दर्शनमत्रोक्तम् ॥ १८-२४ ॥

(१५) स वाऽअस्याथुं सक्त्यां प्रथमेऽनुपदधाति । (त्य) अमुं तदादि-
त्यमेतस्यां दिशि दधात्यथेतस्तुस्मादतोऽनुपर्वत्यथेतस्तुस्मादतोऽनुपर्व-
त्यथेतस्तुस्मादतोऽनुपर्वत्यथातस्तुस्मादतोऽनुपर्वति ॥ ४ ॥

स यद्यत्रैव प्रथमेऽनुपदधाति । तदुत्तमेऽनूपदध्यात्सकृद्धैवासावादित्यऽ
इमाँल्लोकान्पर्वेत्य नातिप्रच्यवेतातिद्वत्य पूर्व्वेऽउत्तमेऽनूपदधात्यमुं
तदादित्यमिमाँल्लोकानतिप्रच्यवयति तुस्मादसावादित्यऽइमाँल्लोकान-
सथैस्थितो दक्षिणावृत्पुनः पुनरनुपर्वति ॥ ५ ॥

लोकं पृण च्छिद्रं पृणोति । लोकं च पूरय च्छिद्रं च पूरयेत्येतदुभो सीद
ध्रुवा त्वमित्युभो सीद स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतदिन्द्राग्नी त्वा बृहस्पति-
रस्मिन्योनावसीपदक्षितीन्द्राग्नी च त्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्योनौ प्रत्य-

स वा अस्यां सक्त्यां प्रथमे उपदधाति । अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दधाति । अयेतस्म-
स्मादतोऽनुपर्वति, अयेतस्तस्मादतोऽनुपर्वति, अयेतस्तस्मादतोऽनुपर्वति, अयातस्तस्मादतोऽ-
नुपर्वति ॥ ४ ॥

स यद्यत्रैव प्रथमे उपदधाति-तदुत्तमे अनूपदध्यात् । सकृद्धैवासावादित्य इमाँल्लोकान्पर्वेत्य
नातिप्रच्यवेत । अतिद्वत्य पूर्वं उत्तमे अनूपदधाति । अमुं तदादित्यमिमाँल्लोकानतिप्रच्यवयति ।
तस्मादसावादित्य इमाँल्लोकानसंस्थितो दक्षिणावृत् पुनः पुनः अनुपर्वति ॥ ५ ॥

“ लोकं पृण च्छिद्रं पृण ”-इति । लोकं च पूरय छिद्रं च पूरयेत्येतत् । “ अपो सीद
ध्रुवा त्वम् ”-इति । अयो सीद स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् । “ इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मि-
न्योनावसीपदन् ”-(वा. मं. १९।५९) इति । इन्द्राग्नी च त्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्योनौ

स वा अस्यामिति । अस्यामित्यभिनयेन दक्षिणार्धं दर्शयति-युन एतत् । ‘ अमुं तदादिपर्वेतस्यां ’
पूर्वस्यां ‘ दिशि ’ उपदधाति वाक्यशेषान् । ननु च वाक्यशेषोऽसौ तदादित्यं विवक्ष्यत इत्यविसृष्टमेवैतत् ।
नैव दोषः । अत्रापि वाक्यशेषादेव निर्णयः । तस्मादसावादित्यः पुरस्तात् प्रणिधीयते इत्येतेन तान् पूर्वोक्ता
संकीर्तयति निर्णीयते । तस्मादसावादित्य इमाँल्लोकान् दक्षिणावृत्त्येति । दक्षिणावृत्तादुदयेन ( )
दिशं ज्येष्ठानुमकरातीत्येतेन दक्षिणा अक्रियति निर्णीयते । लोकं पृणे प्रथमायां चित्तातिपर्यः । अथ प्रथमायां
चित्तादक्षिणस्यां श्रोण्यां तेन चामुनादित्येनस्यामुपरिष्ठादिदिशि दधाति तस्मादेवानुपर्वति । पूर्वस्यां दिशुदित
आलोकाः कृण्वति पश्चम्यां चित्ते । यैषु लोकं पृणा इति उपदधानि मवेदित्यर्थः । प्रत्यतिष्ठितान् प्रणिष्ठानि-
कृतः (दे० व्याख्य सोऽर्थः) ॥ तु ते प्रणिष्ठानि कृतः किं स हि प्रणिष्ठानि कृतं तेन प्राप्स्यते न
पण्डमाऽयं मे भूतवप्रयोगो दहन्त्यः । प्रतिष्ठापयन्तीत्यर्थः । वाक्यैः सान्द्रात्मिका अनुपृणा तु सर्वत्र स्तोम
) वायेन्द्रिदेणादित्यस्तुत्येकत्वाद्विन्द्र आदित्यो लोकं पृणाति । दर्शितमेव ॥ सादयति तया देवतपेत्यनेन

निष्ठिपात्रेन्येतदनुष्ठुभा व्याम्नाऽननुष्ठुभाणिन्द्रऽन्द्रो लोकम्पृणा नु
सादयत्युसत्रो ह्येष सुददोहसाऽपिवदति प्राप्नो वै सुददोहाः प्राप्नुतेवेनमे-
तन्मुननानि सुदपाति ॥ ६ ॥

तुदाहुः । कथमेषा लोकम्पृणाऽयातयाम्नी भवतीत्यसौ वाऽआदित्यो
लोकम्पृणाऽयातयामा वाऽएषोऽयो आग्ने लोकम्पृणाऽयातयाम्नु
वै वाक् ॥ ७ ॥

(कम्) स वै वृत्तुप्मतीरुपधाय । लोकम्पृणया प्रुच्छादयत्युन्नं वै वृत्तु-
प्मन्यऽइष्टकाऽ आत्मा लोकम्पृणाऽन्नं तुदात्तना परिदधाति तत्मादन्न-
मात्तुना परिहितमात्मेव भवति ॥ ८ ॥

स वाऽआत्मेव । वृत्तुप्मतीरुपधायति न पक्षपुच्छेजात्नस्तदन्नं
दधाति वृद्ध वाऽआत्मानन्नं धीयुते तुदात्मानमवति वृत्तपक्षपुच्छान्यप
वृत्तपक्षपुच्छेषु नैव तुदात्मानमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ९ ॥

(न्यु.) उभपीधेवृत्तुप्मतीश्च लोकम्पृणाश्चात्मानन्नपदधाति । तत्मादय-

म्पादिष्टिपात्रेन्येत् । अनुष्ठुभा । व्याम्नाऽननुष्ठुभ्, वाणिन्द्रः । इन्द्रो लोकम्पृणा । न सादयति ।
अनुष्ठुभा हेतुः । सुददोहसाऽपिवदति । प्राप्नो वै सुददोहाः । प्राप्नुतेवेनमेतन्मुनानि,
सुदपाति ॥ ६ ॥

तुदाहुः-कथमेवा लोकम्पृणाऽयातयाम्नी भवतीति । अती वा आदित्यो लोकम्पृणा । अपातयामा
वा एतः । अयो वाग्ने लोकम्पृणा । अपातयाम्नु वै वाक् ॥ ७ ॥

न वै वृत्तुप्मतीरुपधाय लोकम्पृणया प्रुच्छादयति । अन्नं वै वृत्तुप्मत्य इष्टकाः, आत्मा लोक-
म्पृणा । अन्नं तुदात्तना परिदधाति । तत्मादन्नमात्तुना परिहितमात्मेव भवति ॥ ८ ॥

न वा आत्मेव वृत्तुप्मतीरुपदधाति, न पक्षपुच्छेषु । आत्नस्तदन्नं दधाति । वृद्ध वा आ-
त्मानन्नं धीयुते-तुदात्मानमवति, वृत्तपक्षपुच्छानि । अथ वृत्तपक्षपुच्छेषु-नैव तुदात्मानमवति, न
पक्षपुच्छानि ॥ ९ ॥

उभपीधेवृत्तुप्मतीश्च लोकम्पृणाश्चात्मानन्नपदधाति । तत्मादयन्मा त्रिगुणो बहुउत्तर इव लोकं-

म्पादिष्टिपात्रेन्येत् । अनुष्ठुभा । व्याम्नाऽननुष्ठुभ्, वाणिन्द्रः । इन्द्रो लोकम्पृणा । न सादयति ।
अनुष्ठुभा हेतुः । सुददोहसाऽपिवदति । प्राप्नो वै सुददोहाः । प्राप्नुतेवेनमेतन्मुनानि,
सुदपाति ॥ ६ ॥

तुदाहुः-कथमेवा लोकम्पृणाऽयातयाम्नी भवतीति । अती वा आदित्यो लोकम्पृणा । अपातयामा
वा एतः । अयो वाग्ने लोकम्पृणा । अपातयाम्नु वै वाक् ॥ ७ ॥

मात्मा द्विगुणो बहुलतर-इव लोकम्पृष्ठा ऽएव पक्षपुच्छेषु तुस्मात्पक्षपु-
च्छानि तुनीयार्थंसीवानूचीश्च तिरश्चीश्चात्मनुपदधात्यर्स्यानि वाऽऽद्य-
कास्तुस्मादिमान्यन्बुद्धिं च तिर्यग्बुद्धिं चात्मन्नर्स्यानि पराचीरेव पक्षपुच्छेषु
न हि किंचन पक्षपुच्छेषु तिर्यगस्थ्यस्ति तद्वैतदेव चित्तस्य चाचितस्य
च विज्ञानमेवमेव चित्तुऽद्वयस्याऽचितः ॥ १० ॥

स वै स्वयमातृणां लोकम्पृष्ठाया प्रच्छादयति । प्राणो वै स्वयमातृ-
णाऽऽदित्यो लोकम्पृष्ठा प्राणं तुदादित्येन समिन्दे तुस्मादयमुष्णः
प्राणस्तुत्या तुर्वमात्मानं प्रच्छादयति तुर्वं तुदात्मानमादित्येन समिन्दे
तुस्मादयत्वं तुर्वं ऽएवात्मोष्णस्तुद्वै तदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च
विज्ञानमुष्णऽएव जीविष्यन्धीतो मरिष्यन् ॥ ११ ॥

(न्तः) स यस्यात्वं सक्त्यां प्रथमेऽउपदधाति । तुतो दशभिर्दशभिः
संछादयन्नेत्या स्वयमातृणायै स तन्नैव दक्षिणावृत्तधुनेन स्वयमातृणां

पृष्ठा एव पक्षपुच्छेऽ । तस्मात्पक्षपुच्छानि तुनीयांसीव । अनूचीश्च तिरश्चीश्चात्मनुपदधाति ।
अर्स्यानि वा इट्काः । तस्मादिमान्यन्बुद्धिं च तिर्यग्बुद्धिं चात्मन्नर्स्यानि । पराचीरेव पक्षपुच्छेऽ ।
न हि किंचन पक्षपुच्छेषु तिर्यगस्थ्यस्ति । तद्वैतदेव चित्तस्य चाचितस्य च विज्ञानम् । एवमेव
चित्तः, इतरथाऽचितः ॥ १० ॥

स वै स्वयमातृणां लोकम्पृष्ठाया प्रच्छादयति । प्राणो वै स्वयमातृणां, आदित्यो लोकम्पृष्ठा ।
प्राणं तुदादित्येन समिन्दे । तस्मादयमुष्णः प्राणः । तथा सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वं तद्वा-
त्मानमादित्येन समिन्दे । तस्मादयं सर्वं एवात्मोष्णः । तद्वैतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञा-
नम् । उष्ण एव जीविष्यन्, शीतो मरिष्यन् ॥ ११ ॥

स यस्यां सक्त्यां प्रथमे उपदधाति-तुतो दशभिर्दशभिः संछादयन्नेति-आ स्वयमातृणां

लोकम्पृष्ठाया प्रच्छादयतीति । पक्षपुच्छेषु पक्षपुच्छानिभ्येव सत् विच्छेदादेव विनष्टेन तद्विज्ञानवित्तं तदाह-एव-
मेव दपुष्णतोऽपचाय लोकम्पृष्ठाया प्रच्छादयतीत्यनेनैव स्वयमातृणां अनुवृत्तप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तदादि-
तेन सन्निधेयं प्रत्यक्षं सन्निधेयं विनष्टे तदेवैतज्ज्ञानवस्तुभाविनं वस्तुना इत्येवकाशाद्विज्ञानेन कदा
स्यानन्ति । तथा लोकम्पृष्ठाया सर्वमपेक्षयन् सर्वं कार्यं दपुष्णत्वेऽपचायतीतिरिति । प्रच्छादयति स पक्षपु-
च्छान्यन्निधेयः । तस्मादयं सर्वं एवः मोक्षं दधि पक्षपुच्छान्यन्नुच्यते ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

स यस्यां सक्त्यामिति । यस्यां सक्त्यां जने ज्ञेयं प्रथमे लोकम्पृष्ठाया प्रच्छादयति । तन्नेतरस्य
२०१५

संच्छादयन्नेत्याऽऽनूक्यायाऽअथ पुनरेत्य तमवधिं संच्छादयति ॥ १२ ॥

(त्या) आत्मानमग्रे संछादयति । (त्या) आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तं हि देवत्राऽथोऽएवं वाऽअसावादित्य इमौल्लोकान्दक्षिणावृत्तनुपयति ॥ १३ ॥

स एष प्राण एव यल्लोकम्पूणा । तया सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्व-
स्मिंस्तदात्मन्प्राणं दधाति तद्यद्वास्त्येषाऽङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो हास्य
तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वावै-
तन्म्लायति वा तस्मादेनं सर्वमेवेतया प्रच्छादयेत् ॥ १४ ॥

(त्त) स वाऽआत्मन एवापि पक्षपुच्छानि चिनोति । (त्या)
आत्मनो ह्येवाध्यङ्गानि प्ररोहन्त्यथ यत्पुरस्तादव्याचीरुपदध्याद्यथाऽ-
न्यत आहृत्याङ्गं प्रतिदध्यात्तादृक्तत् ॥ १५ ॥

स तेनैव दक्षिणावृत्तधनेन स्वयमातृणां संछादयन्नेत्य-आनूक्यायै । अथ पुनरेत्य तमवधिं संछा-
दयति ॥ १२ ॥

आत्मानमग्रे संछादयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवति । अथ दक्षिणं पक्षम् । अथ
पुच्छम् । अथोत्तरम् । तद् दक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा । अथ एवं वा असावादित्य इमौल्लोकान्द-
क्षिणावृत्तनुपयति ॥ १३ ॥

स एष प्राण एव-यल्लोकम्पूणा । तया सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वस्मिंस्तदात्मन्प्राणं
दधाति । तद्यद्वास्त्येषाऽङ्गं नाभिप्राप्नुयात्-प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयात् । यदु वै प्राणोऽङ्गं
नाभिप्राप्नोति-शुष्यति वावैतत्, म्लायति वा । तस्मादेनं सर्वमेवेतया प्रच्छादयेत् ॥ १४ ॥

स वा आत्मन एवापि पक्षपुच्छानि चिनोति । आत्मनो ह्येवाध्यङ्गानि प्ररोहन्ति । अथ
यत्पुरस्तादव्याचीरुपदध्यात्-यथाऽन्यत आहृत्याङ्गं प्रतिदध्यात्-तादृक् तत् ॥ १५ ॥

दशभिर्दशमिलोकंपूणाभिः सक्तप्रयुक्तमंत्राभिः संछादयन्नेत्यायत्या स्वयमातृणां एवमनन्तरादेतीर्यस्य स
तेनैव मार्गेण प्रदक्षिणं जघनेन स्वयमातृणां संछादयन्नागच्छति यावत्पूर्वम् आनूक्याया अनूके मवावा ।
अथ पुनर्जघनेन स्वयमातृणां यमेव संछादयन्नवधिं संछादयन्नानूक्याया एवात्य तया हि प्रदक्षिणं भवति ।
आत्मानमग्रे संछादयति इति क्रमवचनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

स एष प्राण इति । ' प्राणः ' कायाक्षिः ॥ १४ ॥

स वा आत्मन इति । ' आत्मन एवापि पक्षपुच्छानि चिनोति ' इत्येतद्वक्तव्यते । आहृत्याङ्गमिष्टका
उपदध्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

(छ) न भिन्ना न कृष्णामुपदध्यात् । (डा) आर्च्छति वाऽएषा
या भिद्यतऽआर्त्तमेतद्रूपं यत्कृष्णं नेदार्त्तमात्मानमभिसंस्करवाऽइति
नाभिन्नां पुरास्येद्रेदनात्मात्मनो बहिर्धां करुवाणीति धिष्येभ्यः प्रतिसं-
ख्याय या विराजमतिरिच्येद्योत्तरामुद्रवेद्युस्तद्वै खलु ता ऽआर्च्छन्ति
ता भिष्वोत्करऽउत्किरेदुत्करो वाऽअतिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रातिरिक्तस्य
प्रतिष्ठा तुदेवैना ऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

(त्य) अथातऽइष्टकामात्राणामेव । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च
चित्पौरुषदध्यात्प्रतिष्ठा वै प्रादो यो वै प्रादः स हस्तऽऊर्ध्वस्थमात्र्यो
वर्षिष्ठाः स्युर्नु ह्यूर्ध्वस्यात्किञ्चन वर्षीयोऽस्थ्युस्ति च्यालिखितुवत्य-
स्तिस्रश्चितयः स्युस्त्रिवृतो हीमे लोकाऽअपरिमिताऽऽलिखिते द्वे रसो हैते

न भिन्ना न कृष्णामुपदध्यात् । आर्च्छति वा एषा—या भिद्यते । आर्त्तमेतद्रूपं—यत्कृष्णम् ।
नेदार्त्तमात्मानमभिसंस्करवा इति । नाभिन्नां पुरास्येत् । नेदनात्मात्मनो बहिर्धां करुवाणीति ।
धिष्येभ्यः प्रतिसंख्याय या विराजमतिरिच्येद्युः, नोत्तरामुद्रवेद्युः । तद्वै खलु ता आर्च्छन्ति । ता
भिष्वोत्कर उत्किरेत् । उत्करो वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठा । तद् यत्रातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा—तदेवैना
एतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

अथातऽइष्टकामात्राणामेव । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्पौरुषदध्यात् । प्रतिष्ठा वै प्रादः ।
यो वै प्रादः । स हस्तः । ऊर्ध्वस्थमात्र्यो वर्षिष्ठाः स्युः । न ह्यूर्ध्वस्यात्किञ्चन वर्षीयोऽस्थ्युस्ति । च्यालि-
खिते

‘ आर्च्छति ’ आ गतो धातुः आर्द्धः । आर्च्छतिर्नाथे वर्तते न विनश्यतीति चेत्तथा नेष्टका भिद्यते आर्त्तं
च विनष्टं ‘ उ एतद् रूपम् ’ तत् एवमात्मानमभिसंस्करवे इति न वा परोऽप्रेऽपि तदेतन्मात्रं (मम)
मात्मानामन्यद् करवाणीति । कथं तर्ह्यतिरिक्ता इष्टकाः कुर्वादित्येतदह—आत्मनि अत्र भीषते आत्मार्थं
प्रतिसंख्याय गगतिता दार्ढ्यां मार्हादिति इष्टकादसक्तो विषादिनि (संकायादयोध ॥) कामयेत् न संकल्प-
मानाख्य इष्टका विराजं (दशकर्मण्ये त्वनूत्तरवेदिविद्याय चोद्भवेयुषं) पुरस्तात् निष्ठा वकिरेत् । ननु चेत्
सायनात्तमेवापमाननो बहिर्धां कुर्वादित्येतदह । तद्वै खलु आर्च्छति तदेव ते विनश्यन्ति मेन विराजं
मामुवर्तित्वेव द्या हि सा विराहित्वमिषायः ॥ १६ ॥

अथातऽइष्टकामात्राणामेव पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्पौरुषदध्यादिति । विशेषण
पञ्चम्याः लोहं द्याध ताव समन्ततः पादमात्री । समचतुरस्राः पादमात्रीः । अशिरोऽपि हि पादमात्रमेव
प्रादेशमात्रं वादित्येवोऽत्र मिषायः । ऊर्ध्वस्थमात्र्यो वृद्धतयाः स्युस्त्यास्तर्थादतोऽर्वाद्भवेयमिषायः । समचतुरस्रा
रथेयमिषेयम् । एते तेषामात्रं वरिष्ठानि गदगजनिगजमिषाणां च पादमात्रीणि यानि पादमात्रीणि ता-

त्रितीऽअपरिमित ऽअ वै रसः सुर्व्वस्त्वेव ज्वालिखितवत्यः स्युः सुर्व्वं
ह्युर्व्वेमे लोकस्त्रिवृतः ॥ १७ ॥

(तोऽथा) अथातऽ इष्टकानामेवावपनस्य । यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां
विधातां मध्यमायां त्रिताऽजुषदध्यादन्तरिक्षं वै मध्यमा त्रितिरन्तरि-
क्षमु वै सुर्व्वेषां भूतानामावपनमुयोऽ अन्नं वै यजुष्मत्य ऽइष्टका ऽअदरं
मध्यमा त्रितिरुदरे तदन्नं दधाति ॥ १८ ॥

तदाहुः । (नो) नोपदध्यादेदतिरेचयानीति स वाऽजुषैव दध्यात्कामेभ्यो
वाऽएताऽइष्टकाऽजुषधीयन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति स वै नेत्रो-
पदध्यादेतावद्वाऽएतद्देवा ऽअकुर्वन् ॥ १९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकं तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८-४-३ ॥ (७. २.) ॥

विनवत्यस्तिवधितयः स्युः । त्रिवृतो रीमे लोकाः । अपरिमिताऽजलिखिते दे । रसो रीते त्रिती ।
अपरिमित उ वै रसः । सर्वास्त्वेव ज्वालिखितवत्यः स्युः । सर्वं ह्येवेमे लोकास्त्रिवृतः ॥ १७ ॥

अथात इष्टकानामेवावपनस्य । यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां विधा-
त् उपदध्यात् । अन्तरिक्षं वै मध्यमा चितिः । अन्तरिक्षमु वै सर्वेषां भूतानामावपनम् । अथो अन्नं
वै यजुष्मत्य इष्टकाः, उदरं मध्यमा चितिः । उद्रे तदन्नं दधाति ॥ १८ ॥

तदाहुः—नोपदध्यात्, नेदतिरेचयानीति । स वा उपैव दध्यात् । कामेभ्यो वा एता इष्टका उपधी-
यन्ते । न वै कामानामतिरिक्तमस्ति । स वै नेत्रोपदध्यात् । एतावद्वा एतद्देवा अकुर्वन् ॥ १९ ॥

पादमात्रा च हीयते सा तु केन ॥ इत्यकारेण चतुस्तपादमागवनीयापादमागवनीयापादमागवनीया ( ) सर्वं
वैकेन्दुकेन्द्रवै ( ) पद्याने तस्य चात्ततः स्वर्गहोतसु तयनः संगृहीता अपि नैवास्तु पादमागवनीयाः कृतः
परित्यक्त तत्त्वापि हि पादमागवनीयं प्रतिहनन् । यथा समिति अवधि प्रादेशमागवनीयमेककर्तुं एव निविष्टमिति
मन्यमाने । (इदमेव अवोक्तपुनः प्रयोगेन प्रतिश्रुतिः पदः ततः किं प्रथमावधितिः प्रतिश्रुतिः सगव्यां विप्रकृष्टाऽनुकृपाः
पादमागवनीयत्वमिमांशः यदेवं ततः प्रतिश्रुतिमेकायां प्रथमावधिते पादमागवनीयेषु त्रिषु पंचमी ॥ शिरः समुत्ता
तस्या किमिति पादमात्र इत्यत आह यो वैवात्सल्यपरिमाणत्वायोक्तत्वात्ततः कियंयव एतदेवो मयति
तदस्तिरः प्रादेशमागवनीयं प्रादेशमागवनीयं प्रादेशमागवनीयं शिरोग्रन्त्यापि पचम्या त्रिती युक्त्या एव यामेव
शिरोह्युमेकैकस्य मेते नस्यां विप्रकृष्टाऽनुकृपाः पादमागवनीयत्वादित्यमिमांशः । लोकत्रयापुण्यं व्यपश्यते
तेन बहुपत्ता अपि तदस्तिरिति व्यपदेश्यते) ॥ १७ ॥

अथात इति । प्रमते दे ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति ब्रह्मसंहितायां तृतीयांशे ब्राह्मणमागवनीयाऽध्याये काण्डे

सप्तमिऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८-५-२) ॥

अथ पुरीषं निवपति । मांसे वै पुरीषं मांसेनैवैनमेतत्प्रच्छादय-
शीष्टकाऽऽपचायास्थीष्टकाऽऽस्थि तन्मांसैः संछादयति ॥ १ ॥

स वै स्वयमातृणायामावपति । प्राणो वै स्वयमातृणाऽन्नं पुरीषं प्राणे
तदन्नं दधाति तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति तस्माद्यत्प्राणोऽन्नं धीयते
तत्सर्वमात्मानमवपति सर्वमात्मानमनुव्येति ॥ २ ॥

न स्वयमातृणायामावपेदित्यु हेकऽआहुः । प्राणः स्वयमातृणा नेत्रा-
णानपिदधानीति स वाऽएव वपेदन्नेन वै प्राणा विष्टव्या यो वाऽ-
अन्नं नाति सस्य तस्य प्राणा रोहन्ति तद्यस्य ह तथा कुर्वन्ति यथा
शुष्का सूमी सुषिरैश्च ह सोऽमुष्मिहोके सम्भवति तस्मात्स्वयमातृ-
णायामैव वपेत् ॥ ३ ॥

अथ पुरीषनिवपनम् ।

अथ पुरीषं निवपति । मांसं वै पुरीषम् । मांसैर्नैवैनमेतत्प्रच्छादयति । इष्टका उपचाया । अस्थी-
ष्टकाः । अस्थि तन्मांसैः संछादयति ॥ १ ॥

स वै स्वयमातृणायामावपति । प्राणो वै स्वयमातृणा । अन्नं पुरीषम् । प्राणे तदन्नं
दधाति । तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । तस्माद्यत्प्राणोऽन्नं धीयते-तत् सर्वमात्मानमवपति, सर्व-
मात्मानमनुव्येति ॥ २ ॥

न स्वयमातृणायामावपेदित्यु हेकऽआहुः । प्राणः स्वयमातृणा । नेत्रप्राणानपिदधानीति । स
एव वपेत् । अन्नेन वै प्राणा विष्टव्याः । यो वा अन्नं नाति-सं वै तस्य प्राणा रोहन्ति ।
तद्यस्य ह तथा कुर्वन्ति-यथा शुष्का सूमी सुषिरा-एवं ह सोऽमुष्मिहोके सम्भवति । तस्मात्स्व-
यमातृणायामैव वपेत् ॥ ३ ॥

अथ लोहंशृणाणां पञ्चम्यां चित्तुपदिष्टमाह-अयेति । 'अथ' लोहंशृणाणामनन्तरं पुरीषं निवपति,
अस्यानेव पञ्चम्यां चित्ताविति गम्यते । तथा च यदेतद्वैश्वदेव्यं पुरीषं सा एषा चितिः । अथ पञ्चम्यां
चित्तिमुपचाय पुरीषं निवपतीत्युक्तमात्रमपि चित्तौ पुरीषं दध्यते । न च तस्यन्यद्विधानं किञ्चन अस्ति
पञ्चम्यासु चित्तिषु पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुरिति तस्मादुत्तमाया एवाय विधिरथ पुरीषं निवपतीति । मांसं
वै पुरीषमित्यादिरुपर्यवादसाधारणस्योपरि बन्धुरिति वचनात् । मांसं पुरीषमिष्टकापेक्षया फल्गुत्वादाप्यावकमुक्त्वा
वाऽप्यस्याव्येष्टका उपचाय सर्वोत्प्रेष दर्शनायानुवाद अपरिष्टकाकाटिन्यादित्यप्येवमन्तराचारम् ॥ १ ॥

स वै स्वयमातृणायामिति । स्वयमातृणायः स्वयमातृणादेशे मध्ये सर्वमेव पुरीषं प्रथमं तावद्वपति ।
ततस्तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति कस्मात्पुनः स्वयमातृणायः प्रदेशो दध्यते । सामर्थ्यादस्यां तावन्नितानि
स्वयमातृणादेवधीयते । अन्यथा कथं तस्यां पुरीषमोच्येत । अथ प्रथमद्वितीयचित्तावेतदित्युच्यते । ततः 'तस्योपरि
बन्धुः' इत्यनेनार्थेन सर्वविषयप्रत्ययो नाप्येत असि च तत्रापि स वै स्वयमातृणां लोहंशृणां प्रच्छादयतीति
मन्त्रज्ञानां लोकशृणाणां (लोहशृणापुरीषमशक्यान्नावापस्तुतस्यादवश्यं) स्वयमातृणां दशमध्ये आश्वत्थीपद-

(त्व) स्वयमातृणायामोप्य । (प्या) अनुक्यया संछादयन्नेत्या परि-
श्रियः स तेनैव दक्षिणावृत्तयनेन स्वयमातृणां संछादयन्नेत्या पुन-
रनुक्यपि ॥ ४ ॥

(याऽआ) आत्मानमग्रे संछादयति । (त्या) आत्मा ह्येवामे सम्भ-
वतः सम्भवत्यय दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमयोत्तरं तु दक्षिणावृत्ताङ्घ्रि देवत्रा ॥ ५ ॥

सु एषुऽप्राण एष्व यत्पुरीषम् । (ते) तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति
सर्वस्मिन्स्तदात्मन्प्राणं दधाति तद्यद्वास्तेतदङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो
हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति
ववितम्भायति वा तस्मादेनर्त्तं सर्वमिहेन प्रच्छादयेत् ॥ ६ ॥

(द्वि) इन्द्रं विश्वाऽभवीवृषन्निति । (त्री) इन्द्रं हि सर्वाणि भूतानि
वर्धयन्ति समुद्रव्यवसं गिरऽङ्घ्रि महिमानमस्येतदाह रथीतमर्त्तं रथी-
नासिति रथितमो ह्येष रथिनां व्याजानार्त्तं सत्पतिं प्रतिमित्युन्नं वै

स्वयमातृणायामोप्य, अनुक्यया संछादयन्नेति-आ परिश्रियः । स तेनैव दक्षिणावृत्तयनेन
स्वयमातृणां संछादयन्नेति-आ पुनरनुक्यपि ॥ ४ ॥

आत्मानमग्रे संछादयति । आत्मा ह्येवामे सम्भवतः संभवति । अथ दक्षिणं पक्षम् । अयोत्त-
रम् । दक्षिणावृत्त । तद्वि देवत्रा ॥ ५ ॥

न एष प्राण एष-यत्पुरीषम् । तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति । सर्वस्मिन्स्तदात्मन्प्राणं दधाति ।
तद्वि यद्वास्तेतदङ्गं नाभिप्राप्नुयात्-प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयात् । यदु वै प्राणोऽङ्गं नाभि-
प्राप्नोति-शुष्यति ववितम्भायति वा । तस्मादेनं सर्वमिहेन प्रच्छादयेत् ॥ ६ ॥

“ इन्द्रं विश्वाऽभवीवृषन् ”-इति । इन्द्रं हि सर्वाणि भूतानि वर्धयन्ति । “ समुद्रव्यव-
सं गिरः ”-इति । महिमानमस्येतदाह । “ रथीतमं रथीनाम् ”-इति । रथितमो ह्येष रथि-
नाम् । “ वाजानां सत्पतिं पतिम् ”-(वा. सं. १५ । ६१) इति । अर्धं वै वाजाः । अजानां

म्युत्पत्त्ययम् । प्राणो वै स्वयमातृणां मध्यवर्तिन्वात् । अन्नं पुरितं कञ्च कामयतीत्यर्थः । मन्त्रे तथा कुर्वति ।
स्वयमातृणायामावपति । स यथा दृष्ट्यासु सर्वासु रैरिता दीर्घकाद्येष्टेभ्यः रथिः सुखीरवमिहोक्ते
सम्भवति । सर्वपुरीषे स्वयमातृणादेवे कृतमिवा अनुक्यया लेख्यया सहितं हन्दाः प्रादुमुष एव वातव्यः
परिश्रितः स तेनैव अनुक्ययाकारेण दक्षिणावृत्तं छादयेत्तत्रदेव यावत् सेवावायेत् ॥ २-४ ॥

आत्मानमग्रे संछादयतीति । प्रमने दे ॥ ५ ॥ ६ ॥

इन्द्रं विश्वाऽभवीवृषन्निति । ऐन्दमिह (पुरीषादीमकान्पुष्ता मने सर्वाकारिणि) सप्ताहिन्या वर्ध-
यन्तित्यनेन मन्त्रार्थो दास्य इति दृश्यम् । स इन्द्र इति वक्तव्यम् ॥ ७ ॥

यदेव विकर्णीमुपदधाति । यत्र वाऽऽद्योऽर्थं चित्तिमवग्राहयन्ति तद-
बावादित्य इमाँल्लोकान्तसूत्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रं व्यापुः स स यः स
व्यापुः स वा विकर्णी तद्यदेतामुपदधात्युपेव तदादित्य इमाँल्लोका-
न्तसूत्रे समावयते ॥ १० ॥

यदेव विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति । (त्या) आयुर्वे विकर्णी
प्राणः स्वयमातृणाऽऽयुश्च तत्प्राणं चोपदधात्युत्तमेऽनुपदधात्युत्तमे ह्या-
युश्च प्राणश्च सुष्ठुस्पृष्टे सुष्ठु स्पृष्टे ह्यायुश्च प्राणश्च पूर्वोत्तरां विकर्णी-
पदधात्यापुषा तत्प्राणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ ११ ॥

प्रोपदधो न युवते । (सेऽवि) अविप्युन्यद्वा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।
आदस्य व्यातोऽनुब्रुवाति शोचिरुच स्म ते व्यजनं कृष्णमस्तीति यदा वाऽ-
पतस्य व्यातोऽनुब्रुवाति शोचिरुचैतस्य व्यजनं कृष्णं भवति विष्टुभोपदधाति

यदेव विकर्णीमुपदधाति । यत्र वा. अद्योऽर्थं चित्तिमवग्राहयन्ति तदबावादित्य इमाँल्लोकान्तसूत्रे
समावयते । तद्यत्तत्सूत्रं व्यापुः सः । स यः स व्यापुः स वा विकर्णी । तद्यदेतामुपदधाति-
असावेव तदादित्य इमाँल्लोकान्तसूत्रे समावयते ॥ १० ॥

यदेव विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति । आयुर्वे विकर्णी, प्राणः स्वयमातृणां । आयुश्च
तत्प्राणं चोपदधाति । उच्यते उपदधाति । उच्यते ह्यायुश्च प्राणश्च । संस्पृष्टे । संस्पृष्टे ह्यायुश्च प्राणश्च ।
पूर्वोत्तरां विकर्णीमुपदधाति । आयुषा तत्प्राणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ ११ ॥

“प्रोपदधो न युवतेऽविप्यन् यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् । आदस्य व्यातो अनु-
ब्रुवाति शोचिरुच स्म ते व्यजनं कृष्णमस्ति” — (वा. सं. १५. ५२) इति । यदा वा
पतस्य व्यातोऽनुब्रुवाति शोचिरुचैतस्य व्यजनं कृष्णं भवति । विष्टुभोपदधाति । विष्टुभो विद्यापुः ।

यदेव विकर्णीमिति । “समावयते” समावर्तकस्य “वेष्टुं सन्तुस्तान्” — (वा. पा. म्वा. उ.
१. ३१) इत्येतस्य रूपम् । यत्सर्वेति सन्तुनोति इत्यर्थः ॥ १० ॥

यदेव विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति । “आयुः” (स्वयमातृणां) विकर्णी आग्नेयेन अग्नेयो-
पानात् । उच्यते ह्यायुश्च प्राणश्चेति सर्वाङ्गिन्याधितेऽपि उच्यतेऽन्तर्काले ( ) एवोपसंक्षिप्तं इत्यभिप्राय-
मेतत् । “संस्पृष्टे ह्यायुश्चेति” । प्राणान्म्येतेत्यन्तर्कालं दर्शयति—पूर्वा क्रमतः उच्यते देवतः । उच्यते
स्वयमातृणां, विकर्णीमुपदधाति । आयुषाऽपि तत्प्राणं वाप्युभयोः पूर्वतः उच्यते परिगृह्णाति ।
आयुषि परित एव प्राणो मय्ये संघटति इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

प्रोपदध इति । अथो यदा तत्तद्व्युत्पत्त्यात् प्रकाशमिवति । इति दर्शनं तदा यत्नेः शोचिरुचः ।

त्रैष्टुभो हि वायुराग्नेय्याऽग्निकर्म ह्यनिरुक्तयाऽनिरुक्तो हि वायुऽथ
यद्वात इत्याह वातो हि वायुः ॥ १२ ॥ (शतम् ४७००) ॥

(३) अथ स्वयमावृण्णामुपदधाति । (त्या) आयोद्वा सद्ने सादया-
मीत्येष वाऽआयुस्तुस्यैतत्सुदनमुवतऽइत्येष हीदथ सर्वमुवति छाया-
यामित्वेतस्य हीदथ सर्वं छायायाम् समुद्रस्य हृदय इति समुद्रस्य
हृदयेतद्दृदयथ रश्मीवती भास्वतीमिति रश्मीवती हि द्यौर्भास्वत्या या द्या
भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमित्येवथ ह्येष इमाँल्लोकानाभाति ॥ १३ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयति । परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमुपश्यत् ॥ १४ ॥

(४) अद्रेव परमेष्ठिनोपदधाति । प्रजापतिं विस्मस्तं देवताऽ आदाय
व्युदकामस्तुस्य परमेष्ठी शिरऽआदायोत्क्रम्यातिष्ठत् ॥ १५ ॥

आग्नेया अग्निकर्म हि । अनिरुक्तया । अनिरुक्तो हि वायुः । अथ यद्वात इत्याह-वातो हि
वायुः ॥ १२ ॥

अथ स्वयमावृण्णामुपदधाति । “ आयोद्वा सद्ने सादयामि ”-इति । एष आ वायुः ।
तस्यैतत्सुदनम् । “ अवतः ”-इति । एष हीद सर्वमुवति । “ छायायाम् ”-इति । एतस्य
हीद सर्वं छायायाम् । “ समुद्रस्य हृदये ”-इति । समुद्रस्य हृदयेतद्दृदयम् । “ रश्मीवती
भास्वतीम् ”-इति । रश्मीवती हि द्यौः, भास्वती । “ आ या द्या भास्या पृथिवीमोर्वन्त-
रिक्षम् ”-(वा० सं० १५ । ६३) इति । एवं ह्येष इमाँल्लोकानाभाति ॥ १३ ॥

“ परमेष्ठी त्वा सादयत् ”-इति । परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमुपश्यत् ॥ १४ ॥

अद्रेव परमेष्ठिनोपदधाति । प्रजापतिं विस्मस्तं देवता आदाय व्युदकामन् । तस्य परमेष्ठी शिरः
आदायोत्क्रम्यातिष्ठत् ॥ १५ ॥

(अग्नेन वाविनयस्तामसूपदधाति) इति मन्त्रार्थः । उपहर्त्तव्यः यदा वायुरग्निः विकर्षोति दर्शनं तदा यस्य
प्रोपत् शोचिरवः नाति यस्य च व्रजनं कृष्णं भवति तामहमुपदधामीति ॥ १२ ॥

अथ स्वयमावृण्णामिति । (स्वयमावृण्णामायुरमादित्यसाधेः तदातय) एष आदित्य इदं जगत् सर्व-
मुवति रश्मि न प्रकाशादिना ह्येतस्य आदित्यस्येति (इदं सर्वधायया) अन्ननिमित्तं वर्तते । तदनु च निमि-
षस्य इतिः समुद्रागुदकस्यैतदं हृदयमिति तदु न इहिर्योतिरिति योः सेय इत्यवृण्णाम् इत्यभिप्रायः । एवं हि
संहितानि लोकानि यः सवित्ताऽऽमाति तत्त्वया ( ) भास्वतीमिति मंत्रे चोदितकामका कथं भास्यता । एवं
देवतादित्यो विद्वत् नैव दोषः । न हि चोदितः साऽऽमाति किं तर्हि आदित्यस्यैकत्वं तन् प ( ) दिव
रिति एवं भाष एव भास्यतामने दर्शितः । “ ह्येष इमाँल्लोकानाभाति ” तत्संस्कृतोद्गीतका चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

परमेष्ठी त्वेति । अद् प्रजाः ॥ १४-१५ ॥

तुत्करोति समानं ह्यायुश्च प्राणश्च ते वाऽऽरभेऽएव शर्करे भवतऽऽरभे
स्वयमातृण्ये समानं ह्येवायुश्च प्राणश्चायैने सूददोहसाऽधिवदति प्राणो
वै सूददोहाः प्राणेनैवैनेऽएतत्सुतनोति सुदधाति ॥ २० ॥

ताऽ अस्य सूददोहसऽइति । (त्या) आपो वै सूदोऽन्नं दोहः सोमं
श्रीणन्ति पृथग्य इत्युन्नं वै पृथि जन्मन्देवानामिति संवत्सरो वै देवानां
जन्म विवशऽइति यज्ञो वै विवशो यज्ञे हि सर्वाणि भूतानि विष्टानि
विष्टा रोचन्ते दिवऽइति सवनानि वै श्रीणि रोचनानि सवनान्येतदाहातु-
ष्टभा वाग्वाऽऽनुष्टुपायु सुर्वे प्राणा वाचा चैवैनेऽएतत्प्राणेन च सुत-
नोति सुदधाति सा वाऽएषैका सती सूददोहाः सुर्वाऽइष्टकाऽऽनुसंचरति
प्राणो वै सूददोहास्तस्मादयमेक एव प्राणः सन्सुर्व्याण्यङ्गानि सुर्व-
मात्मानमनुसंचरति ॥ २१ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८-४-४ ॥ (७. ३.) ॥

प्राणश्च । ते वा उभे एव शर्करे भवतः । उभे स्वयमातृण्ये-समानं ह्येवायुश्च प्राणश्च । अयैने सूद-
दोहसाऽधिवदति । प्राणो वै सूददोहाः । प्राणेनैवैने एतत्सुतनोति, सन्दधाति ॥ २० ॥

“ ता अस्य सूददोहसः ”-इति । आपो वै सूदः, अन्नं दोहः । “ सोमं श्रीणन्ति
पृथग्यः ”-इति । अन्नं वै पृथि । “ जन्मन्देवानाम् ”-इति । संवत्सरो वै देवानां जन्म ।
“ विवशः ”-इति । यज्ञो वै विवशः । यज्ञे हि सर्वाणि भूतानि विष्टानि । “ विष्टा रोचन्ते
दिवः ”-(वा. सं. १५ । ६०) इति । सवनानि वै श्रीणि रोचनानि । सवनान्येतदाह । अनु-
ष्टभा । वाग्वा अनुष्टुपः । वायु सर्व प्राणाः । वाचा चैवैने एतत्प्राणेन च सन्तनोति, सन्दधाति ।
सा वा एषैका सती सूददोहाः सर्वा इष्टकाऽऽनुसंचरति । प्राणो वै सूददोहाः । तस्मादयमेक एव
प्राणः सन् सर्वाण्यङ्गानि, सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥ २१ ॥

बोद्धव्यम् । अत्रास्मात् अयं यदस्यास्य वा अयः (१) ति प्राणानि श्रीणि सवनानि तेषु (प. सूता)
दशमीत्येतस्य समुदायार्थसिद्धयर्थं च पदार्थानाशये । आशो वै तदा तद्विष्टिकारणे स्वन्दतीति सूदः
प्राणसंचारतादाह-संवेदकः संघातः कार्यापवासेन परिणत उपजीव्याकादन्ने इव इति दोहः । तदुक्त-
वन्तो दोहः । वाग्वा सां सूदमायामुदायानां सूददोहस इत्यभिप्रायः । एतस्य दिवस्ये अने वै इष्टि
मय मानावर्ण १ चानि अयानि पृथग्य इत्यभिप्रायः । संवत्सरो वै यज्ञोपवसानां देवानां तस्माद्वि तदेव्यं
व्यने । विष्ट इति यज्ञः । सन्सन्वन्वन्वितारः सवनानीति सवनरोचत इति वचनम्यत्यर्थं दर्शयति । वाचा
चैवैने एतत्प्राणेनेति । सर्वे प्राणानादो एव स्थितिकारणेन सन्धिमानताम् । ( )
अथा हि ता एव भवन्ति ताश्च वाचा वाक्पशु-ः प्राणैः प्राणैरेव मान्यो एकः नेतव्यः तिर्यक् सूददोहसा

अथ स्वयमातृणासु सामानि गायति । (ती) इमे वै लोकाः स्वयमातृणास्तु एताः शर्करास्तु देवा उपधायेतादृशीरेवापश्यन्त्येताः शुष्काः शर्कराः ॥ १ ॥

(स्ते) तेऽब्रुवन् । (सु) उप तज्जानीत यथेषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेतयष्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति ॥ २ ॥

ते चेतयमानाः । (५) एतानि सामान्यपश्यंस्तान्यगायंस्तैरेषु लोकेषु रसमुपजीवनमदधुस्तुष्टैवेतद्यजमानो यदेतानि सामानि गायत्येष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

स्वयमातृणासु गायति । (ती) इमे वै लोकाः स्वयमातृणाऽ एष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ४ ॥

स वै भूर्भुवः स्वरिति । (त्ये) एतासु न्याहतिषु गायति भूडिति वाऽभ्यं लोको भुवऽ इत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोकऽएष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ५ ॥

अथ स्वयमातृणासु सामानि गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृणाः । ता एताः शर्कराः । ता देवा उपधायेतादृशीरेवापश्यन्—यथेताः शुष्काः शर्कराः ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्—उप तज्जानीत—यथेषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति । तेऽब्रुवन्—चेतयष्वमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत—यथेषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति ॥ २ ॥

ते चेतयमाना एतानि सामान्यपश्यन् । तान्यगायन् । तैरेषु लोकेषु रसमुपजीवनमदधुः । तदेवैतद्यजमानो यदेतानि सामानि गायति—एष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

स्वयमातृणासु गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृणाः । एष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ४ ॥

स वै “ भूर्भुवः स्वः ”—इति एतासु न्याहतिषु गायति । भूरिति वाऽभ्यं लोकाः, भुव इत्यन्तरिक्षलोकः, स्वरित्यसौ लोकः । एष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ५ ॥

संदधाति सा वा एवैका कर्ताति सामान्ये विधिः । अथ त्वायाहि ( ) योन्ते च सर्वत्र विसृष्टो विधिः । किमिति द्विष्टेन कल्पितेनेति तत्तत्संवाच्यमर्थवादो द्रष्टव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीहरीस्वामिनः कृतौ भाष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्येऽष्टमेऽध्याये सप्तमेऽध्याये

तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (८-७-३) ॥

अथ सौम गायतीति यत्कन्ये—स्वयमातृणासु सामानि गायतीति पूर्वोक्तोऽनुपन्यासो ब्राह्मणस्य साधारण्यार्थः । अथ च द्विविधोक्तिः स्वयमातृणासामागानयोत्तरार्थं तु वचनद्वयमिति द्रष्टव्यम् । तदाऽन्तरिक्षलोके-

तानि वै नानाप्रस्तावानि । समाननिधनानि तानि यन्नानाप्रस्तावानि
नाना ह्युपपद्यन्त्य यत्समाननिधनान्येका ह्येव यज्ञस्य प्रतिष्ठेकं निधनं^१
स्वर्ग एव लोकस्तस्मात्स्वर्ग्योतिर्निधनानि ॥ ६ ॥

(न्य) अयेन^२ हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । (त्यु) अत्रैष सुर्वोऽग्निः संस्कृत-
स्तस्मिन्देवा । एतदमृतं^३ रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं^४
रूपमुत्तमं दधाति ॥ ७ ॥

यद्वेनेन^५ हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । (त्ये) एतद्वाऽऽस्मिन्नदोऽमं पुर-
स्ताद्रम्यां तनूं मध्यतो दधाति रूपं च पुरुषं त्रयेणमेतत्सुर्वमिवोपरि-
ष्टाद्रम्यया तन्वा प्रच्छादयति ॥ ८ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां^६ शत्राभ्याम् । (न्द्रि) द्विपाद्यजमानो वृजमानोऽग्नि-
र्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा त्रावतैवास्मिन्नेतदमृतं^७ रूपमुत्तमं दधाति

तानि वै नानाप्रस्तावानि, समाननिधनानि । तानि यन्नानाप्रस्तावानि-नाना ह्युपपद् ।
अय यत्समाननिधनानि-एका ह्येव यज्ञस्य प्रतिष्ठा, एकं निधनं स्वर्ग एव लोकः । तस्मात्स्वर्ग्यो-
तिर्निधनानि ॥ ६ ॥

अयेनं हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । अत्रैष सुर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतदमृतं रूपमुत्तम-
मदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ७ ॥

यद्वेनेन हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । एतद्वा अस्मिन्नदोऽमं पुरस्ताद्रम्यां तनूं मध्यतो दधाति-रूपं
च पुरुषं च । अयेनमेतत्सुर्वमिवोपरिष्टाद्रम्यया तन्वा प्रच्छादयति ॥ ८ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां शत्राभ्याम् । द्विपाद्यजमानः । वृजमानोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-
त्रावतैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । पञ्चकृतः । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः सम्बत्सरः ।

पूगाभार्येऽप्यस्या (वैषतीति) इष्टव्यः । प्रसम्प्रायाधेताः बद् कण्डिकाः । ' नाना ' वृषामृताः प्रस्तावाः
वैषमिति नानाप्रस्तावानि मूर्धुवः स्वरित्यनेन हि नानाप्रार्थनात्तेषां समानं निधनं समातिः एषामिति
समाननिधनानि स्वर्ग्योतिरित्येवा (एवायमग्नि वैषमैतानि समाम्यमानाद्वर्ग्युः । एवमत्रमर्दति वैषवचनमुदा-
हारीति ।) एका ह्येव यज्ञस्य प्रतिष्ठा ( ) प्रतिनिधिः कार्यः तस्याः चिन्ति प्रवतिष्यति यतः ( )
तस्मिन्निधि च नाकं तु स्वर्ग एव लोकस्तस्मादेतत्स्वर्ग्योतिरित्येतन्निधनानि ॥ १-६ ॥

अयेनं हिरण्यशकलैरिति । प्रसवाः यतमः ॥ ७-१० ॥

१-पूगाभार्येऽप्यस्या इतिवर्ग्योतिरिति हिरण्यशकलद्वयेण शनो द्वे द्वे बभितेति सप्तशकलैः प्रतिमन्त्रं कृत्यत्वेन यजेमन् ॥
२. धी. सू. १. १. ११२ ॥

पुञ्चकृत्यः पुञ्चचितिकोऽग्निः पुञ्चऽर्तुवः संवत्सरः संवत्सुरोऽग्निर्धुवान-
ग्निर्धुवत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति सहस्रेण
सर्वं ये सहस्रं सर्वेणैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ९ ॥

पश्चादग्रे प्राह्तिष्ठन् । (ब्र) अथात्तरतो दक्षिणाऽथ पुरस्तात्प्रत्य-
ङ्ङुथ जघनेन परीत्य दक्षिणतऽ उदङ्ङुतिष्ठंस्तुदक्षिणावृत्तङ्ङि देवत्राऽथा-
नुपरीत्य पश्चात्प्राह्तिष्ठंस्तथा हास्येतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ १० ॥

सहस्रस्य प्रमाऽसि । सहस्रस्य प्रतिमाऽसि सहस्रस्योन्माऽसि साहस्रोऽसि
सहस्राय त्वेति सर्वं ये सहस्रं सर्वमसि सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ ११ ॥

(द) अथातश्चितिपुरीषाणामेव मीमांसा । (साऽयु) अयमेव लोकोः
प्रथमा चितिः पशवः पुरीषं यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयतीमं
तुल्योक्तं पशुभिः प्रच्छादयति ॥ १२ ॥

(त्य) अन्तरिक्षमेव द्वितीया चितिः । (र्वु) व्युयांति पुरीषं बुद्धि-
तीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयत्यन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रच्छादयति ॥ १३ ॥

संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्वायस्य मात्रा—तावतैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । सहस्रेण
सर्वं ये सहस्रम् । सर्वेणैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ९ ॥

पश्चादग्रे प्राह्तिष्ठन् । अयोत्तरतो दक्षिणा । अथ पुरस्तात्प्रत्यङ् । अथ जघनेन परीत्य
दक्षिणत उदङ्ङुतिष्ठन् । तदुदक्षिणावृत् । तद्धि देवत्रा । अथानुपरीत्य पश्चात्प्राह्तिष्ठन् । तयो
हास्येतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ १० ॥

“सहस्रस्य प्रमाऽसि, सहस्रस्य प्रतिमाऽसि, सहस्रस्योन्माऽसि, साहस्रोऽसि, सह-
क्राय त्वा” — (वा. सं. १५.१.६५) इति । सर्वं ये सहस्रम् । सर्वमसि सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ ११ ॥

(१) अथातश्चितिपुरीषाणामेव मीमांसा । अयमेव लोकः प्रथमा चितिः । पशवः पुरीषम् ।
यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति—इमं तुल्योक्तं पशुभिः प्रच्छादयति ॥ १२ ॥

(२) अन्तरिक्षमेव द्वितीया चितिः । व्युयांति पुरीषम् । बुद्धितीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति—
अन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रच्छादयति ॥ १३ ॥

सहस्रस्य प्रमाऽस्तीत्येते पञ्च मन्त्राः ॥ ११ ॥

अथातश्चितिपुरीषाणामिति । तमभिरेताभिरेव चितिभिः पुण्ड्रिक्त्याणि दर्शान्तराण्युच्यन्ते ॥ १२—१८ ॥

यौरेव तृतीया चितिः । (नृ) नक्षत्राणि पुरीषं वृत्ततीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति दिवं तन्नुक्षत्रैः प्रच्छादयति ॥ १४ ॥

यन्नुप्यव चतुर्थी चितिः । (दृ) दक्षिणाः पुरीषं वृत्तचतुर्थीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति यज्ञं तद्वक्षिणाभिः प्रच्छादयति ॥ १५ ॥

यजमानऽ एव पञ्चमी चितिः । प्रजा पुरीषं यत्पञ्चमीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति यजमानं तत्प्रजया प्रच्छादयति ॥ १६ ॥

स्वर्गऽ एव लोकः षष्ठी चितिः । (दे) देवाः पुरीषं यत्षष्ठीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति स्वर्गं तुल्लोकं देवैः प्रच्छादयति ॥ १७ ॥

(त्य) अमृतमेव सप्तमी चितिः । (स्त्रा) तामुत्तमासुपदधात्यमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं तस्माद्देवाऽ अनन्तर्हितास्तुस्मादु तेऽमृताऽ इत्याधिदेवतम् ॥ १८ ॥

(म) अयाध्यात्मम् । भैवेयं प्रतिष्ठा यश्चायमवाहप्राणस्तुत्ययमा चितिर्मा-
थैसं पुरीषं यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनो माथै-
सैः संछादयतीष्टका उपधायास्थीष्टकाऽ अस्थि तुन्माथैसैः संछादयति
नाधस्तात्संछादयति तस्मादिमे प्राणा अभ्यस्तादुसंछन्ना उपरिष्ठात्

(१) यौरेव तृतीया चितिः । नक्षत्राणि पुरीषम् । वृत्ततीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-
दिवं तन्नुक्षत्रैः प्रच्छादयति ॥ १४ ॥

(४) यत् एव चतुर्थी चितिः । दक्षिणाः पुरीषम् । वृत्तचतुर्थीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-
यज्ञं तद् दक्षिणाभिः प्रच्छादयति ॥ १५ ॥

(५) यजमान एव पञ्चमी चितिः । प्रजा पुरीषम् । यत्पञ्चमीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-
यजमानं तत् प्रजया प्रच्छादयति ॥ १६ ॥

(६) स्वर्ग एव लोकः षष्ठी चितिः । देवाः पुरीषम् । यत् षष्ठीं चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-
स्वर्गं तुल्लोकं देवैः प्रच्छादयति ॥ १७ ॥

(७) अमृतमेव सप्तमी चितिः । तामुत्तमासुपदधाति । अमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति ।
तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमम् । तस्माद्देवा अनन्तर्हिताः । तस्मादु तेऽमृता इत्याधिदेवतम् ॥ १८ ॥

(१) अयाध्यात्मम्-भैवेयं प्रतिष्ठा, यश्चायमवाहप्राणः-तुत्ययमा चितिः । मांसं पुरीषम् । यत्प्र-
थमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-एतदस्य तदात्मनो मांसैः संछादयति । इष्टका उपधाया । अस्थीष्टकाः ।
अस्थि तुन्मांसैः संछादयति । नाधस्तात्संछादयति । तस्मादिमे प्राणा अधस्तादुसंछन्नाः । उपरि-

अयाध्यात्मम् । एतादृशान्यातिष्ठानि दर्शनान्युच्यन्ते ॥ १९-२१ ॥

प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनऽ उपरिष्टान्माथैः संछादयति तस्मा-
दस्यैतदात्मनऽ उपरिष्टान्माथैः संछन्नं नावकाशते ॥ १९ ॥

यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात् । (२) तद्वितीया चितिर्माथैः पुरीषं
यद्वितीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनो माथैः संछाद-
यतीष्टकाऽ उपधायास्तीष्टकाऽ अस्थि तन्माथैः संछादयति पुरीषऽउप-
दधाति पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मनऽ उभयतो माथैः
संछादयति तस्मादस्यैतदात्मनऽ उभयतो माथैः संछन्नं नावकाशते ॥

मध्यमेव तृतीया चितिः । (३) यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनं ग्रीवाभ्यस्त-
च्चतुर्थी चितिर्ग्रीवाऽ एव पञ्चमी चितिः शिरऽ एव षष्ठी चितिः प्राणाऽ एव
सप्तमी चितिस्तुत्तमाऽ उपदधाति प्राणास्तदस्य तुर्वस्योत्तमान्दधाति
तस्मादस्य तुर्वस्य प्राणाऽ उत्तमाः पुरीषऽउपदधाति माथैः वै पुरीषं
माथैः तुत्तमान्मुत्तिष्ठापयति नापरिष्टात्प्रच्छादयति तस्मादिमे
प्राणाऽ उपरिष्टादुसंछन्नाः ॥ २१ ॥

इति चतुर्यप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८॥४-५ ॥ (७. ४.) ॥

इति चतुर्यः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८॥४ ॥ (कण्डिकासंख्या १०९)

इति सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ८ ॥ ७ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४३७ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चितिनामकमष्टमं

काण्डं समाप्तम् ॥ ८ ॥

शत्रु प्रच्छादयति । एतदस्य तदात्मन उपरिष्टान्माथैः संछादयति । तस्मादस्यैतदात्मन उपरि-
ष्टान्माथैः संछन्नं नावकाशते ॥ १९ ॥

(२) यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाः, अवाचीनं मध्यात्-तद्वितीया चितिः । माथैः पुरीषम् । यद्वितीयां
चितिं पुरीषेण प्रच्छादयति-एतदस्य तदात्मनो माथैः संछादयति । इष्टका उपधाप । अस्थीष्टकाः ।
अस्थि तन्माथैः संछादयति । पुरीष उपदधाति, पुरीषेण प्रच्छादयति । एतदस्य तदात्मन उभ-
यतो माथैः संछादयति । तस्मादस्यैतदात्मन उभयतो माथैः संछन्नं नावकाशते ॥ २० ॥

(३) मध्यमेव तृतीया चितिः (४) । यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनं ग्रीवाभ्यः तच्चतुर्थी चितिः ।
(५) ग्रीवा एव पञ्चमी चितिः । (६) शिर एव षष्ठी चितिः । (७) प्राणा एव सप्तमी चितिः ।

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतम्
चितिनामकमष्टमं काण्डं
समाप्तम् ।

(तत्र आदितश्चतुर्थाध्यायस्य तृतीयब्राह्मणावधेयं सायणभाष्य-
मुपलब्धम् । अग्रे आसमाति हरिस्वामिभाष्यं
संगृहीतं वर्तते ॥)

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाच्यन्दिन—

शतपथब्राह्मणम्

सायणभाष्यसमेतम् ।

नव

नवमं काण्डम् ९ ।

अथ संचितिसंज्ञकं नवमं काण्डं प्रारभ्यते ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथातः शतरुद्रियं जुहोति । (त्र्य) अत्रैष स्रवोऽग्निः संस्कृतः स्र
एषोऽत्र रुद्रो देवता तस्मिन्देवा एतदमृतं रूपमुत्तममदधुः स
एषोऽत्र दीप्यमानोऽतिष्ठदशमिच्छमानस्तुस्मादेवा ऽअविमयुर्बद्धे नोऽयं
नु हिंस्यादिति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन् । (छ) अन्नमस्मै सम्भराम तेनैतं शमयामेति तुस्माऽ-

अथातः शतरुद्रियं जुहोति । अत्रैष स्रवोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र रुद्रो देवता । तस्मिन्देवा
एतदमृतं रूपमुत्तममदधुः । स एषोऽत्र दीप्यमानोऽतिष्ठदशमिच्छमानः । तस्मादेवा अविमयुः-पदै
नोऽयं न हिंस्यादिति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन्-अन्नमस्मै सम्भराम, तेनैतं शमयाम-इति । तस्मा एतदन्नं समभरन् शान्तदेवत्वम् ।

यस्य निधमितं वेदा यो वेदोऽग्निं जगत् । निर्ममे तमं बन्धे विद्यतीर्यमहेधरम् ॥ १ ॥

चिनीनाम्रुपानं हि काण्डेऽष्टम उदीरितम् । अथाग्निजन्म कर्म संचितस्याग्निप्राप्तये ॥ २ ॥

तत्रादौ तावच्छतरुद्रियहोम निबन्धे-अथात इति । ' अथ ' -इत्येतावत् विधायुपपन्नपरिणामात्प्रधानतरे
प्राप्तये । ' अतः ' इति यतः कारणासंचितोऽग्निरुत्तमनीयः अतो हेतोः, ' शतरुद्रियम् ' इति कर्मनामधे-
यम् ; यथा अग्निहोम जुहोतीति ' शतरुद्रियं जुहोति ' शतरुद्रियाह्वं होम मायवेदित्यर्थः । निहितोऽयं होमो
इदं रूपजातस्याग्नेरशमयार्थं इत्याह-अत्रैष इत्यादिना तेनैतं शमयामीत्यन्तेन । ' अत्र ' अग्निमन्त्रे
' एव, ' अग्नि, ' साकल्येन ' संस्कृतः ' प्रवति । अतश्च ' सः ' ' रुद्रो देवता ' यतः कारणाद्
' देवाः ' ' तस्मिन् ' ' एतन् ' चयनशब्देन संस्कारेण निष्पन्नम् ' अमृतम् ' अत एव ' उत्तम रूपम् '
' अदधुः ' विश्वं घनाम्राक् पदमृतं रूपमिति तस्य विश्वसमावृत्ते गतत्वात्तदेव पुनरत्र चयनसंस्कारोणादधुः ।
' तस्माद् ' ' एव, ' अग्निः ' दीप्यमानः ' ' अन्नमिच्छमानः ' ' अतिष्ठन् ' । इच्छमान इति व्यत्ययेन-
(पा. सू. १।१।८९) शानम् । अथवा (पा. सू. ३।२।१२९) शक्यार्थं चानम्रययः । तथापिधा-
दुदाद् ' देवाः ' येनोपायेन ' जः ' ' अयं न हिंस्यादिति ' ' अविमयुः ' इति " तिजम्पस्तत्रिदित्यर्थः "-
(पा. सू. ३।४।१०९) इति शेषम् ॥ १ ॥

पश्चात् ' ते ' देवाः ' अस्मै ' रुद्राय ' अन्नं सम्भराम ' ' तेनैतं शमयामेति ' परस्परमुक्त्वा तपेष्वाकाङ्क्षः ।
' शान्तदेवत्व ' देवताशान्त्यर्थमित्यर्थः । अत एव शमयार्थेनान् ' तद् ' अत ' शान्तदेवत्वम्, ' तन् ' च

एतदन्नथँ सुमभरञ्छान्तदेवत्यं तेनैनमशमयंस्तद्यदेतुं देवमेतेनाशमयं-
स्तस्माच्छान्तदेवत्यथँ शान्तदेवत्यथँ ह वै तुच्छतरुद्वियमित्वाचक्षते
परोऽक्षं परोऽक्षकामा द्वि देवास्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतथँ रूपमुत्तमं
दधाति स एषोऽत्र दीप्यमानस्तिष्ठत्यन्नमिच्छुमानस्तस्मादएतदन्नथँ
सुम्भरति शान्तदेवत्यं तेनैनथँ शमयति ॥ २ ॥

जर्तिलेर्जुहोति । जायतएष एतद्युचीयते स एष सर्वस्माअन्नाय
जायतएवभयम्बेतदन्नं युजर्तिला युञ्ज ग्राम्यं युञ्जारण्यं यदह तिलास्तेन
ग्राम्यं यदुकृष्टे पच्यन्ते तेनारण्यमुभयैर्नैनमेतदन्नेन ग्रीणाति ग्राम्येण
चारण्येन च ॥ ३ ॥

(चा) अर्कपणैर्न जुहोति । (त्य) अन्नमर्कः अन्नेनैवैनमेतदग्रीणाति ॥ ४ ॥
परिश्रित्सु जुहोति । (त्य) अग्नय एते यत्परिश्रितस्तयो हास्येताऽ
अग्निमुत्पेषादुतयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥

तेनैनमशमयत् । तद् यदेतं देवमेतेनाशमयत् । तस्माच्छान्तदेवत्यम् । शान्तदेवत्यं ह वै तुच्छतरु-
द्वियमित्वाचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा द्वि देवाः । तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । स
एषोऽत्र दीप्यमानः तिष्ठत्यन्नमिच्छमानः । तस्मा एतदन्नं सुम्भरति-शान्तदेवत्यम् । तेनैनं शमयति ॥ २ ॥

जर्तिलेर्जुहोति । जायतएष एतद्-युचीयते । स एष सर्वस्मा अन्नाय जायते । उभयम्बेतदन्नं-
यजर्तिलाः-यञ्ज ग्राम्यं, यञ्जारण्यम् । यदह तिलाः-तेन ग्राम्यम् । यदुकृष्टे पच्यन्ते-तेनारण्यम् ।
उभयैर्नैनमेतदन्नेन ग्रीणाति-ग्राम्येण चारण्येन च ॥ ३ ॥

अर्कपणैर्न जुहोति । अन्नमर्कः । अन्नेनैवैनमेतदग्रीणाति ॥ ४ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । अग्नय एते-यत्परिश्रितः । तयो हास्येता अग्निमुत्पेषादुतयो
हुता भवन्ति ॥ ५ ॥

देवाः परोऽक्षकामवात् ' शतहृदियमिति ' अग्निदधते, तदजसाप्यत्वात्कर्माणि तथैव व्यपदिश्यते । तथा च
पूर्वं यथैव ' देवाः ' अकार्षुः ' तथैव ' असावपि यजमानः, ' तेव ' कजेन ' रुद्रं ' शमितवान् भवति ॥ २ ॥

प्रकृते होमद्रव्यविशेषं विधाय तस्य होम्यविधानात्मकत्वाच्चयनसंस्कारे जातसददेवतोदितरूपत्वेन प्रती-
सति-जर्तिलेर्जुहोतीत्यादिना । जर्तिला चारण्यतिलाः । स एष इति । उत्पद्यमानस्य सर्वस्य सर्वभोगार्थ-
मुत्पत्तेः ' स एषः ' अग्निः ' सर्वस्य ' ' अन्नाय जायते ' सर्वयजमोगार्थं जायत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

साधारण्येन होमसाधनतया ब्रह्माः प्राप्तावपवादमाह-अर्कपणैर्नेति । अन्नमर्क इति । अर्कस्य भोग्यप्र-
शान्त-पातित्वादन्वयम् ॥ ४ ॥

जुहोतीति चोदितत्वेनाहन्तीमे होमप्रस्तुतावाह-परिश्रित्तिवति । ' परिश्रितः ' इति । चिद्विः परितो

यद्वेतेच्छतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विषस्तादेवता ऽब्रह्मकामंस्तमेकऽ
एव देवो नाजहान्मन्युरेव सोऽस्मिन्नन्तर्विद्यततोऽतिष्ठत्सोऽरोदीतस्य
यान्यश्रूणि प्रास्कन्दंस्तान्यस्मिन्मन्यौ प्रत्यतिष्ठत्सुऽ एव शतशीर्षा रुद्रः
सुमभवत्सहस्राक्षः शतेषुधिरुथ आऽअन्या विप्रुषोऽपतंस्ताऽब्रह्मसंख्याता
सहस्राणीमाल्लोकाननुश्राविशंस्तद्यद्वदितस्तमुभवत्तस्माद्ब्रह्माः सोऽयुः
शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिगन्धवा प्रतिहितायी भीषयमा-
णोऽतिष्ठदुन्नमिच्छुमानस्तुस्मादेवाऽअविभयुः ॥ ६ ॥

(स्ते) ते प्रजापतिमब्रुवन् । (ब्र) अस्माद्वि विभीमो यद्वे नोऽयं न
हिःस्यादिति सोऽब्रवीदुन्नमस्मै सुम्भस्त तेनेनः शमयतेति तुस्माऽएत-
दुन्नमः सुमभरच्छतरुद्रियं तेनेनमशमयंस्तद्यदुत्तु शतशीर्षाण रुद्र-

यद्वेतेच्छतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विषस्तादेवता उदकामन् । तमेक एव देवो नाजहात्-
मन्युरेव । सोऽस्मिन्नन्तर्विद्यततोऽतिष्ठत् । सोऽरोदीत् । तस्य यान्यश्रूणि प्रास्कन्दन्-तान्यस्मिन्मन्यौ
प्रत्यतिष्ठन् । स एव शतशीर्षा रुद्रः सुमभवत्-सहस्राक्षः शतेषुधिः । अथ या अन्या विप्रुषो-
ऽपतन्-ता अमंख्याता सहस्राणीमाल्लोकाननुश्राविशन् । तद्यद्वदितस्तमुभवन्-तस्माद्ब्रह्माः ।
सोऽयं शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिगन्धवा प्रतिहितायी भीषयमाणोऽतिष्ठद्-अन्नमि-
च्छमानः । तस्मादेवा अविभयुः ॥ ६ ॥

ते प्रजापतिमब्रुवन्-‘ अस्माद्वि विभीमो-यद्वे नोऽयं न हिःस्याद्’-इति । सोऽब्रवीत्-‘अन्नमस्मै
सुम्भरत, तेनेनं शमयत’ इति । तस्मा एतदुन्नं समभरच्छतरुद्रियम् । तेनेनमशमयन् । तद्वदन्तं

निक्षिप्ताः क्षुद्रपापाणाः । तेष्वयं होमः कर्तव्यः । तेषां चाग्नेः परितः अण्णादग्निर्वेन ‘ एता. ’ ‘ आहुतयः ’
‘ अग्निमेव ’ प्रदेदो ‘ हुता भवन्ति ’ । अत्र कायायनः-“ शतरुद्रियहोम उच्यतेऽनुस्यारस्याः सक्त्या
परित्रिपत्कर्तव्यैर्कार्काष्टेन शतगन्त्रिति ” (का. श्रौ. सू. १८ । १) इति । अर्ककाष्ठ च दण्डस्याग्ने
कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

अथ पुनस्तमेव होमं शतशीर्षा रुद्रस्येतेषां च रुद्राणामुपलिप्रकारं दर्शयन् तच्छमनार्थत्वेन प्रसं-
सति-यद्वेतेदिपादिना । ‘ प्रजापतेः ’ सक्ताशब्दं विंसंसनावसरे सर्वेषु देवतासु निर्गताहवि ‘ एक एव
मन्युर्देवः ’ तमपरित्यज्य ‘ तस्मिन् एवमन्तर्हिततः ’ ‘ अतिष्ठत् ’ पद्यात् ‘ सः ’ प्रजापतिः विससनाद्
‘ नरेदीत् ’ रोदनाद् बदननो ‘ यान्यश्रूणि प्रास्कन्दन् ’ अपतन् । तान्यन्तर्वर्तमाने ‘ मन्यौ ’ प्रतिष्ठितान्य-
मून् । ततः ‘ सः ’ मन्युः शतशीर्षादिगुणको ‘ रुद्रः ’ अभूत् ‘ गण ’ ततो ये अध्रुकणा जातास्ते
अनेकपूजाः पृथिन्यादिलोकान् प्राविशन् । ततश्च ते अनेके रुद्रा जाताः । रोदनाच्च तेषामुत्पत्तेः रुद्रत्वम् ।
यः पुनः ‘ शतशीर्षा रुद्रः ’ अभूत् सः ‘ प्रतिहितायी ’ अग्निमुत्स्थापी ‘ भीषयमाण. ’ ‘ अन्नम् ’ इच्छन्

मेतेनाशमयंस्तुस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयथ् शतशीर्षरुद्रशमनीयथ् इ
वै तुच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा द्वि देवास्तुथेवास्माऽ-
अयमेतदुन्नथ् सुम्भरति शतरुद्रियं तेनैनथ् शमयति ॥ ७ ॥

गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा देवता त्रिस्तुताऽशयत्ततो गवे-
धुकाः सुमभवन्स्त्वेनैवेनमेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

(त्य) अर्कपणेन जुहोति । (त्ये) एतस्य वै देवस्याशयादर्कः सुम-
भवन्स्त्वेनैवेनमेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥

शतशीर्षाणं रुद्रमेतेनाशमयन्-तस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयम् । शतशीर्षरुद्रशमनीयं इ वै तच्छत-
रुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा द्वि देवाः । तथैवास्मा अयमेतदक्षं सुम्भरति शतरुद्रि-
यम् । तेनैनं शमयति ॥ ७ ॥

गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा देवता त्रिस्तुताऽशयत्-ततो गवेधुकाः समभवन् । स्वेनै-
वेनमेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

अर्कपणेन जुहोति । एतस्य वै देवस्याशयादर्कः समभवत् । स्वेनैवेनमेतद्वागेन स्वेन रसेन
प्रीणाति ॥ ९ ॥

‘ अतिष्ठत् ’ ‘ तस्मादेवा ’ ‘ अजिमयु ’ । भूत्वा च ‘ प्रजापतिम् ’ अपृच्छन् । ततोऽक्षमंमरीणः ‘ शम-
यत ’ इत्युपदेशः प्राप्य तथैवान्वतिष्ठन् । तत्रात्र शतशीर्षरुद्रशमनार्थं नान् । ‘ शतशीर्षरुद्रशमनीयम् ’
तत्र परोऽक्षकामादेवाः ‘ शतरुद्रियम् ’ इति व्याहरन्ति । अतो यथैव देवाः शतशीर्षाणं रुद्रशमयन् तथैव
‘ अयम् ’ अपि यजमानः ‘ एनम् ’ ‘ एतत् ’ शतरुद्रियहोमकृत्तुणेनोशयेन शमितवान् भवति ॥ ६-७ ॥

होमद्रव्यान्तरं विधाय प्रशसति-गवेधुकासक्तुभिरिति । गवेधुका आरण्यगोधूमास्तेषां विष्टैः
शतरुद्रियं जुह्वाम् । ‘ सा ’ प्रजापतिरूपा ‘ देवता ’ परितन् प्रदेशे ‘ त्रिस्तुताऽशयत् ’ अशयति इति शीते-
र्लङि न्यत्यमेन परस्मैपदं शश्विकरणे च रूपम् । शमितप्रदेशाद्वेधुका जाता अतः, इवे होमसम्पादने
‘ स्वेनैव ’ ‘ मागेन ’ तथैवार्थप्रदर्शनं-स्वेन रसेनेति । स्वकार्पणं रमनीयेन ‘ भागेन ’ ‘ एनं ’ प्रीणितवान्
भवति । अत्र जातिलैर्जुहोति गवेधुकासक्तुभिर्जुहोतीति पृथगेव विहितत्वाद्न्यविकल्पः । अत एवापस्तम्बेन
स्मृतम्-“ शतरुद्रियं जुहोति जातिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा जातिलैर्गवेधुकसक्तुभिः कुशत्रय-सर्पायाऽबाभीरेण
मृगीर्क्षरेण वा ” इति । यत्पुनस्तु कत्वाप्यनेन ‘ सन्तत जातिलमिश्रान् गवेधुकातेतून् ’-(का. प्रो.
सू. १८ । १) इति समुपयेन, तच्छास्त्रान्तरसुधारेणोक्तमित्यन्तत्पम् ॥ ८ ॥

“ अर्कपणेन जुहोत्यनर्कः ” इत्यनेनैर्कार्कपणं होममाधनं विहितम्, तदेव पुनरपि प्रकारान्तरेण स्तौति-
अर्कपणेनेति । आशयो इत्युपदेशः ॥ ९ ॥

परिथित्सु जुहोति । लोमानि वै परिथितो न वै लोमसु विपं न किञ्चन हिनस्त्युत्तरार्धेऽग्रेरुदङ्गतिष्ठ जुहोत्येतस्याः^१ इ दिश्येतस्य देवस्य गृहाः स्वायामेवैनमेतद्विशि प्रीणाति स्वायां दिश्यवयनते ॥ १० ॥

स वै जानुदग्ने प्रथमः^२ स्वाहाकरोति । (त्य) अथ ऽइव वै तद्यजानुदग्नेमथ ऽइव तद्यदयं लोकस्तद्यऽइमं लोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तुत्प्रीणाति ॥ ११ ॥

(त्य) अथ नाभिदग्ने । मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदग्ने मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तुत्प्रीणाति ॥ १२ ॥

(त्य) अथ मुखदग्ने । (भुऽ) उपरीव वै तद्यन्मुखदग्नेमथ उपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्येऽसुं लोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तुत्प्रीणाति स्वाहाकारेणाग्रं वै स्वाहाकारोऽन्नेनैवानेतत्प्रीणाति ॥ १३ ॥

परिथित्सु जुहोति । लोमानि वै परिथितः । न वै लोमसु विपम्, न किञ्चन हिनस्ति । उत्तरार्धेऽग्रेरुदङ्गतिष्ठ जुहोति । एतस्यां इ दिश्येतस्य देवस्य गृहाः । स्वायामेवैनमेतद्विशि प्रीणाति, स्वायां दिश्यवयनते ॥ १० ॥

स वै जानुदग्ने प्रथमं स्वाहाकरोति । अथ इव वै तद्-यजानुदग्नेम् । अथ इव तद्-यदयं लोकः । तद्यम् इमं लोकं रुद्राः प्राविशन्-तांस्तत् प्रीणाति ॥ ११ ॥

अथ नाभिदग्ने । मध्यमिव वै तद्-यन्नाभिदग्नेम् । मध्यमिवान्तरिक्षलोकः । तद्येऽन्तरिक्षलोकं रुद्राः प्राविशन्-तांस्तत् प्रीणाति ॥ १२ ॥

अथ मुखदग्ने । उपरीव वै तद्-यन्मुखदग्नेम् । उपरीव तद्-यदसौ लोकः । तद्येऽसुं लोकं रुद्राः प्राविशन्-तांस्तत् प्रीणाति । स्वाहाकारेण । अन्नं वै स्वाहाकारः । अन्नेनैवानेतत्प्रीणाति ॥ १३ ॥

१. कर्कशाग्रेदेव परिथितोऽसि प्रवरात्परोऽयं सौति-परिथित्सु जुहोतीति । लोमानि वै परिथित इति । लोमानि देवं परितः प्रथितः, परिथितोऽप्यसि परितः प्रथन्तीति 'लोमसु' । 'विपं' कात् । लोमसु विपनागृहेऽपि बाधनायम् । अथ च अग्रेऽग्रेऽपि परिथित्सु होमादुदोऽपि 'न किञ्चन' करि वस्तु 'हिनस्ति' । 'एतस्यां इ दिश्येतस्य' एतस्य दिश्येतस्य, एतस्य देवस्य 'गृहाः' उत्तरस्यां दिशि मन्त्रेण, तस्या दिशोऽद्विषामकवत्, अतः 'एतद्' एतद्विषयमेव स्वायामेव 'विशि' 'एनं' इदं 'प्रीणाति' तस्यामेव तत् 'अन्नमेव' स्वाहाकारेण ॥ १० ॥

२. स वा जानुदग्ना य एतद्विषयः । एतद्विना हिनस्त्वपिदिह स्वाहाकारः कियत् एतद्विषयः इत्यतः तत्र कस्मिन् प्रथमे स्वाहाकारे इति सत्य-जानुदग्ने इति । 'जानुदग्ने' जानुदग्नायदेवे 'सः' अथर्वः 'प्रथमं स्वाहाकारेण' । तथा सति जानुदग्नेद्विषयान्तेऽयमवयवः, पृथिवी प्राविशन् अन्नेनैव 'प्रीणाति' ।

नमस्ते रुद्र मन्यवेऽङ्गि । सुऽपुत्रास्मिन्तोऽन्तर्मन्युर्विततोऽतिष्ठ-
तस्माऽएतन्नमस्कारोऽन्युतो नऽङ्गवे नमो बाहुभ्यामुतु ते नमऽ इतीप्वा
च हि बाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठन् ॥ १४ ॥

(न्मु) सुऽएष स्रष्टे देवः । (वो) वः सु शत्रुशीर्षा समभवादिशऽ इम-
द्वारे ये विप्रदृश्यः समभवंन्तुस्माऽएतस्मै क्षत्रायैता विवशऽ एतं पुर-
स्तादुद्धारमुदहरन्त्युऽ एष प्रथमोऽनुवाकस्तुनेनमप्रीणस्तुयेवास्माऽव्यु-
मेतं पुरस्तादुद्धारमुदरति तेनैव प्रीणाति तस्मादेष्ट एकदेवत्यो भवति
रुद्रऽएतुं ह्येतुन प्रीणाति ॥ १५ ॥

“ नमस्ते रुद्र मन्यवे ”-इति । य एवास्मिन्तोऽन्तर्मन्युर्विततोऽतिष्ठ-
तस्मा एतन्नम-
स्करोति । “ वतो ते इषवे नमो, बाहुभ्यामुत ते नमः ”-(वा. सं. १६।१) इति ।
इत्या च हि बाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठन् ॥ १४ ॥

स एष स्रष्टे देवो-यः स शत्रुशीर्षा समभवन् । विवश इम इतरे-ये विप्रदृश्यः समभवन् । तस्मा-
द्वर्त्म क्षत्रायैता विवश एतं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्-य एष प्रथमोऽनुवाक-
स्तुनेनमप्रीणन् । तयै-
वास्मा व्यमेतं पुरस्तादुद्धारमुदरति । तेनैव प्रीणाति । तस्मादेष्ट एकदेवत्यो भवति रुद्रः । एवं
ह्येतुन प्रीणाति ॥ १५ ॥

एवं ‘ नामिदमे ’ ‘ सुवदमे ’ च स्वाहाकरोति । ततोऽन्तरिक्षगान् पुत्रोक्तार्थेन ह्यन् प्रीणाति । लोकावपे
षदिता अष्टकृपाः अष्टकृपाया स्वाहा समभवति (चष्टया कण्डिकायां) प्रायुक्तम् । अथ वा अन्वा इत्यादिना
स्वाहाकारस्य हविर्कृपायाप्रदानसाधनत्वेनाद्यवाचेन ह्येतिवाचेन एतान् रुद्रास्तेन प्रीणितवान् मन्त्रिणां-
स्वाहाकरोति ॥ ११-१३ ॥

अथ प्रथमानुवाकस्य प्रथमानुवं व्याचष्टे-नमस्त इति । ‘ अस्मिन् ’ प्रजापतौ ‘ सः ’ प्रायुक्तः । ‘ य
एष ’ ‘ मन्युर्विततोऽतिष्ठन् ’ ‘ तस्मा ’ एवेति ‘ नमस्करोति ’ । यद्यप्यस्य मन्युरेव शत्रुशीर्षा ह्यः समभव-
दिति मन्युरेव ह्यः, तथापि रुद्रस्येनाद्य स्वाहात्वेनामेष्टप्रवृत्तिरन्यथे । ‘ इषवे बाहुभ्यां नमः ’ इति
तैः ‘ भीषयमाणोऽतिष्ठन् ’ इति तस्य एव नमस्कार करोति । मन्युरेव शत्रुशीर्षा ह्यो मूला एता बाहुभ्यां च
सर्वेषा मपनुवादयमासेति तत्तत्कथनमपराधोपाय तस्यः सर्वस्यो नमस्तथाः कियते ॥ १४ ॥

“ स एष स्रष्टा ” इत्यदिफलमर्थः । प्रजापते रोदनावतरे ‘ सः ’ मन्युरस्यः ‘ यो देवः ’ ‘ शत्रुशीर्षा ’
ह्योऽङ्गम् । ‘ सः ’ एव ‘ देवः ’ ‘ स्रष्टा ’, ‘ विप्रदृश्यः ’ ‘ ये ’ जात्राते ‘ इतरे विवशः ’ तद्वन्न ‘ एता
विवशः ’ ‘ तयै ’ ‘ स्रष्टा ’ ‘ य एष प्रथमोऽनुवाकः ’ ‘ एवं पुरस्तादुदरं ’ मयाभवन्, ‘ तेन ’ मार्गेन
‘ एवं ’ रुद्रं प्रीणितवन्तः । अथा लोके प्रजा स्रष्टे मया प्रदाय प्रीणयन्ति तदन् । अतो यमनानुद्वि तयैव

चतुर्दशीतानि यज्ञेषु भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः प्रजा-
पतिश्चतुर्दशः प्रजापतिरग्निर्ब्रह्मन्निर्ब्रह्मवित्यस्य मात्रा त्रयोदशानमेतदन्तेन
प्रीणाति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवेनमेतन्नमस्कारेण नम-
स्यति तस्माद् न नायज्ञियं ब्रूयादुमस्तऽइति युवा ईनं ब्रूयाद्यनुत्तऽ
इति नादत्तत् ॥ १६ ॥

(६) अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै चामुष्मै चेति तद्यथा वै
ब्रूयादसौ त्वं च न ऽएष च मा हिंसेतिष्टमिन्त्येवमेतदाह नतरां हि
द्विविदिनऽ आमन्त्रितो दिनस्ति ॥ १७ ॥

चतुर्दशीतानि यज्ञेषु भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । यज्ञः पविश्चतुर्दशः । प्रजापतिराग्निः
मात्रा त्रयोदशानमेतदन्तेन प्रीणाति । नमो नम इति । यज्ञो वै नमः । यज्ञेनैवेन-
मेतन्नमस्कारेण नमस्यति । तस्माद् न नायज्ञियं ब्रूयाद्-‘नमस्ते’ इति, यथा ईनं ब्रूयाद्-‘यहस्ते’
इति-तादृक् तत् ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै चामुष्मै च-इति । तद्यथा वै ब्रूयाद्-असौ त्वं च नः,
एष च मा हिंसेतिष्टमिति, एवमेतदाह । नतरां हि विदित आमन्त्रितो दिनस्ति ॥ १७ ॥

सायण प्रथमानुवाकस्तस्य मासो ह्यस्मात् ‘तेनैव’ ‘प्रीणाति’ प्रथमानुवाकस्य साध्यो होमो हवन्त्य प्रीतिहेतुः
पुरस्ताद्भागः सन्पादितो मन्त्रोक्त्यर्थः । तस्मादेष्ट इति । यतः ‘एषः’ अनुवाकः नमस्य ‘पुरस्ताद् उच्चारः,’
मतः ‘एकदेवत्यः’ तदेव प्रदर्शित ‘रीदः’ इति ॥ १६ ॥

प्रथमानुवाके षोडश मन्त्रास्तत्र चतुर्दश मन्त्रान्वयस्य स्वीयि-चतुर्दशीतानि । अथिमासेन सह ‘संवत्सर-
त्रयोदश मासाः’ ‘प्रजापतिः’ ‘चतुर्दशः’ चतुर्दशसंख्याश्रयः । स पुनः ‘प्रजापतिः’
अभ्यात्मकः । सोऽग्निरपि चतुर्दशः । तथा च ‘अग्निः’ मत्पारिमाणकः अथ वेऽनादयोऽपि
मत्पारिमाणकाः तत्परिमणयेनैव ‘अग्नेन’ अभ्यात्मकं रुद्रं ‘प्रीणाति’ । चतुर्दशमन्त्रसाध्यहोमकञ्चोक्तानेन
अभ्यात्मकं रुद्रं कात्स्वर्येन प्रीणातीत्यर्थः । मन्त्रे पौनःपुन्येन ‘नमः’ शब्दः प्रयुज्यते । स च
पूजावचनत्वेन यज्ञात्मकः । ततश्च ‘नमो नमः,’ इत्यनेन यज्ञरूपेणैव ‘नमस्कारेणैव’
इतिवान् भवन्तीत्याह-नमो नमः इति । नमस्यति इति । “ नमोऽग्निर्विश्विप्रदः क्वचु-”
(पा. सू. १. १. ११९) इत्यत्र “ नमसः पूजायामिति ” वचनाद्-पूजायै क्वचुप्रत्ययः । तस्माद्
हेति । यस्मात् ‘नमः’ शब्दो ऽत्र ‘तस्मान्नमस्ते’ इत्येतत् ‘नायज्ञियं’ ‘ब्रूयाद्’ । किन्तु
‘यज्ञियं’ यज्ञकर्मादिष्वेव ‘ब्रूयाद्’ ततश्च ‘एनं’ रुद्रं यज्ञस्त इति ‘ब्रूयाद्’ ‘नमस्त’ इत्यपि तादृक् ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रिभ्यो होमं विधत्ते-अपेति । “ नमो हिस्वप्नबाह्वे ” इत्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्या देवता
इन्द्रिनः, अथ इत्येवंशतयोः प्रतिपादान् । ‘दिशो च पश्ये’ इत्येतत् ‘हिस्वप्नबाह्वे सेनान्ये’ इत्येतयोर्वि-
रोचनम् । एवमुत्तरप्राये, एकैकस्य विशेषगम्यत् इत्येवंशतयोः देवतयोः प्रतिपादनं भवति । ‘अमुष्मै

नमो हिरण्यवाहवे । सेनान्ये दिशां च पृतये नमः । इत्येवम् । हिरण्य-
वाहुः सेनानीरेष दिशां पृतिस्तद्यत्किं अत्रिकदेवस्यमेतमेव तेन प्रीणाति
क्षत्रमेव तद्विश्वपिः ।

याऽ अमंस्याता

एतज्जुहोति ॥ १८ ॥

(त्व) अथ जातेभ्यो जुहोति । (त्ये) एतानि ह जातान्येते रुद्राऽअनु-
प्रविविशुर्वत्र यत्रेते तदेवैनानेतत्प्रीणात्यथोऽएवमुं हैतानि रुद्राणां जातानि
देवानां वै विधामनु मनुष्यास्तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जातानि
यथाजातुमेवैनानेतत्प्रीणाति ॥ १९ ॥

“ नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पृतये नमः ”—(वा. सं. १६ । १७) इति ।
प एव हिरण्यवाहुः सेनानीः । एष दिशां पतिः । तद्वर्तिकचात्रिकदेवस्यम्—एतमेव तेन प्रीणाति-
त्रमेव तद्विश्वपि भागं करोति । तस्माद् यद्विशाः—तद्विन्वात्रियोऽपि भागः । अथ या अमं-
याता सहस्राणीमान् लोकाननुप्राविशन्—एतास्ता देवताः—याम्य एतज्जुहोति ॥ १८ ॥

अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातानि, एते रुद्रा अनु प्रविविशुः । यत्र यत्रेते—तदेवैनानेतत्प्रीणाति । अथ एवं हैतानि रुद्राणां जातानि । देवानां वै विधामनु मनुष्याः । तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जातानि । यथाजातमेवैनानेतत्प्रीणानि ॥ १९ ॥

बामुष्मै चेति ' नमो हिरण्यवाहवे' इत्यादिना इन्द्रिना निर्देष्टः । ' यथा ' लोके 'असौ त्व च एष च' उवा-
च नो ' मा हिसिष्टमिति ' जनो ' मृतात् ' । एवमेवामुष्मा अमुष्मा इत्येनामिहित मवति । लोके
असौ त्व च एष च नो मा हिसिष्टम् इत्येवमभिधानस्य प्रयोजन दर्शयति—नतराऽहीति । ' विदितो '
ज्ञातो जनः ' आमन्त्रितः ' सन् यथाऽमिषात्तार न हिनस्ति, एवमिह ' नतराम् ' ' हिनस्ति ' । तदथ
प्रकृतेऽपि तद्विश्वमिषात्तार रुद्रो न हिनस्तीति मानः ॥ १७ ॥

तानेव देवम् दर्शयति—नमो हिरण्यवाहवे इति । ' एष एव ' रुद्र एव ' हिरण्यवाहुः ' ' सेनानी '
' दिशा पतिश्च ' । अत उक्तं मन्त्रे—'नमो हिरण्यवाहवे' इति । प्रथमानुवाकः शतशीर्षरुद्रदेवस्यः ।
द्वितीयाध्यायवाकेश्वरि यत्किञ्चैकदेवः एमेकवचनान्तमन्त्रमाप्यहोमलक्षणमवमसि ' तेन ' अपि ' एतमेव '
रुद्र ' प्रीणाति ' नेतरम्, " स एष क्षत्र देवः विश्व इव इतरे " (श. प. २ । १ । ११९) इत्युक्तवत्
प्रवायामपि त क्षत्र मागिर् करोति । तस्माद्विद्वोऽपि प्रवाया वदन्मसि तत्रापि क्षत्रियसम्बद्धो ' मागो '
विद्यते । ' वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः ' इत्यादिबहुवचनान्तमन्त्रप्रतिपादिताभ्यो बाम्भ्यो देवताभ्य एतद्वोर्न
करोति तत् । पृथिव्यादिलोकमप्रविष्टा विमुक्त्यो जाना ऊनेका रुद्रदेवता । बहुवचनान्तमन्त्रसाध्यो होमोऽपि
विमुक्तजाताना रुद्राणामित्यर्थः ॥ १८ ॥

द्विहोमानन्तरं जातेभ्यो जुहुयादित्याह—अयेति । " नमः सामान्यः सपापस्यः " (वा. सं. १ । १ । १४)—
इत्यादिप्रतिपादितानि इन्द्रविशेषयूनान्येव जानानि, ' एतानि ' खलु जातान्यनु ' एते ' ' रुद्राः ' ' प्रवि-

तेषां वाऽऽवभृत्तो नमस्काराऽ अन्ये । (न्येऽ) अन्यतऽतो नमस्काराऽ
ऽ अन्ये ते ह ते धोरतराऽ अशान्ततराऽ अऽवभृत्तो नमस्काराऽ वभृत्
ऽ पूर्वानेतद्यज्ञेन नमस्कारेण शमयति ॥ २० ॥

स वाऽअशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुराक्तेऽयाशीत्यामुथा-
शीत्यां च यानि चोर्ध्वानि ब्रूथुष्याऽवतानेभ्योऽन्नमशीतयोऽन्नैर्वेना-
नेतुप्रीणाति ॥ २१ ॥

(त्पु) अथैतानि ब्रूथुष्येति जपति । उमो वः किरिकेभ्यऽदृष्ट्येऽदृष्ट्यात्प

तेषां वा उभयतो नमस्काराऽ अन्ये । अन्यतरतो नमस्काराऽ अन्ये । ते ह ते धोरतराऽ अशान्त-
तराऽ—य उभयतो नमस्काराः । उभयतऽ पूर्वानेतद्यज्ञेन नमस्कारेण शमयति ॥ २० ॥

स वा अशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुराक्तेऽयाशीत्याम्, अयाशीत्यां च, यानि
चोर्ध्वानि यजुष्याऽवतानेभ्यः । अन्नमशीतयः । अन्नैर्वेनानेतुप्रीणाति ॥ २१ ॥

अथैतानि यजुषि जपति । “ नमो वः किरिकेभ्यः ”—(वा. सं. १६ । ४६) इति ।

विष्णुः । यत्र पर्वते ‘तन्, तत्र तत्र ‘एवेनान्’ ‘ प्रीणाति’ । किं ‘एवम्’ ‘ एतानि दद्यान् जायानि’
‘उतु’ ‘देवायां’ ‘ विभान्’ प्रकाशयन्त्युप’ ‘मनुष्याः’ ‘यन्ति’ । ‘तस्माद्’ ‘एतानि’ ‘मनुष्याणाम्’
‘अरि’ ‘जायानि’ ‘अतो मनुष्यजातेभ्यः’ ‘एव’ ‘होमे सति देवजातेभ्योऽति स्यादिति’ ‘यथा जतम्’ ‘एव’
‘एतान्’ ‘सर्वान् दद्यान्’ ‘प्रीणाति’ ॥ १९ ॥

तेषां मन्त्राणां मध्ये केचन उभयतो नमस्काराः, केचनऽप्यतरतो नमस्कारा इति तद्विषये कारणमाह—तेषां
वा इति ॥ २० ॥

अन्यत्र सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रद्वयप्रदेशेन स्वाहाकार इत्यत्रापि तथैव प्राप्तमाह—स वा इति । ‘सः वै’
‘अथर्षुर्मन्त्राणाम्’ ‘अशीयां’ ‘तन्’ ‘स्वाहाकरोति’ । (तत्र ‘प्रथमलुवाके’ ‘बोद्धव्यं मन्त्राः, तेषां सर्वेषामन्ते
सहस्वाहाकारः । “ अथ नमो हिरण्यवाहे ” (वा. सं. १६ । १७) इत्यारम्भ “ अनेकेभ्यश्च वो नमः ”
(वा. सं. १६ । २६) इत्यन्तमेका अशीतिः सम्पद्यते । एकैकस्यां कण्डिकायामष्टाष्टौ मन्त्राः । “ दिशो
व पतये नमः ” इत्यादिक विशेषगणना सम्बन्धनीयमिति (उ. प. ९ । १ । १ । १७ मन्त्रे) प्रागेवोक्तम् ।
एषा च दशसु कण्डिकासु मन्त्रानामशीतिः सम्पद्यते । “ नमस्तद्विभ्यः ” (वा. सं. १६ । २७)
इत्यारम्भ “ सुधन्वे च ” (वा. सं. १६ । २९) इत्यन्तमेका—अशीतिः सम्पद्यते । पुनः “ नमः
मुपाय ” (वा. सं. १६ । ३७)—इत्यारम्भ “ घनुष्टद्विष वो नमः ” (वा. सं. १६ । ४६) इत्यन्त-
मेका—अशीतिः सम्पद्यते । एतस्या अशीत्याः ‘ऊर्ध्वानि’ ‘अवनान्तद्वेभ्यः पूर्तानि’ ‘यानि च यजुषि’ ‘सन्ति,
एतद्वोऽत्र विनियोगाय प्रतिनिर्दिष्टं व्याख्यातम् । अत्रासीत्यां स्वाहाकरोति । यानि चोर्ध्वानि—वेति
यदुभये निर्दिष्टमशीतिः प्रशंसति—अन्नमशीतय इति । अशीति—इन्द्रे अक्षिपतुस्त्वनादक्षयम् ।
अशीति—स्वाहाकारे ‘अनेनैव नान्’ ‘दद्यान् प्रीणाति ॥ २१ ॥

अथ यानि वेति निर्दिष्टानां विनियोगमाह—अथैतानीति । ‘एतद्व्यात्प’ इत्यादिकस्याप्यर्थः ।

प्रतिज्ञाततमं धाम यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा तस्माद्यत्रैतस्माद्देवा-
च्छुद्धेत तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयादुष देवेतस्य देवस्य प्रियं धाम गच्छति
तयो ह्येनेषु देवां न हिनस्ति ॥ २२ ॥

नमो वः किरिकेभ्यऽहुति । (त्ये) एते हीद११ सुर्वं कुर्वन्ति देश-
ना११ हृदयेभ्यऽहुत्यभिर्वायुरादित्यऽएतानि ह तानि देवानां हृद-
यानि नमो विचिन्वत्केभ्यऽहुत्येते हीद११ सुर्वं विचिन्वन्ति नमो विक्षि-
णत्केभ्यऽहुत्येते ये सं विक्षिणन्ति यं विक्षिपन्ति नमऽआनिर्हतेभ्य
हुत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्यो निर्हताः ॥ २३ ॥

एतद्वा अस्य प्रतिज्ञाततमं धाम । यथा प्रियो वा, पुत्रो, हृदयं वा । तस्माद्यत्रैतस्माद्देवा-
च्छुद्धेत-तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् । उप देवेतस्य देवस्य प्रियं धाम गच्छति । तयो ह्येनेषु देवां न
हिनस्ति ॥ २२ ॥

नमो वः किरिकेभ्यः-इति । एते हीदं सर्वं कुर्वन्ति । “ देवानां हृदयेभ्यः ”- (वा.
सं. १६। ४६) इति । अग्निर्वायुरादित्यः-एतानि ह तानि देवानां हृदयानि । “ नमो
विचिन्वत्केभ्यः ”- (वा. सं. १६। ४६) इति । एते हीदं सर्वं विचिन्वन्ति । “ नमो
विक्षिणत्केभ्यः ”- (वा. सं. १६। ४६) इति । एते ये सं विक्षिणन्ति-यं विक्षिपन्ति ।
“ नमऽआनिर्हतेभ्यः ”- (वा. सं. १६। ४६) इति । एते तेभ्यो लोकेभ्यो निर्हताः ॥ २३ ॥

“ यथा प्रिय, पुत्रो हृदयं वा प्रतिज्ञाततमम्, ‘ अमित्रं ’ धाम ’ स्थानम्, तदेतन्मन्त्रचतुष्टयमपि प्रिय ‘ धाम ’
‘ तस्माद्यत्रैतस्माद्देवाद् ’ रक्षाच्छुद्धये मवति ‘ तद् ’ ‘ एताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयाद् ’ । तथा चैतस्य वदस्व ‘ प्रिय
धाम ’ एव प्राप्नोमीति स ‘ देव, ’ पश्चाद् ‘ एव ’ न हिनस्ति ’ इति ॥ २२ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे-नमो वः किरिकेभ्य इति । ‘ एते हि ’ रक्षा ‘ इदं सर्वम् ’ अग्निं जगत्
‘ कुर्वन्ति ’ एतेषां मन्त्राण्यभ्युपनिषन् वेन मन्त्राण्यन्तकृत्वाद् । अत एते किरिकाः कर्त्तारस्तन्नामनादित्येभ्यो
वो नमोऽस्त्विति मन्त्रार्थः । अग्निर्वायुरिति । ‘ अग्निर्वायुरादित्यः ’ इति ‘ एतानि ’ ‘ देवानां हृदयानि ’ ।
यथा हृदयं प्रधानं तथैवेतं प्रचलानतीत्यर्थः । अतस्तद्वामकेभ्यो रद्रेभ्यो ‘ नमः ’ इत्यर्थः । अत्राग्निश्चादित्य-
प्रकाशमन्त्रचारित्येनैतेषां मन्त्राणां व्याहृतिशब्देनाभिधानम् (वा. प. ९। १। १। १२) । किंच देवानां
हृदयानि तान्प्रकाशकानामपि मन्त्राणां हृदयवत्, तस्मान्मन्त्रमिप्रायेण “ एतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम यथा
प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा ” (श. पृ. ९। १। १। १। २२) इत्युक्तम् । विचिन्वन्त एव विचिन्वत्काः ‘ एते ’
रक्षाः । ‘ इदं सर्वं विचिन्वन्ति ’ अम्यवहारार्थम्, अन्त्यपरिहाराय तेभ्यो ‘ नमः ’ इत्याह । विक्षिणन्त एव
विक्षिणत्काः ‘ एते ’ रक्षाः ‘ यं विक्षिण कर्तुमिच्छन्ति सं ‘ विक्षिणन्ति ’ । अतश्च तेभ्यो नमोऽस्तु ।
‘ निर्हताः ’ निर्गताः, अत्र विशीर्णेष्वोऽशुक्लेभ्यस्तदुपत्तेः । अतः ‘ आनिर्हतेभ्यः ’ रद्रेभ्यो नम इत्याह ॥ २३ ॥

(५) अथोत्तराणि जपति । द्रापेऽअन्धसस्पतऽडुत्येय वै द्रापिरेय वै तुं
द्रापयति यं दिद्रापयिष्यन्धसस्पतऽडुति सोमस्य पतऽडुत्येनद्विरद्व
नीललोहितेति नामानि चान्येतानि रूपाणि च नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणा-
त्यानां प्रजानामेषां पशूनां मा भेमां रोदमां च नः किं चनाममदिति
यथैव यजुस्तथा वन्युः ॥ २४ ॥

सुऽएष क्षत्रं देवः । (स्तु) तुस्माऽएतस्मै क्षत्रार्पिता विशोऽमुं पुरस्ता-
दुद्धारमुदहरन्त्योऽसौ प्रथमोऽनुवाकोऽथास्माऽएतमुपरिष्टादुद्धारमुदहरं-
स्तेनैनमप्रीणन्त्येवास्माऽअयमेतमुपरिष्टादुद्धारमुदहरति तेनैनं प्रीणाति
तुस्मादप्येष एकदेवत्यो भवति रोदऽ एवेतुं ह्येवेतेन प्रीणाति ॥ २५ ॥

सप्ततानि यजुर्थेऽपि भवन्ति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संवत्सरः

अथोत्तराणि जपति । “ द्रापेऽअन्धसस्पते ”-इति । एष वै द्रापिः । एष वै तं द्रापयति-
यं दिद्रापयति । अन्धसस्पतऽडुति । सोमस्य पतऽडुत्येनम् । “ दग्निं नीललोहित ”-इति ।
नामानि चान्येतानि रूपाणि च । नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणानि । “ आसां प्रजानामेषां
पशूनां मा भेमां रोदमां च नः किं चनाममत् ”-(बा० सं० १६ । ४७) इति ।
यथैव यजुस्तथा वन्युः ॥ २४ ॥

स एष क्षत्रं देवः । तस्मा एतस्मै क्षत्रार्पिता विशोऽमुं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्-योऽसौ प्रथमो-
ऽनुवाकः । अथास्मा एतमुपरिष्टादुद्धारमुदहरन् । तेनैनमप्रीणन् । तथैवास्मा अयमेतमुपरिष्टा-
दुद्धारमुदहरति । तेनैनं प्रीणानि । तस्मादप्येष एकदेवत्यो भवति-रोद एव । एतं ह्येव-
तेन प्रीणानि ॥ २५ ॥

सप्ततानि यजुर्थेऽपि भवन्ति । सप्तचितिकोऽग्निः । सप्तर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । पावानग्निर्पा-

व्याहतिदोमान्तमनुत्तराणि यजुर्थेऽपि जेद्विष्टाह-अयेति । तत्र प्रथम मन्त्रे व्याहृते-एष वा इति ।
‘ य ’ जने ‘ दिद्रापयति ’ इति कर्तुमिच्छति । ‘ तं ’ तथैव करोति । अत एव ‘ एषः ’ इत्यो ‘ द्रापिः ’ ।
अन्ध-अन्धेन सोमस्यमत्तं विवक्षितमिच्छाह-सोमस्येति । दग्निं नीललोहितेति ‘ एतानि ’ ‘ अस्य ’
इत्यस्य ‘ नामानि च रूपाणि च ’ भवन्तीति तस्य नाम गृहीत्वा ‘ एव ’ ‘ एन ’ इदं प्रीणितवान् भवती-
त्याह-दग्निरेति । ‘ आसां प्रजानामेषां पशूनाम् ’ इत्येव मन्त्रमागः स्वार्थं इत्याह-यथैवेति ॥ २४ ॥

असङ्खपातररूपाः ‘ विशाः ’ शनशर्षिणरूपाश्च ‘ क्षत्राय ’ प्रथमानुवाकं ‘ पुरस्तादुद्धारमुदहरन् ’ । अप
“ दग्ने अन्धमसने ” इत्येतमनुवाकम् “ उपरिष्टादुद्धारम् ” इत्यस्य तस्य ‘ अप्रीणन् ’ । ‘ तथैव ’
प्रथमानोऽप्येतदनुवाकमेतं कृतवान् भवतीत्याह-स एष इत्यादिना । पतोऽस्य रुद्रस्यैकोऽनुवाक उद्धारः
इतस्तस्मात् स रुद्रः ‘ एकदेवत्यः ’ इत्याह-तस्मादिनि ॥ २५ ॥

एतन्मित्रनुवाके यजुर्गता सप्तवसङ्ख्या कात्स्न्येन तृप्तिहेतुर्वर्तनीत्याह-सप्ततानि । ‘ सप्तचितिकोऽग्निः ’

संबन्धस्योऽग्निर्वायानग्निर्वावत्पस्य मात्रा तावत्तैर्वैनमेतदुन्नेन प्रीणाति
तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पुञ्चतुर्विधुय इमे
लोकाऽ असावादित्यऽ एकविंशऽ एतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

(सु) अथावतानुहोति । (त्ये) एतद्वाऽ एनान्देवा एतेनाग्नेन
प्रीत्वाऽ येषामेतैस्वतानैर्धनूँष्यवतन्वस्तुयेवैनानयमेतदेतेनाग्नेन प्रीत्वा-
ऽ येषामेतैस्वतानैर्धनूँष्यवतनोति न ह्यवततेन धनुषा कं चन
दिनुस्ति ॥ २७ ॥

तद्वै सहस्रयोजनऽ इति । (त्ये) एतद् परमं दूरं युत्सहस्रयोजनं तद्-
देव परमं दूरं तुद्वैषामेतदनुष्यवतनोति ॥ २८ ॥

वत्पस्य मात्रा-तावत्तैर्वैनमेतदुन्नेन प्रीणाति । तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः,
पञ्चतैव, अथ इमे लोकाः, असावादित्य एकविंशः-एतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

अथावतानुहोति । एतद्वा एनान्देवा एतेनाग्नेन प्रीत्वाऽ येषामेतैस्वतानैर्धनूँष्यवतन्व ।
सर्वैषानयमेतद् एतेनाग्नेन प्रीत्वाऽ येषामेतैस्वतानैर्धनूँष्यवतनोति । न ह्यवततेन धनुषा कं चन
दिनुस्ति ॥ २७ ॥

तद्वै-“ सहस्रयोजनः ”-(वा० सं० १६।१४) इति । एतद् परमं दूरं-यत्सहस्रयोजनम् ।
तद् यदेव परमं दूरं तद्वैषामेतदनुष्यवतनोति ॥ २८ ॥

इत्यनेनैतेन प्रकारेणाग्ने सप्तसहस्रवाससम्बद्धः । ‘ सप्ततैवः सप्ततः ’ ‘ संबन्धस्योऽग्निः ’ इत्यन्येन
प्रकारेण सप्तसहस्रवासोऽग्नित्वं प्रदर्शयते । अग्निमासापेक्षया सप्ततैवः सप्ततैवो मयति । प्रथमानुवाके एत-
स्मिन्नुवाके च मिलिता वा यद्वाऽ सप्तवासमिदानीं प्रदर्शयति-‘ तान्युभयानीति । ‘ यद्वाऽ यदीति यन्मि-
(घ. प. १।१।१।१६) इति तत्रोक्तत्वात्, तानि चतुर्दश, अत्रापि सप्त च मिलित्वा उपमायति ‘ एक-
विंशतिः ’ ‘ सम्पद्यन्ते ’ । सा वैकर्मिकवित्तसङ्ख्या ‘ द्वादश मासाः पञ्चतैवधुय इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः ’
इति येषा सङ्ख्या सम्पत्तिस्तामित्यस्य मयति, तथापि वा सङ्ख्यासम्पत्तिश्च सम्पादित्वा मवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथावतानुहोति-‘ एतद्वाऽ एनान्देवाऽ एतेनाग्नेन प्रीत्वाऽ येषामेतैस्वतानैर्धनूँष्यवतन्व इत्येति । “ सहस्राणि सहस्रतः ” इत्यादिभिरन्यत्राप्यहोमा अवतन्ताः ।
तेषामवतन्त्यन्ते अवरोहन्ते धनूँष्येभिरनुपदिशति तत्सङ्ग्राम । तेषामुक्तमेवार्थं प्रयोजनतया दर्शयति-
‘ एतद्वा इति । धनूँष्यवतान्वन्ति । आतोषितानि धनूँष्यवतोषितवन्त इत्यर्थः । ‘ न ह्यवततेन ’ इत्यनेन
अवरोहणस्य प्रयोजनमहिंसनं दर्शयति ॥ २७ ॥

‘ एतेन सहस्रयोजनपदप्रयोगात् परमे दूरे यदुपामन्तेरेणं कृतं मवतीत्याह-तद्वा इति ॥ २८ ॥

यद्वेवाह सहस्रयोजनऽडुति । (त्य) अयमाग्निः सहस्रयोजनं न ह्येतु-
स्माडुति नेत्यन्यत्परस्मस्ति तद्यदग्नौ जुहोति तदेवैषां सहस्रयोजने
धनूंश्चैष्यवतनोति ॥ २९ ॥

(त्य) असंख्याता सहस्राणि । (ण्य) अस्मिन्महत्पणं वऽडुति यत्र यत्र ते
तदेवैषामेतद्धनूंश्चैष्यवतनोति ॥ ३० ॥

दृशैवानवतानाञ्जुहोति । दृशाक्षरा विराड् विगड् अग्निर्दृश दिशो दिशो-
ऽग्निर्दृश प्राणाः प्राणाऽ अग्निर्वायानग्निर्वायित्यस्य मात्रा तावदेवैषामेत-
द्धनूंश्चैष्यवतनोति ॥ ३१ ॥

यद्वेवाह—सहस्रयोजन इति । अयमाग्निः सहस्रयोजनम् । न ह्येतस्मादिति । नेत्यन्यत्परस्मस्ति ।
तद् यदग्नौ जुहोति । तदेवैषां सहस्रयोजने धनूंश्चैष्यवतनोति ॥ २९ ॥

“ असंख्याता सहस्राणि, अस्मिन्महत्पणं च ”—(वा. सं. १६।५४, ५५) इति ।
यत्र यत्र ते—तदेवैषामेतद्धनूंश्चैष्यवतनोति ॥ ३० ॥

दृशैवानवतानाञ्जुहोति । दृशाक्षरा विराड् । विगड् अग्निः । दृश दिशः । दिशोऽग्निः । दृश प्राणाः ।
प्राणा अग्निः । वायानग्निर्वायित्यस्य मात्रा—तावदेवैषामेतद्धनूंश्चैष्यवतनोति ॥ ३१ ॥

(त्वु) अथ प्रत्यवरोहोहति । (त्वे) एतद्वाऽएतदिमोहोहानितुऽ
ऊर्ध्वो रोहति म स पुराडिव रोहऽइयमु वै प्रतिष्ठा तु देवाऽइमां प्रतिष्ठाम-
भिप्रत्यायन्तुयैवैनयजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैति ॥ ३२ ॥

युद्धेयु प्रत्यवरुहति । (त्वं) एतद्वाऽएनानेतत्प्रीणन्नन्ववेति तुत ऽण्वै-
तुदात्मानमपुंद्धरते जीवात्वे तुथो हानेनात्मना सुर्वमापुरेति ॥ ३३ ॥

युद्धेयु प्रत्यवरोहति । (त्वे) एतद्वाऽएतदेवाहोहानितुऽ ऊर्ध्वान्प्रीणाति
तान्पुनरमुनोऽर्वाचः ॥ ३४ ॥

अथ प्रत्यवरोहोहति । एतद्वापुतदिमोहोहानित ऊर्ध्वो रोहति । म स पुराडिव रोहः ।
इयमु वै प्रतिष्ठा । ते देवाऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायन् । सर्ववतयजमान इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैति ॥ ३२ ॥
यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा एनानेतत्प्रीणन्नन्ववेति । तत एवैतदात्मानमपुंद्धरते-जीवात्वे ।
तथा हानेनात्मना सर्वमापुरेति ॥ ३३ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा एनदेवापुद्धानित ऊर्ध्वान्प्रीणाति । तान्पुनरमुनोऽर्वाचः ॥ ३४ ॥

अवतानहोमानन्तर प्रत्यवरोहान् जुहुवादिवाह-अयेति । “ नमोऽस्तु रद्रेभ्यः ” इत्यादिप्रसाधना-
होमः प्रत्यवरोहान्मात्रं ऊर्ध्वदिपर्यं । तेषामुपयोगमाह-एतद्वा इति । एतस्मिन्कालं खलु एतेन होमेन
इमान् । पृथिव्यादीन् लोकानित् । ऊर्ध्वो ' नूत्वा ' रोहति ' स ' यजमानः । एतद्वा इत्येतत् युद्धियः कालः
वराहवर्धनः । एतदिति च ज्ञानादिप्रमाणेषु आतो ह्येव, आतद्य ' स रोहः पराडिव ' भवति । एतद्वा रोहण-
मनाहृततया ऊर्ध्वमेव भवतीत्यर्थः । अतएव देवाः अस्वाः पृथिव्याः प्रतिष्ठा सकृदा ' इमां प्रतिष्ठा '
प्रसागतवन्तः । यथैव देवाः प्रसागतवन्तस्तथैवाय यजमानोऽप्येतत् प्रत्यवरोहोमेनेना प्रतिष्ठानितस्य
पृथिवीं प्रत्यैति ॥ ३२ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रत्यवरोहान् प्रशसति-यद्देवेति । एतस्मिन् खलु काले एतेजान्मादिप्रमाणेषु एतेन होमेन
' एतान् ' ' रदान् ' ' प्रीणन् ' अनुगच्छति यजमानः । अतएव तेन प्रत्यवरोहणेन ' सत एव ' इत्येव एव
' आत्मान ' ' जीवात्वे ' जीवनाय पृथक्करोति । तथा सति ' अनेन ' रदानीं पृथक् क्रियमाणेनैव ' आत्माना '
शरीरेण ' सर्वमापुरेति ' ॥ ३३ ॥

अथ पुनरपि केनचिन्प्राकारेण तानेव स्तौति-यद्देवेति । तूर्णं ज्ञानादिप्रमाणेषु कृतेन होमेन ' इत
ऊर्ध्वान् ' ' रदान् ' ' प्रीणाति ' उपर्युपरिप्रदेशं होमस्य निर्यादनात् । अतएव प्रत्यवरोहे ' एतान् ' ' रदान् '
' अमुनः ' ऊर्ध्वप्रदेवादेवाजीवान् प्रीणाति । पूर्वं पृथिव्यादिलोकजगत्प्रविष्टान् रदान् पृथिवीमात्म्यं सुलोक
वर्षन्त प्रीणाति । रदानीं सुलोकमात्म्यं पृथिवीपर्यन्तं प्रीणार्तपर्यं । अतएव सूत्रे “ प्रतिलोमं प्रत्यव-
रोहान् जुहोति ” (का. श्री. सू. १ (१५)) इत्युक्तम् । प्रतिलोम्य च प्रथमं मुखप्रमाणे ततो नाभिप्रमाणे-
पश्चाज्जनुप्रमाणे होमः ॥ ३४ ॥

(नो) नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिव्यानि त्र्येऽसृष्मिहोके रुद्रान्तेभ्यः
एतन्नमस्करोति येषां वर्षमिषवः इति वर्षे ह तेषामिषवो वर्षेण ह
ते हिंयन्ति यं जिहिंयसिपन्ति ॥ ३५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षा इति । त्र्येऽन्तरिक्षलोके रुद्रान्तेभ्यः
एतन्नमस्करोति येषां व्यानः उपवः इति व्यानो ह तेषामिषवो व्यानेन ह
ते हिंयन्ति यं जिहिंयसिपन्ति ॥ ३६ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति । त्र्येऽन्मूर्धलोके रुद्रान्तेभ्यः एतन्न-
मस्करोति येषामुन्नमिषवः इत्युन्नथं ह तेषामिषवोऽग्नेन ह ते हिंयन्ति
यं जिहिंयसिपन्ति ॥ ३७ ॥

तेभ्यो दश प्राचीः । (दृ) दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः
इति दशदशेति दशाक्षरा विराड्विराडभिर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः
प्राणाऽऽग्निर्वायानमिषावत्यस्य मात्रा तावत्तैर्वानेतदग्नेन प्रीणाति ॥ ३८ ॥

“ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि ”—(वा. सं. १६।६४) इति । तद् त्र्येऽसृष्मिहोके रुद्राः-
तेभ्य एतन्नमस्करोति । “ येषां वर्षमिषवः ”—(वा. सं. १६।६४) इति । वर्षं ह तेषामिषवः ।
वर्षेण ह ते हिंयन्ति—यं जिहिंयसिपन्ति ॥ ३५ ॥

“ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे ”—(वा. सं. १६।६५) इति । तद् त्र्येऽन्तरिक्षलोके रुद्राः-
तेभ्य एतन्नमस्करोति । “ येषां व्यान उपवः ”—(वा. सं. १६।६५) इति । व्यानो ह तेषा-
मिषवः । व्यानेन ह ते हिंयन्ति—यं जिहिंयसिपन्ति ॥ ३६ ॥

“ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्याम् ”—(वा. सं. १६।६६) इति । तद् त्र्येऽन्मूर्धलोके रुद्राः-
तेभ्य एतन्नमस्करोति । “ येषामुन्नमिषवः ”—(वा. सं. १६।६६) इति । अग्नेर्दश तेषामिषवः ।
अग्नेन ह ते हिंयन्ति—यं जिहिंयसिपन्ति ॥ ३७ ॥

“ तेभ्यो दश प्राचीः, दश दक्षिणाः, दश प्रतीचीः, दशोदीचीः, दशोर्ध्वाः ” इति ।
दशदशेति । दशाक्षरा विराड् । विराडग्निः । दश दिशः । दिशोऽग्निः । दश प्राणाः । प्राणा-
ऽग्निः । यावानमिषावत्यस्य मात्रा—तावत्तैर्वानेतदग्नेन प्रीणाति ॥ ३८ ॥

अथ प्रचरणेद्वा प्रदर्शनं व्याचष्टे—नमोऽस्तिपादिना । “ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि ”—इत्यनेन
द्वयोक्त्येभ्यो रुद्रेभ्यो नमःकारः इत्योक्त्यति । तत्र नाम रुद्राः य इति त्र्युपनिषत्ति तं वर्षेण हिंयन्ति ।
अथ “ तेभ्यो ” इत्येवो वर्षं “ तद् ” इति । अथ तत्र मन्त्रे “ येषां वर्षमिषवः ” इति । “ तेभ्यो दश प्राचीः ”
इत्यादिभ्यो मन्त्रमन्त्रपादानामपि सम्मन एतुष्वपि सहदेव व्याख्यास्यति इति ॥ ३९ ॥

दिवि मन्त्रं व्याचष्टे—नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे इति । स सप्तार्थ इति । अथ मन्त्रमन्त्रपादानम् ।
तेभ्यो दशोर्ध्वादि ॥ मन्त्रे (वा. प. ९।१।१।१।१।१) व्याख्यातम् ॥ ३९—३८ ॥

यद्रेवाह दश दशेति । दश वाऽअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येभ्यऽ
एतदञ्जलिं करोति तस्माद्देतद्रीतोऽञ्जलिं करोति तेभ्यो नमोऽअस्तितुति
तेभ्यऽ एव नमस्करोति ते नो मृदयन्त्विति तुऽएवास्मै मृदयन्ति ते यं
द्विप्सो युश्च नो द्वेष्टि तुमेपां जुम्भे दध्मऽ इति यमेव द्वेष्टि युश्चैनं द्वेष्टि
तुमेपां जुम्भे दधत्यमुमेपां जुम्भे दधामीति ह श्रूयाद्यं द्विप्यात्ततोऽह
तस्मिन् पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो ह्यथ स यमेवं विद्वेष्टि ॥३९॥

पदेवाह—दशदर्शने । दश वा अञ्जलेरङ्गुलयः । दिशि दिश्येभ्य एतदञ्जलिं करोति । तस्माद्
देतद्रीतोऽञ्जलिं करोति । “तेभ्यो नमो अस्तु”—इति । तेभ्य एव नमस्करोति । “ते नो मृद-
यन्तु”—इति । त एवास्मै मृदयन्ति । “ते यं द्विप्सो यश्च नो द्वेष्टि तुमेपां जुम्भे दध्मः”—
(वा. सं. १६ । १६) इति । यमेव द्वेष्टि । यश्चैनं द्वेष्टि—तमेपां जुम्भे दधाति । अमुमेपां जुम्भे
दधामीति ह श्रूयाद्—यं द्विप्यात् । ततो ह तस्मिन् न पुनरस्ति । अपि तन्नाद्रियेत । स्वयंनिर्दिष्टो
ह्येव सः—यमेवं विद्वेष्टि ॥ ३९ ॥

पूर्वं दश प्राचीर्दश दक्षिणा इत्यादौ सङ्ख्येयं दिशिर्येव च पर्याज्येव सङ्ख्यामात्रमुपब्रवीन् प्राशंसि । इदानीं
तत्पर्यमुपब्रवीन् “यद्यति—यद्रेवाहेति । पुनरीह्य कद्रयमत्रयित्विपुष्यते । तस्य च ‘अञ्जलेः’ ‘अङ्गुली
दश’ मवन्ति । प्रत्येकं करोते पञ्चाङ्गुलीनां यावान् । तथा च सति “दश प्राचीः” इत्यादिना यन्त्रमागेन
तेभ्यो दद्रेभ्यः प्रागादिसुग्राह्यो दशाङ्गुल्यः कृता इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनम् प्रतिदिष्टम् । एव ’ एभ्यो ’
दद्रेभ्यः ‘अञ्जलिं करोति’ होतव्ये तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणानां कयवेनैव तत्र तत्र दिशि कर्त्तव्येभ्यो
दद्रेभ्योऽञ्जलिं हुत्वा नमस्कीर्यते । तस्माद्देतदिति । अञ्जनिकरगम्य कारणं प्रदर्शयते—‘तस्माद्’
‘दशाद्’ मीतः ‘सन्नेन’ अञ्जलिं ‘करोति’ इति । अथवा एव व्याख्यातम्—असौ यजमानोऽप्यर्पुमुञ्ज
दद्रेभ्यो मीतः सन्—दत्तवान् । ‘तस्माद्’ एतस्मिंल्लोकेऽपि जनो मीतोऽञ्जलिं करोतीति । ‘तेभ्यो नमो
अन्विष्यादि’ अवशिष्टमन्त्रप्रयोगोपयोगमाह—तेभ्यो नम इत्यादिना । तेभ्य एवेति । ‘ते’ एव दश
‘असौ’ यजमानाय ‘मृदयन्ति’ सुष्ठुमुग्रादयन्ति । यमेवेति । असौ यजमानो ‘यमेव’ पुनर् ‘द्वेष्टि’
‘यो वा’ ‘एव’ यजमानं ‘द्वेष्टि’ ‘तमेपां’ दद्रेभ्यः ‘जुम्भे’ जुम्भे निदधानिर्यथः । ‘यमेवां जुम्भे
दध्मः’—इत्यत्र तस्मिन् स्थाने अमुमिति प्रयुज्यादिति कल्पविन्नं पूर्वपक्षविरुद्धम्—अमुमेपांमिति । ‘यं’
पुनर् ‘द्विप्यात्’, ‘तन्’ ‘अमुन्’ ‘एवं’ अथ्ये दध्मः’ इति श्रूयम् । अमुमिति तन्नामनिर्दिष्टः । तद्वत्
‘तस्मिन्’ द्विप्यागे’ पुनर्निर्दिष्टमस्ति । विषय इत्यर्थः । अमुमप्यसं मन्त्रं निरावष्टे—अपीति । ‘तद्’
तत्कं मन्त्रं नाद्रियेत इत्यत्र कथं तस्य व्यत्यस्य निर्दिष्टः सन्त्यपीति तत्राह—स्वयमिति । ‘य’ पुनर् ‘एवं’
‘यं द्विप्य’ इति ‘विद्वेष्टि’ सः । ‘स्वयमेव’ ‘निर्दिष्टो’ मवति । नात्रोपपन्नं तस्मिंल्लोकेऽपि
मवति । स च निर्दिष्टो ‘यं द्विप्सो यश्च नो द्वेष्टि तुमेपां’ इत्यनिवादादेव निद्व इति तया न
कर्त्तव्यः ॥ ३९ ॥

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निर्धुवानग्निर्धुवित्यस्य मात्रा तावत्तैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति स्वाहाकारेणात्रं वै स्वाहाकारोऽध्वेनैवैनानेतत्प्रीणाति त्रिरितु ऽर्ध्वो रोहति तत्पद तत्स्योक्तो बुधुः ॥ ४० ॥

(बु) बुध्वे त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व ऽर्ध्वो रोहति तद्युवत्कृत्व ऽर्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

(त्य) अयं तदर्कपूर्णं चात्वाले प्रास्यति । (त्ये) एतद्वाऽएनेनेतद्वौर्द्धं कर्म करोति तदेतदशान्तं तदेतत्तिडः करोति तदेवमुशान्तं कुश्विदभितिष्ठातश्चेद्विनुसदिति तस्माच्चात्वाले बुध्वे चात्वालेऽग्निरेव यज्जात्वालस्तुयो ह्येनदेषोऽग्निः सुन्दहत्यथातः सम्पदेव ॥ ४२ ॥

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निः । यावदग्निर्धुवानित्यस्य मात्रा-तावत्तैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति । स्वाहाकारेण । अत्रं वै स्वाहाकारः । अन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति । त्रिरितु ऽर्ध्वो रोहति । तत्पद । तत्स्योक्तो बुधुः ॥ ४० ॥

यदेव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व ऽर्ध्वो रोहति । तद्-यावत्कृत्व ऽर्ध्वो रोहति-तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

अयं तदर्कपूर्णं चात्वाले प्रास्यति । एतद्वा एनेनेतद्वौर्द्धं कर्म करोति । तदेतदशान्तम् । तदेतत्तिडः करोति । तदेवमुशान्तं कुश्विदभितिष्ठात्, तन्नेदिनसदिति । तस्माच्चात्वाले । यदेव चात्वाले । अग्निरेव-यज्जात्वालः । तयो ह्येनदेषोऽग्निः सन्दहति । अयातः सम्पदेव ॥ ४२ ॥

अयं प्रत्यवरोहन् जुहोतीति सामान्येन विधाय सङ्ख्याविशेषे पर्यावर्तनमभिधत्ते-त्रिष्कृत्व इति । सा त्रिषसंख्या रमाणां सारत्वेन वृत्तिहेतुर्मवतीत्याह-त्रिवृदिति । आषष्टु त्रिङ्प्रकारः षष्ठकाण्डेऽभिहितः । ' अग्निर्धुवान् ' ' अय ' च ' मात्रा यावती ' ' तावैव ' ' एनान् ' अग्न्यसमकान् रमान् ' प्रीणाति । प्रीणितवान् भवति । मन्त्रान्ते स्वाहाकारस्यान्तप्रदानसाधनत्वाद्बलत्वेन प्रशंसति-स्वाहाकारेणेति । आरोहप्रत्यवरोहणां च विधित्तं सङ्ख्यां प्रशंसति-त्रिरितु इति । जान्वादिमुखान्तोऽत्र त्रिषु प्रमाणेषु होमकरणम्, ' इत ऊर्ध्वं ' त्रि. ऊर्ध्वो ' रोहति, ' पुनश्च त्रि. ऊर्ध्वः प्रत्यवरोहति । तथा सति षट्संख्या सम्पद्यते । तस्याद्य आह्वयं " षट् वा नदतः " इत्यादिना प्रागेवोक्तमित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रकाशान्तरेणानि षट्सङ्ख्यामुपपादयति-यदेवेति । त्रि. कृत्व ऊर्ध्वमारोहणाद्यदनुसारेण त्रि. कृत्व एव प्रत्यवरोहणं कृते भवति । उपपन्नं चैतत्, नो चेत् न्यूनाभिरुक्तम्; अस्तिचिन्ति चैत्, मैत्रं; न्यून्त्वे वा पर्याप्तत्वादतिरेके च आग्निश्चाप्यप्युर्वैमत्स्याय न सुखमिति आरोहणसङ्ख्यानुसारेणैव प्रत्यवरोहणे तत् सुखमिति सैव सङ्ख्यापवितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उक्तहोमानन्तरं तद्धोमसाधनमर्कपूर्णं चात्वाले प्रक्षिपेदित्याह-अयेति । चात्वालप्रक्षेपस्य कारणमाह-

तुदाहुः । कथमस्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरमाश्रिमाप्नोति कथं
संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽइति पश्चिंशद् वै त्रीणि च शतान्येतच्छत-
रुद्रियमुथ त्रिंशद्द्वयं पुञ्चत्रिंशत्ततो ग्रानि पश्चिंशद् त्रीणि च शतानि
जायन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्याहान्याप्रोत्युथ ग्रानि त्रिंशद्-
त्रिंशन्मासस्य रात्रयस्तन्मासस्य रात्रीरामोति तुद्भुयानि संवत्सर-
स्याहोरात्राण्यप्रोत्युथ ग्रानि पुञ्चत्रिंशत्सु त्रयोदशो मासः सुऽ आत्मा
त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिरऽ एव पञ्चत्रिंशमेतावान् संव-
त्सरऽएवमु हास्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरमाश्रिमाप्नोत्येवुं संवत्सरे-
णाग्निना सम्पद्यतऽएतावत्सु उ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्सु
इष्टकाऽ उपधीयन्तेऽग्नयो हेते पृथग्यदेताऽइष्टकाऽ एवमु हास्येतेऽग्नयः
पृथक्छतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति ॥ ४३ ॥

तदाहुः—कथमस्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरमाश्रिमाप्नोति, कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इति ।
पश्चिंशद् वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियम् । अथ त्रिंशत्, अथ पञ्चत्रिंशत् । ततो ग्रानि पश्चिंशद्
त्रीणि च शतानि, तावन्ति संवत्सरस्याहानि । तत्—संवत्सरस्याहान्याप्नोति । अथ ग्रानि त्रिंशद्-
त्रिंशन्मासस्य रात्रयः—तन्मासस्य रात्रीरामोति । तुद्भुयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्यप्रोति । अथ
ग्रानि पञ्चत्रिंशत्—स त्रयोदशो मासः । स आत्मा । त्रिंशदात्मा, प्रतिष्ठा द्वे, प्राणा द्वे, शिर एव
पञ्चत्रिंशम् । एतावान् संवत्सरः । एवमु हास्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरमाश्रिमाप्नोति । एवं संवत्सरेणा-
ग्निना सम्पद्यते । एतावत्सु उ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्सु इष्टका उपधीयन्ते । अग्नयो
हेते पृथक्—यदेता इष्टकाः । एवमु हास्येतेऽग्नयः पृथक् शतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति ॥ ४३ ॥

तुदाहु इति । एतस्मिन् काले खलु 'एनेन' अर्कपणेन 'एतद्वै कर्णं करोति' । अतश्च 'एतत्' पर्णम्
'अद्यान्तं भवति' । 'तद्' 'इदमशान्तं' पर्णं 'कथिद्' अग्निर्नाभिनिष्ठः । तच्च न कचपि हिनस्विति
'तदैतत्' पर्णं 'तिरः करोति' व्यवहृते करोति, आत्वालस्य गर्भत्वादित्यर्थः । अथ पुनरपि तत्रैव प्रक्षेप-
शुण्डादपति—यदेवेति । आत्वालस्य 'योनिर्बि यजुष्य आत्वालम्'—(तै. स. ६ । १ । १ । ८) इति
श्रुतेः—विष्णुत्वेनाग्निनात्र प्रव्रित्तं तद्वैकर्णम् 'एव' आत्वालस्य 'अग्निः' 'सन्दहति' सम्पदहति ।
शेषं शतरुद्रियहोममभिषयदानं तस्य सम्पद्यमिवात्र प्रतिजानीते—अथातः सम्पदेवेति । सम्पदस्य सतिः
केनचित्प्रकारेण सादृश्यसम्पदादनं यत्. कारणान् कर्मानुष्ठानावसरे सम्पत्तिरनुसृज्यते, 'अतः' कारणान्
मा 'सम्पदेव' अभिधान्यत इत्यर्थः । 'एव'—कारणान् होमकारणप्रकारस्य कार्त्स्न्येन विहितत्वमुच्यते ।
अतः सम्पदेव प्रदर्शयते न पुनर्होमकारणप्रकारः तस्य सर्वस्याभिहितं वादिनि ॥ ४३ ॥

तामेव सम्पत्तिं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—तदाहुः कथमिवादिना । 'तत्' तत्र शतरुद्रियविषये 'अस्य'
अत्रमानस्य 'एतच्छतरुद्रियं' 'कथं संवत्सरमाश्रिमाप्नोति' 'कथं' च तेन 'सपद्यते' सदतो भवति

तदाहुः । कथमन्येतच्छतरुद्रियं महदुक्त्युमाप्नोति कथं महतोक्त्येन सम्पद्यतेऽदिति ग्रान्यमूनि पञ्चविंशतिर्गुणैः अभितोऽशीतीः स पञ्चविंशतुऽ आत्मा युत्र वाऽआत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छान्यथ आ अशीतयुः सैवाशीतीनामातिरशीतिभिर्हि महदुक्त्युमाख्यायतेऽयं बुद्ध-
ध्वमशीतिभ्यां युदेवाहो महतुऽ उक्त्युत्पाध्वमशीतिभ्यः एतदस्य तदेवमु-
हास्येतच्छतरुद्रियं महदुक्त्युमाप्नोत्येवं महतोक्त्येन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ९-१-१ ॥ (१. १.) ॥

तदाहुः—कथमन्येतच्छतरुद्रियं महदुक्त्युमाप्नोति, कथं महतोक्त्येन सम्पद्यते इति । ग्रान्यमूनि पञ्चविंशतिर्गुणैः—अभितोऽशीतीः—स पञ्चविंश आत्मा । यत्र वा आत्मा—तदेव शिरः, तत्पक्ष-
पुच्छानि । अथ या अशीतयः—सैवाशीतीनामातिः । अशीतिभिर्हि महदुक्त्युमाख्यायते । अथ
यदूर्ध्वमशीतिभ्यो—यदेवाहो महत उक्त्युत्पाध्वमशीतिभ्यः—एतदस्य तत् । एवमु-
हास्येतच्छतरुद्रियं महदुक्त्युमाप्नोति । एवं महतोक्त्येन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥

‘ इत्याहुः ’ पाङ्क्तिकाः । एतत्पुच्छर—पृष्टिश्च इ वा इत्यादि । ‘ एतच्छतरुद्रियं ’ पृष्टपुच्छराणि ‘ त्रीणि
शतानि ’ यदुचि पञ्चाशद् ‘ त्रिंशत् ’ ततः ‘ पञ्चत्रिंशद् ’ इति । तत्रात्र ‘ यानि ’ पृष्टपुच्छराणि ‘ त्रीणि
च शतानि, ’ संवत्सरस्याहानि ’ अपि ‘ तावन्ति ’ सम्भवन्ति । ततः तैः ‘ संवत्सरस्याहानि ’ प्राप्नोति । अथ
‘ यानि त्रिंशद् ’ यदुचि, मासपञ्चमपि त्रिंशच्चत् तैः ‘ मासस्य रत्रिः ’ प्राप्नोति । एव सति मासस्य
संवत्सरपञ्चरात्रात् ‘ तत् ’ संवत्सरस्यमासत्वात्, ‘ उभयपि संवत्सरस्याहोरात्राभ्याप्नोति ’ । ‘ अथ ’ अत्राशि-
शानि ‘ यानि ’ ‘ पञ्चत्रिंशद् ’ विद्यन्ते तानि ‘ त्रयोदशो मासः ’ । स च अविको मासः ‘ त्रिः ’ ‘ संवत्सरस्य
आत्मा ’ मध्यमागः । ‘ द्वे ’ मनुष्यौ पादौ । प्रतिष्ठा—शब्देन पादावुच्येते । पुनः ‘ द्वे ’ यजुषी ‘ प्राणाः ’
हृदिप्राणि । यद्यपि ते प्राणा बहुवस्तुप्राणि येन पञ्चत्रिंशदिनाधिकमासस्य संवत्सरान्तःप्राणित्वमभिदधत्
तन्मासात्मकेन पञ्चत्रिंशच्चत् संवत्सरस्य कर—वरणादिविशिष्टपुष्पाकारतया प्रदर्श्यते—एतावानिति । एतत्प्रमा-
पकः अष्ट संवत्सरः । ‘ एवं ’ च सति संवत्सरे मासगो सङ्ख्याऽस्ति शतरुद्रियेऽपि तावती सङ्ख्या विद्यते इति
सङ्ख्याद्वारा ‘ शतरुद्रियं सप्तमरमक्षिमाप्नोति ’ तेन तस्य सप्तमो भवति । ‘ एतावत्त उ वै ’ इत्यादिकस्याप-
मर्धः । ‘ शाण्डिले ’ शाण्डिल्येऽस्मिन् ‘ अग्नौ ’ मध्यतो ‘ मध्यप्रदेशे ’ एतावत्तः ‘ पृष्टपुच्छर—शतरुद्रिय-
सङ्ख्याका याः ‘ इष्टकाः ’ मन्त्रकथ ‘ तपधीयन्ते ’ । इयं च परिगणनोत्तरास्मिन् कण्ठे अभिधास्यते । इष्टका-
शब्दपरवचनम् ‘ पूषाश्वयः ’ एव च सति सङ्ख्यासामान्यात् ‘ शतरुद्रियेन ’ इष्टकाभ्याः ‘ अग्नयः ’
‘ पूषयः ’ एव ‘ अनिदुनाः ’ ‘ भवन्ति ’ इति ॥ ४५ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि शतरुद्रियस्य सप्तमि प्रप्नोत्तराम्यामाह—तदाहुर्गुणैरिति । महदुक्त्यमिति ।
महत्त्वेन बृहन्नितिसहस्रप्रदेशं शब्दं तेनानुसंस्तीयं स्तोत्रं पद्याकारं भवति । तत्र पञ्चविंशस्तोत्रं आत्म-
मागः । अतश्चात्राणि अशीतीनाम् ‘ अनितो ’ विद्यमानानि ‘ यानि पञ्चविंशतिर्गुणैः ’ तावदेव महदुक्त्ये पञ्च-

अथैनमतः परिपिञ्चति । (त्वे) एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण शम-
यित्वाऽथैनमेतद्भूयऽ एवाशमयंस्तथैवेनमयमेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वा-
ऽथैनमेतद्भूय ऽएव शमयति ॥ १ ॥

(त्वे) अग्निः परिपिञ्चति । शान्तिर्वाऽआपः शमयत्येवेनमेतत्सर्वतः

अथैनमतः परिपिञ्चति । एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण शमयित्वाऽथैनमेतद्भूय एवाशमयन् ।
तथैवेनमयमेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वाऽथैनमेतद्भूय एव शमयति ॥ १ ॥

अग्निः परिपिञ्चति । शान्तिर्वा आपः । शमयत्येवेनमेतत् । सर्वतः परिपिञ्चति । सर्वत एवेन-

विंशतिल्लोमानक आत्ममम । पचन्त्र पक्षाकारता स्तांमस्येवत्तेरिति आत्ममम इत्यनि तत्रैव, तत्रापि तदनु-
शंसन्नामके शास्त्रे मेदेनोच्यते । 'एव' आत्मा भवति तत्रैव शिरःपञ्चपुष्पानोत्पद्नाति मवन्ति । आत्मममागदेर्वा
सर्वेशमुरसेरागमनो तादि मर्वाप्यन्तर्भूतानि । आत्मममोपपादनदेव शिवःपुष्पप्रवृत्तीत्यनि सद्गृहीतानि
मवन्तीत्यर्थः । अध्यायः शतरुद्रिये ' वा अशीतरो ' मवन्ति तामिर्महदुक्त्याशीतिमिराक्षानासत्सम्बन्धिनीनाम्
' अशीतीनामातिः ' मवन्ति । अथ शतरुद्रिये ' अशीतिभ्यो वदेशोर्च ' मन्त्रजातनति-महदुक्त्यस्य ' अशी-
तिभ्यः ' ' ऊर्ध्व ' ' अदो ' यदेव मन्त्रजात तदेव मवन्ति । तेन तस्यास्तिरित्यर्थः । अद इति महदुक्त्यापरमन्त्रजातं
शुद्धिप्य परावृणने । ' एवम् ' उक्तप्रकारेण शतरुद्रिये विद्यमानेनानेन मामेव महति उक्त्ये विद्यमानस्य तस्य
तस्य साक्षरमात्रे शतरुद्रिये ' महदुक्त्याप्योति ' तथा ' महान्स्त्रियेन सम्पन्ने ' ॥ ४४ ॥

इति श्रुतिवर्णाचार्यविरचिते माध्वयोगे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयज्ञातपञ्चब्राह्मणभाष्ये नवमस्कण्डे

प्रथमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (९-१-१) ॥

ईदृशेभ्यन् ब्राह्मणे शतरुद्रियहोमोऽभिहितः । अत्राग्निब्रह्मो परिवेकयेन्कारणावकर्षणादिक कर्माभिधास्यते ।
कात्यायनः—“ चिरं परिविजात्यग्निदक्षिणे निकषेऽग्निं ब्रुवाऽप्रमज्ज्वर्जित्यग्नेरपि ”—(का. श्रौ. सू. १८।७)
इति । ब्राह्मिभ्यो दक्षिणकक्षप्रदेशे पाषाण निधाय “ अश्मज्ज्वर्जम् ”—(वा. स. १७।१) इति मन्त्रेण
पाषाणस्वोपरि आरम्याग्निं परिविशर्णीति सूत्रार्थः । तमेक परिवेक विभक्ते-अयेति । यत्. कारणात्तच्चिनोऽग्नी
रुद्ररूपत्वादशान्तः । ' अतः ' ' एन ' शान्त्यर्थं परिविजेत् । ननु चात्र रात्रिगत्याग्ने रुद्ररूपत्वेनाशान्तस्य
शमनार्थमेव शतरुद्रियहोमः । अत एव तत्रोक्तम् “ तस्माऽएतद्धनं सममश्मज्ज्वरन्तरेवत्यम् ”—(श. प. २।१।११२)
इति । अतः किमर्थं पुन शमनार्थं परिवेकस्य निधानम् । न हि शान्तः पुनरपि शान्तिमपेक्षते । न हि
भुक्तवान् भोजनमपेक्षते-इत्यत आह-सुतद्रा इति । ' एतत् ' इति देवानां कर्मानुष्ठानावसरपरामर्शः ।
एतस्मिन्नवसरे सर्वे ' देवाः ' अशान्तम् ' एनम् ' अग्निं ' शतरुद्रियेण ' ' शमयित्वा ' ' अथ ' एतेन परिवेकेण
' भूय एव ' अधिकमेव ' अशमयन् ' । अतो यथैव देवा अज्वर्जन्, तथैव ' अथमपि यजमानः शतरुद्रियेण
शान्तमपि पुनरधिकशमनार्थं परिविञ्चति । अतः शमनाधिकार्यत्वात्परिवेकोऽवश्यं विधेय इति भावः ॥ १ ॥

' अथैनमतः परिपिञ्चति ' इति सामान्यविधानात्पञ्चादिवाऽपि परिवेकः स्यादित्यत आह-अद्विरिति ।
परिवेकस्य शमनार्थत्वादर्थां साम्यादिद्वयसन्तापशमनसम्भवेन शान्तित्वादद्विः स्यादित्येन परिवेकेणेनं शमयति ।

परिपिबति सर्व्वतः पुत्रेनमेतच्छ्रमयति त्रिष्कृत्वः परिपिबति त्रिबुध्नि-
र्थावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्पुत्रेनमेतच्छ्रमयति ॥ २ ॥

यदेवेनं परिपिबति । (ती) इमे वै लोकः उपोऽग्निरिमांस्तुल्लोक-
नग्निः परितनोति समुद्रेण हैनांस्तत्परितनोति सर्व्वतस्तत्मादिर्मांलो-
कान्तस्वर्गः समुद्रः पुष्येति दक्षिणावृत्तस्नादिर्मांलोकान्दक्षिणावृत्त-
मुद्रः पुष्येति ॥ ३ ॥

(त्य) अग्नीत्परिपिबति । (त्य) अग्निरेव यद्वाग्नीश्वरो नो वा ऽऽत्मा-
ऽऽत्मानश्च दिनस्तद्यदिष्टायाऽऽत्मानोऽध्यत्मानो ह्यापः प्रभवन्ति
निकृष्टान्निकृष्टादद्यापः प्रभवन्ति दक्षिणावृत्तान्निकृष्टादद्यापः
प्रभवन्ति ॥ ४ ॥

येनैवमेवति । त्रिष्कृत्वः परिपिबति । त्रिबुध्निः । मात्रादपि तत्त्वस्य मात्रा-वावत्पुत्रेन-
तच्छ्रमयति ॥ २ ॥

यदेवेनं परिपिबति । इमे वैलोकः द्यौर्गन्धिः । इनांस्तुल्लोकानग्निः परितनोति । समुद्रेण हैनांस्त-
त्परितनोति । सर्व्वतः । तस्मादिर्मांलोकान्तस्वर्गः समुद्रः पुष्येति । दक्षिणावृत्तः । तस्मादिर्मांलोक-
ान्दक्षिणावृत्तमुद्रः पुष्येति ॥ ३ ॥

अग्नीत्परिपिबति । अग्निरेव-यद्वाग्नीश्वरः । नो वा आत्माऽऽत्मानं दिनसि । अग्निनादे ।
अग्नीनादे । अग्नीनादे । अग्नीनादे । अग्नीनादे । अग्नीनादे । अग्नीनादे । अग्नीनादे । अग्नीनादे ।
निकृष्टाद् । निकृष्टादद्यापः प्रभवन्ति । दक्षिणा-
वृत्तान्निकृष्टाद् । दक्षिणावृत्तान्निकृष्टादद्यापः प्रभवन्ति ॥ ४ ॥

(त्रि) निष्ठापोदहरणं त्रिविधप्रत्ययते । (तऽ) एतद्वाऽएतमेतद्वह-
धृयतीव युदेन^१ समन्तं पश्येति तस्माऽपुवेतद्विहनेऽदि^२सायै ॥ ६ ॥

युदेव विप्रत्ययते । (तऽ) एतद्वाऽएतमेतद्वहवेति ततऽ पुवेतदात्मा-
नमपोद्विरते जीवात्वे तयो हानेनात्मना सर्वमापुरेति ॥ ७ ॥

निष्ठापोदहरणं त्रिविधप्रत्ययते । एतद्वा एतमेतद्वहपरीव-यदेन समन्तं पश्येति । तस्मा एवैत-
द्विहनेऽदिसायै ॥ ६ ॥

यदेव विप्रत्ययते । एतद्वा एतमेतद्वहवेति । तत एवैतदात्मानमपोद्विरते । जीवात्वे । तयो हाने-
नात्मना सर्वमापुरेति ॥ ७ ॥

पाशान् निहितवान्मवतीत्याह-उद्वहमनि कुर्वं द्वावीमि । तस्मादिति । यत्. ' अस्मिन् हुद् ' निहिता
' तस्मादस्मा नायः ' मः मङ्गमयः । तस्याग्निमुदावाहवेन यस्मिन्वाह । नन्वग्निमवतिभ्याः कुर्वो निधानं
पाशान्मवतीरेकस्यावेऽपि कर्तव्यं स्यात् । अतस्तदुक्तव्यनेनात्रैव किमिति निहितेति तत्राह-अयौ इति । ' अस्मा'
कठिनत्वात् स्थिरः ' ' हुद् ' अपि तथा ' स्थिरा ' हि । इदानीमुपस्थान्ताभि कावाग्नेऽनुवर्धनात् । अतो-
ऽस्मिन् कुर्वो निधाने ' स्थिर एव स्थिरं दवाति ' । अस्मिन् निहितस्य कुम्भस्य पुनर्मन्त्रेण स्वीकारं विप्रत्ये-
मायै व एति । ' तन् ' तेन स्वीकारेण पुनरात्मनि ' उर्ध्व ' अवातिमहा ' वचे ' । पूर्वं कुर्वोऽपगमनार्थं अस्मिन्
कुम्भो निहितः । ' तथा ' वास्मन्पूर्वो पाशान् न निक्षेपेदिति उदर्यं पुनः तस्य स्वीकारो भवतीत्यर्थः ।
परिवेष्टादि अस्मिन् निधानान्तं कर्म पुनर्द्विकरं कर्तव्यमित्याह-तथा द्वितीय तथा तृतीयम् इति ॥ ६ ॥

एतौपाशान्निधाने किं कर्तव्यमिति तत्राह-निधायिति । उदकं हिरतेऽनेने ' उदहरणं ' कुम्भः । " उद-
कत्योदः संज्ञायाम् "-(पा. सू. १ । ३ । १०) इत्युदादेशः । तं ' निधाय ' विप्रत्ये ' विप्रत्ययते ' प्रति-
पश्येति । मन्वाहृत् पश्येति । ' विप्रत्ययते ' इति ' उभयार्थसाधकौ "-(पा. सू. ८ । ३ । १९) इति
शङ्कम् । किमर्थं विप्रत्ययमित्याह-एतद्वा इति । एतन्मिन्नवसरे सक्त ' एन् ' अग्निं मन्वाहृत् ' पश्येति ।
इति यत् एनेन ' एन् ' तयुनिवाचयते । अतस्त्वा ह्येऽग्निं हिंसादिति । अहिंसायं ' तस्मा एव ' अग्ने
' निद्वुते ' स्वहन् तद्विषयमपवणमपाष्टीत्यर्थः । ' तयुर्वाति ' " उभयार्थसाधकौ "-(पा. सू. ३ । १ ।
१०) इति न्यङ् प्रत्ययः । तस्मा एवाग्रेण " सावद्वुत्क्या "-(पा. सू. १ । ३ । १४) इत्यादिना
सम्प्रदानवङायां चतुर्थी ॥ ६ ॥

प्रकाशनेरेगापि विप्रत्ययमं प्रसांयति-यदेवेति । प्रदक्षिणप्रक्रमवसरे ' एन् ' अग्निमनुगतो भवति ।
विप्रत्ययनाञ्च एव संज्ञनायात्मानं वृषज्जरोति । तथा सति ' अनेन ' इदानीं द्विपमाणेन शतरेण ॥ ' सर्व-
मायुः ' प्राप्नोति ॥ ७ ॥

त्रिविपुल्ययते । त्रिर्हि कृत्वः पथ्येति तद्यावत्कृत्वः पथ्येति तावत्कृत्वो
त्रिपुल्ययते ॥ ८ ॥

(त्र्यस्य) अथ तमुद्मानमुदहरणेऽवधाय । (ये) एतां दिशश्च हर-
न्त्येषा वै नैर्ऋती दिद्विर्ऋत्यामेव तदिशि शुचं दधाति ॥ ९ ॥

(त्ये) एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वाऽयास्येतेन
शुचं पाप्मानमपाप्मंस्तुथैवमयमेनुच्छतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वाऽया-
स्येतेन शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ १० ॥

बाह्येनाग्निर्ऽहरति । (ती) इमे वै लोक्योऽप्योऽग्निरेभ्यस्तुष्टोऽेभ्यो
बाहिर्षा शुचं दधाति बाह्विन्द्रीयं वै व्येदिरस्ये तद्बाहिर्षा शुचं दधाति ॥ ११ ॥
(अथपैपाठकः ५५)

त वृद्धेर्दक्षिणायाश्च श्रोगो । प्राह्वतिष्ठन्दक्षिणा निरस्यति शुं द्विप्मस्तुं

त्रिविपुल्ययते । त्रिर्हि कृत्वः पथ्येति । तद् यावत्कृत्वः पथ्येति-तावत्कृत्वो विपुल्ययते ॥ ८ ॥
अथ तमुद्मानमुदहरणेऽवधायतां दिशं हरन्ति । एषा वै नैर्ऋती दिक् । नैर्ऋत्यामेव तदिशि
शुचं दधाति ॥ ९ ॥

एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वाऽयास्येतेन शुचं पाप्मानमपाप्मम् । तथैवमय-
मेनुच्छतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वाऽयास्येतेन शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ १० ॥

बाह्येनाग्निं हरति । इमे वै लोक्योऽप्योऽग्निः । एवमस्तुष्टोऽेभ्यो बाहिर्षा शुचं दधाति । बाहि-
र्वेदि । इयं वै वेदिः । अस्यै तद्बाहिर्षा शुचं दधाति ॥ ११ ॥

त वृद्धेर्दक्षिणायाश्च श्रोगी प्राह्वतिष्ठन् दक्षिणा निरस्यति । “ यन्निद्विप्मस्तुं ते शुगृच्छतु ”-

विपुल्ययते विपुल्ययते प्रत्ययानि-त्रिविपुल्ययते एति ॥ ८ ॥

विपुल्य एतेन पञ्चम् सप्तमं कृत्वा नैर्ऋत्या दिशि प्रत्ययेदिप्यह-अयेति । एतां दिशामिति । नैर्ऋती
‘ दिश ’ इत्येतादिनां दर्शनम्-‘ एषा वै नैर्ऋती दिक् ’ इति विवरणम् ॥ ९ ॥

एतद्वा-इति । इयं देवा ‘ एनम् ’ इति । शतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा ‘ अश्च ’ ‘ अस्या ’ अग्रे ‘ द्येन ’ इति
प्रत्यये प्रत्ययेन ‘ शुचं ’ लोकरूपं पापं हतव्यः अतो यजनलोऽति तत्र प्रत्ययेन तदैव हतव्यम् इति ॥ १० ॥

प्रत्ययाश्च हतव्यतो कर्त्तव्यत्वात् नैर्ऋत्या-बाह्येनाग्निमिति । तदा हरणेन लोक्यः इयिष्यादिभ्यो
लोकरूपो बाहिर्षा इतो भवत्येव-इमे वा इति । अग्रेः इयिष्यादिभ्यो लोकरूपत्वं प्रजापत्यत्वं च ।
तदैव वेदेति बाहिर्ऋतमनित्यं प्रत्ययानि-बाह्वेदेति ॥ ११ ॥

तद्वत्प्रत्ययेन सप्तमं कृत्वा वृद्धेर्दक्षिणायाश्च श्रोगी प्राह्वतिष्ठन् इति । “ यं द्विप्मः ” इत्यनेन सप्तमे
दक्षिणतो निगमनस्याह-त इत्यादित्यो । तद्वत्प्रत्ययेन निगमेन सप्तम्यस्यैव प्रत्ययस्याह-यमेवेति ।

१-शुचं विपुल्य । २-वृद्धेर्दक्षिणायाश्च श्रोगी प्राह्वतिष्ठन् इत्येवमिति यं द्विप्म इति । काजीपुरी १५११

ते शुगृच्छत्विति युमेव द्वेष्टि तुमस्य शुगृच्छत्यमुं ते शुगृच्छत्विति ह
ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततो ह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो
ह्येव स युमेवं विद्वेष्टि यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयाद्यदा ह्येव स भिद्यतेऽय
तथै शुगृच्छति यं द्वेष्ट्यप्रतीक्षमायन्त्युप्रतीक्षमेव तच्छुचं पाप्मानं जहति १२

प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते । (तऽ) एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण
चाद्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वन्त
तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमप-
हृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥ १३ ॥

(बा. सं. १७ । १) इति । यमेव द्वेष्टि-तमस्य शुगृच्छति । अमुं ते शुगृच्छत-इति ह ब्रूयात्-
यं द्विष्यात् । ततो ह तस्मिन्न पुनरस्ति । अपि तन्नाद्रियेत । स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव सः-यमेवं विद्वेष्टि ।
यदि न भिद्येत-भेत्तवै ब्रूयात् । यदा ह्येव स भिद्यते-अयं तं शुगृच्छति-यं द्वेष्टि । अप्रतीक्ष-
मायन्ति । अप्रतीक्षमेव तच्छुचं पाप्मानं जहति ॥ १२ ॥

प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते । एतद्वा एनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मान-
मपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वन्त । तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य
पाप्मानमपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥ १३ ॥

‘अमुं ते शुगृच्छत’ इत्यादिकं तु प्रागेव व्याख्यानम् । निरस्य तस्यामनोऽभेदेने किं कुर्यादिति तत्राह-
यदीति । ‘मेचरे’ मेतु “ तुमर्थे ” (पा. सू. १ । ४ । ९) इत्यादिसूत्रेण तुमर्थे तवै-प्रत्ययः ।
निरमनेनाभिज्ञस्य तस्य वनाद्भेदेने किं लभ्यत इति तत्राह-यदीति । अत्र ‘ यदि न भिद्येत मेचरे ब्रूयाद् ’
इति सामान्येन च तद्भेदमपमविषयमुक्तं कुम्भविषयमिति निर्णयो न इत्यते अनोऽत्र विचार्यते किमेत-
द्भेदं कुम्भविषयमपमविषयं वेति । हि तावत्प्राप्तम् । सामर्थ्यात्कुम्भविषयमेतद्भेदं नापमविषयम् । कुत एतन् ।
पूर्वमेतद्वचनं समर्थं सति-यदि न भिद्येत मेचरे ब्रूयादिति । अत्रौ त्वसमर्थमेव । नहि तस्य कठिनवात्रेदनवा-
त्कृष्टत इति प्रसिद्धमिदं । अपमविषयं चैतद्भेदं प्रतिपत्त्यम्, अ कुम्भविषयम् । कुत. ? अर्थवादत्वात्
यदा ह्येव स भिद्यतेऽयं तं शुगृच्छति यं द्वेष्टि इति । सा च गुणमपि निहिता “तदमपि शुचं दधाति” इति ।
किञ्च अपमन्येव बाध्य मेदनम्, अ कुम्भे । स ह्यदिगम्यः क्षिप्तोऽवश्यमेव भिद्येतेति । तदेतत्सर्वं काव्यापनेन
सूचितम्-“ अभिने मेचरे ब्रूयात्, कुम्भे मेदनम् सामर्थ्यात्, अपमपि बाध्यमेव वाच्यत्वाच्च ”- (का.
थो. सू. १८ । ११, १२, १३, १४) इति । निरसमानन्तरं कर्तव्यमाह-अप्रतीक्षमिति ॥ १२ ॥

सप्तमं कुम्भं निरस्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुर्यादित्याह-प्रत्येत्येष्टि । धेनुकरणं नाम वक्ष्यमाणमन्त्रजन-
शकं धेनुरेकगतुमंभानम् । शतरुद्रियादिकुम्भनिरसनान्तं कर्म कृत्वा प्रत्येत्य देवैः धेनुकण्ठाद्यवमानोऽपि
एतेन तथैव हतवान् मन्त्रव्याह-एतद्वा इति । ‘देवा इष्टका धेनूरकुर्वन्त, तथैवैनमयम्’ इत्यादि स्पष्टम् ॥ १३ ॥

(तऽ) आसीनः कुर्वीतेत्यु द्वैकऽआहुः । (ग्रा) आसीनो वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठंस्त्वेष्ट कुर्वीतिमे वै लोकाऽऽपुपोऽभिस्तिष्ठन्तीव वाऽऽमुं लोकाऽअयो तिष्ठन्वै धीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥

(५) उदङ्प्राङ्तिष्ठन् । (न्पु) पुरस्ताद्वाऽपृष्ठा प्रतीची वृजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्तीमुपसीदन्ति ॥ १५ ॥

स वृत्राभ्याप्नोति । तदभिमुख्यैतद्यजुर्जपतीमां मेऽअग्र इष्टका धेनुवः सन्निवस्यन्निर्हतासां धेनुकरणस्येष्टे तस्मादेतावतीनां देवतानामग्निमेवा-

आसीनः कुर्वीतेत्यु द्वैक आहुः । आसीनो वै धेनुं दोग्धीति । तिष्ठंस्त्वेष्ट कुर्वीत । इमे वै लोकाऽपुपोऽग्निः । तिष्ठन्तीव वा इमे लोकाः । अयो तिष्ठन्वै धीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥

उदङ् प्राङ्तिष्ठन् । पुरस्ताद्वा पृष्ठा प्रतीची वृजमानं धेनुरुपतिष्ठते । दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्तीमुपसीदन्ति ॥ १५ ॥

स पञ्चाभ्याप्नोति—तदभिमुख्यैतद्यजुर्जपति । “इमा मे अग्र इष्टका धेनुवः सन्तु”—इति । अग्निर्हतासां धेनुकरणस्येष्टे । तस्मादेतावतीनां देवतानामग्निमेवान्वपते । “एका च दश

विहित धेनुकरणम् आसीनेन सपाद्यमिति केषाञ्चिच्छाङ्गिनां सौम्यतित्ति मत्पूर्वपक्षद्वितुं दर्शयति—आसीन इति । स्वमतमाह—तिष्ठंस्त्वेवेति । ‘ तिष्ठन् एव कुर्वीत ’ त पुनरासीन इत्येवकारेण पूर्वमुपपत्तस्य मतस्य निरासः । स्वमते उपपत्तिमाह—इमे वा इति । ‘ एव ’ सञ्चित । ‘ अग्निः ’ ‘ इमे ’ इति शब्दादयो ‘ लोकाः ’ । कुतः ? प्रजापतिस्तारः पृथिव्यादिलोकहेतुनेन तदात्मकः । एषोऽग्निः प्रजापत्यात्मकः । “ स यः स प्रजापतिर्वै सत्पापमेव स योऽद्वयमिधीयते ” (रा. य. ८. १. २. १)—इत्युक्तत्वात् । एवं प्रजापत्यात्मना अग्निरिमं लोकाः, लोकाश्चेत ‘ तिष्ठन्तीव ’ उदङ्वा अवतिष्ठन्त इव । अतश्च इति शब्दादिलोकत्रयात्मकप्राप्तेः स्वयदीभूतानामिष्टकानां धेनुकरणे स्थित्वा सपाद्यमित्यर्थः । अपि च अग्निवज्रोके तिष्ठन् पुरतो धीर्यवत्तरौ भवति न त्वासीनः । तत्र च धीर्यवानिव भूत्वाऽनुकरोति । यथा धेनवोऽपि मत् पदो दुहन्ति तद्वदेता अवीष्टकाः स्वामिलक्षित दुहन्ति इति बुद्ध्या धेनुरुपेणानुसन्धानं क्रियते । धेनुवश्च धीर्यवत्तरं जनेन दुह्यमानाः भूयः पयो दुहन्ति न पुनर्दुर्वलेन । अतोऽत्रापि स्वामिलक्षितदोहनार्थं धेनुकरणं धीर्यवता सम्पादम् । तच्च धीर्यवत्वे तिष्ठन् एव सम्भवतीति तिष्ठन्वै धेनुः कुर्यादिति भावः ॥ १४ ॥

तिष्ठन् अपि कथं तिष्ठन्कुर्यादिति तत्राह—उदङ्प्राङ्तिष्ठन् । “ उदङ् प्राङ् ” इति ऐसानी दिगुच्यते तदभिमुखः तिष्ठन्तित्यर्थः । लोके ॥ वृजमानस्य पूर्वभागे धेनोः प्रायस्कृण्वत्पाडनपानाद्येभ्यो न प्रत्यङ्मुखत्वात् धेनोः दक्षिणतो दोहनात्स्वामिलक्षितदोहनार्थं इष्टकानां धेनुकरणे तथा करणमुचितमित्याह—पुरस्ताद्वा इति ॥ १५ ॥

प्रहृते धेनुकरणे स्थानविशेषस्पर्शपूर्वकं मन्त्रं विधत्ते—स यत्रेति । अग्नेरात्मनागत्योपरि ‘ यत्र ’ स्पष्टमाप्नोति ‘ तत् ’ स्थानम् ‘ अभिमुख्य ’ “ इमा मे अग्र ”—(वा. स. १. ७. २) इति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । अत्र आत्मन

मन्त्रयतऽष्टका च दश चान्तश्च परार्थश्चेत्येष हविराध्यौ भूमा यदेका
च दश चाय देष्टु परार्थौ भूमा यदन्तश्च परार्थश्चावरार्थतथैवेनाऽएतत्परार्थ-
तश्च परिगृह्य देवा धेनूः कुर्वन्त तथैवेनाऽअयमेतदवरार्थतश्च परार्थ-
तश्च परिगृह्य धेनूः कुरुते तस्मादपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुममुत्र वाऽएष्ट
ऽएता ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुते । अय यत्सन्तनोति-कामानेव तत्सन्तनोति ॥ १६ ॥

यदेष्टका धेनूः कुरुते । वाग्वाऽअयमभिर्वाचा हि चितः स यदाहैका

चान्तश्च परार्थश्च ११-इति । एष हविराध्यौ भूमा-यदेका च दश च । अय ईष परार्थौ भूमा-
यदन्तश्च परार्थश्च । अवरार्थतथैवेना एतत्परार्थतश्च परिगृह्य देवा धेनूः कुर्वन्त । तथैवेना अपमेर
दवरार्थतथैव परार्थतश्च परिगृह्य धेनूः कुरुते । तस्मादपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुम् । अमुत्र वा ए
एता ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुते । अय यत्सन्तनोति-कामानेव तत्सन्तनोति ॥ १६ ॥

यदेष्टका धेनूः कुरुते । वाग्वा अपमग्निः । वाचा हि चितः । स यदाह-एका च दश चान्तः

इत्यन्यात्ममागम्येत्यर्थः । अग्निव्यतिरिक्तानां बह्वीष देवतासु सतीष्वपि तत्राग्निमेव प्राधान्येन किमिति सर्वेषु
वर्तित्याह-अग्निर्देवासांमिति । अथवन्वागारेऽवपनिनः सामर्थ्येऽलम्प्यादिष्टकानामन्यवपवत्वेनाग्निस्तासां धेनू-
करणे सर्वय इति भावः । मन्त्रे अष्टकेका च दश चेति, अवसाने-अन्तश्च परार्थश्चेति सङ्ख्याविशेषप्रयो-
गस्याभिप्रायमाह-एका च दश चेति । य एषः 'अवरार्थौ भूमा' अवच्छेदं बह्वत्वं अवरत्तङ्ख्यापरमसीमा ।
शताधौध्रुवा दशावसङ्ख्या अवरा, ततोऽप्यष्टा एकत्रसङ्ख्या । ततश्चार्वाचीनायाः सङ्ख्याया अमावादिति । यद्-
न्तश्चेति । य एष पुनः 'परार्थौ भूमा' उच्छेदं बह्वत्वं अधिकसंख्या । एकदशतसहस्रादिसंख्यापेक्षया-
उत्तस्याधिकत्वम् । ततोऽपि परार्थस्याधिकत्वम्, तत उत्तरस्या अधिकसंख्याया अमावादित्यर्थः । एवं च
'देवाः' न्यूनसंख्यामून्ना अधिकसंख्यामून्ना च मन्त्रतः शतादिसंख्याका 'एताः' इष्टकाः परितो
गृहीत्वा 'धेनूः कुर्वन्त' यत् एषम्, तस्मादिदानीं यवमानोऽपि 'एका च' इत्यादिमन्त्रपाठेन तद्देव 'परि-
गृह्य धेनूः कुरुते' इति । मन्त्रे सति मन्त्रे यामग्याकानामिष्टकानां धेनुरूपता सन्पाद्यते तत्संख्याका इष्टका
धेनवः क्रियन्ते । तथान्युक्तसंख्याधिक्येण तत्संख्यातुसायद् 'बह्वीः कर्तुं नाद्रियेत' इत्यर्थः । कथं तपेष्ट-
कास्तत्संख्याका धेनवः सन्पाद्यन्त इत्यत आह-अमुत्र वा इति । 'एषः' यवमानोऽमुर्भिर्लोकैः, उपलब्ध-
मेतत् । ॥ सोऽपि ब्रह्मणा ब्रह्मणा वीर्यवतेत्यर्थः । तेन यजुर्मन्त्रेण 'एता' इष्टकाः 'बह्वीः' एकादिपरा-
रन्तिसंख्याकाः 'कुरुते' मन्त्रमाम्यार्थस्य बह्वजन तैत्तिरीये कथ्यते-'वाग्यमग्निं धिनुहि देवाभित्याह ।
एतस्य यजुषो वर्धेण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रपते । नहि तदस्ति । यदावदेव
स्यात् । यावज्जुहोति ॥ (तै. भा. १ । २ । १ । २) इति । मन्त्रे एका च दश चेत्यादिनोपरोत्तराधिक-
संख्यासन्तानस्य फलमाह-अय यदिति ॥ १६ ॥

अथ तदेष्टकाधेनूकरणं वाग्धेनूकरणत्वात् प्रसंगि-यदेष्टेति । मन्त्ररूपया वाचा वितत्वादभिर्वागात्मकः ।
एकत्रादिका अपि संख्या वाचा प्रकाश्यमानत्वाद् वागात्मिकाः । एवं च सति अन्यवपवीमूनानामिष्टकानाम्

च इडां चान्तश्च परार्थश्चेति व्याग्राऽएका व्यागुडा व्यागुन्तो व्यागुपराधो
व्याचमेव तदेवा घेनुमकुर्वत तयैवेतद्यजमानो व्याचमेव घेनुं कुरुतेऽय
यत्सन्तनोति व्याचमेव तन्मुतनोत्येता मेऽवग्रऽइष्टका घेनुवः सन्त्वमुत्रा-
मुष्मिँल्लोकेऽ इत्येतद्वाऽ एना ऽअस्मिँल्लोके घेनुः कुरुतेऽयैनाऽएतद्-
मुष्मिँल्लोके घेनुः कुरुते तयो द्वेनमेता ऽवभयोर्लोकयोर्भुजन्त्यस्मिन्धा-
मुष्मिश्च ॥ १७ ॥

(अर्धे) ऋतुश्च स्थिति । (त्व) ऋतुजो ह्येता ऽऋतावृष ऽइति सत्य-
वृष ऽइत्येतद्वृषा स्य ऽऋतावृष ऽइत्यहोरात्राणि वाऽइष्टकाऽऋतुषु वाऽ
अहोरात्राणि तिष्ठन्ति घृतश्रुतो मधुश्रुत ऽइति तदेना घृतश्रुतश्च मधुश्रु-
तश्च कुरुते ॥ १८ ॥

परार्थश्चेति । व्याग्रा एका, वाग्गुडा, वागुन्तः, वाक् पगर्थः । व्याचमेव तदेवा घेनुमकुर्वत । तयैवेतद्य-
जमानो व्याचमेव घेनुं कुरुते । अथ यत्सन्तनोति-व्याचमेव तन्मुतनोति । “ एना मे अग्र इष्टका
घेनुवः सन्त्वमुत्रामुष्मिँल्लोके ”- (वा. सं. १७।२) इति । एतद्वा एना अस्मिँल्लोके घेनुः
कुरुते । अथैना एतद्मुष्मिँल्लोके घेनुः कुरुते । तयो द्वेनमेता उभयोर्लोकयोर्भुजन्ति-अस्मिन्धा-
मुष्मिश्च ॥ १७ ॥

“ ऋतुश्च स्य ”-इति । ऋतुवो होनाः । “ ऋतावृषः ”-इति । सत्यवृष इत्येतद् ।
“ ऋतुषा स्य ऋतावृषः ”-इति । अहोरात्राणि वा इष्टकाः । ऋतुषु वा अहोरात्राणि तिष्ठन्ति ।
“ घृतश्रुतो मधुश्रुतः ”-इति । तदेना घृतश्रुतश्च मधुश्रुतश्च कुरुते ॥ १८ ॥

‘ एता व एता व ’ इत्यादिसंख्याप्रत्ययेन मन्त्रेण ‘ देवा वाचम् ’ एव ‘ घेनुम् ’ अङ्गमेव । अत
इदानीन्तनेति ‘ यजमानः ’ इत्येव करोति । एतादिसंख्यां वाग्गुन्तत्वात्तुष्टोत्तरविक्रमसंख्यामन्ता-
नेन वाचमेव यूपसमीपेतिष्ठन्तं सत्यादित्वम् अस्तीत्यर्थः-अथेति । ननु च “ एता मे अग्र इष्टका घेनुवः
सन्तु ” इत्यनेन वेदस्यावसंयमनात् पुनरपि तदेव “ एता मे अग्र ” इत्यादिना सत्यास्त इति दीप्तसंख्यादृष्ट्या
निर्धारयति-एतद्वा इति । “ एना मे अग्र ” इत्येतेनैता इष्टकाः “ अस्मिँल्लोके ” इह लोके घेनुः करोति ।
अथ “ एता मे अग्र ” इत्यनेन “ अमुष्मिँल्लोके ” स्वर्गे “ घेनुः ” करोति । अतश्च यूपार्धवाज पुनरतिरिति
भावः । इष्टकानां लोकादप्येते घेनुस्तत्सत्यादित्वस्य अन्वयः-तयो हेति । तथा सति, “ एताः ” इष्टकाभ्यां
केन, “ अस्मिन्धामुष्मिन् ” इति “ अम्योर्लोकोः ” अग्नि “ एतम् ” यजमानं “ मुञ्चति ” पालयन्तरेपर्यः ।
मुञ्चतीति “ मुञ्चेत्यनेन ”- (पा. सू. २।३।२३) इत्यात्मनेपदविधौ अन्तरित्वेनान्तरात्तत्त्वं ।
हे अग्ने ! एता इष्टका इह लोके एकतादिपदोन्मत्तस्यप्रतिष्ठा “ घेनुवः ” न केवलं हि इह लोके एव,
किन्तु हे अग्ने ! अमुष्मिँल्लोकेऽप्येव एव तिष्ठन्ति-अमुष्मिँल्लोके इति । तत्रानि “ एता इष्टका मे केनः
सन्तु ” इति मन्त्रस्यार्थः ॥ १७ ॥

अथ तदेवमन्त्रेण अहोरात्रं व्याचमे-ऋतुवः स्येति । ऋतुवो होति । एता इष्टका ऋतुवः सन्तु

शुचमस्य पाप्मानमपहत्यायेनमेतद्भूयऽएव शमयति सर्वतो विकर्षति सर्वतः संपुनमेतच्छमयति ॥ २० ॥

युदेवैनं विकर्षति । (त्वे) एतद्वै युदेतं प्राणाऽऽपयोऽग्नेऽग्निं समस्कुर्वस्तुमद्भिर्वोक्षंस्ताऽ आपः समस्कन्दस्ते मण्डूकाऽअभवन् ॥ २१ ॥

(वंस्ताः) ताः प्रजापतिमनुवन् । (न्य) यद्वै नः कमभूद्वाक्तृदगादिति सोऽब्रवीदेष वऽएतस्य वृनस्पतिर्व्वेत्तिवृति वेत्तु सु वेत्तुसो ह वै तं वेत्तस इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाऽभ्य चटुवृत्तवाद्नः कुमगादिति ताऽब्रुवाक्काऽअभवत्तुवाक्का ह वै ताऽब्रुवाक्का इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्ता हेतास्तस्य आपो युग्ममण्डूकोऽवका वेत्तसग्रासैताभिर्व्वेनमेतत्त्रयीभिरग्निः शमयति ॥ २२ ॥

शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्यायेनमेतद्भूय एव शमयति । सर्वतो विकर्षति । सर्वतः पुनमेतच्छमयति ॥ २० ॥

यदेवैनं विकर्षति । एवं वै यदेतं प्राणा अपयोऽग्नेऽग्निं समस्कुर्वन् । समद्भिर्व्वोक्षन्-ता आपः समस्कन्दन्-ते मण्डूका अभवन् ॥ २१ ॥

ताः प्रजापतिमनुवन्-यद्वै नः कमभूद्-अवाक्तृदगादिति । सोऽब्रवीत्-एव व एतस्य वनस्पतिर्व्वेत्तिवृति । वेत्तु सः । वेत्तुसो ह वै तं वेत्तस इत्याचक्षते परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः । अथ यदनुवन्-अवाद् नः कुमगादिति-ता अवाक्का अभवन् । अवाक्का ह वै ता अवका इत्याचक्षते परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः । ता हेतास्तस्य आपः-युग्ममण्डूकः, अवका, वेत्तसग्रासा, एताभिर्व्वेनमेतत्त्रयीभिरग्निः शमयति ॥ २२ ॥

" एतद्वा " इत्यादिकस्य सम्बन्धस्तु (श. प. ९ । १ । २ । १०) प्रागेवाभिहितः । त्रिदिन तद्विकर्षणं सर्वतः कर्तव्यमित्याह-सर्वत इति । सर्वत्राग्निं विकर्षणप्रकारः परस्परस्त्वयमेव कथ्यते ॥ २० ॥

अथ मण्डूकावकावेतमशाखानामुत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं सत्संपादयन् विकर्षणस्य शमनार्थतां दर्शयति-यदेवैनमिति । ' एतन् ' अग्निं मण्डूकादिभिर्विकर्षतीति ' यन् ' तत्र ' एतन् ' कारणं छतिवृत्ति कारणमिधानं प्रतिब्रूय ' यदेतन् ' इत्यादिना कथ्यदर्शयते- ' अथे ' पूर्व ' एव ' यस्मिन्प्रास्तावे ऋषिशब्दाभिधेयाः ' प्राणाः ' ' एतन्नि ' ' समस्कुर्वन् ' । सस्कारप्रकास्तु षष्ठकाण्डस्यादावुक्तः । तदा ते प्राणाः ' तन् ' अग्निम् ' अग्निः ' अवोक्षितवन्तः । ' ताः ' आपः ' समस्कन्दस्ते मण्डूका अभवन् ॥ २१ ॥

ततः प्रजापतिं प्रति ' नः ' अस्माकं ' कः ' रमः ' अवागमात् ' इत्यद्विदने स प्रजापतिः ' वः ' एतस्य ' रमन् ' एव वनस्पतिर्व्वेत्तु इति ' अब्रवीत् ' । एतस्मैनि कर्मार्यं यद्वी । ' एष ' इति प्रत्ययेण निर्दिष्टम् । वनस्पतिर्व्वेत्तु चः इति परोक्षेणान्याह । यत एवमुक्तं तेन वेत्तुसोऽयम् छल । ' तं ' देवाः परोक्षकामान् ' वेत्तस ' इति

यद्वेनं विकल्पति । जायतऽएष ऽएतद्यजीयते सुऽएष सर्वस्माऽभुजाय
जायते सर्वमेतदन्नं धूमण्डूकोऽवका चेतसशास्त्रा पशुवश्च ह्येता
ऽज्ञापश्च ध्वनस्पतयश्च सर्वेणैवैतमेतदन्नेन ग्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् । (न्तु) तस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमो
यातयामा हि सोऽवकाभिरपां तस्माद्वकाऽ अपामनुपजीवनीयतमा
यातयाम्यो हि ता चेतसेन ध्वनस्पतीनां तस्माद्वेतसी ध्वनस्पतीनामनु-
पजीवनीयतमो यातयामा हि सः ॥ २४ ॥

यद्वेनं विकल्पति । जायतऽएष एवम्-पर्वीपवे । स एष सर्वस्मा अभ्राय जायते । सर्वमेतदन्नम्-
मण्डूकः, अवका, वेतसशास्त्रा । पशुवश्च ह्येताः, आपश्च, ध्वनस्पतयश्च । सर्वेणैवैतदन्नेन
ग्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् । तस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमः । यातयामा हि सः । अवकाभि-
रपाम् । तस्माद्वका अपामनुपजीवनीयतमाः । यातयाम्यो हि ताः । चेतसेन ध्वनस्पतीनाम् ।
तस्माद्वेतसी ध्वनस्पतीनामनुपजीवनीयतमः । यातयामा हि सः ॥ २४ ॥

' जायते ' । ' अव ' आपो ' पशूनाम् ' ' अवका ' उदगादिति ' तस्मात् स रसः ' अवाका ' भ्रमन् ।
' ताः ' च देशाः परेतुकात्मवद् ' अवका ' इति ' जायते ' । ता इति । उक्तकारणे मण्डूकाः
शास्त्रादेवाम्, वेतसोऽपि तद्वत्वेदनाद्, अवकास्तु तद्वत्त्वमवादिषि सर्वेऽप्येते मण्डूकादयः अवकाश्च इति
' ता एताः ' त्रिविधा भवाः सन्तु । तस्मात्तैर्वर्जने ' एताभिः ' त्रिविधानि एषि ' अग्निः ' ' एतन् '
अग्निं समितवानभवति ॥ २३ ॥

एवं मण्डूकादीनामवकात्वेन शमनार्थं प्रदर्शयति तानेव कृत्स्नत्वकारणे प्रसंगति-यद्वेनेति । पूर्वं
प्रबामुद्रितवन्धनेन पशुसुः प्रबामुद्रितवन्धनी चयनकृत्वाकतंस्कारेण प्रणादीनां निधानात्युत्पन्नपन्न इति
ध्वनितानादिक्रमणः प्रबामुद्रितवत् एव । आपमानस्य च सर्वनिर्माणार्थनिवेद्यतेः ' एषः ' अग्नि ' सर्वस्मा
अनाय जायते ' । मण्डूकादयश्च कृत्स्नमेव, तदेव प्रदर्शयते-पशुवश्च ह्येता इति । ' एताः ' मण्डूकावकावेतसशास्त्राः
क्रमेण ' पशव आतो ध्वनस्पतयश्च ' मन्तीति मण्डूकादयः स्यात्परब्रह्मत्वमकं कृत्स्नमन्तम् । अत्र पश्येते
मण्डूकादयः सर्वेऽप्यवकाः, तथाहि अवकाणां जडैकाग्रतन्माद् वेतसानामप्युत्पन्नपन्नस्यैवावका ता अपा
एतुकाः । एवं च सति मण्डूकादिनिर्विकल्पिते ' एतन् ' अग्नि ' सर्वैवात्मेन प्रेणाति ' इति ॥ २३ ॥

विकल्पेन वान्तरासा मण्डूकादयोऽनुपजीवनीया आसन्वित्याह-मण्डूकेनेति । ' एताः ' मध्ये
मण्डूकेन विकल्पानिति ' यद् ' तस्मात् एतां मध्ये मण्डूको गतकारत्वम् पश्चतरानुपकारको न भवति ।
एतन्वका अग्नि मस्याः पेया वा न भवतीति । वेतसोऽपि ध्वनस्पतयस्तुषकतादिनोदकाश्चो
व भवतीति एते सर्वेऽनुपजीवनीया मण्डूकजिह्वयः ॥ २४ ॥

(स त्वा) तानि व्यर्थं प्रवृध्य । दक्षिणार्धेनाग्नेरुन्तरेण परिश्रितः प्राग्ने विवर्पति समुद्रस्य त्वाऽवकथाऽग्ने परिव्ययामसि । पावकोऽअस्मभ्यर्थं शिवो भवेति समुद्रियाभिस्त्वाऽद्भिः शमयामऽडृत्येतत् ॥ २५ ॥

(दु) अथ जघनार्धेनोदक् । (ग्वि) हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परिव्ययामसि । पावकोऽअस्मभ्यर्थं शिवो भवेति यद्वै शीतस्य प्रशीतं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य त्वा प्रशीतेन शमयामऽडृत्येतत् ॥ २६ ॥ (शतम् ४८००॥)

तानि बंशे प्रवृध्य दक्षिणार्धेनाग्नेरुन्तरेण परिश्रितः प्राग्ने विवर्पति । “ समुद्रस्य त्वाऽवकथाऽग्ने परिव्ययामसि । पावकोऽअस्मभ्यं शिवो भव ”—(वा. सं. १७।४) इति । समुद्रियाभिस्त्वाऽद्भिः शमयाम इत्येतत् ॥ २५ ॥

अथ जघनार्धेनोदक् । “ हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परिव्ययामसि । पावकोऽअस्मभ्यं शिवो भव ”—(वा. सं. १७।५) इति । यद्वै शीतस्य प्रशीतं—तद्धिमस्य जरायु । शीतस्य त्वा प्रशीतेन शमयाम इत्येतत् ॥ २६ ॥

मण्डूकादिभिः कथं विकर्षणं सम्पद्यतीति तदुपायमाह—तानीति । “ तानि ” मण्डूकादीनि ‘ वशे ’ ‘ प्रवृध्य ’ विकर्षेदिति शेषः । पूर्वमक्षिपत्यस्य सामान्येन विकर्षणमुक्तम् । “ अथैनं विकर्षति ” इति । कुत्रेशानीं करिम्न् करिम्न् प्रदेशं केन केन प्रकारेणेति विशेषविज्ञापनामाह—दक्षिणार्धेनेति । परिश्रिताम् ‘ अन्तरेण ’ अग्नेराममागस्व दक्षिणभागे प्रथमं ‘ प्राक् ’ अवगो कर्षति “ समुद्रस्य त्वा ”—(वा. सं. १०।४) इति अन्तरेणैवार्थः । दक्षिणार्धेनेति । (पा. सू. ३।१।८९) व्याख्येन तृतीया । समुद्रस्य त्वाऽवकथाऽग्ने परिव्ययामसि इत्यस्य तात्पर्यमाह—समुद्रियाभिरिति । ‘ समुद्र ’ शब्देनात्र जलाशय उच्यते । समुद्रसम्बन्धिर्नाभिः ‘ अद्भिः ’ त्वा ‘ शमयाम ’ ‘ इत्येतत् ’ वक्तुं भवति । अवकाया अवयामन त्वात् त्वा सवरेण शमनस्य निष्पादनादित्यर्थः । समुद्रियाभिरिति “ समुद्राभ्राद् । ”—(पा. सू. ४।४।११८) इति घप्रत्ययः । “ भावनेधीनीयिष्य, षट्सुष्ठ्यां प्रत्ययादीनाम् ”—(पा. सू. ७।१।१२) इति सूत्रेणैवार्थः । हे अग्ने ! त्वां समुद्रसम्बन्धिष्व्या अवकथा ‘ परिव्ययामसि ’ परितः संवृणुतः । “ इदानीं मतिः ” (पा. सू. ७।१।४९) इत्युत्तमपुरुषवद्भवचनमकारात्प्राप्ते इकारागमः । तेन च सवरेणान् शान्तेरुत्तमम् ‘ अस्मभ्यम् ’ अस्मदर्थं पावयति शोधयतीति ‘ पावकः ’ ‘ शिवः ’ स्थेन, आनुकूल्यवान् ‘ भव ’ इति मन्त्रस्यार्थः ॥ २५ ॥

उक्तप्रकारेण दक्षिणभागे विवृण्व पश्चिमभागमुदगपर्वो हिमस्य क्षेत्रेनान् मन्त्रेण विकर्षेदित्याह—अथ जघनार्धेनेति । “ यद्वै शीतस्य ” इत्यादिकत्वावयवम्,—‘ यन् ’ गल्लु ‘ शीतस्य ’ अथि ‘ प्रशीतं ’ प्रकृष्टं इति । ‘ तद्धिमस्य ’ ‘ जरायु ’ जरायु—शब्दो गर्भवेष्टनचन । अतएव जरायुर्वा गर्भमाच्छदयति तददधिकं शीतमप्यल्पं शीतम् । “ तद्धिमस्य जरायुणा ” इति । शीतादप्यधिकं शीतमुच्यते इति । अत्रात्रात्मका मण्डूकादय एव हिमस्य जरायुणेत्येतेन विवृण्वन्ते । तेन च शब्देन तेषामभिधानं प्रकृष्टशमनसमर्थत्वस्य तात्पर्यमिति प्रतिपत्तव्यम् ॥ २६ ॥

(६) अयोत्तरार्धेन प्राक् । (७) उप जमबुप वेतसेऽवतर नदीप्या । अग्ने पितृमपामसि मण्डूकि तामिग्राहि सेमं नो यत्तं पावकवर्णं शिवं कृषीति यथैव युजुस्तया बन्धुः ॥ २७ ॥

(८) अय पूर्वार्षेन दक्षिणा । (पाऽप्रा) अप्रामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् । अन्यास्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यं शिवो भवेति यथैव युजुस्तया बन्धुरित्यग्रे विकर्पत्ययेति । अयेत्ययेति तद्दक्षिणावृत्ताङ्घ्रि देवत्रा ॥ २८ ॥

(त्राऽऽत्मा) आत्मानमुग्रे विकर्पति । (त्या) आत्मा हमेडाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यय दक्षिणं पक्षमय पृच्छमयोत्तरं तद्दक्षिणावृत्ताङ्घ्रि देवत्रा ॥ २९ ॥

अयोत्तरार्धेन प्राक् । “उप जमबुप वेतसेऽवतर नदीप्या । अग्ने पितृमपामसि मण्डूकि तामिग्राहि सेमं नो यत्तं पावकवर्णं शिवं कृषीति ”—(वा. सं. १७ । ६) इति । यथैव युजुस्तया बन्धुः ॥ २७ ॥

अय पूर्वार्षेन दक्षिणा । “अप्रामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् । अन्यास्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यं शिवो भव ”—(वा. सं. १७ । ७) इति । यथैव युजुस्तया बन्धुः । इत्यग्रे विकर्पति । अयेति, अयेति, अयेति—तद्दक्षिणावृत् । तद्दि देवत्रा ॥ २८ ॥

आत्मानमुग्रे विकर्पति । आत्मा हमेडाग्रे सम्भवतः सम्भवति । अय दक्षिणं पक्षम् । अय पृच्छम् । अयोत्तरम् । तद्दक्षिणावृत् । तद्दि देवत्रा ॥ २९ ॥

अय पश्चाद्भागे विकर्पितान्तरावृत्तपक्षं प्रत्यक्षं विवर्धित्वा—अयोत्तरार्धेन प्रागिति । विकर्पणे मन्त्राद—उप जमबुपेति । मन्त्रो राशय इत्यह—यथैवेति ॥ २७ ॥

अय पूर्वभागे अप्रामिदमेति मन्त्रेण दक्षिणावृत्तं विवर्धित्वा—अय पूर्वादिति । अप्रामिदं मन्त्रः राशय इत्यह—यथैवेति । हे अग्ने । यदेकमण्डूकवत्तपन्तुत्वात्तपन्तुं वत्तु “इदमसं न्ययनं” नित्यं तपानम् । अतः मन्त्रे तन्निवेनं तदपक्षं सम्भवतीति तदह—समुद्रस्येति । न ह्यस्मिन्तपानात्मननेतत्, अति तु “समुद्रस्य” अत्रिगोत्रे “निवेशनं” निवेशितेऽस्तिविति निवेशनम् । अधिकरणे तुद्, स्यजन्तिवर्धः । एते च तपानिधेय मण्डूकदिना विवृण्वते यत्तु, अतः त्वां वर्धति । “ते हेतवो” अत्राः “अस्मदन्वित्पन्तु” । “अस्मभ्यं” तु त्वं “पावकः” शिवः । न योश्चि मन्त्रार्थः । तद्वद्भागे विवर्धयत्कारं हस्ताभिनयेन दर्शयत् दक्षिणावृत्तदिक्षेण विवर्धयत् किं प्रादक्षिण्येन प्रवर्तते—इत्यग्रे विवर्धयतीति । “देवोश्चि” “देवमप्युत्तरपुष्पमेवो दीर्घमप्युत्तरमिदम्”—(पा. सू. १ । ४ । ९६) इति सूत्रेण देवत्वस्यैव मन्त्रार्थः । देवोश्चि देवोश्चि मन्त्रार्थः ॥ २८ ॥

अप्यनन्तरिकर्पितं प्रत्यक्षं विवर्धयत्—आत्मानमिति । दक्षिणार्धेनैव दिवा विवर्धं विवर्धयत्

(त्राय्या) जम्बालं फलुच्छति विक्रपति । (त्य) जम्बाल-
मेव वच्छति घटे पाल्वाद्वृत्तिरुत्पादेव लुब्ध्यादीर्णं शान्ति घटे
ऽग्रे पावक रोचिषेति उक्षिप्तं फलार्थं तु नः पावक दीदिव ऽस्मिन् पुच्छं
पावकपा वृक्षिष्यत्या कृतेत्युत्तरं पावकं पावकमिति बदे द्विवृत्तं शान्तं
वृत्तावकं मूलपक्षेननेत् ॥ ३० ॥

(त्य) मूलमिविक्रपति । मूलमिविक्रपतिः मूलवः संवत्सः संव-
त्सरेणमिविक्रपतिः मूलमिविक्रपतिः मूलमिविक्रपतिः मूलमिविक्रपतिः
मूलमिविक्रपतिः ॥ ३१ ॥

(स्या) अयेन^१ सामभिः परिगायति । (त्य) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतदमृतं^२ रूपमुत्तममदधुस्तयेवास्मिन्नपमेतद^३ मृतं^४ रूपमुत्तमं दधाति सामानि भवन्ति प्राणा वे सामान्यमृतमु वे प्राणाऽनृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति सर्वतः परिगायति सर्वतः ऽपुवास्मिन्नेतदमृतं^५ रूपमुत्तमं दधाति ॥ ३२ ॥

यदेवेन^६ सामभिः परिगायति । (त्ये) एतदे देवाऽ अकामयन्तानु-
स्तिकमिमममृतमात्मानं कुर्वामिद्वाति तेऽब्रुवन् तुजानीत अयेममा-
त्मानमनुस्तिकममृतं कवामहाऽडुति तेऽब्रुवंश्चेत्यधमिति चितिमि-
च्छतेति वाव तदब्रुवंस्तुदिच्छत अयेममात्मानमनुस्तिकममृतं कवा-
महाऽडुति ॥ ३३ ॥

ते चेतयमानाः । (ऽ) एतानि सामान्यपदयन्तरेणं पूर्वगायन्तरेतमा-
त्मानमनुस्तिकममृतमकुर्वन्त तयेवैतद्युजमानो यदेन^७ सामभिः परि-
गायत्येतमेतदात्मानमनुस्तिकममृतं कुरुते सर्वतः परिगायति सर्वतः
ऽपुर्वेतदमात्मानमनुस्तिकममृतं कुरुते तिष्ठन्नायति तिष्ठन्तीव वाऽइमे

अयेन सामभिः परिगायति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतदमृतं रूपमुत्तममदधुः । तयेवास्मिन्नपमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति । सामानि भवन्ति । प्राणा वे सामानि । अमृतमु वे प्राणाः । अमृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति । सर्वतः परिगायति । सर्वत एवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ३२ ॥

यदेवेन सामभिः परिगायति । एतदे देवा अकामयन्त-अनुस्तिकमिमममृतमात्मानं कुर्वामि-
द्वाति । तेऽब्रुवन्-उप तुजानीत-अयेममात्मानमनुस्तिकममृतं कवामहा इति । तेऽब्रुवन्-चेत्य-
धमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत-अयेममात्मानमनुस्तिकममृतं क-
वामहा इति ॥ ३३ ॥

ते चेतयमाना एतानि सामान्यपदयन् । तरेणं पूर्वगायन् । तरेतमात्मानमनुस्तिकममृतमकुर्वन् ।
तयेवैतद्युजमानो यदेन सामभिः परिगायति-एतमेवैतदात्मानमनुस्तिकममृतं कुरुते । सर्वतः परि-

अयेन^१ परिः सामभिः^२ विद्वद्-अयेति^३ । विद्वत् सामान्यममृतमप्येव प्रयच्छति-अत्रैष इति ।
रूपमेतमात्मानममृतमप्येवमिति चेत्वाह-यदेवेत्यादिना ॥ ३२-३३ ॥

लोका ऽभ्युपो विष्टन्वै वीर्यवत्तरो द्विद्वकृत्य गायति तत्र हि सर्वं
कृत्स्नं साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति । (त्य) अग्निर्वै गायत्रमग्निमेवास्मैतच्छिरः
करोत्युपो शिर ऽपवास्मैतुदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रयन्तरं दक्षिणे पक्षे । (ध्रुऽ) इयं वै रयन्तरमियमु वा ऽस्यां लोकानां
उसतभोऽस्यां हिमे सुर्वे रुसा रसंतमुं ह वै तद्वयन्तरमित्याचक्षते
परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा ऽहमाग्निमेवास्मैतदक्षिणं पक्षं करोत्युपो
दक्षिणमेवास्मैतत्पक्षमनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे । यौर्वै बृहदयोहिं वृद्धिष्ठा दिवमेवास्मैतदुत्तरं पक्षं करो-
त्युपोऽदुत्तरमेवास्मैतत्पक्षमनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३७ ॥

गायति । सर्वं एवेतदेवमात्मानमनुस्थिकममृतं कुरुते । विष्टन् गायति । विष्टन्तीव वा इमे लोकाः ।
अयो विष्टन्वै वीर्यवत्तरः । द्विद्वकृत्य गायति । तत्र हि सर्वं कृत्स्नं साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति । अग्निर्वै गायत्रम् । अग्निमेवास्मैतच्छिरः करोति । अयो शिरः पवास्मै-
तुदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रयन्तरं दक्षिणे पक्षे । इयं वै रयन्तरम् । इयमु वा स्यां लोकानां रसतमः । अस्यां हिमे सर्वे
रसाः रसन्तमं ह वै तद्वयन्तरमित्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः । इमाग्निमेवास्मैतदक्षिणं
पक्षं करोति । अयो दक्षिणमेवास्मैतत्पक्षमनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे । यौर्वै बृहत् । यौहिं वृद्धिष्ठा । दिवमेवास्मैतदुत्तरं पक्षं करोति । अयो उत्तर-
मेवास्मैतत्पक्षमनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३७ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति । गायत्रस्य शिरः—अदेवत्वम् । किं अन्य शिर एवेतदेवमात्मानमनुस्थिकममृतं
करोति ॥ ३५ ॥

“ अग्निं ता दूर नोदुमः ” (वा. सं. २७ । ३६) इत्येतस्याप्युक्तं साम “ रयन्तरम् ” । तदक्षिण-
पक्षं । अतिष्ठपक्षावतन्वेन “ रसतमः ” । रसतम एव रसंतमः । तं च परोऽक्षकामा देवा रयन्तरमित्यादि-
दक्षत इत्यर्थः । एव च तस्य पृथिवीमिव दक्षिणपक्षं कृतवान् मरुति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्ष इति । “ त्वामिहि ब्रह्मणे ”—(वा. सं. २७ । ३७) इत्येतस्याप्युक्तं साम
“ बृहत् ” । “ वृद्धिष्ठा ” अतिष्ठमेव बृहती । बृहत्कन्दरुतिष्ठत्यर्थे एतन्निष्ठोऽयं च कर्म ॥ ३७ ॥

वामदेव्यमात्मन् । (ग्रा) प्राणो वै वामदेव्यं वायुरु प्राणः सर्वे-
पासु द्वेषु देवानामात्मा यद्वायुर्वायुमेवास्पैतदात्मानं करोत्यथोऽआत्मा-
नमेवास्पैतदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । (च) चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं यो हि कश्च यज्ञः
सन्तिष्ठत एतमेव तस्याहुतीनां रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो यज्ञोऽप्येति
तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसमेवास्पैतत्पुच्छं करोत्यथो पुच्छमेवा-
स्पैतदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३९ ॥

(त्य) अयं प्रजापतेर्हृदयं गायति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो हृद-

वामदेव्यमात्मन् । प्राणो वै वामदेव्यम् । वायुरु प्राणः । सर्वेषामु द्वेष देवानामात्मा-यद्वायुः ।
वायुमेवास्पैतदात्मानं करोति । अथो आत्मानमेवास्पैतदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियम् । यो हि कश्च यज्ञः सन्तिष्ठते-एतमेव तस्याहु-
तीनां रसोऽप्येति । तद्यद्यदेतं यज्ञो-यज्ञोऽप्येति-तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियम् । चन्द्रमसमेवास्पै-
तत्पुच्छं करोति । अथो पुच्छमेवास्पैतदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ३९ ॥

अयं प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा आदित्यो हृदयम् । शृङ्गा एषः । शृङ्गं हृदयम् ।

“ कस्य नक्षत्रं आनुवद् ”- (वा. सं. ३७ । ३९) इत्येतस्यामुच्युत्तमं साम वामदेव्यम्, तदात्मनामे
गायेदित्याह-वामदेव्यमिति । आत्मनामे वामदेव्यस्य गानेन वायुमेवात्मानं करोतीत्याह-प्राणो वा इति ।
सर्वेषामु द्वेष देवानामात्मा यद्वायुरिति । तदभावे तेषां व्यवहारमावादिष्येः ॥ ३८ ॥

अथ पुच्छे यज्ञायज्ञियं साम गायेदित्याह-यज्ञायज्ञियमिति । “ यज्ञायज्ञा वो अन्नपः ”- (वा. सं.
३७ । ३९) इत्येतस्यामुच्युत्तमं साम यज्ञायज्ञियम्, यज्ञायज्ञशब्देऽस्मिन्नस्तीति “ अतो छः सूक्तान्योः ”-
(वा. सू. १ । २ । ९९) इति सामार्थे छान्दस्यः, (वा. सू. ७ । १ । २) छस्य-ईपादेशः । अत्र
‘ यज्ञायज्ञियम् ’ इति ह्रस्वं छान्दसम् । यज्ञायज्ञियस्य चन्द्रात्मनां प्रतिबोधिते-चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञिय-
मिति । तदेवोपादयति-यो हि कश्चेति । यज्ञः ‘ सन्तिष्ठते ’ सम्पूर्णतःपति । ‘ तस्याहुतीनां रसः ’ ‘ एतं ’
‘ चन्द्रमसम् ’ ‘ एति ’ । अतस्मा देवतास्तमुपनीयन्ति । अतो यज्ञाहुतिरस्य चन्द्रं प्रति प्रातिशरय यज्ञायज्ञः
शृङ्ग एव यज्ञः ‘ एतमेवेति । ‘ तस्याद् ’ यज्ञेयश्च एतमेवेति । ‘ चन्द्रमा यज्ञायज्ञियमित्यर्थः । असु यज्ञा-
यज्ञियस्य चन्द्रात्मकत्वं ततः किं प्रकृते समावाप्तमिति तत्राह-चन्द्रमसमेवेति ॥ ३९ ॥

‘ अयं प्रजापतेर्हृदयम् ’ इति किंवित्याह, तदप्यत्र गायेदित्याह-अयेति । तस्याह आदित्यात्मना
लोति-असौ वा इति । आदित्यस्य हृदयस्य हृदयप्रदक्षिणेनोक्तं प्रजापतेर्हृदयस्यमुपादयति-शृङ्गा एष इति ।

यथै शृङ्गः ऽप्य शृङ्गथै हृदयं परिमण्डलु ऽप्य परिमण्डलथै हृदयमा-
त्मनायत्यात्मानि हृदयं निकक्षे निकक्षे हि हृदयं दक्षिणे निकक्षेऽतो हि
हृदयं नेदीय ऽआदित्यमेवास्येतद्दृदयं करोत्यथो हृदयमेवास्येतदनुस्थि-
कममृतं करोति ॥ ४० ॥

प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । तद्युप्रजासु गायति तत्प्रजासु हृदयं
दधात्युप युप्रजापतौ गायति तुदग्री हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

परिमण्डल एव । परिमण्डलं हृदयम् । आत्मन् गायति । आत्मन् हि हृदयम् । निकक्षे । निकक्षे
हि हृदयम् । दक्षिणे निकक्षे । अतो हि हृदयं नेदीयः । आदित्यमेवास्येतद्दृदयं करोति । अप
हृदयमेवास्येतदनुस्थिकममृतं करोति ॥ ४० ॥

प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । तद्युप्रजासु गायति-तत्प्रजासु हृदयं दधाति । अप पत्न-
जापतौ गायति-तदग्री हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

गायत्र्यादीनि गानस्य स्थानविशेष उक्तः, अपैतद्गानं कस्मिन्स्थाने कर्तव्यमिति तत्रह-आत्मन्निनि । आत्म-
भानोऽति यत्र कपिन् क्रियेतेति तत्रह-निकक्ष इति । निकक्षायति द्वी विपेदे इति उत्रान्यतपसिन् क्रियेत
इत्यत्र आह-दक्षिणे निकक्ष इति । 'अतः' अस्मान्निकक्षाद् 'हृदयं नेदीयः' अत्यन्तं उन्नहितम् । नेदीय
इत्यस्यान्तिवर्णार्थात्तदग्री " दधतिर्कार्यः पठयन्ववात्सान् "-(पा. सू. २ । १ । १४) इति पठे
प्रकृत्यान्त्यस्या विधानात् 'अतः' इति दधन् । अथ प्रजापतेर्हृदयस्यादित्यस्य कृपापस्य गानेनादित्य-
मेवास्येताममृतं करोतीत्याह-आदित्यमेवेति ॥ ४० ॥

प्रजापतेर्हृदयं गायत्र्यादिसामन् कस्याचिदपि न गीयते, अति तु केवलं प्रजापतिचन्द्रेण गीयते ।
अत एव आत्मन्वेन सूचितम्-" प्रजापतेः सामसूचं गायति " इति । अतस्तस्य सामस्तयोः
शब्दयोर्गानं प्रसूचति-प्रजासु च प्रजापतौ चेति । नन्वत्र 'प्रजासु प्रजापतौ' इत्यभिधेय-
निर्देशः क्रियते । नहि तत्र गानं सम्भवति, अशक्यत्वात् । न चारं चन्दर्निर्देशः 'प्रजासु' इति
बहुवचनैर्दर्शयति । अतः कथमस्य वचनस्योपगतिरिति ? नैतदस्ति, वाच्यवाक्ययोरेवैविवक्ष्या
वाचकशब्दे क्रियमाणं गानं वाच्ये क्रियत इत्युपपद्यते । 'तद्युप्रजासु गायति' । 'तत्प्रजासु
हृदयं दधाति' । 'अप पत्नजापतौ गायति, तदग्री हृदयं दधाति' इत्यभिधेयस्य अन्वयप्रदर्शनाच्छ्रुतेन
अभिधेय एव गायत्रीति-उपपत्तेरभिप्रायः ॥ ४१ ॥

यदेव प्रज्ञासु च प्रज्ञापतौ च गायति । (त्व) अयं वा ऽअग्निः प्रज्ञाश्च
प्रज्ञापतिश्च तद्यदग्नौ गायति तदेव प्रज्ञासु च प्रज्ञापतौ च हृदयं
दधाति ॥ ४२ ॥

ता हेताऽअमृतेष्टकाः । (स्तुता) ताऽचतुर्भा उपदधात्यमृतं तदस्य सर्व-
स्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं नान्योऽध्वर्योगपिदिष्टका
वाऽपता विवितो ह स्याद्युद्वन्योऽध्वर्योगपेत् ॥ ४३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-१-२ ॥ (१. २.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९।१ ॥

यदेव प्रज्ञासु च प्रज्ञापतौ च गायति । अयं वा अग्निः प्रज्ञाश्च प्रज्ञापतिश्च । तद्यदग्नौ गायति-
तदेव प्रज्ञासु च प्रज्ञापतौ च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥

ता हेता अमृतेष्टकाः । ता उच्यन्ते उपदधाति । अमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति । तस्मादस्य
सर्वस्यामृतमुत्तमम् । नान्योऽध्वर्योगपेत् । इष्टका वा पताः । विवितो ह स्यात्-यद्वन्यो-
ऽध्वर्योगपेत् ॥ ४३ ॥

पूर्वं प्रज्ञा-प्रज्ञापतिशब्दयोर्मन्त्रेण प्रज्ञासु-अग्नौ च हृदयं निर्वक्ष्यत इत्युक्तम् । अथाग्नेस्तदुर्मयामकत्वात्तत्रैव
गानेन उच्यतेऽपि हृदयं निर्वक्ष्यत इत्याह-येद्वेति । प्रज्ञाशब्देन प्रज्ञापतिशब्देन च तस्य गानमग्नौ क्रियते ।
अतश्च पूर्वं तच्छब्दद्वयमभिधेयप्रज्ञाशब्देनोक्तस्य सर्वत्वमुक्तम् । अत्र तु, अग्निप्राधान्येन तच्छब्दद्वयमभिधेयस्यो-
पमर्जनवमुच्यत इति विप्रागः । अयं वा अग्निः प्रज्ञाश्च प्रज्ञापतिश्चेति । “ स यः स प्रज्ञापतिर्व्यमकता-
यमेव स योऽयमग्निश्चीर्यते ” (श. ५. ८।२।२।१) इति श्रुतेः अग्निस्तस्य प्रज्ञापतिः, प्रज्ञापतिश्च
सर्वप्रज्ञानिर्मातृत्वेन तदात्मकत्वात्तदाऽग्निरपि प्रज्ञात्मक इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथैतानि गायत्र्यादीनि सामानादिकारणेण स्मृति-ता हेता इति । “ सामानि भवन्ति प्रागा वै
सामान्यमृतम् वै प्रागा अमृतमस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति ” इति सामानां तावदुत्तममुक्तम् । एवमित्युक्तानां
प्रतिदिशमुत्तीर्णमानत्वात्तदुत्तममर्जनेन प्रतिदिशं गानादिकारणमवाहः । एवं च तावदेतानि सामान्य-
मृतेष्टका भवन्ति । ता हेता इति स्मृतिर्न विवेकद्वयमेव । तायेष्टका “ उच्यते ” सर्वस्य इष्टकाभ्यः उपरि-
तनीः उपदधाति । तेनास्य इष्टमानस्य “ सर्वस्य ” अग्निः “ अमृतम् ” “ उत्तमम् ” “ दधाति ” ।
“ तस्मादस्य सर्वस्य ” प्रपञ्चस्य “ अमृतमुत्तमम् ” भवति । निदिशं सामानं समाख्यातम् उदात्तः शानो-
दीति तदात्मकत्वाद्-नान्योऽध्वर्योगेति । इतस्तु गान्ते दोषाह-इष्टका वा पता इति । एतेन

सामामिष्टकात्वादिष्टकानां चाप्ययुगा लपथेयत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्य गानृत्वे तदुपधानवैधुर्येणाध्युः^१ विहितः
विजितः पराभूतो मवेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे
प्रथमोऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (९-१-२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवासयन् । पुष्यांश्चतुरो देवादियातीर्थवहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं क्लृप्तयतुजापूरुषो स्वर्गगर्भ,

सताम्बिन्यम् सीरींश्चिदशतस्तृतायेनुसौवर्गभूमीः ।

रत्नोक्तां कम्बराजिद्विपमहितरयौ सायणिः सिङ्गणार्यौ,

व्यव्राणीद्विभक्तं प्रथितविधिमहामृतयुक्तं घटं च ॥

धान्याद्रिं चन्द्रजम्बा तिलमन्मथुलः स्वर्गजं वर्णमुद्भवः,

क्षार्यासीथिं कृपावाम्पुङ्कतमजमो राजतं राजरज्यः ।

आन्योत्थं प्राण्यजम्बा सवणममदुगः गार्कूरं चार्कतेजा,

रत्नाद्वचो रत्नरूपं प्रारिमच्छतं मुदा पात्रसात्तिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्वाजपिराजयस्मेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकहरिरभूपालसाम्राज्यशुल्बरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे

प्रथमोऽध्यायः (९-१ ॥)

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । प्रथमप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

उपवसथीयेऽहन्प्रातर्दितऽआदित्ये । वाचं विसृजते वाचं विसृज्य
पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीते तत्र पुञ्च हिरण्यशकलान्प्रास्यत्यथैतन्नपुञ्चं समा-
सितं भवति दुधि मधु घृतं पाञ्च्यां वा स्यात्पां वोरुविल्यां तदुपरिष्ठा-
द्वर्गमुष्टिं निदधाति ॥ १ ॥

(त्पु) अथाग्निमारोहति । नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्चिषऽ-
इत्यत्रैव सुवर्णोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र तस्माऽअलं बुद्धिर्ह्यस्याद्यं
जिद्धिर्ह्यसिषेष्टमु वाऽएष हिनुस्ति हरसा वैनर्ह्यं शोचिषा वाऽर्चिषा वा
हिनुस्ति तयो हैनमेष्ट एतैर्न हिनस्त्यन्यास्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतुयः
पावकोऽअस्मभ्यर्ह्यं शिवो भवेति युथैव युजुस्तथा वुन्धुः ॥ २ ॥

उपवसथीयेऽहन्प्रातर्दित आदित्ये वाचं विसृजते । वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं - गृहीते ।
तत्र पुञ्च हिरण्यशकलान्प्रास्यति । अथैतन्नपुञ्चं समासितं भवति - दुधि, मधु, घृतम् । पाञ्च्यां वा
स्यात्पां वोरुविल्याम् । तदुपरिष्ठाद्वर्गमुष्टिं निदधाति ॥ १ ॥

अथाग्निमारोहति - “ नमस्ते हरसे शोचिषे, नमस्तेऽअस्त्वर्चिषे ” - इति । अत्रैव
सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र तस्मा अलम् - बुद्धिस्त्वात् । यं जिद्धिर्ह्यसिषेष्टं, यमु वा एष हिनुस्ति ।
हरसा वैनर्ह्यं शोचिषा वाऽर्चिषा वा हिनुस्ति । तयो हैनमेष्ट एतैर्न हिनुस्ति । “ अन्योस्ते अस्म-
त्तपन्तु हेतुयः, पावको अस्मभ्यं शिवो भव ” - (वा. सं. १७ । ११) इति । यथैव
युजुस्तथा वुन्धुः ॥ २ ॥

यस्य निःश्रुतिर्न वेदा यो वेदेऽशोऽखिलं जगत् । निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

औपवसथीयेऽहन्प्रातर्दित आदित्ये वाचं विसृजते । यजमानः । ‘ वाचं विसृज्य ’ इत्यत्र पूर्वकालमात्रे
क्त्वा - प्रत्ययः । न हि तत्र पूर्वोत्तरत्रिययोः समानकर्तृत्वमस्ति । यजमानस्य वाग्निःसर्जनोद्वर्णोराज्यप्रदत्ता-
दिति । पाथी शरावाकाश, रणाली तु सिद्धाकारा, - ‘ उरुविल्यां ’ - महामुल्याम् । व्यत्ययेन ङीप्रत्ययः ।
तदुपरिष्ठादिति । यत्र पाञ्च्यां स्यात्पां वा दध्यादित्रयं समासितं तदुपरिष्ठादित्यर्थः ॥ - १ ॥

अथाग्निमारोहतीति । दर्वमुष्टिनिधानान्तरं तदप्यं दध्यादि - वादाय ‘ नमस्ते ’ इति मन्त्रेणाग्निमारोहेत् ।
नत एव वात्पायनः - “ उमपमादय वित्पारोहणं नमस्त इति ” (१८ । २३) इति । आरोहणे ‘ नमस्ते ’

(रा) आरुह्याग्निं स्वयमातृणां व्याधारयति । (स्या) आग्नेन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

स्वयमातृणां व्याधारयति । प्राणः स्वयमातृणां प्राणे तद्वन्नं दधाति ॥ ४ ॥

युद्धेव स्वयमातृणां व्याधारयति । (स्यु) उत्तरवेदिर्होषाऽग्नेरथ ग्रामम् पूर्वा व्याधारयत्यथ्यरुस्य साऽथ होषाऽग्नेस्तुमेतद्व्याधारयति ॥ ५ ॥

आरुह्याग्निं स्वयमातृणां व्याधारयत्याग्नेन पञ्चगृहीतेन । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

स्वयमातृणां व्याधारयति । प्राणः स्वयमातृणां प्राणे तद्वन्नं दधाति ॥ ४ ॥

युद्धेव स्वयमातृणां व्याधारयति । उत्तरवेदिर्होषाऽग्नेः । अथ ग्रामम् पूर्वा व्याधारयति-अथ्यरुस्य सा । अथ होषाऽग्नेः । तामेतद्व्याधारयति ॥ ५ ॥

इत्यस्य सम्प्रत्य पूर्वादिभ्य पाठे प्रयोजनमाह-अत्रैव सर्वोऽग्निरिति । ' अत्र ' अस्मिन्नवसरे ' एवोऽग्निः सर्वः सत्कृतः ' साकल्येन कृतसत्कारः अतोऽत्र स एवोऽग्निः यदाहु इत्याह यं त्रिद्विचिषेत् तामै ' अलं ' समर्थः हननेच्छाया हननस्य हेतुमयत्वायै समर्थः । ' सः ' ' य ' ' व ' ' हिनस्ति ' ' एव ' ' हस्ता ' ' शोचिषा ' वा, ' अचिषा ' ' वा हिनस्ति ' । अतश्चास्य सम्प्रमाणस्य पाठेन ' एवम् ' ' अथ्यरुस्य ' ' एनैः ' ' हरःप्रवृत्तिभिः ' ' न हिनस्ति ' । ' हर ' इति हरणमर्थं तेजः, ' शोचिः- ' इति शोचनसमर्थम्, ' अचिषः ' इति तद्वन्नं प्रशस्तं तेजः । सम्प्रत्य द्वितीयाह स्वयमातृणां व्याधारयत्याह-अन्यास्ते अस्मदिति । हे अग्ने । ' ते हरसे नमोऽस्तु, ' ' शोचिषे नमोऽस्तु ' । तथा ' ते अचिषे नमोऽस्तु ' । ' अथ्यरु ' ' अस्मच्छब्द ' ' ते हेतवः ' ' हरःप्रवृत्तयः ' ' तन्तु ' । ' अस्मन् ' ' तु त्वं ' ' यत्रकः शिवः ' ' य ' ' नव ' ॥ ३ ॥

अग्निमाह किं कुर्वदित्याह-आरुह्याग्निमिति । प्रथममप्यवैतमाहु इति नितः स्वयमातृणां तदवैमिषत् । यत्र तृतीयया स्वयमातृणां व्याधारणक्रियाया ईप्सिततत्त्वत्वयमातृणांमिति द्वितीया । व्याधारणं नाम एकस्मात्कोणात्कोणान्तर्ध्रं प्रवाग्धाराकाङ्क्षाणम् । यत्र व्याधारणं ' पञ्चगृहीतेनाग्नेन ' क्रिया इति ' तस्य ' सम्प्रत्यमाह प्रयुक्तमित्याह-आग्नेनेति ॥ ३ ॥

अथ व्याधारणस्य स्वयमातृणां व्याधारणं प्रसंसति-स्वयमातृणांमिति । स्वयमातृणां प्राणत्वं सत्तम-काण्डेऽस्मिदित्यह- ' आग्नेने-स्वयमातृणां प्राणो वैवैतत्वयमातृणांमिति ' (रा. प्र. ४ । २ । १०) इति । अतमाग्निर्बन्धिनि प्राणे तदाज्यकृतमन्नं निहितवान्मवति ॥ ३ ॥

अत्रान्तरेणापि स्वयमातृणां व्याधारणमुपपद्यति-युद्धेति ॥ ' स्या ' स्वयमातृणां ' अग्नेः ' ' उपर-वेदिः ' सत्तु । ' अथ ग्रामम् ' कुतो यतमर्गेः । इत्युत्तरेदि व्याधारयति, स्या पुनः सोमपाणस्य । अतोऽस्य स्वयमातृणां व्याधारणेन ' अतोऽस्य ' उत्तरवेदि व्याधारयति ॥ ५ ॥

पश्यंस्तत्र हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्प्रश्यति प्रत्यक्षं
सोत्तरवेदिः प्रास्ता ऽप्येह भवन्ति परोऽक्षं वै तद्यत्प्रास्ताः परोऽक्ष-
मियमुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारेण तां व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः प्रत्यक्षं
सोत्तरवेदिर्वेदकारेणमां परोऽक्षं वै तद्यद्वेदकारः परोऽक्षमियमुत्तरवेदि-
राज्येनाज्येन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चगृहीतेन ह्युत्तर-
वेदिं व्याधारयन्ति व्यतिहारं व्यतिहारात् ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति ॥ ७ ॥

नृषदे वेदिति । प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो-
ऽग्निस्तमेतत्प्रीणात्यप्सुपदे वेदिति योऽप्स्वग्निस्तमेतत्प्रीणाति वर्हि-

पश्यंस्तत्र हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तत्-यत्प्रश्यति । प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिः । प्रास्ता
पदे भवन्ति । परोऽक्षं वै तत्-यत्प्रास्ताः । परोऽक्षमियमुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारेण तां व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तत्-यत्स्वाहाकारः । प्रत्यक्षं सा-उत्तरवेदिः ।
वेदकारेणाम् । परोऽक्षं वै तत्-यद्वेदकारः । परोऽक्षमियमुत्तरवेदिः । आज्येन । आज्येन ह्युत्तरवेदिं
व्याधारयन्ति । पञ्चगृहीतेन । पञ्चगृहीतेन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति । व्यतिहारम् । व्यतिहारं
ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति ॥ ७ ॥

“ नृषदे वेद ”-इति । प्राणो वै नृषत्, मनुष्या नरः । तद् योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमे-
तत्प्रीणाति । “ अप्सुषदे वेद ”-इति । योऽप्स्वग्निः-तमेतत्प्रीणाति । “ वर्हिषदे वेद ”-

ननु यमेवा स्वयन्मृणाऽग्रहत्वेदिस्तर्हि तज्जागारणं पूर्वोत्तरवेदिबद्धं हिरण्यदर्शनादिपूर्वकारेण मन्त्रिज्य-
मिषत् आह-पश्यंस्तत्रेति । प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिसंयुक्तमन्त्रादिनिर्मितान्वाजेनौत्तरार्त्तिकोदरेदिवाग्जागारण-
मिष्यः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारस्य सर्वत्र इति-प्रदानार्थसाधनत्वेन-अप्यथत्वम्, वेदकारस्य ॥ तद्यत्स्वाहाकारेण परोऽक्षत्वेन । आज्येन
पञ्चगृहीतेन व्यतिहारस्युत्तरवेदिर्व्याधारणात्तर्थात्वा अपि उत्तरवेदित्वेन व्याधारणमुत्तरवेदि-आज्येन-पा-
दिता व्यतिहारमित्यन्वेन । पूर्वं दक्षिणोत्तरे व्याधारणम् । तत् उत्तरयोगी, पश्चादग्नियोगी, तत् उत्तरवे-
दनी मध्ये, इत्ययं क्रमो विवक्षितः ॥ ७ ॥

एष क्रमेण व्याधारणमन्त्राप्रदर्शयन् व्याषटे-नृषदे वेदिति । नृा सीदति नृषत् इति प्राग्व्यति-
रिक्तमपि संप्रतिज्ञं शक्यत इति विवक्षितोऽप्यो दक्षितः-प्राणो वै नृषदिति । नृषदित्यत्र नृषत् इत्यस्य प्रतिद-
त्ताप्यो विवक्षितो नेतु इत्युक्तं-मनुष्या नर इति । एतन्मन्त्रोपनिषदाधारणस्य प्रथमुक्तं-तद्योऽयमिति ।
वेद इति सम्प्रदानार्थो निरुक्तः । “ नृषदे ” मनुष्येषु वर्तमानस्य प्राग्व्युक्तानामने “ वेद ” इदमाप्युक्तं

(त्यु) अयेन^१ समुक्षति । दध्ना मधुना घृतेन जायतऽएषऽ एतद्यजी-
यते सुऽ एष सर्वस्माऽअन्नाय जायते सर्वस्वेतदन्नं बहुषि मधु घृत^२
सर्वेष्वेवैतमेतदन्नेन प्रीणाति सर्वतः समुक्षति सर्वतऽ एवैतमेतत्सर्वेषा-
न्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

अद्वैत^३ समुक्षति । (त्यु) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन् देवाऽ
एतद्रूपमुत्तममदधुस्तुयैनास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपमेतदु-
परममुन्नं बहुषि मधु घृतं तद्यदेव परम^४ रूपं तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति
सर्वतः समुक्षत्यपि ब्राह्मणेन परिश्रितः सर्वतऽ एवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं
दधाति दधेस्ते हि शुद्धा मेघ्याऽ अयेन^५ हि देवानाम् ॥ १२ ॥

अद्वैत^३ समुक्षति । (त्ये) एतद्वै अत्रैतुं प्राणा ऽऋषयोऽग्नेऽग्नि^६
समुत्कुर्वन्तुदस्मिन्नुदोऽनुं पुरस्ताद्भागमकुर्वन्तादुः सञ्चरन्तीयमयास्मि-

कथं न समुक्षति-दध्ना मधुना घृतेन । जायत एषः एतत् । यजीयते । स एष सर्वस्मा अन्नाय
जायते । सर्वस्वेतदन्नम्-पदवि, मधु, घृतम् । सर्वेष्वेवैतमेतदन्नेन प्रीणाति । सर्वतः समुक्षति । सर्व-
ेष्वेवैतमेतत्सर्वेषांन्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

अद्वैत^३ समुक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन् देवा एतद्रूपमुत्तममदधुः । न देवास्मिन्न-
यमेतद्रूपमुत्तमं दधाति । अन्नं वै रूपम् । एतदु परममन्नम्-पदवि, मधु, घृतम् । तद् पदेन परमं
रूपम्-तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति । सर्वतः समुक्षति । अपि ब्राह्मणेन परिश्रितः सर्वत एवास्मिन्नेतद्रूप-
मुत्तमं दधाति । दधेः । ते हि शुद्धा मेघ्याः । अग्नेः । अये हि देवानाम् ॥ १२ ॥

अद्वैत^३ समुक्षति । एतद्वै अत्रैतुं प्राणा ऋषयोऽग्नेऽग्नि समस्तुर्वन् । तदस्मिन्नदोऽनुं पुरस्ताद्भाग-
मकुर्वन् । अदुः सञ्चरन्तीयम् । अयास्मिन्नेतं संचितं ऽपशिष्टाद्भागमकुर्वन् । तद् पत्तमुभावे-य

अयेनानिति । तदुपयोगेन-जायत एष इति । दध्नादीनां बहुषां सर्वानेव निहितं तत्समुत्तमं परिश्रितो
बहिषि कर्मान्निष्काह-सर्वत इति । देवैरेतदस्मिन्नुदो निदधात्यमुत्तमं दर्शनं समुत्तमे निनिधुम्य प्रसूतते-अये-
निति । अये हि देवानामिति । दिग्भ्यः सञ्चरन्तीयमिति दत्तमिति । अत एव तैत्तिरीयेण रूपेण-‘एतदपि दिने
सञ्चरन्तीयम्’-इति । तदस्मादिनिः समुत्तमेनानिन् सञ्चरतेऽपशिष्टमन्त्रानिबन्धनं मयतीति प्रसूतते-अद्वैतेति ।
अन्नं वै रूपमिति परममन्नमनुत्तमम् । ‘अन्नं’ तत्तद्रूपमन्त्राद् ‘रूपम्’ परममन्नम् ॥ दध्नादीनां
रजतिऽयवमिति दध्नादीनि परम कर्मान्तर्यः ॥ १०-१२ ॥

अथ पुनस्तन्मेव दध्नादीनां सञ्चरन्तीयमन्त्राणां प्रसूतते-अद्वैतमिति । ‘अने’ इति ‘एव’ दत्ति-
परतरे अविच्छेदनिषेधाः ‘प्राणाः’ निवर्तते प्रजायति ‘समस्तुर्वन्’ । तद् ‘अदुः’ सञ्चरन्तीयम्-
अद्वैतम् ।

१-अयेन^१ इति । अयेन^१ इति । अयेन^१ इति । अयेन^१ इति । अयेन^१ इति । अयेन^१ इति । अयेन^१ इति । अयेन^१ इति । अयेन^१ इति । अयेन^१ इति ।

२-अयेन^२ इति । अयेन^२ इति । अयेन^२ इति । अयेन^२ इति । अयेन^२ इति । अयेन^२ इति । अयेन^२ इति । अयेन^२ इति । अयेन^२ इति ।

नेत॑र्यं संचितऽउपरिष्टाद्भागमकुर्वन्त तद्यत्समुक्षुति शुऽपुवास्मिन्स्ते प्राणाऽ
ऋषयः संचितऽउपरिष्टाद्भागमकुर्वन्त तान्वैतत्प्रीणाति दध्ना मधुना
घृतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥

(घृ) ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियानामिति देवा ह्येते देवानां
यज्ञियाऽ उ यज्ञियानां संवत्सरीणमुप भागमासतेऽइति संवत्सरीण्यु
ह्येतदप्येतं भागमुपासतेऽहुतादो हविषो यज्ञेऽअस्मिन्नित्यहुतादो हि
प्राणाः स्वयं पिवन्तु मधुनो घृतस्येति स्वयमस्य पिवन्तु मधुनश्च
घृतस्य चेत्येतत् ॥ १४ ॥

एवास्मिन्स्ते प्राणाः ऋषयः सञ्चित उपरिष्टाद्भागमकुर्वन्-तान्वैतत्प्रीणाति । दध्ना, मधुना, घृतेन ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥

“ ये देवा देवानाम्, यज्ञिया यज्ञियानाम् ”-इति । देवा इमे देवानाम्, यज्ञिया उ
यज्ञियानाम् । “ संवत्सरीणमुप भागमासते ”-इति । संवत्सरीणं होत एतं भागमुपासते ।
“ अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् ”-इति । अहुतादो हि प्राणाः । “ स्वयं पिवन्तु मधुनो
घृतस्य ”-(वा. सं. १७ । १३) इति । स्वयमस्य पिवन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्येतत् ॥ १४ ॥

स्तस्य कालस्य विप्रकर्षमभिषत्ते ‘अमुं’ पुरस्तात् भागम् ‘अकुर्वन्त’ । अमुमित्यपि विप्रकृतो भाग उच्यते । अमु
भागमिति पदार्थं तदेवाह-अन्तः सञ्चरन्दीपमिति । “ सन्तुष्टो अयवोभिः ” (वा. सं. १२ । ७४)
इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमरूपमन्त्रम् । ‘अधास्मिन्’ ‘सञ्चिते’ अग्नौ ‘एत’ इत्यादिकङ्कणम्
‘उपरिष्टाद्भागमकुर्वन्त’ । अतश्च दध्नादिभिः समुक्षुतेन य ‘एते ऋषयः प्राणाः’ सञ्चिते तस्मिन् ‘उपरिष्टाद्भा-
गमकुर्वन्त’ । अतश्च दध्नादिभिः सञ्चितस्य अग्नेः प्राणविनिष्ठत्वेन प्राणकृतः अग्नेर्भागः प्राणानामपि भवतीति ।
तस्याग्नेरेनोपरिष्टाद्भागो ‘तान्वे’ प्राणान् प्रीणितवान्भवतीत्यर्थः । इत्यादिविषयं भागं प्राणकृत्वित्वाह-
दध्नेति । तच्च सप्तमकाण्डे (श. प. ७ । १ । १ । ३) कुर्मोपवानकथनावसरेऽस्मिहितम् ॥ १३ ॥

अथ समुक्षुते प्रथमं मन्त्रं दर्शयन् व्यापष्टे-ये देवा देवानामिति । ‘देवानाम्’ अपि ‘देवाः,’
‘यज्ञियानाम्’ । यज्ञार्हणामपि तत्पूर्वककथनेन सर्वेषां यज्ञार्हत्वमित्यर्थः । ‘यज्ञियाः’ ते प्राणाः ।
द्वितीयवृत्तीपपदौ प्रसिद्धान्वित्वाह-संवत्सरीणमिति । ‘संवत्सरीणं’ संवत्सरेणान्विधेनं ‘उप भागमासते’ ।
अस्मिन् यज्ञे एतस्य समुक्षुणस्य संवत्सरीणमाणात्वात् संवत्सरीणे भागे यतः प्राणा दध्नादीन्प्राणान्येवाहन्ति
अतो ‘अहुतादो हविष’ इत्युक्तम् ! चतुर्पदादो मधुनो घृतस्येत्यनेन प्रकृतानेव दध्नादि दध्यत इत्याह-
स्वयमस्येति । ‘स्वयम्’ ‘अस्य मधुनो घृतस्य पिवन्तु’ । मधुनो घृतस्येति व्यत्ययेन कर्मणि षष्ठी,
मधु घृतम् । उपरिष्टादमेतत् । दध्नापि पिवन्तिवति प्रथमस्यार्थः ॥ १४ ॥

(द्ये) ये देवा देवेषु । (पु) अधिदेवत्वमायन्निति देवा ह्येते देवे-
पुधिदेवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरऽएतारोऽअस्येत्ययमभिर्ब्रह्म तस्यैते पुर-
ऽएतारो येभ्यो नऽऋते पवते धाम किञ्चनेति न हि प्राणेभ्यऽऋते पवते
धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्याऽअधि स्तुष्विति नैव ते दिवि न
पृथिव्यां यदेव प्राणभृत्तस्मिस्तऽइत्येतत् ॥ १५ ॥

(दद्वा) द्वाभ्यां समुक्षति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्वावानग्निर्वा-
वत्यस्य मात्रा तावत्तैर्वैनमेतत्समुक्षति ॥ १६ ॥

(त्यु) अय प्रत्यवरोहति । प्राणदाऽअपानदाऽइति सर्वे हेते प्राणा-
योऽयमभिधितः स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेतात्र हेवास्वेषु प्राणा-

“ ये देवा देवेष्वधिदेवत्वमायन् ”-इति । देवा ह्येते देवेष्वधिदेवत्वमायन् । “ ये
ब्रह्मणः पुरपतारो अस्य ”-इति । अयमभिर्ब्रह्म । तस्यैते पुरपतारः । “ येभ्यो न ऋते
पवते धाम किञ्चन ”-इति । न हि प्राणेभ्य ऋते पवते धाम किञ्चन । “ न ते दिवो न
पृथिव्या अधि स्तुषु ”-(वा. सं. १७ । १४) इति । नैव ते दिवि, न पृथिव्याम्, यदेव
प्राणभृत्-तस्मिस्त इत्येतत् ॥ १५ ॥

द्वाभ्यां समुक्षति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तैर्वैनमे-
तत्समुक्षति ॥ १६ ॥

अय प्रत्यवरोहति । “ प्राणदा अपानदाः ”-इति । सर्वे हेते प्राणाः-योऽयमभिधितः ।
स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेत-अत्र हेवास्वेषु प्राणान् व्रीत । अथ यदेतामत्रात्मनः परिदां

अथ द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे-ये देवा देवेष्विति (का. श्री. सू. १८ । १९) । ये देवा देवेष्वधि अधिदे-
वात् प्राणयुः । देवा ह्येते इति । “ एते देवाः ” प्राणाः “ देवेषु अधिदेवत्वम् ” अधिका देवा अधिदेवास्तेषां
मात्रस्तावन् “ मायन् ” मायन्नु तान्प्रति स्वेषामुपजीव्यतात् । अत उक्तं “ ये देवा देवेषु ” इति । द्वितीय-
पादे सर्वोक्तत्वम् । ननु ब्रह्मा ब्रह्मशब्देनाभिहितं इत्याह-अयमभिरिति । किम् ये “ तस्य ” अग्नेः
“ पुरो ” गन्तारो मरन्ति । “ येभ्यो ” विना किञ्चिदपि शरीरं न प्रवर्तते । तृतीयपादः प्रतिद्वार्य इत्याह-
नहि प्राणेभ्य इति । तृतीयपादेऽभिधितं विशेषमाह-नैव स इति । “ ते ” प्राणाः “ दिवि ” अग्नि “ न ”
सन्ति, “ पृथिव्याम् ” अग्नि “ न ” सन्ति । किन्तु “ यदेव प्राणभृद् ” वस्तु “ तस्मिन् ” सन्ति “ स्व्येतद् ”
उक्ते मरति इति द्वितीयमर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अथ प्रत्यवरोहणे मन्त्रजपस्यान्वयमतिरेकवर्णनादवाह-सर्वे हेत इति इत्यादिना । “ योऽयमभिः ” यपनेन
संरहतः “ एषः ” “ सर्वे प्राणाः ” प्रजापत्यात्मकत्वात् सर्वेषां प्राणा इत्यर्थः । अतः “ सः ” अन्वयः “ अथ ”

तं बुद्ध्यामुत्सादयेदिसामस्य शुगृच्छेदुदप्सूत्सादयेदुपोऽस्य शुगृच्छेदुय
 बुत्परिष्यन्दुत्सादयति तयो ह नैवापो दिनस्ति नेमां वदुहाप्सु न
 प्रात्यति तेनापो न दिनस्त्युय सुत्समन्तमापः परियन्ति शान्तिर्वाऽ-
 आपस्तेनोऽइमां न दिनस्ति तस्मात्परिष्यन्दुत्सादयेत् ॥ १९ ॥

(द) अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । (दि) इमे वै लोका ऽपुपोऽग्निरापः परि-
 श्रितस्तं बुद्ध्याऽ उत्सादयति तदेवेनं परिष्यन्दुत्सादयति ॥ २० ॥

बुद्धेवाग्राऽत्सादयति । (ती) इमे वै लोका ऽपुपोऽग्निराग्निर्वापुरादि-
 त्यस्तुदेते प्रवृत्त्याः स बुद्ध्याग्राभिरुत्सादयेदेतांस्तुदेवान्बहिर्धेभ्यो लोकेभ्यो
 दध्यादय बुद्ध्याऽ उत्सादयत्येतानेवैतुदेवानेषु लोकेषु दधाति ॥ २१ ॥

शुगृच्छेत् । यदप्सूत्सादयेत्-अगोऽस्य शुगृच्छेत् । अयं यत्परिष्यन्द उत्सादयति-तयो ह नैवापो
 दिनस्ति, नेमां । यदुहाप्सु न प्रात्यति-तेनापो न दिनस्ति । अयं यत्समन्तमापः परियन्ति ।
 शान्तिर्वा आपः । तेनो इमां न दिनस्ति । तस्मात्परिष्यन्द उत्सादयेत् ॥ १९ ॥

अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै लोका अग्निरापः । आपः परिश्रितः । तं यद्ग्रा उत्सादयति-तदे-
 वेनं परिष्यन्दुत्सादयति ॥ २० ॥

यद्ग्रा उत्सादयति । इमे वै लोका अग्निराग्निः-अग्निराग्निरादिभ्यः । तदेने प्रवृत्त्याः । स बुद्ध-
 याग्राभिरुत्सादयेत्-एतांस्तुदेवान्बहिर्धेभ्यो लोकेभ्यो दध्यात् । अथ यद्ग्रा उत्सादयति-एताने-
 वैतुदेवानेषु लोकेषु दधानि ॥ २१ ॥

बुद्धेवाग्राऽउत्सादयति । शिरः ऽएतद्यज्ञस्य अतःप्रवर्ग्य ऽआत्माऽयमभि-
 धितः स यदन्यत्राग्नेरुत्सादयेद्विर्षाऽस्माच्छिरो दध्यादुध बुद्ध्याऽउत्सा-
 दयत्यात्मानमेवास्यैतत्सत्स्मृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ २२ ॥

स्वयमातृण्या सत्स्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति । प्राणः स्वय-
 मातृण्या शिरः प्रवर्ग्य ऽआत्माऽयमभिधितः शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन
 संतनोति संदधात्युत्साद्य प्रवर्ग्य बुधा तस्योत्सादनम् ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ९ । १ । ३ ॥ (२-१)

इति निरवसानः प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११० ॥

बुद्धेवाग्रा उत्सादयति । शिरः एतद्यज्ञस्य-यतःप्रवर्ग्यः । आत्माऽयमभिधितः । स यदन्यत्राग्नेर-
 उत्सादयेद्-विर्षाऽस्माच्छिरो दध्यात् । अथ यद्वा उत्सादयति-आत्मानमेवास्यैतत्सत्स्मृत्य शिरः
 प्रतिदधाति ॥ २२ ॥

स्वयमातृण्या सत्स्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति । प्राणः स्वयमातृण्या, शिरः प्रवर्ग्यः,
 आत्माऽयमभिधितः, शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन संतनोति, संदधाति । उत्साद्य प्रवर्ग्य-
 बुधा तस्योत्सादनम् ॥ २३ ॥

अथ पुनस्तत्रैवोदासनं यज्ञस्य शिरःशिरसिस्थानरूपेण प्रसतति-बुद्धेवाग्रा उत्सादयतीति ॥ २४ ॥

यदा ऋग्वज्रमुत्सादने तदोक्तोदासने विशेषमाह-स्वयमातृण्यायेति । प्रथमं प्रवर्ग्यं स्वयमातृण्या नष्टं
 मुद्रासयेत् । एव च स्वयमातृण्यायाः प्राणरूपत्वात् प्रवर्ग्यत्वकस्य यज्ञस्य शिरस्य अविनाशप्रत्ययकस्य यज्ञ-
 शरीरस्य प्राणेन संतनोति संदधाति सम्पन्न करोति । अस्त्येव विवरणम्-उत्साद्य प्रवर्ग्यमिति । ' २ ' ,
 प्रवर्ग्यस्य ' यथा ' येन प्रकारेण प्रवर्ग्यकौण्डोक्त्यकारेण ' उत्सादनम् ' उक्तं तेन प्रकारेण प्रवर्ग्यमुत्साद-
 येत् । प्रत्येकान्नि प्रवर्ग्यम् इत्याहुक्तकालक्रियापेक्षया ' उत्साद्य ' इति त्यक्तस्य प्रयोगः ॥ २४ ॥

इति तृतीयपाठार्थविरचिते मातृतीयं वेदायंप्रकाशे भाष्येन्द्रविश्वपथब्राह्मणभाष्ये नरमकाण्डे
 द्वितीयेऽध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥ (९-२-१) ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयेऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् । (ब्रा) आहुतीश्च जुहोति समिधश्चादधात्ये-
तद्वाऽएनं देवा ऽप्युन्तं पुरस्तादग्नेनाग्नीणाहुतिभिश्च समिद्धिश्च तृथै-
वैनमयमेतदेप्युन्तं पुरस्तादग्नेन प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्धिश्च स वै
पञ्चगृहीतुं गृहीते तस्योक्तो वन्धुः ॥ १ ॥

(२) अथ षोडशगृहीतुं गृहीते । षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्नि-
रात्मसंमितेनैवेनमेतदग्नेन प्रीणाति यद्वा वा ऽ आत्मसंमितमुन्नं तदवाति
तत्र दिनस्ति यद्वयो दिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवाति समान्याह
सुचि गृहीते समानो हि स अमेतत्प्रीणाति वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन्नाहुतीश्च जुहोति, समिधश्चादधाति । एतद्वा एनं देवा अप्युन्तं पुरस्ताद-
ग्नेनाग्नीणन्—आहुतिभिश्च समिद्धिश्च । तथैवेनमयमेतदेप्युन्तं पुरस्तादग्नेन प्रीणाति—आहुतिभिश्च
समिद्धिश्च । स वै पञ्चगृहीतुं गृहीते । तस्योक्तो वन्धुः ॥ १ ॥

अथ षोडशगृहीतुं गृहीते । षोडशकलः प्रजापतिः । प्रजापतिरग्निः । आत्मसंमितेनैवेनमे-
तदग्नेन प्रीणाति । यद्वा वा आत्मसंमितमुन्नं—तदवाति, तत्र दिनस्ति । यद्वयो—दिनस्ति तत् ।
यत्कनीयो—न तदवाति । समान्याह सुचि गृहीते । समानो हि सः—यमेतत्प्रीणाति । वैश्वकर्मणाभ्यां

प्रबन्धोद्भासनान्तरं सञ्चिते इष्टकासमूहे स्थापनायाग्निं प्रवेष्टुं तावद्गार्हपत्ये आग्रहोम समिद्धोम च विधत्ते—
प्रत्येत्याग्निमिति । ' प्रहरिष्यन् ' इति । प्रणोभ्यन्तिर्त्यर्थः । विहितहोम आहवनीयप्रदेशं गमिष्यतोऽग्नेः
प्रीणनाय पुरस्तादग्नेन सम्पाप्यत इत्याह—एतद्वा एनामित्यादिना । ' आहुतिभिः ' ' समिद्धिश्च ' इत्येतादृ-
शेन इत्यस्य विशेषणम् । आहुतिसमिद्धिप्रेणात्तेनेत्यर्थः । आहुतिभिश्च समिद्धिश्चेति सामान्येन विधानात् कथं
होमप्रकार इत्यपेक्षायामाह—स वै पञ्चगृहीतमिति । आन्यं च पञ्चगृहीतं यथा भवति तथा ' गृहीते '
पञ्चगृहीत इत्यर्थः । तस्य तु " पञ्च वा ऋतवः " इत्यादिकं ब्राह्मणं प्रागुक्तम् । अनेन पञ्चगृहीते-
नाभ्यर्चैकाहुतिः सम्पादने ॥ १ ॥

' अथ षोडशगृहीतुं ' आन्यं ' गृहीते ' । अष्टौ प्राणाः, अष्टवज्जानीयेतैः षोडशावयवः ' प्रजापतिः '
अथ च बीजवानः ' अग्निः ' प्रजास्थामहः । अतस्तस्य षोडशगृहीतयामस्तद्वत्तमनं भवतीति तदुच्यते—

विश्वकर्माऽयमग्निस्तुमेवैतत्प्रीणाति तिस्रः आहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्वा-
नमिर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥

(त्यु) अयं समिधः आदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेविष्यात्तादृक्तद्वौ-
दुम्बयो भवन्त्यूर्ग्वे रसः ऽउदुम्बरः ऽजुर्जैवेनमेतद्वसेन प्रीणात्याह्वा भवन्त्ये-
तद्वे वृनस्पृतीनामुनार्त जीवं यदाई तद्यदेव वृनस्पृतीनामुनार्त जीवं ते-
नैनमेतत्प्रीणाति घृते न्युत्ता भवन्त्याग्नेयं वै घृतं स्वेनैवेनमेतद्वागेन
स्वेन रसेन प्रीणाति सर्वाश्च रात्रिं वसन्ति तत्र हि ता रसेन सम्पद्यन्ते
तिस्रः समिधः आदधाति त्रिवृदग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमे-
तदन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

जुहोति । विश्वकर्माऽयमग्निः । तमेवैतत्प्रीणाति । तिस्रः आहुतीर्जुहोति । त्रिवृदग्निः । यावानग्नि-
र्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तैवेनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥

अयं समिधः आदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेविष्यात्-तादृक् सत् । औदुम्बयो भवन्ति ।
ऊर्ग्वे रसः उदुम्बरः । ऊर्जैवेनमेतद्वसेन प्रीणाति । आह्वा भवन्ति । एतद्वे वनस्पृतीनामुनार्त जीवम्-
यदाईम् । तद्यदेव वनस्पृतीनामुनार्त जीवं-तेनैनमेतत्प्रीणाति । घृते न्युत्ता भवन्ति । आग्नेयं वै
घृतम् । स्वेनैवेनमेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणाति । सर्वा रात्रिं वसन्ति । तत्र हि ता रसेन सम्पद्यन्ते ।
तिस्रः समिधः आदधाति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तैवेनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

नैव 'अनेन एनं प्रीणाति' क्लृप्ते हि 'यद् एव अन्वयात्मकमित्तं' तदेव रक्षति, ॥ ४ 'हिनस्ति' भूयसो
हिंसकत्वाद्दृश्यस्य स्वर्णसत्त्वेनारक्षकत्वादिति । अत्र बोद्धव्यं गृहीतं सर्वं विमर्शयेद्दे आहुतीं क्रियते, अतश्चा-
हुतिमेवेन प्रयोगेन मह्यप्रसक्तत्वाद्-समान्यामिति । 'समान्याम्' एकस्याम् 'सुवि गृहीते' बोद्धव्यं गृहीत-
मात्रं सहैव गृहीतादित्यर्थः । आहुतिमेवेदं कथमेकं गृह्यत इत्याह-समानो हीति । एतेन बोद्ध-
व्यं गृहीतेनाज्येन 'य' 'प्रीणाति' तस्याग्रेरेकत्वादित्यर्थः । प्रकृतेन बोद्धव्यं गृहीतेनाज्येन
साम्ये होमाविति दर्शयन् मान्त्रवाणीकदेवतासम्बन्धस्याग्रे प्रकृतहोमे पूर्ववत्तानार्पणमाह-वैश्व-
कर्माणाभ्यामिति । 'वैश्वकर्माण' शब्दः तद्भिदादिशब्दस्य कर्मनामधेयः । अग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वेन विश्व-
विषयकर्मवत्त्वादिविश्वकर्मात्मकम् । एतद्गृहीतेनाज्येनैकाहुतिः, बोद्धव्यं गृहीतेन द्वे आहुती, इति तिस्रः आहुतयः
सम्पद्यन्ते । या च तिस्रस्तद्वृत्तं सप्तवित्तम्याग्रं प्रतिदुर्गमनीत्याह-तिस्रः आहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निरिति ॥ २ ॥

आहुतीश्च जुहोति समिधश्चादधातीति होमद्वयमपि सामान्येन विहितम् । तत्राग्राहुतीनां होमप्रकारोऽभिहितः ।
अयं समिधो होमे विशेषमभिधत्तुमाह-अयं समिध इति । यथा तर्पयित्वेति । लोके वनः कंचित्पुरुषं
माधाराग्नेन तर्पयित्वा एकादजमिवोषध्यां परिवेषणं करोति तद्वदेवमपि समिधोमो भवति । अग्राहुति-
रुत्तमाग्रास्य प्रथमं सन्नादितत्वादित्यर्थः । 'परिवेविष्यात्' इति वङ्गुत्तस्य चिकि रूपम् । ताव समिध

यदेवेता ऽआहुतीर्गृह्णाति । (त्वे) एतद्वाऽएनं देवाऽदृष्यन्तं पुरस्ता-
दुन्नेन समस्तुर्व्वन्नेनाभिराहुतिभिस्तुयैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन
सुधुस्करोत्येनाभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥

स वै पञ्चगृहीतं गृहीते । पञ्चधाविहितो वाऽअयुः शीर्षंप्राणो मनो
व्याक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमेतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितुः शीर्षंप्राणं दधा-
त्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या शिरऽपुवात्येतया सुधुश्यति
तिग्मताये ॥ ५ ॥

यदेवेता आहुतीर्गृह्णाति । एतद्वा एनं देवा दृष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन समस्तुर्व्व-
न्नेनाभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥

न वै पञ्चगृहीतं गृहीते । पञ्चधाविहितो वा अयं शीर्षंप्राणः । मनो, वाक्, प्राणः, चक्षुः,
श्रोत्रम् । एतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितं शीर्षंप्राणं दधाति । “ अग्निस्तिग्मेन शोचिषा ”-
(वा. मं. १७ । १९) इति तिग्मवत्या । शिरऽपुवात्येतया संशयति तिग्मतायै ॥ ५ ॥

औदुम्बरो मवेयुरेवाह-औदुम्बर्य इति । उदुम्बरस्य च ऊर्ध्वरसात्मकत्वात्तेनैव प्रीणातीत्याह-ऊर्ध्वा इति ।
‘ एतद् वनस्पतीनाम् ’ इत्यादिकस्यामर्यः । ‘ आर्द्रम् ’ आर्द्रत्वं गुण इति । यदेतद्वनस्पतीनामार्द्रत्वमुपपन्नं
‘ जीवम् ’ अर्द्धतराणांमुपपन्नमित्याह । अत आर्द्राग्निः समिद्धिर्होमे तेन जीवेन एनं प्रीणाति । अग्नौ हवमानस्य
पुलस्य समिदादिवज्ज्वलीमानमावाह, केवलं स्वात्कारूपेण परिगाथाद् ‘ आप्रेयम् ’ अत एव धूपते-“ एतद्वा
अग्नेः प्रियं धानं यदाज्यमिति ” (तै. स. १।३।१।१२) । ‘ ताः सनिचः ’ पूर्वपुः रात्रौ सर्वस्यामेव पृते
‘ वसन्ति ’ । ‘ सर्वा रात्रिम् ’ इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तत्तया निषासे हि ताः रसेन सम्यक्का पचन्तीति ।
अतस्तथाविधाभिः समिद्धिर्होमे स्वकीयेन रसरूपेण भागेन ‘ एवम् ’ अग्निम् प्रीणितवन् मवतीति । सनिच
अर्द्धातीति सामान्येन बहुवचिधानात्तद्विशेषपर्यवसानमाह-तिस्र इति । तत्र च त्रित्वसङ्ख्या सकृदाग्निप्रीति-
हेतुत्वेन प्रचलति-विद्वद्विरुपादिना ॥ १ ॥

यदेवेता इति । समस्तुर्व्वन्नेति । अहवनीयरूपतत्तुल्यं संस्कार-विशिष्टमकुर्वन्तिपर्यः ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमतुल्यं पञ्चवारम्भगमनेः शीर्षंप्राणपञ्चकोमावानरूपेण प्रसंसति-स वै पञ्चगृहीतमिति ।
वारिति । ‘ वाग् ’ इति मुखम्, प्राण इति श्वाणम्, यदुर्ध्वं श्रोत्रद्वयं च द्वौ प्राणौ, मनःसहिता वागादयः
शिरसि पञ्चधाविहितः प्राणः । अतश्च पञ्चवारम्भेन ‘ अस्मिन् ’ अग्नौ शिरसि मनः-प्रवृत्तिः प्राणपञ्चकं
निदधाति । होमयन्त्रस्य तिग्मपदसम्बन्धं प्रसंसति-अग्निस्तिग्मेनेति । तिग्मशब्दस्य तद्गन्वापकवाज्
त्यज्या यथा होमेन दैव्यतिद्वयेऽग्नेः शिरसि स्थितं करोति । ‘ संशयति ’ इति “ यो तनुद्वरणे ”-(भा.
पा. हि. प. १९) अन्तर्गृहीत्यनि “ अतोः स्थिति ”-(पा. सू. ७ । १ । ११) इत्याकाशोः ॥ १ ॥

अथातः सम्प्रेष्यति । (त्वु) बुद्धच्छेधमुपयच्छोपयमनीरभुये प्रहिय-
माणायानुब्रूहसुग्रीदेकस्फुयाऽनूदेहि ब्रह्मन्प्रतिरथं जपेति ॥ १ ॥

(त्वे) एतद्वै देवानुपमैष्यतः । (५) एतं यजुं तथैस्यमानान्दक्षिणतो-
ऽसुरा उक्षांश्च नाष्टाऽअजिघांश्च यक्ष्यध्वे न यजुं तथैस्यध्व-
ऽहुति ॥ २ ॥

ते देवाऽहुन्ममब्रुवन् । (वंस्त्वं) त्वं वै नः श्रेष्ठो बलिष्ठो वीर्यवत्तमो-
ऽसि त्वमिमानि उक्षांश्च प्रतिपतस्वेति त्वस्य वै मे ब्रह्म द्वितीय-
मस्तिष्यति तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीयमकुर्वन्ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तऽ-

अथातः सम्प्रेष्यति—उपयच्छेधमु, उपयच्छोपयमनीः, अभुये प्रहियमाणायानुब्रूहि, अभूहि ।
एकस्फुयाऽनूदेहि, ब्रह्मन् । अमतिरथं जप इति ॥ १ ॥

एतद्वै देवानुपमैष्यत एतं यजुं तस्यमानान् दक्षिणतोऽसुरा रक्षांसि नाष्टा अजिघांसन्— न
यक्ष्यध्वे, न यजुं तस्यध्वे इति ॥ २ ॥

ते देवा इन्द्रमब्रुवन्— त्वं वै नः श्रेष्ठो बलिष्ठो वीर्यवत्तमोऽसि, त्वमिमानि रक्षांसि प्रतिपतस्व
इति । ' त्वस्य वै मे ब्रह्म द्वितीयमस्तु ' इति । तथेति । तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीयमकुर्वन् । ब्रह्म वै

इत्यभिप्रायवार्थं यथोक्तं होम विधायाश्च तत्प्रायणीमधिकीः क्रियाः कर्तुं तदुद्दिष्टं संप्रेषमाह—अथातः
संप्रेष्यतीति । प्रोष्यमाणाग्निसिद्धयर्थं गार्हपत्ये प्रक्षिप्तं काष्ठम् ' इध्मं ' तद् ' उपयच्छ ' । अग्निप्राणार्थमभ्यन्ना-
निक्रयमाणः । सिकता उपयमन्धः, ताव ' उपयच्छ ' ता. बृह । तदेतदुभय प्रतिप्रस्थातारं प्रयुज्यते । हे होमः ।
' प्रहियमाणाव ' अभुये ' अनुब्रूहि ' । अग्निप्रणयनीता ऋचः ' अनुब्रूहि ' । हे अभूहि । त्वमेकपा स्वपरेष-
याऽनुगच्छ । हे ब्रह्मन् । " काष्ठः शिशानः " (का. स. १७ । १३-१९) इत्येतदतिरथाह्वयं सूक्तं ' जप ' इति । एव तत्र तत्र व्यापारे तं तं ' सम्प्रेष्यति ' विनियुज्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र संप्रेषे ब्रह्मन्प्रतिरथं जपेति यदुक्तं तत्सोमयोमविधातुं पुत्रकल्पमवतारयति—एतद्वा इति । एतद्वि-
ष्काळे छलु ' एतन् ' अग्निचयनीध्वं ' यज्ञ ' । तस्यमानान् ' कसिष्यमाणान् । इदमाव्युहान्तः । अथ एवा-
ग्निविहारसमर्पणे गच्छतो देवम् दक्षिणमग्नेन एव असुप्तं रक्षति च ' न यक्ष्यध्वे ' लोहये न्यत्ययेन ह्युत्क्रयः ।
न यजुं तस्यध्वे विस्तार्यध्वमिति ' अजिघांसन् ' देवाना यज्ञं विहन्तुमैच्छित्यर्थः ॥ २ ॥

पश्चात्तद्वैरस्माकं मध्ये त्वमेव प्रपतस्यतमो बलवत्तमश्चासि । बलिष्ठ इत्येतद्विशेषणम् । वीर्यवत्तम इति ।
अतः त्वमिमानि रक्षांसि ' प्रतिपतस्व ' प्रतिपत्वं ब्रह्म इत्युक्ते इन्द्रेण ' मे ' ब्रह्मणो द्वितीयोऽस्तिवत्युक्तम् ।

इन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरावृक्षार्थं नाष्टाऽपहृत्याभये-
ऽनाष्टाएतं वज्रमन्वत ॥ ३ ॥

तद्वाऽएतत्क्रियते । इदं वाऽअकुर्वन्निदं नु तानि रक्षांश्चैति देवैरेवाप-
हतानि युत्वेतत्करोति इदं वाऽअकुर्वन्स्तत्करवाणीत्ययोऽइन्द्रेण चैव तद्-
बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरावृक्षार्थं नाष्टाऽपहृत्याभयेऽनाष्टाएतं
वज्रं तनुते ॥ ४ ॥

स यः स इन्द्रः । (५) एष सोऽप्रतिरथं अयं यः स बृहस्पतिरपि स ब्रह्मा
तद्यद्ब्रह्माऽप्रतिरथं जुपनीन्द्रेण चैव तद्बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरानु-
क्षार्थं नाष्टाऽपहृत्याभयेऽनाष्टाएतं वज्रं तनुते तस्माद्ब्रह्माऽप्रति-
रथं जपति ॥ ५ ॥

वृहस्पतिः । स इन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्, रक्षांश्च, नाष्टा अपहृत्यः अभये-
ऽनाष्टा एतं यत्तन्मन्वत ॥ ३ ॥

तद्वा एतत्क्रियते-यदेवा अकुर्वन् । इदं नु तानि रक्षानि देवैरेवापहतानि-यत्वेतत्करोति-
यदेवा अकुर्वन्-तत्करवाणीति । अयोऽइन्द्रेण चैव तद् बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांश्च
नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टा एतं वज्रं तनुते ॥ ४ ॥

स यः स इन्द्रः-एष सोऽप्रतिरथः । अयं यः स बृहस्पतिः-एष म ब्रह्मा । तद् यद्ब्रह्माऽप्रतिरथं

(त्या) आशुः शिक्षानो वृषभो न भीमऽ इति । (त्यै) ऐन्द्योऽभिर्हृषा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वावानग्निर्वाव-
त्यस्य मात्रा तावदेवैतदक्षिणतोऽसुरावृक्षार्थं सि नाश्रा ऽपहन्ति त्रिष्टु-
भिर्वृत्रो वै त्रिष्टुब्ध्रेणैवैतदक्षिणतोऽसुरावृक्षार्थं सि नाश्रा ऽपहन्ति ता
द्वाविंशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदाग्नेभ्यो भवन्त्यग्निकर्म हि ॥ ६ ॥

(हय) अयैनमुद्यच्छति । (त्यु) वदु त्वा विश्वे देवा ऽग्ने भरन्तु चित्ति-
भिर्इति तुस्योक्तो वन्धुः ॥ ७ ॥

अपदि-इन्द्रेण चर्वनद् वृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाश्रा अपहृत्पाभवेऽनाश्र एव
यज्ञं तनुते । तस्माद्द्विषाऽभितिर्यं जवति ॥ ५ ॥

“आशुः शिक्षानो वृषभो न भीमः”-(ब्रा० सं० १७ । १३) इति । ऐन्द्योऽभिर्हृषा
द्वादश भवन्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-ताव-
देवैतदक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाश्रा अपहन्ति । त्रिष्टुभिः । वज्रो वै त्रिष्टुः । वज्रेणैवैतदक्षिण-
तोऽसुरान् रक्षांसि नाश्रा अपहन्ति । ता द्वाविंशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते । तदाग्नेभ्यो भवन्ति ।
अग्निकर्म हि ॥ ६ ॥

अयैनमुद्यच्छति । “वदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः”-(ब्रा० सं० १७ ।
५३) इति । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ७ ॥

अग्निर्वावत्येव इन्द्रात्मरुक्मनुसावति आशुः शिक्षानः इति । मन्त्रप्रतिपापाः देवतायाः मन्त्रस्य
नामेदात् आशुः शिक्षान इत्यादिका ऐन्दव ऋचोऽभिर्हृषा सप्तश भवन्तीति इन्द्रत्वेन स्वीकर्तुमुचिता मवन्ती-
त्यर्थः । अग्नितिरयन्तुत्वात्मावृषा द्वादशसंख्याया कृत्वाग्नेः सकारान् असुरा रक्षांसि च अपहन्त्यन्ते इति प्रत-
पाति-द्वादश भवन्तीति । अग्नितिरये ऋचो द्वादश मवन्तीति । तासां छन्दः प्रशान्ति-त्रिष्टुभिर्मिति । त्रिष्टुभो
वज्रस्य वज्रिणेन्द्रेण सहोत्पत्तेः । सा चोपनि-तैत्तिरीयके श्रूयते-“वदुतैर्वाहृष्यां पञ्चदश निष्पिमीत तन्निन्द्रो
देवताऽन्वसृग्यत त्रिष्टु छन्दः” (तै. म. ७।१।११४) इति । अथवा वीर्यवत्तान् त्रिष्टुभो वज्रस्य, वीर्यव
तः प्रदेष्टास्तनिर्माणात् । अत एव ध्रुव “ तस्यास्ते वीर्यावन्तो वीर्यादयसृग्यन्त ” (तै. स. ७।१।१।५)
इति । ननु प्रहृत्यग्निकर्मत्वान् तत्रैतास्मान्द्रोगावृषात्मसमवेतार्थत्वं स्यादित्यत आह-ता द्वाविंशति-
रिति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा द्वादश त्रिष्टुभः सन्त्याष्टाविंशतिपञ्चशताध्वराणि संपद्यन्ते । चतुर्विंशत्यष्टावृत्ता
गायत्रीणां ‘ द्वाविंशतिः ’ ॥ तावदस्य भवन्ति । अतो द्वादश त्रिष्टुभो भित्तिवा द्वाविंशतिर्गायत्र्यः । ताद्य
‘ आग्नेभ्यो ’ भवन्ति । अग्निना सहोत्पन्नत्वात् । अत एव श्रूयते-“ स मुञ्जतत्रिंशन् निरमिमीत तमग्नि-
देवताऽन्वसृग्यत गायत्री छन्दः” (तै. सं. ७।१।१।२) इति । प्रहृत्य च कर्माग्निसम्बन्धि भवति, तद्व्यय-
नामयत्वात् । अतस्मा ऋच ऐन्दवोऽपि छन्दःसम्पत्तिद्वारा प्रहृत्यकर्मसमवेतार्थो एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्येव त्रयणा कृतस्याग्नितिरयन्तुत्वात्तस्योत्पत्तिर्वाग्यमुक्त्वा अथान्तेत्यमन समन्त्रकं विधत्ते-अयैनमिति । “वदु

(३) अयाभिप्रयन्ति । पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरिति देवाश्चा-
सुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्स्वस्पृहन्त ते देवा ऽमुराणां दिशोऽवृजत
तथैवेतद्यजमानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य दिशो वृद्धे देवीरिति तदेना देवीः
कुरुते यज्ञमवन्तु देवीरिति यज्ञमिममवन्तु देवीरित्येतदपामतिं दुर्मतिं
वाधमानाऽडुत्यशनाया वाऽअमतिरशनायामपवाधमानाऽडुत्येतद्रायस्पोपे
यज्ञपतिमाभजन्तीरिति रम्यां च प्रोपे च यज्ञपतिमाभजन्तीरित्येतद्राय-
स्पोपेऽअपि यज्ञोऽअस्यादिति रम्याञ्च प्रोपे चापि यज्ञोऽस्यादित्येतत् ॥८॥

अयाभिप्रयन्ति । “ पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीः ”—इति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजा-
पत्या दिक्स्वस्पृहन्त । ते देवा अमुराणां दिशोऽवृजत । तथैवेतद्यजमानो द्विपतो भ्रातृव्यस्य दिशो
वृद्धे देवीरिति । तदेना देवीः कुरुते । यज्ञमवन्तु देवीरिति । यज्ञमिममवन्तु देवीरित्येतत् ।
“ अपामतिं दुर्मतिं वाधमानाः ”—इति । अशनाया वाऽअमतिः । अशनायामपवाध-
माना इत्येतत् । “ रायस्पोपे यज्ञपतिमाभजन्तीः ”—इति । रम्यां च पोपे च यज्ञपतिमाभज-
न्तीरित्येतत् । “ रायस्पोपे अपि यज्ञो अस्यादिति ”—(वा. सं. १७।५४) इति । रम्यां च
पोपे च अपि यज्ञोऽस्यादित्येतत् ॥ ८ ॥

एवा दिक्षे देवा अमे मरन्तु चितिभिः ” इत्यादिना मन्त्रेणेत्यर्थः । तस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणं (श. प. १।८।
१।७) प्रागुक्तमित्याह—तस्योक्तो वन्दुरिति ॥ ७ ॥

उदमनानन्तरमध्वर्युप्रवृत्तीनां चित्वां प्रति गमनं विधत्ते—अयेति । अत्र “ पञ्च दिशो देवीः ” इत्यादिभिः
पञ्चभिर्भिन्नराश्रीन्पर्वन्तं गच्छन्ति । अतस्ता ऋचः क्रमेण व्याचष्टे—देवाश्चासुराश्चेत्यादिना । प्राजापत्यपत्य-
भूता देवाश्चासुराश्चेत्येने ‘ उभये ’ दिग्विषये सदा कृतवन्तः । पश्चाद् ‘ देवाः अमुराणां दिशोऽवृजत ’ उप-
गम्य स्वाधीनीकृतवन्तः । मन्त्रे ‘ पञ्च दिशः ’ इत्यनेन ‘ तथैव ’ यजमानोऽपि द्वेषं कुर्वतो ‘ भ्रातृव्यस्य ’ ‘ दिशः ’
स्वाधीनाः करोति । ‘ देवीः ’ इत्यनेन ‘ एना दिशो ’ देवसंवन्धिनी. ‘ इहने ’ । अमुरेभ्य उपगम्य देवैः
स्वाधीनीकृतवाद् ‘ देवीः ’ इत्यनेन तथैव सम्पादितवान् मन्त्रोत्तरार्थः । ‘ यज्ञमवन्तु देवीः ’ इत्यनेन
प्रश्नस्य पदस्यानन्तरं विवक्षितमिति दर्शयति—यज्ञमिममिति । ‘ अमति ’ शब्दस्याशनेच्छाऽर्थ इति व्याचष्टे—
अपामतिमिति । “ अशनादोदन्यधनाया ” (पा. सु. ७।४।३४) इत्यादिसूत्रेण ‘ अशनाया ’ शब्दः
स्पष्टतो निराश्रितः । ‘ रायस्पोपे ’ इति घने तद्विषये पोपे चेति वक्तुमनिवृत्तमित्याह—रायस्पोप इति ।
रायस्पोपे अवीत्यत्रापि तथैव विवक्षितमित्याह—रायस्पोपे अवीति । मन्त्रार्थस्तु—‘ देवीः ’ दीयन्तीः देव-
संवन्धिभ्यः । ‘ पञ्च दिशः ’ ‘ अमतिम् ’ अशनेच्छाम्, ‘ दुर्मतिम् ’ अशान्नोपायं मतिं च ‘ अयवाधमानाः ’
घने तद्विषयोपेने ॥ यज्ञपतिसम्बन्धिभ्यः एनं प्रणीयमानास्त्रिभुवनं ‘ यज्ञमवन्तु ’ । अस्यादिति

(सु) समिद्धेऽभग्रावधि मामहान ऽहुति । यजमानो वै मामहान् उक्थ-
पत्र ऽहुत्युक्त्यानि ह्येतस्य पत्रापीड्य ऽहुति यज्ञिय ऽहुत्येतद्गृभीत ऽहुति
धारित ऽहुत्येतत्तप्तं धर्मं परिगृह्णायजन्तेति तप्तं ह्येतं धर्मं परिगृह्णाय-
जन्तोर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाऽऽहुतृर्जा ह्येतं यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ९ ॥

देव्याय धर्मे जोष्टेऽहुति । देवो ह्येष घर्ता जोषयित्तमो देवश्रीः श्रीमनाः
शातपथा ऽहुति देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः शातपथाः परिगृह्य देवा यज्ञमाय-
धिति परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्योऽध्वर्यन्तोऽभस्थुरि-
त्यध्वरो वै यज्ञो देवा देवेभ्यो यज्ञियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥

“समिद्धे अभग्रावधि मामहानः”—इति । यजमानो वै मामहानः । “उक्थपत्रः”—इति ।
उक्त्यानि ह्येतस्य पत्राणि । “ईदयः”—इति । यज्ञिय इत्येतत् । “गृभीतः”—इति ।
धारित इत्येतत् । “तप्तं धर्मं परिगृह्णायजन्त”—इति । तप्तं ह्येतं धर्मं परिगृह्णायजन्त ।
“ऊर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाः”—(वा. सं. १७ । ५५) इति । ऊर्जा ह्येतं यज्ञमयजन्त
देवाः ॥ ९ ॥

“देव्याय धर्मे जोष्टे”—इति । देवो ह्येष घर्ता जोषयित्तमः । “देवश्रीः श्रीमनाः
शातपथाः”—इति । देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः शातपथाः । “परिगृह्य देवा यज्ञमायन्”—
इति । परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञमायन् । “देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तोऽभस्थुः”—(वा० सं०
१७ । ५६) इति । अध्वरो वै यज्ञः । देवा देवेभ्यो यज्ञियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥

“छन्दसि लुहलुहितः”—(पा. सु. ३ । ४ । ६) इति लोड्यं लुह प्रत्ययः । हिजायमणि यज्ञं घने
तन्वोवे चाधितिद्विति प्रथममन्त्रमर्थः ॥ ८ ॥

यजमानस्तैव पूजकत्वत् ‘मामहान’ शब्दो यजमानपर इत्याह—यजमानो वा इति । अग्नेदेवयानि स्तोत्र-
शक्त्राणि पत्राण्यज्ञानि अवनतीत्यग्निरुक्थपत्र इत्याह—उक्त्यानि ह्येतस्मेति । यज्ञ उक्त्यान्वेव धर्मं वाहने यस्य स
उक्थपत्रः, इति । ‘गृभीतः’ इत्यनेनाभ्युपेया ‘धारित’ इत्येदमुक्तं मशतीत्याह—गृभीत इति । यतो देवाः तप्तं
‘धर्मं’ धर्मलघुणम् अग्निं ‘परिगृह्य मयजन्त’ अत उच्यते अन्ते तप्तं धर्मनित्याह—तप्तं धर्ममिति । उत्तर-
वाक्यमप्येवमेव व्याचष्टे—ऊर्जेति । “ऊर्जा” आग्नयद्विषयः प्रसृतिना समेतेत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु—सम्प्राप्तो
अग्नी प्रगोपनात् मामहानोऽत्यर्थं पूजको यजमानोऽविकारमात्रेणालुगच्छति । उक्त्यान्वेराज्ञानि यन्म सः
‘उक्थपत्रः’ । “ईदयः”—स्तुत्यो यज्ञियो वा स चाग्निभ्युपेया धारितः । हिज देवास्तत धर्मात्मकं तमग्निं
परिगृह्णायजन्त यजन्तस्त्वदेव यज्ञमयन् तम् आग्रादिहविर्लुहनेन क्रतेनासायजन्तेति द्वितीयस्यार्थः ॥ ९ ॥

अग्नेर्देवसम्बन्धित्वाद् धारयितुं वाजोवसितुमवन्ताग्निरेव देव्यायेयादिनोच्यते इत्याह—देव्यायेति । उत्तर-
वाक्यस्य प्रतिशयनित्यह—देवश्रीरिति । परिगृह्येति । ‘देवा देवेभ्यः’ इत्यत्र ‘अध्वर्यन्त’ इत्येतद्वदं

(द्वी) वीतुं हविः शमितुं शमिता यजुष्याऽहुति । (ती) इष्टुं स्विष्टमित्येतत्तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेतीत्यध्वर्युः पुरस्ताद्यजुष्यं जपति होता पश्चादहोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येव ऽएव तुरीयो यज्ञस्ततो वाक्का ऽआशिषो नो जुपन्तामिति ततो नो वाक्काश्चाशिषश्च जुपन्तामित्येतत् ॥ ११ ॥

(त्सू) सूर्यरश्मिर्ह्रिकेशः पुरस्तात् । (त्स) सविता ज्योतिरुदयारं ॥ अजस्रमित्यसौ वाऽआदित्य ऽएषोऽग्निः सु ऽएष सूर्यरश्मिर्ह्रिकेशः पुरस्तात्सवितैतज्ज्योतिरुदयच्छत्यजस्रं तुस्य पूषा प्रसवे याति विद्वानिति पशवो वै पूषा तुऽएतस्य प्रसवे प्रेरते सम्पुश्यन्विश्वा भुवनानि गोपा-

“ वीतं हविः शमितं शमिता यजध्वे ”-इति । इष्टं स्विष्टमित्येतत् । “ तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति ”-इति । अध्वर्युः पुरस्ताद्यजुषि जपति । होता पश्चादहोऽन्वाह । ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति । एष एव तुरीयो यज्ञः । “ ततो वाक्का आशिषो नो जुपन्ताम् ”-(बा० सं० १७।५७) इति । ततो नो वाक्काश्चाशिषश्च जुपन्तामित्येतत् ॥ ११ ॥

“ सूर्यरश्मिर्ह्रिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयारं अजस्रम् ”-इति । असौ वा आदित्य एषोऽग्निः । स एष सूर्यरश्मिर्ह्रिकेशः पुरस्तात् सवितैतज्ज्योतिरुदयच्छत्यजस्रम् ।

व्याचष्टे-अध्वरो वा इति । ‘अध्वर्यस्त’ इति “ कव्यध्वरपुतनस्यवि लोचः ”-(पा. सू. ७।४।२९) इति क्वचि अध्वर्युकारलोपः । मन्त्रार्थस्तु-देवसम्बन्धिने धारविने खोषनिवृत्तमायाप्रे हविर्निर्गम्य तत्प्रगपनं क्रियत इति वाक्यरोचः । किञ्च यो ‘देवप्रीः’ ध्वन्त इति त्रिषः देवाः त्रिषो दस्य ॥ तपोक्तः । मत्स्यः त्रिषं दातुं मनो वस्येति ‘ध्वनिनाः’ शतानि पयांसि यस्यासौ ‘शतपयाः’ तपसि परितृप्त देवा यजनप्रदेशं गतवन्तः गत्वा च देवा ऋत्विगादयः देवेभ्यो यज्ञमिच्छन्तः रियतवन्त इति तृतीयस्यार्थः ॥ १० ॥

‘वीतं शमितम्’ इत्यस्य पदद्वयस्यार्थमाह-इष्टं स्विष्टमिति । अध्वर्युर्होतृयज्ञयोः यथास्थानं यथापथ मन्त्रजन एव तुरीयो यज्ञ इति व्याचष्टे-अध्वर्युः पुरस्तादिति । ‘वाक्काः, आशिषः’ इत्यनयोः शब्दयोः सामानाधिकरण्याद्वा निवारयति-ततो नो वाक्काश्चाशिषश्चेति । मन्त्रार्थस्तु-शमितेति तृतीयैकवचनस्य ॥ इत्यादेराः । ‘शमित्रा’ अन्धपर्वणागीय हविः वीतम् ॥ यत्र यस्मिन् प्रगपनदेशे हव्यं हवनार्हमस्मिन् तुरीयो यज्ञो गच्छति । तस्याभिषादस्याग्नेः अन्धर्वादीनाम् अप्रतिरयादयो मन्त्रा वाक्काः ऋषयः सामवेदगानि वाक्यानि, आशिषश्च नः’ अस्माकं जुपन्तामिति चतुर्थस्यार्थः ॥ ११ ॥

एतस्य प्रणीतमानस्यप्रेरितव्यत्वकत्वात् ‘स एषः’ प्रणीयमानाग्निज्जगः सूर्यस्य च रश्मिभिर्धुक्तो हस्ते-वर्णकेशः तेजोरूपः ‘समित्रा’ अनवच्छिन्नं ‘पुरस्तादुदयान्’ यद् ‘उदयच्छति’ अतो मन्त्र इमेनेवार्थमावाह रत्यह-सूर्यरश्मिरिति । इष्टः यजुजनकत्वेन ‘इष्टा’ इति पशवः लभ्यन्ते । ‘स एतस्य’ अग्रेतुद्रायां

ऽङ्गुत्पेष वाऽङ्गुत्थं सुर्वथं सम्पश्यत्येष ऽऽऽप्नुवात्य सुर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२ ॥

तद्याऽऽमुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशः । (स्ता) ताऽएतद्देवाऽऽसुराणामवृञ्जतायो ता ऽएवैतत्समारोहंस्ताऽऽएवैतन्मज्जमानो द्विपतो ब्राह्मणस्य वृद्धेऽयो ता ऽएवैतत्समारोहत्ययोऽएतद्वाऽएताभिर्देवाऽऽतः सम्प्राप्नुवंस्तुयेवाभिर्यमेतद्वातः सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥

(त्य) अथाश्मानं पृश्निमुपदधाति । (त्य) असी वाऽआदित्योऽश्मा

“ तस्य एषा प्रसवे याति विद्वान् ”—इति । पशवो वै एषा । त एतस्म प्रसवे प्रेरते । “ सम्पश्यन्विधा भुवनानि गोपाः ”—(वा. सं. १७।५८) इति । एष वा इदं सर्वं सम्पश्यति । एष ऽऽप्नुवात्य सर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२ ॥

तद् वा अमुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशः—ता एतद्देवा असुराणामवृञ्जत । अयो ता एवैतत्समारोहन् । ता उ एवैतन्मज्जमानो द्विपतो ब्राह्मणस्य वृद्धे । अयो ता एवैतत्समारोहति । अयो एतद्वा एताभिर्देवा आतः सम्प्राप्नुवन् । एतद्वाभिर्यमेतद्वातः सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥

अथाश्मानं पृश्निमुपदधाति । असी वा आदित्योऽश्मा पृश्निः । अमुमेवैतदादित्यमुपदधाति ।

प्रवर्तन इत्ययमर्थो मन्त्रयमेन विवक्षित इत्याह—पशवो वा इति । ‘ प्रेरते ’ ‘ ईर गतौ ’ (वा. पा. ष. भा. ८) इत्याद्यादिकस्य छेदि बहुवचने रूपम् । अग्रेः प्रजापत्यात्मकत्वेन सर्वस्यापि प्रवृत्ताद्वा रक्षितृत्वाच्च गोपाः तत्रापि संपश्यन्तित्यादिमन्त्रयोगः संप्रवेदार्थे इत्याह—संपश्यन्ति । मन्त्रार्पणस्य च विमर्शितो हरेतकेशस्तेजोरेणः प्रणयिमानाग्निः पुस्त्यादुपपद्यते तस्य प्रसवे विद्वान् एषा याति अग्रे. प्रजापत्यात्मकत्वेन, विधा भुवनानि संपश्यन् सर्वस्यापि भुवनस्य प्रवृत्ताद्वा, ‘ गोपाः ’ रक्षितृत्वाद् ‘ भुवनस्य गोप्ता ’ गौणान्तेति एवमस्यार्थः ॥ १२ ॥

“ तद्वैतन्मज्जमानो द्विपतो ब्राह्मणस्य वृद्धे ” इति सामान्येनोक्तम् । सम्प्रति ता एव पञ्च दिशो विशिष्य दर्शयन् तासामुक्तमग्नेः स्वाधीनतया प्राप्तिमाह—तद्या इति । ‘ तद् ’ इति देवा यस्मिन् कावे अमुष्यो दिशोऽङ्गुत्त तस्य काठस्य परास्यः । एतन्मज्जमानोऽसुरोऽस्य मन्त्रः पश्यत्यन्ते । ‘ मृञ्जत ’ एष्य उपनिमित्तकतः । ‘ समारोहन् ’ स्वाधीनोऽहन्तः । अयो इति । किञ्च देवास्तस्मिन्कावे एताभिर्देवभिः ‘ आतः ’ दूर्यान्मन्त्रान्प्रदेशोऽप्यन्तरिक्षपर्यन्तं ‘ सम्प्राप्नुवन् ’ तद्देवत्वमपि ब्रह्मणोऽस्त्यन्तेऽप्यगम्य स्वाधीनीकृताः ताः ‘ पञ्च दिशः ’ ‘ आतः ’ सम्प्राप्नोति । अन्तरिक्षात्मकाग्नेः प्रमत्तपर्यन्तं सः सम्प्राप्नोति । उक्तेर्मन्त्रैराधीनपर्यन्तं गमने ब्राह्मणस्य स्ववित्तान्तरिक्षदर्शनीयः पञ्च दिशोऽप्यगम्य स्वाधीनतायां संप्रप्ता मन्त्राभिर्यमेतः ॥ १३ ॥

उक्तेर्मन्त्रैः आधीनपर्यन्तं गमना त्वेकस्य पृश्निवर्गस्यात्मन उपपन्नं विवर्ते—अयेति । पृश्निशब्देन श्वेत-

पृथिरमुं वै तदादित्यमुपदधाति पृथिर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं पृथि
तमन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो यौरा-
हवनीयऽ एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेष्ट इमौ लोकावन्तरेण
तपति ॥ १४ ॥

(त्या) आग्नीध्रवेलायाम् । (म) अन्तरिक्षं वाऽआग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे
दधाति तस्मादेष्टोऽन्तरिक्षायतनो व्यष्ट्वे व्यष्ट्वे ह्येषु ऽइतः ॥ १५ ॥

स एष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्वत्ते तदेतदायुः प्रायुः वै तदात्मन्वत्ते तदे-
तदन्नमायुर्ह्वेतदन्नम् वाऽआयुर्ऽश्मा भवति स्थिरो वाऽअश्मा स्थिरं
तदायुः कुरुते पृथिर्भवति पृथीव ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

पृथिर्भवति । रश्मिभिर्हि मण्डलं पृथि । तमन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधाति । अयं
वै लोको गार्हपत्यः, यौराहवनीयः । एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति । तस्मादेष्ट इमौ लोका-
वन्तरेण तपति ॥ १४ ॥

आग्नीध्रवेलायाम् । अन्तरिक्षं वा आग्नीध्रम् । एतं तदन्तरिक्षे दधाति । तस्मादेष्टोऽन्तरिक्षायतनः ।
व्यष्ट्वे । व्यष्ट्वे ह्येष इतः ॥ १५ ॥

स एष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्वत्ते । तदेतदायुः । आयुर्वै तदात्मन्वत्ते । तदेतदन्नम् । आयु-
र्ह्वेतत् । अन्नम् वा आयुः । अश्मा भवति । स्थिरो वा अश्मा । स्थिरं तदायुः कुरुते । पृथिर्भ-
वति । पृथीव ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

मुप्यते । पुनरेतन्म उपधानेनादित्यस्यैवोपधानं भवतीत्याह-असौ वा आदित्य इति । आदित्यमण्डलादित्य-
प्रदर्शनेनोक्तमन्मनः पृथिरमुंमुपदधाति-पृथिर्भवतीति । तस्य चत्स्मिन् उपधानं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यं
कर्तव्यमित्याह-तमन्तरेणेति । गार्हपत्याहवनीययोश्चत्स्मिन्गोपितनलोकादित्यत्वात्तत्वाद्गोकादित्यस्य च मध्ये सूर्यस्य
तपनात् सूर्यात्मकस्यात्मनोऽपधानमुपपन्नमित्याह-अयं वै लोको इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमागस्त्यो-
पधानस्यानतया विधानात् आग्नीध्रवेलायामिति ननुपधानं स्पष्टं इत्यत्र आह-आग्नीध्रवेलायामिति ।
वेलाशब्दः अवकाशमावष्टे-गार्हपत्याहवनीययोश्चत्स्मिन्गोपितनलोकादित्ययोर्मध्यवर्तितेनाग्नीध्रस्यान्तरेष्टव्यम् ।
' व्यष्ट्वे ' शब्दमार्गो उच्यते । तत्रैतस्यात्मन उपधानं क्रियते । तस्मात् ' इतः ' प्रदेशात् ' व्यष्ट्वे '
अर्द्धमार्गे ' एषः ' सूर्यस्तपतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ तस्यात्मन आदित्यात्मकत्वादित्यस्य च प्राणायात्मकत्वात् तदुपधानेनात्मनि प्राणादिवारणं सम्पाद्यत
इत्याह-स एष इति । ' सः ' आदित्यात्मकः ' एष ' अश्मा ' प्राणः ' प्राणात्मकदित्यरूपत्वात् । आदित्यस्य
च प्राणत्वं तदुच्ये प्राणिनश्चेष्टन्ते । तदस्तमत्रे तु न चेष्टन्त इति । अत्र एव श्रूयते-" योऽसौ तमनुदेति

(१५) स उपदधाति । विमान ऽएष दिवो मध्यऽआस्तऽइति विमानो ह्येष दिवो मध्यऽआस्तऽआपप्रितान्नोदसी ऽअन्तरिक्षमित्युद्यन्वाऽएषऽ इमाल्लोकानापुरयति स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति सुचश्चेतदेदीश्वा-
हान्तरा पूर्वमपरं च केतुमित्यन्तरेषं च लोकममुं चेत्येतदथो यजेदमे-
तर्हि चीयते युञ्जादः पूर्वमुचीयतेति ॥ १७ ॥

(त्र्यु) उक्षा समुद्रोऽअरुणः सुपर्णऽइति । (त्र्यु) उक्षा ह्येष समुद्रो-
ऽरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेशेति पूर्वस्य ह्येषऽ एतं योनिं

स उपदधाति । “ विमान एष दिवो मध्य आस्ते ”-इति । विमानो ह्येष दिवो मध्य आस्ते । “ आपप्रितान्नोदसी अन्तरिक्षम् ”-इति । उद्यन्वा एष इमाल्लोकानापुरयति । “ स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीः ”-इति । सुचश्चेतदेदीश्वाह । “ अन्तरा पूर्वमपरञ्च केतुम् ”-(वा. सं. १.७.१९) इति । अन्तरेण च लोकममुं चेत्येतत् । अथो यजेदमेतर्हि चीयते, यज्ञादः पूर्वमुचीयतेति ॥ १७ ॥

“ उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः ”-इति । उक्षा ह्येष समुद्रोऽरुणः सुपर्णः । “ पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश ”-इति । पूर्वस्य ह्येष एतं योनिं पितुराविशति । “ मध्ये दिवो निहितः

स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायवेदिनि, अतो योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायाम्भमेति ”-(ते.आ. १. १.११) इति । प्राणत्वादेवायुरूपत्वं प्राणिनामेव जीवनकाळसम्बन्धाद् । आयुर्ह्येतादिति । एषः ‘ अयमा ’ यतः कारणात् ‘ आयुः ’ एव ‘ एतद् ’ इति नपुंसकलिङ्गमायुरित्येतदपेक्षम् । तद् ‘ आयुः ’ अजम् । तद्वृत्तामेव मोक्तव्यात् । यत् एतदजं तस्मात्तदुपधानेन स्वकीय आत्मनि प्राणाग्नीन् धारितवान् सम्भवति ॥ १९ ॥

अथ तत्प्राणवाने मन्त्रस्य प्रदर्शयन् व्याचष्टे-स उपदधाति विमान एष इति । ‘ हि ’ यस्मात्कारणात् ‘ एषः ’ सूर्यो मूलग्रामस्य निर्माता शुलोकस्य ‘ मध्य आस्ते, ’ अत उक्तम् ‘ विमान ’ इति । उदयमानः सूर्यः पृथिव्यादीन् स्वप्रकाशेनापूरयतीति तमर्थमाहेति व्याचष्टे-आपप्रितानिति । “ प्रा शूणे ”-(वा. पा. अ. ५. ११) इत्यस्मात्प्रर्चमानार्थस्य लिटिः कबसुरादेशः । ‘ विश्वाची घृताची ’-पदाम्बो विश्वेषां इतिवा भूतानां च स्थानाद् वेदयः सुचश्च विवक्ष्यन्त इत्याह-स विश्वाचीरिति । पूर्वमपरमिति पृथिवी-शुलोकमभिधीयते । किञ्च पूर्वमित्यनेन पूर्ववृत्तो गार्हपत्य उच्यते, अपरमित्यनेन तदानीं चीयमान आहवनीय इति व्याचष्टे-अन्तरा पूर्वमिति । शूणामस्य निर्माता यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च सप्तान्तापूरयन् एष सूर्यो शुलोकस्य मध्ये तिष्ठति । किञ्च यः सूर्यः ‘ पूर्वमपरं च वेतुं ’ लोकम् ‘ अन्तरा ’ यावापृथिव्योर्मध्ये गार्हपत्याहवनीययोर्वा मध्ये सन् विश्वाचीर्मेदी, भूताचीः सुचश्च ‘ अभिचष्टे ’ पश्यतीति प्रथमस्यार्थः ॥ १७ ॥

द्वितीयमन्त्रे उक्षा समुद्रः, पूर्वस्य योनिं, मध्ये दिवः इति पादत्रयार्थः प्रसिद्ध इत्याह-उक्षा समुद्रो अरुण इति । अथर्वशास्त्रे रत्नशब्देनैते लोका विवक्ष्यन्त इत्याह-विचक्रम इति । ‘ उक्षा ’ शेषकः “ आदित्याजस्यते वृष्टिः ”-(म. सू. १. ७.९) इति तस्य वृष्टिहेतुत्वात् । अत एव

पितुराविशति मध्ये दिवो निहितः पृथिरश्मेति मध्ये ह्येव दिवो निहितः
पृथिरश्मा विचक्रमे रजसस्पात्यन्ताविति विक्रममाणो वाऽएष एषां
लोकानामन्तान्पाति ॥ १८ ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्गृह्णावन्निर्गृह्णावत्यस्य
मात्रा त्वारतैर्वैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुभ्यां त्रैष्टुभो ह्येष न सादयत्यसन्नो
ह्येष न सूददोहसाऽपिबदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणऽएष किं प्राणे
प्राणं दध्यामिति तं निधाय यथा न नश्येत् ॥ १९ ॥

(३) अयोपायन्ति । (न्ती) इन्द्रं विश्वाऽअवीवृधन्ति तस्योक्तो
वन्धुर्देवहूर्यज्ञऽआ च वक्षत्सुमहूर्यज्ञऽआऽच वक्षति देवहूर्यश्च यज्ञः

पृथिरश्मा ”-इति । मध्ये ह्येष दिवो निहितः पृथिरश्मा । “विचक्रमे रजसस्पात्यन्तां”-
(वा. सं. १७ । ६०) इति । विक्रममाणो वा एष एषां लोकानामन्तान्पाति ॥ १८ ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यावानग्निर्गृह्णावत्यस्य मात्रा-त्वारतैर्वैनमे-
तदुपदधाति । त्रिष्टुभ्याम् । त्रैष्टुभो ह्येषः । न सादयति । असन्नो ह्येषः । न सूददोहसाऽपिबदति ।
प्राणो वै सूददोहाः । प्राण एषः । किं प्राणे प्राणं दध्यामिति । तं निधाय यथा न नश्येत् ॥ १९ ॥

अयोपायन्ति । “ इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् ”-(वा. सं. १७ । ६१) इति । तस्योक्तो
वन्धुः । “ देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत्, सुमहूर्यज्ञ आ च वक्षत् ”-इति । देवहूर्यश्च यज्ञः सुम-

समुद्रात्मकः वर्गोऽयमः । पर्णग्रन्थेन पतनमुच्यते । शोमनपतनः एवंविधः सूर्यः ‘ दूरित्य ’ एतदुक्तस्य
पितृरूपस्य ‘ पोनि ’ स्थानम् आविवेश ’ एतल्लोकादित्यान्नावमान इव दृश्यत इति तस्य पितृलोकोत्तरात् ।
किंच ‘ दिवो मध्ये ’ आग्निमण्डपलक्षणे ‘ निहितः ’ वर्णितः इति ‘ अश्मा ’ अमररूपः सूर्यः विविधं
लोकान् गच्छते “ एदसि सुदृढवृष्टिः ”-(पा. सू. ३ । ४ । ६) इति वर्तमाने लिट् । “ विक्रममाणो
वा एष, एषां लोकानामन्तान्पाति ” इति ध्रुवे । रजस इत्येकवचनम् अन्ताविति द्विवचनं
च अविवक्षितं, लोकानामन्तान् मानवान् पाति स्वर्गमेव प्रकाशं ततो निर्वर्त्य पदार्थाश्च दर्शयन् रक्षतीति
द्वितीयस्यार्थः ॥ १८ ॥

उपधानमन्त्रयोर्दत्तं प्रशंसति-द्वाभ्यामिति । अथ तयोरेव चन्द्रः प्रशंसति-त्रिष्टुभ्यामिति । ‘ एषः ’
सूर्यः ‘ त्रैष्टुभः ’ त्रैष्टुभेऽन्तरिक्षे वर्तमानत्वात् । अन्तरिक्षस्य त्रैष्टुभत्वं तैत्तिरीयके कथ्यते-“ गावश्चो नं पृथिवी
त्रैष्टुभमन्तरिक्षम् ” (वै. सं. १।२।१।१) इति । प्रकृतस्यायमन इष्टकान्तरवदुपधानस्य विधानात्तद्देव सादनप्रसक्तो
निवेति-न सादयतीति । तत्रोत्पत्तिमाह-असन्नो ह्येष इति । ‘ एषः ’ सूर्यः ‘ असन्नः ’ कश्चिदेवावस्थितो न भवति
सर्वत्र पारिभ्रमगादित्यर्थः । मा भूदसन्नत्वात्स सादनं सूददोहसाऽपिबदनं तु कर्तव्यमिति आह-न सूददो-
हसाऽपिबदतीति । सूददोहसाऽपिबदनमपि न कर्तव्यम्, इत इत्यत आह-प्राणो वा इति । प्राणात्मके सूर्ये

सुप्रहृश्च सुप्रदग्निर्देवो देवान् ॥ ५ ॥ अ च वक्षदिति सुप्रचैवाग्निर्देवो देवान्
च वहत्वित्येतत् ॥ २० ॥

(द्रा) व्वाजस्य मा प्रसवुः । (५) उद्गामेणोदग्रभीत् । अथा सप्तन्नानिन्द्रो
मे निग्रामेणाधरात् ॥ ५ अकृतिरिति युथैव यजुस्तथा वन्धुः ॥ २१ ॥

(रु) उद्गमं च निग्रमं च । ब्रह्म देवाऽअवीवृषन् । अथा सप्तन्नानि-
न्द्राग्नी मे विपूज्यन्त्यान्वस्यतामिति युथैव यजुस्तथा वन्धुः ॥ २२ ॥

(स्त) तद्वाऽअमुष्मादादित्यादूर्ध्वाश्रितस्तो दिशः । (स्ता) ताऽ
एतद्देवाऽअसुराणामवृजतायो ताऽ एवैतत्समारोहंस्तुऽ उऽएवैतद्यज-
मानो द्विपतो आतव्यस्य वृद्धेऽयो ताऽ एवैतत्समारोहस्ययोऽएतद्वाऽ
एताभिर्देवाऽ आतः संप्राप्नुवंस्तुथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ २३ ॥

हृश्च । “ यक्षदग्निर्देवो देवान् आ च वक्षत् ”- (वा. सं. १७ । ६२) इति । यक्षचैवाग्निर्देवो
देवान् आ च वहत्वित्येतत् ॥ २० ॥

“ वाजस्य मा प्रसव उद्गामेणोदग्रभीत् । अथा सप्तन्नानिन्द्रो मे निग्रामेणाधरात्
अकः ”- (वा. सं. १७ । ६१) इति । यथैव यजुस्तथा वन्धुः ॥ २१ ॥

“ उद्गमं च निग्रमं च ब्रह्म देवा अवीवृषन् । अथा सप्तन्नानिन्द्राग्नी मे विपू-
ज्यन्त्यान्वस्यताम् ”- (वा. सं. १७ । ६४) इति । यथैव यजुस्तथा वन्धुः ॥ २२ ॥

तद् वा अमुष्मादादित्यादूर्ध्वाश्रितस्तो दिशः-ता एतद्देवा असुराणामवृजत । अथो ता
एवैतत्समारोहन् । ता उ एवैतद्-यजमानो द्विपतो आतव्यस्य वृद्धे । अथो ता एवैतत्समारोहति ।
अथो एतद्वा एताभिर्देवा आतः सम्प्राप्नुवन् । तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ २३ ॥

प्राणारमकस्य सुददोहसः पिष्टपेषणमभ्युत्पादित्यर्थः । तत्सोपहितस्वात्मनो रथा विधायान्तर्यामिदेव प्रति
गच्छेयुरिति विषये-तं निधामेति । “ यथा अस्मा ‘ न ’ मन्वेत्तप, निधायानीधसमीपदेशमतिक्रान्त्युरित्यर्थः ।
तत्सोक्तो ह्यनुधुरिति । ” इन्द्रं विश्वा अवीवृषमित्येन्द्रं हि सर्वाणि भूतानि वर्धयन्ति ” इत्यादिनाऽस्य
ब्राह्मण (श. प. ८ । ७ । १७) अष्टमकाण्डेऽभिहितम् । “ देवहूः ” इत्यादिकस्यात्यर्थः । यतो यज्ञो देवानाङ्गव-
तीति देवहूः । सुप्रमिति सुखनामधेयम् (निघ. १ । ६ । १६) सुप्रमाद्वपतीति “ सुप्रहूः ” तत्ताधनत्वात् । अतो
देवहूयज्ञो देवान् आ च वक्षत् आबद्ध सुप्रहूयज्ञः “ आबद्ध ” इत्युच्यते-यक्षचैवाग्निरिति । अग्निर्देवो
देवान् यक्षत् यजन् आबद्ध इत्येतदुक्तं मन्वतीति । यक्षत् वज्रम् इति यथैवैतदुक्तं एतद् रूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥

वाजस्येति उद्गमं वेति मन्त्रद्वयं निगदन्त्यस्यास्य इत्याह-वाजस्य मा प्रसव इति । यत्र दिशो देवीदि-
त्यादिमन्त्रैर्गार्हपत्यादार्घ्याभ्यर्च्यन्तं गमने आतव्यस्यन्निधनीः सुप्रादूर्वाचीः पञ्च दिशः ततोऽयमप्यस्यं प्राप्सवान्

(त्व) अयाग्रिमारोहन्ति । क्रमध्वमग्निना नाकमिति स्वर्गो वै लोको नाकः क्रमध्वमग्नेनाग्निनेतुः स्वर्गं लोकमित्येतदुच्यते हस्तेषु विभ्रतः इत्युच्यते हस्तेषु एतः हस्तेषु विभ्रति दिवस्पृष्टः स्वर्गत्वा मिथ्या देवेभिराध्वमिति दिवस्पृष्टः स्वर्गं लोकं गत्वा मिथ्या देवेभिराध्वमित्येतत् ॥ २४ ॥

(त्वा) प्राचीमनु प्रदिशं ग्रेहि विद्वानिति । प्राची वै दिग्ग्रेः स्वामनु प्रदिशं ग्रेहि विद्वानित्येतदग्नेरग्ने पुरोऽअग्निर्मवेहेत्यस्य त्वमग्नेरग्ने पुरोऽअग्निर्मवेहेत्येतद्विद्वाऽआशा डीद्यानो विुभाहीति सुर्वाऽआशा डीप्यमानो विुभाहीत्येतदूर्जं नो घेहि द्विपदे चुतुष्पदऽइत्याशिपमाशास्ते ॥ २५ ॥

अयाग्रिमारोहन्ति । “ क्रमध्वमग्निना नाकम् ”-इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । क्रमध्वमग्नेनाग्निनेतः स्वर्गं लोकमित्येतत् । “ उच्यते हस्तेषु विभ्रतः ”-इति । उच्यते ह्येत एतं हस्तेषु विभ्रति । “ दिवस्पृष्टं स्वर्गत्वा मिथ्या देवेभिराध्वम् ”-(वा. सं. १७ । ६५) इति । दिवस्पृष्टं स्वर्गं लोकं गत्वा मिथ्या देवेभिराध्वमित्येतत् ॥ २४ ॥

“ प्राचीमनु प्रदिशं ग्रेहि विद्वान् ”-इति । प्राची वै दिग्ग्रेः । स्वामनु प्रदिशं ग्रेहि विद्वानित्येतत् । “ अग्नेरग्ने पुरो अग्निर्मवेह ”-इति । अस्य त्वमग्नेरग्ने पुरोऽअग्निर्मवेहेत्येतत् ।

भवति इत्युक्तम् । अपेन्द्रं विश्वा अवीकृषन्तित्यादिमन्त्रैरार्घ्याभ्यादाहवनीयपर्यन्तं गमने सूर्यादूर्वां भ्रानृन्वसन्वन्विनीकृतमो दिसः तथैव प्राप्नोतीत्याह-तथा अमुष्मदित्यादिना । ‘ आतः ’ इति पुलोकपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१-२२ ॥

चित्वाग्रिसमीपगमनानन्तरं क्रमध्वमित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैस्तत्सारोहणं विवर्धते-अयाग्रिमिति । चित्वाग्नेरगारि धार्यमाणे इष्ट्याग्नी होमविधानेन तत्र तद्धारणार्थं कस्यचिदपेक्षयादग्निनिधाने यजमानस्यापि संनिधानाद्यदपेक्षमारोहन्तीति बहुवचनम् । स्वर्गो वै लोको नाक इत्यादिनाऽऽरोहणमन्त्रान्वयाच्चे । क्रमध्वमिति तेषामेव परोऽपेक्षणाभिधानम् । ‘ अग्नेनाग्निना ’ चित्वाग्निना ‘ एतम् ’ इत्यग्निनयेन निर्देशः । एतं स्वर्गं ‘ क्रमध्वम् ’ अग्रतिवन्धेन गच्छत इत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । क्रमध्वमिति वृत्त्यर्थे तद् । एते क्रममागा अध्वर्युमष्टयः एतमुद्यमि हस्तेषु चिनु विभ्रति यन् अतः स एवार्घो मन्त्रेण प्रतिगच्छते । ‘ दिवस्पृष्टं स्वर्गं लोकम् ’ इत्यनेन मन्त्रे ‘ स्वर्गत्वा ’ इत्यत्र ‘ स्वः ’ इत्यस्यार्थ उक्तः । अत्र दिवःशब्देन एवोक्त उच्यते । पुलोकस्य पृष्ठम् उपरितनं स्वर्गं मुखातिशयहेतुं तस्यैव स्थानविशेषं गत्वा देवैर्मिथ्याः सन्तस्तिष्ठन्तेत्यर्थः । ‘ दिवस्पृष्टम् ’ इति ‘ मष्टयाः पतिपुत्रपृष्ठम् ” (पा. मू. ८।३।५३) इत्यादिना चिनजनीयस्य सकारः ॥ २४ ॥

प्राची वै दिग्गग्रंरिति । ‘ प्राची ’ दिक् ‘ अग्नेः ’ सम्बन्धिनी खलु । अत एव ऐतिह्यिके-“ प्राची

पृथिव्याऽ अहम् । (सु) बुद्धन्तु रिक्षमा रुहमन्तु रिक्षादिवमारुहमिति गार्ह-
पत्याद्व्याप्रीथ्रीयमागच्छन्त्याप्रीथ्रीयमादाहवनीयं दिवो नाकस्य पृष्ठा-
त्स्वर्ग्योनिरगामहमिति दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्गं लोकमगामह-
मित्येवम् ॥ २६ ॥

(त्व) स्वर्गन्तो नापेक्षन्ते । (न्तऽ) आद्याधुं रोहन्ति रोदसीऽइति
न ह्येव तेऽपेक्षन्ते ये स्वर्गलोकं ॥ — रोहन्ति रोदसीऽइति
चित्तेनिरऽइत्येवम् एव यज्ञो
युऽएतं चित्तन्वते ॥ २७ ॥

“ विश्वा आशा दीयानो विभाहि ”—इति । सर्वा आशा दीप्यमानो विभाह्यतेवम् ।

“ ऊर्जं नो धेहि द्विषदे चतुष्पदे ”—(वा. सं. १७ । ६६) इति । आशिमग्रास्ते ॥ २६ ॥

“ पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहम्, अन्तरिक्षादिवमारुहम् ”—इति । गार्हपत्याद्व्या-
प्रीथ्रीयमागच्छन्ति, आप्रीथ्रीयमादाहवनीयम् । “ दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ग्योनिरगामहम् ”—
(वा. सं. १७ । ६७) इति । दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्गं लोकमगामहमित्येवम् ॥ २६ ॥

“ स्वर्गन्तो नापेक्षन् आद्याधुं रोहन्ति रोदसी ”—इति । न ह्येव तेऽपेक्षन्ते—ये स्वर्ग-
लोकं यन्ति । “ यज्ञं ये चित्ततोषारं सुविद्वांसो चित्तेनिरे ”—(वा. सं. १७ । ६८)
इति । एव एव यज्ञो चित्ततोषारः । एव च एव सुविद्वांसो—य एते चित्तन्वते ॥ २७ ॥

तस्या ऽधस्तावादित्यो वत्सः स्वेनैवेनमेतद्वागेन स्वेन रसेन ग्रीणात्युपरि
धार्यमाण ऽउपरि हि स युमेतत्प्रीणाति दोहनेन दोहनेन हि पयः
प्रदीयते ॥ ३० ॥

यद्वेनमभिलुङ्गति । शिर ऽएतद्यज्ञस्य यदग्निः प्राणः पयः शीर्षस्तु-
त्प्राणं दधाति यथा स्वयमातृणामभिप्रक्षरेदेषमभिलुङ्ग्यात्प्राणः स्वय-
मातृणा रस ऽएष शिरश्च तुत्प्राणं च रसेन संतनोति संदधाति तुक्तोपासा
समनसा विरूपेऽङ्गति तस्योक्तो घन्धुः ॥ ३१ ॥

(३) अग्रे सहस्राधोति । हिरण्यशकलैर्वाऽएष सहस्राधः शतमूर्धश्चित्ति
यददुः शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यत शतं ते प्राणाः सहस्रं व्याना ऽङ्गति शतधुं

यन्मा । तस्या अस्तावादित्यो वत्सः । स्वेनैवेनमेतद्वागेन स्वेन रसेन ग्रीणानि । उपरि धार्यमाणे ।
उपरि हि सः—यमेतत्प्रीणाति । दोहनेन । दोहनेन हि पयः प्रदीयते ॥ ३० ॥

यद्वेनमभिलुङ्गति । शिर एतद्यज्ञस्य—यदग्निः । प्राणः पयः । शीर्षस्तत्प्राणं दधाति । यथा
स्वयमातृणामभिप्रक्षरेद् एवमभिलुङ्ग्यात् । प्राणः स्वयमातृणा । रस पयः । शिरश्च तत्प्राणं च
रसेन संतनोति, संदधाति । “ नक्तोपासा समनसा विरूपे ”—(वा. सं. १७ । ७०) इति ।
तस्योक्तो घन्धुः ॥ ३१ ॥

“ अग्रे सहस्राध ”—इति । हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राधः । “ शतमूर्ध्व ”—इति । यददुः

विरहिते होमे द्रव्य विवृते—कृष्णार्धे शुद्धवत्सार्धे पयनेति । उत्कलक्षणाया गो पयस उपादाने कारणमाह—
रात्रिर्वा इति । रात्रि खलु कृष्णो द्रव्यत्वात् । अन्यथा रात्रेः अती आदित्यो वत्सः यथा वत्सो गोमयीं वर्तते तद-
वत्स रात्रिमयीं वर्तमानवान् । अयमेवार्धस्तैत्तिरीयके भूयते—“ अग्निश्चादित्यश्च रात्रैर्वत्सः ” (तै. भा. १ । १० । १५)
इति । एष चाम्नाग्रेरादित्यात्मकवत्सयाविधाया गो. पयसा होमे स्वर्गोपमगेन तदेव विप्रियते—स्वेन रसेनेति ।
तेन प्रीणितवान् भवति । प्रीण. विनव्यश्रादित्यात्मकव्यश्रित्यारि एव वर्तमानवेन उपरि धार्यमाणे एव उल्लवाग्री
शुद्ध्यादित्याह—उपरितीति । प्रकृतहोमे साधारणं द्रौह्य प्राप्नोतीति तदपवादत्वेन दोहनं विवृते—दोहनेनेति ।
दोहनेन हि पयः प्रदीयते इति । दोहनानन्तरं पचान्तरे दोहनेन खलु पयः प्रदीयते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रकृतमेवनिहोम प्रकाशान्तरेण प्रथममिति—यद्वेनेति । अग्रे. शिरैरग्न्याधान्यान् स हि शिरः । पयसः
प्राणश्च लघुतिष्ठेत्त्वान् । यथा स्वयमातृणामिति । होमविशतः स्वयमातृण्यायमुपरि विविक्षितवियया
‘ प्रक्षरेत् ’ तथा होमं कुर्यात् । एव च स्वयमातृण्यायाः प्राणत्वान्, अग्रेस्तु शिरस्त्वान् ‘ प्राणश्च शिरश्च ’
इत्युभे अपि पयोऽन्तरेण ‘ रसेन ’ ‘ संतनोति ’ । तदेव विवृणोति ‘ संदधाति ’ परस्परमन्वद् करोती-
त्यर्थः । प्रकृतहोमे मन्त्रो दर्शयन् प्रथममन्त्रस्य ब्राह्मण पठकण्ठे (रा. प १ । ७ । २ । १), प्रागेवाभि-
हितमित्याह—अक्तोपासमेति ॥ ३१ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे—अग्रे सहस्राधेति । हिरण्यशकलैर्वा इति । ‘ एषः ’ अग्निः प्रोक्षणे तेनिलुकेः

हेव तस्य प्राणाः सहस्रं व्यानाः बुः शतशीर्षां त्वुष्टुं साहस्रस्य रायऽ
ईशिपऽडिति त्वुष्टुं सुर्वस्यै रव्याऽईशिपऽडित्येतत्तुम् ते विधेम व्याजय
स्वाहेत्येष वै व्याजस्तुमेतत्प्रीणाति ॥ ३२ ॥

द्राम्यामभिजुहोति । द्विषाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्गुर्वानग्निर्गुर्वित्यस्य
मात्रा तावत्तैर्वैनमेतदभिजुहोति ॥ ३३ ॥

(त्व) अयेन निदधाति । सुपर्णोऽसि गुरुत्मानित्येतद्वाऽएनमदो
विकृत्या सुपर्णं गुरुत्मानं विकरोति त्वुष्टुं सुपर्णं गुरुत्मानं विनोति त्वुष्टुं
सुपर्णं गुरुत्मानं कृत्वाऽन्ततो निदधाति पृष्टे पृथिव्याः सीद भ्राष्टाऽन्तुरिक्ष-

शतशीर्षां रुद्रोऽमुष्टुवत् । “ शतं ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः ”-इति । शतं इव तस्य
प्राणाः, सहस्रं व्यानाः-यः शतशीर्षां । “ त्वं साहस्रस्य राय ईशिपे ”-इति । त्वं सर्वस्यै
रस्या ईशिप इत्येतत् । “ तस्मै ते विधेम व्याजय स्वाहा ”-(वा० सं० १७।७१)
इति । एष वै वाजः । तमेतत्प्रीणाति ॥ ३२ ॥

द्राम्यामभिजुहोति । द्विषाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । यजमानाग्रिर्गुर्वित्यस्य मात्रा-तावत्तैर्वैनमे-
तदभिजुहोति ॥ ३३ ॥

अयेन निदधाति । “ सुपर्णोऽसि गुरुत्मान ”-इति । एतद्वा एनमदो विकृत्या सुपर्णं

सहस्रमङ्गनाः ‘ शिर्यराकृतेः सङ्गाः ’ इति । अत्र अत्रे तथा सन्तोष्य इत्यर्थः । प्रकाशकृत्वा-
भात्येन शिर्यराकृतेन शिर्यराकृतः । यद्वत् शतशीर्षेति । प्रवर्तितोदनेन उरिष्ठेषु अन्तर्गमने
मयी प्रतिष्ठिते स एव शतशीर्षा इदः समन्त इति (व. प. १।२।११) कायस्मादनुम् । अन्तोऽत्रादः-
शरीरे स कालः परानुवने । ‘ अद् ’ अग्निनामे ‘ शतशीर्षां रुद्रोऽमुष्टुवत् ’ इति एव अत्र अत्र अत्रे
‘ शतशीर्षेति ’ इत्यर्थः । ‘ यः शतशीर्षां मरति तस्य शतशतनाकाः प्राणाः सहस्रमङ्गना ’ अत्राः
य मरति । सहस्रमङ्गनामिदमन्तरेण (निघ. ३।१।१०) सम्यक्कृते-शतं स इति । त्वं सर्वस्यै
इति । त्वस्मिन् शतशतमङ्गनाकृतम् ‘ सहस्रम् ’ इत्यनेनाग्निवत्स्वात् इत्यन्तर्गमनामिदमन्तरेण
‘ सहस्रम् ’ इत्यनुक्तं मरति । “ अग्निर्गुर्वित्येषां कर्मणि ” (पा. सू. ३।३।११) इति
प्रीतिवती “ यजमाने यजुर्षां वाया ” (पा. सू. २।३।१२ वा. १) तस्मै, तस्य इति
यजुर्षां । एष वै वाज इति । ‘ वाय ’ अग्नेऽप्यवाची तस्तेनान् ‘ एव ’ अग्निर्वैः सङ्गः । अत्राः ‘ तस्मै ते
विधेम व्याजय स्वाहा ’ इत्यनेन ‘ त्वम् ’ अग्निं प्रीणति । हे सहस्रम् शतशतम् अत्रे । ते शतशतनाकाः
प्राणाः सहस्रमङ्गनाका अत्राः य मरति । त्वं सर्वस्य शतस्य ईशिपे ईशरो मरति । तस्मै ‘ व्याजय ’
अग्नेऽप्येन तदावकाशं ते यः ‘ विधेम ’ परं वरेण, इदं इति ते ‘ स्वाहा ’ सुवृत्तमिति मन्त्रार्थः ॥ ३२ ॥

मन्त्रोदने प्रीत्येन सहस्रमङ्गनामिदमन्तरेण सन्त्य इति प्रीतिवती-द्राम्यामिति ॥ ३३ ॥

अग्निमेतत्तदनुक्तं विदित्तुमिति निघने विधे-अयेनमिति । निघन्त्ये सुपर्णोऽसि गुरुत्मान-

सापृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान तेजसा दिशऽ दृष्टुर्दृष्टयेषु ह्येषऽ
एतत्सुर्व करोति ॥ ३४ ॥

(त्या) आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादिति । (त्या) आजुह्वानो नः
सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतदुग्रे स्वं योनिमासीद साधुयेत्येव वाऽअस्य स्वं
योनिस्तुष्टं साध्यासीदित्येतदस्मिन्सधुस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्निति द्यौर्वाऽ-
वृत्तरथ सधुस्थं विश्वे देवा यजमानश्च सीदतेति तद्विश्वेदेवैः सह यज-
मानथ सादयति द्वाभ्यां निदधाति तस्योक्तो बन्धुर्वपदकारेण तस्योपरि
बन्धुः ॥ ३५ ॥

गहस्मन्तं विरोति । तं सुपर्णं गहस्मन्तं विनोति । तं सुपर्णं गहस्मन्तं दृष्ट्वाऽग्ततो निदधाति ।
“ पृष्ठे पृथिव्याः सीद । मासाऽन्तरिक्षमापृण । ज्योतिषा दिवमुत्तमान । तेजसा ।
दिशऽ दृष्टुह ”- (वा. सं० १७ । ७२) इति । एवं ह्येव एवत्सर्वं करोति ॥ ३४ ॥

“ आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तात् ”-इति । आजुह्वानो नः सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतत् ।
“ अग्रे स्वं योनिमासीद साधुया ”-इति । एष वा अस्य स्वं योनिः । तं साध्यासीदित्येतत् ।
“ अस्मिन्सधुस्थे अध्युत्तरस्मिन् ”-इति । सीर्वा उचरं सधुस्थम् । विश्वे देवा यजमानश्च
सीदन्त ”- (वा. सं. १७ । ७१) इति । तद् विश्वेदेवैः सह यजमानं सादयति । द्वाभ्यां निद-
धाति । तस्योक्तो बन्धुः । वपदकारेण । तस्योपरि बन्धुः ॥ ३५ ॥

त्वत्सर्वयोगमाह-एतद्वा इत्यादिना । उक्ते हि दोषे त्रिकं प्रजननसमर्थं रेतो विनिर्गते अवयवविभागात्
क्रियते, अतोऽत्रापि योनिरूपायामुद्यापामादितस्पाग्नेरित्यप्यन्तस्यापि विहृत्या भविष्यमिति पूर्वं ‘ विहृत्या ।
विहृतिस्तान्मूत्रेण मन्त्रेण सुपर्णोऽस्ति गरुमानित्यादिकेन सुपर्णं गरुमन्तं कृत्वा चितवान् । तथा चयन-
कालेऽपि सुपर्णं गरुमन्तमेव कृत्वा चितवान् । सप्रति ‘ सुपर्णोऽस्ति गरुमान् ’ इत्यादिकेन सुपर्णं गरुमन्तं
कृत्वा निहितवान् भवति । रक्षितमात्रस्याग्रेः पक्षाकारेण चयनान् सुपर्णोऽस्ति गरुमान् इत्युक्तम् । ‘ गरुमान् ’
प्रधानपक्षवान् अत एव ‘ सुपर्ण ’ पर्यायशब्देन एतन्मन्त्रेण शोभनपणनविशिष्ट इत्यर्थः । एवं ह्येष
इति । ‘ एष. ’ अग्निः, ‘ एषम् ’ एकप्रकारम् ‘ एतन्मन्त्रं करोति ’ यन्, अत एक मन्त्रे ग्रे दृष्टिव्याः
सीदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

द्वितीय मन्त्र व्याचष्टे-आजुह्वान रीः । ‘ सुप्रतीक ’ शोभनविवरः । तन्मन्त्रितान् प्रति न, अपि ॥ अस्मा-
न्मन्त्रति व्याचष्टे-आजुह्वानो नः सुप्रतीक इति । ‘ अस्य ’ दृष्ट्याग्रे. ‘ एष. ’ विन्यासिः । ‘ स्वं योनि ’ स्वसम्बन्धि
स्थानम् अनोऽग्रे स्वं योनिमित्यादिना विन्यासि साधुयनित्येतेषु कृत्वा भवतीति व्याचष्टे-अग्रे स्वमिति । आस्मिन्
इति । पृथिव्यन्तरिक्षमापृण विन्यासित्वेन सुनोकात्मकत्वात् ‘ अस्मिन् ’ विन्यासित्वेन एतेके ‘ अध्यासीद ’

(३) अथास्मिन्समिध ऽआदधाति । (त्वे) एतद्वाऽएनं देवाऽ ईयि-
वाँसमुपरिष्ठादुन्नेनाप्रीणन्समिद्भिश्चाहुतिभिश्च त्वेवैनमयमेतदीयिवाँसु-
समुपरिष्ठादुन्नेन प्रीणाति समिद्भिश्चाहुतिभिश्च ॥ ३६ ॥

स वै शमीमयीं प्रथमामादधाति । (त्वे) एतद्वाऽएणुऽ एतस्यामा-
हुत्याँ हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत्तुस्माद्देवा ऽअविभयुर्यद्वे नोऽयं नु
हिँस्यादिति तुऽएताँ शमीमपश्यंस्तुयैनमशमयंस्तद्वदेतँ
शम्याऽशमयंस्तुस्माच्छमी त्वेवैनमयमेतच्छम्या शमयति शान्त्याऽएव
न जुग्यै ॥ ३७ ॥

अथास्मिन्समिध आदधाति । एतद्वा एनं देवा ईयिवांसमुपरिष्ठादुन्नेनाप्रीणन् । समि-
द्भिश्चाहुतिभिश्च । त्वेवैनमयमेतदीयिवांसमुपरिष्ठादुन्नेन प्रीणाति । समिद्भिश्चाहुतिभिश्च ॥ ३६ ॥

स वै शमीमयीं प्रथमामादधाति । एतद्वा एण एतस्यामाहुत्यां हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत् ।
तुस्माद्देवा अविभयुः—‘यद्वे नोऽयं न हिँस्यात्’ इति । स एतां शमीमपश्यन् । त्वेनमशम-
यन् । तद्वदेतं शम्याऽशमयन् । तस्माच्छमी । त्वेवैनमयमेतच्छम्या शमयति । शान्त्या एव, न
जुग्यै ॥ ३७ ॥

इत्यर्थः । ‘विधे देवा.’ इत्यनेन विधेर्देवैः सह स्व यजमानमन्त्राणादितवान् भवति । हे अग्ने ! त्वं ‘गह-
ष्मान्’ अत्र एव शोमनरतनोऽसि तादृशश्च पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद, स्वर्गया माया अन्तरेक्षमादृत्य,
अतीवा दिव ददां ब्रुह, तेजसा दिहोऽरि ददोऽहमिति प्रथमः शर्षः । मा. उपोतिस्तेन इति प्रकाशविशेषः ।
हे अग्ने ! त्वं पूर्वस्यां दिशि आहूयमानः अस्माकं शोमनावयवो भूयाः । अतः स्ते योनिं दित्वाग्निं ‘साधुवा’
क्रियया अरितिष्ठ । ‘साधुवा’ इति तृतीयेकवचनस्य “सुवा सुदक्” — (पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्या-
दितायादेशः । अहिमन् विश्वामित्रा लक्षारिम्न् सव स्ये ब्रुलोके अन्यात्तदि । हे विश्वे देवाः । यूयं यजमानश्च
अत्र सीदत यूयं संप्रदासत्वेन सीदत यजमानोऽनिकास्त्रिभेन सीदतेति द्वितीयशर्षः स्तृष्टार्थः ॥ ३९ ॥

एतत्वाक्यशये निधानानन्तरमस्मिन्नग्नौ समिधाभाषानं विधाय ताः समिधक्षित्वाग्निं प्रक्षम्यादिरुपरितनान-
रुणं लीति—अथास्मिन्निति ॥ ३६ ॥

स वै शमीमयीं समिधं प्रथमामादध्यादित्यष्ट—स वा इति । शमीमयाः प्रथममाधाने देवमाह—एतद्वा इति ।
एतस्यामाहुत्याभित्वेन ‘अथैनमभित्वेनोति’ इति विहिताऽऽहुतिः परामृश्यते । एतस्यामाहुत्यां हुतायामग्निः
प्रक्षतः सन्तुदग्जलत् । पश्चात् अग्निं दध्वा देवेनायेन ‘नोऽयं न हिँस्यादिति’ देवास्तस्माद् भीताः । पश्चादहिंसो-
पायनेन ते एतां शमीमयीं समिधं अग्नयन् दध्वा च तथा एतमशमयन् । यत् एतमशमयाऽशमयन् । तस्मादग्नौ
शमीमपश्येन अमृत् । अतः प्रथमं शमीमय्याः समिध आधानेन तथैवायमग्निं यजमानः शान्त्यै एनं शमयति, न
आग्ने, अविभयुग मभ्युनाज्जाय अहिंसार्य इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नाथं सवितुर्वरेण्यस्य । चित्रागाधं धृणे सुमतिं विश्वजन्त्याम् । ग्रामस्य
कुण्डोऽभुदहत्प्रपीनार्थं सहस्रधारां प्रयता महीं गामिति कुण्डो हैनो
ददर्श सा हास्मे सहस्रधारा सर्वाङ्कामान्दुहे तुष्टेयैतद्युजमानाय सहस्र-
धारा सर्वाङ्कामान्दुहे ॥ ३८ ॥

(हेऽथ) अथ वेकङ्कतीमादपाति । तस्याऽऽक्तो बन्धुर्विधेम ते परमे
जुन्मन्नऽऽति द्यौर्व्याऽअस्य परमं जुन्म विधेम स्तोमैरुवरे सधस्यऽ
हुत्यन्तुरिक्षं वाऽअवरथं सधस्यं यस्माद्योनेरुदारिद्र्या युजे तमित्येष
वाऽअस्य स्वो योनिस्तुं यजऽऽत्येतत्प्र त्वे हवींथुंपि जुहुरे समिद्धऽऽति
यदा वाऽएष समिध्यतेऽथैतस्मिन्हवींथुंपि प्रजुह्वति ॥ ३९ ॥

“तां सवितुर्यरेण्यस्य चित्रामाहं गुणे सुमतिं विश्वजन्याम् । यामस्य कण्ठो बहुह-
स्मयीनां सदस्यपारा पयसा मह्यं गाम्”-(वा. सं. १७। ७४) इति । कण्ठो हैनां सदस्यः ।
सा ह्यस्मि सदस्यपारा सर्वान्कामान्दुदुहे । तयैवेत्यजमानाप सदस्यपारा सर्वान्कामान्दुदुहे ॥ १८ ॥

हवींवि मल्लुइति ॥ ३९ ॥

अपाङ्गाः शरीरमिषि आधारे षण्णं दशैवति-तां सविनुरिति । कण्ठो हेनमिःपत्तापमर्षः । 'कण्ठो' महर्षिः 'पुनः' शरीररूपा गां 'ददर्श' खलु । अतश्च सा सहस्रवारा भूत्वा अस्मै कण्ठाय सर्वान् कामान् द्रुहते । तस्मादादिता शरीरं तथैव यद्यमानान् सर्वान् कामान् द्रुहते । द्रुह इति 'लोपस्त आत्मनेपदे' (पा. सू. ३।४।१०७) इति तज्जालोऽ । अस्य अप्रदेशादङ्गत्वेन सम्बन्धेन । अत एव ध्रुविः-“शरीरगांवादिमि मय्यति” (तै. ब्रा. १।११।१) इति । 'प्रयत्ना' प्रकरेण पीकरी 'सहस्रवारा' 'पयसा' 'मही' महती टिलोपशब्दान्दसः । शरीररूपा या गा कण्ठमहर्षिः 'अद्रुहन्' । कैत्यवेन च । वरणीयस्य 'सविनुः' अमिश्रतां चित्रां चयनीयां 'सुमति' शोभनमतिं [अथ अन्य-जगदिन यस्याः सा तयोक्त] सर्वस्योत्पत्तादिविशीं वा सागहमावृणोत्यर्थः ३१८॥

शमीमिदं गानानन्तरं वैष्णुतसमिद्वान् विधाय तस्या वैष्णुतसमिधो होमप्रदानं प्रागेव (श.प. ६।६।१।१)
 षड्ग्राह्येऽभिहितमित्याह—अथेति । उदासनमन्त्रं आचष्टे—निवेमेति । प्रपक्वादे परमे ऋभस्मिन्नेन सुको

(त्य) अथोदुम्बरीमादधानि । (त्त्वं) ऊर्ध्वं रुतः उदुम्बराः उज्ज्वैनमेत-
द्वसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाः पशुभिर्ज्वैनमेतद्व-
सेन प्रीणाति यदि कर्णकवती न विन्देद्दधिद्रप्सुषुषहत्यादध्यान्नुदधि-
द्रप्सुः उपलिष्ठते तदेव पशुरूपं श्रेष्ठोऽग्रे दीदिहि पुरो नः इति विरा-
ज्ज्ऽऽदधात्पुत्रं विराज्ज्वैनमेतत्प्रीणाति तिस्रः समिधः आदधाति त्रिवु-
दग्निश्चावन्निग्र्यावत्यस्य मात्रा तावन्ज्वैनमेतद्वसेन प्रीणानि ॥ ४० ॥

(त्य) अथाहुतीर्हुतानि । यथा परिशिष्टानुपायपेक्षादृक्त्वमुणेण पूज्यं

अथोदुम्बरीमादधानि । ऊर्ध्वं रतः उदुम्बराः । ऊर्ध्वैनमेतद्वसेन प्रीणानि । कर्णकवती भवति ।
पशवो वै कर्णकाः । पशुभिर्ज्वैनमेतद्वसेन प्रीणानि । यदि कर्णकवती न विन्देद्दधिद्रप्सुषुषहत्या-
ऽऽदध्यात् । तद् दधिद्रप्सु उपलिष्ठते-तदेव पशुरूपम् । “श्रेष्ठोऽग्रे दीदिहि पुरो नः” (वा.
सं. १७. ७६) इति विराज्ज्ऽऽदधाति । अत्र विराज् । अर्धैनमेतत्प्रीणानि । तिस्रः समिध
आदधाति । त्रिवुदग्निः । यावान्निग्र्यावत्यस्य मात्रा-तावन्ज्वैनमेतद्वसेन प्रीणानि ॥ ४० ॥

अथाहुतीर्हुतानि । यथा परिशिष्टानुपायपेत्-तादृक् तत् । त्वेवम् पूर्वं । त्वुचोत्तमम् । “ अग्रे

विद्वन्त इत्याह-र्ष्या इति । द्वितीयादे अग्रे सव्ये इत्येवमावर्तिशमुप्यन इत्याह-अन्तरिक्षे वा इति ।
यस्माद्योनेत्यत्र योनिशब्देनैव भूनेहो विद्वन्त इत्याह एष वा इति । ‘ प्र त्वे हवीरि ’ इति तुरीयः पादः
प्रतिद्वयं इत्याह-यदा वाऽप्य इति । हे ‘ अग्रे ’ ‘ ते ’ ‘ त्वा ’ ‘ यस्ये जगद् ’ इत्यदिस्थाने पुनोक्ते
‘ विधेम ’ परिचोम । न केवलं पुनोक्त एव किन्तु ‘ स्तोमैः ’ ‘ स्तुतिमिदमन्विता वपन् ’ ‘ अग्रे सव्ये ’
पुनोक्तस्थाने अन्तरिक्षेऽपि विधेम । किञ्च यस्माद्योने. इतिव्याख्ययोने. त्वम् ‘ उदारोय ’ उद्गन्तवन्ति ।
अग्रेऽहंति यस्मिन् इत्यप्यन्यपत्तीनाम् — (पा. सू. ७. १. १६) इत्यादिगमः । “ अग्रेऽवामि दधते ”
(पा. सू. १. १. १७) इति दीर्घः । ‘ तन् ’ एते लोकेन अनया सविषा यक्षेण पुनोक्तदीप्तमङ्गिकारग-
मैः कारणादेकमेव दृक्तः । अथ प्रपेय इतीतिपेतेन कार्याकारोऽग्रे होमो विकीर्ण-मभिद्ध इति । सनिद्धे
‘ त्वे ’ त्वमि दान्दमत्तान्, हवीरि ‘ प्रजुहरे ’ जुहवरे । विरश्चिन् इति शेषः । ‘ जुहरे ’ इति “ इरवरे ”
(पा. सू. १. १. ७६) इति वे आदेशः । अतो वरमसि सनिद्धे त्वमि एतां सजिज्ज्मादधते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

वेरूढसनिद्धोमानन्तमोदुम्बरमनियो होयं विषये-अथोदुम्बरीमिति । अथातःपापा ददुम्बरसमिधः
कति गुणास्मानाह-कर्णकवती भवतीति । कर्णकशब्देनात्र पत्रछादिकं विद्वयने । पत्रादीनां पशुशु-
साधनत्वेन पशुवाच्यताविधायाः समिधो होमेन पशुरूपेणैव अजेनेन प्रीणानि । तदाविधायाः समिधोऽन्यमत्र
किं कुर्यादिति तत्राह-यादि कर्णकवती न विन्देदिति । ‘ दधिद्रप्सु ’ ‘ दधिद्रप्सुम् ’ ‘ दधिद्रप्सु ’ ‘ समिधि सतिष्ठ
आदध्यात् । तत्र समिधि द्रप्सु उपलिष्ठते इति पत्र तदेव पशुरूपं भवति । अनस्तथाविधायाः समिध
व्याधानेऽपि एवमसि पशुरूपेणैव प्रीणाति । ‘ श्रेष्ठोऽग्रे दीदिहि ’ इत्यादिकं दीर्घवर्धम् ॥ ४० ॥

सनिद्धोमानन्तमाज्जादानीर्वेषये-अथाहुतीरिति । यथेति । लोके मुञ्चानस्य पुरस्ताद यथा शाकपूती-

वृद्धोत्तरानुमे तमद्याशं न स्तोमः क्रतुं न भद्रं हृदिस्त्वृशम् । ऋष्याना
तऽधोहोति उस्ते हृदिस्त्वृशं स्तोमस्तुं तऽऽख्यासमित्येतत्पङ्कजा जुहोति
पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्चः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वा-
चानमिष्टावत्यस्य मावा वावर्त्तेनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ ४३ ॥

(त्रु) अथ वैश्वकर्मज्ञो जुहोति । विद्वत्कर्माऽयमग्निस्तुमेवैतत्प्रीणाति
चित्ति जुहोमि मनसा धृतेनेति चित्तमेवां जुहोमि मनसा च धृतेन चेत्येत-
द्या देवाऽऽह्वागममिति यथा देवाऽऽह्वागच्छानित्येतद्गीतिहोवा ऽऽकृतावृष
ऽइति सत्यवृषऽइत्येतत्पुत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विद्वत्कर्मणऽइति

तमद्याशं न स्तोमः क्रतुं न भद्रं हृदिस्त्वृशम् । ऋष्याना त ओहोः—(वा. सं. १.७.१७)
इति । यन्मे हृदिस्त्वृशं स्तोमः—तं दऽऽख्यासमित्येतत् । पङ्क्त्या जुहोति । पञ्चपदा पङ्क्तिः । पञ्च-
चितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्चः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । वाचानमिष्टावत्यस्य मावा—वावर्त्तेनमेतद-
ग्नेन प्रीणाति ॥ ४३ ॥

अथ वैश्वकर्मज्ञो जुहोति । विद्वत्कर्माऽयमग्निः । तमेवैतत्प्रीणाति । “ चित्ति जुहोमि मनसा
धृतेन ”—इति । चित्तमेवां जुहोमि मनसा च धृतेन चेत्येतत् । “ यथा देवाऽऽह्वागमन् ”—

बोऽस्य सर्वस्य भूतस्य पतिस्तुस्मै जुहोमि विश्वकर्मणऽदृत्येतद्विधा-
हादाभ्यर्थं हविर्गिति सर्वदेवाहितर्थं हविर्गित्येतत् ॥ ४२ ॥

(ड) अथ पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वमेतद्वत्पूर्णं सर्वं जैवेनमे-
तन्प्रीपाति ॥ ४३ ॥

समुत्तेऽग्रे समिधऽ इति । प्रापावै समिधः प्राणा हवेतुं समिन्धुने समु-
जिह्वाऽ इति घानमूत्सस पुरुषानेकं पुरुषमुकुर्वस्तेषामेतदाह सतऽअपय
ऽइति सत इति सऽअपयऽ आसन्सस धाम मियाणीति च्छन्दाऽ इत्येतदाह
च्छन्दार्थेति वाऽअस्य सत धाम मियाणि सत होत्राः सतधा त्वा वज-
न्तीति समु हवेतुं होत्राः सतधा वृजन्ति सत घोनीगिति चित्तीरेतदाहा-

इति । यथा देवा इहागच्छानित्येव । “धीतिहोत्रा कृतावृधः”-इति । सम्पद्य इत्येव ।
“पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे”-इति । धीऽअय सर्वस्य भूतस्य पतिः-तस्मै
जुहोमि विश्वकर्मण इत्येव । “विधाहादाभ्यं हविः”-(वा. सं. १७।७८) इति । सर्व-
देवाहितं हविर्गित्येव ॥ ४१ ॥

अथ पूर्णाहुतिर्होमः ।

अथ पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वमेतद्वत्पूर्णं । सर्वं जैवेनमेतदीपाति ॥ ४२ ॥

“सत तेऽग्रे समिधः”-इति । प्राणा वै समिधः । प्राणा हवेतुं समिन्धुने । “सत
जिह्वाः”-इति । घानमूत्सस पुरुषानेकं पुरुषमुकुर्वन् । तेषामेतदाह । “सत कृषयः”-
इति । सत इति स कृषय आसन् । “सत धाम मियाणि”-इति । च्छन्दा इत्येतदाह । च्छन्दांति

इत्यत्र-सत्यवृष इति । विश्वस्य-विश्वस्य व्यावर्ते-योऽस्येति । विश्वकर्मणित्येव इति ।
धीतिहोत्राः कानितपत्राः । “हीमा -रन्दी पवनानानामु पतिः (निर. १।१७।८) । ‘वनवृषः’
सर्वेन वर्तमानः । अंशतो दीर्घः । देवा यथा सऽअस्मिन्ति आगमन् आगच्छेयुः तदपिनां देवानं विवि-
क्तस्य पवनानस्य सर्वं गच्छान इत्येवम् जुहोति सम्पदयामि । केन साधनेन ? ‘सनाहिनेन मनत्रा’ इत्यनेन
अनेन जुहोने च पूर्वा विधिं सम्पादयामि । यत्र एतस्य विश्वस्य अथ सर्वस्य वृजन्तस्य सर्वे विश्वकर्मणे
‘एतन्’ सर्वस्य विश्वकर्मणस्तन् ‘इदम्’ इदमागच्छन् हविर्जुहोतिर्त्यर्थः ॥ ४२ ॥

वज्रमेतानन्तरं पूर्णाहुतिं निरुते-अयेति । पूर्णा चत्वारोऽतिथेति पूर्णाहुतिः । आभ्यर्णवा सुधा
संस्पृशन्ता आहुतिर्त्यर्थः । सर्वमेतद्वदिति । पूर्वा चत्वारोऽतिथेति । ‘एन्’ पूर्वा तस्य अगतेने-
त्यत्र । अतः ‘एन्’ तेन ‘सर्वेन’ अनेन प्रीणाति ॥ ४३ ॥

सत तेऽग्रे इत्यादिना सम्पन्नं व्यावर्ते । यत्र ‘सनेन’ इत्यनेन सत्त्वित्वेन चत्वारोऽतिथेति विश्वस्य इत्याह-
प्राणा वै समिध इति । प्रकाशते हवनेनैव निर्विकारः ‘अयः’ इत्येव ‘एन्’ अन्तर् एव देहान्तरम् । तत्र
एन् व्यावर्तयन्तं इत्यादिना चत्वारोऽतिथेति । ‘एतन्’ सर्वस्य (वा. सं. १।१।१।१) वज्र-

पृणस्वेत्या प्रजायस्वेत्येतद्वृत्तेनेति रेतो वै वृत्तं रेतऽ एवेतदेपु लोकेषु
दधाति स्वाह्वेति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञिपमेवैतदिदं सकृत्सर्वं
करोति ॥ ४४ ॥

सप्त सप्तेति । सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्तसर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्रा-
वानग्निर्ग्रावित्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतदग्नीणाति तिस्रऽ आहुतीर्जुहोति
त्रिवृदग्निर्ग्रावानग्निर्ग्रावित्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतदग्नेन ग्रीणाति तिस्रः
समिधऽआदधाति तत्पदं तस्योक्तो वृन्धुः ॥ ४५ ॥

(स्ति) तिष्ठन्समिधऽआदधाति । (त्य) अस्थीनि वै समिधस्ति-
ष्ठन्तीव वाऽअस्थीन्यासीनऽआहुतीर्जुहोति मार्थंशानि वाऽआहुतयऽ

वा अस्य सप्त धाम त्रियाणि । “सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति”-इति । सप्त होत्रं होत्राः
सप्तधा यजन्ति । “सप्त योनीः”-इति । चित्तीरेतदाह । “आपृणस्व”-इति । आ प्रजा-
यस्वेत्येतद् । “वृत्तेन”-इति । रेतो वै वृत्तम् । रेत एवेतदेपु लोकेषु दधाति । “स्वाहा”-
(वा. मं. १७ । ७९.) इति । यज्ञो वै स्वाहाकारः । यज्ञिपमेवैतदिदं सकृत् सर्वं करोति ॥ ४४ ॥

सप्त सप्त-इति । सप्तचित्तिकोऽग्निः । सप्तसर्वः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । ग्रावानग्निर्ग्रावित्यस्य
मात्रा-तावत्तैवेनमेतदग्नीणाति । तिस्रः आहुतीर्जुहोति । त्रिवृदग्निः । ग्रावानग्निर्ग्रावित्यस्य मात्रा-
तावत्तैवेनमेतदग्नेन ग्रीणाति । तिस्रः समिधऽआदधाति । तत्पदं । तस्योक्तो वृन्धुः ॥ ४५ ॥

तिष्ठन्समिधऽआदधाति । अस्थीनि वै समिधः । तिष्ठन्तीव वा अस्थीनि । अमीन आहुती-

काण्डव्यादावभित्तम् । स एक प्रजापतिः प्रगीयमानोऽग्निः । अतोऽन विद्वांसन्देन सप्त पुत्रा विवदन्त इत्याह-
यानमृनि । तेषामेतदाहेति । तेषाम् एतद् अग्निवान करोति ‘तान् आह’ इत्यर्थः । अत्र प्राणशब्देन
शरीरस्याग्नीन्द्रियाण्युच्यन्ते, जिह्वाशब्देन सप्तपुरुषाः अकानीन्द्रियाणि । ऋषिशब्देन तु निर्गतानि इन्द्राग्राह्यानि
इन्द्रियाण्युच्यन्ते । अतश्चैवा शब्दानामन्तरत्वं, इन्द्रियवाचकत्वेऽपि न साकर्म्यम् । ‘सप्त धाम त्रियाणि’ इत्यनेन
छन्दास्यभिव्यक्तत्वं इत्याह-छन्दांसीति । यत् एतन्मन्त्रं होतृवैजानश्रणादयः सप्त होत्रा अग्निहोत्रादिभेदेन सप्तधा
यजन्ति । अत उच्यतेऽष्टायां मन्त्रेणेत्याह-सप्त होत्रा इति । स्यान्वाचकत्वाद्योनिशब्देन तु चित्तं उच्यते
अत आह-सप्त योनीरेति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

मन्त्रे पीन-पुन्येन सप्तशब्दप्रयोगः । कृत्स्नस्याग्नेस्तृप्तिरेतुर्मवर्तयित्वाह-सप्त सप्तेति । प्रष्टाहुतीनां त्रितमपि
तथैव प्रशंसति-तिस्र आहुतीरेति । समिधमाहुतीनां च मिथिना वृत्तमंशं भवति तस्य तु प्रसंगः (श.
प. ९ । २ । २ । ७) प्रसक्तमित्याह-तिस्रः समिध इति ॥ ४५ ॥

अथ समिदाहुतीनामभ्यर्चमासप्तमकवात्सल्यविशालुमारणे तास्तिष्ठन् अस्थीनां वा जुष्टादित्याह-तिष्ठन्ति-

आसतऽइव वै माथैसान्युन्तराः समिधो भवन्ति वाह्याऽआहुतयोऽ-
न्तराणि ह्यस्यीनि वाह्यानि माथैसानि ॥ ४६ ॥

(न्य) अथातः सम्पदेव । पद् पुरस्ताज्जुहोति पद्भुपरिष्ठात्पद्भिराश्मनः
पृथैर्यन्ति द्वाभ्यामुदमानं पृथिमुपदधाति चतुर्भिराग्नेर्यन्ति पञ्चभिरग्नि-
मारोहन्ति तदेकान्नत्रिथैशद्वहतिरेव त्रिथैशत्तमी द्वाभ्यामग्निं निद-
धाति तद्वात्रिथैशद्वहतिरेव त्रिथैशदक्षराऽनुष्टुप्तेपाऽनुष्टुप् ॥ ४७ ॥

जुहोति । मांसानि वा आहुतयः । आमत इव वै मांसानि । अन्तराः समिधो भवन्ति । वाह्या
आहुतयः । अन्तराणि ह्यस्यीनि, वाह्यानि मांसानि ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव । पद् पुरस्ताज्जुहोति, पद्भुपरिष्ठात्, पद्भिराश्मनः पृथैर्यन्ति, द्वाभ्यामुदमानं
पृथिमुपदधाति, चतुर्भिराग्नेर्यन्ति, पञ्चभिरग्निमारोहन्ति-तदेकान्नत्रिथैशत् । आहुतिरेव त्रिगत्तमी ।
द्वाभ्यामग्निं निदधाति । तद्-द्वात्रिथैशत् । द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् । संपाऽनुष्टुप् ॥ ४७ ॥

त्यादिना । ष ठिनावयवमभिशेसावाह्यात् समिधामसिधत्वम् । तानि उरिस्तवातिष्ठन्तीर भवन्ति । सूत्रपर-
समिधैरासाम्यादाश्च मासत्रम् । तानि च मांसानि आसीनानीर सन्तवानि भवन्ति । अरिधमांसानुमारेण
समिधः अन्तरा मास्यआहुतयस्तु बाह्याः कर्मण्या इत्याह-अन्तरा इति ॥ ४६ ॥

अथास्याग्निप्रणयनात्मकस्य कर्मणः सम्पत्तिमिधानं प्रतिजानीते-अथातः सम्पदेवेति । तामेव दर्शयति-
पद्पुरस्तादिष्यादिना । प्रणयनादूर्ध्वं निक्ष आग्नाहूतीतिष्ठः सनिदाहूतीष जुहोति । अतस्तै पञ्चमन्त्रा
मासि । पयसि द्वितीयवृत्तीययोराग्नाहूत्योः षोडश मन्त्राः प्रपुश्यन्ते । तयापि आहुत्यनुमारेण तै सर्वेऽपि
द्वौ मन्त्राविति परिगण्यन्ते । 'उपरिष्ठाद्' अग्निनिधानात्पश्चात्तैः सनिदाहूतीतिष्ठन् आग्नाहूतीष जुहोतीति
तेऽपि पञ्चमन्त्राः । आग्नेप्रमण्डोऽपि कश्चित् पृथिनसमोऽपीयते, तन्पुश्यन्त वद्विभिर्नैर्गच्छन्ति । अथ ययसि
"पयसि दैवीः" (वा. सं. १७ । १४-१८) इत्यादयः पञ्च मन्त्रा गमने विनियुक्ताः, तयापि
"वदु त्वा" (वा. सं. १७ । १३) इति मन्त्रेण सहिताः वद्व भवन्ति; इति ययामपि मन्त्राणां
गमनसाधनत्वानिधानं गमनमन्त्रादुत्पत्तिमिधानम् । "विमान एवः" (वा० सं० १७ । १९) इति द्वाभ्यां
पृथिनमस्माननुदधाति । "इन्द्रं विश्वा" (वा० सं० १७ । ११-१४) इत्यादिभिस्तु निमन्त्रैरतिर्यन्तं
गच्छन्ति । "क्रमचमग्निना" इत्यादिभिः पञ्चभिर्नैर्हित्याग्निमारोहेष्ट । तदेवमेकोनविंशत्यमन्त्रा भवन्ति । एत-
द्वक्तव्यं तासां आहुतीरेव त्रिशत्तमी त्रिशत्संख्यादूहणी । पयसि आहुतिव्यक्तयो वद्वः सन्ति तयापि
सामान्यनुमारेण ताः सर्वा अपि एकैवाहुतिर्भवति । "सुगणोऽग्नि गृह्यमन्त्र" (वा. सं. १७ । ७२) इत्याभ्यां
द्वाभ्यामग्निं निदधानीति द्वात्रिंशत्संख्येयं संप्रयत्तं । अनुष्टुप् द्वात्रिंशदक्षरा भवति । अतस्तदेवद्विप्रणयनं
सर्वमन्त्रादुतिसंख्याद्वय अनुष्टुप्चन्दो भवति । तैवेति स्त्रीलिङ्गव्य 'अनुष्टुप्' इत्येव द्वितीयविशेषादेशम् ॥ ४७ ॥

(त) तस्याऽऽमृरितुस्रोऽनुष्टुभः । (भो) गार्हपत्ये सम्पादयन्ति तासा-
मेतामत्रेकामाहरन्ति तद्यदेतामत्राहन्त्यत्रैव सुख्योऽग्निः संस्कृतः सु
एषोऽत्र तस्मै नालमासीद्यद्वन्नमात्स्यत् ॥ ४८ ॥

(त्सो) सोऽग्निमब्रवीत् । (त्व) त्वयाऽन्नमदानीति तथेति तस्माद्युदे-
वैतमत्राहन्त्यथेषोऽलमुत्रायालमाहुतिभ्यो भवति ॥ ४९ ॥

(त्सु) अथाऽआहुः । प्रजापतिरुवैतं प्रियं पुत्रमुरस्याधत्तऽहुति स यो
हेतुदेवं च्वेदा हेवं प्रियं पुत्रमुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

तद् या अश्विनश्चोऽनुष्टुभो गार्हपत्ये सम्पादयन्ति-नासामेतामत्रं समाहरन्ति । तद् यदेतानत्रा-
हन्ति-अत्रैव सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र तस्मै नालमासीद्-यद्वन्नमात्स्यत् ॥ ४८ ॥

सोऽग्निमब्रवीत्-त्वयाऽन्नमदानीति । तथेति । तस्माद्युदेवैतमत्राहन्ति-अथेषोऽलमुत्राय, अल-
माहुतिभ्यो भवति ॥ ४९ ॥

अथो आहुः-प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्रमुरस्याधत्त इति । न यो हेतुदेवं वेद-आ हेवं प्रियं पुत्र-
मुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

सप्तमकाण्डे (श. प. ७ । १ । १ । १९) गार्हपत्यवचनाभिधानानन्तरं तत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पाद्य
तासां मध्ये एकामाहवनी । हरणी युक्तम्, अत्रोक्तप्रकारेणानुष्टुभः सम्पादनेन एतामेतामत्राहन्त्यत्रो
मवन्तीत्याह-तथा अमृरिति । गार्हपत्यान् खल्वग्निराहवनीयस्यान प्रति प्रणीयते । अत्राग्निस्रवणे विद्य-
मानमत्राहुतिमहनाहाराऽस्या अनुष्टुभः सम्पादनाद् गार्हपत्ये सम्पादितानामनुष्टुभमममूमेकामत्राहन्त्यत्रो
मवन्तीयुष्यते । गार्हपत्यादेकस्या अनुष्टुभोऽत्राहणे प्रयोजनमाह-तद्यदेतामिति । 'अत्र' अग्निमब्रवीत्
'एषोऽग्निः' 'सर्वः संस्कृतः' कार्त्स्न्येन संस्कृतः, स एषोऽग्निः 'अन्नमात्स्यत्' अन्नमभिविष्यदिति यद्
तस्मै 'नालमासीत्' । अत्रादनाय समर्थो नायूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पश्चाद् 'स' विन्यासि प्रवेष्टव्यमात्स्य 'अग्निम्' 'तथा' आगतेन 'अन्नमदाति इति' 'अब्रवीत्'
ततः 'तथेति' तेनाप्यद्वीकृतम् । 'तस्यान्' अग्निमेवावसरे 'एतम्' अग्निं गार्हपत्यादेव विन्यासावा-
हरन्ति । अनेन गार्हपत्यादनुष्टुभ आहरणमुक्तम् । 'अयं पश्चाद्' एव. 'अत्राय' समर्थो भवति ।
'अन्नमाहुतिभ्यः' इति तदेवात्र दक्षितम् । आहुतिरूपायात्राय' समर्थो भवति । अग्निस्रवणादन्तर
मवन्तीत्यग्रेऽहुतिसम्बन्धादिति भावः । "नम.खलि"-(पा. सू. २ । ३ । १९) इत्यादिना
'अल'-शब्दयोगात् चतुर्थो ॥ ४९ ॥

अथोऽआहुरित्यादिकस्याप्यमर्थः । किञ्च गार्हपत्यादनुष्टुभ आहरणेन क्तिवाक्षिरूपः प्रजापतिरेव प्रणीता-
क्षिरूप 'प्रिय पुत्रमुरसि' धारितवन् भवति 'इति' वक्ष्यादिन 'आहुः' अत्रोऽग्निं तस्मादनुष्टुभमाहरन्तीत्यर्थः ।
उक्तार्थवेदनं प्रदर्शयति-स यो हेतुदिति । लोके 'य.' कश्चिन्नमः 'एतद्' अर्थस्त्वं 'एवम्' उक्तप्रकारेण
जानाति 'सः' जनश्च 'एवम्' एव 'उरति' प्रियं पुत्रम्' आवृत्ते खलु । हेति निगानः प्रसिद्धपर्ययोक्तः ।
"व्यवक्षिताश्च" (पा. सू. १ । ४ । ८२) इत्यनुशासनप्राप्तदान्तरूपवहितोऽप्याह्नियुसर्गो वच-त्यनेन
सम्बन्धने ॥ ५० ॥

युद्धेनमुत्राहुरग्नि । यान्ते तान्तसप्त पुरुषानेकं पुरुषमुकुर्वन्त्रयमेव स
 चाऽयमग्निश्चीयतेऽयं यामेषां तामृचांथं थियथं रसथं समुद्राह्वरेप स
 यमेतमुत्राहिमाहुरन्ति तद्यदेतमुत्राहुरन्ति युक्तेषां सप्तानां पुरुषाणां
 श्रीयो रमन्मेतदूर्ध्वं समुद्रहन्ति तदस्यैतच्छिरऽआत्माऽयमग्निश्चितु
 ऽआत्मानमुवाच्यतुन्मस्कृत्य शिरः प्रतिदधानि ॥ ५१ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १ । २ । २ ॥ (२-३)

इति द्वितीयाऽध्यायः समानः ॥ १-२ ॥

युद्धेनमुत्राहुरग्नि । यान्ते तान्तसप्त पुरुषानेकं पुरुषमुकुर्वन्-अयमेव सः-चाऽयमग्निश्चीयते ।
 अयं यामेषां तामृचां थियं रसं समुद्राह्व-एष सः-यमेतमुत्राहिमाहुरन्ति । तद्यदेतमुत्राहुरन्ति-
 युक्तेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः, यो रमः, नमेतदूर्ध्वं समुद्रहन्ति । तदस्यैतच्छिरः । आत्माऽयमग्नि-
 श्चिन्तः । आत्मानमुवाच्यतुन्मस्कृत्य शिरः प्रतिदधानि ॥ ५१ ॥

अथ प्रकाशान्तरेणापि गार्हपत्यादंग्रहणं प्रक्रमति-युद्धेनमिति । अयमेवेति । ' योऽयमग्निः ' अयु-
 नाऽयमग्निः ' चीयते ' । अयमेव विधासि सप्तानां पुरुषाणां समष्टिरूप एक पुरुषः । अयं ' एष ' पु-
 षाणां यो अयम ' ऊर्ध्वं समुद्राह्वं ' समुद्राह्वितम् । ' एष ' रमणा धीः ' मोऽग्निः ' । एष इति पुंलिङ्ग-
 विधिरभ्यपेक्षया । एतमग्निमिदानीं विधास्यामाहुरन्ति । इदानीं चाद्विषयागोऽग्निः, ममपुरुषाणां समुत्पि-
 षीत्य इत्यर्थः । तस्मान् कारणात् ' तन् ' एतमग्निम् अत्राहुरन्तीति एतेन एतेन सप्तानां पुरुषाणां श्रीयो
 यो रमोऽस्ति तन्मूर्ध्वमुत्तिरन्ति । किञ्च तस्याः श्रियः शिरोरूपत्वं तत्रैव पदत्राण्डेऽभिहितम् (श. प. ६।१।
 १।३) तस्माच्छन्दोग्यैस्तयो योऽग्निस्तस्य प्रजापतेः शिरश्चनोऽयमग्निः पुनः- ' आत्मा ' शरीरम् । अथ
 एतेन गार्हपत्यादंग्रहणमस्तुतेन प्रजापतिशरीरेण स्वशरीरं शिर एव सम्ब्रजानीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति धीमादगणाचार्यविरचिते माध्वाय्ये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनीयशतप्रपाठ्यमाष्ये नवमकाण्डे

द्वितीयेऽध्याये तृतीया ब्राह्मणम् ॥ (१-२-३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हारं निवारयन् । पुनर्याधतुरो देवादियातर्षिर्वहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहं कनकहस्तुवाङ्मयी स्वर्गमर्गं,

समाब्धीन्पञ्च मीरीन्द्रिदशतद्वन्धेनुगौतर्षेणूमीः ।

रत्नोष्णं रत्नत्राविदिग्नहितरथी सायगिः निद्रागार्गं,

अश्वानादिवचकं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥ २ ॥

धान्यादि धन्यव्रजमा नित्यमपतुनः स्वर्गत्रं वर्गमुष्णं,

कार्यामीरं कृपावान्मुटकृतमजडो राजनं राजदूतः ।

आनयोऽथ प्रापञ्जन्मा नवगवकागः शर्करा चार्कनेत्रा,

रत्नद्वयो रत्नस्य शिखिमहनं मुरा पात्रमाग्निद्विगोः ॥ ३ ॥

इति धीमजानाविशतर्षिर्वहेधरैरुक्तमार्गप्रवर्तकश्रीरत्नैरुत्पन्नान्यदुत्कर्षेण सायनाचार्येण विरचिते
 माध्वाय्ये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनीयशतप्रपाठ्यमाष्ये नवमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये ॥ १-२ ॥

अथ तृतीयोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

४१८

अथातो वैश्वानरं जुहोति । (त्यु) अत्रैष सर्वोऽग्निः सुष्ठुस्कृतः सुष्ठु एषो-
ऽत्र वैश्वानरो देवता तस्मादष्टतद्विर्जुहोति तदेनं हविषा देवतां करोति
यस्यै वै देवताये हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते द्वादश-
कपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ १ ॥

(रो) बुद्धवैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वाऽष्टतमग्निं जनयिष्य-
ति यादृग्वै योनौ सिञ्चति तस्मा-

वैश्वानरहोमः ।

अयामो वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । न एषोऽत्र वैश्वानरो देवता । तस्मा
एतद्विर्जुहोति । तदेनं हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवताये हविर्गृह्यते-सा देवता, न सा-
यस्यै न गृह्यते । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरो वैश्वानरः ॥ १ ॥

यद्वैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा एतमग्निं जनयिष्यन्मवाति । तमद् पुरस्ताद्दीक्षणी-
यायां रेतोभूतं सिञ्चति । यादृग्वै योनौ रेतः सिञ्चते-वादग् जायते । तद् यत्तत्र वैश्वानरं रेतोभूतं

एष नि श्वसिन् वेदा यो वेदेन्द्रोऽखिलं जगत् । निर्गमे तमह बन्धे विद्यातीर्थमधेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नप्याये स्वयमावृण्णाव्याघारणसमुश्रूणादिकर्माभिहितम् । अथास्मिन्नप्याये वैश्वानरमारुतवसोर्द्वादि-
होमलक्षण कर्माभिधास्यते-तत्रन्द्रो वैश्वानर होम विषत्ते-अवाति इति । अब्रह्मन्देन अग्निप्रणयनानन्तरं
योष्यते । अत इति अत्रैष सर्वोऽग्निः इत्याद्युत्तरकालप्रतिपाद्यमर्थं हेतुतया परामृशति । वैश्वानरशब्दस्तदे-
वानं हविषाष्टे । यतोऽस्मिन्नवसरे अग्निवैश्वानरो देवता भवति । अतन्मतीगमार्थं तदैव हविर्बुद्ध्या-
दित्यर्थः । न केवलमनेन अयै माससम्पादनं क्रियते, अपि तु देवतात्वसम्पादनमपीत्याह-तदेनमिति ।
तदेवान्वपश्यतिरेकान्यामुपपादयति-यस्यै वा इति । “वैश्वानरं जुहोति”-इति सामान्येनाभिधानादप्या-
दिकमपि तच्छब्देनोपपाद्यते इत्याह-द्वादशकपाल इति । द्वादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः द्वादश-
कपालः । द्वादश मासाः सम्भूय संवत्सरो भवति, वैश्वानरोऽग्निश्च संवत्सरात्मकः । ततस्तदर्थं हविर्द्वादशकपाल-
संस्कृतपुरोडाशो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ पुनस्तमेव वैश्वानरहोमं प्रशंसति-यद्वैतमिति । “अद्” शब्दो दीक्षणीयेष्टिकालं परामृशति ।
पुरस्ताद् इति पूर्वकालमाचष्टे । पूर्वमनुष्मिन्काले दीक्षणीयेष्ट्या सं वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चतीति यत् अत

दयुमिह वैश्वानरो जायतऽउपायँशु तत्र भवति रेतो वै तत्र यज्ञऽ उपायँ-
शु वै रेतः सिच्यते निरुक्तऽ इह निरुक्तं हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥
(शतम् ४९००) ॥

स यः सु वैश्वानरः । (५) इमे सु लोकाऽइयमेव पृथिवी विश्वमग्नि-
नुरोऽन्तरिक्षमेव विश्वं वायुर्नरो द्यौरेव विश्वमादित्यो नरः ॥ ३ ॥

(स्ते) ते ये तुऽइमे लोकाः । (५) इदं तच्छिरऽ इदमेव पृथिव्यो-
पपयः इमभूणि तदेतद्विश्वं व्युत्थेयमग्निः स नरः सोपरिष्ठादस्य भवत्यु-
परिष्ठाद्व्यस्यऽ अग्निः ॥ ४ ॥

मिच्छति । तस्मादयमिह वैश्वानरो जायते । उपांशु तत्र भवति । रेतो वै तत्र यज्ञः । उपांशु वै रेतः
सिच्यते । निरुक्त इह । निरुक्तं हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥

स यः स वैश्वानरः—इमे स लोकाः । इयमेव पृथिवी विश्वम्, अग्निर्नरः । अन्तरिक्षमेव
विश्वम्, वायुर्नरः । द्यौरेव विश्वम्, आदित्यो नरः ॥ ३ ॥

ते ये त इमे लोकाः—इदं तच्छिरः—इदमेव पृथिवी, ओपपयः इमभूणि । तदेतद्विश्वम् । वागे-
यमग्निः । स नरः । सोपरिष्ठादस्य भवति । उपरिष्ठाद्व्यस्य अग्निः ॥ ४ ॥

एतन्मम वैश्वानररूपं जनयिष्यमवति । दीङ्गणीवापा कृतो वैश्वानरगो होनः एतस्याममैश्वानररूपेणोत्पादनाय
रेगःसेचनवद्भवतीत्यर्थः । लोके हि 'योनी' यत्प्रकारविशिष्ट 'रेतः सिच्यते' उत्पत्तिकालेऽपि तत्प्रकार-
वैशिष्ट्येनैव तज्जायते, न पुनः प्रकारान्तरवैशिष्ट्येन । ततो दीङ्गणीवापा वैश्वानरं रेतोरूपेण त्रिकालानिति
यत्तस्मादयमग्निरिहाति तदनुरोधेन वैश्वानर एव जायते । अतश्च वैश्वानररूपेणोत्पादनाय वैश्वानरदेवत्वं इति-
र्शुर्वादिनि भावः । 'उपांशु तत्र भवति' इत्यादिकस्यापमर्थः । 'यज्ञ' शब्देन यज्ञशब्दाद्वैश्वानर उच्यते ।
तत्र दीङ्गणीवापा यज्ञो रेतोरूपो भवति खड्डु । रेतश्च 'उपांशु' रहस्येन सिच्यते, न प्रकाशम् । अतस्तत्र
मथानुमार्गानु भवति । इह तु प्रधानं 'निरुक्तम्' उच्येत्येवविशिष्टं भवति । जननवस्थायां रेतसः प्रकाशमेव
जायमानत्वादत्रत्यस्य वैश्वानरस्य तपाविधत्वादिति ॥ २ ॥

अथास्य वैश्वानररूपकतामाह—स य इत्यादिना । पूर्वोक्ते 'यः वैश्वानरः' अग्निः स 'एव' 'इमे'
इयम्यादयो 'लोकाः' । उक्तः । 'इयमेव पृथिवी विश्वम्' तद्विश्रुताऽग्निरिव 'नरः', तथा 'अन्तरिक्षमेव
विश्वम्' । तद्विश्रुता 'वायुर्नरः' एवम् 'द्यौरेव विश्वम्' तद्विश्रुता 'आदित्यो नरः' पृथिव्यादीनां
लोकाणामनेकपदार्थाभावेन विश्वत्वम् । अम्यादीनां च तद्विश्रुतपुत्रत्वम् । एवं च वैश्वानर इत्यत्र तदितरस्य
स्वाधिकृत्यताविधत्तृका इमे लोका एव स वैश्वानर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ शिरतो वैश्वानररूपलोकायकतामाह—ते य इति । 'इदम्' इति मुचं स्मृतिविशिष्टं हस्तेन प्रद-
र्शिते । 'इदमेव' रथानं 'पृथिवी', शिरसोऽग्रमपागत्यम्, अत्रत्वानि 'इमभूणि' एव 'ओपपयः' ।

(रि) इदमेवान्तरिक्षम् । (न्तु) तुस्मादेतदलोमकमलोमकमिव ह्यन्तु-
रिक्षं तदेतद्विश्वं प्राणऽ एव व्यायुः स नरः स मध्येनास्य भवति मध्येन
ह्यन्तुरिक्षस्य व्यायुः ॥ ५ ॥

शिरऽ एव द्यौः । (नुं) नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं चक्षुरेवादित्यः स
नरस्तदवस्ताच्छीर्ष्णो भवत्यवस्ताच्छि दिवऽ आदित्यस्तदस्यैतच्छिरो
वैश्वानरऽ आत्माऽयमग्निश्चितुऽ आत्मानमेवास्यैतत्सर्पस्कृत्य शिरः
प्रतिदधाति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ मारुताञ्जुहोति । प्राणा वै मारुताः प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति
वैश्वानरऽ हुत्वा शिरो वै वैश्वानरः शीर्षस्तत्प्राणान्दधाति ॥ ७ ॥

इदमेवान्तरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकम् । अलोमकमिव ह्यन्तरिक्षम् । तदेतद्विश्वम् । प्राण एव
व्यायुः । स नरः । स मध्येनास्य भवति । मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य व्यायुः ॥ ५ ॥

शिर एव द्यौः । नक्षत्राणि केशाः । तदेतद्विश्वम् । चक्षुरेवादित्यः । स नरः । तदवस्ताच्छीर्ष्णो
भवति । अवस्ताच्छि दिव आदित्यः । तदस्यैतच्छिरो वैश्वानरः । आत्माऽयमग्निश्चितः । आत्मान-
मेवास्यैतत्सर्पस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ६ ॥

अथ मारुतहोमः ।

अथ मारुताञ्जुहोति । प्राणा वै मारुताः । प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति । वैश्वानरऽ हुत्वा । शिरो वै
वैश्वानरः । शीर्षस्तत्प्राणान्दधाति ॥ ७ ॥

तदेतद्विश्वमिति । शिरसि दक्षिणायाः पृथिव्या वैश्वानरात्मकत्वमुक्तम् । वागिति तत्स्थानमुच्यते । अतश्च
वाग्विष्वक्पदेरीचराधयेणोक्तं वैश्वानरस्यमुपपादयति-सोपरिष्टादिति ॥ ४ ॥

इदमिति । ' इदम् ' इति मुष्णद्वुपरितनं दन्तनेत्रवासिकाललाटस्थानं निर्दिश्यते । अलोमकमिव ह्यन्त-
रिक्षमिति । तत्र पृथिवीवन्महीभरमहीरहादीनामनवाद्यदित्यर्थः । स मध्येनास्येत्येति । व्यायुः अन्तरिक्षस्य मध्य-
प्रदेशेन वर्तते इति ' स. ' प्राणः ' अस्य ' निर्दिष्टप्रदेशस्य ' मध्येन ' वर्तते मध्यस्थाने वर्तते । कारणत्वेन
विवक्षितत्वाद्युक्तीया ॥ ५ ॥

शिर एवेति । अत्र ' शिरः ' -शब्देन ललाटाद्वुपरितनं केतोद्गमस्थानमुच्यते । ' इदं तच्छिरः ' इत्यत्र
ललाटद्वुपरितनं सर्वमपि शिरःशब्देन विवक्षितम् । अन्यथा पूर्वोक्तस्यानुपपत्तेः । तदस्यैतदिति । यत एवम्
तस्माद्वैश्वानरः ' अस्य ' प्रमाणतोः ' एतद् ' उक्तप्रकार ' शिरः ' । चित्तोऽयमग्नितु शरीरम् । अत एतेन
होमेन ' अग्न्य ' आत्मानं ' सम्भृत्य ' तत्र ' शिरः ' सम्भ्रान्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वैश्वानरयोगानन्तर मारुतानां होम विधाय तान् प्राणात्मना प्रशंसति-अयेति । तद्वेदेस्य वैश्वानरसम्बन्धा-
दित्यर्थः ॥ ७ ॥

(त्वे) एकऽ एष भवति । (त्वे) एकमिव हि शिरः सत्तेनरे समुकपाः ।
यदु वाऽअपि बहुकृत्वः सम सप्त सप्तैव तुच्छीर्षण्येव तुत्तम प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥

निरुक्तऽएष भवति । निरुक्तमिव हि शिरोऽनिरुक्ता ऽदुतरेऽनिरुक्ता इव
हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि शिरऽआसीन ऽइनरानासतऽइव
हि प्राणाः ॥ ९ ॥

(स्त) तद्यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति । (ती) इमौ तौ प्राणौ तौ मध्ये
वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये हीमौ शीर्णः प्राणौ ॥ १० ॥

एक एष भवति । एकमिव हि शिरः । सत्तेनरे समुकपाः । यदु वा अपि बहुकृत्यः सम-मम-
सप्तैव तत् । शीर्षण्येव तुत्तम प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥

निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि शिरः । अनिरुक्ता इतरे । अनिरुक्ता इव हि प्राणाः ।
तिष्ठन्नेतं जुहोति । तिष्ठतीव हि शिरः । आसीन इतरान् । आसत इव हि प्राणाः ॥ ९ ॥

तद् यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति-इमौ तौ प्राणौ । तौ मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति । मध्ये हीमौ
शीर्णः प्राणौ ॥ १० ॥

तान्प्राणान्मना प्रसीत्य प्राणान्मन्वाचेवा तदनुविधानिनी संख्यामह-एक एष इति । ' एषः ' वैश्वानरः ।
' इतरे ' मारुताः प्रतोमहाः सप्तमु कपादेऽ संक्रुताः सप्त मध्येः । ' बहुकृत्यः अपि ' सम-सत्तेनरे ददति
एतत्सप्तैव । यद्यपि सप्तानां कपालसप्तकानां विनिता सख्या एकोनपञ्चाशत् भवति, मर्या तात्रसंख्याकत्वात् ।
तथापि सप्तैव मानेन ते सप्तैव भवन्ति । अतश्चेतिष्ठरस्यैव सप्त प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥

अथ तदेव प्राणत्वमुपनीत्य तेषामुर्गुणप्राणादिकमाह-निरुक्त एष इति । ' एषः ' वैश्वानरः ' निरुक्तः '
मरुतः, उच्चैरगो भवति शिरसो व्यक्तत्वात् । ' इतरे ' मारुताः ' अनिरुक्ताः ' अन्येना वदन्नुपगमा मध्येः ।
प्राणानामर्गान्द्रियवेनाभ्यक्तत्वादिपर्यः । तिष्ठतीव हीति । शिरऽ तिष्ठतीव ' तिष्ठतीव ' भवति । इन्द्रियाणि
तु ' आसत इव ' आसीनानिव भवन्ति ॥ ९ ॥

अथ इन्द्रसोमारुतानां होममन्त्र तेषां तदुद्देश्यतया मन्त्राप्रदर्शनेन होमस्यानप्रकारमाह-तद्यौ प्रथमा-
विधादिना । अत्र प्रथमतस्त्रिषाणैव द्वितीये उपचापन् प्रथमशब्दप्रयोगः । एवमुत्तरं द्वितीये तृतीयादि-
त्रि । इमौ ताविति । ' तौ ' प्रथमौ ' प्राणौ ' ' इतौ ' इति कर्गयोर्हस्तेन निर्देशः । ' तौ ' ' वैश्वानरस्य '
प्रतोमहास्य ' मध्ये जुहोति '—अनयोः श्रोत्रयोः शिरोमण्येऽवस्थानान् । अत्र एव कात्यायनेन " वैश्वानरे वा
वैश्वनरं शृणुं कृत्वा " (का. श्रौ. सू. १८ । १२) इति " कर्मो वा वैश्वानरे वा " इति विस्तरः सूचितः ।
एव अग्नौ होमः शाखात्तरान्मुसारेण विकल्पितः । वैश्वानरे यदा होमस्तदा वैश्वानरस्य शृणुवकत्वम् ॥ १० ॥

(पातु) अथ यौ द्वितीयौ । (यावि) इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ ॥ ११ ॥

(पातु) अथ यौ तृतीयौ । (यावि) इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ व्याघ्रेवारण्येऽनूच्यः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति बहु हि व्याघ्रा घोरं निगच्छति ॥ १२ ॥

यद्वेव वैश्वानरमारुताऽजुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विष्णमारुताः क्षत्रं च तद्विशं च करोति वैश्वानरं पूर्वं जुहोति क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १३ ॥

(त्वे) एक ऽएष भवति । (त्वे) एकस्यं तत्क्षत्रमेकस्थां थियं करोति बहवऽद्वितरे विशि तद्धूमानं दधाति ॥ १४ ॥

अथ यौ द्वितीयौ-इमौ तौ । तौ समन्तिकतरं जुहोति । समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयौ-इमौ तौ । तौ समन्तिकतरं जुहोति । समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ । वागे-
वारण्येऽनूच्यः । सोऽरण्येऽनूच्यो भवति । बहु हि व्याघ्रा घोरं निगच्छति ॥ १२ ॥

यद्वेव वैश्वानरमारुताऽजुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरो, विष्णमारुताः । क्षत्रं च तद्विशं च करोति ।
वैश्वानरं पूर्वं जुहोति । क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १३ ॥

एक एष भवति । एकस्यं तत्क्षत्रमेकस्थां थियं करोति । बहव इतरे । विशि तद्धूमानं
दधाति ॥ १४ ॥

अथ यौ द्वितीयौ । इमौ ताविति । ' इमौ ' इति बहुवचोः निर्देशः । ' तौ समन्तिकतरम् ' सज्जित-
तत् जुहोतुम् । यक्षुषो, परस्परं सज्जितानावस्थानात् । होमस्तु वैश्वानरस्य पथाज्ञाने कर्तव्यः । पञ्चमपञ्चो-
होमस्तु पञ्चतुर्दिशोः पथात् । समग्रम् तु होमः सर्वेषां पथाङ्गित्वे । अन एव कान्यायन- " वैश्वानर-
मविशिष्य दक्षिणोत्तरी मारुताः " " पथाच्च सज्जितवरी " " एवमपरी " " पथादरण्येऽनूच्यम् " " होमासादन-
योश्च " (का. धी. सू. १८ । १६-१०) इति । वैश्वानरस्य मारुतानामेकतन्त्रत्वाद् वैश्वानरमविशिष्य
दक्षिणोत्तरी मारुतावित्यर्थः । तत्प्रयोगप्रकारस्तु सूत्रतोऽवगन्तव्यः ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयौ ताविति । इमाविति नास्तिक्यविरुद्धो निर्देशः । इत्थं कृष्ण मास्ताना तत्प्राणात्मकग-
मभिधाय " अरण्येऽनूच्यं " वागात्मना प्रशंसति-वाग्मेति । ' अरण्येऽनूच्यः ' कश्चिदनुवाकः, तेन हूयमानोऽपि
पुरोडाशः " अरण्येऽनूच्यो " मन्त्रादित्यादिना तस्य वागात्मनामेवोपपादयति । यतः कारणज्ञाया बहु घोरं
निगच्छति । अरण्ये प्रकाशयते यः सोऽनुवाकोऽरण्येऽनूच्यो भवति । तस्मादरण्येऽनूच्यवचनात्तस्य वागात्मकत्व-
मुपपन्नमिति भावः ॥ १२ ॥

पूर्वं वैश्वानरं विरीरूपेण मास्तास्तु तत्प्राणरूपेण उक्तवान् । इदानीं ॥ तानेव वैश्वानरमास्तान् क्षत्रप्रका-
त्मना स्तौति-यद्वेवेति । वैश्वानरस्य प्रजागण्यात्मकत्वेन सर्वतः प्राधान्यात् क्षत्रत्वम् । मरुतो प्रजात्वं तेऽस्तितीयके
सूयते- " मरुतो वै देवगन् विशः " (तै. सं. १ । ४ । ७) इति ॥ १३ ॥

अथ तेषामुक्तमेव क्षत्रप्रजागण्यात्मकमुपजीम्य तत्संस्थादिकं प्रशंसति-यद् यद् भवतीति । वैश्वानरस्यैकत्वेन

निरुक्त ऽएष भवति । निरुक्तमिव हि क्षत्रमुनिरुक्ताऽद्विदुः अनिरुक्तेव हि विदुः विदुः प्रवेतुं जुहोति विदुर्वाव हि क्षत्रमासीनऽद्विराजान्तऽद्विदुः विदुः ॥ १५ ॥

(इतं) तं वाऽएतुम् । (म्यु) पुरोऽनुवाक्यवन्तं ग्राम्यवन्तं व्युपद्रुते सुवा जुहोति इत्यन्तेवेनराजासीनः स्वाहाकारेण क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ १६ ॥

तदाहुः । कथमस्येते पुरोऽनुवाक्यवन्तां ग्राम्यवन्तां व्युपद्रुते सुवा जुहोति भवन्तीत्येतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां ग्रामिणी प्रथमानि पदानि

निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि क्षत्रम् । अनिरुक्ता इदमे । अनिरुक्तेव हि विदुः । विदुः प्रवेतुं जुहोति । विदुर्वाव हि क्षत्रम् । आसीन इत्यन्तः । आस इव हि विदुः ॥ १५ ॥

तं वा एतं पुरोऽनुवाक्यवन्तं ग्राम्यवन्तं व्युपद्रुते सुवा जुहोति । इत्यन्तेवेनराज-आसीनः स्वाहाकारेण । क्षत्रायैव तद्विदुः-विदुः कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ १६ ॥

तदाहुः-कथमस्येते पुरोऽनुवाक्यवन्तो ग्राम्यवन्तो व्युपद्रुते सुवा जुहोति भवन्तीति । एतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां ग्रामिणी प्रथमानि पदानि सा त्रिंशद्वा मायत्री पुरोऽनुवाक्या । अथ

एतज्जातिविशेषं प्राधान्यमेकस्यैव करोति । अथ एव 'त्रिपत्' सति 'एकपत्' करोति । बहुवचन-प्राधान्ये परस्परैकमत्यानायेन सङ्गतिव्यवधानम् । मारुतानां बहुवचने प्रत्यये 'सूनम' बहुवचनं लिखति । प्रथमं बह्विचयम् भवति । सूनमिति " बरोडोते मू व बरोः "-(पा. घ. १ । ४ । १९८) इति बहुवचनस्यैवैवमेतिव इकारस्य लोभः । प्रत्यये च मू इत्यन्तरेणः ॥ १७ ॥

निरुक्तमिव हि क्षत्रमिति । स्वजना सर्वं प्रजापत्योर्विद्वन्तत्वेन क्षत्रम् निरुक्तम् । प्रजा-पाल्य तदाहासीनतात् श्रीवैदित्येतिरुक्तम् । अथ एव सर्वं निरुक्तं भवति । प्रजा पाल्यत्वेन भवति ॥ १८ ॥

" वैद्वन्तं जुहोति, मारुतम् जुहोति " इति हेमन्तविक्रान्तस्य विरते विद्वन् प्रमाणे-सं वा दृढ-मिति । पुरोऽनुवाक्यवन्तं ग्राम्यवन्तमिति । उत्पत्तौ ह्यः । तदेव वैद्वन्तं कतिपयं पुरोऽनुवाक्यवन्तं ग्राम्यवन्तम् । इति व्युपद्रुते सुवा जुहोति । उत्पत्त्यन्तत्वेन उत्पत्तौ ह्यः प्रजापत्येन जुहोति । एवं च वैद्वन्तस्य पुरोऽनुवाक्यवन्तव्यवधानेन प्रत्ययेन प्राधान्यमिति चेत् तद्वैद्वन्तमेवोक्तवन्तम् प्रथमं पदान् इत्यनुकारमिति युक्तवर्त्मानं च करोति ॥ १९ ॥

अथ मारुतानामनुकरारेण हेमन्तं वैद्वन्तव्यवधानमिति चेत् इति सा संज्ञाः कथं मायतीति प्रश्नार्थं तं दर्शयति-तदाहुः इति । एतेषां वै सप्तपदानामिति । अथ मारुतस्यैव तन्त्रेणैव धनद्वयः " जुहोति विदुः "

ता त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्याऽयं यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा
त्रिष्टुप्पाज्येदमेव कपुच्छलमयं दण्डः स्वाहाकारो वषट्कारोऽएवमु
हास्यते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते शुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद्यं प्रथमं दक्षिणतो मारुतं जुहोति । याः सप्त प्राच्यः स्रवन्ति ताः सः
सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥ १८ ॥

(न्यु) अथ यं प्रथममुत्तरतो जुहोति । (त्व) ऋतवः सः सः सप्त-
कपालो भवति सप्त हसृतवः ॥ १९ ॥

(वोऽय) अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति । पशवः सः सः सप्तकपालो
भवति सप्त हि ग्राम्याः पशवस्तमुनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यप्सु तृप्तशू-
न्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

यानि चत्वार्युत्तमानि—सा चतुष्पदा त्रिष्टुप् याज्या । इदमेव कपुच्छलम् । अयं दण्डः । स्वाहाकारो
वषट्कारः । एवमु हास्यते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते शुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद्यं प्रथमं दक्षिणतो मारुतं जुहोति—याः सप्त प्राच्यः स्रवन्ति—ताः सः । स सप्तकपालो
भवति । सप्त हि ताः—याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥ १८ ॥

अथ यं प्रथममुत्तरतो जुहोति—ऋतवः सः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि ऋतवः ॥ १९ ॥

अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति—पशवः सः । स सप्तकपालो भवति । सप्त हि ग्राम्याः पशवः ।
तमुनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोति । अप्सु तृप्तशून्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

(वा.स. १.७.८०) इत्यादयो मन्त्राः विवक्ष्यन्ते ते न सप्तपदा भवन्ति । अतथेतेषां मन्त्राणां यानि त्रीणि 'प्रथमानि
पदानि' सन्ति—' सा त्रिपदा गायत्री ' सैव ' पुरोऽनुवाक्या ' भवति । ' अथ यानि चत्वारि ' उपरितनानि
पदानि सन्ति तानि ' चतुष्पदा त्रिष्टुप् ' । सैव ' याज्या ' भवति । ' इदमेव ' इति प्रवृत्तिरभिनयेन प्रद-
श्यते । कपुच्छलमिति शुचौ मुलम् दृश्यते । ' अयम् ' इति बाहुदण्डः प्रदर्श्यते । एव बाहुरेव लुक् इत्युक्तं
भवति । स्वाहाकार एव वषट्कारो भवति । इत्यमुक्तं प्रकारेणास्त्यभिप्रेयमानस्य ॥ सम्बन्धिन एव भावताः
पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यावन्तो ' वषट्कृते शुचा हुता भवन्ति ' ॥ १० ॥

अथ होमक्रमेण ताम्बालान् प्रायेकं नयादिरूपेण प्रशंसति—तद्यं प्रथममिति । ' प्राच्यः ' प्राग्मुखाः
पूर्वसमुद्रगामिन्यो गङ्गायमुनादयो याः ' सप्त ' नद्यः स्रवन्ति । ' ताः सः ' प्रथमं दक्षिणतो हुता भावताः
पुरोडाशः । स सप्तसु कपालेषु संसृज्यते भवति । या नद्यः प्राच्यः स्रवन्ति तासां सप्तमं कृत्वा प्रदर्शनेन तस्य माह-
तस्योक्तमव्ययनपात्मकत्वं समर्थ्यते । उच्यते सर्वत्राप्येवमेव ॥ १८ ॥

अभिगमापेक्षया ' सप्तहि ऋतव ' इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

अनन्तर्हितमिति । ' तम् ' द्वितीयं पुरोडाशं ' पूर्वस्मात् ' माहताद् ' अनन्तर्हितम् ' अग्रवर्हितं तत्त-
न्मेव जुहोति । एव पूर्वस्मात्तत्तत्वादिष्वेव पठन् प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ २१ ॥

(त्र्य) अथ यं द्वितीयमुत्तरतो जुहोति । सप्तऋषयः स सु समकपालो भवति सप्त हि सप्तऽर्ष्यस्तमुनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्पृष्टुषु तद्वर्षान्श्रुति-
ष्ठापयति ॥ २१ ॥

(त्र्य) अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति । प्राणाः स सु समकपालो भवति सप्त हि शीर्षप्राणास्तमुनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्पुनन्तर्हिता-
स्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति ॥ २२ ॥

(त्र्य) अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति । च्छन्दाश्ँसि स सु समकपालो भवति सप्त हि चतुरस्रराणि च्छन्दाश्ँसि तमुनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जु-
होत्पुनन्तर्हितानि तद्वर्षिभ्यश्छन्दाश्ँसि दधाति ॥ २३ ॥

(त्र्य) अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति सोऽर्ष्येऽनूच्यः सु समकपालो भवति सप्त हि तायाः प्रतीच्यः स्रवन्ति सोऽर्ष्येऽवाङ्प्राण एतस्य प्रजापतेः

अथ यं द्वितीयमुत्तरतो जुहोति-सप्त ऋषयः सः । स समकपालो भवति । सप्त हि सप्तर्षयः ।
तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोति-ऋष्यु तद्वर्षान्श्रुतिष्ठापयति ॥ २१ ॥

अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति-प्राणाः सः । स समकपालो भवति । सप्त हि शीर्षप्राणाः ।
तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोति । अनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति ॥ २२ ॥

अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति-छन्दांसि सः । स समकपालो भवति । सप्त हि चतुरस्रराणि
छन्दांसि । तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोति । अनन्तर्हितानि तद्वर्षिभ्यश्छन्दांसि दधाति ॥ २३ ॥

अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति-सोऽर्ष्येऽनूच्यः । स समकपालो भवति । सप्त हि ताः-याः
प्रतीच्यः स्रवन्ति । सोऽर्ष्येऽवाङ्प्राण एतस्य प्रजापतेः । सोऽर्ष्येऽनूच्यो भवति । तिर इव तद्-

अनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति । पूर्वस्मात्पुरोडाशस्य प्रथमभालेन सम्बन्धात्तस्य च वैश्वान-
रेण सम्बन्धान् प्राणान् पिरसोऽनन्तर्हितानव्यवहितान् करोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

सप्त हि चतुरस्रराणीति । चतुरस्रराविकानि छन्दांसि सप्त भवन्ति । यद्यप्यवा-त्तरच्छन्दांसि बहूनि सन्ति
तपानि चतुरस्रराविकानि छन्दांसि सप्तैवेत्यर्थः । गायत्री चतुर्विंशत्यक्षर, उष्णिक् पुनराविंशत्यक्षर,
अनुष्टुप् द्वाविंशत्यक्षर, एव बृहतीत्रिंशत्यक्षरान्यक्षरस्यैव त्रिंशत्यक्षरमवन्ति ॥ २३ ॥

अथ या इति । 'सोऽर्ष्यः' इत्यादिकस्याऽयमर्थः । 'सः' 'एषः' 'अर्ष्येऽनूच्यः' गर्जः 'अवाङ्' अवस्तनः
'प्राणः' इन्द्रियम् । अस्वेति पदस्यैवार्थं विवृणोति-एतस्य प्रजापतेरिति । तद्वर्षिभ्योऽर्ष्येऽवाङ्प्राण-
का-

सोऽरण्येऽनूच्यो भवति तिरुऽइव तद्यदरण्यं तिरुऽ इव तद्यदवाहप्राणस्तु-
स्माद्युऽएतासां नदीनां विवन्ति रिप्रतराः शपनुतराऽआहनस्य वाडितरा
भवन्ति तद्यद्यदेतदाहं मास्ताऽ इति तदस्माऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति
तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः सु वैश्वानरः । (रोऽसौ) असौ सु ऽआदित्योऽय ये ते मास्ता
रश्मयस्ते ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति सप्त सप्त द्वि मास्ता गणाः ॥ २५ ॥
स जुहोति । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मा-

यदरण्यम् । तिर इव तद्-यदवाह प्राणः । तस्माद्य एतासां नदीनां विवन्ति-रिप्रतराः, शपनु-
तराः, आहनस्य वाडितरा भवन्ति । तद् यद् यदेतदाह-इदं मास्ता इति । तदस्मा अन्नं कृत्वाऽपि-
दधानि । तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः स वैश्वानरः-असौ स आदित्यः । अय ये ते मास्ताः-रश्मयस्ते । ते सप्त सप्तकपाला
भवन्ति । सप्त सप्त द्वि मास्ता गणाः ॥ २५ ॥

स जुहोति । “शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मा-

शतादरण्य निरोहितं भवति । अवाहप्राणोऽथाच्छादितो भवति । अत एव अनेन तस्योक्तमाहप्राणस्य
समवितम् । तस्मात्तदात्मिकानाम् ‘एतासां नदीनां’ कर्मणि षष्ठी, नदी ये विवन्ति । अथवा
अय इत्यप्याहार्य सामान्यो ये विवन्ति, ते ‘रिप्रतराः’ रिप्रमिति पापमुच्यते । पारिष्ट्याः । ‘शपनुतराः’
आयर्ष्यसुरालम्पनीयाः । आहनमिति नीचोक्तिरुच्यते । तस्या अत्यर्थं वाडितरा भवन्तीति, मूत्ररसवाचासां
नदीनां तद्विषयः । विवन्तोऽतितरा नीचा भवन्तीत्यर्थः । तत्तत्कण्टिकायाम् ‘अय ये ते मास्ताः’
शपमिकायेन द्रव्यदेवतासम्बन्धप्रतीतिः । अय सव्याय ‘अस्मै’ प्रजापत्ये प्रतिपादयति तेनैनं प्रीणातिवाह-
तद्यद्यदेतदिति ॥ २४ ॥

अय वैश्वानरमादित्यरूपेण मास्तास्तु रश्मिरूपेण प्रकाशति-स यः स वैश्वानर इति । ‘ते’ च
‘मास्ताः’ । मरुद्गणसंख्यानुगारेण सप्तकपाला भवेयुरित्याह-ते सप्त सप्तकपाला इति । सप्त सप्त इति ।
‘मास्ता गणाः’ । सप्त सप्तकानि भवन्ति । एकोनपञ्चाशत्संख्याका मन्त्राः सप्तवा विभागान् सप्त समुदाया
भवन्ति । अतस्तत्संख्यानुगारेण तत्परोडाशाः सप्त सप्तकपाला भवेयुः । ननु च पूर्वमेव ‘सतेतरे सप्तकपालाः’
इत्यत्र तेनायमेवार्थोऽपिदधितः किमिति स एवोच्यते इति । नेतदस्ति, पूर्वं “यद् वा अयि बहुलतः”
इत्यादिना सप्तवा विभागेन ते सर्वे सप्तैव भवन्तीति शिरसि सप्त प्राणान्निदधातीत्युक्तम् । ननु सप्तकपालानां
सप्तत्वकरणमुक्तम् । अत्र पुनस्तत्करणमुच्यते ॥ २५ ॥

अय मास्तानां होमे मन्त्रान्दर्शयति-स जुहोतीति । “शुक्रज्योतिर्ब चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च

श्रेति नामान्येषामेतानि मण्डलमवैतुत्सथस्कृत्याथास्मिन्नेतान्त्रिमुनिनाम-
आहं प्रतिदधाति ॥ २६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १ । २ । ३ ॥ (३-१)

अथातो वसुसोर्धारां जुहोति । (त्व) अत्रैष सर्वोऽग्निः सुष्ठुःकृतः स
ऽएषोऽत्र वसुस्तुस्मै देवाऽ एतां धारां प्रागृहंस्तुयेनमप्रीणंस्तद्यदेतुस्मै
वसवऽएतां धारां प्रागृहंस्तुस्मादेनां वसुसोर्धरित्याचक्षते तथैवास्माऽअपु-
मेतां धारां प्रगृह्णाति तुयेनं प्रीणाति ॥ १ ॥

शुद्धवैतां वसुसोर्धारां जुहोति । (त्व) अभिषेकऽएवास्त्येषऽएतद्वाऽएनं
देवाः सर्वे कृत्स्नुष्टुं सथस्कृत्याथेनमेतैः कामैरभ्यपिञ्चन्तेतया वसुसोर्धा-
रया तुथैवैनमपुमेतत्सुर्वे कृत्स्नुष्टुं सथस्कृत्योथेनमेतैः कामैरभिपिञ्चत्ये-
तया वसुसोर्धारयाऽऽप्येन पञ्चगृहीतेनोदुम्बर्या मुचा तुस्योक्तो दुग्धुः ॥ २ ॥

(वा. सं. १७ । ८०) इति । नामान्येषामेतानि । मण्डलमवैतुत्सथस्कृत्य, अथास्मिन्नेतान् रग्मी-
नाममाहं प्रतिदधाति ॥ २६ ॥

अथ वसुसोर्धाराहोमः ।

अथातो वसुसोर्धारां जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र वसुः । तस्मै देवा एतां धारां
प्रागृहन् । तथैनमप्रीणन् । तद् यदेतस्मै वसव एतां धारां प्रागृहन्-तस्मादेनां वसुसोर्धरित्याचक्षते ।
तथैवास्मा अयमेतां धारां प्रगृह्णाति । तथैनं प्रीणाति ॥ १ ॥

शुद्धवैतां वसुसोर्धारां जुहोति । अभिषेकः एवास्त्येषः । एतद्वा एनं देवाः सर्वे कृत्स्नं संस्कृत्य, अथैन-

ज्योतिष्माद्य " इत्यादिर्कर्मश्रौतित्यर्थः । नामान्येषामिति । एतानि शुद्धवैतानि रित्यादीनि एतां रक्षानां
नामानि । वैश्वानरस्यादित्यामरुद्रं मातृवर्णां च दत्स्यात्सद्व्यं प्रयुजन् । अत्रश्रौतैर्नामनिर्दिष्टे आदिभ्यश्च
संस्कृत्याथास्मिन्मण्डके एतानुक्तान्श्रो रग्मीनवस्थापयति ॥ २६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते ऋग्वेदीये वेदार्थप्रकाशे सायणविरचितेऽथवायव्यायणयोः नवमकाण्डे

तृतीयोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१-२-१) ॥

अथात इति । अत्रैष इति । प्रगृहत्वान् ' एतन् ' शब्देन चित्वाग्निं परामृशति । ' धारं प्रागृहन्
पृहीतेषा तथा एनमप्रीणन् । ततः ' एतस्मै वसवे एतां धारां प्रागृहन् ' इति ' यत् ' तस्मादेनां वसुसोर्धारे-
त्याचक्षते । ब्रह्मादिन इति शेषः । अतो यजमानोऽपि अनेन होमेन तथैव करोति ॥ १ ॥

अथ पुनस्तामेव वसुसोर्धारां संस्कृताग्नेरभिषेकाग्रता प्रशंसति-यद्देवैतामिति । ' सर्वम् ' एतदेतदेव चित्-

(वै) वैश्वानरुः हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरुः शीर्ष्णो वाऽअन्नमद्यतेऽथो
शीर्षतो वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते मारुतान्हुत्वा प्राणा वै मारुताः
प्राणैरु वाऽ अन्नमद्यतेऽथा प्राणेषु वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते ॥ ३ ॥

तद्वाऽअरण्येऽनूच्ये । वाग्वाऽअरण्येऽनूच्यो वाचो वाऽअन्नमद्यतेऽथो
वाचा वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते तदेतत्सुर्व वसु सुर्वे ह्येते
कामाः सैषा वसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा सर्पिषो वैवमारम्भायेवेषु-
माज्याहुतिर्ह्यते तद्यदेषा वसुमयी धारा तस्मादेनां वसोर्धारे-
त्याचक्षते ॥ ४ ॥

मैतः कर्मरभ्यापिञ्चन्-एनया वसोर्धाराया । तैर्वैनममयेतत्सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्य, अर्चनमैतः कर्मरभि-
पिञ्चति-एनया वसोर्धाराया । आज्येन पञ्चगृहीतेन औदुम्बरां सुधा । तस्योक्तो वन्धुः ॥ २ ॥

वैश्वानरं हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरः । शीर्ष्णो वाऽअन्नमद्यते । अथो शीर्षतो वा अभिषिच्यमानो-
ऽभिषिच्यते । मारुतान्हुत्वा । प्राणा वै मारुताः । प्राणैरु वा अन्नमद्यते । अथो प्राणेषु वा अभि-
षिच्यमानोऽभिषिच्यते ॥ ३ ॥

तद्वा अरण्येऽनूच्ये । वाग्वा अरण्येऽनूच्यः । वाचो वा अन्नमद्यते । अथो वाचा वा अभिषि-
च्यमानोऽभिषिच्यते । तदेतत्सर्वं वसु । सर्वे ह्येते कामाः । सैषा वसुमयी धारा-यथा क्षीरस्य वा,
सर्पिषो वा-एवमारम्भायेवेषुमाज्याहुतिर्ह्यते । तद् यदेषा वसुमयी धारा-तस्मादेनां वसोर्धा-
रेत्याचक्षते ॥ ४ ॥

रणम्-‘ कृत्स्नम् ’ इति । एतः कर्मरिति । “ वाज्रं मे प्रसवध मे ” इत्यादिपन्थोक्ता वानादयः काम्यमान-
त्वात् कामदावेतोच्यन्ते । तैश्च ‘ एनया वसोर्धाराया ’ च ‘ अभ्यपिञ्चन् ’ । अत एवोपरिष्टान्मन्त्रान्प्राचक्ष-
माणोऽमुमेवार्चम् “ अनेन च त्वाऽभिषिच्याम्यनेन चम्येत्तन् ” इत्याह । अत इदानीमनोऽपि यजमानस्तथैव
कृतवान् मयति । विहिता वसोर्धारा ‘ आज्येन पञ्चगृहीतेनौदुम्बरां सुधा ’ कर्तव्या । ‘ तस्य ’ आयशादि-
कस्य सर्वस्यादि श्रावणं प्राप्नुतमित्याह-आज्येनेति ॥ २ ॥

अथैतस्या वैश्वानरहोमानन्तरं प्रशंसति-वैश्वानरं हुत्वेति । ‘ शीर्ष्णः ’ इति तृतीयार्थे पञ्चमी ‘ ठ ’ इति
निपातो ॥ गलादुपरितनस्य सप्तकस्य सर्वस्यापि शिरस्त्वाम्बुमेनागतेऽपि च शिरसावाऽन्नमद्यते । किंच लोके अभि-
षिच्यमानः पुरुषः शिरस आस्थैवाभिषिच्यते । अतोऽप्य वैश्वानरस्य शिरस्त्वादन्नमधिकेकादिमकाया वसोर्धाराया
होमस्तहोमानन्तरमेव युज्यत इत्यर्थः । मास्तहोमानन्तरंमन्त्रप्रकारेणैव प्रशंसति-मारुतान्हुत्वेति । प्राणै-
रु वाऽ अन्नमद्यत इति । अन्नमिति शब्दादिभिन्नार्थात्मक मोक्षं वस्तु उच्यते । गतार्थमन्यत् ॥ ३ ॥

वसोर्धारा जुहोतीति स्थानविशेषानुपाशनेन विधानादग्नौ यत्र कुत्रापि होमप्रसक्तावाह-तद्वा इति ।
तत्र वसोर्धाराविषयो होमोऽरण्येऽनूच्ये पुरोडाशे कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र कात्यायनः-“ वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बरां

सु ऽआह । (हे) इदं च मऽइदं च मऽइत्यनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन चानेन
च त्वाऽभिषिञ्चाम्यनेन चेत्येतदुच्यते ऽइदं च मे देहीदं च मऽइति सा युष्टैवैषा
धाराऽग्निं प्राप्नुयादुच्येतद्युजुः प्रतिपद्येत ॥ ५ ॥

(तै) एतद्वाऽएनं देवाः । (ऽ) एतेनानेन प्रीत्यैतैः कामैरभिषिञ्च्येतया
व्युसोर्ध्वरियाऽथैनमेतान्कामानवाचन्त तेभ्य ऽइष्टुः प्रीतोऽभिषिक्तऽएता-
न्कामान्प्रायच्छन्नुच्येनमयमेतदेतेनानेन प्रीत्यैतैः कामैरभिषिञ्च्येतया व्यु-
सोर्ध्वरियाऽथैनमेतान्कामान्वाचन्त तस्माऽइष्टुः प्रीतोऽभिषिक्तऽएतान्कामा-
न्प्रायच्छति द्वौ द्वौ कामौ संयुनक्तयुव्यवच्छेदाय युथा व्योकसौ संयुञ्ज्या-
ः देवं यजेन कल्पन्तामिति ॥ ६ ॥

स आह-इदं च म इदं च म इति । अनेन च त्वा प्रीणामि, अनेन च, अनेन च त्वाऽभिषि-
ञ्चामि, अनेन चेत्येतत् । अयो इदं च मे देहि. इदं च म इति । सा यद्वैषा धाराऽग्निं प्राप्नुयाद्-
अवैशद्युः प्रतिपद्येत ॥ ५ ॥

एतद्वा एनं देवा एतेनानेन प्रीत्यैतैः कामैरभिषिञ्च्य, एतया व्युसोर्ध्वरियाऽथैनमेतान् कामा-
नवाचन्त । तेभ्य इष्टुः प्रीतोऽभिषिक्त एतान्कामान्प्रायच्छन् । तैर्यवनमयमेतदेतेनानेन प्रीत्या,

पञ्चदशीन सन्ततं पञ्चमानोऽन्येऽन्येऽपिरेते " (का. श्रौ. सू. १८ । १९) इति । अथ तद्वैषा व्युसोर्ध्व-
पदे प्रकाशन्तेरेण निर्दिष्ट-तदेतत्सर्वमिति । यत एते सर्वे वाज्रादयः काव्यमानवाचानाः अगः काव्यमानस्यैव
वसुधात् तदेतत्सर्वं वाज्रादिकं 'वसु' शब्देनोच्यते । तस्मात्तत्रतिपादकमन्त्रसाध्या 'एषा धारा' 'वसुमयी'
भवति । किञ्च 'यैवमाभ्याहुर्निर्दिष्टे' 'एषा' लोके 'यथा क्षिररश्मि' वा 'सर्वथो वा' 'धारा' क्रियते ।
'एवमाभ्याय' 'एवमुपक्रमाय' सम्पादो इदानीं द्विपमाणेयमारुतिः क्षितिरिधारायन् सम्पादयन् इति धाराकारणा
प्रदर्शने । तथा चोक्तप्रकारेण 'एषा वसुमयी' वा 'धारा' भवति । यत एव 'तस्मादेता व्युसोर्ध्व-
रियावृजते' ॥ ४ ॥

अथ प्रष्टव्यमसाधनानां मन्त्राणां साधनार्थं दर्शयति-य आदेति । 'इदं च म इदं च म इति'
"वाज्रध मे प्रसवध मे"-इत्यादिमन्त्राणां निर्दिष्टाः । 'अनेन च' इति 'अनेन चानेन च' इत्ययं द्वि-
वाज्रादयो निर्दिश्यन्ते । हे अग्ने ! त्वाम् अनेन चानेन प्रीणामि । अग्ने ! त्वां वाज्रादिना 'अभिषिञ्चामि च'
किञ्च-इदं च मे देहीदं च मे देहीदयो मन्त्रैर्विवक्षित इत्यत आह-अयो इति । अतस्तत्सर्वं मे
वाज्रादि देहीदयमयोऽग्निनिर्दिष्टविवक्षित इत्युक्तं भवति । अन्यत्र सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्मरूपात्, तद्वदानीं
होमप्रसङ्गात्-सा यद्वैषेति । प्रतिपद्येतेति । मन्त्रेण संपाद्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ कथमेवोऽयो मन्त्रैर्विवक्षित इत्यत आह-एतद्वा इति । एतया व्युसोर्ध्वरियेति । व्युसोर्ध्वरिणाम्
"वाज्रध मे"- (का. श्रौ. सू. १८ । १-१९) इत्यादिमन्त्रैः क्रियमाणा आग्नधारा । अतश्च व्युसोर्ध्वरिये-

(त्ये) एतद्वै देवाऽऽब्रुवन् । (न्कु) केनेमान्कामान्प्रतिग्रहीष्यामऽ इत्यात्म-
नेवेत्यब्रुवन् यज्ञो वै देवानामात्मा यज्ञऽ सऽ एव यजमानस्य स यदाह यज्ञेन
कल्पन्तामित्यात्मना मे कल्पन्तामित्येवैतदाह ॥ ७ ॥ (काण्डस्याधर्म २०१) ॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वावानग्नि-
यवित्यस्य मात्रा तावत्तुवेनमेतदुन्नन ग्रीणात्यथो तावत्तुवेनमेतदुन्नेनाभि-
पिधति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु कल्पयति दशसु कल्पयति त्रयो-
दशसु कल्पयति ॥ ८ ॥

एतैः कार्मरभिपिच्य, एतया वमोर्धग्याऽवैनमेतान्कामान्याचते । तस्मा इष्टः प्रीतोऽभिपिक्त
एतान्कामान्प्रच्छति । हो ह्रीं कार्मा मयुनाक्ति-अव्यवच्छेदय । यथा श्योकसी सयुञ्ज्याह-
पवं यज्ञेन कल्पन्तामिति ॥ ९ ॥

एतद्वै देवा अब्रुवन्-केनेमान्कामान्प्रतिग्रहीष्याम इति । आत्मनेवेत्यब्रुवन् । यज्ञो वै देवा-
नामात्मा । यज्ञ उ एव यजमानस्य । स यदाह-यज्ञेन कल्पन्ताम् इति । आत्मना मे कल्पन्ता-
मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । वावानग्निर्वावित्यस्य मात्रा
तावत्तुवेनमेतदुन्नेन ग्रीणाति । अथो तावत्तुवेनमेतदुन्नेनाभिपिधति । चतुर्दशसु कल्पयति, अष्टासु
कल्पयति, दशसु कल्पयति, त्रयोदशसु कल्पयति ॥ ८ ॥

त्येनदेव विप्रिच्य दक्षितम्-एतेनाग्नेन प्रीत्स्वितैः कार्मरभिपिच्येति । 'अथ' प्रीणनाभिपेकावन्तरम् 'एवम्'
अग्निम् 'एताम्' वागादीन् 'कामान्' 'अयाचन्त' नत. 'इष्ट' इत्यथागः प्रीतो भूत्वा तेभ्यः 'एताम्
प्रायच्छन्' अतः तदेव 'यजमानोऽग्नि' इत्यने । अत एतदनुसारेण मन्त्राणामुक्तविध एकार्यो विवक्षित
इति भावः । मन्त्रेषु प्रत्येक पर्वतसाने व्यवच्छेदः स्यादिति-तदभावाय हो मन्त्रो सयुञ्ज्यादित्याह-ह्रीं
ह्राविति । यथेति । 'श्योकसी' विभिन्नदेशस्थानाचार्यो 'मथा' सयुञ्ज्ये 'एवम्' एतदपि संयोजनं भवति ।
मन्त्रेषु तत्र तत्रावसानेषु यज्ञेन कल्पन्तामित्याह्रावते तस्येदानीमुपयोगमाह-यज्ञेन कल्पन्तामिति ॥ ९ ॥

यज्ञेन कल्पन्तामित्यत्र यज्ञशब्देनात्मनेत्यर्थो विवक्ष्यत इत्याह-एतद्वै देवा इति । ईवं देवाः " केनेमान्का-
मान्प्रतिग्रहीष्याम. " इति परस्परमुक्त्वा पश्चादात्मनेन प्रतिग्रहीष्याम इति निर्णय 'अब्रुवन्' । 'देवानां'
'आत्मा' शरीरं यज्ञः स्रष्टु शरीरसर्वमोगसाधनत्वात् । अतश्च यज्ञरूपेण देवा. कामान्प्राप्तुम् इत्यर्थः ।
तद्देव यजमानस्यापि यज्ञ एव शरीरम् । एव च यज्ञेन कल्पन्तामिति वचने मे आत्मनेवेति कामाः कल्पन्ता-
मित्येवैतदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

तदास्य द्वादशमात्रावसाने प्रयुञ्ज्यादित्याह-द्वादशसु कल्पयतीति । तत्र कल्पनं कथं कृत्वाग्निर्प्रीति-
रेतुर्भवतीत्याह-द्वादश मासा इति । ननु सर्वत्र द्वादशमेव कल्पयेदिति नेत्याह-चतुर्दशसु कल्पयतीति ॥ ८ ॥

(त्र्य) अथार्धेन्द्राणि जुहोति । सर्वमेतद्दुर्ध्वेन्द्राणि सर्वेणैवैनमेत-
त्प्रीणात्यथो सर्वेणैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ९ ॥

(त्र्य) अथ ग्रहा जुहोति । यज्ञो वै ग्रहा यज्ञेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो
यज्ञेनैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ९-२-४ ॥ (३. २.) ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ९-२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

अथोत्तरहोमाः ।

(१) अथार्धेन्द्राणि जुहोति । सर्वमेतद्दुर्ध्वेन्द्राणि । सर्वेणैवैनमेतत्प्रीणाति । अथो सर्वे-
णैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ९ ॥

(१) अथ ग्रहान् जुहोति । यज्ञो वै ग्रहाः । यज्ञेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति । अथो यज्ञेनैव-
ैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति ॥ १० ॥

“वात्रध मे प्रसवध मे” (वा. सं. १८।१-२९)—इत्याख्यायाऽभिस्तुवाङ्गैरेषा वसोर्द्धा इवते तत्रैकस्मिन्नु-
वाके “अग्निध मे इन्द्रध मे, सोमध मे इन्द्रध मे” (वा. सं. १८।११-१८) इत्यादयो मन्त्राः समा-
न्याताः । तत्र द्वौ द्वौ सयुक्तौति वचनेन द्वयोर्द्वयोरेवसाधविधानान् प्रतिपन्नं “इन्द्रध मे”—इत्येतदर्थं
भवति । अतस्ते मन्त्रा अर्धेन्द्रशब्देनोच्यन्ते । अत्रध ‘अथार्धेन्द्राणि’ इत्यनेन सम्मन्त्रसाधं होमे स्तोत्रम-
नुवदति—अथार्धेन्द्राणीति । अर्धेन्द्राणीति शब्दो मन्त्रवाङ्मयः सदैवशिष्टेन द्रव्यस्य होमादुपचारेणार्धेन्द्राणि
जुहोतीत्युक्तम् । एवमुक्तानि । अर्धेन्द्रमन्त्रकरणकान्होमान्कुर्यादित्यर्थः । सर्वाविप्रत्ययेन सर्वस्येन्द्रसंबन्धा-
र्धेन्द्राणामपि सर्वत्वात्तत्करणकहोमे कृते सर्वैवाग्नेनेनमग्निं प्रीणात्यभिषिञ्चति चेत्याह—सर्वमेतदिति ॥ ९ ॥

“अंशुय मे—रविध मे” (वा. सं. १८।१९-२१)—इत्यादयो मन्त्रा महप्रतिपादकत्वाद् ग्रहाः तात्ता-
प्यपि होममन्य प्रशंसति—अथ ग्रहानिति । यज्ञो वै ग्रहा इति । यज्ञसाधनत्वाद् ग्रहाणां यज्ञत्वम् ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयसंज्ञाप्रकरणमाधये नवमकाण्डे
तृतीयोऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (९-१-२) ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथैतान्यज्ञक्रतून्ब्रूहोति । (त्य) अग्निश्च मे घर्मश्च मे मऽदृत्येतरेवेनमेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणात्यथोऽएतेरेवेनमेतद्यज्ञक्रतुभिरभिमिषति ॥ १ ॥

(त्य) अथायुज स्तोमाभूहोति । (त्यं) एतद्देवाः सुर्वान्कामान्नाप्त्वाऽयुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तुथैवेतद्यजमानः सुर्वान्कामान्नाप्त्वाऽयुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ २ ॥

तद्देवयज्ञिशादिति । (त्य) अन्तो वै त्रयस्त्रिंशोऽयुजास्तोमानामन्ततऽ एव तद्देवाः स्वर्गं लोकमायंस्तुथैवेतद्यजमानोऽन्ततऽ एव स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

(१) अथैतान्यज्ञक्रतून् ब्रूहोति । “अग्निश्च मे घर्मश्च मे”- (वा. सं. १८ । २२) इति । एतेरेवेनमेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणाति । अथो एतेरेवेनमेतद्यज्ञक्रतुभिरभिमिषति ॥ १ ॥

(४) अथायुज स्तोमाभूहोति । एतद्देवाः सर्वान्कामानाप्त्वाऽयुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायन् । तदैवेतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वाऽयुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ २ ॥

तद्देवयज्ञिशादिति । अन्तो वै त्रयस्त्रिंशः-अयुजां स्तोमानाम् । अन्तत एव तद्देवाः स्वर्गं लोकमायन् । तदैवेतद्यजमानोऽन्तत एव स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

अथ पूर्वयज्ञक्रतुमन्त्रान्प्रहोम प्रशंसति-अथैतानि । “अग्निश्च मे घर्मश्च मे” (वा. सं. १८ । २१ । २२) इत्याद्यो मन्त्रा यज्ञक्रतवः । तन्मन्त्रादिपदानां यज्ञक्रतुप्रतिपादकान् ॥ १ ॥

“एका च मे तिस्रश्च मे” (वा. सं. १८ । २४) इत्याद्यो मन्त्रा अयुजस्तोमाः तस्मात्प्रहोम प्रशंसति-अथायुज इति । स्तोमचन्द्रः स्तोमोऽयं आचष्टे ॥ २ ॥

अथ च एकादिशब्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमस्यावचित् प्रतिपादयन्ति । “स्तोमे रुविधिः पञ्चदशाययन्” (वा. सं. ९ । ४ । ७२ वा.) इति त्रयस्त्रिंशश्चन्द्रान् द्वाप्रत्यये-त्रिलोपे त्रयस्त्रिंशः इति भवति । “अयुजां स्तोमानां” त्रयस्त्रिंशस्तोम एवान्वितो भवति । ततः परस्यायुजस्तोमम्यायात्वात् । देवाश्च सर्वान् कामानाप्त्वा “अन्ततः” “स्वर्गं लोकं” गतवन्तः । अतश्च यजमानोऽपि त्रयस्त्रिंशस्तोमपर्यन्तं होमेन सर्वान् कामानाप्त्वा अन्ततः स्वर्गं लोकं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

(त्र्य) अथ युग्मतो जुहोति । (त्र्ये) एतद्वै छन्दाँस्यहवन्त्यातयामा वाऽअयुजं स्तोमा युग्मभिर्वयथै स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तानि युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ ४ ॥

तद्वाऽअष्टाचत्वारिंशदिति । (त्र्य) अन्तो वाऽअष्टाचत्वारिंशो युग्मताथै स्तोमानामन्ततऽएव तच्छ्रन्दाँसि स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानोऽन्ततऽ एव स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

सुऽआह । (हे) एका च मे तिष्ठश्च मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मऽद्वितीया वृक्षथै रोहयुत्तरामुत्तराथै शाखाथै समालम्भथै रोहेत्तादृक्तद्वेव स्तोमाजुहोत्युन्नं वै स्तोमाऽअन्नेनैवैतदभिपिञ्चति ॥ ६ ॥

(त्र्य) अथ व्युयाथैसि जुहोति । पशवो वै व्युयाथैसि पशुभिरेवैतदन्तदन्नेन प्रीणात्युयो पशुभिरेवैतदन्नेनाभिपिञ्चति ॥ ७ ॥

(५) अथ युग्मतो जुहोति । एतद्वै छन्दाँस्यहवन्-यातयामा वा अयुजः । स्तोमाः, युग्मभिर्वयं स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति । तानि युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायन् । तथैवैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ ४ ॥

तद्वा अष्टाचत्वारिंशदिति । अन्तो वा अष्टाचत्वारिंशो युग्मतो स्तोमानाम् । अन्तत एव तच्छ्रन्दाँसि स्वर्गं लोकमायन् । तथैवैतद्यजमानोऽन्तत एव स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

स आह—“ एका च मे तिष्ठश्च मे ”—“ चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे ”—(वा. सं. १८ । २४-२५) इति । यथा वृक्षं रोहयुत्तरामुत्तरां शाखां समालम्भं रोहेत्-तादृक्त्वा । पदेव स्तोमाजुहोति । अन्नं वै स्तोमाः । अन्नेनैवैतदभिपिञ्चति ॥ ६ ॥

(६) अथ वयांसि जुहोति । पशवो वै वयांसि । पशुभिरेवैतदन्नेन प्रीणाति । अथो पशुभिरेवैतदन्नेनाभिपिञ्चति ॥ ७ ॥

“वनवक्ष मेऽष्टौ च मे” (वा. सं. १८ । २६)—इत्यादयो मन्त्राः युग्मतः, तन्मन्त्रगाप्यं होमं प्रशस्तित्वा अयेति । एवं छन्दाणि अयुजः । स्तोमाः सर्वत्र प्रयोगान् “यत्तयामाः” अतश्च युग्मद्वयैः स्तोमैः “स्वर्गं लोकं” गमिष्याम इत्युक्त्वा तथैव अयुजन् । तत्रच युग्मतो होमेन तथैव यजमानोऽपि करोति ॥ ४ ॥

अत्रापि पूर्ववदपि प्रशस्ति—तद्वा अष्टाचत्वारिंशदिति ॥ ५ ॥

अथ तथोक्तस्तोमामन्त्रे वृक्षशाखायोर्हवन्मेव तानेव द्विविधम् स्तोमान् स्तोति—स आदेति । अप पुनस्तान् स्तोमान् अन्नाग्नौ प्रशंसति—पदेव स्तोमानिति । अन्नसाधनत्वात् स्तोमानामन्त्रवत् ॥ ६ ॥

“इति च मे पशवो च मे” (वा. म. १८ । २६ । २७) इत्यादयो मन्त्राः त्रयस्त्रिंशद् एकदायन्-

(त्व) अथ नामग्राहं जुहोति । (त्वं) एतद्धै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वाऽथै-
तमेव प्रत्यक्षमग्नींस्तुष्टुवेतदुजमानः सर्वान्कामानाप्त्वाऽथैतमेव प्रत्यक्षं
ग्नीणाति व्वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्येतानि नामग्राह-
मेवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्तुत्रयोदशा-
ग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्वापित्यस्य मात्रा तावत्तत्रैनमेतत्प्रीणाति
यदेव नामग्राहं जुहोति नामग्राहमेवैनमेतदग्निपिबति ॥ ९ ॥

(त्व) अथाह । (हे) इयं ते राग्निमात्राय युन्ताऽसि यमनऽ कर्जे त्वा

(७) अथ नामग्राहं जुहोति । एतद्धै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वा-अथैतमेव प्रत्यक्षमग्नीणम् । त्रयो-
दशजमानः सर्वान्कामानाप्त्वा-अथैतमेव प्रत्यक्षं ग्नीणाति । “ वाजाय स्वाहा, प्रसवाय
स्वाहा ”—(वा. सं. १८ । २८) इति । नामान्यस्येतानि । नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि ।
यावानग्निर्वापित्यस्य मात्रा-तावत्तत्रैनमेतत्प्रीणाति । यदेव नामग्राहं जुहोति । नामग्राहमेवैनमेतदग्नि-
पिबति ॥ ९ ॥

अथाह—“ इयं ते राग्निमात्राय युन्ताऽसि यमनऽ कर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां

प्रभृत्यान्वेषणापनापशत्रो वै वयासि इत्युच्यन्ते, तत्र तेषां प्रतिपादनात् । ततस्तन्मन्त्रस्याप्य होमं प्रशंसति—
अथ वयांसितीति ॥ ७ ॥

“ इयं त्व मे प्रवक्ष्य मे ” इत्यादिमन्त्राणामवसाने केचन “ वाजाय स्वाहा ” (वा. सं. १८।१८)
इत्यादयो मन्त्राः समाग्राताः । तन्मन्त्रस्याप्य होमं प्रशंसति—अथेति । नामग्राहं जुहोतीति । नाम
गृहीत्वा जुहुयात् । “ नाम्नादिभिर्महो. ” (पा. सू. ३ । ४ । १८) इति नामशब्दे उपरि प्रदेर्गमुल्
प्रत्ययः । पूर्ववद्वय—“ वाग्ध मे प्रवक्ष्य मे ”—इत्यादिभिर्मन्त्रैः ‘ सर्वान्कामानाप्त्वा ’ अथ तमेवाग्निं
‘ प्रत्यक्षमग्नीणम् ’ अतश्चेतेन तमेव यजमानोऽपि करोति । अत्र “ वाजाय स्वाहा ” इत्यादिमन्त्रेषु तु
चतुर्थ्यां सम्प्रदानान्वयप्रतीतिर्द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्ष इति ‘ प्रत्यक्षमग्नीणम् ’ इत्युक्तम् । न चैवं ‘ वाग्ध
मे ’—इत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्षः किन्तु प्रयथया निदिष्टत्वात्परोऽङ्गः । यत्तु कानि नामानि यानि
गृहीत्वा होमः क्रियते इति उक्ताह—वाजाय स्वाहेति ॥ ८ ॥

अथ तेषां मन्त्राणां संख्या कृत्वाग्निर्वापितेहेतुर्मन्त्राति प्रशंसति—त्रयोदशैतानि नामानीति । ‘ त्रयो-
दशाग्नेश्चितिपुरीषाणि ’ सप्त मितयः सप्तमचितौ पुरीषामावाह यदेव पुरीषाणीति निहित्वा चितिपुरीषाणि
त्रयोदश मन्त्रातीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

वाजाय स्वाहा इति मन्त्रोपासनात् “ इयं ते राद् ” इति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते—अथाहेति । मन्त्रे

वृष्टये त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेत्युत्रं वाऽऽर्जुनं वृष्टिरुत्रैवेनमे-
तुत्प्रीणानि ॥ १० ॥

युद्धेवाह । (हे) इयं ते राष्णिमन्त्राय युन्ताऽसि यमनऽ ऊर्जे त्वा वृष्टये
त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽस्मिन्त्येतन्मित्रस्य त्वं
युन्ताऽसि यमनऽऊर्जे च नोऽसि वृष्टये च नोऽसि प्रजानां च नऽआधिपत्या-
यासीत्युपब्रुवतऽएवैनमेतदेतस्मै नः सर्वस्माऽस्त्येतस्मै त्वा सर्वस्माऽ-
अभ्यपिचामहेति तस्मादु ह्वं मानुषं राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते ॥११॥

त्वाऽऽधिपत्याय ”-(वा० सं० १८ । २८) इति । अर्जं वा ऊर्जं । अर्जं वृष्टिः । अर्जेनैवैन-
मेतत्प्रीणानि ॥ १० ॥

पदेवाह-इयं ते राष्णिमन्त्राय युन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा वृष्टये त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेति, इदं
ते राज्यम्, अभिषिक्तोऽस्मिन्त्येतत् । मित्रस्य एवं युन्ताऽसि यमन ऊर्जे च नोऽसि वृष्टये च नोऽसि
प्रजानां च न आधिपत्यायाभि-इति । उपब्रुवत एवैनमेतत् । एतस्मै नः सर्वस्मा अभि ।
एतस्मै त्वा सर्वस्मा अभ्यपिचामहे-इति । तस्मादु ह्वं मानुषं राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते ॥११॥

‘ऊर्जे त्वा वृष्टये’ इति प्रयुग्मो । ऊर्ज इति आश्लाघमुत्पन्ने, वृष्टिरनेतुत्वादकम् । तदथ ‘ऊर्जे’ ‘वृष्टये’
इत्यनेनात्म्य प्रतीतिरनेनैवेनमस्ति प्रीणानि यद्-अर्जं वा इति ॥ १० ॥

अथ तमेव मन्त्रं व्याख्यातुमनुवृत्तिः-प्रदेवाहेति । व्याचष्टे-इदं इति । यतः ‘अभिषिक्तोऽसि’ अतः
‘इदं राज्यम्’ तस्मैत्येवदूतं भवति । ‘इयं ते’ इत्यनेनाभिषिक्तवादेव । त्वं मित्रस्य युन्ताऽसि । किञ्च ‘नः’
अस्मन्मित्रेणो यजमानाय ‘ऊर्जे च नः यमनोऽसि’ यमनानि दमनो निवन्ता । “ऊर्जान्मुद्रो बह्वजम्”-
(वा. सू. ३ । १ । ११२) इति जर्जरि ल्युट् । ‘वृष्टये च प्रजानामाधिपत्याय च’ ‘नोऽसि’
इत्यनेन प्रसारणे ‘दत्ता’ ‘यानुवने’ एव लुग्याप्रोक्तः ह्येवैवैनमेतदेत्यर्थः । मन्त्रे ‘ऊर्जे त्वा वृष्टये त्वा’
इति त्वाशब्दः प्रयुग्यते । तस्य कथयन्वय इति तत्राह-सर्वस्मा इति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एतस्मै’
ऊर्जे अन्नमृताय ‘सर्वस्मै’ त्वत् ‘अभ्यपिचामहेति’ तत्रच इत्यर्थः । ‘अभ्यपिचामहे’ इति
“आभ्यपेयदध्वन्यनरस्यम्”-(वा. सू. ३ । १ । १४) इति च्येदशारेणः । तदपि मन्त्रार्थः ।
हे अर्जे ! त्वमभिषिक्तोऽसि, अतस्तत्प्रदेवाहं भवति । मित्रायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थः (वा. सू. २ । ३ । १२
वा०) । मित्रस्य च निवन्ताऽसि यजमानस्य ऊर्जे त्वामभ्यपिचामहे, वृष्टये च त्वामभ्यपिचामहे, प्रजानामाधि-
पत्याय च त्वामभ्यपिचामहे, अतस्तस्य सर्वस्यापि यमनोऽसि । यतः एवं देवानां राजानमस्मिन्नुपब्रुवते
तस्मात् ‘अभिषिक्तं मानुषम्’ अथ राजानमस्मिन्नुपब्रुवते इत्याह-तस्मादिति । तत्रैव राज्यम् अनोऽस्माकं
सर्वेषां सर्वविषये त्वमेव निषाधकं रूढं इत्येवमादि उक्तवृत्ते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(त्व) अथ नामग्राहं जुहोति । (त्वं) एतद्दे देवाः सर्वाङ्कामानाप्त्वाऽथै-
तमेव प्रत्यक्षमग्नींस्तुष्ट्वेतत्तुजमानः सर्वाङ्कामानाप्त्वाऽथैतमेव प्रत्यक्षं
ग्नीणाति व्याजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्थेतानि नामग्राह-
मेवैनमेतत्तुग्नीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशेतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्तुत्रयोदश-
मेति पुरीषाणि यावानग्निर्वाप्यत्यस्य मात्रा तावदेवैनमेतत्तुग्नीणाति
यदेव नामग्राहं जुहोति नामग्राहमेवैनमेतदग्निपिञ्चति ॥ ९ ॥

(त्व) अथाह । (हे) इयं ते राग्नित्राय यन्ताऽसि यमनऽऊर्जे त्वा

(७) अथ नामग्राहं जुहोति । एतद्दे देवाः सर्वाङ्कामानाप्त्वा-अथैतमेव प्रत्यक्षमग्नीणम् । तर्धै-
तद्यजमानः सर्वाङ्कामानाप्त्वा-अथैतमेव प्रत्यक्षं ग्नीणाति । “ वाजाय स्वाहा, प्रसवाय
स्वाहा ”- (वा. सं. १८ । १८) इति । नामान्यस्थेतानि । नामग्राहमेवैनमेतत्तुग्नीणाति ॥ ८ ॥

त्रयोदशेतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः । त्रयोदशमेति पुरीषाणि ।
यावानग्निर्वाप्यत्यस्य मात्रा-तावदेवैनमेतत्तुग्नीणाति । यदेव नामग्राहं जुहोति । नामग्राहमेवैनमेतदग्नि-
पिञ्चति ॥ ९ ॥

अथाह-“ इयं ते राग्नित्राय यन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा वृष्टये त्वा मजानां

प्रभृत्पापघहायनापराधो ये वयसि इत्युच्यन्ते, तत्र तेषां प्रतिपादनात् । ततस्तन्मन्त्रसार्पं होमं प्रशंसति-
अथ वयामीति ॥ ७ ॥

“ इयं त्वं मे वयसी च मे ” इत्यादिमन्त्राणामवसाने केचन “ वाजाय स्वाहा ” (वा. सं. १८ । १८)
इत्यादयो मन्त्राः समाग्राताः । तन्मन्त्रसार्पं होमं प्रशंसति-अथेति । नामग्राहं जुहोतीति । नाम
गृहीत्वा जुहुयात् । “ नाम्नादिदिग्ब्रह्म ” (पा. सू. १ । ४ । १८) इति नामशब्दे उपपदे प्रहेर्गुल्
प्रत्ययः । पूर्ववद्दे-“ वाजश्च मे प्रमदश्च मे ”-इत्यादिभिर्मन्त्रैः “ सर्वाङ्कामानाप्त्वा ” अथ तमेवाग्निं
“ प्रत्यक्षमग्नीणम् ” अतश्चैतेन तर्धै वजमानोऽपि करोति । अत्र “ वाजाय स्वाहा ” इत्यादिमन्त्रेषु तु
चतुर्ष्वो सप्प्रदानन्वप्रतीतिर्देवदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्ष इति “ प्रत्यक्षमग्नीणम् ” इत्युक्तम् । न वै “ वाजश्च
मे ”-इत्यादिषु द्व्यदेवतासम्बन्धः प्रत्यक्षः किन्तु प्रथमया निदिष्टत्वात्तोऽर्थः । ननु कानि नामानि यानि
गृहीत्वा होमं क्रियत इति तत्राह-वाजाय स्वाहेति ॥ ८ ॥

अथ तेषां मन्त्राणां सङ्ख्या कृत्वाग्निप्रीतिर्हेतुर्भवेतीति प्रशंसति-त्रयोदशेतानि नामानि । “ त्रयो-
दशमेति पुरीषाणि ” सप्त वितयः सप्तमवितो पुरीषमस्त्वत्तु यदेव त्रयोदशमेति निदिष्टत्वा चितिपुरीषाणि
त्रयोदश मन्त्रादिपर्ययः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

वाजाय स्वाहेत्यदिमन्त्रोक्तान्तरम् “ इयं ते वृष्टु ” इति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते-अथाहेति । मन्त्रे

वृष्टये त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेत्युन्नं वाऽऽर्जुन्नं वृष्टिरुन्नं वैवैनने-
नुत्प्रीणानि ॥ १० ॥

युद्धेयुद्ध । (हे) इयं ते शुष्मिन्नाय युन्ताऽसि युमनऽ ऊर्जे त्वा वृष्टये
त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभियुक्तोऽस्तीत्येतन्मित्रस्य त्वं
युन्ताऽसि युमनऽऊर्जे च नोऽसि वृष्टये च नोऽसि प्रजानां च नऽआधिपत्या-
यासीत्युपभूयतऽप्येवमनुदंतुस्मै नः सर्वस्माऽभुष्येतुस्मै त्वा सर्वस्माऽ-
भुष्येष्विचामहीति तुस्मादु हेतुं मानुषं राजानमभियुक्तमुपभुवते ॥ ११ ॥

त्वाऽऽधिपत्याय ॥—(वा० सं० १८ । २८) इति । अन्नं वा ऊर्जं । अन्नं वृष्टिः । अन्नं वैवैन-
मेतदप्रीणानि ॥ १० ॥

यद्धेवाह—इयं ते शुष्मिन्नाय युन्ताऽसि यमन ऊर्जे त्वा वृष्टये त्वा प्रजानां त्वाऽऽधिपत्यायेति, इदं
ते राज्यम्, अभियुक्तोऽस्मीत्येतत् । मित्रस्य त्वं युन्ताऽसि यमन ऊर्जे च नोऽसि वृष्टये च नोऽसि
प्रजानां च न आधिपत्यायामि—इति । उपभुवत एवमेतत् । एतस्मै नः सर्वस्मा अभि ।
एतस्मै त्वा सर्वस्मा अभ्येष्विचामहि—इति । तस्मादु हेतुं मानुषं राजानमभियुक्तमुपभुवते ॥ ११ ॥

‘ऊर्जे त्वा वृष्टये’ इति प्रयुग्मौ । ऊर्जं इति साधारणमुच्यते, वृष्टिरन्तेमुत्पादयन् । ततश्च ‘ऊर्जे’ ‘वृष्टये’
रायनेनात्म्यं प्रतीतिरन्तेवैवैनमिति प्रीणानि प ह—अन्ने वा इति ॥ १० ॥

अथ तमेव मन्त्रं व्याख्यातुमनुवर्ति—यद्धेवाहेति । व्याख्ये—इदं इति । यतः ‘अभियुक्तोऽसि’ अतः
‘इदं राज्यम्’ तद्वैवैनमुक्तं भवति । ‘इयं ते’ इत्यनेनाभियुक्त्यादेर ‘त्वं मित्रस्य युन्ताऽसि’ किञ्च ‘नः’
अस्मत्त्वन्निनो यजमानाय ‘ऊर्जे च नः यमनोऽसि’ यमयनीति दमनो निपत्ता । ‘कृण्वत्युन्नो बहुवचम्’—
(पा. सू. ३ । १ । ११३) इति ऊर्जं निपत्तु । ‘वृष्टये च प्रजानामागित्याय च’ ‘नोऽसि’
रायनेन प्रकीर्ण ‘एतन्’ ‘यानुवते’ एव स्तुत्याधोमाह्वयवैवैनमेवैवैनमर्थः । मन्त्रे ‘ऊर्जे त्वा वृष्टये त्वा’
इति त्वाशब्दः प्रयुग्मौ । तस्य कथमन्तर इति तत्राह—सर्वस्मा इति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एतस्मै’
ऊर्जे अन्नमुत्पाय ‘सर्वस्वं’ त्वम् ‘अभ्येष्विचामहीति’ सत्रव्य इत्यर्थः । ‘अभ्येष्विचामहि’ इति
‘आमन्त्रेपदंश्चन्यतस्याम्’—(पा. सू. ३ । १ । ११४) इति चोदादेशः । तदपि मन्त्रस्यार्थः ।
हे अन्ने । त्वमभियुक्तोऽसि, अतस्त्वमेव राज्यं भवति । मित्रायेति वृष्टये च नोऽसि (पा. सू. ३ । १ । ११५
वा०) । मित्रस्य च निपत्ताऽसि यजमानः ऊर्जे त्वामभ्येष्विचामहि, वृष्टये च त्वामभ्येष्विचामहि, प्रजानामभि-
पत्याय च त्वामभ्येष्विचामहि, अतस्त्वय सर्वस्वाभि यमनोऽसि । यतः एवं देवानां राजानमभियुक्तमुपभुवते
तस्मात् ‘अभियुक्तं मानुषम्’ अथ राजानमेवमुपभुवते इत्याह—तस्मादिति । तवेदं राज्यम् अनोऽस्माकं
सर्वेषां सर्वेष्वेव त्वमेव निशापक एक इत्येवपादि वानुवते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(तेऽथ) अथ कल्पाञ्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः प्राणानेवास्मिन्नेत-
दधात्यापुर्व्यञ्जेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्येतानेवास्मिन्नेतत्कल्-
प्ताप्राणान्दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पाञ्जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्रा-
धानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा तावतेवास्मिन्नेतत्कल्पमाप्राणान्दधाति यदेव
कल्पाञ्जुहोति प्राणा वै कल्पाऽअमृतमु वै प्राणाऽअमृतं नैवेनमेतदभि-
पिञ्चति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथाह । स्तोमश्च यजुश्चऽऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं चेति
त्रयी हेपा विद्याऽन्नं वै त्रयी विद्याऽन्नेनैवेनमेतत्प्रीणात्ययोऽन्नं नैवेनमेत-
दभिपिञ्चति स्वदेवाऽअगन्माभूताऽअभूमेति स्वर्हि गच्छत्यमृतो हि भवति
प्रजापतेः प्रजाऽअभूमेति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति वेदस्वाहेति व्यपदकारो

(८) अथ कल्पाञ्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः । प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति । “ आपुर्व्यञ्जेन
कल्पताम्, प्राणो यज्ञेन कल्पताम् ”—(वा. मं. १८।२९) इति । एतानेवास्मिन्नेतत्कल्-
प्ताप्राणान्दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पाञ्जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । धावानग्निर्ग्रावत्यस्य मात्रा-
तावतेवास्मिन्नेतत्कल्पमाप्राणान्दधाति । यदेव कल्पाञ्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः । अमृतमु वै प्राणाः ।
अमृतं नैवेनमेतदभिपिञ्चति ॥ १३ ॥

अथाह । “ स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं च ”—इति । त्रयी हेपा
विद्या । अन्नं वै त्रयी विद्या । अन्नेनैवेनमेतत्प्रीणाति । अथ अन्नेनैवेनमेतदभिपिञ्चति ।

अथ कल्पहोमं प्रशंसति—अथ कल्पानिति । “ कृति” (वा. पा. ब्रा. आ. ७६३) धातुसाहित्येन मन्त्राणां
कल्पशब्देनाविधानम् । प्राणप्रतिपादकरूपत्वान् कल्पानां प्राणत्वमिदमभिप्रायेणोक्तम्—प्राणा वै कल्पाः इति ।
एतानेवास्मिन्निति । “ एतानेव ” आयुषदीनेव कृत्स्नान् “ प्राणान् ” “ अग्निम् ” अग्नौ निदधानि ।
प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति परोऽक्षेणोक्तान्—“ एतानेवाग्निम् ” इति प्रत्यक्षेण दर्शयति ॥ १२ ॥

कल्पहोमा द्वादश भवन्ति । अग्निश्च द्वादशभागमवसरत्नकः, अतस्तत्प्रतिनेनैवेनैताग्निं प्रीणाति—इत्याह—
द्वादश कल्पानिति । अथ तानेव कल्पाप्रकारान्तरेण प्रशंसति—यदेव कल्पानिति । अमृतमु वै प्राणा
इति । प्राणसंबन्धे मर्यामावान् प्राणाः अमृतं खदित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथान्तिमं मन्त्रं व्याचष्टे—अथाह स्तोमयेति । त्रयी हेपा विद्येति । “ यजुश्च ऋक् च साम च ”
यजुक्त्वात् एतानि यजुषदीनि “ विद्या ” खलु । “ एषा ” इति खोलिङ्गम् “ त्रयी विद्या ” इति विधेयापे-

हेष परोऽक्षं वृद्धेकारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते तदेनमेताभ्यामुभाभ्यां प्रीणाति वषट्कारेण च स्वाहाकारेण चायोऽएताभ्यामिदमेतदुभाभ्यामभिषिञ्चत्युत्र ताथै सुचमनुग्रास्यति यद्वान्यलितं तद्वेद्विधांश्चेदसदिति ॥ १४ ॥

तस्यै वा ऽएतस्यै वृत्तोर्धारायै । धीरेवात्माऽन्नमूद्यो विद्युत्स्तनो धीरेव धारा दिवोऽपि गामागच्छति ॥ १५ ॥

तस्यै गीरेवात्मा । (त्मो) ऊध ऽएवो ध स्तन स्तनो धीरेव धारा गीरधि वृजमानम् ॥ १६ ॥

“ स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम ”-इति । स्वर्हि गच्छति, अभूमो हि भवति । “ मजापतेः मजा अभूम ”-इति । मजापतेर्हि मजा भवति । “ वेद् स्वाहा ”-(वा. तं. १८ । २९) इति । वषट्कारो हेष परोऽक्षं-वृद्धेकारः । वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते । तदेनमेताभ्यामुभाभ्यां प्रीणाति-वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च । अयो एताभ्यामिदमेतदुभाभ्यामभिषिञ्चति । अत्र तां सुचमनुग्रास्यति-यद्वान्यलितम् । तद्वेद्विधांश्चेदसदिति ॥ १४ ॥

तस्यै वा एतस्यै वृत्तोर्धारायै । धीरेवात्मा, अन्नमूद्यः, विद्युत्स्तनः, धीरेव धारा (१) । दिवोऽपि गामागच्छति ॥ १५ ॥

तस्यै गीरेवात्मा, ऊध एवो धः, स्तनः स्तनः, धीरेव धारा (२) । गीरधि यजमानम् ॥ १६ ॥

अम् । अस्या विषया गानाविषकउल्लङ्घनस्वास्त्य हेतोः कर्मणः प्रतिपादकत्वादकत्वम् । यनोऽरिपक्षसरे यजमानः स्वर्गं गच्छति, अभूमो भवति अत उच्यते मन्त्रेण सोऽयं हृषाद्-स्वर्देवा इति । एतः सरो अरि ' मजाः ' मजापतेरेव सम्बन्धित्यो यवन्ति, अतस्तन्मर्थमाहेति व्यापटे-मजापतेरिति । वेत्कारस्य परोऽक्षं वषट्काराभात् वषट्कारेण स्वाहाकारेण देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत्वम् वेद् स्वाहेति प्रवेगेनोभाभ्या वषट्कारस्वाहाकाराभ्याम् ' एतम् ' ' प्रीणाति ' ' अभिषिञ्चति च ' इत्याह-वेदस्वाहेतीति । अस्तिभवसरे अग्नीं सुचम् ग्रास्येदिति विषये-अत्रेति । ' आम्पलितम् ' लितमागच्छन् " आऽऽदितान्यादिषु ”-(वा. सू. २।२।१७) आदितान्यादित्वातिशयाः परनिपातः । अत्र सुचि यद्विषयार्थं तद्वेद्विधांश्चेदसदिति तानोद्वर्त्ता सुचमग्नीं ' अनुग्राहति ' प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

अयेतस्या वृत्तोर्धारायाः ध्रुलोकादिषु गवाःकास्ताप्रदर्शनेन पर्याहृतं दर्शयन्ति-तस्यै वा एतस्या इति । तस्या एतस्या देवान् प्राप्तया वृत्तोर्धारायाः ध्रुलोक एवामा शरीरम् ' अन्नम् ' मेघः स एव ' ऊध ' ' विद्युन् ' एव ' मन्त्रः ' वज्रकारे ' धारा ' वज्रकारेण ध्रुलोके गवाःका वृत्तोर्धारा दिशः एकाग्राह्यावस्था गच्छति ॥ १५ ॥

तत्र तस्या वृत्तोर्धारायाः ' गीरेवात्मा ' ' ऊध एव ऊधः ' । ' स्तनः ' एव ' स्तनः ' ' धीरेव ' शीरपात । एवं गति गमाकाय सा गीः गीः सकाशापयमानमप्यगच्छति ॥ १६ ॥

तस्यै यजमानः पुरात्मा बाहुर्द्वयः स्तुतुनो धीरेव धारा यजमाना-
दधि देवान्देवभ्यांऽधि गां गोरुधि यजमानं तदेतदनन्तमक्षयं देवाना-
मुन्नं परिप्लवते स यो हेतदेवं वृन्देवुः हेवास्त्येतदनन्तमक्षयमुन्नं भव-
त्यथातः सम्पुदेव ॥ १७ ॥

तदाहुः । कश्चमस्यैषा व्यसोधांगि संवत्सरमाश्रिमाप्नोति कथं संव-
त्सरेणाश्रिना सम्पद्यतऽइति पश्चिच्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा व्यसोधांगिऽथ
पठथ पञ्चत्रिंशत्ततां यानि पश्चिच्च त्रीणि च शतानि तावन्ति संवत्सर-
स्याहानि तत्संवत्सरस्याहान्याप्नोत्यथ यानि पठ्पठ्वाऽऽकृतयस्तुह-
वृनाऽऽरात्रीरामांति तुदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोत्यथ यानि
पञ्चत्रिंशत्ततां यानि मासः सुऽधात्मा त्रिंशद्वात्मा प्रतिष्ठा हे माणा
हे शिरऽएव पञ्चत्रिंशमेतान्यान्वे संवत्सरऽ एयमु हास्यैषा व्यसोधांगि
संवत्सरमाश्रिमाप्नुतांत्येवुः संवत्सरेणाश्रिना सम्पद्यतऽएतावत्य ऽव वै
शाण्डिलऽष्टौ मध्यतो युजुष्मत्यऽ इष्टकाऽ बुध्नीयन्तेऽष्टयो ह्येते पृथग्-
देता ऽइष्टका ऽएवमु हास्येतेऽष्टयः पृथग्व्यसोधांग्याऽभिद्रुता भवन्ति ॥ १८ ॥

नर्त्य यजमान पुरात्मा, बाहुर्द्वयः, स्तुतु ननः, धीरेव धारा (१) । यजमानादधि देवान् ।
देवभ्यांऽधि गाम् । गोरुधि यजमानम् । तदेतदनन्तमक्षयं देवानामुन्नं परिप्लवते । त यो हेतदेवं
वेद-परं देवास्त्येतदनन्तमक्षयमुन्नं भवति । अथातः सम्पदेव ॥ १७ ॥

तदाहुः—कश्चमस्यैषा व्यसोधांगि संवत्सरमाश्रिमाप्नोति, कथं संवत्सरेणाश्रिना सम्पद्यत इति ।
पश्चिच्च ह वै त्रीणि च शतानि एषा व्यसोधांगि, अथ पठ्, अथ पञ्चत्रिंशत् । ततां यानि पश्चिच्च
त्रीणि च शतानि—तानि संवत्सरस्याहानि । तत्संवत्सरस्याहान्याप्नोति । अथ यानि पठ् ।

तत्र तस्या यजमान एव शरीरम् । यजमानवर्गनी बाहूरेवोव । बाहुभ्यां मुखेव स्तनः । धारैव धाग्व-
धारा । एव यजमाने च गवाकारा व्यसोधांगि यजमानादेवनाम्नोति । देवभ्यो गाम् । गोरुध यजमानम् । पुन-
रप्येवमेवाप्नोति । एवम् एतद्व्यसोधांगिमास देवानामासम् “ धनन्तम् ” अथ एव “ अक्षयम् ” मन् “ परिप्ल-
वते ” पर्यावर्तते । यजमानेन हस्ता व्यसोधांगि देवानां प्राप्नोति । तथा प्रीता देवश्च यजमानाय परस्परं सम-
र्वपन्ति । ततस्तद्भवमानः यजमानमेति । तेन चाग्नेन पुनर्देवभ्यो व्यसोधांगि दूयते । रूपेनेनाग्निप्रापेय व्यसोधांगि
गवाकारेण पुनः पुनः पर्यावर्तते इत्युक्तम् । उक्तावैवेदं प्रसमिति—म यो हेतदेवं वेदेति । अयाम्याः व्यसो-
धांग्याः नम्यादिमादिषां प्राप्नोति—अथातः सम्पदेवेति ॥ १७ ॥

पश्चिच्च ह वै त्रीणि चेति । आहुतमन्त्रमादित्येन गार्हपत्ये पश्चिच्चैवादिनोक्तसंख्यानि भवन्ति ।

तदाहुः । कथमस्यैषा वृत्तोर्ध्वरा महदुक्त्यमाप्नोति कथं महतोक्त्येन
सम्पद्यत ऽद्विष्येतस्याऽएव वृत्तोर्ध्वरायै यानि नव प्रथमानि यजुर्ध्वरि
तत्त्रिवृच्छिरोऽथ दान्यष्टाचत्वारिंशत्तौ चतुर्विंशो पञ्चावथ यानि
पञ्चविंशतिः सु पञ्चविंशऽ आत्माऽथ दान्येकविंशतिस्तदेकविंश-
म्पृच्छमथ यानि त्रयस्त्रिंशत्स वृत्तोऽथ याऽ अशीतुयः सैवाशीतीनामा-
तिरशीतिभिर्हि महदुक्त्यमाप्नोति यदुर्ध्वगशीतिभ्यो यदेवाहुं महत्
ऽवक्त्यस्योर्ध्वमशीतिभ्यऽ एतदस्य तदेवमु हास्यैषा वृत्तोर्ध्वरा मह-
दुक्त्यमाप्नोत्येवं महतोक्त्येन सम्पद्यते ॥ १९ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १।३।१ ॥ (३-३)

पश्वा ऋतवः । तदनुतां रात्रीरामोति । तदुभयानि संरत्नम्याद्गोत्राग्रामोति । अथ यानि
पञ्चविंशत् । स वयोदशो मानः । न आत्मा । त्रिंशत्तत्मा । त्रिविंश द्वे । प्राणा द्वे । गिर एव
पञ्चविंशम् । एतावान् वै संरत्नमः । एवमु हास्यैषा वयोर्ध्वग संरत्नमग्निमामोति । एवं गंसत्त-
रेणाग्निना सम्पद्यते । एतास्तथ उ वै शागिद्वेऽग्रां मध्वतो यतुम्यत् इष्टका उप रियन्ते । अत्रयो
इते पृथग्-यदेता इष्टकाः । एवमु हास्यैषाऽग्रयः पृथग् वयोर्ध्वगामिदुवा भवन्ति ॥ १८ ॥

तदाहुः- कथमस्यैषा वृत्तोर्ध्वरा महदुक्त्यमाप्नोति, कथं महतोक्त्येन सम्पद्यते ' इति । एतस्या
एव वयोर्ध्वगयै यानि नव प्रथमानि यजुर्ध्वरि-तत्त्रिवृच्छिः । अथ दान्यष्टाचत्वारिंशत् तौ चतुर्विंशौ
पञ्चौ । यानि पञ्चविंशतिः-स पञ्चविंश आत्मा । अथ दान्येकविंशतिः-तदेकविंशं पृच्छन् ।
अथ यानि त्रयस्त्रिंशत्-स वगः । अथ या अशीतुयः-सैवाशीतीनामानिः । अशीतिभिर्हि
महदुक्त्यमाप्नोति । अथ यदुर्ध्वगशीतिभ्यो-यदेवाहुं महत् उक्त्यस्योर्ध्वमशीतिभ्यः एतदस्य तत् ।
एवमु हास्यैषा वयोर्ध्वरा महदुक्त्यमाप्नोति, एवं महतोक्त्येन सम्पद्यते ॥ १९ ॥

' एतस्या एव वयोर्ध्वरायै यानि नव प्रथमानि ' इत्यादिना वयोर्ध्वगतं त्रिविनातुम्यत् इष्टका यदनुतां कृतेन
विपन्न विनिरोधः प्रदर्शितः । ' अथ यानि त्रयस्त्रिंशत् वगः ' वगशब्देन वयोर्ध्वगत्तत्तत्तत्तत् ।
यदुक्त्यमाप्नोति ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति ब्रह्मसंहितायां ब्रह्मविद्वेदे माधवायै वेदायं ब्रह्मसंहिता या इति ब्रह्मसंहितायां ब्रह्मसंहितायां
नमः कान्ते नृनामेष्टयाये नृनां नमः ॥ (९-३-३) ॥

अथातो व्याजप्रसवीयं जुहोति । (त्य) अन्नं वै व्याजोऽन्नप्रसवीयश्च
हास्यैतदन्नमेवास्माऽएतेन प्रसीति ॥ १ ॥

(त्ये) एतद्वाऽ एनं देवाः । (५) एतेनाग्नेन ग्रीत्वैतैः कामैरभिपिच्येतुया
वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽएवाग्नींस्तुथैवैनमयमेतदेतेनाग्नेन ग्रीत्वैतैः
कामैरभिपिच्येतुया वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽएव ग्रीणाति ॥ २ ॥

युद्धैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । (त्य) अभिपेकऽएवास्यैषुऽएतद्वाऽएनं
देवाऽएतेनाग्नेन ग्रीत्वैतैः कामैरभिपिच्येतुया वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽ
एवाभ्यपिच्यंस्तुथैवैनमयमेतदेतेनाग्नेन ग्रीत्वैतैः कामैरभिपिच्येतुया वसो-
र्धारयाऽथैनमेतद्भूयऽ एवाभिपिच्यति ॥ ३ ॥

सर्वोपधुं भवति । सर्वमेतदन्नं यस्तस्र्वोपधुं सर्वैर्ण्वेनमेतदन्नेन
ग्रीणात्युधो सर्वैर्ण्वेनमेतदन्नेनाभिपिच्यति तेषामेकमुन्नमुदरेत्तस्य नाश्री-

अथ व्याजप्रसवीयहोमः ।

अथातो व्याजप्रसवीयं जुहोति । अन्नं वै व्याजः । अन्नप्रसवीयं हास्यैतत्- अन्नमेवास्मा एतेन
प्रसीति ॥ १ ॥

एतद्वा एनं देवा एतेनाग्नेन ग्रीत्वा, एतैः कामैरभिपिच्य, एतया वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय एवा-
ग्नीन् । तथैवैनमयमेतदेतेनाग्नेन ग्रीत्वा, एतैः कामैरभिपिच्य, एतया वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय
एव ग्रीणाति ॥ २ ॥

युद्धैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । अभिपेक एवास्यैषः । एतद्वा एनं देवा एतेनाग्नेन ग्रीत्वा, एतैः
कामैरभिपिच्य, एतया वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय एवाभ्यपिच्यन् । तथैवैनमयमेतदेतेनाग्नेन ग्रीत्वा,
एतैः कामैरभिपिच्य, एतया वसोर्धारयाऽथैनमेतद्भूय एवाभिपिच्यति ॥ ३ ॥

सर्वोपधुं भवति । सर्वमेतदन्नं-यस्तस्र्वोपधुम् । सर्वैर्ण्वेनमेतदन्नेन ग्रीणाति । अथो सर्वैर्ण्वेनमे-
तदन्नेनाभिपिच्यति । तेषामेकमुन्नमुदरेत्-तस्य नाश्रीयात्-शान्जीवम् । अर्धमुच्चरेण चमसेन । औद्ध-

अथ व्याजप्रसवीयहोम विधाय तत्प्रयोजनकथनद्वारा तस्य पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति-अथात इति ।
व्याजप्रसवीयमिति कर्म नामयेयम् । ' व्याजप्रसवीयं जुहोति ' व्याजप्रसवीयाएव होम इत्यादित्यर्थः । व्याज
शब्देनावस्थाभिधानादवगच्छेयं क्रियमाणेतत्कर्म अन्नप्रसवीयम् । तत्तर्थादेन कर्मणा अस्मा अग्नये सर्वमप्यन्नं
' प्रसीति ' अन्तुजानाति ' सर्वानर्थं भवति ' (उत्तर ४ क) इति वक्ष्यमाणत्वात् सर्वस्याप्यन्नस्य स्वाभि-
करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

इदं वसोर्धारया ग्रीणितस्याभिहितस्य च अग्नैर्यं व्याजप्रसवीयो होमो भूयः ग्रीणतामिवेकहेतुमेवनीति
प्रशंसति-एतद्वा इत्यादिना भूय एवाभिपिच्यतीत्यन्तेन । विस्तरार्थमेतत् ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रकृतहोमे द्रव्यविशेषं विधाय प्रशंसति-सर्वोपधुमिति । प्रकृत व्याजप्रसवीय इति सर्वोपधुं सर्वाभिरुपधीभिः

याद्यावज्जीवमौदुम्बरेण चमसेनौदुम्बरेण सुतेन तयोर्लुको वृन्धुश्चतु-
स्रर्त्ता भवतश्चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणात्युथो
सुर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेनाभिपिञ्चति ॥ ४ ॥

युद्धवैतुद्राजप्रसूयं जुहोति । (त्ये) एता इ देवताः सुता ऽएतेन सवेन
येनैतत्सोप्यमाणो भवति ऽता ऽएवैतत्प्रीणाति ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीताऽ
एतत्सु सवसुनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः स्यते युस्मै वै राजानो रान्यमुनुम-
न्यन्ते स राजा भवति न ॥ युस्मै न तदुदसौ जुहोति तदग्निमभिपिञ्च-
त्युथो युदेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति तदु तान्देवान्प्रीणाति युऽ एतस्य
सवस्येशते ॥ ५ ॥

म्बरेण सुतेन । तयोर्लुको वृन्धुः । चतुःस्रर्त्ता भवनः । चतस्रो वै दिशः । सर्वाभ्य एवैनमेत-
द्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति । अयो सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेनाभिपिञ्चति ॥ ४ ॥

युद्धवैतद्राजप्रसूयं जुहोति । एता इ देवताः सुता एतेन सवेन-येनैतत्सोप्यमाणो भवति-ता
एवैतत्प्रीणाति । ता अस्मा इष्टाः प्रीता एतं सवसुनुमन्यन्ते । ताभिरनुमतः स्यते । युस्मै वै राजानो
रान्यमुनुमन्यन्ते-स राजा भवति । न सः-यस्मै न । तदु यदसौ जुहोति-नदग्निमभिपिञ्चति । अयो
यदेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति-तदु तान् देवान् प्रीणाति-य एतस्य सवस्येशते ॥ ५ ॥

तदग्निम भवति । अत्र सर्वोदर इति रूपं पादः । तदग्निः परितृप्त्यै । ताभिरनुमते बोजगतावसरे-
ऽन्तिरिक्ताः । लोके यत्किञ्चिदुक्तं सायणस्य वा भवति । अत्रात्र तदुदसौऽयोवधः परितृप्त्यै इति सर्व-
मेतद्वक्तुं युक्तम् । एवं च एतेन सर्वोदरनादितेन होवेन एवमग्निं सर्वैर्देवाकेन प्रीणयन्ममिषिञ्चति च । तेषां
चतुर्दशानामनानां मध्ये एकमेव परितृप्त्यै, तदनं पात्रञ्च न धीरादित्यह-तेषामिति । तस्यैति व्यत्ययेन
कर्मणि वडौ । अथ तत्रैव होवे पात्रविशेषं विधत्ते-औदुम्बरेण चमसेनौदुम्बरेण सुतेनेति । ग्रहणं वाज-
प्रसूयं तुद्रावत् । अत्र सुतेनैव वाजप्रसूयग्रहणः कियते न तु चमसेन । अथ पुनः संज्ञातवन्तानामभिषेकार्यं
च । अभिषेकस्य तत्संज्ञापत्त्येन तद्वत्-ताभिः त्रिषु औदुम्बरेण चमसेनेति चमसः करणत्वेन ज्ञातः । तयो-
र्लुको वृन्धुरिति । तयोर्लुम्बरोः सुखममनोप्राप्तं सप्तमकाण्डे (श. ९. ७ । १ । १ । १९-२२)
बभूवसुमुत्तोरभानविधानावसरेऽभिहितमिति पाठः । तयोः सुखममनोपाकाधीत्येव विधाय प्रसूयति-
चतुःस्रर्त्ता भवत इति । दिग्भ्योऽन्नेनेति । दिग्भ्योऽन्नि संज्ञादितेनाभ्येनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पुनस्तत्रैव वाजप्रसूयग्रहणं प्रकृत्यन्तरेण प्रकृत्यति-युद्धवैतदिति । अत्र सत्र इति सांख्यिकानिचये
प्राप्त्यनुपपत्तेः, तन्निमित्तत्वादभिषेकस्य सत्रनिमित्तके सवस्यः परिरूप्यति । येनैतादिति । ' एतत् ' शब्देन
अभिषेककालः एतदुच्यते । एतत्सिन्धुकांटे ' एतेन सवेन ' दशमानः ' सोम्यमानो भवति ' । एतेन सवेनैता

(त्रुडथ) अथ यऽएतत्पार्थान्यभि जुहोति । (त्ये) एतद्दे देवा ऽअकाम-
यन्तात्रैव सुर्वैः सवैः सूयेमहीति त्रुडत्रैव सुर्वैः सवैरसूयन्त तथैवैतद्यज-
मानोऽत्रैव सुर्वैः सवैः सूयते ॥ ६ ॥

तद्यानि पार्थानि । तानि राजसूयस्य वाजप्रसव्वीयं तद्यज्ञानि जुहोति
तुद्राजसूयेन सूयत्वेऽथ यानि चतुर्दशोत्तराणि ततो यानि सप्त पूर्वाणि
तानि वाजपेयस्य वाजप्रसव्वीयं तद्यज्ञानि जुहोति तुद्राजपेयेन सूयत्वेऽथ
यानि सप्तोत्तराणि तान्यग्नेस्तद्यज्ञानि जुहोति तुद्राग्निसूत्रेन सूयते ॥ ७ ॥

अथ ॥ एतत्पार्थान्यभि जुहोति । एतद् देवा अकामयन्त-अत्रैव सर्वैः सर्वैः सूयेमहीति । त्रुडत्रैव
सर्वैः सर्वसूयन्त । तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्वैः सर्वैः सूयते ॥ ६ ॥

तद्व्यानि पार्थानि-तानि राजसूयस्य वाजप्रसव्वीयम् । तद्व्यानि जुहोति-तुद्राजसूयेन
सूयते । अथ यानि चतुर्दशोत्तराणि-ततो यानि सप्त पूर्वाणि-तानि वाजपेयस्य वाज-

मन्त्रप्रतिपादिता ' देवता. ' पूर्वं ' सुता. ' अभिविक्ता. । अमथ ' एमेन ' वाजप्रसव्वीयेन ' ताः ' एव देवताः
' प्रीणाणि ' । ता ये देवताः ' इडा ' अथ एव ' प्रीणाः ' सवैः. ' अमथ ' यजमानाय ' एतम् ' उपरि
क्रियमाणमभिवेकम्. ' अनुमन्यन्ते ' अनुमानन्ति । तन्मन्त्रमित्युक्तोऽभिविध्यते । ननु चाभिवेके क्रिय-
मेतानां देवतानामनुष्ठां प्र-नति तत्राह-यस्मै वा इति । यतः ' राजानो ' ' यस्मै ' पुत्रवाय ' राज्यमनुमन्यन्ते ' । स
राजा भवति ' । ' परमै ' पुनर्नोनुमन्यन्ते ' स' राजा ' न ' भवति । अतः पूर्वमभिवेकेन प्राप्तराजानां देवताना-
मनुपेक्षणात्वेत्यर्थः । ननु चार्थं होमोऽग्नेरभिवेकत्वेन सपाचन इति (पूर्व १ कां.) प्राप्युक्तम्-
' अभिवेक
एकास्वीयः ' इति । अत्र तु ' स एव होमोऽग्नेवेकांनुमन्यते ' इति अथवा पूर्वमभिवेकदेवताप्रीणानर्थ इति, कथ-
मेतदित्यत आह-तद्यद्यप्राप्तिः । अग्नौ होमादेवाग्नेरभिवेकः सिद्धः । अथ एताम्बो मन्त्रप्रतिपाद्याम्बो
देवताम्बो होमेनाभिवेकाधिक्येन देवान् प्रीणाति । एवं चोक्तमुपमपि सगच्छते इति न कश्चिदित्येव ॥ ९ ॥

' अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा ' इत्यादिभिश्च वहुभिर्मन्त्रैः. क्रियमाण आहुतयः पार्थानि । तेषां ॥
पूयिता इत्युक्तार्थत्वम् । अत एव तत्परीयके श्रूयते-
' श्रुयिष्यन्त्यः । अभ्यधिष्यन् । स राट्प्रमपवन् । स एतामि
पार्थान्यपश्यत् । ताभ्यहृष्टम् । तैर्वा स राट्प्रमपवन् । यन्पार्थानि जुहोति । राट्प्रमेव भवति ॥-
(तै. भा. १ । ७ । ७ । १) इति । तानि पार्थानि प्रकृतस्य वाजप्रसव्वीयस्याभितो जुह्यादित्यार्ह-अथवा
एतदिति । किमर्थमेव जुह्यात् इति ॥ यद्-एतद् देवा इति । पूर्वं देवा ' अत्रैव ' आश्रिताभिवेकावसरे
' एव ' ' सर्वैः ' सवैरभिविध्यैमहर्ष्यकामयन्त ततः अभ्यधिष्यन्त । ' तथैव ' यजमानोऽपि विहितप्रकारेण
होमनास्मिन्नेवावसरे तथैव सर्वैरभिवेकैरभिविध्यते । अत्र ' सर्वैः सवैः सूयेमहीति ' निडा । अथ यानि चतुर्द-
शोत्तराणि, ततो यानि सप्त पूर्वाणि, तानि वाजपेयस्य " इति निदबदनुवादाच्च पूर्वं पार्थहोमानन्तरं " वाजस-
मे " इत्यादिमन्त्रसाध्य होम जुह्यादिति निविशेत्वेव ॥ ६ ॥

ऋत्तोत्पकारेण होमेन सर्वाभिवेकनिधि- कथमिति तत्राह-तद्यानीति । यानि चतुर्दशोत्तराणीति ।

स वै राजसूयस्य पूर्व्याणि जुहोति । (त्वु) अथ वाजपेयस्य राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति सम्राट्वाजपेयेन राज्यमु वाऽअग्रेऽथ साम्राज्यं तस्माद्वाजपेयेनेष्टा न राजसूयेन यजेत प्रत्यवरोहः स अथा सम्राट् सन्न राजा स्यात्तादृक्तु ॥ ८ ॥

(द) अग्रेरुत्तमानि जुहोति । सर्वे हेतु सवा युदमितवः सर्वे हेतुदग्नि-
सवेन सुतो भवति राजा च सम्राट्च तस्मादग्रेरुत्तमानि जुहोति ॥ ९ ॥

प्रसवीयम् । तद्वृत्तानि जुहोति-तद्वाजपेयेन सूयते । अथ यानि सनोत्तराणि-तान्मग्नेः । तद्वृत्तानि जुहोति-तदग्निमग्नेन सूयते ॥ ७ ॥

स वै राजसूयस्य पूर्व्याणि जुहोति । अथ वाजपेयस्य । राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति, सम्राट् वाजपेयेन । राज्यमु वा अग्रे, अथ साम्राज्यम् । तस्माद्वाजपेयेनेष्टा न राजसूयेन यजेत । प्रत्यवरोहः सः । यथा सम्राट् सन्न राजा स्यात्-तादृक्तु ॥ ८ ॥

अग्रेरुत्तमानि जुहोति । सर्वे हेतु सवाः-यदमितवः । सर्वे हेतुदग्निमग्नेन सुतो भवति-राजा च, सम्राट् च । तस्मादग्रेरुत्तमानि जुहोति ॥ ९ ॥

‘ यानि चतुर्दशोत्तराणि ’ कर्माणि सन्ति । ततश्च ‘ यानि सप्त पूर्व्याणि ’ ‘ वाजपेयम् ’ इत्यादिमन्त्रशास्त्राणि कर्माणि तानि वाजपेयस्य वाजप्रसवीयं कर्म । अथ यानीति । यानि सप्त “ वाजस्य तु प्रमत्रे ” इत्यादि-मन्त्रशास्त्राणि कर्माणि तान्यपि अग्निवयनस्य वाजप्रसवीयम् । शष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

अथ राजसूयवाजपेयसंज्ञिभ्यां वाजप्रसवीयकर्मणां पौर्वापर्ये कारणवाद्-स वै राजसूयस्येति । राजसूयवाग् कृत्वा राजा भवति । वाजपेयवाग् कृत्वा सम्राट् भवति । साम्राज्यं च राज्यान्तरमाशित्वेन ततोऽप्यधिकम् । तस्माद्वाजपेयं कृत्वा राजसूयं न श्रूयत् । तथा कारणस्य प्रत्यवरोहक्रमत्वात् । तमेव दर्शयति-यदेति । यथा सम्राट् सन् यथाय राजा स्यात् तदपि तादृगिति । तस्माद्वाजसूयवाजप्रमवीयकर्मणोः पौर्वापर्यमुप-पन्नमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्निज्ञानमुत्तमत्वमुत्पादयति-अग्रेरुत्तमानीति । ‘ अग्रेः ’ सर्वानमकृत्वेन उत्तमवायिनः सर्वे सवाः सन्तु । एवं च एतेनाग्निसत्वेन सर्वे सुतो भवति । सर्वेष्टव्यापेमेव दर्शयति-राजा च सम्राट्चेति । सर्वमिति सामान्योक्तमन्त्रानामकत्वम् । सर्वस्य मकेनाग्निसत्वेन राजा च सम्राट् चेत्यस्य सर्वस्यानिषेको युज्यत इत्य-निहितः रूपः प्रसक्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

१-समस्तैर्दशभिर्हेतुपुत्रितम् । न वेदभर्तृर्भूत्वा यथाक्रमेणाग्निना यजेतपुत्रित्वमिति वाह इति क. पुनर्हेतुप्रसक्तः पाठोऽत्र दृश्यते ।

(त्पु) अथैनं कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजितुं यजुऽपुवैनमेतदभिषिञ्चति लोमतश्छन्दांसि वै लोमानि च्छन्दःस्ववैनमेतदभिषिञ्चत्युत्तरतस्तत्स्योपरि बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ १० ॥

तथैके दक्षिणतोऽग्रेरभिषिञ्चन्ति । दक्षिणतो वाऽअन्नस्योपचारस्तु-
देनमन्नस्यार्धादभिषिञ्चामऽद्विति न तथा कुर्यादेषा वै दिक्पितृणां क्षिप्रे
दैतां दिशं प्रेति सं तथाऽभिषिञ्चन्ति ॥ ११ ॥

अध्यामिषेकः ।

अथैनं कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवैनमेतदभिषिञ्चति । लोमतः ।
छन्दांसि वै लोमानि । छन्दःस्ववैनमेतदभिषिञ्चति । उत्तरतः । तत्स्योपरि बन्धुः । प्राचीनग्रीवे ।
तद्धि देवत्रा ॥ १० ॥

तै ह्येके दक्षिणतोऽग्रेरभिषिञ्चन्ति । दक्षिणतो वा अन्नस्योपचारः । तदेनमन्नस्यार्धादभिषिञ्चाम
इति । न तथा कुर्यात् । एषा वै दिक् पितृणाम् । क्षिप्रे दैतां दिशं प्रैति-ये तथा-
ऽभिषिञ्चन्ति ॥ ११ ॥

इत्थं सक्रम पार्थहोममभिषायेदानीं यजमानस्य कृष्णाजिनेऽभिषेकं विधत्ते-अयेति । तत् कृष्णाजिनं यज्ञा-
त्मना प्रशस्तति-यज्ञो वा इति । कृष्णमृगरूपेण यज्ञस्य पलायनात् कृष्णाजिनस्य यङ्गत्वम् । तथा पलायनं
तैत्तिरीयके श्रूयते-“ यज्ञो देवेभ्यो निरायत कृष्णो रूपं कृत्वा ”-(तै. सं. १।२।४।१) इति ।
“ कृष्णाजिनंऽभिषिञ्चति ” इति सामान्येन विधानाभिर्जोमप्रदेशे कदाचिदभिषेकः स्वादिति कस्वचित्प्रति-
पत्तिं निरादयितुं विधत्ते-लोमत इति । छन्दांसि वा इति । छन्दतामृत्तापतिष्ठत्वाद्यन्तामयोश्च कृष्णमृग-
रूपेणापक्रमणात् कृष्णाजिनमवदानि लोमानि च्छन्दांसि । अतश्च लोमतोऽभिषेकं ‘ छन्दःस्ववैनमभिषि-
ञ्चति ’ । ऋक्तामयोः कृष्णमृगरूपेणापक्रमणं तैत्तिरीयके श्रूयते “ ऋक्तामे वै देवेभ्यो यज्ञापालिष्ठमाने कृष्णो
रूपं कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठताम् ” (तै. सं. १।१।३।१) इति । ॥ ३ विहिततामिषेक उत्तरभागे कर्तव्य इत्याह-
उत्तरत इति । ‘ एषा होमवेधं देवमनुष्याणाम् ’ इत्यादिना सस्य ब्राह्मणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यते (उत्तरत्र का. १३)
इत्याह-तत्स्योपरि बन्धुरिति । कृष्णाजिनस्य संस्थानविशेषं विधाय प्रशंसति-प्राचीनग्रीवे इति । प्राच्या
देवत्वंबन्धित्वं तैत्तिरीयके श्रूयते-“ प्राचीनवशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यमजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा
वितर. ” (तै. सं. १।१।१।१) इति ॥ १० ॥

अध्यामिषेकस्थानविषये लोमपत्तिकं केषांचिच्छाखिन्यं मतमनूय निरस्यति-तं ह्येके दक्षिणत इति ।
दक्षिणभागे स्थित्वा होमकरणादनस्योपचारो दक्षिणतः खलु, अतश्च अन्नस्यार्धात्प्रदेशात् अन्नप्रदेशमाधि-
स्थेनमभिषिञ्चाम इत्यभिप्रायेणैके शाखिनोऽग्रेर्दक्षिणतस्त यजमानमभिषिञ्चन्ति । ‘ तथा न कुर्यात् ’ इतः ‘ एषा’

(न्या) आहवनीयऽऽ ह्येकेऽभिषिञ्चन्ति । स्वर्गो वै लोकऽऽ आहवनीय-
स्तदेनं स्वर्गं लोकेऽभिषिञ्चाम इति न तु या कुर्याद्वै वाऽअस्येष्टऽ
आत्मा मानुषोऽयमनेन हास्य ते मर्त्येनात्मनेतं देवमात्मानमनुप्रसजन्ति
यं तु याऽभिषिञ्चन्ति ॥ १२ ॥

(न्त्यु) उत्तरतऽ एवेनमभिषिञ्चेत् । (दे) एषा होमयेषां देवमनुष्याणां
दिग्बुद्धीची प्राची स्वायामेवेनमेतदिदृश्यायत्तं प्रतिष्ठितमभिषिञ्चति न
ये स्तुऽआयतने प्रतिष्ठितो रिप्यति ॥ १३ ॥

आहवनीय उ ह्येकेऽभिषिञ्चन्ति । स्वर्गो वै लोक आहवनीयः । तदेनं स्वर्गं लोकेऽभिषिञ्चाम
इति । न तु या कुर्यात् । देवो वाऽअस्येष्ट आत्मा, मानुषोऽयम् । अनेन हास्य ते मर्त्येनात्मनेतं
देवमात्मानमनुप्रसजन्ति—यं तु याऽभिषिञ्चन्ति ॥ १२ ॥

उत्तरत एवेनमभिषिञ्चेत् । एषा होमयेषां देवमनुष्याणां दिग्-बुद्धीची प्राची । स्वायामेवेन-
मेतदिदृश्यायत्तं प्रतिष्ठितमभिषिञ्चति । न वै हा आयतने प्रतिष्ठितो रिप्यति ॥ १३ ॥

दक्षिणा दिक् ' दिग्गुणा ' सम्बन्धिनी भवति । अतस्तथा दक्षिणामागे यमभिषिञ्चन्ति स शीघ्रमेवैतां दिशं प्राप्नु-
यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तथैवाग्रेषामपि मनमनुष निरस्तानि—आहवनीय उ ह्येक इति । आहवनीयस्य चोद्गीता मुद्रयः । एवं
चाग्रावस्तानाम्प्य दुष्करत्वात् गङ्गायां घोत्र इत्यत्र गङ्गाशब्दवदआहवनीयशब्दोऽपि स्वसमीपं लभ्यते ।
आहवनीयस्य स्वलोकार्थं गार्हपत्याप्येष्टया परत्वात् । देवो वा इति । ' अस्य ' यजमानस्य ' एषः ' आह-
वनीयो देवसम्बन्धी ' आत्मा ' । अग्निवयमेव यजमानस्याग्नित्वप्राप्तेः । अपमिति च यजमानो निर्दिश्यते ।
अयं पुनर्मनुष आत्मा । एव आहवनीयसमीपेऽभिषिञ्चन्तले अतिव्योऽस्य यजमानस्य देवमयमानम् ' मर्त्येन '
' आत्मना ' ' अनुप्रसजन्ति ' मेकयन्ति हावपात्मानो संस्तीर्णो कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मा भूदक्षिणामागे आहवनीये वाऽभिषेकः । कुत्र तर्हि तस्य कारणमित्यत आह—उत्तरत एवेनमिति । ननु
स्वदिग्निमत्रायामुत्तरस्यां दिग्बुद्धिके को वा गुणो लभ्यत इत्यत आह—एषा होमयेषामिति । उद्गीची प्राचीति ।
गार्हपत्यापोऽयोदीध्येव प्राची मवर्तयेत्तुक्तम् । गार्हपत्यापोऽयं प्राचीत्वसम्पादनस्यायमाशयः । अभि-
षेकस्य यजमानस्य द्वौ देवाननुप्राप्तात्मानौ विदेने । प्राप्नुदीप्यौ च देवमनुष्यसम्बन्धिनी । एवं च देव-
मनुष्यात्मकस्य यजमानस्याभिषेकस्तत्सम्बन्धिनीयोर्दिशोः कर्तव्य इति । ' आयतम् ' इत्यस्यार्थकपदेन ' प्रति-
ष्ठितम् ' इति । स्वायामेवेनमेतदिदृशीति । दिशोऽत्र चन्वेन विवक्षितत्वात् " स्वमन्त्राणिपनास्यायाम् "
(पा० सू० ११।१९) इति पर्युदासेन स्वसन्दस्य घनःस्थायी सर्वनामघञाद्युपेयं ' स्थायान् ' इत्यत्र
स्थादागमाभावः । न वै स्व आयतन इति । अत्राप्येवैव सिक्तादसामावः । न रिप्यतीति । न विनश्ये-
दित्यर्थः ॥ १३ ॥

(त्या) आसीनं भूतमभिपिञ्चेत् । (डा) आस्तइव वै भूतस्तिष्ठन्तं
बुभूषन्तं तिष्ठतीव वै बुभूषन्बस्ताजिने पुष्टिकाममभिपिञ्चेत्कृष्णाजिने
ब्रह्मवर्चसकाममुभयोरुभयकामं तदुत्तरतः पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीन-
ग्रीवमुपस्तृणाति ॥ १४ ॥

(त्या) आस्पृष्टं परिश्रितः । (स्त) तद्यत्कृष्णाजिनमास्पृष्टं परि-
श्रितो भवति तथो हास्यैव देव ऽआत्मा कृष्णाजिनेऽभिपिक्तो भवत्यय
यदेनमन्वारन्ध्रमग्निं तिष्ठन्तमभिपिञ्चति तथा हैतस्मादेवादभिपेकान्न
व्यवच्छिद्यते ॥ १५ ॥

आसीनं भूतमभिपिञ्चेत् । आस्त इव वै भूतः । तिष्ठन्तं बुभूषन्तम् । तिष्ठतीव वै बुभूषन् ।
बस्ताजिने पुष्टिकाममभिपिञ्चेत् । कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकामम् । उभयोरुभयकामम् । तदुत्तरतः
पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति ॥ १४ ॥

आस्पृष्टं परिश्रितः । तद्-यत्कृष्णाजिनमास्पृष्टं परिश्रितो भवति-तथो हास्यैव देव आत्मा
कृष्णाजिनेऽभिपिक्तो भवति । अयं यदेनमन्वारन्ध्रमग्निं तिष्ठन्तमभिपिञ्चति-तथा हैतस्मादेवाद-
भिपेकान्न व्यवच्छिद्यते ॥ १५ ॥

अथ प्रातर्धर्मस्य प्राप्स्यमनैश्वर्यस्य च यजमानस्याभिषेकसत्प्रावविशेषं विधत्ते-आसीनं भूतामिति ।
'भूत.' प्रातर्धर्मः । सर्वैश्वर्येषु प्राप्तेषु प्रयत्नवैधुर्येणासीन इव भवतीति तम् 'आसीनम् अभिपिञ्चेत्' ।
ऐश्वर्यं प्राप्नुमिच्छन् बुभूषन् ॥ योक्तनैपरीत्येन 'तिष्ठतिव' भवतीति तिष्ठन्तं तमभिपिञ्चेदित्यर्थः । कल-
विशेषानुरोधेन धर्मविरुद्धेऽभिषेक विधत्ते-बस्ताजिने पुष्टिकाममिति । उत्तरत एवैनमभिपिञ्चेदित्युत्तर-
दिङ्मात्रं विहितम् । ततश्च तत्र विवक्षितस्यानादम्बदपि प्रत्ययत इति विवक्षितस्यानसत्प्रावविशेषं विधि-
कृष्णाजिनास्तरणं विधत्ते-उत्तरतः पुच्छस्येति । अग्रेः पुच्छमागस्योत्तरतः ॥ १४ ॥

आस्पृष्टं परिश्रित इति । 'परिश्रितः' इति तृतीयार्थे वृत्तिः । आलोचयधे । 'परिश्रितः' किञ्चित्पुष्ट-
मित्यर्थः । कृष्णाजिनस्य परिश्रितो स्पृष्टो यजमानसबन्धिदेवात्माऽभिषेकहेतुर्वभवतीति प्रशस्तति-तथादिति ।
प्रकारान्तरेणापि देवस्यात्मनोऽभिषेकं सिद्धं दर्शयति-अयं यदेनमिति । 'अग्निम्' 'अन्वारन्ध्रम्' स्पृष्ट-
वन्तम् तिष्ठन्तमभिपिञ्चतीति यम् तेनासौ यजमानो 'देवादभिपेकात् न व्यवच्छिद्यते' 'देवात्मसंब-
न्धिनोऽभिपेकान्न परिच्छिद्यते-स्वकीयदेवात्मनोऽग्रेः सत्सर्वेनाभिषेकमवस्थादित्यर्थः ॥ १५ ॥

१-सर्वं यस्मै परमेश्वरकृष्णाजिनमनैश्वर्यस्य च पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति । अग्निनेष्टमन्वारम् । योदेनो देव आत्मनो-
कामोति धृते । तन्नामिच्छित्येव ब्रह्मवर्चसकामादिवन्वारन्ध्रो देवस्य त्वेति । तिष्ठन्तं बुभूषन् । स्पृष्टं परिश्रितः । का० प्रो० सू०
१८ । ७१-७६ । २-नस्तदर्थमपि पुष्टिच्छुः । नमवेच्छुस्त्वयो । एके हविषावभिषेके वा । का० प्रो० सू० १८ । ७७-७९ ॥

(तेऽग्नौ) अग्नौ हुत्वाऽथैनमभिषिञ्चति । देवो वाऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषो-
ऽयं देवाऽ उ वाऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तुस्मादग्नौ हुत्वाऽथैनं तस्यैव परिशिष्टे-
नाभिषिञ्चत्यत्र तथुं सुवमनुग्रास्यति ॥ १६ ॥

(त्व) अथैनं दक्षिणं बाहुमनुपर्यावृत्त्याभिषिञ्चति । देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याथुं सुरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः
साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति वाग्वै सुरस्वती तस्याऽ इदथुं सर्वं यन्त्रथुं
सवितृप्रसूतऽ एवैनमेतदनेन सर्वेण सुरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः
साम्राज्येनाभिषिञ्चत्यत्र तुं चमसमनुग्रास्यति यदत्र विविलिप्तं तद्वेद्विर्धा-
ऽग्नेरसदिति ॥ १७ ॥

अग्नौ हुत्वाऽथैनमभिषिञ्चति । देवो वा अस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वा अग्रे, अयं
मनुष्याः । तस्मादग्नौ हुत्वाऽथैनं तस्यैव परिशिष्टेनाभिषिञ्चति । अत्र तुं सुवमनुग्रास्यति ॥ १६ ॥

अथैनं दक्षिणं बाहुमनुपर्यावृत्त्याभिषिञ्चति । “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्याम् । सुरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ”-
(वा. सं. १८ । ३७) इति । वाग्वै सुरस्वती । तस्या इदं सर्वं यन्त्रम् । सवितृप्रसूत एवैनमेतद-
नेन सर्वेण सुरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चति । अत्र तुं चमसमनुग्रास्यति ।
यदत्र विविलिप्तम्-सत्रेद्विर्धाऽग्नेरसदिति ॥ १७ ॥

अग्रेयं जमानदेवात्मवमुपजीम्य पार्यादिहोमस्याऽभिषेकस्य च पौर्वापर्यमुपपादयति-अग्नौ हुत्वेति । तस्यैव
परिशिष्टेनेति । तस्यैव हुतद्रव्यस्य परिशिष्टेनाग्नेनाभिषिञ्चति । अग्निमन्त्रसरे तमोदुम्भरं होमसाधनमूतं
सुवमनुग्रास्येत् उत्कार्यस्य होमस्य सम्पन्नत्वादित्याह-अग्नेति ॥ १९ ॥

अथास्य यजमानस्य “ देवस्य त्वा ” इत्यादिना मन्त्रेणाभिषेकमाह-अथेति । सुवस्यानुग्रासनं होमानन्तर-
मेव कृत्वा पश्चात्कृष्णाजिनास्तत्पणादिकं क्रियते । अत एव कात्यायनः-“ सुवं प्राप्त्य परिश्रित्पूष्णाजिनमा-
स्तीर्य ” (का. श्रौ. सू. १८ । ७१-७२) इति । एवं पात्रायसम्येन कृष्णाजिनास्तत्पणादिकार्यानन्तर्यमुच्यते । दक्षिणं
बाहुमनुपर्यावृत्त्येति । यजमानस्य दक्षिणकाहुममीनं गतेत्यर्थः । अभिषेकमन्त्रं ग्राह्ये-वाग्वै सुरस्वतीति ।
तस्या वागात्मिकायाः सरस्वत्या इदं सर्वमपि जगत् यन्त्रं नियम्य भवति । सर्वस्यापि नाविषयस्यैव सतो
व्यवहारोऽस्त्वान् । एवं सति सवितुर्देवस्यानुडया अश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां “ यन्तुः ” इति ङीबमाह-
इदमन्त्रसः । नियन्त्रा बाष्पायाः सरस्वत्या नियम्येन समस्तजगत्पुन्येनाग्नेः साम्राज्येन हेतुना त्वामभिषिञ्चा-
मीति मन्त्रस्यार्थः । एतन्मन्त्रप्रयोगादध्वर्युः सवितृप्रसूत एव अनेन सर्वेण सर्वजगदात्मकेन नियन्त्रा बाष्पायाः
सरस्वत्या नियम्येनाग्नेः साम्राज्येन हेतुनाऽभिषिक्तवान्भवति । अभिषेकार्थत्वात्तस्यैवानीतस्य चाभि-
षेककालकार्यस्य निष्पन्नत्वात् चमसमग्नौ प्रक्षिपेदित्याह-अत्र तुं चमसमिति । अन्यत्राग्रेयेणाग्नावेव प्रक्षेपे
कारणमाह-यदग्नेति ॥ १७ ॥

तं वै मध्ये पार्थानामभिषिञ्चति । संवत्सरो वै पार्थानि संवत्सरस्यैवैन-
मेतन्मध्यतः आदधाति पृथुपुरस्ताच्चोति पृथुपरिष्ठात्पद्वाऽऋतवऽऋतु-
भिरेवैनमेतत्सुपुषाणमुभयतः परिगृह्णाति बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भव-
तीन्द्रऽ उत्तरेषां प्रथमो ब्रह्म वै बृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रो ब्रह्मणा वैवैनमेतत्क्ष-
त्रेण च सुपुषाणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-३-२ ॥ (३. ४.) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ । ३ ॥

तं वै मध्ये पार्थानामभिषिञ्चति । संवत्सरो वै पार्थानि । संवत्सरस्यैवैनमेतन्मध्यतः आदधाति ।
पृथुपुरस्ताच्चोति, पृथुपरिष्ठात् । पद्वाऽऋतवः । ऋतुभिरेवैनमेतत् सुपुषाणमुभयतः परिगृह्णाति ।
बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भवति, इन्द्र उत्तरेषां प्रथमः । ब्रह्म वै बृहस्पतिः, क्षत्रमिन्द्रः । ब्रह्मणा
वैवैनमेतत्क्षत्रेण च सुपुषाणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ १८ ॥

अभिषेकस्य पूर्वोत्पार्थम्यवकाशित्वं प्रसंसति-तं वै मध्य इति । पूर्वोत्तमि पार्थानि मिलित्वा द्वादश
भवन्ति । संवत्सरश्च द्वादशमासात्मकः । एव सति द्वादशपार्थानां संवत्सरस्यैवैनमेतन्मध्यतः आदधाति 'एतन्'
प्रसंसति । संवत्सरस्य 'मध्य' एव निदधाति । पार्थानां प्रथक् पदस्यैव प्रसंसति-पृथुपुरस्तादिति । पूर्व-
पार्थम्यब्राह्मणमुत्तममन्त्रे बृहस्पतिः प्रतिपाद्यते, उत्तरपार्थम्यब्राह्मणमादिने मन्त्रे इन्द्रः प्रतिपाद्यते । अतस्तयोस्ताया-
नियं प्रसंसति-बृहस्पतिः पूर्वेषामिति ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे नवमकाण्डे
तृतीयोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (९-३-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन समो हार्दं निवासयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयादिपार्थीर्यमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयनुलाह्वरी स्वर्णगर्भं,

सप्तार्धन्यत्र सीरीक्षिदशतस्तथाधेनुसौवर्णभूमीः ।

इत्येतां एवमवाग्निदिपमहितरूपौ सायणिः सिद्धयार्थौ,

स्यग्राणीद्विषक्तं प्रयितविधिमाभूत्सुतं धृतं च ॥ २ ॥

धान्यादिं धन्यजन्मा तिलमवमलुकं स्वर्णजं वर्णमुलूखं,

कार्पासीयं कृपावान्युदकमजडो राजतं राजन्यः ।

आज्येयं प्राज्यजन्मा खणजमवृणुः शार्करं चार्कितेजा,

रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमृष्टं मुद्रा पावसासिद्धयार्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजसमेखसवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीविहरिहरिहस्ताश्रयपुत्रवर्येण सायणाचार्येण विरचिते
माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे नवमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः ॥ ९-३ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

843

अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभृतस्ते हि राष्ट्राणि विभ्र-
त्येता इ देवताः सुताऽएतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ताऽएवैतु-
त्प्रीणाति ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीताऽ एतुष्टुं सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः
सूयते युस्मै ये राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स युस्मै
न तद्यद्राजानो राष्ट्राणि विभ्रति राजान ऽवऽएते देवास्तुस्मादेता
राष्ट्रभृतः ॥ १ ॥

अथ राष्ट्रमृद्धोमः ।

अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभृतः । ते हि राष्ट्राणि विभ्रति । एता इ देवताः
सुता एतेन सवेन । येनैतत्सोष्यमाणो भवति-ता एवैतत्प्रीणाति । ताऽ अस्मा इष्टाः प्रीता एते
सवमनुमन्यन्ते । ताभिरनुमतः सूयते । यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते-स राजा भवति । न स-
यस्मै न । तद् यद्राजानो राष्ट्राणि विभ्रति, राजान उ एते देवाः । तस्मादेता राष्ट्रभृतः ॥ १ ॥

यस्य निःशृतिर्न वेदा यो वेदेऽन्योऽखिञ्चं अगत् । निर्मे तमहं वन्दे विपातीर्यमहेक्षत् ॥ १ ॥

अथ राष्ट्रभृतां होमे विभ्रते-अर्थात् इति । 'राष्ट्रभृतो जुहोति' राष्ट्रभृताङ्गान् होमान् कुर्यात् ।
राष्ट्रभरणसाधन्यैवेता राष्ट्रभृता राजत्वमाह-राजानो वा इति । अथ किमर्थमयं राष्ट्रभृतां होम इति
तत्राह-एता इ देवता इति । अत्र एता देवताः पूर्वमभिविका इति कथनादेतदुपयोगित्वेन अनन्तरं राजत्व-
मुक्तम् । ननु यत्र येनैतत्सोष्यमाणो भवतीति लक्ष्यप्रत्ययः प्रयुज्यते । स च भविष्यति । न चात्राभिविको
भविष्यति काळे क्रियते तस्य पूर्वमेव संपादितत्वात् । एवं च कथमेतत्संगच्छत इति ? उच्यते । अभिवेकात्पूर्वो यः
कावस्तदर्शयामां लक्ष्यप्रत्ययप्रयोगः । एवं ताहि ता एवैतत्प्रीणाति ताभिरनुमतः सूयते इत्येतन्नोपपद्यते-इतः । न
ह्यनु अभिवेकात्पूर्वमेतासां प्रीणनार्थं होमः क्रियते । अप्रतिगताश्च नानुमन्यन्ते इति । नैव दोषः । अभिवेका-
त्पूर्वमेतदेवताऽनुमत्यमावेऽपि इदानीमेव होमेन प्रीणिताः प्राक् संपादितमभिवेकमनुमन्यन्ते । ततः स
यजमानस्तानिरनुमत एवाभिविको भवति । अन्यथाऽभिवेकेऽप्येतदेवतानुमतिविरहेयानभिविकप्रायो भवतीत्यर्थः ।
अथवा "अथ एतर्हमे जुहोति । एष वै स सवः" इति परस्मादप्यभिवेको (प्रबोदजकण्डिकाया) वक्ष्यते
तत्कालोपश्रुत्यां लक्ष्यप्रत्ययः । अथैतेषां राष्ट्रभृत्संज्ञाप्रति दर्शयति-तद्यद्राजान इति । 'राजानो वै
राष्ट्रभृतः' इति राजत्वस्योक्तत्वात् एते देवा राजानः । राजानश्च राष्ट्राणि विभ्रति । यत एवं तस्मादेता
राष्ट्रभृतः । पूर्व राष्ट्रभृतेन राजत्वमुक्तम् । इदानीं तु राजत्वमुपजीव्य राष्ट्रभृत्संज्ञकत्वमुच्यते ॥ १ ॥

१-राष्ट्रभृते निषहं जुहोत्यादिभिः पठितराकारः राष्ट्रभृतां राष्ट्रभृताः पूर्वः पूर्वो मयः । अ. भौ. सू. १.८.८१।

(तो) यदेवेता राष्ट्रभूतो जुहोति । प्रजापतेर्विष्वस्तामिथुनान्युदकामन्-
गन्धर्वाप्सरसो भूत्वा तानि रथो भूत्वा पुर्वगच्छन्तानि परिगत्यात्मन्न-
धत्तात्मन्नकुरुत तथैवान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्धत्तऽआत्मन्कुरुते ॥ २ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्येत्सत । (ता) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ
यान्यस्मात्तानि मिथुनान्युदकामन्नेतास्ता देवता आभ्य एतज्जुहोति ॥ ३ ॥

गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि भूत्वोदकामन्नरथो गन्धेन
च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति तस्माद्यः कश्च मिथुनमुपप्रेति गन्धं
चैव स रूपं च कामयते ॥ ४ ॥

यदेवेता राष्ट्रभूतो जुहोति । प्रजापतेर्विष्वस्तामिथुनान्युदकामन्-गन्धर्वाप्सरसो भूत्वा । तानि
रथो भूत्वा पर्यगच्छन् । तानि परिगत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । तथैवान्ययमेतत्परिगत्या-
त्मन्धत्ते, आत्मन्कुरुते ॥ १ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्येत्सत-अयमेव सः-योऽयमग्निश्चीयते । अथ यान्यस्मात्तानि मिथुनान्यु-
दकामन्-एतास्ता देवताः-आभ्य एतज्जुहोति ॥ ३ ॥

गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि भूत्वोदकामन् । अथो गन्धेन च वै रूपेण
च गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति । तस्माद्यः कश्च मिथुनमुपप्रेति-गन्धं चैव स रूपं च कामयते ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेण राष्ट्रभूता होमे प्रशंसति-यदेवेता इति । एवं ' विष्वस्तामिथुनान्युदकामन्-गन्धर्वाप्सरसो भूत्वो-
रक्षन्तानि ' मिथुनानि ' प्रजापतिः स्वयं ' रथो भूत्वा तानि ' परिगत्यात्मनि धृतवान्, भूत्वा च पुनर्यथा
भोक्तामियुक्तमा कृतवान् । अतश्च राष्ट्रभूता होमेन वज्रमात्रोऽपि तथैव कुरुते ॥ १ ॥

अनु कथयन्ती राष्ट्रभूता होमेन प्रजापतेर्मिथुननिर्वाणं धत्तव इति तत्राह-स यः स प्रजा-
पतिरिति ॥ १ ॥

गन्धर्वाप्सरोरूपेणोत्कण्ठाचक्षुरेण होमो युज्यत इत्याह-गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोतीति । अथ गन्धर्वा-
प्सरःशब्दानुसारेण तदपिमिथुनत्वं दर्शयति-अथो गन्धेनेति । ' गन्धेन च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरसश्च-
रन्ति ' इत्यनेन गन्धर्वशब्दोऽप्सरःशब्दश्च निरूप्यते । गन्धेन निशन्तीति गन्धर्वाः । अपूर्वाभेदेन रूपमभि-
धीयते, तेन निशिताः सरन्तीति अप्सरसः, ते च ताश्च गन्धर्वाप्सरसः । गन्धर्वाप्सरःशब्दयोः प्रयोज्यत्वात्-
वर्णान्मादिविधानेनोक्त एवमेव साधुत इत्यमरः । तस्माद्धोमे यः कश्चिदपि मिथुनमुपगच्छति । अत्र मिथुनशब्देन
मिथुनमात्रः स्त्री नामिधीयते । ' सः ' पुरुषो ' गन्धं चैव रूपं च कामयते ' एवं च गन्धर्वाप्सरःशब्दानुसारेण
गन्धर्वाप्सरसो मिथुनत्वं दर्शितं भवति ॥ १ ॥

मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्वाऽअधि प्रजातिर्वीं वै प्रजायते स राष्ट्रं
भवत्युप्राष्ट्रं वै सु भवति यो न प्रजायते तद्वन्मिथुनानि राष्ट्रं विभ्रति
मिथुना ऽऽऽएते देवास्तुस्मादेता राष्ट्रभृतऽ आज्येन द्वादशगृहीतेन ताऽ
च द्वादशैवाहुतयो भवन्ति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ५ ॥

पुथँसे पूर्वस्मै जुहोति । (त्य) अय स्त्रीभ्यः पुमाथँसं तद्वयिर्णात्यादधा-
त्येकस्माऽइव पुथँसे जुहोति वद्भीभ्यऽ इव स्त्रीभ्यस्तुस्मादप्येकस्य पुथँ-
सो बहुचो जाया भवन्त्युभाम्बां वपदकारेण च स्वाहाकारेण च पुथँसे
जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमाथँसमेव तद्वयिर्णात्यादधाति ॥ ६ ॥
(तृ) ऋतायादृतयामेति । सत्यसाद् सत्ययामेत्येतदभिर्गन्धर्वस्तस्यो-

मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्वा अधि प्रजातिः । यो वै प्रजायते-स राष्ट्रं भवति । अराष्ट्रं वै स
भवति-यो न प्रजायते । तद्वन्मिथुनानि राष्ट्रं विभ्रति, मिथुना उ एते देवाः-तस्मादेता रा-
भृतः । आज्येन द्वादशगृहीतेन । ता उ द्वादशैवाहुतयो भवन्ति । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ५ ॥

पुंमे पूर्वस्मै जुहोति, अय स्त्रीभ्यः । पुमानं तद्वयिर्णात्यादधाति । एकस्मा इव पुंमे जुहोति,
वद्भीभ्य इव स्त्रीभ्यः । तस्मादप्येकस्य पुंमो बहुचो जाया भवन्ति । उभाम्बां-वपदकारेण च,
स्वाहाकारेण च पुंमे जुहोति । स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः । पुमानमेव तद्वयिर्णात्यादधाति ॥ ६ ॥

“ ऋतायादृतयामा ”-इति । सत्यसाद् सत्ययामेत्येतत् । “ अभिर्गन्धर्वस्तस्योपध-

पुनः प्रकाशन्तरीयतां राष्ट्रभूमिज्ञानम्बन्ध दर्शयति-मिथुनानि जुहोतीति । ‘ प्रजातिः ’ प्रवर्धनं
जननं पुत्रपौत्रादीनामुपतिः सा मिथुनादेव भवति खलु । अतश्च यो वै पुरुषः प्रजायते पुत्रपौत्रादिवत्पत्न्या
विधिं जायते स एव राष्ट्रं भवति । तस्य प्रजावाहुत्येन राष्ट्रमाजनसामर्पयति । पत्न्यु न प्रजायते स राष्ट्रं न
भवति, तस्य प्रजाभावेन राष्ट्रमाजनसामर्पयामावात् । एते च मिथुनाना राष्ट्रभूत्वात् मिथुनभूतानामेतेषां देवाना-
मपि राष्ट्रभूत्वभिर्पर्यः । प्रकृतज्ञेन द्रव्यं तत्परिमाणं च विवचे-आज्येन द्वादशगृहीतेनेति । प्रदगनेह्या-
नुसारेण ता द्वादशैवाहुतयो भवन्ति । तस्य द्वादशेत्यस्य आज्येन “ द्वादश मासाः मरुत्तरः ”-इत्यादिना
प्रयुक्तविषाह-ता उ द्वादशैवेति ॥ ५ ॥

अने तस्यै स्वाहा वाद् ताम्यः स्वाहेत्याप्नानान् तेनैव कर्मण होमं प्रशंसति-पुंमे पूर्वस्मा इति । तत्तेन
प्रपन्नं होमेन स्त्रीभ्यः पुमानं वीर्येणात्यादधाति अनिशचितं करोति । तस्यै स्वाहा ताम्यः स्वाहेतुर्ना स्त्रीपुंमयोः
सङ्गा प्रशंसति-एकस्मा एवेति । वपदकारस्वाहाकारण्यं पुंमे हूयने । स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यो हूयने । एव
च प्रवानसन्दाभिरात्रपुम्यः पुमान्वीर्यशक्तिं कृतवान् मरुत्तरिणाह-उभाम्बामिति । तवशन्दार्यं दर्शयति-
वपदकारेण च स्वाहाकारेण चेति । वाधिति परोऽसौ वपदकार इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

अय कर्मण मन्त्रान्पादिस्यासुम्बन्ध प्रपमपन्ने ऋतायादृतयामित्यत्र मन्त्रान्पादिस्य सत्ययामे इत्याह-

पथयोऽप्सरसऽ इत्यग्निर्ह गन्धर्वऽ ओषधिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चकाम
मुदो नामेत्योपथयो वै मुदऽओषधिभिर्हीदथै सुर्व मोदते सु नऽ इदं
ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वादताभ्यः स्वाहेति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

सथैहित ऽडिति । (त्य) असौ वाऽ आदित्यः सथैहित ऽएष ह्यहोरात्रे
संदधाति विश्वसामेत्येष इमेव सुर्वथै साम सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयो-
ऽप्सरसऽ इति सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चकामायुवो
नामेत्यायुवाना ऽह्व हि मरीचयः प्लुषन्ते सु न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

योऽप्सरसः ”-इति । अग्निर्ह गन्धर्वः-ओषधिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चकाम । “ मुदो
नाम ”-इति । ओषधयो वै मुदः । ओषधिभिर्हीदं सर्वं मोदते । “ स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु
तस्मै स्वाहा वाद्, ताभ्यः स्वाहा ”-[वा. सं. १८ । ३८] इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

“ संहितः ”-इति । असौ वा आदित्यः संहितः । एष ह्यहोरात्रे सन्दधाति । “ विश्व-
सामा ”-इति । एष ह्येव सर्वं साम । “ सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसः ”-इति ।
सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चकाम । “ आयुवो नाम ”-इति । आयु-

कृतापाडिनि । यतोऽग्निरेव गन्धर्व ओषधिमिरेवाप्सरोगिः सहामिथुनभावेनोचकाम । अत उच्यते मन्त्रेण-
अग्निर्ह गन्धर्व इति । मीमादिमिरोषधिमिरेद सर्वं जगन्मोदत इति ओषधयो मुदः । अत उक्तं मुदो नामे-
त्याह-मुदो नामेतीति । वषट्कारस्वाहाकारयोर्मोक्षणं “ वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण ॥ देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते ”
(वा. प. ९. १. ३. १४) इत्येव प्रागेवोक्तमिषाह-तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहेति तस्योक्तो बन्धुरिति ।
अत्रैव मन्त्रविभागः । याम्यत्र ऐन्द्रिज्ञानि पदानि ताम्येकत्राक्यतामुपनेषामि, एवं छलिज्ञान्यपि । “ ऋतापाड्कृत-
धामाऽग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ” इति पूर्वो मन्त्रः । “ तस्योषधयोऽप्सरसो मुदो नाम
ताम्यः स्वाहा ” इत्युक्तो मन्त्रः । तस्योषधय इति साक्षाद्स्वाहा-“ ऋतापाड्कृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः ” इत्यनुवर्तते ।
ऋतं सत्यं सहत इति ऋतापाड् “ छन्दसि सहः ”-(पा. सू. ३ । ३ । १३) इति किप् प्रत्ययः ।
“ नहिरिति० ” (पा. सू. ३ । ३ । ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋत धाम यस्यासौ ऋत-
धामाऽग्निरेव यो गन्धर्वः स नोऽप्सरसंवन्धिनो यजमानस्य “ इदं ब्रह्म ” ब्राह्मणजानि “ क्षत्रम् ” क्षत्रियजानि
च पातु, तस्मा अग्नये गन्धर्वाय “ इदम् ” इति स्वाहा वाद् इति छन्दश्चमपि सप्रदानार्थे, स्वाहा वाद् दत्तम-
स्त्विति प्रथमत्यर्थः । कृतापाड् ऋतधामा योऽग्निर्गन्धर्वोऽस्ति तस्य मुदो नाम या ओषधय एवाप्सरसः सन्ति
ताम्य इदम् इति स्वाहा सुहृन्मस्त्विति द्वितीयत्यर्थः । उत्तरत्र सर्वत्रायेवमेव योजना ॥ ७ ॥

अहोरात्रयो. सन्धाषायकलेन सहितशब्दोऽपवादित्यसम्बन्धार्थ इत्याह-असौ वा आदित्य इति ।
“ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽधिर्होष्यते तानि सामानि ” इत्यादिभ्युने एष एव “ आदित्यः ” “ सर्वं साम ”

सुपुष्पः ऽहुति । सुयज्ञियः ऽहुत्येतत्सूर्यरादिमरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसः ऽहुति चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रेऽप्सरोग्रिमिषुनेन सहोच्चकाम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामेते भार्ये हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति स न ऽहं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

(रि) इषिरः ऽहुति । शिप्रः ऽहुत्येतद्विश्वव्याः ऽहुत्येष हीदर्थं सर्वं व्यचः करोति व्यातो गन्धर्वस्तस्यापोऽअप्सरसः ऽहुति व्यातो ह गन्धर्वोऽक्षिरप्सरोग्रिमिषुनेन सहोच्चकामोर्जो नामेत्यापो वाऽऊर्जोऽश्वो ह्यूर्जापते स न ऽहं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १० ॥

वाना इव हि मरीचयः छन्दन्ते । “ स न ऽहं ब्रह्म क्षत्रं पातु ”—(वा. सं. १८ । १९) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥

“ सुपुष्पः ”—इति । सुयज्ञिय इत्येतत् । “ सूर्यरादिमः ”—इति । सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयः । “ चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसः ”—इति । चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रेऽप्सरोग्रिमिषुनेन सहोच्चकाम । “ भेकुरयो नाम ”—इति । भाकुरयो ह नामेते । भार्ये हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति । “ स न ऽहं ब्रह्म क्षत्रं पातु ”—(वा० सं० १८ । ४०) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

“ इषिरः ”—इति । शिप्र इत्येतत् । “ विश्वव्याः ”—इति । एष हीदं सर्वं व्यचः करोति । “ व्यातो गन्धर्वस्तस्यापोऽअप्सरसः ”—इति । व्यातो ह गन्धर्वोऽक्षिरप्सरोग्रिमिषुनेन सहोच्चकाम । “ ऊर्जो नाम ”—इति । आपो वा ऊर्जः । अहपो ह्यूर्जापते । “ स न ऽहं ब्रह्म क्षत्रं पातु ”—(वा० सं० १८ । ४१) इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ १० ॥

बन्धुः । अत उच्यते विश्वसामेत्याह—विश्वसामेतीति । विश्वं साय पत्यातीति प्राप्ता । सप्ततोरमेदमशियोक्तम् । एष देव सर्वं साय । इति । यतो मरीचय आयुवाना इव छन्दन्ते अ उक्तम् आयुवो नामेतीति । शिष्टं पूर्वं ॥ ८ ॥

सुपुष्पश्चेन सुपुष्पानिधानान् सुवत् ५ पङ्क्तयन्तेन यज्ञाह्वान् । अक्षिप इत्यगमयो विगच्छिः सुपुष्पश्चेनेत्याह—सुपुष्प इति सुयज्ञिय इत्येतदिति । ब्रह्मसामान्यसाधने चन्द्रमसः सूर्यसमाः इव यजन्तीति, चन्द्रः सूर्यरादिमरित्यभिप्रेत इत्याह—सूर्यरादिमरितीति । भेकुरयो नामेतीति । ‘ नक्षत्राणि ’ मातेर्यपि ‘ कुर्वन्ति ’ इति । भाकुरयः ‘ भाकुरय एव भेकुरयः, काकारस्य अच्चेनेकारः । गतपन्थः ॥ ११ ॥

“ एव गतो ” (वा. पा. म्वा. आ. ११२) इत्यन्तर्दोनादिके क्तिन् प्रत्यये इषिर इति मरति ।

(भुं) भुज्युः सुपर्णऽ इति । यज्ञो वै भुज्युर्वयज्ञो हि सुर्वाणि भूतानि भुनक्ति यज्ञो गन्धर्वस्तुस्य दक्षिणाऽअप्सरसऽ इति यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोग्रभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम स्तावा नामेति दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञस्तूयतेऽथो यो वै कश्च दक्षिणां ददाति स्तूयतऽएव स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पत्निति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ (अर्ध-प्रपाठकः ॥ कं० ४८) ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मैति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा सु हीदर्थं सर्वमकरो-
रोऽमनो गन्धर्वस्तुस्यऽऋक्सामान्यप्सरसऽ इति मनो ह गन्धर्वऽऋक्सा-
मैरप्सरोग्रभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेष्टृवसाग्रानि वाऽपुष्टय
ऽऋक्सामैर्हर्षाग्रासतऽ इति नोऽस्त्वित्यं नोस्त्विति स न इदं ब्रह्म क्षत्रं
पात्निति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

“ भुज्युः सुपर्णः ”-इति । यज्ञो वै भुज्युः । यज्ञो हि भूतानि भुनक्ति । “ यज्ञो गन्धर्व-
स्तस्य दक्षिणा अप्सरसः ”-इति । यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोग्रभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम ।
“ स्तावा नाम्ना ”-इति । दक्षिणा वै स्तावाः । दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयते । अथो यो वै कश्च
दक्षिणां ददाति-स्तूयत एव सः । “ स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ”-(वा. सं. १८ । ४२)
इति । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

“ प्रजापतिर्विश्वकर्मा ”-इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा । स हीदं सर्वमकरोत् । “ मनो
गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरसः ”-इति । मनो ह गन्धर्वऽऋक्सामैरप्सरोग्रभिर्मिथुनेन सहो-
च्चक्राम । “ एष्टयो नाम्ना ”-इति । ऋक्सामानि वा एष्टयः । ऋक्सामैर्हर्षाग्रासते । इति नोऽस्तु,
इत्यं नोऽस्त्विति । “ स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ”-(वा० सं० १८ । ४२) इति ।
तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

अतश्चेतेन छिप्र शप्तेतदुक्त मन्त्रातिपाद-इतिरितीति । यन्त्रेषु वायुर्हि सर्वमपि व्यथो व्याप्तं करोति ।
अत उक्त विश्वरथा इत्याह-विश्वरथा इतीति । अद्वय. सकाशादूर्ध्वं मन्त्रेण जायत इति आप
एवोर्जः । अत उक्तम् आप ऊर्जो नामेत्याह-ऊर्जो नामेतीति ॥ १० ॥

‘ यज्ञो हि ’ वृष्ट्यादिसम्पादनेन ‘ सर्वाणि भूतानि भुनक्ति ’ रक्षणीति भुज्युशब्दो यज्ञे समवेतार्थ
इत्याह-यज्ञो वा इति । यज्ञः खलु दक्षिणानिः प्रशम्बने । साधुजातो यज्ञोऽपमिति स्वीकृतदक्षिणैर्जैर्दक्षिणभिः
स्तूयमानत्वात् । किञ्च ‘ यो वै कश्चन ’ ‘ दक्षिणां ददाति ’ सोऽपि प्रतिभविष्मिः स्तूयते । अत इत्थं स्तुति
हेतुत्वादक्षिणाः स्तावा नामेत्याह-दक्षिणा वै स्तावा इति । व्यत्ययेन घञ् ग्रन्थः ॥ ११ ॥

यतः प्रजापतिर्हि सर्वमकरोत्, अतः प्रजापतिर्विश्वकर्मा । अत उक्तम् प्रजापतिर्विश्वकर्मेत्याह-प्रजापति-

(८) अथ रथशीर्षं जुहोति । (त्वे) एष वै तु सव्यऽ एतद्वै तुत्सूयते
युग्मस्मै तुमेता देवताः सव्यमुमुन्यन्ते आभिरनुमतः सूयते युग्मै वै
राजानो राज्यमुमुन्यन्ते स राजा भवति न स युग्मै नाज्येन पञ्चगृहीतेन
त्राऽ च पुञ्चैत्राहुतयो हुता भवन्ति तुस्योक्तो वृन्धुः ॥ १३ ॥

शीर्षतुः । शीर्षतो वाऽअभिपिच्यमानोऽभिपिच्यतऽ उपरि धार्यमाणऽ-
उपरि हि ॥ युमेतदभिपिच्यति समानेन मन्त्रेण समानो हि स युमेतदभि-
पिच्यति सव्युतः परिहारात् सव्युतऽपुनमेतदभिपिच्यति ॥ १४ ॥

अथ रथशीर्षं जुहोति-एष वै स सव्यः । एतद्वै तुत्सूयते-युग्मस्मै तुमेता देवताः सव्यमुमुन्यन्ते ।
आभिरनुमतः सूयते । युग्मै वै राजानो राज्यमुमुन्यन्ते-स राजा भवति । न सः-युग्मै न ।
आज्येन पञ्चगृहीतेन । ता उ पञ्चैत्राहुतयो हुता भवन्ति । तस्योक्तो वृन्धुः ॥ १३ ॥

शीर्षतः । शीर्षतो वा अभिपिच्यमानोऽभिपिच्यते । उपरि धार्यमाणे । उपरि हि सः-युमेतद-
भिपिच्यति । समानेन मन्त्रेण । समानो हि सः-युमेतदभिपिच्यति । सव्युतः परिहारात् । सव्युतः पुन-
मेतदभिपिच्यति ॥ १४ ॥

विंशत्युक्तीति । मनो गन्धर्व इति । प्रजापतेर्मन्त्रः मनोऽदितिपुक्ताकारवान् । एतयो नामेति । श्वेत-
स्तन नोऽस्तु इत्य नोऽदिति । ' अथमापेक्षांशात्ते ' सव्यं अथ इत्युक्त्यापत्तं सव्यं इत्यः भा इत्य-
' इत्यः ' । ' उच्यते इत्यः ' इत्य ' ओमादोष ' (पा. सू. १ । १ । १९) इति परकीयः ।
गतमप्यम् ॥ १२ ॥

राष्ट्रहोमान्तरे रथशिरसि होमं विधत्ते-अयेति । प्रकृतहोमं यजमानाय सवा-यना प्रशंसति-एष वै
स सव्य इति । अस्मै यजमानाय य सवे सवाइवति स सव्य एष सव्य । एतद्वै तात्पर्येण श्वेतयो-
वार्यो विधियते । स एष सव्यः कियते इत्यर्थः । एतत्तदिति-आहवर्धमिशोऽन्यथाकृतुनकात् । ' आभिरनु-
मतः सूयते ' यजमानश्च तदेव ' एता देवताः ' सव्यं एतम् ' सव्यमुमुन्यन्ते ' । अथ होमस्य यजमानाभिवेक-
मनुजानस्यो देवता एत होमायर्कं सव्यमुमुन्यन्त इत्यर्थः । तस्योक्तो वृन्धुरिति । ' यमनिति कोऽभिः
परमेशः सव्यसव्यः ' इत्यादिरुक्तं ब्राह्मणं प्रागौक्तमित्यर्थः । इत्यप्यम् ॥ १३ ॥

अभिपिच्यमानस्य शिरसः सकृदादेव तदभिषेकादथशिरसो होमः प्रशंसते इत्याह-शीर्षेण इति ।
अभिषेकासरे यजमानः कृष्णाग्निदेवद्वारि स्थित एकाभिश्चिपत इत्यत्र आह-उपरि धार्यमाण इति । रथशिर-
सीति शेषः । अभिपिच्यमानस्य यजमानस्यैकवात्स यजमानाहुतपञ्च एतेन मंत्रेण क्रियेज्जिपाह-समानेन मन्त्रे-
णेति । सर्वत एवेत्यस्य यजमानस्याभिवेको यथा इत्यादि प्रादक्षिणेन क्रमेण सर्वतः परितःपुष्ट्यादिप्राह-
सर्वतः परिहारमिति ॥ १४ ॥

यद्वेव रथशीर्षं जुहोति । (त्य) असौ वाऽआदित्य एष रथऽएतद्वै
तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि मिथुनानि परिगुत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत
तथैवैनान्ययमेतत्परिगुत्यात्मन्नधत्तऽ आत्मन्नकुरुतऽ उपरि धार्यमाण
ऽउपरि हि स य एतानि मिथुनानि परिगुत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत समानेन
मन्त्रेण समानो हि स य एतानि मिथुनानि परिगुत्यात्मन्नधत्तात्मन्न-
कुरुत सर्वतः परिहारम् सर्वतो हि स य एतानि मिथुनानि परिगुत्या-
त्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत ॥ १५ ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापतऽ इति । भुवनस्य ह्येष पतिः प्रजापति-
र्यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेदेत्युपरि च ह्येतस्य गृहा ऽइह चास्मै
ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायेत्ययं वाऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं च भूहि शर्म यच्छ स्वाहेति
महच्छर्म यच्छ स्वाहेत्येतत् ॥ १६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-२-३ ॥ (४. १.)

यदेव रथशीर्षं जुहोति । असौ वा आदित्य एष रथः । एतद्वै तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि
मिथुनानि परिगुत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । तथैवैनान्ययमेतत्परिगुत्यात्मन्नधत्ते, आत्मन्नकुरुते ।
उपरि धार्यमाणे । उपरि हि सः—य एतानि मिथुनानि परिगुत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । समा-
नेन मन्त्रेण । समानो हि सः—य एतानि मिथुनानि परिगुत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत । सर्वतः
परिहारम् । सर्वतो हि सः—य एतानि मिथुनानि परिगुत्यात्मन्नधत्त, आत्मन्नकुरुत ॥ १५ ॥

“ स नो भुवनस्य पते प्रजापते ”—इति । भुवनस्य ह्येष पतिः प्रजापतिः । “ यस्य
त उपरि गृहाः । यस्य वेदः ”—इति । उपरि च ह्येतस्य गृहाः, इह च । “ अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्राय ”—इति । अयं वाऽअग्निर्ब्रह्म च, क्षत्रं च । “ भूहि शर्म यच्छ स्वाहा ”—(वा. स.
१८ । ४४) इति । महच्छर्म यच्छ स्वाहेत्येतत् ॥ १६ ॥

अथ पुनस्तमेव होमं प्रक्रान्तरेण प्रशंसति—यदेवेति । एष आहस्मीत्यस्य ‘ उपरि ’ धार्यमाणो रथः
असाशकाशमथे वितायमान आदित्यप्रमकः । रथस्यादित्यात्मकस्य आदित्यवन्मण्डलाकाररथसङ्गवात्,
अभिगामित्वाद्वा । अतः प्रजापतिरुदित्यात्मकस्य एतद्रूपं रथरूपं कृत्वा एतानि पूर्वोक्तानि मिथुनानि
‘ परिगुत्य ’ आत्मनि कृत्वा रथवीथीकृतवान् । तस्माद्यजमानोऽपि रथसिधति होमे तददेव जुहोति ।
एतन्मन्त्रः ॥ १५ ॥

अथाऽस्मिन्होमे मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे—स नो भुवनस्येति । एष रथरूपेण मिथुनानि परिगतवान् सर्वस्य
भुवनस्य पतिः प्रजापतिश्च मन्त्रोक्तानि मन्त्रोक्तमाहेत्याह—भुवनस्य ह्येष इति । एतस्य प्रजापतेः सर्वाधि-

अथ वातहोमाहुहोति । (ती) इमे वै लोका ऽपुषोऽग्निर्वायुर्वात-
होमा ऽपुषु तल्लोकेषु वायुं दधाति तस्मादपुषे लोकेषु वायुः ॥ १ ॥

(वा) बाह्वेनाग्निमाहरति । (त्या) आतो वाऽअस्य सु वायुर्ब
ऽपुषु लोकेष्वयं सु ऽइमां लोकान्तरेण वायुस्तुमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥

बाह्वेर्वेदेरियं वै वेदिः । (रा) आतो वाऽअस्य सु वायुर्बोऽस्या-
मयं सु ऽइमां परेण वायुस्तुमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३ ॥

(त्य) अञ्जलिना न हवेतस्येतीवाभिपत्तिरुस्ति स्वाहाकारेण जुहोति
हव्योऽथो धुरमसौ वाऽआदित्य ऽप्य उयोऽर्वाचीनं तदादित्याद्रायुं
दधाति तस्मादुपोऽर्वाचीनमेवातः पवते ॥ ४ ॥

अथ वातहोमाः ।

अथ वातहोमाहुहोति । इमे वै लोका अपोऽग्निः, वायुर्वातहोमाः । अपु तल्लोके वायुं दधाति ।
तस्मादपुषे लोके वायुः ॥ १ ॥

बाह्वेनाग्निमाहरति । आतो वा अस्य स वायुः—य अपु लोके । अथ य इमां लोकान्तरेण
वायुः—तुमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥

बाह्वेदेः । इयं वै वेदिः । आतो वा अस्य स वायुः—पोऽस्याम् । अथ य इमां परेण वायुः—
तुमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३ ॥

अञ्जलिना । न हवेतस्येतीवाभिपत्तिरस्ति । स्वाहाकारेण । जुहोति हि । अयोऽसौ धुरम् । असौ
वाऽआदित्य एव रयः । अर्वाचीनं तदादित्याद्रायुं दधाति । तस्मादुपोऽर्वाचीनमेवातः पवते ॥ ४ ॥

पदेन तल्लोके ऽपु लोके च गृहा विदुः इति तस्मादिना स एवायोऽग्निर्वीर्य इत्यह—अपि च ह्येत-
स्येति । अपनेव पीदमानोऽग्निः सर्वमकृत्वेन ब्रह्मव्रतान्दाभ्यनुव्यत इत्यह—अपं वा व्यमिरिति ।
अपेच मायिषमनकृत्वेन ब्रह्मे ब्रह्मतेऽप्यनयोः शब्दयोः ब्रह्मते परममनकृत्वेन । ' नहि शर्तं
दत्त ' इत्यत्र नहिदन्त्यस्य नहिदन्त्यनर्थ इत्यह—महच्छर्तं मच्छेदेत्येति ॥ १९ ॥

इति अतिरङ्गाचार्यविरचिते काव्यसि वेदार्पणकारे भाष्यदिनीतिरत्नमञ्जरीनाम्ने नवमस्कन्धे

चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्रह्मन् ॥ (११४११) ॥

उज्ज्वलमन्तरं वातहोमन्त्रादिति विधत्ते—अयेति । एतस्मात्तः इतिमादि लोका न कृत्वा तल्लोकेन
वायुवत् तैर्गोभिः इतिमादि लोके वायुं मिदित्वान् मयतीत्यह—इमे वै लोका इति ॥ १ ॥

होममनो वायुर्जेवमन्देत्तदाहोम इत्यह—बाह्वेनाग्निमिति । एवं वाग्नेर्जोक्त्रमनकृत्वेन लोके-
कृत्वा नहिदत्तस्य वागोः प्रमेवस्तवापतो नहिदत्तस्य वागोर्निषनमन्तन्मनो संनप्य इत्यह—आतो वा
अस्येति । वेदाः इतिमाद्यकृत्वा तल्लोके वागोः पूर्वमेवमन्देदेर्वाहोमोऽस्ति इत्यह—बाह्वेदेति ॥ २ ॥ ११॥

एवाहोमन्त्रादिना कर्त्तव्यमित्यह—अञ्जलिनेति । ननु वागोर्होममन्त्रादिना कर्त्तव्यमित्यह—

समुद्रोऽसि नमस्त्वानिति । (त्य) असौ वै लोकः समुद्रो नमस्त्वाना-
हुदानुरित्येष ह्यार्द्रं ददाति तद्योऽमुष्मिँल्लोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति
शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेति शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ५ ॥

(न्मा) मारुतोऽसि मरुतां गणऽइति । (त्य) अन्तरिक्षलोको वै
मारुतो मरुतां गणस्तद्योऽन्तरिक्षलोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति शम्भू-
र्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेति शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ६ ॥

“समुद्रोऽसि नमस्त्वान्”—इति असौ वै लोकः समुद्रो नमस्त्वान् । “आर्द्रदानुः”—इति ।
एष ह्यार्द्रं ददाति । तद्-योऽमुष्मिँल्लोके वायुः—तमस्मिन्नेतद्दधाति । “शम्भूर्मयोभूरभि मा
वाहि स्वाहा”—इति । शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ५ ॥

“मारुतोऽसि मरुतां गणः”—इति । अन्तरिक्षलोको वै मारुतो मरुतां गणः । तद् योऽन्त-

आह—म ह्येतदयेति । ‘ इति ’ इत्यभिनेन दर्शितम् । ‘ एतस्य ’ वायोः ‘ इतिव ’ आवादिष्व
स्फन्दनायमिव चिन्तित । आ अभिपत्तिरिति पदविभागः । तस्मादन्नङ्गिना आहरेत् । होमेषु सर्वत्र स्वाहाकार-
प्रयोगादस्यापि होमः स्वाहाकारेण ह्यते इत्याह—स्वाहाकारेण, जुहोति इति । होमप्रदेशमाह—अयोऽधो
धुरमिति । उपरि कार्यमागस्य एतस्य धुरोऽधोऽधो मागे जुहुपात् । अत्र क्षापयनः—“ वातहोमाहुतोऽपजलि-
माऽऽह य पुरस्ताद्वहिर्वैदेवो दक्षिणस्यां धुर्वुत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाग्रैः ”—(का. धौ. सू. १८ ।
८१) इति । पुरस्ताद्वहिर्वैदेवोत्तमाह्वय दक्षिणस्यां धुरि अर्धो जुहुपात् । अधोत्तरत आह्वय उत्तरस्यां
धुरि अर्धो जुहुपात् । अथ दक्षिणत आह्वय दक्षिणाग्रैर्यो जुहुपात् । इति सूयत्यायः । तस्य रथस्यादि-
शपानकत्वात्, तस्याधोमागे वातहोमेन वायुमादिवाद्वाचीनं निश्चितवान् भवतोत्पाह—असौ वा आदित्य
इति ॥ ४ ॥

अथ प्रथम मन्त्रं व्याचष्टे—समुद्रोऽसि । ‘ असौ लोकः ’ इत्यनेकः सर्वदा दृष्टिप्रदानेन समुद्रमनशी-
लत्वात् ‘ समुद्रः ’ । नम इति मन्त्रनाम । नमस्त्वान् मन्त्रविशिष्टश्च भवति । एष ह्यार्द्रमिति । ‘ एषः ’
स्वर्लोकः ‘ आर्द्रं ’ दृष्टिं ‘ ददाति ’ यत्—तस्मान् ‘ आर्द्रदानुः ’ । तद्योऽमुष्मिँल्लोके । तेन समुद्रो-
ऽसीत्वादिना मन्त्रप्रयोगेण ‘ अमुष्मिँल्लोके ’ यो वायुः वहिःप्रदेशाद्वतोऽस्ति तमेवास्मिन्नतो निदधाति ।
हे वायो । त्वं समुद्रो नमस्त्वानार्द्रदानुर्यः । स्वर्लोकस्तत्र वर्तमानस्य तद्वायवकोऽसीति मन्त्रेण प्रतिपादनात्
काशप्रदेशाद्वत नमस्त्वान् आर्द्रदानुर्यः । तं वायुमस्मिन्निहितवान्मवतीत्यर्थः । शम्भूर्मयोभूरित्यनयोऽर्थोऽर्थताशङ्क्य
निवारयितुमाह—शिवः स्योन इति । “ शिवः ” शोभनः ‘ स्योनः ’ सुखकरः । हे वायो । यत्सर्वं समुद्रो नमस्त्वा-
नार्द्रदानुरसि तादृशस्य शोभनः सुखकरो भूत्वा मामभिगच्छेत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे—मारुतोऽसि । अन्तरिक्षलोको महर्द्विर्ज्वलित्वात्मास्तः । अत एव मरुतां गणः
आवाद्यायेयतेमेदविवशयैवमुक्तम् । अक्षिष्ट पूर्ववत् ॥ ६ ॥

(३) अवस्पूरसि दुवस्वानिति । (त्य) अयं वै लोकोऽवस्पूद्वस्वास्तद्यो-
ऽस्मिँल्लोके वायुस्तुमस्मिन्नेतदधाति शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेति
शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ७ ॥

(त्रि) त्रिभिर्जुहोति । त्रय इमे लोकाऽयुषो त्रिवृदग्निर्वावानग्निश्चाव-
त्पस्य मात्रा तावतैव तदेषु लोकेषु वायुं दधाति ॥ ८ ॥

यदेव वातहोमाजुहोति । (त्ये) एतमवैतदयं युनक्तयेतद्दे देवा एतथ्यं
रथथ्यं सर्वेभ्यः कामेभ्योऽयुञ्जत युक्तेन समश्रवामहाऽइति तेन युक्तेन
सर्वान्कामान्समाशनुवत तथैवैतद्यजमान एतथ्यं रथथ्यं सर्वेभ्यः कामे-
भ्यो युक्ते युक्तेन समश्रवाऽइति तेन युक्तेन सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥

वातहोमैर्युनक्ति । प्राणा वै वातहोमाः प्राणैरेवैनेमेतद्युनक्ति त्रिभि-
र्युनक्ति त्रयो वै प्राणाः प्राणोऽवदानो व्यानस्तैरेवैनेमेतद्युनक्त्युधोऽधो
धुः(मुधोऽधो हि धुरं युग्मं युञ्जन्ति हुस्ताभ्याथ्यं हुस्ताभ्याथ्यं हि युग्मं
युञ्जन्ति विपरिक्रामं विपरिक्रामथ्यं हि युग्मं युञ्जन्ति ॥ १० ॥

रिसलोके वायुः—तमस्मिन्नेतदधाति । “ शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ”—इति । शिवः
स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ६ ॥

“ अवस्पूरसि दुवस्वान् ”—इति । अयं वै लोकोऽवस्पूद्वस्वान् । तद्-योऽस्मिँल्लोके वायुः—
तमस्मिन्नेतदधाति । “ शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ”—(वा. सं. १८।४५) इति ।
शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ७ ॥

त्रिभिर्जुहोति । त्रय इमे लोकाः । अयो त्रिवृदग्निः । मात्रावावानग्निवत्पस्य मात्रा—तावतैव तदेषु
लोकेषु वायुं दधाति ॥ ८ ॥

यदेव वातहोमाजुहोति । एतमवैतदयं युनक्ति । एतद्दे देवा एतं रथं सर्वेभ्यः कामेभ्योऽयुञ्जत ।
युक्तेन समश्रवामहा इति । तेन युक्तेन सर्वान्कामान्समाशनुवत । तथैवैतद्यजमान एतं रथं सर्वेभ्यः
कामेभ्यो युक्ते । युक्तेन समश्रवा इति । तेन युक्तेन सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥

वातहोमैर्युनक्ति । प्राणा वै वातहोमाः । प्राणैरेवैनेमेतद्युनक्ति । त्रिभिर्जुहोति । त्रयो वै प्राणाः—

तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे—अवस्पूरसीति । अयं लोको भूलोकः ‘ अवस्पू ’ । अवस्पूरेत्यत्रमुप्यते । तदि-
शिष्टः अत्रैव सर्वेषामज्ञानमुत्पत्तेः । अत एव ‘ दुवस्वान् ’ इतिष्यान् । अयं पूर्वन् ॥ ७ ॥

अथैतेषां मन्त्राणां त्रिवत्संख्यां प्रशंसति—त्रिभिर्जुहोतीति ॥ ८ ॥

अथैतानेव वातहोमान् सर्वकामप्राप्तये रथमिषोऽवदानमना प्रशंसति—यदेव वातहोमानिति ॥ ९ ॥

वातहोमानामेव नियोजनमात्रमेव प्रशंसति—वातहोमैर्युनक्त्येति । अन्तःस्थानां प्राणानां वातत्वद्वयाद्

सु दक्षिणायुग्ममेवाग्ने युनक्ति । (तयु) अय सव्यायुग्ममुथ दक्षिणाप्रष्टि-
मेवं देवत्रेतइथा मानुषे तं नाभियुञ्ज्यान्नेद्युक्तमभियुनजानीति व्वादनं तु
दद्याद्युक्तेन भुनजाऽहुति तमुपर्येव हरन्त्याध्वर्योरावसथादुष्टि ह्येष तम-
ध्वर्यवे ददाति स हि तेन करोति तं तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥११॥

(वु) अय रुद्धमतीर्तुहोति । (त्यु) अत्रैप सर्वोऽग्निः संस्कृतः सु
ऽएषोऽत्र रुचमैच्छत्तस्मिन्देवाऽपताभी रुद्धमतीर्तुभी रुचमदधुस्तथेवास्मि-
न्नयमेतुहधाति ॥ १२ ॥

माण उद्धानो व्यानः । तैरेवमेतयुनक्ति । अघोऽघो घुरम् । अघोऽघो हि घुरं योग्यं युञ्जति ।
इस्ताभ्याम् । इस्ताभ्यां हि योग्यं युञ्जति । विपरिक्रामम् । विपरिक्रामं हि योग्यं युञ्जति ॥१०॥

स दक्षिणायुग्ममेवाग्ने युनक्ति, अय सव्यायुग्मम्, अय दक्षिणाप्रष्टिम् । एवं देवमा । इतरथा
मानुषे । तं नाभियुञ्ज्यात्-नेष्टुक्तमभियुनजानीति । वादनं तु दद्यात्-युक्तेन भुनजा इति ।
तमुपर्येव हरन्ति-आ अध्वर्योरावसथात् । उपरि ह्येषः । तमध्वर्यवे ददाति । स हि तेन करोति ।
तं तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ ११ ॥

अय रुद्धमतीर्तुहोमः ।

अय रुद्धमतीर्तुहोति । अत्रैप सर्वोऽग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र रुचमैच्छत् । तस्मिन्देवा एताभी
रुद्धमतीर्तुभी रुचमदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १२ ॥

‘ वातहोमाः प्रागाः ’ एव चैतेन होमेन एवं प्रागेव नियुनक्ति । ‘ पाण उद्धानो व्यानः ’ इति- प्राणानां
जिवात्तदात्मज्ञानामपि वातहोमानां जिवमुपपद्यत इत्याह-त्रिभिर्युनक्तीति । लोके घुरोऽघोमागे इस्ताभ्यां
विपरिक्रम्य विपरिक्रम्याध्वस्य नियोजनाऽत्रापि तद्वदेव नियुज्यत इत्याह-अघोऽघो घुरमित्यादिना ॥ १० ॥

एवे अथाना नियोजने क्रममाह-स दक्षिणायुग्ममेवेति । घुरं वहतीति घुराय इति युग्मशब्देनाधोऽभिधीयते ।
ननु चोक्तप्रकारे क्रमे को गुणः, तद्वेपरीये वा को दोषः कथ्यत आह-एवे देवत्रेति । अत एव तैत्तिरीयके-
दीक्षितस्य नेत्रदोरजनकमविद्यानाकसरे युतम्-“ दक्षिणं पूर्वमाहुके सत्यं हि पूर्वं मनुष्या जानते ” (तै. सं. १. १. १. ११)
१. ११) इति । ननु तर्पुक्तक्रमेणाध्वमेव नियुज्यादिति नेत्याह-तं नाभियुञ्ज्यादिति । वातहोमनामध्वत्वेत्युक्तं
एव नाभियुनजानीत्यभिप्रायेण तमध्व नाभियुञ्ज्यादित्यर्थः । अभिधीयनं नाम युक्ते पुनर्नियोजनम् । एवं
तदर्थस्य रयस्य प्रत्यक्षाश्चतस्रश्चो न स्यादित्यत आह-वाहनं त्विति । वाहनयुक्तेन रयेन कामान् भुनजा इत्या-
शयेन वाहनं दद्यात् । तं रयम् अध्वर्युगृहपर्यन्तमुपरि एव आहरेयुः इत्याह-तमुपर्येवेति । उपरि ह्येष इति ।
‘ एषः ’ रपो होमाकसरे ‘ उपरि ’ धारितः सन्वित्यर्थः । तेन रपेनाध्वर्युरेव होमादिकं कृतवानिति-तमध्व-
र्यवे दद्यादित्याह-तमध्वर्यवे इति । तर्हीदानीमेव तस्यै तमनुदिशेदिति नेत्याह-तं तु दक्षिणानामिति ॥ ११ ॥

वातहोमानन्तरं रुद्धमतीर्तुं होमं विधत्ते-अयेति । रुद्धमत्सम्बन्धादोमसाधनमूला ऋषो रुद्धमत्यः । एवं

यद्वेव रुद्रमतीर्जुहोति । प्रजापतेर्विषस्तादुगुदकामत्तं यत्र देवाः सम-
स्कुर्वन्स्तदस्मिन्नेताभी रुद्रमतीभी रुचमदधुस्तुयेवास्मिन्नयमेतद-
धाति ॥ १३ ॥ (शतम् ५०००) ॥

यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचः । (चो) यावो देवाः सूर्ये रुचो रुचं नो धेहि ब्राह्म-
णेऽप्युति रुचं रुचमित्यमृतत्वं वै रुग्मृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति तिस्र
ऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्धुवानग्निर्धुवित्यस्य मात्रा तावदेवास्मिन्नेत-
दुचं दधाति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ वारुणीं जुहोति । (त्यु) अत्रैव सवर्षाऽग्निः संस्कृतः स
ऽएषोऽत्र वरुणो देवता तस्माऽएतद्विजुहोति तदेन हविषा देवतां
करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते
वारुण्यर्चा स्वेनैवैतददात्मना स्वया देवतया प्रीणाति ॥ १५ ॥

यद्वेव रुद्रमतीर्जुहोति । प्रजापतेर्विषस्तादुगुदकामत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्-तदस्मिन्नेताभी
रुद्रमतीभी रुचमदधुः । तयैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १३ ॥

“ यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचो, या वो देवाः सूर्ये रुचो, रुचं नो धेहि ब्राह्मणेभ्यः ”-
(श सं. १६ । ४६-४८) इति । रुचं रुचमिति । अमृतत्वं वै रुक् । अमृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति ।
तिस्र आहुतीर्जुहोति । त्रिवृदग्निः । यावानाग्निर्धुवित्यस्य मात्रा-तावदेवास्मिन्नेतदुचं दधाति ॥ १४ ॥

अथ वारुणीहोमः ।

अथ वारुणीं जुहोति । अत्रैव सवर्षाग्निः संस्कृतः । स एषोऽत्र वरुणो देवता । तस्मा एतद-
विजुहोति । तदेन हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते-सा देवता । न सा-यस्यै
न गृह्यते । वारुण्यर्चा । स्वेनैवैतददात्मना स्वया देवतया प्रीणाति ॥ १५ ॥

य ' रुद्रमतीर्जुहोति ' इत्यस्य तत्तात्पर्यम् होमान्कुप्यदित्यर्थः । पूर्व ' देवाः ' संस्कृतेऽस्मिन्नग्ने ' एताभी
रुद्रमतीभी रुचमदधुः ' इति तथैव यजमानोऽपि करोतीत्याह-अत्रैव इति ॥ १३ ॥

अथ तासांमेव होम प्रकाशतरेण प्रसंसति-यदेवेति । पूर्व ' विषस्तात् ' ' प्रजापतेः ' इत्यादिनां दधे
देवाः प्रजापतिं संस्कृत्य ' अग्निर्नेताभी रुचमदधुः ' इति तयैवयमपि यजमानः संविताग्निजुहोऽस्मिन्
प्रजापती रुचं निदधाति ॥ १३ ॥

तास्य रुद्रमतीर्जुहोतं दर्शयति-यास्ते अग्ने इति । मन्त्रेऽपि वीन-युवेन वरुणस्य प्रयोगादस्मिन्नेतदधु-
त्वमेव निदधातीत्याह-रुचं रुचमित्यमृतत्वमिति । आहुतीनां त्रिवेन कृत्वा एताभी रुचं निदधातीत्याह-
तिस्र आहुतीरिति ॥ १४ ॥

“ तया यामि ब्रह्मा बन्धनः ” इतीदम्वारुणी, एतस्यामेव होमं विधत्ते-अथ वारुणीं जुहोतीति ।

युद्धेव वारुणी जुहोति । प्रजापतेर्विष्वस्ताद्वीर्यमुदकामतं यत्र देवाः
समस्कुर्वन्तुदस्मिन्नेतया व्यीर्यमदधुस्तुयैवास्मिन्नयमेतुदधाति व्याकुण्ठ्य-
र्चा क्षत्रं वै वरुणो व्यीर्यं वै क्षत्रं व्यीर्येणैवास्मिन्नेतुद्वीर्यं दधाति ॥ १६ ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वृन्दमानऽङ्गति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वृन्दमानः
ऽङ्गत्येतत्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिरिति तदयमाशास्ते यजमानो हवि-
र्भिरित्येतदुद्देहमानो वरुणेह बोधीत्यकुध्यत्रो वरुणेह बोधीत्येतदु-
रुशश्च मा न ऽआयुः प्रमोपीरित्यात्मनः परिदां वदते ॥ १७ ॥

यद्देव वारुणी जुहोति । प्रजापतेर्विष्वस्ताद्वीर्यमुदकामत् । तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्-तदस्मिन्ने-
तया वीर्यमदधुः । तयैवास्मिन्नयमेतदधाति । वारुण्यर्चा । अर्चं वै वरुणः । वीर्यं वै क्षत्रम् ।
वीर्येणैवास्मिन्नेतत् वीर्यं दधाति ॥ १६ ॥

“तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वृन्दमानः”-इति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वृन्दमान इत्येतत् ।
“तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः”-इति । तदयमाशास्ते यजमानो हविर्भिरित्येतत् । “अद्दे-
हमानो वरुणेह बोधि”-इति । अकुध्यत्रो वरुणेह बोधीत्येतत् । “वरुशश्च मा न
आयुः प्रमोपीः”-(वां. सं. १८ । ४९) इति । आत्मनः परिदां वदते ॥ १७ ॥

विहित होम प्रशंसति-अत्रैव इति । स एषोऽत्र वरुणो देवतेति । कात्स्न्येन सङ्कलितं पूर्वोक्तं यामनस्य
प्रजापतेः सर्वोक्तं नामाग्न्याद्विजयवसरे य एव प्रजापत्यात्मकोऽग्निः स वरुणो देवता भवनीत्यर्थः । गतम-
न्यम् । होमसाधनभूताया नाचो वरुणसम्बन्ध प्रशंसति-वारुण्यर्चेति । स्वेनात्मना स्वरूपेण स्वया देवतया
चैन प्रीणयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ पुनस्तेनैव होमेन विलस्तारप्रजापतेरुक्तान्तस्य वीर्यस्य धारणमस्मिन् सम्पाद्यत इत्याह-यद्देव वारु-
णीमिति ॥ १६ ॥

होममन्त्र व्यावष्टे-तत्त्वा यामीति । तत्र यामीत्यस्यार्थं प्रदर्शयति-याच इति । “तदाशास्ते यजमानः”
इत्यत्र प्रकृतो यजमानो विवक्ष्यते नात्र इति व्यावष्टे-तदयमिति । “अद्देहमानः” इत्यनेनात्मन्यमकु-
नित्यममर्षो विवक्षित इत्याह-अकुध्यत्रो वरुणेति । तदाशास्तेत्यनेनाग्नय आशिषमाशास्ते । मा न आयुः
प्रमोधीरित्यनेन वरुणादात्मनो रक्षणमुक्तान्त्वमवतीर्याह-आत्मनः परिदां वदत इति । हे वरुण । यद् यजपरि-
समाहितरुग्ण प्रयोजनमस्ति तत्प्रयोजनं ब्रह्मणा वेदेन वंदमानः स्तुभिर्कुर्वण. तत्त्वा यामि याचे । अथ यजमानो
हविर्भिस्तदेव प्रयोजनमाशास्ते । तस्माद्देवानसम्बन्धमद्देहमानोऽकुण्ठ्यजिहासद्विषये तत्प्रयोजनं प्रतिपादयितुं बोधि
बुधस्व तदीयतामित्यर्थः । “दीपजनकुव” इत्यादिना कर्तेरि विष्णुं “बहुलं वन्दसि” इत्यादिनाऽह-
मात्रः । हे उरुशस् बहुस्तुतिविक्रिष्ट । नोऽस्माकमायुः या प्रमोषीर्माऽपहापीरिति मन्त्रस्यार्थः ॥ १७ ॥

(त्वेऽथा) अथाकार्कश्वमेधयोः संततीर्जुहोति । (त्य) अयं वाऽअग्निरुक्तो-
ऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवाऽएताभिराहुतिभिः सम-
तन्वन्त्समदधुस्तुथैनावयमेतदेताभिराहुतिभिः संतनोति संदधाति ॥ १८ ॥

स्वर्णं धर्मः स्वाहेति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो धर्मोऽमुं तदादित्य-
मस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥

स्वर्णार्कः स्वाहेति । (त्य) अयमग्निरुक्तं इमं तदग्निमस्मिन्नादित्ये
प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

स्वर्णं शुक्रः स्वाहेति । (त्य) असौ वाऽआदित्यः शुक्रस्तं पुनर-
मुत्र दधाति ॥ २१ ॥

स्वर्णं ज्योतिः स्वाहेति । (त्य) अयमग्निज्योतिस्तं पुनरिह दधाति ॥ २२ ॥

अथ सन्ततिहोमः ।

अथाकार्कश्वमेधयोः सन्ततीर्जुहोति । अयं वा अग्निरर्कः, असावादित्योऽश्वमेधः । तौ सृष्टौ नानै-
वास्ताम् । तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वन्, समदधुः । तथैवैनावयमेतदेताभिराहुतिभिः
संतनोति, संदधाति ॥ १८ ॥

“ स्वर्णं धर्मः स्वाहा ”-इति । असौ वा आदित्यो धर्मः । अमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रति-
ष्ठापयति ॥ १९ ॥

“ स्वर्णार्कः स्वाहा ”-इति । अयमग्निरर्कः । इमं तदग्निमस्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

“ स्वर्णं शुक्रः स्वाहा ”-इति । असौ वा आदित्यः शुक्रः । तं पुनरमुत्र दधाति ॥ २१ ॥

“ स्वर्णं ज्योतिः स्वाहा ”-इति । अयमग्निज्योतिः । तं पुनरिह दधाति ॥ २२ ॥

अथ अकार्कश्वमेधसन्ततिसंज्ञान् होमान् विधत्ते-अयेति । ननु कार्कश्वमेधौ किमर्थं ॥ तयोः सन्धान-
सन्धानमित्यत आह-अयं वा अग्निरिति । ‘ अयम् ’ इदानीं संचितोऽग्निरर्कः । ‘ असौ ’ इति दूरदेशवर्णो
सृष्टौ निर्दिश्यते । तस्य आश्वमेधत्वम् अश्वमेधसन्ततिहोमोऽश्वस्य तदामनोऽनुमन्वातव्यत्वात् । तत्कार्कश्वमेधौ पूर्वं
संसृष्टौ सन्तौ पश्चादिभिरावभूताम्, अतो देवा विभिकौ ‘ तौ एताभिराहुतिभिः समतन्वन् ’ एतत्सर्वं विवर-
णम्-समदधुरिति । पुनरपि संसृष्टावर्जित्वैर्यः । अतश्च यजमानोऽपि एताभिराहुतिभिस्तथैवैतो
संसृष्टौ करोति ॥ १८ ॥

होममन्त्रान्वाचष्टे-स्वर्णं धर्मः स्वाहेति । असौ वा आदित्य इति । ‘ धर्म ’ इत्यसावादित्य उच्यते ।
तत्तथैतन्मंत्रसाध्येन होमेनामुमादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति । एतस्मिन् स्वर्णार्क उच्यते । नशब्दं स्वार्थं ।
मुञ्चहेतुत्वेन स्वर्णार्क इव यो धर्म आदित्यः तं स्वाहा अस्मिन्नग्नौ जुहोमि । प्रतिष्ठापयामीति मंत्रस्वार्थः ।

स्वर्णं सूर्यः स्वाहेति । (त्य) असौ वाऽआदित्यः सूर्योऽमुं तदादि-
त्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेवोऽस्य सर्वस्योत्तमः ॥ २३ ॥

पञ्चैता ऽआहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संव-
त्सरोऽग्निर्वायानग्निर्वावत्यस्य भ्रात्रा तावतैवैनावेतत्सुतनोति संदधाति ॥ २४ ॥

यद्वेवाह । स्वर्णं धर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहेत्यस्यैवान्यग्नेर्नामानि
तान्येतत्प्रीणाति तानि इविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै इवि-
र्यहयते सा देवता न सा यस्यै न गृहयतेऽथोऽपतानेवैतदग्नीनस्मिन्नग्नी
नामग्राहं दधाति ॥ २५ ॥

पञ्चैता ऽआहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संव-
त्सरोऽग्निर्वायानग्निर्वावत्यस्य भ्रात्रा तावतैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ २६ ॥

“स्वर्णं सूर्यः स्वाहा”—(वा० सं० १८। ५०) इति । असौ वाऽआदित्यः सूर्यः । अमुं
तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति । तस्मादेवोऽस्य सर्वस्योत्तमः ॥ २३ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । वायानग्निर्वा-
वत्यस्य भ्रात्रा—तावतैवैनावेतत्सुतनोति, संदधाति ॥ २४ ॥

यद्वेवाह—स्वर्णं धर्मः स्वाहा, स्वर्णार्कः स्वाहेति । अस्यैवान्यग्नेर्नामानि । तान्येतत्प्रीणाति ।
तानि इविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै इविर्गृहयते—सा देवता । न सा—यस्यै न गृहयते ।
अथोऽपतानेवैतदग्नीनस्मिन्नग्नी नामग्राहं दधाति ॥ २५ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । वायानग्नि-
र्वावत्यस्य भ्रात्रा—तावतैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ २६ ॥

एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु दोषनीयम् । “ स पुनरमुं दधाति, स पुनरिह दधाति ” इति मन्त्रद्वयेन अग्न्योऽप्य-
स्विन्नग्न्योऽप्यस्य प्रतिष्ठपनात् आदित्य एवाग्निर्जातः, अग्निरैवादित्यो जातः । तस्मादग्निरमुमेति दूरदेशवर्ती
परावृत्तते । आदित्यस्त्वहेति सनिहितः परामृश्यते । अमुं तदादित्यमिति । सूर्यो सूर्यः स्वाहेत्यनेनोपर्या-
दित्यस्य प्रतिष्ठपनादादित्यमस्य सर्वज्ञश्च उत्तममुपरि वर्तमानं निहितश्चान्यवति । यत् एषं तस्मादिदानीमेव
आदित्योऽस्य सर्वस्योत्तमो वर्तते ॥ १९—२३ ॥

आहुतीनां पंचवत्संख्याम् अर्कार्थमेक्योः संधानसाक्यदेतुर्भवतीति प्रशंसति—पञ्चैता आहुतीरिति ॥ २४ प्र

अथ स्वर्णं धर्मः स्वाहेत्यादिमन्त्रप्रयोगं प्रकृतान्तरेण प्रशंसति—यद्वेवाहेति । नृपदे वेदित्वादि (श. प. ९ ।
१ । १ । ८—९) स्वयमाहुत्वाण्यप्यप्यारणमन्त्रम्याह्वयानैव व्याख्यातमेतत् ॥ २५ ॥

यद्वेवाहेत्यादिकस्यार्थवादन्तत्कानुसारेण पुनरपि सामेवाहुतिसंख्यां प्रशंसति—पञ्चैता आहु-
तीरिति ॥ २६ ॥

(त्य) अथातऽआहुतीनामेवावपनस्य । यां कां च ब्राह्मणवतीमाहुतिं
विद्यात्तामेवस्मिन्काले जुहुयात्कामेभ्यो वाऽएतत् रुयं युक्ते तद्यां कां
चात्राहुतिं जुहोत्यासां वाऽसर्वं जुहोति ॥ २७ ॥

तदाहुः । (नुं) न जुहुयाद्देवतिरेचयानीति स वै जुहुयादेव कामेभ्यो वा
ऽएताऽआहुतयो ह्यन्ते न वै कामानामुतिरिक्तमस्ति ॥ २८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १-३-४ ॥ (४. २.) ॥

अथात आहुतीनामेवावपनस्य । यां कां च ब्राह्मणवतीमाहुतिं विद्यात्-तामेवस्मिन् काले जुहु-
यात् । कामेभ्यो वा एतं रुयं युक्ते । तद् यां कां चात्राहुतिं जुहोति । आसां तां सर्वं जुहोति ॥ २७ ॥

तदाहुः-न जुहुयात्-नेतिरेचयानीति । स वै जुहुयादेव । कामेभ्यो वाऽएता आहुतयो ह्यन्ते ।
न वै कामानामुतिरिक्तमस्ति ॥ २८ ॥

इत्याहुवनीयामिचयनोत्तरकर्माणि ।

अथाहुतीनामावपनस्य भीमोसां प्रतिजानति-अथात इति । अथपुनं प्रश्नेषः, तस्य भीमोसां किं एव इति
शेषः । तामेव भीमोसां दर्शयति-यां कां च ब्राह्मणवतीमिति । ब्राह्मणसंयुक्तं शाखान्तरे अभिषयनश्राव-
णोक्तानामस्याधीता यां कां चनाहुतिं जानन्ति-तामेवस्मिन्काले जुहुयात् । ननु च कालान्तरेऽह्वयनेनास्मिन्नेव
काले कामाचराहुतिर्होम इति तत्राह-कामेभ्यो वा इति । एतस्मिन्काले कामानामेव निरवशं संस्तुतमेवम-
स्मिन्नेव रुयं युक्ते तस्मादस्मिन्काले यां कां चनाहुतिं जुहोति । तामासां सर्वं जुहोतीति । इयं तु इत्यादि
तदानीमभेदमस्त्वत्वाद्नास्ति भवर्णविरयः ॥ २७ ॥

अथ ब्राह्मणोक्तानामाहुतीनामहोम पूर्वपञ्चीकृत्य पुनर्होममेव विद्वन्तवति-तदाहुतिरिति । एतस्मिन्नाह्वणे-
ऽनाम्नानाचयविद्याहुतीनां होमेऽतिरेकः स्वादिष्टि देवमाहुः-नेतिरेचयानीति । इत्यभिप्रायेण न जुहुयादिति
केचिच्छास्त्रिन आहुः । न वैमतिरेकशङ्कया न जुहुयात् । इयः ? कामेभ्यः छन्देता आहुतयो ह्यन्ते । नहि
कामानामतिरिक्तमतिरेकोऽस्ति । सर्वेषामपि कामानामपेक्षितवाचका च कामार्चनानामेवास्मानाहुतीनां होमोऽपि
मातिरेक इति जुहुयादेवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति धीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्विन्द्वितीयसूक्तप्रथमब्राह्मणपार्थ्यं
नवमकाण्डे चतुर्थोऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-४-२) ॥

अथ प्रत्येत्य धिष्ण्यानां काले धिष्ण्यान्निवपति । (त्य) अग्नय एते यद्धिष्ण्याऽअग्नीनेवेतुचिनोति ता एता विशः क्षत्रमयमग्निश्चितुः क्षत्रं च तद्विशं च करोत्यमुं पूर्वं चिनोत्ययेमान्क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १ ॥
(त्ये) एक एष भवति । (त्ये) एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाथं श्रियं करोति बह्व एडुतरे विशि तद्विमानं दधाति ॥ २ ॥

पुश्चचितिक एष भवति । (त्ये) एषुचितिका एडुतरे क्षत्रं तद्वीर्धेणात्यादधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोत्यूर्ध्वमेतुं चिनोति क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति तिरश्च एडुतरान्क्षत्राय तद्विशमधुस्तादुपनिपाडिनीं करोति ॥ ३ ॥

अथाष्टानां धिष्ण्याग्नीनां चयनम् ।

अथ प्रत्येत्य धिष्ण्यानां काले धिष्ण्यान्निवपति । अग्नय एते—यद्धिष्ण्याः । अग्नीनेवेतुचिनोति । ता एता विशः, क्षत्रमयमग्निश्चिनः । क्षत्रं च तद्विशं च करोति । अमुं पूर्वं चिनोति—अयेमान् । क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १ ॥

एक एव भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थां श्रियं करोति । बह्व इतरे । विशि तद्विमानं दधाति ॥ २ ॥
पुश्चचितिक एष भवति, एकचितिका इतरे । क्षत्रं तद्वीर्येणात्यादधाति । क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोति । ऊर्ध्वमेतुं चिनोति । क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति । तिरश्च इतरान् । क्षत्राय तद्विशमधुस्तादुपनिपाडिनीं करोति ॥ ३ ॥

अथ प्रत्ये य धिष्ण्यानां काले धिष्ण्यान्निवरेदित्याह—अयेति । धिष्ण्यानां काल इत्यनेन धिष्ण्यानिष्ठानां पूर्वमाविकर्म कृत्वा पश्चाद्धिष्ण्यान्निवरेदिति गम्यते । अत एव कात्यायनः—“ हविर्दानप्रशान्तानां धार्मिभ्यो यजन्तः कृत्वा धिष्ण्यान्निवोति ” (का. श्रौ. सू. १८ । २२) इति । धिष्ण्यानां निवपनेनाग्नीनेव चिनोतीत्याह—अग्नय एते यद्धिष्ण्या इति । धिष्ण्यानां स्वेष्टे अग्निविहरणादग्निवत् । अत एव तैत्तिरीयकेऽपि धिष्ण्यानामग्निवत् श्रूयते “ अग्नो वा अथ धिष्ण्याः ” (ते. सं. १।१।१।१) इति । तच्चित्त्याह, क्षत्रवादेनेषां धिष्ण्यानां निवृत्त्यात् ‘ क्षत्रं च ’ विशं च ’ चिनवान् भवतीत्याह—ता एता विशा इति । अग्निचयनस्य धिष्ण्याचयनस्य च दोषोपपत्त्यां पूर्वं क्षत्रं कृत्वा अथ विशं कृतवान् भवतीत्याह—अमुं पूर्वं चितिभिः ॥ १ ॥

सचित्तस्याग्नेरेकत्वान् क्षत्रज्ञानिस्थं प्राधान्यं श्रियं चैत्युभे अन्येकस्थं करोति । धिष्ण्यानां बहुत्वात् ‘ विशि ’ एव बहुव करोतीत्याह—एक एष भवतीत्यादिना ॥ २ ॥

एषोऽग्निः ‘ पुश्चचितिको ’ भवति ‘ इतरे ’ धिष्ण्यास्तु एकचितिका भवेयुः । तेन चित्तिनादुत्पत्त्यात् ‘ क्षत्रम् ’ एव वर्धनोपरि करोति । ‘ विशः ’ अयेषुवा वीर्यवत्तरं च करोतीत्याह—पुश्चचितिक इति । किञ्च ‘ एतम् ’ अग्निम् ‘ ऊर्ध्वं चिनोति ’ कर्मणोपर्युपरि पश्यान् चित्तिनामुपपत्त्यात् । तेन क्षत्रमेवोर्ध्वं ‘ चितिभिश्चिनोति ’ । इतरान् धिष्ण्यास्तु तिर्यग्गताश्चिनुयात्, तेनोपरि वर्तमानाथ क्षत्राय विशमधुस्तादुपनिपाडिनीं करोतीत्याह—ऊर्ध्वमेतमिति ॥ ३ ॥

(त्यु) उभाभ्यां युनुष्मत्या च लोकम्पृण्या चेतुं चिनोति । लोकम्पृण-
येवेमान्क्षत्रमेव तद्वीर्येणात्पादधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोति
विशं क्षत्रादवीर्यतराम् ॥ ४ ॥

(४) स यदिमाँलोकम्पृणयेव चिनोति । क्षत्रं वै लोकम्पृणा क्षत्रं
तद्विद्वत्तरं दधात्युभयांश्चिनोत्यध्वरस्य चाग्नेश्चाध्वरस्य पूर्वानुयाग्ने-
स्तस्याक्तो वन्धुः यमेवाध्वरधिष्ण्यं निवृपति तं तं चिनोत्याग्नीध्रीयं
प्रथमं चिनोति तथै हि प्रथमं निवृपति दक्षिणत उदङ्मुखासीनस्तु
स्योक्तो वन्धुः ॥ ५ ॥

(स्तु) तस्मिन्नष्टाविष्टका उपदधाति । (त्य) अष्टाक्षरा गायत्री गाय-
त्रीऽग्निर्वातानग्निर्वायत्यस्य आत्रा तावन्तमेवैनमेतुचिनोति तासामुद्गमा

उभाभ्यां—यनुष्मत्या च लोकम्पृण्या चेतुं चिनोति । लोकम्पृणयेवेमान् । क्षत्रमेव तद्वी-
र्येणात्पादधाति । क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोति । विशं क्षत्रादवीर्यतराम् ॥ ४ ॥

न यदिमाँलोकम्पृणयेव चिनोति । क्षत्रं वै लोकम्पृणा । क्षत्रं तद्विद्वत्तरं दधाति । उभाभ्यां-
अग्निना—अध्वरस्य चाग्नेश्च । अध्वरस्य पूर्वान्, अयाग्नेः । तस्योक्तो वन्धुः । यं यमेवाध्वर-
धिष्ण्यं निवृपति—तं तं चिनोति । आग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति । तै हि प्रथमं निवृपति । दक्षिणत
उदङ्मुखासीनः । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्वायत्यस्य मात्रा-
तावन्तमेवैनमेतुचिनोति । तासांमुद्गमा पृथिव्यवनः । नव वै मात्राः—राय वीर्यन्, अवाध्वी द्वौ । ताने-

‘यनुष्मत्या’ ‘लोकम्पृण्या’ चेति ‘उभाभ्याम्’ इष्टकाम्बाम् ‘एतन्’ अग्निन् ‘चिनोति’ ।
‘इमान्’ विष्वास्तु केचन लोकम्पृणयैव इष्टकां चितुस्तन् । तेन क्षत्रमेव वीर्येण उपरि करोति । विशो-
ऽमुद्गमा वीर्यवत्तरं च करोति । विश पुनः क्षत्रादवीर्यतरा इत्यत्रान्वयतात्प्राह—उभाभ्यामिति ॥ ४ ॥

एषां विष्वास्तु चनेन क्षत्रमेव मोमयकृपायां विदि मोक्षार्थं निश्चार्तात्प्राह—स यदिमाँलोकम्पृणयेवेति ।
‘उभयांश्चिनोति’ इत्यस्यापमर्त्यः—मोमयामनवन्निनोऽग्निचयनसम्बन्धिनश्चे-पुनपन्नति । विष्वांश्चिनोति ।
तत्र सोमयामसम्बन्धिनः पूर्वं निवृपेत् । पश्चादग्निचयनसम्बन्धिनश्चिनुयात् । तस्य ॥ पौर्वपर्यस्य ब्रह्मणं
(श. प. १. १. १. १२) प्रागुक्तमित्याह—तस्योक्तो वन्धुरिति । ननु तद्वै सर्ववर्तिन्यस्य पश्चात्
चिनुयादिति नेत्याह—यं यमेवेति । यं यमेवाध्वरधिष्ण्यं निवृपति तदानीमेव तं तं चिनुयात् । एवेमाग्नी-
ध्रीमस्याध्वरधिष्ण्यस्य निवृपतादित्येव तद्विमेव चिनुयादित्याह—आग्नीध्रीयं प्रथममिति । तस्य चरनं दक्षिणताने
उदङ्मुख आसीनः कुर्यात् इत्याह—दक्षिणत इति । तस्य तु ब्रह्मणं प्रागुक्तमित्याह—तस्योक्तो वन्धुरिति ॥ ५ ॥

अथ विष्वेऽष्टाविष्टका उपदधातीत्याह—तस्मिन्नष्टाविष्टा । तस्मिन्नष्टाविष्टकां प्रपद्यति—अष्टाक्षरा

पुश्रिर्नवमो भव वै प्राणाः सप्त शीर्षं वाञ्छौ द्वौ तान्नेयास्मिन्नेतदधाति
यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते सु दशमो दश वै प्राणा मध्यमाग्नीध्रं मध्यतस्तुत्प्रा-
णान्दधाति मध्ये ह वाऽएतत्प्राणाः सन्त ऽद्विति चेति चात्मानमनु
व्युच्चरन्ति ॥ ६ ॥

(न्त्ये) एकविंशतिश्च होत्रीयऽनुपदधाति । (त्ये) एकविंश-
तिर्वैव परिश्रितस्तुत्योक्तो बन्धुरेकादश ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्यऽएकादशा-
क्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ ऽद्वन्द्व ऽपेन्द्रो ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्यष्टावष्टावितरेषु
तुत्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

वास्मिन्नेतदधाति । यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते—स दशमः । दश वै प्राणाः । मध्यमाग्नीध्रम् । मध्यतस्तुत्प्रा-
णान्दधाति । मध्ये ह वा एतत्—प्राणाः सन्त इति चेति चात्मानमनु व्युच्चरन्ति ॥ ६ ॥

(१) एकविंशति होत्रीय उपदधाति । एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । तस्योक्तो बन्धुः ।
(२) एकादश ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्ये । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभ इन्द्रः । ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छ्रुत्सी ।
(३, ४, ५, ६, ७) अष्टावष्टावितरेषु । तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

• गायत्रीति । गायत्र्या सहोत्पत्तेः अग्नेर्गायत्र्यम् । एतासामष्टानामिष्टकानाम् आग्नीध्रिणे विहितोवाचने पुनरावृत्तमपि
नवमे सति नवतत्त्वस्य सप्तमते । प्राणाश्च शिरसि सप्ताश्वौ द्वाविति नव मयन्ति । अतश्चानया सप्तमया एत-
त्स्मिन्नय प्राणावैव द्वावतीत्याह—तासामष्टमेति, नव वा इति । अग्नौ निहितमग्निं दद्यात् कृत्वा पुनरपि नव प्रय-
सति—यश्चित्तेऽग्निरिति । नाम्ना ॥ ह प्राणानां दशत्वम् । अत एव ब्रूयते—“ नव वै पुरवे प्राणा नाभि-
र्दशमी ” (तै. स. ५ । ३ । २ । १) इति । एवं चाग्नीध्रस्य मध्यप्रदेशस्यान्वयत एव दश प्राणान्द-
धाति । ननु चोर्ध्वाधोभागैः प्राणानां संचारमव्यतः सन्निवामनुचितमित्यत आह—मध्ये ह वा
एतदिति । एति चेति चेति ऊर्ध्वाधोभागौ हस्तेन दर्शयति । हृदप्रदेशे ‘ प्राणाः ’ अवतिष्ठमानाः
‘ आत्मान ’ धरन्ति । अनु ’ ऊरु ’ इति चेति च ’ ऊर्ध्वभागोऽधोभागश्च ’ व्युच्चरन्ति ’ विविचमुक्ता-
मिति । यथानय गोरुक्तेर्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ होत्रीये विष्णवे एकविंशतिमिष्टका एकविंशतिपरिश्रितश्चोपदधादित्याह—एकविंशतिमिति । तस्य ॥
ब्राह्मर्ग ॥ द्वादश माताः—इत्यादिना प्रागेवोक्तमित्याह—तस्योक्तो बन्धुरिति । अप ब्राह्मणाच्छ्रुतिनो विष्णवे
एकादशेष्टका उपदध्यादित्याह—एकादशेति । तत्रोर्ध्वेयानामिष्टकानामेकादशत्वमुपपन्नमित्याह—एकादशा-
क्षरा वै त्रिष्टुपिति । एकादशाक्षरादत्वात् त्रिष्टुपेकादशाक्षरात् । इन्द्रश्च त्रैष्टुपो मयति । इन्द्रस्य त्रिष्टुपा
सहोत्पत्तेः । ब्राह्मणाच्छ्रुत्सी पुनरेन्द्रः तेन प्रतिपादिताभिर्हविर्वागास्य विधानात् । इत्य परम्परया ब्राह्मणाच्छ्रुति-
त्रिष्टुपा सम्बन्धान् तत्सद्वयानुविधानमिष्टकानां युज्यत इत्यर्थः । नन्वितरेषु विष्णवे कति इष्टका उपदध्यादिति
तत्राह—अष्टावष्टावितरेष्विति ॥ ७ ॥

१—अष्टेष्टकां लोभंष्टकामिषानु-ऊर्ध्वमिति तयो-न्युप्य न्युप्य । इत्यन्वया चालीयै । सङ्गमनचनम् । होत्रीये त्रिष्टुपि चत्वारः ।
नाममध्य २ त्वे द्विष्टादष्टु कथाकोटीये । उवा अष्टेष्टकाः । का. श्री. सू. १८ । १३-१८ ।

पुष्पमार्जालीये । पद्मा ऽक्रतव ऽक्रतवः पितरस्तु हेतुमृत्वः पितरो दक्षिणतः पूर्वदिरे सु ऽएषामेषु दक्षिणतः स वा ऽइतीममुपदधातीतीमान्-
त्यमुं विशं तत्क्षत्रमभिसंमुखां करोति ॥ ८ ॥

(त्पु) अयैनाम्परिश्रिद्धिः परिश्रयति । (त्या) आपो वै परिश्रितो-
ऽद्विजैनांस्तत्परितनोति स वै पुष्यं निदधाति क्षत्रं हेता ऽअपां याः
खातेन यन्त्यथ हेता विशो यानीमानि वृषोदकानि स यदमुं खातेन
परिश्रयति क्षत्रे तत्क्षत्रं दधाति क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रयत्यथ यदिमान्पुष्यं
निदधाति विशि तद्विशं दधाति विशा विशं परिश्रयति तेषां वै यावत्य
एव यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितो यावत्यो ह्येवामुष्य यजुष्मत्यस्ता-
वत्यः परिश्रितः क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्तमानं करोति ॥ ९ ॥

(८) पुष्पमार्जालीये । पद्मा ऽक्रतवः । क्रतवः पितरः । स हेतुमृत्वः पितरो दक्षिणतः पूर्वदिरे ।
स एषामेषु दक्षिणतः । स वा इतीममुपदधाति, इतीमान्, इत्यमुम् । विशं तत्क्षत्रमभिसंमुखां
करोति ॥ ८ ॥

अयैनाम्परिश्रिद्धिः परिश्रयति । आपो वै परिश्रितः । अद्विजैनांस्तत्परितनोति । स वै
पुष्यं निदधाति । क्षत्रं हेता अपां-याः खातेन यन्ति । अथ हेता विशो-यानीमानि वृषोदकानि ।
स यदमुं खातेन परिश्रयति-क्षत्रे तत् क्षत्रं दधाति । क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रयति । अथ यदिमान्पुष्यं
निदधाति-विशि तद्विशं दधाति । विशा विशं परिश्रयति । तेषां वै यावत्य एव यजुष्मत्यस्ता-
वत्यः परिश्रितः । यावत्यो ह्येवामुष्य यजुष्मत्यः-तावत्यः परिश्रितः । क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरा-
मनुवर्तमानं करोति ॥ ९ ॥

एवं-पुष्पमार्जालीय इति । अथ कथं ॥ वष्पामिष्टकानामुपधानमिति तत्राह-पद्मा क्रतव इति ।
पश्चिन्नौ यो ध्रियेत स जनः स एवर्षयेवति । अथर्वसंस्कारेण के ध्रियते-“ यदि वसन्ता प्रमोदते वसन्तो
मवति ”-(टी. भा.) इत्यादिना । यत्तच्च ऋत्वाह्नकाः पितरस्तं मार्जालीये पिष्यं दक्षिणभागे स्वरस्यापित-
वन्तः अत इदानीं स एव मार्जालीय एषां देवानां दक्षिणमार्गे ऽत्र निष्ठे । एवमृत्वा मरुपितृसम्बन्धात्तत्रोपधाना-
मिष्टकानामुपदध्यालुविधानमुपनमम् । अथ पिष्यानां चित्वाग्नेष संस्थानं प्रयत्नति स वा इतीति । आग्नीध-
देशे पिष्योपधानप्रकार इस्तेन दर्शयति-इतीमामिति । “ इतीमान् ” इत्यत्र “ इति ” शब्देन सप्तति होत्रीयादि-
विष्यानामुपधानप्रकारम्, “ इत्यमुम् ” इति “ इति ” शब्देन चित्वाग्न्युपधानप्रकारम् “ तन् ” तद्वि-
प्रकारेणोपधानेनामुं पिष्यरूपां विशं क्षत्रमभिसंमुखां कृतवान् भवति । तत्रादिपिष्यानामग्नेषोक्तप्रकारमुपधान-
मुपनमिष्यः ॥ ८ ॥

इष्टकानिष्ठितानां पिष्यानां परिश्रिद्धिः परिश्रयणं निष्ये-अयैनानिति । आपो वै परिश्रित इति ।

(स्तु) तदाहुः । (ई) इडाहविषमेवैतामिष्टिं निर्व्वपेत्ता सुर्व्वस्तोमा
सुर्व्वपृष्ठा सुर्व्वानि च्छुन्दाथँसि सुर्व्वा दिशः सुर्व्वऋतुवः सुर्व्वमेत-
दयमग्निस्तुदेनथँ हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा
देवता न सा यस्यै न गृह्यते इडा भवन्ति इडाक्षरा विराडग्नि-
ईडा दिशो दिशोऽग्निर्ईडा प्राणाः प्राणाऽअभिर्ध्वानमिर्ध्वान्त्यस्य मात्रा
तावत्तुवैनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

तत्त्वे देवस्वामेव । (वै) एतानि हवीथँपि निर्व्वपेदेता इ देवताः सुता
ऽएतेन सवेन येनैतत्सोप्यमाणो भवति ता ऽप्यैतत्प्रीणाति ताऽअस्माऽ-
इडाः प्रीता ऽएतथँ सवमुमुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूर्यते यस्मै वै राजानो

तदाहुः । इडाहविषमेवैतामिष्टिं निर्व्वपेत् । सा सर्व्वस्तोमा, सर्व्वपृष्ठा, सर्वाणि च्छुन्दांसि, सर्वा
दिशः, सर्व्व ऋतवः । सर्व्वमेतदयमग्निः । तदेन हविषा देवतां करोति । यस्यै वै देवतायै हविर्गृ-
ह्यते-सा देवता । न सा-यस्यै न गृह्यते । इडा भवन्ति । इडाक्षरा विराड् । विराडग्निः । इडा
दिशः । दिशोऽग्निः । इडा प्राणाः । प्राणा अग्निः । यासानधियावत्यस्य मात्रा-तावत्तुवैनमेतदग्नेन
प्रीणाति ॥ ११ ॥

तत्त्वे देवस्वामेवैतानि हवीपि निर्व्वपेत् । एता इ देवताः सुताः-एतेन सवेन-येनैतत्सोप्यमाणो
भवति । ता एतत्प्रीणाति । ता अस्मा इडाः प्रीता एतं सवमुमुमन्यन्ते । ताभिरनुमतः सूर्यते ।

इडाहविषमेवैतामिष्टिं निर्व्वपेत् । इष्टेकावात् । अग्नेः सर्व्वानि दिक्षु वर्त्तमानत्वेन दिशोऽन्यादिभिराः । अनन्तान्यो
दिग्य एतानि हवीपि नियतवान् मन्वीत्याह-दिश एषोऽग्निरिति । ' तदेना हविषा ' इत्यादिकं तु प्रागेव
व्याख्यातम् । दिशामवेष्टीरित्युक्तस्य बहुवचसान्पत्य तद्विशेषे पर्यवसानमाह-एष भवन्तीति ॥ १० ॥

विहितमिष्टिं पूर्व्वपृष्ठीक्य तत्रेष्टयन्तरं विधत्ते-तदाहुरिति । ' ए' सत्राग्नीधोमीयस्य पञ्चपुरोडाशे इडाहविष-
मेवैतामिष्टिं निर्व्वपेत् । विहितेष्टिस्थाने इडाहविषमिष्टिं सर्व्वपृष्ठेष्टिमेव निर्व्वपेत् । ननु पूर्व्वोक्तमिष्टिमिषयः ।
पूर्व्वोक्तमिष्टिमिषयैरेतद्विष्टिस्वीकारे कारणमाह-सर्व्वस्तेमेति । ' सा ' इष्टिः त्रिष्टुष्टिदिभिः सर्व्वः स्तोमैः,
एवमष्टादिभिः सर्व्वः पृष्ठेषु विष्टिष्टा । सर्वाणि च्छुन्दांसि, तद्विष्टिष्टावात् । सर्वाश्च दिशः तदीयानां पुरोऽ-
नुवाक्यानां तद्विष्टिष्टावात् । सर्व्वं च ऋतवन्तद्विष्टिष्टावात् । अत एव तैत्तिरीयके श्रुते-“ अग्नये णावत्राय
विष्टे राधन्तयस वासन्तापाशक्यालः ” इत्यादि (वै. सं. ७।१।१४।४) “ दिव्यनीः पुरोवाक्या
मन्त्रिनः सर्व्वानां दिशामभिमन्त्रिरे ” इति च (वै. सं. ७।१।१५।१५) १. एषान्भ्रमेत्येतद्व्याख्यातम् ।
तथा च सत्रात्मकायाग्नये सर्व्वस्तोमादिविष्टिष्टेष्टिभ्यमन्यतेऽप्यर्थः । तदेवमिष्टिं तद्विष्टिष्टावात् । अथान हविःपृष्ठे
प्रसांसि-इडा भवन्तीति । इडाक्षरा विराड्व्येनदपि प्रागेव व्याख्यानम् ॥ ११ ॥

इडाहविषमेवैतामिष्टिं निर्व्वपेत् । इष्टेकावात् । अग्नेः सर्व्वानि दिक्षु वर्त्तमानत्वेन दिशोऽन्यादिभिराः । अनन्तान्यो

राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदेता देवताः सुता ऽएतेन
सवेन युद्धेनमेता देवता ऽएतस्मै सवाय सुयते तस्मादेता देवस्यः ॥ १२ ॥

(स्ता) ता वै द्विनाम्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति यस्मै वै
सवाय सुयते येन वा सवेन सुयते तदस्य द्वितीयं नाम ॥ १३ ॥

(मा) अष्टौ भवन्ति । (न्य) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्वाग्निरग्निर्वा-
वत्यस्य मात्रा तावत्तैवेनमेतदग्नेन ग्रीणाति ॥ १४ ॥

तदाहुः । (नै) नैतानि हवींषि निर्वपेत्नेदतिरेचयानीति तानि वै
निर्वपेदेव कामेभ्यो वाऽएतानि हवींषि निरुप्यन्ते न वै कामानामति-
रिक्तमस्ति यद्दे किं च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशावेव तु मप्यतो
मेधो धीयतऽचभयानि निर्वपत्यज्वरस्य चाग्नेश्चाध्वरस्य पूर्वमुयाग्नेस्तु-
स्योक्तो बन्धुरुद्धैः पशुपुरोडाशो भवत्युपाश्वेतानीष्टिर्द्व्यनुद्धि प्रेष्येति

यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते-स राजा भवति । न सः-यस्मै न । तद्यदेता देवताः सुताः-
एतेन सवेन, युद्धेनमेता देवता एतस्मै सवाय सुयते-तस्मादेता देवस्यः ॥ १२ ॥

ता वै द्विनाम्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति । यस्मै वै सवाय सुयते-येन वा
सवेन सुयते-तदस्य द्वितीयं नाम ॥ १३ ॥

अष्टौ भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । वाग्निरग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तैवेनमेत-
दग्नेन ग्रीणाति ॥ १४ ॥

तदाहुः-नैतानि हवींषि निर्वपेत्-नेदतिरेचयानीति । तानि वै निर्वपेदेव । कामेभ्यो वा एतानि
हवींषि निरुप्यन्ते । न वै कामानामतिरिक्तमस्ति । यद्दे किं च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते-

इत्यत्र व्याख्यातम् । देवस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तं देवा दर्शयन्ति-तद्यदेता देवता इति । एता अन्त्यादयो
देवताः ' एतेन ' पूर्वोक्तं ' सवेन ' सुताः ' इति ' यन् ' यद्वा-एता देवता एते पञ्चमानम् ' एतस्मै
सवाय सुयते ' इति यत् तस्मादेता देवस्य इति कर्मणि कर्तरि च देवा व्युत्पत्तिर्दक्षिता ॥ १२ ॥

अथैतासामान्यादिदेवतानां नामद्वयसंबन्धमुपपादयति-ता वै द्विनाम्य इति । द्विनामा ता इति ।
सवेन सुतो द्विनामा भवति खलु । खदेव द्वितीयं नाम दर्शयन्ति-यस्मै वै सवाय इति । एतस्मै सवायसंबन्धना
सवेन सुतधेद्वारास्यपात्री-येभ्योऽपि द्विनामा भवति । देवतामेवेनापि हवींषीति सामान्येन विधानादेव
सख्याविशेषं विवाय प्रसज्यति-अष्टौ भवन्तीति ॥ १३ ॥ १४ ॥

तदाहुर्नैतानि हवींषि नैव पुरस्तादस्मिन् । ननु च कामानामतिरिक्तमावेन निर्वप्यत्वेऽपि पशुपुरोडाश-
मनुमन्तैव कस्मान्निरुप्यन्त इति तदाह-यद्दे किञ्चेति । ' मेधो ' इति । उभयानि निर्वपतीति । पशुपुरो-

पशुपुरोडाशस्याद्भानुब्रूहि यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः स्विष्टकृत्समानी-
डेष्टा देवता भवन्त्युत्तमवहितथँ स्विष्टकृते ॥ १५ ॥

(तेऽथै) अथैनं पूर्वाभिषेकेणामिष्टृशति । सविता त्वा सत्रानाथँ सुव-
तामेषु वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाथँ राजेति ब्राह्मणानेवापो-
द्धरत्यनाद्यन्करोति ॥ १६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ९-३-५ ॥ (४. ३.) ॥

इति तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ९-३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९७ ॥

पशावेव स मध्यतो मेघो धीयते । उभयानि निर्वपनि-अध्वरस्य चाग्नेश्च । अध्वरस्य पूर्वम् ।
अपाग्नेः । तस्योक्तो बन्धुः । उच्चैः पशुपुरोडाशो भवति, उपांशेतानि । इष्टिर्हि । 'अनुब्रूहि मेघ्य'-
इति पशुपुरोडाशस्याह । 'अनुब्रूहि यज' इत्येतेषाम् । इष्टिर्हि । समानः स्विष्टकृत् । समानीडा ।
इष्टा देवता भवन्ति । अस्तमवहितं स्विष्टकृते ॥ १५ ॥

अथैनं पूर्वाभिषेकेणामिष्टृशति । "सविता त्वा सत्रानां सुवताम् । एव वोऽमी राजा
सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा"-(वा. सं. ९। ३९। ४०) इति । ब्राह्मणानेवापोद्धरति ।
अनाद्यान्करोति ॥ १६ ॥

इति धिष्यमानिचयनम् ।

अभिचयनं वृत्तम् ।

काशो देवता इषाधि वेद्यन्ते । गतमन्यन् । इष्टिर्हिनि । काप्येष्टिः प्रधानस्योक्तानुब्रूहिनि अवस्थितत्वात्
अस्या अति काप्येष्टित्वादित्यर्थः । अनुब्रूहि यजेत्येतेषामिष्टिर्हिनि । इष्टयामभ्यस्ताग्नेश्वरस्यो
गत्सीति अनुब्रूहि यदेत्येव ब्रूयन् । स्पष्टमन्यन् । अथ देवतापागानन्तरं स्विष्टकृत्समानीद्वं सविता त्वा
सत्रानामित्यादिना पूर्वाभिषेकाख्येन मंत्रेणैवमभिषेकमिष्टृशदित्याह-इष्टा देवता भवन्तीति । " इमं देवाः "
इति मन्त्रे " सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा " इत्यनेन ब्राह्मणानेव विनयति । तेन ब्राह्मणान्मति सत्रस्य
उपस्थितानामेवाप्यन्करोतीत्याह-ब्राह्मणानेवेति ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति अतोपगारावधिरिति माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे
चतुर्थोऽध्याये सृतीये ब्राह्मणम् ॥ (९-४-१) ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थाऽध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

४६४ —————

अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् । (ब्र) अग्निं युनक्ति युक्तेन
समश्रवाऽऽति तेन युक्तेन सर्वान्कामान्तुसुतेतं वै पुरस्तात्सर्वस्य
कर्मणो युनक्ति तद्यत्किञ्चातऽर्घ्यं कियते युक्ते तत्सर्वं समाधीयते ॥ १ ॥

परिधिषु युनक्ति । (क्षय) अग्नय ऽपते अत्परिधयोऽग्निभिरेव तदग्निं
युनक्ति ॥ २ ॥

अथ सुत्याहकर्माणि ।

अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्नग्निं युनक्ति । युक्तेन समश्रवा इति । तेन युक्तेन सर्वान्का-
मान्तुसुते । तं वै पुरस्तात्सर्वस्य कर्मणो युनक्ति । तद् यत्किञ्चातऽर्घ्यं कियते-युक्ते
तत्सर्वं समाधीयते ॥ १ ॥

परिधिषु युनक्ति । अग्नय ऽपते-अत्परिधयः । अग्निभिरेव तदग्निं युनक्ति ॥ २ ॥

इयमीपवसत्पदिवसप्रयोगमभिधायाय सुत्याहमयोगं विवक्षुः प्रथममग्नियोगं विवक्षे-अथ प्रातरिति ।
प्रातर्याम्यो देवेभ्योऽनुब्रूहीत्येवं सप्रियः । प्रातरनुवाकस्योपाकरणं तत् करिष्यन् प्रातरनुवाकोपाकणात् पूर्व
युक्तेनाग्निना 'सर्वान् कामान्' प्राप्तवानीत्यभिप्रायेण 'अग्निं युनक्ति' । यथा लोके नियुक्ताश्चेन रथेन शि-
विहितप्रदेशान् गच्छन्ति, तद्वन्निमित्तेनाग्नेन 'सर्वान् कामान्प्राप्तवानीति' यद्यमानोऽर्घ्यमुपेक्षाग्निं निवृत्त-
त्यर्थः । तेनाभिप्रायेण 'युनक्ति' सोऽभिप्रायस्तथैव फल्गुव्याह-युक्तेन सर्वान्कामानिति । तन्नियोजनस्य
सर्वसादरि कर्मणः पूर्वैव प्रसंसति-तं वै पुरस्तादिति । तथादिति । 'तत्' तस्मिन्निति 'अत ऊर्ध्वं'
यत् किञ्च कर्म 'कियते' 'तत्सर्वम्' 'युक्ते' एवाग्नौ सत्पत् 'आधीयते' लोके हि नियुक्ते रथादौ निहितेन
त्रिगभिर्विहितप्रदेशस्य गमनान् तद्वदेव युक्तेऽग्नौ समाहितं सर्वकामप्राप्तये समर्थं यवतीति युक्त एवाग्नौ समाहित
मवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

विहितोऽयमग्नियोगः अत्र कर्त्तव्य इति तत्राह-परिधिष्विति । परिधीनामग्निवत्, अग्निप्राप्तवत्कत्वात् ।
अत्र तैत्तिरीयकम्-“अग्नेष्वयो आयासो आता आसन्” इत्युपक्रम्य-“अयो खत्वाद्भरेते वायेन ते प्रातः
परितरे यत्तैत्तदवाः परिधय इति” (तै. स. ६।२।८।६) इति ॥ २ ॥

१ अग्नेर्वेदेन प्रातरनुवाकमुपाकीष्यन् एतदीवाहस्य यथापूर्वम् अग्नें पुरोधोऽग्निं कुरुकम् । का. ध्ये. सू. १८।१२ ।

सु मध्यमुं परिधिमुपस्पृश्य । (इयै) एतद्युजर्जपत्याग्निं युनज्मि शवसा
धृतेनेति बलं वै शवोऽग्निं युनज्मि बलेन च धृतेन चेत्येतद्विव्युष्टं
सुपर्णं व्ययसा बृहन्तमिति दिव्यो वाऽएष सुपर्णो व्ययसा बृहन्धूमेन तेन
व्ययं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं स्वो रुद्राणा ऽधि नाकमुत्तममिति स्वर्गो
वै लोको नाकस्तेन व्ययं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि
नाकमुत्तममित्येतत् ॥ ३ ॥

(३) अथ दक्षिणे । (णऽ) इमौ ते पश्चावजरो पतत्रिणो ब्राह्म्याश्च
उशाश्चस्यपहुष्यमे ॥ ताभ्यां पतेम सुकृतासु लोकं यत्रऽऋषयो जग्मुः
प्रथमजाः पुराणा ऽद्वित्यमूनेतद्वपीनाह ॥ ४ ॥

स मध्यमं परिधिमुपस्पृश्यैतद्युजर्जपति—“ अग्निं युनज्मि शवसा धृतेन ”—इति । बलं वै
शवः । अग्निं युनज्मि बलेन च धृतेन चेत्येतत् । “ दिव्यं सुपर्णं व्ययसा बृहन्तम् ”—इति ।
दिव्यो वा एष सुपर्णो व्ययसा बृहन्धूमेन । “ तेन व्ययं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं स्वो रुद्राणा
अधि नाकमुत्तमम् ”—(बा. सं. १८ । ५१) इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । तेन व्ययं गमेम
ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत् ॥ ३ ॥

अथ दक्षिणे । “ इमौ ते पश्चावजरो पतत्रिणो ब्राह्म्या रुद्रास्थपहुष्यमे । ताभ्यां
पतेम सुकृतासु लोकं यत्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ”—(बा. सं. १८ । ५२)
इति । अमूनेतद्वपीनाह ॥ ४ ॥

परित्रिंशु नियोजनमपि कथं कुर्यादिति तत्राह—स मध्यममिति । ‘ सः ’ अश्वर्युः ‘ मध्यमं परिधिमु-
पस्पृश्य ’ अग्निं युनज्मि शवसा धृतेनेति ’ एतद्युजर्जपत् । तमेनं मन्त्रे ग्राह्ये—बलं वै शव इति ।
‘ शवः ’ इति सम्मुख्यते (नि० ० ९ । १) । एवं च युनज्मीत्यनेन ‘ बलेन च धृतेन च ’ ‘ अग्निं युनज्मि ’
‘ हत्येतन् ’ उक्तं भवति । दिव्यो वा एष इति । यत् ‘ एषः ’ अग्निर्दिवि मयो दिव्यः ‘ सुपर्णः ’ शोभन-
पतनः । व्ययस्यैव शवसायनम—धूमेनेति । ‘ व्ययसा ’ धूमेन बृहन् भवति ; अत उच्यते—दिव्यं सुपर्ण-
मिति । स्वर्गो वै लोक इति । नाग्निप्रकं दुःखमस्तीति नाकः ; स्वर्गो लोकः खलु नाको भवति—तत्रास्तिस्थापि
दुःखस्याऽभावात् । एवं च ‘ तेन व्ययम् ’ इत्यनेन भागेन युक्तेनाग्निना व्ययं नाकं मुखहेतुभूतमन एवोत्तमं सः स्वर्गं
लोकम् । ‘ नाकमुत्तमं ’ स्वर्गं लोकमभिरुहन्त इत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु—दिवि मयं शोभनपतनं व्ययसा
धूमेन बृहन्तमग्निं बलेन च धृतेन च युनज्मि तेन युक्तेनाग्निना व्ययं नाकं मुखहेतुभूतमन एवोत्तमं सः स्वर्गं
लोकम् अभिरुहन्ताः सन्तस्तदर्थं ग्राह्यं सर्वस्य विष्टपं गमेम गच्छेम इति प्रथमस्यार्थः । गमेमेति “ विष्टपा-
शिष्यह् ”—(पा. सू. ३ । १ । ८९) इत्यह् प्रत्ययः ॥ ३ ॥

परिषत्तद्वेग मध्यमारेषौ प्रथमं युक्त्वा अथ दक्षिणार्थि रमौ ते पश्चादित्यादिना मन्त्रेण युज्यादि-
त्याह—अथ दक्षिण इमौ ते पश्चाविति । मन्त्रे ‘ शवसा ’ इति ऋषिनान्देन षष्ठ्याऽऋषादावितिदितान् ऋषी-

(हा) अथोत्तरे । (१) इन्दुर्दक्षः स्येनः ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो मुर-
ण्युरित्यमृतं वै हिरण्यममृतपक्षः शकुनो भर्तृत्येतन्महान्तसधस्ये ध्रुव
ऽआनिपत्तो नमस्तेऽअस्तु मा मा हिंसीः इत्यात्मनः परिदां वदते ॥५॥

तद्यन्मध्यमं यजुः । सु ऽआत्माऽयं येऽअभितस्तौ पक्षौ तस्मात्ते पक्ष-
वती भवतः पक्षौ हि तौ ॥ ६ ॥

त्रिभिर्धुनक्ति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावित्यस्य मात्रा तावतैवैनमेत-
द्युनक्ति ॥ ७ ॥

अथोत्तरे । “ इन्दुर्दक्षः स्येनः ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो मुरण्युः ”-इति । अमृतं
वै हिरण्यम् । अमृतपक्षः शकुनो भर्तृत्येतत् । “ महान्तसधस्ये ध्रुव आनिपत्तो नमस्तेऽअस्तु
मा मा हिंसीः ”-(वा. सं. १८ । ५३) इति । आत्मनः परिदां वदते ॥ ५ ॥

तद्यन्मध्यमं यजुः-स आत्मा । अयं येऽअभितः-तौ पक्षौ । तस्मात्ते पक्षवती भवतः ।
पक्षौ हि तौ ॥ ६ ॥

त्रिभिर्धुनक्ति । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावित्यस्य मात्रा-तावतैवैनमेतद्युनक्ति ॥ ७ ॥

माहेति व्याचष्टे-अमृतेषां इति । मन्त्रार्थस्तु-हे अग्ने ! त्वं याम्यां पक्ष्यां रथ्यासि अपर्हसि पयविनी ते
ताव अग्नौ जपारिहो पक्षी इवो परिहस्यमानौ । यं ताम्यां पक्ष्यां शुकतां पुण्यहतां लोकं यत्तेम उत्तरेम ।
यत्र शुकल्लोकं प्रथमजा. प्रथमोपजाः पुण्याः पुण्यतवाः ऋचो नमुरिति द्वितीयस्वार्थः ॥ ४ ॥

अथोत्तरपरिधौ ‘ इन्दुर्दक्षः स्येनः ’ इत्यनेन मन्त्रेण मुञ्ज्यादित्याह-अथेति । हिरण्यपक्षः शकुनो
मुरण्युरिति । अत्र हिरण्यशब्दार्थं मुरण्यशब्दार्थं चाह-अमृतं वा इति । ‘ नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ’
इत्यनेनात्मनो रक्षां याचत इत्याह-आत्मनः परिदां वदते इति । मन्त्रार्थस्तु-हे अग्ने ! ‘ इन्दुः ’ ईश्वरः ।
“ इति मरुतैश्चै ”, “ दक्षः ” इत्यत्रात्मनः ‘ स्येनः ’ स्येनवदुत्पत्तयशक्तिः ‘ ऋतावा ’-सत्यवान् ‘ हिरण्यपक्षः ’
अमृतपक्षः ‘ शकुनः ’ पक्ष्याद्वारः ‘ मुरण्युः ’-मर्त्यो ‘ महन् ’-प्रपातेन ‘ सधस्ये ’-महत्तया ‘ आनिपत्तः ’
समन्तान्निपन्नः ‘ अस्तु ’-तेजःशब्दः ‘ मा हिंसीः ’-तेजःशब्दोऽस्तु त्वं मां मा हिंसीति गृहीतव्यमर्थः ॥ ५ ॥

अथैतन्नेन मन्त्रेण मन्त्रात्मकस्य मन्त्रा-प्रसवसि-सद्यन्मध्यममिति । अत्र सधस्यं यजुर्इति अथोत्तरे मा-प्रथमं
मन्त्रमन्त्रैश्च न-मरुतैः, किन्तु मरुतैश्च मन्त्रैश्च । अथ यासि मुन्यम्यव्यं प्रथमो मन्त्रः । अथ ये इति ।
ये अमृताः अमृतपक्षो मरुतो यवोः यजुर्दक्षः शकुनी जली ते पक्षौ हिरण्यपक्ष इति पक्षसन्नेन मुक्ते अवत
इति वदते ॥ ६ ॥

अथैतन्नेन मन्त्रेण मन्त्रात्मकस्य मन्त्रा-प्रसवसि-त्रिभिर्धुनक्ति इति ॥ ७ ॥

तं वै पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति । स यदुपरिष्ठात्स्तोत्रस्य विमुञ्चेत्-
पराद् हेतुं स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येदथ यत्पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति
तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति ॥ ११ ॥

परिधिषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं युजति यत्र वाव योग्यं युजन्ति
तदेव तद्विमुञ्चन्ति ॥ १२ ॥

स सन्ध्योरुपस्पृश्य । (इयै) एते यजुषी जपति तथा द्वे यजुषी त्रीन्प-
रिधीननुविभवतो दिवो मूर्धाऽसि पृथिव्या नाभिर्दिति दक्षिणे विश्वस्य
मूर्धश्च तिष्ठसि श्रितऽइत्युत्तरे मूर्ध्ववतीभ्यां मूर्धा ह्यस्यैषोऽप्सुमती-
भ्यामग्नेरेतद्वैश्वानरस्य स्तोत्रं यद्यज्ञायज्ञियं शान्तिर्वाऽआपस्तस्मा-
दप्सुमतीभ्याम् ॥ १३ ॥

तं वै पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति । स यदुपरिष्ठात्स्तोत्रस्य विमुञ्चेत्-पराद् हेतुं स्वर्गं लोकमति-
प्रणश्येत् । अथ यत्पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति-तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति ॥ ११ ॥

परिधिषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं युजति । यत्र वाव योग्यं युजन्ति-तदेव तद्वि-
मुञ्चन्ति ॥ १२ ॥

॥ सन्ध्योरुपस्पृश्य-एते यजुषी जपति । तथा द्वे यजुषी त्रीन्परिधीननुविभवतः । “ दिवो
मूर्धाऽसि पृथिव्या नाभिः ”-(वा. सं. १८ । ५४) इति दक्षिणे । “ विश्वस्य मूर्धश्चा-
तिष्ठसि श्रितः ”-(वा. सं. १८ । ५५) इत्युत्तरे । मूर्ध्ववतीभ्याम् । मूर्धा ह्यस्यैषः । अप्सु-
मतीभ्याम् । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य स्तोत्रं, यद्यज्ञायज्ञियम् । शान्तिर्वा आपः । तस्मादप्सुमतीभ्याम् ॥ १३ ॥

एतस्य विमोचनस्य कालविशेषदर्शनद्वारा तमेव क्रमं दर्शयति-यज्ञायज्ञिपमिति । ‘ यज्ञायज्ञिं स्तोत्रमुपाक-
रिष्यन् ’ एतन्ममि विमुञ्चेत् । कुतः ? यज्ञायज्ञिस्तोत्रं स्वर्गं लोकं । खलु स्वर्गलोकस्य गत्यै एवैनमग्निं युज्जे । अतश्च
यज्ञायज्ञिपलक्षणस्य स्वर्गस्य प्रत्येकं वै स्वर्गलोकप्राप्तिलक्षणाय कामाय एनं युज्जे तस्य कामस्यस्तत्रादसिभवसरे
विमुञ्चदित्यर्थः ॥ १० ॥

विपक्षे वाधकप्रदर्शनेन यज्ञायज्ञिस्तोत्रान् पूर्वमेव विमुञ्चेदित्याह-तं वै पुरस्तादिति । यदि स्तोत्रादुपरि
विमुञ्चेत् तदा एनं यज्ञायज्ञिपलक्षणं स्वर्गं लोकमतिक्रम्य परादेव भूत्वा प्रणश्येत् । अथ यदि स्तोत्रादूर्ध्वं
विमुञ्चेत्-तदा सप्रति अनतिक्रमेण युक्तमेव स्वर्गं लोकम् आप्त्वा विमुक्तवान् भवति ॥ ११ ॥

लोके यत्राथ युजन्ति तत्रैव तं विमुञ्चन्ति । अतोऽत्राग्नि-अग्नेः परिधिषु योजनवाच्येन विमुञ्चेदित्याह-
परिधिष्विति ॥ १२ ॥

कथं तद्विमोचनप्रकार इति तत्राह-स सन्ध्योरिति । ‘ सः ’ अच्युतः परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्येते-वक्ष्य-
माणे दिवो मूर्धाऽसिपृथिव्यादिके यजुषी जपेत् । ननु विमोचनमपि योजनवत्परिधिष्वप्युपरिदृश्येव कस्मान्न क्रियत
इति तत्राह-तथा द्वे यजुषी इति । पूव विधिर्नैवेतिवच्च परिधिष्वर्जुनकात्तथैव विमोचनमपि कर्तव्यं,

द्राभ्यां विमुञ्चति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य
मात्रा तावत्तैवेनमेतद्विमुञ्चति त्रिभिर्गुनक्ति तत्पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः
पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा ताव-
त्तद्वति ॥ १४ ॥

तथैके । प्रायणीयऽपवातिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये विमुञ्चन्ति सथ-
स्यारूपं वाऽएतद्यद्विमोचनं किं पुरा सथस्यायै सथस्यारूपं कुर्यामिति
न तथा कुर्यादहरहर्वोऽप्य यज्ञस्तायतेऽहरहः संतिष्ठतेऽहरहरेनथ
स्वर्गस्य लोकस्य गर्त्यै युञ्जतेऽहरहरेनेन स्वर्गं लोकं गच्छति तस्मादह-
रहरेषु युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १५ ॥

द्राभ्यां विमुञ्चति । द्विपाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तैवेनमेत-
द्विमुञ्चति । त्रिभिर्गुनक्ति । तत् पञ्च । पञ्चचितिकोऽग्निः । पञ्चऽर्तवः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः ।
वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-तावत्तद्वति ॥ १४ ॥

तै ईके-प्रायणीय एवातिरात्रे युञ्जन्ति, उदयनीये विमुञ्चन्ति । संस्यारूपं वा एतत्-यद्विमो-
चनम् । किं पुरा संस्यार्यं संस्यारूपं कुर्यामिति । न तथा कुर्यात् । अहरहर्वा एव यज्ञस्तायते,
अहरहः सन्तिष्ठते, अहरहरेन स्वर्गस्य लोकस्य गर्त्यै युञ्जते, अहरहरेनेन स्वर्गं लोकं गच्छति ।
तस्मादहरहरेषु युञ्ज्यात्, अहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १५ ॥

न चैवमत्र सम्भवति मन्त्रयोरेव शिष्येनावर्जितत्वात् । ततश्च परिधिर्मन्त्रयोः संस्मरौ प्रयागागमि परिधीनां संस्मरौ-
सिद्धेर्देव यजुषी श्रीन्परिधीन्प्रति पर्वानि मवत इति । अथ करिषन्त्यो कं मन्त्र जनेदिति तत्राह-द्विवो
मूर्द्धांसीति । मन्त्रयोर्भूर्देवसम्बन्ध प्रशंसति-मूर्द्धांसीत्यामिति । अस्याग्रेष्व विमोचनकथनः प्रयोगो
मूर्धां मूर्ध्वत् सर्वस्याप्सरित्तनो मयति । अतश्च मूर्ध्वाद्युक्त्यामृग्यामस्य विमोचनमुपपन्नम् । तथैवाप्सु-
शब्दसम्बन्धमपि प्रशंसति-अप्सुमतीत्यामिति । अत्रोत्तरमन्त्रे अप्सुशब्दप्रयोगादुपचारेण प्रथममन्त्रस्याप्सु-
मन्त्रमित्यप्सुमतीत्यामिमुक्तम् । एतच्चैवाग्निं स्तोत्र वैश्वानरस्याग्रे सम्बन्धि मवति; तदेवत्यत्वात् । अनेनास्य
शान्तत्वमुक्तम् । आपरु दद्यादिनाशस्य शान्तिहेतुत्वाच्चादितः खलु । तस्माद्यज्ञावशिष्यस्तोत्रे कर्तव्यं विमो-
चनमप्सुमतीत्यामृग्यां हियने ॥ १३ ॥

विमोचनमन्त्रयोर्देवत्वमङ्गं प्रशंसति-द्राभ्यामिति । योजनविमोचनमन्त्राणां सङ्ख्या मन्त्रूप प्रशंसति-
त्रिभिर्गुनक्तीति । प्रकृतत्वात् द्राभ्यां विमुञ्चतीति संबध्यते तत्तथा सति पञ्च मयति । तावत्तद्वतीति ।
'तद्' योजनविमोचनमङ्गं कर्म तावत्तपरिमितमेव मयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रसङ्गादर्हागमि योजनविमोचनप्रकारं विवक्षुस्तत्र पूर्वपञ्चत्वेन केषाचिर्लक्षं सोपपत्तिकमनुवदति-तं ईक
इति । 'एके' शास्त्रिनः प्रायणीयातिरात्र एव तमग्निं 'युञ्जति' । पश्चादुदयनीयातिरात्रे च 'विमुञ्चति' ।
तथा कुर्वता च तेषामपमादाय-विमोचनमिति 'यत्' 'एतन्मस्यारूपं' खलु । अनश्च संस्यायाः पूर्वप

(इ) अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे । सामिधेनीरनूच्य ब्रूयादुदयनीय-
ऽएवातोऽनुवक्ताऽस्मीति तादृक्तस्मादहरहरेव युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १६

(च) तुद्वैतच्छाण्डिल्यः । कङ्कतीयेभ्योऽहरहः कर्म प्रदिश्य प्रवव्राज्जाहरहरेव
शो मुनजान्हरहर्विमुञ्चानिति तस्मादहरहरेव युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ९-४-१ ॥ (४. ४.) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ । ४ ॥

अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे सामिधेनीरनूच्य ब्रूयात्-उदयनीयऽएवातोऽनुवक्ताऽस्मीति-तादृक्
सत् । तस्मादहरहरेव युञ्ज्याद्, अहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १६ ॥

तद्वैतच्छाण्डिल्यः कङ्कतीयेभ्योऽहरहः कर्म प्रदिश्य प्रवव्राज-अहरहरेव शो मुनजान्, अह-
रहर्विमुञ्चानिति । तस्मादहरहरेव युञ्ज्याद्, अहरहर्विमुञ्चेत् ॥ १७ ॥

किमर्थं ' संधार्ष्यं कुर्यामेति ' । तदेतन्मतं निरस्य स्वमतमाह-न तदेति । ' एषः ' यज्ञः ' अहरहः ' प्रात्यह
वितापने । प्रात्यहमेव सतिष्ठते । प्रात्यहं च यजमानः स्वर्गं लोके गन्तुमेव गुरुते । तथैव प्रात्यहं स्वर्गं लोके
गच्छति । अतश्च प्रात्यहमेव युञ्ज्यात् । प्रात्यहमेव विमुञ्चेत् ॥ १६ ॥

अथ तदेव पूर्वपक्षीकृत मतं तदेनमिजतच्छाण्डिल्यमदर्शनेन निरस्य स्वमतमेव ब्रूवति-अथो यदेति । किञ्च
प्रायणीयेऽतिरात्रे सामिधेनीरनूच्य अतः कर्म उदयनीयऽतिरात्रे एव तासां अनुवक्ताऽस्मीति यथा ब्रूयात् तदपि
साहचर्यवति । स यदि सामिधेनीरनुवचनमाप्यतपोरेवाहोः क्षियते तदा योजनविमोचने अपि तथैव कुर्यात् ।
तद्यथा सामिधेन्योऽहरहर्नूच्यन्ते । तासां कर्माङ्गत्वेन प्रात्यहं परिष्ठाप्य कर्मणि कर्मणि अनुष्ठा ।
अतस्तस्मान्मतेन योजनविमोचने अपि प्रात्यहमेव कुर्यात् ॥ १६ ॥

हेत्वन्तरेणापि स्वमतमेव ब्रूवति-तद्वैतदिति । ' तदेतत् ' योजनविमोचनविषये शाण्डिल्यः कङ्कतः -
प्रात्यहिकं कर्म प्रदिश्य वीऽनूच्युः प्रात्यहमङ्गं मुनक्तु विमुञ्चति-युक्त्वा प्रवव्राज । मुनजान् विमुञ्चान् इति
षेदप्रत्ययः । एत एव तस्मादपि प्रात्यहमेव युञ्ज्यात् प्रात्यहं विमुञ्चेत् ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे
चतुर्थोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (९-४-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हर्ष निवारयन् । पुनर्याचतुते देवादिप्राप्त्यर्थेदेवहः ॥ १ ॥

महाशब्दं गोसहस्रं कनकद्वयपुत्रादृशौ स्वर्णार्णवः, सप्तान्वीपत्र सीरीक्षितश्चतुष्टयधेनुसीवर्णमूषीः ।

रत्नोन्मां स्वमवाजिदिपहितरथौ सायणिः तिज्जुगार्थं, स्वप्राणीदिश्वक्क प्रथितविषिमहापूतयुक्तं घटं च । २ः

धान्यादि धन्यजनत्रा तिरुमवमत्तुः स्वर्णवं कर्णमुच्यः, कर्णासीयं कृपासन्तुदृष्टमवदो राजत राजतः

आज्योथ प्राज्यज्या लवणजम्बूग. शार्करं चार्कतेना, रत्नादपोरनकरूपं गिरिमयसु मुदा पात्रसासिङ्गार्णवः । ३ः

इति श्रीमद्रात्रीधिराजमैश्वर्यैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीविरहरीहरसम्प्राप्त्युत्पत्तरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ९-४ ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

अयातः पयोव्रतायै । पयोव्रतो दीक्षितः स्यादेवेभ्यो ह वाऽअमृत-
मुपचक्राम ॥ १ ॥

ते होचुः । श्रमेण तुपसेदमुन्विच्छामेति तच्छ्रमेण तुपसाऽन्विच्छंस्ते
दीक्षित्वा पयोव्रताऽअभवन्नेतद्वै तुपो यो दीक्षित्वा पयोव्रतोऽस्तत्तस्य
घोषमाशुश्रुवुः ॥ २ ॥

(स्ते) ते होचुः । (नुँ) नेदीयो वै भवति भूयस्तुपऽडुपायामेति ते
त्रीन्स्तनानुपेयुस्तत्पुराददशुः ॥ ३ ॥

अथ यजमानव्रतमीमांसा ।

अयातः पयोव्रतायै । पयोव्रतो दीक्षितः स्यात् । देवेभ्यो ह वा अमृतमपचक्राम ॥ १ ॥

ते होचुः—श्रमेण तपसेदमुन्विच्छामेति । तच्छ्रमेण तपसाऽन्विच्छन् । ते दीक्षित्वा पयोव्रता अभ-
वन् । एतद् तपो यो दीक्षित्वा पयोव्रतोऽस्तत् । तस्य घोषमाशुश्रुवुः ॥ २ ॥

ते होचुः—नेदीयो वै भवति, भूयस्तप उपायामेति । ते त्रीन्स्तनानुपेयुः । तत्पुराददशुः ॥ ३ ॥

यस्य निःश्वसिर्न वेदा यो वेदेभ्योऽञ्चिष्ठं जगत् । निर्वने तमहं बन्धे विधातीर्यमहेष्टान् ॥ १ ॥

अथावशिष्टः कृत्स्नोऽपि प्रयोगः प्रकृतिवदेवेत्यभिप्रायेण तपनविधाय पयोव्रतस्य मीमांसा क्रियत इति प्रति-
श्रुतीति—अयातः पयोव्रताया इति । यउर्यै चतुर्यै । पयोव्रतायाः मीमांसा क्रियत इति वाक्यस्योक्तः ।
निवृत्ते—पयोव्रत इति । ' दीक्षितः पयोव्रतः स्यात् ' । व्रतशब्देनाश्रम्यवहार उच्यते । एष एव व्रतम् अन्य-
वह्नातो यस्य स पयोव्रतः । अथेतदेव पयोव्रतं प्रसूतितुं कश्चित्कथामवगच्छाम्यसि—देवेभ्यो ह वा इत्यादिना ।
पुनः किञ्चामृतं देवेभ्यः सकाशादपचक्राम । तन् ' श्रमेण ' तत्कालेन ' तदसा ' च ' इदम् ' अमृतम्
' अन्विच्छाम ' इति परस्मैसुक्त्वा तथैवाकार्षेः । ' तच्छ्रमेण तपसाऽन्विच्छन् ' इत्येतदेव दीक्षित्वेत्यादिना
विश्रुतीति । ' दीक्षित्वा पयोव्रतो मयेति ' इति तदेव तपः श्रुत्वा । तस्मान् ते देवा दीक्षित्वा पयोव्रता अभवन् ।
ततस्तेन तपसा तस्यान्तस्तद्वै घोषमाशुश्रुवुः । श्रुत्वा च ते तदमृतं लब्धितुं मयति घोषस्य श्रुतत्वात्
इति मुद्रया अनोऽपि स तदगच्छेनेत्युक्त्वा त्रीन्स्तनानुपेयुः । एतन्नयादुत्पन्ने पयोऽस्यवहनवन्तः । अनेन
पूर्वं पयोव्रता अभवत्तित्यत्र चतुः स्तनानुपेयुरित्यर्थोऽप्युच्यते । ततो देवाः ' तन् ' नेदीयोऽमृतं पराददशुः ।
अन्तः स्तनानित्यनेन, द्वितीयादिने प्रथमोऽयमिति त्रिन्स्तनानुपेयुः अनेनिति प्रतिपद्यते ॥ १-३ ॥

(स्ते) ते होचुः । (नै) नेदीयो वै भवति भूयस्तप उपायामेति ते द्वौ स्तनाऽऽपेयुस्तत्रेदीयसः पुराददृशुः ॥ ४ ॥

(स्ते) ते होचुः । (नै) नेदीयो वै भवति भूयस्तप उपायामेति तऽ-
' एकः स्तनमुपेयुस्तदधिजगाम न त्वभिपत्तुं शेकुः ॥ ५ ॥

(स्ते) ते होचुः । (उ) अपि वाऽअगच्छ त्वभिपत्तुं शक्नुमः सर्वं
तप उपायामेति तऽउपवसथेऽनाशकमुपेयुरेतद्वै सर्वं तपो यदनाशक-
स्तस्मादुपवसथे नाश्रीयात् ॥ ६ ॥

(त्त) तत्प्रातरभिपद्य । (द्या) अभिपुत्याप्रावजुह्वस्तदप्रावमृतमदधुः
सर्वेषामु द्वैष देवानामात्मा यदग्निस्तथदप्रावमृतमदधुस्तदात्मन्नमृत-
मदधत ततो देवाऽअमृताऽअभवन् ॥ ७ ॥

ते होचुः—नेदीयो वै भवति, भूयस्तप उपायामेति । ते द्वौ स्तना उपेयुः । तत्रेदीयसः पुरा-
ददृशुः ॥ ४ ॥

ते होचुः—नेदीयो वै भवति, भूयस्तप उपायामेति । त एकं स्तनमुपेयुः । तदधिजगाम
न त्वभिपत्तुं शेकुः ॥ ५ ॥

ते होचुः—अपि वा अगच्छ, न त्वभिपत्तुं शक्नुमः, सर्वं तप उपायामेति । त उपवसथेऽनाश-
कमुपेयुः । एतद्वै सर्वं तपो—यदनाशकः । तस्मादुपवसथे नाश्रीयात् ॥ ६ ॥

तत्प्रातरभिपद्य, अभिपुत्य, अप्रावजुह्वः—तदप्रावमृतमदधुः । सर्वेषामु द्वैष देवानामात्म-
नमदधुः । तदुपदप्रावमृतमदधुः—तदात्मन्नमृतमदधत । ततो देवा अमृता अभवन् ॥ ७ ॥

द्वितीयेऽसदिने पूर्वदिनावेक्षया सन्निहितममृतं दृष्ट्वा भूयस्तप उपायामेति द्विस्तननिर्गमितरपोजगाम ।
यन् इति प्रतिपादितं भवति ॥ ४ ॥

तृतीयेऽसदिने सन्निहितं दृष्ट्वा भूयस्तप उपायामेति एकस्तनद्वयपयोजता आसन् इति ।
पाद्यते ॥ ५ ॥

उपवसथीये चतुर्थदिने देवा उचुः । सन्निहितरम्यममृतं प्राप्नु न शक्नुम इति सर्वमनाशकात्मक
उपायामेति तथैवाकार्षुः । अनाशकस्य सर्वतपस्त्वान् । तस्मादुपवसथे नाश्रीयान् ॥ ६ ॥

ततः पञ्चमदिने सूर्याहं तदश्नते सोमरूपं प्राप्य कण्ठेन कृत्वा तदप्रावजुह्वः । जुह इत्याह—सर्वेषा-
मिति । ' एषः ' अग्निः सर्वेषां देवानामात्मा खलु । अतश्चामृतमग्नयदधुरिति यन् तेनात्मनेवामृतं पतवन्तः ।
तेनामृतवारणेन पश्चादेवा अमृता अभवन् ॥ ७ ॥

(वंस्त) तद्यजुदमृतं सोमः सः । (०) तदद्यापि यजमानः श्रमेण तपसाऽन्विच्छति सु दीक्षित्वा प्रयोत्रतो भवत्येतद्वै तपो यो दीक्षित्वा प्रयोत्रतोऽस्तस्य घोषमाशृणोतीत्यहे कथं ऽइति ॥ ८ ॥

स त्रीन्स्तनानुपैति । तत्परापश्यति स द्वौ स्तनाऽनुपैति तत्रेदीयसः परापश्यति स ऽएकं स्तनमुपैति तदधिगच्छति न त्वभिपतुं शक्नोति सु ऽउपवसथेऽनाशकमुपेत्यतद्वै सर्वं तपो यदनाशकस्तस्मादुपवसथे नाश्रीयात् ॥ ९ ॥

(जु) तत्प्रातरभिपद्य । (द्या) अभिपुत्याग्नौ जुहोति तदग्रावमृतं दधात्यय भक्षयति तदात्मन्नमृतं घृते सोऽमृतो भवत्येतद्वै मनुष्यस्यामृतत्वं यत्सर्वमायुरेति तयो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १० ॥

(त्य) अग्नौ हुत्वाऽय भक्षयति । देवो वाऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषोऽयं देवा ऽच वाऽअग्रेऽय मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाऽय भक्षयति ॥ ११ ॥

तद्यजुदमृतं-सोमः सः । तदद्यापि यजमानः श्रमेण तपसाऽन्विच्छति । स दीक्षित्वा प्रयोत्रतो भवति । एतद्वै तपो-यो दीक्षित्वा प्रयोत्रतोऽस्तत् । तस्य घोषमाशृणोतीत्यहे कथं इति ॥ ८ ॥

स त्रीन्स्तनानुपैति । तत्परापश्यति । स द्वौ स्तना उपैति । तत्रेदीयसः परापश्यति । स एकं स्तनमुपैति । तदधिगच्छति । न त्वभिपतुं शक्नोति । स उपवसथेऽनाशकमुपैति । एतद्वै सर्वं तपो यदनाशकः । तस्मादुपवसथे नाश्रीयात् ॥ ९ ॥

तत्-प्रातरभिपद्य अभिपुत्य अग्नौ जुहोति । तदग्रावमृतं दधाति । अय भक्षयति । तदात्मन्नमृतं घृते, सोऽमृतो भवति । एतद्वै मनुष्यस्यामृतत्वं-यत् सर्वमायुरेति । तयो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १० ॥

अग्नौ हुत्वा-अय भक्षयति । देवो वा अस्यैष आत्मा, मानुषोऽयम् । देवा उ वा अग्रे, अय मनुष्याः । तस्मादग्नौ हुत्वाऽय भक्षयति ॥ ११ ॥

इयं पदुकममृतमिति तत्सोम एव नान्यदित्याह-तद्यज्ञिनि । इयं देवानां कथममृतार्थं तथेवेदानी तत् सर्वं करोतीत्याह-तदद्यापित्यादिना । तस्य घोषमाशृणोतीत्यहे कथं इतीति । ' अहे ' इति दुर्वात्तादहन्-शब्दान् सतमी । ' एतद्वै ' एतादृशोऽङ्गि सोम-कथः ' इति घोषमाशृणोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदग्रावमृतं दधानीति । तेनाक्षिगच्छने स्वस्य देवत्वमपि अमृतं दधानि ॥ १० ॥

अग्नौ हुत्वाऽय भक्षयतीत्यादि । विशदार्थम् ॥ ११ ॥

(त्य) अथातः समिष्टयजुषामेव मीमांसा । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुर्वाचमेव सत्यानृते सत्यं चैवानृतं च तुऽचभयऽएव सत्यमवदन्तुभयेऽनृतं ते ह सद्दृशं वदन्तः सदृशाऽएवासुः १२ (स्ते) ते देवाऽऽत्सृज्यानृतम् । (१३) सत्यमन्वालेभिरेऽसुराऽउ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥ १३ ॥

तुद्धेडुथँ सत्यमीक्षाचक्रे । यदसुरेष्व्वास देवा वाऽऽत्सृज्यानृतथँ सत्यमन्वाल्प्सत हुन्त तदयानीति तद्देवानाजगाम ॥ १४ ॥

(मा) अनृतमु हेक्षाचक्रे । भुदेवेष्व्वासासुरा वाऽऽत्सृज्य सत्यमनृतमन्वाल्प्सत हुन्त तदयानीति तदसुरानाजगाम ॥ १५ ॥

अथ समिष्टयजुर्मीमांसा ।

अपालः समिष्टयजुषामेव मीमांसा । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुः-वाचमेव सत्यानृते । सत्यं चैवानृतं च । त उभय एव सत्यमवदन्, उभयेऽनृतम् । ते ॥ सदृशं वदन्तः सदृशा एवासुः ॥ १२ ॥

ते देवा उत्सृज्यानृतं सत्यमन्वालेभिरे । असुरा उ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥ १३ ॥ तद्देवं सत्यमीक्षाचक्रे-यदसुरेष्व्वास । देवा वाऽऽत्सृज्यानृतं सत्यमन्वाल्प्सत-हुन्त तदयानीति । तद्देवानाजगाम ॥ १४ ॥

अनृतमु हेक्षाचक्रे-यदेवेष्व्वास । असुरा वा उत्सृज्य सत्यमनृतमन्वाल्प्सत-हुन्त तदयानीति । तदसुरानाजगाम ॥ १५ ॥

अथ समिष्टयजुषां मीमांसा क्रियत इति प्रतिजानीते-अथात इति । अत्रापि पूर्ववत्संविक्त्यामः तस्य-पति-देवाश्चासुराश्चेत्यादिना । पुरा किञ्च प्रजापतेरप्यभूता देवाधाऽसुराश्चोभये पितुः प्रजापतेः दायमु-पेयुः । तमेव दायमाह-वाचमेवेति । कीदृशी वाचमिति तत्राह-सत्यानृते इति । तदेव विद्वदिति-सत्यं चैवानृतं चेति । सत्यानृतरूपां वाचमेव दायमुपेयुरित्यर्थः । ते देवा असुरा उभय एव सत्यमवदन् । तान् सदृशं वदन्त उभयेऽपि सदृशा वयूतः ॥ १२ ॥

पश्चात्ते देवा रीपयसिद्धये अनृतमुत्सृज्य सत्यमेव स्वीकृतवन्तः । तथाऽसुरा अपि तेषां मैत्रज्य-सद्वये सत्यमुत्सृज्य अनृत स्वीकृतवन्तः ॥ १३ ॥

ततोऽसुरेभ्य विद्यमानं सर्वं देवा अनृतं विसृज्य सत्यमेव स्वीकृतवन्तः, तत्रैव गच्छानीति विचार्य देवाना-जगाम । हुन्तेति निगमः । एषाभ्यप्राप्तिनिमित्तं हर्षं योक्तव्यम् । देवेभ्य विद्यमानमनृतं च तत्रैव विचार्यासुराना-जगाम । ततो देवा असुरेभ्य विद्यमानं च सत्यस्यागमनात् सर्वं सत्यमवदन् । असुराश्च देवेभ्य विद्यमानस्यानृत-स्यागमनात् सर्वमनृतमवदन् ॥ १४ ॥ १५ ॥

तु देवाः । सर्वं सत्यमुवदन्सर्वमसुराऽनुवृत्तं तु देवाऽज्ञासन्ति सत्यं

इदं तुस्मादु हेतुः ऽआसत्तिसत्यं

• ऽइव स ह त्वेवान्तर्गो भवति देवा

ह्येनान्ततोऽभवत् ॥ १६ ॥

(ह) अथ ह्यसुराः । (५) आसत्तयुतं ब्रुवन्तः ऽङ्गुणः ऽइव पिपिशुरादृष्टा
 ह्यसुस्तस्माद्ब्रुवन्तः ऽआसत्तयुतं ब्रुवन्तः ऽइव पिपिशुरादृष्टा ऽइव
 भवति परा इ त्वेवान्ततो भवति परा ह्यसुराः ऽङ्गुणः ॥ १७ ॥

(पंक्त) तद्यत्तुस्तस्युम् । (म्) त्रयी सा विद्या ते देवा ऽमह्यन्यजं
कृतेषु सत्यं तनवामहाऽङ्गि ॥ १८ ॥

ने देवाः सर्वं सत्यमवदन्, सर्वमसुरा अनृतम् । ते देवा आसक्तिं सत्यं वदन्त पेयावीरवरा
रासुलाक्षपता इव । तस्माद्देवैर्हृत्-य आसक्तिं सत्यं वदन्ति-पेयावीरवरा इवैव भवति, अना-
क्षयः इव । स ह त्वेवान्ततो भवति । देवा ह्येवान्ततोऽभवन् ॥ १९ ॥

अथ शिष्या आत्मव्यवृत्तं वदन्त ऊष इव पित्रिभ्यः, आदया इवात्मः । तस्मात्तु हैतद्-य
आत्मव्यवृत्तं वदन्ति-ऊषऽर्चयेन् पित्र्याति, आदय-इव भवति । परा ह स्वेवत्ययो भवति । परा
पितुरा भवन् ॥ १७ ॥

वयसस्तत्पम्-अथै सा विद्या । ते देवा अह्वयन्-यज्ञं कृत्वेदं मृत्यं तनवामहा इति ॥ १८ ॥

तै हेतु आनक्ति सर्वं केवलं सर्वं दन्तस्तदानीन् अवसितता इव अन्तर्गतता इवामन् । 'देव' इति
 दन्तः स्वर्गनिमित्तमित्यर्थे वर्तते । आधुमिति-आधुमसत्त्वाद् भूत्वाभावः । केवलं सर्वं दन्तां मार्गानुगमेन
 दन्तमतेहास्तमवाप्तदानीमसमर्था इव अवाप्तता इव अमन् । तस्मादिदानीमपि तथैव तदानीमजीवता
 इत्यन्तर्गतता इव भवति । फलतः सः अन्तर्गतो भवति इ' विवक्षते खलु ॥ १९ ॥

बभ्रुवुः केवलान्नं बभ्रुवुः । विविधः । “ विषा जयते ”- (पा. पा. सु. १. ११) य-
 वीर्यं (बभ्रुः) । प्रजा इव बभ्रुवुः । आदवा इव बभ्रुवुः । ताम्परीश्वरानि स्वर्गानि तारो-
 क्ता बभ्रुवुः पुत्र इव भवति । आदवा इव भवति । अन्तर्ग- पश्यन्ति-तथा बभ्रुवुः । ताम्परीश्वरानि
 पश्यन्ति ॥ १३ ॥

पयसिनि । 'सत्' देवैरप्यसत् 'सत्यम्' इति सत् 'सा त्रयी विद्या' । अतस्ते देवा एतद्विद्याय
 पयं हत्वा कर्त्तव्यपुण्यं सत्यं निस्तान्ममेवमुक्ता-॥ १८ ॥

ते दीक्षणीयां निरवपन् । (पंस्तु) तदु हासुरा ऽअनुबुधुधिरे यज्ञं वे
कृत्वा तदेवाः सत्यं तन्वते प्रेत तदाहरिष्यामो यदस्माकं तत्रेति तस्य
समिष्टयजुर्दुतमासाथाजग्मुस्तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुर्न जुहति ते
देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यत्कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति
पुनः प्रेषुः ॥ १९ ॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । प्रायणीयं निरवपंस्तदु हासुरा ऽअन्वेबु बुधुधिरे तस्य
शंभ्योरुक्तमासाथाजग्मुस्तस्मात्तस्य यज्ञः शंभ्वन्तस्ते देवा ऽअसुरा-
न्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुन-
रेव प्रेषुः ॥ २० ॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । राजानं क्रीत्वा पशुहयाथास्माऽआतिथ्युं हविर्निरव-
पंस्तदु हासुरा ऽअन्वेबु बुधुधिरे तस्येडोपदूताऽऽसाथाजग्मुस्तस्मात्तस्य
यज्ञ ऽडुडान्तस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं
दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २१ ॥

ते दीक्षणीयां निरवपन् । तदु हासुरा अनुबुधुधिरे-यज्ञं वे कृत्वा तदेवाः सत्यं तन्वते । प्रेत,
तदाहरिष्यामो-यदस्माकं तत्रेति । तस्य समिष्टयजुर्दुतमास । अयाजग्मुः । तस्मात्तस्य यज्ञस्य-
समिष्टयजुर्न जुहति । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यत्कर्तुं दधिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति
पुनः प्रेषुः ॥ १९ ॥

तेषु प्रेतेषु प्रायणीयं निरवपन् । तदु हासुरा अन्वेबु बुधुधिरे । तस्य शंभ्योरुक्तमास । अपा-
जग्मुः । तस्मात्तस्य यज्ञः शंभ्वन्तः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरे ।
अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २० ॥

तेषु प्रेतेषु राजानं क्रीत्वा पशुह-अयास्माऽआतिथ्यं हविर्निरवपन् । तदु हासुरा अन्वेबु बुधु-

ते दीक्षणीयाभिष्टि निरवपन् । तत्प्रायण्य अमुषा अनुबुध्य, देवा यज्ञं कृत्वा तत्सत्यं तन्वते 'प्रेत'
गच्छत, तत्रास्माकं यत्सत्यमस्ति तदाहरिष्याम इति यदा तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुर्दुतममूर् अपाजग्मुः ।
समिष्टयजुः पूर्वमाधिकं कृत समिष्टयजुर्न कृत तस्मिन्तरे आगतः । तस्मादप्यापि 'तस्य' 'यज्ञस्य'
'समिष्टयजुर्न जुहति' । तत्रते 'देवा' 'असुरान्प्रतिदृश्य' यज्ञं 'समुल्लुप्य' विच्छिद्य अन्यत्कार्यं कर्तुं
दधिरे उपचक्रिरे । ततोऽसुरा नैवे यज्ञं कुर्वन्ति-किन्त्वन्यदेव कुर्वन्तीति पुनः परापताः ॥ १९ ॥

तेषु प्रायण्य 'प्रायणीयं' हविर्निरवपन् । तत्रते 'तदु हासुरा' इत्यादिकं पूर्वदेव । शंभ्योरुक्तमासेति ।
शंभ्योर्देवस्य तदीयं मन्त्रवाक्यमुक्तमभूत् । शंभुवाक्यमन्त्रं कर्तुं कृतमित्यर्थः ॥ २० ॥

राजानं क्रीत्वेति । सोमं क्रीत्वाऽनसा 'पर्युषायासौ' सोमायादित्यं हविर्निरवपन् ।

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । (पू) उपसृष्टोऽतन्वत ते तिस्रः एव सामिधेनीरनूच्य देवताऽ एवायजन् प्रयाजान् नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योदसादनभूयिष्ठं हि तत्रात्वरन्त तस्मादुपसृत्सु तिस्रः एव सामिधेनीरनूच्य देवताऽ एव यजति न प्रयाजान् नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योत्सादयति ॥ २२ ॥

तु उपसृष्टयेऽग्नीषोमीयं पशुमालेभिरे । तदु हासुराऽअन्वेव बुबुधिरे तस्य समिष्टयजूंष्यद्वुत्तान्यासुरायाजमुस्तस्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूंषि न जुहति ते देवाऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २३ ॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । प्रातः प्रातःसवनमतन्वत तदु हासुराऽअन्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावत्प्रातःसवनमयाजमुस्तु देवाऽ असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २४ ॥

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । माध्यन्दिनं सवनमतन्वत तदु हासुराऽअन्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावन्माध्यन्दिनमयाजमुस्तु देवाऽ असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २५ ॥

धिरे । तस्येदोषदृताऽऽत । अयाजमुः । तस्मात्त यज्ञ इहागः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २१ ॥

तेषु प्रेतेषु सप्तोऽतन्वत । ते तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य देवता एवायजन् । न प्रयाजान् । नानुयाजान् । उभयतो यज्ञस्योदसादनम् । भूयिष्ठं हि तत्रात्वरन्त । तस्मादुपसृत्सु तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य देवता एव यजति । न प्रयाजान्, नानुयाजान् । उभयतो यज्ञस्योत्सादयति ॥ २२ ॥

त उपसृष्टयेऽग्नीषोमीयं पशुमालेभिरे । तदु हासुरा अन्वेव बुबुधिरे । तस्य समिष्टयजूंष्यद्वुत्तान्यासुराः । अयाजमुः । तस्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूंषि न जुहति । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः । २३ ॥

तेषु प्रेतेषु प्रातः प्रातःसवनमतन्वत । तदु हासुरा अन्वेव बुबुधिरे । तस्यैतावत्कृतमास-यावत् प्रातःसवनम् । अयाजमुः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरे । अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २४ ॥

तेषु प्रेतेषु माध्यन्दिनं सवनमतन्वत । तदु हासुरा अन्वेव बुबुधिरे । तस्यैतावत्कृतमास-याव-

उभयतो यज्ञस्योदसादनमिति । यज्ञस्य पूर्वोक्तानामाहु मन्त्रावर्चः । तत्रानुयाजानामकरणम् । तस्यैताव-
दिति । यावत् प्रातःसवनम् इति कर्त्तव्यं नानावर्क्यं इत्यमरः । तस्मिन्मुल्लुप्य यज्ञमिति । माध्य-

(स्ते) तेषु प्रेतेषु । सवर्नीयेन पशुनाऽचरंस्तदु हासुराऽअन्वेव बुबुधिरे त-
स्येतावत्कृतमास यावदेतस्य पशोः क्रियतेऽध्याजमुस्ते देवाऽअसुरान्प्रति-
दृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः २६
(स्ते) तेषु प्रेतेषु । तृतीयसवनमतन्वत् तत्समस्यापयन्यत्समस्यापय-
स्तत्सर्वं सत्यमाशुवंस्ततोऽसुराऽअपपुशुधिरे ततो देवाऽअभवन्पराऽसुरा
भुवत्यात्मना पराऽस्य द्विपञ्चादव्यो भवति यऽ एव वेद ॥ २७ ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (न्यु) ये न इमे यज्ञाः सामि संधिस्थिता यानिमा-
न्विजुह्वतोऽगामोप तज्जानीत यथेमान्त्संधिस्थापयामेति तेऽब्रुवन्चेतय-
च्चमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्स्तुदिच्छत यथेमान्यज्ञान्त्संधि-
स्थापयामेति ॥ २८ ॥

भाष्यन्दिनम् । अथाजमुः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरे । अन्यद्वै
कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २६ ॥

तेषु प्रेतेषु सवर्नीयेन पशुनाऽचरन् । तदु हासुरा अन्वेव बुबुधिरे । तस्येतावत्कृतमास-यावदे-
तस्य पशोः क्रियते । अथाजमुः । ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरे ।
अन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेषुः ॥ २६ ॥

तेषु प्रेतेषु तृतीयसवनमतन्वत् । तत्समस्यापयन् । यत्समस्यापयन्-तत्सर्वं सत्यमाशुवन् । ततो-
ऽसुरा अपपुशुधिरे । ततो देवा अभवन्, पराऽसुराः । भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विपञ्चादव्यो भवति-
य एव वेद ॥ २७ ॥

ते देवा अब्रुवन्-वे न इमे यज्ञाः सामि संस्थिताः, यानिमान्विजुह्वतोऽगाम-उप तज्जानीत-
यथेमान्त्संधिस्थापयामेति । तेऽब्रुवन्-चेतयच्चमिति । चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन् । तदिच्छत
यथेमान्यज्ञान्त्संधिस्थापयामेति ॥ २८ ॥

न्दिनसवनसोपक्रमोक्तौ च यज्ञ विच्छिद्येत्यर्थः । तत्समस्यापयन्निति । तृतीयसवनं समापयन् । सर्वं यज्ञ-
निष्पादनेन ' सर्वं सत्यमाशुवन् ' । तत्तथा करणेन असुराणामागवन्समये यज्ञं समापितं विज्ञाय पथादसुरा
अपागतवन्तः । ततो देवाः सपृच्छा अभूवन् । असुरास्तु पराऽभूवन् असपृच्छा अभूवन् । यः एवमुक्तप्रकारं ज्ञानाति-
आत्मना स्वयमेव सपृच्छो भवति । ' अस्व द्विपन् ' ' आभुवन् ' पराभूतो भवति ॥ २६-२७ ॥

ते देवाः पश्चात् सवर्नीयो य इमे यज्ञाः सामि संस्थिताः यानिमान्विजुह्वतोऽगामोप तज्जानीत-
यथेमान्यज्ञान्त्संधिस्थापयामेति । तदेव विधियते-चितिमिच्छतेति वाव
तदब्रुवन्ति । चितिमिच्छतः अन्वेवणम् । इत्यपि किमर्थमुक्तं विज्ञातृणां-तदिच्छतेति ॥ २८ ॥

ते चेतुयमानाः । (५) एतानि समिष्टयजूंष्यपश्यंस्तुान्यजुहवुस्तेर-
तान्यज्ञान्तुमस्थापयन्यत्समुस्थापयंस्तुस्मात्सथस्थितयजूंष्युथ वृत्त-
मयजंस्तुस्मात्समिष्टयजूंष्वपि ॥ २९ ॥

ते वा एते नव यज्ञाः । (०) नवैतानि समिष्टयजूंष्वपि तद्यदेतानि
जुहोत्येतानुवैतद्यज्ञान्तुथस्थापयत्युभयानि जुहोत्यध्वरुस्य चाग्नेश्वाध्व-
रस्य पूर्व्याण्युयाग्नेस्तुस्योक्तो वन्धुः ॥ ३० ॥

(द्वे) द्वेऽअग्नेर्जुहोति । द्विषाद्यजमानो यजमानांऽग्निर्वावानग्निर्वाव-
त्यस्य मात्रा त्रायतेवैतद्यज्ञं सुस्थापयतीष्टां यज्ञो भृगुभिरिष्टो-
ऽअग्निर्द्राहुतः पिपर्तु न ऽडुति ॥ ३१ ॥

ते चेतुयमाना एतानि समिष्टयजूंष्यपश्यन् । तान्यजुहवुः । तेरेतान्यज्ञान्तुमस्थापयन् । यत्सम-
स्थापयन्-तस्मात्सथस्थितयजूंष्वपि । अथ यत्समयजन्-तस्मात्समिष्टयजूंष्वपि ॥ २९ ॥

ते वा एते नव यज्ञाः । नवैतानि समिष्टयजूंष्वपि । तद्यदेतानि जुहोति । एतानेवैतद्यज्ञान्तुंस्था-
पयति । उभयानि जुहोति-अध्वरुस्य चाग्नेश्च । अध्वरुस्य पूर्वाणि, अयाग्नेः । तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३० ॥

द्वेऽअग्नेर्जुहोति । द्विषाद्यजमानः । यजमानोऽग्निः । वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा-त्रायतेवैतद्यज्ञं
संस्थापयति । “ इष्टो यज्ञो भृगुभिः, इष्टोऽअग्निर्द्राहुतः पिपर्तु नः ”-(वा. सं. १८ ।
५६ । ५७) इति ॥ ३१ ॥

पश्चात्ते देवा विचारयन्तः एतानि समिष्टयजूंष्यपश्यन् । तैरेतान् यज्ञान् समस्थापयन् समानितवन्तः ।
अथैतेषां द्वेषा नाम निर्वक्ति-यत्समस्थापयन्नि । तैः एतेः यज्ञान् समस्थापयन्निति यत् तदेतानि
संविधतयजूंष्वपश्यन्ते । अथैतेः सम्यगवब्रजिति यत् तस्मान्मनिष्टयजूंष्वपश्यन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथैताम्येव समिष्टयजूंष्वपि सत्याग्नेश्चन्द्रदर्शनेन प्रसंसति-ते वा एन इति । ‘ ते एने ’ अमकान्तिता
दीशगीपादयो ‘ यज्ञाः ’ ‘ नव ’ भवन्ति । ‘ एतानि समिष्टयजूंष्वपि ’ च नव भवन्ति । एवं चैतेषां नवानां
समिष्टयजूंष्वपि होनेन एतान् दीशगीपादीन्वापि संस्थानितवान् भवति । सौमिकान्याग्निकानि चैषुमनान्यपि
समिष्टयजूंष्वपि जुहुषादित्याह-उभयानीति ॥ ३० ॥

आदिकानि कति जुहुषादिनि तत्रार्ह-द्वे अग्नेरिति । तयोर्द्वयं प्रसंसति-द्विषाद्यजमान एति । अप्य
तनोरेषाग्निकयोः समिष्टयजूंष्वपि दर्शयति-इष्टो यज्ञ इति ॥ ३१ ॥

तान्मुभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । (न्तऽ) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्धीर्य
त्रिष्टुब्धीर्यसंवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ ३२ ॥

यद्वैनेकादश । (श्रौ) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्धैष्टुभऽइन्द्रऽ इन्द्रो यज्ञस्या-
त्मेन्द्रो देवता तद्यऽ एव यज्ञस्यात्मा या देवता तस्मिन्नेवैतद्यज्ञमन्ततः
प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥ ५० ॥)

समिष्टयजूंषि हुत्वाऽवभृथं यन्ति । (न्त्य) अवभृथादुदेत्योदयनीयेन

सर्वं उधद्विउधदतिष्ठद्विउधदतिष्ठत्तस्माद्धाता तथैवैतद्यज्ञमानो
दिक्षु प्रतिष्ठायेद२५ सर्वं उधद्विउधदतिष्ठति ॥ ३५ ॥

तान्मुभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वीर्यमेवैतद्यज्ञमभि-
सम्पादयति ॥ ३२ ॥

यद्वैनेकादश । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभ इन्द्रः । इन्द्रो यज्ञस्यात्मा । इन्द्रो देवता । तद्य य
एव यज्ञस्यात्मा, या देवता—तस्मिन्नेवैतद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥

अथ देविकाहवींषि ।

समिष्टयजूंषि हुत्वा, अवभृथं यन्ति । अवभृथादुदेत्य, उदयनीयेन चरित्वा, अनूषण्यस्य शु-
प्रगोडाशमनु देविकानां हवींषि निर्वपति ॥ ३४ ॥

एतद्वै प्रजापतिः माप्य राधेवामन्यत । स दिक्षु प्रतिष्ठायेदं सर्वं दधद् विदधत् अतिष्ठत् । २५-
दधद् विदधद् अतिष्ठत्—तस्माद्धाता । तथैवैतद्यज्ञमानो दिक्षु प्रतिष्ठायेदं सर्वं दधद्—विदधत्—तिष्ठति ३५

सौमिकाम्रिकानां मिलितां सख्यां प्रशंसति—तान्मुभयानीति । वीर्यं त्रिष्टुब्धिति । “ उरसो वा-
पद्वदश निरनिमीन समिन्ध्रो देवताऽन्वभृथयत्, त्रिष्टुब्धऽइन्द्रः ” इत्युपक्रम्य “ तस्मात्ते वीर्यागतो वीर्यादयस्य-न”
(ते. स. ७ । १ । १ । ४) इति त्रिष्टुभो वीर्यत्वम् । एवैकादशसंख्यया पञ्चमभिलक्ष्य वी-
सम्पादयति यज्ञं वीर्यवन्तं करोतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रकारान्तरेण तामेव निरिक्तां सख्यां प्रशंसति—यद्वैनेकादशेति । त्रैष्टुभ इन्द्र इति । त्रिष्टुभा सह इन्द्रो-
त्पत्तेः । इन्द्रश्च यज्ञस्यात्मा देवता च । अतश्चैकादशसंख्यया एव यज्ञस्यात्मा या देवता च तस्मिन्नेवान्ततो
प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥

समिष्टयजूंषिमानन्तरम् अनुष्ठेय प्रयोगमाह—समिष्टयजूंषि हुत्वाऽवभृथं यन्तीति । अनूषण्यस्येति ।
अवभृथादागत्य उदयनीयेन चरित्वा अनूषण्यस्येति । तत्र पशुपुरोडाशमनु देविकाह्वानां देवतानां हवींषि
निर्वपेत् ॥ ३४ ॥

अत्र देविकानां इति. शु धात्रो द्वादशकपालो निरूप्यते । तत्र चाग्रशब्दस्य प्रशंसिनिमित्तं दर्शयन्

यदेवेतानि द्वीपि निर्वृपति । दिशऽ एषोऽग्निस्तु । ऽतऽ एषामूः पुर-
स्ताद्भस्तम्बं च लोकेष्टकाश्चोपदधाति ताः प्राणभृतः प्रथमायां चितौ
सर्वे द्वितीया सर्वा तृतीया सर्वा चतुर्थ्यथ पञ्चम्यै चितेरसपत्ना
नाकसदः पञ्चबूडास्तु । ऽऊर्ध्वा । ऽउत्कामन्त्य । ऽआयंस्तुभ्यः प्रजापतिरवि-
भेत्सर्वं वा । ऽइदमिमाः पराच्योऽत्येप्यन्तीति ता धाता भूत्वा पर्यगच्छ-
तासु प्रत्यतिष्ठत् ॥ ३६ ॥

(त्त) स यः सु धाताऽसौ सु । ऽआदित्यः । (त्योऽय) अयं यत्तु दिशां
परमं क्रान्तुमेतत्तत्तुस्मिन्नेषु । एतत्प्रतिष्ठितस्तुपति ॥ ३७ ॥

यदेवेतानि द्वीपि निर्वृपति । दिश एषोऽग्निः । ता उ एषामूः पुरस्ताद्भस्तम्बं च लोकेष्टका-
श्चोपदधाति । ताः प्राणभृतः प्रथमायां चितौ । सर्वे द्वितीया । सर्वा तृतीया । सर्वा चतुर्था ।
अथ पञ्चम्यै चितेरसपत्ना नाकसदः पञ्चबूडाः । ता ऊर्ध्वा उत्कामन्त्य आपन् । ताम्यः प्रजापति-
रविभेत्-सर्वं वा इदमिमाः पराच्योऽत्येप्यन्तीति । ता धाता भूत्वा पर्यगच्छत् । तासु प्रत्य-
तिष्ठत् ॥ ३६ ॥

स यः स धाता-असौ स आदित्यः । अयं यत्तु दिशां परमं क्रान्तम्-एतत्तद्-यस्मिन्नेषु एतत्
प्रतिष्ठितस्तुपति ॥ ३७ ॥

तद्वाराऽयं प्रयोजनमाह-एतद्दे प्रजापतिरिति । पूर्वं प्रजापतिः चयनकर्मणा स्वकीय रूपं प्राप्य तन्मेव
सिद्धिं गार्हपत्यन्वत आत्मानं तिष्ठमन्वतेत्यर्थः । ततः स दिक्षु प्रतिष्ठाप्येदं सर्वं जगद्वद्वारपन् विदधन् इवार्गः
अतिष्ठत् । एत एव सर्वमपि दधद्दिदधतिष्ठन् तस्मादसौ धाता । अतश्च तत्प्रागेन यजमानोऽपि तथैव दिक्षु
प्रतिष्ठाप्येदं सर्वं दधद्दिदधतिष्ठति ॥ ३५ ॥

तथैतेषां सर्वेषामपि इविषां संभूयोऽप्येतां वक्तुमाह-यदेवेतानि इत्यादिना । एष सञ्चितोऽग्निर्दिशो,
दिगात्मकश्च च तस्य ता उ एषामूः पुरस्तादित्यादिना राशीकृत्यने । दर्भस्तम्बादीनां प्रथमायां
चिताहुपधानात् अग्निरिति विग्रहेष्टकादिना उद्देशेन परामर्शः । पूर्वं प्रथमायां चितौ दर्भस्तम्बं च
लोकेष्टकाश्चोपदधाति । तत्र ॥ प्रागादिक्रमेण चतस्रु दिक्षु लोकेष्टका मध्ये दर्भस्तम्बश्चोपधीयन्ते । अतश्च
दिश एव तद्व्यसनोपदधाति । एवमिष्टकानां दिगात्मकत्वादेव-“ दिश एषोऽग्निः ” इति अग्नोर्दिगात्मकत्वमुक्तम् ।
ताः दिगात्मिका दर्भस्तम्बादिदिश इष्टकाः तत्रैव प्रथमायां चितौ प्रागादिक्रमेण पञ्चसु दिक्षु प्रागधृता-
मुपधानात् दिगात्मिकाः प्राणभृतश्च । द्वितीयादिषु चतुर्थ्यन्तासु तिस्रु, त्रिभिर्दि सर्वासापरीष्टकानां प्रागादि-
क्रमेणोपधानात् तासां दिगात्मकत्वम् । ताश्च पञ्चम्याखितेः सम्बन्धिन्यः असत्त्वा नाकसदः पञ्चबूडा इत्येता
अपि तथैवोपधानादिगात्मिकाः । “ ताः ” एताः सर्वा अपि त्रिभूता इष्टकाः ऊर्ध्वा उत्कामन्त्योऽगमताः ।
ततः “ प्रजापतिः ” इमाः “ इष्टकाः ” पठ्यन्त्यः “ सत्यः ” इदं “ सर्वम् ” अपि जगदतिरिचिर्भन्तीति
शाम्यो मतिरताः “ यत्ता भूत्वा ” परित्यज्य तासु प्रतिष्ठितोऽग्नौ ॥ ३६ ॥

अथ तमेव दिग्मूर्तोर्वार्यं परित्यज्य धातां दिगामुत्कामन्तरूपं च दर्शयति-स यः स धातेति । स दिग्-

स यः सु धाताऽयमेव सु धात्रः । (त्रो) द्वादशकपालः पुरोडाशो द्वादश-
कपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्धाताऽय-
यजुर्दिशां परमुं क्रान्तुमेतानि तानि पूर्वाणि इवींश्च्युनुमत्ये चरुं राकायै
चरुः सिनीवाल्ये चरुः कुड्डे चरुस्तद्यदेतानि निर्व्वपति यदेव तदिशां
परमुं क्रान्तं तस्मिन्नुवेनमेतत्प्रतिष्ठापयति तथै सर्व्वं जुहोत्येतस्मैव
कृत्स्नुतायै ॥ ३८ ॥

ता वाऽ एता देव्यः । (व्यो) दिशो ह्येताश्छन्दाश्चेति वे दिशश्छन्दाश्चै-
सि देव्योऽथैष कः प्रजापतिस्तद्यदेव्यश्च कश्च तस्मादेविकाः पुञ्च भवन्ति
पुञ्च हि दिशः ॥ ३९ ॥

स यः स धाता-अयमेव स धात्रो द्वादशकपालः पुरोडाशः । द्वादशकपालः । द्वादश मासाः संव-
त्सरः । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्धाता । अय यजुर्दिशां परमुं क्रान्तम्-एतानि तानि पूर्वाणि
इवींश्च । अनुमत्यै चरुः । राकायै चरुः । सिनीवाल्ये चरुः । कुड्डे चरुः । तद्यदेतानि निर्व्वपति-
यदेव तदिशां परमुं क्रान्तं-तस्मिन्नुवेनमेतत्प्रतिष्ठापयति । तं सर्व्वं जुहोति-एतस्यैव कृत्स्नुतायै ॥ ३८ ॥

ता वा एता देव्यः । दिशो होनाः । छन्दांसि वे दिशः । छन्दांसि देव्यः । अथैष कः प्रजा-
पतिः । तद्-यदेव्यश्च कश्च-तस्मादेविकाः । पुञ्च भवन्ति । पुञ्च हि दिशः ॥ ३९ ॥

निरोधार्थं परिणतो यो धाताऽस्ति स धाता उपरि तपनादित्यः खलु । अथ दिशां तद्यत् परममन्तिमं क्रान्तं लङ्क्रान्तं
रूपमस्ति तदेतन् । एतच्छब्दार्थमेव दर्शयति-यस्मिन्नेष इति । 'एष.' आदित्यः । 'यस्मिन्'प्रतिष्ठितः ।
एतत् तपनं करोति । एतदन्तरिक्षं तदिशां परमुं क्रान्तं तद् दिशान्तरिक्षावपि लङ्क्रान्तात्वात्तदेव परमुं क्रान्तं-
रूपमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अस्मादित्यो धाता अन्तरिक्षमेव दिशां परमुं क्रान्तत्वात्तदेव रूपं ततः किमायात प्रकृत इति तत्रद्वि-
ग यः स धातेति । स आदित्यात्मको यो धाता सोऽयमेव धात्रो धातृदेवयः पुरोडाशः । स च द्वादशकपालो
भवति । द्वादश मासा इत्यादिना तां द्वादशसंख्यामुपपादयति । तत्रत्सरो द्वादशशतात्मकः । प्रजापतिस्तथा-
विषयसत्त्वसामकः । स एव प्रजापतिर्धाता । एव धातुर्द्वादशसंख्यासंबन्धात्तदेव्यस्य पुरोडाशस्य द्वादशकपालत्व-
मुपपन्नम् । अथ तत्पूर्व्वेकं यद्विशा परमुं क्रान्तं रूपं तान्येतानि पूर्वाणि इवींश्च, सत्येव दर्शयति-अनुमत्यै
चरुरित्यादिना । आत्रपुरोडाशस्योत्तमत्वात्तदपेक्षया एतेषां पूर्व्वतमत् एव कार्यापनेन-एतेषां हविषामन्ते धात्रो
द्वादशकपालः सन्ति । "अनुमतिराकासिनीवालीऽद्रुम्यधरो धात्रो द्वादशकपालः सर्व्वद्विगः"- (का. श्री सू.
१८ । १०-१-१०७) इति । तथा चैतानि देविकानां इवींश्च निर्व्वपतीति यत् तेन यदेव तदिशां परमुं-
क्रान्तरूपं-तस्मिन्नुवेन धातारं प्रतिष्ठापयति । एतेन हविषां निर्व्वपनेन दर्पस्तम्बादीप्रकाशशालासु लङ्क्रान्तासु दिशु
प्रजापतिं प्रतिष्ठापितवान्भवतीत्यर्थः । तस्य धातुपुरोडाशस्य होनावसरे पुरोडाशान्तरवद्वद्वदामसत्त्वानाह-तं
सर्व्वमिति । सर्व्वहोमस्योपयोगेनाह-एतस्यैवेति ॥ ३८ ॥

अथ देविकारणं निर्व्विक्रान्ता वा एता इति । 'ता एताः' अनुमत्यादयो 'देव्यः' खलु । एतदेवो-

(स्तु) तदाहुः । (नं) नेतानि हवींषि निर्वपेत्त्रेदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामेभ्यो वाऽएतानि हवींषि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्वै किं च पशुपुरोडाशमनु इति निरुप्यते पशावेव तु मध्यतो मेघो धीयनऽटभ्यानि निर्वपत्यध्वरस्य चाग्नेश्चाध्वरस्य पूर्व-
मयाग्नेस्तुत्योक्तो बन्धुरुच्चेः पशुपुरोडाशो भवत्युपांश्वेतानि इष्टिहं-
ब्रह्मि मेप्येति पशुपुरोडाशस्याहानुब्रह्मि चजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः
स्विष्टकृत्समानीडा ॥ ४० ॥

तस्य वाऽएतस्य पशाः । (जुं) जुह्वति समिष्टयजूंष्यभ्युवयन्ति
हृदयशूलेनावभृयथुं सऽस्या हयेषु पशुहृदयशूलेन चरित्वा ॥ ४१ ॥

तदाहुः-नैतानि हवींषि निर्वपेत् । नेदतिरेचयानीति । तानि वै निर्वपेदेव । कामेभ्यो वा एतानि हवींषि निरुप्यन्ते । न वै कामानामतिरिक्तमस्ति । यद्वै किं च पशुपुरोडाशमनु इति निरुप्यते-पशा-
वेव तु मध्यतो मेघो धीयते । उभ्यानि निर्वपति-अध्वरस्य चाग्नेश्च । अध्वरस्य पूर्वम्, अयाग्नेः ।
तुत्योक्तो बन्धुः । उच्चेः पशुपुरोडाशो भवति, उपांश्वेतानि । इष्टिहं । ' अनुब्रह्मि ' ' मेप्य ' इति
पशुपुरोडाशस्याह । ' अनुब्रह्मि ' ' यन ' इत्येतेषाम् । इष्टिर्हि । समानः स्विष्टकृत् । समानीडा ॥ ४० ॥

तस्य वा एतस्य पशोर्जुह्वति समिष्टयजूंषि, अभ्युवयन्ति हृदयशूलेनावभृयन् । संत्या ह्येव
पशुः । हृदयशूलेन चरित्वा ॥ ४१ ॥

परापते-दिशो होता इत्यादिना । ' एताः ' निनीवस्त्वपदयो दिशः खड्ग ' दिशस्तन्दाति ' खड्ग तानि
पन्थांसि देविमानन्तेन देव्यः, एवं च परम्परया सिनीवान्पादयो देव्यः । अयेव ' प्रजापतिः ' ' कः '
इत्युच्यते । तथा सति ' देव्यश्च कथं ' इति यत् ' तस्मात् ' एताः ' देविकाः ' इति । " अपतोः सज्जाग्रदभोर-
इत्यम् "-(वा. सू. ६ । १ । ६३) इति देविकाभ्यस्य हस्तत्वम् । अर्धेतेषां पञ्चमस्य पशुपुरोडाशस्य-
पञ्च भवन्तीति । दिशं पञ्चत्वारिंशदिकानां देविकानामिति हवीति पक्षैव श्वेदगुरित्पर्यः ॥ ३९ ॥

तदाहुः इत्यादिकम् समानीडा इत्यन्तम् प्रागेव व्याख्यानम् ॥ ४० ॥

दक्षिणमिदीष्टिनां समिष्टयजूंष्यान् पूर्वमादिचेन समिष्टयजूंष्याः सिद्धपति, सग्रीवोर्मियशोः पुनर्न
सिद्धपति, न चामी पशुमन्तः पूर्वमासी । अतोऽस्य प्रथमैव समिष्टयजूंषि जुहुयादित्याह-तस्य वा एतस्येति ।
तस्य पशोः समादीक्ष्यत्वात् हृदयशूलेन अवभृयमप्येवेतित्याह-अभ्युवयन्तीति । हृदयशूलास्य प्रत्येक
वैश्वर्क्यगानि जुहुयादित्याह-हृदयशूलेन चरित्वेति ॥ ४१ ॥

प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानि जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमग्निस्तुान्यस्यात्र
सुव्याणि कर्माणि कृतानि भवन्ति त्रान्येतत्प्रीणाति तानि हविषा देवतां
करोति यस्त्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्त्यै न गृह्यतेऽयो
विश्वकर्माऽयमग्निस्तुभवेतत्प्रीणाति ॥ ४२ ॥

यद्वेव वैश्वकर्मणानि जुहोति । प्रायणं च ह्यग्नेरुदयनं च सावित्राणि
प्रायणं वैश्वकर्मणान्युदयनं च यत्सावित्राण्येव जुहुयात्तु वैश्वकर्मणानि
यथा प्रायणमेषु कुर्यान्नोदयनं तादृक्तुदय यद्वैश्वकर्मणान्येव जुहु-
यात्तु सावित्राणि यथोदयनमेषु कुर्यान्न प्रायणं तादृक्तुदयानि जुहोति
प्रायणं च तुदुदयनं च करोति ॥ ४३ ॥

अथ वैश्वकर्मणहोमः ।

प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानि जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमाग्निः । तावच्च सर्वाणि कर्माणि कृतानि
भवन्ति । तान्येतत्प्रीणाति । तानि हविषा देवतां करोति । यस्त्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता ।
न सा-यस्त्यै न गृह्यते । अयो विश्वकर्माऽयमाग्निः । समवेतत्प्रीणाति ॥ ४२ ॥

यद्वैव वैश्वकर्मणानि जुहोति । प्रायणं च ह्यग्नेरुदयनं च । सावित्राणि प्रायणम्, वैश्वकर्मणान्यु-
दयनम् । स यत्सावित्राण्येव जुहुयात्, न वैश्वकर्मणानि, यथा प्रायणमेव कुर्यान्नोदयनं-तादृक्
तत् । अथ यद्वैश्वकर्मणान्येव जुहुयात्, न सावित्राणि, यथोदयनमेव कुर्यात्, नप्रायणम्-तादृक्
तत् । उभयानि जुहोति-प्रायणं च तुदुदयनं च करोति ॥ ४३ ॥

तेषां होमन्योपपन्नेनाह-प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानीति । 'अयमाग्निः' एव 'विश्वानि कर्माणि' चानु-
विश्वेधां कर्मणां तावदग्निस्तान्येव-अयमाग्निस्तानि सर्वाणि कर्माणि अग्निमयसरे 'कृतानि' भवन्ति । अतश्चैतन्
होमेन 'तामेव' कर्माणि 'प्रीणाति' । अयो विश्वकर्मेति । किंच 'अयमाग्निः' विश्वान् कर्तृत्वेन विश्वकर्मा
समवेतेन होमेन प्रीणातीति । सप्रति विश्वकर्माविशिष्टमग्निं प्रीणातीत्युक्तत्वात् विश्वानि कर्माणि देवतायानिति
वैश्वकर्मणानीति प्रथमपक्षे न्यूनपक्षिः । द्वितीयपक्षे विश्वकर्मा देवता एषा इति वैश्वकर्मणानि इति न्यूनपक्षिः ॥ ४२ ॥

अथ तान्येव वैश्वकर्मणानि प्रशंसति-यद्वेदेति । वैश्वकर्मणहोमेन 'अग्नेः' 'प्रायणम्' 'उदयनं च'
सम्पादितं भवति । प्रायणं प्रारम्भः । उदयनं समाप्तनम् । कथमेतदुभयमग्निं सम्पाद्यत इति उवाह-सावित्रा-
णीति । अतो सम्पादितानि 'सावित्राणि' एव प्रायणं भवति । एतानि वैश्वकर्मणान्येवोदयनं भवतीति
अग्नेस्तदुभयमिति तत्पर्यः । सावित्रवैश्वकर्मणानां प्रायणोदयनकालकृतेनैव तेषां उपपेयमग्निं होमस्या-
वस्थाकृतमाह-स यत्सावित्राण्येवेति । सोऽयमर्चुर्वेदि सावित्राण्येव जुहुयात्तु वैश्वकर्मणानि तदा यथा
कल्पविकार्यस्यागममेव कुर्यात्, न समाप्तनम् 'तादृक्' तत् । यथा कल्पमग्निं तादृक् भवति ।
अथ यदि वैश्वकर्मणान्येव जुहुयात्, न सावित्राणि तया कल्पे यथा कल्पविकार्यस्य समाप्तनमेव

(त्व) अष्टावसूनि भवन्ति । (न्त्ये) एवमिमानि तद्यथा प्रायणं तयो-
दयनं करोति स्वाहाकारोऽग्नीषां नवमो भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं
तयोदयनं करोत्याहुतिस्मीषां दशमी भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तयो-
दयनं करोति संततां तत्राहुतिं जुहोति रेतो वै तत्र यज्ञो रेतसोऽविच्छे-
दाय सुवेणेऽहं स्वाहाकारं निरुक्तं हि रेतो जातं भवति ॥ ४४ ॥

यदाकृतात् । (त्स) समसुस्रोद्धो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वेत्ये-
तस्माद्वयेतत्सुर्वस्मादग्रे कर्म समभवत्तदनु श्रेत सुकृतानु लोकं यत्र
ऽश्रुपयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाऽ इत्यमूनेतदुपीनाह ॥ ४५ ॥

अष्टावसूनि भवन्ति । एवमिमानि । तद्यथा प्रायणं तयोदयनं करोति । स्वाहाकारोऽग्नीषां नवमो
भवति । एवमेषाम् । तद्यथा प्रायणं तयोदयनं करोति । आहुतिस्मीषां दशमी भवति । एवमेषाम् ।
तद्यथा प्रायणं तयोदयनं करोति । संततां तत्राहुतिं जुहोति । रेतो वै तत्र यज्ञः । रेतसोऽविच्छे-
दाय । सुवेणेऽहं स्वाहाकारम् । निरुक्तं हि रेतो जातं भवति ॥ ४४ ॥

“ यदाकृतात्समसुस्रोद्धो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वा ”-इति । एतस्माद्वये-
तत्सर्वस्मादग्रे कर्म समभवत् । “ तदनु श्रेत सुकृतानु लोकं यत्र ऋपयो जग्मुः प्रथमजाः
पुराणाः ”-(वा. सं. १८।५८) इति । अपूनेतदुपीनाह ॥ ४५ ॥

इदानीं प्रारम्भं सादृक् तत्तयाकरणमपि सादृक् । तस्मादुभयेषामपि होमे ऊर्वादित्याह-उभयानीति । एवं चामेः
प्रारम्भं समापनं च सन्नादितत्त्वमवतीति ॥ ४१ ॥

अथ वैधर्म्येणानां सावित्रदेव संख्यासर्वेधात्प्रायणवदेवोदयनमपि संपाद्यते इत्याह-अष्टावसूनीति । अपूनि
इत्यद्वयशब्देन सर्वत्र विग्रहस्तानि सावित्राणि परामृश्यन्ते । इमानित्यादीदेशान्देन सर्वत्र स्वग्रहणानि वैध-
र्म्येणानि परामृश्यन्ते । मन्वेदे तर्हि सावित्रदेवात्रापि किं सर्वमपि कर्तव्यमिति नेत्याह-संततां तत्राहुति-
मिति । तत्र सावित्रेऽहं आहुतिं संततामविच्छिन्नां जुह्यात् । तत्रोपक्रमरूपत्वेन यज्ञस्य रेतस्यदेतसो विच्छेदा-
भावायेति । इह वैधर्म्येणेतु पुनः सुवेण स्वाहाकृत्य जुहुयात् । अनेन प्रत्याहुतिं विच्छेदो दर्शितः । रेतस्येव-
चित्तमये निरुक्तमव्यवधिमागमिशिष्टं सत् जातं भवति । अतश्चास्य रेतोऽस्यस्य यज्ञस्येवोत्पत्तेरवसत्त्वादिच्छेदेन
जुहुयात् इति ॥ ४ ॥

अथ तान्त्री वैधर्म्येणहोममन्त्रान् क्रमेण व्याख्यातमनुवदति-यदाकृतादिति । ‘ अग्रे ’ पूर्वं एतस्मात्
सत्त्वाकृतादेः ‘ सर्वस्मात् ’ ‘ कर्म समभवत् ’ अत उक्तम्-यदाकृतादिति । सर्वत्र ‘ वा ’ शब्दः समु-
दायः । समसुस्रोदिति । समभवत् । आकृतमिति निश्चयावश्यं मन उच्यते । इदिति मनोऽवस्थानप्रदेशः ।
मनो विमर्शमकम् । कृत्स्नमपि कर्म हृदयस्थेन विमर्शमया मनसा विचार्य निश्चयमया सेवेन
निश्चित्य पश्चात् ‘ चक्षुषा ’ तत्साधने दृष्ट्वा कियते । अतश्च तत्पान् सम्भृतं ‘ समसुस्रोत् ’ इत्युक्तम् ।

नाम कृत्वाऽथैनमुपतिष्ठते । सर्वेण वाऽएष ऽएतमात्मना चिनोति
 स यदेतामुत्रात्मनः परिदां न वृदेतात्र ह्रैवास्यैष ऽआत्मानं वृञ्जीताय
 यदेतामुत्रात्मनः परिदां वृदते तयो ह्रास्यैष ऽआत्मानं न वृद्धे येऽअम्रयः
 प्राञ्चजन्या ऽअस्यां पृथिव्यामधि ॥ तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे
 सुवेति ये के चाग्रयः पञ्चचितिका ऽअस्यां पृथिव्यामधि तेषामसि त्वथ
 सुत्तमः प्रोऽअस्माञ्जीवनाय सुवेत्येतदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुभा
 सुर्वाणि च्छन्दार्थंति सर्वैरेवास्माऽएतच्छन्दोभिर्निहुतऽउपस्थापामिथ
 समारोह्य निर्मुच्योदवसानायया यजते ॥ ५३ ॥

अथ चित्पात्रेरुपस्थानम् ।

नाम कृत्वाऽथैनमुपतिष्ठते । सर्वेण वा एष एतमात्मना चिनोति । स यदेतामुत्रात्मनः परिदां
 न वृदेत—अत्र ह्रैवास्यैष आत्मानं वृञ्जीत । अथ यदेतामुत्रात्मनः परिदां वृदते—तयो ह्रास्यैष
 आत्मानं न वृद्धे । “ ये अम्रयः प्राञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि । तेषामसि त्वमुत्तमः
 प्र नो जीवातवे सुव ”—(वा. सं. १८।६७) इति । ये के चाग्रयः पञ्चचितिका अस्यां
 पृथिव्यामधि—तेषामसि त्वं सत्तमः, प्रोऽअस्माञ्जीवनाय सुवेत्येतत् । अनुष्टुभा । वाग्वाऽअनु-
 ष्टुप् । वायु सर्वाणि च्छन्दार्थंति । सर्वैरेवास्मा एतच्छन्दोभिर्निहुते । उपस्थापामि समारोह्य निर्मु-
 च्योदवसानायया यजते ॥ ५३ ॥

नामकरणान्तरमस्याग्रेरुपस्थानं विधत्ते—नाम कृत्वेति । अनु—किमर्थमुपस्थानमिति तत्राह—सर्वेण वा ।
 इति । एषोऽच्युतेतमग्निं सर्वेणामना स्वरूपेण चिनोति । अस्याग्रेर्यजन्स्वरूपमस्ति तारता स्वरूपेणाऽनुना-
 धितवानभवति । अतश्चेदानीं निम्नानुमहत्तमयो भवति । तस्मादत्र यथात्मनः परिदां रक्षणं न वदेत तदा
 तस्मिन्नवसरे होषोऽग्निरस्याप्यर्थोपस्थानं कृञ्जीत वर्धयेत् । तस्मिन्नेवोपस्थाने मन्त्रे प्रदर्शयेत्याह—येऽअम्रयः
 प्राञ्चजन्या इति । अस्यां पृथिव्यां ये के चाग्रयः पञ्चचितिका विद्यन्ते । तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि । एषो
 जीवनायस्मान् सर्वाननुजानीहि इत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । अथेतस्य मन्त्रस्य छन्दः प्रशस्तति—अनुष्टुभेति ।
 अनुष्टुभो ब्रह्मात्मकत्वादाय सर्वच्छन्दोऽस्मात्सर्वेरेव च्छन्दोभिरेव अग्रये निह्नुते आ मन्त्रागमार्थनलक्षण
 मन्त्राभ्यनयतीत्यर्थः । उपस्थानान्तरं कर्तव्यं प्रयोगमाह—उपस्थापामिमिति । ‘ उपस्थापामि ’
 आत्मारोह्य गृहं गत्वा तत्र पुननिर्माय तस्मिन्निर्वाचितोऽहोदवसानमिष्येदृशं यजते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

(तेऽथ) अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । देवत्रा वाऽएष भवति य एतत्कर्म करोति देवम्बेतुन्मिधुनं युन्मित्रावरुणौ स यदेतयाऽनिष्ठा मानुष्यां चरेत्प्रत्यवरोहः स यथा देवः सन्मानुषः स्यात्तादृक् तद् यदेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते देवमेवैतन्मिधुनमुपैत्यंतयेद्वा कामं यथाप्रतिरूपं चरेत् ॥ ५४ ॥

(यु) युद्धेवैतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्रजापतेर्विष्णुस्ताद्रेतः परापतत्तं यत्र देवाः समस्तुर्वस्तुदस्मिन्नेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया रेतोऽद्भुस्तुयैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ५५ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रत्त । (ता) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते-

अथ मैत्रावरुणी पयस्या ।

अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । देवत्रा वा एष भवति-य एतत्कर्म करोति । देवम्बेतुन्मिधुनम्-यन्मित्रावरुणौ । स यदेतयाऽनिष्ठा मानुष्यां चरेत्-प्रत्यवरोहः सः । यथा देवः सन्मानुषः स्यात्-तादृक् तद् । अथ यदेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते-देवमेवैतन्मिधुनमुपैति । एतयेद्वा कामं यथाप्रतिरूपं चरेत् ॥ ५४ ॥

यदेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्रजापतेर्विष्णुस्ताद्रेतः परापतत् । तं यत्र देवाः समस्तुर्वन् । तदस्मिन्नेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया रेतोऽद्भुः । तयैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ५५ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रत्त-अयमेव सः-योऽयमग्निश्चीयते । अथ यदस्माच्चद्रेतः परापतत्-

उद्वलानीयानन्तरं मैत्रावरुण्या पयस्यया यागं विधत्ते-अथ मैत्रावरुण्येति । तस्याः प्रयोजनमाह-देवत्रा वा एष भवतीत्यादिना । 'यः' यजमानः 'एतन्' अग्निचयनारूपं 'कर्म करोति' एतेन देवेभ्यु भवति कृत्वा । 'मित्रावरुणौ' इति यत् 'एतन् देवम् मिधुनम्' । अतश्च यदि यजमान एतया मैत्रावरुण्या पयस्यया-निष्ठा मानुष्यां चरेत् तर्हि ॥ प्रत्यवरोहः स्यात् । तत्रैव दर्शयन्-ययेति । 'यथा' यः कश्चित्पूर्व-रसन्वन्धी सन् पश्चात् मानुषः स्यात् तदपि तद्वदेवेति । अथ यथेनया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते तद् देवत्वम्ब्येव मिधुनमुपैति । एतद्योगानन्तरं तु यथेच्छ स्तुतिप्रमाणवच्चित्रमनतिरूप्य चरेत् । अग्निचयनेन यज-मानस्य देवत्वे प्राप्तं उचितकमालुसारं मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रथमं देवं मिधुनमुपेत्य पश्चात् स्वेच्छया स्वकीयां मार्गमुपेयादिति यावत् ॥ ५४ ॥

अथ तत्रैव पयस्यायां प्रकारान्तरेण प्रसीयति-यद्धेवैतयेति । पूर्वं प्रजासत्त्वेन विस्तारवशात् 'प्रजा-पतेः' सकाशात् 'रेतः' पराचीनमगमत् । 'तम्' प्रजापतिं यस्मिन्चरते 'देवाः' संस्तुतमर्हन् तदा तद्रेतः 'एतया' मैत्रावरुण्या पयस्यया अस्मिन्निहितवन्तः । अतोऽयमिदानीमनोऽपि यजमानो मैत्रावरुण्या पयस्यया अस्मिन् प्रचारती तथैव रेतो निदधाति ॥ ५५ ॥

ननु कथमस्मिन्नग्नौ पयस्यया होमेन प्रजापतौ रेतोनिधानं घटते तत्राह-स यः स प्रजापतिरिति ।

ऽयं युदस्मात्तदेतः परापतदेपात्रा पयस्या मैत्रावरुणी भवति प्रागोदानो
 वै मित्रावरुणो प्रागोदानाऽव वै रेतः सितं विवृद्धरुतः पयस्या भवति प्रयो
 हि रेतो यज्ञो भवति यज्ञो ह्येष यज्ञस्य रेतः ऽवपाथ्यं भवत्युपाथ्यं हि
 रेतः निच्युतं ऽन्तरो भवत्यन्तरो हि रेतो धीयते ॥ ५६ ॥

तुस्ये वाजिनेन चरन्ति । तुस्मिन्दक्षिणां ददाति तूपरो मिथुनो दद्या-
 दित्यभ्याहाय मैदुमन्यऽहुति इ स्माह माहित्यः स्रवत्यु ह्येषामिहितं
 ऽआहुतिः सोमाहुतिर्ग्रामनिष्टके जुहोति ॥ ५७ ॥

एपा मा पयस्या । मैत्रावरुणी भवति । प्रागोदानो वै मित्रावरुणो । प्रागोदाना अव वै रेतः सितं
 विवृद्धरुतः । पयस्या भवति । प्रयो हि रेतः । यज्ञो भवति । यज्ञो ह्येष यज्ञस्य रेतः । उपाथ्यं भवति ।
 उपाथ्यं हि रेतः निच्युते । अन्तरो भवति । अन्तरो हि रेतो धीयते ॥ ५६ ॥

तुस्ये वाजिनेन चरन्ति । तुस्मिन्दक्षिणां ददाति । तूपरो मिथुनो दद्यात्-इत्यभ्याहाय मैदुमन्य-
 इति इ स्माह माहित्यः । स्रवत्यु ह्येषामिहितं आहुतिः सोमाहुतिः-ग्रामनिष्टके जुहोति ॥ ५७ ॥

सु स्वयमातृणाऽएवोपदधीत । (ते) इमे वै लोकाः स्वयमातृणाऽ
इमुञ्च लोकाऽपुपोऽग्निश्चितः ॥ ५८ ॥

(५) ऋतुव्याऽएवोपदधीत । संवत्सरो वाऽऋतुव्याः संवत्सरऽपुपो-
ऽग्निश्चितः ॥ ५९ ॥

(तो) विश्वज्योतिषऽएवोपदधीत । (तै) एता वै देवता विश्वज्यो-
तिषऽएता ऽच देवताऽपुपोऽग्निश्चितः ॥ ६० ॥

पुनश्चित्तेवोपदधीत । पुनर्यज्ञो हैपऽवत्तरा हैपा देवयज्या पुनर्यज्ञमेवैत-
दुपधत्तऽवत्तरामेषु देवयज्यामुप हैनं पुनर्यज्ञो नमतीति न तथा कुर्याद्यो
वाव चितेऽग्निर्निधीयते तामेषु एकामेष सुवोऽग्निरभिसुम्पद्यते तदुद्यो
जुहोति तुवेवास्य युया सूर्यास्मिच्छाण्डिलेऽमौ संचिते पक्षपुच्छवत्या-
हतयो हुताः स्युरेवमस्यैताऽआहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥

“स स्वयमातृणा एवोपदधीत । इमे वै लोकाः स्वयमातृणाः । इम उ लोका एवो-
ऽग्निश्चितः ॥ ५८ ॥

ऋतुव्या एवोपदधीत । संवत्सरो वा ऋतुव्याः । संवत्सर एवोऽग्निश्चितः ॥ ५९ ॥

विश्वज्योतिष एवोपदधीत । एता वै देवता विश्वज्योतिषः । एता उ देवता एवोऽग्निश्चितः ॥ ६० ॥
अथ गार्हपत्यस्य पुनश्चितिः ।

पुनश्चित्तेवोपदधीत । पुनर्यज्ञो हैपः, उत्तरा हैपा देवयज्या । पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्ते, उत्तरामेष
नेपयज्याम्, उप हैनं पुनर्यज्ञो नमतीति । न तथा कुर्यात् । यो वाव चितेऽग्निर्निधीयते-तामेवे-

नतु तर्हि पूर्ववदेव क्रियमिषधने इत्यनमिष इत्यादि तत्राह-स स्वयमातृणा एवेति । ‘सः’
अप्यर्तुः अनन्तर क्रियमाणे कृतौ स्वयमातृणा एवोपदधीत, न पुनरिष्टकान्तरनित्यर्थः । एतावता कथं सत्यानां
सिद्धिरिति तत्राह-इमे वै लोका इति । प्रथमवर्ण्यवोत्तमास्तु तिस्र उपधीयमानास्तिस्रः स्वयमातृणाः पृथि-
व्यादिलोकत्रयात्मिकाः । ‘एवः’ संचितेऽग्निरपि प्रजापतिरूपत्वाद्धोक्त्रयात्मकः । एवं च स्वयमातृणोप-
धानेनैव स संचितोऽग्निः सेत्स्पर्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अथवा ऋतुव्या, विश्वज्योतिषौ वा पुनश्चित्तेवोपदधीत-ऋतुव्या एवेति । अत्र सर्वत्र एवकार-
स्यावधारणार्थवदितरनिषेधसिद्धौ स्वयमातृणादीनां सर्वानामपि विधिनियेधसम्भवाद् बोधशोषहणाग्रहणवि-
वर्तनसिद्धिः । अत एव कान्तायनः-“विषादालौ पुनः सोदेव्याणां स्वयमातृणां विश्वज्योतिषां त्रितयानामप्य-
नाः । पुनश्चितिम्” (का. श्री. सू. १८।१।१९-१२०) । एता वै देवता इति । ‘एताः’ अग्निवा-
सिद्यात्मिका देवता विश्वज्योतिषः ‘एवः’ संचितोऽग्निः अपि एता अग्निवासादित्या देवता इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

पुनर्यज्ञो हैप इति । पुनश्चित्तिरिति यत् ‘एवः’ पुनर्यज्ञः । किंच एवः पुनश्चितिलक्षणे पक्षः उत्तरा

सुव्याणि बाऽप्य भूतानि । सुव्यान्देवान्गर्भा भवति योऽग्निं विभर्ति
स योऽसंस्वत्सरभृतं चिनुत्तुऽप्यतानि ह स सुव्याणि भूतानि गुर्भं भूतं निर्हति
यो न्वेष मानुषं गुर्भं निर्हन्ति तुऽप्येव परिचक्षतेऽथ किं य एतं देवो ह्येष
नासंस्वत्सरभृतस्यऽर्तिवृत्ता भवितुम्यगिति ह स्माह व्यात्स्यो नेदस्य
देवरेतस्य निर्हण्यमानस्य मेघुसानीति ॥ ६२ ॥

पुण्यमास्यमन्तमुं चिन्वीतेत्याहुः । पुण्यमास्या वाऽमन्तमा गर्भा जाहुः
जीवन्तीति स अद्युतं वन्तस्तरभृते महदुक्थर्थे शुभ्रं सेहगशीतिः शर्थं सेह

एकामेव सर्वोऽप्रिगभिर्न पश्यते । तद् रूपद्वयी जुहोति-तदेवास्प-यया सर्वस्मिञ्छाण्डिलेऽग्नी संचिः
 पशुपुच्छवत्याद्भुतो हुताः स्युः-एवमस्येता आद्भुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥

अथ द्रव्यसम्भरणमीमांसा ।

सर्वाणि वा ह्य भूतानि सर्वान्देवाद् गर्भा भवति । योऽग्रं विभर्ति । ॥ योऽग्रंस्तत्तद्भूतं
चिनुते-एतानि ह स सर्वाणि भूतानि गर्भं भूतं निर्हन्ते । यो न्वयं मानुषं गर्भं निर्हन्ति-तन्मेव परि-
चाक्षते-अथ किं य एतम् । देवो ह्येषः । नास्तं वारं भूतस्य ऽस्ति जा भवितव्यमिति ह स्माह वात्स्यः
नेदस्य देवो नमस्य निर्हण्यमानस्य मेघसागीति (१) ॥ ६३ ॥

यन्मास्वपन्नमं चिन्वीतित्याहुः । यन्मास्या वा अन्तमा गर्भा जाता जीवन्तीति । ॥ यद्यसं-
स्मरभूते महदुक्तं शंसेह-अग्राणीतीः शंसेह । अतर्वै तद्-यत्संस्मरभूतः । अतर्वै तद्-यत्-

तत्पर्यं । उक्तवापि पक्षानिवरत्य प्रकारास्तस्य दर्शनेन निवृत्तिरिति हि तदर्थं न तत्रा कुर्वादिनि । अप्य पूर्वोक्तप्रकारेणोपधानं न कुर्यात् । कुतः सधितेऽस्ती य एवाग्निनिर्वायते-तदग्निरूपामेवैष्टक्यमभिलक्ष्य एव सर्वेऽग्निं पितृणां सपथने । उपरिनिर्दिष्टमानाकामाग्निरुपायानेन दिष्टकायामिष्टकासमूहकः कुण्डोऽप्यग्निरुत्तमवतीत्यर्थः । तारा सत्यप्रावेष्टुहोर्नामि यन् तैजसास्य यजमानस्य यथा सर्वेऽग्निं शाण्डिल्यमुनिर्निरुक्ते पञ्चपुण्ड्रस्य सधितेऽस्ती आहुतयो हुता मवेतुः एवमेतास्य यजमानस्य आहुतयो हुता भवन्ति । अत्रावेष्टु कृत्वा शिष्यादेरुत्तमवतिसमप्रधानस्य यजमानस्याग्निवयने क्रियमाणे चाक्रियमाणे कृतवपि सोमाहुतीनां स्वयमेष्टुणादीनां इष्टकानां प्राधान्यतः तामामस्युपकामादग्निते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अस्यां संवत्सरमरणमवश्य क्रियत इति दर्शयति—सर्वाणि वा इति । यो यजमानोऽग्निं विना
॥ सर्वाणि भूतानि सर्वान्देवन् गर्भां भवति गर्भाभावयति । अन्तर्मावित्थप्यर्थोऽयं भूः । अतएव यो यजमान
स यदि अमवत्सरमृतमग्निं चिनुते स एतानि गर्भाभूतानि सर्वाणि भूतानि निर्हन्ति । लोके लघु यो ब्रह्म
मानुष एव गर्भं निर्हन्ति त लोकाः परिवर्ज्यन्त्येव । अथ यः एतं देवं गर्भं निर्हन्ति ॥ परिवर्ज्यन्तीति हिम्
वक्तव्यम् । अत एवायं निर्हण्यमानस्य देवरेतमस्य मागी न असानीति असवत्सरमृतस्याग्नेर्भविजा न
भवितुमिति वाक्यो ब्रह्मर्षिराह स्य ॥ ६३ ॥

तत्र पश्चान्तरमाह—यन्मास्वमिति । अन्ततः यन्मास्या भूता गर्भा जाताः सन्तो जीवन्तीति अन्ततः ।

सर्वं वै तद्युसंस्वत्सरभृतोऽसर्वं तद्युद्गशीतयो विवृष्टं त्वेन^१ स भूयो
विवृष्टं चेत्तु संस्वत्सरभृतः स्याद्युदि त्र्यसंस्वत्सरभृतः सर्वमेव मह-
दुक्थं^२ शक्यं^३ ॥ ६३ ॥

(३) अथ ह शाण्डिल्यायनः प्राच्यां जगाम । त^४ ह दैवाम्पातिरुवाच
शाण्डिल्यायन कथमग्निश्चेत्तुयो ग्लायामो ह संस्वत्सरभृतापाग्निमु
चिर्कापामहऽडुति ॥ ६४ ॥

‘तु होवाच । कामं त्वाऽएन^५ सु चिन्वीत येन पुन संस्वत्सरं भृतः
स्यात्त^६ हवेव तं भृतं^७ सन्तं चितुतऽडुति ॥ ६५ ॥

कामम्भवेन^८ सु चिन्वीत । यः संस्वत्सरमभिपविष्यन्त्स्युदेप त्वाऽएनं
प्रत्यक्षमग्नेन विभर्त्येतुभिराडुतिभिः ॥ ६६ ॥

गशीतयः । विवृष्टं त्वेन स भूयो विवृष्टं । यदि च संस्वत्सरभृतः स्यात् । यदि चामंस्वत्सरभृतः-
सर्वमेव महदुक्थं शक्यं (२) ॥ ६३ ॥

अथ ह शाण्डिल्यायनः प्राच्यां जगाम । त ह दैवाम्पातिरुवाच-शाण्डिल्यायन कथमग्निश्चे-
त्तयो । ग्लायामो ह संस्वत्सरभृताय, अग्निं चिर्कापामह इति ॥ ६४ ॥

त होवाच-कामं त्वा एनं स चिन्वीत-येन पुन संस्वत्सरं भृतः स्यात् । तं हवेव तं भृतं सन्तं
चितुत इति (३) ॥ ६५ ॥

कामम्भवेन स चिन्वीत यः संस्वत्सरमभिपविष्यन्त्स्युदेप । एनं वा एनं प्रत्यक्षमग्नेन विभर्त्य-
एतुभिराडुतिभिः (४) ॥ ६६ ॥

कथमग्निश्चेत्तुयो-कथं त्वेन नाह-कथं शाण्डिल्येन । यथा महाजने महदुक्थं त्वेन शमनादि अग्निर्विष्ये व्यभिन्
अनंस्वत्सरभृतोऽग्निं तद्वै तत्संस्वत्सरभृतः-स यद्यसंस्वत्सरभृत इति । अनंस्वत्सरभृतं यदि
महदुक्थं स्यात् तदा त्वेन शमनादिर्विष्ये शक्यं । इति । ‘अनंस्वत्सरभृतः’ इति दम् तदसंस्वत्सरं । अगशीतय इति
दम् तदसंस्वत्सरं । एवं तदि असंस्वत्सरभृतेन विवृष्टं त्वेनमग्निं त्वेन शमनादिर्विष्ये शक्यं । अतोऽग्निं विवृष्टं त्वेन-
विवृष्टं त्वेनमग्निं । कथं तदि शक्येदिति तत्राह-यदि चिन्वीत । ‘यदि’ अन्वयः । ‘संस्वत्सरभृतः’ शब्द-
यदि वाऽनंस्वत्सरभृतोऽग्निं तद्वै तत्संस्वत्सरभृतः सर्वमेव महदुक्थं शक्यं न त्वेन शमनादिर्विष्ये शक्यं ॥ ६३ ॥

यदाग्निश्चेत्तुयो-अन्वयानि कथं त्वेन दत्तं त्वेनमग्निं त्वेन शमनादिर्विष्ये-अथ इति । ‘शाण्डिल्यायनः’
कथं त्वेन । ‘प्राच्यां’ दिशि । ‘जगाम’ । ‘त’ शाण्डिल्यायनः । ‘दैवाम्पातिरुवाच’ अतो मदाचिः । ‘उवाच’
ह शाण्डिल्यायनः । अग्निं चितुतऽडुतिभिः । संस्वत्सरभृताय अग्ने । ‘ग्लायामो’ । ‘कथमग्निश्चेत्तुयो’ इति ॥ ६४ ॥

त होवाचेत्यादिना त्वेन दत्तं त्वेनमग्निं । एवं त्वेन दत्तं त्वेनमग्निं त्वेन शमनादिर्विष्ये शक्यं । त्वेन
मग्निं त्वेन दत्तं त्वेनमग्निं चितुतऽडुतिभिः । अतो मदाचिः । ‘उवाच’ । ‘त’ शाण्डिल्यायनः । ‘दैवाम्पातिरुवाच’ अतो मदाचिः । ‘उवाच’
ह शाण्डिल्यायनः । अग्निं चितुतऽडुतिभिः । संस्वत्सरभृताय अग्ने । ‘ग्लायामो’ । ‘कथमग्निश्चेत्तुयो’ इति ॥ ६४ ॥

अथ यः संस्वत्सरं सोममभिपविष्यन् स्यात् । यद्यनंस्वत्सरं संस्वत्सरं सोमस्याभिपविष्यन् । तत्र विधीयमानो

१-संस्वत्सरभृतोऽग्निं तद्वै तत्संस्वत्सरभृतः । २-महदुक्थं । ३-शक्यं । ४-अग्निं चितुतऽडुतिभिः । ५-कामं त्वेन । ६-यदि । ७-संस्वत्सरभृतः । ८-कामं त्वेन । ९-कथं त्वेन । १०-कथं त्वेन । ११-कथं त्वेन । १२-कथं त्वेन । १३-कथं त्वेन । १४-कथं त्वेन । १५-कथं त्वेन । १६-कथं त्वेन । १७-कथं त्वेन । १८-कथं त्वेन । १९-कथं त्वेन । २०-कथं त्वेन । २१-कथं त्वेन । २२-कथं त्वेन । २३-कथं त्वेन । २४-कथं त्वेन । २५-कथं त्वेन । २६-कथं त्वेन । २७-कथं त्वेन । २८-कथं त्वेन । २९-कथं त्वेन । ३०-कथं त्वेन । ३१-कथं त्वेन । ३२-कथं त्वेन । ३३-कथं त्वेन । ३४-कथं त्वेन । ३५-कथं त्वेन । ३६-कथं त्वेन । ३७-कथं त्वेन । ३८-कथं त्वेन । ३९-कथं त्वेन । ४०-कथं त्वेन । ४१-कथं त्वेन । ४२-कथं त्वेन । ४३-कथं त्वेन । ४४-कथं त्वेन । ४५-कथं त्वेन । ४६-कथं त्वेन । ४७-कथं त्वेन । ४८-कथं त्वेन । ४९-कथं त्वेन । ५०-कथं त्वेन । ५१-कथं त्वेन । ५२-कथं त्वेन । ५३-कथं त्वेन । ५४-कथं त्वेन । ५५-कथं त्वेन । ५६-कथं त्वेन । ५७-कथं त्वेन । ५८-कथं त्वेन । ५९-कथं त्वेन । ६०-कथं त्वेन । ६१-कथं त्वेन । ६२-कथं त्वेन । ६३-कथं त्वेन । ६४-कथं त्वेन । ६५-कथं त्वेन । ६६-कथं त्वेन । ६७-कथं त्वेन । ६८-कथं त्वेन । ६९-कथं त्वेन । ७०-कथं त्वेन । ७१-कथं त्वेन । ७२-कथं त्वेन । ७३-कथं त्वेन । ७४-कथं त्वेन । ७५-कथं त्वेन । ७६-कथं त्वेन । ७७-कथं त्वेन । ७८-कथं त्वेन । ७९-कथं त्वेन । ८०-कथं त्वेन । ८१-कथं त्वेन । ८२-कथं त्वेन । ८३-कथं त्वेन । ८४-कथं त्वेन । ८५-कथं त्वेन । ८६-कथं त्वेन । ८७-कथं त्वेन । ८८-कथं त्वेन । ८९-कथं त्वेन । ९०-कथं त्वेन । ९१-कथं त्वेन । ९२-कथं त्वेन । ९३-कथं त्वेन । ९४-कथं त्वेन । ९५-कथं त्वेन । ९६-कथं त्वेन । ९७-कथं त्वेन । ९८-कथं त्वेन । ९९-कथं त्वेन । १००-कथं त्वेन ।

कामम्बेनैतं स चिन्वीत । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयाद्विभर्ति वाऽएन-
मेपु योऽग्निहोत्रं जुहोति ॥ ६७ ॥

कामम्बेनैतं स चिन्वीत । यः संवत्सरं जातः स्यात्प्राणो वाऽअग्नि-
स्तमेतद्विभर्त्यथ ह वै रेतः सिकुं प्राणोऽन्ववरोहति तद्विन्दते तद्यज्जातं
जातं विन्दते तस्माज्जातवेदास्तस्मादप्येवंवित्कामं सद्योभूतं चिन्वीत
यदु ह वाऽएवंवित्पिबति वा पाययति वा तदेवास्य यथा सर्वस्मिच्छा-
ण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता आहुतयो
हुता भवन्ति ॥ ६८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ९-४-२ ॥ (५. १.) ॥

कामम्बेनैतं स चिन्वीत । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयात् । विभर्ति वा एनमेपु-योऽग्निहोत्रं
जुहोति (५) ॥ ६७ ॥

कामम्बेनैतं स चिन्वीत-यः संवत्सरं जातः स्यात् । प्राणो वा अग्निः-स्तमेतद्विभर्ति ।
अथ ॥ वै रेतः सिकुं प्राणोऽन्ववरोहति, तद्विन्दते । तद्यज्जातं जातं विन्दते-तस्माज्जातवेदाः ।
तस्मादप्येवंवित् कामं सद्योभूतं चिन्वीत । यदु ह वाऽएवंवित्पिबति वा पाययति वा-तदेवास्य
यथा सर्वस्मिच्छाण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युः-एवमस्यैता आहुतयो हुता
भवन्ति (५) ॥ ६८ ॥

यजमानो यथेच्छमेवैनमग्निं चिन्वीत । एष यजमानः एताभिः पुरस्तात् क्षिप्रमाणाभिराहुतिरिज्जेताहुतिर्होतृर्वा-
चैनमग्निं प्रापश्च विमर्चति ॥ ६९ ॥

अथवा यः 'संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयात्' सोऽपि यथेच्छमग्निं चिन्वीत सेनाग्निहोत्रहोमेन संवत्सरमर्गस्य
संपादनात् ॥ ६७ ॥

अथवा ॥ 'संवत्सर जातः स्यात्' इति शब्दोऽग्रेणैव पूर्णं जातः स्यात् । सोऽपि काममेवैनमग्निं चिन्वीत ।
हुतः शरीरात्सर्वतमानः 'प्राणो यतोऽन्ववरोहति' । तमेतमग्निवौ संवत्सरं जातौ विन्दते । रेतसा ब्रह्म
प्राणमादित्येनैव निष्पन्नमावर्तते । प्रमत्तान् प्राणस्य जातवेदस्य दर्शयति-अदेति । 'अथ' खलु 'सिकुं
रेतः प्राणोऽन्ववरोहति' इति 'तदेन' प्राणो विन्दते' लभने । तस्मात् 'जातं जातं' रेतो विन्दत इति यत्
तस्मात्प्राणो जातवेदाः । उक्तार्थवेदिताऽपि सद्योभूतमपि स चिन्वीतेत्याह-तस्मादप्येवमिति । एतस्यैवर्गस्य
वेदिता इत्येवमिति चिन्वीत 'पिबति' वा 'पाययति वा' 'तदेवास्य यथा सर्वस्मिन् संचिते पक्ष-
पुच्छवत्याहुतिः' 'शाण्डिलेऽग्नौ' 'या आहुतयो हुताः' एवमेवास्यैता आहुतयो हुता भवन्तीत्याह-यदु ह वा
एवं विदिति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डे

पञ्चमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (९-५-१) ॥

इन्द्र एतत्सप्तर्चमपश्यत् । (न्यू) न्यूनस्याप्त्याऽअतिरिक्तस्यानतिरिक्त्यै
 वृद्धस्य समृद्ध्याऽअथ ह वा ईश्वरोऽग्निं चित्वा किञ्चिदौरितमापत्तोर्वि
 वा हलितोर्वद्वा यद्वा ह वा एतच्छ्रुत्वापणः सायकायनः शुश्रावाथ हैत-
 त्कर्मोपदधर्ष ॥ १ ॥

सैषा त्रयस्य समृद्धिः । (१) अग्नेः समृद्धिर्योऽग्निं चिनुते तस्य
 समृद्धिर्योऽग्निं चिनुते तस्य समृद्धिः ॥ २ ॥

(स्त) तद्यदेतेनोपतिष्ठते । युडेवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्वाऽति वा रेच-
 यति न वाऽभ्यापयति तुडेवास्येतेन सर्वमाप्तं भवति यदस्य किं ज्ञानाप्तं

अथ सर्वचित्पन्तसाधारणोपस्थानम् ।

इन्द्र एतत्सप्तर्चमपश्यत्—न्यूनस्यार्थे, अतिरिक्तस्यानतिरिक्त्यै, वृद्धस्य समृद्धये । अथ ह
 वा ईश्वरोऽग्निं चित्वा किञ्चिदौरितमापत्तोर्वि वा हलितोः यद्वा । यद्वा ह वा एतच्छ्रुत्वापणः सायका-
 यनः शुश्राव—अथ हैतत्कर्मोपदधर्ष ॥ १ ॥

सैषा त्रयस्य समृद्धिः । अग्नेः समृद्धिः (१) । योऽग्निं चिनुते तस्य समृद्धिः (२) । योऽग्निं
 चिनुते तस्य समृद्धिः (३) ॥ २ ॥

तद्यदेतेनोपतिष्ठते—यदेवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्—वा—अति वा रेचयति, न वाऽभ्यापयति—

अथ “ येऽअपवः पाञ्चजव्याः ” इत्यस्य मन्त्रस्यानन्तर “ वाग्रेहवाथ शक्ते ” इत्यादयः सप्त
 त्राः समात्रार्पन्ते तेषामिदानीं विनियोगमभिधत्तुमुपोद्घातमाह—इन्द्र एतदिति । ‘ एतत् ’ इति वक्ष्यमाण-
 परामर्शः । सप्त कचो यस्मिन् समुदाये स सप्तर्चः “ कचून्धू पयामानधे ” (पा. सू. १ । ४ । ७४)
 इति अकारः समासान्तः । ‘ एतत् ’ इति लिङ्गव्यत्ययः कान्दसः । ‘ इन्द्र एत स्तर्चमपश्यत् ’ । किमर्थं
 सप्तर्चमिति तत्राह—न्यूनस्येति । ‘ न्यूनस्य ’ अहृतस्य कर्मणः प्रादये, आविक्रयेन कृतस्यानाधिक्याय,
 अन्यथा कृतस्य च यथाकरणाप सप्तर्चमपश्यत् इति ॥ १ ॥

१—अत्र पञ्चम्याः सप्तर्चोपस्थानं २ सम्बोधयामाह । लिङ्गव्यानां चित्तेतमानवर्णनम् । अभिहितोऽपि सप्तर्चोऽस्तीति ।
 एवं यथाविधिः । का. धी. सू. १८ । ११-१४ ।

२—इति पुरीषप्रीतिमुपतिष्ठते स्वर्गद्वयावेति त्वग्निः । अत्राग्निं के दृष्टमिदं । का. धी. सू. १० । ११५-११६ ।

३—योऽपि सप्तर्चं यजमानस्य सायकमप्य वा हरिश्चामिमप्य वा मेघस्तस्यम् । एतौ मृतमात्रं कृतार्चमपि नुदन्ति । यन्त्र-
 ऋच्यं केचन महामया सायके वन्दे तद्विरेण बोद्धव्यार्चम् । सप्तर्चं मुनेन मन्त्रेति वि प्रथ्यन्ते ॥

युऽउ तस्यामनुष्टुभ्यचि कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथोऽएतस्मादेवैतत्कर्मणो
रुक्षाथँसि नाद्राऽअपहन्ति नो हैनमनुव्याहारिण स्तृण्वते तस्मादप्येवं-
वित्कामं पुरस्माऽअग्निं चिनुयादीश्वरो ह श्रेयान्भवितोः ॥ ३ ॥

(वृ०) द्वात्रिंशत्याय श्रवसे । सहदारुं पुरुहूत श्रियन्तमिति द्वात्रिंशीभ्यां
पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मानं
पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मेत-

त्कर्म कुरुते ॥ ४ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाऽइति वैमृ-
धीभ्यां द्वितीयाभ्यामेतद्वे देवा मृधः पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मानं
ऽएतत्कर्मकुर्वत तथैवैतद्यजमानो मृधः पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मेत-
त्कर्म कुरुते ॥ ५ ॥

वैश्वानरो न उक्तये । पृष्टो दिवि पृष्टोऽअग्निः पृथिव्यामिति वैश्वानरीभ्यां
तृतीयाभ्यामेतद्वे देवा वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहतपाप्मानं
ऽएतत्कर्मकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहतपाप्मेत-
त्कर्म कुरुते ॥ ६ ॥

तदेवास्पर्पतेन सर्वमाप्तं भवति-यदस्य किं चानाप्तम् । य उ तस्यामनुष्टुभ्यचि कामः-अत्रैव तमा-
प्नोति । अथो एतस्मादेवैतत्कर्मणो रुक्षांति नाद्रा अपहन्ति । नो हैनमनुव्याहारिणः स्तृण्वते ।
तस्मादप्येवंवित् कामं पुरस्मा अग्निं चिनुयात्-ईश्वरो ह श्रेयान्भवितोः ॥ ३ ॥

(१) “ द्वात्रिंशत्याय श्रवसे, (२) सहदारुं पुरुहूत श्रियन्तम् ”- (वा सं. १८
६८, ६९) इति द्वात्रिंशीभ्यां प्रथमाभ्यामुपतिष्ठते । एतद्वे देवा वृत्रं पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मानं
एतत्कर्मकुर्वत । तथैवैतद्यजमानो वृत्रं पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मेतत्कर्म कुरुते ॥ ४ ॥

(३) “ वि न इन्द्र मृधो जहि, (४) मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ”- (वा सं.
१८ । ७०, ७१) इति वैमृधीभ्यां द्वितीयाभ्याम् । एतद्वे देवा मृधः पाप्मानं हत्वाऽपहत-
पाप्मानं एतत्कर्मकुर्वत । तथैवैतद्यजमानो मृधः पाप्मानं हत्वाऽपहतपाप्मेतत्कर्म कुरुते ॥ ५ ॥

(६) “ वैश्वानरो न उक्तये, (६) पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्याम् ”- (वा सं.
१८ । ७२, ७३) इति वैश्वानरीभ्यां तृतीयाभ्याम् । एतद्वे देवा वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहत-
पाप्मानं एतत्कर्मकुर्वत । तथैवैतद्यजमानो वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वाऽपहतपाप्मेतत्कर्म कुरुते ॥ ६ ॥

(तेऽइया) अइयाम तं काममग्रे तवोतीति । (त्ये) एकया कामवत्यै-
तद्वै देवाः पट्टचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकयाऽन्ततः सुर्वान्कामा-
नात्मन्नकुर्वन्ति तुर्यैवेतद्युजमानः पट्टचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यै-
कयाऽन्ततः सुर्वान्कामानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

सप्तर्चं भवति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्चः सप्त दिशः सप्त देवलोकाः
सप्त स्तोमाः सप्त पृष्ठानि सप्त च्छन्दांसि सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताण्याः
सप्त शीर्षन्त्राणां यत्किं च सप्तविधमधिदेवतमध्यात्मं तदनेन सुर्वमाप्नोति
ताऽअनुष्टुभमभिसंपद्यन्ते व्याघ्राऽअनुष्टुब्जवांस्य तदाप्नोति यदस्य
किं चानाप्तम् ॥ ८ ॥

(म) अपर्चैर्नोपतिष्ठेत्त्यु हेकऽआहुः । (वं) वयं तेऽअद्य ररिमा
हि काममिति द्वितीयया कामवत्या सप्त पूर्वास्तुदष्टावष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्वाग्निर्यथावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं
चानाप्तमुयोऽष्टर्चं सप्तं देवते भजेतेऽङ्गिति न तथा कुर्यादेता वायु सप्ता-
ष्टावष्टुष्टुभो भवन्ति सु योऽष्टर्चं कामोऽत्रैव तमाप्नोति ॥ ९ ॥

(त्ये) ऐन्द्राग्नीभिरुपतिष्ठते । (तऽए) ऐन्द्राग्नोऽग्निर्वाग्निर्यथावत्यस्य
मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तमिन्द्राग्नी वै सुर्वे देवाः सर्व-

(७) “ अइयाम तं काममग्रे तवोती ”- (वा. सं. १८।७४) इति एकया काम-
वत्या । एतद्वै देवाः पट्टचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकयाऽन्ततः सुर्वान्कामानात्मन्नकुर्वन् ।
यैवेतद्यजमानः पट्टचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकयाऽन्ततः सुर्वान्कामानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

सप्तर्चं भवति । सप्तचितिकोऽग्निः, सप्तर्चः, सप्त दिशः, सप्त देवलोकाः, सप्त स्तोमाः, सप्त
पृष्ठानि, सप्त च्छन्दांसि, सप्त ग्राम्याः पशवः, सप्ताण्याः, सप्त शीर्षन्त्राणाः-यत्किं च सप्तविध-
मधिदेवतमध्यात्मं-तदनेन सुर्वमाप्नोति । ता अनुष्टुभमभि सम्पद्यन्ते । व्याघ्रा अनुष्टुप् । वाचैवास्य
तदाप्नोति-यदस्य किं चानाप्तम् ॥ ८ ॥

अष्टर्चैर्नोपतिष्ठेत्त्यु हेक आहुः । “ वयं ते अद्य ररिमा हि कामम् ”- (वा. सं. १८।७५)
इति द्वितीयया कामवत्या । सप्त पूर्वाः । तदष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानग्नि-
र्यथावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तम् । अयो एदं सप्तं देवते भजेते इति
न तथा कुर्यात् ! एता वायु सप्ताष्टावष्टुष्टुभो भवन्ति । स योऽष्टर्चं कामः-अत्रैव तमाप्नोति ॥ ९ ॥

ऐन्द्राग्नीभिरुपतिष्ठते । ऐन्द्राग्नोऽग्निः । यावानग्निर्यथावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति-यदस्य

देवत्योऽग्निर्वायानग्निर्वायत्यस्य मात्रा तावत्तेवास्य तदामोति यदस्य किं
चानाप्तम् ॥ १० ॥

(न्त) तर्हेके । कर्मणः कर्मण ऽपुर्वैतां प्रतिपदं कुर्वतेऽपहृतपाप्मान
ऽएतत्कर्म कस्वामहाऽइति पुरीषवर्ती चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हेकऽआहु-
स्तुत्र हि सा सर्वा कृत्वा भवतीति स यथा कामयेत तथा कुर्वाडिति
नु चयनस्याथातोऽचयनस्य ॥ ११ ॥

त्रयो ह वै समुद्राः । (५) अग्निर्ध्रुवां महावतं स्यान्नां महदुक्थ-
मृचाथै स य ऽएतानि परस्मै करोत्येतान्ह स समुद्राञ्छोपयते तान्छुष्य-
तोऽन्वस्य च्छुन्दार्थैसि शुष्यन्ति च्छुन्दार्थैस्त्यनु लोको लोकमन्वात्मा-
ऽऽत्मानमनु प्रजा पशवः स ह श्वः श्व ऽएव प्रापीयान्भवति य ऽएतानि
परस्मै कराति ॥ १२ ॥

(त्य) अथ य ऽएतान्यकृत्वा । परस्माऽअपि सर्वैरन्यैर्यज्ञकृतुभिर्वा-
जयेदेतेभ्यो देवास्य समुद्रेभ्यश्छुन्दार्थैसि पुनराप्यायन्ते च्छुन्दार्थैस्त्यनु
लोको लोकमन्वात्माऽऽत्मानमनु प्रजा पशवः स ह श्वः श्व ऽएव श्रेयान्भवति
य ऽएतानि परस्मै न करोत्यथेय ह वाऽअस्य देवोऽमृत ऽआत्मा स य

किं चानाप्तम् । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । नर्देवत्वोऽग्निः । यावानग्निर्वित्यस्य मात्रा तावत्तेवास्य
तदामोति यदस्य किं चानाप्तम् ॥ १० ॥

तर्हेके-कर्मणः कर्मण एवैतां प्रतिपदं कुर्वते । अपहृतपाप्मान एतत्कर्म कस्वामहा इति । ! ते-
वर्ती चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हेक आहुः । तत्र हि सा सर्वा कृत्वा भवतीति । स यथा कामयेत
तथा कुर्वाडिति । इति नु चयनस्य । अथातोऽचयनस्य ॥ ११ ॥

त्रयो ह वै समुद्राः-अग्निर्ध्रुवां महावतं स्यान्नां, महदुक्थमृचाय् । स य ऽएतानि परस्मै
करोति-एतान् ह स समुद्राञ्छोपयते । तान्छुष्यतोऽन्वस्य च्छुन्दार्थैसि शुष्यन्ति । छुन्दार्थैस्त्यनु लोको ।
लोकमन्वात्मा । आत्मानमनु प्रजा पशवः । स ह श्वः श्व एव प्रापीयान्भवति-य एतानि परस्मै
करोति ॥ १२ ॥

अथ य एतान्यकृत्वा परस्मा अपि सर्वैरन्यैर्यज्ञकृतुभिर्वाजयेत्-एतेभ्यो देवास्य समुद्रेभ्यश्छु-
न्दार्थैसि पुनराप्यायन्ते । छुन्दार्थैस्त्यनु लोको । लोकमन्वात्मा । आत्मानमनु प्रजा पशवः । स ह श्वः
श्व एव श्रेयान्भवति । य एतानि परस्मै न करोति । अर्थात् ह वाऽअस्य देवोऽमृत आत्मा । स य